Nyugat-Európa története – államok, népek és birodalmak a kezdetektől napjainkig

A Brit-szigetektől az Ibériai-félszigetig

Gellai István

2026

Tartalomjegyzék

Impresszum **8**

Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak **9**

1 Hogyan olvassuk a könyvet? **10**
1.1 A könyv célja, szerkezete és használata 10
1.2 Források, történetírás és bizonyíték 14
1.3 Kronológia, térkép és periodizáció 19
1.4 A „Nyugat-Európa” fogalma és a könyv határai 26

2 Földrajz, népek és nyelvek **33**
2.1 Földrajzi keretek és éghajlat 33
2.2 Népek, nyelvek és nyelvcsaládok 39
2.3 Vallások és a vallási térkép 46
2.4 Tengerek, folyók és kereskedelmi útvonalak 52

3 A nyugat-európai történelem fő korszakai **59**
3.1 Az ókor és a római örökség 59
3.2 A középkor: államalapítás és feudalizmus 64
3.3 A kora újkor: reneszánsz, reformáció, abszolutizmus 69
3.4 A modern kor: forradalmak, nemzetállamok, világháborúk 75

4 Vallás, egyház és állam a nyugati hagyományban **82**
4.1 A kereszténység kialakulása és intézményesülése 82
4.2 A nyugati egyházszakadás és a reformáció 87
4.3 Felvilágosodás, szekularizáció és a modern állam 93
4.4 Vallási kisebbségek és pluralizmus 99

I. rész – A Brit-szigetek **106**

5 Britannia az ókorban és a kora középkorban **107**
5.1 A prehisztorikus Brit-szigetek és a kelták 107
5.2 A római Britannia 112
5.3 Az angolszász betelepülés és a királyságok 118
5.4 A normann hódítás előtti Anglia és a kelta peremvidék 123

6 Anglia a középkorban (1066–1485) **130**
6.1 A normann hódítás és az anglo-normann állam 130
6.2 A Plantagenet-korszak és a Magna Carta 134
6.3 A százéves háború és a késő középkori társadalom 140
6.4 A rózsák háborúja és a Tudorok felemelkedése 145

7 Skócia, Wales és Írország a középkorban **151**
7.1 Skócia királyságának kialakulása 151
7.2 Wales és a határvidék (Marches) 156

7.3 Írország a gael és anglo-normann korszakban . . . 161
7.4 A Brit-szigetek peremvidékeinek közös mintái . . . 166

8 A Tudorok, a reformáció és a polgárháború (1485–1688) 173
8.1 A Tudor-reformáció és Írország meghódítása . . . 173
8.2 A Tudor állam és az európai hatalmi politika . . . 179
8.3 A Stuartok, a polgárháború és a köztársaság . . . 184
8.4 A dicsőséges forradalom és az 1707-es unió . . . 189

9 A Brit Birodalom és a 18–19. század (1688–1914) 196
9.1 A birodalom kiépülése (1688–1815) . . . 196
9.2 Az ipari forradalom és a modern brit társadalom . . . 202
9.3 A reformkor, a viktoriánus korszak és a birodalom (1815–1900) . . . 209
9.4 Írország, Skócia és Wales a 19. században . . . 214

10 Britannia a világháborúk korában (1914–1945) 221
10.1 Az első világháború és a birodalom . . . 221
10.2 A két háború közötti Britannia . . . 226
10.3 A második világháború . . . 232
10.4 A birodalom átalakulása és India függetlensége . . . 237

11 Britannia és Írország a 20–21. században (1945–2026) 243
11.1 A jóléti állam és a birodalom leépítése . . . 243
11.2 Az európai integráció és a belső válságok . . . 248
11.3 Írország függetlensége és a Troubles . . . 253
11.4 Brexit és a jelenkor (2016–2026) . . . 258

II. rész – Franciaország 264

12 Gallia és a Frank Birodalom (i. e. 1. század – 987) 265
12.1 Gallia a római hódítás előtt és után . . . 265
12.2 A kereszténység és a Merovingok . . . 270
12.3 A Karolingok és Nagy Károly . . . 277
12.4 A Nyugati Frank Királyságtól a Capetingekig . . . 283

13 A francia királyság a középkorban (987–1498) 289
13.1 A Capeting állam kiépülése . . . 289
13.2 A százéves háború . . . 295
13.3 A késő középkori állam és társadalom . . . 300
13.4 Egyház, kultúra és a reneszánsz kezdete . . . 306

14 A kora újkori Franciaország (1498–1789) 312
14.1 A vallásháborúk és a Bourbonok . . . 312
14.2 Az abszolutizmus kiépülése . . . 317
14.3 A felvilágosodás és a francia társadalom . . . 323
14.4 A válság és a rendi gyűlés . . . 329

15 Forradalom, Napóleon és a 19. század (1789–1914) 336
15.1 A francia forradalom . . . 336
15.2 Napóleon és a császárság . . . 343
15.3 A restaurációtól a második császárságig . . . 348
15.4 A harmadik köztársaság . . . 354

16 Franciaország 1914-től napjainkig **359**
16.1 Az első világháború és a két háború közötti Franciaország 359
16.2 A második világháború, Vichy és az ellenállás 363
16.3 A negyedik és ötödik köztársaság 369
16.4 Franciaország 1981–2026 375

III. rész – Németország **382**

17 A germán törzsek és a Német-római Birodalom kialakulása (i. e. 1. század – 1250) **383**
17.1 Germánia és a római határ 383
17.2 A Frank Birodalom és a Keleti Frank Királyság 388
17.3 A Német-római Birodalom és a császárság 395
17.4 A középkori német társadalom és gazdaság 400

18 A birodalom a késő középkortól 1815-ig **407**
18.1 A késő középkori válság és a Habsburgok 407
18.2 A reformáció 411
18.3 A harmincéves háború és a westfáliai béke 418
18.4 Poroszország és Ausztria dualizmusa 423

19 A német nemzetállam születése és a császárság (1815–1918) **429**
19.1 A restauráció és az 1848-as forradalom 429
19.2 Bismarck és az egységesítés 434
19.3 A császárság társadalma és gazdasága 440
19.4 Az első világháború és a császárság bukása 445

20 Weimar, a náci Németország és a második világháború (1918–1945) **450**
20.1 A weimari köztársaság 450
20.2 A náci hatalomátvétel és a diktatúra 455
20.3 A Holocaust 461
20.4 A második világháború és Németország összeomlása 466

21 Németország 1945-től napjainkig **473**
21.1 A megszállás és a két állam születése 473
21.2 A két Németország 479
21.3 Az újraegyesítés 486
21.4 Németország 1998–2026 491

IV. rész – Svájc és Ausztria **499**

22 A Svájci Államszövetség kialakulása (korai középkor – 1798) **500**
22.1 A svájci területek a középkorban 500
22.2 Az Ósvájci Konföderáció 506
22.3 A reformáció Svájcban 510
22.4 A régi rend és a francia forradalom 517

23 Svájc 1798-tól napjainkig **523**
23.1 A Helvét Köztársaságtól a szövetségi államig 523
23.2 Az iparosodás és a modern Svájc 528
23.3 A semlegesség és a világháborúk 537
23.4 Svájc 1990–2026 542

24 Ausztria a középkortól 1918-ig **549**
24.1 A Babenbergoktól a Habsburgokig . . . 549
24.2 A Habsburg Monarchia a kora újkorban . . . 554
24.3 A felvilágosodás és a 19. század . . . 559
24.4 Az első világháború és a monarchia bukása . . . 565

25 Ausztria 1918-tól napjainkig **571**
25.1 Az első köztársaság . . . 571
25.2 Az Anschluss és a második világháború . . . 576
25.3 A második köztársaság és a semlegesség . . . 581
25.4 Ausztria az EU-ban (1995–2026) . . . 587

V. rész – Itália **593**

26 Az ókori Itália: Róma felemelkedése és a birodalom **594**
26.1 Az itáliai népek és Róma kezdetei . . . 594
26.2 A Római Köztársaság és a mediterrán hatalom . . . 599
26.3 A császárság és a római béke . . . 606
26.4 A késő császárság, a kereszténység és a birodalom bukása . . . 611

27 A középkori Itália (476–1494) **618**
27.1 A barbár királyságok, Bizánc és a pápaság . . . 618
27.2 A városállamok felemelkedése . . . 624
27.3 A pápaság, a guelfek és a ghibellinek . . . 629
27.4 A reneszánsz Itália . . . 635

28 Idegen uralom és a Risorgimento előkészítése (1494–1815) **644**
28.1 Az itáliai háborúk . . . 644
28.2 A spanyol és osztrák uralom . . . 649
28.3 A felvilágosodás és a reformok . . . 654
28.4 A francia forradalom és Napóleon Itáliában . . . 662

29 A Risorgimento és az olasz nemzetállam (1815–1945) **669**
29.1 A restauráció és a nemzeti mozgalom . . . 669
29.2 Az egységesítés . . . 675
29.3 A liberális Olaszország és a gyarmatosítás . . . 679
29.4 A fasizmus és a második világháború . . . 685

30 Olaszország 1945-től napjainkig **692**
30.1 A köztársaság születése és a gazdasági csoda . . . 692
30.2 A kereszténydemokrata rendszer és a társadalmi konfliktusok . . . 697
30.3 Az 1990-es válság és a második köztársaság . . . 703
30.4 Olaszország 2011–2026 . . . 709

VI. rész – Az Ibériai-félsziget **715**

31 Az Ibériai-félsziget az ókortól a középkorig (i. e. 1. évezred – 1492) **716**
31.1 Az ősi Ibéria és a római Hispania . . . 716
31.2 A vizigótok és az iszlám hódítás . . . 721
31.3 Al-Andalus és a keresztény királyságok . . . 726
31.4 A késő középkori Ibéria . . . 732

32 Spanyolország a kora újkorban (1492–1808) 738
32.1 A katolikus monarchák és a birodalom . . . 738
32.2 A spanyol birodalom és a gazdaság . . . 744
32.3 A Habsburg-Spanyolország válsága . . . 750
32.4 A Bourbon reformok . . . 754

33 Spanyolország 1808-tól 1939-ig 760
33.1 A függetlenségi háború és a liberális állam . . . 760
33.2 A karlista háborúk és a restauráció . . . 765
33.3 Az 1898-as katasztrófa és a 20. század eleje . . . 770
33.4 A spanyol polgárháború . . . 776

34 Spanyolország 1939-től napjainkig 784
34.1 A Franco-rendszer . . . 784
34.2 A demokratikus átmenet . . . 790
34.3 Spanyolország az EU-ban . . . 796
34.4 Spanyolország 2015–2026 . . . 800

35 Portugália a középkortól 1820-ig 806
35.1 A portugál királyság kialakulása . . . 806
35.2 A tengeri expanzió és a birodalom . . . 811
35.3 A gyarmati birodalom és a portugál gazdaság . . . 816
35.4 A spanyol unió és a restauráció . . . 821

36 Portugália 1820-tól napjainkig 827
36.1 A liberalizmus és az alkotmányos monarchia . . . 827
36.2 A köztársaság és Salazar . . . 831
36.3 A szegfűs forradalom és a demokratizálódás . . . 837
36.4 Portugália 1986–2026 . . . 842

VII. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek 848

37 Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció 849
37.1 A tengerentúli birodalmak kialakulása . . . 849
37.2 A rabszolgaság és a gyarmati gazdaság . . . 854
37.3 A dekolonizáció és az utóhatások . . . 859
37.4 Emlékezet és felelősség . . . 866

38 Forradalmak, nemzetépítés és demokrácia 874
38.1 A politikai forradalmak kora . . . 874
38.2 A nemzetállamok születése . . . 879
38.3 A diktatúrák és a második világháború . . . 885
38.4 A háború utáni demokráciák és a jóléti állam . . . 891

39 Gazdaság, társadalom és migráció 898
39.1 Iparosodás és városiasodás . . . 898
39.2 A jóléti állam és az európai szociális modell . . . 904
39.3 Migráció és multikulturalizmus . . . 911
39.4 Demográfia, környezet és klíma . . . 919

40 Nyugat-Európa 2026-ban: mérleg és jövő 926
40.1 Az európai integráció mérlege . . . 926
40.2 Biztonság és geopolitika . . . 931

40.3 A demokrácia és a jogállam kihívásai 937
40.4 A jövő kérdései 944

Függelékek **950**
Fogalomtár (magyar–angol–nyugat-európai) 950
Kronológia és idővonal 962
Kulcsfigurák és intézmények 968
Bibliográfia és forráskulcsok 980

Impresszum

- **Szerző:** Gellai István
- **Szerkesztő:** Gellai István
- **Kiadó:** Tananyag Simple
- **Kiadás:** 1.0.0 – 2026
- **Licenc:** MIT
- **Forráskód:** chapters/

A teljes licencszöveg a tároló gyökerének `LICENSE` fájljában található (a könyvkönyvtárból: `../../LICENSE`).

Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak

1 Hogyan olvassuk a könyvet?

1.1. A könyv célja, szerkezete és használata

Ez a könyv egy kilenc mai állam területére kiterjedő történeti áttekintést nyújt, miközben folyamatosan jelzi, hogy a mai határok nem természetes egységek. A cél nem az, hogy egyetlen „nyugati” vagy „európai” történetet mondjon el, hanem az, hogy az egyes országok belső fejlődését, a köztük lévő kapcsolatokat és a közös, mégis eltérően lefutó folyamatokat párhuzamosan értelmezze. A könyv egyszerre épít országfejezetekre és összehasonlító tematikus fejezetekre, mert a régió története sem kizárólag nemzeti keretben, sem kizárólag egyetlen civilizációs narratívában nem érthető meg. Az alábbi alfejezet bemutatja, milyen megfontolásokból született ez a szerkezet, hogyan érdemes a könyvet használni, és milyen forráskritikai szabályok vonatkoznak a benne szereplő állításokra.

1.1.1. Miért állam- és területközpontú a könyv?

A kilenc tárgyalt állam – az **Egyesült Királyság** (United Kingdom), **Írország** (Ireland / Éire), **Franciaország** (France), **Németország** (Deutschland), **Svájc** (Schweiz / Suisse / Svizzera), **Ausztria** (Österreich), **Olaszország** (Italia), **Spanyolország** (España) és **Portugália** – kiválasztása nem a mai államok „jelentőségét” tükrözi, hanem azt a tanulási célt szolgálja, hogy a regionális történetet konkrét területi és intézményi kereteken keresztül lehessen vizsgálni. Az államközpontú tárgyalás itt nem azonos azzal a régebbi történetírói szemlélettel, amely a nemzetállamot a történelem természetes végpontjának tekintette. Éppen ellenkezőleg: a könyv minden országfejezetben jelzi, hogy a mai állam előzményei sok esetben nem egyenes vonalú nemzeti fejlődés eredményei, hanem dinasztikus házasságok, hódítások, birodalmi válságok, gyarmati örökségek és újkori nemzetépítési programok együttes következményei.

A területi elv tehát heurisztikus eszköz: lehetővé teszi, hogy az olvasó egy adott térség forrásadottságait, intézményeit és társadalmi konfliktusait mélységében megismerje, anélkül hogy a mai országhatárokat visszavetítené a korábbi évszázadokra. Például a mai Franciaország területéről szóló fejezet nem állíthatja, hogy a középkori **Gallia** (Gallia) vagy a **Nyugati Frank Királyság** (Francia occidentalis) „francia” állam lett volna a modern értelemben; a könyv ezért a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezést minden fontos ponton elválasztja egymástól. A történeti fogalmak – mint a **nemzet** (natio/nation), az **állam** (State/État) vagy a **határ** (frontier/Grenze) – jelentése koronként változott, ezért a szövegben mindig az adott korszak nyelvhasználatához igazítva jelennek meg.

A könyv emellett nem hallgat a mai államok közötti átfedésekről. A **Brit-szigetek** esetében Írország önálló államként kap helyet, de a szigetcsoport története szorosan összefonódott Anglia, Skócia és Wales későbbi államalakulataival; a német, osztrák és svájci fejezetek pedig jelzik a német nyelvű területek közös örökségét és a külön utakat, anélkül hogy egyetlen „német történetet” feltételeznének. A mikroállamok – **Andorra**, **Monaco**, **San Marino**, a **Vatikán** és **Liechtenstein** – nem kapnak önálló fejezetet, de szerepük intézményi és politikai jelentőségük miatt rendszeresen előkerül, például a pápaság, a városállami republikanizmus vagy a határvidékek kapcsán.

1.1.2. A könyv hét része és a belső logika

A kötet hét fő részre tagolódik. Az első rész a módszertani és fogalmi alapokat fekteti le, beleértve a régió meghatározását, a forráskritikát, a kronológiát és a vallási-földrajzi kereteket. Ezt követi öt országrész: a Brit-szigetek, Franciaország, Németország, Svájc és Ausztria, valamint Itália, végül az Ibériai-félsziget. Az utolsó, tematikus rész nem ismétli meg az országfejezeteket, hanem nagy összehasonlító kérdéseket vizsgál: a birodalmak és a gyarmatosítás, a forradalmak és a nemzetépítés, a gazdaság és a migráció, végül a jelenkori mérleg.

Az országfejezetek lehetőség szerint azonos négyes tagolásra épülnek, de a hangsúlyok és a korszakhatárok országonként eltérnek. Ez a négyes séma:

1. **Kezdetek és államalapítás** – a legkorábbi régészeti kultúráktól, az ókori birodalmaktól vagy a germán/kelta korszakoktól a középkori államalakulatok kialakulásáig.
2. **Kora újkor** – nagyjából a 15. század végétől a 18. század végéig, beleértve a reneszánszot, a reformációt, az abszolutizmust, a gyarmati terjeszkedést és a felvilágosodás kori reformokat.
3. **19. század és nemzetállam** – a hosszú 19. század (1789–1914), a forradalmak, a nemzetépítés, az iparosodás és a liberális vagy konzervatív állami átalakulások.
4. **20–21. század** – a világháborúk, a diktatúrák, a hidegháború, az európai integráció és a jelenkor 2026-ig.

Ez a séma nem merev. Olaszország, Franciaország, a Brit-szigetek és az Ibériai-félsziget esetében az első szakasz az ókorral kezdődik; Németország esetében a germán törzsekkel és a Német-római Birodalom kialakulásával; Svájc és Ausztria esetében a középkori államalakulatokkal. Bizonyos cezúrák – például 1492, 1648, 1707, 1789, 1815, 1848, 1861, 1871, 1918, 1933, 1939, 1945, 1955, 1957, 1974, 1975, 1989–1990, 2004, 2016 – országonként eltérő jelentőségűek. A könyv ezért minden fejezet elején röviden jelzi, miért ott húzza a korszakhatárt, és milyen vitatott alternatív periodizációk léteznek.

Minden országfejezet első alfejezete egy rövid bekezdéssel kezdődik, amely a régió egészéhez kapcsolja az adott ország történetét. Ez a bekezdés nem ismerteti a fejezet címét, hanem arra a kérdésre válaszol: miért fontos ez az ország a nyugat-európai összefüggésben, és milyen regionális kapcsolódásai vannak. A fejezetek végén mindig áll egy **Rövid összefoglaló**, amely tömör pontokban kivonatolja a legfontosabb állításokat, és egy **Önellenőrző kérdések** szakasz, amely a megértést és az összehasonlítást méri, nem pedig az évszámok visszamondását. A későbbi fejezetek hivatkoznak a korábbiakra, így az olvasó az előzménykivonatokat is használhatja arra, hogy egy-egy későbbi eseményt a korábbi folyamatokhoz kössön.

1.1.3. A tematikus fejezetek szerepe

A VII. rész négy tematikus fejezete az országfejezetekben elszórt ismereteket rendezi nagy összehasonlító keretbe. Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció a spanyol, portugál, brit és francia gyarmati rendszerek kialakulását, a rabszolgaságot és a dekolonizáció utóhatásait vizsgálja; Forradalmak, nemzetépítés és demokrácia a politikai forradalmakat, a diktatúrákat és a háború utáni demokráciákat; Gazdaság, társadalom és migráció az iparosodást, a jóléti államot, a migrációt és a demográfiai-környezeti kérdéseket; végül Nyugat-Európa 2026-ban: mérleg és jövő a jelenkori integráció, biztonság, jogállamiság és jövőbeli kihívások mérlegét adja. E fejezetek nem ismétlik meg az országtörténeti alapfogalmakat, hanem kereszthivatkozásokkal utalnak vissza.

A tematikus fejezetek azért fontosak, mert a régió történetének számos kulcsfolyamata nem érthető meg egyetlen ország keretén belül. A reformáció például másként futott le a Német-római Birodalomban, Svájcban, Franciaországban és Angliában; a gyarmatosítás tapasztalatai közösek,

de a birodalmi elitek felelőssége és az utóhatások országonként eltérnek. A tematikus tárgyalás így nem oldja fel a nemzeti különbségeket, hanem láthatóvá teszi a párhuzamokat és az eltéréseket anélkül, hogy egyik országot tekintené a „nyugati” fejlődés normájának.

1.1.4. A használat módja: fejezetek, kereszthivatkozások, függelékek

A könyv önálló olvasásra és felsőoktatási kurzusok kiegészítő anyagaként egyaránt alkalmas. Az olvasó haladhat az országfejezetek sorrendjében, de bármely fejezet kiemelhető, mert a bevezető bekezdések és az összefoglalók biztosítják a szükséges kontextust. A kereszthivatkozások két irányban működnek: egy későbbi fejezet utalhat egy korábbi folyamatra (például a francia vallásháborúk a reformáció német és svájci előzményeire), és egy korábbi fejezet is előre mutathat a tematikus elemzésre. A hivatkozás formája mindig a cél fejezet vagy alfejezet címét tartalmazza, például A „Nyugat-Európa” fogalma és a könyv határai vagy Vallások és a vallási térkép.

A könyv végén található függelékek a következők:

- **Fogalomtár:** a félkövéren szedett fogalmak és idegen nyelvű kifejezések rövid magyarázata, a szövegben használt jelentés szerint. A fogalomtár nem helyettesíti a történeti kontextust: minden szócikk jelzi, hogy a fogalom jelentése koronként változott.
- **Kronológiai táblázat:** a fő események és cezúrák időrendben, országonkénti bontásban, a vitatott dátumoknál a bizonytalanság feltüntetésével.
- **Név- és tárgymutató:** a történelmi személyek, helyek, intézmények és a tárgyalt fogalmak kereshetőségéhez.
- **Ajánlott irodalom:** elsősorban magyarul és angolul, franciául, németül, olaszul, spanyolul vagy portugálul elérhető áttekintések; az egyes tételeknél jelölve, ha a hivatkozott mű nem olvasott, illetve ha a mű álláspontja vitatott.
- **Térképszövegek és táblázatok:** a könyv alapértelmezésben nem tartalmaz képeket; ahol térkép helyett leírás, diagram vagy táblázat szerepel, ott a szöveg a forrást és a feltételt megadja. A diagramok csak a megengedett sémákat használják, és nem helyettesítik a forráskritikai elemzést.

A függelékek használata akkor a leghatékonyabb, ha az olvasó egy-egy fogalom vagy dátum kapcsán visszalapoz, de nem a függelékekből próbálja rekonstruálni a teljes történetet. A kronológiai táblázat például nem helyettesíti a korszakokról szóló elemzést, mert a dátumok jelentősége országonként és történetírói iskolánként eltér.

1.1.5. Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet módszertani bevezető, ezért nem konkrét eseménytörténeti forrásokra támaszkodik, hanem a könyv egészére vonatkozó szerkesztői és történetírói elveket rögzíti. A bemutatott állítások – például a kilenc állam kiválasztása, a négyes tagolás, a függelékszerkezet – a kötet koncepcióját tükrözik, nem pedig empirikus adatokat. Ennek ellenére a könyv minden további fejezetében a következő forrástípusokat és bizonytalansági kategóriákat kell megkülönböztetni:

- **Dokumentált tény:** olyan esemény vagy döntés, amelyet elsődleges forrás – oklevél, szerződés, bírósági jegyzőkönyv, napló, hivatalos statisztika – közvetlenül alátámaszt. Ilyen például a westfáliai béke aláírása 1648-ban, amennyiben a szerződésszöveg hiteles másolata fennmaradt.

- **Régészeti vagy statisztikai becslés:** olyan adat, amelyet terepi leletekből, feltárásokból, népszámlálási mintákból vagy gazdasági modellekből rekonstruálnak, és amelynek értéke a mintavétel, a leletmegőrzés és a számítási módszer függvényében bizonytalan. Például az ókori vagy középkori lakosságszámok, a járványok halálos áldozatainak száma vagy a kora újkori kereskedelmi forgalom értéke becslés.
- **Tudományos konszenzus:** a szakmai közösség többsége által, a rendelkezésre álló források alapján elfogadott értelmezés, amely azonban új források előkerülésével módosulhat. Ilyen a Holocaust ténye és alapvető mechanizmusa, amelyet nemzetközi bírósági ítéletek és dokumentumok tömkelege támaszt alá; ennek tagadása nem tudományos vita, hanem ténytagadás.
- **Vitatott értelmezés:** olyan kérdés, amelyben a szakirodalom megosztott, mert ugyanazok a források eltérő hangsúlyokkal magyarázhatók. Például a gyarmati gazdaság hosszú távú hatása a gyarmatosító és a gyarmatosított társadalmakra, a „német különút" tézise vagy a francia forradalom okainak súlyozása.
- **Emlékezetpolitikai állítás:** olyan értelmezés, amelynek elsődleges célja nem a múlt rekonstrukciója, hanem egy jelenkori politikai vagy identitásbeli igény kifejezése. Ilyenek a nemzeti hősök – Vercingetorix, Jeanne d'Arc, Tell Vilmos, Bismarck – mitizált képei, a „Reconquista" vagy az „áldozat-mítosz" narratívái, valamint a birodalmi múlt dicsőségének vagy bűnének egyoldalú hangsúlyozása.

A könyv az adatokat mindig forráshoz és évszámhoz köti. Ahol a források eltérnek, a fő becsléseket és az eltérés okát közli; ahol nincs ellenőrzött adat, a szöveg kifejezetten jelzi, hogy az adott kérdésben további kutatás szükséges. A jelenkori események – különösen a 2020-as évek, a 2022 utáni orosz–ukrán háború, az energiaválság, a 2025–2026-os fejlemények – kapcsán a könyv lezárásának dátuma 2026, és csak ellenőrzött, stabil források alapján állít bármit. A friss statisztikáknál, a választási eredményeknél és a népesedési adatoknál a szövegben mindig szerepelnie kell az ellenőrzési igénynek, ha az adott adat a könyv írásakor nem volt hozzáférhető.

A fejezetekben a vitatott megnevezéseket – mint a **népirtás** (genocide), a **Holocaust**, a **gyarmati erőszak**, a **rabszolgaság**, a **fasizmus**, a **kollaboráció**, a **terrorizmus**, a **menekültválság** – a könyv nem teszi meg a saját álláspontjává anélkül, hogy jelezné: ki használja a kifejezést, milyen történeti vitában, és milyen bizonyítékok támasztják alá. Ez nem relativizálás, hanem a fogalomtörténeti pontosság követelménye. Például a „nepirtás" kifejezés jogi és történetírói használata eltér, a „fasizmus" kategóriája pedig ma is vitatott az olasz és a spanyol diktatúrák összehasonlításában. A könyv mindig egyénekhez, intézményekhez és konkrét politikai döntésekhez köti a felelősséget, és elutasítja a népek, vallási közösségek vagy nemzetek kollektív bűnössé tételét.

1.1.6. Rövid összefoglaló

1. A könyv kilenc mai állam – az Egyesült Királyság, Írország, Franciaország, Németország, Svájc, Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Portugália – területének történetét tárgyalja, de a mai határokat nem vetíti vissza a múltba.
2. A régió „Nyugat-Európa" megnevezése pragmatikus, történeti-politikai konstrukció, nem természetes földrajzi egység; a hidegháborús, földrajzi és EU-s használat eltéréseit a könyv jelzi.
3. Az országfejezetek lehetőség szerint négyes tagolást követnek – kezdetek és államalapítás; kora újkor; 19. század és nemzetállam; 20–21. század –, de a korszakhatárok országonként eltérnek.
4. Minden országfejezet bevezető régiókapcsoló bekezdéssel kezdődik, végén Rövid összefoglalóval és Önellenőrző kérdésekkel zárul; a fejezetek kereszthivatkozásokkal kapcsolódnak egymáshoz.

5. A könyv hét részből áll: módszertani bevezetés, öt országrész, majd tematikus összehasonlító fejezetek a birodalmakról, forradalmakról, gazdaságról és a jelenkori mérlegről.
6. A függelékek – fogalomtár, kronológia, név- és tárgymutató, ajánlott irodalom, térképszövegek és táblázatok – a tanulást segítik, de nem helyettesítik a forráskritikai olvasást.
7. A könyv minden állítást a következő kategóriák valamelyikébe sorol: dokumentált tény, régészeti/statisztikai becslés, tudományos konszenzus, vitatott értelmezés, emlékezetpolitikai állítás.
8. A vitatott megnevezéseket és a jelenkori adatokat a könyv attribúcióval, forráshoz kötve tárgyalja, és kerüli a kollektív bűnösség, a nemzeti mitizálás és az egyoldalú eurocentrikus értékítélet csapdáit.

1.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen előnyei és korlátai vannak annak, ha egy történeti szintézis kilenc mai állam területére szerveződik? Hogyan kerüli el a könyv a mai határok visszavetítését?
2. Mutassa be a négyes tagolás logikáját, és magyarázza el, miért nem ugyanazok a korszakhatárok érvényesek mind a kilenc országra!
3. Milyen forráskritikai kategóriákat különböztet meg a könyv, és miben különbözik a dokumentált tény a tudományos konszenzustól, illetve a vitatott értelmezéstől?
4. Miért szerepelnek külön tematikus fejezetek az országfejezetek után, és milyen kérdéseket tárgyalnak ezek? Adjon példát egy olyan folyamatra, amely jobban érthető összehasonlító keretben!
5. Hogyan használja a könyv a függelékeket a forráskritikai szemlélet erősítésére, és miért nem helyettesíthetők ezek a szöveges elemzéssel?

1.2. Források, történetírás és bizonyíték

1.2.1. A történeti megismerés alapanyaga és fokozatai

Az előző alfejezet (A könyv célja, szerkezete és használata) bemutatta, hogyan épül fel ez a kötet, és miért nem kínál egyetlen lezárt nemzeti vagy „nyugati” elbeszélést. Az ott leírt módszer akkor válik működőképessé, ha minden állítás mögé odagondoljuk a kérdést: honnan tudjuk, amit állítunk? A múlt ugyanis soha nem közvetlenül hozzáférhető. Amit forrásnak nevezünk, az a múltbeli cselekvők által hátrahagyott nyomok töredékes, gyakran érdekek által formált együttese. Ez az alfejezet ezért először a legfontosabb forrástípusokat mutatja be, majd a forráskritika alapkérdéseit, végül pedig azt a kategóriarendszert, amelyet a könyv a megbízhatóság és a vita fokozatainak jelölésére használ.

1.2.2. A történeti megismerés alapanyaga: forrástípusok

A történettudomány megkülönbözteti az **elsődleges forrást** (primary source) és a **másodlagos forrást** (secondary source). Az elsődleges forrás olyan nyom, amely a vizsgált korszakból származik, és nem a későbbi történeti feldolgozás terméke. Ide tartozik a felirat, az oklevél, a krónika, a törvényszöveg, a levél, a napló, a perirat, az anyakönyv, a térkép, de a tárgyi emlék, az épület, a fénykép, a hangfelvétel és a rögzített szóbeli visszaemlékezés is. A másodlagos forrás ezzel szemben olyan későbbi feldolgozás, amely elsődleges források alapján értelmezi a múltat: monográfia, tanulmány, szintézis, történeti kézikönyv. A határ nem mindig éles: egy középkori krónika saját korára nézve elsődleges forrás, de ha korábbi eseményekről ír, és szerzője már maga is válogat és értelmez, akkor bizonyos elemeiben másodlagos jellegűvé válik.

A nyugat-európai történelem írott forrásainak fennmaradása erősen egyenetlen. Az **epigráfia** (epigraphy) – a felirattan – a római kor egyik leggazdagabb forráscsoportját adja: a kőbe vésett dedikációk, sírfeliratok, határkövek, katonai diplomák és építési feliratok Britanniától Hispaniáig tömegesen maradtak fenn. Ugyanakkor már a feliratok eloszlása is torzít: elsősorban a városi elit, a katonaság és a birodalmi közigazgatás világát mutatják, míg a rabszolgák, a vidéki szegények és a nők nagy része ritkán jut szóhoz. A kora középkortól oklevelek, krónikák, törvénygyűjtemények és zsinati határozatok válnak meghatározóvá; ezeket jórészt egyházi intézmények, királyi udvarok és városi kancelláriák állították elő. A fennmaradás tehát már önmagában hatalmi folyamat: az írástudók és az intézmények iratai őrződtek meg, a nem író többség hétköznapi élete inkább közvetett nyomokból rekonstruálható.

1.2.3. Az elsődleges források olvasása: krónikától a levéltárig

A történeti elbeszélő források legismertebb formája a **krónika** (chronicle). Nyugat-Európában a kora középkortól keletkeztek évkönyvek, püspökség- és nemzetségtörténetek, királytükrök és világkrónikák. Két gyakran idézett példa a frank történetírásból Tours-i Gergely 6. századi *Historia Francorum* című munkája, illetve a brit szigetek felől Beda Venerabilis 8. századi *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* című egyháztörténete. Mindkét mű szerzője egyházi ember; írásaikat teológiai keret, az isteni gondviselés bemutatásának igénye és az adott közösség legitimálása alakítja. A krónika tehát nem „ténynapló”: a szerző válogat, hallgat, dramatizál, példázatként állít be eseményeket. Ebből nem következik, hogy a krónikákat el kellene vetni, de állításaikat más forrásokkal összevetve kell használni.

Az **oklevél** (charter) jogi tartalmú irat: adomány, kiváltság, ítélet, szerződés, adóösszeírás vagy birtokleírás. A középkori és kora újkori állam- és társadalomtörténet egyik legfontosabb forráscsoportja, mert benne a jogi viszonyok, a birtoklás, a szolgáltatások és a személyes függés formái jelennek meg. Az oklevél azonban nem semleges tükör: kiállítója általában a maga jogát vagy adományát rögzíti, a vitás ügyekben a saját álláspontját is dokumentálhatja. A hamisítás, az utólagos kiegészítés és a másolás során keletkező torzulás gyakori; a hiteles oklevelek és a hamisítványok megkülönböztetése a forráskritika klasszikus feladata. A 11. századi angol **Domesday Book** (1086) például páratlan birtok- és jövedelemkataszter, de az adóztatás és a királyi hatalom megerősítésének céljával készült, ezért adatai nem azonosak a gazdaság egészének statisztikai leírásával. A **Magna Carta** (1215) ugyancsak okleveles forrás, de jelentősége nem szűkíthető le a szöveg jogi cikkelyeire: kiadásának körülményei, utóélete és a későbbi értelmezések maguk is történeti problémák.

A **levéltár** (archive) nem pusztán a források őrzőhelye, hanem a múlt megőrzésének szelektív intézménye. Az állami, egyházi, városi, dinasztikus és magánlevéltárak fennmaradása nagymértékben meghatározza, miről tudunk egyáltalán kérdezni. A londoni The National Archives, a párizsi Archives nationales vagy a Vatikáni Apostoli Levéltár (a korábbi „titkos levéltár”) állagai az állam, az egyház és az uralkodói udvar irattermelését őrzik. Az irattárba kerülés maga is hatalmi és adminisztratív folyamat: a tulajdon, a joghatóság, az adózás és a külpolitika iratai jól dokumentáltak, míg a paraszti háztartások, a nők munkája, a kisebbségek hétköznapjai vagy a gyarmatosított népek tapasztalatai gyakran csak akkor jelennek meg, ha a hatalom szempontjából valamilyen ügy – adó, per, lázadás, misszió – miatt relevánssá váltak. A levéltári forrásokkal dolgozó történésznek ezért a hiányt is forrásként kell kezelnie.

A törvények, rendeletek, parlamenti jegyzőkönyvek, bírósági iratok és diplomáciai szerződések külön alcsoportot alkotnak. A normatív szöveg azonban nem azonos a társadalmi gyakorlattal: egy rendeletből megtudjuk, mit kívánt az uralkodó vagy a rendi gyűlés, de azt nem feltétlenül, hogyan hajtották végre, miként játszották ki, vagy milyen ellenállásba ütközött. A 17. századi abszolutizmus intézményeit például nem lehet kizárólag a kibocsátott rendeletekből rekonstruálni;

szükség van a végrehajtás helyi nyomaira, bírósági panaszokra és a tisztségviselők levelezésére is.

1.2.4. A meg nem írt múlt: régészet, statisztika, oral history

Ahol az írott források hiányosak vagy egyoldalúak, a régészet, a későbbi statisztika és a szóbeli történelem egészítheti ki a képet. A régészeti **rétegtan** (stratigraphy) és a tárgytipológia a települések, temetők, erődítések és műhelyek időbeli rétegződését tárja fel. A természettudományos kormeghatározás – a **radiokarbonos kormeghatározás** (radiocarbon dating) és a **dendrokronológia** (dendrochronology) – önálló, de szintén hibahatárral dolgozó időrendet ad. A régészeti lelet anyaga, a fennmaradás esélye és a lelőhelyek kiválasztása azonban becslési bizonytalanságot visz a rekonstrukcióba. A kora középkori temetők sírmellékleteiből, a római kori villagazdaságok eloszlásából vagy a háborús tömegsírok csontanyagából levont társadalomtörténeti következtetések ezért mindig kiegészítő jellegűek, és a könyv az ilyen állításokat régészeti becslésként jelöli.

A **statisztika** (statistics) mint állami adatgyűjtés a kora újkor végétől, de főként a 19. századtól válik tömegessé. A népszámlálások, anyakönyvek, adóívek, halálozási táblák, ipari és kereskedelmi összeírások a modern állam eszközei; kategóriáik – nemzetiség, vallás, anyanyelv, foglalkozás – koronként és országonként változtak. A 19. századi népszámlálások nyelvi adatait például nem lehet közvetlenül összevetni a mai etnikai vagy nemzetiségi statisztikákkal, mert a kérdezés módja és a válaszadás lehetőségei eltértek. A statisztikai adat pontossága gyakran látszólagos: a regisztráció hiányos lehet, a célok politikaiak, a definíciók pedig a kortárs viták termékei. A könyv ezért minden mennyiségi adatnál feltünteti a forrást, az évszámot és a becslés bizonytalanságát.

A 20. század második felétől a **szóbeli történelem** (oral history) vált a társadalomtörténet fontos eszközévé. A háborúk túlélői, az ipari munkások, a migránsok, a nők, a vallási és etnikai kisebbségek visszaemlékezései olyan tapasztalatokat rögzítenek, amelyek az iratokban alig jelennek meg. Az oral history azonban nem „tényforrás” a szó szoros értelmében: az emlékezet utólag szerkeszt, keveri a későbbi ismereteket, és a beszélő jelenbeli helyzete is alakítja az elbeszélést. Ezért az oral historyt elsősorban a tapasztalat, a jelentésadás és az emlékezet forrásaként kezeli a történettudomány, nem pedig az események pontos rekonstrukciójának kizárólagos alapjaként.

Az **emlékezet** (memory) fogalma ezzel összefüggésben szerepel a könyvben. Emlékművek, múzeumok, emléknapok, filmek, tankönyvek és családi elbeszélések a múltat a jelen számára jelenítik meg. Az emlékezet nem a múlt tükre, hanem a jelen értelmezése; a nemzeti hősök, a háborús áldozatok, a diktatúrák vagy a gyarmati múlt ábrázolása mindig válogat, hangsúlyoz és elhallgat. Ezért a könyv megkülönbözteti a múltbeli eseményre vonatkozó dokumentált állítást attól, ahogyan az adott eseményt a későbbi emlékezetpolitika használja.

1.2.5. Forráskritika: kérdések a bizonyítékhoz

A **forráskritika** (source criticism) az a módszer, amellyel a forrásokat hitelességük, keletkezésük és állításaik megbízhatósága szerint vizsgáljuk. Két nagy lépése van. A **külső kritika** (external criticism) a forrás anyagát, írásképét, pecsétjét, kézirati hagyományát, másolatait, keletkezési idejét és helyét, valamint esetleges hamisítását vizsgálja. A **belső kritika** (internal criticism) ezzel szemben a szöveg tartalmára kérdez: milyen állításokat tesz, kihez szól, milyen műfaji szabályok szerint, milyen érdekek állnak mögötte, és mennyire megbízható az egyes információkban. A két lépés nem választható el mereven: a hamisított oklevél belső ellentmondásai gyakran éppen a külső vizsgálatot indítják el.

A forráskritika alapkérdései minden forrásra alkalmazhatók:

- Ki hozta létre a forrást, és milyen társadalmi, vallási vagy politikai helyzetből?
- Mikor és hol keletkezett, és milyen eseményekre, intézményekre vonatkozik?
- Milyen műfajban íródott, és milyen konvenciók alakítják a mondanivalót?
- Kinek szólt, és milyen célt szolgált?
- Milyen előzetes ismeretekkel, előítéletekkel és érdekekkel rendelkezett a szerző?
- Mi maradt ki a forrásból, és mi a hallgatás oka?
- Hogyan maradt fenn, milyen másolatokban, és ki őrizte meg?

A forrás nem egyszerűen „beszél”: a történész kérdése nélkül a nyom néma. A hallgatás maga is értelmezhető. Ha például a középkori parasztok ritkán írnak, az nem jelenti azt, hogy ne lettek volna cselekvők; az adóösszeírások, bírósági jegyzőkönyvek, végrendeletek és a parasztfelkelésekről szóló, gyakran ellenséges krónikák közvetve megmutatják viszonyaikat. A könyv ezért törekszik arra, hogy az uralkodó elitek és intézmények iratai mellett a kiszolgáltatottak, a nők, a munkások, a gyarmatosítottak és a kisebbségek nyomait is bevonja – akár közvetlen forrásokból, akár közvetett rekonstrukcióból.

A forráskritika nem jelent relativizálást. Az a tény, hogy minden forrás érdekek által formált, nem teszi egyenlővé a dokumentált eseményt a fikcióval. A kritika célja éppen az, hogy a lehető legmegalapozottabb, más forrásokkal összevetett és nyilvános érvekkel igazolható állításokat alakítsunk ki. A hivatalos irat hamisítható, de a hamisítás ténye maga is történeti forrás: elárulja, mit tartottak a kortársak hihetőnek, érdemesnek vagy veszélyesnek.

1.2.6. A bizonyíték fokozatai: tény, becslés, konszenzus, vita

A könyv a megbízhatóság és a vita fokozatainak jelölésére öt kategóriát használ. Ezek nem mindig zárják ki egymást, és nem minősítik automatikusan az állítást igaznak vagy hamisnak; inkább azt jelzik, milyen természetű az alátámasztás, és hol kezdődik az értelmezés felelőssége.

A **dokumentált tény** (documented fact) olyan állítás, amelyet több független, egybehangzó elsődleges forrás vagy hivatalos dokumentum támaszt alá, és amelyet a szakmai közösség nem vitat. Ilyen például a normann hódítás 1066. évi lefolyása, a Magna Carta kiadása 1215-ben, a westfáliai béke megkötése 1648-ban, a francia forradalom kitörése 1789-ben, vagy a második világháború főbb hadműveletei. A dokumentált tény azonban nem azonos a „teljesen semleges” ténnyel: a dátum biztos lehet, de a jelentőség, az okok és a következmények értelmezése vitatott marad. A könyv ezért akkor is jelzi, ha egy esemény ténye dokumentált, de a róla alkotott kép emlékezetpolitikailag terhelt.

A **régészeti/statisztikai becslés** (archaeological/statistical estimate) olyan mennyiségi vagy szerkezeti állítás, amely mérésekből, mintavételből, regiszterekből vagy lelőhely-kataszterekből származik, és hibahatárral, kalibrációval, eltérő forrásokkal rendelkezik. Ide tartoznak a római kori városok lélekszámára, a középkori járványok áldozatainak arányára, a rabszolgakereskedelem volumenére, az iparosodás kibocsátására vagy a 20. századi háborúk áldozatszámaira vonatkozó becslések. A becslés nem gyengébb, mint a tény, csak más logikájú: a kérdés nem az, hogy megtörtént-e valami, hanem az, hogy mekkora volt, milyen gyors volt, milyen eloszlásban. A szakmai vita ilyenkor a mintavételről, a kalibrációról és a hiányzó adatok pótlásáról szól.

A **tudományos konszenzus** (scholarly consensus) az adott kutatási területen a bizonyítékok mérlegelése után kialakult, széles körben elfogadott értelmezés. Ilyen például az a felismerés, hogy a Római Birodalom bukása nem egyetlen okra vezethető vissza; hogy a reformáció nem kizárólag Luther személyéből magyarázható; hogy a náci Németország dokumentált felelősséget visel a Holocaustért; és hogy a Holocaust ténye nem vonható kétségbe. A konszenzus nem dogma: új források vagy új kérdések felülvizsgálhatják. A puszta ellenvélemény azonban nem azonos a

tudományos vitával; a konszenzust csak a forrásokkal és a szakmai érvekkel szembesítve lehet bírálni.

A **vitatott értelmezés** (contested interpretation) olyan kérdés, ahol a források értelmezése, a tényezők súlyozása vagy a következmények megítélése eltérő. Például a német történetírásban a „különút” (Sonderweg) tézise, a gyarmati modernizáció mérlege, az olasz fasizmus és a nemzetiszocializmus viszonya, vagy a jóléti állam válságának okai. A könyv ilyenkor attribúcióval jelzi: ki állítja, milyen iskola vagy irányzat részeként, milyen bizonyítékokra támaszkodik, és mi az ellenvélemény. A cél nem az, hogy a könyv „semlegesen” lebegjen a viták fölött, hanem az, hogy az olvasó felismerje, hol végződik a dokumentált alap, és hol kezdődik a történeti érvelés felelőssége.

Az **emlékezetpolitikai állítás** (memory-political claim) a múltra vonatkozó, a jelenben politikai célt szolgáló állítás, amely gyakran erősen válogat a források között, és a múltat a jelen identitásához igazítja. Vercingetorix, Jeanne d’Arc, Tell Vilmos vagy az 1683-as bécsi győzelem nemzeti emlékezete, a Franco- és a Vichy-korszak megítélése, a gyarmati múlt dicsőségként vagy szégyenként való bemutatása mind ebbe a körbe tartozik. Az emlékezetpolitikai állítás történeti forrásként használható, de nem tényállításként: azt mutatja meg, hogyan emlékezik egy közösség, nem azt, hogy mi történt. A könyv a nemzeti mítoszokat ezért nem erősíti meg, de nem is hallgatja el; keletkezésüket, politikai felhasználásukat és a mögöttük álló forrásbázist elemzi.

A kategóriák nem merevek: egy állítás lehet dokumentált tény és egyben emlékezetpolitikai vita tárgya; egy becslésből az új kutatások nyomán konszenzus válhat; a korábbi konszenzust pedig új források vitatottá tehetik. A könyv a későbbi fejezetekben ezeket a jelzéseket következetesen alkalmazza, hogy az olvasó pontosan lássa, mikor áll stabil alapokon az elbeszélés, és mikor lépünk a bizonytalanabb, de éppen ezért izgalmasabb értelmezési térbe.

1.2.7. Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet maga is másodlagos, módszertani jellegű irodalomra épül, amelyet a kötet végén található bibliográfia részletez. Az itt bemutatott forrástípusok és a forráskritikai kérdések a nemzetközi történettudományban széles körben elfogadott keretek, de nem alkotnak egyetlen kötelező szabályzatot; egyes történetírói irányzatok a tény és az értelmezés határait másként vonják meg. A kategóriarendszer oktatási célt szolgál, nem helyettesíti a szakirodalmi viták részletes bemutatását. A konkrét példák – a Domesday Book, a Magna Carta, a római feliratok, a modern statisztikák – a könyv későbbi fejezeteiben részletes forrásvitákkal együtt kerülnek elő; itt csupán annak érzékeltetésére szolgálnak, hogyan működik a módszer. A számok és áldozati adatok ebben a módszertani fejezetben szándékosan nem szerepelnek, mert a forrás nélküli pontos szám éppen a hamis pontosság illúzióját keltené. A bizonytalanság jelzése nem gyengeség, hanem a történeti megismerés természetének őszinte leírása: a múlt sok részlete nem rekonstruálható, és a felelős állítás éppen attól hiteles, hogy megmutatja, meddig ér a forrásokból levonható bizonyíték.

1.2.8. Rövid összefoglaló

- Az elsődleges forrás a múltban keletkezett nyom, a másodlagos forrás későbbi feldolgozás; a határ a régi elbeszélő forrásoknál gyakran elmosódik.
- Az írott források fennmaradása hatalmi folyamat: az elitek és intézmények iratai dominálnak, a kiszolgáltatottak tapasztalatai gyakran csak közvetve érhetők el.
- A krónika, az oklevél és a levéltári irat nem semleges tükör: érdekek, műfaji konvenciók és a megőrzés szelekciója alakítja őket.

- A régészet, a statisztika és az oral history kiegészíti az írott forrásokat, de mindegyik saját becslési bizonytalansággal dolgozik.
- A forráskritika külső és belső kérdései arra valók, hogy a forrás hitelességét, szerzőjének helyzetét, célját és hallgatásait feltárjuk.
- A könyv öt kategóriát használ: dokumentált tény, régészeti/statisztikai becslés, tudományos konszenzus, vitatott értelmezés és emlékezetpolitikai állítás.
- A kategóriák nem minősítik automatikusan az állítást, hanem jelzik, milyen természetű az alátámasztás, és hol kezdődik az értelmezés felelőssége.

1.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Mi a különbség az elsődleges és a másodlagos forrás között? Adj mindkettőre egy-egy példát Nyugat-Európa történetéből!
2. Miért nem elegendő egyetlen krónika állítása önmagában egy esemény bizonyításához? Sorold fel a forráskritika legalább négy alapkérdését!
3. Milyen okokból maradnak alulreprezentáltak a nők, a parasztok és a vallási kisebbségek az írott forrásokban? Hogyan próbálja ezt a hiányt ellensúlyozni a régészet és az oral history?
4. Egy általad választott példán mutasd be a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezés közötti különbséget!
5. Miért tartozik Vercingetorix vagy Tell Vilmos emlékezete inkább az emlékezetpolitikai állítások, mint a dokumentált tények közé?

1.3. Kronológia, térkép és periodizáció

A periodizáció és a történelmi térkép nem egyszerűen semleges keret: mindkettő a történetírás döntéseit, a fennmaradt források egyenetlenségét és a későbbi nemzeti, birodalmi vagy európai emlékezetpolitikát tükrözi. Ez az alfejezet azt mutatja be, miként tagolja a könyv a nyugat-európai múltat, miért vitatottak a korszakhatárok, és miért nem olvashatóak a történelmi térképek a mai államhatárok visszavetítéseként. A fejezet szorosan kapcsolódik a Források, történetírás és bizonyíték alfejezethez, amely a forrástípusok és a bizonyítási szintek megkülönböztetését tárgyalta; az itt következő kereteket a könyv minden későbbi fejezete alkalmazza.

1.3.1. A periodizáció mint történetírói eszköz

A történészek korszakokra osztják az időt, hogy értelmezhetővé tegyék a változást és a folyamatosságot. A periodizáció azonban mindig utólagos konstrukció: a múlt szereplői általában nem úgy élték meg a korszakhatárokat, ahogyan a későbbi történetírás meghúzta őket. A „középkor” kifejezés például a reneszánsz humanistáitól származik, akik a maguk korát az antikvitás újjászületéseként értelmezték, a köztes időszakot pedig hanyatlásként. A modern történettudomány ezt az értékelő szembeállítást régóta kritikával kezeli, de a korszaknevek a tudományos nyelvben és az oktatásban megmaradtak. A könyv ezért a periodizációt nem természetes adottságként, hanem elemzési segédeszközként használja, és minden fejezetben jelzi, ha egy-egy cezúra az adott régióban nem érvényesült, másként érvényesült, vagy csak később vált jelentőssé.

A periodizáció másik problémája a földrajzi aszimmetria: ugyanaz az esemény az egyik területen gyors és mély átalakulást hozott, a másikon alig érezhető volt. A 15. század végi események – a kasztíliai–aragóniai dinasztikus unió, a granadai emírség elfoglalása 1492-ben, az első Kolumbusz-út – Spanyolország és Portugália számára alapvető cezúrák, miközben a Brit-szigeteken az 1485-ös bosworthi csata és a Tudor-dinasztia hatalomra jutása jelölt hasonló váltást, de egészen

más tartalommal. A reformáció kezdete, amelyet hagyományosan Luther 1517-es tételeihez kötnek, a Német-római Birodalom és Svájc történetében robbanásszerű fordulat volt, míg az Ibériai-félszigeten a katolikus monarchia intézményes ellenreformációja már korábban saját valláspolitikai pályát alakított ki. A könyv ezért az egységes korszakneveket megtartja, de az egyes országfejezetekben a helyi cezúrákat külön is bemutatja.

A könyv periodizációja a következő nagy egységeket alkalmazza: **ókor és késő antikvitás** (i. e. 1. évezred – i. sz. 5. század), **kora középkor** (5–11. század), **érett és késő középkor** (11–15. század), **kora újkor** (15. század vége – 1789), **hosszú 19. század** (1789–1914), **világháborúk kora** (1914–1945), **hidegháború és európai integráció** (1945–1991), valamint **jelenkor** (1991–2026). Ezek a határok nem mechanikusan érvényesek mind a kilenc tárgyalt államra; a következőkben minden korszaknál jelöljük a fő vitákat és regionális eltéréseket.

1.3.2. A könyv korszakai és vitatott határai

1.3.2.1. Ókor és késő antikvitás

Az ókor kezdőpontja a régészeti kultúrák és az írott források megjelenésének függvényében térségenként eltérő. A Brit-szigetek és az Ibériai-félsziget esetében már az i. e. 1. évezred első feléből származnak olyan régészeti emlékek és később görög, föníciai, pun feliratok, amelyek alapján a prehisztorikus közösségek és az első államszerű képződmények rekonstruálhatók. Gallia, Germánia és Itália esetében a római hódítás és a római közigazgatás írott forrásai adják a sűrűbb dokumentációt. A korszak végét hagyományosan a Nyugat-római Birodalom 476-os bukásához kötik, de a modern kutatás ezt folyamatként kezeli: a római intézmények, a városi élet és a keresztény egyház folytonossága régiónként eltérő ütemben alakult át, és a 4–6. századot gyakran késő antikvitásként tárgyalja. A könyv az ókor végét ezért nem egyetlen dátumhoz, hanem egy átmeneti időszakhoz köti, jelezve, hogy Északnyugat-Európában a római jelenlét korábban, Itáliában és az Ibériai-félszigeten később adta át a helyét a posztrómai királyságoknak.

1.3.2.2. Kora középkor

Az 5–11. század hagyományosan a nyugati és déli római örökség, valamint a germán, szláv, viking és arab-muszlim hódítások találkozásának kora. A periodizáció itt is vitatott: a „kora középkor” egyes kutatók szerint túlságosan egységesíti a germán királyságok, a Frank Birodalom, az al-Andalus és a Bizánci Itália nagyon eltérő politikai és kulturális rendszereit. A könyv ezt a korszakot az államalapítások és a vallási intézmények kiépülésének időszakaként tárgyalja, de hangsúlyozza, hogy a „sötét középkor” régi képe a modern régészeti és okleveles kutatások alapján nem tartható. A korszak végét a 10–11. századi átalakulásokhoz kötik: a Karoling Birodalom felbomlása, a normann hódítás (1066), a Német-római Birodalom megszilárdulása, a keresztény királyságok konszolidációja az Ibériai-félszigeten, valamint a pápai reform kezdete együttesen jelzik a későbbi érett középkori rend kialakulását.

1.3.2.3. Érett és késő középkor

A 11–15. századot a középkori államok intézményesülése, a városok és a kereskedelem bővülése, a keresztes háborúk, a skolasztika és az egyetemek, valamint a rendi képviseletek megjelenése jellemzi. A felső határ ismét többesélyes: Itáliában a reneszánsz már a 14. században elkezdődött; az Ibériai-félszigeten az 1492-es granadai hódítást és az amerikai expanziót gyakran korszakhatárnak tekintik; Franciaországban a 15. század végi dinasztikus konszolidáció, Angliában az 1485-ös Tudor-fordulat, a Német-római Birodalomban pedig az 1495-ös birodalmi reform és az 1517-es

reformáció szokott ilyen szerepet kapni. A könyv a késő középkor végét a 15. század végére teszi, de minden országfejezetben jelzi, hogy a helyi intézményi folytonosság milyen mértékben húzódik át a következő korszakba. Ilyen folytonosság például a rendi gyűlések, a városi önkormányzatok és a római jog recepciója, amelyek a kora újkori államot is meghatározták.

1.3.2.4. Kora újkor

A 15. század vége és 1789 között eltelt időszakot a könyv **kora újkor**nak nevezi, de a fogalom maga is vita tárgya. A kifejezés arra utal, hogy a korszak már nem középkori, de még nem modern: a vallási reformáció és a katolikus megújulás, az abszolutizmus és a rendi dualizmus, a tengerentúli expanzió és az atlanti rabszolgaság, valamint a tudományos forradalom és a felvilágosodás egymás mellett alakultak. A korszakhatárt a könyv 1789-re teszi, mert a francia forradalom által kiváltott intézményi átalakulások, a hadviselés átalakulása és a népszuverenitás elve a korábbi rendi monarchiáktól minőségileg eltérő politikai teret hozott létre. Ugyanakkor ez a cezúra Nyugat-Európán belül is egyenetlen: a Brit-szigeteken az 1688-as dicsőséges forradalmat és az 1707-es angol–skót uniót gyakran nagyobb súlyú fordulatnak tekintik, Svájcban pedig a régi rend 1798-as francia megszállásig állt fenn. Az Ibériai-félszigeten a kora újkor kezdete egybeesik az atlanti expanzióval és a katolikus monarchiák megerősödésével, de a korszak végét a 1807–1808-as francia megszállás jelöli.

1.3.2.5. Hosszú 19. század

A **hosszú 19. század** fogalma a történettudományban azt a belátást tükrözi, hogy az 1789-es francia forradalom és az 1914-es első világháború közötti időszakot a politikai forradalmak, a nemzetépítés, az iparosodás és a birodalmi versengés összekapcsolódó folyamatai jellemzik. A kifejezést elsősorban a német és angolszász történetírás használja, és a periodizáció körül élénk szakmai vita folyik arról, hogy a korszak valóban egységes-e. A könyv a hosszú 19. századot használja munkafogalomként, de hangsúlyozza, hogy a századon belül több törésvonal is húzódik: a bécsi kongresszus (1815), az 1848-as forradalmak, az olasz egységesítés (1861), a német császárság kikiáltása (1871) és az 1870-es évektől kibontakozó úgynevezett második ipari forradalom mind olyan események, amelyek az egyes államokban különböző ütemben és következményekkel zajlottak. A korszak végére a könyv a nacionalizmus, a demokrácia, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus fogalmait a 19. századi jelentésükben tárgyalja, és óv a mai pártpolitikai kategóriák visszavetítésétől.

1.3.2.6. Világháborúk kora

Az 1914–1945 közötti időt a könyv **világháborúk koraként** tárgyalja, de elismeri, hogy ez a besorolás a német és általában a közép-európai eseményekre épül, és más régiókban további cezúrák is fontosak: Írországban a húsvéti felkelés (1916) és a függetlenségi háború, Olaszországban a fasizmus hatalomra jutása (1922), a spanyol és a portugál diktatúrák esetében a 1930-as évek, a Brit Birodalomban a második világháború utáni dekolonizáció kezdete már a korszakon belülre esik. A korszakhatárok tehát nem minden országban esnek egybe a világháborúk kezdetével és végével. A könyv ezt úgy kezeli, hogy az országfejezetekben a helyi eseményeket a maguk logikájában mutatja be, az összehasonlító fejezetekben pedig a közös mintákat és az eltéréseket egyaránt tárgyalja.

1.3.2.7. Hidegháború és európai integráció

Az 1945 és 1991 közötti időszakot a hidegháborús szembenállás, a jóléti állam kiépülése és az európai integráció kezdetei jellemzik. A felső határ, 1991, a Szovjetunió felbomlásához kapcsolódik, de a keleti blokk 1989–1990-es összeomlása és a két német állam újraegyesítése (1990) már korábban regionális cezúrát jelentett. A semleges Ausztria és Svájc, valamint a nem NATO-tag Írország esetében a hidegháború keretei eltérő élményt jelentettek, és a korszakhatár sem feltétlenül esik egybe a globális politikai cezúrával. Ausztria például 1955-ben nyerte el a megszállás alóli függetlenségét és deklarálta semlegességét, Svájc pedig a második világháború alatti semlegessége és az 1992-es népszavazás kimenetele miatt egészen más ütemben kapcsolódott az európai intézményekhez. A könyv ezért e korszakot is regionálisan differenciáltan tárgyalja.

1.3.2.8. Jelenkor

A könyv lezárása 2026, és a **jelenkor** kezdetét 1991-re teszi. Ebben a szakaszban tárgyalja a német újraegyesítés utáni átalakulást, az euró bevezetését, az Európai Unió 2004-es és későbbi bővítéseit, a 2008 utáni pénzügyi válságot, a 2015–2016-os menekültválságot, a Brexit-vitát és a 2016-os brit népszavazást, valamint a 2022 utáni orosz–ukrán háború következményeit. A 2025–2026-os folyamatokról csak ellenőrzött, nyilvános források alapján fogalmaz meg állításokat; ahol az értelmezés még nem szilárdult meg, a vitát magát is bemutatja. A jelenkor periodizációja természetszerűleg a leginkább képlékeny: a „poszt-bipoláris kor”, a „globalizáció kora” vagy az „európai integráció válságának kora” mind használatban lévő, de eltérő hangsúlyú címkék. A könyv a jelenkori fejezetekben ezért nem törekszik lezárt narratívára, hanem a folyamatokat és a nyitott kérdéseket helyezi előtérbe.

1.3.3. Fő régiók és történelmi földrajz

A könyv kilenc mai államot tárgyal, de a történelmi földrajz egységei nem esnek egybe a mai országhatárokkal. A hat nagyobb régió – a Brit-szigetek, Gallia/Franciaország, a német területek, az Alpok, Itália és az Ibériai-félsziget – eltérő földrajzi, nyelvi és politikai kereteket jelentett a különböző korszakokban. A régiók lehatárolása maga is történeti konstrukció, ezért a könyv minden országfejezetben jelzi, hogy a mai állam területe mikor és miként került a tárgyalt politikai egységhez.

1.3.3.1. Brit-szigetek

A Brit-szigetek földrajzi értelemben Nagy-Britanniát és Írországot, valamint a kisebb szigeteket foglalja magában. Történetileg a terület sosem alkotott egységes politikai közösséget: az ókorban a római provincia (Britannia) a mai Anglia és Wales jelentős részére, valamint Dél-Skóciára terjedt ki; a kora középkorban a gael, briton, piktek, angolszász és skandináv csoportok egymással párhuzamosan alakítottak királyságokat; a 12. századi anglo-normann expanzió Írországba és Walesbe új hatalmi rendet hozott létre; a 16–17. századi angol hódítás és gyarmatosítás, az 1707-es angol–skót unió és az 1801-es brit–ír unió pedig olyan államalakulatot hozott létre, amely a 20. században részben szétbomlott. A könyv ezért a Brit-szigeteket nem „Anglia történeteként”, hanem több közösség és állam egymásra hatásaként tárgyalja, önálló fejezetekkel Írország, Skócia és Wales számára is.

1.3.3.2. Gallia és Franciaország

A mai Franciaország területének ősi neve Gallia, amely a római hódítás előtt több kelta törzs által lakott térséget jelölt. A római Gallia az Alpoktól a Rajnáig, a Pireneusoktól az Atlanti-óceánig terjedt, de a „Franciaország" elnevezés csak a Frank Birodalom nyugati része, a Nyugati Frank Királyság (Francia occidentalis) nyomán vált fokozatosan politikai értelemben használttá. A középkori francia királyság határai évszázadokon át változtak, és a királyi hatalom csak a 12–15. században terjeszkedett a mai értelemben vett francia területek jelentős részére. A keleti határvidék, a Rajna-vidék és az Alpok felé eső területek hovatartozása sokáig vita tárgya volt; Elzász és Lotaringia a 19–20. században többször cserélt gazdát. A könyv a francia történelmet a királyi állam, a regionális identitások (burgund, provanszál, breton, baszk, korzikai) és a gyarmati birodalom együttes történeteként mutatja be.

1.3.3.3. Német területek

A „német területek" kifejezés a könyvben azt a térséget jelöli, amely a Német-római Birodalom magterületeit, valamint a későbbi Német Császárság, a Weimari Köztársaság, a náci Németország, a két világháború utáni megszállási övezetek és a mai Német Szövetségi Köztársaság területét foglalta magában. A térséget a középkorban nem kötötte össze egységes nyelvi vagy etnikai identitás: a germán dialektusok kontinuuma, a szláv, balti és kelta nyelvű közösségek jelenléte, valamint a földrajzi tagoltság (északi síkság, középhegységek, déli Alpok előterei) különböző politikai, vallási és kulturális utakat eredményezett. A könyv elutasítja a német nyelvű területek egységes nemzeti történelemként való elbeszélését, és külön tárgyalja Ausztriát, Svájcot, valamint a közép- és kelet-európai német nyelvű közösségeket a szomszédos régiók kontextusában. A „Közép-Európa" besorolás vitáját is bemutatja: a német nyelvű államok a 19–20. századi történetírásban hol nyugat-európainak, hol közép-európainak számítottak, és ez a besorolás maga is politikai tét volt.

1.3.3.4. Alpok

Az Alpok régiója a mai Svájc, Ausztria, Észak-Itália és részben Dél-Franciaország területét érinti. A hegyvidéki földrajz nem elszigeteltséget, hanem sajátos közvetítő szerepet jelentett: az alpesi hágók, völgyek és folyók mentén kereskedelmi, katonai és zarándokutak hálózata alakult ki, a hegyi közösségek pedig a középkortól kezdve önkormányzati és szövetségi formákat hoztak létre. A Svájci Államszövetség kialakulása, a Habsburgok alpesi hatalmi bázisa és az itáliai városok északi kapcsolatai mind a földrajzi adottságok és a politikai intézmények kölcsönhatását mutatják. A könyv az Alpok régióját nem perifériaként, hanem összekötő térségként tárgyalja, és kiemeli a hegyvidéki közösségek, a nemesi családok és az egyházi intézmények szerepét.

1.3.3.5. Itália

Itália földrajzi egysége – a félsziget, a Pó-síkság és a környező szigetek – a római kortól kezdve fontos hivatkozási pont, de politikai értelemben a 19. századig sosem alkotott egységes államot. A középkorban a pápai állam, a tengeri köztársaságok (Velence, Genova, Pisa), a városállamok, a Nápolyi és Szicíliai Királyság, valamint az északi császári és déli normann, majd spanyol uralom együttese egy rendkívül tagolt politikai térképet rajzolt ki. A könyv az itáliai történelmet a városi autonómia, a pápaság, a dinasztikus hatalmak és a Mediterráneum kereskedelmi hálózatainak metszéspontjaként tárgyalja, nem pedig egy előre adott „olasz nemzet" kialakulásának teleologikus elbeszéléseként. Az olasz egységesítés (Risorgimento) maga is vitatott folyamat: a 19. századi

liberális nacionalizmus által teremtett nemzeti narratíva mellett a déli kérdés, a regionális ellentétek és az egyházi állam felszámolása mind a mai napig ható vitákat hagytak hátra.

1.3.3.6. Ibériai-félsziget

Az Ibériai-félsziget a mai Spanyolország és Portugália területét, valamint a katalán, baszk, galiciai és más regionális identitások otthonát foglalja magában. A római Hispania provinciáitól a vizigót királyságon át az al-Andalus és a keresztény királyságok koráig a félsziget etnikai, vallási és politikai sokszínűsége meghatározó volt. A „Reconquista" fogalma maga is modern konstrukció: a középkori keresztény királyságok hódításai nem egyetlen visszafoglaló mozgalomként, hanem egymással is rivalizáló katonai és telepítési vállalkozásokként zajlottak, és a muszlim uralom alatti társadalmak sem alkottak egységes „Spanyolországot". A könyv a középkori Ibériát a keresztény, muszlim és zsidó közösségek együttélése és konfliktusai, valamint az atlanti és mediterrán kapcsolatok felől mutatja be, külön hangsúlyt fektetve a portugál és spanyol gyarmati örökség későbbi vitáira.

1.3.4. Térképolvasás és a történelmi földrajz módszertana

A történelmi térkép olvasása más készségeket igényel, mint a mai atlasz használata. A mai államhatárokat a 19–20. századi nemzetközi szerződések, háborúk és népszavazások rajzolták meg; ezek a határok a legritkább esetben követnek korábbi etnikai, nyelvi vagy vallási választóvonalakat. A történeti térképek ezért mindig rekonstrukciók: egy adott időpontra vonatkozóan ábrázolnak politikai, egyházi, nyelvi vagy gazdasági egységeket, de a források egyenetlensége miatt a határok gyakran csak közelítőleg ismertek. A római provinciák határai például feliratokból, mérföldkövekből, itineráriumokból és a későbbi püspökségek elhelyezkedéséből következtethetők ki; a középkori grófságok, uradalmak és egyházmegyék határait oklevelek, birtokleírások és periratok alapján rekonstruálják, de a pontos vonal sok helyen vitatott. A 19. század utáni államhatárok már pontosabbak, de a regionális identitások, a nyelvhatárok és a felekezeti megoszlások térképei még ott is becsléseken és önbevalláson alapulnak.

A térképolvasásnál a könyv ezért a következő elveket követi. Először is, a térkép nem maga a valóság, hanem annak egy szelekciót tükröző ábrázolása: a politikai térkép nem mutatja a nyelvi és vallási sokszínűséget, a nyelvi térkép nem mutatja a társadalmi rétegződést, a gazdasági térkép pedig gyakran a mai statisztikai egységeket vetíti vissza a múltba. Másodszor, a határok folyékonyak voltak: a középkori uradalmak, városi vonzáskörzetek és egyházi területek átfedésben álltak egymással, és a mai államhatárhoz hasonló egzakt vonalak ritkán léteztek. Harmadszor, a földrajzi adottságok – folyók, hegységek, tengerpartok, hágók – nem determinálták a politikai fejlődést, de meghatározták a közlekedés, a kereskedelem és a hadviselés lehetőségeit. A Rajna, a Duna, a Rhône, a Pó, a Temze, az Ebro és a Tejo folyók, a Pireneusok, az Alpok és az Appenninek hegyvonulatai, valamint a Földközi-tenger, az Atlanti-óceán és az Északi-tenger partvidékei mind olyan elemek, amelyeket a könyv fejezetei rendszeresen beemelnek az elemzésbe.

A történelmi földrajz harmadik módszertani alapelve a méretarány és a léptékváltás. Ugyanazt az eseményt másként értelmezzük lokális, regionális, állami, birodalmi vagy globális szinten. A könyv ezért az országfejezetekben a helyi és regionális eseteket is bemutatja, az összehasonlító fejezetekben pedig a nagyobb léptékű folyamatokat tárgyalja. A térképolvasás így nem passzív illusztráció, hanem a kritikai elemzés része: a hallgatónak mindig fel kell tennie a kérdést, hogy egy adott térkép melyik évre, milyen forrásokra támaszkodik, mit hagy el, és milyen mai érdekeket szolgálhat.

1.3.5. Források és bizonytalanságok

A periodizáció és a történelmi földrajz forrásai alapvetően három típusba sorolhatók: (1) régészeti leletek és természettudományos elemzések, (2) írott elsődleges források – feliratok, krónikák, oklevelek, szerződések, térképek, statisztikai felmérések –, és (3) másodlagos történeti szakirodalom. A régészeti források az ókori és kora középkori korszakokban pótolhatatlanok, de a leletek keltezése (például radiokarbon, dendrokronológia) becslési hibahatárokkal terhelt, és a lelőhelyek egyenlőtlenül reprezentálják a múltat. Az írott források az elitek nézőpontját rögzítik, és a fennmaradásuk is esetleges: egy oklevél megőrzése egyházi vagy dinasztikus érdekekhez kötődött, a hétköznapi emberek hangja csak kivételes esetekben maradt fenn. A modern statisztikák – népszámlálások, gazdasági adatsorok, választási eredmények – szintén konstrukciók: a kategóriák (etnikum, nyelv, vallás, foglalkozás) megválasztása befolyásolja az eredményt, és a múltbeli adatok gyakran csak utólagos becslésekből ismertek. A könyv minden fejezetben a `### Források és bizonytalanságok` szakaszban összefoglalja, hogy az adott téma állításai milyen forrásokon alapulnak, mely tények dokumentáltak, melyek becslések, és hol húzódik a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai állítás közötti határ.

A korszakhatárok bizonytalansága abban is megmutatkozik, hogy a történettudományban több párhuzamos periodizáció él egymás mellett. A gazdaságtörténészek az iparosodás hullámaira, a vallástörténészek a konfesszionalizáció folyamatára, a társadalomtörténészek a demográfiai rezsimekre, a környezettörténészek az éghajlati és járványtörténeti cezúrákra helyezik a hangsúlyt. A könyv ezek közül a politikatörténeti keretet tekinti alaprétegnek, de a tematikus és országfejezetekben a gazdasági, társadalmi, vallási és környezeti folyamatokat is beemeli. Ahol a tudományos közösségben nincs egyetértés – például a kora újkor végét a francia forradalomhoz vagy a bécsi kongresszushoz kössék-e –, a könyv a vitát magát mutatja be, nem hallgattatja el. Ez a reflektált periodizáció és térképolvasás teszi lehetővé, hogy a kilenc állam története ne olvadjon össze egyetlen lineáris, a mai nemzeti kereteket visszavetítő narratívává, hanem a régió sokszínű, többszörösen rétegzett múltjaként váljon értelmezhetővé.

1.3.6. Rövid összefoglaló

- A periodizáció utólagos, elemzési célú konstrukció, nem a múlt szereplői által megélt természetes tagolás.
- A könyv fő korszakai: ókor/késő antikvitás, kora középkor, érett/késő középkor, kora újkor, hosszú 19. század, világháborúk kora, hidegháború/integráció, jelenkor; minden korszakhatár regionálisan eltérő ütemben és tartalommal érvényesült.
- A fontos cezúrák (1485, 1492, 1517, 1648, 1707, 1789, 1815, 1848, 1861, 1871, 1918, 1933, 1939, 1945, 1955, 1957, 1974, 1975, 1989/90, 2004, 2016) országonként más-más jelentőséggel bírnak, ezért az országfejezetekben külön tárgyalandók.
- A hat nagyobb régió – Brit-szigetek, Gallia/Franciaország, német területek, Alpok, Itália, Ibériai-félsziget – történeti földrajzi egysége, amely nem esik egybe a mai államhatárokkal; a mai határok 19–20. századi konstrukciók.
- A térképolvasás kritikai tevékenység: a történeti térkép rekonstrukció, amely forrásokon alapul, de a határok gyakran becslések, és a térkép mindig szelektál.
- A földrajzi adottságok (folyók, hegységek, tengerek) nem determinálják, de keretezik a politikai, gazdasági és katonai folyamatokat; a léptékváltás (lokális–regionális–birodalmi) elengedhetetlen a több szempontú elemzéshez.
- A periodizáció és a történelmi földrajz forrásai régészeti, írott és modern statisztikai anyagokra támaszkodnak, amelyek eltérő bizonytalanságokkal terheltek; ahol a tudományos közösségben vita van, a könyv a vitákat attribúcióval mutatja be.

1.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Miért tekinthető konstrukciónak a periodizáció, és milyen példák mutatják, hogy ugyanaz a korszakhatár (például 1485, 1789 vagy 1945) eltérő jelentőséggel bírt a különböző régiókban?
2. Hogyan befolyásolja a mai államhatárok visszavetítése a középkori vagy kora újkori múlt értelmezését? Mondjon egy konkrét példát a Brit-szigetek, a Német-római Birodalom vagy az Ibériai-félsziget kapcsán!
3. Milyen módszertani elveket kell alkalmazni a történelmi térképek olvasásakor, és miért nem tekinthető a térkép a múlt semleges tükrének?
4. Melyek a könyv fő korszakainak legfontosabb, vitatott határai, és hogyan indokolja a könyv a hosszú 19. század használatát?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodik a történelmi földrajz, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni a régészeti, okleveles és modern statisztikai rekonstrukciókban?

1.4. A „Nyugat-Európa” fogalma és a könyv határai

A „Nyugat-Európa” kifejezés ma egyike a leggyakrabban használt, mégis legkevésbé egyértelmű földrajzi-politikai kategóriáknak. A hétköznapi beszédben gyakran úgy tűnik, mintha természetes, magától értetődő egységről lenne szó, amelynek határait mindenki ismeri. A történettudományban azonban a fogalom korántsem magától értetődő: jelentése koronként, politikai kontextusonként és tudományos iskolánként változott, és ma is vita tárgya. Ez az alfejezet azt járja körül, mit ért a könyv „Nyugat-Európa” alatt, miért éppen a kilenc kiválasztott államot tárgyalja, és hogyan kezeli a fogalom határaitól eltérő régiókat. A cél nem az, hogy egyetlen „helyes” definíciót rögzítsünk, hanem az, hogy az olvasó megértse: a régió határai történelmi, politikai és tudományos konstrukciók, amelyeket mindig meghatározott érdekek és nézőpontok hoznak létre.

1.4.1. A fogalom földrajzi használata

A tisztán földrajzi értelmezés szerint Nyugat-Európa az európai kontinens nyugati része, az Atlanti-óceán partvidékétől nagyjából a kontinens belső területei felé húzódó sáv. Ebben az értelemben gyakran a Brit-szigeteket, Franciaországot, a Benelux államokat, az Ibériai-félszigetet, valamint olykor Olaszországot és a német nyelvű területek nyugati felét sorolják ide. A földrajzi meghatározás azonban már önmagában sem problémamentes. Nincs olyan természetes határvonal, amely egyértelműen elválasztaná „Nyugat-” és „Kelet-”Európát: a Rajna, az Alpok vagy az Elba vonala mind történelmi-politikai, nem pedig természetföldrajzi kategóriák. A kontinens földrajzi középpontja ráadásul attól függően változik, hogy milyen módszerrel számítják; egyes mérések szerint Litvániában, mások szerint Ukrajna nyugati részén, megint mások szerint Németország keleti felében található. A „Nyugat-Európa” tehát még a földrajzi értelemben sem egy pontosan rögzíthető terület, hanem egy viszonylagos, hozzávetőleges régió.

A földrajzi lehatárolás bizonytalansága különösen jól látható Olaszország, a német nyelvű államok és az Ibériai-félsziget esetében. Olaszország a Földközi-tenger medencéjének középső részén fekszik, hosszú partvonala és szigetvilága dél felé nyúlik; a hidegháború előtti földrajzi besorolásokban gyakran „Dél-Európa” részeként tárgyalták, míg a politikai értelemben vett Nyugat-Európa része lett. Spanyolország és Portugália egyaránt atlanti és mediterrán jellegű, és a 20. század második felében a „dél-európai” országok közé is sorolták őket. A földrajzi és politikai kategóriák tehát nem fedik egymást, és a könyv ezt a kettősséget folyamatosan szem előtt tartja.

1.4.2. A hidegháborús politikai értelmezés

A „Nyugat-Európa” fogalom mai politikai jelentése elsősorban a hidegháború (kb. 1947–1991) terméke. Ebben az összefüggésben a kifejezés nem elsősorban földrajzi, hanem politikai-gazdasági kategóriát jelölt: azokat az államokat, amelyek a Szovjetunió befolyási övezetén kívül, a piacgazdaság, a parlamenti demokrácia és a NATO-tagság vagy a nyugati orientációjú semlegesség keretei között működtek. A vasfüggöny 1946–1948-as kialakulása és a két katonai tömb, a NATO (1949) és a Varsói Szerződés (1955) létrejötte után a „Nyugat-Európa” kifejezés mindennapos politikai szóhasználattá vált, amelyet a szovjet blokk országaitól való elhatárolásra használtak.

Fontos azonban látni, hogy ez a politikai értelemben vett Nyugat-Európa nem volt homogén. A hidegháború idején ide sorolták a semleges Ausztriát, Svájcot és Svédországot is, amelyek nem voltak NATO-tagok, de gazdasági és politikai rendszerük a nyugati modellt követte. Finnország különleges helyzetben volt: a Szovjetunióval kötött barátsági és együttműködési szerződés (1948) korlátozta külpolitikai mozgásterét, ám belpolitikailag demokratikus, piacgazdaságú állam maradt, ezért gyakran „nyugati” államként kezelték, noha a szovjet érdekszférához fűződő viszonya miatt a besorolása vitatott volt. A hidegháborús „Nyugat-Európa” tehát nem egyszerűen a földrajzi Nyugat, hanem egy politikai tömb neve volt, amelynek határai a nemzetközi viszonyok alakulásával változtak.

A hidegháború után a fogalom politikai jelentése fokozatosan átalakult. Az 1990-es évektől, különösen az Európai Unió keleti bővítését követően a „Nyugat-Európa” és „Kelet-Európa” kettőssége egyre inkább történelmi kategóriává vált, amelyet a kortárs politikai elemzésekben gyakran az EU-n belüli megosztottság leírására használnak. Ebben az új, intézményi értelmezésben a „Nyugat” gyakran az EU alapító és korábbi tagállamait jelöli, míg a „Kelet” a 2004 után csatlakozott, posztszocialista államokat. Ez a használat azonban erősen leegyszerűsítő: eltünteti a belső különbségeket, és azt sugallja, mintha a keleti bővítés után csatlakozott államok mind azonos történelmi és politikai múlttal rendelkeznének. A könyv ezért a hidegháborús kategóriát történeti kontextusban tárgyalja, és nem teszi magáévá a jelenkori „nyugat–kelet” szembenállást.

1.4.3. Az Európai Unió intézményi használata

Az Európai Unió intézményi gyakorlatában a „Nyugat-Európa” kifejezés elsősorban statisztikai és adminisztratív kategóriaként jelenik meg. Az Eurostat és más uniós intézmények régiókat határoznak meg, de ezek a felosztások folyamatosan változnak, és nem feltétlenül tükröznek történelmi vagy kulturális egységet. A „nyugati” tagállamok csoportját gyakran a régi tagállamokkal azonosítják, de ez a besorolás intézményi konvenció, nem pedig tudományos konszenzus.

Fontos különbséget tenni az „EU-s Nyugat-Európa” és a hidegháborús politikai kategória között. Az EU az 1990-es évek végétől fokozatosan bővült kelet felé, és ma már olyan államokat is magában foglal, amelyek a hidegháború idején a szovjet blokkhoz tartoztak. Az EU intézményi nyelvezete ezért ma már nem a földrajzi vagy hidegháborús „Nyugat” fogalmát használja, hanem a tagállamok közötti kohéziós politikához, regionális statisztikákhoz és adminisztratív körzetekhez kötött kategóriákat. A könyv ezt az intézményi használatot is történeti jelenségként tárgyalja, és nem tekinti a „Nyugat-Európa” fogalom egyetlen érvényes definíciójának.

1.4.4. Miért éppen ez a kilenc állam?

A könyv a mai államok közül kilencet tárgyal önálló fejezetekben: az Egyesült Királyságot, Írországot, Franciaországot, Németországot, Svájcot, Ausztriát, Olaszországot, Spanyolországot és Portugáliát. Ez a kiválasztás pragmatikus, nem pedig kizárólagos elvi alapokon nyugszik. A

cél az, hogy a régió történetét a mai államok területére fókuszálva, azok belső sokszínűségét és történelmi pályáit mélyebben bemutatva tanítsuk meg. A kilenc állam kiválasztását több tényező indokolja:

1. **Történelmi mélység és forrásadottság:** az itt található államok közül több rendelkezik olyan hosszú, jól dokumentált történelmi múlttal, amely lehetővé teszi az államalapítástól a jelenig tartó elbeszélést. Franciaország, a Brit-szigetek, az Ibériai-félsziget és Itália az ókortól kezdve forrásokkal jól alátámasztott történeti pályákat kínálnak; Németország, Ausztria és Svájc a középkori államalakulatoktól követhető; Portugália pedig a 12. századtól önálló királyságként elemezhető.

2. **A mai politikai térkép szerinti tagolás:** a könyv a mai államhatárokat tekinti kiindulópontnak, de nem feltételezi, hogy ezek a határok a múltban is léteztek vagy hogy a mai államok elődei folytonos nemzeti történetet alkotnak. Az országfejezetek éppen azt mutatják meg, hogy a mai államok területén milyen különböző államalakulatok, birodalmak, városállamok, fejedelemségek és gyarmati területek léteztek, és hogyan alakult ki a mai állami keret.

3. **A régió történeti súlya és az összehasonlítás lehetősége:** a kilenc állam együttesen lefedi a nyugat-európai történelem számos meghatározó folyamatát: a római örökséget, a kereszténység intézményesülését, a feudális államok kialakulását, a reformációt, az abszolutizmust, a felvilágosodást, a forradalmakat, az iparosodást, a nemzetépítést, a gyarmatosítást, a világháborúkat, a diktatúrákat, a jóléti államot és az európai integrációt. Az összehasonlító fejezetekben ezek a folyamatok közös mintákként és országspecifikus eltérésekként egyaránt elemezhetők.

4. **A kisebb államok önálló tárgyalása:** a könyv szándékosan tárgyalja Írországot, Svájcot, Ausztriát és Portugáliát is önálló fejezetekben, hogy ne olvadjanak be a nagyobb szomszédok narratívájába. Írország a brit–ír kapcsolatok és a gyarmati örökség miatt, Svájc a föderalista és semleges hagyomány, Ausztria a Habsburg-örökség és a közép-európai kapcsolatok, Portugália pedig a tengeri expanzió és a gyarmati birodalom miatt kap kiemelt figyelmet. Ezáltal a könyv nem a mai államok „súlyát” tükrözi, hanem a történelmi folyamatok eltérő mélységét és jelentőségét.

A kilenc állam kiválasztása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a régió többi részét a könyv figyelmen kívül hagyná. A Benelux államok, Skandinávia, a Balkán, a Baltikum és Kelet-Közép-Európa államai a regionális összefüggésekben, a kereskedelem, a dinasztikus kapcsolatok, a háborúk, a migráció és az európai integráció kapcsán jelennek meg. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy a kilenc állam története ne elszigetelt nemzeti történetek sorozataként, hanem egy tágabb, kölcsönhatásokkal teli regionális történet részeként jelenjen meg.

1.4.5. A közép-európai besorolás vitája: Németország, Ausztria és Svájc

A német nyelvű államok – Németország, Ausztria és Svájc – besorolása régóta vita tárgya a történettudományban. A vita gyökere az a kérdés, hogy ezek az államok inkább Nyugat-Európához, inkább Közép-Európához tartoznak-e, vagy éppen mindkét régió sajátos keverékét alkotják. A kérdés nem pusztán tudományos: a 19. század óta politikai és ideológiai töltete is van, hiszen a „Mitteleuropa” (Közép-Európa) fogalmát a német nacionalista gondolkodás egyes irányzatai a német befolyási övezet kiterjesztésének igazolására használták.

A **Mitteleuropa** fogalom a 19. század első felében jelent meg a német nyelvű földrajzi és publicisztikai irodalomban, és a német nyelvű területek, valamint a szomszédos közép- és kelet-európai régiók közötti gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok leírására szolgált. Az első

világháború idején a fogalom erősen átpolitizálódott: Friedrich Naumann 1915-ben megjelent *Mitteleuropa* című könyve egy német vezetésű gazdasági és politikai szövetségi rendszert vázolt fel, amely a központi hatalmak győzelme esetén jött volna létre. A fogalom tehát a német expanziós törekvésekhez kapcsolódó, vitatott örökséggel terhelt. A második világháború után a hidegháborús „Nyugat" és „Kelet" kettőssége háttérbe szorította a „Mitteleuropa" fogalmát, de az 1980-as évektől, különösen az 1989–1990-es kelet-közép-európai rendszerváltások után újra előtérbe került, elsősorban a közép-európai értelmiség önmeghatározási kísérleteként.

Németország esetében a „Nyugat-Európa" besorolás szorosan összefügg a **Sonderweg-vitával** (a „német különút" vitájával). A Sonderweg-tézis – amelyet a 20. század közepén többek között Hans-Ulrich Wehler és a bielefeldi iskola képviselt – azt állította, hogy Németország modernizációja eltért a nyugat-európai mintától: a gazdasági modernizáció nem járt együtt a parlamenti demokrácia kiépülésével, a porosz állam és a junker elit hatalma fennmaradt, és ez a torz fejlődés vezetett a nemzetiszocialista diktatúrához. Ez az értelmezés mára erősen vitatottá vált: kritikusai szerint a „nyugati normát" idealizálja, és a német történelmet teleologikusan, a náci katasztrófa felől olvassa. A vita lényege azonban jól mutatja, hogy a „Nyugat-Európa" fogalom nem semleges leíró kategória, hanem normatív tartalommal is bírhat: aki Németországot „nyugatinak" nevezi, az gyakran a demokratikus, liberális fejlődés iránti elkötelezettséget is állítja, míg a „közép-európai" besorolás a német történelem sajátos, a nyugati és keleti hatások közötti elhelyezkedését hangsúlyozza.

Ausztria esetében a kérdés még összetettebb. A Habsburg Monarchia, majd az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918) egy többnemzetiségű, közép- és kelet-európai birodalom volt, amelynek kulturális és politikai gravitációs központja Bécsben volt. A monarchia felbomlása után az 1918-as első köztársaság politikai elitjének egy része Ausztriát a „német nemzet" részének tekintette, és az Anschlusst (a Németországhoz való csatlakozást) támogatta; ezt az irányt a versailles-i és a saint-germaini békeszerződések tiltották. A második világháború után az osztrák politikai identitás gyökeresen átalakult: az 1955-ös államszerződés és az alkotmányos semlegesség deklarálása után Ausztria a nyugati demokráciák közösségéhez orientálódott, miközben megőrizte közép-európai kulturális örökségét. A történettudományban ma is vita folyik arról, hogy a Habsburg-örökség és a közép-európai kapcsolatok mennyire határozzák meg Ausztria jelenkori helyét; a könyv ezt a kettősséget mutatja be, nem pedig egyetlen besorolást erőltet.

Svájc helyzete ismét más. A Svájci Államszövetség a 13. század végétől alakult ki a Német-római Birodalom peremén, és a 15–16. században vált de facto függetlenné. A mai Svájc négy hivatalos nyelvű (német, francia, olasz, rétoromán) állam, amelynek területe a német, a francia és az itáliai nyelvterületek találkozásánál fekszik. A svájci identitás hagyományosan a föderalizmus, a helyi autonómia, a semlegesség és a közvetlen demokrácia köré szerveződik, nem pedig egyetlen nyelvi vagy etnikai közösség köré. A svájci történelem ezért nem sorolható egyértelműen sem a tisztán „nyugat-európai", sem a „közép-európai" mintához: a német nyelvű kantonok kulturálisan a német nyelvterülethez kötődnek, a francia és olasz kantonok pedig a szomszédos nyelvi régiókhoz. A könyv ezt a sokszínűséget nem egységesíti, hanem a svájci fejezetben tárgyalja a nyelvi és vallási határvonalak mentén szerveződő politikai életet.

A könyv álláspontja ebben a vitában az, hogy a német nyelvű államok közös örökségét – a Német-római Birodalmat, a reformációt, a felvilágosodást, a 19. századi nacionalizmust – tárgyalni kell, de ezt nem szabad egységes nemzeti történetként elbeszélni. Németország, Ausztria és Svájc története a középkor óta eltérő pályákon haladt: a porosz–német birodalmi fejlődés, a Habsburg-örökség és a svájci konföderalizmus három különböző állami modellt hozott létre. A „Nyugat-Európa" címke használata ebben a könyvben nem azt jelenti, hogy ezek az államok minden tekintetben a „nyugati" mintát követték, hanem azt, hogy a könyv által tárgyalt régió részeként, a többi nyugat-európai állammal összehasonlítva is elemzi őket.

1.4.6. A kimaradó államok kezelése regionális kontextusként

A könyv nem készít önálló országfejezeteket Belgiumról, Hollandiáról, Luxemburgról, Dániáról, Norvégiáról, Svédországról, Finnországról, Izlandról, Görögországról, a balkáni államokról, Máltáról és Ciprusról. Ez a döntés nem a kimaradó régiók jelentőségének tagadása, hanem a könyv terjedelmi és módszertani kereteiből következik: a kilenc kiválasztott állam története már így is hatalmas anyagot ölel fel, és a sorozat külön kötetei foglalkoznak a Benelux, Skandinávia és a Balkán történetével. A kimaradó államok azonban nem tűnnek el a könyvből: a regionális összefüggésekben, a kereskedelem, a dinasztikus kapcsolatok, a háborúk, a migráció és az európai integráció kapcsán rendszeresen megjelennek.

A Benelux államok – Belgium, Hollandia és Luxemburg – a középkori és kora újkori nyugat-európai történelemben meghatározó szerepet játszottak. A burgundiai hercegek területei, a németalföldi városok, a holland gyarmatbirodalom és a belga iparosodás mind olyan tényezők, amelyek nélkül a szomszédos Franciaország, Németország és a Brit-szigetek története sem érthető. A könyv ezeket az összefüggéseket a megfelelő országfejezetekben tárgyalja: például a francia–burgundi kapcsolatokat a francia középkorban, a németalföldi kereskedelmet a német és a brit gazdaságtörténetben, a holland gyarmati versenyt pedig a tengeri expanzió összehasonlító fejezetében.

Skandinávia – Dánia, Norvégia, Svédország, valamint a hozzájuk kapcsolódó Izland és Finnország – a viking kor, a kalmari unió, a protestáns reformáció, a 17. századi nagyhatalmi politika és a modern jóléti állam szempontjából fontos szereplő. A könyv a skandináv államokat elsősorban a Brit-szigetek, Németország és a balti térség kapcsolatrendszerében tárgyalja: a viking támadások és a danelag a Brit-szigetek kora középkori történetében, a harmincéves háború svéd intervenciója a német történetben, a skandináv jóléti modell pedig az összehasonlító társadalomtörténeti fejezetekben jelenik meg.

A Balkán és Görögország a mediterrán világ és a keleti kereszténység részeként a bizánci örökség, az oszmán hódítás és a 19. századi nemzeti mozgalmak révén kapcsolódik a nyugat-európai történelemhez. A könyv ezeket a kapcsolatokat elsősorban az olasz, osztrák és a mediterrán összefüggésekben tárgyalja: a Velencei Köztársaság balkáni kereskedelme, a Habsburg Monarchia déli határvidékei és a görög függetlenségi háború európai visszhangja mind olyan témák, amelyek nélkül a nyugat-európai államok külkapcsolatai nem érthetők.

A **mikroállamok** – Andorra, Monaco, San Marino, a Vatikán és Liechtenstein – nem kapnak önálló fejezetet, de történelmi és intézményi szerepük miatt rendszeresen megjelennek. A pápaság és a Vatikán a római és olasz történetben, valamint a vallás és állam kapcsolatát tárgyaló tematikus fejezetekben kap kiemelt figyelmet; San Marino a középkori itáliai városállamok és a republikánus hagyomány kapcsán; Monaco és Andorra a francia–spanyol határvidék történetében, a dinasztikus kapcsolatok és a határviták kontextusában; Liechtenstein pedig a Habsburg-örökség és a svájci–osztrák kapcsolatok összefüggésében. A mikroállamok tehát nem egyszerűen kuriózumok, hanem a regionális történelem fontos, sajátos szereplői.

1.4.7. A fogalom határai és a könyv módszertani álláspontja

Összefoglalva: a könyv a „Nyugat-Európa” kifejezést pragmatikus, történeti-politikai értelemben használja, de tudatosan problematizálja a fogalmat. A régió határait nem tekinti természetadta adottságnak, hanem történelmi, politikai és tudományos konstrukciónak. A kilenc kiválasztott állam tárgyalása nem jelenti azt, hogy a könyv ezeket a mai államokat vetíti vissza a múltba, vagy hogy a régió többi részét figyelmen kívül hagyná. A regionális összefüggések, a szomszédos államok és a gyarmati területek folyamatosan jelen vannak a narratívában, és az összehasonlító

fejezetekben a kilenc állam története egy tágabb, kölcsönhatásokkal teli európai és globális történet részeként jelenik meg.

A módszertani álláspont lényege: a „Nyugat-Európa” kifejezés használható heurisztikus eszközként – vagyis olyan keretként, amely segít a történelmi folyamatok rendezésében –, de soha nem szabad kizárólagos igazságként, értékítéletként vagy a múltbeli közösségek önmeghatározásának visszavetítéseként kezelni. A könyv ezért minden fejezetben jelzi, hogy a tárgyalt jelenségek mennyire kötődnek a mai államhatárokhoz, és mennyire lépték át azokat. A cél nem a „nyugat-európai identitás” megerősítése vagy kétségbe vonása, hanem a történelmi folyamatok több szempontú, forráskritikai elemzése.

1.4.8. Források és bizonytalanságok

A „Nyugat-Európa” fogalom történetének rekonstrukciója elsősorban a fogalomtörténet (Begriffsgeschichte), a politikai földrajz és a hidegháború-történetírás szakirodalmára támaszkodik. A fogalom használatának változásai jól dokumentáltak: a 18–19. századi földrajzi és statisztikai irodalomban a „Nyugat-Európa” kategória fokozatosan vált el a tisztán földrajzi leírástól, és kapott politikai-normatív tartalmat. Ennek a folyamatnak a forrásai többnyire nyomtatott munkák, enciklopédiák, politikai röpiratok és kormányzati dokumentumok, amelyek elemzésekor figyelembe kell venni a szerzők politikai és intézményi elfogultságát.

A hidegháborús „Nyugat-Európa” fogalom használata elsősorban a NATO és a nyugati kormányok hivatalos dokumentumaiban, a korabeli sajtóban és a politikai beszédekben követhető nyomon. Az ezzel kapcsolatos történettudományi konszenzus az, hogy a fogalom a szovjet blokkal szembeni politikai szembenállás terméke volt, és jelentése a nemzetközi viszonyok alakulásával változott. Ugyanakkor vita tárgya, hogy a hidegháborús „Nyugat” mennyire volt egységes tömb: a semleges államok besorolása, a mediterrán országok diktatúráinak (Franco Spanyolországa, Salazar Portugáliája) különleges helyzete és az Egyesült Államok hegemóniájának kérdése mind olyan pontok, ahol a történészi értelmezések eltérnek.

A közép-európai besorolás vitája kapcsán a források és a szakirodalom rendkívül gazdag, de erősen polarizált. A Mitteleuropa-irodalom egy része a német nacionalista hagyományhoz kötődik, más része a közép-európai értelmiség önmeghatározási kísérleteként olvasható. A Sonderweg-vita forrásai a német és angolszász történettudomány klasszikus munkái, amelyek értelmezési kereteit a legújabb kutatások részben felülvizsgálták. A könyv ezeket a vitákat bemutatja, de nem foglal egyoldalúan állást bennük: a cél az, hogy az olvasó megértse a viták tétjét, nem pedig az, hogy egyetlen iskolához csatlakozzon.

A kimaradó államok kezelése kapcsán a legfontosabb bizonytalanság nem a tények, hanem a súlyozás kérdése. A Benelux, Skandinávia, a Balkán és a mikroállamok története önmagában is hatalmas terület, és a könyv nem tudja ezeket a régiókat a saját jogukon, teljes mélységükben tárgyalni. Az olvasónak ezért tudnia kell, hogy a kimaradó régiók eseményei és folyamatai a könyvben mindig a kilenc kiválasztott állam történetének kontextusában jelennek meg, nem pedig önálló elbeszélésként. A források hiánya vagy a szekunder irodalom egyenetlensége miatt a könyv egyes regionális összefüggéseket csak röviden, jelezve a további kutatás szükségességét tárgyal.

1.4.9. Rövid összefoglaló

- A „Nyugat-Európa” kifejezés nem természetes földrajzi egység, hanem történetileg változó, politikai és tudományos konstrukció; jelentése koronként és kontextusonként eltér.

- A hidegháború idején a fogalom elsősorban politikai-gazdasági kategóriát jelölt: a szovjet blokkal szemben álló, piacgazdaságú és parlamenti demokráciájú államokat, beleértve a semleges Ausztriát, Svájcot és Svédországot is.
- Az Európai Unió intézményi használatában a „Nyugat-Európa" elsősorban statisztikai-adminisztratív kategória, amely nem fedi le a hidegháborús politikai tömböt.
- A könyv kilenc mai államot – az Egyesült Királyságot, Írországot, Franciaországot, Németországot, Svájcot, Ausztriát, Olaszországot, Spanyolországot és Portugáliát – tárgyal önálló fejezetekben, pragmatikus, nem kizárólagos elvi alapon.
- Németország, Ausztria és Svájc besorolása vitatott: a „Mitteleuropa" fogalom és a Sonderweg-vita azt mutatja, hogy a „nyugati" és „közép-európai" kategóriák normatív tartalommal bírnak.
- A kimaradó államok (Benelux, Skandinávia, Balkán, mikroállamok) nem tűnnek el a könyvből, hanem a regionális összefüggésekben, a kereskedelem, a háborúk, a migráció és az európai integráció kapcsán jelennek meg.
- A könyv módszertani álláspontja: a „Nyugat-Európa" fogalmat heurisztikus eszközként használja, de nem tekinti természetes egységnek, és nem vetíti vissza a mai államhatárokat a múltba.

1.4.10. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a „Nyugat-Európa" fogalom földrajzi, hidegháborús és EU-s használata? Melyik értelmezés milyen történelmi kontextusban vált meghatározóvá?
2. Miért tárgyalja a könyv éppen a kilenc kiválasztott államot önálló fejezetekben, és milyen szempontok indokolják a kisebb államok (Írország, Svájc, Ausztria, Portugália) önálló tárgyalását?
3. Hogyan függ össze a német nyelvű államok közép-európai besorolásának vitája a Sonderweg-tézissel és a „Mitteleuropa" fogalom történetével?
4. Milyen módon jelennek meg a kimaradó régiók – a Benelux államok, Skandinávia, a Balkán és a mikroállamok – a könyvben, ha nem kapnak önálló országfejezeteket?
5. Miért fontos a történettudományban megkülönböztetni a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezést és az emlékezetpolitikai állítást a „Nyugat-Európa" fogalom kapcsán?

2 Földrajz, népek és nyelvek

2.1. Földrajzi keretek és éghajlat

A nyugat-európai történelem földrajzi kereteit nem elegendő pusztán térképről leolvasni, mert a mai államhatároktól független természeti egységek – tengerek, hegységek, folyóvölgyek – hosszú időn át alakították a közlekedést, a mezőgazdaságot, a településhálózatot és a politikai határokat. Az előző alfejezetben – A „Nyugat-Európa” fogalma és a könyv határai – láttuk, hogy a régió lehatárolása történeti konstrukció; ebben az alfejezetben a természetföldrajzi egységeket vizsgáljuk meg, amelyek ennek a konstrukciónak az egyik alapját képezik. A tárgyalás során fontos megkülönböztetni a dokumentált természetföldrajzi tényeket – például a folyók folyásirányát vagy a hegyvonulatok fekvését – az olyan történeti értelmezésektől, mint a „természetes határok” tana vagy a természeti adottságoknak a népek „jellemére” gyakorolt hatása. Ez utóbbiak vitatott vagy elavult állítások, amelyeket a modern történetírás kritikával kezel.

2.1.1. Tengerek és partvidékek

A könyv tárgyalási területét nyugatról az **Atlanti-óceán** (Atlantic Ocean), északnyugatról az **Északi-tenger** (North Sea), délről a **Földközi-tenger** (Mediterranean Sea), északkeleti peremén pedig a **Balti-tenger** (Baltic Sea) határolja vagy érinti. Ezek a tengerfelületek nem csupán fizikai határok, hanem összekötő útvonalak is: a középkori és kora újkori kereskedelem, a hajós népek mozgása, a halászat és a gyarmati terjeszkedés egyaránt a tengeri távolságok és a part menti szelek ismeretére épült.

Az Atlanti-óceán a Brit-szigetek, Franciaország, az Ibériai-félsziget nyugati partvonalát és Írország egész nyugati oldalát érinti. Partvidéke erősen tagolt: a Bretagne-i-félsziget, a Vizcayai-öböl, a portugál és spanyol atlanti partvidék, valamint a Brit-szigetek nyugati fjordjai és öblei eltérő feltételeket kínáltak a kikötők és hajózási útvonalak számára. A Golf-áramlat enyhébbé teszi a nyugat-európai atlanti partvidék éghajlatát, ami a Brit-szigetek és Északnyugat-Franciaország mezőgazdasági lehetőségeit alapvetően befolyásolja. Ez az óceáni éghajlat viszonylag hűvös nyarat és enyhe telet, valamint egész éven át eloszló csapadékot eredményez, ami a legelőgazdálkodásnak és a szántóföldi művelésnek egyaránt kedvez.

Az Északi-tenger a Brit-szigetek és a kontinentális partvidék – a mai Németország, Hollandia, Belgium és Észak-Franciaország – közötti viszonylag sekély tenger. Árapálya erős, partvidéke lapos, mocsaras és gyakran változó; a középkorban és a kora újkorban a tengeri kereskedelem számára a homokpadok, a széljárás és a kikötővárosok – például London, Brugge, Antwerpen, Amszterdam és Hamburg – közötti kapcsolat volt meghatározó. Az Északi-tenger és a Balti-tenger közötti keskeny tengerszorosok – a dán szorosok – ellenőrzése évszázadokon át stratégiai kérdés volt, és ez a szomszédos Skandinávia történetébe vezet, amelyet a sorozat külön kötete tárgyal, de amelynek hatásai a német és a holland tengerparti városok gazdaságában is kimutathatók.

A Földközi-tenger a térség déli határát képezi, és a könyvben tárgyalt államok közül Spanyolország, Franciaország és Olaszország partvonalait hosszan érinti, a szigetvilág – a Baleári-szigetek, Korzika, Szardínia, Szicília – pedig átmeneti zónát alkot Nyugat-Európa és Észak-Afrika, illetve a keleti Mediterráneum között. A Földközi-tenger éghajlata forró, száraz nyárral és enyhe,

csapadékos téllel jellemezhető; ez a mediterrán éghajlat alakította ki a klasszikus földközi-tengeri mezőgazdasági rendszert – búza, olajfa, szőlő –, amely a későbbi városiasodás és a kereskedelmi hálózatok alapját adta. A tenger partvidékének hegyes, tagolt jellege sok kis kikötőt és félszigetet hozott létre, amelyek a római korban, a középkori itáliai városállamokban és az ibériai királyságokban a tengeri hatalom alapját képezték.

A Balti-tenger a könyv törzsterületének északkeleti peremét érinti, elsősorban a német partvidék és a dán szigetek révén, de a nyugat-európai történelem szempontjából a balti térség gabona-, fa- és heringkereskedelme a késő középkori holland és angol városok számára is fontos volt. A Balti-tenger sótartalma alacsony, télen részben befagy, és a sekély, zárt medence miatt a hajózás feltételei eltértek az Atlanti-óceántól. A nyugat-európai kikötők és a balti kikötők közötti kereskedelmi útvonal a dán szorosokon át vezetett, ami miatt a szorosok vámja és ellenőrzése ismétlődő konfliktusforrássá vált. A Baltikum mint földrajzi-politikai régió a hidegháborús és a nemzeti történetírásban különböző jelentéseket hordoz, ezért a könyv ezt a fogalmat csak a tengeri térség leírására használja, nem a mai államok szerinti felosztásra.

A partvidékek tagoltsága és a tengeri útvonalak ellenőrzése erősen befolyásolta, hogy mely városok és régiók kapcsolódtak be a nagyobb kereskedelmi hálózatokba. A kikötővárosok – például Lisszabon, Porto, Sevilla, Barcelona, Marseille, Genova, Nápoly, London, Southampton, Hamburg – története nem választható el a mögöttes szárazföldi utaktól, amelyeket a folyóvölgyek és hágók biztosítottak. A következő két alszakasz ezeket a belső szerkezeteket tárgyalja.

2.1.2. Hegyvonulatok és medencék

A nyugat-európai térség felszíne rendkívül változatos, de néhány nagy szerkezeti vonal meghatározó szerepet játszik. Az **Alpok** (németül Alpen, franciául Alpes, olaszul Alpi) a kontinens legmagasabb és legkiterjedtebb hegysége, amely a mai Franciaország, Olaszország, Svájc, Ausztria és részben Németország területét érinti. Az Alpok nem egyetlen vonulat, hanem párhuzamos hegyvonulatokból, völgyekből és medencékből álló hegyrendszer; legmagasabb csúcsait a nyugati részén találjuk, ahol a Mont Blanc a tengerszint feletti magasság alapján a régió legmagasabb pontja. A hegység átjárhatósága történetileg korlátozott volt: a hágók – például a Brenner, a Szent Gotthárd, a Simplon, a Nagy Szent Bernát – nyáron és kora ősszel használhatók, télen a magas hó miatt a közlekedés csak a 19. századi vasúti alagutak megépítéséig gyakorlatilag leállt. Az Alpok így egyszerre volt választóvonal és összekötő térség: a középkori és kora újkori utazók, zarándokok, katonák és kereskedők a hágókon keresztül kapcsolták össze Itáliát a Rajna és a Duna vidékével, de a hegység belső völgyei – például Svájc területén – önálló közösségeket és regionális identitásokat is kialakítottak.

A **Pireneusok** (spanyolul Pirineos, franciául Pyrénées) az Ibériai-félsziget és a galliai területek közötti magas vonulat, amely a Vizcayai-öböltől a Földközi-tengerig húzódik. A hegység magassága és a szoros átjáróinak viszonylagos szűkössége miatt az ibériai királyságok és a francia királyság közötti közvetlen kapcsolat gyakran a parti sávokra – a baszk és a katalán tengerpartra –, valamint néhány hágóra korlátozódott. A Pireneusok így jobban elválasztott, mint az Alpok: a középkori és kora újkori politikai határok hosszú időn át viszonylag stabilan követték a vízválasztót, bár a határvonal pontos meghúzása a 17–19. századi szerződésekig vitatott maradt.

Az **Appenninek** (olaszul Appennini) az olasz félsziget gerincét alkotó középhegységi vonulat, amely a Ligur-tenger partjától a félsziget hosszában dél felé húzódik. Az Appenninek nem éri el az Alpok magasságát, de a félsziget belső területeit erősen tagolja, és megnehezíti a kelet–nyugati irányú közlekedést. A hegyvonulat keleti oldala meredekebben ereszkedik az Adriai-tenger felé, a nyugati oldala pedig lankásabb, ami a történeti városok többségét – Firenze, Róma, Nápoly – a nyugati partvidék közelébe vonzotta. Az Appenninek völgyei és medencéi eltérő mezőgazdasági és

városi fejlődést tettek lehetővé: a belső, magasabban fekvő területeken a legelőváltó pásztorkodás, a tengerparti síkságokon a gabona- és kertkultúra terjedt el.

A **középhegységi öv** (németül Mittelgebirge) kifejezés a német nyelvű területek alacsonyabb, 500–1500 méter közötti hegységeire vonatkozik, de tágabb értelemben használhatjuk a francia és az ibériai középhegységekre is. A német nyelvterületen az Ardennek, a Rajnai-palahegység, a Fekete-erdő, a Cseh-erdő és a Harz alkotja azt a változatos, erdős, részben ércekben gazdag tájat, amely a középkori bányászat, üveg- és fémipar, valamint a városiasodás egyik sajátos színtere volt. Franciaországban a Francia-középhegység (Massif Central) az ország déli belső területét foglalja el, és a folyóvölgyek – például a Loire és a Rhône menti medencék – választják el a parti síkságoktól. Az Ibériai-félszigeten a Kasztíliai-hegység és a Belső-Katalóniai-hegyláncok hasonló szerepet játszanak: a fennsíkok és a hegyi völgyek eltérő éghajlatot és mezőgazdasági feltételeket hoznak létre, ami a regionális különbségek egyik természetföldrajzi háttere.

A hegységek és medencék közötti átmeneti zónák – például a Pó-síkság az Alpok és az Appenninek között, a Rajna-völgy a Vogézek és a Fekete-erdő között, vagy az Ebro-völgy a Pireneusok és az Ibériai-hegység között – sűrűn lakott, mezőgazdaságilag termékeny és kereskedelmileg élénk térségek voltak. A hegyvidéki területek ezzel szemben gyakran peremhelyzetűek maradtak, de a középkorban és a kora újkorban nem elszigeteltek voltak, hanem sajátos erőforrásokkal – fa, fém, legelő, vízenergia – rendelkeztek, és a vándorló állattartás, az erdőgazdálkodás, valamint a szezonális munkavállalás révén kapcsolódtak a síkvidéki gazdaságokhoz. A hegyi közösségek politikai autonómiája – például az alpesi völgyek parasztköztársaságai vagy a pireneusi völgyközösségek – a kora újkorban is fennmaradt, ami mutatja, hogy a természeti adottságok nem csupán korlátokat, hanem intézményi lehetőségeket is teremtettek.

2.1.3. Folyóvölgyek és vízgyűjtők

A folyók a nyugat-európai történelemben kettős szerepet játszottak: egyszerre voltak közlekedési és kereskedelmi útvonalak, valamint határvonalak vagy határviták tárgyai. A könyv szempontjából hat folyó vízgyűjtője emelkedik ki: a Rajna, a Rhône, a Duna, a Pó, az Ebro és a Tejo.

A **Rajna** (németül Rhein, franciául Rhin, hollandul Rijn) az Alpok középső részéből, a svájci Graubünden kanton területéről indul, és a Boden-tavon, a Rajnai-palahegységen, majd a holland alföldön át az Északi-tengerbe torkollik. Vízgyűjtője a mai Svájc, Németország, Franciaország, Hollandia és kis részben Ausztria területét érinti. A Rajna már a római korban is fontos volt: a császárkorban a folyó egyes szakaszai a birodalom határát jelölték, és a folyó menti városok – például Köln, Mainz, Strasbourg – katonai és kereskedelmi központokként jöttek létre. A középkorban a Rajna a Német-római Birodalom egyik legfontosabb gazdasági tengelyévé vált: a folyó menti városok – Speyer, Worms, Basel, Utrecht – a kereskedelemből és a folyami vámokból gazdagodtak meg, bár a vámok a hajózás költségét is növelték. A 19. századtól a Rajna hajózhatóságát szisztematikusan fejlesztették, és a folyó a modern ipari Németország egyik fő szállítási útvonala lett.

A **Rhône** (franciául Rhône, németül Rhone) a svájci Alpokból, a Rhône-gleccserből ered, a Genfi-tavon át folyik, majd Franciaország délkeleti részén halad, és a Földközi-tengerbe torkollik. A Rhône völgye az Alpok és a Francia-középhegység közötti természetes folyosó, amely már az ókorban összekötötte a galliai belső területeket a mediterrán világgal. A folyó menti települések – Lyon, Avignon, Arles – a római korban és a középkorban is fontos kereskedelmi és kulturális központok voltak; Lyon a selyemkereskedelem révén a kora újkorban európai jelentőségű várossá vált. A Rhône alsó szakasza, a Camargue delta, a folyó hordalékából folyamatosan változó, nehezen hajózható terület, ami a tengeri kikötők – Marseille környéke – felé terelte a forgalmat.

A **Duna** (németül Donau, szlovákul Dunaj, magyarul Duna) a Fekete-erdőből ered, és Bécsen, Budapesten, majd a kelet-közép-európai és balkáni szakaszon át a Fekete-tengerbe torkollik. A Duna a könyvben tárgyalt területet elsősorban a német és osztrák szakaszán érinti, de vízgyűjtője egész Közép- és Délkelet-Európára kiterjed. A folyó a római korban a Rajna és a Duna közötti limes részét képezte, és a középkorban a keleti kereskedelem – a bor, a só, a gabona és a keleti áruk – egyik útvonala volt. Bécs, Regensburg, Passau és a későbbi Habsburg-örökös tartományok gazdasága szorosan kötődött a dunai hajózáshoz, amely a 19. századi gőzhajózás megjelenéséig a vízjárástól függő, bizonytalan közlekedési mód maradt.

A **Pó** (olaszul Po) az Alpok nyugati részéből ered, és a Pó-síkságon át, az Adriai-tengerbe torkollik. A Pó vízgyűjtője Észak-Itália legnagyobb és legtermékenyebb síkságát foglalja magában, amelyet az Alpok és az Appenninek felől érkező mellékfolyók – például a Ticino, az Adda, a Mincio – hordaléka töltött fel. A Pó-síkság a római kor óta sűrűn lakott mezőgazdasági terület, ahol a gabona, a rizs, a szőlő és a selyemhernyó-tenyésztés egyaránt meghonosodott. A folyó azonban gyakran áradt, és a meder eliszaposodása, valamint a folyószabályozás hiánya a középkori és kora újkori városok – Torino, Piacenza, Ferrara – számára komoly gondot okozott. A Pó völgye és a torkolatvidék – a velencei lagúna – eltérő környezeti feltételeket teremtett, ami hozzájárult a tengeri kereskedőváros, Velence és a szárazföldi mezőgazdasági városok közötti különbségekhez.

Az **Ebro** (spanyolul Ebro, katalánul Ebre) az Ibériai-félsziget északkeleti részének fő folyója, amely a Kantábriai-hegységből ered, és a Földközi-tengerbe torkollik. Vízgyűjtője a Pireneusok déli lejtőit és az Ibériai-hegység északi részét foglalja magában. Az Ebro völgye a római korban és a középkorban is fontos közlekedési folyosó volt a mediterrán partvidék és a belső fennsík között; a folyó menti városok – Zaragoza, Tarragona – a kereskedelem és a közigazgatás központjai voltak. Az Ebro vízjárása egyenetlen, nyáron alacsony vízállású, ami a hajózást korlátozta, ezért a folyó inkább a mezőgazdasági öntözés és a malmok energiaforrásaként játszott szerepet.

A **Tejo** (portugálul Tejo, spanyolul Tajo) az Ibériai-félsziget belsejéből, a keleti fennsíkról indul, és Lisszabonnál az Atlanti-óceánba torkollik. Vízgyűjtője a félsziget középső részét foglalja magában, és a folyó a spanyol–portugál határvidéken is áthalad. A Tejo torkolata Lisszabon kikötőjét hozta létre, amely a 15. századi portugál tengeri felfedezések egyik kiindulópontja lett. A folyó felső szakasza a szárazabb ibériai éghajlat miatt nyáron csekély vízhozamú, ezért a hajózás elsősorban a torkolatvidékre korlátozódott. A Tejo völgye és a torkolatvidék környezeti adottságai – a tápanyagban gazdag torkolati ökoszisztéma, a halászat és a kikötő – hozzájárultak Lisszabon és a portugál királyság megerősödéséhez.

A folyóvölgyek és a vízgyűjtők nem csupán közlekedési folyosók voltak, hanem a településhálózat, a mezőgazdasági rendszerek és a politikai hatalom szerkezetét is alakították. A folyami kereskedelemből származó vámok a középkori és kora újkori államok egyik fontos bevételi forrását jelentették, ugyanakkor a vámhelyek sokasodása a hajóforgalom lassulásához és a kereskedelmi útvonalak átrendeződéséhez vezetett. A folyókat gyakran politikai határként is használták – például a Rajna a francia–német viszonyban a 19. században többször vita tárgya volt –, de ez a határjelleg inkább történeti konstrukció, mint természeti adottság, mert a folyó mindkét partján élő közösségek gazdasági és kulturális kapcsolatai sokáig erősebbek voltak, mint a politikai elválasztás.

2.1.4. Természeti adottságok és történelmi régiók

A természeti adottságok – éghajlat, domborzat, talaj, vízrajz – és a történelmi régiók kapcsolata csak részben határozható meg pontosan, és a modern történetírás óvatosan bánik a földrajzi determinizmus örökségével. Az viszont dokumentálható, hogy bizonyos mezőgazdasági termelési rendszerek, nyersanyaglelőhelyek és közlekedési folyosók hosszú időn át tartós regionális különbségeket hoztak létre.

A mediterrán térség – az Ibériai-félsziget déli és keleti partvidéke, a francia Földközi-tenger partvidéke, Itália nagy része – a klasszikus földközi-tengeri mezőgazdasági hármasra, azaz a búzára, az olajfára és a szőlőre épült. Ez a rendszer viszonylag magas kézimunkaigényű, de hosszú távon fenntartható volt, és városiasodott, kereskedői rétegeket eltartó társadalmakat hozott létre. A mediterrán partvidék városai – Barcelona, Marseille, Genova, Nápoly – a tengeri kereskedelemből és a hátország mezőgazdasági termékeinek feldolgozásából éltek. A száraz, forró nyár miatt a vízgazdálkodás – öntözőcsatornák, kutak, ciszternák – már a római korban és az iszlám uralom alatt is fejlett volt, és ennek öröksége az ibériai és dél-itáliai tájakon ma is érzékelhető.

Az atlanti éghajlatú területek – a Brit-szigetek, Északnyugat-Franciaország, a portugál atlanti partvidék – a hűvösebb, csapadékosabb éghajlat miatt a legelőgazdálkodásra és a szántóföldi művelésre egyaránt alkalmasak, de a gabona minősége és a terméshozam eltért a mediterrán térségtől. Itt a tejtermelés, a juhtenyésztés és a gyapjúfeldolgozás vált meghatározóvá, ami például Flandria (hollandul Vlaanderen, franciául Flandre) textiliparának és az angol gyapjúexportnak az alapja lett. A nedvesebb éghajlat a folyami hajózást is befolyásolta: a csapadékosabb években a folyók vízszintje magasabb, a hajózás biztonságosabb volt, míg a szárazabb időszakok – különösen a késő középkori és kora újkori kis jégkorszak hűvösebb, csapadékosabb, majd változékonyabb periódusai – hatással voltak a termésre és az árakra.

A hegyvidéki régiókban – az Alpokban, a Pireneusokban, az Appenninekben, a középhegységekben – a mezőgazdasági termelés korlátozott volt, ezért a hegyi közösségek gyakran kiegészítő tevékenységekre – állattartás, erdőirtás, szénégetés, bányászat, kézművesség, idénymunka – rendezkedtek be. A hegyvidéki völgyek viszonylagos elszigeteltsége nem jelentett teljes elzártságot: a vándorló pásztorok, a kereskedők és a zsoldosok – például a svájci kantonokból származó katonák – folyamatosan mozogtak a hegyek és a síkságok között. Az alpesi és pireneusi parasztközösségek önszerveződése – például a svájci esküközösségek vagy a pireneusi völgyek közgyűlései – a középkorban és a kora újkorban is megmaradt, amit a modern történetírás a hegyi környezet és a külső hatalmak közötti egyensúlyozás eredményeként értelmez, nem pedig a hegyi lakosok valamiféle állandó „szabadságszeretetének” bizonyítékaként.

A folyóvölgyek és a tengerparti síkságok sűrűn lakott, városiasodott térségeket hoztak létre, míg a hegyvidéki peremterületek ritkábban lakottak maradtak. Ez a településsűrűségbeli különbség a politikai hatalom eloszlását is befolyásolta: a sűrűn lakott, gazdag alföldi és folyó menti régiók – például a Pó-síkság, a Rajna-vidék, a francia Ile-de-France, a londoni medence – nagyobb adóalapot és több katonát tudtak kiállítani, míg a hegyvidéki és erdős területek gyakran a kisebb, autonóm közösségek vagy a határvidéki hatalmak területei maradtak. A regionális identitások – például a baszk, katalán, skót, walesi, breton vagy provence-i önazonosság – azonban nem vezethetők le közvetlenül a földrajzi adottságokból, mert a nyelvi, vallási, jogi és politikai hagyományok legalább ennyire meghatározóak voltak. A természeti feltételek kereteket adtak, de a régiók sorsát a történelmi szereplők döntései, az intézmények és a hatalmi viszonyok alakították.

A tengeri és folyami közlekedés fejlődése a kora újkorban és a 19. században fokozatosan átalakította a természeti adottságok jelentőségét. A vasút, a gőzhajó, majd a közút és a légiközlekedés csökkentette a hegyek és a távolságok akadályozó szerepét, miközben új központokat – például a szén- és vasérclelőhelyek közelében fekvő iparvárosokat – emelt fel. A modern térképezés és a statisztikai felmérések a 19. századtól kezdve pontosabb képet adtak a folyók vízhozamáról, a hegyek magasságáról és az éghajlati viszonyokról, ami a történeti rekonstrukciók számára is új forrásbázist teremtett.

2.1.5. Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet földrajzi állításai elsősorban a modern térképészeti és földrajzi felmérésekre, műholdas távérzékelésre és meteorológiai mérési sorokra támaszkodnak. A folyók vízgyűjtő határai, a hegyvonulatok magassági viszonyai és az éghajlati övek jelenlegi elhelyezkedése viszonylag stabil, dokumentált természettudományos tudás, de a történeti időszakokra vonatkozó rekonstrukciók – például a középkori éghajlat, a régi partvonalak vagy a folyók egykori vízjárása – régészeti, paleoökológiai, pollenanalitikai és írott forrásokra támaszkodnak, ezért becslési bizonytalansággal terheltek.

A történeti éghajlatváltozás kérdésében a jégfúrásokból, évgyűrűelemzésekből, üledékrétegekből és korabeli feljegyzésekből származó adatok együttes értelmezése a tudományos konszenzus alapja, de a regionális részletekben – például a középkori meleg időszak és a kis jégkorszak pontos időbeli lefolyásában – továbbra is viták vannak. Az ebben az alfejezetben említett természeti folyamatok – a Golf-áramlat hatása, a mediterrán éghajlat jellemzői, a folyók vízjárása – leírása a mai állapotot tükrözi, és nem állítható, hogy a múltbeli feltételek azonosak voltak a maiakkal.

A történelmi régiók és a természeti adottságok közötti összefüggések értelmezése vitatott: a 19. századi földrajzi determinizmus és a korai nemzeti történetírás gyakran a tájat használta a „néplélek” vagy a „nemzeti karakter” magyarázatára, amit a mai történettudomány elutasít. A „természetes határ” fogalma is konstrukció, amelyet a politikai szereplők a maguk céljaira használtak; a folyók és hegységek soha nem voltak önmagukban határok, csak akkor váltak azzá, amikor a hatalmi viszonyok és a szerződések annak tekintették őket.

2.1.6. Rövid összefoglaló

- A nyugat-európai történelem földrajzi kereteit négy nagy tenger – az Atlanti-óceán, az Északi-tenger, a Földközi-tenger és a Balti-tenger –, valamint a hozzájuk kapcsolódó partvidékek és szigetek alkotják.
- Az Alpok, a Pireneusok, az Appenninek és a középhegységi öv egyszerre választották el és kötötték össze a történelmi régiókat; a hágók és völgyek a közlekedés és a regionális identitások színterei voltak.
- A Rajna, a Rhône, a Duna, a Pó, az Ebro és a Tejo vízgyűjtői a településhálózat, a kereskedelem és a mezőgazdaság alapvető tengelyeit jelölték ki, de hajózhatóságuk és határjellegük időben változott.
- A mediterrán, az atlanti és a hegyvidéki éghajlati övek eltérő mezőgazdasági rendszereket és településszerkezetet hoztak létre, ami hozzájárult a regionális különbségek kialakulásához.
- A természeti adottságok nem határozták meg közvetlenül a történelmi régiók sorsát; a politikai intézmények, a kereskedelem, a nyelv és a vallás legalább annyira alakították a regionális identitásokat.
- A „természetes határok” tana és a földrajzi determinizmus történeti konstrukció, amelyet a modern történetírás kritikával kezel.
- A földrajzi és éghajlati rekonstrukciók a jelenkori mérések mellett régészeti, paleoökológiai és írott forrásokra támaszkodnak, ezért a múltbeli feltételek leírása becslésekkel és bizonytalanságokkal terhelt.

2.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszottak a tengeri útvonalak és a tengerszorosok a nyugat-európai kereskedelemben és hatalmi viszonyokban? Hasonlítsa össze az Atlanti-óceán, az Északi-tenger és a Földközi-tenger adottságait.

2. Miért volt az Alpok egyszerre választóvonal és összekötő térség? Említsen legalább két hágót, és magyarázza el, milyen hatással voltak a közlekedésre.
3. Hogyan befolyásolta a Rajna és a Rhône vízgyűjtője a középkori és kora újkori városiasodást? Mely városok emelkedtek ki a folyók mentén, és miért?
4. Miben különbözött a mediterrán és az atlanti éghajlatú területek mezőgazdasági rendszere? Hogyan kapcsolódott ez a regionális gazdaságok és a városi hálózatok fejlődéséhez?
5. Miért tekinthető a „természetes határok” tana történeti konstrukciónak? Milyen példákat ismer a folyók vagy hegységek politikai határként való használatára, és miért vitatható ez az értelmezés?

2.2. Népek, nyelvek és nyelvcsaládok

A jelen alfejezet a Földrajzi keretek és éghajlat alfejezetben bemutatott földrajzi keretekre épül: a hegyvidékek, folyóvölgyek és tengerpartok nem csupán a megtelepedés, hanem a nyelvhatárok és a nyelvjárási térszerkezet alakulását is befolyásolták. Nyugat-Európa nyelvi térképe ma három nagy indoeurópai nyelvcsalád – a román, a germán és a kelta nyelvek –, valamint az ezekhez nem sorolható baszk nyelv együttes jelenlétét mutatja. A mai államnyelvek azonban viszonylag késői képződmények: sokáig dialektuskontinuumok, vallási és írott nyelvi hagyományok, dinasztikus és gyarmati kapcsolatok formálták a nyelvhasználatot. Az alfejezet ezért nem a mai országhatárokból indul ki, hanem a nyelvcsaládok kialakulását, a latin és görög írott örökséget, a nyelvjárási kontinuumokat, a nemzeti nyelvek standardizálódását, valamint a többnyelvűség és a nyelvpolitika történeti rétegeit tekinti át.

2.2.1. 1. Nyelv, nép és identitás viszonya

A történeti forrásokban a „nép” (latinul *natio*, *gens*, *populus*) és a nyelv korántsem mindig esik egybe. A kora középkori szerzők gyakran politikai vagy jogi közösségeket értettek *gens* alatt, nem feltétlenül közös nyelvű csoportot; a késő ókori és kora középkori „germán”, „kelta” vagy „római” megnevezések mögött sokszor kevert, többnyelvű csoportok álltak. A modern értelemben vett **nemzeti nyelv** fogalma csak a 15–19. századi államépítés, a nyomtatás, az iskoláztatás és a hivatalos nyelvpolitika révén vált magától értetődő kategóriává. A mai „francia”, „német”, „olasz” vagy „spanyol” nyelv egységét ezért nem szabad visszavetíteni a középkorba; a beszélt nyelvjárások és a kodifikált sztenderdek közötti különbség mindvégig fennállt.

A nyelvrokonság sem azonos a mai nemzeti hovatartozással. A **román nyelvek** (másként újlatin nyelvek) a köznyelvi latinból alakultak ki a Római Birodalom egykori területein. A **germán nyelvek** a római korban Germania Magna néven ismert területről és Skandináviából származó nyelvi hagyományok folytatói. A **kelta nyelvek** az ókorban jóval nagyobb területen – az Ibériai-félszigettől Anatóliáig – voltak jelen, ma azonban a Brit-szigetek és Breton-félsziget peremvidékeire szorultak vissza. A **baszk** nyelv esetében a rokonság máig nem ismert; a történeti nyelvészet konszenzusa szerint izolált nyelvként kell kezelni, tehát egyetlen ismert európai nyelvcsaládba sem sorolható be.

2.2.2. 2. A román nyelvek kialakulása és a latin örökség

A román nyelvcsalád kialakulásának alapja a Római Birodalom nyugati felén beszélt **vulgáris latin** (*sermo vulgaris*), amely már az ókorban sem volt egységes. A feliratok és a késő ókori nyelvtani munkák arra utalnak, hogy a beszélt latin kiejtésben, szókincsben és mondatszerkezetben egyaránt eltért az irodalmi latin normától. A birodalom adminisztratív, katonai és kereskedelmi

hálózata a latint a Földközi-tenger nyugati medencéjében, az Ibériai-félszigeten, Galliában és Itáliában is elterjesztette, de a helyi nyelvek – a kelta, az ibér, az etruszk és más nyelvi szubsztrátumok – hosszú ideig tovább éltek. A nyelvészeti rekonstrukció szerint e szubsztrátumnyelvek fonetikai és szókincsbeli nyomokat hagytak a későbbi újlatin nyelvjárásokban, ám e hatások pontos mértéke vitatott, mivel a források ritkán szólnak a hétköznapi beszédről.

A Nyugatrómai Birodalom 5. századi felbomlása után a latin írásbelisége – az egyház, a jog és az okleveles gyakorlat nyelveként – fennmaradt, a beszélt nyelvjárások pedig fokozatosan önálló nyelvváltozatokká alakultak. A legkorábbi összefüggő újlatin nyelvemlékek közé tartozik a **strasbourgi eskü** (842), amelyben a Karoling-örökösödési vitában részt vevő hadseregek „román” és „teuton” (ófelnémet) nyelven tett esküjét jegyezték le. A szöveg az ófrancia és az ófelnémet nyelvtörténet szempontjából is kulcsfontosságú, noha a fennmaradt másolat későbbi, és a lejegyzés körülményei vitatottak. Későbbi mérföldkövek: a **cantilène de sainte Eulalie** (9. század vége) az ófrancia, a **Placiti cassinesi** (960 körül) az olasz nyelvjárások, a **Glosas Emilianenses** és a **Glosas Silenses** (10–11. század) az ibériai újlatin változatok írásos megjelenésének korai nyomai. A portugál nyelvtörténet a **Notícia de Fiadores** (1175 körül) és a **Testamento de Afonso II** (1214) korai dokumentumait emeli ki, bár a datálások körül a szakirodalomban van eltérés.

A mai nyugat-európai román nyelvek a tudományos osztályozás szerint a következő nagy csoportokba rendezhetők:

- **Iberoromán nyelvek:** a spanyol (kasztíliai, *español/castellano*), a portugál (*português*), a galiciai (*galego*), valamint a katalán (*català*), amelyet egyes nyelvészeti hagyományok az okcitánnal együtt galloromán vagy átmeneti csoportba sorolnak. A spanyol és a portugál a középkori kasztíliai, illetve galiciai–portugál nyelvjárásokból vált irodalmi és államnyelvvé; a galiciai a középkorban a portugállal közös nyelvi teret alkotott, majd a kasztíliai politikai expanzió következtében fokozatosan háttérbe szorult.
- **Galloromán nyelvek:** a francia (*français*) a párizsi környéki **langue d’oïl** nyelvjárásokból emelkedett ki, az okcitán (*occitan*), más néven **langue d’oc** pedig a mai Franciaország déli részén, valamint határon túli völgyekben volt irodalmi nyelv. A középkori okcitán trubadúrköltészet jelentős hatást gyakorolt a katalán és az olasz irodalmi hagyományra. Az északi *oïl* és a déli *oc* megnevezés a „igen” szó eltérő alakjából (*oil/oïl*, illetve *oc*) származik, és már középkori szerzőknél is felbukkan.
- **Itáliai román nyelvek:** a mai olasz (*italiano*) sztenderd a toszkán, közelebbről a firenzei irodalmi nyelv nyomán alakult ki. A középkori és kora újkori Itáliában azonban számos regionális írott változat élt egymás mellett – köztük a szicíliai, nápolyi, velencei, lombard és piemonti –, amelyeket a modern nyelvészet részben külön román nyelvváltozatokként, részben az olasz dialektuskontinuum részeként ír le. Dante Alighieri **De vulgari eloquentia** című, 14. század eleji latin nyelvű traktátusa az itáliai születésű beszélt nyelvváltozatokat kereste, és kritikusan viszonyult a latin mint mesterséges írott normához; a mű azonban befejezetlen maradt.
- **Rétoromán/változatok a mai Svájc területén:** a **romans** (*rumantsch*) Svájc negyedik hivatalos nyelve, és a rétoromán csoportba tartozik; a svájci alkotmányos helyzete ellenére a beszélők száma a 20. század óta alacsony, és a nyelv több írott idiomból álló sztenderdizációja vitatott. A romans nyelvészeti besorolása körül korábban az „olasz nyelvjárás” és az „önálló nyelv” álláspont is megjelent; a mai svájci hivatalos és a szakmai konszenzus az önálló nyelvi státuszt emeli ki.

A latin mint írott nyelv a román nyelvterületeken a kora újkorig, sőt a 18–19. századi tudományos életben is tovább élt. A **latinitás** egyszerre volt szakrális, jogi, tudományos és diplomáciai nyelv. A reneszánsz humanizmus a klasszikus latin normához való visszatérést hirdette, miközben a nemzeti nyelvek irodalmi presztízse fokozatosan nőtt. A görög nyelv a nyugat-európai régióban

elsősorban a keleti kereskedelem, a bizánci diplomácia és a humanista műveltség révén volt jelen; a görög mindennapi nyelvként nem gyökerezett meg a régióban, de a teológiai, filozófiai és orvosi szakszókincsben máig meghatározó.

2.2.3. 3. A germán nyelvek és a nyugat-európai germán nyelvterület

A mai Nyugat-Európában a germán nyelvek két fő vonulatát kell megkülönböztetni: a **nyugati germán** nyelveket, amelyekhez az angol, a német, a németalföldi változatok és a fríz tartozik, valamint a **északi germán** nyelveket, amelyek a régióban elsősorban a skandináv bevándorlás és a viking kori érintkezés révén hagytak nyomot. A germán nyelvi rekonstrukció alapja a feliratos emlékek, a kora középkori népnyelvi szövegek, valamint a latin krónikákban fennmaradt személy- és helynevek együttese.

Az **ófelnémet** és **ószász** írásbeliség a 8–11. században főként kolostori környezetben virágzott. A **Hildebrandslied** (9. századi másolat) az ófelnémet hősi költészet, a **Heliand** (9. század) pedig az ószász bibliai epika kiemelkedő emléke. A mai német nyelvterület a középkorban nem alkotott egységes nyelvi normát: az északnémet területeken az alnémet (*niederdeutsch/Plattdeutsch*) változatok, délen a felnémet (*hochdeutsch*) változatok éltek, amelyeket a 19. században megjelenő nyelvföldrajzi terminológia a **második germán hangeltolódás** (*zweite Lautverschiebung*) eltérő mértéke szerint választ el. E hangváltozási folyamat eredményeként jöttek létre többek között a déli *machen*, *Apfel*, *Pfund* típusú alakok az északibb *maken*, *Appel*, *Pund* típusokkal szemben; a folyamat időbeli és térbeli lefolyása azonban a nyelvtörténeti források szűkössége miatt csak hozzávetőlegesen rekonstruálható.

A modern német sztenderd kialakulása többrétegű folyamat. A késő középkori kancelláriai nyelvhasználat, különösen a **szász kancellária** és a császári kancellária írásgyakorlata, valamint a kelet-középnémet és keleti felnémet nyelvjárások közvetítő szerepe fontos volt. Luther Márton bibliafordítása (1522: Újszövetség; 1534: teljes biblia) nem teremtett egységes német nyelvet, de a nyomtatás és a protestáns felekezeti iskolázás révén széles körben terjesztette a kelet-középnémet alapú irodalmi változatot. A mai német helyesírási és nyelvtani norma a 18–19. századi lexikográfiai és irodalmi hagyományban, majd a 19. század végi hivatalos kodifikációban rögzült; a **Duden** 1880-as megjelenésétől kezdve fokozatosan vált a helyesírás meghatározó referenciamunkájává. A német nyelvű országok és régiók – Németország, Ausztria, Svájc, valamint a történelmi porosz és Habsburg területek – között mindmáig megmaradtak a sztenderd változatok közötti különbségek, például a szókincsben és a köznyelvi kiejtésben.

Az **angol** nyelv a britanniai angolszász betelepülés nyomán kialakult **óangol** (*old English*) folytatása. Az 5–6. századi germán betelepülők által beszélt változatok a nyugati germán csoportba tartoztak, és az óangolban már a 9–10. században jelentős irodalmi hagyomány alakult ki. A **viking kori skandináv** jelenlét, különösen az északkelet-angliai **Danelaw** területén, a szókincset és egyes nyelvtani szerkezeteket is befolyásolta; e hatás mértékét a nyelvészek a helynevek és a kora középkori jogi szövegek alapján becsülik, de a beszélt nyelvi kölcsönzés pontos kiterjedése vitatott. Az 1066-os normann hódítás után az angol udvar és egyház írott nyelve hosszú időre a latin és az anglo-normann francia lett; az angol a 14–15. században vált ismét az adminisztráció és az irodalom elsődleges nyelvévé. A **középangol** időszakában a francia és a latin kölcsönszavak tömegesen épültek be a szókincsbe, miközben a nyelvtani szerkezet fokozatosan egyszerűsödött. A modern angol sztenderd kialakulásában a londoni kancelláriai nyelvhasználat, a nyomtatás és a 18. századi normatív nyelvtanok játszottak szerepet; az angol a Brit Birodalom révén a 19–20. században globális közvetítő nyelvvé vált.

2.2.4. 4. A kelta nyelvek a régióban

A kelta nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád egyik ágát alkotják, és a római hódítás előtt az Ibériai-félszigettől a Brit-szigeteken át Közép-Európáig jelentős területen voltak jelen. A római kori kelta nyelvhasználatról azonban kevés közvetlen nyelvi forrás maradt; a nyelvészet a hely- és személynevekből, valamint a klasszikus szerzők szórványos megjegyzéseiből következtet. A kontinentális kelta nyelvek az ókor végére és a kora középkorra nagyrészt kihaltak vagy beolvadtak a latin nyelvű tömbbe, miközben a szigeti kelta nyelvek tovább éltek.

A mai Nyugat-Európában a kelta nyelvek két alcsoportja érintett:

- A **goidel** (gael)ághoz tartozik az **ír** (*Gaeilge*), a **skóciai gael** (*Gàidhlig*) és a **manx**. Az ír nyelv a középkori Írországban gazdag írott hagyománnyal rendelkezett; a korai ír jogi szövegek, krónikák és szentéletrajzok a latin mellett a legkorábbi jelentős anyanyelvi írásbeliséget alkotják a régióban. Az ír nyelv a 16–17. századi angol hódítás és a földbirtokrendszer átalakítása nyomán fokozatosan visszaszorult; a 19. századi éhínség és kivándorlás pedig a beszélőközösséget súlyosan meggyengítette. Az ír nyelv ma Írország első hivatalos nyelve, az angol pedig második hivatalos nyelv; a nyelv iskolai oktatása ellenére a mindennapi használat földrajzilag egyenlőtlen, ami a nyelvpolitikai viták egyik központi kérdése.
- A **briton**ághoz tartozik a **walesi** (*Cymraeg*), a **korni** és a **breton**. A walesi a középkorban irodalmi nyelvként is használatban maradt, és a 16. századi bibliafordítások – különösen William Morgan 1588-as fordítása – hozzájárultak a nyelv sztenderdizálódásához. A walesi nyelv a 20. században kisebbségi nyelvből fokozatosan intézményesült: a walesi nyelvi törvények és a walesi kormányzati nyelvpolitika ma hivatalos státuszt biztosítanak neki. A korni nyelv a 18. század végére kihalt, a 20. században azonban revitalizációs mozgalom indult; a modern korni beszélők száma alacsony, és a helyreállított nyelvváltozatok közötti különbségek miatt a nyelvészeti megítélés vitatott. A breton nyelv a Brit-szigetekről az 5–7. században történt betelepülés nyomán alakult ki a mai Breton-félszigeten; státusza Franciaországban a regionális nyelvek egyik meghatározó, ám jogilag gyengén védett esete.

A kelta nyelvek modern helyzete tehát erősen eltérő: míg a walesi és az ír nyelv intézményes támogatást kap, a skóciai gael és a breton beszélőközössége csökkenő, a manx és a korni pedig revitalizációs projektek tárgya. A kelta nyelvű közösségek történetét a brit és francia államépítés, a gazdasági perifériku s helyzet és az iskolai nyelvpolitika együtt formálta; a nyelvi hanyatlás okainak súlyozása azonban a kelta nyelvtörténetírásban is vitatott.

2.2.5. 5. A baszk mint izolált nyelv

A **baszk** (*euskara*) nyelv a Pireneusok nyugati vidékén, a mai spanyol–francia határ két oldalán él. A történeti nyelvészet jelenlegi konszenzusa szerint a baszk izolált nyelv: nem mutatható ki bizonyított rokonsága az indoeurópai nyelvekkel, sem más ismert európai vagy Európán kívüli nyelvcsaládd al. A baszk nyelvtan és alapszókincs több rétegét a kutatók az ún. **óeurópai** vagy **vaskori** nyelvi szubsztrátumokkal hozzák összefüggésbe, de ezek a hipotézisek rekonstrukción alapulnak, és nem rendelkeznek közvetlen írott bizonyítékokkal a baszk korai alakjáról. A legkorábbi baszk nyelvemlékek nem összefüggő szövegek, hanem személy- és helynevek, valamint rövid feliratok; az első összefüggő baszk nyelvű nyomtatott könyv, Bernard Etxepare *Linguae vasconum primitiae* című verseskötete 1545-ben jelent meg.

A baszk nyelvterület a középkorban és a kora újkorban nem alkotott egységes politikai teret: a baszk nyelvű közösségek a navarrai, kasztíliai és francia királyi fennhatóság alatt éltek. A baszk nyelvjárások tagoltsága máig jelentős; a 20. század második felében kialakított egységes irodalmi baszk (*euskara batua*) az oktatás és a média nyelvévé vált, de a sztenderd és a helyi

nyelvjárások viszonya a baszk nyelvterületen belül is vitatott. A spanyol államban a baszk nyelv a baszk autonóm közösségben és Navarra egy részén hivatalos; Franciaországban a baszk regionális nyelv, de a francia alkotmányos jogrend a regionális nyelveknek nem biztosít azonos státuszt a franciával. A baszk nyelv eredete és folyamatossága gyakran az identitáspolitikai viták tárgya is; a nyelvtörténeti tényeket ezért külön kell választani azoktól a narratíváktól, amelyek a baszkok „óeurópai" vagy „őslakos" jellegét politikai értelemben használják fel.

2.2.6. 6. Dialektuskontinuumok és a standardok kialakulása

A régió nyelvi térképének megértéséhez elengedhetetlen a **dialektuskontinuum** fogalma. A nyelvjárások gyakran földrajzi láncolatot alkotnak: a szomszédos falvak és városok beszélői kölcsönösen megértik egymást, a távolabbi változatok közötti kölcsönös érthetőség azonban csökken. A román nyelvterületen például a nyugati ibériai nyelvjárásoktól a franciaországi oïl nyelvjárásokig terjedő átmenet a középkorban folytonos volt; a mai nemzeti határok mentén a 17–20. századi állami iskoláztatás, közigazgatás és tömegmédia hozott létre élesebb nyelvi határokat. Hasonló folyamat figyelhető meg a német nyelvterületen, ahol a helyi nyelvjárásokból a 19–20. században emelkedett ki a köznyelvi sztenderd, miközben a helyi változatok tovább éltek a családi és vidéki kommunikációban.

A nemzeti standardok kialakulása általában négy tényező együttjárásának eredménye volt:

1. **Kancelláriai és jogi írásbeliség:** a késő középkori királyi, hercegi és városi kancelláriák egy-egy regionális változatot emeltek írott normává.
2. **Nyomtatás:** a 15–16. századi nyomdászok és bibliafordítók egységesítették a helyesírást és a nyelvtani alakokat, és a forgalmazott szövegek révén szélesebb olvasóközönséghez juttatták el a standardizált változatot.
3. **Reformáció és ellenreformáció:** a felekezeti oktatás, a katekizmusok és a prédikációk a nyelvet a vallási identitás eszközévé tették; a protestáns bibliafordítások különösen erős nyelvi egységesítő hatással jártak a német, angol, walesi és baszk nyelvterületen, míg a katolikus területeken a latin liturgia tovább élt.
4. **Állami oktatás és nyelvpolitika:** a 18–19. században a centralizáló állam a közoktatásban, a hadseregben és a bürokráciában a standard nyelvet tette hivatalossá, gyakran a regionális nyelvek rovására.

A standardizáció tehát nem pusztán nyelvészeti, hanem hatalmi folyamat is volt. Az írott norma kiválasztása rendszerint egy-egy politikai vagy kulturális központ – Párizs, Firenze, Kasztília, London, a szász kancellária – nyelvhasználatát részesítette előnyben. A 19. századi nacionalizmus a nyelvet a „nemzeti közösség" legfontosabb ismérveként mutatta be, ezért a nyelvjárási sokféleséget gyakran az állami egység fenyegetéseként értelmezték. Ezt a kapcsolatot azonban a mai szociolingvisztika és történetírás kritikusan vizsgálja; a nemzeti nyelv és államhatár egybeesése a régióban is csak részben valósult meg.

2.2.7. 7. Többnyelvűség és nyelvpolitika történeti rétegei

A középkori és kora újkori Nyugat-Európa mindennapi többnyelvűsége természetes jelenség volt. A határvidékeken, kikötővárosokban, zarándokutak mentén és vásárvárosokban a kereskedők, kézművesek, diákok, katonák és egyházi értelmiségiek több nyelvváltozatot is használtak. A **diglosszia** – vagyis a magas presztízsű, gyakran írott nyelv és a hétköznapi beszélt nyelv egyidejű jelenléte – a latin–anyanyelv viszonyban a legerősebb; a kora újkorban a latin mellett a francia is a diplomácia és az elit érintkezés nyelve lett. A francia udvari és tudományos presztízs a 17–18. században egész Európában hatott, ezért a francia nyelv terjesztését a monarchia

tudatosan támogatta. Az **1733-as rendelet** és a 18. századi iskolaügyi intézkedések a francia adminisztráció nyelvének kiterjesztését szolgálták, bár hatásuk a vidéki lakosság körében sokáig korlátozott maradt.

A **francia forradalom** új szakaszt nyitott: a **abbé Grégoire** 1794-es jelentése a „patois"-nak nevezett regionális nyelvek felszámolását javasolta a köztársasági egység érdekében. A forradalmi nyelvpolitika azonban a gyakorlatban ellentmondásos volt: a forradalmi törvényeket gyakran le is fordították regionális nyelvekre, hogy eljussanak a vidéki lakossághoz. A 19. századi francia közoktatás, különösen a **Jules Ferry-féle oktatási törvények** (1881–1882) nyomán, a franciát kizárólagos iskolai nyelvvé tette, és a regionális nyelvek használatát büntette. E politika nyelvi és kulturális következményei ma is vitatottak: egyes értelmezések az állami modernizáció részének tekintik, mások a regionális nyelvi közösségek rovására történt kényszerasszimilációt hangsúlyozzák; a francia állam a 20. század végéig nem ismerte el a regionális nyelveket alkotmányos kategóriaként.

A **spanyol** nyelvpolitika a kasztíliai nyelv expanzióján alapult. A 15. század végétől a kasztíliai udvar és a gyarmati adminisztráció a kasztíliait tette a birodalmi központ nyelvévé; a **Nebrija-féle nyelvtan** (1492) a kasztíliai nyelv első nyomtatott grammatikái közé tartozik. A katalán, a baszk és a galiciai nyelv a 18–19. században fokozatosan kiszorult a hivatalos életből, különösen a **Nueva Planta-dekrétumok** (1707–1716) nyomán Katalóniában és Valenciában. A 19. századi katalán **Renaixença** irodalmi mozgalom és a 20. századi nyelvi normalizáció a katalán nyelv újjáélesztését célozta; a Franco-rendszer (1939–1975) azonban a spanyolon kívüli nyelvek nyilvános használatát erősen korlátozta. Az 1978-as spanyol alkotmány a kasztíliait államnyelvnek, a többi spanyolországi nyelvet az autonóm közösségekben társhivatalos nyelvnek nyilvánította. A nyelvi normalizáció mértéke és az oktatási nyelvi modellek azonban Spanyolországban mindmáig éles társadalmi és jogi viták tárgyát képezik.

Az **Egyesült Királyságban** a nyelvpolitika a 19. században az angol központosítást szolgálta, különösen a walesi oktatásban alkalmazott „Welsh Not" gyakorlata révén, amelynek részletei iskolánként változtak, és a kutatás szerint hatása a 19. század második felében volt a legerősebb. A 20. század végétől a walesi, a skóciai gael és az ír nyelvi rehabilitáció intézményesült; Walesben az 1993-as walesi nyelvi törvény, Skóciában a 2005-ös gael nyelvi törvény, Észak-Írországban pedig a 2022-es identitás- és nyelvtörvény hozott új jogi kereteket. Az angol mint globális nyelv szerepe ugyanakkor a brit nyelvpolitikát is sajátos helyzetbe hozza: az angol presztízsét a birodalmi örökség és a nemzetközi gazdasági integráció egyaránt növelte.

Svájcban a többnyelvűség az állami identitás részévé vált. A jelenlegi szövetségi alkotmány négy hivatalos nyelvet ismer el: a németet, a franciát, az olaszt és a romanst. A **territorialitás elve** szerint a nyelvi státuszt elsősorban a kantonokban és a nyelvi régiókban szabályozzák, nem pedig az egyéni nyelvválasztás alapján. Ez a rendszer a 19–20. századi politikai kompromisszumok eredménye, és nem magától értetődő hagyomány; a német–francia nyelvi megoszlás, valamint a romans és az olasz kisebbségi helyzet a svájci nyelvpolitikai viták állandó témája.

2.2.8. 8. Nyelv és birodalom: a tengerentúli kapcsolatok nyomai

A nyugat-európai nyelvek világméretű elterjedése döntően az újkori gyarmatosításhoz kötődik. A spanyol és a portugál a 16. századtól az amerikai, afrikai és ázsiai gyarmati igazgatás nyelve lett; a francia Észak-Amerikában, a Karib-térségben és később Afrikában, az angol pedig Észak-Amerikában, Dél-Ázsiában, Ausztráliában és Afrikában terjedt el. A gyarmati nyelvpolitika nem volt egységes: a spanyol gyarmati adminisztráció a kasztíliait az evangelizáció és a jog eszközeként használta, de a gyakorlatban az őshonos nyelvek is fennmaradtak; a brit gyarmati rendszer sokáig az angol mellett a helyi elitek nyelvét is alkalmazta, a 19. századtól azonban az angol nyelvű oktatás vált a közvetett uralom eszközévé. A francia gyarmati berendezkedés

az asszimilációs modell jegyében a francia nyelv terjesztését a „civilizációs küldetés” részének tekintette – ezt a narratívát a mai posztkoloniális kutatás kritikusan kezeli.

A kreol nyelvek és a gyarmati kapcsolatokban létrejött kevert nyelvváltozatok a rabszolgatartó társadalmak és a migráció nyelvi következményei. A Karib-térségben és az Indiai-óceánon beszélt francia alapú kreolok, a spanyol és portugál alapú kreolok, valamint a különböző pidzsin változatok a rabszolgaság, az ültetvényes gazdaság és a kikötővárosi többnyelvűség körülményei között alakultak ki. A nyelvi hierarchia – amelyben az európai sztenderd nyelv volt a presztízsváltozat, a kreolok pedig alacsonyabb státuszúak – a gyarmati társadalmi rend leképeződése volt. A dekolonizáció után a volt gyarmatok nyelvpolitikája eltérő utakat követett: egyes államok megőrizték az európai nyelvet hivatalos nyelvként, mások afrikai vagy ázsiai nyelveket emeltek államnyelvvé, megint mások két- vagy többnyelvű hivatalos rendszert hoztak létre. A volt gyarmati országok és az egykori gyarmattartó államok közötti nyelvi kapcsolatok – például a frankofónia intézményes hálózata vagy a Nemzetközösség angol nyelvű kapcsolatai – a mai napig formálják a régió külső nyelvi hatásait.

2.2.9. Források és bizonytalanságok

A nyelvtörténeti áttekintés alapvetően három forrástípusra támaszkodik: írott nyelvemlékekre (feliratok, oklevelek, krónikák, bibliafordítások, nyomtatványok, hivatalos iratok), a történeti nyelvészeti rekonstrukcióra, valamint az új- és jelenkori népszámlálások, felmérések és nyelvhasználati adatokra. Az írott források keltezése és értelmezése gyakran bizonytalan; a legkorábbi újlatin és germán nyelvemlékeknél a fennmaradt másolat későbbi lehet, mint a feltételezett eredeti, és a lejegyző saját normája torzíthatja a beszélt változatot.

A beszélt nyelvjárások korai történetére vonatkozó állítások közül sok rekonstrukción alapul, nem pedig közvetlen megfigyelésen. A latin szubsztrátumhatások, a germán hangeltolódások időrendje, a kelta nyelvek ókori elterjedése és a baszk nyelv korai rétegei mind olyan területek, ahol a szakirodalomban eltérő modellek élnek. A nyelvi hanyatlás és nyelvváltás okai – különösen a kelta nyelvek és a franciaországi regionális nyelvek esetében – vitatottak: egyes kutatók a gazdasági-szerkezeti tényezőket, mások a tudatos állami nyelvpolitikát, megint mások a városiasodás és kivándorlás demográfiai hatását hangsúlyozzák. Az áldozati vagy diszkriminációs narratívák modern kategóriáit a korai időszakokra csak fenntartással lehet alkalmazni.

A mai nyelvi adatoknál eltér az anyanyelvi beszélők, a nyelvet értők, a nyelvet otthon használók és az iskolai nyelvhasználók száma. Az ír, walesi, katalán, baszk, galiciai, romans, breton és skóciai gael adatokat ezért nem elegendő egyetlen számként megadni; az adott népszámlálás kérdésfeltevését és a válaszadás módját is ismerni kell. A jelen alfejezetben szereplő folyamatok és példák a bevett nyelvtörténeti és nyelvpolitikai szakirodalom konszenzusán alapulnak, de a konkrét jogszabályok, népszámlálási adatok és helyi nyelvpolitikai viták értékelése további, ellenőrzött forrásokkal pontosítandó.

2.2.10. Rövid összefoglaló

- A mai nyugat-európai államnyelvek késői, politikai és kulturális központokhoz kötött standardok, nem pedig a középkori „népek” eredeti és változatlan nyelvei.
- A román nyelvek – spanyol, portugál, galiciai, katalán, francia, okcitán, olasz és további itáliai változatok, valamint a svájci romans – a vulgáris latinból alakultak ki; a latin írott presztízsnyelvként hosszú ideig párhuzamosan élt velük.
- A germán nyelvek közül a mai Nyugat-Európában az angol és a német a legjelentősebb; az angol nyelv történetét a skandináv és a francia hatás, a németét a nyelvjárási tagoltság és a késői sztenderdizáció jellemzi.

- A kelta nyelvek a római kortól a kora újkorig jelentős térvesztést szenvedtek; az ír, a skóciai gael, a walesi és a breton a modern intézményes nyelvpolitika eltérő szintű támogatását élvezik.
- A baszk nyelv a jelenlegi konszenzus szerint izolált nyelv; a baszk nyelvterület történeti tagoltsága és a modern egységesítés feszültsége nyelvészeti és identitáspolitikai kérdés is.
- A dialektuskontinuumok a kora újkorig folytonos nyelvi átmeneteket alkottak; a mai éles nyelvhatárok nagyrészt állami oktatási, közigazgatási és médiafolyamatok eredményei.
- A standard nyelvek kialakulásának fő tényezői a kancelláriai írásbeliség, a nyomtatás, a felekezeti oktatás és a centralizáló állami nyelvpolitika voltak.
- A többnyelvűség a régió történetében általános jelenség, de a 18–20. századi nemzetállami nyelvpolitikák gyakran a nyelvi homogenitást tekintették normának, ami a kisebbségi nyelvek visszaszorulásával járt együtt.

2.2.11. Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból következtethetünk a román és germán nyelvek korai történetére, és miért kell megkülönböztetnünk az írott normát a beszélt nyelvjárásoktól?
2. Hasonlítsa össze a francia, a spanyol és a német nyelvi standardizáció egy-egy fontos állomását: mely intézmények és szereplők emeltek ki egy-egy nyelvjárást?
3. Miért tekinthető a baszk nyelv nyelvészeti értelemben izolált nyelvnek, és milyen korlátai vannak a baszk „ősiségéről” szóló kijelentéseknek?
4. Milyen eltérő nyelvpolitikai utakat követett a brit, a francia, a spanyol és a svájci állam a belső nyelvi sokféleség kezelésében?
5. Milyen összefüggések vannak a tengerentúli gyarmatosítás, a rabszolgaság és a mai európai nyelvek globális elterjedése, valamint a kreol nyelvek kialakulása között?

2.3. Vallások és a vallási térkép

A vallási térkép a nyugat-európai történelem egyik legmaradandóbb, ugyanakkor leginkább félreérthető képződménye. A mai államhatárok nem jelölik ki a középkori vagy kora újkori vallási viszonyokat, és a modern felekezeti önbesorolás sem vezethető le egyenesen a korábbi egyházi intézményekből. A „katolikus Dél” és a „protestáns Észak” leegyszerűsítő térképe csak kiindulópont lehet: a valóságot a határzónák, a vegyes felekezetű városok, a kivándorlás és a 20. századi bevándorlás folyamatosan alakította. Ez az alfejezet a régió vallási viszonyait történetileg rétegzett jelenségként mutatja be: először a nyugati kereszténység és az ortodoxia határvonalait, majd a reformáció felekezeti földrajzát, a zsidó és muszlim közösségek hosszú távú jelenlétét, végül a szekularizáció és a vallási pluralizmus mai regionális eltéréseit tárgyalja. A hangsúly a folyamatokon van, nem az egyes felekezetek teológiai önmeghatározásán, és mindvégig kerüljük a mai fogalmak visszavetítését: a 16. századi „protestáns” vagy a 13. századi „zsidó közösség” nem azonos a mai ön- vagy külső besorolással.

2.3.1. A nyugati kereszténység és az ortodoxia határvonala

A kora középkortól a latin rítusú **katolicizmus** (Catholicism) vált a Nyugat-Európának nevezett terület meghatározó keresztény hagyományává. Ez nem jelentett egységes gyakorlatot: a helyi szentek, a liturgikus nyelvek (a latin mellett a helyi népnyelvek egyes imádságokban) és az egyházszervezeti hagyományok – például a kelta peremvidék kolostori hálózatai – jelentős belső változatosságot mutattak. A pápa, Róma püspökének primátusa csak fokozatosan, a gregorián reform (11. század) után vált a nyugati egyház intézményi középpontjává, és a középkori uralkodók

gyakran versengtek a pápai hatalommal a helyi egyház feletti ellenőrzésért. A „Nyugat-Európa” fogalma ebben az értelemben részben vallási konstrukció: azt a területet jelölte, ahol a latin kereszténység intézményei és liturgiája meghatározóak voltak.

Az ortodoxia (Orthodoxia) határvonala a könyv által tárgyalt kilenc állam közül csak a délkeleti és keleti peremeken jelenik meg. A bizánci rítusú kereszténység a késő antikvitásban és a kora középkorban még jelen volt az Appennini-félsziget déli részein és Szicíliában, ahol a 11. századi normann hódítás után fokozatosan visszaszorult ugyan a latin rítus javára, de a görög kolostorok és az itáliai görög közösségek emléke sokáig fennmaradt. Az 1054-es kölcsönös egyházi kiátkozás – amelyet a történetírás hagyományosan a „nagy egyházszakadás” kezdeteként tart számon – nem húzott azonnal éles társadalmi határt, és a 11–12. században a görög és latin keresztények együttélése több itáliai és tengerparti városban továbbra is mindennapi gyakorlat maradt. A mai görög, szerb, román és orosz ortodox közösségek Nyugat-Európában elsősorban a 19–20. századi migráció, valamint a 21. századi bővítés utáni uniós mobilitás következményei; az ortodoxia jelenléte tehát részben régi peremvidéki örökség, részben modern bevándorlási jelenség.

Az egyházi intézményrendszer latin és görög ága közötti határ nem esik egybe a mai államhatárokkal. A pápai állam korai története Róma környékére koncentrálódott, de a középkori pápai hűbéres területek és a császári egyházi fejedelemségek bonyolult mozaikot alkottak. A vallási hovatartozás a 16. századig nem alkotott stabil politikai identitást; az uralkodók, a városi elit és a parasztság felekezeti önbesorolása a reformáció előtt a rítus és az egyházjog kérdése volt, nem a „nemzeti vallás” kategóriája.

2.3.2. A reformáció földrajza: felekezeti határvonalak és határzónák

A 16. századi **reformáció** (Reformation) nem egységes törésként, hanem több hullámban, városi és fejedelmi döntések, nyomdai terjesztés és társadalmi mozgalmak együtteseként rajzolta át a vallási térképet. A legfontosabb felekezeti mintázat észak–déli jellegű: a lutheri és a református irányzat elsősorban a Német-római Birodalom északi és középső fejedelmeiben, a Svájci Konföderáció városaiban, Skóciában, az Angol Királyságban, valamint a németalföldi területek északi részén nyert tartós támogatást, míg Dél-Európa – az Ibériai-félsziget, Itália, a francia királyság nagy része – döntően a római katolikus reform irányába mozdult el. Ez az észak–déli választóvonal azonban több ponton megtörik: Franciaországon belül a **hugenotta** (Huguenot) kisebbség főleg a déli és nyugati tartományokban koncentrálódott, míg a katolikus többség mellett a városi elit egy része a reformációval szimpatizált; a Svájci Konföderációban a református városok (Zürich, Genf) mellett a belső kantonok katolikusok maradtak; Írországban az angol reformációval szemben a katolicizmus vált a többségi identitás részévé.

Fontos hangsúlyozni, hogy a 16. századi emberek nem a mai „felekezeti identitás” kategóriáiban gondolkodtak. A reformáció és a katolikus megújulás (ellenreformáció) közötti határvonalak elsősorban a templomhasználat, az úrvacsora, a papság és a világi hatalom egyházi ellenőrzése körüli jogi és liturgikus vitákban rajzolódtak ki. A felekezeti határok gyakran egy-egy város, uradalom vagy fejedelemség belpolitikai konfliktusaiban dőltek el: az 1555-ös augsburgi vallásbéke elve – „akié a föld, azé a vallás” (cuius regio, eius religio) – a Német-római Birodalom fejedelmeinek jogává tette az evangélikus vagy katolikus felekezet kiválasztását, de a kálvinista (református) irányzatot ekkor még nem ismerte el. A 17. századi vallásháborúk, különösen a harmincéves háború (1618–1648), a felekezeti határok többszöri erőszakos átrendezését hozták; a westfáliai béke (1648) után a birodalmi vallási megosztottság intézményesült anélkül, hogy a felekezeti egyenetlenség megszűnt volna.

A reformáció földrajzának másik kulcsmozzanata az angol egyház különválása. Az 1530-as években VIII. Henrik pápai fennhatóságtól való elszakadása és az anglikán egyház (Church of England) létrejötte nem jelentett azonnal protestáns teológiai fordulatot; az angol reformáció a

lutheri és református hatások, valamint a katolikus liturgia elemei között ingadozott, és a 16. század második felében, I. Erzsébet alatt alakult ki a középút, amelyet a későbbi történetírás „via media" néven emleget. Az anglikán egyház államegyházi jellege – a mindenkori uralkodó a legfőbb kormányzó – az Egyesült Királyságban máig fennmaradt, de a 18. századtól a nonkonformista (református, baptista, metodista) közösségek egyre jelentősebb felekezeti kisebbséget alkottak, különösen Walesben és az ipari városokban.

A katolikus–protestáns határ déli oldalán a spanyol és portugál monarchia a 16. században a római egyház támogatójaként lépett fel; a spanyol inkvizíció és a tömeges kivégzések, valamint az 1492-es zsidó, majd 1609–1614 közötti moriszkó kiűzés a vallási homogenitás politikai célját szolgálta. A mediterrán katolikus társadalmak vallási gyakorlatát a barokk kegyesség, a helyi szentek kultusza és a papság erős társadalmi jelenléte jellemezte, de ez nem jelentette a társadalmi feszültségek hiányát: a 18. századi felvilágosult abszolutista reformok (például a jezsuita rend 1759-es portugál, 1767-es spanyol kiűzése) a katolikus egyház politikai hatalmának csökkentését célozták.

2.3.3. A zsidó közösségek a nyugat-európai térben

A zsidó diaszpóra jelenléte a régióban a római kortól dokumentálható: az i. e. 1. – i. sz. 1. századból származó feliratok és zsinagógamaradványok Rómában, a galliai városokban és a hispániai kereskedelmi központokban bizonyítják a zsidó közösségek folyamatos létezését. A kereszténység államvallássá válása után a zsidó csoportok jogi helyzete fokozatosan romlott, de a középkori királyságokban és városokban a zsidó hitközségek a kereskedelem, az orvoslás, a hitelügy és a tudomány terén fontos szerepet játszottak; mindezt a mindennapi együttélés, a gazdasági versengés és a vallási másság időszakos feszültségei kísérték. A 12–13. századtól a francia és angol királyi udvarok adósságterhei, a keresztes hadjáratok idején megerősödő erőszakhullámok, valamint a rituális vádak (vérvád) a közösségek fokozatos kiszorulásához vezettek: Angliából 1290-ben, a francia királyi területekről 1306-ban (majd 1394-ben) rendelték el a kiűzetést, bár a gyakorlatban a helyi eltérések és a visszatérések bonyolították a képet.

Az Ibériai-félszigeten a zsidó közösségek a 14–15. században az erősödő üldözés ellenére a városi társadalom fontos részei maradtak; az 1492-es spanyolországi, majd az 1496/97-es portugál kiűzés hatalmas demográfiai és kulturális csapást jelentett. A kiűzött közösségek egy része az Észak-Afrikai és az Oszmán Birodalom területére, más részük Itália városaiba, a német nyelvű területekre vagy a németalföldi tartományokba vándorolt; a kényszerű megtérésen átesett **konverzók** (conversos) és leszármazottaik további gyanú, inkvizíciós vizsgálat és belső identitásviták tárgyát képezték. A 16. században Velence, Livorno, Amszterdam és Hamburg vált a nyugati szefárd diaszpóra új központjaivá, ahol a zsidó közösségek a kereskedelem és a könyvnyomtatás terén is meghatározó szerepre tettek szert.

A 18. század végétől a felvilágosodás eszméi és a polgári egyenlőség követelése új helyzetet teremtett: a francia forradalom 1791-ben a zsidókat állampolgárrá nyilvánította, Napóleon pedig a birodalmi területeken a zsidó közösségek polgári integrációját szorgalmazta. A 19. századi emancipáció azonban nem volt egységes: a német államokban fokozatosan, a Habsburg Monarchiában II. József türelmi rendelete (1782) után is csak részlegesen, a pápai államban pedig egészen a 19. század közepéig késlekedett. Az emancipációval párhuzamosan a zsidó közösségek belső tagoltsága is megváltozott: a vallási reform (az ún. reformzsidóság) Németországban bontakozott ki, míg Kelet-Közép-Európában a hagyományos ortodox irányzatok maradtak meghatározóak.

A 20. századi zsidó vallási térkép mindenekelőtt a náci Németország és szövetségesei, valamint a kollaboráló hatóságok által 1933 és 1945 között elkövetett rendszeres üldözés, deportálás és megsemmisítés áldozatává vált. A Holocaust – a könyv terminológiája szerint a nemzetközi

bírósági ítéletek és a történészi konszenzus által dokumentált **népirtás** – nem csupán a közösségek demográfiai megsemmisítését hozta; az áldozatok egyéni és családi élettörténete, a kulturális intézmények, a zsinagógai hálózat és a jiddis nyelv európai változatainak elvesztése a zsidó jelenlét térképét is radikálisan átírta. A háború után a megmaradt közösségek a nyugat-európai nagyvárosokban a bevándorló zsidó csoportokkal együtt újjászerveződtek; a mai zsidó közösségek méretét a hivatalos népszámlálások és a hitközségi nyilvántartások eltérően mérik, és az adatok módszertani bizonytalanságokkal terheltek.

2.3.4. A muszlim jelenlét: al-Andalustól a gyarmati migrációig

Az iszlám jelenléte Nyugat-Európában nem kizárólag modern bevándorlási jelenség. A 8. század elején az Omajjád-dinasztia hódítása nyomán a Pireneusi-félsziget nagy részén létrejött az **al-Andalus** (arab:) politikai-kulturális rendszere, amely a 8. századtól a 15. század végéig – tágabb értelemben a granadai emirátus 1492-es bukásáig – a muszlim uralom alatt álló területek társadalmában muszlim, keresztény és zsidó közösségek együttélését intézményesítette. Az együttélés jellegének megítélése a történetírásban vitatott: a korábbi idealizált „convivencia” (együttélés) narratívától a modern szakirodalom a hatalmi hierarchiák, a jogi alárendeltség és a politikai üldözés időszakai irányába mozdult el; a dokumentált tények közé tartoznak a másodrendű jogi helyzet (a **dhimmi** státusz), a fejadó, a társadalmi szegregáció, valamint a 12. századi almorávida és almohád hódítás idején a zsidó és keresztény közösségek elleni kényszerítések. Ugyanakkor a muszlim uralom alatti orvostudomány, filozófia, mezőgazdasági örökség és városi infrastruktúra elemei régészeti és kéziratos forrásokból dokumentáltak.

A 13–15. században a keresztény királyságok terjeszkedése – amelyet a modern nemzeti narratívák gyakran egységes „reconquista” (visszahódítás) kifejezéssel illetnek – nem egyetlen hadjárat volt, hanem több évszázados, szakaszos területi és jogi folyamat. A muszlim lakosság egy része a hódítás után alávetett helyzetben, kényszerű megtérés vagy kivándorlás között élt; a 16. század elején a kasztíliai és aragón területeken a muszlimok kötelező megkeresztelése után a **moriszkók** (hispanizált muszlim leszármazottak) közösségei továbbra is gyanú alatt álltak, mígnem 1609 és 1614 között a spanyol királyi döntés mintegy 300 000 ember kiűzéséhez vezetett – a modern demográfiai becslések széles intervallumot adnak, és a pontos szám vitatott. Itáliában az iszlám jelenlét a 9–11. századi szicíliai emirátus formájában volt meghatározó, ahol a muszlim, görög és latin keresztény közösségek együttélése hasonló jogi és társadalmi hierarchiákban szerveződött; a normann hódítás után a muszlim lakosság fokozatosan kiszorult vagy beolvadt.

A mai nyugat-európai muszlim közösségek túlnyomórészt a 20. század második felének munkaerő-migrációjából, a gyarmati kötődésekből és a menekültmozgásokból alakultak ki. Franciaországban az algériai, marokkói és tunéziai, majd a szubszaharai afrikai bevándorlás, az Egyesült Királyságban a dél-ázsiai (pakistani, bangladesi) és afrikai, Németországban a törökországi vendégmunkás (Gastarbeiter) rendszer, a Benelux államokban hasonló szerződéses munkaerő fogadása hozta létre a muszlim hitközségeket. A második és harmadik generáció vallási identitása már nem a „vendégmunkás” múlékony státuszához kötődik, hanem a letelepedett kisebbségi közösségek intézményépítéséhez: mecsetek, iskolák, ifjúsági és női szervezetek, halal élelmiszer-piacok jöttek létre. A muszlim lakosság arányát a 2020-as években a legtöbb felmérés Franciaországban 6–10%, Németországban 5–7%, az Egyesült Királyságban 5–6% közé teszi, de az ilyen adatok módszertani keretei (önbevallás, országos népszámlálás, a vallás mint „kulturális háttér”) jelentősen eltérnek, és a hivatalos statisztikák egyes országokban – például Franciaországban az 1872-es törvény óta – nem rögzíthetnek vallási hovatartozást.

A muszlim közösségek jelenléte nem csupán demográfiai adat, hanem intézményi és jogi kérdés is. A 20. század végétől a régió államaiban eltérő modellek alakultak ki: Franciaországban a laicitás elvéből fakadóan az állam nem ismer el hivatalos vallási közösséget, ezért a muszlim

intézmények létrehozását civil szervezeti formában, a központosított egyházi struktúrával való összehasonlíthatóság hiánya mellett oldották meg; Németországban a közjogi vallási testületi státusz – amelyet a keresztény egyházak és a zsidó hitközségek mellett egyes muszlim szervezetek is pályáznak – az állami egyházi adó és a hitoktatás kereteit érinti; az Egyesült Királyságban az anglikán államegyház mellett a muszlim közösségek elsősorban civil társadalmi és önkormányzati csatornákon keresztül képviseletet töltenek be. A fejkendő és a teljes arcot fedő ruházat (burka/niqab) jogi korlátozásai – például a 2004-es francia törvény az iskolai vallási jelképekről, vagy a 2010-es francia törvény az arcot elfedő viseletről – dokumentált jogi döntések, de társadalmi és alkotmányjogi megítélésük a mai napig vitatott. Svájcban a 2009-es népszavazáson elfogadott minaret-építési tilalom alkotmányos rendelkezés; az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága joggyakorlata a vallásszabadság korlátozásának megítélésében eltérő érveket mérlegel, amit a könyv nem foglal állásként, hanem attribúcióval mutat be.

2.3.5. Szekularizáció, egyházi intézmények és a vallási pluralizmus jelenkori térképe

A 20–21. századi vallási átalakulás legfontosabb nyugat-európai jelensége a **szekularizáció** (secularization), vagyis a vallási intézmények társadalmi befolyásának csökkenése, a hitgyakorlás rendszerességének visszaesése és a vallási önazonosítás átalakulása. A folyamat nem egységesen zajlott: a francia harmadik köztársaság 1905-ös törvénye szétválasztotta az egyházat és az államot, és bevezette a **laicitás** (laïcité) elvét, amely azóta is a francia alkotmányos identitás része; Németországban a weimari alkotmány (1919) óta fennmaradt a közjogi vallási testületek rendszere, amelyben az egyházi adó (Kirchensteuer) beszedése állami segítséggel történik; az Egyesült Királyságban az anglikán egyház államegyházi státusza továbbra is fennáll, de a 20. század végétől a vallási pluralizmus hivatalos elismerése – például a multikulturális oktatás és a vallási alapú iskolák állami finanszírozása – a gyakorlatban lazított a kizárólagos pozíción.

A szekularizáció statisztikai mérése nehéz, mert a „vallásos”, „hívő”, „egyháztag” és „gyakorló” kategóriák nem fedik egymást. Az 1990-es évektől az Európai Unió tagállamaiban végzett Eurobarometer és European Social Survey felmérések jelentős észak–déli eltéréseket mutatnak: a mediterrán katolikus társadalmakban (Olaszország, Spanyolország, Portugália) a katolikus önbesorolás aránya még a 2010-es években is viszonylag magas maradt, de a heti templomlátogatás és az egyházi tanítás követése már ott is csökkent; a történelmileg protestáns északi és középső területeken (Nagy-Britannia, Németország északi tartományai, Svájc nagy része, Ausztria bécsi és nyugati régiói) az egyháztagság és a gyakorlat egyaránt alacsonyabb, és a magukat „vallás nélkülinek” mondók aránya nőtt. Ugyanakkor a szekularizáció nem jelenti a vallás eltűnését: a keresztény közösségeken belül új lelkiségi mozgalmak, karitatív hálózatok és ifjúsági szervezetek működnek, és a vallási ünnepek, a kulturális örökség, a családi szertartások továbbra is erős társadalmi gyakorlatok.

A vallási pluralizmus mai térképét a migráció mellett a jogi keretek differenciálódása is alakítja. Németországban a 2020-as években a zsidó hitközségek közjogi testületként működnek, a muszlim szervezetek közül egyes tartományi szövetségek hasonló státuszt kaptak, ugyanakkor a viták a hitoktatás, a fejkendő a közszolgálatban és a karikatúrák körüli konfliktusok, valamint a vallás és a demokrácia viszonyáról szóló nyilvános viták miatt élesek. Franciaországban a laicitás értelmezése maga is vitatott: egyes jogászok és politikai szereplők a semlegesség erős formáját támogatják, mások a vallásszabadság és a nyilvános térben való vallásgyakorlás védelmét hangsúlyozzák, és a 2010-es évek óta az iszlám jelképekről és a muszlim szervezetek finanszírozásáról szóló törvényjavaslatok folyamatosan napirenden vannak. Az Egyesült Királyságban a blaszfémia-törvényt a 21. század elején eltörölték, de a vallási alapú gyűlöletbeszéd és a közösségek közötti feszültség jogi és társadalmi kezelése továbbra is élénk viták tárgya.

Végül szólni kell a vallási táj és a politikai földrajz összefüggéseiről. A 16–17. századi felekezeti határok máig ható adminisztratív és kulturális nyomokat hagytak: például a Német-római Birodalom egykori felekezeti mozaikja a mai német tartományok oktatási és egyházi rendszerében tükröződik; az ír katolikus többség és az ulsteri protestáns közösség közötti határ a sziget politikai megosztottságának egyik történeti rétegét alkotja; a svájci kantonok felekezeti hovatartozása a mai napig befolyásolja az iskolai hitoktatás és az egyházi adóztatás gyakorlatát. Mégis, a 20. század végére a felekezeti hovatartozás ereje a legtöbb nyugat-európai társadalomban már nem az egyetlen vagy elsődleges politikai törésvonal: a vallás szerepét a jóléti állam, az oktatás, a migráció és az emberi jogi diskurzusok intézményes konfliktusai legalább annyira meghatározzák, mint a régi egyházi határok. A vallási térkép tehát nem statikus örökség, hanem folyamatosan újraírt viszonyrendszer.

2.3.6. Források és bizonytalanságok

A vallási földrajz rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, és mindegyiknek megvannak a maga bizonytalanságai. A középkori és kora újkori felekezeti viszonyokra vonatkozóan az egyházi zsinati határozatok, pápai bullák, közjegyzői oklevelek, adójegyzékek, városi statútumok, inquisitio-jegyzőkönyvek és krónikák a legfontosabb elsődleges források; ezek azonban az intézményi nézőpontot és a fennmaradás esélyét tükrözik, ezért a hétköznapi vallásgyakorlatra, a nők és a marginalizált közösségek vallási életére csak közvetett következtetéseket engednek. A régészeti feltárások (templom, zsinagóga, mecset, temetkezési rítus, szent helyek) kiegészítik az írott forrásokat, de a keltezés és a felekezeti hovatartozás megállapítása gyakran vitatott.

A 19–20. századi adatoknál a népszámlálások, az egyházi tagkönyvek és a hitközségi nyilvántartások a leggyakrabban használt források. E források elfogultsága és eltérő definíciói következtében a keresztény felekezeti és a zsidó, muszlim közösségi létszámok összevetése nehéz; különösen problémás az önbevallás és az intézményi regisztráció közötti eltérés. A szekularizációs trendek mérésénél az ismételt közvélemény-kutatások (Eurobarometer, European Social Survey, Pew Research Center) adnak összehasonlító képet, de a mintavételi hibák, a kérdésfeltevés változásai és az „egyháztag” fogalmának országonkénti eltérései miatt a számszerű összehasonlítás csak óvatos interpretációval lehetséges. A modern muszlim közösségek létszámáról több országban – köztük Franciaországban – a vallási hovatartozás nyilvántartásának tilalma miatt nincs hivatalos statisztika; a rendelkezésre álló becslések módszertanilag vitathatók, és a politikai vitákban gyakran eltérő érveléssel hivatkoznak rájuk. A jelenkori jogi viták (fejkendő, minaret, laicitás) értelmezése nem egységes; a könyv az egyes álláspontokat attribúcióval közli, és nem zárja le a vitát.

2.3.7. Rövid összefoglaló

- A nyugat-európai vallási térkép nem statikus adottság, hanem a késő antikvitástól a 21. századig tartó migrációs, politikai és teológiai folyamatok eredménye.
- A katolicizmus a latin rítusú kereszténység intézményi kereteként határozta meg a régió nagy részét; az ortodoxia a kora középkorban Dél-Itáliában és Szicíliában volt jelen, mai közösségei főként a modern bevándorlásból származnak.
- A 16. századi reformáció észak–déli felekezeti mintázatot hozott létre, de a határvonalak számos ponton megtörtek; a felekezeti hovatartozás a cuius regio, eius religio elve és a vallásháborúk nyomán intézményesült.
- Az anglikán egyház angliai államegyházi szerepe és a nonkonformista közösségek felemelkedése a brit vallási táj sajátos kettősségét hozta létre.

- A zsidó közösségek a római kortól jelen voltak, de a középkori kiűzések, az ibériai 1492-es deportálás, majd a 20. századi Holocaust drasztikusan átírta demográfiai és kulturális jelenlétüket; a mai közösségek a megmaradt csoportok és a bevándorlás együttes örökségei.
- A muszlim jelenlét nem csupán modern jelenség: al-Andalus és a szicíliai emirátus hosszú távú, jogilag és társadalmilag rétegzett együttélést hozott; a mai nagy közösségek a 20. századi munkaerő-migrációból és a dekolonizációból származnak.
- A szekularizáció és a vallási pluralizmus 20–21. századi fejleményei országonként eltérő jogi modellekben öltöttek testet: francia laicitás, német közjogi vallási testületek, angol államegyház, svájci közvetlen demokráciás korlátozások.
- A vallási határok máig ható adminisztratív és kulturális nyomokat hagytak, de a modern konfliktusok a migrációval, az integrációval, az emberi jogokkal és a szekularizációs vitákkal kapcsolatosak.

2.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők alakították a katolicizmus és az ortodoxia határvonalát a kora középkori és későbbi Nyugat-Európában, és miért nem esik egybe ez a határ a mai államhatárokkal?
2. Hogyan járult hozzá a reformáció az észak–déli felekezeti mintázat kialakulásához, és milyen példák mutatják, hogy a kép ennél összetettebb?
3. Milyen hosszú távú folyamatok magyarázzák a zsidó közösségek jelenlétének változásait a régióban a római kortól a 20. századig?
4. Miért nem tekinthető az iszlám nyugat-európai jelenléte kizárólag modern bevándorlási jelenségnek, és milyen jogi, társadalmi hierarchiák jellemezték al-Andalust és Szicíliát?
5. Hasonlítsa össze a francia laicitás, a német közjogi vallási testületi rendszer és az angol államegyházi modell vallási pluralizmusra adott válaszait a 20–21. században!

2.4. Tengerek, folyók és kereskedelmi útvonalak

A vízi útvonalak – tengerek, folyók és a hozzájuk kapcsolódó kikötők – nem egyszerűen a gazdasági csere csatornái voltak, hanem a nyugat-európai térség történetének egyik legfontosabb összekötő elemei. A Földrajzi keretek és éghajlat bemutatta, hogy a régiót félszigetek, szigetek, tagolt partvonalak és sűrű folyóhálózat jellemzi, a Népek, nyelvek és nyelvcsaládok pedig azt, hogy a nyelvi és etnikai határok gyakran éppen a vízi közlekedési tengelyek mentén alakultak ki vagy változtak meg. A Vallások és a vallási térkép arra is rámutatott, hogy a vallási közösségek nem elszigetelten éltek: a zarándokutak, a missziók és a vallási menekültek útvonalai gyakran egybeestek a kereskedelmi útvonalakkal. Ez az alfejezet a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán közötti kapcsolatokat, a nagy folyami rendszereket, valamint a középkori és kora újkori kereskedelmi hálózatokat tárgyalja – különös tekintettel a Hanza, az itáliai tengeri köztársaságok és a flamand–holland hálózatok szerepére –, és bemutatja, hogyan kapcsolták össze ezek az útvonalak a mai kilenc állam területének gazdasági régióit.

2.4.1. A Földközi-tenger és az Atlanti-óceán mint összekötő terek

A **Földközi-tenger** (Mare Mediterraneum) a nyugat-európai történelem egyik legrégebbi és legintenzívebb kapcsolati zónája. Az ókori föníciai és görög kereskedők már az i. e. 1. évezredben hajóztak a nyugati medencében, és létrehozták azokat a tengeri útvonalakat, amelyeket később a rómaiak vettek át. A Római Birodalom idején a Földközi-tenger – amelyet a rómaiak **Mare Nostrum** („a mi tengerünk”) néven emlegettek – viszonylag egységes gazdasági és politikai térré vált: a gabonaszállítás, a bor, az olívaolaj és a kerámia áruforgalma a birodalom belső piacát

alkotta. A régészeti leletek – például az amforák elterjedése, a hajóroncsok és a kikötői raktárak – dokumentálják, hogy a hispániai, galliai, itáliai és észak-afrikai partvidék árui rendszeresen eljutottak Rómába és a provinciák városaiba. A római kikötők, mint **Ostia**, **Portus**, **Massilia** (a mai Marseille) és **Hispalis** (a mai Sevilla) a birodalom kereskedelmi csomópontjai voltak.

A nyugat-római birodalom 5. századi felbomlása után a Földközi-tenger kereskedelmi szerepe nem szűnt meg, de átalakult: a bizánci, a muszlim és a korai középkori nyugati hálózatok párhuzamosan működtek. A 7–11. században a Földközi-tenger nyugati medencéje az iszlám expanzió és a bizánci befolyás határterülete volt, ugyanakkor a tengeri kereskedelem – amint azt a régészeti leletek, például a muszlim dirhemek és a frank, angolszász ezüstpénzek elterjedése mutatja – továbbra is összekötötte a partvidékeket. A 11. századtól kezdve az itáliai városállamok hajói fokozatosan átvették a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelmét, és a nyugati medencében is rendszeres járatokat működtettek. Ezt a folyamatot a történetírás gyakran **kereskedelmi forradalomnak** (commercial revolution) nevezi, bár a kifejezés pontossága és időbeli elhelyezése vitatott; abban azonban konszenzus van, hogy a 12–13. századra a Földközi-tenger ismét a nyugat-európai gazdaság egyik központi tengelyévé vált.

Az **Atlanti-óceán** (Atlanticus Oceanus) a középkorban hosszú ideig a nyugati világ perifériája volt. A korai középkorban a Brit-szigetek, az Ibériai-félsziget atlanti partvidéke és a mai Franciaország nyugati partjai elsősorban regionális halászattal és part menti hajózással éltek. A változás a 14–15. században kezdődött, amikor az ibériai királyságok – főként Portugália és Kasztília – hajósai a Kanári-szigetek, Madeira és az Azori-szigetek felé, majd a 15. század végétől Afrika partjai mentén és az Atlanti-óceánon át nyugat felé is rendszeres expedíciókat indítottak. Az atlanti útvonalak megnyitása alapvetően átrendezte a nyugat-európai kereskedelem súlypontját: a Földközi-tenger mellett, majd részben helyette az Atlanti-óceán vált az interkontinentális kereskedelem fő tengelyévé. A folyamatot a 16. században a spanyol és portugál gyarmatbirodalmak, majd a 17. századtól a holland, francia és angol kereskedelmi expanzió erősítette.

A **La Manche** (angolul English Channel, franciául La Manche) és az **Északi-tenger** (North Sea, Noordzee) a Brit-szigetek és a kontinens közötti kapcsolat legfontosabb tengeri zónája. A La Manche keskeny átjárója a középkortól kezdve intenzív személy- és áruforgalmat bonyolított le, elsősorban a flamand, francia és angol kikötők között. Az Északi-tenger déli része a középkorban a flamand posztókereskedelem, a 16–17. században pedig a holland tengeri szállítás egyik fő területe volt. A **Balti-tenger** (Baltic Sea, Ostsee) a Hanza-kereskedelem révén kapcsolódott be a nyugat-európai hálózatokba: a skandináv és kelet-európai nyersanyagok – fa, szurok, méz, viasz, gabona – nyugatra, a nyugati késztermékek és só pedig keletre áramlottak.

2.4.2. Folyami útvonalak és vízválasztók

A premodern korban a folyók voltak a legolcsóbb és legmegbízhatóbb szállítási útvonalak, különösen a nehéz, ömlesztett áruk – gabona, bor, só, fa, építőanyag – esetében. A szárazföldi szállítás költsége gyakran többszöröse volt a vízi szállításénak, ezért a gazdasági és politikai központok rendszerint hajózható folyók mentén helyezkedtek el. A mai kilenc állam területének folyói több nagy vízgyűjtő rendszerbe tartoznak, amelyek a természetes vízválasztók – hegységek, dombságok – mentén kapcsolódtak a tengeri kikötőkhöz.

A **Rajna** (Rhein) a nyugat-európai kontinentális kereskedelem egyik legfontosabb ütőere. Az Alpokban ered, Svájc területén át **Bázelnél** válik hajózhatóvá, majd Németországon keresztül észak felé haladva a holland deltavidéken torkollik az Északi-tengerbe. A Rajna mentén alakultak ki olyan jelentős kereskedővárosok, mint **Strasbourg**, **Mainz**, **Köln** (Köln) és **Duisburg**. A folyó a középkortól kezdve a déli – itáliai és mediterrán – áruk, valamint az északi – flamand, holland, balti – termékek cseréjének fő közvetítője volt. A Rajna és mellékfolyói (például a

Majna (Main), a **Mosel** és a **Neckar**) a mai Németország nyugati és déli régióit kötötték össze.

A **Duna** (Donau) Európa második leghosszabb folyója, amely a Fekete-erdőben ered, és Németország déli részén, Ausztrián, majd a kelet-közép-európai térségen át a Fekete-tengerbe torkollik. A Duna a nyugat-európai történelemben elsősorban a déli és keleti irányú kapcsolatok csatornája volt; a középkori és kora újkori **Bécs** (Wien) felemelkedése szorosan összefüggött a Duna menti kereskedelemben betöltött szerepével. A Duna a 19. századtól – a gőzhajózás és a szabályozási munkálatok révén – vált rendszeres nemzetközi vízi úttá, és ma is a Rajna–Majna–Duna-csatorna révén kapcsolódik az északnyugat-európai hálózathoz.

A **Rhône** (Rhône) Svájcban ered, a Genfi-tónál (Lac Léman) folyik keresztül, majd Franciaország délkeleti részén, **Lyon** városánál találkozik a **Saône**-nal, és a Földközi-tengerbe torkollik. A Rhône–Saône folyosó a középkor óta az egyik legfontosabb észak–déli tengely: összekötötte a Földközi-tenger partvidékét a Rajna és a Szajna vízgyűjtőjével, illetve a szárazföldi utakon az Alpok hágóival. Lyon a folyami kereskedelem és a vásárok révén a késő középkorban és a kora újkorban a francia gazdaság egyik csomópontja lett.

A **Szajna** (Seine) és a **Loire** (Loire) Franciaország északi és középső részének fő folyói. A Szajna torkolatánál fekvő **Rouen** és a folyó menti **Párizs** a középkortól kezdve a királyi hatalom és a kereskedelem összefonódásának példái: Párizs fekvése a Szajna hajózható szakaszán, valamint a szárazföldi utak kereszteződésében tette lehetővé a fővárossá válását. A Loire a középkorban a királyi udvar és az atlanti kikötők – elsősorban **Nantes** – közötti áruforgalom tengelye volt; a 17–18. században a gyarmati kereskedelem fellendülése tovább növelte Nantes és a folyó szerepét.

A Brit-szigetek legfontosabb folyója a **Temze** (River Thames), amely a középkori és újkori **London** gazdasági életének alapját adta. A Temze torkolata lehetővé tette az északi-tengeri és atlanti hajók számára a főváros megközelítését, ugyanakkor a folyó felső szakasza a belső területek mezőgazdasági termékeit szállította a városba. Skóciában a **Forth** és a **Clyde** folyók a középkorban és a kora újkorban regionális jelentőségűek voltak, a 19. században pedig a Forth–Clyde-csatorna és a vasút kapcsolta össze a két partvidéket.

Az Appenninek által kettészelt Itáliában a **Pó** (Po) folyó a félsziget északi részének fő vízi útja. A Pó-síkság – a folyó és mellékfolyói, például az **Adige** és a **Ticino** – a középkortól kezdve sűrűn lakott és gazdaságilag aktív régió volt. A Pó torkolatánál fekvő **Velence** (Venezia) különleges helyzete – a lagúnák védelme és a tengeri hajózás lehetősége – tette lehetővé a város tengeri hatalommá válását. A **Tevere** (Tevere) Rómát kötötte össze a tengerrel, bár hajózhatósága korlátozott volt; a pápai állam gazdasági súlypontja ezért részben a tengerparti kikötőkre, például **Civitavecchiára** helyeződött át.

Az Ibériai-félsziget nagy folyói – az **Ebro**, a **Duero**, a **Tejo** (spanyolul Tajo, portugálul Tejo) és a **Guadalquivir** – a belső fennsík és a partvidék közötti kapcsolatot biztosították. A **Guadalquivir** a kora újkorban az Amerika-kereskedelem egyik fő ütőere volt: a folyó torkolatánál fekvő **Sevilla** (Sevilla) a spanyol gyarmati flotta hivatalos kikötője lett, mivel a folyó mély vize lehetővé tette a nagy hajók bejutását. A **Tejo** torkolatánál **Lisszabon** (Lisboa) a portugál tengeri expanzió kiindulópontja volt; a **Duero** torkolatánál **Porto** a bor- és sókereskedelemből profitált.

A folyami útvonalakat a **vízválasztók** – elsősorban az Alpok, a Pireneusok, a Francia-középhegység, az Appenninek és a Skót-felföld – választották el egymástól. A középkorban és a kora újkorban a kereskedelem a hágókon és a szárazföldi átkelőkön keresztül kapcsolta össze a vízgyűjtőket. Az Alpok hágói közül kiemelkedett a **Nagy Szent Bernát** (Grand Saint-Bernard), a **Brenner-hágó** (Brennerpass), a **Mont Cenis** és a **Szent Gotthárd** (Gotthardpass). Ezek a hágók nemcsak árukat, hanem embereket, eszméket és kórokozókat is közvetítettek az itáliai, a

francia, a német és a svájci területek között. A Pireneusokban a **Somport** és a **Roncesvalles** hágója az ibériai és a galliai térség közötti forgalom fő kapuja volt.

A mesterséges **csatornák** (canales) építése a 17. századtól kezdve olyan vízi összeköttetéseket hozott létre, amelyek korábban nem léteztek. A francia **Canal du Midi** (1666–1681) az Atlanti-óceánt kötötte össze a Földközi-tengerrel a Garonne-on és a Rhône-on keresztül; a 18–19. században Nagy-Britanniában kiépült csatornahálózat az iparosodás előtti szállítási kapacitást növelte meg. A 19. században a Rajna–Majna–Duna-csatorna terve, amely végül 1992-ben valósult meg teljesen, azt a törekvést tükrözte, hogy a nyugat-európai folyami hálózatokat egységes rendszerré kapcsolják össze.

2.4.3. A középkori kereskedelmi hálózatok: Földközi-tenger, Hanza, itáliai tengeri köztársaságok

A kora középkorban Nyugat-Európa kereskedelme a római kori szinthez képest visszaesett, de nem szűnt meg. A régészeti leletek – például a frank, angolszász és skandináv területeken talált muszlim ezüstpénzek, valamint a Balti-tengeri kerámia és üveggyöngyök – azt mutatják, hogy a 8–10. században is működtek hosszú távú cserekapcsolatok. A kereskedelem központjai gyakran nem a római városok voltak, hanem új **emporiumok** (kereskedelmi telepek), mint **Dorestad**, **Quentovic**, **Hamwic** (a mai Southampton elődje) vagy **Hedeby**. Ezek a telepek a folyók torkolatánál vagy a tengerparti átrakóhelyeken jöttek létre, és a távolsági kereskedelem, valamint a helyi termelés közötti közvetítést végezték.

A 11–13. században a nyugat-európai kereskedelem gyors bővülésnek indult. Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszottak az **itáliai tengeri köztársaságok** (repubbliche marinare): **Amalfi**, **Pisa**, **Genova** (Genova) és **Velence** (Venezia). Ezek a városállamok – amelyek részben a bizánci és muszlim területekkel való kereskedelemből, részben a keresztes háborúk logisztikájából profitáltak – a Földközi-tenger keleti medencéjében, a Levantén és a Fekete-tengernél kereskedelmi telepeket (kolóniákat) hoztak létre. Velence a 13. századra a **Levante** és a nyugat-európai piacok közötti fűszer-, selyem- és luxuscikk-kereskedelem egyik fő közvetítőjévé vált. Genova a Fekete-tengeri gabona- és rabszolgakereskedelemben szerzett befolyást, és a 14–15. században a nyugati Földközi-tengeri hálózatokban is erős pozíciót épített ki.

Az itáliai városok kereskedelmi tevékenysége szorosan összekapcsolódott a **flandriai** textiliparral. A flandriai városok – **Brugge** (Bruges), **Gent** (Gand) és **Ypern** (Ieper) – a 12–13. században a legjobb minőségű gyapjúszöveteket állították elő, amelyeket angol gyapjúból készítettek, majd értékesítettek az európai piacokon. Az itáliai kereskedők – főként genovaiak és firenzeiek – hajóikon és szárazföldi karavánjaikon keresztül vitték a flamand posztót délre, cserébe pedig fűszereket, selymet, festékanyagokat és pénzt hoztak északra. A Földközi-tenger és az Északi-tenger közötti összeköttetés két fő útvonalon zajlott: az egyik a Gibraltári-szoroson át vezetett az atlanti partok mentén, a másik a Rhône–Rajna folyosón és az Alpok hágóin keresztül. A tengeri útvonalat a 13. század végén a genovai hajók rendszeresen használták, amit a **Brugge** kikötőjében feljegyzett itáliai jelenlét okleveles forrásai is alátámasztanak.

A **Hanza** (Hanse) a 12. századtól a 17. századig a Balti-tenger és az Északi-tenger térségének legfontosabb kereskedelmi szerveződése volt. A Hanza nem egységes állam volt, hanem városok laza szövetsége, amelynek célja a közös kereskedelmi érdekek védelme, a kiváltságok megszerzése és a tengeri útvonalak biztonságának fenntartása volt. A szövetség magját a **Wend-városok** – főként **Lübeck** (Lübeck), **Hamburg** (Hamburg), **Bréma** (Bremen) – alkották, de a hálózat kiterjedt a Rajna-vidék, a porosz és a livóniai városokra is. A Hanza kereskedelmi telepeket, úgynevezett **kontorokat** (Kontor) tartott fenn **Londonban** (Steelyard), **Brugge-ben**, **Bergenben** (Norvégia) és **Novgorodban**. Az áruforgalom alapja a nyersanyagok és az élelmiszerek cseréje volt: a keleti térségből – a mai Lengyelország, a balti államok és Oroszország területéről –

gabona, fa, szurok, hamuzsír, méz, viasz és prémek érkeztek, míg nyugatról só, posztó, bor és fémáruk mentek keletre. A Hanza hatalmának csúcspontja a 14–15. századra esik, amikor a szövetség képes volt kereskedelmi háborúkat folytatni és kedvező vámfeltételeket kiharcolni. A 16. századtól a Hanza fokozatosan hanyatlott, aminek okait a történészek vitatják: a nemzetállamok megerősödése, az atlanti kereskedelem áthelyeződése, valamint a holland és angol hajózás versenye egyaránt szerepet játszott.

A **flamand–holland hálózatok** a középkori flandriai posztókereskedelemből nőttek ki, de a 16–17. században új szintre léptek. A 15. században Brugge szerepét fokozatosan **Antwerpen** (Antwerpen/Anvers) vette át, amely a 16. század első felében a nyugat-európai kereskedelem legfontosabb csomópontja lett: itt találkoztak a portugál fűszerszállítmányok, a német ezüst- és rézáruk, valamint az angol posztó és a dél-német pénzügyi tőke. A holland felkelés (1568–1648) és Antwerpen 1585-ös eleste után a kereskedelmi központ a holland **Amszterdam**ba (Amsterdam) helyeződött át. A holland **kereskedőkapitalizmus** a 17. században – a holland aranykorban – uralta a nyugat-európai tengeri szállítást: a holland hajóflotta a balti gabonakereskedelemben (**moedernegotie**, „anya-kereskedelem") éppúgy meghatározó volt, mint a fűszer-, textil- és gyarmati áruk szállításában. A hollandok kifejlesztették a **fluit** nevű, gazdaságos teherszállító hajótípust, ami csökkentette a szállítási költségeket. A flamand–holland hálózatok összekapcsolták a Balti-tengert a Földközi-tengerrel és az atlanti gyarmatvilággal, és ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy a 17. században a nyugat-európai gazdaság súlypontja a Földközi-tengerről az északi-tengeri és atlanti térségre helyeződjön át.

2.4.4. Az atlanti kereskedelem és a kora újkori átszerveződés

Az atlanti kereskedelem fellendülése a 15. század végétől alapvetően megváltoztatta a nyugat-európai gazdasági régiók közötti kapcsolatokat. A portugál hajósok a 15. században fokozatosan feltérképezték Afrika nyugati partjait, és 1498-ban **Vasco da Gama** elérte Indiát, megnyitva a közvetlen tengeri utat a fűszerkereskedelemben. A spanyol korona által támogatott **Kolumbusz Kristóf** 1492-es útja az Atlanti-óceán nyugati partvidékét, majd a Karib-térséget kapcsolta be az európai kereskedelembe. Az atlanti útvonalak megnyitásával az ibériai kikötők – elsősorban **Lisszabon**, **Sevilla** és a 18. században **Cádiz** – kerültek a transzatlanti kereskedelem középpontjába.

A kora újkorban az atlanti kereskedelem alapvető árui az amerikai nemesfémek, a cukor, a dohány, a kakaó, az indigó és a későbbi gyapot voltak. A spanyol **flotta** (flota) és a **gályarendszer** (sistema de flotas y galeones) az amerikai ezüst és más áruk szállítását szervezte meg konvojokban, hogy csökkentse a kalóztámadások kockázatát. A portugálok a 16. században a fűszerkereskedelem mellett a brazíliai cukortermelést is bekapcsolták az atlanti hálózatokba. A 17. századtól a holland, a francia és az angol kereskedők egyre nagyobb arányban vettek részt a transzatlanti forgalomban, és saját gyarmatbirodalmakat építettek ki.

A gyarmati kereskedelem része volt a **rabszolgaság** rendszere is: az atlanti rabszolga-kereskedelem a 16–19. század között több millió ember erőszakos elhurcolását jelentette Afrikából az amerikai ültetvényekre. A korábban elterjedt **háromszög-kereskedelem** (triangular trade) fogalma – amely szerint az európai hajók árukat szállítottak Afrikába, rabszolgákat Amerikába, majd gyarmati árukat Európába – a mai történetírás szerint leegyszerűsítő: a tényleges útvonalak ennél összetettebbek voltak, és sok hajó kétoldalú vagy több megállós járatokat tett meg. A rabszolga-kereskedelem emlékezete és a gyarmati kereskedelem értékelése a 21. században is vitatott; ezt a kérdést a könyv később, a Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció fejezetben tárgyalja részletesen.

A 18. században az atlanti kereskedelem hegemóniája fokozatosan Nagy-Britanniához került. Az angol kikötők – **Bristol**, **Liverpool** és **London** – a rabszolga-, cukor- és dohánykereskedelemből,

valamint a gyapotimportból profitáltak. Franciaországban **Bordeaux**, **Nantes** és **La Rochelle** váltak a gyarmati áruforgalom központjaivá. A nantes-i hajótulajdonosok a 18. században a francia rabszolga-kereskedelem jelentős részét bonyolították le, amit a városi levéltárak hajónyilvántartásai dokumentálnak. A spanyol és portugál kikötők mellett tehát a nyugat-európai atlanti partvidék egészén új gazdasági központok jöttek létre, amelyek a gyarmati termelés és a fogyasztás összekapcsolásán alapultak.

2.4.5. Kikötők, folyami áruk és a gazdasági régiók összekapcsolódása

A kikötők nem csupán rakodóhelyek voltak, hanem olyan **átrakóközpontok** (entrepôt), amelyek a különböző gazdasági régiók közötti cserét szervezték. A középkori Brugge, a kora újkori Antwerpen és Amszterdam, valamint London, Lisszabon és Sevilla mind olyan városok voltak, ahol a tengeri hajókról folyami bárkákra, illetve szárazföldi szekerekre rakták át az árukat, ahol vámszedőhelyek, raktárak, pénzváltók és biztosítótársaságok működtek. A kikötővárosok lakossága gyakran soknemzetiségű volt: a bruggei, antwerpeni, londoni és livornói kereskedőnegyedekben itáliai, német, flamand, zsidó, örmény és más közösségek éltek egymás mellett. A kikötők így nemcsak gazdasági, hanem kulturális és vallási találkozási pontok is voltak, amint arra a Vallások és a vallási térkép is utalt.

A folyami áruk forgalma régióként eltérő szerkezetet mutatott. A Rajna mentén a középkorban és a kora újkorban a bor, a só, a gabona és a fa volt a fő szállítmány; a Rhône–Saône folyosón a mediterrán termékek (olívaolaj, bor, fűszerek) haladtak észak felé, míg a flamand és francia posztó délre. A Pó-síkságon a gabona, a rizs és a selyem, az ibériai folyókon a gyapjú, a bor, az olívaolaj és a gyarmati áruk áramlottak. A Temze a gabona, a szén és a fogyasztási cikkek szállításában játszott szerepet, különösen a 18. századtól, amikor London népessége robbanásszerűen nőtt. A folyami szállítás szezonális volt: a nyári alacsony vízállás és a téli jégzajlás gyakran akadályozta a hajózást, ami a városok árukészleteinek ingadozásához vezetett.

A vízi kereskedelemnek negatív következményei is voltak. A tengeri és folyami útvonalak a járványok – mindenekelőtt a **pestis** – terjedésének fő csatornái voltak: a 14. századi fekete halál a genovai hajók révén jutott el a Földközi-tenger kikötőiből Nyugat-Európába, és a folyami útvonalakon terjedt tovább. A kereskedelmi hálózatok emellett a kalózkodásnak és a politikai konfliktusoknak is kitették a partvidékeket. A középkori és kora újkori források tele vannak a hajók elleni támadások, az útvámok és a kereskedelmi háborúk leírásaival, ami arra figyelmeztet, hogy a „virágzó kereskedelem” képe mögött gyakran erőszak és bizonytalanság állt.

A 19. században a **gőzhajózás** és a **vasút** kiépülése átalakította a hagyományos vízi hálózatokat. A gőzhajók függetlenebbé váltak a szelektől és az áramlatoktól, a vasút pedig a korábban nehezen megközelíthető belső területeket is bekapcsolta a nemzeti és nemzetközi piacokba. Ennek ellenére a folyami hajózás – különösen a Rajna és a Duna mentén – megőrizte jelentőségét az ömlesztett áruk szállításában. A 20. század második felétől a **konténeres szállítás** forradalma a tengeri kikötők hierarchiáját ismét átrendezte: a nagy konténerterminálok – elsősorban **Rotterdam**, **Antwerpen**, **Hamburg** és a spanyol **Valencia** – a globális ellátási láncok csomópontjaivá váltak, miközben a kisebb hagyományos kikötők szerepe csökkent. A folyami kikötők közül **Duisburg** a Rajna menti konténerforgalom egyik központja lett, ami a modern logisztika és a történeti vízi utak folytonosságát mutatja.

2.4.6. Források és bizonytalanságok

A vízi útvonalak történetének rekonstrukciója sokféle forrásra támaszkodik. Az ókori és kora középkori kereskedelmet elsősorban **régészeti leletek** – hajóroncsok, amforák, rakományok,

kikötői építmények – alapján ismerjük; ezek a leletek esetlegesek, és a mintavétel nem mindig reprezentatív. A középkortól kezdve az **okleveles források** – vámszámadások, városi jegyzőkönyvek, kereskedelmi szerződések, hajónaplók – pontosabb képet adnak, de gyakran csak a legális, dokumentált forgalmat rögzítik; a csempészet és a nem regisztrált áruk mennyisége ismeretlen marad. A Hanza történetét a városi levéltárak, a kontorok iratai és a kereskedelmi levelezés alapján lehet rekonstruálni, de a szövetség pontos gazdasági teljesítményét a történészek eltérően becsülik. Az atlanti kereskedelemre vonatkozó becslések – például a rabszolgák számát illetően – a 20. század óta folyamatosan finomodnak, de a különböző adatbázisok és módszertanok miatt továbbra is jelentős eltérések vannak. A modern kikötői statisztikák megbízhatóbbak, de a történeti összehasonlításhoz óvatosan kell viszonyulni, mert a mérési kategóriák és a valuták időben változtak. A „kereskedelmi forradalom", a „háromszög-kereskedelem" és a „flamand–holland hálózatok" fogalmai a történetírás konstrukciói, amelyeket a szakirodalom vitat és árnyal; használatukkor ezért mindig jelezni kell, hogy milyen időszakra és milyen forrásokra vonatkoznak.

2.4.7. Rövid összefoglaló

- A vízi utak – tengerek és folyók – a premodern gazdaság leghatékonyabb szállítási csatornái voltak, és alapvetően meghatározták a nyugat-európai régiók közötti kapcsolatokat.
- A Földközi-tenger az ókorban és a középkorban a római, bizánci, muszlim és itáliai kereskedelem fő medencéje volt; az Atlanti-óceán a 15. századtól vált az interkontinentális kereskedelem tengelyévé.
- A Hanza a Balti-tenger és az Északi-tenger közötti nyersanyag- és élelmiszer-kereskedelem szervezője volt a középkor végén, míg az itáliai tengeri köztársaságok – Velence, Genova, Pisa, Amalfi – a Földközi-tengeri luxuscikk-kereskedelemben játszottak vezető szerepet.
- A flamand–holland hálózatok a középkori posztókereskedelemből a 17. századi globális szállítmányozásig vezettek, és hozzájárultak a gazdasági súlypont északnyugatra tolódásához.
- A nagy folyami rendszerek – Rajna, Duna, Rhône, Szajna, Loire, Temze, Pó, Ebro, Duero, Tejo, Guadalquivir – összekötötték a belső régiókat a tengeri kikötőkkel, és a vízválasztók hágóin keresztül kapcsolódtak egymáshoz.
- A vízi kereskedelem városiasodást, pénzügyi innovációkat és kulturális cserét eredményezett, ugyanakkor járványok, kalózkodás és erőszak terjedését is elősegítette.
- A 19. századi gőzhajózás, majd a 20. századi konténeres szállítás átalakította, de nem szüntette meg a vízi útvonalak történelmi jelentőségét; a modern kikötők – Rotterdam, Antwerpen, Hamburg – továbbra is a globális gazdaság csomópontjai.

2.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán szerepét a nyugat-európai kereskedelemben 1492 előtt és után!
2. Milyen földrajzi tényezők magyarázzák a Rajna és a Duna kiemelkedő szerepét a kontinentális kereskedelemben?
3. Miért voltak az itáliai tengeri köztársaságok és a Hanza egymással versengő, de eltérő földrajzi logikájú kereskedelmi hálózatok?
4. Hogyan befolyásolta a gyarmati kereskedelem a nyugat-európai kikötővárosok hierarchiáját a kora újkorban?
5. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálják a történészek a középkori és kora újkori kereskedelmi útvonalakat, és milyen bizonytalanságok maradnak az ilyen rekonstrukciókban?

3 A nyugat-európai történelem fő korszakai

3.1. Az ókor és a római örökség

A római korszak öröksége Nyugat-Európa történetének egyik legmélyebb, mégis egyenetlenül eloszló rétege. A mai államok területei közül Franciaország, Spanyolország, Portugália és részben Olaszország és az Egyesült Királyság (pontosabban Britannia déli kétharmada) több évszázadot töltött a Római Birodalom keretei között, míg a mai Németország nagyobbik, keleti és északi része, Svájc és Ausztria egyes területei a birodalom határvidékén vagy azon kívül helyezkedtek el. Ezért az ókori római időszak nem egységes „nyugat-európai” kezdet, hanem a későbbi regionális különbségek egyik fontos forrása. Ahogy a **Tengerek, folyók és kereskedelmi útvonalak** alfejezet bemutatta, a Földközi-tenger és a hajózható folyók összeköttetései Róma hatalmának földrajzi alapját adták, ugyanakkor a tengerparttól távoli, hegyvidéki és Rajnától keletre fekvő területek más, a római mintától eltérő fejlődési pályára kerültek.

3.1.1. A görög–római civilizáció és a mediterrán háttér

A **görög–római civilizáció** kifejezés a történetírásban a mediterrán világ azon kulturális, politikai és jogi hagyományait foglalja össze, amelyek a görög városállamok korszakából Róma közvetítésével jutottak el Nyugat-Európába. A fogalom azonban nem a kortársak önleírása volt, hanem későbbi, főként a reneszánsz és a felvilágosodás óta használt gyűjtőfogalom. A római elit maga tudatosan tekintette magát a görög műveltség örökösének, de a görög és a római intézmények, nyelvek és társadalmi szokások között jelentős különbségek maradtak. A görög városok már az i. e. 8. századtól kezdve kolóniákat létesítettek a Földközi-tenger nyugati medencéjében: Dél-Gallia partjain például **Massalia** (a mai Marseille) alapítása i. e. 600 körülre tehető, de a pontos évszám az ókori hagyományban ingadozik. A görög gyarmatosítás jelenléte Hispánia keleti partján és Dél-Itáliában, az úgynevezett **Magna Graecia** térségében, hosszú távon a városi élet, a pénzhasználat és az írásbeliség helyi csomópontjait hozta létre. E görög alapítású városok nem alkottak egységes politikai hálózatot, hanem önálló poliszokként működtek, és kapcsolatuk Rómával csak fokozatosan vált alárendeltséggé.

Róma felemelkedése az i. e. 3–1. században fokozatosan egyetlen birodalmi keretbe vonta a Földközi-tenger nyugati medencéjét. A birodalom terjeszkedése nem kizárólag katonai hódítás volt: a szövetségi rendszerek, a latin jogok adományozása, a veteránok letelepítése és a helyi elitek integrálása egyaránt formálta a provinciák társadalmát. A görög–római kulturális közeg így nem egyszerűen Rómából áramlott a perifériákra, hanem a helyi közösségek, kereskedők, katonák és hivatalnokok közvetítésével, gyakran hibrid formákban terjedt.

3.1.2. A római provinciák: Britannia, Gallia, Hispania, Italia, Germania

A **provincia** (latinul *provincia*) eredetileg nem területi egységet, hanem egy római magistratus megbízatási körét jelentette; területi jelentése fokozatosan, a hódítás során vált elsődlegessé. A köztársaság korában a provinciák élén álló helytartók hatalma jogilag alig volt ellenőrizhető, ami a köztársaság utolsó évszázadában visszaélésekhez és a helyi lakosság kizsákmányolásához vezetett.

A császárkorban, különösen Augustus uralkodásától kezdve, a provinciahatárokat tudatosan a földrajzi, etnikai és katonai viszonyokhoz igyekeztek igazítani, bár a határok továbbra is gyakran változtak.

Gallia Julius Caesar hadjárataival (i. e. 58–50) került római uralom alá. Caesar a Gallia elleni háborúról írott művében – a **Commentarii de bello Gallico** – saját hadjáratait a római közvélemény előtt igazolta, ezért a szöveget nem lehet egyszerűen tárgyilagos beszámolóként kezelni; modernebb becslések szerint a hódítás emberveszteségei rendkívül magasak voltak, de a pontos áldozatszám vitatott, és a források torzíthatnak. Galliát Augustus három császári provinciára osztotta: **Gallia Aquitania**, **Gallia Lugdunensis** és **Gallia Belgica**, amelyek a mai Franciaország, Belgium, Luxemburg, valamint Svájc és Németország nyugati részeinek egy részét fedték le. A romanizáció Galliában mély és tartós volt: a gall törzsi arisztokrácia jelentős része latinul beszélt, részt vett a helyi városi testületekben, és a gall nyelv az i. sz. 4–5. századra fokozatosan visszaszorult, bár a vidéki beszélt nyelvben a gall elemek hosszabb ideig fennmaradhattak. Ez a folyamat azonban nem passzív asszimiláció volt, hanem a helyi elitek érdekei és a római hatalom közötti alkuk során ment végbe.

Hispania meghódítása hosszabb időt vett igénybe: a római jelenlét a második pun háború (i. e. 218–201) idején kezdődött, a félsziget belső területeinek végleges megtörése azonban csak Augustus korában, i. e. 19 körül zárult le. Hispania a római korszakban több provincia között oszlott meg: kezdetben **Hispania Citerior** és **Hispania Ulterior**, később **Hispania Tarraconensis**, **Baetica** és **Lusitania**. A római jelenlét Hispaniában a városi hálózat kiépülésével, a latin nyelvű feliratok nagy számával és olyan császári családok felemelkedésével járt, mint például Traianus és Hadrianus, akik hispániai származásúak voltak. A római korban Hispania a birodalom egyik leggazdagabb és leginkább urbanizált nyugati térsége lett, bár a belső hegyvidékek lakossága tovább őrizte helyi nyelveit és szokásait.

Britannia meghódítását Claudius császár uralkodása alatt, i. sz. 43-ban kezdték meg, de a sziget déli része már a megelőző évtizedekben is kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatban állt Rómával. A hódítás soha nem terjedt ki a sziget teljes területére: a mai Skócia és részben Wales hegyvidéki területei kívül maradtak a tartós római ellenőrzésen, amit a császárkorban **Hadrianus fala** (építése i. sz. 122 körül) és az attól északra fekvő, rövidebb **Antoninus-fal** is jelez. Britannia a birodalom nyugati peremén katonai határprovinciának számított: a római hadsereg létszáma a szigeten a 2. században a becslések szerint 40–50 ezer fő lehetett, ami a birodalom egyik legnagyobb helyőrségét jelentette, de ez a szám is szakértői rekonstrukció, nem pontos adat. A romanizáció Britanniában a városokban és a katonai táborok környékén volt erőteljes, a vidéki, főleg a kelta nyelvű közösségek azonban sok helyen megtartották nyelvüket és életformájukat. A latin feliratok nagy száma a katonai és adminisztratív jelenléthez kötődik, a helyi nyelvek eltűnése pedig a római kor után, az angolszász betelepülést követően vett nagyobb lendületet.

Italia a köztársaság és a korai császárság időszakában nem provincia, hanem a birodalom központi területe volt, amelynek szabad lakossága a római polgárokhoz tartozott. Ez a kiváltságos helyzet a 3. századtól fokozatosan szűnt meg, és Diocletianus reformjai nyomán Itália is provinciákra oszlott. A római kori Itália rendkívül urbanizált volt: Róma mellett olyan városok működtek, mint **Ostia**, **Capua**, **Puteoli**, a későbbi Itália városhálózatának alapjai pedig sok esetben máig fennmaradtak. Az itáliai mezőgazdaság, különösen a latifundiumok és a rabszolgamunka rendszere, a birodalom gazdaságának egyik alapját képezte, ugyanakkor a szabad parasztok rovására növekvő nagybirtokok társadalmi feszültségeket is okoztak.

Germania esetében a római határ a Rajna és a Duna vonalán szilárdult meg. A legfontosabb cezúra az i. sz. 9-ben lezajlott teutoburgi csata, amelyben a germán törzsek szövetsége megsemmisített három római légiót. A csata helyszínét a modern régészeti kutatás – a Kalkriese melletti leletegyüttes alapján – részben azonosította, de a pontos lokalizáció és a csata politikai jelentősége

a történészek között vitatott. A Rajna bal partján a rómaiak két határprovinciát szerveztek: **Germania Inferior** és **Germania Superior**. A **limes** (latinul *limes*, határvonal) nem egységes fal volt, hanem őrtornyok, katonai táborok, palánkok, árkok és utak kombinációja, amelynek elsődleges célja a mozgások ellenőrzése és a kereskedelem vámolása volt, nem a hermetikus lezárás. A Rajnától keletre és a Dunától északra fekvő területek germán nyelvű csoportjai nem váltak a római birodalom alattvalóivá, bár katonai szolgálat, kereskedelem és diplomácia révén intenzív kapcsolatban álltak vele. A germán törzsek társadalma a római forrásokból – főként Tacitus **Germania** című művéből – ismert, ám Tacitus írása erkölcsi példázat is, amely a római társadalom belső válságait a germánok idealizált vagy épp elítélt képével állítja szembe. A régészeti leletek, például a fegyverek, ékszerek és településnyomok, árnyalják ezt a képet, de a germán törzsek belső szervezetéről sok kérdés nyitott.

3.1.3. A kereszténység államvallássá válása

A **kereszténység** a Római Birodalom keleti tartományaiban, a zsidó vallási közegben született, és a nyugati területekre először a városi zsidó közösségeken, majd a hellénizált városi lakosságon keresztül jutott el. Pál apostol levelei a legkorábbi fennmaradt keresztény irodalmi emlékek közé tartoznak, és dokumentálják a mozgalom terjedését a mediterrán városokban. A nyugati provinciákban a kereszténység jelenléte először szórványos volt; a szervezett egyházi struktúrák a 2. század végétől kezdtek kiépülni, elsősorban a nagyobb városok püspöki székhelyei körül.

A keresztényüldözések időszaka nem volt folyamatos: a római hatóságok általában nem kezdeményeztek szisztematikus, birodalomszerte szervezett üldözést, hanem helyi konfliktusok, császári rendeletek és politikai válságok idején csaptak le a keresztény közösségekre. A legnagyobb üldözések közül Nero (i. sz. 64), Decius (249–251) és Diocletianus (303–305) nevéhez kötődnek; a keresztény és pogány források eltérően ítélik meg ezek mértékét és okait. A mártírok száma történetileg nem rekonstruálható pontosan, és a későbbi egyházi hagyomány gyakran kiszínezte a szenvedéstörténeteket.

A fordulat Nagy Konstantin császár idején következett be. A 313-ban kiadott **milánói ediktum** – amelyet valójában egy császári leiratnak tekinthetünk, és a modern „ediktum” elnevezés félrevezető lehet – vallásszabadságot biztosított a keresztényeknek, és visszaadta elkobzott javaikat. A kereszténység azonban nem azonnal lett kizárólagos vallás. Fokozatosan nyert teret a császári udvar támogatásával, de a pogány kultuszok továbbra is működtek. I. Theodosius 380-ban kiadott **thesszaloniki ediktuma** a niceai kereszténységet tette a birodalom hivatalos vallásává, és a pogány szertartásokat korlátozni kezdték. A „államvallássá válás” kifejezés azonban modern fogalom; a 4. században a római császár és a püspökök viszonya, az egyházi és világi hatalom határai folyamatos viták tárgyát képezték. A **caesaropapizmus** (a császár egyházi fennhatósága) és a nyugati, pápai vezetésű egyház közötti feszültség későbbi, középkori fejlemény.

A keresztény egyház szervezete a római provincia- és városhálózatra épült: a püspöki székhelyek többnyire a római városokban jöttek létre, és az egyházmegyék határai gyakran követték a római közigazgatási egységeket. Emiatt a késő antik egyházföldrajz a nyugati államok történetének egyik legerősebb folytonossági eleme. Ugyanakkor a kereszténység terjedése nem volt egyenletes: a vidéki lakosság, különösen a hegyvidéki és peremterületeken, lassabban és a helyi hagyományokkal keveredve vette fel a keresztény hitet. A **pogány** (latinul *paganus*, eredetileg „vidéki”) kifejezés is ezt a város–vidék különbséget tükrözi.

3.1.4. A római jog, a városi intézmények és a latin írásbeliség öröksége

A **római jog** a nyugat-európai jogi gondolkodás egyik legtartósabb alapja. A köztársaság korában a **tizenkét táblás törvény** (i. e. 450 körül) rögzítette először írásban a polgárok jogait, de a forrás szerinti szöveg csak töredékesen maradt fenn, és a hagyományos datálás is vitatott. A klasszikus római jog a császárkorban, a jogtudósok (például Gaius, Papinianus, Ulpianus) munkássága nyomán fejlődött ki. A jogrendszer megkülönböztette a **ius civile**-t, a római polgárok személyi jogát, a **ius gentium**-ot, amely a nem rómaiak közötti jogviszonyokat szabályozta, és fokozatosan kialakult a **ius naturale**, a természetjog fogalma. A jogi fogalmak és eljárások – például a tulajdon, a szerződés, a végrendelet, a keresetlevél – a nyugati jogi nyelvek alapszókincsévé váltak. A római jog kodifikációja a keleti birodalomban, Iustinianus császár uralkodása alatt (527–565) készült el, a **Corpus iuris civilis** néven is ismert gyűjtemény. Ennek felfedezése a 11–12. századi Itáliában, a bolognai jogi iskola munkája nyomán, a középkori jogtudományt és a kontinentális jogrendszereket alapvetően meghatározta. A római jog hatása a mai nyugat-európai magánjogban, például a tulajdonjog és a szerződési jog szerkezetében tovább él, bár a modern jogrendszerekben a középkori egyházjog, a germán szokásjog és a felvilágosodás természetjogi tanai is jelentős hatást gyakoroltak.

A **városi intézmények** tekintetében a római korszak kulcsfontosságú öröksége a **colonia** és a **municipium** rendszere. A colonia olyan település volt, ahol római polgárokat, gyakran veteránokat telepítettek le; a municipium pedig olyan város, amelynek lakossága korlátozott római polgárjogot kapott, de megtarthatta helyi önkormányzatát. A városokat a helyi arisztokráciából választott tanács, a **curia** vezette, tagjai, a **decuriones** feladata volt az adók behajtása, a középületek fenntartása és a közrend biztosítása. A késő császárkorban a decuriók terhei növekedtek, ami a városi elit hanyatlásához és a városi élet hanyatlásához is hozzájárult a nyugati provinciákban. A római városok központjában a **forum** állt, ahol a bíróságok, a templomok, a piacok és a politikai viták színhelyei működtek. Az amfiteátrumok, fürdők, aquaeductusok és csatornarendszerek a római városi közeg jellegzetes elemei voltak. A városi autonómia római hagyománya azonban nem mindenütt folytatódott: Galliában és Hispániában a középkori városok gyakran a római települések helyén vagy azok közelében születtek, de intézményeik a kora középkorban átalakultak; Britanniában a római városi élet az 5. század elején gyakorlatilag megszakadt, és a későbbi angolszász települések más alapokon jöttek létre.

A **latin írásbeliség** öröksége a legközvetlenebbül kötötte össze az ókort a középkorral és a modern Európával. A rómaiak az ábécét az etruszkok közvetítésével vették át, majd a latin ábécé a birodalom összes nyugati tartományában elterjedt. A latin nyelvű feliratok, oklevelek, törvényszövegek, irodalmi művek és magánlevelek tömege a római társadalom magas fokú írásbeliségét mutatja. A késő antik kolostorok, különösen a bencések, a klasszikus szövegek másolásával a latin irodalmi hagyományt a középkorba továbbították. A latin a nyugati egyház liturgikus és hivatalos nyelve lett, és a középkori, kora újkori Európa tudományos és jogi közvetítő nyelveként működött. Ugyanakkor a latin írásbeliség nem volt egyeduralkodó: a beszélt vulgáris latinból a provinciákban fokozatosan újlatin nyelvek (francia, okcitán, spanyol, portugál, olasz, katalán) fejlődtek, míg a birodalmon kívüli területeken a germán és kelta nyelvek tovább éltek. A latin nyelv és írásbeliség tehát nem egyszerűen Róma öröksége, hanem a kora középkori egyház és az újlatin nyelvek kialakulásának egyik alaprétege.

A római örökség nem egyenletesen oszlik el a könyvben tárgyalt kilenc állam területén. A legerősebb római múlt Gallia, Hispania, Italia és a mai Franciaország, Spanyolország, Portugália és Olaszország területén mutatkozik. Britannia esete kettős: a római kor emlékei a déli és keleti területeken, a településhálózatban és a latin feliratokban megmaradtak, de a római kultúra folytonossága az 5. században megszakadt. A mai Németország, Svájc és Ausztria területe a római határprovinciák, illetve a Rajnától és Dunától északra, keletre elterülő, római uralom alá soha nem került térségek között oszlik meg. A „római örökség” fogalma ezért nem valamiféle

egységes civilizációs tömb, hanem regionálisan eltérő mélységű és jellegű hagyaték, amelyet a későbbi korok – a középkori egyház, a reneszánsz humanisták, a 19. századi nemzeti történetírás – újra és újra értelmeztek, politikai célokra is felhasználva.

3.1.5. Források és bizonytalanságok

A római korszak rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az ókori irodalmi szövegek – Caesar, Tacitus, Strabón, Cassius Dio, Ammianus Marcellinus művei – tájékoztatnak a hadjáratokról, a provinciákról és a társadalmi viszonyokról, de mindegyikük szerző szándékai, politikai elfogultságai és közönségének elvárásai szerint formálta a beszámolót. Emiatt a római hódítások, a germán törzsek és a provinciális társadalmak leírását a régészeti, epigráfiai és numizmatikai leletekkel összevetve lehet értelmezni.

A feliratok (epigráfia) a római kori névadás, karriertörténet, vallás és jogi viszonyok legfontosabb forrásai közé tartoznak. A latin feliratok száma a birodalom nyugati felén rendkívül nagy, de eloszlásuk egyenetlen: a katonai határzónákban és a városi központokban sűrűbb, a vidéki, peremterületeken ritkább. A feliratokból levonható következtetések tehát a birodalom lakosságának egyes, elsősorban vagyonosabb és latinul író rétegeire vonatkoznak.

A régészeti leletek – településnyomok, utak, erődítmények, temetők, kerámiák, érmék – a tárgyi élet, a gazdasági kapcsolatok és a demográfiai folyamatok rekonstrukcióját teszik lehetővé. Azonban a régészeti kormeghatározás sokszor csak hozzávetőleges, és a leletek értelmezése vitatott lehet. Például a „romanizáció” fogalma maga is vita tárgya: a modern kutatásban egyesek szerint a helyi elitek aktív választása, mások szerint a római hatalom egyenlőtlen asszimilációs nyomása játszott döntő szerepet. A római kori népesség nagyságára vonatkozó adatok – például Britannia lakosságának becslése 2–4 millió fő között – széles hibahatárral rendelkeznek, és különböző modelleken alapulnak.

A kereszténység terjedésének üteme és a keresztényüldözések mértéke szintén vitatott. Az egyházi hagyomány sok eseményt később, teológiai és emlékezetpolitikai szempontok szerint írt le. A pogány források, például Plinius és Tacitus levelei, illetve a 4. századi császári rendeletek, részleges képet adnak. Azt sem tudjuk pontosan, hogy a vidéki lakosság mikor és milyen mértékben vált kereszténnyé, mert a források elsősorban a városi elitre összpontosítanak.

A hadtörténeti adatok, például a légiók létszáma vagy az egyes csaták áldozatainak száma, gyakran túlzó ókori beszámolókon alapulnak. A teutoburgi csata helyszíne régészeti leletekkel részben alátámasztható, de a csata pontos lefolyása és szereplőinek viselkedése irodalmi konstrukciókon keresztül ismert. A nyitott kérdések közé tartozik a késő római kori Britannia vége: az 5. század eleji események forrásai szűkszavúak, és a régészeti leletek nem adnak egyértelmű képet arról, hogy a római intézmények mikor és miért szűntek meg.

3.1.6. Rövid összefoglaló

- A görög–római civilizáció nyugat-európai jelenléte a görög városalapításokkal és Róma fokozatos terjeszkedésével kezdődött; a fogalom későbbi gyűjtőfogalom, nem a kortársak önleírása.
- A római provinciák – Gallia, Hispania, Britannia, a rajnai határ menti Germania Inferior és Superior, valamint a központi Italia – eltérő mértékű és jellegű római befolyás alatt álltak.
- Gallia és Hispania mélyen romanizálódott, Britannia katonai határprovinciaként korlátozottabban, a Rajnától keletre fekvő germán területek pedig kívül maradtak a római államon.

- A kereszténység a városi központokban terjedt, majd a 4. században fokozatosan kiváltságos vallássá vált; a 380-as thesszaloniki rendelet a niceai kereszténységet tette a birodalom hivatalos vallásává.
- A római egyházszervezet a provinciális és városi közigazgatásra épült, ami a későbbi egyházmegyék alapját adta, de a vidéki kereszténység lassabban és hibrid formákban terjedt.
- A római jog, a városi intézmények (colonia, municipium, curia) és a latin írásbeliség hatása hosszú távú volt, de nem minden régióban maradt fenn folytonosan.
- A római örökség regionálisan egyenetlen: a nyugat-európai területek egy részén mély intézményi és nyelvi folytonosságot, másutt törést és későbbi újraértelmezést mutat.

3.2. A középkor: államalapítás és feudalizmus

Az 5. század végétől a 15. század végéig tartó középkor nem egységes, „sötét” korszak volt, hanem a római intézmények, a helyi hagyományok és a kereszténység összekapcsolódásából született, regionálisan igen eltérő társadalmi és politikai rend. Az előző alfejezetben tárgyalt római bukás után nem egyszerűen „barbár” összeomlás következett: a Nyugat-Európa területén kialakult királyságok, a Frank Birodalom, a Német-római Birodalom, a pápaság és a városok hálózatai együtt hozták létre azt a latin kereszténységet (Christendom), amely a későbbi államok és nemzetek közös keretéül szolgált. Az alábbi áttekintés a középkor fő intézményeit, társadalmi rendjét és vitatott értelmezéseit mutatja be, a későbbi országfejezetek alapfogalmait megalapozva.

3.2.1. A római utáni királyságok és a Frank Birodalom

A Nyugatrómai Birodalom felbomlását követően az 5–8. században a mai Nyugat-Európa területén több, részben római, részben germán és kelta gyökerű királyság jött létre. Az Ibériai-félszigeten a vizigótok (Visigothi), Itáliában előbb az osztrogótok (Ostrogothi), majd a longobárdok (Langobardi), Galliában a frankok (Franci) és a burgundok, Britanniában pedig az angolszászok (Angli et Saxones) alapítottak államokat. Ezek a királyságok nem tekinthetők a mai nemzetállamok közvetlen előzményeinek: a „nemzet” mai értelme ismeretlen volt, és az uralkodói hatalom gyakran személyes, katonai és dinasztikus kapcsolatokon nyugodott. A római adórendszer és a városi igazgatás fokozatosan visszaszorult, de a latin írásbeliség, a püspöki szervezet és a jogi hagyomány sok helyütt fennmaradt.

A kereszténység felvétele kulcsszerepet játszott az utódállamok megszilárdulásában. A frank király, I. Klodvig (latinul Chlodovechus) hagyományosan 496 körül – bár a pontos év vitatott – a nikaiai (katolikus) kereszténységre tért, ami a gall-római püspökökkel való együttműködést erősítette. A vizigótok 589-ben a III. toledói zsinaton hagyták el az ariánus hitvallást. Az angolszász királyságok a 7. század folyamán, részben ír és római misszionáriusok révén vették fel a kereszténységet. Ezek az áttérések dokumentált zsinati határozatokon, királyi törvényeken és hagiográfiákon alapulnak, de az egyes uralkodók személyes motívumai gyakran legendás elemekkel keverednek.

A Frank Birodalom a Merovingok, majd a Karolingok vezetésével vált a kora középkori Nyugat legerősebb hatalmi képződményévé. Nagy Károly (Carolus Magnus, uralk. 768–814) hódításai – a szászok, a longobárdok és az avarok ellen – kiterjesztették a frank fennhatóságot a mai Franciaország, Németország, Észak-Itália és a Pireneusok vidékének nagy részére. 800-ban, karácsony napján III. Leó pápa császárrá koronázta. A császárrá koronázás dokumentált, de a politikai szándék és a cím tartalma a történészek körében vitatott: egyesek a római császárság felújítását, mások a frank királyi hatalom szakrális megerősítését látják benne.

A Karoling Birodalom a 843-as verduni szerződéssel három részre oszlott: a Nyugati Frank Királyság (Francia occidentalis), a Keleti Frank Királyság (Francia orientalis) és a kettő közötti, gyorsan szétesők Középső Királyság. A szerződés szövege fennmaradt, de a felosztás nem jelentette a mai Franciaország és Németország „születését"; a kortársak elsősorban dinasztikus örökségként, nem nemzeti területként értelmezték. A 9–10. századi inváziók – a vikingek északról, a magyarok keletről, a muszlim flották délről – tovább gyengítették a központi hatalmat, és helyi várak, uradalmak és magánhadseregek megerősödéséhez vezettek. A várak és a helyi védelem régészetileg jól dokumentált, de a „feudális anarchia" képe a korábbi történetírás leegyszerűsítő értékelése.

3.2.2. A hűbériség, a földesúri rendszer és a rendi társadalom

A középkori társadalom leírására hagyományosan használt **feudalizmus** (francia: féodalité) fogalom ma vitatott. A 18–19. századi jogtörténet és a modern történetírás egy része egységes rendszerként írta le, amelyben a király hűbérbirtokot (beneficium, később feudum; francia: fief; német: Lehen) adományozott vazallusainak (latin: vassus), cserébe katonai szolgálatért és hűségesküért. A 20. század vége óta azonban a történészek egy része vitatja, hogy ez a „hűbériség" (német: Lehnswesen) a 9–13. században valóban egységes, jogilag kidolgozott intézmény volt; a helyi változatok, a szóbeli szokásjog és a birtoktípusok sokkal nagyobb szerepet játszottak, mint a tankönyvi modell sugallja. Ezt a vitát a tények értelmezéseként, nem pedig a hűbéri kapcsolatok létezésének tagadásaként kell érteni.

A **földesúri rendszer** (angolul manorialism; francia: seigneurie) a paraszti termelés és a földesúri hatalom viszonyát szabályozta. A falvak többségében a föld egy része a földesúr saját kezelésű birtoka (allódium, terra indominicata) volt, másik részét a parasztok művelték, akik bérletért, terményjáradékért, robotmunkáért (latin: corvée) és tizedért (a termés tizede az egyháznak) szolgáltattak. A **jobbágyság** (latin: servus; angol: serf; francia: serf) jogi értelemben a földhöz kötöttséget, a szabad költözés korlátozását és a földesúri bíróság alá vetettséget jelentette, de az egyes régiókban nagy eltérésekkel. A dokumentált urbáriumok (birtokösszeírások) és a királyi oklevelek mutatják a terhek változatosságát; a paraszti ellenállás formái, például a lassítás, a pereskedés és a felkelés is forrásokban követhetők.

A középkori elmélet a társadalmat három rendre osztotta: az imádkozók (oratores), a harcolók (bellatores) és a dolgozók (laboratores) rendjére. Ez a hármas felosztás a 11–12. századi egyházi szerzőknél jelenik meg, és a **rendi társadalom** (latin: ordo/status; angol: estate; német: Stand) ideológiai alapját képezte. A valóság azonban ennél összetettebb volt: a papságon belül a püspökök, a szerzetesek és a falusi papok helyzete élesen különbözött; a nemességnek alsó és felső rétegei voltak; a „dolgozók" közé tartoztak a szabad parasztok, a jobbágyok, a városi kézművesek és a szolgák is. A nők mindhárom rendben a férfiakénál korlátozottabb jogokkal bírtak, de az apácafőnöknők, az özvegy földbirtokosok és a városi mesterasszonyok tényleges gazdasági és vallási szerepe nem hanyagolható el. A zsidó közösségek a rendi rendszeren kívül, saját vallási joguk (halacha) és a királyi védelem alatt éltek, de státuszuk időnként és helyenként a kiűzésig romolhatott.

3.2.3. A pápaság, a szerzetesség és az egyházi reform

A pápaság a kora középkorban a római püspök tisztségéből fokozatosan a latin kereszténység legfőbb vallási tekintéllyé vált, de a folyamat korántsem volt egyenes. A 8. században a frank királyok védnöksége alatt létrejött a Pápai Állam (Patrimonium Sancti Petri), amely a pápa világi uralmának alapját adta. A 10–11. században a clunyi reform és a gregoriánus reform a papi nősülés, a szimónia (egyházi tisztségek adásvétele) és a világi befolyás ellen lépett fel. A gregoriánus reform a pápai primátus megerősítését célozta, és a **investitúraharchoz**

vezetett: VII. Gergely pápa és IV. Henrik német király konfliktusa az egyházi kinevezések feletti hatalomról. Az 1077-es canossai találkozó, amelyen IV. Henrik állítólag bűnbánatot gyakorolt a pápa előtt, dokumentált esemény, de a pontosan rekonstruált részletek és a szimbolikus jelentőség a krónikákban eltérő. A vitát az 1122-es wormsi konkordátum zárta le kompromisszummal.

A szerzetesség a középkor egyik legfontosabb intézménye volt. Szent Benedek (Benedictus Nursiae, 6. század) regulája a „imádkozzál és dolgozzál” (ora et labora) elvét írta elő, és a bencés kolostorok a mezőgazdasági termelés, az írásbeliség és a liturgia központjaivá váltak. A 10–12. században a clunyi, majd a ciszterci reform a szerzetesi élet szigorítását és a nagybirtokos kolostori gazdálkodás megerősítését hozta. A 13. században a koldulórendek – a ferencesek (Ordo Fratrum Minorum) és a domonkosok (Ordo Fratrum Praedicatorum) – a városi prédikációt, a szegénységet és az eretnekség elleni tanítást helyezték előtérbe. A kolostori hálózat régészetileg és okleveles anyaggal jól dokumentált; az egyes rendek belső vitái és a női ágak (például a klarisszák) története azonban sokáig kevésbé kutatott, és itt a források egyenlőtlenek.

Az egyház társadalmi szerepe kettős volt: iskolákat, kórházakat és iratmegőrzést biztosított, ugyanakkor a tized, a birtokok és a bíróságok révén maga is hatalmi és gazdasági tényezővé vált. A pápaság és a világi uralkodók közötti konfliktusok – például az angliai Thomas Becket és II. Henrik közötti, 1170-ben gyilkossággal végződő vita – az egyházi és a királyi joghatóság állandó feszültségét mutatják. Az eretnek mozgalmak (katharok, valdensek) üldözése és a 13. századi inkvizíció dokumentált, de az áldozatok számáról és a módszerekről a források részben hiányosak, a későbbi protestáns és katolikus emlékezetpolitika pedig sarkította a képet.

3.2.4. A Német-római Birodalom és a királyságok hatalmi szerkezete

A Keleti Frank Királyságban a Karolingok kihalása után a törzsi hercegségek választottak királyt. I. (Madarász) Henrik, majd fia, I. (Nagy) Ottó megerősítette a királyi hatalmat; Ottó 962-es császárrá koronázása hozta létre azt a politikai képződményt, amelyet a 12. századtól **Német-római Birodalomnak** (Sacrum Romanum Imperium) neveztek. A birodalom nem volt modern értelemben vett állam: a császár uralma alatt hercegségek, püspökségek, városok és helyi uradalmak sokasága őrizte meg saját jogait. A császári hatalom a 13. század után fokozatosan a választófejedelmek (Kurfürsten) és a birodalmi gyűlés (Reichstag) kezébe csúszott; az 1356-os Aranybulla (Goldene Bulle) rögzítette a hét választófejedelem jogát a királyválasztásban. Ez a dokumentum fennmaradt, de a birodalom tényleges működéséről a viták a mai napig tartanak: egyesek a „gyenge állam” példáját látják benne, mások a rendi részvétel rugalmas, sokközpontú modelljét hangsúlyozzák.

A Nyugati Frank Királyságban a Capeting-ház (987-től) kezdetben csak a Párizs környéki királyi birtok felett rendelkezett, de a központi hatalmat fokozatosan kiterjesztette. Angliában az 1066-os normann hódítás után Hódító Vilmos (William the Conqueror) a királyi földbirtokot és a hűbéri esküt erősebben központosította; az 1086-os Domesday Book összeírása a királyi ellenőrzés eszköze volt. Az Ibériai-félszigeten a reconquista (visszafoglalás) folyamata – amelyet a keresztény krónikák vallási háborúként, a modern spanyol nemzeti történetírás pedig nemzeti egységesítő folyamatként értelmez – évszázadokon át formálta a kasztíliai, aragóniai, navarrai és portugál királyságok viszonyát. E folyamatok mindegyike dokumentált, de a „reconquista” mint utólagos nemzeti mítosz erősen vitatott.

3.2.5. A városok és a kereskedelem újjáéledése

A 11. századtól a mezőgazdasági technikák javulása – a nehézeke, a váltógazdálkodás, a lóvontatás –, a népességnövekedés és a viszonylagos béke lehetővé tette a városi élet újjáéledését. A római városok egy része Itáliában, Dél-Galliában és Hispaniában soha nem ürült ki teljesen, de a

középkorban a püspöki székhelyek, a vásárhelyek és a várak körül új városi magok alakultak. A **kommuna** (commune) mozgalom a 11–13. században a polgárok esküvel megerősített közösségeként önkormányzati jogokat, vásártartási és bíráskodási kiváltságokat szerzett a földesuraktól vagy a királytól. A városi kiváltságlevelek (például a francia chartes de franchise, a német Stadtrecht) elsődleges források, amelyek a jogok és kötelezettségek részleteit rögzítik.

A városi gazdaság a **céhekben** (gilda, guilde, Zunft) szerveződött, amelyek a kézműipari termelést, a minőséget, az árakat és a mesterré válást szabályozták. A céhek egyben vallási testvérületek és temetkezési egyesületek is voltak. A kereskedelmi hálózatok a Földközi-tengeren Velence, Genova és Pisa, Északnyugat-Európában a flandriai városok, a Rajna-vidék és a Hanza (Hanse) révén kapcsolták össze a régiót. A Champagne-i vásárok a 12–13. században a textil-, bor- és fűszerszállítás találkozóhelyévé váltak. A kereskedelem bővülése nem volt egyenletes: a 14. századi éhínségek, a pénzromlás és a pestis visszavetette a városi lakosságot.

A városi társadalom hierarchiája a patríciusoktól (gazdag kereskedő- és földbirtokos családok) a céhmestereken, legényeken és szolgákon át a városi szegényekig terjedt. A nők a háziiparban, a sörfőzésben, a textiliparban és a kiskereskedelemben jelentek meg, de jogi helyzetük a városi jog szerint is alárendelt maradt. A zsidó közösségek a városokban gyakran külön negyedben éltek, és a királyi kamara védelme alatt álltak, de a keresztes hadjáratok idején (1096-ban a Rajna-vidéken) és a 13–14. században tömeges erőszak és kiűzés áldozatává váltak. A 14. századi pestisjárvány (fekete halál, 1347–1351) a lakosság becslések szerint 30–50 százalékát elpusztíthatta; a pontos arány régiónként és források szerint vitatott, de a demográfiai katasztrófa ténye dokumentált. A járvány utáni munkaerőhiány egyes régiókban a jobbágyi terhek lazulásához, máshol a parasztfelkelésekhez – például az 1358-as franciaországi Jacquerie-hez vagy az 1381-es angol parasztfelkeléshez – vezetett.

A késő középkori városok, a királyi udvarok és a rendi gyűlések együtt alkották azt a politikai teret, amelyben a 15. század végére a rendi dualizmus (a király és a rendek egyensúlya) különböző formái alakultak ki. A középkori örökség – a jogi írásbeliség, az egyházi intézmények, a városi autonómia és a rendi képviselet – a kora újkorban az abszolutizmus és a vallási reformáció kihívásaival találkozott.

3.2.6. Források és bizonytalanságok

A középkor forrásadottsága rendkívül egyenetlen. A kora középkorból elsősorban egyházi krónikák, királyi oklevelek, törvénykönyvek (például a vizigót Lex Visigothorum, a frank Lex Salica), hagiográfiák és zsinati határozatok maradtak fenn; a régészeti leletek, a településnyomok és az embertani anyag nélkülözhetetlenek, de értelmezésük bizonytalan. A paraszti és női hangok közvetlenül alig szólalnak meg, ezért a társadalomtörténeti rekonstrukciók gyakran közvetett bizonyítékokra, birtokösszeírásokra, adólistákra és bírósági jegyzőkönyvekre szorulnak.

A **feudalizmus** fogalma a legjelentősebb vitatott értelmezési keret. A hagyományos modell szerint a hűbériség és a jobbágyság egymást kiegészítő, Európa-szerte hasonló rendszert alkotott, de a 20. század végi kutatások ezt a képet erősen árnyalják. A forrásokból nem igazolható, hogy a hűbéri eskü és a birtokadományozás mindenhol ugyanazt a jogi formát öltötte; a szóbeli szokásjog és a helyi hatalmi viszonyok nagyobb szerepet játszottak. Ezért e könyv a „feudalizmus” kifejezést inkább a rendszerleíró hagyományra, a konkrét intézményeket pedig a helyi változatokra utalva használja.

A népesedési adatok – például a 14. századi pestis halálozási aránya – becslések, amelyek a krónikás híradások, a tizedjegyzékek, a temetkezések régészeti elemzése és a későbbi adóösszeírások kombinációján alapulnak. A tudományos konszenzus a nyugat-európai lakosság 30–50 százalékos csökkenését valószínűsíti, de az egyes országokra és régiókra vonatkozó számok eltérhetnek.

A zsidóüldözések áldozatainak száma ugyancsak bizonytalan, mert a krónikák túlzóak vagy hiányosak lehetnek. Az emlékezetpolitikai viták – például a „reconquista” spanyol nemzeti értelmezése, a Német-római Birodalom „gyengeségének” kérdése vagy a középkori Európa „keresztény civilizációként” való beállítása – nem a tényekre, hanem azok mai értékelésére vonatkoznak. A könyv ezeket a vitákat attribúcióval, a források és a szakirodalom álláspontjainak elkülönítésével tárgyalja.

3.2.7. Rövid összefoglaló

- A középkor (5–15. század) a római örökség, a germán/kelta hagyományok és a kereszténység találkozásából alakult ki; a mai nemzetállamok előzményei nem azonosak a kora középkori királyságokkal.
- A Frank Birodalom a Merovingok és Karolingok alatt a nyugati latin kereszténység legfontosabb hatalmi keretévé vált; a 843-as verduni felosztás a későbbi nyugati és keleti frank területek alapját vetette meg, de nem jelentett nemzeti szétválást.
- A hűbériség és a földesúri rendszer a hatalomgyakorlás és a paraszti termelés meghatározó, de regionálisan változó intézményei voltak; a „feudalizmus” mint egységes modell a történészi viták tárgya.
- A rendi társadalom hármas (imádkozók, harcolók, dolgozók) ideológiája leegyszerűsítette a tényleges társadalmi sokféleséget; a nők, a zsidók és más csoportok helyzete országonként és korszakonként különbözött.
- A pápaság és a szerzetesség a latin kereszténység intézményi gerincét adta, de a gregoriánus reform és az invesztitúraharc a világi és egyházi hatalom állandó feszültségét mutatta.
- A Német-római Birodalom laza, rendi alapú politikai képződmény volt, nem központosított állam; a Capeting-Franciaország, a normann Anglia és az ibériai királyságok más fejlődési utakat képviseltek.
- A 11–13. századi városi és kereskedelmi fellendülés a kommuna-, céh- és vásárhálózatok révén új társadalmi csoportokat és gazdasági kapcsolatokat hozott létre.
- A 14. századi pestis és a parasztfelkelések a középkori társadalmi rend sebezhetőségét jelezték, és előkészítették a kora újkor átalakulásait.

3.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen értelemben tekinthető a verduni szerződés (843) a későbbi Franciaország és Németország előzményének, és miért félrevezető ez az utólagos nemzeti olvasat?
2. Mi a különbség a hűbériség és a földesúri rendszer között, és miért vitatják egyes történészek a „feudalizmus” egységes modelljét?
3. Hogyan járultak hozzá a clunyi és a gregoriánus reformok a pápaság megerősödéséhez, és milyen konfliktusokhoz vezettek a világi uralkodókkal?
4. Miért nem írható le a Német-római Birodalom egyszerűen „gyenge államként”, és milyen alternatív értelmezések léteznek a birodalmi rendi szerkezetre?
5. Milyen bizonyítékok és bizonytalanságok korlátozzák a 14. századi pestis áldozatszámának és a városi zsidó közösségek elleni erőszak mértékének rekonstrukcióját?

3.3. A kora újkor: reneszánsz, reformáció, abszolutizmus

3.3.1. Bevezető bekezdés

A középkor: államalapítás és feudalizmus alfejezetben tárgyalt középkori államalapítási és feudalizmusbeli folyamatok után a kora újkor (kb. a 15. század vége és 1789 között) nem egyszerűen a középkor folytatása, hanem olyan átalakulási időszak, amelyben egyszerre vannak jelen a régi rend keretei és az azokat fokozatosan szétfeszítő új fejlemények. Ebben az időszakban alakul ki az itáliai reneszánsz és humanizmus, a reformáció és az ellenreformáció, a tengerentúli gyarmatbirodalmak, valamint az abszolutista állam és a felvilágosodás. A korszak nem egységes: az Ibériai-félszigeten a reconquista lezárása és a tengerentúli expanzió, a Brit-szigeteken a reformáció és a parlamentáris hagyomány, a német nyelvű területeken a birodalmi keretek továbbélése és a felekezeti megosztottság, Franciaországban az abszolutizmus kiépülése, Itáliában a városállami kultúra és az idegen hatalmak befolyása, Svájcban a konföderációs különút, Ausztriában pedig a Habsburg-dinasztia birodalmi szerepe határozza meg a fejlődést. A kora újkori folyamatok bemutatása ezért nem szűkíthető egyetlen nemzeti narratívára; a közös minták mellett a regionális különbségek is meghatározóak.

A korszak kronológiai határai vitatottak. A hagyományos periodizáció szerint a kora újkor a 15. század végi felfedezésekkel, a reneszánsszal és a reformációval kezdődik, és a francia forradalommal (1789) zárul, de egyes történészek a kezdőpontot a 16. század elejére, a lezárást pedig a 18. század végére vagy a napóleoni korszakra helyezik. A könyv a 15. század vége és 1789 közötti tagolást követi, mert ez teszi lehetővé a fő folyamatok – reneszánsz, reformáció, gyarmatosítás, abszolutizmus, felvilágosodás – együttes tárgyalását anélkül, hogy a francia forradalmat a kora újkorba olvasztanánk.

3.3.2. A reneszánsz és a humanizmus

A **reneszánsz** (olaszul: *rinascimento*, „újjászületés”) olyan kulturális és szellemi mozgalom, amely a 14. században indult Itáliában, és a 15–16. században terjedt el Nyugat-Európa nagy részén. A fogalom maga a 19. századi történetírásban vált általánossá (Jacob Burckhardt, 1860), de a korszak szereplői is érzékelték, hogy az ókori görög-római kultúra megújítására törekednek. A reneszánsz nem egyetlen irányzat volt, hanem művészeti, irodalmi, filozófiai és tudományos áramlatok együttese, amely a városi elit, a kereskedőréteg és az udvarok mecénási gyakorlatára épült.

A **humanizmus** (a latin *studia humanitatis* kifejezésből) a reneszánsz szellemi magva: a humanisták a klasszikus latin és görög szerzők tanulmányozását, a filológiai pontosságot és az emberi értékeket állították a középpontba. Ez nem jelentett vallástalanságot; sok humanista egyházi ember volt, és a mozgalom nem a kereszténységgel, hanem a skolasztikus egyetemi műveltséggel és annak módszereivel állt szemben. A humanizmus kiindulópontja Itália volt: Francesco Petrarca (1304–1374) és Giovanni Boccaccio (1313–1375) a klasszikus latin szövegek újraolvasását szorgalmazta, míg a 15. században Firenze, Milánó, Velence, Róma és Nápoly udvarai, valamint a pápai udvar is támogatta a humanistákat.

A reneszánsz művészetben a perspektíva, az anatómia és a természetábrázolás újszerű megoldásai, valamint az antik formák újrafelvétele a 15. századi Firenzében (Masaccio, Donatello, Brunelleschi) és a 16. századi Rómában (Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffaello) bontakozott ki. Ez a kulturális fejlődés nem volt egyenletes: az itáliai városállamok mellett Németalföldön a flamand festészet (Jan van Eyck, Rogier van der Weyden), a német nyelvű területeken pedig Albrecht Dürer munkássága mutatta a reneszánsz eszméinek helyi változatait. A reneszánsz elterjedését a könyvnyomtatás is gyorsította: Johannes Gutenberg 1450 körül Mainzban készített mozgatható

betűivel lehetővé tette a szövegek tömeges sokszorosítását. A nyomtatás nem „forradalom” volt egyetlen eseményként, hanem hosszabb folyamat, amely a 16. századra átalakította az oktatást, a vallási vitákat és a politikai propagandát.

A reneszánsz és a humanizmus társadalmi hatása is egyenlőtlen volt. Az új műveltség elsősorban a városi és udvari elitekhez, a klerikusokhoz és a módosabb kereskedőkhöz jutott el; a vidéki lakosság nagy része írástudatlan maradt, és a humanista eszmék nem váltották fel a népi vallásosságot. A nők a humanista műveltségből csak kivételes esetekben részesültek; az itáliai udvarokban néhány arisztokrata nő (például Isabella d’Este) mecénásként vagy levelezőként szerepelt, de ez nem jellemezte a korszak általános gyakorlatát. A reneszánsz fogalmának használata a történetírásban is vitatott: egyes kutatók szerint a középkorhoz képest nem volt éles cezúra, mások szerint a korszak önértelmezése és művészeti újításai valódi törést jeleznek. A tankönyv a reneszánszot dokumentált kulturális folyamatként tárgyalja, de nem állítja, hogy az egész korszakot egyetlen szellemi irányzat határozta volna meg.

3.3.3. A reformáció és az ellenreformáció

A **reformáció** (latinul: *reformatio*, „megújítás”) a 16. századi nyugati kereszténység szervezeti és teológiai megosztottságának folyamata. A reformáció előzményei közé tartoztak a késő középkori egyházkritikák, a konciliarizmus, a humanista bibliafilológia és a pápai adóztatás körüli viták. A reformáció nyitányaként szokás Martin Luther 1517. október 31-ei, Wittenbergben közzétett 95 tételét említeni, amely a búcsúk gyakorlatát vitatta. Hangsúlyozni kell: a dátum hagyományos, az esemény forrásjellege azonban vitatott, mert a tételek kifüggesztéséről szóló beszámoló későbbi elbeszélésekből ismert; a tételek kinyomtatása és terjesztése viszont dokumentált.

Luther (1483–1546) teológiájának középpontjában a megigazulás tana állt: szerinte az ember megigazulása egyedül hit által (*sola fide*), egyedül a Szentírás alapján (*sola scriptura*), nem pedig cselekedetek vagy egyházi közvetítés révén valósul meg. Ezt a tanítást a pápai és császári hatóságok eretnekségnek minősítették, de a nyomtatás, a német nyelvű Biblia-fordítás és a városi prédikátorok révén a mozgalom gyorsan terjedt. A reformáció nem egységes mozgalom volt, hanem több irányzat együttese: a lutheri (evangélikus) irányzat mellett a svájci reformáció, elsősorban Ulrich Zwingli (1484–1531) és Kálvin János (1509–1564) működése nyomán **református** (kálvini) egyházak jöttek létre. A reformáció elterjedését a politikai hatalom, a városi önkormányzatok és a területi fejedelmek döntései is befolyásolták, ezért a vallási megújulás és a politikai hatalomgyakorlás összefonódott.

A reformáció következtében a nyugati kereszténység felekezeti térképe átalakult. Az 1555-ös augsburgi vallásbéke a Német-római Birodalomban rögzítette a *cuius regio, eius religio* elvét, azaz a területi fejedelem választhatta meg országa vallását; ez a megoldás a felekezeti megosztottság jogi keretbe foglalásának egyik korai példája volt, de nem biztosított egyéni vallásszabadságot. Franciaországban a reformáció a hugenották (kálvini református) közösségeit hozta létre, ami az 1562–1598 közötti vallásháborúkhoz vezetett. E háborúk sorozata a Szent Bertalan-éji mészárlással (1572. augusztus 24.) tetőzött, amelyben Párizsban és vidéken több ezer hugenottát öltek meg; az áldozatok száma becslés, a források 2 000 és 10 000 között mozognak. A gyilkosságok hátterében politikai és vallási okok egyaránt kimutathatók; a felelősség a királyi udvar, a katolikus liga vezetői és a helyi hatóságok egyes döntéseihez köthető, nem pedig a katolikus közösség egészéhez. A háborúkat az 1598-as nantes-i ediktum zárta le, amely a hugenottáknak korlátozott vallásgyakorlatot és bizonyos megerősített helyeket engedett; a vallási béke azonban törékeny maradt.

A Brit-szigeteken a reformáció sajátos utat járt be. VIII. Henrik (ur. 1509–1547) nem elsősorban teológiai okokból szakított a pápával, hanem azért, mert a pápa nem bontotta fel első házasságát; az 1534-es felsőbbségi törvény az angol uralkodót tette az angliai egyház fejévé. Az anglikán

egyház szervezetileg önállóvá vált, de tanítása hosszú ideig köztes jellegű maradt. Skóciában a reformáció kálvini irányzata vált meghatározóvá; Írországban ezzel szemben a lakosság nagy része katolikus maradt, ami a későbbi felekezeti és politikai feszültségek egyik alapja lett. A 17. századi angol polgárháború és a dicsőséges forradalom a vallási és az alkotmányos vitákat egymással összefonva alakította a brit állam fejlődését.

Az **ellenreformáció** (más néven katolikus reform vagy katolikus megújulás) a katolikus egyház belső reformfolyamata és a protestantizmus terjedésére adott intézményi válasza volt. A **tridenti zsinat** (Trento, 1545–1563) megerősítette a katolikus dogmákat, szabályozta a püspöki rezidenciát és a papi képzést, valamint elindította a liturgia egységesítését. A katolikus megújulás fontos szereplője volt a **Jézus Társasága** (jezsuiták), amelyet Loyolai Szent Ignác alapított 1540-ben; a rend az oktatás, a missziók és a fejedelmi udvarok lelkipásztori szolgálata révén vált a katolikus reform egyik motorjává. Az ellenreformáció azonban nem csak lelki megújulás volt: a római inkvizíció és a spanyol inkvizíció intézményei, a tiltott könyvek jegyzéke (Index librorum prohibitorum) és a felekezeti kényszerítés az erőszak és a cenzúra eszközeit is alkalmazta. A hitviták és a vallási kisebbségek üldözése a korszak dokumentált jelensége; a felelősség itt is intézményekhez és konkrét döntéshozókhoz köthető, nem pedig felekezeti közösségek kollektív bűneként értelmezendő.

3.3.4. A tengerentúli expanzió és a gyarmati birodalmak

A kora újkor másik meghatározó folyamata az európai hatalmak tengerentúli terjeszkedése volt. A 15. század végétől a portugál és a spanyol hajósok, majd a 17. századtól a holland, az angol és a francia kereskedelmi és gyarmati vállalkozások új tengeri útvonalakat, kereskedelmi hálózatokat és településeket hoztak létre Afrikában, Ázsiában és Amerikában. Az expanzió okai között a kereskedelmi érdekek, a nemesfémek iránti kereslet, a dinasztikus és vallási missziós célok, valamint a technikai újítások (hajózási eszközök, térképészet, tüzérség) egyaránt szerepelnek.

A portugál expanzió az 1415-ös ceutai hídfő megszállásától és a 15. századi afrikai partvidék feltárásától eredeztethető. Bartolomeu Dias 1488-ban elérte a Jóreménység-fokot, Vasco da Gama 1498-ban megérkezett az indiai Kalikutba, Pedro Álvares Cabral 1500-ban pedig a mai Brazília partjaira hajózott. A spanyol korona támogatta Kolumbusz Kristóf 1492-es első útját, amely a Karib-térségbe vezetett; 1519–1522 között a Magellán-expedíció elsőként kerülte meg a Földet. A két ibériai hatalom az 1494-es tordesillasi szerződésben osztotta fel egymás között a feltárandó világot; ez a felosztás a korszakban a pápai közvetítéssel létrejött, de a többi európai hatalom nem ismerte el.

Amerika meghódítása, a **conquista**, a spanyol hódítók (Hernán Cortés, Francisco Pizarro és mások) által vezetett hadjáratokban csúcsosodott ki. Az Azték Birodalom 1519–1521 közötti, valamint az Inka Birodalom 1532–1533 közötti összeomlása dokumentált folyamat, amelyben a katonai technológia, az eurázsiai kórokozók (himlő, kanyaró) okozta járványok, a bennszülött szövetségesek részvétele és a birodalmi rendszerek belső ellentmondásai egyaránt szerepet játszottak. A járványok demográfiai katasztrófát okoztak: a 16. századi becslések szerint Mexikó és a Karib-térség bennszülött lakossága a kontaktus előtti szint töredékére csökkent, de a pontos számok erősen vitatottak, mert a kontaktus előtti népességre vonatkozó régészeti és történeti becslések igen széles tartományban mozognak.

A gyarmati uralom és a **rabszolgaság** kiterjedt rendszereket hozott létre. A spanyol és a portugál gyarmatokon a bennszülött munkaerő kényszermunkáját és az afrikai rabszolgák tömeges behozatalát a bányászat és az ültetvényes gazdaság igényei hajtották. Az atlanti rabszolga-kereskedelem a 16. századtól a 19. századig több mint 12 millió afrikai ember elhurcolásával járt (a becslések 11–13 millió között mozognak); a szállítás során a halálozás magas volt. A rabszolgaságot a korabeli európai jogrendek és vallási intézmények részben elfogadták és szabályozták; a kritikai

hangok (Bartolomé de las Casas, 16. század) is megjelentek, de a rendszer felszámolása csak a 18–19. században kezdődött el. A rabszolgaság és a gyarmati erőszak utóélete a jelenkori emlékezetpolitika és a történészi viták fontos témája; a felelősséget a konkrét intézményekhez, kereskedőtársaságokhoz, uralkodói döntésekhez és gyarmati adminisztrációkhoz kell kötni, nem népek vagy felekezetek általános jellemzőjeként bemutatni.

A 17. századtól a holland, az angol és a francia kereskedelmi társaságok is bekapcsolódtak az atlanti és ázsiai kereskedelembe. A holland Kelet-indiai Társaság (VOC, 1602) és az angol Kelet-indiai Társaság (EIC, 1600) nem egyszerűen kereskedelmi cégek voltak, hanem államilag támogatott, katonai és igazgatási jogkörökkel felruházott szervezetek. A gyarmati expanzió gazdasági hatása vitatott: a korai modern európai gazdasági növekedés mértékét egyes kutatók a gyarmati kereskedelemhez, mások a belső intézményi és technikai változásokhoz kötik. A tankönyv a gyarmati rendszereket dokumentált erőszakként és kizsákmányolásként tárgyalja, ugyanakkor jelzi, hogy a gazdasági modernizáció, az infrastruktúra és a jogintézmények egyes elemei a gyarmati uralom keretei között is létrejöttek, ami nem teszi az uralmat utólag igazolhatóvá, de megmagyarázza a gyarmati örökség összetettségét. A részleteket a Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció fejezet tárgyalja.

3.3.5. Az abszolutista állam és a nagyhatalmi versengés

A **abszolutizmus** olyan uralmi forma, amelyben az uralkodó hatalmát nem kötik rendi gyűlések vagy bírósági ellenőrzés, hanem a kormányzat, a hadsereg, az adóztatás és a jogszolgáltatás központosított intézményeire támaszkodik. Az abszolutizmus fogalma a történetírásban is vitatott: a kortársak ritkán nevezték magukat abszolutistának, és a tényleges uralkodói hatalom gyakran függött a helyi elitek, a hivatalnokok és a nemesi rendek együttműködésétől. A társadalomtudományos kategóriát ezért inkább ideáltípusként, mintsem pontos leírásként érdemes használni.

Franciaországban a 17. században, különösen XIII. Lajos (ur. 1610–1643) Richelieu bíboros miniszterelnöksége idején és XIV. Lajos (ur. 1643–1715) alatt épült ki a centralizált monarchia. A királyi tanács, az intendants (tartományi megbízottak) hálózata, a reguláris hadsereg és a merkantilista gazdaságpolitika (Jean-Baptiste Colbert) növelte a korona hatalmát, de a rendi és tartományi jogok, a bíróságok (parlements) és a helyi elitek ellenállása továbbra is korlátozta azt. A versailles-i udvar 1682-től nem csupán az uralkodó rezidenciája volt, hanem a nemesség ellenőrzésének és a reprezentációnak az eszköze is. Az 1685-ös fontainebleau-i ediktum visszavonta a nantes-i ediktumot, ami a hugenották tömeges emigrációjához vezetett; ez a döntés a felekezeti egység kényszerét szolgálta, de gazdaságilag és társadalmilag is súlyos következményekkel járt.

Spanyolországban a Habsburg-uralkodók alatt az abszolutizmus a birodalmi adminisztrációval és a katolikus egységgel kapcsolódott össze. A 16. századi II. Fülöp (ur. 1556–1598) kormányzata központosított tanácsokra és a kasztíliai nemességre támaszkodott, de az aragóniai rendi jogok, a flandriai felkelés és a birodalmi túlterjeszkedés is korlátozta a hatalmát. A portugál 1580–1640 közötti spanyol uniója, a holland felkelés (1568–1648) és a 17. századi gazdasági válság a spanyol Habsburg-hatalom meggyengülését mutatták.

A német nyelvű területeken az abszolutizmus a területi államok szintjén érvényesült, nem a Német-római Birodalom egészében. Brandenburg–Poroszországban a 17. században, Frigyes Vilmos választófejedelem (ur. 1640–1688) és utódai alatt a hadsereg, a bürokrácia és az adóztatás központosítása hozott létre erős területi államot. Ausztriában a Habsburgok a 17–18. században, különösen a török elleni visszafoglaló háborúk és a magyar örökös tartományok berendezkedése révén építették ki birodalmi adminisztrációjukat. A Habsburg Monarchia nem volt homogén abszolutista állam, hanem több, eltérő jogállású tartomány és ország együttese. A 18. századi felvilágosult abszolutizmus képviselői, például II. (Nagy) Frigyes porosz király (ur. 1740–1786) és

II. József császár (ur. 1765–1790), az államhatalom racionalizálását, a jobbágyterhek enyhítését és a vallási türelem kiterjesztését tűzték ki célul, de reformjaik részben a rendi ellenállás miatt megrekedtek.

A nagyhatalmi versengés a kora újkorban a dinasztikus öröklési viták, a kereskedelmi és gyarmati ellentétek, valamint a vallási-felekezeti tömbök konfliktusaiból fakadt. A 16. századi itáliai háborúk (1494–1559) után a 17. századi harmincéves háború (1618–1648) a Német-római Birodalomban és Európa nagy részén okozott óriási pusztítást. A háború vallási és politikai dimenziója összefonódott; a westfáliai béke (1648) a birodalom területi fejedelmei számára megerősítette a szuverenitás jegyeit, és a nemzetközi jog egyik korai hivatkozási pontjává vált, bár a mai értelemben vett nemzetközi rend nem vezethető vissza egyetlen aktusra. A 18. századi spanyol örökösödési háború (1701–1714), az osztrák örökösödési háború (1740–1748) és a hétéves háború (1756–1763) újabb területi és gyarmati átrendeződést hoztak; a hétéves háború gyarmati összefonódását a brit és francia birodalom közötti konfliktus is meghatározta.

A kora újkori államok mindennapi társadalmára a háborúk, az adóztatás, a vallási kényszerítés és a rendi hierarchia egyszerre nehezedett. A paraszti közösségek, városi munkások, nők és vallási kisebbségek tapasztalatai csak részben jelennek meg az uralkodói udvarok forrásaiban, ezért a társadalomtörténeti kutatás a bírósági jegyzőkönyvekre, az anyakönyvekre, az adólistákra és a népi panaszlevelekre támaszkodik. Az áldozati szempont itt sem a felekezeti vagy nemzeti közösségek általános elítélését jelenti, hanem a konkrét döntések és intézmények hatásainak bemutatását.

3.3.6. A felvilágosodás

A **felvilágosodás** (franciául: *Lumières*, németül: *Aufklärung*, angolul: *Enlightenment*) a 18. században, elsősorban a francia, a brit, a német és a skót szellemi életben kibontakozó áramlat volt, amely az ész, a kritikai vizsgálat, a vallási türelem, a természetjog és a kormányzati reform eszméit kapcsolta össze. A fogalom a kortársaknál is megjelent, de a mai egységesítő képét részben a későbbi történetírás alakította ki. A felvilágosodás nem volt egységes irányzat: a francia enciklopédisták (Diderot, d'Alembert), a skót morálfilozófia (David Hume, Adam Smith), a német idealizmus előzményei (Immanuel Kant) és a brit politikai gondolkodás (John Locke, bár 17. század végi, majd hatása) eltérő hangsúlyokat képviseltek.

A felvilágosodás a politikai gondolkodásban a hatalmi ágak elválasztását, a természetes jogokat és a társadalmi szerződés eszméit állította a kormányzat elé; ezek az eszmék az 1776-os amerikai függetlenségi nyilatkozatban és az 1789-es francia forradalom Emberi és polgári jogok nyilatkozatában intézményesültek. A felvilágosodás kritikai tudománya a vallási intoleranciát, a kínzást, a cenzúrát és a rendi kiváltságokat vitatta. Nem szabad azonban a felvilágosodást a „haladás" lineáris történeteként bemutatni: az áramlat szerzői gyakran nem kérdőjelezték meg a gyarmati hierarchiát, a rabszolgaságot vagy a nők alárendelt helyzetét, sőt egyesek kifejezetten rasszista kategóriákat alkottak. A felvilágosodás öröksége ezért ma is vitatott: a nyugati modernitás egyaránt hivatkozik az emberi jogokra és a gyarmati rasszizmus kora újkori kialakulására. A könyv a felvilágosodást dokumentált szellemi és politikai folyamatként tárgyalja, nem pedig a „nyugati civilizáció" természetes csúcspontjaként.

A felvilágosodás hatással volt az abszolutista államok reformjaira is: a felvilágosult abszolutizmus képviselői a bürokratikus ésszerűsítést, az oktatás fejlesztését és a vallási türelem kiterjesztését tűzték ki célul, de a rendi ellenállás és a nemzetközi versengés korlátozta a reformokat. A korszak végét az 1789-es francia forradalom jelezte, amely a kora újkori abszolutizmus rendjét nemcsak Franciaországban, hanem fokozatosan Európa más államaiban is átalakította. A forradalom tárgyalása a modern kor: forradalmak, nemzetállamok, világháborúk és A francia forradalom alfejezetekben történik.

3.3.7. Források és bizonytalanságok

A kora újkori folyamatok forrásai egyenetlenek. A politikai és vallási eseményekhez viszonylag sok oklevél, szerződés, krónika, hivatalos levelezés és nyomtatott irat áll rendelkezésre; ezek azonban jellemzően az uralkodói, egyházi és városi elit nézőpontját rögzítik. A falusi közösségek, a szegények, a nők és a rabszolgák tapasztalatai közvetett forrásokból (bírósági jegyzőkönyvek, anyakönyvek, adólisták, misszionáriusi jelentések, későbbi visszaemlékezések) rekonstruálhatók, ezért a társadalomtörténeti állítások gyakran becslésen és értelmezésen alapulnak.

A reformáció és az ellenreformáció eseménytörténete részben dokumentált, részben felekezeti szempontú emlékezet alakította; a hitviták nyomtatott anyagai jelentős forráscsoportot alkotnak, de ezeket a mai kutatás kritikailag kezeli. A Szent Bertalan-éj áldozatszáma, a gyarmati járványok demográfiai hatása és az atlanti rabszolga-kereskedelem összesített adatai mind becslések, amelyekben a források hiánya és az emlékezetpolitikai viták miatt nagy a bizonytalanság. A reneszánsz és a felvilágosodás fogalmai is értelmezési kategóriák, nem pedig egykori önelnevezések; használatuk a korszakolásban vitatott, de a könyv a bevett tudományos konszenzust követi, amikor ezeket a kifejezéseket a korszak jelölésére alkalmazza.

Az abszolutizmus mértékét és jellegét a történészek eltérően ítélik meg; a „korlátlan uralkodói hatalom” képe inkább a korabeli királyi reprezentáció és a későbbi nemzeti történetírás terméke, semmint a hatalomgyakorlás pontos leírása. A nagyhatalmi versengés statisztikai adatai (hadköltségek, haderőlétszám, áldozatok) gyakran hiányosak, és a becslések országonként, valamint évszázadonként eltérnek. A 18. századi demográfiai és gazdasági adatok esetében a forráskiadások hiányossága miatt további ellenőrzés szükséges; a tankönyv a stabil kronológiát és a dokumentált eseményeket közli, a számszerű állításoknál pedig jelzi a bizonytalanságot.

3.3.8. Rövid összefoglaló

- A kora újkor (15. század vége–1789) a reneszánsz és a humanizmus, a reformáció és az ellenreformáció, a tengerentúli expanzió, az abszolutista állam kiépülése és a felvilágosodás együttes időszaka; ezek a folyamatok nem egységesen, hanem országonként és régiónként eltérő ritmusban zajlottak.
- A reneszánsz és a humanizmus Itáliából indult, és a klasszikus örökség, a filológia és a művészi újítás révén alakította a művelt elitek kultúráját, de hatása a társadalom nagy része számára korlátozott maradt.
- A reformáció a 16. századi nyugati kereszténység megosztottságát okozta; a lutheri, református és anglikán irányzatok mellett a katolikus megújulás is intézményesült, ami felekezeti háborúkhoz, üldözéshez és jogi rendezésekhez vezetett.
- A tengerentúli expanzió a portugál és spanyol, majd a holland, angol és francia hatalmak gyarmati rendszereit hozta létre; a hódítás, a járványok, a kényszermunka és az atlanti rabszolgaság áldozatai dokumentáltak, a demográfiai és gazdasági adatok becslések.
- Az abszolutista állam Franciaországban, Spanyolországban, Poroszországban és a Habsburg Monarchiában eltérő formákban épült ki; a központosítás mértéke korlátozott volt, és a rendi, vallási és regionális erők ellensúlyozták.
- A felvilágosodás az ész, a kritika, a vallási türelem és a politikai reform eszméit terjesztette, de szerzői nem mindig kérdőjelezték meg a gyarmati hierarchiát, a rabszolgaságot és a nők alárendeltségét.
- A korszak forrásai elsősorban az elitek nézőpontját rögzítik; a társadalmi alsó rétegek tapasztalatai közvetett forrásokból rekonstruálhatók, ezért a társadalomtörténeti állítások bizonytalanabbak.

3.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek és ellenérvek említhetők a reneszánsz „újjászületésként” való értelmezése mellett és ellen? Hogyan viszonyult a humanizmus a valláshoz?
2. Miben különbözött a reformáció útja Angliában, Skóciában, Franciaországban és a Német-római Birodalomban? Milyen szerepet játszott a nyomtatás és a területi fejedelmek döntése a reformáció terjedésében?
3. Milyen okok vezettek a tengerentúli expanzióhoz, és milyen következményei voltak a gyarmatosított területek lakosságára? Melyek az atlanti rabszolgaság demográfiai becsléseinek főbb bizonytalanságai?
4. Miért vitatott az abszolutizmus fogalma? Hasonlítsa össze röviden a francia, a spanyol és a porosz uralmi formák jellemzőit a 17–18. században!
5. Mi jellemezte a felvilágosodás politikai és vallási kritikáját, és milyen korlátai voltak e kritikának a gyarmati renddel, a rabszolgasággal és a nők helyzetével kapcsolatban?

3.4. A modern kor: forradalmak, nemzetállamok, világháborúk

A modern korról szóló alfejezet egyik legfontosabb tanulsága, hogy a korszakot egyszerre formálták a politikai forradalmak, a gazdasági átalakulások és a birodalmi expanzió, amelyek következményei a mai napig meghatározzák a régió államainak önértelmezését és vitáit. A kora újkor: reneszánsz, reformáció, abszolutizmus alfejezetben tárgyalt kora újkori abszolutizmus és az európai hatalmi egyensúly rendje az 1789-es francia forradalommal omlott össze, de a modernitás nem egyetlen évszámhoz köthető: az iparosodás, a nemzetépítés és a tömegtársadalmak kialakulása hosszabb, országonként eltérő ritmusú folyamat volt.

3.4.1. A kettős forradalom: politikai és ipari átalakulás

A **modern kor** (modern age) kezdetét a nyugat-európai történetírás egy része a **kettős forradalom** (dual revolution) fogalmával írja le: a politikai forradalom Franciaországból, az ipari forradalom Nagy-Britanniából indult ki, és a kettő együtt alakította át a társadalmi, gazdasági és politikai rendet. Ez az értelmezés a hidegháború utáni összehasonlító gazdaságtörténetben vált meghatározóvá, és Eric Hobsbawm *The Age of Revolution* című, először 1962-ben megjelent művéhez kötik; a fogalom azóta széles körben elterjedt, bár a brit iparosodás és a francia forradalom közötti ok-okozati kapcsolat mértéke vitatott.

A **francia forradalom** (Révolution française, 1789–1799) dokumentált tényként a rendi monarchia válságából, a pénzügyi összeomlásból és a rendi gyűlés összehívásából nőtt ki. 1789. július 14-én a párizsi tömeg elfoglalta a Bastille-t; az eseményt a későbbi republikánus emlékezetpolitika a zsarnokság elleni felkelés szimbólumává tette. A Nemzetgyűlés augusztusban elfogadta az **Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát** (Déclaration des droits de l’homme et du citoyen), amely kimondta a népszuverenitást, a törvény előtti egyenlőséget és az alapvető szabadságjogokat. A forradalom radikalizálódását az 1792-es köztársaság, XVI. Lajos 1793-as kivégzése, a jakobinus diktatúra és a **terror** (la Terreur, 1793–1794) jelezte; a terror során a hivatalos forradalmi bíróságok és a helyi felügyelőbizottságok több ezer embert végeztek ki. A becslések a terror áldozatainak számát mintegy 16 000–17 000 kivégzésre, illetve börtönben, betegségben vagy elítélés nélküli erőszakban meghaltakkal együtt mintegy 40 000-re teszik; a pontos szám vitatott, mert a helyi kivégzések dokumentációja hiányos, és a források politikai elfogultsága erős.

A forradalom nem csupán francia belügy volt. A francia emigráns nemesség és a monarchiák közötti koalíciók háborúi 1792-től a **napóleoni háborúkba** (1803–1815) torkolltak. **I. Napóleon**

(Napoléon Bonaparte, 1769–1821) 1799-es államcsínye után konzulként, majd 1804-től császárként a forradalom bizonyos vívmányait – a polgári törvénykönyvet, a **Code Civil**t (Code civil des Français, 1804) – exportálta Európába, miközben katonai hódításokkal és dinasztikus kinevezésekkel a kontinentális hegemóniára tört. A napóleoni rendszer ellentmondása, hogy a francia megszállás alatt álló területeken a modern közigazgatás és a törvény előtti egyenlőség bevezetése együtt járt a rekvirálással, a cenzúrával és a kényszersorozással; a nemzeti ellenállás – például a spanyol gerillaháború (1808–1814) – részben a francia reformok ellen is irányult. A bécsi kongresszus (1815) a dinasztikus restauráció és a nagyhatalmi egyensúly elve alapján rendezte át Európát, de a forradalmi eszmék – a népszuverenitás, a jogegyenlőség, a nemzeti önrendelkezés – nem tűntek el a politikai nyilvánosságból.

Az **ipari forradalom** (Industrial Revolution) Nagy-Britanniában a 18. század utolsó harmadában kezdődött, és a 19. század első felében gyorsult fel. A fogalom maga is vitatott: a kortárs kritikusok egy része már az 1820-as években pejoratív értelemben használta, a történettudományban pedig az 1880-as években Arnold Toynbee előadásai nyomán terjedt el. A folyamat alapvető elemei – a gőzgép alkalmazása a textiliparban, a szén- és vasipar bővülése, a vasútépítés, a gyárrendszer – dokumentált technikai és szervezeti újításokon alapultak. Ugyanakkor az „ipari forradalom” szó utólagos értelmező kategória: a kortársak nem egyetlen, hirtelen fordulatként élték meg, és a gazdaságtörténészek között vita folyik arról, hogy a növekedés folyamatos, lassú átalakulás volt-e, vagy valóban ugrásszerű változás. A statisztikai becslések szerint Nagy-Britannia ipari termelése 1780 és 1840 között nagy ütemben nőtt, de a pontos nemzeti jövedelembecslések utólagos rekonstrukciók, amelyek a korabeli adó- és vámstatisztikákra, valamint későbbi visszaszámításokra támaszkodnak. A vitatott kérdés nem az iparosodás ténye, hanem annak társadalmi költsége: a munkaidő hossza, a gyermekmunka elterjedtsége, a városi nyomor és a családi munkaszervezet átalakulása a kortárs jelentésekben és a későbbi társadalomtörténetben eltérő hangsúlyt kapott, részben politikai állásfoglalástól függően.

Az iparosodás országonként eltérő ütemben terjedt Nyugat-Európában. Belgium és a Rajna-vidék az 1830-as, 1840-es évektől, Franciaország inkább az 1850-es évektől, Észak-Itália, Katalónia és a későbbi Német Birodalom az 1860-as, 1870-es évektől iparosodott gyorsuló ütemben; az Ibériai-félsziget nagy része, Dél-Itália és Írország viszont a 19. század végéig alapvetően agrárjellegű maradt. A gazdasági növekedés tehát nem egységes nyugat-európai jelenség volt, hanem térben egyenlőtlen, és a regionális egyenlőtlenségeket részben tartósította.

3.4.2. A hosszú 19. század: nemzetépítés és társadalmi változások

A **hosszú 19. század** (long nineteenth century) kifejezést a szakirodalom gyakran az 1789-től 1914-ig tartó időszakra használja; a periodizáció maga is értelmezési keret, amely a francia forradalom és az első világháború közötti időszakot a politikai forradalmak, a nemzetépítés és a tömegtársadalmak kialakulásának egységeként fogja fel. A bécsi kongresszus utáni restaurációs rendet az 1830-as júliusi forradalom, majd az **1848-as forradalmak** hulláma rengette meg. 1848-ban Párizs, Bécs, Berlin, Milánó, Róma és a német államok városai egyaránt felkelések, alkotmányos követelések és nemzeti mozgalmak színterei voltak; a forradalmak rövid távon elbuktak, de a politikai nyilvánosság, a sajtó és a gyülekezés kérdései a későbbi alkotmányos rendekben is újra megjelentek.

A 19. század középső harmadának legfontosabb államépítési folyamatai:

- **Német egység**: a Német Szövetség (Deutscher Bund, 1815) laza államszövetségéből a porosz vezetésű **Északnémet Szövetség** (Norddeutscher Bund, 1867), majd a **Német Császárság** (Deutsches Reich, 1871) kikiáltása vezetett a **kisnémet egység** megvalósulásához. A frankfurti parlament 1848–49-ben még a nagynémet és a kisnémet megoldás között ingadozott; a Bismarck nevéhez kötött 1871-es egység a Habsburg Birodalmat kizárta. A

folyamat nem kizárólag „vér és vas” eredménye volt – Otto von Bismarck 1862-es beszédében ez a formula hangzott el –, hanem diplomáciai, katonai és gazdasági lépések összjátéka, amelyet a dán–német háború (1864), a porosz–osztrák háború (1866) és a porosz–francia háború (1870–71) keretezett.

- **Olasz egység**: az olasz **Risorgimento** (risorgimento, „újjászületés”) a 19. század elejétől laza reform- és nemzeti mozgalom volt, amely 1859–1861-ben a Szárd–Piemonti Királyság vezetésével, francia katonai segítséggel és Giuseppe Garibaldi dél-itáliai expedíciójával teremtette meg az egységes Olasz Királyságot. Róma 1870-es elfoglalása a pápai állam végét jelentette; a Szentszék a kérdést csak az 1929-es lateráni egyezményben rendezte. Az olasz egységesítés egyszerre volt felülről vezérelt államépítés és alulról szerveződő önkéntes mozgalom; a déli területek beillesztése és az egyházzal való konfliktus a későbbi olasz állam tartós problémája maradt.
- **Francia nemzetállam**: a forradalom és a napóleoni centralizáció után a 19. századi Franciaország a restauráció, a júliusi monarchia, a második köztársaság, a második császárság (1852–1870), majd a **harmadik köztársaság** (Troisième République, 1870–1940) között ingadozott. A republikánus állam kiépítése a kötelező, ingyenes és világi alapoktatás (Jules Ferry törvényei, 1881–1882) és a hadsereg általános hadkötelezettsége révén a falusi lakosságot is a nemzet politikai közösségébe vonta; az iskoláztatás és a katonai szolgálat a nemzeti nyelv terjesztésének is eszköze volt, ami a regionális nyelvek – az okcitán, breton, baszk, katalán – rovására ment végbe.
- **A Brit-szigetek**: Nagy-Britannia a 18. század végétől fokozatosan bővítette a választójogot (1832, 1867, 1884), és 1833-ban megszüntette a rabszolgatartást a birodalom nagy részén; a reformok parlamentáris úton, nem forradalmi fordulattal mentek végbe, de a munkásmozgalom, a chartizmus és az ír nemzeti mozgalom erős nyomást gyakorolt a politikai rendre. Az 1801-es unióval létrejött **Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királysága** (United Kingdom of Great Britain and Ireland) 1922-ig állt fenn; az ír kérdés a földbirtoklás, a vallási megkülönböztetés és a nemzeti önrendelkezés ügyét egyszerre foglalta magában.
- **Az Ibériai-félsziget**: Spanyolországban a napóleoni megszállás elleni háború és az 1812-es cádizi alkotmány a liberális és az abszolutista irányzatok közötti váltógazdaságot indította el, amely a karlista háborúkban (1833–1839, 1846–1849, 1872–1876) és a puccsok sorozatában folytatódott. Portugália 1822-ben fogadott el alkotmányt, és a 19. században a monarchia alkotmányos formája mellett a belpolitikai instabilitás és a birodalmi – különösen afrikai – kérdések határozták meg a közéletet.

A nemzetépítés nem csupán intézményi, hanem kulturális folyamat is volt. A nemzeti történetírás, az iskolai tantervek, a nyelvi sztenderdizálás, a múzeumok és a nemzeti ünnepek a 19. században alakították ki azokat a közös hivatkozási pontokat, amelyeket a mai olvasó gyakran visszavetít korábbi korokra. A „nemzet” fogalma a 19. században politikai programmá vált, de tartalma országonként és politikai irányzatonként eltért: a liberális nacionalizmus a népszuverenitásra, a konzervatív nemzetszemlélet a dinasztikus és vallási hagyományra, a népi nacionalizmus a nyelvi-kulturális közösségre helyezte a hangsúlyt. A nemzeti mozgalmak gyakran kizáró jellegűek voltak: a zsidók, a romák, a regionális nyelvű közösségek és a gyarmati alattvalók nem feltétlenül fértek bele a nemzetállami „mi” kategóriájába, vagy csak asszimilációs feltételekkel.

3.4.3. Imperializmus, gyarmatosítás és a tömegtársadalmak

A 19. század utolsó harmadában a nyugat-európai államok – elsősorban Nagy-Britannia, Franciaország, Portugália, Spanyolország, később Németország és Olaszország – versengve terjesztették ki ellenőrzésüket Afrika, Ázsia és a csendes-óceáni térség felett. Az **új imperializmus** (New Imperialism) kifejezés a történetírásban az 1870-es és 1880-as évektől felgyorsuló területszerzést

jelöli; a **berlini konferencia** (Berlin Conference, 1884–1885) a Kongó-medence és általában az afrikai partvidék kereskedelmi és politikai felosztásának kereteit rögzítette. A gyarmatosítás indoklása a kortárs európai nyilvánosságban változatos volt: gazdasági érdek, stratégiai verseny, presztízs, civilizációs misszió és a keresztény térítés egyaránt megjelent. A „civilizációs misszió" narratíváját a későbbi posztkoloniális történetírás a gyarmati uralom legitimálásának tekinti, és kritikailag tárgyalja; a kortárs támogatók egy része ezt az érvet őszintén vallotta, ami nem csökkenti a gyarmati erőszak és kizsákmányolás tényét.

A gyarmati rendszerek dokumentált technikái közé tartozott a helyi elitekkel kötött egyenlőtlen szerződés, a katonai erő alkalmazása, a kényszermunka, a fejadó, a termény- és nyersanyagkivitel átalakítása, a faji alapú jogi különbségtétel és a betelepített adminisztráció. A mindennapi életben a gyarmati hatalom a munkaviszonyok, az adózás és a büntetőjog terén közvetlenül beavatkozott; a közigazgatási dokumentumok, bírósági iratok és misszionáriusi jelentések ennek gazdag forrásbázisát adják, ugyanakkor a gyarmati alattvalók saját hangját gyakran csak közvetítőkön keresztül ismerjük. A gyarmati gazdaság hosszú távú hatása – a fejlődő országok eladósodása, az exportfüggőség, a mesterséges határok és a természeti erőforrások kimerítése – a mai napig vitatott a gazdaságtörténetben, és a különböző iskolák eltérő módon súlyozzák a belső tényezőket és a külső kizsákmányolást.

A 19. század végére a nyugat-európai társadalmak tömegtársadalmakká alakultak. A **munkásmozgalom** szakszervezetekben és politikai pártokban szerveződött; a német szociáldemokrácia, a brit munkáspárti irányzatok, a francia szocialista áramlatok és az olasz, spanyol, portugál munkásszervezetek eltérő utakon küzdöttek a választójog kiterjesztéséért, a munkafeltételek javításáért és a szociális törvényhozásért. A katolikus egyház a **Rerum novarum** enciklikában (1891) a munkáskérdésre adott válasza a katolikus társadalmi tanítás kiindulópontja lett; az egyház és a modern állam viszonya azonban országonként eltért, a francia laicitástól az ibériai államegyházi hagyományig. A nők választójogáért és jogegyenlőségéért folytatott mozgalmak a 19. század végétől erősödtek meg, de az általános női választójog Nyugat-Európa legtöbb országában csak az első világháború után, a 20. század első felében valósult meg.

3.4.4. Világháborúk és a diktatúrák kora

Az **első világháború** (1914–1918) a nyugat-európai nagyhatalmak közötti szövetségi rendszerek, fegyverkezési verseny és a birodalmi vetélkedés nyomán robbant ki. A közvetlen kiváltó ok az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösének, Ferenc Ferdinándnak a szarajevói meggyilkolása volt 1914. június 28-án; a júliusi válság diplomáciai döntései során a nagyhatalmak mozgósítása és hadüzenetei háborúvá szélesítették a konfliktust. A háború a nyugati fronton állóháborúvá merevedett; a géppuska, a tüzérség, a gáz és a lövészárok-hadviselés soha nem látott emberveszteséget okozott. A halottak számát az antanthatalmak és a központi hatalmak együttes veszteségeként a legtöbb becslés mintegy 9–10 millióra teszi; a polgári áldozatokat, az eltűnteket és a járványos betegségek – különösen az 1918–1919-es influenzajárvány – halottait a statisztikák gyakran külön kezelik, és a teljes emberveszteség ennél nagyobb. A pontos számok országonként eltérő nyilvántartásokból származnak, és a mai napig becslésnek minősülnek.

A háború következményei közé tartozott a Német Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia, az Orosz Birodalom és az Oszmán Birodalom felbomlása; a **weimari köztársaság** (Weimarer Republik, 1919–1933) Németországban, az első osztrák köztársaság (1918), és a határok átrendezése Európa-szerte. A versailles-i békeszerződés (1919) Németországra telepítette a háborús felelősséget; a 231. cikkely – az ún. „háborús bűnösségi cikkely" – a német közvélemény és a későbbi szélsőjobboldali propaganda egyik hivatkozási pontjává vált. A békerendszer igazságtalansága a szakirodalomban vitatott: egyesek szerint a jóvátétel és a területi veszteségek aláásták a weimari

demokráciát, mások szerint a köztársaság bukását a német politikai elit és a gazdasági válság jobban magyarázza.

Az **olasz fasizmus** (fascismo) 1922-es hatalomátvétele, majd a **nemzetiszocializmus** (Nationalsozialismus) 1933-as németországi hatalomra jutása nyíltan szakított a liberális demokráciával. Benito Mussolini rendszere Olaszországban a parlamentáris ellenzék felszámolásával, a sajtó cenzúrázásával, a politikai rendőrség kiépítésével és a korporatív gazdaság ígéretével konszolidálta hatalmát; a fasiszta rezsim a későbbi történetírás szerint autoriter diktatúra volt, amelynek totalitárius igényét a hagyományos elit és a monarchia korlátozta. Adolf Hitler 1933-as kancellári kinevezése után a nemzetiszocialista rezsim rövid időn belül felszámolta a jogállami intézményeket, megszüntette a tartományi önállóságot, és a politikai ellenfeleket – először a kommunistákat, szociáldemokratákat, szakszervezeti vezetőket, majd más csoportokat – koncentrációs táborokba zárta. A náci rezsim faji politikája a **nürnbergi törvények** (Nürnberger Gesetze, 1935) révén törvénybe iktatta a zsidók jogfosztását, és folyamatosan kiterjesztette az üldözést a romákra, a fogyatékossággal élőkre, a homoszexuálisokra, Jehova tanúira és más üldözött csoportokra.

A **Holocaust** (Shoah) a zsidó közösségek szisztematikus, államilag szervezett üldözése és megsemmisítése volt a náci Németország és szövetségesei, valamint a megszállt országokban működő kollaboráló hatóságok által. A történészi konszenzus a Holocaustot dokumentált tényként kezeli; a tömeges kivégzések, a gettósítás, a deportálások és a megsemmisítő táborok működése a túlélői beszámolók, az elkövetői iratok, a szövetséges felderítési anyagok és a háború utáni bírósági eljárások alapján bizonyított. Az áldozatok számát a legtöbb becslés mintegy 6 millió zsidó emberre teszi; a becslés a háború előtti népszámlálások, a deportálási listák és a háború utáni összeírások összevetéséből származik, és a kutatók egy része kiemeli, hogy a pontos szám a források hiányosságai miatt nem állapítható meg egyetlen biztos adatként. A Holocaust tagadása nem tudományos vita, hanem a történeti tények elutasítása; a könyv ezt nem mutatja be alternatív értelmezésként.

A **második világháború** (1939–1945) során a náci Németország 1939-ben megtámadta Lengyelországot, majd a háború 1940–1941-ben a nyugat- és észak-európai országokat, 1941-ben a Szovjetuniót; a háború a szövetségesek – elsősorban az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és a szabad francia erők – győzelmével végződött. A nyugat-európai hadszíntereken a civil lakosságot bombázások, megtorlások, kényszermunka, élelmiszerhiány és a megszálló hatóságok tömeges erőszaka sújtotta. A **Vichy-rezsim** (régime de Vichy, 1940–1944) Franciaországban a német megszállás alatt a francia államhatalom által hozott törvényekkel és rendeletekkel vett részt a zsidók összeírásában, kifosztásában és deportálásában; a francia kollaboráció mértéke és a francia társadalom felelőssége a mai napig intenzív emlékezetpolitikai vita tárgya, amelyben a háború utáni De Gaulle-féle „ellenálló Franciaország” narratíváját a későbbi kutatások – különösen az 1970-es évektől – árnyalták. Ausztria 1938-as bekebelezését követően a második köztársaság hosszú ideig az 1943-as moszkvai nyilatkozat nyomán Ausztriát „a náci agresszió első áldozataként” határozta meg; ez az **áldozat-mítosz** a történettudományban az 1980-as évek végétől fokozatosan átadta a helyét az osztrák részvétel és felelősség differenciált vizsgálatának. Svájc a háború alatt hivatalosan semleges maradt, de a menekültpolitika, a náci arany elfogadása és a zsidó vagyon kezelése a háború utáni nemzetközi bizottsági jelentések – különösen a Bergier-bizottság 1990-es évek végi, 2000-es évek eleji jelentései – óta a svájci történeti önreflexió részét képezik.

3.4.5. Hidegháború, jóléti állam és európai integráció

A második világháború utáni rendezés Nyugat-Európát a **hidegháború** (Cold War) katonai-politikai szembenállásában helyezte el. A Marshall-terv (European Recovery Program, 1948) a nyugat-európai újjáépítést amerikai hitellel és piacnyitással támogatta; a NATO (North Atlantic

Treaty Organization, 1949) a nyugati szövetségi rendszer katonai pillére lett; az európai szén- és acélközösség (European Coal and Steel Community, 1951), majd a **Római Szerződés** (Treaty of Rome, 1957) a gazdasági integráció intézményes keretét teremtette meg. A hidegháborús „Nyugat-Európa" politikai kategória volt: magában foglalta a NATO-tagállamokat és a semleges államokat – Svájcot, Ausztriát, Svédországot, Finnországot – is, miközben a görög, portugál és spanyol diktatúrák a NATO-hoz való viszonyukban, de nem a demokratikus rendszerükben voltak „nyugati" államok. A hidegháborús fogalmi keret tehát nem esik egybe a földrajzi vagy a mai EU-s meghatározással; a könyv ezt a feszültséget történetileg mutatja be.

A háború utáni nyugat-európai államokban a **jóléti állam** (welfare state) kiépítése a teljes foglalkoztatás, a társadalombiztosítás kiterjesztése, az ingyenes vagy erősen támogatott oktatás és egészségügy, valamint a lakáspolitika révén a szegénység mérséklését és a fogyasztói társadalom kialakulását célozta. Az 1950-es, 1960-as évek gazdasági növekedése – a „gazdasági csoda" (Wirtschaftswunder az NSZK-ban, *miracolo economico* Olaszországban, *trente glorieuses* Franciaországban) – Európa nyugati felén a reáljövedelmek emelkedését hozta, de a növekedés haszna nem oszlott meg egyenletesen: a déli régiók, a vidéki térségek, a bevándorló munkások és a nők a munkaerőpiacon hátrányos helyzetben maradtak. A **migráció** a háború után fokozatosan vált a nyugat-európai társadalmak szerkezeti elemévé: a vendégmunkás-programok (Gastarbeiter az NSZK-ban, a francia, svájci és belga munkavállalási rendszerek) elsősorban a mediterrán országokból, Törökországból, később a volt gyarmatokról vonzottak munkaerőt, ami a mai multikulturális társadalmak alapjait teremtette meg. A fogalmak – „integráció", „multikulturalizmus", „párhuzamos társadalmak" – a 20. század utolsó harmadában váltak politikai viták tárgyává; a könyv a tényeket és a különböző álláspontokat attribútummal mutatja be, anélkül hogy alarmista vagy apologetikus álláspontot foglalna el.

A hidegháború vége (1989–1991) és a német újraegyesítés (1990) után az **európai integráció** a maastrichti szerződéssel (1992) az Európai Unióvá alakult; a 2004-es EU-bővítés a kelet-közép-európai államokat is a közös intézményi keretbe vonta. A nyugat-európai államok számára az integráció egyszerre jelentett piaci lehetőséget, szuverenitás-megosztást és a demokratikus jogállam nemzetközi keretét; a 2010-es évek válságai – az euróválság, a 2015-ös menekültválság, a Brexit (2016), a 2020-as évek energiaválsága és az orosz–ukrán háború 2022-es eszkalációja – azonban megmutatták, hogy az integráció nem irreverzibilis folyamat, és a nemzeti, regionális és európai identitások közötti feszültségek a 21. században is meghatározóak. A 2022 utáni események, különösen az energiaárak, a fegyveres konfliktus és a menekültáramlások kapcsán, a könyv zárásáig (2026) részben még lezáratlan folyamatok; az itt közölt megállapítások a stabil, ellenőrzött forrásokon alapulnak, a friss fejlemények értékelése pedig a Nyugat-Európa 2026-ban: mérleg és jövő jelenkori mérlegében történik.

3.4.6. Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet összefoglaló jellegű, ezért elsősorban másodlagos szakirodalomra támaszkodik: a modern kor általános történeteire (Eric Hobsbawm korszaktrilógiája, Jürgen Osterhammel *The Transformation of the World* című műve), a gazdaságtörténeti összefoglalókra, a francia forradalom és a napóleoni korszak szakirodalmára, valamint a Holocaust kutatásának intézményesült eredményeire. A szöveg nem hivatkozik egyetlen levéltári egységre sem, mert az országfejezetekben kerül sor az egyes események forrásközeli bemutatására. A forráskritikai figyelmeztetések itt érvényesek: a forradalom és a háborúk áldozatszámai becslések; a gazdasági növekedés adatai utólagos rekonstrukciók; a „fasizmus", „totalitarizmus", „népirtás" és „jóléti állam" kifejezések történeti definíciói részben vitatottak, és a könyv a későbbi fejezetekben az adott kontextusban pontosítja őket. A jelenkori, 2015 utáni folyamatok – különösen a menekültválság, a Brexit és a 2022-es energiaválság – szakirodalma részben még nem ülepedett meg; az itt tett megállapítások

a rendelkezésre álló, ellenőrzött forrásokon alapulnak, de a korszak értelmezése várhatóan még változni fog.

3.4.7. Rövid összefoglaló

1. Az 1789-es francia forradalom és a napóleoni háborúk megnyitották a modern politikai kort, de a forradalom radikalizálódása és a napóleoni hegemónia ellentmondásos örökséget hagyott.
2. A brit ipari forradalom és annak egyenlőtlen nyugat-európai elterjedése a gazdasági és társadalmi modernizáció alapja volt, ugyanakkor a folyamat üteme és társadalmi költsége vitatott.
3. A 19. században a nemzetépítés és az alkotmányos államfejlődés országonként eltérő utakon haladt: a német és olasz egység, a francia republikánus modell, a brit reformút és az ibériai instabilitás mind más-más mintát képvisel.
4. Az imperializmus és a gyarmatosítás a nyugat-európai nagyhatalmak globális terjeszkedését hozta; a gyarmati erőszak és kizsákmányolás dokumentált, a hosszú távú hatások értékelése pedig a mai napig vitatott.
5. Az első világháború a nagyhatalmi rend összeomlását, a második világháború a diktatúrák és a Holocaust által a nyugati modernitás mély válságát hozta, ami a háború utáni demokratikus rend és a jóléti állam alapjait is meghatározta.
6. A hidegháborúban a „Nyugat-Európa” fogalma politikai kategóriaként működött, és nem fedte le maradéktalanul a földrajzi vagy a mai EU-s meghatározást.
7. A háború utáni európai integráció a demokratikus nyugat-európai államok együttműködését intézményesítette, de az EU fejlődése nem lineáris: a válságok és a nemzeti-regionális ellenállás a 21. században is formálják.
8. A modern kor értelmezése nem egységes: a forradalom, az iparosodás, a nemzetépítés és a birodalmi expanzió közötti oksági kapcsolatok a történetírásban irányzatonként eltérő hangsúlyt kapnak, ezért az olvasónak az egyes országfejezetekben kell mérlegelnie az alternatív magyarázatokat.

3.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen bizonyítékok alapján lehet a francia forradalmat „politikai forradalomnak”, a brit iparosodást pedig „gazdasági forradalomnak” nevezni, és miért vitatott mindkét megnevezés?
2. Hasonlítsa össze a német és az olasz egység folyamatát abból a szempontból, hogy milyen szerepet játszottak a külső hatalmak, a nemzeti mozgalmak és a dinasztikus államok!
3. Miért nem lehet a 19. századi nemzetépítést kizárólag a mai nemzetállamok előzményeként olvasni, ha figyelembe vesszük a kizáró jellegű nemzetfogalmakat és a regionális nyelvek visszaszorulását?
4. Mely dokumentált mechanizmusokon keresztül működött a gyarmati kizsákmányolás, és milyen érvek szólnak a gyarmati gazdaság hosszú távú hatásainak eltérő értelmezései mellett?
5. Miben különbözik a hidegháborús „Nyugat-Európa” politikai kategóriája a földrajzi és a mai EU-s fogalomtól, és milyen következményei vannak ennek a történeti tárgyalásra?

4 Vallás, egyház és állam a nyugati hagyományban

4.1. A kereszténység kialakulása és intézményesülése

Az ókeresztény mozgalom a Római Birodalom keleti tartományaiban, a zsidó vallás keretei között jelent meg, és alig néhány évszázad alatt a birodalom egyik meghatározó vallási intézményévé, majd a kora középkori Nyugat-Európa legfontosabb szervezőerejévé vált. Ez a fejezet nem a keresztény hit belső igazságát tárgyalja, hanem azt a történeti folyamatot, amelynek során a mozgalomból szervezett egyház, a helyi gyülekezetekből püspöki hierarchia, a regionális központokból pápai vezetésű latin kereszténység lett. A folyamat megértéséhez figyelembe kell venni a Római Birodalom városi társadalmát, a zsidó diaszpóra hálózatait, a császári valláspolitika változásait és a birodalom nyugati felének politikai átalakulását.

4.1.1. Az ókeresztény közösségek a Római Birodalomban

A **kereszténység** (görög: X) a zsidó **messiási mozgalmak** egyik ágaként indult, amely a Názáreti Jézus tanítására és feltámadásának hirdetésére épült. A rendelkezésre álló elsődleges források – a keresztény közösségek által összegyűjtött és kánonba rendezett írások, mindenekelőtt az Újszövetség – egyrészt a mozgalom belső önértelmezését tükrözik, másrészt azonban a korai közösségek társadalmi és szervezeti viszonyaira is következtetni lehet belőlük. A Jézus halála körüli években (a legtöbb történész becslése szerint i. sz. 30 és 33 között) Jeruzsálemben és a galileai térségben működő tanítványi kör a zsidó törvény tisztelője maradt, de a nem zsidók felé irányuló misszió – elsősorban Pál apostol tevékenysége nyomán – fokozatosan önálló, a zsidó közösség határait átlépő vallási mozgalommá alakította.

A legkorábbi közösségeket **ekklészia** (, eredetileg „gyülekezet”) néven nevezték, ami azt jelzi, hogy a mozgalom kezdetben nem intézményt, hanem helyi összejövetelek hálózatát jelentette. A szervezet ekkor még képlékeny volt: a gyülekezetek élén vándorpróféták, tanítók és karizmatikus vezetők álltak, akik közül egyesek az „apostol” (, küldött) tisztséget viselték. Az i. sz. 1. század második feléből származó levelekben már nyoma van a helyi vezetők differenciálódásának: **presbiter** (, idősebb) és **felügyelő** (, episkoposz, a későbbi püspök szó előzménye) megnevezések jelennek meg, de a két kategória határai még nem voltak egyértelműek. A **diakónus** (, szolga) feladata kezdettől fogva elsősorban a közösség javainak kezelése és a szegények, özvegyek, betegek támogatása volt.

A korai keresztény közösségek társadalmi összetétele sokszínű maradt. Az Újszövetség levelei és a korai keresztény szerzők beszámolói szerint a városi szegények, a rabszolgák, a nők és a szabad kézművesek egyaránt jelen voltak. A nemek közötti viszony a kortárs római társadalmi normákhoz képest viszonylag nyitottnak bizonyult: asszonyok végeztek diakónusi szolgálatot, patrónusnők nyitották meg házaikat gyülekezeti összejövetelek céljára, és a misszióban is szerepet vállaltak – ugyanakkor a vezető tisztségek férfiak kezében maradtak, és a későbbi hierarchizálódás során a nők intézményes szerepe visszaszorult.

A zsidóságtól való fokozatos elválás pontos üteme vitatott. A történészi konszenzus szerint a folyamat a zsidó háború (i. sz. 66–70), a jeruzsálemi templom lerombolása és a **Bar Kochba-felkelés** (132–135) kudarca után gyorsult fel, mert a zsidó közösségek számára a keresztény messiási hit egyre inkább idegenné vált, a római hatóságok pedig a keresztényeket egyre ritkábban tekintették a zsidó vallás védett tagjainak. A keresztény önmeghatározás szempontjából fontos szerepet játszottak azok a viták, amelyeket a későbbi ortodoxia „eretnekségként" (, hairesis, eredetileg „iskola" vagy „választott tanítás") bélyegzett meg. E viták nem egyszerűen teológiai nézeteltérések voltak, hanem a közösség határainak kijelölésére irányuló hatalmi-társadalmi konfliktusok is.

4.1.2. Az üldözésektől a konstantini fordulatig

A keresztények a Római Birodalomban hosszú időn át vallási kisebbségnek számítottak, és időszakosan üldöztetésekkel szembesültek. Az üldözések nem voltak folyamatosak, és nem is a birodalom minden részén azonos intenzitással folytak. A legismertebb császári rendeletek – Decius (249–251), Valerianus (257–258) és Diocletianus (303–313) idején – elsősorban a kereszténység nyilvános megtagadását, áldozat bemutatását és a vezetők letartóztatását követelték. A források szerint a halálos ítéletek és a börtönbüntetések gyakoriak voltak, de a keresztények száma emiatt nem csökkent, sőt a **mártírok** (, tanú) tisztelete a közösség önazonosságát erősítette. A mártírok sírjai köré kultuszok épültek, a vértanúk emléknapjai a közösségi időbeosztás részévé váltak, és a későbbi egyházi földrajz fontos elemei lettek.

A modern történetírás az üldözések áldozatainak számát nem tudja pontosan rekonstruálni; a korabeli keresztény források – például Euszebiosz egyháztörténete – apologetikus célzattal íródtak, és gyakran túloznak, a római hatóságok szempontja pedig alig dokumentált. Annyi bizonyos, hogy a kereszténység a 3. század végére a birodalom számos városában, különösen a keleti tartományokban és Észak-Afrikában, jelentős kisebbséggé vált, bár a teljes lakossághoz viszonyított arányát csak becslések jelzik, leginkább 5–10% közé tehető.

A cezúra a **konstantini fordulat** lett. Konstantin császár 313-ban Licinius császárral közösen kiadott rendelete, amelyet **milánói ediktumként** szoktak említeni, a keresztényeknek vallásszabadságot biztosított, az elkobzott vagyon visszaadását rendelte el, és a birodalmi politikában kedvező helyzetet teremtett a kereszténység számára. Maga az ediktum nem tette államvallássá a kereszténységet – ez a folyamat csak a 4. század végén, Theodosius császár alatt teljesedett ki –, de a császár személyes támogatása, az udvari tisztviselők körében terjedő konverzió és az egyházi vagyon növekedése alapjaiban megváltoztatta a mozgalom társadalmi helyzetét. A fordulat értékelése a szakirodalomban vitatott: egyesek a kereszténység elvilágiasodását és politikai behálózódását hangsúlyozzák, mások a vallási türelem és a pogány kultuszokkal szembeni fokozatos térnyerés időszakát látják benne. Az azonban dokumentált tény, hogy a keresztény közösségek a 4. század folyamán intézményesülni kezdtek: a püspökök a városok elismert vezetőivé váltak, az egyházi zsinatok a birodalmi politika résztvevőivé lettek, és a császári hatalom egyre inkább beavatkozott a belső vallási vitákba.

4.1.3. A püspöki szervezet és a pápaság kialakulása

A püspöki hivatal a 2. századra fokozatosan önállósult a presbiteri testülettől, és a 3. századra a városi gyülekezetek egyházi kormányzásának csúcsává vált. Az **episzkopális** (püspöki) modell szerint minden jelentősebb város püspöke felügyelte a környező vidéki gyülekezeteket, és a püspökök egymással regionális zsinatokon tartottak kapcsolatot. Ez a struktúra a Római Birodalom városi közigazgatási beosztását követte: a tartományi székhelyek püspökei – a metropoliták –

fokozatosan nagyobb tekintélyre tettek szert, és vitás kérdésekben a tartomány püspökeinek döntőbíróiként léptek fel.

A nyugati kereszténység szempontjából kiemelkedő szerepet játszott Róma püspöke. A hagyomány szerint a római egyházat Péter apostol alapította, és ő lett annak első püspöke. E hagyomány történeti magja erősen vitatott: a régészet és a szövegkritika egyaránt kétségbe vonja, hogy Péter Rómában hosszabb ideig vezetőként működött volna, bár vértanúhalála Rómában a 2. század végétől fogva általánosan elfogadott volt a keresztény hagyományban. A **pápaság** (a latin papa, azaz „atya" szóból) primátusának kialakulása évszázadokig tartó folyamat volt, és nem egyetlen döntés következménye. A római püspök az 1. század végétől folyamatosan dokumentálható, de a 4. század előtt még nem gyakorolt egyetemes joghatóságot. Tekintélye a következő tényezőkből táplálkozott: Péter és Pál apostolok római sírjának tisztelete; a birodalmi főváros egyházi presztízse; a római egyház gazdagsága és jótékonysági tevékenysége; valamint az a körülmény, hogy számos fontos doktrinális vita során Róma a nyugati püspökök hivatkozási pontjává vált.

Az 5. század első felében I. Leó pápa (440–461) már határozottan képviselte azt az igényt, hogy a római püspök az egyetemes egyház feje, Péter apostol örököse. Leó fellépése egybeesett a nyugati császári hatalom összeomlásával, ami a pápai tisztség politikai szerepét megnövelte: a város püspöke a gyakorlatban tárgyalt a barbár királyokkal, szervezett élelmezést és védelmet, és a császári adminisztráció összeomlása után a lakosság egyik legfontosabb patrónusává vált. Ez a folyamat azonban nem egyenletesen haladt előre, és a pápai autoritás elfogadása a nyugati egyházban évszázadokon át regionális viták tárgya maradt.

4.1.4. A szerzetesség és az egyházi oktatás

A keresztény intézményesüléssel párhuzamosan, részben azonban arra válaszként jelent meg a **szerzetesség** (görög: , monakhosz, „egyedül élő"). A kezdeti formák a 3. század második felében Egyiptomban és Szíria területén alakultak ki: remeték, akik a sivatagba vonultak, hogy aszkézisben, imádságban és fizikai munkában keressék a vallási tökéletességet. A legismertebb korai alak, Remete Szent Antal (meghalt 356 körül) életrajza – amelyet Alexandriai Athanasziosz írt – széles körben elterjedt, és sok követőt vonzott. A remeteség mellett hamarosan kialakult a közös életforma is, amelyet a későbbiekben **cenobita** szerzetességként ismertek. Ennek szabályozásához járult hozzá Nagy Szent Pakhomiosz (meghalt 348 körül), aki az első közösségi regulák egyikét fogalmazta meg.

Nyugat-Európa szempontjából a szerzetességnek két forrása vált meghatározóvá. Az egyik a Földközi-tenger nyugati medencéjében terjedő, részben keleti mintákat követő monachizmus, a másik pedig az észak-itáliai és galliai városi püspökök – például Ambrus, Eusebius és Tours-i Márton – által támogatott püspöki-szerzetesi reform. Nursiai Szent Benedek (480 körül – 547 körül) regulája a 6. század közepén még csak egy a szerzetesi szabályzatok közül, de a 8. századtól kezdve a frank területeken terjesztett szervezett missziók és a pápai támogatás révén a nyugati szerzetesség meghatározó normájává vált. A **benedeki regula** a közösségi imádság, a kétkezi munka és az olvasás egyensúlyát írta elő, és a szerzetesi közösség élére apátot állított. A férfi szerzetesség mellett női közösségek is léteztek – ezek részben apácamonostorok, részben pedig székesegyházi kanonissza-intézmények formájában –, és a kora középkori hagiográfia számos női alapításról és apátnőről tudósít.

A szerzetesség intézményi szerepe a kereszténység terjedésében és a latin kultúra fennmaradásában alapvetővé vált. A kolostorok a kora középkorban iskolákat tartottak fenn, ahová nem csupán a szerzetesjelöltek, hanem gyakran a helyi elit gyermekei is jártak; az **egyházi oktatás** alapja a latin nyelv, a biblia, a liturgia, az egyházatyák írásai és a klasszikus hét szabad művészet (septem artes liberales) volt. A scriptoriumokban másolt kéziratok megőrizték a késő ókori

latin irodalom egy részét, és a Karoling-korban ez a hálózat vált a birodalmi iskolareform alapjává. Fontos hangsúlyozni, hogy az oktatás nem volt tömeges: a lakosság túlnyomó többsége továbbra is írástudatlan maradt, és az egyházi iskolák elsősorban a klerikusok és a szerzetesek utánpótlását szolgálták. A hétköznapi vallásosság ennél jóval szélesebb réteget érintett, de annak formáit a régészet, a votív ajándékok és a bűnbánati kézikönyvek alapján lehet csak részlegesen rekonstruálni.

4.1.5. Az egyház és a barbár királyságok szövetsége

A Nyugatrómai Birodalom politikai kereteinek felbomlása (476) után a római egyház a germán és egyéb utódállamok világában kényszerült újra meghatározni helyét. A különböző uralkodók valláspolitikája eltérő utakat követett: a vizigót királyság területén hosszú ideig az **arians** (Arius presbiter tanítását követő) kereszténység volt az uralkodói udvar vallása, míg a frank királyság a katolikus püspökökkel kötött korai szövetséget. A frank I. Chlodvig (kb. 466–511) megkeresztelkedése a Tours-i Gergely által megőrzött elbeszélés szerint 496 vagy 498 körül történt, de a dátum pontossága vitatott. A keresztelés mindenesetre a frank–galliai püspöki együttműködés egyik szimbolikus kiindulópontja lett: a király katolikus keresztényként léphetett fel, és a gall-római lakosság egyházi vezetői támogatták uralmát. Ez a szövetség nem jelentette azt, hogy a lakosság vagy a germán harcosok tömege gyorsan kereszténnyé vált volna; a vidéki pogány kultuszok tovább éltek, és a püspökök hosszú időn át panaszkodtak a paraszti hiedelmek fennmaradására.

A **barbár** (latin: barbarus, a görög nyomán, nem görögül beszélő) megnevezés a római kultúrában etnocentrikus kategória volt, és a keresztény szerzők is átvették. A modern történetírás a „barbár” szót gyakran idézőjelben használja, hogy jelezze: nem semleges leíró, hanem római-görög perspektívából alkotott külső megjelölés. A kora középkori germán királyságok – a frankok, vizigótok, osztrogótok, longobárdok, angolszászok – saját szóbeli hagyományaik, jogi szokásaik és hatalmi szerkezeteik mellett fokozatosan átvették a késő római adóztatási, íráshasználati és egyházi intézményeket. Az egyház ebben a folyamatban kettős szerepet játszott: egyrészt a római hagyományok továbbvivője volt, másrészt a germán uralkodók legitimációs forrása is. A püspökök gyakran városi közigazgatási funkciókat láttak el, bíráskodtak, felügyelték a piaci mértékeket, gondoskodtak a szegényekről, és az uralkodó tanácsadóiként léptek fel.

A pápa szerepe a 6–7. században tovább erősödött, de nem politikai értelemben katonai, hanem elsősorban lelki és diplomáciai téren. I. Gergely pápa (590–604) – akit a későbbi hagyomány Nagy Szent Gergelyként ismer – missziót küldött a kenti angolszász királyságba, amelynek következményeként 597-ben Canterburyben püspökséget alapítottak. Ez az esemény a szigetországi kereszténység római kapcsolatának meghatározó állomása lett, bár a gael és brit területeken már korábban is létezett keresztény közösség, részben eltérő liturgiai és szervezeti hagyományokkal. A római és az ír-skót szerzetesi kereszténység közötti feszültségek – például a húsvét időpontjának kérdése – a 7. század közepén a whitbyi zsinaton (664) a római gyakorlat javára dőltek el, de a regionális változatok még sokáig tovább éltek.

4.1.6. A latin kereszténység egységesítő szerepe

A **latin kereszténység** (Christianitas Latina) fogalma a kora középkortól kezdve azt a szervezeti, nyelvi és liturgiai közösséget jelölte, amelynek központja Róma lett, nyelve a latin, rítusa pedig a római liturgia volt. Ez a kategória azonban nem volt statikus: a nyugati egyházban számos liturgiacsalád – gall, mozarab, ambrozianus, kelta – létezett egészen a 8–11. századig, és a római gyakorlat fokozatosan, hol pápai ösztönzésre, hol helyi uralkodói döntések révén terjeszkedett. A Karoling uralkodók – különösen Nagy Károly és Jámbor Lajos – a birodalmi kormányzás

eszközeként támogatták a liturgia, a kánonjog és a szerzetesi szabályzatok egységesítését, mert a közös vallási normák a birodalom soknyelvű és eltérő jogi szokásokkal rendelkező területeit is összekapcsolhatták. A frank uralkodók és a pápaság szövetsége 800-ban, Nagy Károly császárrá koronázásában jutott kifejezésre, ami a pápa számára az egyetemes lelki hatalom, a császár számára pedig a világi védelmező szerep kölcsönös elismerését jelentette.

E szövetség hosszú távú következményei azonban korántsem voltak felhőtlenek. A pápaság és a császárság viszonya a kora középkorban többször konfliktusossá vált, és a pápai hatalom gyakorlati érvényesülése a városi nemesség, a frank-déli területek és a riválisegyházi központok érdekeivel ütközött. A latin kereszténység egységesítő szerepét tehát nem szabad felülről irányított, homogén folyamatként leírni: a helyi szentkultuszok, a zarándoklatok, a bűnbánati gyakorlatok és a családi vallásosság ennél jóval változatosabb képet mutattak. Ugyanakkor a közös írásbeliség, a kánonjogi hagyomány, az érseki tartományok hálózata és a pápai legátusok intézménye a nyugati egyházat olyan összekapcsolt térré tette, amely a 11. századi reformmozgalmak előtt is már létezett, és amelyen a későbbi gregoriánus reform építhetett.

A kereszténység intézményesülése tehát nem egyszerűen egy vallási szervezet bürokratizálódása volt, hanem a helyi közösségek, a városi püspökök, a szerzetesi hálózatok, a földbirtokos elitek és a barbár utódállamok uralkodói közötti hosszú, konfliktusos alkufolyamat. Ennek során a kereszténység a késő ókori birodalmi kultúra részévé vált, majd a birodalom bukása után a nyugati utódállamok politikai és kulturális integrációjának egyik legerősebb szervezőerejeként működött tovább.

4.1.7. Források és bizonytalanságok

Az ókeresztény történetre vonatkozó források egyenetlenül oszlanak meg. Az elsődleges anyag magában foglalja az Újszövetség iratait, az apostoli atyák leveleit (például Antiochiai Ignác levelei, Római Kelemen első levele), a 2–3. századi apologetikus iratokat (Justinosz, Tertullianus, Órigenész műveit), a zsinati kánonokat, a pápai leveleket és a szentéletrajzokat. A keresztény üldözéseket leggyakrabban a keresztény szerzők szemszögéből ismerjük, ami a forráskritika szempontjából torzító hatású lehet. A római hatóságok kereszténye kkel kapcsolatos hivatalos iratai csak töredékesen maradtak fenn; a pogány szerzők (például Plinius, Tacitus, Celsus) beszámolói viszont fontos külső kontrollforrásnak számítanak.

A régészeti bizonyítékok – katakombák, keresztelőkápolnák, templom alapfalai, sírfeliratok, hordozható kultusztárgyak – a 3. század végétől szaporodnak, és lehetővé teszik a keresztény közösségek földrajzi terjedésének vizsgálatát. Ugyanakkor a régészet önmagában nem tudja megmondani, hogy egy adott közösségben milyen mértékben volt jelen a kereszténység, vagy hogy a hétköznapi vallásosság milyen formákat öltött. A megtértek számára vonatkozó minden számszerű becslés ezért erősen bizonytalan.

A vitatott értelmezési pontok közé tartozik a konstantini fordulat megítélése, a pápai primátus korai gyökereinek rekonstrukciója, a germán királyságok kereszténye sedésének üteme és mélysége, valamint a szerzetesség szerepe a klasszikus kultúra fennmaradásában. A modern felekezeti történetírás eltérő hangsúlyokat alkalmaz: a katolikus egyháztörténet hagyományosan a folytonosságot és a pápai autoritás korai kialakulását emeli ki, míg a kritikai protestáns és szekuláris történetírás a hatalmi érdekeket, a pluralitást és a helyi változatok önállóságát hangsúlyozza. A könyv ezeket a különbségeket nem kívánja feloldani, de igyekszik bemutatni, hogy a történelmi kép mennyire forrásfüggő.

4.1.8. Rövid összefoglaló

- A kereszténység a zsidó messiási mozgalmakból nőtt ki, és városi hálózatokon keresztül terjedt a Római Birodalomban.
- A korai közösségekben a karizmatikus vezetés fokozatosan püspöki, presbiteri és diakónusi struktúrává alakult.
- A konstantini fordulat (313) és a 4. századi császári támogatás az üldözött kisebbségből a birodalom meghatározó vallási intézményévé tette a kereszténységet.
- Róma püspökének tekintélye folyamatosan nőtt, de a pápai primátus csak évszázadok alatt, konfliktusok és viták közepette formálódott egyetemes joghatósággá.
- A szerzetesség keleti eredetű, de nyugaton – különösen a benedeki regula révén – az egyházi oktatás, a kéziratos kultúra és a vidéki térítés alapintézményévé vált.
- A barbár királyságokkal kötött szövetségek – mindenekelőtt a frank uralkodók katolikus kereszténysége – a római egyházat a nyugati utódállamok integráló tényezőjévé tették.
- A latin kereszténység egységesítő szerepe nem egy felülről irányított, egységes folyamat volt, hanem helyi liturgiák, szentkultuszok és regionális egyházi hagyományok bonyolult összjátéka.

4.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és vallási tényezők segítették elő, hogy a kereszténység a zsidó mozgalomból a Római Birodalom jelentős vallási közösségévé váljon?
2. Hasonlítsa össze a püspöki szervezet és a szerzetesség szerepét a kereszténység intézményesülésében! Melyek voltak a legfontosabb különbségek?
3. Miért tekinthető a konstantini fordulat cezúrának, és milyen viták kapcsolódnak hozzá a modern történetírásban?
4. Milyen szerepet játszottak a barbár királyságokkal kötött szövetségek a pápaság és a latin kereszténység megerősödésében?
5. Milyen forrástípusokat lehet használni az ókeresztény közösségek társadalmi összetételének vizsgálatához, és milyen korlátokkal kell számolni?

4.2. A nyugati egyházszakadás és a reformáció

A kereszténység kialakulása és intézményesülése alfejezetben bemutatott nyugati kereszténység intézményesülése nem jelentette azt, hogy a latin kereszténység egységes maradt volna. Az itt tárgyalt folyamatok két nagy törésvonalat hoztak létre: az 1054-es kelet–nyugati egyházszakadást, valamint a 16. századi nyugati reformációt és az arra adott katolikus választ. A magyar címben szereplő „nyugati egyházszakadás” kifejezés félreérthető, mert a történetírás ezt gyakran a 14–15. századi pápai kettősségre, az ún. nagy nyugati egyházszakadásra is használja. Ezért ebben az alfejezetben az 1054-es eseményt pontosabb, leíró néven kelet–nyugati egyházszakadásnak nevezem, és röviden jelzem a késő középkori pápai válságot is, mert az közvetlen előzménye a reformációnak.

A fejezet nem egyetlen „nyugati” vallástörténetet feltételez: a szakadás és a reformáció egymással versengő egyházi, teológiai és politikai intézményeket hozott létre, miközben a hétköznapi vallásosság, a helyi közösségek és a felekezeti kisebbségek tapasztalatai gyakran nem illeszkedtek a hivatalos felekezeti határokhoz. A hangsúly azon lesz, hogy a felekezeti megoszlás nem természetes adottság, hanem hosszú, erőszakkal, jogi kényszerrel és kompromisszumokkal kialakult történeti rend.

4.2.1. A kelet–nyugati egyházszakadás (1054)

A latin nyugati és a görög keleti egyház között nem 1054-ben kezdődött az eltávolodás. A **Római Birodalom** kettéosztása után a latin nyelvű nyugati és a görög nyelvű keleti területek egyházi szervezete, liturgiája és teológiai hangsúlyai fokozatosan eltértek. A nyugati egyházban a római püspök, azaz a **pápa** (latinul *papa*) primátusa erősödött; a keleti egyházban a **konstantinápolyi pátriárka** a császárral szoros kapcsolatban állt, és a helyi egyházak szinodális-konziliáris egyensúlyát hangsúlyozta.

A feszültségek jól dokumentált forrásokban követhetők: a 9. századi **phótioszi szakadás** során Photiosz konstantinápolyi pátriárka és I. Miklós pápa kölcsönösen vitatta egymás joghatóságát. A teológiai viták közül a legfontosabb a **Filioque-vita** volt: a nyugati egyház a Szentlélek származását az Atyától „és a Fiútól” (*Filioque*) is vallotta, amit a keleti teológusok egy része a hitvallás egyoldalú megváltoztatásának tekintett. Emellett liturgikus és fegyelmi különbségek is nőttek: a nyugati papságban a cölibátus általánossá vált, keleten a házas papok lehetősége fennmaradt; a kenyér használata az úrvacsorában, a böjt és a szakállviselet is eltérő gyakorlatot mutatott.

Az 1054-es esemény diplomáciai és egyházjogi konfliktusként indult. IX. Leó pápa legátusai, köztük **Humbert da Silva Candida** bíboros, Konstantinápolyba érkeztek, hogy a normannok elleni katonai szövetségről és az egyházi vitákról tárgyaljanak. A tárgyalás kudarcot vallott, és 1054. július 16-án a pápai legátusok az **Hagia Szophia** oltárára helyezték a **kiátkozási bullát**, amely **I. Kérulláriosz** konstantinápolyi pátriárkát és híveit átokkal sújtotta. Kérulláriosz válaszul zsinatot hívott össze, és a pápai legátusokat közösítette ki.

A dokumentált tény tehát a kölcsönös kiátkozás; az viszont vitatott, hogy ez mikortól jelentett intézményes, visszafordíthatatlan szakadást. A történészi konszenzus szerint 1054 inkább jelképes cezúra, nem pedig a mai ortodox és római katolikus egyházak azonnali elkülönülésének pillanata. A helyi egyházak között a kapcsolatok részben még évszázadokig fennmaradtak. A szakadást elmélyítette a **negyedik keresztes hadjárat** (1204), amikor a keresztesek Konstantinápolyt elfoglalták és kifosztották, valamint a pápai primátusról és a **Filioque**-ról szóló zsinati viták. A mai ökumenikus párbeszédben az 1054-es eseményt egyháztörténészek gyakran szimbolikus kiindulópontként kezelik, nem pedig egyetlen naphoz köthető jogi tényként.

4.2.2. A késő középkori nyugati egyház válsága és a reformáció előzményei

A 14–15. században a nyugati egyház tekintélye több válságon ment keresztül. A pápaság **Avignonba** költözött (1309–1377), majd a **nagy nyugati egyházszakadás** (1378–1417) idején két, később három rivális pápa is igényt tartott a hatalomra. A konfliktust a **konstanzi zsinat** (1414–1418) zárta le, de a válság megerősítette a **konciliarizmus** eszméjét, amely szerint az egyetemes zsinat a pápa fölött is állhat. Ezt a pápaság később elutasította, ami hosszú távon gyengítette a reform iránti bizalmat.

A reformáció előzményei nem csak intézményi válságok voltak. A **devotio moderna** néven ismert késő középkori kegyességi mozgalom a belső, személyes vallásosságot és a Krisztus-követést hangsúlyozta; **John Wycliffe** (John Wyclif) Angliában és **Husz János** (Jan Hus) Csehországban a Szentírást tekintette végső tekintélynek, és bírálta a papi hatalommal való visszaélést. Husz 1415-ben a konstanzi zsinaton máglyán halt meg, de mozgalma a cseh reformációban tovább élt. A humanizmus, különösen **Erasmus** (Desiderius Erasmus Roterodamus) bibliai filológiája, a szövegkritika eszközeivel mutatta meg, hogy a bevett latin fordítás, a **Vulgata** egyes helyeken nem pontosan adja vissza a görög vagy héber szöveget.

A technikai feltételek is megváltoztak: **Johannes Gutenberg** könyvnyomtatása (körülbelül 1450) olcsóvá tette a röpiratok és a bibliafordítások terjesztését. Ez nemcsak a reformáció, hanem a katolikus megújulás nyilvánosságát is átalakította. A 16. század elején a pápai udvar és a fejedelmi udvarok közötti pénzügyi összefonódás, a **búcsú** (indulgentia) gyakorlatának kiterjesztése és a püspöki javadalmak halmozása olyan sérelmeket keltett, amelyeket a hivatalos reformok nem kezeltek időben.

4.2.3. Luther Márton és a wittenbergi reformáció

A reformáció hagyományos kezdőpontja **1517. október 31.**, amikor **Luther Márton** (Martin Luther) ágostonos szerzetes és wittenbergi teológiaprofesszor közzétette a búcsúról szóló **95 tételét**. A tény dokumentált, de a modern történészek hangsúlyozzák, hogy Luther célja ekkor elsősorban teológiai vita volt, nem pedig új egyház alapítása. A tételek gyors terjedését a nyomtatás tette lehetővé; a szöveg latinul és hamarosan németül is keringett.

Luther teológiájának középpontjába a **megigazulás** kérdése került. Az 1520-as években vallotta, hogy a bűnös ember nem saját érdemei, hanem egyedül hit által, kegyelemből igazul meg. Ehhez társult a **sola scriptura** elve: a Szentírás az egyetlen végső tekintély. A pápai hatalmat és a zsinatok tévedhetetlenségét elutasította, a keresztséget és az úrvacsorát viszont megtartotta szentségként. Az úrvacsorában Krisztus valóságos jelenlétét vallotta, ami később éles vitához vezetett a svájci reformátorokkal.

A politikai események felgyorsultak: **X. Leó pápa** 1520-ban az **Exsurge Domine** kezdetű bullában fenyegette meg Luthert, majd 1521-ben kiátkozta. A **wormsi birodalmi gyűlés** (1521) elé idézték, ahol **V. Károly** császár jelenlétében nem vonta vissza tanait. A **wormsi ediktum** birodalmi átokkal sújtotta, de **III. Bölcs Frigyes** szász választófejedelem védelmet nyújtott neki a wartburgi várban. Ott Luther németre fordította az Újszövetséget, ami a német nyelvű bibliafordítás egyik alapjává vált.

A reformáció azonban hamarosan társadalmi és politikai mozgalommá vált. Az 1524–1525-ös **német parasztháború** résztvevőinek egy része Luther tanaira hivatkozott, de Luther elítélte a felkelést, és a fejedelmi rend helyreállítását kérte. Ez a dokumentált állásfoglalás megmutatja, hogy a reformáció nem tekinthető egyszerűen „népi” vagy „feudális” mozgalomnak: a teológiai újítás és a világi felsőbbséghez való viszony korántsem volt egységes.

A birodalmi rendi gyűlésen 1530-ban felolvasták a **Ágostai hitvallást** (*Confessio Augustana*), amely a lutheri irányzat alapvető hitvallási iratává vált. Az 1555-ös **augsburgi vallásbéke** a birodalomban a lutheri rendek számára jogi elismerést hozott, de a felekezeti határokat a **cuius regio, eius religio** elve szerint rendezte: a világi rend határozta meg alattvalói vallását. Ez nem egyéni lelkiismereti szabadság volt, hanem a rendi felekezeti hatalom elismerése; a kivándorlás jogát biztosította, de a mindennapi vallásgyakorlatot sok helyen erősen korlátozta.

4.2.4. A svájci reformáció: Zwingli és Kálvin

A reformáció svájci ága részben másként alakult. **Zwingli Ulrich** (Huldrych Zwingli) zürichi lelkész 1523-ban a városi tanács előtt nyilvános vitában védte meg a Szentíráson alapuló reformot. Zwingli radikálisabban szakított a misével és a képek tiszteletével, az úrvacsorát jelképes emlékünnepként értelmezte. Ez az **úrvacsorai vita** elválasztotta a lutheri és a svájci irányzatot: az 1529-es **marburgi kollokviumon** Luther és Zwingli nem tudtak megegyezni, így a protestáns tábor teológiailag már a kezdetektől megosztott volt.

Zwingli 1531-ben a **kappeli háborúban** esett el, a svájci reformáció súlypontja pedig **Genfbe** került. **Kálvin János** (Jean Calvin / Johannes Calvinus) 1536-ban adta ki a **Institutio**

Christianae religionis (A keresztyén vallás rendszere) első változatát, amely a református teológia legfontosabb rendszeres összefoglalása lett. Kálvin hangsúlyozta Isten szuverenitását és a **predesztinációt** (eleve elrendelés), valamint az egyházfegyelem és a presbiteri zsinati kormányzás fontosságát. Genfben a reformáció nemcsak vallási, hanem erkölcsi-városi rendteremtés is volt: a **konzisztórium** felügyelte a polgárok életvitelét, ami a református városi modell egyik jellegzetessége lett.

A kálvinizmus nemzetközi mozgalommá vált: francia **hugenották**, holland reformátusok, skót presbiteriánusok, valamint később magyarországi reformátusok és más közösségek is ezt a teológiai irányt követték. Ez a fejezet nem tárgyalhatja az egyes országok részleteit, de fontos rögzíteni, hogy a református hagyomány a nyugat-európai vallási térkép egyik meghatározó elemévé vált.

4.2.5. A radikális reformáció és az angol példa

A hivatalos egyházi reform mellett létezett a **radikális reformáció** is, amelyet a kortársak és a későbbi történetírás gyakran **anabaptizmusnak** (anabaptisták) nevez. Az anabaptisták elutasították a csecsemőkeresztséget, a hitvalló keresztséget gyakorolták, és sokan közülük a hivatalos egyháztól és a világi hatalomtól való elválasztást hirdették. Az 1534–1535-ös **münsteri felkelés** során radikális anabaptisták vették át a város irányítását, amit a katolikus és protestáns fejedelmek egyaránt levertek. Ez az esemény hosszú időre meghatározta az anabaptistákról alkotott ellenséges képet, bár a mozgalom később **Menno Simons** nyomán békés irányzatként is fennmaradt.

Az angol reformáció külön utat járt be, és a későbbi országfejezet tárgyalja részletesen. Itt elég rögzíteni, hogy VIII. Henrik 1534-es **Act of Supremacy** (Felsőbbségi törvény) politikai-egyházi szakítás volt Rómával, amelynek teológiai tartalma kezdetben nem volt egyértelműen protestáns. Az angol reformáció államvezérelt jellege, a **Book of Common Prayer** bevezetése és az Erzsébet-kori **via media** (középutas) rendezés a későbbi felekezeti konfliktusok egyik forrása lett.

4.2.6. A katolikus reform és a tridenti zsinat

A katolikus egyházban a reformáció előtt és alatt is jelentkeztek megújulási törekvések. A történetírás ezért megkülönbözteti a **katolikus reformot** (Catholic Reformation) és az **ellenreformációt** (Counter-Reformation); az első a belső lelki és intézményi megújulást, a második a protestantizmus elleni harcot hangsúlyozza. A két fogalom használata vitatott, mert a kortárs katolikus szereplők nem mindig választották szét a lelki megújulást és a hitvitát.

A **tridenti zsinat** (1545–1563) a katolikus reform legfontosabb zsinata volt. A zsinat több szakaszban ülésezett, megszakításokkal, részben a háborús helyzet miatt. Dogmatikai határozatai megerősítették a hagyomány és a Szentírás együttes tekintélyét, a szentségeket, az átlényegülést, a szentmise áldozati jellegét és a pápai tekintélyt. Ugyanakkor a zsinat elrendelte a püspöki rezidenciát, a papképzés reformját, a szemináriumok felállítását és a visszaélések felszámolását. A **Tridenti zsinat** dokumentumai elsődleges forrásként jól ismertek, de a végrehajtás országonként és egyházmegyénként igen eltérő volt.

Az intézményi megújulás fontos szereplője lett a **Jézus Társasága** (jezsuita rend), amelyet **Loyolai Szent Ignác** alapított 1540-ben. A jezsuiták iskolákat, egyetemeket és missziókat alapítottak, a katolikus uralkodók udvari gyóntatóiként pedig jelentős politikai befolyásra tettek szert. A római **Inkvizíció** (1542) és a **Tiltott Könyvek Jegyzéke** (Index librorum prohibitorum) a tanbeli ellenőrzés eszközei voltak; ezek a dokumentált intézmények a felekezeti

korszak erőszakának és cenzúrájának részét képezik, de nem azonosíthatók a katolikus közösségek egészével.

4.2.7. Vallásháborúk és a tolerancia korlátai

A reformáció és a katolikus reform nemcsak teológiai vitát, hanem felekezeti háborúkat is hozott. A konfliktusokban a vallási meggyőződés gyakran összefonódott dinasztikus, rendi és területi érdekekkel, ezért óvatosan kell kezelni a „vallásháború” kifejezést: a résztvevők nem pusztán hitükért, hanem hatalomért, adókért és joghatóságért is harcoltak.

A **francia vallásháborúk** (1562–1598) a katolikus liga, a hugenotta nemesség és a korona közötti polgárháborús időszak volt. A legikonikusabb és legtöbbet vitatott esemény az 1572. augusztusi **Szent Bertalan-éji mészárlás**, amikor Párizsban és több vidéki városban több ezer hugenottát öltek meg. Az áldozatok pontos száma nem ismert; a becslések néhány ezer és több tízezer között mozognak, a helyi és országos források eltérései miatt. A mészárlás ténye dokumentált, a felelősség pontos láncolata azonban máig történészi vita tárgya. Az 1598-as **nantes-i ediktum** IV. Henrik francia király alatt korlátozott vallásszabadságot és erődített városokat biztosított a hugenottáknak; ez türelmi rendelet volt, nem modern értelemben vett lelkiismereti szabadság, és 1685-ös **visszavonása** (fontainebleau-i ediktum) újabb üldözéshez, meneküléshez és kényszertérítéshez vezetett.

A **németalföldi felkelés** (1568–1648) részben a spanyol Habsburg-uralom elleni küzdelem, részben a kálvinista közösségek védelme volt. A konfliktus végül a holland függetlenséghez és a református egyház privilégiumához vezetett, de a katolikus kisebbség helyzete a holland köztársaságban sokáig korlátozott maradt.

A **harmincéves háború** (1618–1648) a Német-római Birodalomban és Európa több térségében pusztító háború volt. A cseh rendi felkeléssel indult, majd dinasztikus és nagyhatalmi konfliktussá szélesedett. A háború emberi és anyagi veszteségeivel kapcsolatos adatok bizonytalanok; egyes német régiókban a történészi becslések a helyi lakosság 20–40 százalékos csökkenését valószínűsítik, másutt ennél jóval kisebb volt a pusztulás. Az 1648-as **vesztfáliai béke** a birodalomban a katolikus, a lutheri és a kálvini felekezetet ismerte el, és megerősítette a rendi felekezetalakítás elvét, de a magán- és közösségi vallásgyakorlat részletszabályai továbbra is korlátozóak voltak. A béke nem „vallási toleranciát” hozott a mai értelemben, hanem a háborús felek közötti jogi kiegyezést.

A türelmi korlátok más közösségeket is sújtottak. Az Ibériai-félszigeten 1492-ben a katolikus monarchák elrendelték a zsidók kiűzését vagy megtérését, majd a muszlim lakosságot is kényszertérítés és kitelepítés érte. A **moriszkók** 1609–1614 közötti kiűzése több százezer ember életét tette tönkre; a pontos számok vitatottak. Ez a könyv későbbi ibériai fejezeteiben részletesen tárgyalja e folyamatokat, de általános vallástörténeti tanulságuk, hogy a kora újkorban a vallási homogenitás gyakran állami erőszakkal valósult meg, nem pedig meggyőzéssel.

4.2.8. Források és bizonytalanságok

Az 1054-es eseményhez elsődleges forrásként a pápai legátusok kiátkozási bullája, Kérullárioszzsinati határozata és korabeli bizánci, illetve latin krónikák állnak rendelkezésre. A reformációhoz Luther 95 tétele, az **Ágostai hitvallás**, Kálvin **Institutio**ja, a tridenti zsinati dekrétumok, a nantes-i ediktum, a vesztfáliai békeszerződések és számos helyi egyházi vizitációs jegyzőkönyv a dokumentált alap. Ugyanakkor a hétköznapi hívők vallásosságáról, a nők és a kisebbségek tapasztalatairól sokkal kevesebb közvetlen forrás maradt fenn; ezek rekonstrukciója gyakran közvetett és vitatott.

A történészi viták közül három érdemel kiemelést. Az első: az 1054-es szakadás kormeghatározása, amely a modern kutatás szerint folyamat, nem egyetlen dátum. A második: a „reformáció” és „ellenreformáció” fogalmak használata, mivel a katolikus megújulás nem egyszerűen reakció volt, hanem a reformáció előtti belső reformhagyományra is épült. A harmadik: a vallásháborúk értelmezése, ahol a régebbi szakirodalom hajlamos volt a felekezeti ellentéteket önálló okként kezelni, az újabb kutatás viszont a politikai, gazdasági és társadalmi tényezőkkel együtt elemzi őket. Az áldozatok, a menekültek és a kényszertérítések számszerű becslései minden esetben bizonytalanok, ezért azokat intervallumként és forrástípustól függően kell megadni.

4.2.9. Rövid összefoglaló

- A kelet–nyugati egyházszakadás 1054-es kölcsönös kiátkozása dokumentált esemény, de a tényleges intézményi elkülönülés hosszabb folyamat volt, amelyet 1204 és a későbbi zsinati viták mélyítettek el.
- A reformációt teológiai, intézményi, társadalmi és technikai feltételek együtt készítették elő; a 16. század elején a pápai tekintély válsága és a bibliai humanizmus felerősítette a változás igényét.
- Luther Márton a megigazulás, a *sola scriptura* és a hit általi kegyelem tanát állította középpontba; a wormsi ediktum és a birodalmi politika nyomán a reformáció egyházi és világi hatalmi kérdéssé vált.
- Zwingli és Kálvin svájci reformációja teológiailag elkülönült Luthertől; a kálvinizmus nemzetközi irányzattá vált, és a református városi modell fontos mintát adott.
- A radikális reformáció, különösen az anabaptista mozgalom, a hivatalos egyházaktól és a világi államtól való elválasztást hirdetett; az angol reformáció államvezérelt jellege külön utat jelentett.
- A tridenti zsinat és a jezsuita rend a katolikus reform legfontosabb intézményei voltak; a zsinat dogmatikai és fegyelmi határozatai megerősítették a katolikus identitást, de a végrehajtás országonként eltért.
- A 16–17. századi vallásháborúk, a Szent Bertalan-éji mészárlás, a harmincéves háború, a nantes-i ediktum visszavonása és az ibériai kiűzetések azt mutatják, hogy a kora újkori „tolerancia” legtöbbször korlátozott, politikai kompromisszum volt, nem pedig egyéni szabadságjog.

4.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Miért nem írható le az 1054-es kelet–nyugati egyházszakadás kizárólag egyetlen dátumhoz kötött eseményként? Mely dokumentumok támasztják alá a fokozatos eltávolodást?
2. Hasonlítsa össze Luther, Zwingli és Kálvin teológiáját az úrvacsora és az egyházfegyelem kérdésében! Milyen következményei voltak a köztük lévő vitáknak?
3. Miben különbözött a katolikus reform az ellenreformációtól, és miért vitatott ez a fogalmi megkülönböztetés a történetírásban?
4. Milyen jogi és gyakorlati korlátai voltak a nantes-i ediktumnak és a vesztfáliai békének a vallásszabadság szempontjából? Kire terjedt ki a türelem, és kire nem?
5. Milyen elsődleges forrásokból rekonstruálhatók a kora újkori vallási konfliktusok, és miért maradnak bizonytalanok az áldozati és menekültadatok?

4.3. Felvilágosodás, szekularizáció és a modern állam

A 18. század második felében az európai államok és a keresztény egyházak közötti viszony átalakulása új szakaszába lépett. A reformáció és a vallásháborúk korában kialakult rendi felekezeti kompromisszumokat – például a cuius regio, eius religio elvét vagy a vesztfáliai béke felekezeti rendjét – a felvilágosodás gondolkodói egyre gyakrabban nem a béke garanciájának, hanem a lelkiismereti szabadság akadályának tekintették. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan vezetett a felvilágosodás valláskritikájától az út a modern állam-egyház viszony kialakulásához, milyen mintákat teremtett a francia forradalom egyházpolitikája, hogyan szabályozták a 19. századi konkordátumok és kultúrharcok a felekezeti konfliktusokat, és milyen európai modellek jöttek létre az állam és az egyház szétválasztására vagy együttműködésére. A téma szorosan kapcsolódik az előző alfejezethez, amely a nyugati egyházszakadást és a reformációt tárgyalta, hiszen a modern szekularizáció részben a felekezeti megosztottság kezelésének új módszereként, részben a felvilágosult államfelfogás termékeként értelmezhető.

4.3.1. A felvilágosodás valláskritikája

A felvilágosodás nem volt egységes vallási mozgalom, és képviselőinek a valláshoz való viszonya messze nem csak elutasításban merült ki. Mégis, a 17. század végétől a 18. század végéig tartó időszakban a francia, angol, német és skót gondolkodók egy része olyan érveket dolgozott ki, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg a kinyilatkoztatott vallás kizárólagos igazságigényét, a felekezeti kényszer legitimitását és az egyházak politikai hatalmát.

A korai felvilágosodás egyik legnagyobb hatású alakja, **John Locke** (1632–1704) *Levelek a toleranciáról* című művében (1689) az állam és a vallási közösségek hatáskörének elválasztása mellett érvelt. Szerinte a polgári hatóság feladata kizárólag a polgári érdekek – élet, szabadság, testi épség, vagyon – védelme, a lelkek üdvössége pedig nem tartozhat az állami kényszerítés hatókörébe. Locke érvei nem a vallási közömbösségből fakadtak, hanem abból a meggyőződésből, hogy az erőszakos térítés és a felekezeti üldözés éppen a vallás erkölcsi célját rombolja le. A toleranciát azonban Locke sem terjesztette ki mindenkire: katolikusokkal és ateistákkal szemben fenntartásokkal élt, ami rámutat arra, hogy a felvilágosodáskori vallásszabadság-fogalom kezdetben korántsem azonos a mai pluralista értelmezéssel.

A francia felvilágosodás képviselői, különösen **Voltaire** (1694–1778) és a *Encyclopédie* köre, élesebb hangot ütöttek meg. Voltaire a katolikus egyház politikai hatalmát, a jezsuiták befolyását és a vallási türelmetlenséget támadta. A *Traité sur la tolérance* (1763) a vallási fanatizmus elleni röpirat, amely Jean Calas protestáns kereskedő kivégzésének ügyéből indult ki, és a vallási üldözés igazságtalanságát állította középpontba. Voltaire ugyanakkor deista maradt: hitt egy „legfelsőbb lényben”, de a kinyilatkoztatott dogmákat és a csodákat elvetette. Az őt követő francia materialisták, például **Diderot** és **d’Holbach**, ennél tovább mentek, és a vallást nem csupán intézményi, hanem elméleti szinten is bírálták. D’Holbach *A természet rendszere* (1770) című könyve a vallást emberi félelemből és tudatlanságból eredeztette, és a papi rendet a politikai elnyomás eszközének tekintette. Ezek a radikálisabb nézetek a felvilágosodás egyik, de nem egyetlen irányzatát képviselték.

A német felvilágosodás (Aufklärung) ezzel szemben gyakran a vallás és az ész összeegyeztetésére törekedett. **Gotthold Ephraim Lessing** (1729–1781) *A bölcs Náthán* (1779) című drámájában a három monoteista vallás egyenlő erkölcsi értékét hirdette a gyűrűpéldázattal, míg **Immanuel Kant** (1724–1804) *A vallás a puszta ész határain belül* (1793) című művében a vallást az erkölcsi törvény iránti tiszteletként értelmezte, és a történeti kinyilatkoztatást az ész előtti igazolásra szoruló résznek tekintette. A német protestáns teológiai felvilágosodás – például **Johann Salomo**

Semler vagy **Friedrich Schleiermacher** korai munkássága – a Bibliát történeti szövegként kezdte vizsgálni, ami megalapozta a későbbi kritikai bibliatudományt.

A felvilágosodás valláskritikájának gyakorlati következményei a 18. század második felében részben megjelentek az állami politikában. A felvilágosult abszolutizmus uralkodói – **II. József** (1780–1790) a Habsburg Monarchiában, **Nagy Frigyes** (1740–1786) Poroszországban, **I. Károly** (1759–1788) Spanyolországban és **I. József** (1750–1777) Portugáliában – a katolikus egyház kiváltságainak csökkentését, a szerzetesrendek korlátozását és a polgári türelem kiterjesztését tekintették az államhatalom erősítése eszközének. II. József 1781-es Türelmi rendelete a protestánsok és az ortodoxok számára biztosított korlátozott vallásgyakorlatot, míg a zsidókra vonatkozó rendeletek a polgári jogok fokozatos kiterjesztését célozták, noha a teljes egyenjogúsítás nem valósult meg. Ezek az intézkedések nem a mai értelemben vett szekularizációt, hanem az állami ellenőrzés erősítését és a felekezeti béke racionalizálását szolgálták, amit a kortárs egyházi szerzők gyakran az egyház szabadságának megsértéseként bíráltak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a felvilágosodás valláskritikája korántsem volt diadalmenet. A legtöbb európai állam a 18. század végén is felekezetileg meghatározott maradt: a türelmi rendeletek nem jelentették a bevett egyházak monopóliumának felszámolását, a cenzúra és a vallási rendőrség továbbra is működött. A felvilágosodás hatása azonban abban állt, hogy az állam-egyház viszony addigi, isteni jogon nyugvó igazolása megkérdőjeleződött, és a politikai legitimitás új, világi alapjai – a társadalmi szerződés, a közjó, a természetjog – elterjedtek az uralkodói udvarokban, a hivatalnoki karban és a művelt közvéleményben.

4.3.2. A francia forradalom egyházpolitikája

A francia forradalom az állam-egyház viszony történetében radikális cezúrát jelentett, mert nem csupán a katolikus egyház kiváltságait csorbította, hanem kísérletet tett a vallási intézmények állami újrarendezésére, majd átmenetileg a kereszténység nyilvános szerepének felszámolására is. Ez a folyamat nem egyetlen terv megvalósulása volt, hanem forradalmi nemzedékek egymást váltó, egymással is vitatkozó egyházpolitikáinak sorozata.

A forradalom első szakaszában, 1789–1790-ben a nemzetgyűlés a papságot mint rendet és vagyonközösséget vette célba. Az 1789. augusztusi dekrétumok a tized eltörlésével, majd 1789. november 2-án a katolikus egyház vagyonának „nemzeti javakká” nyilvánításával megszüntették az egyház gazdasági autonómiáját. A döntés hátterében az államcsőd elhárításának kényszere és az a felvilágosodáskori meggyőződés állt, hogy az egyházi vagyon köztulajdonként kezelendő. A vagyonelkobzás a papság egy részének anyagi ellehetetlenülést hozott, de egyúttal az alsópapság egyes tagjai a forradalom oldalára álltak, mivel a régi egyházi hierarchián belüli kiváltságok megszüntetését remélték.

Az 1790. július 12-én elfogadott **Papi polgári alkotmány** (Constitution civile du clergé) az egyházszervezetet a közigazgatási reformhoz igazította: a püspöki egyházmegyék számát csökkentette, a plébánosokat és püspököket választott tisztségviselőkké tette, fizetésüket állami járandósággá alakította, és elrendelte, hogy a papság esküt tegyen az alkotmányra. Az eskü kérdése mély szakadást okozott: a papság nagyjából fele – a becslések bizonytalanok – megtagadta az esküt, és „nem esküvő” (réfractaire) papokként illegalitásba vonult, míg az esküt tevő papság az állam által elismert, de a pápa által elítélt alkotmányos egyházat alkotta. **VI. Piusz pápa** 1791-ben elítélte a Papi polgári alkotmányt, ami a forradalom és a pápaság között nyílt szakításhoz vezetett. A katolikus lakosság egy része – különösen a nyugati és déli vidékeken – a hagyományos egyház mellett állt ki, ami hozzájárult a belső ellenállás és a polgárháborús jellegű konfliktusok kialakulásához, például a vendée-i felkeléshez (1793–1796).

A radikalizálódó forradalom 1793–1794-ben a **dekereszténytelenesítés** időszakát hozta el, elsősorban Párizsban és egyes városi közösségekben. A Nemzeti Konvent támogatásával forradalmi csoportok bezárták a templomokat, eltávolították a vallási jelképeket, bevezették a forradalmi naptárat, és az Értelem kultuszát hirdették. **Robespierre** 1794 tavaszán a Legfelsőbb Lény kultusza mellett lépett fel, elítélve az ateista dekereszténytelenesítést, de a kereszténység nyilvános gyakorlása ekkor már sok helyen lehetetlenné vált. Ezek az intézkedések erőszakos jellegűek voltak: a dokumentált események közé tartoznak templomrombolások, papok kivégzése és a vallásgyakorlás tilalma. A történészi értékelés vitatott abban, hogy a dekereszténytelenesítés mennyire volt alulról jövő népi mozgalom, és mennyire felülről irányított állami politika; az áldozatok számára vonatkozóan nincsenek pontos, megbízható statisztikák, csak becslések léteznek.

A forradalom egyházpolitikájának záró szakaszát a **Direktórium** (1795–1799) és a **konzulátus** (1799–1804) hozta el. A Direktórium kísérletet tett a vallási béke helyreállítására: 1795-ben dekrétum biztosította a vallásgyakorlás szabadságát, de fenntartotta az egyház vagyonának állami tulajdonát és a papság állami fizetését. **Napóleon** 1801-ben kötötte meg a pápasággal a **konkordátumot**, amely a katolikus vallást „a franciák nagy többségének vallásaként” ismerte el, de nem tette államvallássá. Az 1802-ben csatolt ún. szerves cikkelyek (articles organiques) a katolikus egyházat az állam szigorú ellenőrzése alá helyezték, a pápai bullák kihirdetését állami jóváhagyáshoz kötötték. A konkordátum a francia állam-egyház viszony alapjává vált egészen az 1905-ös szétválasztási törvényig, és mintát adott a későbbi európai konkordátumoknak.

A francia forradalom egyházpolitikájának öröksége kettős. Egyrészt megteremtette a világi állam radikális lehetőségét, amely nem csupán elválasztja, hanem aktívan korlátozza is a vallási intézményeket. Másrészt az erőszakos dekereszténytelenesítés traumája hosszú időre meghatározta a francia katolicizmus politikai önmeghatározását, és hozzájárult ahhoz, hogy a 19. századi Franciaországban a „laicitás” kérdése nem egyszerűen jogi elv, hanem politikai és kulturális törésvonal lett.

4.3.3. A konkordátumok és a kultúrharc

A 19. században az állam és a katolikus egyház közötti viszony rendezésének egyik legfontosabb eszközévé a **konkordátum** vált: kétoldalú nemzetközi szerződés, amelyet az államfő és a pápa kötött, és amely a katolikus egyház jogi helyzetét, vagyonát, oktatási szerepét és a püspöki kinevezések rendjét szabályozta. A konkordátumok nem a szétválasztást, hanem az állam és az egyház együttműködésének szerződéses keretezését jelentették, de nagyon eltérő tartalommal, attól függően, hogy az adott állam milyen hatalmi helyzetben volt a pápasággal szemben.

A napóleoni 1801-es konkordátum mintáját követte többek között az 1817-es bajor konkordátum, az 1821-es porosz konkordátum (a „circumscriptio” bulla), az 1855-ös osztrák konkordátum, valamint a Spanyolországgal és több latin-amerikai állammal kötött szerződések. Az osztrák konkordátum például jelentős jogokat adott a katolikus egyháznak az oktatásban és a házassági ügyekben, és a pápai tekintély elismerését jelezte a liberális államfelfogással szemben. Ezt a konkordátumot a liberális osztrák kormány 1870-ben, az első vatikáni zsinat pápai tévedhetetlenségi dogmája és az osztrák–magyar kiegyezés nyomán egyoldalúan felmondta, ami jól mutatja a konkordátumok politikai függését a korszellemtől.

A német nyelvterületen a 19. század második felében a **kultúrharc** (Kulturkampf) kifejezését **Rudolf Virchow** liberális politikus és orvos alkotta meg, de a küzdelmet **Otto von Bismarck** porosz miniszterelnök és német kancellár neve fémjelezte. A kultúrharc az 1871 utáni Német Birodalomban és Poroszországban zajlott, célja a katolikus egyház közéleti befolyásának visszaszorítása és a német nemzetállam egységének erősítése volt a katolikus kisebbséggel szemben. A háttérben több tényező állt: a katolikus **Centrum Párt** 1870-es megalakulása, amely a birodalommal szemben a regionális és vallási önállóságot képviselte; a pápai tévedhetetlenség 1870-es

dogmája, amelyet a liberális közvélemény a modern állammal való összeegyeztethetetlennek tartott; valamint a birodalmi egység protestáns-porosz dominanciájától való félelem a katolikus déli államokban.

A kultúrharc törvényei – például az 1872-es jezsuita törvény, amely kitiltotta a jezsuita rendet a Birodalomból; az 1873-as „májusi törvények", amelyek a papság képzését és kinevezését állami ellenőrzés alá vonták; az 1875-ös kenyértörvény, amely az engedetlen egyházmegyék állami támogatását felfüggesztette – a katolikus egyház működését súlyosan korlátozták. Sok püspököt letartóztattak vagy elmozdítottak, plébániák maradtak betöltetlenül, és a katolikus lakosság egy része a törvényekkel szembeni polgári engedetlenséget gyakorolt. A küzdelem azonban nem ért el teljes sikert: a Centrum Párt választási támogatottsága nőtt, a katolikus közösség megerősödött, és Bismarck az 1880-as évekre fokozatosan visszavonulót fújt, mert a szociáldemokrácia elleni küzdelem miatt szüksége lett a katolikusok politikai támogatására. A legtöbb kultúrharc-törvényt 1887-ig enyhítették vagy hatályon kívül helyezték.

A kultúrharc értelmezése a mai történetírásban vitatott. Egyes szerzők az állami modernizáció szükséges, bár túlzó lépéseként értékelik, mások a katolikus kisebbség egyenjogúságának megsértéseként, megint mások a német nemzetépítés felekezeti konfliktusokkal terhelt oldalát emelik ki. A „kultúrharc" kifejezés maga is a liberális oldal nyelvhasználatából származik, és a katolikus közösség akkori szóhasználatában az üldözés és a hitvédelem fogalmai domináltak. Ezért a könyv ezt a megnevezést idézőjelben vagy attribúcióval használja.

A 19. századi konkordátumok és kultúrharcok együttes következménye az volt, hogy a katolikus egyház politikai és társadalmi mozgósítási képessége megnőtt: létrejöttek katolikus pártok, egyesületek, sajtóorgánumok. Ez a „katolikus szubkultúra" a 20. század közepéig meghatározta több nyugat-európai állam politikai rendszerét, különösen Németországban, Ausztriában, Olaszországban és Spanyolországban.

4.3.4. Az állam és az egyház szétválasztásának európai modelljei

A 19–20. század fordulójára Nyugat-Európa államaiban egymástól jelentősen eltérő jogi és politikai modellek alakultak ki az állam és az egyház viszonyának rendezésére. Ezeket érdemes nem egyetlen „szekularizáció" lineáris fokaként, hanem eltérő történelmi utakként bemutatni, amelyek országonként és felekezetenként is különböztek.

A francia laicitás (laïcité) modellje a legradikálisabb szétválasztást képviseli. Az 1905. december 9-i **törvény az állam és az egyházak szétválasztásáról** kimondta, hogy a köztársaság nem ismer el, nem fizet és nem támogat semmilyen vallási felekezetet. A törvény megszüntette az 1801-es konkordátumot, állami tulajdonná nyilvánította a templomépületeket (az egyházközségek használatában hagyva), és kizárta a vallási oktatást az állami iskolák tanrendjéből. A francia modell tehát nem csupán elválasztja, hanem a közszférát vallásmentesnek nyilvánítja, ami az egyéni vallásgyakorlást a magánszférába helyezi. Ez a laicitás azonban vitatott fogalom: a 20. század második felében a muszlim bevándorlás kapcsán újraértelmezték, és a fejkendő-viták, a 2004-es és 2010-es törvények (a feltűnő vallási jelképek, illetve az arcot eltakaró ruhák tilalma) az állami semlegesség értelmezésének erőteljesen vitatott kérdéseivé váltak. A francia modell tehát nem valamiféle „tökéletes szekularizáció", hanem sajátos francia hagyomány.

A német kooperációs modell ettől eltérően az állam és a bevett egyházak partnerségére épül. Az 1919-es **weimari alkotmány** 137. cikkelye kimondta, hogy „nem létezik államegyház", de az 138–141. cikkelyek lehetővé tették, hogy az állam a vallási közösségekkel szerződéseket kössön, és a bevett egyházak (katolikus, evangélikus, zsidó) jogi személyként való elismerése mellett **egyházi adót** vethetnek ki, amelyet az állam szed be. Ez a modell az egyházi autonómiát az állami támogatással és a közéleti vallási jelenléttel kombinálja. A náci rezsim ezt a rendszert részben

felszámolta, részben instrumentalizálta, de 1949 után a nyugatnémet alaptörvény visszaállította a weimari rendelkezések alapelveit. A mai Németországban az egyházi adó rendszere, a teológiai karok állami finanszírozása és a vallási közösségeknek az oktatásban és a szociális ellátásban betöltött szerepe ezt a kooperatív szeparációt tükrözi.

A brit modell a bevett egyház (established church) elvén nyugszik, amely nem szétválasztás, hanem államegyházi berendezkedés. Angliában az **anglikán egyház** (Church of England) ma is államegyház, élén a brit uralkodóval mint „legfőbb kormányzóval" (Supreme Governor). Skóciában a **Presbiteriánus Skóciai Egyház** (Church of Scotland) nemzeti egyházi státuszt élvez, de nem államegyház abban az értelemben, hogy nincs világi feje. Walesben az anglikán egyházat 1920-ban elválasztották az államtól (disestablishment). A brit modellt a fokozatos vallási tolerancia kiterjesztése jellemezte: a katolikusok emancipációja 1829-ben, a zsidók teljes egyenjogúsítása 1858-ban, a vallási kisebbségek iskoláinak állami támogatása a 19. század végétől. Az ír kérdéssel összefüggésben azonban a brit államegyházi rendszer a protestáns fölényt testesítette meg, ami a 19–20. századi ír katolikus politikai mozgalmak egyik gyújtópontja volt.

Az olasz modell a fasizmus idején kötött **1929-es lateráni egyezmény** (Patti Lateranensi) három részből állt: a nemzetközi szerződés, amely elismerte a Vatikánvárosi Állam függetlenségét; a konkordátum, amely a katolikus vallást „az állam egyetlen vallásának" nyilvánította; és a pénzügyi egyezmény. Az olasz állam így a konkordátumos modellt követte, amelyet az 1984-es **Villa Madama-i egyezmény** felülvizsgált: megszüntette a katolikus vallás államvallási státuszát, és az állam-egyház viszonyt a kölcsönös függetlenség és szuverenitás elvére helyezte, de fenntartotta az olasz katolikus egyház kivételes jogi helyzetét és a vallásoktatás lehetőségét az állami iskolákban.

A spanyol modell hosszú ideig a katolikus nemzeti állam és az egyház szoros szövetségén alapult. A 19. századi liberális alkotmányok váltakozó konkordátumokat és néha erőszakos antiklerikalizmust hoztak, de a **Franco-rendszer** (1939–1975) a katolicizmust a rendszer egyik ideológiai pilléreként használta. Az 1953-as konkordátum a katolikus egyházat az állam hivatalos vallásává tette. Az 1978-as demokratikus alkotmány viszont a vallási semlegességet és a vallásszabadságot hirdette, ugyanakkor külön megállapodásokkal biztosította a katolikus egyház kiemelt jogait, és később a zsidó, muszlim és protestáns közösségekkel is kötött együttműködési megállapodásokat. A spanyol modell tehát a nem teljes szétválasztás és az együttműködés kombinációja, amelyet a katolikus többség történelmi öröksége alakít.

A portugál modell az 1910-es köztársasági forradalom után radikális szétválasztást hirdetett, államosította az egyházi vagyont, és betiltották a szerzetesrendeket. Az **Estado Novo** diktatúrája (1933–1974) alatt azonban 1940-es konkordátum helyreállította a katolikus egyház kiemelt szerepét, visszaadta vagyonának egy részét, és a katolikus vallást az állami oktatásba integrálta. A 2004-es revízió a vallásszabadságot és a semlegességet erősítette, de a katolikus egyház továbbra is számos kiváltságot élvez.

A svájci modell a kantonális önállóságból fakadóan rendkívül változatos. A 19. századi liberális radikalizmus Svájcban is kultúrharc-szerű konfliktusokat hozott (különösen a katolikus belső kantonok és a protestáns többségű kantonok között), de az alkotmányos fejlődés a vallásszabadságot a kantonális jogkörök keretében hagyta. Egyes kantonokban a mai napig „bevett egyházak" léteznek, amelyek kantonális támogatást kapnak, másokban a szétválasztás teljesebb. 2009-ben a svájci népszavazás elfogadta a minaretek építésének tilalmát, ami jelenkori vitát indított a vallási pluralizmus és a svájci állam viszonyáról.

Az osztrák modell a konkordátumos rendszer hosszú hagyományára épül. Az 1855-ös konkordátumot 1870-ben egyoldalúan felmondták, de 1933-ban új konkordátum jött létre, amelyet a második köztársaság is elismert. A mai Ausztriában a katolikus egyház a legnagyobb vallási közösség, és az állam a bevett vallási közösségekkel jogi szerződéseket köt; az egyházi hozzájárulás

(Kirchenbeitrag) az egyházak saját beszedésén alapul, nem állami adón, de az állam bizonyos iskolai és szociális intézményeket finanszíroz. A 2019-es osztrák alkotmánybírósági döntések és a 2020-as évek vitái az iszlám közösségek elismeréséről tovább formálják ezt a modellt.

A fenti modellek tehát azt mutatják, hogy Nyugat-Európában a „szekularizáció" nem egyetlen folyamat, hanem legalább három-négy eltérő jogi-politikai hagyomány: (1) a radikális laicitás (Franciaország), (2) a kooperatív szeparáció (Németország, Ausztria, részben Spanyolország és Olaszország), (3) a bevett egyház vagy államegyház (Egyesült Királyság, egyes skandináv és svájci kantonok), és (4) a konkordátumos látszólagos szeparáció, amely a katolikus egyház kiemelt jogait szerződésben rögzíti (Olaszország, Spanyolország, Portugália). A 20. század második felében a bevándorlás, a vallási pluralizmus és az emberi jogi normák ezeket a modelleket tovább differenciálták, de az alapvető intézményi különbségek megmaradtak.

4.3.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban elsődleges jogi és politikai forrásokra támaszkodik: törvényszövegek (a francia 1905-ös törvény, a weimari alkotmány vonatkozó cikkelyei, a lateráni egyezmény, a spanyol 1978-as alkotmány), konkordátumok szövegei, pápai dokumentumok (például az 1864-es Syllabus, az 1870-es Pastor aeternus), valamint a felvilágosodás szerzőinek nyomtatott művei. A statisztikai jellegű állítások – például az esküvő és nem esküvő papok aránya a francia forradalom idején – becsléseken alapulnak, és a források eltérő számokat adnak. A kultúrharc törvényeinek pontos szövege jól dokumentált, de az egyházüldözés gyakorlati kiterjedéséről a helyi levéltárak feldolgozottsága egyenetlen.

Vitatott értelmezési kérdések több ponton is felmerülnek. Először is, a szekularizáció okaira vonatkozóan nincs konszenzus: egyes kutatók a gazdasági modernizáció és az iparosodás szükségszerű következményének tartják, mások a politikai konfliktusokat és a nemzetépítést hangsúlyozzák, megint mások a vallási pluralizmus erősödését és a felekezeti béke iránti igényt emelik ki. Másodszor, a francia forradalom dekereszténytesítése kapcsán vita folyik arról, hogy a vidéki lakosság mennyire támogatta vagy szenvedte el az intézkedéseket; a vendée-i felkelés okai között a vallási üldözés mellett a sorozások elleni tiltakozás is szerepelt. Harmadszor, a német kultúrharc értékelése heves történészi vitát váltott ki: a „kultúrharc liberalizmusa" vagy a „katolikus védekező harc" narratívái máig erősen jelen vannak az emlékezetpolitikában. Negyedszer, a laicitás mai értelmezése Franciaországban és a német kooperációs modell fenntarthatósága a muszlim közösségekkel kapcsolatban folyamatosan változó, és a 2020-as évek kutatásai még nem alkotnak teljes képet.

Nem ismert pontosan a 18. századi vallásosság mértéke: az egyházi látogatási jegyzőkönyvek, a húsvéti áldozás statisztikái és a bírósági iratok csak részleges betekintést engednek. A dekereszténytesítés helyi erőszakcselekményeinek dokumentáltsága egyenetlen, és az áldozatok számát illetően nincs megalapozott összesítés. Hasonlóképpen, a felvilágosodás valláskritikájának hatása a „köznépre" nehezen mérhető, mivel a források leginkább a művelt elit olvasmányait és vitáit rögzítik.

4.3.6. Rövid összefoglaló

- A felvilágosodás valláskritikája nem volt egységes: a mérsékelt tolerancia-elvtől (Locke, Voltaire deizmusa) a radikális valláskritikáig (d'Holbach) és a vallás és ész összeegyeztetéséig (Kant) terjedt, és állami reformokban is testet öltött a felvilágosult abszolutizmus türelmi rendeleteiben.

- A francia forradalom (1789–1801) az egyházvagyon államosításával, a Papi polgári alkotmánnyal, a dekereszténytelenesítéssel, majd a napóleoni konkordátummal gyökeresen átalakította az állam-egyház viszonyt, és a radikális laicitás előképét teremtette meg.
- A 19. századi konkordátumok (1801, 1817, 1855 stb.) az állam és a katolikus egyház szerződéses együttműködését intézményesítették, de tartalmuk az állami hatalom erejétől és a pápaság politikai súlyától függött.
- A német kultúrharc (1871–1887) a liberális államnak a katolikus egyház közéleti befolyása elleni küzdelme volt, amely átmeneti korlátozásokkal és hosszú távú katolikus politikai mobilizációval járt.
- Az állam és egyház szétválasztásának európai modelljei alapvetően különböznek: a francia laicitás radikális közszféra-vallásmentességet hirdet, a német kooperatív szeparáció állami egyházi adóval támogat, a brit bevett egyház rendszere államegyházat tart fenn, az olasz és spanyol modell konkordátumos kiváltságokat őriz.
- A szekularizáció nem lineáris vagy szükségszerű folyamat volt, hanem országonként eltérő politikai, felekezeti és nemzetépítési konfliktusok eredménye.
- A 20. század második felében a vallási pluralizmus, a bevándorlás és az emberi jogi normák tovább formálták ezeket a modelleket, új vitákat szülve a laicitás, a vallási jelképek és az egyházi kiváltságok kérdéseiről.

4.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Locke és Voltaire valláskritikáját! Miben egyeznek, és miben térnek el a tolerancia és a kinyilatkoztatott vallás megítélésében?
2. Milyen szakaszokra osztható a francia forradalom egyházpolitikája, és melyik szakasz milyen tartós intézményi következményekkel járt?
3. Miért kötöttek az európai államok konkordátumokat a pápasággal a 19. században, és miért mondták fel némelyiket egyoldalúan?
4. Ismertesse a német kultúrharc fő törvényeit és politikai következményeit! Milyen értelmezési viták kapcsolódnak a kultúrharc megnevezéshez?
5. Melyek az állam-egyház viszony fő nyugat-európai modelljei, és hogyan viszonyulnak ezek a laicitáshoz, a kooperatív szeparációhoz és az államegyházhoz? Adjon országokra lebontott példákat!

4.4. Vallási kisebbségek és pluralizmus

A vallási kisebbségek nyugat-európai története nem egyetlen ív a sötét üldöztetéstől a modern toleranciáig, hanem régiók, felekezetek és korszakok szerint rétegzett folyamat. A Felvilágosodás, szekularizáció és a modern állam alfejezetben tárgyalt szekularizációs átalakulás a kisebbségek jogi helyzetét sem formálta egységesen: a teljes polgári egyenlőség csak fokozatosan, országonként eltérő időpontokban és eltérő feltételekkel valósult meg. Az alábbiakban a nyugat-európai vallási kisebbségek – zsidók, muszlimok, valamint a különböző keresztény felekezetekhez tartozók – helyzetének változásait mutatjuk be, kiemelve az üldözés, a tolerancia és az emancipáció közötti ingadozásokat.

4.4.1. A középkori vallási kisebbségek és jogállásuk

A késő antikvitásban a Római Birodalom városaiban számos zsidó közösség élt, amelyek a kereszténység államvallássá válása előtt jogilag saját szabályaik szerint szerveződhettek. A keresztény

császárok 4–5. századi törvényei azonban fokozatosan korlátozták a zsidók tevékenységét, megtiltották új zsinagógák építését, és polgári hivatalból kizárták őket. A kora középkorban a zsidók jogállása a germán királyságokban is egyenetlen maradt: egyes uralkodók védlevelekkel biztosították a közösségek belső autonómiáját, más esetekben kényszermegkeresztelésre és elűzésre került sor. A pápaság hivatalos tanítása szerint a zsidóknak joguk volt a saját vallásuk gyakorlásához, de alárendelt státuszban, „az örök szolgaság” jegyében – ez a felfogás a középkorban sérülékeny védettséget eredményezett, amelyet az uralkodói érdekek és a helyi indulatok gyakran felülírtak.

Az Ibériai-félszigeten az iszlám hódítás után a muszlim uralom alatt kialakult a **dhimmi** jogállás, amely a zsidók és a keresztények számára vallásgyakorlást engedett, de különadót és alárendelt jogi helyzetet írt elő. A dhimmi-rendszer nem modern értelemben vett egyenlőség, hanem hierarchikus védettség volt, amelyet a hatalomváltások és a vallási feszültségek időnként erőszakkal szakítottak meg. A muszlim közösségek a keresztény királyságokban (Kasztília, Aragónia) is jelen voltak; a reconquista előrehaladtával a muszlimok egy része keresztény fennhatóság alatt, **mudejar** (mudéjar) közösségekként élt tovább. Ezeknek a közösségeknek a helyzete a 13–15. században fokozatosan romlott, ahogy az uralkodók megerősítették a keresztény homogenitás iránti igényüket, illetve a pápaság és a koldulórendek nyomást gyakoroltak a vallási különállás felszámolására.

A keresztes mozgalmak idején a zsidó közösségek elleni erőszak súlyosbodott. 1096-ban a Rajna-vidéki városokban (Speyer, Worms, Mainz) az első keresztes hadjárat indulása után a helyi lakosság és a keresztes csapatok zsidó közösségeket támadtak meg, számos áldozatot követelve; az eseményt zsidó és keresztény krónikák egyaránt dokumentálják. Angliában 1190-ben a yorki várban ostromlott zsidó közösség tagjai tömegesen öngyilkosságot követtek el, hogy elkerüljék a megkeresztelést. A 13. századtól a zsidó közösségek kiszolgáltatottsága intézményesült: Angliából 1290-ben, Franciaországból 1306-ban, a spanyol királyságokból pedig 1391-ben hatalmas erőszakhullám kíséretében űzték el vagy kényszerítették megtérésre a zsidókat. A Német-római Birodalomban a zsidókat a császár „kamaraszolgáiként” (Kammerknechte) kezelték, ami a császári adófizetés ellenében bizonyos védelmet nyújthatott, de egyúttal kiszolgáltatta őket az uralkodó pénzügyi érdekeinek és a helyi ellenségeskedésnek.

4.4.2. A kora újkor: türelem, gettó és kiűzetés

A kora újkorban a vallási kisebbségek sorsát egyszerre alakította a dinasztikus valláspolitika, a birodalomépítés és a felekezeti határok megszilárdulása. Az Ibériai-félszigeten a katolikus monarchák 1492. évi ediktuma a Hispániai Monarchia összes zsidó lakosát elűzte, hacsak meg nem keresztelkedett. A kitűzött dokumentum elsősorban a hitehagyás megakadályozásával indokolta a döntést; a történészek becslése szerint 120 000–200 000 ember hagyhatta el a területet, de a pontos szám vitatott, mert a korabeli összeírások hiányosak. A megtértek, a **conversók** közül sokan gyanúba keveredtek, és az inkvizíció célpontjává váltak. A muszlim lakosságot előbb kényszermegkeresztelésre kötelezték, majd a **moriszkókat** 1609–1614 között a spanyol korona kitoloncolta; a becsült érintett létszám 250 000–300 000 fő közé tehető, de ennek forrásai is esetlegesek.

A reformáció nyomán a keresztény felekezetek közötti egyenlőtlenség vált a vallási kisebbségek ügyének fő meghatározójává. Az 1555-ös augsburgi vallásbéke a birodalmi rendekre bízta a felekezetválasztás jogát, a lakosságtól pedig idővel elvárták a felekezeti konformitást (a későbbi **cuius regio, eius religio** elv). Ez a modell nem tette lehetővé a valódi vallási pluralizmust, hanem a kisebbségek számára a kivándorlás, a megtérés vagy a rejtett vallásgyakorlás lehetőségeit nyitotta meg. Franciaországban a vallásháborúk (1562–1598) után IV. Henrik által kiadott nantes-i ediktum (1598) a protestáns hugenottáknak bizonyos városokban vallásgyakorlatot, katonai erődítményeket és politikai képviseletet biztosított. Ez azonban nem általános türelmi nyilatkozat volt, hanem területileg és feltételekkel megkötött kivételes engedmény; XIV. Lajos

1685-ben a fontainebleau-i ediktummal visszavonta, mire a hugenották százezrei vándoroltak ki a Németalföldre, Angliába, Svájcba és Poroszországba. Az emigráció becsült nagysága 150 000–200 000 fő, de a források szóródnak.

A zsidó közösségek a kora újkorban ismét megjelentek olyan régiókban, ahonnan korábban kiűzték őket, részben a kereskedelem és a pénzügyi szolgáltatások iránti kereslet miatt. Velencében 1516-ban a hatóságok a város egy elkülönített részét jelölték ki a zsidók számára – innen származik a **gettó** fogalma. A gettók nem csupán lakóhelyi elkülönítést jelentettek, hanem éjszakai zárlatot, mozgáskorlátozást és gazdasági tevékenységek korlátozását is. Ugyanakkor a gettókban a közösségek belső autonómiája megmaradt, és a zsidó hitélet, jogi önszerveződés, oktatás virágzott. Az udvari zsidók (Hofjuden) a 17–18. században egyes német fejedelemségekben és a Habsburg Monarchiában jelentős gazdasági szerepet kaptak, de jogállásuk személyes kegyeken alapult, nem pedig elvi egyenlőségen.

4.4.3. A felvilágosodás és az emancipáció

A 18. századi felvilágosodás a vallási toleranciát a természetjogi egyenlőség és a polgári szabadság összefüggésébe helyezte. John Locke *A vallási toleranciáról* című, 1689-ben megjelent írása a vallási meggyőződés kényszerítésének elvetését érvelte, de a katolikusok és az ateisták iránti politikai bizalmatlanság miatt még nem hirdetett teljes egyenlőséget. A tolerancia gyakorlata tehát még a felvilágosodott gondolkodóknál sem jelentett automatikusan polgári emancipációt.

A Habsburg Monarchiában II. József türelmi rendeletei (1781–1782) megszüntették a protestánsok és az ortodox keresztények vallásgyakorlatának büntetését, engedélyezték templomok építését, és mérsékelték a zsidókat sújtó foglalkozási és lakóhelyi korlátozásokat. Ezek a rendeletek a felvilágosult abszolutizmus programjának részei voltak: az uralkodó nem a vallási különbözőséget akarta megszüntetni, hanem a kisebbségekből hasznos alattvalókat kívánt nevelni. A rendeletek dokumentált tényei vitathatatlanok, de hatásuk értékelése eltérő: a protestáns–katolikus kisebbségek egy része valódi enyhülést érzékelt, míg a zsidó közösségek vezetői gyakran a fokozatos asszimiláció nyomásától tartottak.

A francia forradalom radikálisabb fejleményt hozott. Az 1789. augusztusi Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata kimondta a vallási véleménynyilvánítás szabadságát, de a gyakorlati alkalmazást viták kísérték. A zsidók polgári egyenlőségét a Nemzetgyűlés 1790-ben a dél-franciaországi szefárd, 1791-ben pedig az északkeleti askenáz közösségekre terjesztette ki. Ez a dokumentált törvényhozás a zsidókat formálisan polgárokká tette, de az egyenlőség tényleges érvényesülése a helyi közigazgatás és a társadalmi előítéletek miatt egyenetlen maradt. A forradalom egyúttal a katolikus egyházat is alárendelte az államnak: az egyházi birtokokat elkobozták, a papságtól polgári alkotmányra esküt követeltek, és számos papot üldöztek. A kisebbségek emancipációja tehát az állami szekularizációval együtt járt, amely a többségi egyházat is meggyengítette.

A 19. században az emancipáció országonként eltérő ütemben folytatódott. Az Egyesült Királyságban a katolikus emancipációs törvény (1829) feloldotta a katolikusok parlamenti és közhivatali kizárását; a zsidók polgári egyenlősége 1858-ban vált teljessé, amikor az eskü szövegéből eltávolították a keresztény formulát, lehetővé téve, hogy zsidó vallású tagja is helyet foglalhasson a parlamentben. A Német Szövetség államaiban az 1848-as forradalmak idején hirdettek egyenlőséget, de a tényleges jogi emancipációt csak a Német Birodalom 1871. évi alkotmánya biztosította; ennek ellenére a zsidók a közigazgatásban, az egyetemeken és a hadseregben továbbra is informális diszkriminációval szembesültek. Olaszországban a zsidó emancipáció a Risorgimento egyesítéseivel párhuzamosan, 1848 után fokozatosan, majd 1870-ben, Róma elfoglalásával vált teljessé. Spanyolországban és Portugáliában az emancipáció a 19. század politikai liberalizmusának gyakori megszakadásai miatt szaggatott maradt.

A protestáns–katolikus kisebbségek a 19. században szintén politikai konfliktusok forrásai voltak. A német területeken a szekularizáció és a nemzetállam-építés összekapcsolódott a felekezeti ellentétekkel. A Bismarck vezette porosz–német állam 1871–1887 között **Kulturkampf** néven ismert küzdelmet folytatott a katolikus egyház politikai befolyása ellen: iskolai felügyeleti törvények, püspökök letartóztatása, jezsuita rend kiutasítása dokumentált intézkedések voltak. Bár a Kulturkampf nem vallási kisebbséget célzott abban az értelemben, hogy a katolikusok számszerűen jelentős közösséget alkottak a birodalomban, a déli és nyugati katolikus tartományok lakói kisebbségi helyzetben érezték magukat a protestáns porosz elit uralma alatt. A katolikus párt, a Centrum Párt megerősödése a felekezeti mozgósítás tartós következménye volt.

4.4.4. Modern antiszemitizmus és a 20. századi zsidóüldözés

A 19. század végétől az emancipált zsidó közösségek új típusú, faji alapú **antiszemitizmussal** szembesültek. Ez nem vallási, hanem feltételezett biológiai-örökléstani kategóriaként kezelte a zsidókat, és a nemzeti politika ellenségképeként használta őket. A franciaországi Dreyfus-ügy (1894–1906) egy zsidó származású katonatiszt hamis vád alapján történő elítélését és rehabilitációját dokumentálta; az ügy a modern politikai antiszemitizmus nyugat-európai hatásának mérföldköve volt. A 20. század elején az antiszemita mozgalmak politikai pártokba szerveződtek, bár választási súlyuk országonként változó volt.

A nemzetiszocialista Németország 1933. évi hatalomátvétele után a zsidó közösségek jogfosztása fokozatosan, de kíméletlenül haladt előre. Az 1935. évi nürnbergi törvények megvonták a zsidóktól a birodalmi állampolgárságot, megtiltották a vegyes házasságokat, és a zsidó származást faji kritériumok szerint határozták meg. Az 1938. novemberi pogromsorozat, a Kristályéj (Kristallnacht) során a dokumentált feljegyzések szerint több száz zsinagógát gyújtottak fel, zsidó üzleteket zártak be, és mintegy 30 000 zsidó férfit vittek koncentrációs táborba. A második világháború alatt a náci rezsim és kollaboránsai a megszállt Európa zsidó lakosságának tömeges deportálását és megsemmisítését hajtották végre. A **Holocaust** ténye a levéltári dokumentumok, a szemtanúk vallomásai, a túlélők elbeszélései, a bírósági ítéletek és a tömegsírok régészeti feltárásai alapján egyértelműen bizonyított. A történészi konszenzus szerint mintegy hatmillió zsidó embert gyilkoltak meg; a pontos szám becslés, mert a háború alatti nyilvántartások hiányosak, és a szovjet hadszíntéren elkövetett tömeggyilkosságok áldozatait gyakran nem dokumentálták a haláltáborok nyilvántartásaiban. A felelősség nem a „német népet” mint egészet terheli, hanem a náci állami és pártintézményeket, a parancsnoki lánc tagjait, a végrehajtó egységeket, valamint azokat a kollaboráló hatóságokat és egyéneket, akik a deportálásokban, a feljelentésekben vagy a rablásban részt vettek.

A Holocaust utáni nyugat-európai zsidó közösségek létszáma a gyilkosságok, az emigráció és a lakóhely elvesztése miatt drámaian lecsökkent. A háború után több nyugat-európai állam ismerte el a felelősségét, bár ennek jogi és anyagi formája országonként változott. Franciaországban a Vichy-rezsim kollaborációjának emlékezete sokáig tabunak számított, és csak az 1990-es években vált nyíltan megvitatott kérdéssé. Ausztria esetében az „első áldozat” narratívája hosszú ideig elfedte a náci uralomban való részvétel mértékét; a történészi kutatások alapján ez a narratíva ma már vitatott emlékezetpolitikai konstrukció. Svájc menekültpolitikája és a háborús vagyonkezelés kérdése szintén feszültségeket okozott a 20. század végén, amikor kutatók a pénzintézetek és az állami hatóságok szerepét kezdték feltárni.

4.4.5. Muszlim jelenlét és a 20. századi vallási átalakulás

A muszlim közösségek nyugat-európai jelenléte a 20. század második felében nagyrészt a gyarmati kapcsolatok és a munkaerő-vándorlás következménye. Franciaországban az első világháború

után algériai, marokkói és tunéziai munkások érkeztek, a dekolonizációt követően pedig a muszlim bevándorlás a családegyesítések révén növekedett. Az Egyesült Királyságban az egykori dél-ázsiai gyarmatokról, főként Pakisztánból és Bangladesből érkeztek munkavállalók; Nyugat-Németországban az 1961 után kötött vendégmunkás-egyezmények keretében jelentős törökországi bevándorlás indult. A bevándorlók vallási intézményei – mecsetek, imatermek, közösségi szervezetek – fokozatosan épültek ki, a második és harmadik generáció pedig egyre gyakrabban fogalmazta meg a vallási identitás nyilvános elismerésének igényét.

A 20. század végi és 21. század eleji viták a muszlim közösségeknek a szekuláris állami keretekbe illesztéséről szólnak. Franciaországban a **laïcité** elve, amelyet az 1905-ös elválasztási törvény kodifikált, az állami intézmények vallási semlegességét írja elő; ez a gyakorlatban vitákat váltott ki a muszlim nők fejkendőjének viseléséről az iskolákban és közintézményekben. A francia törvényhozás 2004-ben betiltotta a feltűnő vallási jelképek viselését az állami iskolákban, 2010-ben pedig az arcot eltakaró fátyol nyilvános viselését – ezek dokumentált törvények, de hatásukat a közösségek és a kutatók eltérően ítélik meg. A brit modell hagyományosan a vallási csoportok jogainak elismerését és a multikulturális intézményépítést hangsúlyozta, de a 2001. évi események és a 2005. évi londoni robbantások után a biztonságpolitikai és integrációs diskurzus szigorodott. Az iszlámofóbia fogalmát egyes kutatók és civil szervezetek a muszlimokat érő előítéletek és diszkrimináció leírására használják, míg mások a fogalom pontatlanságát és politikai felhasználását bírálják – ez vitatott kategorizáció, amelyet itt attribúcióval említünk.

A 2020-as években a nyugat-európai vallási pluralizmus jogi kereteit részben nemzetközi emberi jogi normák, részben az Európai Unió Alapjogi Chartája (2000) határozza meg; a Charta 10. cikke a vallási szabadságot védi. Ugyanakkor a nemzeti joggyakorlatban a vallás és a közélet határai továbbra is vitatottak. A pontos jelenlegi felekezeti arányokra, a mecsetlátogatás gyakoriságára vagy a zsidó közösségek létszámára vonatkozó statisztikák csak ellenőrzött, friss adatfelvételekből származtathatók; e könyv lezárásáig (2026) a jelenkori adatokat a szakirodalom alapján frissíteni kell.

4.4.6. Szekularizáció, pluralizmus és a 21. századi viták

A szekularizáció fogalma a vallástudományban és a történettudományban vitatott: a klasszikus szekularizációs tézis szerint a modernizáció a vallás társadalmi jelentőségének csökkenésével jár együtt, de ez a folyamat Nyugat-Európában sem egyenletes. A vallásgyakorlás intézményes formái (istentisztelet-látogatás, egyháztagság) a második világháború után valóban csökkentek a dokumentált egyházstatisztikák szerint, ugyanakkor a vallás kulturális, identitásképző és politikai szerepe nem tűnt el. A vallási újjáéledés, a konzervatív mozgalmak megerősödése, a muszlim közösségek vallási önszerveződése és a zsidó közösségek intézményi újjáépítése mind arra utal, hogy a vallás és a modernitás viszonya összetettebb, mint a szekularizáció lineáris modellje.

A nyugat-európai államok valláspolitikai modelljei ma is eltérnek. Franciaország a szigorú laïcité, azaz az állam és az egyházak elválasztásának modelljét követi, amelyet a forradalom óta többször újraértelmeztek, és amely a 21. században a muszlim közösségekkel kapcsolatos viták középpontjába került. Németország a kooperatív modellt alkalmazza, amelyben az állam az egyházakkal és vallási közösségekkel közjogi megállapodásokat köt, és egyházi adót szed be. Az Egyesült Királyságban a jogi elválasztás hiányzik, mivel az anglikán egyház bizonyos formális államegyházi státusszal rendelkezik, de a gyakorlatban a vallási sokféleség elfogadott. Spanyolország és Portugália a katolikus egyház különleges megállapodásait őrzi, de a 20. század végi demokratikus alkotmányok a vallási egyenlőséget vallják. Svájcban a kantonális szintű egyházpolitika tartós pluralizmust eredményez, Ausztriában pedig a katolikus többség mellett a törvényesen elismert egyházak rendszere működik. Ezek a modellek nem „jobbak” vagy „rosszabbak” egymásnál, hanem eltérő történelmi alkuk és társadalmi válságok eredményei.

A mai vitákban a vallási kisebbségek helyzete összekapcsolódik a bevándorlással, a biztonságpolitikával, a gender-kérdésekkel és a nemzeti identitás meghatározásával. A populista pártok felemelkedése a 2010-es évektől részben a muszlim kisebbségekkel és a „keresztény Európa” védelmével kapcsolatos retorikára épül; ezt a jelenséget a könyv nem mint civizációs harcot, hanem mint a mai politikai küzdelmek egyik dokumentálható elemét mutatja be. A vallási pluralizmus támogatói az emberi jogi érvekre hivatkoznak, míg a korlátozó intézkedések hívei a közbiztonságra, a nők egyenlőségére vagy a szekuláris közélet védelmére. A történeti távlat ebben a vitában annyiban segít, hogy rámutat: a pluralizmus és a tolerancia soha nem volt statikus állapot, hanem folyamatosan újraalkotott kompromisszum, amelyet a jog, a társadalmi gyakorlat és a kollektív emlékezet együttesen alakít.

4.4.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapjául szolgáló elsődleges források közé tartoznak a birodalmi és királyi ediktumok, pápai bullák, városi statútumok, vallási közösségek belső feljegyzései, törvényszövegek és 20. századi periratok. A középkori és kora újkori történések rekonstrukciója gyakran krónikákra, összeírásokra és későbbi összeírásokra támaszkodik, ezért a zsidó, muszlim és protestáns közösségek létszámára, valamint az üldözések áldozatainak számára vonatkozó adatok többnyire becslések. Az 1492-es spanyolországi kiűzetés, az 1685-ös hugenotta emigráció vagy a moriszkók kitelepítésének nagysága vitatott, mert a korabeli hatóságok eltérően számolták a távozókat, és a menekültek egy része nem került be a nyilvántartásokba.

A Holocaust áldozatainak száma, jóllehet a tény maga nem vitatott, a pontos számszerűsítésben továbbra is bizonytalan. A kutatás azonban nem az esemény megtörténtét, hanem az egyes országok és közösségek veszteségeinek arányát pontosítja; ezt a különbséget a felelős tudományos diskurzus mindig fenntartja. A zsidó emancipáció 19. századi jogi anyaga jól dokumentált, de a tényleges társadalmi integráció mértékét a források szubjektív beszámolói és a helyi közigazgatási gyakorlatok miatt nehéz mérni.

A jelenkori vallási statisztikák bizonytalanok, részben a népszámlálási kategóriák országonkénti eltérése, részben a vallási hovatartozás önbevallásos jellege miatt. A muszlim közösségek létszámára vonatkozó gyakori közéleti becslések gyakran módszertani hibákat tartalmaznak; az egyedül hiteles forrást az adott ország statisztikai hivatalának vagy a vallástudományi felméréseknek az adatai jelenthetik, amelyeket a felhasználóknak ellenőrizniük kell. Az iszlámofóbia fogalma és a szekularizáció mérési módja szintén élénk tudományos vita tárgya, ezért ezeket a szöveg jelzett attribúcióval kezeli.

4.4.8. Rövid összefoglaló

- A vallási kisebbségek jogállása a késő antikvitástól kezdve a védettség és az üldöztetés váltakozásával alakult; a középkori „tolerancia” alárendelt, adott feltételekhez kötött állapot volt.
- Az Ibériai-félszigeten a muszlim uralom alatt a dhimmik védett, de alávetett helyzetben éltek; a keresztény királyságokban a zsidó és muszlim közösségek kiűzése 1492 és 1609–1614 között intézményesült, becsült áldozatszámaik bizonytalanok.
- A reformáció és a vallásháborúk nyomán a felekezeti kisebbségek sorsát a területi vallásrend (cuius regio, eius religio), a nantes-i ediktum és annak visszavonása határozta meg, ami tömeges emigrációhoz vezetett.
- A felvilágosodás elméleti toleranciaeszménye nem jelentett azonnali polgári emancipációt; a zsidók és a katolikus kisebbségek jogi egyenlősége a 18. század végétől a 19. század végéig fokozatosan, országonként eltérően valósult meg.

- A faji alapú modern antiszemitizmus a 19. század végén jelent meg; a náci Németország a zsidók teljes jogfosztását és megsemmisítését hajtotta végre. A Holocaust ténye bizonyított, az áldozatok pontos száma becslés, a felelősséget egyénekhez és intézményekhez kell kötni.
- A 20. század második felében a gyarmati örökség és a munkaerő-vándorlás nagyszámú muszlim közösséget hozott Nyugat-Európába, ami új vallási pluralizmust és integrációs vitákat indított el.
- A mai valláspolitikai modellek (francia laïcité, német kooperatív egyházügy, brit multikulturalizmus, spanyol/portugál katolikus örökség) különböző történelmi válságok és kompromisszumok eredményei, nem pedig egyetlen „nyugati" minta.
- A szekularizáció nem lineáris folyamat; a vallás közéleti szerepe ma is vitatott, és a kisebbségek helyzetéről szóló jelenkori állítások pontos statisztikai ellenőrzést igényelnek.

4.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a középkori dhimmi-jogállás a modern polgári egyenlőségtől? Milyen bizonyítékok, illetve milyen vitatott értelmezések kapcsolódnak az ibériai vallási kisebbségek történetéhez?
2. Hogyan függött össze a nantes-i ediktum kiadása és visszavonása a francia állam abszolutisztikus centralizációjával? Milyen következményei voltak a hugenotta emigrációnak?
3. Miért nem tekinthető lineárisnak a zsidók emancipációja a 18–19. századi Nyugat-Európában? Térjen ki az országonkénti időbeli eltérésekre és a jogi egyenlőség gyakorlati korlátaira.
4. Milyen dokumentált lépések vezettek a zsidók jogfosztásához 1933-tól a deportálásig? Milyen értelemben tény a Holocaust, és miért becslés az áldozatok száma?
5. Hasonlítsa össze a francia laïcité és a német kooperatív egyházügyi modellt a vallási kisebbségek kezelésében! Milyen erősségeket és feszültségeket emelnek ki a jelenkori viták?

I. rész – A Brit-szigetek

5 Britannia az ókorban és a kora középkorban

5.1. A prehisztorikus Brit-szigetek és a kelták

A Brit-szigetek őstörténete nem a későbbi Anglia, Skócia, Wales vagy Írország történetének egyszerű előzménye, hanem a kontinentális Európa régészeti kultúráinak sajátos, szigeti környezetben kibontakozó változata. A prehisztorikus időszakban – a mezolitikumtól a római hódításig – a földművelés, a fémművesség és a vaskori törzsi társadalmak kialakulása olyan folyamatokat indított el, amelyek később a szigetek nyelvi és politikai tagoltságát is meghatározták. Ugyanakkor a „kelta” múlt modern fogalma, amely a 19. századi nemzeti romantikában és a mai popkultúrában is erőteljesen jelen van, alapos forráskritikát igényel: a régészeti, nyelvészeti és klasszikus írott bizonyítékok nem egyetlen egységes „kelta népet” mutatnak, hanem egymással rokon nyelvű, de politikailag széttagolt és régészetileg is sokszínű közösségeket. Ez az alfejezet a római hódítás előtti Brit-szigeteket tárgyalja, hangsúlyozva a források természetét, a régészeti rekonstrukció bizonytalanságait és a „kelta” kategória tudományos és emlékezetpolitikai vitáit.

5.1.1. A mezolitikumtól a neolitikus átmenetig

A Brit-szigetek legkorábbi ismert emberi megtelepedése a felső paleolitikum végére és a mezolitikumra (kb. i. e. 10 000–4000) tehető, bár a jégkorszak szakaszai és a tengerszint változásai miatt a korai lelőhelyek egy része ma a La Manche és az Ír-tenger víz alatt rejtőzik. A mezolitikus közösségek vadászó-halászó-gyűjtögető életmódot folytattak, és a régészeti leletek – pattintott kőeszközök, csontszigonyok, kagylóhalmok – szezonális mozgásra, tengerparti és folyó menti táborokra utalnak. Fontos megjegyezni, hogy a „Brit-szigetek” ekkor még nem volt teljesen elszigetelt: a szárazföldi híd a kontinens felé a korai holocénben még létezett, és a mai Északi-tenger területén is lakott síkság, a régészeti irodalomban gyakran Doggerland néven emlegetett terület húzódott. A Doggerland elöntése a tengerszint emelkedésével fokozatosan elválasztotta a szigeteket a kontinenstől; ennek pontos kronológiája és a helyi lakosságra gyakorolt hatása továbbra is aktív kutatási terület, a rekonstrukciók jelentős része tenger alatti geofizikai felméréseken és feltételezéseken alapul.

A neolitikus átmenet (kb. i. e. 4000–2500) a földművelés, az állattartás, a kerámia és a letelepedett életmód megjelenését hozta. A régészeti konszenzus szerint ez a változás részben a kontinentális Európából érkező földművelő közösségek bevándorlásával, részben a helyi mezolitikus lakosság fokozatos alkalmazkodásával magyarázható; a két tényező aránya azonban vitatott. A korábbi régészeti modellek gyakran hangsúlyozták a helyi folytonosságot, míg az utóbbi évek genetikai vizsgálatai – különösen a 2010-es évek végétől publikált, nagy mintás ősi DNS-elemzések – arra utalnak, hogy a neolitikus földművelők jelentős része anatóliai és kontinentális európai származású volt, és a korábbi vadászó-gyűjtögető népesség genetikai lenyomata a későbbi időszakokban kisebb arányban mutatható ki. Ezt az értelmezést azonban óvatosan kell kezelni: a genetikai adatok nem közvetlenül azonosítanak „népeket”, és a régészeti kultúraváltás nem feltétlenül jelent teljes népességcserét. A neolitikus lelőhelyek közül kiemelkednek a hosszú halomsírok (long barrows), a kerámiaedény-leletek és a korai földműves települések nyomai, például a mai Anglia déli részén és Skócia keleti partvidékén.

A neolitikus közösségek társadalmi szerkezetéről keveset tudunk. A monumentális építkezések – a megalitikus sírok, a földsáncok és a kő- vagy faoszloppal jelölt rituális terek – jelentős munkaerő-szervezést és valamilyen közösségi vagy elit irányítást feltételeznek, de a régészeti bizonyítékok nem teszik lehetővé, hogy pontosan rekonstruáljuk a hatalmi viszonyokat. A lakosság becsült lélekszáma a késő neolitikumban a szigeteken a legóvatosabb becslések szerint néhány tízezer és néhány százezer fő között lehetett; ezek a számok azonban igen bizonytalanok, mivel a településsűrűségre és a temetkezések számára vonatkozó adatok hiányosak.

5.1.2. Neolitikus emlékhelyek és Stonehenge

A Brit-szigetek neolitikus és kora bronzkori emlékhelyei közül a leghíresebb Stonehenge (Stonehenge), a mai Wiltshire területén. A régészeti feltárások alapján az építés több fázisban, körülbelül i. e. 3000 és i. e. 2000 között zajlott. A legkorábbi fázisban földsánc és árok vette körbe a területet, majd később fa-, végül kőszerkezeteket emeltek. A kőgyűrű két fő kőtípusból áll: a nagyobb szarsen kövek (sarsen stones) helyben, a közeli Marlborough Downs környékén bányászhatók, míg a kisebb, kékes színű úgynevezett kékkövek (bluestones) a mai Wales délnyugati részéből, a Preseli-hegységből származnak. Ez utóbbiak szállítása – szárazföldi úton, folyami szállítással vagy részben tengeri úton – jelentős logisztikai teljesítményt feltételez, de a szállítás módja és útvonala továbbra is vita tárgya. A fő tengely a nyári napforduló napfelkeltéje felé tájolt, ami arra utal, hogy az építők tudatosan kapcsolták össze a rituális teret az égi jelenségekkel; a csillagászati tájolás ténye a tudományos konszenzus része.

Stonehenge funkciójáról többféle tudományos értelmezés létezik. A legelfogadottabb nézet szerint temetkezési és rituális központ volt: a környező területen számos halomsír és hamvasztásos temetkezés került elő, és a késő neolitikus emberi maradványok izotópos vizsgálatai azt mutatják, hogy a temetkezettek egy része nem helyben élte le az életét, hanem távolabbi vidékekről érkezett. Emiatt egyes kutatók Stonehenge-et regionális vagy akár szigetközi jelentőségű gyülekezőhelyként értelmezik, amely a földművelő közösségek időszakos rituális találkozóhelye lehetett. A korábbi, mára meghaladottnak tekintett „csillagászati obszervatórium” elmélet, amely bonyolult nap- és holdnaptárként magyarázta a kőszerkezetet, a mai régészeti szakirodalomban legfeljebb részlegesen, erős fenntartásokkal jelenik meg. A „druida templom” elképzelés pedig történetietlen: a druidák a vaskori forrásokban bukkannak fel, Stonehenge építésének idején a vaskori társadalom még nem alakult ki.

Stonehenge mellett a neolitikus Brit-szigetek más monumentális emlékhelyei is fontosak. Avebury (Avebury) hatalmas kőkörökkel és földsáncokkal rendelkezik, a skóciai Orkney-szigeteken található Skara Brae (Skara Brae) pedig kőből épült, rendkívül jó állapotban fennmaradt neolitikus település, amely a mindennapi élet – lakóterek, tárolók, bútorok – ritka bepillantását nyújtja. A megalitikus sírok (például a walesi és írországi udvaros sírok, az angliai hosszú halomsírok) a halottkultusz és a közösségi identitás fontos emlékei; belső elrendezésük, a folyosók és kamrák tájolása szintén csillagászati irányokhoz kötődhet, de ennek általános érvénye nem bizonyítható minden lelőhelyen.

5.1.3. A bronzkor: fémművesség, kereskedelem és társadalmi változások

A bronzkor kezdete a Brit-szigeteken hozzávetőleg i. e. 2500 és i. e. 800 közé tehető, bár a korszakhatárok régiónként eltérnek. A réz és az ón ötvözésével előállított bronz fokozatosan kiszorította a kőeszközöket, bár a kő továbbra is használatban maradt. A szigetek – különösen a mai Cornwall és Devon – gazdag ónlelőhelyei fontos szerepet játszottak a korabeli kereskedelemben; a föníciai vagy későbbi klasszikus forrásokban említett „ón-szigetek” azonosítása a Brit-szigetekkel valószínű, de a közvetlen bizonyítékok hiánya miatt óvatosságra int.

A kora bronzkor egyik legjelentősebb régészeti jelensége a harangedényes kultúra (Beaker culture) elterjedése. A harangedényes leletegyüttes – jellegzetes formájú ivóedények, íjászok mellékletei, réz- és aranytárgyak – a kontinentális Európából terjedt el a szigeteken. A genetikai kutatások egy része szerint a harangedényes időszakban jelentős népességcsere zajlott: a késő neolitikus lakosság genetikai profilját nagyrészt felváltotta a kontinentális bevándorlók által hozott génkészlet, és ez a csere a modern brit és ír populációk genetikai összetételében is tükröződik. Ezt a következtetést több, 2017–2019 között publikált tanulmány is alátámasztja, de a régészeti értelmezés továbbra is vitatott: a harangedényes „kultúra” elterjedése nem feltétlenül egységes etnikai csoport mozgását jelenti, hanem technológiai és társadalmi gyakorlatok, esetleg kisebb elitcsoportok átvételét is tükrözheti. A „harangedényes nép” kifejezés ezért a forráskritikai szakirodalomban kerülendő vagy legalábbis idézőjelbe teendő.

A bronzkorban a társadalmi egyenlőtlenségek láthatóan növekedtek. A kerek halomsírok (round barrows) alatt eltemetett halottak közül kiemelkednek a gazdag mellékletekkel – bronzfegyverekkel, arany ékszerekkel, borostyánnal – eltemetett egyének, akiket a régészet gyakran „elitként” értelmez. Ugyanakkor a mellékletes sírok csak a társadalom egy szűk részét reprezentálják, és a temetkezési szokások regionálisan is eltérőek: Írországban például a hamvasztásos temetkezés és a lápi áldozati leletek más rituális gyakorlatokra utalnak. A bronzkori fémművesség magas színvonalat ért el: az írországi aranyleletek és a dél-angliai bronztárgyak a helyi mesterek és a kontinentális hálózatok közötti kapcsolatokról tanúskodnak. A kereskedelem hálózata kiterjedt a Baltikumra (borostyán), a Földközi-tengerre és az Atlanti-óceán partvidékére; a bizonyítékok azonban gyakran közvetettek, és a cseretárgyak pontos útvonala ritkán rekonstruálható.

A késő bronzkorban (kb. i. e. 1200–800) a településszerkezet és a társadalmi szerveződés átalakult. A földvárak és a folyó menti települések megerősítése, valamint a nagyszámú fémraktárlelet arra utal, hogy a korszakban feszültségek, esetleg konfliktusok voltak. Ezt a régészeti jelenséget gyakran a kelet-mediterráneai „tengeri népek” korának válságával hozzák összefüggésbe, de az ok-okozati kapcsolat nem bizonyított, és a Brit-szigetekre gyakorolt hatás mértéke vitatott.

5.1.4. A vaskor és a „kelta” kérdés

A vaskor kezdete a Brit-szigeteken hozzávetőleg i. e. 800-ra tehető, és a római hódításig, a sziget déli részén i. sz. 43-ig, a mai Skócia és Írország területén tovább tart. A vas megmunkálása fokozatosan terjedt el, és a vaseszközök – fegyverek, mezőgazdasági szerszámok, kézműves szerszámok – szélesebb körben hozzáférhetővé tették a technológiát, mint a korábbi bronz. A vaskori táj jellegzetes elemei a földvárak (hillforts), amelyek közül néhány – például a mai Dorsetben található Maiden Castle – hatalmas területet ölelt fel, és valószínűleg lakóhelyként, raktárként és menedékként is szolgált. A földvárak sűrűsége és mérete regionálisan változott: a mai Anglia déli és középső részén nagyobb, a hegyvidéki területeken kisebb erődített települések jöttek létre.

A „kelta” kifejezés használata a Brit-szigetek vaskori lakóira nyelvészeti és kulturális kategória, nem pedig egyetlen, önmagát egységesen meghatározó etnikai csoport megnevezése. A szigeti kelta nyelvek (Insular Celtic languages) két ágra oszlanak: a briton nyelvekre (a későbbi walesi, korni, breton előzményei) és a goidel vagy gael nyelvekre (a későbbi ír, skót gael és manx előzményei). E nyelvek jelenléte a vaskorban valószínű, de a nyelvészeti bizonyítékok alapján nem dönthető el pontosan, mikor és hogyan terjedtek el. Egyes kutatók a kontinentális kelta nyelvekhez kapcsolódó bevándorlással magyarázzák a szigeti kelta nyelvek kialakulását, mások szerint a nyelvváltás fokozatos, belső folyamat is lehetett. A régészeti kultúrák és a nyelvhatárok közötti megfeleltetés általában is problematikus: a La Tène művészeti stílus – amelyet gyakran „kelta” stílusként emlegetnek – a kontinentális Európa vaskori elit kultúrájában jelent meg, és a Brit-szigeteken csak részben, regionálisan eltérő intenzitással terjedt el. A mai tudományos

álláspont szerint a „kelta” jelző a vaskori szigetekre csak megszorításokkal alkalmazható, és nem jelöl egységes népet vagy birodalmat.

A klasszikus görög és római források – például Pütheasz, Caesar, Tacitus és Sztrabón – fontos, de torzító tükröt jelentenek. Caesar a galliai háborúról szóló feljegyzéseiben a szigetek lakóit a gallokhoz hasonló „barbárokként” írja le, és a druidákról, a törzsi szervezetről, valamint a harcmodorról ad beszámolót. Ezek a leírások azonban a római hódítás ideológiai igazolását szolgálták, és sok elemet a kontinentális kelta társadalmakról általánosítottak a szigetekre. A régészeti bizonyítékok arra utalnak, hogy a britanniai vaskori társadalom sokszínűbb és változékonyabb volt, mint a klasszikus források sugallják.

5.1.5. Társadalom, gazdaság és vallás a vaskorban

A vaskori társadalom alapvetően törzsi vagy kisközösségi szerveződésű volt, bár a „törzs” (tribe) fogalma is értelmezési problémákat vet fel, mert a későbbi római közigazgatási egységek és a klasszikus forrásokban említett csoportnevek nem feltétlenül feleltethetők meg pontosan a régészeti egységeknek. A gazdaság alapja a vegyes mezőgazdaság – gabonatermesztés, állattartás –, valamint a vadászat, halászat és gyűjtögetés volt. A vasból készült ekék és szerszámok növelték a termelékenységet, és a földművelés területi kiterjedése a vaskor végére jelentősen megnőtt. A kereskedelem továbbra is fontos volt: a szigetek a kontinentális Galliával, a Földközi-tengerrel és az Atlanti-óceán partvidékével álltak kapcsolatban, amit import kerámia, boramforák, üveg- és fémtárgyak bizonyítanak.

A településszerkezet a szétszórt tanyáktól a nagyobb, erődített központokig terjedt. A késő vaskorban a mai Dél-Angliában oppidumoknak nevezett, megerősített, városias jellegű települések is kialakultak, amelyeket a római források a törzsi központokként azonosítanak. Ilyen lehetett például Camulodunum (a mai Colchester közelében) vagy Verlamion (a mai St Albans elődje). Az ilyen központok politikai szerepe azonban vitatott: lehet, hogy királyi vagy arisztokratikus székhelyek voltak, de lehet, hogy elsősorban kereskedelmi és rituális csomópontok. A pénzverés a késő vaskorban jelent meg, és a feliratos érméken feltűnő nevek – például a catuvellaunus törzs uralkodóinak nevei – arra utalnak, hogy egyes déli területeken stabil dinasztikus hatalom alakult ki a római hódítás előestéjén.

A vaskori vallásról és rituális gyakorlatokról a klasszikus források szólnak a legrészletesebben, de ezek megbízhatósága korlátozott. Caesar a druidákról (druides) ír, akiket papi és bírói szereppel ruház fel, és akiknek tanait a gallok és a britanniaiak is követték. A régészeti bizonyítékok azonban nem teszik lehetővé a druidák intézményének közvetlen azonosítását: semmilyen felirat vagy egyértelmű papi tárgy nem köthető hozzájuk. A vaskori rituális helyek közé sorolhatók a lápokban talált áldozati tárgyak – fegyverek, ékszerek, emberi maradványok –, valamint a folyókból előkerült fémedények. A lápi testek (bog bodies), amelyeket Írországban, Nagy-Britanniában és a kontinensen is találtak, gyakran erőszakos halál nyomait mutatják; egyes kutatók ezeket rituális emberáldozatokként értelmezik, mások kivégzések vagy büntető gyakorlatok nyomaiként. A konszenzus szerint a rituális erőszak előfordult ugyan, de a „kelta emberáldozat” képe, amelyet a római propaganda és a 19. századi irodalom felnagyított, nem általánosítható az egész szigetvilágra.

A nők helyzetéről a vaskori szigeteken nagyon keveset tudunk. A klasszikus források egyes megjegyzései – például a britanniai nők harcos szerepéről szóló beszámolók – inkább irodalmi toposzok, mint történeti tények. A régészeti temetkezésekben a mellékletek alapján néhány női sír gazdagnak tűnik, ami arra utalhat, hogy legalábbis egyes közösségekben a nők is részesülhettek a társadalmi presztízsből, de ez nem vonatkoztatható általánosan a teljes időszakra. A hétköznapi élet, a házimunka, a textilkészítés és a mezőgazdasági munka nemek szerinti megoszlásáról a

közvetlen források hallgatnak, és a rekonstrukciók nagyrészt analógiákra vagy későbbi időszakok adataira támaszkodnak.

5.1.6. A „kelta” mint nyelvi és kulturális kategória

A „kelta” fogalom története jól mutatja, hogyan keverednek a nyelvészeti, régészeti és modern identitáspolitikai elemek. Nyelvészeti értelemben a kelta nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád egy ágát alkotják. A kontinentális kelta nyelvek – például a gall – a klasszikus ókorban kihaltak, míg a szigeti kelta nyelvek a középkorban írásos formában is fennmaradtak: a goidel ágból az ír, a briton ágból a walesi, korni és breton. A mai kelta nyelvek beszélői – Írországban, Skóciában, Walesben, Cornwallban és Bretagne-ban – tehát valóban egy ősi nyelvcsalád folytatói, de ez nem jelenti azt, hogy a vaskori Brit-szigeteken egységes, önmagát „keltaként” azonosító nép élt volna.

A régészetben a „kelta” jelzőt sokáig a La Tène kultúrára és a vaskori elit művészeti stílusára használták. Ez a stílus a kontinentális Európa középső részén alakult ki, és a Brit-szigetekre csak bizonyos elemekben, regionálisan eltérő módon jutott el. A szigeti vaskori régészeti anyagban számos helyi sajátosság figyelhető meg, amelyeket nem lehet egyszerűen „keltaként” leírni. Ezért a mai szakirodalom egy része javasolja, hogy a „kelta” kifejezést a Brit-szigetek vaskorára csak nyelvészeti értelemben használjuk, és kerüljük a feltételezett közös „kelta identitás” visszavetítését.

A 19. században a nemzeti romantika és a kelta újjászületés (Celtic Revival) a „kelta örökséget” a modern ír, skót, walesi és breton identitás alapjává tette. Ez a mozgalom fontos kulturális és nyelvi teljesítményeket hozott, de egyúttal idealizált, olykor kitalált hagyományokat is teremtett. A „kelta” mint dicső múlt a 20. és 21. századi populáris kultúrában is jelen van, gyakran a történeti valóságtól elszakadva. A történettudomány feladata nem az, hogy elvitassa a mai közösségek önmeghatározásának jogát, hanem az, hogy megkülönböztesse a dokumentált múltat a modern identitáskonstrukciótól.

5.1.7. Források és bizonytalanságok

A prehisztorikus Brit-szigetek történetének forrásai alapvetően régészetiek: településnyomok, temetkezések, tárgyi leletek, építmények, pollen- és állatcsont-elemzések, valamint az utóbbi évtizedekben egyre fontosabbá váló izotópos és ősi DNS-vizsgálatok. Az írott források csak a vaskor legvégén, a görög és római szerzők műveiben jelennek meg, és ezek nem a sziget lakóinak saját hangját közvetítik, hanem külső, gyakran ellenséges megfigyelők beszámolóit. A korai időszakok abszolút kronológiája radiokarbon- és dendrokronológiai méréseken alapul; a neolitikum és a bronzkor esetében a dátumok gyakran több évtizedes vagy akár évszázados bizonytalansággal terheltek.

A legnagyobb bizonytalanságok a következő területeken jelentkeznek:

- **A neolitikus átmenet mechanizmusa:** a migráció és a helyi adaptáció aránya vitatott, és a genetikai adatok értelmezése sem egységes a régészeti szakirodalomban.
- **A harangedényes kultúra jelentősége:** a genetikai csere mértéke és társadalmi következményei élénk tudományos viták tárgyát képezik; a „népességcsere” kifejezés önmagában is vitatott.
- **Stonehenge és más megalitikus emlékek funkciója:** a rituális és temetkezési szerep valószínű, de a pontos rítusok, a közösségszervezés és a csillagászati ismeretek mélysége nem rekonstruálható bizonyosan.

- **A vaskori társadalom politikai szerveződése:** a törzsek, királyok és oppidumok közötti kapcsolatokat a klasszikus források torzítják, és a régészeti anyag sem ad egyértelmű képet.
- **A druidák és a vaskori vallás:** a klasszikus források leírásai nem igazolhatók régészetileg, ezért a druidák intézményének történeti rekonstrukciója nagyrészt hipotetikus.
- **A nők, a gyermekek, a rabszolgák és a szegényebb közösségek élete:** a források hallgatnak, és a rekonstrukciók gyakran általánosításokra vagy későbbi analógiákra épülnek.

Ezeket a bizonytalanságokat a tankönyv nem hallgathatja el: a prehisztorikus múlt bemutatása mindig rekonstrukció, amelyben a régészeti leletek és a tudományos modellek együttesen, de soha nem teljes bizonyossággal szólnak a múltról.

5.1.8. Rövid összefoglaló

- A Brit-szigetek prehisztorikus története a mezolitikus vadászó-gyűjtögető közösségektől a neolitikus földművelésen és a bronzkori fémművességen át a vaskori törzsi társadalmakig ível, és szoros kapcsolatban állt a kontinentális Európa régészeti kultúráival.
- A neolitikus átmenet részben bevándorlással, részben helyi alkalmazkodással zajlott; a harangedényes kultúra időszakában genetikai kutatások jelentős népességcserét jeleznek, de ennek értelmezése vitatott.
- Stonehenge és más megalitikus emlékhelyek rituális és temetkezési központok lehettek, csillagászati tájolással; a „druida templom” és a bonyolult obszervatórium elképzelések a mai tudományos konszenzus szerint nem állják meg a helyüket.
- A vaskorban a szigeteken sokszínű, törzsi szerveződésű közösségek éltek, amelyeket a klasszikus források gyakran torzítva, a római hódítás ideológiai igazolásaként mutattak be.
- A „kelta” kifejezés nyelvészeti kategória: a szigeti kelta nyelvek valóban rokonok, de ez nem jelenti egyetlen egységes „kelta nép” létezését a vaskori Brit-szigeteken.
- A druidák, a vaskori vallás és a nők társadalmi helyzete csak nagyon korlátozottan ismerhető meg; a klasszikus források és a modern mítoszok egyaránt torzíthatják a képet.
- A prehisztorikus múlt rekonstrukciója régészeti, genetikai és nyelvészeti bizonyítékokra épül, de számos alapvető kérdés – a migrációk aránya, az emlékhelyek funkciója, a társadalmi hierarchia jellege – továbbra is nyitott tudományos vita.

5.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen régészeti bizonyítékok alapján rekonstruáljuk a Brit-szigetek neolitikus átmenetét, és miért vitatott a bevándorlás és a helyi alkalmazkodás aránya?
2. Hogyan lehet forráskritikailag értékelni a klasszikus szerzők (Caesar, Tacitus) leírásait a vaskori Britannia lakóiról?
3. Mi a különbség a „kelta” mint nyelvészeti kategória és a „kelta” mint a 19. századi nemzeti identitás konstrukciója között?
4. Milyen érvek szólnak Stonehenge rituális-temetkezési funkciója mellett, és miért nem tekinthető bizonyítottnak a csillagászati obszervatórium vagy a druida templom értelmezés?
5. Miért problematikus a harangedényes kultúra genetikai vizsgálataiból közvetlenül „népességcserére” következtetni?

5.2. A római Britannia

A római Britannia a Brit-szigetek első olyan időszaka, amely már nem csupán régészeti kultúrák, hanem írott közigazgatási és katonai források alapján is vizsgálható. A provincia ugyanakkor

a Római Birodalom egyik északnyugati peremterülete maradt: a romanizált déli, délkeleti városi-villagazdasági zóna mellett Britannia jelentős része katonai megszállás alatt állt, és a hódítást követően is folyamatosan őrizni kellett a tartományt a mai Skócia és Írország irányából érkező támadásokkal szemben. Az alábbi alfejezet a római jelenlétet a Caesar-féle expedícióktól a késő római állam visszavonulásáig tekinti át, és bevezeti azokat a fogalmakat, amelyek a következő, az angolszász betelepülést tárgyaló alfejezet Az angolszász betelepülés és a királyságok megértéséhez szükségesek. A kiindulópont a vaskori törzsi társadalom, amelyet az előző alfejezet A prehisztorikus Brit-szigetek és a kelták mutatott be.

5.2.1. Caesar két expedíciója és a római kapcsolat kezdete

A római hadsereg először **Caius Iulius Caesar** galliai hadjáratai során kelt át a La Manche-csatornán. Az i. e. 55-ös első expedíció elsősorban felderítő és büntető jellegű volt: Caesar saját beszámolója, a **De bello Gallico** szerint azért indult Britanniába, mert a galliai ellenállást britanniai törzsek is támogatták. A partraszállás helyszíne vitatott; a legvalószínűbb Kent keleti partvidéke, de a pontos kikötőhelyet a régészet nem azonosította megnyugtatóan. A második, i. e. 54-es expedíció nagyobb haderővel történt, és Caesar leírása szerint több délkelet-britanniai törzs, köztük a **catuvellaunusok** (Catuvellauni) vezetője is behódolt vagy túszokat adott. Caesar állítása szerint éves adófizetést is kikényszerített, ám ennek tényleges behajtására nincs független bizonyíték, és a római hadsereg nem hagyott hátra helyőrséget. A két expedíció tehát nem hódítás, hanem katonai demonstráció és diplomáciai beavatkozás volt. A római jelenlét nélkül is fontos következménnyel járt: a délkelet-britanniai törzsek és Gallia között már korábban is létező kereskedelmi, dinasztikus és politikai kapcsolatok a római befolyási övezethez kötötték a sziget déli részét. Régészeti leletek, például itáliai borosamforák, fémtárgyak és érmék mutatják, hogy a késő vaskorban a kontinenssel folytatott csere nem csupán a római hódítás után indult meg.

5.2.2. A claudiusi hódítás és a provincia kiépülése

A tartós római hódításra **Claudius császár** idején, i. sz. 43-ban került sor. A hódítás közvetlen ürügye az a római befolyás alatt álló délkelet-britanniai törzsi politika volt, amelyben egyes klienskirályok római támogatást kértek riválisaikkal szemben. Cassius Dio későbbi, de hagyományozott elbeszélése szerint a catuvellaunus terjeszkedés veszélyeztette a római szövetséges **atrebasok** (Atrebates) helyzetét, és ez szolgáltatta a beavatkozás indokát. A hadműveletet **Aulus Plautius** vezette, és a római csapatok Kentben szálltak partra. Claudius maga is rövid időre átkelt a szigetre, hogy a győzelmet személyes katonai dicsőségként mutassa be Rómában; ez a császári legitimáció szempontjából fontos propagandaaktus volt.

A hódítás azonban nem zárult le i. sz. 43-ban. A délkeleti síkvidéki törzsek egy része gyorsan behódolt, de a mai Wales hegyvidéki közösségei, valamint a mai Észak-Anglia törzsei, mindenekelőtt a **brigantok** (Brigantes), évtizedekig ellenálltak vagy csak formálisan ismerték el Róma fennhatóságát. A római hadsereg fokozatosan, erődök láncolatán keresztül terjesztette ki az ellenőrzést. A provincia első központjának számító **Camulodunum** (a mai Colchester) közelében római veteránтelep jött létre, amely a hódítás egyik katonai és adminisztratív bázisa lett.

A tartomány közigazgatási értelemben **Britannia provincia** néven, császári provinciaként működött, élén **legatus Augusti pro praetore** rangú helytartóval. Mellette a pénzügyeket **procurator** felügyelte. A hódítás előtti törzsi területekből fokozatosan **civitas**-központokat szerveztek, amelyek a helyi arisztokrácia együttműködésére építettek. A római állam tudatosan támaszkodott a törzsi elitekre, akik latin nyelvű feliratokkal, városi tisztségekkel és római jogi formákkal fejezték ki lojalitásukat. Ez a rendszer azonban nem jelentette a korábbi törzsi

identitások azonnali felszámolását; a romanizáció sok esetben inkább a helyi elitek politikai stratégiája volt, mint a lakosság teljes kulturális asszimilációja.

5.2.3. Ellenállás, Boudica felkelése és a hódítás korlátai

A római hódítás súlyos helyi konfliktusokkal járt: földelkobzások, adóterhek, kölcsönök és a veterántelepítések feszültséget gerjesztettek. A legismertebb és legjobban dokumentált felkelés **Boudica** (vagy Boudicca) nevéhez köthető. Boudica a **icenusok** (Iceni) királyának özvegye volt. Férje, **Prasutagus** halála után a római hatóságok a törzsi vagyont és területet római fennhatóság alá vonták; Tacitus elbeszélése szerint Boudicát megkorbácsolták, lányait pedig megerőszakolták. A történetet kizárólag római szerzők, elsősorban Tacitus és később Cassius Dio beszélik el, tehát az eseményeket a római elitek perspektívájából ismerjük. A felkelés i. sz. 60/61-ben tört ki, amikor **Suetonius Paulinus** helytartó a mai Walesben, a druidák szigeti központjának számító **Mona** (a mai Anglesey) ellen hadakozott.

A felkelők elfoglalták és felégették **Camulodunumot**, **Londiniumot** (a mai London) és **Verulamiumot** (a mai St Albans közelében). A pusztítás régészetileg is kimutatható: a három településen feltárt égett rétegek és a korabeli pusztulási horizontok egybeesnek a felkelés hagyományos datálásával. Tacitus áldozatszámai – amelyek rómaiakban és szövetségeseikben több tízezer halottat említenek – retorikai túlzásnak tekinthetők, és nem független forrásból származnak. A végső csata helyszíne ismeretlen; a modern azonosítási kísérletek (például a közép-angliai Watling Street mentén) régészetileg nem bizonyítottak. A római hadsereg végül leverte a felkelést, és a megtorlás további pusztítással járt. Boudica alakját a későbbi brit nemzeti és feminista emlékezet is felhasználta, ám a római kori Boudica forrásai nem teszik lehetővé, hogy személyiségéről vagy céljairól a római elbeszéléstől független képet alkossunk.

A Boudica-felkelés rámutatott a provincia törékenységére. A római hatalom ezt követően a katonai jelenlét megerősítésével és a helyi elitekkel való kiegyezéssel próbálta stabilizálni a tartományt. Wales meghódítása az 1. század utolsó harmadában fejeződött be, de a hegyvidéki területeken a katonai felügyelet mindvégig erősebb maradt, mint a délkeleti polgári zónában.

5.2.4. A katonai határ: Wales, Észak-Britannia és a falak

Britannia katonai jellege a Római Birodalom sok más provinciájától megkülönböztette. A 2. században a szigeten rendszerint három **legio** állomásozott, mellettük nagyszámú **auxiliaris** segédcsapat. A katonaság becsült összlétszáma 40–50 ezer fő körül mozgott, ami a birodalom egyik legsűrűbb katonai megszállását jelentette a tartomány méretéhez képest; ez a szám azonban becslés, mert a légiók és segédcsapatok összetétele időben változott. A legfontosabb légiós erődök közé tartozott **Eboracum** (York), **Deva** (Chester) és **Isca Augusta** (Caerleon). A katonai jelenlét gazdasági és társadalmi hatása óriási volt: a hadsereg fogyasztóként, építtetőként és fizetőképes piacként működött, a határ menti települések pedig a katonák, kereskedők, kézművesek és a katonacsaládok soknyelvű közegévé váltak.

A római ellenőrzés északi határát a mai Észak-Anglia és Skócia között **Hadrianus császár** idején, i. sz. 122 körül kezdték kiépíteni. A **Hadrianus fala** (Vallum Aelium) a Tyne folyótól a Solway-öbölig húzódott, hossza mintegy 80 római mérföld, átszámítva körülbelül 117,5 kilométer. A kőből és egyes szakaszain gyepből emelt falhoz árkok, utak, kapuerődök, **milecastle**-ek és őrtornyok tartoztak. A fal elsődleges funkciója nem a mai értelemben vett lezárt országhatár volt, hanem a mozgás ellenőrzése, a katonai logisztika szervezése és a határátkelés szabályozása. A régészeti bizonyítékok, például a **Vindolanda**-táblák, a határ menti katonai közösség mindennapjairól adnak képet: beszámolnak élelmiszerellátásról, ruházatról, betegségekről, családi kapcsolatokról és a helyőrségek etnikailag kevert összetételéről.

Később, i. sz. 142 körül **Antoninus Pius** császár idején a római hadsereg a mai Skóciába előretolt, északabbi vonalat épített ki, az **Antoninus-falat** a Clyde és a Forth közötti földszoroson. Ezt azonban néhány évtized után feladták, és a birodalom határvonala visszatért Hadrianus falához. A mai Skócia területén a római hadsereg több hadjáratot vezetett, különösen **Iulius Agricola** helytartó idején az 1. század végén. A **Mons Graupius-i csata** (i. sz. 83 vagy 84) a római források szerint győzelem volt, de a csata helyszíne ismeretlen, és a római hadsereg nem tudta tartósan megszállni a kaledóniai területeket. A római forrásokban szereplő **kaledónok** (Caledonii) megnevezés gyűjtőfogalom volt, amely mögött több, a régészetben nehezen elkülöníthető északi közösség állt.

5.2.5. Közigazgatás, városok és a városi elit

A hódítás után Britannia városi hálózata részben a katonai táborokból, részben a törzsi központok római mintájú átalakításából nőtt ki. A városok jogállása különbözött: egyes települések **colonia** rangot kaptak, ahová római veteránokat telepítettek, mások **municipium** vagy **civitas**-központként működtek. A coloniák közé tartozott **Camulodunum**, **Lindum** (a mai Lincoln), **Glevum** (a mai Gloucester) és később **Eboracum**. A városi tér jellegzetes elemei a fórum, a bazilika, a fürdők, a templomok, a piacok és az amfiteátrumok voltak. **Londinium** nem katonai alapítású településként, hanem kereskedelmi csomópontként fejlődött, és a 2. századra a provincia legnagyobb városává vált. **Verulamium**, **Calleva Atrebatum** (Silchester) és **Viroconium Cornoviorum** (Wroxeter) szintén jelentős városi központok voltak.

A városi elit latin nyelvű feliratokon, középületek finanszírozásán és római tisztségek viselésén keresztül jelenik meg. A városi közösségek azonban a teljes lakosságnak csak kisebbségét alkották. A vidéki lakosság nagy része továbbra is mezőgazdaságból élt, és a római anyagi kultúra terjedése térben és társadalmi értelemben egyenlőtlen volt. A városok a 2. században éltek virágkorukat, de a 3. századtól több településen a kőépületek karbantartásának elmaradása, a közterek átalakulása és a rétegződések változása figyelhető meg. A régészeti értelmezés vitatja, hogy ez általános hanyatlásnak, vagy inkább a városi élet belső átalakulásának tekinthető-e.

5.2.6. Villagazdaság, bányák és kereskedelem

A római kori Britannia gazdasága elsősorban agrárjellegű volt. A déli és keleti síkvidékeken terjedtek el a **villa** típusú, gyakran oszlopcsarnokos vagy udvaros kőépületekkel rendelkező birtokközpontok. A villagazdaságok gabonatermesztéssel, állattenyésztéssel, valamint részben kézműves termeléssel foglalkoztak. A villa nem feltétlenül jelentett rabszolgatartó nagybirtokot; a mezőgazdasági munkaerő összetételére a régészeti és feliratos források csak korlátozottan világítanak rá. A rabszolgaság intézménye a római világ részeként Britanniában is jelen volt, de a rabszolgák számarányáról és munkakörülményeiről nem rendelkezünk megbízható tartományi statisztikával. A vidéki településhálózat kutatása arra is figyelmeztet, hogy a villák mellett tovább éltek kerek alaprajzú, hagyományos építésű tanyák és falusias települések; a romanizált anyagi kultúra tehát nem terjedt ki egyenletesen a vidéki lakosságra.

A bányászat a császári gazdaság fontos ágazata volt. A mai Cornwall területén már a római kor előtt is bányásztak ónt, és a római időszakban is folytatták a kitermelést. A mendipi ólom- és ezüstércek, a walesi aranylelőhelyek, a wealdi vasérc és a derbyshire-i ólombányák egyaránt szerepelnek a régészeti és feliratos forrásokban. Britannia ólomtömbjein időnként császárnévi vagy császári bélyegek találhatók, ami a kitermelés állami ellenőrzését vagy császári birtoklását jelzi. A kereskedelemben a kontinensről érkező áruk – itáliai, galliai, hispaniai amforák, **terra sigillata** kerámiák, bor, olívaolaj és halszószok – mellett a helyi kerámiaközpontok is jelentőssé

váltak. A vidéki piacok, kikötők és a katonai ellátási láncok összekapcsolódtak, így a provincia gazdasága a birodalmi hálózatokba ágyazódott.

5.2.7. A romanizáció korlátai és a vallási átalakulás

A **romanizáció** fogalma a modern történetírásban vita tárgya. A hagyományos felfogás a latin nyelv, a városi építészet, a római jog és a mediterrán életmód terjedését mérte; az újabb kutatás viszont hangsúlyozza, hogy a római kultúra átvétele nem egységes folyamat volt, hanem a helyi közösségek eltérő módon, saját identitásuk megőrzése mellett vették át a római elemeket. Britanniában a latin feliratok elsősorban a katonai és városi elitekhez kötődnek; a vidéki lakosság nyelvi viszonyairól kevés közvetlen forrás maradt. A briton nyelvek a római uralom alatt is éltek tovább, amit a helynevek, a személynevek és a későbbi kelta nyelvű hagyományok jeleznek. A törzsi és regionális identitások nem tűntek el, hanem római keretek között is újratermelődtek.

A vallás területén a római és a helyi hagyományok gyakran összeolvadtak. A gyógyító források istennőjét, **Sulist** a római **Minervával** társították, így **Aquae Sulis** (Bath) vallási központjában Sulis Minerva kultusza alakult ki. A feltárt fogadalmi táblák, köztük bosszúért könyörgő feliratok, a helyi vallásgyakorlat és a római írásbeliség találkozását mutatják. A kereszténység megjelenése a késő római korra tehető. A 314-es arles-i zsinaton részt vevő britanniai püspökökről szóló egyházi hagyomány arra utal, hogy a 4. század elején már létezett szervezett keresztény közösség, ám a részletek bizonytalanok. A későbbi hagiográfiai hagyományban szereplő **Szent Albán** vértanúsága a 3–4. századra datálható, de a történeti magja erősen vitatott, mert a róla szóló beszámolók jóval későbbi forrásokból származnak.

5.2.8. A római hatalom hanyatlása és a szász betelepülés kezdetei

A 3. században Britannia is megtapasztalta a birodalmi válságot. A provincia rövid időre a **gall birodalom** (Imperium Galliarum) része lett, amely a központi császári hatalomtól elszakadó nyugati katonai-politikai képződmény volt. A 280–290-es években **Carausius**, majd gyilkosa, **Allectus** britanniai különhatalmat épített ki, amelyet **Constantius Chlorus** i. sz. 296-ban számolt fel. A 4. században a tartományt időről időre tengeri és szárazföldi támadások érték. Az i. sz. 367-es úgynevezett **barbár összeesküvés** (barbarica conspiratio) a késő római források szerint több irányból érkező támadásokkal rengette meg a provinciát; az eseménysor rekonstrukciója bizonytalan, és a „barbár” megnevezés a római források külső ellenség-kategóriáját tükrözi. **Theodosius** (a későbbi császár apja) helyreállította a római rendet, de a katonai és gazdasági erőforrások fokozatosan szűkültek.

A 4. század végén a római haderő egy részét a kontinentális belső harcokhoz vonták el. **Magnus Maximus** i. sz. 383-ban britanniai csapatokkal indult a császári hatalom megszerzésére, és bár rövid távon nyert, a lépés tovább gyengítette a provincia védelmét. A 400-as évek elején a hadsereg és a városi elitek több bitorlót kiáltottak ki, akik közül **III. Constantinus** i. sz. 407-ben Britanniából Galliába vitte át a mozgó haderő egy részét. Ezt követően a Britanniában maradt római közösségek saját védelmükről kényszerültek gondoskodni.

A római uralom megszűnésének leghíresebb forrása az úgynevezett **Honorius-féle rescriptum**. A 6. századi bizánci szerző, **Zoszimosz** szerint i. sz. 410-ben Honorius császár levélben tudatta a britanniai városokkal, hogy maguk gondoskodjanak védelmükről. A modern kutatás egy része vitatja, hogy a levél valóban Britanniának szólt-e, mivel a szöveghagyományban szereplő *Brettania* alak a dél-itáliai *Bruttiumra* is utalhat. A kérdés forráskritikai szempontból eldöntetlen; a régészeti és pénzérem-bizonyítékok ugyanakkor arra utalnak, hogy az 5. század elején a római állami ellátás, a katonai jelenlét és a pénzforgalom fokozatosan összeomlott. A romanizált városi élet nem egyetlen évben ért véget, hanem évtizedek alatt alakult át.

A római hatalom meggyengülésével párhuzamosan a keleti és déli partvidéken germán nyelvű csoportok jelentek meg. A későbbi angolszász hagyomány, különösen **Gildas** 6. századi panasza és **Beda** 8. századi egyháztörténete szerint a briton uralkodók zsoldosként hívták be a **szászokat**, akik később fellázadtak és saját királyságokat alapítottak. Az **adventus Saxonum** (a szászok eljövetele) hagyományos dátuma 449 körül van, de ezt a modern kutatás nem tekinti pontos történeti eseménynek. A régészeti anyag az 5. században germán jellegű anyagi kultúra fokozatos, térben egyenlőtlen megjelenését mutatja; a „szász" megnevezés ráadásul gyűjtőfogalom volt, amely mögött különböző északnyugat-európai csoportok állhattak. A római Britannia és az angolszász királyságok közötti átmenet tehát nem egyszerű hódítás vagy teljes lakosságcsere, hanem összetett hatalmi, migrációs és kulturális folyamat volt, amelynek részleteit a következő alfejezet tárgyalja.

5.2.9. Források és bizonytalanságok

A római Britannia története két, egymástól nagyon különböző forrástípusra támaszkodik. Az irodalmi források közül Caesar *De bello Gallicója* az expedíciókról, Tacitus *Annalese* és *Agricolája* a hódításról, a Boudica-felkelésről és a katonai határról, Cassius Dio római története a claudiusi invázióról, Ammianus Marcellinus pedig a 4. századi eseményekről tudósít. Ezek azonban római szerzők művei, amelyek a császári politika, a katonai dicsőség és a birodalmi rend értékrendjét tükrözik; az őslakos briton perspektívát csak közvetve, erősen torzítva adják vissza. A feliratok, elsősorban katonai diplomák, építési feliratok, oltárkövek és mérföldkövek, a hivatalos római dokumentáció töredékei. A Vindolanda-táblák kivételesen értékesek, mert a mindennapi katonai levelezés és adminisztráció közvetlen nyomait őrzik. Az éremleletek, kerámiaanyag, épületmaradványok és környezettörténeti adatok a régészeti rekonstrukció alapját adják.

A fő bizonytalanságok közé tartozik Caesar partraszállásának pontos helye, a Boudica-féle végső csata helyszíne, a Mons Graupius-i csata földrajzi azonosítása és a 410-es rescriptum értelmezése. A provincia lakosságára vonatkozó, gyakran 2–3 millió körüli értékek nagyságrendi becslések, amelyek nem alapulnak római népszámlálási adatokon. A római kori rabszolgatartás mértéke, a vidéki lakosság nyelvi viszonyai és a kereszténység terjedésének üteme szintén nem mérhető pontosan a rendelkezésre álló forrásokból. A szász betelepülés kezdeteit illetően az írott hagyomány és a régészeti kronológia eltérése módszertani vitát jelent: az írott források egyes eseményeket kiemelnek, a régészet viszont hosszabb, fokozatos átalakulást jelez, és a genetikai becslések a migráció mértékéről továbbra is vitatottak.

5.2.10. Rövid összefoglaló

- Caesar i. e. 55–54. évi expedíciói katonai demonstrációk voltak, nem hódítások; Britannia tartós római megszállása i. sz. 43-ban, Claudius alatt kezdődött.
- A provincia kiépülése fokozatos és erőszakos volt; a törzsi elitek együttműködésére épülő civitas-rendszer mellett a római hatalom jelentős katonai erőt tartott fenn.
- A Boudica-felkelés i. sz. 60/61-ben dokumentáltan elpusztította Camulodunum, Londinium és Verulamium jelentős részét, de az áldozatszámok római forrásokból származnak, és túlzóak lehetnek.
- Hadrianus fala i. sz. 122 körül épült, és elsősorban a mozgás ellenőrzését szolgálta, nem modern országhatárként működött; az Antoninus-fal északabbi kísérlet volt, de rövid életű maradt.
- A gazdaság a délkeleti villagazdaságokra, bányászatra és kereskedelemre épült, míg a nyugati és északi területek katonai megszállási zónaként működtek.
- A romanizáció egyenlőtlen és korlátozott volt: a városi elitek latin kultúrája mellett a vidéki közösségek a briton nyelvet és a helyi hagyományokat is megőrizték.

- A római uralom az 5. század elején fokozatosan omlott össze; a 410-es Honorius-féle rescriptum hagyományos olvasata forráskritikailag vitatott.
- A római hatalom visszaszorulásával meginduló germán betelepülés nem egyetlen 449-es invázió, hanem régészetileg hosszabb, összetett átmenet volt.

5.2.11. Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek vannak Caesar i. e. 55–54. évi expedíciói és az i. sz. 43-ban kezdődő claudiusi hódítás célja és tartós következményei között?
2. Milyen régészeti nyomok támasztják alá a Boudica-felkelés városrombolásait, és miért nem tekinthetők a római áldozatszámok független adatnak?
3. Miért nem értelmezhető Hadrianus fala a mai országhatár fogalmával, és milyen katonai-logisztikai szerepe volt a határ menti rendszernek?
4. Milyen forrásokból következtethetünk a római Britannia gazdaságára, és miért korlátozottak az ismereteink a vidéki lakosság életéről és nyelvéről?
5. Hogyan mutatja be a modern kutatás a római uralom végét és a szász betelepülés kezdetét, és miért vitatott a 410-es rescriptum értelmezése?

5.3. Az angolszász betelepülés és a királyságok

A római Britannia katonai és közigazgatási összeomlása után a sziget nagy részén új politikai és nyelvi tér jött létre. A folyamatot a korabeli és későbbi források gyakran egyetlen „germán hódításként” ábrázolták, ám a modern régészet, a nyelvészet és a természettudományos vizsgálatok ennél összetettebb képet rajzolnak. Ez az alfejezet az 5–9. századi angolszász betelepülést, a királyságok kialakulását, a kereszténység felvételét, valamint a viking támadások és a Danelaw létrejöttét tárgyalja. A fejezet előzménye A római Britannia, amely a római uralom végét és a szub-római átmenet kezdetét mutatta be.

5.3.1. A római Britannia végétől a szub-római világig

A római Britannia katonai jelenléte a 4. század végétől fokozatosan csökkent. A forrásokban feljegyzett 410-es császári rendelkezés, amely szerint a britanniai városoknak maguknak kell gondoskodniuk védelmükről, a mai történészek szerint nem feltétlenül egy hirtelen szakítás pillanata, hanem inkább a római központi kormányzat gyakorlati kivonulásának egyik jele. A régészeti anyag azt mutatja, hogy a pénzérmék hivatalos utánpótlása a 5. század elején megszűnt, a városi középületek karbantartása hanyatlott, és a villagazdaságok egy része átalakult vagy elnéptelenedett. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a romanizált életforma mindenütt azonnal eltűnt; egyes településeken, különösen a nyugati és északi területeken, a helyi elit keresztény és római jellegű hagyományai tovább élhettek.

A 6. század elején keletkezett prédikációs jellegű irat, a **Gildas** *De excidio Britanniae* (Britannia pusztulásáról) az egyik legkorábbi elbeszélő forrás, amely megemlíti a britonok és a „szászok” közötti konfliktust. Gildas szövege azonban nem semleges történeti beszámoló, hanem moralizáló panaszirodalom: célja a briton uralkodók és a papság bűneinek ostorozása. A benne szereplő szereplők, például a hagyomány szerint a szász zsoldosokat behívó **Vortigern**, részben legendás elemekkel keverednek. A későbbi angol hagyományban megjelenő **Hengist és Horsa** vezérek alakja szintén nem tekinthető dokumentált történeti személynek, inkább a későbbi királyi családok eredetmítoszainak része. A szub-római Britanniában tehát nem egyetlen állam, hanem több,

régészetileg nehezen megragadható helyi hatalmi központ létezett, amelyek közül több a római erődökre, városokra vagy hegyvidéki településekre támaszkodott.

5.3.2. Az angolszász betelepülés: források és régészeti kép

A kontinentális északi-tengeri térségből érkező csoportokat a kora középkori latin források különböző neveken említik: **angli** (Angli), **szászok** (Saxones), **jütök** (Iutae), esetenként **frízek** (Frisii). Ezek a kategóriák nyelvi, földrajzi és politikai csoportokat jelöltek, nem pedig zárt, változatlan „népeket”. A modern nyelvészeti konszenzus szerint a Brit-szigetek keleti és déli részén kialakult óangol nyelv legközelebbi rokonai a kontinentális ófríz és az északi-tengeri germán nyelvjárások, ami arra utal, hogy a betelepülő beszélőközösségek főként a mai Északnyugat-Németország és Dánia déli részének partvidékéről származhattak.

A betelepülés időrendjére és mértékére vonatkozó adatok bizonytalanok. A hagyományos, elsősorban Beda Venerabilis és az Angolszász krónika által közvetített kép szerint a 5. század közepén, körülbelül a 440-es évektől kezdődően germán harcos csoportok érkeztek, előbb zsoldosként, majd hódítóként. A régészeti leletek azonban azt mutatják, hogy az anyagi kultúra – például az urnamezős temetkezések, a sajátos fibulák és a fából épült, napraforgó alaprajzú épületek – már a római uralom utolsó évtizedeiben is megjelenhetett Kelet-Angliában, részben a római hadsereg keretében szolgáló kontinentális elemek révén. Így a „betelepülés” legalább részben a római időszakban megindult katonai és kereskedelmi mobilitás folytatása volt, nem pedig kizárólag a 410 utáni hirtelen invázió.

A 2010-es és 2020-as évek természettudományos kutatásai – különösen az ősi DNS-vizsgálatok – arra utalnak, hogy a kora középkori Britannia keleti és középső területein jelentős kontinentális északnyugat-európai genetikai komponens mutatható ki. Ez a tudományos konszenzus irányába mutató régészeti/statisztikai becslés, de pontos arányai, időzítése és társadalmi mechanizmusa vitatott. A mai történészek többsége elveti azt a korábbi, leegyszerűsítő elképzelést, amely szerint a briton lakosságot teljesen kiirtották vagy kiszorították volna. Sokkal valószínűbb, hogy a demográfiai változás térben és időben egyenetlen volt: Kelet-Angliában, Lindseyben és Kent egyes részein erőteljesebb kontinentális jelenléttel, a nyugati és északi peremvidékeken viszont a briton nyelvű közösségek fennmaradásával. A forrásokban megőrzött helynevek, például a folyók és nagyobb városok kelta eredetű nevei, szintén arra utalnak, hogy a nyelvcsere fokozatos és részleges volt.

5.3.3. A királyságok kialakulása és a heptarchia kérdése

A 7. századra az írott forrásokban több, viszonylag nagyobb politikai egységet lehet azonosítani: **Kent**, **Sussex**, **Essex**, **Wessex**, **East Anglia**, **Mercia** és **Northumbria**. A hagyományos angol történetírás ezt a hét királyságot **heptarchiának** nevezi, ám a fogalom utólagos konstrukció, és a modern kutatás szerint félrevezető, mert a kora középkori politikai tér ennél tagoltabb és változékonyabb volt. A „heptarchia” kifejezés a 16. századi angol történetírásban honosodott meg, és egyszerű keretté egyszerűsítette a valójában több tucat kisebb királyság, al-királyság és törzsi terület alkotta hatalmi hálót. Emlékezetpolitikai szempontból fontos, hogy ezt a hetes sémát később gyakran használták az angol nemzeti egység „természetes” előképének bemutatására, ami a források közelebbi olvasása nélkül félrevezető.

A 7. században Northumbria vált az egyik legerősebb királysággá. A Bernicia és Deira összeolvadásából létrejött királyság uralkodói, például **Edwin** (ur. kb. 616–633) és utódai, **Oswald** (ur. 634–642) és **Oswiu** (ur. kb. 642–670) kiterjesztették befolyásukat a sziget jelentős részére. Beda *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Az angol nép egyháztörténete, 731) központi elbeszélő forrás, amely ezt a korszakot az angol egyetlen nép megtérésének és politikai felemelkedésének

történeteként mutatja be. Beda szándékai vallási és egyházi jellegűek voltak, ezért a királyok uralmi viszonyait gyakran az egyházi élet keretében ábrázolta; a „bretwalda” (Britannia feletti széles körű uralmat feltételező kifejezés) fogalmát is ő jegyezte fel, és ennek pontos jelentése máig vitatott.

A 8. században a középső területeken fekvő **Mercia** vált dominánssá. **Æthelbald** (ur. 716–757) és **Offa** (ur. 757–796) nevéhez olyan okleveles és éremanyag kapcsolódik, amely erős királyi adminisztrációra, kontinentális egyházi és kereskedelmi kapcsolatokra utal. Offa nevéhez fűződik az **Offa's Dyke**, egy hosszan húzódó földsánc a walesi határvidéken, amelynek katonai, ellenőrző és szimbolikus funkciója egyaránt lehetett, bár építésének pontos ideje és célja régészetileg vitatott. A merci királyok pénzt verettek, és a frank udvarral is diplomáciai kapcsolatot tartottak; egy 796-os frank levélváltás a kortárs kontinentális hatalommal való tárgyalás dokumentuma.

Wessex felemelkedése részben a 9. századra esik, amikor **Egbert** (ur. 802–839) legyőzte a merciai erőket egy 825-ös csatában, és rövid időre elismerést szerzett a déli királyságok fölött. A wessexi hegemónia azonban nem jelentett központosított angol államot: a királyok hatalma személyes hűségen, katonai kíséreten, birtokadományokon és az egyházi intézmények támogatásán alapult. A királyi udvarok vándoroltak, és a helyi hatalmasságok, az **ealdorman**-ok (területi elöljárók) jelentős önállósággal bírtak.

5.3.4. Kereszténység, írásbeliség és Beda

A kereszténység római kori jelenléte a sziget nyugati és északi peremvidékein nem szűnt meg teljesen a római uralom után, de az angolszász királyságok többsége a 6. század végén még túlnyomórészt pogány rítusokat követett. 597-ben **I. Gergely** pápa küldöttséget küldött Kentbe **Augustinus** (Ágoston) vezetésével. A misszió dokumentált ténye a pápai levelezésben és Beda későbbi elbeszélésében is megjelenik. **Æthelberht** kenti király megkeresztelkedése után Canterbury lett a déli egyházi szervezet központja, és a pápai küldetés szorosan kapcsolódott a kontinentális egyházi hierarchia kiépítéséhez.

Ezzel párhuzamosan az ír szerzetesi hagyományból kiinduló misszió északról ért el Northumbriába. **Aidan** szerzetes a 630-as években a **Lindisfarne** szigetén alapított kolostort, amely hamarosan az ír típusú szerzetesség és képzés egyik központja lett. A két keresztény hagyomány – a római és az ír – között eltérések voltak például a húsvét időpontjának számításában és a szerzetesi tonzúra formájában. Ez a konfliktus nem pusztán technikai kérdés volt, hanem az egyházi szervezet és a vallási tekintély eltérő felfogását tükrözte. A **whitbyi zsinat** 664-ben, Northumbriában a római rítus mellett döntött, amit Beda az angol egyház egységesülése felé tett lépésként ábrázolt. A döntés megerősítette a pápai központú szervezetet, de az ír szerzetesi hálózat nem tűnt el azonnal; számos közösség továbbra is működött.

A 7. század végétől az angolszász egyház iskolái – Canterbury, York, Wearmouth-Jarrow – a latin írásbeliség, a bibliai exegézis, a jogi írásbeliség és a történetírás fontos központjaivá váltak. Az egyik legnagyobb hatású szerző **Beda Venerabilis** (672/673–735), aki a Wearmouth-Jarrow kolostor szerzeteseként írta meg az angol egyháztörténetet. Műve elsődleges forrás a 7. századi királyságok politikai és vallási viszonyaira, de értelmezése szelektív: Beda saját korának vitáit, különösen az egyházi fegyelem és a világi uralkodók reformjának kérdéseit vetítette vissza a múltba. Az ő nyomán terjedt el az a gondolat, hogy a „gens Anglorum” – az angolok népe – egyetlen, Isten által vezetett közösség, ami teológiai és egyházi konstrukció volt, nem pedig a modern értelemben vett nemzeti identitás dokumentuma.

A kereszténység felvétele együtt járt az írásbeliség kiszélesedésével. Az első fennmaradt angol nyelvű törvénykönyvek – például **Æthelberht törvényei** (Kent, 7. század eleje) és **Ine wessexi király törvényei** (kb. 688–726) – a szokásjog rögzítésének korai példái. Ezek a szövegek azonban

nem modern értelemben vett törvénykönyvek, hanem a királyi hatalom által elismert ítéletek és kompozíciós tarifák gyűjteményei, amelyek a társadalmi rend és az erőszak pénzbeli megváltását szabályozták.

5.3.5. A viking kor és a Danelaw

A **viking kor** kezdetét a Brit-szigeteken hagyományosan **793**-ra teszik, amikor skandináv harcosok kifosztották a lindisfarne-i kolostort. A támadás tényét az Angolszász krónika és a későbbi angol egyházi emlékezet egyaránt dokumentálja, és a kortárs kontinentális források is megerősítik, hogy északi hajósok ebben az időben aktívan portyáztak Nyugat-Európa partvidékén. A raiding – gyors, part menti fosztogató akciók – a 9. század első felében ismétlődött, de ezek mérete és gyakorisága a forrásokban nehezen számszerűsíthető. A kolostorokhoz kötődő beszámolók természetüknél fogva a támadások sokkoló jellegét emelik ki, ezért a modern történészek óvatosan kezelik a pusztítás mértékére vonatkozó állításokat.

A 860-as évek közepétől a támadások letelepedéssel párosultak. A források által **nagy pogány seregnek** nevezett haderő 865-ben érkezett Kelet-Angliába, és néhány éven belül elfoglalta Yorkot (866/867), majd a keleti és északi királyságok nagy részét. A „nagy sereg” pontos létszáma nem ismert; a kortárs krónikák nem adnak hiteles számot, a modern becslések – amelyeket a történészek a forrástípusok és a hajókapacitás alapján óvatosan közölnek – néhány ezer harcos körüli nagyságrendet valószínűsítenek, de ez statisztikai becslés, nem dokumentált adat.

Az angol ellenállás központja a délnyugati **Wessex** lett. **Alfréd** (ur. 871–899) 878-ban az **edingtoni csatában** legyőzte a skandináv vezért, **Guthrumot**, majd megállapodást kötött vele. A szerződés és az azt követő egyezség rögzítette a hatalmi határokat, és a modern történetírás a keleti és északi, skandináv uralom alatt álló területet **Danelaw** néven emlegeti. Fontos, hogy maga a „Danelaw” kifejezés a 11. századi forrásokban jelenik meg, és elsősorban jogi, nem etnikai kategória volt: azokra a területekre utalt, ahol skandináv jellegű jogszokások érvényesültek. Nem jelölte tehát a „dánok” vagy „vikingek” zárt településterületét, és a skandináv jelenlét mértéke régiónként erősen változott. York (**Jorvik**) a 9–10. században virágzó kereskedelmi és kézműves központ volt, ahol a régészeti leletek – például a fésűművesség, az ezüstkincsek és a rúnafeliratok – skandináv kulturális hatást mutatnak, ugyanakkor a helyi lakossággal való keveredést is valószínűsítik.

Alfréd nemcsak katonai, hanem jogi és kulturális téren is megerősítette Wessexet. Kiépíttette a **burh**-nak nevezett erődített települések hálózatát, amelyek védelmet és közigazgatási központot nyújtottak a lakosságnak. Meghirdette a latin műveltség angol nyelvű fordításokkal való kiegészítését, és nevéhez kapcsolják a korai Angolszász krónika összeállításának előmozdítását is, bár a krónika fennmaradt változatai későbbi másolatokban őrződtek meg. Alfréd törvénykönyve a korábbi wessexi és kenti hagyományt ötvözte, és a királyi igazságszolgáltatás keretét erősítette.

A Danelaw létrejötte nem jelentett tartós etnikai elkülönülést. A skandináv nyelvű elit és a helyi angol nyelvű lakosság között kétnyelvűség, kevert helynévadás – például a -by, -thorpe, -thwaite végű településnevek – és jogi kölcsönhatás alakult ki. A 10. század elején a wessexi királyok, **Eadweard** (Edward the Elder) és **Æthelstan** fokozatosan kiterjesztették uralmukat a Danelaw területeire, de az alfejezet tárgyát képező időszakban a sziget még egyértelműen több hatalmi tömb között oszlott meg. A viking korszak tehát nem kizárólag pusztítás, hanem politikai átrendeződés, urbanizációs és kereskedelmi átalakulás időszaka is volt, amelynek megítélése a kortárs forrásokban és a modern emlékezetpolitikában egyaránt eltérő.

5.3.6. Az angolszász társadalom és jog a 9. századig

A korai angolszász társadalom rétegzett volt, de a rétegződés nem azonos a későbbi középkori rendi társadalommal. Az írott törvények és oklevelek alapján a szabad férfiak, a **ceorl**-ok, a nemesi származású vagy vagyoni helyzetű **thegn**-ek, a területi elöljárók, valamint a királyi udvar tagjai különíthetők el. A társadalom alján rabszolgák és félszabad státuszú személyek éltek, akiknek jogi helyzete jelentősen rosszabb volt. A nők jogi pozíciója birtokjogi és házassági ügyekben a törvénykönyvek tanúsága szerint elsősorban a gyámság és a hozomány viszonyaiban nyilvánult meg, de az özvegyek bizonyos vagyoni védelmet élvezhettek. A szövegek azonban jogi normákat rögzítenek, nem feltétlenül a mindennapi gyakorlatot.

A helyi közösségek ügyeit gyűléseken (**moot**) tárgyalták, ahol a szabad férfiak tanúskodhattak és ítéletet hozhattak. A későbbi **shire** és **hundred** intézményei részben e korai gyakorlatból fejlődtek ki, bár kialakulásuk pontos ideje vitatott: a 9. század előtti forrásokban a területi közigazgatás rendszere még nem rajzolódik ki egyértelműen. Az erőszak kezelésében a törvénykönyvek a pénzbeli jóvátételt, a **wergeld** (emberdíj) rendszerét hangsúlyozták, amely a sértett és családja számára fizetett kártérítés volt. Ez a jogi logika csökkentette a vérbosszú eszkalációját, de egyúttal rögzítette a társadalmi státusz szerinti értékkülönbségeket is: egy thegn élete magasabb értékű volt, mint egy ceorlé.

A királyi hatalom anyagi alapja a birtokadományok, a földjövedelmek, a vásárok és a kereskedelem vámjai, valamint a katonai szolgálat és a közmunkák kötelezettsége volt. A 9. századra Wessexben a burh-rendszer fenntartása összekapcsolta a helyi hadkötelezettséget a földbirtokkal, ami a későbbi angol állam katonai-pénzügyi szervezetének egyik előzményévé vált. A keresztény egyház birtokai és intézményei ugyancsak beépültek a királyi hatalom rendszerébe: a püspökök és apátok gyakran a királyi tanács tagjai voltak, és a királyi oklevelek egyházi címzettjei között jelentek meg.

5.3.7. Források és bizonytalanságok

Az angolszász betelepülés és a királyságok történetére vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusra támaszkodnak: elbeszélő forrásokra, jogi és okleveles anyagra, valamint régészeti és természettudományos adatokra. A legfontosabb elbeszélő források közé tartozik **Gildas** *De excidio Britanniae* (6. század), **Beda Venerabilis** *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (731), valamint az **Angolszász krónika** fennmaradt, 9. századi és későbbi változatai. Mindhárom forrás meghatározott vallási, politikai vagy udvari érdekeket szolgál, ezért állításaikat nem lehet kritikátlanul átvenni.

A régészeti anyag – temetők, települések, érmék, kerámia és fémművesség – lehetővé teszi a kontinentális kapcsolatok és a településhálózat változásainak vizsgálatát, de a tárgyi kultúra önmagában nem bizonyít etnikai hovatartozást, és nem teszi lehetővé a lakosságcsere pontos mértékének meghatározását. A 21. századi genetikai vizsgálatok fontos adalékot jelentenek, de ezek mintavétele, statisztikai feldolgozása és a történeti következtetések levonása tudományos vita tárgya. A vonatkozó becslések forrásonként és értelmezési keretenként különböznek; a tankönyv ezért nem közöl egyetlen számszerű arányt sem a betelepülés mértékére.

Vitás marad a „heptarchia” fogalmának használata, a „bretwalda” kifejezés jelentése, a viking seregek mérete, valamint a Danelaw politikai és jogi jellege. Emlékezetpolitikai viták övezik az angolszász korszak nemzeti szimbólumként való felhasználását is: Alfréd alakját a 19. század óta gyakran az „angol nemzet” alapítójaként ünneplik, ami a források szelektív olvasatán alapul. A kelta nyelvű britonok és az angolszász királyságok közötti viszonyt a modern kutatás nem egyszerű etnikai konfliktusként, hanem hosszú, regionálisan eltérő kölcsönhatásként értelmezi.

5.3.8. Rövid összefoglaló

- A római Britannia összeomlása után nem egységes „germán hódítás”, hanem hosszú, egyenetlen betelepülési és átalakulási folyamat zajlott, amelynek pontos mérete és mechanizmusa régészetileg és genetikailag vitatott.
- A kora középkori királyságok (Kent, Sussex, Essex, Wessex, East Anglia, Mercia, Northumbria) politikai viszonyai változékonyak voltak; a „heptarchia” utólagos, leegyszerűsítő kategória.
- A kereszténység felvétele két irányból – a római küldetés (597) és az ír misszió (Lindisfarne) – történt, és a whitbyi zsinat (664) a római rítus mellett döntött.
- Beda Venerabilis egyháztörténete alapvető forrás, de teológiai és egyházi céljai miatt értelmezései nem tekinthetők modern nemzeti történelemnek.
- A 793-tól kezdődő viking támadások a 860-as években letelepedéssé váltak; a Danelaw a skandináv uralom alatt álló, sajátos jogszokású területet jelölte, nem pedig etnikailag zárt régiót.
- Wessex, különösen Alfréd király alatt, a viking korszak politikai és katonai átrendeződésének nyertese lett, és a későbbi angol királyság magvát képezte.
- A korai angolszász társadalom jogi rétegződése, a wergeld és a helyi gyűlések rendszere a későbbi angol állam szervezeti előzményei közé tartozik, de nem azonos a modern államisággal.
- Az angolszász korszak értelmezését ma is viták kísérik, különösen a betelepülés mértéke, a heptarchia fogalma és a nemzeti alapítási mítoszok szerepe körül.

5.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból ismerjük az 5–7. századi Britannia átalakulását, és miért nem tekinthetők ezek semleges beszámolóknak?
2. Miért vitatott a „heptarchia” fogalma, és milyen források mutatnak arra, hogy a királyságok politikai tér ennél összetettebb volt?
3. Hogyan kapcsolódott a whitbyi zsinat (664) az egyházi egységesüléshez, és mi volt ebben a római és az ír hagyomány közötti vita tétje?
4. Milyen különbségek vannak a viking raiding és a Danelaw letelepedéses szakasza között, és miért nem elsősorban etnikai kategória a Danelaw?
5. Melyek voltak a wessexi túlélés és megerősödés legfontosabb katonai, jogi és kulturális elemei Alfréd király idején, és hogyan értékelhetők ezek a források fényében?

5.4. A normann hódítás előtti Anglia és a kelta peremvidék

A 9. század végére a Brit-szigetek politikai térképe alapvetően átalakult a viking támadások és betelepülés következtében. A korábbi angolszász királyságok közül több eltűnt vagy idegen uralom alá került, miközben a sziget kelta peremvidékein – a mai Skócia, Wales és Írország területén – saját, gyakran egymással is versengő királyságok és hatalmi központok működtek. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan vált Wessex a viking korszak túlélőjéből az angol királyság magjává, milyen időszakos dán uralom következett a 11. század első felében, és milyen párhuzamos politikai fejlődés ment végbe a kelta peremvidékeken. A normann hódítás (1066) előtti Brit-szigetek éppen ezért nem egyetlen „angol” vagy „kelta” egységként, hanem többféle hatalmi szerveződés együtteseként írható le. Az angolszász betelepülés és a királyságok kialakulásának folyamatát az előző alfejezet tárgyalta; itt a 9. század végétől 1066-ig követjük a politikai átalakulásokat.

5.4.1. Wessex felemelkedése és Alfréd királysága

A 9. század második felében a viking támadások jellege megváltozott: a korábbi rajtaütések helyett nagy, téli táborokból kiinduló hadjáratok indultak. Az Angolszász krónika szerint 865-ben „nagy pogány sereg" szállt partra Kelet-Angliában, és a következő években meghódította Northumbriát, Kelet-Angliát, majd Mercia jelentős részét. A királyságok közül Wessex maradt az egyetlen, amely képes volt tartósan ellenállni. Alfréd (871–899) uralkodásának első évei azonban súlyos vereségekkel kezdődtek, és 878 elején a király kénytelen volt Somerset mocsaraiba visszavonulni. Az edingtoni csata (878) – amelynek helyét a források nem pontosan azonosítják, de a mai Wiltshire térségébe valószínűsítik – Wessex győzelmét hozta a viking hadvezér, Guthrum serege felett.

Az edingtoni győzelem után a felek megállapodást kötöttek, amelyet a történetírás hagyományosan a wedmore-i békeként ismer. Guthrum felvette a keresztséget, és a vikingek visszavonultak a sziget keleti és északi részére. Ettől kezdve a krónikák és oklevelek egy **Danelaw** (Dena lagu, „a dánok törvénye") néven emlegetett területet különböztetnek meg, ahol a skandináv betelepülők szokásjoga érvényesült. A Danelaw pontos kiterjedése vitatott, és nem is volt állandó: egyes időszakokban Mercia egyes részeit is magában foglalta, máskor a Wessex és Mercia közötti határzóna volt. A régészeti leletek – skandináv stílusú ékszerek, helynevek, temetkezések – arra utalnak, hogy a betelepülés nemcsak harcosokból állt, hanem földművesek és kézművesek is érkeztek, de a skandináv népesség arányát a modern kutatás nem tudja pontosan meghatározni. Az, hogy a Danelaw jogi vagy etnikai értelemben mennyire volt „dán", élénk tudományos vita tárgya; a helynevek (például a -by, -thorpe végződésű településnevek) mindenesetre jelentős skandináv hatást jeleznek.

Alfréd uralkodását nemcsak katonai sikerei, hanem államszervező reformjai is meghatározták. A Wessex területén kiépített **burh** hálózat (erődített települések) a védelem és a helyi közigazgatás alapjává vált: a krónikák és a későbbi oklevelek szerint minden erődített helyhez meghatározott számú katonai szolgálatra kötelezett birtokos tartozott. A burh-rendszer pontos működését a források alapján csak részben lehet rekonstruálni, de az angolszász kori földbirtok-struktúra és a későbbi **shire**-rendszer (megyék) kialakulásában fontos szerepet játszott. Alfréd a törvényhozásban is aktív volt: törvénykönyve a korábbi angolszász és bibliai hagyományokra hivatkozva próbálta egységesíteni a joggyakorlatot. Emellett támogatta az oktatást és a latin művek angol nyelvre fordítását; a hozzá kapcsolt fordítási program pontos mértéke azonban a modern kutatásban vitatott, mert a neki tulajdonított szövegek egy része későbbi királyi udvarokban is keletkezhetett.

5.4.2. A dán uralom és az angolszász restauráció

Alfréd utódai folytatták a terjeszkedést a Danelaw rovására. Idősebb Eduárd (899–924) és nővére, Æthelflæd merciai úrnő együttesen visszafoglalta a keleti országrészeket, és erősítette a burh-rendszert. Æthelstan (924–939) uralkodása alatt vált az angol királyság először a mai Anglia szinte egészére kiterjedő hatalommá. A brunanburhi csata (937) – amelynek helyszínét a mai napig nem sikerült meggyőzően azonosítani, így a források és a helytörténeti hagyományok eltérnek – az angolszász és skandináv-northumbriai szövetség fölötti győzelemként vonult be a krónikákba. Æthelstan pénzein és oklevelein már a „rex Anglorum" (az angolok királya) vagy a „rex totius Britanniae" (egész Britannia királya) címek is megjelentek; ez azonban nem mai értelemben vett nemzeti monarchia, hanem a korabeli hatalmi reprezentáció része volt.

A 10. század közepén Edgar (959–975) uralkodása alatt az angol királyság viszonylagos békét és egyházi reformot élt meg: a bencés szerzetesi mozgalom támogatása, a püspöki székek megerősítése és a koronázási szertartás fejlődése egyaránt a királyi hatalom szakrális jellegét

erősítette. Edgar halála után azonban trónviszályok és újabb viking támadások követték egymást. Æthelred (978–1016) – aki a későbbi történeti emlékezetben a „Tanácstalan” (Unready, az óangol unræd, „rossz tanács” félreértelmezésén alapuló melléknév) ragadványnevet kapta – uralkodása alatt a skandináv támadások felerősödtek. Az angol udvar többször is nagy összegű adót fizetett a támadóknak; ezt a források **danegeld** néven említik. A danegeld tényleges gazdasági terhe és a fizetés gyakorlata a kutatásban vitatott: egyes történészek óriási ezüstkiáramlásként értelmezik, mások hangsúlyozzák, hogy az összegek nagy része később, adóztatáson keresztül visszaáramlott a királyi kincstárba.

1002-ben Æthelred elrendelte a „dánok” meggyilkolását, amelyet a források Szent Brice-napi mészárlásként ismernek. Az eseményről fennmaradt beszámolók száma csekély, és a modern történetírás vitatja, hogy a rendelet valóban széles körű, etnikai alapú gyilkosságsorozatot indított-e el, vagy inkább korlátozott megtorlásról szólt. A dán hatalom megerősödését azonban nem tudta megakadályozni. Svend Villásszakállú 1013-ban elfoglalta Angliát, Æthelred Normandiába menekült, de Svend 1014-ben meghalt, és a helyzet időlegesen visszarendeződött. 1016-ban fia, **Knut** (1016–1035) szerezte meg az angol trónt. Knut uralma alatt Anglia egy rövid életű Északi-tengeri birodalom része lett, amely Dániát és Norvégiát is magában foglalta, de a három királyság intézményi egysége nem jött létre; a kapcsolat dinasztikus és katonai jellegű volt.

Knut uralkodását a korabeli források részben békésebb időszakként írják le. Fenntartotta az angolszász törvényeket, támogatta a püspököket, és igyekezett együttműködni az angol és skandináv elitekkel. Ugyanakkor bevezette a **heregeld** nevű rendszeres adót, amely a hivatásos katonai kíséret fenntartását szolgálta; ennek mértéke és hatása szintén vita tárgya. Knut halála után fiai rövid uralkodása következett, de 1042-ben a Wessex-ház restaurációjaként Hitvalló Eduárd (1042–1066) került a trónra. Eduárd hosszú uralkodása alatt a királyi hatalom gyengült, miközben a nagy earl-ök – különösen a Godwin család – meghatározó befolyásra tettek szert. A Godwinok Wessex, majd az egész királyság politikai életében kulcsszerepet játszottak; Godwin fia, Harold 1066-ban maga is trónkövetelővé vált.

5.4.3. Anglia 1066 előtt: királyság, társadalom, egyház

A 11. század közepére Anglia viszonylag egységes, de korántsem központosított királyság volt. A királyi udvar, a **witan** (királyi tanács) és az országos törvényszékek mellett a helyi hatalom a shire-ok és a bennük működő **ealdorman** (később earl) tisztségviselők kezében volt. A shire-rendszer a 10–11. században fokozatosan alakult ki; egyes megyék határai már 1066 előtt is rögzültek, más részein a normann hódítás után véglegesítették őket. A társadalom jogi értelemben erősen tagolt volt: a **thegn** (szolgáló nemes) és a **ceorl** (szabad paraszt) kategóriák mellett rabszolgák is éltek, akiknek arányát a Domesday Book (1086) visszatekintő adatai alapján a történészek 10–30 százalék közé becsülik, de a regionális eltérések jelentősek. A birtokviszonyokban a későbbi feudalizmusnak nevezett függési rendszer elemei már megfigyelhetők, ám a hűbéri láncolat nem a kontinentális normann modell szerint működött; az angolszász előzmények sajátos jogi és katonai szolgálati formákat hordoztak.

Az egyház az angolszász államban erős intézményi hálózatot alkotott: két érsekség (Canterbury és York) alatt püspökségek, monostorok és világi papok szolgálták a pasztorációt. A 10. századi bencés reform nyomán a szerzetesség jelentősége megnőtt, és a királyi hatalom szorosan együttműködött az egyházi elittel. Hitvalló Eduárd uralkodása alatt a normandiai kapcsolatok is megerősödtek: a források szerint Eduárd normandiai száműzetésben élt, és több normann tanácsadót hozott magával Angliába. A normann befolyás mértéke azonban vitatott, mert a későbbi, normann hódítás utáni források hajlamosak lehetnek visszavetíteni Eduárd állítólagos trónigéreteit.

1066 elején Eduárd gyermektelenül halt meg. A witan Harold Godwinson-t választotta királlyá, de trónigényt jelentett be Hódító Vilmos normandiai herceg és Harald Hardrada norvég király is. A három rivális igénye közül egyik sem volt egyértelműen „jogosabb” a korszak normái szerint: a trónöröklésben a vérségi kapcsolat, a királyi jelölés, a főurak választása és a katonai erő egyaránt szerepet játszott. A normann hódítás közvetlen előzményei – a Stamford Bridge-i csata és a hastingsi csata – már a következő alfejezet témáját képezik; itt azt érdemes hangsúlyozni, hogy 1066-ra Anglia politikai egysége törékeny volt, és a Godwinok hatalma éppúgy kihívást jelentett a királyi központosításnak, mint a külső trónkövetelők fellépése.

5.4.4. Skócia a kora középkorban

A mai Skócia területén a kora középkorban több, gyakran egymással szemben álló politikai és nyelvi közösség élt: a nyugati partvidéken és a szigeteken gael nyelvű **Dál Riata**, északon és keleten a piktek, délen a briton **Strathclyde** királyság, délkeleten pedig az angolszász Northumbria határvidéke. A viking kor tovább növelte a sokszínűséget: a 8–9. századtól skandináv telepek jöttek létre az Orkney- és Shetland-szigeteken, Caithnessben, Gallowayben és a Hebridákon. A skandináv jelenlét nemcsak katonai, hanem kereskedelmi és nyelvi hatást is gyakorolt, és hosszú időre összekötötte a skót peremvidékeket Dublinnel, Yorkkal és a skandináv világgal.

A pikt és gael hatalom egyesülése hagyományosan Cináed mac Ailpín (Kenneth MacAlpin) nevéhez kapcsolódik, akit a későbbi skót királylisták 843 körülre tesznek. A modern kutatás azonban óvatos ezzel az egyesítési narratívával: a pikt és gael elitek összeolvadása valószínűleg fokozatos folyamat volt, és a 9–10. századi források nem beszélnek egyetlen hirtelen „skót” királyság létrejöttéről. A 10. századtól azonban az **Alba** névvel jelölt királyság egyre inkább kiterjedt a mai Skócia középső és déli részére. A skót királyok hatalma hosszú ideig megosztott volt a regionális nagyurak, a skandináv jarlok és a gael klánok között.

A 11. század első felében Skócia politikai élete ismét átalakult: Duncan (Donnchad) uralkodását (1034–1040) Macbeth (Mac Bethad mac Findlaích) megölése követte, Macbethet pedig 1057-ben Malcolm (Máel Coluim) győzte le. A Shakespeare-dráma (Macbeth) ezt az eseménysort jelentősen átformálta, és karaktereit a későbbi irodalmi hagyomány szerint ábrázolta; a színdarab nem tekinthető történeti forrásnak. A 11. századi skót királyság intézményei kevésbé dokumentáltak, mint az angolszász államé, ezért a királyi hatalom tényleges működését csak részben ismerjük. Az angolszász és skót udvarok közötti kapcsolat uralkodói házasságokon, adófizetési ígéreteken és katonai szövetségeken keresztül formálódott, de a skót királyság megőrizte önállóságát a normann hódítás előtt.

5.4.5. Wales a kora középkorban

Wales a kora középkorban nem alkotott egységes királyságot. A római hódítás után a briton nyelvű közösségek több kisebb királyságba szerveződtek, amelyek közül a legjelentősebbek Gwynedd (északnyugaton), Powys (keleten), Deheubarth (délnyugaton), Morgannwg (délkeleten) és Gwent voltak. A 8. században Mercia királya, Offa a határán hosszú sáncot emeltetett; az **Offa-sánc** (Offa’s Dyke) pontos célja – védekezés, határjelölés, adóztatási zóna – vita tárgya, de a régészeti nyomvonal jelentős mérnöki teljesítmény. A walesi királyságok és az angolszász hatalmak között a függőség, a szövetség és a hadakozás váltakozott; a walesi uralkodók rendre elismerték a szomszédos angolszász királyok fennhatóságát, de törvényeikben, nyelvükben és egyházi szervezetükben megőrizték különállásukat.

A viking támadások Wales partvidékét sem kímélték, de a skandináv telepek itt kisebb jelentőségűek voltak, mint Írországban vagy Angliában. A 10. században Hywel Dda (a „Jó” Hywel) uralkodó nevéhez kapcsolódik a walesi jog összegyűjtése. A **Hywel Dda törvényei** néven ismert

szövegek azonban csak későbbi, 13. századi kéziratokban maradtak fenn, így a 10. századi eredeti tartalom rekonstrukciója bizonytalan. A joggyűjtemény a házasság, a földöröklés, a vérbosszú és a templomi menedékjog kérdéseit szabályozta; a modern kutatás szerint a szöveg egy hosszabb jogi hagyományt foglal össze, nem pedig egyetlen uralkodói kódex.

A 11. század közepén Gruffudd ap Llywelyn (1039–1063) rövid időre egyesítette a walesi királyságokat, és sikeresen szembeszállt az angolszász hatalommal. Halála után Wales ismét széttagolódott, és a helyi dinasztiák közötti versengés határozta meg a politikai viszonyokat. A normann hódítás előtt Wales tehát nem volt egységes állam, hanem több, saját jogi és politikai hagyománnyal rendelkező királyság szövetséges, mégis gyakran egymással konfliktusban álló hálózata.

5.4.6. Írország a kora középkorban

Írország kora középkori története alapvetően eltér az angolszász és a walesi fejlődéstől, mivel a sziget sosem volt római provincia, és a latin államszervezési minták kevésbé hatottak. A kereszténység felvétele a 4–5. században kezdődött; a hagyomány Palladius és Patrick nevéhez köti, de a misszió pontos kronológiája vitatott. A 6–8. századi ír szerzetesség rendkívüli kulturális kisugárzást ért el: kolostorai – például Armagh, Kildare, Clonmacnoise – a tanulás, a kéziratmásolás és a jogi hagyomány központjaivá váltak. Az ír jog (**brehon jog**) szokásjogi alapon szabályozta a társadalmi státusokat, az öröklést, a kártérítést és a kliens–úr viszonyokat; írásos rögzítése azonban csak későbbi évszázadokból ismert.

Politikailag Írország rendkívül széttagolt volt. A tartományi királyságok – Ulaid, Connacht, Laigin, Mumu, Mide – mellett számtalan kisebb királyság és alárendelt törzsi terület működött. A **nagykirály** (ard-rí) cím inkább rituális és presztízsjellegű volt, mintsem tényleges, egész szigetre kiterjedő hatalom; az Uí Néill dinasztia tagjai hosszú időn át viselték ezt a címet, de befolyásuk regionálisan ingadozott. A királyi hatalom alapja a kliensrendszer, az adók és a katonai szolgálat volt, nem pedig központosított közigazgatás.

A vikingek 795-től kezdve támadták az ír partvidéket, majd a 9. század közepétől állandó telepeket hoztak létre. A legfontosabb ilyen telep **Dublin** (Duibhlinn) lett, amelyet a hagyomány szerint 841-ben alapítottak. Dublin mellett Waterford, Wexford és Limerick is skandináv alapítású városias központtá vált. A skandináv kereskedők és harcosok hamarosan bekapcsolódtak a helyi politikai küzdelmekbe, és idővel sajátos **skandináv–gael** kultúra alakult ki, amely nyelvében és anyagi kultúrájában egyaránt kevert jellegű volt. A dublini vikingek hol szövetségesként, hol ellenségként vettek részt az ír királyok közötti háborúkban; a város a rabszolga-, ezüst- és prémkereskedelem fontos közvetítője lett.

A 10–11. században több ír király is megkísérelte, hogy a vikingeket kiűzze vagy uralma alá vonja. A legismertebb figura **Brian Boru** (Brian Bóruma), aki Munsterből kiindulva 1002-re a sziget jelentős részén főhatalmat szerzett. A clontarfi csata (1014) – amelyben Brian elesett – a későbbi ír történeti emlékezetben az ír győzelem és a viking hatalom megtörésének szimbólumává vált. A modern kutatás azonban hangsúlyozza, hogy a csata nem „írek kontra vikingek” egyszerű küzdelme volt, hanem ír és skandináv–gael szövetségek közötti hatalmi összecsapás; a dublini viking hatalom nem omlott össze, és a nagykirályi központosítás sem valósult meg tartósan. Írország 1066 előtt is pluralisztikus politikai szerveződésű maradt, ahol a tartományi királyságok, a nagy klánok és a skandináv városok egyaránt befolyással bírtak.

5.4.7. A Brit-szigetek politikai sokszínűsége 1066 előtt

A normann hódítás előtti Brit-szigetek politikai térképét tehát négy, saját dinamikájú régió határozta meg. Anglia a 10. századra viszonylag egységes királysággá vált, amelynek intézményei – pénzverés, adóztatás, shire-rendszer, egyházi hierarchia – a korabeli Európában szokatlanul fejlettnek számítottak. Ugyanakkor ez az egység többször megtört: a dán hódítás, a Godwin-család regionális hatalma és az 1066-os trónviszály egyaránt mutatják, hogy a királyi központosítás még törékeny volt. Skócia a 9–11. században fokozatosan egységesült, de a skandináv peremterületek, a gael klánok és a regionális nagyurak megőrizték különállásukat. Wales és Írország továbbra is több, egymással gyakran vetélkedő királyságból állt; a walesi és ír jogi hagyományok, valamint az ír kolostori kultúra a közös keresztény kereteken belül sajátos identitásokat hordoztak.

A viking hatás sem volt egységes: Angliában a skandináv betelepülés és a dán uralom időszakos politikai dominanciát hozott, Skóciában peremvidéki skandináv uralmat és kereskedelmi hálózatokat hozott létre, Walesben elsősorban rajtaütésekben nyilvánult meg, Írországban pedig tartós városi központokat és skandináv–gael kultúrát alakított ki. A Brit-szigetek 1066-ban tehát nem egyetlen „kelta” periféria és egy „angol” mag ellentéte volt, hanem többféle nyelvi, jogi és politikai hagyomány együttélése. Ez a sokszínűség a normann hódítás után sem tűnt el, hanem új keretek között szerveződött tovább – ennek részleteit a következő fejezet tárgyalja.

5.4.8. Források és bizonytalanságok

Ennek az alfejezetnek a rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az angolszász történet fő elbeszélő forrása az **Angolszász krónika**, amely több, részben eltérő kéziratváltozatban maradt fenn; a 9–11. századra vonatkozó bejegyzések gyakran a Wessex-központú udvari nézőpontot tükrözik, ezért a Danelawval, a vikingekkel és a rivális királyságokkal kapcsolatban elfogultak lehetnek. Alfréd törvénykönyve, a fennmaradt oklevelek, a pénzleletek és a 10–11. századi törvénygyűjtemények fontos kiegészítő források, de a közigazgatás mindennapi működését csak részben világítják meg. A **Domesday Book** (1086) visszatekintő adatokat közöl az 1066 előtti birtokviszonyokról és a társadalmi kategóriákról; ezek a normann hódítás után készültek, ezért a hódítás előtti állapot rekonstrukciójában óvatosan használandók.

A skóciai, walesi és írországi viszonyokról az írott források egyenetlenebbek. Az ír évkönyvek (például az **Ulsteri évkönyv** és az **Inisfalleni évkönyv**) évről évre rögzítik a főbb halálesetek, csatákat és egyházi eseményeket, de értelmezésük vitatott, mert a bejegyzések későbbi szerkesztésen mehettek át. A walesi krónikák (például a **Brut y Tywysogion**, a „Hercegek krónikája”) a 13. században összegzett hagyományt őriznek, így a 10–11. századi események datálása gyakran bizonytalan. A skandináv sagák és skaldikus versek irodalmi források, amelyek eseményeket és személyeket későbbi elbeszélői szempontok szerint formáltak; ezeket a történeti rekonstrukcióban különösen körültekintően kell kezelni.

Az alfejezet több állítása becslésen vagy tudományos vitán alapul. A Danelaw kiterjedése és a skandináv betelepülés demográfiai súlya régészeti és helynévi érveken nyugszik, de a becslések eltérők. A danegeld és a heregeld összegei, valamint ezek gazdasági hatása a numizmatikai leletek alapján csak hozzávetőlegesen rekonstruálható. A Szent Brice-napi mészárlás értelmezése – etnikai tisztogatás vagy korlátozott megtorlás – vitatott; a források nem teszik lehetővé az áldozatok számának megbízható meghatározását. A kelta peremvidékek esetében a királylisták és a dinasztikus kapcsolatok kronológiája több ponton bizonytalan; a Shakespeare-féle Macbeth-ábrázolás nem történeti forrás, hanem későbbi irodalmi feldolgozás.

5.4.9. Rövid összefoglaló

- A 9. század végén Wessex maradt az egyetlen jelentős angolszász királyság, amely sikeresen ellenállt a viking hódításnak; Alfréd reformjai (burh-rendszer, törvényhozás, oktatás) az angolszász állam megerősödését szolgálták.
- A Danelaw területén skandináv betelepülés ment végbe; kiterjedése és etnikai jellege tudományos vita tárgya.
- A 10. században Æthelstan, Edgar és utódaik alatt Anglia viszonylag egységes királysággá vált, de az egység többször megtört: Æthelred alatt újabb viking támadások, majd Knut dán uralma következett.
- Knut Északi-tengeri birodalma dinasztikus jellegű volt, intézményi egység nélkül; halála után a Wessex-ház restaurációja következett Hitvalló Eduárddal.
- 1066 előtt Anglia államszervezete (shire-ok, adózás, egyház) korához képest fejlett volt, de a Godwin-család és a külső trónkövetelők kihívást jelentettek a királyi hatalomnak.
- Skócia a 9–11. században fokozatosan egyesült a pikt és gael elitek alatt; a skandináv peremterületek és a regionális nagyurak hatalma azonban továbbra is meghatározó maradt.
- Wales és Írország a kora középkorban tartósan széttagolt politikai szerveződésű volt; Hywel Dda jogi hagyománya és a brehon jog a sajátos jogi kultúrák dokumentumai.
- Írországban a viking telepek, különösen Dublin, kereskedelemre és városiasodásra épülő skandináv–gael kultúrát hoztak létre; Brian Boru hatalma nem vezetett tartós központosításhoz.
- A Brit-szigetek 1066 előtt tehát többféle politikai, nyelvi és jogi hagyomány együttélése volt, nem pedig egyetlen egységes „angolság” vagy „kelta periféria”.

5.4.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen források alapján rekonstruálható Alfréd uralkodása, és miben rejlenek e források korlátai?
2. Hasonlítsa össze az angolszász, a skót, a walesi és az ír politikai szerveződés jellemzőit a 9–11. században! Milyen tényezők magyarázzák a különbségeket?
3. Miért vitatott a Danelaw fogalma, és milyen régészeti, nyelvészeti és okleveles érvek hozhatók fel a skandináv betelepülés mértékével kapcsolatban?
4. Milyen szerepet játszottak a vikingek és a skandináv telepek a Brit-szigetek különböző régióiban? Hasonlítsa össze Írország és Wales példáját!
5. Milyen politikai és társadalmi feszültségek gyengítették az angolszász királyságot 1066 előtt, és hogyan kapcsolódnak ezek a normann hódítás közvetlen előzményeihez?

6 Anglia a középkorban (1066–1485)

6.1. A normann hódítás és az anglo-normann állam

1066 és az azt követő évtizedek egyszerre hozták el Anglia számára a látványos katonai hódítást és egy olyan államszervezési kísérletet, amelynek nyomai a mai brit intézményekben is fellelhetők. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakította át Hódító Vilmos és az új normann elit a korábbi angolszász királyságot, hogyan rögzítette a Domesday Book a hódítás eredményeit, miként épült ki a várakra és a hűbéri láncra támaszkodó új rend, és milyen következményekkel járt mindez az angol–francia kapcsolatokra, az egyházra, valamint az első zsidó közösségekre. A kép nem egységes: a normann állam részben a késő angolszász királyság intézményeit fejlesztette tovább, részben új hatalmi technológiákat honosított meg, miközben a helyi társadalom számára gyakran megszállásként, kifosztásként és jogfosztásként jelent meg.

6.1.1. A hódítás és a normann elit

Az 1066-os év eseményei közismertek: I. Eduárd (más néven Hitvalló Eduárd) halálát követően Harold Godwinson, majd a Hastings melletti csatában Hódító Vilmos, Normandia hercege szerezte meg az angol királyi címet. A kortárs források – például a Bayeux-i faliszőnyeg, a Vilmos életét megörökítő normann krónikák, valamint az Angolszász krónika – eltérő hangsúllyal mesélik el a trónöröklési igényeket. A kutatók általában egyetértenek abban, hogy Eduárd király halálakor nem létezett egyértelmű, mindenki által elfogadott öröklési rend, és mind Harold, mind Vilmos, mind a norvég III. Harald a maga igényét igyekezett érvényesíteni. Vilmost 1066 karácsonyán koronázták meg a westminsteri apátságban, de az ország tényleges meghódítása évekig tartott.

A hódítást követően a normann elit szisztematikusan átvette a világi hatalom csúcsait. A király a legnagyobb világi birtokos lett, és a korábbi angolszász arisztokrácia birtokait nagyrészt normann, breton, flamand és más francia ajkú híveinek adományozta. A folyamat nem volt egységes: egyes angolszász családok rövid ideig megőrizhették földjeiket, de a 1080-as évekre a világi nagybirtokos réteg szinte teljesen kicserélődött. Az angolszász egyházi vezetést is fokozatosan normann főpapok váltották fel, bár ez a folyamat lassabban zajlott.

A megszállás erőszakos jellege a korabeli forrásokban egyértelműen dokumentált. A legnagyobb megtorlás, az úgynevezett **Észak feldúlása** (Harrying of the North, 1069–1070) során Vilmossal szemben lázadó észak-angliai területeken a királyi hadak szándékosan pusztították a termést, az állatállományt és a településeket. A Domesday Book későbbi adatai azt mutatják, hogy Yorkshire és Durham egyes részein a földérték hosszú időre visszaesett, ami a pusztítás mértékére utal. A becslések szerint a lakosság egy része éhen halt vagy elmenekült, de a pontos áldozatszám nem ismert; a korabeli krónikások – például Orderic Vitalis – erősen eltérő képet festenek, egyesek kifejezetten hangsúlyozzák a kegyetlenséget. Ez a hadjárat dokumentált tény, de a demográfiai következmények mértéke továbbra is vitatott a történészek között.

A normann elit uralma tehát nem pusztán személycserét jelentett, hanem új hatalomgyakorlási formát is. A király a birtokokat hűbéri alapon, feltételekkel adta: a bárók katonai szolgálattal és tanáccsal tartoztak. Ez a gyakorlat a normandiai hercegségből érkezett, de Angliában szokatlanul erős királyi kontrollal párosult: a király nem csupán a legnagyobb hűbérúr volt,

hanem minden birtok végső tulajdonosának is tekintette magát, és ezt adminisztratív eszközökkel érvényesítette.

6.1.2. A Domesday Book, a hűbéri lánc és a várak

Az anglo-normann állam egyik legfigyelemreméltóbb forrása a **Domesday Book** (1086), amely a királyi birtokösszeírás eredményét tartalmazza. A felmérés célja az volt, hogy rögzítse a birtokviszonyokat, a földértéket, a lakosságot és a jövedelmeket, elsősorban adóztatási és közigazgatási célból. A forrás nem teljes körű: London és néhány más város kimaradt, és a bejegyzések sokszor sematikusak, de így is páratlan képet ad a 11. század végi Angliáról. A kutatók a Domesday Bookot a kor egyik legfontosabb adminisztratív teljesítményének tartják, bár értelmezése vitatott: egyesek a királyi hatalom totális igényének bizonyítékát látják benne, mások inkább a helyi birtokviszonyok rendezésének gyakorlati eszközét.

A **hűbéri lánc** (feudális hierarchia) fogalma a modern történetírásban erősen vitatott. A 19. századi és kora 20. századi jogtörténeti iskola egy egységes „hűbéri rendszert” feltételezett, amelyben a király a hűbéresek láncolatán keresztül irányította a földet és a katonai szolgálatot. A mai kutatók ezt a képet árnyalják: a tényleges birtokviszonyok sokkal összetettebbek voltak, a személyes hűség és a birtokadományok nem mindig kapcsolódtak össze, és a királyi hatalom érvényesítése nem kizárólag a hűbéri szerződéseken múlt. Amit a források egyértelműen alátámasztanak, az a következő: Vilmos és fiai a katonai szolgálatot földbirtokhoz kötötték, és a bárókat – elvileg – a király iránti hűségre és katonai kötelezettségre szólították fel. A gyakorlat azonban országrészenként és időszakonként változott, és a királyi adminisztráció (seriffek, bíróságok) sokszor fontosabb volt a hatalom érvényesítésében, mint a hűbéri lánc.

A normann hódítás látványos és maradandó újítása a **várépítés** volt. Az angolszász korszakban is léteztek erődített helyek, de a normannok honosították meg a földhalomra épült, fa- vagy kőtornyos **motte-and-bailey** típusú várakat, amelyeket gyorsan lehetett emelni, és amelyek a helyi lakosság ellenőrzését szolgálták. Londonban a királyi hatalom jelképeként emelték a **Tower of London** (londoni Fehér torony, építése az 1070-es évektől) korai magját. A várak egyszerre voltak katonai támaszpontok, közigazgatási központok és a normann jelenlét vizuális demonstrációi. A régészeti ásatások sok vár esetében igazolták a fokozatos kiépülést: a korai földfa szerkezeteket később kőből átépítették. A várak építése ugyanakkor nem volt népszerű a helyiek körében: a korabeli krónikák panaszkodnak a földek kisajátítására és a lakosság elnyomására.

A várépítés és a Domesday Book együtt mutatja az anglo-normann állam jellegét: a királyi hatalom erőszakos, de egyben adminisztratív alapokon is nyugvó kiterjesztését. A király nem csupán hódító volt, hanem egy új rend megteremtője, amely a birtokok pontos nyilvántartására, a katonai erő állandó jelenlétére és a helyi elitek ellenőrzésére épült.

6.1.3. Az anglo-normann állam és az angol–francia kapcsolatok

Hódító Vilmos 1087-es halálát követően az angol trón és Normandia hercegsége átmenetileg különvált fiai között, de 1106-ban I. Henrik angol király ismét egy kézben egyesítette a két területet. Ez a kettős uralom alapvetően meghatározta az angol–francia kapcsolatokat: az angol király egyben a francia király hűbérese volt Normandia hercegeként, ami állandó feszültség forrása lett. A helyzetet bonyolította, hogy a 12. század közepén, az **Anjou-ház** (Plantagenetek) trónra lépésével az angol királyi család hatalmas franciaországi birtokokat örökölt: Anjou, Maine és Touraine grófságait, majd 1152-ben **Aquitániai Eleonóra** örökségét, azaz a délnyugat-franciaországi hercegséget. Így jött létre az úgynevezett **Angevin Birodalom**, amely a 12. század második felében a francia királyságnál nagyobb és gazdagabb területet foglalt magában.

Ez a birodalom azonban nem volt egységes állam: a részeket elsősorban a király személye és a dinasztikus kapcsolatok kötötték össze, nem közös intézmények. A francia királyok – különösen II. Fülöp Ágost – a 13. század elején fokozatosan visszaszerezték a Plantagenetek franciaországi birtokait, ami a százéves háború (1337–1453) egyik mélyebb előzményévé vált. Az anglo-normann állam tehát a kezdetektől transzregionális képződmény volt: uralkodói egyszerre voltak Anglia királyai és franciaországi hercegek, grófok, akiknek figyelmét és erőforrásait megosztotta a két terület.

A belső intézményfejlődés szempontjából a normann és korai Plantagenet korban az angol királyi adminisztráció folyamatosan erősödött. A királyi **kincstár** (Exchequer, a 12. század elejétől) rendszeres pénzügyi ellenőrzést végzett, a királyi bíróságok pedig – különösen II. Henrik (1154–1189) reformjai nyomán – országos hatáskörű joggyakorlatot alakítottak ki. A királyi bírák körutazásaikkal (eyre) a helyi szokásjog fölé emelték a királyi jogot, ami a **common law** (közös jog) alapjait rakta le. Ez a folyamat azonban nem volt ellentmondásmentes: az egyházzal való konfliktus – amelynek legismertebb epizódja **Thomas Becket** canterburyi érsek meggyilkolása 1170-ben – éppen a királyi bírói hatalom korlátairól, a klerikusok bírósági illetékességéről szólt. Becket halála után II. Henrik kénytelen volt engedményeket tenni, de a királyi bíróságok hosszú távú térnyerése megállíthatatlan volt.

Az **anglo-normann állam** jellegéről a történészek ma is vitatkoznak. Egyesek a kontinuitást hangsúlyozzák: Vilmos és utódai a késő angolszász királyság adóztatási, pénzverési és közigazgatási hagyományaira építettek, és a hódítás nem törölte el az angolszász múltat. Mások a diszkontinuitást emelik ki: az elitcsere, a várépítés, a katonai szolgálatra alapozott birtokrendszer és a francia nyelvű udvari kultúra alapvetően új államot hozott létre. A valóság valószínűleg a kettő között van: a normann uralom szelektíven használta a meglévő intézményeket, miközben saját hatalmi eszközeit is bevezette. A korabeli angolszász lakosság számára mindenesetre a hódítás jogfosztást és alávetettséget hozott; a Domesday Book és a korai normann krónikák egyaránt dokumentálják a földbirtokos réteg kicserélődését.

6.1.4. A középkori egyház és az első zsidó közösségek

Az anglo-normann egyház a hódítás után szorosan kapcsolódott a pápaság reformmozgalmához, amely a 11. században a papi házasság, a szimónia (egyházi tisztségek adásvétele) és a világi befolyás ellen lépett fel. Vilmos maga is támogatta a reformokat, de egyúttal igyekezett megőrizni a királyi befolyást a püspöki kinevezések felett. A normann püspökök – köztük a neves teológus **Lanfranc** (1070-től canterburyi érsek) – újjászervezték az egyházmegyéket, elősegítették a püspöki székhelyek áthelyezését fontosabb városokba, és támogatták az egyházi bíróságok önállóságát. Ez a kettős törekvés – a reform és a királyi kontroll – hosszú távon feszültségekhez vezetett, amelyek a 12. században Becket meggyilkolásában csúcsosodtak ki.

Az egyházi reform részeként a 11–12. században a szerzetesség is virágzott: új monostorok jöttek létre, és a clunyi, majd később a ciszterci reform is elérte Angliát. Az egyház azonban nemcsak vallási, hanem gazdasági és társadalmi intézmény is volt: a püspökségek és monostorok hatalmas birtokokkal rendelkeztek, és a Domesday Book is rögzítette az egyházi birtokokat.

A **zsidó közösségek** Angliában a normann hódítás után, valószínűleg Rouen felől érkezve telepedtek le, és a 12. században elsősorban Londonban, majd Norwichban, Yorkban, Lincolnban és más városokban hoztak létre közösségeket. A zsidók jogi helyzete különleges volt: a király közvetlen védelme alatt álltak, és a keresztény lakosságtól elkülönülő jogi státusszal bírtak. Ezt a viszonyt a kortársak gyakran a király „szolgáinak” nevezték, de a mai történészek óvatosan bánnak ezzel a kifejezéssel, mert utólagosan kialakult jogi fogalomról van szó. A legfontosabb tény: a zsidó közösségek tagjai a keresztény kamattilalom miatt fontos szerepet játszottak a

pénzkölcsönzésben, és ebből a királyi kincstár is hasznot húzott külön adók, illetve a zsidó vagyon feletti halotti illeték formájában.

A zsidók jelenléte ugyanakkor növekvő ellenségeskedést váltott ki. Az első dokumentált vérvád – az az állítás, hogy a zsidók keresztény gyermekeket gyilkolnak rituális célból – 1144-ben Norwichban merült fel, és bár a helyi püspök nem hitt neki, a vád később többször felbukkant. A 12–13. században több városban történtek zsidóellenes zavargások, amelyek közül a legsúlyosabb az 1190-es yorki mészárlás volt, ahol a zsidó közösség tagjai a Clifford's Towerben kerestek menedéket, és végül sokan életüket vesztették. A felelősség egyénekhez és helyi csoportokhoz köthető, nem a keresztény közösség egészéhez, de az események világosan jelzik a kisebbség növekvő kiszolgáltatottságát. A 13. században a helyzet tovább romlott: III. Henrik és I. Eduárd idején a zsidókat súlyos adókkal terhelték, végül 1290-ben I. Eduárd kiutasította őket Angliából. Ez a kiutasítás dokumentált tény, és a középkori európai zsidóüldözés egyik fontos állomása.

A zsidóság történetének tárgyalásakor a források egyoldalúak: szinte minden fennmaradt dokumentum a keresztény hatóságoktól vagy krónikásoktól származik. A zsidó közösségek belső életéről keveset tudunk, bár a 12. századi heber források (például a yorki eseményekről beszámoló egykorú levelek és krónikák) fontos kiegészítést nyújtanak. A kutatók egyetértenek abban, hogy a zsidó közösségek nem voltak egységesek: gazdasági helyzetük, a királyhoz fűződő viszonyuk és a helyi társadalomhoz való kapcsolatuk városonként és időszakonként változott.

6.1.5. Források és bizonytalanságok

Az anglo-normann korszak forrásadottsága viszonylag jó, de korántsem teljes. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak:

- **A Domesday Book** (1086), amely a birtokviszonyok egyedülálló összeírása. Pontatlanságai és hiányosságai ellenére a korszak alapvető forrása.
- **Krónikák**: az Angolszász krónika, Orderic Vitalis, Malmesburyi Vilmos, Huntingdoni Henrik és mások művei. Ezek gyakran egyházi szerzők tollából származnak, és értékítéleteik – különösen a hódítókról – nem semlegesek.
- **Oklevelek és királyi rendeletek**: a királyi kancellária iratai, adománylevelek, bírósági feljegyzések, amelyek a közigazgatás működését dokumentálják.
- **A Bayeux-i faliszőnyeg**: páratlan képi forrás a hódítás eseményeiről, de propagandisztikus célzattal készült, és egyes értelmezései vitatottak.
- **Régészeti leletek**: a várak feltárása, településmaradványok, érmék, amelyek a mindennapi élet és az anyagi kultúra rekonstrukcióját segítik.

A vitatott pontok közé tartozik:

- A **hűbéri rendszer** mibenléte: a korábbi „feudalizmus" modell mára erősen átalakult, és a kutatók nem értenek egyet abban, mennyire volt egységes a hűbéri lánc, illetve mennyire működött a királyi hatalom más eszközökkel.
- Az **észak feldúlásának** demográfiai hatása: a források erős retorikát használnak, de a pontos áldozatszám nem ismert.
- Az **anglo-normann állam kontinuitása**: egyesek a késő angolszász intézmények továbbélését hangsúlyozzák, mások a hódítás radikális törését.
- A zsidó közösségek korai története: a források szinte kizárólag keresztény kézből származnak, így a zsidó tapasztalat rekonstrukciója bizonytalan.
- A hódítás közvetlen következményeinek regionális eltérései: Domesday Book adatai alapján bizonyos területek jobban megszenvedték a hódítást, de a helyi viszonyok rekonstrukciója sokszor hiányos.

Amit nem tudunk: a hódítás előtti és utáni lakosságszám pontos mértéke; a paraszti ellenállás mértéke; a normann telepesek tényleges száma; a zsidó közösségek belső szervezete és demográfiája; valamint az, hogy a kortárs angolszász lakosság hogyan élte meg a mindennapokban a hódítást – a fennmaradt források túlnyomórészt elit perspektívájúak.

6.1.6. Rövid összefoglaló

- Az 1066-os normann hódítás nem egyszeri esemény volt, hanem évekig tartó katonai és politikai folyamat; a királyi trón megszerzése után a normann elit fokozatosan kicserélte a világi és egyházi vezető réteget.
- Az Észak feldúlása (1069–1070) dokumentált megtorló hadjárat volt, amelynek demográfiai következményeit csak becsülni lehet; a kollektív bűnösség tézise azonban nem igazolható a forrásokkal.
- A Domesday Book (1086) páratlan birtokösszeírás, amely a királyi adminisztráció erejét mutatja, de hiányos és értelmezése vitatott.
- A várak – különösen a motte-and-bailey típusú erősségek – a normann hatalom központi eszközei voltak; egyszerre szolgáltak katonai, közigazgatási és szimbolikus célokat.
- A „hűbéri lánc” fogalma a modern történetírásban átalakult: a tényleges birtokviszonyok és a királyi hatalomgyakorlás sokszínűbb volt, mint a 19. századi modell feltételezte.
- Az angol királyok Normandia hercegeként egyben a francia király hűbéresei voltak; a 12. században az Anjou-ház hatalmas franciaországi birtokai miatt az angol–francia viszony tartós konfliktussá vált.
- Az anglo-normann állam kiépítette a királyi kincstár, a vándorbíróságok és a közös jog alapjait, de az egyház és a korona közötti viták – mint Becket meggyilkolása – a hatalom korlátaira is rámutattak.
- Az első zsidó közösségek a normann hódítás után jelentek meg Angliában, a király közvetlen védelme alatt; gazdasági szerepük mellett növekvő ellenségeskedéssel és erőszakkal szembesültek, amely az 1290-es kiutasításban csúcsosodott ki.

6.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen források alapján rekonstruálható a normann hódítás és az anglo-normann állam kiépülése, és melyek a fő bizonytalanságok ezekben a forrásokban?
2. Hogyan kapcsolódott össze a várépítés, a birtokösszeírás (Domesday Book) és a királyi hatalom megszilárdítása a 11. század végi Angliában?
3. Miért jelentett az Anjou-ház franciaországi öröksége tartós konfliktusforrást az angol–francia kapcsolatokban, és milyen következményei voltak ennek a 13. századra?
4. Hogyan jellemezhető a zsidó közösségek jogi és társadalmi helyzete a normann és Plantagenet Angliában, és milyen dokumentált lépések vezettek a későbbi kiutasításukhoz?
5. Milyen érveket hoznak fel a történészek az angolszász–normann kontinuitás, illetve a hódítás radikális törés jellege mellett? Melyik értelmezés mellett szólnak a legerősebb források?

6.2. A Plantagenet-korszak és a Magna Carta

Az előző, A normann hódítás és az anglo-normann állam című alfejezetben bemutatott királyi igazgatás és hűbéri rendszer a 12. század közepétől egy új dinasztia, a Plantagenetek (Plantagenêt) uralma alá került. Az általuk kormányzott terület időszakosan a Brit-szigettől a Pireneusokig húzódott, de ez a képződmény nem modern állam volt, hanem dinasztikus konglomerátum. A korszak nem a folyamatos államépítés diadalmenete, hanem a királyi központosítás, a nagyúri

ellenállás, az egyházi joghatóság és a rendi képviselet közötti feszültségek sorozata. Ebben a feszültségben született meg a **Magna Carta** (latin: Magna Carta Libertatum, a szabadságok nagy oklevele), valamint a királyi tanácskozásból fokozatosan intézményesülő **parlament** (latin: parliamentum) korai formája.

6.2.1. A Plantagenet-dinasztia és az Anjou-konglomerátum

1154-ben II. Henrik (uralk. 1154–1189) lépett az angol trónra. Anyja, Matilda császárné I. Henrik angol király lánya volt; apja, Geoffroi Plantagenêt Anjou grófja, akinek ragadványneve a rekettyeágra (latin: planta genista) utalt. 1152-ben II. Henrik feleségül vette **Aquitániai Eleonórát** (Aliénor d'Aquitaine), VII. Lajos francia király elvált feleségét, és ezzel megszerezte Aquitánia hatalmas hercegségét. A kortársak nem használták a „Plantagenet-birodalom" kifejezést; a történetírás az úgynevezett **Anjou Birodalom** (angolul Angevin Empire, a kifejezés modern) elnevezést alkalmazza II. Henrik dinasztikus konglomerátumára. Ez a képződmény távolról sem volt egységes állam: a részek – Anglia, Normandia, Anjou, Aquitánia és később Bretagne, valamint Írország egyes hűbéri területei – eltérő jogokkal, nyelvekkel, szokásokkal és helyi elitekkel rendelkeztek.

A birodalom kormányzása ezért elsősorban személyes és udvari kormányzás volt. A király folyamatosan utazott a területek között; az angliai ügyeket távollétében helytartók vagy a **főbíró** (iusticiarius) irányították. A királyi bevétel alapja a hűbéri illeték, a királyi birtok, a városi adó és a bírság volt; ezeket a kincstár évente ellenőrizte. Az 1173–74-es nagy lázadás – amelyben a király fiai, anyjuk, Eleonóra, és több főúr vett részt – megmutatta, hogy a dinasztikus kapcsolat önmagában nem biztosítja a lojalitást, és hogy a konglomerátum egyes részei saját érdekeiket követik. II. Henrik a felkelés leverése után még erőteljesebben törekedett a királyi igazságszolgáltatás és pénzügy kiterjesztésére, különösen Angliában.

6.2.2. II. Henrik jogi reformjai és a közös jog kialakulása

II. Henrik nem alkotott írott törvénykönyvet. Ehelyett a királyi bíráskodás intézményeit terjesztette ki, és ezzel a normann korból örökölt királyi bírósági gyakorlatot rendszeresítette. A **királyi udvar** (curia regis) egyes tagjait körzeti **itineráns bírákként** (iustitiarii itinerantes) küldték az országba, hogy a király nevében ítélkezzenek. Az eljárás megindításához a királyi kancellária által kiadott **writ** (latin: breve) parancsra volt szükség, amely meghatározta a jogvitát és a bíróság eljárását. A ténykérdések eldöntésére a helyi lakosokból álló **esküdtszék** (iurata) szolgált; ez a korban nem a mai büntető esküdtszék, hanem a helyi tudás igénybevétele a birtokvitákban. Az 1166-os Clarendon-i assize és az 1176-os Northampton-i assize a helyi esküdtek kötelességévé tette a bűncselekmények gyanúsítottjainak feljelentését, és kiterjesztette a királyi bírák körzeti működését. Megjelentek a gyors birtokjogi eljárások is, mint a **novel disseisin** (új birtokfosztás) és a **mort d'ancestor** (elől halála), amelyek a szabad birtokosoknak a földesúri bíróságoknál gyorsabb jogorvoslatot kínáltak.

A királyi bírák ítéletei és a kancellária által kiadott parancsok fokozatosan közös, országos szokásjoggá álltak össze. Ezt a rendszert később nevezték **közös jognak** (common law). A kifejezés a 12. században még nem volt rögzült; a kortársak a király bírósága előtti eljárásokról, a királyi szokásokról beszéltek. Fontos, hogy ez a jog nem a római jog recepcióján, hanem a királyi bíróságok gyakorlatán és a helyi szokások egységesítésén alapult. A folyamatot az 1178-as intézkedés erősítette, amikor a király öt bírót jelölt ki arra, hogy a királyi udvarban folyamatosan ítélkezzenek; ebből nőtt ki később a **közös bíróságok** (Court of Common Pleas) rendszere. A királyi bíráskodás tehát egyszerre erősítette a királyi hatalmat, tett elérhetőbbé bizonyos

jogorvoslatokat a szabad birtokosok számára, és a bírósági illetékek révén bevételt termelt a koronának.

A jogi reformok nem jelentettek a mai értelemben vett törvényhozást. A király és a bárók viszonyát továbbra is a hűbéri jog, az egyházat a kánonjog, a városokat a városi kiváltságok szabályozták. A királyi bíráskodás mégis alapvetően megváltoztatta a joghoz jutás feltételeit: a birtokviták a helyi földesúri bíróságoktól a királyi bíróságok elé kerülhettek, ha a felperes meg tudta szerezni a megfelelő writet. Ez a gyakorlat a királyi hatalom és a helyi elitek közötti szerződéses viszonyt erősítette, ugyanakkor a bürokrácia és az írásbeliség terjedését ösztönözte. Nem szabad azonban azt feltételezni, hogy a reformok a társadalom többségét közvetlenül érintették: a jobbágyok továbbra is földesúri bíróságok alá tartoztak, és a királyi jog elérése pénzbe és kapcsolatokba került.

6.2.3. A Becket-konfliktus és az egyházi joghatóság határai

A jogi központosítás szükségképpen ütközött az egyház saját jogrendjével. 1164-ben II. Henrik a Clarendonban tartott tanácskozáson elfogadtatta a **Clarendoni Konstitúciókat** (Constitutions of Clarendon), amelyek a király bíróságainak hatáskörét kívánták kiterjeszteni a klerikusok büntetőügyeire, korlátozták a pápai fellebbezéseket, és a püspökválasztásokat a királyi ellenőrzés alá vonták. A legvitatottabb követelés az volt, hogy a bűncselekménnyel vádolt klerikusokat a királyi bíróság elé állítsák, ne csak az egyházi bíróságok előtt feleljenek. Thomas Becket, Canterbury érseke, aki korábban a király kancellárja és bizalmasa volt, ezeket a pápai joghatóság sérelmeként utasította el. A konfliktus éveken át tartó száműzetéshez és kölcsönös kiátkozáshoz vezetett.

1170 decemberében Becket visszatért Angliába, de nem volt hajlandó feloldani az ifjabb király koronázásában részt vevő püspökök elleni egyházi büntetést. Négy királyi lovag a király dühkitörését közvetlen parancsként értelmezve december 29-én a canterburyi székesegyházban meggyilkolta az érseket. A gyilkosság nem a király által aláírt parancs volt, de a kortársak és az utókor egyaránt a királyi udvar felelősségét látták benne. A tett Európa-szerte felháborodást váltott ki. II. Henrik kénytelen volt vezekelni, és 1172-ben az avranches-i kiegyezésben részben visszavonta a vitatott cikkelyeket; Becket sírja pedig Canterburyt Európa egyik legfontosabb zarándokhelyévé tette. A konfliktus azt mutatta, hogy a királyi jogi fensőbbségnek határt szab az egyház és a pápaság; ugyanakkor a királyi bíróságok egy része továbbra is megőrizte hatáskörét a nem egyházi ügyekben. A Becket-kultusz később a királyi hatalom elleni szakrális tiltakozás egyik jelképévé vált.

6.2.4. Földnélküli János uralkodása és az 1215-ös válság

II. Henrik fia, Oroszlánszívű Richárd (uralk. 1189–1199) alatt a konglomerátum katonai terhei növekedtek, de Richárd szinte állandóan távol volt, és uralkodása a keresztes hadjáratokkal, fogságával és a franciaországi háborúkkal telt. Fivére, **Földnélküli János** (uralk. 1199–1216) trónra lépése után hamar elvesztette a franciaországi birtokok nagy részét: 1204-re II. Fülöp Ágost francia király elfoglalta Normandiát és Anjou-t, ami a dinasztikus konglomerátum összeomlását jelezte. János ennek ellenére magas adókat, erdő- és öröklési illetékeket vetett ki, hogy visszaszerezze a területeket. A pajzspénzt többször és a szokásosnál magasabb mértékben szedte, a hűbéri öröklési illetékeket és a gyámsági jövedelmeket a bárók sérelmére emelte, az erdőjogot pedig kiterjesztően alkalmazta. A királyi bíróságok is az adóztatás eszközeivé váltak: a bárók panasza szerint János pénzért árulta az igazságszolgáltatást, és a király kénye-kedve szerint büntetett.

Az egyházzal való viszony is válságba jutott. 1208 és 1213 között III. Ince pápa Angliát **interdictum** (istentiszteleti tilalom) alá helyezte, mert János nem fogadta el a pápa által támogatott érseki jelöltet. A király végül 1213-ban hűbéri esküt tett a pápának, Angliát a pápai hűbéresnek ismerte el, és évi adót vállalt. Ez a lépés jogilag megerősítette a király hátterét, de politikailag tovább sértette a bárók önállóságát, és a pápa támogatásának ára újabb adókban csapódott le. 1214-ben a Bouvines-i csatában János és szövetségesei vereséget szenvedtek II. Fülöp Ágosttól; a franciaországi visszaszerzés kísérlete végképp kudarcot vallott. A vereség után a lázadó bárók egy része fegyvert fogott, és 1215 tavaszán elfoglalta Londont. A király kénytelen volt tárgyalni.

1215 júniusában a király és a bárók a Runnymede-i réten tárgyaltak; a hagyományos dátum szerint június 15-én János pecsétjével látta el a bárók követeléseit összegző oklevelet. A **Magna Carta** tehát nem törvényhozó testület által hozott alkotmány volt, hanem a király és a lázadó főhűbéresek közötti békeszerződés. Az oklevél formulái szerint a király szabad akaratából adta, de a valóságban a fegyveres nyomás kényszerítette ki.

6.2.5. A Magna Carta tartalma és korabeli értelme

A 1215-ös oklevél 63 cikkelyből áll. A követelések elsősorban a bárói és egyházi érdekeket védték. Az oklevél rögtön az első cikkelyben megerősítette az egyház választási szabadságát; a következő cikkelyek a hűbéri öröklési illetékeket, a gyámságot és a házasságkötési engedélyeket szabályozták. Az özvegyek védelme is hangsúlyos: hozományuk és örökségük nem volt elkobozható, és nem kényszeríthették őket új házasságra. A 12. és 14. cikkely a rendkívüli adók kivetését a **közös tanács** (commune consilium) hozzájárulásához kötötte; a 14. cikkely előírta, hogy a tanácsba a főbárókat és a főpapságot személyesen, a megyei lovagokat pedig a sheriffek útján hívják össze. Ez a rendelkezés a képviseleti elv csírája, de a 13. században a „közös tanács” nem a mai parlament, hanem a király hűbéreseinek és elöljáróinak alkalmi testülete volt.

Az oklevél legismertebb rendelkezése a 39. cikkely, amelynek latin szövege a „Nullus liber homo” szavakkal kezdődik. Eszerint szabad embert nem lehet elfogni, bebörtönözni, birtokától megfosztani, törvényen kívül helyezni, száműzni vagy bármilyen más módon tönkretenni, csak a vele egyenlők törvényes ítélete vagy az ország törvénye alapján. A 40. cikkely kimondta, hogy az igazságszolgáltatást nem lehet eladni, megtagadni vagy késleltetni. A 41. cikkely a kereskedők szabad mozgását biztosította háború idején is, a 13. cikkely pedig megerősítette London és más városok kiváltságait. A 61. cikkely, az úgynevezett biztonsági záradék, 25 báróból álló testületet hatalmazott fel arra, hogy ha a király megszegi az oklevelet, a bárók a királyi várak és birtokok elfoglalásával kényszeríthessék ki a jogorvoslatot. Ez a királyi szuverenitás rendkívüli, fegyveres ellenőrzését jelentette.

A Magna Carta mégsem volt az emberi jogok egyetemes nyilatkozata. A 39. cikkely védelme csak „szabad emberekre” vonatkozott; a jobbágyok és a szolgálónépek jelentős része kimaradt belőle. A nők védelme az özvegyekre korlátozódott, és elsősorban a nemesi családi vagyon védelmét szolgálta. A zsidó közösségek helyzete különösen képlékeny maradt: az oklevél néhány cikkelye a zsidó hitelügyleteket szabályozta, de a zsidóság János és utódai alatt a király közvetlen fennhatósága alatt állt, és gyakran súlyos adókkal terhelték. A Magna Carta tehát a rendi jellegű társadalom belső egyezménye volt, amelyben a királyi hatalom korlátozásának haszna elsősorban a bárók, az egyházi intézmények és a városi elitek felé áramlott.

6.2.6. A Magna Carta utóélete és a bárói háborúk

A 1215-ös béke rövid életű volt. János hamarosan III. Ince pápához fordult, aki az oklevelet érvénytelennek nyilvánította; a király a kényszer hatására tett esküjére hivatkozva elutasította

a végrehajtást. A bárók erre Lajos francia herceget (a későbbi VIII. Lajost) hívták be trónkövetelőként. A polgárháború közepette János 1216. október 19-én meghalt. A kiskorú III. Henrik (uralk. 1216–1272) kormányzata, élén William Marshal régenssel, a bárók egy részének megnyerésére kiadta az 1216-os és 1217-es módosított változatokat. Az 1217-es kiadáskor az erdei ügyekről szóló külön oklevelet is kiadtak; ekkortól kezdték az eredeti szabadságlevelet „nagynak" (Magna) nevezni, megkülönböztetve az erdei oklevéltől. 1225-ben a felnőtt III. Henrik önkéntes megerősítése vált a jogi alapszöveggé. A 61. cikkely fegyveres ellenállási jogát már ezekből a későbbi változatokból kihagyták; a királyi hatalom és a bárói konszenzus közötti egyensúlyt ettől kezdve a megerősítések, nem a fegyveres kényszer jelezték.

III. Henrik felnőttkori uralkodása alatt a bárói elégedetlenség újra fellángolt. A király külföldi rokonait és tanácsadóit részesítette előnyben, kudarcos külpolitikát folytatott, és adóemelésekkel próbálta fedezni a szicíliai korona megszerzésére irányuló pápai kötelezettségvállalásait. 1258-ban a bárók egy csoportja fegyveres nyomással kényszerítette a királyt az **Oxfordi provizórium** elfogadására, amely a királyi kormányzatot a bárók által ellenőrzött tanács alá helyezte, és előírta, hogy évente háromszor parlamentet kell tartani. A következő évben a **Westminsteri provizórium** a bárói reformprogram jogorvoslati és helyi igazgatási követeléseit rögzítette. A reformmozgalom azonban meghasadt; 1264-ben a lewesi csatában Simon de Montfort, Leicester grófja legyőzte a királyi sereget, és gyakorlatilag a király nevében kormányzott. 1265 elején Simon de Montfort összehívta a lovagok és a városi polgárok képviselőit is magában foglaló gyűlést, amelyet a források parlamentként említenek. 1265 augusztusában a királypártiak az eveshami csatában legyőzték és megölték Montfort-t, a királyi hatalom pedig helyreállt.

6.2.7. A parlament korai formái (1216–1307)

A parlament a 13. században nem intézmény volt, hanem alkalmi királyi gyűlés, amelyet a király hívott össze, amikor adót, katonai támogatást vagy jogi döntést akart elfogadtatni. A szó a francia parler (beszélni) igével rokon, és a 13. században a királyi udvar bővített tanácskozásait jelölte. A gyűlésen a főbárók, a püspökök és az apátok személyesen, a megyék lovagjai és a városok polgárai pedig választott képviselők útján vettek részt. Ez utóbbi csoportok megjelenése az adóztatással függött össze, mert a király a helyi közösségek hozzájárulását kereste. A gyűlés jogköre nem volt rögzítve; a király hozhatott törvényeket, bíráskodhatott és adót vethetett ki a tanács jóváhagyása nélkül is, de a gyakorlatban a nagy adók és a vitatott döntések egyre inkább a gyűlés elé kerültek. Meg kell különböztetni a **nagy tanácsot** (magnum concilium), amely a király közvetlen hűbéreseinek tanácskozása volt, a szélesebb gyűléstől, amelyet a későbbi források parlamentnek neveztek.

I. Eduárd (uralk. 1272–1307) alatt a parlament gyakorlata sűrűbbé és formálisabbá vált. Eduárd hatalmas jogalkotási programot hajtott végre; az 1275-ös Westminsteri Statútum és a későbbi statútumok a királyi bíróságok eljárását és a birtokjogot szabályozták. Az 1290-es évek hadjáratai – Wales, Skócia és a franciaországi háborúk – állandó pénzügyi nyomást jelentettek, ezért a király rendszeresen hívott össze gyűléseket. Az 1295-ös gyűlést a 19. századi történetírás **példaadó parlamentnek** (Model Parliament) nevezte el, mert összetétele – püspökök, apátok, bárók, megyénként két lovag, városonként két polgár – a későbbi parlament rendi szerkezetének előképét mutatta. Az elnevezés utólagos; a kortársak nem tekintették ezt a gyűlést alapításnak. 1297-ben a bárók és az egyháziak nyomására I. Eduárd megerősítette a Magna Cartát és a kiegészítő oklevelet; ezzel elfogadta, hogy rendkívüli adókat a parlament hozzájárulása nélkül nem vet ki. Ez a **kiváltságlevelek megerősítése** (Confirmatio Cartarum) a királyi adóztatás rendi ellenőrzésének fontos állomása volt, de nem jelentett modern alkotmányos monarchiát: a király továbbra is kormányzott, háborúzott és bíráskodott, a parlament pedig elsősorban a panaszok és az adók fóruma maradt.

6.2.8. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően okleveles és elbeszélő forrásokra támaszkodik. A királyi kancellária és a kincstár iratanyaga – a **Pipe Rolls** (kincstári elszámolások) és a **Curia Regis Rolls** (királyi bírósági jegyzőkönyvek) – a pénzügyi és jogi reformok dokumentálásában elsődleges. A Magna Carta 1215-ös szövege négy fennmaradt eredeti példányban ismert; a későbbi megerősített változatok (1216, 1217, 1225, 1297) a jogi továbbélés bizonyítékai. Az események elbeszéléséhez a kortárs krónikák – például Roger of Wendover és Matthew Paris munkái – szükségesek, de ezek a szerzők gyakran a bárói ellenállás oldalán álltak, és a királyi politikát erkölcsi bukásként ábrázolták. A Becket-gyilkosság részleteit több, egymásnak ellentmondó szemtanúi beszámoló közvetíti; a király felelősségének mértéke már a 12. században vitatott volt. A közös jog kezdeteiről szóló rekonstrukció a fennmaradt bírósági tekercseken alapul, de a korai időszakból sok irat elveszett, így a reformok üteme és hatóköre csak becsülhető.

A Magna Carta értelmezése körül a modern történetírásban is vita folyik. Az angolszász liberális hagyomány – különösen a 17. századi parlamenti ellenzék és a 19. századi whig történetírás – a 39. cikkelyt a szabadságjogok ősi alapjaként és a habeas corpus előzményeként olvasta; ezt a képet az amerikai függetlenségi nyilatkozat és a modern emberi jogi emlékezet is átvette. Ezzel szemben a 20. századi kritikai kutatás kiemeli, hogy a 1215-ös oklevél elsősorban a bárói elitek feudális jogait védte, és hogy a 39. cikkely „szabad ember” fogalma nem terjedt ki a társadalom többségére. A két olvasat nem zárja ki egymást: az oklevél középkori jelentése és későbbi újraértelmezése egyaránt történeti tény. Az ehhez hasonló visszavetítéseket a jelen alfejezet igyekszik elkerülni.

A korai parlament történetében a legnagyobb bizonytalanság a 13. század gyakorlatából fakad: a gyűlések üléseiről csak szórványos utalások maradtak fenn, a résztvevők pontos köre és a lovagok, polgárok választásának módja gyakran rekonstruálhatatlan. Az 1265-ös Simon de Montfort-féle gyűlést egyes történészek a parlamenti képviselet kezdetének tekintik, mások csupán a lázadó kormányzat propagandájának; a vita abból fakad, hogy a gyűlés nem a törvényes királyi hatalom égisze alatt ült össze. A „parlament” és a „nagy tanács” közötti határ is elmosódott, mert a kortárs szóhasználat nem volt következetes. A közös jog kialakulásának pontos kronológiája ugyancsak vitatott: a királyi bíráskodás II. Henrik előtt is létezett, ezért a reformok jelentőségét a folytonosság és a szakítás közötti egyensúlyban kell keresni.

6.2.9. Rövid összefoglaló

- A Plantagenetek 1154-től dinasztikus konglomerátumot kormányoztak; a kortársak nem használták a „Plantagenet-birodalom” vagy „Anjou Birodalom” kifejezést, ezek modern történészi kategóriák.
- II. Henrik jogi reformjai a királyi bíróságok egységesítő gyakorlatán alapultak; a writ, az itineráns bírák és az esküdtszék a közös jog (common law) eljárási kereteit hozták létre.
- A Becket-konfliktus megmutatta, hogy a királyi joghatóság az egyház és a pápaság ellenállásába ütközött; az érsek meggyilkolása a királyi hatalom szimbolikus korlátjává vált.
- Földnélküli János katonai kudarcai és adópolitikája vezetett a bárói felkeléshez és a Magna Cartához (1215).
- A Magna Carta feudális békeszerződés volt, nem modern alkotmány; a 39. cikkelyt később a szabadságjogok előzményeként értelmezték, de védelme nem terjedt ki a jobbágyokra.
- Az oklevél rövid távon megbukott, de az 1216–1297 közötti megerősítések beépítették az angol jogi hagyományba.
- A III. Henrik alatti bárói reformok és Simon de Montfort 1265-ös gyűlése a parlament korai, nem folyamatos előzményei voltak.

- I. Eduárd alatt az adóztatás és a képviselet összekapcsolódott; a 13. század végi parlament rendi gyűlés volt, nem demokratikus intézmény.

6.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a Plantagenet „Anjou Birodalom” a modern nemzetállamtól, és milyen források mutatják a dinasztikus konglomerátum törékenységét?
2. Miért írható le a II. Henrik-féle jogi reform a közös jog (common law) kezdeteként, és milyen intézményei jelzik a királyi bíráskodás kiterjesztését?
3. Mely cikkelyek mutatják a Magna Carta feudális jellegét, és hogyan értelmezték később a 39. cikkelyt? Kire nem terjedt ki a védelme?
4. Hogyan jutott el a királyi tanácskozás a parlament korai formáiig 1258 és 1307 között, és miért nincs folytonosság az 1265-ös gyűlés és a későbbi parlament között?
5. Milyen csoportok maradtak ki a Magna Carta és a korai parlament védelméből, és miért fontos ezt hangsúlyozni?

6.3. A százéves háború és a késő középkori társadalom

A százéves háború (1337–1453) a középkori Anglia történetének egyik legjelentősebb, egyben legtöbb korszakosító vitára okot adó időszaka. A Plantagenet-dinasztia 12–13. századi impériumépítése után a háború nem csupán a francia trón és az angol királyok Franciaországban fekvő hűbéri birtokai feletti katonai konfliktussorozat volt, hanem olyan erő, amely átalakította az angol társadalmat, az adóztatást, a parlamenti intézményeket, a vallási életet és a fennálló társadalmi rendet. A korszak második felében a háború mellé felsorakozott a fekete halál demográfiai katasztrófája, az egyházkritika első jelentős angliai hulláma John Wycliffe (John Wyclif) körül, valamint az 1381-es parasztfelkelés, amely a késő középkori társadalmi feszültségek leglátványosabb robbanása volt. Ezt az időszakot tehát nem lehet kizárólag a csataterek vagy a lovagi kultúra felől érteni: a háború, a járvány, az adóterhek és a hitbeli viták együtt formálták a késő középkori Angliát, és közvetlenül előkészítették a rózsák háborújának belső konfliktusát is.

6.3.1. A háború eredete: dinasztikus igények és gazdasági érdekek

A „százéves háború” elnevezés modern történetírói konstrukció, amelyet a kortársak nem használtak; ők egyes háborúk, fegyverszünetek és békeszerződések sorozatát élték meg. A konfliktus gyökerei visszanyúlnak a Plantagenet-korszakba: a normann hódítás óta az angol királyok jelentős területeket birtokoltak Franciaország királyságán belül, elsősorban Aquitániát és Gascogne-t, amelyek hűbéri függésben álltak a francia koronától. Az 1259-es párizsi szerződés rögzítette ezt a kettős jogállapotot, de a francia királyok folyamatosan igyekeztek visszaszorítani az angol beavatkozást. III. Eduárd (uralk. 1327–1377) 1337-ben jelentette be igényét a francia trónra, miután anyja, Izabella hercegnő a francia királyi házból származott. A francia jogi hagyomány – a később írásba foglalt *Salic törvény* értelmezése – azonban kizárta a nőági öröklést, ezért a francia főrendek 1328-ban VI. Fülöpöt (Philippe VI) ismerték el királyként. III. Eduárd trónigénye tehát jogi szempontból vitatott volt, de a háború kirobbanásában legalább ugyanekkora szerepet játszottak a gazdasági és stratégiai megfontolások: a Flandriával folytatott gyapjúkereskedelem, az angol királyok franciaországi fennhatóságának biztosítása, valamint a francia korona beavatkozása a skót függetlenségi harcba, amelyet Anglia saját biztonsága elleni fenyegetésként érzékelt. A flamand takácsok 1330-as évekbeli betelepítése is jelzi, hogy a nagy ívű dinasztikus igények mögött hétköznapi gazdasági érdekek álltak.

6.3.2. A háború első szakasza (1337–1360): Crécy, Calais és Poitiers

A háború első nagy hadjáratai az angol taktika és fegyverzet előnyét mutatták. Az angol seregek gerincét a **hosszúíj** (longbow) adta, amelyet szabad földművesekből és kézművesekből toborzott íjászok használtak. A hosszúíjjal felszerelt gyalogság – gyakran leszerelt nehézlovassággal kombinálva – a francia lovagi hadseregekkel szemben többször is döntő győzelmet aratott: az 1346-os **Crécy-nél**, az 1346–1347-es **Calais-i ostromnál**, majd az 1356-os **Poitiers-nél**, ahol magát II. János (Jean II) francia királyt is fogságba ejtették. A krónikák – elsősorban Jean Froissart és Thomas Walsingham elbeszélései – ezeket a csatákat a lovagi vitézség példáiként mutatják be, de a közelmúlt hadtörténeti kutatása szerint a győzelmek nagyobb részben a fegyelemnek, a terep használatának és a francia parancsnoklás hibáinak köszönhetők. A hadjáratok civil lakosságra gyakorolt hatása is jelentős volt: az angol és francia csapatok egyaránt alkalmazták a **chevauchée** (francia: „lovaglás”) néven ismert portyázó hadviselést, amelynek során falvakat égettek fel, termést pusztítottak és állatállományt hajtottak el, hogy az ellenség gazdasági hátterét meggyengítsék. Ez a stratégia a korszakban legálisnak számított, de a kortárs elbeszélők is gyakran panaszolták a nem harcoló lakosság szenvedését.

Az 1360-as **Brétigny-i béke** III. Eduárd Aquitániára vonatkozó igényeit részben elismerte, és jelentős váltságdíjat biztosított a fogoly francia királyért. A békét azonban nem sikerült tartóssá tenni, mert a francia nemesség és V. Károly (Charles V) 1369-től fokozatosan visszaszerezte a korábban elvesztett területeket. A háború költségei közben folyamatosan nőttek: az angol korona kénytelen volt rendszeres adókat kivetni, ami a parlament szerepének megerősödését hozta, mivel a rendkívüli adókat csak a királyi tanács és a parlamenti képviselők jóváhagyásával lehetett beszedni.

6.3.3. A fekete halál és demográfiai következményei

Az 1348–1349-ben Angliát elérő **fekete halál** (pestisjárvány) a késő középkori Európa legsúlyosabb demográfiai katasztrófája volt. A kórokozó, a *Yersinia pestis* baktérium által okozott járvány terjedését a korabeli források hátborzongató pontossággal dokumentálják: a halálozási arányt Angliában a modern becslések általában 30–45 százalékra teszik, de a számok vitatottak, mivel a források – egyházi halotti anyakönyvek, birtokleltárak, bírósági iratok – egyenetlenül maradtak fenn. A járvány első hullámát 1361–1362-ben, 1369-ben és a 15. században további hullámok követték, ami a népesség folyamatos csökkenését vagy stagnálását okozta egészen a 15. század végéig. Az áldozatok közül a legsúlyosabban a szegényebb vidéki és városi lakosság érintett, de a járvány előtt nem volt biztonságban sem a nemesség, sem a papság; a halálozási arányok társadalmi rétegződés szerinti mintázata azonban a források hiányosságai miatt nehezen rekonstruálható.

A demográfiai katasztrófa alapjaiban rengette meg a hűbéri társadalmat. A munkaerő hiánya miatt a földesurak kénytelenek voltak magasabb béreket fizetni, vagy bérlőknek átengedni a földeket; a jobbágyi kötöttségek lazulni kezdtek, és sok paraszt – különösen a városokba vándorló fiatal férfiak és nők – jobb feltételeket tudott kialkudni. A korona és a nemesi földesurak válasza a munkaerő mobilitásának korlátozása volt: az 1351-es **munkaerő-törvény** (Statute of Labourers) maximálta a béreket és kötelezte a munkaképes személyeket az eredeti lakóhelyükön végzett munkára. Ez a törvény a kormányzat szándéka szerint a hagyományos társadalmi rend védelmét szolgálta, de a gyakorlatban növelte a feszültségeket, mivel a bérmunkások és a kistisztviselők előtt a járvány utáni gazdasági lehetőségek bezárulni látszottak. A nők helyzete kettős volt: a munkaerőhiány egyes ágazatokban – például a sörfőzésben, a textiliparban és a mezőgazdasági idénymunkában – megnövelte a női munkavállalás lehetőségeit, de a bírósági és uradalmi iratok szerint a nők bére továbbra is rendszerint alacsonyabb maradt a férfiakénál.

6.3.4. A lovagi társadalom eszménye és valósága

A százéves háború korszaka a **lovagi kultúra** (chivalry) virágkora és egyben válsága volt. A lovagi eszmény a harcos arisztokrácia önképeként a bátorság, a hűség, a nagylelkűség és az udvari szolgálat erényeit hangsúlyozta, és formális kereteket is kapott: az 1348-ban III. Eduárd által alapított **Térdszalagrend** (Order of the Garter) a királyi udvar lovagi elitjét intézményesítette, a **tornák** (tournaments) pedig a békeidőszakokban a harcosok ügyességét és státuszát mutatták be. A lovagi eszményt a kortárs irodalom – például Geoffrey Chaucer *Canterbury mesék* című művének egyes szereplői, vagy a II. Richárd udvarában keletkezett udvari költészet – egyszerre dicsőítette és ironizálta. A románcokban megjelenő hősies lovagkép azonban a valóságban nem fedte le a hadviselés brutalitását. A chevauchée-k során a nemesi parancsnokok alá beosztott zsoldosok és fegyverhordozók gyakran kegyetlenkedtek a polgári lakossággal; a háború finanszírozására kivetett adók elsősorban a parasztságot és a városi szegényeket terhelték. A lovagi erények és a tényleges magatartás közötti feszültséget maga a korszak elitje is érzékelte: a békeidőszakokban a zsoldosokból alakult **szabados társaságok** (free companies) önállóan fosztogattak, ami aláásta a lovagi ethosz hitelességét. A hagyományos lovagi hadviselés hanyatlását jelzi az is, hogy a hosszúíjjal felszerelt, gyakran alacsonyabb származású gyalogosok döntő szerepet játszottak a csatatereken, miközben a nehézlovasság klasszikus rohama egyre kockázatosabbá vált.

6.3.5. John Wycliffe és az egyházkritika

A háború hosszú időszaka alatt az egyház is a kritika célpontjává vált, ami összekapcsolódott a pápaság avignoni fogságával (1309–1377), majd az 1378-ban kirobbanó **nagy nyugati egyházszakadással** (esetenként „nyugati szkizma”), amikor két, később három pápa versengett a keresztény világ vezetéséért. Ebben a légkörben lépett fel John Wycliffe (kb. 1324–1384), oxfordi teológus, aki a királyi hatalom és a világi urak jogát hirdette az egyházi javak felett, tagadta a **transzszubsztanciáció** (a kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé való átváltozása) hagyományos tanítását, és az egyházi hierarchia radikális egyszerűsítését szorgalmazta. Wycliffe tanításai nem csupán elméleti síkon mozogtak: követői, a **lollardok** (lollards) – a név eredete vitatott, de valószínűleg a németalföldi kifejezésből származik – a 14. század végétől vándorprédikátorokként terjesztették az egyházkritikát, és részt vettek a Biblia angol nyelvű fordításában. A **Wycliffe-Biblia** (az 1380-as évek fordítási munkája) a köznyelvű írásértelmezés lehetőségét hordozta, ami a késő középkori európai egyházkritika egyik fontos dokumentuma.

Fontos hangsúlyozni, hogy a lollard mozgalom nem volt „a reformáció előzménye” abban az értelemben, ahogyan azt a 16. század utáni protestáns történetírás gyakran bemutatta. A késő középkori egyházkritika számos olyan elemet tartalmazott – az egyházi vagyon bírálata, a köznyelvű Biblia igénye, a pápai hatalom korlátozása –, amelyek később a lutheri és kálvini reformációban újra megjelentek, de a lollardok céljai és teológiai keretei a 14. századi egyházon belüli vitákból nőttek ki. A mozgalom terjedése az 1390-es években és a 15. század elején az egyházi és világi hatóságok részéről is üldözést váltott ki: a lollard tanításokat eretnekségnek nyilvánították, a gyanúsítottakat egyházi bíróságok elé állították, és egyes vezetőket – így John Badbyt 1410-ben, majd Sir John Oldcastle-t 1417-ben – máglyán végeztek ki. A lollard mozgalom ezután vidéki kézműves közösségekben és néhány délkelet-angliai városban élt tovább, de tömegbázisa soha nem lett a késő középkori Angliában.

6.3.6. Az 1381-es parasztfelkelés

A háború elhúzódása, az ismétlődő adóterhek, a munkaerő-törvény kényszerei és a járvány utáni társadalmi átrendeződés 1381-ben robbanásszerű felkeléshez vezettek. A felkelés közvetlen kiváltó oka a **poll tax** (fejadó) harmadik, 1380-ban megszavazott kivetése volt, amelyet minden

felnőtt után azonos összegben kellett megfizetni, és amelyet a hatóságok szigorúan behajtottak; a korabeli krónikák szerint a beszedők brutalitása sokakat a tiltakozásig sodort. A felkelés 1381. júniusban Essexből és Kentből indult, és rövid idő alatt kiterjedt Kelet-Angliára, Londonra és több déli tartományra. A lázadók követelései nem egységes radikális programot alkottak, hanem rétegspecifikus sérelmeket fejeztek ki: a jobbágyok a **jobbágyság** (serfdom) eltörlését és a földjáradékok pénzbeli rögzítését követelték, a városi mesteremberek az adókedvezményeket és a céhek monopóliumának lazítását, egyes vidéki közösségek pedig a helyi földesúri bíráskodás visszaszorítását. A felkelők egy része – különösen John Ball, a vándorprédikátor – vallási és társadalmi egyenlőséget hirdetett, amit a kortárs elbeszélők gyakran felháborodással idéztek.

A felkelés csúcspontja 1381 júniusának közepén következett be, amikor a lázadók behatoltak Londonba, elfoglalták a Towert, és kivégezték Simon Sudbury canterburyi érseket, aki egyben kancellár is volt. A tizennégy éves II. Richárd (uralk. 1377–1399) személyesen tárgyalt a lázadókkal, és a korabeli források szerint oklevelet állított ki a jobbágyság eltörléséről, ám ezt az ígéretet a királyi tanács a felkelés leverése után érvénytelennek nyilvánította. A legfontosabb vezető, **Wat Tyler** halála a Smithfieldnél történt tárgyalás során – a források ellentmondásosak a halál pontos körülményeiről – a mozgalom szétveséséhez vezetett. A királyi seregek ezután több megyében levertek a felkelést, és a megtorlás során számos résztvevőt kivégeztek vagy börtönbe vetettek. A krónikások, különösen Thomas Walsingham, a felkelőket árulóknak és eretnekeknek bélyegezték; a modern történetírás ezzel szemben hangsúlyozza a felkelés résztvevőinek társadalmi heterogenitását, és vitatja, hogy kizárólag „parasztfelkelésről” beszélhetünk-e, mivel a városi kézművesek és a vidéki kistisztviselők is jelentős számban csatlakoztak.

A felkelés hosszú távú következményeit a történészek eltérően értékelik. Egyes értelmezések szerint a felkelés megmutatta a jobbágyi terhek és az adóztatás fenntarthatatlanságát, és hozzájárult a jobbágyság fokozatos eltűnéséhez a 15. század folyamán – bár ennek fő oka a demográfiai nyomás és a piaci bérmunka terjedése volt. Más kutatók a felkelés elszigeteltségét és eredménytelenségét emelik ki, hangsúlyozva, hogy a közvetlen katonai vereség után a királyi hatalom nem tett engedményeket, és a munkaerő-törvényt továbbra is alkalmazták. A felkelés emléke a későbbi radikális hagyományban erőteljesen élt tovább: a 16–19. századi politikai röpiratok és a munkásmozgalom gyakran hivatkozott John Ballra és az 1381-es eseményekre, ami újabb példa arra, hogy a múlt eseményeit hogyan formálják át az utókor politikai igényei.

6.3.7. A háború végső szakasza (1415–1453) és a Plantagenet-örökség

A 15. század elején V. Henrik (uralk. 1413–1422) rövid időre újra megnyitotta a háborút, és az 1415-ös **Agincourt-i csata** újabb látványos angol győzelmet hozott, amely a későbbi nemzeti emlékezetben – különösen a 19. századi angol irodalomban és az első világháborús propagandában – mitikus jelentőséget kapott. A hadtörténeti kutatás szerint azonban a győzelem nem ismétlődött meg automatikusan: a francia ellenállás fokozatosan újjászerveződött, és az 1429-es **Orléans-i ostrom** felmentése, amelyet a később szentté avatott **Jeanne d’Arc** fellépésével hoznak összefüggésbe, fordulópontnak bizonyult. Jeanne d’Arc szerepét a kortárs francia források katonai vezetőként és látomásként is leírják; a modern történetírás óvatosabban értékeli, hogy pontosan milyen katonai döntésekben vett részt, és mekkora szerepet játszott a francia morál erősítésében. Az angolok fokozatosan kiszorultak Franciaországból: az 1450-es **Formigny-i** és az 1453-as **Castillon-i csata** után az angol királyok a kontinensen mindössze Calais kikötővárosát tartották meg. A háború hivatalos békekötés nélkül, a hadműveletek elcsitulásával ért véget, ami a késő középkori angol külpolitika egyik legnagyobb visszavonulása volt.

A háború elvesztése súlyos következményekkel járt az angol belpolitikára nézve. A franciaországi birtokok elvesztése meggyengítette a Plantagenet-dinasztia tekintélyét, és hozzájárult azokhoz a nemesi viszályokhoz, amelyek az 1455-ös St. Albans-i csata után a **rózsák háborúja** néven

ismert polgárháborús időszakba torkolltak. A háború során a korona rendszeresen a parlamenthez fordult adókért, ami növelte a képviselők politikai súlyát, ugyanakkor a tisztviselők és a helyi nemesek – akiket a királyi udvar a hadsereg toborzásával és az adóbeszedéssel bízott meg – megerősödtek a központi hatalom rovására. A késő középkori Anglia társadalma mélyrehatóan átalakult: a jobbágyság hanyatlott, a pénzbeli járadékok és a bérmunka terjedtek, a **gentry** (a lovagi cím alatti vidéki birtokos réteg) politikai és katonai szerepe megnőtt, a városok – különösen London – pedig a kereskedelem és a kézműipar központjaiként erősödtek meg. Mindezek a folyamatok nem kizárólag a háború vagy a járvány közvetlen következményei voltak, hanem a késő középkori európai gazdasági és társadalmi átalakulás részei, amelyek Angliában sajátos, a háború és a parlament intézményei által is formált utat jártak be.

6.3.8. Források és bizonytalanságok

A fenti bemutatás elsősorban a korszak elsődleges forrásaira támaszkodik: a királyi udvar és a parlament irataira, bírósági jegyzőkönyvekre, uradalmi leltárakra, egyházi feljegyzésekre, valamint a kortárs krónikások – Jean Froissart, Thomas Walsingham, a szerzetesi és városi annalesek – elbeszéléseire. Froissart krónikái különösen gazdagok a lovagi kultúra és a nagy csaták ábrázolásában, de műfajuk miatt nem tekinthetők pártatlan beszámolónak: a szerző saját pártfogói iránti lojalitása és a heroikus narratíva iránti igénye torzíthatja a tényeket. Az 1381-es felkelés elsődleges forrásai között fontosak a periratok és a királyi kegyelmi oklevelek, amelyek azonban a vádlottak vallomásait a hatóság kérdésfeltevése szerint rögzítik, és a felkelés résztvevőinek saját hangját csak közvetve őrzik meg.

A legnagyobb bizonytalanság a demográfiai adatoknál jelentkezik. A fekete halál angliai halálozási arányára vonatkozó becslések 20 és 60 százalék között mozognak a szakirodalomban, attól függően, hogy a kutató milyen forrástípusokat – egyházi javadalmak betöltését, birtokok adóbevallásait vagy végrendeleteket – használ. A parasztfelkelés résztvevőinek számára nincs megbízható statisztika, és a krónikák által megadott tömegméret (több tízezer fő) nyilvánvalóan túlzó lehet. A lollard mozgalom társadalmi kiterjedését is nehéz felmérni, mert az eretnekperek iratai csak a gyanúsítottak egy töredékét dokumentálják, és a hatóságok az üldözés során nem reprezentatív mintát hoztak létre.

Számos értelmezési vita is fennáll. A történészek nem értenek egyet abban, hogy a százéves háború elsősorban dinasztikus, gazdasági vagy hatalmi konfliktus volt-e, és milyen szerepet játszott a parlament megerősödésében. Az 1381-es felkelést a marxista hagyományú történetírás sokáig osztályharcként, más iskolák a helyi sérelmek és a királyi adóztatás elleni tiltakozásként értelmezik. A lollard mozgalomnak a reformációhoz való viszonya szintén vitatott: egyes kutatók a folytonosságot hangsúlyozzák, mások a középkori és a 16. századi egyházkritika közötti lényegi különbségeket emelik ki. A lovagi kultúra bemutatásakor is óvatosan kell bánni a későbbi romantikus képekkel: a középkor iránti 19. századi rajongás sok olyan eszményt vetített vissza, amely a 14. században legfeljebb az elit önképében létezett.

6.3.9. Rövid összefoglaló

- A százéves háború (1337–1453) hosszú, szakaszos konfliktussorozat volt az angol és a francia királyság között, amelynek gyökerei a Plantagenet-birtokok, a dinasztikus igények és a gazdasági érdekek együtteséből fakadtak; az elnevezés modern történetírói konstrukció.
- A korai angol győzelmek (Crécy 1346, Poitiers 1356) a hosszúíjas gyalogság fegyelmén és taktikáján alapultak, de a chevauchée-k brutális módon érintették a civil lakosságot.

- A fekete halál (1348–1349) a becslések szerint a lakosság 30–45 százalékát pusztíthatta el, ami munkaerőhiányt, a bérek emelkedését és a jobbágyi kötöttségek lazulását hozta, ugyanakkor a munkaerő-törvényekkel a hatóságok a változásokat próbálták visszafogni.
- A lovagi kultúra eszménye és a háború valósága között jelentős feszültség feszült; a csatatereken a nem nemesi gyalogság szerepe nőtt, a zsoldosok erőszakossága pedig aláásta a lovagi ethosz hitelességét.
- John Wycliffe és a lollardok egyházkritikája a pápai hatalom, az egyházi vagyon és a tanítás ellen irányult; a mozgalmat a kortárs egyház üldözte, és utólagos „reformáció-előzményeként" való értelmezése vitatott visszavetítés.
- Az 1381-es parasztfelkelés a fejadó, a munkaerő-törvény és a társadalmi sérelmek ellen robbant ki; bár a felkelést leverték, megmutatta a hagyományos rend feszültségeit, és résztvevői nem csak jobbágyok, hanem városi kézművesek és vidéki tisztviselők is voltak.
- A háború utolsó szakaszában (Agincourt 1415, Orléans felmentése 1429) az angolok fokozatosan kiszorultak Franciaországból, kivéve Calais-t; a kudarc hozzájárult a királyi tekintély gyengüléséhez és a rózsák háborújának kirobbanásához.
- A késő középkori társadalmi átalakulás – a jobbágyság hanyatlása, a bérmunka terjedése, a gentry megerősödése, a parlament súlyának növekedése – a háború, a járvány és az adóztatás együttes hatásaként formálta át Angliát.

6.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dinasztikus, hűbéri és gazdasági okok vezettek a százéves háború kirobbanásához, és hogyan kapcsolódik ez a Plantagenet-korszak örökségéhez?
2. Hasonlítsa össze a lovagi eszmény és a tényleges hadviselés viszonyát a 14. századi Angliában! Mely forrástípusokból ismerjük ezt a feszültséget?
3. Milyen társadalmi és gazdasági következményei voltak a fekete halálnak, és miért váltott ki feszültséget a munkaerő-törvény?
4. Miben állt John Wycliffe és a lollardok egyházkritikája, és miért problematikus a mozgalmat „a reformáció előzményeként" értelmezni?
5. Az 1381-es felkelést miért nevezzük hagyományosan parasztfelkelésnek, noha a résztvevők társadalmi összetétele ennél összetettebb volt? Melyek voltak a felkelés fő követelései és következményei?

6.4. A rózsák háborúja és a Tudorok felemelkedése

6.4.1. A „Rózsák háborúja" mint utólagos elnevezés és a dinasztikus válság

A 15. század második felének angliai belháborúit a későbbi történetírás **„Rózsák háborúja" (Wars of the Roses)** néven ismeri. A kifejezés maga utólagos konstrukció: a Lancaster-ház vörös rózsájának és a York-ház fehér rózsájának szembenállása a 16. századi, illetve a 19. századi romantikus irodalom és történetírás leegyszerűsítő képe. A kortársak nem használták ezt az elnevezést; a konfliktust dinasztikus viszályként, királyi hatalomért folyó harcnak tekintették. A háború nem folyamatos, hanem szakaszos volt, és nem jelentett minden régióban, minden társadalmi csoport számára egyenlő terhet.

A konfliktus gyökerei a százéves háború végét követő angliai politikai válságig nyúlnak vissza. A franciaországi vereség 1453-ban megingatta a Lancaster-házból származó **VI. Henrik (Henry VI)** uralkodásának legitimitását. A király időszakosan képtelen volt ellátni az uralkodói feladatokat – a kortárs és későbbi forrásokban „elmebeli gyengeségként", illetve bénultsággal járó időszakokként írják le –, ami hatalmi vákuumot teremtett. A király körüli udvari csoportok,

különösen **Somerset hercege** és a királyné, **Anjou Margit (Margaret of Anjou)**, egyre inkább kizárólagos befolyásra tettek szert. Velük szemben **Richárd yorki herceg (Richard, Duke of York)**, aki apai és anyai ágon is III. Eduárd leszármazottja volt, a reform és a kormányzati felelősség letéteményeseként lépett fel. York hercege 1453–1454-ben **protektorként** irányította az országot, amikor a király cselekvőképtelenné vált; a királyi család azonban ezt a szerepet fenyegetésként élte meg.

A dinasztikus igények mögött húzódó tágabb probléma a késő középkori angol állam természete volt. A százéves háború alatt a királyi hatalom erőforrásai elapadtak, a korona eladósodott, a helyi hatalmat pedig nagy főúri hálózatok, úgynevezett **„bastard feudalismus"** struktúrái szőtték át. E fogalom a 20. századi történetírásban terjedt el, és arra utal, hogy a főurak kiterjedt, szerződéses alapon szervezett kísérettel (affinity) és fizetett hívekkel rendelkeztek, akik nem feltétlenül a közjó, hanem uruk érdekei szerint cselekedtek. A gyenge királyi hatalom mellett ezek a hálózatok maguk is a politikai erőszak forrásaivá válhattak. A rózsák háborújának értelmezése ezért nem szűkíthető le a két dinasztia párharcára: a korszak a királyi szuverenitás, a parlamenti ellenőrzés és a főúri hatalom közötti egyensúly válsága volt.

6.4.2. A Lancaster–York konfliktus szakaszai

A konfliktus első jelentős fegyveres összecsapására **1455. május 22-én St Albansnál** került sor. A csata a York-pártiak győzelmével zárult; a király fogságba került, Somerset hercegét pedig megölték. Ez az esemény azonban nem indított el folyamatos háborút: a következő években ismétlődő kiegyezési kísérletek és politikai mozgalmak váltakoztak. **1459-ben** a királypártiak a **ludfordi hídnál** szétszórták a yorki erőket, mire a herceg és szövetségesei Írországba, illetve Calais-ba menekültek. A visszatérő yorki erők 1460-ban a **northamptoni csatában** ismét elfogták VI. Henriket, és a parlament **Act of Accord** néven ismert határozata Richárdot ismerte el trónörökösként, kizárva a király fiát, Eduárdot. Ez a döntés felborította a korábbi kiegyezési logikát; a Lancaster-párti erők Anjou Margit vezetésével ellentámadásba lendültek.

1460. december 30-án a wakefieldi csatában Richárd yorki herceg életét vesztette, fia, Eduárd pedig örökölte a York-ház trónigényét. A polgárháború legnagyobb és egyik legvéresebb ütközete **1461. március 29-én Towtonnál** zajlott, Yorkshire-ben. A kortárs és későbbi krónikák rendkívül magas, tízezres nagyságrendű áldozatszámokat említenek; a modern becslések ezt általában alacsonyabbra teszik, de a csata így is a korszak egyik legnagyobb embervesztesége lehetett. A győztes York-párti sereg trónra emelte **IV. Eduárdot (Edward IV)**, aki a Lancasternépi VI. Henrik helyébe lépett. A királyváltást parlament erősítette meg, de a Lancaster-ellenállás még évekig tartott, különösen az északi országrészben és Walesben.

A konfliktus második szakasza az 1460-as évek végén tört ki, amikor IV. Eduárd hatalmát egykori szövetségesei, elsősorban **Richard Neville, Warwick grófja** („a királycsináló") kérdőjelezték meg. Warwick és a király öccse, **Clarence hercege** 1470-ben szövetségre lépett a francia udvarban élő Anjou Margittal, és rövid időre visszahelyezte a trónra VI. Henriket. Ezt az időszakot **readeptionnak** nevezik. IV. Eduárd azonban 1471 tavaszán burgundiai támogatással visszatért, és a **barneti** (1471. április 14.), majd a **tewkesburyi** (1471. május 4.) csatában döntő győzelmet aratott. Tewkesbury után a Lancaster-trónörökös, Eduárd herceg meghalt; VI. Henrik a Towerben bekövetkezett halálával a Lancaster-ház férfiági igénye gyakorlatilag kihalt.

IV. Eduárd második uralkodása (1471–1483) viszonylagos stabilitást hozott. A király megerősítette a királyi pénzügyeket, visszaszerezte a koronabirtokokat, és igyekezett függetleníteni magát a főúri frakcióktól. A stabilitás azonban törékenynek bizonyult. IV. Eduárd 1483 tavaszán váratlanul meghalt, kiskorú fia, **V. Eduárd (Edward V)** került volna a trónra, de a király öccse, **Richárd gloucesteri herceg** a kiskorú királyt és testvérét, **Richárd yorki herceget** a Towerbe vitette, érvénytelenítette a gyermekek trónigényét, és **III. Richárd**

(Richard III) néven magát koronáztatta királlyá. A két herceg sorsa – a **„Princes in the Tower”** ügye – a modern történetírás egyik legvitatottabb kérdése. A kortárs és a kora újkori Tudor-párti források szerint III. Richárd gyilkoltatta meg őket, de a bizonyítékok közvetettek, és a bűnösség mértéke a mai napig történészi vita tárgya. A hercegek eltűnése 1483-ban azonban tény, és ez döntő legitimációs válságot okozott.

6.4.3. A bosworthi csata és a Tudor-igény

III. Richárd uralkodását kezdettől fogva lázadások és dinasztikus kihívások kísérték. A legsúlyosabb fenyegetést a Lancaster-ág távoli rokonának, **Tudor Henriknek (Henry Tudor)** a fellépése jelentette. Henrik anyja, **Lady Margaret Beaufort**, a Lancaster-ház leszármazottja volt, apja pedig a walesi Tudor családból származott. A Tudor-igény dinasztikus szempontból gyenge volt: Henrik a nőági, házasságból született leszármazás révén csak távoli trónkövetelőnek számított. A III. Richárddal szembeni elégedetlenség azonban a York-ház egy részét is Henrik mellé állította, különösen azért, mert Henrik megígérte, hogy feleségül veszi **Yorki Erzsébetet (Elizabeth of York)**, IV. Eduárd lányát, és így egyesíti a két ház követeléseit.

Tudor Henrik 1485 nyarán franciaországi száműzetéséből indult Angliába, pénzügyi és katonai támogatást kapva a francia udvartól, valamint walesi és skót szövetségeseitől. A döntő ütközetre **1485. augusztus 22-én a bosworthi mezőn** került sor, Leicestershire-ben. A csata pontos helyszíne sokáig vitatott volt; a 21. századi régészeti kutatások alapján a korábban jelölt Ambion Hill-i helyszín helyett a közelben fekvő, másik területet azonosítottak a legvalószínűbb helyszínként. A csata lefolyása forrásszegény; a kortárs beszámolók rövidek, és a részleteket gyakran későbbi, Tudor-párti elbeszélésekből ismerjük. Annyi biztos, hogy III. Richárd a csatában életét vesztette, és ezzel a York-ház férfiági uralma véget ért. A hagyomány szerint Henrik a csatatéren vette fel a koronát, de ezt a jelenetet is későbbi dramatizálás formálta; a tényleges hatalomátvétel jogi és rituális formái csak a következő hetekben, a parlament és az egyház részvételével szilárdultak meg.

A bosworthi csata emlékezete erősen átpolitizált. A Tudor-korban a csatát a zsarnok bukásaként és a megváltó új dinasztia kezdeteként ábrázolták; III. Richárd alakját a kora újkori irodalom, különösen **Thomas More** és később **William Shakespeare** formálta gonosz, púpos királlyá. Ezt a képet a modern történetírás részben revideálta, hangsúlyozva a Tudor-propaganda szerepét. III. Richárd 2012-ben megtalált csontvázának régészeti és genetikai vizsgálata megerősítette, hogy gerincferdülése volt, de a „púpos gonosz” irodalmi toposza nem feleltethető meg egyszerűen a történeti személynek. A maradványok 2015-ös leicesteri újratemetése jól mutatja, hogy a középkori királyok ma is emlékezetpolitikai viták tárgyai lehetnek.

6.4.4. A Tudor-dinasztia hatalomra kerülése és a legitimitás problémája

VII. Henrik (Henry VII) trónra lépésének jogalapja bizonytalan volt. A parlament 1485 őszén kimondta, hogy a korona Henrikre száll, de ez a határozat inkább a győzelem tényét ismerte el, mintsem egyértelmű öröklési jogot. Henrik 1486 januárjában feleségül vette Yorki Erzsébetet, IV. Eduárd lányát, és ezzel jelképesen egyesítette a Lancaster- és a York-házat. A **Tudor-rózsa** – a vörös és fehér rózsa kombinációja – ugyancsak utólagos propagandaeszköz volt, amely a megbékélést hirdette.

A házasság azonban önmagában nem szüntette meg a dinasztikus fenyegetést. VII. Henrik uralkodásának első éveiben több lázadás és trónkövetelő tűnt fel. **Lambert Simnel** 1487-ben a York-párti ellenállás jelöltjeként lépett fel, akit az írországi angol-normann elitek is támogattak; a

stoke-i csata (1487) után a felkelés elbukott. **Perkin Warbeck** az 1490-es években azt állította, hogy ő IV. Eduárd fiatalabbik fia, Richárd yorki herceg, aki megmenekült a Towerből. Warbeck évekig tartó nemzetközi támogatást élvezett, többek között Skóciában és a kontinensen is, de 1497-es elfogása és 1499-es kivégzése után ez a fenyegetés is megszűnt. Ezek a trónkövetelői mozgalmak rávilágítottak arra, hogy a Tudorok hatalmának megszilárdítása nem egyszeri csata, hanem hosszabb politikai folyamat eredménye volt.

VII. Henrik uralkodása az angol állam központosításának egyik fontos szakasza. A király tudatosan épített a Yorki adminisztráció hagyatékára, de a háborúk utáni kimerültséget is kihasználta. Megerősítette a királyi tanács (Privy Council) szerepét, és olyan személyeket vont be az irányításba, akik nem kizárólag a régi főúri hálózatokból származtak. A pénzügyi igazgatás terén elmozdult a **kincstár (Exchequer)** gyakran lassú eljárásaitól, és a királyi udvar közvetlen pénzügyi apparátusa, a **„kamara" (Chamber)** vált a bevételek kezelésének központjává. A koronabirtokok visszaszerzése, a vámjövedelmek hatékonyabb beszedése és a különböző jogcímeken kirótt szolgáltatások (például a **benevolence** nevű, formailag önkéntes, valójában kényszerű fizetések) gyarapították a királyi jövedelmeket. Ezek az intézkedések lehetővé tették, hogy VII. Henrik ritkán hívja össze a parlamentet, és ne függjön annak adómegajánlásaitól.

6.4.5. Az angol állam központosítása a háborúk után

A rózsák háborúja utáni központosítás nem a modern értelemben vett bürokratikus állam kiépítését jelentette, hanem a királyi hatalom és a helyi társadalom közötti viszony átalakítását. A magánhadseregek és a főúri kíséretek felszámolása nem egyetlen törvénnyel történt, hanem fokozatosan. VII. Henrik 1487-ben megerősítette a **„livery and maintenance"** (ruhaadás és védelem) gyakorlatát korlátozó jogszabályokat, amelyek a főúri hálózatok jogi kereteit próbálták gyengíteni. A békebírák (justices of the peace) szerepe megnőtt: ezek a helyi, gyakran köznemesi származású hivatalviselők a királyi rendeletek végrehajtásában, a kisebb bűncselekmények üldözésében és a helyi közigazgatásban egyre nagyobb feladatot kaptak. A királyi tanács pedig a legfontosabb politikai ügyekben döntő fórummá vált, amely a főurak mellett jogászokra és udvari tisztségviselőkre is támaszkodott.

A központosításnak azonban korlátai voltak. A királyi hatalom ereje a fővárostól távol, különösen az északi határvidéken és Írországban sokkal gyengébb maradt. A helyi társadalom együttműködése nélkül a koronának nem volt elegendő adminisztratív kapacitása a rend fenntartásához. A Tudorok éppen ezért a helyi elitekre építettek, és nem számolták fel a főúri befolyást, hanem megpróbálták azt a királyi érdekek szolgálatába állítani. A „központosítás" kifejezés így nem egyirányú folyamatot takar: a királyi udvar és a vidéki hatalmasságok közötti folyamatos alkudozás, a joghatósági viták és a helyi szokások alakították az angol állam késő középkori, kora újkori szerkezetét.

A rózsák háborújának társadalmi következményei sem voltak egyenletesek. A régi főúri családok egy része ténylegesen kihalt vagy hanyatlásnak indult, és a Tudor-korban új udvari elit emelkedett fel. Ugyanakkor a háborúk nem tekinthetők a nemesség „önpusztításának"; a helyi közösségeket ért erőszak számos régióban súlyos volt, de a hosszú időtávú demográfiai és gazdasági hatások vitatottak. A források gyakran a politikai elit áldozataira koncentrálnak, míg a köznép szenvedései kevésbé dokumentáltak. A városi jegyzőkönyvek, bírósági iratok és a korabeli panaszok azonban arra utalnak, hogy a háborús időszakban a fosztogatás, a kényszerű beszállásolás és a jogbizonytalanság sok közösség életét megkeserítette.

VII. Henrik halálakor (1509) az angol állam anyagi és politikai értelemben megerősödött, de a dinasztikus stabilitás még nem volt magától értetődő. A fia, **VIII. Henrik** által képviselt

erőteljesebb külpolitikai fellépés és a reformáció későbbi átalakulásai azonban már a Tudorok megszilárdult hatalmára épültek. A rózsák háborúja lezárásának emlékezetét a Tudor-kor saját legitimációs igényei formálták, és ez a narratíva évszázadokon át befolyásolta az angol történetírást.

6.4.6. Források és bizonytalanságok

A rózsák háborújára és a Tudorok felemelkedésére vonatkozó források egyenetlenek és részben erősen elfogultak. A korszakból fennmaradtak krónikák – köztük a **Crowland-krónika** fontos beszámolója, a londoni krónikák és a **Warkworth-krónika** –, amelyek azonban gyakran az egyik politikai csoport nézőpontját tükrözik. A parlamenti határozatok, az udvari számadáskönyvek és a királyi oklevelek dokumentált tényeket rögzítenek, de a döntések motivációiról keveset árulnak el. A csaták lefolyása bizonytalan; a modern rekonstrukciók kénytelenek a kortárs elbeszélések és a régészeti leletek kombinációjára támaszkodni. A bosworthi csata esetében a csatatér pontos azonosítása is vitatott volt, és a régészeti leletek új értelmezése megváltoztatta a korábbi elképzeléseket.

A legnagyobb bizonytalanságok közé tartozik a **Princes in the Tower** ügye. A hercegek eltűnése dokumentált esemény, de haláluk körülményei, esetleges gyilkosuk és a bűnösség kérdése ma is vitatott. A Tudor-korban született irodalmi ábrázolások (Thomas More, Shakespeare) hosszú időre meghatározták III. Richárd képét, de ezek nem elsődleges bizonyítékok, hanem politikai és morális céllal készült művek. A modern régészet, különösen III. Richárd csontvázának 2012-es megtalálása és 2015-ös újratemetése, új adatokkal szolgált a király testi állapotáról, de a bűnösség kérdését nem döntötte el. A történészi álláspontok ma sem egységesek: egyesek szerint III. Richárd felelős a hercegek haláláért, mások szerint a bizonyítékok nem elegendőek a biztos ítélethez.

A háborúk áldozatainak számairól nincs megbízható statisztika. A krónikák gyakran túloznak, a modern becslések pedig csak nagyságrendi közelítéseket adnak. A társadalmi hatásokat illetően a gazdasági és demográfiai következmények vitatottak; a „bastard feudalizmus” fogalma is a történetírásban használatos modell, nem pedig a kortársak által így nevezett jelenség. A VII. Henrik uralkodásáról szóló pénzügyi források viszonylag gazdagok, de az adatok értelmezése – például hogy a királyi bevételek növekedése mennyire volt fenntartható – szintén vitatott. A nem olvasott forrásokra való hivatkozás itt nem szerepel; a fentiek általános, stabil tudáson alapulnak, de ahol a részletek vitatottak, azt jeleztem.

6.4.7. Rövid összefoglaló

- A „Rózsák háborúja” (1455–1485) utólagos elnevezés; a kortársak dinasztikus viszályként élték meg, amely a Lancaster- és York-ház hívei között zajlott.
- A konfliktus gyökere a százéves háború elvesztése, VI. Henrik uralkodói gyengesége és a királyi hatalom körüli válság volt; a főúri hálózatok („bastard feudalizmus”) a politikai erőszak hordozóivá váltak.
- A háború szakaszos volt; fontos csatái: St Albans (1455), Wakefield (1460), Towton (1461), Barnet és Tewkesbury (1471), valamint Bosworth (1485).
- IV. Eduárd yorki király 1461-től uralkodott, de hatalma 1470–71-ben megingott; a Lancaster-ág férfiági igénye 1471-ben kihalt.
- III. Richárd 1483-ban trónra lépett, de a Towerbe zárt hercegek eltűnése legitimációs válságot idézett elő.
- A bosworthi csata (1485. augusztus 22.) III. Richárd halálával és Tudor Henrik győzelmével ért véget; a csata részletei forrásszegények, helyszíne vitatott volt.

- VII. Henrik házassága Yorki Erzsébettel jelképesen egyesítette a két házat; uralkodása a dinasztikus fenyegetések leverésével és a királyi pénzügyek, a tanács és a békebírák megerősítésével járt.
- Az angol állam központosítása fokozatos folyamat volt: a korona a helyi elitekkel együttműködve erősítette hatalmát, de a fővárostól távoli területeken a királyi befolyás korlátozott maradt.
- A források egyenetlenek és részben elfogultak; a hercegek sorsa, az áldozati számok és III. Richárd megítélése vitatott.

6.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Miért problematikus a „Rózsák háborúja” elnevezés, és hogyan befolyásolja ez a konfliktus értelmezését?
2. Hasonlítsa össze VI. Henrik, IV. Eduárd és III. Richárd uralkodásának legitimációs problémáit! Mely tényezők erősítették vagy gyengítették a korona hatalmát?
3. Milyen források állnak rendelkezésre a bosworthi csatáról, és miért vitatott a csata pontos helyszíne és lefolyása?
4. Milyen eszközökkel szilárdította meg VII. Henrik a Tudor-dinasztia hatalmát, és milyen korlátai voltak a központosító politikának?
5. Hogyan változott III. Richárd megítélése a Tudor-kori propaganda, a modern történetírás és a régészet fényében? Milyen tanulságok vonhatók le a történelmi személyek emlékezetpolitikai felhasználásáról?

7 Skócia, Wales és Írország a középkorban

7.1. Skócia királyságának kialakulása

A Brit-szigetek északi harmadát a kora középkorban – a római uralom megszűnte után – több, egymástól nyelvében, politikai szervezetében és külső kapcsolataiban is elkülönülő közösség osztotta meg. A későbbi Skócia királysága e sokszínű hatalmi térből nőtt ki, és nem érthető meg a pikt, a gael, a briton és a skandináv elemek együttműködése és versengése nélkül. Az alfejezet a királyság kialakulásától a középkor végi Stewart-dinasztiáig tekinti át a folyamatot, miközben külön figyelmet fordít arra, hogy a nemzeti emlékezet – különösen Wallace és Bruce alakja – mennyire épül későbbi, részben legendás elbeszélésekre.

7.1.1. A kora középkori hatalmi táj

A mai Skócia területén a rómaiak által **Britannia** (Britannia) provincián kívül hagyott északi részt a források **Kaledónia** (Caledonia) néven említették; lakóit a római szerzők **piktoknak** (Picti) nevezték. A piktok politikai szervezete a kora középkorban több királyságból állt, központjuk a keleti partvidéken és a Moray Firth környékén volt. Írott forrásaikat alig ismerjük: a pikt királyok listája későbbi másolatokban maradt fenn, és nyelvük a tudomány mai álláspontja szerint a kelta nyelvek közé tartozott, de pontos besorolása vitatott. A régészeti emlékanyag – különösen a pikt szimbólumkövek (pictish symbol stones) – viszont jelentős, bár értelmezésük továbbra is bizonytalan. A piktok „eltűnésének” hagyományos narratíváját a modern kutatás részben elveti; inkább a pikt elit fokozatos beolvadását hangsúlyozza.

A nyugati partvidéken, a mai Argyll és Bute térségében, valamint az északkelet-írországi partokon a **Dál Riata** (Dál Riata) gael királyság terült el. A Dál Riata az ír évkönyvek tanúsága szerint a kora középkor folyamán hol egységes, hol két- vagy háromfelé osztott királyság volt; tengeri kapcsolatai révén szorosan kötődött az ír kultúrához és a kolumbánus egyházhoz. A **gael** nyelv (Gàidhlig) és az ír típusú egyházi intézmények innen terjedtek kelet felé, ami a skót identitás későbbi nyelvi alapját jelentette. A déli területeken, a Clyde folyó völgyében a briton nyelvű **Strathclyde** királysága, a keleti partvidék déli részén pedig a briton **Gododdin** közössége élt; Lothian térségét a 7. században fokozatosan az angolszász Northumbria hódította meg. A 8. század végétől skandináv viking támadások és letelepedés érték a szigeteket: az Orkney, Shetland, a Hebridák és Caithness térsége norvég fennhatóság alá került, ami a skót korona és a norvég királyság között évszázados vitákat alapozott meg.

A kereszténység kezdetei is több szálon futottak. Az **iona-i kolostort** 563-ban alapította **Szent Kolumba** (Colum Cille), és az ír szerzetesség mintájára a piktok és a gaelek térítésének egyik központja lett. A 7. század végén a piktoknál a northumbriai kapcsolatokon keresztül a római rítus is terjedt, ami az ír húsvéti számítás és a római gyakorlat közötti vitához vezetett; a whitbyi zsinat (664) döntése után a római vonal fokozatosan megerősödött Skóciában is. A politikai és egyházi határok tehát korántsem estek egybe a későbbi királyság határaival.

7.1.2. A pikt–skót egység és Kenneth MacAlpin hagyománya

A skót királyság kialakulásának hagyományos dátuma **843**, amikor a későbbi skót krónikák szerint **Kenneth MacAlpin** (gaelül *Cinaed mac Ailpín*) a piktok és a gaelek királya lett. A 12. századi és későbbi elbeszélések – például a *Chronica Gentis Scotorum* – drámai hódításként, sőt a pikt nemesség állítólagos lemészárlásaként írták le az eseményt. A kortárs ír évkönyvek azonban nem ismernek ilyen váltást: a 9. században még **rex Pictorum** (a piktok királya) és a Dál Riata királyai mellett más királyok is szerepelnek; a **rí Alban** (Alba királya) cím csak 900 körül, Donald mac Causantín és utódai alatt válik rendszeressé. Ez a terminológiai váltás azt jelzi, hogy a 9–10. század fordulójára a korábbi pikt királyság elitje fokozatosan beleolvadt egy gael nyelvű, Albának nevezett királyságba.

Kenneth MacAlpin valódi szerepe ezért bizonytalan. A források alapján leginkább annyi állítható, hogy a 840-es években a Dál Riata királyából a pikt királyi ház örökösödése révén vagy hódítással megszerezte a piktok fölötti hatalmat; a részletek azonban nem rekonstruálhatók. A 12. századi „egyesítés” narratíva a skót királyság legitimációját szolgálta, és a piktok, mint önálló politikai és nyelvi közösség, a 10. század folyamán eltűntek a forrásokból. A pikt nyelv kihalásának oka vitatott: egyes kutatók a gael elit nyelvváltását, mások a pikt elit házassági és politikai integrációját hangsúlyozzák. Abban a kutatók egyetértenek, hogy a pikt társadalom nem „népirtás” áldozata lett, hanem a skót királyság kialakulásával összeolvadt.

7.1.3. A középkori skót királyság megszilárdulása

A 10–11. századi Alba királyság központja a Tay folyó völgyében, **Scone** és **Dunkeld** környékén alakult ki; itt őrizték a királyavatás helyét és a koronázási jelvényeket. A királyság öröklési rendje a gael-kelta **tanistry** szokását követte: a trónutód nem automatikusan a legidősebb fiú, hanem a királyi vérből származó, hadra fogható felnőtt férfiak közül került ki, ami gyakran belviszállyal járt. Az 1058 és 1093 között uralkodó **III. Malcolm** (gaelül *Máel Coluim mac Donnchada*) és felesége, **Margit királyné** (1069-től) jelentős fordulatot hozott. Margit, aki angolszász hercegnőként az angliai normann hódítás elől menekült Skóciába, az egyházi reformok és a királyi udvar angolszász mintájú átszervezésének kezdeményezője lett; későbbi szentté avatása a dinasztikus emlékezetet erősítette.

A döntő átalakulás azonban **I. Dávid** (1124–1153) uralkodásához kötődik. Dávid az angliai normann udvarban nevelkedett, és trónra lépése után tudatosan bevezette a normann **feudalizmus** (infeudáció) intézményeit: normann és flamand lovagokat telepített le, hűbéri adományokat tett, és kiépítette az első királyi várak hálózatát. Megalapította vagy megerősítette a **burgh** típusú királyi városokat (például Berwick, Edinburgh, Stirling), amelyek a kereskedelem és a királyi jövedelmek új központjai lettek. Dávid egyházpolitikája legalább ilyen fontos volt: a korábbi klán- és szerzetesi egyház mellett létrehozta a területi püspökségek hálózatát, ciszterci és más szerzetesrendeket hívott be, és az egyházi birtokokat szervezett plébániákra osztotta. Ezzel a skót királyság intézményileg közeledett a latin kereszténység nyugati normáihoz, ugyanakkor a gael nyelvű vidékek szokásjoga továbbra is érvényben maradt.

Területileg a skót királyság a 10–13. században fokozatosan délre és nyugatra terjeszkedett. **Lothian** és a délkeleti határvidék angol nyelvű lakossága már a 11. századra a skót korona alá tartozott, ami a királyságon belüli nyelvi kettősséget (Lowland angol/inglis, Highland gael) tartósította. A nyugati szigetek és a Man-sziget kérdése a norvég királysággal való konfliktusban dőlt el: az 1263-as largsi csata és az 1266-os **perth-i szerződés** (Treaty of Perth) értelmében a Hebridák és a Man-sziget elvileg skót fennhatóság alá került, bár a helyi gael-skandináv urak hatalma továbbra is nagy maradt. **Orkney** és **Shetland** norvég kézen maradt egészen a 15. századig (1468–69-ben hozományként kerültek a skót koronához). A királyi hatalomnak azonban

komoly korlátai voltak: a nyugati partvidék és a szigetvilág gael klánjai, valamint a skandináv eredetű főurak gyakran csak névleg ismertek el fennhatóságot.

7.1.4. A függetlenségi háborúk (1296–1357)

A skót királyság 13. század végi örökösödési válsága nyitotta meg az angol intervenció és a későbbi függetlenségi háborúk korszakát. **III. Sándor** király 1286-ban lovasbalesetben meghalt; egyetlen élő örököse, a norvég királylány **Margit** („a norvég hajadon") 1290-ben úton Skóciába szintén meghalt. Ezzel a Dunkeld-ház főága kihalt, és tizenhárom jelölt nyújtotta be igényét a trónra. A skót nemesség a döntőbíróvá váló **I. Eduárd** angol királyhoz fordult, aki – magát a skót királyság hűbérurának tekintve – az 1291–1292-es **Great Cause** eljárásban **John Balliol** javára döntött. Balliol 1292-ben letette a hűbéresküt, de amikor Eduárd 1296-ban nyíltan beavatkozott a skót ügyekbe, a skót nemesség fellázadt, megkötötte a francia szövetséget (Auld Alliance), és Balliolt megfosztotta hatalmától. Eduárd hadjáratban megszállta Skóciát, lemondatta Balliolt, és a skót koronázási kő, a **scone-i kő** (Stone of Scone, gaelül *Lia Fàil*) elvitelével is jelezte a skót királyság felszámolásának szándékát. A követ 1996-ban, az angol-skót megegyezés részeként helyezték vissza Skóciába, de az ünnepélyes királyavatásokon ma is Angliában használják.

Az angol megszállás elleni ellenállás egyik legismertebb alakja **William Wallace** (gaelül *Uilleam Uallas*), aki 1297-ben a Stirling Bridge-i csatában meglepetésszerűen legyőzte az angol sereget, és rövid ideig Skócia őrzőjeként (guardian) kormányzott. 1298-ban azonban a falkirki csatában vereséget szenvedett, tisztségéről lemondott, majd külföldi segítségért próbált utazni; 1305-ben elfogták, hazaárulásért elítélték és kivégezték. Wallace történelmi megítélése és a róla szóló emlékezet erősen torzít: az 1470-es években keletkezett **Blind Harry-féle** verses krónika a nemzeti hős mítoszát formálta meg, amely a későbbi skót nemzeti mozgalomban és az 1995-ös *Braveheart* című filmben is tovább élt. A dokumentált tények Wallace életéről kevesek: a skót források mellett angol bírósági iratok és krónikák maradtak fenn, de a részletek gyakran nem ellenőrizhetők.

A függetlenségi harcot végül **Robert Bruce** (gaelül *Roibert a Briuis*), Annandale lordja, a skót királyi ház egyik jelöltjének leszármazottja vitte sikerre. Bruce 1306-ban – vitatott körülmények között, a rivális John Comyn meggyilkolása után – elvitette magát Scone-ban királlyá **I. Róbert** néven. Kezdetben többször vereséget szenvedett és bujdosni kényszerült, de 1314-ben a **bannockburni csatában** döntő győzelmet aratott II. Eduárd angol seregén. A győzelem nem vetett véget a háborúnak, de megszilárdította Bruce királyi hatalmát, és megnyitotta az utat az angol hűbérigény elutasítása felé.

Az 1320-as **Declaration of Arbroath** (Arbroathi nyilatkozat, latinul *Declaratio Arbroathis*) a skót nemesek és egyháziak XXII. János pápának címzett levelének szövege. A levél az angol hűbérigény ellen érvelt, és hangsúlyozta a skót királyság régi szabadságát; az a híres mondata, hogy a király a közösség akaratából uralkodik, a modern kutatásban élénk vitát váltott ki. A szöveget a 19–20. századi nacionalista olvasat a „népszuverenitás" korai megfogalmazásaként ünnepelte, ám a többségi történészi álláspont szerint inkább egy adott politikai-pápai vita retorikai eszköze volt, és nem tekinthető alkotmányos dokumentumnak. Az értelmezési vita híven mutatja a nemzeti mítoszok és a forráskritika feszültségét. 1328-ban az **edinburgh-i–northamptoni szerződés** (Treaty of Edinburgh–Northampton) angol részről elismerte I. Róbertet Skócia királyaként és lemondott a hűbéri igényről; a megbékélés azonban törékeny maradt. A 1330-as években kiújult angol beavatkozás – a második függetlenségi háború – során a skót **II. Dávid** angol fogságba került, és a háborúskodás 1357-ben a berwicki szerződéssel ért véget, amely megerősítette Skócia függetlenségét, de a határvidék továbbra is konfliktuszóna maradt.

7.1.5. A Stewart-dinasztia a középkor végén

A Bruce-ház kihalása után 1371-ben a trón a **Stewart** (későbbi írásmóddal **Stuart**, gaelül *Stiùbhart*) családra szállt. A dinasztia alapítója, **II. Róbert** (1371–1390) unokája volt annak a Stewart Walternek, aki Margit királyné udvarában emelkedett fel, és aki a Bruce-örökösödésben is fontos szerepet játszott. A 14. század végi és 15. századi Skóciát a királyi hatalom gyengesége és a nagy főúri családok – különösen a **Douglasek** és az **Albannia** (Stewart) hercegei – közötti küzdelmek jellemezték. A királyi jövedelmek szűkösek voltak, a központi bíráskodás és igazgatás intézményei még fejletlenek; a nyugati és északi gael területek pedig gyakran önálló politikai egységként működtek.

Az első jelentős centralizációs kísérlet **I. Jakab** (1406–1437) nevéhez fűződik. Jakab 1406-tól tizennyolc évig angol fogságban volt; váltságdíj ellenében szabadult, és visszatérése után a királyi jövedelmek megerősítését, a parlamenti és bírósági intézmények fejlesztését, valamint a klánfőnökök hatalmának korlátozását célozta. Politikája kiváltotta a nemesség egy részének ellenállását; 1437-ben Perth-ben összeesküvők meggyilkolták. Fia, **II. Jakab** (1437–1460) erélyesebben lépett fel a Douglasok ellen: 1452-ben saját kezűleg ölte meg a Douglas-főurat, majd megostromolta és megsemmisítette a család fő erősségeit. A király 1460-ban az angol kézen lévő Roxburgh vár ostrománál halt meg.

III. Jakab (1460–1488) uralkodása alatt a királyi hatalom ismét meggyengült: a nemesség több lázadást robbantott ki, és a király személyes kegyencekre támaszkodó politikája miatt elvesztette a rendek bizalmát. 1488-ban, a sauchieburni csata után – amelyben fia, a trónörökös is szemben állt vele – III. Jakab meghalt vagy meggyilkolták. A trónt a tizenöt éves **IV. Jakab** (1488–1513) örökölte, akinek uralkodása a késő középkori Skócia viszonylagos megszilárdulását és a reneszánsz hatások kezdetét hozta. IV. Jakab megerősítette a központi igazgatást, korszerűsítette a bíróságokat, támogatta a skót egyetemek fejlődését (például a skót egyetemek alapítása: St Andrews, Glasgow, Aberdeen), és udvarát az irodalom, a zene és a nyomtatás központjává tette. Uralkodásának legjelentősebb dinasztikus lépése az 1502-es, majd 1503-ban megkötött **Tudor Margit** hercegnővel való házasság volt. Ez a házasság alig egy évszázaddal később lehetővé tette, hogy a Stuartok angliai trónigényt tartsanak fenn.

IV. Jakab 1513-ban – a Franciaországgal fennállt Auld Alliance kötelezettsége miatt – hadat üzent VIII. Henrik angol királynak, és a **floddeni csatában** életét vesztette; ezzel a skót középkor dinasztikus szempontból lezárult, bár a Stewartok tovább uralkodtak. Az esemény már a kora újkori skót és angol történelem színtere, ezért részletes tárgyalása a későbbi fejezetekre tartozik. A középkori Skócia öröksége azonban tartósnak bizonyult: a királyság intézményei, a Lowland és a Highland közötti nyelvi-jogi különbség, valamint a függetlenségi háborúkban formálódó politikai identitás mind meghatározta a következő évszázadokat.

7.1.6. Források és bizonytalanságok

A korai skót történelem forrásbázisa töredékes. A piktokról elsősorban régészeti leletek – szimbólumkövek, erődítések, templomok – és kései királylisták állnak rendelkezésre; saját írott krónikájuk nem maradt fenn. A Dál Riata és Alba királyságainak eseményeit az ír évkönyvek, az angolszász krónikák és a későbbi skót krónikák (például *Chronica Gentis Scotorum* vagy *Scotichronicon*) őrizték meg, de ezeket gyakran évszázadokkal az események után szerkesztették és ideológiai szempontok szerint formálták. Kenneth MacAlpin hódító szerepe jórészt a 12–13. századi krónikás hagyomány terméke; a kortárs adatok csekélyek és ellentmondóak. A pikt nyelv eltűnésének okai ugyancsak vita tárgya, mivel írott pikt nyelvemlék alig van, és a nyelvcsere folyamata nem követhető tételesen.

A 11–13. századtól kezdve a források bővülnek: oklevelek, püspöki és szerzetesi feljegyzések, királyi rendeletek, a skót parlament (amely a 13. században alakult ki, és a következő századokban formálódott) jegyzőkönyvei. A függetlenségi háborúk eseményei viszonylag jól dokumentáltak – angol és skót krónikák, bírósági iratok, a Declaration of Arbroath szövege –, de az egyes szereplők motivációit és a helyi konfliktusokat a források elfogultan, angol vagy skót szempontból mutatják be. Wallace és Bruce alakját későbbi legendák, költemények és nemzeti mitológiák torzították; a modern történetírás e rétegeket igyekszik leválasztani a dokumentált eseményekről. A gazdasági és demográfiai becslésekhez (a középkori Skócia népessége valószínűleg nem érte el az 1 milliót, és a 14. századi pestisjárvány is súlyos veszteségeket okozott) kevés kvantitatív forrás áll rendelkezésre; a számok szakirodalmi rekonstrukciók, nem mérések.

7.1.7. Rövid összefoglaló

- A mai Skócia területe a kora középkorban pikt, gael, briton és skandináv közösségek megosztott politikai tere volt; a későbbi királyság e sokszínűségből alakult ki.
- A 9. század közepén a gael Dál Riata királya, Kenneth MacAlpin megszerezte a pikt királyság fölötti hatalmat, de az „egyesítés” későbbi elbeszélése legendás; a források inkább a *rex Pictorum* címtől a *rí Alban* felé való fokozatos elmozdulást mutatják.
- A pikt nyelv a 10. század folyamán eltűnt anélkül, hogy a piktok „kiirtásáról” beszélhetnénk; a pikt elit beolvadt a gael nyelvű királyságba.
- I. Dávid 12. századi uralkodása alatt a skót királyság átvette a normann feudalizmus, a királyi városok és a területi egyházszervezet intézményeit, ami tartós Lowland–Highland különbséget hozott létre.
- Az 1286–1290-es örökösödési válság és I. Eduárd angol király beavatkozása függetlenségi háborúkhoz vezetett; William Wallace ellenállása katonailag nem tartott sokáig, de a nemzeti emlékezet kiemelkedő alakjává vált.
- Robert Bruce 1306-os királlyá koronázása és az 1314-es bannockburni győzelem, valamint az 1328-as edinburgh-i–northamptoni szerződés biztosította a skót királyság függetlenségét, bár az angol beavatkozás később kiújult.
- A Stewart-dinasztia (1371-től) uralma a 15. században a királyi centralizáció és a nagybirtokos nemesség közötti konfliktusok jegyében telt; I. Jakab és II. Jakab reformjai után III. Jakab meggyengülése, IV. Jakab pedig a reneszánsz udvari kultúrát és a Tudor-házasságot hozta el.
- A középkori Skócia öröksége: a függetlenségi háborúkban kialakult politikai identitás, a parlament és a jog intézményei, valamint a gael és angol nyelvű területek közötti tartós különbség.

7.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen nyelvi és politikai közösségek éltek a 8–9. századi Skócia területén, és milyen elsődleges forrásokból ismerjük őket?
2. Miért nem fogadható el kritikátlanul Kenneth MacAlpin pikt–skót „egyesítésének” hagyománya, és milyen terminológiai változást mutatnak az ír évkönyvek 900 körül?
3. Hogyan változtatta meg I. Dávid a 12. századi skót királyság intézményeit, és milyen következménye lett a Lowland–Highland kettősségnek?
4. Milyen örökösödési válság vezetett az 1296 utáni függetlenségi háborúkhoz, és miért későbbi konstrukció William Wallace kizárólagos nemzeti hősi szerepe?
5. Milyen belső feszültségek jellemezték a 15. századi Stewart-uralmat, és miért volt dinasztikus jelentősége IV. Jakab és Tudor Margit házasságának?

7.2. Wales és a határvidék (Marches)

Az előző alfejezetben Skócia egyetlen királysággá válását követtük nyomon; Wales ezzel szemben a középkorban sem alkotott tartósan egységes királyságot, hanem apró királyságok és fejedelemségek laza hálózataként létezett, miközben a keleti határvidéken normann-angol uradalmak (Marches, walesiül Y Mers) sora jött létre. A walesi történelem így egyszerre belső politikai küzdelmek és az angol expanzió elleni védekezés története. Ez az alfejezet a walesi királyságok kialakulását, a Llywelyn-ház felemelkedését, az 1283-as angol hódítást, a Walesi Fejedelemség angol közigazgatását és az 1400-ban kirobbant Owain Glyndŵr-felkelést tárgyalja. A hangsúly a hatalom, a jog és az identitás átalakulásán van, nem egyetlen „nemzeti” sorsvonalon. A források egyenetlensége miatt több állítást csak becslésként vagy a későbbi emlékezetpolitika fényében lehet megfogalmazni.

7.2.1. Wales földrajza és a korai királyságok

Wales területét hegyvidékek, mély völgyek és kiterjedt mocsarak tagolják, ami a középkorban erősen kedvezett a politikai széttagoltságnak. A római korszak után (lásd Britannia az ókorban és a kora középkorban) a 5–6. században kelta nyelvű királyságok alakultak ki, amelyeket a latin nyelvű *Annales Cambriae* és a később walesiül lejegyzett *Brut y Tywysogion* („A hercegek krónikája”) említ. A legfontosabbak: **Gwynedd** északnyugaton, **Powys** keleten, **Deheubarth** délen, valamint kisebb uralmak, mint Morgannwg, Gwent, Dyfed, Ceredigion és Brycheiniog. Ezek a királyságok nem rögzített határokkal rendelkeztek, hanem a dinasztiák és a hatalmi központok köré szerveződtek; a hatalom öröklése gyakran osztott volt, ami testvérháborúkhoz és gyors területi átrendeződésekhez vezetett.

A walesi jogrend, a **Cyfraith Hywel** („Hywel törvénye”) a hagyomány szerint a 10. században élt **Hywel Dda** („Jó Hywel”) nevéhez kötődik. A jog szövegei azonban csak a 12. század utáni kéziratokban maradtak fenn, és regionális eltéréseket mutatnak, ezért a jog egységesítő szerepe vitatott. A szövegek a vérbosszú, a házasság, a földtulajdon és a társadalmi rétegződés szabályait rögzítik: a szabadok (*bonheddig*) és a nem szabadok (*caeth*) közötti különbség éles, de a pontos jogállás a gyakorlatban változhatott. A walesi társadalom alapegysége a nemzetségi csoport (*gwely*) és a földesúri birtok (*maenor*) volt; a parasztok szolgáltatásokkal és adóval tartoztak, a nemesség pedig katonai kíséretet állított ki. A kora középkori Walesben az egyházi intézmények – kolostorok és püspöki központok – is fontos szerepet játszottak, de a pápai reformok előtti egyházszervezet laza maradt, és sok egyházi közösség a helyi dinasztiák befolyása alatt állt.

A walesi királyságok közötti viszályok állandóak voltak, és ezt az angolszász királyságok, különösen Mercia, a 7–9. században kihasználták. A földrajzi elszigeteltség és a belső megosztottság miatt Wales nem vált egységes állammá, de a közös nyelv, a közös joghagyomány és a közös ellenségkép fokozatosan kialakította a walesi „mi” tudat alapjait. Ezt a folyamatot a normann hódítás gyorsította fel.

7.2.2. A normann invázió és a határvidéki uradalmak

1066 után a normann hódítók nem álltak meg az angol királyság határán. A 11. század végétől a normann bárók és maga az angol király is behatoltak Walesbe, kihasználva a walesi királyságok közötti viszályokat. A keleti és déli határvidéken a királytól szinte szuverén jogokkal felruházott **marcher lordok** (angolul *Marcher Lord*, walesiül *arglwyddi'r Mers*) hoztak létre uradalmakat. A *Marchia Wallie* (a walesi határvidék) jogilag különállt az angol királyságtól és Wales többi részétől: a marcher lord saját hadsereget tartott, bíróságot üzemeltetett, vámot szedett, és

engedély nélkül építhetett várat. Ez a berendezkedés a királyi hatalom ellenőrzését gyengítette, ugyanakkor a walesi területek gyors meghódítását tette lehetővé.

A becslések szerint a 12. század végére a mai Wales területének nagyobb részét normann-angol uralom alá vonták, bár a hegyvidéki belső területeken a walesi uralkodók megőrizték hatalmukat. A Marches kialakulása nem egységes hódítás volt, hanem fokozatos, erőszakos telepítés és jogi átalakulás; a helyi walesi lakosság gyakran jobbágysorba került, miközben a marcher lordok angol és flamand telepeseket hoztak a várak és mezővárosok benépesítésére. A várak – például Chepstow, Caerphilly, Kidwelly – a hódítás és a védelem emblematikus emlékei; régészeti kutatásuk a katonai, gazdasági és reprezentációs funkciók összefonódását mutatja. A walesi krónikák és az angol oklevelek eltérően értelmezik a határvidéki konfliktusokat: a *Brut y Tywysogion* a normann és angol „elnyomókról" ír, az angol források gyakran a walesi „felkelőkről" és „rablókról" szólnak. E kettős nyelvhasználat arra figyelmeztet, hogy a hódítás és az ellenállás megítélése a forrás keletkezési pozíciójától függ.

A Marches fél-autonóm rendszere nemcsak katonai, hanem jogi és gazdasági kettőséget is teremtett: a walesi jog alatt élő belső területek és az angol jogot alkalmazó határvidéki uradalmak között állandó súrlódások voltak. Ez a kettősség a 13. században a királyi centralizáció célpontjává vált, de a marcher lordok hatalmát csak fokozatosan sikerült visszaszorítani.

7.2.3. Llywelyn ap Iorwerth és a walesi egység kísérlete

A 12. század második felében Gwynedd vált a legerősebb walesi hatalommá. **Llywelyn ap Iorwerth**, akit később **Llywelyn Fawr** („Nagy Llywelyn") néven ismertek, házassági és katonai szövetségekkel kiterjesztette befolyását Wales nagy részére. Felesége, Joan, János angol király természetes lánya volt, ami egyrészt dinasztikus kapcsolatot teremtett, másrészt lehetőséget adott a tárgyalásos rendezésre. Az 1201-es szerződésben az angol király elismerte Llywelyn hatalmát a meghódított területeken, de a hatalom alapja a walesi jog és a dinasztikus legitimáció volt, nem állandó intézményi egység.

Llywelyn az 1210-es években a Marches ellen is hadat vezetett, és az 1215–1217-es angol polgárháborúban a lázadó bárókkal szövetkezett. Az 1215-ös **Magna Carta** több cikkelye (56–58.) ígéretet tett a walesi jog visszaállítására, a jogtalanul elfoglalt földek visszaadására és a túszok szabadon bocsátására, de ezek végrehajtása a polgárháború után elmaradt. 1218-ban a worcesteri béke megerősítette Llywelyn hercegi címét (*Tywysog Cymru*, „Wales hercege"), de a cím nem jelentett teljes területi egységet: a többi walesi uralkodó hűbéresként ismerte el, de gyakorlati autonómiájukat megőrizték. Llywelyn 1240-ben bekövetkezett halála után fiai, Dafydd és Gruffudd viszálya, majd Dafydd 1246-os halála után a Gwynedd hatalma megingott. A walesi egység tehát nem intézményesült, hanem a személyes hatalom és a külső nyomás függvénye maradt; a „hercegi" cím tartalma pedig az angol korona értelmezésében hűbéri alárendeltséget jelentett, míg a walesi felfogásban szuverén méltóságot.

7.2.4. Llywelyn ap Gruffudd és a függetlenség elvesztése

A század közepén Gruffudd fia, **Llywelyn ap Gruffudd** katonai sikerekkel ismét megerősítette a walesi ellenállást. Az 1267-es **Montgomery-i szerződésben** III. Henrik elismerte Llywelynt „Wales hercegeként" és a többi walesi uralkodó hűbérurának. A walesi történetírás ezt a függetlenség csúcsaként értelmezi, az angol jogi hagyomány viszont az angol főség elismeréseként olvassa. A dokumentum tényleges tartalma kétértelmű: a hercegi cím és a hűbéri viszony egyszerre erősítette Llywelyn pozícióját és kötötte az angol koronához. A szerződésben rögzített határok és jogok nem oldották meg a Marches területi vitáit, és a walesi nemesség egy része sem fogadta el Llywelyn főségét.

I. Edward 1272-es trónra lépése után a viszony gyorsan megromlott. Llywelyn húga, Eleanor de Montfort házassága, a Marches határvitái és Llywelyn tüntető távolmaradása a hűbéreskütől ürügyül szolgált. 1277-ben Edward hadjáratot indított, és az **Aberconwy-i béke** Llywelynt Gwynedd nyugati részére, a Snowdon-hegység környékére korlátozta. 1282-ben a walesi ellenállás – részben Llywelyn testvére, **Dafydd ap Gruffudd** vezetésével – kirobbant, de Llywelyn 1282 decemberében a Cilmeri (Builth) melletti összecsapásban életét vesztette. A legtöbb krónika szerint angol katonák ölték meg, bár a pontos körülmény vitatott; egyes beszámolók szerint félrevezették és lesből támadták, mások szerint nyílt összecsapásban esett el. Dafydd ap Gruffudd 1283 júniusában fogságba esett, és Shrewsburyben hazaárulásért kivégezték. A walesi függetlenség katonai vereséget szenvedett, és a 13. század végi angol hódítás hosszú távon befejezettnek bizonyult.

7.2.5. Az 1282–1283-as hódítás és a Rhuddlan-statútum

Edward 1282–1283-as hadjárata rendkívüli katonai és logisztikai vállalkozás volt: a források szerint több ezer gyalogost, lovast és hajóst mozgósítottak, de a pontos létszám nem ismert; a becslések a százezres nagyságrendet valószínűtlennek tartják, inkább 10–20 ezer fő körüli királyi seregről beszélhetünk. A hódítás során a királyi sereg várak szorítóját alakította ki: **Conwy**, **Caernarfon**, **Harlech** és később **Beaumaris** vára a „vasgyűrű” részeként szolgált; a várakat a mai napig a kor egyik legnagyobb katonai építészeti programjaként tartják számon, a régészeti feltárások a munkások, kőfaragók és pénzügyi nyilvántartások részleteit is feltárták. A várak nemcsak katonai, hanem adminisztratív és reprezentációs célokat is szolgáltak: a walesi hatalom jelképeinek átépítése, például Caernarfonban a római császári építészetre utaló falak, az angol uralom legitimitását hirdették.

A **Rhuddlan-statútum** (1284) a meghódított területeket a korona közvetlen uralma alá helyezte: a **Walesi Fejedelemség** (latinul *Principatus Wallie*) a volt Gwynedd és Deheubarth egy részét foglalta magában, és angol típusú grófságokra osztották (Caernarfon, Anglesey, Merioneth, Cardigan, Carmarthen, Flint). A walesi jogot a polgári ügyekben bizonyos mértékig megtartották, de a büntetőjog és a közigazgatás angol mintát követett; a bíróságokon a walesi nyelv használatát korlátozták, bár a gyakorlatban a helyi walesi elöljárók sokáig közreműködtek. A Marches uradalmai továbbra is a marcher lordok kezén maradtak, ami a jogi kettősséget konzerválta: a Fejedelemségben a királyi tisztviselők, a Marchesben a lordok saját bíróságai ítélkeztek. Ez a rendszer a 16. századig fennállt, és állandó hatásköri vitákat okozott.

A hódítás áldozatairól nincs pontos adat; a falvak pusztulását, a termény elkobzását és a lakosság elvándorlását a krónikák és az adóösszeírások sejtetik. A walesi társadalom felső rétegét megfosztották hatalmától, de a kisebb birtokosok és a parasztok egy része a helyén maradt, és adóval, szolgáltatásokkal tartozott az új uraknak. A walesi nemesség egy része együttműködött a hódítókkal, más része száműzetésbe vonult. A kollektív büntetés gondolata azonban a korszak jogi és politikai gyakorlatában megjelent: a walesi közösségeket gyakran egyetemlegesen sújtotta a háborús károk megtérítése.

7.2.6. A Walesi Fejedelemség és a Marches a 14. században

A 14. században a Walesi Fejedelemség és a Marches párhuzamos rendszere állandósult. A fejedelemség angol kormányzója, a *Justice of North Wales* (és később más tisztviselők) a király nevében adót szedett és bíráskodott; a walesi lakosság részvételét a hivatalokból korlátozták, bár a gyakorlatban helyi walesi uradalmi tisztviselők is működtek. 1301-ben I. Edward a Walesi Fejedelemség címét fiának, a későbbi **II. Edwardnak** adományozta; ettől kezdve a „Prince of Wales” cím a trónörökösé lett, de a terület tényleges kormányzása különvált a cím birtoklásától.

A Marches lordjai – mint a Mortimer, Bohun, Despenser vagy Clare család – gyakorlatilag saját államocskákat irányítottak, és a királyi hatalom korlátozottan szólt bele; egyes marcher lordok a walesi ügyekben önálló külpolitikát folytattak, sőt időnként az angol korona ellen is felléptek.

Az angol telepesvárosok (például Flint, Rhuddlan, Caernarfon, Conwy) falakkal védett, kiváltságos közösségek voltak; a walesi lakosok számára a letelepedést és a kereskedést korlátozták. A városi polgárság elsősorban angol és flamand telepesekből állt, míg a környező vidék walesi maradt. Ez a térbeli és jogi elkülönülés a 14. század folyamán nem oldódott fel, hanem megszilárdult. A 14. század közepén a **pestisjárvány** (1348–1350) Walesben is súlyos demográfiai veszteségeket okozott, bár a számszerű becslés a forráshiány miatt bizonytalan; egyes szakirodalmi becslések szerint a lakosság harmada-fele elpusztulhatott, de ezek az adatok általánosítások, és regionálisan nagy eltérések lehettek. A járvány utáni munkaerőhiány és adóterhek növelték a feszültséget; a walesi parasztok és a határvidéki angol urak közötti viták a 14. század végén rendszeressé váltak.

A walesi törvényeket (*Cyfraith Hywel*) a hivatalos eljárásban egyre inkább háttérbe szorították, de a helyi szokásjog tovább élt; a walesi nyelvű költészet és krónikák a hanyatló nemesi udvarokban fennmaradtak, ami a kulturális ellenállás egyik formája volt. A walesi bárdok és a prófétai költészet a 14. században az angol uralom alóli felszabadulás reményét őrizte; ezek a szövegek a későbbi felkelés ideológiai előkészítőjeként is olvashatók, de a konkrét politikai programot ritkán fogalmazzák meg.

7.2.7. Owain Glyndŵr felkelése (1400–1415 körül)

1400-ban **Owain ap Gruffudd**, más néven **Owain Glyndŵr**, a régi Powys-i és Deheubarth-i dinasztiák leszármazottja, felkelést indított. A közvetlen ok a szomszédos marcher lord, **Reginald Grey of Ruthin** által elvett földek és a jogorvoslat elutasítása volt, de a háttérben a walesi nemesség jogfosztottsága, a magas adók és **IV. Henrik** uralmának bizonytalansága állt. IV. Henrik 1399-es trónra lépése után a walesi közösségek reményei nem teljesültek, és a Grey-ügy a sérelmek szimbólumává vált. Glyndŵr 1400. szeptember 16-án kiáltotta ki magát Wales hercegének, és a felkelés gyorsan kiterjedt Wales nagy részére.

A támogatók között a walesi földbirtokosok, a parasztok, az egyházi értelmiség és az egyetemeken tanuló walesi diákok is voltak; a mozgalom társadalmi bázisa szélesebb volt, mint a korábbi dinasztikus harcoké. A felkelő seregek városokat és várakat foglaltak el; 1404-ben Glyndŵr **Machynllethban** gyűlést tartott, amelyet a walesi történetírás „parlamentként” értelmez, és ahol állítólag Wales hercegévé nyilvánították. A gyűlés pontos határozatai azonban nem maradtak fenn, és az esemény utólagos emlékezetpolitikai jelentősége miatt a tényleges jogi tartalom vitatott. Glyndŵr szövetséget keresett a francia királlyal és a skótokkal is; 1405-ben francia segédcsapatok szálltak partra Walesben, és a francia–walesi megállapodás – ha létezett is – csak rövid ideig volt hatályos.

A felkelés katonai sikere nem volt tartós: az angol királyi sereg és a Marches lordjai ellentámadása, a városok visszafoglalása, a francia támogatás elapadása és a belső viszályok miatt 1409 után a felkelés összeomlott. Glyndŵr sorsa ismeretlen; egyes források szerint bujkált, mások szerint 1415 körül halt meg, de a halál pontos dátuma és körülményei dokumentálatlanok. A felkelés pusztítása súlyos volt: városok, várak és falvak égtek le, a lakosság egy része elmenekült. A megtorlás részeként IV. Henrik és V. Henrik törvényei (a 15. század elején hozott, később **penal laws** néven ismert rendelkezések) a walesi lakosságot kollektíven korlátozták: megtiltották a walesieknek a városi hivatalviselést, a fegyverviselést, a földvásárlást az angol telepesvárosokban, és korlátozták a walesi nyelv használatát a bíróságokon. Ezeket a törvényeket a későbbi walesi emlékezet a nemzeti elnyomás jelképeként tartja számon, míg az angol korona szempontjából a

lázadás megbüntetését szolgálták; a jogtörténeti értelmezés szerint azonban a rendelkezések nem minden walesire vonatkoztak egyformán, és a végrehajtás gyakran alkudozásoktól függött.

Glyndŵr alakja a 19. századi walesi nemzeti újjászületésben vált a függetlenségi harc mitikus hősévé; a történeti kutatás óvatosabb, mert a felkelés programja és társadalmi bázisa nem pontosan rekonstruálható. A felkelés hosszú távú hatása kettős: egyrészt a walesi társadalomra nehezedő jogi és gazdasági hátrányok rögzültek, másrészt a walesi nyelv és identitás túlélése szempontjából a közös ellenállás emléke megerősödött. A 15. század második felében a Glyndŵr-felkelés emléke már a Tudorok walesi származású dinasztiájával is összekapcsolódott, ami a 16. századi egyesülési törvények (1536, 1543) értelmezéséhez vezet át; ezek a törvények formálisan felszámolták a Marches különállását, és a walesi területeket az angol jogrendbe integrálták. Ennek részletei a későbbi fejezetekben (A Tudorok, a reformáció és a polgárháború) kerülnek tárgyalásra.

7.2.8. Források és bizonytalanságok

A walesi középkorra vonatkozó források egyenetlenek. Az írott anyag nagy részét latin vagy közép-walesi nyelvű krónikák, oklevelek, adóösszeírások és jogi kéziratok alkotják. A legfontosabb walesi narratív forrás, a **Brut y Tywysogion** több, egymástól eltérő kézirati változatban maradt fenn, és bár a 13. századig követi az eseményeket, a szerkesztés időpontja és szempontja vitatott: a Gwynedd-központú dinasztikus perspektíva túlhangsúlyozhatja az északi királyság jelentőségét. Az **Annales Cambriae** korai évkönyvei a 10. század előtti időszakra töredékesek, és a bejegyzések kronológiája nem mindig megbízható. Az angol királyi oklevelek, a **Pipe Rolls** és a bírósági iratok gazdagok, de a walesi lakosság mindennapi életéről keveset árulnak el; a walesi jogi kéziratok (például a *Cyfraith Hywel* hagyománya) a 13. század előtti állapotot idealizálva írják le, és nem feltétlenül tükrözik a tényleges gyakorlatot. A régészeti leletek – várak, települések, templomok, mezőgazdasági nyomok – fontos kiegészítést adnak, de a kormeghatározás gyakran tág intervallumot enged.

A hódítások és a felkelések áldozatainak számára nincs megbízható statisztika; a katonai összeírások (például a hűbéri szolgálatot teljesítők listái) hiányosak, és a hadseregek méretére vonatkozó becslések a szakirodalomban több tízezertől néhány ezerig terjednek. A Glyndŵr-felkelés idejéből származó források erősen elfogultak: az angol krónikák „lázadókat” és „árulókat” említenek, a walesi költészet dicsőíti a herceget. A felkelés végének és Glyndŵr halálának körülményei dokumentálatlanok; a modern emlékezetpolitika ezt a hiányt gyakran legendákkal tölti ki. A 14. századi demográfiai adatok, különösen a pestisjárvány walesi hatása, szintén becsléseken alapulnak, mivel a korabeli adóösszeírások nem teljesek, és a walesi háztartások meghatározása eltérő lehetett.

A walesi „függetlenség” fogalma maga is anakronisztikus lehet: a középkori walesi uralkodók a saját joguk és hűbéri kapcsolataik szerint cselekedtek, nem a modern nemzeti szuverenitás kategóriáiban. A 13. századi angol–walesi viszony jogi nyelvezete a hűbériség és a főség fogalmait használta, amelyeket mindkét fél a saját érdekei szerint értelmezett. A későbbi walesi nemzeti történetírás ezt a viszonyt gyakran „idegen uralomként” vagy „gyarmati uralomként” írja le, de a középkori kontextusban a modern gyarmatosítás fogalmainak visszavetítése vitatott. A középkori Marches telepítési politikája valóban rendelkezett a telepes gyarmatosítás bizonyos vonásaival, ám a tengerentúli birodalmakhoz képest eltérő jogi és gazdasági keretek között működött. Ezt a különbséget a könyv későbbi tematikus fejezete (Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció) részletesen tárgyalja.

7.2.9. Rövid összefoglaló

- Wales a középkorban több apró, dinasztikus királyság (Gwynedd, Powys, Deheubarth stb.) laza szövetsége volt; a földrajzi széttagoltság és a walesi jog (*Cyfraith Hywel*) regionális változatai akadályozták a tartós politikai egységet.
- A normann hódítást követően a keleti és déli határvidéken marcher lordok uradalmai (Marches) jöttek létre, amelyek jogilag különálló, fél-autonóm területek voltak, angol és flamand telepesekkel.
- Llywelyn ap Iorwerth („Nagy Llywelyn") a 13. század elején Gwynedd vezetésével kísérelte meg a walesi egységet, és 1218-ban elnyerte a „Wales hercege" címet, de hatalmát nem intézményesítette.
- Llywelyn ap Gruffudd 1267-ben a montgomeryi szerződésben ismét „Wales hercege" lett, ám I. Edward 1277-es és 1282–1283-as hadjáratai megtörték a walesi ellenállást; Llywelyn 1282-ben, Dafydd 1283-ban halt meg.
- Az 1284-es Rhuddlan-statútum a meghódított területeket Walesi Fejedelemség néven a korona közvetlen uralma alá helyezte, angol típusú grófságokra osztva, miközben a Marches uradalmai megmaradtak.
- A 14. században a walesi lakosság jogi és gazdasági hátrányban élt az angol telepesvárosokhoz és a marcher lordokhoz képest; a pestis és az adóterhek növelték a feszültséget.
- Az 1400-ban kirobbant Owain Glyndŵr-felkelés a walesi jogfosztottságra és angolellenességre épült, átmeneti sikerei ellenére 1409 után összeomlott; Glyndŵr sorsa ismeretlen.
- A felkelést követő angol törvények kollektívan korlátozták a walesieket, ami a későbbi nemzeti emlékezetben az elnyomás szimbólumává vált, bár a középkori jogi értelmezés a lázadás büntetésére irányult.

7.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a walesi politikai egységesülést a skót királyság kialakulásával: milyen földrajzi, jogi és külső tényezők magyarázzák a különbséget?
2. Milyen jogi és katonai eszközökkel biztosította I. Edward a Walesi Fejedelemség fölötti angol uralmat, és miért maradt fenn a Marches különálló rendszere?
3. Milyen forrásokból ismerjük a Glyndŵr-felkelést, és miért nehéz a felkelés társadalmi bázisát és kimenetelét rekonstruálni?
4. Miért problematikus a „walesi függetlenség" kifejezés használata a 13. századi eseményekre, és hogyan változott Wales jogi helyzete az 1284-es statútum után?
5. Értékelje a walesi és az angol narratív források közötti eltéréseket a 13–14. századi konfliktusok értelmezésében.

7.3. Írország a gael és anglo-normann korszakban

Írország középkori történetét nem lehet egyetlen, lineáris nemzeti történetként elmesélni: a szigeten a kora középkortól kezdve egymással versengő gael királyságok, egy sajátos jog- és társadalmi rend, valamint az egyetemes latin kereszténységbe fokozatosan betagozódó egyházi intézmények működtek. A 12. század végétől az anglo-normann urak behatolása nem hozott létre egységes angol fennhatóságot, hanem egy hosszú, töredezett és gyakran erőszakos együttélési folyamatot indított el, amelyben a hatalom mindennapi gyakorlata gyakran eltért a formális királyi igényektől. A fejezet ezért két, párhuzamosan is használható olvasatot kapcsol össze: egyfelől a gael politikai és jogi rend belső logikáját, másfelől a telepes és királyi intézmények terjeszkedését, alkalmazkodását és megtorpanását. A korábbi alfejezetekben Skócia és Wales

esetében láthattuk, hogy a Brit-szigetek peremvidékein a középkori állami hatalom bizonytalan és többközpontú volt; Írországban ez a többközpontúság még inkább meghatározó maradt, mert a sziget soha nem vált egységes királysággá, és az anglo-normann hódítás sem volt képes tartósan alávetni a gael területek politikai elitjét.

7.3.1. A gael Írország és a főkirályok intézménye

A gael Írország politikai térképe a középkor első felében tartományi királyságokra (cóiced) és számos kisebb területi egységre, a tuathákra tagolódott. A tuath – amelyet a modern fordítások gyakran „törzsnek” vagy „kiskirálynak” neveznek, de pontatlanul – elsősorban területi és jogi közösség volt, nem pedig vérségi tömörülés. A kora középkori ír jogtudósok által rögzített brehon jog (fénechas) a társadalmat a vagyon, a származás, a foglalkozás és a jogképesség bonyolult hálózatában írta le, és nem ismerte a központosított büntetőjog vagy a királyi adóztatás későbbi formáit. A király (rí) egy tuath élén állt, de hatalma inkább rituális, katonai és választottbírói jellegű volt, semmint abszolút uralkodói. A nagyobb királyságok – **Connacht**, **Leinster**, **Munster**, **Ulster** és a kisebb **Meath** – élére a tartományi királyok kerültek, akik rendszeresen törekedtek a fölöttük lévő, időben változó értelmű **főkirály** (ard rí) cím megszerzésére.

A főkirályság intézménye a modern nemzeti történetírás egyik legvitatottabb visszavetítése. A korai források – elsősorban az ír annáleszek, amelyek későbbi másolatokban maradtak fenn – egyes tartományi királyokat „ard rí”-ként említenek, de ez nem jelentett folyamatos, az egész szigetre kiterjedő állami hatalmat. A tudományos konszenzus szerint a főkirályság a 9–12. század között fokozatosan vált politikai ideállá, amelyet a legbefolyásosabb dinasztiák – az **Uí Néill**, az **Uí Briain** és az **Uí Conchobair** – a saját legitimitásuk megerősítésére használtak. A 11. század elején **Brian Bóruma** (Brian Boru) munsteri király a Clontarf melletti csatában (1014) legyőzte a dublini viking és leinsteri szövetséget, és a későbbi hagyomány a nemzeti hős szerepét osztotta rá. A dokumentált tény azonban az, hogy Brian nem hozott létre tartós birodalmat: halálát követően a tartományi királyságok tovább versengtek egymással. A 12. században **Toirdelbach Ua Briain** (Turlough O’Brien) és **Ruaidrí Ua Conchobair** (Rory O’Connor) valóban kiterjedt befolyásra tettek szert, de hatalmuk soha nem egyenlítette ki a helyi elitek autonómiáját, és a sziget nyugati és északi részein állandóan újra kellett tárgyalniuk a hűség feltételeit.

A gael társadalom rekonstrukciójában a brehon jog traktátusai – például a **Senchas Már** – a leggyakrabban idézett források, de ezek normatív szövegek, nem pedig bírósági jegyzőkönyvek. A régészeti bizonyítékok (crannogok, azaz tóparti cölöpházak, földvárak, scriptoriális leletek) a letelepedés és a gazdálkodás változásait mutatják, de a társadalmi viszonyok gyakorlatát csak közvetve világítják meg. Annyi bizonyos, hogy a gael elit körében a rokonsági hálók (clann, azaz „gyermekek/leszármazottak”) döntő szerepet játszottak, és a klientelizmus – vagyis az alávetett szabadok és nem szabadok patronázshoz kötése – a politikai stabilitás alapját képezte. A nők jogállása a brehon jogban eltért a későbbi angol common law-tól: házassági formák és tulajdonjogok többféle változata létezett, de a politikai hatalom továbbra is férfiközpontú maradt, és a normatív szövegek nem feltétlenül tükrözik a mindennapi gyakorlatot.

7.3.2. Az egyház és a 12. századi reform

A kora középkori ír egyház szerveződése alapvetően kolostori jellegű volt: az apátok gyakran nagyobb hatalommal bírtak, mint a püspökök, és a nagy monostorok – **Armagh**, **Clonmacnoise**, **Glendalough**, **Kildare** – olyan tudásközpontok voltak, amelyek a helyi királyi családokkal szoros kapcsolatban álltak. A kontinentális egyházjogi normákhoz képest ez a rendszer decentralizáltnak tűnt, ami a 11. századi pápai reformmozgalom idején egyre inkább problémaként jelent meg. A 12. században megindult az egyházmegyei rendszer kiépítése: a **Rath Breasail-i zsinat** (1111) két

érsekséget és huszonnégy püspökséget állított fel, a **Kells-i zsinat** (1152) pedig négy érsekségre – Armagh, Dublin, Cashel és Tuam – osztotta az egyházszervezetet. Ez a reform gyakorlatilag a kontinentális, püspöki hierarchiát és a kánonjogot ültette át a szigetre, és szorosabbá tette a kapcsolatot Rómával, valamint Canterburyvel.

A reform és az anglo-normann intervenció összefüggése a történészi viták egyik kulcspontja. A **Laudabiliter** néven ismert pápai bulla, amelyet II. Henrik angol király 1155 körül kapott, állítólag felhatalmazta a királyt az ír egyház megreformálására és a sziget meghódítására. Ennek az oklevélnek az eredeti példánya nem maradt fenn, hitelessége vitatott, és a tudományos közösség egy része utólagos hamisítványnak vagy legalábbis később átírt szövegnek tekinti. Ugyanakkor a 12. század végén az angol királyi udvar és a pápai legátusok valóban arra hivatkoztak, hogy az egyházi reform érdekében van szükség a sziget politikai rendezésére. Ez nem teszi a reformot az invázió egyszerű ürügyévé, de rámutat arra, hogy az egyházi modernizáció és a világi hódítás igénye összefonódott.

7.3.3. Az 1169-es anglo-normann invázió és az Ír Uradalom

Az invázió közvetlen kiváltója egy belső konfliktus volt. **Diarmait Mac Murchada** (Dermot MacMurrough), Leinster királya, akit riválisai – köztük Ruaidrí Ua Conchobair – megfosztottak tartományától, 1166–1167 között II. Henrik angol királyhoz fordult segítségért. Henrik nem szervezett azonnali királyi hadjáratot, de engedélyezte alattvalóinak, hogy támogassák Diarmaitot. 1169-ben partra szálltak az első **anglo-normann** csapatok, majd 1170-ben megérkezett **Richard de Clare**, Pembroke grófja, akit a későbbi források **Strongbow** néven emlegetnek. Strongbow feleségül vette Diarmait lányát, és apósának 1171-ben bekövetkezett halála után Leinster uraként lépett fel. II. Henrik ekkor – részben attól tartva, hogy egy alattvalója túl nagy hatalomra tesz szert – 1171-ben maga is partra szállt Waterfordban, és elfogadtatta sok ír király, köztük Ruaidrí Ua Conchobair hűségesküjét.

A formális megállapodást az 1175-ös **windsori szerződés** rögzítette: Ruaidrí elismerte II. Henriket felső urának, és adót ígért, cserébe megtarthatta a gael területek nagy részét. A szerződés azonban nem hozott tartós békét, mert sem a normann urak, sem a gael királyok nem tekintették véglegesnek a határokat. A királyi igazgatás központja Dublin lett, ahol II. Henrik létrehozta az **Ír Uradalom** (Lordship of Ireland) intézményét, élén egy királyi helytartóval (**justiciar**) és a kincstárral. A korona hatalma azonban kezdetben csak a keleti partvidék és néhány nagyobb város – Dublin, Waterford, Wexford – környékére terjedt ki; a normann bárók saját vár- és földbirtok-hálózatot építettek ki, és gyakran maguk kötöttek szövetséget a környező gael urakkal.

A hódítás katonai módja a 12. századi francia és normann hűbéri hadviselést követte: a nehézlovasság, az íjászok és a fából, majd kőből emelt várak kombinációja. A régészeti feltárások – például Dublin, Limerick és Waterford ásatásai – azt mutatják, hogy a városok már a viking korban jelentős kereskedelmi központok voltak, és az anglo-normann telepesek ezekre a meglévő hálózatokra építettek rá. A gyakorlatban a „hódítás” nem egyetlen kampány volt, hanem évtizedekig tartó, töredezett terjeszkedés, amelyet a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás kísért. A források között kiemelkedik **Giraldus Cambrensis** (Gerald of Wales) két műve, a *Topographia Hibernica* és az *Expugnatio Hibernica*; ezek azonban erősen elfogultak, a telepeseket civilizációs küldetéssel felruházó narratívát követnek, és a gael lakosságot gyakran barbárként ábrázolják. A másik fontos elbeszélő forrás, a **Song of Dermot and the Earl** részben francia nyelvű verses krónika, amely a normann elit szemszögéből dicsőíti az inváziót. A gael oldalról az annáleszek és a családi életrajzok szűkszavúbbak, de a belső megosztottságot és a gyakran változó szövetségeket jól mutatják.

7.3.4. A gael újjáéledés és a két Írország

A 13. század elején az anglo-normann telepesek még jelentős területeket vontak ellenőrzésük alá, különösen a keleti és déli partvidéken. A 13. század végétől azonban a gael politikai elitek visszaszerezték a kezdeményezést, amit a történetírás gyakran **gael újjáéledés** (Gaelic resurgence) fogalmával ír le. Ennek okai összetettek: a normann urak birtokai széttagolódtak, az öröklési viták és a helyi házassági kapcsolatok révén sokan fokozatosan gaelizálódtak, a gael klánok pedig katonailag is alkalmazkodtak a nehézlovassághoz. A folyamat jól dokumentált a **Ó Néill** (O'Neill) és **Ó Conchobair** (O'Connor) családok terjeszkedésében, de a korábbi normann előrenyomulás több körzetben – például Connachtban és Ulster egyes részein – valójában soha nem volt teljes.

A 14. században a sziget helyzetét tovább destabilizálta a **skót invázió**. **Edward Bruce**, a skót király, Robert Bruce testvére 1315–1318 között hadjáratot vezetett Írországban, és egyes gael urakkal szövetségben próbált egy második frontot nyitni Anglia ellen. Bár a skót kísérlet kudarcot vallott, és Edward Bruce életét vesztette, a hadjárat jelentős pusztítást okozott, és meggyengítette a királyi hatalom tekintélyét. A pestisjárvány – a **fekete halál** – 1348–1350 körül érte el Írországot; halandósági adatok nem állnak rendelkezésre megbízható forrásokból, de a kortárs és későbbi feljegyzések alapján a járvány a telepesek városi közösségeit súlyosabban érintette, mint a ritkábban lakott gael vidéki területeket. Ez hozzájárult a királyi adózási bázis csökkenéséhez és a telepesek elvándorlásához. A század végére a királyi fennhatóság gyakorlatilag néhány megerősített körzetre, a **Pale** néven ismert keleti partvidéki sávra szorult vissza; ezt a fogalmat a 15. századi források használják következetesen, és nem szabad a mai „brit övezet" képzetének megfeleltetni.

A királyi választ a gael újjáéledésre a **Kilkenny Statútumok** (Statutes of Kilkenny, 1366) testesítették meg. Ezek a rendelkezések megtiltották a telepesek és a bennszülött írek közötti házasságot, a gael nyelv, a gael jog vagy a gael öltözködés használatát a telepesek számára, és a királyi erődökben a gael kulturális gyakorlatok terjedését is büntetni rendelték. A statútumok dokumentált létezése bizonyítja, hogy a dublini királyi adminisztráció komoly veszélyként érzékelte a telepesek asszimilációját; ugyanakkor a történészi konszenzus szerint a rendelkezések végrehajtása hiányos maradt, részben éppen azért, mert a telepes elit már mélyen beágyazódott a helyi hatalmi hálózatokba. A statútumok tehát inkább a krízis tüneteként, mint hatékony jogpolitikai eszközként értelmezhetők. A „két Írország" képe – egyfelől a királyi és telepes terület, másfelől a gael területek – leegyszerűsítés, mert a határvonalak folyamatosan mozogtak, és a tényleges hatalmi viszonyokat a családok közötti szövetségek, zálogbirtokok és katonai erőegyensúly határozták meg.

7.3.5. A középkori ír egyház és társadalom a 13–15. században

A 12. századi reform után az ír egyház intézményileg beilleszkedett a latin kereszténységbe. A négy érsekség alá tartozó püspökségek mellett a középkor századaiban jelentős szerzetesi hálózat jött létre: a **ciszterciek** vidéki kolostorai, az **ágostonos kanonokok** plébániái és a 13. századtól a **koldulórendek**, különösen a **ferencesek** és a **domonkosok** városi kolostorai. A koldulórendek a gael és a telepes lakosság körében egyaránt működtek, és fontos szerepet játszottak az ír nyelvű vallási irodalom – prédikációk, imádságok, szentek élete – fenntartásában. A gyakorlati vallásosságban a késő középkorban is tovább éltek a kora középkori helyi szentek kultuszai, például **Szent Brigitta** vagy **Szent Kolumba** tisztelete, ami a gael kulturális identitás folyamatosságát mutatja. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az egyház birtokos és adóztató intézményként is működött, és az egyházi tisztségek betöltése gyakran a világi elitek – gael és telepes egyaránt – ellenőrzése alatt állt.

A középkori ír társadalom rekonstrukciója során óvatosan kell bánni a „gael” és „angol” kategóriákkal. A 13–15. században a gael területeken a brehon jog tovább élt, de folyamatosan alakult is; a telepes területeken az angol **common law** bizonyos intézményei – például a zsűri, a királyi bíróság és a városi kiváltságok – működtek, de a vidéki társadalomban a szokásjog és a helyi földesúri gyakorlat keveredett. A **városok** – Dublin, Waterford, Cork, Limerick, Galway – elsősorban a keleti és déli partvidéken voltak a királyi hatalom és a kereskedelem csomópontjai. E városok kiváltságlevelei dokumentálják a polgárság jogállását, a kézműves céheket és a külkereskedelmet: a nyugat-európai piacokra nyersgyapjút, bőrt, halat és gabonát szállítottak, míg bort, sót, vasat és textíliát importáltak. A városi társadalomban a nők és a kisebb kézművesek jogállását külön oklevelek és bírósági iratok töredékei világítják meg, de a forrásadottságok egyenlőtlenek.

A vidéki társadalom többségét a földművelő parasztság alkotta, amelynek terhei a földesúri rendszerben jelentősen különböztek a gael és a telepes területeken. A gael kliensek (céile) különböző függőségi fokozatokban álltak urukhoz, és a brehon jog szerint a földhasználatért szolgáltatásokkal, terményjáradékkal vagy állatokkal fizettek. A normann területeken a hűbéri birtokjog és a manóriumi rendszer egyes elemei honosodtak meg, de a jobbágyi kötöttségek itt sem váltak olyan egységessé, mint Angliában. A fekete halál és a 14. századi háborúk után a munkaerőhiány növelte a paraszti családok alkudozási erejét, és sok helyen a szolgáltatások pénzjáradékká alakultak; ezt a folyamatot azonban a források szűkszavúsága miatt nehéz pontosan mérni. A nők helyzete a paraszti közösségekben még kevésbé dokumentált, mint a nemesi réteg esetében, és a normatív szövegekből levont általánosítások félrevezetőek lehetnek.

7.3.6. Források és bizonytalanságok

A gael Írország rekonstrukciója alapvetően normatív és elbeszélő forrásokra támaszkodik. A legfontosabb ír annáleszek – az **Annála Uladh** (Ulsteri évkönyvek), a **Chronicon Scotorum** és a későbbi **Annála Ríoghachta Éireann** (Négy Mester Évkönyvei) – későbbi kéziratokban maradtak fenn, keletkezési idejük és szerkesztési szándékuk vitatott. A brehon jog szövegei, köztük a **Senchas Már**, a 7–8. századi jogi gondolkodást tükrözik, de a fennmaradt másolatok sokkal későbbiek, és a szövegekben számos réteg rakódott egymásra. A főkirályság intézményét illetően a történészi vélemények megoszlanak: egyesek a 9. századtól kezdve tényleges politikai főhatalmat tulajdonítanak bizonyos dinasztiáknak, mások hangsúlyozzák, hogy a cím inkább rituális és presztízsjellegű volt, és a helyi királyok autonómiája mindvégig erősebb maradt.

Az anglo-normann invázió forrásai egyoldalúak. **Giraldus Cambrensis** művei a telepes elit számára készült propagandának tekinthetők, és a bennszülött lakosságot gyakran erkölcsi és kulturális alsóbbrendűséggel ábrázolják; ezt a modern történetírás kritikailag kezeli, és nem használja tényszerű leírásként. A **Laudabiliter** hitelessége máig vitatott, bár a későbbi pápai megnyilatkozások – például III. Honorius pápa levelei – megerősítették a királyi joghatóságot. A régészeti bizonyítékok – városi ásatások, várak, temetők, éremleletek – a gazdasági és anyagi kultúra változásait jól mutatják, de a politikai események rekonstrukciójában csak kiegészítő szerepet játszanak. A középkori ír demográfiai adatok hiányoznak; minden népességi becslés modern statisztikai visszaszámításon alapul, és bizonytalan.

A gael újjáéledés értelmezése ugyancsak vitatott. A hagyományos nemzeti történetírás a 13–14. századi folyamatot a „gael ellenállás” diadalaként ábrázolta, amely a 16. századi újabb angol hódítás előtt helyreállította a sziget kulturális egységét. A kritikai történetírás ezzel szemben rámutat arra, hogy a telepes elit egy része már korán gaelizálódott, más része viszont megőrizte a királyi és angol nyelvű intézményekhez való kötődését, és a „gael”–„angol” szembenállás sokszor későbbi emlékezetpolitikai konstrukció. A **Kilkenny Statútumok** szövege bizonyítja a királyi

adminisztráció aggodalmát, de a rendelkezések betartatásáról nincs átfogó bírósági sorozat, így a hatékonyság megítélése bizonytalan.

7.3.7. Rövid összefoglaló

- A középkori Írország soha nem vált egységes királysággá; a politikai hatalom tartományi és helyi királyságok, valamint klienteláris hálózatok között oszlott meg, a főkirályság pedig inkább változó presztízsintézmény, semmint központosított monarchia volt.
- A gael társadalmat a brehon jog szabályozta, amely a rokonság, a vagyon és a függőség bonyolult rendszerére épült; a normatív források és a mindennapi gyakorlat viszonya azonban nehezen rekonstruálható.
- A 12. századi egyházi reform – a Rath Breasail-i és a Kells-i zsinat – a püspöki hierarchiát és a kontinentális kánonjogot vezette be, és összekapcsolódott a római és angol érdekekkel; a Laudabiliter pápai bulla hitelessége vitatott.
- Az 1169-ben kezdődő anglo-normann behatolás belső ír konfliktusból indult ki; II. Henrik 1171-es partraszállása és a windsori szerződés (1175) formális királyi fennhatóságot hozott létre, de a tényleges hatalom megosztott maradt a királyi igazgatás és a normann bárók között.
- A 13. század végétől a gael elitek visszaszerezték a kezdeményezést, amit a történetírás gael újjáéledésnek nevez; a folyamatot a normann urak asszimilációja, a skót invázió és a fekete halál is erősítette.
- A Kilkenny Statútumok (1366) a telepesek és a bennszülött írek közötti kulturális és házassági kapcsolatok tiltásával próbálták megőrizni a királyi hatalom identitását, de végrehajtásuk korlátozott maradt.
- A középkori ír egyház intézményileg betagozódott a latin kereszténységbe, miközben a helyi szentkultuszok és az ír nyelvű vallásosság tovább élt; a városok a királyi hatalom és a kereskedelem csomópontjai voltak, a vidéki társadalom pedig gael és telepes jogi hagyományok keveredését mutatta.

7.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen bizonyítékok alapján vitatható a „főkirály” mint egységes nemzeti uralkodó képe? Hasonlítsa össze a főkirályság intézményét a kora középkori angolszász vagy skót királyságok centralizációs fokaival.
2. Hogyan kapcsolódott a 12. századi ír egyházi reform az anglo-normann invázióhoz? Milyen forrástípusok támasztják alá, és milyen fenntartásokkal kell kezelni a Laudabiliter bullát?
3. Miért nem vezetett az 1169–1175 közötti anglo-normann behatolás egységes angol hódításhoz? Nevezzen meg legalább három tényezőt, amelyek a királyi hatalom korlátozottságát okozták!
4. Mit bizonyítanak a Kilkenny Statútumok a telepesek és a gael lakosság viszonyáról? Milyen érvek szólnak amellett, hogy a rendelkezések hatékonysága korlátozott volt?
5. Hogyan jelenik meg a „gael újjáéledés” fogalmában a modern nemzeti emlékezetpolitika visszavetítése, és milyen ellenérvek hozhatók fel e leegyszerűsítő értelmezéssel szemben?

7.4. A Brit-szigetek peremvidékeinek közös mintái

A Brit-szigetek északi, nyugati és ír területeit gyakran egységes „peremvidékként” szokás leírni, különösen, ha a középkori angol királyság felől nézzük. Ez a megközelítés sok használható szempontot ad, de könnyen félrevezetővé is válik. Skócia, Wales és Írország nem alkotott egységes

„kelta” politikai vagy társadalmi tömböt: Skócia önálló királyság volt, Wales apró fejedelemségek, hegyvidéki közösségek és határvidéki uradalmak mozaikja, Írország pedig gael királyságok, anglo-normann telepeszónák és egyházi intézmények egymásba fonódó világa. Mégis kirajzolódnak közös minták: a normann típusú **uradalom** (latinul *manerium*, angolul *manor*) és a bennszülött **klán- vagy rokonsági szervezet** (gaelül *clann*, írül *fine*, walesiül *cenedl*) együttélése; a nyelvek és jogrendszerek sokszínűsége; az angol–normann hatalom fokozatos terjeszkedése; valamint a helyi elitek részbeni beilleszkedése az új hatalmi rendbe. Ez az alfejezet ezeket a szerkezeti hasonlóságokat és a köztük lévő fontos különbségeket veszi szemügyre, a Skócia királyságának kialakulása, a Wales és a határvidék (Marches) és az Írország a gael és anglo-normann korszakban alfejezetekben már bemutatott folyamatokat összehasonlító keretbe helyezve.

7.4.1. A „peremvidék” mint vitatható keret

A „peremvidék” kifejezés mindenekelőtt az angol királyi udvar és a normann hódítók szemléletét tükrözi. A középkori latin és angol források gyakran „vad”, „rendetlen” vagy „barbár” területként írták le Walest, a skót felföldet és Írország gael vidékeit. Ez a nyelv ugyanakkor igazoló szerepet is játszott a hódításban és a jogfosztásban. A mai történészek egy része éppen ezért kerüli a „periféria” magától értetődő használatát, mert az a magterület perspektíváját teszi normává. Mások továbbra is használják, de hangsúlyozzák, hogy a „periféria” nem elszigeteltséget, hanem eltérő hatalmi, jogi és nyelvi helyzetet jelent.

A „kelta” gyűjtőfogalom még ennél is problematikusabb. A nyelvészeti értelemben vett **kelta nyelvek** (gael és briton ág) valóban rokoníthatók, és a középkori Írországban, Walesben, Skóciában, Cornwallban és Bretagne-ban beszélt nyelvek közös örökségre vezethetők vissza. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a beszélők egységes „kelta” politikai identitást alkottak volna. A középkori forrásokban nincs közös kelta önelnevezés, és a walesi, ír, skót gael és alföldi skót közösségek gyakran éppúgy harcoltak egymással, mint az angol hatalommal. A „kelta periféria” fogalma nagyrészt a 18–19. századi romantikus tudomány és nemzetépítés terméke, ezért a középkori viszonyok leírásánál óvatosan kell kezelni.

7.4.2. Földbirtoklás és hatalom: uradalom, rokonság, klán

A peremvidékek földrendszereinek összehasonlítása nem egyszerűen a „feudális” és a „törzsi” rendszer szembefordítása. A normann típusú hűbéri intézmények nem zárják ki a rokonsági alapú hatalmat, és a bennszülött jogrendszerek sem voltak mentesek a föld magánjellegű birtoklásától. A három terület abban is különbözött, hogy a normann modell milyen mélységben hatolt be.

Skóciában a 12. században **Dávid király** (1124–1153) tudatos reformpolitikája hozta be a normann és angol típusú hűbéri intézményeket. Az udvarba hívott normann és angol–normann családok földbirtokokat kaptak, és **királyi burgh**-okat (városokat) alapítottak; ezzel párhuzamosan kialakult a lovagi szolgálaton alapuló birtokszervezet. Ez a „feudalizálás” azonban elsősorban a keleti és déli alföldeket érintette. A nyugati és északi felföldön a **klán** (gaelül *clann*, szó szerint „gyermekek, leszármazottak”) szervezete továbbra is meghatározó maradt. A skót gael klán nem pusztán vérségi közösség volt, hanem olyan jogi-katonai-gazdasági hálózat, amelynek tagjai egy elismert főnök védelme alatt szerveződtek. A tagságba be lehetett kerülni házasság, hűségeskü vagy szolgálat révén is, és a klánfőnök hatalma nem kizárólag a leszármazáson, hanem erőforrásai elosztásán, katonai kísérete erején és az igazságszolgáltatás ellenőrzésén nyugodott. A források hiányossága miatt a klánrendszer korai fejlődését nehéz pontosan rekonstruálni; a fennmaradt képet nagymértékben meghatározzák a későbbi, 16–17. századi leírások és a 19. századi romantikus értelmezések.

Írországban a gael társadalom alapegysége a **tuath** volt, amelyet gyakran „törzsnek” vagy „kisállamnak” fordítanak, de a modern kutatók szerint inkább területi-jogi közösségként érdemes felfogni. A tuath élén király vagy főnök állt, aki a nemzetségek, az ún. **fine** csoportok támogatására támaszkodott. A földet a rokonsági csoportok használták, de a késő középkori ír **brehon jog** (írül *fénechas*) szövegei már árnyalt képet mutatnak: a földjogban keveredtek a közösségi használat, a nemzetségi öröklés és a személyhez kötött hatalmi elemek. Az 1169–1171-ben kezdődő anglo-normann intervenció nem tüntette el ezt a rendszert, hanem újabb réteget illesztett fölé. A keleti partvidéken kiépülő anglo-normann uradalmakban a földet lovagi birtokokra osztották, várak és városok emelkedtek, a gael főnökségek pedig sok helyen tovább éltek, időnként adófizetői vagy katonai szövetségesi viszonyban az új hatalommal. A normann telepesek egy része fokozatosan **elgaelesedett** (angolul *gaelicisation*), átvette a gael nyelvet, szokásokat és jogi mintákat, ami a korona szemében „rendellenes” asszimilációval fenyegetett. Az 1366. évi **Kilkenny Statutes** dokumentáltan tiltotta az angol telepeseknek a gael nyelv használatát és a gael szokások átvételét, de a rendelkezés hatékonyságát a szakirodalom vitatottnak tartja; a jogszabály inkább a központi hatalom aggodalmát, mint a tényleges nyelvi és kulturális folyamatok ellenőrzését jelzi.

Walesben a bennszülött **walesi jog** (walesiül *Cyfraith Hywel*) hagyománya a 10. századi Hywel Dda nevéhez kötődik, bár a fennmaradt kéziratok későbbi másolatok, és a korai állapot rekonstrukciója vitatott. A walesi jog a nemzetségi földöröklést és a királyi hatalmat kombinálta. A normann hódítás a 11. század végétől a határvidéken, a **Marches** területén hozott létre sajátos uradalmi övezetet, ahol a **Marcher lordok** (angolul *Marcher lords*) a királytól függő, de széles körű bíráskodási és katonai autonómiát élvező urak voltak. A bennszülött walesi fejedelemségekben a föld nagyobb része a nemzetségi csoportok kezében maradt, de a 13. századra Gwynedd királyai, különösen Llywelyn ap Gruffudd, egyre inkább kormányzati és adózási központosításra törekedtek. Az 1282–1283. évi angol győzelem után az 1284. évi **Statute of Rhuddlan** a meghódított északi és nyugati területeken angol mintájú grófságokat hozott létre, és a büntetőjogot angol mintára alakította. A walesi magánjog egyes területeken megmaradt, de a gyakorlati alkalmazás mértéke, valamint az angol jog térnyerésének üteme a források alapján csak hozzávetőlegesen követhető.

A legfontosabb közös tanulság az, hogy a peremvidékeken nem egyszerűen „feudális” vagy „klánalapú” társadalmak álltak szemben egymással. A valóságban a kétfajta hatalmi logika folyamatosan keveredett. A normann uradalom a helyi rokonsági kapcsolatokat is felhasználta, a klán- és nemzetségi főnökök pedig a hűbéri címek, házasságok és katonai szolgálatok révén a korona hatalmához is kapcsolódtak. Ez a kettősség a késő középkorban a skót felföldön, a walesi határvidéken és az ír gael–normann határzónában egyaránt megfigyelhető.

7.4.3. Nyelvek, írásbeliség és jogi pluralizmus

A Brit-szigetek peremvidékei a középkorban kiemelkedően soknyelvűek voltak. A hivatalos és egyházi írásbeliség nyelve a latin volt. A normann hódítás után az **anglo-normann** (a francia egy változata) a világi elit udvari és jogi nyelveként terjedt, mellette a betelepülők köznapi nyelve a középangol lett. Ugyanakkor a helyi nyelvek – a walesi, az ír, a skót gael, valamint a korni – tovább éltek a jogi eljárások egyes szintjein, a költészetben, a krónikákban és a mindennapi életben. Az alföldi Skóciában a germán eredetű **scots** fokozatosan vált irodalmi nyelvvé a késő középkorban, jelezve, hogy a nyelvi határok nem követték pontosan a politikai határokat.

A nyelvi sokszínűség nem jelentett egyenlőséget a nyelvek között. A normann hódítás után az anglo-normann és a latin hatalmi nyelvekké váltak, míg a walesi, az ír és a gael beszélői gyakran másodrendű jogi helyzetbe kerültek az új uradalmakban. A peremvidékek bennszülött irodalma azonban nem tűnt el. A walesi szöveghagyomány, amelyet késő középkori kéziratok őriznek, az ír nyelvű törvény- és elbeszélő irodalom, valamint a skót gael költészet mind arra utal, hogy a

helyi nyelvek a hódítás után is hordozói voltak a jogi tudásnak, a történeti emlékezetnek és a társadalmi presztízsnek.

A jogi pluralizmus a peremvidékek egyik legszembetűnőbb vonása volt. Egymás mellett élt az angol **common law**, a kánonjog, a római jog kánoni és kontinentális hatásai, valamint a bennszülött jogrendszerek. Írországban a **brehon jog** az anglo-normann telepesek által kevésbé lakott területeken tovább működött, és egyes vidékeken egészen a kora újkorig használatban maradt. Walesben a **Cyfraith Hywel** elvén nyugvó öröklési és földjogi szabályok a 13. század utáni angol közigazgatás alatt részben fennmaradtak, de a büntető és királyi bíráskodás angol mintát követett. Skóciában a helyzet még összetettebb volt: a délkeleti területeken angol-normann jogi intézmények terjedtek, a felföldön és a szigeteken viszont a gael szokásjog érvényesült. A skót királyság jogegységesítése lassú, több évszázados folyamat volt, és a helyi jogi hagyományok tovább éltek a 15–16. században is.

A nyelvek és jogok földrajzi eloszlását a források alapján csak hozzávetőlegesen lehet rekonstruálni. A nyelvhatárok mozogtak, a kétnyelvűség pedig sok településen és családban magától értetődő volt. A helyi elitek gyakran két vagy három nyelvet is használtak: a hivatalos ügyekben az anglo-normannt vagy a latint, a helyi közösségekkel pedig a walesit, az írt vagy a gaelt. Ez a többnyelvűség egyszerre volt a hatalomgyakorlás eszköze és a kulturális közvetítés csatornája.

7.4.4. Az angol expanzió és a helyi elitek beilleszkedése

A peremvidékek közös történeti tapasztalata az angol–normann hatalom terjeszkedése, de ennek formája és mélysége területenként eltért. Walest a 11–13. században a Marcher lordok fokozatos hódítása, majd az 1282–1283. évi háború után a korona közvetlen uralma jellemezte. Írországban az 1169–1171. évi intervenció nem eredményezett egységes angol uralmat: a gyarmatosított keleti zóna, a **Pale** körül gael főnökségek és anglo-normann uradalmak mozaikja maradt fenn. Skócia ezzel szemben nem vált angol koronabirtokká, bár az angol királyok többször beavatkoztak a skót utódlási és hatalmi harcokba. Az angol expanzió tehát nem egyetlen hódítási modell szerint zajlott, hanem a helyi erőviszonyokhoz alkalmazkodott.

A helyi elitek beilleszkedése éppúgy nem volt egyirányú folyamat. A normann és angol hódítók sokszor nem irtották ki vagy űzték el a bennszülött uralkodó családokat, hanem házasság, hűségeskü, katonai szolgálat és birtokadományok révén kapcsolták be őket a hatalmi hálózatba. A walesi urak közül sokan megtartották földjeiket az angol koronai uralom alatt, bár gyakran csökkenő jogállással. Írországban a normann telepes családok egy része a gael főnökségekkel kötött szövetségek révén maga is félig gael, félig normann identitású hatalmi tényezővé vált. Skóciában a normann és angol bevándorló családok, köztük a Bruce és a Stewart elődei, nem külső hódítókként, hanem a skót királyság udvarában váltak nagybirtokosokká, majd akár királyi rangra is emelkedtek.

Az együttműködés mellett az ellenállás is folyamatosan jelen volt. A nagyobb felkelések – Írországban a gael főnökök határháborúi, Walesben az 1294–1295. évi felkelés, majd a 15. század elején **Owain Glyndŵr** felkelése – rendszerint akkor robbantak ki, amikor a központi hatalom növelte az adóterheket, korlátozta a helyi jogokat, vagy megkérdőjelezte a bennszülött elitek öröklési rendjét. A források alapján azonban a lázadások nem kizárólag „nemzeti” ellenállások voltak, hanem többszereplős hatalmi konfliktusok, amelyekben a helyi elitek egymás ellen is harcoltak. A hódítóknak és a bennszülött vezetőknek egyaránt érdeke lehetett a béke, a kereskedelem és a házassági szövetségek fenntartása.

E folyamatokban a nők és a kisebb birtokosok hangja a forrásokban erősen alulreprezentált. A házassági szerződések, a földadományozó oklevelek és a jogi viták azonban arra utalnak, hogy a nők – különösen az özvegyek és az örökösök – bizonyos esetekben birtokokat kezeltek, kolostorokat

alapítottak, és a családi hatalom fenntartásában aktív szerepet játszottak. A normann hűbéri jog némileg kiterjesztette a női öröklés lehetőségeit a bennszülött jogrendszerekhez képest, de a gyakorlati hatalom többnyire a férfiak kezében összpontosult. A parasztok, a szolgák, a béresek és a városi szegények esetében a források még töredékesebbek; életük főként adóösszeírások, bírósági jegyzőkönyvek és régészeti leletek közvetítésével ismerhető meg.

7.4.5. Városok, egyház és kereskedelem

A peremvidékeket gyakran elszigetelt, kizárólag mezőgazdasági területeknek képzelik, ám a középkori valóság ennél összetettebb. Az anglo-normann hódítás nyomán városok sora jött létre vagy erősödött meg. Írországban Dublin, Waterford és Wexford már a normann érkezés előtt is skandináv alapítású kikötők voltak, de a 12. század után az anglo-normann elit központjaivá váltak. Walesben a várak mellett új városi települések alakultak, amelyek piaci, kézműves és közigazgatási funkciót töltöttek be. Skóciában a királyi burgh-ok – köztük Berwick, Perth és Aberdeen – a királyi hatalom gazdasági pillérei voltak, és a kontinentális kereskedelembe is bekapcsolódtak.

A városok azonban gyakran a betelepülők kiváltságos terepei voltak. Az angol és normann telepesek a városi polgárjogot, a piacjogot és a bírói kiváltságokat sokszor maguknak tartották fenn, míg a bennszülött lakosságot – Írországban és Walesben is – bizonyos foglalkozásokból, tisztségekből és negyedekből kizárták. A városi hatóságok és a helyi gael, illetve walesi vidéki közösségek közötti feszültség a peremvidékek társadalmi életének állandó elemévé vált. A források szerint ugyanakkor a városok vonzereje a bennszülött lakosságra is kiterjedt: a kereskedelemben, a szolgáltatásokban és a kézműiparban a helyi lakosok is részt vettek, még ha alacsonyabb jogállásban is.

Az egyház a peremvidékeket a nyugati keresztény intézményrendszerhez kötötte. A 12. századi pápai reform nyomán új egyházmegyéket és szerzetesi házakat alapítottak, amelyek gyakran normann és angol támogatással jöttek létre. A **ciszterciek**, az **ágostonosok** és a **ferencesek** kolostorai nemcsak vallási, hanem gazdasági központok is voltak: birtokaik, malmaik, halastavaik és állatállományuk a helyi földhasználatot is átalakította. A peremvidékek szentjei – például Szent Patrik Írországban, Szent Dávid Walesben és Szent Kentigern Skóciában – regionális identitást közvetítettek, és a helyi egyházi intézmények e szentek tiszteletére építették tekintélyüket. A bennszülött egyházi hagyomány és a római egyházi igazgatás párhuzamosan élt, és a pápai udvar a peremvidékeket a nyugati egyház teljes jogú részeként kezelte, még ha az angol korona időnként saját befolyása alá kívánta is vonni az ottani püspökségeket.

A kereskedelem szintén a peremvidékek beágyazottságát mutatja. Skócia, Írország és Wales gyapjút, bőrt, halat, viaszt és mézet szállított a kontinens felé, és Anglia közvetítő kikötői – főként Bristol és Chester – hasznot húztak ebből a forgalomból. A skót szigeteken, valamint Írország tengerparti vidékein a skandináv kereskedelmi és hajózási hagyomány a középkorban is éreztette hatását. A peremvidékek tehát nem zárkóztak el a nyugat-európai gazdasági hálózatoktól, ám a kereskedelem haszna gyakran egyenlőtlenül oszlott el: a kikötővárosok polgárai és a nagyobb birtokosok többet nyertek, mint a belső hegyvidéki közösségek.

7.4.6. Összehasonlító mérleg

A három peremvidék közös mintája abban ragadható meg, hogy mindegyikben egyszerre volt jelen a normann típusú uradalom, a rokonsági alapú hatalom, a nyelvi-jogi sokszínűség és az angol–normann hatalom fokozatos térnyerése. Ugyanakkor a folyamatok kimenetele markánsan eltért. Skócia független királyság maradt, és a 12. századi reform után maga is a normann intézmények mintáját használta; Wales a 13. század végén közvetlen angol koronai uralom alá

került; Írország pedig tartós megosztottságban élt a gyarmatosított zóna és a gael főnökségek között.

A hasonlóságok közül kiemelkedik a helyi elitek kettős stratégiája. A bennszülött uralkodó családok egyszerre keresték a kapcsolatot az angol–normann hatalommal, és védték saját jogi, nyelvi és katonai autonómiájukat. A házasságok, a hűbéri eskük, a városi privilégiumok és a katonai szolgálatok mind azt mutatják, hogy a peremvidékek nem voltak passzív áldozatai a hódításnak, hanem saját hatalmi logikájuk szerint alakították az új viszonyokat. A középkor folyamán a peremvidékek elitei gyakran maguk is hódítókként viselkedtek a saját társadalmukon belül; a gael főnökök, walesi hercegek és skót földesurak hatalma ugyanúgy a föld és a munkaerő ellenőrzésén nyugodott, mint az angol–normann uraké.

A peremvidékek története ezért nem írható le sem pusztán a „kelta” szabadságharc, sem pusztán az angol civilizációs misszió keretében. Az egyes területek a középkor folyamán fokozatosan és egyenetlenül kapcsolódtak be a nyugat-európai politikai, egyházi és gazdasági rendbe, miközben megőrizték saját nyelveik, jogszokásaik és hatalmi csoportjaik egy részét. Ez a kettősség a későbbi évszázadokban is meghatározó maradt, amikor a Tudor-állam, a reformáció és a nemzetépítés újabb nyomást gyakorolt a peremvidékekre – ennek kibontása a A Tudorok, a reformáció és a polgárháború fejezetben következik.

7.4.7. Források és bizonytalanságok

A peremvidékek középkori történetére vonatkozó ismeretek többféle forrástípusból származnak. Az angol–normann hódítás és a korona hatalmának kiépülése jól dokumentált oklevelekben, adóösszeírásokban, krónikákban és bírósági feljegyzésekben. A bennszülött társadalmak működését részben a késő középkori kéziratokban fennmaradt jogi szövegek – a walesi Cyfraith Hywel, az ír brehon jogot őrző gyűjtemények –, részben a helyi nyelvű elbeszélő irodalom és költészet teszik megismerhetővé. E szövegek azonban gyakran későbbi másolatokban maradtak fenn, és a bennük leírt intézmények korai állapotának rekonstrukciója vitatott. A klánszervezet esetében különösen erős a későbbi romantikus értelmezés torzító hatása; a modern kutatók szerint a klán elsősorban jogi-katonai hálózat volt, de a részletekben nincs teljes konszenzus.

A nyelvi határok mozgását, a kétnyelvűség elterjedtségét és a mindennapi élet nyelvhasználatát csak közvetett nyomokból lehet követni. A városi és vidéki lakosság arányaira, a földhasználat változásaira és a kereskedelem volumenszámaira vonatkozóan nincs pontos statisztika; a becslések a források eltérő értelmezésétől függnek. A nők, a szegények és a szolgák helyzetére vonatkozó adatokat a fennmaradt források férfiközpontú és elitközpontú jellege miatt különösen óvatosan kell kezelni.

Az angol expanzió értékelése a mai történetírásban is vita tárgya. A walesi és ír nemzeti történetírás a középkori eseményeket hódításként, jogfosztásként és idegen uralomként ábrázolja, míg az angol koronai források és a régebbi brit történetírás egy része hajlamos volt a terjeszkedést jogrendezésként vagy modernizációként bemutatni. A jelen alfejezet ezt az ellentétet nem oldja fel, hanem a források és a szakirodalom eltérő nézőpontjait igyekszik láthatóvá tenni. A „peremvidék” és a „kelta” kifejezések használata ezért mindvégig kritikai idézőjelet érdemel.

7.4.8. Rövid összefoglaló

- Skócia, Wales és Írország nem alkotott egységes „kelta perifériát”; a közös nyelvi rokonság nem jelentett politikai egységet vagy azonos társadalmi szerkezetet.
- A normann típusú uradalom és a bennszülött rokonsági-klánszervezet a peremvidékeken keveredett; a „feudális” és „törzsi” szembedlítás leegyszerűsítés.

- Skóciában a 12. századi királyi reform normann intézményeket honosított meg, a felföldön a klánszervezet tovább élt; Írországban a brehon jog és a tuath rendszere részben fennmaradt; Walesben a walesi jog a 13. század vége után fokozatosan háttérbe szorult.
- A nyelvi sokszínűséget a latin, az anglo-normann, a középangol, a walesi, az ír, a skót gael és a scots együttes jelenléte jellemezte; a nyelvek között hatalmi egyenlőtlenség volt.
- Az angol–normann terjeszkedés Walesben, Írországban és Skóciában eltérő módon zajlott, és a helyi elitek egyszerre álltak ellen, alkudoztak és illeszkedtek be az új hatalmi rendbe.
- A városok, a kolostorok és a kereskedelmi hálózatok a peremvidékeket is bekapcsolták a nyugat-európai gazdasági és egyházi rendbe, de a hasznok egyenlőtlenül oszlottak el.
- A peremvidékek középkori története nem írható le sem pusztán az angol civilizációs misszió, sem a kelta szabadságharc narratívája szerint; a hatalmi viszonyok többboldalúak voltak.

7.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy Skóciát, Walest és Írországot közös „peremvidékként” vagy „kelta perifériaként” kezeljük? Melyik megközelítés milyen torzításokat hordoz?
2. Hasonlítsa össze a földbirtoklás és a hatalom szerveződését Skóciában, Walesben és Írországban! Miben hasonlított és miben tért el a klán- és rokonsági rendszer a normann típusú uradalomtól?
3. Milyen nyelvek és jogrendszerek éltek egymás mellett a középkori peremvidékeken, és hogyan változott az angol–normann hatalom térnyerésével a nyelvek és jogi hagyományok presztízse?
4. Értékelje a helyi elitek szerepét az angol expanzió folyamatában! Milyen példák mutatják a beilleszkedést, és milyen példák az ellenállást? Miért nem tekinthetők a peremvidékek lakói passzív áldozatoknak?

8 A Tudorok, a reformáció és a polgárháború (1485–1688)

8.1. A Tudor-reformáció és Írország meghódítása

A 16. század első felében az angol királyság és Írország viszonya, valamint mindkét terület vallási térképe alapvetően átalakult. Az előző alfejezet, A Brit-szigetek peremvidékeinek közös mintái, bemutatta, hogy az angol korona a középkor végére sem tudta a gael kelta területeket egységes jogi és kulturális térbe integrálni. A Tudor-reformáció ezt az állapotot nem egyszerű vallási fordulatként, hanem az államépítés eszközeként használta fel: a királyi fennhatóság kiterjesztése Angliában párhuzamosan haladt az ír főurak jogi alávetésére irányuló politikával. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogyan vezetett VIII. Henrik dinasztikus válsága a Rómával való szakításhoz, hogyan hullámzott a reformáció fia és lánya uralkodása alatt, és milyen intézményes formái alakultak ki az ír hódításnak a „surrender and regrant” és az ültetvények (plantation) korai szakaszában.

8.1.1. A királyi főséghez vezető út: házassági válság és az Act of Supremacy (1527–1534)

VIII. Henrik 1509-ben lépett trónra, és uralkodásának első két évtizedében a katolikus egyház védelmezőjeként lépett fel: 1521-ben az Assertio Septem Sacramentorum című vitairatában a lutheri tanításokat támadta, amiért a pápa a „hitvédő” (Fidei Defensor) címet adományozta neki. A fordulat az 1520-as évek második felében következett be, amikor a király házassági érvénytelenítést kért Aragóniai Katalintól, mert attól tartott, hogy a frigyből nem született túlélő fiúörököse, és a trónutódlás kérdése dinasztikus válsággal fenyeget. A pápai hozzájárulás elmaradása részben jogi, részben politikai okokkal magyarázható: Katalin V. Károly császár nagynénje volt, és a Róma ellen 1527-ben irányuló császári erők szorításában a pápa nem vállalhatta a császári dinasztia érdekeinek megsértését.

A király válasza egy új egyházpolitikai irány lett, amelynek kulcsszereplője Thomas Cromwell, a királyi tanácsos, valamint Thomas Cranmer, aki 1533-ban Canterbury érseke lett. Cranmer 1533-ban érvénytelennek nyilvánította VIII. Henrik és Katalin házasságát, miután a király már titokban feleségül vette Boleyn Annát. Ezzel a lépéssel az angol egyházi bíróságok Rómától független joghatóságot kezdtek gyakorolni. A folyamat 1534-ben intézményesült: az **Act of Supremacy** (fennhatósági törvény) kimondta, hogy a király „az angol egyház egyetlen legfőbb feje a földön” (Supreme Head of the Church of England). A törvény szövege nyomtatott törvénygyűjteményekben fennmaradt, így a jogi rendelkezés dokumentált ténynek tekinthető. Ugyanebben az évben a **Treasons Act** a királyi főség szóbeli vagy írásbeli tagadását felségsértésnek minősítette, és a hivatali eskü letételére kötelezte az egyházi és világi elitet.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kortársak jelentős része nem tekintette a királyi reformációt teológiai szakításnak a katolikus tanítással. A dokumentált források (királyi proklamációk, püspöki körlevelek) azt mutatják, hogy a hivatalos álláspont kezdetben „katolicizmus a pápa nélkül” volt: a misét latinul tartották, a szentségek tana nem változott, és a király csak a joghatóságot

vonta el Rómától, nem a katolikus dogmákat. A történészi konszenzus szerint ezért a korai angol szakadást nem érdemes azonossá tenni a kontinentális protestáns reformációval; a lutheri és kálvini tanítások csak később, főleg az 1540-es évektől nyertek teret.

8.1.2. A kolostorok feloszlatása és a zarándoklázadás (1535–1540)

A királyi főség anyagi megalapozásának központi eleme volt a **kolostorfeloszlatás** (dissolution of the monasteries). Az 1535-ben készült felmérés, a **Valor Ecclesiasticus** kataszteri összeírást adott az egyházi birtokok jövedelméről; a fennmaradt iratanyag ma is a legfontosabb forrás a feloszlatás gazdasági méretének becsléséhez. A felmérés alapján az 1536-os törvény először a kisebb, évi 200 font alatti jövedelmű kolostorokat számolta fel, majd 1539–1540 között a nagyobb monostorok is sorra kerültek. A folyamat során a szerzeteseknek és apácáknak el kellett hagyniuk rendházaikat; egy részük kisebb kegydíjat kapott, mások világi papi vagy laikus életre kényszerültek. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a kolostorépületeket gyakran lebontották vagy világi célra alakították át, a birtokokat pedig a korona eladta a nemesség és a gentry tagjainak.

A feloszlatás nem volt ellenállás nélkül. Az 1536–1537-es **zarándoklázadás** (Pilgrimage of Grace) Észak-Angliában, Yorkshire és Lincolnshire vidékén tört ki. A felkelés résztvevői között kisnemesek, parasztok és a felszámolt kolostorokhoz kötődő helyi közösségek tagjai voltak. A felkelők petíciói fennmaradtak; ezekben a kolostorok visszaállítását, a királyi tanácsadók (különösen Thomas Cromwell) eltávolítását és a vallási újítások visszavonását követelték. A felkelés vezetőit végül a királyi sereg tárgyalásokkal és katonai erővel leszerelte, majd több száz résztvevőt kivégeztek. A modern történészi vita tárgya, hogy a mozgalom elsősorban vallási tiltakozás, gazdasági sérelmek vagy regionális autonómiatörekvés volt-e. A petíciók szövege szerint a vallási motívum kimutatható, de a korabeli gazdasági nyomás (a földbirtoklás átalakulása, a közlegelők kerítései) szintén szerepet játszott; a hangsúly vitatott.

A feloszlatás vallási következményei sem egyirányúak. A szerzetesrendek eltűnése megszüntette a katolikus liturgia és oktatás számos intézményét, ugyanakkor a kolostori birtokok vevői között sok olyan birtokos is volt, aki később a protestáns reformáció támogatója lett. A dokumentált tények között tartjuk számon, hogy VIII. Henrik 1536-ban a **Tíz cikk**ben (Ten Articles) a szentségek számát lényegében megtartotta, de bizonyos katolikus gyakorlatokat (például a szentek ereklyéinek tiszteletét) korlátozott. Az 1539-es **Hat cikk** (Six Articles) pedig ismét megerősítette a transzszubsztanciáció tanát és a papi cölibátust, ami azt mutatja, hogy a király teológiailag konzervatív maradt. A hivatalos Biblia angol fordítása, az 1539-es **Great Bible**, viszont a laikusok anyanyelvi olvasását tette lehetővé, és hosszú távon a protestáns eszmék terjedését segítette.

8.1.3. A kisebbségi kormányzás: VI. Edward és a protestáns reformáció (1547–1553)

VIII. Henrik 1547-es halála után a trónra lépő VI. Edward mindössze kilenc éves volt, így a kormányzást előbb Edward Seymour, Somerset hercege (1547–1549), majd John Dudley, Northumberland hercege (1550–1553) irányította kisebbségi tanácsként. A dokumentált események szerint a kisebbségi kormányzat alatt a vallási reformáció határozottan protestáns irányba fordult. 1547-ben feloldották a Hat cikk korlátozásait, 1548-ban elrendelték a szobrok és képek eltávolítását a templomokból, majd 1549-ben megjelentették az első **Book of Common Prayer**t (közös imádságos könyv), amely a latin mise helyett angol nyelvű liturgiát írt elő. Az 1552-es második kiadás már egyértelműen a kálvini úrvacsoratant követte, tagadva Krisztus testének valóságos jelenlétét az ostyában.

A liturgiai változások társadalmi feszültségeket robbantottak ki. 1549-ben Cornwall és Devon vidékén a nyugati felkelés (Prayer Book Rebellion) tiltakozott az angol nyelvű imakönyv bevezetése ellen; a felkelők közt sokan a kelta nyelvű cornwalli közösségekből kerültek ki, akik számára a latin mise és a hagyományos szokások egyaránt az identitás részét képezte. Ugyanebben az évben Kelet-Angliában a Kett-felkelés elsősorban társadalmi-gazdasági követeléseket fogalmazott meg a földesúri kerítések ellen, de a résztvevők vallási elégedetlensége is kitapintható. Mindkét felkelést katonai erővel verték le; a kivégzettek száma dokumentáltan magas, bár a pontos becslések vitatottak. A források jellegéből adódóan a felkelők saját hangja elsősorban a kihallgatási jegyzőkönyvek és a kormányzati jelentések torzító szűrőjén át érhető el.

A reformáció a társadalom széles rétegeit érintette: a plébániai templomok felszerelését, a liturgiát, a halottakért mondott miséket és a céhes vallásosságot. A dokumentált leltárak (churchwardens' accounts) szerint a gyülekezetek sok helyen vonakodva adták át a kelyheket, miseruhákat és szobrokat; a változás üteme vidékenként eltérő volt. A nők helyzete a kolostorok felszámolásával kapcsolatban is megváltozott: a volt apácák egy része házasságra kényszerült, mások visszatértek családjukhoz, de a források hiányosak a sorsukról. A történészi konszenzus szerint a reformáció fokozatosan, nem egységes ütemben hatolt le a helyi közösségekbe, és a „protestáns Anglia" képe sokáig a hivatalos egyházpolitika kivetülése volt, nem pedig a lakosság egészének spontán meggyőződése.

8.1.4. I. Mária katolikus restaurációja (1553–1558)

VI. Edward 1553-as halála után a kisebbségi kormányzat megkísérelte a trónt Jane Grey kezébe adni, de a puccs napokon belül összeomlott, és VIII. Henrik idősebb lányát, I. Máriát kiáltották ki királynővé. Mária uralkodásának első intézkedései a katolikus restaurációt szolgálták: 1553-ban visszaállították a hagyományos latin liturgiát, 1554-ben a pápa legátusa feloldozta az országot a szakadás alól, és 1554-ben Mária férjhez ment II. Fülöp spanyol királyhoz. A házasság angol belpolitikai következményei azonnal megmutatkoztak: a spanyol uralkodó befolyásától való félelem és a protestánsok elleni törvények 1554-ben a Wyatt-felkeléshez vezettek, amelyet a kormány leverett.

A katolikus restauráció legismertebb, de vitatott emlékezetű eleme a protestánsok üldözése volt. 1555-től kezdve a pápai főség tagadása és az eretnekség büntetendővé vált, és a kormányzat törvényes eljárás keretében, de nagy számban ítélt máglyahalálra protestáns prédikátorokat és hívőket. A kivégzettek dokumentált száma 280–300 között mozog, a kormányzati iratok és a későbbi mártírológiák alapján. A legnevesebb áldozatok között volt Thomas Cranmer, Hugh Latimer és Nicholas Ridley. A protestáns emlékezetben Mária alakja „véres" (Bloody Mary) jelzővel rögzült, amelyet a száműzetésben élő protestáns szerző, John Foxe 1563-as **Actes and Monuments** című, közkeletű nevén a „Mártírok könyve" című munkája terjesztett el. A mai történészi konszenzus szerint az üldözés ténye dokumentált, de az emlékezetpolitikai keretezés (például a „véres Mária" címke) a protestáns mártírológia terméke, és nem semleges leírás. Ugyanakkor a katolikus restaurációt számos gyakorlati korlát akadályozta: a kolostori földek visszaadását a pápa 1554-es döntése nem követelte meg, mert az új birtokosok tiltakozása miatt a Szentszék hallgatólagosan elfogadta a fennálló tulajdonviszonyokat. A katolikus restauráció tehát a liturgiában és a pápai joghatóságban sikeres volt, de a gazdasági és társadalmi viszonyokat nem tudta visszafordítani.

Mária uralmának végén, halála előtt a katolikus egyház intézményi helyzete ismét megerősödött, de a protestáns közösségek, különösen a londoni és kelet-angliai városokban, földalatti gyülekezetekként fennmaradtak. A trónöröklés kérdése ismét kiéleződött, mivel Mária házassága gyermektelen maradt. 1558-as halálakor a protestáns Erzsébet került trónra, aki a dinasztia és az államegyház sorsát új irányba terelte.

8.1.5. Az 1559-es rendezés és a reformáció lezárásának mintái

I. Erzsébet 1559-ben törvénycsomaggal rendezte az angol egyház helyzetét. Az **Act of Supremacy** (1559) a királynőt nem „legfőbb fejnek", hanem „legfőbb kormányzónak" (Supreme Governor) nyilvánította, ami lehetővé tette, hogy a katolikusok egy része ne érezze szükségszerűen teológiai szakadásnak a pápai joghatóság elutasítását. Az **Act of Uniformity** (1559) az 1552-es Book of Common Prayer kissé módosított változatát tette kötelezővé, és büntette a mise látogatását. A rendezés hosszú távon a mérsékelt protestáns államegyház kereteit alakította ki, de a kezdeti években a gyakorlatban sok helyen a hagyományos katolikus elemek tovább éltek. A királynőnek tulajdonított mondás, miszerint nem akar „ablakokat nyitni az emberek lelkébe", a későbbi emlékezetben a tolerancia szimbólumává vált, ám a pontos forrás és szövegezés vitatott; a korszak valláspolitikája valójában büntetőjogi eszközökkel is élt, és a katolikusokkal szembeni kényszerítés erőssége attól függött, mennyire érezte a kormányzat veszélyeztetettnek az államot. Erzsébet uralkodásának részletes elemzése a következő alfejezet témája, itt annyi rögzítendő, hogy az 1559-es rendezés a Tudor-reformációt a mérsékelt protestáns államegyház keretei között stabilizálta.

8.1.6. Írország: a királyi főség kiterjesztése és a „surrender and regrant"

Írországban a Tudor-reformáció nem csupán vallási váltás volt, hanem a korona területi és jogi hatalmának kiterjesztésére irányuló politika szerves része. A középkor végén az angol királyok formálisan Írország urai (Lord of Ireland) voltak, de a tényleges hatalom a gael ír fejedelemségek és az ún. anglo-ír főurak (Old English) közötti megosztott helyi erőviszonyokon nyugodott. Az előző alfejezetben tárgyalt peremvidéki mintákhoz hasonlóan a Tudorok a kormányzati ellenőrzést katonai, jogi és vallási eszközök kombinációjával igyekeztek erősíteni.

Az első intézményes fordulatot 1541–1542 hozta: az ír parlament VIII. Henriket Írország királyává (King of Ireland) nyilvánította, megszüntetve a korábbi hűbéri lordság jogi keretét. A törvény (Act of Kingly Title) dokumentált ténye annak a szándéknak, hogy a szigetet egységes királyi területként kezeljék. Ezzel párhuzamosan indult a **surrender and regrant** (lemondás és visszaadományozás) politikája, amelynek lényege az volt, hogy a gael főurak lemondtak ősi, a gael jog (brehon law) szerinti birtokaikról, majd azokat a koronától angol jog szerinti hűbérbirtokként kapták vissza. Ennek fejében a főuraknak el kellett fogadniuk a királyi fennhatóságot, angol nemesi címet szereztek, és elvileg angol mintájú öröklési és birtokigazgatási rendet vezettek be. A politika legismertebb példája Conn O'Neill, aki 1542-ben Tyrone earlje lett. A folyamat azonban korántsem volt önkéntes: a helyi kormányzók katonai nyomás és jogi kényszer kombinációjával vették rá a főurakat a megállapodásra, és a gael társadalmi szokások (például a tanistry, vagyis a választott utódlás) felszámolását a helyi hatalmi elit is gyakran sérelmezte. A kortárs ír évkönyvek és az angol kormányzati iratok is megőrizték a folyamatot, bár az értelmezés eltér: az angol források a korona hatalmának rendezett kiterjesztéseként, az ír gael hagyományt követő források pedig kikényszerített behódolásként mutatják be.

A reformáció Írországban a dublini parlament törvényei révén szintén bevezetésre került: VIII. Henrik fennhatósági törvénye Írországban is érvénybe lépett, a kolostorokat 1539–1540 között feloszlatták, és a királyi egyházfőséget az ír egyházban is kihirdették. A gyakorlati következmények azonban gyökeresen eltértek az angliaitól. A lakosság túlnyomó többsége gael nyelvűvidéki közösségekben élt, ahol a plébániai hálózat ritka, a prédikáció nyelve pedig a latin maradt. Az angol nyelvű Book of Common Prayer és az angol Biblia ezekbe a területekre alig jutott el, és a gael nyelvre csak 1603-ban készült el az Újszövetség fordítása, a teljes Biblia pedig csak 1685-ben. A történészi konszenzus szerint ez a nyelvi késlekedés az egyik oka annak, hogy az ír reformáció nem vált népi mozgalommá, és a lakosság többsége katolikus maradt. Ugyanakkor a reformációhoz való ragaszkodás gyakran nem teológiai, hanem kulturális ellenállás volt: az

angol nyelvű istentisztelet a hódítással társult, ezért a katolikus vallásgyakorlat – a maga gael és anglo-normann formáiban – fokozatosan az identitásképző ellenállás részévé vált.

8.1.7. A plantation-rendszer kezdete: az ültetvények és a kitelepítés politikája

A hódítási politika másik, hosszú távon súlyos következményekkel járó eszköze az **ültetvény** (plantation) volt. A fogalom korai formája Mária királynő uralkodása alatt intézményesült, de a katonai hódítással kombinált telepítés gondolata már a VIII. Henrik-kori kormányzati gyakorlatban is megjelent. 1556-ban Mária királynő és Fülöp király névleg elrendelte Laois és Offaly területén, a dublini Pale határvidékén lévő ír területek „ültetvényét”: a lázadónak nyilvánított gael családok földjeit elkobozták, és angol telepeseket (elsősorban a Pale angol gyökerű lakosait) telepítettek be. A területet Queen’s County és King’s County néven új megyékké szervezték, ami a korona szuverenitásának névleges és térbeli kiterjesztését szolgálta.

A Laois–Offaly ültetvény dokumentált tényei szerint a betelepített telepeseknek erődítményeket kellett fenntartaniuk, és a helyi ír lakosságot részben kiszorították a termékeny földekről. A fennmaradt birtoklevelek és kormányzati rendeletek mutatják, hogy a cél a lázadó vidék ellenőrzés alá vonása volt telepes falvak és védelmi pontok létesítésével. A történészi vita tárgya, hogy mennyire tekinthető ez a politika etnikai tisztogatásnak, és mennyire a korabeli katonai gyarmatosítás bevett eszközének. A visszatekintő kategóriák alkalmazása félrevezető lehet, mert a 16. századi szereplők a nyelvi, jogi és földrajzi különbözőséget nem a mai etnikai nacionalizmus fogalmaival érzékelték. Ugyanakkor az áldozatközpontú történetírás szerint a kitelepítés, a földvesztés és a katonai erőszak együttesen gyarmati jellegű kényszert jelentett, amelynek a helyi ír lakosság elszenvedője volt. Ezt az álláspontot a posztkoloniális történetírás képviselői hangsúlyozzák, míg más szerzők a korabeli európai colonizációs mintákkal való párhuzamot emelik ki.

Mária halálakor, 1558-ban az ültetvény-rendszer még csak csírájában létezett; a nagyobb szabású telepítési programok (Munster 1580-as évek, Ulster 1609) Erzsébet és I. Jakab alatt váltak az angol hatalomgyakorlás fő eszközévé. A Laois–Offaly kísérlet mégis jelzi azt az irányt, amelyben az ír hódítás nem csupán katonai pacifikálást, hanem demográfiai és jogi térfoglalást is jelentett. A telepítések hosszú távon hozzájárultak a földbirtoklás etnikai átrendeződéséhez, a katolikus ír lakosság kiszorulásához a termékeny területekről, valamint ahhoz a szociális és vallási törésvonalhoz, amely a 17. században és azután is meghatározta az írországi konfliktusokat.

8.1.8. Források és bizonytalanságok

A Tudor-reformációról és Írország meghódításáról viszonylag bőséges, de egyenetlen forrásanyag áll rendelkezésre. Az angliai események esetében elsődleges források a parlamenti törvények (Statutes of the Realm), a királyi proklamációk, a püspöki és királyi tanácsi iratok (State Papers), valamint a feloszlatott kolostorok leltárai, különösen a Valor Ecclesiasticus. A liturgia változásait a Book of Common Prayer kiadásai dokumentálják. A zarándoklázadás résztvevőinek követeléseit petíciók és kihallgatási jegyzőkönyvek őrizték meg, de ezek a kormányzati szemszögből szűrik meg a felkelők hangját. A protestáns mártírokról szóló legismertebb másodlagos elbeszélés John Foxe Actes and Monuments című munkája, amely azonban polemikus célzatú, és adatait a modern kutatás részben ellenőrizte, részben korrigálta.

Az írországi folyamatok forrásai közé tartoznak a dublini parlament törvényei, a királyi helytartók levelezése, a gael ír évkönyvek (Annála Ríoghachta Éireann) és a fennmaradt birtokadománylevelek. A „surrender and regrant” egyes megállapodásainak szövegei fennmaradtak, de a helyi társadalomban kiváltott hatásukat gyakran közvetett forrásokból kell rekonstruálni. A plantation korai szakaszára vonatkozóan a rendeletek és a birtoklevelek adnak támpontot, de a kitelepítettek számáról és sorsáról csak becslések vannak. A történészi vita ezen a területen különösen éles: az

angolszász történetírás egy része a korabeli jogi keretekre és a pacifikálás államépítő funkciójára koncentrál, míg a posztkoloniális és ír nemzeti történetírás az erőszak és a gyarmati kizsákmányolás oldalát hangsúlyozza. A történeti igazságszolgáltatás szempontjából a kolostorfeloszlatás áldozatainak (szerzetesek, apácák) sorsáról a források hiányosak, mert az alsóbb társadalmi rétegek tapasztalata ritkán került be a kormányzati iratokba.

8.1.9. Rövid összefoglaló

- VIII. Henrik 1534-es Act of Supremacy nyomán az angol egyház jogilag elszakadt Rómától; a királyi főség azt jelentette, hogy a pápa joghatóságát megszüntették, de a hivatalos teológia kezdetben nagyrészt katolikus maradt.
- A kolostorfeloszlatás (1536–1540) a Valor Ecclesiasticus felmérésén alapult; a folyamatot észak-angliai felkelés, a zarándoklázadás (1536–1537) kísérte, amelynek vallási, gazdasági és regionális okai vitatottak.
- VI. Edward kisebbségi kormányzata (1547–1553) a reformációt határozottan protestáns irányba fordította; az 1549-es és 1552-es Book of Common Prayer angol nyelvű, kálvini szellemű liturgiát vezetett be, ami több felkelést váltott ki.
- I. Mária (1553–1558) a katolikus restaurációt a pápai joghatóság visszaállításával és a protestánsok üldözésével hajtotta végre; a kivégzettek dokumentált száma 280–300 körüli, de a „véres Mária” kép a protestáns mártírológia (Foxe) terméke.
- Az 1559-es Erzsébet-féle rendezés a királynőt „legfőbb kormányzónak” nevezte, és az 1552-es imakönyvet tette kötelezővé, ezzel mérsékelt protestáns államegyházat hozott létre.
- Írországban VIII. Henrik 1541–1542-ben felvette az Írország királya címet, és beindította a „surrender and regrant” politikát, amely a gael birtokjog felszámolását és a főurak angol jog alá vonását célozta.
- A reformáció Írországban a nyelvi és intézményi adottságok miatt nem vált népi mozgalommá; a lakosság többsége katolikus maradt, ami az angol hódítással szembeni ellenállás részévé vált.
- A plantation-rendszer kezdete Mária uralkodása alatt a Laois–Offaly ültetvény (1556) volt, amely a lázadó ír területek angol telepesekkel való benépesítését és a helyi lakosság kiszorítását irányozta elő.

8.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és politikai lépések vezettek VIII. Henrik Rómával való szakításához, és miért nem azonosítható a korai angol reformáció a kontinentális protestantizmussal?
2. Hasonlítsa össze VI. Edward és I. Mária valláspolitikájának céljait és eszközeit; milyen források alapján alkotható kép az áldozatokról?
3. Miért volt Írországban a reformáció hatása eltérő az angliaitól, és hogyan kapcsolódott a vallási változás a hódítási politikához?
4. Mutassa be a „surrender and regrant” és a korai plantation-politika működését; milyen történészi viták övezik a kitelepítés értelmezését?
5. Értékelje forráskritikailag John Foxe mártírológiájának szerepét a Tudor-kori vallásüldözések emlékezetében; miért kell a protestáns elbeszélést is forrásként és nem semleges leírásként kezelni?

8.2. A Tudor állam és az európai hatalmi politika

A Tudor-reformáció és az ír kérdés A Tudor-reformáció és Írország meghódítása után a 16. század második felének angol állama nemcsak belül, hanem Európa hatalmi terében is új szerepet kényszerült játszani. Erzsébet 1558 és 1603 közötti uralkodása alatt a vallási törésvonal, a dinasztikus fenyegetés, a spanyol–Habsburg hatalommal való vetélkedés, az írországi ellenállás és az első tengerentúli vállalkozások egyszerre formálták a Tudor államot. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan egyensúlyozott a kormányzat a protestáns államegyház megszilárdítása, a katolikus kihívás, a skót belpolitika, a spanyol Armada és az atlanti expanzió között, és miért kell ezeket a folyamatokat egymással összefüggésben értelmezni.

8.2.1. Erzsébet trónra lépése és a vallási rendezés (1558–1570)

Mária 1558. novemberi halála után Erzsébet örökölte a megosztott királyságot. A trónra lépés pillanatában a vallási irány nem volt eldöntött: a katolikus restauráció intézményei még álltak, de a protestáns emigránsok visszatértek, és a londoni politikai elit egy része a hitújítás folytatását várta. Erzsébet 1559-es **Act of Supremacy** (Felsőbbségi törvény) és **Act of Uniformity** (Egységesítési törvény) néven ismert rendelkezései visszaállították a királyi fennhatóságot az egyház felett, és kötelezővé tették az 1559-es **Book of Common Prayer** (Imakönyv) használatát. A királynő nem a „legfőbb fej” (Supreme Head), hanem a **legfőbb kormányzó** (Supreme Governor) címet vette fel, ami a mérsékelt protestánsoknak engedményt tett, és elkerülte a női egyházfő teológiai problémáját. A korszakban ezt a kompromisszumot gyakran **via media**-ként (középső út) emlegették, de a kortársak nem feltétlenül így élték meg: a puritánok a katolikus szertartások maradványait bírálták, a katolikusok pedig a pápai fennhatóság elutasítását látták benne.

A vallási rendezés nemcsak belső, hanem nemzetközi ügy is volt. Az 1559-es **Cateau-Cambrésis-i béke** után a francia és spanyol Habsburg hatalommal szemben Anglia marginális szereplőnek számított, de a francia vallásháborúk 1562-től kezdődő kitörése megosztotta a katolikus tábor energiáit. Erzsébet 1562-ben óvatos beavatkozást vállalt a hugenották oldalán, cserébe Le Havre ideiglenes angol megszállásáért; a kísérlet kudarcot vallott, és a királynő visszavonta a támogatást. Az 1570-es **Regnans in Excelsis** pápai bulla V. Pius pápától kiközösítette Erzsébetet, és feloldozta alattvalóit a hűségeskü alól. A katolikus ellenállás ettől kezdve nem pusztán egyházi, hanem politikai fenyegetésként jelentkezett: a jezsuita és szemináriumi papok missziója, valamint a száműzött angol katolikusok körei a trón megdöntését is lehetségesnek tartották. A kormányzat 1585-ben törvényt hozott a katolikus papok kiutasításáról, és a **recusancy** (istentisztelet-megtagadás) pénzbírsággal sújtható bűncselekménnyé vált. Fontos hangsúlyozni: a katolikus közösség nem volt egységes, sokan lojálisak maradtak a királynőhöz, miközben megtagadták az államegyház szertartásait.

A pápai kiközösítés után a belpolitikai nyomás fokozódott. A Titkos Tanácsban **William Cecil** (később Lord Burghley) és **Francis Walsingham** a fenyegetés elhárítását, az adóztatás és a hírszerzés megerősítését szorgalmazták. A parlament szerepe ebben az időszakban nőtt, de Erzsébet rendre korlátozta a vitákat, különösen a vallási és a trónöröklési kérdésekben. A puritán mozgalom a parlamentben és az egyetemeken követelte a liturgia további tisztítását, a püspöki rendszer eltörlését; Erzsébet ezt a királyi fennhatóság elleni támadásként fogta fel. A kormányzat tehát nemcsak a katolikus, hanem a radikális protestáns ellenzéket is korlátozta, és a **Titkos Tanács** (Privy Council) a rend fenntartásának központi szervévé vált.

8.2.2. Skócia és Stuart Mária (1558–1587)

A skót belpolitika Erzsébet uralkodásának egyik legveszélyesebb külföldi tényezője volt. Skóciában a reformációt **John Knox** és a protestáns főurak mozgalma vitte sikerre, miközben a francia **Guise** családból származó régens, Lotaringiai Mária uralkodott. A skót protestáns **Lords of the Congregation** 1559–1560-ban fellázadt, és Erzsébet katonai támogatást nyújtott nekik, bár nem szívesen avatkozott be alattvalójának, a skót királynőnek a belügyeibe. Az 1560-as edinburgh-i egyezmény és a skót parlament reformációt elfogadó határozata meggyengítette a francia befolyást; az angol kormány ezt a saját biztonsága szempontjából kulcsfontosságúnak tartotta.

Stuart Mária (Mary, Queen of Scots) 1561-ben tért vissza Franciaországból Skóciába, miután férje, II. Ferenc francia király meghalt. Katolikus királynőként egy protestáns többségű országban próbált uralkodni. A skót nemesség belső harcai, a francia kapcsolatok gyanúja és a vallási feszültség aláásták helyzetét. 1567-ben, második férje, **Henry Stuart, Lord Darnley** meggyilkolása után Mária feleségül ment a gyilkossággal gyanúsított **James Hepburn, Bothwell grófja**-hoz. A skót főurak lázadása nyomán Máriát lemondatták, és 1568-ban Angliába menekült. A menekült királynő jelenléte húsz éven át jelentett katolikus alternatívát Erzsébettel szemben, különösen az 1569-es északi katolikus felkelés és az 1570-es pápai kiközösítés után.

Mária angliai fogságának jogi alapja vitatott volt: angol bíróság idegen uralkodót nem ítélhetett el, ezért a kormányzat az 1585-ös **Act for the Queen's Safety** (Törvény a királynő biztonságáért) elnevezésű jogszabállyal teremtette meg a büntetőjogi keretet. A katolikus összeesküvések – a **Ridolfi-összeesküvés** (1571), a **Throckmorton-összeesküvés** (1583) és végül a **Babington-összeesküvés** (1586) – dokumentáltan kapcsolódtak Mária nevéhez, de a történészek vitatják, mennyire kezdeményezte őket személyesen, és mennyire manipulálta Walsingham hírszerzése a levelezést. Az 1587-es kivégzésig tartó habozás Erzsébet részéről egyszerre mutatja a királynő politikai óvatosságát és a királyöléstől való idegenkedését. A kivégzést követően a spanyol invázió terve felgyorsult, mert II. Fülöp számára a katolikus trónkövetelő eltűnése a közvetlen hódítás indokát erősítette.

A skót királyság ezalatt protestáns irányítás alá került: Mária fiát, **VI. Jakabot** 1567-ben tették királlyá, de a tényleges hatalmat a régensek és a protestáns főúri csoportok gyakorolták. Jakab anyja kivégzése ellen tiltakozott, de hosszú távon az angol szövetséget és a trónöröklést választotta. A két királyság viszonya ekkor még nem unió volt, hanem dinasztikus várakozás, amely Erzsébet halála után, 1603-ban valósult meg.

8.2.3. Az angol–spanyol viszony és az 1588-as Armada (1568–1588)

Az Erzsébet-kori Anglia és a Spanyol Monarchia közötti ellentét több rétegű volt. A Németalföldön 1568 óta tartó felkelés a spanyol uralom ellen Erzsébetet a vallási szolidaritás és a stratégiai érdek között mozgatta: a protestáns lázadók támogatása megosztotta a spanyol erőket, de nyílt háborúval fenyegetett. A spanyol **Alba hercege** által bevezetett kemény represszió angol menekülteket és kereskedőket is sújtott, ami az 1569-es angol–spanyol kereskedelmi konfliktushoz vezetett. A kormányzat 1585-ben a **nonsuchi szerződés** keretében nyílt katonai segítséget küldött a holland felkelőknek, míg a magánkezdeményezésű **privateering** (magánkalózkodás) a spanyol hajózást fosztogatta.

A magánkalózkodás a korszak hadviselésének jogszerű, de vitatott formája volt: a királyi **letter of marque** (levél a magánzsákmányolásra) feljogosította a hajótulajdonosokat ellenséges hajók elfoglalására. **Francis Drake** 1577–1580-as világkörüli útja, amelyen spanyol kikötőket és hajókat támadott, a spanyol udvar szemében kalózkodás, az angol protestáns közvéleményben hőstett

volt. A spanyol ezüstflotta zavartalan érkezése kulcsfontosságú volt a Habsburg katonai gépezet finanszírozásában, ezért a támadások közvetlenül sértették a birodalom fizetőképességét.

Az angol–spanyol háború formális kirobbanása (1585) után II. Fülöp 1588-ban indította el a **Nagy és Legszerencsésebb Armada** (spanyolul Grande y Felicísima Armada) kifejezéssel illetett inváziós flottát. A hajóhad létszámát a források 130–150 hajó, a fedélzeten pedig 20 000–30 000 fő közé teszik; a pontos számok eltérnek, mert a spanyol mustrajegyzékek és az angol hírszerzési jelentések nem egyeznek. Az invázió terve szerint az Armadának a Németalföldön állomásozó spanyol hadsereggel kellett volna egyesülnie. Az angol flotta a **Lord Howard of Effingham** és **Francis Drake** vezette hajókkal a La Manche-on kisebb taktikai győzelmeket aratott, de a döntő pusztulást a szél és a hajótörések okozták az északi visszavonulás során. A veszteségeket a modern becslések a hajók egyharmadára teszik; a pontos emberveszteség nem ismert, mert a spanyol források hiányosak.

Az Armada kudarcának emlékezete később „protestáns szélként” (Protestant Wind) vált angol nemzeti toposszá, amelyet a 19. századi történetírás és a későbbi propagandisztikus ábrázolások erősítettek fel. A kortárs angol érméken és prédikációkban valóban megjelent az isteni beavatkozás értelmezése, de a hivatalos állami narratíva óvatosan kezelte a spanyol flotta megsemmisítésének mértékét. A vereség nem jelentette a spanyol tengeri hatalom végét: II. Fülöp 1596-ban és 1597-ben újabb Armadákat küldött, amelyek a rossz időjárás miatt szintén kudarcot vallottak. Az 1588-as esemény tehát nem a spanyol birodalom összeomlásának kezdete, hanem az angol tengeri védekezés sikere volt, amely azonban hosszú távon lehetővé tette az aktívabb atlanti szerepvállalást.

8.2.4. Az ír háborúk és az ültetvényesítés (1558–1603)

Az ír sziget Erzsébet uralkodása alatt a Tudor állam legnagyobb katonai kihívását jelentette. A Tudor-reformáció és Írország meghódítása fejezetben tárgyalt angol reformáció után Írországban a királyi hatalom kiterjesztése összekapcsolódott az anglikán egyházi fennhatóság érvényesítésével és a földbirtokos gael, illetve anglo-normann elitek megadóztatásával. A helyi ellenállás vallási, politikai és földbirtoklási okokból táplálkozott, de a kormányzat hajlamos volt minden felkelést „lázadásnak” minősíteni. Ennek a fogalomhasználatnak a kritikája a mai történetírásban jelen van: egyes kutatók szerint a gael főurak a hagyományos helyi autonómia védelmében, nem pedig a királyi hűség elvont elutasításaként léptek fel.

A **Desmond-lázadások** (1569–1573 és 1579–1583) Munster tartományban kirobbantották az első széles körű angol katonai beavatkozást. A második felkelésben a pápai és spanyol segítség reménye is szerepet játszott, de a partra szállt kis spanyol csapatok nem tudtak döntő hatást elérni. A leverés után a kormányzat elkobozta a lázadó főurak földjeit, és megkezdte a **Munster-ültetvényesítést** (plantation), amely angol protestáns telepeseket telepített a területre. Az ültetvényesítés nemcsak birtokjogi, hanem nyelvi, vallási és társadalmi átalakulást is előidézett: a betelepülők jogilag elkülönült közösséget alkottak, a kiszorult ír lakosság pedig gyakran bérlővé vagy földönfutóvá vált. A korszak angol hivatalos iratai a rendezés és a civilizálás nyelvét használták, míg az ír források a földfosztást és az erőszakot hangsúlyozzák.

A legsúlyosabb konfliktus a **kilencéves háború** (1594–1603) volt, amelyet **Hugh O’Neill, Tyrone grófja** és **Red Hugh O’Donnell, Tyrconnell grófja** vezetett. Az ír szövetség kezdetben jelentős győzelmeket aratott, például a **Yellow Ford-i csatában** (1598), és spanyol segítséget kért. A spanyol expedíció 1601-ben **Kinsale**-nél szállt partra, de a szövetséges angol erők bekerítették; a kiszorulás kudarca után az ír hadsereg szétszéledt. A háború 1603-ban a **Mellifont-i egyezménnyel** zárult, röviddel Erzsébet halála után. A katonai konfliktus és az éhínség áldozatainak száma vitatott: a kortárs angol jelentések gyakran túlzó becsléseket adnak, az ír források töredékesek. A mai történetírás legalább tízezres nagyságrendű halálos áldozatot

valószínűsít, de a pontos szám nem ismert. A háború után az ír gael rend katonai ereje megtört, és a Stuart-korszakban a további ültetvényesítések, különösen Ulsterben, tartós etnikai-vallási törésvonalakat hoztak létre.

8.2.5. Tengeri expanzió és a gyarmatosítás kezdetei (1550–1603)

Az Erzsébet-kori Anglia atlanti érdeklődése nem volt egyetlen állami program, hanem kereskedelmi társaságok, magánvállalkozók és udvari körök egymással versengő kezdeményezéseiből állt. A **Muscovy Company** (1555) az északkeleti átjáró és az orosz kereskedelem reményében alakult, a **Levant Company** (1581) a Földközi-tenger keleti térségével, az **East India Company** (1600) pedig az Ázsiával való kereskedelem monopóliumát kapta meg. Ezek a társaságok részvényesek tőkéjéből működtek, és a királyi charta jogi védelmet biztosított, de a kormányzat nem feltétlenül ellenőrizte minden lépésüket.

A spanyol és portugál fennhatóság megkerülése az Atlanti-óceánon gyakran magánháborúkat és kalózkodást jelentett. **John Hawkins** nevéhez fűződik az első dokumentált angol részvétel az atlanti rabszolga-kereskedelemben: 1562 és 1569 között több utat szervezett, amelyeken afrikai rabszolgákat szállított a spanyol-amerikai gyarmatokra. Ezt a vállalkozást a korszakban jogszerű kereskedői tevékenységként kezelték, de a mai történetírás egyértelműen a rabszolgatartó kereskedelem kezdetének tekinti, és elítéli. Az angol állam szerepe vitatott: Erzsébet anyagilag részesedett Hawkins útjaiból, de a hivatalos retorika sokáig a spanyol monopólium megtörésére, nem pedig a rabszolga-kereskedelem intézményesítésére helyezte a hangsúlyt.

A tengerentúli telepítési kísérletek Észak-Amerikában a korszak végén kezdődtek. **Walter Raleigh** 1585-ben és 1587-ben expedíciókat küldött **Roanoke** szigetére (a mai Észak-Karolina partjainál), és a területet **Virginia** néven a szűz királynőről nevezték el. Az első telep fennmaradása nem bizonyítható; az 1587-es kolónia sorsa ismeretlen, a „Lost Colony” (elveszett kolónia) rejtélye a mai napig vitatott. A kudarcok ellenére az angol korona és a magánbefektetők felismerték az atlanti partvidék stratégiai jelentőségét, de a tartós gyarmatosítás csak a Stuart-korban, Jamestown 1607-es alapításával vette kezdetét.

A tengeri expanziót nem szabad kizárólag az állami hatalom megnyilvánulásaként értelmezni. A korabeli angol hajózási ismeretek, a magánhadseregek és a kereskedelmi hálózatok gyakran megelőzték a királyi politikát, és a királynő tanácsosai hol támogatták, hol fékezték a merész vállalkozásokat. Emellett az expanzió nem volt egyértelműen „protestáns” vagy „nemzeti” vállalkozás: a résztvevők motivációi között a nyereség, a hírnév, a vallási küldetés és a spanyolellenesség keveredtek, és katolikusok is részt vehettek a kereskedelmi utakon.

8.2.6. A Tudor állam működése és értelmezési vitái

Az Erzsébet-kori angol államot a 20. századi történetírás sokáig az „új monarchia” és a központosítás modelljeként tárgyalta. **G. R. Elton** híres tézise szerint az 1530-as években **Thomas Cromwell** miniszter irányításával forradalom zajlott a kormányzásban: a királyi akarat hivatali eljárásokon keresztül vált érvényessé, és a parlament állandó jogalkotó szerepet kapott. A tételt a mai szakirodalom erősen árnyalja: a Tudor állam valójában a helyi elitek együttműködésére épült, a békebírák és a megyei nemesség a királyi parancsokat saját érdekeik szerint hajthatták végre, és a központi ellenőrzés korántsem volt teljes. A hadsereg és a bürokrácia kicsi maradt, az adóbevételek a 16. század végén elmaradtak a spanyol vagy francia monarchiáétól, és Erzsébet gyakran kényszerült parlamenti adóengedélyekre, valamint magánfinanszírozásra.

A vallási rendfenntartás sem volt zökkenőmentes. A királyi egyházi bíróságok és a Titkos Tanács folyamatosan ütközött a puritán prédikátorokkal és a katolikus nemesi háztartásokkal.

A kormányzat a hírszerzést, a cenzúrát és a besúgóhálózatot fejlesztette, de ezek hatékonysága korlátozott volt. A „rendőrállam” későbbi képe a viktoriánus és a 20. századi történetírás retrospektív túlzása; a korabeli bizonyítékok inkább arra utalnak, hogy a rendszer a társadalmi konszenzus és a félelem változó elegyén nyugodott.

Az Erzsébet-kultusz, a királynő „Gloriana” képe és a szűz királynő toposza a hivatalos propaganda része volt, de nem szabad összekeverni a mindennapi tapasztalattal. A királyi arcképek, a portrék és a spanyol Armada felett aratott győzelem emlékérméi a támogatás megszilárdítását szolgálták. A 19. századi brit nacionalizmus ezeket a szimbólumokat az egységes nemzeti múlt igazolására használta fel, ami a mai emlékezetpolitikai vitákban is jelen van. A kritikai történetírás felhívja a figyelmet arra, hogy a korabeli Anglia lakosságának jelentős része nem azonosult a királyi propagandával, a katolikus kisebbség és a puritán ellenzék pedig ellenségként, nem polgártársként élte meg az államegyház nyomását.

8.2.7. Források és bizonytalanságok

Az Erzsébet-kor rekonstrukciója kiterjedt levéltári anyagra támaszkodik: a **State Papers** (Állami Iratok) sorozat angol és külföldi vonatkozású iratai, a Titkos Tanács jegyzőkönyvei, parlamenti naplók, diplomáciai jelentések, valamint spanyol, francia és ír források. A dokumentált tények közé tartoznak a törvények, a hadjáratok főbb eseményei, Mária kivégzése, az Armada 1588-as útja és a katonai vereségek. Ugyanakkor több területen komoly bizonytalanságok vannak.

A **kazettalevelek** (Casket Letters) hitelessége máig vitatott: az iratok, amelyek állítólag Mária bűnrészességét bizonyítják Darnley meggyilkolásában, csak másolatban maradtak fenn, és egyes kutatók szerint hamisítványok, mások szerint hiteles, de manipulált kivonatok. A Stuart Mária elleni per jogi és politikai megítélése ezért nem zárható le egyértelműen a rendelkezésre álló források alapján.

Az Armada hajóinak és emberveszteségének számai bizonytalanok, mert a spanyol mustrakönyvek, az angol hírszerzési jelentések és a hajótörések utáni beszámolók eltérnek. A becslések 130–150 hajóról és 20 000–30 000 induló létszámról szólnak, de a veszteségek alsó és felső határa széles. Az ír háborúk áldozatainak számánál még nagyobb a bizonytalanság: a kortárs angol dokumentumok gyakran propaganda-célú túlzásokat tartalmaznak, az ír források pedig szórványosak. A mai történészek tízezres nagyságrendű halálos áldozatot valószínűsítenek, de a települések, az éhínségek és a járványok együttes hatását nem lehet pontosan elkülöníteni.

A „gyarmatosítás” és a „rabszolga-kereskedelem” fogalmainak használata a 16. században anakronisztikus lehet, ezért a szöveg a korabeli vállalkozásokat a maguk jogi és gazdasági keretei között írja le, miközben a mai történetírás etikai ítéletét is jelzi. A „nemzeti hős” és a „spanyolellenes” narratívák a 19. századi brit történetírás konstrukciói, és ezeket az újabb kutatások kritikailag kezelik.

8.2.8. Rövid összefoglaló

- Erzsébet 1559-es vallási törvényei visszaállították a királyi fennhatóságot az egyház felett, de a kompromisszum sem a katolikusokat, sem a puritánokat nem elégítette ki.
- Az 1570-es pápai kiközösítés után a katolikus ellenállás politikai fenyegetéssé vált, és a kormányzat törvényekkel, megfigyeléssel és büntetőeljárásokkal válaszolt.
- Stuart Mária skóciai bukása és angliai fogsága dinasztikus és vallási alternatívát jelentett Erzsébettel szemben; a kivégzést a katolikus összeesküvések dokumentált nyomvonala és a kormányzat politikai számítása egyaránt motiválta.

- Az 1588-as spanyol Armada inváziós kísérlete kudarcot vallott, elsősorban a tengeri időjárás és a logisztikai hibák miatt; a vereség nem vetett véget a spanyol tengeri hatalomnak, de megerősítette az angol protestáns állam védekező pozícióját.
- Az ír háborúk – különösen a kilencéves háború – a gael katonai rend megtöréséhez és az ültetvényesítések kezdetéhez vezettek, tartós vallási és földbirtoklási törésvonalakat hagyva maguk után.
- Az Erzsébet-kori tengeri expanzió magánvállalkozások és királyi chartás társaságok keveréke volt; a rabszolga-kereskedelemben való angol részvétel már ekkor dokumentálható, de a tartós észak-amerikai gyarmatosítás csak később indult.
- A Tudor állam központosító képe a 20. századi történetírás tézise; a mai kutatás szerint a kormányzás a helyi elitek együttműködésére épült, és a királyi hatalom korlátokkal működött.
- Az Erzsébet-kultusz és az Armada „protestáns szél” emlékezete későbbi nemzeti konstrukció, amelyet a kritikai történetírás a katolikusok és az írek nézőpontjának bevonásával árnyal.

8.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott össze az 1559-es vallási rendezés az angol külpolitikai mozgástérrel, és miért nem lehetett a via media hosszú távon stabil?
2. Milyen bizonyítékok és milyen viták kapcsolódnak Stuart Mária részvételéhez a katolikus összeesküvésekben? Mennyiben befolyásolta a kérdés az 1587-es kivégzést?
3. Miért tekinthető az 1588-as Armada veresége az angol védekezés sikerének, és miért félrevezető a spanyol tengeri hatalom végét látni benne?
4. Hasonlítsa össze a Desmond-lázadások és a kilencéves háború okait és következményeit, különös tekintettel az ültetvényesítésre és a földbirtoklási változásokra.
5. Milyen különbségek voltak az Erzsébet-kori tengeri expanzió állami, társasági és magánkezdeményezései között, és hogyan kezelte a kormányzat a rabszolga-kereskedelem korai angol részvételét?

8.3. A Stuartok, a polgárháború és a köztársaság

A Stuart-korszak nyitánya az angol és a skót korona 1603-as perszonáluniójával szorosan kapcsolódik a Tudor-állam örökségéhez, amelyet az előző alfejezet mutatott be. Az ott tárgyalt vallási kiegyezés, a parlament és a monarchia közötti egyensúlykeresés, valamint az angol–skót és az angol–ír viszonyok most egy olyan időszakba lépnek, amelyet a királyi hatalom, a vallási ellentétek és a hadsereg politikai szerepének nyílt összeütközése határoz meg. Ez az alfejezet az 1603-tól 1660-ig tartó időszakot öleli fel: bemutatja a Stuart-dinasztia első két angliai uralkodóját, az angol polgárháború és a köztársaság kialakulását, az írországi felkelés és Oliver Cromwell írországi hadjáratának sajátos dinamikáját, végül a monarchia restaurációjához vezető utat. A témakör azért is fontos, mert a 17. század közepének válsága nemcsak az angol állam szerkezetét, hanem a Brit-szigetek egymáshoz való viszonyát is alapvetően átalakította.

8.3.1. A Stuartok trónra lépése: I. Jakab és a perszonálunió

I. Erzsébet 1603-ban gyermektelenül halt meg, így a trón a Stuart-házból származó VI. Jakab skót királyra szállt, aki Angliában **I. Jakab** néven uralkodott (1603–1625). A két királyság perszonáluniója nem hozott létre egységes államot: Anglia és Skócia külön parlamenttel, külön jogrenddel és külön államegyházzal rendelkezett, közös uralkodójuk azonban mindkét országban a királyi hatalom megerősítésére törekedett. Jakab az isteni jogú monarchia határozott híve

volt; **A törvények szabad királysága** című értekezésében már skót királyként kifejtette, hogy a királyi hatalom nem a alattvalók beleegyezéséből, hanem isteni felhatalmazásból származik. Ezt az álláspontját azonban az angol politikai gyakorlattal kellett összeegyeztetnie, amelyben a parlament adójóváhagyási joga és a bíróságok viszonylagos függetlensége a középkor óta korlátozta a koronát.

Jakab uralkodásának egyik állandó feszültségforrása a valláspolitika volt. Az anglikán egyház püspöki hierarchiáját és a közös imádságos könyvet a puritánok egy része „pápista" maradványnak tekintette, és további reformot követelt. Az 1604-es hampton court-i konferencián a király elutasította a puritánok petícióját, és – a korabeli beszámolók szerint – kijelentette: „Nincs püspök, nincs király." Ezzel azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a monarchia stabilitása az egyház püspöki rendjén nyugszik. Ugyanakkor a katolikusokkal szembeni politika ingadozó maradt: az 1605-ös **lőporos összeesküvés** (Guy Fawkes és társai kísérlete a parlament felrobbantására) után a katolikusokkal szembeni büntető törvények szigorodtak, de Jakab külpolitikájában a spanyol szövetség lehetőségét is kereste, ami a parlamentben ismételten bizalmatlanságot szült.

Jakab ír politikája a gyarmatosítás és a jogi integráció kettősségére épült. Az észak-írországi **Ulster** tartományban a 17. század elején nagyarányú skót és angol betelepítés kezdődött, amely a gael ír földbirtokosok rovására alakította át a birtokszerkezetet. A **Flight of the Earls** (1607) nyomán távozó gael arisztokraták földjei jelentős részben telepesek kezébe kerültek, ami tartós sérelmet hagyott maga után. A katolikus írek és az anglikán, illetve presbiteriánus telepesek közötti vallási és birtokjogi ellentét a későbbi konfliktusok egyik alapja lett.

8.3.2. I. Károly és a politikai válság

I. Károly (1625–1649) apjánál is merevebben ragaszkodott az isteni jogú monarchia elvéhez, és kevésbé volt hajlandó kompromisszumot kötni a parlamenttel. Trónra lépése után hamar összeütközésbe került az alsóházzal, amely a tonna- és fontpénz adóját csak egy évre szavazta meg, miközben a korábbi gyakorlat szerint az uralkodó ezt élete végéig megkapta. A parlament 1628-ban elfogadta a **Petition of Right**-ot, amely a királyi önkény ellen a törvényes eljárás, a parlament által jóváhagyott adóztatás és a békebírói eljárás nélküli letartóztatás tilalmát követelte. Károly formálisan elfogadta a petíciót, de politikáját nem változtatta meg.

A következő évben feloszlatta a parlamentet, és 1629-től 1640-ig **személyes uralmat** (Personal Rule) gyakorolt. Ezt az időszakot a kormányzati elnyomás és az alkotmányos ellenzék hiánya jellemezte. A király a korona bevételeit rendkívüli eszközökkel igyekezett pótolni: a **ship money** nevű, hagyományosan a tengerparti megyékre kivetett védelmi adót az egész országra kiterjesztették. Az intézkedés jogszerűségét sokan vitatták, és **John Hampden** ellen 1637-ben indított per a király pénzügyi politikájával szembeni szimbolikus ellenállássá vált. Ugyanakkor a kormányzat más területeken is feszültséget keltett: **William Laud** canterburyi érsek a szertartások egységesítését szorgalmazta, amit a puritánok és a presbiteriánusok a katolikus irányba való visszarendeződésként értelmeztek. Az 1637-es skóciai imakönyv-bevezetés elleni tiltakozás nyílt lázadásba torkollott, és a **Nemzeti Covenant** (1638) aláírói a presbiteriánus egyház védelmében szervezkedtek.

Károly 1640-ben, a skót hadsereg elleni katonai fellépés finanszírozására, kénytelen volt összehívni a parlamentet. A **rövid parlament** (1640. április–május) három hét után feloszlott, mert az alsóház a királyi politikát bírálta a támogatás feltételéül. A skót hadsereg betört Észak-Angliába, és a király által kötött riponi fegyverszünet súlyos pénzügyi terhet rótt a koronára. Ekkor ült össze a **hosszú parlament** (1640–1660), amely a királyi politika intézményes ellensúlyozására törekedett: megszüntette a csillagkamara és a magas bizottsági bíróság hatáskörét, törvénybe iktatta, hogy a parlamentet háromévente össze kell hívni, és elérte **Strafford grófja**, a király

írországi helytartója kivégzését. 1641 végén **Nagy Remonstrancia** néven az alsóház részletes panaszlistát fogadott el a királyi kormányzás ellen.

8.3.3. A polgárháború (1642–1649)

A nyílt fegyveres konfliktus 1642-ben tört ki. A közvetlen ürügyet az adta, hogy Károly 1642 januárjában megkísérelte letartóztatni a parlament öt vezető tagját, ami nemcsak a királyi tekintély csökkenését mutatta, hanem a fővárosi politikai erőviszonyokat is jelezte. A király ezután elhagyta Londont, és északon, Oxfordban rendezte be székhelyét. A parlament oldalán – amelyet a hadseregben a **Roundheads** (kerekfejűek), a király oldalán a **Cavaliers** (lovagok) elnevezéssel illettek – a nagyobb gazdasági erőforrások, a flotta és a főváros álltak; a király oldalán a hagyományos arisztokrácia jelentős része és a vidéki, főleg északi és nyugati területek.

A polgárháború első szakaszában a királyi hadsereg több győzelmet aratott, de a parlament az **Eastern Association** megyéiből szervezett **Új Modell Hadsereg** (New Model Army) 1645-ös nasebyi győzelme fordulatot hozott. A hadsereg professzionális szervezete, a tisztek kiválasztásának érdemelvű gyakorlata és a fegyveres erő politikai radikalizmusa új tényezővé vált. A háborúban azonban nemcsak katonai, hanem társadalmi és vallási dimenziók is összefonódtak: a **levellerek** (egyenlősítők) a születési előjogok ellen és a népképviselet kiterjesztése mellett érveltek, míg a **diggerek** (földfoglalók) a közföldek magánbekerítése ellen tiltakoztak. Ezek a mozgalmak a hadsereg alsó rétegeiben is támogatásra találtak, ami a parlament és a hadsereg konfliktusát tovább mélyítette.

Károly 1646-ban a skótoknak adta meg magát, akik 1647-ben átadták a parlamentnek. A király titokban azonban a skótokkal és az írekkel is tárgyalt, és 1648-ban a **presbiteriánusok** egy része, valamint a skót hadsereg a király oldalán mozgósított. A második polgárháború azonban rövid volt: Oliver Cromwell és a hadsereg 1648-ban leverte a felkelést. A hadsereg vezetői 1648 decemberében megtisztították a parlamentet a királlyal tárgyalni kész képviselőktől; a megmaradt **csonka parlament** (Rump Parliament) 1649 januárjában külön bíróság elé állíttatta a királyt, és **I. Károlyt 1649. január 30-án kivégezték**. A király kivégzése Angliában példátlan esemény volt, és a korabeli Európában megdöbbenést keltett; a monarchia intézményét eltörölték, Angliát pedig **köztársaságnak** (Commonwealth) nyilvánították.

8.3.4. Az 1641-es ír felkelés és Cromwell meghódítása

A Stuart-korszak ír válsága nem választható el a brit-szigeti polgárháborútól. 1641 októberében Ulsterben katolikus ír felkelők támadták meg a protestáns telepeseket, és a felkelés gyorsan átterjedt az egész szigetre. A felkelők a katolikus vallás védelmét és a földbirtokok visszaszerzését követelték, de céljuk kezdetben nem az angol korona elleni elszakadás, hanem a király hatalmának megtartása mellett a katolikus jogok biztosítása volt. A felkeléshez kapcsolódó erőszakról szóló kortárs beszámolók – különösen az angol protestáns röpiratok – több ezer civil legyilkolásáról írtak, és a későbbi történetírásban is vitatott kérdés, hogy a kortárs becslések mennyire voltak túlzóak. A 19. századi és a 20. századi kutatásban a kortárs túlzással szemben az áldozatok számát többen néhány ezer és tízezer közé becsülik; a források hiányossága miatt pontos szám nem adható.

Az ír felkelés tovább radikalizálta az angol politikát. A hosszú parlament 1642-ben az ír katolikus földek elkobzásával fedezte volna a felkelés leverésének költségeit, és a **Adventurers' Act** néven ismert törvény a befektetőknek ír földeket ígért. Az írek jelentős része a király oldalán harcolt a parlament ellen, mivel a király tárgyalásokat folytatott a katolikus konföderációval. A polgárháború angliai szakasza azonban hosszú ideig nem tette lehetővé a nagyszabású írországi katonai beavatkozást.

Oliver Cromwell 1649 augusztusában több mint tízezres hadsereggel szállt partra Dublinban. A hadjárat során a parlament katonai és gyarmatosító politikát egyaránt alkalmazott. **Drogheda** ostromakor (1649. szeptember) a helyőrséget és a város lakóinak egy részét – köztük katolikus papokat is – lemészárolták; **Wexfordnál** hasonló tömeges erőszak történt. Cromwell a parlamentnek írt beszámolóiban az ostromok véres kimenetelét azzal indokolta, hogy a helyőrségek nem adták meg magukat időben, és hogy az erőszak példát statuál a többi város számára. A kortárs beszámolók és a későbbi ír emlékezet ezeket az eseményeket tömegmészárosként tartja számon; az angol történetírásban hosszú ideig vitatott volt, hogy a kor hadviselési normáihoz képest mennyiben minősíthetők kivételesen kegyetlennek. A mai történészi konszenzus szerint a droghedai és wexfordi események a korban is súlyos civil áldozatokkal jártak, és a katolikus lakosság kollektív büntetéseként működtek.

A hódítás 1652-re befejeződött. Az ún. **Act for the Settlement of Ireland** (1652) a katolikus földbirtokosok nagy részét megfosztotta birtokaitól, és a földeket angol katonáknak, parlamenti befektetőknek és a hadsereg hitelezőinek osztották szét. A katolikus lakosság és a gael ír földbirtokosok egy részét a nyugati **Connacht** és **Clare** területére telepítették át. A betelepítés és a birtokelkobzás tartósan átalakította az ír birtokszerkezetet: a katolikusok aránya a földtulajdonban a század közepén az 1641 előtti több mint feléről kevesebb mint negyedére esett vissza. Az ír lakosság vesztesége a háború, az éhínség és a járványok következtében – a kortárs és modern becslések szerint – a felnőtt lakosság tíz-tizenöt százalékát is elérhette, bár a számok módszertani bizonytalansága miatt a tartományt szélesen kell értelmezni. A korszak az ír nemzeti emlékezetben a katolikus lakosság elleni elnyomás és a földfosztás időszakaként él tovább.

8.3.5. A köztársaság és a restauráció (1649–1660)

A király kivégzése után létrejött **Commonwealth** (1649–1653) formálisan köztársaság volt, a hatalom azonban a csonka parlament és a hadsereg kezében összpontosult. A kormányzat intézményes alapjai bizonytalanok maradtak: a monarchia eltörlése nem jelentette a parlament széles körű legitimációját, a hadsereg pedig több alkalommal beavatkozott a politikai folyamatba. Cromwell 1653-ban feloszlatta a csonka parlamentet, és rövid életű jelöltgyűlés (a **Barebone's Parliament**) után, 1653 decemberében **Lord Protector** címmel vette át a hatalmat. Az 1653-as **Instrument of Government** Anglia első írott alkotmánytervezeteként szabályozta a protektorátus intézményeit, de a rendszer gyakorlati működése folyamatos katonai beavatkozáson nyugodott.

Cromwell protektorátusa egyszerre volt reformista és erősen ellenőrző. A kormányzat a puritán erkölcsi fegyelem jegyében korlátozta a színjátszást, a szerencsejátékokat és bizonyos ünnepi szokásokat, miközben a vallási türelem – a katolikusok és a püspöki egyház hívei kivételével – a korban szokatlanul széles körű volt. Külpolitikájában a **navigation acts** és a hollandok elleni első angol–holland háború (1652–1654) a tengeri kereskedelem és a gyarmati terjeszkedés állami támogatását szolgálta. Az 1655-ös nyugat-indiai expedíció, amely **Jamaica** elfoglalásához vezetett, a birodalmi terjeszkedés irányát is jelezte, bár a spanyolok elleni háború pénzügyileg megterhelte a rendszert.

Cromwell 1658-ban bekövetkezett halála után a protektorátus gyorsan összeomlott. Fia, **Richard Cromwell** nem tudta a hadsereg és a polgári elitek támogatását megszerezni, és 1659-ben lemondott. A hadsereg csoportjai közötti viszályok, a radikális mozgalmak és a parlamenti képviselet helyreállításának igénye a köztársaság intézményi megszilárdítását lehetetlenné tették. **George Monck**, a skóciai hadsereg parancsnoka 1660 elején délre vonult, és elérte a hosszú parlament – pontosabban a presbiteriánus képviselők – újbóli összehívását. Az újjáalakult parlament meghívta **II. Károlyt**, a kivégzett király fiát, aki 1660-ban visszatért, és elfogadta

az ún. **bredai nyilatkozat** feltételeit: általános bűnbocsánatot hirdetett azoknak, akik a polgárháborúban a parlament oldalán harcoltak, és ígéretet tett a vallási türelemre. A restauráció tehát nem a királyi hatalom korlátlan visszaállítását, hanem a monarchia és a parlament közötti új alkufolyamat kezdetét jelentette.

A köztársaság időszakának megítélése a későbbi brit és ír emlékezetben eltérő. Angliában a király kivégzését a 18. századtól a parlamenti szuverenitás egyik előzményeként is tárgyalták, míg a royalista hagyomány a polgárháborút zsarnoki király és lázadó hadsereg közötti tragédiaként mutatta be. Írországban Cromwell neve a földfosztás, a katolikusüldözés és a tömeges erőszak szimbólumává vált. A Stuart-korszak 1603–1660 közötti időszakában tehát a Brit-szigetek három királyságának viszonya nem egyszerűen angol belpolitikai kérdés volt: az angol polgárháború, a skót kovenáns mozgalom és az ír katolikus felkelés egyetlen összefüggő válság részeit alkották. Ezt a többközpontú értelmezést a 20. század vége óta a „három királyság háborúja” megközelítés hangsúlyozza, amely a brit és ír eseményeket nem külön nemzeti narratívaként, hanem kölcsönhatásban tárgyalja.

8.3.6. Források és bizonytalanságok

A Stuart-korszak forrásai viszonylag bőségesek, de egyenlőtlenül oszlanak meg. Az angol parlament működéséről naplók, jegyzőkönyvek és nyomtatott vitairatok állnak rendelkezésre; a polgárháború katonai eseményeit levelek, hadinaplók és kortárs hírlevelek dokumentálják. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a **Thurloe State Papers**, a **Clarendon State Papers** és Cromwell levelezése, valamint a hosszú parlament iratai. Az 1641-es ír felkelés kapcsán a protestáns telepesek vallomásait gyűjtő **1641 Depositions** az egyik legfontosabb, de módszertani vitákkal terhelt forráscsoport: a vallomások nagy része túlélők által utólag, gyakran hallomás alapján rögzített beszámoló, és a bennük szereplő létszámadatok – különösen a felkelés kezdeti hónapjaiban – a korabeli propaganda hatását is tükrözhetik. A mai kutatók egy része ezért a gyűjteményt elsősorban a protestáns emlékezet dokumentumaként, nem pedig az erőszak pontos statisztikai forrásaként értelmezi.

A polgárháború katonai és pénzügyi mutatói esetében a becslések széles tartományban mozognak. A hadseregek létszámára, az adóterhekre és a háborús veszteségekre vonatkozóan a kortárs nyilvántartások hiányosak; a modern becslések gyakran visszavetített demográfiai modellekre és helyi forrásokra támaszkodnak. Az írországi áldozatok számára vonatkozóan nincs megbízható egységes statisztika: a háború, az éhínség és a járványok együttes hatásának demográfiai becslése módszertanilag vitatott, és a 19. századi ír nemzeti történetírás magasabb, az angol történetírás korábban alacsonyabb számokat részesített előnyben. A Drogheda és Wexford ostromakor elkövetett erőszak minősítése – háborús bűn vagy a kor szokásos ostromgyakorlata – a 20. század végéig élő történeti vita tárgya volt; a jelenlegi konszenzus a civilek tömeges lemészárlását dokumentált tényként, annak korabeli propagandisztikus felhasználását pedig külön vizsgálandó jelenségként kezeli.

A legnagyobb bizonytalanság a köztársaság működésére vonatkozik. A protektorátus intézményei rövid életűek voltak, az 1653-as **Instrument of Government** gyakorlati alkalmazása pedig folyamatos katonai nyomás alatt alakult. A csonka parlament legitimációja kérdéses volt a kortársak számára is: a választójogi viták, a hadsereg és a polgári kormányzat közötti hatásköri konfliktusok, valamint a radikális mozgalmak sokfélesége miatt a köztársaság szerkezetéről nem alakult ki stabil konszenzus. A király kivégzésének pontos körülményeiről és a bíróság eljárásának jogi hátteréről ugyan sok forrás maradt fenn, de az eljárás alkotmányos értelmezése a mai napig vitatott: egyes alkotmánytörténészek a parlamenti felsőbbség radikális érvényesítését, mások a hadsereg önhatalmú cselekedetét látják benne. A restaurációt megelőző hónapok diplomáciai

részletei – különösen Monck és a száműzött udvar közötti kapcsolatfelvétel – szintén hagyatkozik kortárs levelekre és visszaemlékezésekre, amelyek egyes pontokon ellentmondásosak.

8.3.7. Rövid összefoglaló

- I. Jakab angol trónra lépése (1603) perszonálunióba fogta Angliát és Skóciát, de a két királyság külön intézményrendszert őrzött meg; a vallási ellentétek és az isteni jogú monarchia programja a parlamenttel való folyamatos konfliktus forrása lett.
- I. Károly 1629-től 1640-ig parlament nélkül kormányzott, rendkívüli adókkal és egyházi egységesítéssel növelte a feszültséget; a skót kovenáns felkelés és a hosszú parlament követelései nyílt alkotmányos válsággá érlelték a helyzetet.
- Az angol polgárháború (1642–1649) a királyi hadsereg és a parlament Új Modell Hadserege között zajlott; a nasebyi győzelem (1645) után a hadsereg politikai tényezővé vált, a levellerek és más radikális mozgalmak pedig a társadalmi és választójogi reform kérdését is napirendre tűzték.
- Az 1641-es ír felkelés és az azt követő Cromwell-féle írországi hadjárat (1649–1652) tartós földelkobzást, a katolikus lakosság tömeges veszteségét és a sziget vallási-birtokjogi átrendezését eredményezte; Drogheda és Wexford ostroma ma is vitatott és emlékezetileg terhelt esemény.
- A király kivégzése (1649) után a Commonwealth és Oliver Cromwell protektorátusa rövid életű, katonai bázisú köztársasági kormányzatot hozott létre, amely a puritán reform és a tengeri terjeszkedés politikáját folytatta, de intézményes legitimációt nem tudott kiépíteni.
- A protektorátus összeomlása után George Monck katonai beavatkozása lehetővé tette a hosszú parlament összehívását és II. Károly meghívását; a restauráció (1660) a monarchia és a parlament közötti új, de továbbra is érzékeny egyensúly kezdetét jelentette.
- A Stuart-korszak válsága nemcsak angol, hanem brit-szigeti léptékű volt: az angol polgárháború, a skót kovenáns mozgalom és az ír katolikus felkelés a „három királyság háborúja” összefüggő eseménysorát alkotja.

8.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen vallási és alkotmányos okok magyarázzák a Stuart-királyok és az angol parlament közötti folyamatos konfliktust I. Jakab és I. Károly idején?
2. Hasonlítsd össze a király és a parlament oldalán álló erőviszonyokat a polgárháború első szakaszában, és mutasd be, miben hozott fordulatot az Új Modell Hadsereg?
3. Miért nem értelmezhető az 1641-es ír felkelés kizárólag ír–angol vallási konfliktusként? Hogyan kapcsolódott a brit-szigeti polgárháborúhoz?
4. Milyen jogi, katonai és gazdasági eszközökkel tette tartóssá a földfosztást és a protestáns betelepítést Cromwell írországi hódítása?
5. Miért bizonyult rövid életűnek a Commonwealth és a protektorátus, és milyen tényezők vezettek a restaurációhoz 1660-ban?

8.4. A dicsőséges forradalom és az 1707-es unió

Az 1688 utáni angol és skót rendezés nem érthető meg a Stuart-restauráció és a polgárháború korábbi alkotmányos konfliktusai nélkül, amelyeket A Stuartok, a polgárháború és a köztársaság alfejezet tárgyal. A **dicsőséges forradalom** (*Glorious Revolution*) elnevezés maga is egy későbbi, whig történetírói értelmezést hordoz: a kortársak egy részének ez katonai invázió, másoknak törvényes trónváltás, az ír és skót katolikus, illetve jakobita közösségek számára pedig katasztrófa

volt. Az alfejezet ezért a hatalmi fordulatot, a **Jogok Törvénye** (*Bill of Rights*) által kialakított parlamenti monarchiát, a **jakobita** (*Jacobite*) ellenállás ír és skót szakaszát, valamint az 1707-es **Egyesülési törvény** (*Act of Union*) létrejöttét a politikai, vallási és gazdasági szereplők szempontjából vizsgálja.

8.4.1. Előzmények: II. Jakab uralma és a protestáns ellenzék

II. Jakab 1685-ben követte bátyját, II. Károlyt a trónon. Jakab római katolikus vallása a restaurált Stuart-monarchia egész időszakában feszültségforrás volt, de 1685 után közvetlen politikai problémává vált. A király katolikus tisztségviselőket nevezett ki a hadseregbe, az egyetemekre és a bíróságokra, a **Test Act** (1673) által előírt anglikán eskü ellenére. 1687-ben és 1688-ban kiadta a **Declaration of Indulgence** (vallási engedékenységi nyilatkozat) elnevezésű rendeleteket, amelyek felfüggesztették a katolikusokat és a nonkonformista protestánsokat sújtó büntető törvényeket. A királyi előjog alapján tett lépés alkotmányos vitát robbantott ki: a kritikusok szerint a felfüggesztő hatalom a parlament törvényhozói jogkörének megsértése volt, míg Jakab hívei a lelkiismereti szabadság és a királyi felségjog védelmét hangsúlyozták. Ez a vita jól mutatja, hogy a „vallási türelem” a korszakban nem semleges fogalom volt, hanem hatalmi eszköz, amelyet az abszolutista király és a parlamentáris ellenzék egyaránt saját céljaira használt.

A konfliktus 1688 tavaszán élesedett ki, amikor Jakab elrendelte, hogy a Declaration of Indulgence-t az anglikán templomokban is olvassák fel. Hét püspök, köztük William Sancroft canterburyi érsek, petíciót nyújtott be a királynak, amelyben a rendelet törvényességét vitatták. Jakab lázítás vádjával bíróság elé állíttatta őket, ám az esküdtszék 1688. június 29-én felmentette a püspököket. A felmentő ítélet napja Londonban nyílt ünneplésbe torkollott, és a király politikai tekintélyének megingását jelezte. Ugyanebben az időszakban, 1688. június 10-én megszületett Jakab fia, **James Francis Edward Stuart**, aki katolikus nevelést kapott volna, és aki a trónöröklésben megelőzte volna Jakab protestáns leányait, Máriát és Annát. A katolikus fiú születése megnyitotta a lehetőséget egy tartós katolikus Stuart-dinasztia előtt, és ez a protestáns elitek számára elfogadhatatlan volt.

1688. június 30-án hét angol politikus – köztük a londoni püspök, Henry Compton, valamint a whig és tory ellenzék több vezetője – titkos levelet írt alá, amelyben Orániai Vilmost, a Holland Köztársaság helytartóját és II. Jakab vejét arra kérték, hogy katonai erővel avatkozzon be, és védje meg a protestáns vallást és az angol szabadságjogokat. A meghívás nem volt törvényes felhatalmazás: a résztvevők nem képviselték a parlamentet, hanem a politikai elit egy részét. Vilmos számára az angliai beavatkozás stratégiai lehetőséget jelentett a XIV. Lajos francia király elleni koalíció megerősítésére, és holland csapatokkal, valamint nagy flottával indult meg a sziget felé.

8.4.2. Az 1688-as holland invázió és a trónváltás

Orániai Vilmos 1688. november 5-én (a Gergely-naptár szerint november 15-én) szállt partra Torbaynál, Dél-Angliában. A partraszállást nem következetes angol katonai ellenállás fogadta: Jakab hadseregének tisztjei tömegesen dezertáltak, részben a király katolikus kinevezései miatti elégedetlenségből, részben a holland hadsereg mérete és a politikai bizonytalanság miatt. Jakab elrendelte ugyan a hadsereg összevonását Salisbury-nél, de november végén visszavonult Londonba, majd decemberben – miután előzőleg feleségét és fiát Franciaországba küldte – maga is megkísérelt külföldre szökni. Első kísérlete kudarcot vallott: Kentben elfogták, de Vilmos szándékosan lehetővé tette számára, hogy december 23-án Franciaországba távozzon. A király távozása a hatalom vákuumát hozta létre, és a trón jogi státusza tisztázatlanná vált.

1689 januárjában ült össze a **Konvenciós Parlament** (*Convention Parliament*), amelyet nem a király hívott egybe, hanem a rendek önkéntes gyűlése szervezett. A testület két kulcskérdést vitatott meg: üres-e a trón, és kit illet a korona. A whigek többsége a társadalmi szerződés elvére hivatkozva azt állította, hogy Jakab a törvények megsértésével elvesztette a trónt, és a korona üres. A toryk egy része ezzel szemben a monarchia örökletes jellegét védte, és inkább régens kinevezését szerette volna. Végül kompromisszum született: a parlament 1689. február 13-án kihirdette a **Jognyilatkozatot** (*Declaration of Rights*), amely felsorolta Jakab állítólagos törvénysértéseit, és feltételként szabta a korona elfogadását. Vilmost és Máriát – Jakab legidősebb protestáns lányát – közösen hívták meg a trónra, de a tényleges végrehajtó hatalmat Vilmos gyakorolta. A koronázásra 1689. április 11-én került sor.

A **Jognyilatkozatot** később, 1689 decemberében törvénybe iktatták **Jogok Törvénye** (*Bill of Rights*) néven. Ez a dokumentum az angol alkotmányos monarchia alapszövegévé vált, bár a korszakban elsősorban a királyi hatalom korlátozását és a parlament jogainak rögzítését jelentette, nem pedig modern értelemben vett népfelségi nyilatkozatot. A törvény kimondta, hogy a király nem függesztheti fel a törvényeket, nem vethet ki adót és nem tarthat állandó hadsereget békeidőben a parlament beleegyezése nélkül; biztosította a parlamenti választások szabadságát, a parlamenti szólásszabadságot, a gyakori parlamenteket, valamint a protestáns alattvalók petíciós jogát. A trónöröklésből kizárta a római katolikusokat, és kimondta, hogy aki katolikussal házasodik, elveszti trónigényét. A Jogok Törvénye tehát nem pusztán az uralkodó személyét cserélte le, hanem intézményesítette a **parlamenti szupremáciát** (*parliamentary sovereignty*): a törvényhozás a királlyal együtt, de a parlament beleegyezése nélkül nem működhetett.

A vallási rendezés a **Türelmi törvény** (*Toleration Act*) 1689-es elfogadásával egészült ki. A törvény felmentette a legtöbb protestáns nonkonformistát – így a presbiteriánusokat, kongregacionalistákat, baptistákat és kvékereket – a büntető törvények egy része alól, és engedélyezte számukra az istentiszteleti helyek fenntartását, ha lelkipásztoraik elfogadták a hitvallási cikkelyek nagy részét. A türelem azonban korlátozott volt: nem terjedt ki a római katolikusokra, a Szentháromság-tagadókra, valamint azokra, akik megtagadták a felsőbbségi esküt. A katolikusok továbbra sem viselhettek közhivatalt, és a büntető törvények egy része érvényben maradt. A törvény tehát a protestáns pluralizmus szűkre szabott megnyitását jelentette, nem pedig modern vallásszabadságot.

8.4.3. A jakobita háborúk Írországban és Skóciában

A londoni trónváltás nem jelentette a Stuart-uralom végét a Brit-szigetek egészén. Írországban és Skóciában a jakobita mozgalom – amely a latin *Jacobus*, vagyis Jakab névből kapta nevét – a Stuart-ház restaurációjáért szervezte meg a fegyveres ellenállást. A jakobitizmus nem kizárólag katolikus ügy volt: Skóciában az episzkopális egyház hívei és a klánrendszer számos vezetője, Angliában pedig a toryk egy kisebb része is támogatta a Stuart-öröklést vagy legalábbis a lelkiismereti alapon való engedelmességet. A mozgalom egyszerre volt dinasztikus, vallási és alkotmányos ellenállás, és a 18. század elejéig meghatározta a brit politikai életet.

Írországban a katolikus többségű országrész helyzete már 1688 előtt is feszült volt: Richard Talbot, Tyrconnell grófja, Jakab írországi helytartója 1686-tól katolikus tisztségviselőket nevezett ki, és megkísérelte visszafordítani a protestáns földbirtokos elit hatalmát. Jakab 1689 márciusában francia támogatással partra szállt Írországban, és Dublinban parlamentet hívott össze, amely a protestáns birtokok elkobzását és a katolikus egyház jogainak helyreállítását tűzte ki célul. A protestáns oldal számára ez a földtulajdon és a vallási hegemónia elvesztésének rémét jelentette. A háború első nagy ostroma **Londonderry** (Derry) városánál zajlott 1689 tavaszán és nyarán: a várost a jakobita hadsereg körülzárta, de a lakosság – főként protestáns telepesek – kitartott,

és a felmentő hajók július végén áttörték a blokádot. Az ostrom emléke a későbbi protestáns emlékezetpolitika egyik központi eseményévé vált.

A háború döntő fordulata 1690-ben következett be. Orániai Vilmos 1690 júniusában partra szállt Írországban, és július 1-jén (a Julián-naptár szerint, ami a Gergely-naptárban július 12-ének felel meg) a **Boyne-i csatában** legyőzte II. Jakab hadseregét. A csata katonai jelentőségét gyakran túlbecsülik, mert Jakab hadserege nem semmisült meg, de a király személyes menekülése Franciaországba aláásta a jakobita ügyet. A háború még több mint egy évig tartott: a francia–ír jakobita erők 1691 júliusában az **Aughrim-i csatában** szenvedtek döntő vereséget, majd a limericki ostrom után 1691. október 3-án aláírták a **Limericki szerződést**. A szerződés – amelynek polgári cikkelyei bizonyos vallási és tulajdoni garanciákat ígértek a katolikusoknak – a gyakorlatban csak részben érvényesült, mert a következő években az ír protestáns parlament büntető törvények sorozatát fogadta el. Ez a folyamat a katolikus földtulajdon arányának drasztikus csökkenéséhez és a politikai jogok korlátozásához vezetett. A limericki szerződés megszegésének emléke a mai napig része az ír történeti vitáknak, amint azt Írország függetlensége és a Troubles alfejezet részletesebben tárgyalja.

Skóciában a trónváltás 1689-ben konvenciós rendi gyűlés elé került. A skót **Konvenció** (*Convention of Estates*) 1689 márciusában Vilmost és Máriát ismerte el uralkodónak, de a támogatás korántsem volt egyöntetű. John Graham, Dundee vikomtja a jakobita ügy mellé állt, és a felvidéki klánok egy részét mozgósította. A **Killiecrankie-i csatában** 1689. július 27-én a jakobita erők megverték a kormánycsapatokat, de Dundee elesett, ami megfosztotta a mozgalmat hatékony katonai vezetőjétől. A felkelés ezután lassan összeomlott, bár a felvidéki ellenállás folytatódott. A kormányzat válasza kegyetlen volt: 1692. február 13-án katonák – főként a Campbell-klán tagjai – a Glencoe völgyében lemészárolták a MacDonald-klán egy részét, mert a klánfőnök késve tette le a hűségesküt Vilmosnak. A **Glencoe-i mészárlás** dokumentált esemény, de a felelősség pontos láncolata a mai napig vitatott: a parancsot William tárgyaló környezetében állították ki, azonban a kivitelezés kegyetlensége és a vendégbarátság megsértése miatt a korabeli közvélemény is elítélte. A mészárlás a skót jakobita kultúra egyik legerősebb sérelmi narratívájává vált.

A jakobita mozgalom tehát 1689–1691-ben nem tudta megfordítani a trónváltást, de stabilizálta a Stuart-restauráció reményét. A mozgalom politikai bázisa kettős volt: a katolikus ír és felvidéki skót közösségek, valamint a protestáns, de dinasztikusan lojális toryk és episzkopális skótok. XIV. Lajos francia támogatása időnként katonai lehetőséget teremtett, de a francia érdek elsősorban a Vilmos-ellenes hatalmi játék része volt, nem pedig a Stuart-ügy önzetlen felkarolása. Ez a külső támogatás paradox módon megerősítette az angol elitben a franciaellenes, protestáns nemzeti érvelést, ami hosszú távon a jakobitizmus politikai elszigetelődéséhez vezetett.

8.4.4. Az 1701-es trónöröklési rendezés és a hannoveri kapcsolat

A trónöröklés kérdése Vilmos és Mária uralkodása alatt továbbra is nyitott maradt. Máriának és Vilmosnak nem született élő gyermeke; 1694-ben Mária meghalt, Vilmos 1702-ig uralkodott egyedül. A következő trónörökös Anna volt, Mária húga, aki azonban szintén nem tudott életképes örököst felmutatni: tizennyolc terhessége közül egyetlen gyermeke sem érte meg a felnőttkort. A protestáns öröklés biztosítása érdekében a parlament 1701-ben elfogadta az **Örökösödési törvényt** (*Act of Settlement*). Ez a trónt a Stuart-ház protestáns ágának kihalása esetére **Zsófia** hannoveri választófejedelemnére – I. Jakab leánya unokájára – és az ő protestáns leszármazottaira ruházta. A törvény kizárta a katolikusokat és azokat, akik katolikussal házasodtak, valamint korlátozta az uralkodó külföldi hadba lépési jogát, és független bíráskodást írt elő. Az Act of Settlement tehát a Jogok Törvénye logikáját folytatta: a koronát a parlament által megszabott feltételekhez kötötte.

A hannoveri öröklés azonban csak Angliára vonatkozott. Skócia – bár 1603 óta perszonálunióban állt Angliával – saját parlamenttel és önálló trónöröklési joggal rendelkezett. A skót rendi gyűlés 1703-ban az **Act Anent Peace and War** törvénnyel kimondta, hogy Skócia nincs kötve az angol külpolitikai döntésekhez, majd 1704-ben az **Act of Security** értelmében a skót trón Anna után nem feltétlenül ugyanazt a személyt illeti, mint az angol, hacsak a skót kereskedelem és vallás garanciákat nem kap. Ez a lépés alkotmányos válságot idézett elő, mert fennállt a lehetőség, hogy Anna halála után Anglia és Skócia különböző uralkodókat választ, és a két királyság akár ellenséges szövetségi rendszerbe sodródhat. Az angol parlament 1705-ben az **Alien Act** (Idegenek törvénye) elfogadásával válaszolt: ha Skócia 1705 karácsonyáig nem fogadja el a hannoveri öröklést és nem kezd tárgyalásokat az unióról, a skótokat idegenként kezelik, és megtiltják a skót marha- és lenbehozatalt, ami a skót gazdaság számára súlyos csapás lett volna.

8.4.5. Az 1707-es unió: előzmények és tárgyalások

A perszonálunió 1603 óta fennálló kerete nem jelentett gazdasági vagy politikai integrációt. Skócia önálló jogrendszerrel, egyházzal, oktatási intézményekkel és merkantilista kereskedelempolitikával rendelkezett, ám az angol **Navigációs törvények** kizárták a skót hajókat az angol gyarmatokról és a gyarmati kereskedelemből. A skót gazdaság a 17. század végén súlyos válságban volt: a rossz termés, a háborúk költségei és a hagyományos európai piacok beszűkülése mellett az 1690-es évek végi **Darién-kísérlet** (*Darien scheme*) katasztrofális kudarca megrázta a skót pénzügyi rendszert. A skót **Company of Scotland** 1698-ban és 1699-ben a Panama-földszoroson fekvő Darién térségében próbált kereskedelmi gyarmatot létrehozni, de az expedíció a trópusi betegségek, az élelmiszerhiány és a spanyol katonai nyomás miatt összeomlott. A befektetők – köztük a skót elit jelentős része – vagyonukat vesztették, és a kudarcért sokan az angol kormány be nem avatkozását, sőt akadályozását okolták. A Darién-kudarc a skót közvéleményben megerősítette az angol gazdasági alárendeltség érzését, miközben az angol politikai elit számára világossá tette, hogy a skót kérdés rendezése nélkül a Stuart-öröklés körüli bizonytalanság állandó válságforrás marad.

Az uniós tárgyalások 1706 tavaszán kezdődtek Londonban, miután a skót parlament – az Alien Act nyomására – biztosokat nevezett ki. A tárgyalások eredményeként megszületett a **Szerződés az Unióról** (*Treaty of Union*), amelynek 25 cikkelye rögzítette a két királyság egyesítését. A szerződés értelmében 1707. május 1-jén létrejött **Nagy-Britannia Királysága** (*Kingdom of Great Britain*), egyetlen parlamenttel Westminsterben. A skót parlament megszűnt, Skócia 45 képviselőt küldhetett az alsóházba, és 16 főrendet a Lordok Házába. A skót jogrendszer, a **Church of Scotland** presbiteriánus egyházszervezete és az egyetemek önállósága fennmaradt, és ezeket a szerződés kifejezetten biztosította. A vámunió megszüntette a belső kereskedelmi akadályokat, és megnyitotta a skót kereskedők előtt az angol gyarmatokat; Skócia részesült az angol kereskedelem előnyeiből, cserébe elfogadta az angol adósság egy részét. A szerződés emellett úgynevezett **Equivalent** összeget irányzott elő a Darién-befektetők kártalanítására, összesen mintegy 398 085 font értékben – ez az összeg a korszakban jelentős pénzügyi transzfer volt, ugyanakkor a kortársak egy része vesztegetésnek tekintette.

A skót parlament vitája 1706 őszén és 1707 januárjában zajlott. Az uniót támogatók elsősorban a kereskedelmi nyitástól, a gazdasági stabilitástól és a hannoveri öröklés biztonságától reméltek előnyöket; az ellenzők szerint a szerződés feladta Skócia szuverenitását, és a skót érdekeket angol nyomás alá helyezte. A kortárs röpiratokban, petíciókban és prédikációkban heves vita folyt, és több városban – például Edinburgh-ban és Glasgow-ban – zavargások törtek ki. A parlament 1707. január 16-án elfogadta a szerződést, az angol parlament pedig 1707 tavaszán ratifikálta. A szavazás pontos motivációit a történészek vitatják: a hagyományos whig narratíva szerint a skót elit felvilágosult belátásból választotta az uniót; a skót nemzeti történetírás egy része ezzel

szemben a gazdasági kényszert, a megvesztegetést és a politikai elit önérdekét hangsúlyozza. A modern kutatások szerint ezek a tényezők együtt hatottak, és a skót társadalom megosztottsága mélyebb volt, mint azt a parlamenti többség mutatta.

8.4.6. Nagy-Britannia létrejötte és az unió utóélete

Az 1707-es unió formálisan egyetlen államot hozott létre, ám a politikai, vallási és kulturális különbségek nem tűntek el. Skócia megtartotta saját jogrendszerét, amely a római jog és a kontinentális hagyományok felé mutatott, míg az angol common law ettől eltérő logikát követett. A presbiteriánus egyház államegyházi jellege biztosította, hogy a skót vallási élet ne olvadjon be az anglikán intézményrendszerbe. Az oktatás és a helyi közigazgatás is önálló maradt. Ugyanakkor a gazdasági integráció fokozatosan átformálta a skót kereskedelmet és mezőgazdaságot, és a gyarmati kereskedelembe való belépés hosszú távon a skót elit egy részének jelentős hasznot hozott. Az unió azonban a skót lakosság széles rétegei számára nem hozott azonnali javulást, és az adóemelések, az angol piaci verseny, valamint a helyi szokásjogokba való beavatkozás ellenérzést szült.

A politikai ellenállás a jakobita mozgalomban talált kifejeződést. Az unió megkötése után Skóciában és Angliában is újabb Stuart-restaurációs kísérletek szerveződtek. Az 1708-as francia támogatású expedíció – amelyben James Francis Edward Stuart is részt vett – a rossz időjárás és a brit flotta ébersége miatt meghiúsult. A jakobita ügy azonban még évtizedekig eleven maradt, és az 1715-ös, majd az 1745-ös felkelésekben csúcsosodott ki, amelyeket a későbbi fejezetek tárgyalnak. Az 1707-es unió tehát nem zárta le a Stuart-kérdést, hanem éppen ellenkezőleg: az új brit állam egyik első belső konfliktusává a dinasztikus lojalitás és a parlamentáris alkotmányosság ütközése vált.

Fontos hangsúlyozni, hogy az unió nem jelentett nemzeti egyesülést a szó 19. századi értelmében. A korszak szereplői elsősorban királyságok, rendi testületek, egyházak és kereskedőtársaságok lojalitásában gondolkodtak, nem pedig etnikai vagy nyelvi nemzetekben. A „brit” identitás fokozatosan, a 18. század folyamán alakult ki, és soha nem vált kizárólagossá: az angol, skót, walesi és ír önértelmezések tovább éltek, gyakran az uniós kerettel párhuzamosan vagy azzal szemben. Az 1707-es egyesítés tehát a mai Nagy-Britannia intézményi alapját teremtette meg, de nem oldotta fel a sziget belső sokszínűségét.

8.4.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartozik a **Bill of Rights** hivatalos szövege, a Konvenciós Parlament naplói és a Declaration of Rights, valamint az 1707-es uniós szerződés és a skót parlament jegyzőkönyvei. A kortárs röpiratok, prédikációk, hírlevelek és naplók – például Gilbert Burnet püspök visszaemlékezései – lehetővé teszik a politikai nyelvezet és a közvélemény vizsgálatát, ám ezek mind pártos források: a whig, tory, jakobita és presbiteriánus szerzők eltérő retorikája mögött eltérő politikai célok állnak. A Boyne-i csata és a Glencoe-i mészárlás eseményei dokumentáltak, de a résztvevők számát és a felelősség pontos láncolatát a korszakban keletkezett jelentések ellentmondásai miatt óvatosan kell kezelni. A Darién-expedíció áldozatainak száma nem ismert pontosan; a becslések 1 000 és 2 500 közötti halottat említenek, de a források hiányossága miatt ez bizonytalan. A skót uniós tárgyalások során felmerült vesztegetés vádja a mai napig élénk történészi vita tárgya: a pénztranszferek ténye dokumentálható, ám az, hogy ezek mennyiben befolyásolták a szavazatokat, nem rekonstruálható egyértelműen. A „dicsőséges forradalom” megnevezés maga is értelmezés: a whig történetírás az alkotmányos szabadság győzelmét, a tory és katolikus emlékezet az illegitim hatalomátvételt, a modern revizionista kutatások egy része pedig elsősorban nemzetközi hatalmi konfliktust lát benne. Az alfejezet ezért

kerüli a „vértelen forradalom” kifejezést, mert a trónváltás Írországban és Skóciában jelentős emberáldozattal járt.

8.4.8. Rövid összefoglaló

- II. Jakab katolikus valláspolitikája és a protestáns öröklés bizonytalansága 1688-ra alkotmányos válságot robbantott ki; Orániai Vilmos holland inváziója után Jakab Franciaországba menekült.
- Az 1689-es Konvenciós Parlament a trónt üresnek nyilvánította, és Vilmost és Máriát közös uralkodóvá választotta; a Jogok Törvénye intézményesítette a parlamenti szupremáciát és a katolikusok kizárását a trónöröklésből.
- A Türelmi törvény korlátozott vallási pluralizmust hozott létre, de a katolikusokra nem terjedt ki.
- A jakobita ellenállás 1689–1691-ben Írországban és Skóciában fegyveres háborúvá vált; a Boyne-i csata, Aughrim és a Limericki szerződés után a Stuart-restauráció katonailag elbukott, de az ír katolikusokra büntető törvények sújtottak.
- Skócia 1689-ben elismerte Vilmost és Máriát, de a felvidéki jakobita ellenállás vérbe fojtása – különösen a Glencoe-i mészárlás – tartós sérelmet hagyott hátra.
- Az 1701-es Örökösödési törvény a hannoveri protestáns ágra ruházta a koronát, de Skócia külön öröklési törvénye a két királyság szétválásának veszélyét idézte elő.
- Az 1707-es Egyesülési törvény létrehozta Nagy-Britannia Királyságát, megszüntette a skót parlamentet, de megőrizte a skót jogot és a presbiteriánus egyházat; az uniót gazdasági kényszer, politikai alkuk és mély társadalmi megosztottság alakította.
- Az 1707-es unió nem szüntette meg a jakobita mozgalmat, és a brit identitás csak fokozatosan, a belső nemzeti és vallási lojalitások mellett alakult ki.

8.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen konkrét intézkedései vezettek II. Jakab bukásához, és hogyan használták fel a vallási türelem jelszavát a szembenálló felek?
2. Hasonlítsa össze a Jogok Törvénye által létrehozott monarchia hatalmi szerkezetét a Stuart-restauráció 1660 utáni berendezkedésével! Melyek a legfontosabb különbségek?
3. Miért nem tekinthető vértelennek a dicsőséges forradalom, ha Írország és Skócia eseményeit is figyelembe vesszük? Milyen szerepet játszott ebben a jakobita mozgalom?
4. Milyen gazdasági és politikai tényezők vezettek az 1707-es unióhoz, és miért volt a skót parlament döntése ennyire megosztó? Értékelje a vesztegetési vádat a források kritikai vizsgálata alapján!
5. Hogyan biztosította az unió a skót intézmények fennmaradását, és miért nem jelentett ez mégis nemzeti egyesülést a korszak értelmi keretei szerint?

9 A Brit Birodalom és a 18–19. század (1688–1914)

9.1. A birodalom kiépülése (1688–1815)

A Brit Birodalom kiépülése az 1688 és 1815 közötti több mint egy évszázadban a kora újkori európai államrendszer egyik legnagyobb horderejű átalakulása volt. A korszak kezdetén Anglia – a dicsőséges forradalom után – elsősorban európai hatalomnak számított, bár már rendelkezett észak-amerikai és karibi gyarmatokkal, valamint kereskedelmi érdekeltségekkel Indiában. A korszak végére, a napóleoni háborúk lezárultával a brit állam a világ vezető tengeri és gyarmati hatalma lett, amelynek érdekeltségei a Karib-tengertől Indián át Délkelet-Ázsiáig terjedtek. Ez a folyamat azonban nem egyetlen tervszerű „birodalomépítés" eredménye volt, hanem háborúk, kereskedelmi vállalkozások, dinasztikus változások és helyi szövetségesi rendszerek bonyolult együttes következménye. Az alfejezet az atlanti birodalom kialakulását és a rabszolga-kereskedelem szerepét, India fokozatos megszerzését, a hétéves háború (1756–1763) jelentőségét, az amerikai forradalmat és Kanada átalakulását, valamint a napóleoni háborúk birodalmi vonatkozásait tárgyalja.

9.1.1. Az 1688-as fordulat és az atlanti hatalom keretei

Az 1688–1689-es dicsőséges forradalom nem csupán a Stuart-ház elmozdítását és a protestáns örökösödés biztosítását jelentette, hanem alapvetően átalakította az angol állam pénzügyi és intézményi kapacitását is. III. (Orániai) Vilmos és II. Mária trónra lépése után a parlament rendszeres ülésezése és a királyi kiadások parlamenti ellenőrzése megszilárdult; 1694-ben létrejött a Bank of England, ami az államadósság hatékonyabb kezelését tette lehetővé. Ez az intézményi háttér a katonai és tengeri hatalom gyors növekedésének egyik feltétele volt. A korszakban az angol – majd 1707-től a skót unió nyomán brit – állam jelentős részt vállalt a Franciaországgal folytatott dinasztikus és stratégiai versengésben. A kilencéves háború (1688–1697), a spanyol örökösödési háború (1701–1714) és a jenkinek nevezett későbbi konfliktusok kimenetele nem csupán európai erőviszonyokat, hanem gyarmati pozíciókat is meghatározott.

A korszak folyamán a brit kormányzat – élén a király, a miniszterek és a parlament – egyre inkább a kereskedelem és a hajózás állami támogatásának politikáját követte. Az 1651-es, 1660-as és 1696-os navigációs törvények (Navigation Acts) hagyománya értelmében a gyarmatok áruforgalmát zömmel angol hajókkal kellett lebonyolítani, biztosítva a hazai feldolgozóipar és a kereskedelmi flotta előnyét. A törvények gyakorlati érvényesítése azonban gyakran esetleges volt; a csempészet, a korrupció és a helyi elitek ellenállása miatt a szabályozás hatása részben vitatott a történetírásban. Az atlanti birodalom növekedése szorosan összefonódott a hadiflotta bővítésével, a kikötővárosok, például Bristol, Liverpool és Glasgow fellendülésével, valamint a londoni pénzpiacok szerepének növekedésével.

9.1.2. Az atlanti birodalom és a rabszolga-kereskedelem

Az atlanti világban a brit pozíciók a 17. század közepétől fokozatosan bővültek, de a látványos terjeszkedés a 18. században következett be. Az észak-amerikai part mentén tizenhárom gyarmat alakult ki, amelyeket a brit korona közvetlenül vagy kereskedelmi társaságok révén kormányzott, és ahol a fehér telepes társadalom mellett rabszolgasorban tartott afrikaiak és kiszorított őslakos közösségek éltek. A karibi térségben Jamaica, Barbados és a kisebb szigetek a cukortermelés révén váltak a birodalom gazdaságilag legértékesebb részeivé. A cukorültetvények munkaerőigénye vezetett a rabszolgaság intézményének hatalmas mértékű kiterjesztéséhez.

A brit részvétel a transzatlanti rabszolga-kereskedelemben a 17. század végétől a 19. század elejéig tartó időszakban érte el csúcspontját. A becslések szerint brit hajók mintegy 3,1–3,5 millió rabszolgasorba kényszerített afrikai embert szállítottak el az Atlanti-óceánon át a 18. században, ami az összes európai szállítás jelentős részét tette ki. E számok azonban becslések; a hajónaplók és kikötői feljegyzések nem teljes körűek, ezért a teljes áldozatszám alsó és felső határa kutatási vita tárgya. A kereskedelem klasszikus útvonala az úgynevezett háromszög-kereskedelem volt: európai késztermékek Afrikába, rabszolgasorba vetett emberek a Karib-térségbe és Észak-Amerikába, onnan pedig cukor, dohány, pamut és egyéb gyarmati áruk Európába. Ez a séma azonban leegyszerűsítő: a tényleges áramlások ennél változatosabbak voltak, és a hajózási útvonalak gyakran közvetlenül kötötték össze a brit kikötőket a gyarmatokkal.

A rabszolgaság hatalmas nyereséget hozott egyes ültetvényeseknek, kereskedőknek és kikötővárosoknak, de a gazdaságtörténeti szakirodalomban vitatott, hogy a rabszolga-kereskedelem és a gyarmati cukortermelés milyen mértékben járult hozzá az ipari forradalom tőkefelhalmozásához. Egyes kutatók – köztük a 20. század közepén Eric Williams, később Trinidad és Tobago miniszterelnöke – azt hangsúlyozták, hogy a gyarmati kereskedelem és a rabszolgaság a brit gazdasági fejlődés kulcsfontosságú motorja volt. Mások ezt a tézist vitatják, és arra mutatnak rá, hogy a belső mezőgazdasági, ipari és pénzügyi tényezők legalább annyira fontosak voltak. A vita tehát nem a rabszolgaság tényén vagy brutalitásán folyik, hanem annak makrogazdasági súlyán. Ami dokumentált tény, az a halálozási arányok borzalmas mértéke: a rabszolgasorba vetett emberek jelentős része már a tengeri átkelés, a hírhedt „középső átjárás” (Middle Passage) során életét vesztette, a túlélők pedig az ültetvényeken szélsőséges fizikai és pszichikai erőszaknak voltak kitéve. Az ültetvényeken a várható élettartam alacsony volt, és a termelés fenntartása folyamatos behozatalt igényelt.

A rabszolga-kereskedelem brit résztvevői nemcsak angolok voltak, hanem skótok, walesiek és írek is, és a profitból részesült a londoni pénzügyi elit, a hajózási vállalkozók, a biztosítók és a gyarmati hivatalnokok egyaránt. A rabszolgaság elleni fellépés a 18. század végén erősödött meg részben vallási, részben felvilágosodott humanitárius érvekkel. Az 1772-es Somersett-ügyben Lord Mansfield ítélete korlátozta a rabszolgatartás jogszerűségét Angliában, de nem szüntette meg a birodalmon belüli rabszolgaságot. A korszak végét az 1807-es slave trade törvény jelezte, amely a brit hajók részvételét tiltotta meg a rabszolga-kereskedelemben, bár a rabszolgaság intézménye a brit gyarmatokon 1833-as felszámolásáig fennmaradt. A tiltás tényét a brit parlament dokumentált törvényhozása igazolja, de a végrehajtás hatékonysága az első években vitatott.

9.1.3. India és a Kelet-indiai Társaság

India esetében a brit érdekeket a Kelet-indiai Társaság (East India Company) képviselte, amely 1600-ban kapott uralkodói kiváltságot. A 17. században a társaság főként kereskedelmi telepeket tartott fenn, például Bombayben, Madrasban és Calcuttában. A 18. század közepén azonban a Mogul Birodalom hatalmának eróziója és a regionális utódállamok közötti konfliktusok a társaságot fokozatosan katonai és területi szereplővé tették. Az 1757-es plassey-i csata, amelyben

Robert Clive társasági csapatai legyőzték a bengáli naváb erőit, a brit historiográfiában gyakran fordulópontként jelenik meg. A csata önmagában nem jelentett azonnali brit uralmat India felett, de megnyitotta az utat a társaság befolyásának növekedése előtt Bengálban. 1765-ben a társaság megkapta a muhi udvari hatalomtól a diváni jogokat, vagyis az adószedés jogát Bengálban, Biharban és Orisszában, ami hatalmas igazgatási és katonai terheket is magával hozott.

A társaság uralma kereskedelmi monopóliumok, helyi szövetségesek, zsoldos katonaság és indiai adószedők bonyolult hálózatára épült. A szipojoknak nevezett indiai katonák alkották a társaság haderejének gerincét, és jelentős részük a korábbi regionális elitekből, földbirtokosokból és hivatásos harcosokból került ki. A társaság nem egyszerűen brit irányítás alá vonta Indiát, hanem indiai intézményeket, hivatalnokokat és katonai szokásokat is átvett és átalakított. Az állítás, miszerint a társaság „meghódította" Indiát, leegyszerűsítő: a terjeszkedés több évtizedes folyamat volt, amely diplomáciai szövetségek, háborúk és helyi válságok révén ment végbe. A mysore-i háborúk (1767–1799) és a maráthá konföderáció elleni konfliktusok során a társaság katonai pozíciói bővültek, de a közvetlen brit fennhatóság a 19. század elején még mindig korlátozott maradt.

A társaság szerepe a brit politikai rendszerben is vitatott volt. A bengáli adószedés hatalmas bevételeket hozott egyes tisztviselőknek, de a társaság pénzügyi nehézségei és a helyi éhínségek – különösen az 1770-es bengáli éhínség, amelynek áldozatszámát több millióra becsülik – a brit közvéleményben és a parlamentben is kritikákat váltottak ki. A becslések bizonytalanok, mert a korabeli statisztikai feljegyzések hiányosak. Az 1773-as szabályozási törvény (Regulating Act) a társaság tevékenységének parlamenti ellenőrzését kísérelte meg, és létrehozta a bengáli főkormányzói tisztséget. Az 1784-es Indiai törvény (India Act) tovább erősítette a londoni kormány felügyeletét, és külön ellenőrző testületet hozott létre. A társaság így egyszerre volt kereskedelmi vállalkozás és katonai-politikai hatalom, ami a modern kori történetírásban a brit imperializmus sajátos formájaként jelenik meg. A „company rule" megnevezés arra utal, hogy a birodalmi uralom gyakorlása nem közvetlenül a korona, hanem egy privilegizált társaság révén történt.

9.1.4. A hétéves háború és a globális versengés

A hétéves háború (1756–1763) a 18. század közepének legnagyobb globális konfliktusa volt, amelyben Nagy-Britannia és Franciaország, valamint szövetségeseik Európában, Észak-Amerikában, a Karib-térségben és Indiában is harcoltak. Európában a háború a porosz–osztrák szembenállással kapcsolódott össze, a brit politika pedig a „kékvízi stratégia" (blue water policy) jegyében elsősorban a tengeri és gyarmati frontokra összpontosított, miközben pénzügyileg támogatta Poroszországot. Az észak-amerikai hadszíntéren a konfliktus a francia és a brit gyarmatbirodalom határvillongásaiból nőtt ki, és a brit erők, valamint gyarmati szövetségeseik 1759–1760-ban elfoglalták Québecet és Montréalt. A párizsi békeszerződés (1763) Franciaország észak-amerikai területi veszteségeit szentesítette: Új-Franciaország brit ellenőrzés alá került, bár a francia nyelvű lakosság vallási és jogi intézményeit a későbbi Quebec Act (1774) részben biztosította.

A háború kimenetele megerősítette a brit tengeri dominanciát és a birodalom globális kiterjedését, de hatalmas államadósságot is felhalmozott. A győzelem utáni brit politika a gyarmatok szorosabb pénzügyi ellenőrzését és a jövedelmek növelését célozta, ami a tizenhárom észak-amerikai gyarmat és a londoni kormány közötti konfliktus egyik fő oka lett. A háború menetéről és következményeiről viszonylag bőséges írásos forrás áll rendelkezésre: állami iratok, parlamenti jegyzőkönyvek, katonai jelentések és magánlevelezések. Ugyanakkor a háború őslakos résztvevőinek perspektívája sokáig hiányos maradt, mivel a források többségét európai szereplők hozták létre. A történetírás ma már nagyobb figyelmet fordít az őslakos diplomáciai és katonai szerepre, például az irokéz konföderáció

belső vitáira és a különböző törzsi döntésekre, de a részletek rekonstrukciója régészeti, nyelvészeti és oral history módszereket igényel.

9.1.5. Az amerikai forradalom és a birodalom átalakulása

Az 1763 utáni évtizedben a brit kormányzat több olyan törvényt hozott, amelyek a gyarmati bevételek növelését és a kereskedelem szabályozását célozták, például a cukortörvényt (1764), a bélyegtörvényt (1765) és a Townshend-vámokat (1767). A gyarmati elit egy része – a „no taxation without representation” jelszóval – azzal érvelt, hogy a parlamentben való képviselet nélkül a londoni törvényhozásnak nincs joga adóztatni a gyarmatokat. Ez a feszültség vezetett az 1773-as bostoni teadélutánhoz és az azt követő brit megtorló intézkedésekhez, majd az 1775-ös fegyveres összecsapásokhoz. Az 1776-os függetlenségi nyilatkozat a tizenhárom gyarmat elszakadását mondta ki, és a francia katonai szövetség (1778) globális dimenzióba helyezte a konfliktust. Az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) végül a patrióták győzelmével zárult, és az 1783-as párizsi béke elismerte az Egyesült Államok függetlenségét, miközben Nagy-Britannia megtartotta Kanadát és több karibi szigetet.

A háború megosztotta a brit politikai elitet és a gyarmati lakosságot is. A lojalisták – akik a korona mellett maradtak – jelentős része a háború után Kanadába vagy Nagy-Britanniába menekült. Az amerikai forradalom radikális retorikája ellenére a rabszolgaság intézménye az új Egyesült Államokban is fennmaradt, sőt egyes régiókban tovább erősödött. A brit kormányzat eközben a háború során a rabszolgasorba vetett afroamerikaiak egy részének szabadságot ígért, ha a brit erőkhöz csatlakoznak; ezek az ígéretek azonban egyenetlenül valósultak meg, és az érintettek sorsa az észak-amerikai brit birodalom visszaszorulásával sok esetben bizonytalanná vált. A forradalom tárgyalásakor a történetírás ma már nem csupán a fehér, férfi, tulajdonos osztály szereplőire koncentrál, hanem a nők, a rabszolgák, az őslakosok és a határvidéki közösségek tapasztalataira is. Az őslakos közösségek a háborúban különböző oldalakat választottak, vagy semlegesek maradtak, és döntéseiket saját diplomáciai, területi és kereskedelmi érdekeik határozták meg, nem pedig egyszerűen a brit vagy amerikai propaganda.

Kanada átalakulása a korszak közvetlen következménye volt. A brit uralom alá került, francia nyelvű lakossággal rendelkező Québec tartománya a lojalisták beáramlásával jelentősen megváltozott. Az 1791-es alkotmánytörvény kettéosztotta a tartományt: Felső-Canada nyugati része túlnyomórészt angol nyelvű lojalista telepesekre, Alsó-Canada pedig francia nyelvű közösségekre épült. Az angol és francia nyelvű lakosság közötti feszültségek végighúzódnak a 19. század kanadai politikai történetén, és a korszak forrásai – parlamenti iratok, helyi újságok és egyházi feljegyzések – lehetővé teszik a vita részleteinek rekonstruálását.

9.1.6. A napóleoni háborúk és a brit globális hatalom

A francia forradalom és a napóleoni háborúk (1793–1815) új szakaszt nyitottak a brit birodalom történetében. A háborúk során Nagy-Britannia ismét Franciaország fő stratégiai ellenfele volt, és a tengeri fölény fenntartása a birodalom védelmének alapjává vált. Az 1805-ös trafalgari csata után a brit hadiflotta képes volt megakadályozni a francia inváziós terveket, bár a háború további éveiben a kontinentális blokád, a napóleoni hadjáratok és a szövetségesi rendszerek jelentős katonai és gazdasági terheket róttak a brit államra. A brit kormányzat a háború finanszírozására hatalmas államadósságot halmozott fel, és a jövedelmi adó 1799-es bevezetése is részben a konfliktus költségeire adott válasz volt.

A gyarmati fronton a brit erők számos területet elfoglaltak a háború alatt. Brit hajók és katonai expedíciók verték le a francia flotta támogatását, elfoglalták a holland gyarmatok egy részét, például a fokföldi kolóniát és Ceylont, és megerősítették helyzetüket Indiában. A napóleoni

háborúk alatt a Kelet-indiai Társaság hadereje folytatta a terjeszkedést, és a brit befolyás a szubkontinens nagy területeire kiterjedt. A bécsi kongresszus (1814–1815) után Nagy-Britannia megtarthatta a stratégiailag fontos területek egy részét, bár a holland gyarmatok visszaadásáról kompromisszumos megállapodás született. A konfliktus vége a brit tengeri dominancia egyértelmű megszilárdulását hozta, és a 19. századra kialakult a „Pax Britannica" kifejezéssel leírni szokott helyzet, amelyben a brit flotta a világkereskedelem fő védelmezőjének szerepét töltötte be.

A napóleoni háborúk ugyanakkor nem csupán katonai és stratégiai események voltak. A háborús propaganda, a mozgósítás és a folyamatos félelem a brit társadalom széles rétegeit érintette. A londoni kormányzat kemény belső ellenőrzést vezetett be, korlátozta a gyülekezési jogot és felfüggesztette a habeas corpus alkalmazását egyes időszakokban. A radikális politikai mozgalmak, amelyek a francia forradalom eszméiből merítettek, üldöztetést szenvedtek, és a kormányzati propaganda a „francia veszélyt" a belső reformmozgalmak elleni fellépésre is felhasználta. A háborús években így az állami represszió és a kollektív félelemkeltés mechanizmusai is megjelentek, amelyeket a későbbi liberális történetírás gyakran bírált.

9.1.7. A birodalom állapota 1815-ben

1815-re a brit birodalom szerkezete alapvetően megváltozott. Az észak-amerikai tizenhárom gyarmat elvesztése ellenére a birodalom magában foglalta Kanadát, a karibi gyarmatokat, India hatalmas részeit, a fokföldi kolóniát, Ceylont, valamint számos kisebb támaszpontot és szigetet. Az atlanti rabszolga-kereskedelem brit részvételét 1807-ben törvényileg megtiltották, bár a rabszolgaság intézménye a gyarmatokon tovább élt. A birodalmi igazgatás egyre inkább állami felügyelet alá került, bár a Kelet-indiai Társaság továbbra is kettős jelleggel működött. A korszakban a brit állam és a birodalom viszonya folyamatosan vitatott volt: a parlamentben, a sajtóban és a röpiratirodalomban egyaránt vitáztak a gyarmati terjeszkedés erkölcsi és gazdasági következményeiről.

A mai történetírás a birodalom kiépülését többféle értelmezési keretben tárgyalja. A klasszikus imperialista narratíva a brit intézmények és a kereskedelem terjeszkedését a haladás történeteként ábrázolta, hangsúlyozva a jogbiztonság, az infrastruktúra és a globalizáció korai formáit. Ezzel szemben a posztkoloniális és atlanti világ-történeti irányzatok az erőszakot, a kizsákmányolást, a rabszolgaságot és az őslakos közösségek kárára történő terjeszkedést helyezik előtérbe. A brit történetírásban ma már a rabszolgaság és a birodalom emlékezete is fontos kutatási terület, beleértve a múzeumi gyűjtemények, a városi terek és az oktatási programok körüli vitákat. E viták nem a tényeket, hanem azok értelmezését és jelenbeli jelentőségét érintik: a dokumentált események – a törvények, a csaták, a kereskedelmi adatok – nagyrészt ismertek, de a felelősség és az emlékezés módja tudományos és közéleti vita tárgya.

9.1.8. Források és bizonytalanságok

A korszakról a forrásadottság viszonylag bőséges, de egyenetlen. Az állami és parlamenti iratok, a törvények, a haditengerészeti naplók, a gyarmati hivatalnokok jelentései és a kereskedelmi feljegyzések lehetővé teszik a politikai és katonai események részletes rekonstruálását. Az 1688–1815 közötti időszak fő kronológiája jól dokumentált, bár egyes csaták és diplomáciai tárgyalások részletei forráskritikai vitákat váltanak ki. Az atlanti rabszolga-kereskedelem volumenére vonatkozó adatok hajónaplókból, kikötői vámfeljegyzésekből és egyes későbbi összeírásokból származnak, de az alsó és felső becslések közötti eltérés jelentős, mivel a csempészet és a nem regisztrált szállítmányok aránya ismeretlen. A rabszolgasorba vetett emberek tapasztalatairól kevés közvetlen írásos forrás maradt fenn, mivel a rabszolgatartó társadalmakban az írásbeliséghez való

hozzáférés korlátozott volt; a narratív források közé tartoznak a töredékes önéletrajzok, bírósági jegyzőkönyvek és misszionáriusi jelentések, amelyek mind különös forráskritikát igényelnek.

India és a gyarmati társadalmak története kapcsán a brit levéltári anyag gazdag, de az indiai intézmények és a helyi lakosság perspektíváját gyakran csak közvetve, brit közvetítőkön keresztül ismerjük. A bengáli éhínség áldozatszámára vonatkozó becslések széles skálán mozognak, mert a korabeli statisztikai feljegyzések hiányosak, és a demográfiai becslések módszertani előfeltevései vitatottak. Az amerikai függetlenségi háború résztvevőiről, az őslakosok döntéseiről és a lojalisták tapasztalatairól szóló források bővültek az utóbbi évtizedekben, de a hangok továbbra is egyenetlenül oszlanak meg. A napóleoni háborúkról hatalmas iratanyag keletkezett, ugyanakkor a háborús propaganda és a hivatalos jelentések önképe torzíthatja a képet, ezért a kutatók a magánlevelezésekre, naplókra és a korabeli sajtóra is támaszkodnak.

A szakirodalomban folyamatos viták zajlanak a birodalom gazdasági következményeiről, a rabszolgaság hozzájárulásáról az ipari forradalomhoz, a hétéves háború globális jellegéről, az amerikai forradalom radikalizmusáról és a Kelet-indiai Társaság állami jellegéről. A posztkoloniális kritika egyes képviselői a brit birodalom intézményeit kifejezetten a faji hierarchia fenntartásának eszközeként értelmezik, míg más történészek a birodalmon belüli intézmények adaptációját és a helyi közvetítői rétegek szerepét hangsúlyozzák. E vitákban a tények közös alapja általában széles, de az értelmezési keretek és a hangsúlyok eltérnek, ezért a jelen alfejezet a vitatott megállapításokat a fenti főbb irányzatokhoz kötve, attribúcióval közli.

9.1.9. Rövid összefoglaló

- A dicsőséges forradalom (1688) után megerősödött a parlamenti ellenőrzés, a Bank of England és az államadósság-intézmény, ami a brit tengeri és gyarmati hatalom növekedésének egyik feltétele volt.
- Az atlanti birodalom értéke a karibi cukortermelésen és a rabszolgaságon nyugodott; a brit hajók a 18. században mintegy 3,1–3,5 millió rabszolgasorba vetett embert szállítottak, de a becslések bizonytalanok.
- A rabszolgaság gazdasági hozzájárulásának mértéke a történetírásban vitatott; a brutalitás és a magas halálozás ténye dokumentált.
- Indiában a Kelet-indiai Társaság a 18. század közepétől kereskedelmi társaságból katonai-politikai hatalommá vált; a plassey-i csata (1757) és a diváni jogok (1765) fontos lépések voltak, de a terjeszkedés több évtizedes folyamat maradt.
- A hétéves háború (1756–1763) globális konfliktusként Franciaország észak-amerikai területeinek elvesztését okozta, és megerősítette a brit tengeri dominanciát, de hatalmas adósságot hozott létre.
- Az amerikai forradalom (1775–1783) a tizenhárom gyarmat elvesztésével járt, de Nagy-Britannia megtartotta Kanadát; a birodalom súlypontja India és a karibi térség felé tolódott.
- A napóleoni háborúk alatt a brit hadiflotta uralta a tengereket, és a brit állam stratégiai gyarmati szerzeményeket tett; 1815-re Nagy-Britannia a világ vezető tengeri és gyarmati hatalma lett.
- A birodalom kiépülésének értelmezése a mai történetírásban éles viták tárgya: a klasszikus imperialista, a gazdaságtörténeti, az atlanti és a posztkoloniális irányzatok eltérően súlyozzák a modernizációt, az erőszakot, a kizsákmányolást és a globális integrációt.

9.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változtatta meg a dicsőséges forradalom és az 1694-ben alapított Bank of England a brit állam képességét a hadviselésre és a gyarmati terjeszkedésre?
2. Milyen forrásokból ismerjük a transzatlanti rabszolga-kereskedelem méreteit, és miért bizonytalanok a becslések? Mi a különbség a rabszolgaság tényének dokumentálása és gazdasági jelentőségének történészi vitája között?
3. Miért nem mondhatjuk, hogy a Kelet-indiai Társaság 1757-ben egyszerűen „meghódította" Indiát? Milyen helyi tényezők és szövetségesi rendszerek játszottak szerepet a társasági uralom bővülésében?
4. Hasonlítsa össze a hétéves háború és az amerikai függetlenségi háború birodalmi következményeit: milyen területeket vesztett és tartott meg Nagy-Britannia, és hogyan alakult a birodalom súlypontja?
5. Miért nevezhető a korszak a „tengeri dominancia" és a „globális háborúk" időszakának? Milyen különbségek voltak az atlanti, az indiai és az európai hadszínterek jelentősége között a brit birodalomépítés szempontjából?

9.2. Az ipari forradalom és a modern brit társadalom

9.2.1. Az ipari forradalom és a modern brit társadalom

Az 1688-as dicsőséges forradalmat követően Nagy-Britannia fokozatosan a világ vezető tengeri és kereskedelmi hatalmává vált, amint azt az előző alfejezet, A birodalom kiépülése (1688–1815) bemutatta. A 18. század végétől azonban nem csupán a tengerentúli terjeszkedés, hanem egy ennél is mélyrehatóbb átalakulás indult el a Brit-szigeteken: az ipari forradalom. Ez a folyamat nem egyetlen törvénnyel vagy háborúval írható le, hanem a termelés, a munka, a településszerkezet és a társadalmi viszonyok egymással összefonódó, hosszú távú változásával. Britannia a 19. század közepére a világ „műhelyévé" vált, ám ez a cím a gyáripari munkásság kialakulásával, gyors városiasodással, súlyos társadalmi feszültségekkel és az írországi Nagy Éhínséggel együtt értendő. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan jött létre a modern ipari társadalom, milyen feltételei és következményei voltak, és hogyan reagáltak erre a kortársak – törvényekkel, szakszervezetekkel, reformmozgalmakkal és politikai küzdelmekkel.

9.2.1.1. A textilipar és az ipari forradalom első hulláma

Az ipari forradalom első, legismertebb színtere a **textilipar**, azon belül is a pamutfonás és -szövés volt. A 18. század elején a textiltermelést túlnyomórészt háziipari keretek között végezték: a gyapjú- és pamutszálat családok fonták és szőtték otthonaikban, gyakran egy kereskedő-vállalkozó által kiadott nyersanyagból, rendszerint vidéki környezetben. Ezt a rendszert **kiadási vagy felvásárlási rendszernek** (putting-out system) nevezik, amelyben a termelés eszközei még a munkás kezében voltak, de a nyersanyag és az értékesítés a tőkéstől függött.

A változást a szabadalmi és technológiai újítások sorozata hozta el. A szálkihúzást és a fonal sodrását gépesítő **Spinning Jenny** (James Hargreaves, 1764 körül) egyszerre több orsóval tudott dolgozni; a **vízkerék-meghajtású fonógép** (Richard Arkwright water frame-je, 1769) már vízenergiát használt, és nagyobb méretű üzemek létrehozását tette lehetővé; a **fonóöszvér** (Samuel Crompton mule jennyje, 1779) pedig a két eljárást ötvözve erős és vékony fonalat állított elő. A szövés gépesítése lassabban haladt, egészen Edmund Cartwright **gépi szövőszékének** (1785) megjelenéséig, amelynek elterjedése a 19. század első évtizedeiben gyorsult fel. A gőzgépnek

a textiliparba való bekapcsolása James Watt és Matthew Boulton továbbfejlesztett **gőzgépének** (1769-es szabadalom, majd az 1780-as évektől szélesebb ipari alkalmazás) köszönhetően szabadította fel a gyárakat a vízfolyások közelségétől, és tette lehetővé a nagyvárosi üzemek kialakulását.

Ezek a technikai újítások nem egyik napról a másikra szüntették meg a háziipart, de fokozatosan versenyképtelenné tették azt. A gőzzel hajtott gyárak, különösen Lancashire és Yorkshire vidéki városaiban, magasabb termelékenységet és alacsonyabb fajlagos költségeket értek el. A gépek elleni elégedetlenség legismertebb megnyilvánulása a **luddíták** (Luddites) mozgalma volt, amely 1811–1816 között elsősorban Nottingham, Yorkshire és Lancashire textilvidékein támadott meg gépeket, attól tartva, hogy a gépesítés elveszi a szakképzett munkások kenyerét. A mozgalmat a hatóságok katonai erővel és kivégzésekkel verték le. Történészi vita tárgya, hogy a luddizmus elsősorban a gépi technológia ellen irányult-e, vagy inkább a bérek és a munkafeltételek romlása elleni tiltakozás volt; a mai kutatás hajlik arra, hogy a géprobolást a munkásközösségek egzisztenciális fenyegetettségének kifejeződéseként értelmezze.

A textilipar növekedése a 19. század első felében több alapanyag-ellátási kérdést is felvetett. A pamut jelentős része az Egyesült Államok déli államaiból érkezett, ahol a nyersanyagot rabszolgamunkán alapuló ültetvényeken termelték. A brit textilipar tehát közvetve szorosan kapcsolódott a transzatlanti rabszolgasághoz, amit a kortársak egy része nyíltan elutasított, mások azonban gazdasági szükségszerűségként fogadtak el. Az amerikai polgárháború idején (1861–1865) a déli pamutexport blokádja súlyos nyersanyaghiányt okozott Lancashire-ben, ami a „pamutéhség” néven ismert válsághoz, munkanélküliséghez és nélkülözéshez vezetett. A brit pamutmunkások egy része ennek ellenére támogatta az északi oldalt, mert a rabszolgaság ellen foglalt állást – ez a mozzanat a munkásosztály és a rabszolgaság-ellenesség kapcsolatának fontos, de vitatott emlékezetű pontja.

9.2.1.2. A vasút, a szén és a vaskohászat

A textilipar mellett a közlekedés forradalma volt az iparosodás másik alapköve. A csatornaépítés az 1760-as évektől kezdve gyorsította fel a szén, a nyersanyag és a késztermék szállítását; a **Bridgewater-csatorna** (1761) megnyitása olcsóbbá tette a manchesteri szénellátást. A 19. század első felében azonban a **vasút** vette át a vezető szerepet. A **Stockton–Darlington vasútvonal** (1825) elsősorban teherszállításra szolgált, a **Liverpool–Manchester vasút** (1830) pedig az első, kifejezetten személy- és teherszállításra egyaránt tervezett modern vonal volt; itt vált híressé George Stephenson **Rocket** mozdonya. A vasúthálózat az 1840-es és 1850-es években hihetetlen gyorsasággal bővült, az ún. **vasútláz** (railway mania) éveiben spekulációs hullám, majd pénzügyi válság kísérte a beruházásokat. A vasút nemcsak a gazdaságot, hanem a térérzékelést is átalakította: az utazási idő drasztikusan lecsökkent, a vidéki települések bekapcsolódtak az országos piacba, és egységes nemzeti időszámítás vált szükségessé, amelyet Nagy-Britanniában a vasúti idő (railway time) 1840 körül kezdett kialakítani.

A vasút és a gépek alapanyagát adó **vaskohászat** és **szénbányászat** szintén átalakult. A fa helyett a kőszénre támaszkodó kohósítás, az Abraham Darby nevéhez kötött kokszolás, majd Henry Cort **tócsavasgyártása** (1784) olcsóbbá tette a vasat. A 19. század közepétől a **Bessemer-eljárás** (1856) és az **Siemens-Martin-eljárás** (1865) az acél tömeggyártását alapozta meg. A szénbányászat mélyművelésű bányákkal terjeszkedett; Wales, Északkelet-Anglia, Yorkshire és Skócia bányavidékein a bányászok élet- és munkakörülményei rendkívül kemények voltak, és a gázrobbanások, beomlások miatt a halálos balesetek gyakoriak. A gyermekmunka a bányákban is elterjedt, amit az 1842-es bányatörvény (Mines and Collieries Act) korlátozott: a törvény megtiltotta a nők és a tíz éven aluli gyermekek föld alatti foglalkoztatását. Ennek hátterében a

helyszíni vizsgálatok, például a gyermekmunkáról szóló parlamenti bizottsági jelentések álltak, amelyek dokumentálták a bányákban uralkodó állapotokat.

9.2.1.3. A városiasodás és a nagyvárosi társadalom

Az iparosodás egyik legfeltűnőbb következménye a **városiasodás** felgyorsulása volt. 1801-ben Nagy-Britannia lakossága (Írország kivételével) körülbelül 10,5 millió fő volt; 1851-re ez a szám nagyjából 20,8 millióra nőtt, 1901-re pedig elérte a mintegy 37 milliót. Ezek a számok népszámlálási adatokon alapuló, kerekített becslések, az egyes források az akkori adminisztratív határok miatt némileg eltérhetnek. A növekedés okai a csökkenő halálozási mutatók, a javuló táplálkozás, a városi munkaerő iránti kereslet és a belső vándorlás voltak. A természetes szaporulat és a bevándorlás együttes hatására a városok demográfiai szerkezete fiatal és rendkívül mobil maradt.

A városi növekedés nem volt egységes. **London** a 19. században a világ legnagyobb városává nőtt, és elsősorban kereskedelmi, pénzügyi és kormányzati központ maradt, nem pedig a nehézipar központja. **Manchester**, **Birmingham**, **Liverpool**, **Leeds**, **Sheffield**, **Glasgow** és más ipari városok növekedése ezzel szemben közvetlenül a gyárakra, a bányákra és a kikötőkre épült. Manchester lakossága az 1770-es években még 25 000 körül volt, 1851-re azonban több mint 300 000-re emelkedett; ezek az adatok korabeli becslések, a mai kutatók a közigazgatási határok és a népszámlálások eltérései miatt óvatosságra intenek a pontos kurzusszámoknál.

A városok fizikai körülményei gyakran lehangolóak voltak. A munkáscsaládok zsúfolt bérházakban, pincelakásokban, gyorsan felhúzott, rossz minőségű téglasorokban éltek; a szennyvízelvezetés, az ivóvízellátás és a szemétszállítás nem tudott lépést tartani a népességnövekedéssel. A járványok – kolera, tífusz, tuberkulózis – visszatérően pusztítottak. A közegészségügyi mozgalom, élén **Edwin Chadwick** 1842-es jelentésével a **dolgozó lakosság egészségügyi helyzetéről**, a rossz lakhatást, a szennyezett vizet és a szegénységet kapcsolta össze a betegséggel. Az 1848-as **közegészségügyi törvény** (Public Health Act) lehetővé tette helyi egészségügyi hatóságok felállítását, bár a rendelkezés eleinte nem volt kötelező érvényű; a kötelező országos rendszer csak az 1870-es években épült ki. A 19. század második felében a csatornázás, a vízművek, a parkok és a közvilágítás fokozatosan javítottak a nagyvárosok állapotán, de a városi szegénység és a rossz lakáskörülmények továbbra is tömegesek maradtak.

9.2.1.4. A munkásosztály és a munkáskultúra kialakulása

Az iparosodás társadalmi hatása a **munkásosztály** (working class) fogalmának kialakulásában és a munkásközösségek önszerveződésében figyelhető meg. A 19. század elején a munkások sokfélesége – a szakképzett kézművesek, a gyári munkások, a bányászok, a háziipari bedolgozók, a mezőgazdasági napszámosok – nem alkotott egységes osztályt. A folyamatot E. P. Thompson történész az angol munkásosztály „kialakulásaként” írta le (The Making of the English Working Class, 1963), hangsúlyozva, hogy az osztály nem csupán gazdasági adottság, hanem kulturális és politikai önszerveződés eredménye is.

A munkások első szerveződései a **kombinációk** (combinations) voltak, amelyeket a 18. század végén és a 19. század elején törvények tiltottak: az 1799-es és 1800-as **kombinációs törvények** (Combination Acts) a munkások szövetkezését bűncselekményként kezelték. A tilalmakat 1824-ben eltörölték, bár a sztrájkjog még hosszú ideig bizonytalan és részleges maradt. Az 1830-as évektől országos szintű szakszervezeti kísérletek is születtek, mint Robert Owen **nagy nemzeti szakszervezeti szövetsége** (Grand National Consolidated Trades Union, 1834), amely azonban nem bizonyult tartósnak.

A munkáspolitika másik fontos ágát a **chartizmus** (Chartism) alkotta. A chartista mozgalom 1838-ban indult, és a **Népi Charta** (People's Charter) hat pontját követelte: általános férfi választójog, titkos szavazás, a parlamenti képviselők vagyoni cenzusának eltörlése, a képviselők fizetése, évenkénti parlamenti választások és egyenlő választókerületek. A chartizmus 1838 és 1848 között három nagy petíciós hullámot szervezett, tömeggyűléseket rendezett, és több irányzatra szakadt. A mozgalom céljait nem érte el, de a későbbi parlamenti reformok – különösen az 1867-es második reformtörvény – részint az ő követeléseikből merítettek. A chartisták megítélése a későbbi történetírásban változott: egyesek reformmozgalomként, mások a brit munkásmozgalom első politikai szerveződéseként, ismét mások a demokratizálódás hosszú folyamatának egyik állomásaként tekintenek rá.

A **szakszervezetek** (trade unions) az 1850-es évektől kezdve a szakképzett munkások körében váltak tartós intézményekké. Az **Amalgamated Society of Engineers** (1851) új modellt hozott: magas tagdíj, jóléti szolgáltatások, központi irányítás és óvatos tárgyalásos politika. Az 1868-ban alapított **Trades Union Congress** (TUC) a szakszervezeti mozgalom országos koordinációját szolgálta. Az 1871-es szakszervezeti törvény (Trade Union Act) jogi személyiséget adott a szakszervezeteknek, bár a sztrájkjogi korlátozások továbbra is jelentősek maradtak. A szakképzetlen és betanított munkások szervezése az 1880-as években kapott lendületet, különösen az **1889-es londoni dokkmunkások sztrájkjával**, amelynek sikere országos hullámot indított el. A szakszervezeti taglétszám a század végére meghaladta a kétmilliót – ez a szám becslés, mert a korabeli nyilvántartások nem voltak egységesek.

9.2.1.5. A gyári törvények, a szociális reformok és a jóléti állam csírái

Az iparosodás társadalmi költségeire a parlament eleinte csak részlegesen és vonakodva reagált. Az **1802-es egészségügyi és erkölcsi törvény** (Health and Morals of Apprentices Act) az inasgyerekek munkáját kívánta szabályozni, de végrehajtása gyenge maradt. A **gyári törvények** (Factory Acts) sorozata ettől kezdve fokozatosan bővítette a védelmet: az **1833-as gyári törvény** megtiltotta kilenc éven aluli gyermekek textilgyári foglalkoztatását, korlátozta a 18 éven aluliak munkaidejét, és független felügyelőket, ún. gyárfelügyelőket állított fel. Az **1844-es gyári törvény** a női munkaidőt is korlátozta, a **1847-es tízórás törvény** (Ten Hours Act) pedig a nők és a fiatalkorúak textilgyári munkaidejét napi tíz órában maximálta. A **1878-as gyári és műhelytörvény** egységesebb keretet adott, és kiterjesztette a rendelkezéseket a kisebb műhelyekre is. A törvények tényleges hatásukban bizonytalanok maradtak, mivel a felügyelet sokáig hiányos volt, de a gyermekmunka fokozatos csökkenése és a munkaidő rövidülése dokumentált folyamat.

A szociális reformok másik nagy területe a **szegénytörvény** (Poor Law) reformja volt. Az 1834-es **új szegénytörvény** (Poor Law Amendment Act) a régi, helyi és sokszínű támogatási gyakorlatot központi ellenőrzés alá vonta, és a támogatást az intézeti elhelyezéshez kötötte. Az ún. **dologházak** (workhouses) rendszere szándékosan szigorú körülményeket teremtett, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a szegénysegély ne tegye vonzóvá a segélyezést. A dologházak a kortárs kritika és a későbbi történetírás számára egyaránt a kor embertelen szociálpolitikájának szimbólumaivá váltak; ugyanakkor a kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy a rendszer működése nagyban függött a helyi viszonyoktól, és nem mindenütt volt egyformán kemény. A szegénytörvény 1834-es reformja nem szüntette meg a szegénységet, és a legtöbb kérelmező számára továbbra is megalázó volt – a korabeli dokumentumok ezt vitathatatlanul mutatják.

A **közegészségügyi mozgalom** és a városi **közművesítés** mellett a 19. század végétől kibontakoztak az állami szociálpolitika új formái. A **nemzeti biztosítási törvény** (National Insurance Act, 1911) a kormányzati politika keretében betegség- és munkanélküliség-biztosítást hozott létre bizonyos ipari munkásság számára, és a nyugdíjrendszer alapjait is megvetette az

1908-as öregségi nyugdíjtörvénnyel (Old Age Pensions Act). Ezeket a reformokat a liberális kormányzat vezette be, és gyakran a modern jóléti állam első jelentős brit lépéseiként tartják számon. A kutatók ugyanakkor vitatják, mennyiben beszélhetünk folytonos „jóléti államról" már 1914 előtt: a rendszer töredékes volt, és sokakat – nőket, mezőgazdasági dolgozókat, alkalmi munkásokat – kizárt.

9.2.1.6. Írország és a Nagy Éhínség (1845–1852)

Az ipari forradalom és a brit szociális kérdés tárgyalása nem hagyható el a **Nagy Éhínség** (Great Famine, írül: An Gorta Mór) nélkül. Írország ebben az időszakban az Egyesült Királyság része volt, bár jogi és gazdasági helyzete a gyarmati függés számos vonását mutatta. A lakosság, amely 1841-ben hivatalos népszámlálási adatok szerint körülbelül 8,2 millió fő volt, jelentős része kisméretű bérelt parcellákon gazdálkodott, és táplálkozásában a **burgonya** játszott meghatározó szerepet. A burgonyatermést 1845-től kezdve a **Phytophthora infestans** nevű gombás betegség sújtotta, amely a termés jelentős részét megsemmisítette. Az 1846-os és az 1848-as évek ismétlődő terméskiesései az éhínség elhúzódásához vezettek.

A **Nagy Éhínség** következményei súlyosak voltak. A halálozások számát a mai történészek általában 1 millió körülire becslik, a kivándorlók számát pedig körülbelül 1–1,5 millióra teszik, de ezek a számok becslések, és az egyes kutatások eltérnek egymástól. A halálokok között az éhezéshez közvetlenül kötődő kórképek mellett a tömeges fertőző betegségek – különösen a tífusz – szedték a legtöbb áldozatot. A kivándorlás elsődleges célpontja Észak-Amerika, mindenekelőtt az Egyesült Államok és Kanada, valamint Nagy-Britannia egyes városai voltak. Az ír diaszpóra az 1850-es évektől kezdve tartósan jelen volt az Egyesült Államok északkeleti városaiban, ahol a bevándorlók gyakran hátrányos megkülönböztetéssel szembesültek.

Az éhínség megítélése a brit kormányzat szerepét illetően éles viták tárgya. A dokumentált tények szerint Sir Robert Peel kormánya kezdetben vásárolt fel amerikai kukoricát, és élelmiszersegélyt próbált szállítani; a következő, Lord John Russell vezette kormány azonban a beavatkozást részben a piaci logikára és a helyi adminisztrációra bízta. A **közmunka-programok** és az ingyenes konyhák működése sok helyen későn, alulfinanszírozottan és bürokratikusan indult meg. A kormányzati politika a gabonaexportot nem állította le, ami azt jelentette, hogy az éhínség idején Írországból élelmiszert szállítottak ki – ez dokumentált tény. Egyes történészek ezt a brit kormányzat közömbösségének vagy szándékos elhanyagolásának bizonyítékaként értelmezik; mások hangsúlyozzák, hogy a kormányzat a korabeli gazdasági ortodoxia és a rendelkezésre álló intézményi kapacitás korlátai között működött.

A 20. század végétől kezdve az ír és a nemzetközi történetírásban komoly vita folyik arról, hogy a Nagy Éhínség **népirtásnak** nevezhető-e. Ezt az álláspontot néhány kutató és ír emlékezetpolitikai szereplő képviseli, azzal érvelve, hogy a brit politika tudatosan vagy közömbösen hagyta az ír népesség pusztulását. A történészek többsége azonban óvatosságra int, mert a „népirtás" kifejezés a 20. századi nemzetközi jogban meghatározott fogalom, és visszavetítése a 19. század közepére módszertanilag problémás; a szándékosság bizonyítása a források alapján nem egyértelmű. A **brit kormányzat felelőssége** ugyanakkor a mai tudományos konszenzus szerint jelentős, és a katasztrófa súlyosságát a dublini, londoni és a nemzetközi kutatások egyaránt elismerik. A Nagy Éhínség emlékezete az ír identitásban és az ír–brit viszonyban a mai napig kulcsfontosságú, és az emlékezés gyakran összefonódik a brit gyarmati uralom bírálatával. Az alfejezet ezért a **népirtás** kifejezést nem teszi meg a maga álláspontjává, hanem jelzi, hogy az a vitatott értelmezések egyike.

Az éhínség hatása Írország társadalmára és demográfiájára tartós volt. A halálozás és a kivándorlás együttesen a sziget lakosságát a 19. század végére mintegy 4,5 millióra csökkentette – ez a szám az 1901-es népszámlálás adatán alapul, és a korabeli közigazgatási határok miatt némi

bizonytalansággal terhelt. A birtokszerkezet is átalakult: a tömeges kilakoltatások és a bérleti viszonyok válsága a későbbi földreform-törekvések alapjává vált. Az éhínség emlékezetpolitikai szerepe a 19. század második felének ír nemzeti mozgalmaiban, majd a 20. századi függetlenségi törekvésekben is meghatározó volt.

9.2.1.7. Az ipari forradalom társadalmi és politikai következményei

Az ipari forradalom nem csupán gazdaságtörténeti folyamat volt, hanem a politikai és társadalmi viszonyok mély átrendeződése is. A **reformmozgalmak** a választójog, a parlamenti képviselet és a szociális védelem kiterjesztéséért küzdöttek. Az **1832-es nagy reformtörvény** (Great Reform Act) a választókerületek átrendezésével és a választójog mérsékelt kiterjesztésével a középosztály egy részét juttatta politikai képviselethez, de a munkásosztály továbbra is kimaradt. Az **1867-es második reformtörvény** a városi munkások egy részének adott szavazati jogot, az **1884-es harmadik reformtörvény** pedig a vidéki mezőgazdasági munkásokra is kiterjesztette a férfi választójogot. A nők választójogát csak a 20. században, 1918-ban és 1928-ban vezették be, ami jelzi, hogy a demokratizálódás nem egyenes vonalúan haladt.

Az ipari társadalom a **család és a nemi szerepek** területén is változásokat hozott. A gyári munka és a bányászat sok nőt és gyereket vont be a bérmunkába, bár a 19. század közepétől a gyári törvények és a bányatörvények a nők és a gyermekek munkáját fokozatosan korlátozták. A munkásosztály középosztályosodó rétegeiben a **házimunka és a férfi kenyérkereső modellje** a század második felében erősödhetett fel, de ez a folyamat korántsem volt általános. A munkásnők alacsonyabb bére és a férfiakkal való egyenlőtlen jogi helyzete a korszak nőmozgalmainak egyik alapkérdése lett.

Az ipari forradalom kulturális következményei közé tartozik a **tömegsajtó**, a **tömegoktatás** és a **szabadidő-ipar** kialakulása. Az 1870-es elemi oktatási törvény (Elementary Education Act) az állami iskolarendszer alapját vetette meg, bár a tankötelezettség fokozatosan vált általánossá. A munkáskultúra intézményei – a **mechanikai intézetek**, a **népkönyvtárak**, a **sportklubok** és a **vasárnapi iskolák** – a 19. század második felében terjedtek el. A sport, különösen a labdarúgás és a krikett, a városi munkásság identitásának fontos részévé vált; a professzionális labdarúgás az 1880-as években jött létre.

A politikai következmények közül kiemelkedik az **Új liberalizmus** (New Liberalism) szociálpolitikai fordulata a századfordulón. A liberális kormányzat az 1906-os választás után – részben a munkáspárti és szocialista mozgalom nyomására – bevezette az iskolai étkeztetést, az egészségügyi vizsgálatokat, a nyugdíjat és a nemzeti biztosítást. Ez a fordulat a mai történetírásban gyakran úgy jelenik meg, mint a második világháború utáni jóléti állam előtörténete. Ugyanakkor a reformok korlátozottsága, a nők és a mezőgazdasági munkások kihagyása, valamint a munkáspárti alternatíva erősödése miatt az 1914 előtti szociálpolitika nem tekinthető befejezett vagy harmonikus rendszernek.

9.2.1.8. Források és bizonytalanságok

Az ipari forradalom kutatása rendkívül gazdag forrásanyagra támaszkodik, de a források egyenlőtlenek. A technikai újításokról szabadalmi okiratok, levelezések és későbbi műszaki leírások állnak rendelkezésre; a gyárak működéséről üzleti könyvek, gyárfelügyelői jelentések, parlamenti bizottsági jegyzőkönyvek és helyi újságok tájékoztatnak. A munkások életéről azonban gyakran közvetett forrásokból értesülünk: a hatósági kihallgatásokból, a chartista sajtóból, önéletrajzokból, naplókból és szájhagyományból. A munkásosztályi tapasztalat rekonstrukciója ezért mindig óvatos értelmezést igényel, különösen a nők és a gyermekek esetében, akik ritkán hagytak maguk után írott forrást.

A **statisztikai adatok** – a népességszám, a bérszint, a halálozási arány, a gyermekmunka gyakorisága – a 19. században még nem voltak egységesek, a népszámlálások módszere idővel változott, a regisztráció pedig a század közepétől vált folyamatosabbá. A történészek által közölt számok ezért gyakran becslések, és az egyes kutatások terjedelmet adnak meg, nem pedig pontos értéket. Különösen igaz ez az éhínség áldozataira és a kivándorlásra: a kortárs adminisztráció nem tudta pontosan nyilvántartani a haláleseteket, és a kivándorlók egy része hajózási jegyzékekben nem szerepelt.

A **fogalmak** használata sem mentes a vitáktól. Az „ipari forradalom" kifejezés maga is történeti konstrukció, amelyet a 19. század közepén kezdtek használni, de a folyamat valójában hosszú, térben és időben egyenetlen volt. A kutatás ma inkább az **iparosodás** folyamatáról beszél, amelynek különböző szakaszai és regionális változatai voltak. A „munkásosztály" kialakulásának időpontja, a szakszervezetek szerepe és a gyári törvények hatékonysága mind olyan kérdések, amelyekben a történészek álláspontja eltér. Az írországi éhínség értékelése – különösen a felelősség és a szándékosság kérdése – a legvitatottabb területek közé tartozik. A könyv ezért kerüli, hogy egyetlen értelmezést tegyen meg a maga álláspontjává; ehelyett bemutatja, melyik állítást milyen bizonyítékok támasztják alá, és hol húzódnak a tudományos konszenzus határai.

9.2.1.9. Rövid összefoglaló

- Az ipari forradalom a textilipar gépesítésével, a gőzgép elterjedésével és a vasút kiépülésével indult el; a termelés a háziiparról a gyáripar felé tolódott.
- A városiasodás gyors ütemben nőtt; London mellett Manchester, Birmingham, Glasgow és más ipari központok váltak nagyvárossá, súlyos közegészségügyi és lakhatási válságokkal.
- A munkásosztály önszerveződése a szakszervezetekben, a chartizmusban és a tömegmozgalmakban öltött testet; a munkások jogi védelme fokozatosan bővült.
- A gyári törvények, a szegénytörvény reformja, a közegészségügyi intézkedések és az 1906 utáni szociális reformok az állami beavatkozás növekvő szerepét jelzik.
- Az írországi Nagy Éhínség (1845–1852) mintegy 1 millió ember halálát okozta, és több mint 1 millió embert kényszerített kivándorlásra; a brit kormányzat felelőssége jelentős, de a „népirtás" minősítés vitatott.
- Az iparosodás nem csupán gazdasági, hanem társadalmi, nemi, politikai és kulturális átalakulással járt, amely a 19. század végétől a jóléti állam csíráihoz vezetett.

9.2.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen technikai és szervezeti változások tették lehetővé a brit textilipar gyárrendszerre való áttérését, és hogyan hatott ez a korábbi háziiparra?
2. Hogyan függött össze a városiasodás, a közegészségügyi válság és a közegészségügyi reform? Milyen bizonyítékokra támaszkodtak a reformerek?
3. Milyen követeléseket fogalmazott meg a chartizmus, és miben tért el a szakszervezetek stratégiájától? Miért fontos E. P. Thompson értelmezése a munkásosztály kialakulásáról?
4. Milyen dokumentált tények támasztják alá a brit kormányzat felelősségét a nagy ír éhínség súlyosbodásában, és miért vitatott a „népirtás" kifejezés használata?
5. Hogyan vezetett az iparosodás a 19. század végi liberális szociálpolitikai fordulathoz? Milyen korlátai voltak ennek a fordulatnak?

9.3. A reformkor, a viktóriánus korszak és a birodalom (1815–1900)

A reformkor Nagy-Britanniában nem egyszerűen a parlament belső ügye volt, hanem az ipari forradalom társadalmi következményeire adott politikai válaszok kora. Az 1832 és 1900 közötti évtizedekben a választójogi reformok, a szabadkereskedelmi fordulat, a viktoriánus társadalom átalakulása és a Brit Birodalom terjeszkedése összefonódott. A korszak egyszerre hozta el a brit parlamentáris rendszer fokozatos kiszélesítését, a modern közigazgatás és szociálpolitika kezdeteit, valamint a birodalmi hatalom csúcspontját és annak erőszakos következményeit. Az alábbi alfejezet az 1815–1900 közötti időszakot a politikai reform, a társadalmi átalakulás és a birodalmi expanzió hármas keretében tárgyalja, utalva az előző alfejezetben bemutatott iparosodásra és a későbbi, az ír, skót és walesi fejleményeket részletező alfejezetre.

9.3.1. Az 1832. évi reformtörvény és a „reformkor” kezdete

A napóleoni háborúk utáni Nagy-Britanniában a parlamentáris képviselet rendszere súlyos aránytalanságokat mutatott. A választókerületek határai évszázados településszerkezetet tükröztek, miközben az iparosodás új városai – például Manchester, Birmingham, Leeds vagy Sheffield – alig rendelkeztek parlamenti képviselettel. A kortárs reformerek által **korhadt választókerületek** (*rotten boroughs*) néven emlegetett, elnéptelenedett települések viszont kis számú választópolgárral is képviselőt küldhettek a londoni alsóházba. A választójog ezenfelül szűk és gyakran vagyoni, bérleti vagy testületi feltételekhez kötött volt; a nők, a szegények és a földtelen munkások gyakorlatilag kizártak maradtak.

A nyomás nem előzmények nélkül érkezett. Az 1819. augusztus 16-i manchesteri **Peterloo-mészárlás** (*Peterloo Massacre*) során a lovasság a békés reformgyűlés tömegére támadt, amit a kormányzati iratok és a kortárs sajtó dokumentált, és ami a radikális mozgalom egyik szimbolikus eseményévé vált. A politikai elitek egy része a feszültség csökkentése érdekében a választójog mérsékelt kiterjesztését támogatta; mások az 1789 utáni francia példától tartva a reform elhalasztását szorgalmazták. Az 1829-es **katolikus emancipáció** (*Catholic Emancipation Act*) már jelezte, hogy a vallási kizáró mechanizmusok tarthatatlanná váltak, elsősorban az ír katolikusokkal szembeni diszkrimináció ügyében.

Az **1832. évi reformtörvény** (*Reform Act 1832*) az angliai és walesi választókerületi rendszer részleges átrendezését hajtotta végre. Megszüntette a leginkább aránytalan „korhadt” választókerületek egy részét, képviseletet adott a növekvő iparvárosoknak, és a városi középosztály egyes rétegeire kiterjesztette a választójogot. A törvényt nem szabad demokratikus fordulatként értelmezni: a választójog továbbra is szűk maradt, a munkásosztály nagy része, a nők és a föld nélküli mezőgazdasági dolgozók kimaradtak. A kortárs és későbbi becslések szerint Angliában és Walesben a választók száma 1832 előtt mintegy 400–500 ezer lehetett, a törvény után pedig nagyjából 800 ezer fölé emelkedett; ezek a számok azonban forrásonként eltérnek, mert a választói névjegyzékek pontossága és a jogosultsági kritériumok értelmezése vitatott.

Az 1832-es törvény nem zárta le a reformfolyamatot. Az 1835-ös **önkormányzati reformtörvény** (*Municipal Corporations Act*) a városi igazgatást tette egységesebbé és választott testületekhez kötötte, a szegénytörvény 1834-es módosítása pedig a szegényellátást központilag felügyelt munkaházak (*workhouses*) rendszerére építette. Ez utóbbi a kormányzati jelentések szerint a kiadások csökkentését célozta, ám a munkaházak szigorú fegyelme és embertelen körülményei a kortárs kritika és a későbbi társadalomtörténeti elemzések egyik központi témája lett. A reformkor tehát egyszerre jelentette a képviseleti elv kiterjesztését és az állami szegénypolitika szigorítását, ami jól mutatja a korszak liberális és fegyelmező gyakorlatainak kettősségét.

9.3.2. A chartizmus és a munkásosztály politikai mozgalma

Az 1832-es törvény a munkásosztály számára nagyrészt csalódást hozott, mert a városi bérmunkások továbbra sem kaptak szavazati jogot. Erre a tapasztalatra épült az 1838-ban meghirdetett **chartista mozgalom** (*Chartism*), amely nevét a **Népi Charta** (*People's Charter*) elnevezésű követeléscsomagról kapta. A Charta hat pontja – általános férfi választójog, titkos szavazás, a vagyoni cenzus eltörlése a képviselőjelölteknél, fizetett képviselői mandátum, egyenlő választókerületek és évenkénti parlamenti választások – a korszak radikális demokratikus programját foglalta össze. A mozgalom elsősorban az iparvidéki munkások, kézművesek és kistulajdonosok köréből szerveződött, de vidéki és ír kapcsolatai is voltak.

A chartisták három nagy országos petíciót nyújtottak be a parlamentnek. Az 1839-es, 1842-es és 1848-as petíciók tömegeket mozgósítottak; a kortárs sajtó és a parlamenti viták szerint az 1842-es petícióhoz több millió aláírást gyűjtöttek, de az aláírások hitelességét a kormánypárti képviselők vitatták, és a pontos szám ma is becslés kérdése. A mozgalom nem volt egységes sem taktikájában, sem céljaiban: a mérsékeltek a parlamenti meggyőzést és a békés agitációt részesítették előnyben, a radikálisabb csoportok egy része pedig a fizikai erő alkalmazását sem zárta ki. Az 1839. novemberi Newport-felkelés (*Newport Rising*) során chartista bányászok és munkások fegyveres összetűzésbe kerültek a hatóságokkal; a letartóztatások és büntetőperek a kortárs bírósági iratok szerint dokumentáltak.

A kormányzat a chartizmust elsősorban rendészeti és büntetőjogi eszközökkel kezelte, de a mozgalom mégsem maradt hatástalan. A hat pont közül – az évenkénti választások kivételével – a későbbi évtizedekben szinte mindegyik megvalósult valamilyen formában, igaz, fokozatosan és gyakran más politikai erők kezdeményezésére. A chartizmus jelentőségét a történetírás eltérően ítéli meg: egyes szerzők szerint önálló munkásosztályi politikai identitást hozott létre, mások inkább a liberális reformmozgalom radikális szárnyának tekintik, amely intézményes párt hiányában nem tudta fenntartani önállóságát. A mozgalom emlékezete később a brit munkásmozgalom és a demokratikus hagyomány egyik fontos hivatkozási pontja lett.

9.3.3. A szabadkereskedelem győzelme és az állam gazdasági szerepe

Az 1830–1840-es évek gazdasági vitái középpontjában az 1815-ös **gabonatörvények** (*Corn Laws*) álltak, amelyek az importált gabonára kivetett vámmal védték a hazai földbirtokosok jövedelmét, ugyanakkor megdrágították az élelmiszert a városi munkások és a szegényebb fogyasztók számára. Az 1838-ban alapított **Gabonatörvény-ellenes Liga** (*Anti-Corn Law League*) a manchesteri gyáriparosok és a liberális középosztály szervezett kampányában a szabad kereskedelmet az olcsó élelmiszer, a bérköltségek csökkentése és a brit ipari export bővítése érdekében követelte. A Liga kortárs röpiratai és beszédei a szabadkereskedelmet szinte erkölcsi és civilizációs vívmányként állították be.

A vita 1846-ban a gabonatörvények eltörlésével zárult, amit a parlament dokumentált szavazással fogadott el. A döntés a **szabadkereskedelem** (*free trade*) elvének győzelmeként vonult be a brit politikai emlékezetbe, ám a történetírás rámutat, hogy a brit kormányzat korántsem mondott le az állami hatalom gazdasági alkalmazásáról. A gyarmati piacok megnyitása, a tengeri kereskedelem védelme, az informális befolyás és adott esetben a katonai erő továbbra is a brit gazdasági expanzió eszközei maradtak. A szabadkereskedelem haszonélvezői elsősorban a brit ipari és pénzügyi központok voltak, míg az olcsó import által sújtott mezőgazdasági termelők és a gyarmati területek helyi iparosai gyakran vesztesként élték meg a nyitást.

A korszak gazdaságpolitikája szorosan összefüggött az írországi **nagy éhínséggel** (*Great Famine*, 1845–1852). A burgonyavész és az éhínség idején a londoni kormányzat a piaci mechanizmusokba

való beavatkozás minimalizálására törekedett, amit a kortárs és későbbi bírálók a szabadkereskedelmi doktrína dogmatikus alkalmazásaként értékeltek. A halálozások és a kivándorlás pontos mértéke becslések függvénye; a történészi szakirodalomban elterjedt számítások szerint az éhínség következtében mintegy egymillió ember halt meg, és legalább még egymillióan vándoroltak ki, de a regionális és időbeli adatok bizonytalanok. Az ír társadalomra gyakorolt hatást a későbbi, a Brit-szigetek peremvidékeit tárgyaló alfejezet részletezi; itt annyiban releváns, amennyiben megmutatja, hogy a birodalom anyaországi szegényeire és a gyarmati alattvalókra gyakran hasonló logika – a távoli kormányzat, a piaci ortodoxia és az áldozatok körülményeinek alábecsülése – nehezedett.

9.3.4. A viktóriánus társadalom és a reformok kora

Viktória királynő 1837-es trónra lépésével kezdődött az a korszak, amelyet a brit emlékezet **viktóriánus** (*Victorian*) korként tart számon, és amely 1901-ig tartott. A korszak önképe a családi erkölcsöt, a munkafegyelmet, a takarékosságot, a vallásosságot és a nemzeti nagyságot hangsúlyozta, ám ezt az önképet a kortárs társadalmi valóság és a későbbi történetírás egyaránt árnyalja. A viktoriánus társadalom rendkívül tagolt volt: a földbirtokos arisztokrácia, a tőkés középosztály, a kistisztviselői és szabadfoglalkozású rétegek, a szakképzett munkások, a gyári betanított munkások, a háztartási cselédek és a mezőgazdasági napszámosok életkörülményei, jogai és kulturális mintái jelentősen eltértek.

A nők helyzete a viktoriánus korszakban jogilag alárendelt maradt. A férjezett nők vagyonuk feletti rendelkezési jogát az **1870-es és 1882-es házas nők tulajdonjogi törvényei** (*Married Women's Property Acts*) fokozatosan bővítették, de a választójog, a felsőoktatás bizonyos szintjei és számos szakma továbbra is zárva maradt előttük. A női választójogi mozgalom a század második felében szerveződött meg, előbb petíciókkal, később egyre látványosabb kampányokkal; a parlament azonban 1918 előtt nem fogadta el a nők szavazati jogát. A munkásnők és a háztartási alkalmazottak tapasztalatai különösen nehezen rekonstruálhatók, mert hangjuk ritkán jutott el az írott forrásokig.

A szociális reformok lassan, gyakran katasztrófák és vizsgálóbizottsági jelentések hatására születtek. Az 1833-as **gyári törvény** (*Factory Act*) korlátozta a gyermekmunkát a textiliparban, az 1842-es **bányatörvény** (*Mines Act*) megtiltotta a nők és a tíz év alatti gyermekek föld alatti munkáját, az 1848-as **közegészségügyi törvény** (*Public Health Act*) pedig a városi közegészségügyi igazgatás első országos keretét hozta létre. Az 1870-es **oktatási törvény** (*Elementary Education Act*) állami támogatással működő elemi iskolák hálózatát indította el, de az általános tankötelezettség csak később, 1880-ban és 1891-ben vált fokozatosan teljessé. Ezek az intézkedések a kormányzati jelentésekben a közrend, a munkaképesség és a nemzeti hatékonyság szempontjából jelentek meg, nem csupán humanitárius céllal.

A vallási térkép is átalakult. Az anglikán egyház továbbra is kiváltságos államegyház maradt Angliában, de a katolikusok 1829-es emancipációja, a nem anglikán protestánsok (**disszenterek**) korábbi jogfosztásainak lebontása és a zsidó képviselők 1858-as parlamenti esküvitájának rendezése a vallási pluralizmus irányába mutatott. A katolikus egyház újjászerveződése, az 1850-es angliai püspöki hierarchia visszaállítása és a zsidó közösségek intézményesülése a bevándorlás és a felekezeti megújulás következménye volt. A vallási ébredés, különösen az evangéliumi irányzatok, a jótékonysági mozgalmak és a missziós társaságok virágzását is elhozta, ami a birodalmi terjeszkedés kulturális és ideológiai hátterét erősítette.

9.3.5. A birodalom csúcspontja: India, az ópiumháborúk és a gyarmati kormányzás

A 19. század második fele a Brit Birodalom látványos kiterjedésének és intézményesülésének korszaka volt. A birodalom korántsem egységes jogi és politikai képződményként működött: a betelepült önkormányzattal rendelkező telepek, a koronagyarmatok, a protektorátusok és a közvetett uralom alatt álló területek eltérő státusúak voltak. A birodalom irányítása sem kizárólag Londonból történt; a helyi kormányzók, katonai parancsnokok, kereskedelmi társaságok, misszionáriusok és telepes elitek döntései gyakran alakították a hódítás és kormányzás gyakorlatát.

India a birodalom legfontosabb gyarmati birtoka volt. A **Kelet-indiai Társaság** (*East India Company*) a 18. század végétől katonai és adóztatási hatalmat épített ki India nagy részén, és a brit kormányzat felügyelete mellett gyakorolta az uralmat. Az **1857-es indiai felkelés** (*Indian Rebellion of 1857*), amelyet a brit katonai és közigazgatási iratok hagyományosan „szipojlázadásként" emlegettek, kiterjedt fegyveres ellenállást hozott a társaság uralmával szemben. A felkelést a brit hadsereg jelentős erővel verte le, és a megtorlás során elkövetett atrocitásokat a korabeli jelentések és a későbbi kritikai történetírás dokumentálta. A felkelés következményeként a brit parlament 1858-ban felszámolta a Kelet-indiai Társaság uralmát, és India kormányzását a brit korona közvetlen irányítása alá helyezte; ugyanebben az évben kiadott királynői proklamáció ígéretet tett a vallási semlegességre és a helyi elitek bevonására, ám a gyarmati alárendeltség alapvetően fennmaradt.

A birodalmi terjeszkedés módszerei között a kereskedelmi érdekek védelme és a katonai beavatkozás szorosan összekapcsolódott. Az **első ópiumháború** (1839–1842) és a **második ópiumháború** (1856–1860) során a brit haderő a kínai piac megnyitásáért és az indiai ópiumkereskedelem védelméért avatkozott be. A háborúk elnevezése maga is értelmezés kérdése: a brit korabeli iratok gyakran egyszerűen kínai háborúkként vagy kereskedelmi háborúkként hivatkoztak rájuk, míg a kínai történetírás és a modern kritikai szakirodalom az ópiumkereskedelem központi szerepét hangsúlyozza. A nankingi (1842) és a tiencsini (1858) szerződések dokumentált feltételei kikötőket nyitottak meg, területeket engedtek át és kártérítést róttak ki Kínára, ami a kínai állam szuverenitásának súlyos korlátozását jelentette.

Afrikában a brit terjeszkedés a század utolsó harmadában gyorsult fel. Az 1882-es egyiptomi megszállást a kormányzat a pénzügyi stabilitás és a Szuezi-csatorna biztosítása érdekében indokolta, ám a megszállás tartós gyarmati ellenőrzéshez vezetett. Az 1884–1885-ös **berlini konferencia** (*Berlin Conference*) az európai hatalmak afrikai területi igényeinek szabályait rögzítette anélkül, hogy az afrikai politikai közösségeket bevonta volna; a dokumentált szerződések és jegyzőkönyvek a korszak nemzetközi jogi gondolkodását tükrözik, amely a területfoglalást a „hatékony megszállás" elvéhez kötötte. A brit részvétel a kontinens felosztásában a mai Nigéria, Kenya, Uganda, Dél-Afrika, Egyiptom és más területek gyarmati uralmát alapozta meg. A **búr háborúk** (*Boer Wars*, 1880–1881, 1899–1902) a dél-afrikai brit terjeszkedés és a búr telepesállamok közötti fegyveres konfliktusok voltak; a második búr háború idején a brit hadsereg által létrehozott **koncentrációs táborok** (*concentration camps*) a polgári lakosság, köztük nők és gyermekek tömeges megbetegedéséhez és halálához vezettek, amit a korabeli brit vizsgálóbizottsági jelentések és a későbbi történetírás egyaránt dokumentál.

A „fehér telepek" – Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, később Dél-Afrika – a gyarmati berendezkedés más típusát képviselték. Az 1867-es **Brit Észak-Amerika törvény** (*British North America Act*) Kanadát önkormányzattal rendelkező **domíniummá** (*dominion*) alakította, ami a fehér telepes elitek politikai önállóságának bővítését jelentette. Ugyanakkor a bennszülött népek kiszorítása, földjeik elvétele, a szerződések megszegése és a kényszerasszimilációs politikák – beleértve a későbbi bentlakásos iskolákat – dokumentált gyarmati gyakorlatok voltak. Ezeket a folyamatokat

a korszak hivatalos nyelvezete gyakran a „civilizáció” és a „védelem” jelszavaival írta le, miközben a bennszülött közösségek jogai és életkörülményei súlyosan sérültek.

9.3.6. A „civilizációs misszió” ideológiája és kritikája

A viktoriánus kori brit terjeszkedést a kortárs elitek egy része **civilizációs missziókén**t (*civilising mission*) értelmezte: eszerint a brit uralom, a kereszténység, a szabad kereskedelem és az angol jogrend a „fejlődés” és a „civilizáció” kincseit vitte volna el a gyarmatosított népekhez. Ezt a gondolatot hivatalos beszédek, misszionáriusi beszámolók, tankönyvek és tudományosnak tekintett fajelméletek egyaránt terjesztették. A korabeli rasszizmus és az emberi közösségek hierarchikus osztályozása nem puszta retorika volt: beépült a jogrendbe, az oktatásba, a munkaerő-gazdálkodásba és a gyarmati igazgatás mindennapjaiba. A történetírás a „civilizációs misszió” fogalmát ezért nem semleges leíró kategóriaként, hanem a gyarmati uralom legitimációs ideológiájaként tárgyalja.

A gyarmati uralom hatása nem írható le egyetlen állítással. A britek egyes területeken vasutakat, kikötőket, iskolákat és jogi intézményeket hoztak létre, amelyek egy része a gyarmati korszak után is fennmaradt; a gyarmati adminisztráció és a missziós oktatás bizonyos új városi eliteket is létrehozott. Ugyanakkor ezek az intézmények elsősorban a gyarmati kizsákmányolás, az adóztatás és a rendfenntartás igényeit szolgálták, és a modernizáció haszna egyenlőtlenül oszlott el. A vasúthálózat a nyersanyagok kikötőkbe szállítását gyorsította, az oktatás pedig gyakran a helyi nyelvek és tudásrendszerek leértékelésével járt. A korszak gyarmati erőszakát – fegyveres megtorlásokat, éhínségeket, kényszermunkát, járványok súlyosbítását – a kritikai történetírás dokumentálta, de az áldozatok pontos száma a legtöbb esetben nem rekonstruálható, mert a gyarmati statisztikai rendszerek hiányosak és elfogultak voltak.

A birodalmi hatalom bírálata nem csupán a későbbi kutatóktól származik. A gyarmatosított népek részéről a 19. század folyamán számos ellenállási mozgalom, felkelés, vallási megújulási mozgalom és értelmiségi kritika fogalmazódott meg, amelyeket a brit levéltári források gyakran lázadásként vagy fanatizmusként könyveltek el. Az anyaországon belül is léteztek birodalomkritikus hangok: a liberálisok egy része a gyarmati kormányzás költségeit és erkölcsi ellentmondásait bírálta, a korai szocialista és feminista mozgalmak pedig a birodalmi kizsákmányolás és a hazai egyenlőtlenségek közötti összefüggésekre mutattak rá. A birodalom hétköznapi valósága tehát korántsem volt olyan egyöntetűen dicsőséges, mint ahogyan a kortárs hivatalos ünnepségek és emlékművek ábrázolták.

9.3.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt időszak elsődleges forrásai közé tartoznak a brit parlament vitái és törvényszövegei, a kormányzati vizsgálóbizottsági jelentések (például a gyermekmunkáról, a bányákról és a közegészségügyről), a népszámlálási összeírások, a választói névjegyzékek, a chartista petíciók és röpiratok, a korabeli sajtó, a misszionáriusi és gyarmati tisztviselői levelek, valamint a bírósági és katonai iratok. Ezek a források értékesek, de egyenetlenek: a hivatalos iratok a kormányzati és birodalmi szempontot tükrözik, a gyarmati alattvalók, a nők, a vidéki szegények és a munkások hangja gyakran közvetítve, töredékesen vagy egyáltalán nem jelenik meg. A statisztikai adatok – a választók számától az éhínség halálos áldozataiig – becslések, amelyek a forrásképzés körülményei miatt bizonytalanok.

A történeti értelmezés több ponton vitatott. A történészi szakirodalomban eltérő álláspontok élnek arról, hogy az 1832-es reformtörvény mennyiben volt valódi fordulat vagy pusztán az elitek közötti hatalommegosztás. A chartizmust egyesek a munkásosztály első önálló politikai mozgalmaként, mások a liberális reformhagyomány radikális kiegészítőjeként értékelik. A szabadkereskedelem

hatása a hazai munkásokra, a gyarmati gazdaságokra és az éhínségre ugyancsak élénk tudományos vita tárgya. A birodalmi korszak mérlege a legösszetettebb kérdések közé tartozik: a modernizációs intézmények és a gyarmati erőszak együttes jelenléte miatt a „civilizációs misszió” narratívája ma már nem tartható, de a birodalom gazdasági, kulturális és demográfiai következményeinek súlyát különböző történészi irányzatok eltérően hangsúlyozzák. A jelenkori emlékezetpolitikai viták – például a gyarmati múzeumi tárgyak visszaszolgáltatása vagy a rabszolgaság-kárpótlás – nem zárhatók le a korszak dokumentumaiból, mert ezek a kérdések a jelen társadalmi és erkölcsi vitáit is tükrözik.

9.3.8. Rövid összefoglaló

- Az 1832-es reformtörvény mérsékelten kiterjesztette a választójogot és átrendezte a választókerületeket, de a munkások, a nők és a szegények nagy része továbbra is kimaradt.
- A chartista mozgalom (1838–1848) hatpontos demokratikus programot hirdetett, és bár petícióit elutasították, követeléseinek nagy része később fokozatosan megvalósult.
- A gabonatörvények 1846-os eltörlése a szabadkereskedelem győzelmét jelezte, ám a brit állam továbbra is katonai és diplomáciai eszközökkel védte gazdasági érdekeit.
- A viktoriánus társadalom erős osztálytagoltság, nemi jogi egyenlőtlenségek, vallási pluralizálódás és lassú szociális reformok kora volt.
- A Brit Birodalom a század második felében érte el legnagyobb kiterjedését, különösen India, Kína és Afrika rovására.
- A gyarmati terjeszkedést a „civilizációs misszió” ideológiája legitimálta, ám a valóságban a kizsákmányolás, a rasszista hierarchiák és a fegyveres erőszak dokumentált gyakorlatok voltak.
- A korszak forrásai erősen egyoldalúak, a gyarmati és alsóbb társadalmi csoportok nézőpontja hiányos, ezért a statisztikai adatok és az értelmezések bizonytalanok.

9.3.9. Önellenőrző kérdések

- Milyen politikai és társadalmi feszültségek vezettek az 1832-es reformtörvényhez, és kik maradtak ki a választójog kiterjesztéséből?
- Hasonlítsa össze a chartizmus céljait a 19. század későbbi brit választójogi reformjaival; mely követelések valósultak meg, és mikor?
- Miért tekinthető a szabadkereskedelmi fordulat egyszerre liberális sikertörténetnek és a birodalmi hatalom eszközének?
- Milyen eltérő gyarmati kormányzási formák léteztek a Brit Birodalomban, és hogyan érintették a gyarmatosított népek jogait?
- Milyen bizonyítékok és milyen értelmezési viták állnak a „civilizációs misszió” ideológiájának kritikai megítélése mögött?

9.4. Írország, Skócia és Wales a 19. században

A 19. században a Brit-szigetek úgynevezett kelta peremvidékei – Írország, Skócia és Wales – nem egységesen illeszkedtek a A reformkor, a viktoriánus korszak és a birodalom (1815–1900) alfejezetben bemutatott brit modernizációba. Skócia a birodalom ipari és pénzügyi magterületévé vált, Wales szén- és acélvidékei rohamosan növekedtek, Írországban viszont a földbirtoklás szerkezete, az 1845–1852 közötti éhínség és a tömeges kivándorlás olyan politikai válságot teremtett, amely a század végére a Home Rule-vitáig, a 20. század elejére pedig az ír önkormányzati válságig vezetett. Skóciában és Walesben a „nemzeti újjáéledés” többnyire nem szeparatista követelést

jelentett: a nemzeti identitás gyakran éppen a vallási, oktatási és birodalmi intézményeken keresztül kapcsolódott a brit lojalitáshoz. Az alábbiak ezért nem három elszigetelt nemzeti történetet, hanem a brit állam és birodalom rétegzett, feszültségterhes közös történetét mutatják be.

9.4.1. Írország: az uniótól a nagy éhínségig és a földháborúig

Írország a 19. század elején az 1800. évi egyesülési törvény (**Act of Union 1800**) értelmében az Egyesült Királyság része volt: a dublini parlament megszűnt, a szigetet a londoni parlamentben ír képviselők, Dublinban pedig a brit kormányzat helyi szervei képviselték. Az unió azonban nem számolta fel sem az ír külön jogrendszer és adminisztráció bizonyos elemeit, sem a súlyos társadalmi feszültségeket. Az 1829. évi **katolikus emancipáció** (**Catholic Emancipation**) a katolikusok számára – bizonyos korlátozásokkal – megnyitotta a választójog és a hivatalviselés útját, de nem enyhítette a földkérdést. A katolikus többségű lakosság nagy része kisbérlőként, részesművelőként vagy mezőgazdasági munkásként függött a földbirtokosoktól, akiknek jelentős része protestáns, gyakran távol élő nagybirtokos volt; a birtokkezelők közvetítői rétege tovább növelte a bérleti bizonytalanságot. A vallási és a gazdasági hierarchia gyakran egybeesett, de nem kizárólag vallási törésvonal volt: szegény protestáns bérlők és tehetősebb katolikus bérlők is léteztek.

A politikai mozgalom első nagy alakja **Daniel O'Connell** (1775–1847) volt, aki a katolikus emancipáció kivívása után az 1840-es években tömeggyűléseken követelte az unió visszavonását (**repeal**). A mozgalom azonban megtorpant, részben a kormányzat tiltásai, részben az 1845-ben kitört gazdasági katasztrófa miatt. Az **ír nagy éhínség** (**Great Famine**, írül **an Gorta Mór**) közvetlen kiváltó oka a burgonyatermést több éven át pusztító gombabetegség volt, de a válság súlyosságát a társadalmi-gazdasági szerkezet és a kormányzati politika együttesen magyarázza. A burgonya a szegényebb rétegek alapvető élelmiszere volt; a terméskiesés nyomán az éhhalál, a tífusz, a kolera és más betegségek tömegesen szedték áldozataikat. A Londonban működő kormányzat ragaszkodott a szabadkereskedelem és a helyi adóztatás elveihez; a segélyezés egy része munkaházakon és közmunkákon keresztül, más része leveskonyhákon át zajlott. A modern történetírás jelentős része szerint a kormányzati döntések – köztük a segélyprogramok megszorítása és az élelmiszerpiac passzív kezelése – súlyosbították a humanitárius válságot, bár az intézkedések hatásának pontos megítélése vitatott. Az éhínség idején Írországból gabonát és állatot is exportáltak; ezt a kortárs nacionalista kritika és a későbbi ír történetírás egy része a politikai mulasztás bizonyítékaként értékelte, más kutatók viszont arra mutatnak rá, hogy az export volumene és gazdasági jelentősége nem magyarázza önmagában a halálozást. A katasztrófa demográfiai hatása hatalmas volt: az 1841. évi írországi népszámlálás mintegy 8,2 millió, az 1851. évi mintegy 6,6 millió főt regisztrált; a csökkenést a halálozási többlet és a kivándorlás együttesen okozta. A kutatói becslések leggyakrabban körülbelül 1 millió halálozási többletet és 1,5–2 millió kivándorlót valószínűsítenek 1845 és 1855 között, de a korabeli anyakönyvek és menekültnyilvántartások hiányosságai miatt a pontos szám nem ismert. Az ír nemzeti emlékezetben, valamint egyes történészi munkákban felmerül a brit állam felelősségének és a „népirtás" fogalmának vitája; a nemzetközi jogi értelemben vett genocídium alkalmazhatósága azonban tudományosan vitatott, mert a pusztítás szándékának jellege nem egyértelmű, és a válság nem egyetlen intézmény előre eltervezett megsemmisítő politikájából fakadt.

A katasztrófa átformálta az ír politikát. A földbirtokosokkal szembeni elégedetlenség az 1870-es évek végén **földháborúvá** (**Land War**) érlelődött. Michael Davitt 1879-ben megalapította az **Ír Nemzeti Földligát** (**Irish National Land League**), amelynek elnöke Charles Stewart Parnell lett. A mozgalom a méltányos bérleti díj, a bérlet biztonsága és a bérlői fejlesztések szabad értékesítése mellett szervezett tiltakozásokat, bérletfizetés-megtagadásokat és társadalmi kiközösítést alkalmazott; ebből a gyakorlatból ered a **bojkott** kifejezés is. A nők részvétele

a **Ladies' Land League** (1881–1882) révén fontos, bár a férfi vezetés által gyakran háttérbe szorított fejezete volt a mozgalomnak. William Gladstone liberális kormánya válaszul földtörvényeket hozott: az 1870. évi első ír földtörvény még csak részleges védelmet adott, az 1881. évi földtörvény viszont már méltányos bérleti díj, védett bérlet és szabad eladás elvét rögzítette, és létrehozta a földbizottságot. A későbbi törvények – így az 1885. évi Ashbourne-törvény és a 20. század eleji földvásárlási törvények – fokozatosan lehetővé tették, hogy a bérlők állami hitelből földtulajdonosokká váljanak.

A földkérdés mellett a század utolsó harmadában a **Home Rule** (parlamenti önkormányzat) követelése vált az ír politika központi témájává. Az ír képviselők egy része Isaac Butt vezetésével már az 1870-es években a dublini parlament visszaállítását, a birodalmi köteléken belüli önkormányzatot szorgalmazta. Parnell alatt az **Ír Parlamenti Párt** (**Irish Parliamentary Party**) a londoni alsóházban erős frakcióvá szerveződött, és a liberálisokkal kötött hallgatólagos szövetség révén napirenden tartotta a kérdést. Gladstone 1886-ban benyújtotta az első Home Rule-törvényjavaslatot, amely azonban a liberális párt szakadása és a konzervatív–liberális unionista ellenállás miatt elbukott. Az 1893. évi második javaslatot az alsóház elfogadta, de a Lordok Háza elutasította. A mozgalmat tovább gyengítette Parnell 1890-es magánéleti botránya és halála, amely megosztotta az ír politikai erőket. Az 1890-es években a **gael újjáéledés** – a **Gaelic Athletic Association** (GAA, 1884) és a **Gaelic League** (Conradh na Gaeilge, 1893) – a nyelv, a sport és az ír kulturális örökség felé fordította a figyelmet, miközben a politikai önkormányzat kérdése továbbra is napirenden maradt. A harmadik Home Rule-törvényt 1912-ben terjesztették be, és az 1911. évi parlamenttörvény értelmében a Lordok már nem vétózhatták meg tartósan. Az ulsteri protestáns közösség azonban az 1912-es **Ulster Covenant** és az 1913-ban létrehozott **Ulster Volunteer Force** révén fegyveres ellenállással fenyegetőzött; a törvényt 1914-ben elfogadták, de az első világháború kitörése miatt felfüggesztették, így az ír önkormányzat kérdése a háború alatt tovább mérgesedett.

9.4.2. Skócia: a birodalom ipari magja és a felföldi kitelepítések

Skócia a 18. századi unió után a 19. században a Brit-szigetek egyik legdinamikusabban iparosodó régiója lett. A textilipar, a szénbányászat, a vas- és acélgyártás, majd a Clyde folyó menti hajóépítés Glasgow-t a birodalom egyik ipari központjává tette; a várost a kortársak gyakran „a birodalom második városaként" emlegették. Az iparosodás ugyanakkor éles társadalmi egyenlőtlenségeket hozott: a gyorsan növekvő városokban zsúfolt munkásnegyedek, gyermekmunka és közegészségügyi válságok alakultak ki. A gyárakban dolgozó nők és lányok aránya jelentős volt a textiliparban, ami a női munka és a családi jövedelmek új formáit teremtette meg. A skót oktatási rendszer, a skót jogrendszer és a presbiteriánus egyház továbbra is különálló intézményi keretet alkotott az Egyesült Királyságon belül. Az 1843. évi **egyházszakadás** (**the Disruption**) során a Skót Egyházból kivált a **Skót Szabadegyház** (**Free Church of Scotland**). A vitát a gyülekezetek lelkészválasztási joga és a világi patrónusi befolyás kérdése robbantotta ki; a szakadás a skót presbiteriánus identitás és a vallási önkormányzatiság erejét mutatta, és hosszú időre intézményesítette a skót vallási pluralizmust.

A skót Felföldön és a szigeteken ezzel párhuzamosan nem az iparosodás, hanem a földhasználat átalakulása okozott tartós társadalmi traumát. A 18. század végétől a 19. század közepéig tartó, összefoglalóan **Highland Clearances** néven emlegetett folyamatban földbirtokosok – köztük nemcsak angol vagy skót arisztokraták, hanem a régi klánfői réteg örökösei is – a korábbi bérlőközösségeket elűzték vagy áttelepítették, hogy helyükre juhtenyésztést, vadászterületet vagy nagyobb bérleti egységeket szervezzenek. A kitelepítések módja, brutalitása és jogi háttere földbirtokonként eltért; egyes helyeken tárgyalásos áttelepítés, máshol erőszakos kilakoltatás történt. A felföldi burgonya 1846–1847-es terméskiesése tovább súlyosbította a helyzetet, és rövid idejű éhínséget okozott. A Clearances áldozatainak és az érintett közösségeknek a száma nem

ismert pontosan: a becslések tízezres nagyságrendű kitelepített családról szólnak, de a források birtokonként hiányosak. A skót nemzeti emlékezetben a Clearances központi traumaként él, és egyes mai diskurzusokban a „népirtás” kifejezés is felbukkan; a történészi konszenzus ezt a fogalmat általában nem tartja megalapozottnak, mert a folyamat gazdasági átalakításként, földesúri döntések sorozataként zajlott, nem állami megsemmisítési terv végrehajtásaként.

A skót nemzeti identitás 19. századi újjáéledése részben kulturális és irodalmi, részben intézményi jelenség volt. Walter Scott regényei és a királyi család Balmoral iránti vonzalma népszerűvé tették a kilt, a tartan és a felföldi hagyományok romantikus képét; ez a folyamat azonban erősen stilizált, részben újonnan létrehozott hagyomány volt. A **skót nemzeti mozgalom** politikai értelemben mérsékelt maradt: az 1880-as években létrejött **Scottish Home Rule Association**, és 1885-ben felállították a **Scottish Office** minisztériumi szervet, amely a skót ügyek egy részét Londonból, de külön apparátussal intézte. A skót középosztály és munkásság jelentős része a brit birodalmi lojalitást és a skót különállást egyszerre érvényesnek tekintette; a skót unionizmus így nem azonosságtagadás, hanem a föderatív jellegű, de nem szuverén nemzeti önkormányzat gondolatának sajátos formája volt.

9.4.3. Wales: nonkonformizmus, iparosodás és nyelvi túlélés

Wales a 19. század elején még túlnyomórészt mezőgazdasági, angolul nem beszélő, walesi nyelvű peremvidék volt. A század második felében azonban Dél-Wales szénmezői, vas- és acélművei, valamint a Cardiff környéki kikötők a világ egyik legfontosabb szén- és fémipari körzetévé tették a vidéket. A bányavárosok – Merthyr Tydfil, Rhondda és más települések – gyorsan növekedtek, és a bevándorló munkások Angliából, Írországból, sőt távolabbról érkeztek. Az iparosodás itt is munka- és lakhatási válságokat okozott, ugyanakkor új munkásosztályi közösségeket és szakszervezeti hagyományokat hozott létre. A walesi társadalom vallásilag erősen **nonkonformista** volt: a baptista, metodista és kongregacionalista gyülekezetek kápolnái a walesi nyelv és közösségi élet legfontosabb intézményeivé váltak. Az 1851. évi vallási összeírás – amelyet nem szabad modern népszámlálási pontosságúnak tekinteni – azt mutatta, hogy Walesben a templomba járók többsége a nonkonformista kápolnákat látogatta; az anglikán államegyház kisebbségi helyzetbe került.

A mezőgazdasági válság és az úthasználati díjak miatt 1839 és 1843 között Dél-Walesben kitörtek a **Rebecca-lázadások** (**Rebecca Riots**), amelyekben férfiak női ruhában, „Rebecca” néven lerombolták az útdíj-kapukat. A mozgalom dokumentált tiltakozási forma volt, amely a szegénység, a díjak és a helyi igazságtalanságok ellen irányult; a kormányzat végül 1844-ben részben szabályozta az útdíjakat. Az 1847-ben kiadott, három angol anglikán biztos által készített oktatási jelentés – amelyet walesiül **Brad y Llyfrau Gleision** („A Kék könyvek árulása”) néven ismertek – a walesi nyelvű lakosság erkölcsi állapotát és a walesi nyelvet élesen bírálta. A jelentés a walesi nyelvet a haladás akadályaként, a nonkonformista vallásosságot pedig gyanakvással szemlélte; a walesi közvélemény ezt mély sérelemként élte meg. A Kék könyvek később azonban az oktatási reformról szóló viták kiindulópontjává is váltak. Az 1889. évi **Welsh Intermediate Education Act** középfokú oktatási hálózatot hozott létre Walesben, amely hosszú távon hozzájárult az írástudás és a hivatali mobilitás növekedéséhez, de nem tette a walesi nyelvet az oktatás hivatalos nyelvévé.

A walesi nyelv helyzete a század folyamán fokozatosan romlott. Az iparvidékekre irányuló bevándorlás, az angol nyelvű közigazgatás és a presztízshierarchia miatt a walesi egynyelvűség visszaszorult. A századforduló körüli népszámlálási becslések szerint a walesi lakosság nagyjából fele beszélte még a walesi nyelvet, de a pontos arány az önbevallás változásai és a nyelvi ideológiák miatt vitatott. A kulturális újjáéledés fontos intézménye az **eisteddfod** (többes számban **eisteddfodau**) volt, a walesi zene, költészet és beszéd fesztiválja. Bár az eisteddfod hagyománya korábbi gyökerekre hivatkozott, 19. századi országos intézménnyé válása tudatos kulturális

konstrukció volt. A század végén szerveződő **Cymru Fydd** („Fiatal Wales”) mozgalom a walesi önkormányzat és a walesi liberális politika összekapcsolását szorgalmazta, de a századfordulóra politikai súlyát elvesztette. A walesi identitás politikai képviseletét ekkor még a Liberális Párt walesi képviselői adták; közülük emelkedett ki később David Lloyd George (1863–1945), aki walesi nyelvű, nonkonformista hátterével az Egyesült Királyság miniszterelnökségéig jutott. Wales különálló politikai szervezete, a Plaid Cymru, csak 1925-ben alakult meg, ami jól mutatja, hogy a 19. századi walesi nemzeti ébredés elsősorban kulturális, vallási és oktatási keretben maradt.

9.4.4. Kivándorlás, diaszpóra és birodalmi mobilitás

A 19. századi Brit-szigetek egyik legnagyobb demográfiai jelensége a tömeges kivándorlás volt. Írországban a nagy éhínség váltotta ki a legnagyobb hullámot: a túlélők milliói indultak Észak-Amerikába, Nagy-Britanniába, Ausztráliába és Új-Zélandra. A korabeli kivándorlóhajók – amelyeket a kortárs kritika „koporsóhajóknak” nevezett – zsúfoltak voltak, és a járványok, az alultápláltság és a rossz higiénia miatt az átkelés halálozási aránya magas volt. A skót Felföldről és szigetekről a Clearances és a felföldi éhínség nyomán szintén sokan keltek útra Kanada, Ausztrália és az Egyesült Államok felé; a skót emigráns közösségek Új-Skóciában, Cape Bretonban és másutt tartósan megőrizték a gael nyelv és a presbiteriánus kultúra elemeit. Walesből a kivándorlás kisebb, de jelentős volt: az iparvidékek szegény munkásai mellett a mezőgazdasági területekről is sokan indultak Észak-Amerikába. A walesi nyelvű kivándorlás legismertebb, tudatosan szervezett esete az 1865-ben alapított **Y Wladfa** nevű walesi telepes kolónia volt a mai Argentína Patagónia régiójában; az első csoport létszáma a becslések szerint mindössze körülbelül 150 fő volt, de a kolónia a későbbiekben is fogadott walesi telepeseket. A diaszpóra politikai hatása sem volt elhanyagolható: az Egyesült Államokban élő ír közösségek pénzzel és szervezettel támogatták a földháborút és a Home Rule-mozgalmat, a skót és walesi kivándorlók pedig leveleik, hazautalásaik és időnkénti hazatérésük révén kapcsolták össze a peremvidékeket a birodalom tágabb világával.

Fontos, hogy ezt a mobilitást ne csak passzív áldozattörténetként ábrázoljuk: a kivándorlásban egyszerre volt jelen a kényszerű menekülés, a gazdasági túlélés stratégiája és a birodalmi lehetőségek keresése. A skót, walesi és ír származású emberek nemcsak a brit fennhatóság alá tartozó peremvidékek lakói voltak, hanem a Brit Birodalom katonáiként, tisztviselőiként, kereskedőiként, misszionáriusaként és telepeseként is részesei voltak a gyarmati terjeszkedésnek. Ez a kettős szerep – a peremvidéki alávetettség és a birodalmi részvétel együttes jelenléte – a posztkoloniális történetírás egyik központi témája lett.

9.4.5. A brit identitás rétegei: unionizmus, birodalom és kelta nemzetépítés

A 19. században a „brit” identitás nem természetes adottság, hanem folyamatosan formált, rétegzett konstrukció volt. Linda Colley nagy hatású munkája, a *Britons* (Yale University Press, 1992) azt állítja, hogy a brit nemzeti identitás a 18. században alakult ki a protestantizmus, a Franciaországgal vívott háborúk és a tengerentúli birodalom közös tapasztalata révén. Ez a tézis máig a brit identitáskutatás egyik alappillére, de vitatott is: kritikusai szerint túlságosan az angol protestáns tapasztalatból indul ki, és kevésbé magyarázza a katolikus írek, valamint a walesi nyelvű nonkonformisták helyét. A skót, walesi és ír identitás nem egyszerűen a britség ellenpontja volt: sokan egyszerre lehettek büszkék skót vagy walesi örökségükre és brit alattvalói vagy birodalmi szerepükre. Az unionizmus sem jelentett azonosságtagadást; a skót és walesi unionisták gyakran éppen a regionális jogrendszer, az egyházi autonómia és az oktatási különállás megőrzését kapcsolták össze a londoni parlament iránti lojalitással. Írországban viszont a brit identitás vonzereje sokkal gyengébb volt, különösen a katolikus többség körében; az ír nacionalizmus a század végére már a brit kötelék felmondását vagy legalábbis radikális átalakítását követelte.

A nemzeti identitások 19. századi formálódását a modern állam intézményei is alakították: a népszámlálások, az iskolarendszer, a hadsereg, a sajtó, a sportegyesületek és a királyi ünnepségek mind megerősítették a nemzeti kategóriák használatát. A nemzeti szimbólumok – például a skót tartan vagy a walesi eisteddfod – nem ősi, változatlan hagyományok voltak, hanem a korszakban formálódtak; Eric Hobsbawm és Terence Ranger szerkesztett kötete, a *The Invention of Tradition* (Cambridge University Press, 1983) éppen ezt a „kitalált hagyomány" mechanizmust írta le. A sport szerepe is feltűnő: a skót, walesi és ír labdarúgó-szövetségek a 19. század utolsó évtizedeiben jöttek létre, és a brit kereten belül teremtettek nemzeti versenyteret. A „nemzeti újjáéledés" kifejezés tehát nem azt jelenti, hogy a skót, walesi vagy ír nemzeti jelleg egyszer csak felébredt; inkább arról van szó, hogy a modern politika, a tömegsajtó és a kulturális intézmények új módon tették láthatóvá és politikailag hasznosíthatóvá a nyelvi, vallási és regionális különbségeket.

9.4.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet többféle forrástípusra támaszkodik. Az ír földkérdéshez a korabeli parlamenti bizottsági jelentés, a **Devon-bizottság** anyaga (1845) nyújt részletes, bár érdekelt felek vallomásait tükröző képet; az éhínség demográfiai hatását az 1841. és 1851. évi népszámlálások, a szegényügyi nyilvántartások és a halotti anyakönyvek alapján rekonstruálják, de a halálokok és a kivándorlók regisztrálása hiányos. A nagy éhínség halálozási és kivándorlási száma ezért becslés; a leggyakrabban idézett 1 millió halott és 1,5–2 millió kivándorló körüli érték tudományos konszenzuson alapul, de a szélső becslések eltérnek. A Highland Clearances áldozatainak számára nincs megbízható összesítés: a földbirtokosok iratai és a bérlők emlékezete, valamint a későbbi bizottsági jelentések gyakran ellentmondanak egymásnak. A walesi nyelvű beszélők aránya a népszámlálási kérdések és az önbevallás változásai miatt bizonytalan. A Home Rule-válság eseményei jól dokumentáltak – parlamenti viták, törvényszövegek, újságok és rendőri jelentések révén –, de a politikai motivációk és a tömegmozgalmak társadalmi összetételének értelmezése vita tárgya. A nemzeti identitásra vonatkozó állítások eleve értelmezésfüggők: a „brit", „skót", „walesi" és „ír" kategóriák tartalma a 19. században sem volt egységes, és a források sokszor a művelt középosztály, nem pedig a teljes lakosság hangját rögzítik.

9.4.7. Rövid összefoglaló

- Írországban az 1800. évi unió után a földkérdés és az 1845–1852 közötti nagy éhínség demográfiai katasztrófához és tömeges kivándorláshoz vezetett; az éhínség halálos áldozatainak száma becslés szerint körülbelül 1 millió volt, de a pontos adat bizonytalan.
- Az 1879–1882 közötti földháború és a Gladstone-féle földtörvények a bérlők fokozatos földhöz jutását indították el; ezzel párhuzamosan a Home Rule-mozgalom 1886-ban, 1893-ban és 1912–1914-ben három válságot robbantott ki.
- Skócia a birodalom egyik ipari magterületévé vált, miközben a Felföldön a Highland Clearances tízezres nagyságrendű kényszerű áttelepítéssel járt; a kitelepítések összlétszáma nem ismert pontosan.
- Walesben a nonkonformista kápolnák a walesi nyelv és közösségi élet intézményes bázisai voltak; a szén- és acélipar gyors növekedése mellett a walesi nyelv fokozatosan visszaszorult.
- A skót és walesi nemzeti újjáéledés elsősorban kulturális, vallási és oktatási jellegű volt; politikai értelemben mérsékelt maradt, és gyakran összekapcsolódott a brit birodalmi lojalitással.
- A kivándorlás a három régiót eltérő mértékben, de egyaránt összekötötte a tengerentúli diaszpórával; az ír amerikai közösség különösen fontos szerepet játszott a földháború és a Home Rule támogatásában.

- A „brit” identitás a 19. században rétegzett, részben protestáns és birodalmi konstrukció volt; a regionális identitások nem feltétlenül álltak szemben vele, Írországban azonban a brit lojalitás a katolikus többség körében meggyengült.

9.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi, gazdasági és kormányzati tényezők együttese magyarázza az 1845–1852 közötti ír éhínség súlyosságát? Mely pontokon vitatott a felelősség értelmezése?
2. Hasonlítsa össze a skót Felföld és a dél-walesi iparvidék 19. századi társadalmi változásait! Milyen források hiányosságai nehezítik az áldozatok és a migráció pontos mérését?
3. Miért nem azonosítható a 19. századi skót és walesi nemzeti újjáéledés a 20. századi függetlenségi törekvésekkel? Milyen intézmények közvetítették a regionális identitást?
4. Hogyan kapcsolódott a kelta peremvidékek kivándorlása a Brit Birodalom terjeszkedéséhez? Milyen kettős szerepet játszottak a skót, walesi és ír bevándorlók a birodalomban?
5. Milyen módszertani okokból kell óvatosan kezelni a 19. századi népszámlálási adatokat a walesi nyelvűek arányára és az éhínség demográfiai veszteségére vonatkozóan?

10 Britannia a világháborúk korában (1914–1945)

10.1. Az első világháború és a birodalom

A brit belpolitika a háború előtti évtizedben nem a birodalmi egység, hanem a megosztottság képét mutatta: a liberális kormányzat a szociális reformok, a női választójog és az ír önkormányzat kérdésében egyaránt heves vitákkal nézett szembe. Az 1914 augusztusában kirobbant európai háború azonban néhány hét alatt átírta a politikai napirendet, és a brit államot, a társadalmat és a birodalmat egyaránt a „totális háború” (total war) logikája alá vonta. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan zajlott a mozgósítás a nyugati fronton és a birodalomban, miként robbant ki az 1916-os ír húsvéti felkelés, milyen formákat öltött a háború utáni birodalmi rendezés, valamint hogyan alakult a munkásmozgalom és a nők választójoga a konfliktus évei alatt és közvetlenül utána. A hangsúlyt nem a hadműveleti eseményekre, hanem a háború társadalom- és birodalomtörténeti következményeire érdemes helyezni.

10.1.1. A brit hadba lépés és a nyugati front kihívása

Az Egyesült Királyság 1914. augusztus 4-én üzent hadat a Német Birodalomnak, miután a német hadsereg megsértette Belgium semlegességét. A brit kormány hivatalos indoklása a belga semlegesség garantálása és a francia szövetségi kötelezettség volt, ám a háborúba lépés mögött ott munkáltak a nagyhatalmi egyensúly fenntartására irányuló stratégiai megfontolások is. A brit expedíciós haderő (British Expeditionary Force, BEF) kezdetben viszonylag kis, de professzionális hadsereg volt; a háború évei alatt azonban a sorozás és az önkéntes jelentkezés kombinációjával tömeges, több milliós haderővé nőtte ki magát.

A nyugati fronton kialakult állóháború rövid idő alatt megmutatta, hogy a 19. századi hadviselési minták nem alkalmazhatók. A lövészárok-hadviselés, a géppuska, a tüzérség és a vegyi fegyverek alkalmazása soha nem látott pusztítást hozott. A somme-i csata (1916) első napján a brit hadsereg csaknem 60 000 embert veszített, akik közül megközelítőleg 19 000 halt meg – ez a leggyakrabban idézett adat a brit hadtörténeti irodalomban, bár a becslések a pontos napi áldozatszámot illetően kis eltéréseket mutatnak. Az 1917-es passchendaele-i csata (harmadik ypres-i csata) a sárban és a kimerültségben végződő támadás szimbólumává vált.

A brit hadvezetés – élén a konzervatív hadügyminiszter, Kitchener, majd később a főparancsnoki posztot betöltő Douglas Haig – a döntő áttörés reményében újabb és újabb offenzívákat indított. A hadtörténészi értékelés ma vitatott: egyesek a brit parancsnokság rugalmatlanságát és a katonai életpazarlást hangsúlyozzák, mások arra mutatnak rá, hogy a brit hadsereg a háború végére a szövetséges hadviselés egyik leghatékonyabb gépezetévé vált. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a nyugati fronton a brit és birodalmi alakulatok hatalmas veszteségeket szenvedtek, és a háború végi hadsereg már sorkatonákból, önkéntesekből és a birodalom különböző részeiből érkezett katonákból állt.

A totális háború fogalma a történészi elemzésben azt jelenti, hogy a háború nem csupán a fronton zajló katonai események összessége volt, hanem a hátország gazdaságának, munkaerőpiacának,

jogrendjének és kultúrájának átfogó mozgósítását is magában foglalta. Az 1914-es **Defence of the Realm Act** (DORA) rendeleti úton hatalmazta fel a kormányt a gazdaság ellenőrzésére, a cenzúra bevezetésére és a polgári szabadságjogok korlátozására. Az állami beavatkozás fokozatosan kiterjedt a lőszergyártásra, az élelmiszer-ellátásra és a munkaerő irányítására. 1917-től az élelmiszerjegyek bevezetése és az állami hajóépítési program is a hadigazdaság szerves részévé vált. A kormány és a magánipar együttműködése a háború után is tartós nyomot hagyott a brit gazdaságpolitikában.

10.1.2. A birodalom háborúja: dominiumok, gyarmatok és a totális mozgósítás

A háború nem csupán az Egyesült Királyságot, hanem az egész Brit Birodalmat érintette. Az 1914-es hadüzenet pillanatában a birodalom részei eltérő alkotmányos státusszal rendelkeztek: a **dominiumok** (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, valamint a háború kitörésekor még külön státuszú Új-Fundland) önkormányzattal bírtak, de külpolitikájuk és hadüzenetük a brit kormány kezében maradt. A gyarmatok – India, a Karib-térség, Afrika és a csendes-óceáni szigetek – közvetlenebb irányítás alatt álltak, és lakosságuk nagy részét a brit hatóságok kényszerrel vagy gazdasági nyomással vonták be a háborús erőfeszítésbe.

India a birodalom legnagyobb emberi erőforrása volt: az indiai hadsereg a dokumentált statisztikák szerint több mint 1,3 millió katonát küldött a különböző frontokra, bár a pontos szám a forrásokban némileg eltér. Az indiai katonák a nyugati fronton, Mezopotámiában, Gallipolinál és Kelet-Afrikában is harcoltak; az áldozatok száma – a leggyakrabban idézett becslések szerint – megközelíti a 70 000 halottat, de a statisztikai bizonytalanság itt is jelentős. A birodalmi háborús erőfeszítés nem csupán katonákból állt: a gyarmati gazdaságok nyersanyagot, élelmiszert és munkaerőt szolgáltattak, gyakran kényszermunka vagy alacsony bér ellenében. Az afrikai hordárok és munkások százezreit mozgósították a kelet-afrikai hadjáratokban; az áldozatok gyakran nem is a harcban, hanem a betegségekben és a kimerültségben haltak meg. A gyarmati alattvalók háborús szerepvállalását a brit háborús propaganda a birodalmi lojalitás jeleként mutatta be, ám a valóságban a toborzás gyakran kényszert, adóztatást és a helyi elitek nyomását is magában foglalta.

A dominiumok hozzájárulása jelentős volt: Kanada, Ausztrália és Új-Zéland hadseregei a nyugati front legvéresebb csatáiban vettek részt. A kanadai csapatok szerepe a vimy-i csatában (1917) máig a kanadai nemzeti identitás egyik szimbolikus pillanata, és a gallipoli partraszállás (1915) az ausztrál és új-zélandi emlékezetben vált a nemzettudat alapjává. A háború alatt és után a dominiumok önállóbb külpolitikai szerepre törekedtek; ezt a birodalmi konferenciák fokozatosan intézményesítették.

10.1.3. Az 1916-os húsvéti felkelés: Dublin és a radikalizálódó Írország

Az ír önkormányzat kérdése 1914-re a brit politika egyik legélesebb konfliktusa volt. A **home rule** (ír önkormányzat) törvényjavaslatát a liberális kormány 1912-ben terjesztette be, és 1914-ben királyi jóváhagyást kapott, ám a háború kitörése miatt végrehajtását felfüggesztették. Az ír nacionalista mozgalom mérsékelt szárnya a home rule kivárását támogatta, míg a radikális köztársasági erők – a **Fenians** örökébe lépő Ír Köztársasági Testvériség (Irish Republican Brotherhood, IRB) és a szakszervezeti milícia, az Ír Polgárőrség (Irish Citizen Army, ICA) – a fegyveres felkelést választották.

1916. április 24-én, húsvéthétfőn a felkelők **Patrick Pearse** vezetésével Dublin központjában több épületet elfoglaltak, köztük a Főpostahivatalt (General Post Office, GPO). Pearse a GPO előtt kihirdette az **Ír Köztársaság kiáltványát**, amely az ír nép nevében deklarálta a

független köztársaság megalakulását. A felkelésben részt vevő csoportok között köztársasági nacionalisták, szocialista munkások és a női szervezet, a **Cumann na mBan** aktivistái is ott voltak. A felkelés katonai értelemben rövid életű volt: a brit hadsereg és a rendőri erők néhány nap alatt visszafoglalták a várost. A dokumentált események között szerepel, hogy a harcok során körülbelül 450-500 ember halt meg, többségükben civil dublini lakosok, és a felkelők közül is több tucatnyian estek el. A belváros jelentős része romba dőlt.

A brit hatóságok válasza katonailag hatékony, politikailag azonban kontraproduktív volt: a felkelés vezetőit gyorsított eljárásban kivégezték. **James Connolly** szocialista vezetőt súlyos sebesülése ellenére kivégezték, ami különösen felháborította a közvéleményt. A kivégzések száma – a brit katonai bíróságok ítéletei nyomán – 15 volt, bár a felkelés több száz résztvevőjét internálták. A „húsvéti felkelés" (Easter Rising, Éirí Amach na Cásca) megítélése erősen vitatott: az ír köztársasági emlékezet a nemzeti ébredés és a függetlenségi harc kezdetét látja benne, míg a brit kormányzati és a unionista értelmezés a háborús időkben elkövetett, idegen hatalommal összefüggő lázadást hangsúlyozta. A történészi szakirodalom ma azt emeli ki, hogy a felkelés időpontja és támogatottsága korlátozott volt, de a brit megtorlás és a háborús körülmények radikalizálták az ír közvéleményt, és utat nyitottak a későbbi függetlenségi háborúhoz.

10.1.4. A háború utáni rendezés és a birodalmi konferenciák

Az 1918-as tűzszünet után a brit kormány három, egymással összefüggő kérdéssel szembesült: a békerendszer kialakítása, a birodalom belső alkotmányos átalakulása és a háború alatti ír válság kezelése. A párizsi békekonferencián (1919–1920) Nagy-Britannia a győztes hatalmak egyikeként vett részt, és a Németországgal kötött versailles-i béke (1919) mellett a **Népszövetség** (League of Nations) létrehozásában is szerepet vállalt. A birodalmi területek rendezése azonban nem a nemzeti önrendelkezés elvén, hanem a győztes hatalmak érdekei mentén zajlott: a volt német gyarmatok és az Oszmán Birodalom egyes területei mandátumként kerültek brit és francia igazgatás alá. A mandátumrendszer jogilag a Népszövetség felügyelete alatt állt, a gyakorlatban azonban gyakran a gyarmati uralom folytatását jelentette.

A birodalmi konferenciák a dominiumok és a brit kormány közötti egyeztető fórumként működtek. Az 1917-es **Imperial War Conference** jelezte, hogy a dominiumok nem csupán csapatokat küldenek, hanem beleszólást is kérnek a háborús célok és a béke meghatározásába. A háború utáni konferenciákon – különösen az 1926-os birodalmi konferencián – elfogadott **Balfour-deklaráció** (nevezetesen a birodalmi alkotmányjogi, nem pedig az 1917-es palesztinai Balfour-nyilatkozat) kimondta, hogy Nagy-Britannia és a dominiumok „autonóm közösségek a Brit Birodalmon belül, egyenlő státusszal, semmilyen tekintetben sincsenek alárendelve egymásnak". Ez az elv készítette elő az 1931-es **Westminster Statútumot**, amely jogilag is rögzítette a dominiumok törvényhozói függetlenségét. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a folyamat a dominiumokra – elsősorban Kanadára, Ausztráliára, Új-Zélandra, Dél-Afrikára és Új-Fundlandra – vonatkozott, nem pedig a gyarmati népekre. A gyarmatok lakossága a háború alatt és után sem kapott hasonló alkotmányos jogokat, és a dekolonizáció kérdése ekkor még nem szerepelt a birodalmi napirenden.

Írország esetében a háború utáni rendezés forradalmi fordulatot hozott. Az 1918-as általános választásokon a radikális köztársasági **Sinn Féin** párt elsöprő győzelmet aratott, és megválasztott képviselői nem foglalták el helyüket a londoni parlamentben, hanem Dublinban megalakították a **Dáil Éireannt** (Írország Képviselőházát). Az ezt követő függetlenségi háború (1919–1921) és az 1921-es **angol–ír szerződés** nyomán jött létre az Ír Szabad Állam, amely az Egyesült Királyságtól független állam lett, de a hat északkeleti grófság – Észak-Írország – a brit korona alatt maradt. A szerződés írországi fogadtatása polgárháborúhoz vezetett, és a megosztottság máig meghatározza a sziget politikáját. A húsvéti felkelést követő politikai radikalizálódás tehát

nem egyszerűen a háború melléktermé ke volt, hanem a brit birodalmi rendezés egyik legnagyobb belső kihívása.

10.1.5. A munkásmozgalom és a nők választójoga

A háború a brit munkásmozgalomnak egyszerre hozott intézményi megerősödést és ideológiai feszültséget. A hadigazdaság munkaerőhiánya megnövelte a szakszervezetek alkupozícióját, és a kormány kénytelen volt bevonni őket a haditermelés irányításába. A **Trade Union Congress** (TUC) és a nagy ipari szakszervezetek létszáma ugrásszerűen nőtt. A háború alatt a sztrájkok számos alkalommal veszélyeztették a hadianyag-gyártást; a kormány hol tárgyalásos úton, hol rendeleti korlátozással próbálta megőrizni a munka békéjét.

A **Munkáspárt** (Labour Party) a háború alatt jelentős változáson ment át. 1918-ban új pártalkotmányt fogadott el, amely – az 1918-as dokumentumban – szocialista elveket rögzített, és kimondta, hogy a párt célja a termelés és a javak elosztásának „közös tulajdonba” vétele. Ez a klauzula (Clause IV) hosszú évtizedekig a párt ideológiai identitásának sarokköve maradt. A háború utáni években a Munkáspárt gyorsan a liberálisok vetélytársává vált, és 1924-ben – egy kisebbségi kormány élén – először szerezhetett kormányzati hatalmat. A munkásmozgalom háború alatti és utáni radikalizálódása részben a oroszországi forradalom hatására is erősödött: a brit szocialisták egy része a bolsevik modell felé tájékozódott, míg a többség a parlamenti és szakszervezeti reform útját választotta.

A nők választójogának kérdése a háború előtt politikai patthelyzetben volt. A **Women’s Social and Political Union** (WSPU) – a szüfrazsettek legismertebb szervezete – militáns akciókkal, éhségsztrájkkal és tüntetésekkel követelte a szavazati jogot, és a kormány válasza gyakran rendőri megtorlás és kényszertáplálás volt. A háború kitörésekor a WSPU vezetője, **Emmeline Pankhurst** a nemzeti egység jegyében felfüggesztette a militáns kampányt, és a női munkaerő mozgósítását támogatta. A háború alatt nők százezrei dolgoztak a hadiiparban, a közlekedésben, a mezőgazdaságban és az egészségügyben, gyakran a front mögötti ápolói szolgálatban is. A tapasztalat – és a háború alatti női hozzájárulás – fontos érv lett a választójogi reform mellett, bár a történészi viták ma is folynak arról, mennyire volt ez a tényező meghatározó.

Az 1918-as **Representation of the People Act** a brit választójog történetének egyik legnagyobb reformja volt. A törvény megadta a szavazati jogot minden 21. életévét betöltött férfinak, és a 30. életévüket betöltött nőknek, akik bizonyos vagyoni vagy iskolai feltételeknek megfeleltek. A női választójog tehát nem volt általános: a nők nagyjából 40 százaléka jutott szavazati joghoz. Az 1928-as törvény tette egyenlővé a női választójogot a férfiakéval, azaz a 21 év feletti nők számára is megnyílt a szavazati jog. Az 1928-as rendelkezést a brit történetírás a női emancipáció fontos állomásaként tartja számon, bár a nők parlamenti képviselete csak jóval lassabban nőtt.

A háború alatti és utáni politikai átalakulás tehát nem csupán a választójog kiterjesztését, hanem a pártrendszer átrendeződését is magával hozta. A liberális párt, amely a 19. században a brit politika meghatározó ereje volt, a háború alatt és után fokozatosan elvesztette választói bázisát, és a Munkáspárt vált a konzervatívok legfőbb kihívójává. Ez a folyamat hosszú távon a brit kétpártiság új változatát alakította ki.

10.1.6. A háború emlékezete és a birodalmi utóhatások

Az első világháború a brit társadalom emlékezetében mély nyomot hagyott. A háború után minden városban, faluban emlékműveket állítottak, és a novemberi fegyverszünet napja (Armistice Day) a megemlékezés legfontosabb rituáléjává vált. A **piros pipacs** (red poppy) virág ma is a háborús halottak iránti tisztelet szimbóluma, ám a háború emlékezete vitatott: egyes értelmezések

a nemzeti összetartozás és a hősiesség narratíváját hangsúlyozzák, mások – különösen az 1960-as évek óta – a háború értelmetlenségét és a hadvezetés felelősségét emelik ki. Az „elveszett nemzedék” (lost generation) kifejezés a háborúban meghalt fiatal férfiak tömeges áldozatára utal, és ma is része a közbeszédnek.

A birodalmi perspektíva árnyalja ezt a képet: a háború a brit anyaország és a dominiumok mellett a gyarmati népek számára is hatalmas áldozatokat hozott. Az indiai, afrikai és karibi katonák, munkások és hordárok részvételét a hivatalos brit emlékezetpolitika hosszú ideig alig jelenítette meg; a háború centenáriumi megemlékezései (2014–2018) azonban részben pótolták ezt a hiányosságot. A dokumentált tények között szerepel, hogy a birodalmi mozgósítás a gyarmati társadalmak átalakulását is felgyorsította: a háborús adóterhek, a munkaerő-kényszer és a politikai elvárások növekedése hozzájárult a későbbi dekolonizációs mozgalmak megerősödéséhez. Az 1919-es amritsari mészárlás – amikor brit katonák fegyvertelen indiai tüntetőkre lőttek – a háború utáni gyarmati feszültség egyik legismertebb, dokumentált példája, és máig vita tárgya, hogy a brit hatóságok felelősségét hogyan értékeljük.

10.1.7. Források és bizonytalanságok

Az első világháború brit történetének kutatása rendkívül gazdag forrásbázison nyugszik: hivatalos hadijelentések, parancsnoki naplók, kormányzati iratok, parlamenti jegyzőkönyvek, újságok, személyes naplók, levelek és fényképek. A brit hadsereg áldozatainak száma a **War Office** hivatalos statisztikáiban rögzített adat, de a pontos összegek a hadszíntér és az áldozattípus szerint változnak, és a mai szakirodalomban is eltérő számokkal találkozhatunk. A leggyakrabban idézett becslés a brit anyaországból származó katonai halottak számát hozzávetőleg 700 000 főre teszi, a birodalmi csapatokkal együtt pedig a halottak száma meghaladhatja a 900 000-et. Ezek a számok becslések, mivel a halálozási nyilvántartások a háború utáni években többször módosultak, és a gyarmati katonák esetében a nyilvántartás sokszor hiányos volt.

Az ír húsvéti felkelés áldozatainak száma szintén eltérő becsléseken alapul: a dublini harcokban elhunytak számát a legtöbb forrás 450 és 500 közé teszi, de a civil áldozatok aránya és a brit erők veszteségei vitatottak. A felkelés politikai jelentőségének megítélése a leginkább vitatott: az ír köztársasági történetírás a nemzeti függetlenségi harc kezdetét, a brit birodalmi és unionista értelmezés a háborús lázadást hangsúlyozza, a nemzetközi történészi konszenzus pedig a brit megtorlás radikalizáló hatását emeli ki.

A birodalmi konferenciák dokumentumai – különösen az 1926-os Balfour-deklaráció és az 1931-es Westminster Statútum szövege – elsődleges forrásként hozzáférhetők, de a dominiumok jogi helyzetének alakulását a történészek ma is eltérő módon értelmezik: egyesek a fokozatos alkotmányos fejlődést, mások a birodalom hatalmi érdekeinek átmentését hangsúlyozzák. A női választójog bevezetésének okai körül hasonló vita folyik: a háború alatti női munka szerepe bizonyított, de nem kizárólagos magyarázat, hiszen a választójogi mozgalom már a háború előtt is erős nyomást gyakorolt.

Ebben az alfejezetben a statisztikai adatokat ellenőrzött szakirodalmi összefoglalók alapján idéztük, de az egyes számoknál a bizonytalansági tartományt is jeleztük. A nem olvasott elsődleges forrásokra – például a hivatalos hadinaplókra vagy a felkelés katonai bírósági jegyzőkönyveire – itt nem hivatkozunk tételesen, mert azok ellenőrzése e könyv keretei között nem volt lehetséges. A leírt események a szakmai konszenzus szerint dokumentáltnak tekinthetők, ám a hangsúlyok és az ok-okozati összefüggések értelmezése tudományos viták tárgya.

10.1.8. Rövid összefoglaló

- Az Egyesült Királyság 1914 augusztusában lépett be az első világháborúba, és a nyugati fronton kialakult állóháború soha nem látott emberi és gazdasági áldozatokat követelt, beindítva a totális háború logikáját.
- A brit haderő a birodalom egészére támaszkodott: India, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika és a gyarmati területek katonái és munkásai nagy számban vettek részt a harcokban és a hadigazdaságban.
- Az 1916-os ír húsvéti felkelés katonailag vereség volt, de a brit megtorlás és a háborús körülmények radikalizálták az ír közvéleményt, és elvezettek az ír függetlenségi háborúhoz, majd az Ír Szabad Állam megalakulásához.
- A háború utáni békerendezés és a birodalmi konferenciák – különösen az 1926-os Balfour-deklaráció és az 1931-es Westminster Statútum – a dominiumok alkotmányos önállóságát erősítették, miközben a gyarmati népek politikai jogokat nem kaptak.
- A háború a munkásmozgalom megerősödését hozta: a Munkáspárt 1918-ban szocialista pártalkotmányt fogadott el, és 1924-ben először alakíthatott kormányt.
- Az 1918-as Representation of the People Act kiterjesztette a férfi választójogot, és részleges szavazati jogot adott a 30 év feletti nőknek; az egyenlő női választójog 1928-ban valósult meg.
- Az első világháború emlékezete a mai napig vitatott: a nemzeti hősiesség és a tragikus értelmetlenség narratívái egymás mellett élnek, és a gyarmati áldozatok emlékezete csak az utóbbi évtizedekben kapott nagyobb figyelmet.

10.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a brit anyaország és a dominiumok háborús szerepét a gyarmati területek mozgósításával! Milyen alkotmányos és politikai különbségek mutatkoztak?
2. Milyen érvek szólnak a mellett és ellen, hogy az 1916-os húsvéti felkelést „nemzeti ébredésként” vagy „háborús lázadásként” értelmezzük? Milyen bizonyítékokra támaszkodnak a különböző álláspontok?
3. Hogyan alakította át az 1918-as választójogi reform a brit pártrendszert? Milyen tényezők magyarázzák a Munkáspárt háború utáni előretörését?
4. Milyen érvek és ellenérvek hozhatók fel a totális háború fogalmának alkalmazása mellett a brit első világháborúra? Mennyiben volt a brit hadigazdaság „totális” a gyarmati területek bevonása szempontjából?
5. Miért tekinthető az 1926-os Balfour-deklaráció és az 1931-es Westminster Statútum inkább a dominiumok, mint a gyarmati népek alkotmányos emancipációjának mérföldkövének? Milyen következményei voltak ennek a dekolonizáció későbbi történetére?

10.2. A két háború közötti Britannia

A két háború közötti Britannia története nem egyetlen válságtörténet, hanem egymással versengő politikai, gazdasági és birodalmi folyamatok együttese. A korszak az első világháború utáni bizonytalan újjáépítéssel kezdődött, és a második világháború kitöréséig tartott. A háború alatt a brit állam példátlan mértékben beavatkozott a gazdaságba és a társadalomba, és ezt a beavatkozást a húszas-harmincas években sem sikerült teljesen visszafordítani. A kormányzatnak ugyanakkor szembe kellett néznie a tömeges munkanélküliséggel, a szakszervezeti mozgalommal, az ír függetlenségi törekvésekkel, a birodalom belső feszültségeivel, és a kontinentális Európából érkező fenyegetésekkel. Ez a fejezet az első világháború és a birodalom alfejezetben tárgyalt

világháborús mozgósítás és birodalmi átalakulás után következik, és azokat a belső és külső kihívásokat mutatja be, amelyek 1939-re a brit politikai rendszert és társadalmat újabb háborúba vitték.

10.2.1. A háború utáni gazdaság és a húszas évek bizonytalansága

Az első világháború befejezése után a brit gazdaság rövid fellendülést élt át, amit hamarosan súlyos visszaesés követett. A háború alatt a kormányzat számos iparágat állami irányítás alá vont, a haditermelésre állította át a gyárakat, és a munkaerőpiacot is szabályozta. A békekötés után a kereslet visszaesett, a hadiipari megrendelések megszűntek, és a leszerelt katonák tömegei tértek vissza a munkaerőpiacra. Az 1920-as évek elején a munkanélküliség tartósan magas maradt, különösen a nehézipari régiókban, Dél-Walesben, Skócia középső részén és Északkelet-Angliában.

A gazdaságpolitika egyik legvitatottabb döntése a **font aranystandardhoz való visszatérése** (return to the gold standard) volt 1925-ben, Winston Churchill pénzügyminiszter irányításával. A lépés a háború előtti árfolyamon rögzítette a fontot, ami stabil valuta látszatát keltette, de a brit exporttermékeket drágává tette a világpiacon. A döntés következményeit a kortárs közgazdászok, köztük John Maynard Keynes is bírálták: Keynes már 1925-ben megjelent röpiratában azzal érvelt, hogy a túlértékelt valuta deflációs nyomást gyakorol a bérekre és a foglalkoztatásra. A vita azóta is része a gazdaságtörténeti értékelésnek: egyes történészek szerint az aranystandard visszatérése súlyosbította a brit ipar versenyképességi problémáit, mások szerint a globális kereslet csökkenése önmagában is elegendő lett volna a válság elmélyítéséhez.

A húszas évek közepén a gazdaság egyes szektorai, például az autóipar, a vegyipar és az elektromos gépgyártás, fellendültek. A déli és közép-angliai régiókban új ipartelepek jelentek meg, és a fogyasztási cikkek iránti kereslet is nőtt. Ez a fellendülés azonban éles regionális egyenlőtlenségeket hozott létre: a hagyományos szénbányászat, acélipar és hajógyártás válságban maradt, míg a modern könnyűipar és a szolgáltatások koncentráltan a délkeleti országrészben fejlődtek. A kormányzat iparpolitikája nem tudta ellensúlyozni a szerkezeti átalakulást, ami hozzájárult a munkásmozgalom radikalizálódásához.

10.2.2. Az 1926-os általános sztrájk

Az 1920-as évek legnagyobb belső konfliktusa az **1926-os általános sztrájk** (General Strike) volt, amelynek közvetlen előzménye a szénbányászat válsága. A szénipar a háború előtt Nagy-Britannia egyik legfontosabb exportágazata volt, de a háború alatt a német és lengyel szén termelése részben pótolta a brit kivitelt, a húszas években pedig a világpiaci árak csökkentek. A bányatulajdonosok a bérek csökkentésével és a munkaidő növelésével próbálták fenntartani a jövedelmezőséget, amit a **Bányászok Szövetsége** (Miners' Federation of Great Britain) elutasított.

1925. július 31-én a bányászok és a kormány közötti tárgyalások kudarcba fulladtak, és a **Szakszervezetek Főtanácsa** (Trades Union Congress, TUC) kilátásba helyezte a bányászok támogatását. A kormány ideiglenes állami támogatással elkerülte az azonnali összecsapást, de a helyzet 1926 tavaszára kiéleződött. Május 1-jén a bányatulajdonosok kizárták a munkásokat, és a TUC május 4-ére általános sztrájkot hirdetett a bányászok védelmében. A sztrájkhoz a vasutasok, a szállítómunkások, a nyomdászok és az acélipari dolgozók nagy része csatlakozott, így kilenc napra leállt az ország közlekedésének és iparának jelentős része.

A kormány Sir Stanley Baldwin miniszterelnök vezetésével a sztrájkot alkotmányos támadásnak minősítette, és rendkívüli intézkedésekkel válaszolt. Önkéntesekből álló szállító- és rendfenntartó csapatokat szervezett, a hadsereget készenlétbe helyezte, és a **BBC** rádiót a kormányzati propaganda eszközeként használta. A BBC akkori vezetése elutasította a munkáspárti vezetők rádióbeszédét, ami a későbbi történetírásban gyakran szerepel a média állami befolyásolásának példájaként. A sztrájk május 12-én ért véget, amikor a TUC vezetése tárgyalásos megegyezést remélve lefújta a munkabeszüntetést, de a bányászok tovább folytatták a harcot, és csak 1926 novemberében tértek vissza a munkába, jelentős bércsökkentést és hosszabb munkaidőt elfogadva.

Az általános sztrájk értékelése a brit történetírásban máig vitatott. A konzervatív értelmezés szerint a sztrájk alkotmányos válság volt, amelyet a TUC alkotmányellenesen robbantott ki. A munkásmozgalmi hagyomány ezzel szemben a szakszervezetek szolidaritását és a kormányzati elnyomást hangsúlyozza. Egyes társadalomtörténészek, például a későbbi kutatók, arra mutattak rá, hogy a sztrájk valójában fegyelmezett és erőszakmentes volt, és a kormányzat bizonyos intézkedései túlzóak voltak. Az általános sztrájk bukása hosszú távon meggyengítette a szakszervezeti mozgalmat, és hozzájárult az 1927-es **Trade Disputes Act** elfogadásához, amely korlátozta a szolidaritási sztrájkokat és a szakszervezeti politikai alapok gyűjtését.

10.2.3. Szociális reformok és lakásépítés

A háború utáni brit belpolitika egyik fontos területe a szociális biztonság kiterjesztése volt, bár a reformok üteme és mélysége korántsem volt egyenletes. A háború alatt a kormányzat ígéretet tett arra, hogy a hazatérő katonák számára „otthonokat teremt, amelyek méltók a hősökhöz”. Ennek egyik első lépése az **1919-es lakásügyi törvény** (Housing and Town Planning Act, más néven Addison Act) volt, amely lehetővé tette a helyi önkormányzatok számára, hogy állami támogatással bérlakásokat építsenek. A törvény alapján a húszas évek elején több mint 200 ezer önkormányzati lakás épült, de ez messze elmaradt a szükséglettől. A lakáshiány különösen a nagyvárosi munkásnegyedekben maradt súlyos, ahol a túlzsúfoltság és a közegészségügyi problémák mindennaposak voltak.

A húszas és harmincas években a **bérlakás-építés** (council housing) fokozatosan a brit szociálpolitika egyik alappillérévé vált. A helyi önkormányzatok a központi támogatások felhasználásával külvárosi lakótelepeket hoztak létre, amelyek a munkásosztály egy részének jobb lakáskörülményeket biztosítottak. A program azonban egyenlőtlen volt: a legszegényebb rétegek gyakran nem fértek hozzá az új lakásokhoz, mert a bérleti díjak meghaladták a jövedelmüket, és a nyomornegyedek felszámolása lassan haladt. A lakásépítés mellett a **munkanélküli-biztosítás** (unemployment insurance) rendszere is fokozatosan bővült: a húszas években a biztosítás kiterjedt a mezőgazdasági dolgozókra és a háztartási alkalmazottakra is, bár a jogosultsági feltételek szigorúak maradtak.

A gazdasági válság éveiben a szociális kiadások növekedése feszültséget okozott a kormányzat költségvetési politikájában. Az 1931-es pénzügyi válság idején a munkáspárti kormány megbukott, mert nem tudott megállapodni a munkanélküli-segélyek csökkentéséről; ezt követően a **nemzeti kormány** (National Government) néven ismert koalíció vette át a hatalmat, amely a kiadások visszafogását és a font leértékelését hajtotta végre. A harmincas években a jóléti állam kiépülése tehát ellentmondásos volt: egyes területeken, például az oktatásban és az egészségügyben, új intézmények jöttek létre, máshol a megszorítások miatt a szolgáltatások minősége romlott.

A lakásépítés és a szociális reformok megítélését a társadalomtörténeti kutatások azóta is árnyalják. A kortárs baloldali kritikusok szerint a kormányzati programok elsősorban a munkásosztály felsőbb rétegeinek kedveztek, és nem kezelték a strukturális szegénységet. A konzervatív értelmezések viszont a helyi közösségek önszerveződését és a fokozatos javulást emelik ki. A dokumentált adatok

azt mutatják, hogy a lakásállomány minősége a két háború között javult, de a nyomornegyedek felszámolása csak a második világháború utáni évtizedekben gyorsult fel.

10.2.4. A birodalom átalakulása és az ír kérdés

A birodalom kérdése az első világháború után még inkább a belpolitika középpontjába került. A háború alatt a domíniumok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika és Új-Fundland, jelentős katonai és gazdasági hozzájárulást tettek a brit hadviseléshez, és ennek fejében nagyobb önállóságot követeltek. Az 1926-os **Balfour-nyilatkozat** (Balfour Declaration 1926, nem tévesztendő össze az 1917-es Balfour-nyilatkozattal) kimondta, hogy a domíniumok „autonóm közösségek a Brit Birodalmon belül, egyenlő státusszal, semmilyen vonatkozásban sem alárendelve egymásnak". Ezt az elvet törvénybe iktatta az **1931-es Westminsteri Statútum** (Statute of Westminster), amely gyakorlatilag felszámolta a brit parlament törvényhozási fennhatóságát a domíniumok ügyeiben. A birodalom tehát fokozatosan átalakult **Nemzetközösséggé** (Commonwealth of Nations), amelyben a brit kormány politikai ellenőrzése egyre inkább formálissá vált.

Az ír kérdés a birodalmi átalakulás egyik legvéresebb konfliktusát hozta. Az 1918-as brit parlamenti választásokon Írországban a **Sinn Féin** (magyarosan: „mi magunk") párt elsöprő győzelmet aratott, és képviselői megtagadták a londoni alsóházban való részvételt. Helyette 1919 januárjában Dublinban kikiáltották a **Dáil Éireann** (Írország parlamentje) nevű törvényhozó testületet, és megkezdődött a **függetlenségi háború** (Irish War of Independence, 1919–1921). A brit kormány először rendőri erőkkel, majd a **Black and Tans** néven ismert katonai különítményekkel próbálta visszaszorítani az Ír Köztársasági Hadsereg (Irish Republican Army, IRA) gerillaharcát. A konfliktus 1921 nyarán fegyverszünettel ért véget, majd decemberben aláírták az **angol–ír szerződést** (Anglo-Irish Treaty).

A szerződés létrehozta az **Ír Szabadállamot** (Irish Free State, Saorstát Éireann), amely a Brit Birodalom domíniuma lett, alkotmányos kapcsolatban a brit koronával. A szerződés azonban lehetővé tette Észak-Írország számára, hogy kimaradjon az új államból, ami meg is történt: a 26 megyéből álló Szabadállam és a 6 megyéből álló Észak-Írország között 1921-ben meghúzott határ a mai napig meghatározza a sziget politikai földrajzát. A szerződés elfogadása Írországban belháborút robbantott ki: a Michael Collins és Arthur Griffith nevével fémjelzett mérsékelt, szerződéspárti erők és a Éamon de Valera vezette köztársasági, szerződésellenesek között 1922–1923-ban **ír polgárháború** dúlt, amelynek áldozatai főként a republikánus oldalon estek el. Az Ír Szabadállam fokozatosan növelte autonómiáját, amit az 1937-es alkotmány és az 1949-es köztársasági kikiáltás tett teljessé, de ez a későbbi fejezetek tárgya.

A birodalom más részein is növekedtek a feszültségek. Indiában az 1919-es **amritsari mészárlás** (a brit hadsereg tüzet nyitott békés tüntetőkre) mély sebet hagyott, és megerősítette a Mahatma Gandhi vezette függetlenségi mozgalmat. A két háború között a brit kormányzat megpróbált alkotmányos reformokkal válaszolni, például az 1935-ös **Government of India Act** rendelkezéseivel, de a kongresszusi mozgalom és a muszlim liga közötti ellentétek, valamint a brit hatóságok repressziója miatt a helyzet egyre kiélezettebbé vált. Palesztinában a brit mandátumterületen a cionista zsidó bevándorlás és az arab lakosság ellenállása közötti konfliktus az 1930-as években fegyveres felkeléshez vezetett. A birodalmi erőszak dokumentálása a modern történetírásban hangsúlyos szerepet kapott, de a gyarmati kormányzás hosszú távú hatásainak értékelése vitatott: egyes kutatók a gazdasági kizsákmányolás és a rasszista hierarchiák szerepét emelik ki, mások a birodalmi intézményrendszer egyes modernizációs hatásait is tárgyalják.

10.2.5. Külpolitika és a müncheni egyezmény

A brit külpolitika a két világháború között alapvetően a status quo fenntartására törekedett, és kerülni kívánta egy újabb európai nagyháborút. Az első világháború tapasztalatai mély pacifizmust hagytak a brit közvéleményben, és a politikai elit jelentős része úgy vélte, hogy a versailles-i békeszerződés túl szigorú Németországgal szemben. Ez a meggyőződés hozzájárult az **appeasement** (megbékítési politika) kialakulásához, amely a harmincas években vált meghatározóvá.

A Népszövetség keretében a brit kormány kezdetben a kollektív biztonság híve volt, de a szervezet gyengesége és az Egyesült Államok távolmaradása aláásta a hatékonyságát. Az 1930-as évek elején Japán megszállta Mandzsúriát, Olaszország megtámadta Abesszíniát (a mai Etiópiát), Németország pedig kilépett a leszerelési tárgyalásokból. A brit kormány válaszai ezekre a kihívásokra óvatosak voltak: 1935-ben a **Hoare–Laval-paktum** tervezete, amely részben elismerte volna Olaszország abesszíniai hódításait, közfelháborodást váltott ki, és a külügyminiszter lemondásához vezetett.

A német újrafelfegyverkezés és a **Rajna-vidék remilitarizálása** (1936) után a brit kormányzat nem lépett fel katonai erővel, részben mert a hadsereg nem volt felkészülve egy európai háborúra, részben mert a közvélemény jelentős része a német követelésekben a versailles-i igazságtalanságok korrekcióját látta. Stanley Baldwin és utóda, Neville Chamberlain (1937-től miniszterelnök) úgy ítélték meg, hogy a háború elkerülése érdekében tárgyalni kell Németországgal, még akkor is, ha ez engedményeket jelent.

A müncheni egyezmény ennek a politikának a csúcspontja és legvitatottabb mozzanata volt. 1938 szeptemberében Hitler Csehszlovákia németek lakta határvidékének, a **Szudétavidéknek** az átadását követelte. A brit kormányzat a háború elkerülése érdekében nyomást gyakorolt Csehszlovákiára, majd Chamberlain 1938. szeptember 29–30-án részt vett a müncheni konferencián, ahol Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország képviselői Csehszlovákia jelenléte nélkül döntöttek a terület elcsatolásáról. Chamberlain hazatérésekor Londonban kijelentette, hogy a megállapodás „békét hoz korunknak” (peace for our time), és a papírlobogtatós jelenet a korabeli sajtóban széles körben elterjedt.

A müncheni egyezmény megítélése a mai napig vitatott a történészek között. A hagyományos, főként a háború utáni értelmezés szerint az appeasement politika a náci agresszió bátorítása volt, és erkölcsi gyávaságot tükrözött. Ezt az álláspontot képviselte Winston Churchill, aki akkoriban konzervatív képviselőként élesen bírálta Chamberlaint. Ezzel szemben a revizionista történészek egy része, például A. J. P. Taylor és későbbi kutatók, arra hívják fel a figyelmet, hogy a brit hadsereg 1938-ban nem volt felkészülve egy európai háborúra, a dómíniumok támogatása bizonytalan volt, és a közvélemény sem akart újabb véráldozatot. E szerint a megközelítés szerint a müncheni egyezmény haladékot adott a brit fegyverkezés felgyorsítására. A posztkoloniális és nemzetközi történetírás továbbá hangsúlyozza, hogy Csehszlovákia szuverenitásának feláldozása egy nagyhatalmi egyezség keretében történt, ami a kisebb államok kiszolgáltatottságát mutatja.

A müncheni egyezményt követő hónapokban a brit kormányzat fokozatosan szakított az appeasement politikával. 1939 márciusában Németország megszállta Csehország maradék részét, ami világossá tette, hogy Hitler követelései nem korlátozódnak a német lakosságú területekre. London ekkor garanciát vállalt Lengyelország, Románia és Görögország függetlenségére, és megkezdte a hadsereg modernizálását. Augusztusban a náci–szovjet megnemtámadási szerződés aláírása után a brit kormány szövetségi szerződést kötött Lengyelországgal, és szeptember 1-jén, a német invázió napján ultimátumot intézett Berlinhez. Szeptember 3-án Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak.

10.2.6. Források és bizonytalanságok

Ennek az alfejezetnek a főbb eseményei – az 1926-os általános sztrájk, az ír függetlenségi háború, a Westminsteri Statútum, a müncheni egyezmény – dokumentált tények, amelyeket parlamenti jegyzőkönyvek, kormányzati iratok, kortárs sajtóbeszámolók és nemzetközi szerződések támasztanak alá. A gazdasági és társadalmi folyamatokra vonatkozó adatok azonban gyakran becsléseken alapulnak: a munkanélküliségi ráta pontos mértéke a korabeli statisztikai módszerek különbözősége miatt vitatott, és a szegénységi mutatók is eltérő rekonstrukciók szerint alakulnak. A regionális egyenlőtlenségek és a lakásépítés hatásainak számszerűsítése ma is vita tárgya.

Az 1926-os általános sztrájk értelmezése körül a brit társadalomtörténetben több iskola verseng. A konzervatív hagyomány a sztrájkot alkotmányos támadásként kezeli, míg a munkásmozgalmi és társadalomtörténeti művek a kormányzati propaganda és a fegyveres fellépés szerepét hangsúlyozzák. A sztrájk résztvevőinek pontos számát nem ismerjük, mert a szolidaritási sztrájkok spontánul is terjedtek, és a korabeli nyilvántartások hiányosak. A BBC akkori szerepének megítélése szintén vitatott: egyes források szerint a rádió valóban kormányzati eszközzé vált, mások szerint a szerkesztőség részben megőrizte függetlenségét.

Az ír kérdés kapcsán az angol–ír szerződés és a polgárháború áldozati számai bizonytalanok. A függetlenségi háború során elkövetett erőszak dokumentálása folyamatosan bővül, de egyes incidensek értelmezése, különösen az IRA és a brit erők közötti összecsapásoké, a mai napig érzékeny. A Westminsteri Statútum jelentősége a birodalomtörténetben konszenzusos, de a Nemzetközösség tényleges hatalmi viszonyainak megítélése eltérő: van, aki a formális egyenlőséget hangsúlyozza, mások a brit dominancia fennmaradását.

A müncheni egyezmény dokumentált tény, de az appeasement politika értékelése élénk történészi vita tárgya. A revizionista iskola és a hagyományos elítélő álláspont közötti különbség nemcsak erkölcsi, hanem módszertani is: az előbbi a brit katonai felkészületlenséget és a domíniumok ellenállását veszi alapul, az utóbbi a náci terjeszkedés hosszú távú következményeit. A kortárs közvélemény-kutatások hiánya miatt nehéz megmondani, hogy a brit lakosság milyen arányban támogatta a müncheni megállapodást; a sajtóbeszámolók erősen torzíthatnak.

10.2.7. Rövid összefoglaló

- A két világháború közötti Britannia gazdaságilag ingatag volt: a háború utáni fellendülést tartós munkanélküliség és regionális válság követte, amit az aranystandardhoz való 1925-ös visszatérés tovább súlyosbított.
- Az 1926-os általános sztrájk a szénbányászati válságból indult, kilenc napra megbénította az országot, és a munkásmozgalom vereségéhez, valamint a szakszervezeti jogok korlátozásához vezetett.
- A kormányzat szociális téren lakásépítéssel és a munkanélküli-biztosítás bővítésével próbálta enyhíteni a feszültségeket, de a reformok egyenlőtlenek maradtak, és a nyomornegyedek felszámolása lassan haladt.
- A birodalom fokozatosan átalakult Nemzetközösséggé: a domíniumok a Westminsteri Statútummal politikai autonómiát kaptak, míg Írországban a függetlenségi háború és a polgárháború az Ír Szabadállam létrejöttéhez és a sziget megosztottságához vezetett.
- A brit külpolitika a harmincas években az appeasement elvét követte, amelynek csúcsa a müncheni egyezmény volt 1938-ban; ennek értékelése máig vitatott, de 1939-re a kormány felhagyott a megbékítéssel, és hadat üzent Németországnak.

10.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hatott a font aranystandardhoz való 1925-ös visszatérése a brit iparra és a munkanélküliségre, és miért vitatott ez a gazdaságpolitikai döntés?
2. Milyen okok vezettek az 1926-os általános sztrájkhoz, és milyen következményekkel járt a szakszervezeti mozgalomra és a kormány–munkás viszonyra?
3. Miben különbözött a Westminsteri Statútum a korábbi birodalmi alkotmányos gyakorlattól, és hogyan kapcsolódott az ír függetlenségi háborúhoz?
4. Ismertesse az appeasement politika főbb lépéseit, és elemezze, miért maradt máig vitatott a müncheni egyezmény értékelése!
5. Hasonlítsa össze a brit kormány hozzáállását a dóminiumok autonómiájához és a gyarmati területeken tapasztalható feszültségekhez a két világháború között!

10.3. A második világháború

10.3.1. Churchill kormányalakítása és a totális háború stratégiai keretei

Nagy-Britannia második világháborús szerepvállalása nem egyetlen döntés, hanem egy fokozatosan kibontakozó, társadalmi-gazdasági átalakulással járó folyamat volt, amelynek kereteit az 1930-as évek végének diplomáciai kudarcai, a náci Németország terjeszkedése és a brit birodalmi érdekek összefonódása jelölte ki. Az 1939. szeptemberi hadüzenet után alapvető kérdés volt, hogy a brit állam képes-e a totális háború követelményeinek megfelelő irányítást kiépíteni, mozgósítani a birodalmi erőforrásokat, és fenntartani a lakosság támogatását akkor is, amikor a hátországból hadszíntérré vált. A háború első éveiben a brit politikai elit számára világossá vált, hogy a konfliktus nemcsak katonai, hanem társadalmi és politikai válságokat is felszínre hoz, és hogy a háborús erőfeszítés igazolásához a jövőre vonatkozó, tartalmas társadalmi ígéretre van szükség.

Winston Churchill 1940. május 10-i miniszterelnöki kinevezése egybeesett a nyugati front összeomlásának kezdetével. A német hadsereg ugyanazon a napon indította meg nyugati offenzíváját, és a holland, belga, majd francia ellenállás hetek alatt összeomlott. Churchill kormánya – a háborús koalíciós kabinet – a konzervatív, munkáspárti és liberális politikusok együttműködésére épült, és elsősorban a katonai irányítás, a hadigazdaság és a közigazgatás központosítására koncentrált. A kormányalakítás körülményei azt mutatják, hogy a brit elit egy része – köztük a konzervatív párt prominens személyiségei – a németekkel való tárgyalásos megegyezés lehetőségét is fontolóra vette 1940 májusának végén, ám Churchill a parlament és a kormány többségének támogatásával a harc folytatása mellett döntött. A döntés hátterében nemcsak a katonai realitások, hanem a birodalmi presztízs és a háború utáni rendezésre vonatkozó várakozások is szerepet játszottak. A dokumentált források – a kabinet jegyzőkönyvei és a parlamenti viták – alapján egyértelmű, hogy a tárgyalásos rendezés hívei kisebbségben maradtak, de a döntés pontos mechanizmusa a mai napig történészi vita tárgya.

A brit hadüzenetet követő hónapokban a hadigazdaság gyors átszervezése vált központi feladattá. A kormány 1939-ben bevezette a hadigazdálkodás jogi kereteit, és 1940-től fokozatosan kiterjesztette az állami ellenőrzést a munkaerőre, a nyersanyagokra és a termelésre. Ernest Bevin, a szakszervezetekből érkezett munkaügyi miniszter rendkívüli felhatalmazást kapott a munkaerő elosztására: a bányászat, a mezőgazdaság és a hadiipar számára irányították a munkaképes lakosságot, miközben a fogyasztási cikkek gyártását visszafogták. A jegyrendszert 1940 januárjától fokozatosan kiterjesztették az élelmiszerekre, ruházatra és üzemanyagra; a rendszer célja nem csupán a hiánygazdálkodás, hanem a társadalmi egyenlőség látszatának megteremtése is volt, hogy a munkásság és a szegényebb rétegek számára elfogadhatóvá tegye a háborús áldozatvállalást.

A háborús gazdaság irányítása a brit állam és a társadalom viszonyában új korszakot nyitott, mivel a kormányzat a korábbiaknál jóval szélesebb körben avatkozott be a mindennapi életbe.

Tudásellenőrzés: A szöveg eddig mintegy 500 szót tesz ki. A főbb témák – Churchill kormánya, a totális háború keretei, a hadigazdaság kezdetei – bemutatásra kerültek. Folytatom a brit légi csatával és a Blitz-cel.

10.3.2. A brit légi csata és a Blitz: légiháború a brit szigetek felett

A franciaországi vereség után Nagy-Britannia kontinentális szövetségesek nélkül maradt, és a német hadvezetés számára a szigetország megszállása – a Seelöwe (Oroszlánfóka) hadművelet – csak akkor volt elképzelhető, ha a Luftwaffe megszerzi a légifölényt a La Manche és Dél-Anglia felett. A brit légi csata (Battle of Britain) 1940 júliusa és októbere között zajlott; a fogalom nem egyetlen ütközetet, hanem a német légierő és a brit Királyi Légierő (RAF) között lezajlott, a brit partok, városok és repülőterek feletti légi ütközetek sorozatát jelöli. A csatát a brit történelmi emlékezet gyakran a nemzeti túlélés döntő pillanataként ábrázolja, ám a hadtörténeti kutatások rámutatnak, hogy a Luftwaffe céljai nem voltak egyértelműen kidolgozva, és a német hadvezetés a hadművelet során több stratégiai váltást is végrehajtott.

A RAF vadászrepülő-erői – elsősorban a Spitfire és Hurricane típusú gépekkel felszerelt századok – a korai figyelmeztető rendszerrel (Chain Home radar) és a szektorirányítási központokkal összehangolva igyekeztek feltartóztatni a német bombázókat. A csata során mindkét fél jelentős veszteségeket szenvedett: a RAF és a Luftwaffe pilótáinak száma, a gépek veszteségadatai és a polgári áldozatok számai a mai napig becsléseken alapulnak, mivel a felek háborús propagandája túlzott, a tényleges adatokat pedig a repülőgépek és a személyzet azonosításának nehézségei is bizonytalanná teszik. A brit közvéleményben a „kevesek” (the Few) – a vadászpilóták – alakja mitikus tiszteletet kapott, különösen Churchill 1940. augusztusi parlamenti beszéde nyomán, amelyben a pilóták áldozatvállalását a nemzeti ellenállás szimbólumává emelte. A nemzetközi szakirodalom ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a légi csatában a RAF oldalán a Brit Birodalom és a megszállt Európa számos országából érkezett pilóta is szolgált – lengyelek, csehek, kanadaiak, ausztrálok, új-zélandiak, dél-afrikaiak –, így a „brit” légi győzelem valójában egy többnemzetiségű erőfeszítés volt.

A légi csata kimenetelét a történészek többsége a brit vadászvédelem kiegyenlítő működésének, a német bombázóerők korlátozott hatótávolságának és a német hadvezetés taktikai hibáinak tulajdonítja. 1940. szeptember elején a Luftwaffe átirányította a bombázások súlypontját a brit repülőterekről Londonra és más nagyvárosokra, ami lehetővé tette a RAF földi infrastruktúrájának talpra állását, viszont megnyitotta a polgári lakosság elleni, hosszú hónapokon át tartó bombázás korszakát. A stratégiai bombázás – azaz a városok, kikötők és ipari központok támadása – a Blitz néven ismert időszakban, 1940 szeptemberétől 1941 májusáig tartott. London mellett Coventry, Liverpool, Birmingham, Southampton, Bristol, Plymouth és számos más brit város szenvedett el súlyos károkat; Coventry 1940. november 14-i bombázása különösen mély nyomot hagyott, mivel a történelmi városközpont és a katedrális elpusztult.

A Blitz civil lakosságot ért következményei a háború addigi brit tapasztalatában új jelenséget jelentettek. A légitámadások mintegy 40 000 halálos áldozatot követeltek az Egyesült Királyság területén a háború egészében, ám ez a szám becslés, és a különböző források – a polgári halotti anyakönyvek, a légoltalmi jelentések és az egyházközségi feljegyzések – eltérő adatokat tartalmaznak. A támadások hatására a kormány tömeges kitelepítési programot indított a nagyvárosok gyermekeinek vidékre való evakuálására (az ún. evakuáció), amely a családi életet, az oktatást és a társadalmi különbségeket átmenetileg felforgatta. A légoltalom, az elsötétítés és a romeltakarítás egyszerre volt hatósági kényszer és közösségi önszerveződés; a földalatti állomások és alagutak óvóhelyként szolgáltak, és a közös veszély élménye a háborús propaganda szerint a

társadalmi szolidaritást erősítette. A kortárs beszámolók és a későbbi visszaemlékezések azonban arra is rámutatnak, hogy a bombázások idején a társadalmi feszültségek, a fosztogatások és a pánikjelenségek sem voltak ritkák, és hogy a közös szenvedés feldolgozása a háború után is vitatott kép maradt.

A légi háború és a Blitz brit értelmezése hosszú ideig a nemzeti ellenállás és a civil bátorság narratívájára épült; ezt a képet a későbbi történetírás részben megerősítette, részben árnyalta. A bombázások áldozati emlékezete, a brit légierő német városok elleni későbbi terrorbombázásainak megítélése, valamint az evakuáció és a lakosságvédelem társadalmi egyenlőtlenségei mind olyan témák, amelyekben a mai napig eltérő álláspontok ütköznek. A „Blitz-szellem" fogalma mindenesetre a háborús propagandából és a kortárs tömegmegfigyelésekből (például a tömegmegfigyelő mozgalom Mass-Observation feljegyzéseiből) igazolhatóan létező, de erősen stilizált társadalmi tapasztalat volt, amelyet a politikai elit tudatosan használt fel a hazai morál fenntartására.

Tudásellenőrzés: Az alfejezet második nagy egysége mintegy 600 szót tesz ki; a légi csata és a Blitz bemutatása megtörtént. Most a birodalmi csapatok és a háborús gazdaság kerül sorra.

10.3.3. A birodalmi mozgósítás és a háborús gazdaság átalakulása

Nagy-Britannia háborús erőfeszítése nem korlátozódott a szigetországra: a Brit Birodalom és a Domíniumok – Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika – kezdettől fogva részesei voltak a hadviselésnek. A birodalmi csapatok részvételének mértéke és jelentősége a háború során folyamatosan nőtt: az észak-afrikai, majd az olaszországi és a távol-keleti hadszíntereken a brit parancsnokság alatt harcoló indiai, ausztrál, új-zélandi, dél-afrikai, kanadai, valamint a gyarmati területekről toborzott afrikai és ázsiai alakulatok létszáma milliós nagyságrendet tett ki. A birodalmi mozgósítás egyszerre volt katonai szükség, gazdasági kényszer és politikai ígéret: a gyarmati és domíniumi elitek a háborús részvételért cserébe a birodalmi struktúrák átalakítását vagy a háború utáni függetlenséget várták. A brit politikai vezetés a háború alatt igyekezett fenntartani a birodalmi egység látszatát, ám a harcok, a helyi nacionalista mozgalmak és a gazdasági megterhelés felszínre hozták a birodalmi rendszer belső feszültségeit.

A háborús gazdaság kiépítése során a brit kormányzat a szigetország és a birodalom erőforrásainak központosított irányítására törekedett. A haditermelés átszervezése, a nyersanyag-ellátás biztosítása, a munkaerő irányítása és a külkereskedelem átállítása a hadigazdálkodás csomópontjaivá váltak. A kormány hadigazdasági minisztériumokat, ellátási bizottságokat és termelési tanácsokat hozott létre, amelyek döntései a magánvállalatok, a szakszervezetek és a helyi hatóságok együttműködésére épültek. A brit hadiipar teljesítménye a háború alatt figyelemre méltó növekedést mutatott: a repülőgépgyártás, a hajóépítés, a páncélos- és fegyvergyártás, valamint a vegyipar és a gépsyártás területén a termelési mutatók a háború előtti szint többszörösére emelkedtek. A pontos számok azonban a korabeli statisztikai gyakorlat és az adatgyűjtés egyenetlenségei miatt becslések, és a történészek által használt források – kormányzati jelentések, vállalati beszámolók, szakszervezeti kimutatások – eltérő adatokat közölnek.

A háborús gazdaság finanszírozása rendkívüli pénzügyi erőfeszítést igényelt. A brit kormány adóemelésekkel, hadikölcsönökkel és a Bank of England pénzkibocsátásával fedezte a kiadásokat, miközben az Egyesült Államoktól 1941-től fokozatosan kiterjedő hiteltámogatást kapott. A Lend-Lease (kölcsönbérleti) törvény 1941. márciusi elfogadása lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok hadfelszerelést, élelmiszert és nyersanyagokat szállítson Nagy-Britanniának; a program szerepe a brit háborús gazdaság stabilitásában vitatott: egyes történészek szerint nélkülözhetetlen volt, mások szerint a brit gazdaság a saját erőforrásaiból is fenntartotta volna a háborút, de lassabban és nagyobb társadalmi áldozatok árán. A brit hadigazdaság teljesítménye nem volt

egyenletes: a hajóépítésben tartós kapacitáshiány mutatkozott, a szénbányászat munkaerőhiánnyal és sztrájkokkal küszködött, a mezőgazdasági termelés pedig csak a területi korlátozások és a munkaerő-átcsoportosítás ellenére tudta növelni a hazai élelmiszer-kínálatot.

A háborús gazdaság társadalmi hatása mélyreható volt. A munkanélküliség, amely a háború előtti években a brit társadalom egyik legsúlyosabb problémája volt, gyakorlatilag megszűnt, mivel a haditermelés és a katonai mozgósítás felszívta a munkaképes lakosságot. A nők tömegesen léptek be a munkaerőpiacra: a gyárakban, a mezőgazdaságban, a szállításban és a katonai kisegítő szolgálatokban végzett munkájuk nélkülözhetetlenné vált. A női munkaerő szerepének megítélése a háború alatt és után is vitatott maradt: a propaganda a nőket hazafias kötelességteljesítőként ábrázolta, ám a háború után a női munkavállalás visszaszorult, és a hagyományos nemi szerepfelfogások újjáéledtek. A háborús gazdaság ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenségeket is átalakította: a jövedelmek, a fogyasztás és a lakásviszonyok terén a háború alatt bizonyos kiegyenlítődés mutatkozott, de a feketepiac, a spekuláció és a regionális különbségek továbbra is feszültségeket generáltak.

Tudásellenőrzés: Az alfejezet harmadik nagy egysége mintegy 500 szót tesz ki. A birodalmi mozgósítás és a háborús gazdaság tárgyalása megtörtént. A Beveridge-jelentés kerül sorra.

10.3.4. A Beveridge-jelentés és a jóléti állam előkészítése

A háború közepén a brit közvélemény és a politikai elit számára egyre sürgetőbbé vált a kérdés, hogy mi lesz a háború után. A totális háború társadalmi mozgósítása, a központi tervezés tapasztalata és a közös áldozatvállalás légköre olyan politikai légkört teremtett, amelyben a szociális reformok iránti igény megerősödött. A konzervatívokból, munkáspártiakból és liberálisokból álló koalíciós kormány számára a háború utáni újjáépítés ígérete egyszerre volt a belső morál fenntartásának eszköze és a politikai verseny terepe. Ebben a folyamatban a legnagyobb hatású dokumentummá a Sir William Beveridge vezette bizottság 1942 decemberében közzétett jelentése vált, amely a társadalombiztosítás és a szociális szolgáltatások átfogó reformját javasolta.

A Beveridge-jelentés – hivatalos címén a társadalombiztosításról és az ezzel összefüggő szolgáltatásokról szóló jelentés – a szegénységet, a betegséget, a tudatlanságot, a lakásnyomort és a munkanélküliséget nevezte meg a társadalom öt „óriási bajaként”. A jelentés a társadalombiztosítás elvének kiterjesztését javasolta: a munkaképes korú lakosság egészére kiterjedő, az egészségügyi ellátást, a nyugdíjat, a munkanélküli-segélyt és a családi pótlékot magában foglaló rendszert, amelyet a munkavállalók, a munkáltatók és az állam háromoldalú befizetéseiből finanszíroznának. A jelentés alapgondolata az volt, hogy a társadalombiztosításnak univerzálisnak, azaz minden állampolgárra kiterjedőnek kell lennie, függetlenül a jövedelmi helyzettől vagy a foglalkozási csoporttól.

A Beveridge-jelentés fogadtatása rendkívüli volt. A jelentés füzet formájában több százezer példányban kelt el, a sajtóban és a közvéleményben széles körű vitát váltott ki, és a munkásság, a középosztály és a katonák körében egyaránt a háború utáni társadalmi igazságosság szimbólumává vált. A kortárs tömegmegfigyelő feljegyzések és a közvélemény-kutatások szerint a jelentés iránti érdeklődés rendkívül széles volt, ám a támogatottság korántsem volt egyöntetű: a konzervatív párt egyes körei a javaslatok költségvetési következményeitől tartottak, a szakszervezetek egy része pedig a rendszer centralizáltságát és a munkaadói befizetések szerepét bírálta. A kormány óvatosan kezelte a jelentést: Churchill maga nem kötelezte el magát azonnal a teljes körű megvalósítás mellett, de a háború utáni újjáépítési tervekben a Beveridge-elvek fokozatosan központi helyet foglaltak el.

A Beveridge-jelentés nem légüres térben született. A brit szociálpolitika már a háború előtt is rendelkezett bizonyos alapokkal: az 1911-es nemzeti biztosítási törvény, az 1920-as években kiépült

munkanélküli-segély és a helyi hatósági egészségügyi ellátás már részlegesen létező intézmények voltak. A háború alatti központosítás, az élelmiszer-jegyrendszer, a hadigazdaság munkaerőpolitikája és a hadi célú egészségügyi szolgáltatások (például a sérült katonák ellátása) mind azt bizonyították, hogy az állam képes a közszolgáltatások kiterjesztésére. A Beveridge-jelentés jelentősége abban állt, hogy ezeket a részleges intézkedéseket egy koherens, univerzalista elv köré rendezte, és a háború utáni társadalmi rend alapdokumentumává vált.

A jelentés utóélete szorosan összefonódott a háború utáni választásokkal és a Munkáspárt 1945-ös győzelmével. A Beveridge-elvekre építve a Clement Attlee vezette kormány a háború után kiépítette a Nemzeti Egészségügyi Szolgálatot, a társadalombiztosítás kiterjesztett rendszerét, a családi pótlékot és a lakásépítési programokat. A történészek körében vita folyik arról, hogy a Beveridge-jelentés mennyiben volt valódi fordulópont, és mennyiben csupán egy már megkezdődött folyamat szervező ereje: egyes értelmezések szerint a jelentés a brit jóléti állam szellemi alapkövét jelentette, mások szerint a háború alatti és utáni intézkedések gyakorlati kényszerekre – a választók megnyerésére, a szovjet példától való félelemre, a gazdasági stabilizációra – adott válaszok voltak, és Beveridge szerepe inkább szimbolikus volt. A dokumentum ugyanakkor vitathatatlanul a 20. századi brit politikatörténet egyik legnagyobb hatású szövege, amely a háború utáni évtizedekben a brit és nemzetközi szociálpolitikai viták hivatkozási pontjává vált.

10.3.5. Források és bizonytalanságok

A brit második világháborús szerepvállalás és a Beveridge-jelentés forrásadottságai rendkívül gazdagok, ugyanakkor a források típusa, keletkezési körülménye és a későbbi emlékezeti rétegződés számos bizonytalanságot hordoz. A kormányzati iratanyagok – a kabinet jegyzőkönyvei, a hadigazdasági minisztériumok jelentései, a légoltalmi szervek feljegyzései – az állami döntéshozatal és a közigazgatás dokumentumai, de keletkezésük intézményi logikája (adatszolgáltatási kényszer, propaganda, bizalmas tájékoztatás) befolyásolja az értelmezésüket. A katonai források – hadműveleti naplók, légierő-harcjelentések, egységparancsok – részletes adatokat tartalmaznak, ám a veszteségadatok és a harcászati teljesítmények megítélése a szemben álló felek eltérő jelentési gyakorlatából fakadóan bizonytalan. A polgári lakosság tapasztalatainak rekonstruálásához a Mass-Observation feljegyzései, a helyi újságok, a naplók, a levelek és a későbbi visszaemlékezések nyújtanak alapot, ám ezek a szubjektív források a kortárs propaganda, a cenzúra és az utólagos emlékezetpolitika torzításait is magukon viselik.

A légi csata és a Blitz áldozatainak számai, a haditermelés teljesítménymutatói és a birodalmi csapatok létszámadatai mind becsléseken alapulnak. Az eltérések oka részben a háborús káoszban keletkezett hiányos nyilvántartás, részben a későbbi történészi módszertanok különbsége (például a polgári áldozatok meghatározásának vitája, a „közvetlen” és „közvetett” áldozatok elkülönítése). A Beveridge-jelentés hatásának mérése is vitatott: a kortárs közvélemény-kutatások módszertani korlátai, a pártpolitikai érdekek és a háború utáni emlékezetpolitika miatt nehéz egyértelműen megállapítani, hogy a jelentés milyen mértékben növelte a Munkáspárt támogatottságát, illetve hogy a jóléti állam kiépítése valóban a jelentésből következett-e.

Különösen fontos megjegyezni, hogy a brit háborús erőfeszítés értékelése a nemzetközi szakirodalomban vitatott. A hagyományos brit narratíva a nemzeti egységet, a demokratikus ellenállást és a társadalmi összefogást hangsúlyozta, míg az újabb kutatások a birodalmi egyenlőtlenségeket, a gyarmati alattvalók kényszermozgósítását, a társadalmi feszültségeket és a háborús propaganda manipulatív jellegét is bemutatják. A posztkoloniális történetírás különösen élesen veti fel a birodalmi hadviselés és a háború utáni dekolonizáció összefüggését: eszerint a gyarmati katonák és munkások háborús részvétele hozzájárult a birodalmi legitimitás eróziójához, és a háború alatti ígéretek be nem tartása fokozta a függetlenségi mozgalmak radikalizálódását. Ez a megközelítés nem kérdőjelezi meg a náci Németország elleni háború igazságos jellegét, de rámutat, hogy a brit

birodalmi loyalitás és a faji hierarchia egyszerre volt jelen a háborús erőfeszítésben, ami a mai emlékezetpolitikai vitákban is visszaköszön.

10.3.6. Rövid összefoglaló

- Churchill 1940. májusi koalíciós kormánya a totális háború irányítására jött létre, és a szigetország a kontinentális szövetségesek összeomlása után egyedüli nagyhatalomként folytatta a harcot a náci Németország ellen.
- A brit légi csata (1940 nyár–ősz) a RAF vadászrepülőinek, a radarrendszernek és a többnemzetiségű pilótaállománynak a német légifölény megszerzésére irányuló kísérletét hiúsította meg.
- A Blitz (1940 szeptember – 1941 május) a brit városok és a polgári lakosság elleni bombázássorozat volt, amelynek áldozatai és társadalmi hatásai becsléseken alapulnak, emlékezete pedig a nemzeti ellenállás narratívájával fonódott össze.
- A birodalmi csapatok – köztük a Dóminiumok és a gyarmatok alakulatai – a brit haderő szerves részét képezték, és a hadviselés mellett a birodalmi rendszer belső feszültségeit is felszínre hozták.
- A háborús gazdaság központosított irányítása, a munkaerő- és nyersanyag-elosztás, valamint a nők tömeges munkába állása a brit társadalom és állam átalakulását hozta.
- A Beveridge-jelentés (1942) a társadalombiztosítás univerzális kiterjesztését javasolta, és a háború utáni jóléti állam eszmei alapdokumentumává vált, bár hatása és újdonsága a történészek körében vitatott.
- A brit háborús erőfeszítés értékelése a nemzeti egység hangoztatásától a birodalmi egyenlőtlenségek elemzéséig terjed, és a mai emlékezetpolitikai vitákban is jelen van.

10.3.7. Önellenőrző kérdések

- Milyen politikai és katonai körülmények között alakult meg Churchill koalíciós kormánya 1940 májusában, és milyen mozgástere volt a tárgyalásos megegyezés híveivel szemben?
- Milyen szerepet játszottak a birodalmi és a nem brit pilóták a brit légi csatában, és miért fontos ez a szempont a nemzeti emlékezet értékeléséhez?
- Hogyan változtatta meg a háborús gazdaság a munkaerőpiacot, a nők helyzetét és a társadalmi egyenlőtlenségeket Nagy-Britanniában?
- Mi volt a Beveridge-jelentés fő tartalma, és milyen viták övezik a jelentés hatásának és újdonságának megítélését?
- Milyen források alapján rekonstruálható a Blitz és a hátországi tapasztalat, és milyen korlátozott érvényűek ezek a források a polgári áldozatok számát és a társadalmi morált illetően?

10.4. A birodalom átalakulása és India függetlensége

A második világháború katonai győzelme nem hozta el automatikusan a Brit Birodalom stabilitását. Éppen ellenkezőleg: a háború utáni hónapokban a birodalmi központ, London egyszerre szembesült a gazdasági kimerüléssel, a gyarmati nacionalizmus megerősödésével és az új világhatalmi erőviszonyokkal. Az alábbi fejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át a birodalom a közvetlen háború utáni években, miért éppen India függetlensége és felosztása vált a folyamat leglátványosabb és legvéresebb fordulópontjává, miként zárult le a palesztinai mandátum, és milyen első lépések vezettek a későbbi dekolonizációhoz. A témák szorosan kapcsolódnak a második

világháborús fejezethez: a háború alatt a birodalom erőforrásait és legitimációját is felemésztette, s bár formálisan győztes hatalomként került ki, a birodalmi rend alapjai megrendültek.

10.4.1. A háború utáni birodalmi válság

A második világháború utáni brit birodalom helyzetét alapvetően három tényező határozta meg: a gazdasági kimerülés, a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése és a gyarmati társadalmakban felgyorsuló politikai mozgósítás. Az Egyesült Királyság a háború alatt hatalmas adósságot halmozott fel, különösen az Egyesült Államokkal szemben. A **Lend-Lease** (kölcsönbérleti törvény) program 1945-ös hirtelen leállítása súlyos fizetésimérleg-válságot okozott, és a brit kormány kénytelen volt tárgyalásokat kezdeni egy újabb amerikai hitelről, amelyet 1946-ban folyósítottak. A gazdasági szűkösség közvetlenül csökkentette a birodalom fenntartására fordítható katonai és adminisztratív kapacitást.

Ezzel párhuzamosan a nemzetközi környezet is átalakult. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió, bár eltérő okokból, egyaránt nyomást gyakorolt a gyarmati rendszerek lebontása irányába. Az 1941-es **Atlanti Charta** (Atlantic Charter) – amelyet Winston Churchill és Franklin D. Roosevelt írt alá – elvileg kimondta minden nép jogát a kormányzati forma megválasztásához, bár Churchill később úgy értelmezte, hogy ez nem a gyarmati területekre vonatkozik. A Szovjetunió ezzel szemben a gyarmatosítás elleni ideológiai harcot hirdette, és a gyarmati függetlenségi mozgalmakat – legalábbis retorikailag – támogatta.

A gyarmati társadalmakban a háború maga is felgyorsította a politikai tudatosodást. Több millió gyarmati katona szolgált a brit hadseregben Afrikából, Indiából és a Közel-Keletről, és sokan közülük a háború után nem voltak hajlandóak visszatérni a korábbi alávetett helyzetbe. A háborús gazdasági mobilizáció, a jegyrendszer és az áruhiány a gyarmati lakosságot is sújtotta, ami növelte az elégedetlenséget. A brit hatóságok a háború alatt ígéreteket tettek a politikai reformokra, de ezeket a háború után részben visszavonták vagy elodázták, ami tovább erősítette a függetlenségi követeléseket.

A brit politikai elit megosztott volt a birodalom jövőjét illetően. A **Munkáspárt** 1945-ös választási győzelme után Clement Attlee kormánya elvileg a gyarmati önkormányzat fokozatos kiterjesztését támogatta, de a gyakorlatban a hidegháborús logika és a gazdasági érdekek sokszor lassították a folyamatot. A konzervatív ellenzék egy része a birodalom fenntartását szorgalmazta, míg mások pragmatikusan a gazdasági befolyás új formáit keresték. Fontos kiemelni, hogy a „birodalom” fogalma ekkor már nem volt egységes: a **dominiumok** (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika) gyakorlatilag független államokként működtek, az indiai alkotmányos helyzet különleges volt, a gyarmati területek pedig eltérő jogállással rendelkeztek.

10.4.2. India függetlensége és felosztása (1947)

India a Brit Birodalom legnagyobb és legfontosabb gyarmata volt, ezért függetlensége mind gazdasági, mind stratégiai szempontból fordulópontnak számított. Az indiai nacionalista mozgalom a két világháború között folyamatosan erősödött, és a második világháború alatt a **Kongresszus Párt** (Indian National Congress) vezetői, köztük Mahátma Gandhi és Dzsaváharlál Nehru, határozottan követelték a teljes függetlenséget. A brit kormány 1942-ben a **Quit India** mozgalommal szemben tömeges letartóztatásokat hajtott végre, ami a háború alatt tovább mélyítette az ellentétet.

A háború után a brit kormány felismerte, hogy India megtartása katonailag és politikailag is tarthatatlan. A hadseregben szolgáló indiai katonák hűsége bizonytalanná vált, a gazdasági terhek nőttek, és a nemzetközi nyomás is erősödött. A **Munkáspárt** 1946-ban küldöttséget

indított Indiába (**Cabinet Mission**), hogy tárgyaljon az alkotmányos átmenetről. A tárgyalások azonban zátonyra futottak a hindu és muzulmán politikai elitek közötti ellentétek miatt.

Az indiai muzulmán közösség politikai képviseletét a **Muszlim Liga** (All-India Muslim League) látta el, Muhammad Ali Dzsinnah vezetésével. A Liga 1940-ben fogadta el a **lahore-i határozatot**, amely önálló muzulmán állam(ok) létrehozását követelte. A Kongresszus Párt ezzel szemben egységes, szekuláris India mellett állt ki, de a kétoldalú tárgyalások során nem sikerült kompromisszumra jutni. A vallási alapú területi igények mögött részben valós félelmek álltak: a muzulmán közösség egy része attól tartott, hogy egy hindu többségű demokráciában kisebbségként hátrányos helyzetbe kerül, míg a hindu nacionalista csoportok a muzulmánok lojalitását kérdőjelezték meg. Ugyanakkor a vallási identitások ekkor még nem voltak mereven elhatárolva minden régióban; Pandzsáb és Bengál tartományokban a hindu és muzulmán lakosság évszázadok óta egymás mellett élt.

A tárgyalások kudarca után 1946 augusztusában **Kalkuttában** és más városokban súlyos vallási zavargások törtek ki, amelyek több ezer halálos áldozatot követeltek. A brit hatóságok nem tudták megfékezni az erőszakot, és a felek közötti bizalom végleg megromlott. 1947 elején a brit kormány bejelentette, hogy 1948 júniusáig átadja a hatalmat. Az új alkirály, **Lord Louis Mountbatten** azonban felgyorsította a folyamatot, és 1947 júniusában bejelentette a felosztás tervét: India és Pakisztán két külön dóminiumként nyeri el függetlenségét 1947. augusztus 15-én.

A **felosztás** (Partition) az indiai szubkontinens egyik legnagyobb emberi tragédiája lett. A határok kijelölését a **Radcliffe-bizottság** végezte hetek alatt, és a vonal gyakran vágott ketté településeket, közlekedési útvonalakat és mezőgazdasági területeket. A felosztás következtében becslések szerint 10–15 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására: a hinduk és szikhek főként Indiába, a muzulmánok főként Pakisztánba menekültek. A menekülés során és azt követően tömeges erőszak tört ki, amelynek áldozatai között nők, gyermekek és idősek is nagy számban voltak. A halálos áldozatok számát a történészek 200 000 és 2 millió közé teszik; a pontos szám ma sem ismert, mert a menekülthullámok közben sokan nyomtalanul eltűntek, és a korabeli adminisztráció nem tudta regisztrálni az összes esetet. A nők elleni szexuális erőszak és a kényszerű házasságok szintén a felosztás dokumentált, de sokáig elhallgatott következményei közé tartoznak.

A felosztás értelmezése máig éles történészi és emlékezetpolitikai viták tárgya. Egyes történészek szerint a felosztás elkerülhetetlen volt a vallási közösségek közötti bizalomhiány miatt, mások szerint a brit gyarmati politika – különösen a „divide et impera” (oszd meg és uralkodj) logika – szándékosan vagy gondatlanságból mélyítette el a törésvonalakat. A kortárs indiai, pakisztáni és bangladesi nemzeti narratívák is eltérően ítélik meg az eseményeket: India a szekuláris állam megszületését hangsúlyozza, Pakisztán a muzulmán haza létrejöttét, Banglades pedig az 1971-es kiválás előzményeként tekint vissza a felosztásra. A brit felelősség mértéke szintén vita tárgya: a birodalmi adminisztráció dokumentáltan siettette a kivonulást, és a határmegállapítási folyamatot is hibásan kezelte, de a vallási erőszakért a helyi politikai szereplők és fegyveres csoportok is felelősek voltak.

10.4.3. Palesztina és a mandátumrendszer vége

A Brit Birodalom másik, az indiaihoz hasonlóan sürgető válsággócát a **palesztinai brit mandátum** jelentette. A mandátumrendszert az első világháború után hozták létre a Népszövetség égisze alatt; Palesztinát Nagy-Britannia kapta meg igazgatásra azzal a kettős kötelezettséggel, hogy biztosítsa a zsidó nemzeti otthon létrehozását, miközben a helyi arab lakosság jogait is tiszteletben tartja. Ez a kettős ígéret a kezdetektől fogva feszültséget szült.

A második világháború és a **Holocaust** (sóá) után a palesztinai helyzet radikálisan megváltozott. A náci üldözés elől menekülő zsidók tömegesen próbáltak bevándorolni Palesztinába, a brit hatóságok azonban – részben az arab lakosság ellenállása, részben saját stratégiai érdekei miatt – szigorú bevándorlási korlátozásokat tartottak fenn. A **cionista** mozgalom, különösen annak revizionista és baloldali szárnya, a brit mandátum elleni fegyveres ellenállásba kezdett. Olyan szervezetek hajtottak végre támadásokat, mint az **Irgun** és a **Lehi** (Stern-csoport), de a mérsékeltebb **Hágáná** is részt vett a brit célpontok elleni akciókban. A legismertebb támadás a **King David Hotel** 1946-os bombázása volt Jeruzsálemben, amelyben 91 ember halt meg.

A brit kormány a háború után megpróbált megoldást találni, de az arab és zsidó fél közötti tárgyalások nem vezettek eredményre. 1947 februárjában a brit kormány bejelentette, hogy a kérdést az **ENSZ** elé utalja. Az ENSZ Közgyűlése 1947 novemberében elfogadta a **felosztási tervet** (UN Partition Plan for Palestine), amely Palesztina területét egy zsidó és egy arab államra, valamint egy nemzetközi igazgatású Jeruzsálemre osztotta volna. A zsidó vezetés elfogadta a tervet, az arab államok és a palesztinai arab vezetés viszont elutasította, mert a terv szerintük aránytalanul nagy területet juttatott volna a zsidó államnak a lakossági arányokhoz képest.

A brit kormány 1948. május 15-én hivatalosan megszüntette a mandátumot és kivonta csapatait, anélkül hogy átadta volna a hatalmat bármelyik félnek. Május 14-én **Dávid Ben-Gurion** kikiáltotta Izrael állam megalakulását, másnap pedig a szomszédos arab államok hadseregei megtámadták az új államot. Az első arab–izraeli háború (1948–1949) során Izrael megerősítette és kiterjesztette területét, a palesztinai arab lakosság nagy része pedig elmenekült vagy elűzték; ezt az eseményt a palesztin történeti emlékezet **Nakba**-ként (katasztrófa) tartja számon. A menekültek és az elűzöttek számát a történészek 700 000 körülire becsülik, de a pontos adat vitatott, és a felelősség megoszlása a mai napig éles vita tárgya. A brit kivonulás dokumentáltan rendezetlenül zajlott, és a mandátum megszüntetésének módja hozzájárult a kialakuló konfliktus mélyüléséhez.

A palesztinai mandátum vége a **mandátumrendszer** általános leépülésének része volt. A Népszövetség által létrehozott mandátumokat a második világháború után az ENSZ **gyámsági rendszere** (trusteeship system) váltotta fel, de a gyakorlatban a mandátumterületek többsége – Szíria, Libanon, Irak, Transzjordánia – már korábban vagy a háború alatt elnyerte függetlenségét. A brit kormány mandátumrendszerből való kivonulása Palesztinában azt is jelezte, hogy a birodalom már nem képes vagy nem hajlandó hosszú távon fenntartani közvetlen igazgatású területeket a Közel-Keleten.

10.4.4. A birodalom leépülésének kezdete

India függetlensége és Palesztina feladása egy tágabb folyamat első állomásai voltak, amelyet a kortársak és a későbbi történetírás gyakran **dekolonizációként** ír le. A fogalom azonban félrevezető lehet, mert a brit birodalom leépülése nem volt egységes terv eredménye, és a gyarmati területek eltérő utakon, eltérő időpontokban és eltérő konfliktusintenzitással váltak függetlenné. A folyamatot gyakran a gyarmati hatalom „visszavonulásaként” ábrázolják, de ezt a narratívát a posztkoloniális történetírás joggal bírálja: a függetlenség kivívásában a gyarmati népek politikai és fegyveres ellenállása döntő szerepet játszott, és a brit kormány a hatalomátadás során sokszor saját gazdasági és stratégiai érdekeit próbálta megőrizni.

India függetlenségével egy időben, 1948-ban Burma (ma Mianmar) és Ceylon (ma Srí Lanka) is elnyerte függetlenségét. Burma esetében a brit kormány viszonylag rövid tárgyalás után adta át a hatalmat, Ceylon pedig alkotmányos reformok révén, békés úton vált függetlenné, és 1948-ban a **Nemzetközösség** (Commonwealth of Nations) tagjává vált, anélkül hogy domínium státuszt kapott volna. A **Nemzetközösség** 1949-es londoni nyilatkozata a korábbi „Brit Nemzetközösség” fogalmát átalakította: lehetővé tette, hogy a tagállamok köztársaságként is elismerjék a brit

uralkodót a Nemzetközösség fejének, ami lehetővé tette India számára a tagságot köztársasági államberendezkedése ellenére is.

A Közel-Keleten és a Földközi-tenger térségében a brit befolyás gyorsan csökkent. A **görög polgárháború** (1946–1949) idején a brit kormány már nem tudta egyedül finanszírozni a görög kormányellenes kommunista felkelők elleni harcot, és 1947-ben átadta a szerepet az Egyesült Államoknak – ez vezetett a **Truman-doktrína** meghirdetéséhez. **Egyiptom** esetében a brit kormány 1936-ban szerződésben rögzítette a csapatok kivonását, de a szuezi csatorna övezetében továbbra is jelentős katonai jelenlétet tartott fenn, ami a későbbi években feszültséget okozott.

Afrikában a dekolonizáció lassabban indult meg. A második világháború után a brit kormány a gyarmati területeken az **önkormányzat fokozatos kiterjesztését** hirdette meg, de a helyi nacionalista mozgalmak – például a **Gold Coast** (a mai Ghána) területén Kwame Nkrumah vezetésével – hamarosan radikálisabb követelésekkel léptek fel. Az 1948-as accrai zavargások jelezték, hogy a fokozatosság politikája nem lesz tartható. A brit gyarmati adminisztráció egyes területeken reformokat vezetett be, másutt azonban erőszakkal lépett fel; az **1948-as malájföldi szükségállapot** például a kommunista felkelők elleni hosszú katonai kampány kezdetét jelentette.

A birodalom leépülésének kezdete tehát nem volt egyenletes, és nem is értelmezhető kizárólag a brit kormány szándékainak függvényeként. A gyarmati társadalmak belső politikai erői, a hidegháborús konfliktusok, a nemzetközi szervezetek (elsősorban az ENSZ) normái és a brit gazdaság teherbíró képessége egyaránt befolyásolták a folyamatot. A **brit birodalmi identitás** és a „birodalmi küldetés” narratívája azonban a háború után gyorsan veszített hiteléből, bár a közvélemény egy része továbbra is ragaszkodott a birodalmi dicsőség képzetéhez.

10.4.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt események nagy része jól dokumentált: a kormányzati iratok, a tárgyalási jegyzőkönyvek, a korabeli sajtó, a szemtanúk beszámolói és a résztvevők visszaemlékezései bőséges forrásanyagot nyújtanak. Az Indiai Nemzeti Kongresszus és a Muszlim Liga levéltárai, a brit India Office iratai, valamint a Mountbatten-papírok elsődleges forrásként használhatók. Ugyanakkor a források elfogultsága jelentős: a gyarmati adminisztráció dokumentumai gyakran a brit perspektívát tükrözik, a nacionalista vezetők nyilatkozatai pedig a politikai mozgósítás céljait szolgálták. A felosztás erőszakáról szóló beszámolók gyakran utólagos, traumákkal terhelt visszaemlékezések, amelyek pontossága változó.

A legnagyobb bizonytalanság a **felosztás áldozatainak és a menekültek számának** becslésében rejlik. A 10–15 milliós menekültáradat és a 200 000 – 2 milliós halálos áldozat tartománya a rendelkezésre álló statisztikák hiányosságait tükrözi. A korabeli adminisztráció nem vezetett megbízható nyilvántartást, a közlekedési káoszban sokan regisztrálatlanul haltak meg, és a későbbi kormányok is eltérő számokat közöltek nemzeti érdekeik szerint. A történészek közötti vita arról, hogy a felosztás „elkerülhető” volt-e, részben értelmezési kérdés: a tények dokumentáltak, de az ok-okozati összefüggések súlyozása vitatott.

A palesztinai mandátum megszüntetésével kapcsolatban szintén vannak bizonytalanságok. A palesztinai menekültek számát 700 000 körülire teszik, de a pontos adat függ a meghatározástól (elmenekült vagy elűzött, ideiglenesen vagy véglegesen távozó). A felelősség kérdése – hogy a brit kivonulás, a cionista fegyveres akciók vagy az arab államok inváziója milyen arányban okozta a menekültválságot – évtizedek óta éles történészi és politikai vita tárgya, és a források szelektív használata mindkét oldalon gyakori.

A dekolonizáció kezdetének értelmezése szintén vitatott. A hagyományos brit történetírás sokáig a „birodalmi visszavonulás” narratíváját részesítette előnyben, amely a brit kormány bölcsességét és

nagylelkűségét hangsúlyozta. A posztkoloniális történetírás ezzel szemben a gyarmati erőszakot, a kizsákmányolást és a hatalomátadás során érvényesülő brit érdekeket emeli ki. A könyv álláspontja szerint mindkét megközelítés részleges: a dokumentált tények azt mutatják, hogy a brit kormány egyszerre volt kényszerhelyzetben és érdekeit követő aktor, a gyarmati népek pedig nem passzív elszenvedői, hanem aktív alakítói voltak a folyamatnak.

10.4.6. Rövid összefoglaló

- A második világháború utáni brit birodalom gazdaságilag kimerült, katonailag túlterhelt, és nemzetközileg is nyomás alá került; a gyarmati nacionalizmus megerősödése felgyorsította a birodalmi válságot.
- India függetlenségét 1947. augusztus 15-én hirdették ki, de a felosztás (Partition) következtében 10–15 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására, és a halálos áldozatok becsült száma 200 000 és 2 millió között mozog; a pontos adatok vitatottak.
- A felosztás okainak értelmezése történészi és emlékezetpolitikai vita tárgya: egyesek a vallási ellentétek elkerülhetetlenségét hangsúlyozzák, mások a brit gyarmati politika felelősségét emelik ki.
- Palesztinában a brit mandátum 1948-as megszüntetése után Izrael állam kikiáltása és az első arab–izraeli háború következett; a palesztinai menekültek száma becslések szerint 700 000 körülire tehető.
- A mandátumrendszer leépülése és India függetlensége egy tágabb dekolonizációs folyamat kezdetét jelezte, amely azonban nem volt egységes: Burma, Ceylon, a Közel-Kelet és Afrika eltérő utakon haladtak.
- A brit birodalom leépülése nem kizárólag a brit kormány döntéseinek következménye volt; a gyarmati ellenállás, a hidegháborús erőviszonyok és a nemzetközi normák is alakították.
- A források bőségesek, de elfogultak; a statisztikai adatok (áldozatok, menekültek) jelentős bizonytalanságot hordoznak, és a felelősség megoszlása máig vita tárgya.

10.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Mely gazdasági és nemzetközi tényezők tették tarthatatlanná a Brit Birodalom háború utáni helyzetét? Hogyan kapcsolódik ez az Atlanti Charta és a hidegháború kezdetének kontextusához?
2. Milyen érvek szóltak India felosztása mellett és ellen a korabeli politikai szereplők részéről? Miért nem sikerült kompromisszumot elérni a Kongresszus Párt és a Muszlim Liga között?
3. Hasonlítsd össze India felosztásának és a palesztinai mandátum megszüntetésének emberi következményeit! Milyen közös minták és milyen eltérések figyelhetők meg?
4. Milyen módon problematizálja a posztkoloniális történetírás a „békés dekolonizáció” vagy a „birodalmi visszavonulás” narratíváját? Milyen bizonyítékokra támaszkodik?
5. Miért van jelentős bizonytalanság a felosztás áldozatainak és a palesztinai menekültek számának becslésében? Milyen forráskritikai problémák merülnek fel ezekkel az adatokkal kapcsolatban?

11 Britannia és Írország a 20–21. században (1945–2026)

11.1. A jóléti állam és a birodalom leépítése

Az 1945. júliusi brit választás eredménye nem csupán kormányváltást hozott, hanem a háború utáni társadalmi szerződés újrafogalmazásának kezdetét is jelentette. A **Munkáspárt** (Labour Party) Clement Attlee vezetésével elsöprő győzelmet aratott a háborús koalíciót vezető Winston Churchill **Konzervatív Pártja** (Conservative Party) felett. A hivatalos választási eredmény szerint a Munkáspárt 393, a konzervatívok 213, a liberálisok 12 mandátumot szereztek az alsóházban; ezek a számok dokumentáltak, de a korszak választási statisztikáiban az apróbb pártok és függetlenek miatt kisebb eltérések előfordulhatnak. A győzelem hátterében nem egyszerűen a háborús fáradtság állt, hanem a **Beveridge-jelentés** (Beveridge Report, 1942) által felvázolt szociális biztonság iránti széles társadalmi igény, valamint a hadigazdaság során megtapasztalt állami tervezés és teljes foglalkoztatás emléke. A munkáspárti program a **jóléti állam** (welfare state) kiépítését, a kulcsfontosságú iparágak állami ellenőrzését és a teljes foglalkoztatás fenntartását ígérte. Ugyanakkor ugyanennek a kormánynak kellett szembenéznie a Brit Birodalom fenntartásának egyre súlyosbodó gazdasági, katonai és politikai terheivel. A jóléti állam kiépítése és a birodalom leépítése így nem két külön történet, hanem ugyanannak a háború utáni brit átalakulásnak a két, egymással szorosan összefüggő oldala.

11.1.1. A jóléti állam alapjai: a Beveridge-jelentéstől az NHS-ig

A második világháború alatt a brit társadalomban széles körű egyetértés alakult ki arról, hogy a háború utáni újjáépítésnek nem szabad visszatérnie az 1930-as évek tömeges munkanélküliségéhez és szociális bizonytalanságához. William Beveridge közgazdász 1942-ben készített jelentése – hivatalos címén *Social Insurance and Allied Services* – ezt a hangulatot fogalmazta meg. A jelentés a „öt óriásnak” nevezett társadalmi problémákat – a nélkülözést, a betegséget, a tudatlanságot, a nyomort és a tétlenséget – kívánta felszámolni egy átfogó, járulékalapú társadalombiztosítási rendszerrel, amely minden állampolgárra kiterjed. A Beveridge-jelentés nem kormányzati terv volt, hanem szakértői javaslat, de a háború alatti koalíciós kormány – részben a közvélemény nyomására – elkötelezte magát a megvalósítása mellett. A Munkáspárt 1945-ös választási győzelme után ezekből az elvekből törvényi valóság lett.

Az Attlee-kormány első nagy szociális törvényei közé tartozott a **National Insurance Act (1946)**, amely egységesítette a betegségi, munkanélküliségi, anyasági, öregségi és özvegyi ellátásokat, valamint a **National Health Service Act (1946)**, amely létrehozta a **Nemzeti Egészségügyi Szolgálatot** (National Health Service, NHS). Az NHS 1948. július 5-én kezdte meg működését. A rendszer alapelve az volt, hogy az egészségügyi ellátás a szükséglet alapján, nem pedig a fizetőképesség alapján járjon; a finanszírozás túlnyomórészt adóbevételekből történt. A kórházakat államosították, a háziorvosok pedig – hosszas tárgyalások után – a rendszer szerződött szolgáltatóivá váltak, megtartva bizonyos önállóságukat. Az NHS bevezetése nem volt konfliktusmentes: az orvosi kamara egy része ellenezte az állami irányítást, és Aneurin Bevan egészségügyi miniszternek kompromisszumokat kellett kötnie. A brit társadalomban azonban

az NHS hamarosan a jóléti állam legnépszerűbb intézményévé vált, és a mai napig az egyik legerősebb nemzeti szimbólum.

A szociális reformok közé tartozott a **National Assistance Act (1948)**, amely a rászorulók számára jövedelemkiegészítést biztosított, valamint a **Family Allowances Act (1945)**, amely a gyermekek után járó családi pótlékot vezette be – ez utóbbi különösen a nők és a gyermekes családok számára jelentett közvetlen támogatást. A lakhatás területén a kormány nagyszabású állami lakásépítési programot indított; a háborús bombázások miatt súlyos lakáshiány enyhítése érdekében **council house-ok** (önkormányzati bérlakások) tízezrei épültek. Az oktatás terén a koalíciós kormány által 1944-ben elfogadott **Education Act** – ismertebb nevén a Butler-törvény – által bevezetett ingyenes középfokú oktatás gyakorlati kiépítése is a munkáspárti kormány időszakára esett.

A jóléti állam finanszírozása azonban súlyos feszültségekkel járt. Nagy-Britannia a háborúból jelentős adóssággal került ki, és a font sterling nemzetközi szerepe meggyengült. Az 1947-es konvertibilitási válság megmutatta, hogy a brit gazdaság nem tudja egyszerre finanszírozni a szociális kiadásokat, a katonai jelenlétet és a birodalmi kötelezettségeket. A **Marshall-segély** (hivatalosan European Recovery Program) 1948-tól érkező amerikai támogatás enyhítette a dollárhiányt, de nem oldotta meg a strukturális problémákat. A kormány 1949-ben kénytelen volt leértékelni a fontot: az árfolyam 4,03 dollárról 2,80 dollárra csökkent. A jóléti állam tehát nem légüres térben jött létre, hanem a birodalmi kötelezettségek és a gazdasági realitások állandó feszültségében.

11.1.2. Államosítások és gazdaságpolitika

Az Attlee-kormány gazdaságpolitikájának másik pillére a kulcsfontosságú iparágak és intézmények **államosítása** (nationalisation) volt. A cél nem a teljes tervgazdaság bevezetése volt, hanem azoknak az ágazatoknak az állami ellenőrzés alá vonása, amelyeket a kormány a nemzetgazdaság „parancsnoki magaslatainak” tekintett. A **Bank of England** 1946-ban került állami tulajdonba, majd 1947-ben a szénbányászat, a vasutak, a közúti áruszállítás, az elektromos áram-termelés és -elosztás, 1948-ban pedig a gázszolgáltatás. A vas- és acélipar államosítását 1949-ben fogadták el, de az 1951-es konzervatív győzelem után részben visszafordították, ami azt mutatja, hogy az államosítások politikai megítélése vita tárgya volt.

Az államosítások mögött többféle indok húzódott. Egyrészt a háború előtti magántulajdonú szénbányászat és vasút alacsony termelékenysége, elavult technológiája és rossz munkakörülményei miatt széles körben elismerték, hogy ezek az ágazatok nem tudnak megfelelni az újjáépítés követelményeinek. Másrészt a munkáspárti kormány – és a szakszervezetek – úgy vélte, hogy az állami tulajdon biztosítja a beruházások koordinálását és a munkahelyek védelmét. A korábbi tulajdonosok kompenzációt kaptak, ami a költségvetést tovább terhelte. A gyakorlati eredmények vegyesek voltak: a szénbányászat gépesítése és a vasút modernizálása lassan haladt, a döntéshozatal bürokratikussá vált, és a munkások várakozásai a munkakörülmények gyors javulására csak részben teljesültek. Ugyanakkor a teljes foglalkoztatás politikája – amelyet a kormány a **Keynes-i keresletösztönzés** eszközeivel támogatott – a korszakban sikeresnek bizonyult: a munkanélküliségi ráta a háború utáni évtizedben rendkívül alacsony maradt.

11.1.3. A birodalom leépítésének kezdete: India, Burma, Ceylon és Palesztina

A jóléti állam kiépítésével párhuzamosan az Attlee-kormány kénytelen volt szembenézni a Brit Birodalom fenntarthatatlanságával. A második világháború alatt a gyarmati területek – különösen India – jelentős emberi és anyagi erőforrásokkal járultak hozzá a brit hadviseléshez, de a háború megerősítette a függetlenségi mozgalmakat, és a brit gazdaság már nem tudta finanszírozni a

birodalom katonai igazgatását. A **dekolonizáció** (decolonisation) fogalma ekkor még nem volt általánosan használt kifejezés, de a folyamat – a gyarmati területek politikai függetlenségének megadása vagy elismerése – ezekben az években gyorsult fel.

India függetlenségéről – amelyet az előző alfejezet részletesen tárgyalt – itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy 1947. augusztus 15-én India és Pakisztán két önálló dóminiumként vált függetlenné, a felosztás pedig több százezer – egyes becslések szerint több mint egymillió – ember halálával és milliók kitelepítésével járt. A pontos áldozatszám a mai napig vita tárgya, mert a kortárs adminisztratív feljegyzések hiányosak, és a közösségi erőszak áldozatainak számbavétele politikailag terhelt. Az Attlee-kormány döntését a távozás felgyorsításáról részben a gyarmati erőszak elkerülése, részben a brit pénzügyi és katonai kapacitás hiánya motiválta.

India mellett **Burma** 1948 januárjában, **Ceylon** (a mai Srí Lanka) 1948 februárjában nyerte el függetlenségét. Ezek a területek a Brit Nemzetközösség (British Commonwealth) tagjai lettek, ami a birodalmi kapcsolatok átalakításának egyik eszköze volt: a formális függetlenség mellett megőrizte a brit korona szimbolikus szerepét és a gazdasági együttműködés kereteit. A brit **Palesztina-mandátum** megszüntetése 1948-ban ugyancsak a birodalom leépítésének része volt. A mandátum területén a zsidó és arab közösségek közötti konfliktus a második világháború után fegyveres összecsapásokká fajult, és a brit hatóságok képtelenek voltak fenntartani a rendet. Az ENSZ 1947-es felosztási terve alapján 1948 májusában kikiáltották Izrael államot, ami az első arab–izraeli háborúhoz és több százezer palesztin menekült útjára kényszerítéséhez vezetett. A brit kormány szerepét a palesztinai eseményekben a történészek eltérően értékelik: egyesek a hatóságok tehetetlenségét és a zsidó bevándorlás korlátozásának korábbi politikáját hangsúlyozzák, mások a brit mandátumrendszer egészének gyarmati jellegét és a felosztás következményeiért viselt felelősséget emelik ki.

A dekolonizáció e korai szakaszában a brit kormány hivatalos álláspontja az volt, hogy a függetlenség megadása „rendezett átmenet” keretében történik, és a Nemzetközösség fenntartja a baráti kapcsolatokat. A gyarmati népek tapasztalata azonban ennél összetettebb volt: a függetlenségi mozgalmak gyakran évtizedes elnyomás, gazdasági kizsákmányolás és rasszista hierarchiák után érték el céljukat, és a hatalomátadás sok helyen új elitek felemelkedését, etnikai vagy vallási konfliktusokat és a korábbi gazdasági függőségek továbbélését hozta. A munkáspárti kormány nem kérdőjelezte meg a Brit Birodalom korábbi legitimitását, és a dekolonizációt elsősorban a brit érdekek keretei között képzelte el: a politikai függetlenség megadásával kívánta megőrizni a gazdasági és stratégiai befolyást.

11.1.4. Az 1956-os szuezi válság és a világhatalmi szerep vége

A szuezi válság nem az Attlee-kormány, hanem a konzervatív **Anthony Eden** kormánya idején robbant ki, de a dekolonizáció és a brit világhatalmi pozíció átalakulásának folyamatában olyan fordulópontot jelentett, amelyet a jóléti állam és a birodalom leépítése tárgyalásakor nem lehet megkerülni. A válság közvetlen előzménye az egyiptomi politika radikalizálódása volt. 1952-ben a **Szabad Tisztek** (Free Officers) mozgalma megdöntötte a britek által támogatott monarchiát, és **Gamal Abden-Nasszer** (Gamal Abdel Nasser) fokozatosan Egyiptom meghatározó vezetőjévé vált. Nasszer a pánarab nacionalizmus képviselőjeként fellépett a brit katonai jelenlét ellen, és 1954-ben elérte a brit csapatok kivonását a Szuezi-csatorna övezetéből.

A közvetlen kiváltó ok az volt, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1956 júliusában visszalépett az **Asszuáni-gát** (Aswan High Dam) finanszírozásától, mire Nasszer július 26-án államosította a **Szuezi-csatorna Társaságot** (Suez Canal Company), amelynek részvényei többségében brit és francia kézben voltak. A csatorna stratégiai jelentősége abban állt, hogy ez volt a legrövidebb tengeri útvonal Európa és az ázsiai olajmezők között; a brit kormány számára a csatorna ellenőrzése a birodalmi kommunikáció és az olajellátás biztosítékának tűnt.

A brit és francia kormány Nasszer lépését a nemzetközi jog megsértéseként értékelte, és katonai beavatkozást tervezett. A francia kormányt emellett az is motiválta, hogy Nasszer támogatta az algériai függetlenségi mozgalmat.

A brit, francia és izraeli kormány titkos egyeztetése a **Sèvres-i jegyzőkönyv** (Protocol of Sèvres) néven vált ismertté; a dokumentum létezését a kormányok évtizedekig tagadták, de a történészi kutatás mára egyértelműen bizonyította a titkos megállapodást. Ennek értelmében Izrael 1956. október 29-én megtámadta Egyiptomot, majd a britek és a franciák ultimátumot adtak ki, amely a harcoló felek szétválasztására hivatkozva – valójában azonban a csatorna övezetének megszállására – adott ürügyet. A brit és francia csapatok november elején partra szálltak Port Száidnál. Az akció azonban nemzetközi felháborodást váltott ki: az ENSZ-közgyűlés elítélte a beavatkozást, az Egyesült Államok – amelyet nem tájékoztattak előre – gazdasági nyomást gyakorolt, elsősorban a font sterling eladásával és az olajszállítások visszatartásával, a Szovjetunió pedig katonai beavatkozással fenyegetőzött. A brit kormány november 6-án tűzszünetet hirdetett, és decemberre a brit és francia csapatokat ENSZ-erők váltották fel.

A szuezi válság következményei messze túlmutattak a katonai kudarcon. A brit font sterlingre nehezedő nyomás megmutatta, hogy a jóléti állam és a birodalmi külpolitika finanszírozása nem tartható fenn amerikai támogatás nélkül. Anthony Eden 1957 januárjában lemondott, egészségi állapotára és a válságban játszott szerepére hivatkozva. A válság a brit politikai elitben mély nyomot hagyott: a **„különleges kapcsolat”** (special relationship) az Egyesült Államokkal átértékelődött, és a brit kormányok ezentúl még inkább igyekeztek elkerülni az amerikai érdekekkel való nyílt ütközést. A dekolonizáció folyamata pedig felgyorsult, mert a brit közvélemény és a politikai vezetés egy része számára világossá vált, hogy a birodalom katonai fenntartása a jóléti állam rovására megy. A gyarmati nacionalista mozgalmak számára a szuezi vereség azt is jelezte, hogy a brit hatalom már nem legyőzhetetlen.

11.1.5. A jóléti állam és a birodalom leépítése mérlege

Az Attlee-kormány és a szuezi válság együttes vizsgálata lehetővé teszi a háború utáni Britannia két meghatározó folyamatának összekapcsolását. A jóléti állam kiépítése tartós intézményi reform volt: az NHS, a társadalombiztosítás és a teljes foglalkoztatás politikája a brit társadalom alapvető konszenzusává vált, amelyet a későbbi konzervatív kormányok sem mertek teljesen felszámolni. Az államosítások öröksége ellentmondásosabb: egyes ágazatokban a modernizáció elmaradt, és a későbbi privatizációk újabb vitákat gerjesztettek. A dekolonizáció felgyorsulása nem volt fájdalommentes: India felosztásának erőszaka, a palesztinai konfliktus és a gyarmati népek gazdasági kiszolgáltatottsága mind arra figyelmeztet, hogy a birodalom leépítése nem egyszerűen a „felelős hatalomátadás” narratívájával írható le. A szuezi válság pedig dokumentálta, hogy a brit világhatalmi szerep a második világháború után már nem volt fenntartható.

A történészi értékelések továbbra is vitatottak abban a kérdésben, hogy a jóléti állam mennyiben volt a háborús összefogás és a munkásmozgalom nyomásának eredménye, és mennyiben a politikai elit előrelátó döntése. Ugyancsak vita folyik arról, hogy a dekolonizáció mennyire volt „önkéntes” vagy kikényszerített, és hogy a brit kormány milyen mértékben felelős a gyarmati területeken a hatalomátadást követő konfliktusokért. A fejezetben bemutatott események azonban egyértelműen jelzik, hogy a jóléti állam és a birodalom leépítése nem párhuzamos, egymástól független történések voltak, hanem ugyanannak a brit államnak a túlterheltségére adott, egymással összefüggő válaszok.

11.1.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a korszak kormányzati dokumentumaira, parlamenti jegyzőkönyvekre, választási statisztikákra és a háború utáni szociálpolitikai törvények szövegére, valamint a szuezi válsággal kapcsolatos brit, francia, izraeli és egyiptomi levéltári anyagokra épülő szakirodalomra támaszkodik. A választási mandátumszámok a hivatalos eredményekből származnak, de a korszak választási rendszerének sajátosságai miatt a pontos adatokat érdemes a hivatalos brit választási bizottság adatbázisával ellenőrizni. A jóléti állam költségvetési adatai – például az NHS első éves kiadásai – a kormányzati pénzügyi jelentésekből származnak, de a számítási módszerek és az inflációs korrekciók miatt a becslések eltérhetnek. A szuezi válsággal kapcsolatban a Sèvres-i jegyzőkönyv létezése ma már történészi konszenzus, de a titkos megállapodás pontos tartalmának rekonstrukciója részben hiányos levéltári forrásokon alapul. A dekolonizáció áldozatainak száma – különösen India felosztásánál és a palesztinai háborúban – erősen becsült adat, és a források közötti eltérések politikai okokból is jelentősek. A fejezet nem végez önálló levéltári kutatást, hanem a rendelkezésre álló szakirodalmat foglalja össze; ahol az adatok bizonytalanok, ezt a szöveg jelzi.

11.1.7. Rövid összefoglaló

- Az 1945-ös választáson a Munkáspárt Clement Attlee vezetésével elsöprő győzelmet aratott, és elindította a jóléti állam kiépítését.
- Az NHS 1948-ban kezdte meg működését, adókból finanszírozott, mindenki számára ingyenes egészségügyi ellátást biztosított, és a brit társadalom egyik legfontosabb intézményévé vált.
- A kormány államosította a Bank of Englandet, a szénbányászatot, a vasutat, a közműveket és a vas- és acélipart; az államosítások eredményei vegyesek voltak.
- A teljes foglalkoztatás és a szociális biztonság a háború utáni konszenzus alapja lett, de a gazdasági nehézségek – fontválság, adósság, dollárhiány – korlátozták a költekezést.
- India, Burma, Ceylon és Palesztina függetlenedése felgyorsította a birodalom leépítését; a dekolonizáció nem volt konfliktusmentes, és a gyarmati népek áldozatai jelentősek voltak.
- Az 1956-os szuezi válság megmutatta, hogy a brit katonai és pénzügyi hatalom már nem elegendő a korábbi nagyhatalmi szerephez; a válság a brit birodalmi önkép fordulópontja volt.
- A jóléti állam kiépítése és a birodalom leépítése ugyanannak a gazdasági és politikai túlterheltségnek a két oldala volt.

11.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és gazdasági körülmények magyarázzák a Munkáspárt 1945-ös választási győzelmét, és milyen szerepet játszott ebben a Beveridge-jelentés?
2. Melyek voltak a jóléti állam legfontosabb intézményei, és hogyan finanszírozták őket? Milyen kompromisszumokra volt szükség az NHS bevezetésekor?
3. Hasonlítsa össze az államosítások céljait és eredményeit a szénbányászat és a vasút esetében! Milyen későbbi vitákat jelez előre a vas- és acélipar államosításának visszafordítása?
4. Miért tekinthető az 1956-os szuezi válság fordulópontnak a brit birodalmi politika történetében, és milyen szerepet játszottak benne a titkos megállapodások?
5. Hogyan kapcsolódik össze a jóléti állam kiépítése és a dekolonizáció a brit gazdasági és katonai erőforrások átcsoportosításával? Milyen érvek szólnak amellett, hogy a dekolonizáció nem egyszerűen „rendezett hatalomátadás” volt?

11.2. Az európai integráció és a belső válságok

Az előző alfejezet a jóléti állam kiépülését és a Brit Birodalom leépítését tekintette át. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan kapcsolódott össze a brit állam belső szerkezetének válsága az európai integrációval, a gazdasági liberalizációval és a nemzeti kisebbségek autonómiaigényével. A korszak egyik kulcskérdése, hogy az 1970-es évekre a háború utáni konszenzus gazdasági alapjai megrendültek, és a politikai elit válaszai – az Európai Közösséghez való csatlakozás, a piacgazdasági fordulat, a devolúció és a békefolyamat – egyszerre oldottak fel és hoztak létre feszültségeket.

11.2.1. Az Európai Közösséghez való csatlakozás és az 1975-ös népszavazás

Az Egyesült Királyság a második világháború utáni első évtizedekben tudatosan távol maradt az európai integrációtól, mert a birodalmi piacokra, a Nemzetközösségre (Commonwealth) és az Egyesült Államokkal fenntartott feltétlen bizalmi kapcsolatra építette gazdasági pozícióját. Amikor a hat alapító állam 1957-ben aláírta a római szerződést, a brit kormány nem csatlakozott, hanem a konkurens Európai Szabadkereskedelmi Társulást (European Free Trade Association, EFTA) támogatta. A 1960-as évekre azonban a kontinentális EGK gyors gazdasági növekedése, a Nemzetközösséggel folytatott kereskedelem relatív visszaesése és a birodalmi piacok szűkülése miatt Londonban többségbe került a csatlakozáspárti értékelés (történészi konszenzus ezt a folyamatot a forrásokkal alátámaszthatónak tekinti).

A brit kormány 1961-ben, Harold Macmillan miniszterelnöksége idején nyújtotta be első csatlakozási kérelmét. Charles de Gaulle francia elnök 1963 januárjában vétójával megakadályozta a felvételt; indoklása szerint Nagy-Britannia „túlságosan atlanti” orientációjú, és gazdasága, mezőgazdasági rendszere, valamint az USA-hoz fűződő kapcsolata nem illeszkedik az EGK profiljához. A második kérelem 1967-ben ugyancsak francia ellenállásba ütközött. De Gaulle 1969-es lemondása után Georges Pompidou rugalmasabb politikát folytatott, és a csatlakozási tárgyalások megkezdődhettek.

Az EGK-hoz való csatlakozási szerződést 1972. január 22-én írták alá Brüsszelben; az Egyesült Királyság, Írország és Dánia 1973. január 1-jén lépett be. A brit csatlakozás jogi alapját az 1972. évi European Communities Act teremtette meg, amely az EGK-jogot a brit jogrendszerbe emelte. A belépés politikai értelemben azonnal vitát váltott ki: a Munkáspárt belső ellentétei miatt Harold Wilson kormánya 1974-ben „újratárgyalást” ígért, majd 1975-ben megtartotta az országos népszavazást a maradásról. A referendumon a választópolgárok 67,2%-a a bennmaradás mellett szavazott; ez volt az első országos népszavazás az Egyesült Királyság történetében. A részvétel és az arány pontos adatait a brit Választási Bizottság közli; a könyvben szereplő szám ellenőrzött, de az idézésnél a forrás megjelölése javasolt.

A tagság első évtizede nem hozta meg a várt gazdasági fellendülést. Az 1970-es években az olajválság, az infláció elszabadulása, a sztrájkhullám és a termelékenység stagnálása együttesen aláásták a brit gazdaság versenyképességét. A brit kormányok az 1980-as években éles költségvetési vitát folytattak az EGK-val, mert a közös agrárpolitika miatt az Egyesült Királyság nettó befizetővé vált. Margaret Thatcher 1979-es híressé vált követelése – „vissza akarom kapni a pénzemet” – és az 1984-es fontainebleau-i kompromisszum (amely csökkentette a brit hozzájárulást) jól mutatja, hogy az integrációhoz való viszony egyszerre volt gazdasági és szuverenitási kérdés. A tagság állandó vitatémává vált: a támogatók a modern, nyitott gazdaság feltételét látták benne, a bírálók a parlamenti szuverenitás és a nemzeti döntéshozatal csorbulását emelték ki. Ez a feszültség később a Brexit-politika (Brexit és a jelenkor (2016–2026)) alapjává vált.

11.2.2. A thatcheri fordulat: gazdasági liberalizáció és privatizáció

Az 1979-es parlamenti választásokon a Konzervatív Párt Margaret Thatcher vezetésével került kormányra. A kormányprogram a háború utáni keynesi konszenzus elutasításán, a monetáris gazdaságpolitikán és az állami szerepvállalás radikális csökkentésén alapult. A „thatcherizmus" kifejezés utólagos politikai-történetírói kategória, amelyet a kortársak ellenfelei előbb használtak, majd a konzervatív oldal is átvett; használatakor tehát jelölni kell, hogy nem semleges fogalom.

A kormány első éveiben elsősorban az infláció letörésére és a szakszervezeti mozgalom visszaszorítására törekedett. A monetáris szigor, a kamatemelések és az állami kiadások csökkentése az 1980-as évek elején a munkanélküliség gyors emelkedéséhez vezetett; a hivatalos statisztikák – amelyeket a brit Nemzeti Statisztikai Hivatal (Office for National Statistics, ONS) tesz közzé – 3 millió feletti regisztrált munkanélkülit mutattak, de az akkori mérési módszertan miatt a számok közvetlen összehasonlítása a mai adatokkal félrevezető lehet. A szakszervezetekkel való konfrontáció csúcspontja az 1984–1985-ös bányászsztrájk volt, amelyet a Nemzeti Bányászszakszervezet (National Union of Mineworkers, NUM) hirdetett meg a szénbányák bezárása ellen. A kormány a rendőrséget és a jogi eszközöket a sztrájk letörésére használta; a mozgalom hónapok után összeomlott. A sztrájknak halálos áldozatai is voltak – például a közlekedésben megvert taxis –, de a bányászközösségekben okozott társadalmi trauma és a munkahelyek megszűnése a legfontosabb következmény. A kormány és a szakszervezetek közötti küzdelem dokumentált eseménytörténet, de annak megítélése, hogy a sztrájk „szükséges volt-e" vagy „a munkásmozgalom megtörését" szolgálta, vitatott értelmezés.

A privatizáció a thatcheri politika másik pillére volt. A kormány az állami tulajdonú közműveket és vállalatokat sorra magántulajdonba adta: a British Telecomot 1984-ben, a British Gast 1986-ban, a British Airways-t 1987-ben, majd a víz- és áramszolgáltatókat, a repülőtereket és később a vasúttársaságot is. A részvények értékesítését a kormány a „részvényesi társadalom" kialakításaként hirdette, de a vásárlók többsége intézményi befektető volt, és a kisrészvényesek aránya gyorsan csökkent. A privatizáció hatékonysági és jóléti hatásai máig vitatottak: a támogatók a verseny erősödésére és a fogyasztói árak mérséklődésére hivatkoznak, a bírálók a természetes monopóliumok magánkézbe adásából fakadó minőségromlásra és a közösségi érdek háttérbe szorulására. A szabályozó hatóságok (például az Ofgem, az Ofwat) létrehozása részben e feszültségek kezelését célozta.

A jóléti állam átalakítása szintén a fordulat része volt. A 1980. évi lakástörvény (Housing Act) lehetővé tette a tanácsi bérlakások megvásárlását (Right to Buy), ami milliók számára teremtett tulajdont, de csökkentette a szociális bérlakásállományt és növelte a lakhatási egyenlőtlenséget. A szociális segélyek reálértéke csökkent, a munkanélküli-ellátás feltételei szigorodtak. Az 1980-as évek elején több angol nagyvárosban – Brixtonban, Liverpoolban, Manchesterben – zavargások törtek ki; a rendőrség és a szegény, gyakran bevándorló hátterű közösségek közötti feszültséget a Lord Scarman vezette bizottság részben a megkülönböztetésre és a rendőri módszerekre vezette vissza. A zavargások dokumentált események, de az okok közötti arányviták (a faji diszkrimináció, a munkanélküliség, a rendőri agresszió szerepe) a tudományos és politikai vita tárgyai.

A külpolitikában a Falkland-szigeteki háború (1982) átmenetileg megerősítette a kormányzat népszerűségét, és a „különleges kapcsolat" az Egyesült Államokkal a hidegháború utolsó szakaszában szoros volt. Thatcher valódi belpolitikai bukását az 1990-ben bevezetett fejadó (poll tax) elleni országos tiltakozások és a párt belső lázadása okozta; 1990 novemberében lemondott. Utóda, John Major a kormányzás kontinuitását próbálta megőrizni, de az Európai Árfolyammechanizmusból (Exchange Rate Mechanism, ERM) való 1992-es kényszerű kilépés („fekete szerda") és a gazdasági recesszió aláásta a konzervatívok hitelét. A Munkáspárt Tony Blair vezetésével 1994-től modernizált programot hirdetett, amely elismerte a piacgazdaságot, de szociális beruházásokat és alkotmányos reformokat ígért.

A thatcheri fordulat mérlege tehát összetett: a makrogazdasági stabilizáció és a vállalkozói gazdaság megteremtése mellett a deindusztrializáció, a szakszervezeti mozgalom hanyatlása és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése mind dokumentált folyamat. A történészek egy része a „brit gazdasági reneszánsz", más része a „szociális szövet szétzilálása" keretében értékeli; ezek a minősítések vitatott értelmezések, és a könyv célja, hogy a tényeket a minősítő állításoktól elkülönítve mutassa be.

11.2.3. Devolúció Skóciában és Walesben

A devolúció (devolution) fogalma a jogköröknek a központi kormányzattól a regionális vagy nemzeti szintre történő átadását jelenti anélkül, hogy az állam szuverenitása megszűnne. Skóciában és Walesben a 19. század végétől erősödött a nemzeti önkormányzatiság iránti igény, de a brit parlamentarizmus hagyománya sokáig ellenállt a regionális parlamentek létrehozásának. A 20. század második felében a skót nemzeti érzületet a Skót Nemzeti Párt (Scottish National Party, SNP) képviselte, Walesben pedig a Plaid Cymru (Welsh Party) szerzett mandátumokat, de a nacionalista képviselők száma sokáig alacsony volt.

Az 1960-as és 1970-es években a nehézipar leépülése, a brit kormányok centralizációja és az északi-tengeri olajkincs feletti rendelkezés kérdése felerősítette a skót autonómiatörekvéseket. A Munkáspárt és a Konzervatív Párt is kénytelen volt foglalkozni a devolúcióval. A Munkáspárt 1974-től kormányozott, és 1978-ban törvényt fogadott el a skót és walesi nemzetgyűlések létrehozásáról. Az 1979. március 1-jei népszavazáson azonban a skót javaslat elbukott: bár a résztvevők többsége igennel szavazott (51,6%), a parlamenti jóváhagyáshoz szükséges feltétel – a választópolgárok legalább 40%-ának támogatása – nem teljesült. Walesben a javaslatot elsöprő többség utasította el (79,7% nem), ami jelezte, hogy a walesi nemzeti mozgalom sokkal kevésbé volt erős. A pontos arányokat a brit választási levéltárak tartalmazzák; ezeket független forrásból érdemes ellenőrizni.

A konzervatív kormányok (1979–1997) alatt a devolúció lekerült a napirendről, és a központi kormányzati politika angol többségi logikája szemben állt a skót és walesi választói preferenciákkal. Skóciában az 1980-as években az SNP gyenge maradt, de a Munkáspárt erőteljesen képviselte a skót érdekeket; a valódi változást az 1997-es munkáspárti kormány alkotmányos reformprogramja hozta. A Blair-kormány 1997-ben népszavazást tartott Skóciában és Walesben. Skóciában a választók 74,3%-a támogatta a skót parlament létrehozását, és 63,5% a korlátozott adóztatási jogkör bevezetését; Walesben a támogatottság rendkívül szűk volt (50,3%). A 1998. évi Scotland Act létrehozta a skót parlamentet (Holyrood), amely az egészségügy, az oktatás, a helyi önkormányzatok, a környezetvédelem és a skót jogrendszer területén kapott törvényhozási hatáskört. A 1998. évi Government of Wales Act egy gyengébb walesi nemzetgyűlést hozott létre, amely kezdetben csak a központi jogszabályok végrehajtására kapott felhatalmazást.

A devolúció hatásköre azóta fokozatosan bővült. Walesben a 2006-os, 2011-es és 2017-es törvények a teljes körű törvényhozási jogkört is megadták; a walesi parlament 2020-tól hivatalosan Senedd Cymru néven működik, ami a nemzeti identitás erősödését is tükrözi. Skóciában a 2012-es és 2016-os Scotland Act bővítette az adóztatási és jóléti jogköröket. A devolúció azonban új alkotmányos kérdéseket is felvetett: az ún. „West Lothian-kérdés" – vagyis hogy a skót képviselők a Westminsterben szavazhatnak angol ügyekben, miközben fordítva ez nem lehetséges – mindmáig megoldatlan. A skót függetlenségi mozgalom az SNP 2007-es kisebbségi, majd 2011-es abszolút többségi győzelme után érte el csúcspontját. A 2014. szeptember 18-i függetlenségi népszavazáson a választók 55,3%-a a maradásra, 44,7%-a a függetlenségre szavazott; a részvétel 84,6% volt, ami a brit demokrácia történetében kiemelkedő. A referendum dokumentált esemény, de az utólagos értelmezési viták – például a Brexit hatása a függetlenség kérdésére – jelenkori politikai választóvonalat képeznek.

A devolúció tehát az Egyesült Királyság államszerkezetének alkotmányos válságát oldotta meg részlegesen, de nem szüntette meg a nemzeti identitás és a központi szuverenitás közötti feszültséget. A tankönyv ezt a folyamatot – a nemzeti mozgalmak megerősödését és a jogi keretek bővülését – a források szempontjából kétféleképpen látja: a politikai dokumentumok (népszavazási törvények, parlamenti jegyzőkönyvek) egyértelműek, de a hosszú távú társadalmi hatások méréséhez további statisztikai és közvélemény-kutatási adatok szükségesek.

11.2.4. Észak-Írország: a konfliktustól a békefolyamatig

Az észak-írországi konfliktus (a bevett köznapi elnevezéssel Troubles) gyökerei az 1921-es szigetfelosztásig nyúlnak vissza (Írország függetlensége és a Troubles alfejezetben a függetlenség, itt a konfliktus belső brit összefüggéseit tárgyaljuk). A protestáns unionista többségű és a katolikus nacionalista kisebbségű Észak-Írországban a tartományi kormányzat az 1960-as évekig a többségi elvet diszkriminatív módon alkalmazta: a választójogi, lakáselosztási és foglalkoztatási gyakorlatok a katolikus közösséget sújtották. Az 1968-ban induló polgárjogi mozgalom békés demonstrációit a rendőrség és a lojalista félkatonai csoportok erőszakkal fogadták; 1969-re a feszültség olyan mértékűvé vált, hogy a brit kormány hadsereget vezényelt a tartományba. A hadsereg kezdetben a katolikus lakosság védelmét szolgálta, de az internálás (1971) és a Bloody Sunday eseményei (1972. január 30-án Derryben/Londonderryben a brit ejtőernyősök 13 fegyvertelen tüntetőt lőttek agyon) a katolikus közösség nagy részében az állam ellenséges semlegességének tudatát erősítették. A Bloody Sunday eseményeit a 2010-ben kiadott Saville Inquiry vizsgálta; jelentése szerint az áldozatok nem jelentettek közvetlen veszélyt, és a katonai tűzhasználat nem volt indokolt.

A konfliktus három évtizede alatt a brit állam, az Ír Köztársaság hadserege, a republikánus félkatonai szervezetek – elsősorban az Ír Köztársasági Hadsereg (Irish Republican Army, IRA) – és a lojalista félkatonai csoportok (az Ulster Volunteer Force, UVF és az Ulster Defence Association, UDA) közötti erőszaknak becslések szerint 3600 körüli halálos áldozata volt. A pontos szám a CAIN (Conflict Archive on the Internet) adatbázisa szerint – amelyet a University of Ulster gondoz – 3601 halott; ez azonban becsült szám, mivel egyes esetek besorolása vitatott. A konfliktusban a polgári lakosság szenvedte a legnagyobb veszteségeket. A brit kormány a paramilitáris szervezeteket terroristáknak nevezte, míg a republikánus mozgalom a maga szempontjából harcosoknak vagy foglyoknak tekintette tagjait; a terminológia tehát önmagában is politikai választóvonal, és a tankönyv a semleges „Troubles” és „félkatonai szervezet” kifejezéseket használja.

A politikai rendezésre irányuló első kísérlet az 1973–1974-es Sunningdale-megállapodás volt, amely hatalommegosztó végrehajtó testületet és Írországgal közös tanácsot hozott volna létre. A lojalista sztrájk azonban megbuktatta. A közvetlen londoni kormányzás (direct rule) 1972-től megszakításokkal egészen a békefolyamatig fennmaradt. Az 1985. évi angol–ír egyezmény (Anglo-Irish Agreement) már az Ír Köztársaságnak konzultatív szerepet adott a tartomány ügyeiben, és a unionista pártok heves tiltakozását váltotta ki.

A tényleges áttörést az 1990-es évek hozták: a brit és ír kormány 1993. decemberi Downing Street-i deklarációja rögzítette, hogy a tartomány jövőjéről csak a lakosság dönthet, és a fegyveres csoportok lemondhatnak az erőszakról, ha belépnek a politikai folyamatba. Az IRA 1994 augusztusában, a lojalista szervezetek 1994 októberében hirdettek fegyverszünetet. A tárgyalásokat George Mitchell amerikai szenátor közvetítésével folytatták, és az 1998. április 10-én aláírt Good Friday Agreement (Belfast Agreement) lett a békefolyamat alapdokumentuma. A megállapodás intézményesítette a hatalommegosztást a protestáns unionista és a katolikus nacionalista pártok között; létrehozta az Észak-Írországi Nemzetgyűlést és végrehajtó bizottságot; rendelkezett a fegyverek lefoglalásáról, a politikai foglyok szabadon bocsátásáról, a rendőrség reformjáról és

egy emberi jogi bizottság felállításáról. A megállapodást Észak-Írországban 71,1%-os, az Ír Köztársaságban 94,4%-os szavazattöbbséggel hagyták jóvá népszavazáson; a pontos arányok a választási bizottsági közlésekben ellenőrizhetők.

A megállapodás végrehajtása azonban évekig akadozott. Az unionista pártok ragaszkodtak a fegyverek teljes és ellenőrzött lefoglalásához, a republikánusok politikai engedményeket követeltek. A hatalommegosztó kormányzatot 2002 és 2007 között felfüggesztették. A 2005-ös IRA-nyilatkozat, miszerint a szervezet befejezi a fegyveres harcot és leszereli arzenálját, lehetővé tette a 2007-es St Andrews-i megállapodást, amely nyomán a Demokratikus Unionista Párt (DUP) és a Sinn Féin kormányzati partnerségre lépett. A konfliktus halálos áldozatainak emlékezete, az igazságtétel kérdése és a szélsőséges disszidens csoportok (mint a Real IRA vagy a Continuity IRA) aktivitása mindmáig vitatott belpolitikai és emlékezetpolitikai kérdés. A tárgyalás során a könyv nem foglal állást abban, hogy a Troubles „háború" volt-e; a kifejezés használata maga is politikai állásfoglalás, ezért a semleges „konfliktus" szót részesíti előnyben.

11.2.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet által lefedett korszak jól dokumentált, de a források típusai és a belőlük levonható következtetések eltérő bizonyosságúak. A csatlakozási szerződés, az European Communities Act, a népszavazási törvények és a Good Friday Agreement elsődleges jogi források; szövegük hiteles és ellenőrizhető. A kormányzati statisztikák – a munkanélküliségi ráták, a privatizációból származó bevételek, a népszavazási eredmények – az ONS és a választási bizottságok által közzétett adatok, de az értelmezésükhöz figyelembe kell venni a mérési módszertan korszakonkénti változásait. A bányászsztrájk, az 1981-es zavargások és a Troubles eseményei esetén a bírósági ítéletek, a kormányzati jelentések (mint a Scarman- vagy a Saville-jelentés) és a résztvevői visszaemlékezések egészítik ki a képet. Az utóbbiak szubjektív jellegét a történeti elemzésnek jeleznie kell.

A Thatcher-korszak gazdasági hatásainak értékelése a leginkább vitatott terület. A statisztikai adatok egyértelműek a GDP-növekedés és az egyenlőtlenségi mutatók alakulásáról, de az okokozati összefüggések – például hogy a privatizáció mennyiben növelte a termelékenységet, vagy a szakszervezeti jogok szűkítése milyen szerepet játszott a munkaerőpiac rugalmasabbá válásában – nem vezethetők le közvetlenül a számokból. A devolúció társadalmi hatásai még kevésbé becsülhetők, mivel rövid idő telt el. A skót és walesi népszavazási arányok pontosak, de a nemzeti identitás változását mérő közvélemény-kutatások módszertani különbségei miatt a hosszú távú trendeket óvatosan kell kezelni. Az észak-írországi áldozati statisztika (3601 halott) a CAIN adatbázisból származik, de az eltérő besorolások miatt a szám becslés; a tényleges áldozatok száma nem tér el jelentősen, de a pontos lista vitatott. A politikai szereplők motivációiról és a belső döntéshozatalról szóló állítások egy része levéltári források híján egyelőre vitatott értelmezés.

11.2.6. Rövid összefoglaló

- Az Egyesült Királyság 1973-ban csatlakozott az Európai Közösséghez, de a tagság első évtizede gazdasági nehézségeket és költségvetési vitákat hozott; az 1975-ös népszavazás 67,2%-os többséggel erősítette meg a bennmaradást.
- A thatcheri kormány 1979-től monetáris szigort, szakszervezeti jogszűkítést, privatizációt és a jóléti állam visszaszorítását hajtotta végre; a bányászsztrájk (1984–85) és az 1980-as évek eleji zavargások a deindusztrializáció társadalmi költségeit mutatták.
- A privatizáció és a lakáseladás a tulajdonosi szerkezetet átalakította, de az egyenlőtlenségek növekedését is eredményezte; a hatások megítélése vitatott.

- A devolúció 1997 után valósult meg: a skót parlament és a walesi nemzetgyűlés fokozatosan bővülő hatáskört kapott; a 2014-es skót függetlenségi népszavazás a többség maradáspárti döntését hozta, de a függetlenségi kérdés nem zárult le.
- Az észak-írországi konfliktus az 1960-as évek végétől mintegy 3600 halottat követelt; a Good Friday Agreement (1998) hatalommegosztást és leszerelési folyamatot indított, de a végrehajtás akadozott, és a társadalmi megbékélés máig befejezetlen.
- Az európai integrációhoz való viszony és a belső alkotmányos reformok az Egyesült Királyság politikai önértelmezését alapvetően megváltoztatták, és előkészítették a későbbi Brexit-vitát.

11.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1973-as brit EGK-csatlakozás indokait a 2016-os Brexit-tábor fő érveivel! Melyek a folytonossági elemek, és melyek a történelmi kontextus különbségei?
2. Milyen társadalmi csoportok nyertek és melyek vesztettek a thatcheri privatizáció és a szakszervezeti jogszűkítés során? Mely források igazolják az egyes állításokat?
3. Miért nevezhető a devolúció „alkotmányos válasznak” a nemzeti identitás kihívására? Hogyan befolyásolta a 2014-es skót népszavazás a brit államszerkezet vitáját?
4. Értékelje a Good Friday Agreement szerepét az észak-írországi erőszak csökkentésében! Melyek a megállapodás sikerei, és mely területeken maradtak megoldatlan feszültségek?
5. Miért vitatott a thatcheri gazdasági fordulat megítélése a történetírásban? Milyen statisztikai mutatókra lehet támaszkodni, és milyen értelmezési bizonytalanságok maradnak?

11.3. Írország függetlensége és a Troubles

11.3.1. Bevezetés

Az ír sziget 20. századi története a felosztás, a függetlenség és a békefolyamat egymásba fonódó folyamataként tárgyalható. Az 1921-es angol–ír szerződés létrehozta az **Ír Szabadállamot** (Irish Free State, Saorstát Éireann), de egyúttal intézményesítette a sziget megosztottságát: a hat megyéből álló Észak-Írország az Egyesült Királyság része maradt, míg a déli 26 megye fokozatosan elnyerte teljes függetlenségét. Ez az alfejezet a déli állam útját a polgárháborútól a köztársaság kikiáltásáig, majd az 1990-es évek gazdasági fellendüléséig követi, párhuzamosan tárgyalva Észak-Írország konfliktusát, a **Troubles** (the Troubles, írül na Trioblóidí) néven ismert erőszakos időszakot és az 1998-as **nagypénteki megállapodást** (Good Friday Agreement, Belfast Agreement, Comhaontú Aoine an Chéasta). A fejezet célja, hogy a nacionalista/republikánus, az unionista/lojalista, valamint a brit és az ír állami perspektívákat egyaránt bemutassa anélkül, hogy bármelyik oldalt kollektív felelősséggel ruházná fel.

11.3.2. Az angol–ír szerződés és a felosztás (1921–1922)

Az 1921. december 6-án aláírt **angol–ír szerződés** (Anglo-Irish Treaty) az 1919–1921-es ír függetlenségi háborút zárta le. A szerződés értelmében a 26 déli megye domíniumi státuszt kapott a Brit Birodalmon belül, hasonlóan Kanadához vagy Ausztráliához. A hat északkeleti megye (Antrim, Armagh, Down, Fermanagh, Londonderry/Derry és Tyrone) kimaradt, mivel az 1920-as **Government of Ireland Act** már létrehozta Észak-Írország és Dél-Írország különálló parlamentjeit, és az észak-írországi unionista többség ragaszkodott az Egyesült Királysághoz való tartozáshoz. A szerződés aláírói – élükön Michael Collins-szal és Arthur Griffith-szel – elfogadták a korlátozott függetlenséget, míg Éamon de Valera és a köztársasági mozgalom jelentős része elutasította azt, mert nem látta biztosítottnak a teljes szuverenitást és a sziget egységét.

A szerződés ratifikálása az ír parlamentben, a **Dáil Éireannben** keskeny többséggel (64–57 arányban) megtörtént, de ez az 1922–1923-as **ír polgárháborúhoz** vezetett. A polgárháborúban a szerződéspárti Ír Szabadállami Hadsereg és az ellenzéki republikánus erők csaptak össze. A konfliktus rövid, de rendkívül kegyetlen volt: a szabadállami kormányzat 77 republikánus foglyot végzett ki bírósági eljárás nélkül, míg a republikánusok gerillaakciókat hajtottak végre. Michael Collins 1922 augusztusi meggyilkolása a dokumentált politikai erőszak egyik legismertebb eseménye; a felelősség megállapítása máig vitatott. A polgárháború következménye az ír társadalom évtizedes politikai megosztottsága lett: a két domináns párt, a **Fianna Fáil** (a polgárháború veszteseinek örököse) és a **Fine Gael** (a győztesek örököse) a 20. század folyamán végig meghatározta a déli állam politikai rendszerét.

11.3.3. Az Ír Szabadállam és a köztársaság kikiáltása (1922–1949)

Az Ír Szabadállam 1922-ben alakult meg, élén a végrehajtó tanács elnökével, kezdetben W. T. Cosgrave-vel. Az 1937-es népszavazáson elfogadott **Bunreacht na hÉireann** (Írország alkotmánya) az államot **Éire** (Ireland) néven határozta meg, és eltörölte a dómíniumi státuszból fakadó brit uralkodói szerepkört. Az 1938-as **Angol–ír kereskedelmi egyezmény** – amely a korábbi brit–ír gazdasági háborút zárta le – visszaadta Írországnak a nyugati kikötőket, amelyeket a szerződés értelmében brit ellenőrzés alatt hagytak. A második világháború idején Írország semleges maradt, amit a kormány **„vészhelyzetként”** (The Emergency) hirdetett ki. A semlegesség gyakorlati következménye volt, hogy a szövetséges és a tengelyhatalmak gépeit egyaránt internálták, bár a brit kormánnyal való informális együttműködés – például időjárás-jelentések és hírszerzési adatok megosztása – a háború előrehaladtával erősödött.

Az 1948-as **Republic of Ireland Act** (1949-ben lépett hatályba) Írországot köztársasággá nyilvánította, és megszüntette a brit Nemzetközösséghez fűződő utolsó alkotmányos kapcsolatot. A brit parlament az 1949-es **Ireland Act**-ben elismerte az Ír Köztársaságot, de egyúttal kimondta, hogy Észak-Írország alkotmányos helyzete nem változtatható meg az észak-írországi parlament beleegyezése nélkül. Ez a „garancia” az észak-írországi unionista többséget erősítette, és a déli állam számára hosszú időre lezárta a sziget egyesítésének reális jogi útját.

11.3.4. Észak-Írország az unionista többségi uralom alatt (1921–1968)

Észak-Írország 1921-től saját parlamenttel rendelkezett **Stormontban**, Belfast külvárosában. A **unionista** (lojalista) többség – elsősorban a protestáns közösség – folyamatosan az **Ulster Unionista Párt** (UUP) vezetésével kormányzott. A **nacionalista** (túlnyomórészt katolikus) kisebbség rendszerszintű hátrányokat szenvedett: a választójog a helyhatósági választásokon vagyoni és lakhatási feltételekhez kötött volt, ami a katolikus közösség alulreprezentáltságát eredményezte; a gerrymandering – vagyis a választókerületek tudatos átrajzolása – egyes városokban, például Derryben, unionista többséget hozott létre katolikus többségű lakosság mellett; a közszférában, a lakáskiutalásban és a rendőri erőkben a katolikusok aránya alacsony maradt. A **Royal Ulster Constabulary** (RUC) és a kisegítő **B Specials** szinte kizárólag protestáns tagokból állt, ami a nacionalista közösségben a biztonsági erőkkel szembeni bizalmatlanságot mélyítette.

A gazdasági szerkezet is egyenlőtlenségeket konzervált: a nehézipar, különösen a hajóépítés és a textilipar, protestáns többségű területeken koncentrálódott, míg a katolikus közösség nagyobb arányban volt kitéve munkanélküliségnek. A **nacionalista** pártok – főként a **Nacionalista Párt** (Nationalist Party) – választási részvételét a rendszer akadályozta, és a közösség jelentős része a déli államhoz való csatlakozást tekintette hosszú távú célnak.

11.3.5. A polgárjogi mozgalom és a Troubles kezdete (1968–1972)

Az 1960-as évek végén az észak-írországi katolikus értelmiség és a munkásmozgalom egy része megalakította a **Észak-írországi Polgárjogi Szövetséget** (Northern Ireland Civil Rights Association, NICRA). A mozgalom követelései – egyenlő választójog, lakhatási igazságosság, a diszkrimináció felszámolása – nem a sziget egyesítését, hanem a polgári jogokat állították középpontba. Az 1968. októberi derryi polgárjogi felvonulást a RUC erőszakkal oszlatta fel; az eseményekről készült televíziós felvételek nemzetközi figyelmet keltettek. 1969 augusztusában, a derryi **„csata a Bogside-on”** (Battle of the Bogside) és a belfasti zavargások során a RUC és a lojalista félkatonai csoportok, valamint a nacionalista lakosok közötti összecsapások olyan súlyosak lettek, hogy a brit kormány bevetette a hadsereget.

A brit hadsereg kezdetben a katolikus közösség védelmezőjeként lépett fel, de a viszony gyorsan megromlott. Az **internálás** (Internment) 1971 augusztusi bevezetése – amelynek keretében gyanúsítottakat bírósági eljárás nélkül vettek őrizetbe – elsöprő többségben nacionalistákat érintett, és fokozta a közösség elidegenedését. Az **Ideiglenes IRA** (Provisional Irish Republican Army, PIRA) – amely 1969-ben vált ki a hagyományos IRA-ból – egyre intenzívebb gerilla- és bombakampányt indított. 1972. január 30-án, a derryi polgárjogi menet során brit ejtőernyős katonák 14 fegyvertelen civilt lőttek agyon; ezt az eseményt **véres vasárnapnak** (Bloody Sunday, Domhnach na Fola) nevezik. A tragédia a brit és az ír közvéleményt egyaránt sokkolta, és a nacionalista közösségben a brit állam iránti bizalom végérvényesen megingott.

1972 márciusában a brit kormány felfüggesztette a stormonti parlamentet, és Észak-Írországot **közvetlen londoni irányítás** (Direct Rule) alá helyezte. Ez a döntés a konfliktus állami kereteit alapvetően megváltoztatta: a brit kormány vált a rendfenntartás és a politikai rendezés fő letéteményesévé.

11.3.6. A Troubles mélyülése és a politikai erőszak (1972–1998)

A Troubles időszakában a politikai erőszak több szereplőtől származott. A **PIRA** célja a brit uralom megszüntetése és a sziget újraegyesítése volt. A **lojalista félkatonai szervezetek** – elsősorban az **Ulster Defence Association** (UDA) és az **Ulster Volunteer Force** (UVF) – a protestáns közösség „önvédelmét” hirdették, és gyakran katolikus civileket támadtak. A brit biztonsági erők – a hadsereg, a RUC és később a **Ulster Defence Regiment** (UDR) – szintén követtek el jogsértéseket, beleértve a bírósági eljárás nélküli kivégzéseket és a foglyokkal való rossz bánásmódot. A konfliktus áldozatainak száma a leggyakrabban idézett adatbázisok szerint **körülbelül 3 500** volt, ebből mintegy 1 800 civil. A pontos számok forrásonként – különösen a paramilitáris csoportok és a biztonsági erők felelősségének megoszlásában – eltérnek; a szakirodalomban általánosan elfogadott becslések szerint a PIRA felelős az áldozatok nagyjából feléért, a lojalista csoportok mintegy negyedéért, a biztonsági erők pedig mintegy tizedéért. Ezek az arányok a „ki ölt kit” kérdésében vitatottak, mivel a gyilkosságok egy része keresztirányú megtorlás volt.

A konfliktus jellegének értelmezése mind a résztvevők, mind a történetírás számára alapvető kérdés maradt. A **republikánus mozgalom** a brit hadsereg jelenlétét megszállásként, a saját fegyveres harcát pedig felszabadító küzdelemként írta le. Az **unionista közösség** és a brit kormány a PIRA és a lojalista csoportok erőszakát **terrorizmusként** azonosította, és hangsúlyozta a polgári lakosság elleni támadások – például az 1974-es birminghami kocsmabombázás vagy az 1976-os Kingsmill-mészárlás – bűnös jellegét. A történetírásban mindkét keretezés jelen van, de a nemzetközi jog alapján a civilek elleni szándékos támadások a konfliktusban részt vevő összes fegyveres csoport esetében illegitimek voltak. A könyv a „terrorizmus” és a „szabadságharc”

kifejezéseket ezért attribúcióval használja: azt jelzi, hogy ki és milyen bizonyítékok alapján nevezi így az egyes szereplők tevékenységét.

Az 1970-es években több politikai kezdeményezés is kísérletet tett a rendezésre. Az 1973-as **Sunningdale-megállapodás** – amely hatalmi megosztást és ír–brit tanács létrehozását irányozta elő – 1974-ben a lojalista munkássztrájk, valamint a PIRA és az unionista szélsőségesek ellenállása miatt összeomlott. Az 1981-es **éhségsztrájkok** során a börtönökben fogva tartott republikánus foglyok, élükön Bobby Sands-szel, politikai elbánást követeltek; Sands-et választáson parlamenti képviselővé választották, majd 66 napos éhségsztrájk után meghalt. A sztrájkok tíz fogoly halálával jártak, és a republikánus mozgalom politikai legitimációját növelték: a Sinn Féin, a PIRA politikai szárnya, ezt követően fokozatosan nagyobb választási szerepet vállalt.

Az 1985-ös **Angol–ír megállapodás** (Anglo-Irish Agreement) Írország számára konzultatív szerepet biztosított Észak-Írország ügyeiben. Ez az ír kormány és a brit kormány közötti együttműködés intézményesítésének fontos lépése volt, de az unionista közösség jelentős része elutasította, mondván, hogy a megállapodás a szuverenitás megosztását készíti elő. Az 1993-as **Downing Street-i nyilatkozat** (Downing Street Declaration) kijelentette, hogy a briteknek nincs stratégiai érdekük Észak-Írország megtartásában, ha a lakosság többsége a változást támogatja; egyúttal hangsúlyozta, hogy a sziget egyesítése csak a hat megye többségének beleegyezésével lehetséges.

11.3.7. A nagypénteki megállapodás és a békefolyamat (1998–2016)

Az 1998. április 10-én aláírt **nagypénteki megállapodás** (Good Friday Agreement, Belfast Agreement) a konfliktus rendezésének legfontosabb dokumentuma. A megállapodás három szálat kötött össze: Észak-Írország belső alkotmányos berendezkedését, a sziget északi és déli része közötti intézményi kapcsolatokat, valamint a Brit-szigetek két állama közötti kapcsolatokat. Létrehozta a **Észak-írországi Gyűlést** (Northern Ireland Assembly) és a **hatalmi megosztáson alapuló végrehajtó hatalmat**, amelyben a unionista és a nacionalista pártok kötelezően együttműködnek. A megállapodás elismerte a két közösség identitását: az észak-írországi lakosok britként, írként vagy mindkettőként azonosíthatják magukat, és joguk van az ír vagy a brit állampolgársághoz. A dokumentum kimondta, hogy Észak-Írország alkotmányos hovatartozása csak a lakosság többségének beleegyezésével változtatható meg, és felállította a **Észak–Dél Miniszteri Tanácsot** (North/South Ministerial Council), valamint a **Brit–Ír Kormányközi Konferenciát**.

A megállapodást 1998. május 22-én mind Észak-Írországban, mind az Ír Köztársaságban népszavazás erősítette meg. Észak-Írországban a szavazók 71, az Ír Köztársaságban 94 százaléka támogatta. A békefolyamat azonban nem volt lineáris: a PIRA lefegyverzése – amelyet a **Független Nemzetközi Leszerelési Bizottság** ellenőrzött – csak 2005-ben fejeződött be, a lojalista csoportok egy része soha nem adta le összes fegyverét, és a politikai intézmények többször felfüggesztésre kerültek. A **St Andrews-i megállapodás** (2006) a hatalmi megosztás finomítását szolgálta, 2007-ben pedig a **Demokratikus Unionista Párt** (DUP) és a **Sinn Féin** először alakított közös kormányt. A **Police Service of Northern Ireland** (PSNI) 2001-ben váltotta fel a RUC-t, és a rendőrségi reform a katolikus közösség részvételét hivatott növelni.

11.3.8. A Celtic Tiger és Írország gazdasági átalakulása

Az Ír Köztársaság az 1990-es évektől rendkívüli gazdasági növekedést élt át, amelyet a köznyelvben **Celtic Tigerként** emlegetnek. A növekedés okai között a szakirodalom az 1973-as **európai közösségi csatlakozást**, a strukturális alapokból érkező transzfereket, a külföldi – elsősorban amerikai – technológiai és gyógyszeripari beruházásokat, valamint a jól képzett angol nyelvű

munkaerőt emeli ki. A GDP növekedési üteme az 1990-es években évi 7–9 százalék körül volt, a foglalkoztatás jelentősen bővült, és a kivándorlás hagyományos mintáját átmenetileg a bevándorlás váltotta fel. A 2008-as globális pénzügyi válság az ír ingatlanpiac és a bankszektor összeomlásához vezetett; a kormány 2010-ben az EU és az IMF részéről **mentőcsomagot** fogadott el. A válság utáni kiigazítás – beleértve a kiadáscsökkentést és a szerkezeti reformokat – a gazdaságot a 2010-es évek közepére növekedési pályára állította vissza, bár a fellendülés előnyei egyenlőtlenül oszlottak el, és a lakhatási válság továbbra is fennáll.

11.3.9. A Brexit és a jelenkori kihívások (2016–2026)

Az Egyesült Királyság 2016-os EU-népszavazása – amelyben Észak-Írország szavazóinak többsége a maradás mellett voksolt – újra előtérbe helyezte a határkérdést. A kilépés feltételeiről szóló tárgyalások egyik legnehezebb pontja az Észak-Írország és az Ír Köztársaság közötti vámhatár elkerülése volt. A 2019-ben elfogadott **kilépési megállapodás** az **Észak-írországi protokoll** (Northern Ireland Protocol) révén Észak-Írországot az EU egységes piacához kötötte az áruk tekintetében, ami a brit belső piacon belül a tengeri határellenőrzés bevezetésével járt. A protokoll 2021-es hatálybalépése óta az unionista közösség ellenállása és a DUP politikai bojkottja időszakosan megbénította a hatalmi megosztás intézményeit. 2023-ban a **Windsori keretmegállapodás** (Windsor Framework) módosította a protokollt, enyhítve az Egyesült Királyság és Észak-Írország közötti áruforgalom ellenőrzését, de a politikai stabilitás nem állt teljesen helyre. A 2022-es és 2023-as észak-írországi választásokon a Sinn Féin először nyerte el a legnagyobb párt pozícióját a gyűlésben, ami a demográfiai és politikai átrendeződés jele: a 2021-es népszámlálási adatok szerint a katolikus közösség aránya először haladta meg a protestáns közösségeket; az adatokat azonban körültekintően kell értelmezni, mert a vallási hovatartozás és a politikai identitás nem esik egybe. A 2024–2026 közötti politikai fejlemények – a gyűlés újraindulása, a kormányalakítás részletei és a demográfiai trendek jövőbeli hatásai – ellenőrzött források hiányában e könyv lezárásának időpontjában nem részletezhetők; a hivatkozott adatok a megjelölt források szerint 2026 előtti állapotot tükröznek, és frissítést igényelnek.

11.3.10. Források és bizonytalanságok

A fejezet a jól dokumentált szerződések – az 1921-es angol–ír szerződés, az 1937-es alkotmány, az 1949-es Ireland Act, a Sunningdale-megállapodás, az Anglo-Irish Agreement, a Downing Street-i nyilatkozat és a nagypénteki megállapodás – szövegére, valamint a konfliktusban részt vevő felek hivatalos közleményeire és a későbbi parlamenti vizsgálatok jelentéseire támaszkodik. A Troubles áldozatainak száma és a felelősség megoszlása becslés: a leggyakrabban idézett adatbázisok – a Sutton-index és a CAIN (Conflict Archive on the Internet) – eltérő, de egymással konzisztens számokat közölnek, ám a kategorizálás (civil, félkatonai, biztonsági erő) vitatott. Az 1972-es véres vasárnap eseményeit a 2010-ben közzétett **Saville-jelentés** dokumentálta, amely a brit állam felelősségét állapította meg; a jelentés utóélete azonban az emlékezetpolitikai viták része maradt. A kilencvenes évek gazdasági adatai – a GDP növekedési üteme, a foglalkoztatási mutatók – a nemzetközi statisztikai szervezetek és az ír Központi Statisztikai Hivatal közlésein alapulnak, de a Celtic Tiger jelenségének értékelése – hogy mennyire volt fenntartható, és hogyan oszlottak el a hasznai – a közgazdászok között vitatott. A Brexit utáni észak-írországi protokollal és Windsor kerettel kapcsolatos jogi és politikai viták 2026-ban is folyamatban vannak; a szakirodalom és a sajtó eltérően ítéli meg a hatásokat.

11.3.11. Rövid összefoglaló

- Az 1921-es angol–ír szerződés létrehozta az Ír Szabadállamot, de a hat északkeleti megye az Egyesült Királyság része maradt; a szerződés elfogadása az 1922–1923-as ír polgárháborúhoz vezetett.
- Az Ír Szabadállam 1937-ben új alkotmányt fogadott el, 1949-ben köztársasággá vált, és a második világháború idején semleges maradt.
- Észak-Írország 1921–1972 között unionista többségi kormányzás alatt állt; a nacionalista kisebbség rendszerszintű választójogi, lakhatási és munkaerőpiaci diszkriminációt szenvedett el.
- Az 1968-as polgárjogi mozgalom elnyomása és a brit hadsereg beavatkozása a Troubles erőszakos időszakához vezetett; az 1972-es véres vasárnap a brit állam felelősségét dokumentáló esemény.
- A konfliktusban a PIRA, a lojalista félkatonai csoportok és a brit biztonsági erők egyaránt követtek el jogsértéseket; az áldozatok száma körülbelül 3 500, a pontos megoszlás vitatott.
- Az 1998-as nagypénteki megállapodás létrehozta a hatalmi megosztást Észak-Írországban, elismerte a kettős identitást, és intézményesítette az észak–dél, illetve brit–ír együttműködést.
- A Brexit, különösen az Észak-írországi protokoll, új feszültségeket teremtett, és a politikai intézmények időszakosan megbénultak; a demográfiai változások hosszú távú hatása nyitott kérdés.

11.3.12. Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos és politikai következményei voltak az 1921-es angol–ír szerződésnek a déli és az északi állam számára?
2. Hasonlítsa össze az észak-írországi unionista kormányzás diszkriminációs mechanizmusait a déli Ír Szabadállam politikai fejlődésével az 1920-as években.
3. Magyarázza el, hogyan vezetett az 1968-as polgárjogi mozgalom elnyomása a Troubles kialakulásához, és milyen szereplők voltak felelősek a politikai erőszakért.
4. Értékelje az 1998-as nagypénteki megállapodás három szálát: miért tekinthető történelmi kompromisszumnak, és melyek a legfontosabb megoldatlan kérdései?
5. Milyen okai voltak a Celtic Tiger gazdasági növekedésének, és hogyan hatott a 2008-as válság az ír társadalomra?

11.4. Brexit és a jelenkor (2016–2026)

11.4.1. A 2016-os népszavazás és a kilépési folyamat (2016–2020)

Az Egyesült Királyság európai uniós tagságáról 2016. június 23-án tartott népszavazás a brit és az ír történelem egyik legfontosabb cezúrája. A referendum nem törvényi kötelező erővel bírt, hanem politikai konzultatív jelleggel, mégis alapjaiban rendezte át a Brit-szigetek, valamint az Egyesült Királyság és az Európai Unió viszonyát. A David Cameron vezette Konzervatív Párt által kiírt szavazáson az Egyesült Királyság választópolgárai 51,9%-os többséggel a kilépés (*Leave*) mellett döntöttek a bennmaradással (*Remain*) szemben, amely 48,1%-ot kapott. A részvételi arány 72,2% volt, ami 1992 óta a legmagasabb érték volt országos szavazáson. A szavazás földrajzi mintázata rendkívül megosztott képet mutatott: Anglia és Wales többsége a kilépésre, míg Skócia (62% Remain), Észak-Írország (55,8% Remain) és London (59,9% Remain) a bennmaradásra szavazott. A korcsoportok közötti törésvonal is markáns volt: a 65 év felettiek

többsége a kilépést, a 25 év alattiak elsöprő többsége a bennmaradást támogatta a választást követő felmérések szerint.

A népszavazás hátterében több, egymást erősítő folyamat állt. A 2008-as pénzügyi válságot követő megszorítások (*austerity*), a deindusztrializáció által hátrahagyott közép- és észak-angliai régiók gazdasági frusztrációja, a 2004-es EU-bővítés után megnövekedett bevándorlásról szóló politikai vita, valamint a szuverenitásról és a nemzeti identitásról szóló érvelések mind hozzájárultak a kilépéspárti tábor megerősödéséhez. Különösen fontos szerepet játszott a bevándorlás: a 2010-es években a nettó migráció évente rendszeresen meghaladta a 200 000 főt, és az EU-ból érkező munkavállalók szabad mozgása a konzervatívok belső vitáinak és az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja (UKIP) nyomásgyakorlásának középpontjába került. A Leave-kampány központi ígérete a bevándorlás ellenőrzésének visszaszerzése és az EU költségvetésébe befizetett összegek (amelyet a kampányban heti 350 millió fontra becsültek, noha a nettó hozzájárulás ennél jóval alacsonyabb volt) egészségügyre fordításának lehetősége volt. A történészi értelmezések vitatják, hogy a szavazást elsősorban gazdasági, kulturális vagy politikai-intézményi tényezők motiválták-e, de a tudományos konszenzus szerint a jelenség egyszerre volt tiltakozás a fennálló politikai elit ellen és az európai integrációról régóta meglévő brit szkepticizmus kifejeződése.

A népszavazás után Cameron lemondott, és Theresa May alakított kormányt. A brit kormány 2017 márciusában aktiválta az Európai Unióról szóló szerződés 50. cikkelyét, elindítva ezzel a kétéves kilépési tárgyalási időszakot. A tárgyalások során három fő kérdéskör körvonalazódott: a pénzügyi elszámolás, az uniós polgárok jogainak garantálása, valamint az ír-északír határ kérdése. Az utóbbi bizonyult a legnehezebbnek. Az 1998-as nagypénteki megállapodás (Írország függetlensége és a Troubles) eltörölte a fizikai határellenőrzést Észak-Írország és Írország között, és a béke fenntartása a határ nyitottságán alapult. A kilépés azonban azt jelentette, hogy az Egyesült Királyság elhagyja az EU vám- és belső piacát, ami vámhatár létrehozását tette volna szükségessé valahol a két jogrendszer között. May „biztosíték" (*backstop*) néven ismert megoldási javaslata Észak-Írországot az Egyesült Királyság többi részétől eltérően az EU vámrendszeréhez kötötte volna, amit a Demokratikus Unionista Párt (DUP) és a Westminsterben kormányzó konzervatívok jelentős része elutasított. A belső politikai patthelyzet miatt a kilépés dátumát kétszer is elhalasztották.

Boris Johnson 2019 júliusában vette át a miniszterelnökséget, és újratárgyalta a kilépési megállapodást. A 2019. decemberi előrehozott választáson a Konzervatív Párt elsöprő többséget szerzett a „Get Brexit Done" (Befejezzük a Brexitet) jelszavával, különösen az angliai és walesi munkáspárti szavazók körében. A választási eredmény lehetővé tette a kilépési megállapodás ratifikálását, és az Egyesült Királyság 2020. január 31-én jogilag kilépett az Európai Unióból. A kilépést követően egy átmeneti időszak lépett érvénybe, amely 2020. december 31-ig tartott. Ezalatt az Egyesült Királyság a belső piac része maradt, de már nem vett részt az EU intézményeinek döntéshozatalában. A jövőbeli kapcsolatokról szóló tárgyalások 2020 decemberében zárultak le a Kereskedelmi és Együttműködési Megállapodás (Trade and Cooperation Agreement, TCA) aláírásával, amely 2021. január 1-jén lépett hatályba. A TCA vám- és kvótamentes kereskedelmet biztosít az áruk számára, ám a szolgáltatásokra, a halászatra és a szabályozási együttműködésre vonatkozó rendelkezései korlátozottak, és jelentős nem vámjellegű akadályokat (vámellenőrzések, állat- és növényegészségügyi igazolások, származási szabályok) vezetett be.

11.4.2. Skócia, Észak-Írország és az alkotmányos feszültségek

A Brexit újraélesztette az Egyesült Királyság alkotmányos szerkezetének régóta lappangó feszültségeit. Skócia 2014-ben már tartott egy függetlenségi népszavazást, amelyen a „nem" győzött 55,3%-kal. A 2016-os Brexit-szavazás után a Skót Nemzeti Párt (SNP) azzal érvelt, hogy Skóciát akarata ellenére távolítják el az EU-ból, ami újabb függetlenségi referendumot

indokol. Nicola Sturgeon skót miniszterelnök 2022-ben jelentette be, hogy 2023 októberében újabb népszavazást kívánnak tartani, ám a brit Legfelsőbb Bíróság 2022 novemberében kimondta, hogy a skót parlamentnek nincs jogköre konzultatív függetlenségi népszavazás kiírására a brit kormány beleegyezése nélkül. Ez a döntés dokumentálta a devolúciós alkotmányos berendezkedés egyik alapvető korlátját: a skót parlament széles hatáskörökkel rendelkezik (oktatás, egészségügy, igazságszolgáltatás, környezetvédelem), de az unió alkotmányos kérdéseiben a Westminster dönt. A 2023–2024-es időszakban az SNP belső pénzügyi botrányokkal és vezetési válsággal szembesült, Sturgeon lemondott, és a párt népszerűsége csökkent. A 2024. júliusi brit választáson az SNP 48 helyről 9-re esett vissza, ami alaposan aláásta a függetlenségi kampány azonnali kilátásait, bár a kérdés nem tűnt el a skót politikai napirendről.

Észak-Írország volt a Brexit legérzékenyebb pontja. A TCA-hoz kapcsolódó **Észak-Írország Protokoll** (Northern Ireland Protocol) azt a kompromisszumot tükrözte, hogy a nagypénteki megállapodás szellemében nem lehetett visszaállítani a kemény határt a szigeten belül, ezért a vámhatárt az Ír-tengerszorosba helyezték át. Ez azt jelentette, hogy Észak-Írország az Egyesült Királyság vámuniójának része maradt, de az árukra vonatkozó EU-s szabályozást is alkalmaznia kellett. A protokollt a protestáns lojalista közösség és a DUP az északír alkotmányos pozíció aláásásának, az Egyesült Királyság belső piacának megbontásának tekintette, ami belső politikai válsághoz vezetett: a DUP 2022 februárjában kilépett a hatalommegosztó északír kormányzatból (*power-sharing*), és az intézményrendszer csaknem két évig nem működött. A válságot részben a 2023 februárjában aláírt **Windsori Keretmegállapodás** (Windsor Framework) oldotta, amely egyszerűsítette a kereskedelem adminisztratív terheit, és bevezette a zöld-piros sávrendszert a Nagy-Britanniából érkező áruk kategorizálására. A DUP 2024 februárjában tért vissza a kormányzásba, és ekkor történelmi fejleményként első alkalommal lett **Michelle O'Neill**, a Sinn Féin politikusa Észak-Írország első minisztere (*First Minister*). Ez a nacionalista (katolikus közösséghez kötődő) párt erejének növekedését tükrözte, és dokumentált tényként jelezte, hogy a demográfiai és politikai erőviszonyok folyamatosan eltolódnak Észak-Írországban. A Windsori Keretmegállapodás körüli alkotmányos viták azonban nem zárultak le, és a lojalista közösség egy része továbbra is fenntartásokkal fogadja az ír-tengeri határ koncepcióját.

11.4.3. A Brexit gazdasági és társadalmi hatásai

A Brexit gazdasági hatásait a kutatók eltérően ítélik meg, mert a szakítás óta eltelt idő viszonylag rövid, és a Covid-19-járvány, valamint az energiaválság hatásait nehéz elkülöníteni a kilépés következményeitől. A brit Költségvetési Felelősségi Hivatal (OBR) 2020-as becslése szerint a kilépés hosszú távon körülbelül 4%-kal fogja csökkenteni a brit gazdaság termelékenységét ahhoz az állapothoz képest, mintha az ország az EU-ban maradt volna. Ez a becslés a kereskedelem szerkezetének megváltozásából, a beruházások lassulásából és a szabályozási konvergencia megszűnéséből eredő hatásokat számszerűsíti. Az IMF hasonló nagyságrendű hatásra figyelmeztetett. Ugyanakkor a kilépéspárti közgazdászok és a brexitpárti politikusok azzal érvelnek, hogy a szabályozási szabadság hosszú távon új beruházási területeken (például pénzügyi szolgáltatások, mesterséges intelligencia szabályozása) hozhat növekedést. A vitatott értelmezések lényege tehát az, hogy a „lehetőség" vagy a „költség" értelmezése dominál-e a gazdasági elemzésben.

A dokumentált rövid távú hatások közé tartozik az EU-val folytatott kereskedelem adminisztratív költségeinek növekedése. Az Egyesült Királyság Exportőri és Importőri Szövetségei rendszeresen arról számoltak be, hogy a kis- és középvállalkozások többletköltségei a vámkezelés, az állat- és növényegészségügyi papírmunka és a logisztikai késedelmek miatt jelentősek. A brit kormány által bevezetett határellenőrzések több szakaszban, 2021-től 2024-ig fokozatosan valósultak meg. A munkaerőpiacon a kilépéssel megszűnt a szabad mozgás, és 2021 januárjától pontrendszerű bevándorlási szabályozás (*points-based immigration system*) lépett életbe, amely a képzett munkavállalóknak kedvez. Ennek következményeként a mezőgazdaság, a vendéglátás, a logisztika

és a szociális ellátás munkaerőhiányt tapasztalt. Ezzel párhuzamosan a nettó bevándorlás nemhogy csökkent volna, hanem rekordmagasságba emelkedett: a brit statisztikai hivatal (ONS) 2022-re és 2023-ra vonatkozó becslései szerint a nettó migráció elérte a 700 000 főt, amit a nem EU-s országokból (például Hongkongból, Ukrajnából, Indiából és Nigériából) érkező bevándorlás hajtott. Ez a fejlemény ellentmondott a Leave-kampány azon ígéretének, hogy a kilépés a bevándorlás csökkenéséhez vezet, és a konzervatív kormányok belpolitikai nyomás alá kerültek a számok csökkentésére.

A gazdasági bizonytalanság és a járvány utáni energiaválság hozzájárult a megélhetési költségek válságához (*cost of living crisis*), amely 2022-ben és 2023-ban 10% fölé emelkedő inflációval sújtotta a brit háztartásokat. Az élelmiszer- és energiaárak emelkedése aránytalanul érintette az alacsony jövedelmű háztartásokat, és a jótékonysági szervezetek (például a Trussell Trust) az élelmiszerbankok igénybevételének drámai növekedéséről számoltak be. Az Egészségügyi Nemzeti Szolgálat (NHS) várólistái a pandémia és a munkaerőhiány együttes hatására történelmi rekordokra nőttek. Ezeket a fejleményeket a kilépéspártiak a globális gazdasági környezetnek, a bennmaradáspártiak pedig részben a Brexit okozta beruházási lassulásnak és munkaerőhiánynak tulajdonították; a tudományos vita e kérdésben még lezáratlan, mert a kontrafaktuális (a „mi lett volna, ha” forgatókönyvön alapuló) elemzések módszertanilag mindig bizonytalanok.

11.4.4. A brit belpolitika 2022-től: Truss, Sunak és a 2024-es választás

A konzervatív kormányok 2016 és 2024 között öt miniszterelnököt (Cameron, May, Johnson, Liz Truss, Rishi Sunak) adtak, ami a brit parlamentáris rendszerben szokatlan instabilitást jelzett. Liz Truss 2022 szeptemberében váltotta Johnsont, és kormánya rövid idő alatt súlyos pénzügyi válságot okozott a brit állampapírpiacon. A Truss által bejelentett, finanszírozatlan adócsökkentéseket tartalmazó „miniköltségvetés” (mini-budget) bizalmi válságot robbantott ki, a font árfolyama esett, és a nyugdíjalapok likviditási gonddal kerültek szembe. Truss 49 nap után, 2022 októberében mondott le, és Rishi Sunak vette át a kormányzást. Sunak célja a pénzügyi stabilitás helyreállítása volt, de a konzervatív párt népszerűsége a 2022–2024-es időszakban drámaian visszaesett, amit a helyi választásokon elszenvedett sorozatos vereségek és a párt belső etikai botrányai (például a Johnson-kormányzat alatti partik ügye a Covid-lezárások idején) is jeleztek. A Sunak-kormányzat egyik legvitatottabb intézkedése a menedékkérők Ruandába történő kitoloncolásának terve volt, amelyet a bíróságok elé terjesztettek, és amely heves emberi jogi vitát váltott ki; a tervet végül a 2024-es választás után a Munkáspárt állította le.

A 2024. júliusi brit parlamenti választáson a Munkáspárt Sir Keir Starmer vezetésével elsöprő győzelmet aratott: 411 helyet szerzett a 650 fős alsóházban, szemben a Konzervatív Párt 121 helyével. Ez a választási eredmény a konzervatív korszak lezárultát jelezte, és a brit politika centrumába a közszolgáltatások helyreállítását, a gazdasági növekedés élénkítését és a brexit utáni kapcsolatok pragmatikus „újraindítását” (reset) állította. A Munkáspárt kinyilvánította, hogy nem kívánja visszafordítani a Brexitet, de tárgyalásos úton javítani akar a TCA végrehajtásán, különösen az állat- és növényegészségügyi megállapodás, a szakmai képesítések kölcsönös elismerése és az ifjúsági mobilitás terén. 2025 elején a Starmer-kormányzat tárgyalásokat kezdett az EU-val a TCA felülvizsgálatáról, de a tárgyalások kimenetele A könyv lezárásának időpontjában (2026) még nem volt ismert, és a kilépés kereskedelmi hatásainak teljes körű mérlege sem volt lezárható. A mai brit politika meghatározó kérdései közé tartozik a növekedés beindítása, a helyi önkormányzatok finanszírozási válsága, az NHS finanszírozása, valamint a bevándorlásról szóló társadalmi vita további alakulása.

11.4.5. Írország 2016–2026: a Brexit árnyékában

Írország számára a Brexit volt a modern kori történelmének egyik legnagyobb külső sokkja, ám a gazdasági és politikai következmények eltérő mintázatot mutattak. A Brexit-tárgyalások során az ír kormány, az Európai Bizottsággal szoros együttműködésben, sikeresen elérte, hogy a nagypénteki megállapodás védelme és a kemény határ elkerülése a kilépési megállapodás alapelve legyen. Ez a stratégiai prioritás az ír politikai osztály egységes álláspontjaként érvényesült, és az EU is határozottan kitartott mellette. Az ír mezőgazdasági élelmiszeripar, különösen a marhahús- és tejágazat, erősen függött a brit piactól, ezért a kilépés jelentős kockázatot jelentett. A TCA vámmentessége sokat enyhített a helyzeten, de a szállítási útvonalak átszerveződése (például a Dublin–Holyhead tengeri útvonalról a közvetlen európai kontinentális kikötőkbe, mint Rosslare–Cherbourg) dokumentált jelensége volt a brexit utáni logisztikai átalakulásnak. Az ír közgazdasági elemzések szerint a Brexit az ír gazdaságot is negatívan érintette a kereskedelmi bizonytalanságon keresztül, ám az ír gazdaság szolgáltatási és technológiai szektora (a külföldi, különösen az amerikai multinacionális vállalatok jelenléte révén) a 2010-es években és a 2020-as évek elején is dinamikus növekedést mutatott. Az ír bruttó hazai termék (GDP) adatai azonban torzítanak a multinacionális cégek nyereségtranszferjei miatt, ezért az ír statisztikai hivatal (CSO) a módosított bruttó nemzeti jövedelem (GNI*) mutató használatát javasolja a reálgazdasági folyamatok leírására.

Politikailag a Fine Gael és a Fianna Fáil közötti történelmi rivalizálást a 2020-as években a Sinn Féin megerősödése egészítette ki, amely a 2020-as választáson a legtöbb első preferenciát kapta, bár kormánykoalíciót nem tudott alakítani. A 2024 végén tartott ír választáson a három párt versenye szoros maradt, és a centrista pártok (Fine Gael és Fianna Fáil) kormányzati együttműködése folytatódott. A Brexit észak-ír rendezésében Írország aktív szerepet vállalt, és a Windsori Keretmegállapodás kidolgozásában az ír kormány közvetítői és érdekérvényesítői szerepe dokumentált tény. A sziget két része közötti gazdasági integráció a brexit ellenére mélyült, és az északír-ír kereskedelmi kapcsolatokat már nem a határellenőrzés, hanem a közös EU-s szabályozás alá tartozó területek sokasága jellemzi. Írország 2024-ben elismerte a palesztin államot, ami a nyugat-európai országok közötti diplomáciai álláspontok különbségét mutatta, és a nemzetközi jogról alkotott ír értelmezésen alapult. Az ír társadalomban a lakhatási válság, a menekültügyi rendszer terhelése és a vidéki infrastruktúra kérdései voltak a legfőbb belpolitikai témák a 2020-as évek közepén.

11.4.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásanyaga két eltérő természetű anyagcsoportra támaszkodik. A jogi és intézményi keretekre (a 2016-os népszavazás eredménye, az 50. cikkely aktiválása, a kilépési megállapodás, a TCA, a Windsori Keretmegállapodás) elsődleges jogforrások és parlamenti dokumentumok állnak rendelkezésre, amelyek a hivatalos közlönyökben és az intézményi honlapokon ellenőrizhetők. A választási eredmények a brit és ír statisztikai hivatalok (ONS, CSO) és a választási bizottságok hivatalos adatai. A gazdasági hatások elemzése azonban már vitatott értelmezés: a brit Költségvetési Felelősségi Hivatal (OBR) előrejelzése modellalapú, és a tényleges makrogazdasági hatások azonosítását nehezíti a covid-19-járvány és az energiaválság egyidejű hatása. A történészek és a közgazdászok közötti vita a Brexit „költségéről” tehát folyamatban van, és a tudományos közösségben nincs teljes konszenzus a kilépés hosszú távú hatásának nagyságáról.

A 2022-t követő belpolitikai események (Truss bukása, a 2024-es választás, a Starmer-kormány kezdeti lépései) esetében a források elsősorban kortárs politikai elemzések, újságírói beszámolók és a szereplők nyilatkozatai. Ezen források nem tekinthetők lezárt történelmi forrásanyagnak; a levéltári iratok még nem nyíltak meg, ezért a jelenkori értelmezések szükségképpen ideiglenesek. A Brexit belső motivációiról szóló elemzéseknél a szakirodalom a szavazói magatartás kvantitatív

elemzésére (például a kor, iskolázottság, lakóhely és a 2016 előtti politikai preferenciák közötti összefüggésekre) támaszkodik, amelyek korrelációkat mutatnak, de nem adnak végleges ok-okozati magyarázatot. A 2025–2026-os folyamatok esetében a könyv csak a stabil, ellenőrzött intézményi tényeket rögzíti, míg a rövid távú politikai események értékelése tudományos szempontból még nyitott.

11.4.7. Rövid összefoglaló

- A 2016. júniusi brit népszavazáson a választók 51,9%-a a kilépésre szavazott; a szavazás földrajzilag és társadalmilag erősen megosztott volt, és az alkotmányos, gazdasági és identitásbeli törésvonalakat egyszerre tükrözte.
- A kilépési tárgyalások központi akadálya az ír-északír határ kérdése volt; a megoldást a TCA és az Észak-Írország Protokoll jelentette, amely a vámhatárt az Ír-tengerszorosba helyezte, megóvva a nagypénteki megállapodás vívmányát.
- A Brexit feszültséget okozott az Egyesült Királyság alkotmányos berendezkedésében: Skóciában a függetlenségi törekvések átmenetileg meggyengültek a 2024-es választási vereség után, Észak-Írországban pedig a 2024-es hatalommegosztás újraindulása történelmi elsőt hozott Michelle O'Neill személyével.
- A gazdasági hatásokat a szakértők eltérően ítélik meg; az OBR szerint a kilépés hosszú távon csökkenti a termelékenységet, míg a brexitpárti közgazdászok a szabályozási szabadság növekedési lehetőségét hangsúlyozzák.
- A brit belpolitikát 2016 és 2024 között kormányválságok és miniszterelnök-váltások jellemezték, míg a 2024. júliusi választáson a Munkáspárt Ker Starmer vezetésével elsöprő többséget szerzett.
- Írország sikeresen őrizte meg a belső piaci tagságát és a nyitott határt, ám gazdasági kihívásokkal és a Sinn Féin által képviselt új politikai dinamikával néz szembe.

11.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a 2016-os brit népszavazás fő földrajzi és társadalmi törésvonalai, és hogyan kapcsolódott a referendum az évtizedes brit EU-szkepticizmus hagyományához?
2. Miért volt az ír-északír határ a Brexit-tárgyalások legnehezebb kérdése? Ismertesse a „backstop" és a végleges Észak-Írország Protokoll közötti különbséget és hasonlóságot.
3. Hogyan hatott a Brexit Skócia és Észak-Írország alkotmányos helyzetére? Milyen bizonyítékok támasztják alá az SNP meggyengülését és a hatalommegosztás 2024-es helyreállítását?
4. Milyen módszertani problémák merülnek fel a Brexit gazdasági hatásainak értékelésekor? Miért tekintik a kutatók vitatottnak a kilépés hosszú távú növekedési hatását?
5. Foglalja össze, milyen belső és külső tényezők vezettek a brit Konzervatív Párt 2024-es történelmi választási vereségéhez, és milyen politikai prioritások határozták meg az új Munkáspárti kormány első évét.

II. rész – Franciaország

12 Gallia és a Frank Birodalom (i. e. 1. század – 987)

12.1. Gallia a római hódítás előtt és után

A mai Franciaország területének ókori története nem a francia nemzet előtörténete, hanem egy olyan korszak, amelyben a római hódítás átformálta a kelta nyelvű törzsek társadalmát, és létrehozta azt a gall–római világot, amelyből később a Frank Birodalom kialakult. Gallia a Brit-szigetekkel szemben, a mediterrán világ és a kontinentális Európa között helyezkedett el; a gall törzsek kereskedelmi és kulturális kapcsolatban álltak a szigetek kelta közösségeivel, amelyekről a Britannia az ókorban és a kora középkorban fejezet szól. A római hódítás itt korábban és mélyebben zajlott, mint Britanniában, és a későbbi frank állam alapjait is a római közigazgatás, a latin nyelv és a városi hálózat öröksége adta. Az alábbiakban a gall társadalom, a Caesar-féle hódítás, a római provincia kiépítése és a gall–római gazdaság és kultúra kérdéseit járjuk körül, ügyelve arra, hogy a források egyoldalúságát és a modern értelmezések vitáit is jelezzük.

12.1.1. Gallia a római hódítás előtt

A római hódítás előtti Gallia (Gallia) fogalma a rómaiak által használt gyűjtőfogalom volt, nem egységes politikai vagy etnikai képződmény. A területet a Pireneusok, az Alpok, a Rajna és az Atlanti-óceán határolta, de a határok nem voltak rögzítettek. A rómaiak megkülönböztették Gallia Cisalpina (a mai Észak-Itália) és Gallia Transalpina (a mai Franciaország) területét. Az utóbbi déli sávja, Gallia Narbonensis, már i. e. 121-től római provincia volt, és innen származik a „Provence” elnevezés. A Caesar által meghódított területet a római források Gallia Comata néven emlegették, vagyis „hajas Gallia”, megkülönböztetve a romanizáltabb, tógát viselő Gallia Narbonensistől.

A gall törzsek a kelta nyelvű népek közé tartoztak, amelyek a La Tène-kultúra (La Tène-kultúra) régészeti horizontjához kapcsolhatók. A görög és római szerzők – főként Poszeidóniosz, Sztrabón, Diodórosz és Julius Caesar – írásai alapján a gall társadalom három fő rétegre tagolódott: a druidák (druides), a lovagok vagy harcosok (equites) és a köznép (plebs). A druidák vallási, jogi és oktatási szerepet töltöttek be, és gyakran a törzsek közötti viták döntőbíráiként léptek fel; a római források azonban hajlamosak voltak őket ellenséges fényben bemutatni, mert a római uralommal szembeni ellenállás szervezőinek tekintették őket. A harcos réteg a törzsi arisztokráciát alkotta, amely a klientúra-rendszer révén hatalmas befolyással bírt. A köznép nagyrészt mezőgazdasággal foglalkozott, és jogilag kevés védelmet élvezett; Caesar szerint sokan közülük adósság vagy elnyomás miatt a nemesség szolgálatába álltak.

A gall törzsek politikai szervezete törzsi államok vagy civitasok (civitas) formájában működött, amelyek élén választott vagy örökletes vezetők álltak. Egyes törzsek, mint az aedui (Aedui), az arverni (Arverni) vagy a helvétek (Helvetii), nagyobb területi egységeket ellenőriztek, és egymással szövetségi vagy háborús viszonyban álltak. A gall társadalom nem volt „vad” vagy „barbár” a modern értelemben: a régészeti leletek fejlett mezőgazdaságot, kézművességet és

kereskedelmet mutatnak. A gallok városias települései, az oppidumok (oppidum), erődített magaslati települések voltak, amelyek a törzsi központok szerepét töltötték be. Bibracte, az aedui központja, vagy Alesia, az arverni erődítménye a legismertebb példák; az ásatások utcahálózatot, műhelyeket, pénzverést és importált mediterrán árukat tártak fel. Az oppidumok nem csupán katonai menedékek, hanem gazdasági és politikai központok is voltak, ahol a törzsi gyűlések és a vallási szertartások zajlottak.

A gall gazdaság alapja a mezőgazdaság volt: gabonát, hüvelyeseket termesztettek, állatokat tartottak, és a szőlőművelés is ismert volt, bár a bor nagy részét a mediterrán térségből importálták. A kézművességben a fémmegmunkálás, a kerámia és a textilgyártás emelkedett ki. A kereskedelem a folyók, különösen a Rhône, a Saône, a Loire és a Szajna mentén zajlott, és a gall törzsek élénk kapcsolatot tartottak fenn a görög gyarmatvárosokkal, főként Massaliával (Massalia, a mai Marseille), valamint a római kereskedőkkel. A gall pénzverés – főként arany- és ezüstpénzek – a törzsi elitek gazdasági hatalmát tükrözi, és a mediterrán világgal való integráció jele.

A vallási életben a kelta istenek tisztelete mellett a természeti helyek, források, ligetek és folyók kultusza játszott szerepet. A római források a gall vallást gyakran emberáldozattal vádolták, de ennek mértéke vitatott; a régészet nem szolgáltat egyértelmű bizonyítékot a széles körű emberáldozatra, és egyes történészek szerint a római propaganda túlzott. A druidák évente tartott gyűlései, például a carnutes törzs területén, a vallási és jogi egység jelei voltak, de nem jelentettek politikai egységet.

12.1.2. Caesar gall háborúi (i. e. 58–50)

A gall háborúk (Bellum Gallicum) kitörésének közvetlen előzménye a helvétek vándorlása volt. A helvét törzs i. e. 58-ban elhatározta, hogy elhagyja a mai Svájc területét, és Gallián keresztül nyugat felé vonul. Caesar, aki éppen Gallia Cisalpina és Gallia Narbonensis helytartója volt, a római provincia fenyegetettségére hivatkozva megakadályozta a vándorlást, majd a bibractei csatában legyőzte a helvéteket. Ezt követően fordult a germán Ariovistus ellen, aki a Rajnán átkelve a gall törzsek rovására terjeszkedett. Caesar i. e. 58-ban a mai Vesontio (Besançon) közelében győzelmet aratott Ariovistus felett, és ezzel a Rajnát jelölte meg a római érdekszférák határaként.

A következő években Caesar sorra verte le a gall törzseket, miközben a római szenátus jóváhagyása nélkül, saját politikai hatalmának növelése érdekében is háborúzott. A hadjáratok során a belga törzsek (i. e. 57), a venétek (i. e. 56), az aquitániai törzsek (i. e. 55) és a britanniai expedíciók (i. e. 55 és 54) következtek. Caesar kétszer is átkelt a Rajnán (i. e. 55 és 53), hogy a germán törzseket megfélemlítse, és két alkalommal Britanniába is eljutott, bár ott tartós hódítást nem tudott elérni. A gall törzsek ellenállása azonban nem szűnt meg: i. e. 54–53-ban nagy felkelés tört ki, amelyet Ambiorix, az eburones törzs vezetője robbantott ki, és Caesar csak nagy nehézségek árán verte le.

A háború legnagyobb kihívása Vercingetorix felkelése volt i. e. 52-ben. Az arverni törzs vezetője egyesítette a gall törzsek nagy részét, és a felperzselt föld taktikájával próbálta megakadályozni a római hadsereg utánpótlását. Caesar azonban Alesia ostrománál döntő győzelmet aratott: a gall erődítményt körbezárta, és a felmentő sereget is legyőzte. Vercingetorix megadta magát; később Rómába hurcolták, és i. e. 46-ban Caesar diadalmenetét követően kivégezték. A felkelés leverése után Gallia római uralom alá került, bár kisebb ellenállások még évekig folytatódtak.

Caesar a gall háborúkról írt művében, a „Commentarii de bello Gallico” című munkában saját hadjáratait igazolta és dicsőítette. A szöveg elsődleges forrás, de erősen propagandisztikus: Caesar saját katonai zsenijét hangsúlyozta, a gallokat pedig gyakran barbárként vagy megbízhatatlanként ábrázolta. A háború áldozatairól szóló adatai – például a helvétek több mint 200 ezer fős tömegéről

vagy a gallok több százezres veszteségeiről – minden bizonnyal túlzóak, és a modern becslések jóval alacsonyabb számokat valószínűsítenek. A gall lakosság háború előtti létszámát a kutatók 3–5 millió főre becsülik, de ez a becslés bizonytalan, mivel az írott források megbízhatatlanok, a régészeti adatok pedig nem adnak pontos demográfiai képet. A hódítás során a gall társadalom jelentős része elpusztult vagy rabszolgasorba került; egyes történészek szerint a háborúk akár egymillió halálos áldozatot is követelhettek, de ez a szám vita tárgya. A római hódítás tehát nem csupán politikai változást, hanem súlyos demográfiai katasztrófát is jelentett Gallia számára.

12.1.3. A római provincia kiépítése

A gall háborúk után Gallia fokozatosan beilleszkedett a római birodalom közigazgatási, gazdasági és kulturális rendszerébe. Augustus császár i. e. 27-ben Gallia Comatát három tartományra osztotta: Aquitania (Aquitania), Lugdunensis (Lugdunensis) és Belgica (Belgica). A korábbi Gallia Narbonensis – amely már régóta római provincia volt – a birodalom egyik leggazdagabb és legromanizáltabb tartománya maradt. Később, a 1. század folyamán, a Rajna menti katonai zónából létrehozták Germania Inferior és Germania Superior tartományokat, amelyek a gall területek egy részét is magukban foglalták. A tartományi székhelyek közül Lugdunum (a mai Lyon), Narbo Martius (Narbonne), Durocortorum (Reims) és Augusta Treverorum (Trier) emelkedett ki.

A római közigazgatás alapja a civitas-rendszer volt. A korábbi törzsi területekből civitasok (civitas) lettek, amelyek központjai a városok voltak. A rómaiak ügyeltek arra, hogy a helyi arisztokráciát bevonják a hatalomba: a gall elitek tagjai római polgárjogot szerezhettek, részt vehettek a tartományi gyűléseken, és fokozatosan beépültek a birodalmi elitbe. A legismertebb példa a Claudius császár által i. sz. 48-ban elmondott beszéd, amelyben a gall származású szenátorok jogait védte; a beszédet bronztáblán megőrizték, és ma Lyonban található. A helyi törzsi istenek tiszteletét gyakran összekapcsolták a római császárkultusszal, amely a tartományi lojalitás kifejezésének eszköze volt.

A római uralom alatt a városi élet virágzott. A gall városok többsége a korábbi oppidumok közelében vagy azok helyén épült, de a római várostervezés elvei szerint: fórum, bazilika, amfiteátrum, színház, fürdők és vízvezetékek jellemezték őket. Lugdunum, a három gall tartomány közös fővárosa, a birodalom egyik legfontosabb kereskedelmi és közigazgatási központja lett; itt tartották a gall tartományok évente ülésező gyűlését, a Concilium Galliarumot, amely a császárkultusz és a tartományi lojalitás fóruma volt. A városok mellett a vidéki településszerkezet is átalakult: a nagybirtokok, a villák (villa rustica) hálózata terjedt el, amelyek a mezőgazdasági termelés központjai voltak, és gyakran a római életmódot tükrözték.

A latin nyelv fokozatosan kiszorította a gall nyelvet a hivatalos életből, a kereskedelemből és a városi kultúrából. A gall nyelv azonban nem tűnt el azonnal: a vidéki közösségekben, főként a hegyvidéki és perifériku s területeken, még évszázadokig fennmaradhatott. A kutatók vitatják, hogy a kelta nyelv mikor halt ki Galliában; egyes feltételezések szerint az 5–6. századig is használatban lehetett. A gall nyelvű feliratok ritkák, és a legtöbb gall nyelvű szórványemlék személynevekben, istennevekben és helynevekben maradt fenn. A latin nyelvű kultúra a 3–4. században már meghatározó volt, és olyan gall származású írók, mint Ausonius vagy Sidonius Apollinaris, a klasszikus latin irodalom hagyományát folytatták.

A vallási életben a római és a kelta elemek szinkretizmusa figyelhető meg. A gall isteneket gyakran római nevekkel azonosították: például a kelta teutates vagy esus isteneket Mercurius vagy Mars alakjával, a termékenység istennőit pedig Minervával vagy Ceresszel kapcsolták össze. A források, szent ligetek és gyógyító helyek kultusza tovább élt, és a római fürdőkultúra is összefonódott a helyi gyógyító szentélyekkel. A kereszténység a 2. századtól kezdve jelent meg Galliában, elsősorban a görög–római városokban, de a 3. századig csak kisebb közösségekben terjedt.

12.1.4. A gall–római gazdaság és kultúra

A gall–római gazdaság a római birodalom egyik legvirágzóbb gazdasági térsége volt. A mezőgazdaság alapját a gabonatermesztés, a szőlőművelés, az olajfa és a gyümölcstermesztés adta. A gall bor hamar híressé vált, és a római piacokon is keresett árucikk lett. A villagazdaságok racionális termelési rendszere, a rabszolgák és a béres munkások alkalmazása, valamint a fejlett eszközök használata növelte a termelékenységet. A kézművességben a terra sigillata elnevezésű, vörös fényű kerámia gyártása emelkedett ki: a dél-galliai műhelyek, például La Graufesenque, a birodalom számos részére exportáltak. A fémmegmunkálás, az üveggyártás és a textilipar is jelentős volt.

A kereskedelem a római úthálózat kiépítésével virágzott fel. A galliai úthálózat központja Lugdunum volt, ahonnan a birodalom minden irányába vezettek utak. A folyami közlekedés – a Rhône, a Saône, a Loire, a Szajna és a Rajna – olcsó szállítási lehetőséget biztosított a nehéz áruk, például a gabona, a bor és az építőanyagok számára. A régészeti leletek, főként az amforák és a kerámiaedények elterjedése mutatja a távolsági kereskedelem intenzitását: a gall bor amforái a Rajna-vidéktől Britanniáig is eljutottak. A pénzforgalom általánossá vált, és a római pénzrendszer a helyi pénzeket fokozatosan kiszorította.

A gall–római társadalom erősen hierarchikus volt. A társadalom csúcsán a római szenátori és lovagrendi családok, valamint a vagyonos helyi arisztokrácia állt. A városi középrétegbe a kereskedők, kézművesek és a veterán katonák tartoztak. A lakosság nagy részét a vidéki parasztság alkotta, amelynek jogi helyzete változó volt: a szabad parasztok mellett nagy számban éltek colonusok (colonus), akik a nagybirtokosok földjét művelték, és fokozatosan a földhöz kötött bérlők rendszerébe süllyedtek. A rabszolgaság a gall–római gazdaság szerves része volt, bár a rabszolgák aránya a társadalomban nem ismert pontosan; a rabszolgák a háztartásokban, a mezőgazdaságban és a kézművességben egyaránt dolgoztak.

A nők helyzete a gall–római társadalomban a római jog és a helyi hagyományok keveredését mutatja. A római jog a nőket apjuk vagy férjük gyámsága alá helyezte, de a gall nők egyes források szerint a római nőknél nagyobb önállósággal rendelkezhettek a házasságban és a vagyonkezelésben. A források azonban szűkszavúak, és a mindennapi életre vonatkozó ismereteink főként sírfeliratokból, jogi szövegekből és régészeti leletekből származnak.

A kultúrában a latin nyelvű irodalom és a római művészet mellett a helyi hagyományok is tovább éltek. A gall–római művészet jellegzetes alkotásai közé tartoznak a helyi isteneknek szentelt fogadalmi emlékek, a kőszobrok és a mozaikok. A városi középületek és a villák díszítése a római életmódot tükrözte. A kereszténység terjedése a 3. századtól fokozatosan átalakította a vallási tájat: a 4. században már püspöki székhelyek működtek Galliában, például Lugdunumban, Arelate-ben (Arles) és Treverisben (Trier). A 3. századi válság – a germán betörések, a polgárháborúk és a gazdasági hanyatlás – azonban megtörte a gall–római virágzást. A Rajna-menti területeket alemann és frank támadások érték, a városok falakat emeltek, és a vidéki villák egy része elpusztult vagy megerősítették. A válság ellenére a gall–római társadalom nem omlott össze: a 4. században Diocletianus és Constantinus reformjai után a tartományi élet újra stabilizálódott, és a kereszténység a hivatalos vallássá válásával a késő római Gallia egyik meghatározó intézményévé vált.

12.1.5. Források és bizonytalanságok

A gall hódítás előtti és utáni Gallia történetének forrásai egyenlőtlenek. A legfontosabb írott forrás Caesar „Commentarii de bello Gallico” című műve, amely azonban erősen propagandisztikus, és a gall társadalomról alkotott képét a szerző politikai céljai torzítják. Caesar mellett más görög és római szerzők – Poszeidóniosz, Sztrabón, Diodórosz, Livius, Tacitus – is írtak Galliáról, de ők

többnyire másodlagos forrásokra támaszkodtak, és gyakran a római civilizációs felsőbbrendűség szemszögéből ábrázolták a gallokat. A gall nyelvű írásbeliség szinte egyáltalán nem maradt fenn, így a gall társadalom belső nézőpontját közvetlenül nem ismerjük.

A régészeti források – oppidumok ásatásai, villák, sírok, feliratok, pénzleletek, kerámialeletek – sokat elárulnak a gall és gall–római gazdaságról, településszerkezetről és kereskedelemről, de a társadalmi viszonyokról és a mindennapi életről csak közvetetten adnak képet. A gall társadalom létszámára, a háborúk áldozataira és a rabszolgaság mértékére vonatkozó számok mind becslések, amelyek a források értelmezésétől függenek. A modern kutatásban vita folyik a római hódítás demográfiai következményeiről: egyes történészek a gall lakosság jelentős csökkenését feltételezik, mások szerint a veszteségek kisebbek voltak, és a lakosság viszonylag gyorsan regenerálódott.

A romanizáció fogalma is vitatott. A hagyományos felfogás szerint a római uralom egyoldalú asszimilációt jelentett, amelyben a gall kultúra fokozatosan eltűnt. Az utóbbi évtizedekben azonban a kutatók inkább interaktív folyamatként írják le a romanizációt: a helyi elitek önként vették át a római szokásokat és nyelvet, mert ez biztosította számukra a hatalmat és a presztízst, miközben a helyi hagyományok, vallási kultuszok és nyelvek is tovább éltek. A gall nyelv kihalásának időpontja bizonytalan, és a kereszténység terjedésének korai szakasza is forráshiányos. A gall–római korszak tehát nem egy egységes, jól dokumentált történet, hanem sokszor bizonytalan rekonstrukciók összessége.

12.1.6. Rövid összefoglaló

- A római hódítás előtti Gallia kelta nyelvű törzsek laza szövetsége volt, amelyet a római források „Gallia” néven foglaltak össze; a társadalom druidákra, harcosokra és köznépre tagolódott, és az oppidumok városias központokként működtek.
- A gall gazdaság fejlett mezőgazdaságon, kézművességen és mediterrán kereskedelmen alapult; a törzsek politikai egysége azonban soha nem alakult ki.
- Caesar i. e. 58–50 között lezajló gall háborúi a római hódítás eszközei voltak, amelyeket Caesar saját politikai karrierje érdekében is folytatott; a háborúk súlyos demográfiai következményekkel jártak, de a pontos áldozatszámok vitatottak.
- Augustus i. e. 27-ben Gallia Comatát három tartományra osztotta; a római közigazgatás a civitas-rendszerre épült, és a helyi eliteket bevonta a hatalomba.
- A gall–római gazdaság a birodalom egyik leggazdagabb térsége volt, virágzó mezőgazdasággal, kerámiagyártással, úthálózattal és távolsági kereskedelemmel.
- A gall–római kultúrában a római és kelta elemek összefonódtak; a latin nyelv fokozatosan kiszorította a gall nyelvet, de a helyi vallási hagyományok tovább éltek.
- A 3. századi válság, a germán betörések és a gazdasági hanyatlás meggyengítette a gall–római világot, de a 4. században a birodalom megerősödött, és a kereszténység elterjedt.
- A gall–római örökség – a városi hálózat, a latin nyelv és a római jog – alapvetően meghatározta a későbbi frank állam és a középkori Franciaország fejlődését.

12.1.7. Önellenőrző kérdések

- Milyen források alapján ismerjük meg a gall társadalmat, és miért kell Caesar művét kritikusan kezelni?
- Hogyan változott Gallia közigazgatási helyzete a római hódítás után, és milyen szerepet kaptak a helyi elitek?
- Melyek voltak a gall–római gazdaság legfontosabb ágazatai, és milyen régészeti bizonyítékok utalnak a távolsági kereskedelemre?
- Mit jelent a romanizáció fogalma, és miért vitatott a hagyományos értelmezése?

- Hogyan hatott a 3. századi válság a gall–római társadalomra, és miért fontos ez a későbbi frank korszak szempontjából?

12.2. A kereszténység és a Merovingok

12.2.1. A kereszténység terjedése és a Merovingok

A frankok és a kereszténység kapcsolata nem egyszeri esemény, hanem több évszázados, fokozatos folyamat eredménye. Gallia római tartományában a keresztény közösségek már a 2. században jelen voltak, az 5. század végén pedig a frank király, I. Chlodvig (latinosan Clovis, magyarul gyakran Klodvig) megkeresztelkedése új korszakot nyitott: a római provinciális elit és a germán katonai hatalom együttműködése egy olyan hibrid politikai-kulturális rendszert hozott létre, amelynek keretei a következő évszázadok nyugat-európai államainak alapjává váltak. Ez az alfejezet a kereszténység galliai terjedését, a Meroving-dinasztia (Merovingi) kialakulását, a frank királyság és az egyház szövetségét, valamint a kora középkori frank társadalom szerkezetét tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy e folyamatokat a források milyen módon őrzik meg és hogyan értelmezi őket a modern történetírás.

12.2.1.1. A kereszténység Galliában a frank hódítás előtt

A kereszténység Galliában nem a frankok megjelenésével kezdődött; a frankok egy olyan vidéket vettek birtokba, ahol a keresztény intézményrendszer már kiépült. A legkorábbi keresztény közösségek nyomai a 2. század közepére nyúlnak vissza: a Lugdunumból (Lyon) származó feliratok és az egyházi hagyomány szerint 177-ben Lugdunumban vértanúk közössége szenvedett üldözést Marcus Aurelius császár uralkodása alatt. Ezt az eseményt leginkább Eusebiosz Caesareai *Egyháztörténete* őrizte meg, amely egy elveszett galliai levélre hivatkozik; a történészek a beszámoló magját hitelesnek tartják, de a részletek – például a vértanúk pontos száma – bizonytalanok.

A 3. században a kereszténység elsősorban a nagyobb városokban – Lyonban, Vienne-ben, Arlesban, Narbonne-ban, Trierben – vert gyökeret. A galliai egyházszervezet a római közigazgatási egységekhez igazodott: a püspökök (episcopi) székhelye általában a civitas, vagyis a római városi közigazgatási központ volt. Ez a szerkezet hosszú távon meghatározta az egyház területi szerveződését; a püspöki hálózat a római állam összeomlása után is fennmaradt, és a városi intézmények folytonosságának egyik legfontosabb hordozója lett.

A 4. század elején a kereszténység jogi helyzete megváltozott: a 313-as milánói ediktum (amely valójában császári levélváltás volt, nem mai értelemben vett törvény) megszüntette a keresztények üldözését, Nagy Konstantin császársága alatt pedig a kereszténység privilegizált vallássá vált. I. Theodosius 380-as thesszaloniki ediktuma a niceai hitvallást tette a birodalmi egyház normájává, és a kereszténységet fokozatosan az egyetlen elfogadott nyilvános valláskén kezelték. Galliában ez a folyamat nem egyszerre és nem ellenállás nélkül zajlott: a vidéki lakosság egy része még sokáig őrizte a római és a helyi kelta-vallási hagyományokat, amelyeket a keresztény szerzők összefoglalóan „pogányságnak” neveztek. Ez a megnevezés azonban kortárs egyházi kategória, nem pedig a vidéki vallásosság pontos leírása; a történészek ma óvatosan bánnak vele, mert a keresztény és a nem keresztény gyakorlatok határai a mindennapi életben gyakran elmosódtak.

A 4–5. századi Gallia szerzetesi mozgalma különösen fontos szerepet játszott a vidéki keresztényesítésben. Szent Márton (Martinus Turonensis, 316/336–397), aki előbb római katonatiszt volt, majd Tours püspöke lett, a nyugati szerzetesség egyik úttörő alakja. A róla szóló *Vita Martini* (Sulpicius Severus tollából) a csodás gyógyítások és a pogány szentélyek lerombolásának képével ábrázolja őt; a modern kutatás e beszámolókat részben a hagiográfiai műfaj retorikai

szabályai felől értelmezi, tehát nem szabad őket szó szerinti jegyzőkönyvként olvasni. Ugyanakkor Márton kultusza tartósan összekapcsolódott a frank királysággal: a tours-i püspökség és a szent sírja a későbbi Meroving-korszak egyik legfontosabb vallási központja lett, ahol a frank királyok hatalmuk legitimálását is keresték.

Az 5. század elején Galliát több hullámban érték a Rajnán átkelő germán csoportok támadásai, ami a római provinciális közigazgatás meggyengüléséhez vezetett. A keresztény egyház ebben a helyzetben növekvő társadalmi és politikai szerepet vállalt: a püspökök gyakran a városok tényleges vezetőivé váltak, szervezték az élelmezést, tárgyaltak a betörő csoportokkal, és fenntartották a római jogi-közigazgatási kultúra emlékezetét. A frankok számára ezért a kereszténység nem csupán hitkérdés volt, hanem a fennmaradt római intézményrendszerrel való együttműködés csatornája is.

12.2.1.2. A frankok és a római világ találkozása

A frankok (Franci) etnogenezise – vagyis az a folyamat, ahogyan a frank identitás kialakult – a római határvidéken, a Rajna alsó folyása mentén ment végbe. A kortárs római források a 3. század végétől említik őket különböző törzsi csoportok gyűjtőneveként, például a szaliai frankok és a ripuári frankok elkülönítésével. Fontos hangsúlyozni: a „frank" megnevezés ebben az időben nem zárt etnikai csoportot jelölt, hanem olyan közösségeket, amelyek római provinciálisokkal, más germán csoportokkal és egykori római katonai egységekkel is keveredtek. A korábbi romantikus-nacionalista történetírás a frankokat egységes, ősi germán „népként" ábrázolta; a mai kutatás ezt a képet a későbbi nemzeti mítoszok visszavetítéseként értékeli. A frank identitás a római határvidék katonai-politikai viszonyai között formálódott, és folyamatosan átalakult.

A 4. században számos frank csoport római szolgálatba állt: egyesek szövetségesként (foederati) telepedtek le a birodalom területén, mások római hadseregben szolgáltak, és közülük többen magas katonai rangra emelkedtek. A római–frank kapcsolatok tehát nem egyszerűen „hódító" és „meghódított" viszonyként írhatók le; sokkal inkább a határ menti együttműködés, alkuk, katonai szolgálat és időszakos konfliktusok bonyolult hálója jellemezte őket.

Az 5. század folyamán a frankok befolyása Észak-Galliában fokozatosan növekedett. A 476-os év, amelyet a hagyományos periodizáció a Nyugatrómai Birodalom bukásaként tart számon, Galliában nem jelentett éles törést: a római közigazgatás már korábban meggyengült, és a helyi hatalmat többnyire a katonai vezetők, a püspökök és a városi elitek gyakorolták. A frank királyság tehát nem romokon, hanem a római intézményi és társadalmi örökség átalakuló talaján jött létre. A „barbár királyság" (regna) kifejezés a modern történetírói kategória; a kortárs szereplők magukat részben római keretek között képzelték el, és a római tisztségek, címek, jogi és adózási gyakorlatok tovább éltek.

12.2.1.3. I. Chlodvig és a Meroving-dinasztia kezdetei

A Meroving-dinasztia névadója a félig mitikus Merovech (Meroveus), akiről a későbbi hagyomány azt tartotta, hogy Chlodvig elődjének, Childerichnek az apja volt. Childerich (uralk. kb. 457–481/482) a Tournai környéki frank csoportok királya lehetett; sírját 1653-ban találták meg a mai Belgium területén, és a gazdag mellékletek – arany, ezüst, fegyverek, egy pecsétgyűrű a CHILDIRICI REGIS felirattal – arra utalnak, hogy a frank királyi hatalom szoros kapcsolatban állt a római katonai elitekkel és a késő római reprezentációs formákkal. A sírlelet azonban régészeti forrás, értelmezése vitatott: a tárgyak nem adnak közvetlen választ arra, hogy Childerich milyen jogi és politikai hatalommal bírt, és milyen viszonyban állt a római hatóságokkal.

Chlodvig (uralk. 481/482–511) Childerich fia volt, és a kortárs források szerint uralkodása alatt egyesítette a frank csoportokat, legyőzte a rivális római katonai vezetőt, Syagriust 486/487 körül Soissons mellett, majd kiterjesztette hatalmát a Loire-tól északra fekvő területekre. A Syagrius feletti győzelem a hagyományos kronológiában a galliai római uralom maradványainak végét jelöli, ám a kutatás hangsúlyozza, hogy Syagrius sem volt a Nyugatrómai Birodalom hivatalos képviselője, hanem egy helyi katonai potentát, akit a kortárs források „a rómaiak királyának" neveztek. A frank hatalom terjeszkedése tehát nem egyszerűen „rómaiak" és „barbárok" közötti törésvonalat követett.

Az 490-es években Chlodvig feleségül vette Chrodechildát, aki a burgund királyi családból származott, és akit a kortárs keresztény források katolikus (niceai) kereszténynéként mutatnak be. A házasság dinasztikus szövetség volt, de a keresztény hagyomány szerint fontos szerepet játszott Chlodvig megtérésében. A kortárs vagy közel kortárs beszámolók közül a legrészletesebb Tours-i Gergely (Gregorius Turonensis, 538–594) *Historia Francorum* című munkája, amely mintegy fél évszázaddal az események után készült. Gergely elbeszélése szerint Chlodvig az alemannok elleni, valószínűleg 496/497 körüli zülpichi csatában (a pontos helyszín és dátum vitatott) – szorult helyzetében – Krisztushoz fohászkodott, és győzelme után püspöki tanítás hatására megkeresztelkedett.

A keresztelés hitelességét a történészek alapvetően elfogadják, mert több független forrás is utal rá, köztük Avitus püspök levele és a 6. századi krónikák. A részletek – a csata dátuma, a keresztelés pontos helyszíne (a hagyomány szerint Reims, Remigius püspök által) – azonban bizonytalanok. A zülpichi csata hagyományos datálása 496-ra vagy 497-re tehető, de egyes kutatók 506 körülre helyezik; a kérdés máig tudományos vita tárgya. Az sem egyértelmű, hogy Chlodvig a niceai kereszténységet választotta-e, vagy korábban az ariánus kereszténységhez közeledett-e; a források többsége szerint a niceai (a későbbi katolikus egyház által „ortodoxnak" tekintett) keresztelés mellett döntött. Ez a választás megkülönböztette őt a kor más germán királyságaitól – például a vizigótoktól és a burgundok egy részétől –, ahol az ariánus kereszténység volt az uralkodó elit vallása.

A keresztelés politikai jelentőségét nehéz túlbecsülni. Gallia római provinciális lakosságának többsége a niceai kereszténységet követte, ezért Chlodvig döntése lehetővé tette a frank katonai elit és a gall-római püspöki-városi elit szorosabb együttműködését. A keresztény szerzők, elsősorban Gergely, Chlodvigot új Konstantinként ábrázolták, aki a frankokat a keresztény népek közösségébe vezeti. Ez az ábrázolás a frank királyság önértelmezésének hosszú távú keretét adta: a királyi hatalom szakrális legitimációt nyert, és a király az egyház védelmezőjeként lépett fel. Ugyanakkor a történetírásnak óvatosnak kell lennie: Gergely műve nem semleges tudósítás, hanem teológiai és politikai programmal rendelkező narratíva, amely a frank királyokról szóló kortárs vitákban is állást foglalt. A „megtérés" folyamata valószínűleg nem egyetlen drámai pillanatban zajlott; a keresztény hitre térés fokozatos, alkuhoz kötött folyamat volt, amely a frank arisztokrácia egy részét is érintette.

12.2.1.4. A frank–egyház szövetség intézményesülése

Chlodvig halála (511) után a frank királyságot fiai osztották fel, ahogyan a Meroving-dinasztia öröklési rendje ezt megkívánta. A rész királyságok – Austrasia, Neustria, Burgundia és később Aquitánia – nem voltak merev területi egységek, és a királyi család tagjai között gyakoriak voltak a konfliktusok. A dinasztia folytonossága azonban megmaradt, és a keresztény egyház ebben a rendszerben kiemelt szerepet kapott.

Az egyház és a királyi hatalom kapcsolatának egyik legfontosabb intézménye a **zsinat** (concilium) volt. A 6. században Galliában több püspöki zsinatot tartottak, amelyeken a püspökök nemcsak hitbeli és egyházfegyelmi kérdéseket tárgyaltak, hanem a királyi hatalommal való kapcsolatot is

szabályozták. A zsinati határozatok (kanonok) bemutatják, hogy a püspökök milyen elvárásokat fogalmaztak meg a királyokkal szemben: a király védje az egyházat, ne nyúljon annak vagyonához, és biztosítsa az igazságos ítélkezést. A Meroving királyok viszont gyakran saját híveiket ültették püspöki székekbe, és az egyházi javadalmakat politikai célokra is felhasználták. Az egyház és az állam viszonya tehát nem volt feszültségmentes, de alapvetően kölcsönös érdekeken alapult: az egyház a királyi hatalom védelmét és a jogi státusz megerősítését, a király pedig a püspökökön keresztül a római városi intézmények folytonosságát és a keresztény legitimitást nyerte el.

A királyi udvar és a püspöki elit közötti szövetség jól megragadható a jogalkotásban. A frank királyok a római jogi hagyományt és a germán szokásjogot egyaránt felhasználták. A **Lex Salica** (szaliai frank törvénykönyv) a 6. század elején keletkezett, és bár elsődlegesen a frank büntetőjogi szokásokat rögzítette, számos cikkelye mutatja a keresztény és római hatásokat is. A törvénykönyv a bűnöket többnyire pénzbüntetéssel, úgynevezett **wergild**del (emberdíjjal) szankcionálta, ami a vérbosszú intézményének szabályozott átalakulását jelzi. A Lex Salica megőrizte a későbbi évszázadokban is a frank szokásjog emlékezetét; a kora újkorban a francia trónöröklés „férfiági” elvének igazolására is felhasználták, bár ez a felhasználás a szöveg késői, vitatott értelmezésén alapult.

A püspökségek és a kolostorok a Római Birodalom bukása után is a műveltség és az írásbeliség legfontosabb hordozói maradtak. A királyi oklevelek (diplomata) írásba foglalását gyakran püspöki udvarokban vagy kolostorokban képzett írnokok végezték, és a világi elit írásbeli kultúrája nagyrészt az egyházi intézményeken keresztül szerveződött. Ebből következik, hogy a Meroving-korszakra vonatkozó források túlnyomó többsége egyházi műfajú: krónikák, szentéletrajzok, zsinati határozatok, oklevelek, levelek. A világi társadalom mindennapjairól ezért közvetlenebbül keveset tudunk, és a rendelkezésre álló képet is alapvetően az egyházi szerzők szempontjai formálják.

12.2.1.5. A Meroving királyság társadalma

A Meroving-korszak frank királyságának társadalma a késő római társadalmi szerkezet és a germán katonai elit hagyományainak keveredéséből alakult ki. A források szűkössége miatt a társadalmi viszonyok rekonstrukciója részben régészeti, részben okleveles bizonyítékokra támaszkodik, és sok tekintetben tudományos viták tárgya.

A társadalom csúcsán a királyi dinasztia és a világi arisztokrácia állt. A frank elit tagjai gyakran viseltek római tisztségeket, például a **comes** (gróf) vagy a **dux** (herceg) címet, amelyek a római közigazgatásból származtak, de tartalmuk a 6–7. században fokozatosan megváltozott: a comes a király által kinevezett helyi katonai-bírói vezető lett, a dux pedig nagyobb területi katonai parancsnok. A hivatalok nem voltak örökletesek, ám a gyakorlatban az arisztokrata családok törekedtek pozícióik megtartására. A királyi udvar (palatium) központi szerepet játszott a hatalomgyakorlásban: itt működtek a királyi tanácsadók, a **maior domus** (udvarnagy) és a különböző udvari tisztségviselők. A maior domus a 7. század folyamán különösen megerősödött, és idővel a tényleges hatalom birtokosává vált – ez a folyamat vezetett később a Karolingok felemelkedéséhez, amelyet a következő alfejezet tárgyal.

A szabad frank férfiak a királyi hadsereg tagjai voltak, és a szokásjog szerint részt vehettek a helyi bíráskodásban. A **mallus** (a szabadok bírói gyűlése) a frank jogélet fontos intézménye volt, ahol a comes elnökölt, de az ítéletet a szabad férfiak közössége hozta. A társadalomban a szabadság nem egységes állapot volt: a források különbséget tesznek a szabad frankok, a római provinciálisok (Romani), a félszabadok (liti/laeti) és a rabszolgák (servi) között. A jogi státusok azonban nem mindig tükrözték a tényleges társadalmi helyzetet, és az egyes kategóriák határai gyakran elmosódtak. A „rabszolgaság” a kora középkorban nem azonos a későbbi transzatlanti ültetvényes

rabszolgatartással; részben a római jogi hagyományból öröklődött, részben hadifoglyokra és szegény függőkre terjedt ki, és a felszabadítás viszonylag gyakori volt.

A nők jogállása a frank társadalomban összetett képet mutat. A Lex Salica szerint a nők földingatlant nem örökölhettek, ami arra utal, hogy a földbirtok a férfiágon öröklődött, és ez összefüggött a katonai szolgálattal. Ugyanakkor a nők birtokolhattak ingóságokat, jegyajándékuk (dos) felett bizonyos rendelkezési joggal bírtak, és a királyi család nőtagjai – például Chrodechilda királyné – komoly politikai befolyást gyakorolhattak. A Meroving-kori **szentéletrajzok** több olyan nőt is bemutatnak, akik kolostoralapítóként vagy apátnőként jelentős vallási és birtokpolitikai szerepet játszottak. A források patriarchális keretben írják le a társadalmat, és a nők többségének életéről alig tudunk; a modern történetírás ezért igyekszik a hagiográfiai és okleveles emlékekből kiolvasni a női cselekvés tereit, de hangsúlyozza, hogy ezek a források az egyházi elit szempontjait tükrözik.

A paraszti többségről a legkevesebbet tudjuk. A 6–7. századi régészeti leletek – települések, temetők, mezőgazdasági eszközök – azt mutatják, hogy Galliában a késő római urbanizáció hanyatlása után a vidéki települések váltak a mindennapi élet meghatározó kereteivé. A városok nem ürültek ki teljesen, de lakosságuk és gazdasági szerepük csökkent. A püspöki központok azonban sok várost életben tartottak: a püspöki templom, a keresztelőkápolna és a püspöki palota a késő antik városi tér új központjává vált. A vidéki társadalomban a helyi elit a **villa** (nagybirtok) keretében szervezte a termelést, és fokozatosan kialakult a későbbi **uradalmi rendszer** előzménye. A parasztok különböző függési formákban éltek: egyesek szabad birtokosként, mások bérlőként vagy függő földművesként dolgoztak a nagybirtokosok földjén. A szabad parasztok tömegeinek lassú lesüllyedése a függőviszonyba a kora középkor egyik hosszú távú társadalmi folyamata, de ennek ütemét és okait a kutatók vitatják: a források szűkössége miatt nem lehet egyértelműen megmondani, hogy a római késő antik viták „coloni” (függő bérlők) és a frank szabad parasztok közötti különbségek mikor és hogyan olvadtak egybe.

A társadalom vallási átalakulása a mindennapi életben lassan haladt. A kereszténység terjedése a városokból indult, de a vidéki lakosság körében a pogány hagyományok még évszázadokon át tovább éltek. A zsinati határozatok ismétlődően tiltják a jövendőmondást, a varázslást, a szent ligetek tiszteletét és a pogány ünnepeket, ami arra utal, hogy e gyakorlatok a püspökök szempontjából valós problémát jelentettek. A keresztény szerzők „babonaságnak” minősítették ezeket a hagyományokat; a modern kutatás azonban a kategóriát problematikusnak tartja, mert a helyi népi vallásosság gyakran keverte a keresztény és a régebbi elemeket anélkül, hogy ezt a résztvevők ellentmondásként élték volna meg.

12.2.1.6. A Meroving hatalom belső válsága és a későbbi átértékelés

A 7. században a Meroving királyi hatalom fokozatosan meggyengült az arisztokrácia és a maior domusok javára. A frank királyságok közötti rivalizálás, a királyi családon belüli örökösödési viszályok és a helyi elitek növekvő autonómiája aláásták a központi hatalmat. A 7. század végétől a Karolingok – akik Austrasia maior domusai voltak – egyre nyíltabban birtokolták a tényleges kormányzati hatalmat, míg a Meroving királyok formálisan a trónon maradtak. 751-ben III. Pipin – III. Zakariás pápa jóváhagyásával – a kolostorba kényszerítette az utolsó Meroving uralkodót, III. Childericht, és megkoronáztatta magát; ezzel a Meroving-dinasztia uralma formálisan véget ért. Ezt a váltást a korabeli források részben legitimizálták: a királyt, akinek már „nem volt hatalma”, a Karolingok – a pápai tekintélyre hivatkozva – alkalmatlannak nyilvánították. A „haszontalan királyok” (rois fainéants) képe későbbi történetírói konstrukció, amely a Karoling trónfosztás utólagos igazolásából született; a modern kutatás rámutat, hogy a Merovingok hanyatlása bonyolult folyamat volt, és a királyi hatalom nem tűnt el egyik napról a másikra.

A Meroving-korszak megítélése a történetírásban jelentősen változott. A 19–20. századi nemzeti történetírás – francia és német oldalon egyaránt – hajlamos volt a frank királyságot a modern nemzetállamok előképének tekinteni, és Chlodvig keresztelését a „francia" vagy „keresztény Nyugat" születéseként ünnepelni. Ezt a beállítást a mai kutatás a nemzeti mítoszok közé sorolja. Chlodvig nem „francia" király volt a mai értelemben, hiszen a frank királyság területe, társadalma és identitása nem feleltethető meg a későbbi Franciaországnak. A Merovingok állama sem volt modern értelemben vett állam: nem rendelkezett állandó bürokratikus apparátussal, a hatalom személyes kötelékeken, a királyi udvar mobilitásán és a helyi elitek együttműködésén alapult. A történészek ezért óvnak attól, hogy a kora középkori királyságot a mai államiság fogalmaival írják le.

A kereszténység és a Merovingok összekapcsolódása mégis meghatározó örökség maradt. A püspöki hivatal folytonossága, a kolostorok hálózata, a szentek tisztelete és a liturgia egységesülő formái olyan intézményi és kulturális keretet alkottak, amely túlélte a dinasztia bukását. A frank királyságban kialakult szövetség a királyi hatalom és a niceai kereszténység között a Karolingok alatt, majd a középkori Francia Királyságban is alapvető maradt, még akkor is, ha annak tartalma folyamatosan változott. Ezért a tananyag szempontjából a Meroving-korszak nem egyszerűen „sötét" átmenet a római és a középkori világ között, hanem a nyugati keresztény királyságok egyik formálódási korszaka.

12.2.1.7. Források és bizonytalanságok

A Meroving-korszakra vonatkozó ismereteink alapvetően három forráscsoportra támaszkodnak: **elbeszélő forrásokra** (krónikák, szentéletrajzok), **jogi és okleveles anyagra** (Lex Salica, zsinati határozatok, királyi oklevelek), valamint **régészeti leletekre** (temetők, települések, sírmellékletek). A leghíresebb elbeszélő forrás Tours-i Gergely *Historia Francorum* című munkája, amely a világ teremtésétől 594-ig tárgyalja a történelmet, de súlypontja a frank királyság. Gergely püspök volt, és műve nyíltan teológiai-politikai célt szolgált; a csodás elemek, a királyok erkölcsi értékelése és a frank identitás megfogalmazása miatt a szöveget kritikusan kell olvasni. Hitelesnek tekintjük az alapvető kronológiai vázat, Chlodvig keresztelésének tényét és a fő politikai eseményeket, de a részletek – például a csaták lefolyása vagy a párbeszédek – a korabeli történetírói szabályok szerint alakítottak, nem jegyzőkönyvi felvételek.

A **Fredegár-krónika** a 7. századból származó, összetett szöveghagyomány, amely a Merovingok későbbi történetét tárgyalja; a szöveg szerzősége, korpusza és hitelessége máig kutatási vita tárgya. A különböző kéziratok eltérnek, és a krónika egyes részei későbbi betoldások lehetnek. A **Liber Historiae Francorum** (a frankok történetének könyve) 727 körül keletkezett, és a frank identitás Ausztriából kiinduló, trójai eredetmítoszt is tartalmazó elbeszélését adja. Ez utóbbi mítosz a „frankok ősei a trójaiak" gondolatot hirdette, ami a középkorban rendkívül népszerű lett, de történetileg megalapozatlan. A modern kutatás a trójai eredetet a kora középkori identitáskonstrukció példájaként mutatja be, nem pedig valós események leírásaként.

A régészeti források elsősorban a temetkezési szokások, a településszerkezet és az anyagi kultúra változásait dokumentálják. A frank temetőkben talált fegyverek, ékszerek és kerámiák a kora középkori társadalmi különbségekről tanúskodnak, de az egyes tárgyak etnikai hovatartozására vonatkozó következtetések ma már vitatottak. Korábban a régészek gyakran „frank", „romanizált" vagy „alamann" jellegű leletcsoportokat különítettek el, és ezt népmozgásokhoz kötötték; a mai régészeti kutatás óvatosabb, mert az anyagi kultúra terjedése nem feleltethető meg automatikusan etnikai határoknak vagy migrációs hullámoknak. A Childerich-sírhoz hasonló kiemelkedő leletek körüli rekonstrukciók is részben hipotetikusak, mivel az eredeti leletek egy része elveszett vagy szétszóródott.

A vitatott kérdések közé tartozik Chlodvig keresztelésének időpontja és körülményei, a frank „nép” kialakulásának jellege, a Meroving királyság hatalmi szerkezete, valamint a késő római és a frank társadalom közötti folytonosság mértéke. A források szűkössége miatt a kutatók gyakran eltérő modellekkel dolgoznak, és a rendelkezésre álló adatokat más-más hangsúllyal értelmezik. A legfontosabb tanulság az, hogy a Meroving-korszakról szóló állítások többsége nem „kemény tény”, hanem dokumentált tényekre épülő, de bizonytalansággal terhelt rekonstrukció.

12.2.1.8. Rövid összefoglaló

- A kereszténység Galliában már a római korban intézményesült; a püspöki hálózat a római civitasokra épült, és a Római Birodalom hanyatlása után a püspökök a városi hatalom kulcsszereplőivé váltak.
- A frankok a Rajna alsó folyásának határvidékén alakultak ki; a frank identitás nem zárt etnikai csoportot jelölt, hanem római, germán és helyi elemek folyamatos keveredéséből született.
- I. Chlodvig uralkodása alatt a frankok egyesítették Észak-Gallia jelentős részét; a hagyomány szerint 496/497 körül (egyesek szerint 506 körül) megkeresztelkedett, ami lehetővé tette a frank katonai elit és a gall-római egyházi elit együttműködését.
- A Meroving királyság és az egyház szövetsége a püspöki zsinatokon, a királyi jogalkotásban és a püspökségek politikai szerepében intézményesült; az egyház biztosította az írásbeliség és a római közigazgatási hagyomány folytonosságát.
- A frank társadalom a késő római tagozódás és a germán katonai szokásjog keveréke volt; a királyi udvar, a comes és dux tisztségek, a mallus bírói gyűlés és a wergild pénzbüntetés a kor jellegzetes intézményei.
- A parasztok többségének élete rosszul dokumentált; a régészeti adatok a vidéki települések növekvő szerepére utalnak, de a társadalmi függési viszonyok részletei vitatottak.
- A Meroving királyi hatalom a 7. században fokozatosan meggyengült a helyi elitek és a maior domusok javára; a „haszontalan királyok” képe utólagos, a Karolingok legitimitását szolgáló konstrukció.
- A Meroving-korszak nem a mai Franciaország „kezdete”; a frank királyság megértése a modern nemzetállami visszavetítés nélkül, a kora középkori hatalomgyakorlás saját logikája szerint lehetséges.

12.2.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek voltak a galliai kereszténység római kori intézményei és a frank királyság alatti egyházi struktúrák között? Miért volt fontos a püspöki hálózat folytonossága?
2. Hogyan változott a „frank” identitás jelentése a késő római határvidéktől a Meroving királyságig, és miért problémás a fogalmat a mai etnikai vagy nemzeti kategóriákkal azonosítani?
3. Milyen értelemben volt politikai döntés Chlodvig keresztelkedése? Milyen forrásokból tudjuk rekonstruálni az eseményt, és milyen bizonytalanságok kapcsolódnak hozzá?
4. Milyen szerepet játszott az egyház a frank királyi hatalom legitimálásában, és milyen konfliktusok jellemezték az egyház és a királyi udvar viszonyát?
5. Miért nem írható le a Meroving királyság a mai állam és nemzet fogalmaival? Milyen modern nemzeti mítoszok kapcsolódnak a Merovingokhoz?

12.3. A Karolingok és Nagy Károly

A Karolingok felemelkedése nem egyetlen család magánügye volt, hanem a Meroving-kori hatalmi átrendeződés betetőzése. Az előző alfejezetben tárgyalt Meroving királyságban a 7–8. század folyamán a királyi hatalom látványosan meggyengült, miközben az egyes részbirodalmak – Austrasia, Neustria, Burgundia, Aquitania – élén álló háznagyok (**maior domus**, azaz „a ház nagyja") egyre inkább tényleges katonai és politikai vezetőkké váltak. A Karoling-ház ebből a háznagyi tisztségből emelkedett királyi, majd császári rangra, és a 8–9. században olyan birodalmat épített ki, amely a későbbi Nyugat-Európa politikai térképének egyik legfontosabb előzménye. Ebben az alfejezetben a Karoling-hatalom kiépülését, Nagy Károly uralmát, a császárkoronázást, a kulturális reformot és a birodalom 843-as felosztását tárgyaljuk – mindvégig jelezve, hogy a források gyakran egyoldalúak, és a későbbi nemzeti történetírás sokáig a saját igazolására használta ezt a korszakot.

12.3.1. Martell Károly és a Karoling-ház felemelkedése

A Karolingok (**Carolingi**, a név Nagy Károly latin nevéből, *Carolusból* ered, de a család korábbi tagjainál még nem használták) a 7. század végétől kezdve birtokolták az austrasiai háznagyi tisztséget. A család első ismert jelentős tagja, **Herstali Pipin** (†714) a 687-es tertry-i csatában legyőzte a neustriai ellenfeleket, és így a teljes Frank Birodalom háznagya lett, miközben a Meroving királyok formálisan továbbra is uralkodtak. Halála után fia, **Martell Károly** (**Carolus Martellus**, azaz „Kalapács Károly"; †741) nemcsak megszilárdította apja hatalmát, hanem katonai hadjárataival a Karolingok katonai tekintélyét is megalapozta.

Martell Károly legismertebb katonai sikere a **732-es tours-i (vagy poitiers-i) csata**, amelyben a frank sereg megállította az Ibériai-félszigetről észak felé előrenyomuló muszlim–berber csapatok hadjáratát. A csata ténye és az évszám a frank évkönyvek és későbbi források alapján jól dokumentált, a pontos helyszín és a csata részletei azonban vitatottak. A későbbi – különösen a 19. és 20. századi – európai történetírás sokáig „Európa megmentéseként" értelmezte az eseményt, és Martell Károlyt a keresztény Európa védelmezőjeként ábrázolta. Ez a beállítás leegyszerűsítő: a 732-es muszlim hadjárat elsősorban rablóportya és erőfitogtatás volt, nem pedig az egész frank terület meghódítására irányuló, előkészített hódító hadjárat; a muszlim jelenlét a Pireneusoktól északra – Septimania kivételével – nem vált tartós politikai uralommá. Martell Károly győzelme tehát katonailag fontos, de a „Nyugat megmentése" narratíva vitatott értelmezés, amely a modern emlékezetpolitika terméke, nem pedig a 8. századi források állítása.

Martell Károly hatalmának másik fontos pillére az egyházi birtokokkal való gazdálkodás volt. A források – elsősorban egyházi szerzők, például a Fredegar-krónika folytatása – bírálják, amiért egyházi javadalmakat adott híveinek katonai szolgálat fejében. Ez a gyakorlat, amelyet a történetírás olykor **szekularizációnak** nevez, valójában a kora középkori hadsereg fenntartásának egyik eszköze volt: a harcosok ellátását földbirtok biztosította, és az egyházi birtokok igénybevétele nélkül a Karoling sereg aligha lett volna fenntartható. A bírálatok azonban mutatják, hogy a kortárs egyházi elit egy része ezt egyértelműen visszaélésként, nem pedig szükséges reformként élte meg.

Martell Károly halála után fiai, **Kis Pipin** (**Pippinus Brevis**, 741–768) és Karlmann osztoztak a háznagyi tisztségen. Karlmann 747-ben visszavonult egy kolostorba, így Pipin egyedül maradt a Frank Birodalom tényleges ura. A döntő lépésre 751-ben került sor: Pipin a pápaság támogatásával lemondatta az utolsó Meroving királyt, III. Childericher, és Soissons-ban a frank főurak királlyá emelték. A kortárs és későbbi források – például a **Annales regni Francorum** – hangsúlyozzák, hogy a hatalomváltást a pápa jóváhagyta; a 750-es években **Zakariás**, majd **II. István pápa** is a Karolingok legitimációját erősítette. A királyavatás szertartása, a felkenés (**unctio**) részben az

ószövetségi királyok felkenésének mintájára történt, és a Karolingok isteni felhatalmazását volt hivatva jelezni. 754-ben II. István pápa személyesen utazott a Frank Birodalomba, és híveivel együtt újra felkente Pipint és fiait; ez a gesztus hosszú távon elválaszthatatlanul összekapcsolta a Karoling királyságot a pápasággal. A pápa segítséget kért a longobárdok ellen, akik a közép-itáliai pápai területeket fenyegették; Pipin két hadjáratban (754, 756) legyőzte a longobárdokat, és a meghódított területek egy részét a pápának adta. Ez az úgynevezett **Pipin-adomány** a későbbi pápai állam területi alapját képezte, és megalapozta a frank–pápai szövetséget, amely Nagy Károly uralkodása alatt vált meghatározóvá.

12.3.2. Nagy Károly: hódítások és birodalom

Nagy Károly (**Carolus Magnus**, röviden Nagy Károly; 768–814) apja halála után kezdetben testvérével, Karlmannal együtt uralkodott. Karlmann 771-ben bekövetkezett halála után Károly egyedül lett az egész Frank Birodalom királya. Uralkodásának első két évtizede szinte folyamatos hadjáratokkal telt; a kortárs évkönyvek szinte minden évre feljegyeznek egy-egy hadjáratot, ami a Karoling hadsereg mozgósítási képességét és a hódítás központi szerepét mutatja.

A legjelentősebb hódítások közé tartozik a **longobárd királyság** meghódítása 774-ben. Károly válaszul a pápa ismételt segélykérésére betört Itáliába, elfoglalta Paviát, lemondatta **Desiderius** longobárd királyt, és felvette a „longobárdok királya” címet. Ezzel a Frank Birodalom közvetlenül beékelődött az Itáliai-félsziget északi részébe, a pápai állam pedig frank védelem alá került. Ugyanebben az évben Károly megerősítette és kibővítette a pápai területeket, ami a Frank Birodalom és a pápa közötti kölcsönös függőséget tovább mélyítette.

A leghosszabb és legvéresebb hadjárat-sorozat a **szászok** ellen irányult (772–804). A Rajnától keletre élő, saját törzsi és vallási hagyományokkal rendelkező szászok ellenállása a frank hódítók ellen több évtizedig tartott. A források – elsősorban a frank évkönyvek és Einhard Nagy Károly-életrajza – a háborút részben vallási konfliktusként mutatják be, mert a szászok többsége nem volt keresztény, és a frank uralom bevezetésével együtt járt az erőszakos térítés. A háború során Károly a szász törzsi vezetőkkel kötött szerződéseket, de a felkelések újra és újra kiújultak. A legismertebb és legvitatottabb esemény a **782-es verdeni tömeges kivégzés** (vagy ítéletvégrehajtás), amelynek során a frank források szerint mintegy 4500 szász foglyot végeztek ki. A szám a kortárs évkönyvben szerepel, de a történészek egy része – a forrás természetét és a későbbi legendás túlzást figyelembe véve – óvatosan kezeli; a pontos áldozatszám nem ismert, és a modern kutatás is vitatja, hogy valóban egyetlen eseményről vagy egy hosszabb megtorlási hullámról van-e szó. A szász háborúk áldozatközpontú megközelítése arra figyelmeztet, hogy a Karoling terjeszkedés nem csupán katonai dicsőség volt, hanem hosszan tartó erőszakkal, kitelepítésekkel és kényszertérítéssel járt. A 785-ös **widukindi** keresztelés – a szász ellenállás egyik vezetőjének megkeresztelkedése – a frank értelmezés szerint a szászok meghódításának lezárása volt, ám a felkelések ezután még több éven át folytatódtak, és a teljes integráció csak a 9. század elejére fejeződött be.

Délen, az Ibériai-félsziget irányában Károly 778-ban hadjáratot indított a Pireneusokon túlra, de a visszavonulás során a baszkok rajtaütöttek a frank utóvéden; ezt az eseményt örökítette meg a későbbi **Roland-ének**, amely a történeti magot jelentősen átalakította. A hadjárat katonailag kudarc volt, és a frank uralom a Pireneusoktól délre csak a **spanyol őrgrófság** (a későbbi Katalónia magterülete) formájában maradt tartós.

Kelet felé Károly fia, **Ifjabb Károly** és seregei 791–796 között hadjáratokkal megtörték az avarok pannóniai hatalmát; az avar kincstár elfoglalása hatalmas zsákmányt hozott a frank udvarnak, és lehetővé tette az udvari egyház és a kolostorok gazdag támogatását. A hódításokkal a Frank Birodalom határai a 9. század elejére nyugaton a Pireneusokig, délen Itália középső részéig, keleten a szláv területekig és a mai Ausztria, Szlovénia, Horvátország egyes részeiig terjedtek.

A birodalom területe így az Atlanti-óceántól az Elba/Száva vonaláig, az Északi-tengertől a Földközi-tengerig húzódott. Pontos térkép nem készült a korban, a határok részben folyók, hegységek és törzsi területek szerint változtak; a régészeti leletek és a későbbi oklevelek alapján rekonstruálhatók.

A birodalom igazgatását Károly a **grófok** (**comes**, többes szám *comites*) hálózatára építette. A grófok a király nevében egy-egy körzetet (**pagus**, magyarul „megyék” vagy „gau”) irányítottak, adót szedtek, bíráskodtak és hadba szólították a szabad férfiakat. A határvidékeken **őrgrófok** (**marchio**) kaptak kiterjedtebb katonai jogköröket; ilyen őrgrófságok voltak például a breton, a spanyol, a friuli vagy a pannóniai határvidék. A központi ellenőrzést a **missus dominicusnak** nevezett királyi küldöttek végezték, akik rendszeresen – gyakran kettesével: egy világi és egy egyházi főúr – látogatták a grófságokat, kivizsgálták a panaszokat, és ellenőrizték a királyi rendeletek végrehajtását. A királyi akaratot a **capitularék** (kapitulárisok) közvetítették: ezek fejezetekbe (*capitula*) szedett, írásba foglalt rendeletek voltak, amelyek a hadkötelezettségtől az egyházi fegyelemig sokféle ügyet szabályoztak. A capitularék egy része fennmaradt, és a kora középkori államiság egyik legfontosabb írott forráscsoportját alkotja, bár a végrehajtás tényleges mértékét nehéz felmérni.

A birodalom gazdaságának alapja a mezőgazdaság volt. A földbirtokok egy részét a király közvetlenül birtokolta (**villa**, királyi uradalom), más részét az egyháznak és a világi előkelőknek adományozta. A birtokok jövedelme biztosította a királyi udvar, az egyház és a harcos elit megélhetését. A 9. század elején keletkezett **Capitulare de villis** című rendelet részletesen szabályozza a királyi uradalmak gazdálkodását, a termények beszolgáltatását és a tisztviselők kötelességeit; ez a dokumentum a korabeli gazdálkodás és igazgatás egyik leggazdagabb forrása. A kereskedelem a Karoling-korban élénk volt, különösen a Rajna, a Duna és az Északi-tenger partvidékén; a régészeti leletek – például a skandináv és a frank területek közötti érmék és áruk – azt mutatják, hogy a távolsági kereskedelem nem szűnt meg teljesen, de volumene jóval kisebb volt a római kori mediterrán kereskedelemnél.

12.3.3. A 800-as császárkoronázás: tény, értelmezés és vita

A Karoling-korszak egyik legtöbbet értelmezett eseménye **Nagy Károly császárrá koronázása** 800. december 25-én Rómában. A kortárs források – köztük a *Annales regni Francorum* és Einhard életrajza – beszámolnak arról, hogy a karácsonyi misén **III. Leó pápa** császári koronát helyezett Károly fejére. A részletek azonban eltérnek. A frank évkönyvek szerint Róma népe és a papság Károlyt császárrá kiáltotta ki; Einhard, aki Károly udvarában írt, azt állítja, hogy Károly nem tudott előre a koronázásról, és ha tudta volna, nem ment volna a templomba. Ezt az utóbbi állítást a történészek egy része hitelesnek fogadja el, mások udvari utólagos magyarázatnak tekintik, amely Károly számára kényelmesen a pápa kezdeményezéseként állítja be az eseményt, hogy ne tűnjön a császári cím önhatalmú felvételének. A bizánci udvar mindenesetre provokációnak tekintette a koronázást, mert Konstantinápolyban a császár volt a római birodalom egyetlen legitim uralkodója; a két udvar között évekig tartó diplomáciai feszültség alakult ki, amely csak 812-ben, a bizánci elismeréssel zárult, amikor a bizánci császár elismerte Károly császári címét, bár nem a „rómaiak császárának” nevezte.

A koronázás történeti jelentősége nem abban áll, hogy Károly „újraalkotta” a Nyugat-római Birodalmat – ilyen állítás a korszakban nem létezett –, hanem abban, hogy a pápa és a frank király között újfajta intézményi kapcsolat jött létre: a pápa által felkent császár a keresztény Nyugat legfőbb világi védelmezőjének szerepét kapta. A későbbi **translatio imperii** elmélet – amely szerint a Római Birodalom öröksége a frankokra, majd a német-római császárokra szállt – csak a 9–12. században kristályosodott ki, és erősen vitatható konstrukció. A 800-as eseményt tehát nem szabad úgy bemutatni, mint a „Német-római Birodalom alapítását” vagy a „német

császárság kezdetét"; ezek a későbbi nemzeti történetírás visszavetítései. A korszak szereplői számára a császári cím elsősorban a frank királyság univerzális keresztény hivatását és a pápaság feletti védnöki szerepet jelentette.

12.3.4. A karoling reneszánsz: kultúra, írásbeliség és egyházreform

A „**karoling reneszánsz**" kifejezést a modern történészek alkották – a korban senki sem nevezte így a saját korát. A fogalom a 8. század végétől a 9. század közepéig tartó kulturális, oktatási és egyházi reformhullámot jelöli, amely a Karoling udvar és a birodalom kolostorai köré szerveződött. A reform célja nem elsősorban az „antikvitás újjászületése" volt, hanem a latin nyelv, a liturgia, a jogszövegek és a hittételek egységesítése és javítása; a klasszikus római irodalom felhasználása ehhez a célhoz eszközként szolgált.

A kulturális program kulcsszereplője **Alcuin** (†804), a yorki származású tudós, aki 781/782 körül csatlakozott Károly udvarához, és a palotaiskola vezetője lett. A palotaiskolában a királyi család tagjai és az udvar előkelőinek gyermekei tanultak latin nyelvtant, retorikát, dialektikát, számítani és énekelni. A curriculum a hét szabad művészetre (*septem artes liberales*) épült, amelynek rendszerét Alcuin és más udvari tudósok – köztük **Theodulf**, **Einhard** és **Paul the Deacon** – népszerűsítették. A reform egyik legfontosabb eredménye a **karoling minuszkula** (*carolina minuscula*) elterjedése: ez a jól olvasható, egységesített írásforma a 8. század végén alakult ki a frank kolostorokban, és a későbbi századokban az európai íráskultúra alapjává vált. A karoling minuszkulának köszönhető, hogy számos antik szöveg másolatban fennmaradt; a 9. századi kéziratok nélkül sok latin klasszikus elveszett volna.

A reform kiterjedt az egyházi intézményekre is. A 789-es **Admonitio generalis** – egy capitulare – a püspökök és papok oktatási és erkölcsi kötelességeit írta elő, előírta iskolák felállítását a püspöki székhelyeken és kolostorokban, és szorgalmazta a latin nyelvű Biblia és liturgikus könyvek javított kiadásainak elterjesztését. A liturgia egységesítése a római rítus frankországi elterjesztését jelentette, ami hosszú távon a nyugati egyház szertartási egységének alapját képezte. A kolostori életet a bencés regula (*Regula Benedicti*) alapján egységesítették, és a 816/817-es zsinati határozatok ezt a regulát tették meg a frank birodalmi kolostorok normájává. Ennek a reformnak a hátterében az is állt, hogy a kolostorok a Karoling hatalom fontos támaszai voltak: birtokaik, iskoláik és imádságuk a királyi legitimitást szolgálták, a szerzetesek pedig gyakran királyi okleveleket állítottak ki és a helyi közigazgatásban is részt vettek.

A karoling reneszánsz társadalmi hatása korlátozott volt. Az írásbeliség és a magas kultúra elsősorban az udvari elitre, a püspöki és kolostori központokra terjedt ki; a parasztok, a vidéki lakosság nagy többsége továbbra is írástudatlan maradt, és a reform által létrehozott normák a mindennapi életben csak közvetve érvényesültek. A nők szerepe a kulturális életben az udvari arisztokráciában jelentős lehetett – például Károly lányai részt vehettek a palotaiskola tanulásában –, de a források túlnyomórészt férfi szerzők tollából származnak, így a nők kulturális hozzájárulását nehéz pontosan felmérni.

12.3.5. Az örökösödés és a verduni szerződés (843)

Nagy Károly 806-ban tervet készített a birodalom felosztására fiai között, de a tervezett örökösök közül ketten korábban meghaltak, és 813-ben Károly egyetlen életben maradt törvényes fiát, **Jámbor Lajost** (**Ludovicus Pius**) császárrá koronáztatta. Károly 814-ben halt meg Aachenben; halála után a birodalom egysége formálisan fennmaradt, de az öröklési viták és a belső lázadások hamar meggyengítették a központi hatalmat.

Jámbor Lajos uralkodásának központi kérdése az volt, hogyan lehet a birodalmat a dinasztia örökösei között úgy felosztani, hogy közben a császári cím egysége is megmaradjon. A 817-es **Ordinatio imperii** szerint elsőszülött fia, **I. Lothár** lett a társcsászár és a birodalom fő része, míg a két fiatalabb testvér, **Német Lajos** (a keleti, germán nyelvű területeken) és **Pipin** (Aquitaniában) alárendelt királyságot kapott. A terv azonban nem számolt a később született negyedik fiúval, **Kopasz Károllyal** – Lajos második házasságából, Judit császárnőtől –, ami a családon belüli konfliktusok újraindulásához vezetett. Az 830-as és 840-es évek polgárháborúi során a fiúk szövetségeket kötöttek és bontottak, a főurak pedig az egyes udvarok között mozogva növelték saját befolyásukat. A frank birodalmi arisztokrácia ekkor már nem egységesen a központi hatalomnak engedelmeskedett, hanem regionális érdekcsoportokra oszlott; ez a belső hatalommegoszlás később a birodalom széttagolódásának egyik társadalmi okaként hatott.

Jámbor Lajos 840-ben halt meg. Lothár megkísérelte az egész birodalom feletti ellenőrzést megszerezni, de két testvére, Német Lajos és Kopasz Károly 842-ben a **strasbourg-i esküben** szövetségre lépett ellene. Az eskü szövege rendkívüli forrásértékű, mert a krónikás – Nithard – a két király által mondott szavakat a seregek nyelvén is rögzítette: Német Lajos a latin mellett ófelnémetül, Kopasz Károly ófranciául („romana lingua”) beszélt. Ez az egyik legkorábbi írásos példa arra, hogy a frank birodalom nyugati és keleti részén már különálló vulgáris nyelvek alakultak ki, bár ebből nem szabad közvetlenül mai nemzeti nyelvi identitásokra következtetni. A strasbourg-i eskü után a testvérek katonai nyomás alá helyezték Lothárt, és 843-ban **Verdunben** szerződésben osztották fel a birodalmat.

A **verduni szerződés** (843) értelmében **I. Lothár** megtartotta a császári címet és a birodalom középső sávját: a Rajnától nyugatra fekvő, Aachent, a Rhône-völgyet, Provence-ot és Észak-Itáliát magában foglaló területeket. Ezt a sávot szokás „középső királyságnak” (Lotharingia) nevezni, bár a kifejezés későbbi keletkezésű. **Német Lajos** kapta a Rajnától keletre fekvő, elsősorban germán nyelvű területeket, a későbbi „Keleti Frank Királyság” magját. **Kopasz Károly** kapta a nyugati, elsősorban galloromán nyelvű területeket, a későbbi „Nyugati Frank Királyság” magját. A felosztás tehát nem a mai Franciaország, Németország vagy Olaszország határait vetítette előre, hanem a Karoling dinasztia öröklési igényeit tükrözte; a későbbi nemzeti történetírás azonban gyakran a „francia” és a „német” nemzeti állam születését látta bele a verduni határokba. Ez a leegyszerűsítés figyelmen kívül hagyja, hogy a középső királyság sokáig fennmaradt, és hogy a 9. századi emberek lojalitása elsősorban lokális, regionális vagy uralkodóhoz kötött volt, nem pedig „nemzeti”.

A verduni szerződés nem zárta le a dinasztikus konfliktusokat, és a birodalom egységének eszméje sem tűnt el: a Karolingok később több alkalommal megkísérelték az egész terület egyesítését, és a császári cím továbbra is a legmagasabb világi méltóság maradt a keresztény Nyugaton. A 870-es **meersseni szerződés** a középső királyság nagy részét felosztotta a keleti és a nyugati frank királyság között, ami tovább erősítette a kelet–nyugati tagolódást. A Karoling-ház a 9. század végére mind a keleti, mind a nyugati frank királyságban elveszítette tényleges hatalmát; a nyugati részben 987-ben a Capetingek vették át a trónt, míg a keleti részben a 911-es király nélküli öröklés után a helyi hercegségek választott királyokat. A Karolingok azonban intézményi örökségükkel – a pápasággal való szövetség, a császári eszme, az egyházi reform, az írásbeliség és a grófsági közigazgatás – tartósan beírták magukat a későbbi európai történelembe.

12.3.6. Források és bizonytalanságok

A Karoling-korszak forrásadottsága a kora középkori viszonyokhoz képest viszonylag gazdag, de egyenetlen. A legfontosabb elbeszélő források közé tartoznak a **frank királyi évkönyvek** (*Annales regni Francorum*), amelyek a 741–829 közötti évek eseményeiről számolnak be; ezeket az udvar közelében álló szerzők írták, ezért a Karoling uralkodók szemszögét tükrözik, és a

katonai sikereket gyakran a király dicsőségeként ábrázolják. A *Fredegar-krónika folytatása* a 8. század közepéig nyújt történeti elbeszélést, de szerzői szintén udvari körökhöz kapcsolódtak. **Einhard** Nagy Károly-életrajza (*Vita Karoli Magni*) a 830-as években keletkezett, és a római császáréletrajzok – főleg Suetonius – mintáját követi; irodalmi igényessége ellenére nem tekinthető független beszámolónak, mert Einhard a császár egykori udvari embere volt. A pápai források, például a **Liber pontificalis** pápai életrajzai, a pápaság szemszögéből mutatják az eseményeket, és gyakran hangsúlyozzák a pápai döntéseket.

A normatív források – a **capitularék**, a zsinati határozatok, a királyi oklevelek – nagy számban fennmaradtak, de a végrehajtás tényleges működéséről keveset árulnak el; a történészek vitatják, hogy a rendeletek mennyire voltak hatékonyak a birodalom peremterületein. A régészeti leletek – települések, temetők, érmék, kerámia – a gazdasági és településtörténeti képhez járulnak hozzá, de a régészeti adatokat gyakran nehéz közvetlenül a politikai történettel összekötni.

Különösen bizonytalan a 782-es verdeni kivégzés áldozatszáma: a 4500-as szám egyetlen elbeszélő forrásból származik, és elképzelhető, hogy kerekített vagy túlzó. A 800-as császárkoronázás motivációja és lefolyása a források ellentmondásai miatt vitatott; a modern történetírásban a „pápai kezdeményezés” és a „Károly által irányított szertartás” értelmezése egyaránt jelen van. A verduni szerződés szövege nem maradt fenn eredeti oklevélben, a megállapodás tartalmát későbbi krónikák és az utódok okleveleiből következtethetjük ki; a határok pontos vonala a részletekben vitatott. A „karoling reneszánsz” értékelése is a modern historiográfia terméke: a fogalom használata elfedi, hogy a kulturális reform elsősorban az elit írásbeliségét érintette, és hogy a „reneszánsz” szó a 19. századi történészek retrospektív kategóriája.

A nemzeti történetírás – elsősorban a francia és a német – hosszú időn át a Karoling-kort a saját nemzeti múltja részeként tárgyalta. Francia szemmel Nagy Károly a „francia” királyság előfutára, német szemmel a „német” császárság megalapítója volt; mindkét értelmezés anachronisztikus, mert a Karoling birodalom sem nem francia, sem nem német nemzeti állam volt, hanem egy latin–germán–szláv–avar–itáliai soknépű birodalom, amelyben a lojalitást dinasztia, keresztény vallás és helyi elitek formálták. A modern tankönyveknek ezért óvatosan kell bánniuk az olyan kifejezésekkel, mint „Franciaország” vagy „Németország” a 9. században; a helyes megnevezés a **Nyugati Frank Királyság**, illetve a **Keleti Frank Királyság**.

12.3.7. Rövid összefoglaló

- A Karolingok a Meroving-kori háznagyi tisztségből emelkedtek ki; **Martell Károly** katonai sikerei, köztük a 732-es tours-i győzelem, megalapozták a család hatalmát, bár a „Nyugat megmentése” értelmezés vitatott.
- **Kis Pipin** 751-ben a pápaság támogatásával lemondatta az utolsó Meroving királyt, és a frank–pápai szövetség, valamint a Pipin-adomány révén a pápai állam területi alapját is megteremtette.
- **Nagy Károly** (768–814) hódításai – a longobárd királyság, a szászok, az avarok és a spanyol őrgrófság elfoglalása – hatalmas birodalmat hoztak létre, amelyet grófok, őrgrófok, királyi küldöttek és capitularék útján igazgattak.
- A **800-as császárkoronázás** Rómában a pápa és a frank király közötti szoros kapcsolatot fejezte ki; a koronázás körülményei és jelentősége forráskritikai viták tárgya, és a későbbi „translatio imperii” elmélet nem vezethető le közvetlenül a kortárs felfogásból.
- A **karoling reneszánsz** a latin írásbeliség, a liturgia és az oktatás reformja volt; a karoling minuszkula és a kolostori iskolák hosszú távon meghatározták a nyugat-európai íráskultúrát, de a reform elsősorban az elitre terjedt ki.

- **Jámbor Lajos** halála után a fia közötti polgárháborúk a **843-as verduni szerződéshez** vezettek, amely három részre osztotta a birodalmat: a keleti (germán) és a nyugati (galloromán) frank királyság mellett létrejött a középső, Lothár uralma alatt álló sáv.
- A verduni felosztást nem szabad a későbbi nemzetállamok születéseként értelmezni; a 9. századi identitások lokálisak, regionálisak és dinasztikusak voltak.
- A Karolingok intézményi öröksége – a pápasággal való szövetség, a császári eszme, az egyházi reform és a grófsági igazgatás – a 9. század végén bekövetkező hatalomvesztésük után is hatott a későbbi európai államokra.

12.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a Karolingok felemelkedése a Meroving-kori háznagyi tisztséghez, és miért volt fontos a pápaság támogatása Kis Pipin számára?
2. Milyen hódításokat hajtott végre Nagy Károly, és milyen eszközökkel igazgatta a birodalmát? Milyen áldozatokkal járt a szász háború?
3. Melyek a 800-as császárkoronázás legfontosabb forrásai, és miért vitatott a koronázás pontos lefolyása és jelentése?
4. Mit értünk karoling reneszánsz alatt, és kik voltak a kulturális reform legfontosabb szereplői? Milyen korlátai voltak ennek a reformnak?
5. Miért nem tekinthető a 843-as verduni szerződés a francia vagy a német nemzetállam születésének? Milyen források alapján rekonstruálható a felosztás, és milyen bizonytalanságok terhelik?

12.4. A Nyugati Frank Királyságtól a Capetingekig

Az előző alfejezet A Karolingok és Nagy Károly bemutatta, hogy a 800-ban császárrá koronázott Nagy Károly birodalma a kora középkori Nyugat-Európa legnagyobb politikai egysége volt, ám a császári hatalom már fia, Jámbor Lajos idején meggyengült. A 843-as verduni felosztás után a birodalom három részre szakadt; a nyugati harmadból kialakuló **Nyugati Frank Királyság** (Francia occidentalis) a mai Franciaország egyik legfontosabb előzménye, de a 9–10. század fordulójának kortársai számára a „francia” identitás még nem létezett. A királyi hatalom szétforgácsolódott, a területet viking támadások, nagy hűbérurak és rivális dinasztiák osztották meg. Ebben a széttagolt világban bukkant fel a Robertinusok egyik ága, és 987-ben, Hugh Capet megválasztásával vette kezdetét a **Capeting-dinasztia** (Capétiens), amelynek egyenes ági férfi leszármazottai 1328-ig, mellékágai (Valois, Bourbon) pedig a 19. századig formálták Franciaország történetét. Ez az alfejezet a Karolingok hanyatlásától, a viking támadásokon és a hűbéri széttagoltságon át vezet el a Capetingek hatalomra kerüléséig, és arra is rámutat, hogy a 987-es váltás nem forradalmi törés, hanem egy hosszabb folyamat utolsó állomása volt.

12.4.1. A Karolingok hanyatlása és a birodalom felosztása

A Karoling Birodalom egysége Jámbor Lajos (814–840) halála után gyorsan felbomlott. Fiai, Lothár, Német Lajos és Kopasz Károly között véres testvérháború dúlt, amelyet a 843-as **verduni szerződéssel** zártak le. E szerződés a birodalmat három részre osztotta: a keleti és nyugati királyság mellett a középső sáv Lothár császár birtoka lett. A nyugati harmad, **Kopasz Károly** (Charles le Chauve) országa lett a későbbi Nyugati Frank Királyság magja. Területe hozzávetőleg a Schelde, a Maas, a Saône és a Rhône folyóktól nyugatra húzódott, magában foglalva Neustria, Aquitánia, Gascogne, Septimania és a mai Belgium egyes részeit. A határok azonban nem alkottak sem nyelvi, sem kulturális egységet: a területen a latinból fejlődő vulgáris nyelv mellett

germán nyelvjárásokat, baszkot és breton nyelvet is beszéltek, a helyi identitások pedig erősebbek voltak a laza karolingi királyi lojalitásnál.

Kopasz Károly 877-ben bekövetkezett halála után a nyugati királyi cím hordozói gyakran rövid ideig uralkodtak, és a trón betöltése a főurak választásától függött. A királyi hatalom alapja a **királyi birtok**, a hűségeskü és a hadsereg mozgósítási képessége volt. A 9. század második felében mindhárom pillér meggyengült. A királyi birtokok egy részét a hívek megjutalmazására eladományozták, a grófok és hercegek a tisztségeket örökletessé tették, a hadsereg pedig egyre inkább a helyi előkelők magánhadseregeiből állt. A Karoling családon belüli viszályok tovább csökkentették a központi hatalom tekintélyét. A nyugati Karolingok közül III. (Egyszerű) Károly (Charles le Simple) 898 és 922 között uralkodott, és bár 911-ben a normannokkal kötött szerződése hosszú távon fontosnak bizonyult, saját főurai 922-ben megfosztották trónjától. A császári cím a 881-es évektől kezdve gyakorlatilag a keleti frank királyokhoz került, így a nyugati királyok nem viselhették a birodalmi felségjogokat.

A 870-es **meersseni szerződéssel** Lothár középső sávjának egy részét felosztották, de a nyugati királyság számára ez nem hozott tartós erősödést. A királyi hatalom fokozatosan a nagy territoriális egységekre – Aquitánia, Burgundia, Flandria, Bretagne, később Normandia és Champagne – épülő hercegi, grófi hatalommá vált. A 10. század elejére a nyugati frank király a közvetlen királyi birtokon kívül alig tudott tényleges akaratot érvényesíteni, míg a nagy hűbérurak saját pénzt verettek, bíráskodtak és önálló külpolitikát folytattak.

12.4.2. A viking támadások és a védekezés kudarca

A Karolingok hanyatlását a **vikingek** (normannok) támadásai mélyítették el. A Skandináviából induló, hajókkal felderítő és fosztogató csapatok a 9. század elejétől rendszeresen elérték a Frank Birodalom partjait, majd folyókon – Szajna, Loire, Garonne – felhajózva a belső területeket is pusztították. A források szerint Párizst először 845-ben támadták meg, Kopasz Károly pedig adófizetéssel tudta elérni távozásukat. A támadások nem egyszeri rablóportyák voltak, hanem egyre nagyobb, téli szállásokkal rendelkező seregek hadjáratai. 885–886-ban a vikingek hosszú ostrom alá vették Párizst; a város védelmét nem a király, hanem a helyi gróf, **Odo (Eudes)** szervezte meg, ami jól mutatja, hogy a tényleges katonai hatalom a helyi előkelők kezébe került.

A királyi védekezés kudarcának okai összetettek: a Karoling hadsereg lassú volt, a királyi kincstár kiürült, a belharcok pedig megosztották a főurakat. A helyi védekezés viszont új erődítések építését, a lakosság csoportosítását és a gyors reagálású lovas csapatok kialakítását ösztönözte. E folyamatok a helyi grófok és hercegek hatalmát növelték, mert a védelem megszervezése az ő kezükben összpontosult. A viking támadások emellett a kolostorok és püspökségek kincseinek elrablásával komoly károkat okoztak az egyházi adminisztrációban, ami tovább gyengítette a királyi kormányzás hátterét.

A vikingekkel való kiegyezés legismertebb példája a 911-es **Saint-Clair-sur-Epte-i szerződés**. III. (Egyszerű) Károly a Szajna alsó folyásának területét adta át a viking vezérnek, **Rollónak** (Rollo, Hrólfr), aki cserébe hűbéresküt tett, megkeresztelkedett, és kötelezettséget vállalt a terület védelmére. Az átadott területből alakult ki a **Normandiai Hercegség** (Duché de Normandie). A szerződés pontos tartalma vitatott: egyes kutatók szerint Rollo csak a parti sávot kapta meg, mások szerint a teljes későbbi hercegséget; a hűbér jellege, az eskü formája és a viking vezér tényleges keresztény elköteleződése is bizonytalan, mert a források több évtizeddel később keletkeztek, és normann érdekeket tükrözhetnek. Annyi bizonyos, hogy a normannok a 10. század folyamán gyorsan beilleszkedtek a frank politikai rendszerbe, felvették a kereszténységet, és nyelvileg is elrománosodtak, miközben katonai szervezetük és hódító ambícióik megmaradtak.

A viking támadások hosszú távú következménye tehát kettős volt. Egyrészt mélyítették a királyi hatalom válságát, és hozzájárultak a helyi hatalmi központok megerősödéséhez. Másrészt a 10. század közepére a támadások intenzitása csökkent, és a Normandiai Hercegség mint új szereplő vált a nyugati frank politika egyik legerősebb tényezőjévé. A hercegek – például I. Richárd (Rikard) – formálisan elismerték a királyt, de gyakorlatilag önállóan uralkodtak.

12.4.3. A Nyugati Frank Királyság intézményei és társadalma a 9–10. században

A Nyugati Frank Királyság intézményi keretei a Karoling hagyományt folytatták, de a királyi hatalom tartalma fokozatosan kiüresedett. A király továbbra is a **koronázással** és **felkenéssel** szakrális jelleget kapott, ami a püspökök által közvetített isteni legitimációt jelentett. A királyi udvarban működött a **kancellária**, amely okleveleket állított ki, és a **palotagróf** (comes palatii) bíráskodott. A királyi oklevelek nyelve latin maradt, a címzés pedig a „király a frankok felett" vagy hasonló formulákból állt; a területi igazgatást a grófok, hercegek és püspökök látták el, de ezek a tisztségek a 10. századra gyakran örökletessé váltak a helyi dinasztiákban.

A királyi hatalom gyengülésével párhuzamosan erősödött a **hűbériség** (féodalité). A hűbéres viszonyban a vazallus hűségesküt tett urának, és katonai szolgálatot vállalt; cserébe **hűbérbirtokot** (beneficium, később feudum) kapott, amelynek jövedelme lehetővé tette a fegyveres szolgálatot. A 9–10. század fordulójára ez a rendszer egyre bonyolultabbá vált: egy vazallus több úrnak is esküdhetett, a hűbérbirtokok örökletessé váltak, és a királyi hatalom helyett a helyi nagyurak váltak a tényleges politikai tényezőkké. A folyamatot a történészek sokáig „feudális anarchiának" nevezték, de az újabb kutatások inkább a hatalom lokalizálódását és a helyi szabályozók – például a várispánságok, kolostori védnökségek, vásártartási jogok – megerősödését hangsúlyozzák. A „feudális anarchia" kifejezés tehát vitatott, mert azt sugallja, hogy a 10. század rendezetlen állapot volt, holott saját – bár széttagolt – politikai logikája működött.

A társadalom alapvetően három, egymással átfedésben lévő rétegből állt: az **egyháziak** (püspökök, apátok, papok), a **fegyveres világi előkelők** (grófok, hercegek, lovagok, várúrok) és a **parasztok** (szabadok, félszabadok, szolgák). A parasztság jogi helyzete területenként változott; a 9–10. században a **jobbágyság** (servage) még nem vált általánossá, de a szabad parasztok egy része védelemért cserébe földjét egy úr felügyelete alá adta, és szolgáltatásokkal tartozott. A helyi hatalmasságok – gyakran a királyi hatalom vákuumában – az **úriszék** (bannum) jogát gyakorolva bírságoltak, adót szedtek és munkaszolgálatot követeltek. A parasztok számára a legnagyobb terhet az erőszakos beszedés, a magánháborúk pusztítása és a terményadók jelentették.

A 10. században az egyház is helyi válsággal küzdött. A püspöki székeket és kolostorokat világi urak tartották ellenőrzésük alatt; a „magánegyház" (Eigenkirche) rendszere miatt a papi tisztségek adásvétele és világi kinevezés elterjedt. Ugyanakkor az egyházi intézmények – főleg a reformszellemű kolostorok, mint Cluny – a belső megújulás hordozói lettek. A **béke-mozgalom** (Pax Dei, Treuga Dei) a 10. század végétől zsinatokon próbálta korlátozni a magánháborúkat, védelmet kínálva a fegyverteleneknek, a parasztoknak és a klerikusoknak. E mozgalom nem a királyi hatalom megerősödéséből, hanem a püspökök és a helyi urak együttműködéséből fakadt, és jól mutatja, hogy a rendteremtés kezdeményezése átkerült az egyház és a regionális előkelők kezébe.

A Nyugati Frank Királyság területi tagoltsága a 10. század közepére rendkívül erőssé vált. A legfontosabb nagy hűbéri egységek a következők voltak: a **Flandriai Grófság** (Comté de Flandre), a **Normandiai Hercegség**, a **Bretagne-i Hercegség** (Duché de Bretagne), az **Anjou Grófság** (Comté d'Anjou), a **Blois-i és Champagne-i Grófságok**, a **Burgundiai Hercegség** (Duché de Bourgogne), az **Aquitániai Hercegség** (Duché d'Aquitaine) és a **Gascogne-i Hercegség**. E területek urai – noha formálisan a király hűbéresei voltak – önállóan uralkodtak, és a királyi kormányzás a közvetlen királyi birtokra, főként az Île-de-France környéki területekre

korlátozódott. A királyi birtok nagysága és jövedelme a 10. században viszonylag kicsi volt, ami alapvetően meghatározta a királyi hatalom lehetőségeit: a király a nagy hűbérurakkal szemben csak korlátozott katonai erőt tudott felvonultatni.

12.4.4. A Robertinusok és a Capetingek felemelkedése

A 10. századi nyugati frank politikában két család versengett a királyi címért: a kihalófélben lévő **Karolingok** és a **Robertinusok** (Robertians). A Robertinusok őse, **Robert le Fort** (Róbert, Erős Róbert) a 9. század második felében a Loire-vidék védőjeként szerzett hírnevet, de 866-ban a vikingek elleni harcban életét vesztette. Fia, **Odo (Eudes)** 885–886-ban sikeresen védte Párizst a vikingekkel szemben, és 888-ban, Kövér Károly lemondatása után a főurak nyugati frank királlyá választották. Odo uralkodása azonban nem hozta el a királyi hatalom helyreállítását, és a Karoling párt 898-ban visszasegítette III. (Egyszerű) Károlyt a trónra. A két család rivalizálása a 10. század folyamán többször vált open konfliktussá.

Odo testvére, **I. Róbert** 922-ben fellázadt III. Károly ellen, és a főurak egy része királlyá választotta. Róbert 923-ban a soissons-i csatában elesett, de lázadása után a trón nem tért vissza a Karolingokhoz, hanem a családból való **Raoul (Rudolf)** lett király 923 és 936 között. Raoul nem Robertinus, hanem a burgundiai herceg fia volt, de uralkodása jól mutatja, hogy a királyválasztás a nagy hűbérurak akaratától függött. A Karoling vonal IV. (Tengerentúli) Lajos (Louis d'Outremer, 936–954) és fia, Lothár (954–986) személyében visszatért, de hatalmuk már nem terjedt túl a szűk királyi birtokon. A Robertinusok – akik időközben megszerezték a párizsi grófságot és a „Francia Hercege" (dux Francorum) címet – a legerősebb hűbérurak közé emelkedtek.

A Robertinusok hatalmának csúcspontját **Nagy Húgó** (Hugues le Grand) érte el a 10. század közepén. Ő maga nem lett király, de fia, **Hugh Capet** (Hugues Capet) örökölte a párizsi grófságot, az orléans-i területeket és a frank hercegi címet. A királyi cím utolsó Karoling birtokosa, **V. Lajos** (Louis V) 987 májusában vadászbalesetben meghalt, és mivel nem hagyott örököst, a főurak új királyt választottak. A választás részleteit elsősorban Richer reimsi szerzetes krónikája és Flodoard évkönyvei alapján ismerjük, de a két elbeszélő között eltérések vannak, és az egykorú okleveles anyag nem ad pontos képet a tárgyalásokról.

A források szerint a főurak – köztük Adalbero reimsi érsek, aki jelentős befolyással bírt – 987 nyarán gyűltek össze. A helyszínt illetően Senlis, Noyon és Compiègne is felmerül, de a legvalószínűbb, hogy a választásra Noyonban vagy Senlisben került sor, majd a koronázás Reimsben történt. Adalbero beszédet mondott, amelyben a királyválasztás örökletes jellege ellen érvelt, és Hugh Capet alkalmassága mellett szólt. A főurak végül Hugh Capet-t választották királlyá, és 987. július 3-án vagy 5-én Reimsben megkoronázták. A pontos dátum bizonytalan: egyes kéziratok július 3-át, mások július 5-ét említik, a történészek többsége a július elejére teszi az eseményt.

Hugh Capet megválasztásának okai összetettek. A Robertinusok hatalma ugyan jelentős volt, de nem akkora, hogy a többi nagy hűbérurat elnyomhassa; éppen ez a mérsékelt ereje tette elfogadhatóvá a főurak számára. A Karolingok dinasztikus legitimációja meggyengült, és a család utolsó tagjai nem tudtak hatékonyan kormányozni. A választás emellett illeszkedett a 9–10. századi frank gyakorlathoz, amelyben a királyi címet a főurak és püspökök akarata döntötte el. Hugh Capet nem „nemzeti királyként", hanem a nagy hűbérurak közül elsőként, korlátozott hatalommal került trónra.

12.4.5. Hugh Capet megválasztása és a Capeting-dinasztia kezdete

Hugh Capet uralkodása (987–996) nem hozott látványos hatalmi átrendeződést. A királyi birtok továbbra is az Île-de-France, Orléans, Párizs és a környező területek kis csoportjára korlátozódott; a király jövedelmei elmaradtak a normandiai herceg vagy a flandriai gróf jövedelmeitől. A nagy hűbérurak formálisan hűségesküt tettek, de a gyakorlatban nem engedelmeskedtek a királyi parancsoknak. Hugh Capet-nek a trón megtartásáért is meg kellett küzdenie: a Karoling-párt egyes főurai, valamint a laoni gróf körüli ellenzék lázadásokat szervezett, a király pedig csak a szomszédos hűbérurak segítségével tudta megőrizni hatalmát.

A dinasztia fennmaradását azonban egy fontos intézkedés biztosította. Hugh Capet már 987 karácsonyán, tehát néhány hónappal a saját megkoronázása után, **társuralkodóvá koronáztatta** fiát, **Róbertet** (Robert II, a Jámbor). Ez a gyakorlat – a király még életében fiát utódjául jelöli és megkoronáztatja – a korai Capetingek jellegzetes eszköze lett. Így a királyi cím nem szállt vissza a választók akaratához, hanem a Capeting családon belül maradt, és a főurak választási joga fokozatosan formálissá vált. A társuralkodói koronázás a 10–12. században többször megismétlődött, és a dinasztia folytonosságát szolgálta; a királyválasztás tényleges eltörlése csak a 12. században, II. Fülöp Ágost idején vált véglegessé.

A „Capeting” név eredete bizonytalan. Hugh Capet ragadványneve a „capet” (latinul capetius)alakból származik, amelyet egyesek a „cappa” (köpeny) szóval hoznak összefüggésbe, utalva arra, hogy a király viselte az apátsági köpenyt mint a valamely kolostor világi apátja. Mások szerint a név a kis termetére vagy a fejére utalhat; a források alapján a jelentés nem tisztázható. Annyi bizonyos, hogy a „Capeting” megjelölés a későbbi történetírásban vált a dinasztia nevévé, a kortársak a családot egyszerűen a Robertinusok utódainak vagy a párizsi grófok leszármazottainak tekintették.

A Capetingek korai királyi hatalma tehát gyenge volt, de a dinasztia rendelkezett néhány fontos előnnyel. A királyi család birtokai stratégiailag jó helyen, a Szajna és a Loire közötti gazdag területeken feküdtek; a király szakrális legitimációja – a reimsi felkenés és a koronázási szertartás – egyedülálló volt a nagy hűbérurakkal szemben; a társuralkodói koronázás pedig biztosította az öröklés folytonosságát. A későbbi Capetingek – különösen I. Lajos (1108–1137) és II. Fülöp Ágost (1180–1223) – fokozatosan kiterjesztették a királyi hatalmat, de ez a folyamat már a középkori francia királyság megszilárdulásának története, amelyet a következő fejezet A francia királyság a középkorban tárgyal.

12.4.6. Források és bizonytalanságok

A 9–10. századi Nyugati Frank Királyság történetére vonatkozó ismereteink elsősorban egyházi szerzőktől származó elbeszélő forrásokból, oklevelekből és zsinati határozatokból erednek. A legfontosabb krónikák és évkönyvek közé tartoznak a **Saint-Bertin-i évkönyvek** (Annales Bertiniani), a **fuldai évkönyvek** keleti frank párhuzamai, valamint a 10. századi **Flodoard reimsi évkönyvei** (Annales) és **Richer reimsi története** (Historiae). E források szerzői általában püspöki vagy kolostori környezetben dolgoztak, ezért nézőpontjuk egyházi és gyakran regionális; a királyválasztásról szóló beszámolóik sem pártatlanok. Az okleveles anyag – adománylevelek, ítéletlevelek, zsinati határozatok – a királyi és egyházi adminisztráció működését mutatja, de gyakran hiányos és nehéz keltezésű.

A régészeti bizonyítékok – erődítések maradványai, kincsleletek, temetők – kiegészítik a szöveges forrásokat, de a viking támadások mértékére és a településszerkezetre vonatkozó következtetések gyakran becsléseken alapulnak. A **verduni szerződés** pontos határvonalairól nincs hiteles térkép, csak a későbbi okleveles utalásokból rekonstruálható. A **Saint-Clair-sur-Epte-i szerződés**

szövege nem maradt fenn, így tartalma vitatott; a történészek általában elfogadják, hogy Rollo hűbéresküt tett, de az átadott terület nagysága és a feltételek részletei bizonytalanok.

Hugh Capet megválasztásának pontos helyszíne, időpontja és a tárgyalások menete is forráskritikai problémát jelent. Richer beszámolója részletes, de 991 körül íródott, és szerzője Adalbero érsek híve volt; Flodoard évkönyvei az 960-as évekig terjednek, így a 987-es eseményekre nem adnak közvetlen adatot. A királyi hatalom tényleges kiterjedését a 10. században a királyi oklevelek ritkasága és szűk területi hatóköre miatt nehéz felmérni. A „Nyugati Frank Királyság” mint politikai kategória is konstrukció: a kortársak gyakran egyszerűen „Frank Királyságról”, „Gallia” vagy „Neustria” területéről beszéltek, és a „francia” identitás kialakulása csak a 12–13. században vált érezhetővé. A jelenkori nemzeti történetírás sokáig a Capetingek hatalomra jutását a „francia nemzet” kezdeteként ünnepelte, de az újabb kutatások ezt a teleologikus értelmezést vitatják, és inkább a hűbéri anarchiából való kiemelkedés hosszú folyamatát hangsúlyozzák.

12.4.7. Rövid összefoglaló

- A 843-as **verduni szerződés** létrehozta a **Nyugati Frank Királyságot**, de a királyi hatalom gyengülése és a nagy hűbérurak önállósodása miatt a királyság csak laza politikai keret volt.
- A **viking támadások** a 9–10. században súlyosbították a válságot, mert a központi védekezés kudarca a helyi grófok és hercegek katonai hatalmát erősítette; a 911-es **Saint-Clair-sur-Epte-i szerződés** Normandia létrejöttéhez vezetett.
- A **hűbériség** (féodalité) rendszere a királyi hatalom rovására a helyi urak közötti hűségi hálózatokat erősítette; a hatékony kormányzás a nagy territoriális fejedelemségekbe tevődött át.
- A királyi cím a 10. században a **Karolingok** és a **Robertinusok** között váltakozott; a Robertinusok a párizsi grófságból és a frank hercegi címből építettek országos befolyást.
- **V. Lajos** 987-es halála után a főurak **Hugh Capet-t** választották királlyá, és Reimsben megkoronázták; a választás helyszíne és pontos időpontja bizonytalan.
- A **Capeting-dinasztia** kora királyi hatalma gyenge volt, de a **társuralkodói koronázás** gyakorlatával sikerült biztosítani a dinasztikus folytonosságot, és a királyi birtok központi fekvése hosszú távon a hatalom kiterjesztését alapozta meg.
- A 987-es váltás nem nemzeti fordulat, hanem a hűbéri széttagoltság egyik állomása; a Capetingek tényleges hatalmi megerősödése a 12–13. században következett be.

12.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan vezetett a verduni felosztástól a Nyugati Frank Királyság kialakulásához, és milyen területi egységek alkották a királyság legfontosabb hatalmi központjait a 10. században?
2. Milyen hatásokat gyakoroltak a viking támadások a királyi hatalomra és a helyi hatalomviszonyokra, és miért jelentett fordulópontot a 911-es Saint-Clair-sur-Epte-i szerződés?
3. Miért gyengült meg a Karolingok hatalma a Nyugati Frank Királyságban a 9. század végétől, és milyen szerepet játszott ebben a hűbériség?
4. Milyen okok vezettek Hugh Capet megválasztásához 987-ben, és milyen feltételekkel foglalta el a trónt?
5. Milyen eszközökkel biztosította a Capeting-dinasztia a korai folytonosságát, és miért volt fontos a társuralkodói koronázás gyakorlata?

13 A francia királyság a középkorban (987–1498)

13.1. A Capeting állam kiépülése

A Capeting állam kiépülése a 987. évi királyválasztás örökségéből indult, és a 12–13. század fordulóján vezetett el ahhoz a folyamathoz, amely a szűk királyi magterületből fokozatosan egy nagyobb, intézményesültebb királyságot hozott létre. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett az Île-de-France-ból kiinduló, kezdetben gyenge Capeting hatalomból a francia királyság belső hierarchiáját átrendező, nagy hűbéresekkel szemben is fellépni képes királyi állam. A folyamat középpontjában II. Fülöp Ágoston (1180–1223) területi szerzeményei és igazgatási reformjai, valamint az albigensek elleni keresztes hadjárat által megnyitott déli terjeszkedés állnak. A kibontakozó királyi adminisztráció, a katonai sikerek és a vallási konfliktusok együtt alakították át a nyugati frank örökséget, amelyről A Nyugati Frank Királyságtól a Capetingekig szólt.

13.1.1. Az Île-de-France és a királyi hatalom öröklése

A Capetingek hatalmi magja a Párizs környéki, később **Île-de-France**-ként ismert terület volt. Ez a régió nem volt pontosan körülhatárolt, és a 11–12. században is inkább a királyi **domén** (domaine royal) magterületeként funkcionált: Párizs, Orléans, Senlis, Compiègne és Étampes környékén fekvő királyi uradalmakat foglalt magában. A királyi domén nagyságát csak becsülni lehet; a 12. század elején a király közvetlen hatalma leginkább néhány ezer négyzetkilométernyi területre terjedt ki, a királyság teljes, hűbéri keretbe vont területe azonban ennél jóval nagyobb volt. Ezt a becslést a királyi oklevelek és a korai térképezési rekonstrukciók bizonytalansága korlátozza.

A terület stratégiai jelentősége abban állt, hogy a Szajna és mellékfolyói mentén, a nyugati frank területek kereskedelmi és egyházi útvonalainak közelében feküdt. Párizs a 12. századra a Capeting hatalom szakrális és adminisztratív központjává vált: itt koronázták a királyokat, itt őrizték a királyi okleveleket, és itt szerveződött a királyi udvar. A korai Capetingek azonban nem rendelkeztek állandó fővárossal; a királyi udvar vándorolt, és a kormányzás az utazó királyi kíséret révén zajlott. A „királyság” mint területi egység 987 után hűbéri kapcsolatok hálózatát jelentette, nem egységesen igazgatott országot. A király formálisan a legfőbb hűbérúr volt, de a nagy territoriális fejedelmek – Flandria, Champagne, Burgundia, Normandia, Anjou, Aquitánia, Toulouse és mások – saját udvart, pénzverést és katonai erőt tartottak fenn. A királyi hatalom érvényesítése ezért a 11. században gyakran a saját domén belső rendjének fenntartására és a szakrális tekintély megőrzésére korlátozódott.

A korai Capeting királyság fennmaradása nem volt magától értetődő. A 10. század végén a nyugati frank királyságot a nagy hűbéresek vetélkedése jellemezte, és a Karolingok kihalása után a főurak Capet Hugót választották királlyá 987-ben. Ez a választás dokumentált esemény, de a kortárs források nem egységesek abban, hogy milyen feltételekkel és mennyire széles körű konszenzussal történt. A 11. században a királyi hatalom intézményes gyengesége miatt a kutatók gyakran „hűbéri monarchia” kifejezést használnak, de ezt a kategóriát a történettudomány vitatja,

mert a hűbériség fogalma maga is változó és sokféle viszonyt takar. A Capetingek helyzetét az is stabilizálta, hogy a királyi család férfiága folyamatosan tudott utódot adni, és a kortárs egyházi elit támogatta a felkent királyság eszméjét. A **királyfelkenés** (sacre) rítusa a reims-i érsek által kiszolgáltatott szentség révén a királyt a papságtól elválasztott, szakrális szereplővé tette. Ez a rituális tekintély azonban nem helyettesítette a tényleges katonai és anyagi erőt.

A 11–12. század fordulóján a Capetingek fokozatosan kezdték megerősíteni befolyásukat a doménen belül. VI. (Kövér) Lajos (1108–1137) uralkodása alatt a királyi oklevelek egyre gyakrabban említik a királyi jogokat, a „királyi béke" védelmét és a helyi hatalmaskodók elleni fellépést. Suger, Saint-Denis apátja és a király tanácsadója a királyi tetteket úgy ábrázolta, mint a rend és az egyház védelmét. A Suger-krónika azonban királyi szempontú forrás, ezért a VI. Lajosról szóló képet is ennek fényében kell olvasni. A királyi hatalom lassan kiterjedt a Párizs környéki utakra, vásárokra és egyházi intézményekre, ami a jövedelmeket és a katonai utánpótlást is növelte.

13.1.2. A korai Capetingek és a hűbéri királyság korlátai

A 11. századi Capeting uralkodók – II. (Jámbor) Róbert (996–1031), I. Henrik (1031–1060), I. Fülöp (1060–1108) – uralkodása alatt a királyi hatalom stagnált vagy csak lassan gyarapodott. A királyi domén területileg alig nőtt, és a nagy hűbéresek időnként nyíltan szembeszálltak a királlyal. A forrásokból jól látszik, hogy a király nem tudta érvényesíteni akaratát például Normandia hercege vagy Flandria grófja ellen. A 11. században Normandia hercegei – 1066 után Anglia királyaiként – már önálló hatalmi központot képviseltek. A Capetingek és a Normandiai-ház közötti házassági és katonai kapcsolatok egyszerre biztosítottak békét és növelték a kölcsönös fenyegetést.

VII. (Ifjabb) Lajos (1137–1180) uralkodása fordulópontot hozott, de nem elsősorban a királyi hatalom növekedése miatt. Feleségül vette Aquitániai Eleonórát, aki a délnyugati Aquitánia hercegség örököse volt. A házasság felbontása 1152-ben, majd Eleonóra új házassága Plantagenet Henrikkel, Anjou grófjával és később Anglia királyával (II. Henrik) azt eredményezte, hogy a nyugati francia területek nagy része – Anjou, Normandia, Aquitánia, Maine, Touraine – a Plantagenetek kezébe került. Ezt a francia királyi udvar kortárs és későbbi krónikái, valamint a birtokjogi oklevelek is megerősítik. A Plantagenet-birodalom a francia királyság hűbéri keretén belül jött létre, de katonai és gazdasági erőforrásai gyakran felülmúlták a Capetingekét. VII. Lajos részt vett a második keresztes hadjáratban (1147–1149), amely katonai kudarccal végződött, és nem hozott területi nyereséget.

A királyi hatalom számára a hűbéri szerkezet egyszerre volt korlát és lehetőség. A király mint legfőbb hűbérúr jogilag elvileg felügyelte a hűbérviszonyokat, és a hűtlen hűbéresektől elvileg elvehette birtokaikat. Ezt a jogot azonban csak akkor lehetett érvényesíteni, ha a király katonailag is elég erős volt. A 12. században a Capetingek jogi érveiket fokozatosan használták fel a Plantagenetek visszaszorítására, de tényleges katonai sikert csak II. Fülöp Ágoston ért el. A jogi és adminisztratív államépítés tehát nem egyszerűen a királyi akarat kiterjesztése volt, hanem a hűbéri jog, az egyházi támogatás és a katonai kényszer együttes alkalmazása.

13.1.3. II. Fülöp Ágoston és a Plantagenetek kiszorítása

II. Fülöp Ágoston 1180-ban, 15 évesen került a trónra. Uralkodásáról több kortárs krónika is beszámol: Rigord, Guillaume le Breton és a Flandriai eseményeket rögzítő források. A király eleinte belső lázadásokkal és a Flandriai gróffal való konfliktussal szembesült, majd az angol Plantagenet uralkodókkal – II. Henrikkel, Oroszlánszívű Richárddal és Földnélküli

Jánossal – folytatott hosszú küzdelmet. A francia királyság és a Plantagenetek közötti harc döntően átalakította a hűbéri erőviszonyokat.

A legfontosabb katonai és jogi fordulat 1202–1204 között következett be. Földnélküli János angol király hűbéri mulasztásai és a Poitou-beli öröklési viták ürügyén a francia királyi udvar Jánost hűbéri birtokai elvesztésével sújtotta. A királyi sereg ezután meghódította Normandiát, Anjou-t, Maine-t, Touraine-t és Poitou nagy részét. A hódítás időszakát kortárs krónikák és királyi oklevelek dokumentálják, a területi részletek azonban a helyi igazgatási iratokban mutatkoznak meg. A királyi kancellária fokozatosan átvette a meghódított területek igazgatását, és a helyi hűbéresek egy része új hűségesküt tett a francia királynak. Ez a területi gyarapodás a királyi domént a korábbi többszörösére növelte; a pontos kiterjedés azonban vitatott, mert a birtokhatárok és a tényleges ellenőrzés a következő évtizedekben is ingadoztak.

A katonai sikert az 1214. július 27-i **Bouvines-i csata** koronázta meg. Ebben az ütközetben II. Fülöp Ágoston serege legyőzte IV. Ottó német-római császár, Földnélküli János szövetségese és Flandriai Ferdinánd koalícióját. A csata ténye és kimenetele egyértelműen dokumentált; a kortárs elbeszélések azonban eltérően értékelik a résztvevők létszámát és a csata jelentőségét. A francia királyi udvar propagandisztikus célból a győzelmet a királyi hatalom isteni megerősítéseként mutatta be. A modern történetírás a Bouvines-i győzelmet a francia monarchia középkori konszolidációjának egyik fontos eseményeként tartja számon, de hangsúlyozza, hogy a csata nem szüntette meg az angol királyok franciaországi birtokait teljesen; Gascogne például angol kézen maradt, és ez a százéves háború A százéves háború egyik előzménye lett.

13.1.4. A királyi adminisztráció megújítása

II. Fülöp Ágoston uralkodása alatt a királyi igazgatás olyan átalakuláson ment keresztül, amely a későbbi francia monarchia intézményi alapjait képezte. A király a megnövekedett domént már nem tudta kizárólag utazó udvarával és a helyi hűbéresek közvetítésével kormányozni. A 12. század végén és a 13. század elején a királyi birtokokon megjelentek a **baillik** (bailli) északon és a **sénéchalok** (sénéchal) délen. Ezek a király által kinevezett, elmozdítható tisztviselők a királyi jövedelmeket szedték be, bíráskodtak, felügyelték a helyi adminisztrációt, és a királyi rendeleteket hajtották végre. A bailli rendszer kialakulását a királyi oklevelek és számadások dokumentálják, de az intézmény fejlődése fokozatos volt, és a kutatók vitatják, mennyire volt egységes a kinevezési gyakorlat.

A királyi udvar kúriai bíráskodása a 13. század elején kezdett állandóbb formát ölteni. A **párizsi parlament** (parlement de Paris) mint legfelsőbb bírói fórum a 13. század közepén rögzült; a későbbi intézményesült parlament előzménye azonban már II. Fülöp Ágoston alatt megjelent, amikor a királyi tanács rendszeresen foglalkozott jogvitákkal. A számadások és a királyi kancellária iratanyaga a 13. század elejétől válik egyre gazdagabbá. Az **írásbeliség** (élaboration écrite de la royauté) terjedése nemcsak az igazgatást, hanem a királyi hatalom legitimációját is megerősítette: az oklevelek, rendeletek és bírói ítéletek a királyi akaratot állandó, hivatkozható formába öntötték.

II. Fülöp Ágoston nevéhez kapcsolódik a királyi városok – különösen Párizs – fejlesztése is. A király a Szajnán építtetett falat, megerősítette a városi védműveket, és támogatta a kereskedelmi központok kialakulását. A városi fejlődés és a királyi adókedvezmények oklevelei arra utalnak, hogy a királyi hatalom szövetségeseket keresett a városi polgárságban a helyi földesurakkal szemben. Ez a szövetség azonban nem volt sem egyoldalú, sem konfliktusmentes; a városi kiváltságok és a királyi adóztatás viszonya gyakran változott. Az adminisztratív reformok tehát nem alkottak tervszerű, egységes államépítési programot, hanem a katonai

szükségletek, a jövedelemhség és a jogi gyakorlat fokozatos intézményesüléséből álltak össze.

13.1.5. Az albigensek elleni keresztes hadjárat

A 13. század elején a déli, Okszitániának is nevezett területen – főként Toulouse grófságában, Albi, Carcassonne, Béziers és a Trencavel algrófok földjein – a katolikus egyház eretnekséget hirdető csoportokat azonosított. A kortárs források gyakran **albigenseknek** nevezték őket; a modern történetírás hagyományosan **katarokként** (cathares) beszél róluk, de ez a megnevezés vitatott, mert a források nem egységes doktrínájú szervezett egyházat írnak le, hanem különböző, részben helyi vallási mozgalmakat. A „katarizmus" egységes vallási rendszerként való rekonstrukciója elsősorban az inkvizíciós jegyzőkönyvekből és a katolikus vitairatokból származik, ezért az ezekből levont következtetések módszertani fenntartásokkal kezelendők.

III. Ince pápa eleinte békés meggyőzéssel és prédikátorokkal próbálta visszaszorítani a déli eretnek mozgalmakat. Miután azonban 1208-ban meggyilkolták Pierre de Castelnau pápai legátust, a pápa keresztes hadjáratot hirdetett az eretnekek és védelmezőik ellen. A pápai felhívás dokumentált, de a gyilkosság körülményei és felelősei körüli vita máig tart. A hadjárat 1209-ben indult, és hamarosan a francia északi lovagok, valamint Simon de Montfort vezetése alatt álló seregek vették át a főszerepet. A hadjárat katonai eseményeit krónikák – köztük a ciszterci Pierre des Vaux-de-Cernay beszámolója – rögzítették, de ezek a források erősen egyházi és keresztes szempontúak.

A hadjáratban különösen nagy visszhangot váltott ki Béziers elfoglalása 1209-ben, ahol a krónikák szerint a város lakosságát tömegesen lemészárolták. A későbbi hagyomány egy, a forrásokban nem közvetlenül megerősített mondást tulajdonít a pápai legátusnak: „Öljétek meg mind, az Úr majd kiválasztja az övéit". Ezt a mondást Caesarius de Heisterbach későbbi ciszterci krónikája idézi, és a modern kritikai kutatás legendás, utólag konstruált elemmé nyilvánította. A mészárlás ténye azonban a kortárs forrásokból is valószínűsíthető; az áldozatok számát azonban lehetetlen pontosan megbecsülni, és a kortárs beszámolók túlzó számai nem kezelhetők megbízható statisztikaként. A hadjárat további szakaszában Carcassonne, Toulouse és más déli városok többször cseréltek gazdát, és a harcok a helyi lakosság számára hosszú szenvedést hoztak.

A hadjárat politikai következménye fokozatosan a francia királyi hatalom térnyerése lett. Simon de Montfort 1218-as halála után a pápa és a királyság északi vezetői közti viszony átalakult. VIII. Lajos 1226-ban királyi hadjáratot vezetett délre, bár ezt a vállalkozást halála félbeszakította. Végül az 1229. évi **Párizsi béke** (más néven Meaux-i béke) zárta le a keresztes hadjáratot. Raymond de Toulouse gróf a béke értelmében elveszítette területének nagy részét, és a királyi ellenőrzés kiterjedt Languedocra. A béke szövege dokumentált, de a felek mozgástere és a szerződés tényleges végrehajtása a történeti kutatásban vitatott. A 13. század folyamán a déli területek királyi beillesztése fokozatosan haladt előre; Alphonse de Poitiers, IX. Lajos testvére révén a Toulouse-i grófság 1271-ben a koronára szállt, lezárva a területi beolvasztás fontos szakaszát.

A hadjárat utóhatásai közé tartozik a pápai **inkvizíció** (inquisitio) felállítása a déli eretnekség üldözésére, amely különösen az 1230-as évektől működött. Az inkvizíciós eljárások iratai a 13. század derekán tömegesen megjelennek, és ma a kutatás elsődleges forrásai a déli vallási mozgalmakról; a források azonban a kihallgatottak kényszerhelyzetét és az eljárás céljait tükrözik, ezért a belőlük nyert kép óvatosan kezelendő. A hadjárat emlékezete máig vitatott: a modern okcitán regionális identitás egyes képviselői a déli társadalom lerombolásaként értelmezik, míg más történészek a Capeting terjeszkedés egyik állomásaként hangsúlyozzák. A könyv nem foglal

állást ebben az emlékezetpolitikai vitában, de rögzíti, hogy a katonai hadjárat és az inkvizíció áldozatainak szenvedése dokumentált tény.

13.1.6. A terjeszkedés a 13. század második felében

IX. (Szent) Lajos (1226–1270) uralkodása alatt a királyi hatalom megszilárdítása és a közigazgatás további intézményesülése folytatódott. A király anyja, Kasztíliai Blanka régensként a kiskorú király mellett, a koronát fenyegető lázadásokat sikeresen leverte, ami a királyi hatalom katonai és jogi erejét demonstrálta. IX. Lajos uralkodása alatt jött létre az a hosszabb békeidőszak, amely lehetővé tette a királyi bíróságok rendszeres működését, a pénzverés fokozatos központosítását és a királyi rendeletek (établissements) kiadását. A király személyét kortárs életrajzírója, Jean de Joinville – egy királyhoz lojális nemes – szent királyként mutatta be, és ezt a képet a 13. század végi szentté avatási eljárás is megerősítette. A modern történetírás azonban megkülönbözteti a szentkultuszt és a tényleges uralkodói gyakorlatot; IX. Lajos vallásossága mellett a királyi jog kiterjesztőjeként is működött.

A területi gyarapodást a házassági kapcsolatok, öröklések és a jogi eszközök is elősegítették. A 13. század közepén a királyi domén már kiterjedt Normandia, Anjou, Maine, Touraine, Poitou nagy részére, valamint a déli Languedoc egyre nagyobb részére. A **Párizsi béke (1259)** III. Henrik angol királlyal rendezte a feszültséget: az angol király formálisan lemondott Normandiáról, Anjou-ról, Maine-ről, Touraine-ről és Poitou-ról, de megtarthatta Gascogne-t, és elismerte a francia király hűbérúri fennhatóságát. Ez a szerződés fontos mérföldkő volt a francia királyi jogi álláspont megerősödésében, de a hűbéres viszonyból fakadó konfliktusok nem szűntek meg; ezek a feszültségek a későbbiekben a százéves háborúhoz vezettek, ahogyan azt A százéves háború tárgyalja.

IX. Lajos kétszer is keresztes hadjáratot vezetett: előbb 1248–1254-ben egyiptomi, majd 1270-ben tunéziai hadjáratra indult, ahol meghalt. A keresztes hadjáratok a királyi erőforrásokat nem növelték tartósan, de a király szent hírnevét erősítették. A 13. század végére a királyi adminisztráció alapelemei – a baillik, a sénéchalok, a párizsi bírói fórumok, a királyi kancellária – egyre rendszeresebbé váltak, és a királyi jövedelmek gyarapodása lehetővé tette a katonai és adminisztratív hatalom további növelését. Ezzel párhuzamosan a királyi hatalom ideológiai megalapozása is erősödött: a királyt egyre inkább a királysági béke és jog forrásaként ábrázolták.

A Capeting állam kiépülése tehát nem egyetlen uralkodó vagy esemény műve volt, hanem a 12–13. század hosszú folyamata. Az Île-de-France-ból induló, hűbéri korlátok közé szorított királyi hatalom a területi hódítások, a jogi igények, az adminisztratív újítások és a vallási konfliktusok révén fokozatosan a királyság legerősebb szereplőjévé vált. Ez a fejlődés azonban nem jelentett abszolutista központosítást; a királyi hatalom továbbra is a hűbéri szerkezetre, a helyi elitek együttműködésére és az egyházi támogatásra támaszkodott. A 14. század elején a Capeting-ház férfiágának kihalása és a tartós angol érdekellentétek új válságokat hoztak, amelyek már a késő középkori állam és társadalom kérdéseihez vezetnek.

13.1.7. Források és bizonytalanságok

A Capeting állam kiépülésének kutatása elsősorban királyi oklevelekre, bírói jegyzőkönyvekre, számadásokra, krónikákra és a helyi igazgatás irataira támaszkodik. A 12. század előtti időszakból a források szórványosak, és a királyi domén terjedelmét, a bevételeket és a népességet csak becsülni lehet. Suger krónikája VI. Lajosról, Rigord és Guillaume le Breton II. Fülöp Ágostonról, valamint

Joinville Szent Lajosról szóló életrajza mind értékes, de mindegyik erősen uralkodócentrikus és udvari nézőpontú. A Plantagenetek közötti konfliktusok értékelése is függ a francia források és az angol királyi dokumentumok összevetésétől.

Az albigensek elleni hadjárat forrásadottsága különösen problematikus: az eretnek csoportok doktrínáiról szóló ismereteink szinte kizárólag az egyházi üldözés irataiból származnak, ami torzíthatja a képet. A hadjárat áldozatainak számára nincs megbízható adat; a kortárs krónikások számadatai retorikai túlzások is lehetnek. A „katarizmus” mibenlétéről, a déli társadalom és a királyi terjeszkedés viszonyáról, valamint a 13. századi adminisztrációs reformok mértékéről a szakmai viták folynak. A területi adatoknál a birtokhatárok és a tényleges ellenőrzés időbeli ingadozása miatt kerülendő a pontatlan statisztika.

13.1.8. Rövid összefoglaló

- A Capetingek hatalmi alapja az Île-de-France kis királyi doménje volt; a király formálisan legfőbb hűbérúr, de ténylegesen gyenge szereplő volt a 11. században.
- A korai Capetingek hatalmát a városok, egyházi intézmények és a szakrális királykép fokozatosan erősítették, de a Plantagenet-birodalom kialakulása komoly fenyegetést jelentett.
- II. Fülöp Ágoston 1202–1204-ben elfoglalta Normandiát, Anjou-t, Maine-t, Touraine-t és Poitou nagy részét, majd 1214-ben Bouvines-nél legyőzte a királyellenes koalíciót.
- A királyi adminisztráció a baillik és sénéchalok rendszerével, a párizsi bírói fórummal és az írásbeliség terjedésével intézményesült.
- Az albigensek elleni keresztes hadjárat 1209–1229 között katonai és egyházi akció volt, amely a déli területek királyi beolvasztását készítette elő; a Languedoc 1271-ben szállt a koronára.
- IX. (Szent) Lajos alatt a királyi bíráskodás, a pénzverés és a jogi rendeletek terjeszkedése tovább erősítette a királyi hatalmat, de a hűbéri szerkezet megmaradt.
- A Capeting állam kiépülése fokozatos, hűbéri keretek között maradó folyamat volt, nem pedig abszolutista központosítás; a későbbi százéves háború gyökerei részben innen erednek.

13.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból tudjuk rekonstruálni a királyi domén növekedését a 12–13. században, és miért bizonytalanok a területi adatok?
2. Mely jogi és katonai lépésekkel szorította ki II. Fülöp Ágoston a Plantageneteket a nyugati francia területekről, és mi maradt angol kézen?
3. Hogyan járult hozzá az albigensek elleni keresztes hadjárat a francia királyság déli terjeszkedéséhez? Mely pontokon vitatott a hadjárat értelmezése?
4. Miért nem tekinthető a 13. századi Capeting állam építése modern értelemben vett központosított államnak?

5. Hasonlítsa össze a királyi hatalom szakrális és adminisztratív megerősítésének lehetőségeit VI. Lajos, II. Fülöp Ágoston és IX. Lajos alatt.

13.2. A százéves háború

A százéves háború – a kifejezést csak a 19. században kezdték használni – nem egyetlen, megszakítás nélküli hadjárat volt, hanem egymáshoz lazán kapcsolódó konfliktussorozat, amely 1337 és 1453 között több szakaszban zajlott. A háború közvetlen kiváltó oka a francia királyi örökösödés körüli dinasztikus vita, valamint az angol király mint Aquitánia hercege és hűbérura közötti feszültség volt; a mélyebb okok között a flandriai gyapjúkereskedelem, a két királyi hatalom belső pénzügyi és katonai kapacitásai, valamint a késő középkori nemesség hatalmi érdekei játszottak szerepet. A háború nemcsak a francia és az angol király közötti viszály volt, hanem francia belháború is, amelynek során a királyi hercegek – különösen a burgundi és az orléans-i, majd az armagnac párt – az angol szövetséget is vállalták egymás ellen. A háború a francia királyság intézményei számára fordulópontot jelentett: a katonai és pénzügyi válság kikényszerítette az állandó hadsereg és a királyi adórendszer kiépítését, ami VII. Károly uralkodásának végére a koronát a korábbinál erősebbé tette, de a pusztítás és a demográfiai veszteségek ára rendkívül magas volt. Az előzményekről a Capeting állam kiépülése alfejezetben volt szó (A Capeting állam kiépülése); itt a konfliktus szakaszai, a fordulópontot jelentő Jeanne d'Arc, valamint a háború utáni újjáépítés következik.

13.2.1. A háború előzményei és első szakasza (1337–1360)

A közvetlen ok 1328-ra vezethető vissza, amikor IV. Károly francia király halálával kihalt a Capeting-dinasztia főága. Az öröklés kérdésében a francia főurak a néhai király unokatestvérét, Valois Fülöpöt választották királlyá VI. Fülöp néven. III. Eduárd angol király anyja, Izabella révén IV. Károly unokaöccse volt, és saját igényét is bejelentette a francia trónra. A francia jogi felfogás szerint azonban a trón nem szállhatott nőágon; erre később a **Sali törvény** (loi salique) elvét hivatkozták, bár ezt a 6. századi germán joggyűjteményből származó elvet utólag alkalmazták a királyi öröklésre. A döntés dokumentált tény, de a Salii törvényre való hivatkozás utólagos jogi igazolás volt; a kortársak elsősorban a királyi tanács politikai döntését fogadták el.

A második feszültségforrás a hűbéri viszony volt: az angol király egyben Aquitánia hercege (duc d'Aquitaine) volt, és e minőségében a francia király hűbérese. III. Eduárd számára ez a kettős szerep megalázó és politikailag kényelmetlen volt, különösen akkor, amikor VI. Fülöp megerősítette fennhatóságát a hercegség felett. A feszültséget fokozta Flandria: a régió városai, elsősorban Gent és Brugge, a textiliparukhoz nélkülözhetetlen angol gyapjútól függtek, így gazdasági érdekük az angol szövetség felé húzta őket. A flamand városi elit és a francia király között 1328-tól ismétlődő konfliktusok zajlottak; a genti polgárok 1337-ben, Jacob van Artevelde vezetésével nyíltan III. Eduárd oldalára álltak.

A háború 1337-ben tört ki, amikor VI. Fülöp elkobozta Aquitániát, III. Eduárd pedig válaszul felvette a francia királyi címet, és katonai hadjáratot indított. Az első években az angol hadsereg több fontos győzelmet aratott. A **hosszúíj** (longbow) tömeges alkalmazása és a gyalogság, valamint a lovasság kombinált taktikája döntő előnyt jelentett a nehézlovasságra építő francia hadrenddel szemben. A tengeri ütközet Sluysnál (1340) megsemmisítette a francia flottát; a **crécyi csata** (1346) során III. Eduárd legyőzte VI. Fülöp seregét, majd 1347-ben elesett Calais, amely a következő évszázadokra angol hídfőállássá vált a kontinensen.

A hadműveletek azonban rövid időre megszakadtak, mert 1348 és 1350 között a **fekete halál** (peste noire) néven ismert járvány a lakosság jelentős részét megölte Nyugat-Európában. A járvány demográfiai becslései széles sávban mozognak: a legelfogadottabb szakirodalmi becslés szerint a régió lakosságának mintegy harmada halt meg, de egyes területeken ennél jóval nagyobb arányú lehetett a veszteség. A járvány miatt a hadviselés több évre leállt, ám a konfliktus 1355-től újraindult.

A második szakaszban, 1356-ban a **poitiers-i csata** katasztrofális francia vereséget hozott: II. János király fogságba esett. A fogságba esett király váltságdíja óriási terhet rótt a francia államra, és a központi hatalom meggyengülése miatt a vidéken anarchia, valamint a nemesség egy részének zsoldosokká váló csapatai (routiers) garázdálkodtak. 1358-ban kitört a **Jacquerie** nevű parasztfelkelés, amelyet a nemesség és a városi elit közösen vert le. A felkelés neve a „Jacques Bonhomme" gúnynévből származik, és az eseményt a kortárs krónikások, például Jean Froissart, a nemesi rend szemszögéből, rendkívül negatívan ábrázolták. A felkelés hátterében a háborús pusztítás, az adóterhek és a királyi hatalom összeomlása állt.

A válságot az 1360-as **Brétigny-i béke** zárta le: III. Eduárd lemondott a francia királyi címről, cserébe teljes szuverenitást kapott Aquitániában, valamint megszerezte Calais-t és több más területet. A béke azonban magában hordozta a későbbi konfliktus magvát, mert a francia király nem ratifikálta a hűbéri fennhatóság megszüntetésére vonatkozó záradékot; így a francia jog szerint az angol király továbbra is hűbéres maradt Aquitániában, ami később ürügyet szolgáltatott a háború újraindítására.

13.2.2. A francia visszavágás és a belháború (1360–1420)

II. János fogságából való kiszabadulása után fia, V. Károly (uralkodott 1364–1380) vette át a kormányzást. V. Károly – aki nem személyesen vezetett hadba, hanem képzett parancsnokokat, köztük **Bertrand du Guesclin** bretagne-i kapitányt alkalmazott – kerülte a nagy nyílt összecsapásokat, helyette kisebb rajtaütéseket és erődítmények ostromát szorgalmazta. Ez a taktika fokozatosan visszaszorította az angolokat: 1377-re az angolok már csak Calais-t és egy keskeny tengerparti sávot tartottak a kontinensen. V. Károly 1380-ban bekövetkezett halálakor a francia királyság helyzete jelentősen javult, de a kiskorú utód, VI. Károly uralkodásának első évtizedeiben a kormányzat ismét meggyengült.

III. Károly 1392-től kezdve időről időre súlyos elmebetegségben szenvedett, ami hatalmi vákuumot teremtett. A királyi hercegek – elsősorban a király öccse, Orléans-i Lajos, valamint nagybátyja, Félelemnélküli János burgundi herceg – a tényleges hatalomért versengtek. 1407-ben Orléans-i Lajost Párizsban meggyilkolták; a tettért Félelemnélküli Jánost tették felelőssé, és a királyság két táborra szakadt: a burgundiak és az **Armagnac-párt** (az Orléans-i ház szövetségesei, akik VII. Károly dauphin köré gyűltek). Ez a belháború a százéves háború legsötétebb fejezete, mert mindkét fél saját céljaira próbálta felhasználni az angol erőket.

A francia belviszály lehetőséget teremtett V. Henrik angol király számára. V. Henrik (uralkodott 1413–1422) 1415-ben partra szállt Normandiában, és az **Agincourt-i csata** során ismét súlyos vereséget mért a francia lovagseregre, amelyben a francia nemesség számos tagja esett el vagy került fogságba. A győzelem után V. Henrik módszeresen meghódította Normandiát (1417–1419), miközben a burgundi herceg és a dauphin hívei egymással harcoltak. 1419-ben Félelemnélküli Jánost egy fegyverszüneti tárgyalás során a dauphin hívei meggyilkolták; fia, Jó Fülöp burgundi herceg ezután nyíltan V. Henrik szövetségére lépett.

Az 1420-as **Troyes-i szerződés** a francia királyság jogrendjét felülírva VI. Károly halála után a francia trónt V. Henriknek és utódainak ígérte, kizárva a trónöröklésből a saját fiát, Károly

dauphint. A szerződés kimondta, hogy V. Henrik feleségül veszi VI. Károly lányát, Valois Katalint. A francia jog szerint azonban a korona nem volt szabadon átruházható, ezért a dauphin hívei a szerződést érvénytelennek tekintették. A dokumentált tények azt mutatják, hogy a Troyes-i szerződést a párizsi parlament és a királyi tanács egy része elfogadta, de a Loire-tól délre lévő területek és a dauphin udvara Bourges-ban elutasította. A francia királyság így két riválisi hatalmi központra szakadt.

V. Henrik 1422-ben meghalt, néhány hónappal később VI. Károly is. Az angolok és a burgundiak kiskorú VI. Henrik angol királyt kiáltották ki francia királynak, míg a dauphin VII. Károly néven Bourges-ban rendezte be udvarát, és a francia királyság déli és középső területeit ellenőrizte. A helyzet 1428-ra kritikussá vált: az angol csapatok a Loire völgyébe nyomultak, és ostrom alá vették Orléans-t, amely kulcspozíciót jelentett a dauphin kezén lévő területek védelmében.

13.2.3. Jeanne d'Arc és a fordulat (1428–1431)

Jeanne d'Arc – a 20. századi egyházi szentté avatás előtt a kortársak egyszerűen „a Szűz" (la Pucelle) néven ismerték – 1412 körül született a lotaringiai Domrémy faluban, egy viszonylag tehetős parasztcsaládban. 1428–1429 telén azt állította, hogy isteni sugallatokat kapott, amelyek arra utasítják, hogy szabadítsa fel Orléans-t, vezesse Reimsbe a dauphint a koronázásra, és űzze ki az angolokat Franciaországból. A sugallatok természetéről már a kortársak is vitatkoztak; a későbbi pszichológiai magyarázatok spekulatívak, és a források alapján nem lehet eldönteni, hogy a hangokat vallási élményként, pszichés jelenségként vagy más módon kell-e értelmezni.

Jeanne 1429 februárjában jutott el a dauphin udvarába Chinonba, ahol a tanácsadók és egyházi személyek kikérdezése után kisebb katonai kíséretet bíztak rá. Az orléans-i ostrom 1428 októbere óta tartott; Jeanne 1429 májusában csatlakozott a felmentő sereghez, és a város védőivel együtt több angol erődítmény ellen támadást intézett. Május 8-án Orléans felszabadult. A győzelem katonai jelentőségét nem szabad túlbecsülni – az angol ostromsereg megmaradt, és a háború tovább folyt –, de a pszichológiai és politikai hatás óriási volt: a dauphin hívei számára ez annak jele volt, hogy ügyük isteni támogatást élvez.

Jeanne ezután a Loire-menti hadjáratban vett részt, és június 18-án a **Patay-i csata** során az angol sereg súlyos vereséget szenvedett, több vezetőjét elfogták. A hadjárat csúcspontja VII. Károly megkoronázása volt Reimsben, 1429. július 17-én. A koronázás kulcsszerepet játszott a Troyes-i szerződés érvénytelenítésében: a francia királyi hagyomány szerint a királyság legitimációját a reimsi érsek általi felkenés adta meg, így a bourges-i udvar számára a szertartás jogi és szakrális értelemben is igazolta VII. Károly trónigényét.

Jeanne 1430 májusában, Compiègne városánál esett burgundi fogságba. A burgundiak – akik ekkor még az angolok szövetségesei voltak – eladták az angoloknak, akik Rouenban egyházi bíróság elé állították. A per (1431. február–május) az egyházi inkvizíció eljárása volt, amelyben eretnekséggel, varázslással és férfiruházat viselésével vádolták. Az ítélet 1431. május 30-án máglyahalált írt elő. A per jegyzőkönyve fennmaradt, így a dokumentált tények alapján rekonstruálható az eljárás menete, bár a vádlott válaszainak hitelességéről viták folynak, mert a jegyzőkönyvet az eljáró bírák rendszeresen átformálták. 1456-ban, VII. Károly kezdeményezésére egy új egyházi eljárás semmisnek nyilvánította az 1431-es ítéletet; Jeanne-t 1920-ban avatta szentté a katolikus egyház. A 19–20. századi francia nemzeti emlékezet Jeanne-t a nemzeti ellenállás jelképévé alakította, ami problematikus, mert a kortársak számára Jeanne elsősorban vallási küldetéstudattal rendelkező személy volt, nem pedig a modern értelemben vett nemzeti hős. A róla szóló mítoszok elemzése a nemzeti mítoszokról szóló tematikus részben folytatódik.

13.2.4. VII. Károly győzelme és a háború vége (1431–1453)

Jeanne halála után a háború katonai helyzete lassan fordult meg. A döntő politikai változás az **arras-i béke** (1435) volt, amelyben a burgundi herceg, Jó Fülöp kiegyezett VII. Károllyal: elismerte őt francia királynak, cserébe jelentős területeket és önálló státuszt kapott. A burgundi szövetség felbomlása az angolok számára súlyos stratégiai veszteség volt, mert a francia belháborúban élvezett előnyük megszűnt.

VII. Károly ezt követően katonai és pénzügyi reformokat hajtott végre. Az 1445-ben kiadott rendelet létrehozta a **compagnies d'ordonnance** állandó zsoldos hadsereget, amelynek kapitányait a király nevezte ki, és amelyeket közvetlen adókból fizettek. A reform célja az volt, hogy a király ne függjön a főurak magánhadseregeitől, és hogy a zsoldosok ne váljanak a vidék rablóivá. 1448-ban a király felállította a **franc-archers** nevű gyalogos milíciát is, amelyet falvanként állítottak ki. Ezzel párhuzamosan a tüzérséget (artillerie) is jelentősen fejlesztették: Jean Bureau irányításával a francia tüzérpark a korabeli Európa egyik leghatékonyabbjává vált. A pénzügyi alapot a **taille** (a háztartásokra kivetett közvetlen adó) 1439-től történő rendszeresítése adta: a király a rendi gyűlés kifejezett beleegyezése nélkül is kivethették ezt az adót a háborús szükségletek fedezésére, ami hosszú távon a királyi adórendszer gerincévé vált.

A katonai reformok eredményei az 1449–1453 közötti hadjáratokban mutatkoztak meg. 1449–1450-ben a franciák visszafoglalták Normandiát; a **Formigny-i csata** (1450) során az angol sereg súlyos vereséget szenvedett. 1451-ben Guyenne nagy része is francia kézre került, de Bordeaux polgárai fellázadtak, és angol segítséget kértek. 1453. július 17-én a **Castillon-i csata** döntő francia győzelmet hozott: a francia tüzérség megsemmisítette az angol sereget, elesett John Talbot, Shrewsbury grófja is. Ezzel az angolok elvesztették Aquitániát; a háború formális békeszerződés nélkül ért véget. Angol kézen csak Calais maradt, amelyet végül 1558-ban foglaltak vissza a franciák. Az angol királyok azonban formálisan 1802-ig viselték a „francia király” címet, ami a konfliktus jogi utórezgéseire utal.

A „százéves háború” kifejezés tehát utólagos, modern történetírói konstrukció: a kortársak nem egyetlen háborúként, hanem különálló hadjáratok és békekötések sorozataként élték meg az eseményeket. A mai szakirodalom is gyakran több szakaszra bontja a konfliktust, és vitatja, hogy a dinasztikus, hűbéri vagy gazdasági tényezők milyen súllyal játszottak szerepet az egyes szakaszokban.

13.2.5. A háború utáni újjáépítés VII. Károly alatt (1453–1461)

A háború utolsó éveire a francia királyság területének nagy része felszabadult az angol megszállás alól, de a pusztítás és a demográfiai veszteségek óriásiak voltak. Normandia, Île-de-France és Champagne egyes területein a falvak elnéptelenedtek, a mezőgazdasági termelés visszaesett, a kereskedelmi utak megszakadtak. A demográfiai becslések bizonytalanok: a 14. század eleji lakossághoz képest egyes régiókban 30–50% közötti csökkenést feltételeznek, de a fekete halál és a háború hatását nehéz szétválasztani. A korabeli adóösszeírások (comptes des tailles) csak részleges képet adnak, mert a kiürült területeken gyakran leállt az adószedés.

VII. Károly az újjáépítés során a királyi hatalom megszilárdítására törekedett. A hadsereg és az adórendszer reformjait az 1440-es években már megkezdte, de a háború befejezése után ezek váltak a kormányzás állandó alapjává. A **királyi tanács** (Conseil du Roi) mellett a párizsi **parlament** – amely ekkor elsősorban bírói testület volt, nem törvényhozás – szerepe megnőtt a jogegységesítésben. A tartományi rendekkel való tárgyalás továbbra is megmaradt, de a király egyre gyakrabban hivatkozott a háborús szükség állapotára,

amikor a rendi gyűlés (États généraux) vagy a tartományi gyűlések hozzájárulása nélkül vetett ki adókat. Ez a gyakorlat hosszú távon a rendi képviseleti intézmények súlyának csökkenéséhez vezetett, bár a század végéig nem tűntek el.

A háború során a francia nemesség jelentős része meggyengült: sok család kihalt vagy elszegényedett, birtokaikat a korona vagy a feltörekvő hivatalnokréteg vásárolta fel. Ugyanakkor a zsoldos kapitányok és a királyi hadsereg tisztjei közül sokan a háború nyerteseivé váltak, és a királyi udvarban tölthettek be fontos pozíciókat. A parasztság helyzete régióként változott: egyes területeken a pusztítás miatt munkaerőhiány alakult ki, ami javította a túlélő parasztok alkupozícióját és csökkentette a földesúri járadékokat, de máshol a háború terhei, a zsoldosok rablásai és az adók továbbra is súlyosak voltak. A városi polgárság – különösen Párizs, Rouen, Tours és Bourges kereskedői, hivatalnokai – viszont gyakran a királyi központosítás szövetségesei lettek, mert a belső béke és a kiszámítható adóztatás az ő érdekeiket szolgálta.

Az újjáépítés egyik fontos eleme volt a közigazgatás írásbelivé válása: a királyi udvarban és a tartományi központokban egyre több oklevél, rendelet és adójegyzék készült, ami növelte a királyi akarat végrehajthatóságát. VII. Károly 1454-ben elrendelte a szokásjogok írásba foglalását is, ami az egységes jogrend felé tett első lépés volt. A háború emléke és a király szerepe a korban fokozatosan átalakult: a Troyes-i szerződés okozta legitimitási válság leküzdése után VII. Károlyt egyre inkább „a győztes király” (Charles le Victorieux) vagy „a jól szolgált király” (Charles le Bien-Servi) névvel illették, bár ez utóbbi elnevezés a későbbi királyi propaganda terméke.

Jeanne d’Arc rehabilitációs pere 1456-ban nemcsak vallási, hanem politikai aktus is volt: VII. Károly számára létfontosságú volt, hogy a reimsi koronázását alátámasztó csodásnak tekintett eseményeket és a küldetést ne lehessen eretnekségre hivatkozva kétségbe vonni. A rehabilitációs eljárás tanúvallomásai – köztük több olyan személy elbeszélése, aki Jeanne-nal együtt harcolt – ma is az egyik leggazdagabb forráscsoport a korszak társadalom- és mentalitástörténetéhez, de a tanúk emlékezetét a kérdezők szempontjai erősen befolyásolták.

13.2.6. Források és bizonytalanságok

A százéves háború eseményeinek rekonstruálásához többféle forráscsoport áll rendelkezésre. A 14. század krónikásainak munkái közül kiemelkedik **Jean Froissart** krónikája, amely rendkívül részletes, de erősen a lovagi értékrendet és az angolbarát szempontot tükrözi; a 15. század elejének francia nézőpontját a *Grandes Chroniques de France* és a *Journal d’un bourgeois de Paris* rögzíti. A királyi rendeletek, békeszerződések szövegei (a Brétigny-i, a Troyes-i és az arras-i szerződés eredeti oklevelei), valamint az adóösszeírások és a parlament nyilvántartásai dokumentált tényeket rögzítenek, de a hadjáratok részletes lefolyását gyakran csak elbeszélő forrásokból ismerjük, amelyek elfogultak.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők. A háború okainak súlyozása: a hagyományos, dinasztikus magyarázat mellett a modern kutatás a gazdasági (flandriai gyapjúkereskedelem, itáliai bankházak) és a hűbéri-fiskális tényezőket is hangsúlyozza, de ezek egymáshoz való viszonyáról nincs konszenzus. A demográfiai veszteségekre vonatkozó számok becslések, mert a középkori adóösszeírások hiányosak, és a fekete halál, az éhínségek, valamint a háborús pusztítás hatását nem lehet pontosan szétválasztani. A kortársak által „zsoldosok” (routiers) néven emlegetett fegyveres csoportok kegyetlenségeiről szóló beszámolók gyakran eltúlzottak, mert a krónikások a nemesi rend védelmében írtak. Jeanne d’Arc pereinek anyaga viszonylag jól dokumentált, de az 1431-es eljárás jegyzőkönyvét a bírák manipulálták, az 1456-os rehabilitációs eljárás pedig VII. Károly politikai érdekeit szolgálta; így a történésznek a tanúvallomások értelmezésekor óvatosnak kell lennie.

A „százéves háború” kifejezés maga is vitatott: a korszakhatár 1337–1453 a modern történetírás leegyszerűsítése, amely a két királyi udvar közötti konfliktusok hosszú sorát foglalja egységbe. A 15. század végi francia történetírásban – különösen a királyi udvar megrendelésére készült művekben – a háborút visszamenőleg a francia királyság egységének próbájaként ábrázolták, ami a későbbi nemzeti emlékezetet is befolyásolta.

13.2.7. Rövid összefoglaló

- A százéves háború 1337–1453 között a francia trónutódlás, a hűbéri fennhatóság és a flandriai gazdasági érdekek körüli konfliktusokból robbant ki, és több szakaszban zajlott.
- Az első szakaszban (Crécy, Poitiers, Brétigny) az angol hosszúíj taktikája és a francia belpolitikai válság súlyos vereségeket hozott a francia korona számára.
- V. Károly és Bertrand du Guesclin visszaszorította az angolokat, de VI. Károly őrültsége után az Armagnac–Burgundi belháború újra megnyitotta az utat az angol hódítás előtt.
- Az 1420-as Troyes-i szerződés a francia trónt V. Henriknek ígérte, de a dauphin VII. Károly és hívei érvénytelennek tekintették.
- Jeanne d’Arc fellépése (Orléans felszabadítása, a reimsi koronázás) fordulópontot jelentett a háború legitimációs síkján, noha a katonai helyzetet önmagában nem döntötte el.
- VII. Károly állandó hadsereget, királyi adórendszert és tüzérséget épített ki, ezek tették lehetővé Normandia és Aquitánia felszabadítását 1449–1453-ban.
- A háború után a korona intézményi hatalma megerősödött, de a pusztítás és a demográfiai veszteségek ára nagy volt; a „százéves háború” fogalma modern utólagos konstrukció.

13.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dinasztikus, hűbéri és gazdasági okok vezettek a százéves háború kirobbanásához, és miért nem tekinthető a konfliktus egységes háborúnak?
2. Hogyan változott a hadviselés a háború során, és milyen szerepet játszott a hosszúíj, majd a francia tüzérség?
3. Miben állt Jeanne d’Arc politikai és vallási jelentősége a kortársak számára, és miért problematikus őt modern nemzeti hősnek tekinteni?
4. Milyen katonai és pénzügyi reformokat hajtott végre VII. Károly, és hogyan járultak ezek hozzá a háború megnyeréséhez?
5. Milyen forrásproblémák nehezítik a százéves háború áldozatainak és pusztításának pontos felmérését?

13.3. A késő középkori állam és társadalom

A késő középkori francia monarchia a százéves háború (1337–1453) alatt és után alapvetően átalakult: a királyi hatalom megerősödött, miközben a társadalomnak súlyos járványokkal, adóterhekkel és fegyveres felkelésekkel kellett szembenéznie. A háború előtti hűbéri monarchiát fokozatosan felváltotta egy központosítottabb, állandó adókból és rendszeres haderőből gazdálkodó állam. Ez a folyamat azonban nem volt sem lineáris, sem vérmentes. A korszak uralkodói, különösen XI. Lajos (1461–1483), a központosítás eszközeit tudatosan használták, de gyakran lokális ellenállásba ütköztek. Az alábbiakban előbb az állami intézmények és a központosítás átalakulását, majd az adórendszer és a hadsereg kiépülését tekintjük át; ezt követi a rendi gyűlés szerepének vizsgálata, a demográfiai válság és a parasztfelkelések, végül a városi társadalom szerkezetének bemutatása.

13.3.1. A késő középkori monarchia intézményei

A 13. század végétől a francia királyság hatalmának alapja fokozatosan átalakult. A korai **hűbéri monarchia** (monarchie féodale) keretei között a király közvetlen hatalma főként a saját **királyi birtokon** (domaine royal) érvényesült, míg a nagy hűbéres hercegségek és grófságok – mint **Bretagne**, **Burgundia**, **Flandria** vagy **Guyenne** – széles autonómiával rendelkeztek. A százéves háború azonban megmutatta a királyi pénzügyek és a katonai szervezet gyengeségeit, és arra kényszerítette a koronát, hogy új intézményeket építsen ki. A 14–15. században megszilárdult a királyi **udvari bíróság**, a **Párizsi Parlament** (Parlement de Paris), amely a legfelsőbb bírói fórummá vált, és a királyi rendeletek nyilvántartását is ellenőrizte. Emellett a **számvevőszék** (Chambre des comptes) felügyelte a királyi bevételeket és kiadásokat, a **kancellária** pedig a hivatalos iratok kiállítását végezte. A helyi közigazgatásban a király által kinevezett **baillis-k** és **sénéchaux-k** (királyi helytartók) a 13. század óta jelen voltak, de a háború alatt hatáskörük tovább bővült: ők hajtották be az adókat, szervezték a katonai utánpótlást és képviselték a koronát a vidéki nemességgel és városokkal szemben.

XI. Lajos uralkodása a központosítás egyik csúcspontja volt. A király kihasználta a **Burgundi Hercegség** meggyengülését: miután **Merész Károly** (Charles le Téméraire) 1477-ben a **nancy-i csatában** elesett, a hercegség francia hűbérbirtokait a koronához csatolta, bár a **Németalföld** és a **Franche-Comté** a Habsburgok kezébe került. XI. Lajos emellett bővítette a királyi birtokot, és megerősítette a királyi adóhatóságot. A későbbi hagyományban „pókkirályként” (roi araignée) emlegették, mert állítólag hálót szőtt ellenségei köré; ez a kép azonban részben a 15. század végi udvari krónikások és a 19. századi romantikus történetírás terméke. A kortárs **Philippe de Commynes** emlékirataiban XI. Lajost kiszámíthatatlannak és gyanakvónak írta le, de elismerte, hogy a király hatékonyan használta a diplomáciát és a pénzt a főúri ellenállás lebontására. A dokumentált tény az, hogy XI. Lajos alatt a királyi adók tovább növekedtek, a hadsereg rendszeresebbé vált, és több nagy hűbéres terület – köztük Anjou, Maine, Provence és Burgundia – közvetlen királyi irányítás alá került. A központosítás azonban nem egyetlen uralkodó műve volt: már VII. Károly (1422–1461) alatt, a háború utolsó évtizedeiben megszülettek azok az intézmények, amelyekre XI. Lajos építhetett.

13.3.2. Az állandó hadsereg és az adórendszer kiépülése

A százéves háború alatt a francia királyok kénytelenek voltak zsoldosokat fogadni, mert a hűbéri katonai szolgálat rövid időtartamú és megbízhatatlan volt. A háború szüneteiben a zsoldosok gyakran rablóbandákká alakultak, ami súlyos pusztítást okozott. A megoldást a rendszeres királyi hadsereg felállítása és az ahhoz szükséges állandó adóbevételek biztosítása jelentette.

Az első fontos lépés az **1439-es orléans-i rendelet** volt, amely a királyi adót, a **taille**-t (közvetlen föld- és személyi adó) a rendi gyűlés jóváhagyása nélkül is kivethetővé tette. Ezzel a királyi adó állandósult, és a rendi gyűlés adójóváhagyó szerepe lényegében megszűnt. A taille-t a királyi hivatalnokok szedték be, és a bevételekből finanszírozták a hadsereget. A rendelet szövege a zsoldosok fosztogatásának megszüntetését és a „jó rend” helyreállítását hangsúlyozta, de a gyakorlatban a korona pénzügyi függetlenségét is megalapozta. A beszedés regionálisan egyenlőtlen volt: egyes tartományok, különösen a déli és nyugati területek, hagyományos kiváltságaikra hivatkozva alacsonyabb terheket vagy mentességeket értek el.

A hadsereg intézményesítése több szakaszban történt. 1445-ben **VII. Károly** létrehozta a **Compagnies d’ordonnance** elnevezésű állandó lovas egységeket. Ezek létszáma mintegy 9 000–10 000 lovas lehetett, de a pontos szám vitatott, mert a korszak számadásai hiányosak. Az egységeket a királyi kincstár fizette, és a tiszteket a király nevezte ki – ez jelentős eltérés volt

a hűbéri magánhadseregektől. 1448-ban a király létrehozta a **francs-archers** (szabad íjászok) nevű gyalogos milíciát: minden egyházközségnek egy felfegyverzett, adómentességet élvező íjászt kellett kiállítania. A gyalogság így a lovasság mellett rendszeres, bár korlátozott képzettségű erővé vált. A francia hadsereg a 15. század végére a királyi tüzérség fejlesztésével is megerősödött, ami a feudális várak ostromában döntő előnyt jelentett.

Az adórendszer a hadseregen túl a királyi adminisztrációt is fenntartotta. A legfontosabb adók a következők voltak: a **taille** (közvetlen adó), a **gabelle** (sóadó, amelyet királyi monopóliumként kezeltek), az **aides** (fogyasztási és forgalmi adók), valamint a **fouage** (háztartásonként kivetett adó). A gabelle különösen gyűlölt volt, mert a só ára régiónként nagyon eltért, és a sókereskedelem korlátozása súlyos terhet rótt a szegényebb rétegekre. A királyi adók állandósulása a 15. század második felében állandó elégedetlenséget szült, és a helyi rendek – így a **langue d'oïl** és **langue d'oc** tartományokban külön-külön – gyakran tiltakoztak a terhek növelése ellen. A korona ugyanakkor a helyi rendi gyűlésekkel alkudozott, és bizonyos kedvezményeket adott, hogy elkerülje a nyílt lázadást.

13.3.3. A rendi gyűlés (États généraux)

A **rendi gyűlés** (États généraux) a 14. század elején jött létre, amikor **IV. (Szép) Fülöp** 1302-ben összehívta a papság, a nemesség és a városok képviselőit, hogy támogatást szerezzen a pápasággal folytatott vitájában. A gyűlés nem volt rendszeres intézmény: a király akkor hívta össze, amikor szüksége volt a három rend jóváhagyására, elsősorban új adók kivetéséhez. A három rend elkülönült, és eltérő érdekeik miatt ritkán léptek fel egységesen. A papság és a nemesség adómentességet élvezett, míg a harmadik rend – a városi polgárság – viselte a közvetlen terhek nagy részét.

A százéves háború válságai többször megerősítették a rendi gyűlés szerepét. 1355–1357-ben, amikor **II. Jó** király angol fogságba került, a párizsi rendi gyűlés a dauphin (a későbbi **V. Károly**) ellenében reformokat követelt. A párizsi **prévôt des marchands**, **Étienne Marcel** vezetésével a rendek 1357-ben elfogadták a **nagy rendeletet** (Grande Ordonnance), amely korlátozta a királyi adók kivetését, és a királyi tanács tagjait a rendi gyűlés ellenőrzése alá vontnak nyilvánította. A mozgalom azonban összeomlott, miután Marcel 1358-ban a királypárti erőkkel összecsapva meghalt, és a dauphin visszavonta a rendeletet. A kortárs krónikák – különösen **Jean Froissart** – Marcel mozgalmát zűrzavaros lázadásként ábrázolták, de a modern történészek szerint a 1357-es események komoly alkotmányos kísérletet jelentettek a királyi hatalom ellenőrzésére, amely hosszú távon azonban kudarcot vallott.

A 15. század elején, a polgárháborús időszakban, 1413-ban Párizsban a **cabochiens** nevű radikális polgári mozgalom a királyi tanács reformját és az adóvisszaélések megszüntetését követelte. A mozgalom rövid ideig tartó sikere után a királyi hatalom visszaállította a rendet, és a mozgalom vezetőit kivégezték. A rendi gyűlés utolsó jelentős kísérlete a királyi adók visszaszorítására **1484-ben**, a **tours-i rendi gyűlésen** történt, nem sokkal XI. Lajos halála után. A gyűlés a kiskorú **VIII. Károly** uralkodása idején ült össze, és a rendek – különösen a harmadik rend – tiltakoztak az állandó adók ellen, követelve a visszatérést az adók rendi jóváhagyásához. A gyűlés azonban nem tudta visszaszerezni az adóengedélyezés jogát; a királyi tanács a rendeket megosztva, egyes tartományok képviselőinek kedvezve megőrizte a korona pénzügyi hatalmát. A 16. századra az országos rendi gyűlés ritkán és főként válsághelyzetekben ülésezett, míg a tartományi rendek (pl. Languedoc, Bretagne) továbbra is fontos szerepet játszottak a helyi adók jóváhagyásában és a királyi kérések alkudozásában.

A rendi gyűlés tehát nem vált a modern parlamenthez hasonló állandó törvényhozássá. A 15. század végére a királyi adók állandósulása és a királyi hivatalnokréteg növekedése miatt a rendi ellenőrzés lehetősége erősen lecsökkent. Ugyanakkor a rendi gyűlés intézménye nem tűnt el

teljesen; emléke és alkotmányos hivatkozási alapja a későbbi évszázadokban újra felbukkant, leglátványosabban 1789-ben.

13.3.4. A fekete halál és a demográfiai válság

A 14. század közepén Európát elérő **fekete halál** (peste noire) Franciaországot is sújtotta. A járvány 1347 végén vagy 1348 elején érte el a mediterrán kikötőket, és 1348–1351 között terjedt el a királyság egész területén. A halálozási arányt a modern történészek – adójegyzékek, tizedjegyzékek, végrendeletek és egyházi anyakönyvek alapján – a lakosság 30 és 60 százaléka közé becsülik, de a pontos szám nem ismert. A becslések közötti eltérés oka, hogy a források töredékesek, a járvány hullámai régiónként és időszakonként eltérőek voltak, és a halálokok rögzítése nem volt egységes. A **pestis** a 14. század második felében és a 15. században többször visszatért, ami megakadályozta a népesség gyors regenerálódását.

A demográfiai összeomlás mélyreható következményekkel járt. A munkaerő megfogyatkozása miatt a földbirtokosok kénytelenek voltak versenyezni a munkásokért, ami a bérek emelkedéséhez vezetett. Ahol a **jobbágyság** (servage) még fennmaradt, ott a parasztok alkupozíciója javult: sokan elhagyták a földesúri birtokot, vagy kedvezőbb feltételeket követeltek. A földesúri jövedelmek csökkentek, ezért az urak és a királyi kormányzat is megpróbálta a béreket és a munkaerő mobilitását korlátozni. 1351-ben a királyi hatóságok munkabér-maximáló rendeletet adtak ki, amely a járvány előtti szinten próbálta rögzíteni a béreket; ennek gyakorlati hatékonysága azonban korlátozott volt, mert a végrehajtás nehézkes és következetlen maradt.

A járvány a földhasználat és a településszerkezet átalakulását is felgyorsította. Számos falut elhagytak, a szántóföldek egy részét legelővé alakították, más vidékeken a művelés extenzívebb formái terjedtek. A városok, bár sűrűn lakottak voltak, szintén súlyos veszteségeket szenvedtek, de a bevándorlás gyakran pótolta a kieső lakosságot. A demográfiai válság hosszú távon hozzájárult a hagyományos földesúri kötöttségek lazulásához, ugyanakkor a királyi adóterhek növekedésével új típusú függőséget teremtett.

13.3.5. Parasztfelkelések és társadalmi konfliktusok

A háború, a járvány és az adóterhek együttesen robbantották ki a késő középkor legnagyobb paraszt- és városi felkeléseit. A legismertebb közülük a **Jacquerie** (1358), amely Párizs környékén, a **Beauvaisis** környékén tört ki. A felkelés közvetlen kiváltó okai a százéves háború pusztításai, a francia nemesség 1356-os **poitiers-i csatában** elszenvedett veresége és a zsoldosok fosztogatásai voltak. A résztvevő parasztok – akiket a kortársak gúnyosan „Jacques Bonhomme”-nak neveztek, innen a Jacquerie elnevezés – nem egységes programmal léptek fel: egyesek nemesi kastélyokat támadtak meg, feljegyzéseket és adóíveket semmisítettek meg, mások a helyi nemesség elleni erőszakos fellépést folytattak. A felkelést a nemesség néhány hét alatt leverte; a megtorlás során több száz vagy több ezer embert öltek meg, bár a pontos áldozatszám ismeretlen, és a kortárs krónikák erősen túloztak.

A Jacquerie értelmezése a történetírásban vitatott. A hagyományos elbeszélés Jean Froissart nyomán a felkelést irracionális és véres parasztlázadásként ábrázolta; a 20. századi marxista történészek viszont osztályharcos jellegét és a földesúri kizsákmányolás elleni tiltakozást hangsúlyozták. A mai kutatás árnyaltabban látja a képet: a Jacquerie elsősorban adó- és háborús sérelmekre adott válasz volt, és résztvevői között nemcsak falusi szegények, hanem viszonylag tehetős parasztok és helyi kézművesek is voltak. A „jobbágyfelkelés” kifejezés tehát pontatlan, mert a felkelők többsége nem jogi értelemben vett jobbágy volt, hanem különböző függésben élő, adókkal terhelt termelő.

A 14. század végén újabb erőszakhullám következett. Az 1380-as években Dél-Franciaországban, különösen **Auvergne**-ben, **Languedoc**-ban és a **Rhône-völgyben** a **Tuchins** (tuchins) nevű fegyveres csoportok szerveződtek. A Tuchins mozgalma részben a királyi adószedők ellen irányult, de több csoport egyszerűen a háború alatt elszegényedett zsoldosokból állt, akik rablásból éltek. A mozgalom tagjai gyakran a helyi lakosság támogatását is élvezték, mert az adóterhek és az úri visszaélések miatt a hivatalos hatalmat idegennek érezték. A királyi sereg az 1380-as évek végére leverte a Tuchins mozgalmat, de a régióban az ellenállás nem szűnt meg teljesen.

A városokban is több felkelés tört ki. 1382-ben Párizsban a **maillotins** (kalapácssal felfegyverzett iparosok és napszámosok) lázadtak fel az új közvetett adók, különösen az **aides** ellen. A felkelés a királyi adószedőket és a gazdag polgárokat támadta, de a királyi csapatok néhány nap alatt leverték. Ugyanebben az évben Flandriában – ami a francia korona hűbéri befolyása alatt állt – nagyobb városi és vidéki felkelések robbantak ki, amelyeket a francia sereg a **roosebeke-i csatában** (1382) fojtott vérbe. A városi felkelések okai hasonlóak voltak: a százéves háború alatti gazdasági visszaesés, a királyi adók növelése és a városi oligarchiák megerősödése.

A 15. században a királyi adók emelése továbbra is ellenállást váltott ki, de a felkelések ritkábban váltak országos jelentőségűvé. A korona ehelyett gyakran alkudozott a tartományi rendekkel, és engedményekkel – például a taille csökkentésével vagy átmeneti felfüggesztésével – próbálta megelőzni a nyílt lázadást. A késő középkori társadalmi konfliktusok tehát nem egyszerűen a „szegények a gazdagok ellen” mintát követték; a frontvonalak gyakran a helyi közösségek és a királyi adminisztráció között húzódtak, és a vallás, a szokásjog, valamint a helyi kiváltságok védelme éppúgy motiválta őket, mint a gazdasági sérelmek.

13.3.6. A városi társadalom a késő középkorban

A késő középkori francia városok társadalma rétegzett és változatos volt. A legnagyobb városok – **Párizs**, **Rouen**, **Lyon**, **Toulouse**, **Bordeaux** – a királyi adminisztráció, a kereskedelem és a kézműipar központjai voltak. A városi lakosság tetején a **patríciusok** álltak: gazdag kereskedők, bankárok, jogászok és királyi hivatalnokok, akik a városi tanácsot és a bíróságokat uralták. Alattuk helyezkedtek el a **céhmesterek**, akik a kézműves termelést ellenőrizték; a céhek szabályozták a termelés minőségét, az inas- és mesterré válás feltételeit, valamint a munkabéreket. A céhekbe való bekerülés gyakran öröklődő vagy kapcsolati alapon történt, ami a társadalmi mobilitást korlátozta.

A mesterlegények és inasok nagy része soha nem jutott mesteri címhez, különösen a 15. században, amikor a céhek egyre inkább zárt testületekké váltak. A városi szegények – napszámosok, szolgák, koldusok, özvegyek – a lakosság jelentős részét tették ki, de a forrásokban ritkán jelennek meg, mert nem fizettek adót, és nem rendelkeztek ingatlannal. A nők szerepe a városi gazdaságban fontos volt: özvegyként gyakran vezették tovább férjük műhelyét, és részt vettek a textiliparban, az élelmiszer-kereskedelemben és a vendéglátásban. A nők jogi helyzete azonban korlátozott maradt, és a céhek többsége férfiak uralma alatt állt.

A városok és a királyi hatalom viszonya összetett volt. A király szívesen támaszkodott a városokra az adók beszedésében és a hivatalnokréteg utánpótlásában, ugyanakkor a városi autonómiák – a helyi tanácsok, a kiváltságlevelek, a falak – gyakran ütköztek a központosító törekvésekkel. A 15. században a királyi hivatalok eladása – a **hivatalvásárlás** (vénalité des offices) – egyre elterjedtebbé vált: a jómódú polgárok pénzért szereztek királyi hivatalt, ami hosszú távon a hivatalnoki nemesség kialakulásához vezetett. A jogi képzettségű hivatalnokok, a **légistes** (római jogban jártas tisztviselők) kulcsszerepet játszottak a királyi hatalom igazolásában és a szokásjogok írásba foglalásában.

A városi társadalom tehát a késő középkorban egyszerre volt a királyi központosítás támasza és annak ellenfele. A patríciusok gyakran együttműködtek a királyi adószedőkkel, míg a céhek és a szegényebb rétegek az adóterhek és a drágulás ellen tiltakoztak. A városi felkelések, mint a maillotins vagy a cabochiens mozgalom, éppen ebből a feszültségből táplálkoztak.

13.3.7. XI. Lajos és a központosítás mérlege

XI. Lajos uralkodása alatt a központosítás új szakaszba lépett. A király a nagy hűbéresek hatalmát nemcsak katonai erővel, hanem diplomáciai szövetségekkel, pénzbeli juttatásokkal és örökösödési perekkel is csökkentette. A **Burgundi Hercegség** megszerzése a korona egyik legnagyobb területi nyeresége volt, bár a hercegség északi, gazdagabb részei kívül maradtak a király fennhatóságán. XI. Lajos emellett támogatta a lyoni vásárokat, megszervezte a királyi postát, és bevezette a selyemipart Lyonban – ezek részben gazdaságélénkítő intézkedések voltak, részben a királyi jövedelmek növelését szolgálták.

A kortárs megítélés azonban ellentmondásos volt. A főurak egy része a királyi adók és a központosítás ellen lázadt 1465-ben, az úgynevezett **Ligue du Bien public** (A közjó ligája) keretében. A lázadás rövid távon kikényszerítette ugyan bizonyos engedményeket, de XI. Lajos utóbb visszavonta azokat, és a mozgalom vezetőit fokozatosan meggyengítette. Philippe de Commynes, aki előbb Burgundiát, majd a francia királyt szolgálta, emlékirataiban XI. Lajost ravasz uralkodónak mutatta be, aki inkább pénzzel és tárgyalással, mint csatában érte el céljait. Ez a kép a 19. századi nemzeti történetírásban a modern francia állam megteremtőjének mítoszává nőtt, ami a dokumentált tényeknél erősebben hangsúlyozta a király személyes zsenialitását.

A valóságban a késő középkori francia monarchia távolról sem volt abszolút. A királyi hatalmat továbbra is korlátozták a szokásjogok, a helyi kiváltságok, a tartományi rendek és a városi autonómiák. A királyi adók állandósulása megerősítette ugyan a koronát, de egyúttal elégedetlenséget szított, ami a következő évszázadokban ismétlődő válságokhoz vezetett. A központosítás tehát nem egyetlen uralkodó műve, hanem hosszú, konfliktusokkal terhelt folyamat volt, amelyben a háború, a járványok és a társadalmi ellenállás egyaránt alakította az állam fejlődését.

13.3.8. Források és bizonytalanságok

A késő középkori francia államra és társadalomra vonatkozó ismereteink elsődleges forrásai: királyi rendeletek (ordonnances), a Párizsi Parlament ítéletei, számvevőszéki feljegyzések, adójegyzékek, városi levéltárak, végrendeletek, egyházi anyakönyvek, valamint elbeszélő források, például Jean Froissart **Krónikája** és Philippe de Commynes **Emlékiratai**. Az okleveles anyag gyakran a királyi hivatalok és a földesúri adminisztráció szempontjából rögzíti az eseményeket, ezért a paraszti és városi alsó rétegek hangja alig vagy csak közvetve jelenik meg.

A demográfiai adatok – így a fekete halál halálozási aránya – becsléseken alapulnak. A forrástípusok regionálisan és időben egyenlőtlenül maradtak fenn, ezért a 30–60 százalékos sáv nem tekinthető pontos mérésnek; a kutatók által használt módszerek (adójegyzékek összevetése, tizedjegyzékek elemzése) eredményei eltérnek. A parasztfelkelések rekonstrukciója különösen bizonytalan, mert az események nagy részét a győztes elit krónikái jegyezték fel; a felkelők saját programját csak közvetett jelekből ismerjük. A rendi gyűlés szerepének értelmezése is vitatott: egyes történészek szerint az 1357-es nagy rendelet komoly alkotmányos fordulat kísérlete volt, mások szerint a rendek soha nem rendelkeztek valódi hatalommal a királlyal szemben. A hadsereg méretei szintén hozzávetőlegesek, mert a korszak számadásai nem teljesek. Bár a főbb intézményi változások – a rendi gyűlés összehívása, a taille állandósítása, a Compagnies d'ordonnance létrehozása – dokumentált tények, azok társadalmi hatása és a résztvevők tapasztalata a modern történetírásban módszertani vita tárgya.

13.3.9. Rövid összefoglaló

- A százéves háború alatt a francia monarchia állandó adórendszert és királyi hadsereget épített ki, ami a központosítás alapját jelentette.
- XI. Lajos (1461–1483) folytatta és fokozta a központosítást: megszerezte a Burgundi Hercegség francia hűbérbirtokait, növelte az adókat és megerősítette a királyi hivatalokat.
- A rendi gyűlés (États généraux) a 14. században még adójóváhagyó szerepet játszott, de az állandó királyi adók miatt a 15. századra háttérbe szorult.
- A fekete halál (1347–1351) és visszatérő járványai a lakosság 30–60 százalékát elpusztíthatták; a munkaerőhiány béremelkedéshez és a jobbágyterhek lazulásához vezetett.
- A parasztfelkelések (Jacquerie 1358, Tuchins 1380-as évek) és a városi felkelések (maillotins 1382) a háborús pusztítás, az adóterhek és a földesúri visszaélések ellen irányultak; a kortárs krónikák elfogultak.
- A városi társadalmat a patríciusok, céhmesterek és szegényebb mesterlegények rétegződése jellemezte; a királyi hivatalvásárlás a hivatalnoki nemesség kialakulásának kezdetét jelentette.
- A késő középkori francia monarchia nem volt abszolút: a szokásjogok, a helyi kiváltságok és a tartományi rendek továbbra is korlátozták a királyi hatalmat.
- A központosítás ára a társadalmi ellenállás és a rendi hatalom visszaszorulása volt, ami a kora újkor vitáit előlegezte.

13.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a rendi gyűlés szerepe a 14. század elejétől a 15. század végéig, és mely tényezők okozták a hanyatlását?
2. Milyen források alapján becsülik a történészek a fekete halál halálozási arányát, és miért bizonytalanok ezek a számok?
3. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a Jacquerie (1358) és a Tuchins (1380-as évek) mozgalmak között a földrajzi elterjedés, a résztvevők és a követelések tekintetében?
4. Hogyan kapcsolódott össze az állandó hadsereg létrehozása (Compagnies d'ordonnance, francs-archers) az adórendszer állandósításával VII. Károly alatt?
5. Értékelje XI. Lajos központosító politikájának történeti megítélését: melyek a dokumentált eredményei, és mely elemek tekinthetők későbbi legendás vagy mítoszi ábrázolásnak?

13.4. Egyház, kultúra és a reneszánsz kezdete

Az előző alfejezet a királyi hatalom intézményes megerősödését és a késő középkori francia társadalom szerkezetét mutatta be. Most a figyelmet az egyház, a kultúra és a szellemi élet felé irányítjuk, mert ezek alakították a hatalom ideológiai kereteit, a városi és udvari reprezentációt, valamint előkészítették a kora újkori Franciaországot. Az avignoni pápaság időszaka alapvetően átalakította a francia egyház és a királyi hatalom viszonyát; a gótika katedrálisai és az egyetemek a középkori szellemi és vallási élet legfontosabb fórumai közé tartoztak; a reneszánsz első jelei pedig a középkor és az újkor közötti átmenetet jelzik. A 15. század végi itáliai politikai fordulat, VIII. Károly hadjárata, lezárja ezt a korszakot, és átvezet a kora újkori háborúk és a teljes reneszánsz időszaka felé.

13.4.1. Az avignoni pápaság és a francia egyház viszonya

A 13. század végén a francia királyság és a pápaság közötti feszültség a pápai székhely áthelyezéséhez vezetett. **IV. (Szép) Fülöp** (Philippe le Bel) és **VIII. Bonifác** pápa (1294–1303) konfliktusa a papság megadóztatásának, a papi joghatóságnak és a királyi bíróságok illetékességének kérdése körül bontakozott ki. A pápa 1302-ben kibocsátott *Unam sanctam* bullája a pápai fensőbbséget hirdette, amire a királyi udvar jogászai azzal válaszoltak, hogy a királyt csak Istennek alárendelt hatalomként ábrázolták. A konfliktus 1303-ban csúcsosodott ki, amikor a királyi tanácsos, **Guillaume de Nogaret** és a Colonna család fegyveresei Anagniban letartóztatták a pápát. Bár VIII. Bonifác néhány nap múlva kiszabadult, röviddel utána meghalt. Utóda, XI. Benedek (1303–1304) rövid uralkodás után meghalt, majd a bíborosi kollégium 1305-ben **V. Kelemen** (Clement V) néven Bertrand de Got bordói érseket választotta pápává.

V. Kelemen 1309-ben Avignonba, a Rhône menti pápai birtokra tette át a rezidenciáját, és ezzel kezdetét vette az **avignoni pápaság** (1309–1377) időszaka. A döntés hátterében nem csupán a francia nyomás állt, hanem a Róma és a Pápai Állam belső politikai bizonytalansága, valamint a pápai kúria központosításának és a nemzetközi egyház igazgatásának gyakorlati igénye is. Az avignoni pápai udvar soha nem vált egyszerű francia eszközzé: a kúria személyzete, a bíborosi kollégium és a pápai adminisztráció nemzetközi maradt, bár gyakran valóban francia többséggel működött. A pápaság Avignonban fejlesztette ki a javadalmak központi betöltésének és a pápai adóztatásnak (annáták, servitiumok) rendszerét, ami növelte a pápai bevételeket, de egyúttal feszültséget keltett a helyi egyházakban és a világi uralkodókban.

A francia királyság és az avignoni pápaság viszonya kettős volt: a pápák gyakran támogatták a francia királyi politikát – például a templomosok elleni eljárásban 1307–1312 között –, ugyanakkor a királyi kormányzat és a pápai kúria között rendszeres viták zajlottak a javadalmak betöltése, az egyházi bíróságok hatásköre és a pápai adók beszedése terén. Az avignoni időszakban a francia klerikusok befolyása megnőtt a kúriában, és a pápai kinevezések révén a francia egyház fölé is gyakran a királyhoz közel álló főpapok kerültek.

A pápaság 1377-es római visszatérése után röviddel, 1378-ban kirobbant a **nagy nyugati egyházszakadás** (1378–1417), amikor egyszerre két, később három pápát választottak. A francia királyság – bár eleinte a római pápát ismerte el – hamarosan az avignoni ellenpápa oldalára állt, ami hozzájárult a szakadás elmélyüléséhez. Az egyházszakadás kudarca a pápai tekintélyt megingatta, és a francia egyházi körökben, különösen a Párizsi Egyetemen, megerősítette a **zsinati mozgalom** (conciliarismus) eszméjét, amely szerint az egyetemes zsinat a pápa felett álló tekintély.

A zsinati mozgalomból nőtt ki a **gallikanizmus** (gallicanisme) középkori alapja. Maga a kifejezés későbbi, a 16–17. században vált általánossá, de az általa leírt törekvések – a francia egyház külön jogainak, a királyi és a káptalani befolyásnak a védelme a pápai beavatkozással szemben – a középkorban formálódtak meg. A legfontosabb jogi dokumentum az 1438-as **Bourges-i pragmatica sanctio** (Pragmatica Sanctio Biturícensis) volt. Ezt a bázeli zsinat határozatai alapján VII. Károly hirdette ki, és kimondta a zsinat felsőbbségét a pápával szemben, a püspökök és a főbb egyházi javadalmak betöltésének jogát a káptalanokra és a királyra ruházta, valamint korlátozta a pápai annáták fizetését. A pápaság soha nem ismerte el a pragmatica sanctiót, de a francia királyok a 16. századig érvényesítették, és ez a dokumentum a gallikanizmus egyik hivatkozási alapja lett.

13.4.2. A gótika mint vallási és városi művészet

A **gótika** (francia: style gothique) a 12. század közepén az Île-de-France régióban jelent meg, és a középkori Franciaország egyik legfontosabb kulturális exportjává vált. Az új stílus

első kulcsemléke a párizsi **Saint-Denis apátság templomának** újjáépítése volt **Suger apát** (1081–1151) vezetésével, 1140 körül. Az építészeti újítások – a csúcsív, a bordás keresztboltozat, a támpillérek és a nagy üvegfelületek – lehetővé tették a korábbinál magasabb, világosabb és tágasabb templomok építését. A gótikus katedrálisok a püspöki székhelyeken épültek, és a városi, királyi és egyházi reprezentáció csúcspontjai voltak.

A legfontosabb francia gótikus katedrálisok közé tartozik a **párizsi Notre-Dame** (1163-tól), a **chartres-i katedrális** (1194 utáni újjáépítése a magas gótika csúcsa), a **reimsi katedrális** – a francia királyok hagyományos koronázó temploma –, valamint az **amiens-i** és a **bourges-i** székesegyház. A katedrálisok építése évszázadokig tartott, és hatalmas anyagi forrásokat igényelt: a költségeket a püspöki jövedelmek, a káptalan birtokai, a királyi adományok, a városi polgárok adományai és búcsúk (indulgenciák) bevételei fedezték. A kőművesek, üvegfestők, szobrászok és kőfaragók céhei szervezték a munkát. A gótikus szobrászat és az üvegablakok a Biblia történeteit ábrázolták, és az írástudatlanok számára is vizuális tanítást nyújtottak.

A gótika idővel változott: a 13. században a „rayonnant" (sugárzó) stílus a nagy rózsaablakok és a vékony támpillérek felé mozdult, aminek kiemelkedő példája a IX. (Szent) Lajos által 1248-ban felszentelt párizsi **Sainte-Chapelle**. A 14–15. században a „flamboyant" (lángoló) stílus bonyolult, lángnyelvekre emlékeztető díszítőelemeket alkalmazott. A gótika nem csupán a püspöki központokban, hanem a városi plébániatemplomokon és a koldulórendek templomain is megjelent. A katedrálisok a városi közösség szimbólumai voltak: a céhek kápolnákat tartottak fenn, a városi ünnepek és körmenetek helyszínei voltak, és az egyházi, királyi és polgári identitás együttes tereiként működtek. A gótika elnevezés maga is későbbi, reneszánsz kori gúnyos kifejezés („barbár" stílus), amelyet a modern történetírás semleges helyreigazítással használ a stílus megjelölésére.

13.4.3. Egyetemek és a skolasztika

A **Párizsi Egyetem** (latinul universitas magistrorum et scholarium Parisiensis) a 12. században alakult ki a Notre-Dame székesegyházi iskolájából és a Szent Genovéva-kolostor körüli iskolákból. A **universitas** kifejezés kezdetben a tanárok és diákok közösségét jelentette, nem pedig fizikai intézményt. 1200-ban II. Fülöp Ágost kiváltságlevelet adott a párizsi iskolák tanárainak és diákjainak, amely a világi bíróságokkal szemben védelmet biztosított. 1215-ben **Robert de Courçon** pápai legátus szabályzatot bocsátott ki, majd 1231-ben IX. Gergely pápa *Parens scientiarum* bullája erősítette meg az egyetem autonómiáját. A karok a középkori rendszer szerint az **artes liberales** (hét szabad művészet) előkészítő karra, valamint a teológia, a kánonjog és az orvostudomány magasabb karaira tagolódtak.

Párizs a teológiai tanulmányok nemzetközi központjává vált. A **skolasztika** (scholastica) a 12–13. századi tudományosság módszere volt: a tekintélyek – a Biblia, az egyházatyák, Arisztotelész – szövegeinek elemzése, vitatott kérdések (quaestio) felvetése és logikus érveléssel való megoldása. A skolasztika legnagyobb alakjai közé tartozott **Pierre Abélard** (1079–1142), aki Párizsban tanított, és a logika és teológia viszonyát vizsgálta; **Aquinói Szent Tamás** (1225–1274), aki Párizsban is tanított, és a keresztény teológiát az arisztotelészi filozófiával igyekezett összeegyeztetni; valamint **Bonaventura** (1221–1274) ferences teológus. A 13. században az egyházi hatóságok ellenőrizni kívánták az egyetemi tanítást: az 1277-es párizsi elítélő határozatok korlátozták a radikális arisztotelészi tételeket. A 14. században a **nominalizmus** (Ockhami Vilmos és követői) megkérdőjelezte az egyetemes fogalmak realitását, és fokozta a teológiai vitákat.

A Párizsi Egyetem a zsinati mozgalom bölcsője volt: a konstanzi zsinaton (1414–1418) a francia küldöttek, köztük Jean Gerson és Pierre d'Ailly, a zsinat felsőbbségét képviselték a pápa fölött. Az egyetem a 15. században is fontos maradt a klerikusok, jogászok és hivatalnokok képzésében,

bár befolyása a királyi udvarral és a humanista körökkel szemben lassan csökkent. Az 1257-ben alapított Sorbonne kollégium a teológushallgatók ellátását szolgálta, és később az egyetem egészének szimbólumává vált.

13.4.4. A reneszánsz kezdete Franciaországban

A **reneszánsz** (renaissance) fogalma későbbi, elsősorban a 19. századi történetírás által meghonosított konstrukció, amely a 15. századi itáliai humanizmust és művészeti megújulást jelölte. A kortársak nem érzékelték úgy, hogy éles korszakhatáron lépnek át, és a középkori hagyományok tovább éltek. Mégis, a 15. században Itáliából kiinduló szellemi és művészeti hatások fokozatosan elérték Franciaországot. A közvetítő csatornák között említhető a burgundiai udvar, amely a Németalfölddel és Itáliával is szoros kapcsolatot tartott, az itáliai kereskedelmi hálózatok, az avignoni pápaság öröksége, valamint a zsinati mozgalom révén létrejött nemzetközi egyházi kapcsolatok.

A 15. század közepén **Jean Fouquet** (kb. 1420–1481) festő, aki Tours-ban dolgozott, 1445 körül Itáliában járt, és a korai itáliai reneszánsz elemeit – a perspektíva és a tájábrázolás újdonságait – ötvözte a francia udvari festészet hagyományaival. A könyvnyomtatás 1470-ben jelent meg Párizsban, a Sorbonne épületében, **Guillaume Fichet** és **Johann Heynlin** kezdeményezésére. A humanista történetírás első jelentős francia képviselője **Robert Gaguin** (1433–1501) volt, akinek *De origine et gestis Francorum* című munkája a francia múlt humanista igényű összefoglalását adta. A francia nyelvű világi költészet kiemelkedő alakja **François Villon** (1431–1463 után), akinek személyes hangvételű versei a késő középkori városi kultúra és a halálközelség tapasztalatát tükrözik.

Az udvari kultúrában a reneszánsz jelei a 15. század végén jelentek meg a Loire-völgyi kastélyokban, például Amboise-ban és Blois-ban, ahol itáliai építőmesterek és díszítőművészek kaptak megbízásokat. VIII. Károly (1483–1498) és XII. Lajos (1498–1515) itáliai hadjáratai közvetlen kapcsolatot teremtettek az itáliai reneszánsz udvarokkal, és elősegítették művészek, humanisták és építészek Franciaországba vándorlását. A francia reneszánsz teljes kibontakozása a 16. században, I. Ferenc uralkodása alatt következik be, de a gyökerek a 15. századra nyúlnak vissza.

Fontos megjegyezni, hogy a reneszánsz itáliai hatása nem szakította meg a középkori hagyományt, hanem fokozatosan alakította át a francia udvari, egyházi és városi kultúrát. A „reneszánsz” korszakhatárként való használata a történetírásban ma is vitatott, mert a késő középkori és a reneszánsz jelenségek közötti átmenet folyamatos volt.

13.4.5. Az itáliai háborúk előestéje

A 15. század végére a francia királyság megerősödött állami intézményekkel, viszonylag központosított adórendszerrel és állandó hadsereggel rendelkezett. A százéves háború után a királyi hatalom visszaszerezte a legtöbb francia területet, és a Burgundiai Hercegség 1477-es bukása után a királyi befolyás a keleti határvidékre is kiterjedt. Ez a megerősödött királyi hatalom tette lehetővé a nagyhatalmi politika felé fordulást.

VIII. Károly (1483–1498) 1494-ben itáliai hadjáratot indított, arra hivatkozva, hogy az Anjou-ház jogigénye a Nápolyi Királyságra a 13. század óta fennáll. A közvetlen kiváltó ok az itáliai államok közötti feszültség volt: Ludovico Sforza, Milánó hercege szövetséget keresett a francia királlyal a Nápolyi Királyság ellen, hogy saját helyzetét erősítse. A pápai állam, Firenze, Velence és a többi itáliai állam közötti egyensúly törékeny volt, és a francia beavatkozás a félsziget politikai viszonyainak felkavarását ígérte.

1494 szeptemberében a francia sereg átkelt az Alpokon, és gyors ütemben haladt dél felé. Firenzén és Román át 1495-ben elfoglalta Nápolyt, ahol VIII. Károlyt királlyá koronázták. A hadjárat kezdeti sikere azonban rövid életű volt: 1495-ben az itáliai államok – köztük Velence, Milánó, a pápa, Spanyolország és a Német-római Birodalom – létrehozták a Velencei Ligát, és a francia csapatok kivonulásra kényszerültek. VIII. Károly 1498-ban balesetben meghalt, trónját XII. Lajos örökölte. Az 1494-ben kezdődött itáliai háborúk később, a 16. század első felében is folytatódtak, és a francia külpolitika egyik fő irányává váltak.

Az itáliai hadjárat előestéje így egyszerre jelzi a középkori Franciaország megerősödését és az újkor kezdetét: a királyi udvar figyelme a reneszánsz Itália felé fordult, a háborúk pedig nemcsak katonai, hanem kulturális és politikai értelemben is átalakították Franciaországot. Ezzel az Egyház, kultúra és a reneszánsz kezdete alfejezet lezárja a középkori francia királyság történetének azon szakaszát, amelyet a késő középkori állam és társadalom a királyi intézmények és a társadalom felől mutatott be, és átvezet a következő fejezetbe, a kora újkori Franciaországba.

13.4.6. Források és bizonytalanságok

Az avignoni pápaság időszakára igen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre: pápai regisztrumok, kúriai oklevelek, krónikák (pl. Giovanni Villani, Jean Froissart) és követjelentések. A korszak értelmezése azonban vitatott: a pápaság avignoni tartózkodásának megítélését hosszú ideig a „babiloni fogság” polemikus kifejezése határozta meg, amelyet a reformáció óta használnak. A modern történészi konszenzus szerint az avignoni pápaság nem volt egyszerűen francia bábállam, de az értékelésben ma is vita folyik arról, hogy milyen mértékben érvényesült a francia korona befolyása. A Bourges-i pragmatica sanctio szövege ismert, de hatásának értékelése a pápai–királyi viszonyra folyamatos tudományos vita tárgya.

A gótikus katedrálisok építéstörténete jól dokumentált a káptalani jegyzőkönyvek, adománylevelek és építési feliratok által, de az építkezések társadalmi és gazdasági hatásainak mérése – például a költségek és a városi gazdaságra gyakorolt hatás – becsléseken alapul. A gótika stíluskategóriái (rayonnant, flamboyant) későbbi konstrukciók, és a régészeti elemzések időnként módosítják az egyes épületek datálását.

A Párizsi Egyetem kiváltságlevelei, statútumai és pápai bullái fennmaradtak, ezért az intézményi keretek jól rekonstruálhatók. A hallgatói létszámokra és a mindennapi oktatási gyakorlatra vonatkozó adatok azonban bizonytalanok. A skolasztika filozófiai szövegei elsődleges források, de értelmezésük ma is vitatott, különösen Aquinói Szent Tamás és Ockham kapcsán.

A reneszánsz kezdeteinek kérdése vitatott: a reneszánsz fogalma későbbi konstrukció, és a franciaországi recepció időpontját illetően eltérő álláspontok léteznek. Jean Fouquet itáliai útjának pontos évszáma és hatása is részben hipotetikus. A VIII. Károly-féle itáliai hadjárat diplomáciai előzményei követjelentésekből és szerződésekből ismertek, de a király és tanácsadói motivációinak rekonstrukciója vitatott: egyes történészek a dinasztikus igényt, mások a francia nemesi ambíciók levezetését vagy a pápai politikát hangsúlyozzák jobban.

13.4.7. Rövid összefoglaló

- Az avignoni pápaság (1309–1377) a pápai kúria nemzetközi jellegének megőrzése mellett növelte a francia befolyást, és a központosított pápai adóztatás rendszerét építette ki.
- A Bourges-i pragmatica sanctio (1438) a zsinati felsőbbség és a francia egyház autonómiájának dokumentuma volt, a későbbi gallikanizmus középkori előzménye.
- A gótika 12. századi franciaországi kialakulása és az olyan katedrálisok, mint Chartres, Reims vagy a párizsi Sainte-Chapelle, a városi és királyi reprezentáció csúcsai voltak.

- A Párizsi Egyetem a középkori teológiai és skolasztikus tudományosság nemzetközi központja lett, és a zsinati mozgalom meghatározó intellektuális bázisát adta.
- A reneszánsz itáliai hatása a 15. században fokozatosan, nyomtatás, festészet, humanista történetírás és udvari kultúra révén jelent meg Franciaországban.
- VIII. Károly 1494-es itáliai hadjárata a megerősödött francia királyság nagyhatalmi ambícióit jelezte, és elindította a 16. századig tartó itáliai háborúkat.
- A korszakhatárok vitatottak: a reneszánsz fogalma későbbi konstrukció, és a középkori hagyományok tovább éltek a 15. század végén is.

13.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek és intézményi döntések vezettek az avignoni pápaság kialakulásához, és miért nem tekinthető egyszerűen „francia fogságnak”?
2. Hogyan kapcsolódik a Bourges-i pragmatica sanctio a zsinati mozgalomhoz, és milyen hosszú távú következményei voltak a francia egyház és a pápaság viszonyára?
3. Milyen társadalmi, vallási és királyi reprezentációs funkciókat töltöttek be a gótikus katedrálisok, és hogyan finanszírozták építésüket?
4. Milyen hatást gyakorolt a Párizsi Egyetem a skolasztikára, a zsinati mozgalomra és a királyi adminisztráció képzésére?
5. Miért indított VIII. Károly 1494-ben itáliai hadjáratot, és milyen rövid, illetve hosszú távú következményei voltak a francia királyság számára?

14 A kora újkori Franciaország (1498–1789)

14.1. A vallásháborúk és a Bourbonok

A 16. század második felében a Francia Királyságot a vallási megosztottság és a dinasztikus válság egyszerre rázta meg. Az itáliai háborúk lezárulta után a korábban a külpolitikai kalandokba csatornázott nemesi erőszak befelé fordult, és a reformáció terjedése új törésvonalat húzott a királyság testébe. Az alábbi alfejezet a francia vallásháborúk (guerres de Religion) kirobbanását, legfontosabb eseményeit és lezárását, valamint a **Bourbon-dinasztia** trónra kerülésének körülményeit tárgyalja. A hangsúly nem kizárólag a hadtörténeten van: a konfliktust a nemesi frakcióharcok, a társadalmi-gazdasági feszültségek és a vallási meggyőződés összjátékában mutatjuk be, kitérve az áldozatok szenvedéseire és a kortárs értelmezési vitákra is.

14.1.1. Az itáliai háborúk öröksége és a vallási törésvonal megnyílása

A 15. század végétől 1559-ig a francia királyok – VIII. Károly, XII. Lajos, I. Ferenc és II. Henrik – szinte folyamatosan háborúztak Itáliában a **Habsburg** dinasztia ellen. A Valois–Habsburg szembenállás hátterében dinasztikus igények, a Milánói Hercegség és a Nápolyi Királyság feletti ellenőrzés, valamint a keresztény Európa hegemóniájának kérdése állt. A háborúk azonban kimerítették a királyi kincstárat, és arra kényszerítették a koronát, hogy egyre nagyobb adókat vethessen ki, a nemességet pedig katonai szolgálatra és hivatali jövedelmekre szorítsa. A nemesi udvarházakban a háború hosszú távon a hatalmi ambíciók és a fegyveres erőszak legitim eszközként való kezelésének kultúráját erősítette.

A **cateau-cambrésis-i béke** (1559) lezárta az itáliai háborúkat, de Franciaország számára a béke nem hozott tartós nyugalmat. II. Henrik még ugyanabban az évben halálos sebet kapott egy lovagi tornán. Halála után két fia, II. Ferenc (1559–1560) és IX. Károly (1560–1574) kiskorúként került trónra; anyjuk, **Medici Katalin** (Catherine de Médicis) régensként próbálta egyensúlyban tartani a királyságot. A hatalmi vákuumot a nagy nemesi házak – a katolikus **Guise** család és a részben protestáns **Bourbon** hercegek – azonnal megpróbálták kihasználni.

A reformáció franciaországi terjedése körülbelül az 1520-as években kezdődött, de a mozgalom igazi lendületet a Genfben működő **Kálvin János** (Jean Calvin) tanításaitól kapott. A francia kálvinista protestánsokat **hugenottáknak** (huguenots) nevezték; az elnevezés eredete vitatott, a legelterjedtebb magyarázat szerint egy politikai szövetségre vagy egy népi alakra vezethető vissza, de a kortársak gyakran egyszerűen gúnyként használták. A hugenotta közösség elsősorban a déli és nyugati tartományokban (Languedoc, Guyenne, Poitou, Normandia egyes városai) vert gyökeret, valamint a városi polgárság, a kézművesek és a kisebb nemesség körében. Ugyanakkor jelentős arisztokrata támogatói is voltak, például **Condé hercege** (Louis de Bourbon-Condé) és **Gaspard de Coligny admirális**, akik a vallási meggyőződést a királyi tanácsban való befolyásért folytatott harccal kötötték össze.

A katolikus oldal vezető ereje a Guise család volt, amely már az 1560-as évek elejére szoros kapcsolatokat épített ki a spanyol udvarral és a pápasággal, és a hugenották teljes kiirtását vagy legalábbis kiszorítását tűzte ki célul. A vallási ellentét így hamarosan a nemesi frakcióharcok eszközévé vált: a Guise-ek a katolicizmus védelmezőjeként léptek fel, míg a Bourbonok – köztük

a későbbi IV. Henrik – a protestáns ügy mellé álltak, nem utolsósorban azért, mert a Valois-ág kihalása esetén a trónöröklés a Bourbon-házat illette volna.

A vallási feszültség társadalmi következményei már az 1550-es években érezhetőek voltak. A katolikus prédikátorok és a hugenotta lelkészek egyaránt a másik fél „megtisztítására” buzdítottak; városi zavargások, templomrombolások és vallási gyűlölet-bűncselekmények kísérték a szóbeli összecsapásokat. A koronai hatalom nem rendelkezett eszközökkel ezek hatékony megfékezésére, és Medici Katalin ingadozó politikája – hol engedményeket tett a hugenottáknak, hol a katolikus liga követeléseit teljesítette – tovább növelte a bizonytalanságot.

14.1.2. A vallásháborúk kitörése és az első szakasz (1562–1570)

A nyílt polgárháború 1562-ben tört ki, amikor François de Guise csapatai a wassy-i (a korabeli írásmód szerint Vassy) mészárlás során megtámadtak egy békés hugenotta gyülekezetet. A halálos áldozatokat követelő esemény országos felháborodást váltott ki a protestánsok körében, és Condé hercege nyílt fegyveres ellenállásra szólított fel. Ezzel vette kezdetét a vallásháborúk nyolc szakasza, amelyeket általában a rövid békeszerződések választottak el egymástól.

Az első háború (1562–1563) során a katolikus királyi haderő és a hugenotta seregek több nagyobb ütközetet vívtak. A dreux-i csata (1562) katolikus győzelmet hozott, de mindkét oldal vezetői közül többen estek el vagy kerültek fogságba. A háborút az 1563-as amboise-i béke zárta, amely a hugenottáknak korlátozott vallásszabadságot adott. A béke azonban törékenynek bizonyult: a fegyveres csoportok, a felfegyverzett városi polgárok és a nemesi magánhadseregek továbbra is tevékenyek maradtak, és az 1560-as évek folyamán többször kiújult a harc.

A második (1567–1568) és a harmadik háború (1568–1570) már elszántabbá tette mindkét felet. Az 1569-es jarnaci és moncontouri csatákban a királyi hadak fontos győzelmeket arattak, de a hugenották ellenállása nem tört meg. A küzdelem brutálissá vált: a zsoldosok fosztogattak, falvakat égettek fel, a lakosságot pedig mindkét oldalról zaklatták. A kortárs beszámolók – például a hugenotta **Agrippa d’Aubigné** vagy a katolikus **Pierre de L’Estoile** krónikái – részletesen leírják a polgári lakosság szenvedéseit, bár mindkettő erősen elfogult a saját felekezete irányában.

Az 1570-es **saint-germain-en-laye-i béke** a hugenottáknak jelentős engedményeket adott: négy biztonsági erődöt (például La Rochelle-t) megtarthattak, és a királyi udvarban is befolyásra tett szert Gaspard de Coligny admirális, aki IX. Károly tanácsadója lett. Coligny célja az volt, hogy a királyságot a spanyolok elleni külpolitikai fordulatba vonja, és a belső megbékélést a protestánsok integrálásával érje el. Ezt a törekvést a katolikus liga és a spanyolbarát udvari körök súlyos fenyegetésnek tekintették.

14.1.3. A Szent Bertalan-éji mészárlás (1572)

A vallásháborúk leginkább ismert és legvitatottabb eseménye a **Szent Bertalan-éji mészárlás** (Massacre de la Saint-Barthélemy) volt, amely 1572. augusztus 23–24. éjszakáján kezdődött Párizsban. Az események rekonstrukciója a kortárs források – királyi levelek, városi jegyzőkönyvek, diplomáciai jelentések, valamint katolikus és protestáns krónikák – alapján lehetséges, de a részletek és a felelősség kérdése mindmáig a történészi vita tárgya.

Az előzményekhez tartozik, hogy 1572. augusztus 18-án fényes esküvőt tartottak Párizsban: **Navarrai Henrik** (Henri de Navarre), a Bourbon-ház trónörököse feleségül vette IX. Károly húgát, **Valois Margitot**. A házasság a katolikus–hugenotta kibékülés szándékát volt hivatva jelezni, és a hugenotta nemesség nagy számban utazott a fővárosba az ünnepségre. Augusztus 22-én ismeretlen tettesek rálőttek Gaspard de Coligny admirálisra, de a merénylet nem halálos

kimenetelű volt. A hugenotta vezetők igazságot követeltek, és a királyi udvarban feszültté vált a hangulat.

A történészi konszenzus szerint a királyi tanács – IX. Károly, Medici Katalin és a Guise-ek befolyása alatt – abban állapodott meg, hogy a hugenotta vezetőket meg kell gyilkolni, mielőtt azok bármilyen ellenlépést tehetnének. A döntés pontos mechanizmusa vitatott: egyes kutatók szerint Medici Katalin adta ki a végső parancsot, mások szerint a királyt sodorták bele a Guise-ek, és a célpontok listája is csak fokozatosan bővült. A dokumentált tény az, hogy augusztus 24-én hajnalban a királyi őrség és a Guise-ek emberei betörtek Coligny szállására, és meggyilkolták az admirálist. Ezt követően a párizsi utcán általános mészárlás kezdődött: a katolikus tömeg, amelyet a harangok és a fegyveres csoportok vezettek, a városban tartózkodó hugenottákra támadt. A férfiakat, nőket és gyermekeket tömegesen ölték meg, holttestüket gyakran megcsonkították, házukat kifosztották.

A párizsi eseményeket a vidéki városokban is hasonló mészárlások követték: Toulouse, Bordeaux, Lyon, Orléans és más települések katolikus közösségei – gyakran helyi hatóságok hallgatólagos vagy nyílt támogatásával – megtámadták a hugenotta lakosokat. Az áldozatok számának becslése erősen bizonytalan. Párizsban a kortárs források 2 000 és 3 000 közötti halottat említenek; az országos áldozatszámot a modern történészek 5 000 és 30 000 közé teszik attól függően, hogy milyen időszakot és mely városokat veszik figyelembe. A különböző becslések eltérése abból adódik, hogy a vidéki mészárlások dokumentációja hiányos, a kortárs beszámolók pedig gyakran túloznak vagy saját közösségük szenvedéseire összpontosítanak.

A mészárlás hírére a katolikus Európa jelentős része ünnepléssel reagált: Rómában XIII. Gergely pápa hálaadó misét rendelt el, és a spanyol udvar is elismerését fejezte ki. A protestáns államok – Anglia, a német fejedelemségek, Genf – viszont sokkolónak tartották az eseményt, és a hugenották ügyét támogató propagandát kezdtek terjeszteni. A történészi vita legfontosabb kérdése az, hogy a mészárlás előre megfontolt, központilag irányított állami terrorcselekmény volt-e, vagy a vezetők meggyilkolására irányuló döntés után spontán tömegerőszakként terjedt el. A szakirodalomban mindkét álláspont jelen van, és a kutatók többsége ma úgy látja, hogy a királyi döntés és a városi katolikus közösségek radikalizmusa együttesen hozta létre a tragédiát. Az áldozatok szenvedését azonban nem szabad a politikai felelősség kérdésének árnyékában relativizálni: a mészárlás dokumentált túlkapásai, a nők és gyermekek elleni erőszak, a fosztogatás és a holttestek gyalázása a polgárháborús erőszak legsötétebb formáit mutatják.

A mészárlás után a hugenották ellenállása megerősödött. La Rochelle városa, amely a protestánsok egyik erődje volt, hónapokig sikeresen ellenállt a királyi ostromnak. A protestáns nemesség újra fegyverkezett, és a vallásháborúk még több mint másfél évtizedig folytatódtak. A Szent Bertalan-éj nem vetett véget a konfliktusnak, hanem tovább mélyítette a bizalmatlanságot, és megerősítette a hugenották politikai különállását.

14.1.4. A katolikus liga és a „három Henrik” háborúja (1574–1589)

IX. Károly 1574-ben meghalt, és trónra lépett öccse, III. Henrik (Henri III, 1574–1589). Az új király intelligens, de gyenge kezű uralkodónak bizonyult, aki a katolikus liga és a hugenották között próbált egyensúlyozni. A **katolikus liga** (Sainte Ligue) 1576-ban alakult meg a Guise-ek vezetésével, és célja nem csupán a katolikus vallás védelme, hanem a Valois-dinasztia politikai befolyásának korlátozása is volt. A liga gyorsan népszerűvé vált a városi katolikus lakosság körében, különösen Párizsban, ahol a prédikátorok és a városi tanács egy része a királyi politikát túl engedékenynek tartotta a hugenottákkal szemben.

Az 1580-as évek közepére a trónöröklés kérdése nyílt konfliktusba torkollott. III. Henriknek nem született fia, és a törvényes örökös a protestáns **Navarrai Henrik** volt, aki a Bourbon-ház feje

volt. A katolikus liga ezt elfogadhatatlannak tartotta, és kikényszerítette a királytól a „Nemours-i szerződés” (1585) elfogadását, amely kizárta a protestánsokat a trónöröklésből, és újból háborút indított a hugenották ellen. Ekkor vette kezdetét az úgynevezett „három Henrik háborúja” (1585–1589), amelyben III. Henrik király, Navarrai Henrik és Guise Henrik (Henri de Guise, a katolikus liga vezére) állt szemben egymással.

A háború során III. Henrik egyre inkább elvesztette az irányítást Párizs és a városi liga fölött. 1588-ban a Guise-ek a városi felkelés révén átvették a főváros ellenőrzését, és a király jobbnak látta elhagyni Párizst. Néhány hónappal később III. Henrik a blois-i kastélyba hívatta Guise Henriket, és ott meggyilkoltatta. A politikailag kockázatos lépés nem hozta meg a várt eredményt: a liga válaszul nyílt lázadásba kezdett, a királyt kiközösítette a pápai udvar felé, és a katolikus többség számára a Valois-uralkodó árulóvá vált. 1589-ben III. Henrik maga is merénylet áldozata lett: egy fanatikus katolikus szerzetes, Jacques Clément leszúrta. Halálával kihalt a Valois-ház, és a trón jog szerint Navarrai Henriket, azaz **IV. Henrik**et illette.

A trónöröklés azonban nem jelentette a hatalom azonnali átvételét. IV. Henrik protestáns volt, és a katolikus liga, valamint a spanyol király, II. Fülöp támogatásával a királyság jelentős része ellenállt neki. A katolikus zsoldosok és a spanyol csapatok megszállták Bretagne-t és a keleti tartományokat; Párizs és a nagy városok a liga kezén maradtak. IV. Henrik katonai tehetségnek bizonyult, és több győzelmet aratott (Arques, 1589; Ivry, 1590), de a főváros bevétele hónapokig tartó ostromot igényelt, és a lakosság szenvedése borzalmas méreteket öltött. A polgárháború utolsó szakasza még inkább elmélyítette a társadalmi katasztrófát: a parasztok éheztek, a kereskedelmi utak megszakadtak, és a járványok is pusztítottak.

A politikai áttörés 1593-ban következett be, amikor IV. Henrik – híres, bár hitelességében vitatott mondása szerint „Párizs megér egy misét” – áttért a katolikus hitre. A konverzió nem csupán személyes, hanem politikai döntés volt: lehetővé tette a mérsékelt katolikusok és a háborúba belefáradt városi elit támogatásának megszerzését. A történészek egy része a mondást apokrifnak tartja, de a konverzió ténye dokumentált. 1594-ben IV. Henrik ünnepélyesen bevonult Párizsba, és a katolikus liga ellenállása fokozatosan összeomlott. A spanyol csapatok kivonását az 1598-as vervinsi béke rögzítette.

14.1.5. A nantes-i ediktum és a Bourbon-konszolidáció (1598)

A polgárháború lezárásának jogi és vallási keretét az 1598-as **nantes-i ediktum** (Édit de Nantes) adta. A dokumentum hivatalosan nem a vallásszabadság általános deklarációja volt, hanem a katolikus vallás államvallásként való megerősítése mellett a hugenották számára korlátozott, de jelentős jogokat biztosított. A hugenották nyilvános istentiszteletet tarthattak bizonyos városokban és nemesi birtokokon; polgári hivatalt viselhettek; bíróságokon és iskolákban is megjelenhettek. Az ediktum emellett biztonsági erődítéseket (places de sûreté) juttatott a hugenottáknak, például La Rochelle-t és Montaubant, hogy közösségük védelmét maguk szervezhessék meg.

A nantes-i ediktum jelentősége abban áll, hogy a korszak Európájában az egyik legtoleránsabb valláspolitikai megoldásnak számított. Ugyanakkor korlátai is voltak: a katolikus egyház pozíciója megmaradt, a hugenották nem kaphattak állami támogatást, hanem saját forrásaikból kellett fenntartaniuk intézményeiket, és a szabad vallásgyakorlat területileg korlátozott volt. A katolikus többség és a liga radikálisai sosem fogadták el maradéktalanul, és a jövőbeni konfliktusok magvát is elhintette. Mindazonáltal az ediktum a hosszú távú politikai stabilitás és a vallási együttélés szempontjából fordulópontot jelentett.

IV. Henrik uralkodása (1589–1610) a királyi hatalom újjáépítésének időszaka lett. A király – akit gyakran „a jó király Henrikként” (le bon roi Henri) emlegettek – megerősítette a központi közigazgatást, rendezte az államháztartást, és a mezőgazdaság, a kereskedelem

és az ipar fejlesztésére törekedett. A Bourbon-dinasztia ezzel nem csupán trónra került, hanem meg is alapozta a következő két évszázad francia monarchiájának folytonosságát. A vallásháborúk által okozott sebek azonban nem gyógyultak be egy csapásra: a protestáns közösség politikai és katonai önállósága, valamint a katolikus restaurációs törekvések továbbra is feszültségek forrásai maradtak, és később – XIII. Lajos és Richelieu bíboros politikájában – újabb nyílt konfliktushoz vezettek.

14.1.6. Források és bizonytalanságok

A francia vallásháborúk története gazdag forrásanyagra támaszkodik, de a források természete és elfogultsága komoly kritikai figyelmet igényel. Az események rekonstrukciójához elsősorban királyi rendeletek, békeszerződések, parlamenti és városi jegyzőkönyvek, diplomáciai levelezések, valamint kortárs krónikák állnak rendelkezésre. A krónikások – mind katolikus, mind hugenotta oldalon – általában saját felekezetük igazát hangsúlyozták, és gyakran tettek közzé túlzó áldozatszámokat vagy a másik fél kegyetlenségeit részletező beszámolókat. Ezért a modern történészek keresztellenőrzéssel, több forrástípus összevetésével igyekeznek hiteles képet alkotni.

A legnagyobb bizonytalanság a Szent Bertalan-éji mészárlás áldozatszámát és a királyi döntés pontos mechanizmusát övezi. A párizsi eseményekről viszonylag sok szemtanú beszámoló maradt fenn, de a vidéki mészárlások dokumentációja hiányos. A modern szakirodalomban vita folyik arról, hogy a mészárlás spontán tömeges erőszak volt-e, vagy a királyi udvar által előre megtervezett, szisztematikus akció; a legtöbb kutató köztes álláspontot képvisel, amely szerint a vezető politikusok felelőssége vitathatatlan, de az erőszak kiterjedését a helyi katolikus közösségek radikalizmusa is előidézte. Ugyancsak bizonytalan a nantes-i ediktum gyakorlati végrehajtásának mértéke: a jogszabály szövege ismert, de alkalmazása régiónként és időszakonként változott, és a hugenotta közösségek tapasztalatai eltérőek voltak.

A kortárs politikai propaganda – például a katolikus liga röpiratai vagy a hugenotta mártírirodalom – a történészi elemzés fontos forrása, de nem tekinthető semleges beszámolónak. Emellett a demográfiai és gazdasági hatások mérésére vonatkozóan is csak becslések állnak rendelkezésre; a polgárháborúk alatti népességcsökkenés és a gazdasági visszaesés pontos mértéke vita tárgya.

14.1.7. Rövid összefoglaló

- Az itáliai háborúk lezárulta (1559) és II. Henrik halála után a királyi hatalom meggyengült, és a nemesi frakcióharcok teret nyertek.
- A reformáció, különösen Kálvin tanításainak hatására a hugenotta közösség jelentős társadalmi bázist épített ki, elsősorban a déli és nyugati tartományokban.
- A vallásháborúk 1562-ben a wassy-i mészárlással kezdődtek, és 1598-ig nyolc szakaszban folytatódtak, katolikusok és hugenották váltakozó katonai sikereivel.
- A Szent Bertalan-éji mészárlás (1572) a hugenotta vezetők meggyilkolásával kezdődött, majd tömeges erőszakká terjedt; áldozatainak számát 5 000 és 30 000 közé becsülik, de a pontos szám vitatott.
- A katolikus liga (1576) a Guise család vezetésével nem csupán a vallási célt, hanem a trónöröklés befolyásolását is szolgálta, és súlyos politikai válságot okozott.
- A Valois-dinasztia kihalása után a Bourbon-ház trónkövetelője, Navarrai Henrik 1589-től IV. Henrikként uralkodott, és 1593-ban katolizálva megszerezte Párizs támogatását.
- Az 1598-as nantes-i ediktum korlátozott, de jelentős vallási türelmet biztosított a hugenottáknak, és lezárta a polgárháború legsúlyosabb szakaszát.
- A Bourbon-dinasztia hatalmának konszolidálása IV. Henrik uralkodása alatt kezdődött, de a vallási feszültségek nem szűntek meg teljesen.

14.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan járultak hozzá az itáliai háborúk és a királyi hatalom meggyengülése a francia vallásháborúk kitöréséhez?
2. Milyen társadalmi csoportok alkották a hugenotta mozgalom bázisát, és miért támogatta őket a Bourbon-ház?
3. Mi volt a Szent Bertalan-éji mészárlás közvetlen kiváltó oka, és milyen fő értelmezési viták vannak a felelősség és az előre megfontoltság kérdésében?
4. Milyen szerepet játszott a katolikus liga a „három Henrik” háborújában, és hogyan vezetett ez a Valois-dinasztia kihalásához?
5. Milyen jogokat és milyen korlátokat tartalmazott a nantes-i ediktum, és miért tekinthető fontos lépésnek a vallási türelem történetében?

14.2. Az abszolutizmus kiépülése

14.2.1. Bevezető: A vallásháborúk után a rend felé

A 16. század második felének francia vallásháborúi a monarchiát a széthullás szélére sodorták. A vallásháborúk és a Bourbonok alfejezetben tárgyalt Bourbon-restauráció I. Henrik és IV. Henrik uralkodása alatt konszolidálta a királyi hatalmat, de a kérdés változatlanul nyitva maradt: hogyan lehet egy több mint 20 milliós, rendkívül tagolt tartományokból álló országban fenntartani a központi rendet, ha a tartományi rendek, a bírói testületek, a helyi nemesség és a vallási közösségek saját jogaikhoz ragaszkodnak? A 17. században erre a kérdésre született meg az a politikai gyakorlat, amelyet a korszakban és később **abszolutizmusnak** (francia: *absolutisme*) neveztek. Ez a fogalom soha nem jelentett korlátlan egyeduralmat a szó modern értelmében: a királyi hatalomnak törvények, kiváltságok, testületi jogok és az anyagi kényszerek szabtak határt. Az abszolutizmus kiépülése ezért nem egyetlen pillanat műve, hanem bíboros-miniszterek, királyi tanácsok és tartományi konfliktusok sorozatának eredménye. Az alfejezet azt mutatja be, hogyan alakította ki Richelieu és Mazarin a királyi kormányzat eszköztárát, mi történt a Fronde néven ismert lázadássorozatban, és hogyan vált XIV. Lajos udvara és az intendantrendszer az abszolutizmus jelképévé – miközben a tartományi önkormányzat feszültségei folyamatosan alakították a rendszer működését.

14.2.2. Richelieu: a királyi tekintély első építője

Armand Jean du Plessis de Richelieu (1585–1642) 1624-ben került XIII. Lajos király tanácsába, és 1629-re a kormány legbefolyásosabb miniszteréként irányította a francia politikát. Hivatalosan első miniszter (*principal ministre d'État*) volt, nem pedig a későbbi, intézményesült „miniszterelnök”: tényleges befolyása a király bizalmából, bíborosi és főminiszteri pozícióiból, valamint az általa kiépített kilensi hálózatokból fakadt. Richelieu célját a kortársak és a későbbi történetírás is többrétűen írta le: a királyi tekintély megerősítése a belső fegyveres csoportokkal szemben, a Habsburg-ház bekerítésének megtörése a külső politikában, valamint a protestánsok politikai-katonai hatalmának visszaszorítása. Ezt a programot a 19. századi nemzeti történetírás gyakran „centralizációnak” nevezte, de ez a jelenkori értelmezés visszavetítés: Richelieu nem a mai értelemben vett egységes államot épített, hanem a királyi hatalom helyi konkurenseit igyekezett gyengíteni.

Richelieu első nagy belső próbatétele a hugenotta politikai-hatalmi központ, **La Rochelle** ostroma volt 1627–1628-ban. A város az 1598-as nantes-i ediktum által biztosított katonai helyőrségekre és önkormányzati jogokra támaszkodva szinte államot képezett az államban. Az ostrom és a

város elfoglalása után az 1629-es alais-i béke (más néven nièmes-i ediktum) megszüntette a hugenották katonai különállását, de – fontos – megőrizte a nantes-i ediktum vallásszabadságra vonatkozó polgári részeit. A dokumentált tény: a hugenotta erődítményeket lerombolták, a politikai szervezeteiket betiltották, de a református vallásgyakorlat továbbra is engedélyezett maradt. Hogy ez a lépés a „vallási türelem" vagy a „politikai megfélemlítés" jegyében történt, a francia történetírásban máig vitatott. A 17. századi katolikus apologetika Richelieu-t a vallási egység helyreállítójaként, a protestáns emlékezet viszont a hugenották elnyomójaként ábrázolta; a mai kutatás megkülönbözteti a katonai-politikai leszerelést és a vallási üldözést.

A királyi hatalom megerősítésének másik eszköze a tartományi kormányzók hatalmának megnyirbálása volt. A 16. században a tartományi kormányzók – gyakran a legnagyobb főúri dinasztiák tagjai – saját klientúrájukra és fegyveres kíséretükre támaszkodva valódi regionális hatalommal bírtak. Richelieu kiterjesztette a királyi tanácsban hozott döntések helyi végrehajtását, megerősítette a királyi udvarok pestis- és adóügyi szerepét, és mindenekelőtt elindította a **királyi biztosok** (francia: *commissaires départis*) rendszerének kiépítését. Ezek a biztosok nem állandó, hanem időszakos megbízással bírtak, és feladatuk az adók behajtásának ellenőrzése, a katonai beszállásolás felügyelete és a királyi rendeletek kihirdetése volt. A rendszer azonban még korántsem volt egységes; Richelieu halálakor a királyi adminisztráció egyenetlenül működött, és sok tartományban a kormányzók ellenállása miatt a biztosok csak részlegesen tudták érvényesíteni a királyi akaratot.

Richelieu idején alakult ki a francia abszolutizmus egyik legfontosabb intézményi jellemzője: a királyi tanács (francia: *Conseil du Roi*) működésének professzionalizálódása. A tanács nem formális kormány volt, hanem a királyhoz kapcsolódó, több szekcióra oszló tanácsadó testület, amelyben a király személyesen vagy a főminiszter útján hozott döntéseket. Richelieu alatt a hivatalnok-réteg (*noblesse de robe*, azaz a hivatalviselő nemesség) egyre nagyobb szerepet kapott a régi kardnemességgel (*noblesse d'épée*) szemben. Ez a feszültség a Fronde idején robbant ki igazán, de az alapjait Richelieu alatt vetették meg azzal, hogy a miniszter a bírói testületeket és a pénzügyi hivatalokat igyekezett a királyi politika eszközeivé tenni.

Richelieu öröksége dokumentált tény: 1642-ben halt meg, nem sokkal később XIII. Lajos (1643), és a trónra mindössze négyéves fia, a későbbi XIV. Lajos lépett. A kormányzást özvegye, Ausztriai Anna anyakirályné vette át régensként, aki a korábban Richelieu által háttérbe szorított főnemesi csoportokkal kötött szövetséget. A politikai irányt azonban Richelieu tanítványa, az olasz származású **Jules Mazarin** (1602–1661) bíboros vette kézbe, aki Richelieu 1642-es beajánlása alapján került a királyi tanácsba. Mazarin kinevezése sok kortárs számára idegen, felfelé kapaszkodó klientúra uralmát jelentette, és a Fronde egyik kiváltó oka lett.

14.2.3. Mazarin és a Fronde: a monarchia legnagyobb belső válsága

A **Fronde** (francia: *la Fronde*, a gyermekjáték parittya nevéből, utalva a párizsi utcai zavargásokra) gyűjtőnév alatt a történetírás az 1648 és 1653 között zajló, egymással összefonódó lázadás- és polgárháború-sorozatot érti. A Fronde nem egységes mozgalom volt, hanem több, időben és társadalmilag is eltérő konfliktus együttese. A mai kutatás legalább két nagy szakaszt különböztet meg: a **parlamenti Fronde**-ot (1648–1649) és a **hercegi Fronde**-ot (1650–1653), amelyeket néha további alszakaszokra bontanak. A hagyományos, 19. századi francia történetírás a Fronde-ot elsősorban a nemesség és a parlamentek lázadásaként ábrázolta; a 20. századi társadalomtörténet kiegészítette ezt a párizsi és vidéki szegénység, a parasztfelkelések, valamint a nők és a plebejus csoportok részvételének vizsgálatával. A Fronde okainak értelmezése a mai napig vitatott: a klasszikus magyarázat szerint a királyi központosítás elleni rendi reakció volt, míg a revizionista történetírás hangsúlyozza, hogy a lázadók nem akarták megdönteni a

monarchiát, hanem a maguk kiváltságait és jogait védték a királyi adók és a miniszterek személye ellen.

A közvetlen kiváltó ok a harmincéves háború finanszírozásából fakadó pénzügyi válság volt. Mazarin 1648-ban a párizsi parlament (francia: *Parlement de Paris*, amely bíróság volt, nem törvényhozás) elé terjesztett új adócsomagja ellen a bírák tiltakoztak, és a parlament magához ragadta a királyi rendeletek felülvizsgálatának jogát. A király és a parlament közti tárgyalások során a bírák egy sor alkotmányos követelést fogalmaztak meg, amelyek közül a leghíresebb az **1648. júliusi 27 cikkely** volt: ez csökkentette volna az intendantok hatáskörét, megtiltotta volna új adók parlament nélküli bevezetését, és biztosította volna a bírák személyes szabadságát. A dokumentált tény: a királyi kormány egyes cikkelyeket elfogadott, de az intendantok eltörlését később visszavonta. A konfliktus akkor fordult fegyveres szakaszába, amikor a királyi csapatok 1648 augusztusában megszállták Párizst.

A párizsi eseményekkel párhuzamosan vidéken is zavargások törtek ki. A 17. század közepén a paraszti lakosságot a háborús adók, a katonai beszállásolás, a rossz termések és a járványok együttesen sújtották. A mindennapi ellenállás – adófizetés megtagadása, helyi hivatalnokok elleni támadások – néhol fegyveres parasztfelkeléssé szélesedett, például a délnyugat-franciaországi **crosquié** felkelés (1643–1647) vagy a **Nîmes környéki lázadások**. A Fronde kutatásának egyik fontos eredménye, hogy a városi bírák és a nagyurak lázadása mögött sok helyen a vidéki szegénység saját, a királyi adórendszer ellen irányuló tiltakozása húzódott meg. Az áldozatok száma nem dokumentált pontosan; a kortárs becslések és a későbbi becslések 200 000 és 500 000 közötti halálos áldozatot valószínűsítenek a Fronde és a hozzá kapcsolódó háborús, éhínségi és járványos következmények együttes időszakára, de ez a szám bizonytalan, és a források szétszórtsága miatt inkább nagyságrendi becslés.

A hercegi Fronde szakaszában a lázadás élére a királyi család egyes tagjai – a király unokaöccse, **Condé herceg** – álltak. Condé 1649-ben még a király oldalán harcolt a párizsi lázadók ellen, de 1650-ben Mazarin ellen fordult, és a főnemesi ligák egyes csoportjaival szövetségben próbált hatalmat szerezni. A konfliktus ezért részben főúri belháborúvá alakult, amelyben a nagyhercegek, hercegnők és régens anyakirályné klientúrái egymás ellen fordultak. A kortársak – köztük Madame de Motteville, a régens udvarhölgye – leveleiben és emlékirataiban részletesen leírták a szövetségek változásait, de az események megítélése erősen személyes. A modern kutatás szerint a Fronde nem volt egységesen „nemesi reakció”, mert a résztvevők közt nagy számban voltak hivatalnokok, városi kézművesek, sőt parasztok is; és a követelések sem voltak azonosak.

A Fronde végül Mazarin politikai túlélése és a királyi hadsereg fokozatos katonai fölénye révén zárult le 1653-ban. A bíboros 1653-ban tért vissza Párizsba, miután kétszer is száműzetésbe kényszerült. A dokumentált tény: a Fronde leverése után a királyi kormány nem hajtott végre tömeges megtorlást, de a fő vezetőket kegyvesztetté nyilvánította, többeket bebörtönöztek vagy száműztek, és a parlamentek jogkörét ismét korlátozták. A Fronde hosszú távú következménye a királyi hatalom megerősödése volt: a lázadás emléke még évtizedekig élt, és XIV. Lajos – aki gyermekként átélte a párizsi meneküléseket – egész uralkodása alatt bizalmatlan maradt a nagyurakkal és Párizs városával szemben. Ezt a tényt a későbbi emlékirat-irodalom és a történetírás is kiemeli, de a pontos motivációt nehezen lehet dokumentálni: a király saját visszaemlékezései (*Mémoires pour l’instruction du Dauphin*) politikai nevelő célzattal íródtak, és nem tekinthetők semleges életrajznak.

14.2.4. XIV. Lajos és a versailles-i udvar

XIV. Lajos (1638–1715) 1661-ben, Mazarin halála után vette át személyesen a kormányzást, és 54 éven át nem nevezett ki főminisztert. Ez a „személyes uralom” (francia: *gouvernement personnel*) a királyi tanács rendszeres munkáján, a miniszteriális államtitkárságokon és a folyamatos királyi

jelenléten alapult. A királyi hatalom gyakorlásának központját fokozatosan áthelyezte Párizsból a **versailles-i palotába**, amelyet az 1660-as évektől kezdve bővíttetett; az udvar hivatalosan 1682-ben költözött át, bár a király már a hatvanas években is sok időt töltött ott. Versailles nem egyszerűen lakóhely volt, hanem a kora újkori állam egyik legnagyobb udvartartási és reprezentációs intézménye: a kortárs francia források szerint az udvartartás létszáma 10 000 fő körül mozoghatott, de ez a becslés ingadozó, és a történészek vitatják, hogy mennyi közülük lakott ténylegesen a palotában.

A versailles-i udvar szerepét a történetírás hagyományosan úgy írja le, mint a nemesség „megszelídítésének" eszközét: a király azzal, hogy a főurakat az udvarba vonta, eltávolította őket tartományi hatalmi bázisuktól, és a rang, a kegyek és a ceremoniális szerepek versenyében felőrölte önállóságukat. Ez a kép, amelyet főként **Louis de Rouvroy, Saint-Simon hercege** (1675–1755) emlékiratai közvetítettek, a 19. századi történetírásban vált uralkodóvá. A mai kutatás azonban árnyalja: a francia nemesség nagy része soha nem élt huzamosan Versailles-ban, és a tartományi nemesség továbbra is erős helyi hálózatokkal rendelkezett. A versailles-i udvar inkább a legfelső arisztokrácia egy részének életét kötötte a királyhoz, miközben a királyi adminisztráció párhuzamos intézményei a hivatalnoknemesség és a polgári származású hivatalnokok révén működtek.

XIV. Lajos abszolutizmusának ideológiai alapját a **gallikanizmus** (francia: *gallicanisme*) és a királyi szuverenitás doktrínája adta. A gallikanizmus a francia egyháznak a pápai hatalommal szembeni nagyobb önállóságát hangsúlyozta, és a királyt Isten képviselőjének tekintette a világi kormányzásban. Az 1682-es **négytagú deklaráció** (francia: *Déclaration des Quatre Articles*) kimondta, hogy a pápa nem ruházható fel a világi hatalommal való beavatkozás jogával, de ezt a nyilatkozatot a francia egyház egyes csoportjai és a pápa is vitatta. A királyi hatalom vallási szankcionáltsága nem volt új gondolat, de XIV. Lajos alatt a reprezentációban – festményekben, szobrokban, érmékben, ünnepélyes bevonulásokban – minden korábbinál erősebben jelent meg. A „Napkirály" elnevezés az udvari művészetből ered, és elsősorban a királyi reprezentációra utal, nem pedig a tényleges uralom jellegére.

A valláspolitika terén XIV. Lajos az 1685-ös **fontainebleau-i ediktummal** visszavonta a nantes-i ediktumot. Ez dokumentált tény, és a következményei is jól ismertek: a hugenották közül becslések szerint 150 000–200 000 ember hagyta el Franciaországot, részben a szomszédos protestáns országokba, részben az angol és holland gyarmatokra. A menekültek számát a történészek a 17. századi kikötői és befogadó országbeli források alapján becsülik; a pontos szám vitatott, mert sokan titokban maradtak, és egyes régiókban a református közösségek felszámolása fokozatos volt. A fontainebleau-i ediktum értékelése a mai történetírásban nem egységes: egyes szerzők hangsúlyozzák, hogy a király a vallási egység megteremtését akarta, mások szerint ez a politika súlyos gazdasági és demográfiai károkat okozott, és aláásta a monarchia nemzetközi tekintélyét. Fontos, hogy a 17. századi francia királyi tanácsban ezt a lépést nem „emberi jogi" kérdésként, hanem a királyi szuverenitás és a felekezeti békesség kérdéseként fogták fel; a mai visszavetítés elkerülendő.

14.2.5. Az intendantrendszer és a tartományi önkormányzat feszültsége

A francia abszolutizmus egyik legjellemzőbb intézménye az **intendant** (francia: *intendant de justice, police et finances*, azaz „igazságszolgáltatási, rendészeti és pénzügyi intendant") volt. Az intendantok a királyi tanács megbízottjaiként egy-egy tartomány vagy pénzügyi körzet élére kerültek, és egyesítették a korábban széttagolt végrehajtó feladatokat: az adók kivetését és behajtását, a katonai beszállásolást, a közmunkák ellenőrzését, a bíróságok felügyeletét és a királyi rendeletek érvényesítését. Az intendantok nem vásárolt hivatalt viseltek, hanem a király által visszavonható megbízatást kaptak, így személyük közvetlenül a királyi akaratnak volt

alárendelve. Ez a rendszer a 17. század folyamán fokozatosan épült ki; az 1630-as években Richelieu alatt még ideiglenes biztosokként működtek, a Fronde idején a parlamentek átmenetileg eltörölték őket, de 1653 után Mazarin visszaállította, és XIV. Lajos alatt váltak állandóvá. A dokumentált tény: 1689-re Franciaországot 33 intendant-körzetre (francia: *généralité*) osztották, de a határok és a hatáskörök tartományonként eltértek.

Az intendantok tevékenysége a modern közigazgatási történetírás egyik legvitatottabb kérdése. A hagyományos, 19. századi elbeszélés szerint az intendantok a központosító abszolutizmus szinte mindenható eszközei voltak, akik a helyi kiváltságokat felszámolva egységesítették a francia államot. A 20. század második felének revizionista történészei – például a francia közigazgatástörténész **Roland Mousnier** és iskolája – ezt a képet erősen árnyalták. Kimutatták, hogy az intendantok gyakran alkudoztak a helyi rendekkel, a városi elöljárókkal, a püspökökkel és a parlamentekkel; hatalmuk a gyakorlatban korántsem volt korlátlan, mert a királyi tanács utasításait a helyi viszonyokhoz kellett igazítaniuk. Az intendantok levelezése – amelyből rengeteg fennmaradt a levéltárakban – azt mutatja, hogy sokszor inkább közvetítők voltak a központi szándék és a helyi ellenállás között, mint egyszerű parancsvégrehajtók.

A tartományi önkormányzatok feszültsége az abszolutizmussal tehát nem a helyi autonómia teljes felszámolásában, hanem a hatáskörök folyamatos súrlódásában nyilvánult meg. A francia királyság tartományai rendkívül változatos jogállással bírtak. A **pays d'élection** tartományokban – például az Île-de-France, Champagne, Normandia – az adók kivetését hagyományosan a királyi pénzügyi hivatalnokok végezték, és az intendantok itt viszonylag könnyen működtek. A **pays d'états** tartományok – köztük Bretagne, Burgundia, Languedoc, Provence – viszont saját rendi gyűléssel rendelkeztek, amely tárgyalt a király által kért adó összegéről, és maga vállalta annak behajtását. Ezekben a tartományokban az intendantok hatalma jóval közvetettebb volt, és gyakran kénytelenek voltak egyezkedni a helyi rendekkel. A különbséget a kortársak és a későbbi történészek is ismerték, de a 18. századi hivatalos királyi retorika a tartományi kiváltságokat sokszor az egység akadályaként ábrázolta.

A tartományi parlamentek (francia: *parlements*, bíróságok) szintén folyamatos ellenállást tanúsítottak a királyi rendeletekkel szemben. A párizsi parlament mellett tíz regionális parlament működött, például Toulouse-ban, Bordeaux-ban, Rennes-ben, Aix-en-Provence-ban. Ezek a bírói testületek nem törvényhozásként, hanem a királyi rendeletek regisztrálóiként működtek; ha egy rendeletet a helyi szokásokkal vagy kiváltságokkal ellentétesnek ítéltek, **észrevételeket** (francia: *remontrances*) tehettek, és csak a király újbóli megerősítése után voltak kötelesek bejegyezni. A gyakorlatban ez a jog a királyi politika nyilvános bírálatának csatornájává vált. XIV. Lajos 1661 után erősen korlátozta a parlamentek jogát, sőt 1673-tól megtiltotta az észrevételek benyújtását a rendelet regisztrálása előtt. Ez a tilalom a király halála után azonnal vitatottá vált, és a 18. században a parlamentek jogai újra kitágultak. A dokumentált tény: a parlamentek nem szűntek meg, és a királyi hatalom soha nem tudta őket tartósan elhallgattatni.

A tartományi önkormányzat másik eleme a **városi tanácsok** (francia: *corps de ville*) világa volt. A városok – különösen a nagy kereskedővárosok, mint Lyon, Bordeaux, Marseille – saját választott elöljárókkal, céhekkel és adószedési joggal bírtak. A királyi kormányzat itt is igyekezett korlátozni a helyi autonómiát: a 17. század folyamán több városban a királyi tanács felfüggesztette a szabad választást, és a tisztségeket a királyi kincstárnak való megváltással lehetett elnyerni. Ez a folyamat – amelyet a korabeli hivatalnoknyelv „a városi hivatalok eladásának" nevezett – a városi polgárság egy részét a királyi adminisztrációhoz kötötte, más részét pedig a helyi autonómia védelmére késztette. A feszültség tehát nem csupán jogi, hanem társadalmi és pénzügyi természetű is volt.

Az abszolutizmus kiépülése nem jelentette a tartományi rendi gyűlések megszüntetését. A **pays d'états** tartományok rendjei rendszeresen üléseztek, tárgyaltak az adókról, és saját tisztviselőiket választották. Bretonföldön, Languedoc-ban vagy Provence-ban a királyi intendantoknak együtt

kellett működniük ezekkel a gyűlésekkel, amelyek sokszor a helyi nemesség és a papság érdekeit védték a királyi adóztatással szemben. A kutatások szerint a 17. század második felében a rendi gyűlések nem voltak pusztán engedelmes eszközök, hanem aktívan alkudoztak, sőt időnként visszautasították a királyi követeléseket is. A királyi kormányzat ezért nem a rendi gyűlések eltörlésére törekedett, hanem arra, hogy a tárgyalások feltételeit a maga javára alakítsa.

Összességében a francia abszolutizmus kiépülése nem egy lineáris központosítás, hanem egy hosszú, konfliktusos alkufolyamat volt. A királyi hatalom növelte az adóbevételeket, megszilárdította a hadsereg feletti ellenőrzést, és csökkentette a tartományi kormányzók katonai hatalmát, de megőrizte a rendi gyűléseket, a parlamentek regisztrációs jogát, a városi testületek egy részét és a tartományi szokásjogokat. A korszak végére, a 18. század elejére a francia monarchia a korabeli Európa legnépesebb és legnagyobb hadseregű államává vált, de ehhez a helyi elit együttműködésére és a tartományi intézmények nyújtotta infrastruktúrára is szüksége volt. A 18. századi válságok – ahogyan a válság és a rendi gyűlés alfejezet majd tárgyalja – részben éppen abból fakadtak, hogy a királyi hatalom növekvő igényei és a tartományi kiváltságrendszer merevsége közötti feszültség feloldhatóvá vált.

14.2.6. Források és bizonytalanságok

Az abszolutizmus kiépüléséről szóló kép alapvetően három forrástípusra támaszkodik. Az első a királyi adminisztráció hatalmas iratanyaga: a királyi tanács jegyzőkönyvei, az intendantok levelezései, az adókimutatások, a katonai és pénzügyi iratok. Ezek a források a központi kormányzat szemszögét mutatják, ami módszertani kockázatot jelent: a királyi hivatalnokok gyakran saját hatékonyságukat akarták bizonyítani, és a helyi ellenállást „rendetlenségként” vagy „hűtlenségként” írták le. A második típus a kortárs emlékirat-irodalom: Richelieu politikai végrendelete, Mazarin levelezése, XIV. Lajos saját feljegyzései, Saint-Simon herceg emlékiratai, valamint a Fronde résztvevőinek – például Retz bíborosnak – visszaemlékezései. Ezek mind elsődleges források, de erősen érdekeltek; az emlékirat-írók saját szerepüket igyekeztek tisztázni vagy kiszínezni. A harmadik csoportba a helyi iratok tartoznak: a parlamentek ítéletei, a rendi gyűlések jegyzőkönyvei, a városi tanácsok feljegyzései, a plébániai anyakönyvek. Ezek teszik lehetővé a központi perspektíva ellensúlyozását, de elérhetőségük egyenetlen.

A bizonytalanságok közé tartoznak a számszerű adatok. A Fronde áldozatainak számát a kortárs összeírások és a későbbi becslések 200 000 és 500 000 közé teszik, de ez az adat nem igazolható pontosan, mivel a háborús, éhínségi és járványos halálozás összemosódik. A menekült hugenották számát illetően a becslések 150 000 és 200 000 közt szóródnak; a pontos szám azért vitatott, mert a királyi kiutasító rendeletek ellenére sokan titokban maradtak, mások a későbbi években tértek vissza. Az intendant-körzetek száma dokumentáltan 33 volt 1689-ben, de a körzethatárok és a hatáskörök eltérései miatt a tényleges működés földrajzi képe összetettebb. A versailles-i udvartartás létszámát illetően 10 000 fő körüli becslés szerepel a szakirodalomban, de ez a szám nem pontosan ellenőrizhető, mert a palotában lakó és a kiszolgáló személyzet kategóriái eltérnek.

A történetírás értelmezési vitái közül kiemelkedik az abszolutizmus fogalmának használata. A 19. századi liberális és republikánus történetírás az abszolutizmust a „despotizmus” felé vezető lépcsőfoknak tekintette, és a királyi adminisztrációt a nemzeti szabadságok felszámolásával vádolta. A 20. századi francia történetírás – különösen az **Annales** (Annales) iskola és a revizionista állam- és társadalomtörténet – ezt a képet árnyalta azzal, hogy rámutatott a központi hatalom korlátaira, a tartományi elitek ellenálló-képességére és a kora újkori állam erőforrás-szerzési mivoltára. A mai kutatásban konszenzus van abban, hogy a francia abszolutizmus nem „teljes centralizáció” volt, hanem a királyi igények és a helyi kiváltságok közötti folyamatos

alkudozás; vitatott marad, hogy a 18. századi válságokat mennyiben okozták a rendszer belső ellentmondásai, és mennyiben a külső – háborús, pénzügyi, eszmei – kihívások.

14.2.7. Rövid összefoglaló

- A francia abszolutizmus nem korlátlan egyeduralom volt, hanem a királyi hatalom megerősítésének gyakorlata, amely a tartományi kiváltságokkal, a rendi gyűlésekkel és a bírói testületekkel folyamatosan alkudozott.
- Richelieu (főminiszter 1624–1642) a hugenották katonai hatalmának felszámolásával, a tartományi kormányzók gyengítésével és a királyi biztosok kiterjesztésével alapozta meg a központi közigazgatást.
- Mazarin (főminiszter 1642–1661) a Fronde (1648–1653) során a parlamentek, a hercegek és a helyi lázadások összetett ellenállásával szemben őrizte meg a királyi hatalmat; a Fronde okai és társadalmi jellege máig vitatott.
- XIV. Lajos 1661-től személyes uralmat gyakorolt, és a versailles-i udvart 1682-ben a reprezentáció és a főnemesség egy részének ellenőrzése központjává tette.
- Az intendantok rendszere fokozatosan épült ki, és 1689-ra 33 körzetet fedett le; az intendantok hatalma a gyakorlatban erősen függött a helyi rendi gyűlésekkel, parlamentekkel és városi testületekkel való együttműködéstől.
- A tartományi önkormányzat feszültsége a pays d'états tartományok rendi gyűléseiben, a parlamentek észrevételi jogában és a városi tisztségek megváltásában mutatkozott meg; a királyi hatalom ezeket nem szüntette meg, hanem saját céljai alá igyekezett vonni.
- A korszak végére a francia monarchia megerősödött, de az abszolutizmus működése a helyi elitek együttműködésétől függött; ez az ellentmondás a 18. századi válságok egyik forrásává vált.

14.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott Richelieu hugenotta-politikája a királyi hatalom megerősítéséhez, és miért vitatott ez az értékelés a történetírásban?
2. Milyen társadalmi és politikai csoportok vettek részt a Fronde-ban, és miért nem tekinthető egységes „nemesi lázadásnak”?
3. Miben különbözött a pays d'états tartományok rendi gyűlése a pays d'élection tartományok adóigazgatásától, és hogyan hatott ez az intendantok működésére?
4. A versailles-i udvar valóban „megszelídítette” a francia nemességet? Mely források és mely történészi érvek támasztják alá vagy cáfolják ezt az állítást?
5. Melyek a legfontosabb bizonytalanságok a korszakra vonatkozó számszerű adatok – például a hugenotta menekültek vagy a Fronde áldozatai – kapcsán, és miért fontos ezeket jelezni?

14.3. A felvilágosodás és a francia társadalom

14.3.1. A felvilágosodás és a francia társadalom

Bevezető bekezdés

Az abszolutizmus kiépülése XIV. Lajos (ur. 1643–1715) alatt a francia monarchiát Európa legcentralizáltabb politikai hatalmává tette, ám az állam hatalmi gépezete mögött olyan feszültségek halmozódtak fel, amelyek a 18. század folyamán alapjaiban rengették meg a fennálló rendet. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át a francia társadalom a „fény századában”, miközben a

felvilágosodás (francia *Les Lumières*, angol *Enlightenment*) eszmevilága egyre mélyebb árkokat ásott a hagyományos tekintélyelvű monarchia alapjai alatt. A felvilágosodás nem egyszerűen „könyvek” és „filozófusok” ügye volt: a szalonok, a városi polgárság, a gyarmati kereskedelemből meggazdagodó kalmárréteg és a rendi társadalom belső ellentmondásai együttesen termelték ki az iparosodás, a francia forradalom és a modern politika számára a feltételeket. A korábbi alfejezet (*Az abszolutizmus kiépülése*) tárgyalta, miként növelte az állam az adóterheket és hogyan alakította ki a hivatali, udvari és katonai kontrollt; most azokat a társadalmi csoportokat, gazdasági folyamatokat és intellektuális gyakorlatokat mutatjuk be, amelyek az abszolutista rend keretein belül vagy azokkal szemben sajátos dinamikát fejlesztettek ki.

14.3.2. A felvilágosodás fogalma és intézményes keretei

A „felvilágosodás” elsődleges forrásokban és a későbbi történetírásban egyaránt megjelenő gyűjtőfogalom, amely a 18. századi francia és tágabb európai szellemi mozgalomra utal. A kortársak maguk is a „fény” (lumière) metaforáját használták arra a meggyőződésre, hogy az emberi értelem, a tudás terjesztése és a kritikai nyilvánosság elterjedése javíthatja a társadalmat és az emberi erkölcsöt. A történészi konszenzus szerint ez a mozgalom nem alkotott egységes ideológiát: olyan gondolkodók, mint **Voltaire** (szül. François-Marie Arouet, 1694–1778), **Montesquieu** (1689–1755), **Jean-Jacques Rousseau** (1712–1778) és **Denis Diderot** (1713–1784) igen eltérő álláspontot képviseltek a vallási toleranciáról, a kormányzatról és a társadalmi hierarchiáról. Közös vonásuknak egy kritikai beállítódást, a hagyományos tekintélyek megkérdőjelezését és a tudás rendszerezésére való törekvést szokás tekinteni, ám ezt az általánosítást is vitatják egyes kutatók, mert a felvilágosodás szerzői gyakran radikálisan eltérő következtetésekre jutottak.

A mozgalom intézményes kerete a **szalonkultúra** volt, amelyet nagyrészt arisztokrata vagy tehetős polgári nők szerveztek Párizsban és a nagyvárosokban. Az 1720-as és 1770-es évek közötti időszakban olyan szalonok, mint **Madame Geoffrin** (1699–1777) vagy **Madame du Deffand** (1697–1780) összejövetelei, alkalmat adtak filozófusok, írók, jogászok, egyházi reformerek és külföldi látogatók vitáira. A szalonok forrásbázisa azonban nehezen rekonstruálható: a résztvevők levelezései, emlékiratai és a kiadott levelek részben megmaradtak, ám a tényleges beszélgetések tartalmát gyakran csak utólagos, retrospektív leírásokból ismerjük. A történészek ezért a szalonok jelentőségét annak alapján mérik fel, hogy milyen hálózatokat hoztak létre a szerzők, mecénások, hivatalnokok és könyvkereskedők között.

A felvilágosodás legmarkánsabb tömegterméke a **Enciklopédia** (*Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*), amelyet Diderot és **Jean le Rond d’Alembert** (1717–1783) szerkesztett. A vállalkozás 1751 és 1772 között jelent meg, eredetileg 17, majd további kötetekkel, és mintegy 70 000 szócikket tartalmazott. A királyi cenzúra 1759-ben ideiglenesen visszavonta a kiadási engedélyt, de a terjesztés – gyakran féllegálisan – tovább folytatódott. A cenzúra elleni küzdelem dokumentált tény: a királyi tanács 1759. évi határozata megtiltotta a további kötetek forgalmazását, ám a gyakorlatban a rendőrség és a könyvkiadók között alkudozás alakult ki. Az *Enciklopédia* előfizetői listái fennmaradtak, és ezekből a könyvtörténészek a társadalmi összetételt vizsgálják; az adatok alapján a példányszámot 4000–5000 körülire becsülik, de ez statisztikai becslés, mert a fennmaradt nyilvántartások hiányosak.

A felvilágosodás és a monarchia viszonya kettős volt. A királyi kormányzat időnként megtűrte, sőt védte a filozófusokat – például Montesquieu *A törvények szelleméről* című műve (1748) a cenzúra ellenére számos kiadást ért meg –, máskor üldözte őket. A legyen példa Voltaire 1734-es *Filozófiai levelek* című munkájának betiltása, amely után a szerző évekre elhagyta Párizst. A fennálló

renddel való konfliktus tehát nem egyszerű „filozófusok versus abszolutizmus” szembenállás volt; a hatalmi hálózatok és a mecénási rendszer bonyolult kölcsönhatásban állt a tudás termelésével.

14.3.3. A francia gazdaság szerkezete: mezőgazdaság, ipar és kereskedelem

A 18. századi francia gazdaság nagyságrendileg túlnyomórészt agrárgazdaság maradt. A becslések – elsősorban az adóösszeírásokból, az egyházi tizedjegyzékekből és a földesúri iratokból származó, részben töredékes források alapján – arra mutatnak, hogy a mintegy 28–30 milliós (a század végére közel 28–29 milliós) lakosságnak 70–80 százaléka vidéken élt. A demográfiai adatok maguk is vitatottak: a királyi népszámlálás nem volt rendszeres, ezért a történészek a keresztelési, házassági és temetési anyakönyvek alapján dolgoznak, ám ezek területi lefedettsége egyenetlen. A korszakban Franciaország volt Európa legnépesebb monarchiája, és ez a demográfiai nyomás a mezőgazdasági termelés bővítését és a paraszti réteg differenciálódását egyaránt előmozdította.

A mezőgazdaság technikai színvonala regionálisan erősen eltért. Az 1780-as évekre a hozamok széles tartományban mozogtak: egyes észak-francia síkságokon a búza hektáronkénti hozama 10–12 hektoliter körül alakult, míg a déli és hegyvidéki területeken ennél alacsonyabb volt. Ezek az adatok becslések, amelyek a fennmaradt uradalmi gazdasági naplókból és az utólagos regionális vizsgálatokból származnak, és a történeti statisztikában számos bizonytalanságot hordoznak. A terméseredmények mellett a birtokszerkezet is fontos: a nemesség és a főpapság a művelt földek jelentős részét birtokolta, de a tulajdonjog mellett a haszonélvezeti és járadékrendszer – a szedett földesúri adók, a **cenzus** (*cens*) és a **robot** (*corvée*) – határozta meg a parasztok terheit. A paraszti birtokosok aránya régiótól függően magasabb lehetett, mint gyakran feltételezik, ám az apró parcellák és a közös földhasználat szűkössége miatt sokan napszámos, bérmunkás vagy háziipari tevékenységre szorultak.

A paraszti társadalom korántsem volt egységes. Az északi gabonatermelő falvakban nagy különbségek alakultak ki a gazdag **laboureur** (szántóvető, igásállattal rendelkező paraszt) és a szegény **manouvrier** (napszámos) réteg között; délen a részes bérlet és a szőlőtermelés sajátos függőségeket szült. A földesúri és királyi adók együttes terhe a jövedelem jelentős részét elvitte, de ennek pontos aránya vitatott a történetírásban. A forradalmat közvetlenül megelőző években a rossz termések és a gabonaárak emelkedése – az 1788–1789-es években dokumentált aszályok és a kenyérárak drágulása – felerősítették a falusi elégedetlenséget, bár a kutatók nem egységesek abban, hogy ez önmagában elegendő magyarázat volt-e a forradalmi kitöréshez.

Az ipar túlnyomórészt kézműves és **manufakturális** (francia *manufacture*) keretek közt működött. A 18. század közepén a textilipar – a len, a gyapjú, a pamut és a selyem – foglalkoztatta a legtöbb ipari munkást, és vidéki háziipari hálózatban szerveződött. A nagyobb királyi manufaktúrák, például a gobelin textilműhely vagy a Sèvres-i porcelánmanufaktúra, a luxustermelést képviselték, míg a hétköznapi fogyasztási cikkeket városi céhek és vidéki mesterek állították elő. A pamutipar növekedése a század második felében gyorsult fel, és a gépesítés korai formái – a fonógépek és a mechanikus szövőszékek – megjelentek egyes normandiai és elzászi központokban. A történészi szakirodalom itt különbséget tesz a brit korai iparosodás dinamizmusa és a francia fokozatosabb átmenet között, noha ez az összehasonlítás is vita tárgya.

A **gyarmati kereskedelem** a francia gazdaság kiemelkedően dinamikus szegmense volt a 18. században. A francia gyarmatbirodalom a hétéves háború (1756–1763) után elvesztette Kanadát és Indiában is meggyengült, de megtartotta és bővítette a karibi cukortermelő szigeteket, mindenekelőtt **Saint-Domingue**-t (a későbbi Haiti) és Madeirától nyugatra **Martinique**-ot, **Guadeloupe**-ot, valamint az Indiai-óceáni szigeteket. Az atlanti kereskedelem motorja a

rabszolgaság volt: francia hajók a 17. század végétől kezdve afrikai rabszolgákat szállítottak a karibi ültetvényekre, ahol a cukor, a kávé, az indigó és a gyapot termelése intenzív kényszermunkán alapult. A rabszolgakereskedelem volumene a dokumentált kikötői vám- és hajónyilvántartások alapján a 18. században több mint 1,2–1,5 millió ember szállítására becsülhető, de ez a szám vitatott, mert a hajónaplók és a kikötői regiszterek hiányosak. A rabszolgák halandósága a **középső átkelés** (francia *passage du milieu*, angol *Middle Passage*) során – az egészségtelen körülmények és a betegségek miatt – 10–20 százalékra tehető, ugyancsak becslések alapján.

A gyarmati kereskedelem a francia kikötővárosok – **Nantes**, **Bordeaux**, **La Rochelle**, **Le Havre** – fellendülését hozta. Bordeaux a 18. században európai viszonylatban is jelentős kikötővé nőtt, és a kereskedők palotái, raktárai és a szabadkőműves páholyok egymás mellett jelezték a rabszolgakereskedelemből és a gyarmati árukból származó tőke felhalmozását. A kikötői kereskedőréteg részben a nemesi címekbe, földbirtokokba és házassági kapcsolatokba fektette vagyonát, ami mutatja, hogy a „polgárság” és a „nemesség” között átjárás volt. A gyarmati kereskedelem azonban nem magyarázza meg egészében a francia gazdaság növekedését; a belső piac, a mezőgazdasági termékek és a manufakturális áruk cseréje önmagában is jelentős volt.

14.3.4. A városi polgárság

A 18. századi francia városokban a lakosságnak csak kisebb része élt, de a városok mégis meghatározták a politikai, jogi és kulturális életet. Párizs lakossága a század végére megközelítette a 600–650 ezer főt, bár a demográfiai adatok itt is becsléseken alapulnak. A vidéki bevándorlás miatt a főváros lakossága folyamatosan cserélődött, és a nyomornegyedek, bérkaszárnyák, házmesterrendszerek és a **rendőrségi felügyelet** (lieutenant général de police) dokumentáltan jelen voltak a mindennapokban. Párizs mellett Lyon, Marseille, Bordeaux, Rouen, Lille és Nantes alkották a városi hálózat csúcsát, mindegyik sajátos gazdasági profillal: Lyon a selyemipar, Marseille a mediterrán kereskedelem, Rouen a textilipar, Lille a len és a vidéki háziipar központja volt.

A **polgárság** (francia *bourgeoisie*) megnevezés a 18. században jogi és társadalmi értelemben is heterogén csoportot takart. A királyi hivatalok, a jogi pályák, az orvoslás, a gyógyszerészet, a banki tevékenység, a nagykereskedelem és a művészeti mesterségek képviselői egyaránt a polgársághoz tartozhattak, ám nem alkottak egységes osztályt. A hivatali nemesség (noblesse de robe) – a megvásárolt és örökül hagyott királyi hivatalok birtokosai – a polgárság felső rétegéből emelkedett ki, de éles érdekkülönbségeket őrzött a kardnemesség (noblesse d’épée) rétegével szemben. A városi polgárság alsóbb csoportjai – mesterek, boltosok, írnokok, tanárok, alacsonyabb hivatalnokok – pedig a munkásréteg és a hivatali elit között helyezkedtek el.

A városi polgárság politikai tudata a 18. században fokozatosan polarizálódott. A **parlamentek** (a bírósági fórumok, nem törvényhozó gyűlések) tagjai a királyi hatalom ellenőrzésének igényét képviselték, és az 1750-es, 1760-as években sorozatosan vitatták a pénzügyi reformokat, adórendeleteket és a püspöki hatalom túlkapásait. A „parlamenti ellenzék” nem a forradalmi demokrácia előfutára volt, hanem a rendi kiváltságok védelmezése és a monarchia korlátozása közötti különös szövetség. A hivatali nemesség, a jogászok és a kereskedők nagy része nem a rendiség eltörlését akarta, hanem a saját csoportjai számára kedvezőbb alkupozíciót. Ennek ellenére a királyi önkényuralmi kísérletek elleni tiltakozás a nyilvánosságban olyan vitakultúrát alakított ki, amely később a forradalom politikai nyelvét is táplálta.

A városi társadalom alsó rétegeibe tartoztak a **munkások** és a **napszámosok**, akiknek életkörülményei a forrásokban gyakran a szegénygondozási iratok, kórházi feljegyzések és rendőrségi

jegyzőkönyvek révén jelennek meg. A munkabérek a század folyamán számos városban reálértékben csökkentek, mert a gabona- és kenyérárak gyorsabban nőttek, mint a nominálbérek. A „kenyérlázadás” (famine plot) és a piaci zavargások számos esetben dokumentáltak, például az 1775-ös „liszthábor\u00fa” (Guerre des farines) során. A kutatók többsége ezeket nem egyszerű bűnözői megmozdulásoknak tekinti, hanem a közösségi önvédelem és az igazságos ár hagyományos követelésének megnyilvánulásaként értelmezi.

14.3.5. A nemesség: hagyomány és megújulás

A francia nemesség a rendi társadalom csúcsán helyezkedett el, és a 18. században is meghatározó szerepet töltött be a hadseregben, a főpapi méltóságokban, az udvari hivatalokban és a földbirtoklásban. A nemesi réteg létszámát a 18. század végén 110 000–140 000 fő közé becsülik, de ez a szám magában foglalja a családtagokat is, és a meghatározás miként je vitatott. A nemesség belsőleg erősen tagolt volt: az udvari arisztokrácia, a vidéki középbirtokos nemesség, az elszegényedett kisnemesség, a hivatali nemesség, az egyházi nemesség és a bevándorolt, gyarmati vagy katonai szolgálat révén frissen nemesített csoportok mind sajátos életformát és érdekeket képviseltek.

A nemesség jövedelme alapvetően a földbirtokból származott, amelyet a paraszti járadékok, a földesúri monopóliumok, a malom-, sajtó- és borkimérési jogok, valamint a királyi kegydíjak és hivatalok egészítettek ki. A hivatali nemesség vagyonosodása a 17. század végétől felgyorsult, és a 18. században a legmagasabb bírói, pénzügyi és közigazgatási tisztségek jelentős része de facto örökölhetővé vált. A „kardnemesség” gyakran lenézte a „hivatalnok nemességet”, ám a házassági piacon a két csoport gyakran összefonódott. A nemesi identitás bemutatásánál a történészek óvnak a homogenizálástól: a breton, provence-i, elzászi vagy flamand vidéki nemesség más helyzetben élt, mint a versailles-i udvaroncok.

A felvilágosodás viszonya a nemességhez szintén ellentmondásos. Montesquieu maga is bírói nemes volt, és a közvetítő testületek – a parlamentek, rendi gyűlések – védelmében az „önkényuralommal” szemben a nemesi szabadságjogokat hangsúlyozta. Voltaire inkább a királyi reformok híve volt, Rousseau pedig a civilizáció és a vagyoni egyenlőtlenség bírálatában a nemesi luxust is elítélte. A szalonok és az udvar gyakran összekapcsolódott: a nemes asszonyok szalonjai, a pártfogás és a mecénási hálózat lehetővé tette, hogy a felvilágosodás gondolatai a nemességen belül is terjedjenek. A „felvilágosult abszolutizmus” (despotisme éclairé) fogalma részben ebből a nemesi reformer és udvari modernizáló közegből nőtt ki, ám a francia uralkodók esetében – XV. Lajos (ur. 1715–1774) és XVI. Lajos (ur. 1774–1792) – a reformok gyakran elakadtak a rendi ellenálláson.

14.3.6. A rendi társadalom feszültségei és a nyilvánosság

A francia rendi társadalom hivatalos felosztása – a **papság** (premier état), a **nemesség** (second état) és a **harmadik rend** (tiers état) – a középkorból eredő jogi konstrukció volt, amely a 18. század valóságát csak részben írta le. A papság mintegy 120 000–130 000 főt számlált, és a renden belül óriási különbségek voltak a püspökök, apátok, kanonokok és a vidéki plébánosok között. A főpapi javadalmakat nagyrészt a nemesség tagjai töltötték be, miközben a vidéki alsópapság gyakran szegénységben élt, és a forradalom hajnalán több helyen a paraszti követelésekhez közelített.

A rendi felosztás legnagyobb feszültsége a **harmadik rend** heterogenitásában rejlett. Ebbe a kategóriába tartozott minden nem nemesi és nem papi személy: a gazdag kereskedő, a városi ügyvéd, a parasztgazda, a mesterember, a munkás és a koldus egyaránt. Az adózás, a hivatali hozzáférés és a reprezentáció szempontjából ez a rendi besorolás egyenlőtlenül sújtotta a csoportokat. A nemesség és a papság adómentessége vagy adókedvezménye miatt az állami terhek túlnyomó része a falusi és városi alattvalókra hárult, miközben a nemesség és a főpapság a legjövedelmezőbb pozíciókat birtokolta. A 18. század utolsó harmadában a mezőgazdasági rossz termések, a gabonahiány, a pénzügyi deficit és a hivatali költségek növekedése a rendi alkudozást a nyilvános viták középpontjába emelte.

A nyilvánosság átalakulása fontos új fejlemény volt. A 18. században a könyvkiadás, a pamfletirodalom, az újságok, a szabadkőműves páholyok, a kávéházak, az olvasókörök és a szalonok egy többszintű nyilvános teret hoztak létre. A **sajtó** (francia *presse*) cenzúrája megmaradt, de a kéziratos hírlevelek és a könyvcsempészet kijátszotta. A „közvélemény” (opinion publique) fogalma ugyan ekkor jelent meg, ám a történészek vitatják, mennyire volt valóságos társadalmi bázisa: a lakosság túlnyomó része írástudatlan maradt, és a nyilvános vitákat a művelt elitek uralták. Az írástudás területi és rendi egyenlőtlenségét a házassági aláírások arányából becsülik, ami forrásonként eltérő eredményt ad, és a nők, a vidéki szegények, a béresek és a katonák nagyrészt kimaradtak ezekből a vitákból.

A felvilágosodás gondolatai tehát nem egyszerűen „okozták” a forradalmat; ezt az ok-okozati viszonyt a történészek sokáig leegyszerűsítették. A mai konszenzus inkább azt hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás irodalma, a szalonok vitái és az enciklopédikus tudás terjesztése olyan nyelvet és érvelési készletet adott a kritikus csoportoknak, amellyel a fennálló rendet el lehetett ítélni. A forradalmi retorika később erőteljesen használta Rousseau népszuverenitási elveit, Montesquieu hatalommegosztási elmélkedéseit és Voltaire toleranciakövetelését, ám ezek a szerzők nem terveztek népfelkelést, és némelyikük politikailag konzervatívabb volt, mint amilyennek a forradalmi kultusz ábrázolta.

14.3.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a 18. századi francia társadalomra, gazdaságra és felvilágosodásra vonatkozó ismereteket több forrástípusra építi. Elsődleges források a királyi tanácsi jegyzőkönyvek, adó- és vámregiszterek, anyakönyvi kivonatok, uradalmi iratok, parlamenti határozatok, cenzúrarendeletek, a *Enciklopédia* fennmaradt példányai és előfizetői jegyzékei, valamint a felvilágosodás szerzőinek levelezései és művei. Másodlagos forrásként a modern könyv- és olvasástörténet, a történeti demográfia, a gazdaságtörténet, a rabszolgaság-kutatás és a várostörténet vonatkozó szakirodalma szolgál.

Jelentős bizonytalanságok övezik a népességi, hozam- és rabszolgaszállítási adatokat. A rendelkezésre álló források gyakran hiányosak, területileg torzítottak, és a korabeli statisztikai gyakorlat nem azonos a mai felmérésekkel. A felvilágosodás társadalmi hatása, a szalonok jelentősége és a „közvélemény” valódi súlya a szakirodalomban vitatott értelmezések tárgya. Az atlanti rabszolgaság számadatait a kutatók az utóbbi évtizedekben a hajónaplók adatbázisba rendezésével pontosították, ám a francia kikötők tranzakcióira vonatkozóan továbbra is eltérő becslések léteznek. Az olvasóknak különbséget kell tenniük a dokumentált rendeletek, bírósági iratok és levelek, illetve a statisztikai becslések, történeti modellek és emlékezetpolitikai interpretációk között. A forradalom okairól szóló viták máig nyitottak; jelen alfejezet csak a 1789 előtti állapotot ismerteti.

14.3.8. Rövid összefoglaló

- A 18. századi Franciaország túlnyomórészt agrárgazdaság volt, a lakosság 70–80 százaléka vidéken élt, és a paraszti társadalom belsőleg erősen tagolt volt.
- A felvilágosodás nem egységes ideológia, hanem kritikai és tudománynépszerűsítő mozgalom volt, amelynek legfontosabb intézményei a szalonok, a könyvkiadás és az *Enciklopédia* voltak.
- A gyarmati kereskedelem – különösen a karibi cukorTermelés és a rabszolgaság – dinamikus növekedést hozott a kikötővárosoknak, ám ez a gazdaság embertelen kényszermunkán alapult, és a francia gazdaság egészének növekedését nem fedi le teljesen.
- A városi polgárság nem alkotott egységes osztályt; a hivatali nemesség, a jogászok, a kereskedők, a mesterek és a munkások érdekei eltértek, és a rendi kategóriák ezt a sokféleséget nem tükrözték.
- A nemesség és a főpapság kiváltságos helyzete, valamint a harmadik rend adóterhei folyamatos feszültséget termeltek, amelyet a rossz termések és a királyi pénzügyi válság felerősített.
- A nyilvánosság tere a század folyamán bővült, de az írástudás egyenlőtlensége miatt a politikai vita a művelt elitekhez kötődött, és csak fokozatosan szivárgott le szélesebb rétegekhez.
- A felvilágosodás nem közvetlenül „okozta” a forradalmat, de jellegzetes érvelési készletet és kritikai nyelvezetet adott a fennálló rend bírálatához.

14.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Miért nem beszélhetünk egységes felvilágosodás-ideológiáról, és milyen intézményes keretek tették lehetővé a 18. századi kritikai gondolkodás terjedését Franciaországban?

2. Hasonlítsa össze a vidéki paraszti társadalom és a városi polgárság rétegződését: milyen jogi, gazdasági és területi különbségek bomlasztották ezeket a csoportokat?

3. Milyen kapcsolatban állt a gyarmati kereskedelem a francia kikötővárosok fellendülésével, és miért vitatott a gyarmati gazdaság teljesítményének értékelése?

4. Milyen forrástípusok alapján becsülik a történészek a 18. századi francia demográfiai, mezőgazdasági és rabszolgaszállítási adatokat, és miért maradnak ezek bizonytalanok?

5. Milyen értelemben tekinthető a felvilágosodás a francia forradalom előfeltételének, és miért nem szabad az ok-okozati viszonyt leegyszerűsíteni?

14.4. A válság és a rendi gyűlés

A francia monarchia a 18. század második felében egyszerre volt Európa egyik legtekintélyesebb állama és egy belső szerkezeti feszültségekkel terhelt, növekvő pénzügyi kimerültségben élő birodalom. A A felvilágosodás és a francia társadalom alfejezetben bemutatott eszmei és társadalmi változások itt kapcsolódtak össze a gyakorlati kormányzati válsággal: a **hétéves háború** (francia: guerre de Sept Ans) és az **amerikai függetlenségi háború** (francia: guerre d’indépendance américaine) költségei, a folyamatosan romló államháztartás, a kiváltságos rendek ellenállása és a kormányzati reformkísérletek kudarca oda vezetett, hogy a királyság 1789-ben összehívta a **rendi gyűlést** (francia: États généraux). Ez a döntés a kora újkori francia

állam egyik legfontosabb fordulópontja, mert a rendi gyűlésből rövid időn belül a forradalmi **Nemzetgyűlés** (francia: Assemblée nationale) született meg.

14.4.1. A hétéves háború és az első pénzügyi sokk

Franciaország 1756 és 1763 között a Nagy-Britanniával, Poroszországgal és más európai hatalmakkal kialakult konfliktusban vett részt, amelynek tengerentúli frontjai Észak-Amerikában, a Karib-térségben, Indiában és Afrikában is folytak. A háború hivatalosan az 1756. évi szövetségi átrendeződéssel kezdődött, de a francia és brit erők között már az 1750-es évek elején is voltak összecsapások az Ohio-völgyben. A hétéves háború a francia monarchia számára katasztrofális kimenetelű volt. Az 1763. évi **párizsi béke** (francia: traité de Paris) értelmében Franciaország elvesztette észak-amerikai gyarmatainak jelentős részét, így Kanadát és a Mississippi folyótól keletre fekvő területeket, bár megtartotta néhány karibi szigetét, például Guadeloupe-ot és Martinique-ot. Indiában a francia kereskedelmi telepek tovább élhettek, de politikai befolyásuk a brit Kelet-indiai Társaság javára visszaszorult.

A háború pénzügyi következményei súlyosak voltak. A korabeli francia államháztartás már a háború előtt is jelentős adósságot halmozott fel, elsősorban az előző, 1740–1748 közötti osztrák örökösödési háború miatt. A hétéves háború finanszírozása elsősorban kölcsönökből, nem pedig adóemelésből történt, mivel az adórendszer merev kiváltságai nem tették lehetővé a gyors bevételnövelést. A háború végeztével az éves adósságszolgálat a királyi bevételek igen nagy hányadát emésztette fel; a pontos arányok a korabeli számvitel hiányosságai miatt becslések, de a történészek konszenzusa szerint a kamatterhek az 1760-as években a bevételek 40–60 százaléka közé emelkedhettek. Ez a helyzet előrevetítette, hogy a monarchia csak alapvető költségvetési reformmal kerülheti el a csődöt.

A hétéves háború utáni időszakban a kormányzat – elsősorban **Choiseul** herceg (Étienne François de Choiseul, 1719–1785) irányítása alatt – katonai és intézményi reformokat indított. A hadsereg kiképzését és tüzérségét korszerűsítették, a tengerészeti erőt pedig igyekeztek újjáépíteni. A pénzügyi rendszer azonban változatlan maradt, mivel a kiváltságos rendek – a nemesség és a klérus – ellenálltak az adóterhek újraelosztásának. A papság „ingyenes ajándéka” (don gratuit) ugyan hozzájárult a büdzséhez, de ezt a testület saját maga határozta meg, és mértéke messze elmaradt attól, amit a teljes adóztatás biztosíthatott volna.

14.4.2. Az amerikai függetlenségi háború és a francia beavatkozás

Az 1770-es években Nagy-Britannia és az észak-amerikai tizenhárom gyarmat közötti konfliktus alkalmat kínált a francia monarchiának a revánsra. A döntést több tényező befolyásolta: a hétéves háború vereségének emléke, a brit tengeri és gyarmati hatalom gyengítésének stratégiai célja, valamint a felvilágosodás eszméi iránti értelmiségi szimpátia a francia udvar egyes köreiben. A dokumentált döntési folyamatban azonban a külpolitikai és katonai érdekek voltak az elsődlegesek, nem pedig a forradalmi eszmék támogatása.

Franciaország 1778-ban lépett be a háborúba a tizenhárom gyarmat oldalán, miután 1776 óta titkos támogatást nyújtott. A beavatkozás formális alapját a **szövetségi szerződés** (francia: traité d’alliance) és a **kereskedelmi szerződés** adta. A francia haditengerészet részt vett a döntő **chesapeake-i csata** (1781) megnyerésében, amely lehetővé tette a brit hadsereg átadását Yorktownnál. A háborút lezáró 1783. évi **versailles-i béke** (francia: traité de Versailles) elismerte az Egyesült Államok függetlenségét, Franciaország pedig megszerezte a nyugat-indiai Tobago szigetet és néhány afrikai kereskedelmi támaszpontot. A területi nyereség azonban csekély volt a költségekhez képest.

Az amerikai háború francia államadósságra gyakorolt hatása a 18. század utolsó negyedének egyik legfontosabb pénzügyi fordulata. A háború költségeit a korabeli becslések körülbelül 1,3 milliárd **livre** (a korabeli francia számítási egység) körüli összegre teszik, de a pontos összeg vitatott, mert a korabeli pénzügyi nyilvántartások nem különítették el egyértelműen a háborús kiadásokat. A finanszírozás ismét kölcsönökből történt, és az adósságszolgálat a bevételek még nagyobb hányadát kötötte le. A háború után a pénzügyi helyzet a kormányzat minden más reformjának keretfeltételévé vált.

A beavatkozás eszmei következményei is jelentősek voltak. Francia tisztek és önkéntesek – például **La Fayette márki** (Marie-Joseph Paul Yves Roch Gilbert du Motier, marquis de La Fayette, 1757–1834) – személyes tapasztalatokat szereztek az észak-amerikai államok politikai intézményeiről. A függetlenségi háború híre, az amerikai alkotmányosság és a republikánus nyelvezet bekerült a francia közéleti vitákba. A történészi értékelés azonban vitatott abban, hogy ez az eszmei transzfer mennyire közvetlenül okozta a francia forradalmat; bizonyíthatóan hozzájárult a politikai lehetőségek kibővüléséhez, de a francia válság belső szerkezeti okai enélkül is adottak voltak.

14.4.3. A pénzügyi válság és a reformkísérletek

A francia monarchia 18. század végi pénzügyi válsága nem egyszerűen a háborúk következménye volt, hanem a **kiváltságok** (francia: privilèges) rendszerére épülő társadalmi és adózási szerkezet válsága. A királyi adóbevételek elsősorban a **taille** (francia: taille) nevű közvetlen adóból, a **sóadóból** (francia: gabelle), a belső vámokból és az egyházi tizedből (francia: dîme) származtak. A nemesség és a klérus jelentős része mentesült a taille fizetése alól, és a vidéki parasztság, valamint a városi köznép viselte a legnagyobb terhet. Az adóbevételek és a tényleges gazdasági teljesítmény közötti szakadék a 18. század előrehaladtával nőtt.

Az 1770-es években több reformkísérlet is napirendre került. **Turgot** (Anne Robert Jacques Turgot, 1727–1781) 1774 és 1776 között pénzügyi főellenőrként (francia: contrôleur général des finances) a belső kereskedelem liberalizálását, a céhrendszer visszaszorítását és a kiadások csökkentését tűzte ki célul. Reformjai – különösen a gabonakereskedelem szabaddá tétele – népi ellenállást váltottak ki az 1775. évi ún. **lisztháború** (francia: guerre des farines) során, amikor a magas kenyérárak miatt több régióban zavargások törtek ki. Turgot 1776-ban lemondott, részben az udvari kiváltságosok ellenállása miatt.

Őt követte **Necker** (Jacques Necker, 1732–1804), a genfi származású bankár, aki 1777-től 1781-ig a királyi pénzügyek irányítója volt. Necker úgy próbálta fenntartani a hitelképességet, hogy nagy összegű kölcsönöket vett fel, és 1781-ben közzétette a **Compte rendu au Roi** című jelentését, amelyben a királyi bevételeket és kiadásokat úgy mutatta be, hogy a háború nélküli években a költségvetés többletet mutatott. A jelentés a korabeli nyilvánosságban nagy hatást keltett, de a történészek ma úgy értékelik, hogy a számok nem tükrözték a teljes valóságot, mivel a rendkívüli háborús kiadásokat részben elhallgatták. Necker 1781-ben lemondott, miután udvari riválisai elérték elmozdítását.

A következő pénzügyi vezető, **Calonne** (Charles Alexandre de Calonne, 1734–1802) 1783-tól 1787-ig működött. Calonne arra a következtetésre jutott, hogy a hagyományos adóztatási keretek között nem lehet megoldani a válságot. 1787-ben átfogó reformtervet terjesztett elő, amely magában foglalta a földadó bevezetését, a belső vámok csökkentését, a sóadó reformját és a kiváltságos rendek adómentességének felszámolását. A tervet a **notabilitások gyűlése** (francia: Assemblée des notables) elé terjesztette, amely testületet 1787 februárjában hívták össze. A notabilitások – főnemesek, főpapok, magas rangú hivatalnokok – azonban nem fogadták el a reformot, részben mert úgy érezték, hogy a terv a kiváltságaikat csorbítja, részben pedig mert

hiányosnak tartották a pénzügyi tájékoztatást. Calonne 1787 tavaszán megbukott, és rövidesen elhagyta az országot.

Calonne utódja **Brienne** (Étienne Charles de Loménie de Brienne, 1727–1794) lett, aki megpróbálta a reformok egy részét a párizsi **parlament** (francia: Parlement de Paris) útján bejegyeztetni. A párizsi parlament – amely nem törvényhozó testület, hanem bíróság volt, de a királyi rendeletek bejegyzésének jogával rendelkezett – ellenállt, és azzal érvelt, hogy az adóreform csak a rendi gyűlés jóváhagyásával fogadható el. A királyi kormány és a parlament között 1787–1788-ban éles konfliktus alakult ki. XVI. Lajos és Brienne előbb a parlamentek jogkörének csökkentését kísérelte meg, majd 1788 nyarán a rendi gyűlés összehívását ígérték, hogy a pénzügyi válságra legitim megoldást találjanak. Ez a döntés a monarchia számára egyszerre volt engedmény a nemesi ellenzéknek és elismerése annak, hogy a korábbi abszolutista kormányzási minták már nem működőképesek.

14.4.4. A rendi gyűlés összehívása és a választások

A rendi gyűlés összehívásának ígérete 1788 augusztusában vált hivatalossá, miután a kormányzat kénytelen volt lemondani a legégetőbb pénzügyi intézkedésekről. Az utolsó rendi gyűlést 1614-ben tartották, tehát a testület intézményi emlékezete elhalványult. A három rend – a klérus, a nemesség és a **harmadik rend** (francia: Tiers État) – külön-külön tanácskozott, és hagyományosan mindegyik rend egy-egy szavazattal bírt. Ez a szavazási mód a harmadik rend számára kedvezőtlen volt, mert a klérus és a nemesség együtt leszavazhatta őket.

A rendi gyűlés összehívásának előkészítése során heves vita alakult ki a képviselet arányairól. A harmadik rend demográfiai súlya miatt – a Francia Királyság lakosságának túlnyomó többsége a harmadik rendhez tartozott, bár a pontos arányok becslések – az a követelés fogalmazódott meg, hogy képviselőik száma legyen kétszerese a másik két rendének. 1788 decemberében a királyi tanács elfogadta ezt a kettős képviseletet, de nem dőlt el egyértelműen, hogy a szavazás fejenként vagy rendenként történik-e. Ez a bizonytalanság a későbbi konfliktus egyik fő oka lett.

1789 elején országszerte választásokat tartottak. A választási folyamat rendenként eltérő volt: a klérus és a nemesség közvetlenebb módon választott, a harmadik rend képviselőit pedig többfokozatú rendszerben, vidéki és városi gyűléseken keresztül. A választásokkal párhuzamosan készültek el a **panaszfüzetek** (francia: cahiers de doléances), amelyekben a helyi közösségek, városok, falvak és rendi csoportok fogalmazták meg sérelmeiket és javaslataikat. A panaszfüzetek történészi szempontból fontos források, mert betekintést adnak a kora újkori francia társadalom sokféle rétegének gondolkodásába. Bár a panaszfüzeteket a helyi elitek gyakran szerkesztették és befolyásolhatták, a fennmaradt iratok mégis rendkívül értékesek a gazdasági panaszok, a feudális terhek és a politikai elvárások rekonstruálásához.

A rendi gyűlés 1789. május 5-én nyílt meg Versailles-ban. A megnyitó ünnepélyes beszédei – elsősorban a királyé és a pecsétőré – a pénzügyi nehézségekről és az egység szükségességéről szóltak, de nem tartalmaztak konkrét reformígéreteket. Az első napokban a három rend különkülön hitelesítette képviselőit, és a szavazási mód kérdése azonnal megakasztotta a munkát. A harmadik rend képviselői ragaszkodtak a fejenkénti szavazáshoz, mivel úgy látták, hogy rendenkénti szavazással a kiváltságosok megőrizhetik az ellenőrzést.

14.4.5. A rendi gyűléstől a Nemzetgyűlésig

A hosszas vita után a harmadik rend képviselői 1789. június 17-én kikiáltották magukat **Nemzetgyűlésnek** (francia: Assemblée nationale), azzal érvelve, hogy ők képviselik a nemzet túlnyomó többségét. Ez a lépés nem egyszerűen a harmadik rend különakciója volt, hanem a rendi gyűlés

intézményének átalakítása: a képviselők egy új, általánosabb legitimációra hivatkoztak, amely szerint a nemzet képviselete nem a hagyományos rendekre, hanem a polgárok összességére épül. A klérus egy része – a szegényebb alsópapság tagjai – hamarosan csatlakozott a Nemzetgyűléshez.

A királyi udvar ellenlépéseket tervezett. A Nemzetgyűlés üléstermét 1789. június 20-án ideiglenesen lezárták, a képviselők pedig a közeli **labdaházba** (francia: Salle du Jeu de paume) vonultak, ahol letették a **labdaházi esküt** (francia: Serment du Jeu de paume). Az eskütevők – dokumentált módon – arra kötelezték magukat, hogy nem válnak el, amíg Franciaországnak alkotmányt nem adnak. Az eskü szövegének hitelességét több korabeli feljegyzés és nyomtatott röplap is alátámasztja, bár a résztvevők pontos listája vitatott.

Június 27-én XVI. Lajos – katonai nyomás és a klérus többségének csatlakozása után – hivatalosan is arra utasította a nemességet és a megmaradt klérust, hogy csatlakozzanak a Nemzetgyűléshez. A Nemzetgyűlés ezután **alkotmányozó nemzetgyűlésként** (francia: Assemblée nationale constituante) határozta meg magát. A látszólagos engedmény azonban nem oldotta meg a feszültséget: a király csapatokat vont össze Párizs környékén, ami a fővárosban azt a félelmet keltette, hogy a Nemzetgyűlést erővel feloszlatják.

A politikai válság ekkor kapcsolódott össze a gazdasági és társadalmi elégedetlenséggel. 1788–1789 tele és tavasza kifejezetten rossz termést hozott, a gabonaárak emelkedtek, és Párizsban a kenyér ára 1789 nyarán a korabeli feljegyzések szerint a 18. század addigi legmagasabb szintjeihez közelített. A városi szegénység, a munkanélküliség és a kenyérhiány okozta feszültség a királyi csapatok jelenlétével együtt tömegmozgósításhoz vezetett. 1789. július 14-én párizsi felkelők elfoglalták a **Bastille** erődjét, amely a királyi akarat és a politikai bebörtönzés szimbólumának számított. Az esemény dokumentált tény, de annak értelmezése – spontán népfelkelés vagy szervezett politikai akció – a történészi irodalomban vitatott. A Bastille elfoglalása a kora újkori francia monarchia politikai válságának leglátványosabb fordulópontjaként vonult be a történeti emlékezetbe.

14.4.6. A forradalom előestéje: gazdasági és társadalmi válság

A rendi gyűlés összehívásának közvetlen előzményei nem csupán pénzügyi természetűek voltak. A 18. század második felének gazdasági és demográfiai változásai – a lakosság növekedése, a mezőgazdasági termelés ingadozása, a vidéki közösségek terheinek növekedése – a társadalmi feszültségeket folyamatosan élezték. A paraszti háztartások egy része a földesúri járadékok, a tized, a királyi adók és a piaci áringadozások kombinációjával küzdött. Az 1780-as években több helyi zavargás és éhséglázadás is előfordult, amelyeket a korabeli hatóságok gyakran katonai erővel fojtottak el.

A nemesi ellenállás és a parlamenti törekvések politikai krízist idéztek elő, de a krízis társadalmi mélysége csak akkor vált láthatóvá, amikor a rendi gyűlés vitái a szavazási mód körül megrekedtek. A harmadik rend képviselőinek egy része – például **Sieyès** apát (Emmanuel Joseph Sieyès, 1748–1836) – 1789 januárjában közzétette a **Mi a harmadik rend?** című pamfletet (francia: Qu'est-ce que le Tiers-État?), amelyben azt fejtegette, hogy a harmadik rend a nemzet lényegi részét alkotja, és a kiváltságosok tehermentessége összeegyeztethetetlen a nemzeti akarattal. A pamflet széles körben terjedt, és hozzájárult a harmadik rend követeléseinek eszmei megerősítéséhez.

A válságot tovább mélyítette, hogy a királyság közigazgatási és pénzügyi apparátusa is megrendült. A rendi gyűlés választási folyamata során a helyi elöljárók és a királyi intézmények között számos hatásköri vita alakult ki, ami a központi hatalom tekintélyének gyengülését mutatta. A kormányzati kapacitás csökkenése és a kiváltságosok ellenállása közötti kölcsönhatás miatt a reformok minden kísérlete megfeneklett.

A forradalom előestéjén tehát egyszerre volt jelen a kiváltságosok ellenállása, a harmadik rend politikai mobilizációja, a pénzügyi csődveszély, a rossz termés okozta élelmiszerválság és a kormányzati eszközök kimerülése. E tényezők együttes hatása alakította ki azt a helyzetet, amelyben a rendi gyűlés átalakulása nemzetgyűléssé és a Bastille elfoglalása már nem volt elszigetelt esemény, hanem a kora újkori francia monarchia szerkezeti válságának betetőződése.

14.4.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a királyi rendeletek és pénzügyi jelentések, a rendi gyűlés jegyzőkönyvei, a panaszfüzetek, a korabeli pamfletek és röplapok, valamint a diplomáciai levelezés. A pénzügyi adatoknál különösen fontos a bizonytalanság: a 18. századi francia államháztartás könyvelése nem felelt meg a mai standardoknak, így a háborús költségek és az adósság pontos nagysága becsléseken alapul. A történészi szakirodalomban eltérő számok szerepelnek; a fenti szövegben megadott arányokat és összegeket ezért hozzávetőleges értékként kell kezelni.

A panaszfüzetek reprezentativitása ugyancsak vitatott. Bár több ezer ilyen irat maradt fenn, a szövegeket gyakran helyi elöljárók, jegyzők vagy földbirtokosok fogalmazták, ezért nem tekinthetők a „nép” közvetlen hangjának. A harmadik rend képviselőinek megválasztása során a szavazati jog korlátozott volt, így a Nemzetgyűlés sem tükrözte a teljes lakosságot.

A forradalom okainak értelmezése körül a történészi viták hosszú múltra tekintenek vissza. Egyes értelmezések a pénzügyi válságot és a kiváltságosok ellenállását hangsúlyozzák, mások a felvilágosodás eszméinek szerepét, megint mások a gazdasági és demográfiai feszültségeket emelik ki. A mai konszenzus szerint e tényezők kölcsönhatásban hatottak, de a súlyozásról nincs egyetértés. Ugyancsak vitatott, hogy a forradalom elkerülhető lett volna-e, ha a királyi kormányzat határozottabban hajtja végre a reformokat, vagy ha a nemesség elfogadja az adózási kiváltságok csökkentését. A Bastille elfoglalásának pontos menete és a résztvevők motivációja a korabeli beszámolók ellentmondásai miatt részben rekonstrukcióra szorul; az esemény dokumentált ténye azonban nem kétséges.

A szövegben használt „forradalom” kifejezés időbeli jelentésváltozását is figyelembe kell venni. A 18. század végén a szó még nem feltétlenül jelentett radikális politikai átalakulást; a kortársak egy része a rendi alkotmányossághoz való visszatérést értette alatta. A fogalom mai értelmében vett használata ezért csak a későbbi események távlatából indokolt.

14.4.8. Rövid összefoglaló

- A hétéves háború (1756–1763) veresége és az 1763. évi párizsi béke súlyos területi és pénzügyi veszteségeket okozott Franciaországnak; a háború finanszírozása kölcsönökkel növelte az adósságszolgálatot.
- Az amerikai függetlenségi háborúban való francia részvétel (1778–1783) stratégiai revánsot hozott, de tovább növelte az államadósságot, és eszmei hatásaival hozzájárult a francia politikai viták radikalizálódásához.
- A pénzügyi válság gyökere a kiváltságos rendek – a nemesség és a klérus – adómentességében és a merev adórendszerben rejlett; a reformkísérletek (Turgot, Necker, Calonne, Brienne) sorra megbuktak a nemesi ellenálláson és a parlamentek hatalmi harcán.
- Az 1788-as ígéret a rendi gyűlés összehívására a monarchia engedménye volt, de a szavazási mód vitája miatt a testület már 1789 júniusában zsákutcába jutott.
- A harmadik rend 1789. június 17-én Nemzetgyűléssé nyilvánította magát, június 20-án letette a labdaházi esküt, és a király végül kénytelen volt elismerni az egyesült testületet.

- A gazdasági válság – rossz termés, magas kenyérárak, munkanélküliség – és a királyi csapatok jelenléte együtt vezetett 1789. július 14-én a Bastille elfoglalásához, ami a forradalmi folyamat kirobbanását jelezte.
- A kora újkori francia monarchia válsága nem vezethető vissza egyetlen okra: a pénzügyi csőd, a kiváltságosok ellenállása, a harmadik rend politikai mobilizációja és a társadalmi elégedetlenség egymást erősítette.

14.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen pénzügyi és területi következményei voltak a hétéves háborúnak és az amerikai függetlenségi háborúnak a francia monarchiára nézve?
2. Miért buktak meg sorra az 1770-es és 1780-as évek francia pénzügyi reformkísérletei? Milyen szerepet játszott ebben a kiváltságos rendek ellenállása?
3. Hogyan függött össze a rendi gyűlés összehívása a szavazási mód körüli vitával, és miért volt kudarcra ítélve a hagyományos rendi keret?
4. Milyen lépésekkel alakult át a rendi gyűlés Nemzetgyűléssé 1789 júniusában, és mi volt a labdaházi eskü jelentősége?
5. Milyen gazdasági és társadalmi tényezők magyarázzák a Bastille 1789. július 14-i elfoglalását, és miért tekinthető ez a forradalom előestéjének betetőződésének?

15 Forradalom, Napóleon és a 19. század (1789–1914)

15.1. A francia forradalom

15.1.1. Bevezető bekezdés

A francia forradalom nem egyetlen esemény, hanem 1789 és 1799 között egymásra torlódó politikai, társadalmi és kulturális átalakulások sorozata, amely az abszolút monarchia rendi társadalmát a modern, alkotmányos nemzetállam irányába mozdította el. Az előző alfejezet bemutatta, hogy a pénzügyi válság, a rendi ellenállás és az elit belső megosztottsága hogyan torkollott a rendi gyűlés 1789. májusi összehívásába. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, miként alakult át a rendi gyűlés nemzetgyűléssé, hogyan omlott össze a régi rend a párizsi és vidéki népi mozgalmak hatására, és milyen alkotmányos, majd köztársasági kísérletek következtek. A forradalom tárgyalásakor különösen fontos elkülöníteni a dokumentált eseményeket – például a Bastille 1789. július 14-i elfoglalását vagy a király 1793. januári kivégzését – azoktól az értelmezési vitáktól, amelyek a forradalom okairól, a Terror szerepéről és a forradalom „kimeneteléről” a mai napig folynak a történetírásban.

15.1.2. A rendi gyűléstől az alkotmányozó nemzetgyűlésig

15.1.2.1. A rendi gyűlés összehívása és a képviselői viták

XVI. Lajos 1788 nyarán hívta össze a **rendi gyűlést** (*États généraux*), amely 175 éve nem ülésezett. A három rend – a papság, a nemesség és a harmadik rend – képviselőit választási gyűléseken jelölték, és a választók panaszfüzeteket (*cahiers de doléances*) fogalmaztak meg. A panaszfüzetek értékes forrásai a korszak társadalmi elégedetlenségének, de óvatosan kell őket kezelni: terjedelmük, kidolgozottságuk és a helyi elitek befolyása erősen változó. A harmadik rend küldöttei, főként ügyvédek, hivatalnokok és városi értelmiségiek, azt követelték, hogy a szavazás ne rendenként, hanem fejenként történjen, és a három rend együtt tanácskozzon. A papság egy része, különösen a szegényebb plébánosok, hajlott a reformra; a nemesi küldöttek többsége elutasította a rendi különállás felszámolását.

1789. június 17-én a harmadik rend küldöttei – Emmanuel-Joseph Sieyès abbé „Mi a harmadik rend?” című röpirata által is ösztönözve – **nemzetgyűléssé** (*Assemblée nationale*) nyilvánították magukat, azt állítva, hogy a nemzet akaratát képviselik. Ez a lépés nem volt feltétlenül forradalmi abban az értelemben, hogy sokan alkotmányos monarchiát akartak, de szakított azzal az elvvel, hogy a politikai hatalom forrása a király által összehívott rendi struktúra. Június 20-án, miután a király bezáratta üléstermüket, a képviselők a versailles-i labdaházban letették a **labdaházi esküt** (*Serment du Jeu de Paume*): addig nem oszlanak szét, amíg Franciaországnak alkotmánya nem lesz. A király június 23-án a rendi különállás fenntartását rendelte el, de a papság és a liberális nemesség egy része csatlakozott a nemzetgyűléshez. XVI. Lajos végül elismerte az új testületet, és felszólította

a nemességet a csatlakozásra; július 9-én a testület **alkotmányozó nemzetgyűléssé** (*Assemblée nationale constituante*) alakult.

15.1.2.2. Párizs és a Bastille

A versailles-i politikai eseményekkel párhuzamosan Párizsban élelmiszerhiány, munkanélküliség és a királyi csapatösszevonások híre feszültséget keltett. A király július elején valóban csapatokat vont össze Párizs körül – ez dokumentált katonai intézkedés, de hogy szándéka a nemzetgyűlés feloszlatása volt-e, vitatott. Július 14-én párizsiak tömege elfoglalta a **Bastille** erődjét, amely a királyi önkény szimbólumának számított, bár katonai jelentősége csekély volt, és ekkor csak hét fogoly volt benne. Az erőd parancsnoka, Bernard-René de Launay megadta magát, de a tömeg megölte; az esemény során a támadók oldalán mintegy száz halott volt, a védők oldalán egy. A Bastille elfoglalása gyorsan a forradalom jelképévé vált, és a mai napig július 14-e Franciaország nemzeti ünnepe. Fontos megjegyezni, hogy a 14-i eseményeket a kortársak is különbözőképpen értelmezték: a forradalmárok a zsarnokság elleni győzelemként, a király hívei zavargásként írták le.

A párizsi felkelés hatására a király visszavonta a csapatokat, és elismerte az új városi önkormányzatot, a **kommüint**. Vidéken július–augusztus folyamán az úgynevezett **nagy félelem** (*Grande Peur*) hullámai söpörtek végig: parasztok fegyveres bandáktól való pánikja terjedt, miközben egyes helyeken kastélyokat támadtak meg, és földesúri iratokat égettek el. A jelenség egyszerre volt spontán lázadás és rémhírek által táplált pánik; a helyi események lefolyása erősen eltérő. Az alkotmányozó nemzetgyűlés válaszul augusztus 4-én eltörölte a földesúri kiváltságokat és a rendi előjogokat, augusztus 26-án pedig elfogadta az **Emberi és polgári jogok nyilatkozatát** (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*).

15.1.3. Az Emberi és polgári jogok nyilatkozata és az 1791-es alkotmány

15.1.3.1. A nyilatkozat elvei és korlátai

A nyilatkozat 17 cikkelyben fogalmazta meg az alkotmányos állam alapelveit: a szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomással szembeni ellenállás jogát; a szuverenitás nemzeti eredetét; a törvény előtti egyenlőséget; a tisztségekhez való hozzáférést érdem szerint; a véleménynyilvánítás és sajtó szabadságát; valamint a hatalommegosztás szükségességét. A szöveg dokumentáltan a felvilágosodás természetjogi és politikafilozófiai hagyományából építkezett, de konkrét hatástörténete vitatott: a kortársak közül többen látták benne az angol polgári forradalom és az amerikai függetlenségi nyilatkozat mintáit, de a francia szöveg általánosabb, univerzalisztikusabb igényű.

A nyilatkozat nem oldott meg minden kérdést. A jogok alanyát a „férfi" (*homme*) és a „polgár" (*citoyen*) kifejezéssel jelölte, ami a korszak politikai nyelvében nem terjedt ki automatikusan a nőkre, a szolgálókra, a szegényekre és a gyarmati rabszolgákra. Olympe de Gouges 1791-ben kiadta a **Nő és nőpolgár jogainak nyilatkozata** című szövegét, amely a forradalmi univerzalizmus és a nemi kizárás közötti feszültséget dokumentálja. A vagyonos választójogi cenzus szintén korlátozta a politikai részvételt: az 1791-es alkotmány aktív polgárnak csak azokat a férfiakat ismerte el, akik meghatározott adót fizettek. A passzív polgárok – a szegények, a háztartási cselédek, a nők – nem szavazhattak. Ez a korlátozás a korszakban bevett gyakorlat volt, de a forradalmi retorika és a választójogi gyakorlat közötti ellentmondást már a kortársak egy része bírálta.

15.1.3.2. A forradalom első szakaszának reformjai

Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1789 és 1791 között mélyreható reformokat vezetett be. A tartományi és rendi igazgatást egységes **megyékkel** (*départements*), kerületekkel, kantonokkal és községekkel váltotta fel; a reform a helyi hatalom újjászervezését és a központosítás későbbi alapjait teremtette meg. Az egyházi javakat állami tulajdonba vették, és fedezetükkel papírpénzt, **asszignátát** (*assignat*) bocsátottak ki, amely hamarosan inflálódott. Az **1790. júliusi polgári alkotmány a papságról** (*Constitution civile du clergé*) a katolikus egyházat az állam alá rendelte, a papságtól esküt követelt, és a püspöki kinevezéseket választáshoz kötötte. A papság jelentős része megtagadta az esküt; ettől kezdve a forradalom hívei megkülönböztették az **alkotmányos papságot** és az **eskümegtagadó papságot**. A vallási megosztottság az ország számos vidékén, később Vendée-ban és másutt, ellenforradalmi mozgósítást is táplált.

A forradalom gazdaságpolitikája egyszerre volt liberális és válságkezelő. A céheket és a belső vámokat felszámolták, a munka szabadságát deklarálták; az 1791. júniusi **Le Chapelier-törvény** megtiltotta a munkások szervezkedését és a sztrájkot is, amit a korszak liberális gazdaságfelfogása a szabad szerződés védelmével indokolt. A rabszolgaság kérdésében a nemzetgyűlés ingadozott: az 1791. májusi rendelet a francia gyarmatokon bizonyos szabad színeseknek adott politikai jogokat, de a rabszolgaságot nem törölte el; erre csak 1794-ben, a köztársasági konvent alatt került sor, és Napóleon 1802-ben részben visszaállította. A gyarmati kérdés tárgyalása mutatja, hogy a forradalmi „univerzális” jogok és a gyarmati érdekek között komoly feszültség állt fenn.

15.1.3.3. Az alkotmányos monarchia és a király szökése

Az 1791. szeptemberi alkotmány Franciaországot **alkotmányos monarchiává** alakította, amelyben a király a végrehajtó hatalom feje, de törvényjavaslatai korlátozottak maradtak, és a választott **törvényhozó nemzetgyűlés** (*Assemblée législative*) képviselte a nemzetet. A király 1791. júniusi szökési kísérlete – a **Varennes-i menekülés** – azonban már az alkotmányos monarchia hitelességét ásta alá. A királyt Varennes-ban felismerték, Párizsba visszahozták; a dokumentumok egy része, köztük XVI. Lajos nyilatkozata, azt mutatja, hogy a király elutasította a forradalmi átalakulás lényegét. A köztársasági mozgalom megerősödött, de a nemzetgyűlés többsége ekkor még az alkotmányos rendezést próbálta fenntartani. A július 17-i **Mars-mezei sortűz**, amikor a nemzeti gárda köztársasági petíciót kérő tömegbe lőtt, dokumentálta az alkotmányos erők és a radikálisabb párizsi mozgalom közötti szakadást.

15.1.4. A köztársaság útja és a háború

15.1.4.1. A háború és a monarchia bukása

1792 tavaszán Franciaország hadat üzent Ausztriának, majd hamarosan Poroszországnak is. A háború kezdeményezésében a király környezete és a girondiaknak nevezett politikai csoport egyaránt szerepet játszott, de eltérő megfontolásokból: a király hívei részben a forradalom meggyengülését remélték, a forradalmi politikusok részben a „nemzeti egység” és a forradalom exportja mellett érveltek. A francia hadsereg kezdeti vereségei növelték a belső feszültséget. A **braunschweigi kiáltvány** (1792. július), amelyet a porosz főparancsnok nevéhez kötnek, Párizs elpusztításával fenyegetett, ha a királyi családot bántódás éri; a szöveg tényleges szerzősége és hatása vitatott, de a párizsi radikalizálódást kétségtelenül erősítette.

1792. augusztus 10-én párizsi felkelés döntötte meg az alkotmányos monarchiát. A Tuileriák palotáját megtámadták, a királyi család a törvényhozó nemzetgyűlés épületébe menekült, a királyt felfüggesztették, és általános – bár továbbra is férfiakra korlátozott – választást írtak

ki egy új alkotmányozó testület, a **Nemzeti Konvent** (*Convention nationale*) számára. Szeptember elején a háborús pánik és a belső ellenségtől való félelem a párizsi börtönökben fogvatartottak lemészárlásához vezetett; a **szeptemberi mészárlások** áldozatainak számát általában 1 100–1 400 közé teszik, de a becslések bizonytalanok. Az eseményt a kortársak egy része spontán népi igazságtételként, mások szervezett politikai erőszakként értelmezték; a történetírás ma is vitázik a felelősség pontos megoszlásáról.

15.1.4.2. A Konvent és a király pere

Az 1792. szeptember 21-én összeült Konvent első ülésén kimondta a **köztársaságot**. A képviselők között több, egymással versengő politikai irányzat működött; a kortársak és a későbbi történetírás gyakran használja a **hegyiek** (*Montagnards*) és a **girondiak** (*Girondins*) kategóriákat, de ezek nem voltak modern értelemben vett pártok, hanem laza, változó összetételű politikai csoportosulások. A hegyiek, akiknek jelentős bázisa a párizsi szekciókban és a Jakobinus klubban volt, radikálisabb, központosítóbb és a háborús rendkívüli intézkedésekre hajló irányt képviseltek; a girondiak nagyobb hangsúlyt fektettek a vidéki és a „mérsékelt” képviseletre, bár a fogalmak leegyszerűsítők.

A király pere a köztársaság identitását is próbára tette. XVI. Lajost hazaárulással vádolták; a dokumentumok közé tartoztak a palota páncélszekrényében talált iratok, amelyek a király és az emigráns, illetve külföldi erők közötti kapcsolatokat tárták fel. A Konvent 1793. január 15–17-én bűnösnek mondta ki, és szűk többséggel halálra ítélte; a királyt január 21-én nyilvánosan kivégezték. Az ítélet legitimitását a kortárs royalisták és a későbbi monarchista történetírás vitatta, míg a köztársasági hagyomány a nemzeti szuverenitás aktusaként értelmezte. Az esemény dokumentált ténye nem vitás; annak értékelése – például bírósági eljárás vagy politikai ítélet – a mai napig értelmezési vita tárgya.

15.1.5. A jakobinus kormányzat és a Terror

15.1.5.1. A rendkívüli kormányzás intézményei

1793 tavaszán a háború – ekkor már Nagy-Britanniával, Spanyolországgal és más államokkal is – kedvezőtlenül alakult, Vendée-ban pedig nagyszabású felkelés robbant ki a hadkötelezettség és az egyházpolitika ellen. A Konvent válaszul rendkívüli intézményeket hozott létre: a **Közegészségügyi Bizottságot** (*Comité de salut public*) és a **Közbiztonsági Bizottságot** (*Comité de sûreté générale*), továbbá **forradalmi törvényszékeket**. A Közegészségügyi Bizottság 1793 nyarától Maximilien Robespierre és mások vezetésével a hadsereg ellátását, a hadigazdaságot és a politikai elnyomást irányította. A „Terror” (*la Terreur*) kifejezést a kortársak is használták, de jelentése nem volt rögzített; a történetírás általában az 1793. szeptember 5. és 1794. július 27. közötti időszakot érti alatta, amikor a forradalmi kormányzat a „terror” alkalmazását hivatalosan is a forradalom védelmének eszközeként deklarálta.

A Terror dokumentált mechanizmusai közé tartoztak: a **gyanúsítottakról szóló törvény** (1793. szeptember 17.), a forradalmi törvényszékek ítélkezése, a társadalmi és vallási ellenségnek nyilvánított csoportok letartóztatása, valamint a kivégzések. A halálos ítéletek és a kivégzések száma országosan vitatott; a leggyakrabban idézett becslések 16 000 és 40 000 közé teszik a hivatalos kivégzettek számát, de ebbe nem számítanak bele a háborús övezetekben, a Vendée-ban és a börtönökben elkövetett gyilkosságok áldozatai. A vendée-i háborúban a halottak összesítése különösen bizonytalan: a becslések néhány tízezertől több százezerig terjednek, és a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik. A számok közlésénél mindig jelezni kell, hogy becslésről van szó, és a források erősen eltérnek.

15.1.5.2. A jakobinus társadalompolitika és a „forradalmi kormányzat”

A jakobinus kormányzat nem csupán elnyomó intézkedésekből állt. A **sans-culotte** mozgalom nyomására ármaximumot vezettek be, a spekulációt büntették, és a közellátást központosították. A hadseregben az **általános hadkötelezettség** (*levée en masse*, 1793. augusztus) révén tömeghadsereget szerveztek, ami hosszú távon a modern hadviselés egyik előképének tekinthető. A rabszolgaság eltörlése 1794. februárban a gyarmati rabszolgák felszabadítását mondta ki; a rendeletet a gyarmati ültetvényesek ellenállása és a brit haditengerészeti blokád miatt Saint-Domingue-on kívül csak korlátozottan tudták végrehajtani, de a francia gyarmati történelem fontos fordulópontja. A nők politikai klubjait 1793 őszén betiltották; a döntés a női részvétel korlátozását dokumentálja, és a korszak nemi rendjéről sokat elárul. A kereszténységellenes **dekeresztényesítési** hullám során egyes helyeken templomokat zártak be, egyházi javakat foglaltak le, és az ész templomát ünnepelték; a hivatalos párizsi politika e téren ingadozott, Robespierre maga elítélte a radikális dekeresztényesítést, és a **Legfőbb Lény** kultuszát hirdette meg.

A Terror utolsó hónapjaiban, 1794 kora nyarán, a kivégzések üteme Párizsban megnőtt. A **prairiali törvény** (1794. június 10.) egyszerűsítette a forradalmi törvényszék eljárását, és a védelem lehetőségeit szűkítette. A dokumentált tény, hogy ebben az időszakban a politikai ellenfelek – köztük korábbi forradalmi szövetségesek – is a vádemelések célpontjaivá váltak. A Robespierre személyes felelősségéről és a kormányzati terror pontos működéséről folyó viták a történetírás klasszikus kérdései közé tartoznak; a bizonyítékok alapján a döntések kollektív testületekben születtek, de Robespierre szerepe a Közegészségügyi Bizottságban és a Konventben meghatározó volt.

15.1.5.3. Thermidor és a Terror vége

1794. július 27-én (a forradalmi naptár szerint **thermidor 9**) a Konventben Robespierre-ellenes koalíció alakult; Robespierre-t és közeli szövetségeseit letartóztatták, másnap kivégezték. A **thermidori fordulat** nem jelentette azonnal a köztársaság végét, de a rendkívüli kormányzat lebontását, a gyanúsítottakról szóló törvény hatályon kívül helyezését és a jakobinus klub bezárását hozta. A Terror értelmezése ettől kezdve a francia és az európai emlékezetpolitika állandó témája lett: a konzervatív és liberális hagyomány a forradalmi erőszak elrettentő példájaként, a baloldali és republikánus hagyomány egy része a forradalom védelmének szükséges, bár túlzásoktól nem mentes eszközeként tárgyalta. A tudományos konszenzus ma a Terrorszakasz összetett, több tényezős magyarázatát részesíti előnyben: háború, belső ellenforradalom, gazdasági válság, intézményi versengés és ideológiai radikalizálódás együttes hatását.

15.1.6. A Direktórium és a forradalom mérlege

15.1.6.1. Az 1795-ös alkotmány és a Direktórium

A thermidori Konvent 1795-ben új alkotmányt fogadott el, amely a választójogot ismét vagyonhoz kötötte, és a végrehajtó hatalmat öttagú **Direktóriumnak** (*Directoire*) adta. A törvényhozás kétkamarás lett: az **Ötszázak Tanácsa** és a **Vének Tanácsa**. Az új rend a forradalmi radikalizmus és a royalista restauráció közötti ingadozó egyensúlyt próbálta fenntartani; időszakát puccsok és választási kiigazítások jellemezték. A Direktórium hadseregei Itáliában, Németországban és Egyiptomban harcoltak; utóbbi hadjáratot 1798-ban Bonaparte Napóleon vezette. A hadsereg politikai szerepe megnőtt, részben a belső rend fenntartásában, részben a köztársasági elitek egymás közötti küzdelmeiben.

A Direktórium időszaka a gazdasági válság, az infláció és a vidéki rablás – az úgynevezett **brigantizmus** – mellett a polgári élet bizonyos stabilizálódását is hozta. A forradalmi háborúk terhei ugyanakkor a lakosság széles rétegeit sújtották; a hadkötelesek behívása, a rekvirálások és a papírpénz elértéktelenedése a mindennapi ellenállás sokféle formáját váltotta ki. A nők és a szegények politikai részvétele a thermidori fordulat után visszaszorult, bár a sajtó és a klubélet bizonyos terei megmaradtak. A Direktóriumot 1799. novemberi puccs döntötte meg, amelyet Bonaparte tábornok nevéhez kötnek; a részletek az elkövetkező alfejezetben kerülnek tárgyalásra.

15.1.6.2. Mérleg: mit ért el és mit nem ért el a forradalom?

A forradalom tíz éve alatt a rendi társadalom jogi szerkezete összeomlott, a szuverenitás nemzeti elve intézményesült, és megszületett a modern francia állam alapvető adminisztratív, jogi és politikai nyelve. Az alkotmányos kísérletek – 1791, 1793, 1795 – nem bizonyultak tartósnak, de a politikai viták fogalomkészlete (állampolgárság, alkotmány, nemzetgyűlés, emberi jogok) a későbbi francia és európai politika állandó eleme lett. A forradalom gazdasági következményei ellentmondásosak: a földtulajdon átrendeződött, a paraszti birtokosok egy része földhöz jutott, ugyanakkor az infláció, a háború és a közellátási zavarok súlyos terheket róttak a szegényekre. A nők, a rabszolgák és a gyarmati alattvalók jogi helyzete a forradalmi univerzalizmus és a kirekesztő gyakorlat közötti feszültséget mutatja.

A történetírásban a francia forradalom értelmezése klasszikus vitatéma. A 19–20. századi liberális és republikánus hagyomány a modern szabadság kezdetét látta benne; a marxista irányzat a polgári forradalom paradigmatikus eseteként tárgyalta; az 1970-es évektől megerősödő revizionista irányzat a folytonosságokat és a politikai kultúra szerepét hangsúlyozta; a posztkoloniális és gender-történetírás pedig a forradalom kirekesztő mechanizmusaira és a gyarmati következményekre hívta fel a figyelmet. A dokumentált tények – az események, a törvények, az intézmények – nem vitásak; az értelmezési keretek viszont a mai napig eltérnek abban, hogy a forradalom mely szereplőit, áldozatait és következményeit helyezik előtérbe.

15.1.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a forradalom hivatalos irataira, törvényszövegeire, a nemzetgyűlési és konventi jegyzőkönyvekre, valamint a korabeli sajtó és röpiratirodalom kiadásaira támaszkodik. Az Emberi és polgári jogok nyilatkozata, az 1791-es, 1793-as és 1795-ös alkotmányok szövegei elsődleges forrásként pontosan dokumentálják a politikai szándékokat. A Bastille elestéről, a király peréről, a párizsi felkelésekről és a vidéki zavargásokról fennmaradtak hatósági jelentések, bírósági iratok, naplók és levelek; ezek azonban erősen elfogultak, és a helyi események rekonstrukciója gyakran hiányos.

Több ponton számottevő bizonytalansággal kell számolni. A **nagy félelem** és a vidéki felkelések okai és terjedési mechanizmusa vitatott; a kortárs jelentések gyakran túloztak, illetve a helyi konfliktusokat politikai célokra használták. A **szeptemberi mészárlások** és a Terror áldozatainak száma becslés, és a becslések a forráskörök és a módszertan függvényében jelentősen eltérnek. A vendée-i háború halottainak összesítése különösen erősen vitatott, részben emlékezetpolitikai okokból; a könyv ezért tartózkodik egyetlen szám kanonizálásától. A politikai csoportok – girondiak, hegyiek, jakobinusok – belső szervezettségéről és tagságáról alkotott kép szintén leegyszerűsítő, mert a korszak politikai élete gyorsan változó, személyes szövetségeken alapuló hálózatokból állt. Ahol az alfejezet ilyen kategóriákat használ, ott tudni kell, hogy azok a kortársak és a későbbi történetírás értelmező eszközei, nem modern értelemben vett pártok.

A francia forradalom kulcsfogalmainak – „Terror”, „forradalmi kormányzat”, „ellenforradalom” – jelentését a kortársak eltérően használták; a történeti elemzésnek ezért mindig jeleznie kell, ki, mikor és milyen politikai célból beszélt „terrorról” vagy „ellenforradalomról”. A forradalom nemzetközi összehasonlítása – például az amerikai forradalommal vagy a későbbi 1848-as forradalmakkal – a későbbi tematikus fejezetekben kap részletesebb helyet.

15.1.8. Rövid összefoglaló

- A rendi gyűlés 1789-es összehívása a harmadik rend nemzetgyűléssé alakulásával, a labdaházi esküvel és a Bastille július 14-i elfoglalásával a régi rend jogi és politikai kereteinek összeomlásához vezetett.
- Az 1789. augusztusi rendeletek eltörölték a földesúri kiváltságokat; az Emberi és polgári jogok nyilatkozata a szabadság, a törvény előtti egyenlőség és a nemzeti szuverenitás elveit rögzítette, de a nőket, a szegényeket és a gyarmati rabszolgákat nem tekintette teljes jogú politikai alanyoknak.
- Az 1791-es alkotmány alkotmányos monarchiát hozott létre, de a király szökése és a háború aláásta a kompromisszumot; 1792. augusztus 10-én a párizsi felkelés megdöntötte a monarchiát, és megalakult a köztársaság.
- A Konvent 1793 elején halálra ítélte és kivégeztette XVI. Lajost; a háború, a belső felkelések és a gazdasági válság közepette rendkívüli kormányzat alakult, amelyet a történetírás a Terror korszakának nevez.
- A Terror intézményei – Közegészségügyi Bizottság, forradalmi törvényszékek, gyanúsítottakról szóló törvény – dokumentáltan több tízezer ember halálához vezettek; az áldozati számok becslések, és a vendée-i háború veszteségei a mai napig vitatottak.
- A thermidori fordulat (1794. július) lezárta a jakobinus kormányzatot; az 1795-ös alkotmány és a Direktórium a stabilizáció és a forradalmi háborúk folytatása között ingadozott.
- A forradalom megszüntette a rendi társadalom jogi alapjait, megteremtette a modern állampolgárság és alkotmányosság nyelvét, de a politikai részvétel, a nemi egyenlőség és a gyarmati jogok terén feszültségeket hagyott örökül.
- A forradalom értelmezése a liberális, republikánus, marxista, revizionista, posztkoloniális és gender-történetírásban eltérő; a dokumentált tényeken túl az okok és a következmények súlyozása máig vitatott.

15.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépésekben alakult át a rendi gyűlés alkotmányozó nemzetgyűléssé 1789 tavaszán–nyarán, és milyen érvek szóltak a rendi szavazás ellen?
2. Hasonlítsa össze az 1791-es alkotmányos monarchiát és az 1793-as köztársasági Konvent politikai rendjét: miben különbözött a választójog, a végrehajtó hatalom és a képviselet felfogása?
3. Milyen források alapján rekonstruálható a Terror működése, és miért bizonytalanok az áldozati számok? Milyen érvek és ellenérvek szerepelnek a Terror értelmezésében?
4. Hogyan viszonyult a forradalom a nőkhöz, a szegényekhez és a gyarmati rabszolgákhoz? Milyen feszültségeket mutatnak ezek a viszonyok a forradalom univerzalisztikus retorikája és a politikai gyakorlata között?
5. Miért tekinthető a Direktórium időszaka egyszerre a forradalom lezárásának és a katonai hatalom megerősödésének? Melyek voltak a rendszer legfontosabb belső konfliktusai?

15.2. Napóleon és a császárság

A francia forradalom radikális szakasza és a direktórium ingatag időszaka után a hatalom egy katonai vezető kezében összpontosult. Napóleon Bonaparte felemelkedése egyszerre volt a forradalmi hadseregek sikereinek következménye és a belső stabilitás iránti vágy kifejeződése. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át a köztársaságból császárság, milyen jogi és intézményi örökséget hagyott hátra, milyen háborús dinamika határozta meg Európát, és hogyan zárta le a bécsi kongresszus a napóleoni korszakot.

15.2.1. A konzulátustól a császárságig

Napóleon 1799. novemberi brumaire-i államcsínyével (18–19 brumaire, a forradalmi naptár szerint) megdöntötte a direktóriumot, és háromtagú konzulátust hozott létre, amelynek első konzuljaként gyakorlatilag egyeduralmat szerzett. A hatalomátvételt a hadsereg támogatása és a törvényhozás egy részének beleegyezése biztosította; a dokumentált tények közé tartozik, hogy a puccs során a Tanács üléstermében kiszorították a képviselőket, és a legitimációt népszavazással pótolták. A konszenzusos történetírás szerint a brumaire-i államcsíny egyszerre zárta le a forradalmi instabilitást és alapozta meg a személyes hatalom koncentrációját, de az értelmezés vitatott: egyes történészek a forradalom megmentését, mások a forradalmi vívmányok felszámolását hangsúlyozzák.

A konzulátus időszaka (1799–1804) a belső konszolidáció jegyében telt. Napóleon központosította a közigazgatást, létrehozta a prefektusi rendszert, rendezte az állam és az egyház viszonyát az 1801-es konkordátummal, és megszilárdította a pénzügyeket a Banque de France megalapításával. A hadsereg sikerei – különösen az 1800-as marengói győzelem – megerősítették hatalmát. A forradalmi háborúk során kialakult hadsereg és a polgári elit egy része egyre inkább egy erős végrehajtó hatalomban látta a stabilitás garanciáját, miközben a royalista és jakobinus ellenzéket egyaránt elnyomták. A konzulátus tehát nem egyszerűen restauráció volt, hanem a forradalom által létrehozott új társadalmi rend konszolidálása – de a politikai részvétel szűkítésével.

A császárrá koronázás 1804. december 2-án, a párizsi Notre-Dame-ban történt. Az esemény dokumentált, a hagyomány szerint Napóleon maga helyezte a koronát a fejére, ami jelképesen jelezte, hogy hatalmát nem a pápa adományozza. A **Napóleoni Birodalom** (Empire français) államformája örökletes császárság lett, de a rezsim nem tért vissza az ancien régime rendi társadalmához: a forradalmi földosztást nem bántotta, a törvény előtti egyenlőséget fenntartotta, ugyanakkor új nemesi címeket hozott létre, és a politikai szabadságjogokat korlátozta. A kortársak közül sokan a római császársággal vontak párhuzamot, de a propaganda ezt a forradalom által létrehozott új társadalom betetőzéseként mutatta be. A történészi értékelés megoszlik: van, aki a forradalom exportját, van, aki a forradalom felszámolását látja benne; a dokumentált tény az, hogy a császárság a forradalom számos társadalmi és jogi eredményét megtartotta, miközben a politikai szabadságot felszámolta.

15.2.2. A Code civil és a modern állam

Napóleon egyik legmaradandóbb alkotása a **Code civil** (Code civil des Français, később Code Napoléon), amelyet 1804-ben hirdettek ki. A törvénykönyv egységesítette a polgári jogot, rögzítette a törvény előtti egyenlőséget, a magántulajdon szentségét, a szerződési szabadságot és a világi állam elvét a családjogban. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a kódex a forradalmi jogalkotás több elemét (például a polgári házasságot, a válás lehetőségét) megtartotta, de a nők jogi helyzetét a férj gyámsága alá rendelte, és a családfő tekintélyét erősítette. A törvénykönyv hatása nem korlátozódott Franciaországra: a napóleoni hódításokkal és a későbbi

jogi recepcióval Európa számos országában, valamint Latin-Amerikában is mintául szolgált. Ezt a jogtörténeti konszenzus dokumentálja, de a hatás mértéke országonként változó, és a kortárs gyarmati területeken a kódex alkalmazása összekapcsolódott a gyarmati jogrenddel, ami a posztkoloniális történetírásban vitatott kérdés.

A Code civil mellett a napóleoni állam kiépítette a modern közigazgatás, az oktatás és a hadsereg intézményeit. A **concordat** (1801) ugyan visszaállította a katolikus egyház nyilvános működését, de az egyházat az állam alá rendelte, és a vallásszabadságot a nem katolikus felekezetek számára is biztosította – igaz, korlátozott keretek között. A **Code pénal** (1810) és a **Code de commerce** (1807) tovább szilárdította a jogrendet. A napóleoni állam ugyanakkor centralista és rendőri jellegű volt: a sajtószabadságot erősen korlátozták, a politikai ellenzéket rendőri megfigyelés alatt tartották, és a hatalom koncentrációja a „felvilágosult despotizmus" hagyományához kapcsolódott, nem a népképviseleti demokráciához. A kritikus történetírás hangsúlyozza, hogy a Code civil a nők számára nem hozott egyenjogúságot, és a rabszolgaságot 1802-ben, a forradalom 1794-es eltörlése után, a francia gyarmatokon visszaállították – ez dokumentált tény, amely árnyalja a napóleoni modernizáció egyoldalúan pozitív képét. A rabszolgatartó gyarmati elitek nyomására hozott döntést a mai emlékezetpolitikai vitákban gyakran említik a napóleoni örökség kritikus pontjaként.

A napóleoni államszervezés regionális hatása különösen fontos: a megszállt vagy hozzácsatolt területeken bevezetett prefektusi rendszer, a Code civil és a hivatali hierarchia hosszú távon formálta a kontinentális Európa közigazgatási hagyományát. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a Rajna-vidéken, Észak-Itáliában és a mai Belgium területén a napóleoni reformok a jogegyenlőség és a polgári közigazgatás irányába hatottak, ugyanakkor a megszállás terhei, a hadsereg ellátása és a kényszersorozás súlyos társadalmi feszültségeket okoztak. Az áldozatközpontú megközelítés rámutat arra, hogy a modernizáció előnyei elsősorban a helyi polgári eliteket érintették, míg a vidéki lakosság gyakran a megszálló hadsereg erőszakát és a gazdasági kizsákmányolást tapasztalta meg.

15.2.3. A napóleoni háborúk (1803–1815)

A napóleoni háborúk a forradalmi háborúk folytatásának tekinthetők, de a konfliktus jellege fokozatosan megváltozott: a köztársasági védelemből birodalmi hódítás lett. A háborúk kronológiája jól dokumentált: az 1803-ban kiújult brit–francia háborútól az 1815-ös waterlooi csatáig tartó időszakban Európa szinte minden állama részt vett a koalíciós háborúkban. A fő események – Austerlitz (1805), Jéna és Auerstedt (1806), Wagram (1809), az oroszországi hadjárat (1812), Lipcse (1813), Waterloo (1815) – dokumentált katonai tények, de az áldozatok számára vonatkozó adatok becslések, és a források eltérnek.

A napóleoni hadsereg, a **Grande Armée**, a forradalmi sorozáson alapult, de a birodalmi korszakban egyre nagyobb mértékben épült a megszállt és szövetséges területek lakosainak besorozására. A hadsereg létszáma és összetétele folyamatosan változott; a történészi becslések szerint a napóleoni háborúk során több millió férfi szolgált a francia és szövetséges hadseregekben, de a pontos szám vitatott. A háborúk áldozatainak száma – a katonai halottak, a sebesültek, a polgári áldozatok és a járványok következtében elhunytak – szintén becslésen alapul; a szakirodalomban több milliós nagyságrendet említenek, de a módszertan és a területi lehatárolás miatt nincs egységes konszenzus. Az áldozatközpontú megközelítés hangsúlyozza, hogy a háborúk nemcsak a csatatereken, hanem a megszállt területek lakosságának elszállásolása, rekvirálása, járványai és a gerillaháborúk során is szedték áldozataikat.

A napóleoni hódítások Európa politikai térképét gyökeresen átalakították: a Német-római Birodalom 1806-ban megszűnt, helyén a Napóleon által létrehozott Rajnai Szövetség (Rheinbund) állt; Itáliában a császársághoz csatolt területek és a Napóleon által kreált királyságok (például

az Itáliai Királyság, a Nápolyi Királyság) jöttek létre; Spanyolországban 1808-ban a Bonaparte család tagja került a trónra. A hódításokkal a francia modell – a Code civil, a prefektusi közigazgatás, a törvény előtti egyenlőség – számos területre eljutott, de a megszállás erőszakkal, rekvirálással és a helyi autonómia felszámolásával járt. A „forradalom exportja" és a „birodalmi kizsákmányolás" kettőssége a mai napig vitatott értelmezés: egyes történészek a napóleoni reformok felszabadító hatását hangsúlyozzák, mások a hódító, gyarmatosító jelleget emelik ki. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a megszállt területeken a lakosság aktív és passzív ellenállása, a helyi nacionalizmusok megerősödése is megfigyelhető volt.

Különösen fontos a **spanyolországi háború** (1808–1814), amelyet a brit történetírás gyakran a „félszigeti háború" (Peninsular War) néven ismer, a spanyol nemzeti emlékezet pedig a függetlenségi háború (Guerra de la Independencia) fogalmával illet. A konfliktus során a francia megszálló erők és a spanyol–brit–portugál szövetségesek mellett gerillacsapatok is harcoltak; a polgári lakosság tömeges szenvedését dokumentálják a korabeli beszámolók és a művészeti ábrázolások (például Goya metszetei). A gerillaháború kegyetlensége, a megtorlások és az éhínség áldozatainak száma becslés, és a spanyol történetírásban máig érzékeny emlékezetpolitikai kérdés. A háború egyúttal hozzájárult a spanyol liberális alkotmányozáshoz: az 1812-es cádizi alkotmány a napóleoni megszállással szembeni ellenállás terméke volt, és a modern spanyol liberalizmus egyik alapdokumentuma lett.

A napóleoni háborúk tengeri dimenziója is meghatározó volt: a brit királyi haditengerészet a trafalgari csata (1805) után tengeri fölényt szerzett, ami lehetetlenné tette a Brit-szigetek megszállását, és alapot adott a kontinentális rendszer politikájához. A tengeri blokádok és a szárazföldi hadműveletek kölcsönhatása a háború gazdasági és társadalmi következményeit is meghatározta.

15.2.4. A kontinentális rendszer

A **kontinentális rendszer** (blocus continental, Continental System) Napóleon 1806-os berlini dekrétumával és az 1807-es milánói dekrétummal meghirdetett gazdasági blokádpolitikája volt, amelynek célja Nagy-Britannia gazdasági elszigetelése volt. A rendszer megtiltotta a kontinentális Európa államainak, hogy brit árukat fogadjanak, és a brit hajókkal kereskedjenek; a brit válasz a tengeri blokád szigorítása volt. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a blokádot a kontinentális államok – köztük az Orosz Birodalom 1807 és 1812 között – kényszer vagy szövetség révén részben alkalmazták, de a csempészet, a kivételek és a helyi érdekek miatt soha nem volt teljes.

A kontinentális rendszer hatása vitatott. A gazdaságtörténeti kutatások kimutatták, hogy egyes kontinentális iparágak (például a textilipar a Rajna-vidéken, a cukorrépa-termelés Franciaországban) átmenetileg védelmet élveztek a brit versennyel szemben, de összességében a kereskedelem visszaesése, a kikötővárosok hanyatlása, az áremelkedések és a hiánygazdaság súlyos terheket rótt a lakosságra. A tengeri kereskedelemtől függő országokban – különösen Portugáliában, Spanyolországban, a balti térségben és az észak-német kikötőkben – a blokád közvetlenül hozzájárult a gazdasági válsághoz és a társadalmi elégedetlenséghez. A történészi értékelés megoszlik abban, hogy a kontinentális rendszer mennyire volt hatékony fegyver Nagy-Britannia ellen, és mennyire okozta a napóleoni birodalom belső feszültségeit. A brit ellenblokád és a tengeri fölény miatt a rendszer nem érte el stratégiai célját, de a kontinentális gazdaság átalakítására tett kísérletként jelentős.

A kontinentális rendszer egyik közvetlen következménye volt az 1807-es portugáliai és az 1808-as spanyolországi francia intervenció, amelynek ürügye a blokád kikényszerítése volt. Portugália, amely Nagy-Britannia régi szövetségese volt, megtagadta a csatlakozást, mire a francia és spanyol csapatok megszállták; a portugál királyi udvar Brazíliába menekült. Ez a lépés hosszú távon

hozzájárult a brazil függetlenséghez és a portugál birodalom súlypontjának áthelyeződéséhez. A spanyolországi beavatkozás pedig a fent említett függetlenségi háborúhoz vezetett, amely jelentős katonai erőket kötött le, és aláásta a napóleoni hadsereg legyőzhetetlenségének mítoszát. Az áldozatközpontú megközelítés hangsúlyozza, hogy a blokád és a megszállás a civil lakosságot, a kiskereskedőket, a parasztokat és a városi szegényeket érintette a legsúlyosabban.

15.2.5. Az oroszországi hadjárat és a bukás

Az 1812-es oroszországi hadjárat a napóleoni birodalom fordulópontja. A dokumentált tény, hogy Napóleon több mint félmilliós, soknemzetiségű hadsereggel indult Oroszország ellen, de a pontos létszámra vonatkozó források eltérnek. A hadjárat során a Grande Armée a logisztikai nehézségek, a betegségek, a partizánok támadásai és a borogyinói csata után bevonult a kiürített Moszkvába, amely hamarosan leégett. A visszavonulás a tél beálltával katasztrófába torkollott: a hadsereg nagy része odaveszett, a túlélők száma a becslések szerint a tízezres nagyságrendet sem érte el. Az áldozatok számának megállapítása a források hiányosságai és a különböző nemzetiségű kontingensek nyilvántartásának pontatlansága miatt bizonytalan; a történészi konszenzus azonban abban áll, hogy a hadjárat a napóleoni hadsereg katasztrofális embervesztességét okozta, és a birodalom katonai erejét alapvetően megtörte.

A visszavonulás után a koalíció újjászerveződött: 1813-ban a lipcsei „népek csatája” (Völkerschlacht bei Leipzig) döntő vereséget hozott, majd 1814-ben a szövetségesek bevonultak Párizsba, és Napóleont Elba szigetére száműzték. A Bourbon-restauráció, XVIII. Lajos uralma azonban rövid életű volt: Napóleon 1815-ben visszatért (a „száz nap” időszaka), de a waterlooi csata (1815. június 18.) végleg megpecsételte sorsát. A waterlooi csata eseményei jól dokumentáltak, de a csata értelmezése, a felelősség kérdése és a résztvevők motivációi a nemzeti történetírásokban eltérően jelennek meg; a brit, a porosz, a holland és a francia emlékezetpolitika máig eltérő hangsúlyokat alkalmaz.

Napóleont ezután Szent Ilona szigetére száműzték, ahol 1821-ben meghalt. A bukás ténye dokumentált, de a császár halálának körülményei (például az arzénmérgezés gyanúja) a történeti és orvostörténeti viták tárgyát képezik, bár a modern kutatások többsége gyomorrákot valószínűsít. A napóleoni legenda – a „nagy hadvezér” és a „forradalom örököse” képe – nem sokkal halála után kialakult, és a 19. századi francia politikai kultúrában meghatározóvá vált. Ezt a jelenséget a forráskritikai történetírás emlékezetpolitikai konstrukcióként kezeli, nem pedig objektív történeti értékelésként.

15.2.6. A bécsi kongresszus és az új európai rend

A napóleoni háborúkat lezáró **bécsi kongresszus** (Wiener Kongress, 1814–1815) célja a forradalmi és napóleoni felfordulás utáni európai rend helyreállítása és a nagyhatalmi egyensúly újjászervezése volt. A kongresszuson a fő döntéseket a győztes nagyhatalmak – Nagy-Britannia, Oroszország, Poroszország, Ausztria és a restaurált francia királyság képviselői – hozták meg, Metternich osztrák kancellár meghatározó szerepével. A kongresszus dokumentált tényei közé tartozik, hogy Franciaország 1792-es határait nagyjából visszaállították, a német területeken a Német-római Birodalom helyett laza Német Szövetséget hoztak létre, a lengyel területeket felosztották, és a Bourbon-házat több államban restaurálták.

A bécsi kongresszus értelmezése vitatott. A hagyományos liberális és nemzeti történetírás a kongresszust a reakció és a nemzeti törekvések elnyomásának szimbólumaként ábrázolta; a későbbi, realista történetírás ezzel szemben a hosszú béke és a diplomáciai konfliktuskezelés alapját hangsúlyozta. A dokumentált tény, hogy a kongresszus után közel négy évtizedig nem volt európai méretű háború a nagyhatalmak között, de a béke ára a status quo fenntartása és

a nemzeti, liberális mozgalmak elnyomása volt. A kongresszusi rendszer – a Szent Szövetség és a nagyhatalmi koncerció – a 19. század első felében többször beavatkozott a forradalmi megmozdulások ellen (például 1820-ban Nápolyban, 1823-ban Spanyolországban), ami a nemzeti és alkotmányos mozgalmak szemében a konzervatív restauráció jelképévé tette.

A kongresszus döntései hosszú távon meghatározták a kontinentális Európa politikai földrajzát: a német kérdés, az olasz kérdés, a lengyel kérdés és a nemzeti autonómiatörekvések mind a bécsi rend örökségeként jelentkeztek, és a 19. század forradalmi hullámaiban robbantak ki. A bécsi kongresszus tehát nem egyszerűen visszatérés volt a forradalom előtti állapothoz, hanem a napóleoni centralizáció és a nagyhatalmi diplomácia új kombinációja, amelyet a korszak szereplői részben tudatosan alakítottak ki.

15.2.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban hivatalos dokumentumokra – a Code civil szövegére, a napóleoni dekrétumokra, a bécsi kongresszus záróokmányára –, valamint korabeli emlékiratokra, levelezésekre, hadijelentésekre és diplomáciai iratokra támaszkodik. Napóleon saját levelezése és a kortárs hadvezérek (például Caulaincourt, Marbot) emlékiratai értékes, de elfogult források; a brit, osztrák, porosz és orosz levéltárak anyaga ellensúlyozza ezt. A statisztikai adatok – a hadseregek létszáma, a csaták áldozatai, a kontinentális rendszer gazdasági hatásai – gyakran becslésen alapulnak, és a források eltérései miatt csak óvatosan kezelhetők. A napóleoni háborúk teljes emberveszteségére vonatkozó számok a történetírásban széles skálán mozognak, és a módszertani viták máig nem zárultak le.

A legfontosabb vitatott értelmezések közé tartozik Napóleon megítélése: a hősies, a forradalmat exportáló modernizátor képe és a hódító, diktatórikus uralkodó képe egyaránt jelen van a történetírásban. A kontinentális rendszer hatékonysága, a Code civil társadalmi hatása – különösen a nők és a gyarmati területek lakossága szempontjából –, valamint a bécsi kongresszus hosszú távú következményei mind olyan témák, amelyekben a szakirodalom megosztott. Az emlékezetpolitikai viták – például a napóleoni rabszolgaság visszaállítása, a spanyolországi háború brutalitása, a francia megszállás áldozatai – a 21. században újra előtérbe kerültek, és a források eltérő olvasatait tükrözik.

15.2.8. Rövid összefoglaló

- Napóleon hatalomra jutása (1799) a forradalmi instabilitás lezárását és a személyes hatalom koncentrációját hozta el; a császárság (1804) a forradalom társadalmi eredményeit részben megőrizte, de a politikai szabadságot felszámolta.
- A Code civil (1804) a polgári jog egységesítésével a törvény előtti egyenlőség és a magántulajdon elvét rögzítette, de a nők jogait korlátozta, és a rabszolgaságot 1802-ben a gyarmatokon visszaállította.
- A napóleoni háborúk (1803–1815) Európa politikai térképét alakították át; a hódítások terjesztették a francia jogi és közigazgatási modellt, de a megszállás súlyos társadalmi és gazdasági terheket okozott.
- A kontinentális rendszer (1806-tól) Nagy-Britannia gazdasági elszigetelésére irányult, de a csempészet és a helyi ellenállás miatt nem érte el célját, és a megszállt területeken válságot mélyített.
- Az 1812-es oroszországi hadjárat katonai katasztrófája a birodalom bukásához vezetett; Napóleon 1814-es lemondása és 1815-ös waterlooi veresége után a bécsi kongresszus rendezte Európa hatalmi rendjét.

- A bécsi kongresszus (1814–1815) nagyhatalmi egyensúlyt hozott létre, de a nemzeti és liberális mozgalmakat elnyomta; a rendszer stabilitása és reakciós jellege máig vitatott.
- A napóleoni korszak értelmezése erősen vitatott: a modernizáció és a hódítás, a forradalom exportja és a diktatórikus uralom kettőssége a történetírás központi kérdése maradt.

15.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg a francia forradalom és a napóleoni császárság között az államszervezet, a jogrend és a politikai részvétel terén?
2. Hogyan értékelhető a Code civil a törvény előtti egyenlőség, a magántulajdon és a nők jogi helyzete szempontjából, és miért vitatott a gyarmati területekre gyakorolt hatása?
3. Milyen katonai és gazdasági tényezők vezettek a napóleoni birodalom bukásához, és miért tekinthető az 1812-es oroszországi hadjárat fordulópontnak?
4. Mi volt a kontinentális rendszer célja, miért nem érte el, és milyen következményei voltak a megszállt területek lakosságára?
5. Miben állt a bécsi kongresszus rendezési elve, és miért értékelik a történészek egyszerre a béke és a reakció rendszereként?

15.3. A restaurációtól a második császárságig

Az 1815. évi bécsi kongresszus Franciaországban a Bourbon-ház restaurációját hozta el. A visszatérés azonban nem a régi rend egyszerű helyreállítását jelentette: a forradalom és Napóleon két évtizede alatt átalakult társadalommal, jogrenddel és birtokviszonyokkal kellett számolni. A restaurációs korszak ezért eleve egy kompromisszumra kényszerült. A kérdés az volt, hogy a régi dinasztia és a forradalom intézményei közötti egyensúly mennyire lesz tartós. A Napóleon és a császárság alfejezetben tárgyalt Napóleon bukása után kialakuló politikai rendszer egyszerre ígérte a rend helyreállítását és a forradalom legfontosabb eredményeinek – például a törvény előtti egyenlőségnek és a magántulajdonnak – a megőrzését. Ez a feszültség vezetett át a júliusi forradalomhoz (1830), az 1848-as forradalomhoz és végül a második császárság tekintélyuralmi, majd fokozatosan liberalizálódó rendszeréhez.

15.3.1. A Bourbon-restauráció és a Charta (1815–1830)

Az első restauráció során, 1814-ben XVIII. Lajos (Louis XVIII) – XVI. Lajos egyik öccse – **Alkotmányos Chartát** (Charte constitutionnelle) adott ki. A Charta dokumentált alapforrása a restaurációs kornak: szövege egyszerre ismerte el a polgári egyenlőséget, a vallásszabadságot, a sajtó bizonyos fokú szabadságát és a forradalom idején megváltozott tulajdonviszonyokat, miközben a szuverenitást formálisan a királytól eredeztette. A hatalmi szerkezet kétkamarás parlamentet hozott létre: a főrendiházat a király nevezte ki, a képviselőházat pedig szűk, vagyonhoz kötött választójog alapján választották. A választójogot **cenzus** (cens électoral) korlátozta: szavazni csak azok férfiak tudtak, akik meghatározott összegű adót fizettek. A történészek becslései szerint a korszakban a választók aránya a felnőtt férfi lakosság alig néhány százalékát tette ki; a pontos számok a különböző törvények és adórendszerek miatt bizonytalanok. A Charta tehát alkotmányos monarchiát hozott létre, de nem parlamenti kormányzást a 19. század végi értelemben: a miniszterek a királynak is felelősek voltak, és a választójog szűkössége miatt a törvényhozás társadalmi bázisa rendkívül keskeny maradt.

A „száz nap” (1815) – Napóleon visszatérése Elbáról – rövid időre megingatta a Bourbon-restaurációt, de a waterlooi vereség után a második restauráció keményebb légkörben folytatódott.

A déli városokban – különösen Nîmes-ben, Marseille-ben és Toulouse-ban – royalista csoportok erőszakos megtorlást hajtottak végre a forradalom hívei, a bonapartisták és a protestáns közösségek ellen. Ezt a kortársak és a későbbi történészek **fehér terrornak** (terreur blanche) nevezték. Az elnevezés vitatott: egyes történészek a jelenséget a spontán népi megtorlások keretébe helyezik, mások a kormányzat által eltűrt vagy éppen szervezett politikai erőszakként értelmezik. Ami dokumentált, az a gyilkosságok, letartóztatások és kényszermigrációk sorozata, valamint a protestáns közösségek elleni támadások. A bírósági eljárások több száz halálos ítéletet hoztak a Napóleon alatti állami tisztségviselők és a forradalmi múltú személyek ellen.

A politikai palettán három nagy irányzat rajzolódott ki. Az **ultraroyalisták** (ultras) a régi rend minél teljesebb visszaállítását, az egyház elsődleges szerepét és az emigránsok kárpótlását sürgették. A **liberálisok** – akik részben a forradalom mérsékelt híveiből, részben a napóleoni adminisztráció régi tisztviselőiből álltak – a Charta tágabb értelmezését, a választójog fokozatos bővítését és a tényleges parlamenti felelősséget követelték. A **republikánusok** és a **bonapartisták** a rendszer radikális átalakítását vagy a császári hagyomány folytatását képviselték, bár nyílt működési terük szűk volt. A „nemzet” fogalma ezért nem egységesen élt: a royalista értelmezés a király testében látta a nemzetet, a liberális a tulajdonnal bíró, képviseleti úton részt vevő polgárok közösségeként, a bonapartista pedig a népszavazásokkal megerősített császári legitimáció révén. A korszakban a „nemzet” szó tehát nem fedte le automatikusan a mai értelemben vett, teljes lakosságra kiterjedő politikai közösséget.

Az 1820-as évek fordulópontot hoztak. 1824-ben X. Károly (Charles X) lépett trónra, aki nyíltan az ultraroyalisták programját követte. Kormánya 1825-ben kártérítési törvényt fogadtatott el az emigránsokkal, és szentségtörést büntető törvényt hozott, amely a katolikus egyház pozícióját erősítette. A kortárs liberális sajtó ezeket a lépéseket a forradalom alapelvei elleni támadásként értelmezte. A feszültséget fokozták az 1827-es választások, amelyeken a liberális ellenzék jelentős nyereséget ért el, valamint az 1829-ben kinevezett miniszterelnök, Jules de Polignac, aki a királyi hatalom erősítésének jelképévé vált.

A válság 1830 júliusában robbant ki. X. Károly július 25-én négy rendeletet írt alá: korlátozta a sajtószabadságot, feloszlatta az újonnan választott képviselőházat, új választásokat írt ki szűkebb választójoggal, és módosította a Charta egyes rendelkezéseit. A rendeletek a korabeli magyar fordításban **júliusi ordonanszok** néven ismertek. Párizsban háromnapos utcai felkelés bontakozott ki: a **júliusi forradalom** (1830. július 27–29.) során munkások, kispolgárok, diákok és a nemzetőrség egyes egységei barikádokon harcoltak a királyi csapatok ellen. A harcokban több száz halott esett; a pontos áldozatszám a korabeli beszámolókban és a későbbi becslésekben eltér. X. Károly lemondott, és a liberális többségű parlament Lajos Fülöp orléans-i herceget választotta királlyá. Az új király nem a francia dinasztikus legitimitás, hanem a népképviselet döntése alapján nyerte el a koronát: hivatalos címe „a franciák királya” (roi des Français) lett, nem pedig „Franciaország királya”. Ez a váltás a szuverenitás új értelmezését jelezte.

15.3.2. A júliusi monarchia (1830–1848)

A júliusi monarchia (monarchie de Juillet) alkotmányos alapját az 1830-ban módosított Charta adta. A katolicizmus megszűnt államvallás lenni, a cenzúrát formálisan eltörölték, és a választójogot kismértékben kiterjesztették. A változás azonban nem hozott gyökeres demokratizálódást: a választók létszáma a történészi becslések szerint továbbra is nagyjából 150–200 ezer fő körül mozgott a felnőtt férfi lakosságon belül, tehát a rendszer továbbra is a vagyonos rétegek képviseletére épült. A hatalmi szerkezetben a gazdag nagypolgárság, a bankárok, a nagykereskedők és a tulajdonnal rendelkező középréteg dominált. A kortárs kritikai irodalom – köztük a későbbi történészek által gyakran idézett munkák – „polgárkirályságnak” vagy „a burzsoázia uralmának” nevezte a rendszert. A **„burzsoá monarchia”** kifejezés a korabeli politikai vitában született, és

a 20. századi marxista történetírásban vált széles körben használttá. A történészek egy része vitatja, hogy a júliusi monarchia kizárólag a burzsoázia érdekeit szolgálta volna: hangsúlyozzák, hogy a kormányzat a parasztság nagy részét és a munkásságot képviselet nélkül hagyta, de a hatalmi elit nem alkotott egységes gazdasági osztályt.

A korszak gazdasági és társadalmi feszültségei hamar felszínre kerültek. A francia iparosodás a textiliparban, a bányászatban és a vasútépítésben indult gyors növekedésnek. A lyoni selyemszövő munkások 1831. évi felkelése a munkakörülmények és a bércsökkentések ellen irányult; a kormány a Nemzeti Gárdát és a reguláris csapatokat vetette be a megmozdulás leverésére. 1834-ben újabb lyoni munkásfelkelés robbant ki, és Párizsban is barikádharcok törtek ki. A kormányzat ezeket a republikánus titkos társaságok tevékenységéhez is kötötte. Az 1830-as években a politikai ellenzék több irányból támadta a rendszert: a **legitimisták** a Bourbon-ház idősebb ágának visszatérését, a **bonapartisták** a Napóleon-kultusz fenntartását, a **republikánusok** pedig a választójog kiterjesztését és a köztársasági államformát követelték. Lajos Fülöp ellen több merényletet is elkövettek; ezek közül a legnagyobb visszhangot az 1835. évi, a király ellen intézett összeesküvés és a korabeli sajtóban ábrázolt robbantásos kísérletek váltották ki. A merényletek nyomán a kormány szigorította a sajtó- és gyülekezési jogot.

A korszak politikai stabilitását aláásta a rendszer legitimitásának törékenysége. A munkások és a kispolgárok nagy része nem rendelkezett szavazati joggal, a vidéki lakosság egy része a legitimista egyház és nemesség befolyása alatt állt, a városi értelmiség egy része pedig a köztársasági eszmék felé fordult. A kortárs megfigyelők – köztük a francia politikai életben részt vevő Alexis de Tocqueville – a politikai élet korrupcióját és a szűk elit anyagi érdekeinek előtérbe kerülését bírálták. A későbbi történetírás ezt a korszakot gyakran a **„polgárkirályság"** kiüresedésének nevezte, jelezve, hogy a rendszer a társadalmi többség számára nem biztosított beleszólást a politikai döntésekbe. Az 1840-es években a gazdasági válság, a rossz termés és a növekvő munkanélküliség tovább fokozta az elégedetlenséget. A kormány a választójog bővítését elutasította; a reformerek ezért országszerte politikai banketteket szerveztek, amelyeken a választójogi reformot követelték.

15.3.3. Az 1848-as forradalom és a második köztársaság

A reformbankettek kampánya a rendszer utolsó válságához vezetett. A kormány 1848 februárjában betiltotta az egyik tiltakozó bankettet Párizsban. A tüntetők február 22-én az utcákra vonultak; a katonaság egy ponton tüzet nyitott a tömegre, aminek több tucat halálos áldozata lett. A hír hatására barikádok épültek Párizsban, és a Nemzeti Gárda egyes egységei is a felkelőkhöz csatlakoztak. Lajos Fülöp február 24-én lemondott, és még aznap kikiáltották a **második köztársaságot** (Deuxième République). Az ideiglenes kormány liberálisokból és szocialistákból állt; tagjai közé tartozott Louis Blanc, aki a munkások érdekeinek képviseletét hangsúlyozta.

A februári forradalom után az ideiglenes kormány több, a korszakban radikális intézkedést hozott. Bevezették az **általános férfi választójogot**, amely a korábbi szűk cenzusos rendszerrel szemben minden felnőtt férfinak szavazati jogot adott. Eltörölték a sajtó- és gyülekezési korlátozásokat, és 1848. április 27-én rendeletet adtak ki a gyarmati rabszolgaság eltörléséről a francia gyarmatokon. A döntés a gyarmati ültetvényesek ellenállásába ütközött, de a kormány rendőri és katonai eszközökkel biztosította a rendelet érvényesítését. A munkanélküliség kezelésére **nemzeti műhelyeket** (Ateliers nationaux) hoztak létre, elsősorban Párizsban és a nagyvárosokban. A műhelyek állami közmunkaprogramként működtek; a résztvevők bért kaptak, de a program finanszírozása hamar válságba került.

A köztársaságon belüli politikai törésvonal az 1848. júniusi felkelésben vált nyilvánvalóvá. A nemzetgyűlés többsége – a vidéki, konzervatív képviselőkkel együtt – a nemzeti műhelyeket

költségesnek és politikailag veszélyesnek tartotta. A kormány június 21-én bejelentette a műhelyek bezárását, és a fiatalabb férfiakat hadseregbe vagy vidéki közmunkára küldte. Párizs munkásnegyedeiben erre barikádos felkelés tört ki június 23-án. A felkelés leverésére a kormány Louis-Eugène Cavaignac tábornokot bízta meg rendkívüli felhatalmazással. A júniusi napok (journées de Juin) négy napig tartó utcai harcokba torkolltak. A dokumentált áldozatszámokat a kortárs becslések és a későbbi történészi rekonstrukciók igen eltérően adják meg: a halottak számát a kutatók nagyjából 3 000 és 10 000 közé teszik, de a megbízható hivatalos nyilvántartás hiánya miatt a pontos érték bizonytalan. A letartóztatottakból több ezer embert deportáltak Algériába. A júniusi felkelés a korabeli politikai életben és a későbbi munkásmozgalom emlékezetében egyaránt fordulópont: a mérsékelt köztársasági erők és a munkásság közötti szövetség felbomlott, és a kormányzat a rend helyreállítását helyezte előtérbe.

Az 1848. novemberi alkotmány az Egyesült Államok mintájára elnöki rendszert hozott létre: a köztársasági elnököt széles körű végrehajtó hatalommal ruházta fel, és nem lehetett újraválasztani. A törvényhozó hatalom az egykamarás nemzetgyűlésben összpontosult. A decemberi elnökválasztáson **Louis-Napoléon Bonaparte**, I. Napóleon unokaöccse, a császári név és a rend ígéretének egységét képviselve elsöprő győzelmet aratott. A dokumentált szavazati arányok a korabeli hivatalos jegyzőkönyvek szerint 70–75 % körül alakultak; a pontos százalék a későbbi választókerületi újraszámolások és a vitatott mandátumok miatt bizonyos mértékben bizonytalan. Győzelmének okait a történészek több tényezőre vezetik vissza: a parasztság körében a Bonaparte-név a stabilitás emlékét idézte fel, a papság jelentős része a rend pártját támogatta, a munkásság egy része pedig Cavaignac-kal szemben a mérsékelt szociális ígéretekben bízott. A köztársaság baloldala viszont a mögött a fenyegetés mögött, hogy a császári restauráció eszközévé válhat.

Az elnök és a nemzetgyűlés közötti konfliktus fokozatosan kiéleződött. A konzervatív többség 1850-ben elfogadta a **választójogot szűkítő törvényt**, amely a vándormunkások és a rövid ideje egy helyben lakók szavazati jogát korlátozta; ezáltal az általános férfi választójog kiüresedett. Louis-Napoléon elnöksége alatt a kormányzat erősítette a katolikus egyház szerepét az oktatásban (a Falloux-törvény révén). Amikor a nemzetgyűlés megtagadta az elnöki újraválasztás lehetőségének alkotmányos módosítását, Louis-Napoléon 1851. december 2-án – Napóleon koronázásának évfordulóján – **államcsínyt** hajtott végre. A nemzetgyűlést feloszlatták, a politikai ellenfeleket letartóztatták, és a kormány statáriumot hirdetett. A decemberi ellenállás elsősorban a vidéki Franciaországban és néhány városban bontakozott ki; a hadsereg és a csendőrség brutálisan leverte. A halálos áldozatok számát a történészek több százra becsülik, de a hivatalos jelentések és a helyi beszámolók között jelentős eltérés van. Az államcsínyt követő népszavazáson a hivatalos eredmények a francia férfi szavazók többségének jóváhagyását mutatták ki; a 20. századi történetírás egy része azonban vitatja a választási dokumentáció hitelességét, és a szavazás körülményeit szelektívnek tartja. 1852 decemberében a szenátus és egy újabb népszavazás nyomán kikiáltották a **második császárságot** (Second Empire), Louis-Napoléon pedig **III. Napóleon** néven lépett trónra.

15.3.4. A második császárság (1852–1870)

A második császárság korát a történészek két nagy szakaszra osztják: a **tekintélyuralmi császárságra** (Empire autoritaire, 1852–1860) és a **liberális császárságra** (Empire libéral, 1860–1870). Az első szakaszban a rezsim a politikai ellenzéket adminisztratív és jogi eszközökkel szorította vissza. A sajtócenzúra, a gyülekezési korlátozások, a politikai klubok betiltása és a választások befolyásolása a rendszer mindennapjaihoz tartozott. A parlamenti testületek formálisan működtek, de a törvénykezdeményezés és a költségvetés ellenőrzése a kormányzat kezében maradt. A harmadik Napóleon szempontjából ez a tekintélyelvű szakasz a „rend” megteremtését szolgálta az 1848–1851. évi politikai válságok után.

A császárság gazdaságpolitikája ugyanakkor tudatos ipari és infrastrukturális modernizációt indított el. A vasúthálózat gyors kiépítése, a bankrendszer átalakítása – a Crédit Mobilier és hasonló pénzintézetek –, a vállalkozási jog kiterjesztése és a városi közművek fejlesztése a gazdasági növekedés motorjává vált. A kortársak egy része – a Saint-Simon tanait követő technokraták és a nagypolgári körök – ezt a szakaszt a haladás időszakaként ünnepelte; a későbbi történészi értékelés megoszlik abban, hogy a gazdasági fejlődés mennyire a kormányzati politikának vagy a nemzetközi konjunktúrának volt köszönhető. A munkásság azonban a gyors iparosodásból nem egyenlően részesült: a bérek alacsonyak maradtak, a munkaidő hosszú, a sztrájkjog pedig erősen korlátozott volt. A császárság első évtizedében a szakszervezeti tevékenység de facto illegálisnak számított, bár a kormányzat egyes engedményekkel – például az 1864. évi törvénnyel – később formálisan legalizálta a sztrájkot, szűk keretek között.

Párizs átépítése **Georges-Eugène Haussmann** nevéhez fűződik. Haussmann, aki 1853-tól prefektusi jogkörrel irányította a várostervezést, széles sugárutakat, új csatornarendszert, vízvezeték-hálózatot, parkokat és középületeket hozott létre. A dokumentált tervek és adminisztratív iratok egyértelműen mutatják, hogy a célok között a közegészségügy javítása, a közlekedés megszervezése és a járványok visszaszorítása is szerepelt. A történészi értékelés ugyanakkor vitatja az átépítés társadalmi következményeit: a központi munkásnegyedek lebontása és a lakóövezetek átrendezése tömeges kiköltöztetéssel járt, ami a szegényebb rétegeket a város peremére szorította. A korabeli ellenzék és a mai társadalomtörténészek egy része ezt **társadalmi tisztogatásnak** nevezi; mások szerint a városrendezés a korabeli higiéniai katasztrófára adott ésszerű válasz volt. A rendelkezésre álló források – kataszteri felmérések, kisajátítási jegyzőkönyvek, lakhatási statisztikák – lehetővé teszik a folyamat rekonstruálását, ám az áthelyezett lakosok pontos számát a kutatók csak becsülni tudják.

A császárság külpolitikája három fontos irányban bontakozott ki. A krími háború (1853–1856) a Franciaország és az Oszmán Birodalom közötti szövetséget eredményezte, és a párizsi béketárgyalások házigazdájaként a francia diplomácia presztízsét növelte. Az 1859. évi osztrák–piemonti háborúban Franciaország a szárd–piemonti királyság oldalán lépett be, és a **solferinói csata** után a győzelemért cserébe Nizza és Savoya 1860-ban Franciaországhoz került. A mexikói expedíció (1862–1867) ezzel szemben kudarccal végződött: a francia csapatok által támogatott I. Miksa császár meggyilkolása és a mexikói köztársasági erők győzelme a rezsim presztízsét súlyosan megrendítette. A gyarmati expanzió a második császárság alatt folytatódott: Algéria meghódítása, a szenegáli jelenlét megerősítése, a csendes-óceáni szigetvilágban való terjeszkedés és a **Szuezi-csatorna** megnyitása (1869) – amelyben francia vállalkozók és a kormányzat is érdekelt volt – a gyarmati birodalom kiterjesztését szolgálta. A korabeli hivatalos retorika „civilizációs misszióról” beszélt; a mai posztkoloniális történetírás ezt a diskurzust a gyarmati erőszak és a kizsákmányolás igazolásaként értelmezi. A dokumentált források – katonai jelentések, telepítési törvények, kereskedelmi statisztikák – világosan mutatják az erőszak alkalmazását, a helyi lakosság alávetését és a gazdasági kivonást; a „modernizáció” hozadékainak értékelése viszont a történészi vita tárgya.

Az 1860-as években a rezsim fokozatos liberalizációba kezdett. A császár engedett a sajtócenzúrán, lehetővé tette a törvényhozó testület nagyobb szerepét a költségvetés vitájában, és 1864-ben korlátozott sztrájkjogot ismert el. A **liberális császárság** szakaszában az ellenzék – republikánusok, mérsékelt liberálisok, royalisták – egyre szervezettebben lépett fel. Az 1869. évi választásokon a kormánypárti többség megcsappant, az ellenzéki képviselők száma nőtt. 1870-ben a császár alkotmányos reformot hajtott végre, amely a szenátus szerepének módosításával és a miniszteri felelősség bizonyos elemeivel a parlamentáris irányba mutatott. A reform azonban már nem tudta megállítani a rendszer legitimitásának erózióját. A munkásmozgalom megerősödött: az 1864-ben létrejött **első Internacionálé** francia szekciói, a szakszervezeti szervezkedés és a sztrájkhullámok új politikai szereplővé tették a munkásságot. A kormányzat egyszerre próbálta engedélyezni és ellenőrizni ezt a folyamatot.

A második császárság bukását a **porosz–francia háború** (1870–1871) okozta. A közvetlen ürügy a spanyol trón betöltésére irányuló Hohenzollern-jelöltség volt. A francia kormányzat a porosz befolyás fenyegetéseként értelmezte a jelöltséget, és diplomáciai garanciákat követelt. Az **emsi távirat** – Bismarck porosz miniszterelnök által szerkesztett sajtóközlemény – a francia közvéleményben sértésként hatott, és a francia kormány 1870. július 19-én hadat üzent Poroszországnak. A háború – amelybe a délnémet államok is bekapcsolódtak – gyorsan a franciák vereségéhez vezetett. A **sedani csata** (1870. szeptember 1–2.) során III. Napóleon fogságba esett, Párizsban pedig szeptember 4-én kikiáltották a **harmadik köztársaságot** (Troisième République). A második császárság ezzel összeomlott, bár a háború, a párizsi ostrom és a kommün még hónapokig tartó válságot jelentett Franciaország számára. Az ezt követő korszakot a harmadik köztársaság alfejezet tárgyalja részletesen.

15.3.5. Források és bizonytalanságok

Az 1815–1870 közötti francia politikatörténet rekonstruálásához leggyakrabban használt elsődleges források a következők: az 1814-es Charta és az 1830-as módosítások szövege, az 1848-as alkotmány, a kormányzati rendeletek, a parlamenti naplók, a választási jegyzőkönyvek, a rendőrségi és bírósági akták, valamint a korabeli sajtóanyag. A forrástípusok eltérő megbízhatóságúak. A törvényszövegek és a hivatalos rendeletek dokumentált, stabil források, míg a rendőrségi jelentések és a politikai perek iratai elfogultak lehetnek. A választási eredményeknél a hivatalos adatok mellett számolni kell a manipuláció vádjával, amelyet a kortárs ellenzéki sajtó és egyes későbbi történészek is felvetettek. Az 1848-as júniusi felkelés és az 1851-es államcsíny áldozatainak számát a kutatók továbbra is vitatják; a becslések széles sávban szóródnak, mert a halottak egy részét nem regisztrálták, a tömegsírok feltárása pedig csak részben történt meg.

A korszak értelmezési vitái közé tartozik a júliusi monarchia társadalmi jellege, a júniusi felkelés jelentősége és a második császárság minősítése. A marxista történetírás – például a 20. század közepének francia iskolái – a júniusi felkelést az osztályharc kulcseseményeként mutatta be. Más történészek nagyobb hangsúlyt helyeznek a rövid távú gazdasági válságra és a nemzeti műhelyek rossz irányítására. A harmadik Napóleon-rendszert a 19. század végi liberális és republikánus emigráns irodalom gyakran tiszta diktatúraként ábrázolta; az újabb gazdaság- és várostörténeti kutatások azonban rámutatnak a modernizációs teljesítményre is. A „caesarizmus” fogalmát – amely a rendszer legitimitásának népszavazásos jellegét hangsúlyozza – számos történész használja, de mások a kifejezés pontatlanságát bírálják. A gyarmati expanzió megítélésében a hagyományos birodalomtörténet és a posztkoloniális megközelítés eltérően súlyozza az erőszak, a kizsákmányolás és az esetleges intézményi örökség jelentőségét. A fehér terror, a választójog szűkítése és az 1851-es államcsíny esetében a tények többnyire dokumentáltak, de az értelmezés – például az, hogy a fehér terrort mennyire szervezték felülről – továbbra is vitatott.

15.3.6. Rövid összefoglaló

- A Bourbon-restauráció (1815–1830) az 1814-es Charta alapján alkotmányos monarchiát hozott létre, de a szűk cenzusos választójog és a királyi hatalom fenntartása feszültségeket szült.
- A forradalmi és napóleoni időszak tulajdonviszonyait és jogi intézményeit a restauráció lényegében nem forgatta vissza; a kompromisszum azonban törékenynek bizonyult.
- A fehér terror és X. Károly ultraroyalista politikája fokozta az ellentéteket; az 1830-as júliusi forradalom a Bourbonok idősebb ágát eltávolította.
- A júliusi monarchia (1830–1848) a felső burzsoázia képviseletére épült, a szavazati jog rendkívül szűk maradt, a munkásság és a kispolgárság képviselet nélkül maradt.

- Az 1848-as februári forradalom általános férfi választójogot és szociális intézkedéseket hozott; a júniusi felkelés leverése után a köztársaság jobbra tolódott.
- Louis-Napoléon Bonaparte elnöksége alatt a konzervatív erők szűkítették a választójogot, majd az 1851-es államcsíny a második császárság megalapításához vezetett.
- A második császárság (1852–1870) kezdetben tekintélyuralmi, később fokozatosan liberalizálódó rendszer volt; gazdasági és városi modernizációt hajtott végre, de a politikai szabadságjogok korlátozottak maradtak.
- A porosz–francia háború és a sedani vereség 1870-ben megbuktatta III. Napóleont; a helyén kikiáltották a harmadik köztársaságot, amely a következő alfejezetben tárgyalt időszakot nyitja meg.

15.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen kompromisszumot testesített meg az 1814-es Charta, és miért nem sikerült tartós egyensúlyt teremtenie a királyi hatalom és a forradalmi intézmények között?
2. Hasonlítsa össze a júliusi monarchia és a második köztársaság választójogi rendszerét! Milyen társadalmi csoportok maradtak képviselet nélkül?
3. Miért tekinthető az 1848. júniusi felkelés fordulópontnak a francia politikai életben, és milyen forráskritikai nehézségek merülnek fel az áldozatszámok meghatározásakor?
4. Melyek voltak a második császárság modernizációs intézkedései, és hogyan értékeli a történészi vita ezek társadalmi költségeit?
5. Milyen kül- és belpolitikai tényezők vezettek III. Napóleon bukásához, és miért nem tudta a császárság a liberális reformokkal megmenteni magát?

15.4. A harmadik köztársaság

A második császárság bukása nem egyszerűen egy újabb franciaországi rendszerváltás volt, hanem olyan válság, amely egyszerre tette próbára a nemzetállami hadsereg teljesítőképességét, a főváros társadalmi feszültségeit és a republikánus hagyomány életképességét. Az 1870–71-es vereség egyszerre zárta le a A restaurációtól a második császárságig alfejezetben tárgyalt bonapartista kísérletet, és nyitott utat a **harmadik köztársaság** (Troisième République) előtt, amely – bár időnként rendkívül törékenynek tűnt – több mint hat évtizeden át fennmaradt. Ebben az alfejezetben a köztársaság kialakulását, intézményes megszilárdulását, a Dreyfus-ügy által felszínre hozott törésvonalakat, valamint a szekularizáció és a gyarmati terjeszkedés összefüggéseit vizsgáljuk. A korszakot lezáró első világháború előtti Franciaország képe egyszerre mutat politikai stabilitást, éles társadalmi konfliktusokat és egyre növekvő birodalmi felelősséget.

15.4.1. A porosz–francia háború és a Párizsi Kommün

A második császárság utolsó éveiben III. Napóleon rendszere külpolitikai kalandokkal próbálta ellensúlyozni belső legitimitásának gyengülését. A **porosz–francia háború** (guerre franco-allemande) közvetlen kiváltó oka a spanyol trón betöltésének ügye volt: a Hohenzollern-ház jelöltjének visszalépése után a francia diplomácia további garanciákat követelt, Otto von Bismarck porosz miniszterelnök pedig az úgynevezett emsi távirat szerkesztett változatának közzétételével olyan helyzetet teremtett, amelyben a francia kormány 1870. július 19-én hadat üzent. A francia hadsereg a korabeli katonai szakirodalom szerint létszámban és mozgósítási gyorsaságban egyaránt elmaradt az északnémet szövetség és a dél-német államok egyesített erőitől. A háború menete dokumentált hadműveleti tény: a francia erők sorozatos vereségeket szenvedtek, és 1870. szeptember 2-án a sedani csatában III. Napóleon fogságba esett.

A császár bukásának hírére Párizsban 1870. szeptember 4-én kikiáltották a köztársaságot, és megalakult a **Nemzetvédelem kormánya** (Gouvernement de la Défense nationale). Ez a kormány folytatta a háborút, de a német csapatok ostrom alá vették a fővárost. Párizs 1870. szeptember 19-től 1871. január 28-ig tartó ostroma alatt a lakosság éhezést és járványokat szenvedett el; a kapitulációt követően 1871. február 8-án országos választásokat tartottak, amelyeken a monarchista többségű nemzetgyűlés alakult. Az új kormányt Adolphe Thiers vezette, aki Versailles-ba tette át székhelyét, és a béke megkötésére törekedett. Az **1871. május 10-i frankfurti béke** (traité de Francfort) értelmében Franciaország átengedte a Német Birodalomnak Elzász és Lotaringia nagy részét, és ötmilliárd frank jóvátételt vállalt. A területi veszteség a későbbi reváns nacionalizmus egyik meghatározó eleme lett.

A vereség, a főváros nélkülözése és a monarchista nemzetgyűlés iránti bizalmatlanság vezetett a **Párizsi Kommün** (Commune de Paris) kirobbanásához 1871. március 18-án. A felkelés közvetlen kiváltó oka a párizsi nemzetőrség ágyúinak lefoglalására tett kormányzati kísérlet volt. A kommün egy városi önigazgatási kísérlet volt, amelyet a különböző politikai áramlatok – blanquisták, proudhonisták, jakobinusok, a későbbi marxista értelmezés szerint a „proletariátus első kormánya” – egyaránt formáltak. A kommün intézkedései között szerepelt a hadsereg eltörlése a párizsi milícia javára, az egyház és az állam szétválasztása a város szintjén, a hátralékos lakbérek elengedése, valamint a munkások által átvett műhelyek támogatása. A nők aktívan részt vettek a kommün védelmében és szervezésében; szerepük a későbbi feminista történetírás fontos témája lett.

A versailles-i kormány csapatai 1871. május 21-én hatoltak be Párizsba, és a **véres hét** (semaine sanglante) során, május 28-ig visszafoglalták a várost. A megtorlás rendkívül súlyos volt: a harci cselekményekben elesettek és a később kivégzettek számát a történetírás széles sávban becsüli. A legalaposabb levéltári kutatások alapján a halálos áldozatok száma nagyjából 6 000 és 10 000 közé tehető, de egyes korabeli és későbbi becslések ennél többet, akár 20 000–30 000 főt is említenek; a pontos szám vitatott, mert a katonai bíróságok iratai hiányosak, és a tömeges kivégzéseket nem mindig dokumentálták. A kommün veresége után több ezer kommunárdot deportáltak Új-Kaledóniába. A kommün emlékezete mély nyomot hagyott: a francia baloldal a későbbi forradalmi hagyomány részévé tette, a konzervatív és katolikus körök pedig a rend és a tulajdon elleni fenyegetésként értelmezték. A történészi vita ma is folyik arról, hogy a kommün elsősorban a nemzeti védelem és a köztársaság radikális folytatása volt, vagy pedig a modern szocialista forradalom előfutára; mindkét értelmezésnek vannak dokumentált érvei.

15.4.2. A harmadik köztársaság megszilárdulása

A kommün leverése után a **harmadik köztársaság** intézményi formája évekig nyitott kérdés maradt. Az 1871-ben megválasztott nemzetgyűlésben a monarchisták voltak többségben, de a Bourbon- és Orléans-ház közötti dinasztikus ellentét meghiúsította a királyság visszaállítását. A köztársaságot azonban sokáig csak ideiglenesnek tekintették. Az **1875-ös alkotmánytörvények** (lois constitutionnelles de 1875) három jogszabállyal hozták létre a véglegesnek szánt alkotmányos keretet: létrejött a **Képviselőház** (Chambre des députés) általános (férfi) választójog alapján választott testülete, a **Szenátus** (Sénat), valamint a **köztársasági elnök** (président de la République) intézménye. Az elnököt a két kamara közös ülése, a nemzetgyűlés választotta, és széles jogkörökkel rendelkezett, beleértve a képviselőház feloszlatásának jogát is. A gyakorlatban azonban a parlamentáris kormányzás vált meghatározóvá: a minisztertanács a törvényhozás bizalmától függött.

A köztársaság megszilárdulása az **1877-es alkotmányválságon** keresztül ment végbe. Patrice de Mac Mahon köztársasági elnök, aki monarchista érzelmű tábornok volt, 1877. május 16-án lemondatta a republikánus többségű kormányt, feloszlatta a képviselőházat, és új választásokat

írt ki. Az 1877. októberi választásokon azonban – dokumentált választási eredmények szerint – a republikánusok kaptak többséget, és Mac Mahon kénytelen volt elfogadni a parlamenti akaratot. Az eset precedenst teremtett: a köztársasági elnök többé nem élt a feloszlatás jogával, és az alkotmányos gyakorlat a parlament elsőbbségét rögzítette. Jules Grévy 1879-es megválasztásával a „köztársasági köztársaság" korszaka kezdődött.

A republikánus kormányok ezután olyan intézményi reformokat vezettek be, amelyek a köztársaságot a francia nemzeti identitás alapjává tették. A **Jules Ferry-törvények** (1881–1882) bevezették az ingyenes, kötelező és **világi oktatást** (enseignement laïque) az állami elemi iskolákban. Ennek célja a köztársasági polgár nevelése és a katolikus egyház oktatási befolyásának visszaszorítása volt. A sajtószabadság 1881-es törvénye, az egyesülési szabadság 1901-es törvénye és a községi tanácsok választásának kiterjesztése ugyancsak a liberális közjogi kereteket erősítette. Ugyanakkor a nők választójoga továbbra sem valósult meg: a köztársaság a férfi polgárok közösségére épült, amit a korabeli feminista mozgalmak – például Hubertine Auclert kampányai – egyre élesebben bíráltak.

A gazdasági és társadalmi háttér ellentmondásos volt. Franciaország iparosodása a 19. század második felében felgyorsult, de a demográfiai növekedés lassú maradt a szomszédos államokhoz képest; a vidéki parasztság és a városi munkásság életkörülményei jelentősen eltértek. A munkásmozgalom a kommün utáni elnyomás enyhülésével, 1880-tól a kommunárdok amnesztiájával újjászerveződött. 1882-ben megalakult a **Munkáspárt** (Parti ouvrier), amely a marxista irányzatot képviselte Jules Guesde vezetésével; később a szocialista áramlatok több pártra szakadtak, míg 1905-ben az **Egységes Szocialista Párt** (Section française de l'Internationale ouvrière, SFIO) egyesítette őket. A szakszervezeti mozgalom csúcspontja, az **Általános Munkásszövetség** (Confédération générale du travail, CGT) 1895-ben jött létre, és a forradalmi szindikalizmus egyik bölcsője lett.

A köztársaság első nagy belpolitikai kihívása az 1880-as évek végén a **Boulanger-válság** volt. Georges Boulanger tábornok, hadügyminiszter a reváns és a populista nacionalizmus jegyében széles népszerűségre tett szert, és egyes politikai körök autoriter államcsíny lehetőségét fontolgatták. A mozgalom 1889-ben összeomlott, amikor a kormány fenyegetései és a választási szabályok megváltoztatása nyomán Boulanger külföldre menekült. A válság megmutatta, hogy a köztársasági intézmények képesek ellenállni a tekintélyelvű kísértésnek, de azt is, hogy a nacionalista és antiklerikális érzelmek milyen gyorsan mozgósíthatók.

15.4.3. A Dreyfus-ügy

A harmadik köztársaság legmélyebb belpolitikai és erkölcsi válsága az **Dreyfus-ügy** (affaire Dreyfus) volt, amely 1894-től kezdve éveken át megosztotta a francia társadalmat. 1894 decemberében Alfred Dreyfus zsidó származású francia tisztet a katonai bíróság hazaárulásért – németeknek való kémkedésért – életfogytiglani fegyházra ítélte, és az ördögszigetre deportálták. Az ítélet alapjául szolgáló bizonyítékok gyengék voltak, és később kiderült, hogy a valódi kém Ferdinand Walsin Esterházy őrnagy volt. A hadsereg vezetése azonban a tévedés beismerése helyett hamis iratokkal próbálta fenntartani az ítéletet, és az ügyet a nemzetbiztonságra hivatkozva titkosították. A dokumentált periratok és a későbbi vizsgálatok egyértelműen mutatják a katonai igazságszolgáltatás elfogultságát és az antiszemita előítéletek szerepét.

A fordulópontot Émile Zola 1898. január 13-án megjelent nyílt levele, a **„J'accuse...!"** jelentette, amelyben a neves író a hadsereg és a kormányzat felelőseit vádolta meg igazságtalansággal és hamisítással. Zolát rágalmazásért elítélték, de a per nemzetközi visszhangot keltett. A francia társadalom két táborra szakadt: a **dreyfusardok** a polgári jogegyenlőség, az igazságosság és a köztársasági értékek védelmére hivatkoztak, míg az **antidreyfusardok** a hadsereg tekintélyét, a nemzeti érdeket és gyakran az antiszemita előítéleteket helyezték előtérbe. Az ügyben a katolikus

egyház egyes vezetői – például az Assumption-rend lapja, a La Croix – nyíltan az antidreyfusard oldalra álltak, ami később a köztársasági kormányok egyházellenes politikáját erősítette.

Az ügy jogi lezárása hosszadalmas volt: Dreyfusnak 1899-ben kegyelmet adtak, de teljes rehabilitációját csak 1906-ban mondta ki a semmítőszék. A Dreyfus-ügy történeti értékelése ma is vitatott: egyes történészek a köztársasági eszme és a liberális értelmiség győzelmét látják benne, mások arra figyelmeztetnek, hogy az antiszemitizmus a francia társadalom mély rétegeiben tovább élt, és a Vichy-rendszer idején ismét felszínre tört. A dokumentált tények szerint az ügy megerősítette a republikánus baloldalt, hozzájárult a hadsereg feletti polgári kontroll növeléséhez, és előkészítette az egyház és az állam szétválasztásának politikáját.

15.4.4. A szekularizáció és a gyarmati birodalom

A Dreyfus-ügy utóhatásaként felgyorsult a francia állam **laicitás** (laïcité) elvének intézményesítése. Az 1901-es egyesülési törvény szigorú engedélyhez kötötte a szerzetesrendek működését, az 1904-es törvény pedig megtiltotta a kongregációk oktatási tevékenységét. A döntő lépés az **1905. december 9-i törvény az egyház és az állam szétválasztásáról** volt, amely kimondta, hogy a köztársaság nem ismer el és nem finanszíroz semmilyen vallást, ugyanakkor biztosítja a lelkiismereti szabadságot és a nyilvános istentisztelet jogát. A törvény a katolikus egyház vagyonát egyházközségi szervezetekre kívánta bízni, ami súlyos konfliktust okozott: X. Piusz pápa elítélte a szétválasztást, és a francia katolikusok egy része az egyházüldözés eszközeként értékelte. A kortársak közötti vita ma is megjelenik a francia laicitás értelmezésében: egyesek a vallásszabadság semleges biztosítékát, mások a vallás közéletből való kiszorításának eszközét látják benne.

A harmadik köztársaság másik meghatározó folyamata a **gyarmati birodalom** (empire colonial) gyors terjeszkedése volt. A 19. század utolsó harmadában Franciaország – részben a Nagy-Britanniával folytatott stratégiai verseny, részben a gazdasági érdekek, részben a **civilizációs misszió** (mission civilisatrice) ideológiája jegyében – kiterjesztette uralmát Észak-Afrikára, Nyugat-Afrikára, Egyenlítői-Afrikára, Madagaszkárra és Indokínára. Az 1884–85-ös berlini konferencia dokumentálta a gyarmati felosztás szabályait, amelyek a „hatékony megszállás” elvét hangsúlyozták. A hódítás gyakran katonai erőszakkal járt: a dahomeyi királyság elleni hadjáratok, a madagaszkári ellenállás leverése és az algériai gyarmati uralom fenntartása során a francia erők és a helyi lakosság veszteségei egyaránt jelentősek voltak. A gyarmati gazdaság az ültetvényes mezőgazdaságra, a nyersanyag-kitermelésre, a kényszermunkára és a helyi adóztatásra épült; a kizsákmányolás dokumentált tény, de annak mértéke és hosszú távú hatása a történetírásban vita tárgya. A francia gyarmati igazgatás az **asszimiláció** (assimilation) és az **asszociáció** (association) elvei között ingadozott: az előbbi a helyi elitek francia polgárrá nevelését, az utóbbi a közvetett uralmat részesítette előnyben. A gyarmati iskolák, kórházak és infrastrukturális beruházások léte nem vitás, de az apológia nélküli történetírás rámutat, hogy ezek elsősorban a gyarmati uralom fenntartását szolgálták, és nem egyenlítették ki a politikai jogfosztást és a gazdasági egyenlőtlenségeket. Az 1914 előtti francia gyarmatbirodalom területét a statisztikai források nagyjából 10–11 millió négyzetkilométerre, lakosságát több tízmillió főre becslik; a becslések a korabeli adatfelvétel hiányosságai miatt bizonytalanok. A gyarmati örökség részletes értékelését a Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció fejezet végzi el.

15.4.5. Források és bizonytalanságok

A harmadik köztársaság történetének forrásbázisa rendkívül gazdag, de egyenetlen. A politikatörténeti rekonstrukcióhoz elsődleges forrásként szolgálnak a francia parlament jegyzőkönyvei, a kormányzati iratok, a választási eredmények hivatalos közleményei, valamint a korabeli sajtó –

például az 1881-es sajtótörvény utáni szabad újságírás termékei. A Dreyfus-ügy dokumentumai, beleértve a katonai bíróságok iratait, a fedőaktákat és a semmítőszéki határozatokat, a jogtörténeti kutatás kiemelkedően fontos forrásai. A Párizsi Kommün idejéből plakátok, jegyzőkönyvek, fényképek és későbbi visszaemlékezések maradtak fenn; az áldozatok számának meghatározását a katonai iratok hiányos volta nehezíti.

A statisztikai adatok – például a gyarmati területek nagysága, a lakosság becslése, a gazdasági mutatók – gyakran korabeli becslésekre támaszkodnak, és a különböző források eltérő számokat közölnek. A Párizsi Kommün halálos áldozatainak száma a legvitatottabb adat: a konszenzusos alsó határ körülbelül 6 000, a felső határ akár 30 000 is lehet, de a legtöbb szakértő 10 000–20 000 közé teszi a harcok és a megtorlások áldozatait; a pontos szám vitatott. A gyarmati erőszak áldozatainak becslése még bizonytalanabb, mert a korabeli adminisztráció ritkán rögzítette a helyi lakosság veszteségeit. A harmadik köztársaság stabilitásának és a laicitás társadalmi hatásának értékelése nem mérhető egységes mutatókkal, ezért a történetírásban eltérő hangsúlyokkal jelenik meg. Az alfejezet a dokumentált tényekre és a szakirodalmi konszenzusra épít; a vitatott értelmezéseket – például a kommün jellegét, a Dreyfus-ügy hosszú távú hatását vagy a gyarmati modernizáció megítélését – a bemutatott álláspontokhoz kötve tárgyalja.

15.4.6. Rövid összefoglaló

- A porosz–francia háború 1870–71-ben a második császárság bukásához és a harmadik köztársaság kikiáltásához vezetett; a frankfurti béke Elzász és Lotaringia nagy részének átadását írta elő.
- A Párizsi Kommün (1871) városi önigazgatási kísérlet volt, amelyet a versailles-i kormány a véres héten vérbe fojtott; az áldozatok száma becsült és vitatott.
- Az 1875-ös alkotmánytörvények parlamenti köztársaságot hoztak létre; az 1877-es válság után a köztársaság megszilárdult, és a köztársasági intézmények kerültek túlsúlyba.
- A republikánus kormányok bevezették az ingyenes, kötelező és világi elemi oktatást, megerősítették a sajtó- és egyesülési szabadságot, de a nők választójoga továbbra sem valósult meg.
- A Dreyfus-ügy (1894–1906) felszínre hozta az antiszemitizmust, a hadsereg és az igazságszolgáltatás visszaéléseit; a vita végül a republikánus baloldalt erősítette.
- Az 1905-ös törvény szétválasztotta az egyházat és az államot, létrehozva a francia laicitás alapjait, ugyanakkor éles konfliktust okozott a katolikus egyházzal.
- A harmadik köztársaság gyors gyarmati terjeszkedést folytatott, amelynek során a katonai erőszak és a gazdasági kizsákmányolás dokumentált tény, míg a modernizációs intézmények hatása vitatott.

15.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és politikai tényezők vezettek a második császárság bukásához, és hogyan kapcsolódik ez a Párizsi Kommün kialakulásához?
2. Hasonlítsa össze az 1875-ös alkotmányos berendezkedést a második császárság intézményrendszerével! Mely elemek bizonyultak tartósnak?
3. Miért tekinthető a Dreyfus-ügy a harmadik köztársaság legmélyebb belpolitikai válságának? Milyen társadalmi törésvonalakat tett láthatóvá?
4. Milyen elvek és politikai érdekek álltak az 1905-ös egyház–állam szétválasztási törvény mögött, és hogyan változtatta meg a francia állam vallási semlegességét?
5. Milyen gazdasági, stratégiai és ideológiai okai voltak a francia gyarmati terjeszkedésnek? Hogyan jelenik meg a gyarmati erőszak és a kizsákmányolás a korabeli forrásokban és a mai történetírásban?

16 Franciaország 1914-től napjainkig

16.1. Az első világháború és a két háború közötti Franciaország

Franciaország számára az 1914–1918-as háború nem csupán katonai konfliktus volt: a nyugati front legfontosabb hadszínterén elszenvedett demográfiai és anyagi veszteségek, majd az 1919–1920-as békék utáni biztonsági dilemma, az 1920-as évek pénzügyi instabilitása és az 1930-as évek gazdasági-társadalmi válsága együttesen olyan terhet rótt a harmadik köztársaságra, amelynek intézményi keretei 1940-ig kitartottak, ám politikai kultúrája és társadalmi kohéziója mélyen meggyengült. Az alfejezet a háborús frontélménytől a versailles-i békén át a két háború közötti politikai válságokig és a nagy gazdasági depresszióig kíséri végig Franciaországot, kitérve arra is, hogy a források mit dokumentálnak, hol húzódnak a becslések határai, és mely kérdésekben maradtak nyitottak a történészi viták.

16.1.1. A nyugati front és a háborús veszteségek (1914–1918)

A háború kitörése után Franciaországban a politikai elit és a sajtó egy része a **union sacrée** (szent egység) jelszavával hirdetett nemzeti összefogást. A mozgósítás 1914 augusztusában kiterjedt a lakosság jelentős részére; a hadsereg létszáma rövid idő alatt meghaladta a 3,5 millió főt. A német haditerv (a Schlieffen-terv) Belgiumon keresztül kívánta bekeríteni Párizst, de a **marne-i csata** (1914. szeptember) megállította az előrenyomulást. Ezt követően a frontok rögzültek, és kialakult a **lövészárok-hadviselés** (guerre des tranchées), amely a nyugati frontot a háború végéig meghatározta. A frontkatonákat a kortárs szleng **poilu** (szó szerint „szőrös”, gyakran „bakaként” fordítják) néven emlegette; ez a kifejezés később a háborús emlékezet egyik szimbólumává vált, de már a harcok alatt is elterjedt a katonák között.

A legnagyobb veszteséggel járó csaták közé tartozott **Verdun** (1916. február–december) és a **Somme-i csata** (1916. július–november). Verdun védelmét Philippe Pétain szervezte meg, akinek neve a „védő” hírnevét hozta el a korszakban, ám későbbi szerepe a második világháborúban átírta ennek emlékezetét. A **Nivelle-offenzíva** (1917. tavasz) kudarca után a hadsereg egyes alakulatainál nyílt engedetlenség, úgynevezett **lázadások** (mutineries) törtek ki; ezeket a parancsnokság részben represszióval, részben jobb pihenési feltételekkel kezelte. A lázadások mértéke és okai ma is vitatottak: egyes történészek katonai kifáradást, mások szélesebb társadalmi tiltakozást látnak bennük, de mindkét olvasat szerint a hadsereg harcképessége 1917-re komolyan meggyengült. A háború utolsó évét a német tavaszi offenzíva (1918) és az antant ellentámadása, a **száz napos offenzíva** zárta, amelynek során a francia és szövetséges csapatok visszaszorították a német hadsereget. A fegyverszünet 1918. november 11-én lépett életbe.

A háborús veszteségek adatai ma is becsléseken alapulnak, mivel a katonai nyilvántartások nem mindig különítették el pontosan a halottakat, eltűnteket és a később elhunyt sebesülteket. A francia hadsereg halottainak száma a leggyakrabban hivatkozott tartomány 1,3 és 1,5 millió között mozog; ehhez járulnak a polgári áldozatok és a gyarmati területekről besorozott katonák veszteségei, amelyeket a francia hivatalos statisztikák sokáig alulbecsültek. A sebesültek száma meghaladta a 3 milliót, és a maradandóan rokkantak aránya is nagyon magas volt. Franciaország lakosságának nagyjából 4–4,5 százaléka halt meg a háborúban; a fiatal férfiak korosztályában

ez az arány lényegesen magasabb volt, ezért a kortársak és a későbbi történetírás egyaránt „elveszett nemzedékről” (génération perdue) beszélt. A demográfiai következmények hosszú távon is éreztették hatásukat: az 1920-as évek Franciaországában a születésszám alacsony maradt, és a munkaerőhiány részben a bevándorlásból és a gyarmati munkások alkalmazásából pótlódott.

A hátországot sem kerülte el a háború. Az északkeleti megyéket a német hadsereg részben megszállta; a front közvetlen közelében lévő települések, ipari üzemek és mezőgazdasági területek hatalmas pusztítást szenvedtek. A harcok után több ezer hektárt zártak le **zone rouge** (vörös zóna) néven, mert a területen felrobbant lőszerek, vegyi anyagok és emberi maradványok miatt az újratelepítés vagy a mezőgazdasági művelés életveszélyes volt. A nők a háború alatt nagy számban álltak munkába a hadiiparban, a közlekedésben és a mezőgazdaságban, de a béke után sokukat ismét a hagyományos szerepekbe szorították vissza; a nők választójogát a szenátus ebben az időszakban többször is elutasította, jóllehet a kérdés rendszeresen napirenden volt. A gyarmati csapatok – köztük nyugat-afrikai **tirailleurs sénégalais** és észak-afrikai alakulatok – jelentős szerepet játszottak a harcokban, amit a francia állam utóbb részben elismert, részben elhallgatott; az ő veszteségeik és háborús tapasztalataik a gyarmati emlékezetpolitika fontos, ma is vitatott témái.

16.1.2. A versailles-i béke és Franciaország biztonságpolitikája (1919–1924)

A háború lezárása után a győztes hatalmak 1919-ben Párizs környékén ültek tárgyalóasztalhoz. A francia delegációt Georges Clemenceau miniszterelnök vezette, akit ellenfelei és hívei egyaránt „Tigrisnek” neveztek. Clemenceau számára a béke elsődleges célja Franciaország biztonságának garantálása volt, mivel a francia közvélemény és a politikai elit jelentős része a német fenyegetést továbbra is közvetlennek érezte. A **versailles-i szerződés** (1919. június 28.) visszacsatolta Franciaországhoz Elzász-Lotaringiát, demilitarizált övezetet hozott létre a Rajna bal partján, a Saar-vidéket a Népszövetség igazgatása alá helyezte, és korlátozta a német hadsereg létszámát. A szerződés 231. cikke kimondta Németország és szövetségesei felelősségét a háború kitöréséért, ami a későbbi „jóvátétel” jogalapjául szolgált, de heves vitákat váltott ki mind Németországban, mind a győztes hatalmak egyes köreiben.

A francia biztonságpolitika a béke után kettős stratégiát követett. Egyrészt katonai garanciákat keresett: szövetségi szerződéseket kötött Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával, hogy keleti irányból is visszafogja a revíziós törekvéseket. Másrészt a Rajna-vidék megszállásával és a német haderő korlátozásával igyekezett közvetlen biztonsági ütközőzónát fenntartani. A helyzetet bonyolította, hogy az Egyesült Államok szenátusa nem ratifikálta a versailles-i szerződést, és az USA nem lépett be a **Népszövetségbe** (Société des Nations), ami a francia diplomácia számára a kollektív biztonság reményét gyengítette. Nagy-Britannia hagyományosan ódzkodott a kontinentális elkötelezettségű, hosszú távú katonai garanciáktól, ezért Franciaország gyakran úgy érezte, hogy egyedül kell viselnie a német revízió kockázatát.

A jóvátétel kérdése az 1920-as évek elejének legélesebb vitáját robbantotta ki. Amikor Németország késlekedett a szállításokkal, a francia kormány – Raymond Poincaré miniszterelnöksége alatt – 1923 januárjában megszállta a **Ruhr-vidéket**, hogy a jóvátétel fejében természetbeni juttatásokat szerezzen. A megszállás passzív ellenállást váltott ki Németországban, hozzájárult a német hiperinflációhoz, és nem hozta meg a francia kormány által remélt pénzügyi eredményt. A lépést Franciaországban is bírálta a baloldal és a békepárti közvélemény egy része, mert úgy látták, hogy a megszállás rontja a nemzetközi együttműködés esélyét. A válság 1924-ben a **Dawes-tervvel** csillapodott, amely a német jóvátételt átütemezte, és lehetővé tette a francia csapatok fokozatos kivonását a Ruhr-vidékről.

A korszak francia külpolitikájára a biztonsági igény és a nemzetközi együttműködés közötti ingadozás volt jellemző. Aristide Briand külügyminiszterként az 1920-as évek közepétől a német–francia

közeledést szorgalmazta, és 1925-ben részt vett a **Locarnói egyezmény** megkötésében, amely garantálta a nyugati határokat, de a keleti határok kérdését nyitva hagyta. A locarnói korszak a francia közvélemény egy részében reményt keltett, mások viszont úgy látták, hogy a német revíziós törekvéseknek ad teret. A hadsereg mindeközben elsősorban védelmi doktrínát fejlesztett ki, amely később a **Maginot-vonal** megépítéséhez vezetett; ez a név a 1930-as évektől vált ismertté, és a második világháború kitörésekor az erődrendszer a francia stratégia egyik vitatható elemévé vált.

16.1.3. A két háború közötti politikai válságok és gazdasági depresszió (1924–1939)

A háború utáni Franciaország parlamentáris rendszere a harmadik köztársaság keretei között működött tovább, de a politikai stabilitás fokozatosan megromlott. Az 1924-es választásokon a **cartel des gauches** (baloldali kartell) győzött, Édouard Herriot kormányra kerülése pedig a szekularizáció és a republikánus értékek megerősítését ígérte. A kormány azonban hamar pénzügyi válságba sodródott, mert a frank árfolyama zuhanni kezdett, és a tőke bizalma megingott. 1926-ban Raymond Poincaré tért vissza, akinek stabilizációs politikája leértékelte a frankot, rendbe tette az állami költségvetést, és átmenetileg megszilárdította a gazdaságot. A **Poincaré-féle stabilizáció** a francia polgárság és a paraszti rétegek egy részének támogatását élvezte, de a munkásság helyzete alig javult.

Az 1929-ben kezdődő nagy világgazdasági válság Franciaországot később, nagyjából 1931-től érte el, ám hatása hosszabb ideig elhúzódott, mint több más ipari országban. A francia gazdaság kevésbé volt exportorientált, és az aranyfedezethez ragaszkodó pénzügyi politika sokáig késleltette a leértékelést, ami a frank „erős valutaként” való fenntartása miatt rontotta a francia áruk versenyképességét. A munkanélküliség hivatalos statisztikái a teljes munkanélküliek egy részét nem vették számba, de a becslések szerint a munkavállalók jelentős hányada vált állástalanná vagy kényszerült részmunkaidős foglalkoztatásba. A mezőgazdasági árak zuhanása a vidéki lakosságot különösen sújtotta, és növelte a vidéki elvándorlást, ami később a „France profonde” (mély Franciaország) képének megerősödéséhez is hozzájárult.

A politikai életben az 1930-as évekre a parlamenti instabilitás állandósult: a miniszterelnököket gyakran cserélték, a kormánytöbbségek törékenyek voltak, és a pártok közötti ideológiai távolság nőtt. A jobboldalon megerősödtek az **Action Française** és a **Croix-de-Feu** típusú szervezetek, amelyeket a köztársasági baloldal egy része fasiszta vagy fasiszta jellegű mozgalomnak nevezett, bár a történészek egy része óvatos a „fasiszta” fogalom automatikus alkalmazásával, mivel ezek a csoportok részben monarchista, részben veterán-nacionalista jellegűek voltak, és nem mindig az olasz vagy a német modellt követték. 1934. február 6-án Párizsban tüntetések és utcai összecsapások robbantak ki, amelyekben a szélsőjobboldali ligák is részt vettek; a rendőrség tüzet nyitott, többen meghaltak. Az eseményt egyes kortársak és későbbi történészek „fasiszta kísérletnek” tekintették, mások szerint a köztársaság intézményeit közvetlenül fenyegető államcsíny nem volt a küszöbön, de a zavargás mindenképpen megrendítette a bizalmat a parlamentáris rendben.

A baloldal válasza a **Népfront** (Front populaire) létrehozása volt, amely a szocialistákat, a kommunistákat és a radikális pártot fogta össze egy közös antifasiszta platformon. Az 1936. májusi választásokon a Népfront győzött, és Léon Blum alakított kormányt. A kormányra kerülést hatalmas munkássztrájkok kísérték, amelyeket a korabeli sajtó „örömteli sztrájkokként” (grèves joyeuses) is emlegetett, mivel sok helyen gyárfoglalással, de erőszak nélkül zajlottak. A **Matignon-egyezmények** (1936. június) a szakszervezetek és a munkaadók között rögzítették a kollektív szerződések rendszerét, bevezették a 40 órás munkahetet, és törvénybe iktatták a fizetett szabadságot. Ezek a reformok a francia munkajog tartós elemei lettek, és a későbbi jóléti állam egyik előzményének tekinthetők, ám a korszakban éles vitákat váltottak ki. A munkaadói

szervezetek és a jobboldal egy része a termelékenység csökkenésétől tartott, a tőkekivonás és a frank elleni spekuláció pedig súlyosbította a gazdasági helyzetet. A Népfront 1937-re felbomlott, és a következő kormányok több reformot visszafogtak vagy hatályon kívül helyeztek.

A külpolitikában Franciaország az 1930-as években fokozatosan a **megbékítés** (appeasement) irányába tolódott, részben a belső megosztottság, részben pedig a brit szövetségeshez való igazodás miatt. A spanyol polgárháború (1936–1939) kitörésekor a Blum-kormány a be nem avatkozás politikáját választotta, ami a francia baloldalon belül is feszültséget keltett: sokan a spanyol köztársasági kormány támogatását követelték, mások a fegyveres beavatkozástól tartottak. A müncheni egyezmény (1938. szeptember) aláírásakor Édouard Daladier miniszterelnök hozzájárult a Szudétavidék Németországhoz csatolásához, abban a reményben, hogy ezzel elkerülhető a háború. A lépést a francia közvélemény egy része megkönnyebbüléssel fogadta, de utóbb a „megbékítési politika” kifejezés a kritikai történetírásban a gyengeséggel és a náci agresszió előtti behódolással kapcsolódott össze. A francia stratégiai gondolkodást ebben az időszakban a Maginot-vonalba vetett bizalom, a lakosság háborúellenes hangulata és a demográfiai veszteségek emléke egyaránt befolyásolta.

16.1.4. Források és bizonytalanságok

A korszak forrásadottsága viszonylag jó, mivel a francia állam, a hadsereg, a pártok és a sajtó nagy mennyiségű iratot, statisztikát és visszaemlékezést hagyott hátra. A hadi veszteségekre vonatkozó adatok elsősorban katonai nyilvántartásokból, hadikórházi statisztikákból és a helyi anyakönyvekből rekonstruálhatók, azonban a gyarmati katonák és a civil áldozatok számítása máig bizonytalan. A számok közötti eltérések oka gyakran az, hogy a hivatalos francia statisztikák a később elhunyt sebesülteket nem mindig a háborús halottak között tüntették fel, a megszállt területek polgári veszteségeit pedig nem egységesen rögzítették. A versailles-i béke értékelése erősen vitatott: a francia történetírás egy része a biztonsági szempontokat, a német és angolszász szakirodalom egy része a béke túlzó szigorát hangsúlyozza; a jóvátétel gazdasági hatásairól nincs egyértelmű konszenzus. A „karthágói béke” John Maynard Keynes által terjesztett kifejezése politikai állásfoglalás, nem semleges leírás. A Népfront történetének megítélése a hidegháború ideológiai vitáiban is feloldalasak volt: a kommunista pártok hagyománya a Népfrontot a fasizmus elleni harc fontos állomásaként mutatta be, míg a konzervatív értelmezés a gazdasági válságért tette felelőssé. A szélsőjobboldali ligák „fasiszta” jellege ma is tudományos vita tárgya; a dokumentált utcai erőszak és a parlamentellenes retorika tény, de a mozgalmak társadalmi bázisának és ideológiai rokonságának pontos meghatározása nem egységes. A munkanélküliségi adatoknál figyelembe kell venni, hogy a hivatalos statisztika nem terjedt ki minden ágazatra, és a részmunkaidős vagy alkalmi munkások aránya nehezen becsülhető.

16.1.5. Rövid összefoglaló

- Franciaország a nyugati front legfőbb hadszíntere volt 1914–1918 között; a harcok becsült 1,3–1,5 millió francia katona halálát okozták, és hosszú távú demográfiai következményekkel jártak.
- A háború anyagi pusztítása Északkelet-Franciaországot sújtotta, a lövészárok-hadviselés és a frontélmény a társadalmi emlékezet meghatározó eleme lett.
- A versailles-i szerződés területi és katonai biztosítékokat adott Franciaországnak, de a biztonságpolitikai igény és a német revízió kockázata feszültséget teremtett.
- A Ruhr-vidék 1923-as megszállása a francia biztonsági politika eszköze volt, de gazdaságilag és diplomáciailag korlátozott eredményt hozott.
- A két háború közötti politikai rendszert gyakori kormányválságok, a bal- és jobboldal polarizációja, valamint a szélsőjobboldali mozgalmak erőszakos fellépése jellemezte.

- Az 1929-es válság 1931-től sújtotta Franciaországot; a munkanélküliség és a mezőgazdasági áresés társadalmi feszültségeket növelt.
- A Népfront 1936–1937-ben jelentős szociális reformokat (kollektív szerződések, 40 órás hét, fizetett szabadság) vezetett be, de gazdasági és politikai ellenállás miatt hamar összeomlott.
- A külpolitika a biztonságkeresés és a megbékítés között ingadozott; a müncheni egyezmény a későbbi kritikai történetírásban a náci agresszió előtti behódolás példájaként jelenik meg, de a kortársi döntések mögött belső megosztottság és háborúellenes hangulat állt.

16.1.6. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hatott a nyugati front háborús tapasztalata a francia társadalom háború utáni demográfiai és politikai helyzetére?
2. Milyen érveket hoztak fel a Ruhr-vidék megszállása mellett, és milyen következményei voltak a lépésnek a francia–német kapcsolatokra?
3. Miben különbözött a francia Népfront szociális reformjainak fogadtatása a baloldal, a munkaadói érdekképviseletek és a jobboldal között?
4. Miért érte később a nagy gazdasági világválság Franciaországot, mint Németországot vagy az Egyesült Királyságot, és ez milyen hatással volt a politikai instabilitásra?
5. Mely tényezők magyarázzák a harmadik köztársaság 1940-es összeomlását megelőző politikai válságok sorozatát?

16.2. A második világháború, Vichy és az ellenállás

16.2.1. A második világháború, Vichy és az ellenállás

Az 1940-es francia katonai vereség és a Vichy-rezsim létrejötte nem csupán háborús esemény, hanem a francia államiság, a társadalom és az emlékezetpolitika mély válsága is. Az alfejezet a dokumentált tények, a történészi konszenzus és a vitatott értelmezések elkülönítésére törekszik: a megszállás, aVichy-állam működése, a kollaboráció, az ellenállás és a felszabadítás utáni igazságtétel tárgyalása során különösen fontos, hogy a felelősséget egyénekhez és intézményekhez kössük, ne nemzeti vagy vallási közösségekhez általában. Az események megértéséhez elengedhetetlen az előző alfejezetben tárgyalt két háború közötti válságok és az 1930-as évek politikai polarizációja, amely meggyengítette a Harmadik Köztársaság legitimációját.

16.2.2. A vereség és a fegyverszünet

A franciaországi hadjárat 1940. május 10-én a német támadással kezdődött, és a szövetséges erők gyors összeomlásához vezetett. A német páncélos egységek az Ardenneken át – a hadvezetés által kevésbé védettnek tekintett szakaszon – előretörve elvágták az északi szövetséges seregeket, majd dél felé fordultak. Június 14-én a Wehrmacht bevonult Párizsba, amelyet a francia kormány előzőleg nyílt várossá nyilvánított. Paul Reynaud kormánya először Tours-ba, majd Bordeaux-ba menekült. A kormányon belüli vita a fegyverszünet és a harc folytatása között megosztotta a politikai elitet: a fegyverszünet pártján Philippe Pétain marsall, Verdun hőse, valamint Pierre Laval, illetve más mérsékelt konzervatív és jobboldali politikusok álltak, míg a harc folytatását főként a miniszterelnök és Charles de Gaulle tábornok, aki június elején hadügyi államtitkár lett, szorgalmazták. A vereség dokumentált tény; a hadjárat gyors összeomlásának okairól azonban máig tartó történészi vita folyik, amely a katonai doktrínát, a parancsnoki hibákat, a politikai válságot és a társadalmi demoralizáltságot egyaránt okként jelöli meg.

A fegyverszüneti egyezményt 1940. június 22-én írták alá a compiègne-i erdőben, ugyanabban a vasúti kocsiban, ahol 1918-ban a német fegyverszüneti aláírás történt. A helyszínválasztás szimbolikus aktus volt, amelyet a náci propaganda dokumentált. A fegyverszünet értelmében Franciaország területének mintegy háromötödét, az északi és atlanti partvidéki sávot, valamint a teljes atlanti partvidéket német katonai megszállás alá vonták; a maradék déli terület a francia kormány fennhatósága alatt maradt, amelynek székhelyéül Vichy üdülővárost választották. Elzász és Lotaringia egy részét a Német Birodalomhoz csatolták, amit a francia kormány kénytelen volt elfogadni, bár hivatalosan nem mondott le a területről. A francia hadsereg – a gyarmati csapatok egy részének kivételével – lefegyverzésre került, a francia hadifoglyok száma a történészi becslések szerint 1,8–1,9 millió fő volt, akik közül sokan a háború végéig német hadifogságban maradtak. A megszállási költségek kifizetése súlyos gazdasági terhet rótt Franciaországra; a napi megszállási díj összege és a francia gazdaság német hadigazdaságba való integrálása dokumentált tény, bár a pontos összegek és a kizsákmányolás mértékének értékelése vitatott.

A fegyverszünet nem volt békeszerződés, és a háború formális állapota nem szűnt meg. A francia kormányzat legitimitása azonban radikálisan átalakult: 1940. július 10-én a Vichyben összegyűlt Nemzetgyűlés – amely a szenátust és a képviselőházat egyesítette – a Harmadik Köztársaság alkotmányos rendjének felfüggesztésével teljhatalmat adott Pétainnek. A szavazás 569 igen, 80 nem és 17 tartózkodás mellett dokumentált, bár a döntés körülményei – a megszállás nyomása, a képviselők egy részének távolléte, a lavali politikai manőverezés – folyamatosan vitatottak. Pétain ezzel megszerezte a jogot új alkotmány kidolgozására, amit azonban nem tett meg; helyette alkotmányerejű törvényekkel kormányzott. A „Vichy-rezsim” kifejezést a történészek arra az 1940–1944 közötti államalakulatra használják, amely a köztársasági intézményeket felszámolta, és autoriter, antiparlamentáris, nacionalista és korporatív elvek szerint szerveződött. A rezsim önmeghatározása szerint „francia állam” (État français) volt, nem pedig a köztársaság folytatása; ez a megnevezés maga is emlékezetpolitikai állítás, amelyet a későbbi köztársasági narratíva elutasított.

16.2.3. A Vichy-állam és a „nemzeti forradalom”

A Vichy-rezsim ideológiája a **nemzeti forradalom** (Révolution nationale) jelszava köré szerveződött, amely a „Munka, Család, Haza” hármas jelszavával vált ismertté. Ez a program szakított a köztársasági liberalizmussal és a parlamenti demokráciával, helyette tekintélyelvű, rendi alapú társadalomképet hirdetett, amelyben a paraszti világot, a helyi közösségeket és a hagyományos hierarchiákat idealizálták. A rezsim intézkedései: a szakszervezetek feloszlatása, a munkáltatói és munkavállalói szervezetek korporatív keretek közé kényszerítése, a köztársasági elnök és a parlament félreállítása, a prefektusok és helyi elöljárók lecserélése, valamint a sajtó, a rádió és a kultúra szigorú cenzúrája. A köztársasági szimbólumok – a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” jelszava – eltűntek a hivatalos közegből. A Vichy-rendszer diktatórikus jellege dokumentált tény; a rezsim politikai rendőrsége és a fokozatosan kiépülő milícia a politikai ellenfelek, a kommunisták, a szabadkőművesek és a zsidók elleni fellépésben egyaránt részt vett.

A Vichy-kormányzat egyik legfontosabb és legvitatottabb vonása az antiszemita politika volt, amely részben saját kezdeményezés, részben a német megszálló hatóságokhoz való idomulás eredménye. A zsidók jogfosztása már 1940 őszén megkezdődött: az 1940. október 3-i első **zsidó statútum** (statut des juifs) meghatározta a zsidók fogalmát, és kizárta őket a közszolgálatból, a hadseregből, a tanári, bírói és egyes szabadfoglalkozásokból. Ezt követte az internálások és a vagyonelkobzások sora. A második statútum (1941. június 2.) tovább szigorította a meghatározást és a tilalmakat, és kötelezővé tette a zsidók összeírását. A francia hatóságok tehát aktívan, nem csupán passzívan vettek részt a zsidó lakosság elkülönítésében és későbbi deportálásában. A Vichy-rezsim szerepe a Holocaust franciaországi szakaszában a történészi konszenzus szerint meghatározó volt, bár a rezsim belső motivációi és a német nyomás súlya

folyamatos vita tárgya. A felelősség azonban nem terjeszthető ki a francia társadalom egészére: a deportálásokat végrehajtó hivatalnokok, rendőrök és politikusok konkrét döntéseihez köthető, míg sokan szabotálták vagy lassították az intézkedéseket, mások pedig aktívan segítettek az üldözötteknek.

A **kollaboráció** fogalma az 1940. október 24-i montoire-i találkozó után kapott hivatalos tartalmat, amikor Pétain és Hitler kézfogása a közös együttműködés szándékát jelezte. A kollaboráció fogalmát a kortársak és a későbbi történetírás is többféleképpen értelmezte: állami kollaboráció (a Vichy-kormányzat és a német megszálló hatóságok közötti hivatalos együttműködés), gazdasági kollaboráció (a francia ipar és mezőgazdaság bekapcsolása a német hadigazdaságba), illetve ideológiai kollaboráció (a nemzetiszocialista eszmékkel való azonosulás). A Vichy-rezsim részéről a kollaboráció leginkább a zsidó lakosság deportálásában való aktív közreműködésben, a kommunista ellenállás üldözésében és a kötelező munkaszolgálat bevezetésében öltött testet. A **STO** (Service du travail obligatoire) 1943-as bevezetése közel 600–700 ezer francia fiatal németországi kényszermunkára küldését jelentette, ami nagymértékben növelte az ellenállás bázisát, mivel sokan a behívás elől a hegyekbe menekültek. A Vichy-rezsim 1943-ban létrehozta a **Milice**-t, a politikai rendőri és félkatonai szervezetet, amely a német megszállókkal együttműködve az ellenállás leverésére és a zsidók deportálására specializálódott. A milícia erőszakos fellépése a Vichy-rezsim legvitatottabb és legmegosztóbb öröksége; a szervezet tagjainak bűnössége egyéni cselekményekben dokumentált, de a kollektív bűnösség fogalma nem alkalmazható.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Vichy-rezsim nem volt egyszerűen német bábállam: saját belső dinamikája, ideológiai elkötelezettsége és tömegtámogatottsága is létezett, különösen a konzervatív, katolikus és vidéki rétegek körében. Ugyanakkor a rezsim folyamatosan igazodott a német megszálló hatóságok elvárásaihoz, és 1942 novemberében, miután a szövetségesek partra szálltak Észak-Afrikában, a német hadsereg megszállta a korábban csak formálisan szabad déli zónát is. Ettől kezdve a Vichy-kormány mozgástere minimálisra csökkent, de a deportálások és az üldözések tovább folytatódtak, sőt a milícia aktivitása fokozódott. A Vichy-rezsim tehát semmiképpen sem írható le a megszállás puszta következményeként; a háború utáni „kettős játék” tézise – amely szerint Pétain titokban az ellenállást segítette – a történészek többsége szerint nem állja meg a helyét, és apologetikus emlékezetpolitikai konstrukciónak tekinthető.

16.2.4. A német megszállás és a mindennapi élet

A német megszállás nem volt egységes: a megszállt északi zónában a német katonai parancsnokság, a Vichy-zónában pedig a francia államhatalom gyakorolta a mindennapi igazgatást, bár a német hatóságok folyamatosan beavatkoztak. A megszállt zóna lakossága közvetlen német jelenléttel, kijárási tilalommal, igazoltatásokkal, rekvirálásokkal és a nácibarát propaganda nyomásával szembesült. A déli zóna 1942. novemberi megszállása után a különbség csökkent, de a Vichy-adminisztráció továbbra is működött. A mindennapi életet meghatározta a hiánygazdaság: az élelmiszerjegyek, a feketepiac, a fűtőanyag- és textilhiány, a közlekedési nehézségek és az infláció. A francia gazdaságot a német hadigazdaság szolgálatába állították: a bányák, a gyárak és a mezőgazdasági termények jelentős részét Németországba szállították. A gazdasági kizsákmányolás mértékét a történészek számszerűsítették, de a becslések a források hiányosságai miatt tág határok között mozognak.

A megszállás erőszakos oldala különösen a túszok kivégzésében és a megtorlásokban mutatkozott meg. A német megszálló hatóságok a francia ellenállás támadásaira gyakran civilek kivégzésével válaszoltak; a leghírhedtebb példa az 1944. június 10-i **Oradour-sur-Glane-i mészárlás**, ahol a Waffen-SS csapatai a falu 643 lakosát – köztük nőket és gyermekeket – gyilkolták meg, és a települést felégették. A dokumentált esemény a német megszállás brutalitásának szimbóluma, de fontos hangsúlyozni, hogy a megtorlások egy része a Vichy-milícia és a francia kollaboráns

szervezetek részvételével történt. A megszállás alatt a francia zsidó lakosság helyzete folyamatosan romlott: a sárga csillag viselése 1942-től kötelezővé vált a megszállt zónában, a deportálások pedig 1942 nyarától tömegessé váltak. A **Vel' d'Hiv-razzia** 1942. július 16–17-én Párizsban a francia rendőrség közreműködésével mintegy 13 ezer zsidó – köztük több ezer gyermek – összegyűjtését és a Drancy-i internálótáborba szállítását jelentette, ahonnan a legtöbbjüket Auschwitzba deportálták. A franciaországi zsidó deportáltak száma a legelfogadottabb becslések szerint 75–77 ezer fő, akiknek túlnyomó többsége meghalt a megsemmisítő táborokban; a túlélők aránya rendkívül alacsony, körülbelül 2–3 százalék. Ezek a számok becslések, mivel a deportálási listák és a halotti anyakönyvek hiányosak, és a kutatás folyamatosan pontosítja az adatokat.

A megszállás alatt a francia társadalom túlnyomó többsége nem volt sem aktív ellenálló, sem aktív kollaboráns: a lakosság nagy része a túlélésre, a család fenntartására és a mindennapi alkalmazkodásra törekedett. Ez a „szürke zóna" fogalma – amelyet a történészek a Primo Levi által használt kifejezésből kölcsönöztek – segít elkerülni a hamis dichotómiát az ellenállás és a kollaboráció között. Az alkalmazkodás formái változatosak voltak: a hivatalnokok együttműködése a német utasításokkal, a feketepiaci ügyeskedés, a passzív tudomásulvétel, ugyanakkor a zsidók vagy a szökött hadifoglyok alkalmi segítése is. A kollektív bűnösség fogalma ezért sem alkalmazható sem a francia, sem más nemzeti közösségre; a felelősséget a konkrét cselekményekhez és döntésekhez kell kötni.

16.2.5. Az ellenállás: formák, szereplők, viták

Az ellenállás (résistance) gyűjtőfogalom, amely a megszállás és a Vichy-rezsim elleni, változatos formájú és politikai irányultságú tevékenységeket jelöli. A fogalom használata maga is vitatott: a kortársak és a későbbi történetírás egyaránt eltérő kritériumok szerint soroltak valakit az ellenállók közé. A leghíresebb jelkép Charles de Gaulle tábornok 1940. június 18-i BBC-rádión leadott felhívása, amelyben a harc folytatására szólított fel, és a francia ellenállás szimbolikus kezdeteként rögzült. De Gaulle Londonban létrehozta a **Szabad Franciaország** (France libre) mozgalmat, amely a francia gyarmati területek és a hadsereg egy részének támogatására épült. A belső ellenállás azonban nem de Gaulle-tól, hanem a helyi kezdeményezésekből nőtt ki: földalatti sajtó, röplapok, hírszerzési hálózatok, szabotázsakciók, menekültek – elsősorban zsidók, hadifoglyok, lelőtt pilóták – bújtatása és határokon átjuttatása. Az ellenállás tagjainak száma a történészi becslések szerint a háború végére legfeljebb a felnőtt lakosság 1–2 százalékát érhette el, de a támogatók és a passzív segítők köre ennél szélesebb volt. A pontos szám meghatározása eleve problematikus, mert a tevékenység titkossága miatt a források hiányosak, és a háború utáni emlékezetpolitika is torzíthatja a képet.

A belső ellenállás politikai spektruma széles volt: a kommunista párt (PCF) földalatti szervezetei, a gaulle-ista hálózatok, a szocialisták, a kereszténydemokraták, a jobboldali hazafiak és a szabadkőműves körök egyaránt részt vettek. A kommunista ellenállás különösen az 1941-es német támadás a Szovjetunió ellen után erősödött meg, és a legaktívabb fegyveres csoportokat hozta létre. A gaulle-ista **Secret Army** (Armée secrète) és a kommunista **Francs-tireurs et partisans** (FTP) mellett számos kisebb csoport működött. A politikai és személyi ellentétek ellenére az ellenállás 1943-ban Jean Moulin vezetésével létrehozta a **Nemzeti Ellenállási Tanácsot** (Conseil national de la Résistance, CNR), amely a különböző mozgalmakat, pártokat és szakszervezeteket közös program és közös politikai platform alá vonta. A CNR 1944-es programja a felszabadítás utáni Franciaország társadalmi és gazdasági reformjait – a nagyvállalatok államosítását, a jóléti állam kiépítését, a nők választójogát – fogalmazta meg, és a háború utáni fejlődés egyik alapdokumentumává vált. Jean Moulin 1943. júniusi letartóztatása és halála a német kínzások következtében a dokumentált történeti tények közé tartozik, de a letartóztatás körülményei – árulás, besúgás – máig vitatottak.

A partizánmozgalom, a **maquis**, elsősorban a hegyvidéki és vidéki területeken, valamint a STO behívói elől menekülő fiatalokból nőtt ki. A fegyveres ellenállás német megszállás elleni akciói gyakran brutális megtorlásokat váltottak ki, ami a történészi viták egyik központi kérdése: milyen kapcsolat volt az ellenállás akciói és a civil áldozatok között, és hogyan értékelhető ez a stratégia erkölcsileg és katonailag. A nők szerepe az ellenállásban a korabeli nemi szerepek miatt gyakran alulreprezentált a hivatalos emlékezetben, pedig dokumentáltan részt vettek hírszerzésben, illegális sajtóterjesztésben, menekültek bújtatásában és szabotázsban. A francia nők választójogát a felszabadítás után, 1944-ben az ideiglenes kormány rendelete adta meg; ennek összefüggése az ellenállásban való részvételükkel azonban nem egyszerű ok-okozati összefüggés, hanem hosszabb emancipációs folyamat része.

16.2.6. A felszabadítás és a háború utáni igazságtétel

A felszabadítás folyamata a normandiai partraszállással (1944. június 6.) kezdődött, majd az augusztus 15-i dél-franciaországi partraszállás után gyorsan bontakozott ki. Párizs felszabadítása 1944. augusztus 25-én a francia belső erők, a 2. páncéloshadosztály és a város lakosainak közös fellépése nyomán következett be, és a Vichy-rezsim összeomlásának szimbolikus pillanata lett. A Vichy-kormányzat Németországba menekült, Pétain és Laval később kiadatásra került. A felszabadítás erőszakos periódusát a **vad megtorlások** (épuration sauvage) kísérték: a háború utáni igazságtétel hivatalos formáin kívül a lakosság egy része önbíráskodásba kezdett, és a kollaboránsoknak, a besúgóknak és a milicistáknak tekintett személyek ellen erőszakot alkalmazott. Az áldozatok számára vonatkozó becslések nagy szórást mutatnak: a leggyakrabban idézett tartomány 8 000–10 000 közötti kivégzés ítélet nélkül, de a pontos szám a forráshiány és az emlékezetpolitikai torzítások miatt nehezen állapítható meg. Ezt az időszakot a történészek nem írják le egységes „népítéletként”: az erőszak területileg és időben egyenlőtlen volt, és sok esetben személyes bosszú vagy politikai leszámolás keveredett az igazságtétel szándékával.

A hivatalos **igazságtétel** (épuration légale) bírósági eljárások sorozatát jelentette: a fő felelősök – Pétain, Laval, a milícia vezetői, a kormány tagjai – ellen a Felső Bíróság (Haute Cour de justice) járt el. Philippe Pétain tárgyalása 1945. július–augusztusban zajlott; halálra ítélték, de Charles de Gaulle ideiglenes államfő – tekintettel Pétain korára és első világháborús érdemeire – életfogytiglani börtönre változtatta. Pierre Laval eljárása 1945 októberében dokumentáltan szabálytalan és elhamarkodott volt; halálos ítéletét végrehajtották. A hivatalos megtorlás további elemei: a köztisztviselők igazolási eljárása, a kollaboráns sajtó betiltása, a politikai pártok betiltása, valamint a gazdasági kollaboránsok vagyonelkobzása. A hivatalos kivégzések száma becslések szerint 1 500–1 600 körül alakult; a börtönbüntetések, a közszolgálatból való elbocsátások és a politikai jogok megvonása százezreket érinthetett. A pontos adatok azonban bizonytalanok, mert a levéltári források csak részben kerültek feldolgozásra, és a korszak statisztikái gyakran politikai érdekeket szolgáltak. A történészi konszenzus szerint a francia igazságtétel részleges volt: a gazdasági és államigazgatási elit jelentős része viszonylag enyhe büntetéssel megúszta, míg a kisemberek gyakran szigorúbb elbánásban részesültek. Az 1953-as amnesztiatörvény végül a kollaborációval vádoltak többségének visszatérését tette lehetővé, ami a háborús emlékezet fokozatos elfojtásához vezetett.

A Vichy-korszak emlékezetpolitikai feldolgozása hosszú és konfliktusos volt. Henry Rousso francia történész **Vichy-szindrómának** nevezte azt a jelenséget, ahogyan a francia társadalom és állam a traumát feldolgozta, illetve elfojtotta. A háború utáni első évtizedekben a hivatalos narratíva a francia nemzet egészét az ellenállás oldalára helyezte, és elhallgatta vagy relativizálta a Vichy-rezsim felelősségét. Ez a kép csak az 1970-es évektől kezdett megrendülni, amikor a történészi kutatások – elsősorban Robert O. Paxton 1972-es munkája – dokumentálták a Vichy-rezsim autonóm antiszemita és kollaborációs politikáját. Az 1995-ös év fordulópont volt: Jacques Chirac köztársasági elnök hivatalosan elismerte a francia állam felelősségét a zsidók deportálásában, és a

Vel' d'Hiv-razziák 1942. júliusi eseményeit a francia állam bűneként nevezte meg. Ezt a beszédet a történettudomány dokumentált tényként tartja számon, és az emlékezetpolitikai fordulat fontos állomásaként értékeli. A vita azonban nem zárult le: a felelősség pontos mértéke, a „kollaboráció" fogalmának használata, a francia állam és a nemzet közötti különbségtétel, valamint a gyarmati múlttal való összekapcsolás továbbra is a francia közélet és a tudományos diskurzus tárgya.

16.2.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a fegyverszüneti egyezmény szövege, a Vichy-állam alkotmányerejű törvényei (1940. július 10-i teljhatalmi törvény, az 1940. és 1941. évi zsidó statútumok), Pétain és Laval rádióbeszédei, de Gaulle 1940. június 18-i felhívása, a CNR alapítási dokumentumai, a milícia rendelkezései, valamint a háború utáni periratok és ítéletek. Ezek a dokumentumok jórészt levéltárban elérhetők, és a történészi kutatás számára stabil alapot adnak. A statisztikai adatok – a deportáltak száma, a megtorlások áldozatszáma, a STO-ra kényszerítettek száma – azonban becslések, amelyek a túlélő nyilvántartások, a német és francia hatóságok listái, valamint a későbbi visszaemlékezések összevetéséből származnak. A deportált zsidók száma (75–77 ezer) a leginkább elfogadott becslés, de a pontos szám a forráshiányok miatt folyamatosan pontosításra szorul. A háború utáni vad megtorlások áldozatainak száma különösen bizonytalan: a 8 000–10 000-es tartomány a legtöbb történész által idézett, de egyes kutatások alacsonyabb vagy magasabb becslésekkel is érvelnek, és a kérdés szorosan összefonódik az emlékezetpolitikai állásfoglalásokkal.

A másodlagos szakirodalomban a Vichy-rezsim autonómiájának és a német nyomás súlyának kérdése, a kollaboráció fogalmának definíciója, az ellenállás kiterjedése és hatékonysága, valamint az igazságtétel önkényessége mind vitatott értelmezések. Robert O. Paxton és később Julian Jackson munkái a történészi konszenzust képviselik, amely szerint a Vichy-rendszer nem egyszerű bábállam volt, hanem saját ideológiával és társadalmi bázissal rendelkező diktatúra, amelynek antiszemita politikája önálló kezdeményezésből fakadt. A nem olvasott forrásokra való hivatkozást az alfejezet a fenti szerzői említések formájában jelzi; a konkrét oldalszámok és kiadási adatok ellenőrzést igényelnek. A „Vichy-szindróma" fogalma és az emlékezetpolitika periodizálása szintén vitatott: Rousso korszakolása a történészi diskurzus egyik meghatározó értelmezése, de más szerzők a feldolgozás folyamatát másként írják le. A felszabadítás utáni erőszak és a hivatalos igazságtétel megítélése ugyancsak megosztja a szakirodalmat; a francia állam 1995-ös elismerése óta a vita hangsúlya az erkölcsi felelősségtől a jogi és intézményi felelősség felé tolódott el.

16.2.8. Rövid összefoglaló

- Franciaország 1940 nyarán katonailag összeomlott; a fegyverszünet után a déli zónában létrejött a Vichy-rezsim, amely felszámolta a Harmadik Köztársaság intézményeit és autoriter „francia államot" épített.
- A Vichy-állam „nemzeti forradalma" antiliberális, korporatív és antiszemita ideológiát képviselt, és önállóan, nem csupán német nyomásra hozott zsidóellenes törvényeket, majd aktívan közreműködött a zsidók deportálásában.
- A német megszállás két zónára osztotta Franciaországot, és a mindennapi életet a hiánygazdaság, a kényszermunka, a megtorlások és a zsidó lakosság üldözése határozta meg; a francia zsidó deportáltak száma becslések szerint 75–77 ezer fő volt.
- Az ellenállás politikai színezetű, változatos formájú mozgalom volt, amelynek csúcsszerve a CNR lett; a francia lakosság többsége nem volt aktív ellenálló, hanem a túlélésre törekedett.
- A felszabadítás 1944 nyarán–őszén ment végbe; a Vichy-rezsim összeomlott, és a hivatalos igazságtétel mellett jelentős vad megtorlások is történtek, amelyek áldozatszáma bizonytalan becslés.

- A háború utáni igazságtétel részleges volt: a legfőbb politikai vezetőket elítélték, de az államigazgatási és gazdasági elit jelentős része viszonylag enyhe büntetéssel megúszta; az 1953-as amnesztia a felejtést erősítette.
- A Vichy-korszak emlékezetpolitikai feldolgozása hosszú ideig elfojtó jellegű volt; az 1970-es évektől a történetírás és az 1995-ös államfői elismerés dokumentálta a francia állam felelősségét a zsidók deportálásában.

16.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai okok vezettek a Vichy-rezsim létrejöttéhez, és miért nem írható le csupán német bábállamként?
2. Hogyan változott a Vichy-kormányzat szerepe a franciaországi zsidók üldözésében 1940 és 1942 között? Milyen dokumentált intézkedések bizonyítják az önálló felelősséget?
3. Milyen politikai és társadalmi csoportok alkották az ellenállást, és milyen törésvonalak mentén szerveződtek? Miért vitatott az ellenállók számának meghatározása?
4. Milyen különbségek és hasonlóságok mutathatók ki a vad megtorlások és a hivatalos igazságtétel között?
5. Miért tekinthető az 1995-ös Chirac-beszéd emlékezetpolitikai fordulópontnak, és milyen viták maradtak nyitva a Vichy-korszak értelmezésében?

16.3. A negyedik és ötödik köztársaság

A második világháború utáni Franciaország történetének talán legellentmondásosabb fejezete a gyarmatbirodalom felbomlása. A folyamat nem csupán külpolitikai válság volt, hanem mélyen áthatotta a francia belpolitikát, és kétszer is a rendszer összeomlásához vezetett: előbb a Harmadik Köztársaság bukott bele a német megszállásba 1940-ben, majd a felszabadulás után létrehozott **Negyedik Köztársaság** (Quatrième République) struktúráit is szétfeszítette az algériai függetlenségi háború. Ez a fejezet a háború utáni francia állam két periódusát mutatja be 1946-tól az 1969-es korszakváltásig: a parlamentáris köztársaság működését és válságait, a dekolonizáció véres szakaszait, Charles de Gaulle hatalomra való visszatérését, az új alkotmányos rendet, valamint az 1968-as társadalmi robbanást, amely a gaulle-i „erős állam” modelljének kereteit is megkérdőjelezte.

16.3.1. A Negyedik Köztársaság megalapítása és működése

Franciaország a felszabadulás után kétszeresen is örökséget kellett, hogy vállaljon. Egyrészt az előző alfejezet tárgyalta Vichy-rendszer örökségét, a kollaboráció elszámoltatását és az alkotmányos újjáépítés igényét. Másrészt az országnak újra kellett pozicionálnia magát a kibontakozó hidegháborúban, miközben a gyarmatbirodalom fenntartását vagy átalakítását is meg kellett oldania. Az 1946. áprilisi alkotmányozó gyűlés elutasította az elnöki rendszerű elképzelést, és ingatag, de a francia köztársasági hagyományba jól illeszkedő parlamentáris rendszert hozott létre. Az új alkotmányt 1946. október 27-én fogadták el népszavazáson, alacsony részvétel és viszonylag alacsony, kb. 53 %-os támogatottság mellett.

A rendszer fő gyengesége a politikai erőviszonyok töredezettségéből és a választási rendszer arányosságából fakadt. A kormányzást a **hárompárti rendszer** (tripartisme), a Francia Kommunista Párt (Parti communiste français, PCF), a Francia Szocialista Párt (Section française de l’Internationale ouvrière, SFIO) és a kereszténydemokrata **Népi Köztársasági Mozgalom** (Mouvement républicain populaire, MRP) koalíciója kezdte meg, de az együttműködés 1947

májusában, a kommunista miniszterek leváltásával összeomlott. Ettől kezdve a kormányok rövid életű, gyakran jobb- és baloldali csoportokat is magukba foglaló centrumkoalíciók voltak. 1946 és 1958 között a pontos szám forrásonként kissé eltér, a szakirodalom tartós közkeletű adata szerint huszonegynéhány kormány alakult; ez az állandósult instabilitást azonban aligha vitatja bárki. A kabinet bukásához elég volt a miniszterelnök-jelöltek kinevezésének abszolút többségi procedúrája és a bizalmi szavazás szigorú szabálya.

A politikai forgóajtó ellenére a korszak gazdaságilag rendkívül sikeres volt. A Jean Monnet nevéhez fűződő modernizációs terv, a **Marshall-terv** fogadása (Franciaország az egyik legnagyobb kedvezményezett volt) és az 1950-es évekre kialakuló közös piaci kezdeményezések, így a Montánunió majd a Római Szerződés (1957) instrumentumai az országot a gyors növekedés pályájára állították. A GDP éves növekedése az 1950-es években gyakran meghaladta az 5 %-ot. Ezzel párhuzamosan a francia népesedéspolitika is fordulatot vett: a bevándorlás mellett a születésszám is emelkedett, ami a „baby boom" időszakot hozta el. Ez a makrogazdasági siker azonban nem tükröződött a köztársaság intézményi elfogadottságában, mert a pártrendszer konfliktusai és a tengerentúli háborúk állandó legitimitásválságban tartották a rezsimet.

16.3.2. A dekolonizáció első szakasza: Indokína

A Vichy alatt megingott gyarmati tekintélyt a háború utáni francia kormányok a **Francia Unió** (Union française) keretében kívánták konzerválni. Ez az 1946-os alkotmány intézménye volt, amely a gyarmatbirodalmat elvileg szövetségi struktúrává alakította, ám a francia kormány továbbra is fenntartotta a tényleges irányítást.

Indokínában ez a szándék fegyveres konfliktusba torkollott. A Ho Si Minh vezette, kommunista dominanciájú **Việt Minh** 1945. szeptember 2-án kikiáltotta a független Vietnámi Demokratikus Köztársaságot. A francia kormány ezt nem fogadta el, és 1946 végén, a hanoi és haifongi incidenseket követően megkezdődött az **első indokínai háború** (1946–1954). A háború fontos jegye, hogy 1949-től, a kínai kommunista fordulat után fokozatosan hidegháborús proxyháborúvá is vált: a Viet Minh kínai, a francia expedíciós hadsereg pedig egyre nagyobb arányban amerikai támogatást kapott.

A konfliktus katonai és politikai fordulópontja a Điện Biên Phủ-i ütközet volt 1954 tavaszán. A francia stratégia egy távoli völgyben létesített erődített támaszponttal akarta a Viet Minh logisztikáját megsemmisíteni; ehelyett a tábornoki kar által alábecsült tüzérségi képességű ellenség két hónap alatt bekerítette és 1954. május 7-én elfoglalta a bázist. Ez a vereség dokumentált tény; a francia hadifoglyok pontos száma és későbbi sorsa azonban máig vitatott, mert a túlélők arányára vonatkozó francia és vietnámi adatok jelentősen eltérnek. A genfi konferencián (1954. július) Pierre Mendès France miniszterelnök tárgyalásos rendezést ért el. Az egyezmény ideiglenesen a 17. szélességi körnél kettéosztotta Vietnámot, és előirányozta az 1956-os választásokat, amelyekre végül nem került sor. Kambodzsa és Laosz függetlenségét szintén elismerték.

Az indokínai háború fontos tanulság volt a francia hadsereg számára. Számos tiszt a vereséget nem katonai, hanem politikai okokra vezette vissza: a „hátországi" pártpolitika és a francia közvélemény érdektelensége az ő értelmezésük szerint árulás volt a vérüket adó katonákkal szemben. Ez a tisztek egy részénél később az algériai konfliktusban is erős radikalizálódáshoz vezetett, és a civil kormányzattól való elidegenedés fontos előzménye lett.

16.3.3. Az algériai háború: a Negyedik Köztársaság haláltusája

A francia dekolonizáció brutális csúcspontja az **algériai háború** (Guerre d'Algérie) volt. Algéria jogi helyzete eltért a többi gyarmatétól: a francia alkotmányos rend szerint nem gyarmat, hanem

Franciaország három „tengerentúli departement”-ja volt. A kb. egymilliós európai származású lakosság, az úgynevezett **pieds-noirs** (feketelábúak) és a zsidó közösség francia állampolgár volt, míg a muszlim többség legnagyobb része nem rendelkezett ugyanolyan állampolgári jogokkal, hanem sajátos, vallásjogi alapú személyi státusszal. A két csoport közötti gazdasági és politikai egyenlőtlenség dokumentált, a társadalmi mutatók (iskolázottság, földtulajdon, bérek) szisztematikus különbséget mutatnak.

A fegyveres felkelés 1954. november 1-jén, „Mindenszentek napján” robbant ki, amikor a **Nemzeti Felszabadítási Front** (Front de libération nationale, FLN) összehangolt támadásokat intézett katonai és civil célpontok ellen. A francia kormány kezdetben „rendfenntartó műveletként” kezelte az eseményeket, és a katonai igazgatás alá vonta az országot. A konfliktus fokozatosan totális háborúvá vált, amelyben az FLN gerillaháborút és terrorakciókat, a francia hadsereg pedig tömeges megtorlásokat, falvak ellenőrzését és kínzást alkalmazott. Az algériai áldozatok számát illetően nincs tudományos konszenzus: a francia kormányzati becslések jóval alacsonyabbak, az algériai emlékezetpolitikai számok pedig jóval magasabbak; a szakirodalom óvatos becslései a háború közvetlen halottjait százezres nagyságrendűre teszik. A kínzás alkalmazása a mai történettudományban dokumentált tény, amit a 2000-es évek óta fokozatosan a hivatalos francia politika is elismert.

A háború döntő mozzanata az **algíri csata** (1957) volt. Jacques Massu tábornok ejtőernyősei házról házra haladva, hálózati úton próbálták felszámolni az FLN algíri sejtjeit. A siker katonai értelemben átmeneti volt, de a módszerek – a tömeges internálás, a kínzás rendszerszerű alkalmazása – hosszú távon erkölcsileg és politikailag kontraproduktívnak bizonyultak. A baloldali értelmiség egy része és a katolikus körök hangos tiltakozásba kezdtek, miközben a francia kormány a rendet és az integrációt hangoztatta.

A Negyedik Köztársaság végső válságát az 1958. május 13-i algíri puccskísérlet idézte elő. Az algériai francia telepesek és a velük szimpatizáló katonai körök, attól tartva, hogy a párizsi kormány tárgyalásos rendezésre készül, bizottságot alakítottak, és elfoglalták a kormányzati épületeket. A hadsereg egy részének lojalitása bizonytalanná vált. A válság közepette a köztársasági elnök, René Coty Charles de Gaulle-t kérte fel kormányalakításra. De Gaulle ezt a visszatérést ahhoz kötötte, hogy új alkotmányt dolgozhasson ki. A Nemzetgyűlés 1958. június 1-jén bizalmat szavazott neki, és felhatalmazta az alkotmányozásra. A Negyedik Köztársaság tehát nem egy csatát, hanem a saját intézményi tehetetlenségét és a hadsereg politikai nyomását veszítette el.

16.3.4. Az ötödik köztársaság születése és a gaulle-i rendszer

Az 1958-as alkotmány, amelynek szövegét Michel Debré és a de Gaulle által felkért jogászok dolgozták ki, alapvetően átalakította a francia államszervezetet. A népszavazáson 1958. szeptember 28-án az alkotmányt a leadott szavazatok kb. 82 %-a támogatta, ami a rendszer széles körű, bár részben a de Gaulle személyéhez kötődő legitimitását mutatja. Az **Ötödik Köztársaság** (Cinquième République) félprezidenciális jellegű berendezkedést hozott létre. A köztársasági elnök jogosítványai megerősödtek: ő lett a végrehajtó hatalom valódi feje, kinevezte a miniszterelnököt, feloszlathatta a Nemzetgyűlést, és rendkívüli állapot esetén a 16. cikkely alapján különleges jogkörökkel élhetett. A kormányzat stabilitását a bizalmatlansági indítvány szigorúbb szabályai és a választási rendszer többségi elvre való átállítása biztosította. Fontos megjegyezni, hogy a „félprezidenciális” jelző a politikatudomány későbbi kategóriája, amelyet ma is széles körben használnak, de az 1958-as alkotók elsősorban egy erős nemzeti végrehajtó hatalmat kívántak létrehozni.

A gaulle-i rendszer kiépülésével párhuzamosan, 1959-től kezdve de Gaulle fokozatosan elfogadta, hogy Algéria megtartása nem lehetséges. Ezt a felismerést 1960-tól a „algériai Algéria” és az „öndöntés” jelszavainak bevezetése kísérte. A folyamat ellen a francia hadsereg egy része nyíltan

fellázadt. Az 1961. áprilisi **tábornokok puccsa** (putsch des généraux) azonban a sorozott állomány ellenállásán és de Gaulle televíziós beszédének hatására összeomlott. A telepesek és a hadsereg radikálisai ekkor alapították meg a **Titkos Hadsereg Szervezetét** (Organisation de l'armée secrète, OAS), amely terrorakciókat hajtott végre Algériában és Franciaországban egyaránt, többek között de Gaulle ellen is merényleteket kísérelt meg.

Az algériai háborút lezáró **Évian-i egyezményt** 1962. március 18-án írták alá. Az ezt megerősítő áprilisi népszavazáson a francia választók elsöprő többséggel (kb. 91 %) támogatták a függetlenséget. Algéria 1962. július 5-én vált függetlenné. A háború lezárása ugyanakkor újabb tragédiát hozott: a francia fegyveres csapatok oldalán harcoló, úgynevezett **harkik** (harkis) tömegesen estek megtorlás áldozatául Algériában, vagy menekültek Franciaországba, ahol gyakran nyomorúságos körülmények között, táborokban helyezték el őket. A harkik sorsának feldolgozása a francia nemzeti emlékezet egyik legsúlyosabb, sokáig elhallgatott adóssága; az ő tömeges meggyilkolásuk minősítését, a „népirtás" fogalmának alkalmazhatóságát a történészek csak részben fogadják el, de a tömeggyilkosság ténye dokumentált. Az európai telepesek szintén tömegesen, mintegy 800 000 fővel, hagyták el Algériát, és Franciaországba települtek át. A gyarmati adminisztráció és a gazdaság kivonása az egész társadalmat megrázta, és hosszú távon formálta a francia városiasodást és az emlékezetpolitikát.

16.3.5. A dekolonizáció más területei és a külpolitikai fordulat

Algéria mellett a francia gyarmatbirodalom többi része is átalakult. 1958-ban az úgynevezett Francia Közösség (Communauté française) váltotta fel az Uniót, de a függetlenségi törekvéseket ez sem állította meg. 1960-ban, a „fekete Afrika évében" a szubszaharai francia gyarmatok zöme békés úton nyerte el függetlenségét. A folyamat mégsem volt teljesen békés: Kamerunban a függetlenség előtti évtizedben fegyveres konfliktus zajlott, Madagaszkáron 1947-ben tömeges felkelést vertek le, és Dzsibuti, illetve a Comore-szigetek esetében a dekolonizáció későbbre tolódott. A gyarmatbirodalom megszűnésének pontos áldozatszáma, a gazdasági kivonás hatása és a posztkoloniális intézményi függőség mértéke mindmáig a történészi viták tárgya.

A dekolonizációból kiindulva de Gaulle külpolitikájának központi elemévé a függetlenség, a **grandeur**, azaz a nemzeti nagyság politikája vált. Ennek keretében Franciaország kilépett a NATO integrált katonai parancsnokságából (1966), ugyanakkor a szövetség politikai tagja maradt. Fokozta a nukleáris fegyverkezést (a francia elrettentő erő, a **force de frappe** kiépítése), és elutasította a brit csatlakozást az Európai Gazdasági Közösséghez (1963-ban és 1967-ben is). Az 1963-as **Élysée-szerződés** az NSZK-val a történelmi megbékélést intézményesítette, ami a későbbi európai integráció egyik legfontosabb pillére lett.

16.3.6. A „dicsőséges harminc év": gazdaság, társadalom, modernizáció

A gaulle-i politika hátterét a példátlan gazdasági növekedés adta. A Jean Fourastié által a korszak lezárulta után népszerűsített kifejezéssel a „dicsőséges harminc év" (**Trente Glorieuses**, kb. 1945–1975) a teljes foglalkoztatottságon, a tervezett modernizáción és a tömegfogyasztás kiteljesedésén alapult. Az állami tervgazdaság és a piac vegyes rendszere jelentős infrastrukturális fejlesztéseket, lakásépítéseket és az energiarendszer korszerűsítését eredményezte. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya drámaian csökkent, a diákok és a városi középrétegek száma ugrásszerűen megnőtt.

A növekedés munkaerőigényét a tömeges bevándorlás elégítette ki. Elsősorban dél-európai (olasz, spanyol, portugál), majd az 1960-as évektől fokozottan észak-afrikai (algériai, marokkói, tunéziai) munkavállalók érkeztek. Ez a demográfiai és kulturális változás hosszú távú következményekkel járt a francia társadalomra nézve. A korszak a női foglalkoztatás lassú bővülését és a fogyasztói

szokások átalakulását is magával hozta, de a fogyasztói társadalom bírálata és a hagyományos erkölcs fellazulása iránti igény is ezekben az években erősödött meg.

16.3.7. Az 1968-as események: egy társadalom lázadása

A gazdasági siker ellenére 1968 májusában Franciaország a modern kori egyik legnagyobb társadalmi mozgalmát élte át. A válság az egyetemeken kezdődött: a nanterre-i campuson már 1968. márciusában tiltakozó akciók voltak, amelyek elsősorban az elidegenedett, tömegesített felsőoktatás, a hatalmi hierarchiák és a fogyasztói társadalom ellen irányultak. A diákmozgalom vezéralakjai közé tartozott Daniel Cohn-Bendit, és a mozgalom a korabeli új baloldal eszmeiségéből táplálkozott.

1968. május 3-án a Sorbonne-t bezárták, mire a diákok és a rendőrség között heves utcai összecsapásokra került sor a Latin negyedben. A mozgalom gyorsan túllépett a hallgatói körökön: május 13-án a nagy szakszervezetek által szervezett szolidaritási felvonulás után a munkások spontán, vadsztrájkok során kezdték elfoglalni a gyárakat. A munkabeszüntetés csúcspontján, a források szerint mintegy 7–10 millió munkavállaló sztrájkolt, ami a francia munkaerő-piaci léptékben példátlan volt. A mozgalomnak nem volt egységes programja; a követelések a bérfejlesztéstől a munkakörülmények javításán át az egyetemi reformig és a tágabban értelmezett „emberarcúbb” társadalomig terjedtek.

A gaulle-i hatalom először megrendült. De Gaulle 1968. május 29-én rövid időre titokban Baden-Badenbe utazott, hogy Jacques Massu tábornokkal tárgyaljon, ami a hadsereg és az államhatalom szétválasztásának válságát jelezte. A fordulatot az hozta el, hogy a kormányzat az 1968. május 27-i **Grenelle-i egyezményben** jelentős béremeléseket és munkajogi engedményeket ígért, majd a kommunista és szocialista szakszervezetek, tartva attól, hogy egy általános politikai forradalomban elveszítik befolyásukat, a tárgyalásos lezárás felé terelték a mozgalmat. De Gaulle ezután feloszlatta a Nemzetgyűlést, és a jobboldali választók mozgósításával az 1968. júniusi választásokon a gaulle-ista párt abszolút parlamenti többséget szerzett.

Az 1968-as események értelmezése máig megosztja a történészeket és a közvéleményt. A konzervatív olvasat a rend felbomlásának kísérleteként, a baloldali olvasat a modern fogyasztói kapitalizmus elleni felszabadítási kísérletként, a szociológiai olvasat pedig a posztindusztriális társadalom és az új, posztmateriális értékrendszer kialakulásának tüneteként írja le. A mozgalom rövid távon politikai vereséggel zárult, hosszú távon azonban hozzájárult a francia egyetemek decentralizált reformjához, a munkaügyi kapcsolatok átalakulásához és a fogyasztói, nemi és kulturális normák lassú liberalizálásához.

16.3.8. A gaulle-i korszak vége

Az 1968-as válságot de Gaulle győztesen kezelte, de a tekintélye megrendült. Az utolsó, a szenátusi és regionális reformra irányuló 1969. áprilisi népszavazáson a „nem” szavazatok kerültek többségbe, ami után de Gaulle azonnal lemondott. Utódja Georges Pompidou lett. Az Ötödik Köztársaság azonban túlélte az alapító halálát és az őt követő évtizedeket, ami azt mutatta, hogy az 1958-as alkotmányos rendszer nem csupán egy karizmatikus személyiség függvénye, hanem a francia politikai rendszer tartós kerete lett. A gaulle-ista alkotmány által biztosított stabilitás ára ugyanakkor a hatalom központosítása és egy olyan elnöki intézmény létrehozása volt, amelyet a bírálók szerint kevés fék és ellensúly korlátoz. Ezt a vitát a későbbi köztársasági elnökök, François Mitterrand és Emmanuel Macron időszakában is újra és újra megnyitották.

16.3.9. Források és bizonytalanságok

A Negyedik és Ötödik Köztársaság történetének rekonstrukciója bőséges elsődleges forrásra támaszkodhat: az 1946-os és 1958-as alkotmányok szövegei, parlamenti jegyzőkönyvek, kormányzati statisztikák, hadsereg-jelentések, a genfi és az Évian-i egyezmények, valamint a korszak bőséges memoárirodalma (például Charles de Gaulle *Mémoires d'espoir* című munkája, Jacques Massu tábornok írásai, és a gyarmati háborúk résztvevőinek visszaemlékezései). A dekolonizációról a francia gyarmati levéltárak anyaga jelentős részben kutatható, bár sokáig titkosítás gátolta az algériai háború feldolgozását.

A legfontosabb bizonytalanságok és vitatott kérdések: - **Az algériai háború áldozatainak száma**: a francia kormányzati becslések, az algériai nemzeti emlékezet és a demográfiai kutatások élesen eltérnek. A történészek ma is vitatják a háborús halottak teljes körének rekonstruálhatóságát. - **A kínzás alkalmazása**: a kínzás ténye dokumentált, de annak elterjedtsége, jogi minősítése és a felelősségi hierarchia (meddig ért fel a politikai felelősség) mai napig a francia emlékezetpolitika egyik legkényesebb kérdése. - **A Negyedik Köztársaság instabilitása**: a gyakori kormányválságok száma közkeletű, de az instabilitás okainak (választási rendszer, pártstruktúra, gyarmati háborúk) súlyozása a szakirodalomban vitatott. - **1968 májusa**: a mozgalom jellege és hosszú távú következményei erősen vitatottak. A sztrájkolók pontos száma forrásonként eltérő, és a rendőri erőszak mértékének megítélése is részben elfogult forrásokra támaszkodik. - **A harkik sorsa**: a tömeggyilkosság ténye bizonyított, de az áldozatok számának becslése és a francia állam felelősségének mértéke (különösen a hátrahagyásukért) mindmáig történészi és jogi vita tárgya.

A fenti tények azt mutatják, hogy a gaulle-i köztársaság a gyarmatbirodalom terhét egy erősen centralizált, a végrehajtó hatalmat előtérbe állító rendszerrel cserélte fel. Ez a csere nemcsak a külpolitikai cselekvőképességet állította helyre, hanem új típusú társadalmi konfliktusok és demokráciaviták alapjait is lefektette a következő évtizedekre.

16.3.10. Rövid összefoglaló

- A Negyedik Köztársaság (1946–1958) parlamentáris rendszerét arányos választások és gyakori kormányválságok jellemezték, miközben a gazdaság gyors modernizáció ment végbe.
- A dekolonizáció brutálisan sűrítette be a rezsim válságait: az indokínai vereség (Điện Biên Phủ, 1954) után az algériai háború (1954–1962) intézményi összeomláshoz és de Gaulle visszatéréséhez vezetett.
- Az Ötödik Köztársaság (1958-tól) erős köztársasági elnöki jogköröket és majoritásos választási rendszert hozott létre, ami stabil kormányzást tett lehetővé.
- Algéria függetlenné válása (1962) súlyos, máig feldolgozatlan örökségeket hagyott: a pieds-noirs exodusa, az FLN megtorlásainak és a francia hadsereg kötelékében harcoló harkik tragédiája.
- De Gaulle külpolitikája a függetlenséget (NATO-integrált parancsnokság elhagyása), a nukleáris elrettentést és a német-francia megbékélést állította középpontba.
- Az 1968. májusi események a diákmozgalomból általános sztrájkhullámmá váltak, rövid távon politikai válságot, hosszú távon kulturális és társadalmi fordulatot hoztak, és előkészítették a gaulle-i korszak lezárulását.

16.3.11. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerkezeti okok vezettek a Negyedik Köztársaság kormányainak instabilitásához, és hogyan reagált erre az 1958-as alkotmány?

2. Hasonlítsa össze az indokínai és az algériai háborút abból a szempontból, hogy milyen hatással voltak a francia belpolitikára és a hadsereg politikai szerepére!
3. Hogyan alakította át de Gaulle elnöksége Franciaország európai és atlanti politikáját, és milyen hosszú távú következményei voltak a NATO-ból való kilépésnek?
4. Milyen tényezők magyarázzák, hogy 1968 májusában a diáklázadás országos munkássztrájkká szélesedett, és miért tudott de Gaulle mégis megerősödve kikerülni a válságból?
5. Melyek az algériai háború emlékezetének fő vitapontjai, és miért jelentett kihívást a háború hivatalos elnevezése és a kínzás alkalmazásának elismerése a francia közbeszédben?

16.4. Franciaország 1981–2026

Az 1981-es év Franciaországban nem egyszerűen kormányváltást hozott, hanem az Ötödik Köztársaság intézményi és ideológiai próbáját: először nyerte el baloldali jelölt az elnöki tisztséget. François Mitterrand (François Mitterrand) elnöksége felszínre hozta az 1958-as alkotmányos rend rugalmasságát, a szocialista gazdaságpolitika korlátait és az európai integrációból fakadó szuverenitásvitát. Ehhez a korszakhoz három tartós feszültség kapcsolódik: a baloldali átalakítás kísérlete és visszafordulása, a kohabitáció intézményi működése, valamint a köztársasági azonosság és a bevándorlás ügye. Az események az előző alfejezethez képest abban jelentenek fordulatot, hogy a háború utáni gaullista–kommunista törésvonalak részben átalakulnak, de az ötödik köztársasági keret tartós marad. Lásd: A negyedik és ötödik köztársaság.

16.4.1. A Mitterrand-korszak: szocialista kormányzás és az 1983-as fordulat

Az 1973 utáni olajválságokat követően a Giscard d'Estaing elnökség idején a munkanélküliség emelkedett, a hagyományos iparvidékek hanyatlani kezdtek, a társadalmi elégedetlenség pedig a baloldal felé terelte a szavazókat. Az 1981-es elnökválasztáson a **Szocialista Párt** (Parti socialiste, PS) jelöltje, Mitterrand a második fordulóban a hivatalos adatok szerint a szavazatok 51,8%-át szerezte meg a leköszönő centrista-jobboldali Valéry Giscard d'Estaing ellenében, aki 48,2%-ot kapott. A júniusi nemzetgyűlési választások szocialista–kommunista többséget hoztak; a kormányban a **Francia Kommunista Párt** (Parti communiste français, PCF) miniszterei is helyet kaptak.

Az első Pierre Mauroy (Pierre Mauroy) vezette kormány a **keresletélénkítés** (relance) keynesiánus programját hirdette. Emelte a minimálbért, a családi és lakhatási támogatásokat, ötödik heti fizetett szabadságot vezetett be, és 1982-re 39 órára csökkentette a heti munkaidőt. A munkaügyi reformok – az úgynevezett **Auroux-törvények** – megerősítették a szakszervezeti jogokat a vállalatokon belül. Dokumentált tény, hogy 1981-ben a parlament elfogadta a halálbüntetés eltörlését Robert Badinter (Robert Badinter) igazságügy-miniszter előterjesztésében; Franciaország ezzel csatlakozott a nyugat-európai eltörlő államok sorához. Ugyancsak 1982-ben a **decentralizációs törvények** (lois Defferre) a megyei és regionális önkormányzatok hatáskörét bővítették, ami a központosított francia állam hagyományának lassú lazítását kezdte el.

Az 1981–82-es államosítási hullám a francia törvényhozás által elfogadott mértékben 39 bankot, két pénzügyi társaságot és több nagy ipari csoportot érintett. A kormány azzal érvelt, hogy a stratégiai ágazatok állami irányításával modernizálja az ipart; a bírálók szerint a tulajdonosok kompenzációja és a nemzetközi tőkepiacok bizalmatlansága a költségvetésre nehezedett. Az első két év tapasztalatai ellentmondásosak voltak: a frank árfolyama nyomás alá került, a fizetési mérleg romlott, a munkanélküliség nem csökkent.

1983 márciusában a kormány a **szigor politikája** (tournant de la rigueur) mellett döntött. Jacques Delors (Jacques Delors) pénzügyminiszter irányvonala szerint Franciaország megőrizte tagságát az európai árfolyam-mechanizmusban (ERM), kiadáscsökkentést és bérfegyelmet hirdetett. Ezt a fordulatot a kortárs baloldali értelmezés egy része az „európai megszorítás" elfogadásának tartotta, míg az integrációpárti történetírás a francia gazdaság nyitott szerkezetéből következő kényszerpályaként írja le. Az értékelés tehát máig vitatott; annyi bizonyos, hogy a szocialista kormányzás és az európai integráció gyakorlati összekapcsolódása ekkor vált visszafordíthatatlanná.

1988-ban Mitterrand-t újraválasztották, ezúttal a jobboldali Jacques Chirac (Jacques Chirac) ellen; a hivatalos eredmény mintegy 54% volt. A „nyitás" politikája mérsékelt baloldali kormányokat hozott: Michel Rocard (Michel Rocard), majd Édith Cresson (Édith Cresson) és Pierre Bérégovoy (Pierre Bérégovoy) kormányait. A korszakot a szociális igazságosság retorikája és a költségvetési korlátok feszültsége, valamint a korrupciós ügyekbe torkolló pártfinanszírozási viták kísérték. Bérégovoy 1993-as tragikus halála a politikai közélet válságérzetét erősítette, bár a konkrét ügyek megítélése ma is érzékeny.

16.4.2. A kohabitáció és a gaullista intézményi örökség

A **kohabitáció** (cohabitation) az Ötödik Köztársaság sajátos helyzetét jelöli: az elnök és a nemzetgyűlési többség eltérő politikai táborhoz tartozik, de az 1958-as alkotmány nem kényszeríti egyiküket lemondásra. Az első kohabitációra 1986-ban került sor, amikor a jobboldali ellenzék parlamenti többséget szerzett, és Mitterrand kénytelen volt Jacques Chiracet miniszterelnökké kinevezni. A gyakorlat megmutatta, hogy a végrehajtó hatalomban kettősség jön létre: a miniszterelnök a belső politikát irányítja, az elnök a külügyi és védelmi „fenntartott területen" (domaine réservé) erős befolyást tartott meg. Ez utóbbi nem alkotmányos fogalom, hanem politikai konvenció; megléte és határai máig vita tárgya.

Az 1986–88-as időszakban a Chirac-kormány privatizációs programot indított, szigorított a bevándorlási szabályokon és biztonságpolitikát hirdetett. Mitterrand többször nyilvánosan is bírálta a kormányt, de aláírta a törvényeket; az elnöki és kormányfői szerep ütközése nem vezetett alkotmányos válsághoz. 1993-ban a jobboldal ismét nagy többséget szerzett, így a második kohabitáció Édouard Balladur (Édouard Balladur) kormányával zajlott, ám Mitterrand lejáróban lévő mandátuma miatt az intenzitás kisebb volt.

1995-ben a gaullista **Tömörülés a Köztársaságért** (Rassemblement pour la République, RPR) jelöltje, Chirac nyerte az elnökválasztást Lionel Jospin (Lionel Jospin) szocialista ellenében; a hivatalos második fordulós arány 52,6% – 47,4% volt. Chirac 1997-ben feloszlatta a nemzetgyűlést, abból a feltételezésből, hogy megerősítheti többségét; a választás azonban a szocialisták, kommunisták, zöldek vezette **pluralista baloldal** (gauche plurielle) győzelmét hozta. A harmadik kohabitációban Jospin lett a miniszterelnök, és 1997–2002 között olyan intézkedéseket hozott, mint a 35 órás munkahét, a kollektív egészségbiztosítás kiterjesztése (a **CMU**, Couverture maladie universelle) és a regisztrált élettársi kapcsolat, a **PACS** (pacte civil de solidarité) bevezetése. A Jospin-kormány európai szinten is aktív volt, de a belpolitikai verseny nem szüntette meg az elnöki hatalom szimbolikus fölényét.

A 2000. szeptemberi népszavazáson a választók mintegy 73%-a támogatta az elnöki mandátum hét évről öt évre csökkentését (quinquennat). A reform csökkentette az elnöki és parlamenti ciklus elcsúszásából fakadó kohabitáció valószínűségét, de nem szüntette meg. A gaullista intézményi örökség abban is megmutatkozott, hogy a baloldali elnökjelöltek és miniszterelnökök sem számolták fel az erős végrehajtó hatalmat, sőt a 2008-as alkotmányos módosítások – amelyeket Nicolas Sarkozy (Nicolas Sarkozy) elnöksége idején fogadtak el – részben tovább erősítették

a parlamenti ellenőrzés és az elnöki felelősség szabályait, de az alapstruktúrát érintetlenül hagyták.

A **gaullizmus** (gaullisme) fogalma tehát itt nem elsősorban egy pártot, hanem az 1958 utáni államfelfogást jelöli: az állandó nemzeti végrehajtó hatalom, a nemzetközi önállóság keresése és a társadalmi modernizáció állam általi irányításának keverékét. Ezt a baloldal a maga módján használta: Mitterrand önmagát a nemzeti egység elnökeként jelenítette meg, és az európai politikában a francia–német kiegyensúlyozást kereste.

16.4.3. Európai integráció, Maastricht és a szuverenitás vitája

A Mitterrand-korszak gazdasági fordulata szorosan összefüggött az európai integrációval. Az 1985 utáni egységes piac programjának és a **Maastrichti Szerződés**nek (Traité de Maastricht) az előkészítésében Franciaország kulcsszerepet játszott; a szerződés a gazdasági és monetáris unió mellett a közös kül- és biztonságpolitika irányába tett lépéseket is intézményesítette. Az 1992. szeptember 20-i francia népszavazáson a választók szűk többséggel, a hivatalos adatok szerint mintegy 51,0%-kal hagyták jóvá a ratifikációt. A csekély különbség megmutatta, hogy a „több Európa” nem rendelkezett automatikus társadalmi többséggel: az igen mellett a mérsékelt és integrációpárti baloldal és jobboldal, a nem mellett a kommunisták, a szuverenista gaullisták és a Nemzeti Front állt, miközben a szavazók egy része a szociális Európa hiányát kérte számon.

A monetáris unió bevezetése az euró (euro) 1999-es számlapénzkénti indulásával, majd 2002-es készpénzre váltásával a francia gazdaságpolitika számára azt jelentette, hogy a nemzeti árfolyampolitika helyét az Európai Központi Bank és a közös monetáris politika vette át. Ez nem szüntette meg a vitát a közös valuta inflációs és foglalkoztatási hatásairól; a kritikusok szerint a stabilitási feltételek a szociális kiadások csökkentésére kényszerítettek, a támogatók szerint a közös valuta védelmet nyújtott a valutaárfolyam-válságokkal szemben.

A 2000-es évek elején az Európai Unió keleti bővítése ismét felerősítette a francia szuverenitásvitát. 2005. május 29-én a francia választók elutasították az **Európai Alkotmányos Szerződés** tervezetét: a hivatalos eredmény szerint 54,7% szavazott nemmel. Az elutasítás okainak magyarázata vitatott: a munkavédelmi aggályok, a szolgáltatási liberalizációtól való félelem, a bővítésből fakadó bizonytalanság és a belpolitikai elégedetlenség egyaránt szerepet játszhatott. A 2008-as **Lisszaboni Szerződés**t nem népszavazásra, hanem parlamenti úton ratifikálták; a döntés rámutatott arra, hogy az európai alkotmányozás útjai nem semlegesek: a közvetlen népszavazás és a parlamenti megerősítés közötti választás politikai vita tárgya.

Franciaország és Németország kapcsolata továbbra is az EU motorjának számított, de a 2008-as pénzügyi válság és a 2010-es évek euróválsága idején a két ország válságkezelési modelljei eltérő hangsúlyt kaptak. A 2016-os brit kilépés (Brexit) után Franciaország a legnagyobb katonai képességű EU-tagállamként erősítette a biztonságpolitikai és védelmi együttműködést. A 2022-ben kezdődött orosz–ukrán háború idején a francia kormány az ukrán védelem támogatását és az európai energiafüggőség csökkentését hangsúlyozta; az energiaárak emelkedése miatt 2022–2023-ban lakossági és vállalati támogatásokat vezettek be. A 2025–2026-os időszakban az európai védelmi autonómia és a francia nukleáris elrettentés esetleges európaizálása élő vitatéma; ennek konkrét kimenetele a kézirat lezárásáig nem zárult le.

16.4.4. Bevándorlás, laïcité és a köztársasági modell terhelése

A francia köztársasági integrációs modell hagyományosan az állampolgári egyenlőséget és a közszférában a vallási semlegességet hangsúlyozza. A **laïcité** fogalma az 1905-ös egyház–állam szétválasztási törvényből örökölt elv; a mai vitákban azonban jelentése vitatott: egyesek az

állam világnézeti semlegességét, mások a vallási szimbólumok közszférából való kiszorítását értik rajta.

A második világháború utáni újjáépítés időszakában Franciaország előbb dél-európai, majd az 1960-as évektől egyre inkább észak-afrikai és szubszaharai afrikai munkavállalókat fogadott be; az 1974-es bevándorlási korlátozás után a családegyesítés vált a bevándorlás fő formájává. A posztkoloniális háttér nem csupán gazdasági, hanem emlékezetpolitikai kérdés is: az algériai háború öröksége, a **harkik** (az algériai oldalon francia szolgálatban állt algériaiak) és a volt gyarmatokról érkezők helyzete évtizedekig alig szerepelt a hivatalos francia emlékezetben. Ez a témakör szorosan kapcsolódik a Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció című részhez. Az 1980-as években az úgynevezett **beur mozgalom** (a második generációs észak-afrikai fiatalok önelnevezése) a diszkrimináció ellen tüntetett; az 1983-as „menet az egyenlőségért” a rendőri erőszak és a lakótelepi szegregáció elleni tiltakozás dokumentált eseménye volt.

1989-ben egy Creil városi iskolában történt fejkendővita indította el azt a jogi-politikai vitát, amelynek eredményeként a 2004-es törvény megtiltotta a feltűnő vallási jelképek viselését az állami iskolákban, 2010-ben pedig a nyilvános térben tilos lett az arcot elfedő fátyol viselése. E törvényeket a francia törvényhozás a laïcité elvére hivatkozva fogadta el; az Emberi Jogok Európai Bírósága 2014-ben a 2010-es szabályt nem találta ellentétesnek az Emberi Jogok Európai Egyezményével, de a döntés és a mögötte álló társadalmi hatások megítélése erősen vitatott. Az iskolai és munkaerőpiaci diszkrimináció statisztikai becslései módszertanilag nehezek; az INSEE és más kutatóintézetek vizsgálatai eltérő mértéket mutatnak.

A 2005. október–novemberi külvárosi zavargások Clichy-sous-Bois-ban kezdődtek, és a nagyvárosi peremkerületek, a **banlieue**-k lakhatási szegregációjára, munkanélküliségére és a rendőri igazoltatásokkal kapcsolatos feszültségekre hívták fel a figyelmet. A résztvevők egy része a bevándorlók leszármazottai közül került ki, de a társadalmi-gazdasági és területi egyenlőtlenségek nem vezethetők le etnikai vagy vallási hovatartozásból.

A 2015-ös erőszakhullám – a Charlie Hebdo szerkesztősége elleni január 7-i támadás, a november 13-i párizsi merényletsorozat és a későbbi támadások – dokumentált események, amelyeket a francia bíróságok és a nemzetközi szervezetek terrortámadásként kezeltek. Az elkövetők egy része az al-Káida, illetve az Iszlám Állam nevű dzsihadista szervezethez kapcsolódott; a merényletek után a kormány rendkívüli állapotot vezetett be. A támadások elítélése a muszlim civil szervezetek részéről széles körű volt. A „radikalizálódás” magyarázatai között a börtönviszonyok, az internetes propaganda, a társadalmi kirekesztettség és a geopolitikai motivációk egyaránt szerepelnek; nincs tudományos konszenzus egyetlen okról.

A 2020. októberi Samuel Paty-tanár meggyilkolása a laïcité és a véleményszabadság körüli vitákat újra kiélezte. 2021-ben a francia parlament elfogadta a kormány által **köztársasági elveket erősítő törvény**ként emlegetett, kritikusai szerint azonban a muszlim közösségeket aránytalanul érintő úgynevezett „szeparatizmus-törvényt”. A jogszabály az egyesületek tevékenységének ellenőrzését, az imahelyek finanszírozásának átláthatóságát és az iskolai oktatás felügyeletét szélesítette ki; a törvény megítélése a politikai táborok szerint élesen megoszlik. A jelen alfejezet a fogalmat idézőjelben, a kormányzati diskurzus részeként tárgyalja, nem pedig semleges leíró kategóriaként. 2024 januárjában az Alkotmánytanács a 2023 végén elfogadott bevándorlási törvény több vitatott rendelkezését megsemmisítette; ez is mutatja, hogy a bevándorlási szabályozás alkotmányos határai folyamatos vita tárgyát képezik.

16.4.5. Franciaország 2026-ban: polarizáció, kisebbségi kormányzás és bizonytalan centrum

Emmanuel Macron (Emmanuel Macron) 2017-es megválasztása a hagyományos bal- és jobboldali pártok gyengülésével párhuzamosan ment végbe. Az **En Marche** (később La République en marche, majd Renaissance) által képviselt centrista, Európa-párti és gazdaságilag liberális irányvonal a politikatudományi leírások szerint a korábbi jobb- és baloldali mezőket metszette; Macron támogatói a „blokkok közötti közép" kiépítését hangoztatták, míg bírálói szerint a korábbi jobbközép és a szocialista reformerek összeolvadásáról volt szó. 2017-ben Macron a második fordulóban a **Nemzeti Front** (Front National, 2018-tól **Nemzeti Tömörülés**, Rassemblement National, RN) jelöltjét, Marine Le Pent (Marine Le Pen) győzte le a hivatalos adat szerint mintegy 66%–34%-kal.

A 2000-es ötéves ciklusra való áttérés óta az elnökválasztást közvetlenül követi a nemzetgyűlési választás, ami általában csökkenti a kohabitáció esélyét. 2017-ben Macron többséget szerzett, de a második ciklusára, 2022-ben a parlamenti választáson koalíciója elvesztette az abszolút többséget. A 2018–2019-es **sárga mellényes mozgalom** (mouvement des Gilets jaunes) elsősorban a vidéki és kisvárosi, autóval közlekedő lakosság üzemanyagadó-emeléséből indult ki, majd szélesebb szociális követelésekké, egyes esetekben alkotmányos népszavazási igényekké alakult. A tiltakozás erőszakos összecsapásokkal járt; a rendőri intézkedések és a tüntetői eszközök arányossága körül máig tart a jogi és szakértői vita.

A Covid-19-járvány idején a kormány rendkívüli intézkedéseket hozott; a járványügyi korlátozások és az oltási igazolvány vitái ismét a személyes szabadság és az állami beavatkozás közötti feszültséget tették láthatóvá. 2023 elején a kormány az alkotmány 49. cikk (3) bekezdése alapján, parlamenti végszavazás nélkül fogadta el a nyugdíjkorhatár fokozatos emelését 62-ről 64 évre 2030-ig; a döntés hónapos sztrájkokat és tiltakozásokat váltott ki. A nyugdíjreformot a kormány a nyugdíjrendszer fenntarthatóságával indokolta, a bírálók a munkavállalói terhek aránytalan növekedésére hivatkoztak.

A 2024. júniusi európai parlamenti választáson a hivatalos eredmények szerint a Nemzeti Tömörülés a francia pártok közül az első helyen végzett, mintegy 31%-ot szerezve; a macronista lista mintegy 14%-ot kapott. Macron erre feloszlatta a nemzetgyűlést. A nyári előrehozott választásokon a baloldal széles koalíciója, az **Új Népfront** (Nouveau Front populaire, NFP) szerezte a legtöbb mandátumot, de abszolút többséget senki sem szerzett; a választói tömbök három, egymással nehezen összeegyeztethető pólusra oszlottak. 2024 szeptemberében a jobboldali Michel Barnier (Michel Barnier) alakított kisebbségi kormányt, amelyet decemberben bizalmatlansági indítvánnyal megbuktattak; ezt François Bayrou (François Bayrou) centrista kormánya követte. A kormányalakítások és a költségvetési viták során az elnöki hatalom korlátai, a parlamenti fragmentáció és a szélsőjobb, illetve a radikális baloldal közötti stratégiai manőverek váltak meghatározóvá.

Marine Le Pen 2025 tavaszán elsőfokú ítéletet kapott az Európai Parlament képviselői asszisztensei fiktív alkalmazásával kapcsolatos büntetőügyben; a bíróság azonnali hatályú közjogi eltiltást is kimondott. Az ítélet ellen fellebbezés van folyamatban; a francia jogban ártatlansági vélelem illeti a vádlottat. Az ügy politikai következménye a 2020-as évek közepén bizonytalan, és a közbeszédben egymással ellentétes értelmezések keringenek arról, hogy az igazságszolgáltatás eljárása milyen viszonyban áll a választási versennyel.

A 2026-os állapot rögzítésekor a könyv nem tudja előre megírni a 2027-es elnökválasztást. A 2024–2025-ös törvényhozási patthelyzet, a költségvetési hiány és az európai uniós túlzottdeficit-eljárás, valamint a folyamatos kormányzati instabilitás azt jelzik, hogy az Ötödik Köztársaság intézményei a többségi elv és a többpárti összetétel feszültségébe kerültek. A jövőre vonatkozó

állítások – például, hogy a Nemzeti Tömörülés elnöki hatalomra kerül-e, vagy hogy a centrum új koalíciót épít – nem bizonyítható állítások, hanem elemzői forgatókönyvek.

16.4.6. Források és bizonytalanságok

Az 1981 és 2017 közötti választási eredmények, törvények és szerződések hivatalos dokumentumokon alapulnak: a francia Alkotmánytanács (Conseil constitutionnel), a Nemzetgyűlés és a Szenátus jegyzőkönyvei, a belügyminisztérium, az INSEE és a Journal officiel kiadványai. Az adatok közlésénél a fenti szöveg helyenként hivatalos százalékos arányokat ad meg, máshol kerekít; a pontos adatokat az olvasónak az adott jogszabályhoz vagy választási jegyzőkönyvhöz kell visszavezetnie. A gazdaságpolitikai döntések értelmezése – különösen az 1983-as fordulat értékelése – a francia és nemzetközi szakirodalomban vitatott.

A 2015 utáni terrorcselekmények tényei bírósági ítéletek és parlamenti vizsgálóbizottsági jelentések által dokumentáltak, de a társadalmi magyarázatok és az integrációs kudarc súlya vitatott. A bevándorlási és diszkriminációs statisztikák módszertani korlátja, hogy a francia állam hivatalosan nem gyűjt etnikai alapú adatokat, ezért a kutatók gyakran a szülők születési országa, a név vagy a lakóhelyi szegregáció alapján becsülnek; ezek a becslések eltérő eredményre vezethetnek.

A legutolsó, 2024–2026 közötti politikai események gyorsan változnak; a jelen alfejezet a stabil kronológiát és a fő szereplők mozgásterét ismerteti, de a legfrissebb kormányzati intézkedéseket és szavazási arányokat ellenőrzött sajtó- és levéltári közleményekből kell frissíteni. A 2026-os lezárás nem jelenti a folyamatok végét: Marine Le Pen fellebbezésének kimenetele, a 2027-es elnökválasztás és az ukrajnai háborúhoz kapcsolódó francia biztonságpolitikai lépések a kézirat lezárásakor nyitottak. A szöveg emiatt tartózkodik attól, hogy ezekben a kérdésekben végleges minősítést adjon.

Vitatott kifejezések: a kormányzati oldal által használt „szeparatizmus” és „köztársasági elvek” megnevezések politikai jellegűek; a bírálók a vallásszabadság korlátozását hangsúlyozzák. A Nemzeti Tömörülés esetében a „szélsőjobb” minősítést a francia közéletben és a nemzetközi sajtóban széles körben használják, a párt magát nemzeti-konzervatívnak nevezi. Az alfejezet e megnevezéseket attribúcióval alkalmazza.

16.4.7. Rövid összefoglaló

- 1981-ben Mitterrand az Ötödik Köztársaság első baloldali elnöke lett; az első szocialista kormány növelte a juttatásokat, államosított, eltörölte a halálbüntetést és decentralizált.
- 1983-ban a kormány a szigor politikájára váltott, és megerősítette Franciaország elköteleződését az európai árfolyamrendszer mellett; ez a fordulat a baloldali és integrációpárti olvasatok között vitatott.
- A kohabitációk (1986–88, 1993–95, 1997–2002) megmutatták, hogy az elnöki hatalom és a miniszterelnöki többség megosztása az alkotmányos keretek közt kezelhető; a 2000-es ötéves ciklus csökkentette a kohabitáció esélyét.
- Az európai integrációban Franciaország kulcsszerepet vitt, ám az 1992-es szűk maastrichti igen és a 2005-ös alkotmányos nem a szuverenitás és a szociális Európa közötti tartós törésvonalat jelezte.
- A bevándorlás és a gyarmati örökség ügye a köztársasági integráció, a laïcité és a diszkrimináció kérdésévé vált; a 2015-ös merényletek után a biztonságpolitikai és vallási viták tovább éleződtek.
- A 2017 utáni Macron-korszak a hagyományos pártok gyengülését és a Nemzeti Tömörülés erősödését hozta; 2024-ben a nemzetgyűlés háromosztatúvá vált, kisebbségi kormányzás alakult ki.

- 2026-ban Franciaország a 2027-es elnökválasztás előtti intézményi és költségvetési bizonytalanságban áll; a demokrácia és a jogállam jövője nyitott.

16.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézkedésekkel próbálta az 1981–82-es szocialista kormány növelni a keresletet és a munkavállalói jogokat, és miért váltott 1983-ban megszorító irányba?
2. Miért tekinthető a kohabitáció az Ötödik Köztársaság intézményi stressztesztjének, és hogyan változtatta meg a 2000-es alkotmányreform a játékszabályokat?
3. Hogyan értelmezhető a maastrichti népszavazás szűk igenje és a 2005-ös alkotmányos szerződés elutasítása közötti különbség?
4. Milyen történelmi, jogi és statisztikai nehézségek merülnek fel a francia bevándorlási és integrációs viták tárgyalásakor?
5. Melyek a 2024–2026-os francia politikai válság legfőbb okai, és miért nem tekinthető lezártnak a demokratikus intézmények működése?

III. rész – Németország

17 A germán törzsek és a Német-római Birodalom kialakulása (i. e. 1. század – 1250)

17.1. Germánia és a római határ

17.1.1. Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A germán törzsek és a Római Birodalom határvidékének története azért alapvető a mai Németország területének megértéséhez, mert itt alakultak ki azok a politikai, nyelvi és településszerkezeti minták, amelyek a későbbi német nyelvű államalakulatok – a Keleti Frank Királyság és a Német-római Birodalom – alapját képezték. A római uralom és a Rajnától keletre élő germán nyelvű közösségek közötti érintkezés nem egyszerűen hódítások és háborúk sorozata volt, hanem évszázadokon át tartó, kétirányú gazdasági, katonai és kulturális cserefolyamat. Ennek során formálódott a római határvidék (limes) társadalma, és alakultak át a germán törzsi szövetségek is. A fejezet bemutatja, hogy a „Germánia" kifejezés maga is római földrajzi és etnográfiai konstrukció volt, nem pedig egy közös „német" identitás korai megjelenése. A késő ókori népvándorlás és a germán királyságok megalakulása pedig közvetlen előzménye a frank, alamann, bajor és szász hatalmi központoknak, amelyekről a későbbi alfejezetek szólnak.

17.1.2. A „Germánia" fogalom és a római források

A Római Köztársaság és a korai császárság szerzői a Rajnától és a Dunától északra, illetve keletre élő, különböző nyelvű és szerveződésű közösségeket gyakran egységes **germánok** (latinul: *Germani*) néven emlegették. A kifejezés első dokumentált használata a Kr. e. 1. századból származik, és a római hadijelentésekben, földrajzi leírásokban terjedt el. **Caius Iulius Caesar** a *Commentarii de bello Gallico* (A gall háborúról) című, a Kr. e. 50-es években keletkezett művében a Rajnát jelölte meg Gallia és Germania határaként. Ez a leírás azonban politikai és katonai célt szolgált: Caesar a Rajnát mint természetes és civilizatorikus határvonalat állította be, hogy igazolja galliai hódításait. A történeti forráskritika ezért óvatosan kezeli Caesar etnográfiai állításait; a „germán" megjelölés az ő művében részben taktikai kategória, nem pedig a mai értelemben vett nyelvi vagy etnikai azonosítás.

A római etnográfia másik meghatározó forrása **Cornelius Tacitus** *Germania* című műve, amely valószínűleg Kr. u. 98 körül készült. Tacitus leírta a Rajnán túli területek lakóinak szokásait, politikai szervezetét, vallási gyakorlatait és a törzsek közötti viszonyokat. A mű a modern kutatás konszenzusa szerint nem pusztán leíró etnográfia, hanem kortárs római erkölcskritika is: Tacitus a germánokat részben idealizált, részben elrettentő tükörként állította a római társadalom elé. A *Germania* ennek ellenére pótolhatatlan forrás a kora császárkori Rajna-vidék társadalomtörténetéhez, mert sok olyan részletet őrzött meg – például a gyűlések (thing), a kíséret (comitatus), a klienteláris viszonyok és a törzsi szerveződés leírását –, amelyet a régészeti anyag több ponton megerősít, másutt viszont pontosít vagy cáfol.

A görög és római szerzők által leírt törzsneveket – **suebik**, **cheruskok**, **chattok**, **markomannok**, **longobárdok**, **alamannok**, **frankok**, **szászok** és mások – nem szabad a modern nemzeti közösségek elődeiként értelmezni. A törzsi hovatartozás a kora császárkorban általában rugalmas, politikai és katonai szövetségi viszonyoktól függő kategória volt. Egy-egy nagyobb törzsszövetség – például a frankoké vagy az alamannoké – csak a Kr. u. 3–4. században formálódott ki, és bennük különböző kisebb csoportok, eltérő származású közösségek egyesültek. A régészeti kultúrák (például a Rajna–Weser-germánnak nevezett kör, az Elba-vidéki csoportok vagy a Przeworsk-kultúra) és a forrásokban említett törzsnevek közötti megfeleltetés tudományosan vitatott; a régészeti leletcsoportokból nem következik automatikusan egy-egy törzs pontos elterjedési területe.

17.1.3. A római terjeszkedés és a rajnai határ megszilárdulása

A Római Birodalom északi határának kialakulása hosszú folyamat volt. A Kr. e. 2. század végétől a római hadsereg fokozatosan kiterjesztette befolyását a mai Dél-Franciaország és az Alpok vidékére, majd Caesar Kr. e. 58–51 között meghódította Galliát. A Rajna ekkor vált a római fennhatóság nyugati határává. Caesar hadjáratai során kétszer is átkelt a Rajnán (Kr. e. 55-ben és 53-ban), de egyik alkalommal sem törekedett tartós hídfőállás kiépítésére a keleti parton. Ezek a vállalkozások elsősorban katonai demonstrációk és büntetőexpedíciók voltak, amelyek célja a galliai hódítás biztosítása volt.

A császárság első évtizedeiben a római hadvezetés megkísérelte a Rajnától keletre eső területek tartós meghódítását. **I. e. 12 és Kr. u. 9 között** a mostohafiú, majd örökbe fogadott fiú, **Drusus**, illetve testvére, **Tiberius** vezetett több hadjáratot a mai Északnyugat-Németország területére. A római seregek elérték az Elbát, és átmeneti katonai ellenőrzést építettek ki a Rajna és a Weser közötti térségben. A régészeti leletek – így a **Kalkriese** közelében előkerült, a Kr. u. 9. évre keltezett csatatér-anyag – alátámasztják, hogy ebben a térségben komoly összecsapások zajlottak.

A Kr. u. 9. évben a **cherusk** származású, római katonai szolgálatot is teljesítő **Arminius** által vezetett szövetséges törzsi erők a Teutoburgi-erdő környékén három légiót, azok segédcsapatait és a kísérő táborszemélyzetet semmisítették meg. Az eseményt a római források katasztrófaként értelmezték; **Velleius Paterculus** és később **Tacitus** is részletesen beszámolt róla. A csatavesztés pontos helye és lefolyása máig vitatott, de a kalkriesei leletegyüttes katonai felszerelései, pénzei és csontmaradványai erős érveket szolgáltatnak ahhoz, hogy a kutatók többsége ide helyezze az ütközet legalább egy jelentős szakaszát. A biztosnak tekinthető történeti tény annyi, hogy Kr. u. 9 után a római hatalom nem tudta tartósan kiterjeszteni uralmát a Rajnától keletre fekvő alföldi területekre.

A **limes** (latinul: határösvény, határvonal) fogalma a római határvédelmi rendszer egészét jelöli. A rajnai és dunai szakaszon a limes nem egyetlen folyamatos fal volt, hanem a természeti akadályokra, folyókra, erődökre, őrtornyokra, katonai utakra és ellenőrző pontokra épülő, szakaszonként eltérő rendszer. A Rajna mentén a határ a folyó nyugati partján húzódott; a folyó keleti partján időnként katonai hídfőket tartottak fenn. A legmasszívabb kiépítés a Kr. u. 1. század végétől, a **Flavius-dinasztia** idejétől kezdve a 2. század folyamán valósult meg. A **felső-germániai–raetiai limes** a Rajna és a Duna közötti szakaszon mesterségesen megerősített vonal volt, amely palánkokból, árkokból, kőtornyokból és kisebb erődökből állt. A limes nem elválasztó, hanem ellenőrző és forgalomszűrő szerepet töltött be: a kereskedelem, a vámolás és a diplomáciai érintkezés a kapukon keresztül zajlott. A határvidék társadalma ezért kétoldalú kapcsolatokban élt; a római oldalon germán származású katonák, telepesek és kereskedők, a túloldalon pedig római árukat, pénzt és fizetséget használó előkelők és harcosok mozogtak.

17.1.4. A határvidék társadalma és gazdasága

A Rajna-vidék római megszállása mélyrehatóan átalakította a helyi településszerkezetet. A mai **Mainz** (Mogontiacum), **Köln** (Colonia Claudia Ara Agrippinensium), **Trier** (Augusta Treverorum) és **Xanten** (Colonia Ulpia Traiana) térségében a Kr. u. 1–2. században városias központok, katonai táborok és villagazdaságok hálózata jött létre. A coloniákat és municipiumokat római jog szerint szervezték; a helyi elit romanizálódása a feliratos emlékanyagban jól dokumentált. A vidéki területeken nagybirtokok (villák) és falusias települések működtek, amelyek a hadsereget és a városi lakosságot látták el gabonával, borral, hússal és kézműves termékekkel. A régészeti leletek – kerámia, üveg, fémtárgyak, érmek, épületmaradványok – alapján becsülni lehet a gazdasági integráció mértékét, de a pontos népességszámok nem ismertek; a kutatók a nagyobb központok lakosságát több tízezer főre becsülik, ami jelentős bizonytalansággal terhelt.

A rajnai határ katonai ellátása hatalmas gazdasági ösztönzőt jelentett. A Kr. u. 1. században a Rajna mentén állomásozó római hadsereg létszáma – a légiókat és segédcsapatokat együtt számítva – a modern becslések szerint 60 000 és 100 000 fő között mozgott. Ez a tömeg rendszeres zsoldot, élelmiszert, fegyverzetet és luxuscikkeket igényelt. A katonai táborok körül polgári települések (canabae, vicus) alakultak ki, ahol kereskedők, kézművesek, kiszolgáló személyzet és veteránok telepedtek le. A pénzforgalom a határ menti övezetben a római gazdasági térhez kapcsolta a szomszédos germán előkelőket is. A római importáruk – bronzedények, üvegedények, ékszerek, fegyverek, érmek – a Rajnától keletre fekvő előkelő sírokban is feltűnnek. Ez a régészeti jelenség a politikai és társadalmi egyenlőtlenségek növekedésére utal a germán közösségekben, és azt jelzi, hogy a római kapcsolatrendszerből elsősorban a harcos elitek profitáltak.

A kapcsolat azonban nem volt egyoldalú. A római hadseregben nagy számban szolgáltak germán származású katonák, akik segédcsapatokban (auxilia) vagy testőrségi alakulatokban teljesítettek szolgálatot. Szolgálatuk révén római polgárjogot szerezhettek, latin nyelvet tanultak, és hazatérve közvetítették a római anyagi kultúrát és szokásokat. A katonai diplomák – bronz oklevelek, amelyek a leszerelt katonák jogait rögzítették – elsődleges forrásként dokumentálják ezt a folyamatot. A római szerzők által gyakran hangsúlyozott ellenségkép tehát a mindennapi határmenti valóságot csak részben tükrözi; a tényleges viszonyokat a háborús konfliktusok és a békés csere, a katonai szolgálat és a diplomáciai ajándékcsere együttesen alakította.

17.1.5. Válság és átalakulás a 3. században

A Kr. u. 3. században a Rajna–Duna-vidék helyzete alapvetően megváltozott. A Római Birodalom belső instabilitása – a katonacsászárok kora, a polgárháborúk, a pénzromlás és a járványok – gyengítette a határvédelem hatékonyságát. Ezzel párhuzamosan a germán törzsi világban is átalakulás zajlott: kisebb csoportokból nagyobb, hadviselésre és zsákmányszerzésre szervezett törzsszövetségek jöttek létre. A római források ekkortól említik a **frankok** és az **alamannok** nevét. A krónikák és feliratok szerint a Kr. u. 250-es és 260-as években ismétlődő betörések érték Galliát, a Rajna-vidéket és a mai Dél-Németország területét. A régészeti anyagban ezt az időszakot pusztulási rétegek, elrejtett éremkincsek és a településhálózat átrendeződése jelzik. A pusztulás mértéke azonban régiónként eltérő; a kutatás vitatja, hogy a 3. századi válság folyamatos háborús összeomlást vagy inkább hosszú, egyenlőtlen átalakulást jelentett-e.

A római katonai igazgatás válaszul átszervezte a határvédelmet. A felső-germániai–raetiai limes egyes szakaszait feladták, a hadsereg fő ereje a folyami határok mögé összpontosult. A 4. század folyamán a Rajna menti erődökben kisebb, mozgékonyabb egységek állomásoztak. A római adminisztráció ugyanakkor nem zárta le a határt: frank és alamann csoportokkal kötött szerződések (foedus) révén egyes törzsi egységeket szövetségesként (foederati) telepítettek a

birodalom területére, és katonai szolgálatra köteleztek. Ez a gyakorlat később a késő római hadsereg egyik alappillére lett.

17.1.6. A késő ókori germán királyságok kialakulása

A 4–5. századi **népvándorlás** (németül: *Völkerwanderung*, angolul: *Migration Period*) a nyugat-európai történetírás egyik alapfogalma, ám maga a fogalom is vitatott. A hagyományos, 19. századi elbeszélés nagy, etnikailag egységes „népek" vándorlását és a Római Birodalom elleni támadását feltételezte. A 20. század vége óta a kutatás hangsúlyozza, hogy a valóság ennél összetettebb volt: a „vándorló" csoportok gyakran heterogén, politikai és katonai szövetségek voltak, amelyek római katonai és diplomáciai kapcsolatokba is beépültek. A modern régészeti és történeti kutatás szerint a „népvándorlás" egyszerre jelentett tényleges helyváltoztatást, társadalmi átrendeződést és az elit identitásának megváltozását, nem pedig biológiailag homogén néptömegek egyirányú mozgását.

A nyugati Római Birodalom bukását nem egyetlen esemény, hanem folyamatok sora okozta. A 4. század végétől a Rajna menti határvédelem egyre inkább a szövetséges törzsi csapatokra támaszkodott. Kr. u. 406/407 telén a Rajnát átlépő vandálok, szvébek és alánok csoportjai pusztították Galliát; ezzel a rajnai határ mint hatékony katonai védvonal gyakorlatilag megszűnt. A római hadsereg kivonása és a központi hatalom gyengülése nyomán a helyi hatalomgyakorlás új formái alakultak ki. A mai Franciaország északi és német területeken a késő ókor és a kora középkor átmenetében **frank**, **alamann**, **bajor**, **thüring** és **szász** hatalmi központok jöttek létre.

A **frankok** esete jól mutatja a folyamat jellegét. A frankok nem egyetlen, ősi törzs leszármazottai voltak, hanem a Kr. u. 3. századtól a Rajna alsó folyása mentén kialakult szövetségi keret. A frank csoportok egy része római területen, a Rajna bal partján élt; mások a folyótól keletre maradtak. Az 5. század végén **I. Chlodvig** (uralkodott kb. 481/482–511) alatt a frank királyság egyesítette a korábban egymással is vetélkedő frank területeket, és kiterjesztette hatalmát Gallia északi részére. Chlodvig megkeresztelkedését **Tours-i Gergely** *Historia Francorum* című, a 6. században írt munkája a katolikus kereszténység felvételéhez köti, ami hosszú távon meghatározta a frank–egyházi szövetséget. A pontos dátum és a megtérés körülményei vitatottak; a kutatók egy része a keresztelést a 490-es évek végére, mások a 500-as évek elejére teszi. A források közötti eltérést az alfejezet végén külön jelezzük.

Az **alamannok** a mai Délnyugat-Németország, Elzász és Észak-Svájc területén alakítottak ki hatalmi központokat. A frank és alamann területek közötti konfliktus a 6. század elején a frank győzelmek következtében az alamann területek frank függőségét eredményezte. A **bajorok** (Baiern) a mai Bajorország és a szomszédos területek kora középkori lakóiként a 6. században jelentek meg a forrásokban. A **szászok** a mai Északnyugat-Németországban a 8–9. századig megőrizték önállóságukat; frank meghódításukat a későbbi alfejezetek tárgyalják.

A kora középkori germán királyságok politikai berendezkedése eltért a római államétól. A királyi hatalom alapja a személyes hűség, a katonai kíséret, a földbirtok és a zsákmány elosztása volt. A római városi intézmények egyes helyeken tovább éltek, különösen a Rajna és a Duna menti egykori római központokban, de a helyi püspökök szerepe a 4–6. században megerősödött. A püspöki városok – például Trier, Köln, Mainz, Worms, Speyer – a késő római és kora középkori kontinuitás fontos csomópontjai voltak. A kereszténység intézményesülése a késő ókorban már a római városokból indult; a vidéki lakosság teljes kereszténnyülése azonban évszázadokig tartott, és régiónként eltérő ütemben haladt.

17.1.7. A római örökség a mai Németország területén

A római uralom a mai Németország területének csak egy részét – a Rajna bal partját, a Rajna–Duna közötti limes vonalától nyugatra eső sávot, valamint a Duna déli partvidékét – érintette tartósan. A Rajnától keletre és a Dunától északra eső területek soha nem váltak a birodalom formális részévé. Ez a kettősség hosszú távú következményekkel járt: a római jog, városi élet, kőépítészet és írásbeliség elsősorban a nyugati és déli régiókban vert gyökeret, míg a belső területeken a kora középkori településszerkezet, a faluközösségi szerveződés és a nem római jellegű hatalmi hagyományok maradtak meghatározók.

A nyelvi határok kialakulása szintén a római korig nyúlik vissza. A Rajnától nyugatra a helyi kelta és római lakosság a vulgáris latinból kialakuló újlatin nyelvjárásokat, később a franciát beszélte; a Rajnától keletre és a Duna-vidéken a germán nyelvjárások maradtak használatban. A mai német nyelvterület belső tagoltsága – az alnémet, középnémet és felső német nyelvjáráscsoportok – a kora középkori települési és hatalmi viszonyokra vezethető vissza, nem pedig a római határra mint etnikai válaszvonalra.

A római kor emlékezetpolitikai szerepe a német történetírásban és közbeszédben is változott. A 19. században a nemzeti mozgalom a **limes** és a római kori emlékek hangsúlyozásával is kereste a „civilizatorikus” folytonosságot, míg Arminius alakja a nemzeti egység szimbólumává vált. A 19. századi **Hermann-emlékmű** a Teutoburgi-erdő közelében a korabeli nacionalista történelemkép terméke. A mai kutatás ezt a hőskultuszt kritikailag kezeli: Arminius nem „német” szabadságharcos volt, hanem egy olyan törzsi vezető, aki részben római katonai képzésben részesült, és aki a római uralom ellen és a helyi törzsi elitek hatalmi vetélkedése közepette cselekedett. A római határvidék kutatása ma a nemzetközi régészet és ókortörténet egyik legaktívabb területe; a Német-római Birodalom kialakulását tárgyaló következő alfejezetek ezen az alapon építkeznek.

17.1.8. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a következő elsődleges forrástípusokra támaszkodik: római történetírók és földrajzi szerzők művei (Caesar, Tacitus, Velleius Paterculus, Cassius Dio, Ammianus Marcellinus), görög és latin feliratok, katonai diplomák, éremleletek, valamint a Rajna-vidéki és a Rajnától keletre eső területek régészeti leletanyaga. Az elsődleges szövegeket nem olvastuk eredeti nyelven; a rájuk való hivatkozás a szakirodalomban rögzített konszenzusos ismereteken alapul. A másodlagos irodalomból a római határvédelem, a provinciaal régészet és a késő ókori átmenet kérdéseiben a nemzetközi kutatás – elsősorban a német, brit és francia szakmunkák – eredményeit vettük figyelembe. A konkrét műveket, kiadásokat és a becslések táblázatos összefoglalóit a könyv végén található bibliográfiai részben kell ellenőrizni.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- A **Teutoburgi-erdői csata** helyének és lefolyásának részletei vitatottak. A kalkriesei lelőhely azonosítása erős, de nem kizárólagos hipotézis. A forrásokban megadott létszámok és veszteségadatok becslésen alapulnak.
- A **germán törzsek etnikai és nyelvi besorolása** a római források alapján problematikus. A régészeti kultúrák és a törzsnevek összekapcsolása több ponton spekulatív.
- A **határ menti népességi viszonyok** és a római katonai jelenlét gazdasági hatása csak megközelítőleg számszerűsíthető. A Rajna-vidéki közigazgatási határok és a katonai körzetek rekonstrukciója a feliratos anyag folyamatos bővülésével változik.
- **Chlodvig megkeresztelkedésének dátuma** és körülményei a frank történetírás egyik legvitatottabb kérdése. Tours-i Gergely elbeszélése teológiai és egyháztörténeti céllal íródott, és nem tekinthető semleges eseménytörténeti feljegyzésnek.

- A „népvándorlás” fogalma és a hozzá kapcsolódó narratívák a kutatásban vitatottak; az alfejezet a modern konszenzusnak megfelelően a heterogén katonai-politikai szövetségek átrendeződéseként kezeli a folyamatot, de ez az értelmezés nem zárja ki a tényleges mobilitást.

17.1.9. Rövid összefoglaló

- A „germánok” fogalma római etnográfiai konstrukció; a Rajnától keletre élő közösségek nem alkottak egységes népet vagy politikai egységet.
- A római hódítás a mai Németország területén a Rajna bal partjára és a Rajna–Duna közötti limes mögötti sávra korlátozódott; a Kr. u. 9. év teutoburgi veresége után a Rajnától keletre eső alföldi területek nem kerültek tartós római uralom alá.
- A limes nem elzáró fal volt, hanem ellenőrző és forgalomszűrő rendszer; a határvidék gazdasági, katonai és kulturális cserefolyamatai kétirányúak voltak.
- A 3. századi válság és a frank, alamann törzsszövetségek kialakulása megváltoztatta a határvidék hatalmi viszonyait; a római adminisztráció egyre inkább szövetséges törzsi csapatokra támaszkodott.
- A nyugati Római Birodalom bukása után a mai Németország területén több, egymással vetélkedő kora középkori királyság és törzsi hatalmi központ jött létre; a Rajna-vidék kora középkori történetében a római városi és püspöki intézmények fontos kontinuitást közvetítettek.
- A római kor emlékezete – különösen Arminius alakja és a Hermann-emlékmű – a 19. századi nacionalista történelemkép terméke; a mai kutatás ezt a hőskultuszt kritikailag vizsgálja.

17.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Miért problematikus a római forrásokban szereplő „Germania” és „germánok” kifejezések használata a mai Németország területének korai történetére?
2. Milyen szerepet töltött be a Rajna és a Dunai limes a római határvédelemben, és milyen bizonyítékokat szolgáltat a régészet a határ menti érintkezésre?
3. Hogyan változott meg a Rajna-vidék hatalmi szerkezete a Kr. u. 3–5. században, és milyen tényezők vezettek a frank, alamann és más kora középkori királyságok kialakulásához?
4. Milyen érvek szólnak a kalkriesei lelőhely és a Teutoburgi-erdői csata azonosítása mellett, és miért vitatott mégis a csata pontos helyszíne?
5. Miért nem tekinthető Arminius „német szabadságharcosnak” a modern forráskritika szerint?

17.2. A Frank Birodalom és a Keleti Frank Királyság

17.2.1. A Frank Birodalom és a Keleti Frank Királyság

A Római Birodalom nyugati felének összeomlása után a Rajnától nyugatra eső egykori provinciákban több germán királyság jött létre, amelyek közül a leghosszabb életűnek és a későbbi európai államfejlődés szempontjából a legnagyobb hatásúnak a frankok királysága bizonyult. Ez az alfejezet azt a folyamatot tárgyalja, amelynek során a frank királyságból előbb egy nagy kiterjedésű, a pápasággal szoros szövetségben álló birodalom született, majd annak belső megosztottsága következtében kialakult egy keleti, túlnyomórészt germán nyelvű politikai egység: a Keleti Frank Királyság. Ez a királyság képezi a későbbi Német-római Birodalom magját, ezért történetének pontos ismerete elengedhetetlen a német államiság gyökereinek megértéséhez. A korszakról szóló

ismereteinket alapvetően meghatározza a források egyenetlensége: a Karoling-korból viszonylag gazdag okleveles és elbeszélő forrásanyag áll rendelkezésre, míg a korai Meroving-időszak eseményeit gyakran csak egyetlen, erősen elfogult krónikás elbeszéléséből rekonstruálhatjuk.

17.2.1.1. A Meroving-uralom kezdetei

A frankok a 3. századtól kezdődően a Rajna alsó folyása mentén, a folyó mindkét partján élő, több törzset magában foglaló csoportot alkottak. A korabeli római források két nagyobb egységüket említik: a **szál frankok** (*Salii*) és a **rajnai frankok** (*Ripuarii*) csoportját. A frankok nem voltak egységes, szoros politikai keretek között élő „nép" a modern értelemben; identitásuk a közös származásról szóló, később írásban is rögzített hagyományok, a közös hadviselés és a római világgal fenntartott változó intenzitású kapcsolat révén formálódott. Az 5. század folyamán fokozatosan megszilárdult az a dinasztia, amelyet egy félig legendás ős, Merovech neve után a történetírás **Merovingoknak** nevez. A dinasztia első, vitán felül történeti személyisége **I. Childerich** (ur. kb. 458–481), akinek Tournai-ban feltárt sírjában római mintájú, de germán stílusú aranytárgyakat és méh formájú dísztűket találtak. A sírlelet arra utal, hogy a korai frank vezetőréteg tudatosan ötvözte a római hivatali reprezentáció és a saját harcos elit kultúrájának elemeit.

Childerich fia, **I. Klodvig** (ur. 481–511) a frank politika meghatározó alakjává vált. Uralkodása alatt a frankok kiterjesztették hatalmukat a volt római Gallia nagy részére. A modern történetírásban vitatott, hogy Klodvig uralkodása hódítások sorozata volt-e, vagy a római közigazgatás utolsó maradványainak átvétele és a helyi előkelőkkel kötött szövetségek hálózatának kiépítése. A legfontosabb katonai eseménynek a **vouillé-i csata**t (507) szokás tekinteni, amelyben a frankok legyőzték a vizigótokat, és megszerezték Gallia délnyugati részét. A csata jelentőségét azonban egyes kutatók kisebbnek látják, hangsúlyozva, hogy a vizigót hatalom összeomlása hosszabb folyamat volt, és a frank befolyás a térségben csak fokozatosan szilárdult meg.

Klodvig megtérése a **katolikus kereszténységre** – szemben a többi germán királyságban elterjedt ariánus irányzattal – a Tours-i Gergely 6. századi elbeszélése szerint a 490-es évek végén történt. Az erről szóló beszámoló a király megtérését isteni beavatkozással, a győztes csata után hozott döntésként ábrázolja, ami a szerző püspöki szempontjait tükrözi. A megtérés ténye dokumentáltnak tekinthető, de annak pontos időpontja és motivációja bizonytalan. A katolikus kereszténység felvétele hosszú távon lehetővé tette a frank uralkodóház és a galliai püspöki arisztokrácia közötti szoros együttműködést, ami megkülönböztette a frank királyságot a szomszédos ariánus királyságoktól.

17.2.1.2. A Meroving királyság szerkezete és válsága

A Meroving királyság nem a modern értelemben vett állam volt. A királyi hatalom alapját a király személyes kísérete, a királyi kincstár és a királyi birtokok, valamint a püspökökkel és a helyi előkelőkkel fenntartott személyes hűségkapcsolatok jelentették. A királyság nem volt egységes, központilag kormányzott terület; a királyi család tagjai a királyság részeit – Austrasia, Neustria, Burgundia és Aquitania – gyakran önálló uralkodókként kormányozták. A 6. és 7. században ismétlődő polgárháborúk és királygyilkosságok rázták meg a dinasztiát. A források – elsősorban Tours-i Gergely **Tíz könyv a történelemről** (*Decem libri historiarum*) című munkája – ezt a korszakot gyakran erőszakos, zűrzavaros időszakként mutatják be. Gergely püspökként és a frank elit tagjaként erkölcsi és politikai szándékkal írt; beszámolóját nem szabad a korabeli valóság közvetlen, elfogulatlan tükrözésének tekinteni. A modern kutatás kimutatta, hogy a „hosszú hajú királyok" kora az erőszak ellenére a római közigazgatási és a germán szokásjogi elemek kreatív együttélésének időszaka volt. Ebből a korszakból származik a **Száli törvénykönyv** (*Lex Salica*),

amely a latin nyelvű, római mintát követő törvényírás és a germán szokásjog sajátos keveréke; a szöveg a korai frank társadalom működésének pótolhatatlan forrása, bár nem a mindennapi gyakorlat pontos leírása.

A 7. század folyamán a királyi hatalom gyengült, miközben az udvari tisztségek birtokosai, különösen a **majordomusok** (háznagyok) befolyása nőtt. A majordomusok eredetileg a királyi háztartás vezetői voltak, de a 7. századra a királyság egyes részeiben – főként Austrasiában és Neustriában – tényleges hatalmi tényezővé váltak. Ez a folyamat a Meroving királyok szerepének formálissá válásához vezetett. A történetírás – a Karoling-kori szerzők nyomán – ezt a korszakot gyakran „lustáknak" nevezett királyok koraként ábrázolja, ami pejoratív és félrevezető címke. A királyi hatalom csökkenése inkább a királyi birtokok eladományozásának, a helyi elitek megerősödésének és a dinasztia belső harcainak következménye volt, nem pedig a királyok személyes „lustaságáé".

17.2.1.3. A Karolingok felemelkedése

A 7. század végén az austrasiai majordomusi család, amelyet a 8. századtól **Karolingoknak** nevezünk, megszerezte a frank királyság tényleges irányítását. A család hatalmának alapját az Austrasiában birtokolt hatalmas földvagyon, a keleti határvidék erőforrásai és a helyi előkelőkkel kiépített kiterjedt kapcsolati háló jelentette. **Martell Károly** (ur. 714–741) majordomusként a frank politikát meghatározó vezetővé vált. Neve, a „Martell" (kalapács) későbbi, hősies ábrázolásokat tükröző ragadványnév, amelyet nem a kortárs források használtak. Károly 732-ben a **tours-i** (vagy poitiers-i) csatában legyőzött egy muszlim sereget, amely az Ibériai-félszigetről indult északi irányba. A csata jelentőségét a hagyományos nemzeti történetírás gyakran világtörténelmi eseményként, a „keresztény Európa" megmentéseként ábrázolja. A mai történészi konszenzus szerint a csata nem volt fordulópont: a muszlim sereg valószínűleg fosztogató hadjáratot vezetett, nem hódító szándékkal, az iszlám jelenlét a frank területeken korlátozott maradt, és a frank hatalmi fölény nem ezen az egyetlen összecsapáson múlt. A csata emlékezete a későbbi európai – és különösen a modern nemzeti – történeti gondolkodásban kapott kiemelt szerepet.

Martell Károly fia, **III. Pipin** (ur. 741–768) 751-ben a **baumi** zsinaton és a frank előkelők gyűlésén a Meroving király, III. Childerich leváltásáról döntött, és magát a frankok királyává választatta. A hatalomátvétel legitimitását a pápa jóváhagyása biztosította. A pápaság ekkor a longobárdok itáliai nyomása és a Bizánci Birodalom itáliai hatalmának hanyatlása közepette keresett új szövetségest. Pipin és utódai a római pápa védelmezőiként léptek fel. 754-ben II. István pápa a frank királyi család tagjait római patriciusokká nevezte ki, és a középkori források szerint megkente őket királlyá. Ez az esemény a római pápaság és a frank királyság közötti szövetség intézményesítésének kezdetét jelzi. A kapcsolat kölcsönös volt: a király katonai védelmet nyújtott a pápának, a pápa pedig szakrális legitimációt a királynak. A felkenés teszi egyértelművé, hogy a frank királyi hatalom egyre erősebben kapcsolódott a keresztény egyház intézményéhez.

17.2.1.4. Nagy Károly és a Frank Birodalom

III. Pipin fia, **Nagy Károly** (ur. 768–814) uralkodása alatt a frank királyság a korabeli Nyugat-Európa legnagyobb politikai alakulatává vált. Uralkodásának kiterjesztése három irányban volt különösen jelentős: a szászok elleni, több évtizedes hadjáratban, a longobárd királyság elfoglalásában és a hispániai muszlim határvidéken. A **szász háborúk** (772–804) a frank királyságtól északkeletre, a mai Németország északnyugati részén élő szászok ellen irányultak. A modern kutatás ezt a konfliktust nem egyszerű „hódításként", hanem elhúzódó, erőszakos folyamatként értelmezi, amelyben a frank uralom kiterjesztése, a

területi igazgatás kiépítése és a keresztény térítés szorosan összekapcsolódott. A források szerint 782-ben a frankok a **verdeni vérengzés** során több ezer szász felkelőt végeztek ki. A kivégzettek pontos száma erősen vitatott, és az esemény értelmezése a mai napig a frank hódítás természetéről szóló történészi viták része. A frank források – elsősorban a **Királyi évkönyvek** (*Annales regni Francorum*) – a háborút a hűtlen pogányok elleni, jogos büntetőhadjáratként mutatják be, ami a Karoling udvar propagandacéljait tükrözi, nem pedig semleges beszámoló.

774-ben Nagy Károly legyőzte a longobárd királyt, Desideriust, és felvette a „longobárdok királya" címet. Ez a hódítás tette a frank uralkodót Itália jelentős részének urává, és biztosította a pápának szánt frank védelmet. A 790-es években Károly hadjáratokat vezetett kelet felé, a mai Ausztria és Magyarország területén élő avarok ellen. Az avarok elleni háború eredményeként gyengült a Kárpát-medence kora középkori nomád hatalmi központja, és a frank befolyás a keleti határvidékre is kiterjedt. Az avarokkal kapcsolatos frank források a hódítást szintén a pogányok elleni keresztény hadviselésként ábrázolják, amihez a kutatás kritikusan viszonyul.

Nagy Károly uralkodásának egyik legismertebb eseménye a **császárrá koronázás** 800 karácsonyán, Rómában. A koronázás pontos körülményei, Károly szándéka és a pápa szerepe a történettudomány egyik klasszikus vitája. A kortárs források – különösen a frank udvari évkönyvek – szerint Károlyt III. Leó pápa koronázta meg császárrá, amit a frank udvari ideológia a római császárság felújításaként értelmezett. A bizánci udvar nem ismerte el azonnal a császári címet, és a két udvar közötti vita a 10. századig elhúzódott. A modern történetírásban a császárrá koronázás értékelése megosztott: egyes kutatók a pápaság és a frank királyság szövetségének betetőzéseként, mások a Bizánccal szembeni nyugati hatalmi igény kifejeződéseként, megint mások a frank királyi ideológia római mintájú, szakrális megerősítéseként értelmezik. A császári cím felvétele mindazonáltal tartósan átalakította a frank udvar önértelmezését és a keleti, szláv és skandináv szomszédokkal fenntartott kapcsolatait.

A Karoling-kor a **frank egyházszervezet és a latin írásbeliség** átfogó megújulásának időszaka volt. Az udvarhoz kapcsolódó tudósok – köztük Alkuin, aki Angliából, és Theodulf, aki a vizigót Hispániából érkezett – a latin nyelvű liturgia, a bibliai szövegek és a világi jog egységesítésén dolgoztak. Az írásreform eredményeként jött létre a **karoling minuszkula**, a mai latin betűs írás közvetlen őse, amely a 9. századtól a középkori írásbeliség standard formájává vált. Ez a kulturális és intézményi megújulás nemcsak a királyi udvart, hanem a kolostorokat, a katedrálisokat és a regionális központokat is érintette. A modern kutatás azonban hangsúlyozza, hogy a korábban „karoling reneszánsznak" nevezett jelenség nem volt általános társadalmi megújulás; a társadalom többsége írástudatlan maradt, és a kulturális virágzás főként a klerikus elit szűk köreire terjedt ki.

Nagy Károly fia, **Jámbor Lajos** (ur. 814–840) uralkodása alatt a birodalom egysége megrendült. A kutatás hagyományosan Lajos fiai – I. Lothár, II. Lajos és II. Károly – közötti örökösödési háborúkra vezeti vissza a birodalom felbomlását. A mai megközelítés inkább a birodalmi struktúra belső feszültségeire hívja fel a figyelmet: a hatalmas területű birodalom irányítása a rendelkezésre álló kommunikációs és igazgatási eszközökkel nehézkes volt, a helyi elitek lojalitása ingadozott, és a birodalom határain folyamatos, költséges hadviselésre volt szükség. A testvérek közötti konfliktusok több évig tartó nyílt hadviselésben és tárgyalásokban öltöttek testet.

17.2.1.5. A verduni felosztás és a Keleti Frank Királyság

A Jámbor Lajos halála utáni polgárháború a **verduni szerződésben** (843) átmenetileg lezárult. A szerződés a birodalmat három részre osztotta fel a három fivér között: **Lothár** kapta a középső sávot, amely a Frízföldtől Itálián át Rómáig terjedt, és magában foglalta a császári címet; **II. (Kopasz) Károly** kapta a nyugati, túlnyomórészt romanizált nyelvű területeket; **II. Lajos** (akit

a magyar történetírói hagyomány Német Lajosként is ismer) kapta a keleti, túlnyomórészt germán nyelvű területeket. A verduni szerződés szövege nem maradt fenn, tartalmát egykorú évkönyvek és a későbbi események alapján rekonstruáljuk. A felosztás elveinek pontos meghatározása – nyelvi, gazdasági vagy dinasztikus szempontok – vitatott. A modern kutatás óv attól, hogy a verduni felosztást a „német" és a „francia" nemzeti állam születéseként értelmezzük, ahogyan azt a 19–20. századi nemzeti történetírások gyakran tették. A 843-as szerződés nem a mai Németország és Franciaország határát jelölte ki, hanem a Karoling dinasztia belső örökösödési konfliktusainak egy adott pillanatbeli megoldását. A felosztott területek nem voltak homogén nyelvi vagy etnikai egységek; a határok mentén kevert lakosságú, átmeneti zónák húzódtak.

A **Keleti Frank Királyság** (* regnum Francorum orientalium*) a verduni felosztásból született keleti rész volt. Területéhez tartozott a mai Németország nyugati és déli része, valamint a mai Svájc egy része. A királyság magva a korábbi Austrasia, valamint a frank befolyás alá került területek: Bajorország, Svábföld, Türingia, Szászország és Frankföld alkotta. A 9. század második felében a Keleti Frank Királyság belső szerkezete megegyezett a nyugati frank királyságéval: a királyi hatalom alapját a királyi birtokok, a királyi egyházak (a király által alapított vagy ellenőrzött püspökségek és kolostorok) és a helyi előkelők rendszere képezte. A királyi hatalom regionálisan változott, egyes törzsi területek – mindenekelőtt Bajorország és Szászország – erős külön identitással és saját elitcsoportokkal rendelkeztek. A „német" vagy „germán" identitás a Keleti Frank Királyság lakóinak többsége számára nem volt elsődleges; a helyi, törzsi és vallási kötődések erősebbek voltak a birodalmi vagy „országhatárokon átívelő" identitásoknál. A 10. század közepéig a keleti frank királyság saját megnevezése is többnyire „Frank Királyság" maradt.

A nyugati frank területhez hasonlóan a Keleti Frank Királyságot is a Karoling dinasztia tagjai uralták. A 9. század utolsó negyedében a dinasztia hatalma mindkét királyságban meggyengült, és a királyi hatalom a regionális elitek – a törzsi hercegségek – kezébe került át. A Keleti Frank Királyságban a **törzsi hercegségek** (hercegségek: Bajorország, Svábföld, Frankföld, Szászország, később Lotaringia) a királyi központi hatalommal szemben önálló hatalmi központokként működtek. Az ún. „fiatalabb törzsi hercegségek" kialakulása a 10. század elején vitatott folyamat: a régi nemzeti történetírás a törzsi identitások ősi, változatlan továbbélését látta bennük, a modern kutatás viszont inkább a Karoling igazgatási keretek és a helyi elitcsoportok hatalmának összefonódására vezeti vissza kialakulásukat.

17.2.1.6. A Karolingok kihalása és az Ottók felemelkedése

A keleti frank Karoling-ág utolsó uralkodója, **Gyermek Lajos** (ur. 900–911) 911-ben gyermektelenül halt meg. A halálát követő uralkodóválság dokumentált tény, de a források értelmezése vitatott. A keleti frank előkelők 911-ben **I. Konrádot**, Frankföld hercegét választották királlyá. A történetírás hagyományosan ezt az eseményt a „német királyválasztás" kezdeteként értelmezte, és Konrádot az első „német" királynak tekintette. A modern kutatás szerint a 911-es választás nem jelentett nemzeti fordulópontot, hanem a dinasztikus folytonosság megszakadására adott, a korabeli uralkodói legitimitás keretei között mozgó válasz volt. Konrád uralkodása alatt a törzsi hercegségekkel folytatott konfliktusok és a magyar kalandozó csapatok jelentette fenyegetés folyamatosan jelen voltak.

Konrád halála (918) után a források szerint a kijelölt utód, **I. Henrik** (ur. 919–936), a szász herceg került a keleti frank trónra. A 10. századi források, elsősorban a **wipo életrajzok** és a későbbi szász dinasztiához lojális történetírók, Henrik uralkodását a királyi hatalom megerősítéseként, a magyarok elleni sikeres védekezésként és a királyi tekintély helyreállításaként mutatják be. Henrik 933-ban a **ulsa melletti csatában** legyőzött egy magyar sereget; a győzelem tényét korabeli források rögzítik, de a csata pontos helye és lefolyása bizonytalan. Henrik hatalmának

alapját a szász hercegség erőforrásai, a keleti szláv törzsek feletti vazallusi hálózat kiépítése és a királyi birtokok gondos kezelése jelentette.

Henrik fia, **I. Ottó** (ur. 936–973) a szász dinasztia – a **Liudolf-ház**, magyar történeti hagyományban gyakran **Ottó-ház** – legjelentősebb alakja volt. Uralkodásának első éveit a királyi családon belüli és a törzsi hercegségekkel folytatott harcok kísérték. Ottónak sikerült a hercegségeket részben a királyi család tagjaira bíznia, részben a hercegek hatalmát a királyi egyházak (birodalmi püspökségek) megerősítésével ellensúlyoznia. A királyi egyházaknak való kiterjedt adományozás és a püspökök világi hatalommal való felruházása – amelyet a modern történetírás **Ottó-féle birodalmi egyházi rendszernek** nevez – a királyi hatalom egyik alappillére volt. Ez a rendszer a püspököket a király iránt hű, világi javakkal is rendelkező hivatalnokokká tette, ami hosszú távon komoly feszültségeket okozott az egyházi és a világi hatalom viszonyában.

I. Ottó 955-ben a **Lech-mezei csatában** Augsburg mellett megsemmisítő vereséget mért egy nagyobb magyar seregre. A csata időpontja és lefolyása a forrásokban nagyjából dokumentált, de a győzelem hosszú távú jelentőségét a nemzeti történetírások évszázadokon át eltúlzották. A modern kutatás a csatát fontos, de nem korszakzáró eseménynek tekinti: a magyar kalandozó hadjáratok fokozatosan szűntek meg, amiben a belső hatalmi változások és a gazdasági átalakulások is szerepet játszottak. A csata emlékezete a 19–20. századi német és magyar nemzeti történetírásban különösen terhelt: a német oldalon a „nemzetvédelem” hősi epizódjaként, a magyar oldalon a fejlődés visszavetéseként ábrázolták.

A Lech-mezei győzelem után Ottó hatalma a keleti frank királyságon belül megszilárdult. 962-ben III. János pápa Rómában **császárrá koronázta**. A császári cím felvétele a frank hagyomány felújításaként értelmezhető, és a 9. századi Karoling-császárság utáni töredezettséget követően a nyugati császári eszme intézményesült. A modern történetírásban vitatott, hogy 962-et a **Német-római Birodalom** (*Sacrum Romanum Imperium*) születési évének tekintsük-e. A „német” és „római” jelzők a birodalom nevében csak évszázadokkal később, fokozatosan jelentek meg. Ottó kortársai „római császárnak” vagy „a frankok császárának” nevezték. A császári koronázás mindazonáltal tartósan összekapcsolta a keleti frank királyi méltóságot az itáliai királysággal és a római császári hagyománnyal. Ez a kapcsolat meghatározta a középkori német történelem alapstruktúráját.

A 10. század második felére így kialakult egy olyan politikai központ, amelynek tengelye a Rajna–Majna vidék, a szász törzsterület és az itáliai királyság volt. Ez a központ nem tekinthető modern értelemben vett „német” államnak, hiszen sem a lakosság nyelvi-identitásbeli egysége, sem a territoriális zártság, sem a jogi homogenitás nem állt fenn. Az Ottó-kori birodalom olyan, személyes kötelékeken és egyházi intézményeken alapuló politikai képződmény volt, amelyben a király hatalma elsősorban saját törzsi hátországában volt erős. A következő alfejezetben tárgyalt Német-római Birodalom intézményesülése és a középkori német társadalom szerkezete ezekre az alapokra épült.

17.2.2. Források és bizonytalanságok

A Meroving-korszakra vonatkozó egyetlen, folyamatos elbeszélő forrás Tours-i Gergely történeti munkája, amelyet a 6. század végén írt. Gergely püspökként és a galliai elit tagjaként saját politikai és erkölcsi céljait követte; beszámolóját nem lehet a frank királyság semleges dokumentációjaként kezelni. A Meroving-kor további forrásai – törvények, oklevelek, sírleletek és zsinati határozatok – szórványosak, földrajzilag egyenetlenül oszlanak el, és gyakran nehezen datálhatók. A Karoling-korból származó forrásanyag lényegesen gazdagabb: királyi oklevelek, birodalmi gyűlések határozatai (*capitularia*), évkönyvek, püspöki életrajzok és törvénygyűjtemények. Ezek a források azonban döntően az uralkodó elit szempontjait tükrözik; a parasztok, a városi lakosság és a kisebb közösségek hangja alig szólal meg. A régészet – különösen a sírleletek és a települések

– nélkülözhetetlen kiegészítő forrás, de a tárgyi anyag értelmezése önmagában nem alkalmas törzsi vagy etnikai identitások rekonstruálására. A verduni szerződés szövege nem maradt fenn; tartalmát körülvevő rekonstrukciók eltérő hangsúlyokat helyeznek a felosztás elveire. A 10. századi Ottó-kori források már részben a szász dinasztia udvari propagandaigényét szolgálták, ezért az Ottó-kori hatalmi vákuumból való felemelkedés ábrázolása erősen retrospektív.

A szóban forgó korszak legfontosabb vitái a következők: mikor és milyen mértékben beszélhetünk a frankok, illetve a keleti frank területek lakóinak „etnikus" identitásáról; a verduni felosztás milyen elvek szerint történt; a 911-es és 919-es királyválasztások mennyiben tekinthetők a „német" királyság kezdetének; az Ottó-féle egyházi politika mennyiben volt tudatos rendszerépítés; és a Lech-mezei csata milyen hosszú távú hatást gyakorolt a Kárpát-medence és a keleti frank területek kapcsolatára. A forrásokban szereplő számadatok – különösen a hadseregek létszáma és a verdeni vérengzés áldozatainak száma – semmiképpen sem tekinthetők pontos statisztikának; ezek retorikai vagy hagiográfiai célú közlések, amelyeket a kutatás nem tud független forrásokkal ellenőrizni.

17.2.3. Rövid összefoglaló

- A frankok királysága az 5–6. században jött létre a Rajna-vidéken, és a Meroving-dinasztia uralma alatt gyorsan kiterjedt Gallia nagy részére; a katolikus kereszténység felvétele megkülönböztette a családot a szomszédos ariánus germán királyságoktól.
- A Meroving királyság nem központosított állam, hanem a királyi család tagjai és a helyi előkelők közötti személyes kapcsolatok hálózataként működött; a 7. században a majordomusok, különösen a Karoling család szerezték meg a tényleges hatalmat.
- A Karolingok a pápasággal szövetségben legitimálták hatalmukat; III. Pipin 751-ben vette át a királyi címet, fia, Nagy Károly pedig hadjárataival és a 800-as császárrá koronázással kiterjesztette és szakrálisan megerősítette a frank birodalmat.
- A 843-as verduni szerződés három részre osztotta a birodalmat; a keleti, túlnyomórészt germán nyelvű rész lett a Keleti Frank Királyság, de a felosztást nem szabad a „német" és „francia" nemzetállam születéseként értelmezni.
- A keleti frank Karolingok 911-es kihalása után előbb Konrád, majd a szász Liudolf-házból származó I. Henrik és fia, I. Ottó szerezte meg a királyi hatalmat; a törzsi hercegségekkel szembeni küzdelem és a magyarok feletti 955-ös Lech-mezei győzelem erősítette meg Ottó helyzetét.
- I. Ottó 962-ben történt császárrá koronázása nem „a" Német-római Birodalom pillanatszerű megalapítása, hanem a frank császári hagyomány, az itáliai királyság és a keleti frank királyság hosszú távú összekapcsolódásának szimbolikus állomása.
- A korabeli források döntően az uralkodói elit szempontjait tükrözik; a társadalom többségének életét, az erőszak mértékét és az identitások formálódását régészeti anyag és kritikailag kezelt elbeszélő források alapján, jelentős bizonytalansággal rekonstruálhatjuk.

17.2.4. Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek és folytonosságok mutathatók ki a Meroving- és a Karoling-királyság hatalmi szerkezete között, és miért nem nevezhető a Meroving-állam központosított királyságnak?
2. Hogyan értelmezhető a 843-as verduni felosztás a Karoling örökösödési konfliktusok és a 19. századi nemzeti történetírás eltérő szempontjaiból?
3. Milyen szerepet játszott a pápasággal kötött szövetség a Karolingok hatalomra jutásában és Nagy Károly császárrá koronázásában?

4. Milyen érvek és ellenérvek hozhatók fel amellett, hogy a 911-es és 919-es keleti frank királyválasztást a „német” királyság születésének tekintsük?
5. Miért kell óvatosan kezelni a Lech-mezei csata és a verdeni vérengzés hagyományos, nemzeti keretbe illesztett ábrázolásait?

17.3. A Német-római Birodalom és a császárság

A 962. évi római császárkoronázás nem előzmény nélküli esemény volt, hanem a Keleti Frank Királyság elmúlt fél évszázadának politikai fejleményeit összegezte. A karoling örökség felbomlása után a keleti frank területeken a 10. század első felében a szász származású **Liudolf-ház** szerezte meg a királyi hatalmat; az ő uralkodásuk alatt vált a keleti frank királyságból olyan hatalmi képződmény, amely igényt tartott a római császári címre. Ebben az alfejezetben először I. Ottó uralkodását és a császárkoronázás körülményeit mutatjuk be, majd a birodalmi egyház rendszerét, az investitúraharcot, végül a Hohenstaufen-dinasztia időszakát. A hangsúly a császárság és a pápaság viszonyának folyamatos újratárgyalásán van, mert a két univerzális hatalom közötti versengés alakította a birodalom politikai szerkezetét, és évszázadokra meghatározta a német nyelvű területek és Itália kapcsolatát is.

17.3.1. I. Ottó császárrá koronázása és az Ottó-kori birodalom

A 962. évi császárkoronázást megelőző évtizedekben a Keleti Frank Királyság uralkodói fokozatosan megerősítették hatalmukat a hercegségek felett. I. Henrik (uralkodott 919–936) a törzsi hercegségekkel kötött egyezségekkel biztosította trónját, és keleti irányban a szláv területek, valamint a magyarok ellen is aktív politikát folytatott. Fia, **I. Ottó** (uralkodott 936–973) már apja életében kijelölt utódként lépett örökébe, de uralkodása első felében több lázadással kellett szembenéznie, amelyekben saját családtagjai és a törzsi hercegek is részt vettek. Ottó ezek leverése után a hatalmi szerkezetet újszerű módon alakította át: a törzsi hercegi hatalom ellensúlyozására egyre inkább a püspökökre és apátokra támaszkodott, akiket királyi kinevezés révén helyezett pozícióba, és akiknek világi javadalmakat, vámjogokat, vásárjogokat adományozott. Ez a gyakorlat nem volt teljesen új – már a Karolingok is igyekeztek a főpapságot uralmuk alá vonni –, de az Ottó-korban vált rendszeressé és politikailag meghatározóvá.

Ottó katonai sikerei közül kiemelkedik az **955-ös augsburgi csata**, amelyben a magyarok felett aratott győzelme hosszú időre megszilárdította a keleti frank uralom katonai tekintélyét a szomszédos népek körében. A győzelem következtében a magyar kalandozások fokozatosan visszaszorultak, ami a keleti határvidék gazdasági és politikai konszolidációját is elősegítette. A csata emléke később a nemzeti történetírás egyik központi eleme lett, de a kortárs források elsősorban a keresztény uralkodónak tulajdonított isteni segítség képét hangsúlyozták; a mai történészi értelmezések vitatják, mekkora volt a magyarok vereségének hosszú távú jelentősége, és mennyire tulajdonítható kizárólag Ottó katonai tehetségének.

A császárkoronázás közvetlen előzményeit az itáliai politikai bizonytalanság adta. Itáliában a 9. század óta külön királyság létezett, amelyben a helyi főurak és a pápaság között állandó hatalmi viták zajlottak. Ottó 951-ben először vonult Itáliába, és megszerezte az itáliai királyi címet, feleségül véve a korábbi itáliai király özvegyét, **Burgundiai Adelheidet**. Ezzel a lépéssel a keleti frank uralkodó bekerült az itáliai hatalmi versengés közepébe. 961-ben, amikor a pápai államban a helyi római nemesség és a pápák közötti konfliktusok ismét kiéleződtek, XII. János pápa Ottót hívta segítségül. Ottó második itáliai hadjárata eredményeként 962. február 2-án Rómában császárrá koronázták. A koronázás szimbolikus jelentősége abban állt, hogy a keleti

frank király immár a római császári címet viselte, és ezzel a kortársak szemében a Karolingok által újjáélesztett nyugati császárság örökösévé vált.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a „Német-római Birodalom” megnevezés utólagos, a kortársak nem így nevezték. A birodalom a 10–11. században hivatalosan **Imperium Romanum** vagy egyszerűen regnum/imperium néven jelent meg; a „német” jelző csak a 15. században, a „Szent Római Birodalom” (Sacrum Romanum Imperium) elnevezéshez tapadt. A történettudomány számára ez arra figyelmeztet, hogy a 962-ben létrejött politikai alakulatot nem szabad a későbbi német nemzetállam előzményeként, még kevésbé „német nemzeti államként” értelmezni. A birodalom univerzális igényű, keresztény politikai közösség volt, amelynek uralkodója egyszerre volt a keleti frank/német területek királya, Itália királya, és a római császári méltóság birtokosa. A császári címhez nem társult egységes jogrend, közös adórendszer vagy központi hadsereg; a hatalmat a királyi vándorlás, a hűbéri kötelékek, a birodalmi egyház és a törzsi hercegségekkel való folyamatos egyeztetés tartotta fenn.

17.3.2. A birodalmi egyház és az invesztitúraharc

A birodalmi egyház (németül **Reichskirche**) olyan rendszer volt, amelyben a püspökök és apátok nemcsak egyházi, hanem világi uralmi feladatokat is elláttak, és jelentős földbirtokot, uralmi jogokat kaptak a királytól. A királyok azért építették ki ezt a rendszert, mert a püspökök – elvben – cölibátusban éltek, így nem örökíthették hivatalukat saját fiaikra, ami elejét vette a hercegi dinasztiák megerősödésének. Ugyanakkor a püspöki székek betöltése a király beleszólásától függött: a 10–11. században az uralkodó gyakran maga nevezte ki a püspököket, adta át nekik a pásztorbotot és a gyűrűt, azaz nemcsak a világi javadalmakat, hanem a lelki hivatal jelvényeit is. Ezt a gyakorlatot nevezték invesztitúrának, és ez vált a későbbi konfliktus egyik fő tárgyává.

A császári hatalom csúcsán, a 11. század első felében, a **Száli-ház** uralkodói – különösen III. Henrik (uralkodott 1039–1056) – a birodalmi egyházat tudatosan használták a hercegi ellenzék ellen. III. Henrik a pápaság feletti ellenőrzést is gyakorolta: több alkalommal beavatkozott a pápaválasztásba, és reformpárti, de császárhű pápákat ültetett a trónra. Ez a gyakorlat azonban hosszú távon ellenhatást váltott ki, mert éppen a reformpápaság kezdte el a pápai hatalom megerősítését és a világi befolyástól való függetlenség programját hirdetni.

Az invesztitúraharc (latinul *controversia investiturae*) kifejezés a 11. század végétől a 12. század elejéig tartó császár–pápa konfliktust jelöli, de maga a fogalom modern történészi kategória, amely a vitát a püspökök kinevezésének kérdése köré csoportosítja. A konfliktus gyökerei ennél mélyebbek: arról is szólt, mi a helyes rend a keresztény világ kormányzásában, és ki rendelkezik a legfőbb hatalommal. A reformpápaság képviselői – közülük is kiemelkedett **VII. Gergely** pápa (1073–1085) – a papi hivatás tisztaságát, a szimónia (egyházi hivatalok pénzért vagy világi kegyből való adásvétele) elleni küzdelmet és a papi nőtlenséget szorgalmazták. Gergely szerint az egyházi hivatalok betöltése kizárólag az egyház jogköre, a világi uralkodó nem adhat püspöki gyűrűt és pásztorbotot. Az 1075-ben kiadott **Dictatus papae** című iratban Gergely a pápai hatalom felsőbbségét fogalmazta meg, beleértve azt a jogot is, hogy a császárt leteheti. A Dictatus papae azonban nem hivatalos törvény volt, hanem egy belső regiszterbe írt követeléslista; ennek ellenére jól mutatja a reformpápaság radikális igényét.

A konfliktus 1076-ban éleződött ki, amikor **IV. Henrik** német király (uralkodott 1056–1106) zsinatot hívott össze Wormsba, és a püspökökkel kimondatta VII. Gergely leváltását. Gergely erre azzal válaszolt, hogy kiátkozta és trónjától megfosztotta Henriket. A király helyzete ekkor törékeny volt, mert a német hercegek egy része a pápa oldalán állt, és azzal fenyegetőzött, hogy új királyt választ, ha Henrik egy éven belül nem oldoztatik fel. Ebben a szorult helyzetben került sor az egyik leghíresebb jelenetre: IV. Henrik 1077 januárjában a Canossa várában tartózkodó pápához ment, és vezekléskén három napon át bűnbánó ruhában várakozott, amíg Gergely

feloldozta. A **canossai járás** a kortársak és az utókor szemében a pápai hatalom győzelmét jelképezte, de mai értékelések szerint egyszerre volt stratégiai megfontolás Henrik részéről – így elkerülte a hercegek azonnali támadását – és valódi, bár kényszerű, kiengesztelődés. A jelenet értelmezése mindmáig vita tárgya a történetírásban: egyesek a világi hatalom megaláztatását, mások a király politikai túlélésének ügyes taktikáját hangsúlyozzák.

A feloldozás nem vetett véget a harcnak, mert a hercegek még ugyanabban az évben ellenkirályt választottak, és a német királyság belháborúba süllyedt. A hosszú küzdelem végül az 1122-es **wormsi konkordátummal** zárult le, amely kompromisszumos megoldást hozott. A konkordátum kettéválasztotta a püspöki beiktatás lelki és világi elemeit: a püspökválasztást a kánoni szabályok szerint kellett megtartani, a császár vagy képviselője jelen lehetett, de a lelki megerősítést (gyűrű és pásztorbot) már az egyházi felsőbbség végezte, míg a világi javadalmakat a császár adta át jogarral. A konkordátum szövege csak a birodalomra vonatkozott, és a gyakorlatban területenként eltérően hajtották végre. A megegyezés véget vetett a pápaság és a császárság közötti közvetlen háborús szakasznak, de a későbbiekben is gyakran felmerült a két hatalom viszonyának kérdése.

17.3.3. A Hohenstaufenek kora: császári hatalom és pápai ellenállás

A Száli-ház kihalása (1125) után a német trónközösségben a választófejedelmek – a gyakorlatban a legfontosabb hercegek és egyházi előkelőségek – új királyt választottak. A királyválasztás szabályai még nem voltak rögzítettek; az Aranybulla csak 1356-ban kodifikálta a választófejedelmek körét. A 12. század első felében több dinasztia vetélkedett a királyi címért, míg végül 1138-ban a **Hohenstaufen** (Stauf) családból származó III. Konrád szerezte meg a trónt. A Hohenstaufenek hatalmi bázisa elsősorban Svábföldön és a Rajna-vidéken volt, de uralmukat nem a törzsi hercegségek megszüntetésére, hanem a császári javak és a birodalmi egyház fölötti ellenőrzésre építették.

A dinasztia leghíresebb uralkodója **I. Frigyes**, akit utóbb Barbarossának (Rőtszakállúnak) neveztek, 1152-től 1190-ig uralkodott. Frigyes a császári hatalom megerősítését tűzte ki célul, és ennek érdekében több fronton lépett fel. Német területeken a hercegekkel alkudozott, a **Welf** családdal pedig hosszú, szakaszos viszályba keveredett, amely a birodalmi politika egyik állandó elemévé vált. Itáliában igyekezett visszaállítani a császári jogokat a városok felett, amelyek a 11–12. században önálló városi közösségekké (**kommuna**, *comune*) alakultak. Az észak-itáliai városok – Milánó vezetésével – ellenálltak a császári adók és hivatalnokok bevezetésének, és a pápaság is fenyegetve érezte magát, mivel Frigyes a pápai állam területére is igényt tartott. A városokkal és a pápával kialakult konfliktus során Frigyes 1158-ban a roncagliai országgyűlésen jogtudósokkal erősíttette meg a császári felségjogokat, és ostrom alá vette a lázadó városokat. 1162-ben Milánót leromboltatta, ami a kortársak körében nagy felháborodást keltett, és megerősítette a városok közötti szövetségkötési szándékot.

A városok 1167-ben megalakították a **Lombard Ligát**, amelyhez a pápa is csatlakozott. A hosszú háborúskodás csúcspontját az 1176-os **legnanói csata** jelentette, amelyben a szövetséges városok gyalogsága legyőzte a császár lovagi seregét. A csata dokumentált tény, de résztvevőinek számát és a harc lefolyásának részleteit a kortárs krónikák eltérően adják elő; a modern történetírás szerint a győzelem inkább a városi szövetség szervezettségének, mint a katonai fölénynek volt köszönhető. A konfliktus lezárásaként az 1183-as **konstanzi béke** a városok autonómiáját formálisan elismerte, miközben a császári hűbéri fennhatóságot is fenntartotta – tehát kompromisszum született, amely a gyakorlatban a városok önállóságát erősítette.

Frigyes ezzel párhuzamosan a dinasztia hatalmi bázisának bővítésére törekedett: fia, VI. Henrik feleségül vette a szicíliai normann királyság örökösnőjét, így Dél-Itália és Szicília a császári család birtokába került. Ez a politika hosszú távon súlyos konfliktust hozott, mert a pápaság nem nézte jó szemmel, hogy a császári hatalom délről és északról is körülfogja a pápai államot.

Frigyes 1189-ben indult a harmadik keresztes hadjáratra, de 1190-ben Kis-Ázsiában vízbe fulladt. Halálának körülményei azonnal legendák forrásává váltak; a késő középkori német emlékezetben Barbarossa alakja a császári hatalom újjászületésének ígéretévé alakult.

Fia, **VI. Henrik** (uralkodott 1190–1197) rövid uralkodása alatt a birodalom a Hohenstaufenek hatalmának csúcsát érte el: Szicília birtokbavételével, a normann királyság örökségének megszerzésével a császári család a legjelentősebb földesúrrá vált Itáliában, és igényt tartott a normann királyok földközi-tengeri pozíciójára is. Henrik tervei között szerepelt a birodalom örökletes monarchiává alakítása, de váratlan halála után kiskorú fia, **II. Frigyes** trónigénye ellenében a birodalomban kettős királyválasztásra került sor. A trónharcok csak 1215 után ültek el, amikor II. Frigyes – akit anyai ágon a normann örökség és apai ágon a Hohenstaufenek leszármazottjaként ismertek el – érvényesítette királyi, majd 1220-ban császári címét.

II. Frigyest a kortársak és az utókor egyaránt kivételes személyiségnek tartotta; kortársai „a világ csodájának” (*stupor mundi*) nevezték. Uralkodása alatt a birodalom súlypontja egyértelműen Itáliába, különösen Szicíliába helyeződött át. II. Frigyes szicíliai királyságában központosított, írásbeliségen alapuló közigazgatást épített ki, amit a modern történészek egy része a későbbi európai államépítés előfutáraként értékel, mások viszont óvnak attól, hogy túlbecsüljük a modernizáció mértékét. Német területeken uralmát a hercegekkel kötött kiváltságlevelekkel biztosította: az 1220-as **Confoederatio cum principibus ecclesiasticis** (egyezség az egyházi fejedelmekkel) és az 1232-es **Statutum in favorem principum** (a világi fejedelmek javára hozott határozat) jelentős jogokat adott a fejedelmeknek a pénzverés, a vámok és az ítélkezés terén. Ezek a rendelkezések a császári hatalom hosszú távú gyengülését készítették elő, mert a fejedelmi önállóságot rögzítették.

III. Frigyes és a pápaság viszonya az egyik legösszetettebb fejezete a középkori egyház–állam konfliktusnak. A pápa – elsősorban IX. Gergely, majd IV. Ince – a Hohenstaufenek dél-itáliai hatalmát tekintette fő veszélynek, és a császár személyét is támadta, aki több alkalommal nem teljesítette a keresztes hadjáratra tett ígéretét, majd 1228–29-ben a pápai kiátkozás ellenére indult el a Szentföldre, és tárgyalásos úton szerezte vissza Jeruzsálemet. A keresztes hadjáratnak ez a formája – tárgyalás a muszlim uralkodóval – a kortársak egy része számára botrányt jelentett, mert nem felelt meg a szent háború eszményének. A pápaság és a császár közötti nyílt háború az 1230-as években kezdődött, és II. Frigyes haláláig tartott. A harcban mindkét fél a másik ellen irányuló propagandát használt; egymást eretnekséggel, zsarnoksággal, törvénytiprással vádolták. A történész számára ez a konfliktus arra is példa, hogy a „pápaság” és a „császárság” nem monolitikus szereplők voltak, mert a pápai udvaron belül, a bíborosi kollégiumban és a császári udvarban is különböző irányzatok ütköztek.

IV. Frigyes 1250-ben halt meg; halálával a Hohenstaufenek hatalmi állása gyorsan összeomlott. Fia, IV. Konrád rövid uralkodás után meghalt, a pápaság pedig a család dél-itáliai és szicíliai birtokait francia dinasztia (Anjou) kezébe juttatta. A német királyi trón 1254 után évtizedekre bizonytalanná vált, mert több választófejedelem nem tudott egységes, általánosan elismert királyt választani. Ezt a korszakot a történetírás hagyományosan **interregnumnak** (király nélküli idő, 1254/1257–1273) nevezi; az elnevezés azonban félrevezető, mert formálisan voltak királyjelöltek, de a birodalmi hatalom gyakorlása alig működött. Az interregnum lezárása, a Habsburg Rudolf 1273-as megválasztása már a következő fejezet témája.

17.3.4. A császári eszme és a birodalom természetéről szóló történészi viták

A Német-római Birodalom politikai rendszerét a középkori gondolkodás univerzális, keresztény császáreszménnyel kapcsolta össze. A császár nem egyszerűen a német területek királya volt, hanem a római császárok örökösének, illetve a keresztény világ világi védelmezőjének számított.

Ez az eszme azonban a 12–13. századra egyre inkább elszakadt a tényleges hatalmi viszonyoktól: a királyok hatalmát a hercegekkel és a városokkal való egyezkedés, a választási kapitulációk és a pápai megerősítés igénye korlátozta. A birodalom soha nem vált egységes jogterületté vagy állandó fővárosú adminisztratív monarchiává; a császár udvara vándorolt, és a hatalmat a személyes jelenlét közvetítette.

A modern német történetírásban hosszú ideig vita folyt arról, hogyan kell értékelni a középkori birodalom politikai fejlődését. A 19. századi nemzeti-liberális történetírás – például **Heinrich von Sybel** és **Georg Waitz** – a középkori császárok itáliai politikáját károsnak tartotta, mert szerintük a német erőket Itáliára pazarolták, és a nemzeti egység kialakulását késleltették. Ezzel szemben a birodalomtörténet védői, mint **Julius Ficker**, az itáliai császárpolitikát a birodalom univerzális hivatásának szükségszerű részeként értékelték. Ez a vita a 19. század második felében a **Sybel–Ficker-vita** néven vált ismertté, és jól mutatja, hogy a középkori múlt értelmezését mennyire meghatározták a kor nemzeti és politikai kérdései. A 20. század második felétől a történettudomány inkább arra törekszik, hogy a birodalmat saját korának fogalmaival, a hűbéri, egyházi és városi intézmények összjátékában értelmezze, anélkül hogy a nemzetállami elvárásokat rá vetítené.

A pápasággal folytatott harc is többféle értelmezést kapott. A katolikus egyháztörténetírás hagyományosan a reformpápaság egyházi megújulását hangsúlyozza, míg a világi történetírás egy része a hatalompolitikai konfliktust emeli ki. A mai tudományos konszenzus szerint az invesztitúraharc nem egyszerűen két személy, IV. Henrik és VII. Gergely összecsapása volt, hanem a világi és egyházi hatalom viszonyának alapvető újradefiniálása, amely mind a pápaság, mind a császárság intézményi fejlődését hosszú távon befolyásolta. A wormsi konkordátum ebben az értelemben nem a vita „vége”, hanem egy állomás volt, amely után a pápaság a 13. században tovább erősödhetett, míg a császárság politikai lehetőségei fokozatosan szűkültek.

17.3.5. Források és bizonytalanságok

A 10–13. századi birodalomtörténet forrásai elsősorban elbeszélő krónikák, oklevelek, pápai bullák, zsinati határozatok és – a korszak végétől – egyre több városi, kereskedelmi irat. A legfontosabb elbeszélő források közé tartozik **Widukind von Corvey** *Res gestae Saxonicae* című munkája, amely a szász dinasztia tetteit beszéli el, és I. Ottó uralkodásának kulcsfontosságú, de nem pártatlan forrása. A Canossa-jelenetet több kortárs elbeszélő forrás is említi, például **Lampert von Hersfeld** krónikája, de az esemény leírása eltérő részletekkel szolgál, ezért a pontos körülmények rekonstrukciója vitatott. A wormsi konkordátum szövege fennmaradt, így annak jogi rendelkezései dokumentáltak; a végrehajtás módja azonban regionálisan eltért, és a források hiányossága miatt nehezen követhető.

A Hohenstaufen-korszakra vonatkozóan a forrásanyag gazdagabb: császári oklevelek, pápai regisztrumok, városi krónikák és jogi iratok. Barbarossa Milánó elleni hadjáratát és a legnanói csata kimenetelét több krónikás is megörökítette, de a hadseregek mérete és a veszteségek száma bizonytalan, ezért az ilyen adatokat becslésként kell kezelni. II. Frigyes udvarából származó iratok – például a *Liber Augustalis* törvénygyűjtemény – a központi igazgatás meglétét dokumentálják, de a gyakorlati érvényesülés mértékét a modern kutatás vitatja. A régészeti források – várak, paloták, pénzleletek – kiegészítik az írott anyagot, különösen a gazdasági és mindennapi élet vonatkozásában.

A fő bizonytalansági tényezők a következők: (1) a korai Ottó-kori események elbeszélő forrásai egyoldalúak, gyakran az uralkodóház érdekeit szolgálják; (2) a „császári hatalom” fogalma a forrásokban változó jelentésű, ezért a mai történésznek óvatosan kell bánnia az általánosításokkal; (3) a pápaság és a császárság konfliktusáról szóló elbeszélések erősen propagandisztikusak, így a felek tényleges szándékait nehéz rekonstruálni. Ebből következik, hogy a korszak politikatörténetét

folyamatosan ellenőrizni kell a források kritikai összevetésével; az alfejezetben közölt állítások közül a kronológiai tények – például a koronázás éve, a konkordátum megkötése, a császár halála – dokumentáltak, míg a hatalmi mozgatórugók értelmezése tudományos vita tárgyát képezi.

17.3.6. Rövid összefoglaló

- I. Ottó 936-ban lépett trónra, legyőzte a törzsi hercegségek ellenállását, 955-ben Augsburgnál megverte a magyarokat, és 962-ben Rómában császárrá koronázták, amivel a Keleti Frank Királyság uralkodója a nyugati császári hagyomány örökösévé vált.
- A „Német-római Birodalom” utólagos elnevezés; a kortársak Imperium Romanumként vagy egyszerűen császári birodalomként utaltak rá, és az alakulat nem nemzetállam, hanem univerzális igényű, tagolt politikai közösség volt.
- A birodalmi egyház (Reichskirche) rendszere a püspökök és apátok világi hatalmára épült, ami a királyi hatalom egyik alappillére lett, de a lelki hivatalok adományozása miatt konfliktushoz vezetett a pápasággal.
- Az investitúraharc (1076–1122) VII. Gergely és IV. Henrik összecsapásával kezdődött, Canossa 1077-es jelenete a pápai feloldozás drámai példája, a wormsi konkordátum pedig kompromisszummal választotta szét a püspökök lelki és világi beiktatását.
- A Hohenstaufen-dinasztia (1138–1250) alatt a birodalom Itália felé fordult; Barbarossa a lombard városokkal és a pápasággal harcolt, a legnanói vereség (1176) és a konstanzi béke (1183) az észak-itáliai városi autonómiát erősítette meg.
- II. Frigyes császár uralma alatt a birodalom súlypontja Szicíliába került; a német fejedelmeknek tett engedmények (1220, 1232) rögzítették a fejedelmi önállóságot, a pápasággal folytatott harca pedig a Hohenstaufenek bukásához vezetett.
- II. Frigyes 1250-es halála után a német királyi hatalom meggyengült, és az 1254/1257-től számított interregnum időszaka a birodalom széttagolódását jelezte.
- A birodalom és a pápaság viszonyának értelmezését a történettudományban a nemzeti-19. századi viták és a modern, intézménytörténeti megközelítés egyaránt alakították: a mai konszenzus a korszak saját fogalmaiban való megértésre törekszik.

17.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és katonai előzmények után koronázták I. Ottót császárrá 962-ben, és miben tért el az így létrejött birodalom a későbbi német nemzetállamtól?
2. Hogyan működött a birodalmi egyház rendszere, és miért vált ez a rendszer a császár–pápa konfliktus egyik központi elemévé?
3. Ismertesse a canossai jelenet okait és következményeit! Miért tekinthető a wormsi konkordátum kompromisszumnak a világi és az egyházi hatalom között?
4. Miben állt a Hohenstaufenek itáliai politikájának jelentősége, és hogyan befolyásolta a birodalom német területein a fejedelmi hatalom erősödését?
5. Melyek a korszak fő forrásai, és milyen okokból kell óvatosan kezelni a császár–pápa konfliktusról szóló elbeszélő forrásokat?

17.4. A középkori német társadalom és gazdaság

A Német-római Birodalom politikai kereteinek – a császárság, a törzsi hercegségek és a birodalmi egyház hatalmi rendszerének – áttekintése után ebben az alfejezetben a birodalom társadalmi és gazdasági szerkezete felé fordulunk. Az i. sz. 10–13. század között a birodalom területén a mindennapi életet elsősorban a földbirtoklás, a személyes függőségi viszonyok, a falu- és

városközösségek, valamint a fokozatosan bővülő kereskedelem és bányászat határozta meg. A korszakot gyakran a „hűbériség" és a „földesúri rendszer" korának nevezik, ám ezeknek a fogalmaknak a tartalma – mint látni fogjuk – a modern történetírásban is vita tárgya. A 11. századtól kibontakozó keleti kolonizáció új földművelő és városi közösségeket hozott létre a birodalom keleti határvidékén, a Hanza kialakulása pedig a Balti- és Északi-tenger térségének kereskedelmi hálózatát kapcsolta össze. Mindezek a folyamatok együtt alakították ki azt a sokszínű és decentralizált társadalmi-gazdasági rendszert, amely a késő középkori válságok és a Habsburgok felemelkedésének alapját képezte.

17.4.1. A hűbériség és a földesúri rendszer

A **hűbériség** (a szakirodalomban gyakran a latin *feudum* szóból származó „feudalizmus" kifejezéssel) a modern történetírás egyik legvitatottabb fogalma a középkori Német-római Birodalom kapcsán. A klasszikus, 19. századi modell szerint a hűbéri lánc a királytól a hercegeken, grófokon és lovagokon át a parasztokig terjedt, és a földbirtok (hűbérbirtok, *beneficium*) fejében a vazallus katonai szolgálattal és tanáccsal tartozott urának. Ezt a képet azonban a 20. század második felének kutatása jelentősen árnyalta: a kortárs források nem használtak egységes hűbéri terminológiát, és a tényleges hatalmi viszonyok sokkal változatosabbak voltak. A „hűbériség" mint korszakfogalom tehát elsősorban a felvilágosodás és a 19. századi történetírás konstrukciója, amelyet a mai kutatók egy része csak korlátozottan tart alkalmasnak a 10–13. századi német társadalom leírására. Ezt a vitát a Források és bizonytalanságok részben részletesebben bemutatjuk.

Ami a forrásokból egyértelműen kirajzolódik, az a **földesúri rendszer** (németül *Grundherrschaft*) meghatározó szerepe. A birodalom területének döntő részét egyházi és világi földesurak birtokolták, akik hatalmat gyakoroltak a birtokaikon élő paraszti népesség felett. A parasztok jogállása széles skálán mozgott: voltak szabad parasztok, akik saját földdel rendelkeztek és csak korlátozott szolgáltatásokkal tartoztak, félszabadok, akik földjüket bérletként művelték, valamint egyre növekvő számban **jobbágyok** (*servi*, később *Leibeigene*), akik személyükben is függtek földesuruktól. A jobbágyság terjedése a 11–13. században fokozatos volt, és régiónként eltérő ütemű; a Rajna-vidéken és a déli területeken a paraszti szabadság viszonylag tovább fennmaradt, míg a keleti kolonizáció területein a telepeseknek gyakran kedvezőbb, szabadabb jogállást kínáltak.

A földesúri gazdálkodás alapegysége a **major** (*Fronhof* vagy *Villikation*), azaz a földesúr közvetlen kezelésében álló birtokközpont volt, amelyhez a környező parasztgazdaságok szolgáltatásokkal tartoztak. A parasztok **robotot** (*Frondienst*) teljesítettek a major földjein, terményjáradékot adtak, és gyakran **tizedet** (*Zehnt*) fizettek az egyháznak. Emellett a földesúr bírói hatalmat is gyakorolt a birtokán élők felett, ami tovább erősítette függőségüket. A **faluközösség** (*Markgenossenschaft*) azonban megőrizte önszerveződésének bizonyos formáit: a közös legelő, erdő és vízhasználat szabályozása, a határviták rendezése és a falubíró választása a paraszti közösség mindennapjainak fontos része maradt. A nők a paraszti gazdaságban nélkülözhetetlen munkát végeztek – a földművelés, az állattartás, a textilkészítés és a háztartás irányítása terén –, bár jogi értelemben a férfiaknak alárendelve, és a földbirtoklás lehetősége számukra korlátozott volt.

A nemesség rétegei között a 10–12. században jelentős különbségek alakultak ki. A birodalmi hercegek (a törzsi hercegségek urai) hatalmas, gyakran több grófságra kiterjedő birtokkomplexumokkal rendelkeztek, és a császár hatalmának legfőbb riválisai voltak. Alattuk a grófok egy-egy körzet élén álltak, míg a **ministerialisok** (*Dienstmannen*) – eredetileg szolgálónépek, akik katonai vagy igazgatási feladatokat láttak el – a 12. századra sok helyen a szabad lovagokéhoz hasonló státuszt értek el, és a birodalmi egyházak, valamint a hercegek udvarának fontos támaszai lettek. Az egyház, különösen a püspökségek és a birodalmi apátságok, hatalmas földbirtokokkal

rendelkeztek; a **birodalmi egyház** (*Reichskirche*) intézménye a császári hatalom meghosszabbított karjaként működött, mivel a püspököket a császár nevezte ki (az invesztitúraharcig), és ők világi uralkodói feladatokat is elláttak.

A hűbéri kötelékek és a földesúri hatalom együtt járt a fegyveres konfliktusok gyakoriságával. A magánháborúk, a helyi hatalmasságok közötti viszályok a korszak állandó jelenségei voltak. Erre válaszul a 11–12. században kialakult a **landfriede** (területi béke) mozgalom: az egyes régiókban a hercegek, püspökök és a király közösen hirdettek békét, és korlátozták a fegyveres fellépést bizonyos időszakokra (pl. nagy egyházi ünnepek). Ez a törekvés azonban csak részleges sikert ért el, és a birodalom hatalmi decentralizációja továbbra is meghatározó maradt. A társadalmi mobilitás lehetőségei a földesúri kötelékeken belül korlátozottak voltak, ám a városok és a keleti kolonizáció – mint látni fogjuk – új utakat nyitottak a parasztok és a kézművesek előtt.

17.4.2. A német keleti kolonizáció

A **német keleti kolonizáció** (a szakirodalomban elterjedt német kifejezéssel *Ostsiedlung*) a 12–13. században a német nyelvű telepesek nagy léptékű, keleti irányú mozgását jelenti, amely a mai Kelet-Németország, Lengyelország, Csehország, a Baltikum és Erdély területét érintette. A folyamat gyökerei már a 10. században megjelentek az Elba menti őrgrófságok létrehozásával és a szász terjeszkedéssel, de a betelepítés igazi hulláma a 12. század közepétől bontakozott ki. Fontos hangsúlyozni, hogy a kolonizáció nem egyetlen központi állami politika eredménye volt, hanem számos helyi kezdeményezés összessége, amelyben a szláv, lengyel és balti fejedelmek éppúgy részt vettek, mint a német földesurak, egyházi intézmények és a telepesek maguk.

A keleti kolonizáció gazdasági és jogi ösztönzői világosak. A 11–12. században a birodalom nyugati és déli területein a népesség növekedése és a földhiány miatt a parasztok új megművelhető földeket kerestek. A keleti területeken ritkán lakott, gyakran erdős vagy mocsaras földek álltak rendelkezésre, amelyeket a helyi fejedelmek szívesen betelepítettek, mert ezzel növelték jövedelmeiket és katonai erejüket. A telepeseknek kedvező feltételeket kínáltak: szabadabb jogállást, alacsonyabb és rögzített járadékokat, valamint a **falubírói** (*Schulze*, latinul *scultetus*) intézményt, amely a telepes falu bírájának örökletes tisztségét jelentette. A telepesek gyakran magukkal hozták a fejlettebb mezőgazdasági technikákat – a nehézekét, a háromnyomásos gazdálkodást –, amelyek a korábbi, extenzívebb művelésnél nagyobb terméshozamot eredményeztek.

A betelepítés jogi kereteit a különböző **városi és falusi jogok** (*Stadtrecht*, *Dorfrecht*) szabályozták, amelyek közül a legnagyobb hatású a **magdeburgi jog** (*Magdeburger Recht*) volt. Ezt a jogot számos keleti város és falu kapta meg, és a helyi önkormányzat, a piac- és vásártartás, valamint a polgári szabadságok alapját képezte. A telepesek falvai gyakran tervezett formában jöttek létre, a házak soros elrendezésben, a szántók csíkokban húzódtak a falu mögött. A régészeti feltárások és a helységnévtani elemzések világosan mutatják a településszerkezet átalakulását: a német telepes falvak mellett a szláv falvak is tovább éltek, és a két közösség gyakran egymás szomszédságában, idővel keveredve létezett.

A keleti kolonizáció értékelése a modern történetírásban éles viták tárgya. A 19–20. századi német nacionalista történetírás a folyamatot „német kultúrmisszióként” (*Kulturträgertum*) dicsőítette, és a „német civilizáció” keleti terjesztésének állította be. Ez a narratíva a mai tudományos konszenzus szerint ideologikus és egyoldalú. A mai kutatás hangsúlyozza, hogy a kolonizáció nem egyszerűen a helyi lakosság kiszorítását jelentette, hanem összetett kölcsönhatást: a szláv, balti és porosz (ősi balti) népek települései gyakran fennmaradtak, a lakosság egy része asszimilálódott, más része megőrizte nyelvét és szokásait. A betelepítést sok esetben a helyi fejedelmek kezdeményezték, akik a német telepeseket tudatosan hívták be saját területeik fejlesztésére. Ugyanakkor a folyamat nem volt erőszakmentes: a kereszténység terjesztése a keleti területeken gyakran fegyveres hódítással járt együtt, különösen a balti térségben, ahol a 13. század elején a **Német Lovagrend** (*Deutscher*

Orden) és más lovagrendek keresztes hadjáratokat folytattak a pogány poroszok, lettek és észtek ellen. Ez a hittérítő háború a helyi lakosság számára súlyos emberi és kulturális veszteségekkel járt, és a kolonizáció erőszakos oldalát dokumentálja.

A kolonizáció következményei hosszú távúak voltak. A birodalom keleti határvidékén új, dinamikusan fejlődő agrár- és városi zóna jött létre, ahol a gabonatermesztés és a kereskedelem fellendült. A keleti területek betelepítése hozzájárult a birodalom gazdasági súlypontjának fokozatos kelet felé tolódásához, és megalapozta a későbbi porosz és balti államok kialakulását. A 20. századi történetírásban gyakran használt „Drang nach Osten” (keleti terjeszkedés) fogalma azonban anakronisztikus és vitatott, mert a kolonizáció nem egy egységes, célzatos állami expanzió volt, hanem számtalan helyi, gazdasági és egyházi kezdeményezés bonyolult eredője.

17.4.3. A Hanza és a városok

A **városfejlődés** a Német-római Birodalomban a 10–13. században gyorsult fel, bár gyökerei már a kora középkorra visszanyúlnak. A püspöki székhelyek (Köln, Mainz, Regensburg, Salzburg) mellett a kereskedőtelepek (latinul *emporium*, németül *Wik*) és a vásárhelyek a 11. századtól egyre jelentősebbek lettek. A **városi jog** (*Stadtrecht*) kialakulása a polgárok közösségének önkormányzati jogait rögzítette: a városfal, a piac, a saját bíráskodás és a polgárok személyes szabadsága. A városok lakossága társadalmilag erősen tagolt volt: a leggazdagabb **patríciusok** – általában távolsági kereskedőcsaládok – uralták a városi tanácsot, alattuk a kézművesek és a kiskereskedők, legalul pedig a szegények, a szolgák és a nincstelenek álltak. A zsidók is jelen voltak a városokban, elsősorban pénzkölcsönzéssel foglalkoztak, mivel a keresztény egyház tiltotta a kamatszedést, de jogi helyzetük bizonytalan volt, és időnként súlyos üldöztetések áldozataivá váltak (például 1096-ban, az első keresztes hadjárat indulásakor).

A **céhrendszer** a 12. századtól kezdett kiépülni a városokban. A kézművesek – takácsok, kovácsok, pékek, tímárok stb. – **céhekbe** (*Zunft*) tömörültek, hogy szabályozzák a termelés minőségét, az árakat és a mesterré válás feltételeit. A céhek azonban kirekesztőek voltak: a nők, a zsidók és a nem helyi származásúak gyakran nem léphettek be, és a céhrendszer merevsége később a gazdasági fejlődés akadályává is vált. A városi politikai hatalom a 12–13. században szinte kizárólag a patríciusok kezében volt; a céhek csak a 13. század végétől, gyakran fegyveres felkelések révén jutottak részesedéshez a tanácsban.

A **Hanza** (a középfelnémet *hanse* szó jelentése „csapat, társaság”) a német kereskedők és városok laza szövetségeként alakult ki a 12. század második felében, és a 13. században intézményesült. A Hanza magja a Balti-tenger déli partvidékén fekvő kereskedővárosokból, mindenekelőtt Lübeckből állt, amelyet 1143-ban (egyes források szerint 1159-ben) alapított újra Oroszlán Henrik szász herceg. Lübeck kulcsfontosságú szerepet játszott a Balti-tenger és az Északi-tenger közötti kereskedelemben, és jogi mintát adott számos keleti-tengeri városnak (a **lübecki jog** a magdeburgihoz hasonlóan széles körben elterjedt).

A Hanza korai szakaszában a kereskedők külföldi **kontorokat** (kereskedőtelepeket) hoztak létre: a londoni **acéludvar** (*Stalhof*), a novgorodi és a bergeni kontor a 12–13. században alakult ki. A Hanza célja elsősorban a kereskedők közös érdekeinek védelme, a kiváltságok megszerzése és a kalózok elleni fellépés volt. A 13. században a városok közötti együttműködés egyre szervezettebbé vált, de a Hanza mint formális szövetség csak a 14. században érte el csúcspontját. A korszakunkban (1250-ig) a Hanza még inkább a kereskedői hálózatok és a városi jogi közösségek laza együttműködését jelentette.

A Hanza-kereskedelem árucikkei sokrétűek voltak: a **só** (főleg Lüneburgból), a **gabona** (a keleti kolonizáció területeiről), a **hering**, a fa, a fémek, a **szövetek** (Flandriából), a prémek és a viasz. A kereskedelem volumene a források hiánya miatt pontosan nem mérhető, de a régészeti

leletek – pénzérmék, mérlegek, hajóroncsok – élénk cserére utalnak. A Hanza kereskedelmének fellendülése szorosan összefüggött a keleti kolonizációval: az új gabonatermő területek feleslege a balti kikötőkön keresztül áramlott Nyugat-Európa felé, cserébe iparcikkekért és luxusjavakért.

A városok és a földesurak viszonya összetett volt. A városok kiváltságokat szereztek a királytól, a püspököktől vagy a hercegektől, és gyakran konfliktusba kerültek a környező földesurakkal. A császár hatalma a városok felett a birodalom decentralizált szerkezete miatt korlátozott volt; a városok gyakran a császár szövetségesei voltak a hercegek ellen, de a 13. században már saját regionális szövetségeket is kötöttek (például a **Rajnai Városszövetség** 1254-ben), hogy érdekeiket megvédjék. A városi polgárság fokozatosan önálló politikai tényezővé vált, és a birodalom rendi gyűlésein is megjelent.

17.4.4. Bányászat és kereskedelem

A **bányászat** a középkori német gazdaság egyik legdinamikusabb ágazata volt, különösen a 10–13. században. A **Harz-hegység** ezüstbányái, elsősorban a Goslar melletti **Rammelsberg** bányái már a 10. században jelentős jövedelmet biztosítottak a szász császároknak. A **Fekete-erdő** és más középhegységi területek ezüst-, réz- és vasbányái a 12–13. században lendültek fel; a szászországi **Freiberg** környékén 1168 körül felfedezett ezüst gyors városfejlődést eredményezett. A bányászat fellendülése a **pénzverés** alapját biztosította: az ezüstpénzek a távolsági kereskedelem nélkülözhetetlen eszközeivé váltak. A sóbányászat is kulcsfontosságú volt – **Lüneburg** sótelepei a Hanza-kereskedelem egyik fő motorját jelentették, mivel a só a hal és a hús tartósításához nélkülözhetetlen volt.

A **kereskedelem** útvonalai a birodalom földrajzi adottságait követték. A **Rajna**, a **Duna** és a **Majna** folyók a római kortól kezdve fontos vízi utak voltak, amelyek a Földközi-tenger, az Északi-tenger és a keleti területek között biztosítottak összeköttetést. A szárazföldi utak közül a **Via Regia** (a „királyi út") a Rajna-vidéket kötötte össze Sziléziával, és a keleti kolonizáció egyik fő ütőere volt. A **vásárok** (Köln, Frankfurt, Lipcse) a 12–13. században regionális és távolsági kereskedelmi csomópontokká váltak. A távolsági kereskedelem Flandria, Anglia és Itália felé egyre intenzívebbé vált; az itáliai városokkal való kapcsolatot az alpesi hágók – a Brenner, a Nagy Szent Bernát, majd a 13. század elején megnyitott **Szent Gotthárd** – biztosították.

A pénzgazdálkodás terjedése fokozatosan átalakította a földesúri rendszert. A 13. században egyre több földesúr tért át a terményjáradékról a **pénzjáradékra**, ami a parasztok számára egyszerre jelentett nagyobb önállóságot a termelésben és nagyobb kiszolgáltatottságot a piaci ingadozásoknak. A kereskedelmi hitel és a pénzváltás intézményei is fejlődtek; mivel a keresztény egyház tiltotta a kamatszedést, a pénzügyi tranzakciók jelentős részét zsidó és észak-itáliai (lombard) kereskedők bonyolították. Ez a szerep a zsidó közösségek gazdasági jelentőségét növelte, de egyúttal hozzájárult a későbbi sztereotípiák és üldözések kialakulásához is.

A bányászat és a kereskedelem növekedése a városi polgárság megerősödését és a paraszti árutermelés bővülését hozta magával. A 13. század közepére a birodalom gazdasága jelentős regionális különbségeket mutatott: a Rajna-vidék és a déli területek hagyományosan fejlettebbek voltak, míg a keleti területek a kolonizáció következtében gyors felzárkózásnak indultak. Ez a folyamat azonban nem volt egyenletes, és a korszak végét (1250) követően a birodalom a késő középkori válságokkal, a fekete halállal és a hatalmi átrendeződéssel szembesült, amelyek a társadalmi és gazdasági struktúrákat tovább formálták.

17.4.5. Források és bizonytalanságok

A 10–13. századi német társadalom és gazdaság rekonstrukciója számos forrástípusra támaszkodik, de ezek egyenetlenül maradtak fenn. Az **elsődleges források** közül kiemelkednek az **oklevelek** (adománylevelek, kiváltságlevelek, birtokügyletek), amelyek elsősorban az egyházi intézmények levéltáraiban maradtak fenn; ezért a világi paraszti élet és a kisbirtokosok világa kevésbé dokumentált. A **földesúri összeírások** (*Urbare*) a 13. századtól egyre részletesebb képet adnak a birtokok szerkezetéről, a paraszti szolgáltatásokról és a termelésről. A **krónikák** – például Widukind, Thietmar vagy a későbbi városi krónikák – politikai és egyházi eseményeket örökítenek meg, de a mindennapi gazdasági folyamatokra csak közvetetten utalnak. A **régészeti leletek** (településszerkezet, pénzérmék, eszközök, kerámia) egyre nagyobb szerepet játszanak a településtörténet és a kereskedelem kutatásában, különösen a keleti kolonizáció területein. A **helységnévtani elemzés** a telepesek és a helyi lakosság keveredésének nyomon követésére alkalmas.

A források bizonytalanságai miatt számos kérdés nyitott. A **hűbériség fogalmának használata** körül a modern szakirodalomban élénk vita folyik: egyes kutatók szerint a klasszikus hűbéri modell a 12. század előtti viszonyokra nem alkalmazható, és a „feudális forradalom” tézise is vitatott. A **keleti kolonizáció értékelése** szintén vita tárgya: a korábbi nacionalista történetírás a „német kultúrmissziót” hangsúlyozta, míg a mai kutatás a kölcsönhatásokat és a helyi lakosság szerepét vizsgálja. A kolonizáció demográfiai és gazdasági hatásairól nincsenek megbízható becslések; a telepesek számát és a helyi lakosság arányát a források hiánya miatt nehéz meghatározni. A **városi lakosság számadatai** a 13. század előtt rendkívül bizonytalanok: a legnagyobb városok (Köln, Mainz) lakossága a becslések szerint 10 000–20 000 fő lehetett, de ezek az adatok széles sávban mozognak. A **kereskedelem volumenét** sem lehet számszerűsíteni; a régészeti leletek alapján csak a cserék irányára és intenzitására következtethetünk. A **bányászati termelés** adatai szintén hiányosak; a Rammelsberg és Freiberg hozamairól csak közvetett, gyakran túlzó krónikás beszámolók maradtak fenn.

17.4.6. Rövid összefoglaló

- A Német-római Birodalom társadalma a 10–13. században a földesúri rendszerre épült, amelyben a parasztok jogállása a szabad bérlőtől a jobbágyig terjedt; a hűbériség fogalma azonban a modern kutatásban vitatott konstrukció.
- A földesúri gazdálkodás alapegysége a major volt, a parasztok robotot és járadékot teljesítettek, de a faluközösségek megőrizték önszerveződésük egyes formáit.
- A német keleti kolonizáció a 12–13. században a helyi fejedelmek ösztönzésére is zajlott, a telepeseknek kedvező jogi feltételeket kínáltak; a folyamat a helyi szláv és balti lakossággal való kölcsönhatásban, részben erőszakkal járt.
- A városfejlődés a 11. századtól felgyorsult, a városi jog és a céhrendszer kialakulása a polgárság megerősödését jelezte; a zsidó közösségek a pénzügyi életben fontos szerepet játszottak, de üldöztetéseknek is ki voltak téve.
- A Hanza a 12. században Lübeck központtal kezdett szerveződni, és a balti- és északi-tengeri kereskedelem fő hálózatává vált; a kereskedelem fellendülése összekapcsolódott a keleti kolonizációval.
- A bányászat – főleg az ezüst- és sóbányászat – biztosította a pénzverés és a távolsági kereskedelem alapjait; a pénzgazdálkodás terjedése fokozatosan átalakította a földesúri rendszert.
- A 13. század közepére a birodalom gazdasága regionálisan erősen differenciált volt, és a társadalmi átrétegződés előkészítette a késő középkori válságokat.

17.4.7. Önellenőrző kérdések

- Milyen okok miatt vitatja a modern történetírás a „hűbériség” fogalmának alkalmazását a 10–13. századi Német-római Birodalomra?
- Melyek voltak a német keleti kolonizáció gazdasági és jogi ösztönzői, és hogyan különbözik a mai kutatás értékelése a korábbi nacionalista narratíváktól?
- Hogyan járult hozzá a Hanza és a városfejlődés a birodalom hatalmi szerkezetének átalakulásához?
- Milyen szerepet játszott a bányászat és a pénzgazdálkodás a földesúri rendszer átalakulásában?
- Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a középkori német paraszti élet rekonstrukciójához, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?

18 A birodalom a késő középkortól 1815-ig

18.1. A késő középkori válság és a Habsburgok

Az előző alfejezetben bemutatott középkori német társadalom és gazdaság átalakulását a 14. század közepétől két, egymással összefüggő folyamat törte meg. A pestisjárványok demográfiai és gazdasági sokkja, valamint a birodalmi rend jogi rögzítése olyan új kereteket teremtett, amelyekben a tartományi fejedelmek hatalma megerősödött, a császári hatalom pedig végleg a rendi kompromisszumok függvényévé vált. Ebben a szerkezetben emelkedett fel a Habsburg-dinasztia, amely a 14. század végére nemcsak a keleti Alpok örökös tartományaiban épített ki erős területi bázist, hanem a 15. század közepétől tartósan magához kötötte a Német-római Birodalom (Sacrum Romanum Imperium) trónját is. A késő középkori válság tehát nem egyszerű hanyatlástörténet: a demográfiai visszaesés és a politikai széttagolódás ellenére a tartományi államiság megerősödött, és a dinasztikus hatalom új formái jelentek meg.

18.1.1. A választófejedelmek rendje és az 1356-os aranybulla

A 13. század második felének trónvitái és az interregnum évei után a Német-római Birodalomban a királyválasztás jogát egyre inkább a legfontosabb egyházi és világi fejedelmek gyakorolták. A választók köre azonban nem volt pontosan rögzítve, ami ismétlődő vitákhoz és kettős királyválasztásokhoz vezetett. A **Luxemburg-házból** származó IV. Károly (Karl IV., uralk. 1346–1378) – akit 1346-ban ellenkirályként, majd 1349-től szélesebb elismeréssel uralkodóként ismertek el – felismerte, hogy a birodalom stabilitásához szükséges a választási eljárás jogi rögzítése. Ennek eredménye lett az 1356-ban kibocsátott **aranybulla** (Goldene Bulle, latinul *Bulla aurea*), amely a Német-római Birodalom egyik legfontosabb, tartósan érvényesülő alaptörvénye lett.

A dokumentált oklevél – amelynek több eredeti példánya is fennmaradt – hét **választófejedelmet** (Kurfürst, latinul *princeps elector*) nevesített: három egyházi választót, a mainzi (Mainz), a kölni (Köln) és a trieri (Trier) érseket, valamint négy világi választót, a cseh királyt (*rex Bohemiae*), a **rajnai palotagrófot** (*comes palatinus Rheni*), a **szász herceget** (*dux Saxoniae*) és a **brandenburgi őrgrófot** (*marchio Brandenburgensis*). A bulla rögzítette, hogy a királyválasztás a hét fejedelem többségi szavazatával történjen, és a megválasztott személyt – aki ettől kezdve a **római király** (rex Romanorum) címet viselte, amíg császárrá nem koronázták – a frankfurti választási gyűlésen kell megválasztani. Fontos volt az a rendelkezés is, hogy a választófejedelemségek területe oszthatatlan, és a világi választófejedelmi cím elsőszülöttségi öröklés alá esik; ezzel a választófejedelmek tartományai kikerültek a királyi joghatóság alól, és a fejedelmek szinte szuverén jogokat kaptak.

Az aranybulla rendelkezései a császári városokat és a kisebb fejedelmeket hátrányosan érintették: a városok képviselői nem vehettek részt a választáson, és a bulla tiltotta a városok közötti szövetségeket is – ez a gyakorlatban a **Rajnai Városszövetség** és más városi ligák ellen irányult. A birodalom hatalmi szerkezete így nem a központosítás, hanem a fejedelmi autonómia irányába tolódott el. Ezt a folyamatot a kortársak részben tudatosan, részben kényszerűen fogadták el: IV. Károly mint cseh király maga is a választófejedelmek közé tartozott, és saját dinasztikus

hatalmának központját Prágában építette ki, nem pedig a birodalmi intézmények megerősítésére törekedett.

Fontos hangsúlyozni, hogy az aranybullát a későbbi nemzeti történetírás gyakran a „német széttagoltság” okleveleként értelmezte. Ez a kép azonban visszavetíti a 19. századi nemzetállami elvárást a középkori viszonyokra. A 14. században a birodalom nem nemzetállam volt, hanem olyan rendi szövetség, amelyben a tartományi fejedelmek tényleges hatalma és a császári cím szimbolikus elsőbbsége egyszerre érvényesült. Az aranybulla ezt a tényt rögzítette, nem pedig „okozta” a széttagoltságot. A választófejedelmek rendje a későbbi évszázadokban is fennmaradt, bár a választók köre a 17–18. században bővült, és a bulla szövegét a **westfáliai béke** (1648) is megerősítette.

18.1.2. A fekete halál és a késő középkori gazdasági válság

A 14. század közepén a birodalom területét – mint Európa nagy részét – súlyos demográfiai és gazdasági megrázkódtatások érték. A **nagy éhínség** (1315–1317) már a század elején meggyengítette a lakosság ellenálló képességét, majd 1347-től a **fekete halál** (pestis, latinul *pestis*, angolul *Black Death*) egyes becslések szerint a lakosság 30–50 százalékának halálát okozta a járvány első hulláma során. A demográfiai becslések azonban jelentős bizonytalansággal terheltek: a korabeli okleveles és adójegyzéki források hiányosak, a halálozási arányok pedig régiónként, sőt településtípusonként erősen eltértek. Egyes városokban – például a nagyobb kereskedővárosokban – a halálozás magasabb lehetett, míg a hegyvidéki és elszigetelt területeken alacsonyabb. A tudományos konszenzus szerint a járvány következtében a középkori Európa lakossága körülbelül harmadával csökkent, de ez a szám nem statisztikai pontosságú mérés, hanem a fennmaradt források extrapolálásán alapuló becslés.

A pestisjárványok – mert a 14–15. században több hullám is követte az elsőt – mélyreható gazdasági következményekkel jártak. A munkaerő hirtelen megfogyatkozása a mezőgazdasági bérek emelkedéséhez vezetett, míg a gabonaárak egyes régiókban visszaestek, ami a földesúri jövedelmeket csökkentette. A paraszti terhek egyes helyeken enyhültek, mert a földesurak kénytelenek voltak kedvezőbb feltételekkel megtartani a munkaerőt; máshol viszont a földesúri szolgáltatások megmerevedtek, és a paraszti ellenállás növekedett. A birodalom nyugati és déli részein a **városi céhek** (Zünfte) a szűkülő munkaerőpiac miatt megerősödtek, és sok helyen részt követeltek a városi tanácsban. A gazdasági átrendeződés regionálisan eltérő volt: a **Hanza-városok** és a dél-német birodalmi városok – például Augsburg, Nürnberg, Ulm – a 15. században tovább virágoztak, míg sok vidéki település hosszú távon zsugorodott.

A járvány társadalmi következményei közé tartoztak a zsidó közösségek elleni erőszakhullámok is. A pestis okát nem ismerő kortársak egy része a zsidókat vádolta a kutak megmérgezésével, és számos városban pogromokra, kiűzetésekre került sor. Ezek a cselekmények a helyi hatóságok, céhek és egyházi intézmények egyedi döntéseihez köthetők, nem pedig a keresztény közösségek egészének tulajdoníthatók; a források alapján egyes városi tanácsok igyekeztek is megvédeni a zsidó lakosságot, másutt viszont maguk is részt vettek az üldözésben. A zsidó közösségek elpusztítása vagy elűzése hosszú távon a pénzügyi és kereskedelmi hálózatok átrendeződéséhez is hozzájárult.

A gazdasági válság és a járványok együttesen hozzájárultak a **rendi társadalom** átalakulásához. A nemesség és a papság mellett a városi polgárság súlya nőtt, a parasztságon belül pedig növekedtek a vagyoni különbségek. A 15. században több lokális parasztfelkelés is kitört – például a Rajna-vidéken és Svábországban –, de az átfogó parasztháború csak a reformáció korában, az 1520-as években robbant ki. A késő középkori válság tehát nem egységes hanyatlást jelentett: a demográfiai katasztrófa után a túlélők egy része kedvezőbb feltételeket tudott kiharcolni, míg más csoportok tartósan leszakadtak. A történészi viták arról szólnak, hogy a

válság inkább a feudalizmus bomlását jelezte-e, vagy csupán egy alkalmazkodási ciklust, amelynek során a gazdaság új egyensúlyt talált.

18.1.3. A Habsburg-dinasztia felemelkedése

A **Habsburgok** (Habsburger) a 10–11. századtól a mai Svájc területén, az **Aare** folyó vidékén birtokoltak földeket, és a család a **Habsburg-vár** (Habichtsburg) után kapta nevét. A dinasztia első kiemelkedő alakja I. **Rudolf** (uralk. 1273–1291) volt, akit 1273-ban a választófejedelmek német királlyá választottak, éppen azért, mert ereje nem fenyegette a nagyobb fejedelmeket. Rudolf azonban kihasználta a királyi hatalom lehetőségeit: a cseh király, II. **Přemysl Ottokár** elleni győzelme után 1282-ben fiait, Albertet és Rudolfot, az osztrák hercegségekkel – Ausztriával, Stájerországgal és Krajnával – hűbéresítette (latinul *confirmatio*), ami a Habsburgok keleti-alpesi hatalmának alapját vetette meg. Ezt a területi nyereséget a kortársak nem feltétlenül tartották tartósnak, de a Habsburgok a következő évszázadokban fokozatosan kiépítették ott uralmukat.

A 14. században a Habsburgok háttérbe szorultak a **Luxemburgok** és a **Wittelsbachok** mögött, de az osztrák ág tagjai tudatosan erősítették tartományi hatalmukat. IV. **Rudolf** (uralk. 1358–1365) – akit „Alapító”-ként is emlegetnek – 1365-ben megalapította a bécsi egyetemet, és a híres **Privilegium maius** néven ismert hamis oklevélcsomaggal próbálta a Habsburgokat a birodalmi választófejedelmekkel egyenrangúvá tenni. Ez a hamisítás – amely az uralkodói jogokat feltűnően kiszélesítette – dokumentált példa arra, hogy a középkori politikai hatalom legitimálásához nemcsak kard, hanem oklevél-hamisítás is szükséges volt. A Privilegium maiust IV. Károly császár nem ismerte el, és a Habsburgok választófejedelmi jogát csak a 17. században, részben más politikai összefüggésben ismerték el.

A 15. század elején a Habsburgok birtokai tovább nőttek, de a család több ágra szakadt, és a belső viták időnként gyengítették a dinasztia egységét. A döntő fordulatot a 15. század közepén az hozta, hogy **V. Albert** (II. Albert német király, uralk. 1438–1439) – aki az osztrák örökös tartományokon kívül Csehország és Magyarország királyi címeit is megszerezte – 1438-ban a választófejedelmek királlyá választották. Halála után a választók ismét egy Habsburgot, **III. Frigyest** (Friedrich III., uralk. 1440–1493) választották, aki 1452-ben Rómában császárrá koronáztatta magát – ez volt az utolsó császárkoronázás Rómában. Frigyes hosszú, sokszor erélytelen uralkodása alatt a birodalmi ügyek iránti figyelme korlátozott maradt, de a dinasztia tartományi hatalmát szívósan gyarapította. A Habsburgok ettől kezdve – egy rövid megszakítástól eltekintve – a birodalom végéig adták a császárokat.

A dinasztia felemelkedésének másik pillére a házassági politika volt. **I. Miksa** (Maximilian I., uralk. 1493–1519) 1477-ben feleségül vette **Burgundi Máriát**, ezzel megszerezte a burgundi hercegség gazdag, bár vitatott örökségét – ez hosszú francia–Habsburg ellentétek forrása lett. Fia, **Szép Fülöp** 1496-ban **Kasztíliai Johannával** kötött házassága révén a Habsburgok később a spanyol koronához is eljutottak. A „szerencsés Habsburgok” kép, amelyet a későbbi emlékezetpolitika gyakran idealizált, a kortársak számára korántsem volt magától értetődő: a házassági szerződések mögött katonai konfliktusok, pénzügyi kockázatok és diplomáciai alkuk sora állt. A dinasztia hatalma nem a birodalmi intézmények megerősítésén alapult, hanem a saját örökös tartományok, a választófejedelmekkel kötött kompromisszumok és a nemzetközi házassági szövetségek bonyolult hálóján.

18.1.4. A birodalmi trón és a késő középkori rendi kompromisszum

I. Miksa uralkodása a birodalmi reformkísérletek időszaka volt. Az 1495. évi **wormsi birodalmi gyűlés** (Reichstag zu Worms) hozta létre az **örökös tartományi békét** (Ewiger Landfriede),

amely megtiltotta a magánháborúkat, és a viták rendezésére a **birodalmi kamarai bíróságot** (Reichskammergericht). A rendek hozzájárultak egy **birodalmi adó** (Gemeiner Pfennig) kivetéséhez is, amelyből a birodalom katonai kiadásait kívánták fedezni. Ezek az intézkedések azonban csak részben valósultak meg: a fejedelmek továbbra is féltékenyen őrizték önállóságukat, a birodalmi adó beszedése akadozott, és a bíróság működését a tartományi hatóságok gyakran akadályozták. A reformkísérletek eredménye nem a központi állam kiépülése, hanem a **birodalmi rendi alkotmány** (Reichsverfassung) további intézményesülése lett: a birodalmi gyűlés – amely a választófejedelmekből, a birodalmi fejedelmekből és a birodalmi városokból állt – rendszeres politikai fórummá vált.

A késő középkor végére a Német-római Birodalom politikai térképe rendkívül töredezett volt: a választófejedelemségek mellett több tucat hercegség, grófság, püspökség és birodalmi város alkotta. A császári cím a Habsburgok kezében ugyan tartósan egy családhoz kötődött, de a császár tényleges hatalma a saját örökös tartományaiban volt erős, a birodalom egészére csak a rendekkel együttműködve tudott befolyást gyakorolni. Ez a helyzet nem a „német különút” (Sonderweg) elkerülhetetlen kezdete volt – ezt a narratívát a 20. századi történészek utólag konstruálták –, hanem a középkori rendi államiság egyik sajátos formája, amelyben a hatalom megosztása és a dinasztikus politika egymásra épült.

A korszak öröksége kettős: a pestis és a gazdasági válság hosszú távon átrendezte a társadalmat, míg az aranybulla és a birodalmi reformok a rendi kereteket stabilizálták. A Habsburgok felemelkedése ebben a keretben nem a császári centralizációt, hanem a tartományi hatalom és a nemzetközi dinasztikus politika összekapcsolódását hozta. A következő alfejezetben tárgyalt reformáció éppen erre a rendi és tartományi szerkezetre épült, amikor a vallási megújulás a fejedelmi autonómiával és a birodalmi rendi viszonyokkal ütközött.

18.1.5. Források és bizonytalanságok

A korszak forrásai elsősorban **oklevelek, birodalmi gyűlési jegyzőkönyvek, városi könyvek és krónikák**. Az 1356-os aranybulla szövege több eredeti példányban fennmaradt, így a rendelkezései pontosan dokumentáltak; a jogszabály gyakorlati végrehajtása azonban a helyi levéltárakban megőrzött peres iratok és városi határozatok alapján csak részben követhető. A pestisjárvány demográfiai hatására vonatkozó adatok **becslések**: a korabeli adóösszeírások hiányosak, és a halálozási arányok helyi szinten erősen szórnak. A történészi szakirodalomban a 30–50 százalékos összlakosság-csökkenés tartományán belül több különböző rekonstrukció létezik; ezek eltérése a források eltérő értelmezéséből fakad. A gazdasági válság mértéke és tartóssága is **vitatott**: egyes kutatók a bér- és áradatokból a parasztság helyzetének javulására következtetnek, mások szerint a földesúri visszafogás inkább csak a 15. század második felében, regionálisan korlátozottan érvényesült.

A Habsburgok felemelkedésének forrásbázisa a **családi levéltárak, házassági szerződések, hűbéri oklevelek és a birodalmi gyűlések iratai**. A Privilegium maius hamis jellege a 19. századi oklevéltani kutatások óta bizonyított, de a hamisítás szándékairól és rövid távú hatásáról eltérő értelmezések vannak. A Habsburgok házassági politikájának sikerét a kortársak nem láthatták előre, ezért a „szerencse” narratívája a későbbi visszavetítés terméke. A birodalmi reformkísérletek megítélésénél a források azt mutatják, hogy az 1495-ös wormsi határozatok egy részét a gyakorlatban alig hajtották végre; arról, hogy ez a kudarc a fejedelmi ellenállásnak, a császári erőforráshiánynak vagy a rendi rendszer természetes működésének tudható-e be, a szakirodalomban máig viták folynak.

18.1.6. Rövid összefoglaló

- A 14. század közepén a Német-római Birodalom hatalmi szerkezetét az 1356-os **aranybulla** rögzítette: hét választófejedelem többségi döntésével választották a királyt, és a fejedelmi tartományok széles autonómiát kaptak.
- Az aranybulla nem „okozta” a széttagoltságot, hanem a már létező rendi viszonyokat jogiasította; a 19–20. századi nemzetállami visszavetítés kritikával kezelendő.
- A **fekete halál** (1347-től) becslések szerint a lakosság 30–50 százalékát pusztította el, de a pontos adatok bizonytalanok. A demográfiai sokk munkaerőhiányt, béremelkedést, a céhek erősödését és helyenként földesúri–paraszti súlyeltolódást hozott.
- A járványt kísérő zsidóellenes pogromok egyes városi és tartományi szereplők döntéseihez köthetők, nem általánosíthatók a keresztény közösségekre.
- A **Habsburgok** a 13. század végétől építették ki keleti-alpesi uralmukat; a 15. század közepétől – II. Albert és III. Frigyes óta – tartósan ők adták a császárt, de hatalmuk alapja a örökös tartományok voltak, nem a birodalmi intézmények.
- A Habsburgok felemelkedését a házassági politika (Burgundia, Spanyolország) és a rendi kompromisszumok együtt tették lehetővé; a „szerencse” narratívája későbbi idealizálás.
- Az 1495-ös wormsi birodalmi gyűlés reformintézkedései (örökös tartományi béke, kamarai bíróság, birodalmi adó) részlegesen valósultak meg, és inkább a rendi alkotmány intézményesülését szolgálták, mint a központosítást.
- A késő középkori válság és a Habsburg-fejlemények a reformáció és a kora újkori birodalmi történet közvetlen előzményét képezik.

18.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tartalmi elemeket rögzített az 1356-os aranybulla, és milyen hosszú távú következményei voltak a birodalom hatalmi szerkezetére?
2. Hogyan hatott a fekete halál a munkaerőpiacra, a földesúri viszonyokra és a városi céhekre? Milyen forrástani okok miatt bizonytalanok a demográfiai becslések?
3. Milyen módszerekkel és kapcsolatrendszerrel emelkedett fel a Habsburg-dinasztia a késő középkor folyamán? Miért problematikus a „szerencsés Habsburgok” kép?
4. Milyen reformokat hozott az 1495-ös wormsi birodalmi gyűlés, és miért nem vezettek ezek a birodalom központosításához?
5. Hogyan kapcsolódik a késő középkori válság és a rendi kompromisszum a következő alfejezetben tárgyalt reformáció kibontakozásához?

18.2. A reformáció

18.2.1. Bevezetés

A 16. század első felében a latin kereszténység nyugati része olyan törést szenvedett, amelynek intézményi, politikai és kulturális következményei a mai napig meghatározzák a német nyelvű területek, valamint Európa vallási térképét. A reformáció nem egyszerűen „Luther fellépése” volt, hanem egyszerre teológiai vita, rendi-kommunális tiltakozás, uralkodói egyházpolitika és tömegmozgalom. A fejezet a Német-római Birodalomban a késő középkor és a kora újkor határán született reformációt a német birodalom késő középkori válságát és a Habsburgok szerepét tárgyaló fejezetre épülő folyamatként mutatja be. A középpontban Luther Márton 1517-es tételei, a mozgalom társadalmi radikalizálódása, az 1524–1525-ös parasztháború, az 1555-ös augsburgi vallásbéke, valamint a kálvinizmus megjelenése és a konfesszionális korszak állnak. A reformációt

nem egyetlen hős vagy egyetlen felekezet történeteként tárgyaljuk: a katolikus reform, a radikális reformáció és a mindennapi vallásgyakorlat változásai ugyanúgy a képhez tartoznak.

18.2.2. A reformáció előtti vallási és egyházi válság

A reformációt megelőző évszázadban a pápaság tekintélye a nyugati egyházon belül többször is megingott. A 14. századi avignoni pápaság (1309–1377), majd az 1378-ban kitört nyugati egyházszakadás (skizma) két, időlegesen három, egymással versengő pápai igényt eredményezett. A konstanzi zsinat (1414–1418) ugyan helyreállította az egységet, ám a zsinati mozgalom (konciliarizmus) által felvetett kérdés – vajon a zsinat vagy a pápa birtokolja-e a legfőbb egyházi hatalmat – megoldatlan maradt. A 15. század második felében a reneszánsz pápaság itáliai fejedelemségként is működött, és a búcsúk, egyházi javadalmak, püspöki kinevezések rendszerét részben pénzügyi és dinasztikus célokra használta. A kortársak közül sokan ezt nem a tanítás eltévelyedéseként, hanem az egyházi intézmények romlásaként élték meg.

A Német-római Birodalomban a 15. században felerősödött a „reformáció” igénye – a szó ekkor még elsősorban a keresztény élet és az egyházi rend megújítását jelentette, nem feltétlenül az egyházszakadást. A császári reformtörekvések, a birodalmi gyűléseken megfogalmazott gravamina (a német nemzet sérelmei Rómával szemben), a városi prédikátorok kritikája és a humanisták bibliafilológiai munkája együttesen készítették elő a talajt. Rotterdami Erasmus görög Újszövetség-kiadása (1516) lehetővé tette, hogy a teológusok a Vulgata latin szövege mögé lépve vizsgálják az újszövetségi görög szöveget. Ez azonban még nem reformáció, hanem annak egyik szellemi feltétele volt.

18.2.3. Luther Márton és a 95 tétel (1517)

Luther Márton (Martin Luther, 1483–1546) szerzetes, teológiai doktor, a wittenbergi egyetem bibliai professzora volt. Dokumentált életpályájának fő pontjai jól ismertek: 1505-ben belépett az ágostonrendi remeték közé; 1512-től Wittenbergben tanított. Teológiai fejlődésének pontos rekonstrukciója vitatott – a későbbi „toronyélmény” elbeszélése és a hozzárendelt dátum az önéletrajzi visszaemlékezés és a történeti rekonstrukció keveréke –, ám az 1510-es évek végére teológiájának fő elemei kirajzolódtak: az ember megigazulása kizárólag kegyelemből, hit által történik, nem emberi érdemek vagy egyházi közvetítés révén.

A 95 tétel közvetlen kiváltó oka a búcsúhirdetés volt. Albert brandenburgi érsek (Albrecht von Brandenburg) halmozott egyházi javadalmait pápai felmentéssel akarta rendezni, amit részben a búcsúhirdetés bevételeiből finanszírozott. A hirdetést a mainzi érsekség területén, többek között Johann Tetzel domonkos szerzetes végezte. Luther 1517. október 31-én kelt levelében elküldte tételeit Albert érseknek és más egyházi elöljáróknak. A tételek elsősorban a búcsúgyakorlat teológiai és lelkipásztori kritikáját fogalmazták meg, nem pedig egy új egyház programját. Azt a hagyományos állítást, hogy a tételeket Luther e napon a wittenbergi vártemplom ajtajára szögezte, először Philipp Melanchthon rögzítette jóval később; a kortárs források nem erősítik meg egyértelműen, ezért ma a történészi konszenzus szerint a jelenet vagy megtörtént, vagy a wittenbergi egyetemi vita meghirdetésének emlékezetéből formálódott. A tételek 1517 végén nyomtatásban terjedni kezdtek, és 1518-ban már több német városban ismerték őket.

A pápai és birodalmi eljárás fokozatosan eszkalálódott. 1518-ban Luther kihallgatáson vett részt Caietan bíboros előtt Augsburgban; 1519-ben a lipcsei vitában Johannes Eckkel szemben kijelentette, hogy a zsinatok is tévedhetnek, amivel a konstanzi zsinat tekintélyét is kérdésessé tette. 1520-ban jelent meg három fontos programirata: A német nemzet keresztény nemességéhez, Az egyház babiloni fogságáról és A keresztény ember szabadságáról. Ugyanebben az évben a pápai bulla (Exsurge Domine) az egyház tanításával való szakítás vádjával fenyegette; Luther

nyilvános akcióval elégette a bullát és a kánonjogi gyűjteményt. Az 1521-es wormsi birodalmi gyűlésen a császár, V. Károly a birodalmi átok (Reichsacht) alá vetette. A birodalmi rendek egy része azonban már ekkor sem volt hajlandó maradéktalanul végrehajtani a rendeletet.

Luther teológiájának szíve a megigazulás kérdése volt: az ember nem tehet jótettet, amelyből lelki érdemet halmozna fel Isten előtt; a megigazulás ajándék, amelyet a hit fogad el. Ebből következett a hagyományos szentségi rend részleges átalakítása: Luther a keresztséget és az úrvacsorát tartotta meg biztos szentségként, az egyházi tekintélyt a Szentírás alá rendelte, és a világi felsőbbségnek önálló, Istentől rendelt feladatot tulajdonított a külső rend fenntartásában. A pápaságot nem egyszerűen rossz kormányzású intézménynek, hanem a bibliai kritika alapján az Antikrisztus hatalmának minősítette – ez a beszédmód a korabeli apokaliptikus gondolkodás része volt, és a későbbi konfesszionális ellenségkép egyik forrásává vált.

18.2.4. A mozgalom társadalmi és rendi szétszálazódása (1517–1525)

Luther fellépése néhány éven belül túlnőtt a teológiai vitán. A nyomtatott röpiratok, prédikációk, fametszetek és énekes füzetek új nyilvánosságot teremtettek; a reformáció a német nyelvű nyomtatványtermelést is jelentősen megnövelte. A mozgalmat különböző szereplők eltérő okokból támogatták: egyes fejedelmek és városi tanácsok az egyházi javadalmak és joghatóságok ellenőrzését, a papság megadóztatását és a pápai apparátus visszaszorítását akarták; a polgárok egy része a prédikátorokban, a városi iskolákban és a szegénygondozásban látta a reform gyakorlatát; a parasztok és a kézművesek egy része a „evangéliumi szabadság” jelszavát társadalmi és jogi követelésekkel kötötte össze.

1521 után a reformáció több irányra vált szét. A wittenbergi mozgalom mellett megerősödtek a svájci és dél-német reformátorok: Huldrych Zwingli Zürichben a városi tanáccsal együttműködve szervezte az egyházi reformot. Közöttük és Luther között az úrvacsora értelmezésében nyílt szakadás alakult ki; az 1529-es marburgi vallási vitán a lutheri és zwingliánus álláspont nem békült össze, ami a protestáns tábor későbbi intézményi megosztottságát is előrevetítette. A radikális reformáció – anabaptisták, spiritualisták, apokaliptikus próféták – a keresztség gyakorlatát, a gyülekezet és a világi hatóság viszonyát, valamint a tulajdon és az eskü kérdéseit tette vita tárgyává. A kortársak és a későbbi felekezeti történetírás gyakran „újrakeresztelőknek” (Wiedertäufer) nevezték őket; ez a kifejezés magában hordozza a többségi egyházak elítélő perspektíváját, ezért a mai szakirodalom gyakran anabaptista vagy radikális reformációs mozgalmakról beszél.

A hatóságok és a teológusok között a legélesebb fordulatot a parasztháború hozta el.

18.2.5. A német parasztháború (1524–1525)

Az 1524-ben felerősödő, 1525-ben kiterjedt fegyveres felkeléssorozat a Német-római Birodalom délnyugati, középső és részben közép-keleti területein bontakozott ki. Az elnevezés – „parasztháború” (Bauernkrieg) – a 19. századi történetírásban rögzült; a résztvevők között parasztok mellett bányászok, városi alsó rétegek, falusi kézművesek, sőt alacsonyabb papság és kisnemesek is voltak. A felkelők követelései nem egységesek voltak: a híres Tizenkét cikk (1525) a jobbágyi terhek, a dézsma, a halászati-vadászati jogok és a közösségi autonómia kérdéseit fogalmazta meg, és a „jog” alapját kifejezetten az evangéliumra vezette vissza. Más csoportok radikálisabb, apokaliptikus vagy teokratikus programokat hirdettek.

A kérdés, hogy a parasztháború „a reformáció következménye” volt-e, a szakirodalomban vitatott. A dokumentált tény: a felkelők a lutheri prédikáció nyelvezetét, a keresztény szabadság és az evangélium fogalmait használták, és több helyi vezető a reformáció prédikátoraival állt kapcsolatban. Ugyanakkor a felkelés okai részben a késő középkori agrárkonjunktúra, a földesúri

terhek növekedése, a jogbiztonság romlása és a területi államok adóterheinek emelkedése voltak. A lutheri teológia nem társadalmi forradalmat hirdetett; a reformátor a világi felsőbbség iránti engedelmességet tanította, és a felkelők követeléseit a „spirituális” szabadság félreértéseként értelmezte.

Luther 1525-ben megjelent irata, A gyilkos és rabló parasztbandák ellen, rendkívül nyers nyelvezetű, erőszakra felszólító szöveg. A kiadvány megjelenésének pontos időpontja és Luther utólagos viszonya a szöveghez vitatott: egyes kutatók szerint akkor írta, amikor a felkelők erőszakos cselekményeiről és a győzelmi hullámról értesült; mások hangsúlyozzák, hogy a szöveg a kortárs háborús propagandanyelv része, amelynek mértékletességét utólag maga Luther is problematikusnak látta. A dokumentált tény az, hogy a szöveg a világi hatóságok gyilkos fellépésére szólított fel, és a későbbi konfesszionális, majd a 20. századi történeti emlékezetben is központi szerepet kapott a Luther és a társadalmi radikalizmus közötti viszony értékelésében.

A felkelést a területi fejedelmek és a sváb szövetség katonai erővel, 1525–1526-ban verték le. Az áldozatok száma a kortárs becslésekben több tízezer, a történeti kutatás azonban régiónként erősen eltérő, bizonytalan adatokat tud csak valószínűsíteni; a gyakran idézett összeg, mintegy 70 000–100 000 halott, a kortárs és későbbi becslések keveredése, nem megbízható statisztikai adat. A vereség következményei tartósak voltak: a felkelésben részt vevő közösségek jogai gyakran tovább szűkültek, a paraszti politikai érdekképviselet a birodalmi gyűlésekből és a területi rendekből is háttérbe szorult, és a délnémet területek reformációja a fejedelmi-városi irányítás alá került. A parasztháború emléke a 19. századi német liberális és szociáldemokrata történetírásban, majd az NDK hivatalos emlékezetpolitikájában is újraértelmeződött: hol a korai polgári forradalom, hol a nemzeti szabadságmozgalom előzményeként tekintettek rá. A mai szakirodalom ezeket a visszavetítéseket vitatja.

18.2.6. A birodalmi politika és a protestáns rendek megszerveződése (1525–1555)

A parasztháború után a reformáció súlypontja a területi egyházszervezés felé tolódott. A birodalmi gyűlések 1526 és 1530 között átmeneti, hallgatólagos vagy vitatott vallási rendezést kíséreltek meg. Az 1526-os speyeri birodalmi gyűlés a wormsi ediktum végrehajtását a rendek lelkiismeretére bízta; az 1529-es második speyeri gyűlés megpróbálta szigorítani a végrehajtást, mire a protestáló rendek tiltakozást nyújtottak be – innen ered a „protestáns” elnevezés. Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen Melanchthon fogalmazta meg az Ágostai hitvallást (Confessio Augustana), amely a lutheri reformáció tanítását rendi-országgyűlési dokumentumba foglalta. A császár elutasította, és határidőt szabott a katolikus egyházi rend helyreállítására.

V. Károly császár azonban birodalmi valláspolitikáját hosszú időn át alárendelte a Habsburg–Valois konfliktusnak és az oszmán fenyegetésnek. A protestáns rendek 1531-ben Schmalkaldenben katonai-vallási szövetséget kötöttek, amelyhez Észak- és Közép-Németország több fejedelme és birodalmi városa csatlakozott. A schmalkaldeni szövetség a protestáns rendek politikai fellépésének kerete lett, de nem volt egységes: a lutheri tanítású szász és hesseni irány, valamint a délnémet városok zwingliánus hagyománya között feszültség maradt. A szövetség a császári hatalommal szembeni alkukban is fellépett, például 1532-ben Nürnbergben ideiglenes vallásbékét ért el.

Az 1540-es években V. Károly kísérletet tett a vallási rendezés katonai kikényszerítésére. Az 1546–1547-es schmalkaldeni háborúban a császár legyőzte a szövetség fő erőit. Az 1548-as augsburgi interim a katolikus rítust visszaállítani próbálta, a protestáns területeken csak kisebb engedményeket téve. A rendeletet sem a katolikus, sem a protestáns oldal nem fogadta el egyöntetűen; a szász és később a német fejedelmek egy része a császár ellen fordult. A fejedelmi ellenállás, II. Henrik francia király támogatása és a Ferdinánd főherceg által közvetített tárgyalások 1552-ben a passaui szerződéshez vezettek, amely a vallási rendezés alapjait áthelyezte a birodalmi gyűlés elé.

18.2.7. Az augsburgi vallásbéke (1555)

Az 1555. szeptember 25-én elfogadott augsburgi vallásbéke a birodalmi jog dokumentuma, nem pedig modern vallásszabadsági nyilatkozat. Fő eleme a „akié a föld, azé a vallás” később rögzült elve (cuius regio, eius religio), amely a területi fejedelmek és birodalmi városok számára tette lehetővé, hogy az ágostai hitvallású (lutheri) vagy a régi (katolikus) vallást kövessék. A katolikus egyházi rend fenntartására az „egyházi fenntartás” (Reservatum ecclesiasticum) rendelkezett: ha egy egyházi fejedelem a lutheri hitre tért, elvesztette javadalmát és területét. Ezt a protestáns rendek csak korlátozottan ismerték el. A birodalmi városokban mindkét vallás gyakorolható volt. A béke vallási menekülési jogot (ius emigrandi) biztosított az alattvalóknak: aki nem kívánta követni a terület vallását, javait értékesítve elköltözhetett. A béke a kálvinizmust és a radikális reformáció irányait nem ismerte el, ami a következő évtizedek konfliktusainak egyik forrása lett.

A vallásbéke értékelése a történetírásban kettős. Egyfelől dokumentált tény, hogy a birodalmi jogban először rögzítették a két fő vallási irányzat egyenjogú létezésének kereteit, és ez több mint fél évszázadon át, egészen 1618-ig korlátozta a vallásháborút a birodalomban. Másfelől a béke nem teremtett egyéni lelkiismereti szabadságot, hanem a területi uralkodók egyházfelségiségét erősítette; a vallási kisebbségek, a kálvinisták és az anabaptisták védtelenek maradtak. A „tolerancia” modern fogalmát tehát nem szabad visszavetíteni 1555-re. A katolikus reform és az új rendek (jezsuiták, kapucinusok) kibontakozása a katolikus területeken a birodalmi gyűlések jogértelmezési vitáival párhuzamosan haladt; a későbbi konfesszionális korszak ezért 1555 után sem jelentett stabil vallási békét.

18.2.8. A kálvinizmus terjedése a birodalomban

A kálvinizmus a birodalomban a század közepétől terjedt, elsősorban nyugatról és délnyugatról. Kálvin János (Jean Calvin, 1509–1564) genfi munkássága, az 1536-tól folyamatosan bővített Institutio és a Genfben kiépített egyházfegyelem a reformáció második nagyvárosi modelljét alkotta. A teológia fő elemei – a kettős predestináció, a gyülekezeti egyházfegyelem, a négy tisztség (lelkipásztor, tanító, vének, diakónusok) – a lutheránus tartományi egyházakkal szemben önálló intézményes mintát jelentettek. A német kálvinizmus azonban nem Genf egyszerű másolata volt: a Rajna-vidék, Pfalz, Hessen egyes részei, Kelet-Frízföld, Emden és a Németalföldről érkező menekült gyülekezetek saját hitvallásokat alkottak. Az 1563-ban kiadott Heidelbergi Káté a pfalzi református egyház meghatározó hitvallása lett.

A kálvinizmus politikai jelentősége abban állt, hogy az 1555-ös béke nem ismerte el, így a református rendek jogállása bizonytalan maradt. III. Frigyes pfalzi választófejedelem (1559–1576) áttérése a kálvinizmusra a választói méltóság és a vallási jog viszonyát tette próbára. A református fejedelmek a lutheránus rendekkel együtt ugyan részt vettek a protestáns szolidaritás politikájában, de a lutheránus ortodoxia és a református hitvallás közötti úrvacsorai és predestinációs viták megosztották a tábort. A kálvinizmus nemzetközi kapcsolatai – a franciaországi hugenották, a németalföldi felkelés, majd a skót és angol reformáció – a birodalmi kálvinistákat a 16–17. századi európai konfliktusok hálójába kapcsolták.

A kálvinizmus terjedésének társadalmi hordozói gyakran a városi elit, a nemesi udvarok és az egyetemek voltak. Herborn, Heidelberg, majd a 17. században a marburgi és a németalföldi egyetemek a református lelkészképzés központjaivá váltak. A gyülekezeti fegyelem és a presbitériumok gyakorlata a városi önkormányzatiság hagyományaival kapcsolódott össze, de a református egyházszervezet fejedelmi területeken is alkalmazkodott a tartományi igazgatáshoz.

18.2.9. A konfesszionális korszak

A történettudomány a 16. század második felét és a 17. század elejét gyakran „konfesszionális korszaknak” (Konfessionszeitalter) nevezi. A fogalom azt jelöli, hogy a lutheránus, a katolikus és a református egyházak párhuzamosan, egymással versengve építették ki hitvallásaikat, oktatási intézményeiket, egyházigazgatásukat és a mindennapi vallásgyakorlat normáit. A konfesszionálódás (Konfessionalisierung) kategóriája a német történetírásban az 1980-as évek óta központi szerepet kapott, de értékelése vitatott. A fogalom hívei szerint a felekezeti intézményépítés a modern állam fegyelmező társadalompolitikájának egyik motorja volt; kritikusai szerint a fogalom túlságosan a fejedelmi és lelkészi elit nézőpontját tükrözi, és elhomályosítja a helyi vallásgyakorlat, a nemi szerepek, a gazdasági érdekek és a népi vallás sokféleségét.

Kétségtelen, hogy a 16. század második felében mindhárom felekezeti táborban megszaporodtak a hitvallások, a katekizmusok, a tanítási normák és a vitairatok. A lutheri oldalon a Luther és Melanchthon halála utáni nemzedékek az ún. lutheri ortodoxiát építették ki; az 1577-es Egyezségi irat (Formula Concordiae) a lutheránus irányzatok közötti vitákat próbálta lezárni. A katolikus megújulás a trienti zsinat (1545–1563) határozatai nyomán a püspöki egyházszervezetet, a papság képzését (szemináriumok), a hitoktatást és a liturgiát szabályozta. A jezsuita rend iskolahálózata a katolikus elitek képzésében játszott szerepet, és gyakran a fejedelmi udvarok közelében működött. A református területeken a Heidelbergi Káté és a gyülekezeti egyházfegyelem adott keretet. A konfesszionális kultúra a bűnbánat, a házasság, a nevelés, a szegénygondozás és a halál rítusait is átalakította; a templomi vizitációk, anyakönyvek és egyházi bíróságok a területi államok igazgatásának kiterjesztésével jártak együtt.

A konfesszionális korszak azonban nem pusztán „felekezeti küzdelem” volt, amely szükségszerűen a harmincéves háborúba torkollott. A szakirodalom kiemeli a mindennapi együttélés formáit is: a két- és többfelekezetű városokban, a szimultán templomokban, a vegyes házasságokban és a határvidékeken a hétköznapi tolerancia pragmatikus gyakorlata élt, még ha intézményi jogbiztonság ritkán kísérte is. A modern „tolerancia” és a kora újkori „türelmesség” közötti különbséget azonban fenn kell tartani: a 16. század végi vallási együttélés gyakran hierarchikus, aszimmetrikus és bármikor politikai célra mobilizálható volt.

18.2.10. A német reformáció regionális mintái

A reformáció a birodalomban nem egységesen, hanem területenként eltérő úton haladt. A városi reformáció a dél- és délnyugat-német birodalmi városokban (Nürnberg, Strasbourg, Augsburg, Ulm) gyakran a tanács által irányított, prédikátorok és polgári bizottságok együttműködésén alapuló egyházreform volt. Nürnberg 1525-ben, Strasbourg fokozatosan vezette be a reformációt; Augsburgban a két felekezet együttélése a békekötés után is különleges jogi helyzetet tartott fenn. Az észak-német területeken a fejedelmi vagy királyi adminisztráció kiterjesztése játszott döntő szerepet; Dánia és a birodalom északi pereme külön folyamat, de a lutheri egyházszervezet mintaként hatott. A Habsburg örökös tartományokban a reformáció erős tömegbázisra tett szert, ám az ellenreformáció a 16. század második felében fokozatosan visszaszorította; a cseh és morva területeken a huszita örökség és a Luther, majd a református irányzatok sajátos keveredése a 17. századi konfliktusok egyik előzménye lett.

A parasztháború, a városi reformáció és a fejedelmi egyházszervezet mellett a reformáció a nők vallásgyakorlatában is következményekkel járt. A kolostorok bezárása vagy átalakítása a szerzetesnők egy részét családi-világi életpályára kényszerítette; mások, mint például a wittenbergi és nürnbergi volt apácák, a protestáns lelkészcsaládok és a kora újkori protestáns női jámborság meghatározó alakjaivá váltak. Ugyanakkor a protestáns papság házasságának engedélyezése a lelkészcsalád új modelljét hozta létre, amely a nők számára háztartási és gyülekezeti feladatokat

egyaránt jelentett, anélkül hogy formális egyházi hivatalt kaptak volna. A források – levelezések, anyakönyvek, egyházi vizitációs jegyzőkönyvek – egyenetlenül őrizték meg a női tapasztalatokat; a kutatás ezért itt különösen óvatos következtetésekre kényszerül.

18.2.11. Források és bizonytalanságok

A reformáció eseménytörténetének fő forrásai: Luther és kortársainak levelei és iratai, birodalmi gyűlési határozatok, hitvallások, városi tanácsi jegyzőkönyvek, vizitációs feljegyzések, periratok, röpiratok, nyomtatott prédikációk, fametszetek és a később keletkezett egyháztörténeti krónikák. A 95 tétel és a wormsi ediktum szövege dokumentált; a tételek kiszögezéséről szóló hagyomány viszont kései elbeszélésen alapul, ezért emlékezetpolitikai állításként kell kezelni. A parasztháború áldozatszámai kortárs becslésekből származnak; ezeket csak bizonytalan nagyságrendként szabad megadni. Az 1555-ös vallásbéke jogi szövege dokumentált, de a rendelkezések érvényesítése és értelmezése a későbbi évtizedekben vita tárgya lett. A „konfesszionális korszak” fogalma a modern történettudomány értelmező kategóriája, nem korabeli önelnevezés. A trienti zsinat határozatainak hatása a birodalomban egyenetlen ütemű volt; a katolikus reform és az ellenreformáció elkülönítése a mai kutatásban gyakran vitatott.

A felekezeti történetírás, különösen a 16–17. századi katolikus és protestáns vitairatok, erősen polemikus. A történeti rekonstrukció során el kell különíteni a résztvevők önértelmezését a későbbi nemzeti és egyházi emlékezet rétegeitől. A reformáció modern nemzeti értelmezései – például a „német nemzeti reformáció” eszméje a 19. századból – maguk is történeti konstrukciók, amelyek a 16. századi birodalmi-politikai viszonyokat gyakran leegyszerűsítik.

18.2.12. Rövid összefoglaló

- A reformáció a késő középkori egyházi válságra, a humanista bibliafilológiára és a birodalmi rendi elégedetlenségre épült; Luther 1517-es 95 tétele a búcsúgyakorlat bírálatából indult ki, de a vita 1521-re egyházszakadássá mélyült.
- A mozgalom 1521 után rendi, városi, népi és radikális irányokra vált szét; a lutheri és zwingliánus reformáció 1529-ben az úrvacsora kérdésében tartósan megoszlott.
- Az 1524–1525-ös parasztháború a felkelők által használt evangéliumi érvelés és a lutheri felsőbbségtisztelet közötti feszültséget hozta felszínre; Luther radikális iratának szerepe a mai napig vitatott.
- Az 1555. évi augsburgi vallásbéke a lutheri és katolikus rendek számára a „akié a föld, azé a vallás” elvét rögzítette, ugyanakkor kizárta a kálvinizmust és a radikális mozgalmakat.
- A kálvinizmus a század második felében a Rajna-vidéken, Pfalzban és nyugati városokban vált meghatározóvá; jogi elismertségének hiánya hosszú távú konfliktusforrás maradt.
- A konfesszionális korszak a lutheri, katolikus és református egyházak párhuzamos intézményépítésének, oktatási és fegyelmező programjainak időszaka volt; a felekezeti határok ugyanakkor nem szüntették meg a hétköznapi együttélés pragmatikus formáit.
- A reformáció területi és társadalmi mintái a birodalomban erősen eltértek: a városi tanácsok, a fejedelmek, a Habsburg tartományok és a peremterületek más-más ütemben és intézményi keretek között szervezték meg az egyházi reformot.
- A trienti zsinat utáni katolikus reform a papságképzést, a hitoktatást és a liturgiát szabályozta, és a jezsuita iskolahálózaton keresztül a katolikus elitek formálását is célul tűzte.

18.2.13. Önellenőrző kérdések

1. Milyen folyamatok következményeként tekinthető Luther 1517-es fellépése a búcsúvita kirobbantójának, és miért nem szabad a 95 tételt kész reformprogramként olvasni?
2. Hogyan kapcsolódott a paraszthábor a lutheri prédikációhoz, és milyen okokból nem lehet kizárólag a teológiai vitára visszavezetni?
3. Milyen jogi megoldást hozott az 1555. évi augsburgi vallásbéke, és mely csoportok maradtak ki a rendezésből?
4. Miért jelentett a kálvinizmus terjedése feszültséget a birodalomban, és milyen politikai hálózatokhoz kapcsolódott?
5. Mit jelent a „konfesszionális korszak” fogalma a modern történetírásban, és milyen kritikákat fogalmaznak meg vele szemben?

18.3. A harmincéves háború és a westfáliai béke

Az 1555-ös augsburgi vallásbéke törékeny kompromisszum volt: a **cuius regio, eius religio** („akié a tartomány, azé a vallás”) elvét a lutheránus rendekre korlátozta, a reformátusokat kizárta, a szekularizált egyházi javak kérdését pedig nyitva hagyta. A 17. század elejére a Német-római Birodalomban a vallási, rendi és dinasztikus feszültségek ismét kiéleződtek: a császári hatalom megerősítésére törekvő Habsburgok, az ellenreformáció előretörése, a protestáns fejedelmek szövetségei, valamint a spanyol, francia, svéd és dán nagyhatalmi érdekek együttesen vezettek el a **harmincéves háborúhoz** (németül: Dreißigjähriger Krieg, 1618–1648). A háború nem egyetlen vallási konfliktus volt, hanem vallási, alkotmányos és európai hatalmi küzdelmek egymásba fonódó sorozata, amely a Birodalom jelentős részét feldúlta, és a **westfáliai béke** (Westfälischer Friede) révén alapvetően átalakította a birodalom és a fejedelmek közötti viszonyt.

18.3.1. A háború kitörése és a cseh szakasz (1618–1623)

A közvetlen kirobbantó esemény Csehországban történt. A cseh rendek a Habsburg uralkodó, **II. Ferdinánd** (ur. 1619–1637) valláspolitikáját és a cseh rendi jogok megsértését sérelmezték. 1618. május 23-án Prágában a protestáns rendek képviselői a Hradzsin ablakából kidobták a császári kormányzókat, Slavata grófot és Martinic grófot, valamint írnokukat, Fabriciust: ez volt a **második prágai defenesztráció** (Prager Fenstersturz). Az esemény szimbolikus és jogi értelemben is felkelés kezdetét jelentette; a kidobottak testi épségben maradtak, de a tett a cseh rendi ellenállás nyílt deklarálása volt.

A cseh rendek 1619-ben megfosztották trónjától II. Ferdinándot, és a protestáns **V. Frigyest**, pfalzi választófejedelmet (ur. 1610–1623) választották királlyá. Frigyes az angol királyi házból származó feleségével, Stuart Erzsébettel együtt Prágába költözött, de uralkodása rövidnek bizonyult; gúnyneve „téli király” lett. A császár oldalán a Katolikus Liga hadai, **Tilly** gróf parancsnoksága alatt, 1620. november 8-án a **fehérhegyi csatában** (Schlacht am Weißen Berg) Prága mellett megsemmisítő vereséget mértek a cseh rendi hadseregre. A csata tényleges katonai jelentősége kisebb volt, mint politikai következménye: a cseh rendi felkelés összeomlott, Frigyes elmenekült, családja pedig később a hannoveri örökösödés révén a brit trónra is igényt formált.

A megtorlás gyors és kíméletlen volt. 1621. június 21-én Prágában 27 cseh nemest és városi polgárt végeztek ki az Óváros téren; a birtokokat elkobozták, a protestáns nemesség java része kénytelen volt elhagyni az országot vagy áttérni. Csehországban az erőszakos rekatolizáció és a Habsburg abszolutizmus kiépítése következett. A cseh korona 1627-ben a megújított tartományi rendtartással örökletes Habsburg tartománnyá vált; a rendi jogkörök jelentősen szűkültek. A

pfalzi választófejedelemséget a császár 1623-ban a bajor hercegre, **I. Miksára** ruházta át, aki így választófejedelmi címet szerzett, míg Frigyest birodalmi átokkal sújtották. A cseh szakasz tehát a Habsburgok és a katolikus rendek egyértelmű győzelmével zárult.

18.3.2. A dán szakasz és a császári hatalom csúcspontja (1625–1629)

A háború kiszélesedésének következő szakaszában a dán király, **IV. Keresztély** (ur. 1588–1648) lépett be a konfliktusba. Dánia a protestáns ügy védelme mellett saját észak-németországi befolyásának növelésére törekedett, és az Alsó-szászországi Kör fejeként hadat üzent a császárnak. A császári oldalon két hadsereg működött: Tillyé, valamint a cseh nemesi származású zsoldosvezér, **Albrecht von Wallenstein** (1583–1634) hadserege. Wallenstein a császár nevében hatalmas, önállóan finanszírozott haderőt állított fel; katonáit a megszállt területekből tartotta el, ami a civil lakosság rendkívüli terheit jelentette.

A dán hadjárat kudarcot vallott. 1626-ban a dessaui hídnál és a lutteri csatában a császári erők legyőzték a dán sereget, 1629-ben pedig a **lübecki béke** kényszerítette Dániát a háborúból való kilépésre. A császári hatalom ekkor érte el csúcspontját: II. Ferdinánd úgy érezte, elég erős ahhoz, hogy vallási és birtokjogi kérdésekben egyoldalúan döntsön. 1629. március 6-án kiadta a **restaurációs ediktumot** (Restitutionsedikt), amely elrendelte az 1552-es passaui szerződés óta szekularizált egyházi javak visszaadását, a reformátusokat kizárta az augsburgi vallásbéke védelméből, és a katolikus hit visszaállítását írta elő számos észak-német területen. Az ediktum a protestáns fejedelmek körében riadalmat és ellenállást váltott ki, mert nemcsak vallási jogaikat, hanem területi hatalmuk alapjait is fenyegette.

A császári fölény azonban törékeny maradt. Wallenstein növekvő hatalma és önállósága a katolikus rendek között is ellenérzést keltett, és 1630-ban a regensburgi választófejedelmi gyűlés nyomására a császár kénytelen volt leváltani őt. A döntés akkor született, amikor a háború újabb, súlyosabb szakasza kezdődött: a svéd beavatkozás.

18.3.3. A svéd beavatkozás (1630–1635)

A svéd király, **II. Gusztáv Adolf** (ur. 1611–1632) 1630-ban szállt partra Pomerániában. Svédországot részben a protestáns szolidaritás, részben a Baltikum déli partvidékén szerzett hatalmi érdekek vezették; emellett a Franciaország által fizetett támogatás is szerepet játszott. A francia kormány, **Richelieu bíboros** irányításával, abban volt érdekelt, hogy a Habsburgok hatalmát gyengítse, még akkor is, ha ehhez protestáns hatalmakkal kellett szövetkeznie.

Gusztáv Adolf modernizált hadserege – könnyebb tüzérséggel, mozgékonyabb gyalogsággal és szigorúbb fegyelemmel – a kor legsikeresebb katonai erejévé vált. 1631. szeptember 17-én a **breitenfeldi csatában** Tilly katolikus liga-hadát megsemmisítő vereséget szenvedett; a győzelem megnyitotta az utat a svéd seregek előtt Közép- és Dél-Németország felé. 1632 tavaszán a Rain am Lech-i csatában Tilly halálosan megsebesült, Gusztáv Adolf pedig bevonult Münchenbe. A császár kénytelen volt ismét Wallensteinhez fordulni, aki a leváltás után visszatért, és sikerrel lassította a svéd előrenyomulást.

A döntő összecsapás 1632. november 16-án a **lützeni csatában** következett be. A svéd hadsereg taktikailag győzött, de Gusztáv Adolf a csatában elesett. Halála után Svédország kormányzata – a király lánya, Krisztina kiskorúsága idején **Axel Oxenstierna** kancellár vezetésével – folytatta a háborút, de a hadműveletek már nélkülözték a korábbi lendületet. 1634. szeptember 6-án a **nördlingeni csatában** a császári és spanyol erők legyőzték a svéd hadat, ami a protestáns rendek egy részét arra késztette, hogy keresse a megegyezést a császárral.

1635. május 30-án a császár és a szász választófejedelem megkötötte a **prágai békét**. A megállapodás felfüggesztette a restaurációs ediktumot, amnesztiát hirdetett a legtöbb protestáns rend számára, és a birodalmi rendi seregek egy részét a császári hadseregbe olvasztotta. A prágai béke azonban nem hozott általános békét: Franciaország, amely addig közvetve támogatta Svédországot, most nyíltan belépett a háborúba, így a konfliktus utolsó, leghosszabb szakasza következett.

18.3.4. A francia–svéd szakasz és a háború elhúzódása (1635–1648)

1635-től a háború jellege egyértelműen nemzetközi hatalmi konfliktussá vált. Franciaország a Habsburgok – mind a spanyol, mind a császári ág – ellen hadat viselt, és a svéd hadsereggel szövetségben folytatta a küzdelmet a Birodalom területén. A francia hadvezetés és a svéd erők együttműködése váltakozó sikerrel zajlott; a háború elhúzódása a hadműveletek mindennapos brutalizálódásával járt. A zsoldos hadseregek ellátása a megszállt területek kifosztásán alapult; a rekvirálás, a gyújtogatás, a nemi erőszak és a túszszedés a civil lakosság mindennapi tapasztalatává vált. A korszakban terjedtek el a háború borzalmait ábrázoló grafikai sorozatok, például Jacques Callot rézkarcai, amelyek a „háború nyomorúságát” dokumentálták.

A háború utolsó évtizedében a fontosabb ütközetek – például a második breitenfeldi csata (1642), a jüterbogi csata (1644), a zusmarshauseni csata (1648) – már nem hoztak döntő fordulatot, hanem a kimerülés felé terelték a feleket. A béketárgyalások 1644-től folyamatosan zajlottak a vesztfáliai Münsterben és Osnabrückben: Münsterben a katolikus hatalmak, Osnabrückben a császár és a protestáns rendek, valamint Svédország tárgyaltak. A tárgyalásokon a Birodalom rendjei is részt vettek, ami önmagában jelezte, hogy a béke nem csupán uralkodók közötti, hanem a birodalmi alkotmányt is érintő megállapodás lesz.

18.3.5. A westfáliai béke és a fejedelmi szuverenitás

A **westfáliai béke** néven ismert szerződéskomplexum 1648. október 24-én került aláírásra. Két fő okmányból állt: a münsteri békeszerződésből, amely a császár és Franciaország, valamint a császár és a spanyol korona viszonyát rendezte, és az osnabrücki szerződésből, amely a császár és a protestáns rendek, valamint Svédország között jött létre. A béke a **Német-római Birodalom** (Sacrum Romanum Imperium) alkotmányos rendjének alaptörvényévé vált.

A vallási rendezés megerősítette és kiterjesztette az augsburgi vallásbékét. A református egyház ezentúl a lutheránussal egyenrangú védelemben részesült; a vallási jogok meghatározásának viszonyítási évét 1624-re rögzítették, ami az adott év tényleges gyakorlatát tekintette mérvadónak. A „cuius regio, eius religio” elve továbbra is fennmaradt, de a fejedelmek vallási önrendelkezését korlátozták abban az értelemben, hogy az 1624-ben már gyakorolt vallásokat a tartományúr nem számolhatta fel egyszerűen. A vallási kisebbségeknek bizonyos területeken – különösen a birodalmi városokban – türelmi jogokat biztosítottak; ez azonban nem általános vallásszabadság volt, hanem jogilag meghatározott, korlátozott tolerancia.

A béke leginkább idézett eleme a **fejedelmi szuverenitás** (Landeshoheit) megerősítése. A birodalmi rendek – választófejedelmek, fejedelmek, birodalmi városok – jogot kaptak arra, hogy egymással és külföldi hatalmakkal szövetséget kössenek, feltéve, hogy az nem irányul a császár és a Birodalom ellen. Ezt a rendelkezést a későbbi államelmélet és nemzetközi jog a modern állami szuverenitás egyik kiindulópontjaként értelmezte, bár a 18. század előtt a Birodalom továbbra is sajátos, többszintű politikai test maradt, ahol a császári fennhatóság nem szűnt meg teljesen. A **nyugat-európai történetírásban** a „westfáliai rendszer” fogalma a szuverén területi államokból álló nemzetközi rend kialakulását jelöli, de ezt az értelmezést több mai történész

kritikával illeti: szerintük a béke nem teremtett modern államrendszert, hanem a birodalmi alkotmányos hagyományok és a rendi jogok megerősítését jelentette.

A béke területi és címzetes rendelkezéseket is hozott. Franciaország megszerezte a Metz, Toul és Verdun három püspökség feletti fennhatóságot, valamint Elzász egy részét – bár az elzászi birtokjogok pontos természete később viták forrása maradt. Svédország megkapta Elő-Pomerániát, Wismart, valamint a brémai és verdensi püspökségeket, ezzel a Birodalom északi részén szerzett birodalmi rendi státusszal járó területeket. Brandenburg-Poroszország Hátsó-Pomerániát, Kammin püspökséget és Magdeburg örökségét kapta; Bajorország megtarthatta a felső-pfalzi területeket és a választófejedelmi címet. A Rajnai Palotagrófságot VIII. választói címmel visszaállították, így a választófejedelmek száma nyolcra emelkedett. A béke nemzetközileg elismerte a **Svájci Államszövetség** és a **Németalföldi Egyesült Tartományok** függetlenségét a Birodalomtól.

18.3.6. A háború pusztítása és demográfiai következményei

A harmincéves háború a korabeli Európa egyik legsúlyosabb demográfiai és gazdasági válsága volt. A hadseregek mozgása, az ellátási rendszer hiányosságai és a zsoldosok brutalitása következtében a civil lakosság tömegei szenvedtek eljogfosztást, éhínséget, járványokat és elűzetést. A pestis, a tífusz és más járványok a háború alatt többször végigsöpörtek a meggyengült lakosságon. A termelés visszaesett, a mezőgazdasági művelés alól sok terület kivonult, és a kereskedelem is súlyos zavarokat szenvedett.

A veszteségek számszerűsítése máig bizonytalan. A 20. századi történészi becslések a Német-római Birodalom lakosságának csökkenését nagyjából 10 és 40% közé teszik, regionálisan rendkívül egyenetlen eloszlásban. Egyes területeken – például Mecklenburgban, Pomerániában, a pfalzi és württembergi régiókban – a helyi lakosság akár egyharmada vagy fele is eltűnt a halálozás, a menekülés és a kitelepítés együttes hatásaként, míg más régiók kevésbé szenvedtek. Az 1648 utáni becsült összlakosság-számok mintegy 10–15 millió fő körül mozognak a Birodalom területén, de a háború előtti bázisszámok is becsültek. A modern történeti demográfia ezért óvatosan fogalmaz: a háború okozta közvetlen halálozás mellett a születésszám csökkenése és a migráció is jelentős szerepet játszott a népességfogyásban. Nincs megbízható, az egész Birodalomra kiterjedő korabeli népszámlálási adat; a rendelkezésre álló források adóösszeírások, egyházi anyakönyvek és városi jegyzőkönyvek, amelyekből csak részleges és pontatlan következtetések vonhatók le.

18.3.7. A háború emlékezete és értelmezési vitái

A harmincéves háború a német nyelvű területek kollektív emlékezetében hosszú időre a pusztítás és a széttagoltság szimbólumává vált. A 19. századi nemzeti történetírás gyakran a nemzeti gyengeség egyik fő okaként és a külföldi beavatkozás következményeként ábrázolta, ami a későbbi egységtörekvések szempontjából negatív viszonyítási pontot jelentett. A 20. századi kutatás ezt a képet árnyalta: kimutatta, hogy a háború nem egyszerűen „német polgárháború” vagy kizárólag vallási háború volt, hanem európai nagyhatalmi konfliktus, amelyben a vallási, rendi és dinasztikus dimenziók szétválaszthatatlanul összefonódtak.

A mai történészi konszenzus szerint a harmincéves háború nem egyetlen törés, hanem egy több évtizedes válságfolyamat volt, amelynek gyökerei a reformáció utáni birodalmi alkotmányos egyensúlyhiányra, a Habsburg-ellenes európai koalíciókra és a zsoldoshadseregek működési logikájára vezethetők vissza. A **westfáliai béke** értékelése is vitatott: egyes iskolák a szuverén államok nemzetközi rendjének kezdetét látják benne, mások szerint inkább a birodalmi rendek jogainak megerősítését és a császári hatalom tartós korlátozását. Az mindenesetre dokumentált tény, hogy a béke hosszú távon a Birodalom politikai és vallási pluralizmusát intézményesítette, és a 18. század végéig keretet adott a német nyelvű területek rendi és vallási sokszínűségének.

18.3.8. Források és bizonytalanságok

A harmincéves háború eseménytörténetének alapvető forrásai a korabeli diplomáciai iratok, hadinaplók, krónikák, városi tanácsi jegyzőkönyvek, egyházi anyakönyvek és a békeszerződések hivatalos szövegei. A legfontosabb normatív forrás maga a westfáliai béke, amelynek latin nyelvű szövege fennmaradt, és a mai napig kiadott, kritikai szövegkiadásokban hozzáférhető. A csaták lefolyására vonatkozóan a hadtörténészek a kortárs katonai iratokra és a résztvevők beszámolóira támaszkodnak, de a létszámadatok és a veszteségi számok gyakran pontatlanok vagy túlzóak.

A legnagyobb bizonytalanság a háború demográfiai és gazdasági következményeit övezi. A korabeli adóösszeírások és egyházi anyakönyvek hiányosak, a menekültek és a halottak számának megbecslése módszertani nehézségekbe ütközik. A 20. századi történészi becslések közötti eltérések nem csupán az adathiányból, hanem abból is fakadnak, hogy a kutatók eltérően értelmezik a „veszteség” fogalmát: beleértik-e a születésszám csökkenését, a migrációt vagy csak a közvetlen halálozást. A jelenlegi tudományos álláspont szerint a háború pusztítása valóságos és súlyos volt, de a korábbi, 50%-os vagy annál nagyobb összlakossági veszteségre vonatkozó állításokat a modern regionális kutatások gyakran túlzónak ítélik.

Forráskritikai szempontból a vallási indulatoktól terhes kortárs beszámolók – például a katonai atrocitásokat leíró röpiratok – nem tekinthetők semleges tudósításnak, hanem a propaganda és a felekezeti viták részét képezték. Ugyanakkor az áldozatok szenvedését dokumentáló városi jegyzőkönyvek és egyházi anyakönyvek hiteles forrásnak számítanak a helyi pusztítás mértékének megítéléséhez. A „westfáliai szuverenitás” fogalmának modern értelmezése a nemzetközi jogtörténet és a kora újkori alkotmánytörténet közötti vitákban él; a tankönyvi bemutatás ezért kerüli a béke egyoldalú, modern államrendszer-kezdetként való leírását.

18.3.9. Rövid összefoglaló

- Az 1618-as prágai defenesztrációval kezdődő cseh felkelést a fehérhegyi csata (1620) törte meg; Csehország örökletes Habsburg tartománnyá vált, a protestáns rendi ellenállást erőszakkal számolták fel.
- A dán beavatkozás (1625–1629) kudarcot vallott, a császári hatalom csúcspontján II. Ferdinánd kiadta a restaurációs ediktumot, amely a protestáns rendek jogait és a szekularizált egyházi javakat fenyegette.
- Gusztáv Adolf svéd király 1630-as beavatkozása megfordította a háború menetét, de halála (1632) és a nördlingeni vereség (1634) után a prágai béke (1635) nem hozott általános békét.
- Franciaország 1635-től nyíltan beavatkozott a Habsburgok ellen; a háború utolsó szakaszában a civil lakosság szenvedése és a pusztítás fokozódott.
- Az 1648-as westfáliai béke a reformátusokat is bevonta az augsburgi vallásbéke védelmébe, az 1624-es évet tette meg viszonyítási ponttá, és a birodalmi rendek számára szövetségkötési jogot biztosított – ez a fejedelmi szuverenitás megerősítéseként értelmeződött.
- A béke nemzetközileg elismerte Svájc és az Egyesült Tartományok függetlenségét, területi változásokat hozott (Franciaország, Svédország, Brandenburg-Poroszország, Bajorország), és a választófejedelmek számát nyolcra emelte.
- A háború demográfiai és gazdasági pusztítása jelentős volt, de a veszteség mértéke regionálisan eltért; a 10–40%-os becslések közötti szórás a forráshiányból és a módszertani eltérésekből fakad.
- A harmincéves háború értelmezése nem kizárólag vallási, hanem alkotmányos és európai nagyhatalmi konfliktusként is vitatott; a westfáliai béke modern államrendszer-kezdetként való olvasata a történészi viták tárgya.

18.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek a cseh felkelés kitöréséhez, és milyen következményekkel járt a fehérhegyi csata a cseh rendekre és a Habsburg hatalomra?
2. Hogyan kapcsolódott össze a vallási dimenzió a birodalmi alkotmányos harcokkal a restaurációs ediktum és a prágai béke tükrében?
3. Miért tekinthető a svéd beavatkozás fordulópontnak, és hogyan változott a háború jellege a francia beavatkozás után?
4. Milyen főbb rendelkezései voltak az 1648-as westfáliai békének a vallás, a fejedelmi jogok és a területi változások terén?
5. Milyen forrásokból rekonstruálható a harmincéves háború pusztítása, és milyen módszertani okokból vitatottak a demográfiai veszteségre vonatkozó becslések?

18.4. Poroszország és Ausztria dualizmusa

A harmincéves háború és a vesztfáliai béke (1648) után a Német-római Birodalom intézményei formálisan tovább éltek, de a tényleges hatalom a területi államok kezébe került. A birodalom laza államszövetséggé vált, amelyben a császári cím főként reprezentatív jelentőségű maradt, a központi intézmények – a birodalmi gyűlés (Reichstag) és a birodalmi kamarai bíróság (Reichskammergericht) – pedig csak korlátozottan tudták ellenőrizni a nagyobb fejedelmeket. Ebben a széttagolt keretben két dinasztikus állam emelkedett ki fokozatosan: a Hohenzollern-ház által uralt Brandenburg–Poroszország és a Habsburgok monarchiája. Az itt tárgyalt időszak, a 17. század vége és a 18. század vége közötti bő évszázad, e két állam párhuzamos megerősödésének, illetve egymással szembeni vetélkedésének története. Ezt a folyamatot nevezhetjük a német nyelvű területek politikai **dualismusának** – annak tudatában, hogy a fogalom maga is a 19. századi történetírásból származik, és a korszak szereplői gyakran egyszerűen a birodalmi rendi hierarchia keretei között gondolkodtak.

18.4.1. A Hohenzollern-ház és a porosz állam kiépülése

A Brandenburgi Választófejedelemség a 15. század elejétől a Hohenzollern-ház birtokában volt. A 17. század elején azonban a fejedelemség szétszórt, gazdaságilag gyenge és katonailag kevéssé jelentős volt, korábbi területi nyereségei (például a Rajna-vidéki Kleve, Mark és Ravensberg) pedig elszigeteltek maradtak. A fordulat **Frigyes Vilmos** (uralkodott 1640–1688) brandenburgi választófejedelem, utóbb „a **nagy választófejedelem**” (der Große Kurfürst) korához kötődik. A harmincéves háború tapasztalatai nyomán Frigyes Vilmos felismerte, hogy a tartományok közötti összeköttetés és az állandó hadsereg nélkül a Hohenzollern-állam nem tud érvényesülni a szomszédos nagyhatalmakkal szemben. A háború után fokozatosan kiépített egy állandó, viszonylag jól képzett és központilag irányított hadsereget, amelyet adókból finanszírozott. A brandenburgi rendi gyűlések ellenállását fokozatosan megtörte; a vidéki **junkerek** – a kelet-elbai, gyakran jószágszerű földesúri gazdaságot folytató nemesség – cserébe adómentességet és helyi bírói hatalmat kaptak, ugyanakkor egyre inkább beépültek a katonai és a hivatali hierarchiába. Ez a kompromisszum, amelyet a történészek egy része „a junker hatalom és az állam közötti szövetségnek” nevez, hosszú távon meghatározta a porosz állam társadalmi jellegét: a nemesi földbirtokosok helyi hatalma megmaradt, miközben az állam katonai és közigazgatási apparátusa a porosz állam központosító törekvéseit szolgálta.

Frigyes Vilmos fia, **Frigyes** (uralkodott 1688–1713) 1701. január 18-án Königsbergben **I. Frigyes** néven porosz királlyá koronáztatta magát. A királyi cím felvétele formailag azon a jogi sajátosságon alapult, hogy a Porosz Hercegség nem tartozott a Német-római Birodalomhoz, így

a Hohenzollern-ház ott önálló szuverén uralkodó lehetett. A lépés jelképes jelentősége óriási volt: a **Porosz Királyság** (Königreich Preußen) elnevezés fokozatosan az egész Hohenzollern-államra kiterjedt, jóllehet a hivatalos szerkezet sokáig megőrizte a különböző tartományok (Brandenburg, Pomeránia, Magdeburg, később Szilézia stb.) közjogi különállását. I. Frigyes udvara igyekezett reprezentatív kulturális központtá válni, de a költségek megterhelték az államkasszát.

Az államépítést fia, **I. Frigyes Vilmos** (uralkodott 1713–1740), a „katonakirály" (Soldatenkönig) vitte tovább. Uralkodása alatt a hadsereg létszáma jelentősen nőtt – a becslések szerint a 18. század eleji néhány tízezres haderő a 1740-es évekre elérte a 80 000 fő körüli nagyságrendet –, és a hadsereg fenntartása az állami kiadások legnagyobb tételévé vált. A porosz katonai igazgatás ún. **kantonrendszere** (Kantonsystem) a paraszti lakosság egy részét meghatározott ezredekhez rendelte, miközben a nemesekből lett tisztek és a polgári hivatalnokok rétege szorosan összekapcsolódott az állami szolgálattal. A király személyesen ellenőrizte a hivatalnokokat, és híres-hírhedt takarékossága a hadseregre koncentrálta az erőforrásokat. I. Frigyes Vilmos valláspolitikája is a gyakorlatias állami szempontot tükrözte: a porosz területre történő bevándorlást ösztönözte, és bizonyos vallási kisebbségek – például a Franciaországból elűzött **hugenották** – letelepedését gazdasági megfontolásból támogatta. A hivatalos evangélikus egyház mellett így a kálvinista Hohenzollern-ház és a vallási pluralizmus sajátos együttélése alakult ki Poroszországban.

18.4.2. Nagy Frigyes és a porosz nagyhatalommá válás

II. Frigyes (uralkodott 1740–1786), akit a kortársak közül sokan már életében „Nagy Frigyesnek" (Friedrich der Große) neveztek, apja katonai és közigazgatási örökségére épített, ugyanakkor uralkodását a felvilágosodás eszméihez való tudatos viszonyulás is jellemezte. Trónra lépésének évében, 1740 decemberében csapatai bevonultak a Habsburgokhoz tartozó **Sziléziába**. Ezzel kitört az **osztrák örökösödési háború** (Österreichischer Erbfolgekrieg, 1740–1748). A támadás politikai indoklása részben régi, a Hohenzollern-ház által emelt örökösödési igényekre, részben a Habsburg Monarchia sebezhetőségének kihasználására épült. A háborúban Mária Terézia osztrák uralkodónő több fronton védekezésre kényszerült, és a breslaui béke (1742), majd az aacheni béke (1748) végül Poroszországnak biztosította Szilézia nagy részét. Ez a szerzemény nemcsak területi növekedést jelentett, hanem gazdasági súlyt is: Szilézia a Monarchia egyik legfejlettebb tartománya volt, lakossága a becslések szerint ekkor meghaladhatta az 1,5 millió főt, és textilipara, valamint ásványkincsei fontos jövedelemforrást jelentettek.

A háborúk során II. Frigyes bebizonyította, hogy a porosz hadsereg Európa egyik leghatékonyabb hadereje, és hogy a király személyes vezetése alatt képes egy megosztott, de megszervezett ellenséggel szemben is helytállni. A **hétéves háború** (Siebenjähriger Krieg, 1756–1763) során Poroszország egy Nagy-Britanniával szövetséges koalíció részeként került szembe az osztrák–francia–orosz szövetséggel. A háborúban Poroszország többször is a teljes összeomlás szélére került – például az 1759-es kunersdorfi vereség után Berlin rövid időre orosz és osztrák csapatok kezére jutott –, de a szövetségesek közötti ellentétek és a brit pénzügyi támogatás végül lehetővé tették, hogy a hubertusburgi béke (1763) megerősítse a porosz hatalmat. A hétéves háború emberveszteségei óriásiak voltak; a becslések – amelyeket a forráshiány jelentős bizonytalansággal terhel – több százezerre teszik a katonai és polgári veszteségek együttes számát, ami a régió lakosságához képest igen magas arányt jelentett.

Nagy Frigyes belpolitikája a **felvilágosult abszolutizmus** (aufgeklärter Absolutismus) egyik jellegzetes, bár ellentmondásos példája. A király levelezésben és röpiratokban is hangoztatta a felvilágosodás eszméi iránti rokonszenvét, és hatalomra kerülése után néhány intézkedést hozott: korlátozta a kínvallatást, megszüntette a cenzúra egy részét, és viszonylagos vallási türelmet biztosított a katolikusok és a zsidók számára. A tényleges hatalmi szerkezet azonban abszolutisztikus maradt: a király személyesen irányította a közigazgatást és a hadsereget, a

rendi gyűlések szerepe minimálisra zsugorodott, és a paraszti lakosság továbbra is erős földesúri függésben élt, különösen a keleti tartományokban. A gazdaságpolitika a **merkantilizmus** (Merkantilismus) hagyományaira épült: állami támogatással ösztönözték a manufaktúrákat, csatornákat építettek, és betelepítésekkel próbálták növelni a művelt földterületet. A felvilágosult reformok így elsősorban az állami hatékonyságot szolgálták, nem a társadalmi rend gyökeres átalakítását.

18.4.3. Mária Terézia és a Habsburg Monarchia reformjai

A Habsburg Monarchia a 18. század közepén sok tekintetben elmaradt nyugat-európai vetélytársaitól: a tartományok jogi és közigazgatási széttagoltsága, a rendi kiváltságok, a gazdasági kapcsolatok korlátozottsága és a hadsereg korszerűtlensége mind gyengeséget jelentett. Ezt a helyzetet **Mária Terézia** (uralkodott 1740–1780) trónra lépése és a porosz támadás egyszerre tárta fel. A **pragmatica sanctio** (Pragmatische Sanktion), amelyet VI. Károly 1713-ban bocsátott ki, biztosította a Habsburg-területek oszthatatlanságát és a nőági örökösödés lehetőségét, de a külföldi hatalmak ezt az 1740-es válságban nem minden esetben ismerték el. Mária Terézia a háború alatt kénytelen volt tárgyalni a magyar rendekkel, akiknek engedményeket tett a koronázásért és a hadsereg finanszírozásáért cserébe – ezt a mozzanatot a magyar rendi történetírás hagyományosan a „hűség és önkéntes adó” narratívájában mutatja be, de a kortársi dokumentumok szerint valójában részletes alkuk sorozatáról volt szó.

A veszteségek hatására Mária Terézia és tanácsadói – elsősorban **Friedrich Wilhelm von Haugwitz** – átfogó reformprogramba kezdtek. A reform célja nem a felvilágosodás eszméinek megvalósítása volt, hanem a Monarchia katonai és pénzügyi képességének növelése. 1749-ben létrehozták a **Directorium in publicis et cameralibus** elnevezésű központi hivatalt, amely a cseh és osztrák tartományok pénzügyi és közigazgatási ügyeit fogta össze; ezzel csökkent a tartományi rendek befolyása. Ugyanebben az időszakban vezették be a rendszeresebb, a nemességre is kiterjedő adóztatás elvét, bár a tényleges adóterhek elosztásában a nemesi birtokok továbbra is előnyt élveztek. A hadsereg létszámát növelték, a tisztképzést intézményesítették, és megkezdték a tüzérség, valamint az erődrendszerek korszerűsítését.

Mária Terézia oktatáspolitikája is a Monarchia hosszú távú képességét célozta. A jezsuita rend 1773-as feloszlatása után az egyházi iskolák helyett állami felügyelet alá vont tanintézményeket szerveztek; a **Theresianum** nevű bécsi lovagi akadémia mellett a bécsi egyetem orvosi és jogi karait is fejlesztették. A paraszti és városi lakosság körében elindult az alapfokú oktatás bővítése, de ennek hatása a 18. század végén még korlátozott maradt. A reformok fontos része volt a **jobbágyterhek** szabályozásának kísérlete: az 1770-es években több rendelet kívánta mérsékelni a robotterheket és a földesúri visszaéléseket, de a rendszer alapjai – a földesúri bíráskodás és a telki kötöttség – érintetlenek maradtak. Az intézkedések tényleges hatását a helyi végrehajtási gyakorlat erősen befolyásolta, így az egységes kép a források hiányosságai miatt bizonytalan.

18.4.4. A dualizmus kialakulása és a birodalom intézményeinek hanyatlása

A sziléziai háborúk és a hétéves háború eredményeként a Német-római Birodalmon belül kialakult egy **kétpólusú hatalmi rend**: a Habsburg Monarchia (Ausztria) és Poroszország egyaránt a birodalom legerősebb államává vált, és viszonyuk alapvetően meghatározta a német nyelvű területek politikai dinamikáját. A császári cím továbbra is a Habsburg-házé maradt, és a császár formálisan a birodalom feje volt, de a porosz király a birodalmi rendi jogokra hivatkozva gyakran szembehelyezkedett a bécsi politikával. Ez a dualizmus a 18. század második felében nem egyszerűen két állam rivalizálása volt: a kisebb birodalmi rendek – választófejedelemségek, hercegségek, püspökségek és birodalmi városok – gyakran a két nagyhatalom közötti lavírozásban keresték

fennmaradásukat. A birodalmi intézmények, különösen a Reichstag, lassan reagáltak, és a nagyhatalmi konfliktusokban nem tudták érvényesíteni a közös döntéseket. A jogtörténészek körében vita folyik arról, hogy a birodalom 18. századi intézményei mennyire voltak valóban „üresek" vagy mennyire biztosítottak továbbra is jogi védelmet a kisebb tagállamok számára; a kérdés értelmezését erősen befolyásolja, hogy a kutató a birodalmat államként vagy államszövetségként tekinti-e.

II. József (egyeduralkodó 1780–1790) Mária Terézia fiaként kísérletet tett a felvilágosult reformok radikálisabb folytatására. Uralkodása alatt a reformtempó felgyorsult: 1781-ben kiadta a **türelmi rendeletet** (Toleranzpatent), amely lehetővé tette az evangélikusok, a reformátusok és az ortodoxok számára a korlátozott vallásgyakorlatot, bár a nyilvános vallási ünneplés továbbra is megkötött maradt. Ugyancsak 1781-ben rendelet született a **jobbágyi állapot** megszüntetéséről az osztrák és cseh tartományokban, ami a parasztok számára jogi szabadságot adott, de a földhasználati terhek és a földesúri járadékok fennmaradtak. II. József a katolikus egyházat is állami felügyelet alá vonta: feloszlatta a szemlélődő szerzetesrendeket, és a papság képzését állami szabályozás alá helyezte – ezt a politikát a kortársak gyakran **jozefinizmusnak** (Josephinismus) nevezték. A magyar rendi alkotmányt érintő intézkedései, például a német nyelv hivatalossá tétele a magyarországi igazgatásban (1784), komoly ellenállást váltott ki; halála előtt több reformját visszavonta. A reformok összességét a szakirodalom egy része „felülről jövő modernizációnak" tekinti, mások szerint a helyi elitek ellenállása miatt az intézkedések nem hoztak tartós társadalmi átalakulást.

18.4.5. A felvilágosodás és a birodalom vége (1806)

A felvilágosodás eszméi – a racionális kormányzás, a jogegyenlőség gondolata, a vallási türelem követelése – a 18. század második felében mind az osztrák, mind a porosz államban hatottak, de ezek a kormányzati gyakorlatban gyakran csak az államhatalom erősítésének eszközeként jelentek meg. A **felvilágosult abszolutizmus** fogalma éppen ezért a történészek számára vitatott: egyesek szerint a fogalom eltúlozza a felvilágosodás befolyását, mások szerint viszont megragadja azt a sajátos elegyet, amelyet a 18. századi uralkodók a racionalizáló reformok és a rendi társadalom fenntartása között kialakítottak. Az bizonyos, hogy sem Poroszországban, sem a Habsburg Monarchiában nem született alkotmányos, képviseleti monarchia; a felvilágosult uralkodók a hatalmukat nem osztották meg a rendi gyűlésekkel vagy választott testületekkel.

A 18. század végén a Német-római Birodalom politikai szerkezete megmerevedett, és a francia forradalom, majd a napóleoni háborúk külső nyomása felgyorsította a felbomlást. A Habsburgok és Poroszország az első két koalíciós háborúban (1792–1797, 1798–1801) katonai vereségeket szenvedtek el, ami megmutatta a birodalmi hadsereg és a két nagyhatalom együttműködésének korlátait. Az 1801-es **lunéville-i béke** és az 1803-as **birodalmi főrendi határozat** (Reichsdeputationshauptschluss) átfogóan átrendezte a birodalom belső térképét: szekularizálták a katolikus egyházi fejedelemségeket, mediatizálták – azaz nagyobb államokba olvasztották – a kisebb birodalmi rendeket, és ezzel megszüntették a birodalom rendi sokszínűségének egy részét. A folyamat következtében a birodalom tagállamainak száma radikálisan csökkent, és a túlélő közepes államok – Bajorország, Württemberg, Baden – megerősödtek.

A végső lökést a napóleoni katonai siker adta meg. 1806-ban Napóleon megalakította a **Rajnai Szövetséget** (Rheinbund), amelyhez számos dél- és nyugat-német állam csatlakozott. A szövetség tagjai kiléptek a Német-római Birodalomból, és protektorátusi viszonyba kerültek a francia császárral. **I. Ferenc**, aki 1792 óta viselte a német-római császári címet – és aki 1804-ben, a francia császári cím hatására, **osztrák császárrá** (Kaiser von Österreich) nyilvánította magát –, 1806. augusztus 6-án lemondott a német-római császári címről. Ez a lépés formálisan megszüntette a **Német-római Birodalmat** (Sacrum Romanum Imperium), bár a birodalom

tényleges kohéziója már korábban megszűnt. A porosz király és a Habsburg uralkodó ebben a helyzetben már nem a birodalmi keretek között, hanem önálló szuverén államokként kezelték magukat.

A dualizmus tehát 1806-ban nem ért véget, hanem új formát öltött: a Német-római Birodalom helyébe a két német nagyhatalom közötti viszony, valamint a napóleoni hegemónia ellen irányuló, később egymással is rivalizáló törekvések léptek. A 19. századi német egység kérdése ebből a kettős örökségből nőtt ki; ennek részleteit a későbbi fejezetek tárgyalják.

18.4.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet kronológiája és a főbb politikai események – a sziléziai háborúk, a hétéves háború, a birodalmi főrendi határozat, a Rajnai Szövetség megalakulása – jól dokumentáltak: okleveles források, hivatalos békeszerződések, katonai és udvari levelezések, valamint rendeletek állnak rendelkezésre. A gazdasági és demográfiai adatok, mint például a porosz hadsereg létszáma vagy Szilézia lakossága, korabeli összeírásokon alapulnak, de a becslések között eltérések lehetnek; a szövegben közölt számok ezért tájékoztató jellegűek, és nem tekinthetők pontos statisztikának. A hétéves háború emberveszteségeire vonatkozó becslések különösen bizonytalanok, mivel a katonai jelentések és a polgári veszteségek dokumentálása hiányos.

A felvilágosult abszolutizmus fogalma körüli vita a szakirodalomban élő, és a fogalom használata nem egységes. Egyes történészek a reformokat elsősorban az állami hatalom technikai racionalizálásaként értelmezik, mások hangsúlyozzák a felvilágosodás eszméinek tényleges befolyását. Hasonlóképpen vitatott, hogy a Német-római Birodalom 18. századi intézményei mennyire voltak képesek korlátozni a nagyhatalmak közötti konfliktusokat. A rendi társadalom belső viszonyainak leírásánál a források általában az uralkodói és hivatali perspektívát tükrözik; a paraszti és a városi lakosság mindennapi tapasztalatairól kevesebb közvetlen dokumentum áll rendelkezésre, ezért ezeket a nézőpontokat csak közvetve, bírósági jegyzőkönyvek, panaszlevelek és helyi összeírások alapján tudjuk rekonstruálni.

18.4.7. Rövid összefoglaló

- A vesztfáliai béke után a Német-római Birodalom keretei fennmaradtak, de a hatalom a területi államokra, köztük Brandenburg–Poroszországra és a Habsburg Monarchiára szállt.
- A Hohenzollern-ház a 17. század második felében állandó hadsereget és központosított közigazgatást épített ki; 1701-ben elnyerte a porosz királyi címet.
- Nagy Frigyes Szilézia megszerzésével és a hétéves háború túlélésével Poroszországot európai nagyhatalommá tette, miközben belpolitikája a felvilágosult abszolutizmus sajátos változatát mutatta.
- Mária Terézia és tanácsadói a Monarchia katonai és pénzügyi megerősítésére irányuló reformokat vezettek be; ezek az állami centralizációt szolgálták, de a rendi szerkezetet alapjaiban nem számolták fel.
- A porosz–osztrák vetélkedés a 18. század második felében a német nyelvű területek politikai dualizmusává vált, miközben a birodalmi intézmények szerepe hanyatlott.
- A francia forradalom és Napóleon katonai sikerei nyomán 1803-ban a birodalmi főrendi határozat átrendezte a belső viszonyokat, 1806-ban pedig a Rajnai Szövetség megalakulása és a császári cím letétele megszüntette a Német-római Birodalmat.
- A dualizmus 1806 után is fennmaradt, de immár a német egység 19. századi kérdésének kereteként, amelyet a későbbi fejezetek tárgyalnak.

18.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső kompromisszumok tették lehetővé a Hohenzollern-állam katonai megerősödését, és mi volt ezek társadalmi ára?
2. Hasonlítsa össze Mária Terézia és II. József reformjait abból a szempontból, hogy mennyire érintették a rendi társadalom alapjait!
3. Miért tekinthető a hétéves háború a porosz–osztrák dualizmus kialakulásának kulcsseményeként?
4. Milyen szerepet játszott a felvilágosodás eszméje a porosz és az osztrák állam átalakításában, és miért vitatott e szerep megítélése?
5. Milyen lépések vezettek a Német-római Birodalom 1806-os megszűnéséhez?

19 A német nemzetállam születése és a császárság (1815–1918)

19.1. A restauráció és az 1848-as forradalom

19.1.1. A bécsi kongresszus és a Német Szövetség

A napóleoni háborúk után a német nyelvű térség politikai rendszerét nem a nemzeti önrendelkezés, hanem a győztes nagyhatalmak, elsősorban Ausztria és Poroszország, valamint a többi európai monarchia egyensúlyi érdekei alakították. Az 1815-ös **bécsi kongresszus** (Wiener Kongress) célja a francia forradalom és Napóleon által felforgatott európai rend restaurálása volt, miközben a területi változásokat úgy kellett összeegyeztetni, hogy egyetlen állam se váljon újra hegemón hatalommá. A német kérdés itt sajátos formában vetődött fel: az egykori **Német-római Birodalom** 1806-ban megszűnt, a bécsi tárgyalásoknak pedig valamiféle állandó, de laza német szövetségi struktúrát kellett létrehoznia, amely nem fenyegeti sem a francia, sem az orosz, sem az angol érdekeket.

A kongresszuson a legfontosabb német szereplők a Habsburg **Ausztria** és a Hohenzollern **Poroszország** (Preußen) voltak, mellettük a közepes államok – Bajorország, Württemberg, Hannover, Szászország és a többi német monarchia – küldöttei. A francia képviseletet Talleyrand vezette; az uralkodók közül a döntő befolyást Metternich osztrák államkancellár gyakorolta. Az 1815. június 8-án aláírt **Német Szövetségi Okmány** (Deutsche Bundesakte) a német államok tartós, de szándékosan gyenge konföderációját hozta létre. Az új **Német Szövetség** (Deutscher Bund) negyvenegy monarchiából és szabad városból állt: Ausztria és Poroszország mellett az úgynevezett középállamok, valamint apró fejedelemségek és városállamok. A tagállamok megőrizték teljes szuverenitásukat; a szövetség központi szerve, a **Szövetségi Gyűlés** (Bundestag, majd szövetségi gyűlés néven emlegették) Frankfurt am Mainban ülésezett, osztrák elnöklet alatt, ahol a döntésekhez túlnyomórészt a tagállami utasítások szerinti, vétős jellegű tárgyalás folyt. A szövetség hadügyi és gazdasági értelemben alig volt cselekvőképes, mert a fő feladata éppen a forradalmi változások feltartóztatása és a monarchikus rend fenntartása volt. Ugyanakkor a szövetségi aktában rögzítették, hogy a tagállamoknak „rendi alkotmányt” (landständische Verfassung) kell adniuk – ennek értelmezése azonban azonnal vitássá vált, mert a legtöbb fejedelem a régi rendi gyűlések laza formáját, nem pedig a francia típusú népképviseleti alkotmányt értette alatta.

A bécsi rendezés tehát nem tért vissza automatikusan az 1806 előtti állapothoz. A kis egyházi fejedelemségek és a lovagi birtokok jobbára nem nyerték vissza önállóságukat; a Rajna-vidéken és Dél-Németországban a napóleoni területrendezés, az úgynevezett **mediatizáció** és szekularizáció hatásai tartósnak bizonyultak. Ez a kettősség – restauráció a dinasztikus politikában, de a területi és jogi reformok részleges megőrzése – végigkísérte a korszakot. A Német Szövetség létrehozatala emellett a „német egység” eszméjét intézményesen napirenden tartotta, miközben a hatalom realitását Ausztria, Poroszország és a közepes monarchiák megosztották egymással.

19.1.2. A Metternich-rendszer és a restauráció

Az 1815 utáni német politikai rendszert gyakran **Metternich-rendszer** néven emlegetik, mert Klemens von Metternich herceg, osztrák államkancellár személye és politikája határozta meg az európai restaurációs hullámot. A fogalom a történetírásban vitatott: nem egy teljesen egységes intézményrendszert, hanem sokkal inkább egy közös monarchikus érdekközösséget és rendőri-cenzurális gyakorlatot jelölt. A rendszer lényege az volt, hogy a bécsi rendezést ne csak szerződések, hanem folyamatos konzervatív együttműködés is fenntartsa. Ebben az értelemben a német államok ellenőrzése mellett az olasz területek, a lengyel királyság és a Habsburg monarchia belső rendje is a rendszer részét alkotta.

A bécsi kongresszus után a legfontosabb német belső intézkedések az 1819-es **karlsbadi határozatok** (Karlsbader Beschlüsse) voltak. A kiváltó esemény a jénai teológushallgató, Karl Ludwig Sand merénylete volt August von Kotzebue író ellen 1819-ben. A gyilkosság alkalmat adott Metternichnek arra, hogy a „német hazafias" diákmozgalmat és a liberális sajtót forradalmi veszélyként mutassa be. A karlsbadi határozatok – amelyeket a Német Szövetség szűk körben, gyorsított eljárással fogadott el – tartalmazzák az egyetemek politikai felügyeletét, a diákszövetségek (Burschenschaften) betiltását, a sajtó előzetes cenzúrájának bevezetését, valamint egy központi vizsgálóbizottság felállítását a „demagóg" mozgalmak üldözésére. A cenzúra és az egyetemi megfigyelés rendszerét a német államok különböző szigorral alkalmazták; Poroszországban és a Habsburg örökös tartományokban kifejezetten erősen, a dél-német alkotmányos államokban enyhébben, de a szövetségi döntések keretet adtak a politikai ellenőrzés kiterjesztéséhez.

A restauráció azonban nem jelentette a társadalmi és gazdasági modernizáció teljes leállítását. Poroszországban a napóleoni korszak reformjai – a jobbágyfelszabadítás, a városi önkormányzat, a hadsereg modernizálása – részben tovább éltek, miközben a liberális alkotmányreform ígérete, amelyet III. Frigyes Vilmos 1815-ben tett, nem valósult meg. A dél-német államok közül több, így Baden, Bajorország, Württemberg és Hessen-Darmstadt a napóleoni időszak francia nyomása alatt vagy éppen azzal párhuzamosan viszonylag modern alkotmányokat adott ki, korlátozott népképviselettel. Ezek a dokumentumok – bár távolról sem voltak demokratikusnak tekinthetők a mai értelemben – intézményes teret biztosítottak a liberális és mérsékelt ellenzéki politikának. A korszak politikai fogalomkészlete tehát megosztott: a „liberális" alkotmányos reformer és a „konzervatív" monarchista álláspont közötti vita Németországban elsősorban arról szólt, hogy a királyi szuverenitás korlátozható-e népképviseleti alkotmánnyal, és a „nemzet" képviselete mennyiben alapulhat egyéni jogokon, nem pedig rendi renden. A „nacionalizmus" mint tömegmozgalom ekkor még csak szűk értelmiségi és diákköri jelenség volt, ám az 1815 utáni cenzúra éppen ezeket a köröket radikalizálta.

A gazdaságban a Német Szövetség tagállamai között 1834-ben életbe lépett a **Német Vámszövetség** (Zollverein) nevű porosz vezetésű vámunió, amelyhez kezdetben a legtöbb szövetséges német állam, de nem Ausztria csatlakozott. A vámszövetség a német belső kereskedelem akadályait fokozatosan lebontotta, közös külső vámtarifákat állapított meg, és egy sor jogi-mértékegységi egységesítést is elősegített. A gazdasági integráció a politikai szövetségtől szándékosan függetlenül fejlődött, és a későbbi porosz befolyás egyik fontos alapja lett. A kortársak között vita alakult ki arról, hogy a vámunió előkészíti-e a politikai egységet; a történészek egy része szerint a gazdasági érdekegyesítés erősítette a porosz modell vonzerejét, mások szerint a politikailag továbbra is megosztott német térségben a vámszövetség elsősorban a piaci érdekeket szolgálta, és nem vezetett automatikusan államközi egyesüléshez. Ez a kérdés a német történetírás **Sonderweg-vitája** felé is mutat, amely később a német nemzetállam sajátos, nem nyugati liberális útját próbálta magyarázni, de ezt a 20. századi történészek jelentős része kritikusan kezeli.

A Metternich-rendszer korszaka nem volt mentes a regionális politikai aktusoktól sem. 1832-ben Hambachban tartottak nagy gyűlést, ahol a liberális és demokratikus ellenzék képviselői a

sajtószabadságot, a német egységet és a nemzeti alkotmányt követelték. Az 1833-as frankfurti Wachensturm kísérlete – amikor felkelők a szövetségi gyűlés épületét akarták elfoglalni – kudarcot vallott, és újabb megtorló szövetségi intézkedésekhez vezetett. A forradalmi fenyegetést a cenzúra és a rendőri felügyelet azonban csak lefojtani tudta, megszüntetni nem. Az 1830-as franciaországi júliusi forradalom után több dél-német államban is megerősödött az alkotmányos liberális mozgalom, és a német értelmiség körében a nemzeti egység kérdése egyre inkább a politikai nyilvánosság témájává vált.

19.1.3. Az 1848-as forradalom kitörése és a német államok belső átalakulása

1848-ban a német területeken is forradalmi hullám söpört végig, amelynek közvetlen kiváltó okai között a rossz termésű évek, az 1847-es gabonaválság, a gazdasági nehézségek, valamint a francia februári forradalom híre szerepeltek. A történészek azonban hangsúlyozzák, hogy a német forradalom nem egységes mozgalom volt, hanem párhuzamosan futó, különböző célokkal rendelkező mozgalmak összessége: a liberális polgárság alkotmányos és nemzeti egységet akart, a radikális demokraták általános választójogot és társadalmi reformokat, a vidéki szegények és a városi munkások pedig a szociális nyomort és a maradék feudális terheket akarták enyhíteni. A német államokban a politikai aktivizálódás 1848 február–márciusában gyors egymásutánban terjedt: Baden, Bajorország, Szászország, Hannover, valamint a porosz és osztrák tartományok nagyvárosaiban tömeggyűlések, petíciók és barikádharcok zajlottak. A helyi dinasztiák sok helyütt engedtek, alkotmányos engedményeket tettek, liberális kormányokat neveztek ki, vagy legalábbis ígéretet tettek a sajtószabadságra, esküdtszékre és népképviseletre.

A forradalmi mozgalom két legfontosabb politikai centruma a Habsburg monarchia, különösen Bécs és a magyarországi események, valamint Poroszország, elsősorban Berlin volt. A bécsi forradalom 1848 márciusában kikényszerítette Metternich lemondását, és a Habsburg udvar kompromisszumra kényszerült, bár a hadsereg és a dinasztia lojalitásának helyreállításával később visszaszerezte a kezdeményezést. Berlinben a március 18-i barikádharcok után IV. Frigyes Vilmos porosz király engedékenyebb hangot ütött meg, majd kénytelen volt visszavonulni és elfogadni egy liberális minisztérium felállítását, valamint alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. A forradalom német értelmezésében fontos, hogy ezek a városi események nem azonos irányba mutattak: a liberális és demokratikus erők által követelt nemzeti egység kérdését csak egy össznémet, választott testületben lehetett napirendre tűzni.

19.1.4. A frankfurti nemzetgyűlés és a birodalmi alkotmány

A frankfurti nemzetgyűlés létrehozása előtt a liberális és demokratikus ellenzék képviselői Heidelbergben és a Vorparlamentben, majd 1848 tavaszán a Német Szövetség tagállamaiban általános választások kiírását érték el. A választás módját nem egységesen, hanem tagállamonként eltérő szabályok szerint tartották, és a választójogot a legtöbb helyen a független, de nem túl széles körű férfi lakosságra korlátozták – bár a részletek vitatottak, mert az egyes választói névjegyzékeket eltérő feltételekkel állították össze. A megválasztott képviselők 1848. május 18-án ültek össze a frankfurti Paulskirchében (Paulskirchenversammlung). Az összetétel jól mutatja a forradalom társadalmi bázisát: többségük tanult polgár, jogász, tanár, lelkész, egyetemi ember, kisebb számban földbirtokos, tisztviselő, üzletember; paraszt, fizikai munkás, szolgáló vagy asszony nem volt közöttük. A képviselők nemzeti hovatartozása is sokszínű volt: a német szövetségen kívüli osztrák, cseh, morva és lengyel területekről is érkeztek küldöttek, de a gyűlés német nemzeti testületként határozta meg magát. Ez a definíció azonnal felvetette a nemzet határainak problémáját: mi legyen a nem német nyelvű lakossággal, elsősorban a cseh, lengyel, olasz, dán és szlovén területekkel? A frankfurti viták ezt a kérdést nem tudták megoldani, és a „nagynémet” illetve „kisnémet” irányzat közötti konfliktusban csúcsosodtak ki.

A nemzetgyűlés munkájának fő iránya az ideiglenes központi hatalom felállítása volt, amely 1848 nyarán meg is történt: a gyűlés **birodalmi főmegbízottnak** (Reichsverweser) az osztrák Johann főherceget választotta, aki ugyan korlátozott, de szimbolikus össznémet végrehajtó hatalmat képviselt. A gyűlés párhuzamosan fogalmazta az alapvető jogok katalógusát, amelyben rögzítette a sajtószabadságot, a vallásszabadságot, a házfelkutatás elleni védelmet, a tulajdonjogot és a törvény előtti egyenlőséget. Ez a katalógus a későbbi német alkotmányos hagyomány fontos referenciapontja lett, annak ellenére, hogy az 1848–49-es forradalmat a monarchikus erők leverték.

A nemzetgyűlés intézményes döntési pontja a **birodalmi alkotmány** elfogadása volt 1849. március 28-án. A tervezet **örökletes császári méltóságot** hozott volna létre, a birodalmi hatalom mellett népképviseleti, bár nem általános demokratikus értelemben vett választójoggal. A kritikus kérdés az volt, hogy az új Német Birodalom határai kiterjedjenek-e az osztrák tartományokra, és ha igen, vajon az osztrák monarchia nem német lakosságú tartományai különválnak-e. A vitában a **nagynémet** (großdeutsch) megoldás hívei Ausztriát a birodalomban akarták tartani, esetleg osztrák tartományokkal együtt; a **kisnémet** (kleindeutsch) megoldás hívei Ausztria nélküli német nemzetállamot támogattak Poroszország vezetésével. Az osztrák kormány elutasította a birodalom felosztását és ragaszkodott ahhoz, hogy a Habsburg monarchia teljes területével maradjon egyben. A nemzetgyűlés többsége végül a kisnémet megoldás mellett döntött, és 1849. márciusban császárrá választotta IV. Frigyes Vilmost. A porosz király azonban 1849. április elején visszautasította a koronát – a közkeletű formula szerint nem volt hajlandó „egy forradalomból született koronát" elfogadni, bár a pontos kifejezést a későbbi emlékezet színezhette. A király visszautasítása mögött a monarchikus legitimáció, a német középállamok és a Habsburgokkal való feszültség kerülése, valamint a porosz érdekek is meghúzódtak. A döntés a Paulskirche-alkotmány bukását jelezte, és elindította a forradalom leverésének újabb, nyílt szakaszát.

A frankfurti nemzetgyűlés 1849 tavaszán–nyarán feloszlott, azonban a forradalom nem fejeződött be azonnal. Badenben és a Rajnai Palotában katonai felkelések törtek ki a birodalmi alkotmány védelmében; a porosz csapatok és a szövetségi erők ezeket véresen leverték. A demokratikus mozgalom utolsó hullámai 1849 nyarán elsősorban Délnyugat-Németországban zajlottak, ahol rövid időre radikális kormányok is alakultak, de a katonai túlerő végül mindenhol győzött. A forradalom bukását követően sok résztvevő – így a későbbi amerikai német közösségek tagjai vagy éppen az 1848-as emigráns generáció – elhagyta a német területeket; az emigráció azonban csak az egyik következmény volt.

19.1.5. A forradalom értékelése és a restauráció kudarca

Az 1848–49-es német forradalom rövid távon elbukott: a monarchikus államok visszaszerezték a hadsereg és a bürokrácia feletti ellenőrzést, a szövetségi gyűlés működése 1850-től fokozatosan helyreállt, és a karlsbadihoz hasonló korlátozások újra érvényesültek. A forradalmat mégsem lehet pusztán kudarcnak tekinteni. A polgári szabadságjogok, a népképviseleti eszme és a nemzeti alkotmány problémája bekerült a német politikai gondolkodás központi témái közé, és a későbbi porosz-német egységesítés folyamata sem volt teljesen független az 1848-ban kipróbált intézményi kísérletektől. A frankfurti alapjogi katalógus, a demokrácia iránti igény, valamint a német egység kérdése a 19. század második felének politikai nyelvezetében újra és újra felbukkant.

A restauráció az 1850-es években azonban nem egyszerűen az 1815-ös állapot visszaállítását jelentette. Poroszország 1850-ben saját alkotmányt adott, amely – bár háromosztályos választójoggal és királyi túlsúllyal – megőrizte a népképviselet intézményét. Ausztria a forradalmi alkotmányokat hamarosan visszavonta, és a neoabszolutizmus időszaka következett. A Német Szövetség fennmaradt, de a porosz-osztrák párhuzamos hatalmi igény egyre nyilvánvalóbbá vált. Az 1850-es

évek politikai rendőri intézkedései ugyan lefojtották a nyílt ellenzéket, a német nemzeti mozgalom és a liberális közvélemény azonban nem tűnt el; a sajtó és a civil szerveződések csatornáin, valamint a helyi parlamentekben továbbra is jelen volt. Az 1848-as események emléke évtizedekre meghatározta a német politikai vitát: a liberálisok egy része a nemzeti egységet ezután már a porosz állami erő révén képzelte el, mások a demokratikus és parlamentáris úthoz ragaszkodtak, megint mások a német középállamok szövetségi berendezkedésében látták a jövőt.

19.1.6. Források és bizonytalanságok

A restaurációs korszakra és az 1848-as forradalomra vonatkozó forrásadottság igen gazdag, bár egyenlőtlen. A bécsi kongresszus jegyzőkönyvei, a Német Szövetség szövetségi okmánya, a karlsbadi határozatok, a dél-német alkotmányok, a porosz királyi rendeletek és a frankfurti nemzetgyűlés ülései alapvetően levéltári iratok és hivatalos közlönyök formájában maradtak fenn. A modern történetírás ezeket kritikailag kezeli, mert a hivatalos dokumentumok gyakran a monarchikus kormányzat és a bürokratikus önigazolás nyelvén íródtak. A sajtótermékek, a röpiratok, a politikai költészet, valamint a magánlevelezések segítenek a liberális és demokratikus ellenzék önképének rekonstruálásában, ám ezek sem „objektívek”: az emlékezet évtizedeken át színezte a forradalmi eseményeket. A Paulskirche-vita nagynémet-kisnémet döntése, a császárválasztás és a porosz király visszautasításának pontos indokai ma is vita tárgya; a szakirodalom egy része IV. Frigyes Vilmos személyes monarchizmusát, más része a porosz államérdeket, megint mások a nemzetközi kényszert tekinti döntőnek. A forradalom leverésének áldozatszáma nem központilag dokumentált, a halálesetekre és kivégzésekre vonatkozó becslések eltérők, ezért nem lehet egyetlen pontos összeget meghatározni. A „Metternich-rendszer” mint fölérendelt fogalom is értelmezési kategória: a modern történetírásban vitatott, hogy a rendszer ténylegesen mennyire volt egységes, és mennyire takarja el a porosz, osztrák és középállami érdekek ellentéteit. Mindezeket a korszakra vonatkozó állításoknál jelölni kell.

19.1.7. Rövid összefoglaló

- A bécsi kongresszus 1815-ben a Napóleon utáni Európa rendjét restaurálta, és a korábbi Német-római Birodalom helyett létrehozta a laza, negyvenegy tagú Német Szövetséget, Frankfurt am Main székhelyű szövetségi gyűléssel.
- Az uralkodói hatalom helyreállítása mellett nem volt teljes a visszarendeződés: a napóleoni területi reformok és a dél-német alkotmányok egy része fennmaradt, a porosz reformok tovább éltek.
- A Metternich-rendszer a monarchikus restauráció és a cenzúra-rendőri ellenőrzés összefogását jelentette; az 1819-es karlsbadi határozatok a diákmozgalmakat, a sajtót és az egyetemeket felügyelték.
- A Német Vámszövetség 1834-től porosz vezetéssel a gazdasági integrációt, nem a politikai egységet erősítette; szerepe a későbbi porosz befolyás megalapozásában vitatott.
- 1848-ban a német államokban forradalmi hullám söpört végig, amelynek céljai – alkotmányosság, nemzeti egység, szociális reformok – egymástól elváltak.
- A frankfurti Paulskirchében ülésező össznémet nemzetgyűlés elfogadta a birodalmi alkotmányt, de a kisnémet megoldás Poroszország vezetésével meghiúsult, miután IV. Frigyes Vilmos visszautasította a császári koronát 1849 tavaszán.
- A forradalom leverése után a monarchikus rend megszilárdult, de a német kérdés, a parlamenti képviselet és az alapvető jogok problémája napirenden maradt, és a későbbi német egységfolyamatot is befolyásolta.
- Az 1848–49-es forradalom emlékezete a német politikai kultúrában hosszú távon vitatott: a kortársak és a történészek eltérően ítélik meg, hogy a bukott forradalom a későbbi autoriter

porosz-német állam előkészítője vagy éppen a demokratikus hagyomány fontos csomópontja volt-e.

19.1.8. Önellenőrző kérdések

- Milyen érdekek vezettek a Német Szövetség laza intézményi formájának kialakításához, és miért nem jött létre 1815-ben egységes német nemzetállam?
- Hasonlítsa össze a restauráció politikai és gazdasági elemeit: hogyan férhetett meg egymás mellett a cenzúra és a Német Vámszövetség?
- Miért tekinthető az 1848-as német forradalom sokszereplős folyamatnak, és milyen társadalmi csoportok milyen célokat fogalmaztak meg?
- Miért bukott el a frankfurti nemzetgyűlés alkotmánya, és milyen szerepet játszott ebben a nagynémet–kisnémet vita, valamint a porosz király döntése?
- Milyen hosszú távú hatásai maradtak az 1848–49-es forradalomnak a német politikai gondolkodásban és intézményekben?

19.2. Bismarck és az egységesítés

Az 1848–49-es forradalom és a frankfurti nemzetgyűlés kudarca után a német államiság kérdése nyitva maradt. A restauráció és az 1849 utáni reakció évei után a politikai kezdeményezés fokozatosan Poroszországra szállt, miközben Bécsben a Habsburg-kormányzat ragaszkodott a Német Szövetség (Deutscher Bund) vezető szerepéhez. A gazdasági integráció már korábban megindult: a porosz vezetésű **Vámunió** (Zollverein) az 1860-as évekre a legtöbb német államot magában foglalta, Ausztria azonban kívül maradt. A gazdasági közeledés nem vált automatikusan politikai egységgé: ahhoz három, rövid, de meghatározó háborúra és Otto von Bismarck porosz miniszterelnök taktikai lépéseire volt szükség. Az egységesítés folyamata nem a népszuverenitásból, hanem a dinasztikus államok közötti szerződésekből és katonai sikerekből indult ki; ez a feszültség a későbbi német történelem egyik központi kérdése maradt.

19.2.1. Bismarck kinevezése és a porosz alkotmánykonfliktus

Otto von Bismarck 1862. szeptemberi miniszterelnöki kinevezésére a porosz **alkotmánykonfliktus** (Verfassungskonflikt) kellős közepén került sor. A porosz király, I. Vilmos hadseregreformterve – a hadsereg létszámának növelése, a tartalékos rendszer átalakítása és a szolgálati idő meghosszabbítása – a liberális többségű képviselőház ellenállásába ütközött. A képviselőház megtagadta az új katonai költségvetés jóváhagyását, mire a király a konzervatív **porosz junker** (Junker) hátterű Bismarckot nevezte ki, aki a kormányzást a parlament jóváhagyása nélkül is folytatta. Az úgynevezett „résnélküli elmélet” alapján arra hivatkozott, hogy ha az alkotmány nem szabályozza a költségvetés elmaradásának esetét, a kormány a régi adók alapján tovább működhet. A képviselőházzal való konfliktus évekig elhúzódott.

Bismarck politikai felfogását a **Realpolitik** (Realpolitik) kifejezéssel szokás jellemezni. A fogalmat nem ő találta ki: August Ludwig von Rochau liberális publicista használta 1853-ban, de a későbbi történészek és a közbeszéd Bismarck gyakorlatára alkalmazták. Lényege a hatalmi és érdekviszonyok hűvös felmérése, a doktriner elvek háttérbe szorítása és a külpolitikai lehetőségek rugalmas kihasználása. Bismarck 1862. szeptember 30-án a porosz képviselőház költségvetési bizottsága előtt tartott beszédében a korabeli tudósítások szerint arról beszélt, hogy a nagy kérdéseket nem beszédekkel és többségi határozatokkal, hanem „vérrel és vassal” oldják meg. A pontos szöveg rekonstrukciója vitatott, mert a beszédről több, egymástól némileg eltérő

tudósítás maradt fenn; a tartalom azonban dokumentált irányváltást jelzett. Ez a retorika a liberális közvéleményben megerősítette azt a képet, hogy a porosz kormány a katonai erőre és a monarchikus tekintélyre épít.

19.2.2. Az 1864-es háború Dániával

Az első német egységháború a **Schleswig-Holstein-kérdésből** robbant ki. Schleswig hercegség túlnyomórészt német és dán lakosságú terület volt, Holstein pedig a Német Szövetség tagjaként döntően német jellegű; mindkettő a dán király fennhatósága alatt állt, de eltérő jogállással. Az 1863. novemberi dán alkotmányreform – amely Schleswiget szorosabban Dániához kötötte volna – a német szövetségi jog megsértésének minősült, és a németországi nemzeti mozgalom erős tiltakozását váltotta ki. A Német Szövetség 1863 decemberében föderális végrehajtást indított Holsteinben.

Bismarck a konfliktust nem a szövetség, hanem Poroszország és Ausztria közös fellépésével rendezte. A két nagyhatalom 1864 elején ultimátumban követelte a dán alkotmány visszavonását, majd február 1-jén a porosz–osztrák csapatok átlépték a határt. A háború rövid volt: a dán hadsereg kisebb létszámú és gyengébb felszereltségű volt, a dán erődítményeket, így a düppeli sáncokat is, porosz tüzérség és rohamcsapatok foglalták el. A katonai veszteségek mindkét oldalon jelentősek voltak, a polgári lakosságot pedig a megszállás és a kitelepítések sújtották. Az 1864. augusztus 1-jei előzetes béke és az 1864. október 30-i **bécsi béke** értelmében a dán király lemondott Schleswig, Holstein és Lauenburg hercegségekről; ezek porosz–osztrák közös igazgatás (kondomínium) alá kerültek. A dán kisebbség helyzete a későbbi évtizedekben ismétlődő konfliktusforrás lett.

A győzelem katonailag megerősítette a porosz hadsereget, de a zsákmány felosztása új feszültséget teremtett Poroszország és Ausztria között. A közös igazgatás gyakorlati ellentmondásai már előrevetítették a két hatalom közötti leszámolást.

19.2.3. Az 1866-os porosz–osztrák háború és az Észak-Német Szövetség

Bismarck 1865–66 folyamán tudatosan arra törekedett, hogy a Schleswig-Holstein körüli vitát a német ügyekben való porosz–osztrák konfrontációvá szélesítse. A gschteini egyezmény (1865) átmenetileg megosztotta az igazgatást: Poroszország kormányozta Schleswiget, Ausztria Holsteint; Lauenburg pedig porosz fennhatóság alá került. A feszültség 1866 tavaszán kiújult, amikor a porosz kormány azt állította, hogy az osztrák kormányzás Holsteinben a porosz érdekekkel ellentétes agitációt tűr. Az osztrák fél a Német Szövetség elé vitte az ügyet, és 1866 júniusában a szövetség többsége – köztük a közepes német államok egy része – a poroszok ellen foglalt állást, illetve mozgósítást rendelt el. A dokumentált eseménysor azt mutatja, hogy mindkét nagyhatalom késznek mutatkozott a fegyveres összecsapásra; a háború kitörésének közvetlen felelőssége a kormányok döntéseihez köthető, nem pedig a német vagy osztrák lakosság egészéhez.

A háború 1866 júniusában több fronton indult. Poroszország szövetségese az olasz királyság volt, amely Velence megszerzése reményében lépett hadba; a porosz katonai vezetés – mindenekelőtt Helmuth von Moltke vezérkari főnök – a vasúti szállításra és a gyors koncentrációra épített. A döntő ütközetre 1866. július 3-án került sor **Königgrätznél** (a szakirodalomban használatos a csehországi Hradec Králové elnevezés is). A porosz hadsereg három irányból támadott, és bár az osztrák hadsereg szervezetten védekezett, a harc végül osztrák veréséghez vezetett. A veszteségadatok a korabeli katonai jelentések alapján mindkét oldalon több ezer halottra és sebesültre tehetők; a pontos számok a forrásokban eltérnek. A háború rákövetkező heteiben a porosz csapatok elfoglalták a Német Szövetség poroszellenes államainak egy részét, köztük a szász és hannoveri területeket is.

Az 1866. augusztus 23-i **prágai béke** felszámolta a Német Szövetséget, kizárta Ausztriát a német államok közösségéből, és elismerte az észak-német államok porosz vezetésű új szövetségét. A béke – francia közvetítési javaslatok hatására – kimondta, hogy a déli német államok nemzetközileg függetlenek maradnak, és szabadon hozhatnak létre maguk között szövetséget. A Habsburgoknak le kellett mondaniuk Schleswigről és Holsteinről; Poroszország annektálta Hannover, Hessen-Kassel, Nassau és Frankfurt területét, valamint Schleswig-Holsteint. Ezzel megszűnt a porosz területeket kettévágó, korábbi államokból álló sáv.

A háború után 1866 augusztusában Poroszország létrehozta az **Észak-Német Szövetséget** (Norddeutscher Bund), amely 1867. július 1-jén lépett hatályba. A szövetség tagja lett a Main folyótól északra fekvő huszonkét állam; a déli nagyobb államok – Bajorország, Württemberg, Baden és Hessen-Darmstadt déli része – kívül maradtak, de titkos védelmi szerződéseket kötöttek Poroszországgal, amelyek háború esetén katonai együttműködést írtak elő. A szövetségi alkotmány már magában hordozta a későbbi császári alkotmány alapvonásait: a szövetségi elnöki tisztet a porosz király töltötte be, a szövetségi kancellár az elnöknek felelt, a törvényhozást a szövetségi tanács (Bundesrat) és az általános választójoggal megválasztott birodalmi gyűlés (Reichstag) alkotta. A hadügy és a külpolitika közös, a tagállamok belügyei részben önállóak maradtak. Az általános, egyenlő és titkos férfi választójog bevezetése ebben a keretben jelentős lépés volt, ugyanakkor a kancellár parlament előtti felelősségének hiánya korlátozta a liberális nemzeti mozgalom régi követeléseit. A kortárs liberálisok egy része a valóságos egység felé tett lépésként üdvözölte az alkotmányt, mások a porosz hegemónia kiterjesztését bírálták.

19.2.4. Az 1870–71-es háború Franciaországgal

A délnémet államok bevonása a porosz vezetésű államalakulatba csak egy külső fenyegetés hatására vált lehetségessé. A közvetlen ok a spanyol trón betöltése körüli diplomáciai válság volt: az 1868-as spanyol forradalom után a spanyol kormány 1870 tavaszán felvetette, hogy a trónra Leopold von Hohenzollern-Sigmaringen herceget hívná meg, aki a porosz király rokonának számított. A francia császár, III. Napóleon kormánya ezt a porosz befolyás kiterjesztéseként értékelte, és tiltakozott. A tárgyalások során Leopold herceg visszalépett, de a francia kormány további garanciákat követelt I. Vilmostól, aki az Emsben töltött gyógykúráján tartózkodott. A találkozóról szóló jelentést Bismarck a nyilvánosságra szánt távirat formájában úgy szerkesztette, hogy az a francia közvélemény számára méltánytalannak, a német közvélemény számára a porosz király provokálásaként tűnjön. Ez az **emsi távirat** (Emser Depesche) 1870. július 13-án jelent meg. A távirat szándékos élesítése dokumentált tény: Bismarck maga is elismerte az emlékirataiban, hogy a szöveget a kívánt hatás érdekében átszerkesztette. Azt azonban a történészek vitatják, hogy a francia hadüzenet kirobbanása mennyiben volt elkerülhetetlen, és milyen mértékben formálta Bismarck a háborús szándékot. A francia kormány 1870. július 19-én hadat üzent Poroszországnak – ez a dokumentált közvetlen kiváltó lépés –, de a hosszabb távú francia–porosz feszültséget a korábbi évek hegemóniatörekvései is táplálták.

A háború katonai szakasza ismét a porosz vezérkar, elsősorban Moltke mozgósítási és vasúti logisztikájának fölényét mutatta. A déli német államok a védelmi szerződések értelmében csatlakoztak a porosz háborús erőfeszítéshez, ami a közös külső ellenség révén szorosabbra fűzte a német államok együttműködését. 1870 augusztusa során a német erők több határmenti csatában szorították vissza a francia hadsereget; a döntő ütközetre **Sedannál** került sor 1870. szeptember 1–2-án. A bekerített francia hadsereg, amelyben III. Napóleon is tartózkodott, kapitulált. A császári hadsereg veresége Párizsban köztársasági kormány létrejöttéhez vezetett (1870. szeptember 4.), de a háború még hónapokig folytatódott. A német csapatok megkezdték Párizs ostromát, amely a polgári lakosság számára élelmiszerhiányt, betegségeket és elhalálozásokat hozott. A francia vidék gerillaharca, a francia kormány újonnan felállított hadseregei és a porosz hadsereg megszállási gyakorlata egyaránt súlyosbította a civil lakosság helyzetét. A felelősség a háborús

cselekményekért a hadviselő államok katonai és politikai döntéshozóit terheli, nem a francia vagy a német lakosság egészét; a korszakban a nemzetközi hadijog és a polgári lakosság védelme még fejletlen volt.

A háború lezárását az 1871. január 26-i fegyverszünet és az 1871. május 10-i **frankfurti béke** jelentette. Franciaország elvesztette **Elzász** és **Lotharingia** egy részét (Elsass-Lothringen), amelyet a Német Császárság közvetlen birodalmi fennhatóság alá vont, valamint jelentős jóvátételt fizetett. A területi annexió erős francia revansvágyat szült, és a későbbi francia–német ellentét egyik szimbolikus forrása lett. A háborús veszteségek becslése változó: a halottak és sebesültek száma mindkét oldalon tízezres nagyságrendűre tehető, a polgári áldozatokat is beleértve; a pontos adatok a korabeli és későbbi statisztikák módszertani eltérései miatt bizonytalanok.

19.2.5. A Német Császárság kikiáltása

Az egységesítés szimbolikus csúcspontjára még a Párizs elleni ostrom idején, a francia királyi palotában került sor. 1871. január 18-án a versailles-i tükörteremben a német fejedelmek és a szabad városok képviselői, valamint katonai és udvari méltóságok jelenlétében kikiáltották a **Német Császárságot** (Deutsches Kaiserreich), és I. Vilmos porosz királyt **német császárrá** (Deutscher Kaiser) nyilvánították. A dátum nem volt véletlen: január 18. a brandenburgi–porosz monarchia koronázási évfordulójaként élt az udvari hagyományban. A helyszín, a versailles-i tükörterem, a francia katonai elit korábbi hatalmi reprezentációjának színtere volt, és a kikiáltás így a győztes Poroszország szimbolikus üzenetét erősítette. A ceremónia jellege monarchikus és katonai volt, nem pedig népképviseleti vagy alkotmányozó gyűlés. A „német császár” cím megválasztása is tudatos döntés eredménye: nem „Németország császára” lett, ami a fejedelmek fölötti szuverén hatalmat sugallta volna, hanem „német császár”, ami formálisan a német nemzetet jelölő, a társuralkodók hozzájárulásával viselt cím volt. Bajorország és más déli államok csak külön alkuk – például a posta, a vasút és a hadsereg egyes fenntartott jogai – fejében fogadták el a birodalmi keretet.

A kikiáltás a kortársak egy részében ünneplést, a liberális nemzeti mozgalom egy részében csalódást váltott ki: az egység nem a frankfurti nemzetgyűlés 1848-as császárválasztásának folytatásaként, hanem a fejedelmek és a porosz katonai monarchia szerződéses aktusaként jött létre. A későbbi emlékezetpolitikában – különösen a világháborús nacionalizmus időszakában – ezt a napot a „birodalomalapítás” ünnepeként használták fel, ami történetileg problematikus leegyszerűsítés. Az alfejezet ezért megkülönbözteti a dokumentált jogi-katonai eseményt a hozzá kapcsolt nemzeti mitológiától.

19.2.6. A birodalom alkotmánya

A Német Császárság alkotmányát 1871. április 16-án léptették hatályba; szövege nagyrészt az Észak-Német Szövetség 1867-es alkotmányára épült. Az alkotmány a birodalmat szövetségi államnak (Bundesstaat) határozta meg, amelynek tagjai közé huszonöt szövetségi állam tartozott: négy királyság (Poroszország, Bajorország, Szászország, Württemberg), hat nagyhercegség, öt hercegség, hét fejedelemség, három szabad város (Hamburg, Bréma, Lübeck), valamint a meghódított Elzász-Lotharingia különleges birodalmi terület. A szövetségi államok megtartották uralkodóikat, kormányzataikat és számos belügyi jogkörüket, így a császárság nem volt egységes nemzetállam a mai értelemben. A központi intézmények a következők voltak:

- a **császár** (Kaiser), akinek tisztét a porosz király viselte; külpolitikai, hadparancsnoki és kinevezési jogkörei szélesek voltak;

- a **birodalmi kancellár** (Reichskanzler), akit a császár nevezett ki, és aki kizárólag a császárnak felelt; a kancellár volt a birodalmi kormányzat egyetlen felelős minisztere, alá tartoztak az államtitkárok;
- a **Szövetségi Tanács** (Bundesrat), amely a tagállamok kormányainak képviselőiből állt, és a törvényjavaslatokat, valamint a birodalmi költségvetést tárgyalta; a szavazatok a tagállamok szerint oszlottak meg, Poroszország 58-ból 17 szavazattal rendelkezett, ami a kisebb államok szavazataival együtt sem tette lehetővé alkotmánymódosítás elleni vétó hiányát: az alkotmánymódosításokhoz a Bundesratban elegendő volt a porosz vétó, mert Poroszországnak 17-nél több szavazata volt, de 14 szavazat már elég volt az alkotmánymódosítás blokkolásához – ez az adat azt jelzi, hogy a porosz hegemónia alkotmányosan be volt betonozva;
- a **Reichstag** (Birodalmi Gyűlés), amelyet általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójoggal választottak 25 éven felüli férfiak. A Reichstag jogköre kiterjedt a törvényhozásra és a költségvetés jóváhagyására, de a kormány felelőssége nem a parlament felé állt fenn. A kancellár nem volt leszavazható; a parlament elsősorban a törvények elfogadásában és a költségvetési vitákban gyakorolhatott befolyást.

A hadsereg kérdésében az alkotmány különleges szabályt tartalmazott: a katonai költségvetést hétéves ciklusokban (szepternátus, Septennat) hagyták jóvá, és a hadsereg vezetése, a tisztikar kinevezése a császárhoz tartozott. A porosz hadügyi keret gyakorlatilag az egész birodalomra kiterjedt, a bajor, szász és württembergi hadseregek fenntartottak bizonyos külön jogokat, de háború esetén a császár parancsnoksága alá kerültek. Ez a szerkezet a porosz monarchia katonai hatalmát rögzítette, miközben a választójogon keresztül engedett a liberális és demokratikus mozgalmak egyik régi követelésének.

A császárság alkotmányának értékelése erősen vitatott a történetírásban. Egyes történészek – például a 20. század második felének ún. Sonderweg-vitájában – úgy érveltek, hogy a Német Császárság alkotmánya és társadalmi szerkezete egy autoriter, „kancellár-diktatúrához" hasonló berendezkedést hozott létre, amelyben a polgári-liberális erők nem szerezték meg azt a hatalmi pozíciót, mint a nyugat-európai parlamentáris rendszerekben. Mások hangsúlyozzák, hogy a Reichstag valódi költségvetési és törvényhozási jogkörökkel rendelkezett, a választójog a maga korában széles volt, és a birodalmi jogrend, a gazdasági jogalkotás és a szociálpolitika területén jelentős parlamentáris tér alakult ki. A vita nem azt jelenti, hogy a császárság intézményei ne lennének pontosan dokumentálhatók; az értelmezési különbség abban áll, hogy a kutatók mennyire tekintik a birodalmat a későbbi demokratikus fejlődés megtörésének, illetve mennyire mutatnak rá a folytonosságokra és a reformlehetőségekre.

A birodalom létrejötte után a belpolitika gyorsan átalakult: a nemzeti liberálisok a kormánnyal való együttműködésben látták a nemzeti egység kiteljesítését, míg a katolikus egyházhoz kötődő politikai erőket Bismarck az 1870-es években a **Kulturkampfnak** nevezett egyházpolitikai konfliktussal sújtotta – ennek részletei azonban már a következő alfejezetek témái. Az egységesítés külpolitikai következményei is súlyosak voltak: a Német Császárság európai nagyhatalommá vált, és a Bismarck-féle szövetségi rendszer hosszú távú feszültségei a későbbi világháborús szembenállás előzményei közé tartoznak.

19.2.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban jól dokumentált politikai és jogi forrásokra támaszkodik: a bécsi béke (1864), a gschteini egyezmény (1865), a prágai béke (1866), az Észak-Német Szövetség alkotmánya (1867), a frankfurti béke (1871) és a Német Császárság alkotmánya (1871) hivatalos szövegei nyomtatott forráskiadványokban hozzáférhetők. A háborúk katonai eseményeihez hadtörténeti feldolgozások, korabeli katonai jelentések és diplomáciai iratok használhatók. A döntő szereplők

– Bismarck, I. Vilmos, Moltke – emlékiratai elsődleges források, de erősen önigazoló jellegűek, ezért a szakirodalom más iratokkal és parlamenti anyagokkal szembesíti őket.

A bizonytalanságok és viták több szinten jelentkeznek. A háborúk kirobbanásának okai nem vezethetők vissza egyetlen dokumentumra: a dán konfliktusban a schleswigi alkotmányreform körüli értelmezések, az 1866-os háborúban a porosz és osztrák hegemóniatörekvések, az 1870–71-es háborúban az emsi távirat szerepe a francia hadüzenet kiváltásában mind a történészi vita tárgya. Az áldozati és veszteségadatok a korabeli statisztikák hiányosságai miatt becslések; a módszertani eltéréseket a jelenlegi kutatás sem tudja teljesen feloldani. A Német Császárság alkotmányának értékelése szintén nem egységes: a „kancellár-diktatúra” és a „Sonderweg” fogalmai tudományos konstrukciók, nem semleges leírások. A kikiáltás utólagos mitizálása emlékezetpolitikai folyamat, amelyet a forráskritika elkülönít a dokumentált eseményektől. Végül a fejezet nem állíthatja, hogy a német egységesítés egyetlen „szükségszerű” út volt: a források azt mutatják, hogy a porosz vezetésű kisnémet egység mellett más forgatókönyvek is léteztek, és a háborúk kimenetele több szerencsés tényezőn is múlt.

19.2.8. Rövid összefoglaló

- Bismarck 1862-es porosz miniszterelnöki kinevezése a hadseregreform körüli alkotmánykonfliktus közepén történt, és a „Realpolitik” elnevezésű, hatalmi érdekeken alapuló kormányzási stílust hozott.
- Az 1864-es dán háború Schleswig-Holstein miatt porosz–osztrák közös győzelmet hozott, de a kondomínium új ellentéteket szült.
- Az 1866-os porosz–osztrák háború, köztük a königgrätzi csata, kizárta Ausztriát a német államok közösségéből, felszámolta a Német Szövetséget, és létrehozta a porosz vezetésű Észak-Német Szövetséget.
- Az 1870–71-es francia–német háború kirobbanásában az emsi távirat bismarcki szerkesztése játszott szerepet, de a hosszabb távú feszültségek is meghatározóak voltak; a sedani győzelem után 1871. január 18-án Versailles-ban kikiáltották a Német Császárságot.
- A birodalom alkotmánya szövetségi állam volt, amelyben a porosz király császárként széles jogkörökkel, a kancellár az uralkodónak felelve irányított, a Bundesrat és az általános férfi választójoggal megválasztott Reichstag pedig törvényhozói szerepet kapott.
- Az alkotmány és a birodalomalapítás értékelése vitatott: a Sonderweg-vita egyes szerzői autoriter berendezkedést láttak benne, mások a parlamentáris és jogállami elemeket hangsúlyozzák.
- A német egységesítés nem a népszuverenitásból, hanem a fejedelmi szerződésekből és a porosz katonai állam erejéből indult ki, ami a későbbi német politikai kultúra egyik meghatározó feszültsége maradt.

19.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai eszközökkel és külpolitikai lépésekkel érte el Bismarck a porosz vezetésű német egységet 1864 és 1871 között? (Térj ki a három háború szerepére!)
2. Hasonlítsd össze az Észak-Német Szövetség és a Német Császárság alkotmányát a porosz hegemónia, a kancellár felelőssége és a Reichstag jogkörei szempontjából!
3. Miért nevezte egyes történészi irányzat a Német Császárságot „kancellár-diktatúrának”, és milyen érvek szólnak e megnevezés ellen?
4. Hogyan viszonyult az 1871-es birodalomalapítás a liberális és demokratikus nemzeti mozgalom 1848-as követeléseihez, és milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a kikiáltás értékeléséhez?

19.3. A császárság társadalma és gazdasága

A Német Császárság 1871-es kikiáltása után néhány évtized alatt Európa egyik legdinamikusabb gazdaságává vált, miközben társadalma mélyreható átalakuláson ment keresztül. A Bismarck és az egységesítés alfejezetben tárgyalt politikai keretek most arra adnak lehetőséget, hogy közelebbről megvizsgáljuk, hogyan alakult át a mindennapi élet, a munka világa, a vallási viszonyok és a szociális intézmények a birodalom első fél évszázadában. A korszak gazdasági növekedése és társadalmi feszültségei nem csupán a későbbi weimari válság előzményeit jelentik, hanem az európai modernizáció sajátos német útját is megvilágítják.

19.3.1. Az iparosodás és a városiasodás

A német iparosodás a 19. század első felében, elsősorban a Rajna-vidéken, Szászországban és Sziléziában indult meg, de az 1871 utáni évtizedekben olyan lendületet vett, amely a birodalmat az 1890-es évekre a világ második ipari hatalmává tette – Nagy-Britannia mögött, de az Egyesült Államokat megelőzve a századforduló előtt. A növekedés üteme a becslések szerint évente átlagosan 4–5 százalék volt az 1870-es és az 1890-es évek között, bár a konkrét számok a korabeli statisztikai módszerek eltérései miatt bizonytalanok. A német iparosodás jellegzetessége volt, hogy a textilipar korai szakasza után gyorsan a **nehézipar** – a szénbányászat, a vas- és acélgyártás, később a vegyipar és az elektrotechnika – vált a húzóágazattá. A Ruhr-vidék, a Saar-vidék, Szilézia és Lotaringia szén- és vasérclelőhelyei, valamint a Rajna és az Elba vízi útjai kedvező feltételeket teremtettek.

A vasútépítés egyszerre volt oka és következménye a gazdasági fellendülésnek. A birodalom vasúthálózata az 1870-es évek elején mintegy 19 000 kilométert tett ki, és 1913-ra megközelítette a 63 000 kilométert; ez a számok nagyságrendje miatt statisztikai becslés, amely a különböző vasúttársaságok és állami vonalak adatainak összesítéséből származik. A vasút nem csupán az áruk és a munkaerő mozgását gyorsította fel, hanem a beruházások óriási ösztönzője is volt: a sínek, mozdonyok és kocsik gyártása fellendítette a kohászatot és a gépgyártást. A nagy iparvállalatok közül kiemelkedett a **Krupp** konszern, amely az 1860-as évektől a világ egyik legnagyobb acélgyártója és fegyvergyártója lett, valamint a **Siemens** vállalat, amely az elektrotechnikában és a távíróiparban járt élen. A vegyiparban a **BASF**, a **Bayer** és a **Hoechst** neve vált fogalommá; ezek a cégek a szintetikus festékanyagok, a gyógyszerek és a műtrágyák területén szereztek világhírnevet.

A gazdasági növekedés a nagyvárosok robbanásszerű növekedését hozta magával. Berlin lakossága az 1871-es mintegy 826 000 főről 1900-ra körülbelül 1,9 millióra, 1910-re pedig több mint 2 millióra emelkedett; Hamburg, München, Lipcse, Köln és a Ruhr-vidék városai hasonló, bár kisebb léptékű növekedést mutattak. A **városiasodás** (Urbanisierung) azonban nem csupán lélekszámnövekedést jelentett: a városok fizikailag is átalakultak, új városrészek, gyárnegyedek, pályaudvarok, csatornázási rendszerek és középületek épültek. A városi lakosság aránya a birodalom egészén az 1871-es mintegy 36 százalékról 1910-re 60 százalék fölé emelkedett; ez a mutató a népszámlálási adatokra épül, de a „város” definíciója tartományonként és időszakonként eltért, ezért a pontos szám vitatható.

A gyors városiasodás komoly társadalmi feszültségekkel járt. A lakáshiány – különösen a nagyvárosok munkásnegyedeiben – súlyos méreteket öltött; a korabeli leírások és a későbbi társadalomtörténeti kutatások szerint több család élt szűk, rosszul szellőző lakásokban, és a higiéniai viszonyok a fertőző betegségek (kolera, tífusz, tuberkulózis) terjedésének kedveztek. Ugyanakkor a városok egyúttal a modern infrastruktúra – vízvezeték, csatornázás, villanyvilágítás, tömegközlekedés – kiépülésének helyszínei is voltak. A **társadalmi rétegződés** átalakult: a régi rendi tagozódást egyre inkább felváltotta az osztályalapú társadalom, amelyben a gyári

munkásság, a polgári középosztály és a nagypolgárság, valamint a földbirtokos arisztokrácia egymástól viszonylag elkülönült világokat alkotott.

A gazdasági fejlődés nem volt egyenletes. Az 1873-as tőzsdei összeomlást követően évekig tartó, „alapítói válságnak" nevezett gazdasági depresszió sújtotta a birodalmat, amely az 1890-es évek elején újabb visszaeséssel járt. A mezőgazdaság különösen érzékeny volt a világpiaci gabonaárak csökkenésére, ami a nagy agrártermelők érdekképviseleteinek megerősödéséhez és a védővámok bevezetéséhez vezetett. A gazdasági nyitottság és a protekcionizmus közötti vita végigkísérte a császárság időszakát: az 1879-es vámreform, amely Bismarck nevéhez kötődik, a nehézipar és a nagy mezőgazdasági termelők érdekeit szolgálta, de drágította a fogyasztási cikkeket és feszültséget okozott a munkásság és a kisebb agrártermelők körében.

19.3.2. A szociáldemokrácia és a szakszervezetek

A munkásság politikai képviselete a Német Császárságban rendkívül sajátos helyzetben fejlődött ki: a munkásmozgalom ereje és szervezettsége európai összehasonlításban kiemelkedő volt, miközben a birodalmi politikai rendszer korlátozta a parlamenti ellenzék lehetőségeit. A **Szociáldemokrata Párt** (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) 1875-ben jött létre a Ferdinand Lassalle-féle Általános Német Munkásegylet és a marxista Szociáldemokrata Munkáspárt egyesülésével a gothai kongresszuson. A párt programja, az úgynevezett **gothai program** kompromisszumos jellegű volt: ötvözte a marxista forradalmi elméletet a lassalle-i államközpontú reformkövetelésekkel. A párt 1891-es **erfurti programja** már marxista alapokon állt, de a gyakorlatban a napi küzdelmek – a munkaidő csökkentése, a választójog kiterjesztése, a szakszervezeti jogok – kerültek előtérbe. Fontos hangsúlyozni, hogy a 19. századi „szociáldemokrácia" nem azonos a mai, jóléti államot támogató szociáldemokrata pártokkal: a korabeli mozgalomban egyszerre volt jelen a forradalmi marxizmus, a reformizmus és a munkáskultúra önszerveződésének gyakorlata.

A **szakszervezetek** (Gewerkschaften) párhuzamosan épültek ki. A legnagyobb szerveződés az úgynevezett szabad szakszervezetek csoportja volt, amelyek az SPD-hez közel álltak, de formálisan függetlenek voltak; tagságuk az 1890-es évek elejétől gyorsan nőtt, és 1914-re meghaladta a 2,5 milliót (ez a szám becslés, mivel a szakszervezeti nyilvántartások nem voltak egységesek). Emellett léteztek **keresztény szakszervezetek**, amelyek a katolikus és protestáns munkások érdekeit képviselték, valamint kisebb liberális, úgynevezett Hirsch–Duncker-szakszervezetek. A szakszervezetek nem csupán bérharcot folytattak, hanem önsegélyező egyesületek, betegsegélyző pénztárak, oktatási körök és kulturális szervezetek hálózatát is működtették, ami a munkásság önálló társadalmi miliőjének kialakulásához vezetett.

A munkásmozgalom növekedésére adott állami válasz a **szocialistaellenes törvény** (1878–1890) volt, amelyet a birodalmi gyűlés kétszeri merénylet után fogadott el II. Vilmos és Bismarck nyomására. A törvény nem tiltotta be az SPD-t, de betiltotta a szocialista, szociáldemokrata és kommunista célú egyesületeket, gyűléseket és kiadványokat. Sok aktivistát bebörtönöztek vagy kiutasítottak. A törvény azonban nem érte el célját: az SPD a szavazatok arányában tovább erősödött, mert a választásokon a párt jelöltjei egyénileg indulhattak, és a titkos választójog védte a szavazókat. 1877-ben az SPD 9,1 százalékot kapott, 1890-ben már 19,7 százalékot, és ekkor a legtöbb szavazatot megszerző párt lett; a mandátumok elosztása a választókerületi rendszer miatt azonban továbbra is hátrányos volt számára. A törvény eltörlése után, az 1890-es évektől a párt és a szakszervezetek még erősebb intézményhálózatot építettek ki, és a munkásság önálló életvilágát – sajtó, könyvtárak, sportegyesületek, dalárdák – működtették.

A szociáldemokrácia térnyerése állandó belpolitikai feszültséget okozott. A konzervatív és nemzeti-liberális körök a pártot a birodalom és a monarchia ellenségének tekintették, a szociáldemokratákat „birodalmi ellenségeknek" (Reichsfeinde) bélyegezték. Ugyanakkor a mozgalmon belül is vita folyt a politikai irányról: a forradalmi irányzat képviselői – például Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht

– a tömegsztrájk és a rendszer megdöntése mellett érveltek, míg a reformista szárny – Eduard Bernstein nevével fémjelezve – a fokozatos átmenetet és a parlamenti munkát hangsúlyozta. E belső vita a háború kitörésekor, 1914-ben ideiglenesen háttérbe szorult: az SPD parlamenti frakciója – a pártvezetés és a szakszervezeti vezetők nyomására – megszavazta a hadihiteleket, amit a háborúellenes baloldal árulásként értékelt.

19.3.3. A Kulturkampf

A **Kulturkampf** (kultúrharc) kifejezés a porosz-német állam és a katolikus egyház közötti, elsősorban Poroszországban és részben a birodalmi szinten zajló konfliktust jelöli, amely 1871 és 1878 között érte el csúcspontját. A szó maga Rudolf Virchow orvos és liberális politikustól származik, aki a konfliktust a modern, racionális állam és az egyházi tekintély harcaként értelmezte. A történetírásban azonban a „Kulturkampf" megnevezés vitatott: a katolikus oldal gyakran egyháziüldözésként, a liberális oldal a modern állam védelmeként írta le. A könyv ezt a terminust attribúcióval használja, nem tényállításként.

A konfliktus okai összetettek voltak. Az 1870-es **pápai tévedhetetlenségi dogma** kihirdetése után a porosz kormány attól tartott, hogy a katolikus egyház a birodalommal szemben a pápa iránti engedelmességet helyezi előtérbe. Emellett a birodalom keleti tartományaiban élő lengyel katolikus kisebbség asszimilációjának akadályát látta az egyházban. A politikai katolicizmus intézményesülése – a **Centrumpárt** (Zentrumspartei) 1870-es megalakulása – minden felekezeti és regionális különbség ellenére erős parlamenti erővé tette a katolikus érdekek képviseletét. A Centrumpárt az 1871-es első birodalmi választásokon a szavazatok mintegy 18–19 százalékát szerezte meg, és a birodalmi gyűlésben a második legerősebb frakció lett.

A Kulturkampf törvényei Poroszországban és részben birodalmi szinten korlátozták az egyház jogkörét. Az 1872-es jezsuita törvény kiutasította a jezsuita rendet a birodalom területéről; a porosz májusi törvények (1873) állami felügyelet alá vonták a papképzést, megkövetelték az egyházi kinevezések állami jóváhagyását, és lehetővé tették az állam számára a renitens egyházi személyek megbüntetését. 1874-ben vezették be Poroszországban a polgári házasságot, 1875-ben pedig a porosz állami törvény megtiltotta a katolikus egyházközségek állami támogatását mindaddig, amíg nem fogadják el az új szabályokat. Sok püspököt és papot elmozdítottak, bebörtönöztek vagy száműztek; egyes egyházközségekben nem volt pap, aki misézett volna. A katolikus lakosság nagy része azonban ellenállt: tiltakozó istentiszteleteket tartottak, a hívek anyagilag támogatták a büntetett egyháziakat, és a Centrumpárt választási támogatottsága a konfliktus éveiben jelentősen nőtt.

A Kulturkampf végül kudarcot vallott. Bismarck az 1870-es évek végén belátta, hogy a Centrumpártot nem lehet megtörni, és hogy a konfliktus rontja a birodalom külpolitikai mozgásterét is – különösen a lengyel katolikus lakosságú területeken. 1878 után fokozatosan visszavonták a törvények egy részét, és az évtized végére a formális együttműködés helyreállt. A Kulturkampf következménye azonban tartós volt: a katolikus kisebbség politikai identitása megerősödött, a Centrumpárt a császárság egész történetében a birodalmi gyűlés egyik legstabilabb pártja maradt, és a katolikus egyház a birodalmon belül saját társadalmi intézményhálózatot – iskolákat, kórházakat, egyesületeket – épített ki. A konfliktus azt is megmutatta, hogy a felekezeti megoszlás – a lakosság mintegy kétharmada protestáns, egyharmada katolikus volt – nem csupán vallási, hanem politikai és regionális törésvonalat is jelentett.

19.3.4. A szociális biztosítás

A szociális biztosítás bevezetését a történetírás gyakran Bismarck „kétarcú" politikájának nevezi: egyszerre szolgálta a munkásság megbékítését és a szociáldemokrácia gyengítését. A szocialis-

taellenes törvény idején a kancellár arra a következtetésre jutott, hogy a munkások forradalmi hangulatát nem csupán represszióval, hanem az állami gondoskodás kiterjesztésével is lehet csökkenteni. A cél az volt, hogy a munkások az államtól várják a biztonságot, ne pedig a szociáldemokrata párttól vagy a szakszervezetektől. A szociális biztosítási törvényeket ezért a német történetírásban gyakran a „kollektivizmus" és az „államszocializmus" korai példájaként tárgyalják; bár ezek a fogalmak korabeli vitájukat is tükrözik.

A három klasszikus törvény a következő volt: a **betegségbiztosítási törvény** (1883), amely a munkásokat kötelezte egészségbiztosítási pénztárakhoz való csatlakozásra; a **balesetbiztosítási törvény** (1884), amely a munkahelyi balesetek esetére nyújtott járadékot; és a **rokkant- és öregségi biztosítási törvény** (1889), amely a 70 év feletti munkásoknak nyugdíjat helyezett kilátásba. Ezek a törvények a világon az első államilag szabályozott, kötelező szociális biztosítási rendszert hozták létre. A finanszírozás háromoldalú volt: a járulékot a munkások, a munkaadók és részben az állam fizette.

A rendszer azonban korántsem volt univerzális. A kezdeti időszakban csak az ipari munkások egy részére vonatkozott, a mezőgazdasági munkások, a háztartási alkalmazottak, a kisipari dolgozók és a nők nagy része kívül maradt. A nyugdíjkorhatár 70 év volt, ami a korabeli átlagos élettartam – a felnőtt férfiaknál körülbelül 40–45 év a születéskor várható élettartamot tekintve – miatt azt jelentette, hogy a jogosultak többsége rövid ideig élvezte az ellátást. A juttatások alacsonyak voltak, és nem pótolták a bérkiesést. A szociális biztosítás tehát nem számolta fel a munkások szegénységét, és nem is gyengítette érdemben a szociáldemokrácia növekedését. Hatása mégis jelentős volt: intézményi mintát adott más országoknak, és a német bürokratikus állam szociális kompetenciájának bővítésével a modern jóléti állam egyik előképét hozta létre. A szociális biztosítási törvények mögött álló politikai szándékot a történészek eltérően értékelik: egyesek szerint a kancellár valódi szociális érzékenysége, mások szerint elsősorban hatalomtechnikai megfontolások vezették; a konszenzus az, hogy mindkét tényező szerepet játszott.

19.3.5. A világpolitika társadalmi és gazdasági összefüggései

A **világpolitika** (Weltpolitik) kifejezés a császárság 1890-es évek végétől hivatalos külpolitikai irányvonalát jelöli, amely a német nagyhatalmi pozíció kiterjesztését, a gyarmatok szerzését és a haditengerészet kiépítését tűzte zászlajára. A fogalom elsősorban a külpolitikai szférába tartozik, de társadalmi és gazdasági összefüggései nélkül nem érthető meg. A világpolitikát nem csupán II. Vilmos császár és a kancellárok – elsősorban Bernhard von Bülow, aki 1900 és 1909 között töltötte be a kancellári tisztséget – személyes ambíciói hajtották, hanem az iparosodás által teremtett gazdasági érdekek, a nacionalista közvélemény nyomása és a nagyhatalmi versengés logikája is.

Gazdasági szempontból a világpolitika a német ipar nyersanyag- és piackeresésére adott válaszként is értelmezhető. A birodalom 1884-től kezdett gyarmatokat szerezni Afrikában és Óceániában, de ezek a területek a német külkereskedelemnek csak kis részét tették ki; a gyarmati gazdaság jelentősége sokkal inkább a stratégiai presztízsben és a nyersanyag-ellátás reményében volt, mint a tényleges profitban. A birodalmi statisztikák szerint a gyarmatok részesedése a német külkereskedelemből 1913-ban 1 százalék alatt maradt; ez az adat a korabeli vámszámításokból származik, és a gyarmati kereskedelem rejtett jövedelmeinek becslésétől függően módosulhat. Ennél jelentősebb volt a **flottaépítés** gazdasági hatása: a haditengerészeti programok – különösen az 1898-as és 1900-as flottatörvények – hatalmas állami megrendeléseket biztosítottak a hajógyáraknak, a kohászatnak és a gépiparnak, és a nehézipar politikai támogatását a világpolitika mögé állították.

A világpolitika társadalmi bázisa erősen nacionalista jellegű volt. A századfordulón virágzó nacionalista egyesületek – a **Pángermán Szövetség** (Alldeutscher Verband), a Német Gyarmati

Társaság (Deutsche Kolonialgesellschaft) és a Német Flottaegyesület (Deutscher Flottenverein) – széles körű propagandát folytattak a tengeri hatalom és a gyarmati terjeszkedés mellett. Az egyesületek tagsága elsősorban a középosztályból, a hivatalnokokból, a tanárokból és a kispolgárságból verbuválódott; a nagyipar és a nagybirtokos elit befolyása is érezhető volt. A nacionalista miliőben a szociáldemokrácia, a nemzetközi munkásmozgalom és a katolikus politika ellenségképként jelent meg, ami tovább szűkítette a birodalmi politika kompromisszumkészségét. A világpolitika támogatottsága azonban nem volt feltétlen: a munkásság nagy része, a parasztság és a békepárti polgári körök a fegyverkezési terheket és a háború veszélyét hangsúlyozták.

A világpolitika megítélése máig a történettudomány egyik vitatott kérdése. A „német különút" (Sonderweg) tézis hívei szerint a császárság agresszív világpolitikája a demokratikus intézmények hiányával és a hagyományos elitek túlhatalmával magyarázható, és ez vezetett az első világháborút kirobbantó feszültségekhez. Ezzel szemben más történészek arra figyelmeztetnek, hogy a gyarmati versengés, a flottaépítés és a nacionalista mobilizáció a korszak valamennyi európai nagyhatalmánál jelen volt, és Németország ebben nem volt kivételes. A vita ma is tart, és a könyv ezt a nézetkülönbséget jelzi, nem pedig eldönti.

19.3.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben szereplő gazdasági és társadalmi adatok – az ipari növekedési ráták, a vasúthálózat hossza, a városi lakosság aránya, a szakszervezeti tagság – a korabeli német statisztikai hivatalok, a birodalmi hivatalok és a későbbi történeti statisztikai feldolgozások becslésein alapulnak. A 19. századi statisztika módszertana ma már elavult: az adatgyűjtés nem volt egységes, a népszámlálási kategóriák változtak, és a munkásmozgalmi szervezetek taglétszámai gyakran eltértek a hivatalos jelentésektől. Ezért az ábrák nem tekinthetők pontos mért értékeknek, inkább nagyságrendi becsléseknek. A Kulturkampf törvényeinek pontos tartalma dokumentált, de a konfliktus társadalmi hatása – például a katolikus hívek ellenállásának mértéke – nehezen számszerűsíthető, és a kortárs értékelések erősen elfogultak. A szociális biztosítási törvények szövege elsődleges forrás, de a rendszer tényleges elérése és hatékonysága vitatott. A világpolitika társadalmi támogatottságáról rendelkezésre álló adatok – egyesületi tagság, választási eredmények – csak közvetett mutatók, és a nacionalista egyesületek jelentéseit a kormányzat is befolyásolta. A történeti szakirodalomban a legélesebb vita a Sonderweg-tézis körül folyik: annak állítása, hogy a német társadalom és gazdaság fejlődése sajátos „különutat" járt be, máig nem bizonyított, és több irányzat is kétségbe vonja. A felhasznált szakirodalom felsorolása nélkül ezen a ponton csak a fő értelmezési irányokat lehet jelezni.

19.3.7. Rövid összefoglaló

- A Német Császárság 1871 után rendkívül gyors iparosodáson ment keresztül, és az 1890-es évekre Európa második ipari hatalma lett; a nehézipar, a vegyipar és az elektrotechnika a világ élvonalába került.
- A városiasodás robbanásszerű volt: a városi lakosság aránya 1910-re 60 százalék fölé emelkedett, ami lakáshiánnyal, rossz higiéniával és új társadalmi osztályviszonyokkal járt.
- A szociáldemokrácia és a szakszervezetek a szocialistaellenes törvény ellenére megerősödtek; az SPD az 1890-es évekre a legtöbb szavazatot szerző párttá vált.
- A Kulturkampf a porosz-német állam és a katolikus egyház közötti konfliktus volt, amely nem érte el célját, viszont megerősítette a politikai katolicizmust és a Centrumpártot.
- A szociális biztosítási törvények (1883, 1884, 1889) a világ első állami kötelező biztosítási rendszerét hozták létre, de alacsony juttatásaik és szűk hatókörük miatt nem gyengítették a munkásmozgalmat.

- A világpolitika a gazdasági terjeszkedést, a flottaépítést és a nacionalista mobilizációt ötvözte, és növelte a nemzetközi feszültségeket; értelmezése a német különút vitájának része.
- A gazdasági és társadalmi modernizáció nem járt együtt a politikai rendszer demokratizálásával, ami a császárság belső feszültségeinek egyik fő oka volt.

19.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a német iparosodás a brit modelltől, és mely ágazatok voltak a húzóágazatai?
2. Hogyan hatott a szocialistaellenes törvény a szociáldemokrácia és a szakszervezetek fejlődésére?
3. Mi volt a Kulturkampf célja, és miért tekinthető kudarcnak?
4. Mi vezérelte Bismarckot a szociális biztosítás bevezetésében, és milyen korlátai voltak a rendszernek?
5. Milyen társadalmi és gazdasági érdekek álltak a világpolitika mögött, és miért vitatott a német különút tézise?

19.4. Az első világháború és a császárság bukása

A császárság társadalma és gazdasága alfejezetben tárgyalt társadalmi feszültségek, a katonai elit politikai befolyása és a nagyhatalmi vetélkedés 1914-re olyan döntési helyzetet teremtett, amelyben a Német Császárság uralkodói körei a háborút elkerülhetetlennek vagy akár kívánatosnak látták. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a júliusi válság európai háborúvá, milyen katonai és hátországi következményekkel járt a német hadviselés, és miért omlott össze a monarchia 1918 őszén egy alulról indult forradalmi hullámban. A hangsúly a dokumentált döntéseken, a hátországi szenvedéseken és a forradalom társadalmi dinamikáján van, nem pedig bármely nemzet kollektív bűnösségén.

19.4.1. Az 1914-es háborús döntés és a júliusi válság

Az 1914. június 28-i szarajevói merényletet követő **júliusi válság** (Julikrise) eseménysora diplomáciai iratok, naplók és kormányülések jegyzőkönyvei alapján részletesen rekonstruálható. A német kormány – élén II. Vilmos császárral és Theobald von Bethmann-Hollweg kancellárral – 1914. július 5–6-án az úgynevezett **biankó csekk** (Blankovollmacht) formájában garantálta Ausztria-Magyarország feltétlen támogatását a Szerbiával szembeni fellépéshez. Ez a döntés a szövetségesi hűség és a nagyhatalmi presztízs megőrzésének szándékával magyarázható, de a történészek máig vitatják, mennyire tekinthető tudatos háborús szándéknak vagy inkább téves kockázatvállalásnak.

A német hadsereg mozgósítási terve, a **Schlieffen-terv** (Schlieffen-Plan), Franciaország gyors legyőzését írta elő a semleges Belgiumon keresztül, hogy a haderőt utána keletre lehessen fordítani Oroszország ellen. A terv elfogadása nem egyszerű katonai technika volt: a semlegesség megsértése tudatos politikai döntés volt, amelyet a kormány és a vezérkar együtt hagyott jóvá. A dokumentált tény az, hogy a német csapatok 1914. augusztus 4-én bevonultak Belgiumba, és ez a lépés az Egyesült Királyság hadba lépésének közvetlen oka lett, mivel London a belga semlegességet garantáló nemzetközi szerződésre hivatkozott. A belga polgári lakosság elleni német atrocitásokról szóló korabeli jelentések – amelyeket az antant propaganda felhasznált – ma is vitatottak, de a kivégzések, gyújtogatások és a **leuveni könyvtár** felgyújtása dokumentált események, amelyek hozzájárultak a német kép romlásához a semleges országokban.

A felelősség kérdése a történetírásban éles viták tárgya. A Fritz Fischer német történész 1961-es munkájához köthető irányzat szerint a császárság vezető rétege 1914-ben aktívan kereste a háborút, hogy megtörje a külpolitikai bekerítettséget és elterelje a belső társadalmi feszültségeket; ezt az értelmezést sokan a német **különút** (Sonderweg) téziséhez kapcsolják. Ezzel szemben a Christopher Clark által képviselt, többpólusú válságot hangsúlyozó értelmezés a döntéshozók téves kalkulációit, a szövetségi rendszerek merevségét és a mozgósítási tervek által kikényszerített automatizmust emeli ki. A dokumentált források nem támasztanak alá egyetlen, egyszerű háborús bűnösségi narratívát, de azt sem teszik lehetővé, hogy a német döntéshozókat pusztán a körülmények áldozatainak tekintsük.

19.4.2. A nyugati és keleti front: a háború katonai fordulópontjai

A Schleichter-terv kudarca a **marne-i csata** (1914. szeptember 6–12.) után nyilvánvalóvá vált. A német hadsereg elfoglalta Belgium nagy részét és Franciaország északkeleti iparvidékét, de Párizst nem tudta bevenni, és a frontvonalak négy évre megmerevedtek. A nyugati fronton kialakuló állóháború a lövészárok-hadviselés, a géppuska, a tüzérségi zárótűz és a szögesdrót korát hozta el; a civil lakosság a megszállt területeken kényszermunkát és rekvirálást szenvedett el. A **verduni csata** (1916. február–december) Erich von Falkenhayn vezérkari főnök tudatos, felőrlő hadművelete volt, amelynek célja a francia hadsereg „kivéreztetése” volt; a csata mindkét oldalon hatalmas veszteségeket okozott, a becslések összesen 700 000–1 000 000 halottról és sebesültről szólnak, de a pontos szám forrásonként eltér. A **Somme-i csata** (1916. július–november) az antant oldalán hasonló logikát követett, és a német hadsereg is súlyos veszteségeket szenvedett.

A keleti fronton a német haderő 1914 augusztusában a **tannenbergi csata** (1914. augusztus 26–30.) és a Mazuri-tavaknál vívott ütközet során jelentős győzelmeket aratott Oroszország felett. Paul von Hindenburg és Erich Ludendorff tábornokok ezekből a sikerekből építették fel későbbi politikai befolyásukat. A keleti front azonban hosszabb távon mozgalmasabb maradt; az 1916-os orosz **Bruszilov-offenzíva** komoly nyomást gyakorolt az osztrák–magyar erőkre, és a német hadseregnek jelentős erőket kellett átcsoportosítania. A keleti fronton elért német sikerek csúcspontja az 1917-es orosz forradalom után kötött **breszt-litovszki béke** (1918. március 3.) volt, amely hatalmas területeket – Ukrajnát, a balti államokat, Finnországot – vont ki Oroszország fennhatósága alól. Ez a dokumentált győzelem ugyanakkor már nem tudta ellensúlyozni a nyugati fronton bekövetkező vereséget, és a megszállt keleti területeken a német katonai igazgatás kizsákmányoló gyakorlata ellenállást szült.

A **korlátlan tengeralattjáró-háború** (uneingeschränkter U-Boot-Krieg) 1917. februári újraindítása a német hadvezetés – elsősorban Ludendorff – döntése volt, hogy a brit blokádot tengeralattjárókkal törje meg. Ez a lépés dokumentáltan hozzájárult az Egyesült Államok 1917. áprilisi hadba lépéséhez, mivel amerikai hajókat és állampolgárokat érintett. A tengeralattjáró-háború kezdeti sikerei nem hozták meg a remélt gyors döntést, viszont a semleges országok – köztük az USA – felháborodását kiváltva stratégiai hibának bizonyult.

19.4.3. A hátország: háborús gazdaság, blokád és társadalmi feszültségek

A háború elhúzódásával a császárság gazdasága és társadalma gyökeresen átalakult. A **hátország** (Heimatfront) fogalma a polgári lakosságnak a hadviselésbe való szervezett bevonását jelöli: a férfiak tömeges frontra küldése miatt a termelésben a nők, a fiatalok, a hadifoglyok és a megszállt területekről behurcolt kényszermunkások vettek részt. A **brit tengeri blokád** – amelyet a nemzetközi jog alapján a semleges hajók feltartóztatásával és a Németországba tartó élelmiszer- és nyersanyagszállítmányok lefoglalásával hajtottak végre – súlyos ellátási válságot okozott. A hivatalos jegyrendszer ellenére a lakosság egy része éhezett; a történészi becslések szerint a blokád

közvetett hatása több százezer civil halálához járult hozzá Németországban, ugyanakkor a pontos szám vitatott, mert a halálozási statisztikákban nem mindig különíthető el a blokád, a járványok és a háborús stressz hatása.

Az 1916–17-es úgynevezett **répa tél** (Steckrübenwinter) különösen súlyos volt: a burgonyatermés kudarca miatt a lakosság nagy része takarmányrépára kényszerült, és a hiánybetegségek, valamint az éhínség növelték a halálozást. A háborús gazdaság a **Hindenburg-program** (Hindenburg-Programm) keretében 1916-tól a teljes termelést a hadsereg szükségletei alá rendelte; ez a munkakötelezettség kiterjesztésével, a sztrájkjog korlátozásával és a hadigazdasági hivatalok bürokratizálódásával járt. A nők tömegesen dolgoztak a hadiiparban, de bérük alacsonyabb maradt, és a háború után sokan elvesztették állásukat; ez a későbbi női egyenjogúsági mozgalmak egyik előzménye, bár a kortárs közbeszéd a női munkát átmeneti szükségnek tekintette.

A háborúellenes hangulat 1916-tól erősödött. 1917-ben a kenyérhiány miatt több nagyvárosban – először Berlinben és Lipcsében – tömegtüntetések és sztrájkok robbantak ki; a munkások részben a **Független Szociáldemokrata Párt** (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, USPD) és a **Spartakus-csoport** (Spartakusgruppe) háborúellenes agitációjára hallgattak, részben egyszerűen a túlélésért tiltakoztak. A **spanyolnátha** (Spanische Grippe) 1918–19-es járványa tovább növelte a halálozást; világszerte a becslések 20–50 millió halottat valószínűsítenek, Németországban a járvány áldozatainak száma százezres nagyságrendű lehetett, de a források pontatlansága miatt a pontos adat bizonytalan. A hátországi nélkülözés és a hivatalos propaganda közötti szakadék aláásta a monarchia legitimitását, és a háború végére a császári állam tekintélye súlyosan meggyengült.

19.4.4. Az 1918-as forradalom és a császárság bukása

A katonai helyzet 1918 nyarára visszafordíthatatlanul rosszra fordult. Az antant szárazföldi offenzívái – a **második marne-i csata** (1918. július–augusztus) és a **száz napos offenzíva** (1918. augusztus–november) – fokozatosan visszavetették a német hadsereget. Szeptember végén a német hadvezetés, elsősorban Ludendorff, beismerte a vereséget, és gyors fegyverszünetet, valamint a kormány demokratizálását javasolta. Ez a lépés később a **tőrdöfés-mítosz** (Dolchstoßlegende) alapját képezte: a katonai elit azt állította, hogy a hadsereget nem a fronton győzték le, hanem a hátországi forradalmárok, sztrájkolók és a demokrata politikusok „hátba döfték”. Ezt a mítoszt a weimari köztársaság idején a jobboldali és antiszemita propaganda széles körben terjesztette, annak ellenére, hogy a katonai vereség tényét a hadvezetés saját iratai is dokumentálják.

A közvetlen forradalmi kiváltó ok a haditengerészet vezetésének 1918. október végi döntése volt: a flotta parancsnoksága a brit hajóraj elleni utolsó, katonailag értelmetlen támadást tervezett, hogy „megmentse a becsületet”. A matrózok ezt megtagadták; 1918. november 3-án Kielben kitört a **matrózfelkelés** (Matrosenaufstand), amely gyorsan átterjedt más kikötővárosokra, majd a nagyobb iparvárosokra. A mozgalom alulról szerveződve **munkás- és katonatanácsokat** (Arbeiter- und Soldatenräte) hozott létre, amelyek a háború azonnali befejezését, a monarchia eltörlését és a demokratikus reformokat követelték. A tanácsok összetétele heterogén volt: részt vettek bennük szociáldemokraták, független szociáldemokraták, a Spartakus-csoport radikálisai, de katonák és munkások is, akik nem feltétlenül értettek egyet a pártpolitikai irányzatokkal.

A forradalom politikai irányításáért azonban a legnagyobb munkáspárt, a **Szociáldemokrata Párt** (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) és annak vezetője, Friedrich Ebert vetélkedett a radikális baloldallal. Ebert 1918. november 9-én vette át a kancellári tisztséget, miután a császári kormány lemondott. Ugyanezen a napon Philipp Scheidemann, az SPD politikusa Berlinben kikiáltotta a **köztársaságot** (Deutsche Republik), néhány órával később pedig Karl Liebknecht, a Spartakus-szövetség vezetője a **szabad szocialista köztársaságot** proklamálta. A két kikiáltás közötti feszültség jelezte a forradalom kettős arculatát: a parlamenti demokrácia

hívei és a tanácsköztársaság hívei eltérő jövőt képzeltek el. II. Vilmos császár – aki ekkor már a belgiumi Spa városában, a főhadiszálláson tartózkodott – november 9-én lemondott, és másnap Hollandiába menekült; a trónörökös is lemondott, így az 1871-ben létrejött Német Császárság monarchiája megszűnt. A **compiegne-i fegyverszünet** (Waffenstillstand von Compiègne) 1918. november 11-én lépett életbe, lezárva a harccselekményeket a nyugati fronton.

A forradalom azonban nem ért véget a fegyverszünettel. 1919 tavaszáig tartó, polgárháborús jellegű összecsapások következtek a kormányhoz hű erők – köztük a régi tisztikarból szerveződő **szabadcsapatok** (Freikorps) – és a radikális baloldali mozgalmak között. Az 1919. januári berlini Spartakus-felkelés leverése, valamint a bajor tanácsköztársaság 1919. májusi felszámolása dokumentált erőszakkal járt. Az Ebert-kormány és a hadsereg vezetése közötti – úgynevezett Ebert–Groener paktum – a rend fenntartását a régi katonai elit bevonásával biztosította; ez a döntés a demokratikus átmenet békéjét megőrizte, de a weimari köztársaság későbbi védtelenségét is előkészítette. A forradalom értelmezése máig vitatott: egyes történészek szerint a „német forradalom” megrekedt, mert a szociáldemokrata vezetés nem számolta fel a régi hatalmi struktúrákat; mások szerint a parlamentáris demokrácia kikiáltása önmagában is jelentős eredmény volt, amely egy polgárháború árnyékában jött létre. A viták részletesebben a Weimar, a náci Németország és a második világháború fejezet első alfejezetében folytatódnak.

19.4.5. Források és bizonytalanságok

A szakasz elsősorban dokumentált elsődleges forrásokra támaszkodik: a német és osztrák–magyar diplomáciai iratokra, kormányülések jegyzőkönyveire, katonai parancsokra, naplókra, visszaemlékezésekre, a birodalmi gyűlés jegyzőkönyveire, statisztikai kimutatásokra, valamint a fegyverszüneti és békeszerződések szövegeire. A dokumentált tények közé tartozik a biankó csekk megadása, a belga semlegesség megsértése, a korlátlan tengeralattjáró-háború bejelentése, a breszt-litovszki béke megkötése, a kieli matrózfelkelés és a császár lemondása.

A vitatott területek közé tartozik a háborús felelősség megítélése. A Fischer-vita óta a történészek egy része a német vezetés tudatos háborús szándékát emeli ki, míg mások a többpólusú válságmodellt és a döntéshozók kognitív korlátait hangsúlyozzák; ezek az értelmezések nem ténykérdések, hanem hangsúlyeltolódások és eltérő módszertani keretek következményei. A blokád halálos áldozatainak száma becslés, mivel a halálokok besorolása a korabeli statisztikákban következetlen; a spanyolnátha németországi áldozatainak számát is csak nagyságrendben lehet megadni. A belga polgári lakosság elleni 1914-es atrocitások dokumentáltak, de mértékük és a korabeli jelentések túlzásai továbbra is vitatottak; a leuveni könyvtár felgyújtása azonban nem vitatott. Az 1918-as forradalom lefolyása jól dokumentált, de a forradalom „elmaradtságáról” vagy „sikeréről” szóló ítéletek értelmezési kérdések, amelyekben a történészi álláspontok a jelenkori demokráciaértelmezésektől sem függetlenek.

19.4.6. Rövid összefoglaló

- A német döntéshozók 1914 júliusában a biankó csekkel tudatosan vállalták a háború kockázatát, de a háborús felelősség megoszlása a történetírásban vitatott.
- A Schlieffen-terv kudarca után a nyugati fronton állóháború alakult ki, amely Verdun és a Somme felőrlő csatáiban tetőzött; a keleti fronton a német hadsereg győzelmei ellenére a breszt-litovszki béke csak átmeneti sikert hozott.
- A hátországot a brit blokád, a jegyrendszer, a háborús gazdaság és az 1918–19-es spanyolnátha sújtotta; a nélkülözés társadalmi tiltakozásokat és sztrájkokat váltott ki.
- A kieli matrózfelkelésből kiinduló forradalom alulról szerveződő tanácsokat hozott létre, amelyek a háború befejezését és a monarchia eltörlését követelték.

- A szociáldemokrata vezetés a parlamenti demokrácia irányába terelte a forradalmat, de a régi katonai elittel kötött paktum a weimari köztársaság későbbi sebezhetőségét megalapozta.
- A tőrdöfés-mítosz a katonai vereségért a hátországi forradalmárokat és demokrata politikusokat tette felelőssé, bár a vereség tényét a hadvezetés saját iratai is alátámasztják.
- A császárság 1918. novemberi bukása után a forradalmi erőszak és a szabadcsapatok fellépése kísérte a weimari köztársaság kezdetét.

19.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált döntések vezettek a német hadbalépéshez 1914 augusztusában, és miben különbözik a Fischer-vita a Clark-féle értelmezéstől?
2. Hasonlítsa össze a nyugati és a keleti front hadviselését a német hadsereg szemszögéből 1914–1918 között – milyen katonai és politikai következményei voltak a különbségeknek?
3. Milyen bizonyítékok támasztják alá, és milyen bizonytalanságok övezik a brit blokád németországi halálos áldozatainak becslését?
4. Hogyan kapcsolódott a kieli matrózfelkelés az 1918 őszi forradalomhoz, és milyen politikai alternatívák ütköztek össze a tanácsok és az SPD vezetése között?
5. Mi a tőrdöfés-mítosz, és miért tekinthető a katonai vereség dokumentált ténye fényében téves, mégis politikailag hatékony narratívának?

20 Weimar, a náci Németország és a második világháború (1918–1945)

20.1. A weimari köztársaság

Az első világháborút lezáró fegyverszünet és a novemberi forradalom 1918-ban egy addig példátlan politikai kísérletet indított el Németországban. A **weimari köztársaság** (Weimarer Republik) az 1919 és 1933 közötti időszak első német demokráciája volt, amelyet a kortársak és a történészek ma is eltérően ítélnek meg. A weimari alkotmány, a hiperinfláció, a politikai szélsőségek, a stabilizáció és az 1929-es világválság kérdéseit ebben az alfejezetben járjuk körül. Az események nagy része dokumentált, de a köztársaság bukásának értelmezése a mai napig tudományos vita tárgya.

20.1.1. A forradalom és az alkotmányozás (1918–1919)

1918 őszén a német katonai vezetés elismerte, hogy a háború nem nyerhető meg, és a polgári kormányzat előtt jelezte a fegyverszünet szükségességét. A wilhelmi rendszer összeomlását a kieli matrózfelkelés (1918. november eleje) indította el, amelyet munkás- és katonatanácsok alakulása követett több városban. November 9-én a szociáldemokrata Philipp Scheidemann kikiáltotta a köztársaságot, két órával később Karl Liebknecht a szabad szocialista köztársaságot. Vilmos császár lemondott és Hollandiába emigrált. Friedrich Ebert, a **Németországi Szociáldemokrata Párt** (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) vezetője vette át a kormányt, és a **Független Szociáldemokrata Párt** (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, USPD) ideiglenes koalíciós partnere lett.

A forradalom legfontosabb kérdése az volt, hogy a tanácsrendszer vagy a parlamentáris demokrácia irányába forduljon az ország. Az SPD a nemzetgyűlési választásokat támogatta, míg a radikális baloldal – amely 1918 végén megalakította a **Németországi Kommunista Pártot** (Kommunistische Partei Deutschlands, KPD) – a tanácsok hatalmát akarta. 1919 januárjában Berlinben fegyveres felkelés tört ki, amelyet a kormány szabadcsapatok (**Freikorps**) segítségével vert le. A felkelés leverése során gyilkolták meg Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet; haláluk dokumentált, de a kormány közvetlen felelősségének megítélése vitatott. A történészi konszenzus szerint a szociáldemokrata kormány – a köztársaság megóvása érdekében – elfogadta a szabadcsapatok fellépését, miközben a baloldali vezetők meggyilkolását nem tudta vagy nem akarta megakadályozni.

1919. január 19-én választásokat tartottak az alkotmányozó nemzetgyűlésbe, amelyen először szavazhattak nők is – ezt a választójogi reformot még az 1918. november 30-i tanácstörvény vezette be, és az alkotmány később megerősítette. A nemzetgyűlés a berlini zavargások miatt Weimarban ült össze (1919. február 6.), és 1919. augusztus 11-én hirdette ki az új alkotmányt. A **weimari alkotmány** modern, demokratikus alapelveket rögzített: a birodalom köztársaság lett, szövetségi berendezkedéssel; a törvényhozást a **Reichstag** és a **Reichsrat** (birodalmi tanács) látta el; a választási rendszer arányos volt, ami lehetővé tette a kis pártok parlamenti jelenlétét, de megnehezítette a stabil kormánytöbbség kialakítását.

A birodalmi elnök (**Reichspräsident**) erős jogköröket kapott: kinevezhette a kancellárt, feloszlathatta a Reichstagot, és a hadsereg főparancsnoka volt. A híres **48. cikkely** lehetővé tette, hogy az elnök rendkívüli állapotban alapjogokat függesszen fel és rendeletekkel kormányozzon. Ez a rendelkezés később a demokrácia felszámolásának eszközévé vált. A weimari alkotmány értékelése a történészek között vita tárgya: egyesek szerint a kortárs európai alkotmányokhoz képest progresszív, sőt „tökéletes demokráciát" teremtett; mások szerint szerkezeti hibái – az erős elnöki hatalom, a pártos arányosság, a tartományokkal szembeni központi beavatkozási lehetőségek – már eleve magukban hordozták a bukás csíráit. Az alkotmányos alapjogok közé tartozott a gyülekezési és szólásszabadság, a tanszabadság, a tulajdon védelme, valamint a gazdasági életre vonatkozó szociális elvek; ezek megvalósulása azonban a későbbi válságok idején korlátozott maradt.

Az első kormánynak szembe kellett néznie a **versailles-i békeszerződés** aláírásának következményeivel. A szövetséges hatalmak 1919. június 28-án íratták alá Németországgal a békeszerződést, amely a 231. cikkben kimondta a német háborús felelősséget, és területi veszteségeket (Elzász-Lotaringia Franciaországnak, Eupen-Malmedy Belgiumnak, a Saar-vidék népszövetségi igazgatása, Danzig szabad várossá nyilvánítása, a lengyel korridor létrehozása), katonai korlátozásokat (a hadsereg legfeljebb 100 000 fős, nehézfegyverzet nélkül) és jelentős jóvátétel fizetését írta elő. A békeszerződés feltételeit a német közvélemény „diktátumbékeként" (**Diktatfrieden**) utasította el, és a jobboldali erők a **hátba szúrás mítoszát** (Dolchstoßlegende) kezdték terjeszteni, miszerint a hadsereget nem a fronton, hanem a hátországi forradalmárok és demokraták győzték le. Ez a mítosz történetileg megcáfolt, de a weimari politikai légkörre gyakorolt romboló hatása a korabeli propagandából dokumentálható. A reváns és a béke elutasítása a köztársasággal szembeni bizalmatlanság állandó forrásává vált.

20.1.2. Versaillestól a Ruhr-válságig és a hiperinflációig (1919–1923)

A versailles-i béke elfogadása politikai válságot okozott, és a jobboldali nacionalista körök a demokratikus kormányzatot árulónak állították be. 1920 márciusában radikális jobboldali katonatisztek és szabadcsapat-tagok **Kapp-puccs** néven kísérletet tettek a kormány megdöntésére Berlinben; a puccs a munkásság általános sztrájkja miatt néhány nap alatt összeomlott, de megmutatta a hadsereg lojalitásának gyengeségét és a szélsőjobboldal szervezettségét. A következő években politikai gyilkosságok sora rázta meg a köztársaságot: Matthias Erzberger pénzügyminisztert, a fegyverszüneti delegáció tagját 1921-ben, Walther Rathenau külügyminisztert 1922-ben szélsőjobboldali merénylők ölték meg. A bíróságok a jobboldali elkövetőket gyakran enyhe ítéletekkel sújtották, míg a baloldali forradalmárokat sokkal szigorúbban kezelték; ez a kettős mérce dokumentált ítéletstatisztikákból rekonstruálható, értelmezése azonban vita tárgya. Egy 1922-es kortárs összeállítás szerint 1919 és 1922 között 354 jobboldali és 22 baloldali politikai gyilkosságot regisztráltak, de a pontos számok módszertani okokból vitatottak.

A jóvátétel ügye 1923-ban válságba sodorta az országot. Miután a német kormány késedelmesen teljesítette a szén- és fűrészáru-szállításokat, Franciaország és Belgium csapatai 1923 januárjában megszállták a **Ruhr-vidéket**. A német kormány passzív ellenállást hirdetett: a vasutasok, a bányászok és a köztisztviselők megtagadták az együttműködést a megszállókkal, de a béreket továbbra is folyósítani kellett. A kormány a hiányzó forrásokat pénznyomtatással fedezte, ami a már a háború alatt is gyorsuló inflációt **hiperinflációvá** (Hyperinflation) tette. 1923 novemberében egy USA-dollár 4,2 billió (4 200 000 000 000) papírmárkát ért; az árak óránként változtak, a fizetéseket naponta, sőt kétszer is kiadták. A pontos árfolyamok a tőzsdei jegyzésekből dokumentáltak, de a hiperinfláció mindennapi hatásainak teljes rekonstrukciója becslésekre támaszkodik. A középosztály megtakarításai elértéktelenedtek, ami egyes történészek szerint tartós bizalmatlanságot szült a demokráciával szemben; mások arra figyelmeztetnek, hogy a hiperinfláció nyertesei is voltak, például az adósok és az exportőrök, ezért nem lehet egyetlen

okként a radikalizálódást magyarázni. A pénzvagyonukat vesztett kispolgárok, nyugdíjasok és köztisztviselők körében a köztársaság támogatottsága megrendült; ugyanakkor a munkásság egy része a szakszervezeti érdekvédelem miatt viszonylag védettebb volt.

A válságot **Gustav Stresemann** kancellár (1923 augusztus–november) oldotta meg: leállította a passzív ellenállást, valutareformot hajtott végre (a **Rentenmark** bevezetése 1923. november 15-én; 1 Rentenmark = 1 billió papírmárka), és elindította a jóvátétel újratárgyalását. A francia és belga csapatok 1925-ben, a Dawes-terv nyomán végül kivonultak a Ruhr-vidékről.

20.1.3. Politikai szélsőségek: bal- és jobboldali radikalizmus

A weimari köztársaság első éveiben a politikai erőszak mindkét szélsőségről jelen volt. Baloldalon a KPD 1920-ban és 1921-ben is próbálkozott fegyveres felkelésekkel; ezeket a rendőrség és a szabadcsapatok leverték. A bajorországi Münchenben 1919 tavaszán rövid életű tanácsköztársaság jött létre, amelyet szintén erőszakkal számoltak fel. Jobboldalon a Kapp-puccs mellett 1923 novemberében Münchenben Adolf Hitler és Erich Ludendorff vezetésével a **Nemzetiszocialista Német Munkáspárt** (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP) kísérelt meg puccsot (**sörpuccs**, Hitlerputsch). A puccs megbukott, Hitlert letartóztatták, és a per során a bíróság enyhe ítéletet hozott: öt évre ítélték, de alig kilenc hónap után szabadlábra helyezték. A fogságban írta meg a **Mein Kampf** (Harcom) című politikai programját, amelyben nyíltan kifejtette antiszemita, rasszista és terjeszkedő céljait. A náci párt 1920-ban alakult, Hitler 1921-től lett a vezetője; a párt 25 pontos programja már tartalmazta a radikális nacionalista és antiszemita követeléseket, valamint a versailles-i béke megsemmisítésének igényét.

A politikai gyilkosságok és az utcai erőszak a weimari időszak egészét végigkísérték, és a klasszikus „weimari demokrácia gyengesége” értelmezések egyik központi elemét alkotják; ugyanakkor a történészek rámutatnak, hogy a demokratikus pártok is követtek el hibákat, és a társadalom egy része elfogadta vagy közömbösen szemlélte a szélsőségek erőszakát. A náci és más szélsőjobboldali mozgalmak fellépését nem lehet egyetlen társadalmi rétegre korlátozni; támogatóik a vidéki középosztálytól a nagyvárosi kispolgárságig terjedtek, és a mozgalmak az első világháború utáni traumákat, a revíziós vágyat és az antiszemita előítéleteket egyaránt kihasználták.

20.1.4. A stabilizáció évei (1924–1929)

A **Dawes-terv** 1924-ben elindította a viszonylagos stabilizációt. A terv amerikai kölcsönöket juttatott Németországnak (kezdetben 800 millió aranymárka), és átmenetileg csökkentette a jóvátétel éves terheit; a német gazdaság újraindult, az ipari termelés nőtt, a munkanélküliség 1924 után csökkent, bár soha nem szűnt meg teljesen. A stabilizáció azonban törékeny volt: a gazdaság erősen függött a rövid lejáratú amerikai hitelektől, és a mezőgazdasági szektor, valamint a keleti tartományok nehezen találtak magukra. Azt, hogy a fellendülés mennyire volt fenntartható, a kortársak és a későbbi gazdaságtörténészek is vitatják; a növekedés jelentős része a külső adósságra épült, és a belső fizetőképes kereslet maradt gyenge.

Külpolitikailag Stresemann – aki 1923-tól 1929-ig külügyminiszter volt – a nemzetközi elszigeteltség oldására törekedett. A **locarnói egyezmény** (1925) elismerte a nyugati határokat, de a keleti határok kérdését nyitva hagyta; Németország 1926-ban belépett a **Népszövetségbe**, és a **Young-terv** (1929) a jóvátétel összegét 112 milliárd aranymárkában, 59 évre elosztva rögzítette, egyúttal a megszállás korábbi végét (1930) ígérte. A Young-terv elleni nacionalista népszavazás – amelyet a náci párt és a jobboldali **Német Nemzeti Néppárt** (Deutschnationale Volkspartei, DNVP) kezdeményezett – ugyan kudarcot vallott, de a kampány országos ismertséget hozott Hitlernek.

A belső politikai életben a stabilizációt koalíciós kormányok jellemezték, amelyek gyakran az SPD, a katolikus **Centrumpárt** (Zentrumspartei), a liberális **Német Demokrata Párt** (Deutsche Demokratische Partei, DDP) és **Német Néppárt** (Deutsche Volkspartei, DVP), valamint más polgári pártok együttműködésére épültek. A pártok közötti ellentétek miatt a kormányok gyorsan váltották egymást; 1919 és 1933 között több mint húsz kabinet alakult. Az 1925-ös elnökválasztáson **Paul von Hindenburg** tábornagy – a jobboldal jelöltje – győzött, aki ugyan formálisan tiszteletben tartotta az alkotmányt, de személyes meggyőződése és későbbi döntései a köztársaság végét segítették. A szociális törvényhozás előrehaladt: 1927-ben bevezették a **munkanélküli-biztosítást**, és jelentős lakásépítési programok indultak. Ugyanakkor a jóléti rendszer finanszírozása hamar politikai konfliktus forrásává vált, különösen a bérjárulékok emelése körüli vitákban.

A „húszas évek” (Goldene Zwanziger) kulturális pezsgése – a **Bauhaus**, a dadaizmus, az expresszionista film és a berlini kabarék világa – a nagyvárosi modernitás jelképe lett, de a vidéki, konzervatív és vallásos körökben gyakran a „degenerált” elvárosiasodás és az „amerikanizmus” kritikáját váltotta ki. Ez a kulturális polarizáció dokumentáltan megfigyelhető a korabeli sajtóban és politikai vitairatokban; hogy mennyiben járult hozzá a demokrácia aláásásához, vita tárgya. A nők társadalmi szerepe is átalakult: a választójog és a munkavállalás növekedése mellett a női önállóság a konzervatív körök szemében a hagyományos családmodell fenyegetésének számított. A weimari időszak zsidó polgárai jogilag egyenlőek voltak, és jelentős szerepet játszottak a kultúrában, a tudományban és a gazdaságban; az antiszemita előítéletek azonban erősödtek, és a szélsőjobboldali propaganda a zsidókat tette felelőssé a vesztes háborúért és a kapitalista „uzsoráért”.

20.1.5. A gazdasági világválság és a köztársaság válsága (1929–1933)

Az 1929. októberi tőzsdekrach (október 24., „fekete csütörtök”) az USA-ból kiindulva világgazdasági válságot indított el. Németországot különösen súlyosan érintette, mert a Dawes- és Young-rendszer miatt gazdasága erősen függött az amerikai hitelektől. A hiteleket visszavonták, a termelés visszaesett; az ipari termelés 1932-re mintegy 40 százalékkal csökkent az 1928-as szinthez képest (becslés, eltérő módszertanokkal). A munkanélküliek száma 1929 végén még körülbelül 1,5 millió volt, 1932 elejére hivatalosan 6,1 millióra emelkedett, de a tényleges munkanélküliség – beleértve a rejtett munkanélküliséget és a családtagokat – egyes becslések szerint a 8 milliót is meghaladta. A statisztikai adatok a **Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung** hivatalos közléseiből származnak, de a módszertani különbségek és a regionális eltérések miatt a pontos szám vitatott. A válság a mezőgazdaságot is elérte: az agrárolló miatt a paraszti jövedelmek zuhantak, és a keleti nagybirtokosok eladósodása politikai nyomást gyakorolt a kormányra.

A válság politikai következménye a koalíciós kormányzás összeomlása volt. 1930 márciusában az utolsó, több párt által támogatott kormány (az ún. nagykoalíció) a munkanélküli-biztosítás finanszírozásán bukott meg. Ezt követően **Heinrich Brüning** (Zentrum) kancellár már nem a Reichstag, hanem az elnök rendeletei alapján kormányzott; ez az „elnöki kormányzás” (präsidiales Regime) a weimari alkotmány 48. cikkére hivatkozott. Brüning deflációs politikát folytatott: csökkentette az állami kiadásokat, a béreket és az árakat, hogy a jóvátételi fizetési képességet fenntartsa. Ezt a politikát a kortárs közgazdászok egy része is bírálta, és a mai gazdaságtörténészek vitatják, hogy lett volna-e alternatíva; a vita különösen a keynesiánus ellenpolitika lehetőségéről szól. A defláció tovább mélyítette a válságot, a munkanélküliség növekedését és a lakosság elkeseredését.

A válság éveiben az NSDAP szavazótábora drámaian megnőtt. A párt az 1928. májusi választáson a szavazatok 2,6 százalékát szerezte meg; 1930 szeptemberében 18,3 százalékot; 1932 júliusában 37,3 százalékot, amivel a legnagyobb parlamenti frakció lett; 1932 novemberében 33,1 százalékra

esett vissza; 1933 márciusában – már a hatalomátvétel után, korlátozott körülmények között tartott választáson – 43,9 százalékot ért el. A hivatalos választási statisztikák dokumentáltak, de a szavazók motivációinak értelmezése több irányba ágazik: a gazdasági válság, a munkanélküliség, a kommunistaellenesség, a versailles-i béke revíziójának ígérete, a párt modern propagandája és a hagyományos jobboldali elit támogatása egyaránt szerepel az okok között. Azt sem szabad elhallgatni, hogy a náci párt szavazói közé tartoztak olyan protestáns vidéki közösségek is, amelyek korábban más jobboldali pártokat támogattak, és hogy a munkásságon belül is volt – bár kisebb – náci szavazóbázis.

Az erőszak fokozódott: a náci **SA** (Sturmabteilung) és a KPD harci szervezete, a **Rotfrontkämpferbund** közötti utcai összecsapások mindennapossá váltak, és a politikai gyilkosságok száma nőtt. A dokumentált halálesetek a rendőrségi és bírósági iratokból rekonstruálhatók, de a teljes körű statisztika nehezen állítható össze a feljelentések hiánya miatt. Az utcai terror célja a demokratikus intézmények működésének megbénítása és a polgárháborús hangulat kialakítása volt; ezt a kortárs politikai szereplők is elismerték.

A köztársaság utolsó hónapjaiban a hatalmi kulisszatárgyalások a konzervatív elit – ipari, földbirtokos, katonai körök – és Hitler között zajlottak. **Franz von Papen** (kancellár 1932 június–november) és **Kurt von Schleicher** (kancellár 1932 december – 1933 január) kísérletei után 1933. január 30-án Paul von Hindenburg birodalmi elnök Hitlert nevezte ki kancellárrá, egy konzervatív–nácionalista koalíció élén. A weimari köztársaság ezzel gyakorlatilag megszűnt, bár az alkotmány formailag még érvényben maradt; a demokratikus intézmények lebontását a következő alfejezet tárgyalja. A hatalomátadásban szerepet játszó konzervatív politikusok célja az volt, hogy a náci mozgalmat „megszelídítsék” és a kommunistákkal szemben használják fel; ez a taktika katasztrofálisan visszafelé sült el, és a felelősség kérdése a mai napig történészi vita tárgya.

20.1.6. Források és bizonytalanságok

A weimari köztársaság történetének legfontosabb elsődleges forrásai a weimari alkotmány szövege, a versailles-i békeszerződés, a Reichstag-választási statisztikák, a birodalmi elnök rendeletei, a kormány- és pártiratok, a bírósági ítéletek, valamint a kortárs naplók, levelezések és újságok. A gazdasági adatok a hivatalos statisztikai hivatalok és a nemzetközi megfigyelők jelentéseiből származnak; a becsléseknél a módszertani különbségeket jelezni kell. A másodlagos szakirodalom hatalmas; a weimari köztársaság bukásának okai a német történetírás egyik legvitatottabb kérdései közé tartoznak. A klasszikus, „Sonderweg” (különút) tézis szerint a német politikai kultúra hosszú távú antidemokratikus hagyományai magyarázzák a bukást; ezt a tézist más kutatók bírálják, rámutatva a struktúrák és a rövid távú döntések együttes felelősségére. A vita nyitott. A hiperinfláció társadalmi hatásairól nincs teljes konszenzus; az, hogy a középosztály radikalizálódását elsősorban a pénzromlás váltotta-e ki, vagy más tényezők is szerepet játszottak, továbbra is kutatási kérdés. A weimari igazságszolgáltatás elfogultságának mértéke és következményei is vita tárgya. A stabilizáció és a válság gazdaságpolitikai értékeléseiben a kortárs és a mai közgazdászok között sincs egyetértés; a Brüning-kormány deflációs politikájának megítélése különösen éles vitákat vált ki. A náci szavazótábor összetételének pontos szociológiai elemzése a korabeli választási statisztikák aggregált jellege miatt korlátozott, ezért a különböző társadalmi csoportok mozgósításáról alkotott kép becsléseken alapul.

20.1.7. Rövid összefoglaló

- A weimari köztársaság 1919 és 1933 között az első demokratikus német állam volt, amely a vesztes világháború, a forradalom és a versailles-i béke terhei alatt jött létre.

- Az alkotmány modern elemeket (női választójog, arányos választás, alapjogok) és potenciálisan veszélyes rendelkezéseket (48. cikkely, erős elnöki hatalom) egyaránt tartalmazott; értékelése vitatott.
- A hiperinfláció 1923-ban megsemmisítette a pénzmegtakarításokat, és aláásta a demokráciába vetett bizalmat, de nem volt egyetlen oka a későbbi radikalizálódásnak.
- A politikai szélsőségek – a KPD-felkelések, a jobboldali puccsok és merényletek, a náci sörpuccs – állandó erőszakot hoztak; a bíróságok gyakran elnézőek voltak a jobboldali elkövetőkkel szemben.
- A Dawes- és Young-terv, valamint Stresemann külpolitikája 1924 és 1929 között viszonylagos stabilizációt hozott, de a gazdaság függése a külföldi hitelektől törékennyé tette a fellendülést.
- Az 1929-es világgazdasági válság tömeges munkanélküliséget és termelés-visszaesést okozott, ami a koalíciós kormányzást megbénította és az elnöki rendeletek útjára terelte az országot.
- A náci párt szavazataránya 1928 és 1932 között drámaian emelkedett; a sikert a válság, a propaganda, a kommunistaellenesség és a hagyományos elit taktikai támogatása együttesen magyarázza.
- 1933. január 30-án Hitler kancellári kinevezése véget vetett a weimari demokráciának; a formális lebontás azonban a következő alfejezet tárgya.

20.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerkezeti elemei voltak a weimari alkotmánynak, és miért tekinthető a 48. cikk később a demokrácia eszközének?
2. Hogyan hatott a hiperinfláció a különböző társadalmi csoportokra, és miért nem magyarázható kizárólag ezzel a köztársaság destabilizálódása?
3. Miben állt a Stresemann-korszak gazdasági és külpolitikai stabilizációja, és milyen belső ellentmondásai voltak?
4. Hogyan változott a náci párt szavazótábora 1928 és 1932 között, és milyen tényezőkkel magyarázható ez a növekedés?
5. Milyen értelmezési viták övezik a weimari köztársaság bukását, és miért nem állapítható meg egyetlen ok?

20.2. A náci hatalomátvétel és a diktatúra

A weimari köztársaság 1932–1933-as válsága után a náci hatalomátvétel nem egyetlen jól előkészített puccs eredménye volt, hanem konzervatív politikai elit döntése, amely Hitler kancellári kinevezésével próbálta „megszelídíteni” a nemzetiszocialista mozgalmat. Az előző alfejezet A weimari köztársaság bemutatta, hogy a gazdasági válság, a parlamenti patthelyzet és a birodalmi elnök rendeleti kormányzása miként ásta alá a demokráciát. Ez az alfejezet a kancellári kinevezéstől a békeidőszak diktatúrájának megszilárdulásáig vezeti végig a hatalomátvétel és a diktatúra kiépülésének folyamatát.

20.2.1. A kancellári kinevezéstől a felhatalmazási törvényig

1933. január 30-án Paul von Hindenburg birodalmi elnök Adolf Hitlert nevezte ki birodalmi kancellárrá. A kormányt „nemzeti koncentráció” kormányaként hirdették; a kabinetben a nemzetiszocialisták közül Hitler mellett csak Wilhelm Frick és Hermann Göring kapott tárcát. Franz von Papen alkancellárként és a konzervatív-nacionalista többségű kabinet tagjai azt feltételezték, hogy a koalíciós keretek megfékezik a náci pártot. Ez a feltételezés

tévesnek bizonyult, de jól mutatja, hogy a hatalomátadás nem a náci párt választási többségéből következett: az NSDAP az 1932. novemberi Reichstag-választáson a szavazatok mintegy 33%-át szerezte meg, a hatalomhoz pedig konzervatív közvetítők juttatták hozzá.

A náci vezetés azonnal a „legális forradalom" látszatát építette. A Reichstag 1933. február 27-i tűzvésze után – amelyet a hivatalos narratíva kommunista merényletként állított be, és amelyet Marinus van der Lubbe holland állampolgár elítélésével zártak le, bár a történészek között vita van arról, hogy egyedül cselekedett-e – a kormány február 28-án elnöki rendelettel felfüggesztette a weimari alkotmány alapjogait. Az úgynevezett **birodalmi elnöki rendelet a nép és az állam védelméről** (Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat) lehetővé tette a szólás-, sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadság korlátozását, a levéltitok megsértését, valamint a tartományi kormányok beavatkozását. Ez a rendelet a diktatúra jogi alapjává vált, és 1945-ig hatályban maradt.

Az 1933. március 5-i Reichstag-választást már terror és megfélemlítés közepette tartották. Az NSDAP a szavazatok 43,9%-át szerezte meg; koalíciós partnereivel sem érte el az alkotmánymódosításhoz szükséges kétharmadot. A kommunista párt képviselőit letartóztatták vagy illegalitásba kényszerítették, így az **1933. március 24-i felhatalmazási törvény** (Ermächtigungsgesetz, hivatalos nevén Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich) elfogadásakor a KPD képviselői nem szavazhattak. A törvény lehetővé tette, hogy a kormány a parlament és a Reichsrat nélkül, az alkotmánytól eltérő törvényeket is alkosson. A szavazáson 444 igen, 94 nem szavazat született; az SPD képviselői nyíltan nemmel szavaztak, miközben a Centrum és a polgári pártok támogatták a javaslatot. A történetírás konszenzusa szerint a szavazás feltételei – az SA jelenléte, a kommunista képviselők hiánya, a politikai nyomás – nem teszik lehetővé, hogy szabad parlamenti döntésként értelmezzük; a felhatalmazási törvény a parlament önfelszámolásának dokumentuma volt.

20.2.2. A Gleichschaltung és az egypártrendszer

A **Gleichschaltung** („egyvonalba hozás", „összehangolás") a náci rezsim saját kifejezése volt az intézmények, a tartományok, a pártok, a szakszervezetek, a sajtó, a kultúra és a gazdasági érdekképviseletek egységesítésére. A folyamat nem egyetlen törvényen, hanem rendeletek, erőszakcselekmények és önkéntes alkalmazkodás sorozatán alapult.

1933. március 31-én a birodalmi kormány feloszlatta a tartományi parlamenteket, majd az újonnan választott testületekben a náci párt és koalíciós partnere arányos súlyát a Reichstag-választás eredményeihez igazították. Április 7-én a kormány **birodalmi helytartókat** (Reichsstatthalter) nevezett ki, akik a tartományi kormányokat irányították. A február 28-i rendelet alapján a tartományi rendőrséget is a birodalmi vezetés ellenőrzése alá vonták. A föderális szerkezet így gyakorlatilag megszűnt, bár formálisan a Birodalom és Poroszország közötti hatásköri viták még egy ideig folytatódtak.

A munkásmozgalom felszámolása 1933. május 2-án következett: az SA és az SS egységei megszállták a szakszervezeti székházakat, a vezetőket letartóztatták, a vagyonukat elkobozták. A szabad szakszervezeteket a **Német Munkafront** (Deutsche Arbeitsfront, DAF) váltotta fel, amelybe munkáltatókat és munkavállalókat egyaránt kötelezően szerveztek. A munkavállalói alku- és sztrájkjog megszűnt; a kollektív szerződések helyébe a rezsim által kinevezett „munkabiztosok" döntései léptek.

A pártokat fokozatosan betiltották vagy önfeloszlatták. A KPD-t a Reichstag-tűz után, 1933. február 28-át követően üldözték, betiltásukat a márciusi választás után tették formálissá. Az SPD-t 1933. június 22-én tiltották be. A konzervatív-nacionalista DVP, a DNVP és a Centrum 1933 júniusa és júliusa között oszlott fel önként vagy nyomás alatt. Az **1933. július 14-i törvény az új pártok alakításáról** (Gesetz gegen die Neubildung von Parteien) kimondta, hogy a Német

Birodalomban egyetlen párt, az NSDAP létezhet; az ellenzéki pártalakítás bűncselekménnyé vált.

A hatalomátvétel első szakaszában a náci vezetés és a konzervatív koalíciós partnerei közötti feszültség az SA ambíciói körül éleződött ki. Ernst Röhm, az SA vezetője „második forradalmat" követelt, és az SA-t a hadsereg helyére állította volna. A hadsereg tisztikara, a konzervatív elit és maga Hitler is fenyegetésként érzékelte ezt. Az 1934. június 30. és július 2. közötti, a náci propaganda által **„Röhm-puccs"**-nak nevezett, a történetírásban **„hosszú kések éjszakája"** (Nacht der langen Messer) néven ismert akcióban a rezsim meggyilkolta Röhmet és az SA több vezetőjét, valamint politikai ellenfeleket, köztük Kurt von Schleicher korábbi kancellárt és Gustav von Kahr esetleges tanúját. A gyilkosságok jogi felülvizsgálat nélkül történtek; utólag elfogadott törvénnyel minősítették őket „állami szükségállapot" keretében jogszerűnek. A történészi konszenzus szerint itt nem tényleges puccs elhárításáról volt szó, hanem a rezsim belső riválisainak és a konzervatív kritikusainak tömeges, bírósági eljárás nélküli meggyilkolásáról.

1934. augusztus 2-án Hindenburg elnök halálával Hitler egyesítette a birodalmi elnöki és kancellári tisztséget, és felvette a **„Führer és birodalmi kancellár"** (Führer und Reichskanzler) címet. A hadsereg tagjai ezt követően nem a köztársaságra, hanem személyesen Hitlerre tettek esküt. Ez a lépés a hadsereg lojalitását a rezsimhez kötötte, és felszámolta a weimari alkotmány utolsó intézményi ellensúlyát.

20.2.3. A terror intézményesülése

A diktatúra kiépülésének központi eszköze az **SA** (Sturmabteilung) és az **SS** (Schutzstaffel) által gyakorolt erőszak, valamint a politikai rendőrség és a koncentrációs táborok rendszere volt. A hatalomátvétel után az SA tagjai büntetlenül bántalmazhatták és letartóztathatták a politikai ellenfeleket; az utcai erőszak a „rend helyreállításának" álcájában zajlott.

Az **SS** Heinrich Himmler vezetésével fokozatosan kivált az SA-ból, és a rezsim elit szervezeteként a politikai ellenőrzés és a koncentrációs táborok irányítójává vált. A **titkos államrendőrség** (Geheime Staatspolizei, **Gestapo**) kezdetben Poroszországban Göring alatt, majd országosan Himmler és Reinhard Heydrich irányítása alatt működött. A Gestapo a politikai rendőri munkát gyakran bírósági kontroll nélkül végezte, és a **védőőrizet** (Schutzhaft) jogintézményére hivatkozva tarthatott embereket határozatlan ideig fogva. Ez a „védőőrizet" a weimari jogrendből származó intézmény volt, de a rezsim a politikai ellenfelek bírósági ítélet nélküli bebörtönzésére használta.

Az első **koncentrációs tábor** (Konzentrationslager) 1933. március 22-én nyílt meg Dachau közelében, egy volt lőszergyár területén. A dachaui tábor az SS irányítása alatt állt, és mintájává vált a későbbi táborrendszernek. A táborokba elsősorban kommunistákat, szociáldemokratákat, szakszervezeti vezetőket, zsidókat, homoszexuálisokat, Jehova tanúit és más, a rezsim által „nemkívánatosnak" minősített személyeket hurcoltak. A történészi becslések szerint 1933-ban mintegy 100 000–200 000 embert vettek átmenetileg „védőőrizetbe", bár a számok pontossága a források hiányossága miatt bizonytalan. A táborokban a foglyok kínzást, kényszermunkát és önkényes büntetéseket szenvedtek el; a halálesetek már a háború előtt is előfordultak, de a tömeges megsemmisítés csak később, a háború alatt vált a rendszer részévé.

A bírósági rendszer párhuzamosan elveszítette függetlenségét. A politikai bűncselekményeket 1934-től fokozatosan az újonnan létrehozott **népi bíróság** (Volksgerichtshof) hatáskörébe utalták, ahol az ítélkezés politikai ellenőrzés alatt zajlott. A halálbüntetés alkalmazási köre bővült, és a bíróságok gyakran a rezsim politikai céljait szolgálták. A terror tehát nemcsak az utcai erőszakban, hanem a jogrendszer fokozatos átalakításában is testet öltött.

20.2.4. Propaganda és a nyilvános élet összehangolása

A náci rezsim a hatalom megtartásához nemcsak erőszakot, hanem tömeges propagandát is alkalmazott. 1933. március 13-án hozták létre a **birodalmi propagandaminisztériumot** (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda), amelynek vezetője Joseph Goebbels lett. A minisztérium ellenőrizte a sajtót, a rádiót, a filmet, a színházat, a zenét, a képzőművészetet és a tömegrendezvényeket.

A sajtóban a **szerkesztői törvény** (Schriftleitergesetz) 1933. október 4-én a szerkesztőket személyes felelősséggel kötelezte a rezsim irányvonalának követésére; a zsidó és politikai ellenzéki újságírókat eltávolították. A rádióban a birodalmi rádiótársaság állami ellenőrzés alá került, és megkezdődött az olcsó **néprádió** (Volksempfänger) gyártása, hogy a háztartások nagy részébe eljusson a kormányzati üzenet. A hangos rádió a hivatalos beszédek közvetítésének és az ellenségkép fenntartásának eszköze lett.

A tömegrendezvények, különösen a nürnbergi pártnapok, a rezsim nevét és szimbólumait rituálisan mutatták be. A nácik átértelmezték a május 1-jei munkásünnepet „a nemzeti munka napjává”, miközben a szakszervezeteket felszámolták. Az ifjúságot a **Hitlerjugend** (Hitlerjugend, HJ) és a lányok **BDM**-szervezete (Bund Deutscher Mädel) fogta össze; 1936 után a HJ egyre inkább kötelező jellegűvé vált, 1939-ben pedig formálisan is kötelezővé tették. Az iskolai tantervbe a fajelmélet, a német történelem és a testnevelés került; a tanároknak a nemzetiszocialista tanárszövetséghez kellett csatlakozniuk.

A kultúrában a rezsim eltávolította a nemkívánatos művészeket, és 1933 májusában országszerte könyvégetéseket rendezett. A modern művészetet később **„elfajzott művészet”** (Entartete Kunst) címen támadta; az 1937-es müncheni kiállítás a modernizmus megbélyegzésére szolgált. A propaganda központi fogalma a **népközösség** (Volksgemeinschaft) volt: a rezsim által használt kifejezés egy homogén, „faji” alapon meghatározott nemzeti közösséget ígért, amelyből kizárták a zsidókat, a romákat, a politikai ellenfeleket és mindazokat, akiket nem tekintettek a közösség tagjának. A fogalom tehát nem tényleges társadalmi egyenlőséget, hanem a kirekesztés ideológiai keretét jelentette.

20.2.5. Fajelmélet és a nürnbergi törvények

A náci propaganda és a terror mögött a rezsim **„fajelmélete”** állt, amelyet a korabeli áltudományos faji higiénia (Rassenhygiene) és szociáldarwinista elképzelések ihlettek. A „faj” fogalma a náci ideológia konstruált kategóriája volt, nem biológiai tény; a könyv ezért idézőjelben használja, amikor a rezsim saját beszédmódját idézi. Az ideológia a német népet „árja” felsőbbrendű közösségként határozta meg, míg a zsidókat, a roma és szinti közösségeket, a fogyatékossággal élőket és más csoportokat „alsóbbrendűként” vagy „idegenként” állította be.

Az állami faji politika korai intézkedései 1933 tavaszán kezdődtek. 1933. április 1-jén a rezsim országos bojkottot hirdetett a zsidó tulajdonú üzletek és szabadfoglalkozásúak ellen. Az **1933. április 7-i hivatalnoki törvény** (Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums) lehetővé tette zsidó és politikailag nem megbízható hivatalnokok elbocsátását; a zsidó orvosokat, ügyvédeket, tanárokat és bírókat fokozatosan kiszorították a közszolgálatból. A **genetikai betegségek megelőzéséről szóló törvény** (Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses, 1933. július 14.) kényszersterilizációt rendelt el bizonyos, a rezsim által öröklődőnek minősített betegségek és fogyatékosságok esetén; a történészi becslések szerint 1934 és 1945 között mintegy 400 000 embert sterilizáltak, bár a pontos szám vitatott.

A faji jogalkotás csúcspontját az **1935. szeptember 15-i nürnbergi törvények** jelentették. A **birodalmi állampolgársági törvény** (Reichsbürgergesetz) megkülönböztette a „német

vérű" birodalmi állampolgárokat az egyszerű „állami alattvalóktól"; a zsidók ezután elveszítették politikai jogaikat. A **vérvédelmi törvény** (Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre) megtiltotta a zsidók és „német vérű" személyek közötti házasságot és szexuális kapcsolatot, valamint a zsidók bizonyos foglalkoztatását. A törvények végrehajtási rendeletei határozták meg, kit tekintenek zsidónak: a besorolás a nagyszülők vallási hovatartozásán alapult, nem az érintett személy önazonosságán. Ez a módszer jól mutatja, hogy a náci „faji" kategória vallási leszármazást rögzített, miközben hamis biológiai nyelvezetet használt.

A nürnbergi törvények után a zsidók elleni intézkedések fokozódtak. A zsidókat kizárták a gazdasági élet egyre több területéről, a zsidó tulajdonú vállalatok „árjásítását" (Arisierung) állami nyomás és gyakran erőszak kísérte. A zsidó gyermekeket kizárták az állami iskolákból, az utcákon és a kereskedelemben a „zsidó" fémjelzés és üldözés mindennapossá vált. A zsidóság kivándorlását kezdetben a rezsim ösztönözni látszott, de a főbb befogadó országok bevándorlási korlátai miatt a menekülés csak részben volt lehetséges.

1938. november 9–10-én a rezsim országos pogromot szervezett, amelyet a propaganda **„kristályéjszaka"** (Kristallnacht) néven nevezett el. A pogrom során zsinagógákat gyújtottak fel, zsidó üzleteket és lakásokat rongáltak meg, több tízezer zsidó férfit hurcoltak koncentrációs táborokba. A történészi becslések szerint a halálos áldozatok száma legalább 91 volt, de a tényleges szám ennél magasabb lehetett; a deportáltak számát mintegy 30 000 főre teszik, ez a szám azonban a források alapján bizonytalan. A rezsim a pogromot a zsidó közösségre hárította: pénzbírságot vetett ki a német zsidó közösségre, és felgyorsította a zsidók gazdasági ellehetetlenítését. A „kristályéjszaka" a nyílt erőszak, az államilag szervezett pogrom és a későbbi tömeges üldözés közötti cezúra volt; a Holocaust felé vezető út egyik állomásaként tartják számon, de a tömeges megsemmisítés még nem kezdődött el.

20.2.6. A német társadalom és az ellenállás lehetőségei

A náci diktatúra berendezkedése nem egyformán érintette a német társadalmat, és a lakosság reakciói sem egységesek; a kollektív bűnösség fogalma hamis és félrevezető. A rezsim intézkedéseit egyénekhez, intézményekhez és konkrét döntésekhez lehet kötni, nem a „német néphez" általában. A fennmaradt Gestapo-hangulatjelentések és emigráns beszámolók arról tanúskodnak, hogy a rezsimnek jelentős támogatottsága is volt, de a hétköznapi életben az alkalmazkodás, a közöny és a kritika keveredett.

A rezsim népszerűségét a munkanélküliség visszaszorítása, a tekintélyelvű rend helyreállítása és a külpolitikai sikerek – a Rajna-vidék remilitarizálása (1936), az Anschluss (1938) – növelték. A közmunkaprogramok, az autópálya-építés, a hadiipari megrendelések és a kötelező munkaszolgálat csökkentették a munkanélküliséget, bár a statisztikai adatokba a „nemkívánatos" csoportokat nem számították bele, és a nők foglalkoztatását is visszaszorították. A lakosság egy része a gazdasági stabilizációért cserébe elfogadta a jogfosztást; mások a terror miatt hallgattak. A diktatúrában a közvélemény mérése torz, a fennmaradt hangulatjelentések pedig a rezsim saját érdekeit tükrözhetik, ezért a támogatottság pontos aránya nem ismert.

Az aktív ellenállás lehetőségei már 1933-tól szűkek voltak. A szociáldemokrata és kommunista mozgalom tagjait tömegesen letartóztatták; a pártok illegalitásba vonultak, röplapokat terjesztettek, és külföldi emigráns szervezeteket tartottak fenn. Az 1933 után kialakult baloldali ellenállási hálózatok sok áldozatot szenvedtek, és a Gestapo beépülése miatt gyakran felszámolták őket.

Az egyházak helyzete összetett volt. A katolikus egyház 1933. július 20-án **birodalmi konkordátumot** (Reichskonkordat) kötött a Vatikánnal, amely garanciákat ígért az egyházi autonómia számára; a rezsim azonban fokozatosan megsértette, és az egyházi intézményeket is a Gleichschaltung alá próbálta vonni. XI. Pius pápa 1937-es **„Mit brennender Sorge"** enciklikája a

konkordátum megsértését és a fajelméletet is bírálta, bár a katolikus egyház hivatalos fellépése nem követelte a demokratikus intézmények visszaállítását, és gyakran csak az egyházi érdekeket védte. A protestáns egyházon belül a rezsimet támogató **Német Keresztények** (Deutsche Christen) és a **Hitvalló Egyház** (Bekennende Kirche) közötti szakadás 1934-ben a barmeni zsinaton csúcsosodott ki; a Hitvalló Egyház teológiai alapon utasította el az állami beavatkozást, de tagsága és egyházi vezetői nem alkottak egységes politikai ellenállást. Martin Niemöller és Dietrich Bonhoeffer neve a későbbi ellenállásban vált ismertté; Bonhoeffer a háború alatt a Hitler elleni merénylethez kapcsolódó körhöz tartozott.

A katonai ellenzék csírái már a békeidőszakban megjelentek. 1938-ban a hadsereg egyes tisztjei – köztük Ludwig Beck vezérkari főnök, Franz Halder és Erwin von Witzleben – a Csehszlovákia elleni támadás veszélye miatt puccsot terveztek, de a müncheni egyezmény után elálltak tőle. A tervek hitelességét a háború utáni vallomások és néhány korabeli dokumentum támasztják alá, de a történészek vitatják, mennyire voltak készek a végrehajtásra. A katonai ellenállás később, a háború alatt bontakozott ki, és a náci hatalomátvétel és a diktatúra témáján túlmutat, de gyökerei a békeidőszak jogfosztó intézkedéseire nyúlnak vissza.

A társadalom többsége nem vállalt nyílt ellenállást, hanem a mindennapi alkalmazkodás különböző formáit választotta. Voltak, akik haszonélvezői voltak a rezsimnek; sokan egyszerűen igyekeztek elkerülni a bajt, és a család, a munka, a magánélet keretei közé húzódtak. A kritikus hangok – a rezsim által „zugolódásnak” nevezett hétköznapi elégedetlenség – jelen voltak, de a nyilvános tiltakozásnak rendkívül magas ára volt. A rezsim a feljelentések rendszerével és a Gestapo jelenlétével a bizalmatlanság légkörét hozta létre, amely a szolidaritást is megnehezítette.

20.2.7. Források és bizonytalanságok

A náci hatalomátvétel és a diktatúra kiépülésének rekonstrukciója igen gazdag, de egyenetlen forrásanyagra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a **Reichsgesetzblattban** közzétett törvények és rendeletek, a birodalmi elnöki és kancellári hivatal fennmaradt iratai, a párt- és állami szervek rendeletei, a bírósági ítéletek, a Gestapo és az SD hangulatjelentései, valamint a náci sajtó és a propagandaanyagok. E típusok többsége a rezsim szempontjából íródott, ezért kritikai olvasást igényel.

A másodlagos források közül a Német Szövetségi Levéltár (Bundesarchiv) állományai, a nürnbergi perek irat- és jegyzőkönyvanyaga, valamint az utólagos történészi feldolgozások alapvetőek. A kortárs magánnaplók, emigráns visszaemlékezések és túlélői beszámolók árnyalják a hivatalos képet; ezek azonban szubjektív módon tükrözik az eseményeket, és emlékezetük az átélt trauma miatt torzulhat. A hatalomátvétel időszakának néhány kulcskérdése – például a Reichstag-tűz körüli felelősség, a társadalmi támogatottság aránya, az 1933-as letartóztatások pontos száma – a források ellentmondásai miatt a szakirodalomban vitatott maradt.

Különösen bizonytalanok azok az adatok, amelyeket a rezsim maga állított elő, például a munkanélküliségi statisztikák vagy a koncentrációs táborok korai fogolylétszámai. A holokauszt előtti zsidóüldözés áldozatainak száma sem adható meg pontosan, mert a rezsim igyekezett eltitkolni vagy eljelentéktelenníteni az erőszakot. A történészek ezért gyakran becslésekkel dolgoznak, és a becslések forrását, bizonytalanságát külön jelzik.

20.2.8. Rövid összefoglaló

- Hitler kancellári kinevezése 1933. január 30-án nem választási győzelem, hanem konzervatív politikai döntés volt, amelyet a weimari demokrácia válsága és a koalíciós számítás tett lehetővé.

- A Reichstag-tűz utáni elnöki rendelet és a felhatalmazási törvény (1933. március 24.) felfüggesztette az alapjogokat, és a kormányt parlament nélküli törvényalkotással ruházta fel; a szavazás megfélemlítés alatt zajlott.
- A Gleichschaltung felszámolta a föderális önállóságot, a szakszervezeteket, a pártokat és a civil társadalom intézményeit; 1933 júliusára egypártrendszer alakult ki.
- Az 1934. júniusi–júliusi „hosszú kések éjszakája” az SA vezetőinek és politikai ellenfelek bírósági eljárás nélküli meggyilkolását jelentette; Hindenburg halála után Hitler egyesítette az elnöki és kancellári tisztséget.
- A terror intézményei – a Gestapo, az SS és a koncentrációs táborok – a politikai ellenfelek megfélemlítésére, a jogrendszer pedig a rezsim céljainak kiszolgálására álltak be.
- A propaganda (Goebbels, rádió, film, pártnapok) a népközösség eszméjét hirdette, de a fogalom a kirekesztés ideológiai keretéül szolgált.
- A nürnbergi törvények (1935) és a kristályéjszaka (1938) a zsidókat jogfosztották, gazdaságilag ellehetetlenítették, és a nyílt erőszak terepét nyitották meg.
- A német társadalom reakciói sokfélék voltak: a rezsimnek volt támogatottsága, sokan alkalmazkodtak, a nyílt ellenállás pedig – baloldali, egyházi és katonai körökben – csak szűk, nagy áldozatokkal járó lehetőségeket talált.

20.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Mely politikai döntések és jogi aktusok tették lehetővé Hitler kancellárrá válását és a parlament kiiktatását 1933-ban? Miért nem tekinthető ez a folyamat szabad parlamenti döntésnek?
2. Mit jelentett a Gleichschaltung a tartományok, a szakszervezetek, a pártok és a kulturális élet esetében? Hogyan kapcsolódott az egypártrendszer kialakulásához?
3. Miben különbözött a náci rezsim „faji” fogalma a biológiai vagy vallási önazonosságtól, és hogyan intézményesült a nürnbergi törvényekben?
4. Milyen eszközökkel építette ki a rezsim a terror és a propaganda párhuzamos rendszerét, és milyen szerepe volt a koncentrációs táborok korai formájának?
5. Miért nehéz pontosan mérni a náci rezsim társadalmi támogatottságát, és milyen lehetőségei, illetve korlátai voltak az egyházi, baloldali és katonai ellenállásnak 1933–1939 között?

20.3. A Holocaust

A náci Németország zsidóellenes politikája nem egyetlen döntésből, hanem 1933-tól 1945-ig tartó, fokozatosan radikalizálódó folyamatban vált szisztematikus tömeggyilkossággá. A **Holocaust** (a héberben **Shoah**, angolul Holocaust) a náci rezsim által elkövetett, elsősorban a zsidó nép ellen irányuló, iparszerűen szervezett üldözés és megsemmisítés elnevezése a történettudományban. A fogalom használata nem vitatott a komoly szakirodalomban: a dokumentumok, a tárgyi bizonyítékok, a szemtanúk beszámolói és az elkövetők saját feljegyzései egyaránt alátámasztják, hogy a náci állam célja a zsidó közösségek elpusztítása volt. Vita elsősorban az áldozatszámok pontos nagyságáról, az egyes intézmények felelősségének mértékéről és a helyi társadalmak szerepéről folyik. A jelen alfejezet ezt a folyamatot mutatja be a dokumentált tények és a történészi konszenzus alapján, az áldozatok és az elkövetők megnevezésével, a kollektív bűnösség sugallata nélkül.

20.3.1. A zsidók üldözésének fokozatai (1933–1941)

A zsidóellenes intézkedések már a náci hatalomátvétel után megkezdődtek, amint azt A náci hatalomátvétel és a diktatúra tárgyalta. A rezsim első lépései a kirekesztésre és a társadalmi ellehetetlenítésre irányultak, nem pedig a fizikai megsemmisítésre. A **nürnbergi törvények** (Nürnberger Gesetze) 1935-ben kodifikálták a faji elkülönítést: a „birodalmi állampolgársági törvény” megfosztotta a zsidókat politikai jogaitól, a „vérvédelmi törvény” pedig megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, illetve szexuális kapcsolatot. A jogszabályok a zsidók meghatározását a nagyszülők vallási hovatartozása alapján adták meg, ami a modern faji antiszemitizmus jogi fordulatát jelentette. A diszkrimináció kiterjedt a gazdasági életre is: 1936–1938 között a zsidó vállalkozásokat fokozatosan kisajátították vagy ár alatt kényszerítették eladásra, a zsidó orvosok, ügyvédek és tanárok elvesztették állásukat, a zsidó gyermekeket kizárták az iskolákból.

Az erőszak nyíltabb fordulatát az 1938. novemberi **kristályéjszaka** (Reichspogromnacht vagy Kristallnacht) jelentette: a náci párt által szervezett országos pogrom során több száz zsinagógát gyújtottak fel, zsidó üzleteket és lakásokat rongáltak meg, és mintegy 30 000 zsidó férfit hurcoltak koncentrációs táborba. A halálos áldozatok száma a történészi becslések szerint 90 és 250 között mozog, a pontos adat forráshiány miatt nem ismert. A pogrom után a rezsim a zsidó közösségeket kollektíven kötelezte a kár megtérítésére, és újabb törvények zárták ki a zsidókat a nyilvános életből. A kivándorlás – amely a rezsim által támogatott, de anyagilag kizsákmányolt folyamat volt – 1939-ig több százezer zsidó elhagyását tette lehetővé. A nemzetközi befogadó országok szigorú kvótái azonban sokakat maradásra kényszerítettek.

A második világháború kitörésével a politika jellege megváltozott. A lengyelországi hadjárat során a megszállt területeken a zsidókat gettókba kényszerítették, a hátországi **Einsatzgruppen** (bevetési egységek) pedig tömeges kivégzéseket hajtottak végre a lengyel értelmiség és a zsidó közösségek tagjai ellen. A Szovjetunió 1941. júniusi megtámadása után a háború nyíltan megsemmisítő jelleget öltött: az Einsatzgruppen és a rendőri zászlóaljak a megszállt szovjet területeken több mint egymillió zsidó férfit, nőt és gyermeket lőttek tömegsírokba, gyakran a helyi lakosság szemeláttára. Ebben a szakaszban még nem létezett iparosított megsemmisítő táborrendszer, de a tömeggyilkosság gyakorlata már intézményesült. A történészi vita arról szól, hogy a zsidók teljes elpusztításának szándéka mikor kristályosodott ki végleges döntéssé: egyes kutatók 1941 nyarára, mások 1941 őszére-télre teszik a döntés időpontját, míg a „végső megoldás” (Endlösung) hivatalos koordinálása az 1942. januári **Wannsee-i konferencián** (Wannseekonferenz) történt. A döntés megszületésének pontos rekonstrukciója forráshiány miatt bizonytalan, mert a legfontosabb utasításokat gyakran szóban vagy megsemmisített iratokban fogalmazták meg.

20.3.2. A gettók és a lengyelországi zsidóság elpusztítása

A lengyelországi megszállás után a náci hatóságok a zsidó lakosságot több száz, fallal vagy szögesdróttal elzárt **gettóba** (ghetto) kényszerítették. A legnagyobbak – Varsó, Łódź, Krakkó – több százezer embert zsúfoltak össze, ahol a túlzsúfoltság, az éhezés és a járványok még a deportálások előtt tömeges halálozást okoztak. A gettókban a zsidó tanácsok (Judenräte) – a megszállók által kinevezett vagy kikényszerített testületek – közvetítettek a náci hatóságok és a közösség között, ami a túlélési stratégiák, a kollaboráció és az ellenállás határterületein mozgott. A gettók gazdasági szerepe átmenetileg fenntarthatónak tűnt, de a rezsim fő célja a zsidók összegyűjtése és későbbi deportálása volt.

A gettók felszámolása 1942-ben kezdődött a **Reinhard-művelet** (Aktion Reinhardt) keretében. A lengyelországi gettók lakóit vasúton szállították a megsemmisítő táborokba, ahol a megérkezők

többségét azonnal gázkamrákban ölték meg. A varsói gettó 1943. áprilisi felkelése – amely a zsidó ellenállás legismertebb fegyveres megnyilvánulása volt – a náci hatóságok válaszaként a gettó teljes megsemmisítéséhez vezetett. A felkelők túlnyomó többsége meghalt a harcokban vagy a lerombolt gettó romjai alatt, a túlélők zömét táborokba deportálták. A lengyel zsidóság – a háború előtti Európa legnagyobb zsidó közössége – a megszállás alatt szinte teljesen elpusztult: a becslések szerint a 3,3 millió lengyel zsidóból mintegy 3 millió halt meg, ez a szám azonban becslés, és a források eltérhetnek.

20.3.3. A megsemmisítő táborok és a „végső megoldás”

A **megsemmisítő táborok** (Vernichtungslager) a náci tömeggyilkosság iparosított formáját testesítették meg. A legfontosabb létesítmények a lengyelországi megszállt területeken működtek: **Chełmno** (1941 decemberétől gázkamionokkal), **Bełżec**, **Sobibór** és **Treblinka** (1942 tavaszától gázkamrákkal), valamint **Majdanek** és **Auschwitz-Birkenau** (utóbbi a legnagyobb, amely koncentrációs és megsemmisítő tábor funkciót egyaránt betöltött). A táborokban a gyilkosság technológiája a szén-monoxidtól a cianid alapú rovarirtó szer, a **Zyklon B** alkalmazásáig terjedt. A történészi konszenzus szerint a megsemmisítő táborokban összesen mintegy 2,7–3,0 millió zsidó halt meg; Auschwitz-Birkenau egymaga körülbelül 1,1 millió ember haláláért felelős, akiknek mintegy 960 000 zsidó volt. Az áldozatszámok becslések, mert a náci hatóságok a táborok felszámolásakor sok nyilvántartást megsemmisítettek.

A deportálások egész Európából futottak be a megsemmisítő táborokba. A nyugat-európai országokból – Franciaországból, Belgiumból, Hollandiából – mintegy 200 000 zsidót deportáltak, akiknek nagy része Auschwitzban halt meg. A konkrét országokban történt eseményeket a Franciaország 1914-től napjainkig fejezet tárgyalja részletesen, különösen a Vichy-rezsim kollaborációjának kapcsán. A délkelet-európai és kelet-közép-európai deportálások a náci Németországgal szövetséges vagy általa megszállt államok hatóságainak közreműködésével történtek. A történészi konszenzus szerint a Holocaust áldozatainak összlétszáma körülbelül **6 millió zsidó**, de a becslések 5,1 és 6,0 millió között szórnak, és a pontos szám a hiányos forrásadottság miatt nem állapítható meg. A „6 millió” kerek szám tehát tudományos becslés, nem pedig dokumentált összeg, de a nagyságrend nem vitatott.

20.3.4. A roma holokauszt és más áldozati csoportok

A náci megsemmisítő politika nem kizárólag a zsidókra irányult. A **roma holokauszt** – amelyet egyes roma közösségek és kutatók **Porajmos** vagy **Samudaripen** néven emlegetnek – ugyanazon a faji ideológián alapult. A roma közösségeket a nürnbergi törvények értelmében „alsóbbrendűnek” minősítették, és 1936-tól koncentrációs táborokba vagy gettókba zárták. A háború alatt a megszállt keleti területeken az Einsatzgruppen és a helyi kollaboráns erők romákat is tömegesen végeztek ki. A becslések a roma áldozatok számát 200 000 és 500 000 között adják meg, de a források szórása jelentős, és a pontos szám nem ismert. Az Auschwitz-Birkenau „roma családi táborában” éjszakákra emlékeztető, 1944. augusztusi felszámolás során mintegy 4 200 romát öltek meg gázkamrában. A roma holokauszt elismerése a háború utáni évtizedekben késlekedett, és csak az 1980-as évektől vált a történetírás és az emlékezetpolitika hangsúlyos részévé.

A **fogyatékossággal élő emberek** elleni **T4-program** (Aktion T4) 1939 őszén indult, és a „gyógyíthatatlannak” minősített betegeket, fogyatékos gyermekeket és felnőtteket ölte meg orvosi intézetekben, gázkamrákban vagy halálos injekcióval. Az egyházi tiltakozás – különösen Clemens August von Galen püspök 1941-es prédikációja – a program hivatalos leállításához vezetett, de a gyilkosságok decentralizált formában folytatódtak. A T4-program áldozatainak

száma a történészi becslések szerint 70 000 és 300 000 között mozog, leggyakrabban 200 000 körül említik. A szovjet hadifoglyok közül a náci fogságban mintegy 3,3 millióan haltak meg – nem mindannyian a Holocaust szűk értelemben vett részeként, hanem a megsemmisítő háború és az éheztetés következtében. A politikai ellenfelek, a lengyel értelmiség tagjai, a homoszexuálisok (akiket a náci büntetőjog alapján üldöztek; becslések szerint 5 000–15 000 halt meg a táborokban) és a Jehova tanúi (közülük becslések szerint mintegy 1 700–2 000 halt meg) szintén a náci üldözés áldozatai voltak. Alapvető különbség, hogy a zsidók és a romák esetében a megsemmisítés célja a csoport egészének elpusztítása volt, míg más csoportok üldözése politikai, vallási vagy társadalmi okokból történt, és nem feltétlenül irányult a közösség totális felszámolására.

20.3.5. Elkövetők, szemtanúk és kollaboráció

A Holocaust elkövetői nem egyetlen homogén csoportot alkottak. A felelősség súlypontja az SS-re, a Rendőrségre és a Reichssicherheitshauptamt (RSHA) alá rendelt szervezetekre esett, különösen az **Einsatzgruppen**-re, a rendőri zászlóaljakra és a koncentrációs táborok személyzetére. A **Wehrmacht** szerepe a tömeggyilkosságokban a háború utáni évtizedekben vitatott volt; a mai történészi konszenzus szerint a hadsereg nemcsak logisztikailag támogatta a megsemmisítést, hanem egyes egységei közvetlenül is részt vettek kivégzésekben, és a parancsnoki struktúra a megszállt területeken szorosan együttműködött az SS-szel. A **Reichsbahn** (birodalmi vasút) deportálásokban játszott szerepe dokumentált: a menetrendek és a szállítási költségek elszámolása fennmaradt iratokban bizonyítják, hogy a vasúti tisztviselők tudták, embereket szállítanak a haláltáborokba. A német közigazgatás hivatalnokai a Wannsee-i konferencián való részvételükkel és a rendeletek kiadásával váltak a folyamat részeseivé.

A **kollaboráció** fogalma a megszállt országok és a szövetséges államok hatóságainak, rendőrségének és milíciáinak közreműködésére utal. A legjelentősebb példa a Vichy-rezsim Franciaországban, amely saját kezdeményezésére regisztrálta a zsidókat, majd a náci hatóságokkal együttműködve deportálta őket. A francia rendőrség 1942. júliusi párizsi razziája (a **Vel' d'Hiv**-razzia) során mintegy 13 000 zsidót vettek őrizetbe, akiknek többségét később Auschwitzba szállították. A szlovák, horvát, román és magyar hatóságok szintén aktívan részt vettek a zsidók deportálásában vagy a helyi tömeggyilkosságokban; a részletek ezen országok történetéhez tartoznak, és a könyv más fejezetei tárgyalják őket. Fontos megkülönböztetni a kollaboráció intézményes formáit az egyéni magatartásoktól: a megszállt területeken sok lakos passzívan szemlélte az üldözést, mások segítették az áldozatokat, és voltak, akik feljelentették őket. A **Yad Vashem** által elismert „Világ Igazai" (Righteous Among the Nations) címét olyan nem zsidóknak adományozzák, akik életük kockáztatásával mentettek zsidókat; a dokumentált esetek száma 2026-ig több tízezer, és folyamatosan bővül.

A szemtanúk szerepe kettős: az áldozatok, a túlélők és a környező lakosság beszámolói pótolhatatlan forrásai a deportálásoknak és a táborok működésének, ugyanakkor a náci hatóságok által kikényszerített hallgatás és a háború utáni emlékezetpolitika torzíthatta is az egyéni emlékezetet. A történészi módszertan ezért a szemtanúk elbeszéléseit más forrásokkal összevetve kezeli.

20.3.6. Emlékezet és a tagadás elleni küzdelem

A Holocaust emlékezete a háború utáni évtizedekben fokozatosan alakult ki, és országonként eltérő ütemben intézményesült. A **nürnbergi per** (1945–1946) és az azt követő, az amerikai, brit, francia és szovjet zónákban lefolytatott perek dokumentálták a megsemmisítő apparátus működését, de a hidegháború kezdetén a figyelem a náci háborús bűnökről hamarosan a kommunista fenyegetésre terelődött. Az 1960-as években az **Eichmann-per** Jeruzsálemben és a németországi Auschwitz-perek a Holocaustot a nyilvános emlékezet középpontjába állították. Németországban

az **Erinnerungskultur** (emlékezetkultúra) az 1980-as évektől vált állami szintű elköteleződéssé, amely a múlt feldolgozását a demokratikus identitás részének tekinti. A tagadás elleni küzdelem részeként számos ország – köztük Németország, Ausztria, Franciaország és Izrael – büntetőjogilag is üldözi a Holocaust tagadását és relativizálását. A tagadás nem tudományos álláspont, hanem politikai-ideológiai alapú állítás, amely a dokumentált tömeggyilkosság tényét vitatja vagy minimalizálja; a nemzetközi történészi közösség egyhangúlag elutasítja.

Az emlékezetpolitika vitái ma is tartanak. A német emlékezetkultúra egyes kritikusai szerint a Holocaust központi szerepe háttérbe szoríthatja a gyarmati erőszak és a roma holokauszt emlékezetét; mások a jelenkori izraeli politika bírálatának elfojtását látják benne. E viták nem a tényekben, hanem azok politikai súlyozásában és értelmezésében különböznek. A könyv álláspontja szerint a Holocaust dokumentált tény, az emlékezetpolitikai keretek azonban koronként és politikai közösségenként változnak, és ezeket attribúcióval kell bemutatni.

20.3.7. Források és bizonytalanságok

A Holocaust tanulmányozásához rendelkezésre álló források rendkívül széleskörűek, de korántsem hiánytalanok. Az elsődleges források közé tartoznak a náci hatóságok fennmaradt iratai – így a Wannsee-i konferencia jegyzőkönyve, az Einsatzgruppen jelentései, a deportálási listák, a tábori nyilvántartások –, az áldozatok naplói és levelei (például Anne Frank naplója), a túlélők visszaemlékezései, a szemtanúk vallomásai, valamint a szövetséges csapatok által készített filmfelvételek és fotók. A másodlagos szakirodalom a történészi konszenzus alapja; a mérvadó munkák között említhető Raul Hilberg, Saul Friedländer, Yehuda Bauer és Christopher Browning művei (az itt említett szerzők és művek hivatkozása másodlagos forrásokon alapul, nem közvetlenül olvasott példányokból).

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. Az áldozatszámok becslések, mert a náci hatóságok a háború végén számos nyilvántartást megsemmisítettek, és a kelet-európai tömegsírok feltárása sem teljes. A 6 milliós zsidó áldozatszám a történészi konszenzust tükrözi, de az 5,1–6,0 millió közötti tartományban mozog. A roma áldozatok száma még bizonytalanabb, 200 000 és 500 000 között emlegetett. A döntéshozatali folyamat rekonstrukciója sem teljes: a „végső megoldás” elrendelésének pillanata forráshiány miatt vitatott, és a kutatók vitatják, hogy mennyiben volt központi parancs vagy a periférián kibontakozó radikalizálódás eredménye. A Wehrmacht szerepének mértékét a háború utáni apologetikus narratívák hosszú ideig torzították, de a mai konszenzus a hadsereg rendszerszintű érintettségét dokumentáltnak tekinti. A helyi kollaboráció mértéke és motivációi országonként eltérően dokumentáltak, és a nemzeti történetírások vitái még mindig élénkek. A tagadás nem tartozik a tudományos viták közé, ezért a könyv ezt nem ismeri el értelmezési lehetőségként.

20.3.8. Rövid összefoglaló

- A Holocaust a náci Németország által 1933 és 1945 között elkövetett, elsősorban a zsidó nép ellen irányuló, szisztematikus és iparosított üldözés és megsemmisítés volt; ténye nem vitatott, az áldozatszámok becsléseken alapulnak.
- A zsidóüldözés a jogi kirekesztéstől (nürnbergi törvények, 1935) a nyílt erőszakon át (kristályéjszaka, 1938) a lengyelországi gettókba zárásig és a keleti tömeges kivégzésekig fokozódott.
- A megsemmisítő táborok (Chełmno, Bełżec, Sobibór, Treblinka, Majdanek, Auschwitz-Birkenau) 1941 végétől működtek, és a deportáltak nagy részét azonnal gázkamrákban ölték meg; Auschwitz-Birkenau volt a legnagyobb.

- A roma holokauszt (Porajmos/Samudaripen) és a fogyatékos emberek elleni T4-program a faji megsemmisítő politika része volt; a szovjet hadifoglyok, a politikai ellenfelek, a homoszexuálisok és a Jehova tanúi más okokból váltak áldozatokká.
- Az elkövetők az SS, a rendőrség, az Einsatzgruppen, a Wehrmacht egységei és a birodalmi vasút voltak; a megszállt országokban a helyi hatóságok és milíciák kollaborációja hozzájárult a deportálásokhoz.
- A zsidó áldozatok összlétszáma a történészi konszenzus szerint körülbelül 6 millió, de a becslések 5,1 és 6,0 millió között szórnak; a roma áldozatok száma 200 000–500 000 közé tehető.
- A Holocaust emlékezete későn intézményesült, és országonként eltérő; a tagadás büntetőjogilag üldözött egyes államokban, és a tudományos közösség egyhangúlag elutasítja.
- Az emlékezetpolitikai viták jelenleg is tartanak, különösen a roma holokauszt elismerése, a helyi kollaboráció súlya és az emlékezetkultúra hatói körül.

20.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a zsidóüldözés 1933–1939 közötti és 1941–1942 közötti szakaszát: milyen jogi, társadalmi és fizikai eszközök jellemezték az egyes időszakokat?
2. Miben különbözött a megsemmisítő tábor a koncentrációs tábortól, és miért Auschwitz-Birkenau tekinthető a „végső megoldás” központjának?
3. Miért bizonytalanok a roma holokauszt áldozatszámai, és milyen következményei voltak ennek az elismerés késlekedésére?
4. Milyen szerepet játszott a Wehrmacht a Holocaustban a háború utáni apologetikus narratíva és a mai történészi konszenzus szerint?
5. Miként különböztethető meg a holokauszttagadás a történészi vitától, és milyen jogi eszközökkel küzdenek ellene egyes európai államok?

20.4. A második világháború és Németország összeomlása

A második világháború németországi története nem választható el a náci rezsim 1933 óta követett expanziós és faji ideológiájától, amelyet az előző alfejezet A Holocaust a megsemmisítő antiszemitizmus szemszögéből tárgyalt. A háború menete, a keleti fronton alkalmazott totális hadviselés és a Német Birodalom 1945-ös összeomlása együtt mutatja meg, hogyan vált a náci állam hadigazdasága, megszálló apparátusa és hadserege a tömeges erőszak végrehajtójává. Jelen alfejezet a katonai eseményeket önmagukon túlmutatóan, a megszállt társadalmakra, a kényszermunkára, a polgári lakosság szenvedésére, valamint a háborús felelősség kérdésére is kitekint. A cél nem a német „nemzeti tragédia” ábrázolása, hanem annak tárgyilagos bemutatása, hogy a náci Németország által indított háború Európa nagy részén pusztítást, kitelepítést és tartós traumát okozott, miközben a német társadalom maga is az erőszak elszenvedőjévé vált a háború utolsó szakaszában.

20.4.1. A háború kitörése és a villámháborúk (1939–1941)

A második világháború európai szakasza 1939. szeptember 1-jén a Lengyelország elleni német támadással kezdődött, miután a náci vezetés ürügyként a gleiwitzi rádióállomás ellen színlelt támadást hajtatott végre. A Wehrmacht (Wehrmacht) a lengyel hadsereget a **villámháború** (Blitzkrieg) taktikájával, páncélos ékek, légierő és gyorsan mozgó gyalogság együttes alkalmazásával néhány hét alatt szétzúzta; Varsó szeptember 28-án kapitulált. A náci megszálló hatóságok

Lengyelországban azonnal hozzáláttak a lengyel állam felszámolásához, az értelmiség és a zsidó lakosság tömeges elhurcolásához, valamint a terület beolvasztásához vagy kormányzósággá alakításához – ezek a lépések dokumentáltan a faji hierarchiára épülő megszállási politika első szakaszát jelentették. A Szovjetunió a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka alapján szeptember 17-én megszállta Kelet-Lengyelországot, ami a lengyel állam teljes felosztásához vezetett.

A nyugati fronton 1940 tavaszán a német hadsereg előbb Dániát és Norvégiát rohanta le (április–június), majd május 10-én megindította a Franciaország, Belgium, Hollandia és Luxemburg elleni támadást. A német páncélos erők az Ardenneken át váratlanul délről kerülték meg a francia Maginot-vonalat, és május végére a szövetséges erők nagy részét Dunkerque-nél a tengerpartra szorították. A brit expedíciós hadsereg kimentése (május 26. – június 4.) mintegy 338 ezer katonát evakuált, de a francia hadsereg veresége elkerülhetetlenné vált. Franciaország 1940. június 22-én írta alá a fegyverszünetet a compiègne-i erdőben, ugyanabban a vasúti kocsiban, ahol 1918-ban a német delegáció kapitulált. Az ország északi és atlanti partvidékét német megszállás alá helyezték, míg a déli, ún. **Vichy-rezsim** (Vichy) névleges függetlenséget kapott, de gyakorlatilag együttműködésre kényszerült a náci Németországgal (lásd a második világháború, Vichy és az ellenállás alfejezetet a francia fejezetben). A brit kormány Winston Churchill vezetésével elutasította a megegyezést, és a **londoni csata** (Battle of Britain, 1940. július–október) során a Királyi Légierő megakadályozta a német légi fölény kivívását, ami a német partraszállási tervek (Seelöwe hadművelet) lefújásához vezetett.

A háború 1941-ben a Balkánon és a Földközi-tengeren folytatódott: Németország 1941 tavaszán Jugoszláviát és Görögországot támadta meg, hogy biztosítsa déli szárnyát a tervezett szovjet invázió előtt. A náci megszálló erők a Balkánon – különösen Szerbiában és Görögországban – partizánellenes megtorlások során tömegesen végeztek ki civileket, és a zsidó közösségek deportálását is megkezdték. Ezzel párhuzamosan a **tengeralattjáró-háború** (U-Boot-Krieg) az Atlanti-óceánon a szövetséges utánpótlási vonalak elvágására irányult, és 1941–1942-ben súlyos veszteségeket okozott a brit és amerikai hajóforgalomnak.

20.4.2. A keleti front: megsemmisítő háború és fordulópont (1941–1943)

1941. június 22-én a Német Birodalom és szövetségesei (köztük Románia, Finnország, Magyarország és Olaszország) megtámadták a Szovjetuniót. A **Barbarossa hadművelet** (Unternehmen Barbarossa) a náci vezetés szándéka szerint nem hagyományos katonai konfliktus volt, hanem **megsemmisítő háború** (Vernichtungskrieg), amelynek célja a „bolsevizmus” megsemmisítése, a szláv lakosság alávetése, a zsidó lakosság kiirtása és a keleti területek gyarmatosítása volt – ezt a német katonai dokumentumok és a parancsnokok utasításai egyértelműen alátámasztják. A Wehrmacht vezérkara már a támadás előtt kiadta az úgynevezett **komisszár-parancsot** (Kommissarbefehl), amely a szovjet politikai tisztek azonnali kivégzését rendelte el, megsértve a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó nemzetközi egyezményeket.

A kezdeti német előrenyomulás három irányban haladt: északon Leningrád, középen Moszkva, délen Kijev és a Kaukázus felé. A Vörös Hadsereg 1941 nyarán és őszén súlyos vereségeket szenvedett, több millió szovjet katona esett hadifogságba. A hadifoglyokkal való német bánásmód a háború egyik legnagyobb emberi katasztrófája volt: a dokumentált becslések szerint a szovjet hadifoglyokból körülbelül 3,3 millióan haltak meg német őrizetben – éhezés, betegségek, kivégzések vagy szándékos elhanyagolás következtében. A megszállt területeken az **Einsatzgruppen** (bevetési egységek) a Wehrmacht logisztikai támogatásával tömegesen gyilkolták a zsidó lakosságot, a kommunista funkcionáriusokat és a roma közösségeket. A Babij Jar-i mészárlás Kijev mellett

1941. szeptember 29–30-án mintegy 33 ezer zsidó férfi, nő és gyermek kivégzésével a szervezett tömeggyilkosság egyik legismertebb példája.

A Moszkva elleni támadás 1941 decemberében a szovjet ellentámadás következtében kifulladt; a német hadsereg nem volt felkészülve a téli hadviselésre, és a frontvonal megmerevedett. 1942 nyarán a német stratégia a déli irányra, a Volga-menti Sztálingrád és a kaukázusi olajmezők elfoglalására összpontosult. A **sztálingrádi csata** (1942. augusztus 23. – 1943. február 2.) a háború egyik fordulópontja lett: a város romjai között folytatott hónapokig tartó harc után a szovjet erők 1942 novemberében bekerítették a német 6. hadsereget. Friedrich Paulus tábornagy 1943. január 31-én a maradék erőivel kapitulált; a csatában és a fogságban a becslések szerint mintegy 150–200 ezer német és szövetséges katona halt meg. A vereség megtörte a német hadsereg kezdeményezőképességét, és alapvetően megváltoztatta a háború menetét.

1943 júliusában a **kurszki csata** (Unternehmen Zitadelle) az utolsó nagy német támadó hadművelet volt a keleti fronton; a szovjet védelem és az azt követő ellentámadás után a stratégiai kezdeményezés végleg a Vörös Hadsereg kezébe került. Ezzel párhuzamosan a német megszálló hatóságok a partizánharcra hivatkozva egyre brutálisabb megtorlásokat hajtottak végre Fehéroroszországban, Ukrajnában és a balti államokban: falvak százait égették fel lakosaikkal együtt, és tömegesen deportáltak civileket kényszermunkára. A keleti front háborújának áldozatközpontú története a szovjet polgári lakosság és a hadifoglyok szenvedését állítja a középpontba, anélkül hogy relativizálná a német katonák későbbi szenvedését a visszavonulás és a fogság során.

20.4.3. A totális háború és a megszállt Európa kizsákmányolása

Joseph Goebbels 1943. februári sportpalotai beszéde a **totális háború** (totaler Krieg) meghirdetésével a német társadalom egész erőforrását a hadviselés szolgálatába állította. A hadigazdaságot Albert Speer birodalmi fegyverkezési miniszter irányítása alatt részben racionalizálták, de a termelés növelése nagymértékben a megszállt területekről elhurcolt **kényszermunkások** millióinak kizsákmányolására épült. A becslések szerint a háború végére mintegy 12–13 millió külföldi kényszermunkás – hadifoglyok, polgári deportáltak, koncentrációs tábori foglyok – dolgozott a német hadiiparban, a mezőgazdaságban és a közmunkákon. A munkakörülmények különösen a keleti munkások (Ostarbeiter) esetében voltak embertelenek; az éhezés, a rossz elhelyezés és a bántalmazás tömeges halálozáshoz vezetett.

A megszállt Nyugat-Európában a német hatóságok a gazdaságot a birodalmi szükségletek alá rendelték: Franciaországból, Belgiumból, Hollandiából és Norvégiából nyersanyagokat, élelmiszert és ipari termékeket szállítottak Németországba, ami a helyi lakosság ellátási nehézségeit és a feketepiac kialakulását okozta. A megszállt országokban a náci rezsim a helyi kollaboráns csoportokra támaszkodva deportálta a zsidó lakosságot, továbbá túszokat végeztek ki az ellenállási akciók megtorlásaként. Az ellenállás formái a fegyveres partizánmozgalmaktól a passzív ellenálláson át a zsidók bújtatásáig terjedtek, és országonként eltérő mértékben és politikai összetételben szerveződtek – például a francia ellenállás a gaulle-ista és kommunista csoportok közötti feszültségek ellenére fokozatosan koordináltabbá vált, míg Jugoszláviában a partizánok polgárháborús jellegű konfliktusba bonyolódtak a csetnikekkel.

A német társadalom a háború alatt fokozatosan szembesült a hátországot érintő brit–amerikai stratégiai bombázásokkal. A szövetséges légierő 1942-től kezdve egyre nagyobb erővel bombázta a német iparvárosokat és közlekedési csomópontokat. Az 1943. júliusi **Hamburg elleni tűzvihar** (Operation Gomorrah) mintegy 34–45 ezer ember halálát okozta, és hosszú távon rávilágított a civil lakosság háborús szenvedéseire. A bombázásokkal kapcsolatos emlékezetpolitikai vita a háború után évtizedekig érzékeny terület volt: a szövetséges bombázások áldozatai számát a német háborús irodalom gyakran kiemelte, míg a kritikus történetírás hangsúlyozza, hogy a bombázások a náci agresszió következményei voltak, és az áldozatok középpontba állítása nem

moshatja össze a német rezsim bűneit a szövetségesek háborús gyakorlatával (lásd a a második világháború és Németország összeomlása alfejezet Források és bizonytalanságok szakaszát).

20.4.4. A német vereség és a birodalom összeomlása (1944–1945)

A keleti fronton a szovjet hadsereg 1944 nyarán a **Bagratyion hadművelettel** (Operation Bagration) megsemmisítette a német Közép Hadseregcsoportot, és visszafoglalta Fehéroroszországot; ezzel párhuzamosan a Vörös Hadsereg a Balkánon is előrenyomult, és 1944 augusztusában Románia átállt a szövetségesek oldalára. A nyugati szövetségesek 1944. június 6-án a **normandiai partraszállással** (D-Day) nyitották meg a második frontot, majd augusztusban felszabadították Párizst. A német hadsereg 1944 decemberében az Ardennekben indított utolsó nagy ellentámadását a szövetségesek visszaverték, és 1945 tavaszára a nyugati és keleti szövetséges erők Németország területére léptek.

A háború utolsó hónapjaiban a náci rezsim a vereség közeledtével is folytatta a megsemmisítő politikát: a koncentrációs táborok kiürítésekor a foglyokat úgynevezett **halálmenetekben** (Todesmärsche) hajtották nyugat felé, és a legyengült vagy lázadó foglyok tömegét lőtték agyon. A Wehrmacht és az SS a visszavonulás során a „felperzselt föld” taktikáját alkalmazta, hidakat, vasutakat és ipari létesítményeket rombolt le, ami a civil lakosság ellátását és túlélési esélyeit tovább rontotta. A keleti területekről menekülő német civil lakosság – Kelet-Poroszországból, Sziléziából, Pomerániából és a Szudétavidékről – a szovjet csapatok elől nyugat felé vonult; a menekülés során a becslések szerint több százezer ember halt meg kimerülés, hideg, betegségek vagy erőszak következtében. A szovjet katonák által a német polgári lakosság, különösen nők ellen elkövetett tömeges nemi erőszak dokumentált, és a háború utáni német emlékezetben központi traumává vált; ezt azonban a történetírás a szovjet hadsereg bosszújának és a keleti fronton elszenvedett német atrocitások kontextusában tárgyalja, anélkül hogy bármelyik oldal áldozatait rangsorolná.

Adolf Hitler 1945. április 30-án a berlini Führerbunkerben öngyilkos lett, miután kinevezte utódjául Karl Dönitz főadmirálist. Berlin 1945. május 2-án esett el a szovjet csapatok előtt. A német haderő 1945. május 7-én Reimsben, majd május 8-án Berlinben írta alá a **feltétel nélküli kapitulációt**, amely a második világháború európai szakaszának végét jelentette. A náci rezsim összeomlása teljes volt: a párt- és állami intézmények felbomlottak, a hadsereg alakulatai részben fogságba kerültek, részben feloszlottak, a megszállt területeken a szövetségesek vették át a hatalmat. A háború utolsó heteiben a koncentrációs táborok felszabadítása – mint például Auschwitz (1945. január 27.), Buchenwald (április 11.) vagy Bergen-Belsen (április 15.) – a náci bűnök dokumentálásának elsődleges helyszínévé vált, és a szövetséges katonák által rögzített fényképek, filmek a későbbi emlékezet alapját képezték.

20.4.5. A megszállás és a háborús bűnösök felelőssége

A náci Németország veresége után a szövetséges hatalmak – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, az Egyesült Királyság és Franciaország – a potsdami konferencia (1945. július–augusztus) határozatai alapján Németországot négy megszállási övezetre osztották, Berlint pedig közösen igazgatták. A megszálló hatóságok három fő célt fogalmaztak meg: a **demilitarizációt**, a **denácifikációt** és a **demokratizálást**. A denácifikációs program keretében a náci párttagokat és a rezsim funkcionáriusait állami és gazdasági pozíciókból eltávolították, bár a gyakorlatban az intézkedések következetessége és mélysége zónánként jelentősen eltért – a nyugati övezetekben később sok szakembert reintegráltak a hidegháborús újjáépítés érdekében, amit a kritikus történetírás a felelősség elmosásaként értékel.

A háborús bűnösök felelősségének megállapítására a szövetségesek 1945 novemberében **Nürnbergben** nemzetközi katonai törvényszéket állítottak fel. A per vádlottjai a náci állam és a Wehrmacht legfelső vezetői voltak, köztük Hermann Göring, Rudolf Hess, Joachim von Ribbentrop, Wilhelm Keitel, Alfred Jodl és Albert Speer. A vádirat három fő bűncselekményi kategóriát tartalmazott: **béke elleni bűncselekmények** (agresszív háború indítása), **háborús bűncselekmények** (a hadviselés szabályainak megsértése, ideértve a hadifoglyokkal és civilekkel szembeni bánásmódot) és **emberiesség elleni bűncselekmények** (a polgári lakosság elleni széles körű és szisztematikus támadások, beleértve a zsidók elpusztítását). A nürnbergi per 1946. októberi ítéleteiben tizenkét vádlottat halálra ítéltek, hetet hosszú börtönbüntetésre, hármat felmentettek. A per jelentősége abban áll, hogy első alkalommal állított nemzetközi bíróság elé állami vezetőket agresszió és emberiesség elleni bűncselekmények miatt; ugyanakkor a kritikus jogtörténeti értékelés rámutat, hogy a törvényszék a győztes hatalmak által felállított és eljárási szempontból vitatott fórum volt, amely nem terjedt ki a szövetségesek által elkövetett esetleges jogsértésekre.

A nürnbergi főper mellett a megszálló hatóságok további pereket tartottak: az orvosper, a jogászper, az Einsatzgruppen-per és más eljárások a náci bűnök különböző ágazatait – az orvosi kísérleteket, a jogi bűnrészességet, a tömeggyilkosságokat – tárták fel. A háború utáni német bíróságok kezdetben vonakodtak a náci múlt szisztematikus feltárásától, de az 1960-as évektől – különösen az auschwitzi perek (1963–1965) és a Fritz Bauer főügyész által kezdeményezett eljárások – a nyugatnémet igazságszolgáltatás is hozott ítéleteket. A Wehrmacht szerepének értékelése sokáig az ún. **„tiszta Wehrmacht” mítosz** (Mythos der sauberen Wehrmacht) hatása alatt állt, amely szerint a hadsereg hivatásos katonái nem vettek részt a tömeggyilkosságokban. Ezt a képet az 1995-ös Wehrmacht-kiállítás és az azóta elvégzett levéltári kutatások meggyőzően cáfolták: a hadsereg aktívan támogatta az Einsatzgruppékat, részt vett a partizánellenes megtorlásokban, és tudomással bírt a hátországi tömeges kivégzésekről. Ezt a megállapítást ma a történészi konszenzus dokumentált ténynek tekinti.

20.4.6. Források és bizonytalanságok

A második világháború németországi eseményeiről rendkívül gazdag elsődleges forrásanyag áll rendelkezésre: katonai parancsok, hadműveleti naplók, diplomáciai iratok, a nürnbergi per jegyzőkönyvei, fényképek, filmfelvételek, valamint a túlélők visszaemlékezései. A szovjet és a nyugati szövetségesek által lefoglalt német levéltárak anyaga a 20. század végétől fokozatosan kutathatóvá vált, ami pontosította a háborús bűnök – különösen a keleti fronton elkövetett atrocitások – képét. A statisztikai adatok azonban többnyire becslések, és a források gyakran eltérnek egymástól. A szovjet háborús veszteségek, a német hadifoglyok halálozása, a keleti területekről menekülő német civilek áldozatainak száma, valamint a bombázások halálos áldozatainak összesítése mind olyan terület, ahol a számok közötti különbségek az eltérő korszakok, ideológiai keretek és a levéltári hozzáférés egyenlőtlensége miatt alakultak ki. A német történetírásban például a keleti menekültek halálainak számát hosszú ideig túlbecsülték, míg a szovjet történetírás a polgári áldozatok közlését ideológiai okokból korlátozta. A mai tudományos konszenzus szerint a háborús áldozatok pontos száma nem rekonstruálható, de a nagyságrendek – több tízmillió halott Európában, ebből mintegy 26–27 millió szovjet állampolgár – a levéltári kutatások és demográfiai elemzések alapján megerősítettek.

A háborús bűnösök felelősségére vonatkozó jogi és történészi értékelés sem mentes a vitáktól. A nürnbergi per precedenst teremtett, de a győztesek igazságszolgáltatásának legitimitását egyes kritikusok a mai napig vitatják; a per nem tárgyalta a szövetségesek háborús cselekményeit, és a szelektív vádemelés torzíthatja a történelmi igazságérzetet. Ugyanakkor a per során feltárt dokumentumok hitelességét a történészi konszenzus nem kérdőjelezi. A Wehrmacht bűnösségére vonatkozó kutatások eredményei ma már a tudományos fősodorba tartoznak, de a közbeszédben,

különösen egyes családi emlékezetekben és szélsőjobboldali narratívákban továbbra is él a „tiszta Wehrmacht” mítosz maradványa. A bombázások áldozatainak emlékezete hasonlóan érzékeny: a háború utáni német irodalomban a civil szenvedés ábrázolása gyakran a német bűnösség kérdésének elhárítását szolgálta, amit az 1990-es évek óta a történészek – például az ún. „történészvita” (Historikerstreit) résztvevői – élesen bírálnak, hangsúlyozva, hogy az áldozati narratíva nem relativizálhatja a náci rezsim által elkövetett népirtást. A nemzetközi emlékezetpolitikában a német háborús felelősség elismerése és a megemlékezés formái folyamatosan változnak; a 2020-as években a holokauszt-emlékezet mellett a szovjet áldozatok, a kényszermunkások és a megszállt országok civil lakosságának szenvedése is nagyobb figyelmet kap.

20.4.7. Rövid összefoglaló

- A második világháború európai szakasza 1939. szeptember 1-jén a Lengyelország elleni náci támadással kezdődött, és a villámháború taktikájával 1941-re a kontinentális Európa nagy részét német megszállás vagy kollaboráns rezsimek uralták.
- A Szovjetunió elleni 1941. június 22-i támadás (Barbarossa hadművelet) megsemmisítő háború volt: a Wehrmacht, az SS és az Einsatzgruppen tömegesen gyilkolták a zsidó lakosságot, a hadifoglyokat és a szovjet civileket; a szovjet hadifoglyokból milliók haltak meg német őrizetben.
- A sztálingrádi (1942–43) és kurszki (1943) vereségek után a keleti fronton a stratégiai kezdeményezés a Vörös Hadsereghez került; a nyugati szövetségesek 1944 júniusában Normandiában nyitottak második frontot.
- A náci hadigazdaság a megszállt Európa kizsákmányolására és mintegy 12–13 millió külföldi kényszermunkásra épült; a megtorlások, a deportálások és a stratégiai bombázások a civil lakosság tömeges szenvedését okozták.
- A birodalom 1945 tavaszára teljesen összeomlott: Hitler öngyilkossága és Berlin eleste után 1945. május 7–8-án a Wehrmacht feltétel nélkül kapitulált; a háború utolsó szakaszában a német civilek is tömeges traumát szenvedtek el a menekülés és a szovjet előrenyomulás során.
- A szövetségesek Németországot négy megszállási övezetre osztották, és demilitarizációt, denácifikációt és demokratizálást hirdettek; a nürnbergi per (1945–46) elsőként állított nemzetközi bíróság elé állami vezetőket agresszió és emberiesség elleni bűncselekmények miatt.
- A Wehrmacht bűnössége a keleti fronton elkövetett atrocitásokban a levéltári kutatások és az 1995-ös kiállítás óta dokumentált tény, míg a „tiszta Wehrmacht” mítosz a nemzetiszocialista múlt elhárításának eszköze volt.
- A háborús áldozatok számai becslések, és a különböző emlékezetpolitikai keretek – a német civil áldozatok, a bombázások, a szovjet veszteségek – folyamatos történészi viták tárgyát képezik.

20.4.8. Önellenőrző kérdések

- Milyen katonai és ideológiai jellemzők tették a Szovjetunió elleni háborút „megsemmisítő háborúvá”, és milyen szerepet játszott ebben a Wehrmacht?
- Hasonlítsa össze a nyugati és a keleti front háborújának jellegét a megszállt civil lakosság és a hadifoglyok szempontjából!
- Melyek voltak a náci Németország összeomlásának legfontosabb katonai és politikai állomásai 1944 és 1945 között?
- Hogyan járult hozzá a nürnbergi per a nemzetközi büntetőjog fejlődéséhez, és melyek az ítélkezés legitimációjával kapcsolatos kritikai érvek?

- Miért tekinthető a „tiszta Wehrmacht” mítosz a német múltfeldolgozás egyik központi kérdésének, és milyen bizonyítékok cáfolják ezt a narratívát?

21 Németország 1945-től napjainkig

21.1. A megszállás és a két állam születése

Németország 1945 tavaszán katonailag összeomlott, de a politikai újjászervezés egyáltalán nem a német társadalom belső döntéseiből következett, hanem a négy megszálló hatalom – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, az Egyesült Királyság és Franciaország – egymással is versengő elképzeléseiből. Az, hogy 1949-re két, egymással ellentétes politikai rendszerű állam jött létre az egykori Német Birodalom területén, nem előre elrendelt, természetes fejlemény volt, hanem a hidegháború kialakulásának, a megszállási gyakorlatnak és a német politikai szereplők – különösen a nyugati övezetekben dolgozó parlamenti képviselők, illetve a szovjet zónában a kommunista párt köré szerveződő erők – döntéseinek következménye. A jelen alfejezet azt vizsgálja, miként ment végbe a megszállás jogi és intézményi berendezkedése, hogyan dolgozta fel a nemzetközi jog a náci bűnöket a nürnbergi perben, milyen korlátokkal és vitákkal zajlott a denacifikáció, majd hogyan vezetett a szövetségesek közötti szakítás a berlini blokádhoz, végül hogyan alakult meg a Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság, és hogyan illeszkedett be a két állam a hidegháborús szövetségi rendszerekbe.

21.1.1. A megszállás és a nemzetközi jogi keret

A háború utáni rendezés alapjait az 1945. február 4–11. közötti **jaltai konferencia** (Jalta-Konferenz) és az 1945. július 17. – augusztus 2. közötti **potsdami konferencia** (Potsdamer Konferenz) határozta meg. A győztes hatalmak dokumentált döntése szerint Németországot négy megszállási övezetre osztották: az Egyesült Államok a déli, a Szovjetunió a keleti, az Egyesült Királyság az északnyugati, Franciaország pedig a délnyugati övezetet kapta. Berlint, amely földrajzilag a szovjet övezet belsejében feküdt, ugyancsak négy szektorra osztották. A legfőbb ellenőrző szerv a **Szövetséges Ellenőrző Tanács** (Alliierter Kontrollrat) lett, amelyben a négy hatalom képviselője foglalt helyet, és amelynek határozataihoz egyhangúság kellett.

A potsdami megállapodás rögzítette az úgynevezett „4D” elveit: demilitarizálás (Demilitarisierung), denacifikálás (Entnazifizierung), demokratizálás (Demokratisierung) és decentralizálás (Dezentralisierung). E kategóriák tartalma azonban a gyakorlatban országonként és övezetenként eltérő volt. A dokumentált tények szerint a megszálló hatalmak a szuverenitás átmeneti felfüggesztését a berlini nyilatkozatban (Berliner Erklärung, 1945. június 5.) jelentették be, amelyben a négy hatalom átvette a Németország feletti legfőbb hatalmat. Ez a lépés jogilag vitatott volt, mert a német állam folytonosságát nem szüntette meg formálisan, de a kormányzati funkciókat a megszállók gyakorolták; a történészi konszenzus szerint ez a helyzet a két állam megalakulásáig tartott.

A megszállás első éveiben a nyugati övezetekben fokozatosan kiépült a helyi és tartományi szintű közigazgatás, és a demokratikus pártok – így a Kereszténydemokrata Unió (Christlich Demokratische Union, CDU), a Keresztényszociális Unió (Christlich-Soziale Union, CSU), a Német Szociáldemokrata Párt (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) és a Szabad Demokrata Párt (Freie Demokratische Partei, FDP) – újjászerveződhettek. A szovjet zónában a megszálló hatóság már 1945-ben engedélyezte a pártok működését, de a kommunista párt

(Kommunistische Partei Deutschlands, KPD) jelentős előnyt élvezett a közigazgatási pozíciók betöltésében. A tények alapján kijelenthető, hogy a keleti övezetben a politikai pluralizmus formálisan létezett, de a hatalmi viszonyok a szovjet katonai adminisztráció és a kommunista párt irányába tolódtak el; ezt a folyamatot a későbbi NDK-történetírás a „demokratikus antifasiszta átalakulás" kifejezéssel írta le, míg a nyugati történészek többsége a szovjet típusú diktatúra kiépülésének kezdetét látta benne. Ez utóbbi értelmezés vitatott, de a források egyértelműen mutatják a KPD és a Szovjetunió közötti szoros kapcsolatot.

21.1.2. A nürnbergi per és a denacifikáció

A náci vezetők felelősségre vonásának első, nemzetközi jogi szempontból is újszerű kísérlete a **nürnbergi per** (Nürnberger Prozess) volt. Az 1945. november 20. és 1946. október 1. között zajló eljárásban 24 magas rangú náci vezető ellen emeltek vádat a szövetséges hatalmak képviselői. A vádpontok a következők voltak: béke elleni bűncselekmény, háborús bűncselekmény, emberiesség elleni bűncselekmény, valamint az ezekre irányuló összeesküvés. A bíróság 12 vádlottat ítélt halálra, 3-at életfogytiglani börtönre, 4-et hosszabb börtönbüntetésre, 3-at pedig felmentett (Hjalmar Schacht, Franz von Papen, Hans Fritzsche). Ezen ítéletek elsődleges forrásokból, a per jegyzőkönyveiből dokumentáltak.

A nürnbergi per jogi újdonsága az volt, hogy a „emberiesség elleni bűncselekmény" kategóriája lehetővé tette az állami vezetők felelősségre vonását a saját állampolgáraik elleni bűnökért is, még akkor is, ha a cselekmény a korabeli német jog szerint nem volt bűncselekmény. Ez azonban jogi vitát váltott ki: a védők és egyes jogtudósok a **visszaható hatály tilalmát** (nullum crimen sine lege) sértőnek tartották a vádat, mivel az emberiesség elleni bűncselekmény fogalma 1945 előtt nem létezett a nemzetközi jogban. A tudományos konszenzus ma úgy tartja, hogy a per a nemzetközi büntetőjog megalapozásához járult hozzá, de eljárási szempontból a győztes hatalmak igazságszolgáltatása volt, és nem volt teljesen független bíróság. A per anyaga hatalmas levéltári forrástömeg, amelyet a mai napig kutatnak.

A nürnbergi főper mellett számos utóper zajlott (orvosper, jogászper, Einsatzgruppen-per, stb.), amelyekben több száz további elkövetőt ítéltek el. A **denacifikáció** azonban ennél szélesebb, tömeges eljárást jelentett: a nyugati övezetekben a felnőtt lakosság nagy részének kérdőívet kellett kitöltenie a náci múltról. A besorolási kategóriák – főbűnös, terhelt, kisebb terhelt, követő, felmentett – alapján az eljárások 1946–1948 között zajlottak, de a hidegháború kiéleződésével és a nyugati államépítés sürgősségével a folyamat lelassult, majd gyakorlatilag lezárult. A történettudományi vita központi kérdése az, hogy a denacifikáció mennyire volt hatékony. Egyes történészek szerint a nyugati övezetekben a folyamat „elmaradt" vagy „felemás" volt, mert számos korábbi NSDAP-tag, köztisztviselő, bíró és tanár visszatérhetett korábbi foglalkozásához; mások hangsúlyozzák, hogy a kérdőívek és a perek legalább a legfőbb bűnösök eltávolítását lehetővé tették, és a társadalomban nem maradt fenn a náci rendszer intézményi magja. A statisztikai adatok – például hány személyt soroltak be egyes kategóriákba – becslések, és a források hiányosak, ezért a pontos számok vitatottak.

A szovjet zónában a denacifikáció más logikát követett: a tömeges eljárások mellett a hangsúly a gazdasági elitek kisajátítására, a földreformra és az állami apparátus gyors átalakítására került. A keleti övezetben a denacifikációt a kommunista hatalomátvétel eszközeként is használták: a politikai ellenfeleket gyakran náci múlttal vádolták meg, míg a kommunista párt tagjainak múltját kevésbé vizsgálták. Ez a jelenség a későbbi emlékezetpolitikai viták egyik kulcsa lett, különösen a német újraegyesítés után, amikor a Stasi-iratok és a keletnémet levéltárak hozzáférhetővé váltak. A kollektív bűnösség kérdése is megjelent: a nürnbergi per a vezetők egyéni felelősségét állította középpontba, de a német lakosság egészének felelőssége a korabeli közbeszédben vitatott volt. A mai tankönyvi álláspont szerint a bűnösséget nem lehet népekre vagy vallási közösségekre

általánosságban kiterjeszteni, hanem egyénekre és intézményekre kell vonatkoztatni, amint azt a nürnbergi ítéletek is tükrözik.

21.1.3. Az övezetek szétválása és a hidegháborús logika

A nyugati és a szovjet övezet közötti szakadék az 1947–1948-as években vált visszafordíthatatlanná. Az Egyesült Államok által 1947. június 5-én meghirdetett **Marshall-terv** (Marshallplan) gazdasági segélyt ajánlott a háború utáni Európának, de a Szovjetunió és a kelet-európai államok számára is nyitva álló ajánlatot a szovjet vezetés elutasította, és a szovjet zóna részvételét is megtiltotta. A nyugati övezetekben a Marshall-segély a gazdasági talpra állás egyik motorja lett; a szovjet zónában ezzel szemben a jóvátételi szállítások és a központosított tervgazdaság kiépítése folytatódott. A döntés dokumentált, de a szovjet motiváció – nevezetesen, hogy a Marshall-terv valójában amerikai befolyásszerzési eszköz volt – vitatott a hidegháborús és a hidegháború utáni történetírásban.

Az övezetek szétválását tovább mélyítette a pártstruktúra átalakulása. A szovjet zónában 1946. április 21–22-én a kommunista párt és a szociáldemokrata párt egyesítésével létrejött a **Német Szocialista Egységpárt** (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED). Az egyesítést a szovjet katonai adminisztráció nyomására hajtották végre, és a szociáldemokraták egy része – különösen a keleti övezetben – kényszer alatt fogadta el. A nyugati övezetekben az SPD tagsága népszavazáson elutasította az egyesülést, és a párt önállóan működött tovább. Ez a különbség a későbbi két állam pártrendszerének alapvető eltérését vetítette előre: nyugaton a versengő többpártrendszer, keleten a SED dominanciája.

A gazdasági és pénzügyi szakadás az 1948-as **valutareform**ban (Währungsreform) csúcsosodott ki. A nyugati övezetekben 1948. június 20-án bevezették a **német márkát** (Deutsche Mark), amely a korábbi birodalmi márka helyébe lépett. A szovjet zónában pár nappal később, június 23-án saját valutát bocsátottak ki, amelyet később **NDK-márkának** (Mark der DDR) neveztek. A nyugati valutareform gyorsan stabilizálta a gazdaságot, és a feketepiac visszaszorulásával a nyugati zónák lakossága számára a mindennapi élet javulását hozta. A keleti zónában a valutareform inkább a tervgazdaság kereteihez igazodott, és a gazdasági helyreállás lassabb volt. A valutareform dokumentált tény, de gazdasági hatásainak pontos mérése – például a termelés növekedésének üteme – statisztikai becsléseken alapul, és a keleti adatok megbízhatósága a keletnémet statisztikai rendszer torzításai miatt vitatott.

21.1.4. A berlini blokád és a légihíd

A valutareform és a nyugati államalapítási törekvések kiváltották a hidegháború egyik első nagy válságát, a **berlini blokádot** (Berlin-Blockade). 1948. június 24-én a szovjet hatóságok lezárták a nyugati szektorokba vezető szárazföldi és vízi útvonalakat, arra hivatkozva, hogy a nyugati valutareform veszélyezteti a szovjet övezet gazdasági stabilitását. A dokumentált események szerint a blokád célja a nyugati hatalmak kiszorítása volt Nyugat-Berlinből, és a város ellátásának ellehetetlenítése. A szovjet vezetés érvelése azonban vitatott: a nyugati történészek többsége szerint a blokád a nyugati államalapítási folyamat megakadályozásának kísérlete volt, míg a szovjet hivatalos álláspont a nyugati valutareformra adott válaszként magyarázta.

A nyugati hatalmak válasza a **léghíd** (Luftbrücke) volt. 1948. június 26-tól kezdve amerikai és brit repülőgépek folyamatosan szállítottak élelmiszert, szenet és más alapvető ellátmányt Nyugat-Berlinbe. A léghíd során a becslések szerint 2,3 millió tonna (egyes források szerint 2,1–2,5 millió tonna) rakomány érkezett, és a napi szállított mennyiség a csúcsidőszakban meghaladta a 12 000 tonnát. Ezek a statisztikák a részt vevő légierők hivatalos jelentésein alapulnak, de a pontos számok némileg eltérnek a különböző forrásokban, ezért becslésként kell kezelni őket. A

blokád 1949. május 12-én ért véget, amikor a szovjet hatóságok ismét megnyitották a szárazföldi útvonalakat. A blokád és a légihíd a nyugati összefogás jelképévé vált, és megerősítette a nyugat-berliniek kötődését a nyugati hatalmakhoz; ugyanakkor a város kettészakadása is véglegesült, mert a szovjet szektorban 1948 novemberében külön városi tanács alakult, és Kelet-Berlin fokozatosan a szovjet zóna fővárosává vált.

A berlini blokád következményei dokumentált tények: a légihíd sikere megmutatta, hogy a nyugati hatalmak nem adják fel Nyugat-Berlint, és a válság felgyorsította a nyugati katonai szövetség, a NATO létrehozásának előkészítését. Ugyanakkor a blokád okainak értelmezése a hidegháborús történetírásban sokáig vitatott volt; a mai konszenzus az, hogy a szovjet lépés a nyugati integráció megakadályozására irányult, de a szovjet vezetés belső döntési folyamatai – például Sztálin pontos szándékai – nem minden részletükben ismertek, mert a szovjet levéltárak a rendszerváltás után is csak részlegesen kutathatók.

21.1.5. A Német Szövetségi Köztársaság létrejötte

A nyugati államalapítás folyamata a blokád alatt is folytatódott. A nyugati hatalmak 1948 nyarán meghívták a nyugati övezetek tartományainak miniszterelnökeit, hogy alkotmányozó gyűlést hívjanak össze. A **Parlamenti Tanács** (Parlamentarischer Rat) 1948. szeptember 1-jén ült össze Bonnban, és 1949. május 8-án elfogadta az **Alaptörvényt** (Grundgesetz). A dokumentált tények szerint az Alaptörvényt 1949. május 23-án hirdették ki, és ezzel létrejött a **Német Szövetségi Köztársaság** (Bundesrepublik Deutschland, NSZK). A főváros Bonn lett, nem pedig Berlin, amelynek különleges megszállási státusza miatt nem tölthette be ezt a szerepet.

Az Alaptörvény fontos jellemzője volt, hogy ideiglenesnek tekintették: preambuluma szerint a „teljes német nép” nevében alkották, és a cél a német egység helyreállítása volt. Ennek ellenére az Alaptörvény a gyakorlatban egy nyugati, parlamentáris demokrácia alapjait fektette le. A szövetségi struktúra, a jogállamiság, az alapjogok katalógusa és a **szövetségi alkotmánybíróság** (Bundesverfassungsgericht) intézménye a nyugati hatalmak demokratizálási követelményeit tükrözte. Az első Bundestag-választást 1949. augusztus 14-én tartották, és a CDU/CSU, az SPD, az FDP és kisebb pártok kerültek be a parlamentbe. A dokumentált választási eredmény szerint a CDU/CSU 31,0%-ot, az SPD 29,2%-ot, az FDP 11,9%-ot szerzett. A kancellárt, Konrad Adenauert (CDU) 1949. szeptember 15-én választotta meg a Bundestag, koalícióban az FDP-vel. Adenauer politikája a nyugati integrációra és a nyugati hatalmakkal való szoros együttműködésre épült; ezt a politikát a későbbi évtizedekben a „nyugati kötődés” (Westbindung) fogalmával írták le, és a mai napig a német külpolitika egyik alappillére.

Az NSZK megszállási jogállása azonban 1955-ig korlátozott maradt: a megszálló hatalmak fenntartották a fenntartási jogokat a biztonságpolitikában, a külügyekben és a nyugat-berlini státuszban. A teljes szuverenitást a **Párizsi szerződések** (Pariser Verträge) 1955. május 5-i hatálybalépése hozta el, amikor a megszállás formálisan véget ért, és az NSZK – bizonyos fenntartásokkal – szuverén állammá vált. Ezt a lépést a nyugati hatalmak 1954. októberi londoni és párizsi konferenciáin készítették elő, ahol az NSZK csatlakozását a NATO-hoz is elfogadták. Az NSZK NATO-csatlakozása 1955. május 9-én lépett hatályba, és ez a keleti blokk szerint a német militarizmus újjáéledésének veszélyét hordozta; ezt az álláspontot a szovjet propaganda és az NDK hivatalos nyilatkozatai hangoztatták, és a vitatott értelmezések közé tartozik.

21.1.6. Az NDK megalakulása

A nyugati államalapításra adott keleti válasz a **Német Demokratikus Köztársaság** (Deutsche Demokratische Republik, DDR) kikiáltása volt. A szovjet zónában 1949. október 7-én a korábban

létrehozott **Népi Tanács** (Deutscher Volksrat) ideiglenes **Népi Kamarává** (Volkskammer) alakult, és hatályba léptette az NDK első alkotmányát. E dátum dokumentált: 1949. október 7. az NDK hivatalos megalakulásának napja. Az alkotmány formailag többpártrendszert és alapjogokat ígért, de a gyakorlatban a hatalom a **Német Szocialista Egységpárt** (SED) kezében összpontosult. Az államfő Wilhelm Pieck, a miniszterelnök Otto Grotewohl, a SED főtitkára pedig Walter Ulbricht lett; mindhárman a kommunista mozgalom veteránjai voltak.

Az NDK megalakulása a nyugati történetírásban és a nyugatnémet politikában nem számított szuverén államalapításnak, hanem a szovjet megszállási övezet politikai átalakításának. Az NSZK kormánya kezdettől fogva az egyedüli legitim német államnak tekintette magát, és ezt a felfogást a **Hallstein-doktrína** (Hallstein-Doktrin) 1955-ös meghirdetése erősítette meg: eszerint az NSZK – Izrael kivételével – megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat minden olyan állammal, amely az NDK-t elismeri. Ez a politika a keleti állam elszigetelésére irányult, de hosszú távon fenntarthatatlannak bizonyult, és az 1969-ben beiktatott szociáldemokrata kancellár, Willy Brandt új keleti politikája (Ostpolitik) fokozatosan feladta. A Hallstein-doktrína értelmezése vitatott: egyes történészek szerint hátráltatta a kelet-nyugati enyhülést, mások szerint a nyugati integrációt erősítette, és az NDK elszigetelése ideiglenesen sikeres volt. A keleti blokkban az NDK-t „antifasiszta államként” ünnepelték, amely a szovjet zóna demokratikus hagyományaira épít; ezt az önképet a későbbi kutatások erősen kritizálták, mert a SED-diktatúra valójában a szovjet típusú egypártrendszer mintáját követte.

21.1.7. A két állam nemzetközi beilleszkedése

A két német állam megalakulása után a nemzetközi integráció két, egymással ellentétes irányban haladt. Az NSZK a nyugati szövetségi rendszerekhez csatlakozott: gazdaságilag az 1951-ben alapított **Európai Szén- és Acélközösség** (Montanunion), majd az 1957-es **római szerződések** által létrehozott Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az Európai Atomenergia-közösség (Euratom) alapító tagja lett. Katonailag az 1955-ös NATO-csatlakozással a nyugati védelmi rendszer részévé vált, és 1956-ban létrehozta a Bundeswehrt. E folyamat dokumentált tények sora, de a német újrafelfegyverzés kérdése a nyugat-német társadalomban is vitatott volt: az SPD és a pacifista mozgalmak ellenezték a hadsereg felállítását, mert attól tartottak, hogy az a német militarizmus visszatéréséhez vezethet. Adenauer kormánya viszont a nyugati biztonsági rendszerbe való beilleszkedést a szuverenitás visszaszerzésének áraként értékelte. A Bundeswehr felállítása végül a nyugati szövetségesek nyomására és a nemzetközi helyzet – különösen a koreai háború – hatására történt; a döntés körüli viták a mai napig részei a német emlékezetpolitikának.

Az NDK a keleti blokk intézményeihez csatlakozott: 1950-ben lett tagja a **Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának** (KGST), és 1955. május 14-én alapító tagja volt a **Varsói Szerződésnek** (Warschauer Pakt). Az NDK hadserege, a **Nemzeti Néphadsereg** (Nationale Volksarmee, NVA) 1956-ban alakult meg, és a keleti blokk katonai rendszerének része lett. Az NDK a szovjet külpolitika egyik legmegbízhatóbb csatlósának számított, és belső fejlődése a szovjet modellt követte: a gazdaság tervgazdaság, a politika egypártrendszer, a társadalom pedig a SED ellenőrzése alatt állt. Ezt a keletnémet állami önértelmezés „szocialista testvéri államként” jelenítette meg, míg a nyugati álláspont szerint az NDK nem volt szabad vagy demokratikus állam. A két értelmezés a hidegháború idején politikai és ideológiai szembenállást tükrözött; a mai történettudományi konszenzus szerint az NDK diktatúra volt, de a korszak megítélése a német egyesítés után is vitatott maradt, amint azt a két Németország alfejezet részletesebben tárgyalja.

A berlini kérdés továbbra is a nemzetközi feszültség forrása maradt. Nyugat-Berlin különleges jogi státusza a megszállási rendszer maradványa volt: formálisan a négy hatalom ellenőrzése alatt állt, de a gyakorlatban a nyugati szektorok az NSZK politikai és gazdasági befolyása alatt

fejlődtek, míg Kelet-Berlin az NDK fővárosa lett. A nyugati hatalmak Nyugat-Berlinhez való ragaszkodása az 1950-es években újabb válságokhoz vezetett, de ezek részletes tárgyalása a [A két Németország: A két Németország] alfejezetbe tartozik. Itt elegendő annyit rögzíteni, hogy a megszállásból a két államba vezető út 1949-re lezárult, és a további fejlemények már e két állam belső történetének és a hidegháborús szembenállásnak a keretei között zajlottak.

21.1.8. Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet alapvetően elsődleges forrásokra támaszkodik: a potsdami és jaltai konferenciák jegyzőkönyvei, a megszálló hatalmak hivatalos közleményei, a nürnbergi per tárgyalási anyaga és ítéletei, az Alaptörvény és az NDK alkotmánya, valamint a két állam megalakulásáról szóló hivatalos dokumentumok. A választási eredményeket a korabeli hivatalos statisztikákból ismerjük, de a denacifikációra és a gazdasági hatásokra vonatkozó számok gyakran becslések, amelyek a későbbi kutatások és a statisztikai rendszerek eltérései miatt bizonytalanok. Különösen igaz ez a szovjet övezetben és az NDK-ban keletkezett gazdasági adatokra, amelyeknél a keletnémet hatóságok politikai célokból torzíthatták a számokat.

A történettudományi viták három területen a legélesebbek. Először, a denacifikáció hatékonysága és a nyugati övezetekben tapasztalható folytonosságok kérdése: a „elmaradt denacifikáció” tézise és annak kritikája egyaránt jelentős szakirodalommal rendelkezik, és a vita a mai napig nem zárult le. Másodszor, a berlini blokád szovjet motivációinak értelmezése: a levéltári kutatások fényében a szovjet döntési folyamatok még mindig nem teljesen rekonstruálhatók, mert a legfontosabb sztálini iratok egy része nem hozzáférhető. Harmadszor, az NDK megalakulásának „demokratikus” jellege: ez a kérdés a hidegháború idején ideológiai vita volt, a mai kutatás azonban a szovjet típusú diktatúra kiépülését látja benne, bár a folyamat részletei – például a helyi közigazgatás és a pártok tényleges mozgástere – továbbra is vitatottak.

A statisztikai adatoknál a légihíd szállított mennyiségét a részt vevő légierők hivatalos jelentései alapján 2,3 millió tonna körülire becsülik, de a különböző források 2,1 és 2,5 millió tonna közötti értékeket adnak meg; a napi csúcsértékek pontos meghatározása a repülési naplók elemzésétől függ. A nürnbergi per ítéleteinek száma dokumentált, de a későbbi perekben elítéltek összesített száma becslés, mert az egyes megszállási övezetekben lefolytatott eljárások adatai szétszórtak. A denacifikációs kérdőívek kitöltésére kötelezett személyek számát a háború utáni német lakossági nyilvántartások alapján milliós nagyságrendűre teszik, de a pontos arányok a források hiányosságai miatt bizonytalanok.

21.1.9. Rövid összefoglaló

- A győztes hatalmak 1945-ben négy megszállási övezetre osztották Németországot, és a Szövetséges Ellenőrző Tanácsban egyhangú döntésekkel irányították az országot; a potsdami „4D” elvek tartalma a gyakorlatban övezetenként eltért.
- A nürnbergi per 24 fő náci vezető ellen emelt vádat, és 12 halálos ítéletet hozott; a per jogi újdonsága az emberiesség elleni bűncselekmény fogalmának bevezetése volt, de visszaható hatálya és győztesek általi igazságszolgáltatása vita tárgyát képezte.
- A denacifikáció a nyugati övezetekben kérdőívekkel és perekkel zajlott, de hatékonysága vitatott; a szovjet zónában a folyamatot a kommunista hatalomátvétel eszközeként használták.
- Az 1948-as valutareform a nyugati övezetekben bevezette a német márkát, a szovjet zóna pedig saját valutát bocsátott ki; ez a lépés a nyugati és keleti gazdasági rendszerek szétválását erősítette.

- A berlini blokád (1948. június 24. – 1949. május 12.) a szovjet kísérlet volt Nyugat-Berlin ellátásának ellehetetlenítésére, de a nyugati légihíd kb. 2,3 millió tonna ellátmányt juttatott a városba, és a blokád kudarcot vallott.
- Az NSZK 1949. május 23-án jött létre az Alaptörvény kihirdetésével, fővárosa Bonn lett; az NDK 1949. október 7-én alakult meg a szovjet zónában, és a SED egypárti uralma alá került.
- Az NSZK a nyugati integráció útját választotta: 1951-ben a Montánunió, 1955-ben a NATO tagja lett, és 1955-ben a Párizsi szerződésekkel elnyerte szuverenitását; az NDK a KGST-hez és a Varsói Szerződéshez csatlakozott, és a keleti blokk része maradt.

21.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a denacifikáció módszereit és céljait a nyugati övezetekben és a szovjet zónában! Milyen forráskritikai nehézségek merülnek fel a két folyamat értékelésekor?
2. Milyen jogi érvek szóltak a nürnbergi per ellen, és hogyan válaszolt rájuk a későbbi nemzetközi büntetőjog? Miért tekinthető a per a mai napig egyszerre úttörőnek és problematikusnak?
3. Rekonstruálja a berlini blokádhoz vezető ok-okozati láncot a valutareformtól a légihídig! Melyek a blokád szovjet motivációinak vitatott pontjai a történettudományban?
4. Milyen különbségek figyelhetők meg az NSZK és az NDK megalakulásának jogi és politikai folyamatában? Mennyiben tükrözték ezek a hidegháborús szembenállást?
5. Hogyan illeszkedett a két német állam a hidegháborús szövetségi rendszerekbe, és milyen következményekkel járt ez a német belpolitikára, különösen a Hallstein-doktrína és a Bundeswehr felállításának vitájában?

21.2. A két Németország

A második világháború utáni Németország története két, egymással szemben álló állam története. A megszállási övezetekből 1949-ben kialakult **Német Szövetségi Köztársaság** (Bundesrepublik Deutschland, NSZK) és **Német Demokratikus Köztársaság** (Deutsche Demokratische Republik, NDK) nem egyszerűen két különböző politikai rendszer volt, hanem a hidegháborús világrend európai frontvonala. A két állam versengése meghatározta a német nyelvű társadalmak mindennapjait, a családi kapcsolatokat, a gazdasági fejlődést és az emlékezetpolitikát. Az alfejezet az 1949 és az 1989 közötti időszakot tárgyalja, hangsúlyozva a nyugatnémet **gazdasági csoda** és Adenauer kancellár politikai irányvonalát, az NDK szocialista államépítését és az 1961-es **berlini fal** felépítését, valamint Willy Brandt **Ostpolitik**ját és a két állam kapcsolatainak lassú normalizálódását.

A két állam története nem választható el a megszállás és a két állam születése alfejezetben tárgyalt megszállási és államalapítási folyamattól. Az NSZK az amerikai, brit és francia övezetekből jött létre 1949. május 23-án az **alaptörvénnyel** (Grundgesetz), amely ideiglenes alkotmányként határozta meg magát, és a szabad választásokon alapuló parlamenti demokráciát intézményesítette. Az NDK 1949. október 7-én a szovjet megszállási övezetből alakult meg, és a **Német Szocialista Egységpárt** (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) vezette állampárti rendszert épített ki. A két állam 1990-ig nem ismerte el egymást teljes jogú államként, és a német egység kérdése a hidegháború lezárultáig megoldatlan maradt.

21.2.1. A nyugatnémet állam és a gazdasági csoda

A Német Szövetségi Köztársaság politikai rendszere a weimari köztársaság hibáiból tanulva alakult ki. Az **alaptörvény** a kancellárnak erős pozíciót biztosított, a köztársasági elnök szerepét szimbolikusra csökkentette, és a szövetségi tartományoknak jelentős önállóságot adott. Az első szövetségi választásokat 1949. augusztus 14-én tartották. A **Kereszténydemokrata Unió** (Christlich Demokratische Union, CDU) és bajor testvérpártja, a **Keresztényszociális Unió** (Christlich-Soziale Union, CSU) a szavazatok mintegy 31 százalékát szerezte meg; a **Német Szociáldemokrata Párt** (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) 29 százalékot, a **Szabad Demokrata Párt** (Freie Demokratische Partei, FDP) 12 százalékot kapott. A kancellár **Konrad Adenauer** (1949–1963) lett, aki a CDU-t a háború utáni nyugatnémet állam meghatározó politikai erejévé tette. Adenauer politikájának három alapeleme volt: a nyugati integráció, a szociális piacgazdaság és a náci múlt intézményes feldolgozása – bár ez utóbbi a korabeli gyakorlatban gyakran elégtelennek bizonyult.

A gazdasági talpra állás nem volt automatikus. A háborús pusztítás, a menekültek és kitelepítettek millióinak érkezése, valamint a szövetséges megszállás korlátozásai súlyos terheket jelentettek. A fordulópontot az 1948. június 20-i **valutareform** (Währungsreform) és a **Marshall-terv** (European Recovery Program) jelentette: a birodalmi márkát az új **német márka** (Deutsche Mark, DM) váltotta fel, az árak felszabadultak, a feketepiac visszaszorult. A **szociális piacgazdaság** (Soziale Marktwirtschaft) koncepciója – amelyet elsősorban **Ludwig Erhard** gazdasági miniszter nevéhez kötnek – a piaci versenyt és a szociális kiegyenlítést kívánta összekapcsolni. Ez a fogalom a korabeli nyugatnémet közbeszédben erős legitimációs szerepet kapott, és a későbbi történészvitákban is vitatott maradt: egyesek szerint a gyors növekedés elsősorban a világpiaci konjunktúrának, a hidegháborús gazdasági segélyeknek és a képzett munkaerőnek volt köszönhető, mások szerint a szociális piacgazdaság intézményi keretei is nélkülözhetetlenek voltak.

Az 1950-es években a nyugatnémet gazdaság évente átlagosan mintegy 8 százalékkal nőtt; a statisztikai adatokat a korabeli nemzeti számlák alapján rekonstruálták, de a történelmi GDP-sorozatok módszertani bizonytalanságot hordoznak. A teljes foglalkoztatottság az 1950-es évek végére közel került a megvalósuláshoz: a munkanélküliségi ráta 1950-ben még 10 százalék fölött volt, az 1960-as évek elejére 1 százalék alá csökkent. A **gazdasági csoda** (Wirtschaftswunder) kifejezés a kortárs sajtóban terjedt el, és hamarosan nemzeti önértelmezési toposszá vált. A fogalom a mai napig vitatott, mert elfedheti azt a tényt, hogy a növekedés számos áldozattal járt: a kisiparosok és mezőgazdasági munkások egy része elveszítette megélhetését, a háborús nemzedék traumái és a kitelepítettek integrációja komoly társadalmi feszültségeket szült.

A gazdasági növekedéshez nagymértékben hozzájárult a külföldi munkaerő. Az NSZK 1955-től kezdve bilaterális toborzási szerződéseket kötött, először Olaszországgal, majd Spanyolországgal, Görögországgal, Törökországgal, Jugoszláviával és más államokkal. A **vendégmunkások** (Gastarbeiter) száma az 1973-as toborzási stopig több mint 2,5 millióra nőtt. A vendégmunkás-rendszer a dokumentált tény, hogy a toborzás elsősorban a munkaerőhiányt kezelte, és a munkavállalók nagy részét nem a tartós letelepedés szándékával fogadták be. A társadalmi integráció hiánya azonban hosszú távú következményekkel járt, és a migráció kérdése a Migráció és multikulturalizmus alfejezetben részletesen is megjelenik.

Adenauer külpolitikája a **nyugati integrációra** épült. Az NSZK 1951-ben alapító tagja lett az **Európai Szén- és Acélközösségnek** (Montánunió), 1955-ben a **NATO** tagja, 1957-ben a **Római Szerződésekkel** létrejött **Európai Gazdasági Közösség** (EGK) alapítója. A szovjet megszállás alatt álló Kelet-Németországgal szembeni hivatalos politika a **Hallstein-doktrína** volt: az NSZK 1955-től diplomáciai kapcsolatot tartott fenn minden olyan állammal, amely elismerte az NDK-t, kivéve a Szovjetuniót, amely különleges partnernek számított. Ez a doktrína a nyugatnémet állam egységre vonatkozó igényét fejezte ki, de a gyakorlatban megakadályozta a

keleti blokk államaival való diplomáciai kapcsolatokat, és az NDK-t politikai elszigeteltségbe kényszerítette.

A belpolitika nem volt konfliktusmentes. Az antikommunista légkörben 1956-ban a **Német Kommunista Pártot** (Kommunistische Partei Deutschlands, KPD) a szövetségi alkotmánybíróság betiltotta. A tiltást a hivatalos álláspont a weimari demokrácia védelmével indokolta, de a kritikus történetírás szerint a hidegháborús ideológiai nyomás is szerepet játszott. A náci múlt feldolgozása ellentmondásosan haladt: az 1950-es években számos korábbi funkcionárius visszakerült a közigazgatásba, az igazságszolgáltatásba és az egyetemekre. Az 1958-ban létrehozott **Ludwigsburgi Központi Hivatal** a nemzetiszocialista erőszakcselekmények felderítésére azonban új lendületet adott a büntetőeljárásoknak. Az 1963–1965-ös **auschwitzi per** Frankfurtban a nyilvánosság előtt tárta fel a Holocaust bűncselekményeit, és hozzájárult a német társadalom önkritikus szembenézéséhez. Ennek ellenére a kollektív bűnösség képzete helyett a felelősséget minden esetben konkrét elkövetőkhöz és intézményekhez kell kötni; a történetírás a 21. században is vitatja, hogy a nyugatnémet igazságszolgáltatás miért csak korlátozottan büntette a nemzetiszocialista bűncselekményeket.

21.2.2. Az NDK szocializmusa és a berlini fal

Az NDK-ban a **Német Szocialista Egységpárt** (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) 1946-ban a kommunista és szociáldemokrata párt erőszakos egyesítésével jött létre a szovjet zónában. A párt vezetője, **Walter Ulbricht** (1950–1971) a szovjet típusú államszocializmust építette ki. A gazdasági átalakítás a nagyipar, a bankok és a mezőgazdaság államosításával kezdődött. Az 1950-es években a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften, LPG) létrehozása a paraszti magántulajdon felszámolásához vezetett; ehhez az 1950-es évek végétől tömeges kényszerítés társult. A **tervgazdaság** központi ötéves tervei a nehézipar fejlesztésére irányultak, ami a fogyasztási javak hiányát okozta. Az életszínvonal elmaradt a nyugatnémet szinttől; az NDK-állampolgárok jövedelme, lakásfelszereltsége és fogyasztási lehetőségei a korabeli statisztikák szerint is alacsonyabbak voltak, bár a keleti blokk országai közül az NDK gazdasága a legfejlettebbnek számított.

A politikai rendszer a **pártállami diktatúra** jegyeit mutatta. A választások nem voltak szabadok: a **Nemzeti Front** (Nationale Front) jelöltlistáján a SED által meghatározott arányban szerepeltek a csatlós pártok és tömegszervezetek. A média cenzúrázott volt, az iskolarendszer a marxista-leninista ideológiát közvetítette. Az **állambiztonsági szolgálat** (Ministerium für Staatssicherheit, Stasi) 1950-ben jött létre, és fokozatosan a társadalom ellenőrzésének legfőbb eszközévé vált. A Stasi hálózata a későbbi levéltári kutatások alapján több százezer hivatalos munkatársból és informátorból állt; a pontos számok becslése a források hiányos volta miatt eltér. A politikai ellenfeleket bírósági eljárások nélkül, gyakran koncepciós perekben ítélték el, internálótáborokba vagy börtönökbe zárták. A vallási közösségek tagjai, a polgári értelmiség, a földbirtokosok, a szociáldemokraták és a keresztény ifjúsági szervezetek tagjai rendszeres üldöztetésnek voltak kitéve.

Az NDK gazdasági és politikai válsága 1953-ban robbant ki. 1953. június 17-én – a munkásfelkelés napján – Berlinben és az NDK több városában munkások tüntettek a munkanormák emelése és az életszínvonal romlása ellen. A felkelést a szovjet hadsereg leverte; a halálos áldozatok száma a hivatalos adatok szerint 55, a kutatások szerint több mint 100 lehetett. Az 1953-as felkelés a második világháború utáni első nagyobb nyílt ellenállás volt a keleti blokkban, és a nyugatnémet emlékezetben később központi jelentőségre tett szert.

A tömeges elvándorlás az NDK fennállásának legsúlyosabb legitimációs válsága volt. 1949 és 1961 között mintegy 2,7 millió ember hagyta el az NDK-t, főként a nyitott berlini határon keresztül. A demográfiai statisztikákból származó adatok becslésnek tekintendők, mivel a szovjet zóna és

az NDK határforgalmának regisztrálása hiányos volt. A menekülők között sok fiatal, képzett munkavállaló és értelmiségi volt, ami a keletnémet gazdaság „agyelszívásához" vezetett. A szovjet vezetés és az NDK-kormány 1961. augusztus 13-án drótkerítést, majd betonfalat emelt Berlinben: ez volt a **berlini fal** (Berliner Mauer). A fal a hidegháború jelképévé vált, és a dokumentált tény, hogy építését a Varsói Szerződés államainak vezetői 1961 augusztusában jóváhagyták. Az intézkedés hivatalos indoka a „fasiszta és militarista erők behatolásának megakadályozása" volt, de a történettudományi konszenzus szerint a fal a keletnémet állam saját lakosságának elmenekülését volt hivatott megakadályozni.

A fal mentén kialakított határzár áldozatokat követelt. A **berlini fal áldozatainak száma** a mai napig vitatott: a berlini falnál dokumentáltan 140 körüli haláleset bizonyítható, a teljes belső német határon a kutatók más becslései 200–1 200 haláleset között mozognak. Az eltérés oka a források hiányos volta, a határőrök által elkövetett lövések dokumentálásának nehézsége és az emlékezetpolitikai viták. A fal az 1960-as években megszilárdította az NDK-t, de nem oldotta meg a gazdasági és társadalmi feszültségeket. A keletnémet propaganda a falat „antifasiszta védőfalnak" nevezte, míg a nyugatnémet közbeszéd a „szégyen falaként" emlegette. Mindkét megnevezés politikai értékelést hordoz, de a dokumentált tény nem az elnevezésben, hanem a határzár működésében, a halálos erő alkalmazásában és a mozgásszabadság felszámolásában állt.

21.2.3. A két állam kapcsolata és a brandti Ostpolitik

Az 1960-as évek közepétől a hidegháború enyhülése lassú változást hozott. Az NSZK 1961-es választásain Adenauer pártja, a CDU/CSU abszolút többséget szerzett, de a kancellár 1963-ban lemondott. Utódja **Ludwig Erhard** (1963–1966), majd a nagykoalíció kancellárja, **Kurt Georg Kiesinger** (1966–1969) lett. A nagykoalíció (CDU/CSU–SPD) idején a **Hallstein-doktrína** fokozatosan felbomlott: a szovjet blokk államaival való diplomáciai kapcsolatok lehetősége megnyílt. Az 1968-as nyugatnémet diákmozgalom éles társadalmi vitát robbantott ki a náci múlttal, a fogyasztói társadalommal és a vietnámi háborúval kapcsolatban. A mozgalom követelései közé tartozott a demokratikus részvétel kiszélesítése, az egyetemi reform és a nyugatnémet társadalom kritikus önvizsgálata.

A fordulópontot az 1969-es szövetségi választás hozta, amely után az SPD és az FDP koalíciója alakult kormányt, **Willy Brandt** kancellárral (1969–1974). Brandt politikája, az **Ostpolitik** – a „keleti politika" – a fennálló határok elismerésére és a keleti blokkal való kiegyezésre törekedett. A jelszó: **„Változás közeledés által"** (Wandel durch Annäherung) azt fejezte ki, hogy a kapcsolatok javítása hosszú távon a keleti blokk liberalizálását segítheti. Az Ostpolitik megalapozásához a Szovjetunióval kötött **moszkvai szerződés** (1970. augusztus 12.) és a Lengyelországgal kötött **varsói szerződés** (1970. december 7.) szolgált. Mindkét szerződésben az NSZK és a partner elismerte a fennálló határok sérthetetlenségét, és lemondott az erőszak alkalmazásáról. Brandt 1970. december 7-én Varsóban a varsói gettófelkelés emlékművénél térdet hajtott; a gesztus a nemzetiszocialista múltért való felelősségvállalás jelképe lett, és a nemzetközi emlékezetben máig meghatározó.

A két német állam kapcsolatában a legfontosabb megállapodás az 1972. december 21-én aláírt **alapszerződés** (Grundlagenvertrag) volt. Az NSZK és az NDK ebben elismerte egymás szuverenitását a nemzetközi jog keretein belül, és állandó képviseleteket nyitott Bonnban és Kelet-Berlinben. Az NSZK azonban ragaszkodott ahhoz, hogy az NDK nem „külföld", hanem a német nemzethez tartozó másik állam; az alapszerződést a nyugatnémet alkotmányjogi gyakorlat a német egység megőrzésének szándékával értelmezte. Az NDK ezzel szemben a két állam kölcsönös elismerését hangsúlyozta, és 1974-ben alkotmányából törölte a német nemzet

egységére való utalást. A jogi és politikai értelmezések közötti feszültség a német megosztottság fennmaradásának egyik jele volt.

Az 1973-ban felvett ENSZ-tagság a két állam nemzetközi elismerésének mérföldköve volt. Az NSZK és az NDK 1973. szeptember 18-án egyszerre lett az ENSZ tagja. A belnémet kapcsolatok ezt követően gyakorlati szinten javultak: a családlátogatások, a telefon- és levélforgalom bővült, a nyugatnémet állampolgárok beutazhattak az NDK-ba. A **belnémet kereskedelem** (innerdeutscher Handel) az 1970-es években jelentős gazdasági összeköttetést teremtett: az NSZK az NDK-t nem külföldi országnak, hanem a német belpiac részének tekintette, ami vámmentességet és pénzügyi kedvezményeket jelentett. Az NDK számára ez devizabevételt és nyugati termékekhez való hozzáférést biztosított, de gazdasági függőséget is teremtett.

Az Ostpolitik belpolitikai vitákat is kavart. A CDU/CSU ellenzéke azzal vádolta Brandtot, hogy a fennálló határok elismerésével feladja a német egység követelését. A szövetségi alkotmánybíróság 1973-ban az alapszerződést alkotmányosnak minősítette, de hangsúlyozta, hogy a német egység alkotmányos célja fennmarad. Az Ostpolitik hatását a történészi szakirodalom vitatottan ítéli meg: egyesek szerint hozzájárult a keleti blokk stabilizálásához, mások szerint éppen hosszú távon tette lehetővé a társadalmi nyitást a kommunista rendszerekben. A vitatott értelmezések közé tartozik az is, hogy a gazdasági együttműködés mennyiben konzerválta az NDK elnyomó rendszerét.

21.2.4. A két állam társadalmi és gazdasági útjai

A két Németország társadalomszerkezete az 1970-es évekre markánsan eltért. Az NSZK-ban a **jóléti állam** kiépítése a gazdasági növekedésre épült: 1957-ben bevezették a dinamikus nyugdíjrendszert, 1963-ban az **ifjúsági jóléti törvényt**, 1969-ben a **munkahelyi egészségvédelmi törvényt**. A társadalmi egyenlőtlenségek azonban megmaradtak, és az 1973-as olajválság után a gazdasági növekedés lelassult. A munkanélküliség az 1970-es évek közepétől emelkedni kezdett, ami a szociális állam finanszírozásának nehézségeit jelezte. A nyugatnémet **terrorizmus**, különösen a **Vörös Hadsereg Frakció** (Rote Armee Fraktion, RAF) tevékenysége az 1970-es években belső biztonsági válságot okozott, de ez nem volt a két német állam kapcsolatának központi eleme, hanem a nyugatnémet demokrácia belső konfliktusa.

Az NDK-ban a szociális biztonságot az állami foglalkoztatás és az ártámogatások garantálták, de a hiánygazdaság a mindennapi életet megnehezítette. A fogyasztási cikkekhez való hozzáférés korlátozott volt, a lakáshiány krónikussá vált. A keletnémet gazdaság az 1970-es évektől stagnált, az elavult technológia és a **KGST**-kereskedelem merevsége miatt. Az NDK egyre inkább a nyugatnémet hitelnyújtástól és technológiaimporttól függött. A környezetszennyezés – különösen a barnaszén-alapú energiatermelés és a vegyipar miatt – súlyos egészségügyi károkat okozott. A keletnémet társadalomban a **nők** foglalkoztatottsága magasabb volt, mint az NSZK-ban, de a nemi szerepek tekintetében a hivatalos emancipációs retorika és a gyakorlat között feszültség állt fenn. A vallási közösségek az NDK-ban az állami egyházpolitika nyomása alatt éltek: az evangélikus és katolikus egyházak korlátozott autonómiát élveztek, de a hittanoktatás, az ifjúsági munka és a nyilvános vallásgyakorlás szűk keretek közé szorult. Az 1980-as években az evangélikus egyház egyes körei a béke- és környezetvédelmi mozgalmaknak adtak teret, ami a rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás egyik csírája lett.

A migráció képe is eltért. Az NSZK-ban a vendégmunkások mellett az 1970-es évektől családegyesítés révén nőtt a bevándorlók száma; az 1980-as években a menedékkérők száma is emelkedett. Az NDK ezzel szemben elsősorban a szocialista országokból – Vietnámból, Mozambikból, Kubából, Angolából – fogadott szerződéses munkásokat, akik zárt szállásokon éltek, és a keletnémet társadalomba való integrációjuk korlátozott maradt. A menekültkérdés az 1980-as évek végén újra kulcskérdéssé vált, amikor a keletnémet állampolgárok a nyugatnémet nagykövetségeken

keresztül próbáltak távozni; ez a folyamat vezetett a fal leomlásához, amelyet az újraegyesítés alfejezet tárgyal.

21.2.5. A nyolcvanas évek és a két állam közeledése

Az 1980-as évek elején a feszültség ismét megnőtt. A NATO **kettős határozata** (1979) a középtávú rakéták telepítéséről és a tárgyalásos leszerelésről a nyugatnémet társadalomban tömeges békemozgalmat indított el. Az NDK a szovjet blokk részeként a rakéták állomásoztatásának hátországa volt. A két német állam kapcsolatai azonban nem szakadtak meg: a **helsinki záróokmány** (1975) elvei alapján a belnémet dialógus folytatódott. A nyugatnémet kancellár **Helmut Kohl** (1982–1998) hivatalba lépése után is fenntartotta a belnémet kereskedelem és a látogatóforgalom intézményeit. Az NDK vezetése **Erich Honecker** (1971–1989) alatt egyre inkább a gazdasági segélyektől függött; 1983-ban és 1987-ben Honecker nyugatnémet látogatásai a két állam közötti pragmatikus kapcsolatok jelei voltak.

Az NDK gazdasági helyzete az 1980-as években tovább romlott. A külső adósság nőtt, a termelékenység elmaradt, a fiatal generációk elégedetlensége fokozódott. Az 1980-as évek közepétől a **Gorbacsov-féle reformok** a Szovjetunióban aláásták az NDK legitimációs bázisát. A keletnémet vezetés mereven elutasította a peresztrojka és a glasznoszty németországi alkalmazását, ami a szovjet támogatás meggyengüléséhez vezetett. 1989 tavaszától a magyar határ megnyitása, a prágai és varsói nagykövetségeken zajló menekülthullám, majd a lipcsei hétfői tüntetések az NDK összeomlását idézték elő. A berlini fal megnyitása 1989. november 9-én a két állam közötti határzár végét jelentette; a dokumentált tény, hogy a határnyitást keletnémet pártfunkcionáriusi bejelentés előzte meg, amelynek következményeit a vezetés nem mérte fel. A fal leomlása után az újraegyesítés folyamata 1990-ben lezajlott, amelyet a következő alfejezet tárgyal.

21.2.6. Források és bizonytalanságok

A két Németország történetének forrásai sokfélék. Az NSZK esetében a kormányzati és parlamenti iratok, a szövetségi statisztikai hivatal adatai, a pártarchívumok, valamint a sajtó és a közvélemény-kutatások bőségesen rendelkezésre állnak. Az NDK esetében a **Stasi-levéltár** (BStU) 1990 utáni megnyitása tette lehetővé a pártállami elnyomás részletes rekonstrukcióját; ezeket az iratokat azonban a tudományos kutatás óvatosan kezeli, mert a hálózati jelentések és kihallgatási jegyzőkönyvek nem mindig tükrözik a valóságot. A keletnémet gazdasági statisztikák megbízhatósága korlátozott, mert a tervgazdaság adatszolgáltatása politikai nyomás alatt állt, a KGST-elszámolási árak pedig nem felelnek meg a nemzetközi piaci áraknak.

A **berlini fal áldozatainak száma** a legvitatottabb adatok közé tartozik. A berlini falnál dokumentáltan 140 körüli haláleset bizonyítható levéltári és bírósági források alapján, de a teljes belső német határon a halálesetekre vonatkozó becslések 200 és 1 200 között mozognak. Az eltérés oka a forráshiány, a határőrök által elkövetett lövések dokumentálásának nehézsége, valamint az emlékezetpolitikai viták. A **gazdasági növekedés** nyugatnémet adatai a Statisztisches Bundesamt és a történelmi nemzeti számlák alapján rekonstruáltak; az 1950-es évek átlagos 8 százalékos GDP-növekedése módszertani bizonytalanságokkal terhelt, és a háborús pusztítás utáni alacsony bázis miatt kiugró.

A **vendégmunkások** számai is becslések: a toborzási stopig 2,5 millió feletti szerződéses munkavállaló fordult meg az NSZK-ban, de a tartózkodási statisztikák nem mindig különböztetik meg a szezonális és az állandó munkavállalókat. Az NDK-ban a szerződéses munkások számáról a hivatalos statisztikák mellett a kutatók eltérő becsléseket adnak; az 1980-as évek végén a vietnámi munkavállalók száma 60 000 körüli, a mozambikiaké 20 000 körüli lehetett.

Az emlékezetpolitikai viták különösen élesek az NDK értelmezésében. A keletnémet diktatúra áldozatait nem szabad relativizálni, de a történetírásnak óvakodnia kell a kollektív bűnösség képzetétől: az elnyomásban való részvétel egyénekhez és intézményekhez kötött. A „gazdasági csoda” fogalma a kortárs nyugatnémet önértelmezésben mítoszként működött, és ezt a funkcióját a mai napig vitatják; a fogalom nem semleges leírás, hanem értelmezési keret. Az **Ostpolitik** értékelése ugyancsak vitatott: a nyugati történetírás egy része hozzájárulását emeli ki az enyhüléshez, míg a posztkoloniális és a kelet-európai kritika szerint a fennálló status quót erősítette. A vitatott álláspontokat attribúcióval kell bemutatni, nem pedig a szerző saját álláspontjaként.

21.2.7. Rövid összefoglaló

- Az NSZK 1949-ben szövetségi köztársaságként jött létre, és Adenauer kancellár alatt a nyugati integráció, a szociális piacgazdaság és a NATO-tagság útjára lépett.
- A nyugatnémet „gazdasági csoda” az 1950-es években gyors növekedést hozott, de a növekedés adatai becslések, és a fogalom a mai napig vitatott; a vendégmunkások milliói járultak hozzá a munkaerőpiac működéséhez.
- Az NDK 1949-ben a szovjet zónából alakult, a SED pártállami diktatúrát épített ki, a Stasi a társadalom széles körű megfigyelését végezte, az 1953-as felkelést a szovjet hadsereg leverte.
- A tömeges elvándorlás miatt 1961. augusztus 13-án megépült a berlini fal; a fal áldozatainak száma vitatott, dokumentáltan mintegy 140 berlini haláleset bizonyítható, a teljes határon a becslések széles skálán mozognak.
- Willy Brandt Ostpolitikja 1969-től a keleti blokkal való kiegyezést és a fennálló határok elismerését hozta, a moszkvai, a varsói szerződés és az 1972-es alapszerződés révén a két német állam kapcsolata normalizálódott.
- A belnémet kereskedelem és a családok közötti kapcsolatok az 1970-es évektől bővültek, miközben az NDK gazdasága stagnált, és egyre inkább a nyugatnémet hitelektől függött.
- Az 1980-as évek végén a szovjet reformok, a menekülthullám és a tömegtüntetések aláásták az NDK rendszerét; a berlini fal megnyitása 1989. november 9-én a két állam közötti határzár végét jelentette.

21.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az NSZK és az NDK politikai rendszerét, gazdasági berendezkedését és társadalmi jellemzőit az 1950-es években! Milyen forrástípusok alapján tudjuk rekonstruálni a két állam mindennapjait?
2. Miért vált szükségessé a berlini fal 1961-es felépítése? Milyen demográfiai és politikai okok vezettek a határzár létrehozásához, és miért vitatott a fal áldozatainak száma?
3. Mutassa be Willy Brandt Ostpolitikjának fő célkitűzéseit és szerződéseit! Melyek voltak a politika legfontosabb belpolitikai és nemzetközi vitái?
4. Milyen szerepet játszott a vendégmunkások migrációja az NSZK gazdasági fejlődésében, és milyen hosszú távú következményei lettek a társadalmi integráció szempontjából?
5. Értékelje a keletnémet állambiztonsági szolgálat (Stasi) szerepét a társadalom ellenőrzésében! Milyen források állnak rendelkezésre a Stasi tevékenységének rekonstruálására, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni?

21.3. Az újraegyesítés

Az újraegyesítés történetét nem lehet egyetlen dátumra vagy politikai döntésre szűkíteni. Az 1989-es év eseményei – a tömeges menekültáramlás, a hétfői tüntetések, majd a berlini fal megnyitása – egy olyan válságsorozatot indítottak el, amely 1990-ben a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) felbomlásához és a német egység nemzetközi elfogadásához vezetett. Ez az alfejezet a Németország 1945-től napjainkig fejezet keretében az újraegyesítés politikai, gazdasági és társadalmi folyamatát mutatja be, hangsúlyozva, hogy a "keleti felzárkózás" a mai napig lezárulatlan és vitatott korszak. Az alfejezet a dokumentált eseményeket, a kortárs bizonytalanságokat és az emlékezetpolitikai vitákat különválasztva tárgyalja, és kitér arra is, hogy az „újraegyesítés" kifejezés maga is vita tárgya a történészek és a közgondolkodás számára.

21.3.1. Az 1989-es válság kirobbanása: a menekültáramlástól a békés forradalomig

Az 1980-as évek végére az NDK politikai rendszere külső és belső nyomás alá került. A szovjet politika – különösen Mihail Gorbacsov főtitkár reformprogramja és a Brezsnyev-doktrína feladása – aláásta a keletnémet vezetés mozgásterét, míg a nyugati média és a nyugatnémet állampolgárok látogatásai révén a keletnémet társadalom számára is egyre inkább láthatóvá vált a két állam közötti életszínvonalbeli különbség. A válság első látványos jele a Magyarországon keresztül történő menekülési hullám volt: 1989 nyarán több ezer keletnémet állampolgár próbált Ausztrián át az NSZK-ba jutni, miután a magyar hatóságok 1989 májusában megkezdték a határzár bontását. A budapesti osztrák nagykövetségen és az ún. „páneurópai pikniken" (1989. augusztus) történt események dokumentáltan a keletnémet menekültek tömeges kiáramlásához vezettek. Ezt a folyamatot az NDK hatóságok egy ideig ellenséges propagandával próbálták kezelni, de a menekültáramlás léptéke hamarosan nyilvánvalóvá tette az állampárti kontroll erózióját.

A protestáns egyházi körök, béke- és emberi jogi csoportok már az 1970-es évek óta működtek az NDK-ban, de 1989 őszén a tiltakozás új szakaszba lépett. A hétfői tüntetések – amelyek 1989. szeptember 4-én kezdődtek Lipcsében – a rendőri és állambiztonsági erőszak ellenére hétről hétre nagyobb tömegeket mozgósítottak. A résztvevők jelszavai – „Wir sind das Volk!" („Mi vagyunk a nép!") – a rezsim demokratizálását és a szabad mozgás jogát követelték, nem pedig kezdetben feltétlenül a német egyesítést. A kutatók egyetértenek abban, hogy a tüntetések tömeges jellege és alulról szerveződő karaktere döntően hozzájárult a rendszerváltás békés jellegéhez, bár a helyi erőszakcselekmények – például rendőri brutalitás és a Stasi által elkövetett zaklatások – dokumentáltak. A „békés forradalom" kifejezést a kortársak és a történészek egy része azért használja, hogy hangsúlyozza, a rendszer bukása elsősorban polgári engedetlenség, nem pedig külső katonai beavatkozás eredménye volt; mások vitatják ezt a minősítést, mivel a szovjet visszavonulás és a nemzetközi erőviszonyok nélkül a belső tiltakozás önmagában aligha lett volna elegendő.

21.3.2. A fal leomlása: dokumentált események és kortárs értelmezések

A berlini fal megnyitása 1989. november 9-én dokumentált tény. Az eseménysor 1989. november 9-én este egy sajtótájékoztatóval kezdődött, amelyen Günter Schabovszki, az NSZEP Politikai Bizottságának tagja félreérthetően bejelentette, hogy az utazási korlátozásokat „azonnal" feloldják. A közleményt a nyugati média élőben közvetítette, mire kelet-berlini lakosok tízezrei indultak a határátkelőkhöz. A határőrök – felsőbb utasítás hiányában – éjfél előtt megnyitották a sorompókat a Bornholmer Straße átkelőnél, majd a többi belvárosi átkelőnél is. Az éjszaka folyamán a fal mentén ünneplő tömegek felmásztak a betonfalra, és több helyen falrészeket kezdtek bontani. A dokumentumok szerint a keletnémet belügyi és állambiztonsági vezetés nem

adott éleslőszer-használatra utasítást, ami hozzájárult ahhoz, hogy az események vérontás nélkül zajlottak.

A fal leomlásának értelmezése már a kortársak körében is vitatott volt. A nyugati sajtóban „történelmi fordulatként” és „a hidegháború végének” szimbólumaként mutatták be, míg a keletnémet hatalomhoz hű körök először átmeneti intézkedésként, később önfeladásként értékelték. A történészek körében konszenzus van abban, hogy a november 9-i események nem egy előre eltervezett politikai döntés következményei voltak, hanem a bürokratikus kommunikáció összeomlása és a társadalmi nyomás együttes eredménye. Ugyanakkor vita folyik arról, mennyiben játszottak szerepet a hónapok óta tartó tömeges tüntetések, a szovjet támogatás megvonása, illetve a keletnémet gazdasági elit opportunista érdekei. A fal leomlása dokumentáltan megnyitotta az utat a két német állam közötti határforgalom előtt, de nem jelentette automatikusan az NDK megszűnését; az állami szervek, a hadsereg és a Stasi ekkor még formálisan működtek, igaz, gyorsan csökkent a társadalmi elfogadottságuk.

21.3.3. Az NDK belső összeomlása és a nemzetközi keretek

1989 novembere és 1990 márciusa között az NDK politikai rendszere felbomlott. Egon Krenz, aki 1989 októberében váltotta Erich Honeckert a pártfőtitkári poszton, nem tudta stabilizálni a hatalmat; a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) 1989 decemberében feladta vezető szerepének alkotmányos rögzítését, majd a párt különböző utódpártokra bomlott. A kormányzó blokk mandátumait 1990 tavaszára felfüggesztették, és 1990. március 18-án megtartották az első – és egyetlen – szabad Népi Kamara-választást. A választást a Kereszténydemokrata Unió (CDU) keleti testvérpártja, a Demokratikus Felkelés (Demokratischer Aufbruch) és a nyugatnémet CDU szoros támogatásával létrejött Szövetség Németországért (Allianz für Deutschland) nyerte; a győztes koalíció programjában a gazdasági, szociális és politikai unió a Német Szövetségi Köztársasággal (NSZK) szerepelt. A választás eredménye dokumentált; a részvételi arány 93,4 % volt, ami a kortárs keletnémet társadalom egységesítési várakozását jelzi, bár a számadat mögött a megfélemlítés évtizedes öröksége és a médiapluralizmus hiánya is hatott.

A nemzetközi keretek legalább ennyire meghatározóak voltak. A német újraegyesítéshez nemcsak a két német állam, hanem a négy megszálló hatalom – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, az Egyesült Királyság és Franciaország – hozzájárulása is kellett, mivel Berlin és Németország egészének státusza az 1945-ös megszállási jogból eredően még rendezetlen volt. Az ún. 2+4 tárgyalások 1990 tavaszán kezdődtek, és 1990. szeptember 12-én a moszkvai szerződéssel zárultak. Ebben a dokumentumban a négy hatalom lemondott megszállási jogairól, és a két német állam szuverenitását elismerte; a szerződés emellett rögzítette a lengyel–német határ sérthetetlenségét, amelyet az 1990. november 14-i lengyel–német határszerződés is megerősített. A tárgyalásokon vita volt a NATO-tagság földrajzi hatályáról, a szovjet csapatok kivonásának ütemezéséről és a határkérdésekről. A megállapodást a részes felek ratifikálták, és ez képezte az egyesítés nemzetközi jogi alapját. A történetírásban a 2+4 szerződést döntő fontosságúnak tartják, de vannak viták arról, hogy a „szuverenitás” megadása mennyire volt formális, illetve mennyiben korlátozta Németország későbbi mozgásterét – például a NATO bővítésének kérdésében.

21.3.4. Az 1990-es egyesítés politikai és jogi folyamata

A két német állam egyesülése 1990. október 3-án lépett hatályba, amikor az NDK a Német Szövetségi Köztársaság tartományaként (az újra alapított öt tartomány: Brandenburg, Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Szászország, Szász-Anhalt és Türingia; valamint Kelet-Berlin) csatlakozott az alaptörvény hatálya alá. A csatlakozást az ún. egységesítő szerződés (Einigungsvertrag), valamint az 1990. augusztusi gazdasági, valuta- és szociális unió tette lehetővé, amely

1990. július 1-jén lépett életbe. A szerződést a demokratikusan megválasztott keletnémet Népi Kamara és a nyugatnémet Bundestag is elfogadta. A jogi konstrukció értelmében a Német Szövetségi Köztársaság nem „feloszlott" és nem „új alkotmányt" fogadott el, hanem alaptörvényét kiterjesztette az új területekre; ezt a folyamatot a kortárs jogi nyelv „csatlakozásnak" nevezte, míg a közbeszédben és a későbbi történetírásban az „újraegyesítés" (Wiedervereinigung) kifejezés terjedt el. Ez a terminológiai különbség dokumentáltan jelzi az értelmezési vitát: a csatlakozás hívei szerint az NSZK jogfolytonossága biztosította a stabilitást, míg a kritikusok szerint a gyors politikai sémák a keletnémet intézmények és életvilágok felszámolását jelentették.

Az 1990-es év politikai vitája nemcsak a sebességről, hanem a demokrácia minőségéről is szólt. A keletnémet választási kampányban a nyugatnémet politikai pártok aktívan beavatkoztak, és a kampány anyagi-technikai fölénye a nyugati intézményi modellek népszerűsítését szolgálta. Az első szabad Népi Kamara gyorsan tárgyalt egységesítési törvényeket, miközben a keletnémet civil társadalom egyes csoportjai – például a „Neues Forum" és a polgárjogi aktivisták – a lassabb, kétoldalú tárgyalásokon alapuló átmenetet szorgalmazták. A parlamenti többség azonban a gyors csatlakozásra szavazott. A történészek egyetértenek abban, hogy a gazdasági és infrastrukturális nyomás, a lakosság fogyasztási várakozásai és a kivándorlási hullám mérséklésének igénye egyaránt a gyors megoldás felé terelte a döntést; ugyanakkor vitatják, hogy a keletnémet autonómia megőrzése reális alternatíva volt-e.

21.3.5. A keleti gazdaság átalakítása: privatizáció, árfolyam-politika és strukturális törés

A gazdasági átalakulás központi eleme a **Treuhandanstalt** (vagyonügynökség) volt, amely az NDK állami vállalatainak privatizálásáért, illetve felszámolásáért felelt. A Treuhandot még a Modrow-kormány idején, 1990 márciusában hozták létre, majd az egységesítő szerződés után a nyugatnémet tulajdonjogi és versenyjogi kereteknek megfelelően működött tovább. Az intézmény tevékenysége dokumentáltan nagyszabású volt: a becslések szerint több mint 8 500 vállalatot és több tízezer üzemet kezelt, és 1994 végére a keletnémet ipari foglalkoztatottság drasztikusan csökkent. A pontos számok vitatottak, mert a statisztikai besorolás és a keleti vállalatok korábbi állami adatszolgáltatása megbízhatatlan volt; a nyilvános jelentések utólagos felülvizsgálata is eltéréseket mutat.

A magánbefektetők által megvalósított privatizáció gyorsasága és hatékonysága a mai napig éles gazdaságtörténeti vita tárgya. A támogatók szerint a Treuhand piaci logikája megakadályozta az életképtelen kombinátok mesterséges fenntartását, és elősegítette a modernizációt; a kritikusok szerint viszont az intézmény az ipari kapacitások nagy részét leépítette, olcsón értékesítette az állami vagyont, és a keleti munkahelyek megszűnéséért viselt felelősséget nem vállalta. A vitatott megnevezés, hogy a folyamat „gyarmatosítás" vagy „kormányzati kudarc" volt, elsősorban a kritikus irodalomban jelenik meg; a hivatalos politikák ezt elutasították. A mérleghez hozzátartozik, hogy a nyugati tartományokból érkező támogatások és a szociális védőháló – munkanélküli-segély, átképzési programok – hatalmas összegeket emésztettek fel, de a keleti régiók egy főre jutó jövedelme 1990 után évekig jelentősen elmaradt a nyugati szinttől.

A **Währungsunion**, a valutaunió 1990. július 1-jei hatállyal vezette be a nyugatnémet márkát Kelet-Németországban. A politikai döntés értelmében a bérek, járadékok és egyes megtakarítások 1:1 arányban, más összegek kedvezőtlenebb, 2:1 arányban konvertálódtak. A valutaunió rövid távon megállította a keleti kivándorlást és növelte a fogyasztási bizalmat, de középtávon felértékelte a keleti termelési költségeket, és hozzájárult a helyi ipar versenyképességének további romlásához. A gazdaságtörténészek egyetértenek abban, hogy a valutaunió ütemezése és árfolyam-politikája

politikailag motivált volt, de a pontos gazdasági hatásokról eltérő számítások és értelmezések léteznek. Egyes kutatók szerint a keleti ipar összeomlása már 1989 előtt megkezdődött, mások viszont a valutauniót és a privatizációs politikát teszik felelőssé a tömeges dezindusztrializációért.

21.3.6. Társadalmi következmények: munkaerőpiac, demográfia és a „keleti identitás”

Az újraegyesítés utáni társadalmi átalakulás a keleti társadalom egészét érintette. A munkanélküliség hivatalos aránya a keleti tartományokban 1990 után többszörösen meghaladta a nyugati szintet, és tartósan perzisztens regionális egyenlőtlenséget hozott létre. A hivatalos statisztikák szerint 1992–1994 között a keleti tartományokban a munkanélküliségi ráta a nyugati területek értékének kétszerese-háromszorosa volt, de ezek az adatok nem tartalmazzák a korai nyugdíjazás, az átképzés és a közmunkaprogramok torzító hatását. A demográfiai veszteség drámai volt: az 1990-es évek folyamán százezres nagyságrendben hagyták el a keleti régiókat elsősorban fiatal, képzett munkavállalók, miközben a termékenység zuhant, és számos városban lakások tízezrei álltak üresen. A pontos számok forrástól függően eltérnek, ezért az adatokat becslésként kell kezelni, de a nyugati országrészek felé irányuló migráció iránya és nagyságrendje dokumentált.

A társadalmi következmények között a nemi és generációs dimenzió különösen hangsúlyos. A keletnémet nők foglalkoztatási aránya az államszocialista rendszerben magas volt, és az egyesítés után a nők munkanélküliségi rátája gyakran meghaladta a férfiakét; a gyermekgondozási intézmények és a szociális ellátások nyugati modellje pedig sok keletnémet nő számára a korábbi életvitel megnehezülését jelentette. A generációs szakadék is szembetűnő: azok, akik 1990 előtt szocializálódtak, gyakran „keletnémet” tapasztalataik elvesztését és a nyugati intézmények által kínált keretek idegenségét hangsúlyozták, míg a fiatalabb generációk egy része már a szövetségi köztársaság rendjébe született bele. A „keleti identitás” kialakulása a kutatásban vitatott fogalom: egyes szociológusok szerint a közös tapasztalatok – államszocialista gyermekkor, gazdasági bizonytalanság, a nyugat általi másodrendűség érzése – erős regionális identitást formáltak, míg mások hangsúlyozzák, hogy a keleti társadalom soha nem volt homogén.

A társadalmi feszültségek nyilvános vitákban is megjelentek. A keletnémet értelmiség egy része „keleti nosztalgiával” (Ostalgie) fordult a mindennapi termékek, hétköznapi rituálék és az államszocialista korszak bizonyos szociális elemei felé, amit a nyugati média gyakran leegyszerűsítve az NDK iránti vágyként mutatott be. A kritikai kultúratudomány az Ostalgie jelenséget a rendszerváltás traumájának feldolgozásaként, nem feltétlenül az NDK politikai rehabilitációjaként értelmezi, de a jelenség megítélése élesen vitatott. A Stasi-utódhivatal (BStU, az egykori Állambiztonsági Szolgálat iratainak kezelésére létrehozott intézmény) körüli viták pedig rávilágítottak arra, hogy a keletnémet állampárti rendszer bűnei közül miért csak bizonyos ügyeket sikerült jogilag és erkölcsileg feldolgozni.

21.3.7. A „fal a fejekben”—viták az egyesítés mérlegéről

Az újraegyesítés mérlege a mai napig megosztja a szakirodalmat és a közvéleményt. A hivatalos nyugatnémet politikai diskurzusban az egyesítést a demokrácia és a piacgazdaság sikereként mutatták be, míg a keleti tartományok lakóinak egy része – és a keleti szociológusok, történészek egy része – azt hangsúlyozza, hogy a gyors intézményi átvétel eltüntette a keleti önrendelkezés lehetőségét, és a keleti régiókat tartósan a nyugati centrum perifériájává tette. A „fal a fejekben” metafora a kortárs közbeszédben és a kutatásban is elterjedt: a földrajzi határ megszűnése ellenére a társadalmi, gazdasági és mentális különbségek fennmaradtak.

A vitatott értelmezés része az is, hogy mit jelent az „újraegyesítés” fogalma. A jogi értelemben vett csatlakozás hívei szerint a kifejezés a demokratikus NSZK-ba való belépést jelöli; a kritikusok szerint azonban a fogalom elrejti, hogy a keleti intézmények, elitek és életutak nagyrészt megsemmisültek, miközben a nyugati intézmények fennmaradtak. A „rendszerváltás”, „átmenet” (Transformation) és „kolonializáció” szavak használata önmagában is vitatott; a könyv ezen álláspontokat attribúcióval, azaz a használó megnevezésével mutatja be, nem pedig sajátjaként.

A gazdasági felzárkózás adatai kétértelműek. Az egy főre jutó bruttó hazai termék a keleti tartományokban 1991 és 2020 között jelentősen nőtt, de a nyugati értékhez viszonyított arány 2020-ra is csak kb. 75–80 % körül mozgott; a számadat forrástól és módszertantól függően változik, ezért ellenőrzött statisztikai hivatkozás nélkül nem szabad pontos értékként kezelni. A munkaerőpiaci mutatók javultak, de a fiatalok elvándorlása és a demográfiai zsugorodás hatásai ma is érzékelhetők. A nyugati finanszírozás – az ún. „szolidaritási felár” és a tartományok közötti pénzügyi kiegyenlítés – az egyesítést követően több ezer milliárd márka/euró nagyságrendű összeget tett ki; a pontos összeg számítása vitatott, mivel az idősorok átsorolása és az infláció miatt eltérő becslések léteznek.

21.3.8. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a Német Demokratikus Köztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság szerződései – így az egységesítő szerződés, a 2+4 szerződés és az 1990. novemberi lengyel–német határszerződés –, a Népi Kamara és a Bundestag üléseinek jegyzőkönyvei, a Treuhandanstalt jelentései, valamint a keletnémet és nyugatnémet sajtó tudósításai. A dokumentált tények, így a fal megnyitásának napja, a választás időpontja és az egyesítés hatálybalépése, stabil kronológián alapulnak. A statisztikai adatok – munkanélküliség, demográfiai változások, GDP-arányok – azonban becslések, és forrásonként eltérnek. Különösen bizonytalanok a keletnémet gazdaság korábbi teljesítményének és a Treuhand privatizációs mérlegének összehasonlító számításai, mert a keleti állami statisztikai rendszer adatszolgáltatása eltérő módszertanon alapult, és a valutaváltás torzította az árnyilvántartást.

A „békés forradalom” és az „újraegyesítés” fogalma nem semleges leíró kategória: a használatuk mögött politikai és emlékezetpolitikai álláspontok húzódnak. A történetírásban konszenzus van arról, hogy 1989–1990-ben tömeges, alulról szerveződő tiltakozó mozgalom bontakozott ki, és hogy a szovjet külpolitika döntően befolyásolta az eseményeket; vita folyik viszont arról, hogy a keletnémet demokratikus mozgalmak, a nyugatnémet kormány és a szovjet vezetés szerepét milyen arányban és milyen motivációkkal kell súlyozni. A keletnémet lakosság tapasztalatairól szóló oral history-gyűjtemények és szociológiai interjúk nélkülözhetetlenek, de a visszaemlékezések utólagos konstrukciók, és nem mindig egyeztethetők össze a hivatalos iratokkal; ezt az értelmezésnél jelezni kell. A gazdasági átmenet „sikeréről” vagy „kudarcáról” a nyilvános viták ma is polarizáltak, ezért a könyv ezt a kérdést nyitott kutatási területként mutatja be, nem eldöntött kimenetelként.

21.3.9. Rövid összefoglaló

- Az 1989-es NDK-válság a keletnémetek tömeges menekülésével, a lipcsei hétfői tüntetésekkel és a szovjet politika megváltozásával bontakozott ki; a rendszer bukása dokumentáltan alulról szerveződő tiltakozás és intézményi kontrollvesztés kombinációja volt.
- A berlini fal 1989. november 9-i megnyitása egy félreérthető sajtótájékoztató és a tömegnyomás következménye volt, nem előre tervezett állami döntés; az esemény vérontás nélkül zajlott, de a rendszer ekkor még formálisan működött.

- Az NDK 1990 tavaszán szabad választást tartott, amelyen a nyugati politikai támogatást élvező, gyors egyesítést hirdető erők győztek; a választás részvételi aránya magas volt, de a kortárs demokratikus feltételek hiányosságait figyelembe kell venni.
- Az egyesítés jogi formája az NDK csatlakozása volt a Német Szövetségi Köztársasághoz, nem pedig két egyenrangú állam fúziója; ez a konstrukció azóta is vita tárgya.
- A 2+4 tárgyalások és az 1990. szeptemberi szerződés teremtette meg a nemzetközi jogi keretet; a négy megszálló hatalom lemondott jogairól, és rögzítették a lengyel–német határt.
- A gazdasági átalakítást a Treuhandanstalt privatizációs politikája és a valutaunió vezérelte; a keleti ipar gyors leépülése dokumentált tény, de a folyamat okainak súlya vitatott.
- A társadalmi következmények között a magas keleti munkanélküliség, a fiatalok elvándorlása, a demográfiai zsugorodás és a „keleti identitás” megerősödése szerepel; a „fal a fejekben” jelensége a mai napig kutatott és vitatott.
- Az újraegyesítés mérlegéről nincs tudományos konszenzus: a hivatalos sikertörténet és a kritikai leépítés-narratíva egyaránt ideológiailag terhelt, ezért a szöveg a különböző álláspontokat attribúcióval mutatja be.

21.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők vezettek az NDK 1989-es válságához, és milyen szerepet játszottak a lipcsei hétfői tüntetések a békés forradalomban?
2. Miért nem tekinthető a berlini fal 1989. november 9-i megnyitása előre eltervezett állami döntésnek, és milyen dokumentumokkal támasztható alá ez az értelmezés?
3. Miben különbözött a jogi értelemben vett „csatlakozás” a közkeletű „újraegyesítés” fogalmától, és milyen következményekkel járt ez a keletnémet intézményekre nézve?
4. Hogyan alakította át a Treuhandanstalt és a valutaunió a keleti gazdaságot, és miért vitatott a privatizációs politika mérlege?
5. Milyen társadalmi és demográfiai következményei voltak az egyesítésnek a keleti tartományokban, és milyen adatbizonytalanságokkal kell számolni a folyamat értékelésekor?

21.4. Németország 1998–2026

21.4.1. A berlini köztársaság kormányzati korszakai (1998–2026)

Az 1998-as szövetségi választás korszakhatárt jelentett a német történelemben: először váltott kormányt egy ülő kancellárt egy tisztán parlamenti többségű koalíció, anélkül hogy a hatalomváltást államválság, alkotmányos törés vagy külföldi megszállás kísérte volna. A **vörös–zöld koalíció** (a Németország Szociáldemokrata Pártja, *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, SPD és a Szövetség ’90/Zöldek, *Bündnis 90/Die Grünen*) hivatalba lépése egyúttal a berlini köztársaság első teljes kormányzati ciklusát nyitotta meg a főváros 1999-es áthelyezése után. Ez a váltás a Németországi Szövetségi Köztársaság politikai rendszerének stabilitását és a hatalomváltások intézményesült gyakorlatát igazolta, ugyanakkor új kihívásokat is felszínre hozott: a gazdasági globalizáció nyomását, a jóléti állam reformjának kényszerét, az európai integráció elmélyítését és a német külpolitika katonai szerepvállalásának kérdését. A fejezet azt vizsgálja, hogyan alakította át a berlini köztársaságot az 1998 és 2026 közötti időszak: a kormányzati ciklusok, a gazdasági és szociális reformok, a migrációs politika, az energiafordulat és az európai válságkezelés tükrében.

21.4.2. A vörös–zöld kormány és a reformkorszak (1998–2005)

21.4.2.1. Az 1998-as hatalomváltás és az első döntések

Gerhard Schröder 1998-as kancellárrá választása a „Neue Mitte” (új közép) jelszavával hirdetett modernizációs program győzelmét jelentette. A vörös–zöld koalíciós szerződés három prioritást jelölt meg: a munkanélküliség csökkentését, a megújuló energiaforrások támogatását és a szövetségi köztársaság európai szerepének erősítését. A kormány első éveiben elfogadta a **megújuló energiaforrásokról szóló törvényt** (*Erneuerbare-Energien-Gesetz*, EEG, 2000), amely átvételi kötelezettséget és garantált árat vezetett be a nap-, szél- és biomassza-energia számára. Ez a jogszabály a német **Energiewende** (energiafordulat) egyik alapköve lett, és hosszú távon átalakította a villamosenergia-termelés szerkezetét; a megújulók részesedése a bruttó áramtermelésből az 1998-as mintegy 5 százalékról a 2020-as évek közepére 50 százalék fölé emelkedett – ez az adat a Szövetségi Környezetvédelmi Hivatal (*Umweltbundesamt*) folyamatosan frissített statisztikáiban követhető, és a módszertani besorolás (bruttó vagy nettó termelés) miatt kisebb eltéréseket mutat.

A kormány legvitatottabb döntése a NATO 1999-es **koszovói háborújában** való részvétel volt. Ez volt az első alkalom, hogy a Német Szövetségi Köztársaság a második világháború után katonai harci bevetésben vett részt, méghozzá ENSZ-felhatalmazás nélkül. A döntés belpolitikai vitát robbantott ki: a Zöldek párton belüli vitája a pacifista hagyomány és a „soha többé Auschwitz” érvelés között feszült; a szövetségi gyűlés 1999. március 26-i rendkívüli ülésén a kormánykoalíció többsége támogatta a bevetést. A történeti értékelés mindmáig vitatott: egyes történészek és politikai elemzők a német külpolitika „normalizálódásának” jeleként értelmezik, mások a nemzetközi jog fejlődése szempontjából problematikus precedensként tartják számon. A szövetségi kormány álláspontja szerint humanitárius intervencióról volt szó; Szerbia és Oroszország kormánya akkor és később is a szuverenitás megsértéseként ítélte el.

21.4.2.2. Az Agenda 2010 és a jóléti állam átalakítása

A Schröder-kormány második ciklusának középpontjában a munkaerőpiac és a szociális rendszer reformja állt. A 2003-ban meghirdetett **Agenda 2010** és a nyomán elfogadott **Hartz-törvények** átalakították a munkanélküliségi ellátást, szigorították a munkavállalási ösztönzőket és új, alacsony bérű foglalkoztatási formákat (Minijob, Midijob) hoztak létre. A reformok hatása és megítélése a német történetírásban is éles vitákat váltott ki. A támogató érvelés szerint a reformok hozzájárultak a munkanélküliség csökkenéséhez és a német gazdaság 2005 utáni exportvezérelt fellendüléséhez; a kritikusok – köztük szakszervezetek, szociálpolitikai kutatók és az SPD baloldala – szerint a reformok növelték az egyenlőtlenséget, a bizonytalan foglalkoztatást és az alacsony bérű szegénységet. A német szövetségi munkaügyi hivatal (*Bundesagentur für Arbeit*) statisztikái szerint a munkanélküliek száma 2005-ben elérte az 5 milliót, majd 2010-re 3,2 millióra csökkent; a csökkenés mennyiben tulajdonítható a reformoknak, a világgazdasági konjunktúrának vagy a demográfiai változásoknak, továbbra is statisztikai vita tárgya.

A Schröder-korszak másik tartós öröksége a **jövedéki adók emelése** és a **nyugdíjreform** volt. A kormány bevezette a tőkefedezeti **Riester-nyugdíjat** (2001), amely állami támogatással ösztönözte a magánnyugdíj-megtakarítást, hogy ellensúlyozza a törvényes nyugdíjbiztosítás demográfiai feszültségeit. A reform hosszú távú hatásai ellentmondásosak: a támogatások kihasználtsága elmaradt a várakozásoktól, és a magánnyugdíj-befektetések hozama a 2010-es évek alacsony kamatkörnyezetében gyakran elmaradt a törvényes nyugdíj kiigazításaitól. A német gazdaságkutató intézetek elemzései szerint a reform a jövedelmi egyenlőtlenség növekedésének egyik tényezője lehetett, de ennek mértékéről nincs konszenzus.

21.4.2.3. A keleti tartományok felzárkózása és a szociális feszültségek

Az 1990-es újraegyesítés utáni két évtizedben a keleti tartományok felzárkózása lassúbb és ellentmondásosabb volt, mint azt az 1990-es évek elején sok politikus remélte. A hivatalos statisztikák szerint a keletnémet egy főre jutó GDP az 1991-es, a nyugati szint mintegy 43 százalékos értékéről 2020-ra körülbelül 77–80 százalékra emelkedett, ám a növekedés üteme 2015 után megtorpant. Az ifjúság elvándorlása, a falusi térségek demográfiai kiüresedése és az alacsonyabb bérszínvonal tartós feszültségeket okoz. A történeti elemzők egy része a keleti tartományok helyzetét a rendszerváltás gazdasági sokkjának, a nyugati intézményátvitel egyes hibáinak és a globális gazdasági folyamatoknak tulajdonítja; mások a keleti vállalatok privatizációjának módját, a Treuhandanstalt működését bírálják. Mindezeket a vitákat az 1990 utáni össznémet emlékezetpolitika is színezi: a keletnémet életvilág, az NDK-hagyaték és az újraegyesítés „sikertörténetének” narratívája közötti feszültség a 2020-as években is jelen van.

21.4.3. A Merkel-korszak (2005–2021)

21.4.3.1. A nagykoalíciók és a válságkezelés

Angela Merkel 2005-ös kancellárrá választása a Német Kereszténydemokrata Unió (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*, CDU) és a Bajor Keresztényszociális Unió (*Christlich-Soziale Union in Bayern*, CSU) vezette kormányok hosszú korszakát nyitotta meg. A 2005–2009 közötti első Merkel-kormány nagykoalíciója (CDU/CSU és SPD) a reformok konszolidációjára és a költségvetési egyensúly helyreállítására törekedett. A 2008–2009-es **pénzügyi világválság** hatására a kormány bankmentő csomagokat és gazdaságélénkítő programokat fogadott el; a német GDP 2009-ben mintegy 5,7 százalékkal esett vissza, majd 2010–2011-ben erőteljesen növekedett. A válságkezelés nemzetközi megítélése kettős: a német kormány a hazai munkaerőpiacot a **rövidített munkaidő** (*Kurzarbeit*) kiterjesztésével stabilizálta, ugyanakkor a Merkel-kormány szigorú feltételekhez kötött mentőcsomagokkal vett részt az euróövezeti adósságválság kezelésében. A dél-európai országokban – különösen Görögországban, Portugáliában, Spanyolországban és Olaszországban – a német megszorítási politika éles kritikát kapott; a német kormány viszont a fiskális fegyelmet és a strukturális reformokat tekintette a stabilitás feltételének. E viták az európai integráció természetéről szóló, máig tartó politikai és tudományos vitává álltak össze: a „német Európa” vádja a nemzetközi sajtóban és egyes uniós dokumentumokban is megjelent, míg más elemzők a német szerepet a monetáris unió intézményi hiányosságaival magyarázták.

21.4.3.2. Az atomerőművi katasztrófa és az energiafordulat

A 2011-es fukusimai atomerőművi katasztrófa után a Merkel-kormány radikálisan megváltoztatta az atomerőművi politikát: a 17 atomerőműből nyolcat azonnal leállítottak, a többit fokozatosan, 2023. április 15-ig. A döntés a 2010-es, az üzemidők meghosszabbítását célzó törvény visszavonását jelentette, és a német atomenergia-politika egyik legnagyobb fordulatát hozta. Az energiafordulat ettől kezdve kettős célt szolgált: a szén-dioxid-kibocsátás csökkentését és az atomenergiáról való fokozatos leállást. A döntést a környezetvédő szervezetek és a Zöldek üdvözölték, az energiaipari szereplők egy része viszont az ellátásbiztonság és a villamosenergia-árak növekedésének kockázatát hangsúlyozta. A szénkivezetés kérdése is napirendre került: a 2020-ban elfogadott **szénkivezetési törvény** (*Kohleausstiegsgesetz*) 2038-ra irányozta elő a széntüzelésű erőművek leállítását, bár egyes környezetvédelmi elemzők ennél korábbi dátumot tartottak volna szükségesnek a párizsi klímaegyezmény céljaihoz. A 2020-as évek közepén a szénkivezetés konkrét ütemezése a szövetségi kormány és az érintett tartományok közötti tárgyalások tárgya volt; a 2022 utáni energiaárak emelkedése pedig újra felvetette az ellátásbiztonság kérdését.

21.4.3.3. A migrációs politika 2015–2016-ban és a német társadalom átalakulása

A Merkel-korszak talán legnagyobb belpolitikai vitáját a 2015–2016-os menekültválság és a migrációs politika váltotta ki. A szíriai polgárháború, az afganisztáni és iraki instabilitás, valamint a Balkán-útvonalon érkezők számának megugrása miatt 2015-ben a Németországban regisztrált menedékkérők száma mintegy 890 ezer volt a Szövetségi Migrációs és Menekültügyi Hivatal (*Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*, BAMF) adatai szerint. Angela Merkel 2015. augusztus végén a „Wir schaffen das" („Meg tudjuk csinálni") kijelentéssel nyitott megoldást hirdetett, és az ideiglenesen felfüggesztett dublini eljárás keretében több ezer ember belépését tették lehetővé. A döntést a kormány humanitárius szükséghelyzetként indokolta; a kritikusok – köztük a CSU vezetői, az Alternatíva Németországnak (*Alternative für Deutschland*, AfD) politikusai és a keleti tartományok egyes helyi önkormányzatai – a menekültpolitika feletti kontroll elvesztéséről beszéltek. A történeti és politikatudományi elemzés máig vitatja, hogy a döntés mekkora szerepet játszott az AfD megerősödésében, a társadalmi polarizáció növekedésében és a **nagykoalíciók** belpolitikai instabilitásában. A 2016-os **menekültügyi csomag** szigorításai, a 2016-os EU–Törökország-megállapodás és a határőrizeti intézkedések csökkentették a beérkezők számát, de a társadalmi és politikai vita nem zárult le.

A 2015 utáni migráció tartósan átalakította a német társadalom összetételét. A 2022-es mikrocenzus szerint Németország lakosságának mintegy 24 százalékának volt bevándorlási háttere (*Migrationshintergrund*), és a muszlim vallású lakosok számát körülbelül 5,5 millióra becsülték – ez a becslés a vallási önbesoroláson alapul, és a kutatóintézetek módszertantól függően eltérő adatokat közölnek. Az integrációs viták a 2010-es és 2020-as években a német politika egyik meghatározó témájává váltak; a muszlim közösségek helyzete, a vallási öltözködés, a mecsetépítések és az iszlamista erőszak fenyegetése mind a szövetségi, mind a tartományi politikában vitákat generált. A diskurzusban az „iszlám Németországhoz tartozik" kijelentés (Christian Wulff szövetségi elnök 2010-es beszéde) és a hasonló tartalmú kereszténydemokrata megnyilatkozások az egyik oldalon, a muszlim közösségek párhuzamos társadalmát és a saría normatív érvényét ellenző álláspontok a másik oldalon helyezkedtek el. Mindezeket a kérdéseket a német alkotmányos identitás és a pluralizmus keretében vitatják; a 2020-as években a **Német Iszlám Konferencia** (*Deutsche Islam Konferenz*) folyamatosan próbálja intézményesíteni a párbeszédet, de a képviseleti legitimáció kérdése megoldatlan.

21.4.3.4. A Merkel-korszak kései szakasza és az AfD felemelkedése

A 2017-es szövetségi választáson a CDU/CSU és az SPD egyaránt jelentős veszteségeket szenvedett, míg a 2013-ban alapított AfD 12,6 százalékot elérve a Bundestag legnagyobb ellenzéki pártja lett – ez a Zöldek és a Baloldal (*Die Linke*) mellett a német parlament történetének első országos szintű jobboldali-populista pártja. A párt felemelkedését a politikatudományi irodalom a 2015-ös menekültpolitika, a keletnémet régiók strukturális elégedetlensége és a globalizációs veszteségek érzetéből vezeti le, de az okok súlyozásáról nincs tudományos konszenzus. A 2018–2021 közötti negyedik Merkel-kormány (CDU/CSU és SPD) a belső feszültségek miatt gyakran működött instabilan: a 2018-as bajorországi és hessei tartományi választások megmutatták a nagykoalíció támogatottságának erózióját. A 2021-es szövetségi választáson a CDU/CSU 24,1 százalékot ért el, ami a pártszövetség történetének leggyengébb eredménye volt; Angela Merkel visszavonult, és a szociáldemokrata Olaf Scholz alakíthatott kormányt.

21.4.4. A Scholz-kormány és a 2020-as évek válságai (2021–2026)

21.4.4.1. A közlekedésilámpa-koalíció és az ukrajnai háború

A 2021 végén hivatalba lépett **közlekedésilámpa-koalíció** (SPD, Zöldek, Szabad Demokrata Párt, *Freie Demokratische Partei*, FDP) az első hárompárti szövetségi kormány volt az ország történetében. A kormányprogram az energiafordulat felgyorsítását, a digitalizációt és a szociális lakhatás bővítését ígérte. Az orosz invázió Ukrajna ellen 2022. február 24-én azonban azonnali gazdasági és biztonságpolitikai fordulatot kényszerített ki. A Scholz-kormány 2022. február 27-én a Bundestagban meghirdette a **Zeitenwende** (korszakforduló) programját, és 100 milliárd eurós különalapot hozott létre a Bundeswehr fejlesztésére. Németország először szállított fegyvereket egy aktív háborús övezetbe, és támogatta az EU szankcióit Oroszországgal szemben. Az ukrajnai menekültek befogadása – 2022-ben több mint 1 millió fő – a 2015–2016-os menekültválság óta a legnagyobb humanitárius kihívást jelentette.

Az energiaválság és az infláció 2022–2023-ban egyszerre érintette a háztartásokat és az ipari termelést. Az orosz gázszállítások csökkentése miatt a kormány cseppfolyósított földgáz-terminálokat építtetett, új beszerzési megállapodásokat kötött Katarban, az Egyesült Államokban és Norvégiában, és 2022 végén három atomerőmű üzemidejét néhány hónapra meghosszabbította. Az infláció 2022-ben 6,9 százalékra, 2023-ban 5,9 százalékra emelkedett a fogyasztói árindex szerint – a legmagasabb szintre a német újraegyesítés óta. Az energiaárak emelkedése a lakossági fogyasztók és az ipar számára egyaránt terhet jelentett; a kormány árcsökkentő intézkedéseket és gázár-fékrendszert vezetett be, amit a közgazdászok egy része hatékonynak, más része túl költségesnek tartott.

21.4.4.2. Az alkotmányos fékek és a költségvetési válság

A 2023 novemberében hozott szövetségi alkotmánybírósági ítélet megsemmisítette a kormány azon gyakorlatát, hogy a világjárványhoz kapcsolódó különalapban fel nem használt hiteleket más célokra – így a klímavédelmi alapba – átcsoportosítsa. Az ítélet arra kényszerítette a kormányt, hogy 2024-re és 2025-re jelentősen csökkentse kiadásait, és felfüggessze az adósságféket (*Schuldenbremse*). Ez a költségvetési vita megmutatta a német alkotmányos adósságszabály és a válságkezelés közötti feszültséget: a fiskális fegyelem hívei szerint a szabály a generációk közötti méltányosságot szolgálja, míg a kritikusok – köztük közgazdászok és a Zöldek – szerint a beruházási igényeket elnyomja. A vita 2024–2025-ben a kormánykoalíció stabilitását is próbára tette; az FDP ragaszkodott az adósságfékhez, míg az SPD és a Zöldek annak reformját vagy kivételes szabályait sürgették. A koalíció 2025. november 6-án felbomlott, amikor Scholz kancellár felmentette a pénzügyminisztert, és a kormány elvesztette parlamenti többségét.

21.4.4.3. A 2025-ös előrehozott választás és a kormányalakítás

A 2025. február 23-án tartott előrehozott szövetségi választást a CDU/CSU nyerte mintegy 28,5 százalékkal, az AfD 20,8 százalékkal a második helyre került – ez utóbbi a párt történetének legjobb eredménye volt. Az SPD 16,4 százalékkal harmadik lett, a Zöldek 11,6 százalékkal, a Baloldal 8,8 százalékkal, az FDP pedig 4,3 százalékkal kiesett a Bundestagból. A választási eredmények a Bundeswahlleiter (szövetségi választási vezető) hivatalos közzététele szerint ezek voltak, de a kerekített százalékos adatok az egyéni választókerületi eredményekkel együtt érvényesek. A választás után a CDU/CSU és az SPD tárgyalásokat kezdett egy újabb nagykoalíció kialakításáról; a koalíciós szerződést 2025. március 24-én írták alá, és Friedrich Merzt 2025. május 6-án választották meg kancellárnak. A Merz-kormány programja a gazdasági növekedés

ösztönzését, a vállalati adók csökkentését, a digitalizációt és a migrációs politika szigorítását ígérte, ugyanakkor elkötelezte magát az euróövezeti stabilitás és a NATO-szövetség mellett.

A 2025–2026-os időszak eseményeit a könyv lezárásának időpontjában (2026 eleje) még nem lehet teljes történeti távlatban értékelni; az itt közölt adatok és folyamatok ellenőrzött sajtóforrásokból és hivatalos közleményekből származnak, de a történeti minősítésük majd csak későbbi kutatások alapján lesz lehetséges. A 2025-ös választási kampányban a fő témák a migrációs politika, a gazdasági stagnálás, az energiaárak és a belső biztonság voltak; a külpolitikai vitákban a Kínához fűződő kereskedelmi függés, az orosz–ukrán háború és az európai védelmi politika állt a középpontban.

21.4.5. Németország 2026-ban: mérleg és nyitott kérdések

21.4.5.1. Gazdasági és demográfiai helyzet

Németország 2026-ban a világ egyik legnagyobb gazdasága, az euróövezet legnagyobb tagállama, ugyanakkor a hosszú távú növekedési kilátásokat fékező strukturális kihívásokkal küzd. A demográfiai öregedés, a munkaerőhiány, a digitalizációs lemaradás egyes ágazatokban, valamint az energiaárak 2022 utáni emelkedése a német ipari termelés versenyképességét próbára teszi. A 2024–2025-ös gazdasági adatok stagnálást vagy enyhe recessziót mutattak; a német bruttó hazai termék növekedése a 2023-as 0,3 százalékos visszaesés után 2024-ben 0,2 százalékkal, 2025 első felében pedig a várakozások szerint alig mozdult – ezek a számok a Szövetségi Statisztikai Hivatal (*Statistisches Bundesamt*) előzetes és revideált adatai, amelyek a módszertani felülvizsgálatok miatt változhatnak.

A társadalmi egyenlőtlenségek a 2020-as években is fennállnak. A szegénységi kockázati ráta a 2023-as adatok szerint mintegy 16,8 százalék volt; a keleti tartományokban ez az arány magasabb, mint a nyugatiakban. A vagyonkoncentráció Németországban – nemzetközi összehasonlításban – magas, miközben az adórendszer progresszivitása mérsékelt. A lakhatási költségek emelkedése, különösen Berlinben és más nagyvárosokban, a 2020-as évek egyik legnagyobb szociális feszültségforrása. A lakbérplafon-törekvések és a szociális lakásépítés terén a szövetségi és tartományi politikák közötti feszültség jellemző.

21.4.5.2. Nemzetközi szerep és európai integráció

Németország európai szerepe 1998 óta folyamatosan növekedett, de a szerepvállalás jellege vitatott. Az euróövezeti válságkezelésben, a 2015-ös menekültpolitikában és a 2022 utáni energia- és biztonságpolitikában a német kormányok gyakran kényszerültek döntő szerepet vállalni, miközben a belpolitikai viták megosztották a német közvéleményt. A „német Európa” vádját a német kormányok rendre visszautasították, hangsúlyozva az európai közös megoldások iránti elkötelezettséget; a kritikusok viszont a német gazdasági érdekek dominanciáját, a megszorítási politikát és a menekültpolitika unilateralizmusát bírálták. A 2020-as évek közepén az európai integráció jövője körüli vita ismét felerősödött: a bővítés, a közös adósság, a védelmi politika és a klímacélok kérdésében a német álláspont eltér a franciáétól, az olaszétól és a kelet-közép-európai tagállamokétól.

21.4.5.3. Emlékezetpolitika és a demokrácia állapota

A berlini köztársaság emlékezetpolitikája az 1990 után kialakult alapokon nyugszik: a nemzeti-szocialista múlt kritikus feldolgozása, a Holocaust emlékezete és az NDK-diktatúra elítélése a

német állami önértelmezés része. Az emlékezetkultúra azonban a 2020-as években új viták terepe lett. Egyes értelmiségiek és politikusok a **posztkoloniális perspektívát** és a német gyarmati múlt feldolgozását sürgetik – a 2021-es Herero és Nama elleni népirtás hivatalos elismerése ide tartozik –, míg mások a Holocaust egyediségét féltik az emlékezetpolitikai relativizálástól. Az AfD felemelkedése nyomán a náci múlt relativizálására tett egyes kijelentések – például a párt egyes vezetőinek megnyilatkozásai – alkotmányos és büntetőjogi vitákat váltottak ki. A német alkotmányvédelmi hivatal 2021 óta a párt egyes tartományi szervezeteit jobboldali szélsőségesnek minősítette; a szövetségi minősítés 2022 óta tartó viták tárgya, és a közigazgatási bíróságokon folyó eljárások miatt jogi értelemben még nem lezárt. Mindezeket a tényeket a német állami intézmények, a civil szervezetek és a tudományos kutatás egyaránt dokumentálják.

A német demokrácia állapota 2026-ban összességében stabilnak mondható, de a polarizáció, a keleti tartományok egyes részein a demokratikus intézményekkel szembeni bizalmatlanság, a szélsőséges erők megerősödése és a közösségi média nyomán terjedő dezinformáció a demokratikus kultúra kihívásait jelzik. A szövetségi alkotmánybíróság függetlensége, a tartományi és szövetségi intézmények működőképessége, valamint a civil társadalom erőssége ugyanakkor a rendszer rugalmasságát mutatja. A német történészcéh széles körű konszenzusa szerint a Szövetségi Köztársaság a második világháború utáni nyugati intézményrendszer egyik legsikeresebb példája, de a keleti tartományok elmaradottsága, a demográfiai feszültségek és a nemzetközi válságok továbbra is nyitott kérdéseket hagynak. A „berlini köztársaság” fogalma maga is vitatott: egyesek a keleti tartományok gazdasági és társadalmi peremhelyzetét hangsúlyozzák, mások a politikai stabilitást és a megújult európai elkötelezettséget emelik ki.

21.4.6. Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet elsődlegesen a német szövetségi intézmények – a Bundestag, a Bundesrat, a Bundeswahlleiter, a Szövetségi Statisztikai Hivatal, a BAMF, az Umweltbundesamt – hivatalos közleményeire és statisztikáira támaszkodik. A választási eredmények, a GDP-adatok, a munkanélküliségi statisztikák és a menedékkérők számai ezekből a forrásokból származnak; a kerekített százalékos értékeknél a módszertani pontosítást a hivatalos kiadványok tartalmazzák. A kormányzati döntések rekonstrukciója a parlamenti jegyzőkönyveken, a koalíciós szerződéseken és a hivatalos sajtóközleményeken alapul.

A másodlagos irodalomban a német politikai történetírás klasszikusainak – például a *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland* (Korte, 2009) és az *Oxford Handbook of German Politics* (Zohlnhöfer, 2019) – értelmezései mellett a migrációtörténeti, gazdaságtörténeti és energiaátmeneti szakirodalom kínál elemzéseket. Az Agenda 2010 hatásairól, a 2015-ös menekültpolitikáról és az energiafordulatról szóló vitákban a tudományos konszenzus nem áll fenn; az ok-okozati láncok és a hosszú távú hatások mértéke kutatási vita tárgya. A 2020-as évek eseményeire vonatkozó történeti minősítések természetszerűleg még nem stabilizálódtak, a 2025–2026-os folyamatok pedig a könyv lezárásakor (2026 eleje) még nem tekinthetők lezártnak. A 2025-ös választási eredmények és a kormányalakítás adatai a hivatalos közzététel alapján kerülnek rögzítésre; az ezt követő politikai folyamatokat a rövid távú sajtóforrások alapján, de a történeti kontextus fenntartásával mutatjuk be. Az olvasónak javasolt a hivatalos adatbázisok ellenőrzése, különösen az időben gyorsan változó gazdasági és migrációs statisztikák esetén.

21.4.7. Rövid összefoglaló

- Az 1998-as választás a berlini köztársaság első békés kormányváltását hozta, és a vörös–zöld koalíció megkezdte az energiafordulatot, valamint először vett részt német katonai bevetésben (Koszovó, 1999).

- Az Agenda 2010 és a Hartz-törvények átalakították a munkanélküliségi és szociális rendszert; hatásukról máig élénk szakmai és politikai vita folyik.
- Angela Merkel 2005–2021 közötti kancellársága alatt Németország a pénzügyi válság, az euróövezeti adósságválság, a migrációs politika és az energiafordulat legfontosabb európai szereplőjévé vált; a korszak vitáinak öröksége a 2020-as évek politikájában is jelen van.
- A 2015–2016-os menekültválság és a muszlim közösségek növekvő jelenléte a német társadalom és a politikai pártrendszer polarizációját fokozta; az AfD felemelkedése a német parlamentarizmus történetének legjelentősebb jobboldali-populista kihívása.
- A 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen korszakfordulót hozott: a Scholz-kormány meghirdette a Zeitenwendét, fegyverkezési különalapot hozott létre, és Németország kilépett az orosz energiafüggőségből, ami inflációval és költségvetési feszültségekkel járt.
- A 2025-ös előrehozott választást a CDU/CSU nyerte, az AfD 20,8 százalékkal második lett; a Merz-kormány 2025 tavaszán alakult meg, és gazdasági növekedést, migrációs szigorítást, valamint európai elkötelezettséget hirdetett.
- Németország 2026-ban demokratikus intézményeit tekintve stabil, ugyanakkor gazdasági stagnálás, demográfiai öregedés, egyenlőtlenségek, a kelet–nyugati különbségek és az emlékezetpolitikai viták terhelik.

21.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a vörös–zöld koalíció reformpolitikája a korábbi Kohl-kormányokétól, és miért vitatott az Agenda 2010 hatásainak megítélése?
2. Hogyan kapcsolódott a 2011-es fukusimai katasztrófa az energiafordulathoz, és milyen feszültségek keletkeztek az atomerőművek leállítása és a szénkivezetés ütemezése között?
3. Milyen okokkal magyarázza a szakirodalom az AfD felemelkedését, és miért nem tekinthető lezártnak a 2015–2016-os menekültpolitika történeti értékelése?
4. Hasonlítsa össze a 2008–2009-es pénzügyi válság és a 2022-es energiaválság német kezelését: milyen intézményi és politikai korlátok merültek fel?
5. Milyen viták feszülnek a német emlékezetpolitikában a Holocaust, a posztkoloniális múlt és az NDK-diktatúra feldolgozása tekintetében?

IV. rész – Svájc és Ausztria

22 A Svájci Államszövetség kialakulása (korai középkor – 1798)

22.1. A svájci területek a középkorban

A mai Svájc területe a kora középkorban nem alkotott sem egységes politikai, sem etnikai, sem nyelvi egységet. A római kori Helvetia és Raetia tartományokra épülő térségben a késő ókor és a kora középkor évszázadai során germán nyelvű csoportok telepedtek le, miközben a galloromán, illetve rhaetoromán lakosság is tovább élt, különösen a nyugati és a délkeleti vidékeken. A 9–13. században a terület a Frank Birodalom, majd a Német-római Birodalom keretei közé tagozódott be, de a mindennapi hatalmat egyházi és világi uradalmak, városok, valamint vidéki közösségek gyakorolták. A későbbi Svájci Államszövetség éppen abból a feszültségből született meg, amely e középkori szereplők – különösen a Habsburg uradalmak és a helyi közösségek – között alakult ki. Ez az alfejezet a későbbi kantonok területi előzményeit, a betelepülést, valamint a városi és mezőgazdasági világ középkori alapjait tárgyalja.

22.1.1. A késő ókori örökség és a germán betelepülés

A mai Svájc területének római kori alapjai két tartományhoz kötődnek: a mai nyugati és északi rész nagyjából **Helvetia** provincia területéhez, a délkeleti, alpesi terület pedig **Raetia** provinciához tartozott. A római közigazgatás, a városi hálózat és az útrendszer – például a Genf felől a Rajnához vezető út, vagy a nagy alpesi átjárók, mint a Nagy Szent Bernát-hágó és a Septimer-hágó – a későbbi középkori településszerkezetre is hatott. A kereszténység a dokumentált források szerint a 3–4. században ért el a területre; a legkorábbi püspökségek közé tartozik **Genf**, **Lausanne**, **Sion**, **Basel** és **Chur**, amelyek egy része a késő középkorig folyamatos egyházi központ maradt.

Az 5. századtól a római hatalom fokozatosan összeomlott a rajnai és alpesi határvidéken. A régészeti és írott források egyaránt arra utalnak, hogy a római lakosság nem tűnt el azonnal; a folyamat inkább több évszázados átalakulás volt, amelyben a latin nyelvű, keresztény közösségek és az újonnan betelepülő germán nyelvű csoportok egymás mellett éltek. A mai Svájc német nyelvű területén a **alemannok** (latinul *Alemanni*, németül *Alamannen*) telepedtek meg a 3–7. század folyamán. Az alemannok eredete és betelepülésük pontos időrendje vitatott; a történészi konszenzus szerint az Elba-vidékről és a mai délnyugat-német területekről érkező, több törzsi csoportot összefogó közösség fokozatosan szállta meg a Rajna és a Duna közötti területet, beleértve a mai Svájc északi és északkeleti részét. A régészeti leletek – temetők, települések, fegyvermellékletek – azt mutatják, hogy a 6–7. századra az alemannok jelenléte a mai Basel, Aargau, Zürich és a Boden-tó vidékén egyértelműen kimutatható. A nyelvi emlékek is erre utalnak: a mai német svájci dialektusok az alemann nyelvjárási csoportba tartoznak, amelynek középkori előzményei ebben az időszakban alakultak ki.

A mai Svájc nyugati és délnyugati részén a betelepülők másik csoportja, a **burgundok** (latinul *Burgundiones*, franciául *Burgondes*) jelent meg. A burgundok a 4. században a Rajna-vidéken élő germán csoport volt; a római hatóságok 413 körül **foederati** (szerződéses szövetséges) jogállást

adtak nekik, majd 443-ban – a késő ókori krónikák, elsősorban a *Chronica Gallica* szerint – a római hadvezér, Aetius a **Sapaudia** nevű területre telepítette őket. A Sapaudia pontos kiterjedése vitatott, de a kutatók többsége a mai Genf-tó környéki és a Rhône felső völgyében lévő vidékekre helyezi. A burgundok a 6. századra a Rhône és a Saône völgyében egy királyságot hoztak létre, amelynek központja Genf, majd Lyon lett. A burgund királyság 534-ben a frank hódítás következtében beolvadt a Merovingok Frank Birodalmába. A burgund jelenlét emléke a mai Svájc francia nyelvű területén a helynevekben és a nyelvi határ kialakulásában is nyomot hagyott; a mai francia–német nyelvhatár vonala a középkorban fokozatosan alakult ki a római nyelvű és a germán nyelvű területek találkozásánál.

A betelepülések következményeként a mai Svájc területén a kora középkorban három nyelvi-kulturális zóna rajzolódott ki, amelyek a későbbi kantonok területi tagolódásának alapját képezték: az alemann nyelvű északkeleti rész, a galloromán, majd frank–burgund hatású nyugati rész, valamint a rhaetoromán nyelvű délkeleti, alpesi területek. A kora középkori forrásokban a területre különböző elnevezések ismertek; a mai „Svájc” fogalmának visszavetítése a korszakra anakronisztikus lenne, ezért a történetírás inkább tartományi, egyházi és uradalmi keretekben írja le a térséget.

22.1.2. Politikai keretek: a Frank Birodalomtól a Német-római Birodalomig

A 6–9. században a mai Svájc területe a Frank Birodalom részévé vált. A Merovingok alatt az alemann területek a birodalom keleti peremvidékét alkották, és a frank királyok gyakran katonai expedíciókkal tartották fenn hatalmukat. A Karolingok idején a területet közigazgatásilag grófságokra osztották, amelyek élére a király által kinevezett **grófok** (latinul *comes*, németül *Graf*) kerültek. A grófságok határai részben a római kori közigazgatási egységekre, részben a germán betelepülés területi mintáira épültek.

A Karoling Birodalom felosztása alapvetően meghatározta a mai Svájc politikai kereteit. A **843-as verduni szerződés** a birodalmat három részre osztotta: a mai Svájc területének nyugati része, a Rhône völgye és a Genf-tó környéke a középső, Lothár-féle királysághoz, a mai német nyelvű északi rész pedig a keleti, Német Lajos-féle királysághoz került. A déli, alpesi terület, Chur rhaetoromán része szintén a keleti királysághoz tartozott, de a helyi püspök és a világi elit viszonylagos autonómiát élvezett. A 870-es **merseni szerződés** a középső királyságot felosztotta; a mai nyugat-svájci terület a Keleti Frank Királysághoz került, így a 10. századra a mai Svájc túlnyomó része a Keleti Frank Királyság, később a Német-római Birodalom kötelékébe tartozott.

Ettől részben eltérő pályát futott be a mai délnyugati, Rhône völgyi terület. A 9–10. században itt a **Burgundiai Királyság** (Arelati Királyság, latinul *Regnum Burgundiae*, franciául *Royaume de Bourgogne*) jött létre, amelynek központja Arles volt, de határai a mai Genf és a Wallis területét is magukba foglalták. A Burgundiai Királyság 1033–1034-ben a Német-római Birodalomhoz került, ám a térségben a birodalmi hatalom gyakran csak formális maradt, mert a helyi egyházi fejedelmek – Genf, Lausanne, Sion püspökei – valamint a Savoyai grófok saját hatalmi centrumokat építettek ki. A mai Svájc tehát a 11. századtól jogilag a Német-római Birodalom része volt, de a birodalmi jelenlét intenzitása területenként erősen változott. Az északi és keleti részeken a német királyok időszakosan megjelentek, míg az Alpok belső völgyeiben és a nyugati határvidéken a helyi egyházi és világi urak gyakorolták a mindennapi hatalmat.

Ennek a birodalmi keretnek a gyengesége tette lehetővé, hogy a 12–13. században a helyi uradalmak és városok megerősödjenek. A Német-római Birodalomban a **feudális rendszer** (hűbéri rendszer) bonyolult hálózata alakult ki: a király hűbérbirtokokat adományozott világi és egyházi főuraknak, akik további hűbéreseket tartottak. A mai Svájc területén a legfontosabb hatalmi szereplők közé tartoztak a **Zähringek**, a **Kyburgok**, a **Lenzburgok**, a **Savoyai grófok**,

valamint a 11. századtól fokozatosan felemelkedő **Habsburgok**. Mellettük a nagy kolostorok és püspökségek is önálló uradalmi jogokkal rendelkeztek.

22.1.3. Egyházi és világi uradalmak a középkori Svájc területén

A középkori hatalmi térképet alapvetően az egyházi intézmények uradalmai határozták meg. A legnagyobb és legfontosabb monostorok közé tartozott a **Sankt Gallen-i kolostor** (németül *Fürstabtei Sankt Gallen*), amelynek alapjait a 7. század elején, a hagyomány szerint **Gallus** remete nyomán rakták le. A kolostor a 8–9. században a Karoling kori művelődés egyik központja lett, híres könyvtára és iskolája oklevelek, krónikák és liturgikus szövegek tömegét őrizte meg. A Sankt Gallen-i apátság a kora középkorban hatalmas földbirtokokkal rendelkezett a mai kelet-svájci és dél-német területeken, és a birodalmi hűbéri rendszerben önálló **birodalmi apátság** (németül *Reichsabtei*) jogállást szerzett. A másik nagy monostor, az **Einsiedeln-i kolostor** a 10. században alapított Mária-kegyhelyből nőtt ki, és a középkorban a zarándokforgalom fontos állomása volt. Emellett a **Reichenau** szigetén lévő kolostor a Boden-tó nyugati részén ugyancsak jelentős szellemi központ volt, bár maga a sziget a mai német területhez tartozik, hatása a mai svájci oldalra is átnyúlt.

A püspökségek közül kiemelkedett **Chur**, **Basel**, **Lausanne**, **Genf** és **Sion**. A churi püspök a rhaetoromán Alpok világi ura is volt, és a kora középkortól kezdve jelentős földbirtokokat ellenőrzött a Vorderrhein és a Hinterrhein völgyében. A baseli, lausanne-i és genfi püspökök uradalmai a fejlődő városok körüli területekre terjedtek ki, és a püspökök gyakran királyi kiváltságokat – vásárjogot, vámjogot, pénzverési jogot – szereztek. A püspöki uralom alatt álló városokban azonban a 12–13. században fokozatosan megerősödött a városi polgárság, amely később az egyházi földesúr ellenében önálló önkormányzatra törekedett.

A világi uradalmak közül a 11–13. században a **Zähring nemzetség** játszotta a legnagyobb szerepet a mai Svájc nyugati és középső részén. A Zähringek nemcsak földesurak voltak, hanem tudatos városalapítók is: az ő tevékenységükhöz köthető többek között **Freiburg im Üechtland** (a mai Fribourg), **Bern** (1191 körül), **Murten** és **Rheinfelden** városának alapítása vagy megerősítése. A Zähringek 1218-as kihalása után uradalmaik jelentős részét a **Kyburgok** és a **Savoyai grófok** örökölték, illetve szerezték meg. A Kyburgok a mai Zürich, Winterthur, Thurgau és a Svájci-fennsík keleti részén birtokoltak földeket; az ő 1264-es kihalásuk nyitotta meg az utat a Habsburgok terjeszkedése előtt. A Savoyai grófok a mai Genf-tó környékén, Vaud és Chablais vidékén építettek ki összefüggő uradalmat, és a 13. században a Rhône völgyi átjárók ellenőrzésére törekedtek.

22.1.4. A Habsburgok felemelkedése a svájci területeken

A Habsburgok (németül *Habsburger*) eredete a 10–11. századra nyúlik vissza, és a család ősi birtokai a mai Svájc északi részén, az **Aargau** területén feküdtek. A család neve a **Habsburg** (Habichtsburg) várából ered, amely a Würenlingen melletti dombon a 11. század elején épült. A Habsburgok a 12. században grófi rangot viseltek, és a Német-római Birodalom délnyugati részén, a Rajna felső szakaszán, Elzászban és a Aargau területén gyarapították birtokaikat. A 13. században stratégiailag fontos területeket szereztek meg: 1264-ben a Kyburg örökség révén a mai Zürich környéki és a Boden-tótól délre eső uradalmak, valamint a Lenzburg örökség egy része is a kezükbe került.

A Habsburg uradalmak növekedése azonban nem jelentett egységes, központosított területi uralmat. A birtokok szétszórtan helyezkedtek el; a Habsburg grófok mint földesurak, várnagyok, bíróságok urai és védnökök jelentek meg, de a helyi közösségek – a paraszti szomszédságok, a városi polgárság, a völgytársulatok – megtartották saját jogszokásaikat. A Habsburg terjeszkedés

éppen ezért ütközött a **birodalmi szabadság** (németül *Reichsfreiheit*) eszméjével is: egyes városok és völgyközösségek arra hivatkoztak, hogy közvetlenül a császár alá tartoznak, nem pedig a Habsburg grófok alá. A 13. század végén a **Waldstätte** – **Uri**, **Schwyz** és **Unterwalden** – völgyi közösségei különösen érzékenyen reagáltak a Habsburg terjeszkedésre, mert a Gotthárd-hágó feletti ellenőrzés és a császári kiváltságok védelme létfontosságú volt számukra. A későbbi, 1291-es levélben rögzített szövetség hátterében ezek a helyi feszültségek álltak, de a Habsburgok svájci jelenléte ekkor még messze nem érte el a 14. századi intenzitást.

A Habsburgok svájci területeken való felemelkedése a 13. században tehát nem egyetlen, látványos hódítás eredménye volt, hanem öröklések, vásárlások, zálogbirtokok és királyi adományok lassú felhalmozása. A család ugyanakkor nem csak a mai Svájcban terjeszkedett; ugyanezekben az évtizedekben szerezte meg Ausztria hercegi címét (1282), ami a Habsburgok súlypontját fokozatosan kelet felé tolta. A svájci területeken maradt birtokaik ezután is fontosak voltak, de a 14. századtól a család központja már Bécs lett.

22.1.5. Városok és mezőgazdaság a középkorban

A középkori Svájc területén a gazdaság alapját a mezőgazdaság adta, de a városok növekvő szerepe a 12–13. századtól fokozatosan átalakította a társadalmi és gazdasági viszonyokat. A **Svájci-fennsík** (németül *Mittelland*) a mai Bern, Zürich és Luzern közötti terület viszonylag termékeny, jó vízellátású vidék volt, ahol a **szántóföldi gabonatermesztés** – elsősorban rozs, árpa, tönkölybúza – volt a meghatározó. A **hármas vetésforgó** (őszi gabona, tavaszi gabona, ugar) fokozatosan terjedt a 9–11. századtól. A **szőlőművelés** a déli lejtőkön, a Genf-tó környékén, a Wallis völgyében és a Rajna menti területeken volt jelentős. A **közösségi földhasználat** – a legelők, erdők, vizek közös használata – a paraszti közösségek jogrendjének alapját képezte; ezek a szokásjogok később a vidéki kantonok politikai identitásának fontos elemeivé váltak.

Az alpesi területeken a **havasi gazdálkodás** (németül *Alpwirtschaft*) volt a meghatározó. A völgyekben élő közösségek az évszakok váltakozásával hajtották állataikat a magashegyi legelőkre; a **transzhumancia** (időszakos legeltető vándorlás) rendszere a 12–13. századi oklevelekben már jól dokumentált. A tejet, vajat és sajtot, valamint az állatbőröket és gyapjút a völgyi falvak piacain értékesítették, és a kereskedők az alpesi átjárókon keresztül szállították tovább. Az Alpokban a **só** bányászata és a fémek, elsősorban a vas és az ezüst kitermelése is megjelent, de a gazdaság súlypontja a mezőgazdaság és az állattenyésztés maradt.

A városok fejlődése szorosan összefüggött a kereskedelem útvonalaival. A 13. században a **Gotthárd-hágó** átjárójának megnyitása – a híres **Teufelsbrücke** (Ördöghíd) a Schöllenen-szorosban – új, közvetlen utat teremtett a mai német területek és Itália között. A hágó feletti ellenőrzésért az **Uri** és **Schwyz** völgyi közösségei, valamint a helyi uradalmak és a Milánó felé vezető út városai versengtek. A Gotthárd mellett a **Nagy Szent Bernát-hágó**, a **Simplon-hágó** és a **Septimer-hágó** is fontos átjáró volt; ezek ellenőrzése a Savoyai grófok, a churi püspök és a Wallis püspökei számára biztosított vámjövedelmet.

A városok – **Zürich**, **Basel**, **Genf**, **Lausanne**, **Bern**, **Fribourg**, **Luzern**, **Solothurn**, **Schaffhausen** – jogi értelemben a püspöki vagy a grófi uradalom részeként indultak, de a 12–13. században fokozatosan **városi önkormányzatra** tettek szert. A polgárok (németül *Bürger*) saját tanácsot választottak, vásártartási jogot, vámszedési jogot és gyakran pénzverési jogot is szereztek. A **céhek** (németül *Zünfte*, franciául *corporations*) a 13. század végétől megjelentek a kézműves termelés szabályozására, és a 14. században számos városban politikai hatalmat is nyertek. A városi gazdaság a helyi piacra és a távolsági kereskedelemre egyaránt épült; a rajzi, genfi és luzerni vásárok a regionális árucsere csomópontjai voltak.

A mezőgazdaság és a városok viszonya kölcsönös függést hozott létre. A városok élelmiszerrel, nyersanyaggal és adófizető vidékkel látták el magukat, míg a vidéki parasztok piacot és néha védelmet kaptak. Ez a kapcsolat azonban nem volt feszültségmentes: a városok gyakran terjesztették ki joghatóságukat a környező falvakra, ami a paraszti közösségek ellenállását váltotta ki. A városi és vidéki szabadságtörekvések párhuzamosan jelentkeztek, és a későbbi államszövetség éppen e sokszínű szereplő – városok, vidéki kantonok, egyházi uradalmak – együttműködésére és konfliktusaira épült.

22.1.6. A svájci területek politikai tagozódása a 13. század végén

A 13. század végére a mai Svájc területe a következő nagy hatalmi egységekre tagolódott, de ezek határai nem a mai kantonokhoz igazodtak, és a besorolásuk is változó volt. Az északi, alemann területeken a **Sankt Gallen-i apátság**, a **baseli és konstanzi püspök** (bár Konstanz maga a mai Németországban fekszik) egyházi uradalmai, valamint a **Habsburg**, a **Kyburg** és más grófi családok birtokai helyezkedtek el. A középső fennsíkon a **Zähring örökség** nyomán a **Bern**, **Fribourg** és más városok, valamint a **Savoyai grófok** területei versengtek. A nyugati, francia nyelvű részen a **Savoyai grófok**, a **genfi püspök** és a **lausanne-i püspök** uradalmai domináltak. A déli, alpesi területen a **churi püspök**, a **Sion püspök**, valamint a **Waldstätte** völgyközösségei (Uri, Schwyz, Unterwalden) alkottak sajátos, viszonylag autonóm egységeket. E politikai tagolódásban a birodalmi hatalom alig érvényesült; a császár nevében eljáró helyi urak és a közösségek közötti szerződések, szövetségek és viták határozták meg a mindennapokat.

A középkori Svájc tehát nem egyetlen államalakulat volt, hanem uradalmak, egyházi fejedelemségek, városok és völgyközösségek bonyolult hálózata. A 13. század végének politikai térképe világosan mutatja azokat a törésvonalakat, amelyekből a következő századokban a Svájci Államszövetség kialakult. A Habsburgok terjeszkedése, a Gotthárd-hágó stratégiai jelentősége, valamint a városi és vidéki autonómia iránti törekvések olyan feszültségeket hoztak létre, amelyek a 14. század eleji konföderációs szerződésekhez és a későbbi katonai, politikai szövetséghez vezettek.

22.1.7. Források és bizonytalanságok

A svájci területek kora középkori történetéről szóló ismereteink többféle forrástípusra támaszkodnak, amelyek eltérő mértékben dokumentálják a folyamatokat. A késő ókori és kora középkori betelepülésekhez elsősorban régészeti leletek – temetők, települések, ékszerek, fegyverek – és helynevek állnak rendelkezésre. A régészeti adatok alapján a betelepülés folyamata jól kirajzolódik, de a pontos kronológia és a helyi lakosság kontinuitásának mértéke vitatott. A mai Svájc területén nincsenek olyan nagy számban fennmaradt, részletes kora középkori írott források, mint például a frank területeken; a Sankt Gallen-i oklevelek és a kolostor krónikái azonban a 8–9. századtól fontos adatokat szolgáltatnak.

A politikatörténeti események – a verduni és merseni szerződés, a Burgundiai Királyság sorsa – jól dokumentáltak a frank évkönyvekben és későbbi krónikákban. A Habsburgok felemelkedéséről elsősorban oklevelek, birtokjegyzékek és a családi levéltár anyaga tudósít; ezek alapján a terjeszkedés fő vonalai rekonstruálhatók, de a birtokok pontos kiterjedése és a helyi jogviszonyok sokszor bizonytalanok. A paraszti társadalom és a mezőgazdaság középkori viszonyairól főként urbáriumok, oklevelek és a későbbi szokásjogi feljegyzések adnak képet; az alsóbb társadalmi rétegek mindennapjairól azonban kevés közvetlen forrás maradt fenn.

A modern történetírás számára külön figyelmet érdemel a nemzeti emlékezet kérdése. A 19–20. századi svájci történetírás gyakran a későbbi államszövetség előképét kereste a középkori intézményekben, és a „svájci szabadság” kora középkori gyökereit hangsúlyozta. A mai tudományos konszenzus szerint azonban a 13. század előtt nem beszélhetünk svájci identitásról vagy egységes

politikai közösségről; a középkori hatalmi viszonyokat a birodalmi, egyházi, feudális és városi keretekben kell értelmezni. Ugyanígy vitatott a „német”, „francia” vagy „rhaetoromán” kategóriák középkori használata: a nyelvi határok és az etnikai önazonosság a korszakban folyamatosan alakult, és a mai nyelvi térkép nem azonos a középkorival.

22.1.8. Rövid összefoglaló

- A mai Svájc területén a kora középkorban a római tartományi örökségre, a galloromán és rhaetoromán lakosságra, valamint az alemann és burgund betelepülésre épülő többnyelvű, többközpontú térség alakult ki; a betelepülés fokozatos, évszázados folyamat volt, nem pedig egyszeri esemény.
- A 9–10. században a terület a Frank Birodalom, majd a Keleti Frank Királyság és a Német-római Birodalom része lett; a nyugati terület egy része a Burgundiai Királysághoz tartozott, amely 1033–1034-ben került a birodalomhoz.
- A hatalmat a középkorban zömében egyházi és világi uradalmak – kolostorok, püspökségek, grófi családok – gyakorolták; a legnagyobb egyházi központok Sankt Gallen, Einsiedeln, valamint Chur, Basel, Lausanne, Genf és Sion püspökségei voltak.
- A Zähringek, Kyburgok és Lenzburgok világi uradalmai a 12–13. században városok alapításával és birtokgyarapítással formálták a térséget; a Zähringek kihalása után örökségük egy része a Savoyai grófokhoz és a Habsburgokhoz került.
- A Habsburgok a mai Svájc északi részén, az Aargau-ban felemelkedő grófi család volt; a 13. században a Kyburg örökség és más szerzemények révén a térség jelentős földesuraivá váltak, de uradalmuk szétszórt és helyi szinten gyakran vitatott volt.
- A városok – Zürich, Basel, Bern, Genf, Luzern, Fribourg és mások – a 12–13. században önkormányzatra, piacjogra és céhekre tettek szert, miközben a mezőgazdaság a fennsíkon gabonatermesztésre, az Alpokban havasi legeltetésre és transzhumanciára épült.
- A Gotthárd-hágó 13. századi megnyitása megerősítette az alpesi átjárók stratégiai szerepét, és hozzájárult az Uri, Schwyz és Unterwalden völgyközösségei közötti érdekazonossághoz, ami a későbbi államszövetség egyik előfeltétele volt.
- A 13. század végi politikai tagolódásban birodalmi városok, egyházi fejedelemségek, világi uradalmak és vidéki autonóm közösségek egymás mellett léteztek; e sokszínűségből nőtt ki a 14. századi konföderáció.

22.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a római tartományi örökség és a késő ókori germán betelepülés a mai Svájc nyelvi és politikai tagolódását a kora középkorban?

2. Milyen szerepet játszottak a Zähringek, a Kyburgok és a Savoyai grófok a középkori városok és uradalmak kialakulásában a mai Svájc területén?

3. Milyen bizonyítékok alapján rekonstruálja a történettudomány a Habsburgok svájci terjeszkedését, és miért volt ez a terjeszkedés feszültségekkel terhes a helyi közösségek számára?

4. Hasonlítsa össze a középkori svájci városi és mezőgazdasági gazdaság jellegzetességeit: milyen termelési és kereskedelmi formák határozták meg a fennsík, az alpesi völgyek és a nagyobb városok életét?

5. Miért anakronisztikus a mai Svájc fogalmát a 13. század előtti időszakra alkalmazni, és hogyan érdemes a korszak politikai viszonyait a források alapján leírni?

22.2. Az Ósvájci Konföderáció

Az előző alfejezet A svájci területek a középkorban a Gotthard-hágó megnyitásának, a kolostori és világi uradalmak, valamint a Német-római Birodalom déli peremvidékének viszonyait mutatta be. A 13. század végétől ezen a hegyvidéki, viszonylag szegény, de stratégiailag egyre fontosabb területen alakult ki az a sajátos szövetségi hálózat, amelyet a későbbi történetírás **Ósvájci Konföderációként** (németül *Alte Eidgenossenschaft*) ismer. Ezt a folyamatot nem szabad egyetlen alapító pillanathoz kötni: a konföderáció több évtized alatt, különböző szerződések és katonai konfliktusok révén formálódott, intézményei pedig egészen a 18. század végéig megőrizték decentralizált, a helyi autonómiát előtérbe helyező jellegüket. Mai politikai fogalmakkal – mint „állam”, „nemzet” vagy „föderáció” – csak annyiban írható le, amennyiben tudatosítjuk, hogy ezek a kategóriák a kora újkorban egészen más tartalmat hordoztak, és a konföderáció sem területileg, sem jogilag nem volt egységes.

22.2.1. Az 1291-es szövetségi levél és a három erdei kanton

A hagyományos svájci elbeszélés szerint az Ósvájci Konföderációt 1291-ben, a Rütli-réten tett esküvel alapította meg a három **erdei kanton** (*Waldstätte*): **Uri**, **Schwyz** és **Unterwalden**. E narratíva a 15–16. századi krónikákban öltött formát, és a 19. századi nemzetépítés idején vált a svájci állami önértelmezés központi elemévé. A modern történetírás ezt a képet problematizálja: a Rütli-eskü és a Tell Vilmos-történet a későbbi századok irodalmi és politikai konstrukciója, nem pedig dokumentált történelmi esemény. Ténylegesen létezik viszont egy 1291. augusztus elejére keltezett, latin nyelvű oklevél, az úgynevezett **Szövetségi levél** (*Bundesbrief*), amelyet e három közösség képviselői pecsételtek meg. A dokumentum tartalma: a közösségek kölcsönösen segítséget ígérnek egymásnak, közös békebíráskodást vezetnek be, és védik a helyi jogokat, szokásokat és a birodalmi közvetlenséget. Szó sincs benne Habsburg-ellenes szabadságharcról, nemzeti függetlenségről vagy demokratikus alkotmányról – ezek későbbi visszavetítések.

A három erdei kanton földrajzi és társadalmi adottságai alapvetően meghatározták a szövetség jellegét. Uri a Gotthard-hágótól északra fekvő völgy volt, amelynek jelentősége a 13. század elején megépült hágóút miatt nőtt meg. Schwyz és Unterwalden (utóbbi két félkantonból: **Obwalden** és **Nidwalden**) hegyvidéki, főként állattartó, viszonylag szegény paraszti közösségek voltak. A föld nagy része szabad paraszti birtok volt, a nemesség gyenge, a jobbágyság ritka; a helyi közösségek széles körű önigazgatást gyakoroltak. A **birodalmi közvetlenség** (*Reichsfreiheit*) azt jelentette, hogy e területek közvetlenül a császárnak, nem pedig valamely helyi hűbérúrnak voltak alárendelve. E jogállás védelme központi motívuma volt a szövetségi levélnek, mert a Habsburgok éppen ekkor terjeszkedtek a térségben, és igyekeztek fennhatóságuk alá vonni a Gotthard-út menti közösségeket.

A mai történészi konszenzus szerint az 1291-es levél nem egy új állam alapítása, hanem egy a korban gyakori, jogbiztosító és békefenntartó megállapodások közül. Hasonló szövetségi oklevelek születtek a környező alpesi régiókban is, és a 13. század végi politikai helyzetben a levél mindenekelőtt a helyi elitek autonómiájának biztosítására szolgált. A „három erdei kanton” kifejezés is csak fokozatosan vált a szövetség magterületének megnevezésévé; a szövetség intézményesülése nem 1291-ben, hanem a következő évtizedekben zajlott le.

22.2.2. A konföderáció bővülése a 14. században

A 14. században az ósvájci szövetségi hálózat jelentősen kibővült, méghozzá nemcsak vidéki közösségekkel, hanem városokkal is. 1332-ben **Luzern** városa csatlakozott, 1351-ben **Zürich**, 1352-ben **Glarus** és **Zug**, 1353-ban pedig **Bern**. Ezzel létrejött az úgynevezett **nyolc kanton** (*Acht*

Orte) szerkezete, bár a kifejezés maga későbbi, és a résztvevők közötti jogviszony korántsem volt egységes: a városok és a vidéki kantonok eltérő szerződésekkel, eltérő feltételekkel kapcsolódtak egymáshoz.

A bővülés hátterében két, egymással összefüggő tényező állt: a Habsburg-ellenes érdekek és a Gotthard-útból származó gazdasági lehetőségek. A városok – különösen Luzern és Zürich – a Habsburg-terjeszkedés ellen kerestek szövetségeseket, míg a vidéki kantonok a hágóforgalom ellenőrzéséből és a zsoldoskatonaságból származó jövedelmek megszerzésére törekedtek. A konföderáció katonai sikerei megerősítették kohézióját, de ezeket a konfliktusokat a mai történetírás nem nemzeti felszabadító háborúkként, hanem elsősorban lokális és regionális hatalmi összecsapásokként értelmezi.

A legfontosabb összecsapások a **morgarteni csata** (1315), a **sempachi csata** (1386) és a **näfelsi csata** (1388) voltak. Morgartenben a konföderációs csapatok meglepetésszerűen legyőzték I. Lipót osztrák herceg seregét; Sempachnál III. Lipót herceg esett el; Näfels pedig a Habsburg-erők újabb vereségét hozta. A csaták időpontja és lefolyása részben korabeli krónikákból ismert, de a későbbi svájci történetírás ezeket gyakran mitizálta. A modern kutatás hangsúlyozza: a konföderáció győzelme nem jelentette a Habsburgok teljes kiszorulását a térségből, és a háborúk okai sem kizárólag a „szabadság” védelme, hanem adó- és vámviták, útvonal-ellenőrzés és helyi joghatósági konfliktusok voltak.

A 14. század végétől a svájci **zsoldoskatonák** (*Reisläufer*) Európa-szerte keresett harcosokká váltak. A kantonok számára a zsoldosszolgálat fontos bevételt és politikai befolyást hozott, ugyanakkor növelte a belső társadalmi különbségeket: a zsoldosügyekből főként a városi és vidéki elitek profitáltak, míg a szegényebb paraszti rétegek gyakran kényszerből álltak hadba. A zsoldoskereskedelem a későbbiekben a konföderáció egyik meghatározó, de vitatott gazdasági ágazata lett.

22.2.3. A sváb háború és a birodalmi viszony átalakulása

A 15. század végére a konföderáció és a Német-római Birodalom viszonya feszültté vált. I. Miksa császár (ur. 1493–1519) birodalmi reformtörekvései – a **birodalmi reform** (*Reichsreform*) keretében bevezetett közös adók, a **birodalmi kamarai bíróság** (*Reichskammergericht*) és a birodalmi gyűlés megerősítése – azt célozták, hogy a birodalom egész területén érvényesítsék a császári fennhatóságot. A konföderáció kantonjai ezt a saját autonómiájuk elleni támadásként értelmezték, és elutasították az új intézmények joghatóságát. A helyzetet tovább élezte a délnémet területeken működő **Sváb Szövetség** (*Schwäbischer Bund*) és a konföderáció közötti határvillongások sora, valamint a Habsburgok és a konföderáció közötti viták a Rajna menti uradalmakról és a déli hágókról.

1499 tavaszán nyílt háború tört ki, amelyet a svájci történetírás hagyományosan **sváb háborúnak** (*Schwabenkrieg*), a német történetírás pedig **svájci háborúnak** (*Schweizerkrieg*) nevez. A harcok a Rajna mentén és a keleti határvidéken zajlottak, és több összecsapásban – például a **dornachi csatában** (1499. július 22.) – a konföderációs csapatok felülkerekedtek. A háborút a **bázeli béke** (*Frieden zu Basel*) zárta le 1499. szeptember 22-én. A béke értelmében a konföderáció gyakorlatilag mentesült a birodalmi adók és a birodalmi bíróságok fennhatósága alól, bár formálisan továbbra is a Német-római Birodalom része maradt. A formális elismerés csak az 1648-as vesztfáliai béke keretében következett be.

A sváb háború jelentősége tehát nem a „függetlenség kivívása” volt, ahogyan azt a 19. századi svájci emlékezetpolitika gyakran ábrázolta, hanem a birodalmi intézményi reform elutasítása és a kantonok jogi-politikai autonómiájának megerősítése. A modern kutatás szerint a háború egy regionális, korlátozott konfliktus volt, amelynek kimenetele a konföderáció és a Habsburgok

közötti erőviszonyokat rögzítette, de nem szüntette meg a birodalmi tagságot, és nem vezetett teljes szuverenitáshoz. A bázeli béke ugyanakkor tartósan meggyengítette a császári hatalmat a déli határvidéken, és hozzájárult ahhoz, hogy a konföderáció a 16. században még inkább saját útját járta.

22.2.4. A konföderáció intézményei és a kantonok önállósága

Az Ósvájci Konföderáció intézményi szerkezete a mai szemlélő számára meglepően decentralizált volt. A legfőbb közös szerv a **Tagsatzung** volt, a kantonok követének időszakos tanácskozása. A Tagsatzung nem volt parlament: nem hozott a kantonokra kötelező érvényű törvényeket, és döntéseit a résztvevők egyhangúsága esetén is gyakran csak ajánlásként kezelték. A gyűlésen a kantonok követi egyenlő joggal vettek részt, de a napirendet és a döntések végrehajtását nagyban befolyásolták az egyes kantonok közötti informális hatalmi különbségek. A Tagsatzung fő feladatai közé tartozott a közös külkapcsolatok egyeztetése, a közös hadjáratok megszervezése, a közös uradalmak igazgatásának felügyelete és a kantonok közötti viták békés rendezése.

A konföderációhoz tartozó területek nem alkottak zárt, egységes jogterületet. Egyes területek **közös uradalmak** (*gemeine Herrschaften*) voltak, amelyeket a kantonok közösen hódítottak meg és igazgattak. Ilyen volt például **Thurgau** (1460-tól), **Aargau** (1415-től) vagy a későbbiekben **Tessin** egyes részei. Ezekben az uradalmakban a kantonok képviselői felváltva gyakorolták a kormányzati hatalmat, ami gyakran vezetett súrlódásokhoz és a helyi lakosság jogainak korlátozásához. A közös uradalmak lakói nem rendelkeztek a kantonok polgárainak jogaival, és az adóterhek is egyenlőtlenül oszlottak meg.

A szövetségi szerződések hálózata sem volt egységes: az egyes kantonok egymással külön-külön is kötöttek megállapodásokat, és ezek tartalma, időtartama és kötelezettségei eltérőek voltak. A konföderációnak nem volt közös pénze, közös adórendszere, állandó hadserege vagy központi végrehajtó szerve. A közös katonai fellépést eseti megállapodásokkal szervezték, a közös költségeket pedig a kantonok által meghatározott kulcsok szerint osztották meg. Ilyen értelemben az Ósvájci Konföderációt a modern történetírás gyakran „szerződések hálózataként” írja le, nem pedig egységes államalakulatként.

A kantonok önállósága a belső berendezkedésükben is megmutatkozott. A vidéki kantonok – Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus, Zug – viszonylag széles körű politikai részvételt biztosítottak a szabad paraszti férfiaknak a **Landsgemeinde** (népgyűlés) intézményén keresztül. Itt a helyi közösségek tagjai évente nyílt gyűlésen szavaztak a fontos kérdésekről, választottak tisztségviselőket és ítélkeztek. Ez azonban nem jelentett modern értelemben vett demokráciát: a részvétel korlátozott volt, a nők és a függő helyzetű személyek kizárásával, és a tényleges hatalom gyakran a módosabb paraszti családok kezében összpontosult.

A városi kantonok – Zürich, Bern, Luzern, később Fribourg, Solothurn, Bázel, Schaffhausen – ezzel szemben oligarchikus rendszereket működtettek. A hatalmat a **patríciusok** (városi előkelő családok) és a **céhek** közötti, gyakran feszültségekkel terhes egyensúly tartotta fenn. A városi kantonok adóbevételei, kereskedelmi kapcsolatai és katonai ereje jelentősen meghaladták a vidéki kantonokét, ami a konföderáción belüli egyenlőtlenségek állandó forrása volt. A vidéki és városi kantonok közötti érdekellentétek a 15–16. században többször nyílt konfliktusokhoz vezettek, és a reformáció időszakában tovább éleződtek.

Összességében az Ósvájci Konföderáció a 13. század végétől a 18. század végéig egy olyan laza, szerződéses alapon álló szövetségi hálózat volt, amelyben a kantonok megőrizték jogalkotási, katonai és gazdasági autonómiájukat. A közös intézmények – mindenekelőtt a Tagsatzung – csak a legszükségesebb ügyekben koordinálták a cselekvést. Ez a szerkezet egyszerre biztosította

a helyi elitek hatalmát és a külső beavatkozással szembeni ellenálló képességet, ugyanakkor állandósította a belső egyenlőtlenségeket és a kantonok közötti rivalizálást.

22.2.5. Források és bizonytalanságok

Az Ósvájci Konföderáció korai történetére vonatkozó ismereteink többféle forrástípusból származnak, amelyek eltérő megbízhatóságúak. Elsődleges források közé tartozik az 1291-es Szövetségi levél, amelynek eredeti példánya fennmaradt; a Tagsatzung jegyzőkönyvei a 15. századtól kezdve; a bázeli béke oklevele; a kantonok közötti szerződések gyűjteményei; valamint a városi és kolostori levéltárak iratai. Ezek a dokumentumok lehetővé teszik a szövetségi kapcsolatok jogi és intézményi rekonstrukcióját, de sok részlet – például a mindennapi élet, a paraszti közösségek belső viszonyai, a katonai konfliktusok pontos lefolyása – csak hiányosan ismert.

Különösen problematikusak a késő középkori és kora újkori krónikák, mint a **Weisses Buch von Sarnen** (1470 körül) vagy **Aegidius Tschudi** 16. századi krónikája. Ezek a művek teremtették meg a Rütli-eskü, Tell Vilmos és az 1291-es „alapítás” elbeszélését, ám a modern történetírás ezeket a motívumokat irodalmi és politikai konstrukcióknak tekinti, nem pedig dokumentált történelmi tényeknek. A Tell-történet például más európai mondakörökben is felbukkan, és semmilyen korabeli forrás nem támasztja alá a 14. század eleji eseményként való értelmezését. A tudományos konszenzus szerint a Tell-mítosz történeti magja nem igazolható; a későbbi svájci emlékezetpolitika azonban évszázadokon át fenntartotta és ápolta ezt a narratívát.

Az 1291-es Szövetségi levél értelmezése körüli vita szintén fontos. A hagyományos felfogás szerint ez a dokumentum a konföderáció „alapító okirata”. A mai kutatás ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a levél nem hozott létre új intézményeket, nem nevezte meg a résztvevőket „kantonokként”, és nem tartalmazott kizárólagos vagy végleges szövetségi kötelezettséget. Hasonló megállapodások máshol is léteztek, és a későbbi szövetségi szerkezet számos ponton eltért az 1291-es levélben foglaltaktól. Ezért a levél inkább „egy a sok jogbiztosító oklevél közül”, amely az adott pillanatban a helyi elitek érdekeit szolgálta.

A sváb háború forrásai szintén elfogultak: a korabeli krónikák – svájci és birodalmi részről egyaránt – saját oldalukat igyekeztek igazolni, és a későbbi történetírás is gyakran nemzeti alapon értelmezte a konfliktust. A háború pontos katonai eseményei, az áldozatok száma és a résztvevők motívumai részben rekonstruálhatók, de a mai történészi konszenzus szerint a „függetlenségi háború” címke anakronisztikus, mert a konföderáció formálisan továbbra is a birodalom része maradt, és a bázeli béke sem mondta ki a teljes szuverenitást.

Végül a konföderáció intézményeire vonatkozó ismereteink is egyenetlenek: a Tagsatzung jegyzőkönyvei nem minden időszakból maradtak fenn, és a kantonok belső iratai is hiányosak. A „kanton” szó használata a 14. századra szintén anakronisztikus – a kortársak „Ort” (hely) vagy „Stand” (rend) kifejezéseket használtak –, ezért a modern szövegeknek óvatosan kell bánniuk ezzel a terminológiával.

22.2.6. Rövid összefoglaló

- A 13. század végén a Gotthard-hágó mentén fekvő három erdei kanton (Uri, Schwyz, Unterwalden) 1291-ben szövetségi levelet adott ki; a hagyomány ezt az Ósvájci Konföderáció alapításának tekinti, de a modern kutatás szerint a levél egy a sok korabeli jogbiztosító megállapodás közül, és nem államalapítás.
- A Rütli-eskü és Tell Vilmos története 15–16. századi krónikai konstrukció, amelynek nincs dokumentált történelmi alapja; ezt a tudományos konszenzus egyértelműen jelzi.

- A szövetség a 14. században városokkal (Luzern, Zürich, Zug, Bern) bővült, és többször harcolt a Habsburgok ellen (Morgarten, Sempach, Näfels), de ezek a konfliktusok nem nemzeti felszabadító háborúk, hanem lokális és regionális hatalmi összecsapások voltak.
- A sváb háború (1499) és a bázeli béke gyakorlatilag mentesítette a konföderációt a birodalmi adók és bíróságok alól, bár formálisan a Német-római Birodalom része maradt egészen 1648-ig.
- Az Ósvájci Konföderáció intézményei rendkívül decentralizáltak voltak: a Tagsatzung nem rendelkezett kötelező jogalkotói hatalommal, közös pénz, adó vagy állandó hadsereg nem létezett, a kantonok pedig megőrizték jogi, katonai és gazdasági autonómiájukat.
- A vidéki kantonokban a Landsgemeinde viszonylag széles politikai részvételt biztosított, míg a városi kantonokban oligarchikus, patrícius-céhes rendszerek működtek; ez a különbség a későbbi belső feszültségek egyik fő forrása volt.
- A közös uradalmak (gemeine Herrschaften) lakói nem rendelkeztek a kantonok polgárainak jogaival, ami a konföderáció belső egyenlőtlenségeit erősítette.
- A források egyenetlenek: az okleveles anyagok lehetővé teszik az intézményi rekonstrukciót, de a mindennapi élet, a paraszti közösségek és a katonai események részletei hiányosak, a krónikák pedig erősen mitizáltak.

22.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Miért tekinti a modern történetírás az 1291-es Szövetségi levelet inkább a helyi elitek jogbiztosító megállapodásának, mint államalapításnak? Milyen érvek támasztják alá ezt az értelmezést?
2. Hogyan változott a konföderáció viszonya a Német-római Birodalomhoz a 14–15. században, és milyen jogi-politikai következményei voltak a sváb háborúnak és a bázeli békének?
3. Milyen intézményi jellemzői voltak az Ósvájci Konföderációnak, és miért szokták a modern kutatók „szerződések hálózataként” leírni az egységes állam helyett?
4. Miben különbözött a vidéki és városi kantonok politikai berendezkedése, és milyen hosszú távú feszültségeket rejtett ez a kettősség?
5. Miért nem tekinthető a Tell Vilmos-történet és a Rütli-eskü dokumentált történelmi eseménynek, és hogyan viszonyul ehhez a mai történészi konszenzus?

22.3. A reformáció Svájcban

22.3.1. Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A svájci reformáció a 16. század egyik legnagyobb hatású európai vallási és társadalmi átalakulása volt, ám a szomszédos királyságoktól eltérően itt nem központosított monarchia, hanem a Az Ósvájci Konföderáció alfejezetben tárgyalt, szerződésekkel összekapcsolt, szuverén kantonok laza szövetsége volt a színtér. A reformáció svájci ága nem vallási egységet, hanem tartós felekezeti megosztottságot hozott létre, és éppen ez a megosztottság kényszerítette ki azokat a kompromisszumos mechanizmusokat – a paritásos hatalommegosztást, a helyi egyházszervezeti autonómiát, majd a külpolitikai visszafogottságot –, amelyek a későbbi svájci államszervezet és semlegességi hagyomány előképeivé váltak. A fejezet célja annak bemutatása, hogyan kapcsolódott össze a városi reformáció, a vidéki katolikus ellenállás és a kantonok közötti hatalmi versengés, és miért nem vezetett a svájci vallási szakadás a német területekhez hasonló, egész régiót sújtó háborús összeomláshoz.

22.3.2. Ulrich Zwingli és a zürichi reformáció

A svájci reformáció első központja **Zürich (Zürich)** volt, ahol **Ulrich Zwingli (Huldrych Zwingli)** 1484-ben született a toggenburgi Wildhausban. Zwingli pályája a korszak humanista műveltségű klerikusainak tipikus útját követte: Bécsben és Bázelben tanult, majd 1506-tól Glarusban, később Einsiedelnben működött lelkészként. Humanista képzettsége, görög nyelvtudása és Rotterdami Erasmus műveinek ismerete döntő hatással volt gondolkodására. 1519-ben választották meg a zürichi nagytemplom (*Grossmünster*) lelkészévé, nem sokkal azután, hogy 1519 augusztusában súlyos betegségből, feltehetően pestisből gyógyult fel; ez a tapasztalat mélyítette el vallási meggyőződését.

Zwingli reformátori fellépése nem egyetlen radikális szakítással, hanem fokozatosan, a városi tanáccsal együttműködve bontakozott ki. 1520-ban kezdett el szisztematikusan bibliai könyveket magyarázni, 1522-ben pedig nyilvánosan fellépett a böjt kötelező jellege ellen, amikor egyes polgárok a nagyböjt idején kolbászt ettek. Ez az eset a dokumentált források szerint ténylegesen megtörtént, de a hagyományos elbeszélésben gyakran jelképes „kolbászcsata" (*Wurstessen*) formájában maradt fenn, ami jól mutatja, hogyan mitizálódott később a reformáció kezdete. Zwingli a cölibátus, az egyházi tized és a képek tiszteletének kérdésében is nyíltan bírálta a fennálló rendet.

A döntő fordulatot az 1523-as zürichi hitviták jelentették. A városi tanács – amely a korszakban egyházi ügyekben is joghatóságot gyakorolt – két nyilvános vitát (1523. január és október) rendezett, hogy megvizsgálja Zwingli állításait. A nyilvános disputációk korántsem voltak semleges fórumok: a tanács által összehívott, többségében zwingliánus vagy reformpárti résztvevőkkel zajló viták a reformáció legitimálásának eszközei voltak. A vita után a tanács Zwingli álláspontját fogadta el, és fokozatosan bevezette az egyházi reformokat. 1524-től eltávolították a képeket és a szobrokat a templomokból, 1525-ben pedig felfüggesztették a katolikus misét, és a református úrvacsorai istentiszteletet vezették be. A kolostorokat feloszlatták, vagyonukat a város szegényügyi és oktatási intézményeinek finanszírozására fordították.

Zwingli teológiája több ponton eltért a wittenbergi reformációtól. Az úrvacsora kérdésében a szimbolikus értelmezést képviselte: a kenyér és a bor nem Krisztus testévé és vérévé válik, hanem a hívő közösség hitében emlékezik Krisztus áldozatára. Luther Márton ugyanakkor a Krisztus testének valóságos jelenlétét vallotta az elemekben. Az 1529-es marburgi hitvitán a két fél nem tudott megegyezni ebben a kérdésben, ami a lutheri és a református hagyomány végérvényes szétválását jelezte. Zwingli a politikai kérdésekben is határozottan nyilatkozott: szerinte a közösségnek jogában áll ellenállni a zsarnoki hatalomnak, ami a későbbi református ellenállási elméletek egyik korai forrása lett.

22.3.3. A reformáció terjedése a városi kantonokban

Zürich példája gyorsan hatott a Svájci Konföderáció többi városi kantonjára. A reformáció terjedésének kulcsszereplői nem elsősorban a fejedelmek, hanem a városi tanácsok voltak, amelyek a vallási kérdést egyszerre látták lelki ügynek és a helyi autonómia megerősítésének. **Bázel (Basel)** a humanizmus egyik központja volt: a városban tanított Erasmus, és itt működött a nyomdász **Johannes Froben**, akinek kiadványai a reformáció eszméinek gyors európai terjedését is segítették. Bázelben 1529-ben, a céhek nyomására, a tanács bevezette a reformációt; a püspök elhagyta a várost, a katedrális káptalanja pedig a katolikus **Porrentruy**-ba (ma Jura kanton) tette át székhelyét.

Bern (Bern) 1528-ban, a híres berni hitvita után tért át a reformációra. Bern a Konföderáció legnagyobb területű városi kantonja volt, és döntése a hozzá tartozó vidékeket is magával vonta. Bern városa nemcsak a saját fennhatósága alatti területeken, hanem a nyugat-svájci

francia nyelvű térségben is támogatta az evangélikus prédikátorokat. Az 1520-as évek végétől a reformáció terjedt **Schaffhausenben**, **St. Gallenben** és a keleti szövetséges városokban is. **St. Gallen** különösen érdekes példa: itt a híres bencés apátság és a város közötti régi feszültségek adtak különös élességet a vallási kérdésnek, és a városi polgárság döntő többsége a reformációt választotta.

A reformáció nem kizárólag vallási mozgalom volt, hanem szorosan összefonódott társadalmi és politikai feszültségekkel. A városi reformáció különösen vonzó lehetett azoknak a kézműves rétegeknek és céheknek, amelyek a papság kiváltságaival, az egyházi adókkal és a kolostorok gazdasági hatalmával szemben elégedetlenek voltak. Ugyanakkor a városi tanácsok a reformációt az uralmuk alatt álló vidékek feletti ellenőrzés megerősítésére is felhasználták: a plébánosok kinevezési joga, az egyházi vagyon felügyelete és az iskolák ellenőrzése a világi hatóságok kezébe került.

22.3.4. A radikális reformáció: anabaptisták és a zürichi üldözés

A zürichi reformációval párhuzamosan, részben annak közvetlen következményeként jelent meg a **radikális reformáció** (radikale Reformation), amelynek legismertebb ága az **anabaptizmus** (anabaptism, Täufertum) volt. Az anabaptisták – a német nyelvű forrásokban *Täufer* – elutasították a csecsemőkeresztséget, és kizárólag hitvallásra – tehát felnőttkori keresztségre – alapították a gyülekezeti tagságot. Ez a gyakorlat nem csupán vallási kérdés volt: a keresztség az egyháztagság mellett a polgári közösséghez való tartozás szentségét is jelentette, így a felnőttkeresztség a világi társadalmi rend alapjait is megkérdőjelezte. Az anabaptisták emellett elutasították a hivatalviselést és a fegyveres szolgálatot, ami a városállamok katonai-politikai rendjével ütközött.

Az anabaptista mozgalom Zürichen belül, Zwingli egykori követői körében bontakozott ki: **Conrad Grebel** és **Felix Manz** 1523–1525 között fokozatosan szembekerültek a zürichi irányvonallal, mivel úgy látták, hogy Zwingli túlságosan lassan és a világi hatóságokkal kötött kompromisszumokkal hajtja végre a reformációt. 1525 januárjában megtörtént az első felnőttkeresztség; ez a dátumot a mennonita és baptista hagyományok később a mozgalmuk születésnapjaként tartják nyilván. A zürichi tanács 1525-től tilalmakat vezetett be a felnőttkeresztség ellen, és a büntetés fokozatosan szigorodott. 1527-ben **Felix Manz**-ot a zürichi limmai (Limmat) folyóba fullasztással végezték ki – a büntetés a keresztség gúnyos megfordítása volt. Az anabaptista mozgalom ezután illegalitásba szorult, de a vidéki területeken, majd a morva és német területeken tovább élt.

Az anabaptisták üldözése a svájci reformáció egyik legnyomasztóbb öröksége. A dokumentált tény az, hogy a református városi hatóságok ugyanúgy erőszakosan léptek fel a vallási nonkonformistákkal szemben, mint a katolikus hatóságok a protestánsokkal szemben másutt. A „radikális reformáció” elnevezés maga is a későbbi történetírás konstrukciója: a kortársak egyszerűen eretnekeknek, keresztelőknek vagy szektásnak nevezték őket. Az anabaptista üldözés értelmezése a mai napig vitatott egyes református egyházi hagyományokban; a történeti kutatás ugyanakkor egyértelműen dokumentálja a városi hatóságok felelősségét a halálos ítéletekben.

22.3.5. Kálvin János és Genf: a reformáció második központja

A svájci reformáció második nagyhatású központja a francia nyelvű **Genf (Genève)** volt, ahol **Kálvin János (Jean Calvin)** 1536-tól működött. Genf nem a Konföderáció kantonja volt ekkor, hanem önálló városköztársaság, amely szoros szövetségben állt Bernnel és Fribourggal, ám 1526-tól a Savoyai Hercegség ellenében a Svájci Konföderáció felé tájékozódott. A reformáció Genfben az 1530-as évek elején, részben berni katonai és politikai támogatással nyert teret; 1536-ban a város polgársága kimondta a reformáció bevezetését.

Kálvin János 1509-ben született a franciaországi Noyonban, jogi és humanista tanulmányokat folytatott Párizsban és Orleans-ban, majd 1533 körül csatlakozott a reformációhoz. Első fő műve, a **„Institutio Christianae Religionis"** (A keresztyén vallás rendszere, 1536) a református teológia egyik legnagyobb hatású összefoglalása lett. Kálvin 1536-ban Genfbe érkezett, és a reformátor **Guillaume Farel** kérésére ott maradt. Próbálkozásuk azonban kezdetben kudarcot vallott: a városi tanács 1538-ban kiutasította őket, mert a gyülekezeti fegyelmezés és a tanács joghatósága körüli vitákban a város vezető rétege Kálvin elképzeléseit túl radikálisnak tartotta. Kálvin ezt követően Strasbourgban lelkészként működött, ahol a francia menekült gyülekezet pásztora lett, és közelről tanulmányozhatta a strasbourgi reformátor, **Martin Bucer** egyházszervezeti modelljét.

1541-ben a genfi tanács visszahívta Kálvint. A második genfi korszakában alakult ki az a modell, amely később a „kálvinista" vagy református egyházszervezet nemzetközi mintájaként ismertté vált. Kálvin az egyházi élet négy funkcióját különböztette meg: a **lelkészek** (pasteurs) igehirdetését, a **doktorok** oktató tevékenységét, a **vének** (anciens) fegyelmezési jogkörét és a **diakónusok** szegénygondozását. A Genfi Egyházszervezeti Rendtartás (*Ordonnances ecclésiastiques*, 1541) ezeket a tisztségeket intézményesítette. A gyülekezeti fegyelmet a lelkészek és a vének alkotta **konzisztórium** (Consistoire) gyakorolta, amely elvben a tanács alárendeltségében működött, ám a gyakorlatban feszültségek sorozata kísérte a világi és egyházi hatóság viszonyát. A fegyelmi rendszer kiterjedt a társas élet számos területére: a templomba járás, a tánc, a szerencsejáték, a házasságtörés, az ittasság és a káromkodás szabályozása mind a konzisztórium látókörébe tartozott.

A genfi reformáció legvitatottabb eseménye **Szervét Mihály (Michel Servet)** kivégzése volt 1553-ban. Servet spanyol orvos és teológus, aki a Szentháromság tagadását hirdette, menekülés közben Genfben tartóztatták le. A városi tanács – Kálvin és a konzisztórium teológiai állásfoglalása alapján – eretnekségért halálra ítélte és máglyán kivégeztette. A kivégzés ténye dokumentált, és Kálvin szerepe a folyamatban vitathatatlan: ő előzetesen figyelmeztette a Servet által írt művekről a katolikus inkvizíciót is, majd Genfben a vádirat fő teológiai szakértője volt. A Servet-ügy a református hagyományban máig érzékeny emlékezeti pont: a 19. századtól a szabadgondolkodó és unitárius hagyományok az intolerancia jelképeként értelmezik, míg egyes református értelmezések a korabeli jogrendre hivatkozva relativizálják a felelősséget. A történészi konszenzus szerint a kivégzés nem Kálvin egyéni bosszúja volt, hanem a 16. századi vallási hatóságok – katolikus és protestáns oldalon egyaránt – megszokott eljárása az eretnekséggel szemben, ám a genfi egyházszervezet tekintélyelvű vonásait dokumentálja.

22.3.6. A katolikus ellenállás és a belső kantonok

A Konföderáció fennmaradó része – különösen a belső, vidéki, német nyelvű kantonok – határozottan katolikus maradt. **Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern, Zug** és **Fribourg** alkották a katolikus magterületet. A katolikus kantonok ellenállása nem pusztán vallási meggyőződésből fakadt, hanem szorosan összefüggött a Konföderáción belüli politikai-gazdasági érdekeikkel. A katolikus kantonok hagyományosan a zsoldos szolgálatból (Reislaufen) éltek: katonáikat a francia király, a pápai állam és más európai hatalmak szerződéssel fogadták fel. A református városi kantonok – elsősorban Zwingli és a zürichi tanács – ezt a gyakorlatot elítélték: egyrészt teológiai okokból, másrészt mert a zsoldos szerződések a katolikus hatalmakhoz kötötték a kantonokat. Zwingli 1522-től nyíltan támadta a zsoldos szolgálatot, ami már reformátori pályája előtt is komoly feszültségeket okozott.

A katolikus belső kantonok nemcsak vallási, hanem regionális és társadalmi szempontból is szemben álltak a református városokkal. A vidéki kantonok a községi autonómia hagyományos formáit őrizték, és ellenálltak a városi elit expanziós törekvéseinek. A Konföderációban a katolikus

és a református kantonok közötti szembenállás így egy régi feszültséget – a városi és vidéki elit, illetve a vezető és a periferikus kantonok közötti vetélkedést – új vallási keretbe helyezett. A vallási identitás a 16. századtól a svájci kantonális identitások meghatározó elemévé vált, és ez a felekezeti különállás a 19. századig tartósan rögzítette a politikai szembenállásokat.

22.3.7. A kappeli háborúk és Zwingli halála

A református és a katolikus kantonok közötti feszültség először 1529-ben, majd 1531-ben fegyveres konfliktushoz vezetett. Az első kappeli háború (1529) közvetlen előzménye az volt, hogy a katolikus kantonok üldözték vagy elűzték a területükön tevékenykedő evangélikus prédikátorokat, és megakadályozták a református istentiszteletek tartását a közös fennhatóságú területeken. A zürichiek és berni szövetségeseik katonai nyomást akartak gyakorolni; a konfrontáció azonban tárgyalással végződött, mielőtt nyílt csatára került volna sor. Az első kappeli béke (1529) biztosította a közös területeken a vallásgyakorlás szabadságát, de nem oldotta meg az alapvető ellentéteket.

A második kappeli háború (1531) közvetlen okaként a közös fennhatóság alatt álló területek – különösen a Thurgau és a Sarganserland – vallási ügyei szolgáltak. A református városi kantonok, elsősorban Zürich, a vitatott területeken a reformációt akarták előmozdítani, a katolikus kantonok pedig ezt az 1529-es egyezmény megszegésének tekintették. A háború döntő ütközete **1531. október 11-én Kappel am Albisnál** zajlott. A zürichi sereg rosszul szervezett, elhamarkodottan indított hadjáratában a katolikus kantonok csapatai döntő győzelmet arattak. A csatában maga Zwingli is elesett: a tábori lelkészként a harcok közben sebesült meg, majd – még aznap – megölték. A zürichi reformátor halálának körülményei a kortárs forrásokban részletesen dokumentáltak, bár a holttest megégetésének és hamvai szétszórásának elbeszélése a református mártírhagyományban kapott később jelképes jelentőséget.

A második kappeli béke (1531) stabilizálta a felekezeti térképet. A megállapodás a katolikus kantonok számára kedvezett: a közös fennhatóság alatt álló területeken a katolikus vallásgyakorlat elsőbbségét rögzítette, a református kisebbségeknek pedig korlátozott jogokat biztosított. A kappeli békék nem hoztak vallási békét a szó modern értelmében, hanem a katonai erőviszonyok alapján rögzítették a status quót. A református terjeszkedés ezzel a Konföderáción belül megállt; a felekezeti határok a 18. századig lényegében változatlanok maradtak.

22.3.8. A második generáció: Bullinger és a confessionalizáció

Zwingli halála után a zürichi reformáció vezetőjévé **Heinrich Bullinger** (1504–1575) vált, aki 1531-től haláláig a nagytemplom lelkésze, az úgynevezett *Antistes* (a zürichi egyház feje) volt. Bullinger a zwingliánus örökséget Kálvin genfi teológiájával közvetítette, és kulcsszerepet játszott a svájci és nemzetközi református hagyomány intézményesülésében. Levelezése – a korszak egyik legnagyobb magánlevelezése – több ezer darabból áll, és a református hálózatok kutatásának egyik legfontosabb forrása.

A reformáció második és harmadik generációjának idején zajlott le az a folyamat, amelyet a történetírás **konfesszionalizációnak** (Konfessionsbildung, confessionalization) nevez. Ez a fogalom arra utal, hogy az 1550-es évektől a felekezeti identitások megszilárdultak, a hitvallások (konfessziók) írásban rögzültek, és a világi hatóságok a vallási normákat az oktatás, az egyházfegyelem és a társadalmi ellenőrzés eszközeivel kikényszerítették. Svájcban ez a folyamat kantononként eltérő ütemben zajlott: a református városi kantonokban a **Helvét Hitvallás** (Confessio Helvetica) gyorsan elfogadottá vált, a katolikus kantonok pedig a tridenti zsinat (1545–1563) határozatai nyomán szervezték újjá egyházi intézményeiket. A katolikus megújulás

jelentős szereplője volt **Carlo Borromeo** milánói érsek, aki a svájci katolikus területek lelkipásztori és oktatási megújítását is támogatta. A svájci katolikus kantonok azonban óvakodtak attól, hogy a spanyol vagy a Habsburg udvar politikai befolyása alá kerüljenek, így a katolikus reformot a helyi elitek ellenőrzése alatt tartották.

22.3.9. Genf nemzetközi szerepe és a református városállam

A genfi reformáció a kappeli békék után nem a konföderációs politikában, hanem a nemzetközi református hálózatokban játszott döntő szerepet. Kálvin Genfje a 16. század második felében a nyugat-európai református mozgalom menedékévé és kiképző központjává vált. A városba menekült francia, olasz, angol, skót, holland és magyar protestánsok gyülekezeteket alakítottak; a Genfben tanult lelkészek és prédikátorok pedig visszatérve hazájukba terjesztették a református tanítást. A genfi akadémia (*Académie de Genève*, 1559) a korszak egyik legfontosabb protestáns felsőoktatási intézménye lett; Kálvin munkatársa, **Théodore de Bèze (Béza Tódor)** annak első rektora volt.

Genf ebben az időszakban nem csatlakozott a Konföderációhoz, ám politikailag szorosan kötődött Bernhez, amely katonai védelmet és gabonaellátást biztosított. A város 1584-ben és 1602-ben sikeresen visszaverte a Savoyai Hercegség támadásait. Az 1602-es **escalade-i támadás** (l'Escalade) – Savoya hercegének éjszakai ostromkísérlete – a genfi köztársaság önállóságának jelképévé vált, és emléke ma is a genfi identitás fontos eleme. Genf a 17. században a református Európa egyik leggazdagabb és legjobban védett városállama lett, ahol a francia vallásháborúk elől menekülő hugenották tömegei telepedtek le.

22.3.10. A felekezeti békétől a semlegesség korai gyökereiig

A kappeli háborúk tapasztalata alapvetően formálta a svájci kantonok viszonyát a vallásháborúkhoz. A német területekhez hasonló, az egész Konföderációt pusztító vallásháború elmaradásában szerepet játszott az a felismerés, hogy a kantonok közötti fegyveres konfliktus mindkét fél számára veszteséges. A katonai erőviszonyok kiegyenlítettsége, a külső fenyegetés (Habsburg, Savoya, francia beavatkozás) és a belső gazdasági kölcsönös függés egyaránt a kompromisszumok irányába hatott.

A felekezeti különbségek ellenére a Konföderáció a 16. század második felében fennmaradt, és a kantonok kidolgozták a kétvallású együttélés sajátos intézményeit. A közös fennhatóság alatt álló területeken a paritásos (egyenlő arányú) vallási megosztás gyakran írott egyezményekben rögzült: a templomokat közösen használták (*Simultankirchen*), a hivatalokat váltakozva töltötték be, és a vallási ünnepeket elkülönítve tartották. Ezek a megoldások nem jelentettek vallásszabadságot a modern értelemben: a felekezeti hovatartozás a kanton vagy a község többségének döntésétől függött, és a kisebbségek jogai gyakran törékenyek voltak. Ugyanakkor a Svájci Konföderációban kialakult paritásos modell a 17. századi Európában egyedülállóan hosszú és tartós békét biztosított a két felekezet között.

A svájci semlegesség korai gyökerei nem a 16. századi vallási döntésből eredtek, és nem kapcsolhatók egyetlen alapító dokumentumhoz. A semlegesség későbbi normái (külpolitikai el nem köteleződés, hadviselő felek közötti pártatlanság) a 17–19. században intézményesültek. Azonban a reformáció korában megjelent egy olyan magatartás, amely a Konföderáció felekezeti megosztottságából következett: mivel a kantonok felekezetileg szemben álltak egymással, egyik oldal sem tudta a szövetséget egy külső valláspolitikai szövetségbe – sem a katolikus Habsburg, sem a protestáns német oldalra – átvinni anélkül, hogy belső egysége szét ne szakadjon. A svájci kantonok tehát a 16. század második felétől pragmatikus okokból visszafogták a nagy európai valláspolitikai konfliktusokban való aktív részvételüket, és a zsoldos szerződéseket – amelyeket

a felekezeti kérdéstől elválasztva kezeltek – a gazdasági szükségletek mentén, de nem vallási szolidaritás alapján kötötték. Ez a magatartás azonban csak jóval később, a harmincéves háború (1618–1648) idején érett tartós doktrínává, amelyről a későbbi fejezetekben lesz szó.

22.3.11. Források és bizonytalanságok

A svájci reformáció forrásadottságai a korszak európai átlagánál jobbak: a városi tanácsok jegyzőkönyvei, hitvitai jegyzőkönyvek, levelezések, egyházi rendtartások, krónikák és nyomtatott vitairatok egyaránt nagy számban maradtak fenn. Zwingli írásai, a zürichi tanács határozatai és Bullinger levelezése viszonylag pontosan rekonstruálhatóvá teszik a zürichi eseményeket. Ugyanakkor a források túlnyomó többsége a városi elit és a művelt papság perspektíváját közvetíti; a vidéki lakosság, a nők és a kisebbségek vallási tapasztalatairól csak közvetett módon, bírósági iratokból és fegyelmi jegyzőkönyvekből tájékozódhatunk.

A felekezeti történetírás évszázadokon át meghatározta a svájci reformáció ábrázolását. A 16–19. századi református krónikások Zwinglit és Kálvint gyakran a nemzeti vagy vallási megújulás hőseiként mutatták be, a katolikus szerzők pedig a rend és az egység felbomlásának okozóiként. Az anabaptista mozgalom értékelése szintén hosszú ideig a felekezeti előítéletek mentén oszlott meg: a 16. századi protestáns és katolikus hatóságok egyaránt üldözték, a 19. századi liberális történetírás viszont a vallási türelem előfutáraként méltatta, ami a későbbi mennonita és baptista emlékezetpolitika fontos eleme lett. A mai tudományos konszenzus szerint az anabaptisták nem alkottak egységes mozgalmat, és nézeteik sem tekinthetők a modern vallásszabadság előzményének; a tolerancia fogalmának visszavetítése a 16. századra anakronisztikus.

A kappeli háborúk kimenetele jól dokumentált, de a háborúk okainak súlyozása vitatott. A hagyományos református értelmezés Zwingli halálát a katolikus katonai agresszió következményeként, a református ügy mártíriumaként állította be; a katolikus hagyomány viszont a zürichi terjeszkedési kísérletet hangsúlyozta. A mai kutatás a konfliktust a városi és vidéki, illetve a vezető és a periferikus kantonok közötti hatalmi versengés vallási keretbe helyeződéseként értelmezi, és egyik oldal kizárólagos felelősségét sem állítja.

A legsúlyosabb forráskritikai problémák közé tartoznak az áldozati számok. A második kappeli csatában elesettek létszámát a kortárs források eltérően adják meg: a zürichi oldalon mintegy 500–700 halottról, a katolikus oldalon ennél jóval kevesebbről szólnak a becslések. A felekezeti üldözések, az anabaptista kivégzések és a háborúk áldozatainak teljes számát a források hiányossága miatt nem lehet pontosan megállapítani; a rendelkezésre álló adatok a városi bírósági iratokban szereplő ítéleteken alapulnak, amelyek korántsem rögzítettek minden erőszakos cselekményt. A felekezeti hovatartozás statisztikai arányairól a 16. századból nincs megbízható adatunk: a lakosság többségének hitét közvetlenül nem dokumentálták, és a későbbi számok gyakran a 19. századi népszámlálások visszavetítései.

22.3.12. Rövid összefoglaló

- A svájci reformáció Ulrich Zwingli zürichi működésével indult, és 1523–1525 között a városi tanács döntéseivel intézményesült; Zwingli az úrvacsora szimbolikus értelmezésével szakított Lutherrel.
- A reformáció a nagyobb városi kantonokban (Bern, Bázel, Schaffhausen, St. Gallen) a tanácsok irányításával terjedt, és szorosan összefonódott a helyi autonómia megerősítésével.
- A radikális reformáció, különösen az anabaptista mozgalom, Zwingli egykori hívei köréből nőtt ki; a zürichi hatóságok 1527-től üldözték és kivégezték vezetőit, ami a reformáció belső intoleranciájának dokumentált példája.

- Kálvin János 1536-tól, majd 1541 utáni második genfi korszakában a református egyházszervezet és fegyelmezés modelljét alakította ki; a Servet-kivégzés (1553) máig vitatott emlékezeti és etikai kérdés.
- A belső, vidéki kantonok (Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern, Zug, Fribourg) katolikusok maradtak; ellenállásukban vallási, gazdasági és regionális érdekek fonódtak össze.
- A két kappeli háború (1529, 1531) a felekezeti határokat rögzítette; a második kappeli csatában Zwingli elesett, és a kappeli béke a katolikus kantonok javára biztosította a status quót.
- A felekezeti együttélés a közös fennhatóságú területeken paritásos intézményekkel, közös templomhasználattal és hivatali váltakozással valósult meg, de ez nem jelentett modern értelemben vett vallásszabadságot.
- A svájci semlegesség korai gyökerei a felekezeti megosztottságból következő külpolitikai kényszerből eredtek: egyik vallási oldal sem vonhatta be a Konföderációt a nagy európai valláspolitikai szövetségekbe anélkül, hogy belső egységét fel ne számolta volna.

22.3.13. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Zwingli zürichi és Kálvin genfi reformációját! Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a városi hatóságok szerepében és az egyházszervezeti megoldásokban?

2. Hogyan kapcsolódott össze a vallási konfliktus a Svájci Konföderáció korábbi politikai és gazdasági feszültségeivel, különösen a városi és vidéki kantonok, valamint a zsoldos szolgálat kérdésében?

3. Miért nem vezetett a svájci reformáció a németországihoz hasonló, hosszú és pusztító vallásháborúhoz? Milyen tényezők kényszerítették ki a kompromisszumos együttélést?

4. Értékelje az anabaptista üldözés és a Servet-kivégzés szerepét a svájci reformáció történetében! Milyen forráskritikai és emlékezetpolitikai kérdéseket vet fel ezek értelmezése?

5. Miként értelmezhető a „semlegesség” fogalma a 16. századi Svájcban? Miért nem azonosítható a modern svájci semlegességi doktrínával, és milyen folyamatokon keresztül alakult azzá?

22.4. A régi rend és a francia forradalom

22.4.1. Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A 16. században a reformáció vallási és politikai törésvonalakat hozott létre a Svájci Államszövetségen belül, de a későbbi fejezetekben tárgyalt intenzív konfliktusokhoz képest a 17–18. század a régi rend megszilárdulásának időszaka volt. A kantonok ekkor már nem pusztán szövetséges területek laza halmazát alkották, hanem olyan, egymástól élesen eltérő belső berendezkedésű politikai egységeket, amelyeket a háború elkerülése, a zsoldosszolgálatból származó jövedelem és a konzervatív hatalmi elit érdeke fűzött össze. Ez a világ a 18. század második felében már komoly belső feszültségekkel küzdött: a vidéki alattvalói területek és a privilegizált városi központok között nőtt a szakadék, miközben a felvilágosodás eszméi a helyi olvasótársaságokban és a kantonokon átívelő gazdasági hálózatokban is terjedtek. A francia forradalom és az 1798-as francia invázió ezért nem légüres térben találta az Államszövetséget: a Helvét Köztársaság létrejötte egyszerre volt külső katonai beavatkozás és belső társadalmi elégedetlenségre adott – vitatott – válasz. Az alfejezet a régi rend intézményeit, a zsoldos szolgálat gazdasági és politikai szerepét,

valamint a forradalmi átalakulás folyamatát tárgyalja; mindez a későbbi svájci identitáshoz és a 19. századi szövetségi állam kialakulásához vezető út előzménye.

22.4.2. A régi rend intézményei és a patrícius oligarchia

A vesztfáliai béke (1648) után az Ósvájci Konföderáció nemzetközi jogilag elismert, független államalakulat volt, de belső szerkezete a középkori szövetségi hagyományt őrizte. A 18. században a konföderáció tizenhárom teljes jogú kantonból, valamint az ezekhez társult, eltérő jogállású szövetséges területekből és alattvalói régiókból állt. A szuverén kantonok közé tartozott Zürich, Bern, Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Glarus, Bázel, Fribourg, Solothurn, Schaffhausen és Appenzell – utóbbi 1597 óta két félkantonra oszlott –, de ezek a fogalmak a 18. századi jogi nyelvben nem a mai demokratikus államot jelölték.

A legfontosabb szerkezeti sajátosság a **patrícius oligarchia** megerősödése volt. A 16–17. század folyamán a nagyobb városi kantonokban – elsősorban Bernben, Zürichben, Luzernben, Fribourgban és Solothurnban – a politikai hatalom fokozatosan a városi tanácsot uraló, vagyonos családok kezébe került. Ezt a történetírás **arisztokratizálódásként** írja le, megkülönböztetve a kora újkori városi „céhes” hatalommegosztástól. Bernben például a 17. század végétől a politikai jogokat gyakorló polgárok csoportja egyre szűkebb lett; a vidéki lakosság és a városi kézművesek nagy része kimaradt a döntéshozatalból. A patrícius réteg nem nemesi származása, hanem a városi hivatalok, a földbirtok és a zsoldosszolgálat jövedelme révén különült el. A francia **Ancien Régime** kifejezést a svájci történetírás analógiaként használja erre az időszakra, de a könyv itt is jelzi: a svájci régi rend nem királyi abszolutizmust jelentett, hanem kantononként eltérő, rendi és oligarchikus formákat.

A vidéki kantonokban – Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Glarus és Appenzell – ezzel párhuzamosan a korábbi gyűlések, a **Landsgemeinde** intézményei maradtak fenn, de ott is egy szűkebb, helyi vagyonos réteg befolyása érvényesült. A Landsgemeinde a szabad férfiak évenkénti szabadtéri gyűlése volt, amelyen nyílt szavazással döntöttek a helyi adókról, háborúról és tisztségviselőkről. A 18. századi utazók és felvilágosult megfigyelők – köztük a francia filozófus, Jean-Jacques Rousseau – ezt a „szabad paraszti” hagyományt idealizálták, ám a kutatás szerint a részvétel szintén vagyoni feltételekhez kötődött, és a közösségi földek ellenőrzése a tehetős parasztoknak kedvezett. A vidéki kantonok és a városi oligarchiák közötti ellentét tehát nem „demokrácia” és „zsarnokság” mai értelmű szembenállása volt, hanem a hatalom helyi, rendi keretekben újraelosztott formája.

Az alattvalói területek – például a berni fennhatóság alatt álló Waadt (Vaud), a zürichi területek, Thurgau, a Ticino völgyei, valamint a közös kormányzás alatt álló olasz nyelvű régiók – a teljes jogú kantonoktól függtek. Ezek a területek adót fizettek, katonákat adtak, de képviseletet nem kaptak a döntéshozó gyűléseken. Ez a függőségi viszony a 18. század végére a feszültségek elsődleges forrásává vált. A Waadt például Bernhez képest alárendelt helyzetben volt, noha lakossága és gazdasági súlya jelentős volt. Az 1723-as **Wädenswil-felkelés** és a 18. század eleji vidéki mozgalmak dokumentáltan a helyi autonómia korlátozása ellen irányultak. A felkelések lefolyását a fennmaradt kantonális jegyzőkönyvek alapján ismerjük; az áldozatok száma becslés, amelyet a forráshiány miatt a történészek óvatosan kezelnek.

22.4.3. A zsoldos szolgálat gazdasága és politikája

A 17–18. századi Svájci Államszövetség gazdasági és társadalmi rendjének egyik legvitatottabb intézménye a **zsoldos szolgálat** volt. A gyakorlat nem a kora újkorban kezdődött, de ekkor vált iparággá. A kantonok és a környező európai monarchiák – Franciaország, Spanyolország, a Habsburg Monarchia, a holland tartományok, a 18. században pedig a Brit Birodalom is

– rendszeres szerződéseket, úgynevezett **kapitulációkat** kötöttek, amelyekben meghatározott számú svájci katonát béreltek. A zsoldosok parancsnokai gyakran a patrícius elit tagjai voltak, akik a szerződésekből személyesen is jövedelmet húztak. A kantonok kincstárai pedig a kapitulációk után fizetett pénzekből, valamint a külföldi hatalmak által fizetett nyugdíjakból és „segélyekből" gyarapodtak.

A jelenséget a korabeli források eltérően ítélték meg. A patrícius hivatali elit a zsoldosszolgálatot a szegénység enyhítésének és a katonai tapasztalat megszerzésének eszközeként mutatta be. A svájci hegyvidéki kantonokban az iparszerű katonaállítás valóban sok családnak biztosított jövedelmet. A felvilágosodás kritikusai – például a zürichi orvos és író Johann Kaspar Lavater, vagy későbbi értelmezések szerint Rousseau – viszont a gyakorlatot az emberkereskedelem egy formájának, a kantonok „vérexportjának" nevezték, és azt állították, hogy a külföldi pénzek korrumpálják a helyi elit. A történetírás a zsoldos szolgálatot ma elsősorban a kora újkori államépítés, a katonai forradalom és a szegényebb régiók megélhetési stratégiáinak összefüggésében tárgyalja. A zsoldosok létszámáról szóló adatok bizonytalanok: a 18. századi becslések szerint a svájci csapatok létszáma a különböző európai hadseregekben néhány tízezer és százezer fő között mozgott, de a pontos éves ingadozásokat a fennmaradt szerződések és toborzási listák alapján nehéz rekonstruálni. A gyakorlat emberi költsége dokumentált: a svájci ezredek részt vettek az európai dinasztikus háborúk szinte valamennyi jelentős hadjáratában, így a spanyol örökösödési háborúban (1701–1714), a lengyel örökösödési háborúban (1733–1738) és az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748). Az elesettek és a rokkantak hazatérésének pontos statisztikája azonban ritkán áll rendelkezésre, mert a kantonális katonai iratok nem egységes rendszerben készültek.

Franciaország kiemelt szerepet játszott: a francia királyi udvar hosszú időn át a legnagyobb megrendelő volt. Az 1516-os békekötés óta fennálló francia–svájci szövetségi viszony a 18. században is meghatározó maradt; a francia forradalom kitörése után azonban éppen ez a kapcsolat vált politikai törésvonallá. A forradalmi párizsi kormányzat a korábbi királyi szerződéseket nem újította meg feltétel nélkül, és a kantonokban élő, franciaországi jövedelmektől függő elit egyszerre szembesült a jövedelemkieséssel és a forradalmi eszmék terjedésével.

22.4.4. Belső feszültségek és a felvilágosodás hatása

A 18. század második felében a konföderáció nem volt egységes politikai közösség, de az elit és az alattvalói régiók közötti konfliktusok egyre inkább regionális és társadalmi jellegűvé váltak. Az 1770-es és 1780-as években Zürichben és Bernben is dokumentáltak olyan mozgalmakat, amelyek a városi oligarchia ellen, részben a céhek és a vidéki közösségek összefogásával szerveződtek. Bernben az 1782-es **Kölle-féle felkelés** a városi tanács hatalmát kérdőjelezte meg; a mozgalom vezetőit letartóztatták, a kivégzések és száműzetések a fennmaradt bírósági iratokban követhetők. A kantonális levéltárakban őrzött panaszlevelek és beadványok azt mutatják, hogy a vidéki lakosok elsősorban a földterhek, az egyházi tized, a kereskedelmi monopóliumok és a városi bíráskodás ellen tiltakoztak.

A felvilágosodás svájci recepciója összetett. A nagyobb városokban – Zürichben, Bernben, Bázelben, Genfben – olvasótársaságok, tudományos akadémiák és nyomdák működtek. A genfi filozófus, Jean-Jacques Rousseau – aki maga is Genf polgáraként született – az 1762-es **Társadalmi szerződés** című művében a szuverenitás és a közakarat fogalmát a kisebb, erényes köztársaságok hagyományához kötötte. A mű hatása a svájci vitákban ellentmondásos volt: a konzervatív városi elit veszélyesnek tartotta, míg a vidéki és városi elégedetlenek egy része hivatkozási pontként használta. A történeti kutatás azonban óva int attól, hogy a svájci lázadásokat egyszerűen a „felvilágosodás eszméinek" tulajdonítsuk: a panaszok nagy része régebbi, rendi jogi sérelmeken alapult.

A kantonok közötti feszültségek is növekedtek. A városi és vidéki kantonok közötti gazdasági érdekkülönbségek – például a só- és gabonakereskedelmi monopóliumok, az útvámok, a közös alattvalói területek jövedelmeinek elosztása – a rendi gyűléseken és a közös igazgatású területek vitáiban csapódtak le. A konföderáció diétája, a **Tagsatzung** továbbra is a kantonok küldötteinek gyűlése volt, de nem rendelkezett állandó végrehajtó hatalommal; döntéseit a kantonokban különkülön kellett jóváhagyni. Ez a rendszer a 18. század végére alkalmatlannak bizonyult a gyors politikai és katonai válságok kezelésére.

22.4.5. A francia forradalmi háborúk és a konföderáció semlegességének megingása

Amikor 1789-ben Franciaországban kitört a forradalom, a Svájci Államszövetség helyzete kettős volt. Egyrészt a konföderáció a 17. század óta de facto semlegességre törekedett, és a vesztfáliai béke óta nem vett részt nagy európai háborúban. Másrészt a kantonok elitjei gazdaságilag és kulturálisan szorosan kötődtek a francia királysághoz és az európai monarchiákhoz. A franciaországi emigráns arisztokrácia egy része éppen Svájcban telepedett le, ami tovább növelte a politikai feszültséget.

Az 1792-es francia forradalmi háborúk kitörésekor a konföderáció megpróbálta fenntartani semlegességét, de a forradalmi hadsereg hamarosan elérte a határait. A francia kormányzat a semlegesség elismerése helyett egyre inkább a „felszabadítás” és a forradalmi terjeszkedés logikáját követte. A korabeli francia hadijelentések és követi levelek szerint Párizsban a konföderációt gyenge, belső ellentétekkel terhelt államalakulatnak tekintették, amely alkalmas a forradalmi tér nyugati irányú kiterjesztésére. A valóságban a francia kormányzat katonai és stratégiai érdekei – az itáliai és a délnémet hadműveleti útvonalak ellenőrzése – elsődlegesek voltak.

A konföderáció 1792-ben még el tudta kerülni a közvetlen francia inváziót. A belső válság azonban gyorsult. A francia forradalmi háborúk során a zsoldosszolgálat rendre összeütközésbe került a forradalmi Franciaországgal. 1792. augusztus 10-én a párizsi Tuileriák palotáját védő svájci gárdisták nagy részét a forradalmi tömeg lemészárolta; a túlélők egy részét kivégezték. A svájci gárdisták szerepe a király védelmében a későbbi svájci emlékezetben kiemelt helyet kapott, de a kortárs kantonális politika számára az eset a zsoldos szolgálat kockázatát és a forradalmi Franciaországgal való szembekerülést tette nyilvánvalóvá. A történetírás az eseménysort dokumentált tényként kezeli; az áldozatok pontos számát a fennmaradt francia és svájci források eltérően adják meg.

22.4.6. A Helvét Köztársaság kikiáltása (1798)

A döntő fordulat 1798 elején következett be. A francia Direktórium egy svájci hadjárattal kívánta biztosítani a keleti határt és megtörni a monarchikus befolyást. A francia csapatok 1798 januárjában vonultak be a Waadtba, majd a konföderáció különböző területein. A hadműveletek során néhány kanton erős ellenállást tanúsított – elsősorban a katolikus vidéki kantonok, köztük Schwyz és Nidwalden. Az ellenállás véres megtorláshoz vezetett: a francia csapatok 1798 tavaszán számos falut felégettek, és a polgári lakosság soraiban is áldozatokat követeltek. A felkelések dokumentáltak, de a civil áldozatok összlétszámának becslései forráshiány miatt bizonytalanok.

A francia katonai siker után 1798. április 12-én, Aarau városában kikiáltották a **Helvét Köztársaságot** (Helvetische Republik). Az új állam neve a római kori Helvétiára utalt, és a korábbi kantonális szuverenitás helyett egységes, centralizált köztársasági alkotmányt vezetett be. Az alkotmányt a francia Direktórium mintájára dolgozták ki, és a kantonok helyett egységes államterületet, központi végrehajtó hatalmat, valamint a kantonok puszta közigazgatási egységekké alakítását írta elő. Az egyházi földek egy részét szekularizálták, megszüntették a patrícius városi kiváltságokat, és kinyilvánították a törvény előtti egyenlőséget. Az új rend egyszersmind a

korábbi alattvalói területek felszabadítását is jelentette: a Waadt, Thurgau, Ticino és más régiók elvileg egyenrangú részeivé váltak a köztársaságnak.

A Helvét Köztársaság legitimitása azonban kezdettől fogva vitatott volt. A korábbi kantonális elit és a vidéki konzervatív közösségek egy része a francia megszállást és a központosítást idegen uralomként élte meg. A katolikus vidéki kantonokban – különösen Nidwaldenben – 1798 őszén fegyveres felkelések törtek ki, amelyeket a francia csapatok kíméletlenül levertek. A nidwaldeni mészárlás – ahogyan a helyi emlékezet nevezi – a korabeli francia katonai jelentésekben is szerepel; a polgári áldozatok száma kapcsán a történeti szakirodalom becslései széles skálán mozognak, és a helyi emlékezetpolitikában mindmáig vitatott. A Helvét Köztársaság időszakát (1798–1803) a svájci történetírás kettős megítéléssel tárgyalja: egyrészt a modern polgári jogegyenlőség és a központi állam kísérlete, másrészt a francia katonai megszállás, a fosztogatások és a helyi ellenállás leverésének időszaka.

22.4.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő forrásai három csoportba sorolhatók. Elsődleges források: a kantonális tanácsok jegyzőkönyvei, a Tagsatzung határozatai, a zsoldos-kapitulációk szerződései, az 1798-as francia katonai jelentések és a Helvét Köztársaság alkotmányszövege. Másodlagos szakirodalom: a svájci kora újkori történetírás kézikönyvei, a Helvét Köztársaságról szóló monográfiák, valamint a zsoldos szolgálat gazdaságtörténeti elemzései. A korszakra vonatkozó statisztikai adatok – a zsoldosok összlétszáma, az 1798-as felkelések áldozatai, a Helvét Köztársaság költségvetési mutatói – forrástípusonként és becslésenként eltérnek; a könyv ezeket a bizonytalanságokat minden esetben jelzi.

Vitatott pont a Helvét Köztársaság értékelése. A 19. századi svájci nemzeti történetírás az 1798-as eseményeket gyakran idegen megszállásként és a svájci szabadság megtöréseként ábrázolta, míg a liberális hagyomány a köztársaságot a modern jogegyenlőség és a nemzeti egység első kísérleteként ünnepelte. A 20. századi kutatás már inkább a francia expanziós érdekek, a belső elit harcok és az alattvalói régiók emancipációs törekvéseinek együttes hatásaként írja le a folyamatot. A zsoldos szolgálat megítélése szintén vitatott: a gazdaságtörténeti kutatás szerint a kapitulációkból származó jövedelem a kantonok bevételeinek jelentős részét adta, ugyanakkor a rendszer hosszú távon konzerválta a szegénységet és a kivándorlást. A források hiányosságai miatt nem tudjuk pontosan rekonstruálni sem a zsoldosok motivációit, sem a Helvét Köztársaság alatti regionális elégedetlenség minden formáját: a vidéki lakosság tapasztalatairól elsősorban a katonai és bírósági iratokból, illetve későbbi visszaemlékezésekből alkothatunk képet, amelyek azonban az utólagos emlékezetpolitika torzításait is tartalmazhatják.

22.4.8. Rövid összefoglaló

- A 18. századi Ósvájci Konföderáció nem egységes állam volt, hanem tizenhárom szuverén kanton, alattvalói területek és szövetséges régiók laza hálózata, amelyben a nagyobb városi kantonokban patrícius oligarchia, a vidéki kantonokban pedig korlátozott Landsgemeinde-rendszerek működtek.
- A zsoldos szolgálat a kora újkori svájci gazdaság meghatározó ágazata volt, amelyet a kantonok és a külföldi hatalmak közötti kapitulációs szerződések szabályoztak; a gyakorlat egyszerre biztosított jövedelmet és konzerválta a szegényebb régiók függését.
- A városi oligarchiák és a vidéki alattvalói területek közötti feszültségek a 18. században több felkelésben és tiltakozó beadványban érhetők tetten, de a panaszok jórészt rendi jogi sérelmeken alapultak, nem a mai értelemben vett demokratikus programon.

- A felvilágosodás svájci változata főként a városi olvasókörökben és a tudományos társaságokban hatott; Rousseau genfi öröksége és a helyi elégedetlenségek között összetett, nem egyirányú kapcsolat állt fenn.
- 1798-ban a francia Direktórium katonai erővel felszámolta a konföderációt, és centralizált Helvét Köztársaságot kiáltott ki; az új állam jogi egyenlőséget hirdetett, de a katolikus vidéki régiók fegyveres ellenállását a francia csapatok erőszakkal verték le.
- A Helvét Köztársaság megítélése a történetírásban vitatott: egyesek a modern svájci államiság előfutáraként, mások idegen megszállásként és a régi kantonális szabadság megtöréseként értékelik.

22.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a 18. századi svájci városi kantonok politikai berendezkedése a vidéki kantonok Landsgemeinde-rendszerétől, és miért nevezzük a nagyobb városi elitek uralmát patrícius oligarchiának?
2. Milyen gazdasági és politikai szerepet játszott a zsoldos szolgálat a konföderációban, és milyen érvek alapján bírálták a kortárs felvilágosult szerzők?
3. Hogyan viszonyult a Svájci Államszövetség a francia forradalomhoz, és miért nem sikerült megőriznie semlegességét 1798-ban?
4. Milyen jogi és társadalmi változásokat hozott a Helvét Köztársaság alkotmánya, és miért maradt a köztársaság legitimitása vitatott?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a Helvét Köztársaság és az 1798-as felkelések vizsgálatakor, illetve milyen bizonytalanságok nehezítik a vidéki lakosság tapasztalatainak rekonstruálását?

23 Svájc 1798-tól napjainkig

23.1. A Helvét Köztársaságtól a szövetségi államig

A 18. század végi Svájc a régi konföderáció válságát élte. Az A régi rend és a francia forradalom alfejezetben tárgyalt feszültségek – a kantonok közötti jogi és gazdasági egyenlőtlenségek, a városi patríciusok uralma, a vidéki alattvaló területek elégedetlensége – a francia forradalom eszméivel és katonai nyomásával együtt oda vezettek, hogy 1798-ban a laza, soknyelvű, felekezetileg is tagolt régi **Tagsatzung** (szövetségi gyűlés) rendszere összeomlott. Az 1798–1848 közötti hat évtizedben Svájc először egy központosított, unitárius köztársaság kísérletét élte át, majd egy napóleoni kompromisszumot, a bécsi kongresszus által szentesített restaurációt, végül egy rövid belső fegyveres konfliktust, a **Sonderbund-háborút** követően megalkotta 1848-as szövetségi alkotmányát. Ez az út egyszerre mutatja a francia forradalmi kormányzat által erőltetett modernizáció kudarcát, a föderatív hagyományok erejét, valamint a vallási és politikai megosztottság kezelésének nehézségeit. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett a régi, szerződéses alapú konföderációból modern szövetségi állam, és milyen kompromisszumok árán sikerült megszilárdítani egy olyan államszervezetet, amely a mai napig Svájc politikai kerete.

23.1.1. A Helvét Köztársaság (1798–1803)

A francia Direktórium számára Svájc kettős okból vált fontossá: egyrészt a forradalmi Franciaország biztonsági zónáját akarta kiterjeszteni az Alpok térségére, másrészt a svájci területek gazdasági és katonai erőforrásai – különösen a zsoldosok és az átjárók – stratégiai jelentőséggel bírtak. 1798 januárjában a francia csapatok bevonultak a Vaud-régióba, ahol a berni uralom elleni elégedetlenség forradalmi mozgalmat szült. A bázeli, majd más kantonok felkelései után a francia hadsereg 1798. március 5-én elfoglalta Bernt, a régi konföderáció legerősebb városi kantonját. A régi Tagsatzung feloszlott, és 1798. április 12-én a francia mintára megszervezett **Helvét Köztársaság** (franciául *République Helvétique*, németül *Helvetische Republik*) kikiáltására került sor.

A Helvét Köztársaság alkotmánya szakított a régi föderatív renddel. A kantonok helyett egységes, központosított államszervezetet hozott létre: a korábbi tizenhárom kanton és alattvaló területek közigazgatási egységekké alakultak, a helyi kiváltságokat és a belső vámhatárokat eltörölték, a polgári jogegyenlőséget és a sajtószabadságot elvben kihirdették. A törvényhozás a **Nagy Tanács** és a **Szenátus** kezébe került, a végrehajtó hatalmat pedig egy öttagú **Direktórium** gyakorolta. Az új rend azonban alapvetően idegen volt a svájci társadalom többsége számára: a föderatív önállósághoz szokott kantonok, a vidéki közösségek és a katolikus egyházhoz kötődő rétegek ellenszenvvel fogadták a központosítást, a francia megszálló csapatok jelenlétét, valamint az egyházi javak szekularizálására tett lépéseket.

A Helvét Köztársaság rövid fennállása alatt folyamatos belső válságokkal küzdött. Az unitáriusok – akik az egységes, központosított állam hívei voltak – és a föderalisták – akik a kantonok önállóságát akarták visszaállítani – közötti küzdelem többször puccsokhoz és kormányválságokhoz vezetett. A legsúlyosabb fegyveres ellenállás 1798 szeptemberében Nidwalden kantonban tört ki, ahol a francia és helvét csapatok véresen leverték a felkelést; a kortárs és későbbi becslések

több száz halottról szólnak, de a pontos áldozatszám forrásoktól függően vitatott. A megszálló francia hatóságok rekvirálásai, a hadsereg fenntartására kivetett adók és a svájci zsoldos szolgálat felfüggesztése tovább növelte a gazdasági nehézségeket és a lakosság ellenállását.

Napóleon hatalomra jutása után a francia politika számára is világossá vált, hogy a helvét unitárius állam fenntarthatatlan. 1802-ben belső polgárháborús állapot alakult ki, és a helvét kormány csak francia katonai segítséggel tudott talpon maradni. Napóleon – aki stabil ütközőállamot akart Franciaország keleti határán – 1803-ban közvetítőként lépett fel, és a svájci küldöttekkel folytatott egyeztetések után új alkotmányt adott az országnak.

23.1.2. A mediációs aktus (1803)

A Napóleon által 1803. február 19-én kihirdetett **Acte de Médiation** (mediációs okmány) a Helvét Köztársaság kudarcára adott válasz volt. Lényege a központosítás visszaszorítása és a föderatív szerkezet helyreállítása. A mediációs okmány a korábbi tizenhárom kantonhoz hat újat csatolt, így a szövetség tizenkilenc kantonból állt. Az új kantonok – Aargau, Graubünden, St. Gallen, Thurgau, Ticino és Vaud – korábban részben alattvaló területek, részben szövetséges államok voltak; felvételük a régi egyenlőtlenségek felszámolását szolgálta, és tartósan megváltoztatta a svájci térképet.

A mediációs okmány visszaállította a **Tagsatzungot**, amelyben a kantonok képviselői tanácskoztak, de a kantonok széles önkormányzati jogokat kaptak. A helvét köztársaság központi intézményei megszűntek, a katonai és külpolitikai kérdésekben azonban a Tagsatzung gyenge koordinációs szerepet kapott. A mediációs időszak (1803–1813) viszonylagos stabilitást hozott: a belső fegyveres konfliktusok elcsitultak, és a gazdasági élet fokozatosan helyreállt. A svájci történetírás egy része ezt az időszakot a régi föderalizmus és a modern állam közötti kompromisszumként értékeli; mások szerint viszont az Acte de Médiation elsősorban Napóleon politikai eszköze volt, amely Svájcot francia befolyás alatt tartotta, és a kantonok formális önállósága ellenére a valódi szuverenitás korlátozott maradt.

Napóleon bukásával a mediációs rend is megrendült. A szövetségi gyűlés 1813 decemberében Svájc semlegességét deklarálta, de a győztes hatalmak a bécsi kongresszuson döntöttek az ország jövőjéről.

23.1.3. A bécsi kongresszus és a svájci semlegesség (1815)

A **bécsi kongresszus** (1814–1815) Európa átfogó rendezésére törekedett, és ebben Svájc különleges helyet kapott. A nagyhatalmak – elsősorban Ausztria, Poroszország, Oroszország és Nagy-Britannia – számára fontos volt, hogy az Alpok térségében egy stabil, semleges állam jöjjön létre, amely elválasztja egymástól a vetélkedő hatalmi zónákat, és nem válik újabb francia terjeszkedés ugródeszkájává. A svájci küldöttek, köztük a genfi Charles Pictet de Rochemont, aktívan lobbiztak a határok megerősítéséért és a semlegesség nemzetközi elismeréséért.

A kongresszus résztvevői 1815. március 20-án nyilatkozatot adtak ki, amelyben elismerték Svájc semlegességét és területi sérthetetlenségét. Ezt a nyilatkozatot a bécsi záróokmány (1815. június 9.) megerősítette, és Svájc határait a 22 kanton rendszerében rögzítette. Az 1815-ös rendezés három új kantont adott a szövetséghez: Wallis (Valais), Genf és Neuchâtel csatlakozott. Neuchâtel sajátos kettős státuszt kapott: egyszerre volt svájci kanton és a porosz király hercegsége, ami a későbbi évtizedekben feszültségek forrása lett. A bázeli püspökség területének nagy része Bernhez került, ami a Jura-vidék katolikus lakossága és a protestáns Bern közötti konfliktusok alapját vetette meg.

A bécsi rendezés részben restaurációs jellegű volt. A konzervatív kantonokban – különösen a katolikus belső kantonokban – a régi patrícius és oligarchikus elitek visszaszerezték hatalmukat, eltörölték a Helvét Köztársaság számos reformját, és visszaállították a korábbi társadalmi rendet. Ugyanakkor a bécsi semlegességi nyilatkozat nem határozta meg pontosan, mit jelent a svájci semlegesség a gyakorlatban: nem írta elő, hogy Svájcnak tilos nemzetközi szerződéseket kötnie, és nem tisztázta a semleges állam katonai kötelezettségeit. Ez a pontatlanság a 19. és 20. században számos vita alapja lett; a svájci politikai elit a semlegességet fokozatosan fegyveres semlegességként értelmezte, de annak tartalma minden korszakban politikai alkudozás tárgyát képezte.

A restauráció évtizedeiben Svájc nem vált teljesen mozdulatlanná. Az 1820-as évektől – részben az európai liberalizmus és a görög, lengyel és belga szabadságmozgalmak hatására – több kantonban ismét megjelentek a liberális és radikális reformkövetelések. A politikai feszültségek az 1830-as években éleződtek ki, amikor a franciaországi júliusi forradalom hullámai Svájcba is elértek.

23.1.4. A regeneráció és az út a Sonderbund-válságig (1830–1847)

Az 1830-as évek liberális mozgalmait a svájci történetírás gyakran **regenerációként** emlegeti. Több kantonban – például Zürichben, Bernben, Luzernben, Aargau-ban és Thurgau-ban – népi mozgalmak kényszerítették ki az alkotmányos reformokat: a népképviselet kiszélesítését, a sajtószabadságot, a népoktatás fejlesztését és a gazdasági kiváltságok eltörlését. A reformok azonban nem voltak egységesek, és a katolikus konzervatív kantonok – különösen a belső svájci területek és Fribourg, Wallis – ellenálltak a modernizációnak. A konfliktus vallási és politikai dimenziója összekapcsolódott: a liberális, túlnyomórészt protestáns kantonok a központi államhatalom megerősítését, a konzervatív katolikus kantonok a kantonális önállóság és az egyházi befolyás védelmét hangsúlyozták.

A feszültség konkrét gyújtópontjai a következők voltak: Aargau kanton 1841-ben felszámolta a katolikus kolostorokat, amit a katolikus kantonok vallási üldözésként értékeltek. A jezsuiták kérdése még súlyosabb vitát váltott ki: Luzern 1844-ben behívta a jezsuita rendet a felsőoktatás irányítására, amit a liberális protestáns oldal a pápai befolyás terjesztéseként és a reformáció-ellenes offenzívaként értelmezett. A katolikus konzervatív kantonok 1845 decemberében titkos megállapodást kötöttek, és létrehozták a **Sonderbund** (külön szövetség) nevet viselő katonai-politikai szövetséget. Hét kanton – Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Fribourg és Wallis – csatlakozott, céljuk a szövetségi centralizáció megakadályozása, a kantonális szuverenitás és a katolikus egyház pozícióinak védelme volt.

A Sonderbund létezése alkotmányos válságot idézett elő. A Tagsatzungban a liberális többség 1847 júliusában határozatot hozott a külön szövetség feloszlatásáról, mondván, hogy az sérti az 1815-ös szövetségi szerződést. A hét kanton ezt elutasította, és a szövetségi végrehajtás hiányában a konfliktus fegyveres összecsapásba torkollott. A **Sonderbund-háború** (1847. november 3–29.) rövid volt, és a szövetségi csapatok győzelmével végződött. A szövetségi haderőt Guillaume Henri Dufour tábornok vezette, aki mérsékelt hadviselésre törekedett: a polgári lakosság kímélése és a kantonok elleni megtorlás elkerülése érdekében. A halálos áldozatok száma a kortárs és későbbi becslések szerint néhány tucat és nagyjából száz között mozgott; a pontos szám bizonytalan, mert a források eltérnek, és a háborús egészségügyi veszteségeket nem mindig rögzítették. A Sonderbund veresége nem jelentette a katolikus kantonok megsemmisítését; a szövetségi győzelem politikai következménye az alkotmányos rendezés felgyorsítása lett.

A konfliktus értelmezése a mai napig vitatott. A liberális-radikális hagyomány a Sonderbund-háborút elsősorban szövetségi végrehajtási aktusként, a modern állam szükségszerű győzelmeként ábrázolja a partikularizmus és a klerikalizmus felett. A katolikus konzervatív emlékezet ezzel szemben polgárháborúként és vallási-kulturális elnyomásként írja le az eseményeket, hangsúlyozva,

hogy a hét kanton a régi szövetségi szabadságot védte a többségi protestáns kantonok túlerejével szemben. A mai történetírás általában mindkét dimenziót elismeri: a Sonderbund-háború egyszerre volt alkotmányos végrehajtás, belső fegyveres konfliktus és felekezeti feszültség, de a felekezeti szembenállás nem redukálható kizárólag vallási okokra; a kantonális politikai érdekek és a 19. századi államfelfogás különbségei legalább annyira fontosak.

23.1.5. Az 1848-as szövetségi alkotmány

A Sonderbund-háborút követően a Tagsatzung alkotmányozó bizottságot állított fel, amelynek feladata egy új, tartós államszervezet kidolgozása volt. A bizottság munkáját a liberális-radikális többség határozta meg, de a katolikus kantonokkal való kiegyezés igénye is jelen volt. Az új alkotmánytervezetet a Tagsatzung 1848. június 27-én fogadta el, majd a kantonok – eltérő eljárási rendben – népszavazáson hagyták jóvá. Az alkotmányt 1848. szeptember 12-én hirdették ki; a legtöbb kanton támogatta, de Fribourg és Wallis ellene szavazott, ami jelezte, hogy a katolikus konzervatív régiók egy része továbbra is fenntartásokkal viszonyult az új államhoz.

Az 1848-as szövetségi alkotmány a modern Svájc alapdokumentuma. A régi Tagsatzung laza, diplomatikus konferenciáját felváltotta egy valódi szövetségi törvényhozó és végrehajtó szerv. A törvényhozás a **Bundesversammlung** (szövetségi gyűlés) lett, amely két kamarából állt: a **Nationalrat** (Nemzeti Tanács) a lakosságszám arányában választott képviselőkből állt, míg a **Ständerat** (Államtanács) minden kantonból azonos számú képviselőt küldött, így a kis kantonok érdekei is védelmet kaptak. A végrehajtó hatalom a héttagú **Bundesrat** (szövetségi tanács) kezébe került, amelynek tagjait a törvényhozás választotta, és kollektív döntéshozatalra rendezkedett be; az államfői tisztség évente rotáló **Bundespräsident** (szövetségi elnök) formájában jelent meg. Az új alkotmány létrehozta a **Bundesgericht** (szövetségi bíróság) alapjait is, bár annak hatásköre ekkor még korlátozott volt.

A szövetségi állam hatásköre a külpolitika, a hadügy, a vámszabályozás, a szövetségi adók és a postal rendszer területén erősödött meg, míg a kantonok továbbra is megtartották az oktatás, az egyházügy, a rendőrség és a helyi közigazgatás nagy részét. Ez a föderatív kompromisszum egyszerre tett eleget a liberálisok centralizációs igényeinek és a katolikus konzervatív kantonok önállósági követeléseinek. Az alkotmány a felekezeti békét úgy próbálta szolgálni, hogy a vallásszabadságot elvben kimondta, de a jezsuita rend működését kifejezetten betiltotta, ami a katolikus kantonok számára sérelmes volt, és a későbbi évtizedekben többször is konfliktusforrássá vált. A nők politikai jogai nem szerepeltek az alkotmányban; a választójogot szövetségi szinten csak 1971-ben terjesztették ki a nőkre, ami jól mutatja az 1848-as kompromisszum korlátait.

Az 1848-as alkotmány a svájci történelem egyik legfontosabb cezúrája. Nem számolta fel a kantonok sokféleségét, de közös intézményi keretet adott nekik. A későbbi reformok – az 1874-es részleges centralizáció, az 1891-es népi kezdeményezés bevezetése, az 1999-es teljes alkotmányrevízió – az 1848-ban lerakott alapokra épültek. A szövetségi állam létrejötte után Svájc fokozatosan iparosodott, vasúthálózatot épített, és a 19. század második felében a semlegesség politikáját fegyveres, de aktív gazdasági és humanitárius szerepvállalással párosította.

23.1.6. Források és bizonytalanságok

Az 1798–1848 közötti svájci történelem forrásbázisa viszonylag gazdag, de egyenlőtlen. A Helvét Köztársaság időszakából fennmaradtak a központi kormányzati iratok, törvénytervezetek, jegyzőkönyvek, valamint a francia megszálló hatóságok levelezései; ezeket a svájci szövetségi levéltár és a kantonális levéltárak őrzik. A mediációs okmány és a bécsi kongresszus aktái nyomtatott forráskiadványokban hozzáférhetők. A Sonderbund korszakáról bőségesen maradtak fenn kortárs röpiratok, sajtóbeszámolók, katonai jelentések és a Tagsatzung jegyzőkönyvei. Az

1848-as alkotmány szövege pontos, annak parlamenti vitái azonban csak részben rekonstruálhatók, mert a bizottsági tárgyalásokról nem minden esetben vezettek részletes jegyzőkönyvet.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- A Helvét Köztársaság értékelése vita tárgya: a hagyományos, föderalista ihletésű történetírás idegen, francia bábállamként és a svájci hagyományok elpusztítójaként írta le, míg a liberális és modernizációpárti történetírás a köztársaságot a jogegyenlőség és a modern állam előfutáraként értékelte. A mai konszenzus szerint a Helvét Köztársaság valóban idegen katonai nyomás alatt jött létre, de reformjai részben a régi rend belső igazságtalanságaira is válaszoltak.
- A Sonderbund-háború jellege és megnevezése vitatott: a győztes liberális hagyomány „szövetségi végrehajtásként" emlegeti, a katolikus konzervatív emlékezet „polgárháborúként" és vallási elnyomásként, a történeti szakirodalom pedig gyakran mindkét értelmezési keretet használja, hangsúlyozva a konfliktus politikai és felekezeti kettősségét. Az áldozatok számát illetően nincs teljes egyetértés, mert a katonai és polgári veszteségek nyilvántartása korlátozott volt.
- A bécsi semlegesség jogi természete vitatott: a nagyhatalmak 1815. márciusi nyilatkozata és a záróokmány elismerte Svájc semlegességét, de sem annak tartalmát, sem annak kötelező erejét a későbbi nemzetközi jogi értelmezések nem tekintették egyértelműnek. Svájc semlegessége elsődlegesen politikai gyakorlat és önértelmezés volt, nem pedig fix, kikényszeríthető jogi státusz.
- Az 1848-as alkotmány társadalmi hatásai hosszabb távú viták tárgyát képezik: a liberális történetírás a modern polgári állam születéseként ünnepli, míg a kritikai történetírás rámutat a nők, a szegényebb rétegek és a katolikus kisebbség kirekesztésére, valamint arra, hogy a demokratikus intézmények kiépülése fokozatos és egyenetlen volt.

A jelen alfejezetben közölt dátumok és intézményi tények a fennmaradt hivatalos iratokon alapulnak; ahol becslések vagy értelmezések szerepelnek, ott ez jelölve van. A szöveg nem támaszkodik új kutatási eredményekre, és ahol a források hiányosak – például a Sonderbund-háború helyi eseményeinek részletei –, ott ez nyitott kérdés marad.

23.1.7. Rövid összefoglaló

- A régi konföderáció 1798-ban francia nyomásra összeomlott, és a központosított **Helvét Köztársaság** (1798–1803) a forradalmi eszmék és az idegen dominancia kettősségében nem tudott tartós legitimitást szerezni.
- Napóleon **Acte de Médiation** (1803) révén visszaállította a föderatív szerkezetet, tizenkilenc kantonra bővítette a szövetséget, és kompromisszumos stabilitást teremtett, de Svájc francia befolyás alatt maradt.
- Az 1815-ös **bécsi kongresszus** elismerte Svájc semlegességét, rögzítette a 22 kanton határát, és újabb kantonokat (Wallis, Genf, Neuchâtel) csatolt a szövetséghez; a rendezés részben restaurációs jellegű volt.
- A semlegesség jogi tartalma az 1815-ös nyilatkozatokban nem volt pontosan meghatározva, ezért annak értelmezése a 19. században és később is politikai viták tárgya maradt.
- Az 1830-as évek liberális reformhulláma – a **regeneráció** – és a katolikus konzervatív ellenállás a **Sonderbund** megalakulásához (1845) vezetett, amely a hét katolikus kanton külön szövetsége volt.
- Az 1847. novemberi **Sonderbund-háború** rövid, korlátozott áldozatokkal járó szövetségi győzelem volt, amely megnyitotta az utat az alkotmányos rendezés előtt; értelmezése a győztesek és a vesztesek emlékezetében máig eltér.

- Az **1848-as szövetségi alkotmány** létrehozta a kétkamarás szövetségi gyűlést, a héttagú Bundesratot és a szövetségi bíróságot, miközben a kantonok széles önkormányzatát is megőrizte; ez a föderatív kompromisszum a mai svájci állam alapja.
- Az 1848-as kompromisszum nem volt teljes: a jezsuita tilalom sértette a katolikus kantonokat, a nők választójoga nem valósult meg, és a demokratikus intézmények további bővítése későbbi reformokra várt.

23.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek a régi konföderáció 1798-as összeomlásához, és miért nem tudott a Helvét Köztársaság tartósan megszilárdulni?
2. Hasonlítsa össze a Helvét Köztársaság unitárius államszervezetét az 1803-as mediációs okmány föderatív rendjével! Melyik modell milyen előnyökkel és hátrányokkal járt a svájci társadalom különböző csoportjai számára?
3. Mit jelentett Svájc semlegességének 1815-ös elismerése a nemzetközi jogban és a politikai gyakorlatban, és miért vitatott ennek a semlegességnek a pontos tartalma?
4. Elemezze a Sonderbund-konfliktus vallási és politikai dimenzióit! Miért tekinthető a háború egyszerre szövetségi végrehajtásnak és polgárháborúnak, és hogyan befolyásolta ez a későbbi svájci emlékezetpolitikát?
5. Milyen kompromisszumokat kötött az 1848-as szövetségi alkotmány a centralizáció és a föderalizmus, a liberalizmus és a konzervativizmus, valamint a protestáns többség és a katolikus kisebbség között? Mely feszültségek maradtak megoldatlanok?

23.2. Az iparosodás és a modern Svájc

Az 1848-as szövetségi alkotmány nem csupán politikai keretet adott a modern Svájcnak, hanem egy olyan intézményi és jogi teret is, amelyben a 19. század második felének gazdasági és társadalmi átalakulása lejátszódhatott. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a szegény, erőforrás-szegény, kivándorlókat kibocsátó alpesi államszövetség Európa egyik legdinamikusabb ipari és pénzügyi központjává, miközben megőrizte sajátos föderalista és közvetlen demokratikus intézményeit. A folyamat nem volt lineáris: regionális egyenlőtlenségek, társadalmi feszültségek és politikai konfliktusok kísérték. Az iparosodás története Svájcban elválaszthatatlan a vasútépítés, a bankrendszer, az óraipar és a szövetségi szociálpolitika párhuzamos történetétől.

23.2.1. A vasút és a közlekedési forradalom

23.2.2. A vasút előtti közlekedés és a vasút korai tervei

A 19. század első felében Svájc közlekedési helyzete rossz volt. A szövetségi állam létrejötte előtt a kantonok külön-külön, gyakran egymással versengve szabályozták az utakat és a vámokat. Az Alpok átjárói – a Splügen, a Szent Gotthárd, a Simplon – stratégiai jelentőségűek voltak, de a rajtuk átvezető utak minősége és fenntartása változó volt. A folyami hajózás a Rajnán és a Rhône-on csak korlátozottan tudta kiszolgálni a növekvő ipari igényeket. A vasút megjelenése előtt a svájci gazdaság nagy része helyi piacokra termelt, és a belső vámhatárok emelték a szállítási költségeket.

Az első svájci vasútvonalak tervezése az 1830-as években kezdődött, de a politikai széttagoltság és a tőkehiány hátráltatta a megvalósítást. Az 1847-es Sonderbund-háború után azonban az új szövetségi állam keretei között felgyorsult a tervezés. Az 1848-as alkotmány a vasútügyet nem

kizárólagos szövetségi hatáskörbe utalta, de lehetővé tette a szövetségi szintű koordinációt. A vasútépítés kezdetben magánvállalatok kezében volt, amelyek koncessziókat kaptak a kantonoktól. Ez a rendszer gyorsan a vonalak egyenlőtlen fejlődéséhez vezetett: a sűrűn lakott, iparosodó északkeleti kantonok – Zürich, St. Gallen, Aargau – hamarabb jutottak vasúthoz, mint az alpesi vidékek.

A korai svájci vasúttársaságok közül kiemelkedett a **Schweizerische Nordbahn** (Svájci Északi Vasút), amely 1847-ben nyitotta meg az első svájci vasútvonalat Zürich és Baden között, „Spanisch-Brötli-Bahn" néven is ismertté válva. Ez a rövid, mintegy 23 kilométeres vonal elsősorban a badeni fürdőváros és Zürich közötti személyforgalmat szolgálta, és demonstrálta a vasút lehetőségeit. Az 1850-es évektől a vasútépítés üteme felgyorsult. Az 1852-es szövetségi vasúti törvény a vasútépítést továbbra is magánvállalatokra bízta, de egységes műszaki és jogi kereteket határozott meg. A törvény vitája megmutatta a kor politikai törésvonalait: egyes radikálisok állami vasútépítést követeltek, míg a liberálisok a magántőkét részesítették előnyben. Végül a magánvasúti modell győzött, ami Svájcban a vasúthálózat gyors, de egyenlőtlen kiépüléséhez vezetett.

23.2.3. A vasúthálózat kiépülése és a finanszírozás

Az 1850-es és 1860-as években a svájci vasúthálózat gyorsan bővült. A főbb városok – Zürich, Bern, Bázel, Genf, Lausanne – összekötése után a vasútvonalak fokozatosan elérték az iparvidékeket és az alpesi völgyeket. A vasútépítés finanszírozásában kulcsszerepet játszottak az újonnan alapított bankok, különösen a **Schweizerische Kreditanstalt** (Svájci Hitelintézet, alapítva 1856-ban), amely a vasúttársaságok részvényeit forgalmazta és a tőkét közvetítette. A külföldi – elsősorban francia és német – tőke is jelentős volt, ami sebezhetővé tette a svájci vasúttársaságokat a nemzetközi pénzpiaci válságokkal szemben.

Az 1870-es években a svájci vasúthálózat elérte a 2500 kilométert, de a társaságok pénzügyi helyzete romlott. A túlzott optimizmus, a párhuzamos vonalak építése és a magas építési költségek több társaságot csődbe vittek. Az 1870-es porosz–francia háború és az azt követő nemzetközi pénzügyi válság rávilágított a magánvasúti modell gyengeségeire. A svájci politikai elitben felerősödött az állami vasút gondolata: a vasutat közszolgáltatásként kezdték értelmezni, amelynek nem kizárólag a részvényesek profitját kell szolgálnia.

Az 1872-es és 1874-es alkotmányrevíziók megerősítették a szövetségi állam szerepét a vasútügyben. Az 1872-es revízió lehetővé tette a szövetségi szintű vasúti szabályozás kiterjesztését, az 1874-es pedig a szövetségi állam vasútépítési és -üzemeltetési jogát is elismerte. Az 1898-as népszavazás döntött arról, hogy a fő vasútvonalakat államosítsák. Ennek eredményeként jött létre 1902-ben a **Schweizerische Bundesbahnen** (Svájci Szövetségi Vasutak, SBB/CFF/FFS), amely a legfontosabb magánvasutak állami tulajdonba vételével alakult meg. Az SBB nem volt teljesen állami vállalat a későbbi értelemben: közjogi intézményként működött, de feladata a szövetségi közlekedéspolitika végrehajtása volt. Az államosítás után a vasúthálózat egységesítése, a menetrendek összehangolása és a tarifarendszer egységesítése felgyorsult.

23.2.4. Az Alpok átjárói és a nemzetközi tranzit

A svájci vasúthálózat nemzetközi jelentőségét az Alpok átjáróinak kiépítése adta. A **Gotthard-vasút** (Gotthardbahn) megnyitása 1882-ben mérföldkő volt: a 15 kilométeres Gotthárd-alagút akkoriban a világ leghosszabb vasúti alagútja volt, és Svájcot bekapcsolta az észak–déli európai tranzitforgalomba. A Gotthard-vasút építése nemzetközi vállalkozás volt: svájci, olasz és német tőke mellett több ezer olasz vendégmunkás dolgozott az építkezésen. Az építkezés munkakörülményei rendkívül kemények voltak; az alagútépítés során több mint 170 munkás halt meg, a pontos szám a források eltérő adatai miatt becslés. A Gotthard-vasút megnyitása után az

alpesi tranzitforgalom gyorsan növekedett, és Svájc kulcsszerepet kapott az európai áru- és személyszállításban.

A Simplon-alagút (1906) és a Lötschberg-vasút (1913) tovább bővítette a tranzitútvonalakat. A Simplon-alagút építése az olaszországi emigráció és a svájci munkaerőpiac összefüggésében is jelentős volt: az építkezésen dolgozó olasz munkások létszámát a kortárs becslések több ezerre tették, de a pontos adatok hiányosak. Az alpesi vasúti alagutak nem csupán műszaki teljesítmények voltak, hanem a svájci gazdaság és politika stratégiai eszközei is: Svájc tranzitdíjakból származó bevétele nőtt, és az ország semlegessége a nemzetközi közlekedési hálózatban is megmutatkozott.

23.2.5. Az iparosodás mintái és az exportorientált gazdaság

23.2.6. A textilipartól a gépiparig

Svájc iparosodása nem a nehéziparon, hanem a könnyűiparon, elsősorban a textiliparon alapult. A 18. század végétől a kelet-svájci kantonokban – Zürich, St. Gallen, Appenzell, Glarus – a pamutszövés és a selyemfonás protoindusztriális formában, otthon végzett bérmunka keretében fejlődött. A **protoindusztrializáció** kifejezés a történettudományban vitatott, de a svájci gazdaságtörténet-írásban széles körben használják arra a jelenségre, amikor a vidéki háztartások piacra termeltek, de a termelés szervezése még nem gyáripari keretekben történt. A textilipari bérmunka különösen a hegyvidéki és előalpesi régiókban volt elterjedt, ahol a mezőgazdasági jövedelmek alacsonyak voltak, és a családok kiegészítő bevételre szorultak.

A 19. század első felében a svájci textilipar gépesítése fokozatosan haladt. A pamutszövés gépesítésében a Zürich melletti **Uster** vált az egyik központtá. 1832-ben az usteri textilgyár felgyújtása – az úgynevezett **usteri gyárfelgyújtás** (Usterbrand) – a gépesítés elleni tiltakozás jelképévé vált. Az esemény dokumentált: a munkások és kézművesek egy csoportja felgyújtotta a gyárat, mert a gépek bevezetése fenyegette a megélhetésüket. Az usteri esemény rámutatott arra, hogy az iparosodás nem csupán haladás, hanem társadalmi konfliktus is. A svájci történetírásban az usteri gyárfelgyújtást a munkásmozgalom korai előzményeként, de a kézműves ellenállás példájaként is értelmezik; a két értelmezés között a hangsúlyok eltérnek.

A textilipar mellett a 19. század második felében a gépipar vált a svájci exportgazdaság második pillérévé. A svájci gépgyártás specializált, magas hozzáadott értékű termékekre összpontosított: textilgépek, szerszámgépek, mozdonyok, majd később turbinák és elektromos berendezések. Az 1853-ban Winterthurban alapított **Sulzer** és az 1871-ben alapított **Brown, Boveri & Cie. (BBC)** a svájci gépipar meghatározó szereplőivé váltak. A svájci gépipar felemelkedését a szakképzett munkaerő, a magas műszaki színvonal és a külföldi piacokra való termelés magyarázza. A svájci ipar nem rendelkezett jelentős nyersanyagkészletekkel, ezért a magas feldolgozottsági fokú termékekre és a minőségre épített. Ezt a stratégiát a gazdaságtörténészek **exportorientált, nyersanyagszegény iparosodásnak** nevezik.

23.2.7. A vegyipar és az élelmiszeripar

A 19. század második felében a svájci vegyipar is kiépült. A textilipar színezékigénye ösztönözte a szintetikus festékanyagok gyártását. Bázel vált a svájci vegyipar központjává: az 1859-ben alapított **Ciba** és az 1886-ban alapított **Sandoz** a festékgyártásból nőttek ki. A bázeli vegyipari cégek a 20. század elejére gyógyszeripari vállalatokká alakultak, és a svájci gazdaság meghatározó exportőreivé váltak. A vegyipar fejlődése szoros összefüggésben állt a svájci egyetemi kutatással és a szabadalmi joggal, amely 1888-ban szövetségi szinten szabályozottá vált.

Az élelmiszeripar területén a **Nestlé** alapítása (1866) a svájci iparosodás egy másik jellegzetességét mutatja: a tejgazdaság és a tartósított élelmiszerek exportját. A Nestlé a sűrített tej és a csecsemőtápszer gyártásával vált nemzetközi vállalattá. A svájci tejgazdaság a 19. század második felében szerveződött szövetkezetekbe; a sajtgyártás – különösen az Emmentaler és a Gruyère – exportcikké vált. A tejgazdaság szövetkezeti szervezése a svájci agrárpolitika és a vidéki társadalom átalakulásának egyik fontos eleme volt.

23.2.8. Az óraipar

A svájci óraipar gyökerei a 16. századra nyúlnak vissza, amikor Genfben a kálvinista reformáció után a hugenotta menekültek órásmestersége elterjedt. A genfi óraipar a 18. században már nemzetközi hírű volt. A 19. században azonban az óraipar súlypontja a Jura-hegység vidékére – Neuchâtel, Berni Jura, Vaud – helyeződött át, ahol a **établissage** rendszer alakult ki. Az établissage olyan termelési forma volt, amelyben a vállalkozó a munkafolyamatokat kiadta a vidéki háztartásokban dolgozó, részfeladatokra szakosodott munkásoknak, majd a kész órákat összeszerelte és értékesítette. Ez a rendszer a protoindusztriális hagyományokra épült, és lehetővé tette a nagy mennyiségű, alacsony bérű munkaerő bevonását.

Az óraipar a 19. század második felében a svájci export egyik legfontosabb ágazata lett. A svájci órák világpiaci részesedése a 19. század végén becslések szerint meghaladta a 70 százalékot; a pontos adatok a korabeli statisztikák hiányosságai miatt bizonytalanok. Az óraipar regionális koncentrációja erős volt: a Jura-vidék falvaiban és kisvárosaiban a lakosság jelentős része óraipari munkából élt. A nők és gyermekek munkája az óraiparban elterjedt volt, és a korabeli társadalmi vitákban a **gyermekmunka** és a női bérmunka kérdése kiemelten szerepelt. Az 1877-es szövetségi gyártörvény (Fabrikgesetz) korlátozta a gyermekmunkát és szabályozta a munkaidőt, de a háziiparra és az établissage-rendszerre csak részben vonatkozott. Az óraipar szerkezete a 20. század elején kezdett átalakulni, amikor a nagyobb gyárak – például a **Longines** vagy a **Omega** – a termelés egy részét központosították.

23.2.9. A bankrendszer és a biztosítási intézmények

23.2.10. A kereskedelmi bankok és a tőkepiac

A svájci bankrendszer a 19. század közepén kezdett modern formát ölteni. A szövetségi állam létrejötte után a kantonok bankjai mellett megjelentek a részvénytársasági formában működő kereskedelmi bankok. A **Schweizerische Kreditanstalt** (1856) volt az első nagy svájci kereskedelmi bank, amely elsősorban a vasútépítés és a nagyipar finanszírozására szakosodott. A bank alapítása és korai működése szorosan összefonódott a német bankári hagyományokkal és a nemzetközi tőkepiaccal. A svájci bankrendszer fejlődését a 19. század második felében a nagybankok, a kantonális bankok és a takarékpénztárak hármas szerkezete jellemezte.

A **kantonális bankok** (Kantonalbanken) a 19. század második felében jöttek létre azzal a céllal, hogy a helyi gazdaságot és a jelzáloghitelezést támogassák. A kantonális bankok állami garanciával működtek, és a svájci föderalista hagyományhoz igazodva kantononként külön intézményként szerveződtek. A takarékpénztárak a vidéki és városi kistakarékosságot gyűjtötték, és a helyi hiteligényeket szolgálták. A svájci bankrendszer decentralizált szerkezete a 20. század elejéig fennmaradt, és csak a nagybankok fúziói után koncentrálódott erősebben.

A svájci tőkepiac fejlődését az 1874-es szövetségi alkotmány által bevezetett egységes kereskedelmi jog és a szövetségi bíróság létrehozása is támogatta. A részvénytársaságok jogi szabályozása 1881-ben szövetségi szintre került. A bankrendszer és a tőkepiac fejlődése lehetővé tette, hogy a

svájci iparvállalatok hosszú távú tőkét vonjanak be, és hogy a vasútállamosítás után a szövetségi kötvények piaca kiépüljön.

23.2.11. A magánbankárok és a nemzetközi pénzügyi központ

A modern svájci bankrendszer mellett a magánbankárok – elsősorban genfi, bázeli és zürichi családi bankházak – a 18. század óta jelen voltak. A genfi magánbankárok a francia hugenotta menekültek leszármazottaiként a francia államadósság finanszírozásában és a nemzetközi arisztokrácia vagyonkezelésében szereztek tapasztalatot. A 19. század második felében a svájci magánbankok fokozatosan a nemzetközi vagyonkezelésre és a devizakereskedelemre specializálódtak. A svájci banktitok intézményesülése a 20. század elején kezdődött, de a svájci pénzügyi központ nemzetközi szerepe már a 19. század végén növekedett. A svájci bankrendszer nemzetközi vonzerejét a politikai stabilitás, a semlegesség és a svájci frank stabilitása adta. A **svájci frank** az 1850-es szövetségi pénztörvény óta az ország egységes fizetőeszköze volt, de a nemzetközi pénzpiacokon csak a 20. században vált menedékvalutává.

A svájci bankrendszer 19. századi történetének értelmezése vitatott. A hagyományos gazdaságtörténet a bankrendszer modernizáló szerepét hangsúlyozza, míg a kritikai történetírás a bankok és a gyarmati kereskedelem, valamint a későbbi adóelkerülési gyakorlatok összefüggéseit is vizsgálja. A 19. században a svájci bankok szerepe a gyarmati kereskedelem finanszírozásában nem volt olyan jelentős, mint a brit vagy francia bankoké, de a svájci textilipar és óraipar exportja közvetve kapcsolódott a gyarmati piacokhoz. A vasútépítés finanszírozásában a külföldi tőke szerepe is vitatott: egyes történészek a külföldi függőséget, mások a nemzetközi integráció sikerét emelik ki.

23.2.12. A biztosítási intézmények

A svájci biztosítási szektor a 19. század második felében alakult ki. A **Schweizerische Rentenanstalt** (1857) az első nagy svájci életbiztosító volt, amely a polgári középosztály megtakarításait és kockázatkezelését szolgálta. A tűzbiztosítás és a szállítmánybiztosítás a vasút és a kereskedelem növekedésével párhuzamosan fejlődött. A **Schweizerische Rückversicherungs-Gesellschaft** (Swiss Re, 1863) a viszontbiztosítás területén vált nemzetközi jelentőségűvé. A viszontbiztosítás lényege, hogy a biztosítótársaságok egymás között osztják meg a kockázatokat; a Swiss Re ebben a piaci szegmensben a 19. század végére világelsővé vált. A biztosítási szektor fejlődése a svájci pénzügyi központ kialakulásának egyik pillére volt, és a 20. században a bankrendszerrel együtt a svájci gazdaság meghatározó szolgáltató ágazatává nőtt.

A biztosítási intézmények történetében a társadalmi kérdés is megjelent. A magánbiztosítás elsősorban a tehetősebb rétegeket érte el, a munkások és a vidéki szegények kockázatait nem fedte. A 19. század végén a munkáskérdés és a szegénység kezelése politikai vitákat váltott ki, amelyek a társadalombiztosítás kiépüléséhez vezettek.

23.2.13. A társadalombiztosítás kezdetei

23.2.14. A munkáskérdés és a szegénység

A 19. század második felében a svájci iparvidékeken a munkásosztály növekedett, bár Svájcban a nagyüzemi munkásság aránya alacsonyabb maradt, mint Angliában vagy Németországban. A textil-, óra- és gépipari munkások munkakörülményei változóak voltak: a gyáripari munkaidő gyakran napi 12–14 óra volt, a bérek alacsonyak, a lakhatási körülmények pedig a gyorsan

növekvő városokban rosszak. A gyermekmunka a textil- és óraiparban elterjedt volt, és a korabeli társadalomkritika – például a svájci orvosok és pedagógusok jelentései – dokumentálta a gyermekek egészségkárosodását. A svájci munkáskérdés sajátossága volt, hogy a munkások egy része külföldi – főként olasz és német – bevándorló volt, ami a nemzeti és nyelvi feszültségeket is felerősítette.

Az 1870-es években a svájci munkásmozgalom szerveződni kezdett. Az **Arbeiterbund** (Munkásszövetség) és később a **Sozialdemokratische Partei der Schweiz** (Svájci Szociáldemokrata Párt, alapítva 1888) a munkások politikai képviseletét tűzte ki célul. A szakszervezetek a 19. század végén erősödtek meg, különösen a gépiparban és a textiliparban. A munkásmozgalom és a polgári pártok közötti konfliktusok a sztrájkokban és a politikai vitákban csúcsosodtak ki. Az 1877-es gyártörvény volt az első szövetségi szintű munkásvédelmi jogszabály, amely a gyáripari munkaidőt napi 11 órában maximálta, és korlátozta a 14 év alattiak gyáripari foglalkoztatását. A törvény hatálya azonban nem terjedt ki a háziiparra, ahol a gyermekmunka továbbra is gyakori maradt. Az 1877-es törvény elfogadása népszavazáson történt, és a szavazók többsége támogatta; ez a svájci közvetlen demokrácia egyik korai példája volt a szociálpolitikában.

23.2.15. Az első társadalombiztosítási törvények

A társadalombiztosítás svájci kiépülése lassúbb volt, mint a szomszédos Németországban, ahol Bismarck 1883 és 1889 között bevezette a beteg-, baleset- és öregségi biztosítást. Svájcban a föderalista szerkezet és a liberális államfelfogás hátráltatta a kötelező szövetségi biztosítás bevezetését. A betegségbiztosítás terén a kantonok és az önkéntes pénztárak játszottak szerepet. A balesetbiztosítás kérdése a vasútépítés és az ipari balesetek növekedésével vált sürgetővé. Az 1880-as években több népszavazási kezdeményezés próbálta bevezetni a kötelező baleset- és betegségbiztosítást, de a szavazók elutasították őket. Az 1890-es években a szövetségi parlament újabb törvényjavaslatokat tárgyalt, de a kötelező biztosítás hívei és ellenzői közötti vita elhúzódott.

Az 1911-es **beteg- és balesetbiztosítási törvény** (Kranken- und Unfallversicherungsgesetz, KUVG) volt az első átfogó szövetségi társadalombiztosítási jogszabály. A törvény a betegségbiztosítást részben önkéntes, részben kantonális alapon szervezte, a balesetbiztosítást viszont kötelezővé tette a veszélyes üzemekben dolgozók számára. A KUVG kompromisszum volt a föderalista és a centralista elképzelések között, és a svájci szociálpolitika lassú, lépésenkénti fejlődését mutatja. Az öregségi és rokkantsági biztosítás (AHV/IV) bevezetésére csak 1948-ban került sor, ami azt jelzi, hogy a svájci társadalombiztosítás kiépülése a 20. század közepéig elhúzódott. A társadalombiztosítás története a svájci történetírásban vitatott terület: egyesek a svájci késlekedést a föderalizmus és a liberalizmus sikeres védelmeként, mások a munkásosztály érdekei elleni ellenállásként értelmezik. A kompromisszumos modell a szociálpolitikában a svájci politikai kultúra jellegzetessége lett.

23.2.16. A szövetségi intézmények kiépülése

23.2.17. A szövetségi állam bővülése

Az 1848-as alkotmány által létrehozott szövetségi állam intézményei a 19. század második felében fokozatosan bővültek. A **Bundesrat** (Szövetségi Tanács) mint héttagú kormány, a **Bundesversammlung** (Szövetségi Gyűlés) két kamarája – a **Nationalrat** (Nemzeti Tanács) és a **Ständerat** (Államtanács) –, valamint a **Bundesgericht** (Szövetségi Bíróság, 1874-től állandó intézményként) alkották a szövetségi állam gerincét. A szövetségi közigazgatás kezdetben kicsi volt, de a vasút, a posta, a távíró, a vámok és a pénzügyek területén bővült.

A **posta és a távíró** szövetségi monopóliummá vált, ami a kommunikációs infrastruktúra egységesítését szolgálta. Az 1850-es években a posta és a távíróhálózat gyorsan bővült, és a szövetségi állam egyik legláthatóbb intézményévé vált. A posta nem csupán leveleket szállított, hanem a vidéki pénzforgalomban is szerepet játszott: a postai takarékpénztár a kistakarékosság intézménye lett.

A **vámrendszer** egységesítése 1848-ban megszüntette a belső vámhatárokat, és szövetségi vámhatárt hozott létre. A vámbevételek a szövetségi költségvetés fontos forrásai voltak, és a vámrendszer a svájci ipar védelmében is szerepet játszott. A szabadkereskedelem és a protekcionizmus közötti vita a 19. század végén éles volt: az ipari exportőrök a szabadkereskedelmet, a mezőgazdasági termelők a védővámokat támogatták. A svájci vámrendszer a kompromisszumok sorozataként alakult, és a 20. század elején már inkább a mezőgazdasági védelem felé tolódott.

23.2.18. A hadsereg és a nemzeti identitás

A szövetségi hadsereg megszervezése az 1848 utáni államépítés egyik legfontosabb feladata volt. A kantonális milíciák helyett szövetségi hadsereget kellett létrehozni, amely a milíciaelvre épült: a férfi állampolgárok rövid alapkiképzést kaptak, majd ismétlőgyakorlatokon vettek részt. A milíciarendszer a svájci állampolgári kötelesség és a közvetlen demokrácia eszméjével kapcsolódott össze. A hadsereg szövetségi irányítását az 1874-es alkotmányreform erősítette. A hadsereg nem csupán katonai intézmény volt, hanem a nemzeti identitás formálásának eszköze is: a többnyelvű országban a hadsereg a közös svájci identitás egyik szimbólumává vált. A katonai szolgálat a német, francia, olasz és rétoromán nyelvű férfiakat közös intézménybe terelte, és a svájci nemzetépítés fontos pillére volt.

A hadsereg történetének értelmezése vitatott. A hagyományos nemzeti történetírás a hadsereget a svájci semlegesség és függetlenség biztosítékaként mutatja be, míg a kritikai történetírás a hadsereg társadalmi szerepét, a tisztikar konzervatív politikai befolyását és a katonai fegyelem társadalmi hatásait is vizsgálja. Az 1870-es években a hadsereg szervezése körüli viták a radikális és a konzervatív erők közötti küzdelmet tükrözték.

23.2.19. A közvetlen demokrácia eszközei

A svájci politikai intézmények kiépülésének sajátossága a közvetlen demokrácia fokozatos kiterjesztése volt. Az 1874-es alkotmányreform bevezette az opcionális **népszavazást** (fakultatives Referendum), amely lehetővé tette, hogy bizonyos számú választópolgár kérje a szövetségi törvények népszavazásra bocsátását. Az 1891-es alkotmányreform pedig bevezette a **népi kezdeményezést** (Volksinitiative), amely lehetővé tette, hogy a választópolgárok alkotmánymódosítást javasoljanak. Ezek az eszközök a svájci politikai rendszer meghatározó elemeivé váltak, és a 20. században a svájci demokrácia nemzetközi ismertetőjegyei lettek.

A közvetlen demokrácia eszközeinek bevezetése nem volt lineáris folyamat. A népszavazási jog kiterjesztése a radikálisok, a katolikus konzervatívok és a szociáldemokraták közötti alkuk eredménye volt. A nők szavazati joga szövetségi szinten csak 1971-ben valósult meg, ami azt mutatja, hogy a svájci demokrácia fejlődése a politikai jogok kiterjesztésében késlekedett a nemek közötti egyenlőség terén. A közvetlen demokrácia történetének értelmezése vitatott: egyesek a svájci politikai kultúra sikerének, mások a kisebbségi jogok és a nemzetközi kötelezettségek szempontjából problematikus intézménynek tekintik. Az 1890-es években a népi kezdeményezést például a zsidó vallási szertartások tilalmára is használták, ami a közvetlen demokrácia és a kisebbségi jogok közötti feszültséget mutatja; az 1893-as úgynevezett **Schächtverbot** (a kóser vágás tilalma) népszavazáson elfogadott alkotmánymódosítás volt, és a svájci antiszemitizmus történetének dokumentált eseménye. Az esemény értelmezése a svájci történetírásban vitatott: egyesek a

közvetlen demokrácia veszélyeinek, mások a korabeli antiszemita mozgalmak megerősödésének példájaként tárgyalják.

23.2.20. A városiasodás és a szövetségi város kérdése

Az iparosodás és a szövetségi intézmények kiépülése átalakította a svájci településszerkezetet. A városi lakosság aránya a 19. század közepétől a század végéig folyamatosan nőtt, de Svájcban a városiasodás mértéke alacsonyabb volt, mint Angliában vagy Németországban. A szövetségi főváros kérdése 1848-ban politikai kompromisszummal oldódott meg: nem a legnagyobb város, Zürich, hanem a kisebb, föderalista szempontból semlegesebb **Bern** lett a szövetségi főváros. Bern nem lett hivatalos értelemben vett főváros – a svájci jogi nyelvben a „Bundesstadt" (szövetségi város) kifejezést használják –, ami a svájci föderalizmus jellegzetessége. A szövetségi intézmények Bernben koncentrálódtak, de a svájci állam tudatosan elkerülte a központosított fővárosi modellt.

A városiasodás társadalmi következményei közé tartozott a lakásínség, a közegészségügyi problémák és a közművek kiépítésének szükségessége. A városi közművek – vízellátás, csatornázás, gázvilágítás, majd villamosítás – a 19. század végén kiépültek, és a városi önkormányzatok szerepe megnőtt. A városi közlekedés fejlődése – a villamosvonalak kiépítése – a munkások ingázását tette lehetővé, és a városi tér átalakulását kísérte.

23.2.21. Források és bizonytalanságok

Az iparosodás és a modern Svájc történetének forrásai változatosak, de egyenlőtlenek. A vasútépítés és a bankrendszer történetéhez bőségesen állnak rendelkezésre elsődleges források: társasági alapszabályok, részvényjegyzési felhívások, kormányzati jelentések, parlamenti jegyzőkönyvek és népszavazási eredmények. A szövetségi statisztika a 19. század második felében fokozatosan intézményesült, de a korabeli népszámlálások és ipari felmérések kategóriái eltérnek a maiaktól, ezért a foglalkoztatási és termelési adatok összehasonlítása óvatosságot igényel. Az óraipar és a háziipar termelési adatai különösen bizonytalanok, mert a termelés egy része nem regisztrált formában zajlott, és a korabeli exportstatisztikák nem mindig különítették el az óraalkatrészeket és a kész órákat.

A gazdaságtörténeti értelmezések vitatottak. A **svájci iparosodás modelljének** leírása a 20. századi gazdaságtörténetben több irányzatot szült. A hagyományos felfogás a svájci iparosodást a politikai stabilitás, a szakképzés és a magas minőségű export sikertörténeteként mutatja be. A kritikai társadalomtörténet ezzel szemben a munkások életkörülményeit, a gyermekmunkát, a nők kiszolgáltatottságát és a regionális egyenlőtlenségeket hangsúlyozza. Az 1970-es évektől a svájci történetírásban a **Sonderfall** (különleges eset) tézisét is kritizálták: eszerint a svájci fejlődés nem volt annyira különleges, mint ahogy a nemzeti önértelmezés állította, hanem a nyugat-európai iparosodás általános mintáiba illeszkedett. Ez a vita a mai napig tart, és a svájci történészek a kivételesség és a normalitás közötti egyensúlyt keresik.

A társadalombiztosítás történetének forrásai közé tartoznak a szövetségi parlamenti jegyzőkönyvek, a népszavazási kampányok anyagai és a munkásszervezetek iratai. A svájci szociálpolitika lassú fejlődésének okai vitatottak: a föderalizmus intézményi akadályai, a liberális államfelfogás és a polgári pártok ellenállása egyaránt szerepet játszott, de az okok súlyozása történészi vita tárgya. A szociálpolitikai törvények hatásainak mérése a korabeli statisztikák hiányosságai miatt bizonytalan.

A bankrendszer és a pénzügyi központ történetének forrásai között a banki levéltárak anyagai részben nyilvánosak, részben zártak. A svájci bankrendszer 19. századi nemzetközi szerepének

pontos mértéke a források zárt jellege miatt nehezen becsülhető. A svájci banktitok történetének kutatása a 20. század végétől intenzívebbé vált, de a 19. századi előzmények feltárása még hiányos. A svájci pénzügyi központ kialakulásának értelmezése a gazdaságtörténet és a kritikai történetírás között vitatott.

A szövetségi intézmények kiépülésének forrásai jól dokumentáltak: az alkotmányszövegek, a szövetségi törvénytár és a népszavazási eredmények pontosak. A közvetlen demokrácia társadalmi hatásainak értékelése azonban vitatott, és a történészi értékelések a politikai hovatartozástól függően eltérnek. Az 1893-as Schächtverbot és a hasonló népszavazási döntések értelmezése a svájci közvetlen demokrácia történetének legneuralgikusabb pontjai közé tartozik.

23.2.22. Rövid összefoglaló

- A svájci iparosodás az 1848-as szövetségi állam létrejötte után gyorsult fel, de a gazdasági átalakulás regionálisan egyenlőtlen volt: a textil-, óra- és gépipar az északkeleti és a Jura-vidéki kantonokban koncentrálódott.
- A vasúthálózat kezdetben magánvállalatok kezében épült ki, majd az 1898-as népszavazás nyomán a főbb vonalakat 1902-ben államosították, és létrejött az SBB/CFF/FFS; az Alpok átjárói – különösen a Gotthard-alagút (1882) – a svájci tranzitforgalom alapját adták.
- A svájci ipar nyersanyagszegény, exportorientált modellre épült: a textilipar, a specializált gépipar, a vegyipar és az óraipar magas hozzáadott értékű termékeket állított elő, és a világpiacra termelt.
- A bankrendszer háromszintű szerkezete – nagybankok, kantonális bankok, takarékpénztárak – a vasút és az ipar finanszírozására épült, és a svájci pénzügyi központ a politikai stabilitás és a frank stabilitása révén nemzetközi szerepet nyert.
- A társadalombiztosítás kiépülése lassú volt: az 1877-es gyártörvény korlátozta a gyermekmunkát, de az átfogó beteg- és balesetbiztosítási törvényt csak 1911-ben fogadták el; az öregségi biztosítás 1948-ban alakult meg.
- A szövetségi intézmények – a Szövetségi Tanács, a kétkamarás gyűlés, a Szövetségi Bíróság, a posta, a vámrendszer és a milíciaalapú hadsereg – a 19. század második felében kiépültek, és a svájci föderalizmus keretei között bővültek.
- A közvetlen demokrácia eszközeit – az opcionális népszavazást (1874) és a népi kezdeményezést (1891) – fokozatosan vezették be; ezek a svájci politikai rendszer meghatározó elemeivé váltak, de a kisebbségi jogokkal való feszültségük dokumentált.
- Az iparosodás és az államépítés értelmezése a svájci történetírásban vitatott: a hagyományos sikertörténet és a kritikai társadalomtörténet közötti vita a mai napig meghatározza a korszak képét.

23.2.23. Önellenőrző kérdések

1. Miért volt Svájc számára kulcsfontosságú a vasút államosítása, és milyen politikai kompromisszumok vezettek az SBB létrehozásához? Hasonlítsa össze a magánvasúti és az állami vasúti modell előnyeit és hátrányait a svájci viszonyok között.
2. Hogyan magyarázható a svájci ipar exportorientált, nyersanyagszegény jellege, és milyen szerepet játszott ebben az óraipar établissage-rendszere?
3. Hogyan kapcsolódott a bankrendszer és a biztosítási szektor fejlődése a vasútépítéshez és az iparosodáshoz? Milyen tényezők magyarázzák a svájci pénzügyi központ nemzetközi szerepének növekedését?
4. Miért késett a svájci társadalombiztosítás az európai összehasonlításban, és milyen kompromisszumot tükrözött az 1911-es törvény?

5. Hogyan értelmezhető a közvetlen demokrácia fejlődése a svájci államépítésben? Milyen konfliktusokat mutat az 1893-as Schächtverbot esete a közvetlen demokrácia és a kisebbségi jogok között?

23.3. A semlegesség és a világháborúk

Svájc a 19. század végére iparosodott, polgári alkotmányos államként tekintett magára, amelynek semlegességét az 1815-ös bécsi kongresszus után a nagyhatalmak elismerték. Az 1848-as szövetségi alkotmány a semlegességet nem rögzítette alkotmányos alapelvként, de az ország külpolitikai gyakorlata a 19. század második felében a fegyveres semlegesség és a jószolgálati tevékenység köré szerveződött. Az első világháború azonban új kihívások elé állította a fiatal szövetségi államot: a háború nem csupán katonai fenyegetést jelentett, hanem gazdasági függőséget, belső nyelvi feszültségeket és szociális válságot is. A második világháború idején a semlegesség megőrzése a túlélés kérdésévé vált, és olyan döntéseket hozott a svájci vezetés, amelyeket a háború után – különösen az 1990-es évektől – éles történészi és erkölcsi vita övezett. Ez az alfejezet a svájci semlegesség 1914 és 1989 közötti történetét tárgyalja, kiemelve a menekültpolitikát, a gazdasági kapcsolatokat és a hidegháborús nemzetközi szerepet.

23.3.1. Az első világháború: semlegesség és belső megosztottság

Az első világháború kitörésekor a svájci Szövetségi Tanács 1914. augusztus 1-jén elrendelte a hadsereg mozgósítását, és augusztus 4-én megerősítette az ország semlegességét. A mozgósítás mintegy 220 000 főt érintett, ami a korszak svájci haderő-szervezése szerint a milícia-rendszerű hadsereg jelentős részét jelentette; a pontos létszám a hadműveleti jelentésekben némileg eltérő adatokkal szerepel. A svájci hadsereg fő feladata a határok védelme volt, nem pedig támadó hadműveletekben való részvétel. A háború alatt a hadsereg többször is készültségben állt, különösen 1916–1917 fordulóján, amikor a központi hatalmak és az antant hadműveletei időnként a svájci határ közelében zajlottak.

A semlegesség katonai értelemben sikeres volt: Svájc területét a háború alatt nem érte jelentős idegen katonai behatolás. A gazdasági semlegesség azonban illúziónak bizonyult. Svájc ipara és mezőgazdasága erősen importfüggő volt: a szén, a nyersanyagok és az élelmiszerek jelentős része külföldről érkezett. A hadviselő felek tengeri blokádjai és a szárazföldi szállítási nehézségek miatt az ország ellátása folyamatosan romlott. A kormány 1915-től jegyrendszert vezetett be, és állami ellenőrzés alá vonta a kenyérgabona, a cukor és más alapvető cikkek forgalmazását. A háborús infláció és a reálbérek csökkenése különösen a városi munkásságot sújtotta; a paraszti termelők viszont részben hasznot húztak az emelkedő élelmiszerárakból, ami társadalmi feszültséget szült.

A háború a nyelvi és regionális identitásokat is próbára tette. A németajkú svájci közvélemény egy része – sajtó, értelmiségi körök, katonai vezetők – rokonszenvezett a Német Birodalommal, míg a franciaajkú Svájc, különösen Genf és Vaud kanton, erősen antantbarát érzelmeket táplált. Az 1914 őszén a német hadsereg belgiumi bevonulásáról szóló hírek után a nyelvi határ mentén nyílt sajtóvita robbant ki, amelyet a korabeli publicisztika „árok a nemzetben” (Graben) néven emlegetett. A Szövetségi Tanács igyekezett semleges nyelvezetet használni, és betiltotta a háborús propagandát, de a feszültség csak fokozatosan enyhült. A hadsereg vezérkara, amelynek élén Ulrich Wille tábornok állt, a német hadvezetéssel fenntartott szoros kapcsolatai miatt a franciaajkú kantonokban bizalmatlanságot keltett.

A háború utolsó éve a svájci szociális válság csúcspontja volt. 1918 novemberében, pár nappal a németországi forradalom kitörése után, az országos szakszervezeti szövetség és a Szociáldemokrata Párt általános sztrájkot hirdetett. A követelések között szerepelt a választójog kiterjesztése, a

heti 48 órás munkaidő, a hadsereg demokratizálása és az élelmiszerellátás javítása. A sztrájkban becslések szerint mintegy 250 000 munkás vett részt, elsősorban a nagyvárosokban és az ipari központokban. A Szövetségi Tanács a hadsereg bevetésével válaszolt: katonai egységeket vezényeltek Zürichbe, Bernbe és más városokba. Az összecsapásokban három munkás életét vesztette Zürichben; a halálos áldozatok száma összesen három fő volt, ami a későbbi emlékezetben erősen szimbolikus jelentőséget kapott. A sztrájk három nap után, november 14-én véget ért, miután a kormány ígéretet tett a választójogi reformra és a szociális törvényhozás felgyorsítására. Az 1919-es választásokon a szociáldemokraták megerősödtek, de a polgári többség megmaradt. A történészi értelmezés megoszlik abban, hogy az általános sztrájk forradalmi fenyegetés volt-e, vagy elsősorban szociális követeléseket fogalmazott meg. A kortárs polgári sajtó és a kormányzati jelentések forradalmi kísérletként mutatták be; a munkásmozgalmi források a szociális elkeseredésre helyezték a hangsúlyt.

23.3.2. A két világháború között: Népszövetség és szellemi honvédelem

Az első világháború után Svájc csatlakozott a Népszövetséghez, amelynek székhelye Genfben kapott helyet. A tagság azonban feszültséget teremtett a hagyományos semlegességfelfogással: a Népszövetség alapokmánya kollektív biztonsági kötelezettségeket írt elő, amelyek elvileg ellentétesek lehettek a semleges állam tartózkodásával. A svájci kormány 1920-ban úgy csatlakozott, hogy a nagyhatalmak elfogadták a svájci „differenciált semlegesség” értelmezését: Svájc részt vesz a gazdasági szankciókban, de katonai szankciókban nem. Ez a kompromisszum a gyakorlatban ritkán került próbára, mert a Népszövetség szankciórendszere amúgy is gyenge volt. Genf nemzetközi központtá válása ugyanakkor jelentősen növelte Svájc diplomáciai presztízsét, és a humanitárius szervezetek – mindenekelőtt a Nemzetközi Vöröskereszt – jelenléte megerősítette az ország jószolgálati identitását.

Az 1930-as években a gazdasági világválság és a szomszédos diktatúrák felemelkedése a svájci politikai elitben a védekezés igényét erősítette. A „szellemi honvédelem” (geistige Landesverteidigung) fogalma az 1930-as évek második felében vált hivatalos nyelvvé: olyan kulturális és oktatási programot jelentett, amely a svájci soknyelvűségre, a föderalizmusra és a közvetlen demokráciára hivatkozva próbálta elhatárolni az országot a nemzetiszocialista Németországtól és a fasiszta Olaszországtól. Ugyanakkor a svájci kormány – hasonlóan más európai államokhoz – szigorú bevándorlási és menekültpolitikát folytatott. Az 1930-as években a zsidó menekültek befogadását szabályozó rendelkezések már korlátozó jellegűek voltak; a svájci idegenrendészet az „átutazó” és a „letelepedni szándékozó” kategóriák megkülönböztetésével igyekezett minimalizálni a tartós bevándorlást. Ennek hátterében részben munkaerőpiaci félelmek, részben idegengyűlölő és antiszomita attitűdök álltak, amelyeket a korabeli sajtó és egyes politikai csoportok erősítettek.

A hadsereg modernizálása is napirendre került. Az 1936-os válság után a szövetségi parlament jelentős hitelt szavazott meg a határerődítések és a légvédelem fejlesztésére. A svájci katonai doktrína fokozatosan elmozdult a határvédelemtől a mélységi védelem felé: a tervezők arra készültek, hogy egy esetleges támadás esetén a hadsereg visszavonul az Alpok erődítményeibe, és onnan folytat ellenállást. Ez a reduit-koncepció a második világháború alatt vált meghatározóvá.

23.3.3. A második világháború: fegyveres semlegesség és túlélés

A második világháború kitörésekor, 1939. szeptember 1-jén a svájci Szövetségi Tanács ismét elrendelte a mozgósítást, és Henri Guisant választotta a hadsereg főparancsnokává. A mozgósítottak száma az 1939–1945 közötti időszakban változó volt, csúcsidőszakban megközelítette a félmillió főt, bár a pontos számok a hadműveleti naplókban és a későbbi statisztikai feldolgozásokban némileg eltérnek. A svájci hadsereg a háború alatt nem vett részt harci cselekményekben,

de többször is készültségbe helyezték: 1940 májusában, Franciaország összeomlása idején, és 1943-ban, Olaszország kapitulációja után, amikor a német csapatok Észak-Olaszországot szállták meg.

A svájci semlegesség megőrzése szorosan összefüggött a gazdasági és pénzügyi kapcsolatokkal. Svájc a háború alatt mind a tengelyhatalmakkal, mind a szövetségesekkel kereskedett; a német reláció különösen érzékeny volt, mivel a Német Birodalom fontos felvevőpiaca volt a svájci iparnak, és Svájc német szénre szorult. A svájci jegybank aranyat vásárolt a német birodalmi banktól, amely arany egy része a későbbi kutatások szerint megszállt országokból származott. Az 1990-es években létrehozott, Jean-François Bergier történész által vezetett független bizottság 2002-ben közzétett jelentése megállapította, hogy a svájci pénzügyi és ipari szereplők hozzájárultak a német háborús gazdaság működéséhez, és hogy a svájci menekültpolitika súlyos emberi következményekkel járt. A jelentés dokumentálta, hogy a svájci hatóságok tudtak a náci üldözésről, de a háború éveiben a menekültek befogadását továbbra is korlátozták. Ezt a történészi konszenzust azóta széles körben elfogadják, bár a felelősség mértékéről és a gazdasági együttműködés alternatíváiról vita folyik.

A menekültpolitika a svájci második világháborús emlékezet egyik legvitatottabb fejezete. 1942 augusztusában a svájci hatóságok lezárták a határt a zsidó menekültek előtt, arra hivatkozva, hogy az ország befogadóképessége kimerült. A svájci idegenrendészet vezetője, Heinrich Rothmund rendőrfőnök az „a csónak tele van” kifejezést használta, amely később a politika szimbólumává vált. A döntés értelmében a határra érkező, zsidónak minősülő menekülteket visszafordították, és ezzel sokukat a megsemmisítő táborokba való deportálás veszélyének tették ki. A Bergier-bizottság becslése szerint a háború alatt mintegy 24 500 embert utasítottak vissza a svájci határon, bár a pontos szám a források hiányosságai miatt nem ismert, és más kutatók ettől eltérő becsléseket közölnek. Ugyanakkor a háború teljes időszakában Svájc mintegy 60 000 polgári menekültet fogadott be, köztük körülbelül 20 000 zsidó származású személyt, akiknek egy része a háború előtt érkezett, más része pedig a határlezárás ellenére illegálisan jutott be, vagy később, 1944–1945-ben kapott menedéket. A számok értelmezése körül éles vita folyik: egyes történészek a svájci politika embertelenségét hangsúlyozzák, mások a korabeli európai kontextusban, a többi semleges vagy szövetséges ország befogadási gyakorlatával összehasonlítva vizsgálják.

A hivatalos politika mellett léteztek egyéni és intézményes mentési kezdeményezések is. Carl Lutz svájci diplomata Budapesten 1944-ben svájci védlevelekkel és védett házak létrehozásával több ezer magyarországi zsidó életét mentette meg; a pontos számot 30 000 és 60 000 közé teszik, de a dokumentumok hiányosak. Hasonlóan fontos volt a Nemzetközi Vöröskereszt tevékenysége, amely Genfből koordinálta a hadifoglyok és a civil lakosság megsegítését. Ezek az erőfeszítések azonban nem változtatták meg a svájci állam hivatalos menekültpolitikájának megítélését a háború utáni történészi irodalomban. A svájci kormány 1995-ben hivatalosan bocsánatot kért a második világháború alatti menekültpolitikáért, és elismerte, hogy az ország a határok lezárásával embereket taszított vissza a biztos halálba. Ez a nyilatkozat emlékezetpolitikai fordulatot jelzett, bár a történészi viták a pontos felelősségi körökről – a Szövetségi Tanács, a katonai vezetés, a kantonok és az idegenrendészet szerepéről – azóta is folynak.

23.3.4. A háború utáni nemzetközi szerep és a hidegháború

A második világháború után Svájc nemzetközi helyzete kettős volt: gazdaságilag erős, politikailag azonban elszigetelt. A szövetséges hatalmak a háború alatt kritizálták a svájci gazdasági együttműködést a Német Birodalommal, és a háború utáni években tárgyalások folytak a svájci bankokban őrzött német vagyonról és a megszállt országokból származó aranyról. Az 1946-os washingtoni megállapodás keretében Svájc kártérítést fizetett a szövetségeseknek, de a vagyonjogi kérdések egy része évtizedekre lezáratlan maradt. Az 1990-es években újra fellángoló vita a

holokauszt áldozatainak svájci bankszámláiról arra késztette a svájci bankokat, hogy 1998-ban globális kárpótlási alapot hozzanak létre; a lépés hátterében amerikai bírósági eljárások és nemzetközi nyomás állt.

A hidegháború alatt Svájc nem csatlakozott egyik katonai tömbhöz sem, és 2002-ig az ENSZ-nek sem volt tagja, bár megfigyelői státusszal rendelkezett, és Genfben működött az ENSZ európai központja. A svájci politikai elit a semlegességet a hidegháborús szembenállásból való kimaradás eszközeként határozta meg, ugyanakkor az ország gazdasági és kulturális értelemben egyértelműen a nyugati blokkhoz kötődött. A svájci hadsereg a keleti fenyegetésre készült, és a lakosság körében a fegyveres semlegesség támogatottsága magas volt. Az 1950-es évektől a polgári védelem, az óvóhelyek építése és a kötelező katonai szolgálat a svájci identitás szerves részévé vált.

A hidegháború évtizedeiben Svájc humanitárius és diplomáciai szerepe megerősödött. Genf adott otthont a Nemzetközi Vöröskeresztnek, az ENSZ menekültügyi és emberi jogi szervezeteinek, valamint számos nemzetközi konferenciának. A svájci jószolgálati hagyomány – a „jó irodák” (Gute Dienste) gyakorlata – lehetővé tette, hogy az ország közvetítő szerepet vállaljon konfliktusokban, például az 1954-es indokínai békekonferencia vagy az 1962-es algériai függetlenségi tárgyalások idején. Ugyanakkor a svájci semlegesség értelmezése a hidegháború alatt sem volt egységes: a baloldali és pacifista csoportok bírálták a hadsereg költségvetését és a polgári védelmi intézkedéseket, míg a jobboldali erők a nyugati integráció elmélyítését szorgalmazták volna.

Az 1980-as évek végén a svájci semlegesség értelmezése ismét viták kereszttüzébe került. 1989-ben népszavazást tartottak a hadsereg eltörléséről, amelyet a választók mintegy 64 százaléka elutasított; ugyanakkor a hadsereg modernizálása és a semlegesség jövője nyílt társadalmi vita tárgyává vált. A hidegháború végével a svájci kormányzatnak újra kellett gondolnia, hogy a semlegesség milyen formában egyeztethető össze az európai integrációval és az ENSZ kollektív biztonsági rendszerével. Az 1992-es népszavazáson a választók elutasították az Európai Gazdasági Térséghez való csatlakozást, ami jelezte, hogy a svájci szavazópolgárok jelentős része ragaszkodik a politikai távolságtartáshoz. Az ENSZ-tagságot csak 2002-ben fogadták el népszavazáson, miután a kormány és a parlamenti többség meggyőzte a választókat, hogy a tagság nem fenyegeti a semlegességet. Ez a döntés a hidegháború utáni svájci külpolitika egyik legfontosabb fordulópontja volt, és átvezet a jelenkori fejleményekhez.

23.3.5. Források és bizonytalanságok

Az első világháború svájci történetére vonatkozóan a szövetségi levéltár hadműveleti iratai, a Szövetségi Tanács jegyzőkönyvei és a katonai parancsnokok visszaemlékezései a legfontosabb elsődleges források. A mozgósítottak és a háborús áldozatok számai a hivatalos statisztikákban is eltérnek, mivel a milícia-rendszerű hadseregben a behívottak és a ténylegesen szolgálatot teljesítők köre nem mindig azonos. Az 1918-as általános sztrájk értelmezése körül a források erősen elfogultak: a kormányzati jelentések és a munkásmozgalmi sajtó egymásnak ellentmondó képet festenek a sztrájk céljáról és a hadsereg bevetésének indokoltságáról. A történészi konszenzus ma már elismeri, hogy a sztrájk szociális követelései valósak voltak, de a forradalmi fenyegetettség mértéke vitatott.

A második világháborús svájci menekültpolitika és gazdasági kapcsolatok kutatásában az 1990-es években bekövetkezett levéltári nyitás döntő változást hozott. A Bergier-bizottság 25 kötetes jelentése (2002) átfogó forrásbázisra támaszkodott, és máig a legfontosabb másodlagos kiindulópont. A bizottság által közölt visszafordítási becslések – mintegy 24 500 fő – a svájci idegenrendészet nyilvántartásain alapulnak, de ezek a nyilvántartások nem teljesek, és a határincidensek egy része nem dokumentált. A menekültek befogadásának teljes számáról (60 000 fő, ebből mintegy 20 000 zsidó) szintén eltérő becslések léteznek. A svájci aranyvásárlások és a német háborús

gazdasághoz való hozzájárulás pontos mértéke továbbra is vita tárgya, mivel a banki iratok egy része megsemmisült vagy csak részben hozzáférhető.

A hidegháborús svájci semlegesség értékelésénél meg kell különböztetni a hivatalos külpolitikai retorikát a tényleges gyakorlattól. A svájci hadsereg titkos tervei, például az 1990-ben nyilvánosságra került P-26 szervezet, azt mutatják, hogy a semlegesség mögött részben titkos együttműködés és felkészülés állt; ezeknek a dokumentumoknak a teljes feltárása máig nem zárult le. A P-26 ügyét vizsgáló parlamenti bizottság 1990-es jelentése szerint a szervezet a nyugati hírszerzéssel is kapcsolatban állt, de a részletek egy része titkosítás alatt maradt. A svájci ENSZ-tagság 2002-es népszavazásának eredménye és a kampány érvei jól dokumentáltak, de a semlegesség és a kollektív biztonság összeegyeztethetőségéről folyó vita a 2020-as években is tart.

23.3.6. Rövid összefoglaló

- Svájc az első világháborúban katonai értelemben semleges maradt, de a gazdasági blokád, az élelmiszerhiány és a belső nyelvi feszültségek súlyos próbatételt jelentettek; az 1918-as általános sztrájk a szociális elégedetlenség csúcspontja volt.
- A két világháború között Svájc a Népszövetség tagjaként próbálta összeegyeztetni a semlegességet a kollektív biztonsággal, miközben a „szellemi honvédelem” és a reduit-koncepció a védekező identitást erősítette.
- A második világháborúban a fegyveres semlegesség és a gazdasági kapcsolatok a tengelyhatalmakkal biztosították az ország túlélését, de a svájci menekültpolitika – különösen az 1942-es határlezárás – emberek ezreit taszította vissza a megsemmisítésbe.
- A Bergier-bizottság 2002-es jelentése dokumentálta a svájci gazdasági hozzájárulást a német háborús gazdasághoz és a menekültpolitika súlyos következményeit; a jelentés óta a svájci állam hivatalosan bocsánatot kért a menekültpolitikáért.
- A hidegháború alatt Svájc katonailag semleges maradt, de gazdaságilag és ideológiailag a nyugati blokkhoz kötődött; a semlegesség a svájci identitás központi elemévé vált, és az ország humanitárius központként növelte nemzetközi presztízsét.
- A svájci semlegesség értelmezése az 1990-es években újra vitatottá vált: az EGT-csatlakozás elutasítása (1992) és az ENSZ-tagság elfogadása (2002) a svájci külpolitika fokozatos újradefiniálását jelzi.

23.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső feszültségeket okozott az első világháború a svájci társadalomban, és hogyan jelenítette meg ezeket az 1918-as általános sztrájk?
2. Milyen különbségek és hasonlóságok figyelhetők meg a svájci menekültpolitika és a gazdasági kapcsolatok megítélésében az első és a második világháború idején?
3. Hogyan értelmezte a svájci politikai elit a semlegességet a hidegháború alatt, és milyen viták övezték ezt az értelmezést az 1990-es években?
4. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész a svájci második világháborús menekültpolitika kutatásában, és miért tekinthetők a visszafordítottak számára vonatkozó adatok bizonytalannak?

23.4. Svájc 1990–2026

Az 1990-es évtized elején Svájc a hidegháború végének új környezetében találta magát: a semlegesség hagyományos alapjai változóban voltak, a környező országok integrációs folyamatai felgyorsultak, a gazdasági és társadalmi kihívások pedig a közvetlen demokrácia hagyományos intézményeit is új helyzet elé állították. A fejezet azt vizsgálja, hogyan alakította Svájc viszonyát az Európai Unióhoz, hogyan működött a népszavazásokon alapuló politikai rendszer, miként vált a bevándorlás és a banktitok kérdése belpolitikai viták középpontjává, és milyen állapotban van az ország a 2020-as évek közepén. A korábbi fejezetben tárgyalt semlegesség és világháborús szerep itt újraértelmeződik: a semlegesség már nem a hidegháborús elzárkózást, hanem egy aktív, válságkezelő és humanitárius külpolitikát jelent, miközben a szuverenitás megőrzése és az európai együttműködés közötti feszültség a közélet alapkérdése lett.

23.4.1. A kétoldalú szerződések és az európai integráció kérdése

Svájc 1992-ben elutasította az Európai Gazdasági Térséghez (EGT) való csatlakozást egy dokumentált, kötelező népszavazáson. Az elutasítás szűk többséggel történt – a pontos arányt a svájci Szövetségi Kancellária hivatalos eredményei rögzítik, de itt az ellenőrzési igény fenntartandó –, és a kampány során a csatlakozás ellenzői a szuverenitás és a közvetlen demokrácia megőrzését hangsúlyozták, míg a támogatók a gazdasági elszigeteltség kockázataira figyelmeztettek. A döntés következtében Svájc nem csatlakozott az Európai Gazdasági Térséghez, és azóta sem tagja az Európai Uniónak, de a gazdasági integráció igénye egy sajátos megoldást hozott létre: a kétoldalú szerződések rendszerét.

A svájci kormány az EU-val ún. **bilaterális szerződéseket** (bilaterale Abkommen) kötött, amelyek nem teszik az országot az EU tagjává, de a belső piac egyes területein közös szabályokat hoznak létre. Az 1999-ben és 2002-ben aláírt **első bilaterális csomag** (Bilaterale I) hét területet ölelt fel: a személyek szabad mozgása, technikai kereskedelmi akadályok, közbeszerzés, mezőgazdaság, szárazföldi közlekedés, kutatás és polgári légiközlekedés. A megállapodások hatálybalépése – 2002. június 1. – után a svájci gazdaság szereplői részleges hozzáférést kaptak az uniós belső piachoz, cserébe Svájc átvette az érintett uniós jogszabályok egy részét. A megállapodások ún. **guillotine-klauzulát** tartalmaznak: ha az egyik szerződés megszűnik, a többi is elveszíti hatályát. Ez a mechanizmus biztosítja a rendszer konzisztenciáját, de a svájci mozgásteret is szűkíti, mert egyetlen terület kudarca az egész egyezménycsomagot veszélyeztetné. Ezt a szerkezetet a későbbi vitákban többször felhozták, mivel a szabad mozgásról szóló egyezmény és a belpolitikai bevándorláskorlátozó kezdeményezés ütközése 2014 után különösen élessé vált.

A második, ún. **Bilaterale II** csomagot 2004-ben írták alá, és olyan területeket érintett, mint a csatlakozás a schengeni övezethez és a dublini rendszerhez, az adózási csalás elleni küzdelem, a feldolgozott mezőgazdasági termékek, a statisztika, a környezetvédelem, a média és az oktatás területén való együttműködés. Svájc 2008-ban csatlakozott a schengeni térséghez, így a személyek ellenőrzése a belső határokon megszűnt, ugyanakkor megőrizte autonómiáját a menekültügyi eljárásokban, ami a későbbi menekültválságok során viták forrása lett. Az EU-val kötött kétoldalú megállapodások összességét a svájci szakirodalom „integráció tagság nélkül” modellnek nevezi, de ez a modell folyamatosan tárgyalásokat és kiigazításokat igényel.

A 2010-es években a kétoldalú szerződések rendszere egyre sérülékenyebbé vált. A 2014. február 9-i **tömeges bevándorlás elleni kezdeményezés** elfogadása – amelyet az SVP és szövetségesei indítottak – alkotmányos kötelezettséget írt elő éves bevándorlási kvóták bevezetésére, közvetlenül ellentmondva a személyek szabad mozgásáról szóló egyezménynek. A szövetségi kormány évekig kereste a végrehajtás módját, amely tiszteletben tartja a népszavazás eredményét, de elkerüli a guillotine-klauzula aktiválódását. Végül 2016-ban egy enyhített törvényt fogadott el: nem

vezetett be általános kvótákat, hanem a munkaerőpiaci hozzáférésben előnyben részesítette a svájci állampolgárokat, és csak bizonyos régiókban és szektorokban írt elő regisztrációs kötelezettséget. Az EU ezt a megoldást elfogadhatatlannak tartotta a szabad mozgás elvével való összeegyeztethetetlenség miatt, és feszültség alakult ki. A konfliktus rámutatott arra, hogy a közvetlen demokrácia és a nemzetközi szerződések közötti ütközés intézményes megoldása hiányzik.

Ezt a strukturális problémát próbálta rendezni az ún. **intézményi keretmegállapodás** (Institutionelles Rahmenabkommen, InstA), amelynek tárgyalásai 2014 és 2018 között zajlottak. A tervezett megállapodás egységesítette volna a meglévő bilaterális szerződések frissítésének, vitarendezésének és felügyeletének szabályait, és az EU részéről feltétele volt a további piaci hozzáférés bővítésének. A svájci kormány 2018-ban jelezte, hogy a szöveget lényegében elfogadja, de a belpolitikai viták – főként a bérvédelem, az állami támogatások és a vitarendezés szuverenitási aspektusai miatt – megakasztották a jóváhagyást. 2021 májusában a svájci **Szövetségi Tanács** (Bundesrat) bejelentette, hogy a tárgyalásokat egyoldalúan lezárja, mivel a belső ellenállás – különösen a szakszervezetek és a jobboldali pártok részéről – túl nagy volt. Az EU válaszul korlátozta Svájc hozzáférését az uniós kutatási programokhoz (például a Horizont Európa egyes részeihez), ami a svájci egyetemi és kutatási szféra számára érzékeny veszteséget jelentett. 2023–2024-ben új tárgyalási mandátumot fogadtak el, és a felek újra tárgyalóasztalhoz ültek. A 2026-os állapot szerint a tárgyalások kimenetele bizonytalan, a legfrissebb fejleményeket ellenőrzött forrásból kell nyomon követni; a könyv lezárásának időpontjában nincs hitelesített eredmény.

23.4.2. A közvetlen demokrácia: népszavazások és viták

Svájc politikai rendszerének egyik meghatározó vonása a **közvetlen demokrácia** (direkte Demokratie), amelynek intézményi alapjait korábbi fejezetek tárgyalták. Az 1990 utáni időszakban a népszavazások jelentősége nem csökkent, hanem a szavazások száma és a közéleti konfliktusok intenzitása növekedett. A svájci alkotmány értelmében a **népi kezdeményezés** (Volksinitiative) lehetővé teszi, hogy 100 000 aláírással 18 hónapon belül alkotmánymódosítást kezdeményezzenek a választópolgárok; a **fakultatív népszavazás** (fakultatives Referendum) pedig lehetővé teszi, hogy 50 000 aláírással egy törvényt a választók elé vigyenek. Ezenkívül bizonyos nemzetközi szerződéseknél kötelező népszavazást tartanak. A szavazások gyakorisága – évente általában négy időpont – páratlan lehetőséget biztosít a polgároknak a politikai döntések felülbírálatára, ugyanakkor a kampányok és a döntések előkészítése jelentős erőforrásokat igényel.

Az 1990 utáni korszakban több olyan népszavazás volt, amelynek eredménye nemzetközi figyelmet keltett. Az 1992-es EGT-népszavazás mellett ide tartozik a **2002-es ENSZ-csatlakozás** jóváhagyása, amelyet szintén szűk többséggel fogadtak el, jelezve a lakosság megosztottságát a nemzetközi szervezetekben való részvétel kérdésében. A **2005-ös schengeni/dublini csatlakozásról** szóló népszavazás szintén szoros eredménnyel zárult, és a belbiztonsági együttműködés mellett a határellenőrzés elvesztésének érzése jelentett érzékeny pontot. A 2009. novemberi **minaretek építésének tilalmáról** szóló népi kezdeményezés elfogadása nagy vitát váltott ki: a javaslatot az **SVP** és jobboldali csoportok támogatták, míg a kormány, a parlament és a legtöbb civil szervezet ellenezte. A választók többsége mégis megszavazta a tilalmat, ami az iszlám térhódításával szembeni félelmeknek adott intézményes formát. A döntést az Emberi Jogok Európai Bírósága később nem vizsgálta érdemben, mert a panaszt eljárási okokból elutasították, de a vita a vallásszabadság és a közvetlen demokrácia viszonyáról fennmaradt. A kritikusok szerint a tilalom diszkriminatív, és ellentétes az alkotmányos alapjogokkal; a támogatók szerint a minaretek nem vallási, hanem politikai jelképek. Ez a vita jól mutatja, hogy a népszavazás nem automatikusan jelent liberális vagy jogállami döntést.

A 2014-es tömeges bevándorlás elleni kezdeményezés esete a közvetlen demokrácia és a nemzetközi kötelezettségek ütközését vetette fel. A kezdeményezés szövege az alkotmányban rögzítette volna a bevándorlás éves felső határait, de a svájci kormány és a parlament a végrehajtás során ezt a célt csak jelentősen tompítva tudta megvalósítani a bilaterális szerződések védelme érdekében. A közvetlen demokrácia hívei ezt a népakarat figyelmen kívül hagyásának tartották, míg a nemzetközi jog elsőbbségét vallók szerint a kétoldalú szerződések és a jogállam nem sérülhet. A svájci **Szövetségi Törvényszék** (Bundesgericht) joggyakorlata szerint az alkotmányos rendelkezéseket lehetőség szerint a nemzetközi kötelezettségekkel összhangban kell értelmezni, de a két elv közötti hierarchia vitatott maradt. A 2010-es évek végén elindult egy intézményi vita arról, hogy a népi kezdeményezéseknek meg kell-e felelniük a nemzetközi emberi jogi egyezményeknek, és ha nem, akkor a kormány megtagadhatja-e a végrehajtást.

A 2020-as években a közvetlen demokrácia új témákkal gazdagodott. A **2021-es CO2-törvény** elutasítása – amely az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentését irányozta elő – azt jelezte, hogy a lakosság egy része a klímavédelmi intézkedések költségeit elutasítja, miközben más része az intézkedések elégtelenségét bírálta. A 2024-es **13. havi nyugdíj** bevezetéséről szóló népszavazás elfogadása viszont a szociális ellátórendszer bővítését támogatta; ez utóbbi eredményét a hivatalos források rögzítik, de a részletes adatokat ellenőrizni kell. A népszavazások gyakorlata ugyanakkor kritikát is kap: a kampányköltségek emelkedése, a médiarendszer széttöredezése és az online dezinformáció terjedése miatt a döntések minősége egyes elemzők szerint romlott. Ezt az értékelést azonban vitatják, mivel a svájci választók többször bizonyították, hogy képesek árnyalt döntéseket hozni, és a rendszer beépített fékjei (parlament, kormány, bíróság) részben ellensúlyozzák a populista kezdeményezéseket. A 2026-os helyzetben a közvetlen demokrácia továbbra is a svájci identitás egyik alappillére, de alkalmazkodnia kell a nemzetközi jog, a globális kihívások és a digitális nyilvánosság új feltételeihez.

23.4.3. Bevándorlás, multikulturalizmus és társadalmi feszültségek

Svájc a 20. század második felében a gazdasági növekedés motorjaként nagy számban fogadott be külföldi munkavállalókat, elsősorban Olaszországból, később Spanyolországból, Portugáliából és Jugoszláviából. Az 1990-es években a délszláv háborúk menekültjei új hullámot hoztak, és Svájc – a humanitárius hagyományaira hivatkozva – viszonylag jelentős számú menekültet fogadott be. A 2002-es személyek szabad mozgásáról szóló egyezmény hatálybalépése pedig megkönnyítette az EU-tagállamokból érkezők letelepedését. Ennek következtében a külföldi állampolgárok aránya a lakosságban folyamatosan nőtt; a 2010-es évekre a svájci lakosság mintegy 23–25%-a külföldi állampolgár volt – ez az adat a svájci Szövetségi Statisztikai Hivatal (BFS) nyilvántartásán alapul, de a pontos éves értékek ellenőrzést igényelnek. A nyelvi és vallási sokszínűség is növekedett: a hivatalos nyelvek (német, francia, olasz, rétoromán) mellett a migráció révén az angol, az albán, a portugál és más nyelvek is elterjedtek, a muszlim közösség aránya pedig becslések szerint 5–6% körüli lett – ez az érték önbevallásos felméréseken alapul, és a pontos szám vitatott.

A bevándorlás gazdasági szerepe kettős megítélésű. Egyrészt a svájci munkaerőpiac – különösen a gyógyszeripar, a pénzügyi szektor, a vendéglátás és az építőipar – nagymértékben támaszkodik a külföldi munkavállalókra, és a demográfiai öregedés miatt a bevándorlás nélkül a munkaerőhiány súlyosbodna. Másrészt a bevándorlás növeli a lakhatási költségeket, a közlekedési infrastruktúra terhelését, és a bérszínvonalra gyakorolt hatása vita tárgya. A szakképzett munkaerő iránti kereslet és a szakképzetlen bevándorlók integrációjának nehézségei egyszerre vannak jelen. A 2014-es tömeges bevándorlás elleni kezdeményezés elsősorban ezekre a félelmekre épített, és a kampányban a „tömeges bevándorlás” kifejezést a kezdeményezők politikai üzenetként használták, nem pedig semleges demográfiai fogalomként.

A bevándorlás politikai következménye a **Svájci Néppárt** (Schweizerische Volkspartei, SVP) megerősödése volt. A párt az 1990-es évek elejétől Christoph Blocher vezetésével fokozatosan a legnagyobb parlamenti erővé vált, és programjának középpontjába a bevándorlás korlátozását, a szuverenitás védelmét és a nemzetközi szervezetekkel szembeni ellenállást állította. Az SVP-t a politikatudományi szakirodalom gyakran jobboldali populista pártként sorolja be, de ez a kategória vitatott, és a párt magát konzervatív, nemzeti erőként határozza meg. A párt sikere ellenére a svájci **konkordancia-rendszer** (Konkordanzsystem) – amely a fő pártok állandó koalícióját jelenti a kormányban – eddig megakadályozta a rendszer radikális átalakítását: az SVP ugyan jelentős miniszteri pozíciókat kapott, de nem tudta egyedül meghatározni a politikát. A 2000-es években azonban a párt több népszavazást is megnyert, és ezzel a közvélemény napirendjét befolyásolta.

A muszlim közösségek helyzete és a vallási pluralizmus kérdése az ezredforduló után vált fokozottan érzékeny témává. A 2009-es minaret-tilalom mellett a 2021-es népszavazás elfogadta a **teljes arc eltakarásának tilalmát** – ezt a javaslatot is az SVP és szövetségesei támogatták, és a kampány a „burka-tilalom” kifejezést használta, bár a törvény szövege általánosan szól. A kritikusok szerint az ilyen szavazások a muszlim kisebbség elleni előítéleteket erősítik, míg a támogatók a liberális értékek védelmére és a biztonsági szempontokra hivatkoznak. A svájci jogrendben a vallásszabadság alkotmányos alapjog, de a közvetlen demokrácia lehetővé teszi, hogy a többség korlátozza a kisebbségek vallási megnyilvánulásait. Ez a feszültség a svájci társadalmi modell egyik belső ellentmondása.

A menekültpolitika terén Svájc hivatalosan elkötelezett a Genfi Menekültügyi Egyezmény mellett, de a gyakorlat szigorú. A 2015-ös európai menekültválság idején Svájc önkéntes kvótát fogadott el, és több ezer menekültet fogadott be, de a társadalmi viták élesek voltak. 2022-től, az orosz–ukrán háború kitörése után Svájc az **S státusz** (Schutzstatus S) – egy 1998-ban létrehozott, de először 2022-ben aktivált kollektív védelmi státusz – alapján fogadta be az ukrajnai menekülteket, ami gyors és viszonylag nagyvonalú eljárást tett lehetővé. A befogadás társadalmi fogadtatása vegyes volt: a civil szervezetek aktívak, de a tartós integráció, a lakhatás és a munkaerőpiaci beilleszkedés kihívásokat jelent. A 2026-os állapotban a bevándorlás továbbra is a legfontosabb belpolitikai témák egyike, és a demográfiai trend, a munkaerőhiány és a társadalmi kohézió közötti egyensúly keresése határozza meg a közbeszédet.

23.4.4. A banktitok és a pénzügyi szektor vitái

A **banktitok** (Bankgeheimnis) – a bankok ügyfeleire vonatkozó adatok védelmének jogi kötelezettsége – a svájci pénzügyi központ egyik hagyományos alappillére volt. A szabályozás a 20. század elején, majd szigorúbb formában 1934-ben került a törvénybe, de a gyökerek korábbra nyúlnak vissza. A banktitok a svájci bankrendszer nemzetközi versenyképességét szolgálta, és a hidegháború évtizedeiben jelentős tőkebeáramlást vonzott. Ugyanakkor a rendszer lehetővé tette a külföldi adóelkerülést, a tőkemenekítést és bizonyos esetekben a pénzmosást is, ami a 2000-es évek elejétől növekvő nemzetközi nyomást váltott ki.

Az első komoly támadást az Egyesült Államok indította. 2007-ben az amerikai adóhatóság (IRS) vizsgálatot indított a svájci bankok amerikai ügyfelei ellen, és 2009-ben az **UBS** – az ország legnagyobb bankja – kénytelen volt 780 millió dolláros büntetést fizetni, valamint 4450 amerikai ügyfél adatait átadni. Az adatokat a svájci parlament rendkívüli eljárásban hagyta jóvá, mert a banktitok addig abszolút érvényűnek számított. A lépés fordulópont volt: bebizonyította, hogy a nemzetközi nyomás erősebb lehet a svájci jogi hagyománynál. 2013-ban a Wegelin bank – Svájc legrégebbi bankja – az amerikai vádak miatt beszüntette működését, és több tucat más bank is egyezséget kötött az amerikai hatóságokkal. A dokumentált tények ezek, de a részletes ügyletek

számát és a büntetések összegeit az amerikai igazságügyi minisztérium hivatalos közleményei tartalmazzák, amelyek ellenőrzést igényelnek.

A nemzetközi nyomás másik forrása az **OECD** és a **G20** volt. A 2008-as pénzügyi válság után a nagy államok fokozták az adóparadicsomok elleni fellépést, és Svájc – bár kezdetben ellenállt – 2014-re elfogadta az **automatikus információcsere** (AEOI) standardját. Ennek értelmében a svájci adóhatóság évente automatikusan adatokat kap a svájci bankok külföldi ügyfeleiről, és továbbítja azokat az érintett országoknak. Az első adatcsere 2017-re valósult meg. Az Európai Unióval Svájc 2015-ben írt alá megállapodást az automatikus információcseréről. A banktitok tehát a külföldi ügyfelek esetében lényegében megszűnt, bár a belföldi adócsalás esetében továbbra is korlátozott a hatósági hozzáférés, és a banktitok bizonyos elemei a büntetőeljárásokban is védelmet élveznek.

A banktitok leépítése Svájcban belföldi vitát is generált. A pénzügyi szektor a GDP hozzávetőleg 9–10%-át állítja elő, és mintegy 100 000–150 000 munkahelyet biztosít közvetlenül – ezek az adatok becslések és forrásonként változnak, ezért ellenőrzést igényelnek. A pénzügyi szektor hívei szerint a banktitok a svájci gazdaság és a személyes szabadság fontos része volt, és leépítése a versenyképességet rontotta; a kritikusok szerint a rendszer a külföldi adócsalók menedékeként szolgált, és a nemzetközi együttműködés nélkül Svájc a globális pénzügyi rendszerben elszigetelődött volna. A 2020-as években a vita tovább él, de a hangsúly áttevődött a pénzmosás elleni küzdelemre, a kriptovaluták szabályozására és a pénzügyi központ jövőbeni szerepére. A svájci bankok a banktitok helyett ma már a stabilitást, a jogbiztonságot és a vagyonkezelési szolgáltatások minőségét hangsúlyozzák a nemzetközi versenyben.

23.4.5. Svájc 2026-ban: mérleg és kilátások

A 2020-as évek közepén Svájc politikai rendszere alapvetően stabil, de feszültségekkel terhelt. A **konkordancia-rendszer** – amely a négy legnagyobb pártot átfogja a szövetségi kormányban – továbbra is működik, de a pártok közötti polarizáció nőtt. Az SVP a legerősebb párt, és továbbra is a bevándorlás elleni fellépést, a szuverenitás védelmét és a közvetlen demokrácia kiterjesztését követeli. A Szociáldemokrata Párt (SP) a jóléti állam és a klímavédelem erősítését szorgalmazza, míg a liberális FDP és a centrista **Die Mitte** a gazdasági nyitottságot és a kiegyensúlyozott költségvetést hangsúlyozza. A Zöldek és a Zöld Liberálisok 2019-ben látványos előretörést értek el, de 2023-ban veszítettek; a 2025-ös választási eredményeket a könyv lezárása idején még elemezni kell, ezért a friss adatokat ellenőrzött forrásból kell követni.

A gazdasági teljesítmény Svájcban továbbra is magas: az egy főre jutó GDP világelsők közötti, a munkanélküliség 2–4% között mozog, de a megélhetési költségek – különösen a lakhatás és az egészségbiztosítás – magasak, és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése vita tárgya. Az energiaellátás kérdése 2022 után az ukrán háború miatt sürgetővé vált: Svájc importfüggő, és a nukleáris energia jövőjéről, valamint a megújuló energiaforrások bővítéséről folyamatos vita zajlik. A 2021-es CO2-törvény elutasítása után a klímapolitika lebegő állapotban van, de 2024-től új intézkedések kerültek napirendre; ezek eredményét a 2026-os lezárásig nem lehet pontosan megítélni.

A külpolitikában a **semlegesség** (Neutralität) értelmezése továbbra is központi kérdés. Svájc a nemzetközi jog által elismert semleges állam, de a 2022-es orosz–ukrán háború kapcsán komoly vita bontakozott ki arról, hogy a semlegesség összeegyeztethető-e az uniós szankciókhoz való csatlakozással. A kormány úgy döntött, hogy csatlakozik az EU által Oroszországgal szemben hozott szankciók többségéhez, de nem szállít fegyvert és nem is közvetít hadviselő feleket ellátó tranzakciókat. A semlegesség hívei szerint ez a humanitárius semlegesség hagyománya, a kritikusok szerint a semlegesség eróziója, és a NATO-hoz való viszony – Svájc nem tagja a szövetségnek, de részt vesz a békepartnerségi programban – szintén belpolitikai viták tárgya.

A 2026-os állapot szerint Svájc katonai semlegessége változatlan, de a politikai és gazdasági semlegesség határai folyamatosan újraértelmeződnek.

Az Európai Unióval való viszony a legfontosabb nyitott kérdés. A kétoldalú szerződések rendszere 2026-ban is fennáll, de a 2021-ben lezárt intézményi keretmegállapodás utáni tárgyalások sorsa bizonytalan. A svájci gazdasági szereplők – különösen az exportőrök, a kutatóintézetek és a pénzügyi szektor – nyomást gyakorolnak a kormányra a gyors megállapodás érdekében, míg a szakszervezetek és a jobboldal a szociális védelmi szabályok megőrzését követeli. Az EU tárgyalási pozíciója erős, de Svájc számára a teljes tagság továbbra sincs napirenden: a lakosság többsége a közvélemény-kutatások szerint elutasítja az EU-csatlakozást, ugyanakkor a piaci hozzáférést meg akarja őrizni. Ez a „tagság nélküli integráció" modell 2026-ban is működik, de fenntarthatósága kérdéses.

23.4.6. Források és bizonytalanságok

A fejezet elsősorban a svájci **Szövetségi Kancellária** (Bundeskanzlei) népszavazási eredményeire, a **Szövetségi Statisztikai Hivatal** (BFS) demográfiai adataira, a **Szövetségi Tanács** hivatalos nyilatkozataira, valamint az Európai Unió intézményeinek dokumentumaira támaszkodik. A bilaterális szerződések tartalmát az eredeti szövegek és a hivatalos EU-archívumok őrzik. A banktitokkal kapcsolatos események az amerikai igazságügyi minisztérium (DOJ), az OECD és a svájci pénzügyi felügyelet (FINMA) közleményein alapulnak. A politikai elemzésekhez a svájci politikatudományi intézetek és nemzetközi folyóiratok szolgáltatnak másodlagos forrást.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. A népszavazási eredmények pontos százalékos arányait a hivatalos adatbázisok tartalmazzák; e fejezetben a konkrét számok közül többet ellenőrzés nélkül közöltünk, ezért azokat minden felhasználás előtt a hivatalos forrásokkal össze kell vetni. A bevándorlási és vallási adatok önbevalláson vagy adminisztratív nyilvántartáson alapulnak, és eltérő becslések léteznek. A banktitok gazdasági hatásának számszerűsítése erősen vitatott, és a pénzügyi szektor adatai folyamatosan változnak. A 2025–2026-os események esetében a feldolgozottság még alacsony, és a könyv lezárásáig új fejlemények következhetnek be; ezeket ellenőrzött forrásból kell nyomon követni. A fejezetben szereplő, jelenkori politikai besorolások – például a „jobboldali populista" jelző – a politikatudományi diskurzus részei, nem tényállítások.

23.4.7. Rövid összefoglaló

- Svájc 1992-ben elutasította az EGT-csatlakozást, és az EU-val való együttműködést a kétoldalú bilaterális szerződések rendszerére alapozta, amely 2002-től (Bilaterale I) és 2004-től (Bilaterale II) fokozatosan bővült.
- A közvetlen demokrácia intézménye továbbra is erős: a népi kezdeményezések és a fakultatív népszavazások évente több fontos döntést hoztak, többek között az ENSZ-csatlakozásról, a schengeni övezetről, a minaretek tilalmáról és a tömeges bevándorlás korlátozásáról.
- A 2014-es tömeges bevándorlás elleni kezdeményezés megmutatta a közvetlen demokrácia és a nemzetközi szerződések közötti feszültséget, amelynek intézményes megoldása máig nem született meg; az intézményi keretmegállapodást 2021-ben a svájci kormány lezárta, a tárgyalások 2023 után újraindultak, de eredményük 2026-ban bizonytalan.
- A bevándorlás mértéke magas, a lakosság mintegy negyede külföldi állampolgár; ez gazdasági előnyökkel és társadalmi feszültségekkel jár, és az SVP megerősödéséhez, valamint a muszlim kisebbséggel kapcsolatos vitákhoz vezetett.

- A banktitok a nemzetközi nyomás – elsősorban az USA és az OECD – hatására a külföldi ügyfelek esetében lényegében megszűnt, az automatikus információcsere 2017-től működik, de a pénzügyi szektor továbbra is a svájci gazdaság fontos része.
- A semlegesség értelmezése az ukrán háború nyomán új vitákat hozott; Svájc csatlakozott az EU szankcióihoz, de fegyvert nem szállított, és a katonai semlegesség megmaradt.
- Az EU-val való viszony 2026-ban a legfontosabb nyitott kérdés: a teljes tagság elutasított, de a piaci hozzáférés fenntartása érdekében a kétoldalú szerződések továbbfejlesztése elengedhetetlen.
- A közvetlen demokrácia, a jogállam és a nemzetközi jog viszonya továbbra is feszült, és a klímapolitika, a demográfia és a társadalmi kohézió kihívásai meghatározzák a következő évek napirendjét.

23.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik Svájc európai integrációs modellje az EU-tagságtól, és milyen előnyei és korlátai vannak a bilaterális szerződések rendszerének?
2. Hogyan ütközött a 2014-es tömeges bevándorlás elleni népi kezdeményezés a személyek szabad mozgásáról szóló szerződéssel, és milyen kompromisszumot talált a svájci politika?
3. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a közvetlen demokrácia és a nemzetközi emberi jogi egyezmények viszonyáról Svájcban a 2009-es minaret-tilalom és a 2021-es arceltakarási tilalom tükrében?
4. Miért és hogyan épült le a svájci banktitok a 2000-es években, és milyen hatással volt ez a svájci pénzügyi szektorra?
5. Hogyan értelmeződik a svájci semlegesség a 2022 utáni európai biztonsági helyzetben, és milyen belpolitikai vitákat vált ki?

24 Ausztria a középkortól 1918-ig

24.1. A Babenbergoktól a Habsburgokig

24.1.1. A Babenberg-ház kora és a keleti határvidék

A mai Ausztria területének középkori története nem a mai államhatárok felől érthető meg, hanem egy hosszú, több évszázados folyamat eredményeként: a Duna menti keleti határvidékből a 13. század végére a Habsburg-dinasztia közép-európai hatalmi bázisa lett. Ez az alfejezet az **Ostarrîchi** név első ismert említésétől a **Babenberg-ház** felemelkedésén, Bécs hercegi székvárossá válásán, a dinasztia kihalásán és az interregnumon át a Habsburgok 1278-as hatalomra kerüléséig vezet. A régió ebben az időszakban nem alkotott egységes „osztrák” államot; sokkal inkább hercegségek, grófságok, püspökségek, kolostorok, városok és helyi uradalmak egymást átfedő hálózata volt, amelyet a dinasztikus öröklés, a hűbéri kapcsolatok és a Német-római Birodalom hatalmi keretei tartottak össze. A gyakran nemzeti mitológiává egyszerűsített Babenberg-történetet ezért a források és a modern történetírás vitái felől érdemes bemutatni.

24.1.2. Ostarrîchi: egy név, egy határvidék, egy emlékezet

A „keleti tartomány” értelmű **Ostarrîchi** (a mai „Österreich” nyelvi előzménye) első ismert okleveles előfordulása egy 996. november 1-jén kelt adománylevélben található, amelyben **III. Ottó** német-római császár (ur. 983–1002) a freisingi püspöknek adományozott egy Neuhofen an der Ybbs környéki birtokot, amelyet az oklevél a „népi nyelvben Ostarrîchinak nevezett vidéken” (regione vulgari vocabulo Ostarrîchi) helyez el. Ez a mondat hosszú ideig az osztrák történeti identitás egyik alapdokumentumává vált, és az oklevél ma is kiemelt helyet foglal el a bécsi intézmények emlékezetpolitikájában. Történetileg azonban a név nem egy kész államot jelölt; a 10. század végén az **Ostmark** vagy **marcha orientalis** – a **bajor hercegség** keleti, a magyar támadásoknak kitett határőrterülete – Rajta kívül eső, fokozatosan megszervezett tartomány volt, amelynek határai nem estek egybe a mai Ausztriával, és amelynek lakói sem alkottak egyetlen politikai vagy nyelvi közösséget.

A korabeli bizonytalanságot jól mutatja, hogy a forrásokban a keleti területet többféleképpen nevezték: előfordul **Avaria**, **Pannonia**, **marcha orientalis** és különböző körülírások. Az „Ostarrîchi” szó éppen ezért nem egy etnikai vagy nemzeti egység megnevezése volt, hanem egy nyelvi köznyelvi elnevezés, amely egy meghatározatlan keleti régiót jelölt. A 19. századi osztrák történetírás – részben a Habsburg Monarchia soknyelvű politikai keretén belül – szívesen emelte ki az 996-os oklevelet mint a „nemzeti kezdet” dokumentumát; ez az értelmezés azonban visszavetítés, mert a 10–11. századi emberek számára az Ostarrîchi név nem hordozott modern értelemben vett nemzeti jelentést. Az óvatos, forráskritikai álláspont szerint az oklevél azt dokumentálja, hogy egy helyi megnevezés a népi nyelvben élt, és hogy a terület a bajor befolyás keleti sávjában helyezkedett el.

24.1.3. A Babenbergek eredete és hatalmi bázisuk kiépülése

A később Babenberg-házként emlegetett dinasztia eredete a bajor és frank nemesi családok 9–10. századi küzdelmeihez nyúlik vissza. A családot a szakirodalom hagyományosan az ifjabb **Babenberg-ág** tagjaiból eredezteti, akik a bajor északi határvidéken – a mai Frankföld és a bajor Nordgau térségében – birtokokkal és grófi tisztségekkel rendelkeztek. A 976-os esztendő a történeti hagyományban fordulópont: **II. Ottó** császár ekkor bízta meg **Liutpoldot** (a későbbi I. Lipótot) a keleti határőrgrófság irányításával. Az erről szóló források nem adnak részletes leírást a kinevezés körülményeiről; a 976-os dátum részben későbbi évkönyves hagyományon alapszik, és a korai Babenberg-birtokviszonyok rekonstrukciója okleveles és régészeti bizonytalanságokkal terhelt. Amit biztosan látni lehet: a Babenbergek a bajorországi hatalmi harcok vesztes oldaláról a 10. század végére fokozatosan a keleti határvidék irányítóivá váltak, és ezt a pozíciót a következő évszázadokban házassági, katonai és egyházpolitikai eszközökkel megerősítették.

A 11. században a Babenberg-őrgrófság nem volt kompakt terület, és hatalmuk nem a modern államhatalomhoz hasonló intézményeken, hanem a személyes hűségviszonyokon, a királyi adományokon, a kolostoralapításokon és a katonai védelem megszervezésén nyugodott. A keleti határvidék a **Magyar Királysággal** és a cseh területekkel volt szomszédos; a 11. század első felében a határ harcaiban a Babenbergek és szövetségeseik több katonai vereséget szenvedtek, majd **I. István** magyar király (ur. 1000/1001–1038) halálát követően a német-római és a magyar belháborúk időszakában ismét behatoltak a Dunától keletre eső sávba. A határ azonban a 11–12. században is mozgott; a mai Alsó-Ausztria és Bécs környéke hosszú időn át ütközőzóna és vegyes betelepülésű terület volt, ahol a dokumentált események és a régészeti anyag egymást egészítik ki, de a konkrét katonai események rekonstrukciója gyakran vitatott.

Fontos regionális tényező volt a **cseh területek** kapcsolata. A **Přemyślidák** uralta Morvaország és Csehország időnként szövetségesként, időnként ellenfélként jelent meg. A Duna menti kereskedelmi út és a Bécsi-medence ellenőrzése már ekkor is jelentős gazdasági és stratégiai tét volt: a **Duna** a kelet–nyugati áru- és embermozgás fő tengelyét alkotta, és a Bécsi-medence a Kárpát-medence, az Alpok és a cseh területek közötti átjáró volt. A mai osztrák terület ettől északra és délre eső hegyvidékei – az **Alpok** völgyei, **Salzburg** és a délkeleti tartományok – részben a bajor, részben a karintiai és az aquileiai egyházi hatalom befolyása alatt álltak, és a Babenbergek hatalma ott korlátozott volt.

24.1.4. Bécs felemelkedése és a Privilegium Minus

Bécs (latinul *Vienna*, a római *Vindobona* utódaként) a középkor elején nem volt jelentős központ; a római katonai település maradványai mellett kora középkori településnyomok ismertek, de a városiasodás a 11–12. században gyorsult fel. A régészeti feltárások tanúsága szerint a Bécsi-medencében a kora középkori településhálózat ritkás volt, a művelés, a kézművesség és a kereskedelem méretei szerények maradtak a Duna-menti nagyobb bajor vagy itáliai városokhoz képest. A 12. század második felében azonban Bécs a Babenbergek gyakori tartózkodási helye, a későbbiekben pedig fő székhelyük lett, és ekkortól a régió gazdasági, egyházi és igazgatási központjaként is működött.

A fordulópont **1156**. **I. Frigyes** (Barbarossa Frigyes) császár ekkor emelte az addigi őrgrófságot hercegséggé, és a **Privilegium Minus** nevet viselő oklevélben szabályozta a hercegi jogállást. Az oklevél a bajor hercegséggel való viszony rendezését és a császári hűbér kérdését egyaránt érintette; az osztrák herceg nőági öröklést is kapott, és több birodalmi kötelezettség alól mentességet, illetve korlátozott katonai szolgálatot írtak elő. A Privilegium Minus szövege hosszú évszázadokon át az osztrák tartományi közjog egyik alappillére lett, és a későbbi jogi vitákban – különösen a 14. században – újra és újra hivatkoztak rá. A történészi szakirodalomban azonban a

minősítése vitatott: egyes szerzők szerint a hercegi cím kiemelését és az örökösödési rendet a bajor herceggel szembeni hatalmi egyensúly indokolta, mások szerint a Privilegium Minus a babenbergi tartományfői hatalom fokozatos intézményesülését tükrözi. Nem szerencsés ezt az 1156-os aktust „államalapításként" olvasni, mert a hercegség továbbra is a birodalmi hűbéri rendszer része maradt, és a tartomány területileg is sokféle, laza közösségből állt, amelyben a Babenbergek elsősorban a legnagyobb birtokosok és a helyi katonai parancsnokok voltak.

A Babenberg ház bécsi udvara a 12–13. század fordulóján a régió kulturális és dinasztikus életének fontos szereplője lett. **VI. Lipót** (ur. 1195–1230), akit a későbbi emlékezet „a dicsőséges" jelzővel illetett, a kora 13. században a Duna menti városok fejlődését és a kolostorok alapítását támogatta, valamint a kereskedelmi kapcsolatok bővítésén dolgozott. A róla szóló krónikás hagyomány részben a Babenberg család dicsőítésére született, így a „dicsőséges" megjelölés elsősorban emlékezetpolitikai konstrukció, nem pedig semleges történeti minősítés. Az udvar művelődési és vallási alapításai ugyanakkor dokumentáltak: a **Heiligenkreuz**, **Klosterneuburg** és más kolostorok alapítása, valamint az udvari oklevelek tanúsítják, hogy a Babenbergek a 13. század elején a régió egyik legjelentősebb egyházi birtokosai és patrónusai voltak. Ezzel együtt hatalmuk erősen személyes jellegű maradt: a hercegi jövedelmek nagyrészt a családi birtokokból, vámokból, bányákból, pénzverésből és adományokból származtak, nem pedig intézményes adórendszerből.

24.1.5. A Babenbergek kihalása és az interregnum

II. (Harcias) Frigyes herceg (ur. 1230–1246) uralkodása a tartomány gyors kiterjedése, de egyben a dinasztia vége volt. A herceg aktív terjeszkedő politikát folytatott: a magyar, bajor és cseh határterületeken egyaránt igyekezett befolyást szerezni, és a **Kőszegi** magyar család, illetve **IV. Béla** magyar király (ur. 1235–1270) vitatott határvidékén időnként fegyverrel lépett fel. A 13. század közepének magyarországi belviszályai és a tatárjárás (1241–1242) tovább bonyolították a keleti határ helyzetét: a dokumentált magyarországi pusztítás a szomszédos osztrák területek számára is fenyegetést jelentett, de a tatár hadak a mai Ausztria területét csak rövid időre és korlátozott mértékben érintették; a források hiányosak, és a becslések eltérnek.

II. Frigyes 1246. június 15-én a **Lajta folyó** melletti csatában esett el, amikor a magyar király csapataival ütközött meg. A csata pontos helye és lefolyása vitatott; a kortárs elbeszélő források ellentmondásosak, ezért a modern rekonstrukciók több változatot ismernek. A Babenberg férfiág kihalásával a tartomány jogi helyzete bizonytalanná vált. A hercegségért több szereplő versengett: a császár, a bajor herceg, a cseh király, valamint a Babenbergek leányági rokonsága. A „osztrák interregnum" (1246–1278/1282) nem egyetlen homogén korszak volt, hanem folyamatos váltakozó hatalmi viszonyok időszaka, amelyben a helyi nemesség, a püspökségek és a városok a saját érdekeik szerint cseréltek hűséget.

A legerősebb jelölt **II. Ottokár** cseh király (ur. 1253–1278) lett. Az 1251-ben a tartomány élére álló Przemysł uralkodó a keleti határtól a mai osztrák területek nagy részéig kiterjesztette befolyását, és 1254-ben, majd 1260-ban békét, illetve katonai győzelmet ért el a magyar királysággal szemben. A **kressenbrunni csata** 1260-ban az ő katonai fölényét erősítette meg. II. Ottokár hatalmát a kortársak ugyanakkor nem „osztrák királyságként", hanem a cseh király által uralt, lazán összekapcsolt tartományok együtteseként élték meg. Az ő uralma alatt tovább folytatódott a városiasodás és a bányavidékek fejlődése, de a helyi rendekkel való viszonya feszült maradt, mert a cseh király hivatalnokai és helyőrségei idegen hatalmat jelenítettek meg.

24.1.6. A Habsburgok hatalomra kerülése: az 1278-as döntés

A Habsburg család felemelkedése szorosan összefüggött a Német-római Birodalom 13. századi válságával és a választófejedelmi politika átalakulásával. **IV. Rudolf** (Rudolf von Habsburg) sváb gróf családja a mai Svájc és Felső-Rajna vidékén rendelkezett birtokokkal; a család eredete a 10–11. századig követhető vissza, de a korai birtokviszonyok rekonstrukciója okleveles bizonytalanságokkal terhes. 1273-ban a választófejedelmek – részben éppen azért, mert a nagy dinasztiák közül senki sem akart túl erős királyt – Rudolfot választották német királlyá. Rudolf ezt követően II. Ottokár ellen fordult, mert a cseh király hatalmát a birodalmi jogrendre veszélyesnek tekintette, és a császári hűbérbirtokok közül többet is jogszerűtlenül tartott a kezében. A Habsburg–Przemysł-konfliktus tehát nem egyszerűen két család magánháborúja volt: a birodalmi hűbérjog és a királyi hatalom helyreállításának nyelvezetével folyt.

A döntő ütközetre **1278. augusztus 26-án**, a **dürnkruti csata** néven ismert összecsapásban került sor, bár a pontos hely Dürnkrut és Jedenspeigen környéke, a megnevezés pedig a későbbi történeti hagyományból ered. A csatában II. Ottokár elesett; a kortárs források halálát többféleképpen beszélik el, és egyes változatok szerint a menekülő királyt a Habsburg-oldal harcosai ölték meg. A csata eseménytörténete csak részben dokumentált: a hadseregek mérete, a taktikai mozzanatok és a veszteségek számai a középkori hadtörténeti becslések bizonytalanságát hordozzák. A csata utáni béketárgyalásokon **I. Rudolf** (mint német király) megszerezte az irányítást a cseh király által korábban uralt osztrák tartományok felett, és 1282-ben fiait, **Albertet** és **Rudolfot** hűbérbe iktatta. Ettől az időponttól szokás a Habsburg-dinasztia osztrák hatalmának kezdetét számítani; ez a hagyomány azonban leegyszerűsíti a tényleges hatalmi állapotokat, mert a Habsburg uralom eleinte törékeny volt, a helyi rendek ellenállása és a dinasztikus osztozkodás pedig tovább tagolta a hatalmi teret.

24.1.7. Az örökös tartományok kialakulása: rendi tagoltság és dinasztikus politika

Az „örökös tartományok” (*Erblande*) kifejezés a kora újkorban rögzült, és visszamenőleg gyakran alkalmazzák a középkori Habsburg-birtokokra is, ami félrevezető lehet. A 13–15. században a Habsburgok által irányított területek nem alkottak egységes államot: **Ausztria az Enns alatt** és **Ausztria az Enns felett**, **Stájerország**, **Karintia**, **Krajna**, a **tiroli** területek és a **sváb** birtokok külön-külön tartományi jogokkal, rendi gyűlésekkel és helyi szokásokkal rendelkeztek. A Habsburgok hatalma e tartományokban a hercegi/grófi tisztségek halmozásából és a birtokok családi kezeléséből eredt, nem pedig egy közös igazgatású „Ausztriából”. A tartományi gyűlések (Landtage) a helyi nemesség, a papság és a városok képviselőiből álltak, és az adómegajánlás, a fegyveres védelem és a helyi jogszabályok ügyében tárgyaltak; a 14. századtól ezek a rendi testületek a Habsburg hatalom tényleges partnereivé és ellensúlyaivá váltak.

A dinasztia 14. századi története a belső felosztások és az újraegyesítések ritmusát követte. **III. Albert** (ur. 1365–1395) alatt Bécs és a Duna-menti tartományok gazdasági és kulturális fellendülése folytatódott; ekkor alapították a bécsi egyetemet (1365), amelynek alapítása pápai és hercegi tárgyalásokhoz, majd utóbb megerősítéshez kötődött. Az egyetemalapítás a régiót a közép-európai tudáshálózatba kapcsolta, de nem jelentett azonnal széleskörű írásbeliséget vagy modern értelemben vett iskolázottságot. A családi hatalom fenntartása érdekében a Habsburgok házassági szövetségeket kötöttek a magyar, a cseh, a burgundiai és a dél-itáliai uralkodói családokkal; a hírhedté vált, későbbi emlékezetben idealizált házassági politika nem egyetlen mesterterv volt, hanem a dinasztikus fennmaradás és a területi növekedés esetleges lehetőségeivel való folyamatos lavírozás.

A 14–15. században a Habsburg tartományok társadalma erősen tagolt volt. A parasztság nagy része földesúri függésben élt, és a jobbágyi szolgáltatások terhei tájanként eltértek; a hegyvidéki

völgyekben a kollektív használat, a szabadabb birtokformák és a korlátozott szántóföldi művelés sajátos életmódot alakítottak ki. A városok közül Bécs, **Krems**, **Stein**, **Wiener Neustadt** és **Linz** a kereskedelem, a kézművesség és a helyi piacok központjai voltak, de méretük a korabeli itáliai, flamand vagy rajnai városokhoz képest szerény maradt. A **Szent Római Birodalom** (Német-római Birodalom) keretei között a Habsburg hercegek fokozatosan a birodalmi politika főszereplői lettek: **IV. Rudolf** (ur. 1358–1365) oklevelet hamisíttatott, a híres **Privilegium Maius**t, hogy a Habsburg-ház számára a választófejedelmekkel egyenrangú jogokat teremtsen. Ez a hamisítás jól mutatja, hogy a középkori politikai nyelvezet már ekkor is használta a jogi dokumentumokat a hatalom legitimálására. Az így létrehozott főhercegi cím hosszú harc után, a 15. században vált be.

A zsidó közösségek jelenléte a Duna menti városokban már a 12–13. századtól adatolható. Bécsben és Alsó-Ausztria több városában a zsidó lakosok kereskedelemmel, pénzügyletekkel és kézművességgel foglalkoztak, de jogi helyzetük, adóterheik és védettségük a herceg személyes döntésétől függött. A 14. század végétől a zsidóellenes vádak és erőszakhullámok felerősödtek; **1420–1421-ben** a bécsi zsidó közösséget a kortársak által **geszera** néven emlegetett üldözés sújtotta, amelynek során több tucat embert kivégeztek, másokat elűztek, vagyonukat pedig lefoglalták. Ezt az eseményt a kutatás dokumentált tényként kezeli, de az áldozatok pontos számát, a hercegi döntés indokait és a helyi lakosság szerepét illetően a források hiányosak. Az osztrák zsidó közösség emlékezete ezt az eseményt máig számon tartja; a történetírás pedig óva int attól, hogy a „középkori zsidóüldözések” képét egységes, vallásilag meghatározott jelenségként ábrázoljuk.

24.1.8. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet kronológiája elsősorban okleveleken, évkönyveken, krónikákon és a növekvő városi levéltárak anyagán alapszik. A Babenberg-korszakra vonatkozóan a források eloszlása egyenetlen: a 10–11. századból kevés oklevél maradt fenn, ezért a birtokviszonyok és a határok rekonstrukciója feltevésekből és későbbi emlékekből dolgozik. Az Ostarrîchi-oklevél szövegét egy 996-os eredeti példányban ismerjük, de annak értelmezése vitatott: az „Ostarrîchi” kifejezés pontosan milyen területre utalt, és mennyire volt általánosan ismert, nem állapítható meg bizonyosan. A Privilegium Minus és a Privilegium Maius kapcsán a jogszövegek valódisága, keletkezési körülménye és alkalmazása a későbbi viták fontos témája; a Maius esetében a hamisítás ténye ma konszenzusos, de a hamisítás szerzői szándéka és utóélete értelmezésre szorul. A dürnkruti csata és az 1278-as hatalomváltás eseményei a kortárs elbeszélő forrásokban propagandisztikus színezetűek, ezért a hadtörténeti részleteknél a kutatók a bizonytalanságot jelzik. A 14–15. századi társadalmi adatok, például a bécsi és más városi zsidó közösségek létszáma, a pestisjárványok demográfiai következményei vagy a parasztság terhei esetében csak becslések lehetségesek, és a szakirodalom eltérő számokat ad.

24.1.9. Rövid összefoglaló

- A mai Ausztria területét a 10–13. században nem egységes állam, hanem a Német-római Birodalom keleti határzónájában működő tartományok, uradalmak, egyházi birtokok és városok hálózata alkotta.
- Az **Ostarrîchi** név első ismert említése 996-ból származik, de ez nem „államalapítási” dokumentum, hanem egy helyi nyelvi megnevezés okleveles rögzítése.
- A **Babenberg-ház** a 976-ban (részben vitatott értelmezésű) kezdődő határőrgrófi tisztség nyomán emelkedett fel, és a Duna-menti területek legfontosabb dinasztiájává vált.
- **1156-ban** a Privilegium Minus hercegi rangra emelte a tartományt; Bécs a 12. század végétől a Babenbergek fő székhelye és a régió központja lett.

- A Babenberg férfiág kihalása (1246) utáni interregnumot **II. Ottokár** cseh király uralma, majd 1278-ban a dürnkruti csata, **I. Rudolf** Habsburg győzelme zárta le.
- A Habsburgok 1282-es hűbérbe iktatása hosszú dinasztikus uralom kezdetét jelentette, de a tartományok továbbra is rendi testületek, helyi jogok és családi felosztások szerint tagolódtak.
- A korszak társadalma rendkívül tagolt volt; a parasztság, a városi polgárság, a nemesség, a papság és a zsidó közösségek helyzete területenként és időszakonként eltért. Az 1420–1421-es bécsi zsidóüldözés dokumentált, de az áldozatok és a felelősség részletei vitatottak.

24.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy az 996-os Ostarrîchi-oklevelet „Ausztria kezdetének” tekintsük?
2. Hogyan változott a keleti határvidék funkciója a Babenbergek alatt a 10. századtól a 13. századig?
3. Miben különbözött a Privilegium Minus és a Privilegium Maius, és miért fontos a megkülönböztetés az osztrák közjogi hagyományban?
4. Miért nem szerencsés az interregnum utáni Habsburg-tartományokat modern értelemben vett egységes „örökös tartományoknak” nevezni?
5. Milyen forrástípusok és milyen bizonytalanságok nehezítik az 1278-as dürnkruti csata és az 1420–1421-es bécsi zsidóüldözés rekonstrukcióját?

24.2. A Habsburg Monarchia a kora újkorban

A Habsburg Monarchia a kora újkorban az európai nagypolitika egyik meghatározó szereplőjeként formálódott. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át a középkor végén még laza, dinasztikus kötelékekkel összefűzött területi konglomerátum a 18. század elejére egy viszonylag egységesebb, bürokratikus nagyhatalommá. A folyamat szorosan összefügg a német-római császári címmel, a katolikus reformációval, a harmincéves háborúval és az oszmán terjeszkedéssel. A témakör az A Babenbergoktól a Habsburgokig alfejezetre épül: ott a Habsburgok középkori felemelkedését, az örökös tartományok (Erblande) megszerzését és a császári cím megszerzését tárgyaltuk. Itt most azt a kora újkori időszakot vizsgáljuk, amikor a Habsburg-hatalom egyszerre küzdött a felekezeti szétszakadással, a birodalmi rendek ellenállásával és az oszmán hadsereggel, miközben fokozatosan kiépítette a maga összetett uralmi szerkezetét.

24.2.1. A reformáció és az ellenreformáció a Habsburg területeken

A 16. század elején a Habsburg uralkodók – elsősorban **I. Ferdinánd** (1521–1564) – számára a legnagyobb kihívást a **reformáció** (németül *Reformation*) terjedése jelentette. A lutheri tanítások gyorsan találtak követőre a Habsburg örökös tartományokban, különösen a városokban, a nemesség körében és a bányavidékeken. Ausztriában, Csehországban és Morvaországban a huszita hagyományokkal is érintkező reformáció sajátos, többnyire lutheránus és részben később kálvinista jellegű egyházi struktúrákat hozott létre. Ferdinánd – aki testvére, V. Károly spanyol király és német-római császár nevében a keleti Habsburg területeket kormányozta – kezdetben pragmatikus politikát folytatott: a török fenyegetés miatt rászorult a rendek anyagi támogatására, ezért a protestáns rendekkel több alkalommal kompromisszumot kötött.

A **katolikus reform** (ellenreformáció) a tridenti zsinat (1545–1563) után vált rendszeres uralkodói programmá. A Habsburg uralkodók közül **II. Miksa** (1564–1576) még viszonylag türelmes volt,

de fia, **II. Rudolf** (1576–1612) prágai udvarában már a katolikus udvari párt erősödött meg, a cseh rendek és a protestáns főurak viszont növelték autonómiájukat. A 17. század elejére a Habsburg tartományokban a felekezeti viszonyok rendkívül feszültté váltak. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a bécsi udvar és a tartományi rendek között sorozatos konfliktusok robbantak ki a templomok, az iskolák és az egyházi birtokok hovatartozásáról; a források eltérő becsléseket adnak arról, hogy a lakosság mekkora hányada tért át a protestáns ágakra. A történészi konszenzus szerint a 16. század végén Csehország lakosságának többsége nem katolikus volt, de a számok – 60–80 százalék közötti becslések – mögött eltérő kritériumok állnak, és a hivatalos katolikus nyilvántartások torzíthatnak.

Az ellenreformáció a 17. században vált erőszakos állami projektté. A csehországi felkelés (1618) leverése után **II. Ferdinánd** (1619–1637) a fehérhegyi győzelem (1620) után rendeletileg indította el a **rekatolizációt** és a protestáns nemesség vagyonának elkobzását. A cseh rendi ellenállás bukása nem csupán a cseh korona országainak politikai súlyát törte meg, hanem a Habsburg-uralom alatt élő protestáns közösségek felszámolásának modelljévé vált. Az erőszak áldozatai között nemcsak a kivégzett felkelő vezetőket, hanem több ezer – becslések szerint néhány tízezer – kényszerűen emigrált, vagyonát vesztett embert kell számolnunk, a pontos számok a források szórtsága miatt vitatottak. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni: a rekatolizáció nem egyetlen etnikum vagy rend ellen irányult; a felelősség a döntést hozó uralkodói udvart, a jezsuita rendet mint intézményi szereplőt és a helyi katolikus hatóságokat terheli. A protestáns nemesség kollektív bűnösségének képzetét az utólagos emlékezetpolitikai elbeszélések alakították ki, és a könyv ezt nem erősíti meg.

A Habsburg tartományokban az ellenreformáció a 17–18. században párosult a barokk katolikus kultúra kiépülésével. A templomok, kolostorok, zarándokhelyek újjáépítése nemcsak vallási, hanem adminisztratív és reprezentációs célokat is szolgált. A paraszti közösségek számára a katolikus egyházi előírások (húsvéti gyónás, anyakönyvezés, iskoláztatás) mindennapi kontrollt jelentettek, de egyben a szociális fegyelmezés csatornái is voltak. A vitatott értelmezés itt az, hogy a rekatolizáció mennyiben volt pusztán erőszakos kényszer, és mennyiben támaszkodott belső, alulról jövő vallásos megújulási mozgalmakra; a történetírás a 20. század utolsó harmadától már nem kizárólag az erőszakra fókuszál, de nem is szépíti az üldözéseket.

24.2.2. A harmincéves háború (1618–1648)

A **harmincéves háború** (németül *Dreißigjähriger Krieg*) a kora újkori Habsburg Monarchia történetének egyik legsúlyosabb katasztrófája volt. A háború közvetlen kiváltó oka a cseh rendi felkelés volt: 1618-ban a prágai Hradzsinban a protestáns rendek képviselői – a dokumentált esemény szerint – a császári helytartókat kidobták az ablakon (a második prágai defenesztráció). A cseh rendek ezt követően detronizálták II. Ferdinándot, és a pfalzi választófejedelmet, V. Frigyest választották királlyá. A háború így gyorsan a Német-római Birodalom egészét érintő felekezeti és alkotmányos konfliktussá szélesedett.

A Habsburgok szempontjából a háború első szakasza (1618–1629) katonai sikereket hozott. A **fehérhegyi csata** (1620) után a császári és a Katolikus Liga hadai – köztük a bajor herceg csapatai – megszállták a cseh tartományokat, II. Ferdinánd pedig megkezdte a protestáns rendek kiiktatását. Az 1629-es **restituciós ediktum** visszakövetelte a protestánsok által 1552 után elfoglalt egyházi birtokokat, ami a birodalom északi protestáns rendjeit és külföldi szövetségeseit ismét háborúba sodorta. A dán és a svéd beavatkozás (1625–1635) után a háború egyre inkább a Habsburgok túlzott hatalmának megfékezéséről szólt, nem csupán a vallásról. A francia nyílt hadbalépés (1635) világossá tette, hogy a Habsburg–Bourbon szembenállás már a 17. század európai nagypolitikájának tengelyévé vált.

A harmincéves háború a Habsburg Monarchia számára katonailag vegyes eredményt hozott. A császári hadvezér, **Albrecht von Wallenstein** (1583–1634) ideiglenes győzelmei után meggyilkolása is a császári udvar és a katonai elit közötti bizalmatlanságot mutatja. A háború utolsó éveiben a Habsburgok elvesztették a kezdeményezést, és a **vesztfáliai béke** (1648) kimondta a birodalmi rendek szuverenitását vallási és külpolitikai ügyekben. A béke a Habsburg császári hatalom számára hosszú távú alkotmányos korlátot jelentett, bár a Habsburg örökös tartományokban – Csehország kivételével, ahol a rendi alkotmány felszámolódott – a dinasztia belső hatalma megmaradt.

A háború emberi és anyagi következményei a mai történeti kutatások szerint súlyosabbak voltak, mint amit a 19. századi nemzeti történetírás sokáig feltételezett. A lakosságveszteség a Birodalom egyes régióiban – így Csehországban, Morvaországban, Sziléziában és a német területek jelentős részén – a becslések szerint elérhette a 20–40 százalékot, de a számok erősen függnek a helyi forrásadottságoktól, és a járványok, éhínségek, a katonai beszállásolások és a menekültmozgások hatását nem mindig lehet elkülöníteni. A dokumentált kortárs beszámolók – például a svájci zsoldos katona, Peter Hagendorf naplója vagy a cseh protestáns emigránsok feljegyzései – a mindennapi erőszakot, a fosztogatást és a paraszti közösségek kiszolgáltatottságát mutatják. A háború alatti erőszakot nem lehet egyetlen hadsereghez vagy felekezethez kötni; a zsoldoshadseregek, a beszállásolt katonák és a fosztogató csoportok egyaránt követtek el atrocitásokat, a kollektív bűnösség fogalma itt sem alkalmazható.

A vesztfáliai béke a Habsburg Monarchia számára egy új típusú államépítés kezdetét is jelentette. A háború tapasztalatai arra késztették **I. Lipótot** (1658–1705) és udvarát, hogy az örökös tartományokban ne a rendi alkotmány megkerülésével, hanem a rendi intézményekkel együttműködve vagy azokat megkerülve építsen ki állandó hadsereget és adóztatást. A Habsburg Monarchia ebben az időszakban nem vált egységes nemzetállammá – ilyen fogalom a 17. században anakronizmus lenne –, hanem továbbra is dinasztikus, rendi és felekezeti jogrendek halmaza maradt. A történetírásban vitatott, hogy a vesztfáliai béke mennyiben hozott létre modern szuverén államokat, és mennyiben csupán a birodalmi alkotmányos egyensúly újrafogalmazását jelentette.

24.2.3. Az oszmán háborúk és Bécs 1683. évi ostroma

A Habsburg Monarchia kora újkori történetének másik meghatározó folyamata a **oszmán–Habsburg háborúk** sora volt, amely a 16. század elejétől a 18. század elejéig tartott. A középkor végi oszmán előrenyomulás (a Balkán, majd 1526-ban a mohácsi csata után a Magyar Királyság középső része) közvetlenül fenyegette a Habsburg örökös tartományokat és a császári székhelyet, Bécset. Az 1529. évi első oszmán ostrom Bécs alatt kudarcot vallott, de a fenyegetés állandó maradt. A 16–17. század során a két birodalom között hosszú, alacsony intenzitású határháború folyt: a **végvárrendszer** (németül *Militärgrenze*, később a horvát–szlavón határőrvidék) kiépülése, a rablóportyák, a falvak elpusztítása és a lakosság kényszerű migrációja mindennapi valóság volt a határvidéken. Az oszmán hódoltság és a Habsburg határvédelem egyaránt súlyos terheket rótt a helyi – magyar, horvát, szerb, román – közösségekre, és a konfliktus nem írható le egyszerűen a „keresztény Európa védelme” narratívájával, mert a határ menti urak és katonák gyakran saját érdekből is háborúztak, és a háborúk áldozatai elsősorban a parasztság soraiból kerültek ki.

A 17. század végi nagy oszmán háború fordulópontja **Bécs 1683. évi ostroma** volt. Az oszmán hadsereg **Kara Musztafa** nagyvezír vezetésével júliusban körülzárta a várost, amelyben a császár, I. Lipót már nem tartózkodott, mert udvarával Passauba menekült. A város védelmét **Ernst Rüdiger von Starhemberg** irányította, a felmentő sereget pedig a lengyel király, **III. (Sobieski) János** és a lotaringiai herceg, V. Károly vezette. A szeptember 12-i **kahlenbergi**

csata (a 19. századi elnevezés szerint) az oszmán hadsereg visszavonulásával végződött. A csata dokumentált tényei között szerepel, hogy a keresztény koalíció – amelyben Habsburg csapatok, lengyel, birodalmi és más német segédcsapatok vettek részt – létszámfölényben volt, és az oszmán hadsereg utánpótlási vonalai megnyúltak. Az áldozatok számát illetően a becslések eltérők, és a kortárs jelentések gyakran túloznak; a történészi konszenzus szerint az ostrom és a csata több tízezer halottat követelt mindkét oldalon.

Az 1683-as esemény köré a későbbi emlékezetpolitika erőteljes mítoszt épített. A 19. századi osztrák és német nemzeti történetírás a „keresztény Európa megmentését" és a „kelet elleni védőbástya" (németül *Schutzmauer des Abendlandes*) szerepét hangsúlyozta, míg a magyar történeti emlékezetben a török kiűzése a Habsburg uralom alatti ország újraegyesítésének kezdetét jelöli. A 20–21. századi kritikai történetírás azonban árnyalja ezt a képet: a felmentő sereg nemcsak vallási, hanem dinasztikus és hatalmi érdekből harcolt, a háborúban részt vevő protestáns német fejedelmek és a katolikus Habsburgok közötti ellentét sem tűnt el, és a győzelem nem hozott békét a határvidéknek. Ráadásul az oszmán visszavonulást követő Habsburg hódítás a visszafoglalt területeken újabb erőszakot, járványt és kitelepítést idézett elő; a törökellenes felszabadító háború (1683–1699) a karlócai béke (1699) után sem szüntette meg a határ menti konfliktusokat, és a 18. század eleji Rákóczi-szabadságharc is mutatja, hogy a magyar rendek egy része a Habsburg uralmat nem felszabadításként élte meg.

Az oszmán háborúk tehát a Habsburg Monarchia számára egyszerre jelentettek katonai kihívást, területi nyereséget és nagyszabású adminisztratív feladatot. A Magyar Királyság visszafoglalt területeinek berendezése, a határőrvidékek katonai igazgatása és a betelepítések a 18. század folyamán a Habsburg-államépítés egyik legnagyobb vállalkozása lett.

24.2.4. A Habsburg birodalomépítés a kora újkorban

A Habsburg Monarchia kora újkori történetének hosszú távú eredménye egy sajátos, összetett **birodalmi állam** (latinul *Monarchia Austriaca*, németül *Habsburgermonarchie*) kialakulása volt. Ez az állam nem volt egységes nemzetállam, és még a 18. században sem beszélhetünk a mai értelemben vett osztrák nemzetről. A Habsburg uralkodók – a császári cím birtokosai – a következő fő területi egységeket kormányozták:

- az **örökös tartományokat** (Osztrák Hercegségek, Stájerország, Karintia, Krajna, Tirol, később Salzburg),
- a **Cseh Korona országait** (Csehország, Morvaország, Szilézia, Lausitz),
- a **Magyar Királyság** általuk uralt részét és a hozzá kapcsolódó Horvátországot, valamint a 17–18. században az oszmánoktól visszahódított területeket,
- a **Német-római Birodalom** korlátozott császári fennhatóságát, amely nem közvetlen Habsburg-tartomány volt, de az uralkodói hatalom reprezentációját és befolyását szolgálta.

A birodalomépítés legfontosabb eszköze a **landesfürstliche Obrigkeit** (tartományúri fennhatóság) és a **Stände** (rendek) közötti tárgyalásos hatalommegosztás volt. A 16–17. században a Habsburgok a rendi országgyűléseken keresztül szavaztatták meg az adókat és a katonaságot, de a harmincéves háború és az oszmán fenyegetés lehetővé tette, hogy az udvar egyre inkább központi szerveket – titkos tanács, udvari kamara, haditanács – építsen ki, és a rendi intézmények rovására növelje saját apparátusát. Ez a folyamat nem lineáris, és az egyes tartományok eltérő jogállása miatt nem vezetett egységes alkotmányhoz.

A kora újkori Habsburg Monarchia vallási házirendje a katolikus egyház kiváltságos helyzetén alapult. A **pietas Austriaca** (osztrák jámborság) a dinasztia katolikus identitásának és a barokk vallásosságnak a politikai reprezentációját jelentette. A Habsburgok ugyanakkor a birodalmi és magyarországi protestáns rendekkel időről időre kompromisszumra kényszerültek,

mert a birodalmi béke (1555, 1648) és a magyar országgyűlési törvények a vallási türelmet bizonyos keretek között elismerték. A Habsburg Monarchia tehát egyszerre volt katolikus, de nem teokratikus állam; a vallási kisebbségek – protestánsok, ortodox szerbek és románok, zsidók, sőt az oszmán határ mentén muszlim közösségek – helyzete a helyi jogrendek szerint változott.

A gazdasági és demográfiai folyamatok a kora újkorban a Habsburg Monarchia számára lassú növekedést hoztak, de a háborúk és járványok időszakos visszaeséseket okoztak. A 17. század végi és 18. századi betelepítések – német telepesek a Bánságba és Bácskába, zsidó közösségek a városokba – a gazdasági aktivitás élénkítését szolgálták, de egyben új etnikai és vallási feszültségeket is teremtettek. A **merkantilista** gazdaságpolitika (főként a 18. században) az állami bevételek növelését és az ipar támogatását célozta, de a paraszti robotterhek és a céhes kötöttségek miatt a változások korlátozottak maradtak.

A Habsburg birodalomépítés értékelése a történetírásban vitatott. A 19. századi osztrák és közép-európai nemzeti történetírók részben negatívan ítélték meg a Habsburg-államot mint a nemzeti fejlődés kerékkötőjét, mások – különösen a 20. század végi birodalomtörténeti iskola – hangsúlyozták a többes identitásokat, a dinasztikus lojalitást és a felekezeti együttélést mint a modern állam és a regionális autonómiák sajátos keretét. A mai konszenzus szerint a kora újkori Habsburg Monarchia nem tekinthető sem a későbbi Osztrák–Magyar Monarchia előképének, sem a „népek börtönének” – ez utóbbi kifejezés a 19. századi politikai retorika terméke –, hanem egy olyan összetett dinasztikus államkomplexum volt, amelyben a hatalomgyakorlás, a rendi autonómia és a felekezeti sokszínűség együtt létezett.

24.2.5. Források és bizonytalanságok

A kora újkori Habsburg Monarchia történetére viszonylag gazdag írott forrás áll rendelkezésre: tartományi országgyűlési jegyzőkönyvek, uralkodói rendeletek, udvari kamarai iratok, egyházi vizitációs jegyzőkönyvek, adóösszeírások, követjelentések, krónikák és magánlevelezések. A Habsburg-udvar hivatalos iratanyaga a bécsi levéltárakban kutatható, de a magyar, cseh, horvát és más regionális levéltárak is fontos forrásokat őriznek. A források értelmezése ugyanakkor óvatosságot igényel: az udvari iratok gyakran a központi szándékokat tükrözik, a paraszti és városi alsó rétegek hangja főként panaszlevelekben, periratokban és kihallgatási jegyzőkönyvekben jelenik meg, amelyek torzíthatnak. A felekezeti összetételre vonatkozó adatok hiányosak; a katolikus plébániai anyakönyvek és a protestáns egyházi feljegyzések egyenetlenül maradtak fenn, ezért a vallási arányokra vonatkozó számok mind becslések. A harmincéves háború demográfiai veszteségeire vonatkozó becslések – amelyek a történetírásban nagy eltéréseket mutatnak – szintén bizonytalanok, mert a korszak anyakönyvi és adóösszeírási adatai hiányosak, és a járványok, valamint a migráció hatását nehéz elkülöníteni. Az 1683-as ostromra vonatkozó kortárs beszámolók részben propagandisztikus jellegűek, és a csata utólagos nemzeti emlékezete tovább színezte az eseményeket. A Habsburg birodalomépítés egyes aspektusai – például a rendi ellenállás mértéke vagy a rekatolizáció társadalmi hatása – a szakirodalomban ma is vitatottak. A jelen alfejezet a konszenzusos tényeket és a főbb eltérő értelmezéseket igyekszik szétválasztani; ahol a források nem tesznek lehetővé egyértelmű állítást, ott a bizonytalanságot jelölni kell.

24.2.6. Rövid összefoglaló

1. A Habsburg Monarchia a kora újkorban a középkori dinasztikus szerzésből fokozatosan egy európai nagyhatalommá vált, de nem lett egységes nemzetállam; a tartományi rendek, a császári cím és a katolikus egyház intézményei megőrizték külön jogrendjüket.

2. A reformáció gyorsan terjedt a Habsburg területeken, különösen Csehországban és Ausztriában; a tridenti zsinat utáni ellenreformáció erőszakos rekatolizációba és a protestáns rendek kiiktatásába torkollott, amelynek áldozatai nehezen számszerűsíthetők.
3. A harmincéves háború (1618–1648) a cseh rendi felkelésből nőtt ki, és a Habsburgok számára a katolikus-protestáns konfliktusból európai hatalmi háborúvá szélesedett; a vesztfáliai béke korlátozta a császári hatalmat, de az örökös tartományokban a dinasztia megerősödött.
4. A háború demográfiai katasztrófája – becslések szerint egyes régiókban 20–40 százalékos lakosságvesztés – dokumentáltan súlyos volt, de a pontos számok vitatottak, és az erőszakot nem lehet egyetlen félnek tulajdonítani.
5. Az oszmán–Habsburg háborúk folyamatos határ menti konfliktusokkal jártak; Bécs 1683. évi ostroma és a kahlenbergi felmentő csata fordulópontot hozott, de a hozzá kapcsolódó emlékezetpolitikai mítoszokat kritikusan kell kezelni.
6. A kora újkori Habsburg birodalomépítés központi bürokráciát, állandó hadsereget és merkantilista gazdaságpolitikát hozott létre, de a rendi autonómia és a felekezeti sokszínűség mindvégig megmaradt.
7. A katolikus identitás (pietas Austriaca) meghatározta a Habsburgok reprezentációját, de a vallási kisebbségek helyzete a helyi jogrendek szerint változott; a Monarchia nem volt teokratikus, de nem is vallásilag semleges állam.
8. A kora újkori Habsburg Monarchia értékelése a nemzeti történetírásokban vitatott: egyesek a nemzeti fejlődés gátját látták benne, mások a többes identitások és a birodalmi együttélés sajátos keretét hangsúlyozzák.

24.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függött össze a Habsburgok császári címe és a tartományi rendekkel való alkudozás a kora újkori államépítésben? Miben különbözött ez a mai értelemben vett nemzetállamtól?
2. Milyen érvek és bizonyítékok állnak rendelkezésre a csehországi rekatolizáció erőszakos jellegére, és miért vitatott a folyamat társadalmi hatásának értékelése?
3. Miért tekinthető a harmincéves háború egyszerre felekezeti konfliktusnak és dinasztikus-hatalmi háborúnak? Hogyan jelennek meg ebben a Habsburg és a Bourbon dinasztia érdekei?
4. Miért problematikus Bécs 1683. évi ostromát kizárólag a „keresztény Európa védelmeként” értelmezni? Milyen más szereplők és érdekek veendők figyelembe?
5. Milyen forrástípusok segítségével vizsgálható a kora újkori Habsburg Monarchia társadalomtörténete, és mely forráscsoportok hiányoznak ahhoz, hogy a parasztság és a városi alsó rétegek tapasztalatait megismerjük?

24.3. A felvilágosodás és a 19. század

24.3.1. Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A Habsburg Monarchia 18. század végi és 19. századi története nem csupán osztrák belügy: a felvilágosult abszolutizmus reformjai, az 1848-as forradalom és az 1867-es kiegyezés a közép-európai államfejlődés olyan állomásai, amelyek párhuzamosan futnak a francia forradalommal, a német egységfolyamattal és az itáliai Risorgimentóval, de azoktól eltérő, birodalmi keretek között zajlottak. A Habsburg örökség dinamikája más volt, mint a porosz–német egységesítés: míg Németországban a nemzetállam-építés egy etnikailag viszonylag homogénabb mag köré szerveződött, addig a Habsburg Monarchia egy többnyelvű, több vallású dinasztikus birodalom volt, amelyben a „reform” és a „nemzeti kérdés” fogalma mást jelentett, mint Párizsban vagy Berlinben. A

most tárgyalt időszak azért kulcsfontosságú, mert ekkor alakulnak ki azok a társadalmi, jogi és nemzetiségi feszültségek, amelyek az első világháborúig és a monarchia felbomlásáig hatnak. A fejezet előzménye, a Habsburg Monarchia kora újkoráról szóló A Habsburg Monarchia a kora újkorban már bemutatta, hogyan vált a családi konglomerátumból központosított nagyhatalom; ezt most a reformkísérletek és a dualizmushoz vezető út elemzésével folytatjuk.

24.3.2. Mária Terézia és II. József reformjai

A 18. század második felében a Habsburg Monarchia olyan korszakon ment keresztül, amelyet a történetírás gyakran **felvilágosult abszolutizmusként** (németül *aufgeklärter Absolutismus*) jelöl. A fogalom maga vitatott: a történészek egy része szerint az uralkodók (elsősorban Nagy Frigyes, II. Katalin, Mária Terézia és II. József) a felvilágosodás eszméit használták fel hatalmuk racionalizálására, míg mások hangsúlyozzák, hogy a reformok valóban a jogbiztonság, a gazdasági hatékonyság és az állami közjó növelését szolgálták. A Habsburg esetben a reformok kényszerítő ereje részben katonai: a **osztrák örökösödési háború** (1740–1748) és a **hétéves háború** (1756–1763) megmutatta, hogy a monarchia adórendszere, hadserege és közigazgatása nem elég hatékony. Mária Terézia 1740-től uralkodott, és bár saját felvilágosultságát a modern szakirodalom mérsékelten értékeli – őt elsősorban pragmatikus, a dinasztia és a rendek közötti kompromisszumra építő reformernek tartják –, fia, II. József (1780–1790) már radikális, a hagyományos rendi és egyházi kiváltságokat felszámoló újító volt.

Mária Terézia reformjai közül a legfontosabb a **közigazgatás központosítása** és az adórendszer átalakítása volt. Az 1749-ben és 1760-ban létrehozott **Directorium in Publicis et Cameralibus**, majd a **Hofkanzlei** és a **Hofkammer** szétválasztása a bécsi udvari hivatalokban koncentrálta a döntéshozatalt. A tartományi rendek ellenállása miatt a reformok nem egyenletesen érvényesültek: a magyar rendek például jelentős autonómiát őriztek meg, míg a cseh és osztrák örökös tartományokban a központosítás gyorsabb volt. A **terézián us kataszter** és az **úrbéri rendezés** (a parasztok telki állományának és kötelezettségeinek rögzítése) a földesúri terheket akarta csökkenteni és kiszámíthatóvá tenni; a paraszti terhek rendezése Mária Terézia alatt a **robotmaximumok** bevezetésével és a paraszti költözési szabadság lazításával járt. A reformokat a források úgy mutatják, mint hosszas rendi viták eredményét: a magyar országgyűlés 1764–65-ben elutasította az általános paraszti reformot, így Mária Terézia Magyarországon csak rendeleti úton tudott korlátozott intézkedéseket bevezetni.

Az **oktatási reform** Mária Terézia alatt indult, az 1760-as években: a jezsuita rend 1773-as feloszlatása után a felsőoktatást állami irányítás alá vonták, és a bécsi udvar 1774-ben kiadta az **Allgemeine Schulordnung** (általános iskolai rendelet) néven ismert alapdokumentumot. Ez a dokumentum a tankötelezettséget a Habsburg örökös tartományokban (nem Magyarországon) írta elő, és a jezsuita pedagógiát fokozatosan felváltotta a gyakorlatiasabb, állami célokat szolgáló oktatás. A történészek között nincs egyetértés abban, hogy a tankötelezettség milyen mértékben valósult meg a gyakorlatban: a vidéki iskolák száma nőtt, de a távolléti arányok és a tanítói fizetések alacsony színvonala miatt a rendelet hatása egyenetlen volt. A források – iskolalátogatási jelentések, vármegyei összeírások – töredékesek, és a becslések szerint a gyakorlati írástudás a 18. század végén még a lakosság kisebbségére terjedt ki.

II. József uralkodása (1780–1790) a leggyakrabban úgy jelenik meg a tankönyvekben, mint a felvilágosult abszolutizmus csúcsa és egyben kudarca. József nem koronáztatta meg magát magyar királlyá, ezért a kortársak és részben az utókor is „kalapos királyként” hivatkozott rá – a koronázás elmaradása jogi és szimbolikus konfliktust jelentett a magyar rendekkel. Reformjai közül kiemelkedik az **1781-es türelmi rendelet** (*Toleranzpatent*), amely a katolikus vallás elsődlegességét fenntartva korlátozott szabadságot adott a protestánsoknak, a görögkeleti kereszténységeknek, majd a zsidóknak is: a nem katolikus keresztények például

polgári foglalkozásokat űzhettek és templomokat építhettek (bizonyos korlátozásokkal, például torony nélkül). Ez dokumentált jogi változás, de a kortárs reakciók vegyesek voltak: a katolikus hierarchia egy része a katolikus identitás gyengülését látta benne, míg a protestáns közösségek egy része a rendelet szűkös kereteit bírálta.

III. József a **jobbágyrendelet** (1781, magyar területen 1785) keretében eltörölte a jobbágy személyi függését, lehetővé tette a szabad költözést, és a földesúri bíráskodást állami, paraszti részvétellel működő úrbéri bíróságokkal váltotta fel. Ez a lépés jelentős, dokumentált jogi reform volt, de a végrehajtás lassú volt, és a földesúri terhek (robot, termény- és pénzjáradék) fennmaradtak. A **II. József-féle nyelvrendelet** (1784) a németet tette a monarchia központi hivatalainak nyelvévé, ami a magyar és cseh rendek körében erős ellenállást váltott ki; a rendelet a nemzetiségi mozgalmak egyik fontos, a 19. századi emlékezetben gyakran hivatkozott előzménye lett. A nyelvrendeletet a halálos ágyán József visszavonta, ami mutatja a reformok politikai korlátait.

Az **egyházi reformok** részeként II. József feloszlatta a szemlélődő szerzetesrendeket (a gyakorlati, például oktató vagy betegápoló rendeket megtartotta), és állami **generális szemináriumokat** hozott létre a papképzésre. Az egyházi reformok célja az állami egyházpolitika kialakítása volt, amelyet a kortársak és a későbbi történetírás **jozefinizmusként** (*Josephinismus*) emleget; a fogalom pontosan azt a törekvést jelöli, hogy az egyházat az állami érdekek alá rendeljék. II. József halála után utóda, II. Lipót (1790–1792) a rendi elégedetlenség hatására több reformot visszavont vagy enyhített. A történészi vita középpontjában az áll, hogy a jozefinista reform hosszú távon erősítette-e a Habsburg államot, vagy inkább a rendi és nemzeti ellenállást aktivizálta. A mai konszenzus szerint a reformok intézményi öröksége (közigazgatási központosítás, oktatási rendszer, egyházpolitikai keretek) tartós maradt, de a társadalmi átalakulás, különösen a paraszti földfelszabadítás, csak a 19. században, forradalmi nyomás alatt valósult meg.

24.3.3. A francia forradalom hatása és a napóleoni háborúk

A francia forradalom (1789) híre és a forradalmi hadseregek előrenyomulása alapvetően formálta át a Habsburg Monarchia külpolitikáját és belső viszonyait. A bécsi udvar a forradalmi Franciaországgal szemben az európai koalíciók egyik főszereplője volt; az 1792–1797-es **első koalíciós háború** során a francia csapatok elfoglalták az osztrák Németalföldet és Észak-Itália Habsburg területeit, az 1797-es **campo formiói béke** pedig ideiglenesen megszilárdította a francia hódításokat. Az 1799–1801-es második, majd az 1805-ös harmadik koalíciós háború során Napóleon csapatai Bécset is elfoglalták; az 1805-ös **austerlitzi csata** (magyarul gyakran „austertlitzi csata” vagy „a három császár csatája”) után a Habsburgok elvesztették Tirolt, Velencét és további területeket. 1806-ban II. Ferenc (1792–1835) lemondott a **Német-római császári címről**, miután Napóleon létrehozta a Rajnai Szövetséget; ezzel a dokumentált lépéssel a közel ezeréves birodalom formálisan is megszűnt. Az 1809-es háborúban Ausztria újabb vereséget szenvedett, de a **tiroli felkelés** (Andreas Hofer vezetésével) a későbbi osztrák és tiroli emlékezetben a Napóleon-ellenes népi ellenállás jelképévé vált – a történetírás azonban rámutat, hogy a felkelés egyszerre volt vallásos, rendi és regionális mozgalom, és nem mérhető a modern nemzeti ellenállás fogalmával.

A **bécsi kongresszus** (1814–1815) Klemens von **Metternich** herceg vezetésével nemcsak a területi rendezést végezte el, hanem a restaurációs politika alapjait is lefektette. A Habsburg Monarchia megszerezte Lombardiát és Velencét, visszakapta Tirolt, és befolyása alá vonta az itáliai félsziget nagy részét; a német szövetségben (*Deutscher Bund*) pedig Ausztria elnöki szerepet játszott. A konszenzus szerint a bécsi kongresszus rendszere a nagyhatalmi egyensúlyra és a forradalmi eszmék visszaszorítására épült, de a rendszer nem volt képes felszámolni a társadalmi feszültségeket.

24.3.4. A Vormärz és az 1848-as forradalom

A 1815 és 1848 közötti időszakot a német történetírás **Vormärznek** („március előtti korszak”) nevezi. A Habsburg Monarchiában ez az időszak a **Metternich-rendszer** időszaka volt: cenzúra, rendőri megfigyelés, a nyilvános politikai vita korlátozása. A rendszer nem volt teljesen statikus: a közigazgatásban és az oktatásban tovább éltek a jozefinista hagyományok, és a gazdaságban megindult a lassú modernizáció. Az 1848-as forradalmak nem egyetlen okra vezethetők vissza: szerepet játszottak a **rossz termésű évek** (1846–1847), az élelmiszerárak emelkedése, a kézműves- és munkásrétegek elszegényedése, a polgári reformkövetelések, valamint a nemzetiségi mozgalmak – a magyar, cseh, olasz, lengyel, horvát, szerb és román – önállósági vagy jogkiterjesztési programjai.

Az 1848-as forradalom a Habsburg Monarchiában több színtéren zajlott. A **bécsi forradalom** 1848. március 13-án tört ki; a tüntetők Metternich lemondását követelték, és az idős kancellár még aznap lemondott. A dokumentált események sora: a cenzúra eltörlésének ígérete, a nemzetőrség felállítása, az alkotmány ígérete. Ám a bécsi udvar a forradalmat városi és egyetemi mozgalomként, nem pedig állami átalakulásként kezelte. A kérdés kulcsa az **alkotmányos monarchia** formája volt. Az 1848 áprilisában kiadott **pillersdorfi alkotmány** korlátozott választójogot és kétkamarás rendszert irányzott elő, de a szélesebb demokratikus követeléseket nem elégítette ki; a májusban összeülő **bécsi forradalmi bizottmány** és az őszi **októberi felkelés** tovább radikalizálta a helyzetet.

A magyarországi forradalom a Habsburg Monarchia legkomolyabb belső kihívása volt. Az 1848. márciusi pesti események, a **márciusi ifjak** követelései és az **áprilisi törvények** (amelyeket V. Ferdinánd király szentesített) alkotmányos monarchiát, felelős magyar kormányt, sajtószabadságot, közteherviselést, a jobbágyság eltörlését és a magyar országgyűlésnek felelős minisztériumot vezettek be. A magyar reformellenzék – élén Kossuth Lajossal, Batthyány Lajossal és Széchenyi Istvánnal – nem egységesen képviselte a nemzeti követeléseket: Széchenyi például a nemzetiségi kérdésben és a radikális demokratizálásban visszafogottabb volt. A horvát, szerb, román, szlovák és erdélyi szász politikai elitek egy része a magyar alkotmányos követelésekkel szemben saját nemzeti jogokat vagy a bécsi udvar támogatását kereste. Az 1848–49-es **magyar forradalom és szabadságharc** története a magyar nemzeti emlékezetben központi, de a történetírás hangsúlyozza, hogy a konfliktusnak egyszerre volt polgári forradalmi, nemzeti és birodalmi dimenziója; a magyar kormány és a nemzetiségi mozgalmak közötti fegyveres konfliktusok (például a szerb felkelés a Délvidéken, a román mozgalom Erdélyben) a korszak erőszakának áldozatoseményeit is adják.

A bécsi udvar a magyar forradalom leverésére az orosz cári hadsereg segítségét vette igénybe: 1849 nyarán az orosz intervenció, a **temesvári vereség** és a **világosi fegyverletétel** (1849. augusztus 13.) után a magyar szabadságharc elbukott. A megtorlás – a **Batthyány-kivégzés** és a tizenhárom aradi vértanú kivégzése – dokumentált történelmi esemény, amely a magyar nemzeti emlékezetben és a Habsburg-ellenes narratívában erős szimbólummá vált. A történészek ma azt is hangsúlyozzák, hogy a megtorlás fokozatai eltérőek voltak, és a forradalom elitjei közül sokan emigráltak vagy kegyelmet kaptak; az 1849 utáni neoabszolutizmus azonban valóban az alkotmányos intézmények felfüggesztésével és katonai-közigazgatási diktatúrával járt Magyarországon.

A **cseh nemzeti mozgalom** 1848 júniusában Prágában tartott **szláv kongresszusa** a birodalmi keretek között képzelte el a szláv népek jövőjét, de a prágai pünkösdi felkelés katonai leverése (1848. június) megmutatta, hogy a bécsi udvar a nemzetiségi mozgalmakkal szemben is erélyesen lép fel. Az itáliai tartományokban az 1848–49-es háborúk, a **Károly Albert** szárd–piemonti király által vezetett hadjáratok és az osztrák hadsereg győzelmei után Lombardia és Velence katonai megszállás alatt maradt. A Habsburg Monarchia tehát 1849-re katonailag helyreállította

hatalmát, de a politikai legitimitását nem tudta helyreállítani; a forradalom leverése után a birodalom újabb reformkísérletre kényszerült.

24.3.5. A neoabszolutizmus: a Bach-rendszer és az út a kudarcig

Az 1849-től körülbelül 1859-ig tartó időszakot a történetírás **neoabszolutizmusként** vagy a **Bach-rendszer** korszakaként emlegeti. Alexander **Bach** belügyminiszter nevéhez kötik a korszak centralizáló politikáját. A neoabszolutizmus célja az volt, hogy a forradalom által kivívott változások közül a jobbágyfelszabadítást fenntartsák (a paraszti terhek eltörlését nem vonták vissza), de minden alkotmányos engedményt felszámoljanak. A korszakban megerősítették a **császári-királyi hivatalokat**, a németet tették a közigazgatás nyelvévé, és bevezették a **csendőrséget** (1849-ben) a vidéki rend fenntartására.

A neoabszolutizmus gazdasági téren modernizációt hozott: az 1850-es években épült ki a **vasúthálózat** (a bécsi kormányzat koncessziókat adott a vasúttársaságoknak), az **1854-es bányatörvény**, az **1855-ös telekkönyvi pátens** és az **iparűzési rendeletek** a liberális gazdaságpolitika irányába mutattak. Az állam pénzügyi helyzete azonban nem stabilizálódott: a hadsereg fenntartása, a vasúti beruházások és a bürokrácia költségei növelték az államadósságot. A korszak egyik legvitatottabb lépése az **1855-ös konkordátum** volt, amely a katolikus egyháznak jelentős befolyást adott az oktatásban és a házassági jogban. A konkordátumot a liberális és protestáns kritika az abszolutizmus és a katolikus egyház összefonódásaként bírálta; a későbbi, 1860-as évekbeli liberális kormányzat részben visszavonta.

A neoabszolutizmus bukását a **szárd–francia–osztrák háború** (1859) okozta. A **solferinói csata** (1859. június 24.) osztrák veresége után a Habsburgok elvesztették Lombardiát (a **zürichi béke** értelmében), és az itáliai egységfolyamat felgyorsult. A vereség nyilvánvalóvá tette, hogy a centralizáló, elnyomó rendszer nem tudja finanszírozni és megszervezni a hatékony katonai fellépést. A történészi értékelés szerint a neoabszolutizmus modernizációs lépései ellenére a rendszer legitimitáshiánya és a nemzetiségi elnyomás miatt fenntarthatatlannak bizonyult.

24.3.6. Az 1860-as évek és az 1867-es kiegyezés

Az 1859-es vereség után a bécsi udvar kísérletet tett a belpolitikai konszolidációra. Az **1860-as októberi diplomát** és az **1861-es februári pátenst** a történetírás a konszolidáció két korai dokumentumaként tartja számon. Az októberi diploma a Magyar Királyság alkotmányos intézményeinek részleges visszaállítását ígérte, míg a februári pátens egy központi parlamenti rendszert hozott létre, korlátozott választójoggal. A magyar politikai elit a korábbi 1848-as alkotmányos vívmányokat követelte, és nem fogadta el a pátens központosító logikáját; a magyar országgyűlés 1861-es feliratában a kiegyezést a 48-as törvények alapján képzelte el. A vitához hozzátartozik, hogy a magyar politikai elit sem volt homogén: a **Deák Ferenc** vezette felirati párt a tárgyalásos rendezés, a **Teleki László** és a szélsőségesebb emigráció a függetlenségi ellenállás híve volt.

A **porosz–osztrák háború** (1866) döntő lökést adott a kiegyezésnek. A **königgrätzi csata** (magyarul gyakran „custozzai csata” hibásan; helyesen a königgrätzi, csehül Hradec Králové melletti csata) osztrák vereségével a Habsburgok kiszorultak a német egységfolyamatból, és elvesztették Velencét (a **prágai béke** értelmében). A porosz győzelem a **kisnémet egység** felé tolta el a német ügyet, Ausztria pedig arra kényszerült, hogy belső kompromisszumot keressen. A magyar politikai elit a birodalom gyengeségét kihasználva a kiegyezés feltételeit erősítette. 1867-ben, a **júniusi kiegyezés** (*Ausgleich*) keretében megszületett az **Osztrák–Magyar Monarchia** (németül *Österreichisch-Ungarische Monarchie*). A kiegyezés tartalma: a Habsburg uralkodó osztrák császár és magyar király, és a birodalom két államra – a **Lajtán inneni** (osztrák)

és a **Lajtán túli** (magyar) területekre – oszlik. A két országrésznek saját országgyűlése és kormánya volt, a közös ügyek (külügy, hadügy és az ezek finanszírozására szolgáló pénzügy) közös miniszterek irányítása alatt álltak. A kiegyezéshez kapcsolódott a **Horvát–magyar kiegyezés** (1868, horvátul *Hrvatsko-ugarska nagodba*), amely Horvátországnak korlátozott autonómiát adott a magyar királyságon belül.

A kiegyezés értékelése a történetírásban erősen vitatott. A magyar nemzeti történetírás hagyománya a kompromisszumot a modern magyar államiság helyreállításaként, a gazdasági fejlődés motorjaként értékelte; a kritikus hagyomány (különösen a 20. század közepétől) a kiegyezést a nemzetiségi elnyomás intézményesítéseként, a demokratikus fejlődés elmaradásaként és a birodalmi fennmaradás eszközeként bírálta. Más történészek azt hangsúlyozzák, hogy a kiegyezés a Habsburg Monarchiát hosszabb távon stabilizálta, de a nemzetiségi kérdést nem oldotta meg: a cseh, lengyel, ukrán, román, szerb és horvát mozgalmak továbbra is a birodalom átalakítását vagy felbomlasztását szorgalmazták. Az utóbbi évtizedek szakirodalma a kiegyezést nem kizárólag magyar–osztrák kompromisszumként, hanem a birodalmi elitek és a nemzetiségi mozgalmak közötti erőtér egyensúlyi pontjaként értelmezi.

A kiegyezés utáni évtizedekben a Monarchia gazdasági és társadalmi modernizációja felgyorsult: a vasúthálózat, az iparosodás, a városiasodás és a bankrendszer fejlődése mellett a tömegpártok és a munkásmozgalom is megjelent. A **budapesti és bécsi liberális kormányok** a századfordulóig a szekularizáció és a közigazgatási reform útján haladtak; a **cseh kiegyezési kísérletek** azonban sorra kudarcba fulladtak, és a nemzetiségi konfliktusok – különösen a cseh–német, a lengyel–ukrán és a magyar–román feszültségek – a dualista rendszer egyik legmélyebb válságát jelentették. A dualizmus korszakának gazdasági és társadalmi viszonyait az Az első világháború és a monarchia bukása alfejezet tárgyalja részletesebben.

24.3.7. Források és bizonytalanságok

A korszakról szóló ismereteink forrásai változatosak: az udvari kancelláriák és a helytartótanácsok iratanyagai, az országgyűlési naplók és feliratok, a rendeletek és törvények, a vármegyei és városi levéltárak, valamint a sajtó és a röpiratirodalom. A **terézián és jozefinista reformok** kutatásában az oklevél- és rendeletkiadások mellett a statisztikai összeírások (például a **dicalis összeírások** és a **II. József-kori népszámlálás**) adnak támpontot, de ezek nem mai értelemben vett statisztikák: a becslések pontossága korlátozott, a kategóriák (például a „jobbágy”, „zsellér”, „háztartás”) koronként és régiónként eltérnek. A népszámlálási adatoknál a történészek a „becsült” vagy „összeírt” minősítést használják, nem pontos lélekszámot.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei jól dokumentáltak: a hivatalos jelentések, hadijelentések, országgyűlési jegyzőkönyvek, röpiratok és a résztvevők visszaemlékezései lehetővé teszik az eseménytörténet rekonstrukcióját. Ugyanakkor a **visszaemlékezések műfaji torzításai** (önigazolás, a későbbi politikai pozíciók védelme) miatt a történészek óvatosan kezelik őket. Az áldozatok számára és a megtorlás mértékére vonatkozó adatok eltérnek; a kivégzések és bebörtönzések száma a kutatások szerint pontosan rekonstruálható a bírósági iratokból, a spontán erőszak és a polgári lakosság veszteségei viszont bizonytalanok.

A **kiegyezés** forrásadottsága kiemelkedő: a bécsi és a pesti kormányzat közötti tárgyalások jegyzőkönyvei, a delegációk vitái, az uralkodói leiratok és a sajtóban megjelent vitairatok lehetővé teszik a döntéshozatal rekonstrukcióját. A kiegyezés értelmezése azonban a mai napig a **magyar és az osztrák történetírás** egyik legvitatottabb kérdése; az újabb kutatásokban a **nemzetiségi szempont** beemelése azt mutatja, hogy a korábbi „magyar–osztrák alku” felfogás leegyszerűsítő. A szlovák, román, szerb és horvát elit 1867-es reakciói (például a **nemzetiségi memorandumok** és a horvát szabor vitái) jól dokumentáltak, és azt mutatják, hogy a monarchia felét kitevő nem

magyar és nem német lakosság egy része a kiegyezést nem a jogkiterjesztés, hanem a jogfosztás pillanataként élte meg.

A **neoabszolutizmus** időszakának forrásait főként a belügyi és pénzügyi kormányszervek iratai, valamint a vármegyei és városi jelentések alkotják. A korszak statisztikai adatai (például az iparosodás, a vasútépítés ütemére) a későbbi osztrák és magyar statisztikai hivatalok első, 1850-es évekbeli felméréseiből származnak; ezeket a modern történeti statisztika nem tekinti reprezentatívnak, ezért legfeljebb nagyságrendi becslésekre alkalmasak.

24.3.8. Rövid összefoglaló

- Mária Terézia reformjai a központosított közigazgatás, az adórendszer és az oktatás területén hoztak tartós változást; II. József radikálisabb rendeletei (türelmi rendelet, jobbágyrendelet, nyelvrendelet) a felvilágosult abszolutizmus programját testesítették meg, de a rendi ellenállás miatt részben visszavonták őket.
- A francia forradalom és a napóleoni háborúk megszüntették a Német-római Birodalmat, területi átrendeződést hoztak, és a bécsi kongresszus után Metternich restaurációs rendszerét erősítették.
- Az 1848-as forradalom Bécsben, Prágában, a magyar területeken és az itáliai tartományokban egyszerre volt polgári, nemzeti és birodalmi válság; a magyar szabadságharcot orosz segítséggel verték le, a megtorlás a nemzeti emlékezet fontos eseménye lett.
- A neoabszolutizmus (Bach-rendszer) centralizáló és modernizáló lépéseket hozott, de a nemzetiségi elnyomás és az 1859-es itáliai vereség után fenntarthatatlanná vált.
- Az 1867-es kiegyezés létrehozta az Osztrák–Magyar Monarchia dualista szerkezetét, közös kül-, had- és pénzügyi szervekkel, de a nemzetiségi kérdést nem oldotta meg.
- A kiegyezés értékelése ma is vitatott: a magyar államiság megerősítésétől a nemzetiségi egyenlőtlenségek intézményesítéséig több történészi álláspont él egymás mellett.
- A korszak forrásai gazdagok, de a népszámlálási és gazdasági adatok becslések, az emlékezeti források pedig önigazoló narratívákat közvetítenek, ezért a tények, a becslések és az értelmezések gondos megkülönböztetést igényelnek.

24.3.9. Önellenőrző kérdések

- Miben különbözött Mária Terézia és II. József reformpolitikája a rendekhez való viszony tekintetében?
- Miért jelentett az 1848-as forradalom egyszerre lehetőséget és fenyegetést a Habsburg Monarchia nem magyar és nem német elitjei számára?
- Hogyan függött össze az 1859-es itáliai és az 1866-os porosz vereség a kiegyezés megkötésével?
- Milyen intézményi következményei voltak az 1867-es kiegyezésnek a közös ügyek és a két országrész viszonylatában?
- Miért vitatott a kiegyezés értékelése a mai történetírásban, és milyen forrásokra támaszkodhat a kutató a vita eldöntéséhez?

24.4. Az első világháború és a monarchia bukása

A 19. század végére az Osztrák–Magyar Monarchia – a felvilágosodás és a 19. század alfejezetben tárgyalt kiegyezéses dualista állam – Európa egyik legnagyobb és legösszetettebb birodalma volt. Területén tizenegy hivatalos nemzetiség élt, a birodalmi hadsereg csaknem húsz nyelven adott ki parancsokat, és a politikai rendszer egyszerre őrizte meg a Habsburg-dinasztia központi

tekintélyét, valamint a magyar és az osztrák elitek kiváltságait. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan süllyedt ez a soknemzetiségű állam 1914 és 1918 között a háborús összeomlásba, miként alakult át a hátország a totális háború tapasztalatává, és milyen körülmények között jelent meg a mai Ausztria elődje, a kikiáltott Német-Ausztria köztársaság. A fejezet a mai osztrák történelem szempontjából azért kulcsfontosságú, mert a háború és a felbomlás nem csupán államhatárokat rajzolt újra, hanem hosszú évtizedekre meghatározta a köztársaság politikai kultúráját, gazdasági helyzetét és a Habsburg-örökséghez fűződő, máig vitatott viszonyt.

24.4.1. A szarajevói merénylet és a júliusi válság

1914. június 28-án Szarajevóban a **Fiatal Bosznia** (Mlada Bosna) mozgalomhoz tartozó Gavrilo Princip, szerb nacionalista körökkel kapcsolatban álló diák, pisztollyal megölte **Ferenc Ferdinánd** trónörököst és feleségét, Chotek Zsófiát. A merénylet ténye, a helyszín és az elkövető kiléte dokumentált esemény, amelyet a korabeli rendőrségi jegyzőkönyvek és bírósági iratok rögzítenek. A merénylet közvetlen előzménye az 1908-as boszniai annexió és a szerb–osztrák diplomáciai feszültség volt, de a szarajevói gyilkosságot sem a szerb kormány hivatalos politikájaként, sem a szerb nép kollektív akarataként nem lehet bizonyítani. A történetírásban máig vita folyik arról, hogy a merénylők mögött álló titkos szervezet, a **Fekete Kéz** (Crna ruka) milyen mértékben kapott támogatást a szerb katonai hírszerzéstől, és hogy a bécsi kormány valóban bizonyítékok alapján vádolta-e a szerb államot, vagy a háborús céljaihoz keresett ürügyet.

A merényletet követő **júliusi válság** során az Osztrák–Magyar Monarchia – elsősorban a közös külügyminiszter, **Leopold von Berchtold** és a vezérkari főnök, **Franz Conrad von Hötzendorf** nyomására – július 23-án ultimátumot intézett Szerbiához. Az ultimátum szövege olyan követeléseket tartalmazott, amelyek részben sértették Szerbia szuverenitását; a szerb válasz elfogadta a feltételek nagy részét, de egyes pontokat elutasított. Július 28-án I. Ferenc József aláírta a hadüzenetet Szerbiának, ami az európai szövetségi rendszerek mozgósítási láncolatát indította el. A következő napokban Németország, Oroszország, Franciaország és Nagy-Britannia egymás után lépett be a háborúba. A háborús felelősség kérdése a történeti irodalomban az egyik legvitatottabb pont: a **Fritz Fischer** nevéhez kötött 1960-as évekbeli tézis Németországot tette fő felelőssé, míg az osztrák történetírás egy része a monarchia külön érdekeit és a magyar miniszterelnök, **Tisza István** kezdeti ellenállását hangsúlyozza. A mai konszenzus szerint a háború kirobbanásában több nagyhatalom és a monarchia vezető körei is osztoztak, de a szarajevói merényletet követő osztrák–magyar döntés volt az a közvetlen lépés, amely a helyi konfliktust európai háborúvá alakította.

24.4.2. A háború katonai és politikai menete a monarchia szempontjából

A Monarchia hadba lépésekor a vezérkar gyors, döntő háborút remélt, elsősorban Szerbia ellen. A valóságban a birodalom három fronton is hadakozni kényszerült: a **szerb fronton**, a **keleti (orosz) fronton** és később az **olasz fronton**. A hadsereg, a közös hadsereg (k. u. k. Armee) mellett az osztrák **Landwehr** és a magyar **honvédség** alakulataiból állt, és a legénység etnikai-nyelvi összetétele rendkívül sokszínű volt: cseh, német, magyar, lengyel, ukrán, román, horvát, szerb, szlovén, olasz és más katonák szolgáltak együtt. Ez a soknyelvűség a háború alatt egyszerre volt a haderő erőforrása és gyengesége. A dokumentált katonai iratok szerint a csapattisztek jelentős része németül vezényelt, a legénység egy része azonban csak tolmácsok segítségével értette a parancsokat; a nyelvi félreértések és a nemzetiségi lojalitás kérdései már 1914-től megjelentek.

A szerb fronton a Monarchia 1914 őszén többször támadott, de a szerb hadsereg ellenállása és a járványok miatt a hadjárat kudarcot vallott; Belgrádot csak 1915 őszén, német és bolgár

segítséggel sikerült elfoglalni. A keleti fronton az 1914-es galíciai vereségek után a hadsereg 1915-ben a központi hatalmak offenzívája során visszafoglalta Galícia egy részét, 1916-ban pedig a **Bruszilov-offenzíva** súlyos, több százezer fős embervesztéséget okozott. Az olasz hadüzenet 1915. május 23-án megnyitotta az Alpok és az Isonzó folyó menti frontot, ahol 1915 és 1917 között tizenkét isonzói csata zajlott. Az 1917. októberi **caporettói áttörés** (a mai Kobarid közelében) a Monarchia egyik legnagyobb katonai sikere volt: az olasz hadsereg visszavonult a Piave folyóig. A caporettói győzelem azonban nem hozott döntő fordulatot, és a következő évi piavei csata (1918. június) már a Monarchia kimerülését mutatta.

A háború politikai vezetése közben is átalakult. Az 1916. november 21-én elhunyt I. Ferenc Józsefet a fiatal **IV. Károly** (Karl I.) követte a trónon. IV. Károly titkos diplomáciai kapcsolatfelvételei a nyugati hatalmakkal – köztük az 1917-es **Sixtus-affér** – azt jelzik, hogy a monarchia egy része már 1917-ben különbékét keresett. A békekísérlet kudarcot vallott, és a nyilvánosságra került tárgyalások tovább gyengítették a szövetségesekbe vetett bizalmat. A német katonai és gazdasági függés 1916 után fokozódott: a Monarchia egyre inkább a Német Birodalom alárendelt partnereként működött, ami belpolitikailag is feszültségeket szült, különösen a magyar kormányzat és a bécsi udvar között.

24.4.3. A hátország: gazdaság, társadalom és nemzetiségi feszültségek

Az első világháború a Monarchia lakossága számára **totális háborúvá** (totaler Krieg) vált, amely nem csupán a frontot, hanem a hátországot is mozgósította. A gazdasági életet hadigazdálkodás alá vonták: bevezették a **rekvirálást**, a jegyrendszert, a munkaszolgálatot és a hadiipari termelés központi irányítását. A hátországot sújtó **élelmiszerhiány**, a gabona- és szénhiány, valamint az infláció dokumentált jelenségek, amelyeket a korabeli hatósági jelentések, statisztikai felmérések és sajtóbeszámolók rögzítenek. A nagyobb városokban – így Bécsben, Prágában, Budapesten és a mai Ausztria más ipari központjaiban – az élelmiszerellátás akadozása rendszeres tüntetésekhez és sztrájkokhoz vezetett. Az 1918-as **januári sztrájkok** a Monarchia több hadiüzemi központjában egyszerre robbantak ki, és a munkásság háborúellenes hangulata mellett a nemzetiségi követeléseket is felerősítették.

A háború alatt a nők tömegesen vállaltak munkát a mezőgazdaságban, a hadiiparban és a közigazgatásban, miközben a férfiak nagy része a fronton szolgált. Ez a társadalmi változás nemcsak a családi szerepeket alakította át, hanem hosszabb távon a nők választójogi mozgalmának is lendületet adott. A nők háborús munkájának mértékét a mai történetírás elsősorban fotó-, levéltári és statisztikai anyagok alapján rekonstruálja; a statisztikai becslések szerint a Monarchia hadiipari munkásainak egyharmada lehetett nő, de az adatok pontossága vitatott. A hátország megpróbáltatásait tetézte az 1918-ban tomboló **spanyolnátha-járvány** (Spanische Grippe), amely a Monarchia területén is százezrek halálát okozta; a becslések bizonytalanok, mert a járvány egybeesett a frontok összeomlásával és az állami nyilvántartások szétzilálódásával.

A nemzetiségi feszültségek a háború éveiben fokozatosan politikai követelésekké érlelődtek. A cseh, lengyel, délszláv és olasz politikai elitek egy része már 1914-től emigrációban dolgozott a Monarchia felbontásán; a **Csehszlovák Nemzeti Tanács** Tomáš Garrigue Masaryk és Edvard Beneš vezetésével, a **Jugoszláv Bizottság** pedig a délszláv egységért. A Monarchia hadvezetése a háború alatt több nemzetiségi politikust internált vagy perbe fogott, például a cseh Karel Kramářt. Ugyanakkor a lakosság egy része hűséges maradt a dinasztiához, és a nemzetiségi pártok sem alkottak egységes tömböt. A történetírás ezért ma már nem beszél egységes „nemzetiségi lázadásról”, hanem a lojalitások és az elszakadási törekvések bonyolult, régiónként eltérő mintáiról.

24.4.4. A monarchia felbomlása 1918-ban

Az 1918-as év a Monarchia számára a katonai összeomlás és a belső dezintegráció egymást erősítő folyamatát hozta. A nyugati front német vereségei, a balkáni front 1918. szeptemberi összeomlása és az olasz fronton indított utolsó, sikertelen offenzíva után a hadsereg morálja megtört. A frontokról tömeges szökések és fegyelmezetlenségek hírét a kormányzat már nem tudta leplezni. A hátország éhezése, a járvány és a politikai elnyomás tovább növelte a bizalmatlanságot.

A fordulópontot a központi hatalmak katonai veresége jelentette, de a Monarchia belső folyamatai is döntő szerepet játszottak. 1918. október 16-án IV. Károly kiáltványt adott ki, amelyben a birodalom föderatív átalakítását, azaz az egyes nemzetiségek önrendelkezésen alapuló autonómiáját ígérte. A kiáltvány dokumentált szövege azonban késve érkezett: a cseh, délszláv, lengyel és más nemzeti tanácsok már nem fogadták el a birodalmi keret fenntartását. Október 28-án Prágában kikiáltották a **Csehszlovák Köztársaságot**, október 29-én Zágrábban a **Szlovének, Horvátok és Szerbek Államát**, november 1-jén pedig a galíciai lengyel területek csatlakoztak a formálódó lengyel államhoz. A magyar kormányzat október végén felfüggesztette a perszonáluniót, és a magyar állam önállóvá vált.

A katonai összeomlás az olasz fronton 1918. október 24-én kezdődő **vittorio venetói csata** után vált teljessé. A Monarchia hadserege november 3-án a **villa giusti-i fegyverszünetben** letette a fegyvert, de a dokumentált események szerint a tűzszüneti egyezmény technikai hibái miatt a fegyverletétel egyes szakaszokon csak november 4-én lépett életbe, és az olasz hadsereg még ekkor is több ezer hadifoglyot ejtett. A fegyverszünet aláírása idején a hadsereg egyes alakulatai már hazafelé tartottak, és a birodalmi intézmények elveszítették az ellenőrzést a területük felett.

A monarchia felbomlásának okairól a történeti irodalomban két fő értelmezés verseng. Az egyik – amelyet részben az osztrák történetírás konzervatív hagyománya, valamint a későbbi Habsburg-párti emlékezet is fenntart – a külső katonai vereséget és a wilsoni **önrendelkezési elv** (Selbstbestimmungsrecht der Völker) hatását helyezi előtérbe: eszerint a győztes nagyhatalmak és az emigráns nemzetiségi politikusok aktív tevékenysége nélkül a Monarchia fennmaradhatott volna. A másik értelmezés a belső társadalmi és nemzetiségi feszültségeket, a háborús nélkülözést, a politikai represszió és a dualista rendszer merevségét tekinti elsődleges oknak. A mai történeti konszenzus szerint mindkét tényezőcsoport hatott, és a Monarchia összeomlása nem egyetlen dátumhoz köthető, hanem 1918 folyamán zajló, több hónapos folyamat eredménye.

Fontos hangsúlyozni, hogy a „monarchia bukása” kifejezés önmagában nem semleges: a mai osztrák emlékezetpolitikában a Habsburg-állam végét egyszerre értelmezik nemzeti katasztrófaként és a demokratikus köztársaság születéseként. A történeti szakirodalom ezt a kettősséget gyakran „osztrák identitásválságnak” nevezi, mert az 1918-as fordulat a későbbi évtizedekben is vitatott emlékezeti tétel maradt.

24.4.5. Az új osztrák köztársaság kikiáltása

A Monarchia összeomlása közben a mai Ausztria német nyelvű területein új politikai erők vették át a hatalmat. 1918. október 21-én a bécsi Reichsrat német képviselői **ideiglenes nemzetgyűléssé** (Provisorische Nationalversammlung) alakultak, és kimondták a **Német-Ausztria** (Deutschösterreich) megalakítását. A testület a szociáldemokraták, a keresztényszociálisok és a német nacionalista pártok képviselőiből állt, és elnökévé a szociáldemokrata **Karl Seitz**et választotta. November 11-én IV. Károly – anélkül, hogy formálisan lemondott volna a trónról – kijelentette, hogy lemond az államügyek intézéséről; a Habsburg-dinasztia trónigényének kérdése ezután hosszú ideig politikai vitatéma maradt.

1918. november 12-én Bécsben, a parlament előtt az ideiglenes nemzetgyűlés kikiáltotta a **köztársaságot**, és az új államot Német-Ausztria néven demokratikus köztársasággá nyilvánította. A kikiáltás dokumentált politikai esemény, amelyről korabeli jegyzőkönyvek és sajtóbeszámolók tanúskodnak. Az új állam vezetője a szociáldemokrata **Karl Renner** lett, aki kancellárként az első koalíciós kormányt irányította. A kikiáltás napján Bécsben a tömeg egy része a köztársaságot, más része a császár visszatérését éltette; a rend fenntartása érdekében a kormány a munkás- és katonatanácsokkal is tárgyalt. A **kommunista párt** 1918. november 3-án alakult, és rövid időre forradalmi helyzetet teremtett, de a szociáldemokrata vezetés a békés átmenetet választotta.

Az új állam határai azonban 1918 novemberében még egyáltalán nem voltak világosak. A német-osztrák politikai elit – beleértve a szociáldemokratákat is – a wilsoni önrendelkezési elvre hivatkozva a Német Birodalomhoz való csatlakozást követelte. A **Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződés** 1919. szeptember 10-én azonban – a győztes hatalmak döntése alapján – megtiltotta a Németországgal való egyesülést, és a mai Ausztria területét a Monarchia német többségű tartományaiból alakította ki. A békeszerződés aláírása már a következő alfejezet (Az első köztársaság) témája, de az 1918. novemberi kikiáltás és a Saint-Germainben rögzített állami keret közötti feszültség az első világháború és a monarchia bukása egyik legfontosabb tanulsága: az új osztrák köztársaság nem a győztesek által tervezett államként, hanem a Monarchia romjain, vitatott határokkal és bizonytalan identitással jött létre.

24.4.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a Habsburg-udvar és a közös minisztériumok levéltári iratai, a k. u. k. hadsereg parancsnokságainak hadinaplói, a fegyverszüneti egyezmény szövege, a birodalmi gyűlés és az ideiglenes nemzetgyűlés jegyzőkönyvei, valamint a korszak sajtóanyaga. A hátország viszonyait a hatósági élelmiszer-statisztikák, az ipari termelési jelentések és a rendőrségi helyzetjelentések dokumentálják, de ezek gyakran hiányosak, különösen 1918 második felében. Az áldozati adatok – a hadi halottak, a spanyolnátha áldozatai, a polgári veszteségek – tekintetében a szakirodalom becslései eltérnek; a Monarchia hadseregének halottaira 1,1–1,2 millió körüli számot szoktak megadni, de ez a számadat a frontok és a hadifogság veszteségeit eltérően tartalmazza, és a pontos érték máig vitatott.

A történeti értelmezés legvitatottabb pontjai közé tartozik a háborús felelősség kérdése, a szarajevói merénylet és a szerb kormány viszonyának megítélése, valamint a Monarchia felbomlásának okairól folyó vita. A Fischer-vita óta a német és osztrák történetírás egy része hangsúlyozza a központi hatalmak háborús felelősségét, míg más szerzők a nemzetközi rendszer belső feszültségeit és a mozgósítási kényszert emelik ki. A nemzetiségi mozgalmak történetét a mai utódállamok emlékezetpolitikája eltérően ítéli meg: egyes narratívák a nemzeti felszabadulást, mások a birodalom széthullásának tragédiáját helyezik előtérbe. Ez az alfejezet ezeket a vitákat nem kívánja lezárni, csupán a fő álláspontokat és a mögöttük álló bizonyítékokat mutatja be.

24.4.7. Rövid összefoglaló

- A szarajevói merénylet (1914. június 28.) és a júliusi válság közvetlenül vezetett a Monarchia hadüzenetéhez, de a háború kirobbanásában a nagyhatalmi szövetségi rendszerek és a bécsi katonai körök is szerepet játszottak.
- A Monarchia három fronton (szerb, orosz, olasz) folytatott háborút, és a kezdeti reményekkel szemben hosszú, kimerítő állóháborúba kényszerült; a caporettói áttörés (1917) katonai sikere nem hozott fordulatot.

- A hátországot a totális háború gazdasági mozgósítása, az élelmiszerhiány, az infláció, a spanyolnátha-járvány és a nők tömeges munkába állása formálta át; a nemzetiségi feszültségek 1918-ra párhuzamos elszakadási mozgalmakká érlelődtek.
- IV. Károly 1918. októberi föderalizációs kiáltványa már nem tudta megállítani a monarchia belső szétesését; a csehszlovák, délszláv, lengyel és magyar államok kikiáltása, valamint a villa giusti-i fegyverszünet (november 3.) együttesen pecsételték meg a birodalom sorsát.
- A monarchia bukásának okairól vita folyik: a külső katonai vereség és a wilsoni önrendelkezési elv mellett a belső nemzetiségi feszültségek és a dualista rendszer merevsége is meghatározó volt.
- 1918. november 12-én Bécsben kikiáltották a Német-Ausztria köztársaságot, amelynek politikai vezetése a Németországhoz való csatlakozást követelte; a győztes hatalmak ezt később megtiltották.
- Az új osztrák köztársaság határai, gazdasági helyzete és kollektív identitása 1918 végén még bizonytalan volt; a Habsburg-örökséghez való viszony a következő évtizedekben is vitatott maradt.

24.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált események vezettek a szarajevói merénylettől a Monarchia hadüzenetéig, és milyen tényezők magyarázzák a háborús felelősség vitatott megítélését?
2. Hasonlítsa össze a Monarchia katonai helyzetét a szerb, az orosz és az olasz fronton; miben különbözött a caporettói áttörés katonai sikere a háború későbbi kimenetelétől?
3. Hogyan hatott a totális háború a hátország társadalmára és gazdaságára? Milyen dokumentált és milyen becsült adatokkal írható le az élelmiszerhiány, a járvány és a női munkavállalás?
4. Melyek voltak a monarchia felbomlásának belső és külső tényezői? Miért vitatott a „belső szétesés” és a „külső vereség” súlyának megítélése?
5. Milyen politikai erők és milyen körülmények között kiáltották ki 1918. november 12-én az új osztrák köztársaságot, és miért nem tekinthető ez a fordulat lezárt, konszenzusos folyamatnak?

25 Ausztria 1918-tól napjainkig

25.1. Az első köztársaság

25.1.1. A köztársaság megalakulása és a békeszerződés kényszerei

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai összeomlása és a nemzeti mozgalmak 1918 őszi győzelme után a német ajkú örökös tartományok politikai elitje saját állam megalakítására kényszerült. 1918. október végétől a bécsi **Ideiglenes Nemzetgyűlés** (Provisorische Nationalversammlung) szervezte az új államhatalmat, amelyben a három fő politikai tábor – a **Keresztényszociális Párt** (Christlichsoziale Partei, CS), az **Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja** (Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs, SDAPÖ) és a **nagynémet** irányzat – képviselői vettek részt. 1918. november 12-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés kikiáltotta a **Német-Ausztriai Köztársaságot** (Republik Deutschösterreich), és kimondta, hogy az új állam a weimari köztársaság részének tekinti magát. A névben szereplő „német” jelző világossá tette a politikai elit többségének célját: a volt birodalom német ajkú területeinek egyesítését Németországgal.

A győztes antanthatalmak azonban ezt a törekvést a Saint-Germain-i békeszerződésben (1919. szeptember 10.) elutasították. A szerződés megtiltotta Ausztria és Németország egyesülését, és a Német-Ausztria által igényelt határoknál szűkebb területet ismert el. A Csehszlovákiához került német lakosságú cseh- és morvaországi területek, a Dél-Tirol (Dél-Tirol) Olaszországhoz csatolása, valamint a Muravidék (Prekmurje) és a nyugat-magyarországi határvita rendezése a későbbi osztrák–magyar viszonyban is ható sérelmeket hagyott maga után. A békeszerződés 1919. október 21-én lépett hatályba, ezzel formálisan létrejött az **Ausztriai Köztársaság** (Republik Österreich). A szerződés a hadsereg létszámát is korlátozta, és jóvátételi kötelezettséget írt elő.

Az új állam gazdasági alapjai rendkívül törékenyek voltak. A Monarchia korábbi integrált piaca felbomlott, a belső kereskedelem és a közlekedési hálózat az új vámhatárok miatt szétzilálódott. Bécs, a birodalmi főváros hatalmas, iparosodott és túlméretezett városként maradt vissza, amelynek lakossága a mai Ausztria teljes népességének jelentős részét tette ki. A kormányzat a háborús infláció és a korábbi államadósság örökségével küzdött. A legtöbb történész egyetért abban, hogy a gazdasági túlélés és a politikai stabilitás kérdése összekapcsolódott: a köztársaság vezetői egyszerre kerestek nemzetközi hitelt és belső legitimációt.

A politikai rendszer 1918–1920-ban formálódott. Az 1919. február 16-i választások – amelyeken először szavazhattak nők is – a szociáldemokraták relatív győzelmét hozták, de a kormányzásra koalíciós kényszer nehezedett. A CS és az SDAPÖ nagykoalíciója 1920-ig tartott, majd a választók többsége a konzervatív oldalra tolódott. Az 1920. október 1-jén elfogadott szövetségi alkotmány (**Bundes-Verfassungsgesetz**), amelynek tervezésében Hans Kelsen jogász meghatározó szerepet játszott, parlamentáris köztársaságot hozott létre, szövetségi tagállamokkal (Bundesländer). Az alkotmány erős alkotmánybíróságot, arányos választási rendszert és a szövetségi elnök (Bundespräsident) intézményét is bevezette. A demokratikus intézményrendszer működését azonban a tartós politikai–ideológiai megosztottság és a gazdasági válságok feszítették.

25.1.2. Politikai táborok, paramilitáris szervezetek és az 1920-as évek

Az első köztársaság politikai szerkezetét három nagy tábor határozta meg. A **keresztényszociálisok** elsősorban a katolikus vidék, a parasztság, a kispolgárság és a papság támogatására építettek; vezetőjük, Ignaz Seipel prelátus és kancellár a rend és a katolikus értékek politikáját képviselte. A **szociáldemokraták** bázisa a bécsi munkásság, a szakszervezetek és a városi értelmiség voltak; a párt a „vörös Bécs" (Rotes Wien) jelszava alatt jelentős lakásépítési, oktatási és szociális programokat hajtott végre. A **nagynémet** tábor a polgári, nem katolikus, gyakran liberális vagy nacionalista szavazókat tömörítette, és hosszú távon a Németországgal való egyesülést szorgalmazta. Rajtuk kívül a **Kommunisták** (Kommunistische Partei Österreichs, KPÖ) csak marginális szerepet játszottak, de a munkásmozgalom radikális perifériáját jelentették.

A parlamenti demokrácia mellett hamarosan a parlamenten kívüli erőszak vált a politikai küzdelem mindennapos eszközévé. Az 1920-as évek elejétől a jobboldali, katolikus és nagynémet körök által támogatott **Heimwehr** (Heimwehr, otthonvédő) csoportok alakultak, elsősorban vidéki területeken, részben a határviták és a munkásmozgalomtól való félelem nyomán. Válaszul a szociáldemokraták 1923–1924 körül létrehozták a fegyveres **Republikanischer Schutzbund** (Republikanischer Schutzbund) szervezetet, amely a bécsi munkásnegyedekben és ipari településeken épült ki. A két paramilitáris erő közötti konfliktusok, felvonulások és alkalmi összecsapások állandósították a polgárháborús hangulatot. A kormányzatok hol az egyik, hol a másik oldal fellépését tűrték vagy korlátozták, de a fegyveres erőszakot nem tudták felszámolni.

A gazdaság az 1920-as évek elején hiperinflációval küzdött, amely a középosztály megtakarításait felemésztette, és a szociális feszültségeket növelte. 1922-ben az osztrák kormány a Népszövetség (League of Nations) támogatásával aláírta a **genfi jegyzőkönyveket** (Genfer Protokolle), amelyek nemzetközi kölcsönt és pénzügyi ellenőrzést biztosítottak, cserébe szigorú takarékossági intézkedéseket követeltek. A schilling bevezetése és a költségvetési konszolidáció stabilizálta a pénzügyeket, de a megszorítások a szociáldemokraták és a munkások körében elégedetlenséget szültek. A történeti szakirodalom általában egyetért abban, hogy a stabilizáció ára a társadalmi konfliktusok kiéleződése volt.

A politikai erőszak 1927. július 15-én tetőzött. A schattendorfi incidens kapcsán hozott esküdtbírósági ítélet elleni bécsi tüntetés során a tömeg felgyújtotta az **Igazságügyi Palotát** (Justizpalast), a rendőrség pedig sortüzet adott. A dokumentált halálos áldozatok száma 89 volt, de a pontos szám és az események értelmezése a mai napig vitatott: a kormányzati narratíva a rend helyreállítását hangsúlyozta, a szociáldemokraták az állami erőszak aránytalanságát emelték ki. A júliusi események után a politikai táborok közötti bizalom végleg megromlott, és a paramilitáris szervezetek tovább erősödtek.

25.1.3. A világgazdasági válság és a politikai radikalizálódás

Az 1929-ben kezdődő nagy világgazdasági válság az osztrák gazdaságot súlyosabban érintette, mint sok más nyugat-európai országot. Az ipari termelés visszaesett, az exportra termelő ágazatok összeomlottak, a munkanélküliség pedig – a korabeli, módszertanilag bizonytalan statisztikák szerint – 1933-ra a munkaképes lakosság 20–25%-át is elérhette; a pontos adatok településenként és ágazatonként eltérnek. 1931 májusában a **Creditanstalt** bank összeomlása pénzügyi pánikot indított el, amely a nemzetközi hitelpiacokon is továbbgyűrűzött. A kormány kénytelen volt újabb takarékossági csomagokat bevezetni, ami a szociális kiadások csökkentését és a munkanélküli-segélyek korlátozását jelentette.

A válság a politikai szélsőségeket erősítette. A Németországban 1933 januárjában hatalomra jutott nemzetiszocialista mozgalom ausztriai szervezete, az **Osztrák Nemzetiszocialista Német Munkáspárt** (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei, DNSAP) – amelyet a kortársak

gyakran egyszerűen **náci pártnak** neveztek – rohamosan növelte támogatottságát, különösen a fiatal munkanélküliek, a kispolgárság és a nagynémet érzelmű csoportok körében. A Heimwehr egyes egységei, főként Stájerországban és Karintiában, nyíltan fasiszta mintákat követtek, és Olaszország támogatását élvezték. Benito Mussolini olasz miniszterelnök az osztrák függetlenség fenntartását a náci Németország ellensúlyaként kezelte, de cserébe a bécsi kormánytól egyre inkább jobboldali, autoriter irányvonalat várt el.

A demokratikus intézmények cselekvőképessége leépült. A parlamentben a kormánykoalíciók gyakran csak egy-két mandátumos többséggel rendelkeztek, és a patthelyzetek gyakorivá váltak. A szociáldemokraták ellenzékbe szorultak, a nagynémetek a nácikkal kerestek szövetséget, a kommunisták pedig a szociáldemokratákat is támadták. A politikai erőszak az utcán és a vidéki településeken állandósult. 1932-re több tartományban a Heimwehr és a náci rohamosztagosok együtt vagy egymással versengve demonstráltak, ami a köztársaság rendvédelmi szerveit túlterhelte.

25.1.4. Dollfuss hatalomra kerülése és az autoriter fordulat

Engelbert Dollfuss, a Keresztényszociális Párt politikusa 1932 májusában alakított kormányt, szűk parlamenti bázison. Dollfuss, aki paraszti származású, katolikus agrárpolitikus volt, a gazdasági válságot és a politikai patthelyzetet a rend megerősítésével kívánta kezelni. Az 1933. márciusi parlamenti válság döntő fordulópontot jelentett: a Nemzeti Tanács elnökének és alelnökeinek lemondása után a testület határozatképtelenné vált, és ülése megszakadt. A kormány ezt a helyzetet „a parlament önfelszámolásaként” (Selbstausschaltung des Parlaments) értelmezte, és nem hívta össze többé a törvényhozást. Az ellenzék, különösen a szociáldemokraták, puccsnak tekintette a lépést. A jogi megítélés máig vitatott: formailag nem volt erőszakos hatalomátvétel, de a kormány a rendkívüli helyzetet kihasználva a parlamenti ellenőrzés nélküli, rendeleti kormányzás felé fordult.

Dollfuss a **háborús gazdasági felhatalmazási törvény** (Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz) alapján – amelyet a korábbi kormányok is alkalmaztak – kezdett rendeletekkel kormányozni. 1933 tavaszán betiltotta a Kommunista Pártot, majd júniusban a náci pártot is. A szociáldemokratákat még nem tiltotta be, de tevékenységüket fokozatosan korlátozta: rendőri felügyelet alá helyezte a szakszervezeteket, korlátozta a gyülekezési és sajtószabadságot, és letartóztatta a Schutzbund vezetőit. A Heimwehr ugyanakkor szabad kezet kapott, és több tartományban kormányzati támogatással épített ki közigazgatási pozíciókat.

A rezsim ideológiai alapját a katolikus társadalomtan és a korporatív állameszme jelentette. A bécsi kormány az **osztrák identitás** hangsúlyozásával, a Habsburg-tradíció és a katolikus örökség kiemelésével kívánta megkülönböztetni Ausztriát a nemzetiszocialista Németországtól. Ezt a politikát a kortársak egy része „ausztrofasiszta” (austrofaschistisch) jelzővel illette, mivel a rendszer tekintélyelvű, korporatív és katolikus elemeket ötvözött; mások – főként a kormánypárti publicisztika – „Ständestaat” (rendi állam) néven emlegette. A mai történészi vita abban csúcsosodik ki, hogy mennyire beszélhetünk fasizmusról vagy inkább autoriter konzervatív diktatúráról. A rendszer ugyanis nem rendelkezett tömegpárttal, nem hirdetett expanzionista külpolitikát, és éppen a náci Németországgal szemben határozta meg magát, ugyanakkor a politikai ellenzéket erőszakkal üldözte, és a demokratikus intézményeket felszámolta.

25.1.5. Az 1934. februári polgárháború

A szociáldemokrata munkásmozgalommal való leszámolásra 1934 februárjában került sor. A Schutzbund több helyen – Linzben, Bécsben, Steyrben, Grazban és más ipari központokban – fegyveres ellenállást tanúsított, amikor a kormányerők és a Heimwehr egységei megkísérelték

lefegyverezni és feloszlatni a szociáldemokrata szervezeteket. A harcok február 12-től több napon át tartottak, és a kormányerők tüzérséget is bevetettek a bécsi munkásnegyedek ellen. A konfliktus dokumentált ténye: a szövetségi hadsereg, a rendőrség és a Heimwehr egységei a Schutzbund állásaival szemben harcoltak, és a kormány a felkelést leverte.

Az áldozatok száma nem ismert pontosan. A korabeli hatósági jelentések és a későbbi becslések 300 és 1000 közötti halottat említenek a harcokban és az azt követő megtorlásban, a sebesültek száma ennél jóval magasabb. A bizonytalanságot az okozza, hogy a kormányzat a polgárháborút követően korlátozta a sajtót és a bírósági eljárásokat, a szociáldemokrata oldal becslései pedig ellenállási szándékkal, esetenként túlzó adatokat közöltek. A nemzetközi sajtó és a diplomáciai jelentések eltérő számokat adnak meg. A tudományos konszenzus szerint a halálos áldozatok száma legalább több száz volt, de a pontos összesítés máig vitatott.

A polgárháború politikai következményei azonnaliak voltak. A szociáldemokrata pártot betiltották, vagyonát elkobozták, vezetőit letartóztatták vagy emigrációba kényszerítették. A szakszervezeteket feloszlatták, a munkásmozgalom intézményeit felszámolták. Több száz aktivistát internáltak, és a bíróságok halálos ítéleteket is hoztak. A demokratikus ellenzék – a szociáldemokraták, a kommunisták és a náci ellenesek – illegalitásba vagy passzivitásba vonult. A kormány a polgárháborút követően szabad utat kapott az alkotmány átalakítására.

25.1.6. Az autoriter rendszer stabilizálása és a júliusi puccskísérlet

1934. május 1-jén lépett hatályba az új alkotmány, amely a **Bundesstaat Österreich** (Ausztriai Szövetségi Állam) nevet adta az országnak, és a parlamentáris demokráciát felváltotta a hivatalosan **korporatív** vagy **rendi államnak** (Ständestaat) nevezett rendszerrel. Az alkotmány szerint a politikai döntések a hivatásrendek (mezőgazdasági, ipari, kulturális stb.) képviseletén alapultak volna, de a gyakorlatban a hatalom a kormányban és a Kereszténységszociális Párt vezető rétegében összpontosult. A pártokat betiltották, a társadalmi életet a katolikus egyház és a hazafias szervezetek ellenőrizték. A rezsim a **Vaterländische Front** (Hazafias Front) elnevezésű gyűjtőszervezetet hozta létre, de ez soha nem vált tömegmozgalommá, és a részvétel gyakran formális volt.

A rendszer külpolitikailag az olasz orientációra épült. Mussolini Olaszországa a Ständestaatot a náci Németország terjeszkedésének ellensúlyaként kezelte, és a Dollfuss-kormányt anyagilag és diplomáciailag támogatta. Ugyanakkor a német nemzetiszocialista rezsim folyamatosan nyomást gyakorolt Ausztriára, és az ausztriai náci mozgalom – amelyet a kormány betiltott, de nem tudott felszámolni – terrorakciókkal és propagandával destabilizálta az államot.

1934. július 25-én ausztriai náci egységek fegyveres puccskísérletet hajtottak végre. A támadók elfoglalták a bécsi kancellári hivatalt, és Dollfusst halálosan megsebesítették. A puccsot a hadsereg és a rendőrség néhány órán belül leverte, de a kancellár még aznap este belehalt sérüléseibe. A náci puccs dokumentált tényei – a kancellária elleni támadás, a rádió elfoglalásának kísérlete, a tartományi felkelések – az osztrák és a német levéltári forrásokból egyaránt ismertek. A puccs kudarcát részben az olasz diplomáciai nyomás és az olasz csapatok határra küldése, részben a puccsisták gyenge hazai támogatottsága magyarázta.

Dollfuss utódja Kurt Schuschnigg lett, aki a rezsim politikáját folytatta: fennmaradt a korporatív alkotmány, a pártok tilalma, a katolikus egyház kiváltságos szerepe, valamint a náci Németországgal szembeni, de egyre kevésbé hatékony függetlenségi politika. Az első köztársaság demokratikus korszaka ezzel végérvényesen lezárult, és a rezsim 1938-ig, az Anschlussig fennállt – ezt a következő alfejezet tárgyalja.

25.1.7. Források és bizonytalanságok

Az első köztársaság története gazdagon dokumentált korszak, de a források egyenetlenek és érdekeltek. A parlamenti jegyzőkönyvek, a kormányrendeletek és a szövetségi törvénytár (Bundesgesetzblatt) a demokratikus korszak jogi kereteit rögzítik, de a politikai döntések hátteréről gyakran csak pártlapokból (Arbeiter-Zeitung, Reichspost) és visszaemlékezésekből tájékozódhatunk. A rendőrségi és bírósági iratok a politikai erőszak egyes eseményeit dokumentálják, de a polgárháború áldozatainak pontos számát ezek sem tartalmazzák teljes körűen, mert a hatóságok a megtorlás során korlátozták az információáramlást.

A gazdasági adatok esetében a korabeli statisztikai hivatalok adatai hiányosak és módszertanilag eltérőek. A munkanélküliségi ráták nemzetközi összehasonlítása bizonytalan, mert a munkakeresők nyilvántartása és a segélyezés feltételei időben változtak. Az 1920-as évek hiperinflációjának mértéke és a stabilizáció gazdasági hatása is csak becslések alapján rekonstruálható.

A történészek máig vitatják a következő kérdéseket: - **A parlament 1933-as felfüggesztésének jogi természete:** puccs volt-e vagy jogszerű kormányzati lépés? A kortárs jogászok és a mai alkotmánytörténészek érvei eltérnek. - **A polgárháború értelmezése:** a szociáldemokrata ellenállás önvédelem volt-e, vagy a kormány provokálta ki a harcot? A két oldal dokumentumai ellentmondanak egymásnak. - **A Dollfuss-rezsim jellege:** az „ausztrofasiszta” megnevezés használata politikai és tudományos viták tárgya. A rezsim autoriter, korporatív és katolikus jellege dokumentált, de a fasizmus kategóriájának alkalmazása nem konszenzusos. - **Az áldozatok száma a polgárháborúban:** a források 300 és 1000 közötti halottról szólnak; a pontos összesítés soha nem történt meg. - **Az első köztársaság bukásának okai:** a történetírás hagyományosan a politikai töredezettséget, a paramilitáris erőszakot, a gazdasági válságot és a külső nyomást emeli ki, de az egyes tényezők súlya vitatott. Egyes szerzők a demokratikus elit hibáit, mások a nemzetközi feltételek kényszerét hangsúlyozzák.

Az emlékezetpolitikai utóélet különösen érzékeny: az 1945 utáni Ausztria sokáig a „Hitler első áldozata” mítoszt ápolta, ami háttérbe szorította az első köztársaság belső erőszakának és a Dollfuss-rezsim felelősségének feldolgozását. A polgárháború és az autoriter rendszer megítélése a mai osztrák közbeszédben is vitatott maradt.

25.1.8. Rövid összefoglaló

- 1918 novemberében kikiáltották a Német-Ausztriai Köztársaságot, de a Saint-Germain-i béke (1919) megtiltotta a Németországgal való egyesülést, és szűk határokat szabott.
- Az első köztársaság politikai életét a keresztényszociális, a szociáldemokrata és a nagynémet táborok közötti éles megosztottság jellemezte.
- A gazdaságot a hiperinfláció, majd az 1922-es genfi jegyzőkönyvek nyomán a pénzügyi stabilizáció, végül az 1929 utáni világgazdasági válság sújtotta.
- A paramilitáris szervezetek (Heimwehr, Republikanischer Schutzbund) folyamatos erőszakkal terhelték a politikai életet; 1927. július 15-én Bécsben a rendőrség sortüze 89 halálos áldozatot követelt.
- Dollfuss 1933-ban felfüggesztette a parlamentet, betiltotta a kommunista és a náci pártot, majd rendeleti kormányzásba kezdett.
- 1934. február 12–15. között a kormányerők fegyveres erővel verték le a szociáldemokrata Schutzbund ellenállását; a pártot és a szakszervezeteket betiltották, több száz áldozatot követelő polgárháború zajlott.
- 1934. május 1-jén hatályba lépett a korporatív alkotmány, létrejött a Ständestaat néven ismert autoriter rendszer.

- 1934. július 25-én náci puccskísérlet során meggyilkolták Dollfuss kancellárt; a rezsim Kurt Schuschnigg vezetésével fennmaradt, de a náci nyomás fokozódott.

25.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők magyarázzák az első osztrák köztársaság politikai instabilitását?
2. Hasonlítsa össze az 1920-as évek gazdasági stabilizációját az 1930-as évek eleji válság hatásaival!
3. Milyen lépésekkel építette ki Engelbert Dollfuss az autoriter rendszert 1933–1934-ben, és milyen jogi–politikai viták kapcsolódnak ehhez?
4. Milyen szerepet játszottak a paramilitáris szervezetek a politikai erőszak eszkalálódásában, és hogyan viszonyult hozzájuk a kormányzat?
5. Hogyan értékelhető a Dollfuss-rezsim: milyen vitatott megnevezések léteznek, és milyen érvek szólnak az egyes értelmezések mellett?

25.2. Az Anschluss és a második világháború

Az 1938-as Anschluss nem egyetlen nap eseménye volt: az 1918 után függetlenné vált osztrák köztársaság belpolitikai válságainak, a náci Németország terjeszkedési politikájának és az európai nagyhatalmak tétlen vagy elutasító magatartásának együttes következményeként következett be. Az előző alfejezetben tárgyalt első köztársaság demokratikus intézményei 1933–1934-re összeomlottak, és az **ausztrofasizmus** (Ständestaat) elnevezéssel is illetett, Engelbert Dollfuß vezette autoriter rendszer nem tudott tartós ellensúlyt képezni a nemzetiszocialista Németországgal szemben. Az Anschluss után Ausztria mint önálló állam hét évre eltűnt a nemzetközi térképről; a náci uralom, a második világháború és a Holocaust időszaka mind a mai napig meghatározza az osztrák történeti önértelmezést. Ebben az alfejezetben az 1938-as csatlakozást, a náci uralom mechanizmusait, az üldözést, az ellenállást, a háborús részvételt és az 1945-ös felszabadítást tárgyaljuk, különös figyelemmel arra, hogy az osztrák társadalom egyszerre volt áldozat, passzív elfogadó és aktív elkövető.

25.2.1. Az Anschluss előzményei és az 1938-as csatlakozás

Az 1930-as évek második felében Ausztria nemzetközi helyzete fokozatosan romlott. A Dollfuß-kormányzat 1933–1934-ben feloszlatta a parlamentet, betiltotta a kommunista és a nemzetiszocialista pártot, majd 1934 februárjában a szociáldemokrata munkásmozgalom fegyveres ellenállását is vérbe fojtotta (lásd az előző alfejezetet). Az 1934. júliusi nemzetiszocialista puccskísérlet során Dollfuß meggyilkolása után utódja, Kurt Schuschnigg folytatta az autoriter, keresztény-társadalmi irányzatú politikát, de a rezsim tömegbázisa szűk maradt. A náci Németország kezdettől fogva gazdasági és diplomáciai nyomást gyakorolt, például 1933-ban ezer márkás vízumilletéket vezetett be az Ausztriába utazó német állampolgárokra, ami súlyosan érintette az osztrák idegenforgalmat. Az 1936. júliusi osztrák–német megállapodás formálisan elismerte Ausztria függetlenségét, ugyanakkor kötelezte a bécsi kormányt arra, hogy politikáját a „német állam” hűségének jegyében alakítsa, és nemzetiszocialista érzelmű személyeket is bevonjon a kormányzásba. A megállapodás gyakorlatilag aláásta Ausztria mozgásterét, és növelte a náci befolyást a közigazgatásban és a rendőrségben.

1938 elejére a náci Németország katonai és politikai nyomása fokozódott. Február 12-én Hitler berchtesgadeni rezidenciáján fogadta Schuschnigget, aki a megfélemlítő tárgyaláson kénytelen volt

elfogadni, hogy a náci szimpatizáns Arthur Seyß-Inquart belügyminiszter legyen. Schuschnigg utolsó kísérletként március 9-én népszavazást hirdetett Ausztria függetlenségének megerősítésére; a szavazást március 13-ára tervezték. A kérdés megfogalmazása és a szavazási korhatár módosítása azonban jogi aggályokat vetett fel, a német vezetés pedig ultimátumban követelte a referendum lemondását és Schuschnigg lemondását. Március 11-én a német katonai beavatkozás fenyegetése alatt Schuschnigg lemondott, és a német nyomásra kinevezett Seyß-Inquart vette át a szövetségi kancellári tisztet.

A német csapatok 1938. március 12-én hajnalban átlépték az osztrák határt; az osztrák hadsereg ellenállási parancsot nem kapott. Hitler még aznap Linzbe érkezett, majd Bécsben, a Heldenplatzon 1938. március 15-én mondta el beszédét. A dokumentált felvételek és beszámolók szerint a bevonulást sok helyen lelkes tömeg fogadta, a náci propaganda pedig ezt a képet terjesztette világszerte. Ugyanakkor a lelkesedés mértéke utólag nehezen mérhető: a rendőrség és az SA már napokkal korábban letartóztatta a rezsim ellenfeleit, a nyilvánosságot megfélemlítették, és a tömegjeleneteket részben szervezték. A történészi konszenzus szerint az osztrák lakosság egy része valóban támogatta a csatlakozást, más része közömbös volt, és jelentős kisebbség elutasította, de a pontos arányok nem állapíthatók meg a kényszerített körülmények miatt.

A jogi értelemben vett **Anschluss** (németül „csatlakozás”) 1938. március 13-án lépett hatályba, amikor a Seyß-Inquart-kormány törvényt fogadott el Ausztria „a Német Birodalomhoz való csatlakozásáról”. A náci rezsim ezt követően 1938. április 10-én népszavazást tartott, amelyen a hivatalos végeredmény szerint a szavazók 99,7%-a támogatta a csatlakozást. Ez az adat azonban nem tekinthető szabad választási eredménynek: a zsidónak minősülő személyek és a politikai ellenfelek nem szavazhattak, a szavazólapokon feltűnően elhelyezett „igen” mező szerepelt, és a választási biztosok, valamint a párt és az SS jelenléte félelmet keltett. A kortárs és későbbi becslések – például az illegálisan készített szociáldemokrata jelentések – szerint a valós támogatottság ennél alacsonyabb lehetett, de a konszenzus szerint valószínűleg többségi volt. A nemzetközi reakciók megosztottak voltak: Nagy-Britannia és Franciaország hivatalosan tiltakozott, de katonai lépést nem tett; az olasz fasiszta kormány, amely korábban Ausztria függetlenségének egyik garanciája volt, 1936 óta a német szövetség felé sodródott, és nem avatkozott be. A Népszövetség tehetetlen maradt, a szovjet kormány pedig a kollektív biztonság hiányára hivatkozva elítélte a lépést.

25.2.2. A náci uralom és az üldözés Ausztriában

Ausztria beolvasztása után a náci rezsim azonnal hozzálátott a közigazgatási, gazdasági és társadalmi átszervezéshez. A terület kezdetben az **Ostmark** („Keleti Márka”) elnevezést kapta, majd 1942-től hivatalosan **Alpen- und Donau-Reichsgaue** („alpesi és dunai birodalmi tartományok”) néven működött. A hagyományos tartományi határokat részben átrajzolták, és a közigazgatást **Reichsgaue** (birodalmi tartományi egységek) szervezték. A legtöbb vezető pozíciót németországi párttisztviselők vagy Ausztriából származó, de a német pártkáderek között mozgó személyek töltötték be; a tartományi vezetők (Gauleiter) között olyan nevek szerepeltek, mint Josef Bürckel Bécsben, később Baldur von Schirach, vagy Franz Hofer Tirolban. Az osztrák közigazgatási és rendőri apparátus jelentős része tovább dolgozott, sokan közülük beléptek a nemzetiszocialista rendszer intézményeibe.

A náci uralom Ausztriában is azonnali és fokozatos erőszakkal járt. A **Gestapo** (Geheime Staatspolizei) és az **SS** (Schutzstaffel) tömegesen tartóztatta le a politikai ellenfeleket, különösen a szociáldemokratákat, kommunistákat, katolikus ifjúsági szervezetek tagjait és a monarchista köröket. Már 1938 tavaszán több ezer embert internáltak, sokan a dachaui és a buchenwaldi koncentrációs táborba kerültek. 1938 augusztusában nyílt meg a mauthauseni koncentrációs tábor, amely a háború alatt a náci táborrendszer egyik legnagyobb és legbrutálisabb létesítményévé

vált. A **Mauthausen** és altáborai hálózata 1938 és 1945 között a dokumentált becslések szerint mintegy 190 000 foglyot tartott fogva, akik közül legalább 90 000–100 000 meghalt, elsősorban kényszermunka, éhezés, betegségek, kivégzések és az embertelen bánásmód következtében. Ezek a számok folyamatosan finomodnak a levéltári kutatások nyomán, és az áldozati összesítéseknél a kutatók hangsúlyozzák a becslés bizonytalanságát.

A zsidó közösség elleni erőszak az Anschluss napjaiban nyilvánosan és rendkívüli gyorsasággal bontakozott ki. A bécsi és vidéki zsidókat megalázták, kirabolták, üzleteiket feldúlták, lakásaikat elkobozták. Az úgynevezett **„árjásítás”** során a zsidó tulajdonú vállalkozásokat, ingatlanokat és műtárgyakat rendszeresen elvették, gyakran helyi haszonélvezőknek juttatva. A **nürnbergi törvények** (Nürnberger Gesetze) hatályát 1938. május 20-án kiterjesztették Ausztriára; ezután a hivatalos besorolás szerint „zsidónak” minősülő személyeket kizárták a gazdasági, kulturális és oktatási életből. Az 1938. novemberi, a Német Birodalom egészére kiterjedő „birodalmi kristályéjszaka” (Reichspogromnacht) során Bécsben és más osztrák városokban is zsinagógákat gyújtottak fel, zsidó férfiakat vertek meg és hurcoltak el. Az 1938-as évben az osztrák zsidó közösséget – a kortárs források szerint mintegy 185 000–200 000 főt, attól függően, hogy a vallási közösséghez vagy a faji törvényekhez viszonyítva számoljuk – tömeges emigrációra kényszerítették. A háború kitöréséig nagyjából 130 000 személy hagyta el Ausztriát, többségük a kényszerű vagyonelkobzások után vagyontalanul érkezett befogadó országokba. A náci hatóságok a kivándorlást előbb erőltették, majd a háború alatt a deportálások felé fordultak.

A **Holocaust** ausztriai szakasza 1941 őszén kezdődött, amikor a náci rezsim megkezdte a Német Birodalom területén élő zsidók szisztematikus deportálását a kelet-európai gettókba és megsemmisítő táborokba. Bécsből és más gyűjtőtáborokból induló szerelvények vitték a zsidónak minősülő férfiakat, nőket és gyermekeket Łódźba, Rigába, Minszkbe, később pedig a megsemmisítő táborokba. A történészi konszenzus szerint mintegy 65 000–70 000 osztrák zsidót gyilkoltak meg vagy veszítette életét a deportálás és a kényszermunka során; a pontos szám azért bizonytalan, mert a deportáltak egy része túlélte, mások nyoma elveszett, és a levéltári iratok hiányosak. Az áldozatok közé sorolják azokat is, akik az emigráció reményében más országokból kerültek a náci megsemmisítő gépezetbe. A Holocaust nemcsak a zsidó közösséget sújtotta: a **romák és szintik** elleni üldözés, a fogyatékossággal élők elleni **T4-akció** néven ismert eutanáziaprogram, valamint a politikai foglyok, homoszexuálisok, Jehova tanúi és más csoportok elleni erőszak is államilag szervezett gyilkosságokba torkollott. Ausztriában a roma és szinti közösséget a háború előtt nagyjából 11 000 főre becsülték; a deportálások és a megsemmisítő táborok után a túlélők száma rendkívül alacsony maradt.

A náci uralom alatt Ausztria gazdasága a német hadigazdaság részévé vált. A bécsi és a vidéki ipari üzemek haditermelésre álltak át, a mezőgazdaság a birodalmi élelmiszer-ellátást szolgálta. A kényszermunka rendszere kiterjedt volt: több százezer külföldi kényszermunkás, hadifogoly és koncentrációs tábori fogoly dolgozott osztrák üzemekben, építkezéseken és mezőgazdasági birtokokon. Az ő sorsukról a háború utáni osztrák emlékezet sokáig alig vett tudomást; a kényszermunkások kárpótlása csak az 1990-es évek végétől került napirendre.

25.2.3. Az osztrák ellenállás és a háborús részvétel

Az osztrák ellenállás képe a háború utáni évtizedekben részben idealizált, részben elhallgatott narratívák szerint formálódott. A dokumentált tények azt mutatják, hogy a náci uralommal szembeni aktív ellenállás nem volt tömeges, de számos, egymástól független csoport és egyén vállalta a kockázatot. A szociáldemokrata és kommunista mozgalom illegális sejtjei röpcédulákat terjesztettek, szabotázsakciókat szerveztek, és kapcsolatot tartottak a szövetséges hírszerzéssel. A katolikus egyház egyes képviselői, például a felső-ausztriai **Franz Jägerstätter**, nyíltan megtagadták a katonai eskü letételét és a háborús szolgálatot; Jägerstättert 1943-ban lefejezték,

és sokáig egyházi körökben is megosztó személyként kezelték, mielőtt a katolikus egyház 2007-ben boldoggá avatta. A konzervatív és monarchista körök, valamint a Wehrmachton belüli osztrák tisztek egy része is részt vett ellenállási tervekben; a legismertebb az **O5** fedőnevű csoport, amely kapcsolatban állt a szövetséges hírszerzéssel, és 1945 tavaszán Bécsben igyekezett megakadályozni a város pusztulását.

Az ellenállás azonban a társadalom széles rétegeire nem terjedt ki. A náci rezsim propagandája, a gazdasági fellendülés látszata, a munkanélküliség csökkenése és a területi expanzió kezdeti sikerei sok osztrákot passzív elfogadásra vagy aktív együttműködésre késztettek. A rezsimhez való alkalmazkodás formái a párttagságtól az alacsonyabb szintű hivatali együttműködésig terjedtek. A történészi szakirodalom vitatja, hogy az osztrákok arányukban nagyobb számban vettek-e részt a náci elnyomó apparátusban, mint a „régi birodalmi” németek, de számos dokumentált eset igazolja, hogy osztrák származású személyek szolgáltak az SS-ben, a Gestapóban, a koncentrációs táborok őrszemélyzetében és az **Einsatzgruppen** (mozgó megsemmisítő egységek) soraiban. Az osztrákok részvétele a háborús bűnökben ma már nem vonható kétségbe; a kollektív bűnösség fogalmát azonban a történetírás elutasítja, mert a felelősség egyéni és intézményi szinten, konkrét döntésekhez köthető.

A második világháború kitörése után az osztrák férfiakat a **Wehrmacht** (a német fegyveres erők) kötelékében sorozták be, mivel Ausztria önálló hadserege megszűnt. A besorozottak százezrei vettek részt a keleti, az észak-afrikai és a nyugati front harcaiban; a halottak, sebesültek és hadifoglyok pontos számát a háború utáni osztrák statisztikák csak becsléssel tudták megközelíteni. A legtöbb becslés szerint több mint 240 000 osztrák katona halt meg vagy tűnt el, de ez a szám magában foglalja a Wehrmachtban szolgáló, Ausztriában lakó vagy onnan származó személyeket, és a levéltári források hiányai miatt bizonytalan. A háború utolsó éveiben a szövetséges légitámadások súlyos károkat okoztak az osztrák városokban, különösen Bécsben, Bécsújhelyen, Linzben, Grazban és Salzburgban. A bombázások civil áldozatainak száma a becslések szerint több tízezerre tehető, és a városi lakosság nagy része kitelepítésre vagy pincékbe kényszerült.

25.2.4. A felszabadítás és a második köztársaság megalapozása

1945 tavaszán a szövetséges hatalmak csapatai több irányból érték el Ausztria területét. A szovjet Vörös Hadsereg egységei 1945. március 30-án lépték át az osztrák határt, és megindították a **bécsi offenzívát**. A harcok Bécs térségében több napig tartottak; a várost 1945. április 13-án foglalták el a szovjet csapatok, miután a Wehrmacht és a pártharcosok ellenállása megtört. A nyugati szövetségesek – elsősorban amerikai és francia erők – 1945. április végén és május elején érték el Ausztria nyugati és déli tartományait, és gyorsan átvették az ellenőrzést. A náci rezsim összeomlása Ausztriában nem egyszerre, hanem területenként különböző időpontban következett be; a kapitulációt 1945. május 8-án írták alá, ami a náci Németország és az osztrák területek feletti uralom végét jelentette.

A felszabadítás pillanatában az osztrák politikai élet megpróbálta újraéleszteni az 1938 előtti államiságot. 1945. április 27-én Bécsben a szovjet megszállási zónában a szociáldemokrata Karl Renner vezetésével megalakult az **ideiglenes államkormány**, amely kinyilvánította Ausztria függetlenségét, és az 1920-as szövetségi alkotmány hatályának visszaállítását hirdette. A Renner-kormányt eleinte a szovjet hatóságok ismerték el, a nyugati szövetségesek azonban gyanakvással fogadták, mert attól tartottak, hogy Moszkva befolyását erősíti. Végül 1945 őszére a négy megszálló hatalom – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország – közös megszállási rendszert hozott létre, Ausztriát négy zónára osztva; Bécset hasonlóan négy szektorra tagolták. Az ország egésze 1955-ig megszállás alatt maradt, de már 1945-től rendelkezett szövetségi kormánnyal és demokratikus párttal, ami a második köztársaság alapját képezte.

A felszabadítás azonban nem jelentette automatikusan a múlt feldolgozását. A háború utáni osztrák politika hivatalos emlékezete hosszú ideig az 1943-as **moszkvai nyilatkozat** azon megfogalmazására támaszkodott, amely Ausztriát „a náci agresszió első szabad áldozatának" nevezte. Ez az **„áldozat-mítosz"** (Opfermythos) a második köztársaság identitásának alapeleme lett, és egészen az 1980–1990-es évekig elodázta annak a kérdésnek a nyilvános vitáját, hogy az osztrák társadalom milyen mértékben támogatta a náci rezsimet, milyen szerepet játszott a Holocaustban, és milyen felelősséggel tartozik az áldozatoknak. A történészi konszenzus ma már egyértelmű: Ausztria 1938-ban nem egyszerűen áldozat volt, hanem a nemzetiszocialista rendszer részben lelkes támogatója, részben passzív elfogadója, részben aktív haszonélvezője; az egyéni felelősség megállapítása ugyanakkor nem helyettesíthető a kollektív bűnösség téves kategóriájával.

25.2.5. Források és bizonytalanságok

Az 1938-as Anschluss és az 1945-ig tartó időszak dokumentáltsága viszonylag gazdag, de a források jellege egyenetlen. A hatalomátvétel jogi aktusai, a rendeletek, a párthatározatok, a Gestapo-jelentések, a bírósági iratok és a szövetséges hírszerzési anyagok nagyrészt fennmaradtak. A magánszemélyek visszaemlékezései, naplói és levelei éppen a diktatúra körülményei miatt ritkák vagy retrospektívek, ezért a mindennapi élet hangulatának rekonstrukciója bizonytalanabb. Az Anschluss népszavazásának valós eredménye nem állapítható meg; a kortárs illegális jelentések, a későbbi közvélemény-kutatások és a történészi modellezések különböző becsléseket adnak, de egyik sem tekinthető mérvadó adatsornak.

A Holocaust ausztriai áldozatainak száma szintén becslés. Az 1938-as zsidó közösségi létszám – a vallási statisztikák szerint mintegy 192 000 fő – eltér a nürnbergi törvények szerinti „faji" besorolástól, amely ennél nagyobb csoportot érintett. A deportáltak és a meggyilkoltak összesítését nehezíti, hogy az osztrák zsidók más országok állampolgáraival együtt kerültek a transzportokba, és a háború után sok áldozat sorsa dokumentálatlan maradt. A legtöbb szakmunka 65 000–70 000 osztrák zsidó halálát valószínűsíti, de hangsúlyozza, hogy a szám alsó és felső határa közti eltérés a forráshiány miatt nem zárható le. Hasonló bizonytalanság övezi a Wehrmachtban szolgáló osztrákok halálos áldozatainak számát, a civil bombázási veszteségeket és az ellenállási mozgalom méretét. A kényszermunka és a Mauthausen-komplexum áldozatainak adatait a tábori nyilvántartások töredékessége miatt folyamatosan újraértékelik.

A vitatott értelmezések közé tartozik az „áldozat-mítosz" mellett az osztrákok háborús bűnökben való részvételének mértéke. A háború utáni osztrák igazságszolgáltatás kevés elkövetőt vont felelősségre, és a náci múlt feldolgozása évtizedekig hiányos maradt. Az 1986-os Waldheim-vita, majd az 1990-es években rendezett Wehrmacht-kiállítás rávilágított arra, hogy az osztrák társadalom széles rétegei nem szembesültek a saját felelősségükkel. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kollektív bűnösség fogalma használható lenne: a történeti kutatás ma az egyéni cselekvéseket, az intézményi hierarchiákat és a strukturális kényszereket igyekszik rekonstruálni.

25.2.6. Rövid összefoglaló

- Az 1938-as Anschluss az osztrák első köztársaság autoriter fordulata, a náci Németország nyomásgyakorlása és a nagyhatalmak passzivitása nyomán következett be; a márciusi bevonulás után a népszavazás nem volt szabad, eredménye nem tekinthető a valós támogatottság pontos mérőszámának.
- Ausztria beolvasztása után a közigazgatást birodalmi tartományokká szervezték át, és azonnal megkezdődött a politikai ellenfelek, zsidók és más üldözött csoportok elleni erőszak, beleértve a mauthauseni koncentrációs tábor felállítását.

- A Holocaust ausztriai szakasza 1938-tól a deportálásokig tartó folyamat volt: a zsidó közösség tömeges emigrációra kényszerült, majd a háború alatt mintegy 65 000–70 000 osztrák zsidó vesztette életét; a romákat, fogyatékossággal élőket és politikai ellenfeleket is üldözték.
- A lakosság egy része támogatta a rezsimet, sokan passzívak maradtak, mások kényszermunkásként vagy katonaként szenvedtek; az osztrák ellenállás kicsi, de valós volt, és többféle politikai-vallási hátterű csoportból állt.
- A második világháború során az osztrák férfiakat a Wehrmachtba sorozták, a háborús bűnökben való egyéni részvétel dokumentált, de a kollektív bűnösség fogalma nem alkalmazható.
- Ausztria felszabadítása 1945 tavaszán a szovjet és nyugati szövetséges erők előrenyomulásával történt; Bécs 1945. április 13-án esett el, a kapituláció május 8-án lépett érvénybe.
- Az ideiglenes Renner-kormány 1945. április 27-én kinyilvánította a függetlenséget, megalapozva a második köztársaságot, amely azonban 1955-ig négyhatalmi megszállás alatt állt.
- A háború utáni „áldozat-mítosz” hosszú ideig elfedte az osztrák társadalom részvételét a náci rendszerben; a történészi konszenzus ma egyszerre ismeri el az áldozati és a tettesi oldalt, egyéni felelősséget vizsgálva.

25.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek az 1938-as Anschlusshoz, és miért nem tekinthető az áprilisi népszavazás szabad akaratnyilvánításnak?
2. Hogyan szerveződött a náci uralom Ausztriában, és milyen mechanizmusokon keresztül érvényesült a zsidó közösség és más csoportok üldözése?
3. Milyen formái voltak az osztrák ellenállásnak, és milyen korlátai voltak a tömeges ellenállásnak?
4. Milyen szerepet játszottak az osztrákok a Wehrmachtban és a náci elnyomó apparátusban, és miért tilos ebből kollektív bűnösségre következtetni?
5. Hogyan zajlott Ausztria felszabadítása 1945-ben, és milyen politikai és emlékezetpolitikai következményei voltak a „áldozat-mítosznak” a második köztársaság identitásában?

25.3. A második köztársaság és a semlegesség

25.3.1. A második köztársaság és a semlegesség

Ausztria 1945 utáni történetének legfontosabb belpolitikai és nemzetközi jogi fordulópontja az 1955-ös államszerződés megkötése és az ezt követő semlegességi nyilatkozat volt. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult ki a második köztársaság politikai és gazdasági rendszere a négyhatalmi megszállás éveiben, miért tekinthető az államszerződés és a semlegesség az osztrák állami identitás egyik alapító mítoszának, és milyen feszültségek kísérték a múlttal való szembenézést az 1980-as évek végén. A fejezet szorosan kapcsolódik az előző alfejezethez, amely az Anschluss és a náci korszak következményeit tárgyalta, mivel az 1955 utáni osztrák politikai berendezkedés részben éppen arra a kérdésre adott választ, hogy miként lehet egykori náci résztvevőket is integráló, ugyanakkor demokratikus és stabil államot építeni. A téma egyszerre érinti a nemzetközi jog, a gazdaságtörténet, a politikatudomány és az emlékezetpolitika kérdéseit, ezért a következőkben a dokumentált tények, a statisztikai becslések, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezések közötti különbségtételre különös figyelmet fordítunk.

25.3.1.1. A második köztársaság megalapozása a megszállás éveiben

A második köztársaság intézményi és politikai keretei már a szövetséges megszállás időszakában, 1945 és 1955 között kialakultak. Ausztria területét 1945 tavaszán a szovjet, amerikai, brit és francia csapatok foglalták el; az országot négy megszállási övezetre osztották, Bécs pedig közös igazgatás alá került. Ez a helyzet hosszú távon bizonytalanná tette az osztrák állami szuverenitást, ugyanakkor a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió közötti hidegháborús feszültség éppen azt eredményezte, hogy Ausztria – Németországtól eltérően – nem szakadt ketté tartósan. Az 1945. november 25-én megtartott első általános választásokon a **Osztrák Néppárt** (Österreichische Volkspartei, ÖVP) szerezte meg a szavazatok abszolút többségét, a **Osztrák Szociáldemokrata Párt** (Sozialdemokratische Partei Österreichs, SPÖ) és a **Osztrák Kommunista Párt** (Kommunistische Partei Österreichs, KPÖ) előtt. A választások óta a két nagy párt, az ÖVP és az SPÖ közötti versengés és együttműködés határozta meg az osztrák politika alapvonalait, bár az 1945 és 1947 közötti első kormányban még a kommunisták is részt vettek.

Az 1945–1947 közötti időszak a háború utáni újjáépítés, az élelmiszerhiány, a menekült- és kitelepítettkérdés, valamint a náci múlt kezelésének vitáival telt. A **denacifikáció** Ausztriában soha nem volt olyan következetes, mint a nyugat-németországi amerikai zónában, részben azért, mert a szövetségesek és az osztrák politikai elitek is tartottak attól, hogy a túl szigorú eljárások aláásnák az ország gazdasági újjáépítését és a társadalmi kohéziót. Az 1947-es **első alszervezeti törvény** (Verbotsgesetz) azonban kimondta a náci párt és szervezetei betiltását, és kötelezővé tette a volt tagok regisztrálását; a végrehajtás azonban arcok és intézmények szintjén rendkívül egyenetlen maradt. A történészi konszenzus szerint a második köztársaság politikai kultúrájában az 1940-es évek végétől az 1980-as évekig a „náci uralom első áldozata” narratíva dominált, amelyet a szövetséges hatalmak 1943-as moszkvai nyilatkozata is megerősített, de amely a valóságban elfedte az osztrák részvételt a nácizmus bűneiben. Ez a narratíva azonban nem volt kizárólagos; egyes értelmiségiek, zsidó túlélők és baloldali politikusok már az 1950-es években bírálták a múltfeldolgozás hiányát.

A gazdasági stabilitás szempontjából döntő volt a **Marshall-terv** és az abból származó amerikai segély, amelyhez Ausztria 1948-tól hozzáfért. A segély mértéke az osztrák gazdaságtörténeti irodalom szerint az egy főre jutó összegben a legmagasabbak közé tartozott Európában; ez hozzájárult az ipari termelés gyors helyreállításához, az infrastruktúra újjáépítéséhez, valamint a nyugati orientációjú gazdaságpolitika megerősödéséhez. A **nemzeti bank 1946-os államosítása** és az 1946–1947. évi valutareform (a schilling ismételt bevezetése) szintén a stabilizációt szolgálta. Az 1950-es évek elejére az osztrák gazdaság túllépett a közvetlen háborús károkon, de a növekedés üteme csak az államszerződés után vált tartóssá és látványossá.

25.3.1.2. Az 1955-ös államszerződés: dokumentum és diplomáciai fordulat

Az **1955. május 15-i osztrák államszerződés** (Österreichischer Staatsvertrag) aláírására a bécsi Belvedere-palotában került sor. A dokumentum aláírói a négy szövetséges nagyhatalom – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, az Egyesült Királyság és Franciaország –, valamint az osztrák kormány képviselői voltak. A szerződés formálisan helyreállította a független, demokratikus Ausztria szuverenitását, megtiltotta a Németországgal való politikai vagy gazdasági uniót (az Anschluss tilalmát), és rendelkezett a megszálló csapatok kivonásáról. A szerződés tartalmazta továbbá a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó rendelkezéseket, valamint a korábbi német tulajdon szovjet igényeinek rendezését. Az osztrák kormány jelentős, mintegy 150 millió dollár értékű ellentételezést vállalt a szovjet félnek, részben áru, részben készpénz formájában; ez az összeg a későbbi gazdasági fellendülésben arányosan kisebb teherré vált, de 1955-ben komoly költségvetési és diplomáciai vitát váltott ki.

Az államszerződés létrejöttének okai a történeti irodalomban eltérő hangsúllyal szerepelnek. A hagyományos osztrák emlékezetpolitikai elbeszélés szerint a szerződés az osztrák diplomácia – elsősorban **Julius Raab** szövetségi kancellár és **Adolf Schärf** alkancellár, valamint **Leopold Figl** külügyminiszter – kitartó tárgyalásainak eredménye volt. Ezt a képet a kortárs osztrák sajtó és a hivatalos állami ünnepségek erőteljesen terjesztették. A nemzetközi szakirodalom ezzel szemben nagyobb hangsúlyt helyez a hidegháborús konstelláció átalakulására: Sztálin 1953-as halála után a szovjet vezetés hajlandóbbá vált a kompromisszumra, részben azért, hogy semleges európai ütközőzónát alakítson ki, részben pedig mert a nyugati német újrafelfegyverzés vitája (az 1954-es párizsi szerződések és a NATO-bővítés előkészítése) miatt a Szovjetunió érdekelt volt a státus quo rugalmasabb kezelésében. Ezt a nézetet támasztja alá, hogy az 1955. áprilisi moszkvai tárgyalásokon a szovjet fél kifejezetten a semlegesség osztrák garanciáját kérte, és ezt a nyugati hatalmak is elfogadták. A dokumentált tény az, hogy a szerződés aláírására a szovjet–osztrák kétoldalú megállapodás után került sor, és a szovjet kormány részéről **Vjacseszlav Molotov** külügyminiszter írta alá.

A szerződés értelmezésében a mai történészi konszenzus árnyalt: az osztrák diplomácia nem volt passzív, de mozgástere alapvetően a nagyhatalmi érdekegyezésből fakadt. A semlegesség osztrák nyilatkozata – amely 1955. október 26-án, az osztrák parlament által elfogadott alkotmánytörvényben öltött formát – ezért részben szovjet feltétel volt, részben osztrák belpolitikai kompromisszum. A semlegesség a dokumentált szöveg szerint „örök időkre” szól, és kimondja, hogy Ausztria semmilyen katonai szövetséghez nem csatlakozik, idegen csapatokat nem tűr meg területén, és nem vesz részt más államok közötti háborúban. A semlegesség azonban nem volt az alkotmányos alaptörvény része, hanem törvényi szinten rögzített elv; ez a jogi karakter később az osztrák EU-csatlakozással kapcsolatos vitákban újabb értelmezési kérdéseket vetett fel.

25.3.1.3. A politikai rendszer: nagykoalíció és társadalmi partnerség

Az 1955 utáni osztrák politikai élet legmeghatározóbb intézménye a **nagykoalíció** (Große Koalition) volt, amelyben az ÖVP és az SPÖ együtt kormányzott. Ez a modell nem pusztán taktikai választási szövetség volt, hanem a második köztársaság politikai identitásának egyik pillére. Az alapító nemzedék – például Julius Raab, Adolf Schärf, Leopold Figl, később **Bruno Kreisky** és **Josef Klaus** – politikai tapasztalata az 1934-es osztrák polgárháborúig nyúlt vissza, amikor a keresztényszociális és szociáldemokrata tábor közötti fegyveres konfliktus az első köztársaság kudarcát jelezte. A második köztársaság politikusai ezt a kudarcot tudatosan próbálták elkerülni azzal, hogy a döntéseket a két nagy párt közötti egyeztetéssel hozták meg, és a központi államhatalmat a társadalmi érdekcsoportokkal való folyamatos konzultációra építették.

A nagykoalíció azonban nem jelentette azt, hogy ne maradtak volna éles politikai viták. Az 1950-es és 1960-as években az iskolapolitika, a családjog, az állami és egyházi vagyon kérdése, valamint a média irányítása rendszeresen feszültséget keltett. A katolikus egyház befolyása elsősorban az ÖVP-n belül és a **szociális partnerség** (Sozialpartnerschaft) bizonyos intézményeiben érvényesült, míg az SPÖ a szekularizációt és a munkavállalók érdekképviseletét hangsúlyozta. A kormányzati rendszerben a **társadalmi partnerség** nem törvényben rögzített intézmény, hanem informális, nagyrészt a munkaadói és munkavállalói szövetségek – a **Gazdasági Kamara** (Wirtschaftskammer Österreich), a **Munkáskamara** (Arbeiterkammer), az **Osztrák Szakszervezeti Szövetség** (Österreichischer Gewerkschaftsbund, ÖGB) és a mezőgazdasági kamara – közötti egyeztetési mechanizmust jelöli. Ez a struktúra a bérmegállapodásokban, a szociálpolitikai döntésekben és a gazdaságpolitikai tervezésben játszott szerepet. A konszenzusos modell eredményeként a sztrájkok száma Ausztriában – nemzetközi összehasonlításban – alacsony maradt; a munkaügyi konfliktusokat jellemzően tárgyalásos úton rendezték.

A nagykoalíció korszaka 1945-től 1966-ig, majd 1986-tól újra 1999-ig tartott (bár megszakításokkal). Az 1966-os választások után az ÖVP abszolút többséget szerzett, és **Josef Klaus** kancellár egypárti kormányt alakított; az 1970-es években pedig **Bruno Kreisky** vezetésével az SPÖ kormányzott abszolút többséggel. Ez a váltakozás azonban nem szüntette meg a szociális partnerség alapintézményeit, amelyek a gazdaságpolitikai stabilitás és a társadalmi béke kereteit továbbra is biztosították. A demokrácia intézményei, a szövetségi elnök szerepe és a tartományok autonómiája is megszilárdult; Ausztria szövetségi államként kilenc tartománnyal működött, amelyek közül Bécs különleges státusszal bírt.

25.3.1.4. A gazdasági fellendülés és a jóléti állam kiépülése

Az 1950-es évek végétől az 1970-es évek közepéig tartó időszakot az osztrák gazdaságtörténet-írás a **gazdasági csoda** (Wirtschaftswunder) korszakaként tartja számon. Az ipari termelés, a turizmus és az építőipar növekedése, valamint a Nyugat-Németországgal és Olaszországgal kialakított kereskedelmi kapcsolatok révén Ausztria gyors ütemben emelkedett fel a háború utáni nyomorból. A statisztikai becslések szerint a reál GDP éves növekedése az 1950-es és 1960-as években gyakran meghaladta az 5 százalékot, bár az egyes évek között jelentős ingadozás volt; a számok a korabeli nemzeti számlák módszertani eltérései miatt pontatlanok, ezért azokat becslésként kell kezelni. A foglalkoztatás szerkezete átalakult: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya csökkent, a szolgáltató szektor és az ipar szerepe nőtt. A vendéglátás és a téli sportturizmus – különösen a tiroli, salzburgi és karintiai régiókban – a gazdasági növekedés egyik húzóágazatává vált.

A gazdasági fellendülés lehetővé tette a **szociális jóléti állam** kiépítését. Az osztrák szociálpolitika a háború előtti keresztényszociális és szociáldemokrata hagyományokra építve, de a második világháború utáni európai trendekhez illeszkedve, fokozatosan kiterjesztette a nyugdíj-, egészségbiztosítási és családtámogatási rendszereket. Az 1955-ös **általános szociális biztosítási törvény** (Allgemeines Sozialversicherungsgesetz, ASVG) egységesítette a szociális biztosítási rendszert, és kiterjesztette a biztosítotti kört a munkavállalók és családtagjaik széles rétegeire. Ez a jogszabály a második köztársaság szociális modelljének egyik alapeleme, bár megalkotása előtt éles viták folytak a finanszírozási formáról és a járulékfizetők köréről. A jóléti állam kiépülése egyúttal hozzájárult a politikai rendszer legitimitásához: a nagykoalíció a gazdasági növekedés eredményeit a társadalmi juttatások bővítésére fordította, ami csökkentette a társadalmi elégedetlenséget és a szélsőséges pártok befolyását.

Ugyanakkor a jóléti állam nem volt mentes a feszültségektől. A nők foglalkoztatása az 1960-as és 1970-es években növekedett, de a bérek és a férfiak közötti esélyegyenlőség terén tartós egyenlőtlenségek maradtak; a női fizetett munka ráadásul gyakran a nem fizetett háztartási és gondozási munkára rakódott rá. A hagyományos katolikus vidéki társadalom és a gyors urbanizáció ütközése szintén kulturális feszültségekhez vezetett. A vendégmunkások – elsősorban Törökországból és Jugoszláviából – 1960-as években kezdődő bevándorlása pedig új társadalmi sokszínűséget hozott, amelyet a politikai elitek kezdetben ideiglenesnek tekintettek, és a beilleszkedés hosszú távú politikáját csak az 1980-as évektől kezdték kialakítani. Ez a migrációs folyamat a későbbi fejezetekben Gazdaság, társadalom és migráció tárgyalandó összefüggésekhez is kapcsolódik.

25.3.1.5. A semlegesség mint gyakorlat és identitás

Az 1955-ös semlegességi nyilatkozat jogi kötelezettséget írt elő, de a semlegesség gyakorlati értelmezése az évtizedek során folyamatosan változott. Ausztria nem csatlakozott a NATO-hoz, de az 1960-as évektől aktívan részt vett az ENSZ békefenntartó misszióiban, és Bécs nemzetközi konferenciahelyszínné vált. A bécsi **Nemzetközi Atomenergia-ügynökség** (IAEA) székhelye 1957-ben, az **OPEC** székhelye pedig 1965-ben került az osztrák fővárosba; ez a tény a semleges

státuszt diplomáciai tőkévé alakította, ugyanakkor a nyugati és keleti hatalmak közötti közvetítő szerep lehetőségét is felkínálta. A semlegesség nem jelentett elszigetelődést: Ausztria 1956-ban az Európa Tanács, 1960-ban az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) tagja lett, és 1961-től részt vett a nyugat-európai gazdasági együttműködésben. A hidegháború évtizedeiben a semlegesség emellett a keleti és nyugati diplomácia találkozópontjává tette Bécset; a város számos csúcstalálkozónak adott otthont, köztük az 1961-es **Kennedy–Hruscsov találkozónak**.

A semlegesség osztrák értelmezése a szovjet blokk összeomlása után új kihívásokkal szembesült. Az 1990-es években az osztrák kormányok a semlegesség fenntartása mellett közeledtek az európai integrációhoz, ami jogi és politikai vitákat váltott ki. A semlegesség hivatalos kormányzati álláspontja szerint a katonai szövetségektől való távolmaradás továbbra is érvényes, bár 1995 óta Ausztria az Európai Unió tagja, és a közös biztonság- és védelempolitika keretében egyes műveletekben szerepet vállal. A politikai gyakorlatban a semlegesség jelentése tehát nem statikus; a konkrét döntések – például a légtérzár, a katonai gyakorlatokon való részvétel, vagy a szankciós politika – mindig is alkotmányjogi és nemzetközi jogi vita tárgyát képezték. Ez a folyamat Ausztria külpolitikai identitásának fontos eleme, amelyet a későbbi alfejezet Ausztria az EU-ban (1995–2026) fejt ki részletesen.

25.3.1.6. A társadalmi változások és a kulturális modernizáció

A gazdasági növekedéssel párhuzamosan az osztrák társadalom kulturális és értékrendi átalakuláson ment keresztül. Az 1960-as évek végétől a nyugat-európai új baloldal, a diákmozgalmak és a feministakritika Ausztriában is megjelent. Az 1968-as események Bécsben az egyetemi reformokat és a tekintélyelvű hagyományok bírálatát erősítették. A művészeti életben a **Bécsi Akcionizmus** (Wiener Aktionismus) provokatív teljesítményei, valamint az irodalomban **Thomas Bernhard**, **Elfriede Jelinek** és **Peter Handke** munkái a múlt feldolgozatlanságát, a náci örökséget és a jóléti társadalom konformizmusát bírálták. A katolikus egyház társadalmi befolyása fokozatosan csökkent: a vasárnapi miselátogatók arányára vonatkozó egyházi és szociológiai felmérések az 1950-es évek óta folyamatos csökkenést jeleznek, bár az adatok módszertani bizonytalanságai miatt a pontos arányok vitatottak. A nők jogi helyzete az 1970-es években javult, a házasságon belüli egyenlőtlenségeket több törvénymódosítás csökkentette, és a felsőoktatásban a női hallgatók aránya növekedésnek indult. Mindezek a folyamatok a második köztársaság társadalmi alapjait modernizálták, miközben a vidéki, konzervatív régiók és a nagyvárosi, szekuláris kultúra közötti különbségek továbbra is fennmaradtak.

25.3.1.7. A Waldheim-ügy és a múlttal való szembenézés

A második köztársaság emlékezetpolitikájában az 1980-as évek közepén robbanásszerű változást hozott a **Waldheim-ügy**. **Kurt Waldheim**, aki 1972 és 1981 között az ENSZ főtitkára volt, 1986-ban indult a szövetségi elnöki posztért az ÖVP jelöltjeként. Választási kampánya során a nemzetközi sajtóban és a zsidó szervezetek körében dokumentumok alapján kérdések merültek fel katonai múltjával kapcsolatban: Waldheim a második világháború idején a Wehrmacht tisztjeként szolgált, többek között a balkáni hadszíntéren, ahol a német hadsereg tömeges megtorlásokat hajtott végre. A dokumentált tények szerint Waldheim egységei olyan területeken állomásoztak, ahol háborús bűncselekményeket követtek el; azonban a tudományos vita arról, hogy Waldheim személyesen milyen mértékben tudott vagy vett részt konkrét bűncselekményekben, azóta is megoszlik, és a bizonyítékok nem támasztják alá közvetlen részvételét, de azt sem zárják ki, hogy tudomása volt a cselekményekről. Az **Osztrák Történészbizottság** 1987-es nemzetközi vizsgálata megállapította, hogy Waldheimnak tudomása lehetett a deportálásokról és megtorlásokról, de nem bizonyította személyes elkövetését; a jelentés egyes részeit a mai napig vitatják.

A Waldheim-ügy politikai következménye kettős volt. Egyfelől Waldheimet 1986-ban elnökké választották; másfelől a kampány során a nyilvános vitában először kérdőjeleződött meg tömegesen az osztrák „áldozat” narratíva. A „Waldheim-affér” kifejezést a nemzetközi sajtó és a tudományos irodalom egyaránt használja arra a folyamatra, amelyben az osztrák társadalom kénytelen volt szembesülni azzal, hogy a második világháború bűneiben osztrák állampolgárok is részt vettek, és hogy a háború utáni elit folytonossága ezt a részvételt elrejtette. A vita hatására a kormány 1992-ben felállította az **Osztrák Történészbizottságot** a zsidó vagyonok elrablásának és a kényszermunka történetének vizsgálatára; a bizottság 2003-ban közreadott jelentése részletesen dokumentálta az osztrák részvételt a náci vagyonelkobzásban, a zsidó közösségek kifosztásában és a kényszermunka-rendszerben. Ez a folyamat a második köztársaság hivatalos emlékezetpolitikájának egyik legjelentősebb fordulópontja volt, de nem szüntette meg a vitákat: az osztrák emlékezetpolitikában a 2000-es években is tovább éltek az áldozati és tettesi narratívák közötti feszültségek, amelyeket a későbbi fejezetek Ausztria az EU-ban (1995–2026) tárgyalnak.

A Waldheim-ügy nemcsak történeti vita volt, hanem belpolitikai küzdelem is. A szociáldemokrata ellenzék és a civil szervezetek egy része erkölcsi aggályokra hivatkozva felszólította Waldheimet a visszalépésre; az ÖVP és a konzervatív sajtó ezzel szemben „kívülről irányított kampányt” és „méltánytalan általánosítást” emlegetett. Ez a belpolitikai törésvonal előrevetítette a későbbi osztrák identitáspolitikai vitákat, és hozzájárult az 1986 utáni nagykoalíció, valamint a jobboldali-populista **Osztrák Szabadságpárt** (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ) megerősödéséhez is, amelynek vezetője, **Jörg Haider** a bevándorlás- és EU-szkeptikus retorikát a nemzeti identitás kérdésével kapcsolta össze.

25.3.1.8. Források és bizonytalanságok

Az 1955-ös államszerződés és a semlegesség dokumentált tényei jól ismertek: a szerződés szövege, aláírási jegyzőkönyvei és a parlamenti viták levéltári anyagai hozzáférhetők. A gazdasági növekedésre vonatkozó adatok az 1950-es és 1960-as évekből elsősorban a hivatalos statisztikai hivatal, az Osztrák Statisztikai Központi Hivatal (ma: Statistik Austria) becslésein alapulnak; ezek módszertani okokból – például a nemzeti számlák utólagos revíziója, a feketegazdaság és a mezőgazdasági önfogyasztás becslése miatt – bizonytalanok. A jóléti állam kiépülésének időszakáról a kormányzati iratok és a szociálpolitikai törvénytervezetek a legfontosabb források; ezeket a szakirodalom kiegészíti a pártarchívumok és érdekképviseleti iratok elemzésével. A nagykoalíció működésének részleteiről a kortárs politikai emlékiratok – például Julius Raab, Adolf Schärf, Josef Klaus és Bruno Kreisky visszaemlékezései – bőséges, de elfogult beszámolókat kínálnak, ezért azokat más forrásokkal kell összevetni.

A Waldheim-ügy értékelése a legkevésbé konszenzusos rész. A dokumentált tények – a Wehrmacht-iratok, a balkáni hadszíntéren készült feljegyzések és a háborús bűnökre vonatkozó bizottsági jelentések – nem kérdőjelezhetők, de ezek elemzése eltérő következtetéseket tesz lehetővé. A történészi álláspontok aszerint különböznek, hogy ki milyen hangsúllyal kezeli a tudás és a közvetlen részvétel közötti különbséget, illetve mennyire tekinti a háború utáni osztrák elit egészét a náci rendszer cinkosának. A vitatott értelmezés kategóriájába tartozik továbbá az a kérdés, hogy a Waldheim-ügy valóban fordulópontot jelentett-e az osztrák múltfeldolgozásban, vagy csupán a nemzetközi nyomás politikai kényszerét tükrözte. A semlegesség gyakorlati tartalmáról szóló vita szintén nem lezárható: a nemzetközi jogi és politikatudományi irodalom eltérően ítéli meg, hogy a semlegesség az 1955-ös nyilatkozat óta mennyiben változott tartalmilag, és hogy az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája milyen mértékben üresítette ki azt.

25.3.1.9. Rövid összefoglaló

- A második köztársaság intézményi keretei a négyhatalmi megszállás alatt, 1945 és 1955 között alakultak ki; a politikai rendszert az ÖVP és az SPÖ közötti versengés és nagykoalíciós együttműködés határozta meg.
- Az 1955-ös osztrák államszerződés helyreállította a független, demokratikus Ausztria szuverenitását, megtiltotta az Anschlussot, és előírta a megszálló csapatok kivonását; létrejötte a hidegháborús olvadás és az osztrák diplomácia együttes eredménye volt.
- A semlegességi nyilatkozat (1955. október 26.) törvényben rögzítette, hogy Ausztria nem csatlakozik katonai szövetséghez, és nem tűr idegen csapatokat a területén; a semlegesség gyakorlati tartalma azóta is értelmezési vita tárgya.
- A gazdasági fellendülés az 1950-es évek végétől az 1970-es évek közepéig tartott, és lehetővé tette a jóléti állam, valamint a szociális partnerség konfliktuscsökkentő intézményeinek kiépítését.
- A társadalom kulturális modernizációja, a szekularizáció és a bevándorlás új kihívások elé állította az osztrák politikai közösséget, miközben a jóléti állam legitimitását a gazdasági növekedés biztosította.
- A Waldheim-ügy az 1980-as években törte meg az osztrák „áldozat” narratívát, és a múltfeldolgozás intézményesített vizsgálatához vezetett, anélkül azonban, hogy az emlékezetpolitikai vitákat lezárta volna.

25.3.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai és nagyhatalmi tényezők vezettek az 1955-ös osztrák államszerződés aláírásához, és mit tartalmazott a szerződés?
2. Hasonlítsa össze a nagykoalíció és a szociális partnerség szerepét a második köztársaság politikai stabilitásában! Melyek voltak a konszenzusos modell erősségei és korlátai?
3. Milyen gazdasági és társadalmi változások kísérték az 1950–1970-es évek osztrák fellendülését, és hogyan hatottak a jóléti állam kiépülésére?
4. Miért tekinthető a Waldheim-ügy az osztrák emlékezetpolitika fordulópontjának, és milyen bizonyítékok, illetve vitatott értelmezések kapcsolódnak hozzá?
5. Mennyiben változott a semlegesség jogi és gyakorlati jelentése 1955 óta, és milyen feszültségeket vet fel az osztrák nemzetközi szerepvállalás?

25.4. Ausztria az EU-ban (1995–2026)

25.4.1. Bevezetés

Ausztria 1995. január 1-jei európai uniós csatlakozása a második köztársaság történetének egyik legmélyebb nemzetközi beágyazódását jelentette, amely a hidegháború utáni európai rendben a semlegesség újraértelmezését és a belpolitikai erőviszonyok átrendeződését is magával hozta. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált az egykori Habsburg-örökségű állam a nyugat-európai integráció stabil résztvevőjévé, miközben belpolitikáját a nagypárti konszenzus felbomlása, a jobboldali populizmus megerősödése és a koalíciós kormányzás új mintái alakították. A szankciók és a belpolitikai viták 2000-ben, a menekültválság 2015–2016-ban, az Ibiza-botrány 2019-ben, valamint a 2020-as évek energia- és biztonságpolitikai kihívásai mind azt mutatják, hogy Ausztria EU-tagsága nem csupán gazdasági vagy intézményi kérdés, hanem a nemzeti identitás és a semlegesség folyamatos újratárgyalásának terepe is. A fejezet a [A második köztársaság és a semlegesség]-as egységben bemutatott második köztársasági konszenzustól indul, és eljut a

2026-os jelenkorig; a 2025–2026-os eseményeket csak ellenőrzött, de nem minden esetben teljesen feldolgozott források alapján lehet tárgyalni.

25.4.2. Az 1995-ös EU-csatlakozás és a semlegesség újraértelmezése

Ausztria 1989-ben, a keleti blokk összeomlásával párhuzamosan kezdte újragondolni addigi, a hidegháború alatt kialakult semlegességi politikáját. A semlegesség az 1955-ös államszerződés és az alkotmány 1955. október 26-i nyilatkozata révén a második köztársaság identitásának egyik alapeleme lett, de az 1980-as évek végétől a gazdasági integráció és a politikai izoláció elkerülése egyre inkább az Európai Közösségek felé terelte az osztrák kormányokat. A csatlakozási kérelem benyújtása (1989. július 17.) után a tárgyalások 1993 és 1994 között zajlottak. A dokumentált tény az, hogy az 1994. június 12-i népszavazáson a részvételi arány 82,3 százalék volt, és a leadott szavazatok 66,6 százaléka támogatta a csatlakozást. Ez az eredmény egyértelmű felhatalmazást adott a kormánynak, de a részletesebb elemzések szerint a támogatás mögött jelentős területi és társadalmi különbségek húzódtak meg: a nyugati tartományokban és a városi középosztályban magasabb, a keleti, határ menti és a mezőgazdasági régiókban alacsonyabb volt az igenek aránya.

A csatlakozás jogi keretét az 1994. június 24-én aláírt csatlakozási szerződés teremtette meg, amely Ausztriát, Finnországot és Svédországot vette fel az Európai Unióba. Az osztrák alkotmányos rend számára a legnagyobb kihívást az jelentette, hogy az EU közös kül- és biztonságpolitikája, valamint a későbbi közös védelmi politika elvben ellentmondott az örökös semlegesség hagyományos értelmezésének. A tudományos konszenzus szerint a semlegesség az 1990-es években átalakult: a hidegháborús „fegyveres semlegesség” helyett a „szolidaritási semlegesség” (elsősorban a nemzetközi szankciókban való részvétel, a humanitárius missziók támogatása) vált meghatározóvá. Ezt támasztja alá, hogy Ausztria a csatlakozás után nem lépett be a NATO-ba, de részt vett az EU közös külpolitikai nyilatkozataiban és a békefenntartó missziókban. A semlegesség kérdése azonban a mai napig vitatott értelmezés: egyes jogászok szerint a semlegesség továbbra is az EU-tagsággal összeegyeztethető, míg mások szerint a 2009-es lisszaboni szerződésben szereplő szolidaritási klauzula és a közös védelmi politika fokozatosan kiüresíti azt. Ez a vita nem csupán szakmai, hanem politikai és emlékezetpolitikai dimenzióval is bír: a semlegesség védelme a jobboldali-populista diskurzusban a nemzeti szuverenitás szimbólumává vált, míg az integrációpárti erők a semlegességet „rugalmas keretként” értelmezik.

A csatlakozás gazdasági hatásait a rendelkezésre álló statisztikák hosszú távon pozitívnak mutatják, de az oksági összefüggést óvatosan kell kezelni. A GDP növekedése, a külkereskedelem bővülése és a közvetlen külföldi befektetések emelkedése egyaránt dokumentált, ám a becslések szerint az 1995-től kezdődő konjunktúra nem kizárólag az EU-tagságnak tulajdonítható, hanem a német újraegyesítés utáni keresletnek, a kelet-európai piacok megnyitásának és a belső gazdaságpolitikai kiigazításoknak is. A mezőgazdasági szektorban a csatlakozás rövid távon strukturális feszültségeket okozott, mivel az osztrák hegyvidéki gazdálkodás a közös agrárpolitika keretei között nem minden esetben volt versenyképes; ezt a hatást a kormányzat később regionális támogatásokkal próbálta ellensúlyozni.

25.4.3. A 2000. évi szankciók és a belpolitikai viták

A legnagyobb bel- és külpolitikai megrázkódtatást a 2000. február 4-én megalakult **Schüssel-kormány** váltotta ki, amely az Osztrák Néppárt (Österreichische Volkspartei, ÖVP) és a jobboldali-populista Osztrák Szabadságpárt (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ) koalíciójára épült. Az FPÖ akkori elnöke, Jörg Haider már az 1980-as évek végétől radikális bevándorlásellenes, az osztrák nemzeti identitást hangsúlyozó és a „rendszerpártokkal” élesen szembenálló retorikát

folytatott. A párt az 1999. októberi parlamenti választáson a szavazatok 26,9 százalékát szerezte meg, ami a második helyet jelentette; a választási eredmény dokumentált tény, de az FPÖ ideológiai besorolása azóta is vitatott: a politikatudományi irodalom egy része jobboldali populistának, egy másik része a szélsőjobboldal felé hajló, részben a nemzetiszocialista múlttal szemben nem kellően kritikus pártnak tekinti.

A kormányalakítás hírére az Európai Unió akkori 14 másik tagállama 2000. január 31-én bejelentette, hogy politikai és diplomáciai szankciókat vezet be Ausztriával szemben: felfüggesztik a kétoldalú kormányzati kapcsolatokat, nem fogadják osztrák diplomaták kinevezését, és korlátozzák a nagyköveti szintű érintkezést. A szankciók indoklása az volt, hogy az FPÖ kormányzati részvétele sérti az EU alapértékeit, különösen a demokrácia, az emberi jogok és a kisebbségek védelmét. A döntést az EU-14 kollektíven hozta, de a pontos jogalap és a szankciók hatékonysága a mai napig vitatott. A történészi konszenzus szerint a szankcióknak nem volt jogi alapja az alapító szerződésekben, és a későbbi, 2007-es Lisszaboni Szerződésben bevezetett 7. cikkelyes eljárás részben ennek az esetnek a tanulságából született. A szankciók belpolitikai következménye azonban az EU szándékával ellentétes módon alakult: Ausztriában a nemzeti szolidaritás megerősödését, az FPÖ támogatottságának stabilizálódását és az EU-val szembeni kritikus hangulat felerősödését eredményezte. A dokumentált tény, hogy a szankciókat 2000 szeptemberében, hivatalosan független szakértői jelentés nyomán oldották fel, de a feloldás okai közé sorolják a diplomáciai zsákutcát és a belpolitikai ellenállást is. Ez az epizód az uniós alapértékek érvényesítésének nehézségeit és a tagállami szuverenitás határait illusztrálja, és az azóta is folyó vitákban gyakran hivatkozott precedens.

A Schüssel-kormány belpolitikai vitái nem korlátozódtak a nemzetközi kapcsolatokra. A bevándorlási törvény szigorítása, a szociális juttatások átalakítása és a közigazgatási reformok mind a kormánykoalíció belső feszültségeit növelték. A 2002-es előrehozott választáson az ÖVP megerősödött (42,3 százalék), míg az FPÖ jelentősen visszaesett (10,0 százalék), ám a koalíció újra megalakult. A 2005-ös pártszakadás, amelyből a Haidert követő Bündnis Zukunft Österreich (BZÖ) jött létre, tovább bonyolította a jobboldal képét. A belpolitikai viták e szakaszának értékelése sem egységes: egyes elemzők szerint a rendszer konszolidálta a jobboldali-populista erőket, mások szerint a folyamat a pártrendszer fragmentálódását és a korábbi nagykoalíciós stabilitás végét jelezte.

25.4.4. Populizmus és koalíciós kormányok (2000–2019)

A 2000-es évek második felében és a 2010-es években az osztrák pártrendszer alapvetően átalakult. A korábbi kétpólusú, a szociáldemokrata SPÖ (Sozialdemokratische Partei Österreichs) és a konzervatív ÖVP közötti nagykoalíció fokozatosan elveszítette a választók bizalmát, míg az FPÖ újra megerősödött, és a 2013-as, 2017-es választásokon a legnagyobb vagy második legnagyobb pártként szerepelt. A populizmus fogalmát itt óvatosan kell használni: a politikatudományi szakirodalom szerint az FPÖ jobboldali populista párt, amely a „nép” és a „korrupt elit” ellentétére épít, és a bevándorlást, az iszlámot, valamint az EU-t fenyegetésként állítja be. Ugyanakkor a párt programjában és retorikájában a szélsőjobboldali, részben a nemzetiszocialista múltat relativizáló elemek is megjelennek; ezt a besorolást maga az FPÖ vitatja, és a mainstream pártokkal szembeni kritikáját a „rendszerellenesség” hagyományához köti.

A 2017. december 18-án megalakult **Kurz-kormány** (ÖVP–FPÖ) különösen fontos fordulópontot jelentett. Sebastian Kurz, az ÖVP elnöke már a 2017-es választási kampányban a „mozgalom” retorikáját használta, és az ÖVP-t a hagyományos konzervatív pártból a „modern konzervatív” irányzat felé mozdította, amely szintén élesen bírálta az EU-t és a menekültpolitikát. A kormánykoalíció az FPÖ-vel a jobboldali-populista erők kormányzati integrációjának újabb példája lett, de a nemzetközi és belső kritika is nagyobb volt, mint 2000-ben. A kormány intézkedései

között szerepelt a szociális juttatások csökkentése, a családpolitika konzervatív átalakítása, a menekültügyi szigorítás és a médiaviszonyok átláthatóságának kérdése. A 2019. május 17-én kirobbant **Ibiza-botrány** azonban felgyorsította a koalíció összeomlását: egy titokban rögzített videófelvételen az FPÖ akkori elnöke, Heinz-Christian Strache állami megrendelések és médiajuttatások ígéretét tette egy magát orosz oligarchának kiadó személynek. A felvétel hitelessége dokumentált, de a pontos szereplők és indítékok, valamint a kiszivárogtatás körülményei a mai napig vitatottak. A botrány nyomán a kormány felbomlott, és 2019. szeptember 29-én előrehozott választást tartottak, amelyen az ÖVP ismét megerősödött, az FPÖ pedig visszaesett, de a Zöldek (Die Grünen) jelentős sikert értek el.

A 2019–2025 közötti **ÖVP–Zöldek** koalíció először hozott létre zöld pártot a szövetségi kormányban. A koalíció működését a klímapolitika, az adóreform és a digitális átállás kérdései uralták, de a koronavírus-járvány, majd a 2022-es orosz–ukrán háború és az energiaválság új törésvonalakat hozott. A kormány stabilitását a két párt eltérő társadalmi bázisa és a migrációs, valamint a belbiztonsági témák folyamatosan próbára tették. A 2024-es európai parlamenti választáson az FPÖ megerősödött, ami a belpolitikai erőviszonyok további átrendeződését jelezte. A koalíciós kormányzás e szakasza azt mutatja, hogy Ausztria pártrendszere a 2020-as években már nem a korábbi kétpólusú stabilitáson, hanem rugalmas, többpólusú és gyakran törékeny koalíciókon alapul.

25.4.5. Ausztria 2026-ban: kihívások és nyitott kérdések

A könyv lezárásának évében, 2026-ban Ausztria az Európai Unió tagállamaként, de belpolitikailag és geopolitikailag is összetett helyzetben van. A gazdasági adatok a dokumentált statisztikák szerint a 2020-as évek elején a járvány és az energiaválság hatásait tükrözik, de a hosszú távú trendek – a magas életszínvonal, az alacsony munkanélküliség, az exportorientált ipar – továbbra is meghatározóak. A pontos 2025–2026-os GDP-adatok, inflációs ráták és munkanélküliségi számok azonban a könyv lezárásakor nem minden esetben állnak rendelkezésre, vagy csak előzetes becslések formájában; ezért ezeket az adatokat ellenőrzött, de ideiglenes forrásként kell kezelni.

A legfontosabb nyitott kérdések közé tartozik a semlegesség jövője. A 2022-es orosz–ukrán háború nyomán az osztrák politikai elit egy része a semlegesség újraértelmezését vagy akár feladását szorgalmazza, míg a lakosság jelentős része a semlegességet továbbra is az osztrák identitás alapjának tekinti. A közvélemény-kutatások e kérdésben megosztottak, és a 2025–2026-os viták további forrásokkal nem teljesen alátámasztottak. A dokumentált tény, hogy Ausztria humanitárius és pénzügyi támogatást nyújtott Ukrajnának, de nem szállított fegyvert, és a kormány hivatalosan semleges álláspontot képviselt; ugyanakkor a semlegesség tartalma az EU közös biztonság- és védelempolitikájának fejlődésével párhuzamosan folyamatos viták tárgya.

A migráció és az iszlám kérdése továbbra is az egyik legfontosabb belpolitikai törésvonal. A 2015–2016-os menekültválság idején Ausztria az egyik legnagyobb egy főre jutó menekültbefogadó ország volt, ami rövid távon a társadalmi szolidaritás és a humanitárius hagyomány megerősödését hozta, de hosszabb távon a jobboldali-populista diskurzus megerősödését és a bevándorlási törvények szigorítását eredményezte. A muszlim közösségek helyzetét az iszlám törvény (Islamgesetz) 2015-ös módosítása is befolyásolta, amelyet a kormány a szélsőségek elleni küzdelem részeként indokolt, de emberi jogi szervezetek és egyes vallási közösségek a vallásszabadság korlátozásaként értékelték. A 2020-as években a menekültügyi és integrációs viták tovább folytatódtak, és a 2025–2026-os eseményekről csak korlátozott, ellenőrzést igénylő források állnak rendelkezésre.

A politikai rendszer stabilitása szintén nyitott kérdés. A 2024-es és 2025-ös tartományi és szövetségi választási eredmények – amennyiben a könyv lezárásakor ismertek – azt mutatják, hogy az FPÖ továbbra is meghatározó erő, és a kormányalakítási tárgyalások egyre bonyolultabbak. A 2025–2026-os koalíciós tárgyalások kimenetele a lezárás időpontjában nem feltétlenül teljesen

dokumentált, ezért itt csak a 2024 végéig ismert tényekre támaszkodhatunk. A hagyományos nagykoalíció felbomlása, a pártok fragmentálódása és a választói volatilitás növekedése a nyugat-európai trendekkel párhuzamos, de Ausztriában sajátos módon, a semlegesség és a bevándorlás kérdésével összefonódva jelenik meg.

Az EU-tagság mérlege 2026-ban összetett: Ausztria az integráció egyik legnagyobb nettó befizetője, és részt vesz az uniós döntéshozatal minden fontos fórumán, de a lakosság EU-val szembeni bizalma az utóbbi években hullámzó. A 2023-as Eurobarométer-felmérések szerint az osztrákok uniós támogatottsága a nyugat-európai átlaghoz hasonló, de a migráció, a klímapolitika és a szankciópolitika kérdéseiben erős polarizáció tapasztalható. A 2025–2026-os uniós költségvetési vitákban Ausztria – más nettó befizetőkkel együtt – a kiadások hatékonyságát és a jogállamisági feltételek szigorúbb betartását szorgalmazza, de a részletek e könyv lezárásakor nem teljesen lezártak.

A régió történetéhez való kapcsolódás szempontjából Ausztria 2026-os helyzete jól illusztrálja a hidegháború utáni nyugat-európai integráció paradoxonait: a gazdasági és intézményi beágyazódás mélyült, de a nemzeti identitás, a semlegesség és a bevándorlás kérdései újra és újra konfliktusok forrásai. A kisebb államok – Svájc és Írország mellett Ausztria – példája azt mutatja, hogy az EU-tagság nem vezet automatikusan a nemzeti sajátosságok eltűnéséhez, hanem azokat új keretek között, gyakran éles viták közepette tárgyalja újra. Ez a megfigyelés a [Az európai integráció mérlege]-os európai integrációs mérleg és a [A demokrácia és a jogállam kihívásai]-as demokrácia- és jogállamiság-kihívások fejezetekben is visszaköszön.

25.4.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a csatlakozási szerződés szövege, az 1994-es népszavazás hivatalos eredményei, a 2000-es uniós nyilatkozatok, a 2019-es Ibiza-felvétel, valamint az osztrák szövetségi választási statisztikák. A másodlagos források között a politikatudományi és történeti szakirodalom meghatározó, de az egyes szerzők értékelése jelentősen eltér a populizmus, a szankciók hatása és a semlegesség értelmezése tekintetében.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- A 2000-es szankciók pontos hatása a belpolitikára és az FPÖ támogatottságára: a rendelkezésre álló közvélemény-kutatási adatok részben ellentmondanak egymásnak, és a szankciók feloldásának okai nem tisztázottak teljesen.
- A 2019-es Ibiza-botrány körülményei: a felvétel hitelessége dokumentált, de a kiszivárogtatás mögötti szándék és a szereplők teljes felelőssége vitatott.
- A 2020-as évek gazdasági és társadalmi adatai, különösen a 2025–2026-os időszakra vonatkozóan, a könyv lezárásakor csak előzetes vagy nem teljesen ellenőrzött becslések formájában állnak rendelkezésre.
- Az FPÖ ideológiai besorolása: a tudományos konszenzus a jobboldali populista jelleget elfogadja, de a szélsőjobboldali elemek súlya és a párt múltjának értékelése vitatott.
- A semlegesség alkotmányos és politikai tartalma: a jogi értelmezések és a politikai álláspontok között nincs egységes konszenzus.

Ahol a szöveg konkrét statisztikai adatot közöl (például választási részvételi arány, GDP-adatok), ott a forrás a hivatalos statisztikai hivatal vagy a választási bizottság, de a 2025–2026-os adatok ellenőrzést igényelnek, és a könyv lezárása után frissülhetnek.

25.4.7. Rövid összefoglaló

- Ausztria 1995. január 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz; az 1994-es népszavazáson a szavazók 66,6 százaléka támogatta a belépést.
- A semlegesség az EU-tagság után újraértelmeződött: a hidegháborús „fegyveres semlegesség” helyett a „szolidaritási semlegesség” vált meghatározóvá, de a fogalom tartalma a mai napig vitatott.
- A 2000-es ÖVP–FPÖ-koalíció kiváltotta az EU-14 szankcióit, amelyek jogalapja vitatott volt, és a belpolitikai hatás részben az EU szándékával ellentétesen alakult.
- A 2000-es években a pártrendszer átalakult: a nagykoalíció felbomlott, az FPÖ megerősödött, és a 2017–2019 közötti ÖVP–FPÖ-kormány, majd a 2019–2025 közötti ÖVP–Zöldek-koalíció új mintákat hozott.
- Az Ibiza-botrány (2019) az FPÖ kormányzati szerepének újabb válságát és a kormány felbomlását okozta; a felvétel hitelessége dokumentált, de a körülmények vitatottak.
- A 2020-as években Ausztria szembesült a Covid-járvánnyal, az orosz–ukrán háborúval és az energiaválsággal, miközben a migráció és az iszlám kérdése továbbra is központi belpolitikai törésvonal.
- A 2026-os helyzet megítélésekor a semlegesség jövője, a politikai stabilitás és a gazdasági adatok pontos értékelése nyitott kérdés, és a 2025–2026-os eseményekről csak korlátozott, ellenőrzést igénylő források állnak rendelkezésre.

25.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek Ausztria EU-csatlakozásához az 1990-es években, és hogyan értelmezték újra a semlegesség fogalmát?
2. Miért váltott ki nemzetközi szankciókat a 2000-es ÖVP–FPÖ-koalíció, és milyen belpolitikai következményei voltak a szankcióknak?
3. Hasonlítsa össze a 2000-es és a 2017-es jobboldali-populista kormánykoalíciók létrejöttét és fogadtatását! Milyen tanulságok vonhatók le a pártrendszer átalakulásáról?
4. Milyen szerepet játszott az Ibiza-botrány Ausztria belpolitikájában, és hogyan befolyásolta a 2019-es választásokat?
5. Milyen fő kihívásokkal szembesül Ausztria 2026-ban az EU-tagság, a semlegesség, a migráció és a gazdasági helyzet terén, és miért nehéz ezeket a kérdéseket egyértelműen megítélni?

V. rész – Itália

26 Az ókori Itália: Róma felemelkedése és a birodalom

26.1. Az itáliai népek és Róma kezdetei

Az itáliai népek és Róma kezdetei

A mai Olaszország területe az i. e. 1. évezredben korántsem alkotott egységes politikai vagy nyelvi egységet. Az Appenninek hegyvonulata, a Pó-síkság, a közép-itáliai dombvidék és a déli tengerpart különböző földrajzi feltételei számos, egymástól eltérő nyelvű és szerveződésű közösség otthonai voltak. Róma ebből a latin–etruszk–görög–hegyi találkozási zónából emelkedett ki, és a római történetírás később erősen utólagos, Róma-központú elbeszéléssé formálta ezt a sokféleséget. Az alfejezet célja, hogy bemutassa az itáliai népek régészeti és nyelvi képét, a görög gyarmatosítás és az etruszk városállamok szerepét, valamint Róma alapításának és korai intézményeinek forrásproblémáit. A későbbi római szerzők – Livius, Dionysius Halicarnassensis, Cicero vagy Plutarkhosz – a királykort és a korai köztársaságot saját koruk politikai vitáihoz igazítva ábrázolták, ezért a modern kutatás a régészeti leletek és a késői irodalmi források kritikai összevetésére épít.

Az itáliai történet a könyv egészén belül más módon tagolódik, mint a Brit-szigetek vagy a francia terület története: a klasszikus hagyomány, a városállami múlt, a pápaság és a tengeri birodalom eltérő korszakhatárokat jelölnek ki. Róma kezdetei nemcsak Itália későbbi államainak, hanem a Nyugat-Európa jogi, politikai és kulturális kereteinek is fontos előzményei. Az Ausztria az EU-ban (1995–2026) alfejezetben tárgyalt osztrák jelenkori folyamatok után itt a könyv visszalép az ókori Mediterráneum világába, hogy a regionális összehasonlítás egyik alaprétegét tárja fel.

26.1.1. Itália földrajzi és nyelvi sokfélesége

Az itáliai félsziget a vaskorban (kb. i. e. 10–8. század) már sűrűn lakott volt, de a települések jellege és a közösségek szervezettsége nagy eltéréseket mutatott. A Tiberis folyótól északra és délre, valamint a hegyvidéken számos régészeti kultúra különíthető el. A közép-itáliai **Villanova-kultúra** (i. e. 10–8. század) elsősorban a későbbi etruszk területeken és a latin tájegység egy részén mutatható ki, hamvasztásos temetkezéseivel és fegyvermellékleteivel. A Pó-síkságon a **Golasecca-kultúra** és az **Este-kultúra** jelenik meg, a keleti partvidéken pedig a venétek és a picenumi közösségek hagytak hátra feliratos anyagot. A régészeti kultúrák nem azonosíthatók automatikusan „népekkel” vagy politikai egységekkel, csupán anyagi műveltségbeli és temetkezési hasonlóságokat jelölnek.

Nyelvileg az itáliai terület mozaikja is világos. Az indoeurópai nyelvcsalád italikus ágához tartozott a latin–faliscus csoport (a latinok, faliscusok és a közvetlen szomszédos közösségek nyelve) és az oszk–umber csoport (oszkok, szamniszok, campaniai hegyi közösségek, umbriaiak). Az adriai partvidéken a venét és a messapus nyelvek indoeurópai jellegűek voltak, de nem tartoztak az italikusághoz. Nem indoeurópai nyelv volt az **etruszk**, amelyet a mai Toszkána és Észak-Latium területén élő városi közösségek beszéltek; az etruszk nyelv feliratai ugyan

olvashatók, de a nyelv szerkezete és szókincse csak részben értelmezhető, mert nincs közeli rokona. A ligur és a raeti nyelvek besorolása bizonytalan, mert a források töredékesek.

A politikai szerveződés nem mindenütt érte el a városi szintet. A tengerparti síkságokon és a termékeny dombvidékeken kialakultak a falusias-urbánus központok, míg az Appenninek belső völgyeiben a hegyi közösségek törzsi keretekben, szétszórt településhálózatban éltek. A **városállam** (latin: *civitas*; görög: *polis*) mint politikai forma elsősorban a görög gyarmatvárosokban és az etruszk központokban szilárdult meg, Róma pedig a kettő között fejlődött ki.

26.1.2. A görög gyarmatosítás és a hellén világ

A görög gyarmatosítás Itáliában és Szicíliában az i. e. 8. századtól bontakozott ki. A hagyományos kronológia szerint az első tartós görög telep a nápolyi-öbölbeli **Pithekoussai** (Ischia szigetén) volt, i. e. 770 körül; anyavárosa az euboiai Eretria és Khalkisz lehetett. Nem sokkal később, i. e. 750 körül alapították a szárazföldi **Kyme** (latinul Cumae) városát, amely a campaniai partvidék legkorábbi görög központja lett. Szicíliában az i. e. 735–730 körüli időszakban jelentek meg az első telepek (Naxos, Syrakousai), majd Dél-Itáliában **Sybaris**, **Croton** és **Taras** (Tarentum) a 8. század végén és a 7. század elején. A rómaiak később ezt a görögök lakta déli vidéket **Nagy-Görögországnak** (*Magna Graecia*) nevezték, ami azonban nem volt egységes politikai képződmény.

A gyarmatalapítás okai között a népesedési nyomás, a mezőgazdasági területek iránti igény és a hosszú távú kereskedelem egyaránt szerepelt. A korai telepek gyakran nem egyetlen anyaváros állami vállalkozásai voltak, hanem magánszervezésű vagy vegyes csoportok által létrehozott alapítások. A gyarmatvárosok politikailag önálló poliszok voltak, ugyanakkor vallási és kereskedelmi kapcsolatban maradtak anyavárosaikkal. A görög telepek szerepe az itáliai közösségek számára kettős volt: egyfelől kulturális transzfert közvetítettek (az ábécé átvétele, a városi intézmények, a panteon elemei, a kerámia és a művészet), másfelől katonai és gazdasági versenytársakat is jelentettek. Az etruszk városok és Róma a görög világgal való érintkezésen keresztül kapcsolódtak be a mediterrán hálózatokba, és ez a kapcsolat a későbbi intézményi fejlődésüket is befolyásolta.

26.1.3. Az etruszk városállamok

Az etruszkok a mai Toszkána, Észak-Latium és Umbria egy részén élő, erősen városiasodott közösségek voltak. Eredetük kérdése már az ókorban vitatott volt: Hérodotosz lüdiai bevándorlást említ, Dionysius Halicarnassensis viszont őshonosnak tekintette őket. A mai tudományos konszenzus szerint a régészeti folytonosság a Villanova-kultúrával azt mutatja, hogy az etruszk társadalom és városi civilizáció Itáliában alakult ki, bár keleti (levantei és görög) hatások keveredtek benne. A lüdiai elméletet a legtöbb mai kutató legendásnak tartja, de a kérdés a genetikai és nyelvészeti vitákban továbbra is jelen van.

Az etruszk városok – **Veii**, **Caere**, **Tarquinii**, **Vulci**, **Volsinii**, **Clusium**, **Rosellae**, **Populonia** és mások – alkották a hagyomány szerint a tizenkét város vallási-katonai szövetségét (latinul *duodecim populi Etruriae*). Ennek működése nem volt állandó központi hatalom, inkább kultuszhelyek (különösen a Fanum Voltumnae) és háborús együttműködés köré szerveződött. A korai etruszk városokban királyok uralkodtak, később – hasonlóan a görög poliszokhoz – évente választott tisztségviselők vették át a hatalmat; a fő etruszk tisztségviselő neve a feliratokban **zilath** volt. Az etruszk társadalom elitje gazdag sírmellékletekkel, falfestményekkel és importált görög kerámiákkal jeleníti meg magát; a lakoma-ábrázolásokon a nők feltűnő szerepe számos vitát váltott ki a kutatók között. Egyesek szerint az etruszk nők nagyobb társadalmi mozgásteret

élveztek, mint a korabeli görög nők, mások ezt a képi források idealizált vagy rituális jellegével magyarázzák. A források alapján ez a kérdés megnyugtatóan nem dönthető el.

Az etruszkok az i. e. 7–6. században kiterjesztették befolyásukat Campaniába és a Pó-síkságra, és a hagyományos római elbeszélés szerint Róma felett is etruszk királyok uralkodtak. A római királylista utolsó három szereplője – **Tarquinius Priscus**, **Servius Tullius** és **Tarquinius Superbus** – a hagyományban etruszk származású. Az etruszk Róma-képet azonban óvatosan kell kezelni: a későbbi római szerzők hajlamosak voltak a királykor utolsó szakaszát etruszk elnyomásként ábrázolni, hogy ezzel is igazolják a királyság eltörlését. A régészeti leletek (etruszk feliratok Rómában, a Forum Romanum korai építkezései) valóban mutatnak erős etruszk hatást, de annak pontos politikai természete vitatott.

26.1.4. Róma alapítása és a királyság

A római hagyomány Róma alapítását i. e. 753-ra teszi. A legenda szerint **Romulus** és ikertestvére, Remus alapította a várost a Palatinus dombon, miután vitájukban Remust megölték. A rómaiak ezt az elbeszélést a trójai **Aineiasz** (latinul Aeneas) menekülésének történetével kötötték össze, aki a mítosz szerint Latinumba érkezett, és ősévé vált a római népnek. A királylista hagyományosan hét uralkodót tartalmaz: Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius és Tarquinius Superbus. A lista számai, hosszú uralkodási évei és a hozzájuk kapcsolt intézményi reformok (Numa vallási rendje, Servius Tullius cenzusrendszere) egyértelműen későbbi szerkesztés eredményei.

A régészeti kutatás ezzel szemben azt mutatja, hogy a Palatinus és a Forum Romanum területén már az i. e. 9–8. században léteztek kisebb települések. A Palatinus északkeleti lejtőjén feltárt kunyhóalapok, a Forum területén talált korai temetkezések és a **pomerium** – a város szent határa – később intézményesült fogalma arra utalnak, hogy Róma nem egyetlen alapítási aktussal jött létre, hanem több dombvidéki falu fokozatos összeolvadásával. A hagyományos alapítási évszám i. e. 753 a későbbi római történetírók számítása, nem régészeti tény. A római városi identitás kialakulását a latinok, a szabinok és az etruszkok közötti érintkezési zóna tette lehetővé; a hagyományban szereplő „szabin nők elrablása” elbeszélés például a latin–szabin együttélés mítoszi kódolása.

A királyság korai intézményei a hagyomány szerint a **rex** (király), a **senatus** (öregek tanácsa) és a **comitia curiata** (curiák szerinti gyűlés) voltak. A rex egyszerre töltött be katonai, vallási és bírói funkciót, de hatalma nem volt korlátlan: a senatus tanácsadó testületként működött, a curiagyűlés pedig a polgárok katonai és vallási közösségét jelenítette meg. A Servius Tulliusnak tulajdonított reformok – a **census** (vagyonbecslés) és a **centuriabeosztás** – a későbbi comitia centuriata alapját képezték, de a hagyományos elbeszélés ezt is visszavetíti a királykorra. A királyság bukását i. e. 509 körülre teszik; a hagyomány szerint Tarquinius Superbus fia megsértette Lucretia nemesasszonyt, aki öngyilkos lett, és ez a felháborodás vezetett a király elűzéséhez. Az elbeszélés moralizáló szerkezete és a késői források jellege miatt a bukás pontos körülményei dokumentált tényként nem rekonstruálhatók, csak hagyományként kezelhetők.

26.1.5. A korai köztársaság intézményei

A királyság eltörlése után Róma politikai rendszerének alapelve a hatalom megosztása és időbeli korlátozása lett. A **res publica** kifejezés szó szerint „közügyet” jelent, és nem azonos a modern képviseleti demokráciával; a korai köztársaságban a hatalom a vagyonos és patrícius elit kezében összpontosult. A legfontosabb évente választott tisztségviselők a **consulok** voltak, akik ketten, egymás vétójogával ellensúlyozva gyakorolták a fő katonai és polgári hatalmat (*imperium*). A consulok mellett megjelent a **praetor** (jogszolgáltatásért felelős magistratus), a **dictator**

(rendkívüli válsághelyzetben hat hónapra kinevezett, korlátlan hatalmú tisztségviselő), a **censor** (a polgárok vagyonösszeírásáért és az erkölcsi felügyeletért felelős tisztség) és a **quaestor** (pénzügyi feladatokat ellátó tisztség). A magistratusok hivatali ideje rövid volt, újraválasztásuk korlátozott, és a collegialitas elve szerint legalább két személy töltötte be a fontos pozíciókat.

A **senatus** a volt magistratusok tanácsa volt, amely az idők során nagy tekintélyre (*auctoritas*) tett szert, de formálisan nem hozott törvényeket. A törvényhozó és választó gyűlések közé tartozott a **comitia curiata** (a hagyományos curiák szerinti gyűlés), a **comitia centuriata** (a vagyonosztályok szerinti gyűlés, amely a főbb magistratusokat választotta, és a háborúról döntött), valamint a **comitia tributa** (a területi törzsek szerinti gyűlés). A centuriatus gyűlés szavazási rendje a vagyoni osztályoknak – a lovagoknak és a legvagyonosabb polgároknak – aránytalan előnyt biztosított, ezért a korai köztársaság nem tekinthető a mai értelemben népszuverén államnak. A források hiányosságai miatt a magistratusok korai számát és hatáskörét illetően a mai kutatók vitatkoznak; a fennmaradt leírások nagyrészt a későköztársasági rendszer visszavetítései.

26.1.6. A patrícius–plebejus küzdelem

A korai köztársaság társadalmi feszültségeinek hagyományos keretét a **patríciusok** (*patricii*) és a **plebejusok** (*plebs*) közötti konfliktus adta. A patríciusok a leggazdagabb és legtekintélyesebb nemzetségek tagjai voltak, akik kisajátították a papi tisztségeket, a senatus kulcspozícióit és a főbb magistratusokat. A plebs fogalma a nem patrícius római polgárokat jelölte; közéjük tartoztak kisbirtokos parasztok, kézművesek, kereskedők és szegényebb városi rétegek is, de a kategória nem feleltethető meg egyszerűen a „szegényeknek”. A plebejus mozgalom bázisát a tehetősebb, de a patrícius jogokból kizárt családok és a katonai szolgálatra kötelezett szegényebb parasztok közös érdekei alkották.

A hagyományos elbeszélés szerint a plebejusok első **secessio plebis**e (kivonulása) i. e. 494-ben történt, amikor a fegyveres polgárság a közeli Mons Sacerre vonult ki, hogy nyomást gyakoroljon az adósrabszolgaság és a politikai kizárás ellen. A kivonulás eredményeként jött létre a **néptribunus** (latinul *tribunus plebis*) intézménye, amelynek tagjai személye szent és sérthetetlen (*sacrosanctitas*) volt, és vétójoggal (*intercessio*) akadályozhatták meg a magistratusok döntéseit. A plebs saját gyűlést is tartott, a **concilium plebis**t, amely határozatokat (*plebiscitum*) hozott; ezek kezdetben csak a plebejusokra voltak kötelezők.

A jogbiztonság iránti igény vezetett a **tizenkét táblás törvények** (*leges duodecim tabularum*) megalkotásához, amelyet a hagyomány i. e. 451–450-re tesz. A törvények a szokásjog írásba foglalását jelentették, és bár tartalmuk csak töredékes idézetekből ismert, megjelenésük a patrícius jogértelmezés önkényének korlátozását célozta. A politikai egyenlőség felé vezető következő lépés a **Licinius–Sextius-féle törvények** (hagyományosan i. e. 367) volt: ezek megnyitották az egyik consuli helyet a plebejusok előtt, korlátozták a nagybirtok nagyságát, és adósságrendezési intézkedéseket tartalmaztak. A patrícius–plebejus küzdelem utolsó jelentős állomása a **lex Hortensia** (hagyományosan i. e. 287) volt, amely a plebiscitumokat minden római polgárra kötelezővé tette.

A modern kutatás óvatosságra int a hagyományos kronológiával és a konfliktus élességével kapcsolatban. A secessiók, a tribunus intézménye és a törvényhozási reformok elbeszélése legalább részben a későköztársasági politikai propaganda terméke, amely a saját korának rendi és vagyoni vitáit vetítette vissza. A küzdelem nem értelmezhető a mai értelemben vett osztályharcnak, mert a plebs vezetői gyakran módos családokból kerültek ki, és a folyamat végeredménye a **patrícius–plebejus nemesség** (*nobilitas*) kialakulása volt, amelybe a vagyonos plebejus családok is bekapcsolódtak. A vagyoni egyenlőtlenségek a későbbi évszázadokban is fennmaradtak, de a rendi alapú politikai kizárás jogi keretei fokozatosan lebomlottak.

26.1.7. Róma helye Itália hatalmi rendszerében

Róma felemelkedése nem volt szükségszerű. A korai köztársaság évszázadaiban a város a latin szövetség (*foedus Latinum*) tagjaként, majd fokozatos vezetőjeként mozgott az etruszk városokkal, a hegyi szamnisz közösségekkel és a görög gyarmatvárosokkal folytatott versengésben. A Veii elleni háborúk, a latinokkal való szövetség átalakítása és a gall támadás (hagyományosan i. e. 390/387) mind ezt a versengést mutatják. Ezt a terjeszkedést azonban a következő alfejezet tárgyalja; itt elég annyit rögzíteni, hogy a római intézmények – a senatus, a consulok, a néptribunusok és a különböző gyűlések – abban a közegben alakultak ki, ahol a városállamok közötti szövetségek és háborúk állandó kényszere folyamatosan próbára tették a politikai közösség kohézióját.

26.1.8. Források és bizonytalanságok

Az itáliai népek és Róma kezdetei rekonstrukciója két, egymástól eltérő forrástípusra támaszkodik. Az irodalmi források közül a legfontosabbak: **Livius**, *Ab urbe condita* (i. e. 27 – i. sz. 14 körül), **Dionysius Halicarnassensis**, *Rhōmaikē archaiologia* (i. e. 1. század), **Cicero** államelméleti művei (i. e. 1. század), **Plutarkhosz** életrajzai (i. sz. 1–2. század) és **Festus** lexikona (i. sz. 2. század, korábbi szerzők kivonata). Ezek mind több évszázaddal a tárgyalt események után keletkeztek, és szerzőik a múltat saját politikai és erkölcsi céljaik szerint formálták. A régészeti források – a Palatinus kunyhómaradványai, a Forum Romanum korai rétegei, az etruszk sírok és feliratok, valamint a görög kerámiák – független ellenőrzési lehetőséget adnak, de ezek sem önmagukban beszélnek; értelmezésük szintén vita tárgya.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők: (1) Róma alapításának pontos időpontja és körülményei; a hagyományos i. e. 753-as dátum későbbi számítás, a régészeti leletek ennél korábbi településeket mutatnak. (2) A hét király listája és a királykor intézményei; a Servius Tulliusnak tulajdonított reformok tartalma és kora bizonytalan. (3) A korai köztársaság magistratusainak száma, neve és hatásköre; az éves consuli rendszer bevezetésének időpontja vitatott, és a forrásokban későbbi visszavetítések nyomai mutathatók ki. (4) A patrícius–plebejus küzdelem egyes állomásainak, évszámainak és tartalmának hitelessége; a secessiók elbeszélése részben moralizáló irodalmi konstrukció. (5) Az etruszk Róma feletti uralmának jellege; a források az etruszk királyokat elnyomóként ábrázolják, de a régészeti anyag inkább folyamatos kulturális beágyazottságra utal.

A szakirodalomban a főbb munkák közé tartozik T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC)* (1995); Christopher Smith, *Early Rome and Latium: Economy and Society c. 1000 to 500 BC* (1996); Massimo Pallottino, *A History of Earliest Italy* (1991, angol fordítás); és Tim Cornell – Gary Forsythe vonatkozó fejezetei. Ezekre a tételekre a könyv a későbbi fejezetekben is támaszkodik, de a pontos kiadási adatok és oldalszámok ellenőrzést igényelnek, mivel jelen szöveg készítésekor a szerző nem közvetlenül olvasta valamennyi hivatkozott kötetet. A klasszikus szerzők szöveghelyeinek idézésekor is csak ellenőrzött kiadások alapján szabad hivatkozni.

26.1.9. Rövid összefoglaló

- Az itáliai félsziget az i. e. 1. évezredben nyelvileg és régészetileg erősen tagolt volt: indoeurópai italikus nyelvek (latin, oszk, umber), nem indoeurópai etruszk, valamint görög és más közösségek váltakoztak.
- A görög gyarmatosítás i. e. 8. századtól hozott létre városállamokat Dél-Itáliában és Szicíliában; ezek kulturális és kereskedelmi hidat képeztek a hellén világ és az itáliai népek között.

- Az etruszkok városi civilizációja a Villanova-kultúrából fejlődött ki; városaik laza szövetségben működtek, és a hagyomány szerint Rómát is etruszk királyok uralták a királykor utolsó szakaszában.
- Róma alapításának hagyományos dátuma (i. e. 753) későbbi konstrukció; a régészet a Palatinus és a Forum területén i. e. 9–8. századi fokozatos településfejlődést mutat.
- A köztársaság intézményei (consulok, senatus, comitia curiata, centuriata, tributa) az évenkénti tisztségviselés és a collegialitas elvén nyugodtak, de a hatalom a vagyonos elit kezében összpontosult.
- A patrícius–plebejus küzdelem a hivatalokhoz való hozzáférést, az adósrabszolgaságot és a jogbiztonságot érintette; fő állomásai a secessio, a tribunus plebis, a XII táblás törvények, a Licinius–Sextius-törvények és a lex Hortensia.
- A küzdelem nem modern osztályharc volt, hanem a nem patrícius elit politikai integrációjának folyamata, amelynek végén kialakult a patrícius–plebejus nobilitas.
- Az adatok és az időrend nagy része bizonytalan, mert az irodalmi források későiek, a régészeti leletek pedig csak közvetett következtetéseket tesznek lehetővé.

26.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen régészeti és nyelvi bizonyítékok támasztják alá Itália vaskori sokféleségét, és miért nem azonosíthatók a régészeti kultúrák egyszerűen „népekkel”?
2. Hogyan kapcsolódott Róma korai története az etruszk városállamokhoz és a görög gyarmatvárosokhoz? Milyen szerepet játszott a kulturális transzfer?
3. Melyek a hagyományos római királylista főbb elemei, és miért tekinti a modern kutatás ezt a listát nagyrészt későbbi konstrukciónak?
4. Miben hasonlít a korai római köztársaság intézményrendszere a mai demokráciákhoz, és miben tér el attól alapvetően?
5. Milyen forráskritikai problémák merülnek fel a patrícius–plebejus küzdelem hagyományos elbeszélésével kapcsolatban, és hogyan befolyásolja ez a küzdelem értékelését?

26.2. A Római Köztársaság és a mediterrán hatalom

26.2.1. Bevezetés

A Római Köztársaság történetének központi kérdése, hogy egy közép-itáliai városállam miként vált a Földközi-tenger egész medencéjét uraló birodalommá, és eközben miért omlottak össze azok a politikai intézmények, amelyek ezt a terjeszkedést lehetővé tették. Az előző alfejezetben tárgyalt királyság bukása után kialakult köztársasági rendszer sajátos kettősséget hordozott: a külső hódítás sikerei folyamatosan belső válságokat szültek, miközben a politikai elit versengése a hadsereg, a népgyűlés és a provinciák erőforrásainak ellenőrzéséért egyre inkább erőszakos formákat öltött. Ebben az alfejezetben először a Karthágó elleni **pun háborúkat** és a mediterrán hódítást mutatjuk be, majd a köztársaság belső válságát, a **polgárháborúk** és Caesar korának eseményeit elemezzük, végül a köztársaság bukásának okait összegezzük. A hangsúly nem kizárólag a hadtörténetre esik: a terjeszkedés társadalmi, gazdasági és intézményi következményei legalább ilyen fontosak a későbbi fejezetek megértéséhez.

26.2.2. A köztársaság intézményi keretei a hódítások előtt

A köztársaság politikai berendezkedését a hagyományos, a későbbi görög és római történetírók által is idealizált kép szerint a **senatus** (a vének tanácsa), a **magistratusok** (évente választott

tisztségviselők) és a **népgyűlések** alkották. Ez a leírás azonban a késő köztársaság korából származó, visszavetített normatív kép, nem pedig a korai állapot pontos leírása. A korai köztársaságban a hatalom a patrícius nemzetségek kezében összpontosult; a plebejusok politikai jogai csak a **rendi küzdelmek** során, fokozatosan bővültek (i. e. 5–4. század). A **tribunus plebis** hivatala, amely a plebejusok érdekeit védte, és vétójoggal rendelkezett a senatus és a magistratusok döntéseivel szemben, a köztársasági rendszer egyik legfontosabb feszültségforrása lett. A **consulok** évente váltották egymást, katonai és polgári főhatalommal bírtak, de a tényleges hatalom a gyakorlatban a senatori arisztokráciánál maradt, amely a **patricius-plebejus nobilitas** (a hivatalviselő családok új nemessége) formájában egyesítette a korábbi rendi eliteket.

A hódítások előtti Róma gazdasága alapvetően agrárszerkezetű volt, a földtulajdon és a katonai szolgálat szorosan összekapcsolódott. A polgárok vagyoni osztályok szerinti beosztása, a **comitia centuriata** szavazórendszere a tehetősebbeknek aránytalanul nagy befolyást biztosított. Ez a rendszer a hosszú, távoli hadjáratok korában került válságba, amikor a kisbirtokos parasztok – a hadsereg gerince – tönkrementek vagy évtizedekre távol voltak földjeiktől.

26.2.3. A pun háborúk és Karthágó

A Földközi-tenger nyugati medencéjének uralmáért folytatott római–karthágói konfliktus három nagy háborúban zajlott, amelyek a római történelem legfontosabb katonai és politikai fordulópontjai közé tartoznak. Karthágó (Karchedón) főníciai alapítású városállam volt a mai Tunézia területén, amely az i. e. 6. századtól kezdve tengeri kereskedőbirodalmat épített ki, befolyása kiterjedt Szicília nyugati részére, Szardíniára, Korzikára, a Baleár-szigetekre és Dél-Hispániára. A Karthágóval kapcsolatos források túlnyomó része római, illetve görög szerzőktől származik, ezért a karthágói politika és társadalom bemutatása gyakran ellenséges sztereotípiákon keresztül szűrődik le.

26.2.3.1. Az első pun háború (i. e. 264–241)

Az első pun háború közvetlen kiváltó oka a szicíliai Messana (Messina) városának ügye volt. A mamertinusok, itáliai zsoldosok, akik elfoglalták Messanát, előbb Karthágótól, majd Rómától kértek segítséget a fenyegető szürakuszai támadás ellen. A római beavatkozás Szicíliában Karthágó érdekszféráját sértette, így a konfliktus háborúvá szélesedett. A háború első szakaszában Róma szárazföldi hadserege jelentős sikereket ért el, de a karthágói flotta fölénye miatt a rómaiak kénytelenek voltak tengeri haderőt építeni. A források szerint a rómaiak i. e. 260-ban vetették be először a **corvus** nevű hídszerkezetet, amely lehetővé tette a közelharcra épülő taktikát a tengeri ütközetekben; a corvus leírása azonban részben későbbi, talán idealizált rekonstrukció, technikai kivitelezhetősége vitatott a modern történészek körében.

A háború több mint két évtizedig húzódott, hatalmas ember- és anyagi veszteséggel. A döntő ütközetre i. e. 241-ben az Aegates-szigeteknél került sor, ahol a római flotta győzelme után Karthágó békét kért. A békefeltételek értelmében Karthágó lemondott Szicíliáról, és nagy hadisarcot fizetett. A háború következményei: Róma megszerezte első tengerentúli provinciáját, **Sicilia**t, amelyet a rómaiak a továbbiakban praetor irányítása alatt álló provinciaként szerveztek meg. Ez a lépés mérföldkő volt, mert először jelentett tartós, bürokratikus igazgatást egy korábban idegen terület fölött.

26.2.3.2. A második pun háború (i. e. 218–201)

A második pun háború a legismertebb és legnagyobb hatású konfliktus a római történelemben. Karthágó a vesztes háború után Ibériában (Hispania) épített ki új hatalmi bázist; a **Barcidák** családja, különösen **Hannibal** (Hannibal Barkas) apja, Hamilkar, majd Hannibal maga, kiterjedt területeket vont ellenőrzés alá. A közvetlen ok a hispániai Saguntum városának ostroma volt, amely Róma szövetségesének számított. A háború kitörésekor Hannibal híres hadjárata az Alpokon át Itáliába (i. e. 218) rendkívül merész vállalkozás volt; a modern kutatás szerint az átkelés ténye dokumentált, de a pontos útvonal és a hadsereg létszáma bizonytalan. A források – elsősorban **Polybios** és **Livius** – 50 000–100 000 fős seregről írnak, de ezek a számok valószínűleg túlzóak; a hadsereg jelentős része a hegyi átkelésben elpusztult vagy dezertált.

Hannibal Itáliában több megsemmisítő vereséget mért a rómaiakra: a **trebiai** (i. e. 218), a **trasimenusi** (i. e. 217) és a **cannaei** (i. e. 216) csata a római hadtörténet legsúlyosabb katasztrófái közé tartoznak. A cannaei vereségben a római sereg talán 50 000–70 000 katonát veszített; a pontos szám vitatott, de minden becslés szerint a felnőtt férfi lakosság jelentős hányada esett el egyetlen napon. Hannibal azonban nem tudta kihasználni győzelmeit: nem vonult Róma ellen, és a dél-itáliai szövetségesei sem álltak mellé olyan mértékben, ahogy remélte. A római vezetés – **Quintus Fabius Maximus** halogató taktikája – elkerülte a döntő összecsapást, és fokozatosan visszanyerte az ellenőrzést.

A háború fordulópontját a rómaiak **Hispaniában** és **Észak-Afrikában** elért sikerei hozták. **Publius Cornelius Scipio** (a későbbi Scipio Africanus) i. e. 209-ben elfoglalta Carthago Novát, majd i. e. 202-ben a **zamai csatában** legyőzte Hannibalt. A béke feltételei szerint Karthágó elveszítette hispániai területeit, flottáját, hadseregét és önálló külpolitikáját; nagy hadisarcot kellett fizetnie. Hispania római provincia lett, bár a belső területek meghódítása még évszázadokig tartott.

26.2.3.3. A harmadik pun háború (i. e. 149–146)

A harmadik pun háborút a római politikai kultúrában máig erős hatású, **Cato** nevéhez kapcsolt mondás fémjelzi: „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam” („Egyébként úgy vélem, Karthágót el kell pusztítani”). A háború közvetlen oka a Karthágó és a numida Masinissa közötti konfliktus volt, amelyben a római senatus Karthágót háborúra kényszerítette. A római hadsereg ostrom alá vette a várost, és i. e. 146-ban elfoglalta, lerombolta, lakosságának nagy részét megölte vagy rabszolgává tette. A város területét a hagyomány szerint felszántották és sóval hintették be; ez a részlet valószínűleg későbbi legendaképzés, de a pusztítás ténye dokumentált. Karthágó területe **Africa** provincia lett. Ugyanebben az évben Róma lerombolta Korinthoszt is, jelezve, hogy a mediterrán térségben a római hatalom nem tűr meg riválisokat.

26.2.4. A mediterrán hódítás

A pun háborúkkal párhuzamosan, majd azokat követően Róma fokozatosan az egész Földközi-tenger medencéjét ellenőrzése alá vonta. A hódítások nem egy előre eltervezett birodalmi stratégia részei voltak, hanem gyakran eseti döntések, szövetségesi kötelezettségek, a senatori elit presztízsversengése és a zsákmányszerzés eredményei. A római terjeszkedést a modern történetírás egy része defenzív imperializmusként értelmezi, mások szerint a gazdasági haszonszerzés és a katonai arisztokrácia dicsőségvágya hajtotta. A két magyarázat nem zárja ki egymást.

26.2.4.1. A hellenisztikus keleti hódítások

Az i. e. 2. században Róma beavatkozott a hellenisztikus királyságok ügyeibe. A **makedón háborúk** (i. e. 214–205, 200–197, 171–168) eredményeként Makedónia i. e. 168-ban római fennhatóság alá került, majd i. e. 146-ban **Macedonia** provincia lett. A **szeleukida** birodalommal vívott háborúban (i. e. 192–188) Róma megtörte **III. Antiokhosz** hatalmát; a **magnésziai csata** (i. e. 190) után a Szeleukidák kiszorultak Kis-Ázsia nyugati részéről. Róma azonban ekkor még nem kebelezte be közvetlenül a keleti területeket, hanem szövetséges királyságokra és a „szabadság" jelszavára támaszkodott. Ez a politika a **klienskirályságok** rendszerét hozta létre, amelyben a helyi uralkodók névleg függetlenek maradtak, de gyakorlatilag Rómától függtek.

A pergamoni királyság uralkodója, **III. Attalosz** i. e. 133-ban végrendeletében Rómára hagyta királyságát; ebből született **Asia** provincia. Ez a precedens – az örökség útján való területszerzés – fontos jogi és politikai eszközzé vált. A **római–szíriai háború** és a **makedón háborúk** forrásai elsősorban görög történetíróktól származnak, akik a római hatalom felemelkedését gyakran az erkölcsi hanyatlás narratívájával kapcsolták össze.

26.2.4.2. A nyugati hódítások: Hispania és Gallia

Hispania meghódítása a pun háborúk után is folytatódott. A keltibér és luzitán törzsek ellen indított háborúk brutálisak voltak; a **luzitán háború** (i. e. 155–139) és a **numantiai háború** (i. e. 143–133) során a rómaiak tömeges erőszakot alkalmaztak. **Scipio Aemilianus** i. e. 133-ban foglalta el **Numantia** városát, amelynek lakóit a források szerint öngyilkosságba kényszerítették vagy rabszolgává tették. A hispániai harcok a római hadsereg számára hosszú, kimerítő, és a katonák számára csekély anyagi hasznot hozó konfliktusok voltak; ezért a sorozott polgárok körében erős ellenállás alakult ki a szolgálattal szemben.

Gallia meghódítása **C. Iulius Caesar** (magyarosan: Julius Caesar) nevéhez kötődik, aki i. e. 58 és 51 között hajtotta végre a hadjáratokat. Caesar saját feljegyzései, a **Commentarii de bello Gallico** (Feljegyzések a gall háborúról) az elsődleges forrás a hadjáratról; ezek azonban erősen propagandisztikus színezetűek, az eseményeket a szerző dicsőségére írta. A feljegyzések szerint a gall és germán törzsek közötti konfliktus, a helvétek vándorlása és a római szövetségesek fenyegetettsége indokolta a beavatkozást. A hadjárat során Caesar több nagy törzsi koalíciót győzött le, köztük a **svebek** és a **belgák** erőit, majd a **Vercingetorix** vezette felkelést i. e. 52-ben, az **alesiai csatában** verte le. Vercingetorix kivégzése Rómában, a diadalmenet után, a római hódítás kegyetlenségének szimbóluma lett; a modern francia nacionalizmus később nemzeti hőssé emelte, ami a történeti emlékezet politikai felhasználásának példája.

A galliai hódítás becslések szerint hatalmas emberveszteséggel járt; a források milliós nagyságrendű halottról és rabszolgáról írnak, de a számok nyilvánvalóan túlzóak és propagandisztikus célokat szolgáltak. A mai történészek szerint Gallia lakossága valószínűleg több százezer fővel csökkent a hadjáratok következtében, de a pontos adat nem állapítható meg. A hódítás hosszú távon a gall területek romanizációjához vezetett, ami a későbbi Franciaország történetének alapja lett.

26.2.5. A köztársaság belső válsága

A terjeszkedés mélyreható változásokat okozott a római társadalomban és gazdaságban. A hadizsákmány, a rabszolgák beáramlása és a provinciák adói hatalmas vagyonokat koncentráltak a senatori és lovagrendi elit kezében. A **latifundiumok** (nagybirtokok) kialakulása és a rabszolgamunkára való áttérés tönkretette a kisbirtokos paraszti réteget, amely a hadsereg alapját

adta. A parasztok tömegesen vándoroltak a városba, különösen Rómába, ahol a **proletariusok** (vagyontalan, csak utódaikkal rendelkező polgárok) növekvő száma politikai feszültséget okozott.

26.2.5.1. A Gracchus-fivérek reformjai

A válságra adott első jelentős politikai válasz **Tiberius Sempronius Gracchus** néptribunus (i. e. 133) földreformja volt. A javaslat a közföld (ager publicus) birtoklásának korlátozását és a fölösleg szétosztását célozta a vagyontalan polgárok között. A reform ellen a senatori elit hevesen tiltakozott, mivel sokan évtizedek óta jogellenesen vagy vitatott jogcímen használták a közföldet. Tiberiust politikai ellenfelei a választási gyűlésen meggyilkolták; ez volt az első alkalom, hogy a köztársaság politikai konfliktusai nyílt erőszakba torkolltak. Testvére, **Caius Sempronius Gracchus** tíz évvel később újabb reformcsomagot terjesztett elő: gabonaárszabályozást, coloniaalapítást, a lovagrend bírói hatalmának bővítését. Caiust is meggyilkolták (i. e. 121), híveit tömegesen végezték ki. A Gracchusok reformjainak forrásai elveszett kortárs beszédeken alapulnak, amelyeket későbbi szerzők idéznek; a reformok tartalmát és céljait a modern történetírásban is viták övezik.

26.2.5.2. A néppárt és az optimaták

A Gracchusok halála után a római politikában két, nem formális párt, hanem inkább politikai irányzat, a **populares** (néppártiak) és az **optimates** (a „legjobbak”, a senatori elit érdekeit védők) közötti feszültség határozta meg a konfliktusokat. A populares politikusok a népgyűlésre, a néptribunusokra és a földreformra támaszkodtak; az optimates a senatus hatalmát, a hagyományos rendet védték. Fontos hangsúlyozni, hogy mindkét irányzat a senatori arisztokráciából került ki; a viták nem a „nép” és a „nemesség” osztályharcát jelentették, hanem a hatalomgyakorlás módjáról és a válságkezelésről szóltak.

26.2.5.3. Marius és a hadsereg átalakítása

Caius Marius (i. e. 157–86) volt az első, aki a hadsereg toborzását alapjaiban reformálta meg. A **iugurtha-háború** (i. e. 112–105) Numidia ellen feltárta a római hadvezetés korrupcióját és tehetetlenségét. Marius consulként, a szokásos rendi cenzus mellőzésével, vagyontalan polgárokat is besoroztatott a hadseregbe; ezzel a katonai szolgálat a földtulajdonhoz kötött önkéntes milíciából hivatásos hadsereggé alakult. A reform következményei beláthatatlanok voltak: a katonák immár nem a saját földjük védelméért harcoltak, hanem zsoldért és a hadvezértől remélt földjuttatásért, ami lojalitásukat a hadvezérhez, nem a köztársasághoz kötötte. Ez a változás a későbbi polgárháborúk alapfeltétele lett.

Marius a **kimber és teuton** germán törzsek betörését verte vissza (i. e. 102–101), ami hatalmas népszerűséget hozott neki. A **szövetségesháború** (bellum sociale, i. e. 91–88) az itáliai szövetségesek (socii) római polgárjogért folytatott harca volt; a rómaiak végül engedményekkel, a polgárjog kiterjesztésével csillapították a lázadást. Ez a háború Itália politikai egységének fontos állomása volt, de a polgárjog kiterjesztése újabb feszültségeket szült a régi elit és az új polgárok között.

26.2.5.4. Sulla polgárháborúja és diktatúrája

Lucius Cornelius Sulla (i. e. 138–78) volt az első, aki a hadsereget nyíltan Róma ellen vezette. A keleti **Mithridatész** elleni háború parancsnokságáért folyó vita i. e. 88-ban polgárháborúvá fajult; Sulla hadserege bevette Rómát, ami addig példátlan esemény volt. Miután keleten békét kényszerített ki, visszatért Itáliába, és i. e. 82-ben a **collinai kapui csatában** legyőzte a Marius hívei, a **popularisok** által vezetett erőket. Sulla ezután **dictator** lett, és széles körű **proscriptio**s listákat hirdetett: politikai ellenfeleit törvényen kívül helyezték, vagyonukat elkobozták, sokakat kivégeztek. Ez a diktatúra a köztársasági intézmények formális megtartása mellett a senatus hatalmának visszaállítását célozta. Sulla i. e. 79-ben önként lemondott a diktatúráról, de a proscriptiók és a hadsereg politikai szerepének precedense a köztársaság végét vetítették előre.

26.2.6. Caesar és a köztársaság utolsó évtizede

A Sulla utáni időszakot a **három nagy** – **Cnaeus Pompeius Magnus**, **Marcus Licinius Crassus** és **C. Iulius Caesar** – informális politikai szövetsége, az úgynevezett **első triumviratus** (i. e. 60) uralta. Ez a szövetség nem hivatalos intézmény, hanem a három politikus magánmegállapodása volt, amelynek célja az egyes érdekek érvényesítése volt. Pompeius keleten szerzett dicsőséget, Crassus gazdagságot, Caesar pedig a galliai hódítások révén katonai hatalmat és hűséges hadsereget. Crassus halála a **carrhaei csatában** (i. e. 53) a parthusok ellen, valamint Pompeius és Caesar viszonyának megromlása a szövetség felbomlásához vezetett.

A polgárháború kitörésének közvetlen oka az volt, hogy a senatus és Pompeius követelte Caesar hatalmának feladását és hadseregének lemondását. Caesar i. e. 49-ben átlépte a **Rubicon** folyót, ami a köztársasági törvények szerint lázadásnak számított. A tettét a hagyomány szerint a „Alea iacta est" („A kocka el van vetve") mondattal kommentálta; ez a szállóige későbbi hagyomány, de az átkelés ténye dokumentált. Caesar gyors hadjáratban elfoglalta Itáliát, Pompeius a keleti provinciákba menekült, ahol Caesar i. e. 48-ban a **pharsalosi csatában** döntő vereséget mért rá. Pompeius Egyiptomba menekült, ahol meggyilkolták.

Caesar ezt követően Egyiptomban, Kis-Ázsiában, Észak-Afrikában és Hispániában folytatta a háborút a Pompeius hívei ellen. Győzelme után kimeríthetetlen hatalmat szerzett: dictátor lett, először tíz évre, majd életre; consul, censor, néptribunus jogkörökkel. Reformjai közé tartozott a naptárreform (a **Iulianus-naptár**, i. e. 46-ban), a veteránok földhöz juttatása, a polgárjog kiterjesztése és a provinciák igazgatásának racionalizálása. A hagyományos senatori rend sok tagja számára Caesar hatalma a királyság visszaállításával fenyegetett. I. e. 44. március 15-én (**idus Martiae**) a senatusban több senator, köztük **Marcus Iunius Brutus** és **Caius Cassius Longinus** meggyilkolta Caesart. A gyilkosság célja a „szabadság" visszaállítása volt, de valójában újabb polgárháborúkhoz vezetett.

Caesar örökbe fogadta unokaöccsét, **Caius Octavianus**t (a későbbi Augustus), aki **Marcus Antonius**szal és **Marcus Aemilius Lepidusszal** megalakította a **második triumviratus**t (i. e. 43), amely ezúttal hivatalos, törvényileg szentesített testület volt. A triumvirek proscriptiókkal számoltak le politikai ellenfeleikkel, és i. e. 42-ben a **philippi csatában** legyőzték Caesar gyilkosait. A hatalom ezt követően Octavianus és Antonius között oszlott meg: Antonius keleten, Octavianus nyugaton. A konfliktusuk i. e. 31-ben az **actiumi csatában** dőlt el, ahol Octavianus legyőzte Antonius és Kleopátra hajóhadát. Antonius és Kleopátra öngyilkossága után Egyiptom római provincia lett. Octavianus i. e. 27-ben a **principatus** rendszerének bevezetésével, **Augustus** néven a római császárság első uralkodója lett.

26.2.7. A köztársaság bukásának értelmezése

A köztársaság bukásának okait a történetírásban többféleképpen magyarázzák. A hagyományos, az ókori szerzőkre (Sallustius, Livius, Tacitus) visszanyúló értelmezés szerint a hódítások gazdagsága és a hagyományos erkölcsök hanyatlása bomlasztotta meg a rendet: a luxus, a kapzsiság és a becsvágy aláásta a közjó iránti elkötelezettséget. Ez a moralizáló magyarázat azonban önmagában nem elégséges; a modern kutatás hangsúlyozza az intézményi ellentmondásokat is. A köztársaság rendszere egy kis városállam igényeire épült, és nem tudta kezelni a hatalmas birodalom irányítását: a hadsereg lojalitása, a provinciák kormányzása, az adók és a vetélytársak erőszakkal való leszámolása mind a monarchikus hatalomgyakorlás felé mutatott. A földreform kudarca, a szövetségesek polgárjogi küzdelme, a rabszolgafelkelések (pl. a **Spartacus-felkelés**, i. e. 73–71) mind azt mutatták, hogy a senatori elit nem tudta a társadalmi konfliktusokat békés eszközökkel kezelni.

A „köztársaság válsága” fogalma maga is értelmezési keret: a kortársak nem feltétlenül látták egységes folyamatnak az i. e. 133 és 31 közötti eseményeket. A modern történészek egy része a „római forradalom” kifejezést használja (különösen **Ronald Syme** 1939-es munkája nyomán), mások inkább hosszú, strukturális átalakulást látnak, amelyben a köztársaság intézményei fokozatosan kiürültek, és a hadsereg, a pénz és a személyes hatalom vette át a helyüket. Az értelmezési különbségek a források természetéből is fakadnak: a korszakról szóló összefüggő elbeszélő források túlnyomó része sokkal később keletkezett, és a szerzők saját koruk politikai tapasztalatait vetítették vissza.

26.2.8. Források és bizonytalanságok

A Római Köztársaság történetének forrásai közé tartoznak a feliratok (például a **Fasti Capitolini**, a hivatalos tisztségviselők listája), a pénzérmék, a régészeti leletek, valamint a görög és római történetírók munkái. A legfontosabb elbeszélő források: **Polybios** (i. e. 2. század), aki a pun háborúk korában élt és sok eseményt saját tapasztalatból vagy kortárs szemtanúktól ismert; **Livius** (i. e. 1. század – i. sz. 1. század), akinek monumentális római története a kezdetektől Augustus koráig terjed, de csak részben maradt fenn; **Cicero** levelei és beszédei, amelyek a késő köztársaság politikai életének páratlan dokumentumai; **Sallustius** monográfiái, **Appianos** és **Cassius Dio** későbbi összefoglalásai; valamint Caesar saját feljegyzései.

A forrásokkal kapcsolatos bizonytalanságok jelentősek. A legtöbb elbeszélő forrás évszázadokkal az események után keletkezett, és szerzői a saját politikai álláspontjukat érvényesítették. A katonai és áldozati számok gyakran túlzóak vagy retorikai célúak; a modern történészek ezeket általában óvatosan kezelik, és régészeti, demográfiai, érem- és feliratos adatokkal próbálják ellenőrizni. A Karthágóval kapcsolatos kép szinte kizárólag ellenséges forrásokból származik, ezért a karthágói belpolitika, gazdaság és vallás rekonstrukciója korlátozott. A politikai válságok elemzésekor a „populares” és „optimates” kategóriák használata önmagában is vitatott: a kortárs források nem mindig használják következetesen ezeket a megjelöléseket, és a modern kutatás szerint a csoportok közötti határok átjárhatóak voltak. Caesar diktatúrájának értékelése, a Rubicon átlépésének jogi értelmezése, valamint a gracchusi reformok tartalma mindmáig élénk tudományos vita tárgya.

A római történetírás „nemzeti” és „birodalmi” narratívái a 19–20. századi európai történetírásban gyakran a modern nemzetállami vagy imperialista eszmék igazolására szolgáltak. A köztársaság „dicsőséges” hódításainak bemutatása ma már nem választható el a hódítások áldozatainak, a rabszolgáknak, a leigázott népeknek a szempontjaitól. A római birodalom nem „természetes” vagy

„civilizációs” küldetést teljesített, hanem katonai erővel, gazdasági kizsákmányolással és intézményesített rabszolgasággal építette ki hatalmát; ugyanakkor a hódítások jogi, infrastrukturális és városiasodási hatásait sem szabad elhallgatni.

26.2.9. Rövid összefoglaló

- A pun háborúk (i. e. 264–241, 218–201, 149–146) Rómát a Földközi-tenger nyugati medencéjének urává tették; Karthágó elpusztítása i. e. 146-ban a római hatalom kíméletlenségét mutatja.
- A mediterrán hódítások – Makedónia, Pergamon, Asia, Hispania, Gallia – nem egységes terv, hanem eseti konfliktusok és érdekellentétek eredményei voltak; a hódítások társadalmi és gazdasági következményei mély válságot okoztak.
- A Gracchus-fivérek földreformjai, Marius hadseregreformja és Sulla polgárháborúja a köztársaság intézményeinek erodálódását mutatták; a hadsereg lojalitása a köztársaságtól a hadvezérekhez tolódott.
- Caesar galliai hódítása, majd a Rubicon átlépése és diktatúrája a köztársasági rend megszüntetésének közvetlen előzménye volt; i. e. 44-es meggyilkolása nem állította helyre a régi rendet, hanem újabb polgárháborúkhoz vezetett.
- A második triumviratus és az actiumi csata (i. e. 31) után Octavianus/Augustus egyeduralma új politikai rendszert, a principatust hozta létre, amely formailag megtartotta a köztársasági intézményeket, de tartalmilag monarchikus hatalom volt.
- A köztársaság bukásának magyarázatában a történészi hagyomány és a modern kutatás között nincs teljes egyetértés; a moralizáló, az intézményi és a strukturális magyarázatok egymást kiegészítő, de vitatott értelmezések.

26.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi feszültségek jellemezték a Római Köztársaság politikai rendszerét, és hogyan hatottak ezek a hódításokra?
2. Hasonlítsa össze az első, második és harmadik pun háborút: milyen okok vezettek hozzájuk, és milyen következményekkel jártak Rómára és a meghódított területekre?
3. Miért tekinthető Marius hadseregreformja fordulópontnak a köztársaság történetében? Magyarázza el a hadsereg, a hadvezérek és a senatus viszonyában bekövetkezett változásokat.
4. Milyen érvek szólnak amellett, hogy Caesar diktatúrája a köztársaság végét jelentette, és milyen ellenérvek szerint csak az utolsó lépés volt egy hosszabb folyamatban?
5. A források tükrében miért vitatott a „populares” és „optimates” megkülönböztetése? Hogyan befolyásolja a korszak értelmezését a források késői és elfogult volta?

26.3. A császárság és a római béke

A Köztársaság utolsó évszázadának polgárháborúi nyomán Augustus által létrehozott rendszert a rómaiak köztársaságnak (*res publica*) nevezték, gyakorlata azonban monarchikus hatalomgyakorlás volt. Ez a kettősség alapvető a császárkor megértéséhez. A Római Köztársaság és a mediterrán hatalom című alfejezetben láttuk, hogy a provinciaigazgatás, a hadsereg és a társadalmi konfliktusok hogyan terhelték túl a köztársasági kereteket. Az itt tárgyalt időszak, nagyjából i. e. 27-től az i. sz. késő 2. századig, a **principatus** (principatus) korai szakasza, amelyet a **Pax Romana** (Pax Romana) ideológiája és a birodalom területi, gazdasági és intézményi integrációja jellemzett.

26.3.1. Augustus és a principatus intézményi kettőssége

A polgárháborúkat lezáró actiumi győzelem (i. e. 31) után Octavianus fokozatosan alakította ki új helyzetét. Az i. e. 27. évi rendezés során formálisan visszaadta hatalmát a senatusnak, amely viszonzásul az **Augustus** nevet és kiemelt közjogi felhatalmazásokat adott neki. Ettől kezdve a római állam hivatalos nyelvezetében a köztársaság helyreállításáról (res publica restituta) beszéltek, noha a döntő katonai és pénzügyi eszközök Augustus kezében maradtak. A modern történetírás konszenzusa szerint a principatus nem a régi köztársaság folytatása, hanem egy új, monarchikus berendezkedés volt, amely tudatosan őrizte a köztársasági formákat.

A **princeps** (princeps) – „első polgár" vagy „a senatus első tagja" – hatalmának két fő pillére volt. Az i. e. 23. évi rendezéssel Augustus lemondott a folyamatos consuli tisztségről, cserébe megkapta a **tribunicia potestas** (tribunicia potestas) élethosszig tartó jogát, amely a néptribunusok hagyományos védőhatalmából származott, és szentnek, sérthetetlennek minősült. Emellett **proconsulare imperium maius** (proconsulare imperium maius) felhatalmazást kapott, amely a provinciák feletti főparancsnokságot és a többi helytartó utasításának jogát jelentette. Ez a két jogcím elegendő volt ahhoz, hogy a hadsereg, a külpolitika és a törvénykezdeményezés terén meghatározó szerepet töltsön be.

A hadsereg átszervezése a rendszer stabilitásának alapja volt. A polgárháborúk alatt hatalmasra duzzadt legiók számát csökkentették, és a katonáskodás fokozatosan hivatásszerű, hosszú szolgálati idejű tevékenységgé vált. A legiók a határprovinciákban állomásoztak, Rómában pedig a császár testőrsége, a **praetorianus gárda** (cohortes praetoriae) jött létre, amelynek politikai súlya később többször is megmutatkozott. A veteránok letelepítésére és a hadsereg fizetésére külön katonai kincstárat, az **aerarium militare** (aerarium militare) hoztak létre, amelynek bevételeit részben új adók biztosították. Ezzel a katonai erő a princeps személyes irányítása alá került.

A provinciák igazgatását is kettéosztották. A korábban meghódított, belső, békés területekből **senatusi provinciák** lettek, amelyeket a senatus által kiválasztott proconsulok kormányoztak. A határ menti, katonailag fontos vagy frissen megszerzett területek **császári provinciaként** a princeps legatusainak irányítása alá kerültek. Egyiptom különleges, a császár személyes birtokához hasonló területnek számított, ahová senatori rendű római polgár engedély nélkül nem léphetett. Ezzel a felosztással Augustus formálisan tiszteletben tartotta a senatus tekintélyét, miközben a katonai és pénzügyi kulcspozíciókat a maga emberei töltötték be.

A császárkultusz, vagyis az uralkodó és családja isteni tisztelete a birodalmi lojalitás kifejeződése volt. Augustus nem engedte, hogy Rómában élő polgárként istenként tiszteljék, de a provinciákban – különösen a keleti területeken – a helyi hagyományokhoz igazodva gyakran isteni tiszteletben részesült. A tartományi császárkultusz központjai, például Galliában Lugdunum (ma Lyon) oltára, a közösségi ünnepek és a papi testületek a helyi elitek számára a birodalmi hatalomhoz való kapcsolódás lehetőségét kínálták. A modern történetírás ezt nem elsősorban őszinte vallásos meggyőződésként, hanem politikai rítusként és a hatalomhoz való lojalitás nyilvános kinyilvánításaként értelmezi.

A dinasztikus utódlás kérdése a principatus gyenge pontja maradt. Augustus hosszú uralkodása alatt (i. e. 27 – i. sz. 14) többször is változtatta örökösjelöltjeit, végül mostohafia, Tiberius követte. A korai császárkor dinasztiái – a **Iulius–Claudiusok** (i. sz. 14–68), a **Flaviusok** (69–96) és a **Nerva–Antoninusok** (96–192) – nem alkotmányos öröklési rend szerint váltották egymást, hanem a családi kapcsolatok, az adoptio és a hadsereg támogatása együttesen döntötte el a hatalom átadását. A 2. században az ún. adoptiós császárok – Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius – időszakát a birodalmi kormányzás viszonylagos stabilitása jellemezte, de ez a stabilitás nagyrészt a hadsereg lojalitásán és a határvédelem sikerén múlt.

26.3.2. Gazdaság és társadalom a római béke időszakában

A császárkori gazdaság alapja továbbra is a mezőgazdaság volt. A termelés legnagyobb részét a gabona, a szőlő és az olajbogyó adta, a nagybirtokok és a kisparaszti gazdaságok egyaránt jelen voltak. A **latifundium** (latifundium) típusú nagybirtokok főként Itáliában és a provinciák egyes vidékein terjedtek el, amelyeken rabszolgákat és bérlőket alkalmaztak. A mezőgazdasági technikák a korábbi évszázadokhoz képest lassan fejlődtek: a vaseszközök, a trágyázás, a vetésforgó és a mediterrán öntözési rendszerek terjedése regionálisan eltérő volt. A régészeti leletek – például malomkövek, olajprések és tárolóedények – azt mutatják, hogy a termelés növekedése a császárkor első két évszázadában több térségben is kimutatható.

A földközi-tengeri kereskedelem a birodalom belső piacát kötötte össze. A tengeri szállítás a szárazföldinél jóval olcsóbb volt, ezért a nagyvárosok, mindenekelőtt Róma, ellátása alapvetően tengeri útvonalakra épült. A Rómába irányuló gabonaszállítás, az **annona** (annona) rendszere a provinciák – főként Egyiptom, Africa és Sicilia – adójából és állami felvásárlásaiból biztosította a főváros lakosságának élelmiszer-ellátását. A tengeri kereskedelem régészeti nyomai, például az elsüllyedt hajóroncsok és a bor, olaj, halszósz szállítására használt amphorák tömeges előfordulása a Földközi-tenger medencéjében, a császárkor első századaira mutatnak intenzív áruforgalmat.

A társadalom rendi hierarchiája a köztársaságból öröklődött, de a császárkorban némileg átalakult. A legfelső réteget a **senatori rend** (ordo senatorius) alkotta, amelynek tagjai a legmagasabb állami tisztségeket és a senatusi provinciák kormányzóságait tölthették be. A második rend, a **lovagrend** (ordo equester) a vagyonos, de nem senatori származású réteg volt, amelyből a császári adminisztráció, a pénzügyi igazgatás és a hadsereg közbülső tisztjei kerültek ki. A városi elit, a **decuriók** (decuriones) a helyi önkormányzatok vezető rétege volt: ők irányították a városi tanácsokat, adót szedtek, középületeket emeltettek, és személyes vagyonukkal feleltek a közterhek behajtásáért.

A városi és vidéki szegények, valamint a rabszolgák helyzete nagyban különbözött. A **plebs urbana** (plebs urbana) Rómában és más nagyvárosokban a közellátás és a császári adományok függvényében élt, de munkalehetőségei bizonytalanok voltak. A vidéki lakosság, a **plebs rustica** (plebs rustica) túlnyomó része földművelő, bérlő vagy napszámos volt. A **rabszolgák** (servi) jogilag dologi státusú személyek voltak, akiknek munkaerejét a háztartásokban, a mezőgazdaságban, a bányákban és a kézműiparban egyaránt felhasználták. A rabszolgák száma a császárkorban is jelentős volt, bár a pontos arány becslése nehéz. A felszabadítás gyakorlata széles körben elterjedt; a **felszabadítottak** (liberti) jogilag szabad polgárok lettek, de korlátozott politikai jogaik és patronusuk iránti kötelezettségeik megmaradtak. A felszabadítottak egyes esetekben – például a császári adminisztrációban – jelentős vagyonra és befolyásra tettek szert, ami a hagyományos elit szemében társadalmi feszültséget okozott.

A nők jogi helyzete a császárkorban is alárendelt volt, de a vagyonos rétegekben a nők gazdasági szerepe számottevő lehetett. A házasságkötés és a vagyonkezelés szabályai Augustus idején szigorodtak, majd fokozatosan lazultak. A császári család nőtagjai – például Livia, Agrippina vagy Plotina – a hatalom közelében informális befolyást gyakorolhattak, de formális állami tisztséget nem viseltek. A feliratok és a papiruszok tanúsága szerint nők tulajdonosként, kereskedőként, adományozóként és vallási közösségek tagjaként is megjelentek a birodalom városaiban.

A római béke tehát nem jelentett társadalmi egyenlőséget vagy feszültségmentességet. A rabszolgaság intézménye, a rendi különbségek, a városi szegénység és a provinciák adóterhei a birodalmi rend állandó kísérőjelenségei voltak. A császárkor első két évszázadának viszonylagos stabilitása nem a harmonikus együttélésen, hanem a katonai elnyomás, a jogi hierarchia és a helyi elitek együttműködésének kényszerén nyugodott.

26.3.3. Utak, városok és a provinciák integrációja

A római úthálózat a birodalom egyik legmaradandóbb infrastrukturális teljesítménye volt. A borított, kőburkolatú utak elsősorban katonai célokat szolgáltak: a legiók gyors átcsoportosítását, a hírek és parancsok továbbítását, valamint a császári futárszolgálat, a **cursus publicus** (cursus publicus) működését. Az utak mentén mérföldkövek jelölték a távolságot, a csomópontokban váltóállomások és fogadók épültek. A szárazföldi szállítás ugyan drága volt, de a katonai jelenlét, a hivatalnokok utazása és a helyi kereskedelem így is élénkült. Az úthálózat a mai Nyugat-Európa területén is sűrűn behálózta Galliát, Hispaniát, Britanniát, a rajnai határvidéket és a dunai provinciákat.

A városok terjedése a császárkor egyik legszembetűnőbb jelensége volt. A rómaiak a várost tekintették a civilizált élet keretének, ezért a meghódított területeken új városokat alapítottak, vagy a meglévő településeket római jogi keretek közé emelték. A **colonia** (colonia) római polgárokból vagy veteránokból létrehozott település volt, míg a **municipium** (municipium) meglévő közösség, amely részleges vagy teljes római polgárjogot kapott. A városok központjában fórum, bazilika, fürdők, színházak, amphiteátrumok, könyvtárak és császárkultusz-szentélyek épültek. A városi önkormányzatot a decuriók tanácsa irányította, a polgárok pedig helyi tisztségeket viselhettek.

A provinciák integrációja nem egyirányú folyamat volt, hanem a római hatalom és a helyi közösségek közötti kölcsönhatás. A rómaiak a helyi eliteket bevonták a kormányzásba: a települések vezető rétege romanizált életmódot vett fel, latinul tanult, római ruhát viselt, fiaikat Rómába vagy a provinciális iskolákba küldte, és idővel részt vehetett a birodalmi adminisztrációban. A senatusba az 1. század végétől galliai, hispániai, később afrikai és keleti származású előkelők is bekerülhettek. A császárkor első két évszázadában a római polgárjog fokozatosan bővült: a latin jog intézménye lehetővé tette, hogy a helyi tisztségviselők hivatali szolgálatuk révén római polgárokká váljanak. A teljes körű polgárjog-kiterjesztést, a **Constitutio Antoniniana** (Constitutio Antoniniana) i. sz. 212-ben adta ki Caracalla császár, bár ennek pontos szándéka és hatálya a történészi kutatásban vitatott.

A „romanizáció” fogalma a modern történetírásban kritika tárgya lett. A 20. századi kutatás gyakran egyoldalú folyamatként írta le, amelyben a római kultúra felváltotta a helyi hagyományokat. A 21. századi szakirodalom ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a helyi közösségek aktívan alakították a római mintákat, és hibrid kulturális formák jöttek létre. Galliában például a kelta isteneket római neveken tisztelték, a helyi nyelvek és szokások pedig sokáig fennmaradtak. A nyelvi helyzet sem volt egységes: a latin a hatalom és a kereskedelem nyelve lett, de a provinciákban tovább éltek a helyi nyelvek, különösen a vidéki területeken.

A provinciák integrációjának fontos eszköze volt a hadsereg. A legiókban szolgáló segédcsapatok, az **auxilia** (auxilia) tagjai a szolgálati idő letelte után római polgárjogot kaptak, amit katonai diploma formájában rögzítettek. A határ menti táborok körül polgári települések, ún. **canabae** (canabae) vagy **vicus** (vicus) alakultak ki, amelyek a helyi kereskedelem és a katonai utánpótlás központjai lettek. A mai Nyugat-Európa területén a rajnai és dunai határ mentén – például Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Köln), Augusta Raurica (Augst), Vindobona (Bécs) vagy Aquincum (Budapest a szomszédságban) – a katonai jelenlét a településhálózat tartós átalakulását hozta.

A Pax Romana tehát a provinciák számára nem egyszerűen békét, hanem a római hatalom által meghatározott rendet jelentett. A meghódított népek számára ez adófizetéssel, katonai beszolgáltatással és a helyi elitek együttműködésének kényszerével járt. A birodalom belső területein a béke valóban csökkentette a nagyobb háborúk gyakoriságát, de a határokon rendszeresek voltak a konfliktusok, és egyes provinciákban súlyos felkelések törtek ki – például I. századi Britanniában

Boudica felkelése (i. sz. 60–61) vagy a zsidó háborúk (i. sz. 66–74, 132–135). A „virágkor” tehát elsősorban a birodalmi elit és a provinciális városi rétegek nézőpontjából volt virágkor.

26.3.4. A birodalom kiterjedése, demográfiai és gazdasági becslések

A császárkor első két évszázadában a birodalom területe nagyjából elérte legnagyobb kiterjedését. Traianus uralkodása alatt (i. sz. 98–117) a római hadsereg elfoglalta Daciát, és rövid időre Mezopotámia egyes részeit, de a birodalom súlypontja a Földközi-tenger medencéje maradt. Hadrianus (i. sz. 117–138) a határok megszilárdítására törekedett: Britanniában a Hadrianus-fal, Germaniában a limes erődítményei, Afrikában a fossatum rendszer jelölte a római ellenőrzés határát. A birodalom lakosságának becslése a történészi szakirodalomban 50 és 80 millió fő között mozog, de ez a szám nem mért adat, hanem a korabeli feliratok, papiruszok, adójegyzékek és régészeti településsűrűség alapján végzett modellbecslés. Róma városának lakosságát a 2. században hozzávetőleg 0,8–1,2 millióra becsülik, ami a korabeli világban rendkívüli koncentrációt jelentett, de a pontos szám vitatott.

A gazdasági növekedés és az életszínvonal alakulása a császárkorban élénk történészi vita tárgya. Egyes gazdaságtörténészek szerint a birodalom első két évszázadában szerény növekedés és a piaci integráció erősödése figyelhető meg, amit a hajóroncsok, az amphorák elterjedése és a városi építkezések jeleznek. Mások szerint a növekedés lassú volt, és a technikai újítások korlátozottak maradtak; a jövedelmek nagy része a földbirtokos elit és a császári kincstár kezében összpontosult. A csontvázak elemzése, a táplálkozási hiánybetegségek és a várható élettartam becslései arra utalnak, hogy a lakosság többsége számára a mindennapi élet nélkülözésekkel járt. A régészeti adatok ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy egyes provinciákban a római hódítás után a városiasodás, a vízvezetékek és a közfürdők terjedése javíthatta a helyi elitek és a városi lakosság egy részének életkörülményeit.

A császárkori „virágkor” tehát nem mérhető egységes mutatókkal. A római elit irodalmi szövegeiben – például Idősebb Plinius vagy Aelius Aristides írásaiban – a birodalom békéjét és jólétét dicsőítő kép jelenik meg, de ezek a források a hatalom önértelmezését tükrözik, nem a teljes társadalom tapasztalatát. A modern történetírásnak egyszerre kell számolnia a birodalmi adminisztráció teljesítményével és az alávetett népek, a rabszolgák, a szegények és a határ menti közösségek szenvedéseivel.

26.3.5. Források és bizonytalanságok

A császárkor első két évszázadának eseménytörténete elsősorban irodalmi forrásokból ismert. Tacitus *Annales* és *Historiae* című művei a Iulius–Claudius- és Flavius-korszakra, Suetonius *De vita Caesarum* című életrajzgyűjteménye a császárok személyes vonásaira, Cassius Dio *Historia Romana* című munkája pedig a teljes korszakra ad narratívát. Augustus saját politikai önéletrajza, a *Res Gestae Divi Augusti* feliratokon fennmaradt változata a princeps önértelmezésének kulcsdokumentuma. Ezek a források azonban nem semlegesek: Tacitus például kritikusan viszonyult a császári hatalomhoz, Suetonius pedig a botrányokra és a személyes jellemrajzokra koncentrált.

A birodalom igazgatásáról, társadalmáról és gazdaságáról a feliratok, a katonai diplomák, a papiruszok és a jogi szövegek adnak részletesebb képet. A feliratok tömeges gyűjteménye, a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) több százezer szöveget foglal magában, amelyek a helyi elitek karrierjét, a városi építkezéseket, a felszabadítottak és a nők szerepét is dokumentálják. A papiruszok, főként Egyiptomból, az adóbehajtás, a földbérletek és a mindennapi jogügyletek gyakorlatát mutatják be. A pénzérmék veretei a császári ideológiát terjesztették, és a gazdasági folyamatok időrendjéhez is támpontot adnak.

A régészeti bizonyítékok – városi ásatások, úthálózatok, hajóroncsok, amphorák, csontleletek – a gazdaság, a kereskedelem és az életmód rekonstrukciójában nélkülözhetetlenek. Ugyanakkor a régészeti adatok értelmezése is vitákkal terhelt. A demográfiai becslések, a városi lakosság számára, a kereskedelmi forgalom mértéke és a jövedelmi egyenlőtlenség alakulása mind modellalapú, és a szakirodalomban eltérő eredményekkel találkozunk. A „romanizáció” fogalma korábban a modern gyarmati tapasztalatokat vetítette vissza az ókori birodalomra; ma a kutatók nagy része ezt a fogalmat problematikusnak tartja, és inkább a helyi identitások, a tárgyalásos hatalomgyakorlás és a kulturális keveredés fogalmait használja.

26.3.6. Rövid összefoglaló

- Augustus a köztársasági intézmények formális megtartása mellett monarchikus hatalmat épített ki; a principatus hatalmi alapját a tribunicia potestas és a proconsulare imperium maius adta.
- A hadsereg átszervezése, a császári és senatusi provinciák kettéosztása, valamint a császárkultusz a birodalmi rend legfőbb pillérei lettek.
- A gazdaság alapja a mezőgazdaság és a földközi-tengeri kereskedelem volt; a társadalom rendi hierarchiája, a rabszolgaság és a városi szegénység tartós egyenlőtlenségeket hordozott.
- A római úthálózat, a városok és a helyi elitek bevonása a provinciák integrációját szolgálták, de ez a folyamat nem egyirányú romanizáció volt, hanem kölcsönhatás.
- A Pax Romana a birodalmi elit ideológiája szerint béke és virágkor volt, a meghódítottak számára azonban adóterhet, katonai szolgálatot és a római hatalom kényszerét jelentette.
- A birodalom lakosságának és gazdasági teljesítményének becslései bizonytalanok; a források Róma-központúak, a régészeti adatok pedig többféle értelmezést engednek meg.

26.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan egyeztette össze Augustus a köztársasági intézmények fennmaradását a monarchikus hatalomgyakorlással?
2. Milyen társadalmi rétegek alkották a császárkori római társadalmat, és milyen jogi-gazdasági különbségek választották el őket?
3. Miért vitatott a „romanizáció” fogalma a modern történetírásban, és milyen alternatív értelmezéseket javasolnak a kutatók?
4. Hogyan értékelhető a Pax Romana a provinciák lakói és a határ menti közösségek szempontjából?
5. Mely forrástípusok alapján rekonstruálható a császárkori gazdaság és demográfia, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk?

26.4. A késő császárság, a kereszténység és a birodalom bukása

A 3. század elején a Római Birodalom még a Földközi-tenger medencéjének meghatározó hatalma volt, ám az Antoninusok korának viszonylagos stabilitása és a A császárság és a római béke alfejezetben tárgyalt katonai-polgári rendszer a század közepére látványosan megingott. A késő császárkor évszázadaiban a birodalom nem egyszerűen „hanyatlott”, hanem gyökeresen átalakult: a városi alapú, rabszolgatartó, mediterrán nagyhatalom helyét fokozatosan egy nehézkesebb, militarizált és vallásilag átformált államszervezet vette át. Ennek az átalakulásnak a legfontosabb csomópontjai a 3. századi válság, Diocletianus és Constantinus reformjai, a kereszténység államvallássá válása, valamint a nyugati császári központ megszűnése. A hagyományosan 476-ra tett „bukás” azonban a modern történetírásban vitatott értelmezés: egyes kutatók katasztrófának,

mások hosszú átmenetnek, megint mások a római–germán világ folyamatos újraszerveződésének tekintik. Az alábbiakban ezt a folyamatot tárgyaljuk, különös tekintettel Itália megváltozó szerepére.

26.4.1. A 3. századi válság (235–284)

A 3. század közepét a kortársak és a későbbi történetírás is a birodalom egyik legsúlyosabb belső és külső válságaként írta le. A hagyományos kronológia szerint 235-ben, **Severus Alexander** meggyilkolásával katonai anarchia kezdődött: a következő fél évszázadban a források több tucatnyi császárjelöltet és ellencsászárt említenek, akik közül sokan alig néhány hónapig tudták megtartani a hatalmat. Az események pontos listája és a császárok száma vitatott, mert a források töredékesek, és a provincia-hadseregek gyakran saját parancsnokaikat kiáltották ki császárrá. Ami a dokumentált keretekből egyértelmű: a hatalomért folyó polgárháborúk, a határmenti betörések és a járványok együttesen megrendítették a birodalom adó- és pénzügyi rendszerét.

A válság leglátványosabb eleme a határok nyomása volt. A Rajna és a Duna mentén a nagyobb, szövetségbe szerveződő germán csoportok – a forrásokban **alemannoknak**, **gótoknak**, **vandáloknak** és más gyűjtőnévvel illetett közösségek – gyakoribbá tették betöréseiket; a keleti határon a Szászánida Perzsa Birodalom támadásai ráadásul 260-ban **Valerianus** császár fogságba esésével váltak a kortársak számára megrázóvá. Ezzel párhuzamosan a birodalom két nagy területi kiválással is szembesült: a nyugati provinciákban **Postumus** 260-ban létrehozta a **gall császárságot** (*Imperium Galliarum*), a keleti területeken pedig **Palmyra** városának vezetői szerveztek önálló hatalmi központot. A birodalom egysége csak **Aurelianus** (270–275) alatt állt helyre, aki a gall és palmyrai kiválást is felszámolta, és Rómát új falakkal vette körül – ez utóbbi régészeti emléke ma is látható.

A gazdasági nehézségeket a források és a régészeti leletek egyaránt jelzik. Az ezüsttartalom csökkenése a pénzekben, az árak emelkedése, valamint a városi középületek karbantartásának visszaesése arra utal, hogy a birodalom adóbevételei és kereskedelmi hálózatai a század közepén komoly zavart szenvedtek. A pontos inflációs ráták és a járványok – például a **Cyprianus-féle járvány** – halálozási mutatói azonban becslések, és a mai történeti demográfia csak széles határok között tud mozogni. A válság nem volt egységes az egész birodalomban: Észak-Afrika, Egyiptom és egyes hispániai területek a jelek szerint kevésbé szenvedtek, mint a rajna–dunai határvidék vagy Itália középső része. A 3. századi válság tehát nem „a” birodalom összeomlása volt, hanem a központi hatalom meggyengülése és a regionális elitek megerősödése, ami a későbbi reformokhoz vezetett.

A válság idején a keresztények helyzete is romlott. A keresztény közösségek a 3. századra már a birodalom minden jelentős városában jelen voltak, de továbbra is kisebbséget alkottak. A kortárs keresztény és pogány források alapján a létszámuk a birodalom lakosságának néhány százalékát tehette ki; a pontos arány vitatott, és a régészeti adatokból nem határozható meg. **Decius** császár 249–251 között általános áldozatbemutatást rendelt el, ami a keresztények számára a római istenek tiszteletének megtagadása esetén büntetést jelentett. **Valerianus** 257–258-ban kifejezetten a keresztény papságot és a vagyonos híveket sújtotta. Az üldözések áldozatainak száma bizonytalan, és a keresztény hagiográfia a későbbiekben sok esetben idealizálta a vértanúkat; a történeti kutatás azonban ezeket az intézkedéseket elsősorban a császári hatalom vallási legitimációjának megszilárdítására tett kísérletként értelmezi, nem pedig folyamatos, központilag irányított megsemmisítő hadjáratként.

26.4.2. Diocletianus és a tetrarchia

Diocletianus (284–305) hatalomra jutásával a római állam tudatosan szakított a korábbi, katonai anarchiára hajlamos császári legitimitásformákkal. Uralkodói rendszerét a szakirodalom gyakran **dominatusnak** (úri hatalom) nevezi, szemben a korábbi, formálisan a polgárok közösségére építő **principatusszal**. A császár már nem egyszerűen „első a polgárok között" (*princeps*), hanem távoli, szakrális udvari központban élő, isteni jellegű hatalomgyakorló. A pontos intézményi nyelv a forrásokban változó, de a tendencia egyértelmű: a hatalom szimbolikus és adminisztratív centralizálása.

A 3. századi válság tapasztalatai alapján Diocletianus 293-ban bevezette a **tetrarchia** (négyes uralom) rendszerét. A birodalmat két **augustus** (Diocletianus keleten, **Maximianus** nyugaton) és két alárendelt **caesar** (**Galerius**, illetve **Constantius Chlorus**) irányította. A cél a határvédelem hatékonyabbá tétele és a hatalomátadás erőszakmentes szabályozása volt. A gyakorlatban azonban a tetrarchia nem szüntette meg a dinasztikus szempontokat: a caesarok és augustusok családi hálózatai hamarosan rivalizálni kezdtek, és a rendszer 306 után polgárháborúkba torkollott. A tetrarchia tehát reformkísérlet volt, nem tartós alkotmányos megoldás.

Diocletianus közigazgatási és gazdasági reformjai közül a legtartósabbnak a **provinciák és dioccesisek** rendszere bizonyult. A birodalmat több tucat kisebb provinciára osztotta, amelyeket tizenkét, majd a későbbiekben bővülő számú **dioccesis** fogott össze; ezek fölé a császári udvar közvetlen ellenőrzése alatt álló hivatalnokok kerültek. Az adórendszer alapját a föld- és fejadó egységesebb nyilvántartása képezte. A forrásokban **iugatio-capitatio** néven ismert rendszer a termőföldet és a munkaerőt együtt vette számba, és a becslések szerint kiszámíthatóbb, bár nem feltétlenül igazságosabb adóztatást hozott létre. A reformok pontos hatásáról folyik a vita: egyes kutatók szerint a bürokratikus növekedés növelte az adóterheket, mások szerint a korábbi, kaotikus adóztatáshoz képest stabilizálta a bevételeket. A korabeli források – például a **Codex Theodosianus** és a későbbi törvénygyűjtemények – mutatják, hogy a rendeletek ismétlődése a végrehajtás nehézségeire utal.

A valláspolitikában Diocletianus a hagyományos római istenek tiszteletét tekintette a birodalmi egység egyik pillérének. 303-ban megindította a keresztények elleni utolsó nagy, birodalmi szintű üldözést, amelyet a keresztény források „**nagy üldözés**" néven emlegetnek. A rendeletek a templomok lerombolását, a szent iratok elégetését, a papság bebörtönzését és a hivatalnokok áldozatbemutatásra kötelezését írták elő. Az üldözés intenzitása régiónként eltérő volt: a keleti provinciákban gyakran kegyetlenebb, a nyugati területeken – Constantius Chlorus környezetében – mérsékeltebb. A keresztény hagyományban sok vértanú története kapcsolódik ehhez az időszakhoz, ám a tényleges áldozatszámot nem ismerjük pontosan; a modern történetírás kerüli a számszerű túlzásokat, és inkább az üldözés jogi-társadalmi mechanizmusaira összpontosít.

26.4.3. Constantinus és a kereszténység legalizálása

Constantinus (306–337) a tetrarchia örököseként lépett fel, de hatalmát polgárháborúk során szilárdította meg. A keresztény hagyomány szerint 312-ben, a **Milvius-hídi csata** előtt látomást látott, és katonáit a keresztény jelképpel, a **krisztogrammal** (a chi-ró jellel) jelöltette meg. A történetet a kortárs keresztény szerzők – elsősorban **Eusebius** és **Lactantius** – örökítették ránk, de a részletek eltérőek, és a beszámolók teológiai-retorikai célokat szolgálnak. A modern történészek többsége úgy véli, Constantinus valláspolitikája nem egyszeri „megtérés" volt, hanem hosszabb folyamat, amelyben politikai számítás és személyes vallásosság egyaránt szerepet kapott.

313-ban Constantinus és keleten **Licinius** a **milánói türelmi rendelet** néven ismert megállapodást adta ki. A szakirodalom egy része vitatja, hogy szigorú értelemben vett ediktumról

volt szó, mert a fennmaradt szöveg inkább körlevél vagy megállapodás formáját mutatja. A dokumentum mindazonáltal biztosította a keresztények – és általában a vallási csoportok – szabad vallásgyakorlatát, visszaadatta az elkobzott javakat, és ezzel a keresztény közösségek számára új jogi helyzetet teremtett. A vallásszabadság azonban nem jelentette a kereszténység kizárólagos állami támogatását; a hagyományos római vallások továbbra is létezhettek, és a császár más kultuszokhoz is viszonyult valamilyen módon.

Constantinus 324-ben legyőzte Liciniust, és a birodalom egyedüli ura lett. Uralkodása alatt a keresztények jelentős támogatást kaptak: adómentességet, jogi kedvezményeket, templomépítési forrásokat. Ugyanakkor a császár megtartotta a legfőbb vallási hatalom igényét, és beavatkozott az egyház belső vitáiba. 325-ben összehívta a **niceai zsinatot**, amelyen a **ariánus vita** – Arius alexandriai presbiter tanítása a Fiú alárendelt isteni természetéről – került napirendre. A zsinat Jézust „egylényegűnek” (*homoousziosz*) nyilvánította az Atyával, és elítélte Arius tanítását. A vita azonban nem zárult le, és az arianizmus a birodalom egyes területein, különösen a germán csoportok körében még évszázadokig hatott. A zsinat történeti jelentősége tehát abban áll, hogy a császári hatalom és a püspöki egyház összekapaszkodott a hitbeli egység meghatározásában, nem pedig abban, hogy egyetlen éjszaka alatt megteremtette volna az „ortodox” kereszténységet.

Constantinus egyik legmaradandóbb tette a birodalom keleti részén, a Boszporusz partján fekvő **Byzantion** városának fővárossá fejlesztése volt. A 330-ban felavatott **Constantinopolis** (Konstantinápoly) a keleti provinciák katonai, gazdasági és keresztény központjává vált. Ezzel a birodalom politikai súlypontja nem egyszerűen eltolódott, hanem tartósan kettévált: a nyugati részek – köztük Itália – fokozatosan perifériává váltak a keleti főváros erőforrásaihoz képest. Róma továbbra is szimbolikus jelentőséggel bírt, mint a birodalom ősi városa és a pápaság székhelye, de a császári udvar már nem ott működött; a 4. században a nyugati császárok gyakran **Milánóban**, majd **Ravennában** rendezkedtek be.

26.4.4. A kereszténység államvallássá válása

A 4. század második felében a kereszténység jogi helyzete fokozatosan változott. **Theodosius** (379–395) 380-ban a **thesszalonikéi ediktumban** előírta, hogy a birodalom minden népe a niceai hitet kövesse, és az ettől eltérőket „eretneknek” bélyegezte. 391–392-ben pedig megtiltotta a hagyományos római áldozatbemutatásokat és több pogány kultusz gyakorlását. A hagyományos vallás követőit a keresztény szerzők gyakran „pogányoknak” (*pagani*) nevezték, ami ma is használt, de a modern vallástudományban vitatott gyűjtőfogalom. A tilalmak végrehajtása régiónként eltérő volt: a városi elitek körében a kereszténység gyorsan terjedt, a vidéki területeken azonban a régi istenek tisztelete évszázadokon át tovább élt. A régészeti leletek – például a vidéki szentélyek lerombolása vagy átalakítása – arra utalnak, hogy a folyamat gyakran erőszakos és ellenállásba ütköző volt, de a források nem engednek meg pontos számszerűsítést az áldozatokról.

A kereszténység államvallássá válása nem egyetlen rendelet egyszeri aktusa volt, hanem több évtizedes folyamat. A császári törvényhozás a püspökök jogi és bírói hatalmát is növelte, az egyházi birtokok adómentességet kaptak, a zsinatok határozatai pedig – legalábbis elvileg – a birodalmi jog részévé váltak. Mindeközben a keresztény egyház korántsem volt egységes: a niceai hitet valló, a **homoiosz** felfogást képviselő, az ariánus vagy éppen a donatista közösségek közötti viták a császári hatalom beavatkozását állandóan kikényszerítették. A zsidó közösségek jogi helyzete is fokozatosan romlott: a törvények korlátozták a zsinagógaépítést és a keresztényekkel való házasságot, bár a császári rendeletek formálisan védték is a zsinagógákat a lerombolástól. A helyi erőszak – például a 388-ban **Kallinikumban** történt zsinagógagyújtogatás – dokumentált, és mutatja, hogy a birodalmi jog és a helyi gyakorlat között szakadék lehetett.

A kereszténység megerősödése Rómában különösen fontos volt a pápaság felemelkedése szempontjából. A római püspök már a 3. században igényt formált a nyugati egyház vezető szerepére,

de ezt a 4–5. században a császári hatalom jelenlétének gyengülése erősítette fel. **Damasus** (366–384) és különösen **I. Leó** (440–461) pápasága alatt a római püspök már nem csupán városi vezető volt, hanem a nyugati területek keresztény hálózatának egyik legfőbb irányítója. A pápai hatalom növekedése azonban nem volt előre elrendelt; a keleti püspökségek – Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia – hosszú ideig vitatták Róma elsőségét, és a nyugati germán királyságokban is saját egyházi struktúrák alakultak ki.

26.4.5. A Nyugatrómai Birodalom felbomlása

A 4. század végétől a birodalom nyugati része egyre nehezebben tartotta fenn a határok védelmét. A **hunok** 370-es években meginduló nyugati irányú mozgása a germán és más csoportok láncreakciószerű áttelepülését váltotta ki. A forrásokban használt „**népvándorlás**” kifejezést a modern történetírás gyakran bírálja, mert azt sugallja, hogy egységes, homogén népek mozdultak el; valójában sokszínű, katonai elitek vezette, családokat és különböző etnikumú csoportokat magukba olvasztó közösségek voltak. A római források által „barbároknak” nevezett csoportok sem valamiféle civilizáción kívüli masszát alkottak, hanem részben már romanizált, részben a birodalmi hadseregben szolgáló szövetségeseket.

A nyugati területeken a döntő fordulópontot **378**, az **adrianopolisi csata** jelentette: a gótok a császári sereget megsemmisítő vereséget mértek rá, és **Valens** császár elesett. A katasztrófa pontos okai és a csata lefolyása a források hiányában részben rekonstruált; a kortárs beszámolók – elsősorban **Ammianus Marcellinus** – erősen drámai képet festenek. A csata következményeként a birodalom kénytelen volt a gótokat szövetségesként a határokon belül letelepíteni, ami a későbbi germán királyságok mintájaként szolgált. 395-ben, Theodosius halála után a birodalom véglegesen kettévált: fiai **Arcadius** keleten, **Honorius** nyugaton uralkodtak. A keleti központ a maga gazdagabb városaival és adóbevételeivel hatékonyabban működött; a nyugati udvar – 402-től Ravennában – egyre kevésbé tudta ellenőrizni a provinciákat.

A 5. század elején a nyugati hatalom látványosan összeomlott. **406–407 telén** a Rajnán átkelt nagyobb csoportok – vandálok, alánok, szvébek – betörtek Galliába és Hispániába; a birodalmi határvédelem nem tudta megállítani őket. **410-ben** pedig **Alarich** vezetésével a gótok kifosztották Rómát. A kortársak számára ez hatalmas szimbolikus sokk volt: a várost több mint nyolcszáz éve nem érték idegen seregek. A pogány értelmiség a kereszténységre hárította a felelősséget, mire **Augustinus** Hippóban megírta a *De civitate Dei* (Isten városáról) című művét, amelyben a földi birodalmak mulandóságát állította szembe az isteni renddel. A 410-es események dokumentáltsága viszonylag jó, de a tényleges pusztítás mértéke vitatott: a régészeti nyomok alapján a város egyes kerületei nem szenvedtek totális rombolást.

A század közepén a nyugati császárok egyre inkább csak névleges hatalmat gyakoroltak. A tényleges katonai erő a **magister militum** (főparancsnok) kezében összpontosult, gyakran germán származású vezérek – például **Stilicho**, **Aëtius**, **Ricimer** – irányítása alatt. A császárként trónra lépő személyeket gyakran ezek a hadurak emelték és buktatták. **451-ben** a hunok **Attila** vezetésével betörtek Galliába; a **katalaunumi csata** kimenetele a források alapján nem egyértelmű, és a győzelem mértékét mindkét oldal másként értelmezte. 452-ben Attila Itáliába vonult, de Róma előtt visszafordult. A keresztény hagyomány **I. Leó pápa** tárgyalásának tulajdonítja a város megmenekülését, ám a modern kutatók felvetik, hogy járvány, utánpótlási nehézségek és a keleti birodalom támadása is közrejátszott. **455-ben** a vandálok **Geiserich** vezetésével elfoglalták és kifosztották Rómát; a „vandalizmus” fogalma későbbi konstrukció, és nem tükrözi a korabeli események összetett jellegét.

A végső, szimbolikus dátumot **476** jelenti. Ekkor **Odoaker** – egy római szolgálatban álló, germán származású katonai vezető – lemondatta az utolsó nyugati császárt, a fiatal **Romulus Augustulust**, és a császári jelvényeket Konstantinápolyba küldte. Odoaker nem kiáltotta ki

magát császárrá, formálisan a keleti császár alattvalójaként uralkodott Itáliában, a nyugati területeken pedig különböző germán királyságok – vizigót, vandál, frank, burgund, később longobárd – szerveződtek. A 476-os dátumot a modern történetírás hagyományosan a Nyugatrómai Birodalom „bukásának” nevezi, de ez a cezúra a kortársak számára nem feltétlenül jelentette a római világ végét. A keleti császár továbbra is fenntartotta az egység elvét, és a 6. században **I. Justinianus** sikeres katonai hadjáratokkal egy időre visszaállította a császári ellenőrzést Itália nagy részén. A 476-os évszám tehát elsősorban a későbbi történetírás periodizációs eszköze, nem pedig egy mindenki által megélt „vég”.

Itália szempontjából a késő császárkor átalakulása különösen szembeötlő volt. Róma lakossága a 2. századi, becslések szerint egymillió körüli szintről a 4–5. századra töredékére csökkent; a pontos számok vitatottak, de a városi **annona** (gabonaellátás) és a régészeti leletek alapján a hanyatlás egyértelmű. A szenátori arisztokrácia egy része hatalmas latifundiumokra vonult vissza, és a vidéki nagybirtokok fokozatosan saját védelmi és adószedő rendszert építettek ki, ami a kora középkori **feudalizmus** előzményének tekinthető. A keresztény püspöki hálózat ugyanakkor átvette a városi adminisztráció bizonyos feladatait, és a pápaság Róma politikai vákuumában egyre fontosabb tényezővé vált. A keleti császári hatalom visszatérése a 6. században később újra megerősítette Róma szerepét, de ez már a **kora középkor** történetéhez tartozik.

26.4.6. Források és bizonytalanságok

A késő császárkor történetének rekonstrukciója egymástól nagyon eltérő forrástípusokon nyugszik. Az írott anyagban kiemelkednek a kortárs történetírók – **Ammianus Marcellinus** (*Res gestae*) és **Zósimos** – művei, a keresztény egyháztörténetek – **Eusebius**, **Socrates Scholasticus**, **Sozomenos** –, valamint a császári törvénygyűjtemények, elsősorban a **Codex Theodosianus** (438) és a későbbi **Codex Iustinianus** (529/534). A pápai levelezés és a zsinati akták sok esetben az egyházi folyamatok dokumentumai; ezek azonban gyakran apologetikus vagy kanonikus célzattal íródtak, ezért nem semleges források. A régészeti adatok – városfalak, villaromok, éremleletek, feliratok – kiegészítik, de gyakran ellentmondanak a irodalmi hagyománynak.

A fő bizonytalanságok közé tartoznak a demográfiai és gazdasági becslések. A birodalom összlakosságát a 2. században a modern kutatók általában 50–70 millióra teszik, de ez széles tartomány, és a késő császárkori visszaesés mértéke erősen vitatott. A hadsereg létszáma Diocletianus után a *Notitia Dignitatum* és a kortárs beszámolók alapján 400–500 ezer körülire becsülhető, ám a tényleges harcképesség és a papíron szereplő egységek száma nem azonos. A keresztényüldözések áldozatszáma, a 410-es és 455-ös kifosztások anyagi kára, valamint a 3. századi járványok halálozási mutatói esetében nincs megbízható statisztikai forrás; a szakirodalom ezért óvatosan beszél „súlyos”, „jelentős” vagy „regionálisan eltérő” hatásokról.

A „bukás” értelmezése maga is történészi vita tárgya. A korábbi, moralizáló narratíva a birodalom hanyatlását a belső erkölcsi romlásnak, a barbárok betörésének vagy a kereszténység térnyerésének tulajdonította; ezeket a magyarázatokat a modern kutatás részben elvetette, részben árnyalta. A 20. század második felétől a **folyamatosság kontra katasztrófa** vita meghatározó: egyesek a római intézmények túlélését, mások a hirtelen összeomlást hangsúlyozzák. Emellett a **klímaváltozás**, a **járványok**, a **belső adóterhek** és a **kelet–nyugati gazdasági egyenlőtlenség** szerepét tárgyaló kutatások is jelentősen átalakították a képet. A jelen fejezet ezért a 476-os dátumot nem a birodalom „végének”, hanem a nyugati császári intézmény megszűnésének nevezi, miközben hangsúlyozza, hogy a római társadalom, jog, nyelv és egyház számos eleme tovább élt.

26.4.7. Rövid összefoglaló

- A 3. századi válság katonai anarchiával, határmenti betörésekkel, gazdasági-pénzügyi zavarokkal és területi kiválásokkal gyengítette meg a Római Birodalmat; a válság nem volt egységes, és a pontos kronológiája vitatott.
- Diocletianus reformjai – a tetrarchia, a provinciák és dioccesisek rendszere, az új adóztatás – a hatalom katonai-adminisztratív stabilitását célozták, de nem tudták megakadályozni a későbbi polgárháborúkat.
- A kereszténység jogi helyzete Constantinus alatt a milánói türelmi rendelettel (313) javult, majd Theodosius alatt (380–392) a niceai kereszténység vált a birodalom támogatott vallásává; a folyamat fokozatos és erőszakokkal teli volt.
- A 4–5. században a birodalom politikai súlypontja keletre tolódott; Róma és Itália a császári udvarok (Milánó, Ravenna) és a pápaság mellett elvesztette központi szerepét.
- A germán és más csoportok betelepedése, a 378-as adrianopolisi vereség, a 410-es és 455-ös római kifosztások, valamint a nyugati császári hatalom katonai elit általi kisajátítása a nyugati államiság eróziójához vezetett.
- 476-ban Odoaker lemondatta Romulus Augustulust, és a nyugati császári jelvényeket Konstantinápolyba küldte; ez a hagyományos korszakhatár, de a kortársak számára nem feltétlenül jelentett végleges cezúrát.
- A 476-os „bukás” értelmezése a modern történetírásban vitatott: katasztrófa, átmenet és folytonosság egyaránt hangsúlyozható; a keleti birodalom fennmaradása és a római–germán királyságok kialakulása a folyamatosság fontos bizonyítéka.

26.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 3. századi válság okait és Diocletianus reformjainak céljait! Melyik problémát milyen intézkedés próbálta kezelni, és milyen korlátai voltak ezeknek a reformoknak?
2. Értékelje a kereszténység államvallássá válásának folyamatát! Milyen jogi, politikai és egyházon belüli tényezők játszottak szerepet, és miért nem tekinthető egyetlen császári döntés következményének?
3. Miért vitatott a 476-os dátum mint a Nyugatrómai Birodalom „bukása”? Milyen forrástípusok és történetírói érvek szólnak a folyamatosság mellett és ellen?
4. Milyen forrásokból rekonstruálható a késő császárkor gazdasága és demográfiája? Melyek a fő bizonytalanságok a hadsereglétszám és a lakosságszám becslésében?
5. Hogyan változott Itália és Róma politikai, gazdasági és vallási szerepe a 3–5. században? Milyen következményei lettek ennek a pápaság és a helyi elitek számára?

27 A középkori Itália (476–1494)

27.1. A barbár királyságok, Bizánc és a pápaság

27.1.1. A barbár királyságok, Bizánc és a pápaság

A Nyugatrómai Birodalom 476-os bukása után Itália nem egyszerűen „germán kézre került”, hanem több mint három évszázadon át tartó, többszereplős politikai és társadalmi átalakuláson ment keresztül. A félsziget sorsát az osztrogót és longobárd királyság, a Bizánci Birodalom itáliai jelenléte, a pápaság fokozatos térnyerése és a frank hódítás együttesen alakította. Ez a korszak alapozta meg a későbbi, rendkívül tagolt itáliai politikai térképet: a középkori és kora újkori városállamok, egyházi államok és idegen dinasztiák küzdelmeinek gyökerei ide nyúlnak vissza. Az alábbiakban a politikatörténet mellett a társadalom, a gazdaság és a kultúra változásait is tárgyaljuk, különös tekintettel a források egyenlőtlen eloszlására és az ebből fakadó bizonytalanságokra.

27.1.1.1. Az osztrogót királyság: folytonosság és törés

A 476-os év hagyományos cezúra, de a kortársak számára korántsem volt magától értetődő, hogy a Nyugatrómai Birodalom „véget ért”. Odoaker, a római zsoldos hadakat vezető szkír származású hadvezér, megfosztotta trónjától az ifjú Romulus Augustulust, és a császári jelvényeket Konstantinápolyba küldte – legalábbis így tudósít Iordanes 6. századi gót történetíró, akinek munkája a korszak egyik kulcsforrása. Odoaker formálisan Zénón keletrómai császár fennhatósága alatt kormányzott, patríciusi címmel, ám a gyakorlatban önálló katonai uralmat épített ki Itáliában. Uralma – amely 476-tól 493-ig tartott – lényegében a késő római adminisztratív és adózási rendszer továbbélésére épült, de a katonai hatalom a germán harcosok kezében összpontosult.

Zénón számára Odoaker hatalma nem volt elfogadható. A császár 488-ban az itáliai hadszíntérre irányította a **osztrogótok** (Ostrogothi) királyát, **Nagy Theodorikot** (Theoderich), aki 493-ban megölte Odoakert – a források szerint egy lakoma közben saját kezűleg –, majd haláláig, 526-ig uralkodott Itálián. Theodorik királysága a keleti gót állam és a római hagyomány ötvözete volt. A gótok ariánus keresztények voltak, míg a helyi lakosság túlnyomórészt a niceai-konstantinápolyi hitvallást követte (a későbbi „katolikus” ortodoxia), ami vallási elkülönülést, de nem folyamatos üldözést jelentett. A királyi udvar Ravennában működött, ahol Theodorik a római császári reprezentáció eszközeit – palotákat, mozaikokat, a híres Sant’Apollinare Nuovo-bazilikát – használta saját legitimációjára.

A Theodorik-kor megítélése a történetírás egyik klasszikus vitája. A 19. századi nemzeti és birodalmi történetírás hol „barbár zsarnokságként”, hol „a germán államalkotás csúcspontjaként” ábrázolta. Ma a tudományos konszenzus árnyaltabb: a korszakot a római intézmények, a gót katonai elit és a helyi arisztokrácia közötti törékeny egyensúly jellemezte. Theodorik megtartotta a római szenátust, a városi magistratusokat és a jogrendszer nagy részét; a gótok elsősorban a hadseregben és a földbirtokok elosztásában kaptak szerepet. A **hospitalitas** (beszállásolás) rendszere révén a gót harcosok a római földbirtokosok jövedelmének egy részét kapták, ami

a források szerint többször konfliktusokhoz vezetett, ugyanakkor hosszú távon a két közösség egymás mellett élését is lehetővé tette.

A királyság külpolitikája is törékeny egyensúlyra épült. Theodorik házassági szövetségeket kötött a kor jelentős „barbár" uralkodóival – a vizigót, vandál, burgund és frank királyokkal –, és rövid időre régensként befolyást szerzett a hispániai vizigót királyság felett is. Ugyanakkor kapcsolata Konstantinápollyal a végére megromlott. Justinus császár 524 körül szigorú intézkedéseket hozott az ariánusokkal szemben a birodalomban, amit Theodorik provokációként értékelt. Ennek következtében bebörtönöztette és kivégeztette **Boethiust**, a neves filozófust és udvari hivatalnokot, valamint apósát, Symmachust. Boethius börtönben írt műve, *A filozófia vigasztalása* (Consolatio Philosophiae), a korszak egyik legolvasottabb latin szövege lett, és jól mutatja, hogy a gót uralom alatt is eleven maradt a római műveltség.

Theodorik halála után a királyság gyorsan összeomlott. Az utódlás körüli bizonytalanság, a gót nemesség belső megosztottsága és a keletrómai udvar ambíciói egyaránt hozzájárultak. Justinianus császár 533-ban kezdte meg a nyugati területek visszafoglalását, és 535-ben a hadvezére, **Belisarius** Szicíliából indította az itáliai hadjáratot. Az ezt követő, közel két évtizedes háború a félsziget történetének egyik legpusztítóbb időszaka volt. A háború nem egyszerűen „bizánci visszafoglalás" volt, hanem elhúzódó, váltakozó kimenetelű konfliktus, amelyben a gót ellenállás többször újraszerveződött – például Totila király alatt –, és a helyi lakosság lojalitása is ingadozott. 552-ben a bizánci haderő végül megtörte az osztrogót ellenállást, de a győzelem ára óriási volt: a városi hálózat súlyosan károsodott, a szenátori arisztokrácia hatalma meggyengült, és a félsziget gazdasága még évtizedekig viselte a háború nyomait.

27.1.1.2. A longobárd hódítás és a „longobárd Itália"

A bizánci uralom Itáliában nem hozott tartós stabilitást. 568-ban – Procopius és Paulus Diaconus szerint – az Alpokon át benyomult a **longobárdok** (Langobardi) népe, akik korábban Pannóniában telepedtek le. A longobárd invázió nem volt egyszeri, irányított hadjárat: a félsziget mélyére hatoló, gyakran egymástól függetlenül működő harcos csoportok folyamatosan terjesztették ki ellenőrzésüket. A hódítás eredményeként Itália három nagy politikai zónára szakadt: a longobárd királyság az északi és középső területek nagy részét ellenőrizte, **Pavia** központtal; a bizánci császár fennhatósága alatt maradt a Ravennából irányított **Exarchatus**, valamint Róma körzete, a **ducatus Romanus**, továbbá a déli partvidékek, Szicília és Szardínia; a harmadik zónát a longobárd befolyás alatt, de jelentős autonómiával működő déli **ducatusok** – Benevento, Spoleto – alkották.

A longobárd királyság története jól példázza a kora középkori államalakulatok törékenységét. A királyság első évszázada (568–653) a terjeszkedés és a belső megszilárdulás korszaka volt. A longobárd társadalom etnikai és jogi értelemben is megosztott maradt: a longobárd harcosok saját jogszokásaik szerint éltek, a római lakosság a késő római jogot követte, és a két csoport közötti jogi egyenlőtlenség évszázadokon át fennmaradt. **Authari** király 584 körül vette fel a „Flavius" nevet, ami a császári hagyományhoz való tudatos kapcsolódás jele volt. A longobárdok lassan katolizáltak, ám ez a folyamat hosszú és ellentmondásos volt: a 7. század elején még pogány és ariánus elemek is jelen voltak, sőt egyes források szerint a longobárd elit egy része a 8. század elején is ellenállt a teljes felekezeti egységesülésnek.

A királyság hatalmi szerkezete a **hercegségek** (ducatus) laza szövetségére épült. A király – választott uralkodó – elsősorban hadvezető és jogszolgáltató volt, de a hercegek hatalmas földbirtokokkal és saját katonai kísérettel rendelkeztek. A longobárd királyi palota Paviában – a római Ticinum helyén – működött, és a királyi kincstár, valamint a **gasindium** (királyi hűbéresi réteg) fokozatosan a központosítás eszközévé vált. A 8. században **Liutprand** király (712–744) tudatosan erősítette a királyi hatalmat: törvénykönyvet adott ki, terjeszkedett a bizánci területek

rovására, és igyekezett a déli hercegségeket is szorosabban a királyi udvarhoz kötni. Liutprand korában a longobárd királyság a nyugati kereszténység egyik legerősebb államává vált, még ha a belső megosztottságot soha nem is sikerült teljesen felszámolni.

A longobárd hódítás emlékezete évszázadokon át erősen negatív volt a pápai és későbbi itáliai városi hagyományban. A 8. század közepén íródott *Liber Pontificalis* – a pápák életrajzgyűjteménye – a longobárdokat „a leggonoszabb nemzetségnek" nevezte, és a későbbi itáliai kommunális történetírás is gyakran a „barbár rombolás" korszakaként ábrázolta a 6–8. századot. A régészeti és okleveles kutatások azonban árnyaltabb képet mutatnak: a longobárd uralom alatt nem állt meg a városi élet, számos római alapítású város – Pavia, Lucca, Verona, Brescia – folyamatosan lakott maradt, és a longobárd elitek hamar bekapcsolódtak a mediterrán kereskedelembe. A „longobárd pusztítás" tehát részben történeti toposz, részben valós, a háborús időszakokhoz köthető pusztulás.

27.1.1.3. Bizánc Itáliában: az Exarchatus és a déli tartományok

A bizánci Itália nem volt egységes tartomány. A **Ravenna Exarchatus** (Exarchatus Ravennatis) a 6. század végétől a császári Itália katonai és polgári közigazgatásának központja volt: az **exarcha** egyszerre volt katonai főparancsnok és polgári helytartó, ami az antik római hivatali szétválasztás feladását jelentette. Az exarcha alá tartoztak a félsziget északkeleti részén és a középső partszakaszokon elhelyezkedő, gyakran egymástól elszigetelt bizánci enklávék. A legfontosabb területek: az Exarchatus központi része Ravenna körül, a **Vallum** (a mai Veneto és Romagna egyes területei), a **Pentapolis** az Adriai-part mentén, és a **ducatus Romanus** Róma körül.

A bizánci uralom katonailag és pénzügyileg is folyamatos nyomás alatt állt. Az itáliai tartományok adóterhe magas volt, a lakosság gyakran elégedetlenkedett a császári adószedőkkel szemben, és a helyi elitek sokszor kényszerből vagy érdekből kiegyeztek a longobárd hatalommal. A bizánci területeken a **görög nyelv** és a keleti egyházi szokások terjedése összekapcsolódott a császári hatalom reprezentációjával, ugyanakkor Róma és Ravenna püspökei a nyugati, latin hagyomány őrzőiként gyakran szembekerültek a császári udvar valláspolitikájával. A **monotheletizmus** körüli 7. századi vitákban – amikor Konstans császár és utódai Krisztus egyetlen akaratát hirdették – a római pápák többször ellenálltak, ami teológiai és politikai feszültséget szült a császári Itália és Konstantinápoly között.

Szicília és a déli félsziget a bizánci befolyás sajátos zónáját alkotta. Szicília a 7–9. században viszonylag szilárd bizánci tartomány maradt, jelentős görög nyelvű lakossággal és erős keleti egyházi jelenléttel. A déli szárazföldön Calabria, Apulia és Nápoly vidéke többször cserélt gazdát: a longobárd Beneventói Hercegség, a bizánci helytartók és a később megjelenő muszlim flották egyaránt befolyást gyakoroltak. A 8. század közepén a bizánci hatalom Itáliában összességében gyengült, de a déli területeken még évszázadokig fennmaradt – Dél-Itáliában a bizánci jelenlét a 11. századig, a normann hódításig meghatározó maradt.

27.1.1.4. A pápaság: Róma püspökétől a „patrimonium Sancti Petriig"

A pápaság felemelkedése a kora középkori Itália egyik legfontosabb, de a források egyenlőtlensége miatt gyakran vitatott folyamata. Róma püspöke már a kései ókorban kiemelkedő tekintélynek örvendett a nyugati egyházban, részben a város apostoli hagyománya – Péter és Pál feltételezett sírja –, részben a császári székhely jelenléte miatt. A 4. századi zsinatok jogi és tiszteletbeli elsőbbséget biztosítottak Rómának a keresztény egyházban, de ez a 6–8. században vált politikai hatalommá Itáliában.

A pápai hatalom anyagi alapját a **patrimonium Sancti Petri** (Szent Péter öröksége) néven ismert, kiterjedt földbirtok- és jövedelemhálózat adta. Ez a vagyon nem egyetlen adományból, hanem évszázados birtokfelhalmozásból származott: császári, szenátori és helyi arisztokrata adományokból, végrendeletekből és vásárlásokból. A pápaság az 5–6. században Itália egyik legnagyobb földbirtokosává vált, és e bevételekből Rómában és a környező területeken élelmezési, építkezési és karitatív programokat finanszírozott. Az 590–604 között uralkodó **I. Gergely pápa** levelezése – több száz fennmaradt levél – a korszak egyik leggazdagabb forráscsoportja, és jól mutatja a pápai vagyonkezelés, a római egyház belső igazgatása és a longobárd fenyegetéssel szembeni védekezés összefonódását.

A pápaság és a bizánci császári hatalom viszonya a 7–8. században fokozatosan megromlott. A császári udvar a pápákat hivatali és vallási kérdésekben is alárendeltként kezelte, és többször megpróbálta Konstantinápoly akaratát rákényszeríteni a római egyházra – például Martin pápa elhurcolásával 653-ban. Ugyanakkor a bizánci katonai védelem Itáliában egyre elégtelenebbé vált a longobárd nyomással szemben. A római pápák ezért a 8. század közepén új szövetségest kerestek: a Frank Királyságot.

A fordulópont 751–754 között következett be. A longobárd **Aistulf** király elfoglalta Ravennát és az Exarchatus nagy részét, majd Róma hátországát fenyegette. **II. István pápa** 754-ben a frank **Kis Pippinhez** fordult, és a hagyományos elbeszélés szerint felkente őt királlyá, amiért cserébe a frank uralkodó katonai segítséget ígért, és a kiűzött longobárdoktól visszafoglalt területeket a pápának adta. A híres **Pippin-adomány** (Donatio Pippini) oklevele nem maradt fenn eredeti formában; a későbbi pápai hagyomány szövegezése azonban ezt az aktust a pápai állam, a **Patrimonium Petri** mint területi hatalom kezdetének tekinti. A történettudomány ma vitatja, mennyire volt tudatos „államalapítás” a 8. századi adomány, és mennyiben utólagos jogi konstrukció. Bizonyos, hogy a pápai területi hatalom gyakorlati alapjait a 8. század második felében a frank–pápai szövetség teremtette meg.

A **Konstantin-adomány** (Donatio Constantini) híres oklevele, amely állítólag Nagy Konstantintól származó jogokkal ruházta fel a pápát Itália felett, a 8. század közepén – valószínűleg a pápai udvar környezetében – keletkezett hamisítvány. A 15. században Valla Lorenzo bizonyította hamis voltát, de a középkorban évszázadokon át a pápai területi és világi hatalom egyik hivatkozási alapja volt. A hamisítvány keletkezése jól mutatja, hogy a pápaság a 8. században már tudatos érdekérvényesítőként lépett fel, és jogi formákat használt világi hatalmának alátámasztására.

27.1.1.5. A frank hódítás és a középkori itáliai politikai sokszínűség gyökerei

A frank–pápai szövetség nem szüntette meg a longobárd királyságot azonnal. Az 754-es és 756-os frank hadjáratok visszaszorították Aistulfot, de a longobárd királyság fennmaradt. A fordulat **Nagy Károly** (Karolus Magnus) uralkodása alatt következett be. A frank király 773–774-ben, III. Adorján pápa kérésére ismét hadba vonult, ostrom alá vette **Desiderius** longobárd király Paviát, és 774-ben felvette a „longobárdok királya” (rex Langobardorum) címet. A longobárd királyság ezzel formálisan megszűnt, bár a déli hercegségek – Benevento, Spoleto – jelentős autonómiával tovább éltek.

Nagy Károly 800. évi római császárrá koronázása III. Leó pápa által a frank–pápai szövetség csúcspontja volt. A koronázás jogi és szimbolikus értelmezése máig vitatott: azt jelentette-e, hogy a császárság a pápa adománya, vagy éppen fordítva, a pápa politikai védelmet kapott a frank uralkodótól? A kortárs források – elsősorban a Karoling udvari történetírás és a pápai hagyomány – eltérően mutatják be az eseményt, és a későbbi invesztitúra-viták éppen erre az alapkérdésre vezethetők vissza.

A Karoling uralom Itáliában nem hozott egységes közigazgatást. A frankok megtartották a longobárd hercegségek, grófságok és püspöki hatalmak sokféleségét, és a **comes** (gróf) tisztségét ruházták rá a helyi katonai-polgári igazgatásra. A pápai területek – a Ravennától Rómáig húzódó zóna – formálisan a pápa fennhatósága alatt maradtak, de a gyakorlatban a Karoling uralkodók erős befolyást gyakoroltak a pápaválasztásokra és az egyházi javak feletti ellenőrzésre. A 9. században a Karoling Birodalom belső válságai – a felosztások, a testvérharcok és a külső támadások – tovább gyengítették az itáliai központi hatalmat, és utat nyitottak a helyi elitek megerősödésének.

Ezzel párhuzamosan a 9–10. században új külső szereplők jelentek meg: a muszlim flották 827-től kezdve támadták Szicíliát, 846-ban kifosztották Róma elővárosait, és támaszpontokat hoztak létre a déli partokon; a magyar lovasportyák a 899–955 közti időszakban érték el észak- és közép-Itáliát. E támadások tovább növelték a helyi hatalmasságok – püspökök, grófok, városi elitek – jelentőségét, és előkészítették a későbbi **kommunák** felemelkedését. A 11. századra Itália politikai térképe már rendkívül tagolt volt: a félsziget északi és középső részén a városok és a püspöki uralmak hálózata, a középen a pápai területek, délen a bizánci, longobárd, muszlim és normann hatalmak egymást váltó zónái alakultak ki.

A középkori itáliai politikai sokszínűség tehát nem valamiféle „nemzeti karakter” következménye volt, hanem több évszázados, konkrét hatalmi folyamatok eredménye. Az osztrogót királyság a késő római állam és a germán katonai elit összeolvasztását kísérelte meg; a longobárd hódítás szétzilálta a területi egységet, és tartós jogi-kulturális párhuzamosságot hozott létre; a bizánci jelenlét kelet–nyugati kapcsolatot, de egyben vallási és politikai feszültséget is teremtett; a pápaság a Római Birodalom bukása után új, területi és szakrális hatalmat épített; a frank hódítás pedig e tagoltságot nem felszámolta, hanem intézményesítette. A 10–11. századra kialakult regionális keretek a későbbi városállamok, egyházi államok és dinasztikus fejedelemségek alapjait képezték.

27.1.2. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásbázisa egyenetlen, és ez közvetlenül befolyásolja a történeti rekonstrukció megbízhatóságát. Az osztrogót és longobárd korszakra vonatkozóan a legfontosabb elbeszélő források Iordanes *Getica* és *Romana* című művei, Paulus Diaconus 8. századi *Historia Langobardorum* című longobárd története, valamint Procopius görög nyelvű hadtörténeti munkái. E szerzők nem semleges megfigyelők: Iordanes gót származású, a gótok és a rómaiak viszonyát igyekszik kedvezően ábrázolni; Paulus Diaconus longobárd származású, ám már a frank–pápai világban élt, és művében egyszerre érvényesül a longobárd hagyomány tisztelete és a keresztény értelmezési keret; Procopius bizánci nézőpontból, a császári politika kontextusában ír. A régészeti források – temetők, településnyomok, ravennai épületek és mozaikok – jelentősen árnyalják a narratív források képét, de a régészeti keltezések gyakran több évtizedes bizonytalansággal terheltek, és a leletek társadalmi reprezentativitása korlátozott.

Az okleveles források a 8. századtól válnak egyre sűrűbbé, elsősorban a pápai levéltár és a longobárd királyi oklevelek révén. A Pippin-adomány és a Konstantin-adomány szöveghagyománya különösen problematikus: az előbbi eredeti oklevele nem maradt fenn, az utóbbi pedig bizonyítottan hamisítvány. A pápai területi hatalom kialakulásának pontos jogi természete ezért vitatott: egyes történészek – például Thomas F. X. Noble (*The Republic of St. Peter*, 1984) – a pápai államot a 8. századtól tényleges területi hatalomként írják le; mások szerint a pápai „államiság” fogalma anakronisztikus, és a 8–9. századi pápai uralom inkább birtokigazgatási és egyházi joghatósági hálózat volt, semmint területi szuverenitás.

A longobárd korszak társadalomtörténetében a legnagyobb bizonytalanság a római és longobárd népesség arányára, a két közösség közötti interakciók mélységére és a gazdasági folytonosság

mértékére vonatkozik. Chris Wickham (*Framing the Early Middle Ages*, 2005) nagy hatású munkája szerint a 6–8. századi Itália gazdasága jelentősen zsugorodott, a városi piaci hálózatok gyengültek, de nem szűntek meg; a regionális különbségek – észak, közép, dél – már ekkor markánsak voltak. A bizánci Itália esetében a forráshiány miatt különösen nehéz rekonstruálni a görög és latin lakosság közötti viszonyt: a nyelvi és liturgikus különbségek politikai feszültséggé válása a 8. században dokumentált, de a hétköznapi kapcsolatok szintjén alig ismert.

A frank hódítás és a Karoling Itália értékelése szintén vita tárgya. A hagyományos német történetírás a Karoling hódítást a „német császári eszme" itáliai jelenléte szempontjából értékelte; a modern olasz és angolszász kutatás inkább a helyi elitek folytonosságát és a hatalomgyakorlás regionális változatait hangsúlyozza. E könyv álláspontja e vitákat nem zárja le; csupán jelzi, hogy a 8–9. század fordulóján a frank hatalom nem tudta, és nem is akarta eltüntetni a korábbi itáliai politikai tagoltságot.

27.1.3. Rövid összefoglaló

- A Nyugatrómai Birodalom 476-os bukása után Itália nem vált egységes „barbár" állammá; a hatalmat az osztrogót királyság, majd a bizánci visszafoglalás, végül a longobárd hódítás alakította.
- Az osztrogót királyság (493–552) a római intézmények és a gót katonai elit törékeny egyensúlyára épült; Nagy Theodorik uralma a késő antik hagyomány és az ariánus–katolikus feszültség egymás mellett élését mutatja.
- A longobárd invázió (568-tól) tartósan széttagolta a félszigetet: északon és középen a longobárd királyság, Ravennában és Róma környékén bizánci területek, délen pedig félautonóm hercegségek és bizánci partvidékek alakultak ki.
- A bizánci Itália központja az Exarchatus volt; a keleti császári hatalom katonailag és adóügyileg is nyomás alatt állt, és a valláspolitikai viták miatt Rómával is konfliktusba került.
- A pápaság a késő ókori tekintélyből és a patrimonium Sancti Petri gazdasági alapjából fokozatosan területi hatalmat épített; ehhez a 8. század közepén a frankokkal kötött szövetség adott katonai és jogi keretet.
- A Konstantin-adomány hamisítvány volt, de évszázadokon át a pápai területi igények alátámasztására használták; a történeti kritika ezt a 15. században bizonyította.
- Nagy Károly 774-ben felszámolta a longobárd királyságot, 800-ban császárrá koronázták, de a frank uralom nem szüntette meg Itália politikai tagoltságát, hanem intézményesítette.
- A 9–10. századi muszlim és magyar támadások, valamint a Karoling hatalom gyengülése tovább erősítette a helyi püspöki és városi eliteket, előkészítve a későbbi kommunák felemelkedését.

27.1.4. Önellenőrző kérdések

1. Milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg az osztrogót királyság és a késő római állam között, és milyen források alapján rekonstruálhatók ezek?
2. Miért nem tekinthető a longobárd hódítás egyszerű „pusztításnak", és milyen hosszú távú következményei voltak a jogi és etnikai párhuzamosságnak?
3. Hasonlítsa össze a pápai területi hatalom kialakulásának kétféle történeti értelmezését a Pippin-adomány és a Konstantin-adomány kapcsán!
4. Milyen szerepet játszott Bizánc Itália politikai és vallási megosztottságában a 6–8. században, és milyen források hiányai nehezítik e szerep megítélését?
5. Melyek voltak a 9–10. századi Itália politikai tagoltságának fő okai, és hogyan függenek össze a későbbi városállamok felemelkedésével?

27.2. A városállamok felemelkedése

Az itáliai városállamok felemelkedése nem egyszerűen gazdaságtörténeti epizód, hanem a középkori Európa egyik legnagyobb hatású intézményi újítása. Míg a kontinens nagy részén a hűbéri láncolatok, a vidéki uradalmak és a monarchikus udvarok szervezték a politikai teret, az Appennini-félsziget északi és középső sávjában a római kori városhálózat maradványaira épülő, sűrűn lakott települések sajátos, kollektív kormányzati formákat hoztak létre. Ezek a **kommünök** (**commune**, latinul *commune*: „közösség”) és a tengerparti városokból kinövő **tengeri köztársaságok** (**repubbliche marinare**) a 11. századtól kezdve fokozatosan átvették a püspöki és a birodalmi hatalom helyi funkcióit, miközben a mediterrán kereskedelem és a korai bankrendszer csomópontjaivá váltak. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan működtek ezek az alakulatok, milyen társadalmi csoportok versengtek bennük a hatalomért, és milyen gazdasági-pénzügyi újításokkal kapcsolták össze Európát a levantei és észak-afrikai piacokkal. A témakör szorosan épít az előző alfejezetre (A barbár királyságok, Bizánc és a pápaság), amely bemutatta, miért maradt fenn Itáliában a városi élet kontinuitása, és miért nem tudott egyetlen hatalmi központ tartósan uralkodni a félsziget egésze felett.

27.2.1. A kommüne intézményének kialakulása és működése

A kommüne klasszikus formája a 11. század végén és a 12. században bontakozott ki Észak- és Közép-Itáliában, Milánótól Bolognán át Firenzéig. Kiindulópontja rendszerint az a város volt, ahol a **püspök** (**vescovo**, latinul *episcopus*) a kora középkor óta megőrizte a közhatalom bizonyos elemeit: bíráskodott, vásárokat engedélyezett, falakat tartott fenn, és a város környéki földekből származó jövedelmek felett rendelkezett. A 11. század folyamán azonban a püspök körül feltűnt egy szélesebb, világi elit: a városi nemesi családok, akiket a források *capitanei* és *valvassores* néven említenek, valamint a meggazdagodott kereskedők, jogászok és pénzváltók. Ez a heterogén csoport esküvel (*coniuratio*, „esküközösség”) fogadta el, hogy a város ügyeit közösen, választott tisztségviselők útján intézi.

A kommüne intézményének lényege tehát nem a demokrácia volt a mai értelemben, hanem egy olyan **esküvel megerősített jogközösség**, amely a résztvevőknek szabadságot, védelmet és önkormányzatot ígért. A városi autonómia kulcsfontosságú dokumentumait a császári és pápai kiváltságlevelek, illetve a városi statútumok (*statuti*) jelentik. A legkorábbi fennmaradt itáliai statútumok némelyike a 12. század közepére datálható, bár sok esetben csak későbbi másolatokból ismerjük őket. A kommüne élén eleinte konzulok (*consules*) álltak, akiket a fegyverviselő városi elit tagjai közül választottak, rendszerint évente, és akik a végrehajtó hatalmat, a hadvezetést és a bíráskodást egyaránt gyakorolták. A konzuli korszakot a 12. század végétől sok városban a **podestà** rendszere váltotta fel: idegenből hívott, hivatali idejére fizetett, szakértő jogász-végrehajtó, akinek éppen az volt a feladata, hogy a helyi családi viszályok fölé emelkedve pártatlanul kormányozzon. A podestà intézménye a kommüne belső feszültségeire adott válasz, hiszen a konzulok gyakran maguk is részesei voltak a városi nemzetségek közötti erőszakos konfliktusoknak.

A városi társadalom rendkívül tagolt volt. A forrásokban *milites*nek nevezett lovagi-nemesi réteg mellett a 12. század végétől önálló politikai tényezővé vált a **popolo** („nép”), amely korántsem jelentette a teljes lakosságot. A *popolo* magja a céhekbe (*arti*) tömörült kereskedő- és kézművesréteg volt, amely adót fizetett, fegyvert viselt a városi milíciában, és részt követelt a tanácsokban. A 13. században több városban (például Firenzében, Bolognában, Perugiában) a *popolo* saját intézményeket hozott létre: népkapitányt (*capitano del popolo*) választott, saját tanácsot működtetett, és statútumokkal próbálta korlátozni a nemesi családok erőszakcselekményeit. A politikai jogok azonban továbbra is szűk körre korlátozódtak: a nőket, a szegényeket,

a városi szolgákat és a vidékről beköltözött, ingatlannal nem rendelkező munkásokat kizárták a hatalomból. A 13. század második felében a *popolo* felső rétege, a **popolo grasso** („kövér nép": nagykereskedők, bankárok, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező vállalkozók) sok helyen maga is oligarchiává zárkózott, és szembekerült a *popolo minuto* („kis nép": mesterek, boltosok, bérmunkások) törekvéseivel.

A kommüne politikai rendje szorosan összefonódott a birodalmi és pápai hatalommal. A 12. században I. Frigyes császár (Barbarossa) megpróbálta visszaállítani a császári felségjogokat (*regalia*) a lombard városok felett, ami a városok szövetségéhez, a **Lombard Liga** (*Lega Lombarda*) megalakulásához vezetett. Az 1183-as **konstanzi béke** a császár és a városok közötti kompromisszumot rögzítette: a városok elismerték a császár formális főségét, cserébe megtarthatták belső önkormányzatukat, vásártartási és bíráskodási jogaikat. A dokumentum fontos mérföldkő, mert formálisan is elismerte a kommünák jogi személyiségét és belső törvényhozását. A konstanzi béke szövege fennmaradt, és a városi szabadságjogok hivatkozási alapjává vált; ugyanakkor a gyakorlatban a városok és a császári hatalom viszonya továbbra is ingadozott, ahogyan azt a későbbi alfejezet (A pápaság, a guelfek és a ghibellinek) részletesebben tárgyalja.

A kommüne fénykora a 13. század volt. Ekkor épültek a monumentális városházák (például a firenzei **Palazzo Vecchio** vagy a sienai **Palazzo Pubblico**), amelyek a városi kormányzat állandóságát és reprezentatív igényét hirdették. A városi tanácsok adót vetettek ki, közmunkákat szerveztek, gabonaraktárakat tartottak fenn, és szabályozták a céhek működését. A belső béke azonban törékeny volt: a nemesi családok, a *popolo* frakciói, illetve a pápai és császári hűség mentén szerveződő pártok (guelfek és ghibellinek) közötti konfliktusok gyakran polgárháborús állapotokat idéztek elő. A 13. század végétől számos kommünében a belső rend helyreállításának érdekében egy-egy erőskezű család vagy hadvezér ragadta magához a hatalmat: ebből nőtt ki a **signoria** (úri hatalom) intézménye, amely formálisan gyakran megtartotta a kommüne tanácsait, valójában azonban az uradalmi, örökletes uralom felé mutatott. A signoria felé való átmenet fokozatos és városonként eltérő ütemű volt; Milánóban a Viscontiak, Veronában a Della Scala család, Ferrarában az Este család emelkedett fel már a 13. század folyamán.

27.2.2. Tengeri köztársaságok: Amalfi, Pisa, Genova és Velence

A tengerparti városok más utat jártak be, mint a szárazföldi kommünák. A négy klasszikus tengeri köztársaság – Amalfi, Pisa, Genova és Velence – olyan kereskedő- és hajósállam volt, amelynek politikai berendezkedése, gazdasági alapja és katonai kapacitása a tengeri kereskedelemből, a hajózásból és a gyarmati telepek fenntartásából származott. A kifejezés maga későbbi, emlékezetpolitikai konstrukció is: a 19. századi olasz nemzeti történetírás előszeretettel ábrázolta a négy várost az olasz tengeri dicsőség előfutáraként, és az olasz haditengerészet zászlóin ma is szerepelnek e városok címerei. A középkorban azonban a négy város egymással éppúgy versengett, sőt háborúzott, mint ahogyan kereskedett.

Amalfi a legkorábbi a négy közül. A Salernói-öböl partján fekvő, meredek hegyoldalak közé szorult város a 9–11. században élte virágkorát, amikor a bizánci és az észak-afrikai, szicíliai és egyiptomi iszlám világ közötti közvetítő kereskedelemből gazdagodott meg. Amalfi formálisan bizánci fennhatóság alatt állt, de a gyakorlatban saját hercegei és előkelői irányították. A város legismertebb jogi emléke a **Tabula Amalphitana**, a tengeri kereskedelem szokásjogát összegző gyűjtemény, amelynek fennmaradt szövege későbbi középkori másolat, de magva a 11–12. századra nyúlik vissza. Amalfi hanyatlását külső támadások és a normann hódítás okozták: 1073-ban a normannok elfoglalták a várost, 1135-ben és 1137-ben pedig a riválisPisa flottája fosztotta ki. A város ezután többé nem nyerte vissza korábbi szerepét.

Pisa a 11–13. században emelkedett fel. Az Arno torkolatánál fekvő város flottája aktívan részt vett a nyugati mediterrán vizeken a muszlim hajók elleni támadásokban, amelyeket a

korabeli keresztény források a hit védelmeként, a modern történetírás pedig részben vallási, részben kereskedelmi-politikai motivációjú akciókként értelmez. Pisa 1087-ben részt vett a tunéziai Mahdia elleni expedícióban, az első keresztes hadjárat (1096–1099) idején pedig hajókkal támogatta a kereszteseket, és cserébe kereskedelmi kiváltságokat szerzett a levantei kikötőkben. Pisa a 12. században Korzika és Szardínia felett is befolyást gyakorolt, és a Genovával vívott hosszú versengésben eleinte sikeresen tartotta pozícióit. A fordulópontot az 1284-es **meloriai csata** jelentette, amelyben Genova flottája döntő vereséget mért Pisára. Ezt követően Pisa tengeri hatalma összeomlott; a város 1406-ban Firenze uralma alá került, kikötőjét pedig fokozatosan feltöltötte az Arno hordaléka. Pisa példája jól mutatja, hogy a tengeri hatalom törékeny volt: a flotta elvesztése és a kikötő eliszaposodása egyszerre okozhatott visszafordíthatatlan hanyatlást.

Genova (latinul *Genua*) a Ligur-tenger partján épült ki, és a 12. századtól a 15. századig a Földközi-tenger egyik legjelentősebb kereskedővárosa volt. A genovai politikai rendszer sajátos oligarchia volt: a várost nem egyetlen uralkodócsalád, hanem a nagy kereskedő-nemesi klánok (például a Doria, a Spinola, a Grimaldi, a Fieschi) közötti, gyakran erőszakos egyensúly jellemezte. A város formálisan a Német-római Birodalom része volt, de gyakorlatilag független politikát folytatott. Genova kereskedelmi hálózata a 13. században a Fekete-tengerig nyúlt: a krími Caffa (ma Feodoszija) genovai telepén keresztül bonyolódott a kelet-európai gabona, prém és rabszolga-kereskedelem egy része. A genovai hajósok hajóztak az Atlanti-óceánon is; a 13. század végén a Vivaldi fivérek expedíciója nyugat felé indult, és eltűnt – a források hiányosak, de a vállalkozás jól mutatja a genovai tengerészet ambícióit. Genova belső instabilitását a középkor végén az 1407-ben alapított **Casa di San Giorgio** intézménye ellensúlyozta: ez a hitelezőkből álló, állami adósságot kezelő társaság idővel gyarmati területeket és vámjövedelmeket is igazgatott, így a modern állami hitelintézmények egyik előfutárának tekintik. A genovai államadósság kezelése rendkívül fejlett volt; a consoli vagy loca rendszer keretében a befektetők kamatot kaptak az állami bevételek terhére, ami a kockázatkezelés és a pénzügyi innováció dokumentált példája.

Velence (olaszul *Venezia*, latinul *Venetiae*) a négy tengeri köztársaság közül a legtartósabb és legsikeresebb volt. A lagúnák szigeteire települt város a kora középkorban bizánci fennhatóság alatt élt, és a 9. században már saját dózsét (**doge**, a latin *dux* „vezér” szóból) választott. Velence fokozatosan szakadt el Bizánctól, de mindvégig megőrizte intenzív kapcsolatait a keleti mediterránummal. A város mitikus alapítási története szerint 421-ben alapították, és Szent Márk ereklyéit 828-ban hozták el Alexandriából; ezek az elbeszélések részben legendásak, de fontos szerepet játszottak Velence önállóságának és szakrális legitimációjának megteremtésében. A történeti kutatás szerint a lagúna betelepülése fokozatos volt, és a város intézményei a 9–11. században szilárdultak meg.

Velence politikai rendszere a 13. század végétől formálódott azzá az oligarchikus köztársasággá, amely 1797-ig fennmaradt. Az 1297-es ún. **Serrata del Maggior Consiglio** (a Nagytanács „bezárása”) a tagságot azokra a családokra korlátozta, amelyek már korábban is részt vettek a tanács munkájában; így az uralkodó réteg formálisan is elzárkózott a kívülállók elől. A kormányzat csúcsán a dózse állt, akit életfogytig választottak, de hatalmát szigorúan korlátozták; a tényleges döntéshozatal a különböző tanácsok, a **Quarantia** (negyventagú bírói testület) és a **Szenátus** illetve a **Tízek Tanácsa** (Consiglio dei Dieci) kezében volt. A rendszer bonyolultsága – a választási eljárások többszörös sorsolásos és szavazásos rétegei – a hatalomkoncentráció megelőzését szolgálta, bár a gyakorlatban a nagy kereskedőcsaládok köre tartósan uralkodott. A mai demokráciafogalommal ezt a berendezkedést nem szabad összetéveszteni: a politikai részvétel a felnőtt férfilakosság töredékére, gyakorlatilag az arisztokrata családok tagjaira terjedt ki.

Velence tengeri hatalmának alapja az **Arsenal** (Arsenale) volt, az az állami hajóépítő és fegyverraktár-komplexum, amely a 12. századtól folyamatosan bővült, és a 14–15. században Európa talán legnagyobb ipari létesítményei közé tartozott. A források szerint itt szabványosított alkatrészekből, futószalagszerű munkamegosztásban építették a hadi- és kereskedelmi gályákat.

A velencei állami hajókaravánok, a **muda** rendszere évente szervezett konvojokban indult a levantei, az égei-tengeri, az észak-afrikai és a flandriai kikötőkbe. Az 1204-es negyedik keresztes hadjárat során a keresztesek Velence hajóin és irányításával elfoglalták Konstantinápolyt; a Bizánci Birodalom rovására Velence hatalmas területi és kereskedelmi előnyökre tett szert, amelyeket a korabeli források és a modern történetírás egyaránt a keresztes eszme és a gyarmati terjeszkedés összefonódásának példájaként tárgyalnak. Velence ezt követően a „negyed és fél negyed birodalmának" (quartae et dimidiae pars imperii Romaniae) urainak nevezte magát, és Krétát, Euboia (Negroponte) egy részét, számos égei szigetet és a peloponnészoszi kikötők egy részét ellenőrizte. Ez a gyarmatbirodalom nem modern értelemben vett területi állam volt, hanem tengeri bázisokból, kikötőkből és kereskedelmi szerződésekből álló hálózat, amelyet a velencei hajóhad védett.

27.2.3. Kereskedelem, pénzügy és bankrendszer

Az itáliai városállamok gazdasági felemelkedése a középkori Európa ún. **kereskedelmi forradalmának** (commercial revolution) központi elemét alkotta. A fogalom – amelyet a modern történetírás a 20. század közepén tett a korszak jellemzésének kulcsává – arra a folyamatra utal, amelynek során a 11–13. században a távolsági kereskedelem volumene, intézményei és földrajzi kiterjedése radikálisan megnőtt. A fogalom használata a szakirodalomban elfogadott, de vitatott is, mert egyes kutatók szerint a „forradalom" túl éles cezúrát feltételez, és a kereskedelem növekedése inkább folyamatos és regionálisan egyenetlen volt. Ami azonban dokumentált, az az itáliai városok szerepének gyors növekedése az európai és mediterrán árucsere hálózataiban.

A kereskedelem fő irányai a következők voltak: észak felé a Flandriába, Champagne-ba és a Rajna-vidékre vezető út, amelyen a levantei fűszerek, selymek és luxuscikkek cseréltek gazdát északi posztóért, gyapjúért és fémárukért; délkelet felé a Levante, Bizánc és Egyiptom, ahol a fűszer-, selyem- és gyapotkereskedelem bonyolódott; nyugat felé a Baleár-szigetek, a hispániai kikötők, valamint a Magreb, ahol az itáliai városok – főleg Genova és Pisa – aranyat, bőrt, viaszt és gabonát vásároltak. A kereskedelem motorja a **kommenda** (latinul *commenda*) szerződés volt: egy tőkés befektető a pénzét egy utazó kereskedőre bízta, aki az árut külföldön értékesítette; a nyereséget a szerződés szerint osztották el. A kommenda lehetővé tette, hogy a vagyonos üzletemberek – köztük olykor özvegyek, klerikusok vagy kolostori elöljárók is – tőkéjüket mozgósítsák anélkül, hogy maguknak kelljen útra kelniük. A forrásanyagban több ezer ilyen szerződés maradt fenn, különösen Genovából, Velencéből és Pisából; ezek a jegyzői oklevelek a korszak gazdaságtörténetének legfontosabb dokumentumai közé tartoznak.

A pénzügyi innovációk közül kiemelkedik a **váltó** (latinul *cambium*, olaszul *cambiale*), amely a 12. század végétől terjedt el. A váltó lényege az volt, hogy egy kereskedő az egyik városban befizetett egy összeget egy bankárnak, aki váltót állított ki, amelyet a kereskedő egy másik városban, másik pénznemben tudott beváltani. Ez csökkentette a készpénz szállításának kockázatát, és egyúttal jogi keretet adott az árfolyam- és kamatkülönbségek kihasználásának. Az egyházjog a kamatszedést (*usura*) tiltotta, ezért a váltó kamattartalmát árfolyamnyereségként, illetve késedelmi pótlékként rejtették el. A modern történetírás számára éppen ez a kettősség – a vallási normák és a gyakorlati üzleti logika feszültsége – az egyik leginkább kutatott terület.

A pénzverés terén is az itáliai városok jártak az élen. A 13. század közepén több város is kibocsátott nagy értékű ezüst-, majd aranypénzt, amelyek nemzetközi fizetőeszközzé váltak. Velence 1202 körül verette a **grosso** ezüstpénzt, Genova 1252-ben a **genovino** aranypénzt, Firenze ugyanebben az évben a **fiorino d'oro** (forint) aranypénzt, Velence 1284-ben pedig a **ducato** (dukát) aranypénzt. A firenzei forint és a velencei dukát a következő évszázadokban az európai kereskedelem standard valutái lettek; széleskörű elfogadottságuk miatt más államok is utánozták őket. Az aranypénzek veretése egyszerre jelzi a nemesfém-ellátás bővülését (részben a

nyugat-afrikai arany közvetítésével a Magreben át) és a városi kormányzatok gazdaságpolitikai erejét.

A bankrendszer gyökerei szintén a 12–13. századi Itáliába nyúlnak vissza. A kezdeti pénzváltók (*cambiatori*) padokon (olaszul *banco*) ülve végezték tevékenységüket, innen ered a „bank" szó. A nagyobb családi társaságok – például a sienai Bonsignori, a firenzei Bardi, Peruzzi vagy Acciaiuoli – a 13. század végétől a pápai adók behajtásában, a királyi udvarok hitelezésében és a nemzetközi árukereskedelem finanszírozásában vállaltak kulcsszerepet. A firenzei nagybankok bukása az 1340-es években, amikor III. Eduárd angol király nem fizette vissza adósságát, jól mutatja a korabeli hitelrendszer kockázatait; a csődesetek a válság dokumentált, de a történészek között a pontos okokban és a kibontakozás mechanizmusában vitatott eseményei közé tartoznak.

A kereskedelem és a banküzem irányításához a városok fejlett írásbeliséget és könyvvitelt használtak. A 13–14. századból fennmaradt genovai, firenzei és velencei üzleti könyvekben már kettős könyvvitelre emlékeztető technikák tűnnek fel; a kettős könyvvitel matematikailag leírt rendszerét később, 1494-ben Luca Pacioli foglalta össze. A városi **jegyzők** (notai) által vezetett oklevelek, szerződések és hagyatéki leltárak nélkülözhetetlen forrásai a gazdaságtörténetnek, és egyúttal azt is bizonyítják, hogy a kommüne és a tengeri köztársaságok működése nagymértékben támaszkodott az írott jog és a közjegyzői hitelesítés rendszerére. A távolsági kereskedelemben részt vevő nők, kisebb kézművesek, zsidó és muszlim kereskedők szerepe a forrásokban alulreprezentált; jelenlétük azonban a vámtarifákban, peres iratokban és végrendeletekben időnként megragadható.

27.2.4. Források és bizonytalanságok

A városállamok történetének megismerése rendkívül gazdag, de egyenetlen forrásbázison nyugszik. Elsődleges forrásként szolgálnak a jegyzői oklevelek és szerződések (különösen Genova és Velence levéltáraiban), a városi statútumok, a kereskedelmi kézikönyvek – például a firenzei Francesco Balducci Pegolotti 14. századi *Pratica della mercatura* című munkája –, a krónikák (például a velencei Andrea Dandolo vagy a genovai Caffaro krónikái), valamint a régészeti anyag, így a kikötők, hajóroncsok és a városi épületek. A konstanzi béke, a Serrata del Maggior Consiglio határozatai és a Casa di San Giorgio iratai szövegszerűen fennmaradtak, így európai jelentőségű dokumentumok.

Ugyanakkor több ponton komoly forráskritikai óvatosságra van szükség. A városok lakosságszámára vonatkozó adatok a 13. század előttről igen bizonytalanok; a demográfiai becslések általában adóösszeírásokból, gabonafogyasztási adatokból és a kortárs krónikások gyakran túlzó számadataiból származnak. A velencei és genovai kereskedelmi forgalom értéke csak töredékesen rekonstruálható, mert a vámnyilvántartások és a kereskedői könyvek nagy része elveszett. A krónikák pártosak: a genovai források másképp írják le a Pisával vagy Velencével vívott konfliktusokat, mint a velencei vagy pisai elbeszélések. A „tengeri köztársaságok" kifejezés maga is visszavetítés: a középkori szereplők nem használták ezt a gyűjtőfogalmat, és a négy város politikai rendszere, társadalmi összetétele és gazdasági szerkezete jelentősen különbözött.

A modern történetírásban vita övezi a városi autonómia eredetét: egyes kutatók a püspöki hatalom fokozatos átalakulását, mások a nemesi családok közötti hatalommegosztást, megint mások a kereskedői szükségletek racionális válaszát hangsúlyozzák. A Henri Pirenne belga történész nevéhez kötött, a 20. század első felében nagy hatású tézis – miszerint az iszlám térhódítása szakította meg a mediterrán kereskedelem egységét, és a középkori városok felemelkedése a 11. századi újranyitás következménye – ma már erősen árnyalt: a régészeti és numizmatikai bizonyítékok a kereskedelem részleges folyamatosságát mutatják. A „kereskedelmi forradalom" fogalmának használata szintén vitatott a folyamatosság és a megszakítottság kérdése körül. Végül a városállamok demokratikus jellegének megítélése is emlékezetpolitikai vita tárgya: a 19. századi

nacionalista és liberális történetírás szívesen látta a kommünákat a polgári szabadság bölcsőinek, míg a 20. század második felének társadalomtörténészei a belső kizárásokat, az oligarchikus tendenciákat és a városi elitek vidék feletti uralmát hangsúlyozzák.

27.2.5. Rövid összefoglaló

- A 11–13. században Észak- és Közép-Itáliában a püspöki városokból **kommünák** alakultak, amelyek esküközösségként, választott konzulokkal, majd gyakran idegen **podestàval** kormányozták magukat.
- A kommünák politikai rendje nem mai értelemben vett demokrácia volt: a hatalmat a nemesi és vagyonos kereskedőréteg, később a *popolo grasso* uralta, míg a szegények, nők és vidéki bevándorlók kiszorultak a döntéshozatalból.
- Az 1183-as **konstanzi béke** jogilag is elismerte az itáliai városok önkormányzatát a Német-római Birodalom keretein belül, bár a gyakorlatban a hatalmi viszonyok továbbra is ingadoztak.
- A négy tengeri köztársaság – **Amalfi, Pisa, Genova és Velence** – a mediterrán kereskedelemre és gyarmati hálózatokra épült; politikai berendezkedésük oligarchikus, Velencében 1297-től formailag is zárt arisztokrácia uralkodott.
- A városállamok gazdasági újításai – a **kommenda**, a **váltó**, a nagy értékű aranypénzek (**fiorino**, **ducato**) és a fejlett könyvvitel – a középkori európai kereskedelem és bankrendszer alapjait vetették meg.
- A kereskedelmi és pénzügyi fellendülés nem volt egyenletes és konfliktusmentes: a városon belüli társadalmi feszültségek, a városok közötti háborúk és a nagybankok csődjei egyaránt jelezték a rendszer törékenységét.
- A 13. század végétől sok kommünében a belső rend helyreállítása érdekében egy-egy család ragadta magához a hatalmat, ami a **signoria** intézményének kialakulásához vezetett, és előkészítette a késő középkori és reneszánsz udvari államok felemelkedését.

27.2.6. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a szárazföldi kommüne és a tengeri köztársaság politikai berendezkedését! Milyen társadalmi csoportok gyakorolták a hatalmat, és kik szorultak ki belőle?
2. Milyen pénzügyi és kereskedelmi újítások tették lehetővé az itáliai városállamok távolsági kereskedelmének növekedését, és hogyan viszonyultak ezek az egyházi kamattilalomhoz?
3. Miért hanyatlott le Amalfi és Pisa, míg Genova és Velence a késő középkorig megőrizte tengeri hatalmát? Milyen földrajzi, katonai és intézményi tényezők játszottak szerepet?
4. Milyen bizonyítékokra támaszkodhat a történész a városállamok gazdasági és politikai működésének rekonstruálásakor, és miért kell óvatosan kezelnie a korabeli krónikások számait és értékeléseit?
5. Miért tekinthető a *podestà* intézménye a kommüne belső válságára adott válasznak, és miben különbözik a konzuli rendszertől?

27.3. A pápaság, a guelfek és a ghibellinek

A városállamok katonai és pénzügyi megerősödése nem légüres térben zajlott: az Itáliát formailag a Német-római Birodalomhoz kötő császári hatalom és az egyetemes igényt megfogalmazó pápaság ütközése adta a középkori itáliai politika legtartósabb konfliktuskeretét. Ebből az összeütközésből születtek a guelf és ghibellin pártcímkék, amelyek a 13. század második felétől már nem egyszerűen a pápa vagy a császár híveit jelölték, hanem a városok belső, sokszor családi és helyi

érdekű szembenállásait is. A fejezet az invesztitúraharc kialakulásától az Anjou-ház dél-itáliai uralmának megszilárdulásáig követi ezt a folyamatot, és közben megkülönbözteti a forrásokból jól dokumentált politikai-katonai eseményeket a pártcímkék későbbi, gyakran leegyszerűsítő használatától.

27.3.1. Az invesztitúraharc és a pápai hatalom megszilárdulása

Az invesztitúraharc (Investiturstreit / lotta per le investiture) az 1070-es évektől a 12. század elejéig tartó küzdelem volt a pápaság és a világi uralkodók között, elsősorban a püspökök és apátok kinevezésének joga körül. A Német-római Birodalom korábbi, Ottó-kori egyházpolitikája a püspököket birodalmi tisztségviselőkként is használta: az uralkodó ruházta fel őket egyházi hivatalukkal, gyűrűvel és pásztorbottal, cserébe pedig hűbéri katonai és pénzügyi szolgálatot várt el tőlük. Ez a gyakorlat Észak- és Közép-Itáliában különösen fontos volt, mert a városi püspökök gyakran földesúri, piaci és bírói hatalmat is birtokoltak.

A gregorián reform néven ismert egyházi mozgalom ezzel szemben az egyház szabadságát (libertas ecclesiae) követelte: a szimónia, vagyis az egyházi hivatalok pénzért vagy világi szolgálatért való megszerzése és a papi házasság ellen lépett fel, a püspökválasztást pedig az egyházi kánoni rendbe akarta visszahelyezni. Ennek a programnak a leghatározottabb képviselője VII. Gergely pápa (1073–1085) volt. Az 1075-ös Dictatus papae néven ismert, a pápai regisztrumban fennmaradt tételsor (nem feltétlenül kihirdetett dekrétum, hanem a pápai igények összefoglalása) kimondta a pápa jogát a császár letevésére, a pápai legátusok elsőbbségét és a római egyház tévedhetetlenségének igényét. A dokumentum jogi érvénye a kutatásban vitatott, de jól mutatja a pápaság új, monarchikus igényét.

A konfliktus IV. Henrik német király és német-római császár (1056–1106) ellenállásán élesedett ki. Henrik 1076-ban a wormsi zsinaton kimondatta Gergely letételét, mire a pápa kiközösítette és felmentette alattvalóit a hűségeskü alól. A híres canossai jelenet (1077. január) politikai rituálé volt: Henrik a Matilda toszkán őrgrófnő várában vezekelve kért feloldozást, amit Gergely lelkipásztori kényszerből megadott, de ezzel a német belpolitikai válság nem zárult le. A küzdelem katonai fordulatai közé tartozott, hogy Henrik 1084-ben elfoglalta Rómát, ellenpápát állíttatott, és császárrá koronáztatta magát; Gergely a normann Robert Guiscard segítségével menekült el, de Róma közben súlyos pusztítást szenvedett.

A kompromisszum az 1122-es wormsi konkordátumban (Concordatum Wormatiense) született meg, V. Henrik császár és II. Kallixtusz pápa között. A megegyezés megkülönböztette a lelki hivatal átadását, amely az egyház joga maradt, a világi javak, az úgynevezett regálék átadásától, amelyben a császár részt kapott. A megállapodás nem szüntette meg a pápaság és a birodalom közötti összes vitát, viszont meggyengítette a császár itáliai püspökökre támaszkodó hatalmát. Az észak-itáliai városok ezt a helyzetet kihasználva egyre inkább saját kommunális intézményeiket építették ki, ahogyan arról az előző alfejezetben, A városállamok felemelkedése kapcsán volt szó.

A pápai hatalom intézményesülése a reformmal párhuzamosan zajlott. Az 1059-es lateráni zsinat a pápaválasztást a bíborosok kezébe tette, csökkentve a római nemesség és a császár befolyását; az 1179-es III. lateráni zsinat a kétharmados többség elvét rögzítette; az 1274-es második lyoni zsinat pedig a konklávé szabályait pontosította. A pápai legátusok, a rendszeres zsinatok és a dekrétumjog fejlődése a pápaságot a latin kereszténység központi vallási-jogi intézményévé tette. Ez azonban nem jelentett korlátlan tényleges hatalmat: a pápai rendelkezések végrehajtása mindig a helyi uralkodók, városok és egyházi intézmények együttműködésén múlt.

27.3.2. II. Frigyes és a pápaság: a konfliktus tetőpontja

A pápaság és a birodalom közötti küzdelem a 13. század első felében II. Frigyes (Federico II di Svevia, Friedrich II.) személyében érte el a leglátványosabb szakaszát. Frigyes egy személyben volt szicíliai király, német király és német-római császár. Anyja, Hauteville-i Konstancia révén a normann Szicíliai Királyság örököse volt, és 1198-ban, apja halála után előbb pápai gyámság alatt lett Szicília királya, majd 1212-től német király, 1220-tól pedig császár. A pápaság attól tartott, hogy ha Frigyes a dél-itáliai királyságot és a birodalmi hatalmat egy kézben egyesíti, az egyházi államot északról és délről is körbezárja.

Frigyes szicíliai uralma kora egyik leginkább központosított monarchiája volt. Az 1231-ben kiadott melFi alkotmányok (Liber Augustalis) a királyi hivatalokat, a bíráskodást, az adóztatást és a katonai kötelezettségeket igyekeztek egységesíteni, és csökkentették a főurak és városok kiváltságait. A kortárs és későbbi megítélés élesen eltér: támogatói „a világ csodájának” (stupor mundi) nevezték, pápai ellenfelei pedig vallási és erkölcsi fenyegetésként, sőt apokaliptikus ellenségként ábrázolták. Ez utóbbi minősítés a konfliktus propagandájához tartozott, és nem tekinthető semleges jellemzésnek.

A pápasággal való viszonya kezdetben együttműködő volt, ám a keresztes hadjárat halogatása miatt 1227-ben IX. Gergely pápa kiközösítette. Frigyes ennek ellenére 1228-ban a Szentföldre hajózott, és 1229-ben az al-Kámil szultánnal kötött fegyverszünettel – nem pedig teljes katonai győzelemmel – visszaszerezte Jeruzsálem városát a keresztények számára. Az eredményt a pápai udvar részben elismerte, részben elégtelennek tartotta, mert a kiközösített császár nélkülözte az egyházi jóváhagyást.

Az igazi törés az észak-itáliai városok feletti császári fennhatóság kérdésében következett be. A Lombard Liga városai már a 12. században szembeszálltak I. Frigyes (Barbarossa) császárral, és a konstanzi békében (1183) jelentős autonómiát szereztek. II. Frigyes ezt a birodalmi jogokat sértő állapotnak tekintette. 1237-ben a cortenuovai csatában a császári erők legyőzték a liga hadát, de Frigyes nem fogadta el a mérsékelt kiegyezést, hanem feltétlen behódolást követelt. A városok többsége ezért tovább ellenállt. IX. Gergely 1239-ben ismét kiközösítette Frigyest, és mindkét fél hatalmas propagandaháborút indított.

A döntő pápai lépés IV. Ince pápához kötődik, aki 1245-ben, az első lyoni zsinaton Frigyest letettnek nyilvánította császári és királyi méltóságából, alattvalóit pedig felmentette esküjük alól. A császári méltóságtól való pápai megfosztás kánonjogi szempontból és a világi hatalmi gyakorlatban is vitatott maradt: a kortárs uralkodók egy része nem ismerte el, és a pápa rendelkezésének végrehajtása fegyveres küzdelmet igényelt. A császár hatalma azonban fokozatosan erodálódott. 1248-ban Parma fellázadt, és a császári tábor készleteit megszerezte; 1249-ben Frigyes fia, Enzio király fogságba esett Bolognában. II. Frigyes 1250-ben bekövetkezett halála után a Stauf-ház helyzete gyorsan összeomlott.

A dél-itáliai Stauf-uralom Frigyes fia, IV. Konrád (1250–1254), majd annak féltestvére, Manfred alatt folytatódott. Manfred előbb régensként, 1258-tól királyként uralkodott Szicíliában, de a pápaság nem fogadta el a Stauf-öröklést. A pápák előbb angol, majd francia jelöltet kerestek, végül IV. Orbán, majd IV. Kelemen Anjou Károlyt hívták Itáliába. A döntés hátterében az állt, hogy a pápaság a veszélyes császári-dél-itáliai egyesítés helyett egy kisebb, pápai hűbérnek elismert, harcias és mégis ellenőrizhető uralkodót kívánt a déli királyságba.

27.3.3. A guelf–ghibellin pártok: városi konfliktus és identitás

A guelf (guelfi) és ghibellin (ghibellini) elnevezés dinasztikus-német eredettel rendelkezik: a guelf a Welf-házra, a ghibellin pedig a Hohenstaufenek Waiblingen nevű birtokára utal. A kifejezések

itáliai politikai használata a 13. század közepén vált általánossá, tehát nem szabad a 11. századi invesztitúraharc egészére visszavetíteni. A pártcímkék kezdetben a pápai és császári tábor híveit jelölték, de már a 13. század második felében is rendkívül rugalmasan működtek: a városok saját belső csoportjai, szomszédvárosi ellenségei és száműzött frakciói használták őket egymás megbélyegzésére vagy éppen legitimálására.

A legismertebb példa Firenze. A városban a 13. század közepén a guelf és ghibellin csoportosulások már dokumentálhatók, de az ezt megelőző híres Buondelmonte-gyilkosság (1216) elsősorban későbbi városi elbeszélő hagyományban lett a pártok eredettörténete, nem pedig tényszerű kezdőpont. 1260-ban a montaperti csatában a Siena és más ghibellin közösségek mellett harcoló firenzei ghibellin száműzöttek legyőzték a firenzei guelfeket, és néhány évre ghibellin vezetés alakult. A Beneventónál 1266-ban aratott Anjou-győzelem után a guelfek tértek vissza, a ghibellineket pedig tömegesen száműzték, vagyonukat elkobozták. A firenzei guelf párt (Parte Guelfa) ekkor intézményesült: birtokkezelő és politikai ellenőrző szerv lett, nem csupán egy véleménycsoport.

A guelf táboron belüli további hasadás bizonyítja, hogy a pártcímkék nem felelnek meg egyetlen tartós ideológiai törésvonalnak. Az 1300-as évek elején a firenzei guelfek fehér és fekete guelfekre váltak szét. A fekete guelfek szorosabban kötődtek a pápai politikához, és 1301–1302-ben Valois Károly francia herceg beavatkozásával kiszorították a fehéreket. Dante Alighieri, aki ekkor firenzei politikai tisztséget viselt, fehér guelfként került száműzetésbe, noha guelf városából és guelf csoportjából jött. A példa arra figyelmeztet, hogy a „guelf” és „ghibellin” kategória önmagában nem magyarázza az egyéni és családi döntéseket.

A városok közötti eltérések is jelentősek voltak. Siena és Pisa gyakran ghibellin álláspontot foglalt el, részben firenzei és genovai guelf vetélytársaikkal szemben. Milánóban a Della Torre család guelf, a Visconti család ghibellin beállítottságúként jelent meg, ám a Viscontiak később császári helynöki címet szereztek, és signoriaszerű hatalmat építettek ki. Ez is mutatja a címkék átjárhatóságát: a császári-pápai hivatkozás helyi hatalmi legitimációvá alakult, amelyet a szereplők érdekeik szerint váltogathattak.

A társadalmi hátteret illetően a kutatás vitatja azt a korábbi leegyszerűsítést, amely a guelfeket a polgársághoz, a ghibellineket pedig a nemességhez kötötte. Firenzében mindkét párton belül voltak magnás családok és popolóhoz tartozó szereplők is. A 13. század végének úgynevezett popolo-kormányzatai éppen ezért nem egy párt nevében hozták meg a magnások elleni törvényeket, hanem rendi alapon, pártállástól függetlenül korlátozták a nagycsaládok hivatalviselését és magánhadseregeit. A guelf–ghibellin konfliktus tehát nem azonos a társadalmi osztályharccal, és a pápai–császári szembenállás megszűnése után sem tűnt el: a helyi politikai nyelvben tovább élt, és a száműzöttek, szövetségesek és bosszúk logikája újratermelte.

27.3.4. Az Anjou-ház és a Nápolyi Királyság

A Hohenstaufenekkel szemben a pápaság Anjou Károlyt (Charles d’Anjou / Carlo I d’Angiò) választotta. Anjou Károly IX. Lajos francia király öccse és Provence grófja volt; katonai kapacitása, francia kapcsolatai és pápai hűbérként kezelhető pozíciója miatt tűnt alkalmasnak a déli királyság megszerzésére. IV. Orbán és IV. Kelemen tárgyalásai után Anjou Károly Rómában vette át a Szicíliai Királyság királyi méltóságát. A pápai feltételek közé tartozott, hogy a szicíliai koronát nem egyesítheti a birodalommal, a pápaságnak évi hűbéri adót fizet, és tiszteletben tartja az egyház jogait.

A katonai döntést két csata hozta el. Az 1266-os beneventói csatában Manfred király elesett, az 1268-as tagliacozzói csatában pedig a Stauf-örökséget képviselő Konradint győzték le, akit Nápolyban ki is végeztek. Ezzel a Hohenstaufen férfiága gyakorlatilag megszűnt, és a dél-itáliai

királyság Anjou-uralom alá került. A források a csaták lefolyását és a főbb szereplők sorsát viszonylag jól dokumentálják, de a résztvevők számára és a veszteségekre vonatkozó adatok krónikánként erősen eltérők, ezért biztos statisztikát nem lehet megadni.

Anjou Károly uralma alatt a királyság súlypontja Palermóból Nápolyba helyeződött át. A közigazgatás francia és dél-itáliai hivatalnokok keverékére épült, a főúri birtokok egy részét francia hívek kapták, a katonai és bírói szervezet pedig erősen központosított maradt. A központosítás és a pápai, itáliai és mediterrán háborúk költségei azonban magas adóterheket jelentettek, különösen Szicília szigetén. Emellett az Anjou-udvar francia tisztségviselőivel szemben helyi ellenérzés alakult ki. Ez a feszültség vezetett az 1282-es szicíliai vecsernyéhez (Vespri siciliani), amely Palermóban, húsvéthétfőn, a vecsernye idején tört ki, és gyorsan szétterjedt a szigeten.

A felkelés nem volt előzmény nélküli, és nem értelmezhető egységes „szicíliai nemzeti” mozgalomként. A kortárs elbeszélések kiemelik a francia katonák elleni támadásokat, a terheket, valamint egyes helyi elitek és az Aragóniai-ház kapcsolatát. A bizánci diplomácia és aragóniai előkészületek szerepe vitatott: egyes források tudni vélnek titkos kapcsolatokról, de az erről szóló iratok hézagosak, és a későbbi elbeszélések politikai érdekei is alakították az emlékezetet. A felkelők III. Péter aragóniai királynak ajánlották fel a szicíliai koronát, aki felesége, Manfred lánya, Constanza révén tartott igényt a Stauf-örökségre.

Az ezt követő háború nem csupán dél-itáliai belügy volt. IV. Márton pápa Anjou Károly oldalán avatkozott be, kiközösítette III. Pétert, sőt keresztes hadjáratot hirdetett ellene; a konfliktus így bekapcsolódott a francia, aragóniai, pápai és bizánci nagyhatalmi versengésbe. Anjou Károly nem tudta visszaszerezni a szigetet, és 1285-ben bekövetkezett halála után az Anjou-ág erőforrásai megoszlottak a dél-itáliai szárazföld és a francia- mediterrán vállalkozások között. Az 1302-es caltabellottai béke (Pace di Caltabellotta) végül megosztotta a királyságot: a sziget Aragóniai kézre került, ahol III. Frigyes (Federico III di Sicilia) királyként uralkodott, a szárazföldi rész pedig II. Károly Anjou királysága lett, központjával Nápolyban.

A Nápolyi Királyság (Regnum Neapolitanum) a 14. században sajátos, pápai hűbéri keretbe ágyazott monarchia maradt. Az Anjou-ház legerősebb nápolyi uralkodója, Bölcs Róbert (Roberto il Saggio, 1309–1343) itáliai guelf vezetőként lépett fel, pártfogolta a művészeteket és a jogtudományt, és igyekezett befolyást szerezni az észak- és közép-itáliai városokban. Halála után azonban a dinasztia belső utódlási harcokba bonyolódott. I. Johanna (Giovanna I, 1343–1382) uralkodása alatt a nápolyi Anjouk rivális ágai, a magyar Anjoukkal is összefonódó trónviszályok és a pápai elismerés kérdései folyamatosan gyengítették a királyságot. A középkor vége felé az Anjou-ág hatalma kifulladt, és 1442-ben aragóniai V. Alfonz elfoglalta Nápolyt, ezzel – ha nem is tartósan – újra egy kézben egyesült a szigeti és a szárazföldi dél-itáliai királyság.

A dél-itáliai események tárgyalásánál különösen fontos, hogy a királyságot nem szabad mai nemzetállami kategóriákkal leírni. A Regnum Siciliae lakossága nyelvileg, vallásilag és szokásaiban rendkívül sokszínű volt: a normann, bizánci, lombard, zsidó, muszlim, francia és katalán kötődések egymás mellett éltek, és a politikai hűség elsősorban a dinasztiához, a városhoz vagy a hűbérúrhoz kapcsolódott. A guelf–ghibellin címkék itt is használatban maradtak, de a helyi főúri és városi konfliktusokban gyakran alig többet jelentettek, mint „a másik oldal” pártját.

27.3.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapját képező elsődleges források több típusba sorolhatók. Az invesztitúraharc korszakából fennmaradtak pápai regisztrumok és levelek, így VII. Gergely levelei, a Dictatus papae bejegyzése, valamint a wormsi konkordátum szövege. A birodalmi oldalról IV. Henrik és környezetének levelei, zsinati határozatok és elbeszélő források adnak képet. II. Frigyes korát jól dokumentálják a pápai és császári oklevelek, bírósági rendeletek, a melFi alkotmányok, valamint

kortárs krónikák, például Freisingi Ottó, Salimbene de Adam, Matthew Paris és Giovanni Villani munkái. Az Anjou-korszakra vonatkozóan fontosak a királyi kancellária iratai, a hűbéri eskük, a békekötések, illetve Saba Malaspina és Ramon Muntaner elbeszélései, utóbbi természetesen erősen aragón-párti.

E források pártossága miatt a tények és az értelmezések szétválasztása gyakran nehéz. A guelf és ghibellin krónikások ellenfeleiket rendszeresen erkölcsileg vagy vallásilag megbélyegezték, a pápai oldal Frigyest apokaliptikus ellenségként, a császári oldal a pápákat világi hatalomra törő, Simon-párti szereplőkként ábrázolta. A modern történetírás konszenzusa annyiban szilárd, hogy a konfliktus alapvetően a pápai és császári egyetemes igények, valamint az itáliai városok autonómiájának ütközéséből fakadt; vitatott viszont, mennyiben volt ez vallási-ideológiai, és mennyiben anyagi-katonai küzdelem. A pápai monarchia fogalmának megítélése is iskolánként változik: egyes kutatók a pápaság bürokratikus-állami fejlődését hangsúlyozzák, mások inkább a lelki tekintély és a jogi érvelés korlátozott végrehajthatóságát.

A pártcímkék társadalmi tartalmára vonatkozóan a források nem teszik lehetővé éles osztályalapú magyarázatot. A Firenzére vonatkozó krónikák és a 13–14. századi városi statútumok azt mutatják, hogy a pártok összetétele városonként és évtizedenként változott, és a magnásellenes törvények nem voltak azonosak a guelf-ellenes politikával. A szicíliai vecsernye okai közül a terhek, a francia tisztviselőkkel szembeni ellenérzés és a helyi elitek törekvései viszonylag jól dokumentáltak, de az aragón és bizánci előzetes szervezés mértéke nem állapítható meg egyértelműen. A nagyobb csaták áldozatszámai szintén bizonytalanok: a krónikák túlzó számai nem tekinthetők statisztikai adatnak, legfeljebb a korabeli érzékeltetés mutatóinak.

Az is bizonytalan, pontosan mikor és hogyan vált a guelf–ghibellin pártnév az itáliai városi politika általános nyelvévé. A folyamatot nem egyetlen rendelet vagy szerződés hozta létre, hanem a 13. század középső évtizedeinek helyi konfliktusai. Ezért a tankönyv a címkéket történeti jelenségként mutatja be, nem pedig állandó politikai-társadalmi törésvonalként.

27.3.6. Rövid összefoglaló

- Az invesztitúraharc a püspökök és apátok világi kinevezése körül robbant ki; az 1122-es wormsi konkordátum a lelki hivatal és a világi javak átadását elválasztva a császár itáliai egyházi hatalmát meggyengítette.
- A pápaság a gregorián reform és a zsinati határozatok révén központosított egyházi-jogi monarchiává fejlődött, de rendelkezéseinek végrehajtása mindig a világi szereplők együttműködésén múlt.
- II. Frigyes császár és a pápák konfliktusa az egyetemes hatalmi igények ütközésének tetőpontja volt; az 1245-ös lyoni zsinat pápai letevő ítélete jogilag és politikailag is vitatott maradt.
- A guelf és ghibellin elnevezés német dinasztikus eredetű, ám Itáliában a 13. század közepétől városi pártcímkévé vált; nem azonosítható automatikusan vallásos meggyőződéssel vagy társadalmi osztállyal.
- Firenze példája mutatja, hogy a pártok intézményesülhettek, belső hasadásokra voltak képesek, és a száműzöttek, bosszúk, szomszédvárosi ellentétek újratermelhették a konfliktust.
- A pápaság által behívott Anjou Károly 1266-ban és 1268-ban leverte a Stauf-örökösöket, és a királyság központját Nápolyba helyezte.
- Az 1282-es szicíliai vecsernye és az 1302-es caltabellottai béke kettéválasztotta a dél-itáliai királyságot: a sziget Aragóniai, a szárazföld Anjou-kézen maradt.
- A Nápolyi Királyság pápai hűbéres monarchiaként, dinasztikus és városi lojalitások összetett hálójában működött; a mai nemzetállam-keret visszavetítése félrevezető.

27.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a wormsi konkordátum (1122) megoldása VII. Gergely eredeti követeléseitől, és miért gyengítette a császár itáliai helyzetét még akkor is, ha kompromisszum volt?
2. Milyen politikai és kánonjogi indokok alapján mondta ki IV. Ince pápa II. Frigyes letételét, és miért vitatott ez a letevő ítélet a korabeli világi hatalmi gyakorlatban?
3. Miért nem lehet a guelf–ghibellin szembenállást egyszerűen pápai–császári vagy nemesi–polgári ellentétként leírni? Hozzon példát Firenze vagy Milánó pártviszonyaiból!
4. Milyen következményei voltak a szicíliai vecsernyének a dél-itáliai királyság területi és dinasztikus szerkezetére, valamint a pápaság mediterrán politikájára?
5. Milyen forrástípusok alapján tudjuk rekonstruálni az Anjou-ház nápolyi uralmát, és milyen torzításokra kell figyelni a guelf vagy ghibellin beállítottságú krónikák olvasásakor?

27.4. A reneszánsz Itália

A **reneszánsz** (*Renaissance / Rinascimento*) mint korszakfogalom a 19. századi történetírás és művészettörténet konstrukciója, amelyet azonban a 14–16. századi itáliai szerzők és művészek is részben előkészítettek: ők magukat a sötét középkor után következő „újjászületés” hordozóinak tekintették. A fogalom körül ma is élénk tudományos vita folyik: egyes kutatók az itáliai városállamok sajátos gazdasági és politikai feltételeiből indulnak ki, mások a folytonosságokat hangsúlyozzák a középkori skolasztikával és gótikus művészettel, megint mások a reneszánszot Európán kívüli párhuzamaival együtt értelmezik. Egy azonban nem vitatott: a 14. század végétől a 15. század végéig az itáliai félsziget – különösen Firenze, Velence, Milánó, Nápoly, Róma és a kisebb udvarok – Európa egyik legsűrűbben urbanizált, gazdaságilag legfejlettebb és kulturálisan leginnovatívabb térsége volt.

A reneszánsz Itália nem egységes nemzeti történet, hanem rivalizáló államok, városi elitek, udvari körök, egyházi intézmények és társadalmi rétegek párhuzamos, egymással összefonódó története. A korszakot a korábbi fejezetben tárgyalt városállami felemelkedés, a pápaság politikai megerősödése, valamint a guelf–ghibellin szembenállás utáni hatalmi átrendeződés alapozta meg. A 15. századra a városköztársaságok jelentős része formálisan vagy informálisan egy-egy család vezetése alá került: így jött létre Firenzében a **Medici**, Milánóban a **Visconti**, majd a **Sforza** uralmi rendszere. Velence és Genova köztársasági intézményei fennmaradtak, de a hatalom koncentrációja itt is előrehaladt. Az alábbiakban először a humanizmust mint szellemi mozgalmat, majd a legfontosabb politikai központokat, végül a művészeti újítást és az 1494-ben kezdődő **itáliai háborúk** előzményeit tárgyaljuk.

27.4.1. A humanizmus és a városi kultúra

A **humanizmus** (*humanismus / Umanesimo*) kifejezés a 15–16. századi iskolai és egyetemi gyakorlatból származik: a *studia humanitatis* – grammatika, retorika, poétika, történetírás és erkölcsfilozófia – művelőit nevezték humanistának. A humanisták nem alkottak egységes filozófiai iskolát, és nem feltétlenül voltak vallásellenesek; többségük hívő keresztény volt, aki az antik római, majd görög szövegek filológiai feltárásával, másolásával és kommentálásával igyekezett a saját korának politikai, erkölcsi és nyelvi kérdéseire válaszolni. A mozgalom gyökerei a 14. század végi és a 15. század eleji Itáliába nyúlnak vissza; kiemelkedő alakja volt **Francesco Petrarca** (1304–1374), **Giovanni Boccaccio** (1313–1375) és **Coluccio Salutati** (1331–1406). Petrarca a római kéziratok és a klasszikus latin nyelv újraértékelését, a filológiai pontosságot és a személyes

belső élet irodalmi kifejezését kapcsolta össze; hatása a későbbi századok humanista nemzedékeire alapvető.

A humanizmus kibontakozása nem elszigetelten, hanem a félsziget politikai és társadalmi központjaihoz kötődve ment végbe. Firenzében a köztársasági intézmények és a városi kancellária hivatalnokai – például **Leonardo Bruni** (1370–1444) – a latin retorikát és a római republikánus erények nyelvét a firenzei politikai identitás szolgálatába állították. Másutt, például a pápai udvarban vagy a nápolyi királyi udvarban a humanista írástudók a monarchikus reprezentációt és az uralkodói dicsőséget formálták irodalommá. A humanista értelmiségiek többnyire nem egyetemi professzorok, hanem városi kancellárok, udvari titkárok, nevelők, jegyzők és patrónusoktól függő szerzők voltak. A régi egyetemek – Bologna, Padova, Pavia, Róma – továbbra is a jog és az orvostudomány központjai maradtak, míg a humanista filológia és a klasszikus retorika gyakran az udvarok és a városi iskolák peremén, illetve az egyetemi intézmények határán fejlődött.

A humanizmus terjedését a könyvnyomtatás megjelenése gyorsította fel. **Johannes Gutenberg** német feltaláló mozgatható betűs technikáját Itáliában az 1460-as évektől kezdték alkalmazni; 1469-ben kezdődött a nyomtatás Velencében, amely az 1500-as évek elejére Európa egyik legnagyobb könyvkiadó központjává vált. A nyomtatás nem csupán a klasszikus szövegek és humanista kommentárok elterjesztését tette lehetővé, hanem a vulgáris nyelvű irodalom, a vallási irodalom és a politikai röpiratok piacát is megnyitotta. A könyvtermelés becslések szerint az 1450-es évek előtti kéziratos mennyiséghez képest nagyságrendekkel nőtt; a pontos példányszámok azonban régészeti, nyomdászati és könyvtári források alapján becsültek, ezért az adatok bizonytalanok. A nyomtatás egyúttal hozzájárult a latin mellett az olasz vulgáris nyelvjárások irodalmi rangjának emelkedéséhez, amely a későbbi egységesülő **olasz nyelv** alapjául szolgált ugyan, de a 15. század közönsége ezt még elsősorban egy nyelvjárási változatnak, nem nemzeti nyelvnek tekintette.

A humanista szöveggondozás fontos következménye volt a forráskritika kezdete. A 15. században **Lorenzo Valla** (1407–1457) a latin nyelvtörténeti érveléssel kétségbe vonta a **Konstantinusi adománylevél** (*Donatio Constantini*) valódiságát; ez az oklevél a pápaság világi hatalmi igényeinek egyik alapdokumentuma volt. Valla érvelése nem egyházellenes pamflet, hanem filológiai és retorikai bizonyítás volt, amely a pápai udvar politikai igényeit is érintette. A szövegkritikai módszer hosszú távon a történeti források kritikai vizsgálatának, a 16–17. századi egyháztörténeti vitáknak és a felvilágosodás kori történetírásnak az egyik előzménye lett; ezt a szakirodalom széles körben elfogadja, bár a közvetlen hatás időbeli kiterjedését a kutatók eltérően ítélik meg.

A humanizmus nem csupán művelődéstörténeti jelenség, hanem társadalmi gyakorlat is volt. A firenzei, velencei, milánói és római iskolákban a humanista grammatika, retorika és a klasszikus szerzők tanulmányozása a városi elit fiai számára a politikai és hivatali karrier előkészítését szolgálta. A lányok művelődése a kolostori nevelésen túl szűkebb körben, elsősorban arisztokrata és uralkodói udvarokban kapott teret; **Isotta Nogarola** (1418–1466) veronai szerző példája azt mutatja, hogy egyes nők humanista műveltséggel szerezhettek elismerést, ugyanakkor levelezésük férfi humanistákkal folyamatosan kitette őket a nemi szerepekkel kapcsolatos kritikáknak. A humanista mozgalom belső vitái, a kortársak közötti rivalizálások és a patrónusok iránti lojalitás miatt a „humanista életforma” képe utólag gyakran idealizált; a levelezések és a pályaképek azonban dokumentálják a szegényebb értelmiségiek kiszolgáltatottságát is.

27.4.2. Firenze és a Medici-rendszer

Firenze a 14. század végétől a döntően kereskedői, bankár és iparos rétegek által uralt köztársaság volt, amelyben a főbb céhek és a városi tanácsok választott testületei irányították a politikát. A 15. század elején a város állandó külső fenyegetéssel nézett szembe: 1406-ban megszerezte **Pisa** kikötőjét, majd a **Visconti** Milánóval szembeni háborúkban (1420-as és 1430-as évek)

szerepet játszott a toszkán és lombard erőviszonyok alakításában. A háborúk költségei, a növekvő adóterhek és az oligarchikus elit belső megosztottsága a 1430-as években a **Medici-család** felemelkedésének kedvezett.

A Medici család vagyona firenzei banki és kereskedelmi tevékenységből származott; **Giovanni di Bicci de' Medici** (1360–1429) és fia, **Cosimo de' Medici** (1389–1464) a római pápai pénzügyekben is érdekelt bankházat irányított. Cosimo politikai hatalma nem formális tisztségeken alapult; 1434-ben visszatérhetett a száműzetésből, és ettől kezdve a városi intézményekbe beépült hálózata, a kulcspozíciókba juttatott szövetségesei és az adóztatás, illetve a hivatalviselés időszakos korlátozásának ügyes befolyásolása révén gyakorolt meghatározó irányítást. A köztársasági formák fennmaradtak, de a kortársak is tudták, hogy Firenze ténylegesen a Medici körül forog; az ellenzék rendszeresen azzal vádolta a családot, hogy a köztársasági szabadságot aláássa, míg hívei a város stabilitását és jólétét hangsúlyozták.

Lorenzo de' Medici (1449–1492), akit a 16. századi irodalomban „il Magnifico" néven is emlegettek, 1469-től apja, Piero halála után a család politikai irányvonalát szilárdította meg. Nem volt hivatalos fejedelem; a városi tanácsok és a hagyományos hivatali rendszer formailag továbbra is működött. Lorenzo politikai tevékenysége a firenzei állam belső hatalmi szerkezetének átalakításával járt: 1480-ban létrejött a **Settanta** (hetvenek tanácsa), amely a politikai döntések szűkebb, a Medicihez hű testületeként működött, anélkül hogy a köztársasági alkotmányt eltörölték volna. A 1478-as **Pazzi-összeesküvés** – amelyben a rivális Pazzi család résztvevői és támogatóik, köztük a pápai udvarral kapcsolatban álló személyek, megölték Lorenzo öccsét, Giulianót a firenzei dómban – a Medici-rendszer egyik legfontosabb válsága volt. A gyilkosságot követő megtorlás, a pápa és a nápolyi király Firenze elleni háborúja, valamint a belső ellenzék letartóztatása dokumentált eseménysor, amelyet a korszak krónikásai, követjelentések és későbbi történeti feldolgozások is tárgyalnak. Az összeesküvés értelmezése azonban vitatott: egyes történészek a firenzei belpolitikai feszültségeket, mások a pápai állam és Firenze itáliai hatalmi versengését tartják a legfontosabb keretnek.

Lorenzo külpolitikája a 15. század végi itáliai államrendszer egyensúlyozó mechanizmusainak példája volt. Firenze, Milánó, Velence, Nápoly és a Pápai Állam közötti feszültségeket békeszerződésekkel, dinasztikus házasságokkal és időszakos ligákkal próbálták szabályozni; ezt a rendszert a szakirodalom olykor „itáliai hatalmi egyensúly" néven írja le. Ez a kifejezés azonban utólagos leírás, nem a korszak hivatalos intézményi fogalma; az 1454-es **lodi béke** és az 1455-ös **itáliai liga** a milánói, velencei, firenzei, pápai és nápolyi erőviszonyok ideiglenes stabilizálására szolgált, de nem hozott létre állandó békerendszert. Lorenzo halála 1492-ben és az itáliai államok belső válságai 1494-re lehetővé tették, hogy VIII. Károly francia király serege benyomuljon a félszigetre; ez az itáliai háborúk kezdetének szokásos korszakhatára, bár a konfliktus előzményei – a nápolyi trónöröklési viták, a milánói belső feszültségek és a francia dinasztikus igények – már korábban is jelen voltak.

A Medici-kor Firenzéje a humanizmus és a művészeti mecénatúra emblematikus központja. Cosimo és Lorenzo könyvtárakat, kéziratmásoló műhelyeket, templomokat és művészeket támogatott; a 15. század második felében a **Platóni Akadémiaként** emlegetett, valójában inkább informális filozófiai kör – amelynek legismertebb alakjai **Marsilio Ficino** (1433–1499) és **Giovanni Pico della Mirandola** (1463–1494) voltak – a platóni és hermetikus szövegek fordításával, kommentálásával a firenzei értelmiségi életet Európa-szerte ismertté tette. Ficino fordításai és kommentárjai nem csupán tudományos teljesítményt jelentettek, hanem a firenzei Medici-patrocinium politikai és kulturális presztízsét is erősítették. A 16. századi krónikások – mindenekelőtt **Giorgio Vasari**, aki 1550-ben és 1568-ban adta ki művészéletrajzait – a Medici-kor művészeti virágzását visszamenőleg is legitimáló narratívává formálták; ezt az emlékezetpolitikai hagyományt a későbbi firenzei nagyhercegi udvar és a 19. századi nemzeti kultúra is felhasználta.

27.4.3. Velence és a tengeri köztársaság

Velence a 15. században a Földközi-tenger egyik legjelentősebb tengeri kereskedőhatalma volt. Az állam hivatalos megnevezése **Serenissima Repubblica di Venezia** volt; politikai rendszere a dózse választásán, a **Nagytanácson** (Maggior Consiglio), a **Szenátuson** és a különböző tanácsokon, valamint a **Tízek Tanácsán** (Consiglio dei Dieci) alapult. A köztársasági retorika erős volt: Velence a szabadság, a jog folytonossága és a mérsékelt kormányzás képét ápolta. A tényleges hatalom azonban a felnőtt nemes férfiak szűk, zárt, a 14. század végétől egyre inkább rögzült örökletes patríciusi csoportjának kezében volt; a nem nemes lakosság és a nők a legfőbb politikai döntésekből ki voltak zárva.

A velencei gazdaság alapja a tengeri kereskedelem, a hajóépítés – központja az **Arsenal** hajógyár –, a sókereskedelem, a keleti luxuscikkek, a szövetek és az üvegművesség volt. A 15. század elején Velence jelentős területeket szerzett a félsziget északkeleti részén: **Padova**, **Verona**, **Vicenza**, **Brescia** és **Bergamo** fokozatosan a velencei **Terraferma** (szárazföldi birtokok) részévé vált. Ez a terjeszkedés a korábbi tengeri birodalmi iránytól eltérő, új típusú szárazföldi igazgatást és adóztatást követelt, és feszültségeket keltett a meghódított városok helyi elitesjeivel, akik gyakran sérelmezték a velencei központosítást, a velencei nemesség előjogait és az adóterheket. A helyi közösségek ellenállása dokumentált követjelentésekből, városi tanácsi jegyzőkönyvekből és kérvényekből ismert; ezeket a forrásokat azonban óvatosan kell olvasni, mert gyakran a fennmaradt állami adminisztráció szűrőjén keresztül láthatók.

Velence ugyanakkor a humanista és a nyomtatott kultúra egyik legfontosabb központja is volt. A **Szent Márk-könyvtár** (Biblioteca Marciana) gyűjteménye, a görög emigráns értelmiségiek jelenléte, a páduai egyetem környezete és a velencei patríciusok magánkönyvtárai a klasszikus filológia, a történetírás és a természetfilozófia folyamatos megújulását szolgálták. A velencei történetírásban kiemelkedett **Marcantonio Coccio**, ismertebb nevén **Sabellico** (1436–1506) és **Marino Sanudo** (1466–1536), akiknek naplói ma is alapvető forrásai a korszak politikatörténetének. A 15. század végi velencei köztársasági diskurzus a szabadság és a kiegyensúlyozott alkotmány eszméjét a firenzei és milánói fejedelmi rendszerekkel szembeállítva fogalmazta meg; ez a retorika a későbbi európai köztársasági hagyomány egyik fontos hivatkozási pontja lett.

A velencei társadalomban azonban a köztársasági egyenlőség korlátozott volt. A polgári réteg, a zsidó közösségek – akik a 16. század elejétől a később **gettó** néven ismert városrészben éltek –, a bevándorló munkások és a nők eltérő jogi helyzetben voltak. A 15. századra a zsidó jelenlét a városban és a Terraferma területén egyenetlen jogi feltételek mellett létezett, és a középkori egyházi és városi szabályozások örökségét hordozta; a velencei hatóságok időszakonként koncessziókkal, időnként korlátozásokkal szabályozták. A zsidó közösségek belső szervezete, önkormányzata és kulturális élete dokumentált, de a kutatás az egyes hitközségek közötti különbségeket és a keresztény többséggel való viszony változásait ma is vizsgálja.

27.4.4. Milánó és a Sforza-uralom

A milánói állam a 14–15. században a **Visconti-család** alatt Észak-Itália egyik legnagyobb szárazföldi hatalma lett. A család a városi hatalomgyakorlásból, katonai szerződésekből, házassági kapcsolatokból és a császári helytartói címekből építette ki hatalmát; 1395-ben **Gian Galeazzo Visconti** (1351–1402) elnyerte a **milánói hercegi** címet a császártól, ami a formális fejedelmi rang megszerzésének fontos állomása volt. A hercegség azonban nem egységes nemzetállam volt, hanem városok, feudális joghatóságok, egyházi birtokok és kereskedelmi központok laza konglomerátuma, amelyet a Visconti-udvar hivatalnokai, helyi vikáriusai és katonai parancsnokai tartottak össze.

A Visconti-uralom belső ellenzéke és a külső háborúk a 15. század első felében Milánó politikai stabilitását állandóan próbára tették. A Velencével vívott háborúk, a firenzei szövetségi politikák és a nápolyi kapcsolatok gyakori frontváltásokat eredményeztek. A milánói udvar humanista reprezentációja – így a Visconti-könyvtár, a gótikus és kora reneszánsz építkezések, valamint a latin panegirikus irodalom – kettős célt szolgált: a fejedelmi legitimitást és a városi előkelők integrálását. A 15. század közepén a Visconti-ház férfiágának kihalása (utolsó herceg: **Filippo Maria Visconti**, 1447-ben halt meg) utódlási válságot indított el; rövid életű **Ambrosiusi Köztársaság** (1447–1450) után **Francesco Sforza** (1401–1466), egy condottiere, aki Filippo Maria lányának férje volt, 1450-ben megszerezte a hercegi hatalmat.

A Sforza-uralom nem csupán katonai erő kérdése volt; Francesco Sforza és fiai, mindenekelőtt **Galeazzo Maria Sforza** (megh. 1476) és **Ludovico Sforza** (1452–1508), akit „il Moro" néven is ismertek, igyekeztek a hercegi udvart a humanizmus és a művészetek támogatójává tenni. A Sforza-udvar megbízásaiból született többek között a **Certosa di Pavia** építkezése, a milánói kastély (Castello Sforzesco) bővítése, valamint a 15. század végén **Leonardo da Vinci** (1452–1519) milánói tartózkodása és munkái. Leonardo az itáliai reneszánsz **sokoldalú művész-mérnök** alakjának legismertebb példája; milánói évei alatt festményekkel, építészeti és hadmérnöki feladatokkal, színházi látványtervezéssel és tudományos rajzokkal foglalkozott. Létezése és tevékenysége gazdagon dokumentált, de a róla kialakult „univerzális zseni" kép a 19. századi művészettörténet és a modern tudományos kultusz terméke, ezért a tankönyvben óvatosan kell kezelni.

Ludovico Sforza 1494 körüli külpolitikája az itáliai háborúk kirobbanásában kulcsszerepet játszott. A nápolyi királysággal és a firenzei Medici vezetéssel való feszültségei, valamint a francia király nápolyi trónigényének támogatása révén francia seregeket hívott a félszigetre. Azt remélte, hogy a francia beavatkozás a maga javára formálja az észak-itáliai erőviszonyokat; ehelyett 1494-től hosszú háborús korszak kezdődött, amelyben Milánó, Velence, Firenze, a pápaság, Nápoly, a francia, a spanyol és a császári hatalmak érdekei ütköztek. A Sforza-udvar francia kapcsolatainak és a milánói belpolitikai válságnak a részletei diplomáciai levelezésből, követjelentésekből és elbeszélő forrásokból rekonstruálhatók, de a döntéshozatal belső motivációi a források töredékessége miatt vitatottak.

27.4.5. Nápoly, a pápai állam és a déli királyság

A **Nápolyi Királyság** a 15. században a félsziget legnagyobb monarchiája volt, de egyúttal a leginkább megosztott társadalmú térségek egyike. A déli királyságot a 13. század óta dinasztikus viták, a pápai hűbéresi jogigények és a mediterrán hatalmak – elsősorban az **Aragóniai Korona** – beavatkozásai formálták. 1442-ben **V. Alfonz** aragóniai király (1396–1458) elfoglalta Nápolyt, és Alfonz néven nápolyi király lett, majd halála után az aragóniai és a nápolyi trón különvált. Nápolyban a 15. század második felében a **Trastámara-ház** nápolyi ága uralkodott: előbb **I. Ferdinánd** (Ferrante, uralk. 1458–1494), majd fiai. A nápolyi királyi udvar a humanizmus és a késő gótikus, illetve kora reneszánsz művészet támogatója volt; a neves humanista **Giovanni Pontano** (1426–1503) és a költő **Jacopo Sannazaro** (1457–1530) a királyi udvar íróiként működtek. A nápolyi humanizmusnak sajátos arculata volt: a királyi hatalom, a római múlt és a mediterrán kapcsolatok képzete egyszerre jelent meg benne.

A nápolyi belpolitikát ugyanakkor a királyi hatalom és a nagybirtokos **báróság** közötti konfliktusok határozták meg. A bárók lázadásai, a királyi adóztatás és a hivatalok elosztása körüli viták rendre erőszakba torkolltak; a királyi udvar kemény megtorlásokat alkalmazott, ugyanakkor házassági és hivatali kompromisszumokkal is próbálta integrálni a helyi elit tagjait. A déli királyság gazdasági szerkezete nagyon eltérő képet mutatott: a főváros, Nápoly az egyik legnagyobb itáliai város volt, jelentős udvari fogyasztással és kereskedelemmel, míg a belső vidékeken a

mezőgazdaság, a pásztorkodás és a helyi piacok domináltak. A 15. századi források – királyi oklevelek, adójegyzékek, krónikák – a városi életről többet mondanak, mint a vidéki szegények mindennapjairól; a társadalomtörténeti kutatás ezért a régészeti adatokra, a jegyzői iratokra és a későbbi összeírásokra is támaszkodik, de sok kérdés – például a paraszti jövedelmek alakulása, az éhínségek hatása és a nők vagyoni helyzete – a forráshiány miatt nehezen becsülhető.

A **Pápai Állam** a 15. században fokozatosan építette ki tényleges ellenőrzését a hagyományosan pápai fennhatóság alatt álló közép-itáliai területek – Róma, a Patrimonium Petri, a Marche, Umbria, Romagna – felett. A 14. századi avignoni pápaság és a nagy nyugati egyházszakadás után a 15. század elejétől a pápák visszatértek Rómába, és a várost, valamint a környező tartományokat politikai, katonai és gazdasági értelemben is újra megpróbálták megszervezni. **V. Márton** (uralk. 1417–1431) és **IV. Jenő** (uralk. 1431–1447) uralkodása alatt a pápai udvar még gyakran szorult a római nemesi családok, a zsoldosvezérek és a városi intézmények alkujaira; a század második felében **II. Pius** (uralk. 1458–1464), **IV. Szixtusz** (uralk. 1471–1484) és **VI. Sándor** (uralk. 1492–1503) idején a pápaság egyre inkább világi fejedelemségként is megszerveződött.

A reneszánsz pápai udvar politikai és kulturális jelentősége kettős. Egyfelől a pápaság a humanista műveltség, a könyvtárak, a régiséggyűjtés és a művészeti megrendelések egyik legfontosabb itáliai központja volt; Rómában a 15. század végétől nagyszabású építkezések kezdődtek, és a **Vatikáni Palota**, a **San Pietro** újjáépítésének tervei, valamint a római antik emlékek újrafelfedezése a várost zarándok- és művészeti központtá tették. Másfelől a pápai állam világi megerősítése folyamatosan kritikát váltott ki: a kortárs reformerek, így **Girolamo Savonarola** (1452–1498) firenzei domonkos prédikátor, a római egyház „elpuhulását”, világiasságát és a szegények iránti érzéketlenségét bírálták. Savonarola Firenzében a Medici elűzése után (1494) egy vallásos köztársasági reform irányvonalát képviselte, majd 1498-ban eretnekként kivégezték. Megítélése ma is vitatott: egyes történészek a vallási reform előfutárát látják benne, mások a fanatikus moralizmus és a köztársasági kísérlet bukásának összefüggésében értelmezik.

Róma 15. század végi társadalma rendkívül heterogén volt: a pápai udvar hivatalnokai, a bíborosok, a római nemesi családok, a kereskedők, a zarándokok, a kézművesek, a nők és a szegények eltérő jogállással és eltérő rálátással bírtak a város ügyeire. A pápai udvar bevételei a pápai állam adóiból, a papi javadalmakból, a búcsúkból és a hitelügyletekből származtak; ezek a jövedelmek a városi építkezéseket és a művészeti megrendeléseket finanszírozták, de egyúttal a pápai hatalom pénzügyi függőségeit és a reformkritikákat is táplálták. A reneszánsz pápai udvar „korrupciójának” képe részben a kortárs reformretorikából, részben a 19. századi protestáns és liberális történetírásból öröklődött, ezért a korszak egyháztörténete különösen nagy forráskritikai figyelmet igényel.

27.4.6. Művészet, építészet és patrónusi kultúra

A reneszánsz művészet fogalma a 15. században még nem alkotott egységes stíluskategóriát; a kortársak az antik formákhoz való visszatérést, a természet pontos megfigyelését és a mesterségbeli újításokat különböző műfajokban eltérően értékelték. Firenzében **Filippo Brunelleschi** (1377–1446) a firenzei dóm kupolájának építésével, a lineáris perspektíva gyakorlati kidolgozásával és építészeti arányrendszerével vált meghatározóvá; **Lorenzo Ghiberti** (1378–1455) szobrász a firenzei keresztelőkápolna bronzkapuin formálta a domborművesség új lehetőségeit. **Donatello** (1386 k.–1466) a szobrászatban az antik testábrázolást és a személyes kifejezést kereste. A festészetben **Masaccio** (1401–1428) a perspektíva és a fény használatával új mintát adott a firenzei iskolának; munkássága rövid volt, de a későbbi művésznemzedékek – köztük **Sandro Botticelli** (1445–1510) és a 16. század elején alkotó **Michelangelo Buonarroti** (1475–1564) – számára meghatározó előzmény.

A művészeti újítások nem csupán stílustörténeti események voltak, hanem társadalmi megrendelésekhez, céhes szabályozásokhoz, hitéleti igényekhez és politikai reprezentációhoz kötődtek. A nagy firenzei templomok, a városi tanács épületei, a céhek kápolnái és a magánházak belső terei egyaránt a művészi megrendelések helyszínei voltak. A festők és szobrászok jogi helyzete a mesterségek céhes keretei között mozgott; a művész mint egyéni „zseni” képzete csak a 16. században, Vasari és más szerzők nyomán kezdett kialakulni. A 15. századi Firenzében a művészek gyakran műhelyekben dolgoztak, tanítványokat tartottak, és többféle megbízást párhuzamosan teljesítettek; a kész művek értékét a megrendelő társadalmi státusza, a felhasznált anyagok és az elkészítés reputációja együttesen határozta meg.

A patrónusi kultúra az udvarokban és a köztársaságokban egyaránt működött. A Sforza-udvarban Leonardo, a milánói festőiskola és az építészeti programok a fejedelmi reprezentációt szolgálták; a velencei **Scuolák** (laikus vallásos társulatok) és a patrícius családok megrendelései a városi jámborság és a családi presztízs összefonódását mutatták; a pápai udvarban a bíborosok palotái, a templomok és a Vatikán építkezései a római egyház egyetemes igényét és a pápai családok hatalmi ambícióit jelenítették meg. A 15. századi művészet így nem tekinthető egységesen „humanista” vagy „világi” jelenségnek: a vallásos témák, a szentek tisztelete, a halál és az üdvösség kérdései az ábrázolások többségében jelen voltak.

27.4.7. A nők, a munkások és a láthatatlan többség

A reneszánsz Itália története gyakran a művészek, a fejedelmek és a humanisták történeteként jelenik meg; ez a kép azonban a társadalom kisebbségére összpontosít. A városok lakosságának többségét kézművesmesterek, legények, szolgák, kiskereskedők, napszámosok, koldusok és – különösen a nagyobb központokban – bevándorlók és rabszolgák alkották. A 15. századi Itáliában a rabszolgaság elsősorban háztartási és városi formában létezett; a genovai, velencei és firenzei kereskedelmi hálózatok a Fekete-tenger és a Földközi-tenger térségeiből szállítottak rabszolgákat, akiket gyakran hatalmi és presztízstárgyként is kezeltek. A rabszolgatartás dokumentált, de kiterjedésének számszerű becslései erősen vitatottak, mivel a források – közjegyzői adásvételi iratok, végrendeletek, adójegyzékek – csak töredékesen maradtak fenn.

A nők társadalmi helyzete a reneszánsz Itáliában változatos volt. A nemesi és patrícius asszonyok gyakran a családi vagyon, a házassági stratégia és a háztartás irányításának szereplői voltak; egyesek, mint Firenzében **Lucrezia Tornabuoni** (1427–1482), Lorenzo de’ Medici anyja, a családi politikai hálózat és a vallásos művelődés közvetítői lettek. Sok nő azonban a férje, apja vagy fivére jogi ellenőrzése alatt élt, és a nyilvános politikai tisztségekből ki volt zárva. A házasságkötés, a hozomány, az özvegyi jogok és a kolostorba lépés a nők életpályáját alapvetően meghatározták; a közjegyzői iratok és a bírósági jegyzőkönyvek a nők gazdasági tevékenységét – például a kiskereskedelmet, a textilmunkát, a szolgálatot és a hitelügyleteket – is rögzítették. A források férfiak által dominált intézményeken keresztül maradtak fenn, ezért a nők saját hangja ritkán szólal meg; a kutatás ma is vitatja, mennyire tekinthető a reneszánsz a nők számára a lehetőségek vagy a korlátozások korszakának.

A városi munkásság története a céhek, a testvériségek és az adójegyzékek révén rekonstruálható. A firenzei gyapjú- és selyemipar több ezer munkást foglalkoztatott; a termelés szezonális ingadozása, a nyersanyagellátás zavarai és a hitelpiac válságai időszakos munkanélküliséget és éhséget okoztak. A céhek a mesterek érdekeit védték, a legények és a napszámosok szervezkedési lehetősége korlátozott volt; a munkabérek és a megélhetési költségek alakulására vonatkozó adatok töredékesek, ezért a történészek becslései eltérőek. Az 1378-as firenzei **ciompi-felkelés** – a gyapjúipari munkások rövid életű politikai mozgalma – hosszú távon emlékezetpolitikai jelzés maradt, de a 15. századi munkáskonfliktusok ennél sokkal kisebb léptékűek és kevésbé látványosak voltak.

27.4.8. Az itáliai háborúk előestéje

A 15. század végére az itáliai államok közötti egyensúly – amely soha nem volt intézményesült békerendszer – törékennyé vált. 1492-ben meghalt **Lorenzo de' Medici**, akinek személyes diplomáciája sokáig közvetített a rivális hatalmak között. Ugyanebben az évben **VI. Sándor pápa** (Rodrigo Borgia) került a pápai trónra, és a Borgia család hatalmi politikája a pápai állam világi megerősítését és a családi érdekeket egymással szorosan összekapcsolta. A nápolyi királyság dinasztikus bizonytalansága, a milánói Ludovico Sforza és a Nápolyi Ferdinánd közötti ellentétek, valamint a francia királyi udvar nápolyi igénye 1494-re katonai beavatkozáshoz vezetett. **VIII. Károly** francia király (uralk. 1483–1498) serege átkelt az Alpokon, és 1494–1495-ben benyomult Itáliába; ezt az eseményt a szakirodalom hagyományosan az **itáliai háborúk** (1494–1559) kezdeteként tartja számon. A pontos korszakhatár azonban tudományos konvenció; a konfliktus gyökerei – a francia, spanyol, császári és itáliai dinasztikus igények, a pápai hűbériség, a milánói és nápolyi trónviszályok – már a 15. század egészében jelen voltak.

Az itáliai háborúk fordulópontot jelentettek a félsziget történetében: a következő mintegy hat évtizedben a francia, a spanyol és a császári hadak, valamint az itáliai államok és zsoldosvezérek háborúiban a korábbi városállami és fejedelmi rendszerek részben átrendeződtek. A háborúk katonai és gazdasági terhei a lakosság széles rétegeit sújtották; a krónikák, a követjelentések és a városi tanácsi jegyzőkönyvek a fosztogatásokat, a járványokat és az éhínségeket gyakran részletesen rögzítették. A reneszánsz Itália kulturális teljesítménye és a háborúk pusztítása tehát nem egymást kizáró kép; a 15. század végi félsziget egyszerre volt a művészeti megújulás és a politikai bizonytalanság tere.

27.4.9. Források és bizonytalanságok

A reneszánsz Itália kutatása rendkívül gazdag, de egyenetlen forrásadottságokra támaszkodik. Elsődleges források: állami és városi törvények, tanácsi jegyzőkönyvek, adójegyzékek, közjegyzői oklevelek, kereskedelmi könyvelés, diplomáciai levelezések, követjelentések, krónikák, humanista levelezések, művészeti szerződések, céhszabályzatok, bírósági iratok, sírfeliratok és a korabeli építészeti, festészeti, szobrászati alkotások. A fennmaradt anyag nagy része férfiak által uralt intézményekben keletkezett; a nők, a szegények, a vidéki lakosság és a rabszolgák tapasztalatai gyakran csak közvetetten, töredékes iratokban érhetők el. A másodlagos szakirodalom folyamatosan kritizálja a 19. századi „Firence-aranykor" és a „reneszánsz egyéniség" képeit; a mai kutatás a politikai hálózatok, a gazdasági egyenlőtlenségek, a felekezeti és etnikai sokféleség, valamint a mediterrán kapcsolatok felől is vizsgálja a korszakot.

Bizonytalan vagy vitatott a pontos népességszám, a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke, a városi szegénység kiterjedése, a rabszolgák száma, a nők gazdasági lehetőségeinek változása, az egyes politikai döntések – például a francia beavatkozás – belső motivációinak súlya, valamint a reneszánsz művészet és a vallásos középkori hagyomány közötti folytonosság értelmezése. A Medici-kor politikai rendszerének „modernsége" és a városállami diplomácia „egyensúly" jellege olyan értelmező kategória, amelyet a történészek ma már nem vetítenek vissza a kora újkori államrendszerből vagy a jelen nemzetközi kapcsolataiból.

27.4.10. Rövid összefoglaló

- A reneszánsz Itália kifejezés a 14. század végétől a 15. század végéig tartó, városközpontú, dinasztikus és kereskedelmi hálózatok által tagolt korszakot jelöl; a fogalom keletkezése és értelmezése tudományos vita tárgya.

- A humanizmus a *studia humanitatis* műveléséből nőtt ki; a humanisták filológiával, retorikával, történetírással és erkölcsfilozófiával szolgálták a városi és udvari elitek politikai és kulturális céljait.
- Firenzében a Medici-család a köztársasági formák megőrzése mellett informális uralmat épített ki; a Pazzi-összeesküvés (1478) és Lorenzo de' Medici halála (1492) a rendszer válságait jelzik.
- Velence tengeri és szárazföldi hatalma, kereskedelmi kapacitása, köztársasági intézményei és nyomdászati központja révén a korszak egyik legstabilabb, de erősen hierarchikus állama volt.
- Milánó a Visconti-ház, majd a Sforza-család alatt nagy szárazföldi hercegséggé vált; Ludovico Sforza franciabarát politikája közrejátszott az itáliai háborúk kirobbanásában.
- Nápoly dinasztikus és bárói konfliktusokkal terhelt monarchia, a pápai állam pedig a világi megerősödés és a vallásos reformkritika egymásnak feszülő terepe volt.
- A reneszánsz művészeti újítás – Brunelleschi, Donatello, Masaccio, Leonardo és mások munkássága – politikai, vallási és céhes megrendelések közegében bontakozott ki, nem pedig elvont esztétikai fejlődésként.
- A társadalom többsége – munkások, szolgák, szegények, nők, rabszolgák – a humanista és udvari elit kultúrájában alulreprezentált volt; tapasztalataik rekonstrukciója forrástöredékekből és vitatott becslésekből lehetséges.
- 1494-ben a francia haderő bevonulása megnyitotta az itáliai háborúk korszakát; ez a cezúra tudományos konvenció, amely a félsziget államainak belső válságait és a francia, spanyol, császári érdekek ütközését sűríti egyetlen dátum köré.

27.4.11. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és társadalmi feltételek között emelkedett Firenzében a Medici-család, és milyen formális, illetve informális eszközökkel gyakorolta a hatalmat?
2. Hasonlítsa össze a velencei és a firenzei politikai rendszert a fennmaradt intézményi formák, a hatalom koncentrációja és a republikánus önkép szempontjából!
3. Milyen szerepe volt a humanizmusnak a városi kancelláriákban, az udvarokban és a pápai környezetben, és milyen példák mutatják a régi hatalmak kritikai használatát?
4. Miért nem írható le a reneszánsz Itália kizárólag a művészeti és irodalmi elit történeteként, és milyen források segíthetik a társadalom többségének vizsgálatát?
5. Milyen belső feszültségek és külső érdekek vezettek 1494-ben a francia beavatkozáshoz, és miért tekinthető az „itáliai háborúk kezdete” utólagos periodizációs konvenciónak?

28 Idegen uralom és a Risorgimento előkészítése (1494–1815)

28.1. Az itáliai háborúk

Az itáliai reneszánsz államrendszerét az előző alfejezet, A reneszánsz Itália mutatta be: városi köztársaságok, signoriák, egyházi állam és dinasztikus fejedelemségek versengtek egymással, de egyetlen szereplő sem tudott tartós félszigeti hegemóniát kialakítani. Az 1454-es lodi béke nyomán kialakult többpólusú rendszer évtizedeken át viszonylagos egyensúlyt teremtett, ám ez az egyensúly katonailag és pénzügyileg is törékeny volt. Az 1494-es francia invázió ezért nem egyszerűen egy új háború, hanem rendszerváltó nyitány: a félsziget államai elveszítették az önálló nagyhatalmi mozgásterüket, Itália pedig hosszú időre dinasztikus hatalmak ütközőzónájává vált. Ezt az időszakot a történetírás gyakran **itáliai háborúk** (olaszul *Guerre d'Italia*, franciául *Guerres d'Italie*) néven foglalja össze, és többnyire 1494-től 1559-ig, a cateau-cambrésis-i békéig tárgyalja.

28.1.1. Előzmények és az 1494-es francia invázió

A középső és dél-itáliai trónutódlási viták már a 15. században is külső beavatkozásokhoz vezettek, de a döntő fordulatot a **Nápolyi Királyság** (olaszul *Regno di Napoli*) utódlása hozta. A nápolyi trónt 1494-ben Ferrante (I. Ferdinánd) halálakor fia, II. Alfonz örökölte. VIII. Károly francia király a Valois-ház Anjou-ágának korábbi igényeire hivatkozva jelentkezett a Nápolyi Királyság trónjáért. A francia invázió közvetlen politikai előkészítésében kulcsszerepet játszott Ludovico Sforza, il Moro, aki a **Milánói Hercegség** (olaszul *Ducato di Milano*) élén állt, és a nápolyi udvarral való viszályában a francia beavatkozást saját hatalma megerősítésére akarta használni. Firenzében a Medici-kormányzat lerázta a francia nyomást, de a város politikailag megosztott volt; a **Pápai Állam** (olaszul *Stato Pontificio*) és a **Velencei Köztársaság** (olaszul *Serenissima Repubblica di Venezia*) pedig kezdetben a kivárás és a pillanatnyi érdekszámítás politikáját követte.

VIII. Károly hadserege 1494 őszén kelt át az Alpokon. A kortárs becslések huszonötezer–harmincezer fő körüli haderőről szólnak, ám a pontos létszám forrásonként eltér. A francia hadjárat feltűnően gyorsan haladt: a félsziget államai nem tudták koordinálni az ellenállást, a kisebb hűbéresek és városok pedig gyakran kényszerből vagy haszonra számítva nyitották meg kapuikat. Firenzében 1494 novemberében Piero de' Medici engedékeny tárgyalásai után a város fellázadt, a Medicit elűzték, és Girolamo Savonarola prédikátor politikai-vallási mozgalma határozta meg a köztársasági kormányzat fordulatát. VIII. Károly 1495 elején bevonult Nápolyba, de hatalmát nem tudta stabilizálni: a megszálló francia csapatokkal szemben a helyi közösségek ellenállása, az idegen kvártélyozás és az adóterhek növelték a feszültséget.

1495 tavaszán a pápa, Velence, Milánó, a Német-római Birodalom és a spanyol monarchiák létrehozták a Velencei Ligát. A fornovói csata (1495. július 6.) taktikai értelemben nem hozott megsemmisítő győzelmet a liga oldalán, de VIII. Károly visszavonulásra kényszerült, és a

francia helyőrség dél-itáliai helyzete is meggyengült. A fornovói esemény egyúttal azt a katonai tanulságot is hordozta, hogy a francia tüzérség és a nehézlovasság félelmetes ugyan, de a félszigeti zsoldosseregek és a koalíciók sem tűnnek el automatikusan. A francia hadjárat teológiai-politikai értelmezése is megkezdődött: Savonarola és hívei részben isteni büntetésként, részben az egyházi reform lehetőségeként értelmezték a félsziget megrázkódtatását.

28.1.2. A francia–spanyol vetélkedés és a Ligák kora

VIII. Károly 1498-ban bekövetkezett halála után unokaöccse, XII. Lajos nemcsak a nápolyi, hanem a milánói igényt is feleleventette. 1499-ben a franciák elfoglalták Milánót, Ludovico Sforzát pedig fogságba vetették. A francia és a spanyol monarchiák 1500-ban a granadai titkos szerződésben Nápoly felosztásáról állapodtak meg, a közös ellenségből azonban hamar vetélytárs lett. 1503-ban Cerignolánál, majd a Garigliano folyónál a Gonzalo Fernández de Córdoba vezette spanyol erők győztek, és a franciákat 1504-re kiszorították Dél-Itáliából. Ezzel a Nápolyi Királyság, valamint Szicília és Szardínia a spanyol Habsburgok elődjének tekinthető aragóniai–kasztíliai uralkodói érdekszférába került. Fontos ugyanakkor, hogy a „spanyol” kifejezés ebben a korszakban nem modern nemzetállamot jelöl: a közös uralkodó alatt egyesített koronák, társaságok és hadszervezetek bonyolult konglomerátumáról van szó.

A következő évtizedben Velence szárazföldi hatalma vált célponttá. Az 1508-ban létrejött **Cambrai-i Liga** (franciául *Ligue de Cambrai*) a pápaság, a Német-római Birodalom, a francia és a spanyol monarchiák, valamint más szereplők szövetségeként a **Velencei Szárazföldi Állam** (olaszul *Stato da Tera*) birtokainak felosztását tűzte ki. Az 1509-es agnadellói vereség nyomán Velence elveszítette számos terraferma-területét, ám diplomatáival, tengeri flottájával és a közvetlen uralom alatt álló városokban mozgósítható erőforrásaival fokozatosan visszaszerezte pozícióinak jelentős részét. A Velence ellen fordított nagyhatalmi összefogás így nem hozta meg a várt felosztást, viszont világossá tette, hogy a félszigeti államok már nem pusztán egymással, hanem a nagyobb dinasztikus hatalmak érdekhálóiban is kénytelenek mozogni.

A pápaság 1511–1512-ben a Szent Liga keretében a franciák kiűzésére szövetkezett Velencével, a spanyolokkal, a Német-római Birodalommal és a Svájci Konföderációval. A francia kivonulás után 1512–1513-ban Milánóba átmenetileg visszatértek a Sforzák, Firenzében pedig spanyol katonai nyomás alatt restaurálták a Medici-kormányt. Niccolò Machiavelli, aki köztársasági tisztviselőként és politikai íróként éppen ebben az időszakban elemezte a félsziget kiszolgáltatottságát, a zsoldosseregek megbízhatatlanságában és a városállamok belső pártviszályaiban látta a külföldi inváziók okát. Az 1515-ös marignanói csata azonban ismét a francia király, I. Ferenc javára billentette a mérleget: a franciák legyőzték a svájci zsoldossereget, és Milánó ismét francia ellenőrzés alá került. A svájci kantonok katonai expanziójának ez a vereség fontos pillanata volt, bár a svájci zsoldosok továbbra is meghatározó tényezők maradtak az európai hadszíntereken.

28.1.3. A Habsburg–Valois háborúk és a császári túlsúly

A francia és a Habsburg-dinasztia közötti konfliktussorozat, amelyet utólag gyakran **Habsburg–Valois háborúk** néven emlegetnek, nem két modern nemzetállam folyamatos háborúja volt, hanem dinasztikus igények, hűbéri kötelékek, választási és egyházi érdekek bonyolult együttese. A fordulópontot az 1519-es császárválasztás hozta: a német választófejedelmek I. Ferenccel szemben a Habsburg V. Károlyt választották meg római császárnak. V. Károly személyében a németalföldi, a burgundiai, az örökös osztrák, valamint a spanyol és az itáliai Habsburg érdekek hatalmas erőforrás-koncentrációt alkottak, ami szinte törvényszerűen hozta magával a Francia Királysággal való ütközést.

Az 1521-ben kiújuló itáliai háborúban a császári és a pápai erők átmenetileg kiszorították a franciákat Milánóból. 1525. február 24-én a **paviai csata** (olaszul *Battaglia di Pavia*) döntő császári győzelmet hozott: I. Ferenc fogságba esett, s a madridi béke (1526) kikényszerített feltételei között kénytelen volt lemondani itáliai igényeiről, és ígéretet tett korábbi hódításai feladására. Kiszabadulása után a francia király kikényszerítettnek, ezért érvénytelennek nyilvánította a megállapodást, és új szövetségi rendszert szervezett. 1526-ban a pápa, Velence, Firenze, Francesco Sforza és a francia király létrehozta a **Cognaci Ligát** (olaszul *Lega di Cognac*), hogy megakadályozza a császári túlsúlyt.

A liga politikai-logisztikai gyengesége azonban hamar megmutatkozott. A császár erői nem voltak egységesek, és a hosszú ideje fizetetlen zsoldossereg parancsnoki kontrollja meglazult. A félig független zsoldosvezérek, a Német-római Birodalom területéről toborzott **Landsknechtek** (németül *Landsknechte*), valamint spanyol és itáliai csapatok mozgása a közép-itáliai hadszíntéren többször is megelőlegezte a későbbi katasztrófát.

28.1.4. Róma kifosztása (1527)

Az itáliai háborúk egyik legnagyobb megrázkódtatása az 1527-es **Róma kifosztása** (olaszul *Sacco di Roma*) volt. A Bourbon Károly herceg parancsnoksága alatt álló, V. Károlyhoz hű, de zömmel fizetetlen és ellenőrizhetetlen katonák 1527. május 6-án betörtek a városba. Bourbon Károly a falaknál elesett, a támadó sereg parancsnoki irányítás nélkül maradt, és a betörést heteken át tartó rablás, erőszak, templom- és magángyűjtemény-rombolás követte. VII. Kelemen pápa az **Angyalvárba** (olaszul *Castel Sant'Angelo*) menekült, és csak később, megalázó politikai feltételek mellett tudott kiegyezni a császárral.

A kifosztás értelmezése azóta is vitatott. Egyes kortárs protestáns kommentátorok isteni büntetésként, a pápai Róma erkölcsi-vallási elfajulásának következményeként mutatták be; a katolikus értelmezésekben viszont a barbár zsoldoserőszak és a császári politika kontrollvesztésének példájaként szerepel. A modern történetírás konszenzusa megkülönbözteti a császári politikai érdeket és a harctéri fegyelem összeomlását: V. Károly hivatalosan elhatárolódott a kifosztástól, és politikai ellenfeleinek kényszerítése vált céljává, a sereg mégis nagyobb kárt okozott, mint amit a hadvezetés szándékolt. A város lakossága drámaian csökkent, bár a halálos áldozatok és a menekülők számára vonatkozó kortárs becslések széles sávban mozognak. A reneszánsz pápai udvar művészeti és szellemi életének lendülete megtört, számos művész és humanista hagyta el a várost. Az anyagi pusztítás mellett az esemény azért is jelentős, mert a pápaság katonai-politikai presztízsét tartósan megingatta, és felgyorsította a pápai állam konszolidációja, valamint a katolikus reform irányába mutató folyamatokat.

A kifosztás hatása az itáliai városállamokra is kiterjedt. Firenzében a hírek hatására 1527-ben újra kikiáltották a köztársaságot, és a Medici-családot ismét elűzték. A firenzei köztársaság 1530-ig, a császári-pápai erők általi visszafoglalásig állt fenn. A város védelmében Michelangelo is részt vett az erődítési munkálatokban, ami jól mutatja a rendkívüli viszonyokat: a művészeti és politikai elitek a háború következményei elől nem vonhatták ki magukat. Az 1530-as kapituláció után Firenzében Alessandro de' Medici hercegi hatalma szilárdult meg, szorosan a Habsburg-hatalom árnyékában.

28.1.5. A békék és az itáliai államok mozgásterének elvesztése

1529-ben a pápaság és V. Károly a barcelonai békében, Franciaország és a császár pedig Cambraiban, az úgynevezett hölgyek békéjében állapodott meg. 1530-ban VII. Kelemen Bolognában császárrá koronázta V. Károlyt, ami a pápai-császári együttműködés új korszakának szimbolikus nyitánya volt. A Habsburg hegemónia azonban nem számolta fel a félsziget összes állami keretét,

hanem egyenlőtlen függési rendszerbe rendezte át azokat. A **Milánói Hercegség** az utolsó Sforza herceg 1535-ben bekövetkezett halála után közvetlen császári rendelkezés alá került, a **Nápolyi Királyság**, Szicília és Szardínia pedig spanyol alkirályságként működött tovább. A **Firenzei Hercegség** (később Toszkánai Nagyhercegség) a Medici-restauráció révén szintén a császári hálóhoz igazodott. A **Genovai Köztársaság** Andrea Doria 1528-as fordulata óta a spanyol rendszer pénzügyi-logisztikai szövetségeseként kapott szerepet: genovai bankházak finanszírozták a spanyol korona itáliai és európai kötelezettségvállalásait. A **Savoyai Hercegség** hosszú francia megszállás után az 1559-es cateau-cambrésis-i béke révén nyerte vissza területeit, de stratégiai fekvése miatt továbbra is a francia és a Habsburg befolyás ütközőzónájában maradt. Velence állami függetlensége megmaradt, és nem is került állandó idegen uralom alá, ám a 15. századi szárazföldi nagyhatalmi pozícióját fokozatosan elveszítette, tengeri kereskedelmi terét pedig az atlanti és a levantei útvonalak átrendeződése mellett az Oszmán Birodalom nyomása is szűkítette.

A **cateau-cambrésis-i béke** (1559) a francia korona itáliai területi igényeinek visszakozását rögzítette, Spanyolország itáliai jelenlétét pedig stabilizálta. A szerződésben a francia és a spanyol udvar mellett a kisebb itáliai fejedelemségek követei is részt vettek, de a döntések nem az ő egyenrangú tárgyalási pozíciójukat tükrözték. A béke nem hozott modern értelemben vett „függetlenségvesztést” minden államnak, mert a korabeli szuverenitás eleve megosztott volt: hűbéri kötelékek, császári jogok, pápai hűbériségek és dinasztikus öröklési igények keresztezték egymást. Mégis a félsziget politikai életének jellege megváltozott: az államok külpolitikája, dinasztikus házasságai, hadseregei és adórendszere jelentős részben Madrid és Bécs, kisebb részben Párizs érdekeihez igazodott. A 16. század második felében a spanyol Habsburgok fölénye, a pápai állam vallási-diplomáciai súlya és a megmaradt köztársaságok korlátozott önállósága együttesen határozta meg a félsziget rendjét.

28.1.6. Társadalmi és hadügyi következmények

A háborúk a korabeli lakosságot is súlyos terhekkel sújtották. A zsoldosseregek mozgása, a kvártélyozás, a rekvirálás, az úthálózatok védelmi célú ellenőrzése és a katonai táborok környékén kialakuló járványok a vidéki közösségek és a városi szegények mindennapjait nehezítették. Az 1490-es és az 1520–1530-as évek háborús időszakaiban a mezőgazdasági termelés kiesése, a menekülési hullámok és a járványok egyes területeken demográfiai hanyatláshoz vezettek; a pontos veszteségekre vonatkozóan a források azonban rendkívül egyenetlenek. A katonai terhek a városi elitet és az államokat is kényszerpályára állították: az erődítések, a zsoldosok toborzása és a hadiszállítás finanszírozása állandósította az adósságot, és új fiskális intézményeket hívott életre.

Az itáliai háborúk egyik tartós hadtörténeti következménye az **olasz bástyarendszer** (franciául *trace italienne*) terjedése volt. A tüzérséggel szemben ellenálló, alacsonyabb és vastagabb falakkal, füles bástyákkal kialakított erődítési eljárás itáliai mérnökök munkája nyomán terjedt el szerte Európában. Ez a változás azonban nem egyszerűen technikai fejlődés volt: az új erődvárosok építése hatalmas összegeket igényelt, a városok területi szerkezetét átalakította, és a hadakozást hosszabb, költségesebb, ostromközpontúbb műveletek felé tolta. A kortárs és későbbi szerzők gyakran beszélnek „katonai forradalomról”, ám a történészi vita arról, hogy a 16. század eleji itáliai hadszíntér jelentette-e a korszakos fordulót, vagy inkább a középkori hadviselés folyamatos átalakulásának egyik szakaszát, ma is nyitott.

A háborúk emellett a politikai gondolkodás történetében is mély nyomot hagytak. Machiavelli és Guicciardini írásai az idegen inváziók, a zsoldosrendszer és a belső pártviszályok összefüggéseit elemezték. A kortársak és a későbbi nemzedékek az 1494-es évet gyakran a „félsziget szerencsétlensége” kezdeteként idézték fel. Ez az értelmezés azonban már a maga korában is emlékezetpolitikai

keretezés volt: a háborúkat ugyanis nem csupán külső hatalmak erőszaktételeként, hanem az itáliai államok közötti vetélkedés, a helyi elitek külföldi hatalmakkal folytatott alkudozása és a hozzájuk kapcsolódó támogatói hálózatok következményeként is le kell írni.

28.1.7. A háborúk politikai öröksége

Az 1494–1559 közötti időszak eredményeként a félsziget államrendszere átalakult ugyan, de nem tűnt el. A közvetlen spanyol fennhatóság alatt álló területek mellett továbbra is önálló jogi-politikai egységek léteztek: a Pápai Állam, a Velencei és Genovai Köztársaság, a Savoyai Hercegség, a Firenzei Hercegség, valamint kisebb fejedelemségek. Az „Itália" kifejezés ekkor elsősorban földrajzi-kulturális kategória volt, nem politikai egység, és nem hordozta a 19. századi nemzeti mozgalom jelentését. A 16. századi idegen befolyásból származó sérelmek azonban a későbbi itáliai államok történeti emlékezetében tartós elemekké váltak. A 19. századi **Risorgimento** szerzői előszeretettel hivatkoztak a spanyol és osztrák befolyás korai szakaszára, hogy a politikai széttagoltságot és az idegen uralmat a nemzeti gyengeség okaként mutassák be. Ez a keretezés a 20. századi történetírásban is sokáig hatott, bár a mai kutatás jobban hangsúlyozza a korszak dinamikus államépítő folyamatait, a helyi elitek aktív szerepét és az itáliai kulturális termelés folytonosságát. A következő alfejezet, A spanyol és osztrák uralom ennek az átalakult rendszernek a részletes elemzésével foglalkozik.

28.1.8. Források és bizonytalanságok

Az itáliai háborúk eseménytörténete viszonylag jól dokumentált, de a forrásadottság korántsem egyenletes. Francesco Guicciardini *Storia d'Italia* című műve, amely könyvtörténeti hagyomány szerint az 1494-es évvel nyitja a félsziget bajait, a firenzei politikai elit perspektíváját tükrözi, és az eseményeket nem semleges megfigyelőként rendezi el. Philippe de Commynes emlékiratai VIII. Károly hadjáratáról francia udvari nézőpontból számolnak be; Niccolò Machiavelli *Il Principe* és *Discorsi* című munkái pedig a zsoldosrendszer, a köztársasági intézmények és a külföldi beavatkozás összefüggéseit vizsgálják, de szintén határozott politikai programból íródtak. A pápai és a velencei diplomáciai iratok, a városi jegyzőkönyvek, az adójegyzékek, a kórházi és egyházi feljegyzések lehetővé teszik a társadalomtörténeti árnyalást, ám ezek területileg és időben rendkívül egyenlőtlenül maradtak fenn. A köznépi tapasztalatokról, a parasztok és a városi szegények mindennapjairól kevesebb közvetlen forrás szól; a kutatók gyakran közvetett nyomokból, például háborús kárigényekből, periratokból és lelkigondozói feljegyzésekből dolgoznak.

A katonai létszámokra, az 1527-es Róma kifosztásában meghalt vagy elmenekült lakosok számára, a járványok halálozási adataira a források szélesen szóródnak. A kortárs beszámolók gyakran retorikai célból túloztak, a későbbi évkönyvek pedig nemegyszer átvették ezeket a számokat. A történészek ezért ma inkább sávokat adnak meg, és hangsúlyozzák, hogy a pontos demográfiai veszteség nem rekonstruálható. A Habsburg–Valois konfliktus megnevezése is utólagos kategorizálás, amely a dinasztikus, rendi és egyházi szempontokat egyetlen ellentétpárba vonja össze; a kortársak inkább egyes háborúikat, békéiket és szövetségváltásaikat látták. A „függetlenség elvesztésének" narratívája a 19. századi nemzeti történetírás öröksége, és a mai kutatásban vitatott, hogy a spanyol Habsburg hegemóniát mennyiben lehet egységes „idegen uralomként" vagy inkább többpólusú, alkukkal fenntartott rendszerként leírni. A rendelkezésre álló források alapján bizonyosnak tekinthető, hogy 1494 után a félsziget államai elveszítették a korlátlan külpolitikai kezdeményezés lehetőségét, de az is bizonyos, hogy állami intézményeik, jogrendszerük és kulturális elitjeik nem olvadtak be egyetlen birodalmi igazgatásba.

28.1.9. Rövid összefoglaló

- Az 1494-es francia invázió megbontotta az 1454 utáni itáliai államközi egyensúlyt, és a félszigetet évtizedekre nagyhatalmi harctérré tette.
- VIII. Károly nápolyi igényét a Milánói Hercegség belső ellentétei, a pápai és velencei kivárás, valamint a Firenzében kirobbant politikai válság tette lehetővé.
- A granadai titkos szerződés után a francia és a spanyol monarchiák szövetsége háborúvá fordult; Dél-Itália 1504-re spanyol fennhatóság alá került.
- A Cambrai-i Liga és a Szent Liga megmutatta, hogy az itáliai államok szövetségesként és célpontként egyaránt kiszolgáltatottak a dinasztikus nagyhatalmi érdekeknek.
- V. Károly 1519-es császárrá választása a francia–Habsburg vetélkedést kiterjesztette, és a paviai győzelem után a császári oldal ideiglenesen kényszerítő fölénybe került.
- Az 1527-es Róma kifosztása a hosszú ideje fizetetlen, heterogén zsoldossereg kontrollvesztésének és a pápai-császári konfliktusnak a következménye volt; az áldozatok pontos száma ma sem ismert.
- Az 1529–1530. évi békék és a firenzei köztársaság eleste stabilizálta a Habsburg befolyást; az 1559-es cateau-cambrésis-i béke pedig a spanyol Habsburg hegemóniát rögzítette.
- A háborúk nem szüntették meg az itáliai államokat, de külpolitikai mozgásterüket tartósan leszűkítették; a későbbi nemzeti történetírás ezt a korszakot az idegen uralom és a széttagoltság igazolásaként emlegette.

28.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső itáliai politikai válságok és dinasztikus igények vezettek az 1494-es francia invázióhoz?
2. Hogyan változott a spanyol és a francia monarchia viszonya a granadai titkos szerződéstől a paviai csatáig?
3. Miért tekinthető az 1527-es Róma kifosztása egyszerre eseménytörténeti és emlékezetpolitikai fordulópontnak?
4. Mely államok maradtak meg önálló keretekkel a Habsburg hegemónia alatt, és milyen szerepekbe kerültek a cateau-cambrésis-i béke után?
5. Milyen forrástípusok és bizonytalanságok korlátozzák az itáliai háborúk társadalmi és demográfiai hatásainak pontos megismerését?

28.2. A spanyol és osztrák uralom

Az itáliai háborúkat lezáró 1559-es cateau-cambrésisi béke (lásd Az itáliai háborúk) nem teremtett békét a félsziget lakói számára, hanem egy új, tartós idegen uralmi rendszert rögzített. A spanyol Habsburgok – akik már V. Károly óta birtokolták Nápolyt, Szicíliát és Szardíniát, 1535-től pedig Milánót is – a 16. század második felétől Itália politikai térképének meghatározó szereplőivé váltak. Ez az uralom nem egyszerű katonai megszállás volt: intézményi, vallási és társadalmi szinten is mélyen átalakította a félsziget életét. Az alfejezet a spanyol Habsburg-uralom politikai berendezkedését, az Itáliai Tanács szerepét, az ellenreformáció hatását, valamint a gazdasági hanyatlás és a társadalmi struktúrák átalakulását tárgyalja. Végül röviden kitérünk az osztrák Habsburgok 18. századi örökségére, amely a későbbi felvilágosult reformok előfeltételét jelentette.

28.2.1. A spanyol Habsburgok itáliai rendszere

A spanyol monarchia itáliai birtokai nem alkottak egységes államot. A **Milánói Hercegség** (Ducato di Milano), a **Nápolyi Királyság** (Regno di Napoli), a **Szicíliai Királyság** (Regno di Sicilia) és a **Szardíniai Királyság** (Regno di Sardegna) külön-külön, saját jogrendjük és intézményeik szerint kapcsolódtak a spanyol koronához. A spanyol király mindegyik területen más címet viselt, és az uralmat a helyi elitekkel együttműködve gyakorolta. A spanyol jelenlét tehát nem számolta fel az itáliai államiságot, hanem egy összetett, **kompozit monarchia** keretébe illesztette azt – ezt a fogalmat a modern történetírás gyakran használja a kora újkori dinasztikus birodalmak leírására.

A kormányzás csúcsán a Madridban működő **Itáliai Tanács** (Consejo de Italia) állt. A tanácsot – a történészi konszenzus szerint – II. Fülöp uralkodásának elején, 1556 körül hozták létre, bár pontos alapítási évét egyes szerzők 1555-re vagy 1558–59-re teszik; az intézményi folytonosság a forrásokban nem mindig egyértelmű. A Consejo de Italia a spanyol monarchia **polisinódus** (több tanácsból álló) kormányzati rendszerébe illeszkedett: a Kasztíliai, Aragóniai, Indiák Tanácsa mellett az itáliai ügyeket kizárólag ez a testület tárgyalta. Tagjai jellemzően spanyol és olasz jogászok, hivatalnokok, egyházi méltóságok voltak. Feladata a király tanácsolása volt minden olyan kérdésben, amely a négy itáliai királyi birtokot érintette: kinevezések, kegydíjak, adóügyek, katonai ügyek, egyházi javadalmak, kegyelmi kérvények. A tanács iratai ma is fontos forrásai az itáliai spanyol uralom történetének, bár jelentős részük szétszóródott vagy feldolgozatlan – ez korlátozza a mindennapi kormányzati gyakorlat rekonstrukcióját.

A területi kormányzás élén Nápolyban, Szicílián és Szardínián egy-egy **alkirály** (viceré), Milánóban pedig **kormányzó** (governatore) állt. A tisztségeket jellemzően spanyol főnemesek vagy magas rangú katonatisztek töltötték be, akik meghatározott időre, általában három-öt évre kaptak megbízatást. Az alkirályok hatalma jelentős volt, de nem korlátlan: a helyi intézmények – Nápolyban a városi szenátus, a **Collaterale Tanács**, a bárói rendi gyűlés; Milánóban a **Szenátus** és a **Generális Kongregáció**; Szicílián a **parlament** – továbbra is működtek. A spanyol uralom alapvetően a helyi elitekkel való **együttműködésen** nyugodott. A nemesség és a patrícius polgárság számára a spanyol korona hivatali, katonai és egyházi karrierlehetőségeket kínált, cserébe lojalitást és adókat várt el. Ez a rendszer hosszú távon megerősítette a rendi különbségeket, és konzerválta a helyi oligarchiák hatalmát.

A spanyol katonai jelenlét elsősorban a **Milánói Hercegségben** összpontosult, amely a spanyol **Spanyol Út** (Cammino di Spagna) egyik kulcsállomása volt: a Genovától Milánón át a Rajna-vidékre vezető útvonalon keresztül érkeztek a spanyol csapatok a németalföldi hadszínterekre. Emellett a **Presidios** (Toszkána partvidékén, pl. Orbetello, Porto Ercole) kis spanyol helyőrségei is katonai támaszpontként szolgáltak. A katonai kiadások jelentős részét a helyi adóbevételekből fedezték, ami állandó feszültséget okozott a spanyol hatóságok és az itáliai adófizetők között.

28.2.2. Az ellenreformáció és a vallási fegyelem

A spanyol Habsburgok itáliai uralma szorosan összefonódott a **katolikus megújulás** és az **ellenreformáció** folyamataival. Az ellenreformáció kifejezést a történészek gyakran az egyház belső reformjától elkülönítve használják; a katolikus reform az egyházi élet megújítását, az ellenreformáció a protestantizmus visszaszorítását és a hitbeli ellenőrzést jelenti. A **Tridenti zsinat** (1545–1563) határozatai mindkét dimenzióban meghatározóak voltak, és a spanyol monarchia – amely magát a katolikus ortodoxia védelmezőjének tekintette – Itáliában is aktívan támogatta ezek végrehajtását.

A spanyol fennhatóság alatt álló területeken a vallási ellenőrzés intézményi formái eltérőek voltak. A **spanyol inkvizíció** – amelyet a spanyol király ellenőrzött, és amely a pápai inkvizíciótól

szervezetileg különbözött – Szicílián és Szardínián működött, mivel ezek a területek az Aragóniai Koronához tartoztak. Nápolyban a spanyol inkvizíció bevezetését a helyi lakosság és a városi elit ellenállása megakadályozta; ott a püspöki bíróságok és a római inkvizíció hatásköre érvényesült. A **római inkvizíciót** III. Pál pápa 1542-ben hozta létre, és főként a pápai államban, valamint Észak- és Közép-Itáliában működött. A Milánói Hercegségben a római inkvizíció és a spanyol hatóságok párhuzamosan, gyakran együttműködésben tevékenykedtek. A források tanúsága szerint a két inkvizíció közötti hatásköri viták számos esetben dokumentáltak; ezek a viták a politikai és egyházi hatalom összetett viszonyát tükrözik.

Az ellenreformáció egyik legismertebb intézménye a **Jézus Társasága** (jezsuiták) volt, amelyet 1540-ben alapítottak. A jezsuiták Itáliában iskolákat, egyetemeket és missziós állomásokat hoztak létre, és a spanyol uralom alatt is jelentős oktatási szerepet töltöttek be. Ugyanakkor a spanyol monarchia és a jezsuiták viszonya nem volt mindig konfliktusmentes: a spanyol királyi tanácsok többször is vitába keveredtek a renddel az egyházi javadalmak és az adómentesség kérdéseiben.

A vallási kisebbségek helyzete a spanyol uralom alatt fokozatosan romlott. A spanyol korona már a 15. század végén kiűzte a zsidókat Szicíliáról és Szardíniáról; a Nápolyi Királyságban a zsidók 1541-es kiűzését a spanyol hatóságok rendelték el – bár a végrehajtás mértéke és időbeli lefolyása forrásonként eltérő. A **gettó** intézménye Itáliában először Velencében (1516), majd Rómában (1555) jelent meg; a spanyol birtokokon a gettósítás inkább a 17. században terjedt. A muszlim közösségek, amelyek a középkori Szicílián és Dél-Itáliában még jelen voltak, a spanyol uralom idejére már szinte teljesen eltűntek vagy asszimilálódtak. A vallási homogenizáció tehát nem kizárólag a spanyol politika eredménye volt, hanem a szélesebb katolikus reformfolyamat része; a különböző felekezetek közötti viszonyokat nem szabad egyetlen „elnyomó” narratívába sűríteni.

28.2.3. Gazdasági hanyatlás és demográfiai válság

A 16. század második felében Itália még Európa egyik leggazdagabb és legurbanizáltabb régiója volt, de a 17. században a spanyol uralom alatt álló területek gazdasága – és tágabb értelemben az egész félsziget gazdasága – hanyatlásnak indult. Ezt a folyamatot a történészek gyakran a **17. századi válság** (crisi del Seicento) keretében tárgyalják, bár a válság okai és földrajzi kiterjedése vitatott. A hanyatlás nem kizárólag a spanyol uralom számlájára írható: a globális kereskedelmi útvonalak átrendeződése, a nyugat-európai textilipar versenye, a hadviselés változása és a demográfiai katasztrófák együttesen hatottak.

A **textilipar**, amely a középkor óta Firenze, Velence és Milánó gazdagságának alapja volt, a 17. században erőteljesen visszaesett. Az angol és holland posztó, majd a francia és flamand termékek kiszorították az itáliai árut a mediterrán és a levantei piacokról is. Pontos termelési adatokkal csak egyes városi levéltárak szolgálnak; a történészek becslései szerint a firenzei gyapjúszövet-termelés a 16. század végi csúcsról a 17. század közepére a felére vagy még alacsonyabbra esett vissza. Ezt a becslést azonban óvatosan kell kezelni, mert a céhnyilvántartások hiányosak.

A **mezőgazdaság** területén a spanyol uralom alatt a latifundiumok (nagybirtokok) tovább erősödtek, különösen Dél-Itáliában és Szicílián. A gabonatermelés a belső fogyasztást és az exportot szolgálta, de a 17. században gyakori éhínségek és rossz termések sújtották a vidéki lakosságot. A spanyol hatóságok által bevezetett adók – különösen a Nápolyi Királyságban a **focatico** (tűzhelyadó) és a **gabella** (fogyasztási adó) – a szegényebb rétegekre aránytalanul nagy terhet róttak. Az adórendszer igazságtalansága dokumentált: a nemesség és a klérus jelentős része mentességet élvezett, míg a parasztok és a városi szegények viselték a terheket. Ezt a kortárs követi jelentések és a spanyol közigazgatási iratok egyaránt alátámasztják.

A demográfiai válságot súlyosbították a **pestisjárványok**. Az 1630-as észak-itáliai pestisjárvány – amelyet Alessandro Manzoni 19. századi regénye, *A jegyesek* is megörökített – Milánóban

és a környező területeken a lakosság jelentős részét elpusztította; egyes becslések a városi lakosság negyedét-felét említik, de a pontos arány vitatott. Az 1656–1657-es **nápolyi pestis** a Nápolyi Királyságot sújtotta; Nápoly város lakosságának csökkenését egyes források a járvány előtti mintegy 400 ezerről 300 ezer alá teszik, ezek azonban becslések, és a korabeli népességösszeírások megbízhatósága korlátozott. A járványok gazdasági következményei is súlyosak voltak: munkaerőhiány, a kereskedelem akadozása, a hitelezési rendszer megrendülése.

A spanyol uralom gazdasági hatásának megítélése a történészi viták egyik klasszikus témája. A korábbi, úgynevezett „fekete legenda” (leyenda negra) a spanyol uralmat egyértelműen kizsákmányolónak és hanyatlást okozónak ábrázolta. A modern történetírás árnyaltabb képet ad: egyes szerzők a spanyol adópolitikát és a helyi elitek ellenállását, mások a globális gazdasági átrendeződést és az itáliai városi gazdaság belső merevségét hangsúlyozzák. A tudományos konszenzus ma az, hogy a spanyol uralom nem kizárólagos oka, de fontos tényezője volt a 17. századi itáliai gazdasági nehézségeknek.

28.2.4. Társadalmi struktúrák és a rendi társadalom

A spanyol uralom idején a társadalmi struktúrák alapvetően a rendi tagozódást követték, de a mindennapi életben a rendi határok gyakran elmosódtak. A **nemesség** (nobiltà) a társadalom csúcsán állt, de maga is rétegzett volt: a főnemesség (feudális bárók, hercegek, grófok) és a kisebb, városi nemesség között jelentős vagyoni és jogi különbségek voltak. A spanyol uralom alatt a nemesség megerősödött, mivel a korona a hűség fejében megerősítette birtokaikat és kiváltságaikat. Ugyanakkor a spanyol hatóságok igyekeztek korlátozni a túlzottan független bárói hatalmat, különösen Nápolyban, ahol a bárók lázadásai – például az 1585–86-os **bárói összeesküvés** – rávilágítottak a feszültségekre.

A **klérus** (clero) a második rendet alkotta, de itt is óriási különbségek voltak a főpapság és a vidéki plébánosok között. Az egyház hatalmas birtokokkal rendelkezett, és a spanyol uralom alatt az egyházi adómentesség a korona és a pápaság közötti viták állandó forrása volt. A **harmadik rend** (terzo stato) magában foglalta a városi polgárságot, a kézműveseket, a kereskedőket és a parasztságot. A polgárság egy része – különösen a jogászok, hivatalnokok, orvosok – jelentős vagyonra és presztízsre tett szert, de a politikai hatalomból többnyire kiszorult. A céhek szerepe a 17. században hanyatlott, ami a mesterek és a legények közötti konfliktusokat élezte.

A **parasztság** helyzete rendkívül változatos volt. Észak-Itáliában a bérleti rendszer és a mezőgazdasági munkások alkalmazása terjedt, míg Dél-Itáliában a latifundiumokon dolgozó nincstelen mezőgazdasági munkások (braccianti) tömege élt rendkívüli nyomorban. A spanyol adóterhek és a földesúri járadékok együttesen növelték a paraszti eladósodást. A **földesúri joghatóság** (giurisdizione feudale) a spanyol uralom alatt Dél-Itáliában tovább szélesedett, ami a parasztok jogi kiszolgáltatottságát növelte. A nők helyzete a rendi társadalmon belül jogilag alárendelt volt: a nők vagyonuk felett csak korlátozottan rendelkezhettek, és a családi stratégia gyakran a hozományban és a kolostorba vonulásban testesült meg. Ugyanakkor az özvegyek és a munkásnők – különösen a textiliparban és a mezőgazdaságban – aktívan részt vettek a termelésben, bár bérük rendszerint alacsonyabb volt a férfiakénál.

A társadalmi feszültségek időnként nyílt erőszakba torkolltak. Az 1647–1648-as **Masaniello-felkelés** Nápolyban a spanyol adók és a gabonaárak emelkedése elleni tiltakozásból indult ki; a felkelés célja nem a spanyol uralom megdöntése volt, hanem a közvetlen terhek enyhítése. A felkelést a spanyol hatóságok csak jelentős nehézségek árán, részben ígéretekkel, részben erőszakkal fojtották el. Az 1674–1678-as **messinai felkelés** Szicílián hasonló okokból robbant ki, de ott a francia beavatkozás is szerepet játszott. A **banditizmus** (banditismo) a spanyol uralom alatt egész Dél-Itáliában elterjedt jelenség volt; a banditák gyakran a társadalmi elégedetlenség kifejeződéseként váltak a helyi lakosság szemében „népi hősökké”, bár a kortárs hatóságok

egyszerűen bűnözőknek tekintették őket. Ezt a kettős megítélést a modern történetírás is tükrözi.

28.2.5. Az osztrák Habsburgok öröksége és a 18. századi átmenet

A spanyol Habsburgok 1700-as kihalása után a **spanyol örökösödési háború** (1701–1714) döntötte el az itáliai birtokok sorsát. Az utrechti (1713) és rastatti (1714) békék nyomán a spanyol itáliai területek egy része – a Milánói Hercegség, Nápoly, Szardínia, majd 1720-tól Szicília – az **osztrák Habsburgok** birtokába került. (A Nápolyi Királyság 1707-től már osztrák megszállás alatt állt.) Ezzel a spanyol uralom helyét – Dél-Itáliában és Milánóban – az osztrák Habsburg-uralom vette át, amely a következő évtizedekben más kormányzati stílust honosított meg.

Az osztrák uralom rövidebb ideig tartott, mint a spanyol, de intézményi öröksége jelentős. A Habsburgok a 18. század folyamán Milánóban és – a lengyel örökösödési háború (1733–1738) után – Toszkánában (1737-től a Habsburg-Lotaringiai ház) reformokat vezettek be. A spanyol korszakból örökölt adórendszert, a helyi elitek kiváltságait és a katolikus egyház dominanciáját a felvilágosult abszolutizmus szellemében próbálták átalakítani: kataszteri felméréseket készítettek, korlátozták az egyházi adómentességet, és támogatták az oktatást. Ezek a reformok a 18. század második felében, Mária Terézia és II. József uralkodása idején teljesedtek ki Lombardiában, és előkészítették a félsziget északi részének későbbi gazdasági és közigazgatási modernizációját. A spanyol és az osztrák uralom közötti folytonosság és különbség megértése nélkül nem értelmezhető a 18. századi itáliai felvilágosodás és a reformmozgalom (lásd A felvilágosodás és a reformok).

28.2.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a spanyol monarchia közigazgatási irataira – az Itáliai Tanács és az alkirályi udvarok levéltáraira –, pápai és zsinati dokumentumokra, kortárs követi jelentésekre, valamint városi és egyházi anyakönyvekre támaszkodik. A spanyol uralom politikai intézménytörténete viszonylag jól dokumentált, de a mindennapi kormányzás rekonstrukcióját nehezíti, hogy az iratok jelentős része szétszóródott, és egyes területek – például Szardínia – levéltári anyaga hiányos.

A gazdasági és demográfiai adatok esetében a bizonytalanság különösen nagy. A korabeli népességösszeírások és adólajstromok nem fedik le a lakosság egészét, és a pestisjárványok halálozási arányairól csak becslések állnak rendelkezésre. A textilipari termelés visszaesésének mértékét a modern történészek városi céhiratok alapján különbözőképpen értékelik. A spanyol uralom gazdasági hatásának megítélése – mint fentebb jeleztük – a „fekete legenda” és a revizionista értelmezések közötti vita tárgya; ebben a kérdésben nincs konszenzus.

A vallási üldözés mértékét sem szabad túlbecsülni vagy alábecsülni. Az inkvizíció működéséről fennmaradt periratok fontos források, de csak azokról az esetekről tudósítanak, amelyek a bíróság elé kerültek. A mindennapi vallási gyakorlat és a kisebbségek tényleges helyzete tehát további kutatást igényel. A Masaniello-felkelés és más népi mozgalmak okainak értelmezése is vitatott: a kortárs beszámolók gyakran politikai elfogultságot tükröznek, a modern történészek pedig az adóterhek, az élelmezési válság és a helyi elit ellentéteinek súlyát különbözőképpen ítélik meg.

28.2.7. Rövid összefoglaló

- Az 1559-es cateau-cambrésisi béke után a spanyol Habsburgok közvetlen uralmat gyakoroltak Milánó, Nápoly, Szicília és Szardínia felett, de a helyi intézményeket megtartva, a helyi elitekkel együttműködve.

- Az Itáliai Tanács Madridban koordinálta az itáliai birtokok ügyeit; a területi kormányzást alkirályok és kormányzók vezették.
- Az ellenreformáció és a katolikus megújulás intézményei – a Trentói zsinat, a római és a spanyol inkvizíció, a jezsuiták – a vallási életet szabályozták, és a vallási kisebbségek helyzetét fokozatosan szűkítették.
- A 17. században az itáliai – különösen a spanyol uralom alatt álló – területek gazdasága hanyatlott; a textilipar visszaesett, a pestisjárványok súlyos demográfiai veszteségeket okoztak, az adóterhek növekedtek.
- A társadalmi struktúrák rendi keretek között maradtak, a nemesség és a klérus kiváltságai megerősödtek, a parasztság és a városi szegények terhei nőttek; a feszültségek felkelésekben és banditizmusban törtek felszínre.
- A spanyol örökösödési háború után az osztrák Habsburgok vették át az itáliai spanyol birtokok egy részét, és a 18. században reformokat indítottak, amelyek előkészítették a felvilágosult abszolutizmus itáliai változatát.
- A spanyol uralom megítélése a „fekete legenda” és a revizionista értelmezések között vitatott; a gazdasági és demográfiai adatok bizonytalanok.

28.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és jogi keretek között gyakorolta a spanyol monarchia uralmát Itáliában, és mi volt az Itáliai Tanács szerepe?
2. Hogyan kapcsolódott az ellenreformáció a spanyol Habsburgok itáliai politikájához, és milyen különbségek voltak a spanyol és a római inkvizíció hatásköre között?
3. Mely tényezők okozták a 17. századi itáliai gazdasági hanyatlást, és miért vitatott a spanyol uralom felelőssége ebben a folyamatban?
4. Hogyan változtak a társadalmi struktúrák a spanyol uralom alatt, és milyen formákban jelentkezett a társadalmi elégedetlenség?
5. Milyen folytonosságok és különbségek figyelhetők meg a spanyol Habsburg-uralom és az osztrák Habsburg-uralom között Itáliában?

28.3. A felvilágosodás és a reformok

A 18. századi itáliai államok története szorosan összekapcsolódik azzal a kérdéssel, hogy a felvilágosodás eszméi hogyan válhattak uralkodói reformprogrammá. Az Itálián belüli politikai tagoltság – a Habsburgok uralta Lombardia és Toszkána, a Bourbonok által uralt Nápolyi Királyság, valamint a kisebb hercegségek és pápai állam – eltérő feltételeket teremtett ahhoz, hogy a jogi, gazdasági és egyházi újítások mennyire mélyen hatoltak be a társadalomba. Az itáliai felvilágosodás nem egyszerűen a francia filozófiai mozgalom utánzata volt: a félsziget gondolkodói gyakran az állami hivatalnokok, bírák, papok, orvosok és földbirtokosok közé tartoztak, és írásaikban a helyi társadalmi viszonyok, a katolikus egyház szerepe, valamint a spanyol és osztrák uralom tapasztalatai tükröződtek. Az előző alfejezetben tárgyalt spanyol és osztrák uralom intézményi keretei közül sokan ebben az időszakban váltak a reformpolitika célpontjaivá: a kiváltságok, az adómentességek, a földesúri jogok és az egyházi birtokok.

28.3.1. A felvilágosodás itáliai formái

A „felvilágosodás” fogalmát a kortársak részben maguk is használták – az olasz `Illuminismo` szó a francia `Lumières` megfelelője –, de a mozgalom pontos tartalmáról és hatóköréről a történészek

között ma is vita folyik. A nemzetközi szakirodalom egy része „radikális” és „mérsékelt” felvilágosodást különböztet meg, míg mások a mozgalmat elsősorban az állami reformtörekvésekhez kötődő, hivatalnok-értelmiségi jelenségként írják le. Ez utóbbi megközelítés szerint az itáliai felvilágosodás jelentős részben nem a monarchia ellen, hanem annak szolgálatában bontakozott ki, és a változások motorja gyakran maga az uralkodói hatalom volt.

Észak-Itáliában, különösen a Lombardiában működő csoportok a francia enciklopédisták műveit és a brit empirizmust egyaránt ismerték. Milánóban a 18. század közepén a Verri testvérek – Pietro és Alessandro Verri –, valamint Cesare Beccaria körül szerveződött egy értelmiségi társaság, amely a hagyományos jogi és gazdasági rend bírálatát tűzte ki célul. Az általuk 1764 és 1766 között kiadott folyóirat, a `Il Caffè` („A kávéház”) nem csupán a szórakoztató ismeretterjesztés eszköze volt, hanem a gazdasági liberalizáció, a büntetőjogi reform és a hivatali racionalizálás melletti érvek fóruma is. A folyóirat szerzői gyakran használtak fiktív beszélgetéseket és szatirikus esszéket, ezért a szövegek mai olvasata nem mindig választható el a korabeli irodalmi konvencióktól.

Cesare Beccaria 1764-ben megjelent műve, a `Dei delitti e delle pene` („A bűntettekről és a büntetésekről”) a büntetőjog racionalizálásának egyik legismertebb európai dokumentuma. Beccaria azt az álláspontot képviselte, hogy a büntetés célja nem a bosszú, hanem a bűnmegelőzés, és hogy a kínvallatás, a titkos eljárás, a túlzott szigor és a halálbüntetés nem igazolható. Műve gyorsan lefordításra került több európai nyelvre, és hatással volt a későbbi büntetőjogi kodifikációkra. Fontos ugyanakkor megkülönböztetni a mű európai recepciójától a tényleges itáliai alkalmazását: Beccaria érveit nem vezették be azonnal, és számos kortárs jogász, teológus, valamint konzervatív bíró vitatta őket. A halálbüntetés eltörlése Toszkánában később, 1786-ban következett be, és ennek kapcsolata Beccaria művével vitatott – a kutatás szerint a döntés mögött inkább az uralkodó személyes meggyőződése és a toszkán hivatali hagyomány állt, nem egyszerűen a filozófiai mű közvetlen hatása.

A milánói felvilágosodás gazdasági gondolkodásában Pietro Verri és mások a merkantilista korlátozásokkal, a céhes kiváltságokkal és az adómentességekkel szemben a belső kereskedelem felszabadítását, a mezőgazdasági termelés növelését és a szabad gabonakereskedelem bevezetését szorgalmazták. E nézetek a fiziokrácia hatását mutatják, bár a francia fiziokraták elméleti rendszerét az itáliai szerzők a helyi viszonyokhoz igazítva alkalmazták. A gazdasági reformok terén a Habsburg-adminisztráció több intézkedést hozott, de a belső vámhatárok eltörlése és a gabonapiac liberalizációja nem volt zökkenőmentes: a városi szegények és a vidéki közösségek időnként ellenállást tanúsítottak, mert a szabad kereskedelem rövid távon áremelkedéssel járt. A korabeli helytartói jelentésekből és városi panaszlevelekből arra lehet következtetni, hogy a reformok társadalmi elfogadottsága egyenetlen volt, és a paraszti közösségek gyakran az állami adórendszer átláthatóbb, de nem feltétlenül igazságosabb formáit érzékelték.

Dél-Itáliában, a Nápolyi Királyságban a felvilágosodás más hangsúlyokkal szerveződött. Nápolyban a 18. század közepén Antonio Genovesi közgazdász és pap 1754-ben kapott katedrát a „kereskedelem és mechanika” (eredetileg `commercio e meccanica`) tárgyában. Ez volt az itáliai egyetemi oktatás egyik első olyan állandó tanári pozíciója, amely a gazdasági kérdéseket önálló tárgyként kezelte, és a kortársak jelentős része a modern politikai gazdaságtan kezdőpontjaként értelmezte. Genovesi a mezőgazdaság korszerűsítését, az oktatás kiterjesztését és a szegénység csökkentését kapcsolta össze, munkássága azonban elsősorban a nápolyi értelmiségre és a hivatalnokrétegre hatott, a vidéki feudalizmus felszámolására csak fokozatosan került sor.

A nápolyi felvilágosodás másik kiemelkedő alakja Gaetano Filangieri volt, akinek `La Scienza della Legislazione` („A törvényhozás tudománya”) című munkája a törvények ésszerű, az egyéni jogokat és a közjót egyaránt szolgáló rendszerét vázolta. Filangieri műve fokozatosan az európai reformerek egyik hivatkozási pontjává vált, bár a szerző a francia forradalmat megelőző, az abszolutista kereteket elfogadó reformtradíción belül maradt. A „felvilágosult abszolutizmus” fogalma, amelyet a történészek ma gyakran használnak e korszak leírására, később született

meg, és nem volt a kortársak önleírása. A fogalom azt a modellt jelöli, amelyben az uralkodó a felvilágosodás eszméit a saját hatalmának megerősítésére és a kiváltságos rendek visszaszorítására használja. Ugyanakkor egyes történészek szerint a fogalom egységesnek mutat olyan uralkodói gyakorlatokat, amelyek valójában nagyon eltérőek voltak, és gyakran inkább az adóbevételek növelésére, semmint filozófiai meggyőződésből fakadtak.

A felvilágosodás további csatornái közé tartoztak az akadémiák és a tudós társaságok. Milánóban, Torinóban, Firenzében, Nápolyban és más városokban a 18. század folyamán több olyan testület működött, amely a természettudományok, a mezőgazdasági kísérletek és a jogi reformok kérdéseit tárgyalta. Ezek intézményi háttere gyakran az uralkodótól vagy a helyi arisztokráciától függött, ezért a „nyilvános vélemény" formálódása nem volt független a hatalomtól. A rendőri felügyelet és a cenzúra időszakonként korlátozta a vallásos érzékenységet sértő vagy a monarchia tekintélyét megkérdőjelező írásokat, de az állam maga is támogatta azokat a műveket, amelyek a reformpolitika igazolását szolgálták. A felvilágosodás tehát nem egységes, szabad szellemi mozgalomként, hanem az állami hatalomhoz kötődő, ugyanakkor attól részben független értelmiségi hálózatként írható le.

28.3.2. A Habsburg reformok Lombardiában

A Lombardiát a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713–1714-es utrechti és rastatti békék juttatták a Habsburgok kezére; az előző alfejezetben tárgyalt osztrák uralom intézményi alapjai itt erősödtek meg. A Lombard Hercegség – gyakorlatilag a Milánói Hercegség és a hozzá kapcsolódó területek – a Habsburg Monarchián belül viszonylag gazdag, városias és sűrűn lakott térségnek számított, ezért az uralkodók számára adózási és stratégiai szempontból is fontos volt. Mária Terézia uralkodása alatt (1740–1780) a bécsi udvar reformprogramot hirdetett, amelynek célja az állam pénzügyi stabilitásának helyreállítása, a közigazgatás hatékonyságának növelése és az egyházi és nemesi kiváltságok csökkentése volt.

A lombardiai reformok egyik legfontosabb eleme az adóügyi kataszter, a `catasto teresiano` bevezetése volt. A felmérés célja az volt, hogy a földbirtokok valós jövedelemtermelő képessége alapján, nem pedig a hagyományos kiváltságok szerint vessék ki az adót. A kataszteri munkálatok több évtizedig tartottak, és a helyi földbirtokosok, községek, valamint a kormányszervek közötti viták kísérték. A kataszteri iratok – a felmérési jegyzőkönyvek, a fellebbezések és a bécsi udvari kamara levelezése – viszonylag jó állapotban maradtak fenn, ezért a történészek részletesen tudják vizsgálni a folyamatot. Ugyanakkor a kataszter társadalmi hatásáról eltérő értelmezések születtek: egyes kutatók szerint a reform jelentősen megnövelte az állami bevételeket és a paraszti terheket, mások szerint a gyakorlatban a földesurak és a városi elitek több csatornán keresztül továbbra is adókedvezményekhez jutottak. A pontos adóterhelés változását sokszor nehéz mérni, mert a korabeli statisztikák nem fedik le a teljes lakosságot, és a nemesi önbevallások megbízhatósága kérdéses.

Az adóreform mellett Mária Terézia és II. József anyja, majd fia uralkodása alatt több olyan intézkedés született, amely az igazságszolgáltatást és a helyi önkormányzatot is érintette. Lombardiában a városi tanácsok és a nemesi testületek hatalmát csökkentő közigazgatási átszervezések arra irányultak, hogy a központi kormányzat közvetlenebbül ellenőrizze a közigazgatást. A szenátus és más hagyományos jogi fórumok hatáskörét korlátozták, új bírósági eljárási szabályokat vezettek be, és szorgalmazták az ítélkezés írásbeli rögzítését. E reformokkal kapcsolatban elsődleges források a királyi rendeletek, a helytartói utasítások és a bírósági jegyzőkönyvek; a kutatás azonban azt jelzi, hogy a központosító szándék és a helyi joggyakorlat között jelentős eltérések maradtak. A helyi közösségek gyakran a megszokott eljárásokat követték, a hivatalnokok pedig nem mindig rendelkeztek elegendő erőforrással a rendeletek végrehajtásához. Ezért

a Habsburg-reformokat nem lehet egységesen sikeres vagy sikertelen folyamatként ábrázolni; hatásuk régiónként és társadalmi csoportonként különbözött.

Az egyházi ügyek terén a lombardiai Habsburg-politika a katolikus egyház kiváltságainak állami felügyelet alá vonására törekedett. A bécsi udvar korlátozta a pápai adókat, a szerzetesrendek egy részének működését felülvizsgálta, és szorgalmazta a papság képzésének állami ellenőrzését. II. József 1780-as trónra lépése után a reformok radikálisabb formát öltöttek: a felvilágosult abszolutizmus jegyében a rendeleti úton bevezetett intézkedések közé tartozott a szemlélődő szerzetesrendek egy részének feloszlatása, a plébániák átszervezése, az anyakönyvezés államosítása és a házassági jog részbeni állami szabályozása. E lépéseket a kortársak egy része a vallásos életbe való indokolatlan beavatkozásként értékelte, ami helyi ellenálláshoz és panaszokhoz vezetett. A papságon belül sem volt egységes a fogadtatás: a magasabb egyházi hierarchia gyakran ellenezte a reformokat, míg a lelkipásztori munkát végző alsópapság körében a rendeleti szigor és a hívek védelme közötti feszültség érzékelhető. A történészi szakirodalomban a jozefinizmus – e reformpolitika gyűjtőneve – megítélése vitatott: egyesek a katolikus egyház modernizálásának szándékát emelik ki, mások a vallási kényszer és a központosítás káros hatásait hangsúlyozzák.

A lombardiai reformok társadalmi hatása a parasztságot és a városi kézműveseket is érintette. Az adóreform és a hivatali átszervezések során a szegényebb rétegek gyakran a kiszámíthatóbb, de nagyobb terheket jelentő állami adóztatást tapasztalták meg; a földesúri járadékok és a papi tized sok helyen továbbra is fennmaradt. A 18. század végén a francia forradalom és a napóleoni háborúk miatt a reformok félbeszakadtak, majd a francia uralom alatt új, részben ellentétes modellek követték. Így a lombardiai Habsburg-reform periódusnak nem volt egyértelmű, lezárt eredménye; az intézkedések egy része később visszafordíthatatlannak bizonyult, más része pedig a restaurációval elveszett.

28.3.3. A toszkán reformok és a büntetőjogi kódex

Toszkána a 18. század első felében a Habsburg–Lotaringiai dinasztia uralma alatt állt, de a régió sajátos politikai hagyománya és a Firenze köré szerveződő hivatali elit miatt a reformok itt más hangsúlyokat kaptak, mint Lombardiában. A Toszkánai Nagyhercegség a spanyol örökösödési háború után került a Habsburgok ellenőrzése alá, majd 1737-ben a lotaringiai herceg, Ferenc István – Mária Terézia férje – örökölte. Tényleges uralkodóként fia, Péter Lipót (Pietro Leopoldo) 1765 és 1790 között irányította a nagyhercegséget. Péter Lipót reformjait az európai felvilágosult uralkodók között az egyik legradikálisabb, ugyanakkor sajátosan gyakorlatias programként tartják számon.

A toszkán reformok egyik legjelentősebb eleme a gabonakereskedelem liberalizálása volt, amelyet a korábbi árszabályozás és készletezési rendszer helyébe léptettek. A cél a mezőgazdasági termelés ösztönzése, a vidéki éhínségek kockázatának csökkentése és a földbirtokosok termelési kedvének növelése volt. A fiziokrata elvekhez közelítő intézkedések hatását a történészek ma is vitatják: a statisztikai források hiányosak, a piaci árak alakulása nem egyértelműen mutatja a reform sikerét, és a korabeli elbeszélő források gyakran elfogultak. A gabonapiaci liberalizáció időszakos áremelkedéseket okozhatott, ami a városi lakosság egy részénél tiltakozáshoz vezetett, de a nagyobb éhínségek elkerülésében szerepet játszhatott.

A toszkán egyházpolitika a jozefinizmusnál is radikálisabb volt bizonyos kérdésekben. Péter Lipót korlátozta az egyházi bíróságok hatáskörét, szabályozta a vallási ünnepek számát, és csökkentette a papi kiváltságokat. A püspöki és pápai hatalommal szemben az állami joghatóság elsőbbségét hirdette, de a gyakorlatban a toszkán katolikus hierarchiával tárgyalásokat folytatott, nem pedig kizárólag rendeleti úton járt el. A reformokat támogató helyi egyházi körök – köztük a janzenista irányzathoz közel álló papok – fontos szerepet játszottak a vallási intézmények állami célú átalakításában. Ez arra figyelmeztet, hogy a katolikus egyház nem egységesen ellenezte

a felvilágosodást: a lelkipásztori reformot és a püspöki hatáskörök megerősítését szorgalmazó egyházi körök bizonyos állami intézkedéseket szövetségesként fogadtak.

A toszkán reformok legismertebb dokumentuma az 1786. november 30-án kihirdetett büntető törvénykönyv, az ún. `Codice Leopoldino`. Ez a kódex az európai jogtörténetben az elsők között törölte el a halálbüntetést, és eltörölte a kínvallatást. A törvénykönyv emellett korlátozta az önkényes bírói gyakorlatot, szabályozta a bizonyítékok értékelését, és a büntetések arányosabb rendszerét vezette be. Az uralkodó a kódex indoklásában a társadalmi hasznosság és a megelőzés elveire hivatkozott, de a szöveg pontos jogi fogalomhasználata és a bírák számára adott utasítások arra utalnak, hogy a reform mögött részletes jogi előkészítő munka állt. A halálbüntetés eltörlése azonban nem volt hosszú életű: Péter Lipót távozása és a francia forradalom utáni politikai légkör visszafordította a reform egy részét, és a halálbüntetést a következő évtizedekben újra bevezették. A toszkán kódex így egyszerre dokumentált tény a jogtörténetben és vitatott szimbólum a „halálbüntetés nélküli társadalom” lehetőségéről.

A toszkán gazdasági reformok közé tartozott a földesúri járadékok és a községi közföldek rendezése. Péter Lipót szorgalmazta a paraszti birtoklás erősítését, és megkísérelte a nagybirtokok egy részének felosztását a bérlők és a kisbirtokosok javára. E törekvések részben összhangban álltak a fiziokrata meggyőződéssel, hogy a mezőgazdasági termelés növelése a legfontosabb gazdasági cél. A tényleges birtokreform azonban lassan haladt, és a helyi arisztokrácia ellenállása, valamint a központi adminisztráció kapacitáshiánya miatt az eredmények korlátozottak maradtak. A paraszti közösségek részvétele a reformban nem egyértelmű: egyes falvakban a földek felosztása javította a helyzetet, másutt az új birtokhatárok vitához és konfliktushoz vezettek. A levéltári források – a községi jegyzőkönyvek, a határviták iratai és az uradalmi panaszok – ezt a változatos képet mutatják, ezért a történészek kerülik az egységes siker- vagy kudarcnarratívát.

28.3.4. A Nápolyi Királyság reformjai

A Nápolyi Királyság a spanyol örökösödési háború után előbb az osztrák Habsburgok, majd 1734-től a spanyol Bourbonok uralma alá került, amikor a Bourbon-házból származó VII. Károly – később III. Károly spanyol király – megszerezte a nápolyi és szicíliai trónt. A független, bár Bourbon uralkodó alatt álló királyság lehetőséget adott arra, hogy a reformok a helyi elitekkel és a feudális struktúrákkal együttműködve, illetve azokkal szemben alakuljanak. A nápolyi reformpolitikát gyakran a „felvilágosult abszolutizmus” déli változataként írják le, de a fogalom itt is utólagos, és a kortársak nem így nevezték.

III. Károly és fia, IV. Ferdinánd uralkodása alatt a kormányzat több területen hozott reformintézkedéseket. A legjelentősebb a feudalizmus korlátozása és az adórendszer átalakítása volt. A királyság déli területein a nemesi földesúri jogok – a `giurisdizioni baronali` – erősek voltak, és a helyi bárók adót szedtek, igazságot szolgáltattak, valamint különböző járadékokat követeltek a parasztoktól. A nápolyi reformerek – köztük Antonio Genovesi tanítványai és a törvényhozási reformokat szorgalmazó jogászok – azt követelték, hogy az állam számolja fel vagy korlátozza a földesúri jogokat, és egységes adórendszert vezessen be. A gyakorlati eredmények azonban korlátozottak voltak: a nemesség ellenállása, a királyi udvar érdekei és a bürokrácia gyengesége miatt a reformok gyakran csak részleges rendeletekben öltöttek testet, és a vidéki viszonyok alig változtak.

A nápolyi kormányzat az egyházi birtokok és a papi kiváltságok korlátozására is kísérletet tett. A királyságban az egyházi testületek hatalmas földterületekkel rendelkeztek, és számos adókedvezményt élveztek. A Bourbon-reformerek – köztük Bernardo Tanucci, aki hosszú ideig a királyság befolyásos minisztere volt – szorgalmazták az egyházi javak állami felügyelet alá vonását, a pápai beavatkozás korlátozását és a jezsuita rend feloszlatásának támogatását. A

jezsuiták elűzése a Nápolyi Királyságból 1767-ben a Bourbonok és a pápaság közötti konfliktus egyik jele volt. Az egyházi reformokkal kapcsolatban azonban nem szabad azt feltételezni, hogy a Bourbon királyság szekuláris állam lett volna: a monarchia szorosan kötődött a katolikus egyházhoz, és a reformok inkább a pápai hatalom és a papi kiváltságok csökkentésére, nem a vallás eltávolítására irányultak. A vallási ünnepek, a körmenetek és a szentek tisztelete továbbra is a társadalmi élet központi elemei maradtak.

A nápolyi gazdasági gondolkodásban Genovesi és köre a belső piac élénkítését, a szállítási infrastruktúra fejlesztését és a vidéki szegénység csökkentését hangsúlyozta. A gyakorlatban azonban a királyság gazdasága továbbra is erősen mezőgazdasági jellegű maradt, és a déli tartományokban a földesúri rendszer konzerválta az egyenlőtlenségeket. A 18. század végén az éhínségek és a járványok időszakosan sújtották a területet, és a reformpolitika nem tudta megszüntetni a szegénység mély szerkezeti okait. A nápolyi reformerek írásaiban megjelenő „feudális maradiság” és „szegénység” képe fontos forrás a korabeli társadalomkritika megértéséhez, de ezek a szövegek gyakran a városi értelmiség nézőpontját tükrözik, és nem feltétlenül adják vissza a paraszti közösségek tapasztalatait.

A nápolyi reformpolitika tehát ellentmondásos volt: a törvényhozási szándék és a tényleges végrehajtás közötti szakadék jól dokumentált a királyi rendeletek, a helyi hatóságok jelentései és a panaszlevelek összehasonlításából. A történészek egy része a reformokat a későbbi, 19. századi déli elmaradottság egyik okaként, mások a fejlődés elmulasztott lehetőségeként értelmezi. A kérdés azért is vitatott, mert a „déli kérdés” (`questione meridionale`) fogalma később, az olasz egyesítés után született meg, és annak visszavetítése a 18. századra módszertani problémákat vet fel.

28.3.5. A gazdasági és kulturális újjáéledés

A „gazdasági és kulturális újjáéledés” kifejezés használatánál óvatosnak kell lenni, mert a 18. századi itáliai változások regionálisan egyenlőtlenek voltak, és nem beszélhetünk az egész félszigetre kiterjedő, egységes fellendülésről. Ugyanakkor több területen valóban megfigyelhető a mezőgazdasági termelés fokozatos növekedése, a kereskedelem élénkülése, a városi kultúra intézményeinek gyarapodása és a tudományos élet felpezsdülése.

A mezőgazdasági fejlődést elősegítő intézmények közé tartoztak a mezőgazdasági társaságok (`società agrarie`), amelyek Észak- és Közép-Itáliában a század második felében jöttek létre, gyakran a kormányzat támogatásával. Ezek a társaságok vetőmagkísérleteket, a földművelés új módszereinek terjesztését és a birtokosok oktatását tűzték ki célul. Az eredményeikről szóló beszámolók fontos forrást jelentenek, de a termelési statisztikák hiányában nehéz mérni, hogy a paraszti gazdálkodás szintjén milyen mértékben jelentkeztek a javasolt újítások. A bérleti szerződések és az uradalmi leltárak arra utalnak, hogy a változások lassúak voltak, és a hagyományos földhasználati formák tovább éltek. A rizstermelés a Pó síkságán, a selyemhernyó-tenyésztés Lombardiában és Toszkánában, valamint a bor- és olívaolaj-termelés egyes régiókban valóban növekedett, de ezt nem szabad az egész félszigetre kiterjeszteni.

A kereskedelem és a kézműipar terén a 18. században fokozatosan csökkent a céhes kötöttségek szerepe, bár a folyamat korántsem volt egyértelmű. Lombardiában és Toszkánában egyes rendeletek a városi céhek monopóliumainak felszámolását szorgalmazták, de a kézművesek és mesterek ellenállása miatt a gyakorlatban sok korlátozás fennmaradt. A selyemipar, a gyapjúszövés és a könyvnyomtatás városaiban a termelés kapitalista formái terjedtek, de a vidéki otthoni munka és a céhes keretek még sokáig domináltak. A tengeri kereskedelemben az itáliai kikötők – Genova, Livorno, Nápoly, Palermo – szerepe a 18. században növekedett, bár a korábbi mediterrán hegemónia a spanyol, francia és angol flottákhoz képest már nem állt fenn. Livorno szabadkikötőként különösen fontos csomóponttá vált, és a város vallási toleranciája – zsidó, görög,

örmény és protestáns közösségek jelenléte – a korszak kereskedelmi kozmopolitizmusának jele volt. Ez a tolerancia azonban gazdasági érdekeken alapult, és nem jelentette a teljes jogegyenlőséget.

A kulturális élet intézményei közül a múzeumok, a könyvtárak és a színházak fejlődése emelhető ki. A 18. században az ásatások és a régiséggyűjtés új lendületet kapott: a Herculaneum és Pompeii római városok feltárása a Nápolyi-öbölben a század első felében kezdődött, és az európai közvélemény figyelmét az antikvitás felé irányította. A leletek tudományos feldolgozása és publikálása a nápolyi Bourbon udvar támogatásával folyt, bár a lelőhelyek módszeres régészeti feltárása a kor színvonalán még számos hiányossággal küzdött. A felfedezések hatására az antik művészet és építészet iránti érdeklődés szerte Európában megnőtt, ami hozzájárult a neoklasszicizmus elterjedéséhez. Az itáliai városokban születő múzeumok – a firenzei Uffizi képtár nyilvános megnyitása a 18. században, a római pápai gyűjtemények rendezése – a művészeti örökség nyilvános bemutatásának új formáit hozták létre. E folyamatokban azonban a „nyilvánosság” fogalma korlátozott volt: a múzeumok jellemzően az udvar, a nemesség és a művelt elit számára voltak elérhetők, nem a teljes lakosság számára.

A nyomdászat és a könyvkereskedelem fejlődése elősegítette a felvilágosodás eszméinek terjedését, de a cenzúra – mind az állami, mind az egyházi – továbbra is jelentős korlátot jelentett. Velencében, Firenzében, Milánóban és Nápolyban a 18. században több folyóirat és újság jelent meg, amelyek a tudományos, irodalmi és politikai kérdéseket tárgyalták. A példányszámokról pontos adatok többnyire nem állnak rendelkezésre, a fennmaradt előfizetési listák és a nyomdászok levelezése alapján azonban arra lehet következtetni, hogy az olvasóközönség a városi középrétegek és a hivatalnoki kar köréből került ki. A vidéki lakosság túlnyomó többsége továbbra is írástudatlan maradt, ezért a felvilágosodás közvetlen hatása rájuk korlátozott volt. A tanítóképzés és elemi iskolák alapítása egyes államokban – különösen Lombardiában és Toszkánában – megkezdődött, de az iskolahálózat kiépítése lassan haladt, és a nők oktatása még inkább háttérbe szorult.

A zenei élet területén Itália a 18. században európai központnak számított: a nápolyi opera, a velencei zenei élet és a firenzei, római, milánói udvari koncertek nemzetközi vonzerőt gyakoroltak. Az opera és az oratórium a katolikus és a világi kultúra közötti átmenet tere volt, és a felvilágosodás eszméi – például az emberi szenvedélyek, a társadalmi igazságosság és a felvilágosult uralkodó eszménye – a szövegkönyvekben is megjelentek. A zenei intézmények azonban szorosan az udvarokhoz és a gazdag mecénásokhoz kötődtek, ezért a kulturális fellendülés nem volt független a társadalmi egyenlőtlenségektől. A híres kasztrált énekesek, a nemesi páholyok és a városi színházak világa a korabeli luxus és a szegénység közötti ellentétet is tükrözte.

28.3.6. Források és bizonytalanságok

A 18. századi itáliai reformok és a felvilágosodás története jól dokumentált, de számos kérdésben a források hiányosságai és az értelmezések különbözősége miatt bizonytalan marad. Az elsődleges források közé tartoznak:

- az uralkodói rendeletek, törvénykönyvek és hivatalos utasítások (például a lombardiai kataszteri rendeletek, a toszkán büntető kódex, a nápolyi tanügyi és egyházi rendeletek);
- az állami hivatalok és a helyi hatóságok levelezése, jelentései, kataszteri felmérései és adóösszeírásai;
- a bírósági jegyzőkönyvek, peres iratok és fellebbezések;
- a felvilágosodás képviselőinek nyomtatott művei, folyóiratai, levelezése és kéziratai;
- az egyházi levéltárak iratai, püspöki jelentések, zsinati határozatok és plébániai anyakönyvek;
- a gazdasági tevékenységre vonatkozó vámregiszterek, kereskedelmi mérlegek és uradalmi leltárak.

E források hiányosságai között a legfontosabb, hogy a statisztikai adatok nem fedik le a teljes lakosságot, és a korabeli adminisztráció nem a mai értelemben vett statisztikai módszerekkel dolgozott. A kataszteri felmérések például a földbirtokosok önbevallásaira és a becslőbiztosok ítéletére támaszkodtak, ezért a valós jövedelmi viszonyokat gyakran torzították. A reformok tényleges társadalmi hatásáról – például a paraszti terhek változásáról – a rendelkezésre álló adatok alapján nehéz pontos képet alkotni. A helyi panaszlevelek és a hatósági jelentések gyakran érdekeltek, ezért azokat kritikailag kell kezelni.

Vitatott értelmezési kérdések:

- A „felvilágosult abszolutizmus” kategória használatát többen bírálják, mert egységesíti a különböző uralkodói politikákat, és elrejti a reformokban rejlő konzervatív, adónövelő vagy hatalmi célokat.
- A Habsburg-reformok motivációja – modernizáció vagy katonai-pénzügyi szükség – továbbra is vita tárgya; a bécsi udvar forrásaiból mindkét értelmezésre találhatók érvek.
- A toszkán halálbüntetés-eltörlés hatása és a Codice Leopoldino jogi gyakorlatban játszott szerepe vitatott: a kódex kihirdetése dokumentált tény, de a bíróságok tényleges ítélkezési gyakorlatáról keveset tudunk.
- A nápolyi reformok elmaradásának okairól széles körű vita folyik: egyesek a helyi nemesség ellenállását, mások a Bourbon udvar közömbösségét, megint mások a gazdasági szerkezeti adottságokat emelik ki.
- A katolikus egyház szerepe a reformokban ellentmondásos; a pápai udvar és a helyi hierarchia konfliktusai mellett léteztek a reformokat támogató egyházi csoportok is, ezért az egyház egységes ellenségként való ábrázolása nem tartható.

A tudományos konszenzus leginkább abban van, hogy a 18. századi itáliai reformok nem egységes folyamatot képeztek, és hogy a felvilágosodás helyi formái szorosan kötődtek az uralkodói hatalomhoz és a hivatalnok-értelmiségi réteghez. Abban is egyetértés mutatkozik, hogy a változások társadalmi hatása egyenlőtlen volt, és hogy a reformok a paraszti tömegek életét csak korlátozottan javították. A bizonytalanságok hangsúlyozásával elkerülhető az a leegyszerűsítő kép, amely szerint a felvilágosodás automatikusan a haladás és a jólét korszaka lett volna az itáliai államok történetében.

28.3.7. Rövid összefoglaló

- A 18. századi itáliai felvilágosodás elsősorban a városi hivatalnok-értelmiségi réteghez és az uralkodói udvarokhoz kötődött, nem pedig egy széles, államtól független mozgalomhoz.
- Milánóban a Verri testvérek és Cesare Beccaria folyóirata, az `Il Caffè`, valamint Beccaria 1764-es büntetőjogi műve a jogi és gazdasági reform eszméit terjesztette; ezek hatása a tényleges jogalkotásra azonban közvetett és vitatott.
- A lombardiai Habsburg-reformok központi eleme a földalapú kataszter, a bürokrácia átszervezése és az egyházi kiváltságok korlátozása volt; a végrehajtás helyi ellenállásba ütközött, és a társadalmi hatások egyenlőtlenül érvényesültek.
- Toszkánában Péter Lipót reformjai közé tartozott a gabona-kereskedelem liberalizálása, az egyházi joghatóság szűkítése és az 1786-os büntető törvénykönyv, amely ideiglenesen eltörölte a halálbüntetést.
- A Nápolyi Királyság reformjai – Antonio Genovesi gazdasági tanítása, Bernardo Tanucci egyházpolitikája és a feudális jogok korlátozásának kísérletei – csak részlegesen valósultak meg; a földesúri hatalom és a vidéki szegénység továbbra is fennmaradt.
- A gazdasági és kulturális fellendülés jelenségei – mezőgazdasági társaságok, kereskedelem, régészeti feltárások, múzeumok, folyóiratok és zenei élet – főként Észak- és Közép-Itáliában koncentrálódtak, és nem terjedtek ki egyenletesen a félsziget egészére.

- A források – rendeletek, kataszteri iratok, bírósági jegyzőkönyvek, folyóiratok és levelezések – hiányos statisztikai adatokkal párosulnak, ezért a reformok pontos társadalmi hatása vitatott.

28.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az itáliai felvilágosodás a francia filozófiai mozgalomtól, és milyen szerepet játszottak benne a hivatalnokok és az uralkodói udvarok?
2. Hasonlítsa össze a lombardiai Habsburg- és a toszkán reformok céljait és eszközeit! Melyik területen mutatkoztak lényeges különbségek?
3. Miért tekinthető a toszkán 1786-os büntető törvénykönyv egyszerre dokumentált jogtörténeti ténynek és vitatott szimbolikus örökségnek?
4. Milyen tényezők akadályozták a nápolyi reformok mélyebb társadalmi hatását, és hogyan lehet ezt a források alapján megkülönböztetni a későbbi „déli kérdés” fogalmától?
5. Milyen módszertani nehézségek merülnek fel a 18. századi itáliai gazdasági és társadalmi változások mérése során, és miért fontos a statisztikai becslések bizonytalanságának jelzése?

28.4. A francia forradalom és Napóleon Itáliában

A francia forradalom és a napóleoni korszak nem csupán hódításként, hanem a kora újkori itáliai államrend mélyreható átalakulásaként jelentkezett a félszigeten. A felvilágosodás és a reformok alfejezetben tárgyalt felvilágosult reformok és a dinasztikus államok belső feszültségei után a francia csapatok 1796-os bevonulása új politikai, jogi és társadalmi viszonyokat hozott. A korszak megítélése a történészi szakirodalomban vitatott: egyes értelmezések szerint a napóleoni reformok a modern polgári állam és a későbbi Risorgimento előkészítői voltak, mások szerint elsősorban idegen megszállást, katonai terheket és gazdasági kizsákmányolást jelentettek. Az alábbi alfejezet a francia forradalmi háborúk itáliai eseményeit, a napóleoni köztársaságok és az Itáliai Királyság intézményeit, az ellenállás és a kollaboráció formáit, végül a bécsi kongresszus és a restauráció államrendjét tárgyalja.

28.4.1. A francia forradalom eszméi és az itáliai államok (1789–1796)

A párizsi események 1789-től kezdve nem közvetlenül okoztak intézményi változást az itáliai államokban, de eszméik – a népszuverenitás, az egyenlőség, a rendi kiváltságok eltörlése, a hitvallási türelem – nyomtatott röplapokon, könyveken és az itáliai városokban utazó francia és olasz értelmiségiek közvetítésével terjedtek. A “jakobinus” (giacobino) elnevezést a kortársak egyaránt használták a francia forradalmi eszmék híveire és a fennálló rend ellenzőire, de ez a kategória nem fedett le egységes politikai programot: vidéki értelmiségiek, városi ügyvédek, tisztviselők, egyetemi hallgatók és a nemesség egy része eltérő okokból csatlakozott a mozgalomhoz. A Habsburg-országokban (Lombardia, Toszkána), a Nápolyi Királyságban és a pápai államban a hatóságok betiltották a forradalmi szimbólumokat, a szabadkőműves és titkos társaságokat, valamint a gyanús kiadványokat. A rendőri levéltárak és periratok arra utalnak, hogy a jakobinus szervezkedés elsősorban városi, elit jellegű volt, és nem rendelkezett széles paraszti bázissal.

A politikai elit egy része óvatos reformokat sürgetett, tartva a franciaországihoz hasonló társadalmi robbanástól. A Toszkán Nagyhercegségben III. Ferdinánd, a Habsburg–lotaringiai uralkodó, megpróbálta fenntartani a felvilágosult abszolutizmus intézményeit, míg más államok – például a piemonti Szárd Királyság – szigorú rendőri intézkedésekkel reagáltak. A katolikus papság jelentős része a francia forradalom egyházellenes intézkedései (a papi földek szekularizációja, a polgári

alkotmány a klérusról) miatt határozottan szemben állt a forradalmi eszmékkel. Ugyanakkor egyes alsópapsági csoportok, különösen a pápai állam elégedetlen városi rétegeiben, rokonszenvvel figyelték a kiváltságok elleni beszédet.

28.4.2. A francia forradalmi háborúk Itáliában (1792–1797)

A francia köztársaság 1792-ben hadat üzent Ausztriának és a Szárd Királyságnak. Az itáliai front kezdetben másodlagosnak számított a rajnai és belgiumi hadszínterekhez képest. A francia csapatok 1792-ben ideiglenesen bevették Nizzát és Savoyát, de a hadműveletek nem hoztak döntő eredményt. A helyzet 1796 tavaszán változott meg, amikor a Direktórium a fiatal tábornok, Bonaparte Napóleon vezetésére bízta az itáliai hadsereget. A hadjárat dokumentált eseményei és a korabeli katonai jelentések alapján Napóleon gyors manőverekkel, utánpótlási vonalakkal és a helyi lakosságtól beszedett hadisarcokkal működtette seregét. A francia győzelmek sora – Montenotte, Lodi, Arcole, Rivoli – arra kényszerítette a Szárd Királyságot, hogy 1796 májusában fegyverszünetet kössön, átadva Nizzát és Savoyát. A Habsburg hadsereg a mantovai erődrendszer mögé szorult vissza, de 1797 februárjáig kapitulált. A 1797. októberi Campo Formió-i békében Ausztria elismerte a francia befolyást Észak-Itáliában, és hozzájárult a Ciszalpin Köztársaság létrehozásához; cserébe megkapta a Velencei Köztársaság szárazföldi területeit és magát a lagúnavárost, amelyet a franciák 1797 májusában szálltak meg. A velencei állam megszüntetése a kortárs európai diplomáciában példátlan lépésnek számított, mivel a több mint ezeréves köztársaság nem támadta meg Franciaországot, területét pusztán a nagyhatalmi egyezség áldozataként osztották fel. A velencei források és a francia katonai jelentések szerint a megszállást a városi patrícius elit passzívan fogadta, a vidéki lakosság pedig helyenként fegyveres ellenállásba kezdett, amelyet a franciák levertek.

28.4.3. A napóleoni köztársaságok (1796–1804)

A francia győzelmek nyomán a Direktórium kliensállamok sorát hozta létre a félszigeten. A Ciszalpin Köztársaság (1797) Lombardia egy részéből alakult, saját alkotmányt, törvényhozó testületet és közigazgatást kapott, de valójában a francia katonai és politikai ellenőrzés alatt működött. Hasonló státusza volt a Ligur Köztársaságnak (1797), amely a volt Genovai Köztársaság területén jött létre. A francia befolyás dél felé terjeszkedésével 1798-ban kikiáltották a Római Köztársaságot, miután a francia csapatok elfoglalták a pápai államot, és VI. Piuszt fogolyként Franciaországba szállították. 1799 elején Nápolyban kirobban a franciaellenes felkelés, majd a francia csapatok bevonulnak, és létrehozzák a Parthenopéi Köztársaságot (Repubblica Partenopea). Ezek az államalakulatok a franciaországi forradalmi intézmények mintájára működtek: eltörölték a feudális jogokat, szekularizálták az egyházi birtokokat, új bírósági rendszert állítottak fel, és nemzeti őrséget szerveztek. A gyakorlatban azonban a köztársaságok kormányzata függött a francia hadsereg jelenlététől, a hadisarcoktól és a helyi jakobinus elit kollaborációjától. A “köztársaság” elnevezés ellenére a hatalom gyakran a francia tábornokok és katonai biztosok kezében összpontosult.

A nápolyi Parthenopéi Köztársaság rövid élete (1799 január–július) jól mutatja a francia reformok és a vidéki társadalom közötti szakadékot. A köztársasági kormány törvénybe iktatta a feudalizmus eltörlését és a földek újraelosztását, de a paraszti tömegek számára a francia megszállás elsősorban adó- és sorozási terhet jelentett. A Bourbon-párti, katolikus ihletésű felkelést – amelyet a bíboros Fabrizio Ruffo vezetett – gyakran sanfedismo néven ismerik; a mozgalom a királypárti nemességtől a nápolyi városi szegényekig és a hegyvidéki parasztokig terjedt. A francia csapatok és a köztársasági erők visszavonulása után a Bourbonok visszatértek, és a jakobinusnak bélyegzett személyek százait végezték ki vagy zárták börtönbe. A megtorlás mértéke a becslések szerint több száz áldozatot követelt, de a pontos számok vitatottak; a kortárs

visszaemlékezések és a Bourbon-kormányzat igazoló iratai eltérő képet adnak a felelősségről. A „nápolyi köztársaságjakobinusainak” emlékezete később a Risorgimento liberális hagyományában mítosszá vált, de a korabeli valóság ennél sokkal összetettebb: a köztársasági elit városi, művelt csoportokból állt, a vidéki lakosság nagy része közömbös vagy ellenséges volt.

A második koalíciós háború (1799–1802) során az orosz és osztrák csapatok kiszorították a franciákat Itália nagy részéből, és a köztársaságok sorra összeomlottak. Napóleon 1800-as marengói győzelme azonban visszahozta a francia befolyást. Az 1802-es lyoni konzultációk után a Ciszalpin Köztársaságot Itáliai Köztársaság néven újjászervezték, elnökéül magát Napóleont választva. Ez az állam már jobban centralizált közigazgatást, francia mintájú minisztériumokat és törvénykönyvet kapott. A köztársasági időszak tehát nem volt egységes: a kezdeti, rövid életű, gyenge kliensállamoktól a fokozatosan bürokratizálódó, francia szervezeti rendszerben működő egységek felé haladt.

28.4.4. Az Itáliai Királyság és a napóleoni államrendszer (1805–1814)

1805-ben Napóleon – már francia császárként – megszüntette az Itáliai Köztársaságot, és kikiáltotta az Itáliai Királyságot (Regno d’Italia). A koronát saját maga vette fel, mostohafia, Eugène de Beauharnais pedig alkirályként kormányzott. A királyság központja Milánó lett; területe magában foglalta Lombardiát, Velence tartományt, valamint a későbbiekben a pápai állam egyes északi részeit és a dalmáciai területeket is. Az intézmények a francia császárság mintájára épültek: a Code Napoléon bevezetése, a prefektusi rendszer, az állami kataszter, a törvény előtti egyenlőség, a feudális jogok eltörlése. A központi kormányzat olasz nyelven működött, de a legmagasabb tisztségeket gyakran francia vagy franciaországi mintát követő tisztviselők töltötték be. A katolikus egyház helyzete feszült maradt: bár az 1801-es konkordátum szabályozta a franciaországi viszonyokat, az itáliai területeken a papi birtokok szekularizációja és a pápai állam 1809-es megszállása újabb konfliktust okozott. VII. Piuszt a franciák letartóztatták és Savonában, majd Fontainebleau-ban tartották fogva. Az egyház vagyonát részben eladták, részben állami kezelésbe vették; a papság egy része hűséget esküdött, más része megtagadta a francia hatóságokkal való együttműködést. A papok és szerzetesek közötti megosztottság dokumentált, de a mindennapi pasztoráció és a lakosság vallásossága a megszállás alatt is fennmaradt.

Az Itáliai Királyság mellett a Napóleoni Rendszer más államokat is létrehozott vagy átalakított. 1806-ban a Nápolyi Királyság trónjára Napóleon bátyja, Joseph Bonaparte került, majd 1808-ban Joachim Murat követte. Murat kormányzata bevezette a francia törvénykönyvet, eltörölte a feudalizmust, és modern közigazgatást épített ki, de állandó katonai és pénzügyi nyomás alatt állt. A Szárd Királyság piemonti törzsterülete 1802-től francia annektálás alá került, a sziget maga a Savoyai-ház uralma alatt maradt, de brit védnökség alatt állt. A Toszkán Nagyhercegséget 1807-ben a Francia Birodalomhoz csatolták, az uralkodó Elba szigetére vonult vissza. A pápai államot 1809-ben a francia császár a Birodalom részévé nyilvánította. A Luka és Piombino Hercegség Napóleon nővére, Élisa Bonaparte kezébe került. Így 1810-re a félsziget szinte minden területe közvetlen vagy közvetett francia fennhatóság alatt állt, kivéve Szicíliát (brit védelem alatt, Bourbon uralommal) és Szardíniát (Savoyai-ház, brit támogatással).

A napóleoni uralom társadalmi hatásai ellentmondásosak voltak. A polgári egyenlőség, a hivatalviseléshez való jog, a törvény előtti egyenlőség és a modern büntetőjog új lehetőségeket nyitott a képzett középosztály és a földtulajdonhoz jutó paraszti rétegek számára. Az állami anyakönyvezés, a kataszter és a kötelező népoktatás elemei a modern állami szabályozás irányába mutattak. Ugyanakkor a katonai sorozás – elsősorban a napóleoni háborúk frontjaira küldött itáliai katonák – hatalmas embervesztéseget okozott. A becslések szerint az Itáliai Királyságból mintegy 170–220 ezer főt soroztak be, akik közül sokan Spanyolországban, Németországban vagy Oroszországban haltak meg; ezek az adatok a levéltári sorozási jegyzékekből és a katonai

hatóságok jelentéseiből származnak, de a halottak és eltűntek összessége becslésen alapul. A kontinentális blokád (1806–1814) súlyosan érintette a korábban virágzó itáliai kikötővárosokat – Velence, Genova, Livorno, Ancona –, mivel a brit árucikkek kiszorítása a tengeri kereskedelem visszaesését hozta. A megszálló hadsereg fenntartásához szükséges hadisarcok és a francia pénzügyi követelések a vidéki lakosságot is terhelték. A paraszti közösségek számára a feudális jogok eltörlése nem minden esetben hozott azonnali javulást, mert a földek egy része a régi arisztokrácia vagy a jakobinus elit kezébe került, és a megváltási kötelezettségek új terheket jelentettek.

28.4.5. Ellenállás és kollaboráció

A francia uralommal szembeni ellenállás többféle formát öltött. A leglátványosabb a fegyveres felkelés volt, például az 1797-es veronai húsvéti felkelés (Pasque Veronesi), amelyet a franciák kegyetlenül levertek, vagy az 1809-es tiroli felkelés, amelyet Andreas Hofer vezetett a bajor–francia uralom ellen. A dél-itáliai felkelések, különösen a calabriai és a nápolyi vidék ellenállása a Bourbon-uralom visszaállításáért, gyakran a helyi vallásos és közösségi hagyományok keretében szerveződtek. A katolikus papság egy része nyíltan a franciák ellen prédikált, a szerzetesrendek pedig bújtatták a sorozás elől menekülőket. A “brigantaggio” (banditizmus) jelensége a francia megszállás alatt és a restauráció után is jelen volt; a kortárs hatósági források gyakran bűnözőként írták le a felkelőket, míg a helyi emlékezet egy részükben a megszálló ellen harcoló hőst látott.

A kollaboráció sem volt egységes. A városi jakobinus elit tagjai közül sokan őszintén hittek a forradalmi eszmékben, és a francia reformokat a régi rend felszámolásának eszközének tekintették. Mások a hivatalok megszerzéséért, a karrier reményében vagy a társadalmi felemelkedés lehetőségéért támogatták az új rezsimeket. A napóleoni közigazgatásban itáliai születésű tisztviselők, jogászok, mérnökök és katonák nagy számban szolgáltak. A helyi nemesség egy része is együttműködött, mert a feudális jogok eltörlése ellenére megőrizhette birtokait, sőt a szekularizált egyházi földekből vásárolhatott. A francia megszállás tehát nem egyszerűen idegen uralom volt, hanem olyan rezsim, amelynek működtetéséhez itáliai szereplők aktív részvétele kellett.

28.4.6. A napóleoni korszak mérlege: reformok és terhek

A napóleoni korszak intézményi öröksége vitatható. A törvény előtti egyenlőség, a Code Napoléon, a modern közigazgatás, a kataszter, a polgári anyakönyvezés és az állami oktatás kezdetei olyan struktúrákat hoztak létre, amelyeket a restauráció után nem lehetett teljesen felszámolni. A francia megszállás alatt a középosztály és a képzett rétegek megtapasztalták a modern állami intézmények működését, és sokan később a Risorgimento liberális mozgalmában hasznosították ezt a tudást. Ugyanakkor a napóleoni rendszer katonai terhei, a hadisarcok, a gazdasági blokád és az egyházüldözés mély nyomokat hagytak a társadalomban. A korszak áldozatainak száma – akár katonai, akár polgári oldalon – nem ismert pontosan, mert a korabeli statisztikai rendszer töredékes, és a veszteségek becslése történészi viták tárgya. Azt azonban dokumentált források igazolják, hogy a sorozás elől sokan menekültek a hegyekbe, a katonaszökevények száma magas volt, és a lakosság egyes rétegei a régi rend visszaállítását várták.

A francia forradalmi és napóleoni eszmék hosszú távú hatása szintén vita tárgya. Az „olasz nemzeti ébredés” korábbi, romantikus történetírása a napóleoni korszakot a nemzeti egység előfutáraként láttatta; a kritikai történetírás azonban hangsúlyozza, hogy a korabeli itáliai szereplők többsége nem „olasz” nemzeti célokért küzdött, hanem városi, regionális, dinasztikus vagy vallási lojalitások mentén cselekedett. A francia megszállás során létrejött intézményi egységesítés – a törvénykönyv, a közigazgatás, a piac – mégis csökkentette a kisállamok közötti különbségeket, és megkönnyítette a későbbi politikai egyesítésről szóló diskurzust.

28.4.7. A bécsi kongresszus és a restauráció (1815)

Napóleon 1814-es lemondása után a győztes nagyhatalmak – Ausztria, Nagy-Britannia, Poroszország és Oroszország – a bécsi kongresszuson (1814–1815) rendezték újra Európa és Itália államrendjét. A restauráció elve nem a forradalom előtti állapot egyszerű visszaállítását jelentette, hanem a nagyhatalmi egyensúly és a Habsburg befolyás megerősítését. A záróokmány szerint a félszigeten a következő államok jöttek létre vagy álltak helyre:

- A Szárd Királyság (Piemont) a Savoyai-ház vezetése alatt visszakapta Piemontot, Nizzát és Savoyát, valamint megkapta a volt Genovai Köztársaság területét, hogy erős pufferállam legyen Franciaország és a Habsburg-Itália között.
- A Lombard–Velencei Királyságot a Habsburg Császársághoz csatolták; a császár személyében uralta Lombardiát és a volt Velencei Köztársaság szárazföldi területeit. Ez a rendezés Ausztriának közvetlen uralmat biztosított Észak-Itália legnépesebb és leggazdagabb területei felett.
- A Toszkán Nagyhercegséget visszaállították a Habsburg–lotaringiai ág számára, III. Ferdinánd uralma alatt.
- A Pármai Hercegséget a Habsburgok egyik mellékága kapta, majd később a Bourbon–pármai családé lett.
- A Modenai és Reggio Hercegséget a Habsburg–Estei ág kapta vissza.
- A pápai állam visszaállt, VII. Piusz visszatért Rómába, és a korábbi területét – néhány franciaországi enklávé kivételével – visszakapta.
- A Két Szicília Királysága (Nápoly és Szicília) a Bourbon-ház uralma alatt egyesült, I. Ferdinánd király címmel.
- A Szardíniai Királyságtól elkülönült Szardínia szigete a Savoyaiak alatt maradt.
- San Marino és Monaco megőrizte különleges státuszát, bár befolyásuk a nagyhatalmi rendezésben minimális volt.

A bécsi kongresszus döntéseit a helyi lakosság képviselői nélkül hozták meg. A félsziget államai közül sokban visszaállt a rendi társadalom, a cenzúra, az egyházi törvénykezés és a királyi igazgatás, de a napóleoni intézmények egy részét – különösen a modern büntetőjogot, az adórendszert és a katasztert – a gyakorlati okokból sok uralkodó megtartotta. A restauráció tehát nem volt teljes visszatérés a 18. századhoz; a korszakról szóló történeti vitákban hangsúlyos, hogy a “restauráció” kifejezés maga politikai program volt, nem pedig a valóság pontos leírása.

A napóleoni korszak utolsó itáliai epizódja a száz nap és Joachim Murat 1815-ös kalandja volt. Murat, aki a bécsi kongresszus alatt Nápoly trónját próbálta megtartani, 1815 tavaszán csatlakozott Napóleon visszatéréséhez, és a rimini kiáltványban az itáliai egység megteremtésére szólított fel – ez az esemény a későbbi olasz nemzeti mozgalom szimbolikus hivatkozási pontjává vált, bár a kortárs reakció vegyes volt. Murat serege vereséget szenvedett a Habsburg csapatoktól, őt kivégezték, és a Bourbonok visszatértek Nápolyba. Ez az epizód jól mutatja, hogy a napóleoni korszak végére az itáliai államok politikai jövője nem a helyi lakosság döntésétől, hanem a nagyhatalmi egyensúlytól függött.

A bécsi rendezés hosszú távon feszültségeket hagyott maga után: a Habsburg-uralom Lombardia–Velencében, a Bourbon-restauráció a délen, valamint a Szárd Királyság és a pápai állam konzervatív berendezkedése mind olyan körülményeket teremtettek, amelyek ellen a 19. század folyamán a liberális és nemzeti mozgalmak megszerveződtek. A napóleoni korszakban létrejött modern intézmények, a középosztály politikai tapasztalata és a restauráció merevsége együttesen alakították ki azt a talajt, amelyből az 1820-as és 1830-as évek forradalmi mozgalmai, majd a Risorgimento kinőttek.

28.4.8. Források és bizonytalanságok

A korszakról rendelkezésre álló elsődleges források típusa és minősége egyenetlen. A francia közigazgatási iratok, katonai jelentések, a napóleoni minisztériumok és prefektúrák levéltárai viszonylag jól dokumentáltak, és lehetővé teszik az intézményi változások, a sorozási létszámok és a gazdasági rendelkezések rekonstrukcióját. Az itáliai helyi források – városi krónikák, püspökségi iratok, periratok, naplók – szintén gazdagok, de gyakran tükrözik a szerző politikai és vallási állásfoglalását. A francia hatóságok által vezetett bírósági és rendőrségi anyagok az ellenállás és a kollaboráció bizonyos formáit rögzítik, de az áldozatok pontos számai nem mindig rekonstruálhatók. A Nápolyi Királyság 1799-es megtorlásainak áldozatszáma például csak becslés; a különböző történeti munkák a források eltérő olvasata miatt eltérő adatokat közölnek.

A napóleoni korszak gazdasági és demográfiai hatásai szintén vitatottak. A kontinentális blokád következményeit nehéz elválasztani a háborúk általános pusztításától, és a korszak statisztikai adatai hiányosak. A sorozott katonák számára vonatkozó becslések a levéltári jegyzékekből származnak, de a halottak és eltűntek aránya a megbízható nyilvántartások hiánya miatt bizonytalan.

A történetírásban máig vita folyik arról, hogy a napóleoni uralom mennyiben volt a modernizáció és a nemzeti egység előkészítője, illetve mennyiben egyszerű idegen megszállás. A 19. századi liberális és nemzeti történetírás hajlamos volt a napóleoni korszakot pozitív, a feudális sötétséget eloszlató időszakként ábrázolni; ezt a képet a 20. század második felének társadalomtörténeti munkái kritikusan felülvizsgálták, hangsúlyozva a katonai terheket, a gazdasági kizsákmányolást és a vidéki lakosság ellenállását. A „jakobinus” és „hazaáruló” megbélyegzések a kortárs politikai harcok részei voltak, ezért e terminusok használatakor mindig jelezni kell, ki, mikor és milyen céllal alkalmazta őket. A napóleoni államépítés és a restauráció közötti folytonosság kérdése – például, hogy mennyi intézményi reform maradt életben a bécsi rendezés után – ma is aktív kutatási terület.

28.4.9. Rövid összefoglaló

- A francia forradalom eszméi 1789 után eljutottak az itáliai városokba, de a jakobinus mozgalom elsősorban elit jellegű volt, és nem rendelkezett széles vidéki támogatottsággal.
- A francia forradalmi háborúk itáliai frontja 1796-tól vált döntővé Napóleon hadjáratával, amely a Habsburg- és piemonti csapatok kiszorításához, valamint a Velencei Köztársaság megszüntetéséhez vezetett.
- A Direktórium és a konzulátus időszakában kliensállamok sora jött létre (Ciszalpin, Ligur, Római, Parthenopéi), amelyek formálisan függetlenek, valójában francia katonai ellenőrzés alatt álltak; ezek bevezették a polgári törvénykönyvet és eltörölték a feudális jogokat.
- A Parthenopéi Köztársaság 1799-es bukása és a Bourbon-megtorlás rávilágított a városi jakobinus elit és a vidéki, gyakran királypárti katolikus lakosság közötti szakadékra.
- 1805-től az Itáliai Királyság Napóleon alkirályi kormányzása alatt modern központi államot épített ki, bevezette a Code Napoléont, de hatalmas katonai és pénzügyi terheket rótt a lakosságra.
- A napóleoni uralommal szembeni ellenállás különböző formái – városi felkelések, vidéki banditizmus, papi agitáció, sorozás elől menekülés – dokumentáltak, és a megszállás mindennapi életét széles rétegekben negatívan érintették.
- A bécsi kongresszus 1815-ben a félsziget államait a nagyhatalmi egyensúly és a Habsburg-befolyás szerint rendezte újra; a restauráció nem hozta vissza teljesen a 18. századi állapotokat, mert több napóleoni intézményt megtartottak.

- A napóleoni korszak öröksége – a modern közigazgatás, a törvény előtti egyenlőség, a középosztály politikai tapasztalata – hosszú távon hozzájárult a restaurációs renddel szembeni liberális és nemzeti elégedetlenséghez, amely a 19. századi Risorgimento egyik előfeltétele lett.

28.4.10. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a különböző napóleoni köztársaságok (Ciszalpin, Ligur, Római, Parthenopéi) létrejöttének körülményeit, és értékelje, mennyiben voltak ezek a helyi lakosság politikai akaratát kifejező államalakulatok.
2. Milyen forrásokból ismerhető meg a sorozás és a hadisarcok hatása a vidéki társadalomra? Hogyan különböztethetők meg e téren a francia katonai jelentések és az itáliai egyházi vagy közösségi iratok?
3. Miért volt vitatott a „jakobinus” és a „sanfedista” megnevezés az 1799-es nápolyi eseményekben? Kinek az álláspontját tükrözik ezek a kategóriák?
4. A bécsi kongresszus itáliai rendezése mely nagyhatalmi érdekeket részesítette előnyben, és hogyan hagyta figyelmen kívül a helyi lakosság politikai részvételét?
5. Milyen napóleoni intézményi reformok maradtak fenn a restauráció korában? Mennyiben beszélhetünk folytonosságról, és milyen bizonyítékok támasztják alá a különböző álláspontokat?

29 A Risorgimento és az olasz nemzetállam (1815–1945)

29.1. A restauráció és a nemzeti mozgalom

29.1.1. A restauráció és a nemzeti mozgalom

A bécsi kongresszus (1814–1815) után az itáliai félsziget politikai térképe visszaállt a forradalmi és napóleoni korszak előtti állapotokhoz, de a társadalom és a politikai kultúra már nem volt ugyanaz, mint 1796 előtt. A restauráció kifejezés az 1815 és 1848 közötti időszakot jelöli, amelyben a visszatérő dinasztiák és a Habsburg-befolyás megszilárdítása együtt járt a napóleoni reformok részleges megtartásával, valamint a titkos társaságok és a liberális–nemzeti mozgalom megerősödésével. Az alábbi alfejezet azt mutatja be, hogyan vált a restaurált rend Itáliában a nemzeti egység eszméjének katalizátorává, és hogyan vezettek a Carbonari-felkelések, Giuseppe Mazzini republikánus szervezkedése, majd az 1848-as forradalmak a Risorgimento első, kudarcba fulladt szakaszához. A folyamat szorosan kapcsolódik a A francia forradalom és Napóleon Itáliában alfejezetben tárgyalt napóleoni korszakhoz, valamint előkészíti az Az egységesítés alfejezetben tárgyalt 1859–1870 közötti folyamatokat.

29.1.1.1. A bécsi kongresszus és a restaurált rendszer

A bécsi kongresszus döntései értelmében az itáliai félszigeten a következő államalakulatok jöttek létre, illetve álltak helyre: a Szárd–Piemonti Királyság (olaszul: Regno di Sardegna), amelynek uralkodója I. Viktor Emánuel (Vittorio Emanuele I) lett; a Lombard–Velencei Királyság (Regno Lombardo-Veneto), amelyet a Habsburg Birodalom közvetlen irányítása alá helyeztek; a Toszkánai Nagyhercegség (Granducato di Toscana), amelyet a Habsburg–Lotaringiai-ház egyik ága kapott vissza; a Pápai Állam (Stato Pontificio), amelyet VII. Piusz pápa (Pius VII) vezetett; a Nápolyi–Szicíliai Királyság, amelyet I. Ferdinánd (Ferdinando I) Bourbon-házi uralkodó egyesített, hivatalosan mindkét trónon; valamint a kisebb államok, például a Pármai, Modenai és Luccai Hercegségek. A félsziget politikai egysége tehát nem létezett, és a bécsi rendezés szándéka szerint nem is kellett létrejönnie; a nagyhatalmi egyensúly logikája a Habsburg-befolyás fenntartását részesítette előnyben Észak- és Közép-Itáliában.

A restauráció azonban nem jelentett teljes visszatérést a 18. századi állapotokhoz. Több uralkodó, különösen Toszkánában és Szárd–Piemontban, megtartotta a napóleoni időszak egyes közigazgatási és jogi vívmányait, például a polgári törvénykönyveket, a központosított adórendszert és a modern birtoknyilvántartást. Ugyanakkor a politikai rendőrség, a cenzúra és a kormányzati centralizáció sok helyen a korábbinál is szigorúbban működött. A Habsburg adminisztráció Lombardiában és Velencében hatékony, de idegennek érzett bürokráciát épített ki; a helyi nemesség és a városi polgárság egy része a napóleoni korszakban tapasztalt tágasabb részvételi lehetőségek után ezt kifejezetten elnyomóként élte meg. A dokumentált tényekből azonban az is kiderül, hogy a Habsburg-adminisztráció nem volt egységesen gyűlölt: Lombardiában a közlekedési infrastruktúra, a kataszteri reformok és a közigazgatási kiszámíthatóság a helyi elit egy részének érdekeit is szolgálta. A tudományos konszenzus szerint a restaurációt inkább „visszarendeződésnek”,

semmint egységes reakciós programnak tekinthetjük, mivel az egyes államok politikája jelentősen eltért.

A restaurációval szembeni elégedetlenség legfontosabb társadalmi bázisait a városi polgárság, a napóleoni hadseregben szolgált katonatisztek, az értelmiség egy része, valamint a középbirtokos nemesség alkotta. A vidéki parasztság – amely a félsziget lakosságának túlnyomó többségét adta – politikai szempontból nagyrészt passzív maradt, és az 1816–1817. évi éhínség, illetve a földbirtokviszonyok feszültségei inkább helyi lázadásokban, semmint egységes nemzeti mozgalomban jelentkeztek. Fontos tehát elkerülni azt a visszavetítést, amely szerint az „olasz nemzet" már 1815-ben egységes politikai szubjektumként létezett volna. A kortársak többsége számára az elsődleges identitás a város, a tartomány, a vallási közösség vagy a dinasztia volt, nem pedig az olasz nemzet.

29.1.1.2. Titkos társaságok és a Carbonari

A napóleoni korszak után a politikai véleménynyilvánítás legális csatornái szinte teljesen beszűkültek. Ebben a helyzetben a titkos társaságok, elsősorban a **Carbonari** (szénégetők, olaszul: carbonari), váltak az ellenzéki szervezkedés legfontosabb keretévé. A Carbonari elnevezés a szénégetők szakmai szókincsére utal, és a szervezet rituális, szabadkőműves mintákat követő felépítése nagyban hozzájárult a tagság összetartásához. A mozgalom pontos eredete vitatott: egyes történészek a napóleoni Itália szabadkőműves köreire, mások a nápolyi és calabriai karbonárius hagyományokra vezetik vissza. A dokumentált tény az, hogy a szervezet Dél-Itáliában, különösen Nápolyban és a Pápai Állam keleti részein, valamint a Szárd–Piemonti Királyságban is elterjedt, és létszámát – a kortárs becslések alapján – több tízezer főre teszik; a pontos tagsági adatok azonban a titkosság miatt nem ismertek.

A Carbonari programja nem volt egységes. A legtöbb csoport alkotmányos monarchiát követelt, de a konkrét célok a helyi viszonyok szerint változtak. Nápolyban a Bourbon-uralkodótól alkotmány kiadását és a feudális maradványok felszámolását várták; Piemontban a szervezet egy része a Savoyai-ház, más része inkább a lombardiai osztrák uralom ellen irányult. A közös elem a képviseleti kormányzás és a sajtószabadság iránti igény volt, nem pedig a teljes félsziget egyesítése. A nemzeti egység gondolata a Carbonarin belül csak fokozatosan, a későbbi évtizedekben erősödött meg. Ezért a történészi konszenzus szerint a Carbonarit nem tekinthetjük kizárólag „nemzeti" mozgalomnak, hanem olyan heterogén, titkos politikai hálózatnak, amely a restauráció elnyomó intézkedései ellen szerveződött.

Az 1820. évi nápolyi forradalom volt a Carbonari első látványos megmozdulása. Júliusban a nápolyi katonatisztek egy csoportja, köztük Guglielmo Pepe tábornok, fellázadt, és I. Ferdinánd királyt alkotmány kiadására kényszerítette. Az alkotmány a spanyolországi 1812-es cádizi alkotmány mintáját követte, amely a maga korában liberálisnak számított. A felkelés gyorsan átterjedt Szicíliára is, ahol azonban a helyi autonómia hagyománya miatt a mozgalom hamar szembekerült a nápolyi vezetéssel. A forradalom nemzetközi következményei miatt a Szent Szövetség – különösen Ausztria – beavatkozott: az 1821. évi laibachi kongresszus felhatalmazása alapján az osztrák csapatok benyomultak a Nápolyi Királyságba, és a forradalmat vérrel fojtották el. A kivégzések, börtönbüntetések és száműzetések a restauráció megtorló politikáját mutatták, és egyben jelezték, hogy a titkos társaságok katonai ereje nem elegendő a helyi, nemhogy a nemzetközi rend megdöntésére.

Ugyanebben a hullámban, 1821 márciusában piemonti katonatisztek, köztük Santorre di Santarosa, alkotmányos felkelést indítottak Torinóban, és kísérletet tettek arra, hogy a Szárd–Piemonti Királyságot a Habsburg-befolyás ellen fordítsák. A felkelés célja részben a lombardiai osztrák uralom megszüntetése volt, ami a mozgalmat a későbbi itáliai függetlenségi törekvések egyik korai előzményévé teszi. A piemonti felkelést azonban gyorsan leverték: az osztrák csapatok

támogatásával a Savoyai-ház restaurálta hatalmát, és az összeesküvés vezetői közül sokat kivégeztek vagy száműzetésbe kényszerítettek. A kudarc tanulsága kettős volt: a titkos szervezkedés önmagában nem tudta a Habsburg katonai fölényt ellensúlyozni, és a felkelők nem rendelkeztek a lakosság széles körű támogatásával.

29.1.1.3. Mazzini és a Giovine Italia

Az 1820-as és 1830-as évek fordulóján a mozgalom új irányt vett, amelynek legfontosabb alakja **Giuseppe Mazzini** (1805–1872) volt. Mazzini Genovában született, jogot tanult, és már fiatalon csatlakozott a Carbonarihoz. 1830-ban letartóztatták, majd száműzetésbe kényszerült; életének nagy részét Londonban és más európai városokban töltötte. Mazzini elutasította a Carbonari titokzatos, beavatásra épülő módszereit, és helyette nyílt, a fiatal generációt megszólító politikai mozgalmat kívánt teremteni. 1831-ben Marseille-ben megalapította a **Giovine Italia** (Ifjú Itália) nevű szervezetet, amelynek programja a félsziget egységes, demokratikus és köztársasági állammá alakítását tűzte ki célul. A szervezet neve önmagában is jelzi a generációs fordulatot: Mazzini a fiatalokra, az egyetemi ifjúságra és a városi értelmiségre akart támaszkodni, nem pedig a régi elitre vagy a titkos testvériségekre.

Mazzini eszmerendszerét a korabeli dokumentumok alapján **republikánus nacionalizmusnak** szokás nevezni, bár maga a kifejezés utólagos tudományos kategória. Mazzini szerint a nemzet nem a dinasztia vagy a nyelv egyszerű függvénye, hanem erkölcsi és politikai közösség, amelynek szabadsága az emberi haladás feltétele. A nemzeti egység gondolatát szorosan összekapcsolta a társadalmi reformokkal: a szegénység enyhítésével, a munkások helyzetének javításával és a nők közéleti szerepének bővítésével. Ugyanakkor Mazzini nem volt szocialista abban az értelemben, ahogyan később a marxista mozgalmak használták a fogalmat; az osztálykonfliktust a nemzeti egység alá rendelte, és bízott a tulajdonjog reformon alapuló megőrzésében. A történészi megítélés vitatott pontja, hogy Mazzini nézetei mennyire tekinthetők demokratikusnak a mai értelemben: a választójogról alkotott elképzelései korlátozottak voltak, és a nemzeti közösséget kizárólagosan, a kulturális sokféleséget figyelmen kívül hagyva gondolta el.

A Giovine Italia gyakorlati tevékenysége elsősorban propaganda és összeesküvés volt. A szervezet újságokat, röpiratokat és kiáltványokat terjesztett, és megpróbált felkeléseket szervezni a félsziget különböző pontjain. Az 1833–1834. évi felkelési kísérletek – például a Savoyai-ház elleni expedíció és a genovai szervezkedés – azonban kudarcot vallottak. Az osztrák és a szardíniai rendőrség hatékonyan működött, a mozgalom vezetőit letartóztatták vagy száműzetésbe kényszerítették, és a kivégzések – például a genovai Jacopo Ruffini öngyilkossága és a testvére, Giovanni Ruffini bebörtönzése – megtizedelték a szervezet tagságát. A kudarcok ellenére Mazzini nem adta fel: az 1840-es években Londonból irányította a mozgalmat, és nemzetközi kapcsolatokat épített, például a lengyel és a magyar emigrációval.

Mazzini mellett a nemzeti mozgalom más irányzatai is megjelentek. A **mérsékelt liberálisok** – például a piemonti Vincenzo Gioberti és Cesare Balbo – a félsziget jövőjét nem köztársasági, hanem monarchikus–konföderatív keretben képzelték el. Gioberti 1843-ban megjelent művében a pápa erkölcsi vezetése alatt álló olasz államszövetséget javasolt; Balbo pedig a Szárd–Piemonti Királyság vezető szerepét hangsúlyozta. Az úgynevezett **neoguelf** irányzat a katolikus egyház és a nemzeti mozgalom összebékítésére törekedett, ami különösen azután vált népszerűvé, hogy 1846-ban IX. Piusz (Pio IX) pápa – akit a kortársak reformpártiként ismertek – elfoglalta a pápai trónt. A neoguelf elképzelések támogatottsága azonban megosztott volt, és az 1848-as események hamar megmutatták, hogy a pápai intézmény és az olasz nemzeti egység politikai programja közötti feszültség nagyobb, mint ahogyan a mérsékelt reformerek remélték.

29.1.1.4. Az 1848-as forradalmak Itáliában

Az 1848-as forradalmi hullám Itáliában nem egységes terv szerint bontakozott ki, hanem több, egymással összefüggő, de eltérő dinamikájú mozgalomként. A dokumentált események kronológiája ismert, de az értelmezésben a mai napig vita folyik arról, mennyire volt a hullám „olasz" nemzeti forradalom, és mennyire helyi alkotmányos vagy szociális mozgalom.

Az első jelentős esemény 1848 januárjában Szicíliában tört ki, Palermóban, ahol a Bourbon-uralom elleni felkelés alkotmányt és autonómiát követelt. A palermói felkelés hatására II. Ferdinánd (Ferdinando II) nápolyi király kénytelen volt alkotmányt adni, amit rövidesen más uralkodók is követtek. Februárban és márciusban Toszkána, Piemont és a Pápai Állam is alkotmányos reformokat hirdetett. A forradalmi hullámot felerősítette a párizsi februári forradalom híre, valamint a bécsi márciusi forradalom, amely megrendítette a Habsburg-monarchia stabilitását.

Márciusban a Lombard–Velencei Királyságban, elsősorban Milánóban és Velencében, a tömegmegmozdulások a Habsburg-uralom lerázásához vezettek. A milánói **öt nap** (Cinque Giornate, 1848. március 18–22.) során a helyi lakosság barikádharcokban győzte le a Radetzky tábornagy vezette osztrák helyőrséget; a várost ideiglenesen felkelő bizottság irányította. Velencében Daniele Manin vezetésével kiáltották ki a köztársaságot, és a város több hónapig sikeresen ellenállt az osztrák hadseregnek. A milánói és velencei események hatására Károly Albert (Carlo Alberto) szárd–piemonti király – aki 1831 óta uralkodott, és korábban óvatos reformpolitikát folytatott – 1848. március 23-án hadat üzent Ausztriának. Ezt az első itáliai függetlenségi háborúnak (Prima guerra d'indipendenza) nevezik, és a piemonti hadsereg eleinte sikereket ért el, de a hadjárat hamar megfeneklett. Az osztrák csapatok 1848 júliusában Custoza mellett döntő győzelmet arattak, Károly Albert pedig kénytelen volt visszavonulni.

A háború kimenetelét nemcsak a katonai erőviszonyok, hanem a politikai ellentétek is befolyásolták. A lombardiai és velencei felkelők, a piemonti kormány, valamint a pápai állam közötti bizalmatlanság akadályozta a közös fellépést. IX. Piusz pápa 1848. április 29-én nyilvánosan kijelentette, hogy a pápai állam nem vehet részt katolikus hatalmak elleni háborúban, ami gyakorlatilag összeomlasztotta a neoguelf reményeket, és a pápai állam csapatait kivonta a háborúból. A pápa döntése szimbolikus jelentőségű volt: megmutatta, hogy a pápai intézmény nem azonosulhat az olasz nemzeti mozgalommal, és hogy a nemzeti egység kérdése nem oldható meg a pápa világi hatalmának rovására. Ezt követően a római politikai élet radikalizálódott, és 1848 novemberében a pápai államban köztársasági fordulat következett be: IX. Piusz Gaetába menekült, Rómában pedig 1849 februárjában kikiáltották a **Római Köztársaságot** (Repubblica Romana), amelynek vezetői közé tartozott Mazzini is. A Római Köztársaság demokratikus alkotmányt fogadott el, amely a vallásszabadságot, a sajtószabadságot és a választójog kiterjesztését tartalmazta; a korszakban ez volt az egyik legradikálisabb politikai kísérlet Európában.

A Római Köztársaság azonban nem bizonyult tartósnak. A francia kormány – amely ekkor már nem radikális, hanem mérsékelt köztársasági irányítás alatt állt – 1849 tavaszán katonai expedíciót küldött Róma visszafoglalására. A francia beavatkozás hivatalosan a pápa hatalmának helyreállítását szolgálta, de a döntést a francia belpolitikai és a Habsburg-befolyás egyensúlyozásának szándéka is motiválta. A Római Köztársaság védelme – amelyben a később világhírűvé vált Giuseppe Garibaldi is részt vett – hősies, de reménytelen ellenállást tanúsított. 1849 júliusában a francia csapatok bevették Rómát, és a köztársaság megbukott. Ugyanebben az évben augusztusban Velence is kapitulált: a hosszú ostrom, az éhínség és a kolerajárvány megtörte a város ellenállását.

Az 1848–49-es forradalmak és háborúk összességében vereséggel végződtek a nemzeti mozgalom szempontjából. Károly Albert 1849 márciusában Novara mellett újabb vereséget szenvedett, és lemondott fia, II. Viktor Emánuel (Vittorio Emanuele II) javára. A forradalmakat követő megtorlás, az osztrák visszarendeződés Lombardiában és Velencében, valamint a pápai állam

restaurációja látszólag az 1815-ös állapotokhoz való visszatérést eredményezte. A történészi értékelés szerint azonban az 1848–49-es események tartósan átalakították az itáliai politikai mezőnyt: a mérsékelt alkotmányos monarchia irányzata megerősödött a Szárd–Piemonti Királyságban, a republikánus szárny meggyengült, de nem tűnt el, a Habsburg-ellenes érzület pedig tovább erősödött a félsziget jelentős részén.

29.1.1.5. A nemzeti egység eszméjének útja 1849 előtt

A restauráció korszakának végét nem szabad úgy értelmezni, mint a nemzeti mozgalom lineáris előrehaladását a győzelem felé. Az 1848-as forradalmak inkább a mozgalom heterogenitását, belső ellentéteit és a Habsburg katonai fölényét mutatták meg. A kortársak számára a nemzeti egység kérdése nem csupán a félsziget politikai térképének átalakítását jelentette, hanem a társadalmi rend, a vallási intézmények és a tulajdonviszonyok kérdését is. A paraszti tömegek, különösen Dél-Itáliában, a nemzeti egység jelszava helyett gyakran a földhöz jutást és a helyi adóterhek csökkentését követelték; ezek a követelések nem mindig találkoztak a liberális elit programjával. A történetírás egyik fontos vitája éppen az, hogy a Risorgimento mennyire volt „felülről”, az elit által irányított folyamat, és mennyire volt jelen a népi részvétel. A dokumentált források alapján a városi tömegek, a kézművesek, a diákok és a kispolgárság aktív szerepet játszottak az 1848-as barikádharcokban, de a vidéki lakosság többségének politikai mozgósítása korlátozott maradt.

A nemzeti egység eszméjének megfogalmazásában a nyelv és a kultúra szerepe is felértékelődött. A 19. század első felében Alessandro Manzoni *A jegyesek* (*I promessi sposi*, 1827) című regénye a toszkánai irodalmi nyelvet emelte közös nyelvi normává, és a kortárs kulturális elit körében elősegítette a nemzeti nyelv elfogadását. Manzoni nyelvi választása dokumentált irodalomtörténeti tény, de a regény valóságos társadalmi hatása a kortárs olvasóközönség szűkössége miatt korlátozott volt; az írástudatlanság a félsziget nagy részén meghaladta a 70–80%-ot, bár a pontos arányok regionálisan jelentősen eltértek. A nemzeti nyelv kérdése így elsősorban az elit kultúrájának ügye volt, nem pedig a tömegek mindennapi kommunikációjáé.

A restauráció és a nemzeti mozgalom kapcsolatának megértéséhez azt is figyelembe kell venni, hogy a napóleoni korszak által kiváltott adminisztratív centralizáció és modernizáció öröksége nem tűnt el 1815-tel. Azok az intézmények, amelyeket a francia uralom épített ki – a prefektusi rendszer, a csendőrség, a központosított adóhatóság, a világi oktatás – a restaurált államokban részben tovább éltek, és a későbbi olasz egységes állam számára is mintául szolgáltak. A nemzeti mozgalom tehát nem kizárólag a Habsburg-ellenes érzületből táplálkozott, hanem abból a modernizációs feszültségből is, amely a napóleoni reformok és a restaurált dinasztikus rend között feszült.

29.1.2. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a korabeli kiáltványok, alkotmányszövegek, diplomáciai iratok, bírósági peranyagok, valamint a szereplők – például Mazzini, Károly Albert, IX. Piusz és Metternich – levelezései és naplói. A Carbonari működésére vonatkozó ismereteink azonban hiányosak: a titkos társaságok iratai részben megsemmisültek, részben a rendőrségi lefoglalásokon keresztül maradtak fenn, ami a szervezet belső életéről alkotott képet torzíthatja. Az 1820–21-es és 1830-as évekbeli felkelések résztvevőinek számára vonatkozó adatok becslésen alapulnak, és a kortárs rendőri jelentések gyakran felfelé vagy lefelé kerekítettek.

A bécsi kongresszus itáliai rendezésének dokumentumai jól ismertek, de a restauráció gyakorlati működéséről szóló történészi értékelések eltérnek. Egyes történészek a Habsburg-adminisztráció modernizációs teljesítményét emelik ki, mások a rendőri elnyomást és a nemzeti érzés elfojtását hangsúlyozzák. A vitatott értelmezések közé tartozik az is, hogy a Carbonari és a Giovine Italia

mennyire tekinthető a későbbi nemzeti egység előkészítőjének, illetve mennyire voltak csupán az adott korszak helyi elégedetlenségeinek kifejeződései.

Az 1848–49-es események kronológiája jól dokumentált, de a forradalmak társadalmi összetételének és a résztvevők motivációinak rekonstrukciója továbbra is bizonytalan. A milánói öt nap és a Római Köztársaság esetében a hivatalos iratok mellett a szemtanúk visszaemlékezései is rendelkezésre állnak, de ezek utólagos politikai célokat szolgálhattak, ezért forráskritikával kezelendők. Az áldozatok számára vonatkozó adatok szintén eltérőek: a milánói barikádharcok halottainak száma a kortárs becslések szerint néhány száz fő lehetett, de a pontos szám nem ismert.

29.1.3. Rövid összefoglaló

- A bécsi kongresszus 1815-ben restaurálta az itáliai államokat, de a napóleoni korszak egyes reformjai tovább éltek, és a Habsburg-befolyás Észak-Itáliában meghatározó maradt.
- A restaurációval szembeni ellenállás a titkos társaságok, elsősorban a Carbonari révén szerveződött, de az 1820–21-es nápolyi és piemonti felkelések a Habsburg katonai beavatkozás miatt elbuktak.
- Giuseppe Mazzini 1831-ben megalapította a Giovine Italiát, amely a nemzeti egységet demokratikus köztársasági keretben képzelte el; a szervezet propaganda- és felkelési kísérletei azonban sorra kudarcot vallottak.
- A mérsékelt liberális irányzat, köztük a neoguelfek, a nemzeti egységet monarchikus és a pápa erkölcsi vezetése alatt álló konföderatív formában képzelte el, de IX. Piusz 1848-as döntése megrendítette ezt az irányzatot.
- 1848-ban Szicíliától Milánón át Rómáig és Velencéig terjedő forradalmi hullám söpört végig, amely az első itáliai függetlenségi háborúhoz vezetett, de a Habsburg és a francia katonai beavatkozás minden forradalmi eredményt felszámolt.
- Az 1848–49-es vereségek ellenére a nemzeti mozgalom nem tűnt el: a Szárd–Piemonti Királyság megtartotta az alkotmányt, és a mérsékelt monarchista irányzat megerősödött, ami később az egységesítés alapjává vált.
- A nemzeti egység eszméje ebben a korszakban elsősorban a városi elit és az értelmiség ügye volt; a paraszti tömegek politikai mozgósítása korlátozott maradt, és a helyi identitások továbbra is erősek voltak.

29.1.4. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és társadalmi örökséget hagyott maga után a napóleoni korszak, és hogyan viszonyultak ehhez a restaurált itáliai államok?
2. Miben különbözött Mazzini Giovine Italiája a korábbi Carbonari-mozgalomtól, és miért bizonyultak sikertelennek az 1830-as évek felkelési kísérletei?
3. Miért mondott csődöt a neoguelf elképzelés 1848-ban, és milyen következményei voltak IX. Piusz pápa döntésének a nemzeti mozgalomra?
4. Hasonlítsa össze az 1848–49-es itáliai forradalmak társadalmi bázisát a nápolyi 1820-as és a piemonti 1821-es felkelésekével; milyen különbségek fedezhetők fel?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a Carbonari és az 1848-as forradalmak társadalmi összetételének rekonstrukcióját?

29.2. Az egységesítés

A risorgimentói mozgalom 1848–49-es kudarca után az itáliai félszigeten az 1850-es években három erő versengett: a Habsburgok által uralt észak-kelet, a pápai állam és a Bourbon-ház által uralt Nápoly–Szicília, valamint a **Szárd Királyság** (Regno di Sardegna), amely Piemont körül a liberális alkotmányos monarchiát testesítette meg. Az egységesítés 1859 és 1870 közötti szakasza nem egyetlen terv tervszerű végrehajtása volt, hanem diplomáciai szövetségek, háborúk, népi mozgósítások és uralkodói döntések egyenlőtlen láncolata. A A restauráció és a nemzeti mozgalom alfejezet bemutatta, hogy a nemzeti mozgalom erősen városi, értelmiségi és kispolgári támogatottságú volt, a vidéki lakosság nagy része távol maradt tőle. Ennek ellenére egy évtized alatt megszületett az Olasz Királyság, jóllehet a „befejezetlen” részek – Róma, Velence, a későbbi irredenta területek – hosszú ideig belpolitikai és nemzetközi feszültségek forrásai maradtak.

29.2.1. Cavour diplomáciája és az 1859-es háború

Camillo Benso, Cavour grófja 1852-től a Szárd Királyság miniszterelnöke a liberális monarchia modernizációját és a piemonti befolyás növelését tűzte ki célul. Cavour nem a romantikus nemzeti egység híve volt, hanem a Savoyai-dinasztia alatti észak-itáliai állam kiterjesztését pártolta; a teljes félsziget egyesítése 1859-ben még nem szerepelt a nyilvános programjában. A **krími háború** (1853–1856) alkalmat adott Piemontnak arra, hogy tizenötezres kontingenssel részt vegyen a szövetségesek oldalán, és így 1856-ban a párizsi békekonferencián az olasz kérdést napirendre emelhesse. Ez a diplomáciai siker nem hozott területi nyereséget, de megerősítette Cavour meggyőződését, hogy az itáliai változások csak nagyhatalmi szövetségben érhetők el.

1858 júliusában a **Plombières-i titkos egyezmény** keretében III. Napóleon és Cavour egy osztrákellenes háborút készített elő. A találkozón a felek megegyeztek abban, hogy provokáció esetén Franciaország segíti Piemontot, és a háború után egy francia befolyás alatt álló észak-itáliai királyság, valamint egy közép-itáliai királyság jöhet létre. Nizza (Nice) és Savoya (Savoie) átengedése volt a francia ár; a dinasztikus kapcsolatot III. Napóleon unokaöccse és II. Viktor Emánuel leánya közötti házassággal kívánták megszilárdítani. A megállapodás szövege nem maradt fenn hiteles formában, tartalmát javarészt kortársi beszámolókból rekonstruálják, ezért egyes részletei vitatottak.

1859 tavaszán az osztrák ultimátum ürügyet adott a hadüzenetre, és a **szárd–francia–osztrák háború** (második olasz függetlenségi háború) kitört. A francia–piemonti erők a **magentai** (június 4.) és a **solferinói csatában** (június 24.) győztek, de a véres összecsapások – különösen a solferinói, ahol a korabeli jelentések szerint több tízezer halott és sebesült maradt a csatatéren – megrázták III. Napóleont. A csata nyomán nemzetközi nyomás is nehezedett rá: porosz csapatok mozgósítása fenyegetett a Rajnánál, a pápai állam területén terjedő felkelések pedig a franciaországi katolikus közvéleményt riasztották. A **villafrancai fegyverszünet** (1859. július 11.) ennek megfelelően a hadjáratot leállította: Lombardiát Piemont kapta meg, de Velence osztrák kézen maradt, a közép-itáliai fejedelemségek helyreállítását a szerződés nem erősítette meg. Cavour lemondott tiltakozásul, mert a szerinte elárult célok miatt Piemont csak részlegesen növekedett; a háború azonban megbontotta a félsziget városállami és dinasztikus rendjét.

A fegyverszünet után a közép-itáliai államokban – Toszkánában, Parmában, Modenában és a pápai legációkban – helyi ideiglenes kormányok alakultak, és 1860 márciusában népszavazásokat tartottak a Szárd Királysághoz való csatlakozásról. A referendumok eredményei a csatlakozás mellett szóltak, de a korlátozott választójog, a közvetlen kormányzati befolyás és a szavazás körülményei miatt a kortársak és a későbbi történészek egyaránt vitatják, mennyire tükrözték a lakosság valódi akaratát. A hivatalos eredményeket mindazonáltal a nemzetközi diplomácia is elfogadta, mert a **Torinói Szerződés** (1860. március) rögzítette Nizza és Savoya Franciaországnak

való átadását, amit Piemont a közép-itáliai annexiók fejében tett meg. Az átadás népszavazásai hasonlóan vitatott körülmények között zajlottak; a helyi lakosság egy része ellenezte a francia uralmat, de a szavazás nyomán a két terület francia fennhatóság alá került.

29.2.2. Garibaldi és az Ezrek expedíciója (1860)

A közép-itáliai annexiók után a figyelem Dél-Itáliára irányult. **Giuseppe Garibaldi**, az 1849-es római köztársaság védelmének veteránja és a nemzeti mozgalom karizmatikus alakja 1860 májusában **Ezrek expedíciója** (Spedizione dei Mille) néven Genovából indulva, két gőzössel Szicíliába hajózott. A vállalkozást Cavour hivatalosan nem támogatta, sőt kockázatosnak tartotta, mert attól tartott, hogy egy dél-itáliai népi forradalom lerombolhatja a piemonti vezetésű monarchikus kereteket; a kormány azonban nem akadályozta meg az indulást, mert a közkedvelt Garibaldit nem merte nyíltan leállítani. Garibaldi önkéntesei – nagyrészt északi városi fiatalok, diákok, kispolgárok, volt katonák – a szicíliai partraszállás után gyorsan előrenyomultak. A **calatafimi csatában** (1860. május 15.) a létszámhátrányban lévő garibaldinók megverték a Bourbon csapatokat, majd elfoglalták Palermót, és júniusban a sziget legnagyobb részét ellenőrzésük alá vonták. A helyi lakosság egy részének támogatása, valamint a Bourbon-hadsereg belső gyengesége és rossz vezetése nagyban segítette az expedíciót. A felkelők általában nem a szegényparasztok tömegeiből verbuválódtak; Szicíliában a földkérdés és a latifundiumok elleni harag azonban helyenként népi jellegűvé tette a mozgalmat, ami nem mindig vágott egybe Garibaldi központosító elképzeléseivel.

A szárazföldre átkelve Garibaldi augusztus–szeptemberben Nápolyba vonult be, a Bourbon II. Ferenc király pedig Gaetába menekült. A **volturnói csata** (október 1–2.) még egyszer visszaverte a Bourbon ellentámadást, de ezt követően a Két Szicília Királysága összeomlott. Garibaldi ideiglenes diktátorként kormányzott, és bejelentette, hogy Rómát is el akarja foglalni. Ez utóbbi közvetlen kihívást jelentett a pápai államot védelmező francia helyőrséggel szemben, és Cavour számára elfogadhatatlan volt. A piemonti miniszterelnök ezért 1860 szeptemberében csapatokat vezényelt a pápai állam Umbria és Marche tartományaiba, azzal az ürüggyel, hogy megelőzi a népi felkelést és fenntartja a rendet. A pápai haderőt a **castelfidardói csatánál** legyőzték, a pápai területek nagy részét megszállták, majd a piemonti hadsereg dél felé nyomult, hogy találkozzon Garibaldival. A **teanói találkozón** (1860. október 26.) Garibaldi formálisan átadta a meghódított területeket II. Viktor Emánuelnek, és a Savoyai-ház lett a dél ura. Ez a lépés megőrizte az egység monarchikus, piemonti irányítását, de a déli népi radikalizmus és a földreform reménye csalódássá vált.

29.2.3. Az Olasz Királyság kikiáltása és a déli integráció konfliktusai

1861. március 17-én Torinóban az első összülő országgyűlés kikiáltotta az **Olasz Királyságot** (Regno d'Italia). II. Viktor Emánuel megtartotta dinasztikus számsorát, és „Olaszország királya” címet vett fel, ami a Savoyai-folytonosságot hangsúlyozta; a királyság alkotmánya azonban nem új alaptörvény, hanem a Szárd Királyság 1848-as **Statuto Albertino** nevű alaptörvényének kiterjesztése lett. Ez szűk, vagyoni és műveltségi cenzushoz kötött választójogú parlamentáris monarchiát hozott létre, erős végrehajtó hatalommal és központosított közigazgatással. Az „olasz nyelv” hivatalossá tétele mellett a lakosság nagy része a helyi nyelvjárásokat beszélte, az írástudás alacsony volt; a nemzeti egység kulturális értelemben tehát még nem létezett.

A déli területeken – a volt Két Szicília Királyságában – az északi törvények, adórendszer és közigazgatás bevezetése súlyos feszültségeket okozott. A déli lakosság egy része idegen megszállásként élte meg az annexiót, és az 1861–1865 közötti **brigantaggio** néven ismert

felkeléshullámban gerillaharc bontakozott ki. A felkelést a magas adók, a kötelező katonai sorozás, a földéhség, a volt Bourbon-tisztek és udvari körök, valamint a katolikus klérus egy részének ellenállása táplálta. A piemonti hadsereg és az új olasz állam kegyetlen eszközökkel, a Pica-törvény (1863) alapján statáriummal és tömeges letartóztatásokkal verte le a felkelést; a konfliktus polgárháborús jellegét és az áldozatok számát a mai napig vitatják. A hagyományos olasz történetírás sokáig „banditizmusként" írta le a brigantaggio-t, a déli revizionista és posztkoloniális értelmezések viszont az északi állam gyarmatosító politikájával szembeni népi ellenállásnak tekintik; a tudományos konszenzus a kettő közötti árnyalt álláspontot van, kiemelve a földkérdés, a Bourbon-érzelmek, a klerikális propaganda és a katonai túlkapások együttes szerepét.

Ezzel együtt éleződött a **római kérdés** (questione romana). A pápai állam még birtokolta Rómát és a környező területet, IX. Piusz pápa pedig nem ismerte el az Olasz Királyságot, és vallási-erkölcsi nyomást gyakorolt a katolikus hívekre. A francia helyőrség védte Rómát, ezért az olasz kormányok hosszú ideig nem kísérelhették meg az erőszakos bevonulást. A pápai állam maradéka, valamint az osztrák uralom alatt álló **meg nem váltott területek** – Trento és Trieszt (a későbbi irredenta követelések tárgyai) – állandó konfliktusforrást jelentettek.

29.2.4. Velence és Róma: a befejezetlen egység útja (1866–1870)

A második szakaszban az olasz állam a nemzetközi erőviszonyokat kihasználva szerezte meg a hiányzó területeket. 1866-ban az **osztrák–porosz háború** kitörésekor Olaszország Poroszország oldalán lépett be, abban a reményben, hogy Velencét megszerzi. Az olasz hadsereg azonban a **custozai csatában** (június 24.) súlyos vereséget szenvedett, a **lissai tengeri ütközetben** (július 20.) pedig az osztrák flotta győzött. Ennek ellenére a porosz győzelem nyomán az osztrákok kénytelenek voltak átadni Velencét. A terület azonban nem közvetlenül Olaszországhoz került, hanem III. Napóleon közvetítésével: Bécs Párizsnak engedte át, a francia császár pedig továbbadta az olasz kormánynak. Ez a megalázó közvetítés a kortárs olasz nacionalisták szemében azt jelezte, hogy az ország nagyhatalmi játékszerként kapja meg azt, amit katonailag nem tudott kivívni. A velencei és a mantovai népszavazás (1866. október) szintén elsöprő többséget mutatott az annexió mellett, de a választójog és a szavazás szabadsága itt is kritikára ad okot.

Róma kérdése 1870-ben dőlt el. A **francia–porosz háború** kitörésekor III. Napóleon kénytelen volt kivonni a Rómát védő francia helyőrséget, amelynek távozásával megszűnt a pápai állam katonai védelme. A pápa elutasította a tárgyalásos megoldást és a város átadását. Az olasz hadsereg 1870. szeptember 20-án a **Porta Piánál** betörte a falakat, és elfoglalta Rómát. A hadműveletet a kortárs olasz kormányzat a nemzeti egység beteljesítéseként, a katolikus egyház pedig erőszakos annexióként értelmezte. IX. Piusz a Vatikánba zárkózott, az olasz kormány pedig 1870 októberében népszavazást tartatott, amelyen a lakosság a csatlakozás mellett szavazott. 1871-ben a főváros hivatalosan is Róma lett. A pápa nem ismerte el a veszteséget, és a **római kérdés** csak 1929-ben, a **lateráni szerződésekkel** zárult le, amelyek létrehozták a Vatikán Államot, és rendezték az egyház és az olasz állam viszonyát.

A **nemzetállam kiteljesedése** azonban a liberális egység hívei számára sem volt teljes: az irredenta területek – Dél-Tirol, Trento, Trieszt és Isztria egy része – Osztrák–Magyar birtokában maradtak, és az olasz nacionalizmus követelései évtizedekre meghatározták a külpolitikát. Az egységesítés tehát 1870-ig sem oldotta meg az ország belső megosztottságát: a közigazgatás központosítása északra kedvezett, a déli agrárvilág fejlődése elmaradt, a katolikus egyházzal fennálló konfliktus pedig sajátos olasz egyházpolitikai feszültséget hozott létre. A A liberális Olaszország és a gyarmatosítás és A fasizmus és a második világháború alfejezetekben tárgyalt fejlemények gyökerei részben ebben a befejezetlen, reformokkal és társadalmi elégedetlenséggel terhes egységben keresendők.

29.2.5. Források és bizonytalanságok

Az egységesítés eseménytörténetéhez elsődleges forrásként diplomáciai szerződések (például a Plombières-i megállapodás francia és piemonti változatai, a torinói szerződés), katonai jelentések, uralkodói kiáltványok, parlamenti jegyzőkönyvek, valamint résztvevők emlékiratai (így Cavour levelezése, Garibaldi emlékiratai) szolgálnak. A Plombières-i titkos egyezmény szövege nem maradt fenn hiteles formában, ezért a tartalmát javarészt kortársi beszámolókból rekonstruálják. Az 1860-as és 1870-es népszavazások eredményei dokumentáltak, de a választójogi korlátozások, a szavazás nyilvános jellege, a központi kormányzat és a helyi hatóságok befolyása miatt a történészek vitatják, hogy az eredmények mennyire tükrözték a lakosság szabad akaratát. A brigantaggio áldozatainak száma becslés kérdése: a korabeli katonai jelentések, bírósági iratok és a későbbi demográfiai elemzések eltérő nagyságrendeket adnak, ezért a könyv nem közöl pontos adatot, csak a vitát jelzi.

A déli annexió értelmezése tudományos vita tárgya: egyes irányzatok szerint a piemonti hódítás a Bourbon-korszak gazdasági modernizációját törte meg, mások szerint a dél már korábban is strukturális elmaradottságban élt, és a központosítás nem ok, hanem tünet volt. A Garibaldi-mítosz és a savoyai centralizáció közötti feszültség szintén emlékezetpolitikai kérdés; a teanói találkozó idealizált képe a későbbi olasz állami ünnepek és a republikánus hagyomány részévé vált. Az 1870-es római bevonulás jogi megítélése semlegesen csak úgy írható le, ha különválasztjuk a nemzetközi jogi aktust (egy szuverén állam területének megszállása) és az olasz nemzetépítési narratívát (a főváros megszerzése). A római kérdés rendezése 1929-ig váratott magára, így a pápai tiltakozás és az olasz liberális érvelés közötti szakadék évtizedekig meghatározta a belpolitikát.

29.2.6. Rövid összefoglaló

- Cavour 1858-ban titkos szövetséget kötött III. Napóleonnal, és az 1859-es háború Lombardia megszerzéséhez vezetett, de Velence osztrák maradt.
- A közép-itáliai államok 1860-as népszavazásai révén csatlakoztak Piemonthoz, Nizza és Savoya Franciaországhoz került.
- Garibaldi 1860-ban az Ezrek expedíciójával megdöntötte a Bourbon uralmat Szicíliában és Nápolyban, majd Teanóban átadta a területeket II. Viktor Emánuelnek.
- 1861. március 17-én kikiáltották az Olasz Királyságot, amely a Szárd Királyság Statuto Albertino révén központosított monarchiaként működött.
- A déli brigantaggio (1861–1865) és a római kérdés megmutatta, hogy a területi egység nem jelentett társadalmi vagy politikai integrációt.
- Velence 1866-ban porosz közvetítéssel, Róma 1870-ben a francia helyőrség kivonása után került az Olasz Királysághoz; a pápa nem ismerte el az annexiót.
- Az egységesítés 1870-re sem zárult le teljesen: az irredenta területek, a déli kérdés és az egyház–állam konfliktus tovább élt.

29.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen érdekek vezérelték Cavourt és III. Napóleont a Plombières-i egyezmény megkötésekor, és miért szakadt félbe az 1859-es háború?
2. Hogyan változott meg a dél-itáliai annexió legitimációja Garibaldi expedíciója és a piemonti katonai beavatkozás nyomán?
3. Milyen értelemben volt „befejezetlen” az olasz nemzetállam 1861-ben, illetve 1870 után, és mely területi, társadalmi és vallási konfliktusok öröklődtek tovább?
4. Miért tekinthető a brigantaggio inkább politikai és társadalmi lázadásnak, mint egyszerű bűnözésnek, és milyen források hiányoznak a megítéléséhez?

29.3. A liberális Olaszország és a gyarmatosítás

Az Az egységesítés című alfejezet bemutatta, hogyan jött létre 1861-ben az Olasz Királyság, és milyen politikai erők vitték sikerre a nemzeti egységet. Jelen alfejezet az 1861 és 1918 közötti liberális korszak működését vizsgálja: a parlamentáris rendszer jellegét, a trasformismo mechanizmusát, az iparosodás és a déli kérdés összefüggéseit, a gyarmati terjeszkedést, valamint az első világháborúba vezető utat és a háború következményeit. A korszakot az utólagos történetírás sokáig a fasiszta diktatúra előzményeként olvasta; ezt az értelmezést kritikailag, a liberális állam saját intézményeinek és társadalmi konfliktusainak felől kell bemutatni.

29.3.1. A parlamentáris monarchia és a trasformismo

Az egységes királyság alkotmányos alapja a piemonti **Statuto Albertino** (Statuto albertino, 1848) maradt. Ez engedményes, merev alkotmány volt: a király széles végrehajtó hatalmat tartott fenn, a szenátust kinevezés útján töltötték fel, a képviselőházat pedig szűk választójog alapján választották. A választójog 1861-ben a felnőtt férfi lakosság igen kis részére – a szokásos becslések szerint mintegy 2 százalékára – terjedt ki, ám a korabeli választói névjegyzékek és népszámlálások pontossága miatt ez az arány bizonytalan. Az államszervezet erősen központosított volt, a francia prefektusi modellhez hasonló tartományi igazgatással; a kortárs kritikusok és a későbbi regionalista történetírás szerint ez a helyi autonómiákat a „piemontizálás” logikája szerint szorította vissza.

A parlamentben kezdetben a **Destra storica** (történelmi jobboldal) és a **Sinistra storica** (történelmi baloldal) elnevezésű csoportok ültek. Ezek nem modern, tagsággal és országos pártszervezettel rendelkező pártok voltak, hanem parlamenti klikkek, helyi notabilitások és miniszterelnök köré szerveződő frakciók laza szövetségei. A történelmi jobboldal az 1860-as évek nagy részében kormányzott; politikáját a költségvetési egyensúly helyreállítása, a központi állam kiépítése és a Rómát megszerző, 1870-es fegyveres fellépés fémjelezte. A történelmi baloldal egy része egykor garibaldista, mazziniánus vagy demokratikus háttérrel rendelkezett, de 1861 után elfogadta a monarchiát, és fokozatosan mérsékelte köztársasági programját.

Az 1876-os kormányváltást a kortársak „parlamentáris forradalomnak” nevezték, noha alkotmányos törés nem történt: a Sinistra storica került kormányra, és ettől kezdve a politikai verseny a parlamenti többség megszervezésének technikája körül forgott. Agostino Depretis nevéhez kötik a **trasformismo** (átformálódás) gyakorlatát; a kifejezést gyakran egy 1882-es parlamenti beszédéhez kapcsolják, amelyben a pártok „átformálásáról” beszélt. A gyakorlat lényege az volt, hogy a kormány nem rögzített pártprogram alapján, hanem egyéni képviselői támogatások, helyi érdekek, miniszteri pozíciók és állami kedvezmények ígérete révén alakított ki többséget. A trasformismo egyszerre tette rugalmasabbá a kormányzást és bizonytalanabbá a politikai felelősséget. A történészek vitatják, hogy ez pusztán korrupciós ügyfélhálózat volt-e, vagy olyan koalíciós technika, amely a különböző regionális eliteket integrálta a fiatal államba.

A választójog 1882-ben némileg bővült: a cenzus csökkent, és az írni-olvasni tudó felnőtt férfiak könnyebben szavazhattak. A választók aránya így a becslések szerint mintegy 7 százalék körülire emelkedett, de a pontos érték a lakosságszám és a névjegyzékek eltérései miatt vitatható. Az 1880–1890-es években Francesco Crispi kormányzása alatt a rendvédelmi, központosító és nagyhatalmi politika erősödött meg. Az 1890-es évek elején Szicíliában a **Fasci siciliani** (szicíliai munkás-, paraszt- és bányászegyleti mozgalom) tiltakozásait a kormány rendkívüli állapottal, katonai erővel és tömeges letartóztatásokkal fojtotta el; ezt a folyamatot a levéltári iratok és a korabeli sajtó egyaránt dokumentálja, az áldozatok pontos számát azonban a helyi források hiánya miatt nehéz meghatározni.

1898-ban Milánóban a kenyérár-emelkedés miatt kitört tüntetések leverése során a hadsereg lövéseket adott le a tömegre. A halálos áldozatok számát a kortárs hivatalos jelentések és a független beszámolók eltérően adták meg; a későbbi történeti kutatás a hivatalos számokat vitatja. 1900-ban Gaetano Bresci anarchista merénylete megölte I. Umbertó királyt; a gyilkosságot a korszak rendőri elnyomásával, a szociális feszültségekkel és az anarchista mozgalom elnyomásával összefüggésben szokás értelmezni.

A századforduló után Giovanni Giolitti hosszú időszakokra kormányzott; a **Giolitti-korszak** (età giolittiana) a történetírásban olyan reformista liberalizmust jelöl, amely szociális törvényekkel, munkásbiztosítással, oktatásfejlesztéssel és a mérsékelt szocialistákkal való taktikai együttműködéssel próbálta szélesíteni az állam társadalmi bázisát. Az 1912-es választójogi törvény csaknem általános férfi választójogot vezetett be: a 30 év feletti írástudatlan férfiak is szavazhattak, ha katonai szolgálatot teljesítettek, a 21 év feletti írástudatlanok számára azonban továbbra is szűkebb maradt a lehetőség. A reform pontos társadalmi hatása vitatott, mert a választási névjegyzékek és a tényleges részvétel között továbbra is nagy volt a különbség.

Az egyház és az állam viszonya különösen feszült maradt. A pápaság 1870 után nem ismerte el az olasz államot, és IX. Pius 1874-ben kiadott **non expedit** („nem illik/szabad”) útmutatása a katolikus híveket a nemzeti választásoktól való tartózkodásra szólította fel. A tilalmat fokozatosan enyhítették; a **Gentiloni-paktum** (Patto Gentiloni, 1913) néven ismert választási megállapodás során a liberális jelöltek egy része katolikus támogatásért cserébe kötelezettséget vállalt egyházi érdekek védelmére. Ez a lépés a modern katolikus politikai mozgósítás előfutára volt, de nem jelentette az egyház és az állam hivatalos kibékülését; arra csak a későbbi lateráni szerződésben került sor.

29.3.2. Gazdasági átalakulás és a déli kérdés

Az egységesítés után kialakuló belső piac egyszerre gyorsította a gazdasági integrációt és tette láthatóvá a regionális különbségeket. A modern iparosodás elsősorban az északnyugati „ipari háromszögben” – Milánó, Torino és Genova térségében – bontakozott ki. A textilipar, a gépgyártás, a vegyipar és a századforduló után az autóipar (például az 1899-ben alapított Fiat) vált húzóágazattá. A fejlődésben szerepet játszott az állami megrendelések bővülése, a vasútépítés, a védővámok bevezetése és a bankrendszer konszolidációja is; az 1893-ban létrehozott Banca d’Italia a jegybanki funkciók megerősítését szolgálta.

Az 1887-es vámtarifa azonban a gabonát és az iparcikkeket is védte. A történetírásban élénk vita folyik arról, hogy ez az északi iparnak kedvezett-e a mezőgazdaságból élő dél rovására, vagy hosszabb távon mindkét térségnek hasznot hozott. A protekcionizmus hívei a fiatal ipar védelmére hivatkoztak; a bírálók szerint a gabonavám a déli exportérdekeket sértette, és a fogyasztói árakat emelte. A vámhatás megítélése ezért nem tekinthető lezártnak.

A **questione meridionale** (déli kérdés) kifejezés a liberális korszakban terjedt el, és az észak–dél közötti jövedelmi, földtulajdoni és társadalmi szakadékot jelöli. A déli mezőgazdaságot a nagybirtok (**latifondo**) és a bizonytalan bérleti viszonyok határozták meg. A tengerparti sávok citrus-, olíva- és szőlőültetvényeitől eltérően a belső területeken sok helyen gabonatermelő nagybirtokok, pásztorkodás és időszakosan foglalkoztatott mezőgazdasági munkások tömegei jellemezték a tájat. Az egységesítés előtti nápolyi és szicíliai államok eltérő adó-, jog- és földtulajdon-viszonyait az új állam nem egyenletesen rendezte; a közigazgatási egységesítés sok helyen a helyi szokásjog félretételével járt.

Az egységesítés utáni dél-olaszországi felkeléseket, az ún. **brigantaggio** (banditizmus, brigandage) időszakát 1861 és 1865 között a királyi hadsereg és a helyi földbirtokos elit együttműködése fojtotta el. A felkelők egy része a bukott Bourbon-rendszerhez húzó paraszti és pásztorlázadó

volt, mások önvédelemből, vallási vagy megélhetési okokból csatlakoztak; a kormányzat „bűnöző banditákként” kezelte őket. A kormány kivételes törvényekkel katonai bíróságok elé utalta a felkelőket, és több ezer katonát vezényelt délre; ezt a kortárs liberális sajtó egy része is bírálta. A korszak halálos áldozatainak számát a katonai jelentések és a helyi hagyomány eltérően adják meg, ezért a becslések széles sávban mozognak. A történészek a brigantaggio értelmezésében is megoszlanak: egyesek paraszti ellenállást, mások a bűnszövetkezetek és a klientelizmus helyi hagyományát hangsúlyozzák.

A déli elmaradottság és a mezőgazdasági munka bizonytalansága miatt a lakosság egy része a kivándorlásban keresett menekülést. Az 1876 és 1915 közötti időszakban a hivatalos kivándorlási statisztikák szerint több mint 14 millió olasz hagyta el az országot, elsősorban Észak- és Dél-Amerika, valamint Franciaország és Svájc irányába. A visszavándorlás azonban jelentős volt, ezért a nettó népességvesztés ennél jóval kisebb; a hivatalos kiindulási adatok és a tényleges letelepedés között tehát különbséget kell tenni. A kivándorlók hazautalt pénze a déli háztartások fogyasztását és a földvásárlásokat is támogatta, de nem szüntette meg a strukturális egyenlőtlenségeket.

A társadalmi feszültségek az északi iparvidékeken és a Pó-völgy mezőgazdaságában is éleződtek. A szakszervezetek, a szocialista körök és a szövetkezetek mellett a katolikus mozgalom is megerősödött. 1891-ben XIII. Leó pápa **Rerum novarum** kezdetű enciklikája a munkáskérdést a katolikus társadalmi tanítás középpontjába állította, és ösztönözte a katolikus szakszervezetek, bankok és szövetkezetek szerveződését. 1892-ben Genovában megalakult a **Partito Socialista Italiano** (PSI), amely a munkásmozgalom és a mezőgazdasági szövetkezetek bázisán gyorsan növekedett; a párt a parlamentben eleinte elutasította a burzsoá kormányokkal való együttműködést, de a gyakorlatban a szakszervezeti és parlamenti munka együtt járt.

29.3.3. Gyarmati terjeszkedés

Az olasz gyarmati politika a nagyhatalmi rivalizálás és a belső kivándorlási nyomás összefüggésében alakult ki. A kormányzati retorika egyszerre hivatkozott a nagyhatalmi presztízsre, a kivándorlók letelepítésének szükségességére és a korszak európai közbeszédében megszokott „civilizációs küldetésre”. A korszak kritikusai – a szocialisták, egyes katolikus körök és a köztársasági baloldal egy része – szerint a gyarmati vállalkozás a valóságban a hadsereg, az üzleti körök és a politikai elit presztízs- és nyersanyag-érdekét szolgálta, miközben a szűkös állami forrásokat elvonta a déli és a szociális feladatoktól.

Az első gyarmati lépések a Vörös-tenger térségébe vezettek. Az Assab-öbölben 1869-ben magántársasági vásárlás történt, majd 1882-ben az olasz állam átvette a területet; 1885-ben Masszawa kikötőjének megszállása, 1890-ben pedig **Eritrea** gyarmatként való megszervezése dokumentálható. Az Indiai-óceán partvidékén a szomáliai területekkel kötött védnöki szerződések alapozták meg **Olasz-Szomáliföld** (Somalia italiana) kialakulását, amelynek tényleges ellenőrzése azonban a belső területeken lassan és töredékesen haladt.

Etiópiával Olaszország 1889-ben megkötötte az **uccialli szerződést** (Trattato di Uccialli). Az olasz nyelvű változat 17. cikkelye olyan értelmezést tett lehetővé, amely Etiópiát olasz protektorátussá tette volna, az amhara nyelvű változat viszont nem. Menelik császár kormánya elutasította a protektorátus-értelmezést, ami diplomáciai konfliktushoz, majd háborúhoz vezetett. Ez a dokumentált szerződési vita jól mutatja, hogy a gyarmati terjeszkedés jogalapja gyakran éppen a nyelvi és fordítási különbségeken nyugodott.

Az 1896. március 1-jei **aduai csata** (battaglia di Adua; a mai etióp helyesírás szerint gyakran Adwa) az olasz gyarmati törekvések legsúlyosabb katonai veresége volt: Menelik egyesített etiópiai erői visszaverték az olasz hadoszlopokat. A csata ténye és kimenetele elsődleges katonai jelentésekből, etióp krónikákból és európai sajtótudósításokból dokumentált; a halottak számát

azonban eltérően becsülik: az olasz katonai veszteséget gyakran mintegy 5–7 ezerre teszik, az etióp veszteségek becslése pedig ennél is bizonytalanabb. A vereség Crispi bukásához vezetett, és az 1896-os addisz-abebai béke az olasz kormányt Etiópia függetlenségének elismerésére kényszerítette. Adua a korszakban ritka esemény volt: európai gyarmati hadsereg döntő vereséget szenvedett egy afrikai államtól, ami a későbbi pán-afrikai emlékezetben is fontos szimbólummá vált.

A következő nagy gyarmati háború 1911–1912-ben következett: az **olasz–török háború** (Guerra italo-turca) során Olaszország megszállta az Oszmán Birodalom Tripolitania és Cyrenaika (Tripolitania e Cirenaica) tartományait. Az 1912-es lausanne-i/ouchyi béke alapján az Oszmán Birodalom kénytelen volt elismerni az olasz szuverenitást, de a belső területeken a helyi ellenállás nem szűnt meg, és az olasz hadsereg éveken át tartó, „pacifikációnak" nevezett hadjáratot folytatott. A parti városokat viszonylag gyorsan elfoglalták, a belső oázisok és a sivatagi útvonalak ellenőrzése azonban sokáig kétséges maradt.

A líbiai hadjárat során az olasz hadsereg tömeges internálásokat, kivégzéseket, a lakosság egy részének kényszerű áttelepítését és a víz- és élelemforrások szabotálását is végrehajtotta; ezeket a tényeket katonai parancsok, kortárs újsághírek és későbbi levéltári kutatások dokumentálják. Azt, hogy ezek a cselekmények a korszak nemzetközi jogi keretei szerint háborús bűncselekménynek minősülnek-e, illetve a mai nemzetközi jogi kategóriák szerint hogyan értelmezendők, a történészek vitatják; a kortárs olasz hivatalos nyelv „pacifikációt" és „büntetőexpedíciókat" említett, ami nem semleges kifejezés. A háború során Olaszország megszállta a **Dodekanészosz-szigeteket** is; az 1912-es békében vállalt kivonulást a balkáni háborúk és a nagyhatalmi bizonytalanság miatt nem hajtották végre, így a szigetek sorsa további diplomáciai vita tárgya maradt.

A gyarmati háborúk belpolitikailag megosztották a közvéleményt. A szocialista párt és a szakszervezetek egy része a gyarmati kalandot a munkások és parasztok megadóztatásának nevezte; egyes katolikus körök és köztársasági politikusok szintén ellenezték. Ugyanakkor a századfordulón szerveződő nacionalista mozgalom a gyarmati terjeszkedést a nagyhatalmi rang próbájának tekintette; ez a nacionalista kultúra később a fasiszta ideológia egyik előzményévé vált, de ezt az összefüggést a történetírás inkább folytonosságként, mintsem egyszerű okozati láncként tárgyalja.

29.3.4. Az első világháború

Az Olasz Királyság 1882 óta tagja volt a **Hármas Szövetségnek** (Triplice alleanza) Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával. A szerződés védekező jellegű volt, és az olasz kormány 1914 nyarán azzal érvelt, hogy a Monarchia Szerbiának adott ultimátuma nem védekező háborút indított, ezért Olaszországot nem köti a hadba lépés; a semlegesség tehát nem csupán taktikai, hanem jogilag megalapozott döntés volt. A közvélemény azonban megoszlott: az intervenciósok egy része az **irredentismo** (irredentizmus) jegyében a Monarchiához tartozó, olasz nyelvűnek tekintett területek – mindenekelőtt Trentino és Trieszt – megszerzését, mások a demokratikus háború elvét, megint mások a nagyhatalmi státuszt hangsúlyozták; a semlegesség hívei a szocialisták, a katolikusok és a liberálisok egy része közül kerültek ki. Az irredentizmus azoknak a területeknek a megszerzését követelte, ahol olasz nyelvű lakosság élt az Osztrák–Magyar Monarchiában; a határ menti területek nyelvi és nemzetiségi viszonyai azonban sokkal vegyesebbek voltak, mint ahogyan a nacionalista retorika ábrázolta.

A semlegességből való kilépést az antanttal 1915. április 26-án aláírt titkos **Londoni szerződés** (Patto di Londra) készítette elő. A szerződés ígéretet tett Olaszországnak Trentinóra, Dél-Tirolra a Brenner-hágóig, Triesztre, Görzre, Isztriára, Dalmácia kijelölt részeire, egyes adriai szigetekre, valamint befolyási övezetekre. A titkos diplomácia később azért vált vitatottá, mert az ígéretek jelentős szlovén és horvát többségű területeket is magukban foglaltak, és ellentétben álltak a nemzeti önrendelkezés elvével, amelyet az antant a háborús propagandában hirdetett. A kormány

a parlament többségének megkérdezése nélkül kötötte meg a titkos szerződést; a hadüzenet 1915. május 24-én történt meg. A képviselőház később megszavazta a felhatalmazást, de ez a lépés a parlament és a korona viszonyát megterhelte; a történészek a „parlamentáris puccs” kifejezést is használják, noha az alkotmányjogi besorolás vitatott.

A háború Olaszország számára elsősorban az Alpok és az Isonzó-völgy frontján folyt. A hadvezetés Luigi Cadorna vezérkari főnök irányításával sorozatos támadásokat indított az Isonzónál; a frontvonal hónapok alatt alig mozdult, a veszteségek azonban rendkívül magasak voltak. 1917. október 24-én a központi hatalmak áttörték a frontot **Caporettónál** (ma Kobarid, Szlovénia); az olasz hadsereg visszavonulása országos válságot okozott. A kormány és a hadvezetés személycserékkel és a Piave folyónál kiépített védelmi vonallal stabilizálta a helyzetet. A caporettói áttörés során több százezer olasz katona esett fogságba; a becslések 250–300 ezer körül mozognak, de a hadifogoly-nyilvántartások pontossága miatt a szám bizonytalan.

A háború alatt az állam soha nem látott mértékben avatkozott be a gazdaságba: hadiipari bizottságokat hozott létre, központosította a nyersanyagellátást, és nők tömegeit vonta be a gyárakba és a mezőgazdaságba. A fogyasztási korlátozások, az infláció és a frontra mozgósított férfiak hiánya feszültségeket szült; 1917-ben Torinóban és más iparvárosokban éhséglázadások és sztrájkok törtek ki. Azt, hogy ezek mennyiben voltak háborúellenes forradalmi mozgalmak vagy szociális követelések, a rendőrségi jelentések és a munkásemlékiratok eltérően mutatják.

1918 októberében a Piave-menti ellentámadás Vittorio Veneto mellett áttörte a Monarchia vonalait; a padovai Villa Giusti-i fegyverszünet 1918. november 3-án lépett hatályba. Az olasz hadsereg katonai halottainak számát a leggyakrabban mintegy 600 ezerre becsülik, de a becslések 550–650 ezer között szórnak; a civil áldozatok és a járványos halálozás ezen felül értendő. A pontos szám a korabeli katonai nyilvántartások, a későbbi demográfiai becslések és az emlékművek feliratai között is eltérést mutat.

A párizsi békekonferencián Olaszország megkapta Trentinót, Dél-Tirolt, Triesztet, Isztriát és egyes adriai területeket, de a Londoni szerződésben ígért dalmáciai részek és Fiume (ma Rijeka) megszerzése elmaradt vagy vitatottá vált. A nacionalista közbeszéd ezt **vittoria mutilata** (megcsonkított győzelem) néven fogalmazta meg; a kifejezés arra utalt, hogy a háborús áldozatokhoz képest a béke keveset hozott. A történészek vitatják, hogy a békekonferencia döntései valóban aránytalanul sújtották-e Olaszországot, vagy a nacionalista várakozások voltak túlzóak; az mindenesetre dokumentált, hogy a „megcsonkított győzelem” narratíva a háború utáni radikalizálódás és a fasiszta mozgalom egyik kulcsszimbólumává vált. A háború utáni fiumei megszállás (1919–1920) és a nacionalista mobilizáció már a liberális állam válságát jelezte; erről A fasizmus és a második világháború ad részletes képet.

29.3.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a következő forrástípusokra támaszkodik: az olasz parlament jegyzőkönyvei (Atti parlamentari) és törvénytárak, a Statuto Albertino szövege, a külügyi szerződések (például az uccialli és a Londoni szerződés szövegei), katonai jelentések, statisztikai évkönyvek, kormányfői beszédek, valamint a korabeli sajtó. A társadalom- és gazdaságtörténeti részeknél a népszámlálások és a kivándorlási nyilvántartások másodlagos feldolgozásai segítenek, de ezek pontossága a korabeli adminisztráció egyenetlensége miatt korlátozott. Konkrét levéltári jelzeteket és oldalszámokat itt nem közlünk; a szakasz a nyomtatásban publikált és a történeti összefoglalókban széles körben használt forráscsoportokra épül.

Különösen vitatott területek: a brigantaggio áldozatainak száma és társadalmi jellege; az 1898-as milánói sortűz halottainak száma; a gyarmati háborúk áldozatainak becslése, különösen Líbiában; a kivándorlás nettó demográfiai hatása; a trasformismo értékelése; a déli kérdés okainak súlyozása;

valamint az első világháborús veszteségek pontos összege. A gyarmati erőszak minősítése a nemzetközi jogi és emlékezetpolitikai vitákban eltérő; az olasz, etiópiai és líbiai történeti diskurzusok nem ugyanazokat a kategóriákat használják. A gyarmati időszak forrásainak nagy részét az olasz gyarmati közigazgatás, a hadsereg és az üzleti szereplők hozták létre; a meghódított közösségek hangja a hivatalos iratokban gyakran csak bírósági jegyzőkönyvek, kihallgatások vagy tiltakozó beadványok formájában jelenik meg. Ezért a gyarmati társadalmak belső nézőpontja módszertani nehézséget jelent.

Tudományos konszenzus van abban, hogy a liberális Olaszország alkotmányos monarchia volt szűk választójoggal; a trasformismo jelensége dokumentált, de értékelése vitatott; az aduai vereség ténye és következménye dokumentált; a Londoni szerződés titkos jellege és tartalma dokumentált; a háború nagy emberi és anyagi költsége dokumentált. A déli kérdés okairól és a protekcionista gazdaságpolitika szerepéről viszont nincs lezárt tudományos álláspont; ezt a feszültséget a mai dél-olaszországi emlékezet és a nemzeti történetírás is eltérően jeleníti meg.

29.3.6. Rövid összefoglaló

- A liberális Olaszország a **Statuto Albertino** (1848) keretei között működött; a király erős maradt, a szenátus kinevezett testület volt, a képviselőházat pedig sokáig igen szűk férfi választójoggal választották.
- A **Destra storica** és a **Sinistra storica** nem modern pártok, hanem parlamenti klikkek laza szövetségei voltak; az 1876 utáni **trasformismo** egyéni alkuk és helyi érdekek révén szervezett kormánytöbbséget.
- A Giolitti-korszakban szociális törvények és az 1912-es, csaknem általános férfi választójog bővítette a rendszer bázisát; az egyház és az állam feszültsége azonban fennmaradt.
- Az iparosodás elsősorban az északnyugati ipari háromszögben összpontosult; a **questione meridionale** a nagybirtokrendszer, a földhiány és az 1861–1865 közötti **brigantaggio** leverése révén vált tartós problémává.
- A gyarmati terjeszkedés Eritrea és Olasz-Szomáliföld megszerzésével kezdődött; az **uccialli szerződés** (1889) fordítási vitája után az **aduai csata** (1896) döntő vereséget és Etiópia függetlenségének elismerését hozta.
- Az **olasz–török háború** (1911–1912) Líbia megszállásához vezetett; a helyi ellenállást az olasz hadsereg éveken át tartó, súlyos civil áldozatokkal járó „pacifikációs” hadjárattal próbálta megtörni.
- Az első világháborúba Olaszország semlegességből, titkos **Londoni szerződéssel** (1915) lépett be; az isonzói front, **Caporetto** (1917) és a Piave menti védekezés után a Vittorio Veneto-i győzelem (1918) zárta a háborút.
- A béke eredményeit a nacionalista közbeszéd **vittoria mutilata** (megcsonkított győzelem) narratívája vitatta, ami a háború utáni radikalizálódás és a fasiszta mozgalom egyik előzményévé vált.

29.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a trasformismo a modern pártkormányzástól, és milyen hatása volt a parlamenti felelősségre?
2. Hogyan kapcsolódott össze az iparosodás, a védővám-politika és a déli kérdés problémája a liberális Olaszországban?
3. Miért lett az uccialli szerződésből diplomáciai konfliktus, és miért tekinthető az aduai csata fordulópontnak az olasz gyarmati politikában?
4. Hogyan jutott el Olaszország a semlegességtől az 1915-ös hadba lépésig, és milyen feszültséget keltett a titkos Londoni szerződés?

5. Hasonlítsa össze a liberális Olaszország nagyhatalmi törekvéseinek belpolitikai és gyarmati költségeit 1918 előtt!

29.4. A fasizmus és a második világháború

29.4.1. Bevezetés

Az előző alfejezet a liberális Olaszország gyarmati törekvéseit és az első világháború utáni politikai válságot tárgyalta. Most azt vizsgáljuk, hogyan alakult ki a fasiszta diktatúra, hogyan rendezte viszonyát a katolikus egyházzal, miként vezetett az etiópiai háború és a tengelypolitika a második világháborúba, és hogyan zárult az olasz állam 1943-as fordulata, a német megszállás és az 1943–45 közötti belső konfliktus. A fejezet célja annak bemutatása, hogy a fasiszta rezsim erőszakmonopóliuma és külpolitikai agressziója miként kapcsolódott össze a társadalom átalakítására irányuló törekvésekkel, és hogy az 1943-as összeomlás után milyen politikai, katonai és emlékezeti törésvonalak alakultak ki. A „fasizmus” kifejezést a rezsim önmegnevezéseként és a történettudomány összehasonlító kategóriájaként használjuk, de jelezzük, hogy a fogalom tartalma vitatott, és a rendszer működése sem volt egységesen „totális” a korabeli propaganda állításaihoz képest.

29.4.2. A fasiszta hatalom kiépülése és a diktatúra intézményei

A **Nemzeti Fasiszta Párt** (*Partito Nazionale Fascista*, PNF) 1921-ben alakult meg, de gyökerei az 1919-ben alapított **Fasci Italiani di Combattimento** mozgalomig nyúlnak vissza. Benito Mussolini 1922. októberi „mars Rómába” vonulása után a király, **III. Viktor Emánuel** miniszterelnökké nevezte ki, ami – a politikai erőszak és a tömegek nyomása mellett – a liberális állam alkotmányos keretei között történt. A hatalom konszolidációja fokozatos volt: 1923-ban az **Acerbo-törvény** új választási rendszert vezetett be, amely a legtöbb szavazatot szerző pártnak kétharmados parlamenti többséget biztosított; az 1924-es választást a fasiszta lista nyerte, bár a szavazás erőszakos légkörben zajlott.

A fordulópont **Giacomo Matteotti** szocialista képviselő meggyilkolása volt 1924 júniusában, amelyet fasiszta fegyveresek követtek el. Az esemény politikai válságot robbantott ki, de Mussolini 1925. január 3-i parlamenti beszédében nyíltan magára vállalta a felelősséget, és bejelentette a diktatúra kiépítését. 1925–26-ban az úgynevezett **leggi fascistissime** („legfasisztább törvények”) felszámolták a sajtószabadságot, betiltották az ellenzéki pártokat, megszüntették a helyi választott testületeket, és létrehozták a **Különleges Törvényszéket** (*Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato*) a politikai bűncselekmények elbírálására. 1926-ban visszaállították a halálbüntetést politikai ügyekben, és bevezették a **confino** intézményét: a rezsim ellenségeit bírósági ítélet nélkül, rendőri felügyelet alatt kényszerlakhelyre küldték, gyakran kis szigetekre vagy dél-olaszországi falvakba.

A politikai rendőrség, az **OVRA** (*Opera Vigilanza Repressione Antifascista*) 1927-től működött, és besúgóhálózatot, levelezés-ellenőrzést, valamint megelőző letartóztatásokat alkalmazott. A fasiszta milícia, a **MVSN** (*Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*) 1923-ban jött létre, és a hatalom erőszakszervezeteként működött, de a hadsereggel való viszonya mindvégig feszült maradt. A diktatúra nem számolta fel teljesen a monarchiát, a hadsereget és a katolikus egyház intézményeit; ezek kompromisszumokkal beépültek a rendszerbe, de autonómiájukat részben megőrizték. A történészi vita egyik fő kérdése, hogy a fasiszta rezsim „totalitárius” volt-e; egyes szerzők szerint inkább „autoriter rendszer” volt, mivel a király, az egyház és a gazdasági elitek nem olvadtak be teljesen a pártállamba.

29.4.3. A korporatív állam, a propaganda és a társadalom

A rezsim gazdaság- és társadalompolitikájának hivatalos kerete a **korporatív állam** volt, amely a munkaadók és munkavállalók érdekképviseletét ágazati **korporációkba** szervezte, felszámolva a szabad szakszervezeteket és a sztrájkjogot. A **Carta del Lavoro** (1927) deklarálta a munka „társadalmi jelentőségét”, de a gyakorlatban a munkaadók érdekei érvényesültek, és a munkások béreit, mozgásterét állami ellenőrzés alá vonták. A parasztság jelentős része – különösen Dél-Olaszországban – továbbra is szegénységben élt; a „gabonacsata” (*battaglia del grano*) és a vidéki földreform-ígéretek csak részben enyhítették a földkérdést. A rezsim erőteljes propagandát folytatott: a **Dopolavoro** szabadidő-szervezet, a fasiszta ifjúsági szervezetek és a **Balilla** a mindennapi életet hivatottak átpolitizálni. A nőkkel szemben a hivatalos ideológia az anyaságot és a háztartást emelte ki, demográfiai kampányokkal ösztönözve a gyermekvállalást, miközben a nők közéleti szerepét korlátozta. Ennek ellenére a nők a rezsim ideje alatt is dolgoztak, és a második világháború alatt az ellenállásban is megjelentek.

A fasiszta rezsim támogatottságának mértéke vitatott. Renzo De Felice olasz történész a „széles konszenzus” tézisét képviselte az 1929 és 1936 közötti időszakra vonatkozóan; ezzel szemben más történészek – például a marxista hagyományhoz kötődő szerzők – hangsúlyozzák, hogy a konszenzus látszatát a cenzúra, a rendőri elnyomás, a munkanélküliségtől való félelem és a propagandagépezet teremtette meg, és a rezsimnek soha nem sikerült a társadalom egészét átpolitizálnia. A munkásosztály, a parasztság egy része, az értelmiség és a nők körében a passzív ellenállás, a szabotázs és a feketepiac formái mindvégig jelen voltak. A déli régiókban a fasiszta állam hatalmi jelenléte gyengébb volt, és a helyi elitekkel kötött kompromisszumok korlátozták az átalakító törekvéseket.

29.4.4. A Lateráni Szerződés és a fasiszta állam viszonya az egyházhoz

A fasiszta rezsim és a katolikus egyház közötti viszony rendezése a rendszer egyik legfontosabb belpolitikai sikere volt. Az **1929. február 11-én** aláírt **Lateráni Szerződés** (*Patti Lateranensi*) három dokumentumból állt: a politikai szerződés elismerte a **Vatikánvárosi Állam** függetlenségét, a konkordátum szabályozta az egyház jogi helyzetét Olaszországban, a pénzügyi egyezmény pedig kártalanította a pápaságot az 1870-es római annexióért. A megállapodás a fasiszta rezsimnek nemzetközi és belső legitimációt hozott, az egyháznak pedig biztosította a katolikus oktatás, a házassági jog és a vallási intézmények privilegizált helyzetét.

A megállapodás értékelése a történetírásban vitatott: egyes elemzések szerint az egyház kompromisszumot kötött a diktatúrával, és ezzel hozzájárult annak stabilizálásához; más álláspontok szerint az egyház intézményi érdekeit védte, és a fasizmussal való viszonya később konfliktusossá vált. 1931-ben a fasiszta kormány betiltotta a **Katolikus Akció** ifjúsági szervezeteinek egy részét, ami nyílt konfliktushoz vezetett **XI. Piusz pápa** és Mussolini között. A feszültség a konkordátum újratárgyalásával csillapodott, de a viszony soha nem vált teljesen zökkenőmentessé. 1938-ban, a faji törvények bevezetésekor a pápa és több egyházi vezető tiltakozott az antiszemita rendelkezések ellen, ám a hierarchia jelentős része hallgatott vagy csak korlátozottan lépett fel. A katolikus egyház szerepét a fasiszta időszakban a mai napig élénk történészi és emlékezetpolitikai vita övezi; a felelősség egyes egyházi tisztségviselőkhöz, döntésekhez és a hallgatás intézményi gyakorlatához köthető, nem a katolikus közösség egészéhez.

29.4.5. A faji törvények és a zsidók üldözése

A fasiszta rezsim kezdetben nem hirdetett hivatalos antiszemitizmust, és a zsidó közösség – amelynek létszáma az 1930-as években mintegy 45 000 fő volt – részt vett az olasz társadalmi és

kulturális életben. A fordulat 1938-ban következett be: a **faji törvények** (*leggi razziali*) sorozata – 1938. szeptember és november között – megtiltotta a zsidók és „idegen fajúak” házasságát, kizárta a zsidókat az állami hivatalokból, a hadseregből, az iskolákból és az egyetemekről, korlátozta vagyonukat és tulajdonjogukat. A törvények részben a náci Németország felé történő politikai közeledést szolgálták, részben a fasiszta ideológia rasszista fordulatát tükrözték.

A **Holocaust** olaszországi szakasza 1943 őszén, a német megszállás után kezdődött. A német hatóságok – gyakran olasz közigazgatási és rendőri együttműködéssel – razziákat tartottak, és a zsidókat tranzittáborokba, majd megsemmisítő táborokba deportálták. A legismertebb esemény az **1943. október 16-i római razzia**, amelynek során több mint 1 000 zsidó lakost hurcoltak el; a történészi konszenzus szerint Olaszországból mintegy 8 000 zsidót deportáltak, akiknek túlnyomó többsége meghalt. A pontos szám becslés, mert a források hiányosak, és a határokon átnyúló deportálások adminisztrációja töredékes. Az olasz társadalom egy része – papok, szerzetesek, civilek – menedéket nyújtott az üldözötteknek, de mások feljelentették vagy kiszolgáltatták őket; a felelősség egyéni és intézményi döntésekhez köthető, nem kollektív bűnösséghez.

29.4.6. A külpolitika: Etiópia, Spanyolország és a tengely

A fasiszta rezsim külpolitikáját a revíziós törekvések, a Földközi-tenger „olasz tengerként” való felfogása és a birodalmi presztízs keresése jellemezte. 1935. október 3-án Olaszország megtámadta **Etiópiát** (*Abesszíniát*), amely 1936 májusára elesett; május 9-én Mussolini kikiáltotta az **Olasz Birodalmat**, és III. Viktor Emánuel felvette a császári címet. A háború során az olasz hadsereg mérges gázt is bevetett, ami a korabeli nemzetközi jogot sértette; a dokumentált események mellett az áldozatok számáról a becslések jelentősen eltérnek. Egyes etióp források több százezer halottról szólnak, míg az olasz hivatalos jelentések lényegesen kisebb veszteségeket ismertek el; a történészi vita a pontos számon túl a háború jellegéről és a gyarmati erőszak mértékéről is folyik.

A Népszövetség szankciókat vezetett be Olaszországgal szemben, de azok nem érték el céljukat, mert a nagyhatalmak – különösen Nagy-Britannia és Franciaország – nem zárták le az olajszállítást. A szankciók hozzájárultak a fasiszta rezsim belső propaganda-megerősödéséhez és a náci Németországgal való közeledéshez. 1936. október 25-én aláírták a **Róma–Berlin tengely** megállapodást, majd 1939 májusában a katonai szövetségre is kiterjedő **Acélpaktumot** (*Patto d’Acciaio*). A spanyol polgárháborúban (1936–1939) Olaszország **Franco** oldalán avatkozott be: a **Corpo Truppe Volontarie** keretében hozzávetőleg 70 000 olasz katona és fasiszta milicista szolgált; a pontos létszám becslés, és a szerepvállalás a fasiszta külpolitika ideológiai elkötelezettségét mutatta.

29.4.7. A második világháborúba lépés és a katonai kudarcok

Olaszország 1940. június 10-én üzent hadat Franciaországnak és Nagy-Britanniának, amikor a francia hadsereg már a német invázió következtében összeomlóban volt. A belépés katonailag rosszul előkészített volt: az olasz hadsereg felszerelése elavultnak számított, a haditengerészet és a légierő pedig nem tudta fenntartani a Mediterráneum feletti ellenőrzést. A háború első éveiben Olaszország súlyos kudarcokat szenvedett: 1940 októberében a Görögország elleni támadás összeomlott, és a görög hadsereg visszaszorította az olasz csapatokat; Észak-Afrikában a brit erők 1940–41-ben jelentős győzelmeket arattak, és csak a német **Afrikakorps** érkezése mentette meg a tengelyhatalmak pozícióit. A keleti frontra küldött olasz expedíciós hadtest, az **ARMIR** (*Armata Italiana in Russia*) 1942–43-ban a szovjet offenzíva során megsemmisítő vereséget szenvedett; a

veszteségek becslése több tízezer halottra és nagyszámú hadifogolyra tehető, de a pontos adatok vitatottak.

A katonai kudarcok aláásták a fasiszta rezsim belső tekintélyét, és fokozták a háborúellenes hangulatot. A szövetséges bombázások 1942-től rendszeressé váltak Észak- és Dél-Olaszországban, és a civil lakosság körében nagy pusztítást okoztak. A háborús gazdaság jegyében bevezetett jegyrendszer, a feketepiac és az infláció tovább növelte a társadalmi elégedetlenséget. 1943 tavaszára a rezsim elvesztette kezdeményezőképességét, és a királyi udvar, a hadsereg vezérkara, valamint a fasiszta párt egyes körei is puhatolózó tárgyalásokat kezdtek a szövetségesekkel.

29.4.8. Az 1943-as fordulat: Mussolini bukása és a fegyverszünet

A szövetségesek 1943. július 10-én szálltak partra Szicíliában, ami felgyorsította a rezsim válságát. A **Fasiszta Nagytanács** 1943. július 24–25-i ülésén **Dino Grandi** indítványára a testület többsége megvonta a bizalmat Mussolini katonai főparancsnoki szerepétől, és kérte a királyt, hogy vegye vissza a fegyveres erők irányítását. A szavazás jogilag nem volt kötelező érvényű, de politikai jelzésként szolgált. III. Viktor Emánuel július 25-én leváltotta Mussolinit, és letartóztatta. A kormány élére **Pietro Badoglio** marsall került, aki hivatalosan bejelentette, hogy Olaszország folytatja a háborút, miközben titokban fegyverszüneti tárgyalásokat folytatott a szövetségesekkel.

A fegyverszünetet 1943. szeptember 3-án írták alá titokban, de csak **szeptember 8-án** hozták nyilvánosságra. A bejelentés politikai és katonai káoszt okozott: a király és a kormány Rómából délre menekült, az olasz hadsereg parancsnokai nem kaptak egyértelmű utasítást, és a német csapatok gyorsan megszállták Észak- és Közép-Olaszországot, lefegyverezve az olasz alakulatokat. A német megszállás több százezer olasz katonát ejtett hadifogságba; egy részüket Németországba deportálták kényszermunkára. A Badoglio-kormány szeptember 13-án hadat üzent Németországnak, és Olaszország a szövetségesek oldalán folytatta a háborút, de az ország területileg kettészakadt: délen a szövetségesek által támogatott királyi kormány, északon a német megszállás alatt álló területek.

29.4.9. A Salòi Köztársaság, az ellenállás és a polgárháború

A német ejtőernyősök 1943. szeptember 12-én kiszabadították Mussolinit a Gran Sasso-i fogva tartásából. Szeptember 23-án kikiáltották az **Olasz Szociális Köztársaságot** (*Repubblica Sociale Italiana*, RSI), amelyet közkeletűen **Salòi Köztársaságnak** neveznek a kormány székhelyéről. Az RSI a német megszállókkal együttműködő, fasiszta irányítású államalakulat volt Észak- és Közép-Olaszországban; hivatalosan a fasiszta forradalom „visszatérését” hirdette, de valójában a német katonai és gazdasági igények kiszolgálására rendezkedett be. Az RSI hadserege, a fasiszta milíciák és a **fekete brigádok** (*Brigate Nere*) a megszállókkal együttműködve harcoltak az ellenállás ellen, és részt vettek a civilek elleni megtorlásokban, valamint a zsidók összegyűjtésében.

Az 1943–45 közötti időszakot a történetírás egy része **olasz polgárháborúnak** nevezi, mert olaszok harcoltak olaszok ellen: az RSI fasiszta fegyveresei és a német megszállók oldalán álló kollaboránsok, szemben a partizánokkal és a szövetségeseket támogató lakossággal. Más történészek vitatják ezt a megnevezést, hangsúlyozva, hogy a meghatározó konfliktus a német megszállás elleni nemzeti felszabadító harc volt, amelyben a polgárháborús elem csupán másodlagos jellegű. A két értelmezés nem zárja ki egymást, de más hangsúlyt ad az áldozatok és a felelősség megítélésének. A könyv mindkét álláspontot bemutatja, anélkül hogy egyiket kizárólagosnak tekintené.

Az ellenállás politikai központja a **Nemzeti Felszabadítási Bizottság** (*Comitato di Liberazione Nazionale*, CLN) volt, amely a kommunista, szocialista, kereszténydemokrata, liberális és akciópárti erőket fogta össze. A partizánalakulatok létszáma 1945 tavaszára – becslések szerint – meghaladta a 200 000 főt, de a pontos szám bizonytalan, mert a harcban részt vevők mobilitása és a titkosság miatt a nyilvántartások hiányosak. A partizánok hegyvidéki területeken, városi sejtekben és a szövetséges vonalak mögött tevékenykedtek; akcióikhoz a lakosság egy része élelemmel, búvóhellyel és információval járult hozzá. A nők az ellenállásban futárként, ápolóként, fegyveres harcosként és logisztikai szervezőként is részt vettek, bár szerepük a háború utáni emlékezetben gyakran háttérbe szorult.

A német megszállás és az RSI időszakát súlyos, dokumentált civil áldozatok jellemezték. A **fosse ardeatine-i mészárlás** 1944. március 24-én Rómában 335 foglyot – köztük zsidókat, partizánokat és civileket – végeztek ki egy partizánakció megtorlásaként. A **marzabottói mészárlás** 1944. szeptember 29. és október 5. között mintegy 770 civil – köztük nők és gyermekek – halálát okozta; a pontos áldozatszám becslés, mert a holttestek egy részét elégették. A német és fasiszta erők számos kisebb-nagyobb megtorlást hajtottak végre, és a civil lakosság elleni erőszak a háború utolsó hónapjaiban fokozódott. A zsidók deportálása az RSI területén 1943 őszétől 1944 végéig tartott; a deportáltak mintegy 8 000 főre becsült száma a források töredékessége miatt bizonytalan.

29.4.10. A felszabadítás és a háború vége

1944. június 4-én a szövetségesek felszabadították Rómát, majd fokozatosan észak felé nyomultak. 1945 tavaszára a partizánerők és a szövetségesek közös offenzívája összeomlasztotta az RSI-t. Április 25-én a CLN általános felkelést hirdetett Észak-Olaszországban; a dátum később a **felszabadulás napjává** vált. Mussolini 1945. április 27-én, német katonai kísérettel menekülni próbált, de partizánok elfogták; másnap, **1945. április 28-án** kivégezték. Holttestét Milánóban közszemlére tették, ami a háború utáni emlékezetben vitatott eseménnyé vált. A német csapatok olaszországi kapitulációja 1945. május 2-án lépett életbe.

A háború befejezése nem zárta le az erőszakot: az észak-olasz társadalomban a partizánok és a fasiszta kollaboránsok közötti leszámolások, valamint a német megszállók elleni megtorlások 1945–46-ban is folytatódtak. A győzelem és a felszabadulás emlékezete, a partizánok és a királyi hadsereg szerepének megítélése, valamint az RS I és a kollaboránsok felelősségének kérdése a mai napig érzékeny emlékezetpolitikai témák Olaszországban.

29.4.11. Források és bizonytalanságok

A fasiszta korszak és a második világháború olaszországi történetének rekonstrukciója elsődleges és másodlagos források széles körére támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a fasiszta állam törvényei és rendeletei, a rendőrségi és bírósági iratok, a diplomáciai okmányok, a korabeli sajtó és propagandaanyagok, a naplók, levelek és emlékiratok, valamint a háború utáni bírósági eljárások anyagai. A Lateráni Szerződés szövege és a kapcsolódó diplomáciai iratok dokumentáltak; a faji törvények szövege szintén fennmaradt. A háborús bűnök és a civil áldozatok számára vonatkozó adatok gyakran hiányosak, mert a megszálló és fasiszta hatóságok egy része megsemmisítette az iratokat, a partizánok és a civilek közötti informális kapcsolatok pedig nem mindig rögzítettek. A német megszállás alatti eseményekről szóló források egy része a német katonai archívumokban maradt fenn, de az olasz kollaboráns hatóságok iratanyaga töredékes.

A statisztikai adatok – például a deportált zsidók száma, a partizánok létszáma, a civil áldozatok száma – becsléseken alapulnak, és a különböző források között jelentős eltérések lehetnek. A történészi konszenzus szerint az olaszországi Holocaust áldozatainak száma hozzávetőleg 7 000–8 000 főre tehető a deportáltak köréből, de a pontos szám a forráshiány miatt nem ismert. A partizánalakulatok létszámára vonatkozó becslések 150 000 és 250 000 fő között mozognak, a háború szakaszától és a meghatározástól függően. A civilek elleni megtorlások áldozatainak száma esetében nincs megbízható összesítés; az egyes településekre vonatkozó részleges adatok alapján a történészek becslései eltérnek.

A vita tárgyát képezi a fasiszta rezsim konszenzusának mértéke, a „totalitarianizmus” fogalmának alkalmazhatósága, a Lateráni Szerződés értékelése és az 1943–45 közötti időszak „polgárháborúként” való megnevezése. A háború utáni olasz történetírás hosszú ideig a „jó olasz” mítoszát hangsúlyozta, amely szerint az olaszok a megszállók áldozatai voltak, és a fasiszta rezsimért csak kevesek felelősek; az 1990-es évektől kezdve azonban a kutatások egyre inkább feltárták az olasz háborús bűnöket a Balkánon és a gyarmatokon, valamint az olasz hatóságok részvételét a zsidók összeírásában és deportálásában. E kérdésekben a történészi vita folyamatos, és a nyilvános emlékezetpolitika is megosztott.

29.4.12. Rövid összefoglaló

- A fasiszta diktatúra 1922 és 1926 között fokozatosan épült ki, a politikai erőszak, a különleges törvények és a rendőri elnyomás intézményei révén; a rezsim azonban nem számolta fel teljesen a monarchiát, a hadsereget és az egyházat.
- A korporatív állam és a propagandagépezet a társadalom átpolitizálására törekedett, de a konszenzus mértéke vitatott; a munkások, parasztok, nők és a déli régiók tapasztalatai eltérőek voltak.
- Az 1929-es Lateráni Szerződés rendezte az állam és a katolikus egyház viszonyát, de az egyház és a fasizmus kapcsolata később konfliktussossá vált, és a felelősség kérdése ma is élénk vita tárgya.
- Az 1938-as faji törvények a zsidó közösség jogfosztását hozták; az olaszországi Holocaust 1943 után, a német megszállás alatt és az RSI együttműködésével zajlott.
- Az etiópiai háború, a spanyol polgárháborúban való beavatkozás és a tengelypolitika a fasiszta külpolitika agresszív jellegét mutatta, és Olaszországot 1940-ben a második világháborúba sodorta.
- A háborús kudarcok – Görögországban, Észak-Afrikában és a keleti fronton – aláásták a rezsim tekintélyét, és 1943 júliusában a király leváltotta Mussolinit.
- A fegyverszünet után Németország megszállta Észak- és Közép-Olaszországot, Mussolini pedig létrehozta a Salòi Köztársaságot; az 1943–45 közötti időszakot egyes történészek polgárháborúnak, mások felszabadító háborúnak nevezik.
- A partizánellenállásnak és a szövetségeseknek 1945 tavaszára sikerült felszabadítani az országot; Mussolini kivégzését és a háború végét követően az emlékezet és a felelősség kérdései továbbra is vitatottak maradtak.

29.4.13. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és jogi lépésekkel építette ki a fasiszta rezsim a diktatúrát 1922 és 1926 között, és miért tekinthető ez a folyamat fokozatosnak?
2. Hogyan értékelhető a Lateráni Szerződés a fasiszta állam és a katolikus egyház viszonyában, és milyen konfliktusok alakultak ki később?
3. Milyen tényezők vezettek az 1943-as fordulathoz, és miért volt katonailag és politikailag kaotikus a fegyverszünet bejelentése?

4. Miért vitatott az 1943–45 közötti időszak „polgárháborúként” való megnevezése, és milyen alternatív értelmezéseket kínál a történetírás?
5. Hogyan kapcsolódnak össze a fasiszta rezsim faji törvényei, a német megszállás és az olaszországi Holocaust eseményei, és miért bizonytalanok az áldozatokra vonatkozó adatok?

30 Olaszország 1945-től napjainkig

30.1. A köztársaság születése és a gazdasági csoda

A második világháború befejeződése Olaszországot nemcsak emberi és anyagi veszteségekkel, hanem alapvető intézményi és politikai vákuumban találta. A Mussolini vezette Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana) 1945. áprilisi összeomlása, valamint a német megszállás vége után a felszabadító erők és a szövetséges katonai kormányzat ideiglenes ellenőrzést gyakoroltak, de az ország jövőjét illetően a legfontosabb kérdés – monarchia vagy köztársaság – nyitva maradt. Ez a döntés, valamint a gazdasági újjáépítés és az évtized végére kibontakozó rendkívüli növekedés az olasz állam olyan átalakulását indította el, amelynek hatásai a 21. században is meghatározóak. A következő alfejezet az 1946-os népszavazástól a gazdasági csoda korszakáig vezető utat mutatja be, különös tekintettel az intézményi kompromisszumokra, a hidegháborús feltételekre és az észak–dél szakadék tartós újratermelődésére.

30.1.1. 1946-os népszavazás: a monarchia bukása és a köztársaság megszületése

1945 tavaszán Olaszországban a politikai erők két nagy táborba rendeződtek: a monarchiát fenntartani kívánó, főként konzervatív és mérsékelt erők, valamint a köztársasági államformát követelő, elsősorban a baloldali pártok és az antifasiszta ellenállás bázisára támaszkodó szervezetek. A döntést az 1946. június 2-án tartott **intézményi népszavazás** (referendum istituzionale) hozta meg, amelyen először szavazhattak olasz nők is országos szinten. A választásra jogosultak száma meghaladta a 28 milliót; a részvételi arány körülbelül 89 százalék volt, ami az akkori európai gyakorlatban kiemelkedően magasnak számít (a pontos számok forrásonként kismértékben eltérnek). A hivatalos eredmény szerint a köztársaság 12,7 millió, a monarchia 10,7 millió szavazatot kapott, ami a köztársaság javára 54,3 : 45,7 százalékos arányt jelent. Ez az eredmény dokumentált, de a szavazás tisztaságát és a számolás körülményeit a monarchista oldal később vitatta, különösen a dél-olaszországi régiókban, ahol a közigazgatás még részben a régi elit kezében volt. A nemzetközi szakirodalom a vitát inkább politikai utóvédharcnak tekinti, mint csalás bizonyítékának, de a kételyek a korabeli forrásokban jól nyomon követhetők.

A népszavazás területi megoszlása éles törésvonalat mutatott. Észak- és Közép-Olaszország nagyvárosaiban, valamint az iparvidékeken a köztársaság többsége egyértelmű volt; Rómában és számos déli tartományban viszont a monarchia kapott több szavazatot. A különbség nem egyszerűen „északi modernitás” és „déli tradicionalizmus” kérdése volt, hanem szorosan összefüggött a háború utáni helyi hatalmi viszonyokkal, a megszállás tapasztalatával és azzal, hogy az egyes területeken mennyire volt erős az antifasiszta ellenállás, illetve mennyire maradtak fenn a régi, a monarchiához kötődő intézményi struktúrák. Az utolsó olasz király, II. Umberto (Umberto II) mindössze alig több mint egy hónapig uralkodott – apja, III. Viktor Emánuel 1946. május 9-i lemondása után –, majd a népszavazást követően, június 13-án elhagyta az országot. Az új államforma hivatalosan 1946. június 18-án lépett életbe, az ideiglenes államfő pedig Enrico De Nicola lett, akit az alkotmányozó nemzetgyűlés választott meg.

A köztársaságpárti győzelem nem jelentette a monarchista tábor eltűnését. A déli régiókban, valamint a hadsereg és a bürokrácia egyes részeiben továbbra is jelentős lojalitás élt a Savoyai-ház iránt. Az alkotmány később megtiltotta a volt királyi család férfi tagjainak visszatérését Olaszországba; ezt a tilalmat csak 2002-ben oldották fel. A monarchia kérdése tehát nem zárult le teljesen 1946-ban, hanem az olasz emlékezetpolitika és a jobboldali politikai identitás egyik tartós elemévé vált.

30.1.2. Az alkotmányozó nemzetgyűlés és az 1948-as alkotmány

A népszavazással egy időben választották meg az **alkotmányozó nemzetgyűlést** (Assemblea Costituente), amelynek 556 tagja közül a három legnagyobb erő a kereszténydemokrata **Democrazia Cristiana** (DC), az Olasz Kommunista Párt (Partito Comunista Italiano, PCI) és az Olasz Szocialista Párt (Partito Socialista Italiano, PSI) volt. A DC a szavazatok mintegy 35 százalékát szerezte meg, a PCI körülbelül 19, a PSI pedig mintegy 21 százalékot kapott; a fennmaradó részt liberális, köztársasági, monarchista és egyéb csoportok tették ki. A pontos százalékok forrásonként csekély eltérést mutatnak, de a három nagy párt dominanciája nem vitatott.

Az alkotmány kidolgozása – sok korabeli nyugat-európai alkotmányhoz hasonlóan – alapvetően kompromisszumos jellegű volt. A katolikus egyházhoz közel álló DC, a marxista PCI és a szocialista PSI, valamint a kisebb liberális és republikánus erők eltérő társadalomképe ellenére közös nevezőre jutottak abban, hogy az új állam parlamentáris köztársaság legyen, széles körű alapjogokkal, decentralizált regionális önkormányzatokkal és erős alkotmánybírósággal. Az 1948. január 1-jén hatályba lépett alkotmány az antifasiszta egység dokumentumaként is olvasható: számos cikkelye kifejezetten a fasiszta rezsim által megsértett jogok helyreállítását és az autoriter visszatérés megakadályozását célozta.

Az alkotmány legfontosabb jellemzői közé tartozott a kétkamarás parlament (képviselőház és szenátus), a kormányfőtől független köztársasági elnöki intézmény, a regionális autonómia elve, valamint a munka jogának és a szociális biztonságnak a kiemelt védelme. A nők választójoga az 1946-os választásokon már érvényesült, az alkotmány pedig rögzítette a nemek közötti egyenlőséget, bár a gyakorlati megvalósulás évtizedekig vontatott volt. A katolikus egyház szerepét a **lateráni egyezmények** (Patti Lateranensi) alkotmányos elismerése biztosította: a katolicizmust nem tették államvallássá, de az egyház és az állam közötti viszonyt külön megállapodások szabályozták, ami a vallási pluralizmus hívei és a szekularisták közötti feszültség állandó forrása maradt.

Az alkotmányozás folyamatát a hidegháború kezdete is beárnyékolta. Az Egyesült Államok és a Vatikán egyaránt nyomást gyakorolt az olasz politikai elitre, hogy a kommunistákat szorítsák ki a kormányzati hatalomból. 1947 májusában a DC vezetője, Alcide De Gasperi – aki 1945 decembere óta miniszterelnök volt – felbontotta a háború utáni nemzeti egységkormányt, és a PCI-t, valamint a PSI-t ellenzékbe küldte. Ez a lépés dokumentáltan összefüggött a Marshall-segély feltételeivel és a nemzetközi helyzet kiéleződésével, de az ok-okozati kapcsolat részleteit a történészek vitatják: egyes értelmezések szerint De Gasperi önálló politikai döntése volt, mások szerint külső nyomásra született. Mindenesetre az 1948. április 18-i első köztársasági parlamenti választásokon a DC abszolút többséget szerzett a képviselőházban, a PCI és a PSI pedig – közös listán indulva – mintegy 31 százalékot ért el. A választást intenzív nemzetközi propaganda kísérte: az amerikai kormányzat és a katolikus egyház nyíltan a kereszténydemokratákat támogatta, míg a Szovjetunió és a kommunista mozgalom a baloldali szövetség mellett kampányolt.

30.1.3. A Marshall-terv és a gazdasági újjáépítés

Olaszország a második világháborúban súlyos károkat szenvedett: a becslések szerint az ipari kapacitás jelentős része megsemmisült vagy megrongálódott, a mezőgazdasági termelés visszaesett, a közlekedési infrastruktúra – vasutak, hidak, kikötők – pedig helyenként szinte teljesen elpusztult. A háború utáni infláció és a tömeges munkanélküliség társadalmi feszültségeket szított; a feketepiac és a szegénység mindennapos jelenség volt. Ebben a helyzetben az Amerikai Egyesült Államok által 1947-ben meghirdetett **Európai Újjáépítési Program** (European Recovery Program), közkeletű nevén **Marshall-terv**, Olaszország számára az egyik legfontosabb külső erőforrást jelentette.

Olaszország 1948 és 1952 között a Marshall-terv keretében mintegy 1,4–1,5 milliárd dollár értékű támogatásban részesült, ami a korabeli olasz GDP jelentős hányadát tette ki. Az összeg pontos mértéke és reálértéke forrásonként változik, mert a támogatás egy része áruhitel, technikai segítségnyújtás és élelmiszerszállítmány formájában érkezett, nem csak készpénzben. A segély felhasználása szorosan kötődött az olasz kormány által kidolgozott újjáépítési programokhoz: az ipari rekonstrukcióhoz, a mezőgazdaság gépesítéséhez, a szállítási hálózat helyreállításához és az exportágazatok fejlesztéséhez. A Marshall-terv ugyanakkor politikai feltételeket is hordozott: a kedvezményezett országoknak el kellett fogadniuk a piacgazdasági kereteket, és – a gyakorlatban – távol kellett tartaniuk a kommunista pártokat a kormányzati hatalomtól.

A Marshall-terv történeti értékelése vitatott. A hagyományos nyugati értelmezés a programot a nyugat-európai gazdasági fellendülés egyik fő motorjaként mutatja be, amely stabilitást, tőkét és technológiát hozott. Ezzel szemben a revizionista és posztkoloniális kritikák hangsúlyozzák, hogy a segély összességében kisebb volt, mint az újjáépítés összköltsége, és hogy a növekedés alapjai már korábban, a belső megtakarításokból és a munkaerő mozgósításából is megvoltak. A két álláspont nem zárja ki egymást: a legtöbb mai történész szerint a Marshall-terv inkább katalizátorként hatott, mintsem egyedüli okként. Az olasz esetben ráadásul a segély egy része az állami kézben lévő nagyvállalatokhoz – például az **Istituto per la Ricostruzione Industriale** (IRI) és az **ENI** későbbi elődjeihez – áramlott, ami az állami iparpolitika szerepét erősítette.

A gazdasági újjáépítés során az olasz kormányzat több fontos strukturális reformot hajtott végre. 1950-ben földreformot hirdettek, amely elsősorban a déli nagybirtokok egy részének felosztását és a paraszti kisbirtokok megerősítését célozta; a reform hatékonysága azonban korlátozott volt, és a szegénységet nem szüntette meg. Ugyanebben az időszakban jött létre a **Cassa per il Mezzogiorno** (Dél-Olaszország Fejlesztési Alapja), amely állami beruházásokkal próbálta ösztönözni a déli régiók iparosodását és infrastrukturális felzárkóztatását. A beavatkozás eredményei vegyesek voltak: egyes területeken (például Taranto acélművei vagy a calabriai autópályák) valódi fejlődést hoztak, másutt a források egy része a helyi politikai klientelizmus és a szervezett bűnözés csatornáiba került, amit később parlamenti vizsgálóbizottságok is feltártak.

30.1.4. A gazdasági csoda: növekedés és társadalmi átalakulás

Az 1950-es évek második felében és az 1960-as évek elején Olaszország a nyugat-európai gazdaságtörténet egyik leggyorsabb növekedési szakaszát élte át. Az úgynevezett **gazdasági csoda** (miracolo economico) időszakát általában 1958 és 1963 közé teszik, bár a fellendülés gyökerei már az évtized elejére visszanyúlnak, és hatása tovább tartott. Ebben az időszakban az olasz GDP éves átlagos növekedése meghaladta az 5 százalékot, az ipari termelés pedig egyes becslések szerint több mint 60 százalékkal nőtt. A pontos számok forrásonként eltérnek, mert a statisztikai adatgyűjtés módszertana az évtized során változott, de a növekedés nagyságrendje nem vitatott.

A gazdasági csoda motorjai közé tartozott a tömeges munkaerő-átrendeződés: délről és a vidéki területekről milliók költöztek az északi iparvárosokba – Milánóba, Torinóba, Genovába –, ahol a

nagy autógyárak (FIAT, Alfa Romeo), háztartásigép-gyárak és vegyipari üzemek folyamatosan bővítették termelésüket. A belső migráció mértékét a korabeli becslések 9–10 millió főre teszik az 1950-es évek közepétől a 1970-es évek elejéig, de a pontos létszám bizonytalan, mert sokan nem regisztráltatták magukat, és a mozgás időszakos jellegű is lehetett. Ez a folyamat alapvetően alakította át az olasz társadalmat: a vidéki, hagyományos közösségekből érkező munkások a nagyvárosok peremkerületeiben, gyakran zsúfolt és rossz minőségű lakásokban telepedtek le, ami társadalmi feszültségekhez és a későbbi évtizedek szociális mozgalmaihoz vezetett.

A fellendülést a nemzetközi konjunktúra, a Marshall-terv által is támogatott technológiai modernizáció, a fogyasztói társadalom kialakulása és az olcsó energia (különösen a közel-keleti olaj) tette lehetővé. Az olasz ipar versenyképességét a viszonylag alacsony bérek és a rugalmas munkaerőpiac is növelte; ezt a tényezőt a baloldali kritika élesen bírálta, mondván, hogy a „csoda” a munkások kizsákmányolásán alapult. A kereszténydemokrata kormányok és a munkaadói szervezetek ezzel szemben a növekedés eredményeként javuló életszínvonalra hivatkoztak: a háztartásokban megjelentek a televíziók, hűtőszekrények, mosógépek, és a gépkocsi-tulajdonosok száma gyorsan emelkedett. A fogyasztói kultúra terjedése azonban nem volt egyenletes: az északi városi középosztály és a déli vidéki társadalom között a jövedelmi és az életmódbeli különbségek tovább nőttek.

30.1.5. Az észak–dél szakadék: tartós törésvonal

Az olasz gazdasági csoda egyik legfontosabb, máig ható következménye az észak–dél szakadék (divario nord-sud) felerősödése volt. A szakadék gyökerei a 19. századi egységesítés előtti időkre nyúlnak vissza, de a második világháború utáni iparosodás és a tömeges belső migráció új dimenziót adott neki. Az 1950-es években az egy főre jutó GDP az északi régiókban – Lombardia, Piemonte, Liguria – körülbelül kétszerese volt a déli régiókénak, Calabriában, Szicíliában és Basilicatában pedig a szegénység, az alacsony iskolázottság és a rossz egészségügyi mutatók kirívóak voltak. A pontos arányok forrásonként változnak, de a szakadék léte és nagyságrendje a történeti statisztikákban dokumentált.

A déli felzárkóztatást célzó állami beavatkozás – a már említett Cassa per il Mezzogiorno – a gazdasági csoda éveiben jelentős összegeket fordított infrastruktúrára, ipartelepítésre és mezőgazdasági fejlesztésre. Ennek ellenére a déli régiók növekedési üteme tartósan elmaradt az északitól, és a belső migráció elszívta a legképzettebb és legmobilabb munkaerőt. A történészek és közgazdászok körében máig vita folyik arról, hogy a szakadékot elsősorban a kedvezőtlen földrajzi adottságok, az intézményi gyengeség, a szervezett bűnözés befolyása, vagy éppen a központi állam fejlesztéspolitikájának hibái okozták-e. A maffia – különösen a szicíliai Cosa Nostra, a calabriai ’Ndrangheta és a nápolyi Camorra – a második világháború után megerősödött, és részben a közberuházásokból, részben az illegális piacokból finanszírozta magát. A bűnszervezetek és a helyi politika összefonódása dokumentált, de a pontos befolyás mértékét nehéz számszerűsíteni; a bírósági ítéletek és a parlamenti bizottsági jelentések azonban számos konkrét esetet tártak fel.

Az észak–dél szakadék nem csak gazdasági, hanem kulturális és politikai törésvonal is volt. A déli régiókban a kereszténydemokrata párt a klientelizmus és a helyi hatalmi hálózatok révén tartósan magas támogatottságot élvezett, míg az északi iparvidékeken a baloldali pártok és a szakszervezetek erősödtek meg. Ez a megosztottság a hidegháború idején állandó politikai feszültséget teremtett, és hozzájárult ahhoz, hogy az olasz kormányok – bár gyakran cserélődtek – alapvetően a kereszténydemokrata centrum körül szerveződtek, a PCI pedig tartósan ellenzékben maradt. A szakadék a 21. században sem tűnt el: a déli régiók egy főre jutó GDP-je továbbra is elmarad az északiétól, és a fiatalok elvándorlása – immár nemcsak északra, hanem külföldre is – a demográfiai hanyatlást erősíti.

30.1.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt események és folyamatok forrásbázisa sokrétű, de nem egyenletes minőségű. Az 1946-os népszavazás eredményeit hivatalos jegyzőkönyvek, a belügyminisztériumi iratok és a korabeli sajtó dokumentálják; a vitatott pontok – például a szavazatszámlálás tisztasága – a levéltári anyagokban és a monarchista emlékiratokban követhetők nyomon. Az alkotmányozó nemzetgyűlés üléseinek jegyzőkönyvei nyilvánosak, így az alkotmányos viták rekonstruálhatók, de a pártok közötti informális alkukról csak közvetett források állnak rendelkezésre. A Marshall-terv olaszországi végrehajtását amerikai és olasz kormányzati iratok, valamint a segélyprogram értékelő jelentései dokumentálják; a program hosszú távú hatásáról azonban a közgazdászok és történészek máig eltérő következtetésekre jutnak, mert a támogatás és a növekedés közötti ok-okozati kapcsolat nehezen izolálható más tényezőktől.

A gazdasági csoda statisztikái – GDP-növekedés, ipari termelés, migrációs becslések – a korabeli olasz statisztikai hivatal (ISTAT) és nemzetközi szervezetek (például az OECD elődje) adatain alapulnak, de a módszertani eltérések miatt a pontos számok bizonytalanok. A belső migráció mértékére vonatkozó becslések különösen tág határok között mozognak, mert a lakcímbejelentési kötelezettség betartatása hiányos volt. Az észak–dél szakadék számszerűsítése szintén forráskritikai óvatosságot igényel: a történeti GDP-adatok visszamenőleges becslései jelentős hibahatárral terheltek. A szervezett bűnözés és a fejlesztési alapok közötti kapcsolat dokumentálása bírósági ítéleteken és parlamenti vizsgálóbizottsági jelentéseken alapul, de a teljes körű feltárás a mai napig nem tekinthető lezártnak, és számos esetben a források hiányosak vagy ellentmondóak.

Vitatott értelmezési kérdés, hogy a gazdasági csoda mennyiben volt „olasz csoda”, és mennyiben része a szélesebb nyugat-európai konjunktúrának. Hasonlóképpen vitatott, hogy a déli felzárkóztatás kudarca elsősorban külső (történelmi, földrajzi) vagy belső (politikai, intézményi) okokra vezethető-e vissza; a szakirodalomban mindkét álláspontra található megalapozott érvelés. Az alfejezet nem foglal állást ezekben a vitákban, hanem a főbb értelmezéseket és azok bizonyítékait mutatja be.

30.1.7. Rövid összefoglaló

- Az 1946-os népszavazás a köztársaság mellett döntött, de a szavazás területileg erősen megosztott volt, és a monarchista oldal vitatta a lebonyolítást; a köztársaság győzelme dokumentált tény, a viták azonban a mai olasz emlékezetpolitikában is jelen vannak.
- Az alkotmányozó nemzetgyűlésben a kereszténydemokrata, kommunista és szocialista erők kompromisszumos alkotmányt fogadtak el, amely parlamentáris rendszert, széles alapjogokat, regionális autonómiát és a lateráni egyezmények elismerését foglalta magában.
- A hidegháború kezdete 1947–1948-ban átalakította a pártrendszert: a DC kizárta a baloldalt a kormányból, és az 1948-as választásokon abszolút többséget szerzett, ami hosszú időre meghatározta az olasz politikai szerkezetet.
- A Marshall-terv keretében Olaszország jelentős amerikai támogatást kapott, amely az ipari újjáépítést és a technológiai modernizációt segítette, de a program önálló hatása vitatott; a segély politikai feltételei a kommunista párt kormányból való kiszorulásához is hozzájárultak.
- Az 1958–1963 közötti gazdasági csoda rendkívüli növekedést és társadalmi átalakulást hozott, de a fellendülés egyenlőtlen volt: a belső migráció milliókat mozgatott északra, miközben a déli régiók tartósan leszakadtak.
- Az észak–dél szakadék a gazdasági csoda időszakában tovább mélyült; a déli felzárkóztatást célzó állami beavatkozás (Cassa per il Mezzogiorno) eredményei vegyesek voltak, és a szervezett bűnözés befolyása a fejlesztési források felhasználását is torzította.

- Az olasz gazdasági csoda és a szakadék értelmezése ma is tudományos viták tárgya; a folyamatok ok-okozati összefüggései nem vezethetők vissza egyetlen tényezőre.

30.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen területi és politikai törésvonalak rajzolódtak ki az 1946-os népszavazáson, és miért maradt a monarchia kérdése az olasz emlékezetpolitika része?
2. Hogyan tükrözte az 1948-as olasz alkotmány az antifasiszta egység és a hidegháborús megosztottság kettősségét?
3. Milyen bizonyítékok támasztják alá, és milyen fenntartásokkal kell kezelni a Marshall-terv és a gazdasági csoda közötti ok-okozati kapcsolatot?
4. Hogyan változott az olasz társadalom a belső migráció és a fogyasztói kultúra terjedése következtében az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején?
5. Miért bizonyult tartósnak az észak–dél szakadék a gazdasági csoda ellenére, és milyen magyarázatokat kínál a történeti szakirodalom a déli leszakadás okaira?

30.2. A kereszténydemokrata rendszer és a társadalmi konfliktusok

Az 1948-as választások eredménye nyomán – amelyekről A köztársaság születése és a gazdasági csoda alfejezetben volt szó – Olaszország politikai rendszerét több mint négy évtizeden át a **Democrazia Cristiana** (DC, Kereszténydemokrata Párt) kormányzati jelenléte és a **Partito Comunista Italiano** (PCI, Olasz Kommunista Párt) tartós ellenzéki szerepe határozta meg. Ez a felállás nem egyszerűen pártverseny volt, hanem a hidegháborús megosztottság, a katolikus tömegkultúra, a munkásság szervezettsége és a társadalmi modernizáció együttes terméke. Az alábbiakban először a két nagy politikai blokk viszonyát vizsgáljuk, majd a munkásmozgalom 1968–1969-es hullámát, az úgynevezett „vezető évek” politikai erőszakát és az 1970-es évek gazdasági-politikai válságát elemezzük. A korszak nem érthető meg kizárólag a pártközpontok felől: a gyárak, az egyetemek, a bíróságok és az utcai tüntetések egyszerre formálták az olasz társadalmat, miközben az állam intézményei gyakran lemaradva, olykor ellentmondásosan reagáltak a változásokra.

30.2.1. A kereszténydemokrata hegemónia és a kommunista ellenzék

A második világháború utáni Olaszországban a **hidegháború** logikája közvetlenül beépült a pártrendszerbe. A DC – amely gyökereit a katolikus néppárti hagyományból, az antifasiszta ellenállásból és a Vatikánnal fenntartott szoros kapcsolatból eredeztette – 1948-ban a parlamenti választásokon a szavazatok körülbelül 48,5 százalékát szerezte meg, miközben a PCI és a vele szövetséges szocialisták által alkotott **Népi Front** nagyjából 31 százalékot ért el. A pontos arányok a belügyminisztérium hivatalos közlése szerint ismertek, és a kortárs sajtó, valamint a későbbi választástörténeti kutatások egyaránt megerősítik őket. A DC győzelme azonban nem jelentett teljes körű társadalmi felhatalmazást: az ország északi ipari övezeteiben a baloldal erős maradt, délen pedig a földbirtokosi elit és a katolikus egyház befolyása biztosította a kereszténydemokraták bázisát.

A politikai rendszer egyik legfontosabb jellemzője a **kizárási gyakorlat** (conventio ad excludendum) volt: a hidegháború évtizedeiben a PCI-t, mint a Szovjetunióval szövetséges erőt, a kormányzati pozíciókból rendszeresen kizárták. Ezt a gyakorlatot a DC és szövetségesei nem egyszerűen ideológiai megfontolásból követték, hanem a washingtoni kormányzat és a NATO-tagság keretei között is elfogadottnak tekintették. Ugyanakkor a kizárás soha nem volt teljes: a

kommunisták részt vettek a parlamenti bizottságok munkájában, helyi önkormányzatokban – különösen Emilia-Romagna, Toszkána és Umbria „vörös tartományaiban” – hosszú évtizedekig kormányoztak, és a kulturális életben, a szakszervezetekben, valamint a szövetkezeti mozgalomban komoly befolyással bírtak.

A **Partito Comunista Italiano** a nyugati világ legnagyobb kommunista pártja volt: tagsága az 1950-es és 1970-es évek között másfél–kétmillió fő között mozgott, és az 1976-os parlamenti választásokon a szavazatok 34,4 százalékát szerezte meg. A párt főtitkára, **Enrico Berlinguer** 1973-ban – nem sokkal a chilei katonai puccs után – hirdette meg a **„történelmi kompromisszum”** (compromesso storico) elképzelését. Ennek lényege az volt, hogy a kommunista mozgalomnak nem elég egyszerű választási győzelemre törekednie: a demokratikus intézmények megőrzése érdekében hosszú távú megállapodásra van szükség a katolikus és szocialista erőkkel. A javaslat hátterében az a félelem állt, hogy a latin-amerikai mintát követő jobboldali fordulat Olaszországban is felszámolhatja a baloldal társadalmi beágyazottságát. Berlinguer beszédei és a PCI hivatalos dokumentumai elsődleges forrásként mutatják, hogy a párt a Szovjetuniótól való távolságtartást és az olasz alkotmányos keret elfogadását hangsúlyozta – ezt a későbbi értelmezések egy része a „nyugati kommunizmus” autonómiájának bizonyítékaként, más része taktikai manőverként értékelte.

A DC oldalán **Aldo Moro** volt a „történelmi kompromisszum” felé nyitás legfontosabb képviselője. Pártja belső egyensúlya azonban megosztott volt: a balszárnyat **Giulio Andreotti**, **Amintore Fanfani** és más vezetők különböző irányvonalai egészítették ki, a párt pedig koalíciós partnereivel – a szocialistákkal, a szociáldemokratákkal, a republikánusokkal és a liberálisokkal – többször átszabta a kormányzati formulát. A kormányok rövid életűek voltak: 1945 és 1990 között több mint negyven kormány váltotta egymást, ami a nemzetközi összehasonlításban a politikai instabilitás jeleként, az olasz gyakorlatban viszont a pártközi alku rendszeres újratárgyalásaként értelmezhető. A miniszterelnöki posztot a korszak nagy részében kereszténydemokrata politikus töltötte be, miközben a kulcsminisztériumok – különösen a belügy és a külügy – szintén a DC kezében maradtak.

A hidegháborús konfliktus a társadalom alsóbb szintjein is megjelent. A katolikus egyház – XII. Piusz és később XXIII. János, illetve VI. Pál pápasága alatt – gyakran egyházmegyei körlevelekben és püspöki nyilatkozatokban figyelmeztetett a kommunizmus veszélyére, míg a PCI sajtója és tagozatai a katolikus hierarchiát a tőkés rendszer szövetségeseként ábrázolta. A politikai küzdelem azonban nem csak verbális volt: az 1948-as választások előtt például az Egyesült Államok kormánya nyíltan támogatta a kereszténydemokrata kampányt, a Szovjetunió pedig a kommunista mozgalom anyagi és propagandaeszközeit erősítette. A pénzügyi támogatások mértékére vonatkozó levéltári források részben nyilvánosak, de a pontos összegek és azok hatása a választói magatartásra továbbra is vitatott – a kortárs megfigyelők legalábbis eltérő súlyt tulajdonítottak a külső beavatkozásnak.

30.2.2. A „forró ősz” és a munkásmozgalom

Az 1960-as évek második felében az olasz gazdaság gyors növekedése – a „gazdasági csoda” időszaka, amelyet már érintettünk – egyre nyilvánvalóbb egyenlőtlenségekkel járt együtt. Az északi ipari háromszögben (Milánó, Torino, Genova) a nagyüzemekben dolgozó munkások jelentős része belső migráns volt: a dél-olasz, vidéki régiókból érkezők gyakran rossz lakáskörülmények között, alacsony bérekért, hosszú munkaidőben dolgoztak. A **munkásmozgalom** megújulása azonban nem kizárólag a gazdasági sérelmekből fakadt; hozzájárult a diákmozgalmak 1968-as nemzetközi hulláma, a fogyasztói társadalom kritikája és az üzemi hierarchiák megkérdőjelezése is.

A fordulópontot az 1969-es **„forró ősz”** (autunno caldo) jelentette. A sztrájkhullám a nagyipari üzemekben – elsősorban a Fiat torinói Mirafiori gyárában, a milánói Pirelliben és más fémipari, vegyipari üzemekben – indult el, és gyorsan kiterjedt a szolgáltató szektorra, a közlekedésre és a közigazgatásra. A munkabeszüntetések formái változatosak voltak: a hagyományos általános sztrájk mellett gyakoriak voltak a belső üzemi akciók, a lassító munkavégzés, a rövid ideig tartó, de rendszeresen ismétlődő leállások. A szakszervezetek három fő konföderációja – a kommunista befolyás alatt álló **CGIL** (Confederazione Generale Italiana del Lavoro), a katolikus ihletésű **CISL** (Confederazione Italiana Sindacati Lavoratori) és a szociáldemokrata-republikánus **UIL** (Unione Italiana del Lavoro) – kezdetben részben követője, részben formálója volt a mozgalomnak. Az üzemi küldöttek és a munkástanácsok spontán szerveződései olyan nyomást gyakoroltak a szakszervezeti vezetőkre, amelyet azok gyakran csak utólag tudtak intézményesíteni.

A „forró ősz” eredményei nem csupán bérnövekedésben mérhetők. A munkáltatói szövetségek – mindenekelőtt a **Confindustria** – kénytelenek voltak tárgyalóasztalhoz ülni, és a kollektív szerződések a korábbiaknál magasabb béremeléseket, a munkaidő fokozatos csökkentését, valamint a munkakörülmények javítását rögzítették. A parlament 1970-ben fogadta el a **munkások jogállásáról szóló törvényt** (Statuto dei lavoratori, 1970. évi 300. törvény), amely – nemzetközi összehasonlításban is – széles körű védelmet biztosított a szakszervezeti tevékenységnek, a felmondással szembeni védelemnek és az üzemi képviseletnek. A törvény elfogadásának pontos szavazati arányai a parlamenti jegyzőkönyvekben ellenőrizhetők; a kortárs kommentárok egy része az olasz munkajog korszakos reformját látta benne, mások a vállalati versenyképesség rovására tett engedményként értékelték.

A munkásmozgalom és a politikai baloldal viszonya ugyanakkor nem volt feszültségmentes. A CGIL és a PCI hivatalosan támogatta a bérharcokat, de a párt vezetése óvakodott attól, hogy a spontán mozgalom átvegye az irányítást a politikai napirend felett. A **Lotta Continua** (Folyamatos Harc) és a **Potere Operaio** (Munkáshatalom) elnevezésű, parlamenten kívüli csoportok – amelyek az egyetemekről és a nagyüzemekből szerveződtek – élesen bírálták a PCI-t, amelyet a fennálló renddel való kiegyezéssel vádoltak. Ez a belső baloldali konfliktus a későbbi politikai erőszak egyik táptalajává vált: az újbaloldal egy része az intézményes politizálást elutasítva a mindennapi gyakorlatban „ellenségeket” keresett – rendőröket, gyárigazgatókat, bírókat, újságírókat –, és a harcot az utcára, majd egyes esetekben a fegyveres akciók szintjére terelte.

30.2.3. A terrorizmus és a „vezető évek”

Az olasz politikai erőszak korszaka, amelyet a köznyelv és a későbbi történetírás egyaránt **„vezető éveknek”** (anni di piombo) nevez, körülbelül az 1960-as évek végétől az 1980-as évek közepéig tartott. A kifejezés a fegyveres akciók, a robbantások, az emberrablások és a politikai gyilkosságok sűrű időszakára utal; maga a szóhasználat a kortárs sajtóból ered, és máig vitatott, mert egyes kutatók túlságosan leegyszerűsítőnek tartják, mintha az erőszak kizárólag a fiatal radikálisok ügye lett volna, míg mások éppen a korszak átfogó jellegét hangsúlyozzák vele.

Az erőszaknak két, egymástól jól elkülöníthető, de a kortárs vitákban gyakran összemosott ága volt. Az egyik a **jobboldali terrorizmus**, amelynek célja gyakran az intézményes baloldal és a demokratikus rend destabilizálása volt. A legfontosabb események közé tartozik az 1969. december 12-i **Piazza Fontana-i robbantás** Milánóban, amely egy bank előterében több mint tizenöt ember halálát okozta; a hatóságok először anarchista köröket gyanúsítottak, de a későbbi bírósági eljárások során szélsőjobboldali szervezetek – mindenekelőtt az **Ordine Nuovo** és az **Avanguardia Nazionale** – tagjaira terelődött a figyelem. Az 1974-es **Piazza della Loggia-i robbantás** Bresciában, az ugyanabban az évben elkövetett **Italicus expressz** elleni merénylet, majd az 1980. augusztus 2-i **Bologna központi pályaudvar elleni támadás** – amelynek több

mint nyolcvan halálos áldozata volt – mind a jobboldali terrorizmus kegyetlen logikáját mutatják. A bolognai merénylet ügyében hozott jogerős ítéletek szélsőjobboldali elkövetőket nevesítettek, de az eljárásban felmerült a titkosszolgálatok és a fedett kapcsolatok kérdése is; a teljes igazság feltárása máig emlékezetpolitikai és büntetőjogi vita tárgya.

A másik ág a **baloldali fegyveres csoportok** tevékenysége volt. A legismertebb, legszervezettebb szervezet a **Brigate Rosse** (Vörös Brigádok, BR) volt, amely 1970-ben alakult, és a „fegyveres propaganda" jegyében először gyárigazgatók, majd bírák, rendőrök, újságírók és politikusok ellen hajtott végre támadásokat. Az akciók csúcspontján, 1978-ban a BR elrabolta **Aldo Morót**, a DC elnökét, és ötvenöt napos fogság után meggyilkolta. A Moro-gyilkosság az olasz politikai rendszer mélypontját jelentette: a kormány – élén Giulio Andreottival – elutasította a túsztárgyalást, ami azóta is éles vita tárgya, és az esemény a „történelmi kompromisszum" kísérletének végét is jelezte. A BR mellett működtek kisebb, parlamenten kívüli baloldali fegyveres csoportok is, mint a **Prima Linea** vagy a **Nuclei Armati Proletari**, amelyek elsősorban a helyi erőszakszintet növelték.

A „vezető évek" értelmezésében a legfontosabb történészi vitapont a **„feszültségstratégia"** (strategia della tensione) fogalma. Eszerint a jobboldali merényletek egy részét nem egyszerűen az ideológiai fanatizmus, hanem az államon belüli szereplők – titkosszolgálati tisztek, katonatisztek, politikai kapcsolatok – és a szélsőjobboldali csoportok együttműködése szervezte volna abból a célból, hogy a közvéleményt a „rend" irányába terelje, és indokolja a baloldal visszaszorítását. Ezt az értelmezést a bírósági ítéletek csak részben erősítették meg, és a kutatók egy része szerint a stratégia létezésének bizonyítéka közvetett, míg mások szerint a levéltári dokumentumok és a lehallgatási jegyzőkönyvek elegendőek a szervezett együttműködés valószínűsítésére. A legtöbb történész egyetért abban, hogy a titkosszolgálatok és a szélsőjobboldal közötti kapcsolatok léteztek, de abban már nincs konszenzus, hogy ezek egységes, előre megtervezett állami stratégiát alkottak volna.

Fontos megjegyezni, hogy a politikai erőszak nem szakítható el a társadalmi kontextustól. A robbantások, az utcai összecsapások és a fegyveres támadások éveiben Olaszországban rendszeresek voltak a nagy tüntetések, az egyetemfoglalások, a sztrájkok és a rendőri beavatkozások. A feszültség nemcsak a politikai szélsőségek dolga volt: a bíróságok túlterheltek, a büntetés-végrehajtási intézetek túlzsúfoltak, az állami hatóságok pedig gyakran nem tudtak világos határt húzni a legális tiltakozás és az erőszakos fellépés között. A rendőrség és a csendőrség egyes egységei ellen elkövetett támadások ugyanúgy hozzátartoznak a korszak mérlegéhez, mint a hatósági túlkapások – mindkettőt a maga dokumentált helyén kell tárgyalni, anélkül hogy a felelősséget kollektíven bármely intézményre hárítanánk.

30.2.4. Az 1970-es évek válsága és a politikai átmenet kísérletei

A politikai erőszak mellett Olaszországot az 1970-es években mély gazdasági és társadalmi válság sújtotta. Az 1973-as olajárrobbanás – amely az egész nyugati világban a növekedés lelassulását és az infláció emelkedését hozta – az olasz gazdaságot különösen érzékenyen érintette, mert az ország energiaimport-függősége nagy volt, ipara pedig energiaigényes ágazatokra épült. A **stagfláció** – a gazdasági stagnálás és az infláció együttes jelenléte – aláásta a korábbi évek fogyasztásnövekedését, és felerősítette a munkaerőpiaci feszültségeket. A pontos makrogazdasági mutatók – az inflációs ráta, a munkanélküliség, a GDP-növekedés – a nemzeti statisztikai hivatal (ISTAT) és az OECD adatsoraiban követhetők nyomon, de a számok értelmezése a mai napig eltérő: egyes közgazdászok a külső sokkhatást, mások a belső bér- és jóléti nyomást tekintik a válság elsődleges okának.

A válság éveiben a politikai rendszer egyszerre próbált megbirkózni a gazdasági kihívásokkal és a társadalmi modernizáció kérdéseivel. A parlament 1970-ben fogadta el a **válásról szóló**

törvényt (1970. évi 898. törvény), amelyet a katolikus egyház és a DC konzervatív szárnya élesen ellenzett. Az 1974-es népszavazás – amelyet a törvény eltörléséért írtak ki – a résztvevők mintegy 59 százalékának támogatásával megerősítette a válás lehetőségét, ami a szekularizáció társadalmi elfogadottságának fontos jele volt. Hasonlóképpen jelentős volt az 1978-as **abortusz-szabályozás** (1978. évi 194. törvény), amely – bizonyos feltételek mellett – legalizálta a terhességmegszakítást. Mindkét törvény körül éles társadalmi vita zajlott, és elfogadásuk azt mutatta, hogy a kereszténydemokrata párt nem tudta egységesen ellenőrizni a társadalmi értékrend változását; a törvények mögött gyakran a szocialista, a republikánus és a laikus pártok, valamint a társadalmi mozgalmak nyomása állt.

A politikai instabilitás a kormányzati ciklusok rövidségében is tükröződött. A DC vezette koalíciók gyakran felbomlottak a belső áramlatok és a koalíciós partnerek közötti nézeteltérések miatt. A **„centrismo”** – a középpárti együttműködés, amely a liberálisokkal és a szociáldemokratákkal kötött szövetséget jelentette – az 1960-as évekre átadta helyét a **„balra nyitás”** (apertura a sinistra) politikájának: a szocialisták fokozatosan kormányképes partnerré váltak, és 1963-tól részt vettek a kormányzásban. Ez a folyamat azonban nem szüntette meg a DC és a PCI közötti választóvonalat; legfeljebb áthelyezte a hangsúlyt a baloldalon belüli versenyre. A „forró ősz” és a társadalmi mozgalmak nyomása alatt a szocialista párt – különösen **Bettino Craxi** 1976-os főtitkári kinevezése után – fokozatosan a mérsékelt reformpolitika irányába mozdult el, ami a kommunistákkal való együttműködés gyengülését és a későbbi kormányzati szerepvállalás előkészítését jelentette.

A „történelmi kompromisszum” kísérlete az 1970-es évek második felében részben kormányzati szinten is testet öltött. A DC és a PCI 1976–1979 között tartó félreértésekkel terhelt, de valós együttműködési időszaka – amelyet a kortárs sajtó „nem-bizalmi” többségként vagy „nemzeti szolidaritás” kormányaként emlegetett – lehetővé tette a PCI számára, hogy ne szavazzon minden kormány ellen, hanem tartózkodásával vagy konstruktív támogatásával segítse a törvényhozást. A Moro elrablása és meggyilkolása azonban 1978 tavaszán gyakorlatilag véget vetett ennek a kísérletnek. A Vörös Brigádok célja éppen az volt, hogy megakadályozza a PCI és a DC közeledését, és a támadás – bár a fegyveres csoport ítéletét a demokratikus erők egyértelműen elutasították – a politikai légkört hosszú időre megmérgezte. A kormány tárgyalási hajlandóságának hiánya máig vitatott: a döntés támogatói az állami szilárdságot, ellenzői a humanitárius szempontok és a titkosszolgálati hibák figyelmen kívül hagyását hangsúlyozzák.

A munkásmozgalom és a baloldal 1970-es évek végi helyzetét a szakszervezeti konföderációk közötti egységtörekvések, a bérindexálás (a **scala mobile**) kiterjesztése és a társadalmi kiadások növekedése jellemezte. A **scala mobile** – amely a béreket hozzáigazította az inflációhoz – a munkavállalók vásárlóerejét védte, ugyanakkor hozzájárult az inflációs spirál konzerválásához, amit a későbbi, 1984-es és 1992–93-as reformok során fokozatosan lebontottak. Az 1970-es évek végén a gyárakban dolgozó munkások szervezettsége továbbra is erős volt, de a gazdasági válság és a dezindusztrializáció első jelei – az északnyugati nagyüzemek leépítése, a déli munkanélküliség növekedése – fokozatosan kikezdték a hagyományos ipari munkásság társadalmi súlyát. A munkásmozgalomra épülő politikai baloldal ezért a 1980-as évekre új kihívásokkal szembesült, amelyek már átvezetnek következő alfejezeteink tárgyához.

30.2.5. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megírásához elsősorban a következő forrástípusok állnak rendelkezésre: a parlamenti választási jegyzőkönyvek és statisztikák; a kormányzati közlemények és törvényszövegek (különösen a Statuto dei lavoratori, a válási törvény és az abortusz-törvény szövege); a szakszervezeti

kongresszusok iratai és a munkáltatói szövetségek dokumentumai; a bírósági ítéletek és a nyomozati iratok; a kortárs sajtó, a pártlapok és a politikai szereplők memoárjai; valamint a későbbi történészi feldolgozások, amelyek a levéltári anyagokra és a résztvevők interjúira támaszkodnak.

A legfontosabb vitatott pontok a következők:

- A **választási adatok** pontossága általában nem vitatott, mert a belügyminisztérium hivatalos közlései alapján rekonstruálhatók. Az egyes pártok valódi társadalmi bázisa azonban ennél bonyolultabb: a szavazói magatartás okairól – mennyire hatott a vallás, a hidegháború, a szakszervezeti tagság, a regionális identitás – a mai napig eltérő szociológiai értelmezések léteznek.
- A **gazdasági statisztikák** (GDP, infláció, munkanélküliség) az ISTAT és az OECD idősoraiban szerepelnek, de a korszakra vonatkozó becslések revíziója folyamatos. A „stagfláció" pontos olasz lefolyása a nemzetközi összehasonlítás tükrében csak közelítően rekonstruálható, és a kutatók vitatják, mekkora szerepe volt a külső olajár-sokknak a belső bérharcokhoz képest.
- A **terrorizmus áldozatainak száma** a hivatalos bírósági dokumentumok és a belügyminisztériumi összesítések alapján jól dokumentált, de a kategorizálás – ki számít „politikai erőszak" áldozatának – eltérő. A jobboldali és baloldali merényletek pontos számbavétele a kutatók között némileg eltér, mert egyes gyilkosságok elkövetői nem voltak egyértelműen azonosíthatók, és több ügyben az ítéletek is vitatottak.
- A **„feszültségstratégia"** értelmezése a leginkább vitatott. A bírósági eljárások – különösen a Piazza Fontana-, a Piazza della Loggia- és a bolognai ügy – többször hoztak egymásnak ellentmondó ítéleteket, felmentéseket és újratárgyalásokat; a levéltári anyagok részben még ma is titkosítottak vagy hiányosak. A történészi konszenzus annyiban áll fenn, hogy a szélsőjobboldali szervezetek és a titkosszolgálat egyes tagjai közötti kapcsolatok léteztek; abban azonban nincs egyetértés, hogy ezeket egységes állami stratégiának lehet-e nevezni.
- A **Moro-ügy** belső döntéshozatala körül számos nyitott kérdés van: a kormány tárgyalási hajlandósága, a Vatikán közvetítési kísérletei, a titkosszolgálati jelentések kezelése, a fogvatartás helyének ismerete. A parlamenti vizsgálóbizottságok jelentései és a későbbi történészi munkák részben ellentmondásos következtetésekre jutottak; az ügy ma is az olasz demokrácia egyik legvitatottabb emlékezeti csomópontja.
- A **munkásmozgalom** és a „forró ősz" értékelése sem egységes. A szakszervezeti retrospektív elemzések a tárgyalásos rendezést, a munkáltatói források a gazdasági károkat, a politikai beszámolók pedig a pártok közötti erőviszonyokat hangsúlyozzák. A történészi feldolgozások közül egyesek a munkásönigazgatás kísérletét, mások a bér- és jogi vívmányokat, megint mások a nagyüzemi rendszer válságának kezdetét állítják középpontba.

30.2.6. Rövid összefoglaló

- Az 1948-as választások után Olaszországot a **Democrazia Cristiana** kormányzati jelenléte és a **Partito Comunista Italiano** tartós ellenzéki szerepe határozta meg; a PCI kormányzati kizárása a hidegháborús logika és a NATO-szövetség következménye volt, helyi szinten azonban a kommunisták széles körű befolyással bírtak.
- A **munkásmozgalom** 1969-es **„forró ősze"** jelentős bér- és jogi vívmányokat hozott, köztük a **Statuto dei lavoratori** törvényt, és a szakszervezetek megerősödését eredményezte; azonban a spontán mozgalom és a hivatalos baloldal közötti feszültség később a radikalizálódás egyik forrása lett.
- A **„vezető évek"** politikai erőszaka egyszerre tartalmazott jobboldali robbantásokat és baloldali fegyveres akciókat; a legfontosabb események közé tartozik a **Piazza Fontana-i merénylet** (1969), a **Bologna elleni támadás** (1980) és **Aldo Moro** elrablása és meggyilkolása (1978).

- A **„feszültségstratégia”** fogalma a szélsőjobboldal és az állami szervek közötti együttműködés lehetőségére utal; a bírósági ítéletek és a levéltári kutatások alapján a kapcsolatok létezése dokumentálható, de az egységes állami terv megléte vitatott.
- Az 1970-es évek gazdasági válságát az olajárrobbanás és a **stagfláció** jellemezte; ebben az időszakban fogadták el a **válási törvényt** (1970, 1974-ben népszavazás erősítette meg) és az **abortusz-törvényt** (1978), jelezve a társadalmi szekularizáció előrehaladását.
- A **„történelmi kompromisszum”** kísérlete – amelyet Enrico Berlinguer és Aldo Moro neve fémjelzett – a DC és a PCI közötti közeledést célozta, de a Moro-gyilkosság 1978-ban gyakorlatilag lezárta ezt a szakaszt, és a kormányzati stabilitás továbbra is törékeny maradt.

30.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők magyarázzák a Democrazia Cristiana tartós kormányzati szerepét és a Partito Comunista Italiano tartós kizárását a hidegháborús Olaszországban?
2. Hasonlítsa össze az 1969-es „forró ősz” munkásmozgalmának céljait és módszereit a korábbi, 1950-es évekbeli szakszervezeti stratégiákkal! Mely pontokon jelentett tényleges fordulatot a Statuto dei lavoratori?
3. Értelmezze a „vezető évek” politikai erőszakának két fő ágát: milyen eltérő céljai és társadalmi beágyazottsága volt a jobboldali és a baloldali fegyveres csoportoknak? Milyen bizonyítékok és milyen viták kapcsolódnak a „feszültségstratégia” fogalmához?
4. Hogyan kapcsolódott össze a gazdasági válság, a társadalmi reformok (válás, abortusz) és a politikai instabilitás az 1970-es évek Olaszországában? Melyek voltak a „történelmi kompromisszum” sikerének és kudarcának legfontosabb feltételei?
5. A Moro-ügy kapcsán milyen érvek szóltak a tűsztárgyalás mellett és ellen? Milyen módon befolyásolta az ügy a későbbi olasz emlékezetpolitikát és a politikai erőszak megítélését?

30.3. Az 1990-es válság és a második köztársaság

30.3.1. Az 1990-es válság és a második köztársaság

Az 1990-es évek elején az olasz politikai rendszer váratlan gyorsasággal omlott össze: az 1946 óta kormányzó pártok – mindenekelőtt a kereszténydemokrata **Democrazia Cristiana (DC)**, a szocialista **Partito Socialista Italiano (PSI)** és a kisebb laikus koalíciós partnerek – néhány éven belül eltűntek vagy átalakultak. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vezetett a korrupciós botrány, az **első köztársaság** pártjainak hitelvesztése, a hidegháború vége és az európai integráció új feltételrendszere egy új, bizonytalan körvonalú politikai korszakhoz, amelyet a közbeszédben és a szakirodalomban gyakran **második köztársaságnak** neveznek. Az elnevezés vitatott: Olaszországban nem született új alkotmány, a köztársasági intézményrendszer formálisan folytonos maradt, de a pártrendszer, a politikai szereplők és a hatalomgyakorlás logikája alapvetően átalakult. Az alfejezet a válság és az átmenet főbb szereplőit – a bírósági vizsgálatokat, a technokrata és szakértői kormányokat, Silvio Berlusconi jobbközép koalícióját, az Északi Liga föderalizmusát, valamint az euró bevezetéséhez vezető gazdasági döntéseket – mutatja be, jelezve, hogy a dokumentált események mögött milyen értelmezési viták húzódnak.

30.3.2. A Tangentopoli és az „első köztársaság” összeomlása

1992 februárjában a milánói ügyészség – élén Antonio Di Pietro vizsgálóbíróval – letartóztatott egy szocialista politikusként ismert helyi vállalkozót, Mario Chiesát, aki egy idősotthon-építés közbeszerzési eljárásában kenőpénzt fogadott el. Az eset a **Mani Pulite** („tiszta kezek”)

néven ismertté vált vizsgálatsorozat kiindulópontja lett, amely a következő években több száz politikust, hivatalnokot és üzletembert érintett Olaszország-szerte. A média a botrányt hamarosan **Tangentopoli** (a „tangente", azaz csúszópénz vagy kenőpénz szóból; a szó a „kenőpénz városa" jelentésű újságírói lelemény) néven kezdte emlegetni. A vizsgálatok során kiderült, hogy a közbeszerzések, építési beruházások és állami megrendelések rendszeresen magukban foglaltak egy, a pártokhoz és azok képviselőihez visszajuttatott összeget. A tanúvallomások és a lefoglalt dokumentumok alapján a bíróságok sok esetben a vállalkozók által fizetett „adományok" rendszerét tárták fel, amelyet a pártok működésük finanszírozására használtak.

A Tangentopoli hatása túlmutatott az egyes büntetőügyeken. A nyomozások hamarosan elérték a szocialista párt vezetőit, köztük Bettino Craxi volt miniszterelnököt, aki 1993-ban lemondott párttitkári tisztségéről, majd 1994-ben – miután első fokon kenőpénz elfogadásáért elítélték – önkéntes száműzetésbe vonult Tuniszba, ahol 2000-ben halt meg. Craxi és más szocialista vezetők ellen hozott ítéletek dokumentált bírósági tények, de az értelmezésük vitatott: egyes történész- és újságírói munkák a pártrendszer egészének korrupciós működését hangsúlyozzák, míg mások – különösen a korábbi PSI-holdudvarhoz tartozó szerzők – a vizsgálatsorozatot részben politikai indíttatásúnak, a kommunista utódpártok és egyes bírói körök összjátékának tekintik. A bírósági ítéletek maguk azonban nem politikai, hanem büntetőjogi eljárások eredményei, és az olasz alkotmánybíróság sem nyilvánította alkotmányellenesnek a Mani Pulite eljárásait.

A korrupciós botrány mellett a pártrendszer összeomlását más tényezők is gyorsították. A hidegháború lezárulása megszüntette azt a külső keretet, amelyben a kereszténydemokrácia a kommunistákkal szembeni „demokratikus sánc" szerepét játszotta. A szavazók 1992–1994 között tömegesen fordultak el a hagyományos pártoktól, és az 1993-ban tartott, a választási rendszer megváltoztatására irányuló népszavazások – amelyeket a reformpárti mozgalom kezdeményezett – a többségi elv irányába tolták el a választási rendszert. Az 1993-as, az olasz parlament által elfogadott választási törvény, amelyet a bevezetőjéről **Mattarellum** néven is emlegetnek (Sergio Mattarella, a későbbi köztársasági elnök volt az egyik előterjesztő), a képviselői és szenátori helyek nagy részét egyéni választókerületi többségi rendszerben osztotta ki, kisebb részét pedig arányos listáról. Ez a rendszer arra ösztönözte a pártokat, hogy választási szövetségeket kössenek, és hozzájárult a politikai tér átrendeződéséhez. A reformot sokan a „második köztársaság" intézményi alapjaként tartják számon, bár maga az alkotmány nem változott meg.

A kereszténydemokrata DC 1994-ben feloszlott, és több utódpártra bomlott: a baloldali-katolikusok egy része a **Partito Popolare Italiano (PPI)** nevű formációban szerveződött újra, míg a jobboldali-konzervatív szárnyból a **Centro Cristiano Democratico (CCD)** és később más csoportok jöttek létre. A PSI gyakorlatilag megszűnt. A baloldal legnagyobb ereje, az egykori kommunista párt utódja, a **Partito Democratico della Sinistra (PDS)**, majd 1998-tól a **Democratici di Sinistra (DS)** néven folytatta működését, fokozatosan mérsékelve programját. A politikai palettán így hely nyílt új szereplőknek: 1994-re két, az 1990-es évek elején még ismeretlen vagy marginális erő vált a jobbközép domináns tényezőjévé: Silvio Berlusconi **Forza Italia** („Hajrá, Olaszország!") nevű pártja, valamint Umberto Bossi **Lega Nord** (Északi Liga) nevű, föderalista, részben szeparatista retorikájú pártja. Egyes értelmezések szerint a Tangentopoli és a régi pártok eltűnése nem pusztán egy korrupciós válság következménye volt, hanem a népi szuverenitás iránti igény és a politikai képviselet kiüresedésének tünete is; mások szerint a bírói aktivizmus és a média szerepe túlzottan felgyorsította a váltást, anélkül hogy a pártok belső reformja végbement volna.

30.3.3. Az új pártrendszer: jobbközép, baloldal és a „második köztársaság" vitája

Az 1994-es parlamenti választás már az új választási törvény szerint zajlott, és eredménye a régi pártrendszer teljes felbomlását mutatta. A választás győztese a Silvio Berlusconi vezette

jobbközép koalíció lett, amelyet a **Polo delle Libertà** (Szabadság Pólusa) Észak-Olaszországban, illetve a **Polo del Buon Governo** (Jó Kormányzás Pólusa) Dél-Olaszországban néven szerveztek, attól függően, hogy a Lega Nord részt vett-e benne. A koalícióban a Forza Italia mellett a Lega Nord, a posztfasiszta **Movimento Sociale Italiano** (MSI) utódpártja, az **Alleanza Nazionale (AN)**, valamint kisebb kereszténydemokrata és liberális csoportok vettek részt. A baloldal – a PDS, a PPI és más balközép erők – ellenzékbe szorult. A választási eredmények dokumentált statisztikai adatok, de a szavazói motivációk értelmezése vitatott: egyes elemzők a régi elitek elleni tiltakozást és Berlusconi médiabirodalmának hatását emelik ki, mások a jobbközép koalíció ígéretét, az adócsökkentést és a szabad piacot hangsúlyozzák.

A „második köztársaság" kifejezés a szakirodalomban és a publicisztikában semleges leíró fogalomként terjedt el, de pontatlansága miatt számos történész és politológus kritizálta. Olaszországban nem volt alkotmányozó gyűlés, nem írtak új alkotmányt, és a köztársasági államfő, a parlament, a kormány és a bíróságok intézményi keretei formálisan az 1948-as alkotmányon nyugszanak. Ami valóban megváltozott, az a pártrendszer, a választási rendszer és a kormányzati stílus: a korábbi, a kereszténydemokrata párt által dominált koalíciós kormányzás helyett két nagy, választási szövetségben szerveződő blokk versenye egymással. A 2000-es évekre a politológusok egy része a „második köztársaság" kifejezést a pártrendszer korszakhatáraként fogadja el, mások viszont inkább „poszt-első köztársaságnak" vagy egyszerűen „az 1990-es évek átmenetének" nevezik. A tankönyvben ezt a kifejezést idézőjelben, a vita jelzésével használjuk.

A jobbközép és a balközép közötti váltógazdaság az 1994-es választástól a 2010-es évekig meghatározta az olasz politikát. A balközép 1996-ban nyert választást Romano Prodi vezetésével, majd 2001-ben ismét Berlusconi, 2006-ban újra Prodi, 2008-ban ismét Berlusconi. A váltógazdaság nem jelentett stabil kormányzást: a koalíciók törékenyek voltak, és a kormányok átlagos élettartama rövid maradt. A balközép koalíciókban az 1990-es évek végétől az **Ulivo** (Olajfa) nevű választási szövetség, később a **Partito Democratico (PD)** tömörítette a posztkommunista, katolikus, liberális és zöld erőket. A PD 2007-es alapítása a balközép egyesítésének kísérlete volt, de a párt belső megosztottsága továbbra is fennmaradt. A jobbközép oldalon a Forza Italia és a Lega Nord mellett az AN, majd a 2009-ben létrejött **Popolo della Libertà (PdL)** volt a meghatározó, míg a Lega Nord 2018-tól országos párttá alakulva **Lega** néven próbált délen is terjeszkedni. Ezek a folyamatok a 2010-es évekhez tartoznak, de gyökerük az 1990-es évek átmenetében van.

30.3.4. Silvio Berlusconi és a jobbközép kormányzása

Silvio Berlusconi médiamágnás, az **AC Milan** labdarúgóklub tulajdonosa 1994 januárjában jelentette be, hogy politikai szerepet vállal, és néhány hónappal később – a választási kampányban kiaknázva televíziós csatornáinak, a **Mediaset** hálózatnak a befolyását – megnyerte a választást. Berlusconi első kormánya (1994–1995) rövid életű volt: a Lega Nord kilépése miatt a koalíció elvesztette parlamenti többségét, és a kormány megbukott. A kormányzati időszak rövidsége ellenére Berlusconi politikai pályája a következő két évtized meghatározó eleme lett. A Berlusconi-jelenség értelmezése erősen megosztott: támogatói a régi pártelit elleni „liberális forradalmat", a vállalkozói szemlélet és a középosztály érdekeinek képviseletét hangsúlyozták; bírálói a média- és gazdasági érdekeltségek összefonódását, a személyes hatalomépítést és a jogállamiság gyengítését emelték ki. A könyv nem foglalhat állást ebben a vitában, de rögzítenie kell néhány dokumentált tényt.

Berlusconi 1994 és 2011 között háromszor töltötte be a miniszterelnöki tisztséget (1994–1995, 2001–2006, 2008–2011). Kormányai többször kerültek összeütközésbe az igazságszolgáltatással: Berlusconi ellen több büntetőeljárás indult, elsősorban adócsalás, hamis könyvelés, korrupció és ügyvédi közvetítéssel elkövetett vesztegetés vádjával. 2013-ban jogerősen elítélték adócsalásért a Mediaset-ügyben, és a szenátusból kizárták; más ügyek vagy elévültek, vagy felmentéssel

végződtek. A bírósági ítéletek tények, de a Berlusconi elleni eljárások politikai indíttatásának vádja visszatérő eleme a jobbközép retorikájának. A történészi elemzések egy része a konfliktust a média- és gazdasági hatalom, valamint a bírói hatalom közötti intézményi feszültségként értelmezi, amely Olaszországban a hidegháború óta jelen van, mások a „bírói part" (partito dei giudici) túlhatalmáról beszélnek, megint mások a Berlusconi-modellben a populista médiavezér-típusú politika európai előképét látják.

A Berlusconi-kormányok politikájában a gazdasági liberalizáció, a munkajog rugalmasítása, az adócsökkentés és a bürokrácia leépítése szerepelt ígéretként, de a végrehajtás következetlenségei és a koalíciós viták miatt ezek részben elmaradtak. Az államadósság 2001 és 2006 között, a második Berlusconi-kormány idején nőtt, ami a későbbi euróövezeti válságban súlyos teherré vált. A 2008–2011 közötti harmadik Berlusconi-kormányt a gazdasági világválság, a pénzügyi piacok nyomása és a koalíciós feszültségek buktatták meg; 2011 novemberében a miniszterelnök lemondott, és a köztársasági elnök Mario Monti közgazdászt nevezte ki szakértői kormány élére. Ez a fordulat az 1990-es évek elején már látott technokrata-kormányzati modellt ismételte meg: a politikai pártok válsága idején a köztársasági elnök a szakértői legitimációt részesítette előnyben. A jelenséget a történészek és politológusok különbözőképpen értékelik: egyesek a demokratikus képviselet gyengülését, mások a válságkezelés pragmatikus eszközét látják benne.

30.3.5. Az Északi Liga és a föderalizmus

Az Északi Liga gyökerei az 1980-as évek észak-olasz regionális mozgalmaihoz nyúlnak vissza, de országos politikai tényezővé a Tangentopoli és a régi pártok összeomlása után vált. A párt alapítója, Umberto Bossi 1992 elején már az 1991-ben kimondott „Északi Liga" (Lega Nord) szövetséget vezette, amely több északi regionális párt – köztük a **Liga Veneta** és a **Lega Lombarda** – egyesüléséből jött létre. A Liga eredeti programja a föderalizmus volt: az adóbevételek és a döntési jogkörök nagyobb részének regionális szintre utalása, az északi, gazdagabb régiók nettó befizetői pozíciójának csökkentése, és a dél-olaszországi régiókba irányuló transzferek kritikája. Egyes szárnyai 1996 és 2001 között nyíltan szeparatista célt hirdettek, és a „Padania" (a Pó-síkság és Észak-Olaszország újságírói elnevezése) függetlenségét követelték; 1996-ban Bossi egy „Padania parlamentjét" is összehívta, amelynek jogi jelentősége nem volt. A szeparatista retorika a 2000-es években háttérbe szorult, de a föderalizmus és az adóügyi autonómia követelése tartós maradt.

A Liga szerepe az olasz politikai rendszerben kettős: egyrészt a jobbközép koalíciók egyik legstabilabb szövetségese volt Berlusconi mellett, másrészt saját északi szavazóbázisát igyekezett megszólítani és a koalíción belüli zsaroló pozícióját kihasználni. A párt gazdaságpolitikai álláspontja többnyire piacbarát, adócsökkentő volt, de a bevándorlás és a kulturális kérdések terén erősen konzervatív, sőt egyes időszakokban kirekesztő retorikát használt. A Liga felemelkedése szorosan összefügg az északi kisvállalkozói réteg és a helyi identitás politizálódásával, amelyet a történészek az 1990-es évek válságának egyik tüneteként értelmeznek. A párt elnevezése és programja idővel változott: 2018-tól országos szinten **Lega** néven indult, és a déli régiókban is próbált szavazókat szerezni, eltávolodva az északi föderalista hagyománytól. A 2020-as évekre a Liga a jobbközép szövetség egyik meghatározó ereje maradt, de a kormányzati részvétel és a belső viták miatt támogatottsága ingadozott. A föderalizmus ügye azonban továbbra is a politikai napirenden maradt: a 2001-es alkotmányreform – amelyet a balközép és a Liga együttesen támogatott – a régiók hatásköreit bővítette, de a teljes föderális átalakítás nem valósult meg. A 2010-es években a Liga által szorgalmazott „differenciált autonómia" (autonomia differenziata) ügye a déli régiók és a baloldal ellenállásába ütközött, és a kérdés a 2020-as években is nyitott maradt.

30.3.6. Az Európai Unió és az euró

Az 1990-es évek olasz politikai válsága nem választható el az európai integráció új szakaszától. 1992 februárjában, alig néhány nappal a Mani Pulite eljárás első nagy hulláma után Olaszország aláírta a **maastrichti szerződést**, amely az Európai Uniót létrehozta, és előirányozta a közös valuta, az euró bevezetését. A szerződés konvergenciakritériumokat írt elő a tagállamok számára: az infláció, a hosszú távú kamatok, az államháztartási hiány és az államadósság GDP-hez viszonyított arányának bizonyos határértékek alatt kellett maradnia. Olaszország számára ez különösen nehéz feltétel volt, mert az államadósság az 1990-es évek elején a GDP több mint 100 százalékát tette ki, és a líra többször is spekulációs nyomás alá került. 1992 szeptemberében – a brit fonttal együtt – a líra kilépett az **Európai Monetáris Rendszer (ERM)** árfolyammechanizmusából, és jelentősen leértékelődött. Ez a dokumentált esemény súlyos gazdasági és politikai következménnyel járt: megerősítette a kormányzó pártok és a gazdasági stabilitás iránti bizalom válságát, és hozzájárult a technokrata kormányok létrejöttéhez.

A Giuliano Amato és Carlo Azeglio Ciampi vezette kormányok 1992–1994 között szigorú megszorító csomagokat hajtottak végre, adóemelésekkel, nyugdíjreformmal és a közkiadások csökkentésével. A szakszervezetekkel kötött megállapodások lehetővé tették az infláció mérséklését, és a líra 1996-ban visszatért az ERM-be. Az 1996–1998 közötti első Prodi-kormány folytatta a konszolidációt, és Olaszország 1998-ban megfelelt a maastrichti kritériumoknak, így 1999. január 1-jén az euróövezet alapító tagjaként bevezette a közös valutát, kezdetben számlapénzként. A készpénz, az euró bankjegyek és érmék 2002. január 1-jén váltották fel a lírát. A bevezetés ténye dokumentált, de a gazdasági hatás megítélése vitatott. Egyes közgazdászok és történészek szerint az euró stabilizálta az inflációt és csökkentette a kamatokat, de a versenyképesség javulását megnehezítette, hogy Olaszország nem tudta többé leértékeléssel ellensúlyozni a termelékenység lassulását. Mások szerint az euróövezeti tagság inkább előnyös volt, mert kikényszerítette a fiskális fegyelmet, és a probléma a belső struktúrák – a bürokrácia, a munkapiac, a déli régiók – reformjának elmaradásában keresendő. A 2000-es évek végére az államadósság ismét a GDP 100 százaléka fölé emelkedett, és a 2010-es euróválság idején Olaszország a pénzügyi piacok célpontjává vált; ezt az Olaszország 2011–2026 alfejezet tárgyalja.

A közvélemény euróval kapcsolatos attitűdje összetett: a bevezetés éveiben a lakosság többsége támogatta a közös valutát, de a 2010-es évek válságai során a támogatottság csökkent, és egyes politikai erők – különösen a Lega és a populista mozgalmak – az eurót tették felelőssé a gazdasági nehézségekért. Ez a narratíva a 2010-es évek második felében vált meghatározóvá, de gyökerei már az 1990-es évek átmenetéhez nyúlnak vissza, amikor a megszorításokat sokan a külső – brüsszeli és frankfurti – elvárásoknak tulajdonították. A történetírásban vita folyik arról, hogy az euró bevezetéséhez vezető reformok mekkora társadalmi árat követeltek, és hogy azok hozzájárultak-e a politikai bizalom további eróziójához. A dokumentált gazdasági adatok szerint az 1990-es években az egy főre jutó reáljövedelem növekedése lelassult, a munkanélküliség – különösen délen – tartósan magas maradt, és a regionális egyenlőtlenségek tovább nőttek. Ezek a folyamatok hozzájárultak a politikai rendszer iránti kiábrándultsághoz és a populista pártok későbbi felemelkedéséhez.

30.3.7. Források és bizonytalanságok

Az 1990-es évek olasz politikai válságának rekonstrukciója viszonylag bőséges és ellenőrizhető elsődleges forrásanyagra támaszkodhat. A bírósági ítéletek, a parlamenti jegyzőkönyvek, a választási statisztikák, a kormányzati gazdasági jelentések és az Európai Bizottság konvergenciajelentései dokumentált tényeket rögzítenek. A Tangentopoli-ügyekben hozott ítéletek nagy része nyilvános, és a bírósági iratok betekinthetők. A választási eredményeket az olasz belügyminisztérium és az ISTAT (Olasz Statisztikai Hivatal) közli, bár a választói magatartás okaira

vonatkozó következtetések már értelmezést igényelnek. A másodlagos irodalom – történészi monográfiák, politikatudományi elemzések, újságírói beszámolók – széles, de erősen vitatott. A Berlusconi-jelenség megítélésében a szakirodalom erősen megosztott, és a szerzők politikai szimpátiája gyakran tetten érhető. A „második köztársaság” kifejezést több történész is kritizálja, ezért e tankönyvben idézőjelben, a vita bemutatásával használjuk.

A statisztikai adatoknál jelezni kell a bizonytalanságot. Az államadósság pontos értéke a GDP arányában mérési és módszertani okokból kis mértékben eltérhet, de a trend egyértelmű: az 1992–1994 közötti 120 százalék körüli csúcsról az évtized végére 110 százalék alá csökkent, majd a 2000-es években ismét emelkedett. A korrupció mértékére nincs egységes becslés: a bírósági ítéletek számos konkrét esetet dokumentálnak, de a rejtett korrupció összmértéke becslés és a tudományos vita tárgya. A Lega Nord föderalizmusának és a „Padania” koncepciójának értelmezése is politikai töltetű, ezért a szöveg igyekezett a párt saját álláspontját és a kritikákat egyaránt bemutatni. A 2026-os lezárásig tartó időszak – például a Liga 2018 utáni országos átalakulása – már az Olaszország 2011–2026 alfejezet tárgyköre, ezért itt csak az 1990-es évek gyökereit érintettük.

30.3.8. Rövid összefoglaló

- A Tangentopoli-ügyek 1992-től kezdődően feltárták a korábbi pártrendszer széles körű korrupciós hálózatait, és bírósági ítéletekkel dokumentálták a vezető politikusok felelősségét; a folyamat az „első köztársaság” pártjainak (DC, PSI) felbomlásához vezetett.
- Az 1993-as választási reform (Mattarellum) és a hidegháború vége átalakította az olasz pártrendszert: létrejött a jobbközép és a balközép közötti váltógazdaság, amelyet a „második köztársaság” vitatott fogalmával írnak le.
- Silvio Berlusconi Forza Italia pártjával 1994-ben nyert először választást, és három kormánya (1994–1995, 2001–2006, 2008–2011) alatt a média-, üzleti és politikai hatalom összefonódása és az igazságszolgáltatással való konfliktus a politikai rendszer állandó elemévé vált.
- Az Északi Liga (Lega Nord) Umberto Bossi vezetésével a föderalizmus és részben a szeparatizmus programjával a jobbközép koalíciók meghatározó, de önálló identitású szereplője lett.
- Olaszország 1992-ben aláírta a maastrichti szerződést, majd a technokrata és szakértői kormányok – Amato, Ciampi, Prodi – megszorításai révén teljesítette a konvergenciakritériumokat, és 1999/2002-ben bevezette az eurót; a folyamat társadalmi és gazdasági hatásai vitatottak.
- Az 1990-es évek átmenete nem szüntette meg a régi problémákat: a regionális egyenlőtlenség, az államadósság és a politikai bizalomhiány tovább élt, és megalapozta a 2010-es évek válságait és a populista erők megerősödését.

30.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált tények és milyen vitatott értelmezések kapcsolódnak a Tangentopoli-ügyekhez? Hogyan különíthető el a bírósági ítélet a politikai magyarázattól?
2. Miért vitatott a „második köztársaság” kifejezés a történészek és politológusok között? Milyen intézményi folytonosságok és töréspontok támasztják alá az elnevezés használatát?
3. Milyen érdekeket és ideológiákat képviselt a Forza Italia és a Lega Nord az 1990-es években? Hogyan kapcsolódott a Lega föderalizmusa az északi regionális identitáshoz?
4. Milyen gazdasági döntésekkel teljesítette Olaszország a maastrichti konvergenciakritériumokat, és milyen viták övezik az euró bevezetésének hosszú távú hatásait?
5. Hasonlítsa össze az 1992–1994 közötti válságkezelést a 2011-es technokrata kormány létrejöttével! Milyen közös minták figyelhetők meg az olasz politikai rendszerben?

30.4. Olaszország 2011–2026

A 2011-es év fordulópontot jelentett Olaszország háború utáni történetében. A görög államadósság-válság továbbgyűrűzéseként az olasz államkötvények hozamfelára meredeken emelkedni kezdett, és a nemzetközi pénzügyi piacok egyre kevésbé tekintették fenntarthatónak a magas államadósságot. A Silvio Berlusconi vezette jobbközép kormány elveszítette parlamenti többségét, és 2011 novemberében lemondott. Az ezt követő másfél évtizedet gazdasági megszorítások, a hagyományos pártrendszer átalakulása, a Covid-19-világjárvány, majd a jobboldali koalíció hatalomra kerülése jellemezte. Ez az alfejezet a 2011 és a könyv lezárásának időpontja (2026) közötti időszakot tekinti át, kapcsolódva az előző alfejezethez, amely az 1990-es évek válságát és a második köztársaság kialakulását tárgyalta *Az 1990-es válság és a második köztársaság*.

30.4.1. A 2011-es adósságválság és a technokrata fordulat

A 2008-as globális pénzügyi válság után az euróövezet több déli tagállama, köztük Olaszország, jelentős államadóssággal és alacsony növekedéssel szembesült. 2011 nyarára a beruházók bizalma megrendült, és az olasz tízéves államkötvények hozama az euróövezeti csatlakozás óta nem látott szintre emelkedett. A Berlusconi-kormány több megszorító csomagot fogadott el, de a piaci nyomás nem enyhült. Az Európai Központi Bank (EKB) akkori elnöke, Jean-Claude Trichet és utódja, Mario Draghi 2011 nyarán levelet írt az olasz kormánynak, amelyben strukturális reformokat sürgetett; a levél tartalma később nyilvános viták tárgya lett. A kormánykoalíción belüli feszültségek és a nemzetközi hitelességvesztés végül Berlusconi lemondásához vezettek 2011. november 12-én.

Giorgio Napolitano köztársasági elnök **Mario Montit**, az Európai Bizottság korábbi versenypolitikai biztosát és a Bocconi Egyetem rektorát kérte fel kormányalakításra. A Monti-kormány úgynevezett **szakértői kormány** (governo tecnico) volt: tagjai jellemzően nem pártpolitikusok, hanem közgazdászok, jogászok és köztisztviselők voltak. A kormány 2012-ben megszorító költségvetést fogadott el, megemelte a nyugdíjkorhatárt, és bevezette a munkaerőpiac rugalmasítását célzó reformokat. A legismertebb intézkedés a **Fornero-reform** volt, amelyet Elsa Fornero munkaügyi miniszterről neveztek el; a reform szigorította a nyugdíjjogosultság feltételeit, és széles társadalmi tiltakozást váltott ki. A megszorítások rövid távon hozzájárultak a költségvetési hiány csökkentéséhez, de a gazdasági recesszió elmélyült, a munkanélküliség – különösen a fiatalok körében – tartósan magas maradt. A Monti-kormány intézkedéseit a közgazdászok egy része szükséges stabilizációnak, más része túlzott megszorításnak tekintette; ez a vita a mai napig része az euróválság értékelésének.

A 2013-as parlamenti választásokon a hagyományos nagy pártok támogatottsága jelentősen visszaesett. A balközép **Demokrata Párt** (Partito Democratico, PD) szerezte a legtöbb szavazatot a képviselőházban, de a szenátusban nem szerzett többséget. Az újonnan alakult **Öt Csillag Mozgalom** (Movimento 5 Stelle, M5S), amely a korrupcióellenesség, a közvetlen demokrácia és az euroszkepticizmus jelszavaival kampányolt, meglepetésszerűen a legnagyobb egyéni párt lett. A jobbközép koalíció Berlusconi vezetésével a második helyen végzett. Hosszas tárgyalások után **Enrico Letta** alakított kormányt a PD és a jobbközép részvételével, de a koalíció törékeny volt. 2014 februárjában a PD fiatal vezetője, **Matteo Renzi** vette át a kormányfői posztot anélkül, hogy új választást tartottak volna. Renzi ambiciózus reformprogramot hirdetett: a **Jobs Act** elnevezésű munkaerőpiaci csomag, az oktatási reform és az alkotmányreform. A 2016 decemberében tartott alkotmányügyi népszavazáson a választók elutasították a szenátus szerepének csökkentését és a központi kormány hatáskörének bővítését célzó javaslatot. Renzi

lemondott, de a PD támogatásával **Paolo Gentiloni** alakított kormányt, amely a ciklus végéig, 2018 tavaszáig hivatalban maradt.

A 2018-as választások újabb átrendeződést hoztak. Az M5S a szavazatok mintegy egyharmadát szerezte meg, és a jobboldali **Liga** (Lega), amely Matteo Salvini vezetésével országos párttá vált, a jobbközép koalíció legerősebb ereje lett. A PD jelentősen visszaesett. Hosszas koalíciós tárgyalások után az M5S és a Liga alkotott kormányt **Giuseppe Conte** jogászprofesszor vezetésével; a kormányt a kommentátorok gyakran **„sárga-zöld" koalícióként** emlegették a két párt hivatalos színei alapján. Salvini belügyminiszterként és miniszterelnök-helyettesként radikális migrációellenes politikát hirdetett: lezárta a kikötőket a civil mentőhajók előtt, és szigorította a menekültügyi szabályokat. A kormány 2019 augusztusában felbomlott, amikor Salvini megpróbálta előrehozott választások kiírására kényszeríteni a kormányt, de az M5S és a PD új koalíciót kötött, így Conte második kormányt alakított.

A 2018–2021 közötti időszak politikai stílusát a nemzetközi szakirodalom és a sajtó egy része a **populizmus** (populismo) kategóriájával írta le, bár a fogalom használata vitatott: egyes elemzők szerint a pártok a hagyományos elitellenességet és a közvetlen képviselet ígéretét kombinálták, mások szerint a kifejezés pontatlan és leegyszerűsítő. A történeti elemzés szempontjából fontos, hogy az M5S és a Liga felemelkedése nem egyszeri esemény volt, hanem a 2008 utáni gazdasági bizonytalanságra, a hagyományos pártok iránti bizalomvesztésre és a migrációval kapcsolatos félelmekre adott válasz.

30.4.2. A Covid-19-világjárvány és a Draghi-kormány (2020–2022)

2020 februárjában Olaszország lett az első európai ország, ahol a **Covid-19-világjárvány** súlyos közösségi terjedése kirobbant. Észak-Olaszországban, különösen Lombardiában és Veneto tartományban a kórházak gyorsan telítődtek, és a kormány 2020. március 9-én országos karantént rendelt el. A járvány első hulláma alatt az egészségügyi rendszer rendkívüli nyomás alá került; a halálozási adatok pontos értelmezése vitatott, mert a tesztek hiánya és a haláloki besorolás eltérései miatt a hivatalos statisztikák alulbecsülhették a járvány tényleges halálos áldozatainak számát. A nemzeti statisztikai hivatal, az **ISTAT** (Istituto Nazionale di Statistica) későbbi elemzései a többlethalálozás módszerével próbálták pontosítani a képet, de a becslések továbbra is bizonytalanok.

A járvány gazdasági hatása súlyos volt: 2020-ban az olasz GDP mintegy 9 százalékkal zsugorodott, ami a második világháború óta az egyik legnagyobb visszaesés. Az Európai Unió 2020-ban elfogadta a **NextGenerationEU** helyreállítási alapot, amelyből Olaszország részesült a legnagyobb összeggel. Az olasz nemzeti helyreállítási és ellenállóképességi terv (**PNRR**, Piano Nazionale di Ripresa e Resilienza) mintegy 191,5 milliárd eurós támogatást és hitelt irányzott elő, a pontos összeg a későbbi módosítások függvényében változott. A terv forrásait infrastrukturális beruházásokra, digitalizációra, zöld átállásra és társadalmi programokra szánták; a végrehajtás azonban lassan haladt, és az Európai Bizottság rendszeresen figyelmeztetett a mérföldkövek késedelmére.

2021 januárjában a kormánykoalíció megrendült, és Conte lemondott. Sergio Mattarella köztársasági elnök **Mario Draghit**, az EKB korábbi elnökét kérte fel kormányalakításra. A Draghi-kormány széles körű parlamenti támogatást élvezett: a PD, az M5S, a Liga és a Forza Italia egyaránt megszavazta. Draghi kormánya **nemzeti egységkormányként** (governo di unità nazionale) működött, és fő feladata a járványkezelés, a helyreállítási terv végrehajtása és az uniós hitelesség helyreállítása volt. A kormány beoltotta a lakosság nagy részét, és reformokat fogadott el az igazságügy, a közigazgatás és a versenyjog területén. Draghi európai és transzatlanti orientációja egyértelmű volt: Olaszország támogatta az Oroszországgal szembeni szankciókat a

2022-es Ukrajna elleni invázió után, és fegyvereket szállított Ukrajnának, ami belpolitikai vitákat váltott ki.

A Draghi-kormány 2022 júliusában megbukott, amikor az M5S, a Liga és a Forza Italia együttesen megtagadta a bizalmi szavazáson való részvételt. Draghi lemondott, és 2022. szeptember 25-én előrehozott választásokat tartottak.

30.4.3. A Meloni-kormány: a jobboldali koalíció hatalomra kerülése

A 2022-es választásokon a jobboldali koalíció – az **Olasz Testvérek** (Fratelli d'Italia, FdI), a **Liga** és a **Forza Italia** – szerzett többséget. A legerősebb párt az FdI lett, amelynek elnöke, **Giorgia Meloni** 2022. október 22-énalakított kormányt, és ezzel Olaszország első női miniszterelnöke lett. Az FdI gyökerei az olasz posztfasiszta hagyományba nyúlnak vissza: a párt elődje, az **Olasz Szociális Mozgalom** (Movimento Sociale Italiano, MSI) 1946-ban alakult, és nyíltan vállalta a fasiszta örökséget. A későbbi **Nemzeti Szövetség** (Alleanza Nazionale) fokozatosan mérsékelte ezt, az FdI pedig 2012-ben jött létre, és Meloni vezetésével igyekezett konzervatív, nemzeti-keresztény párttá válni. A kormányra kerülés után Meloni többször elhatárolódott a fasizmustól, de a párt múltjával kapcsolatos történészi és politikai viták nem zárultak le. A nemzetközi sajtó és a politikai ellenzék egy része „posztfasiszta" jelzőt használt a pártra, míg az FdI ezt a besorolást elutasította; a vita a fasizmus történeti értékelésének és a jelenkori politikának az összemosására figyelmeztet.

A Meloni-kormány programja a **nemzeti szuverenitás** és a **hagyományos családmodell** védelmére, a migráció korlátozására, az adócsökkentésre és a közbiztonság erősítésére épült. A kormány 2023-ban alkotmányreform-javaslatot terjesztett elő, amely a miniszterelnök közvetlen választását (**premierato**) irányozta elő; a javaslat célja a kormányfői hatalom megerősítése volt, de a parlamenti vita és a lehetséges népszavazás a könyv lezárásáig nem zárult le. A javaslatot a jogászok egy része a fékek és ellensúlyok gyengítéseként bírálta, míg a kormánypártok a stabilitás növelésének eszközeként védték; ez a konfliktus a jelenkori olasz alkotmányjog egyik legfontosabb vitája.

A kormány migrációs politikája különösen nagy nemzetközi figyelmet kapott. Az Olaszországba érkező, Földközi-tengeren átkelő migránsok száma a 2010-es évek közepe óta ingadozott: 2016–2017-ben tetőzött, majd csökkent, 2023–2024-ben ismét emelkedett. A pontos havi és éves adatok az olasz belügyminisztérium és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) nyilvántartásában eltérhetnek, mert a tengeri érkezések egy része nem regisztrált. A Meloni-kormány szigorította a civil mentőhajók működését, és 2023 novemberében megállapodást kötött Albániával menekültügyi eljárási központok létrehozásáról. Az elképzelés szerint a tengeren mentett, nem sebezhető csoportba tartozó felnőtt férfiakat albániai központokba szállították volna, ahol menedékkérelmüket elbírálják. A terv végrehajtása azonban jogi akadályokba ütközött: az olasz bíróságok több döntésükben kétségbe vonták egyes származási országok „biztonságos országgá" minősítését, és a központok működése hosszú hónapokig szünetelt. A kormány jogszabály-módosításokkal próbálta felülírni a bírói döntéseket, ami feszültséget okozott a végrehajtó hatalom és a független bírói kar között. A vita a hatalommegosztás határairól és a nemzetközi menekültjog értelmezéséről szólt; mindkét oldal alkotmánybírósági, illetve uniós bírósági eljárásokkal fenyegetőzött.

A kormány belpolitikai vitáinak másik fókuszpontja a **polgári jogok** és a **családpolitika** volt. A kormány támogatta a hagyományos családmodellt hirdető szervezeteket, korlátozta az azonos nemű párok gyermekének anyakönyvezését, és kampányt indított a születésszám növelésére. A születésszám csökkenése valóban súlyos demográfiai kihívás: az ISTAT adatai szerint az élveszületések száma 2023-ban történelmi mélypontra süllyedt, és a termékenységi ráta jóval a reprodukciós szint alatt maradt. A pontos számok forrásonként kis mértékben eltérhetnek,

de a trend egyértelmű. A kormányzati intézkedések – például a családi adókedvezmények és a bölcsődei férőhelyek bővítése – hatása a születésszámra a rendelkezésre álló rövid időtáv miatt egyelőre nem értékelhető.

30.4.4. Migráció, demográfiai válság és a társadalmi kihívások

A migráció kérdése a 2011 utáni időszakban folyamatosan a belpolitikai vita középpontjában állt. A 2015. évi, a kommentátorok által gyakran **„menekültválságnak”** nevezett időszakban több százezer ember érkezett a Földközi-tengeren keresztül, elsősorban Líbiából induló, embercsempészek által szervezett hajókon. A kifejezés maga vitatott: egyes kutatók szerint a számok a globális kényszerű migráció arányában nem indokolták a „válság” retorikáját, míg mások az olasz befogadórendszer túlterheltségére hivatkoztak. A tengeri átkelések halálos áldozatainak száma rendkívül magas; a **Nemzetközi Migrációs Szervezet** (IOM) becslései szerint 2014 óta évente több százan vagy ezren fulladtak a Földközi-tengerbe. A pontos számok bizonytalanok, mert sok esetben nem kerül elő holttest, és a hajótörések egy része észrevétlen marad. A mentési műveletek kapcsán vita alakult ki a civil szervezetek és a kormányok között: előbbiek a humanitárius kötelezettséget hangsúlyozták, utóbbiak a kikötők lezárásától a kényszerű migráció visszaszorítását remélték. A történeti elemzés számára fontos, hogy a migrációs hullámok nemcsak Olaszországot, hanem a teljes európai uniós külső határt érintették, és a válságkezelés uniós szintű intézményi vitákat generált a **dublini rendelet** reformjáról.

A demográfiai válság a migrációval párhuzamosan alakult. Olaszországban a termékenységi ráta az 1970-es évek óta a reprodukciós szint alatt van, és a 2010-es években tovább csökkent. A várható élettartam ugyanakkor magas, ami azt jelenti, hogy a társadalom gyorsan öregszik: a 65 év felettiek aránya az egyik legmagasabb az Európai Unióban. A munkaképes korú lakosság fogyása, a nyugdíjrendszer fenntarthatósága és az egészségügyi ellátórendszer finanszírozása komoly strukturális kihívást jelent. A bevándorlás részben ellensúlyozhatná a népességfogyást, de a politikai vita éppen arról szól, hogy Olaszország milyen mértékben és milyen feltételekkel fogadjon be bevándorlókat. A gazdasági elemzők egy része szerint a bevándorlás nélkül a munkaerőhiány súlyosbodna, különösen a mezőgazdaságban, az építőiparban és a szociális ellátásban; mások a bevándorlás társadalmi integrációs költségeit és a munkaerőpiaci feszültségeket emelik ki. E két álláspont mögött részben eltérő demográfiai és gazdasági előrejelzések állnak, amelyeket a szakirodalom továbbra is vitat.

A demográfiai válság területi egyenlőtlenségekkel is összefügg. A fiatal, képzett munkaerő elvándorlása – amelyet a közbeszéd gyakran **„agyelszívásként”** emleget – különösen Dél-Olaszországot sújtja. A déli régiókban a munkanélküliség, a szegénység és az állami szolgáltatások gyengesége miatt sokan költöznek Észak-Olaszországba vagy külföldre, elsősorban az Egyesült Királyságba, Németországba és Franciaországba. Ez a tendencia nem új keletű, de a 2010-es évek gazdasági stagnálása felerősítette. Az észak-dél szakadék – Olaszországban **questione meridionale** néven ismert – a nemzeti közbeszéd egyik legtartósabb eleme, és a Meloni-kormány is a fejlesztési alapok átcsoportosítását ígérte a déli régiók számára.

30.4.5. Olaszország 2026-ban: mérleg és nyitott kérdések

A könyv lezárásának időpontjában, 2026-ban Olaszország politikai rendszere a jobboldali koalíció irányítása alatt állt, amely 2022 óta kormányzott. A kormánykoalíció fennmaradt, de a pártok közötti ideológiai különbségek – különösen a fiskális politika és az európai integráció kérdéseiben – időről időre felszínre törtek. A Liga vezetője, Matteo Salvini többször bírálta az uniós költségvetési szabályokat és az EKB monetáris politikáját, míg a Forza Italia mérsékeltebb hangot ütött meg. Az FdI és Meloni elsősorban a nemzeti érdekek védelmét hangsúlyozta, miközben az Oroszország

elleni szankciók és Ukrajna támogatása kérdésében a kormány alapvetően atlantista és uniós irányvonalat követett. Ez azonban nem jelentett teljes egyetértést: a koalíción belül többször vita alakult ki a katonai segélyek mértékéről, és a közvélemény-kutatások szerint az olasz lakosság egy része szkeptikus volt a háború elhúzódó anyagi terheivel szemben. A pontos közvélemény-adatok forrásonként eltérhetnek, ezért az általános tendencián túl konkrét százalékokat itt nem közlünk ellenőrzés nélkül.

Gazdasági téren Olaszország 2022–2023-ban az energiaválság következtében magas inflációval szembesült, amely 2024–2025-re mérséklődött, de az árszínvonal emelkedése társadalmi feszültségeket okozott. Az államadósság a GDP-hez viszonyítva továbbra is az egyik legmagasabb az euróövezetben, ami korlátozza a kormány költekezési mozgásterét. A PNRR forrásainak lehívása részben haladt, de a projektek megvalósításának késedelme befolyásolta a növekedési kilátásokat. A 2026-os állapot értékelése ezért óvatosságot igényel: a statisztikai adatok még nem véglegesek, és a hosszú távú hatások elemzése a jövő történészeinek feladata lesz.

A belpolitikai viták középpontjában 2026-ban továbbra is a migráció, a demográfiai hanyatlás, a munkaerőpiac, valamint a független bírói kar és a kormány közötti feszültség állt. Az Alkotmánybíróság több döntése korlátozta a kormány egyes rendeleteit, ami a végrehajtó hatalom és a jogállami intézmények közötti egyensúly kérdését vetette fel. A vitában a kormánypártok a választói felhatalmazásra, az ellenzék és a bírói egyesületek a hatalommegosztás védelmére hivatkoztak; a nemzetközi jogállamisági jelentések egy része óvatos aggodalmát fejezte ki a sajtószabadság és a civil társadalmi tér szűkülésével kapcsolatban, míg a kormány ezt a bírálatot túlzónak nevezte.

Összességében Olaszország 2011–2026 közötti története a válságkezelés és az intézményi alkalmazkodás időszaka volt. A második köztársaság pártrendszere részben felbomlott, és új politikai szereplők jelentek meg, akik a hagyományos elitekkel szembeni elégedetlenséget csatornázták be. A technokrata kormányok – Monti, Draghi – a szakértői irányítás legitimitását erősítették, de egyben vitákat is generáltak a demokratikus felhatalmazás természetéről. A Meloni-kormány pedig a posztfasiszta örökségű párt kormányzati normalizálódásának kísérleteként értelmezhető, amelyet a nemzetközi és hazai megfigyelők eltérően ítélnek meg. A történelmi távlat hiánya miatt ezek az értelmezések szükségképpen előzetesek.

30.4.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban hivatalos statisztikákra (ISTAT, Eurostat, olasz belügyminisztérium), parlamenti jegyzőkönyvekre, alkotmánybírósági határozatokra, valamint másodlagos történeti és politikatudományi szakirodalomra támaszkodik. A 2011–2020 közötti események esetében a dokumentumok és az elemzések viszonylag bőségesek, de a 2021 utáni időszak értékelése még nem tekinthető lezártnak. A jelenkori események – különösen a 2025–2026-os fejlemények – feldolgozása folyamatban van, ezért a legfrissebb állításoknak egy része elsősorban sajtóhírek és hivatalos közlemények alapján rekonstruált, és a jövőbeni kutatások pontosíthatják.

A gazdasági adatoknál – GDP-változás, államadósság, infláció – a hivatalos statisztikai hivatalok közleményei a legmegbízhatóbbak, de a számszerű értékek idővel felülvizsgálatra kerülnek. A migrációs statisztikák különösen bizonytalanok, mert a tengeri érkezések regisztrációja nem teljes, és a halálozások egy része nem dokumentált. A Covid-19 járvány áldozatszámának becslései a többlethalálozási módszer függvényében eltérhetnek; ebben az alfejezetben szándékosan kerültük a pontatlan, nem ellenőrzött számok közlését. A közvélemény-kutatások adatai szintén gyorsan változnak, ezért azokat nem idézzük konkrét számszerű értékekkel ellenőrzés nélkül.

A fogalmi viták – „populizmus”, „posztfasiszta”, „menekültválság” – kapcsán az alfejezet a különböző értelmezéseket azonosítja, de nem foglal állást abban, melyik a helytállóbb. A

történészi konszenzus a 2011 utáni olasz politikáról még formálódik, ezért a leírt értékelések egy része a kortárs politikatudomány és sajtóelemzés terméke, nem pedig lezárt történeti ítélet.

30.4.7. Rövid összefoglaló

1. A 2011-es euróadósság-válság következtében Silvio Berlusconi lemondott, és Mario Monti vezetésével szakértői kormány alakult, amely megszorításokat és strukturális reformokat hajtott végre.
2. A 2013-as és 2018-as választások átalakították az olasz pártrendszert: megerősödött az Öt Csillag Mozgalom és a Liga, és meggyengült a hagyományos jobbközép és balközép.
3. A Covid-19-világjárvány különösen súlyosan érintette Olaszországot; a válságkezelést Giuseppe Conte, majd Mario Draghi nemzeti egységkormánya irányította.
4. A 2022-es választások után Giorgia Meloni, az Olasz Testvérek vezetője lett Olaszország első női miniszterelnöke; kormánya jobboldali, nemzeti-konzervatív politikát folytat.
5. A Meloni-kormány migrációs politikája – különösen az Albániával kötött megállapodás – jogi és politikai vitákat váltott ki, és feszültséget okozott a kormány és a bírói kar között.
6. Olaszország demográfiai válsága mély: a születésszám rendkívül alacsony, a társadalom öregszik, és a dél-olasz fiatalok elvándorlása tartósan magas.
7. Az olasz államadósság és az alacsony növekedés továbbra is strukturális kihívást jelent az euróövezeten belül, és a helyreállítási terv végrehajtása lassan halad.
8. A 2011–2026 közötti időszak politikai értékelése nyitott: a technokrata kormányzás, a populista hullám és a jobboldali normalizálódás történelmi jelentőségét a jövőbeni kutatások fogják pontosítani.

30.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 2011-es technokrata fordulatot és a 2021-es Draghi-kormányt abból a szempontból, hogy milyen legitimációs problémákat vetett fel a szakértői kormányzás a parlamenti demokráciában.
2. Mutassa be, milyen tényezők vezettek a hagyományos olasz pártrendszer átalakulásához 2013 és 2018 között, és milyen viszonyban állt ez a 2008 utáni gazdasági válsággal.
3. Értelmezze a Meloni-kormány migrációs politikáját a nemzetközi menekültjog és az olasz alkotmányos hatalommegosztás fényében; különböztesse meg a dokumentált tényeket a politikai értelmezésektől.
4. Magyarázza el, miért tekinthető Olaszország demográfiai válsága gazdasági és társadalmi kihívásnak, és milyen összefüggésben áll a bevándorlásról szóló vitákkal.
5. Értékelje kritikusan a „posztfasiszta” címke használatát az Olasz Testvérek kapcsán: milyen történeti bizonyítékok támasztják alá, és milyen ellenérvek hozhatók fel ellene?

VI. rész – Az Ibériai-félsziget

31 Az Ibériai-félsziget az ókortól a középkorig (i. e. 1. évezred – 1492)

31.1. Az ősi Ibéria és a római Hispania

Az Ibériai-félsziget az ókori Mediterráneum egyik legváltozatosabb kontaktzónája volt: a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán találkozásánál, ércekben gazdag területekkel és tagolt partvidékkel egyszerre vonzotta a kereskedőket, a zsoldosokat és a hódítókat. A római hódítás előtti évszázadokban a félsziget nem alkotott politikai vagy kulturális egységet: helyi, egymással is vetélkedő közösségek, föníciai és görög parti telepek, majd egyre erősebb karthágói befolyás rétegződtek egymásra. Ebből a sokszínű közegből formálódott ki a római Hispania, amely évszázadokon át a Római Birodalom egyik leggazdagabb és legurbanizáltabb nyugati tartományegyüttese volt. Az itteni fejlemények – a városi hálózat, a latin nyelv, a jogi intézmények, a kereszténység – alapvetően meghatározták a későbbi vizigót, iszlám és keresztény államok társadalmi és kulturális kereteit. Az alfejezet ezért nem csupán a „római Spanyolország” előzményeit tárgyalja, hanem azt a folyamatot is, amelyben a helyi lakosság, a bevándorló telepesek és a birodalmi hatalom egymásra hatottak.

31.1.1. Az Ibériai-félsziget az első évezredben: ibérek, kelták és a „preindoeurópai” kérdés

A római hódítást megelőző félsziget lakosságát a görög és római szerzők – köztük Sztrabón, Idősebb Plinius és Appianosz – különböző népekre osztották, ám ezek a megnevezések nem feltétlenül tükröznek egységes etnikai vagy politikai közösségeket. A **ibérek** (görög *Ibēres*, latin *Hiberi*) nevét a görögök a félsziget keleti és déli partvidékén élő csoportokra használták; a rómaiak később az egész területet *Hispaniának* nevezték. A mai régészeti és nyelvészeti kutatás a „ibér” kifejezést elsősorban egy nyelvi-kulturális csoportra alkalmazza, amely a mai Katalónia, Valencia, Murcia és Kelet-Andalúzia területén élt az i. e. 6. századtól a római hódításig. Az ibér nyelv nem indoeurópai, írása félszillabikus jelekből áll, és bár a jelek nagy része olvasható, magát a nyelvet máig csak részben értjük. A feliratok és régészeti leletek alapján az ibérek városiasodott, törzsi és városi központokkal tagolt társadalmat alkottak, de soha nem hoztak létre egységes államot.

A félsziget belső, atlanti és északi vidékein az i. e. 1. évezredben **kelta** (görög *Keltoi*, latin *Celtae*) nyelvű csoportok telepedtek meg, több hullámban. A régészeti leletek – például a kora vaskori temetők és erődített települések – arra utalnak, hogy a kelták főként a középső fennsíkon, a mai Kasztília területén, valamint az északi és északnyugati partvidéken éltek. A **keltibérek** (latin *Celtiberi*) a két kulturális hagyomány keveredéséből alakultak ki, elsősorban a mai Közép- és Kelet-Kasztíliában, valamint az Ebro völgyében. A források szerint harcias, megerősített településeken élő közösségek voltak, akik a római hódítással szemben is hosszan ellenálltak. A kelta nyelvjárások a félsziget északi és nyugati peremén egészen a római korig fennmaradtak, és a mai baszk nyelv elődje – amelyet a kutatók preindoeurópai nyelvként tartanak számon – szintén a római hódítás előtti nyelvi sokszínűség maradványa. A baszk nyelv és a régészeti kultúrák közötti kapcsolat azonban vitatott, mert a nyelv őstörténetére közvetlen írásos bizonyíték nincs.

A déli partvidéken, a mai Andalúzia nyugati részén és a Tajo völgyében az i. e. 8–6. században virágzott a **tartesszoszi** kultúra, amelyet a görög és római hagyomány egy félig legendás, gazdag királysággal, Tartésszosszal kapcsolt össze. A régészeti leletek – például a híres caramboloi aranykincs – valóban gazdag, fémművességgel foglalkozó társadalomra utalnak, de a tartesszoszi nyelvről és államiságról alig tudunk valamit. A tartesszoszi feliratok, ha léteztek, nem maradtak fenn értelmezhető formában; a terület később a föníciai és karthágói befolyás alá került. A félsziget ókori etnikai térképe tehát nem egyetlen „őslakos” civilizációt mutat, hanem egymással párhuzamosan élő, eltérő nyelvű és társadalomszervezetű közösségeket, amelyeket a régészeti kultúrák és a görög-római irodalmi kategóriák csak töredékesen tükröznek.

31.1.2. Föníciai, karthágói és görög gyarmatok

Az Ibériai-félsziget déli partvidéke már a vaskorban bekapcsolódott a föníciai tengeri kereskedelembe. A hagyományos irodalmi hagyomány szerint a föníciai **Gadir** (latin *Gades*, ma Cádiz) alapítása i. e. 1104-re tehető, de a régészeti feltárások a legkorábbi föníciai rétegeket inkább az i. e. 9. század elejére datálják. Az eltérés jól mutatja az ilyen alapítási dátumok bizonytalanságát: a későbbi görög és római szerzők gyakran mitikus korokba vetítették vissza a városok keletkezését. Gadir mellett föníciai telepek jöttek létre a délkeleti és keleti partvidéken is: **Malaka** (ma Málaga), **Sexi** (Almuñécar), **Abdera** (Adra) és más kisebb kikötők. A föníciaiak fő vonzerejét a félsziget fémgazdagsága jelentette: ezüstöt, rezet, ónt és aranyat kerestek, cserébe pedig olajat, bort, textíliát és más mediterrán árukat hoztak. A föníciai jelenlét nem csupán kereskedelmi volt: a telepek fokozatosan a helyi elit luxusjavakkal való ellátóivá és a helyi közösségekkel szövetséget kötő politikai tényezőkké váltak.

A görög gyarmatosítás a félsziget északkeleti partvidékére összpontosult. A **phókaiai** görögök a 6. században alapították **Emporiont** (latin *Emporiae*, ma Empúries) és **Rhodét** (Roses), elsősorban a massaliai (Marsille-i) kereskedelem előretolt állomásaiként. A görög telepek szoros kapcsolatban álltak a helyi ibér közösségekkel, és régészeti anyaguk – festett kerámia, pénzek, feliratok – arra utal, hogy a görögök és ibérek között élénk kulturális csere zajlott. A görög források innen ismerték meg a félsziget belső vidékeit, és ők közvetítették a későbbi római szerzők számára a helyi népekről szóló első leírásokat.

A karthágói befolyás az i. e. 6. század végétől fokozatosan nőtt. Karthágó a föníciai anyavárosok hanyatlása után vette át a nyugat-mediterrán kereskedelmi hálózat irányítását. A **karthágóiak** (latin *Poeni*, azaz punok) megszállták vagy megerősítették **Ebusust** (Ibiza), és a déli partvidéken, valamint a belső területeken is befolyási övezetet építettek ki. Az i. e. 3. században a Barcida család – Hamilcar Barca, veje, Hasdrubal, majd fia, Hannibál – a félsziget déli és délkeleti részét katonai-politikai bázissá szervezte. **Új-Karthágó** (latin *Carthago Nova*, ma Cartagena) alapítása, amelyet a hagyomány i. e. 227 körülre tesz, a karthágói jelenlét tartós intézményesülését jelezte. A város kikötője, ezüstbányái és erődítései stratégiai kulcsponttá tették.

A karthágói terjeszkedés ütközött a római érdekszférával. A kirobbanó **második pun háború** (i. e. 218–201) közvetlen ürügye a keleti parton fekvő **Saguntum** (ma Sagunto) ostroma volt i. e. 219-ben. A város jogi helyzete vitatott: a római hagyomány szerint Saguntum szövetségesük volt, a karthágói fél viszont arra hivatkozott, hogy a város az ő befolyási övezetükbe tartozott. A háború közvetlen következményeként a római hadsereg partra szállt Emporionnál i. e. 218-ban, és kezdetét vette a félsziget római meghódítása.

31.1.3. A római hódítás: a második pun háborútól a kantábriai háborúkig

A római beavatkozás kezdetben a karthágói háttérbázis felszámolását célozta. **Publius Cornelius Scipio Africanus** i. e. 209-ben elfoglalta Új-Karthágót, majd több hadjáratban kiszorította

a pun erőket a félszigetről. A karthágói vereség azonban nem jelentette Hispania békéjét: a rómaiak a háború után is megtartották a megszállt területeket, és fokozatosan saját provinciákká szervezték őket. A félsziget nagy részének tényleges meghódítása több mint két évszázadig tartott, és a helyi közösségek jelentős része fegyveresen ellenállt.

A hódítás legbrutálisabb szakaszai a luzitánok és a keltibérek elleni háborúk voltak. A **luzitánok** (latin *Lusitani*), a mai Portugália és Nyugat-Spanyolország területén élő csoportok, **Viriatus** vezetésével az i. e. 140-es években gerilla-hadviseléssel sújtották a római hadsereget. Viriatus halála után, i. e. 139-ben a rómaiak fokozatosan felőrölték a luzitán ellenállást. A keltibér központ, **Numantia** az Ebro felső völgyében i. e. 134–133-ban ostrom alatt állt; **Scipio Aemilianus** a város kiéheztetésével, majd elpusztításával törte meg az ellenállást. A források – különösen Appianosz – részletesen leírják a római hadsereg kegyetlenségét, a tömeges kivégzéseket és a túlélők rabszolgává tételét. Ezek a leírások ugyanakkor római perspektívából, a hadvezérek dicsőítésére íródtak, így az áldozatok számát illetően csak becslésekre hagyatkozhatunk; a forrásokban szereplő számok – például a Numantia elestekor emlegetett tízezres nagyságrend – bizonytalanok.

A hódítás az i. e. 2. század végétől sem volt teljes. A **sertoriusi háború** (i. e. 80–72) római polgárháború volt, amelynek színtere Hispania lett, és amelybe a helyi törzsek is bekapcsolódtak; Sertorius éppen a helyi elitek és harcosok támogatásával tudott évekig ellenállni Rómának. Végül **Augustus** császár uralkodása alatt, az i. e. 29–19 közötti **kantábriai háborúk** (latin *Bellum Cantabricum*) zárták le a félsziget északi hegyvidékeinek meghódítását. A Kantábriai-hegység és az Asztúriai-hegység lakói – a cantabri és az astures – korábban szinte érintetlenek maradtak a római hódítástól; Augustus ezeket a területeket is provinciális irányítás alá vonta, de a római jelenlét itt sokáig elsősorban katonai jellegű maradt, és a városiasodás is lassabban haladt.

A római közigazgatás kezdetben két provinciára osztotta a meghódított területet: **Hispania Citerior** (a keleti partvidék és az Ebro-völgy) és **Hispania Ulterior** (a déli és délnyugati területek) jött létre az i. e. 2. században. Augustus i. e. 27-ben átszervezte a tartományokat: **Baetica** (a mai Andalúzia nagyjából) senatusi provincia lett, **Lusitania** (a mai Portugália déli része és a spanyol Extremadura) császári provincia, a hatalmas **Tarraconensis** (a félsziget északi, keleti és középső része) szintén császári irányítás alá került. A késő császárkorban, a 3. század végén **Gallaecia** (a mai Galicia és Észak-Portugália) és **Carthaginensis** (a délkeleti rész) kivált Tarraconensisből. A provinciahatárok többször módosultak, és nem feleltethetők meg a mai államhatároknak; a római Hispania közigazgatási egysége a későbbi évszázadok során fokozatosan eltűnt.

31.1.4. Római városok, úthálózat és gazdaság

A római uralom egyik legmaradandóbb öröksége a városi hálózat kiépülése volt. A rómaiak új **coloniákat** (telepesvárosokat) alapítottak, meglévő településeket emeltek **municipiummá**, és utakkal, kikötőkkel kötötték össze a tartományokat. A legjelentősebb városok közé tartozott **Tarraco** (ma Tarragona), Hispania Citerior, majd Tarraconensis fővárosa; **Corduba** (Córdoba), Baetica központja; **Emerita Augusta** (Mérida), Lusitania fővárosa; **Hispalis** (Sevilla), **Italica**, **Caesaraugusta** (Zaragoza), **Toletum** (Toledo), **Bracara Augusta** (Braga) és **Gades** (Cádiz). A városokban fórum, fürdők, színházak, amfiteátrumok és vízvezetékek épültek; ezek a létesítmények a helyi elitek presztízsét és a római életmód terjedését egyszerre szolgálták.

A római úthálózat a félszigetet bekapcsolta a birodalom közlekedési rendszerébe. A **Via Augusta** a Pireneusoktól a keleti partvidéken keresztül Gadesig vezetett, és Hispania fő artériája volt. A **Via de la Plata** (latin *Via Argentum*, azaz Ezüstút) a déli kikötőket kötötte össze az északnyugati bányavidékekkel. Az utak elsősorban katonai és hivatali célokat szolgáltak, de a kereskedelem és

a városi piacok fejlődését is elősegítették. A kikötők – Gades, Hispalis, Tarraco, Carthago Nova – a mediterrán és az atlanti kereskedelem csomópontjai voltak.

A római Hispania gazdasága három pilléren nyugodott: a mezőgazdaságon, a bányászaton és a halászati termékeken. A **mezőgazdaság** a Baetis (ma Guadalquivir) völgyében és a keleti partvidéken virágzott; az olívaolaj és a bor a birodalom egészébe eljutott, amint azt a Rómában talált, hispaniai származású amforák tömege bizonyítja. A gabona, a gyapjú és a lentermelés is jelentős volt. A félsziget híres volt **bányáiról**: az aranybányák közül a legnevezetesebb a mai León tartományban található **Las Médulas**, ahol a rómaiak vízenergiával mosták ki az aranytartalmú üledéket; ez a technológia a tájat drámaian átalakította, és ma is látható nyomokat hagyott. Az ezüst, ólom, réz, higany – ez utóbbi a mai Almadén közelében – és ón bányászata a birodalom fémszükségletének jelentős részét fedezte. A halászati termékek közül a **garum** nevű halszósz vált híressé: a déli és délkeleti partvidék sólepárlóiban nagy mennyiségben állították elő, és a mediterrán piacokon keresett áru volt.

A gazdasági termelés alapja a **latifundiumok** – nagy földbirtokok – rendszere volt, amely a helyi arisztokrácia kezében koncentrálta a földet és a munkaerőt. A bányákban és a latifundiumokon tömegesen dolgoztattak **rabszolgákat**, akiket a hódítások során ejtettek foglyul vagy rabszolgapiacokon vásároltak. A rabszolgák mellett a szegény szabad parasztok bérleti és függőségi viszonyai is kialakultak, amelyek a késő császárkorban a **colonatus** rendszerében intézményesültek. A római gazdasági rendszer tehát nem csupán modernizációt hozott, hanem a helyi lakosság jelentős részének kényszermunkára épült; ennek áldozatairól a források csak töredékesen szólnak.

A helyi lakosság és a római hatalom kapcsolata sokrétű volt. A római polgárjog fokozatosan terjedt: **Vespasianus** császár i. sz. 73/74 körül latin jogot adott a hispaniai municipiumoknak, ami lehetővé tette a helyi elitek számára a római polgárjog megszerzését, és elősegítette a helyi vezető réteg integrációját. A latin nyelv a közigazgatás és a kereskedelem nyelvévé vált, és a helyi nyelvek – az ibér, a kelta, a tartesszoszi – fokozatosan visszaszorultak, bár egyes területeken, például a baszk nyelvterületen, a helyi nyelv fennmaradt. A vallási életben a helyi istenek és kultuszok gyakran összeolvadtak a római panteonnal: a feliratokban helyi nevű istenségek római istenekkel társítva jelennek meg, ami a vallási hibridek és a római uralomhoz való alkalmazkodás jele. Mindez nem egyirányú **romanizáció** volt: a régészeti és epigráfiai kutatások szerint a helyi közösségek megőrizték saját szokásaikat, viseletüket és temetkezési rítusaikat, miközben a római intézményeket is átvették.

31.1.5. Hispania a késő császárkorban és a kereszténység kezdetei

A 3. században a Római Birodalom válsága Hispaniát is elérte. A frank és alemann csoportok betörései a Pireneusokon keresztül, a polgárháborúk és a központi hatalom gyengülése megrendítette a tartományok biztonságát. A városi élet hanyatlásnak indult, a helyi potentátok – nagy birtokosok és katonai vezetők – egyre inkább saját kezükbe vették a védelem és az adóztatás irányítását. A késő római Hispania társadalma így egyre inkább a nagy uradalmak és a többé-kevésbé függő paraszti közösségek rendszerére épült, ami előkészítette a kora középkori viszonyokat.

A kereszténység a 3. századtól kezdett terjedni a félszigeten, elsősorban a városi közösségekben. A legkorábbi ismert püspökségek – például Tarraco, Emerita Augusta, Corduba – a 3. század végére datálhatók, de a közösségek tevékenységéről csak a 4. századtól vannak bővebb forrásaink. A 4. században a kereszténység államvallássá válása a birodalomban Hispania városi elitjét is elérte; ekkortól jelennek meg a zsinati határozatok és a püspöki levelezés, amelyek a tartományok egyházi szervezetének kialakulását mutatják. A kereszténység terjedése nem volt konfliktusoktól mentes: a helyi előkelők egy része még a 4. században is ragaszkodott a régi kultuszokhoz, és az egyházi források eretnekmozgalmakról is beszámolnak, például a **priszcillianizmusról**, amely

a mai Galicia és Lusitania területén terjedt. A vallási változások azonban már átvezetnek a következő korszakba, amikor a 409–411-es barbár betörések – a szvébek, alánok és vandálok – majd a vizigótok megjelenése új fejezetet nyitott a félsziget történetében.

31.1.6. Források és bizonytalanságok

Az ősi Ibéria és a római Hispania rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő megbízhatóságúak. Az irodalmi források – Sztrabón *Geógraphika*, Livius *Ab urbe condita* című munkája, Polybiosz, Appianosz és Idősebb Plinius *Naturalis historia* – elsősorban görög és római szerzők perspektíváját tükrözik, akik gyakran külső szemlélőként, katonai-politikai érdeklődéssel írtak a félszigetről. A helyi lakosság saját hangja csak a feliratokban és a régészeti anyagban érhető tetten. Az ibér írás jelei nagyrészt olvashatók, de a nyelv teljes megértése még nem sikerült; a kelta és preindoeurópai nyelvekre vonatkozó ismereteink erősen hiányosak. A föníciai és pun korszakról szóló ismereteink a telepek régészeti feltárásán és a későbbi görög-római beszámolókon alapulnak; a Gadir alapítására vonatkozó hagyományos dátum (i. e. 1104) és a régészeti leletek közötti eltérés jól mutatja a kronológiai bizonytalanságot.

A demográfiai adatok és a hódítás áldozatainak száma nem dokumentált pontosan. A római szerzők által közölt számok – például Numantia ostrománál – retorikai túlzásokat is tartalmazhatnak, ezért a modern szakirodalom csak nagyságrendi becsléseket ad. A hódítás során elhurcoltak és rabszolgává tettek számát ugyancsak lehetetlen megbízhatóan rekonstruálni. A „romanizáció” fogalma maga is vitatott: a korábbi kutatás egyirányú kulturális asszimilációként értelmezte, az újabb munkák viszont a hibridizációt, a helyi kezdeményezést és a hatalmi egyenlőtlenségeket hangsúlyozzák. A források egyenlőtlen földrajzi eloszlása miatt a belső területek és a hegyvidéki közösségek története kevésbé ismert, mint a partvidéki városoké.

31.1.7. Rövid összefoglaló

- Az Ibériai-félsziget az ókorban nem alkotott egységes politikai vagy etnikai teret: ibér, kelta, keltibér, tartesszoszi és preindoeurópai (köztük a baszk elődje) közösségek éltek egymás mellett.
- A föníciai telepek – elsősorban Gadir – a 9. századtól kapcsolták a félszigetet a mediterrán kereskedelembe; a görög Emporion és Rhode az északkeleti parton működött.
- A karthágói befolyás a 3. században katonai-politikai jelleget öltött; Új-Karthágó és a Saguntum elleni támadás vezetett a második pun háborúhoz és a római beavatkozáshoz.
- A római hódítás több mint két évszázadig tartott: Viriatus, Numantia és a kantábriai háborúk mutatják a helyi ellenállást; a folyamat erőszakos, rabszolgatartó és pusztító volt.
- Augustus provinciái – Baetica, Lusitania, Tarraconensis – városi hálózatot, utakat és intenzív gazdaságot (olaj, bor, garum, bányászat) hoztak létre.
- Vespasianus latin jogi rendelete elősegítette a helyi elitek integrációját, de a romanizáció nem egyirányú folyamat volt.
- A késő császárkorban a válság, a barbár betörések és a kereszténység terjedése új korszakot készített elő, amely a vizigót királysághoz vezetett.

31.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrásokból ismerjük az ibér és kelta közösségeket, és miért nem tekinthetők ezek a megnevezések egységes etnikai kategóriáknak?
2. Hogyan változott a föníciai, görög és karthágói jelenlét jellege az Ibériai-félszigeten az i. e. 1. évezred során?

3. Miért volt elhúzódó a római hódítás, és milyen példák mutatják a helyi közösségek ellenállását?
4. Melyek voltak a római Hispania gazdasági alapjai, és milyen szerepet játszott a kényszermunka?
5. Milyen értelemben vitatott a „romanizáció” fogalma, és milyen jelei vannak a helyi kultúrák fennmaradásának?

31.2. A vizigótok és az iszlám hódítás

Az Ibériai-félsziget történetében az 5. század eleji római hatalomösszeomlás után a **vizigótok** (latinul Visigothi, azaz „nyugati gótok”) váltak az első olyan posztrómai királyság formálóivá, amelynek intézményei hosszabb távon is meghatározták a régió politikai és vallási szerkezetét. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan épült fel a Vizigót Királyság a korábbi római provincia, **Hispania** területén, milyen szerepet játszott a katolikus kereszténységre való áttérés a királyság megszilárdulásában, és miért volt képes a 711-ben érkező muszlim haderő viszonylag gyorsan átvenni az irányítást a félsziget nagy része felett. Az iszlám hódítás nem csupán egy új politikai hatalom megjelenését jelentette, hanem az **al-Andalus** (arabul:) kialakulásához vezetett, amely évszázadokon át a mediterrán világ egyik legjelentősebb kulturális és gazdasági központja lett. Ugyanakkor a hódítással párhuzamosan az északi hegyvidékeken olyan keresztény közösségek maradtak fenn, amelyekből a későbbi **Asztúriai Királyság**, majd a többi keresztény állam magja kifejlődött. A fejezet a 711-es eseményeket nem egyetlen „bukás” vagy „összeomlás” narratívájaként kezeli, hanem a vizigót állam belső szerkezetének, a helyi elitek döntéseinek és a tágabb mediterrán hatalmi átrendeződésnek a metszéspontjaként értelmezi, miközben jelzi, hogy a források sok ponton hézagosak és ellentmondásosak.

31.2.1. A vizigót királyság kialakulása és berendezkedése

Az előző alfejezetben bemutatott római Hispania az 5. század elején fokozatosan elveszítette a birodalmi védelmet. A 409-es évben a **szvébek**, a **vandálok** és az **alanok** egy része átkelt a Pireneusokon, és a félsziget különböző régióiban rendezkedett be; a római központi hatalom már nem tudta megakadályozni ezt a betelepülést. A vizigótok ekkor még a Római Birodalom szövetségeseként (foederati) a Galliában megszerzett területeken mozogtak, de a frankok 507-es **Vouillé-i csatában** aratott győzelme után a vizigót elit főként a Pireneusoktól délre szorult. A 6. század folyamán a vizigót királyok fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a félsziget nagy részére, miközben a déli partvidéken még bizánci kézen lévő terület, a **Spanyolországi Provincia** (Provincia Spaniae) 554-től a 620-as évekig korlátozta az uralmukat.

A vizigót állam nem egyszerűen egy „germán törzsi királyság” volt, hanem egy posztrómai politikai képződmény, amelyben a római közigazgatási és jogi hagyományok tovább éltek. A királyok székhelye a 6. századtól **Toledo** lett, ami a központi fekvés miatt stratégiai választásnak bizonyult. A vizigót elit a korábbi római földbirtokos réteggel részben összeolvadt, részben versengett; a birtokmegosztás a római **hospitalitas** elvén alapult, amelynek pontos arányai és gyakorlati megvalósulása a mai napig vitatott a történészek között. A római jogot a **Lex Romana Visigothorum** (506) kodifikálta, míg a 7. század közepén a **Liber Iudiciorum** már a királyság teljes lakosságára érvényes joggyűjteményként lépett fel. A törvénykezés és az adóztatás alapvetően a városi és falusi közösségek önkormányzatain, valamint a püspöki hálózaton keresztül működött, ami mutatja, hogy az egyházszervezet a kora középkori állam egyik legfontosabb tartóoszlopa volt.

A vizigót uralom nem jelentette a korábbi hispániai lakosság eltűnését vagy teljes kicserélődését. A félsziget lakosságának döntő többsége továbbra is a késő római világ nyelvén, latinul beszélt, és a mindennapi élet keretei – a villa, a város, a piac, az egyházmegye – fennmaradtak, még ha a városi élet intenzitása sok helyen vissza is esett. A „vizigót” identitás elsősorban a katonai és politikai elithez kötődött, nem pedig egy etnikailag egységes „nép” képéhez; a régészeti anyagban gyakran nem lehet elkülöníteni a gót és a helyi lakosságot. A 7. századra a gót és a római jogi hagyományok közötti különbségtétel fokozatosan elhalványult, és a királyság alattvalói egyre inkább egyetlen politikai közösségként jelentek meg a törvénykezésben.

31.2.2. A katolikus hitre térés és a vallási egységesülés

A vizigót királyság vallási képe sokáig megosztott volt. A vizigót elit egy része az **ariánus** kereszténységet követte, amelyet a római egyház eretneknek tekintett, míg a hispániai lakosság zöme a **katolikus** (niceai) hitet vallotta. Az ariánus-katolikus ellentét nem csupán teológiai vita volt, hanem politikai lojalitáskérdés is: a katolikus püspökök és a helyi elit gyakran a bizánci császár vagy más külső hatalmak felé is tájékozódhattak. **Reccared király** 589-ben a **III. toledói zsinaton** ünnepélyesen a katolikus hitre tért, és ezzel a királyi udvar, a főnemesség és az egyházi hierarchia közötti szövetség új alapokra helyeződött. A zsinat dokumentumai szerint a király és a főurak elítélték az arianizmust, és a királyság egységét a katolikus hitvalláshoz kötötték.

A katolikus hitre térés nem oldotta meg automatikusan a politikai feszültségeket, de hosszú távon megerősítette a királyi hatalom szakrális jellegét. A toledói zsinatok – amelyek a 7. században rendszeressé váltak – egyszerre voltak egyházi és politikai gyűlések: a püspökök mellett a világi előkelők is részt vettek, és a határozatok gyakran közvetlenül a királyi politikát támogatták. A püspökök szerepe a helyi közigazgatásban, a bíráskodásban és az adószedésben már a római korban is jelentős volt, de a vizigót korszakban tovább nőtt. A püspöki székhelyek – **Barcelona**, **Sevilla**, **Braga**, **Zaragoza**, **Mérida** és más városok – a királyi hatalom regionális közvetítőivé váltak.

A vallási egységesítés politikája azonban korlátozó intézkedésekkel is járt. A zsinati határozatok és a királyi törvények a zsidó közösségeket fokozatosan egyre szigorúbban korlátozták: tiltották a vegyes házasságot, a keresztény rabszolgák tartását, később pedig egyes rendelkezések a keresztség felvételére vagy a vagyonelkobzásra irányultak. **Sisebut** 612–621 közötti uralkodása alatt a zsidók kényszerkeresztelésére is sor került, amit a kortárs egyházi szerzők egy része erkölcsileg megkérdőjelezett, bár a törvénykezés iránya nem fordult vissza. A későbbi zsinatok – például a 694-es **XVII. toledói zsinat** – a zsidó közösségek tulajdonának elkobzásáról és tagjaik rabszolgasorba vetéséről rendelkeztek. Fontos azonban forráskritikailag megjegyezni: ezek a határozatok gyakran a királyi propaganda és a zsinati retorika eszközei voltak, és nem bizonyítják, hogy minden helyi közösségben maradéktalanul végrehajtották volna őket. A vizigót korszak zsidóellenes törvényei dokumentált tények, de hatásuk mértéke vitatott, és nem szabad a későbbi korszakok üldözéseinek előképévé egyszerűsíteni.

A vizigót királyság belső stabilitása a 7. század végére törékennyé vált. A trónutódlás nem vált intézményesen rendezetté: a királyok gyakran puccsok, nemesi lázadások vagy palotaforradalmak révén kerültek hatalomra, és a legyőzött csoportok vagyonelkobzása állandó feszültséget szült. A 700 körüli években az éhínség, a járványok és a helyi adóterhek miatt a lakosság egyes rétegei elégedetlenek voltak. A források – elsősorban későbbi keresztény és muszlim krónikák – arról számolnak be, hogy a 710-es évek elején a királyságot trónharc osztotta meg: **Witiza** halála után a fővárosban **Roderik** (spanyolul Rodrigo) szerezte meg a hatalmat, míg Witiza fiai vagy más ellenfelei a szemben álló frakciókat erősítették. A részletek homályosak, és a kortárs források hiánya miatt nehéz eldönteni, mennyire volt egységes a királyság 711 előtt.

31.2.3. A 711-es iszlám hódítás és az al-Andalus kialakulása

A 711-es muszlim hadjárat a tágabb mediterrán és észak-afrikai hatalmi átrendeződés része volt. Az **Omajjád kalifátus** 7. század végi észak-afrikai terjeszkedése után a berber csapatokkal megerősített arab hadvezetés a Gibraltári-szoroson átkelve lépett be a félszigetre. A hódítás vezéralakjai közé **Tariq ibn Ziyad** berber hadvezér és **Musa ibn Nusayr**, Ifríkija kormányzója tartoztak; a keresztény forrásokban Roderik király serege a déli **Guadalete** folyónál szenvedett vereséget, de a csata pontos helye és időpontja vitatott. A muszlim és későbbi latin krónikák egyaránt hangsúlyozzák a vizigót előkelők egy részének átállását vagy passzivitását, ám ezt a képet a győztesek és a későbbi legitimációs elbeszélések is formálták. A dokumentált tény az, hogy 711 és 718 között a muszlim haderő elfoglalta a félsziget déli és középső területeinek nagy részét, és elérte a Pireneusok előterét.

A hódítás gyorsasága nem magyarázható kizárólag katonai okokkal. A vizigót állam központi hatalma meggyengült, a trónharcok megosztották az eliteket, a vidéki lakosság pedig gyakran semleges maradt vagy megegyezésekkel próbálta megőrizni helyi autonómiáját. Több helyi előkelő – így a délkeleti **Theodemir** (arabul Tudmir) – szerződést kötött a hódítókkal, amelyben adófizetés és hűség fejében megtarthatta birtokait és közössége irányítását; ezt a 713-as **Theodemir-egyezmény** néven ismert dokumentum arab nyelvű forrásokból ismert. Hasonló megállapodások más régiókban is létrejöhettek, bár ezekről kevesebb írott forrás maradt fenn. Nem szabad azonban a hódítást egyoldalúan „belső árulásként” vagy a vizigót elit kollektív kudarcaként értelmezni: a helyi választások a túlélés, a helyi hatalom megőrzése és a kényszerű alkalmazkodás logikáját követték, miközben a hódító sereg katonai fölénye egyes régiókban nyilvánvaló volt.

A hódítás után a félsziget jelentős része az Omajjád kalifátus tartományaként, később önállóbb politikai egységként **al-Andalus** néven szerveződött meg. A név eredete vitatott – egyes magyarázatok a vandálok nevéhez, mások a „földrész” jelentésű arab kifejezéshez kapcsolják –, de a 8. századtól egyértelműen a félsziget muszlim uralom alatt álló területeit jelölte. Az al-Andalus kezdeti időszakában az arab és berber csoportok közötti feszültségek, valamint a helyi elit és az új hatalom viszonya határozta meg a politikai életet. Az Omajjád kalifátus 750-es bukása után az abbászidák üldözték az Omajjád családot, és **Abd ar-Rahmán ibn Muávija** (I. Abd ar-Rahmán) 756-ban az Ibériai-félszigetre menekült, majd **Córdoba** központtal emirátust hozott létre. Ez az emirátus formálisan az abbászida kalifátus fennhatóságát tagadta, és a 10. század elején **III. Abd ar-Rahmán** kalifátussá nyilvánította, amivel al-Andalus politikai és vallási szempontból is önálló hatalommá vált.

Al-Andalus társadalma összetett volt. A muszlim lakosság – arabok, berberek és később helyben megtértek – mellett jelentős keresztény és zsidó közösségek éltek. A keresztények és zsidók az iszlám jog szerint **dhimmi** státusszal bírtak, ami adófizetés (dzsizja) fejében védelmet és korlátozott vallásgyakorlást biztosított, de egyben jogi és társadalmi alárendeltséget is jelentett. A gyakorlatban a közösségek közötti viszony régiótól és korszaktól függően változott: voltak együttműködő és konfliktusos időszakok, és a helyi közigazgatás gyakran pragmatikusan kezelte a nem muszlim közösségek ügyeit. A 9. század közepén **Cordóbában** egyes keresztények nyilvános hitvallással és vértanúsággal provokáltak ki üldözést, ami a feszültségek jele volt, de nem vezetett a keresztény lakosság általános kiirtásához. A történetírásban használt **convivencia** (spanyolul „együttélés”) fogalmát ma sokan vitatják: egyesek a középkori Spanyolország sajátos vallási együttéléseként idealizálják, mások szerint a fogalom elrejti a valós hierarchiát és a kényszerű alárendeltséget. A tankönyv ezt a vitát attribúcióval mutatja be, anélkül hogy a „toleráns al-Andalus” vagy a „elnyomó iszlám uralom” leegyszerűsítő képét erősítené.

31.2.4. A keresztény királyságok kezdetei

A 711–718 közötti hódítás nem tüntette el a keresztény lakosságot és a keresztény politikai közösségeket. A félsziget északi hegyvidékei – a Kantábriai-hegység, a Pireneusok völgyei – viszonylag védett helyzetben voltak, és a muszlim uralom itt gyakran formális vagy korlátozott maradt. A későbbi keresztény források szerint **Pelayo** (spanyolul Pelayo) egy kis csapat élén 722 körül a **Covadonga-i csatában** győzelmet aratott egy muszlim különítmény felett. Ez az esemény az asztúriai királyság alapító mítoszává vált, de a csata valós lefolyásáról és jelentőségéről szinte semmi kortárs adat nem maradt. A források többsége évszázadokkal később keletkezett, és a keresztény legitimáció, valamint a későbbi „visszahódítás” ideológiája már erősen formálta az elbeszélést. A dokumentált tény annyi, hogy az északi hegyvidéken a 8–9. században kisebb keresztény közösségek maradtak fenn, amelyek fokozatosan szerveződtek regionális hatalmakká.

Az **Asztúriai Királyság** (latinul Regnum Asturorum) a 8. század második felében kezdett intézményesülni. A királyok – **Alfonz**, **Fruela**, **II. Alfonz** – a vizigót örökségre hivatkozva a toledói királyság utódainak tekintették magukat, és a 9. században már a délebbre fekvő területekre is kiterjesztették befolyásukat. A **Szent Jakab-kultusz** – amely a 9. század elején a mai **Santiago de Compostela** területén felbukkanó sírhoz kapcsolódott – később az egész keresztény Hispánia egyik legfontosabb vallási és politikai összetartó ereje lett, bár a legenda kialakulása hosszú folyamat volt, és a korai szakaszban alig van nyoma. A keresztény hatalmi gócok másik vonala a Pireneusokban és a frank határvidéken alakult ki. **I. (Nagy) Károly** frank király (a későbbi császár) a 8. század végén a Pireneusoktól délre ütközőzónát hozott létre, a **Marca Hispanica**-t, amelynek központjai – **Pamplona**, **Aragónia**, **Katalónia** – részben frank hűbéres grófságokként, részben helyi dinasztiák vezetése alatt fejlődtek. A **Barcelonai Grófság** a 9. század végétől fokozatosan önállósodott, és a későbbi **Katalónia** politikai magjává vált. A nyugatabbra fekvő **Navarrai Királyság** és a **Leóni Királyság** a 10. században már önálló politikai szereplőkként jelentek meg, miközben a keleti területeken a **Kasztíliai Grófság** is erősödött.

A „Reconquista” (spanyolul „visszahódítás”) fogalma a későbbi századokban, különösen a 19–20. századi spanyol nacionalizmusban kapott központi szerepet. A kortárs 8–9. századi keresztény források nem használtak ilyen egységes, teológiai-politikai programot; a muszlim területek elleni hadjáratokat sokkal inkább regionális érdekek, dinasztikus versengés és helyi gazdasági tényezők motiválták. A keresztény államok terjeszkedése évszázadokon át lassú és töredezett volt, nem egyetlen irányból, hanem több központból indult, és nem zárult le a 11. században sem. A „Reconquista” tehát egy utólagos értelmezési keret, amelyet a tankönyvnek kritikailag kell kezelnie: nem tagadva a keresztény és muszlim hatalmak közötti háborúkat, de nem is vetítve vissza a mai nemzeti vagy vallási egység képét a középkorra.

31.2.5. Források és bizonytalanságok

A vizigót korszak írott forrásai elsősorban a királyi törvénykönyvek, a toledói zsinatok aktái, püspöki levelek és krónikák. A **Liber Iudiciorum** és a **Lex Romana Visigothorum** jogi gyűjtemények, amelyek a királyi hatalom normatív igényét mutatják, de nem feltétlenül tükrözik a mindennapi gyakorlatot. A zsinati iratok egyházi retorikával átszőttek, és a bennük szereplő zsidóellenes rendelkezések végrehajtásáról kevés független adat van. A vizigót kori régészeti anyag – elsősorban temetők, templomok, falusi települések – folyamatosan bővül, de a településszerkezeti változások datálása gyakran bizonytalan, és a „gót” jelenlét etnikai azonosítása a leletanyagban nem magától értetődő.

A 711 előtti és körüli évek krónikái – mint a későbbi **Alfonz-krónikák** vagy az arab **Abd al-Malik ibn Habib** művei – több generációval az események után keletkeztek, és erős politikai-

konfesszionális célokat szolgáltak. A muszlim források – például **Ibn al-Kútiya**, **Ibn Abd al-Hakam** vagy **al-Tabari** – szintén a hódítás legitimációját és a győztesek érdemeit hangsúlyozzák, és gyakran egymásnak ellentmondó adatokat közölnek a csaták helyszínéről és a résztvevőkről. A kortárs okleveles anyag rendkívül ritka, így a hódítás társadalmi és gazdasági hatásairól sem lehet pontos képet alkotni. A lakosság számára, a megtérések ütemére, a gazdasági változásokra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre megbízható statisztikák; a történészek becslései a források hiányosságai miatt nagy szórást mutatnak, ezért ebben a szövegben konkrét számadatok közlése nélkül csak a tendenciákat jelzem.

Különösen vitatott a hódítás „gyorsaságának” magyarázata. A hagyományos keresztény elbeszélés a vizigót állam belső bomlását és a „belső árulást” emeli ki, míg a modern kutatás inkább a helyi elitek pragmatikus együttműködését, a rövid távú megegyezések jelentőségét és a muszlim haderő mobilitását hangsúlyozza. A forrásokban szereplő szerződések – mint a Theodemir-egyezmény – azt mutatják, hogy a hódítás nem mindig közvetlen katonai megsemmisítéssel, hanem alkukkal és a helyi hatalom átmentésével járt. A régészeti kutatások egyes régiókban folyamatosságot, máshol településszerkezeti változást jeleznek, ami arra figyelmeztet, hogy a hódítás hatása földrajzilag erősen differenciált volt.

Az al-Andalus kialakulásának kora szintén forrásszegény. Az emirátus és a kalifátus intézményeiről a 10. századtól kezdve állnak rendelkezésre részletesebb arab krónikák, de a 8. századi állapotokról szóló ismeretek nagyrészt későbbi visszaemlékezéseken alapulnak. A keresztény királyságok kezdeteiről szóló források még hézagosabbak: az asztúriai királyok korai tetteit a későbbi neogót legitimáció, a Sant Jago-kultusz és a 12–13. századi történetírás formálta. A Covadonga-i csata és Pelayo személye körüli kérdések – hogy pontosan mikor és milyen erőviszonyok között történt – ma már nem dönthetők el a rendelkezésre álló források alapján, ezért ezeket a történészek többsége legendás alapítási hagyománynak tekinti, nem pedig szigorúan dokumentált eseménynek.

31.2.6. Rövid összefoglaló

- A vizigót királyság a Római Birodalom bukása után Hispania legjelentősebb posztrómai állama volt, amely a római jogi és egyházi intézményekre építve szervezte meg hatalmát; székhelye a 6. századtól Toledo volt.
- A katolikus hitre való áttérés (589, III. toledói zsinat) megerősítette a királyi hatalom és az egyházi hierarchia szövetségét, de a vallási egységesítés korlátozó törvényekkel is járt, különösen a zsidó közösségekkel szemben; e törvények végrehajtása bizonytalan.
- A vizigót állam a 7. század végére belső feszültségekkel küzdött: trónharcok, nemesi lázadások és járványos/éhínséges időszakok gyengítették a központi hatalmat.
- A 711-ben kezdődő muszlim hódítás az Omajjád kalifátus észak-afrikai terjeszkedésének következménye volt; a vizigót elit belső megosztottsága és a helyi közösségek megegyezéses túlélési stratégiái elősegítették a gyors területi átrendeződést.
- Al-Andalus politikai központja Córdoba lett; a 756-ban megalakuló Omajjád emirátus, majd a 10. századi kalifátus önálló hatalomként működött, és összetett muszlim–keresztény–zsidó társadalmat foglalt magában, amelyben a vallási hierarchia és az együttélés formái koronként változtak.
- A hódítás után az északi hegyvidékeken és a frank határvidéken kisebb keresztény politikai gócok maradtak fenn: Asztúria, majd León, Navarra, Aragónia és a Katalóniává váló grófságok; ezek fokozatosan terjeszkedtek, de a „Reconquista” egységes programja későbbi konstrukció.
- A források hézagosak és elfogultak; a hódítás pontos lefolyása, a Covadonga-i csata és a korai keresztény királyságok története nagyrészt legendás elemekkel kevert, ezért a 8–9. századról alkotott képünk sok ponton rekonstrukció, nem dokumentált tény.

31.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott a katolikus hitre térés a vizigót királyi hatalom megszilárdításában, és milyen következményekkel járt a vallási kisebbségekre nézve?
2. Hogyan magyarázza a forráskritika a 711-es iszlám hódítás gyors sikerét, és miért vitatott a „belső árulás” narratívája?
3. Miben különbözött al-Andalus politikai berendezkedése a vizigót királyságtól, és hogyan változott a nem muszlim közösségek helyzete az évszázadok során?
4. Milyen forrásokból ismerjük a korai keresztény királyságok kezdeteit, és miért kell óvatosan kezelni a Covadonga-i csata és Pelayo hagyományát?
5. Miért problematikus a „Reconquista” fogalmának visszavetítése a 8–9. századra, és hogyan függ össze ez a későbbi spanyol nacionalizmussal?

31.3. Al-Andalus és a keresztény királyságok

Az előző alfejezetben bemutatott 711. évi iszlám hódítás nem egyetlen, mindent azonnal átformáló esemény volt, hanem hosszú átalakulás kezdete. A muszlim uralom alatt álló területet a források **al-Andalusnak** nevezték; a név pontos eredete vitatott, egyes magyarázatok a vandálok nevéből származtatják. Al-Andalus határai az évszázadok során többszörösen változtak: a 8. század elején a félsziget nagy részét magában foglalta, a 13. század végétől viszont már csak a Granadai Emirátust jelentette. Ezzel párhuzamosan az északi hegyvidékek keresztény politikai alakulatai – Asztúria, León, Kasztília, Navarra, Aragónia, a katalán grófságok és Portugália – fokozatosan megerősödtek, és déli irányban terjeszkedtek. Ez az alfejezet azt a folyamatot követi végig, amelynek során a Córdobai Kalifátusból taifa-államok, a maghrebi birodalmak beavatkozásaiból és a keresztény északi hatalmi gócok terjeszkedéséből kialakultak a késő középkori Ibéria nagy politikai egységei. A hangsúly a hatalmi és területi folyamatokon, valamint a határvidékek társadalmán van; a késő középkori intézményekkel, gazdasággal és művelődéssel a következő alfejezet foglalkozik.

31.3.1. Az emirátustól a Córdobai Kalifátusig

Al-Andalus először a damaszkuszi Omajjád Kalifátus tartománya volt, élén emírrel. A hódító hadsereg belső megosztottsága – a kis létszámú, de vezető szerepű arab törzsi elit, a nagyobb számú berber katonaság, a korábbi vizigót lakosság, valamint a zsidó városi közösségek – állandó feszültségeket szült. A 740-es évek berber felkelése a Magrib felől átterjedt a félszigetre, és megmutatta, hogy a damaszkuszi központ ellenőrzése gyenge. Az Abbászida hatalomátvétel (750) után az Omajjád család egyik tagja, **Abd ar-Rahmán** Ibériába menekült, és 756-ban Córdoba központtal önálló emirátust alapított. Az emirátus politikailag független volt az abbászida Bagdadtól, de uralkodója kezdetben nem vette fel a kalifai címet, hanem az Omajjád dinasztia folytonosságára hivatkozott.

A 9. század al-Andalusa belső lázadásokkal és határkonfliktusokkal telt. Az északi hegyvidéki keresztény közösségek, amelyek a későbbi Asztúriai Királyság magját alkották, nem voltak képesek megdönteni a muszlim uralmat, de a portyáknak és az adóztatásnak ellenálltak. A muszlim fennhatóság alatt élő keresztényeket a források **mozarabokként** ismerik (az arab *musta'rib*, „elarabosodott” kifejezésből); jogilag **dhimmik**, azaz védett, de alárendelt közösségek voltak, akik **dzsizjá**t, különadót fizettek. A helyi lakosok áttéréséből született muszlimokat **muwalladúnnak** nevezték; a 10. századra valószínűleg ők alkották a lakosság többségét, bár a megtérés ütemét források hiányában nem lehet pontosan mérni.

A córdobai keresztények egy csoportja 850–859 között szándékos hitvallással és a muszlim hatóságokat sértő kijelentésekkel provokálta ki büntetését. Ezt a keresztény hagyomány mártíromságként, a muszlim források vallási és közrend elleni bűncselekmények sorozataként írta le. Az eset azt jelzi, hogy a vallási együttélés keretei a 9. században nem voltak harmonikusak, ugyanakkor a mindennapi kereskedelem, a városi együttlakás és a helyi érdekű együttműködés is létezett.

929-ben **III. Abd ar-Rahmán** felvette a **kalifa** címet, amivel egyszerre üzent a bagdadi Abbászidáknak és az észak-afrikai Fatimidáknak. A **Córdobai Kalifátus** 10. századi virágzása a mezőgazdasági intenzifikáción, az öntözéses technikák, az új haszonnövények és a városi kézműipar bővülésén, valamint a Földközi-tengeri és szaharai kereskedelmen alapult. Az arab források és a régészeti leletek szerint a kalifátusban fejlett öntözőrendszerek, malmok, kemencék és kerámiaműhelyek működtek. A mezőgazdasági újítások között a citrusfélék, a rizs, a cukornád, a selyemhernyó-tenyésztés és egyes öntözési technikák terjedése említhető. Ezt a 20. századi történetírás olykor „arab mezőgazdasági forradalomnak” nevezte; az újabb kutatás árnyalja ezt a képet, mert a változás időben elhúzódott, és a helyi római–vizigót hagyományok is tovább éltek. Córdoba a korabeli Európa egyik legnagyobb városává vált; a középkori források százezres lakosságról írnak, de ezek a számok túlzóak lehetnek, és a régészeti becslések is bizonytalanok. A kalifátus katonai erejét nagyrészt zsoldosok és rabszolgakatonák (**szakáliba**) adták.

A 10. század végi hadvezér, **al-Manszúr** (Almanzor) rendszeres büntetőhadjáratokat vezetett az északi keresztény királyságok ellen; e hadjáratok célja elsősorban a zsákmány- és presztízsszerzés, nem a tényleges meghódítás volt. Halála után az Amirida utódok harca, a katonai csoportok szembenállása és a tartományi elitek lázadásai az ún. **fitna**, azaz polgárháború időszakába torkolltak. 1031-ben a kalifátust formálisan megszüntették, és al-Andalus **taifákra** esett szét.

31.3.2. A taifák kora és a keresztény terjeszkedés kezdete

A **taifa** (arab *tawaif*, „csoport, párt”) államok a 11. század jellemző muszlim politikai egységei voltak. Vezetőik többnyire arab, berber vagy szakáliba katonai csoportokból kerültek ki; a taifák egymással is háborúztak, és adóval, valamint katonai szolgáltatással próbálták megvásárolni a keresztény királyságok békéjét. Udvaraikban a költészet, a zene, a filológia és a csillagászat jelentős mecénásokra talált; ez a kulturális virágzás azonban katonai gyengeséggel párosult. A taifák által fizetett adók, az ún. **parias**, a keresztény uralkodóknak is jövedelmezők voltak: nemcsak a hadsereget, hanem az udvari kultúrát és az egyházi építkezéseket is finanszírozták. A 11. századi keresztény terjeszkedést ezért nem lehet kizárólag vallási motívumokra visszavezetni; a gazdasági és dinasztikus érdekek legalább ilyen fontosak voltak.

Az északi keresztény királyságok közül a Leóni Királyság és a belőle kiváló Kasztíliai Grófság (később királyság) erősödött meg. Kasztília neve a határvidék erődjeire (*castellum*) utal. 1035-ben **III. Sancho** navarrai király halálakor birodalmát fiai között felosztotta; ennek következtében Kasztília és Aragónia önálló királysággá vált. **VI. Alfonz** kasztíliai-leóni király 1085-ben elfoglalta **Toledót**, a vizigót királyság egykori központját. A hagyományos nemzeti történetírás ezt a reconquista fordulópontjaként értékelte; a modern kutatás azonban hangsúlyozza, hogy Toledo elfoglalása elsősorban a Tajo-völgyi terjeszkedés stratégiai és demográfiai következményei miatt volt jelentős. A taifák vezetői 1086-ban a Magribból érkező **almorávidákat** hívták segítségül.

A „reconquista” kifejezést ebben az alfejezetben a hagyományos történeti fogalom megnevezéseként használjuk. A 19. századi nemzeti történetírás ebből egységes visszafoglaló programot konstruált; a modern kutatás vitatja ezt, mert a középkori szereplők nem egyetlen tudatos programot követtek, hanem hullámzó, helyi és dinasztikus érdekű terjeszkedést folytattak.

31.3.3. Almorávidák, Almohádok és a 13. századi döntő terjeszkedés

Az **almorávidák** a Magrib berber törzsei között szigorú málikita vallásjogi reformmozgalomként alakultak. 1086-ban a **Zalláqa** (Sagrajas) melletti ütközetben legyőzték VI. Alfonz seregét, majd néhány éven belül bekebelezték a muszlim taifákat. Uralmuk egyesítette al-Andalust, ám a szigorú valláspolitika, az adóterhek, valamint a berber katonai elit és a helyi társadalmak közötti feszültségek aláásták hatalmukat. A 12. század első felében ismét taifák alakultak ki.

Az **almohádok** 1147-ben vették át a Magrib uralmát, és a 12. század közepétől fokozatosan ellenőrzésük alá vonták al-Andalus déli részét is. Az almohád mozgalom szigorú teológiai reformot hirdetett, amely a vallási kisebbségek helyzetét is megnehezítette; egyes források kényszeráttérésekről beszélnek, ám ezek kiterjedtsége vitatott. Eközben a keresztény királyságok tovább terjeszkedtek: **I. Alfonz** aragóniai király 1118-ban elfoglalta **Zaragozát**; Portugáliai **Alfonz Henriques** 1147-ben a második keresztes hadjárat flottájának segítségével bevette **Lisszabont**.

1195-ben az almohádok **Alarcosnál** súlyos vereséget mértek Kasztíliára, 1212-ben azonban a **Las Navas de Tolosánál** vívott csatában a kasztíliai, navarrai, aragóniai és francia keresztes csapatok koalíciója legyőzte őket. A csata döntő jellege ma is vita tárgya: az almohád birodalom már belső okokból is hanyatlott, és a keresztény királyságok közötti vetélkedés sem szűnt meg. A következő évtizedekben azonban a terjeszkedés felgyorsult. **III. Ferdinánd** kasztíliai király 1236-ban **Córdobát**, 1248-ban **Sevillát** foglalta el; **I. Jakab** aragóniai király 1229-ben **Mallorcát**, 1238-ban **Valenciát** hódította meg; Portugália 1249-re elérte az Algarve déli partjait. A 13. század közepétől a muszlim uralom a félszigeten gyakorlatilag a Granadai Emirátusra korlátozódott.

A **Naszrida** dinasztia 1238 körül rendezkedett be **Granadában**. Az emirátus kihasználta a Sierra Nevada stratégiai védelmét, a Földközi-tengeri kereskedelmet és a Magribbal fenntartott kapcsolatokat. Hosszú fennmaradását az is segítette, hogy Kasztíliának adót fizetett, és a keresztény királyságok belharcai, valamint a 14. századi demográfiai válságok időnként fékezték a további hódítást.

31.3.4. Kasztília, Aragónia és Portugália kialakulása

A keresztény hatalmi gócok kialakulása nem volt sem lineáris, sem nemzeti jellegű. Az Asztúriai Királyság a 8. század végétől az északi hegyvidéken formálódott. A 9. századi latin krónikák a covadongai csatát (722 körül) és **Pelayo** alakját alapító eseményként mutatták be, és Asztúriát a vizigót királyság örököseként ábrázolták. A modern kutatás ezt részben utólagos ideológiai konstrukciónak tartja; a Covadongáról szóló tudósítások évszázadokkal későbbiek, és a csata mérete sem hitelesíthető. A 10. századtól a királyság központja Leónba került; a Leóni Királyság hivatalos önmeghatározása a vizigót örökség volt. Ebből vált ki Kasztília, előbb grófságként, majd 1035 után királyságként. Kasztília és León a 12. században többször egyesült és szétvált, míg III. Ferdinánd 1230-ban véglegesen egyesítette őket a **Kasztíliai Koronában**. Ez a korona nem egységes állam, hanem királyságok és tartományok dinasztikus halmaza volt: Kasztília, León, Galicia, a baszk tartományok, valamint a meghódított déli városok és tartományok mind saját jogokkal és részben saját rendi gyűlésekkel rendelkeztek.

Aragónia a Pireneusok déli oldalán jött létre; 1035 után királyság, 1118 után Zaragoza meghódításával az Ebro völgyének meghatározó hatalma lett. 1137-ben **Petronilla** aragóniai királynő eljegyzése **IV. Ramón Berenguer** barcelonai gróffal perszonáluniót hozott létre, amelyből az **Aragóniai Korona** fejlődött ki. A korona Aragóniát, Katalóniát, majd Valenciát és Mallorcát, később Szicíliát, Szardíniát és Nápolyt foglalta magában. Az egyes területek megőrizték saját intézményeiket; Katalóniában a **Corts**, Aragóniában a **Cortes**, Valenciában a **Corts** külön rendi gyűlésként működött. Katalónia, különösen Barcelona, a nyugati Földközi-tenger kereskedelmi

központjává vált; az aragóniai hódítások ezért nemcsak szárazföldi, hanem tengeri irányban is zajlottak.

Portugália a Minho és Douro folyók közötti **Portucale** grófságból nőtt ki, amely kezdetben a Leóni Királyság alárendeltségében állt. 1096 körül Burgundiai Henrik kapta meg a grófságot; fia, **Alfonz Henriques** 1128-ban a São Mamede melletti összecsapásban megszerezte a tényleges hatalmat anyjával és annak szövetségeseivel szemben. Alfonz Henriques 1139 után királyi címet használt; 1143-ban a **Zamora Szerződésben** León elismerte a függetlenséget, 1179-ben pedig III. Sándor pápa a *Manifestis Probatum* bullában erősítette meg a portugál királyi címet. Portugália terjeszkedése az Atlanti-óceán partján haladt dél felé; a terjeszkedés portugál szakasza 1249-ben Faro elfoglalásával zárult. A portugál rendi gyűlés (**Cortes**) és a királyi udvar már a 13. században saját intézménnyé vált.

Navarra (Pamplona) a 9–10. században a Pireneusok nyugati térségében erősödött meg. III. Sancho alatt átmenetileg a legnagyobb keresztény hatalom volt, de birodalmát fiai között felosztotta; Navarra a későbbi századokban a kasztíliai és a francia érdekek között őrlődött. Katalónia grófságai a frank határőrgrófságokból fejlődtek ki; a 10. század végétől a barcelonai grófok gyakorlatilag nem ismerték el a nyugati frank király fennhatóságát, ám a tényleges függetlenség fokozatosan és jogilag vitatható módon alakult ki.

31.3.5. A határvidékek társadalma

A határ (spanyolul **frontera**) a középkori Ibériai-félszigeten nem egyetlen vonal volt, hanem széles, átmeneti zóna. A keresztény és muszlim uralom közötti területeken a katonai portyák, a letelepítés, az adószedés, a fogság és a kereskedelem egyszerre volt jelen. A korábbi történetírás a Duero-medencét gyakran a 9–10. századi újratelepítés előtti „senkiföldjeként” írta le; az újabb régészeti kutatás vitatja a teljes elnéptelenedést, és inkább a településhálózat ritkulásáról és átrendeződéséről beszél.

A földfoglalás jogi keretei a keresztény oldalon a **presura** (Leónban és Kasztíliában) vagy **aprísio** (Katalóniában) intézményében testesültek meg: a paraszti földfoglalást a királyi hatalom utólag oklevéllel erősítette meg. Ez a szabadparaszti közösségek és a helyi elit megerősödését is lehetővé tette. A városok és falvak telepítő oklevelei, a **fueros** (spanyol) vagy **furs** (katalán), helyi kiváltságokat, adókedvezményeket és önkormányzati jogokat rögzítettek. A déli határvidéken a nem nemesi származású városi lovasok, a **caballeros villanos**, adómentességért és birtokjogért cserébe katonai szolgálatot vállaltak; ez a réteg a kasztíliai terjeszkedés jellegzetes társadalmi alakzata volt.

A 12–13. században a katonai szerzetesrendek is fontos szerepet kaptak: Kasztíliában a **Santiago-, Calatrava- és Alcántara-rend**, Portugáliában az **Avis-rend**, Aragóniában a templomosok, majd a templomosok feloszlatása után a **Montesa-rend**. Ezek a rendek várakat, hatalmas legelőket és településeket kaptak; a déli fennsík és az Alentejo nagy uradalmainak kialakulásához jelentős mértékben hozzájárultak.

A határ menti hétköznapok erőszakosak voltak. A muszlim **aceifák** és a keresztény **cabalgadák** egyaránt portyázó hadműveletek voltak, amelyek a paraszti lakosságot, a nyájakat és a termést sújtották. A fogságba vetettek váltságdíjra vagy rabszolgamunkára számíthattak; a fogság nemcsak férfiakat, hanem nőket és gyermekeket is érintett. A középkori ibériai rabszolgaság vallási és katonai határok mentén szerveződött, és nem volt azonos a későbbi atlanti ültetvényes rabszolgasággal, de intézményként mindkét oldalon létezett. A határ menti települések etnikai és nyelvi sokszínűsége nagy volt: a keresztény királyságokban arabul beszélő mudéjarok, berber vagy arab eredetű földművesek, valamint betelepülő frank, kasztíliai, leóni vagy katalán parasztok éltek egymás mellett. A nyelvi keveredést a helynevek és a mindennapi szókincs átvételei is jelzik;

a félsziget újlatin nyelveiben számos arab eredetű szó maradt fenn például a mezőgazdaság, a kereskedelem és a városi élet területéről.

A keresztény uralom alá került muszlim közösségeket **mudéjaroknak** nevezték (az arab *mudajjan* szóból). A nagy városok kapitulációs szerződései – például Valencia, Córdoba, Sevilla vagy Lisszabon átadásakor – többnyire biztosították a muszlim lakosok életét, vagyonát és vallásgyakorlatát. Ezek a jogok azonban a későbbi évtizedekben sokszor szűkültek. 1264-ben a kasztíliai mudéjar közösségek egy része felkelt; a felkelés leverése után több közösséget kitelepítettek vagy széttelepítettek. A muszlim uralom alatt élő keresztények (mozarabok) és zsidók helyzete hasonlóan jogilag védett, de alárendelt volt; a „védettség” nem jelentett társadalmi egyenlőséget.

Az együttélés és a konfliktus nem zárta ki egymást. A modern történetírás gyakran használja a **convivencia** kifejezést a három vallási közösség állítólagos békés együttélésére; a fogalom azonban erősen vitatott. A Córdobai Kalifátus és a taifák udvari kultúrájában valóban létezett arab, zsidó és keresztény tudósok közötti együttműködés; ennek legismertebb példája a 12. századi toledói fordítómozgalom. Ugyanakkor a jogi hierarchia, a különadók, az időszakos üldözések és a mindkét oldalt érintő erőszak azt jelzik, hogy a convivencia nem idilli állapot volt. Ezt a könyv ezért nem a vallási tolerancia modern eszményének visszavetítéseként, hanem bonyolult, időszakos és egyenlőtlen együttélési formaként értelmezi.

31.3.6. A granadai emirátus és az 1492-es cezúra

A Granadai Emirátus a 13. század közepétől a Naszrida dinasztia uralma alatt állt. Gazdasága a selyemtermelés, a kereskedelem és a Magribbal fenntartott kapcsolatok révén virágzott; az **Alhambra** palotavárosa a 14. századi művészet és a hatalmi reprezentáció emléke. Ugyanakkor Granada politikai önállósága törékeny volt: Kasztíliának adót fizetett, és a keresztény királyságok belharcai, valamint a 14. századi pestis és éhínség egyaránt bénították mindkét oldalt. Az 1340. évi **Salado folyó** melletti győzelemben Kasztília és Portugália visszaverte az utolsó jelentős maghrebi inváziót; ezt követően a félsziget muszlim területe már nem tudott offenzívát indítani.

A 15. században Kasztíliában a Trastámara-ház dinasztikus vetélkedése gyengítette a királyi hatalmat. **I. Izabella** kasztíliai trónörökös és **II. Ferdinánd** aragóniai trónörökös 1469-ben házasodott össze; 1479-ben Ferdinánd megörökölte Aragóniát, és a két korona perszonálunióba került. Az intézmények külön maradtak, de az utóbb **katolikus királyoknak** (Reyes Católicos) nevezett uralkodópár együttesen lépett fel a granadai emirátus ellen. Az 1482–1492 közötti háború során a keresztény seregek a városokat és erődöket fokozatosan elszigetelték; a Naszrida dinasztián belüli viszályok is gyengítették az ellenállást. 1492. január 2-án **Muhammad XII** (Boabdil) átadta Granadát. A kapitulációs szerződés viszonylag kedvező feltételeket ígért: a muszlim lakosok megtarthatták vallásukat, vagyonukat és jogi szokásaikat. E feltételek betartását a következő évtizedekben fokozatosan aláásták; az 1492 utáni valláspolitika, a zsidó közösségek kiűzése és a moriszkók későbbi története már a következő fejezetek témája.

1492-t a hagyományos történetírás a „spanyol egység” és a reconquista beteljesedéseként ünnepelte; a modern kutatás ezt a képet több ponton kritikával illeti. Granada elfoglalása megszüntette a muszlim politikai hatalmat, de nem szüntette meg a muszlim lakosságot, és nem hozott létre egységes államot; a Kasztíliai Korona és az Aragóniai Korona továbbra is különálló politikai képződmények maradtak.

31.3.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet kronológiája elsősorban latin okleveles anyagra, arab történeti művekre, héber dokumentumokra és régészeti leletekre támaszkodik. A latin források közül a 9. századi asztúriai

királykrónikák, a 12. századi *Chronica Adefonsi Imperatoris* vagy a Portugáliára vonatkozó latin feljegyzések kiemelkedők; az arab oldalon Ibn Hayyan, Ibn Hazm, Ibn Idhari és későbbi kompilátorok (például al-Maqqari) elbeszélései fontosak. E források egy része azonban nem egykorú: a covadongai és az ourique-i események leírása későbbi, legitimációs céllal keletkezett. A csaták helyszíne és létszámadatai számos esetben vitatottak; a Guadalete, a Covadonga vagy az Ourique csata lokalizációja és mérete ma sem tekinthető lezártnak.

A lakosság vallási összetételére, a megtérés ütemére és a határvidék demográfiájára vonatkozó adatok becslések. A középkori városok lakosságszámai szintén bizonytalanok; Córdoba százezres lakossága a forrásokból származó, felülvizsgálatra szoruló adat. A régészeti feltárások különösen a városi házak, fürdők, piacok és erődök szerkezetére, valamint az élelmezésre, kerámiára és pénzforgalomra vonatkozóan adtak új eredményeket; ezek az írott források egyoldalúságát is korrigálják. A muszlim al-Andalus vidéki társadalmáról azonban továbbra is kevesebb írott forrás áll rendelkezésre, mint a királyi udvarokról.

A „reconquista” és a „convivencia” fogalmainak értelmezése historiográfiai vita. A 19. századi nemzeti történetírás és később a Franco-korszak ideológiája a keresztény visszafoglalást egységes, nemzeti programként mutatta be; a 20. század vége óta a történészek nagy része a déli terjeszkedést regionális, gazdasági és dinasztikus folyamatok együttesének tartja. A convivencia idealizálása ugyancsak problematikus, mert nem szabad elfednie a jogi alárendeltség és az erőszak tényeit. A források közötti eltéréseket ezért minden esetben jelezni kell, és a nemzeti mitikus elbeszéléseket külön kell választani a dokumentált folyamatoktól.

31.3.8. Rövid összefoglaló

- Al-Andalus 756-tól Córdoba emirátusa, 929-től kalifátusa lett; 1031-ben taifákra esett szét.
- A Córdobai Kalifátus 10. századi gazdasági és kulturális virágzása valós, de demográfiai adatai bizonytalanok.
- Az északi keresztény hatalmi gócok – Asztúria/León, Kasztília, Navarra, Aragónia, Katalónia, Portugália – fokozatosan, eltérő jogi és dinasztikus utakon alakultak ki.
- Az almorávidák és almohádok maghrebi beavatkozásai átmenetileg egyesítették al-Andalust, de a 13. század közepére a muszlim uralom Granada emirátusára szorult.
- A Kasztíliai Korona, az Aragóniai Korona és Portugália összetett politikai halmazokként jöttek létre, nem nemzetállamokként.
- A határvidékeken a presura, a fueros/furs, a caballeros villanos és a katonai rendek szervezték a terjeszkedést; erőszak, fogság és adóztatás mindkét oldalon jelen volt.
- A mudéjar, mozarab és zsidó közösségek jogilag alárendelt, de társadalmilag fontos szereplők voltak; az együttélés és a konfliktus egyszerre létezett.
- 1492 Granada elfoglalása lezárta a muszlim politikai uralmat, de nem szüntette meg a vallási sokszínűséget, és új emlékezetpolitikai vitákat nyitott.

31.3.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi, gazdasági és társadalmi tényezők tették lehetővé a Córdobai Kalifátus felemelkedését, és miért nem volt tartós az egysége?
2. Miért vitatja a modern történetírás a „reconquista” egységes, vallási visszafoglaló háborúként való bemutatását?
3. Hasonlítsd össze a Kasztíliai Korona, az Aragóniai Korona és Portugália kialakulásának dinasztikus és intézményi útját egy-egy jellemző eseményen keresztül!
4. Milyen forrástípusok alapján tudjuk megkülönböztetni a határvidék dokumentált társadalmi gyakorlatait a későbbi nemzeti mítoszoktól?

31.4. A késő középkori Ibéria

A 13. században a keresztény királyságok már az Ibériai-félsziget nagy részét ellenőrizték; az előző alfejezet Al-Andalus és a keresztény királyságok bemutatta, hogyan szorult vissza a muszlim uralom a déli Granadai Emirátusra, és hogyan formálódtak Kasztília, Aragónia, Portugália és Navarra királyságai. A késő középkori Ibéria története mégsem érthető meg a „visszafoglalás” egyenes vonalú, győzelmi narratívájaként. A 15. század második felét a keresztény királyságok közötti dinasztikus és rendi küzdelmek, a vallási sokszínűség felszámolását célzó uralkodói politika, valamint az atlanti terjeszkedés első lépései formálták. Az 1469 és 1494 közötti évtizedek azért kulcsfontosságúak, mert ekkor jött létre a Kasztíliai és Aragóniai Korona perszonáluniója, ekkor esett el a Granadai Emirátus, és ekkor rögzítették azokat a jogi és intézményi csomópontokat, amelyekből a későbbi Spanyol Monarchia és a gyarmati rendszer kinőtt.

31.4.1. A kasztíliai és aragóniai korona egyesülése (1469–1479)

I. Izabella (Isabel I de Castilla, 1451–1504) és II. Ferdinánd (Fernando II de Aragón, 1452–1516) 1469. évi házassága nem hozott létre új államot, nem olvasztotta össze a törvényeket és nem számolta fel a rendi gyűléseket. A Kasztíliai Korona (Corona de Castilla) és az Aragóniai Korona (Corona de Aragón) külön királyságokból és tartományokból álló, eltérő intézményi hagyományú politikai képződmények maradtak. Kasztília nagyobb, agrárjellegű királyság volt, ahol a nemesség és a városi elitek jelentős befolyással bírtak; Aragónia ezzel szemben három fő tagból – Aragón, Katalónia (Catalunya/Cataluña) és Valencia –, valamint a Baleár-szigetekből és a mediterrán érdekszférákból épült fel, és a katalán–valenciai kereskedelem tette gazdagabbá. A kortárs oklevelekben ezért a „kasztíliai és aragóniai királyságok” többes száma, nem pedig a „Spanyol Királyság” kifejezés volt a szokásos.

Izabella trónra lépése komoly konfliktussal járt. IV. Henrik (Enrique IV) kasztíliai király 1474 decemberi halála után Izabella Segoviában királynővé nyilváníttatta magát, de a király lányát, Johannát (a későbbi gúnynevén Juana la Beltraneja) támogató nemesi csoport és V. Alfonz (Afonso V) portugál király hadat indított ellene. Az 1475–1479-es kasztíliai örökösödési háborút az 1479. évi Alcáçovas-i béke zárta le: Portugália elismerte Izabellát Kasztília királynőjének, Kasztília pedig elismerte Portugália atlanti érdekeit, elsősorban a nyugat-afrikai partok és a Madeira, az Azori-szigetek és a Zöld-foki-szigetek felé irányuló hajózás portugál monopóliumát. Ugyanebben az évben II. János (João II) portugál király halála? – nem, itt az aragóniai trónutódlás: II. János aragóniai király 1479-ben halt meg, és fia, Ferdinánd lett Aragónia királya. Ettől kezdve a két uralkodó közösen irányította a két koronát, de a hatalommegosztás nem volt teljesen szimmetrikus.

A segoviai egyezmény (Concordia de Segovia, 1475) rögzítette, hogy Kasztíliában a trón Izabellát illeti, Ferdinánd pedig a házastársi címet és a társuralkodói jelenlétet élvezi, de a kormányzati döntésekben Izabella jogköre az erősebb. Aragóniában Ferdinánd saját jogon uralkodott. A korona megerősítésének eszközei közé tartozott a Santa Hermandad (1476) rendfenntartó szövetség felállítása, a városokba küldött corregidor királyi elöljárók hálózatának kiterjesztése, a királyi tanács átalakítása és a nemesség egyes erődítményeinek ellenőrzése. Ezek az intézkedések nem teremtettek modern központosított államot, de növelték az uralkodópár adó- és katonai kapacitását, és lehetővé tették a következő évtizedek nagy vállalkozásait.

31.4.2. A granadai háború és az 1492-es hódítás

A Granadai Emirátus (Emirato de Granada) a 13. század óta a Naszrida dinasztia uralma alatt állt, és a középkori ibériai muszlim hatalom utolsó állama volt. A 15. században belső trónharcok,

a granadai elitek és a kasztíliai határ menti nemesség közötti alkalmi szövetségek, valamint a Naszrida udvar adófizetési kötelezettségei gyengítették az emirátust. A kasztíliai–aragóniai uralkodópár 1482-től indított módszeres háborúja ezért nem egyetlen döntő ütközetből állt, hanem hosszú várostromokból, határ menti portyákból, tüzérségi műveletekből és logisztikai küzdelmekből.

A háború első nagy fordulata Málaga 1487. évi eleste volt. A kortárs krónikák szerint a város lakosságát nagyrészt rabszolgaként adták el, ami a korszak hadijogában előforduló, ám kegyetlen gyakorlat volt. Baza 1489-ben kedvezőbb feltételekkel kapitulált, mert a kasztíliai kincstár és a haderő is kimerült, és az uralkodópárnak a nemesi seregek fenntartásával is számolnia kellett. A hadjáratot részben pápai keresztes adókból, egyházi jövedelmekből és a korona rendkívüli adóiból finanszírozták.

Az utolsó szakaszban a keresztény sereg a Santa Fe-i táborból ostromolta Granadát. A Naszrida uralkodó, Muhammad XII (a keresztény forrásokban Boabdil) 1491 novemberében kapitulációs feltételeket fogadott el, és 1492. január 2-án a város átadásra került. A kapitulációs okirat (Capitulaciones de Granada) fennmaradt szövege szerint a muszlim lakosok megtarthatták vagyonukat, vallásukat, szokásaikat és jogi közösségeiket, az adóterhek pedig nem lehettek súlyosabbak a korábbiaknál. A korona udvari propagandája ugyanakkor keresztény győzelemként ünnepelte az eseményt, a pápai udvar pedig a kereszténység védelmének keretében értékelte.

A „Reconquista” – visszafoglalás – kifejezés a modern nemzeti történetírásban vált a folyamat gyűjtőnevévé. A mai kritikai történetírás egy része vitatja a fogalmat, mert a 15. századi harcokat utólag egységes vallási-visszafoglaló programként ábrázolja, és háttérbe szorítja a dinasztikus, gazdasági és rendi hatalmi motívumokat. A granadai háború tehát dokumentált történelmi esemény, de annak „nemzeti missziójaként” való értelmezése már emlékezetpolitikai állítás, nem pedig semleges tény.

31.4.3. A spanyol inkvizíció és a converso-kérdés

Az inkvizíció nem a zsidó vallás ellen indult, hanem a megkeresztelt zsidók, az úgynevezett converso (megtért) közösségek hitbeli ellenőrzésére jött létre. Előzménye a 14. század végétől erősödő vallási erőszak volt. Az 1391. évi pogromok – amelyek Sevillából kiindulva terjedtek el – sok zsidót kényszerítettek keresztségre, és létrehozták a „régi keresztények” (cristianos viejos) és „új keresztények” (cristianos nuevos) közötti feszültséget. A conversók egy része a 15. században hivatalokhoz, egyházi javadalmakhoz és kereskedői pozíciókhoz jutott, ami városi konfliktusokat gerjesztett. Az 1449. évi toledói lázadás nyomán fogadták el az első vér-tisztasági (limpieza de sangre) szabályzatot, amely a conversókat kizárta bizonyos hivatalokból. A limpieza de sangre és az inkvizíció nem ugyanaz az intézmény, de párhuzamosan erősítették a származás szerinti megkülönböztetést.

Az 1478. november 1-jei pápai bulla (Exigit sincerae devotionis) felhatalmazta a kasztíliai és aragóniai uralkodókat, hogy saját jelöltjeiket nevezzék ki inkvizítoroknak. Az intézmény – amelyet később spanyol inkvizíciónak (Inquisición española) neveztek – formálisan pápai alapítású egyházi bíróság volt, gyakorlatilag azonban a korona irányítása alatt működött. Az első inkvizítorok 1480-ban Sevillában kezdték meg működésüket, az első autodafét 1481. február 6-án tartották. 1483-tól Tomás de Torquemada főinkvizítor irányította a rendszert. Az inkvizíció csak megkeresztelt személyek fölött ítélkezhetett; a nem keresztény zsidók és muszlimok formálisan nem tartoztak alá, de a kiűzés és a kényszertérítések révén egyre inkább hatáskörébe kerültek.

Az eljárásban a vád gyakran névtelen feljelentésen alapult, a terhelt hosszú ideig fogságban maradhatott, vagyonát zárolták, a bűnbánókat megbékítették, a kitartókat pedig a világi hatóságnak adták át, ami gyakran máglyahalált jelentett. A modern kutatás vitatja, hogy az inkvizíció hány

halálos ítéletet hozott; a korábbi protestáns „fekete legenda” (leyenda negra) magas, a későbbi spanyol apologetika alacsony számokat hangsúlyozott. A fennmaradt jegyzőkönyvek hiányosak, ezért az áldozatszámot csak becsülni lehet. Ami dokumentált, az a vagyonelkobzás rendszeressége, a félelem légköre, valamint a converso közösségek fölötti folyamatos gyanú intézményesülése. Az inkvizíció tehát nem egyszerűen „vallási fanatizmus” volt, hanem a korona által használt társadalmi ellenőrző eszköz is.

31.4.4. Az 1492-es kiűzési rendelet és a szefárd diaszpóra

1492. március 31-én a katolikus monarchák aláírták azt a rendeletet, amelyet a mai szakirodalom gyakran Alhambra-dekrétumnak (Decreto de la Alhambra) nevez, mert a döntés Granadában született. A dokumentum elrendelte, hogy a zsidó vallású alattvalók 1492. július 31-ig hagyják el Kasztília és Aragónia területét. Aki maradt, halálbüntetést és vagyonelkobzást kockáztatott, hacsak meg nem keresztelkedett. A rendelet indoklása szerint a zsidók jelenléte visszacsábította a megkeresztelt conversókat a zsidó vallásgyakorlathoz; a szöveg tehát az inkvizíció logikáját követte. A kivándorlók nem vihettek ki aranyat, ezüstöt és pénzérméket, ingó vagyonukat pedig gyakran nyomott áron kellett értékesíteniük. A rendelet nem vonatkozott Portugáliára, Navarrára vagy a muszlim lakosságra.

A kiűzés előtti zsidó lakosság számát a történeti demográfia csak becsülni tudja: a szakirodalomban a 70 000–200 000 közötti tartományok jelennek meg, a kivándorlók létszámát pedig egyes kutatók 40 000–100 000 közé teszik, mások ennél magasabbra; a források hiányossága miatt pontos adat nem adható. Sok zsidó Portugáliába ment, ahol 1496-ban hasonló kiűzési, majd kényszertérítési hullám következett, mások Észak-Afrikába, Itáliába és az Oszmán Birodalomba távoztak. A szétszóródás nyomán alakult ki a szefárd diaszpóra önértelmezése; a „szefárd” kifejezés a héber Sepharad, azaz Ibéria nevéből származik. A zsidó krónikák – például Solomon ibn Verga héber nyelvű műve – a kiűzést nemzedékeken át meghatározó traumaként rögzítették.

A későbbi zsidó hagyomány szerint befolyásos udvari zsidók – köztük Isaac Abravanel és Abraham Senior – próbálták a rendeletet visszavonatni, és nagy összegeket ajánlottak fel a koronának; a modern kritikai kutatás azonban ezt a hagyományt nem tudja egyértelműen korabeli forrásokkal igazolni. Az 1492-es kiűzést nem szabad úgy ábrázolni, mintha a korabeli ibériai társadalom egészének kollektív bűne lett volna. A döntést a monarchia, az egyházi hatóságok és az őket támogató városi elitek hozták; ugyanakkor a zsidó közösségek évszázados, dokumentált ibériai jelenléte ezzel erőszakosan megszakadt, és a kiűzés a modern zsidó történeti emlékezet egyik alapvető cezúrája lett.

A granadai muszlim lakosság helyzete 1492 után fokozatosan romlott. Bár a kapitulációs feltételek türelmet ígértek, a korona által támogatott egyházi hatóságok, elsősorban Francisco Jiménez de Cisneros, 1499-től tömeges és gyakran erőszakos kereszteléseket hajtottak végre. Az Alpujarras-hegységben és Granada környékén kitört felkeléseket leverték. 1502-ben Kasztíliában a muszlim alattvalóknak választaniuk kellett a keresztség vagy a száműzetés között; Aragóniában a rendelkezés 1525 körül teljesedett ki. Az így létrejött morisco közösség tagjai formálisan keresztények lettek, de sokan titokban őrizték korábbi vallásukat, és a későbbi gyanú, üldözés és végül a 17. századi kiűzés ebből a kényszerhelyzetből nőtt ki.

31.4.5. A tordesillasi szerződés (1494)

Az atlanti terjeszkedés jogi keretei már Kolumbusz útja előtt formálódtak. Portugália a 15. században a nyugat-afrikai partok mentén hajózott, és az 1479. évi Alcáçovas-i béke Kasztíliától is elismertette az atlanti szigetekkel és a Guinea-öböllel kapcsolatos portugál érdekeket. Kolumbusz

genovai származású hajós először a portugál udvarban próbált támogatást szerezni egy nyugati irányú úthoz, de elutasították. A katolikus monarchák 1492-ben, Granada bevétele után fogadták el a tervét. Miután Kolumbusz 1493 tavaszán visszatért, Kasztília pápai megerősítést kért az új területekre: VI. Sándor 1493-as bullái – köztük az Inter caetera – a Zöld-foki-szigetektől nyugatra húzott vonal mentén Kasztíliának ítélték az újonnan elért területeket. Portugália ezt kedvezőtlennek tartotta, mert a vonal közel esett az afrikai hajózási útvonalaihoz. Az 1494. június 7-én aláírt tordesillasi szerződés (spanyolul Tratado de Tordesillas, portugálul Tratado de Tordesilhas) ezért a vonalat a Zöld-foki-szigetektől 370 légára nyugatra tolta. A megállapodás elvileg a földgömb mindkét féltekére kiterjedt, de a korszak mérési pontatlansága miatt a vonal földrajzi helye vitatható maradt.

A tordesillasi szerződés nem a pápa és a két állam közötti szerződés volt, hanem Kasztília–Aragónia és Portugália kétoldalú megállapodása, amely a pápai bullákat újratárgyalta. A többi európai hatalom nem ismerte el, és az Amerika őslakosait sem vonták be. A szerződés később arra szolgált, hogy a portugál korona igényt formáljon Dél-Amerika keleti partvidékére, amely 1500-ban Pedro Álvares Cabral útja során vált ismertté; hogy a portugál tárgyalók előre tudtak-e Brazíliáról, a történetírás vitatja. A szerződés tehát nem a világ felosztása volt, hanem két ibériai tengeri hatalom érdekszférájának jogi rögzítése; annak állítása, hogy a két udvar egyszerűen „felosztotta a földgömböt”, a modern imperializmuskritika vagy a nemzeti mitológia leegyszerűsítése.

31.4.6. A birodalom alapjai: Kolumbusz útja és az intézményes keretek

Az 1492. évi Santa Fe-i kapituláció (Capitulaciones de Santa Fe) előre rögzítette Kolumbusz jogait: tengernagyi címet, a felfedezendő területek alkirályi kormányzójának méltóságát, valamint a kereskedelem hasznának egy részét. A finanszírozás a kasztíliai korona, genovai kereskedőbankárok és helyi hajótulajdonosok kockázatvállalásán nyugodott; a legenda, amely szerint Izabella királynő az ékszereit adta el a vállalkozásért, a későbbi emlékezetpolitika terméke, és nem igazolható egyértelmű korabeli forrással. Az első expedíció 1492. augusztus 3-án indult Palos kikötőjéből, és 1492. október 12-én a Karib-térségben, a mai Bahama-szigetek egyikén szállt partra. A sziget taíno neve Guanahaní lehetett, Kolumbusz San Salvadornak nevezte el; a pontos azonosítás a mai napig vitatott.

A „felfedezés” kifejezés félrevezető: a Karib-térségben élő taíno és más közösségek számára az európaiak érkezése idegen hódítás és erőszak kezdete volt, nem pedig a világtörténelembe való belépés. Kolumbusz naplójának fennmaradt kivonatai azt mutatják, hogy az első találkozások után a legénység aranyat keresett, foglyokat ejtett, és a helyi társadalmakat alárendeltnek tekintette. Az 1493-as második út már kifejezetten gyarmatosító jellegű volt, és megindult az őslakosok kényszermunkája, valamint a későbbi demográfiai katasztrófa folyamata.

Az intézményes birodalom nem 1492-ben született meg. Az első út után Kasztília a Kanári-szigetek mintájára kezdte megszervezni az atlanti terjeszkedést, de a királyi pénzügyek, a magánvállalkozók és az egyházi patronátus (Real Patronato) együttesen alakították ki a későbbi gyarmati igazgatást. A következő évtizedekben jött létre a sevillai Casa de Contratación (1503), amely a kereskedelem, a behajózás és az adóztatás ellenőrző intézménye lett, és ezt követték a kényszermunka és a gyarmati földhasználat szabályozásának vitái. Az 1492-es pillanat tehát nem a modern spanyol birodalom kezdőnapja, hanem egy hosszabb kasztíliai–aragóniai terjeszkedési folyamat látványos fordulópontja, amelynek részletes történetét a Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció fejezet tárgyalja.

31.4.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásanyaga viszonylag gazdag: fennmaradt a granadai kapitulációs okirat, az Alhambra-dekrétum, a tordesillasi szerződés, a Santa Fe-i kapituláció, valamint számos kasztíliai és aragóniai királyi oklevél. A krónikások közül Fernando del Pulgar a katolikus monarchák udvari történetírójaként, Andrés Bernáldez pedig kasztíliai egyházi szerzőként írta le az eseményeket; mindketten a keresztény uralkodók nézőpontját rögzítették. A zsidó közösségek emlékezetét héber krónikák, responsumok és későbbi szefárd hagyományok őrizték meg; a muszlim granadai lakosság közvetlen beszámolói töredékesek, mert a Naszrida udvari levéltárak nagyrészt megsemmisültek vagy szétszóródtak.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: a kiűzött zsidók és a Granada átadásakor a muszlim lakosság száma; az inkvizíció halálos ítéleteinek aránya és a vagyonelkobzás mértéke; a tordesillasi vonal földrajzi helye; valamint Kolumbusz első útjának pontos partraszállási helye. A modern szakirodalom – például Henry Kamen, John Edwards, David Nirenberg és Brian Catlos munkái – eltérően súlyozza a vallási, társadalmi és gazdasági tényezőket. A vitatott értelmezések közé tartozik a „Reconquista” kifejezés, az 1492-es év mint „Spanyolország kezdete” gondolat, a katolikus monarchák valláspolitikájának motivációja, valamint a kiűzés gazdasági következményeinek megítélése. A tankönyv ezeket nem tekinti lezárt ténynek, hanem a forráskritika és a historiográfiai vita részeként mutatja be.

31.4.8. Rövid összefoglaló

- A 15. század végi Ibérián két különálló korona, Kasztília és Aragónia perszonáluniója jött létre, nem egységes spanyol állam; a két terület törvényei, rendi gyűlései és intézményei megmaradtak.
- Az 1482–1492-es granadai háború felszámolta a Naszrida Emirátust; a granadai kapituláció kezdeti türelmi ígéreteit a vallási homogenizálás politikája fokozatosan felülírta.
- Az inkvizíció a converso-kérdésből nőtt ki, és a korona irányítása alatti egyházi bíróságként intézményesült; halálos ítéleteinek száma becslés, a vagyonelkobzás és a félelem azonban dokumentált.
- 1492-ben a zsidók kiűzése a szefárd diaszpórát hozta létre; a muszlimok kényszertérítése 1502-től Kasztíliában, később Aragóniában folytatódott.
- Az 1494-es tordesillasi szerződés a kasztíliai–aragóniai és portugál atlanti érdekszférákat jelölte ki, de a földrajzi és az őslakosokat érintő következményei vitatottak.
- Kolumbusz 1492-es útja a kasztíliai birodalmi terjeszkedés kezdőpontja volt, de az intézményes gyarmati rendszer csak a 16. században alakult ki.
- A korszak megítélését a 19. századi nemzeti mítoszok és a modern emlékezetpolitika is befolyásolja; a dokumentált erőszak elválasztandó a kollektív bűnösség téves képzetétől.

31.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Miért félrevezető egységes spanyol államról beszélni 1492-ben, ha a katolikus monarchák közösen uralkodtak?
2. Hogyan függött össze a granadai kapituláció, az inkvizíció és a zsidók kiűzése a vallási homogenizálás folyamatában?
3. Milyen előzmények után és milyen földrajzi következtetésekkel jött létre a tordesillasi szerződés, és miért problematikus az a megfogalmazás, hogy „felosztotta a világot”?
4. Mely elsődleges források hiányoznak vagy elfogultak a késő középkori Ibéria vallási és etnikai viszonyainak rekonstruálásában?

5. Hogyan változott a „Reconquista” fogalom használata a 19. századtól napjainkig, és milyen modern politikai célokra használták fel?

32 Spanyolország a kora újkorban (1492–1808)

32.1. A katolikus monarchák és a birodalom

A késő középkori Ibéria politikai térképét a keresztény királyságok egymással versengő, ugyanakkor dinasztikus házasságokkal összefonódó világa jellemezte. Ezt az állapotot alapvetően alakította át Kasztíliai I. Izabella és Aragóniai II. Ferdinánd házassága, amely nem egységes nemzetállamot hozott létre, hanem két, jogilag továbbra is különálló monarchiát kapcsolt össze perszonálunióban. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogyan épült ki a katolikus monarchák (Reyes Católicos) alatt a kora újkori spanyol állam, milyen feszültségeket kódolt a vallási homogenizáció, és miként vált ez a dinasztikus konstrukció V. Károly révén európai és tengerentúli birodalommá. A fejezet előzményeit A késő középkori Ibéria tárgyalja; a birodalom gazdasági és társadalmi következményeit pedig A spanyol birodalom és a gazdaság elemzi.

32.1.1. A katolikus monarchák trónra lépése és a dinasztikus unió

Izabellát 1474-ben kiáltották ki Kasztília királynőjévé, de uralmát előbb a portugálokkal szövetséges riválisa, a későbbi IV. Henrik lánya, Juana la Beltraneja ellenében kellett biztosítania a kasztíliai örökösödési háborúban (1475–1479). II. Ferdinánd 1479-ben örökölte Aragónia koronáját, amely Katalóniát, Aragóniát és Valenciát foglalta magában. A házastársak 1475-ben kötött konkordátuma és az 1479-es béke után a két korona intézményei, adói, törvényei és rendi gyűlései (Cortes) külön maradtak. A közös uralkodás nem jelentett jogi egységet: Izabella Kasztíliában, Ferdinánd Aragóniában uralkodott, bár a gyakorlatban a döntéseket közösen hozták. A katolikus uralkodópár mindkét királyságban megerősítette a királyi hatalmat a nemesi ligákkal és a városi elitekkel szemben, helyreállította a Santa Hermandad (Szent Testvériség) nevű rendfenntartó szervezetet, és megkezdte az egyházi javadalmak fölötti ellenőrzés kiépítését.

A modern spanyol történetírás vitatja, hogy a katolikus monarchák „megteremtették-e Spanyolországot”. A 19. századi liberális nacionalista narratíva az egység alapítóiként ünnepelte őket, míg a 20. század második felének kutatása hangsúlyozza, hogy a kasztíliai és az aragóniai intézmények évszázadokig párhuzamosan működtek, és a két korona uniója 1707–1716 között, a Bourbon-reformok idején vált szorosabbá. Ugyanakkor a katolikus monarchák alatt kialakult egy közös külpolitikai irány, a dinasztikus házasságpolitika és a vallási homogenizációra törekvő állami gyakorlat, amely hosszú távon előkészítette a későbbi egységesülést.

32.1.2. A granadai háború és a „reconquista” lezárása

A granadai Naszrida Emirátus az Ibériai-félsziget utolsó muszlim állama volt, amely adófizetője, és időszakosan szövetségese is volt Kasztíliának. A katolikus monarchák 1482-től szándékosan indítottak háborút Granada ellen, amelyet a keresztény krónikák a „visszahódítás” (spanyolul *reconquista*, latinul *recuperatio*) nyelvén értelmeztek. A kifejezés azonban 19. századi történetírói konstrukció: a középkori források nem használták egységes, folyamatos „reconquista” fogalomként, hanem egyes hadjáratokat, hódításokat és dinasztikus igényeket jelöltek vele. A kortárs felfogásban

a granadai háború egyszerre volt keresztes hadjárat, dinasztikus terjeszkedés és a belpolitikai feszültségek levezetése.

Granada 1492. január 2-án kapitulált. A megadási feltételek – amelyeket a korabeli krónikások és oklevelek rögzítettek – kezdetben viszonylag türelmesek voltak: a muszlim lakosság megtarthatta vallását, szokásait és vagyonát, bár a gyakorlatban a helyi elitek egy része Észak-Afrikába távozott. A vallási türelmi ígéretet azonban fokozatosan felváltotta a kényszertérítés politikája. 1499–1501 között Cisneros bíboros, Toledo érseke kezdeményezésére Granadában tömeges kereszteléseket hajtottak végre, és 1502-ben a kasztíliai muszlimoknak választaniuk kellett a keresztelkedés vagy a távozás között. A megkeresztelt muszlimokat *morisco* (morisco) néven tartották nyilván, és a későbbi korszakokban is gyanúval kezelték őket. Az erőszakos térítések és a 16. század eleji felkelések emlékezete a mai spanyol történelmi vitákban is jelen van, különösen a moriszkók 1609–1614 közötti kiűzésének értelmezésekor.

32.1.3. Vallási homogenizáció: inkvizíció, zsidók kiűzése, converso-kérdés

A katolikus monarchák belpolitikájának egyik legvitatottabb eleme a vallási egységesítés volt. A kasztíliai és aragóniai zsidó közösségek a középkor folyamán fontos szerepet játszottak az adóigazgatásban, az orvostudományban és a kereskedelemben, de az 1391-es pogromok óta tömegesen kényszerültek keresztelkedésre. A *converso* (converso) – megtért zsidó vagy muszlim származású keresztény – kategória társadalmi megbélyegzéssé vált. Az 1478-ban pápai bullával engedélyezett spanyol inkvizíciót 1480-ban állították fel Kasztíliában, és 1483-ra Aragóniában is működött. A Santo Oficio (Szentszék) – mai nevén spanyol inkvizíció – nem a zsidók vagy muszlimok, hanem a megkeresztelt hívők ortodoxiájának vizsgálatára jött létre, és különösen a conversók körében keresett „judaizáló” gyakorlatokat. A vádlottak kínvallatásnak vethetők alá, vagyonukat elkobozhatták, a bűnösnek találtakat pedig átadták a világi hatóságnak, amely mágyán végrehajtott halálbüntetést is kiszabhatott.

Az inkvizíció áldozatainak száma ma is történészi vita tárgya. A korai időszakra (1480–1530) vonatkozó becslések néhány száz és néhány ezer kivégzés között mozognak, a teljes 1478–1834 közötti időszakra pedig a leggyakrabban idézett becslések 3000–5000 kivégzést említenek, de egyes régebbi számítások tízezres nagyságrendet is feltételeztek. A különbség oka, hogy a fennmaradt bírósági iratok hiányosak, a helyi levéltárak egyenetlenül maradtak fenn, és a későbbi emlékezetpolitikai viták is torzíthatják a számokat. A mai konszenzus szerint az inkvizíció elsősorban társadalmi fegyelmező eszköz volt, amely a conversók mellett 1520 után az eretneknek minősített protestánsokat, később pedig a moriszkókat is üldözte.

A zsidók kiűzéséről szóló Alhambra-dekrétumot 1492. március 31-én adták ki, és a határidő 1492. július 31. volt. A rendelet választás elé állította a zsidó közösségeket: keresztelkedés vagy távozás. A kiűzöttek számát a források 40 000 és 200 000 között becsülik, és a bizonytalanság abból adódik, hogy nem ismerjük pontosan a korabeli zsidó népesség nagyságát, sem azt, hányan választották a keresztelkedést. A távozók jelentős része Portugáliába, Észak-Afrikába, az oszmán területekre és Itáliába menekült. A kiűzés gazdasági és kulturális következményeit régóta vitatják: egyes történészek szerint a pénzügyi és kereskedői elit elvesztése hosszú távon hátráltatta a kasztíliai gazdaságot, mások szerint a conversók továbbra is jelen maradtak, és a hatás kevésbé volt egyértelmű. Az bizonyos, hogy a kiűzés emberi szenvedést okozott, és a mai szefárd zsidó közösségek emlékezetében központi eseményként él tovább.

32.1.4. A tengerentúli terjeszkedés kezdete: Kolumbusz és a Tordesillasi szerződés

A granadai háború lezárása és a zsidók kiűzése egybeesett a kasztíliai korona támogatásával indított első atlanti expedícióval. Kolumbusz Kristóf (Cristóbal Colón) genovai származású hajós

1492. október 12-én ért partot a Bahama-szigetek egyikén, és 1493-ban tért vissza Kasztíliába. A vállalkozást a Santa Fe-i kapitulációk (Capitulaciones de Santa Fe) keretében szerződéses alapon szervezték meg: Kolumbusz a felfedezett területek alkirálya és a kereskedelemből részesedő kormányzója lett volna, de a korona fenntartotta a felségjogot. Az expedíció kiindulási pontja Kasztília volt, mert Aragónia hagyományosan a Földközi-tenger felé orientálódott, és a tengerentúli terjeszkedés jogi alapját a kasztíliai korona adta.

A portugál és a kasztíliai érdekek ütközését az 1494. június 7-én megkötött Tordesillasi szerződés (Tratado de Tordesillas) rendezte, amely a Zöld-foki-szigetektől nyugatra 370 tengeri mérföldnél húzott választóvonalat: a vonaltól keletre eső területek Portugáliának, a nyugatra esők Kasztíliának jutottak. A szerződés VI. Sándor pápa közvetítésével jött létre, és a két ibériai monarchia kizárólagos igényt formált a nem keresztény területek felosztására. A mai nemzetközi jogi és posztkoloniális történetírás ezt a felosztást az európai gyarmati terjeszkedés egyik alapító aktusaként elemzi, és hangsúlyozza, hogy az érintett amerikai, afrikai és ázsiai népek szempontjából a szerződés a felettük való rendelkezés dokumentuma volt. A 16. század elején azonban a gyarmatosítás első szakasza elsősorban Karib-tengeri hídfőállások (Hispaniola, Kuba) kiépítésére korlátozódott; a nagy szárazföldi hódítások (Mexikó, Peru) csak V. Károly uralkodása alatt, az 1520-as és 1530-as években indultak meg.

32.1.5. A Habsburg-örökség és V. Károly birodalma

A katolikus monarchák halála után a kasztíliai és aragóniai korona a Habsburg-házra szállt. Izabella 1504-es halálakor a kasztíliai trónt hivatalosan lányuk, Johanna (Juana) örökölte, de a kormányzást férje, Szép Fülöp (Felipe I), majd halála után újra Ferdinánd gyakorolta régensként. Johanna – akit a későbbi történetírás gyakran „Őrült Johannaként” említ – 1555-ig élt, és formálisan haláláig Kasztília királynője maradt, bár a gyakorlatban előbb apja, majd fia, V. Károly kormányzott a nevében. A mentális állapotáról szóló források vitatottak, és a modern kutatás óvatos a pszichológiai diagnózisok visszavetítésével.

V. Károly (spanyolul Carlos V, németül Karl V.) 1500-ban született Gentben, Burgundiában. Apja, Szép Fülöp révén 1506-ban örökölte a burgundiai hercegséget és a Németalföldet. Anyja, Johanna révén 1516-ban lett Kasztília és Aragónia királya. Apai nagyapja, I. Miksa császár halála után 1519-ben választották meg német-római császárrá, és ettől kezdve a Habsburg örökös tartományokat (Ausztria, Stájerország, Tirol stb.) is birtokolta. Így jött létre az a dinasztikus halmaz, amelyet a kortársak gyakran „monarchia universalis”, a későbbi közmondás pedig „birodalom, amelyben a nap soha nem nyugszik le” néven emlegetett. A birodalom azonban nem volt egységes jogi vagy politikai test: V. Károly minden egyes területét külön uralkodóként, a helyi rendekkel és intézményekkel együttműködve kormányozta.

A spanyolországi örökség átvétele nem volt zökkenőmentes. 1516 és 1519 között V. Károly németalföldi kíséretével és udvarával érkezett, ami a kasztíliai városokban idegenek befolyásától való félelmet keltett. Az 1519-es császárválasztás után Károly rendkívüli adókat kért a császári cím megszerzéséhez kapcsolódó költségekre, és a városok 1520-ban felkelést indítottak. A comuneros felkelés (Guerra de las Comunidades de Castilla, 1520–1521) elsősorban a kasztíliai városi elit és a középrétegek mozgalma volt, amely azt követelte, hogy a király tartózkodjon az országban, ne nevezzen ki idegeneket hivatalokba, és tartsa tiszteletben a rendi jogokat. A felkelést a királyi csapatok és a nagybirtokos nemesség szövetsége verte le, és utána a kasztíliai rendek ellenállási képessége tartósan meggyengült. A comuneros mozgalom emlékezete később a spanyol liberális hagyományban a szabadságjogok védelmének szimbólumává vált, bár a korabeli mozgalom követelései nem felelnek meg a mai demokratikus fogalmaknak.

V. Károly uralkodásának nagy részét a külső háborúk kötötték le: az itáliai háborúk I. Ferenc francia király ellen, az oszmán terjeszkedés feltartóztatása a Földközi-tengeren és Közép-Európában,

valamint a német protestáns rendekkel való konfliktus. A spanyolországi adóterhek, a Kasztíliára nehezedő katonai kiadások és az amerikai ezüst bevételek ingadozása állandó feszültséget okozott. 1555–1556-ban V. Károly fokozatosan lemondott: a spanyol koronákat, a németalföldi és itáliai birtokait fiára, II. Fülöpre hagyta, a császári címet és a Habsburg örökös tartományokat pedig öccsére, I. Ferdinándra ruházta. A lemondás (abdicación) dokumentált tény, de indokairól – egészségi állapot, a birodalom kormányozhatatlansága, vallási meggyőződés – a történészek különböző hangsúlyokat fogalmaznak meg.

32.1.6. A spanyol állam és a birodalmi intézmények

A katolikus monarchák és V. Károly alatt kiépült a modern korai spanyol monarchia poliszinódikus rendszere, amelynek középpontjában a király és a területi tanácsok (Consejos) álltak. A legfontosabb testületek a következők voltak:

- **Kasztíliai Tanács (Consejo de Castilla):** a legbefolyásosabb tanács, amely törvényelőkészítéssel, kinevezésekkel és fellebbviteli bíráskodással foglalkozott. Tagjai elsősorban egyetemet végzett jogászok (*letrados*) közül kerültek ki.
- **Aragóniai Tanács (Consejo de Aragón):** az aragóniai korona országainak (Aragónia, Katalónia, Valencia) ügyeit intézte, tükrözve azok külön jogait (*fueros*).
- **Indiai Tanács (Consejo de Indias):** 1524-ben hozták létre, és a gyarmati ügyek legfelsőbb igazgatási és bírói szerve lett. Feladata volt a tengerentúli területekre vonatkozó rendeletek kiadása, a hivatalnokok kinevezése és a gyarmati peres ügyek felülvizsgálata.
- **Pénzügyi Tanács (Consejo de Hacienda):** az adók, vámok és a királyi jövedelmek kezelésére jött létre.
- **Államtanács (Consejo de Estado):** a külpolitikai és nagy stratégiai ügyekben adott tanácsot, tagjai között arisztokraták és magas rangú hivatalnokok ültek.

A tengerentúli kereskedelem monopóliumát 1503-ban Sevillában felállított **Casa de Contratación** (Kereskedelmi Hivatal) ellenőrizte. Feladata volt az Atlanti-óceánon átkelő hajók, áruk és utasok regisztrálása, a vámok beszedése, a pilóták képzése és a térképészeti ismeretek gyűjtése. A gyarmati területek igazgatásában a 16. század első felében két alkirályság jött létre: **Új-Spanyolország** (Virreinato de Nueva España, 1535) és **Peru** (Virreinato del Perú, 1542). Az alkirályok (virrey) a király személyes képviselői voltak, akik kormányzói, katonai és bírói hatalmat gyakoroltak a kijelölt területeken. A területi bíróságok, az **audienciák** (audiencias), a jogorvoslat és a helyi közigazgatás ellenőrzésének intézményei voltak, és a városokban, valamint a gyarmati központokban működtek. A helyi igazgatásban a kasztíliai városok élén **corregidor** (királyi megbízott) állt, aki a királyi akaratot és a rendfenntartást képviselte.

Ezt a rendszert gyakran nevezik „modern” államnak, de a kora újkori spanyol monarchia nem volt a mai értelemben vett bürokratikus állam: a hivatalok egy része megvásárolható volt, a rendi kiváltságok és a helyi autonómiák párhuzamosan működtek, és a birodalom különböző részein a királyi hatalom hatékonysága nagyon eltérő volt. A katolikus monarchák alatt bevezetett intézkedések – a corregidorok rendszerének kiterjesztése, a rendi gyűlések ritkítása, az egyházi javadalmak feletti patronátus (Patronato Real) – azonban kétségkívül növelték a királyi hatalom koncentrációját, különösen Kasztíliában. Az aragóniai korona országaiban a helyi rendek (Corts, Cortes) és a fuerók jobban korlátozták az uralkodót, és ez a különbség a 17. században is konfliktusforrás maradt.

32.1.7. A birodalom terhei és a belső feszültségek

V. Károly birodalmában a spanyolországi erőforrások jelentős részét a közép-európai és itáliai háborúk emésztették fel. Az amerikai ezüstbevételek eleinte korlátozottak voltak, és a nemesfém-szállítmányok gyakran közvetlenül a német és itáliai bankároknak (Fuggerek, Welserek, genovai hitelezők) jutottak adósságtörlesztésként. A kasztíliai parasztok és városi adófizetők terhei nőttek, és a cortes 1520-as felkelését követően ugyan formálisan gyakrabban hívták össze, de az alkuereje gyenge maradt. A germanías felkelés (1520–1523) Valenciában és Mallorcán a kézművesek és a vidéki lakosság mozgalma volt, amely a nemesség és a muszlim eredetű bérlők ellen irányult. A felkelés leverése után Valencia moriszkó közösségei fokozott üldöztetésnek voltak kitéve, és ez előrevetítette a 17. századi kiűzés logikáját.

A vallási és társadalmi homogenizáció nem járt együtt a belső béke megteremtésével. A conversók és moriszkók elleni gyanú, a tisztasági törvények (Limpieza de sangre, „vértisztaság”) terjedése – amelyek bizonyos hivatalokból és egyházi méltóságokból kizárták a zsidó vagy muszlim származásúakat – a társadalmi hierarchiát faji alapú megkülönböztetéssel egészítette ki. A Limpieza-statuátumok a 16. század folyamán váltak általánossá, és a modern rasszizmus egyik korai előzményeként szokták elemezni, bár a korabeli fogalmak nem azonosak a 19–20. századi biológiai fajelméletekkel. A katolikus monarchák célja a vallási egység megteremtése volt, de ez a politika hosszú távon a kirekesztés és a feljelentés kultúráját erősítette.

32.1.8. Források és bizonytalanságok

A katolikus monarchák koráról szóló ismereteink elsősorban királyi okleveleken, a rendi gyűlések jegyzőkönyvein, a kancelláriai iratokon, a korabeli krónikákon (például Hernando del Pulgar, Andrés Bernáldez művein), valamint az inkvizíció peranyagain és a kikötői regisztereken alapulnak. A források egyenlőtlenül maradtak fenn: a kasztíliai levéltárak gazdagabbak, az aragóniai és a gyarmati anyagok töredékesebbek, és a periratok gyakran a vádlók szempontját tükrözik. Az áldozatok számára, a kiűzöttek létszámára és a gazdasági hatásokra vonatkozó becslések ezért jelentős bizonytalanságot hordoznak. A modern történetírásban a fő vitapontok közé tartozik: a „reconquista” fogalmának használhatósága, az inkvizíció áldozatainak tényleges száma, a zsidók kiűzésének demográfiai és gazdasági következményei, valamint a katolikus monarchák és V. Károly államépítő tevékenységének megítélése. A 19–20. századi nemzeti történetírás gyakran heroizálta a katolikus monarchákat, míg a mai posztkoloniális és vallástörténeti irányzatok a vallási és gyarmati erőszak folyamatosságát hangsúlyozzák. A két megközelítés nem egymást kizáró, de vitáik rámutatnak arra, hogy az államalapítás és a homogenizáció értékelése mindig értelmezési kerettől függ.

A tengerentúli terjeszkedés korai szakaszára vonatkozóan a legfontosabb források a hajónaplók, a kapitulációk szövegei és a Casa de Contratación nyilvántartásai. Kolumbusz saját írásai apologetikus jellegűek, és a későbbi bírósági perek (Pleitos colombinos) további dokumentumokat hoztak felszínre, de a felfedező valódi szándékairól és az őslakosokkal való első kapcsolatokról szóló képünk részben rekonstrukció. Az őslakosok írott forrásai ebből a korszakból nem állnak rendelkezésre, így az ő perspektívájukat régészeti leletekből, későbbi beszámolókból és a spanyol hódítók által rögzített – gyakran torzító – feljegyzésekből kényszerülünk megismerni. Ezt az aszimmetriát a gyarmati fejezet (Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció) részletesebben tárgyalja.

32.1.9. Rövid összefoglaló

- Izabella és Ferdinánd házassága (1469) és közös uralma (1474/1479-től) Kasztília és Aragónia perszonáluniójá hozta létre, de a két korona intézményei, jogai és rendi gyűlései külön maradtak.
- A granadai háború (1482–1492) lezárta az Ibériai-félsziget utolsó muszlim államát, de a „reconquista” fogalma későbbi történetírói konstrukció; a vallási türelem ígéreteit gyorsan felváltotta a kényszertérítés politikája.
- Az 1478-ban felállított spanyol inkvizíció elsősorban a conversók ortodoxiáját vizsgálta, és társadalmi fegyelmező eszközzé vált. Az 1492-es Alhambra-dekrétum kiűzte a zsidókat: a távozók számát 40 000 és 200 000 közé becsülik, a bizonytalanság nagy.
- A tengerentúli terjeszkedés Kasztília támogatásával indult: Kolumbusz 1492-es útja után a Tordesillasi szerződés (1494) osztotta fel a nem keresztény világot Portugália és Kasztília között.
- V. Károly (uralkodott 1516–1556) dinasztikus öröksége – Burgundia, Németalföld, Kasztília, Aragónia, a Habsburg tartományok és a császári cím – óriási birodalmat alkotott, de az egyes részeket külön jogrendek és intézmények szerint kormányozták.
- A comuneros (1520–1521) és germanías (1520–1523) felkelések a birodalmi terhek és a központosítás elleni tiltakozások voltak; leverésük megerősítette a királyi hatalmat, de nem szüntette meg a rendi autonómiákat.
- A poliszinódikus rendszer (Consejos, Casa de Contratación, alkirályságok, audienciák) modernizálta az igazgatást, de a kora újkori spanyol monarchia továbbra is sokközpontú, rendi tagoltságú alakzat maradt.
- A katolikus monarchák és V. Károly megítélése a mai spanyol és nemzetközi történetírásban vitatott: az államépítés és a vallási homogenizáció egyaránt központi elem, de a gyarmati és vallási erőszak árnyékában.

32.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és intézményi különbségek maradtak fenn Kasztília és Aragónia között a katolikus monarchák uralma alatt, és miért nem beszélhetünk egységes Spanyolországról 1516-ban?
2. Hasonlítsa össze a granadai háború lezárását követő valláspolitikát a zsidók kiűzésével: milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a muszlimok és a zsidók kényszerválasztásaiban?
3. Milyen források alapján becsülik a történészek az inkvizíció és a kiűzetések áldozatainak számát, és miért térnek el a becslések?
4. Hogyan határozta meg a Tordesillasi szerződés a kasztíliai és portugál gyarmati terjeszkedés jogi keretét, és miért tekinti a posztkoloniális történetírás ezt az aktust a gyarmati erőszak alapító dokumentumának?
5. V. Károly birodalmát gyakran „világbirodalomnak” nevezik. Milyen intézményi és politikai okok miatt volt ez a birodalom mégis széttagolt és kormányzásában nehézkes?

32.2. A spanyol birodalom és a gazdaság

32.2.1. A spanyol birodalom és a gazdaság A spanyol birodalom és a gazdaság (1492–1808)

32.2.1.1. Bevezetés

A katolikus monarchák uralkodása alatt létrejött dinasztikus unió és az amerikai területek megszerzése után a Spanyol Monarchia (Monarquía Hispánica) a 16. század folyamán a világ első olyan államalakulatává vált, amelynek hatalmi és gazdasági érdekei gyakorlatilag az egész földgömbre kiterjedtek. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogy az amerikai ezüst beáramlása, a sevillai kereskedelmi monopólium és a birodalmi kiadások hogyan alakították a kasztíliai és tágabb értelemben vett ibériai gazdaságot, társadalmat és államot. A kérdés nem pusztán gazdaságtörténeti: a birodalmi gazdaság működése, korlátai és válságai alapvetően meghatározták Spanyolország európai hatalmi pozícióját, a holland felkelés kitörését és a későbbi hanyatlásról szóló történetírói vitákat. A spanyol birodalom gazdasága egyszerre volt a kora újkor legnagyobb erőforrás-átcsoportosító rendszere, ugyanakkor belső szerkezeti feszültségek, regionális különbségek és külső kihívások színtere is. A fejezet ezért nagy figyelmet fordít arra, hogy a mai Spanyolország területén belüli szereplők (Kasztília, Aragónia, Baszkföld, Katalónia) és a birodalom tengerentúli részei hogyan kapcsolódtak egymáshoz, és milyen társadalmi következményekkel járt ez a kapcsolat.

32.2.1.2. Az amerikai ezüst és a sevillai kereskedelmi monopólium

A spanyol birodalom gazdasági magját a 16. században a **kasztíliai korona** által ellenőrzött atlanti-óceáni kereskedelmi rendszer alkotta. Az 1503-ban Sevillában felállított **Casa de la Contratación** (Kereskedelmi Ház) intézménye szabályozta a spanyol–amerikai hajózást, a rakományok nyilvántartását, a vámokat és a tengerészek képzését. A monopólium szerint az amerikai kereskedelem kizárólag Sevilla (majd 1717-től Cádiz) kikötőjén keresztül bonyolódhatott, ami hatalmas gazdasági koncentrációt és politikai befolyást biztosított a dél-andalúziai kereskedőtőkének. A rendszer a **flotta- és gályarendszeren** (flota y galeones) alapult: az Új-Spanyolországba (Mexikó) és a perui Cartagena de Indias–Portobelo útvonalra évente vagy kétévente indított, erősen felfegyverzett konvojok szállították az európai árukat, és hozták vissza a nemesfémeket, főként ezüstöt.

A bányászat felfutása a 16. század közepén gyorsult fel. A mexikói Zacatecas (1546-tól) és a perui Potosí (1545-től) ezüstbányái, valamint az 1550-es években elterjedő **higanyos amalgámációs eljárás** (patio-eljárás) lehetővé tette a korábban gazdaságtalan ércek feldolgozását is. A higanyt elsősorban a spanyolországi Almadén bányájából és a perui Huancavelicából szállították; az almadeni higany kitermelése erősen megnőtt, amit a korona a bányászat stratégiai ellenőrzésére használt. A termelés növekedését a történészek becslései szerint jól mutatja, hogy a hivatalos sevillai behozatali adatok szerint a 16. század második felében évente átlagosan több száz tonna ezüst érkezett, de a csúcsot az 1590-es évek jelentették. Az adatok azonban bizonytalanok: a hivatalos regisztráció mellett jelentős volt a csempészet és a be nem jelentett magánszállítmányok aránya, amelyet egyes becslések a teljes forgalom 15–30 százalékára tesznek. Emiatt a pontos éves ezüstbehozatali adatokat nem lehet egyetlen hiteles forrásként kezelni.

A sevillai kereskedelem haszna nem egyenletesen oszlott el. A hivatalos monopólium ellenére a baszk, katalán, genovai, portugál és flamand kereskedők is bekapcsolódtak a rendszerbe, gyakran sevillai polgárjogot szerezve, vagy helyi megbízottakon keresztül. A **genovai bankházak** különösen fontos szerepet játszottak: a 16. század közepétől a Habsburg uralkodók (V. Károly, II. Fülöp) államadósságának jelentős részét genovai finanszírozók tartották kézben, akik cserébe

az amerikai ezüst szállítmányaira kaptak biztosítékot. Ez a rendszer – amelyet a kortársak és a későbbi történészek gyakran a „bankárok és a korona közötti függőségként” írtak le – biztosította a birodalmi hadsereg és a flotta finanszírozását, ugyanakkor a bevételek jelentős részét előre lekötötte.

A sevillai monopólium következménye a dél-andalúziai gazdasági fellendülés volt: Sevilla a 16. század végén mintegy 120–150 ezer lakosú várossá nőtt, ami a kora újkori Európa legnagyobb városai közé emelte. A környező vidéken azonban a mezőgazdasági termelés nem tartott lépést a városi kereslettel, ezért élelmiszer-behozatalra szorult, ami növelte a kereskedelmi egyensúlyhiányt. A monopólium és a konvojrendszer viszont drágává és merevvé tette a kereskedelmet: a szállítási költségek magasak voltak, a hajózási korlátozások és a késedelmek miatt pedig a kasztíliai iparcikkek gyakran nem voltak versenyképesek az észak- és nyugat-európai árukkal szemben. Ennek ellenére a hivatalos monopólium a korona számára fontos bevételi forrást és ellenőrzési eszközt jelentett, még akkor is, ha a tényleges kereskedelmi hálózatok sokkal szövevényesebbek voltak.

32.2.1.3. Az árak forradalma és a kasztíliai gazdaság

Az amerikai nemesfém beáramlás gyakran emlegetett következménye az **árak forradalma** (revolución de los precios), amely a 16. században egész Európában éreztette hatását. A jelenséget először a 16. században élt martíni szerzetes, **Tomás de Mercado** és más spanyol teológusok, majd a 20. század közepén a francia történész, **Fernand Braudel** és az amerikai közgazdász-történész, **Earl J. Hamilton** vizsgálták behatóan. A klasszikus, Hamilton nevéhez köthető értelmezés szerint az amerikai ezüst beáramlása okozta a nyugat-európai inflációt, és ezen keresztül a spanyol gazdaság torzulásait. A modern történetírás – például **David Hackett Fischer** és más ártörténészek munkája nyomán – árnyalja ezt a képet: az áremelkedés már az amerikai ezüst tömeges beáramlása előtt, a 15. század végén megkezdődött, részben a demográfiai növekedés, a városiasodás, a hitelpénz (váltó) terjedése és a mezőgazdasági termelés korlátai miatt. Az amerikai ezüst tehát felerősítette, de nem kizárólagosan okozta az árszínvonal emelkedését.

Kasztíliában az áremelkedés különösen erős volt: a 16. század első felében a bérek nem tartottak lépést az árakkal, így a munkából élők reáljövedelme csökkent, míg a földbirtokosok, a járadékosok és a kereskedelmi tőke nyeresége nőtt. Az **encabezamiento** és más adórendszerbeli intézkedések révén a korona igyekezett a mezőgazdasági termelést és a fogyasztást megadóztatni, ami a paraszti terheket növelte. A kasztíliai textilipar – különösen a kasztíliai gyapjúra épülő **meseta**-i városok (Segovia, Cuenca, Toledo) posztóipara – a 16. század első felében még virágzott, de a század második felére a magas munkaerőköltségek, a kereskedelmi korlátozások és a külföldi (főleg holland, angol és francia) konkurencia miatt hanyatlani kezdett. A spanyolországi nyersgyapjút nagy mennyiségben exportálták, elsősorban a flandriai és később az angliai textiliparba, ami a hazai feldolgozóipar relatív hátrányát jelzi.

A mezőgazdaság szerkezete is átalakult. A **Mesta** – a kasztíliai juhtartók nagy múltú céhszerű szervezete – kiváltságai lehetővé tették a hatalmas vándorló nyájak legeltetését, ami gyakran ütközött a földművelő közösségek érdekeivel. A 16. századi gabonakonjunktúra és a növekvő városi kereslet a földbirtokosokat a termelés növelésére, gyakran a közlegelők feltörésére, a paraszti bérletek megemelésére és a közösségi jogok korlátozására ösztönözte. A kasztíliai falvakban a **sokat emlegetett „eladósodás”** és a földkoncentráció nem általános, de jól dokumentált jelenség: egyes régiókban a kisbirtokosok tömegesen vesztették el földjüket, és napszámosokká vagy bérlőkké váltak. Az adatok regionálisan nagyon eltérőek, ezért az országos általánosítások félrevezetők.

A gazdasági nehézségek ellenére a 16. század nem kizárólag hanyatlástörténet. A birodalmi kereslet – katonai felszerelés, hajóépítés, élelmiszer, ruházat – bizonyos ágazatokat fellendített: a

baszk hajóépítés, a katalán textilipar (Barcelona újraéledő posztóipara), a valenciai selyemtermelés és az andalúziai bor- és olívaolaj-export profitált a birodalmi piacból. A spanyolországi gazdaság tehát nem egyszerűen „elfogyasztotta" az amerikai ezüstöt, hanem regionálisan eltérő módon kapcsolta össze a belső termelést a gyarmati kereslettel. A probléma inkább az volt, hogy a korona bevételei és kiadásai közötti strukturális egyensúlyhiány, valamint a magas adók és a külföldi adósságszolgálat miatt a birodalmi központ kevésbé ösztönözte a belső termelékenység növekedését, mint például Angliában vagy a holland tartományokban.

32.2.1.4. A holland felkelés gazdasági és politikai összefüggései

A spanyol birodalom gazdaságtörténetéhez szorosan kapcsolódik a **holland felkelés** (1568–1648), amely a Németalföld tizenhét tartományának a Habsburg uralom elleni felkeléseként indult, és a Spanyol Monarchia egyik legsúlyosabb katonai és pénzügyi válságát okozta. A felkelés okai között a történészek két nagy csoportot szoktak megkülönböztetni: a politikai-vallási okokat (a központosító politika, a protestánsok üldözése, a tartományi kiváltságok megsértése) és a gazdasági okokat (a magas adók, a városi patríciusok kereskedelmi érdekeinek sérelme, a spanyol államcsődök). A két okcsoport nem választható el élesen egymástól: a németalföldi városok adóterhei és a kereskedelem korlátozása a királyi pénzügyi politikából fakadt, a vallási üldözés pedig éppen az aktív kereskedői és kézműves rétegeket érintette erősen.

A holland felkelés gazdasági dimenziójában kulcsszerepet játszott **Antwerpen**, a 16. század közepén Észak-Európa legnagyobb pénzügyi és kereskedelmi központja. Antwerpen a spanyol korona adósságkezelésének egyik fő csomópontja volt, ahol a genovai és német bankházak, a portugál fűszerkereskedők és a flamand textilkereskedők hálózatai találkoztak. Az 1576-os **spanyol katonák által elkövetett kifosztás** (a „spanyol düh", Spaanse Furie) és az 1585-ös spanyol visszafoglalás után Antwerpen kereskedelmi szerepe hanyatlott, míg a felkelés által ellenőrzött északi tartományok – különösen Holland és Zeeland – váltak a növekvő atlanti és balti kereskedelem központjává. Az 1609–1621 közötti tizenkét éves fegyverszünet idején a holland kereskedelmi hajózás tovább erősödött, és a 17. század közepére a hollandok – a történészek gyakran „holland aranykor" (Gouden Eeuw) kifejezéssel illetik – a spanyol és portugál gyarmati kereskedelem egy részét is átvették, nem utolsósorban a Dél-Amerikából származó cukor, dohány és nemesfém átszállításával.

A spanyol korona számára a holland felkelés háborús költségei megterhelték az amúgy is túlfeszített birodalmi költségvetést. A **II. Fülöp** (1556–1598) uralkodása alatt a korona többször fizetésképtelenné vált (1557, 1575, 1596), ami a bankházakkal szembeni adósságok átütemezéséhez és a katonák zsoldjának késlekedéséhez vezetett. A zsoldoscsapatok körében kitörő lázongások – mint az 1576-os antwerpeni kifosztás – közvetlen összefüggésben álltak a kifizetések elmaradásával. A háború finanszírozása tehát nemcsak a kasztíliai adófizetőket terhelte, hanem a birodalom katonai hatékonyságát is aláásta. A holland felkelés gazdasági értelmezése körül a mai napig vita folyik: egyes történészek szerint a felkelés elsősorban a helyi városi elitek adóterhekre és központosításra adott válasza volt, mások szerint a vallási üldözés és a kiváltságok védelme volt a meghatározó. A legtöbb mai kutató a két tényező összefonódását hangsúlyozza, és elutasítja a kizárólagos magyarázatokat.

32.2.1.5. A birodalmi gazdaság szerkezete és a társadalmi következmények

A spanyol birodalom gazdasága nem volt egységes nemzetgazdaság, hanem számos, egymással lazán összekapcsolódó regionális piacból és politikai entitásból állt. A kasztíliai korona adórendszere – a **millones**, a **alcabala** (forgalmi adó), a **servicio** (rendi gyűlés által megszavazott

adó) és a **quinto real** (a bányajövedelem ötöde) – fokozatosan a legnagyobb terheket viselte, miközben az Aragóniai Korona tartományai (Aragónia, Katalónia, Valencia) hosszú ideig megőrizték saját adójogi kiváltságaikat, és ellenálltak a központi adók kiterjesztésének. A 17. század közepén a **katalán felkelés (1640–1652)** és az 1640-es portugál elszakadás részben éppen a központosító adó- és hadügyi politika ellen irányult. A történészek között vita folyik arról, hogy a „birodalmi teher" mennyire egyenlőtlenül oszlott meg a különböző spanyolországi területek között: a kasztíliai rendi gyűlés (Cortes) többször panaszkodott a túlzott adókra, míg az aragóniai és katalán elitek saját kiváltságaikat védték.

A birodalmi gazdaság társadalmi következményei sokrétűek voltak. A sevillai és számos más kereskedőváros lakossága növekedett, a hivatali és katonai pálya – a **letrados** (jogászok, hivatalnokok) rétegének megerősödésével – a nemesi és polgári családok fiatalabb fiainak mobilitási lehetőséget kínált. A nők helyzete a birodalmi gazdaságban ellentmondásos volt: a hivatalos jogrendszer – a kasztíliai **Siete Partidas** öröksége nyomán – korlátozta a nők kereskedelmi és tulajdoni jogait, de az özvegyasszonyok például Sevillában és más kikötővárosokban gyakran folytattak kisebb kereskedelmi tevékenységet, és a családi vállalkozások vezetésében is részt vettek. A tengerentúli kivándorlás – amely a 16. században elsősorban férfiakat érintett – a kasztíliai falvakban női háztartásfők arányát növelte, és a családi gazdaságok átalakítására kényszerítette a hátramaradottakat.

Az amerikai ezüst beáramlása a spanyolországi társadalom felső rétegeiben a fényűző életmód és a reprezentációs kiadások növekedését hozta: a nemesi paloták, egyházi alapítványok, kolostorok és a királyi udvar építkezései (például az Escorial) hatalmas összegeket emésztettek fel. A 17. században a nemesi és egyházi földbirtokok térnyerése, a **majorátus** (mayorazgo) intézménye és a paraszti adósságok növekedése hozzájárult a vidéki társadalom polarizációjához. A városokban a céhes ipar és a kereskedőtőke közötti feszültség kiéleződött; a 17. század közepi gazdasági visszaesés több kasztíliai város textiliparát visszavetette, ami munkanélküliséget és elvándorlást okozott.

A korszak gazdasági gondolkodásában meghatározó volt a **skolasztikus** hagyományon alapuló, de a 16. században megújuló gazdaságetikai vita. A salamancai iskola teológusai – **Francisco de Vitoria**, **Domingo de Soto**, **Martín de Azpilcueta** – a pénz értékének, a kamatnak és a tisztességes árnak a kérdéseit az amerikai ezüst beáramlásának tapasztalata alapján vizsgálták. Azpilcueta már 1556-ban felismerte, hogy a Spanyolországban megfigyelhető áremelkedés összefügg a nemesfém bőségével, amit a modern gazdaságtörténet a **mennyiségi pénzelmélet** egyik korai megfogalmazásaként tart számon. Ez a szellemi teljesítmény a spanyol birodalom gazdasági tapasztalatának egyik fontos szellemi következménye, amelyet azonban nem szabad túlértékelni: a salamancai szerzők elsősorban erkölcsteológiai keretben gondolkodtak, nem a mai értelemben vett közgazdaságtani elemzést végeztek.

32.2.1.6. A 17. századi válság és a birodalmi gazdaság átalakulása

A 17. században a spanyol birodalom gazdasága mély válságon ment keresztül. A demográfiai visszaesés – amelyet a járványok (1596–1602, 1647–1652), a rossz termések és a kivándorlás okozott – Kasztília számos régiójában a lakosság csökkenéséhez vezetett. A 17. század közepére a hivatalos sevillai kereskedelem volumene visszaesett, az ezüstbehozatal csökkenése pedig a korona fizetőképességét tovább gyengítette. A **kai nagy kivándorlás** mértékét a történészek vitatják: egyes becslések szerint a 16. században mintegy 250–300 ezer ember vándorolt ki Amerikába, mások ennél alacsonyabb vagy magasabb számot valószínűsítenek; az adatok pontossága a korabeli nyilvántartások hiányosságai miatt korlátozott.

A 17. századi válság nemcsak kasztíliai jelenség volt, hanem az egész ibériai félszigetet érintette, bár regionálisan eltérő mértékben. Katalónia az 1640–1652-es felkelés után fokozatosan visszanyerte gazdasági erejét, és a 18. század elejére Barcelona ismét jelentős textilipari központtá vált. A baszk tartományok hajóépítése és vasipara, valamint a valenciai mezőgazdasági export (bor, mazsola, selyem) bizonyos mértékig ellensúlyozta a kasztíliai visszaesést. Portugália 1580–1640 közötti spanyol uniója is gazdasági következményekkel járt: bár a portugál gyarmati kereskedelem formálisan önálló maradt, a spanyol korona háborús konjunktúrája és a holland támadások a portugál hajózást is sújtották, ami hozzájárult az 1640-es elszakadáshoz.

A 17. század második felében a spanyol birodalom gazdasága lassú szerkezeti átalakuláson ment keresztül. A sevillai monopóliumot fokozatosan megkerülték: a **Cádiz** központú kereskedelmi kör, a külföldi – főleg angol, holland és francia – kereskedők növekvő részvétele, valamint a csempészet erősödése lazította a korábbi szigorú rendszert. A korona többször kísérletet tett a kereskedelem liberalizálására, 1717-ben pedig a monopólium központját hivatalosan is Cádizba helyezték át, ami a sevillai gazdaság hanyatlását és a dél-andalúziai kikötőváros felértékelődését hozta. A 18. század elején a Bourbon-reformok – amelyeket a következő alfejezet tárgyal – részben a birodalmi gazdaság hatékonyságának növelését, a bányászat ösztönzését és a tartományi adórendszer racionalizálását célozták.

32.2.1.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megállapításai elsősorban a sevillai Casa de la Contratación levéltári anyagaira, a kasztíliai rendi gyűlések jegyzőkönyveire, a korona pénzügyi elszámolásaira és a korabeli teológusok, kereskedők és hivatalnokok írásaira támaszkodnak. A fontosabb elsődleges források közé tartoznak a sevillai kereskedelmi jegyzékek (registros de ida y vuelta), az Amerikából érkező ezüstszállítmányok hivatalos elszámolásai, valamint a kortárs gazdasági traktátusok, például Tomás de Mercado **Suma de tratos y contratos** (1569) című műve. A másodlagos irodalomban meghatározó Earl J. Hamilton, Fernand Braudel, John H. Elliott, Henry Kamen és Carlos Álvarez Nogal munkássága; ezek közül sokat a magyarul nem olvasott források közé kell sorolni, ezért az itt közölt adatokat a tankönyv nem tekinti ellenőrzött, modern statisztikai rekonstrukciónak.

A legnagyobb bizonytalanság az amerikai nemesfémbehozatal és a kereskedelem volume adatait érinti. A hivatalos sevillai jegyzékek csak a bejelentett, megadóztatott szállítmányokat tartalmazzák, a csempészet és a korrupció miatt a tényleges forgalom ennél nagyobb lehetett. A becslések a teljes ezüstbehozatalra a 16. században 17 ezer tonna és 20 ezer tonna között mozognak, de a pontos szám vitatott. Az áremelkedés okainak értelmezése is történetírói vita tárgya: a monetáris magyarázat (az amerikai ezüst bősége) mellett a demográfiai, intézményi és piaci tényezők szerepét hangsúlyozó szerzők is jelentős támogatást kapnak. A holland felkelés gazdasági okainak súlya ugyancsak vitatott: a modern kutatás elutasítja a kizárólagos gazdasági determinizmust, de azt sem fogadja el, hogy a felkelés pusztán vallási vagy dinasztikus okokra vezethető vissza.

A spanyolországi gazdasági „hanyatlás” fogalma maga is értelmezési kérdés. A 20. század közepi történetírás – különösen a „fekete legenda” (leyenda negra) kritikája nyomán – gyakran a spanyol gazdasági visszaesést hangsúlyozta, szembeállítva a holland és az angol „modernizációval”. Az újabb kutatások viszont rámutatnak arra, hogy a 16–17. századi spanyol gazdaság regionálisan rendkívül heterogén volt, és a kasztíliai válság nem vonatkoztatható automatikusan Katalóniára, a baszk tartományokra vagy Valenciára. A „birodalmi kizsákmányolás” fogalma is pontosítást igényel: az amerikai társadalmak kizsákmányolása dokumentált tény, de annak mértéke és mechanizmusa – a bányamunkára kényszerített **mit’a** rendszer, az encomienda, a rabszolga-kereskedelem – különbözik a spanyolországi adóztatás és a gyarmati kereskedelem hasznától. Az alfejezet ezeket a fogalmakat a következő fejezetekben részletesen tárgyalja.

A korszak forrásainak értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a sevillai kereskedelmi monopóliumot nem szabad a mai nemzetgazdasági fogalmakkal leírni: a spanyol birodalom nem „Spanyolország” gazdasága volt, hanem politikai-kereskedelmi hálózat, amelyben a kasztíliai korona, az aragóniai tartományok, a németalföldi meg a genovai tőke, valamint az amerikai gyarmatok sajátos jogi és gazdasági pozícióval rendelkeztek. A tankönyv ezért kerüli a „spanyol nemzetgazdaság” kifejezést a kora újkorra vonatkoztatva, és helyette a „monarchia gazdasági rendszere” vagy „a kasztíliai korona által ellenőrzött kereskedelmi hálózat” fordulatokat használja.

32.2.1.8. Rövid összefoglaló

- A spanyol birodalom gazdasága a 16. században az amerikai ezüst bányászatára és a sevillai monopóliumra épült; a Casa de la Contratación és a flotta- és gályarendszer biztosította a korona ellenőrzését és bevételeit.
- Az amerikai nemesfém beáramlása felerősítette az áremelkedést (árak forradalma), de a jelenség okai vitatottak: a monetáris tényező mellett a demográfia, a városiasodás és a hitelrendszer is szerepet játszott.
- A birodalmi gazdaság haszna egyenlőtlenül oszlott el: a sevillai és külföldi kereskedőtőke, a genovai bankházak és a korona részesült belőle, miközben a kasztíliai parasztság és városi munkásság reáljövedelme csökkent.
- A holland felkelés (1568–1648) egyszerre volt politikai-vallási és gazdasági konfliktus; a spanyol korona háborús kiadásai és államcsődjei súlyosbították a pénzügyi válságot.
- A 17. században a spanyol birodalom gazdasága regionálisan eltérő válságot élt meg: Kasztília demográfiai és ipari visszaesést szenvedett, míg Katalónia, a baszk tartományok és Valencia bizonyos ágazatai megőrizték vagy növelték termelésüket.
- A birodalmi gazdaság társadalmi következményei közé tartozott a földkoncentráció, a kivándorlás, a női háztartásfők arányának növekedése és a városi szegénység növekedése.
- A korszak gazdasági gondolkodásában a salamancai iskola teológusai már a 16. században felismerték a nemesfém-bőség és az áremelkedés kapcsolatát, ami a mennyiségi pénzelmélet korai formájának tekinthető.
- A „spanyol hanyatlás” fogalma vitatott: a modern történetírás elutasítja az egységes nemzetgazdasági narratívát, és regionális, intézményi és globális összefüggésekben elemzi a spanyol birodalom gazdaságát.

32.2.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézmények és mechanizmusok biztosították a sevillai kereskedelmi monopóliumot, és milyen előnyei és hátrányai voltak ennek a rendszernek a kasztíliai gazdaság számára?
2. Hasonlítsa össze az árak forradalmának monetáris és nem monetáris magyarázatait! Milyen érvek szólnak az egyes értelmezések mellett?
3. Milyen gazdasági tényezők járultak hozzá a holland felkelés kitöréséhez és elhúzódásához? Milyen összefüggés van a spanyol korona államcsődjei és a katonai események között?
4. Miért problematikus a „spanyol nemzetgazdaság” fogalmának használata a kora újkori Spanyol Monarchia leírására? Milyen regionális különbségeket kell figyelembe venni?
5. Hogyan változott a spanyol birodalom gazdasági szerkezete a 16. századtól a 17. század végéig? Milyen jelei voltak a válságnak, és milyen területeken figyelhető meg alkalmazkodás vagy fellendülés?

32.3. A Habsburg-Spanyolország válsága

32.3.1. A Habsburg-Spanyolország válsága

A 16. század végére a Spanyol Monarchia – amelyet a Habsburg-dinasztia spanyol ága irányított – Európa legnagyobb katonai és tengeri hatalma volt, de ez a hatalom egyre törékenyebb alapokon nyugodott. Az előző alfejezetben tárgyalt birodalmi terjeszkedés és az amerikai ezüstbevételek átmenetileg elfedték a belső feszültségeket: a kasztíliai adóterheket, a tartományok jogi különállását, a hollandiai felkelés elhúzódó költségeit és a dinasztia túlvállalását. Ez az alfejezet e feszültségek kiéleződését követi nyomon II. Fülöp uralkodásának utolsó szakaszától a 17. század közepének katasztrófasorozatáig: az Armada vereségén, Olivares reformkísérletein, az 1640-es ibériai válságokon és a spanyol „hanyatlás" történészi vitáin keresztül.

32.3.1.1. II. Fülöp és a Legyőzhetetlen Armada

II. Fülöp (1556–1598) uralkodásának utolsó évtizede a birodalom túlfeszítésének klasszikus példája. A király egyidejűleg viselt háborút a lázadó holland tartományok ellen, avatkozott be a francia vallásháborúkba, és harcolt az Oszmán Birodalommal a földközi-tengeri térségben, miközben az angol korona a holland felkelőket támogatta és kalózai rendszeresen támadták a spanyol ezüstflottát. Az 1580-as évekre az angol–spanyol viszony a hidegháborúból nyílt konfliktussá vált.

A spanyol haditengerészet 1588-as angliai expedícióját a későbbi angol protestáns emlékezet „Legyőzhetetlen Armadaként" (spanyolul *Grande y Felicísima Armada*, angolul *Spanish Armada*) ismeri. A hadművelet célja az volt, hogy a spanyol flotta fedezze a spanyol Németalföldről Angliába szállítandó inváziós hadsereget. A vállalkozás kudarca azonban nem kizárólag katonai vereség volt: a rossz időjárás, a flotta és a szárazföldi erők közötti koordináció hiánya, valamint az angol hajók mozgékonysága együttesen okozta a kudarcot. A korabeli angol propaganda isteni ítéletet látott benne, a spanyol korona pedig elsősorban a természeti elemeket okolta. A történészek ma már nem tekintik az Armada vereségét a spanyol tengeri hatalom azonnali összeomlásának: a spanyol flotta viszonylag gyorsan újjászerveződött, és az Atlanti-óceánon átvezető ezüstútvonal még évtizedekig működött. A vereség jelentősége inkább jelképes és lélektani volt: megmutatta, hogy a monarchia erőforrásai nem elegendőek az összes front egyidejű fenntartására, és az angol protestáns állam a továbbiakban nyílt ellenség maradt.

Az 1590-es években a hollandiai háború és a franciaországi beavatkozás tovább növelte az adósságot. II. Fülöp 1557-ben, 1575-ben és 1596-ban háromszor is fizetésképtelenséget jelentett be; ez a gyakorlat a korban nemzetközi bankházak (elsősorban genovai és német Fugger-hitelezők) kifizetésének felfüggesztését jelentette. A király halálakor, 1598-ban a monarchia pénzügyei rendezetlenek voltak, de a birodalom területileg még mindig egységesnek tűnt.

32.3.1.2. A 17. század eleji kimerülés és a „kis jégkorszak" hatásai

A 17. század első felében a Spanyol Monarchia, különösen Kasztília, demográfiai és gazdasági nehézségekkel küzdött. A 16. század végi járványok, a sorozatos rossz termés és az adóterhek következtében a kasztíliai népesség csökkenése a történészek konszenzusa szerint valós folyamat volt, bár mértékéről viták folynak. A becslések szerint Kasztília lakossága az 1590-es évek és az 1660-as évek között nagyjából 10–20 százalékkal csökkenhetett, de a források hiányosak, és a regionális ingadozások jelentősek. A mezőgazdasági termelés visszaesése és a városi kézművesipar stagnálása mellett a monarchia kénytelen volt újabb és újabb adókat kivetni, ami tovább súlyosbította a paraszti és városi lakosság helyzetét.

A gazdasági nehézségek nemcsak belső tényezőkből fakadtak. A 17. század eleji globális lehűlés, amelyet a történettudomány „kis jégkorszaknak” nevez, Európa-szerte rossz termést és éhínségeket okozott. A spanyol földrészen ez különösen érzékeny pont volt, mert a mezőgazdasági termelékenység már korábban is alacsony volt, és az adóterhek éppen a vidéki lakosságot sújtották leginkább. Ugyanakkor a történészek vitatják, hogy a klíma mennyiben volt önálló oka a spanyol válságnak, és mennyiben erősítette fel a meglévő strukturális problémákat.

32.3.1.3. Olivares és az Unión de Armas

IV. Fülöp (1621–1665) uralkodásának első két évtizedét Gaspar de Guzmán, Olivares gróf-hercege (*Conde-Duque de Olivares*) irányította mint kegyenc (*valido*). Olivares programja a monarchia központosítása és a tartományok közös teherviselésének bevezetése volt. A hagyományos spanyol monarchiában az egyes királyságok és tartományok – Kasztília, Aragónia, Katalónia, Valencia, Portugália, Nápoly, Szicília, Milánó és a tengerentúli területek – saját jogrenddel és rendi gyűléssel rendelkeztek. A Habsburg-uralkodók személyes unióban uralkodtak ezeken a területeken, de adót és katonát elsősorban Kasztíliától tudtak követelni. Ez a szerkezet a 16. században még működőképes volt, a 17. század háborús terhei alatt azonban egyre igazságtalanabbá vált.

Az 1624-ben meghirdetett „fegyverunió” (*Unión de Armas*) terve szerint minden tartománynak meghatározott számú katonát kellett volna kiállítania és fenntartania. A terv a birodalmi terhek igazságosabb elosztását célozta, de a tartományi elitek – különösen Katalónia és Portugália – a saját kiváltságaik és jogi különállásuk megsértését látták benne. A kortárs röpiratokban és a rendi gyűléseken a központosítás ellenállásba ütközött. Olivares maga is tisztában volt ezzel: a királyhoz intézett titkos feljegyzéseiben arról írt, hogy a monarchia tartományai nincsenek igazán összeforrva, és a királynak „Kasztília királyának” lenni nem elég ahhoz, hogy a többi tartomány erőforrásait is mozgósítsa.

Az 1630-as években a harmincéves háború spanyol részvételének költségei drámaian megnőttek. A spanyol hadsereg és a Habsburg-szövetségesek vereségei a német területeken, valamint a Franciaországgal 1635-ben kitört nyílt háború újabb frontot nyitott. Az 1639-es downsi tengeri vereség, amelyben a holland flotta a semleges angol vizeken megsemmisítette a spanyol utánpótlási flottát, meggyengítette a tengeri kapcsolatot a spanyol Németalfölddel. A pénzügyi és katonai nyomás hatására Olivares 1639–1640-ben mind több katonát próbált beszállásolni Katalóniába, és újabb adókat követelt a tartománytól.

32.3.1.4. Az 1640-es válság: Katalónia felkelése

A katalóniai válság közvetlen kiváltó oka a spanyol királyi hadsereg és a helyi parasztság közötti feszültség volt. A harmincéves háború katonái – sokszor nem spanyol, hanem itáliai, vallon vagy német zsoldosok – a határ menti katalán falvakban állomásoztak, és a lakosság ellátására kényszerített beszállásolásaik, rekvirálásaik gyakori összetűzéseket okoztak. 1640. június 7-én, az úgynevezett *Corpus de Sang* („véráldozat”) napján Barcelonában és környékén parasztok és aratók támadtak a királyi hivatalnokokra és katonákra, és többüket megölték. Az eseménynek a pontos áldozatszámáról nincs megbízható adat; a korabeli beszámolók eltérnek, és a későbbi katalán emlékezetpolitika is eltérően értelmezte.

A felkelés gyorsan politikai jelleget öltött. A katalán rendi gyűlés és a barcelonai városi elit elégedetlensége összekapcsolódott a paraszti haraggal. A katalán vezetők egy része 1640 végén és 1641 elején XIII. Lajos francia király oltalma alá helyezte a Katalán Hercegséget, és francia csapatokat fogadott be. A francia–katalán szövetség révén a konfliktus a spanyol–francia háború

egyik frontjává vált. A spanyol korona 1652-ben foglalta vissza Barcelonát, de a háború a határ menti területeken még évekig folytatódott. Az 1659-es pireneusi béke (*Traité des Pyrénées*) zárta le a francia–spanyol háborút: Spanyolország átengedte Franciaországnak Roussillont és Cerdagne-t, és ezzel Katalónia történelmi területéből egy északi rész francia fennhatóság alá került. A katalán felkelés tehát részben sikertelen volt, részben súlyos területi veszteséggel zárult.

32.3.1.5. Az 1640-es válság: Portugália elszakadása

Ugyanebben az évben, 1640. december 1-jén Lisszabonban a portugál nemesség egy csoportja elfoglalta a királyi palotát, és kikiáltotta VIII. János portugál királyt, a Bragança-házból származó János herceget. Az esemény a portugál történetírásban „a restauráció” (*Restauração*) néven ismert: a portugál elitek a spanyol Habsburgok 1580 óta tartó uralmát illegitimnek tekintették, és a független királyság visszaállítását tűzték ki célul. A spanyol monarchia azonban, amely Katalóniában és a harmincéves háború más frontjain is lekötött volt, nem tudta katonailag visszafoglalni Portugáliát.

A portugál elszakadás nem azonnali általános népfelkelés volt: a társadalom mélyebb rétegei és a gyarmati területek fokozatosan csatlakoztak a Bragança-házhoz, és a határ menti háború 1640–1668 között szakaszosan folyt. A spanyol udvar hivatalosan még évtizedekig nem ismerte el a portugál függetlenséget, de a katonai helyzet és a belső kimerülés egyaránt lehetetlenné tette a visszahódítást. Az 1668-as lisszaboni béke azután született meg, hogy a spanyol monarchia hosszú és költséges háborúkat zárt le Franciaországgal és más ellenfelekkel. Portugália függetlenségének elismerése a Habsburg-monarchia presztízsveszteségének egyik leglátványosabb jele volt.

32.3.1.6. A „spanyol hanyatlás” vitái a történetírásban

A 17. század közepének eseményeit a kortársak és a későbbi történészek egyaránt a spanyol hatalom hanyatlásaként értelmezték. Már a 17. században megjelentek az úgynevezett *arbitristák*, reformjavaslatokat író értelmiségiek, akik a monarchia gazdasági és erkölcsi válságát diagnosztizálták. A 19–20. századi történetírásban, különösen a spanyol nemzeti narratívában, a „hanyatlás” (*decadencia*) fogalma meghatározó magyarázó keretté vált: a birodalom túlterjeszkedése, a katolikus dogmatizmus, az ipar és kereskedelem elhanyagolása, a nemesség munkától való idegenkedése és a dinasztikus háborúk pazarlása együttesen vezettek a hatalom eróziójához.

Az 1970-es évek óta azonban a történészek jelentős része árnyaltabb képet rajzol. A „válság” fogalma helyett sokan „szerkezeti átmenetről” vagy „regionális átrendeződésről” beszélnek. A 17. század második felében Kasztília demográfiai mutatói lassan stabilizálódtak, és a 18. század elején már ismét növekedésnek indultak. A fémbevételek csökkenése nem járt az egész birodalom gazdasági összeomlásával: egyes tartományok, például Katalónia és az északi partvidék, a 17. században viszonylag élénk kereskedelmet folytattak. A spanyol Amerika is megőrizte ezüsttermelésének egy részét, és a gyarmati társadalom belső piaca némileg ellensúlyozta a metropolia gyengeségét.

Ugyanakkor a hanyatlás vitája erősen kötődik a nemzeti identitáshoz és az emlékezetpolitikához. A 19. századi spanyol liberális és konzervatív történetírók a hanyatlást az abszolutista Habsburg-kormányzás kudarcaként értelmezték, a 20. századi Franco-rendszer viszont a katolikus és birodalmi hagyományt hangsúlyozta, és a hanyatlást külső támadásokkal magyarázta. Az angol, francia és holland történetírásban a 17. századi spanyol vereségek hosszú ideig az „abszolutizmus kudarcának” bizonyítékaként szerepeltek, ami a protestáns és felvilágosult „haladás” ellentéte volt. A mai történészi konszenzus szerint a spanyol monarchia 17. századi nehézségei valósak, de

nem írhatók le egyetlen okkal: a birodalmi túlterjeszkedés, a dinasztikus háborúk, a pénzügyi rendszer merevsége, a tartományi ellenállás és a globális klímaváltozás együttesen hatottak.

32.3.1.7. A korszak értékelése

A Habsburg-Spanyolország válsága nem a birodalom azonnali összeomlását jelentette, hanem egy hosszú, több évtizedes átrendeződés kezdetét. A Spanyol Monarchia továbbra is hatalmas területeket uralt Európában és a tengerentúlon, de az Atlanti-óceánon túli ezüst már nem tudta fedezni a háborús kiadásokat, és a központi hatalom nem tudta rákényszeríteni a tartományokat az egységes teherviselésre. Az 1640-es katalóniai és portugáliai események azt mutatták, hogy a Habsburg-monarchia nem tudta megoldani a több királyságból álló összetett állam belső integrációját. A 17. század második felében a kormányzat kénytelen volt elismerni a tartományi jogok korlátozott visszaállítását, és a központosítási kísérletek átmenetileg lekerültek a napirendről. A spanyol kora újkor e válsága azonban nem jelentett megállíthatatlan hanyatlást: a 18. század elején a Bourbon-ház trónra lépése új központosítási hullámot hozott, amely a következő fejezetekben tárgyalt reformokhoz vezetett.

32.3.2. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt események többsége jól dokumentált, elsősorban a spanyol királyi udvar, a tartományi rendi gyűlések és a külföldi diplomáciai jelentések iratanyagaiban. Az Armada hadműveletéről a spanyol és angol levéltárak egyaránt részletes feljegyzéseket őriznek, de a hajók pontos számáról és az áldozatokról a korabeli beszámolók eltérnek; a mai történészek a becsléseket 90–130 hajó és 15 000–20 000 ember elvesztése közé teszik, de ezeket a számokat továbbra is vita övezi.

Az 1640-es katalóniai és portugáliai eseményeknél a források torzítanak: a spanyol udvari iratok a lázadók törvénytelenségét hangsúlyozzák, a katalán és portugál elbeszélő források pedig a jogos ellenállást és a korona zsarnokságát. A *Corpus de Sang* áldozatszámát a kortárs beszámolók 12 és több száz közé teszik; a történészek számára ezek a számok politikai kommunikáció részei, nem megbízható adatok. A demográfiai és gazdasági hanyatlás mértékéről a 16–17. századi adóösszeírások csak részlegesek, és a történészek regionális becslései eltérnek. A 17. századi kasztíliai népességcsökkenés nagyságrendje 10–20 százalék körül mozog a szakirodalomban, de a hiányos anyakönyvezés és a vándorlás miatt a pontos szám nem ismert.

A spanyol hanyatlás értelmezése ma is nyitott historiográfiai vita: a 20. század végi revizionista irányzat – amelynek legismertebb képviselői közé tartozik John H. Elliott, Henry Kamen és mások – elutasítja a „hanyatlás” egyenes vonalú narratíváját, és a monarchia alkalmazkodóképességét hangsúlyozza. Ezzel szemben más történészek – például a gazdaságtörténeti iskola egyes képviselői – a strukturális merevséget és a fiskális kudarcot helyezik előtérbe. A vita nem pusztán ténykérdés, hanem a nemzeti identitásról és a birodalmi örökségről folytatott szélesebb emlékezetpolitikai diskurzus része is.

32.3.3. Rövid összefoglaló

- A Spanyol Monarchia a 16. század végén egyszerre viselt háborút a holland lázadók, Anglia, Franciaország és az Oszmán Birodalom ellen, ami pénzügyi kimerüléshez vezetett.
- Az 1588-as Armada veresége nem törte meg azonnal a spanyol tengeri hatalmat, de jelképes és stratégai fordulópont volt: a monarchia túlterheltsége nyilvánvalóvá vált.

- A 17. század első felében Kasztília demográfiai és gazdasági nehézségei, a kis jégkorszak hatásai és a harmincéves háború költségei súlyosbították a válságot.
- Olivares gróf-herceg központosító reformja, az *Unión de Armas* a tartományi kiváltságok elleni támadásnak tűnt, és ellenállást váltott ki.
- Az 1640-es katalóniai felkelés francia beavatkozáshoz és a roussilloni területek elvesztéséhez vezetett; ugyanebben az évben Portugália elszakadt a Habsburg-monarchiától, amit a spanyol udvar csak 1668-ban ismert el.
- A spanyol „hanyatlás” fogalma történetírói konstrukció, amelyet a 20. század végi revizionista iskola jelentősen árnyalt; a válság valós volt, de nem jelentett egyenes vonalú összeomlást.
- A korszak fő tanulsága, hogy a több királyságból álló összetett monarchia képtelen volt a birodalmi terhek igazságos elosztására, és a központosítási kísérlet szétfeszítette a dinasztikus kereteket.

32.3.4. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai, pénzügyi és környezeti tényezők járultak hozzá a Spanyol Monarchia 17. század eleji meggyengüléséhez?
2. Mi volt az *Unión de Armas* célja, és miért váltott ki ellenállást Katalóniában és Portugáliában?
3. Hogyan kapcsolódott össze az 1640-es katalóniai felkelés a francia–spanyol háborúval, és milyen területi következményei lettek?
4. Miért vitatott a „spanyol hanyatlás” fogalma a modern történetírásban, és milyen érveket hoznak fel a revizionista történészek?
5. Miben hasonlít és miben különbözik Katalónia és Portugália elszakadási kísérlete az 1640-es években?

32.4. A Bourbon reformok

A spanyol Bourbon-korszak a 18. század elején kezdődött, amikor a Habsburg-ház kihalása után a francia Bourbon-dinasztia került trónra. Az előző alfejezetben tárgyalt A Habsburg-Spanyolország válsága azt mutatta meg, hogy a több királyságból álló összetett monarchia nem tudta elviselni a birodalmi terhek egyenlőtlen elosztását. A Bourbonok uralkodása erre a válságra adott központosítással, intézményi egységesítéssel és gazdasági reformokkal válaszolt. Az alábbiakban ezt a folyamatot vizsgáljuk: a spanyol örökösödési háborútól kezdve a *Nueva Planta* rendeleteken, a felvilágosult reformpolitikán és a gyarmati átszervezésen át egészen a 18. század végi gazdasági és társadalmi mérlegig.

32.4.1. A spanyol örökösödési háború és a Bourbon trónra lépése

A Spanyol Monarchia trónutódlási válsága II. Károly (1675–1700) halálával teljesedett ki. A gyermektelen király végrendeletében XIV. Lajos unokáját, Fülöpöt (V. Fülöp) jelölte meg örökösének, ami a francia és a Habsburg-dinasztia közötti európai konfliktust robbantott ki. A háború (1701–1714) nemcsak nemzetközi összecsapás volt, hanem belső polgárháború is: Kasztília alapvetően a Bourbon-jelöltet, míg Aragónia, Katalónia és Valencia koronaegysége inkább a Habsburg-jelöltet, Károly főherceget támogatta. A szembenállás mögött nem csupán dinasztikus hűség állt, hanem a tartományi autonómiák és a központosító erők közötti régi feszültség is.

Az 1704-es gibraltári brit hódítás, a francia–spanyol erők európai kudarcai és a belső frontok váltakozó sikerei után az 1713-as **utrechti béke** és az 1714-es **rastatti béke** a francia Bourbonok javára rögzítette a spanyol koronát. V. Fülöp megtarthatta a Spanyol Monarchia európai és tengerentúli területeit, de le kellett mondania a francia trón iránti igényéről. A dokumentált békeszerződések szerint Gibraltár és Menorca brit fennhatóság alá került, és a spanyol korona átengedte a rabszolga-kereskedelem szerződéses monopóliumát, az **asientót** a brit South Sea Company-nak. A béke a spanyol európai nagyhatalmi pozíció további csökkenését jelezte, ugyanakkor a Bourbon-dinasztia számára lehetőséget adott a belső hatalom megerősítésére.

32.4.2. A Nueva Planta rendeletek és a központosítás

A spanyol örökösödési háború idején és közvetlenül utána a Bourbon-kormányzat a **Nueva Planta rendeletek** (Decretos de Nueva Planta) sorozatával felszámolta a keleti királyságok – Valencia (1707), Aragónia (1711), Mallorca (1715) és Katalónia (1716) – különálló intézményeit. A rendeletek a kasztíliai jogrendszert terjesztették ki ezekre a területekre, megszüntették a helyi Corteseket, a tartományi bizottságokat (például Katalóniában a *Generalitat* és a *Diputació del General*), valamint felszámolták a barcelonai városi tanács korábbi kiváltságait. Az intézkedések hivatalos indoklása a „lázadás büntetése” és a királyi felségjogok egységesítése volt.

A Nueva Planta rendeletek tartalmi lényege a **központosítás**: a korábbi összetett monarchia (*monarquía compuesta*) helyett egy egységesebb, kasztíliai dominanciájú állam jött létre. A királyi **intendánsok** (intendentes) rendszerét fokozatosan bevezették a tartományok élére, a királyi tanácsok közül a **Kasztíliai Tanács** vált a fő kormányzati szervvé, és a spanyol mintájú adórendszert is kiterjesztették. A rendeletek a bíróságokon és a közigazgatásban a spanyol nyelv használatát írták elő, bár a hétköznapi katalán nyelvhasználatot nem tiltották be.

A történészi értékelés ezen a ponton jelentős vitát mutat. A spanyol államépítés hagyományos narratívája a Nueva Planta rendeleteket a modern spanyol állam születéseként, a közigazgatás egységesítésének szükséges lépéseként méltatja. A katalán, valenciai és aragóniai regionális történetírás ezzel szemben a helyi intézmények felszámolását a katalán és a keleti tartományok politikai nemzetének elnyomásaként értelmezi; ezt az értelmezést a mai politikai és emlékezetpolitikai viták is erősítik. Fontos dokumentált tény, hogy a központosítás nem volt teljes: a baszk tartományok (Vizcaya, Guipúzcoa, Álava) és Navarra **fuerói** (kiváltságai) a 18. század végéig érintetlenek maradtak, így a Bourbon-korona egyenlőtlen egységesítést valósított meg.

32.4.3. A közigazgatás, a pénzügy és a hadsereg reformja

A Bourbon-kormányzat a központosítás érdekében a királyi **titkárságok** (secretarías de Estado) szerepét növelte, a hagyományos tanácsok (Consejos) hatásköre fokozatosan csökkent. A titkársági rendszer a francia államigazgatás mintáját követte, és lehetővé tette a király közvetlenebb ellenőrzését. Az intendánsok a provincia élén a katonai, pénzügyi és közigazgatási feladatokat összpontosították, ami hatékonyabbá tette a helyi igazgatást, de rombolta a korábbi tartományi autonómiák maradványait.

Az **adóreformok** célja a királyi jövedelmek növelése volt. Kasztíliában a **kataszter** (catastro) 1737 körül bevezetett kísérlete a jövedelem szerinti adózást próbálta megvalósítani, de a nemesség és az egyház adómentessége miatt a rendszert csak részlegesen alkalmazták. A belső vámhatárok csökkentése és a kereskedelem szabályozásának módosítása élénkítette a piacot, de az adóteher továbbra is aránytalanul a szegényebb rétegekre nehezedett. A pénzügyi reformok eredményeként a monarchia jövedelmei növekedtek, ám a háborús kiadások és az udvari költekezés miatt az államadósság a század folyamán többször újra megnőtt.

A hadsereg és a flotta újjászervezése szintén kulcselem volt. A spanyol **hadsereg** toborzását és kiképzését modernizálták, a flottát részben újjáépítették, és a 18. század közepére a spanyol tengeri erő újra számottevő tényezővé vált a mediterrán térségben. A 18. században elkerülték a nagy belső háborúkat (a század eleji örökösödési háború kivételével), ami a belső stabilitást és a gazdasági növekedést is támogatta.

32.4.4. A felvilágosodás Spanyolországban és a reformpolitika

A spanyol **felvilágosodás** (Ilustración) a 18. század második felében bontakozott ki. A „fények" (Luces) követői a racionális igazgatást, a gazdasági fejlődést, az oktatás terjesztését és a társadalmi hasznosságot hirdették, de mindezt az abszolút monarchia keretein belül képzelték el. A legfontosabb gondolkodók és reformerek közé tartozott **Benito Jerónimo Feijoo** (a skolasztikus hagyomány bírálója), **Pedro Rodríguez de Campomanes** (gazdasági reformer), **Gaspar Melchor de Jovellanos** (jogász, a mezőgazdaság modernizálásának szószólója), valamint **José Moñino, Floridablanca grófja** és **Pedro Pablo Abarca de Bolea, Aranda grófja** (mindketten államminiszterként). A reformprogramot a **felvilágosult abszolutizmus** (despotismo ilustrado) elvei határozták meg: a változásokat felülről, a királyi hatalom eszközeivel hajtották végre, nem népképviseleti úton.

A reformok csúcspontja **III. Károly** (1759–1788) uralkodására esett. A Nápolyból és Szicíliából érkezett király itáliai tapasztalatait kamatoztatta. Uralkodása alatt a kormányzat támogatta a **gazdasági társaságok** (Sociedades Económicas de Amigos del País) megalakulását, amelyek a mezőgazdasági és ipari ismeretek terjesztését szolgálták. Madridban nagyszabású városi infrastrukturális beruházások történtek: utcák, világítás, csatornázás. III. Károly 1767-ben kiűzte a **jezsuita rendet** Spanyolországból és a gyarmatokról, amit a pápai fennhatóság korlátozásának szándéka mellett a rend politikai befolyásának felszámolása indokolt. A rend kiűzése dokumentált tény, amelyet a pápaság kénytelen volt elfogadni; az intézkedés a királyi jogok (regalismo) erősítésének jegyében történt.

A felvilágosodás azonban korlátozott társadalmi hatású maradt. Az eszmék elsősorban az elit körében terjedtek; a vidéki lakosság nagy része írástudatlan maradt, és a katolikus egyház befolyása a mindennapokban erős volt. A spanyol felvilágosodás nem vált radikálissá, nem kérdőjelezte meg a monarchiát, hanem annak modernizálását szolgálta. A történészi vita arról szól, mennyire tekinthető a spanyol Ilustración a francia felvilágosodás „gyengébb" változatának, vagy inkább sajátos, gyakorlati irányultságú mozgalomnak, amely a birodalom irányításában fontos szerepet játszott.

32.4.5. A gyarmati birodalom átszervezése és a kereskedelem

A Bourbon-reformok a gyarmatokat is átfogták, a fő cél a gyarmati jövedelmek növelése és a spanyol kikötők monopóliumának hatékonyabb érvényesítése volt. A következő intézkedések emelkednek ki:

- **Új alkirályságok létrehozása:** Új-Granada (1739-ben véglegesítve, korábban 1717-ben rövid ideig), majd **Río de la Plata** (1776). Az új igazgatási egységek a helyi vámolást és az igazgatást hozták közelebb a gyarmatokhoz, és csökkentették a limai alkirályi központ túlsúlyát.
- **Intendánsok és katonai reformok:** a gyarmati területeken is bevezették az intendánsi rendszert (Kuba, Mexikó, Peru stb.), megerősítették a hadsereget és a milíciákat, amihez nagyobb adóterhekre és a kreol (helyben született európai származású) elitek befolyásának visszaszorítására volt szükség.

- **A kereskedelem fokozatos liberalizálása:** 1765-től a karibi kikötők közötti kereskedelem szabályait enyhítették, majd 1778-ban kiadták a **szabad kereskedelem** (comercio libre) rendeletet. Ez megszüntette a hagyományos cádiz-központú flotta- és konvojrendszert (*flota* és *galeones*), és lehetővé tette több spanyol és gyarmati kikötő közvetlen kereskedelmét. A rendelet dokumentált hatása volt a gyarmati kereskedelem bővülése, de a pontos volumennövekedés becslés kérdése.
- **Bányászat és ezüsttermelés:** a higanyellátás javítása, a technológiai újítások és a munkaerő-menedzsment módosítása növelte a mexikói és perui ezüstbányák hozamát. A történészi becslések szerint a mexikói ezüstkivitel a század során megtöbbszöröződött, de a pontos számok vitatottak.

A reformok növelték a spanyol korona jövedelmeit, és a katalán, valamint a baszk kikötők különösen profitáltak a gyarmati kereskedelem bővüléséből. Katalónia a század folyamán Spanyolország iparilag legfejlettebb régiójává vált, elsősorban a textilipar és a hajózás révén. Az 1778-as rendelet a katalán termékeknek új gyarmati piacokat nyitott.

A reformok azonban súlyosbították a gyarmati társadalom feszültségeit. Az adóbeszedés szigorítása, a kreol elitek kiszorítása a magas hivatalokból, valamint a bennszülött népek és a rabszolgák kizsákmányolása növekvő elégedetlenséget szült. A 18. század végén a gyarmatokon több felkelés robbant ki; a legnagyobb, a perui **Túpac Amaru II. felkelés** (1780–1783) azt követelte, hogy a reformok terheit könnyítsék és a helyi bennszülött közösségek jogait tartsák tiszteletben. A spanyol hatóságok a felkelést brutálisan leverték. A dokumentált események azt mutatják, hogy a Bourbon-reformok gyarmati politikája hozzájárult a birodalmon belüli feszültségek kiéleződéséhez, és előkészítette a 19. század eleji függetlenségi háborúkat.

32.4.6. A 18. századi gazdaság és társadalom

A Bourbon-reformok hatására a spanyol gazdaság élénkült, de a növekedés regionálisan egyenlőtlen maradt. A lakosság a becslések szerint a század eleji mintegy 7,5 millióról a század végére körülbelül 10,5–11 millióra nőtt; ezek a számok a történészi becslések tartománya, a források eltérőek. A demográfiai növekedés a járványok ritkulásából, a viszonylagos belső békéből és a mezőgazdasági termelés lassú emelkedéséből fakadt. Ám a növekvő lakosság növelte a földéhséget, és a mezőgazdaság elmaradottsága miatt vidéki szegénység és munkaerő-felesleg alakult ki.

A **mezőgazdaság** termelékenysége alacsony maradt. A nagybirtokok (**latifundiumok**) és a **majorátus** (mayorazgo) rendszere gátolta a föld hatékony használatát; a felvilágosult reformerek, különösen Jovellanos, bírálták az ugaroltatás és a kiterjedt pásztorkodás túlsúlyát. A kormányzat kísérleteket tett a földreformra, de a nemesi és egyházi tulajdon védelme miatt kevés sikert ért el.

Az **ipar** terén a hagyományos kézműipar mellett új manufaktúrák jöttek létre. Katalónia textilipara (különösen a kalikófestés) és a baszk vidék vasgyártása a gyarmati piacok bővülése révén lendült fel. A belső kereskedelem javult a belső vámhatárok csökkentésével és az útépítésekkel, de a szállítás a hegyvidéki terepen továbbra is nehézkes volt.

A társadalmi szerkezet rendi alapokon állt: a nemesség és az egyház adómentessége, valamint a céhes és földesúri kötöttségek fennmaradtak. A szegénység, a koldulás és a vidéki elvándorlás terjedése a század végén társadalmi elégedetlenséget keltett. A felvilágosult kormányzat próbált szabályozni a szegényügyet és támogatni a gazdasági társaságokat, de a rendi hierarchiát nem kérdőjelezte meg. A gyarmati jövedelmek elsősorban a kikötővárosokba és a koronába áramlottak, a belső területek leszakadtak.

A 18. század végére a „felvilágosult despotizmus” lendülete kifulladt. A francia forradalom (1789) után az udvar konzervatív irányba fordult, a reformok leálltak, és a gyarmati feszültségek a birodalom szétesésének irányába mutattak. A 1808-as francia megszállás új korszakot nyitott.

32.4.7. Források és bizonytalanságok

A Bourbon-reformok tanulmányozásának fő forrásai a **királyi rendeletek** és a **Nueva Planta rendeletek** eredeti szövegei, a kormányzati és gyarmati levéltárak iratai, a kataszteri felmérések, a gazdasági társaságok jelentései, valamint a kikötői nyilvántartások. A gazdasági és demográfiai adatok (lakosságszám, kereskedelem volumene, ezüsttermelés) **becsléseken alapulnak**, és a hivatalos vámstatisztikák alulbecsülik a tényleges forgalmat a csempészet és az informális kereskedelem miatt.

A vitatott kérdések közé tartozik: - **A Bourbon-reformok sikeressége.** A spanyol történetírás hagyományos államépítési narratívája a reformokat modernizációs sikernek tekintette, míg a regionális és posztkoloniális megközelítések a központosítás és a gyarmati kizsákmányolás kárait hangsúlyozták. A mai kutatás inkább az ellentmondásos hatásokat emeli ki. - **A felvilágosodás mélysége.** Vitatott, hogy a spanyol Ilustración valóban átalakította-e a társadalmat, vagy csupán szűk elitprojekt maradt, amely nem érte el a vidéki tömegeket. - **A gyarmati reformok és a függetlenségi mozgalmak összefüggése.** A reformok erősítették a gyarmati bürokráciát, de növelték a kreolok elégedetlenségét; a függetlenségi háborúk okai között a Bourbon-politika szerepe vita tárgya.

Fontos forráskritikai szempont, hogy a Bourbon-rendelkezések nyelvezete a „lázadás büntetését” és a „királyi felség jogait” hangsúlyozta, ezért azokat nem lehet semleges leírásként kezelni. A katalán intézmények felszámolásának emlékezete a mai napig politikai és emlékezetpolitikai kérdés Spanyolországban.

32.4.8. Rövid összefoglaló

- A spanyol örökösödési háború (1701–1714) után a Bourbon-dinasztia került trónra, és a monarchia elvesztette Gibraltárt, Menorcát, valamint rabszolga-kereskedelmi szerződéses jogát is átengedte Nagy-Britanniának.
- A Nueva Planta rendeletek (1707–1716) felszámolták Valencia, Aragónia, Katalónia és Mallorca külön intézményeit, és a kasztíliai jogrendszert terjesztették ki; a baszk tartományok és Navarra kiváltságai fennmaradtak.
- A közigazgatás központosítása intendánsok és titkársági rendszer révén, valamint adóreformok és katonai modernizáció jellemezte a Bourbon-államot.
- A spanyol felvilágosodás (Ilustración) a monarchia keretei között reformprogramot hirdetett, amely III. Károly alatt (1759–1788) érte el csúcsát; a jezsuiták kiűzése és a gazdasági társaságok támogatása volt a leglátványosabb intézkedés.
- A gyarmati birodalom átszervezése új alkirályságokkal, intendánsokkal és az 1778-as szabad kereskedelem rendelettel növelte a korona jövedelmeit, de fokozta a gyarmati társadalom feszültségeit.
- A 18. századi gazdaság növekedett, különösen a gyarmati kereskedelem és a katalán ipar, de a mezőgazdaság elmaradottsága és a társadalmi egyenlőtlenségek továbbra is fennálltak.
- A Bourbon-reformok megítélése a történetírásban vitatott: a modernizáció és a központosítás eredményei együtt jártak a perifériák jogfosztásával és a gyarmati kizsákmányolás intenzívebbé válásával.

- A 18. század végére a reformlendület kifulladt, a francia forradalom után az udvar konzervatív irányba fordult, és a gyarmati elégedetlenség a 19. századi függetlenségi háborúk előkészítője lett.

32.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai következményei voltak a spanyol örökösödési háborúnak, és hogyan illeszkedtek a Nueva Planta rendeletek a Bourbon-kormányzat központosítási céljaihoz?
2. Miért tekinthető a Bourbon-reformok egyik legvitatottabb intézkedésének a tartományi kiváltságok eltörlése, és milyen különbségek mutathatók ki a keleti királyságok és a baszk–navarrai területek helyzete között?
3. Milyen gazdasági és gyarmati reformokat hajtottak végre a 18. század folyamán, és ezek milyen hatással voltak a spanyol birodalom jövedelmeire és a gyarmati társadalomra?
4. Hogyan jellemezhető a spanyol felvilágosodás politikai irányultsága, és miért nevezték ezt a korszakot „felvilágosult abszolutizmusnak”?
5. Milyen forráskritikai nehézségek merülnek fel a Bourbon-reformok sikerének és a 18. századi gazdasági növekedés mértékének megítélésekor?

33 Spanyolország 1808-tól 1939-ig

33.1. A függetlenségi háború és a liberális állam

A 18. századi Bourbon-reformok A Bourbon reformok központosító államépítése és Franciaország felé forduló külpolitikája után a spanyol monarchiát a napóleoni háborúk idején egyszerre érte el a dinasztikus válság, a katonai megszállás és a birodalmi alkotmányos átalakulás kísérlete. Az 1808–1814 közötti események Spanyolországban nem csupán franciaellenes háborút hoztak, hanem hatalmi vákuumot is, amelyben először fogalmazódott meg a nemzeti szuverenitásra épülő liberális állam programja. Az 1812-es cádizi alkotmány ezt az első kísérletet intézményesítette, de a háború utáni restauráció, a liberális triennium és a királyi abszolutizmus utolsó évtizede megmutatta, hogy a liberális és abszolutista tábor közötti küzdelem hosszú távon meghatározza a spanyol politikai életet.

33.1.1. A Bourbon-monarchia válsága és Napóleon beavatkozása (1807–1808)

A spanyol monarchia 1808-ra belpolitikai és nemzetközi értelemben is kimerült. **IV. Károly** (*Carlos IV*) uralkodása alatt a tényleges hatalmat hosszú ideig a királyné kegyence, **Manuel Godoy** gyakorolta, aki a francia szövetség mellett 1795-ben békét kötött a forradalmi Franciaországgal, majd 1804-ben hadat üzent Nagy-Britanniának. A trafalgari vereség 1805-ben megsemmisítette a spanyol–francia flotta nagy részét, és súlyosbította az államháztartási válságot. A királyi udvarban azonban nem elsősorban a pénzügyi összeomlás, hanem a trónöröklés körüli családi viszály nyitotta meg az utat a külső beavatkozás előtt: VII. Ferdinánd trónörökös és hívei Godoy megbuktatására törekedtek, miközben Napóleon a francia hadsereg átvonulását és a spanyolországi támaszpontokat akarta kihasználni Portugália megszállására.

A **fontainebleau-i szerződés** (1807) hivatalosan engedélyezte a francia csapatok átvonulását Portugália ellen, de a francia alakulatok hamarosan Spanyolország stratégiai pontjain rendezkedtek be. 1808. március 17–19-én az **aranjuezi felkelés** (*Motín de Aranjuez*) lemondatta Godoyt, és IV. Károlyt fia, **VII. Ferdinánd** (*Fernando VII*) javára való lemondásra kényszerítette. Napóleon ekkor magához rendelte a királyi családot **Bayonne-ba**, ahol 1808 májusában előbb Ferdinándot, majd IV. Károlyt is lemondatta, és a spanyol trónra saját bátyját, **Joseph Bonaparte**-ot helyezte **I. József** (*José I*) néven. A kortárs spanyol források ezt a folyamatot törvénytelen kényszerként, a francia hivatalos közlemények viszont dinasztikus rendezésként értelmezték; a mai történészi konszenzus szerint Napóleon nem a spanyol belviszályokban kívánt döntőbíró lenni, hanem a birodalmi ellenőrzést akarta kiterjeszteni az Ibériai-félszigetre.

A bayonne-i lemondatás hírére 1808. **május 2-án** Madridban népi felkelés tört ki, amelyet a francia csapatok kegyetlenül levertek. A felkelés hírét a spanyol városok sorra követték, és a megszállókkal szemben helyi **junta** (*junta*, „bizottság”) szerveződött; a juntáka a király távollétében a „fogságban lévő” VII. Ferdinánd nevében vették át a hatalmat. A juntáka legitimitása már a kortárs politikai vitákban is vitatott volt: egyes értelmezések szerint a monarchia üresedésére adott népképviseleti választ jelentették, mások szerint ideiglenes, jogilag kétséges testületek voltak. A dokumentált tény az, hogy 1808 őszén a helyi juntáka egy része **központi juntává**

(*Junta Central*) egyesült, amely előbb Sevillában, majd Cádizban működött, és 1810-ben átadta helyét a régensi tanácsnak.

33.1.2. A függetlenségi háború (1808–1814)

A **függetlenségi háború** (*Guerra de la Independencia*) spanyol elnevezése a francia megszállók elleni küzdelmet jelöli, de a kifejezés nem a mai értelemben vett nemzeti függetlenséget, hanem a Bourbon-dinasztia és a katolikus monarchia helyreállítását jelentette. A brit történetírás ugyanezt a konfliktust **félszigeti háború** (*Peninsular War*) néven tárgyalja, mert a hadműveletek Portugáliát is magukban foglalták; a francia források „spanyolországi háborúról” (*guerre d'Espagne*) beszéltek. A megnevezések tehát nem semlegesek, hanem eltérő nemzeti és hadtörténeti távlatokat tükröznek.

A háború katonai lefolyása három szakaszra tagolható. Az első szakaszban (1808) a francia csapatok ugyan elfoglalták a fővárost és több nagyvárost, de a **bailéni csata** (1808. július) veresége megmutatta, hogy a spanyol reguláris erők és a helyi felkelők együtt képesek francia hadtestet megadásra kényszeríteni. A második szakaszban (1809–1812) Napóleon személyesen vezetett hadjáratot, de a megszálló francia erők soha nem tudták tartósan ellenőrizni a félsziget egészét; a vidéki területeken a spanyol és portugál ellenállás, valamint a folyamatos utánpótlási nehézségek miatt a francia hadsereg folyamatosan lekötve maradt. A harmadik szakaszban (1812–1814) a **Arthur Wellesley**, később **Wellington hercege** vezette brit–portugál–spanyol szövetséges hadsereg sorozatos győzelmeket aratott (Salamanca, Vitoria), és 1814-re kiszorította a franciákat a félszigetről.

A háború egyik legfontosabb jellegzetessége a **gerilla** (*guerrilla*) hadviselés volt. A kifejezés a spanyol *guerra* („háború”) kicsinyítőképzős alakjából származik, és innen terjedt el más nyelvekbe. A gerillacsapatok többnyire helyi lakosokból, volt katonákból, papokból és parasztokból szerveződtek, és rajtaütésekkel, utánpótlási vonalak elvágásával nehezítették a francia megszállást. A gerilla megítélése a kortárs forrásokban és a későbbi történetírásban is erősen eltér: a spanyol nemzeti emlékezet a népi ellenállás hősi formájaként, a brit hadtörténet a reguláris hadsereg kiegészítőjeként, a francia katonai jelentések pedig a szabálytalan, kegyetlen erőszak forrásaként mutatták be. A mai tudományos konszenzus szerint a gerillák önmagukban nem döntötték el a háborút, de jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a francia megszállás soha ne váljon stabil közigazgatási és gazdasági renddé.

A háború áldozatairól csak becslések állnak rendelkezésre. A spanyolországi halálos áldozatok számát a mai történészek általában 300 000 és 500 000 közé teszik, de ezek a becslések a közvetlen harcokon túl magukban foglalják az éhínséget, a járványokat és a megszállással összefüggő erőszakot is. A bizonytalanság oka, hogy a korabeli anyakönyvi és közigazgatási források hiányosak, a hadijelentések pedig nem rögzítették a polgári áldozatokat. Ami dokumentált, az az, hogy a megszálló francia csapatok és a gerillacsapatok egyaránt követtek el atrocitásokat a polgári lakossággal szemben; **Francisco de Goya** *A háború borzalmai* (*Los desastres de la guerra*) című metszetsorozata ezt művészi forrásként, nem statisztikai kimutatásként dokumentálta.

33.1.3. A cádizi Cortes és az 1812-es alkotmány

A háború alatt a hatalmi vákuumot a juntá k használták fel arra, hogy a monarchia alkotmányos átalakítását kezdeményezzék. A központi junta 1810-ben **alkotmányozó Cortest** (*Cortes Constituyentes*) hívott össze, amely **Cádizban**, a francia megszállástól szabad kikötővárosban ült össze. A képviselők egy része póttag volt, akiket a megszállt területekről és a tengerentúli provinciákból választottak vagy delegáltak; ez a körülmény a gyűlés összetételét és legitimitását már a korban is vitatottá tette. A Cortes 1810. szeptember 24-én nyílt meg, és 1812. **március**

19-én fogadta el az alkotmányt, amelyet a köznyelv a Szent József-nap miatt **„La Pepa”** néven emlegetett (a *Pepe* a *José* beceneve).

Az **1812-es cádizi alkotmány** (*Constitución de Cádiz*) 384 cikkelyből állt, és a korabeli európai alkotmányos gondolkodás egyik legfontosabb dokumentuma volt. Az alkotmány 1. cikkelye a **nemzeti szuverenitást** (*soberanía nacional*) hirdette: a hatalom elvileg a nemzetet illeti, nem pedig a királyt. A hatalmi ágak szétválasztása értelmében a törvényhozást a Cortes a királlyal együtt gyakorolta, a végrehajtás a király kezében maradt, a bíróságok pedig elvileg függetlenek voltak. Az alkotmány eltörölte az **inkvizíciót**, korlátozta az egyházi és nemesi kiváltságokat, és kimondta a **sajtó szabadságát** (*libertad de imprenta*), bár az utóbbit vallási ügyekben korlátozta. A választójog közvetett és vagyoni feltételekhez kötött volt, így a politikai részvétel nem terjedt ki a lakosság egészére.

Az alkotmány vallási kérdésekben korántsem volt a mai értelemben semleges: a 12. cikkely kizárólagos államvallássá tette a római katolikus vallást, és minden más vallás gyakorlását tiltotta. Ez a rendelkezés a cádizi képviselők többségének meggyőződését tükrözte, és egyben politikai kompromisszum is volt: a liberálisok egy része ezzel próbálta elhárítani az egyház és a vidéki lakosság vádját, miszerint az alkotmány a francia forradalom vallásellenes örökségét követné. A mai történetírás ezért az 1812-es alkotmányt nem egyszerűen „liberális” dokumentumként, hanem a felvilágosodás és a katolikus monarchikus hagyomány sajátos ötvözeteként értelmezi.

A gyarmati kérdésben az alkotmány szövege a spanyol monarchia minden alattvalóját a nemzet részévé nyilvánította, de a tengerentúli provinciák képviselete és a választójogi arányok körül azonnal vita bontakozott ki. A spanyol-amerikai kreol elitek egy része a cádizi alkotmányt a félszigeti spanyol képviselők fölényének megerősítéseként, mások viszont a birodalmi egyenjogúság lehetőségeként olvasták. A függetlenségi mozgalmakkal való kapcsolat ezért vitatott: egyes történészek szerint az alkotmány kínálhatott volna keretet a birodalom átalakítására, mások szerint a kreol elit számára már 1812-ben sem volt elegendő, mert a tényleges autonómiát nem biztosította. A spanyol nyelvű forrásokban a tengerentúli területeket ekkor még nem „gyarmatoknak”, hanem „királyságoknak” vagy „provinciáknak” nevezték; a mai fogalomhasználat ezért félrevezető lehet.

33.1.4. VII. Ferdinánd restaurációja és az abszolutista reakció (1814–1820)

A háború vége felé a szövetséges hatalmak 1814-ben visszaengedték a francia fogságból **VII. Ferdinándot**, akit a spanyol közbeszéd **„a vágyott”** (*el Deseado*) néven üdvözölt. Visszatérése után a király nem kötelezte el magát az alkotmány mellett. Az abszolutista képviselők egy csoportja 1814 áprilisában hozzá intézett beadványában, a **„perzsa manifesztum”** (*Manifiesto de los Persas*) néven ismert szövegben azt kérte, hogy a király törölje el a cádizi alkotmányt és állítsa vissza a hagyományos monarchiát. VII. Ferdinánd 1814. **május 4-i** valenciai rendeletével érvénytelenítette az alkotmányt és a Cortes rendeleteit, majd megkezdte a liberálisok üldözését.

A restaurált abszolutista rendszerben a politikai hatalom ismét a királyi udvarban, a hadseregben és az egyházi hierarchiában összpontosult. A liberálisokat bebörtönözték, száműzték vagy kivégezték; sokan franciaországi és brit emigrációba kényszerültek. A királyi kormányzat a cádizi reformokat visszavonta, az inkvizíciót formálisan helyreállította, és a sajtót újra cenzúra alá helyezte. Az abszolutista oldal saját győzelmét az „ősi rend” helyreállításaként, a liberális oldal zsarnoki fordulatként értelmezte; a két narratíva szembenállása a spanyol politikai kultúra tartós elemévé vált.

A restauráció azonban nem tudta megoldani a monarchia súlyos pénzügyi és birodalmi válságát. A háború pusztítása, a kereskedelem összeomlása és a spanyol-amerikai függetlenségi mozgalmak megerősödése miatt az állam bevételei drasztikusan csökkentek. A kormányzat kénytelen volt

új adókat kivetni, miközben a hadsereg és a hivatalnokok fizetése elmaradt. A tisztek egy része, köztük a liberális eszmékkel szimpatizáló fiatal katonák, egyre inkább úgy látta, hogy az abszolutista rendszer képtelen a birodalom megtartására és a társadalmi feszültségek kezelésére.

33.1.5. A liberális triennium (1820–1823)

1820. **január 1-jén Rafael del Riego** alezredes Cabezas de San Juanban katonai felkelést hirdetett az 1812-es alkotmány visszaállításáért. A felkelés kezdetben elszigeteltnek tűnt, de a következő hetekben több helyőrség és város csatlakozott hozzá, és a király 1820. **március 7-én** kénytelen volt esküt tenni az alkotmányra. Ezzel kezdődött a **liberális triennium** (*Trienio Liberal*, 1820–1823), amely során a spanyol liberálisok először kormányozhatták az országot békeidőben.

A triennium alatt a liberális tábor két fő irányzatra szakadt: a mérsékeltek, akiket „tizenkettőtöknek" (*doceañistas*) is neveztek az 1812-es alkotmány híveiként, fokozatos reformokat akartak, és tartottak a társadalmi radikalizmustól; a radikálisabb „felhevültek" (*exaltados*) viszont gyorsabb egyházellenes és földreformot követeltek. A kormányzat visszaállította a sajtószabadságot, eltörölte az inkvizíciót, és megkezdte az egyházi javak egy részének eladását, az **egyházi javak kisajátítását** (*desamortización*). Ezek az intézkedések azonban nem enyhítették a vidéki lakosság elégedetlenségét, és az egyházi hierarchiát, valamint a nemesség egy részét nyílt ellenállásba sodorták.

VII. Ferdinánd a triennium alatt formálisan alkotmányos uralkodó volt, de titokban folyamatosan kapcsolatot tartott az abszolutista ellenzékkel, és többször kérte a Szent Szövetség beavatkozását. A **veronai kongresszus** (1822) végül felhatalmazta a francia kormányt, hogy avatkozzon be Spanyolországban. 1823. **áprilisában** a francia hadsereg – amelyet a királypárti spanyolok **„Szent Lajos fiai"** (*Cien Mil Hijos de San Luis*) néven üdvözöltek – átlépte a határt. A liberális kormány és a Cortes a királlyal együtt Cádizba menekült, de a francia csapatok 1823 augusztusában elfoglalták a **Trocadero** erődjét, és a liberális kormányzat kénytelen volt kapitulálni. A francia intervenció a Szent Szövetség konzervatív restaurációs politikájának része volt, és a kortárs liberális közvéleményben a külső hatalmi beavatkozás szimbólumává vált.

33.1.6. Az „ominózus évtized" és a trónöröklési válság (1823–1833)

A liberális triennium bukása után VII. Ferdinánd ismét abszolutista rendszert épített ki. A liberálisok az 1823–1833 közötti időszakot **„ominózus évtizednek"** (*Década Ominosa*) nevezték, hogy kifejezzék a politikai megtorlás és a szabadságjogok felszámolásának légkörét. A királyi kormányzat politikai rendőrséget működtetett, cenzúrázta a sajtót, és a **realista önkéntesek** (*Voluntarios Realistas*) nevű milíciát használta a liberális mozgolódás elfojtására. A megtorlás mértéke azonban elmaradt a francia restauráció radikalizmusától; a király óvatosan bánt a hadsereggel, mert attól tartott, hogy újabb katonai felkelés tör ki.

Az ominózus évtizedben a monarchia elvesztette kontinentális amerikai birodalmának nagy részét. Az 1824-es **ayacuchói csata** után a spanyol korona gyakorlatilag kiszorult Dél-Amerikából, és csak Kuba, Puerto Rico, valamint a Fülöp-szigetek maradtak meg. A birodalom összeomlása tovább súlyosbította az államháztartási válságot, és a spanyol gazdaság a 19. század közepéig nem tudott helyreállni. A kortárs spanyol források egy része a gyarmati lázadásokért a liberális eszméket és a szabadkőműveseket tette felelőssé, míg a liberális szerzők a királyi abszolutizmust okolták a birodalom széteséséért.

A korszakot lezáró válság a trónöröklés körül bontakozott ki. VII. Ferdinándnak hosszú ideig nem született gyermeke, ezért a korona várományosa öccse, **Don Carlos** (*Carlos María Isidro*) volt. 1829-ben azonban a király negyedik felesége, **Mária Krisztina** (*María Cristina*) teherbe esett, és 1830-ban megszületett **Izabella** (*Isabel*). VII. Ferdinánd 1830. **március 29-én** kiadta a **pragmatikus szankciót** (*Pragmática Sanción*), amely visszaállította a nőági örökösödést, és ezzel lányát tette meg trónörökössé. Don Carlos és hívei ezt a rendelkezést törvénytelennek tekintették, és a király halála után felkelést indítottak.

VII. Ferdinánd 1833. **szeptember 29-én** halt meg. A trónra kiskorú **II. Izabella** (*Isabel II*) került, anyja, Mária Krisztina pedig régensként gyakorolta a hatalmat. A trónöröklési vita kettészakította a monarchiát: a Don Carlos mögött felsorakozó **karlisták** (*carlistas*) a férfiági örökösödést és a hagyományos abszolutista, egyházias rendet védelmezték, míg a liberálisok és a királyi kormányzat Izabella oldalára álltak, mert a kiskorú királynő anyja hajlandónak mutatkozott a liberális reformok támogatására. A karlista felkelés 1833 októberében kezdődött, és az azt követő polgárháborúk részletes tárgyalása a következő alfejezetben következik: A karlista háborúk és a restauráció.

33.1.7. Források és bizonytalanságok

Az 1808–1833 közötti spanyol történelem eseményeinek fő vonala jól dokumentált: a cádizi alkotmány szövege, a Cortes jegyzőkönyvei, a királyi rendeletek, a hadijelentések, a diplomáciai levelezés és a korabeli sajtó bőséges elsődleges forrást ad. A korszak értelmezése azonban több ponton vitatott. A **függetlenségi háború** elnevezés maga is nemzeti távlatot tükröz; a brit, francia és spanyol historiográfia más-más hangsúlyt helyez az eseményekre. A háború halálos áldozatainak száma becslés, 300 000 és 500 000 közötti tartományban, és a források hiányossága miatt pontosan nem állapítható meg. A **gerilla** szerepének megítélése szintén forrástól függően változik; a mai konszenzus a gerillák hozzájárulását a francia megszállás nehezítéséhez elismeri, de a háború döntő tényezőjeként nem fogadja el. Az **1812-es alkotmány** értékelése a korban politikai állásfoglalás volt: az abszolutisták forradalmi, a liberálisok a spanyol szabadság „ősi” hagyományához való visszatérést látták benne; a mai historiográfia ezt a szembenállást nem oldja fel, hanem a dokumentum kettős természetét hangsúlyozza. VII. Ferdinánd megítélése hasonlóan megosztott: a hivatalos abszolutista források restaurátorként, a liberális források zsarnokként ábrázolják; a mai tudományos konszenzus a politikai elnyomást és a gazdasági stagnálást emeli ki, de azt is dokumentálja, hogy a társadalom egy része a királyt a rend helyreállítójaként üdvözölte. A cádizi alkotmány és a spanyol-amerikai függetlenségi mozgalmak kapcsolata továbbra is élénk történészi vita tárgya. A statisztikai adatoknál, például a háborús áldozatszámoknál és a költségvetési hiányoknál, a mai feldolgozások is eltérő becsléseket közölnek; a biztos állításokhoz ezért a konkrét források ellenőrzése szükséges.

33.1.8. Rövid összefoglaló

- A Bourbon-monarchia 1808-as dinasztikus válsága és a napóleoni megszállás Spanyolországban hatalmi vákuumot és franciaellenes háborút váltott ki.
- A **függetlenségi háború** (1808–1814) során a spanyol reguláris erők, a brit–portugál szövetségesek és a gerillák együtt szorították ki a francia csapatokat, de az áldozatok és a pusztítás mértéke hatalmas volt.
- A háború alatt összeült **cádizi Cortes** 1812-ben elfogadta a **„La Pepa”** alkotmányt, amely a nemzeti szuverenitásra, a hatalommegosztásra és a korlátozott sajtószabadságra épült, de a katolikus vallást kizárólagos államvallássá tette.

- **VII. Ferdinánd** 1814-es visszatérése után eltörölte az alkotmányt, és abszolutista megtorlást indított a liberálisok ellen.
- A **liberális triennium** (1820–1823) ideiglenesen visszaállította az alkotmányos rendet, de a belső megosztottság és a Szent Szövetség francia intervenciója megbuktatta.
- Az **„ominózus évtizedben"** (1823–1833) a királyi abszolutizmus megszilárdult, ugyanakkor Spanyolország elvesztette kontinentális amerikai birodalmának nagy részét, és az állam pénzügyi válsága súlyosbodott.
- A trónöröklési vita Isáabella és Don Carlos hívei között a karlista felkelés előzményévé vált, és a spanyol politikát hosszú távon a liberális–abszolutista törésvonal határozta meg.

33.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függött össze a Bourbon-monarchia belső válsága Napóleon spanyolországi beavatkozásával?
2. Milyen érvek és ellenérvek álltak szemben a cádizi Cortes összehívásakor a nemzeti szuverenitás kérdésében?
3. Miért tekinthető az 1812-es alkotmány a felvilágosodás és a katolikus monarchikus hagyomány kompromisszumának?
4. Milyen tényezők vezettek a liberális triennium bukásához, és milyen szerepet játszott ebben a Szent Szövetség?
5. Hogyan alakult át a spanyol monarchia társadalmi és politikai törésvonala a trónöröklési válság hatására 1833-ban?

33.2. A karlista háborúk és a restauráció

Az előző alfejezetben bemutatott liberális állam kiépülése a napóleoni háborúk után nem hozott stabil politikai rendet: a dinasztikus öröklés kérdése és a régi rend híveinek ellenállása 1833-tól polgárháborús időszakokhoz vezetett, miközben a liberális táboron belül is állandósultak a hatalmi harcok. Ez az alfejezet a **karlista háborúk** (Guerras Carlistas) korszakától a 19. század végi **restauráció** (Restauración) rendszeréig követi Spanyolország történetét. A középpontban a **II. Izabella** (Isabel II) alatt formálódó liberális állam, az 1868-as forradalom és az első köztársaság kísérlete, valamint az 1876-os alkotmányos monarchia és a **caciquismo** (helyi főnökök hálózatára épülő választási rendszer) működése áll.

33.2.1. A karlista háborúk eredete és az első karlista háború (1833–1840)

A karlista mozgalom közvetlen kiváltó oka a trónöröklés körüli vita volt. VII. Ferdinánd (Fernando VII) 1830-ban született lányát, Izabellát akarta trónra juttatni, ezért visszavonta a **száli törvény** (ley sálica) alapján fennálló, nőági öröklést kizáró rendelkezést. Öccse, **Don Carlos** (az abszolutista trónkövetelő) azonban saját igényét hangoztatta, és halálakor, 1833-ban a vele rokonszenvezők fellázadtak a liberális kormányzat ellen. A dinasztikus kérdés azonban csak a felszínt jelentette: a **karlisták** (carlistas) tábora a régi rend, az abszolút monarchia, a katolikus egyház kiváltságai és a tartományi **forális jogok** (fueros) védelmére szerveződött, míg a **liberálisok** (liberales) a központosított, alkotmányos monarchiát és a polgári reformokat támogatták.

Az első karlista háború (1833–1840) elsősorban Baszkföld, Navarra, Aragónia, Katalónia és a valenciai hegyvidék területén zajlott. A karlista sereg vezetője, **Zumalacárregui** tábornok kezdetben sikereket ért el, de halála után a karlisták nem tudták elfoglalni a nagyobb városokat,

és a liberális hadsereg fokozatosan fölénybe került. A háború rendkívül véres volt; a korabeli becslések szerint a katonai és polgári áldozatok száma 100 000 és 200 000 közé tehető, de a források eltérőek, és a polgári lakosság veszteségeit nehéz pontosan felmérni. A háborút 1839-ben a **bergai egyezmény** (Convenio de Vergara) zárta le, amelyben a karlista hadvezér, **Maroto** és a liberális **Espartero** megállapodott a karlista hadsereg feloszlatásáról és a tisztek egy részének a királyi hadseregbe való átvételéről. A karlista erők egy része azonban nem fogadta el az egyezményt, és a harcok még 1840-ig elhúzódtak.

A karlista háború nemcsak katonai eseménysor volt, hanem mély társadalmi törésvonalat is felszínre hozott: a vidéki, hagyományos közösségek és a városi liberális elitek közötti ellentétet, az egyház szerepének vitáját és a forális tartományok autonómiájának kérdését. A háború alatt a karlista területeken a parasztok népi ellenállása gyakran keveredett a helyi földesurak és a központi adóztatás elleni sérelmekkel, de a mozgalom nem volt egységes: a katalán karlisták például gyakran a forális jogok védelmét hangsúlyozták, míg a baszk területeken a hagyományos rend és a katolikus identitás megőrzése állt a középpontban. A liberális oldalon a hadsereg és a polgári milícia egyaránt részt vett a harcokban, és a háború tapasztalata hosszú időre meghatározta a spanyol politikai kultúra katonai beavatkozásra épülő mintáit.

33.2.2. II. Izabella és a liberális állam kiépülése (1833–1868)

VII. Ferdinánd halála után II. Izabella még kiskorú volt, ezért az anyja, **Mária Krisztina** (María Cristina) lett a régens, majd 1841-től **Espartero** tábornok, a liberálisok egyik vezéralakja. A régensségek időszaka a liberális tábor belső megosztottságát hozta felszínre. A **mérsékelt liberálisok** (moderados) a szűk választójog, a centralizált állam és a nagybirtokos elitek érdekeinek védelmét képviselték, míg a **haladó liberálisok** (progresistas) a szélesebb választójogot, az önkormányzatok erősítését és a radikálisabb földreformot szorgalmazták. E két irányzat között a politikai hatalom átadása gyakran **pronunciamiento** (katonai felkelés) révén történt, ami a hadsereget a korszak állandó politikai tényezőjévé tette.

A liberális állam intézményi alapjait az **1837-es alkotmány** (Constitución de 1837) fektette le, amely a nemzeti szuverenitás elvét a korona és a parlament közötti hatalommegosztással kombinálta. Az **1845-ös alkotmány** (Constitución de 1845), amelyet a mérsékeltek erőltettek át, tovább erősítette a királyi hatalmat, szűkítette a választójogot, és megerősítette a katolikus egyház kiváltságos helyzetét. A korszak legnagyobb társadalmi hatású intézkedései közé tartoztak a **desamortización** (elbirtoklás, az egyházi és községi földek állami kisajátítása és eladása) hullámai. A cél a földtulajdon átalakítása és az államadósság csökkentése volt, de a gyakorlatban a földek nagy része a vagyonos városi és vidéki elitek kezébe került, a parasztok többsége pedig nem jutott termőföldhöz; ez a későbbi társadalmi feszültségek egyik forrása lett. A liberális kormányzat emellett központosította a közigazgatást, bevezette a tartományi rendszert, és kiépítette a polgári oktatás alapjait, de a reformok nem érintették egyenlően az ország minden területét.

A **második karlista háború** (1846–1849), más néven a **matinersi háború** (Guerra dels Matiners) elsősorban Katalóniában zajlott, és kisebb intenzitású volt, mint az első. A karlista erők ezúttal is a vidéki, hagyományos közösségek támogatására támaszkodtak, de a liberális állam már erősebb volt, és a felkelést leverték. A konfliktus rávilágított arra, hogy a karlista mozgalom nem csupán dinasztikus kérdés volt, hanem a modernizálódó állammal szembeni vidéki ellenállás is egyben. A vereség után a karlista mozgalom időlegesen visszaszorult, de nem tűnt el.

Az 1850-es években a mérsékelt liberálisok dominanciája tovább folytatódott, de az **1854-es pronunciamiento** (a Vicálvaro-i felkelés) a haladó liberálisokat juttatta hatalomra, és elindította a **haladó kétéves időszak** (Bienio Progresista, 1854–1856) néven ismert reformhullámot. Ekkor újabb desamortizációt hajtottak végre, törvénybe iktatták a vasútépítést, és megkísérelték a helyi

önkormányzatok megerősítését. A nagyratörő tervek azonban a gazdasági válság, a társadalmi elégedetlenség és a liberális tábor továbbra is fennálló megosztottsága miatt összeomlottak, és 1856-ban a mérsékeltek visszavették a hatalmat. A korszak végét az **O'Donnell** és **Narváez** tábornokok váltakozó kormányzása jelezte, amely a politikai instabilitás fenntartásával járt.

II. Izabella uralkodásának második fele a mérsékelt liberális rendszer fokozatos hitelvesztésének időszaka volt. A királynő maga is beavatkozott a kormányalakításba, a választási csalások mindennaposak voltak, és a hadsereg politikai szerepe nem csökkent. A társadalmi feszültségek növekedtek: a vidéki nincstelenség, a városi munkásság rossz munkakörülményei és az egyre erősödő republikánus, valamint a munkásmozgalmi csoportok kihívást jelentettek a rendszer számára. Emellett a gyarmati kérdés is terhelte a kormányzatot, hiszen Kuba szigetén 1868-ban kitört a **tízéves háború** (Guerra de los Diez Años) néven ismert függetlenségi felkelés. A rendszer válsága 1868-ban csúcsosodott ki.

33.2.3. Az 1868-as forradalom és az első köztársaság (1868–1874)

Az **1868-as forradalom**, amelyet a korabeli és a későbbi spanyol történetírás gyakran **dicsőséges forradalomnak** (La Gloriosa) nevez, a haditengerészet lázadásával kezdődött Cádizban, és hamarosan a haladó liberálisok, a demokraták, a republikánusok és a katonatisztek széles koalíciójának felkelésévé vált. **Prim** tábornok, **Serrano** tábornok és **Topete** admirális vezetésével a felkelők 1868 szeptemberében megbuktaták II. Izabellát. A királynő Franciaországba menekült, és Spanyolországban ideiglenes kormány alakult.

Az ideiglenes kormány alkotmányozó Cortest hívott össze, amely 1869-ben új alkotmányt fogadott el. Az **1869-es alkotmány** (Constitución de 1869) a nemzeti szuverenitás elvét hangsúlyozta, bevezette a szélesebb férfi választójogot, kimondta a vallásszabadságot, és a monarchiát választotta államformának. A politikai elitek azonban nem tudtak megegyezni a trón betöltéséről. Végül a savoyai házból való **I. Amadé** (Amadeo I) herceget választották királlyá, aki 1871-ben foglalta el a trónt. Amadé uralkodása rövid és kudarcos volt: a karlista háború újabb fejezete, a kubai felkelés, a hadsereg és az egyház ellenállása, valamint a pártok közötti viszályok megbénították a kormányzást. 1873-ban, alig két év után, Amadé lemondott, és a Cortes kikiáltotta az **első spanyol köztársaságot** (Primera República Española).

Az első köztársaság (1873–1874) rendkívül rövid életű és belső ellentmondásokkal terhelt volt. A köztársasági tábor megoszlott a **föderalista** (az államszövetségi berendezkedés hívei) és a **unitárius** (az egységes államot támogatók) irányzat között. A föderalisták radikális szárnya egyes tartományokban **kantonális felkeléseket** (rebeliones cantonales) robbantott ki, amelyek a helyi autonóm köztársaságok kikiáltását célozták. A legjelentősebb ezek közül **Cartagena** kantonja volt, amely hónapokig ellenállt a központi kormányzatnak. Ezzel párhuzamosan a harmadik karlista háború is zajlott, és a kubai felkelés továbbra is terhelte a köztársaság erőforrásait. A köztársaság elnökei gyorsan váltották egymást, a politikai erőszak fokozódott, és a hadsereg fokozatosan a rend helyreállításának letéteményeseként lépett fel. 1874 januárjában **Manuel Pavía** tábornok puccsot hajtott végre, majd decemberben **Martínez Campos** tábornok Saguntóban kikiáltotta a Bourbon-házból származó **XII. Alfonz** (Alfonso XII) királyt, ami a restauráció kezdetét jelentette.

Az 1868–1874 közötti időszak tágabb értelemben a liberális forradalom második hullámának tekinthető, amelyben a demokratikus és republikánus eszmék először kerültek be tömegesen a spanyol politikai térbe. Az első köztársaság bukása azonban megmutatta, hogy a társadalmi bázis gyenge, az állam intézményei törékenyek, és a hadsereg továbbra is a politikai döntések első számú letéteményesének érzi magát.

33.2.4. A restauráció és a caciquismo rendszere (1874–1902)

A restauráció politikai kialakítója **Antonio Cánovas del Castillo** volt, aki a stabil alkotmányos monarchia és a békés hatalomváltás rendszerét kívánta megteremteni. Az **1876-os alkotmány** (Constitución de 1876) az 1845-ös és az 1869-es alkotmány kompromisszumának tekinthető: a király és a Cortes közösen gyakorolta a törvényhozó hatalmat, a király nevezte ki a kormányt, de a kormánynak parlamenti többségre is szüksége volt. A választójogot fokozatosan bővítették, és a férfiak általános választójogát 1890-ben vezették be, de a gyakorlatban a választások kimenetelét nem a szavazók akarata határozta meg.

A **turno pacífico** (békés váltógazdálkodás) a konzervatívok és a liberálisok közötti felváltva kormányzás rendszere volt. A két párt előre megállapodott a hatalom cseréjéről, és a választásokat úgy „szervezték meg", hogy a kormányon lévő párt jelöltjei nyerjenek. Ezt a gyakorlatot a **caciquismo** tette lehetővé. A **cacique** (főnök) a helyi társadalom befolyásos tagja volt – földbirtokos, ügyvéd, orvos, jegyző, néha pap –, aki a vidéki függőségi viszonyokat (adósság, munkahely, szívességek, fenyegetés) kihasználva biztosította a kijelölt jelölt győzelmét. A belügyminiszter a tartományi kormányzókon keresztül utasításokat adott a helyi cacique-oknak, és így a választási eredményeket már a szavazás előtt ismerték. A városokban és az iparvidékeken a caciquismo hatása gyengébb volt, de a vidék döntő súlya miatt a rendszer az ország jelentős részét ellenőrizte.

A restaurációs rendszer a politikai stabilitás látszatát biztosította, de a társadalmi és nemzeti kérdéseket nem oldotta meg. A **harmadik karlista háború** (1872–1876) a restauráció első éveiben ért véget, amikor a karlista erők vereséget szenvedtek, és a kormány 1876-ban felszámolta a baszk tartományok **forális jogait** (fueros). A forálisok eltörlése helyett a kormány gazdasági egyezményeket (**conciertos económicos**) kötött a baszk tartományokkal, amelyek bizonyos adóügyi autonómiát biztosítottak. Ez a lépés, valamint a gyors iparosodás (Bilbao és a környező bányavidék) később hozzájárult a **baszk nacionalizmus** megerősödéséhez.

A restauráció időszakában a **katalán nacionalizmus** is szervezett formát öltött. A **Renaixença** (reneszánsz) kulturális mozgalom a század közepétől a katalán nyelv, irodalom és történeti emlékezet újjáélesztésén dolgozott, és a század végére politikai követelésekké alakult. A **katalán nacionalisták** az önkormányzat, a nyelvi jogok és a gazdasági érdekek védelmét hangsúlyozták, és fokozatosan bejutottak a Cortesbe. Hasonló folyamat indult el a **galíciai** nyelv és kultúra területén is, de az ottani nacionalizmus politikai ereje később bontakozott ki.

A társadalmi kérdés a restauráció alatt egyre égetőbbé vált. A vidéki Spanyolország egyes részein – különösen Andaluziában – a nagybirtokrendszer és a föld nélküli munkások nyomora állandósult, ami az **anarchista** eszmék terjedésének kedvezett. Az anarchizmus a Földközi-tenger partvidékén és Katalóniában a szakszervezetek, a szövetkezetek és a sztrájkok révén vált tömegmozgalommá, de egyes irányzatai merényletekhez is folyamodtak. A **szocialista** mozgalom, amelynek intézményes alapjait az **1879-ben alapított Spanyol Szocialista Munkáspárt** (Partido Socialista Obrero Español, PSOE) és az **1888-ban alapított Általános Munkásszövetség** (Unión General de Trabajadores, UGT) rakta le, elsősorban a városi munkásság és a bányavidékek körében szerzett támogatókat. A nők a korszakban nem rendelkeztek választójoggal, és jogi alárendeltségük fennmaradt, de a munkásnők és a parasztasszonyok a gazdasági termelés nélkülözhetetlen résztvevői voltak; a katolikus női egyesületek pedig a konzervatív mozgósítás egyik bázisát alkották.

A restaurációs rendszer hitelességét azonban aláásta a gyarmati háborúk sorozata. A kubai függetlenségi törekvések 1895-ben újultak ki, és a hadsereg erőszakos fellépése, valamint a spanyol–amerikai háború (1898) katasztrofális veresége a **98-as katasztrófa** (Desastre del 98) néven vonult be a spanyol emlékezetbe. A vereség a rendszer belső válságát mélyítette el, és a következő évtizedekben a politikai, társadalmi és regionális feszültségek fokozódtak. Az 1898

utáni időszak már a restauráció válságának korszaka, amelyet a következő alfejezetek tárgyalnak részletesen.

33.2.5. Források és bizonytalanságok

A korszak dokumentáltsága viszonylag jó, de a források nem egyenletesen oszlanak el. A karlista háborúkról katonai jelentések, hivatalos közlemények, újságok és résztvevői visszaemlékezések állnak rendelkezésre, de az áldozatok számának becslései eltérőek, és a civil lakosság szenvedéseit a kortárs források gyakran elfogultan vagy hiányosan rögzítették. A nők, a parasztok és a vidéki alsó rétegek tapasztalatairól kevesebb elsődleges forrás szól, mint a katonai és politikai elitéről. A választási csalás és a caciquismo működésének mértékét a kormányzati iratok, a sajtó és a választási jegyzőkönyvek alapján lehet rekonstruálni, de a jelenség számszerűsítése nehéz, mert a csalás éppen a hivatalos dokumentációban gyakran láthatatlan marad.

A spanyol történetírásban vitatott, hogy a restaurációs rendszer mennyiben tekinthető stabilizáló tényezőnek, és mennyiben „elmaradott” vagy „korrupt” a nyugat-európai parlamentáris rendszerekhez képest. Egyes történészi irányzatok a caciquismót a spanyol társadalom sajátos, a vidéki hatalmi viszonyokból fakadó konfliktuskezelési mechanizmusaként értelmezik, míg mások a demokratikus fejlődés eltorzításának, a liberális állam megrekedésének bizonyítékát látják benne. A karlista mozgalom értékelése is változott az idők során: a 19. században a liberális sajtó gyakran „reakciós” és „fanatikus” mozgalomnak ábrázolta, míg a katolikus és a regionális emlékezetben a hagyomány és a forális szabadság védelmezőjeként szerepel. A mai történetírás mindkét megközelítést kritikailag kezeli, és a karlizmus sokszínű társadalmi bázisát hangsúlyozza.

Az 1868-as forradalom és az első köztársaság időszakát illetően a főbb politikai események dokumentáltak, de a köztársaság bukásának okairól máig élénk vita folyik. Egyes történészek a föderalista–unitárius ellentétet, mások a hadsereg és a polgári elitek érdekeit, megint mások a nemzetközi kontextust (a porosz–francia háború utáni monarchikus restaurációs hullámot) tartják meghatározónak. A források hiányossága miatt a korszak társadalmi mozgalmainak valós súlyát és a politikai erőszak mértékét csak becslésekkel lehet jellemezni.

33.2.6. Rövid összefoglaló

- A **karlista háborúk** (1833–1840, 1846–1849, 1872–1876) nem csupán dinasztikus konfliktusok voltak, hanem a régi rend, a forális jogok és a katolikus hagyomány védelmezői, valamint a központosító liberális állam hívei közötti törésvonalakat is kifejezték.
- **II. Izabella** uralkodása alatt a liberális állam intézményei (alkotmányok, közigazgatás, desamortización) kiépültek, de a mérsékelt és haladó liberálisok közötti váltógazdálkodás gyakran katonai pronunciamientók révén valósult meg.
- A **desamortización** az egyházi és községi földek eladásával átalakította a földtulajdont, de a földek nagy része a vagyonos elitek kezébe került, ami növelte a társadalmi egyenlőtlenséget.
- Az **1868-as forradalom** (La Gloriosa) megbuktatta II. Izabellát, és az **1869-es alkotmány** szélesebb választójogot és vallásszabadságot hozott, de a monarchia és a köztársaság közötti vita, valamint a hadsereg szerepe továbbra is instabilitást okozott.
- Az **első köztársaság** (1873–1874) rövid életű volt, megosztott a föderalisták és unitáriusok között, és a kantonális felkelések, a karlista háború és a kubai felkelés egyszerre terhelték.
- Az **1876-os restauráció** Cánovas del Castillo nevéhez fűződik, és a **turno pacífico** rendszerét a konzervatívok és a liberálisok felváltva kormányzására építette.
- A **caciquismo** a vidéki függőségi viszonyokat kihasználó helyi főnökök hálózatán keresztül torzította a választásokat, biztosítva a kormánypárt győzelmét, de kizárva a valódi népakarat érvényesülését.

- A restauráció időszakában erősödtek meg a **katalán** és **baszk nacionalizmusok**, valamint a szocialista és anarchista munkásmozgalmak, miközben a gyarmati háborúk (Kuba, Fülöp-szigetek) az 1898-as katasztrófához vezettek.

33.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és regionális törésvonalak húzódtak meg a karlista háborúk mögött a dinasztikus vita felszíne alatt? Hasonlítsa össze az első és a harmadik karlista háború fő jellemzőit!
2. Hogyan változott a liberális állam intézményi kerete II. Izabella uralkodása alatt? Milyen következményei voltak a desamortizációnnak a földtulajdonra és a parasztságra nézve?
3. Miért bukott meg az 1868-as forradalom után létrejött első köztársaság? Milyen szerepet játszott a hadsereg és a föderalista–unitárius vita a bukásban?
4. Magyarázza el a **turno pacífico** és a **caciquismo** működését! Miért tudta biztosítani a restaurációs rendszer a politikai stabilitás látszatát, és miért volt ez a stabilitás törékeny?
5. Hogyan kapcsolódott a harmadik karlista háború leverése a baszk forális jogok felszámolásához, és milyen hosszú távú következményei voltak ennek a baszk nacionalizmusra nézve?

33.3. Az 1898-as katasztrófa és a 20. század eleje

Az 1898-as év a spanyol politikai képzeletben máig a mélypont egyik szimbóluma: a Karib-tenger és a Csendes-óceán felől érkező vereségek nem csupán a gyarmatbirodalom maradékát számolták fel, hanem a restaurációs monarchia legitimitását is alapjaiban rázták meg. A A karlista háborúk és a restauráció című alfejezetben tárgyalt Bourbon-restauráció politikai rendszere az 1870-es évektől a választási „turno pacífico” (békés váltógazdálkodás) és a helyi főnökök (caciques) befolyásán nyugodott; ez a rendszer az 1890-es évekre a kubai és a Fülöp-szigeteki függetlenségi mozgalmak, a gazdasági kimerülés és a társadalmi elégedetlenség együttes nyomása alatt került. Az 1898-as vereség ezért nemcsak egy háború elvesztését jelentette, hanem a spanyol nemzeti önértelmezés válságát is elindította. Ebből a válságból nőtt ki a regeneracionizmus mozgalma, majd a restaurációs rendszer fokozódó eróziója, amely 1923-ban Primo de Rivera katonai diktatúrájához, 1931-ben pedig a második köztársaság kikiáltásához vezetett. Az alfejezet ezt az utat követi végig, kiemelve, hogy a korszakban a „katasztrófa”, a „megújulás” és a „diktatúra” kifejezések korabeli és későbbi politikai jelentése folyamatosan vitatott volt.

33.3.1. Az 1898-as háború és a gyarmatbirodalom összeomlása

A 19. század végére a spanyol gyarmatbirodalom Kuba mellett Puerto Ricóra, a Fülöp-szigetekre és néhány csendes-óceáni szigetre zsugorodott. Kuba volt a legfontosabb: cukornád-ültetvényei és dohánytermesztése a spanyol állam számára jelentős vám- és adóbevételt biztosított, ugyanakkor a szigeten erős kreol elit és rabszolgatartó gazdaság alakult ki. A A tengerentúli birodalmak kialakulása című későbbi összehasonlító fejezet részletesebben tárgyalja a gyarmati rendszer működését, itt elegendő hangsúlyozni, hogy Kuba helyzete a 19. század utolsó harmadától egyre feszültebbé vált. Az 1868–1878 közötti tízéves háború (Guerra de los Diez Años) kezdeti kubai sikerei és az 1878-as zanjóni béke után a spanyol kormányok a sziget autonómiájának ígéretével próbálták fenntartani a rendet, de a reformok elmaradtak. Az 1895-ben kitört újabb kubai függetlenségi háború élére José Martí mellett olyan katonai vezetők álltak, mint Máximo Gómez és Antonio Maceo; Martí még 1895 májusában elesett, de a felkelés kiterjedt a vidéki területekre és a keleti tartományokra.

A spanyol kormány válasza a hadsereg megerősítése volt. Valeriano Weyler tábornok 1896-tól alkalmazta a „reconcentración” politikáját: a vidéki lakosságot erődített településekre telepítették koncentráltan, hogy a gerillákat elvágják a támogatástól. A dokumentált következmény a civil lakosság tömeges éhezése és járványok kitörése volt; a történészi becslések a kubai civil áldozatok számát 100 000 és 400 000 közé teszik, de a források hiányossága miatt a pontos szám nem állapítható meg. Ezt a számot a későbbi emlékezetpolitikai vitákban mind a spanyol, mind a kubai nacionalista narratívák felhasználták, ezért minden ma közölt adatot becslésként kell kezelni.

A háborúba való amerikai beavatkozás közvetlen ürügye a USS Maine páncélos cirkáló 1898. február 15-i robbanása volt Havanna kikötőjében, amelyben 266 amerikai tengerész meghalt. A robbanás okát máig vitatják: az amerikai haditengerészet akkori vizsgálata külső aknát valószínűsített, a későbbi baleseti rekonstrukciók egy része belső szénporrobbanást tart valószínűbbnek. A korabeli amerikai bulvársajtó – elsősorban William Randolph Hearst és Joseph Pulitzer lapjai – a „Remember the Maine, to hell with Spain!” jelszóval háborús hangulatot keltett, és a spanyol kormányt tette felelőssé. Az Egyesült Államok Kongresszusa 1898. április 20-án elfogadta a Teller-módosítást, amely kijelentette, hogy az Egyesült Államok nem kívánja annektálni Kubát; az Egyesült Államok 1898. április 25-én üzent hadat Spanyolországnak.

A spanyol–amerikai háború katonai eseményei gyors lefolyásúak voltak. Az amerikai ázsiai hajóraj George Dewey tengernagy vezetésével 1898. május 1-jén a manilai öbölben megsemmisítette a spanyol csendes-óceáni flottát, ami megnyitotta az utat a Fülöp-szigetek megszállása előtt. A karibi térségben a spanyol flotta a Santiago de Cuba-i kikötőben keresett menedéket, de 1898. július 3-án a kitörés közben a teljes hajóraj megsemmisült. A szárazföldi harcok – így a San Juan Hill-i ütközet – után Santiago de Cuba 1898. július 17-én kapitulált. A spanyol hadsereg a gyarmatokon létszámfölényben volt, de felszerelése elavult, utánpótlási vonalai hosszúak, és a haditengerészet nem tudta felvenni a versenyt a modern amerikai flottával.

A párizsi béke (1898. december 10.) értelmében Spanyolország lemondott Kubáról, átadta az Egyesült Államoknak Puerto Ricót és Guamot, és 20 millió dollár ellenében lemondott a Fülöp-szigetekről is. Kuba névleges függetlenséget kapott, de az Egyesült Államok katonai megszállás alatt tartotta, majd az 1901-es Platt-módosítással protektorátusává tette. A Karolina-szigeteket, a Mariana-szigeteket (Guam kivételével) és Palaut Spanyolország 1899-ben eladta Németországnak, így a spanyol gyarmatbirodalom gyakorlatilag megszűnt. A birodalom elvesztésének ténye dokumentált; annak értelmezése, hogy ez a spanyol gazdaság számára hosszú távon veszteséget vagy inkább a tőke hazatérése révén némi fellendülést hozott, a mai napig vitatott. Egyes történészek szerint a vereség lehetővé tette, hogy a spanyol állam a belső piacra és az európai kapcsolatokra összpontosítson, mások a presztízsveszteség és a piacok elvesztésének negatív hatását emelik ki.

33.3.2. A „katasztrófa” emlékezete és a regeneracionizmus

A spanyol közvélemény jelentős része a vereséget nem csupán katonai kudarcként, hanem a nemzet hanyatlásának jeleként élte meg. A „Desastre” (katasztrófa) kifejezés a korabeli sajtó és politikai nyelv gyakori fordulata lett, és a későbbi történetírásban is meghonosodott. Ezt a címkét azonban nem szabad kritika nélkül átvenni: a vereség valóban a gyarmatbirodalom végét jelentette, de a spanyol állam 1898-ban nem omlott össze, és a társadalom többsége számára a hétköznapi élet folytatódott. A „katasztrófa” érzése elsősorban az értelmiségi és politikai elit önértelmezésében öltött testet, és innen sugárzott szét a nyilvánosságba.

Az 1898-as trauma irodalmi lenyomatát a Generación del 98 (’98-as nemzedék) írói – Miguel de Unamuno, Antonio Machado, Pío Baroja, Azorín (José Martínez Ruiz) és mások – munkái adják. Ők a spanyol nemzeti karakter és a történelmi hanyatlás okait firtatták, gyakran pesszimista

vagy melankolikus hangon. Műveik azonban nem egységes politikai programot képviseltek, és hatásuk a közvéleményre nehezen mérhető; a mai tankönyvekben való kiemelésük részben a későbbi spanyol irodalomtörténet és emlékezetpolitika konstrukciója.

A regeneracionizmus (regeneracionismo) ennél kifejezettebben politikai jellegű volt. A mozgalom nem volt egységes szervezet vagy párt, hanem olyan reformerek laza csoportja, akik a spanyol állam és társadalom „regenerálását" tűzték ki célul. Legismertebb alakja Joaquín Costa (1846–1911) volt, aki a korszak választási csalásait, a caciquismo rendszerét és a parlamenti pártok korrupcióját bírálta. Costa jelszava – „escuela y despensa" (iskola és éléskamra) – az oktatás kiterjesztését és a gazdasági modernizációt állította a középpontba. Másik ismert mondata – „cerrar con siete llaves el sepulcro del Cid" (lakat alá a Cid sírját) – a múlt dicsőségének mítosza ellen irányult, és azt követelte, hogy a spanyol politika ne a középkori hőskor emlékezetéből, hanem a jelen szükségleteiből induljon ki. A regeneracionizmus tehát egyszerre volt nemzeti önvizsgálat és modernizációs program; egyes irányzatai demokratikus reformokat, mások felülről irányított, tekintélyelvű változásokat sürgettek, ami a mozgalom heterogenitását mutatja. A történészek vitatják, hogy a regeneracionizmus mennyire befolyásolta ténylegesen a kormányzati politikát, és hogy a későbbi diktatórikus rezsimek mennyire sajátították ki annak retorikáját.

A restaurációs monarchia válasza a vereségre kettős volt: a politikai elit egy része átvette a regeneracionista szólamokat, de a rendszer alapjait – a váltógazdálkodást, a caciquismo működését, az oligarchikus választási gyakorlatot – nem számolta fel. Az 1899-es és 1900-as kormányok kísérletei a választási törvény módosítására és a közigazgatás reformjára többnyire elakadtak, mert azok a rendszer saját hatalmi bázisát veszélyeztették volna. A „katasztrófa" emlékezete így a monarchia legnagyobb legitimációs terhévé vált.

33.3.3. A restaurációs rendszer válsága (1898–1923)

Az 1898 utáni negyedszázad a restaurációs rendszer fokozatos felbomlásának időszaka volt. A politikai instabilitást jól mutatja a kormányok gyakori váltakozása: 1902 és 1923 között több mint húsz kormány alakult. A váltógazdálkodás látszólagos stabilitása mögött a parlamenti többségek gyakran a caciquismo manipulációin alapultak, és a lakosság széles rétegei számára a rendszer hiteltelenné vált.

A szociális feszültségek a századfordulón gyorsan nőttek. Katalóniában és Baszkföldön az iparosodás nagy munkástömegeket hozott létre, akiknek életkörülményei a korabeli munkáslakásokban és gyárakban rendkívül rosszak voltak. A szocialista szakszervezet, az 1888-ban alapított UGT, valamint az 1910-ben létrejött anarcho-szindikalista CNT versengett a munkások támogatásáért. A CNT különösen Barcelonában és az andalúziai mezőgazdasági munkások körében vált erőssé; az anarchista mozgalom a közvetlen akciót, a sztrájkot és gyakran az erőszakot is elfogadta a társadalmi változás eszközeként. A munkáltatók és a kormányzat gyakran katonai és rendőri erővel válaszoltak.

Az 1909-es barcelonai „Tragic Week" (Setmana Tràgica) a rendszer erőszakos repressziójának egyik legismertebb példája lett. A marokkói háborúba való mozgósítás elleni általános sztrájk és az azt követő utcai zavargások során templomokat és kolostorokat gyújtottak fel; a kormány hadiállapotot hirdetett, és a megtorlás részeként kivégezték Francisco Ferrer Guardia szabadgondolkodó pedagógust, akit a felkelés felbujtásával vádoltak. A kivégzés nemzetközi tiltakozást váltott ki, és Antonio Maura miniszterelnök bukásához vezetett. Az esemény dokumentált, de a felkelés pontos szerveződése és a résztvevők motívumai – mennyire volt anarchista, mennyire spontán – a történészek körében vita tárgya.

A Canalejas-kormány (1910–1912) megkísérelte a reformok és a rendfenntartás egyensúlyát: korlátozta a vallási rendek működését, enyhítette a hadkötelezettséget, és tárgyalt a katalán

nacionalistákkal. José Canalejas miniszterelnököt 1912-ben egy anarchista merénylő gyilkolta meg; a reformfolyamat ezután megtorpant.

Az első világháború alatt Spanyolország semleges maradt, ami gazdasági fellendülést hozott: az export, a hajózás és egyes iparágak nyeresége a háborús keresletből származott. A fellendülés azonban egyenlőtlen volt, az infláció és a lakbérek emelkedése a munkásságot sújtotta, miközben a vállalkozói réteg vagyonosodott. A társadalmi feszültségek 1917-ben hármas válságban robbantak ki: a hadsereg tisztjeinek érdekvédelmi szervezetei, az úgynevezett juntáknak követelései miatt; a katalán és más regionális politikusok parlamenti gyűlése (Asamblea de Parlamentarios) alkotmányos reformot sürgetett; és augusztusban általános sztrájk tört ki, amelyet a kormány katonai erővel vert le. Az 1917-es válság a restaurációs rendszer legitimitásának mélypontját jelezte; bár a monarchia formailag fennmaradt, a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzék megerősödött.

A háború utáni időszak tovább élezte a feszültségeket. Az 1918–1921 közötti éveket a kortársak és később a történészek „bolsevik trienniumként" emlegetik az andalúziai vidéki sztrájkok és földfoglalások miatt; ezeket a nagybirtokosok és a kormányzat erőszakkal torolta meg. Barcelonában a munkáltatók és a CNT közötti erőszakhullám, a „pistolerismo" merényletek és megtorlások sorozatát hozta; a halottak száma 1919 és 1923 között a becslések szerint több százra tehető, de a pontos adat forráshiány miatt bizonytalan. A közrend helyreállításának ígérete a későbbi katonai puccs egyik legfontosabb érvévé vált.

A marokkói háború a rendszer válságát végleg elmélyítette. Spanyolország 1912-től protektorátust kapott Észak-Marokkó egy részén, de a belső területek ellenőrzése folyamatosan ellenállásba ütközött. A Rif-hegységben Abd el-Krim vezette felkelők 1921-ben az Annualnál megsemmisítő vereséget mértek a spanyol csapatokra. A visszavonulás során a spanyol hadsereg a becslések szerint 8 000–13 000 katonát veszített, beleértve az eltűnteket is; a pontos szám a mai napig vitatott, mert a spanyol hivatalos iratok és a későbbi kutatások adatai eltérnek. A vereség politikai botrányt robbantott ki: az ügyben felállított parlamenti vizsgálóbizottság a felelősök körét vizsgálta, és a király szerepe is felmerült. A jelentés nyilvánosságra hozatalát Primo de Rivera 1923. szeptemberi puccsa akadályozta meg.

33.3.4. Primo de Rivera diktatúrája (1923–1930)

Miguel Primo de Rivera tábornok, Barcelona főkapitánya 1923. szeptember 13-án katonai felkelést hirdetett, és katonai direktoriátust alakított. XIII. Alfonz király a puccsot elfogadta, az alkotmányos kormány lemondott, a parlamentet felfüggesztették. A rendszert a történészi konszenzus katonai diktatúrának tekinti; egyes kutatók a későbbi fasizmus előfutáraként értelmezik, mások hangsúlyozzák, hogy Primo de Rivera nem épített ki totális államot, és a tömegmozgalmi mobilizálás helyett inkább felülről irányított, konzervatív modernizációra törekedett. Ezt a vitát az alábbiakban jelezzük.

A diktatúra első szakaszában (1923–1925) katonai igazgatás működött: a tartományok élére katonai kormányzók kerültek, a politikai pártokat felfüggesztették, a sajtót cenzúrázták, a CNT-t betiltották, és a sztrájkokat erőszakkal fojtották el. A rendszer retorikája a regeneracionizmus elemeit használta fel: a „haza megmentése", a korrupt politikai elit félreállítása és a rend helyreállítása. A kormányzat azonban a caciquismo rendszerét nem számolta fel maradéktalanul, hanem részben új, katonai és hivatalnoki klientúrával váltotta fel.

A marokkói háború Primo de Rivera számára lehetőséget adott a presztízs helyreállítására. Kezdetben a kivonulást fontolgatta, de francia együttműködéssel 1925-ben az Alhucemas-i partraszállás megnyitotta az utat a Rif-felkelés leveréséhez. 1926-ra Abd el-Krim megadta magát, és a spanyol protektorátus ellenőrzése megszilárdult. A győzelem átmenetileg megerősítette a rezsim támogatottságát.

A második szakaszban (1925–1930) a katonai kormányzást fokozatosan polgári technokraták váltották fel, de a diktatórikus keretek fennmaradtak. A rezsim létrehozott egy kormánypártot (Unión Patriótica) és egy korporatív nemzetgyűlést (Asamblea Nacional Consultiva, 1927), amelyek azonban nem demokratikus választásokon alapultak, hanem kinevezett és korporatív testületekből álltak. A gazdaságpolitika nagy állami beruházásokkal, út- és vasútépítéssel, vízierőművek építésével és az 1929-es barcelonai nemzetközi kiállítás megrendezésével igyekezett modernizálni az országot. A konjunktúra azonban részben külső tényezőkön és állami eladósodáson nyugodott; az 1929-es világgazdasági válság hatására a rendszer gazdasági alapjai megrendültek.

A társadalmi ellenállás nem szűnt meg. Az illegalitásba szorított CNT tovább szervezett sztrájkokat; az értelmiség – köztük Unamuno, akit száműzetésbe kényszerítettek, és Ortega y Gasset – nyilvánosan bírálta a diktatúrát. A katalán nacionalizmus elégedetlensége nőtt, mert a rezsim 1925-ben felszámolta a Katalónia számára 1914 óta létező Mancomunitatot, és korlátozta a katalán nyelv és kultúra hivatalos használatát. A köztársasági erők és a szocialista párt (PSOE) fokozatosan a monarchia elleni szervezkedés felé mozdultak; a szocialisták kezdetben óvatosan együttműködtek a rezsimmel a munkásügyi intézményekben, de az 1920-as évek végére szakítottak vele.

A rezsim bukása gyorsan következett be. A gazdasági válság, a támogatottság csökkenése és a király bizalmának megrendülése miatt Primo de Rivera 1930. január 28-án lemondott. XIII. Alfonz Dámaso Berenguer tábornokot nevezte ki, akinek a kormányát a kortársak gúnyosan „dictablanda” (puha diktatúra) névvel illették, mert az alkotmányos normalitáshoz való visszatérés rendkívül lassan haladt. A régi pártok és az új köztársasági erők 1930 augusztusában a San Sebastián-i paktumban megállapodtak a monarchia leváltásának előkészítéséről. Berenguer kudarca után 1931 februárjában Juan Bautista Aznar tengernagy vette át a kormányt, és helyhatósági választásokat írt ki.

33.3.5. A második köztársaság kikiáltása (1931)

Az 1931. április 12-i helyhatósági választások a monarchia és a köztársaság közötti népszavazássá váltak. A választási rendszer és a caciquismo miatt a vidéki körzetekben a monarchista jelöltek győztek, de a nagyvárosokban – Madridban, Barcelonában, Sevillában, Valenciában, Bilbaóban és más ipari központokban – a republikánus-szocialista koalíció elsöprő többséget szerzett. A pontos szavazatszámok és a vidéki eredmények értelmezése ma is vita tárgya, mert a caciquismo befolyásolhatta a választói akaratot, de a nagyvárosi republikánus győzelem ténye dokumentált.

A választások eredményének ismeretében a köztársasági tömegmozgalom utcai demonstrációkba kezdett. 1931. április 14-én Barcelonában Francesc Macià kikiáltotta a katalán köztársaságot, bár ezt később, az ideiglenes kormánnyal kötött megállapodás után visszavonta, és helyette a katalán önkormányzat (Generalitat) visszaállítását fogadták el. Ugyanezen a napon Madridban és más városokban tömegek vonultak az utcára; XIII. Alfonz elhagyta az országot, de formális lemondást nem írt alá. A köztársaságot kikiáltották, és Niceto Alcalá-Zamora vezetésével ideiglenes kormány alakult, amelyben a republikánus pártok és a PSOE is részt vett.

Az ideiglenes kormány első intézkedései közé tartozott a politikai foglyok amnesztiája, a hadsereg reformjának előkészítése, a földreform előkészítése, a katalán autonómia ígéretének megerősítése, valamint az egyház és az állam szétválasztásának kezdeményezése. Az 1931. júniusi alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a köztársasági baloldal és a szocialisták győztek; a későbbi alkotmány 1931. december 9-én lépett hatályba. Az új alaptörvény demokratikus, világi és decentralizált államot hozott létre: széles alapjogokat biztosított, bevezette a nők választójogát, és lehetővé tette a régiók autonómia-statútumainak elfogadását. A vallási cikkelyek azonban – az egyházi iskolák állami támogatásának megszüntetése, a jezsuita rend feloszlatása, az egyházi vagyon korlátozása – éles katolikus ellenállást váltottak ki, és a későbbi politikai polarizáció egyik fő

forrásává váltak. A földreform lassúsága a vidéki szegények elégedetlenségét növelte, míg a hadsereg és a konzervatív csoportok egy része a köztársaságot illegitimnek tekintette.

A második köztársaság kikiáltásának értelmezése a korabeli politikai táborok szerint élesen eltért: a baloldal és a republikánusok népi győzelemként, a jobboldal és az egyház az alkotmányos rend felforgatásaként élte meg. A mai történészi konszenzus szerint a monarchia legitimitása a diktatúrával való együttműködés, az 1917 utáni válságok és a caciquismo rendszerének hitelvesztése miatt már korábban súlyosan megrendült, és az 1931-es váltás széles társadalmi koalíción alapult; de a pontos támogatottság számszerűsítése a választási rendszer torzításai miatt nem lehetséges. A köztársaság kikiáltásával lezárult a restaurációs monarchia korszaka, és kezdetét vette az a rövid, ám rendkívül feszült demokratikus kísérlet, amelyet a későbbi A spanyol polgárháború alfejezet tárgyal.

33.3.6. Források és bizonytalanságok

A korszak eseménytörténete – a háború, a békeszerződés, a puccs, a kormányváltások, a választások időpontjai – diplomáciai iratok, korabeli sajtó, parlamenti jegyzőkönyvek és későbbi monográfiák alapján jól dokumentált. Mégis több ponton fennáll bizonytalanság, illetve értelmezési vita.

A kubai reconcentración civil áldozatainak száma becslés: a források 100 000 és 400 000 közötti értékeket adnak meg, de a spanyol és kubai levéltárak hiányosak, és a későbbi emlékezetpolitikai viták tovább torzították a számokat. A USS Maine robbanásának oka továbbra sem tisztázott, bár az esemény politikai következményei dokumentáltak. Az Annual-i csata spanyol halottainak számát a hivatalos hadijelentések és a későbbi kutatások eltérően közlik; a 8 000–13 000 közötti tartomány a leggyakoribb, de a visszavonulásban eltűntek miatt a felső határ magasabb is lehet.

A Primo de Rivera-rezsim értelmezése a történetírásban élénken vitatott. Egyes kutatók a rezsimet a fasizmus spanyol előfutáraként kezelik, hangsúlyozva a korporatív elemeket, a cenzúrát és a kormánypártot; mások szerint a rendszer inkább konzervatív katonai diktatúra volt, amelyből hiányzott a tömegmozgalmi mobilizáció és a totális ideológiai igény. A konszenzus ezért óvatos, és a két álláspont közötti átmeneti jellegű kategóriákat használ.

Az 1931-es választások eredményeinek részletes statisztikái a korabeli spanyol választási rendszer és a caciquismo miatt nem tükrözik pontosan a választói preferenciákat. A nagyvárosi republikánus győzelem ténye dokumentált, de a vidéki monarchista eredmények értelmezése vitatott. A második köztársaság társadalmi támogatottságának mértékére nincsenek megbízható közvélemény-kutatások; a becslések a későbbi választási eredményekből és a korabeli sajtóból következtetnek.

A jelen alfejezet a nyomtatott szakirodalom konszenzusán alapul; az egyes adatoknál a fő becsléseket és az eltéréseket a szövegben jeleztük. Ahol konkrét levéltári forrás vagy újabb kutatás tovább pontosíthatja a képet, azt a fenti bizonytalanságoknál megemlítettük.

33.3.7. Rövid összefoglaló

- Az 1898-as spanyol–amerikai háború a spanyol gyarmatbirodalom végét hozta: Kuba névlegesen függetlenné vált, Puerto Rico, Guam és a Fülöp-szigetek az Egyesült Államokhoz került, a többi csendes-óceáni szigetet Németországnak adták el.
- A vereség a spanyol közvéleményben és az értelmiségben a „Desastre” traumáját váltotta ki, amelyből a regeneracionizmus mozgalma nőtt ki; Joaquín Costa és mások az oktatás, a gazdaság és a politikai rendszer reformját sürgették.
- A restaurációs monarchia 1898 után fokozatosan elvesztette legitimitását: a Tragic Week, az 1917-es válság, a szociális erőszakhullám és az Annual-i vereség a rendszer válságát mélyítették.

- A társadalmi feszültségek a munkásmozgalom (UGT, CNT), a regionális nacionalizmusok és a paraszti mozgalmak erősödéséhez vezettek; a kormányzat gyakran erőszakkal válaszolt.
- Primo de Rivera 1923-as katonai puccsa felszámolta a parlamenti rendszert, cenzúrát és katonai közigazgatást vezetett be, de gazdasági modernizációt és a marokkói háború lezárását is végrehajtotta.
- A diktatúra 1930-as bukása után a monarchia nem tudta helyreállítani a hitelét; az 1931. áprilisi helyhatósági választások után kikiáltották a második köztársaságot.
- A második köztársaság ideiglenes kormánya demokratikus, világi és decentralizált alkotmányt fogadott el, de a vallási kérdés, a földreform és a regionális autonómia ügye éles politikai polarizációt indított el.

33.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és gazdasági okok magyarázzák az 1898-as spanyol vereséget, és miért vált a vereség a spanyol közvéleményben „katasztrófává”?
2. Hasonlítsa össze a regeneracionizmus célkitűzéseit a restaurációs rendszer tényleges politikai gyakorlatával! Miért maradtak a reformok korlátozottak?
3. Milyen tényezők vezettek Primo de Rivera puccsához, és mennyiben volt a rendszere katonai diktatúra, illetve mennyiben tekinthető a fasizmus előfutárának?
4. Miért tekinthető az 1931-es helyhatósági választás a monarchia legitimációjának megméretteteséül, és milyen bizonytalanságok terhelik az eredmények értelmezését?
5. Melyek voltak a második köztársaság első intézkedéseinek legfontosabb elemei, és miért váltottak ki azok éles ellenállást a katolikus egyház és a konzervatív csoportok részéről?

33.4. A spanyol polgárháború

33.4.1. A katonai felkeléstől a megosztott országig (1936)

Az 1936. július 17–18-án kitört katonai felkelés a második köztársaság ellen nem egyetlen vezér, hanem a spanyol hadsereg tisztikarának jelentős része által szervezett, több városban egyidejűleg indított puccskísérlet volt. A felkelés közvetlen kiváltó oka a Népfront 1936. februári választási győzelme és az azt követő politikai erőszakhullám volt, amely a konzervatív katonai körökben megerősítette a meggyőződést, hogy a köztársasági állam összeomlóban van. A felkelés ugyanakkor nem légüres térben született: a hadseregben az 1923-as Primo de Rivera-diktatúra óta jelen lévő, a parlamentáris rendszert lenéző **afrikai hadsereg** (Ejército de África) tisztjei, valamint a **Spanyol Katonai Unió** (Unión Militar Española, UME) nevű titkos jobboldali szervezkedés tagjai hosszabb ideje készültek a beavatkozásra.

A puccs katonai vezetője formálisan José Sanjurjo tábornok volt, aki azonban július 20-án repülőgép-balesetben meghalt. A tényleges irányítást fokozatosan Francisco Franco tábornok vette át, aki a felkelés kezdetén a Kanári-szigetek katonai kormányzója volt, és onnan repült a spanyol Marokkóba, hogy az afrikai hadsereg élére álljon. A puccs kimenetele országrészenként eltért: Sevillában, Zaragozában, Burgosban, Oviedóban és a mezőgazdasági Kasztíliában a felkelők gyorsan ellenőrzésük alá vonták a helyi intézményeket, míg Madridban, Barcelonában, Valenciában és a legtöbb nagy iparvárosban a munkásszervezetek és a köztársasághoz hű rendőri erők ellenállása meghiúsította a puccsot. Ezzel az ország három évre kettészakadt: a felkelők által ellenőrzött **nacionalista** zóna és a köztársasági kormány által ellenőrzött **köztársasági** zóna között frontvonalak alakultak ki.

A polgárháború tehát nem egyetlen esemény volt, hanem egy többfrontos konfliktus, amely katonai, társadalmi, vallási és nemzetközi dimenziókat egyaránt magába foglalt. A háború jellegének megítélése a mai napig vitatott: a Franco-rendszer hivatalos narratívája „keresztes hadjáratként" (cruzada) és „a nemzeti felszabadulás háborújaként" mutatta be, a köztársasági emigráció és a baloldali történetírás „a demokrácia és a fasizmus közötti háborúnak", a szociálforradalmi áramlatok pedig részben „osztályháborúnak" tekintették. A modern történettudomány ezeket a megnevezéseket értelmezési keretként, nem pedig semleges leírásként kezeli.

33.4.2. A nacionalista oldal: a katonai hatalom megszilárdulása

A felkelő oldal heterogén koalíció volt, amelynek belső feszültségeit a háború alatt Franco fokozatosan felszámolta. A nacionalista tábor fő alkotóelemei a következők voltak:

- **Az afrikai hadsereg** (Ejército de África): a spanyol gyarmati hadsereg elitje, amely a marokkói háborúban edződött, és amelynek tisztikara különösen mélyen elköteleződött a konzervatív, hierarchikus katonai rend mellett. Ez a haderő, amelynek létszáma 1936 nyarán körülbelül 30 000 fő volt, biztosította a felkelés legütőképesebb magját.
- **A falangizmus**: a **Spanyol Falange** (Falange Española) José Antonio Primo de Rivera által 1933-ban alapított, az olasz fasizmushoz közel álló mozgalom. A Falange a háború alatt tömegpárttá vált, de vezetőjét 1936 novemberében a köztársasági bíróság kivégeztette, ami lehetővé tette Franco számára, hogy 1937-ben a Falange-ot saját személyes irányítása alá vonja.
- **A karlisták**: a Norte-n, Navarrában és Baszkföldön erős tradicionalista, katolikus legitimista mozgalom, amely a Bourbon-ház karlista ágát támogatta, és saját milíciával, a **karlista requetével** rendelkezett. A karlisták a katolikus monarchia restaurálását és a korporatív társadalmi rendet támogatták.
- **A katolikus egyház hierarchiájának nagy része**: a spanyol püspökök többsége 1936 ősze és 1937 tavasza között nyilvánosan a felkelők mellé állt, részben a köztársasági zónában a papság ellen elkövetett erőszak miatt. Ez a kiállás döntő legitimitást adott a felkelésnek, de egyúttal a katolikus egyházat mélyen beágyazta a Franco-rendszerbe.

Az 1936. júliusi puccs után a felkelők katonai igazgatást építettek ki, de formális államfő hiányában a vezetés kérdése nyitott maradt. 1936. október 1-jén a felkelő tábornokok Burgosban **Francisco Francót** választották **Generalísimóvá** és az államfői jogkörök gyakorlójává. Ezzel létrejött a későbbi Franco-rendszer alapja: egy katonai diktatúra, amely a háborús szükségállapotra hivatkozva felszámolta a polgári intézményeket. 1937. április 19-én Franco rendeletileg egyesítette a Falange-ot és a karlista **Tradicionalista Közösséget** (Comunión Tradicionalista) egyetlen pártba, a **Tradicionalista Spanyol Falangéba** (Falange Española Tradicionalista y de las JONS), amelynek ő maga lett a nemzeti vezetője. Ez a lépés nem organikus fúzió volt, hanem felülről végrehajtott hatalmi aktus, amely a heterogén jobboldalt Franco személyes uralma alá rendelte.

A nacionalista zóna hadigazdaságát a mezőgazdasági területek ellenőrzése, a nagybirtokos elit támogatása és a német és olasz hitel biztosította. A zónában a szervezett munkásságot betiltották, a sztrájkot hazaárulásnak minősítették, a szakszervezetek vagyonát elkobozták. A nők helyzetét a rendszer a katolikus családmodell keretei közé szorította: a köztársaság idején elválasztott nők jogait visszamenőlegesen is korlátozták, a női munkavállalást a háborús gazdaság idején ideiglenesen tűrték, de a rendszer ideológiája szerint a nő elsődleges szerepe az anyaság és a háztartás volt.

Fontos kiemelni, hogy a nacionalista oldal nem volt egységes „spanyol" tábor: a baszk és katalán jobboldal jelentős része a köztársasági zónában maradt, és a felkelők ellen, vagy legalábbis

ellenérzésekkel viseltetett. A Baszkföldön a konzervatív, katolikus **Baszk Nacionalista Párt** (Partido Nacionalista Vasco, PNV) végül a köztársaság oldalán maradt, mert a köztársasági kormány 1936 őszén biztosította a baszk autonómiát. Ezt a döntést a nacionalista propaganda „a katolikus baszkok árulásaként" állította be, ami jól mutatja, hogy a háború nem egyszerűen vallási vagy ideológiai, hanem regionális identitáspolitikai konfliktus is volt.

33.4.3. A köztársasági oldal: kormányzat és szociálforradalom

A köztársasági oldal belső szerkezete a háború alatt alapvetően átalakult. Az 1936 júliusi puccsot követő hetekben a köztársasági állam katonai és rendőri ereje sok helyen összeomlott, és a hatalom részben a szakszervezetek és a munkásmilíciák kezébe került. Ez a folyamat különösen erős volt Katalóniában, ahol az **anarchoszindikalista Nemzeti Munkáskonföderáció** (Confederación Nacional del Trabajo, CNT) és a vele szövetséges **Ibériai Anarchista Föderáció** (Federación Anarquista Ibérica, FAI) a puccs leverése után gyakorlatilag kettős hatalmat épített ki a katalán kormányzat, a **Generalitat** mellett.

A köztársasági zónában 1936 késő nyarán és őszén széles körű szociálforradalmi hullám bontakozott ki. Katalóniában és Aragóniában az anarchista mozgalom által támogatott munkások sok üzemet, mezőgazdasági birtokot és közlekedési eszközt kollektivizáltak; a becslések szerint a katalán ipar mintegy 70–80 százaléka került munkásirányítás alá. Ez a folyamat nem volt egységes: egyes kollektívák a termelés szinten tartására törekedtek, míg mások a hagyományos pénzgazdaság felszámolását kísérelték meg. A kollektivizálás mértéke és hatékonysága mind a mai napig vitatott: a kortárs anarchista dokumentumok a munkásönigazgatás sikereit hangsúlyozták, míg a kommunista és köztársasági kormányzati források gyakran a termelés visszaesését és a fegyelmezetlenséget emelték ki. A modern kutatás szerint a kép vegyes: egyes ágazatokban a kollektívák rövid távon fenntartották a termelést, másutt a nyersanyaghiány és a képzett vezetők elmenekülése súlyos zavarokat okozott.

A köztársasági politikai erők közötti feszültség a háború alatt fokozatosan élesedett. A fő törésvonal a **kommunista Spanyol Kommunista Párt** (Partido Comunista de España, PCE) és a mérsékelt szocialisták által képviselt „előbb a háborút, aztán a forradalmat" álláspont, valamint az anarchisták és a baloldali szocialisták által képviselt „a háború és a forradalom egyszerre" álláspont között húzódott. A PCE a háború alatt erőteljesen növekedett, részben a Szovjetunió katonai segélyének közvetítőjeként, részben pedig azért, mert a rend és a fegyelem ígéretét kínálta a széteső köztársasági zónában. A kommunista párt 1937 tavaszán a köztársasági kormányon belül is megerősödött, ami kiélezte a konfliktust az anarchista és trockista csoportokkal.

A köztársasági tábor belső konfliktusa 1937 májusában Barcelonában fegyveres összecsapásokba torkollott, amelyeket a távirati irodák és a későbbi történetírás **„májusi napoknak"** (Hechos de Mayo) nevez. Az összecsapások a kommunista és a katalán kormányzat által támogatott rendőri erők, valamint az anarchista és **Munkás Párja a Marxista Egységért** (Partido Obrero de Unificación Marxista, POUM) által támogatott csoportok között zajlottak. A májusi események következtében a köztársasági kormány megerősítette ellenőrzését Katalóniában, a POUM-ot betiltották, vezetőjét, Andreu Nint letartóztatták, majd rejtélyes körülmények között megölték – az eset a mai napig forráskritikai vita tárgya, de a legtöbb történész szerint a gyilkosság a szovjet titkosszolgálat vagy annak spanyolországi ügynökei által elkövetett politikai leszámolás volt, nem pedig a köztársasági kormány rendes bírósági eljárásának eredménye.

A köztársasági kormány élén 1936 szeptemberétől a szocialista Francisco Largo Caballero, majd 1937 májusától a szintén szocialista Juan Negrín állt. Negrín kormánya a háború megnyerésének, a központi államhatalom megerősítésének és a nyugati demokráciák megnyerésének programját hirdette. A Negrín-kormány a katalán és baszk autonómiát fokozatosan korlátozta, ugyanakkor elismerte a hadsereg mellett a munkásmilíciák beolvasztását a reguláris erőkbe. A kormányzat

1937 őszén Madridból Valenciába, majd 1937 novemberében Barcelonába helyezte át a székhelyét, ami a háborús helyzet romlását tükrözte.

33.4.4. A nemzetközi beavatkozás és a be nem avatkozás politikája

A spanyol polgárháború nem maradt belső konfliktus: a nagyhatalmak és más államok részvétele a háború kimenetelére döntő hatással volt. A nemzetközi beavatkozás vitatott megnevezésű folyamat, mert a beavatkozás formái – fegyverszállítás, „önkéntesek", katonai tanácsadók, pénzügyi támogatás – országonként és időszakonként változtak.

A **Német Birodalom** és a **fasiszta Olaszország** 1936 júliusától kezdve nyújtott katonai segítséget a nacionalista oldalnak. Németország elsősorban a **Condor-légiót** (Legion Condor) küldte, amely légierő, harckocsi- és légvédelmi egységekből állt; a legtöbb becslés szerint a háború alatt összesen mintegy 19 000 német katona fordult meg Spanyolországban, bár a jelenlét egyszerre ennél nagyobb is lehetett. Olaszország ennél jóval nagyobb erőt, a **Kiküldetésben Lévő Csapatok Testületét** (Corpo Truppe Volontarie, CTV) küldte, amely mintegy 50 000–80 000 fővel vett részt a háborúban. A német és olasz beavatkozás döntő szerepet játszott a nacionalista hadsereg tengeri szállításában, a légifölény megszerzésében és több nagy csata megvívásában. A Guernica elleni 1937. áprilisi bombázást a Condor-légió hajtotta végre, amely a civil lakosság elleni légitámadás egyik első, nemzetközileg széles körben ismertté vált példája; a támadás áldozatainak száma máig vitatott, a kortárs becslések néhány száztól több mint 1600 főig terjednek, de a modern történészi konszenzus szerint a bombázás dokumentált tény, és a civil áldozatok nagy száma nem vitatható.

A **Szovjetunió** a köztársasági kormányt támogatta, fegyvereket, repülőgépeket, harckocsikat és katonai tanácsadókat küldve; a szovjet segély értéke és mértéke a háború alatt ingadozott, és Spanyolország aranytartalékának egy része a szovjet kormányhoz került fedezetként. A szovjet beavatkozás politikai ára a kommunista párt megerősödése és a köztársasági zóna politikai rendőrségének befolyása volt, amelyet a későbbi történetírás a sztálinista elnyomás spanyol exportjaként bírált. A szovjet segítség mértékéről a források eltérnek; a brit és francia külügyi dokumentumok általában kisebbre, a szovjet és a PCE-hez közel álló források nagyobbra tették a szállítmányokat. A modern kutatás szerint a szovjet katonai anyagok a köztársasági hadsereg számára létfontosságúak voltak, de a német–olasz segítséghez képest mennyiségben és minőségben is elmaradtak.

A **nyugati demokráciák**, különösen **Nagy-Britannia** és **Franciaország** politikája döntően befolyásolta a háború kimenetelét. A francia Népfront-kormány, Léon Blum vezetésével, kezdetben hajlott a köztársasági Spanyolország támogatására, de a brit kormány nyomására és a francia belpolitikai megosztottság miatt végül a **be nem avatkozás** politikáját választotta. 1936 augusztusában létrejött a **be nem avatkozási egyezmény** (Non-Intervention Agreement), amelyhez huszonhét európai állam csatlakozott, és amely megtiltotta a hadianyagok szállítását Spanyolországba. Az egyezmény a gyakorlatban aszimmetrikusan működött: Németország és Olaszország formálisan csatlakozott, de rendszeresen megsértette azt, míg a köztársasági kormány a szovjet szállításokon kívül alig jutott külföldi fegyverhez. A be nem avatkozási politika tehát de facto a nacionalista oldalt erősítette, mert a köztársasági kormány nem vásárolhatott nyílt piacon fegyvert, miközben a felkelők folyamatosan kapták a német és olasz támogatást.

A **nemzetközi brigádok** (Brigadas Internacionales) 1936 őszétől a köztársasági hadsereg kötelékében harcoló önkéntesekből álló egységek voltak. A legtöbb becslés szerint a háború alatt összesen mintegy 35 000–59 000 külföldi önkéntes harcolt a köztársasági oldalon, közülük sokan kommunisták vagy baloldali antifasiszták voltak. A brigádok szerepe katonailag jelentős, de nem döntő volt: a háború kimenetelét nem az önkéntesek száma, hanem a nagyhatalmi politika és a hadiipari ellátottság határozta meg. A brigádokat 1938 őszén, a köztársasági kormány

nemzetközi jószolgálati reményei szerint kivonták a frontról, de ez a lépés sem hozta meg a remélt nemzetközi támogatást.

33.4.5. A háború menete: a fő hadműveletek és a frontok

A polgárháború katonai története három szakaszra osztható.

Az első szakaszban (1936 július–1937 tavasz) a nacionalista erők célja Madrid elfoglalása volt. Franco csapatai, az afrikai hadsereggel megerősítve, augusztusban átkeltek a Gibraltári-szoroson, majd észak felé nyomultak. 1936 őszén a nacionalista hadsereg délnyugatról közelítette meg a fővárost; Madrid védelmét a köztársasági kormány, a szakszervezetek és a nemzetközi brigádok szervezték. Az 1936. novemberi **madridi csata** a nacionalista offenzíva kudarcával végződött, és a front stabilizálódott. A csatában a köztársasági propaganda a „No pasarán!” („Nem jutnak át!”) jelszót emelte a védelem szimbólumává; a jelszó a későbbi emlékezetben a köztársasági ellenállás egyik legfontosabb szimbólumává vált.

A második szakaszban (1937 tavasz–1938 tavasz) a nacionalista erők az északi iparvidékek, különösen **Baszkföld**, **Kantábria** és **Asztúria** elfoglalására összpontosítottak. A Guernica bombázása (1937. április 26.) után Bilbao júniusban elesett, és az északi köztársasági front 1937 őszére összeomlott. Ezzel a nacionalista oldal megszerezte a baszk nehézipart és a szénbányákat, ami döntő gazdasági előnyt jelentett. A köztársasági hadsereg 1937–1938-ban több ellentámadást indított, köztük a **brunetei** és a **terueli** ütközeteket, de ezek csak átmeneti sikereket hoztak.

A harmadik szakaszban (1938 tavasz–1939 tavasz) a nacionalista erők döntő offenzívát indítottak, amelynek célja a köztársasági zóna kettévágása volt. Az 1938. júliusi **Ebro-csata** a polgárháború legnagyobb ütközete volt, amelyben a köztársasági hadsereg utolsó nagy erőtartalékait vetette be, de a nacionalista ellenoffenzíva novemberre visszafoglalta az elvesztett területeket, és a köztársasági haderő gyakorlatilag felbomlott. 1939 januárjában a nacionalista csapatok élénk ellenállás nélkül bevonultak Barcelonába; a köztársasági kormány és sok ezer menekült a francia határ felé menekült. 1939. március 28-án a nacionalista erők elfoglalták Madridot, és 1939. április 1-jén Franco hivatalosan bejelentette a háború végét.

A háború menetének rekonstruálása viszonylag jól dokumentált, mivel mindkét oldal hatalmas mennyiségű hadi naplót, jelentést és levelezést hagyott hátra. A frontvonalak és a főbb ütközetek időpontjai a legtöbb történész szerint megbízhatóan ismertek; a bizonytalanság elsősorban az egyes csaták áldozatszámaira és a polgári lakosság elleni támadások mértékére vonatkozik.

33.4.6. A háború alatti erőszak és megtorlás

A spanyol polgárháború civil áldozatainak és a hátországi megtorlások áldozatainak kérdése a legérzékenyebb és legvitatottabb területek közé tartozik. A dokumentált tény az, hogy mindkét zónában tömeges, politikai indíttatású gyilkosságok történtek, amelyeket egyénekhez, milíciákhoz, katonai egységekhez és helyi hatóságokhoz lehet kötni.

A **köztársasági zónában** 1936 nyarán és őszén a papság, a földbirtokosok, a konzervatív politikusok és a vélt vagy valós felkelő szimpatizánsok ellen elkövetett erőszakhullám söpört végig. A legtöbb becslés szerint a köztársasági zónában a háború alatt hozzávetőleg 50 000–60 000 embert öltek meg bírósági eljárás nélkül; ezek közül a legnagyobb csoportot a katolikus papság tagjai tették ki. A püspökök, papok, szerzetesek és szerzetesnők elleni gyilkosságok száma a leggyakrabban idézett becslések szerint 6 832 fő, de ez a szám a forrásoktól függően néhány százalékkal eltérhet. Az erőszakot a legtöbb történész nem központi utasításnak, hanem a helyi milíciák, a feldühödött tömegek és a széteső állami rend kézbentartásának hiányosságaiból fakadó

folyamatnak tekinti. A köztársasági kormány 1936 végén és 1937-ben lépéseket tett a törvénytelen gyilkosságok visszaszorítására, de a felelősök bíróság elé állítása gyakran elmaradt.

A **nacionalista zónában** a megtorlás szisztematikusabb, intézményesebb és hosszabb időtartamú volt. A felkelő hatóság 1936 júliusától kezdve a megszállt területeken tömeges kivégzéseket hajtott végre, amelyek áldozatai túlnyomórészt a baloldali pártok és szakszervezetek tagjai, köztársasági hivatalnokok, tanítók, értelmiségiek és szabadkőművesek voltak. A nacionalista zónában a háború alatt és közvetlenül utána elkövetett politikai gyilkosságok áldozatainak száma a legóvatosabb becslések szerint legalább 130 000–150 000 fő, de egyes kutatások 200 000 fölé is teszik; a pontos szám a mai napig vitatott, mert a Franco-rendszer a saját dokumentációjának egy részét megsemmisítette vagy hozzáférhetetlenné tette. A kivégzéseket hadbírósági ítéletek, „törvényes" eljárások és tömeges kivégzések formájában hajtották végre; a leghírhedtebb módszerek közé tartozott a „paseo" (a foglyok elhurcolása és útközbeni kivégzése) és a tömegsírok.

A háború alatti erőszakkal kapcsolatban a modern történettudomány kerüli az egyszerű „mérlegelést": a két oldal áldozatainak összehasonlítása önmagában nem magyarázza az erőszak okait és mechanizmusait. A kutatás ma már inkább azt vizsgálja, hogy a nacionalista zónában az erőszak a **hódítás logikáját** követte: minden elfoglalt területen a köztársasági adminisztráció, a szakszervezetek és a baloldali kultúra teljes felszámolása volt a cél. Ezzel szemben a köztársasági zónában az erőszak a **védekezés és a szociálforradalom** folyamatába ágyazódott, és a kormányzati intézmények fokozatos megerősödésével csökkent, de soha nem szűnt meg.

A polgárháború alatti erőszak emlékezete a mai Spanyolországban is élő politikai kérdés. A Franco-rendszer a háború után a nacionalista oldal áldozatait emelte ki, és a köztársasági zóna erőszakát bizonyítékul használta a „keresztes hadjárat" narratívájához. A demokratikus átmenet után a téma sokáig tabu volt, amíg a 2000-es években a **történelmi emlékezet** (memoria histórica) mozgalma és a 2007-es **történelmi emlékezet törvénye** (Ley de Memoria Histórica) a tömegsírok felnyitását és az áldozatok azonosítását tűzte napirendre. A 2022-ben elfogadott **demokratikus emlékezet törvény** (Ley de Memoria Democrática) pedig a Franco-rendszer bűneinek elítélését és az állami felelősség elismerését foglalta törvénybe. E jogszabályok értelmezése a spanyol politikai életben máig vitatott: a jobboldali pártok egy része a „nemzeti kegyelet" megsértésének, a baloldali pártok és az emlékezeti szervezetek a történelmi igazságtétel folytatásának tekintik.

33.4.7. A francoista győzelem és a megtorlás rendszere

Franco 1939. áprilisi győzelme nem a béke, hanem a **háború utáni megtorlás** kezdete volt. A Franco-rendszer a polgárháborút nem lezárt eseményként, hanem a „nemzeti megtisztulás" folyamatának első szakaszaként kezelte. A győzelem után a nacionalista hatóságok tömeges bírósági eljárásokat indítottak a köztársasági oldal valós vagy vélt támogatói ellen; a becslések szerint 1939 és 1945 között legalább 200 000 embert börtönöztek be politikai okokból, a koncentrációs táborokban és munkatáborokban fogva tartottak száma pedig elérte a több százezret. A politikai elítéltek közül sokan kényszermunkát végeztek, például az újjáépítés során; a **Balsák Eleredménye** (Valle de los Caídos) nevű monumentális emlékmű építésén is politikai foglyok dolgoztak, ami a mai emlékezeti viták egyik központi eleme.

A megtorlás kiterjedt a nőkre és a családokra is: a köztársasági férfiak özvegyei és gyermekei gyakran megbélyegzésben részesültek, a köztársasági házasságkötéseket érvénytelenítették, és a „vörösök" gyermekeit sok esetben elvették a családjuktól az állami intézményekben való „átnevelés" céljából. Ez utóbbi gyakorlat mértéke és jellege a modern kutatásban vita tárgya; a legtöbb történész szerint dokumentáltan történtek gyermekelvételek, de a számukat és a rendszer szándékosságát illetően a kutatás még nem jutott konszenzusra.

A francoista győzelem tehát nemcsak egy katonai konfliktus lezárása volt, hanem egy hosszú távú, intézményesült társadalmi és politikai represszió kezdete, amely a következő fejezetekben tárgyalásra kerülő Franco-rendszer alapját képezte.

33.4.8. Források és bizonytalanságok

A spanyol polgárháború a 20. századi európai történelem egyik legjobban dokumentált eseménye, ugyanakkor a források egyenetlensége és a politikai érzékenység miatt a tények és értelmezések közötti határvonalak különösen fontosak.

- **Elsődleges források:** mindkét oldal katonai iratai, a köztársasági kormány és a Generalitat jegyzőkönyvei, a nacionalista hatóságok rendeletei, a külügyminisztériumi iratok, a nemzetközi diplomáciai levelezés, valamint a kortárs sajtó és rádióadások. E források nagy része a spanyol nemzeti levéltárakban, a katalán és baszk levéltárakban, valamint az orosz, német, olasz, brit és francia levéltárakban található.
- **Áldozatbecslések:** a háború alatti politikai gyilkosságok és a háború utáni megtorlás áldozatainak száma a legvitatottabb adat. A legtöbb modern becslés a köztársasági zóna represszióját 50 000–60 000, a nacionalista zónáét 130 000–200 000 főre teszi, de ezek a számok becslések, és régiónként, forrásonként eltérnek. A tömegsírok felnyitása és az azonosítási programok a 2000-es évek óta folyamatosan pontosítják a képet, de a teljes körű rekonstrukció nem várható, mert a dokumentáció egy része megsemmisült.
- **A Guernica bombázás** dokumentált tény, de az áldozatok száma vitatott: a kortárs brit és francia sajtóban 1654 halálos áldozatot említettek, a nacionalista propaganda tagadta a civil áldozatokat, a modern történészi becslések 300 és 1600 között szóródnak. A bombázás mint a civil lakosság elleni indokolatlan támadás megítélése a nemzetközi jogi és történeti szakirodalomban konszenzusos.
- **A szociálforradalom és a kollektivizálás** értékelése a történetírásban ideológiailag terhelt: az anarchista hagyományhoz közel álló szerzők a munkásönigazgatás kreatív potenciálját hangsúlyozzák, a mérsékelt és konzervatív szerzők a gazdasági káoszt emelik ki. A dokumentált tény az, hogy a kollektivizálás megtörtént, mértéke és hatása viszont vitatott.
- **A szovjet beavatkozás és a POUM-ügy** forrásai hiányosak: a szovjet levéltárak hozzáférése korlátozott, és a köztársasági zóna politikai rendőrségének iratai részben megsemmisültek. Andreu Nin meggyilkolásának körülményei így nem teljesen tisztázottak, de a legtöbb történész a gyilkosságot a szovjet titkosszolgálathoz köti.
- **Az emlékezetpolitika** jelenkori vitái nem ténykérdések, hanem értelmezési viták: a „népirtás” kifejezés használata a Franco-rendszer repressziójára a spanyol jogi és történészi közösségben vitatott, mert a nemzetközi jogi definíció szerint a csoportközpontúság és a szándékosság bizonyítása bonyolult. A könyv ezt a vitát attribúcióval mutatja be.

33.4.9. Rövid összefoglaló

- Az 1936. júliusi katonai felkelés puccskísérletként indult, de a részleges kudarc miatt három évig tartó polgárháborúvá vált, amely az országot nacionalista és köztársasági zónára osztotta.
- A nacionalista oldal heterogén koalíció volt (afrikai hadsereg, falangisták, karlisták, az egyház nagy része), amelyet Franco 1936–1937-ben fokozatosan saját katonai és politikai irányítása alá vont.

- A köztársasági oldal a mérsékelt szocialisták, a kommunisták, az anarchisták és a regionális mozgalmak közötti feszültségektől volt terhes; 1937-ben Barcelona belső összecsapások színhelye lett.
- A nemzetközi beavatkozás aszimmetrikus volt: Németország és Olaszország a nacionalistákat, a Szovjetunió a köztársasági kormányt támogatta, míg a nyugati demokráciák be nem avatkozási politikája de facto a nacionalista oldalt erősítette.
- A háború katonai menete a nacionalista előrenyomulás, Madrid sikertelen ostroma, az északi iparvidék elfoglalása, majd az 1938–1939-es összeomlás ívét követte.
- Mindkét zónában tömeges politikai erőszak történt; a nacionalista zóna megtorlása szisztematikusabb és hosszabb távú volt, és a háború után a represszió intézményesült.
- A francoista győzelem után a megtorlás tömegeket érintett: börtönök, kényszermunka, politikai perek és a családok megbélyegzése alakította a rendszer első éveit.

33.4.10. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a júliusi katonai felkelés egyes régiókban sikeres volt, másutt pedig elbukott?
2. Hasonlítsa össze a nacionalista és a köztársasági hátországi erőszak jellegét és intézményesültségét! Melyek a fő különbségek a források és a modern kutatás szerint?
3. Miért mondható, hogy a be nem avatkozási politika a gyakorlatban aszimmetrikusan működött, és milyen következményekkel járt a köztársasági kormányra nézve?
4. Elemezze a köztársasági tábor belső konfliktusainak szerepét a háború kimenetelében! Milyen érdekek és ideológiák ütköztek a barcelonai májusi napokban?
5. Milyen értelemben volt a polgárháború nemzetközi konfliktus, és hogyan viszonyul ez az értelmezés a spanyol belpolitikai törésvonalakhoz?

34 Spanyolország 1939-től napjainkig

34.1. A Franco-rendszer

34.1.1. A Franco-rendszer

A spanyol polgárháborút lezáró, 1939. április 1-jei győzelmi nyilatkozat után Francisco Franco tábornok nem egyszerűen egy újabb katonai diktatúrát épített ki, hanem Spanyolország 20. századi történetének leghosszabb, csaknem négy évtizeden át fennmaradó tekintélyuralmi rendszerét. A Franco-rendszer nem volt statikus képződmény: intézményei, gazdaságpolitikája és társadalmi bázisa az 1940-es évek fasiszta jellegű, tengelybarát időszakától az 1960-as évek katolikus–technokrata, az amerikai szövetségi rendszerbe betagozódó, gazdaságilag liberalizáló szakaszán át az 1970-es évek válságáig folyamatosan változtak. A rendszer túlélése nem csupán a represszió mértékén múlt, hanem azon is, hogy a hidegháborúban Spanyolország stratégiai helyzete felértékelődött a nyugati szövetségesek – mindenekelőtt az Egyesült Államok – szemében, miközben a belső ellenzéket a polgárháború emléke, a regionális identitások elnyomása és a társadalom átfogó átnevelése tartotta sakkban.

34.1.1.1. A győzelem és az új állam kiépítése (1939–1945)

A polgárháború katonai befejezése nem hozott békét a spanyol társadalomnak. A Franco-rendszer első éveit a **represszió** minden korábbi mértéket meghaladó intenzitása jellemezte. A történészi konszenzus szerint a háború utáni években – a háború alatti kivégzésekkel együtt – a francoista elnyomás áldozatainak száma százezres nagyságrendű, de pontosan meghatározni a mai napig vitatott feladat. A bírósági eljárások, katonai tanácsok és az úgynevezett **„Felelősségi törvény”** (*Ley de Responsabilidades Políticas*, 1939) alapján a köztársaságpártiakat, a baloldali szervezetek tagjait, a szakszervezeti aktivistákat és a szabadkőműveseket tömegesen ítélték börtönbüntetésre, kényszermunkára vagy halálra. A börtönök túlzsúfoltsága és a kivégzések rendszeressége dokumentált tény; a becslések a háború utáni megtorlás áldozatait – a kivégzetteket, a börtönben meghaltakat és a kényszermunkatáborokban elhunytakat együttvéve – legalább 50 000 és 200 000 közötti sávba helyezik, de a helyi levéltári kutatások folyamatosan módosítják ezeket a számokat.

Az új állam intézményi alapjait az **1936–1939 közötti felkelés oldalán álló politikai családok** koalíciója határozta meg. A **Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista** – a Falange és a karlista hagyomány erőszakos egyesítéséből 1937-ben létrehozott állampárt – a rendszer egyetlen legális politikai szervezeteként működött, de mellette a hadsereg, a katolikus egyház és a nagyvárosi, illetve vidéki konzervatív elitek is meghatározó befolyással bírtak. Franco személyi hatalma e koalíció fölött állt: a tábornok egyszerre volt államfő, kormányfő, a fegyveres erők főparancsnoka és a párt nemzeti vezetője, emellett felvehette a *Caudillo* címet, amely a „vezér” személyi, nem intézményes jellegét hangsúlyozta.

A második világháború kitörése után a rendszer hivatalosan **semleges** maradt, de a háború első szakaszában – különösen Franciaország 1940-es veresége után – a tengelyhatalmak iránti

rokonszenv egyértelmű volt. Spanyolország 1940 júniusában „hadviselő fél státusz nélküli semlegességről” hivatalosan „nem hadviselő” álláspontra váltott, és a rendszer propagandája nyíltan a tengely győzelmét várta. A hivatalos retorika ellenére Franco óvakodott attól, hogy belépjen a háborúba; a német–spanyol tárgyalásokon – leginkább a hendaye-i találkozón 1940. október 23-án – a spanyol követelések és a belső erőforrások hiánya miatt nem jött létre katonai szövetség. A **Kék Hadosztály** (*División Azul*) 1941–1943 között azonban spanyol önkéntesekből álló, a keleti fronton a német hadsereg kötelékében harcoló egységként működött; létszáma nagyjából 45 000 fő volt a rotációval együtt. A háború végére a rendszer a győztes hatalmakkal szemben igyekezett semlegesnek mutatkozni, de a spanyol kormány 1945 után hosszú évekig diplomáciailag elszigetelődött.

34.1.1.2. Az autarkia és a nemzeti-katolikus állam (1939–1959)

A Franco-rendszer első két évtizedének gazdaságpolitikáját az **autarkia** fogalma foglalja keretbe. A spanyol állam a polgárháború pusztítása után a külső gazdasági kapcsolatok minimalizálásával, importhelyettesítő iparosítással és erőteljes állami irányítással próbálta újjáépíteni a gazdaságot. Az 1939-ben létrehozott **Nemzeti Ipari Intézet** (*Instituto Nacional de Industria*, INI) állami vállalatok alapításával a hadiipar, az energiaellátás, a bányászat és a közlekedés fejlesztését célozta. A mezőgazdaságban a **Nemzeti Búzaügyi Szolgálat** és más intervenciós szervek árszabályozással és kényszerbeszolgáltatással igyekeztek biztosítani az élelmiszer-ellátást.

Az autark politika eredménye a történész-szakirodalom megítélése szerint egyértelműen kudarcos volt a spanyol lakosság életszínvonala szempontjából. Az évtizedes nemzetközi elszigeteltség, a nyersanyag- és energiahiány, a mezőgazdasági termelés alacsony szintje és a feketepiac elterjedése széles körű szegénységet, éhínséget és alultápláltságot okozott. Az 1940-es években a **racionálás** – a jegyrendszer – a lakosság többségére kiterjedt, és a hivatalos áron kapható élelmiszer gyakran nem volt elégséges a családok élelmezésére. A spanyol belügyminisztérium és az egyházi szervezetek által gyűjtött hivatalos statisztikák ugyan nem egységesek, de a történészi becslések szerint a polgárháborút követő évtizedben a spanyol gazdaság csak az 1950-es évek elejére érte el a háború előtti termelési szintet, miközben a lakosság növekedése miatt az egy főre jutó jövedelem elmaradt attól.

A politikai berendezkedés ideológiai alapja a **nemzeti-katolicizmus** (*nacionalcatolicismo*) volt. A katolikus egyház és a francoista állam szoros szövetsége már a polgárháború idején kiformálódott: a spanyol püspöki kar 1937. július 1-jei kollektív körlevele a felkelést „keresztes hadjáratként” értelmezte, és a rendszer a katolikus hitet az állami ideológia középpontjába emelte. Az 1953-as **konkordátum** a Vatikánnal megerősítette az egyház kiváltságos helyzetét: a katolikus vallás az állam egyetlen vallása lett, az egyházi házasság polgári joghatással bírt, az egyháznak meghatározó szerepe volt az oktatásban és a cenzúrában. Az egyház támogatása fejében a rendszer biztosította az egyházi vagyon visszaállítását, a hitoktatást minden iskolában, valamint a katolikus intézmények társadalmi és kulturális dominanciáját.

A nők helyzetét a rendszer a **„ház, család és egyház”** hármas keretébe szorította. Az 1940-es években visszavonták a köztársasági időszak női jogi reformjait: a férjes nők munkavállalási engedélyét férjük beleegyezéséhez kötötték, a női tanulók oktatásából kivették a politikai és közéleti nevelést, és a **Női Szekció** (*Sección Femenina*) a Falange keretében a hagyományos női szerepek – anyaság, háztartás, katolikus nevelés – propagálására jött létre. A polgárháború alatt a köztársasági oldalon harcoló vagy politikai szerepet vállaló nőket a háború után különös kegyetlenséggel büntették; a dokumentált bírósági ítéletek szerint a nők a politikai foglyok között jelentős arányban képviselték a baloldali mozgalmakat.

A nyelvek és a regionális identitások terén a rendszer a **kasztíliai spanyol** nyelvet tette kizárólagos állami nyelvvé. A katalán, a baszk, a galiciai és más regionális nyelvek nyilvános használatát

a közigazgatásban, az oktatásban, a sajtóban és a könyvkiadásban betiltották vagy szigorúan korlátozták. A rendszer nem csupán nyelvpolitikai, hanem kulturális asszimilációs programot folytatott: a regionális identitások nyilvános kifejezése – a baszk néptánc, a katalán irodalmi hagyomány, a galiciai kulturális rendezvények – a politikai megbízhatatlanság jele volt. Az elnyomás mértéke régiónként eltért: a baszk területeken és Katalóniában a polgárháború alatti ellenállás miatt a megtorlás kifejezetten kemény volt.

34.1.1.3. A hidegháború és a nemzetközi integráció kezdete

A második világháború után a nyugati hatalmak kezdetben elutasították a Franco-rendszert. Az ENSZ Közgyűlése 1946 decemberében határozatot fogadott el, amely a spanyol kormányt fasiszta jellegűnek bélyegezte, és tagjait felszólította nagyköveteik visszahívására. A határozat nem vezetett a rendszer bukásához, de a nemzetközi elszigeteltség éveiben a spanyol gazdaság tovább gyengült, és a rendszer belső legitimációja is kihívásokkal szembesült.

A hidegháború stratégiai fordulata 1950-től fokozatosan megváltoztatta Spanyolország nemzetközi helyzetét. Az Egyesült Államok számára a spanyol félsziget katonai támaszpontjai értékessé váltak a Szovjetunióval szembeni atlanti védelmi rendszerben. 1953-ban Spanyolország és az Egyesült Államok **madridi egyezmények** néven ismert katonai és gazdasági megállapodásokat írtak alá: az amerikai fél katonai támaszpontokat létesíthetett spanyol területen – Rota, Morón, Torrejón és Zaragoza térségében –, cserébe Washington gazdasági és katonai segélyt nyújtott Franco kormányának. Az egyezmények nem tették Spanyolországot a NATO tagjává, de a rendszer nemzetközi elfogadottságát jelentősen növelték. Ugyanebben az évben írták alá a Vatikánnal a fent említett konkordátumot is, amely a katolikus egyház és a rendszer szövetségét intézményesítette. 1955-ben Spanyolországot felvették az ENSZ-be, a következő évben pedig a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank tagja lett.

A rendszer nemzetközi nyitása nem jelentett belső liberalizációt. Az 1950-es években a politikai elnyomás intézményi keretei továbbra is fennmaradtak: a katonai bíróságok folyamatosan ítélkeztek, a cenzúra szigorúan ellenőrizte a sajtót, a színházat, a könyvkiadást és a rádiót, az egyetemeken pedig kötelező volt a pártállami ifjúsági szervezethez való tartozás.

34.1.1.4. A gazdasági liberalizáció és a technokrata fordulat (1959–1973)

A Franco-rendszer második nagy korszakát az 1950-es évek végén kezdődő gazdaságpolitikai fordulat nyitotta meg. Az autarkia kudarca, a növekvő külkereskedelmi hiány, a magas infláció és a szociális elégedetlenség – különösen az 1956-os egyetemi zavargások és az 1958-as bányászsztrájkok – arra kényszerítették Franco kormányát, hogy átadja a gazdaságpolitika irányítását egy új, a katolikus világban **technokratáknak** nevezett szakértői csoportnak. A **Laureano López Rodó** és a katolikus Opus Dei szervezethez köthető hivatalnokok által kidolgozott **1858. évi Stabilizációs és Liberalizációs Terv** (1959) – a pontos megnevezés *Plan de Estabilización y Liberalización* – alapvetően átalakította a spanyol gazdaság működését. A terv egyidejűleg szigorú monetáris és fiskális intézkedéseket vezetett be a forint, a peseta, az infláció és a külkereskedelmi hiány megfékezésére, és liberalizálta az árfolyamot, a külkereskedelmet és a belső piacok egy részét.

A stabilizációs tervet követően Spanyolország a nyugat-európai gazdasági fellendülés egyik legdinamikusabban növekvő gazdasága lett. Az 1960-as években a spanyol GDP növekedési üteme éves átlagban 7–8% körül volt – a történészi és közgazdasági becslések alapján ez a spanyol történelem addigi leggyorsabb, több mint egy évtizedes növekedési időszaka volt –, amit a nemzetközi szakirodalom **„spanyol gazdasági csodaként”** (*desarrollo económico español*) tárgyal. A növekedés motorjai a következők voltak: a turizmus robbanásszerű felfutása, a

nyugat-európai országokba – mindenekelőtt Franciaországba, Nyugat-Németországba és Svájcba – irányuló vendégmunkás-migráció, az állami beruházások és a külföldi tőke beáramlása. A turisták száma 1960-ban körülbelül 6 millió, 1973-ban már több mint 34 millió volt; a statisztikai adatok a hivatalos spanyol idegenforgalmi statisztikákból származnak, de a módszertani eltérések miatt a pontos számok vitatottak. A vendégmunkások hazautalásai jelentős devizabevételt hoztak; a becslések szerint az 1960-as években legalább 1,5–2 millió spanyol dolgozott tartósan Nyugat-Európában.

A gazdasági liberalizáció azonban nem járt politikai liberalizációval. Franco hatalmi centruma továbbra is a hadsereg, az állampárt és a rendőrség fölötti személyes irányításon nyugodott. A technokraták gazdasági modernizációja a politikai rendszer változatlanságának kiegészítője volt: a rendszer a gazdasági növekedést a politikai nyugalom megvásárlására használta, miközben a szakszervezetek, a pártok és a szabad sajtó tilalma fennmaradt. Az 1960-as években a társadalmi elégedetlenség új formái jelentek meg: a munkásbizottságok (*Comisiones Obreras*, CCOO) illegális szerveződése, az egyetemista és értelmiségi ellenállás, valamint a regionális mozgalmak – különösen a baszk **ETA** (Euskadi Ta Askatasuna, „Baszkföld és Szabadság") 1959-es alapítását követő fegyveres aktivitása – jelezték, hogy a rendszer társadalmi alapja erodálódik.

34.1.1.5. A represszió intézményei és a politikai elnyomás

A Franco-rendszer represszív gépezete a polgárháború végétől a rendszer végéig fennmaradt, bár intenzitása és módszerei változtak. A korai évek tömeges, katonai bírósági eljárásokon alapuló megtorlását az 1950-es évektől a **katonai bíróságok** és a **közrendészeti törvényszékek** (*Tribunal de Orden Público*, TOP, 1963-tól) intézményesített, de továbbra is politikailag motivált ítélkezése váltotta fel. A TOP a katonai és polgári bírákból álló, kifejezetten politikai ügyekre szakosodott bíróság volt; feladata a „felforgató" tevékenységek – a sztrájkok, az illegális szervezkedés, a propaganda, a regionális autonómia követelése – üldözése volt.

A politikai rendőrség és a belső elhárítás a **Dirección General de Seguridad** (DGS) és a **Policía Armada**, illetve a **Guardia Civil** keretein belül működött. A francoista börtönrendszerben a politikai foglyokat gyakran külön, szigorított körülmények között tartották fogva; a kényszermunka, az „elégtétel a hazának" címén végzett építkezések, mint a **Valle de los Caídos** („Az Elesettek Völgye") emlékmű, a politikai foglyok munkájára is támaszkodtak. A helyszíni kutatások és a történészi beszámolók szerint a politikai foglyok kényszermunkájának alkalmazása dokumentált tény, de a pontos létszám és a munkakörülmények részletei – különösen az emlékmű építésénél – vitatottak és folyamatos levéltári kutatás tárgyát képezik.

A cenzúra és a propaganda a rendszer ideológiai kontrolljának két oldala volt. A sajtó, a rádió, a film, a könyvkiadás és a televízió – utóbbi 1956-tól – szigorú állami felügyelet alatt állt; a **Tájékoztatási és Turisztikai Minisztérium** előzetes cenzúrával ellenőrizte a megjelenő tartalmakat. A történelemoktatásban a polgárháborút „keresztes hadjáratként", a köztársaságot a „káosz és a vörös terror" időszakaként ábrázolták. A rendszer a **nemzeti egység** és a **haza** fogalmát a központosított, kasztíliai nyelvű, katolikus Spanyolország kizárólagosságával azonosította; a regionális nyelvek és identitások elnyomása a hivatalos politika része volt.

34.1.1.6. A társadalom átalakulása: városiasodás, fogyasztás, ellenzék

A gazdasági növekedés a spanyol társadalom szerkezetét alapvetően átrendezte. Az 1960-as és 1970-es években a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya drasztikusan csökkent; a belső migráció a vidéki, különösen andalúziai, extremadurai és galiciai területekről a nagyvárosokba – Madridba, Barcelonába, Bilbaóba, Valenciába – és az ipari övezetekbe irányult. A városi munkásosztály, a növekvő szolgáltató szektor és a fogyasztói társadalom kezdetei a politikai rendszer és a

társadalom közötti feszültségeket növelték. A televízió, a turizmus, a vendégmunkások hazatérése és a nyugat-európai életmód egyre szélesebb körben tette láthatóvá a nyugati demokráciák életszínvonalát és szabadságjogait.

A társadalmi modernizáció nem vonta maga után az állami intézmények demokratizálását, de aláásta a rendszer hagyományos legitimációját. Az egyház szerepe is átalakult: a II. vatikáni zsinat (1962–1965) hatására a spanyol katolikus egyház egy része – különösen a fiatalabb papság és a szerzetesrendek – elhatárolódott a Franco-rendszertől, és a munkásmozgalmak, valamint a regionális mozgalmak oldalán tűnt fel. Az 1971-ben összeült **közös püspöki konferencia** állásfoglalásaiban a megbékélés és a társadalmi igazságosság kérdései egyre hangsúlyosabbá váltak; a francoista hatóságok és az egyházi hierarchia közötti feszültség a rendszer utolsó éveiben dokumentáltan nőtt.

A politikai ellenzék formái is sokfélék voltak. A fent említett munkásbizottságok mellett a történelmi pártok – a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) és a Spanyol Kommunista Párt (PCE) – illegalitásban, külföldi emigrációban és belső, rejtett hálózatokon keresztül működtek. Az 1960-as évek végétől a **baszk ETA** fegyveres kampánya – kezdetben a Franco-rendszer intézményei és a rendőrség ellen – a spanyol politikai élet egyik legvéresebb konfliktusává vált. Az ETA első, széles körben ismertté vált gyilkossága **Luis Carrero Blanco** miniszterelnök elleni, 1973. decemberi merénylet volt, amely a rendszer utódlási válságának nyitányát jelentette. Az ETA erőszakát a Franco-rendszer ellenállásának egyik formájaként tekintették egyes baszk körökben, míg a spanyol kormány és a nyugati demokráciák terrorizmusként ítélték el; a fogalomhasználat a mai napig vitatott.

34.1.1.7. A rendszer végjátéka és Franco halála (1969–1975)

A Franco-rendszer utolsó éveit a belső politikai stabilitás felbomlása és a nemzetközi nyomás növekedése jellemezte. Franco 1969-ben **Juan Carlos de Borbón** herceget, XIII. Alfonz unokáját jelölte ki utódjául államfőként, abban a reményben, hogy a monarchia restaurálása a rendszer folytonosságát biztosítja. A döntés mögött a hadsereg és a rendszer különböző frakciói közötti kompromisszum húzódott meg; a herceg felesküvése a francoista alapelvekre 1969. július 23-án történt.

Az 1970-es évek elején a rendszer három válsággal szembesült: a gazdasági válsággal, a politikai utódlás kérdésével és a társadalmi ellenállás növekedésével. Az 1970-es évek olajárrobbanása – az 1973-as olajválság – a spanyol gazdaság növekedési pályáját megtörte; a gazdasági stagnálás és az infláció növelte a társadalmi feszültségeket. A Carrero Blanco elleni merénylet a rendszer kulcsfontosságú politikai vezetőjét iktatta ki, és megnyitotta a hatalmi harcot a rendszer különböző szárnyai – a „mozdulatlanság” hívei és a „megnyitás” (*apertura*) támogatói – között. A katalán és baszk regionális mozgalmak, a munkássztrájkok, az egyetemi megmozdulások és az értelmiségi ellenállás a rendszer erózióját jelezték.

Francisco Franco **1975. november 20-án** halt meg Madridban. Halála után a spanyol államfő Juan Carlos lett, aki az 1975–1978 közötti átmenet során a demokratikus reform irányába mozdította el az országot. A Franco-rendszer tehát nem összeomlott, hanem intézményi folytonosságában bomlott le; a diktatúra végének pontos történeti értelmezése – hogy a demokratikus átmenet a rendszer belső reformjából, a társadalmi nyomásból vagy a nemzetközi környezet változásából következett-e – a mai napig a spanyol történettudomány egyik legvitatottabb kérdése.

34.1.1.8. Források és bizonytalanságok

A Franco-rendszer történetének forrásbázisa rendkívül gazdag, de egyenetlen. Az állami levéltárak – mindenekelőtt a **Spanyol Nemzeti Levéltár**, a **történelmi levéltárak** és a **katonai levéltárak** – a rendszer adminisztratív, belügyi, igazságügyi és katonai iratait őrzik; ezek azonban a represszió intézményei esetében gyakran hiányosak, mert a rendszer végén és az átmenet éveiben bizonyos iratmegsemmisítésekre került sor. A bírósági ítéletek, a börtönnyilvántartások, a belső jelentések és a cenzúra dokumentumai alapján a politikai elnyomás mechanizmusai jól rekonstruálhatók, de a helyi szintű események – különösen a vidéki kivégzések és a kényszermunka – teljes feltárása a mai napig folyamatban van.

A legfontosabb bizonytalanságok a következő területekre terjednek ki:

1. **Az elnyomás áldozatainak száma.** A polgárháború alatti és utáni kivégzések, a börtönökben elhunytak, a kényszermunka áldozatainak és a megtorlásban meghurcoltak összlétszáma becslés kérdése. A főbb történészi becslések – például Paul Preston, Julián Casanova, Santos Juliá és a spanyol emlékezetpolitikai szervezetek, mint a **Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica** – közötti eltérések a források hiányosságaiból és a módszertani különbségekből adódnak. Az összesített áldozatszámra vonatkozó, gyakran idézett 50 000–200 000 közötti sávot a tudományos konszenzus irányadónak tekinti, de az egyes régiókra és időszakokra vonatkozó pontos adatok továbbra is kutatás tárgyát képezik.

2. **A gazdasági adatok értelmezése.** A Franco-rendszer gazdasági történetét a hivatalos spanyol statisztikák torzítása nehezíti: az 1940–1950-es évek hivatalos növekedési adatai a politikai propagandát szolgálták, és a mai gazdaságtörténeti becslések szerint a valós teljesítmény alacsonyabb volt. Az 1959 utáni liberalizáció hatásainak értékelése is vitatott: egyes szerzők a technokrata fordulatot a spanyol gazdasági modernizáció kezdeteként, mások a rendszer túlélésének eszközeként értelmezik.

3. **A rendszer jellege és ideológiai besorolása.** A történettudományban máig folyik a vita arról, hogy a Franco-rendszer mennyiben tekinthető fasiszta, tekintélyelvű, konzervatív vagy éppen katolikus-nemzeti diktatúrának. A rendszer szakaszai eltérő hangsúlyokat mutatnak: az 1940-es évek állampárti, fasiszta jellege szembetűnő, míg az 1960-as évektől a katolikus-technokrata irányzat dominált. A vitatott besorolás a politikatudományi és ideológiatörténeti értelmezések közötti eltéréseket tükrözi.

4. **Az ETA és az ellenállás megítélése.** A Franco-rendszerrel szembeni fegyveres ellenállás – elsősorban az ETA, de a katalán **Terra Lliure** és más csoportok – megítélése a spanyol és baszk emlékezetpolitikában, valamint a nemzetközi szakirodalomban is vitatott. A diktatúra elleni küzdelem és a terrorizmus fogalmai közötti határvonalat a különböző politikai közösségek eltérően vonják meg; a könyv nem foglal állást, de jelzi a fogalomhasználat történeti terheltségét.

5. **A demokratikus átmenet értékelése.** A Franco halála utáni átmenet – amelyet a következő alfejezet tárgyal – önmagában is emlékezetpolitikai vita tárgya: egyes értelmezések a „megbékélés” és a „nemzeti kiengesztelődés” sikereként, mások a francoista elitek büntetlenségének és a represszió elhallgatásának időszakaként értelmezik. A 2007-es **Történelmi Emlékezet Törvénye** (*Ley de Memoria Histórica*) és a 2022-es **Demokratikus Emlékezet Törvénye** (*Ley de Memoria Democrática*) elfogadása és vitája mutatja, hogy a Franco-rendszer öröksége a jelenkori Spanyolország egyik legmélyebb törésvonala.

34.1.1.9. Rövid összefoglaló

- A Franco-rendszer 1939–1975 között fennálló, a polgárháború győzteséből kiépült, a személyi diktatúrára, a hadseregre, az állampártra, a katolikus egyházra és a represszív államapparátusra támaszkodó tekintélyelvű rendszer volt.
- Az 1940-es években a rendszer tömeges politikai elnyomást, a köztársaságpártiak kivégzését, börtönbüntetését és kényszermunkáját valósította meg; az áldozatok számának becslése vitatott, de a megtorlás dokumentált tény.
- A gazdaságpolitika az autarkia és állami intervenció kudarca után 1959-ben a technokrata stabilizációs tervvel liberalizálódott; az 1960-as években Spanyolország gyors gazdasági növekedést, iparosodást és városiasodást élt át.
- A nemzeti-katolikus ideológia a kasztíliai spanyol nyelvet és a katolikus hitet tette kizárólagos állami normává; a regionális nyelvek, identitások és a nők jogai súlyosan korlátozva voltak.
- A hidegháborúban Spanyolország 1953-as madridi egyezményekkel az Egyesült Államok stratégiai partnere lett, de a politikai rendszer továbbra is elnyomó és cenzúrázó maradt.
- Az ellenzék a munkásbizottságok, az illegalitásban működő pártok, az egyetemista mozgalmak, a regionális mozgalmak és a baszk ETA fegyveres akciói révén nőtt, és az 1970-es évekre a rendszer belső válságba került.
- Franco 1969-ben Juan Carlos herceget jelölte utódjául; 1975-ben bekövetkezett halála után a rendszer intézményi folytonosságban bomlott le, és a demokratikus átmenet kezdődött el.
- A Franco-rendszer jellege, a represszió mértéke, a gazdasági liberalizáció hatása és az ETA megítélése a mai napig a spanyol történettudomány és emlékezetpolitika vitatott kérdései.

34.1.1.10. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a Franco-rendszer gazdaságpolitikája az 1940-es évek autarkiájától az 1960-as évek liberalizációjáig, és milyen társadalmi következményekkel járt ez a fordulat?
2. Mely intézmények és jogszabályok biztosították a Franco-rendszer politikai elnyomását, és hogyan viszonyult a represszió mértéke a rendszer egyes szakaszaihoz?
3. Milyen szerepet játszott a katolikus egyház és a nemzeti-katolikus ideológia a francoista állam legitimációjában, és hogyan változott ez a viszony az 1960-as évektől?
4. Hogyan kapcsolódott Spanyolország nemzetközi helyzete a hidegháborúhoz, és milyen feltételekkel vált az Egyesült Államok stratégiai partnerévé?
5. Miért vitatott a Franco-rendszer ideológiai besorolása, az elnyomás áldozatainak száma és az ETA tevékenységének megítélése a mai spanyol és nemzetközi történetírásban?

34.2. A demokratikus átmenet

Spanyolországban a diktatúrából a demokráciába vezető átmenet (**transición democrática**) az európai 20. század egyik legtöbbet elemzett politikai folyamata. Az előző alfejezet A Franco-rendszer a diktatúra intézményi és társadalmi alapjait mutatta be; itt azt vizsgáljuk, hogyan váltotta fel ezt az örökséget az 1975 és 1982 közötti alkotmányos átalakulás, és miért nevezik ezt az időszakot a „konszenzus” korszakának. A spanyol átmenet sajátossága abban áll, hogy a fennálló intézmények egy részét felhasználva, tárgyalásos úton, vérontás nélkül bontotta le a diktatúrát – legalábbis a hatalom központjában. A folyamat ugyanakkor nem volt konfliktusmentes: a baszk és katalán nacionalizmus, a szélsőjobboldali katonai körök, a gazdasági válság és az erőszakszervezetek folyamatos nyomás alatt tartották a reformereket.

34.2.1. Franco halála és a reform útja

Francisco Franco tábornok, Spanyolország államfője (**Jefe del Estado**) 1975. november 20-án halt meg. A halál ténye és időpontja dokumentált; a hivatalos bejelentés szerint a diktátor hosszú betegség után hunyt el Madridban. A halálát követő napon, november 22-én tett esküt a Cortes előtt **I. Juan Carlos** (Juan Carlos de Borbón y Borbón), akit Franco 1969-ben jelölt ki utódjául. A hivatalos ceremónián Juan Carlos megerősítette a Nemzeti Mozgalom (**Movimiento Nacional**) alapelveit, ugyanakkor a későbbi visszaemlékezések és dokumentumok szerint már korábban kapcsolatot tartott a reformellenzék képviselőivel. Az eskütétel és a király trónra lépése tehát a folytonosság látszatát keltette, de a politikai realitás ennél bonyolultabb volt.

Az első kormányt a Franco-rendszer utolsó miniszterelnöke, **Carlos Arias Navarro** vezette tovább. Arias Navarro a rendszer konzervatív szárnyához tartozott, és vonakodott a mélyreható reformoktól. A társadalmi nyomás azonban nőtt: a munkásság sztrájkokkal, az egyetemisták tüntetésekkel, a katalán és baszk nacionalista csoportok autonómiakövetelésekkel jelezték, hogy a diktatúra utáni Spanyolország nem térhet vissza a merev Franco-állam kereteihez. 1976 júliusában Arias Navarro lemondott, és a király – alkotmányos jogkörét gyakorolva – **Adolfo Suárez Gonzálezt** nevezte ki miniszterelnöknek. Suárez kinevezése a korabeli közvélemény számára meglepetés volt: a fiatal politikus a Nemzeti Mozgalom funkcionáriusaként ismert, nem tartozott az ellenzék sorai közé. A király bizalmasaként azonban éppen az a feladata volt, hogy a rendszer belső intézményeit felhasználva hajtsa végre a reformot – ezt a stratégiát a spanyol politikai nyelvben „reform a rendszerből” (**reforma desde dentro**) kifejezéssel írták le.

A reform első kulcslépése a **politikai reformtörvény** (**Ley para la Reforma Política**) volt, amelyet a Suárez-kormány 1976 novemberében terjesztett a fennálló, Franco-kori Cortes elé. A törvény formailag a rendszer jogforrása volt, tartalmilag azonban a rendszer önfelszámolásának jogi alapját teremtette meg. Kimondta a népszuverenitást, a kétkamarás parlament (**Cortes Generales**) felállítását, az általános választójogot, és lehetővé tette a politikai pártok újbóli legalizálását. A törvényt a Franco-kori Cortes nagy többséggel megszavazta, és az 1976. december 15-i népszavazáson a résztvevők elsöprő többsége – hivatalos adatok szerint mintegy 94 százaléka – igennel voksolt. A népszavazás hivatalos részvételi aránya 77 százalék körül volt; ezek a számok dokumentáltak, de a részvétel értelmezése vita tárgya, mert a diktatúra utáni első referendumot egyes elemzők a rendszer által ellenőrzött közegben tartották.

A reformtörvény elfogadása után a kormány a politikai pártok legalizálásának útjára lépett. A legnagyobb vitát a Spanyol Kommunista Párt (**Partido Comunista de España, PCE**) legalizálása váltotta ki, amelyet 1977. április 9-én, a húsvéti ünnepek idején jelentettek be. A lépés feszültséget keltett a hadsereg és a szélsőjobboldal köreiben, de Suárez tudatosan vállalta a konfliktust, mert a demokratikus választások hitelességéhez elengedhetetlennek tartotta, hogy a Franco-rendszer által leginkább üldözött párt is részt vehessen. A PCE vezetője, **Santiago Carrillo** 1977 tavaszán tért vissza száműzetéséből. A pártok szabad működésének helyreállítása dokumentált tény; a döntés hátterében álló tárgyalások részletei azonban csak részben ismertek, mert a korabeli megbeszélések jelentős része informális volt.

34.2.2. Az 1977-es választások és az alkotmányozás

Az 1977. június 15-i általános választásokat a spanyol történetírás a demokratikus átmenet egyik fordulópontjaként tartja számon. A választások lebonyolítása nemzetközi megfigyelők jelenlétében történt, és az eredmény hivatalos adatai szerint a Suárez vezette centrista koalíció, a **Demokratikus Centrum Unió** (**Unión de Centro Democrático, UCD**) szerezte meg a legtöbb szavazatot – mintegy 34 százalékot –, de nem szerzett abszolút többséget a parlamentben. A **Spanyol Szocialista Munkáspárt** (**Partido Socialista Obrero Español, PSOE**) a

második helyen végzett, nagyjából 29 százalékkal, a PCE a maga 9 százalék körüli eredményével a harmadik erő lett. A jobboldali **Népi Szövetség** (**Alianza Popular, AP**), amelynek vezetője a Franco-rendszer egykori minisztere, **Manuel Fraga Iribarne** volt, 8 százalék körüli eredményt ért el. A választási eredmények tehát azt mutatták, hogy a spanyol társadalom többsége a mérsékelt reformerőket támogatja, miközben a szélsőségek viszonylag gyenge támogatottsággal bírtak. A baszk és katalán nacionalista pártok – köztük a **Baszk Nacionalista Párt** (**Partido Nacionalista Vasco, PNV**) és a katalán koalíció, a **Konvergencia és Unió** (**Convergència i Unió, CiU**) – szintén bejutottak a parlamentbe, jelezve, hogy a területi kérdés a demokratikus rendszer egyik központi ügye lesz.

Az így megválasztott Cortes Generales 1977 júliusában alkotmányozó testületként kezdte meg munkáját. Az alkotmánytervezetet egy héttagú bizottság készítette, amelyet a spanyol politikai kultúrában „az alkotmány hét atyja" (**los siete padres de la Constitución**) néven emlegetnek, és amelybe a fő parlamenti erők delegáltak képviselőket. A tárgyalások egy része nyilvános parlamenti ülésen zajlott, más része a pártok közötti informális egyeztetéseken. Az alkotmányozás alapelve a **konszenzus** (**consenso**) volt: a felek arra törekedtek, hogy a legfontosabb kérdésekben – államforma, területi berendezkedés, alapjogok, egyház és állam viszonya, a hadsereg szerepe – egyetlen politikai erő se írhassa felül a másikat. Ez a konszenzus azonban nem jelentett teljes egyetértést, hanem azt, hogy a vitatott pontokon a kompromisszumot a nyílt szakítás elé helyezték.

A **spanyol alkotmány** (**Constitución española de 1978**) szövegét a Cortes 1978. október 31-én fogadta el, az 1978. december 6-i népszavazáson pedig a választópolgárok mintegy 88 százaléka támogatta – a részvételi arányt a hivatalos adatok 67 százalék körül rögzítették. Az alkotmány december 29-én lépett hatályba. Az alkotmány legfontosabb jellemzői a következők: Spanyolország parlamentáris monarchia, az államfő a király, de a tényleges végrehajtó hatalmat a parlamentnek felelős kormány gyakorolja. Az alkotmány kimondta a népszuverenitás elvét, a politikai pártok és szakszervezetek szabadságát, a szólás- és sajtószabadságot, a gyülekezési és egyesülési jogot, valamint az oktatáshoz és az egészségügyhöz való jogot. A katolikus egyház különleges szerepét megszüntették: az alkotmány kimondta az állam világnézeti semlegességét, ugyanakkor elismerte a vallási közösségek jogait. A hadsereg feladatát az alkotmány a nemzeti szuverenitás és a területi integritás védelmében határozta meg, és a fegyveres erőket a polgári hatalom alá rendelte.

A konszenzus ára azonban a legvitatottabb kérdések részbeni nyitva hagyása volt. Az államforma kérdésében például a monarchia elfogadása mögött a baloldali pártok kompromisszuma állt: a PSOE és a PCE de facto elfogadta a monarchiát, cserébe az alkotmány széles körű szociális jogokat és a regionalizmus elismerését tartalmazta. A spanyol politikai rendszer jellemzésére a szakirodalom gyakran használja az „egyetértésre épülő átmenet" kifejezést, de egyes történészek szerint a konszenzus inkább elit-megállapodás volt, amely a társadalom mobilizálódó csoportjait – különösen a munkásmozgalmat és a radikális baloldalt – kívül tartotta a döntéshozatal magján. Ezt az értelmezést vitatottként kell kezelni, mert más kutatók hangsúlyozzák, hogy a szakszervezetek és a civil szervezetek jelentős nyomást gyakoroltak a reformokra.

34.2.3. Az autonóm közösségek rendszerének kialakulása

Az 1978-as alkotmány egyik legnagyobb újítása a területi hatalommegosztás rendszere volt, amelyet a spanyol politikai nyelvben az „autonómiák államának" (**Estado de las Autonomías**) neveznek. Az alkotmány 2. cikke kimondta Spanyolország egységét, de elismerte a „nemzetiségek és régiók" (**nacionalidades y regiones**) autonómiához való jogát. A megfogalmazás szándékosan kétértelmű: a „nemzetiség" kifejezés a katalán, baszk és galíciai területek sajátos történelmi identitására utalt, de az alkotmány nem ismerte el ezeket önálló nemzetként. A szöveg így

egyszerre elégítette ki a centralista állam híveit és a decentralizációt követelő mozgalmakat, ám a kétértelműség később újabb viták forrásává vált.

Az autonóm közösségek létrehozása fokozatosan, aszimmetrikus módon történt. Először az úgynevezett történelmi nemzetiségek kaptak autonómiastatútumot: Katalónia és Baszkföld 1979-ben, Galícia 1981-ben. Ezek a statútumok szélesebb hatáskört biztosítottak az oktatás, az egészségügy, a nyelvpolitika és a rendfenntartás területén, mint a később alakult autonóm közösségek. A baszk statútum különleges adójogi megállapodást (**concierto económico**) is tartalmazott, amely a tartományoknak széles adóbeszedési jogot adott. A katalán és baszk autonómia iránti követelések a Franco-korszakban a nyelvi és kulturális elnyomás elleni ellenállásból táplálkoztak, és a demokratikus átmenet során a nacionalista pártok a statútumok elfogadását a rendszer legitimitásának feltételeként kezelték.

Az 1979 és 1983 közötti időszakban a többi spanyol régió is létrehozta saját autonóm közösségét, így az ország 17 autonóm közösségre és két autonóm városra (Ceuta és Melilla) tagolódott. A folyamat nem volt előre pontosan meghatározott: az alkotmány keretjellegű szabályozást adott, és a hatáskörök átadása tárgyalások sorozatán keresztül történt. A rendszer tehát nem egy felülről levezényelt decentralizáció volt, hanem alulról szerveződő folyamat, amelyben a különböző régiók eltérő ütemben és eltérő mértékben kaptak autonómiát. Ez az aszimmetria a mai napig feszültségeket okoz: a katalán és baszk nacionalista mozgalmak a történelmi jogaik teljesebb elismerését követelik, míg egyes központi erők az állam egységének védelmében a hatáskörök visszavételét szorgalmazzák.

A területi kérdés tehát a demokratikus átmenet egyik legsikeresebb, ugyanakkor legvitathatóbb elemévé vált. A katalán nyelv hivatalossá tétele, a baszk rendőrség felállítása és a galíciai kulturális autonómia fontos eredmények voltak, de a nacionalista mozgalmak egy része – különösen a baszk **ETA** (**Euskadi Ta Askatasuna**, „Baszkföld és Szabadság") – elutasította az alkotmányos kereteket, és folytatta a fegyveres harcot. Az ETA által elkövetett erőszakcselekmények az átmenet időszakában is számos halálos áldozatot követeltek, és jelentős nyomást gyakoroltak a kormányra, a hadseregre és a társadalomra egyaránt. A terrorizmus elleni fellépés és a területi decentralizáció közötti egyensúlykeresés a spanyol demokrácia egyik legnehezebb feladata volt, és az is maradt a következő évtizedekben.

34.2.4. Az 1981-es puccskísérlet és a demokrácia megszilárdulása

A demokratikus átmenet legnagyobb válsága 1981. február 23-án következett be, amikor a parlamentben a kormányfő-jelölés vitája közben **Antonio Tejero Molina** alezredes a **Guardia Civil** fegyveres tagjaival betört az ülésterembe, és túszul ejtette a képviselőket. A puccskísérlet (**golpe de Estado**, köznyelvi spanyol nevén **23-F**) azonban nem korlátozódott Madridra: **Jaime Milans del Bosch** tábornok Valenciában kihirdette a rendkívüli állapotot, harckocsikat vezényelt az utcára, és katonai igazgatást vezetett be. A puccsisták célja a demokratikus rendszer megdöntése és egy katonai irányítású, konzervatív rezsim bevezetése volt. A puccs időpontja, helyszíne és a fő résztvevők személye dokumentált tény; a résztvevők indítékairól és a szervezkedés teljes hálózatáról azonban eltérő értelmezések léteznek.

A puccs elbukásában meghatározó szerepet játszott a király fellépése. I. Juan Carlos a tévé és a rádió nyilvánossága előtt elítélte a puccsot, és felszólította a fegyveres erőket az alkotmányos rend védelmére. A király nyilatkozata dokumentált esemény; hanglemezfelvétele ma is elérhető a spanyol levéltárakban, és a beszéd szövegét számos forrás közli. A királyi fellépés után a hadsereg legnagyobb része nem csatlakozott a puccshoz, és a puccsisták fokozatosan kapituláltak. A parlamentben túszul ejtett képviselőket másnap szabadon engedték. Tejero és Milans del Bosch ellen katonai bíróság indított eljárást; mindkettőjüket elítélték, és hosszú börtönbüntetést töltöttek.

Az értelmezési viták azonban nem szűntek meg. Egyes újságírói és történészi elemzések szerint a puccs nem volt teljesen előkészített, és a király, valamint egyes titkosszolgálati tisztségviselők előzetesen tudhattak a szervezkedésről, de hagyták, hogy a kísérlet kudarcba fulladjon, mert ezzel a demokrácia ellenzékét lejárathatták, a rendszert pedig megerősíthették. Ezek az állítások vitatottak, és a rendelkezésre álló dokumentumok nem támasztják alá egyértelműen őket. A hivatalos bírósági eljárások és a demokratikus intézmények álláspontja szerint a puccs katonai összeesküvés volt, amelyet a király fellépése hiúsított meg. A 23-F-es események így a spanyol demokrácia emlékezetpolitikájának egyik központi elemévé váltak: a király szerepét sokan a demokrácia védelmezőjeként ünneplik, míg mások szerint a királyi beavatkozás a monarchia legitimációjának pillanata volt, amely elterelte a figyelmet a rendszer strukturális hiányosságairól.

A puccskísérlet után a demokratikus rendszer megszilárdult. Az 1982. évi általános választásokon a PSOE elsöprő győzelmet aratott: a szavazatok 48 százalék körüli arányával abszolút többséget szerzett a parlamentben, és **Felipe González Márquez** alakíthatott kormányt. A választás eredménye hivatalos adat, és a spanyol történetírás a demokratikus átmenet lezárásának tekinti: a hatalom békés úton került át a kormányzó UCD-től a szocialista ellenzékhez, ami annak a jele volt, hogy a demokratikus intézményrendszer működőképes. Az UCD, amely az átmenet során elveszítette belső kohézióját, 1983-ban feloszlott. A jobboldali AP a fő konzervatív ellenzéki erővé vált, és Fraga vezetésével fokozatosan egyesítette a Franco-rendszerből érkező, de a demokráciát elfogadó politikai erőket.

A demokratikus átmenet konszolidációja tehát 1982-re lezajlott, de a folyamat nem jelentette a Franco-korszak örökségének teljes felszámolását. Kérdés maradt, hogyan viszonyuljon a demokrácia a diktatúra bűneihez, az áldozatokhoz és a felelősökhöz. Az 1977 októberében elfogadott **amnesztiatörvény** (**Ley de Amnistía**) a politikai foglyok szabadon bocsátását és a köztörvényes bűncselekmények elengedését célozta, de egyben megakadályozta a Franco-rendszer emberiesség elleni bűneinek büntetőjogi feltárását is. Ezt a lépést a kortársak egy része szükségesnek tartotta ahhoz, hogy a rendszer hívei elfogadják a demokráciát, míg mások – különösen a 2000-es évektől megerősödő emlékezetpolitikai mozgalmak – a múlt lezárásának hibájaként értékelik.

34.2.5. Források és bizonytalanságok

A spanyol demokratikus átmenet rekonstrukciója elsődlegesen írott és audiovizuális forrásokra támaszkodik. A legfontosabb dokumentumok közé tartoznak a Franco-kori Cortes jegyzőkönyvei, a politikai reformtörvény szövege, az 1978-as alkotmány szövege, a parlamenti viták jegyzőkönyvei, a választások hivatalos eredményei, a népszavazások statisztikái, valamint a puccskísérletet követő katonai bírósági eljárások iratai. A korabeli sajtó – különösen az El País, az ABC, a La Vanguardia és a Cambio 16 – szintén alapvető forrás, de a sajtóanyagok politikai beállítottsága miatt kritikával kezelendők. A résztvevők visszaemlékezései, például Adolfo Suárez és Felipe González interjúi, illetve Santiago Carrillo és Manuel Fraga írásai, további értelmezési kereteket kínálnak, de ezek utólagos konstrukciók, és önigazoló elemeket is tartalmaznak.

A vitatott kérdések közül a legjelentősebb a **feledés paktuma** (**pacto del olvido** vagy **pacto de silencio**) kifejezés használata. A spanyol és nemzetközi történetírás egy része ezzel a fogalommal írja le azt a hallgatólagos megállapodást, amely szerint a politikai elitek a demokratikus rendszer stabilitása érdekében nem nyitották újra a polgárháború és a Franco-rendszer bűneinek kérdését. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem létezik olyan írott, aláírt dokumentum, amely ezt a „paktumot” rögzítené; a kifejezés elemzői konstrukció, amelyet egyes történészek vitatnak, mert szerintük a hallgatás nem egyetlen paktum, hanem több, egymástól független politikai döntés következménye volt. Az 1977-es amnesztiatörvény értelmezése szintén vita tárgya: a demokratikus

átmenet hívei szerint a törvény a nemzeti megbékélést szolgálta, míg az emberi jogi szervezetek és az áldozatok egy része szerint a büntetlenség intézményesítéséhez vezetett.

A statisztikai adatok – például a választási részvételi arányok és a népszavazási eredmények – hivatalos forrásokból származnak, de a kerekítések és a források közötti apró eltérések miatt a pontos tizedesjegyeket itt nem közöljük. A gazdasági mutatók, mint a munkanélküliség vagy az infláció, szintén hivatalos adatok, de a diktatúra utolsó éveiben a statisztikai rendszer megbízhatósága korlátozott volt, ezért a számok becslés jellegűek. A puccskísérletre vonatkozóan a bírósági ítéletek dokumentáltak, de a puccs mögötti szervezkedés teljes hálózata a mai napig nem ismert, mert a katonai archívumok egy része nem hozzáférhető, vagy hiányosan őrződött meg. A király szerepének értelmezése emlékezetpolitikai vita tárgya: a monarchia hívei a demokrácia védelmezőjének tekintik, míg a köztársasági mozgalmak szerint a királyi fellépés a rendszer legitimációját és a múlt lezárását erősítette.

Végül nyitott kérdés marad az átmenet „modelljének” általánosíthatósága. A spanyol esetet gyakran hasonlítják a dél-európai diktatúrák – Portugália, Görögország – átmenetéhez, de az összehasonlításokban a spanyol út sajátosságait (a reform a rendszerből, a monarchia szerepe, az aszimmetrikus autonómia) gyakran leegyszerűsítik. A történetírásban nincs egyetértés abban, hogy a spanyol átmenet sikere mennyiben volt a belső reformerek teljesítménye, és mennyiben a külső környezet – az Európai Közösség vonzereje, a nemzetközi tőke nyomása – következménye. A kérdés ma is aktív kutatási terület, és a jelenkori spanyol politikai vitákban a múlt értelmezése folyamatosan visszatér.

34.2.6. Rövid összefoglaló

- Franco 1975. november 20-i halála után a rendszer belső intézményeit felhasználva indult meg a reform, amelynek kulcsszereplője a király által kinevezett Adolfo Suárez volt.
- A politikai reformtörvény (1976) és az 1977-es első szabad választások teremtették meg a demokratikus kereteket; az UCD győzött, de nem szerzett abszolút többséget.
- Az 1978-as alkotmány parlamentáris monarchiát, széles alapjogokat és az autonóm közösségek aszimmetrikus rendszerét hozta létre; elfogadása népszavazással történt.
- Az autonóm közösségek rendszere fokozatosan alakult ki, és a katalán, baszk és galíciai történelmi nemzetiségek szélesebb hatáskört kaptak, ami máig feszültségek forrása.
- Az 1981. február 23-i puccskísérlet elbukott, a király televíziós fellépése megerősítette a demokráciát, bár a puccs háttere részben vitatott.
- Az 1982-es választásokon a PSOE abszolút többséget szerzett, ami a hatalom békés átadásával lezárta az átmenet első, konszolidációs szakaszát.
- Az átmenet öröksége – különösen az amnesztiatörvény és a múltfeldolgozás hiányosságai – a mai napig vitatott, és az emlékezetpolitikai viták részévé vált.

34.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és politikai lépésekkel sikerült a Franco-rendszer intézményeit felhasználva elindítani a demokratikus átmenetet?
2. Hogyan jellemezhető az 1978-as alkotmány kompromisszumos jellege az államforma, az alapjogok és a területi berendezkedés kérdésében?
3. Miért tekinthető az 1981-es puccskísérlet a spanyol demokrácia megszilárdulása fordulópontjának, és milyen viták övezik a király szerepének értelmezését?
4. Miben áll a „feledés paktuma” kifejezés vitatott jellege, és miért kritizálják az 1977-es amnesztiatörvényt?

5. Hasonlítsa össze a spanyol átmenetet más dél-európai diktatúrák – például Portugália – átmenetével! Melyek a legfontosabb különbségek a reform útjában?

34.3. Spanyolország az EU-ban

Spanyolország 1986-os csatlakozása az Európai Gazdasági Közösséghez (EGK; spanyolul Comunidad Económica Europea, CEE) nemcsak a gazdasági modernizáció katalizátora volt, hanem a demokratikus átmenet utáni spanyol állam nemzetközi legitimációját is megerősítette. Az európai integráció évtizedeiben az ország látványos növekedést, társadalmi átalakulást és az intézményrendszer megszilárdulását élte át, ugyanakkor a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság feltárta a növekedési modell törékenységét, a regionális identitások – különösen a katalán – felerősödése pedig az 1978-as alkotmányos berendezkedés kereteit tette próbára. Ez az alfejezet az 1986 és körülbelül 2015 közötti időszakot tekinti át, és előkészíti a 2015 utáni politikai fejlemények tárgyalását.

34.3.1. A csatlakozás útja és feltételei

Spanyolország már a Franco-rendszer utolsó éveiben, az 1960-as évektől gazdasági kapcsolatokat épített az EGK-val, de a politikai feltételek – a demokratikus intézmények hiánya és az emberi jogi helyzet – kizárták a tagságot. A demokratikus átmenet után, az 1977-es első szabad választások után a spanyol kormány hivatalosan is benyújtotta csatlakozási kérelmét. A tárgyalások azonban elhúzódtak, mert a közösségi mezőgazdasági politika és a strukturális alapok várható költségvetési hatásai vitákat váltottak ki, különösen Franciaország részéről, amely a spanyol agrárexport versenyétől tartott. Végül 1985-ben írták alá a csatlakozási szerződést, és Spanyolország 1986. január 1-jén vált az EGK tagjává, Portugáliával egy időben.

A csatlakozás feltételei közé tartozott a vámunió fokozatos bevezetése, a mezőgazdasági és halászati politikához való alkalmazkodás, valamint a közösségi joganyag átvétele. A spanyol gazdaság versenyképessége érdekében további liberalizáció és szerkezetátalakítás vált szükségessé: a nehézipar, az acélgyártás és a hajógyártás ágazataiban leépítésekre került sor, ami rövid távon munkanélküliséget okozott, hosszabb távon azonban hozzájárult a hatékonyság növekedéséhez. A csatlakozási okmányban rögzítették a spanyol mezőgazdaság fokozatos integrációját, valamint az ország részesedését a regionális fejlesztési alapokból, amelyek a későbbiekben jelentős infrastrukturális beruházásokat finanszíroztak.

A csatlakozás politikai jelentőségét nehéz túlbecsülni: a spanyol demokrácia nemzetközi megerősítést kapott, és az EGK-tagság a modernizáció irányába mutató, széles körű társadalmi konszenzusra épült. A főbb politikai erők, köztük a Spanyol Szocialista Munkáspárt (Partido Socialista Obrero Español, PSOE) és a konzervatív Népi Szövetség (Alianza Popular, AP, később Néppárt, Partido Popular, PP) egyaránt támogatták az integrációt, bár a részletkérdésekben eltérő hangsúlyokkal. Az 1990-es évek elején Spanyolország aktívan részt vett a maastrichti szerződés előkészítésében, és 1999-ben az euró bevezetésének első köréhez tartozott.

34.3.2. Gazdasági növekedés és társadalmi átalakulás (1986–2007)

A csatlakozás utáni két évtized a spanyol gazdaság egyik leghosszabb növekedési időszaka volt. A GDP 1986 és 2007 között – az időszaki visszaeséseket leszámítva – évente átlagosan mintegy 3-4%-kal nőtt (a spanyol statisztikai hivatal, Instituto Nacional de Estadística, INE és az Eurostat adatai szerint; a pontos éves értékek forrásonként kis mértékben eltérhetnek). A növekedés motorjai között szerepelt a külföldi működőtőke beáramlása, az építőipar és az ingatlanpiac felfutása, a

turizmus bővülése, valamint az európai strukturális alapokból finanszírozott infrastrukturális fejlesztések.

Az **euró** (spanyolul: euro) 1999-es virtuális bevezetése, majd 2002-es készpénzre váltása stabilizálta a monetáris környezetet, és csökkentette a kamatszinteket, ami tovább élénkítette a hitelkeresletet és a lakásépítést. A munkanélküliségi ráta az 1980-as évek közepén jellemző 20% feletti szintről a 2000-es évek közepére 8-10% közelébe csökkent, bár a fiatalok körében továbbra is magas maradt (az INE adatai szerint; a pontos értékek évente ellenőrizendők). A növekedés azonban jelentős strukturális gyengeségeket takart: a termelékenység növekedése alacsony volt, a gazdaság túlzottan függött az építőipartól és a belső fogyasztástól, a munkaerőpiac erősen szegmentált volt, a kutatás-fejlesztésre fordított kiadások pedig elmaradtak a nyugat-európai átlagtól.

A társadalmi átalakulás szintén felgyorsult. A spanyol társadalom a késő 20. században gyorsan urbanizálódott és szekularizálódott; a nők munkavállalási aránya nőtt, a családszerkezet átalakult, és az oktatási rendszer kiterjedt. Az 1990-es évektől Spanyolország – korábban kivándorló ország – nettó bevándorlási célországgá vált: a 2000-es években több millió bevándorló érkezett, elsősorban Latin-Amerikából, Marokkóból és Kelet-Európából (az INE és az Eurostat becslései szerint; a pontos létszámok forrásonként eltérhetnek). Ez a demográfiai változás hozzájárult a munkaerő-kínálat bővüléséhez, de integrációs kihívásokat is teremtett, különösen a nagyvárosi peremkerületekben és a mezőgazdasági idénymunka területén.

Az infrastrukturális fejlesztések – gyorsforgalmi vasútvonalak, autópályák, repülőterek – jelentősen csökkentették a regionális távolságokat, és elősegítették a területi integrációt. Ugyanakkor a növekedés földrajzilag egyenlőtlenül oszlott el: a nagyvárosi agglomerációk, a keleti és déli partvidék, valamint a turisztikai központok gyorsabban nőttek, míg a belső, ritkán lakott területek – például Extremadura, Kasztília-La Mancha és Teruel – relatíve leszakadtak. Ez a területi különbség később a regionális feszültségek egyik háttértényezőjévé vált.

34.3.3. A 2008-as válság és következményei

A 2008-as globális pénzügyi válság Spanyolországot különösen súlyosan érintette, mivel a növekedési modell éppen az ingatlanpiacra és a hitelbőségre épült. Az **ingatlanbuborék** (spanyolul: burbuja inmobiliaria) kipukkadása a lakásárak zuhanását, az építőipar összeomlását és a bankok rossz hiteleinek felhalmozódását idézte elő. A spanyol takarékpénztárak (cajas de ahorro) – amelyek jelentős szerepet játszottak a helyi hitelezésben – különösen nagy kitettséggel rendelkeztek, és tömegessé vált az állami beavatkozás, a fúziók, illetve az intézmények feltőkésítése. A bankok megsegítése hatalmas költségvetési terhet jelentett, és az államadósság gyors növekedéséhez vezetett.

A **munkanélküliség** drámaian megugrott: a 2007-es, még alacsony szintről 2013-ra a munkanélküliségi ráta meghaladta a 26%-ot, a fiatalok (16–24 évesek) körében pedig az 50% fölötti szintet is elérte (az INE és az Eurostat adatai szerint; a pontos havi értékek az adatbázisokban ellenőrizendők). A válság társadalmi következményei súlyosak voltak: a jelzáloghitel-tartozások miatt tömeges lakáskiürítések történtek, a háztartások eladósodottsága megnőtt, és a fiatal diplomások körében nőtt a kivándorlás, elsősorban Németországba és az Egyesült Királyságba.

A kormányzati válságkezelés kezdetben keynesiánus élénkítéssel próbálkozott (például helyi infrastrukturális programokkal), de a költségvetési hiány és az euróövezeti adósságválság nyomán 2010-től drasztikus megszorításokra kényszerült. A PSOE-kormány nyugdíjreformot, bérbefagyasztást és közkiadás-csökkentést hajtott végre, ami súlyos politikai tőkét vesztett. 2012-ben Spanyolország az európai stabilitási mechanizmusból bankmentő hitelt kapott, amelynek feltétele volt a pénzügyi szektor mélyreható reformja. A megszorító intézkedések (spanyolul: recortes)

hatékonyságáról és szükségességéről a közgazdasági szakirodalomban máig élénk vita folyik: míg egyes elemzők a hitelesség visszaszerzésének elengedhetetlen eszközét látják bennük, mások a belső kereslet visszafogása révén a recesszió elhúzódásáért teszik felelőssé őket.

A válság társadalmi tiltakozásokat is kiváltott. A **15-M mozgalom** (Movimiento 15-M, más néven Indignados, „felháborodottak") 2011. május 15-én fiatalok tömeges, spontán tüntetésével indult Madridban, majd országszerte terek elfoglalásához vezetett. A mozgalom – amely hivatalos pártszervezet nélkül, konszenzusos döntéshozatali technikákkal működött – a politikai osztály, a korrupció, a megszorítások és a kétpártrendszer ellen tiltakozott. Hatása közvetlenül és közvetve is kimutatható a későbbi politikai átrendeződésben, bár a mozgalom követelései nem alakultak át egységes párttá, és a későbbi baloldali formációk, például a Podemos, csak részben tekinthetők a 15-M örökösének.

34.3.4. Az autonómiák állama: regionális identitások és Katalónia

Az 1978-as spanyol alkotmány az államot „autonómiák államaként" (estado autonómico) határozta meg, amely a centralizmus és a föderalizmus közötti köztes megoldást kínált. Az ország 17 autonóm közösségre (comunidades autónomas) tagolódott, amelyek eltérő mértékű jogkörökkel rendelkeztek: a történelmi nemzetiségeknek tekintett Katalónia, Baszkföld és Galícia – valamint később más közösségek is – szélesebb hatásköröket kaptak az oktatás, az egészségügy, a nyelv és a kultúra területén. Ez a modell hosszú ideig sikeresnek bizonyult abban, hogy a több évszázados regionális identitásokat integrálja a demokratikus államba, ugyanakkor feszültségeket is magában hordozott.

A **baszk nacionalizmus** (nacionalismo vasco) és a **katalán nacionalizmus** (nacionalisme català) történelmi gyökerei mélyek. A Baszkföldön a radikális szeparatista szervezet, az **ETA** (Euskadi Ta Askatasuna, „Baszk Haza és Szabadság") 1968-tól fegyveres kampányt folytatott, amelynek több mint 800 halálos áldozata volt – a dokumentált adatok szerint a legtöbb áldozat rendőr, katona és polgári személy volt, gyakran merényletekben. A demokratikus átmenet után a baszk autonómia széles jogköröket biztosított, de az ETA folytatta az erőszakot, miközben a politikai baloldal egy része is a függetlenséget támogatta. A 2000-es években a spanyol és francia biztonsági együttműködés, a társadalmi elutasítás és a tárgyalásos közvetítések nyomán az ETA 2011-ben hivatalosan bejelentette a fegyveres tevékenység végleges beszüntetését, majd 2018-ban feloszlatta magát (az események dokumentáltak; a szervezet áldozatainak pontos száma a hivatalos spanyol nyilvántartásokban ellenőrizhető). A baszk kérdés ezzel erőszakmentes politikai keretek közé terelődött, bár a függetlenség támogatottsága továbbra is jelen van a baszk társadalom egy részében.

Katalónia esetében a nacionalizmus elsősorban nyelvi és kulturális alapon szerveződött, és a mérsékelt, hosszú ideig kormányzó **Convergència i Unió** (CiU) koalíció dominálta a regionális politikát. A 2006-ban elfogadott új katalán autonómia statútum (Estatut d'Autonomia de Catalunya) kiterjesztette volna a katalán önkormányzati jogköröket, és a katalán nemzet fogalmát is beemelte volna a jogi szövegbe. A spanyol **Alkotmánybíróság** (Tribunal Constitucional) 2010-ben – a PP által kezdeményezett normakontroll nyomán – a statútum több rendelkezését megsemmisítette vagy alkotmányellenesnek minősítette, ami hatalmas politikai visszaütést váltott ki Katalóniában. A döntést követően a függetlenségi mozgalom (independentisme català) tömegeket mozgósított: 2012-ben és 2014-ben százezrek tüntettek a függetlenség mellett. A 2014. novemberi szimbolikus népszavazást – amelyet a spanyol kormány illegálisnak minősített – a katalán hatóságok mégis megtartották, és a résztvevők egy része a függetlenségre szavazott; a részvétel és a hitelesség vitatott volt.

A katalán függetlenségi törekvések támogatottsága a 2010-es évek közepén – a közvélemény-kutatások szerint – a katalán lakosság 40-50%-a körül mozgott, bár a pontos arány erősen függött

a kérdésfeltevéstől és a minta összetételétől (a különböző felmérések eltérései miatt a számok ellenőrzést igényelnek). A katalán kormány – ekkor már a függetlenségpárti koalíció, a Junts pel Sí vezetésével – 2015-re egyre nyíltabban szorgalmazta a „leválást” (secesión), miközben a központi kormány a spanyol alkotmány egységére hivatkozva elutasított minden ilyen tárgyalást. A 2017-es események – a vitatott népszavazás, a rendőri fellépés, az egyoldalú függetlenségi nyilatkozat és a 155. cikkely alkalmazása – a következő alfejezet témái.

34.3.5. A politikai rendszer átalakulása a válság után

A 2008-as válság és a megszorítások nemcsak gazdasági, hanem politikai földrengést is okoztak. A két domináns párt, a PSOE és a PP hitelessége megingott; a korrupciós botrányok – például a PP-t érintő, később bíróság előtt tárgyalt ügyek – tovább erodálták a közvélemény bizalmát. A 15-M mozgalom nyomán, illetve azzal párhuzamosan új politikai erők jelentek meg: a baloldali **Podemos** 2014-ben alakult, és a 2014-es európai parlamenti választáson váratlanul jó eredményt ért el, míg a centrista **Ciudadanos** (Ciutadans) Katalóniából indult országos párttá válva a szintén a meglévő pártokkal elégedetlen szavazókat célozta meg.

A politikai válság a monarchia intézményét is érintette: I. János Károly király 2014-ben lemondott fia, VI. Fülöp javára, részben a közvélemény bizalmának helyreállítása érdekében. A lemondás időzítése és előzményei azonban – különösen az uralkodó korábbi elefántvadászata körüli botrány – hozzájárultak a monarchia legitimitásának vitájához, amelyet a köztársaságpárti mozgalmak fel is erősítettek. A 2015-ös általános választásokon a kétpártrendszer először tört meg: a PP a szavazatok relatív többségét megszerezte, de abszolút többségét elvesztette, a PSOE történelmi mélypontra esett, a Podemos és a Ciudadanos pedig jelentős parlamenti erővé vált. A kormányalakítási nehézségek, az ismételt választások és az új pártok közötti koalíciós kísérletek már a 2015 utáni időszak történetéhez tartoznak.

34.3.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a spanyol statisztikai hivatal (Instituto Nacional de Estadística, INE), az Eurostat, a spanyol jegybank (Banco de España) és az európai intézmények hivatalos dokumentumaira, valamint a kortárs történetírás és politikatudomány szakirodalmára támaszkodik. A csatlakozási folyamat dokumentált tényei (a szerződés aláírása, a hatálybalépés dátuma, a strukturális alapok odaítélése) ellenőrizhetők az EU hivatalos közlönyeiben és a spanyol levéltárakban.

A gazdasági adatokkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a GDP-növekedés, a munkanélküliségi ráta és az adósságmutatók pontos értékei az alkalmazott módszertantól függően kismértékben eltérhetnek; a fejezetben közölt hozzávetőleges értékek a nyilvánosan elérhető adatbázisokon alapulnak, de az adott évre vagy negyedévre vonatkozó pontos számot az eredeti forrásban kell ellenőrizni. A 2008-as válság hatásai és a megszorítások értékelése vitatott: míg a főáramú közgazdaságtan egy része a szükséges stabilizációt hangsúlyozza, a kritikai irányzatok a társadalmi költségek aránytalanságára és a növekedés elhúzódó visszaesésére mutatnak rá. A 15-M mozgalom hatásának pontos mérése szintén nem egzakt, mivel a politikai attitűdök változása számos tényező eredője.

A katalán és baszk nacionalizmus támogatottságára vonatkozó közvélemény-kutatási adatok módszertani nehézségekkel terheltek: a válaszadók aránya és a kérdés megfogalmazása erősen befolyásolja az eredményt, ezért a szövegben szereplő hozzávetőleges arányokat fenntartással kell kezelni. Az ETA áldozatainak száma és az erőszak megítélése érzékeny emlékezetpolitikai kérdés; a fejezet a hivatalos spanyol áldozati nyilvántartásokra és a bírósági ítéletekre támaszkodik, de elismeri, hogy az áldozatok emlékezete és a megbékélés folyamata vitatott.

34.3.7. Rövid összefoglaló

- Spanyolország 1986. január 1-jén csatlakozott az EGK-hoz, ami a demokratikus átmenet nemzetközi megerősítését és a gazdasági liberalizáció felgyorsulását hozta.
- Az 1986–2007 közötti időszak tartós gazdasági növekedést, a munkanélküliség csökkenését és jelentős társadalmi átalakulást eredményezett, de a növekedés túlzottan az építőiparra és a hitelbőségre épült.
- A 2008-as válság az ingatlanbuborék kipukkadásával és a bankrendszer megrendülésével járt; a munkanélküliség 2013-ra 26% fölé emelkedett, és a kormányok megszorító intézkedéseket vezettek be, amelyek társadalmi tiltakozásokat (15-M) váltottak ki.
- Az autonómiák állama hosszú ideig integrálta a regionális identitásokat, de a 2006-os katalán statútum alkotmánybírósági megsemmisítése (2010) után a katalán függetlenségi mozgalom megerősödött, és a feszültség a központi kormányzattal nőtt.
- A baszk ETA 2011-ben lemondott a fegyveres harcról, ami lezárta a szervezet több évtizedes erőszakos kampányát.
- A 2008-as válság és a korrupciós botrányok megtörték a PSOE–PP kétpártrendszert: a Podemos és a Ciudadanos felemelkedése 2015-re új politikai korszakot nyitott.
- Az 1986 és 2015 közötti időszak öröksége kettős: a gazdasági és intézményi modernizáció sikere mellett a területi feszültségek, a társadalmi egyenlőtlenségek és a politikai bizalomvesztés komoly kihívásokat hagytak a következő időszakra.

34.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági feltételek és politikai körülmények vezettek Spanyolország 1986-os EGK-csatlakozásához, és miért volt ez a tagság a demokratikus átmenet megerősítése?
2. Miben álltak a 2008-as spanyol válság szerkezeti okai, és milyen társadalmi következményei voltak a munkanélküliség és a lakhatási válság terén?
3. Hogyan működött az 1978-as alkotmány autonómiamodellje, és miért vált a katalán statútum 2010-es alkotmánybírósági ítélete vízválasztóvá a katalán politikában?
4. Milyen tényezők magyarázzák a 15-M mozgalom megjelenését, és milyen hatást gyakorolt a spanyol pártrendszerre a 2015-ös választásokig?
5. Milyen módszertani nehézségek merülnek fel a regionális függetlenségi mozgalmak támogatottságának mérésében, és miért fontos ezeket a számokat fenntartással kezelni?

34.4. Spanyolország 2015–2026

Spanyolország politikai életét 2015-től kezdődően a 2008-ban kirobbant gazdasági és intézményi válság utáni átrendeződés, a hagyományos kétpárti váltógazdálkodás felbomlása és a területi feszültségek kiéleződése határozza meg. A 2015. decemberi általános választásokon a jobbközép **Néppárt** (Partido Popular, PP) és a balközép **Spanyol Szocialista Munkáspárt** (Partido Socialista Obrero Español, PSOE) együttesen a szavazatok kevesebb mint felét szerezte meg, ami a spanyol demokrácia 1978 óta nem látott fragmentációját jelezte. A 2016. júniusi megismételt választások sem hoztak többséget, és a parlamenti patthelyzet hosszú hónapokig tartó kormányalakítási válsághoz vezetett. E fejezet a 2015 utáni Spanyolországot vizsgálja: a politikai fragmentációt, a 2017-es katalán függetlenségi válságot, a gazdasági és demográfiai kihívásokat, valamint az ország helyzetét 2026-ban. A folyamatokat az előző alfejezetben tárgyalt demokratikus konszolidáció és európai integráció kontextusába helyezzük. Az itt közölt adatok és értelmezések egy része friss, ezért a fejezet különösen nagy hangsúlyt fektet a források és bizonytalanságok jelzésére.

34.4.1. Politikai fragmentáció és a koalíciós korszak kezdete

A 2015-ös választások eredménye a **kétpárti rendszer** addig stabilnak tartott szerkezetét törte meg. A PP és a PSOE mellett két új, országos szintű erő jelent meg: a baloldali **Podemos** (a 2014-ben alakult, a megszorítások elleni tiltakozásokból kinőtt párt) és a jobbközép, de a korrupcióellenes és liberális reformokat hangsúlyozó **Ciudadanos** (Állampolgárok). Emellett regionális pártok – a katalán, baszk, galíciai és más területi formációk – tovább növelték a parlament széttagoltságát. A politikatudományi szakirodalom ezt a folyamatot gyakran a „pártrendszer fragmentációjának" nevezi, és összefüggésbe hozza a 2008 utáni gazdasági válság társadalmi következményeivel, a korrupciós botrányokkal és a területi feszültségekkel.

A 2015. decemberi választások után a PP kisebbségi kormányzásra kényszerült, de 2016-ban a parlament nem tudott stabil kormányt alakítani, ezért új választásokat írtak ki. A 2016. júniusi választásokon a PP megerősödött, de továbbra sem szerzett többséget. Mariano Rajoy miniszterelnök 2016 novemberében tudott kisebbségi kormányt alakítani, részben a PSOE tartózkodásával, amely megosztott volt a támogatás kérdésében. Ez a döntés mély belső válságot idézett elő a szocialista pártban, és fokozta a pártok közötti bizalmatlanságot.

A korrupciós botrányok – különösen a PP-t érintő, több bírósági ügyben feltárt illegális pártfinanszírozás – tovább gyengítették a hagyományos pártok legitimációját. A **Gürtel-ügy** (Caso Gürtel) 2018-ban hozott bírósági ítéletben megállapította, hogy a PP egyes vezetői szervezett korrupciós hálózatot működtettek. Az ítélet hatására 2018 júniusában a PSOE bizalmatlansági indítványt nyújtott be Rajoy ellen, amelyet a parlament támogatott; ez volt az első sikeres bizalmatlansági szavazás a spanyol demokrácia történetében. Az új miniszterelnök, **Pedro Sánchez** (PSOE) kisebbségi kormányt alakított, és ettől kezdve a spanyol politika a folyamatos koalíciós tárgyalások és a regionális pártokkal kötött eseti megállapodások terepévé vált.

A 2019. novemberi választások után először jött létre koalíciós kormány országos szinten: a PSOE és a baloldali **Unidas Podemos** (a Podemos és más baloldali formációk szövetsége) alakított kormányt, amelyet kisebb regionális pártok támogatásával tartottak fenn. A koalíciós kormányzás új jelenség volt a spanyol politikában, és számos feszültséget hozott a szociális- és gazdaságpolitika, valamint a területi kérdések kezelése terén. A jobboldalon a **VOX** nevű, 2013-ban alapított, magát „nemzeti konzervatívnak" nevező párt 2018-ban regionális, 2019-ben országos parlamenti erővé vált. A VOX retorikája a központosított spanyol nemzetállamot, a bevándorlás szigorú korlátozását és a „baloldali-liberális elit" elutasítását hangsúlyozza; a nemzetközi elemzők egy része szélsőjobboldalinak vagy jobboldali populistának sorolja, mások a spanyol jobboldal hagyományos, centralista irányzatának radikalizálódásaként értelmezik.

34.4.2. A katalán függetlenségi válság (2017)

A területi feszültségek közül a legélesebb konfliktus Katalónia körül bontakozott ki. A katalán függetlenségi mozgalom **(moviment independentista català)** gyökerei a 19. századi katalán kulturális reneszánszra és a 20. századi nacionalizmusra nyúlnak vissza, de a 2010-es években a válság hátterében közvetlenül az állt, hogy a spanyol **Alkotmánybíróság** 2010-ben részben alkotmányellenesnek minősítette a katalán autonómia statútumának (Estatut d'autonomia) 2006-ban népszavazáson elfogadott reformját. A bírósági döntés sok katalánban azt az érzést erősítette, hogy a spanyol állam nem hajlandó elismerni Katalónia nemzeti identitását és önálló politikai terét. A katalán nacionalista mozgalom 2012-től kezdve tömeges, a függetlenség melletti tüntetéseket szervezett, és a katalán parlamentben a függetlenséget támogató pártok többséget szereztek.

A 2014. novemberi, jogilag kötelező erővel nem bíró konzultációt a spanyol kormány alkotmányellenesnek tekintette. A feszültség 2017-ben tetőzött: a katalán parlament szeptemberben elfogadta

az úgynevezett „önrendelkezési népszavazásról” szóló törvényt, amelyet az alkotmánybíróság felfüggesztett. Ennek ellenére a katalán kormány 2017. október 1-jén megtartotta a függetlenségi népszavazást **(referéndum de independencia)**. A spanyol kormány és a bíróságok illegitimnek, alkotmányellenesnek minősítették a szavazást, és a spanyol rendőrség, valamint a csendőrség **(Guardia Civil)** erőszakkal próbálta megakadályozni a voksolást; a rendőri fellépésről készült felvételek nemzetközi visszhangot váltottak ki. A szavazáson a katalán hatóságok szerint a részvétel körülbelül 43 százalékos volt, és a leadott szavazatok túlnyomó többsége a függetlenségre érkezett; a spanyol kormány és a szavazást bojkottáló ellenzéki pártok szerint az adatok nem megbízhatók, mert nem volt független választási ellenőrzés.

2017. október 27-én a katalán parlament – a függetlenséget támogató pártok szavazataival, az ellenzéki képviselők részvétele nélkül – kikiáltotta a katalán köztársaságot. A spanyol **Szenátus** még aznap jóváhagyta a kormány kérését, és az alkotmány 155. cikkelye alapján felfüggesztette Katalónia autonómiáját, átvéve a regionális intézmények irányítását. A spanyol kormány feloszlatta a katalán parlamentet, és regionális választásokat írt ki. A katalán kormány több tagját letartóztatták, **Carles Puigdemont** katalán elnök és több vezető társa pedig előbb Brüsszelbe, majd később más országokba távozott, hogy elkerülje a büntetőeljárást. A spanyol bíróságok lázadás, zendülés és hűtlen kezelés vádjával indítottak eljárásokat; 2019-ben a Legfelsőbb Bíróság több katalán vezetőt 9-től 13 évig terjedő börtönbüntetésre ítélt, ami tömeges tüntetéseket váltott ki Katalóniában. A spanyol kormány 2021-ben kegyelemben részesítette a bebörtönzött vezetőket, 2023–2024-ben pedig a Sánchez-kormány – a katalán pártok parlamenti támogatása fejében – amnesztiatörvényt fogadtatott el, amely a 2011 és 2023 közötti, a függetlenségi folyamathoz kapcsolódó cselekmények egy részére terjedt ki. Az amnesztiatörvény éles belpolitikai vitát váltott ki; a PP és a VOX alkotmányellenesnek tartotta, és az Alkotmánybíróság előtt is megtámadta. A katalán függetlenségi mozgalom jövője 2026-ban továbbra is nyitott kérdés; a függetlenség melletti és elleni tábor egyaránt megosztott, és a konfliktus megoldására nem alakult ki konszenzusos jogi vagy politikai keret.

A válság értelmezése élesen vitatott. A spanyol kormány és a PP, a VOX, valamint a PSOE egy része szerint a katalán vezetők alkotmányos rendet sértettek, és a 155. cikkely alkalmazása szükséges volt a demokratikus jogállam védelmében. A katalán függetlenségi mozgalom szerint a spanyol állam elnyomta a népakaratot, a bírósági eljárások politikai motivációjúak voltak, és a nemzetközi közösségnek – különösen az Európai Uniónak – a konfliktus közvetítésére kellene fellépnie. Az EU intézményei hivatalosan a spanyol kormány álláspontját fogadták el, hangsúlyozva, hogy a katalán kérdés belügy, de több nemzetközi jogász és emberi jogi szervezet bírálta a rendőri erőszakot és a büntetőeljárások arányosságát. A fejezet ebben a kérdésben nem foglal állást; a fenti bekezdés a különböző álláspontokat dokumentált eseményekre alapozva mutatja be.

34.4.3. Gazdasági és demográfiai kihívások

Spanyolország 2015 után fokozatosan kilábalt a 2008–2013 közötti súlyos gazdasági válságból, de a helyreállás egyenetlen volt. Az ország GDP-je a 2010-es évek közepétől újra nőtt, a munkanélküliségi ráta azonban továbbra is az egyik legmagasabb volt az euróövezetben, különösen a fiatalok körében. A 2008-as ingatlan- és bankválság utóhatásai a lakáspiacon és a háztartások eladósodottságában is megmaradtak. A spanyol gazdaság erősen függ a turizmustól, amely a GDP körülbelül 11–12 százalékát adja; ez a függőség a COVID-19-világjárvány idején sebezhetővé tette az országot. A 2020-as évben a spanyol GDP hozzávetőleg 11 százalékkal esett vissza, ami az egyik legnagyobb visszaesés volt az EU-ban. A járvány különösen súlyosan érintette a vendéglátást, a személyes szolgáltatásokat és a turizmust, valamint az idősebb, krónikus

betegségekkel élő lakosságot. A halálozási adatok pontos értéke vitatott, mivel az első hullámban a tesztelési kapacitások korlátozottak voltak, és a spanyol statisztikai hivatal, valamint a regionális egészségügyi hatóságok adatai között eltérések mutatkoztak. A becslések szerint 2020–2021-ben Spanyolországban a járványhoz köthető halálozások száma meghaladta a százezret, de a pontos szám a forrásoktól és a módszertantól függ; ezt a fejezet ellenőrzési igénnyel kezeli.

A járvány gazdasági következményeit az EU **NextGenerationEU** helyreállítási alapja részben ellensúlyozta; Spanyolország az egyik legnagyobb kedvezményezett volt, és a kormány a források jelentős részét zöld átállásra, digitalizációra és infrastruktúra-fejlesztésre irányozta elő. A munkanélküliség a 2020-as évek elején fokozatosan csökkent, de 2026-ra sem érte el az EU-átlagot; a fiatalok (25 év alattiak) munkanélkülisége ugyanakkor tartósan magas maradt, és a bizonytalan, részmunkaidős vagy határozott idejű foglalkoztatás aránya is jelentős volt. A spanyol munkaerőpiac strukturális jellemzője a magas **ideiglenes foglalkoztatás** (temporalidad), amelyet a 2022-es munkaügyi reform igyekezett visszaszorítani; a reform értékelése folyamatban van.

A lakhatási válság 2020 után fokozódott: a nagyvárosokban, különösen Madridban, Barcelonában, Valenciában és a turisztikai központokban a bérleti díjak és az ingatlanárak emelkedése meghaladta a bérek növekedését, és a kilakoltatások, valamint a lakhatási szegénység problémája társadalmi feszültségeket szított. A kormány 2023-ban lakhatási törvényt fogadott el, amely bérleti díjplafonokat és a nagy birtokosokra vonatkozó szabályokat tartalmazott; a törvény hatékonysága vitatott, és a régiók eltérően hajtották végre.

Demográfiai téren Spanyolország az EU-hoz hasonlóan öregedő társadalom. A teljes termékenységi arányszám a 2020-as években 1,2 körül mozgott, ami messze elmarad a generációk reprodukciójához szükséges 2,1-es értéktől. A várható élettartam ugyanakkor az egyik legmagasabb Európában (2020 körül 83 év), ami a nyugdíjrendszer fenntarthatóságát terheli. A bevándorlás – részben Latin-Amerikából, Észak-Afrikából és Kelet-Európából – részben ellensúlyozta a természetes fogyást, de a bevándorlók aránya és integrációja politikailag érzékeny kérdés. A 2015–2016-os európai menekültválságban Spanyolország kevésbé volt érintett, mint Olaszország vagy Görögország, de a Földközi-tengeren át érkező migránsok száma a 2010-es évek végén nőtt, és a spanyol észak-afrikai exklávék, **Ceuta** és **Melilla** körüli határincidensek többször feszültséget okoztak. A 2022 utáni energiaválság és infláció további nyomást gyakorolt a háztartásokra; a spanyol kormány ársapkát vezetett be a földgázra, és szociális transzferekkel próbálta enyhíteni a megélhetési költségek emelkedését. A 2025–2026-os gazdasági folyamatokat a fejezet ellenőrzési igénnyel kezeli, mivel a statisztikai adatok még nem véglegesek, és a gazdasági előrejelzések bizonytalanok.

34.4.4. Spanyolország 2026-ban

A lezárás dátumát (2026) figyelembe véve Spanyolország politikai rendszere a fragmentáció és a kisebbségi koalíciós kormányzás állapotában van. A 2023. júliusi általános választások meglepetést hoztak: a PP és a VOX együttesen sem szerzett többséget a Kongresszusban, így Pedro Sánchez a PSOE vezetésével, a baloldali **Sumar** (a Podemos és más formációk utódja) és több regionális nacionalista párt – köztük a katalán **Junts per Catalunya** és az **Esquerra Republicana de Catalunya** (ERC) – támogatásával alakított kormányt. A kormányalakítás ára az volt, hogy a katalán pártok amnesztiatörvényt követeltek a függetlenségi folyamat üldözöttjei számára; ezt a parlament 2024-ben elfogadta, de a törvény alkotmányossága a bírósági felülvizsgálat miatt bizonytalan. A PP és a VOX élesen ellenzi, és 2024–2025-ben országos tüntetéseket szerveztek, amelyeken a kormányt a jogállamiság aláásásával és a függetlenségi mozgalomnak való engedménnyel vádolták. A kormány és a katalán pártok viszonya törékeny, mert a függetlenségi mozgalom továbbra is a népszavazás kiírását követeli, amit a PSOE elutasít.

A spanyol politikai rendszerben a **regionalizmus** és a központi állam közötti feszültség nem korlátozódik Katalóniára. A baszk nacionalista pártok továbbra is jelentős autonómiát élveznek, és a baszk függetlenségi mozgalom fegyveres szervezete, az **ETA** (Euskadi Ta Askatasuna) 2018-ban feloszlott, de a múlt feldolgozása és az áldozatok emlékezete továbbra is vita tárgya. Galíciában, Valenciában és a Baleár-szigeteken a regionalista pártok mérsékeltebbek, de a 155. cikkely alkalmazása és az amnesztiatörvény körüli vita a területi rendszer egészét érintő alkotmányos kérdéseket vetett fel. A spanyol 1978-as alkotmány a „nemzetiségek és régiók" autonómiáját ismeri el, de nem határozza meg pontosan a kilenc területi egység viszonyát; a katalán válság rámutatott arra, hogy a konszenzusos alkotmányos keret a 2020-as évekre megkopott, és egyes jogászok, politikusok szerint alkotmányos reformra lenne szükség. Ez azonban nem élvez többségi támogatást a spanyol parlamentben.

Gazdaságilag 2026-ra Spanyolország visszanyerte a járvány előtti GDP-szintjét, de a növekedés lassul, és a termelékenység növekedése alacsony. A turizmus ismét rekordokat dönt, de a tömegturizmus elleni tiltakozások – különösen Barcelonában és a Baleár-szigeteken – a helyi lakosok és az idegenforgalmi ipar közötti feszültséget jelzik. A fiatalok elvándorlása, a lakhatási válság és a regionális egyenlőtlenségek továbbra is strukturális problémák. A bevándorlás és a migráció kezelése a szélsőjobboldali VOX egyik fő témája; a párt a 2020-as évek közepére a legnagyobb ellenzéki erővé nőtt, és a PP-vel való együttműködése régiónként változó. A spanyol társadalom polarizációja a politikai vitákban is megjelenik: a katalán amnesztia, a nemi alapú erőszak elleni törvények, a klímapolitika és a történelmi emlékezet kérdései mentén éles frontvonalak húzódnak.

Az Európai Unióban Spanyolország továbbra is a déli tagállamok és a fiskális szigor közötti vita fontos szereplője. A spanyol kormány a 2020-as években aktív volt az EU monetáris és költségvetési reformjában, és a NextGenerationEU források felhasználásában. A biztonságpolitikában Spanyolország NATO-tagként részt vesz az ukrajnai háború utáni európai védelmi együttműködésben; az orosz–ukrán háború energiapiaci következményei és a menekültkérdés kezelése 2022 óta folyamatos politikai napirend. A 2025–2026-os folyamatokat – például az esetleges újabb választásokat, a katalán kérdés alakulását, a gazdasági konjunktúra fordulópontjait – a könyv nem tudja véglegesen lezárni, mivel a lezárás időpontjában ezek az események még folyamatban vannak, és a rendelkezésre álló források egy része bizonytalan vagy ellenőrizetlen.

34.4.5. Források és bizonytalanságok

A 2015–2026 közötti spanyol történelem dokumentáltsága erősen egyenetlen. A választási eredmények, a bírósági ítéletek, a kormányzati rendeletek és az EU-intézményi döntések elsődleges forrásokból – jegyzőkönyvekből, jogszabályokból, hivatalos statisztikákból – ellenőrizhetők. A 2017-es katalán referendum eseményeit számos videó, bírósági tanúvallomás és nemzetközi megfigyelői jelentés dokumentálja, de a szavazás legitimitása, a részvételi arány és a rendőri fellépés arányossága vitatott. A COVID-19 járvány spanyolországi halálozási adatai módszertani okokból eltérnek, és a hivatalos statisztikák revíziója folyamatban van. A gazdasági mutatók – GDP, munkanélküliség, infláció – a spanyol statisztikai hivatal **(INE)** és az Eurostat adatai, de a valós idejű becslések bizonytalanok, és a 2025–2026-os adatok még nem véglegesek. A politikai elemzések – például a VOX besorolása, a katalán amnesztiatörvény alkotmányossága, a demográfiai trendek értelmezése – szakirodalmi viták tárgyát képezik; e fejezet a különböző álláspontokat attribúcióval mutatja be, és nem foglal állást. A történelmi távlat hiánya miatt a jelenkorra vonatkozó értékelések eleve ideiglenesek; a későbbi kutatások módosíthatják a hangsúlyokat. A szakirodalomból – például a spanyol politikatudományi folyóiratok és a nemzetközi összehasonlító elemzések – nem idézünk konkrét oldalszámot vagy statisztikát, mert a fejezet készítője nem végzett célzott kutatást a friss forrásokban; a pontosan megadott számok helyett a nagyságrendeket és a fő vitapontokat közöltük.

34.4.6. Rövid összefoglaló

- A 2015-ös választások után a kétpárti rendszer felbomlott; a PP és a PSOE mellett a Podemos, a Ciudadanos, később a VOX és a regionális pártok töredezetté tették a spanyol parlamentet.
- A 2018-as bizalmatlansági szavazás után Pedro Sánchez kisebbségi, majd koalíciós kormányzásra kényszerült; a koalíciós politika folyamatos tárgyalásokat és kompromisszumokat igényelt.
- A 2017-es katalán függetlenségi válság az 1978-as alkotmányos keret feszültségeit hozta felszínre; a spanyol kormány alkotmányos rendet védő fellépése és a katalán mozgalom önrendelkezési igénye között nem alakult ki konszenzus.
- A gazdaság a 2008-as válság után lassan helyreállt, de a 2020-as COVID-járvány súlyos visszaesést okozott; az EU-helyreállítási alapok mérsékelték a károkat, de a munkanélküliség, a lakhatási válság és a régiók közötti egyenlőtlenségek megmaradtak.
- Spanyolország demográfiai helyzete öregedő társadalom, alacsony termékenységgel, bevándorlással és a nyugdíjrendszer fenntarthatósági kihívásaival.
- 2026-ra a spanyol politika továbbra is széttagolt; a PSOE-Sumar koalíció katalán pártok támogatásával kormányoz, az amnesztiatörvény alkotmányossága bírósági vita tárgya, a PP és a VOX ellenzéke erős.
- A katalán függetlenségi mozgalom továbbra is nyitott kérdés; a népszavazás jogi és politikai kerete nem tisztázott, és a területi feszültség a spanyol demokrácia egyik legfontosabb kihívása.
- A 2025–2026-os folyamatokra vonatkozó ismereteink bizonytalanok; a fejezet ellenőrzési igénnyel kezeli a friss eseményeket és statisztikákat.

34.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek a kétpárti rendszer 2015-ös összeomlásához Spanyolországban, és milyen új politikai erők jelentek meg?
2. Rekonstruálja a 2017-es katalán függetlenségi válság fő eseményeit, és mutassa be, hogyan értelmezi azt a spanyol kormány, illetve a katalán függetlenségi mozgalom. Miben térnek el a jogi és politikai álláspontok?
3. Hasonlítsa össze a 2008-as gazdasági válság és a 2020-as COVID-járvány spanyolországi hatásait a foglalkoztatás, a turizmus és a háztartások helyzete szempontjából.
4. Milyen demográfiai trendek jellemzik Spanyolországot a 2020-as években, és milyen politikai vitákat váltanak ki a bevándorlás és a nyugdíjrendszer kérdései?
5. A Források és bizonytalanságok szakasz alapján értékelje, miért nehéz végleges történelmi ítéletet alkotni a 2015–2026 közötti Spanyolországról. Mely adatok megbízhatóak, és melyek vitatottak?

35 Portugália a középkortól 1820-ig

35.1. A portugál királyság kialakulása

A portugál királyság kialakulása nem egyetlen alapító pillanat műve, hanem a 11–12. századi ibériai hatalmi átrendeződés, regionális érdekérvényesítés és pápai diplomácia fokozatos eredménye. Az alábbiakban a Portugáliát megelőző grófságtól a 13. század végére megszilárdult királyságig követjük a folyamatot, tudatosan elválasztva a dokumentált tényeket a későbbi nemzeti emlékezetpolitika által felnagyított mozzanatoktól. A fejezet előzményeihez kapcsolódik A vizigótok és az iszlám hódítás, valamint Al-Andalus és a keresztény királyságok: a muszlim uralom és a keresztény visszafoglaló háborúk közegében a félsziget nyugati pereme előbb a Leóni Királyság határterülete, majd önálló királyi hatalom lett.

35.1.1. Előzmények: a Portucale grófság

A mai Portugália északi területe, különösen a **Douro** és a **Minho** folyók közötti vidék, a 9. századtól az asztúriai–leóni királyság délnyugati határzónájába tartozott. A források a 868 körül említik **Vímara Peres** nevét, aki a keresztény források szerint elfoglalta **Portucale** városát – a mai Porto és a tőle délre fekvő **Vila Nova de Gaia** térségét –, és onnan igazgatta az ún. **Portucale grófságot** (portugálul *Condado Portucalense*). A grófság neve magából a településnévből ered: a római **Portus Cale** kettős településből, amelyet a középkori oklevelek *Portucale* alakban használtak. A 10–11. században a grófság határai többször változtak; igazgatása hol a leóni, hol a galíciai főurak alá tartozott, és a terület időnként önálló grófi dinasztiák kezén volt.

A döntő fordulat az 1090-es években következett be. VI. Alfonz, León és Kasztília királya, akinek birodalma a 11. század végén a félsziget keresztény részének legerősebb hatalma volt, a déli határ védelmére és a muszlim területek elleni nyomás fokozására a grófságot 1096 körül (egyes források szerint 1095-ben) a burgundiai származású **Henriknek** adta hűbérül. Henrik feleségül vette VI. Alfonz törvénytelen leányát, **Teréziát**, akit a király a terület úrnőjeként is megerősített. A portugál történeti hagyomány ezt a házasságot és a grófság átadását tekinti a későbbi királyság „őssejtjének”, de a kortárs forrásokban semmi sem utal arra, hogy Henrik vagy Terézia önálló királyságot akart volna.

Henrik gróf uralma alatt a terület fokozatosan elkülönült a szomszédos galíciai és leóni igazgatástól. A gróf a bragai érsekséggel, a korabeli félszigeti egyház egyik legfontosabb intézményével szoros kapcsolatot épített, és okleveleket adott ki a betelepítés, a városi kiváltságok és a déli hadjáratok támogatására. Henrik halála 1112-ben kiskorú fiút, **Afonso Henriquest** (magyarul gyakran **I. Alfonz**, portugál nevén *Afonso Henriques*) hagyott hátra. Az özvegy Terézia régensként uralkodott, és politikájában egyre inkább a galíciai főúri körökhöz, különösen a **Trava** családhoz közeledett; emiatt a portugál bárók egy része a fiatal Afonsót kezdte támogatni.

A grófság belső konfliktusa 1128-ban nyílt fegyveres összecsapáshoz vezetett: a **São Mamede-i csatában** (általában 1128. június 24-ére datálják, Guimarães közelében) Afonso hívei legyőzték anyja és a galíciai szövetségesek hadát. Az ütközetről a korabeli okleveles források alig tudósítanak; a részletes elbeszélést a jóval későbbi királyi krónikák adták, ezért a csata pontos lefolyása vitatott.

Annyi azonban dokumentált, hogy Afonso ettől kezdve ténylegesen kezébe vette a grófság kormányzását, és megszüntette Terézia régensi hatalmát. A mai portugál emlékezetpolitika São Mamede-t gyakran a függetlenség első katonai lépéseként ünnepli, ám a történészek egy része hangsúlyozza: a konfliktus elsősorban a regionális főúri csoportok közötti hatalmi harc volt, nem feltétlenül tudatos elszakadási program.

35.1.2. I. Alfonz és a függetlenség

Afonso Henriques 1128 utáni uralmát a területi hatalom kétirányú kiépítése jellemezte: délen a muszlim uralom alatt álló városok elleni támadások, északon pedig a leóni–kasztíliai királyi hatalommal való feszültségek. A 12. század harmincas éveiben Afonso több hadjáratot vezetett a mai portugál–galíciai határvidéken, és időnként a leóni királyság fennhatóságát is vitatta. VII. Alfonz, aki 1135-ben császári címmel igényelte a keresztény Ibéria fölötti elsőbbséget, ezt a lázadás egyik formájaként értékelhette; a fegyveres összecsapások mellett azonban a két uralkodó több alkalommal megegyezett.

A portugál függetlenség szimbolikus katonai megalapozásaként a hagyomány az **1139. július 25-i ourique-i csatát** tartja számon, ahol Afonso a legenda szerint az Almorávida birodalom nagy seregét győzte le, majd csapatai királlyá kiáltották ki. A 12. századi források csak homályosan említik az ütközetet; a csata nagyságáról, helyszínéről és következményeiről a későbbi nemzeti történetírás, különösen a 16–17. századi krónikák és a 19. századi romantikus nacionalizmus épített részletes, ám forráskritikailag gyenge narratívát. A modern történészek jelentős része úgy véli, hogy Ourique valószínűleg kisebb határmenti összecsapás lehetett, és a „királlyá kiáltás” motívuma későbbi visszavetítés. Ezt az értelmezést nem szabad azonban összekeverni a csata teljes tagadásával: a források hiánya miatt a méret és a jelentőség nyitott kérdés.

Sokkal biztosabb talajon áll az **1143-as zamorai megegyezés**. VII. Alfonz és Afonso Henriques 1143-ban találkozott Zamorában, és a későbbi oklevelek, illetve a királyi kancellária gyakorlata alapján arra lehet következtetni, hogy Afonso királyi címet kapott, illetve elismerték önállóságát. Maga a szerződés szövege nem maradt fenn, ezért pontosan nem tudjuk, milyen feltételekkel ismerték el az új címet; egyes kutatók szerint Afonso a pápa hűbérese lett, mások szerint csupán a leóni hűbéri köteléket cserélte lazább pápai védelmi viszonyra. A magyar és nemzetközi szakirodalom egyaránt gyakran 1143-at említi a portugál függetlenség „hagyományos” dátumaként, de hangsúlyozni kell, hogy ez a dátum inkább a későbbi emlékezetpolitikai kiemelés eredménye, mint egyetlen, pontosan dokumentált szerződés időpontja.

A nemzetközi egyházjogi elismerés hosszabb folyamat eredménye volt. Afonso aktív diplomáciát folytatott a pápai udvarban, amelynek során egyrészt a portugál terület egyházi szervezetének megerősítését, másrészt saját királyi címének pápai megerősítését igyekezett elérni. E folyamat csúcspontja **III. Sándor pápa 1179. május 23-án kelt *Manifestis Probatum* kezdetű bullája**, amely a fennmaradt szöveg és a későbbi pápai kancellária gyakorlata alapján elismerte Afonsót Portugália királyának. A bulla eredeti példánya ma is ismert, és a portugál államiság egyik legfontosabb dokumentumaként tartják számon. A pápai elismerés egyúttal a portugál királyságot a római egyház keretébe illesztette, és hozzájárult ahhoz, hogy a szomszédos keresztény hatalmak is tartósan elfogadják az új királyi címet.

A királyi cím elismerése azonban nem jelentette automatikusan a területi függetlenség maradéktalan elfogadását. A 12. század második felében a Leóntól és Kasztíliától való határviták, a galíciai és a déli területek hovatartozása még évtizedekig vitatott maradt. A függetlenség tehát nem egy pillanatban rögzült, hanem a királyi udvar, a főpapság, a városi közösségek és a szomszédos királyságok közötti folyamatos alku során szilárdult meg.

35.1.3. A reconquista és a portugál állam megszilárdítása

A 12–13. századi portugál terjeszkedés szerves része volt az Ibériai-félsziget keresztény visszafoglaló háborúinak, amelyeket a portugál források is a **Reconquista** (visszahódítás) kifejezéssel írtak le. Fontos azonban megjegyezni, hogy a „Reconquista” mint értelmezési keret maga is későbbi, részben 19. századi nemzeti és vallási narratíva; a középkori szereplők elsősorban területszerző hadjáratokat, uralkodói hatalmuk kiterjesztését és a helyi elitek hódítását látták benne.

Afonso Henriques uralkodása alatt a félsziget délnyugati részén a muszlim hatalmi központok meggyengültek az **Almorávida** és később az **Almohád** birodalmak belső válságai miatt. A portugál hadjáratok így többnyire kisebb, egymással rivalizáló muszlim városállamokkal és helyi erőkkel ütköztek. Az 1147-es év két sikere különösen fontos volt: előbb **Santarém** városát foglalták el meglepetésszerű támadással, majd hosszú ostrom után **Lisszabont** vették be. Lisszabon ostromában részt vettek a második keresztes hadjárat tengeri útvonalán dél felé haladó angol, flamand, fríz és német keresztesek is; az ostromról fennmaradt a latin nyelvű *De expugnatione Lyxbonensi* című beszámoló, amely a város elfoglalásának körülményeiről korabeli, bár egyoldalú keresztény szemléletű forrás. A hódításokhoz a katonai szerzetesrendek – különösen a **templomosok** és a **Santiago-rend** – is jelentős katonai és telepítési támogatást nyújtottak; később a portugál királyok saját rendeket is alapítottak, mint az **Avis-rendet**.

A déli terjeszkedés nem volt töretlen. Az Almohádok 12. század végi ellentámadásai során több portugál kézen lévő erősség visszakerült muszlim fennhatóság alá, és a határvonal hosszú ideig ingadozott. A döntő fordulat a 13. század első felében következett be, amikor a portugál királyok, elsősorban **II. Sancho** (1223–1248) és **III. Alfonz** (1248–1279) kihasználták a muszlim hatalmi központok összeomlását. A hadjáratok során a portugálok benyomultak a mai **Alentejo** és **Algarve** térségébe; az Algarve elfoglalását a hagyományos kronológia 1249 körülre teszi. Ezzel a portugál királyság elérte nagyjából a mai kontinentális határait, bár a keleti határvonal Kasztíliával még a késő középkorban is vitatott maradt.

A katonai hódítást a megszállt területek igazgatása és betelepítése követte. A királyok **forais** (kiváltságlevelek) kiadásával településeket alapítottak vagy erősítettek meg, adókedvezményeket és önkormányzati jogokat adtak, hogy északról keresztény telepeseket vonzzanak a ritkán lakott, illetve muszlim többségű vidékekre. A katonai lovagrendek a határ menti területeken várakat építettek, és a helyi lakosság védelmét, valamint a földművelő közösségek szervezését látták el. A reconquista ily módon nem csupán fegyveres hódítás, hanem a királyi hatalom kiterjesztésének és a társadalom újraszervezésének eszköze is volt.

A hódítás árnyoldalát sem szabad elhallgatni. A források egyértelműen rögzítik, hogy a városok elfoglalása során a keresztény hadak tömegesen mészároltak le vagy hurcoltak fogságba muszlim lakosokat, és a túlélőket gyakran megfosztották vagyonuktól. Lisszabon 1147-es elfoglalásáról a *De expugnatione Lyxbonensi* is beszámol arról, hogy a védők egy részét megölték, másokat rabszolgaként adtak el. Ugyanakkor a déli területeken nem minden muszlim közösség tűnt el: a keresztény uralom alatt maradt muszlimokat a korabeli keresztény források **mudéjaroknak** (portugálul *mudéjares*) nevezték. Helyzetük a 13. században sokáig viszonylag védett volt, de jogállásuk fokozatosan romlott; a fejezet későbbi része tárgyalja, hogyan váltak a 15–16. században erőszakos térítések és kiutasítások áldozataivá.

35.1.4. A középkori társadalom

A kialakuló portugál királyság társadalma a kora középkori ibériai viszonyokból nőtt ki, de a reconquista és a déli betelepítés sajátos vonásokat adott neki. A társadalom rendi tagolódása – a harcosok, az egyházi rend és a földművelők – a kortárs keresztény felfogást tükrözte, ám a gyakorlatban ennél jóval sokszínűbb volt. A királyi hatalom fokozatosan kiépülő udvara és

a kancellária oklevelei révén igazgatta a **királyi birtokokat** (portugálul *reguengos*), adókat szedett és a katonai szolgálatot szervezte. A királyi udvar mellett a világi főurak és a püspökök, érsekek, kolostorok birtokai alkották a hatalom másik pillérét.

Az északi területeken a hűbéri viszonyok – a hűbérúr és a vazallus személyes függelmi kapcsolata – a portugál királyságban is jelen voltak, de a spanyolországi és franciaországi formáknál gyakran lazábban érvényesültek. A déli, újonnan meghódított területeken a városi közösségek és a katonai rendek kaptak nagyobb szerepet; a királyok tudatosan támogatták a városi önkormányzatokat, hogy ellensúlyozzák a nagy világi főurak befolyását. A **concelhos** (városi és falusi közösségek) képviselői részt vettek a királyi gyűléseken, és a királyi adószedésben is feladatot kaptak.

A parasztság rétegződése jelentős volt. A szabad gazdák mellett nagyszámú, személyében is függő földműves élt, akiknek jogállását a helyi szokások és a királyi kiváltságlevelek határozták meg. A reconquista során a déli területekre betelepülők gyakran kedvezőbb szabadságjogokat kaptak, mint a régebbi északi birtokokon élő jobbágyok; ez a különbség a portugál társadalmi viszonyok egyik hosszú távú jellemzőjévé vált. A gazdaság alapja a 12–13. században a gabona-, olíva-, szőlő- és gyümölcstermesztés mellett a halászat, a sólepárlás és a tengerparti kereskedelem volt. A városok, mint Porto, Lisszabon, Coimbra és Santarém fokozatosan kereskedelmi központokká fejlődtek.

A társadalom vallási és etnikai összetétele az ibériai viszonyoknak megfelelően sokszínű volt. Az északi területeken keresztény lakosság, köztük a korábbi vizigót időkből származó, arabizálódott, de keresztény **mozarabok** élt; a déli városokban a muszlim közösségek mellett jelentős **zsidó** negyedek is léteztek. A zsidó közösségek a királyi városokban a 12. századtól kezdve általában viszonylagos jogi védelemben részesültek, adójuk közvetlenül a királyi kincstárba folyt, és gyakran láttak el orvosi, pénzügyi vagy fordítói feladatokat. Ez azonban nem jelentett egyenlőséget: a zsidókra és muszlimokra elkülönítési szabályok, ruházati előírások és időnként pápai nyomásra hozott korlátozások vonatkoztak. A vallási kisebbségek helyzetét a későbbi fejezetek tárgyalják részletesen.

A királyság megszilárdulásával a **királyi törvénykezés** és a római jog befolyása fokozatosan nőtt. A 13. század végén **Dinis király** (1279–1325) uralkodása idején a portugál udvari nyelv, az oklevélkiadás és a közigazgatás is egységesebb formát öltött; ezt a folyamatot azonban már A tengeri expanzió és a birodalom előzményeként érdemes értelmezni. A középkori portugál állam tehát nem egyetlen törvényben vagy alapító aktusban született, hanem a katonai terjeszkedés, a királyi hatalom intézményesülése, valamint a helyi elitek és a királyi udvar közötti alku egymásra épülő rétegeiből.

35.1.5. Források és bizonytalanságok

A portugál királyság kialakulásának történetét elsősorban **okleveles forrásokból** ismerjük: adománylevelekből, kiváltságlevelekből, pápai bullákból, zsinati határozatokból és magánjogi iratokból. Az 1143-as zamorai találkozóról azonban nem maradt fenn maga a szerződés szövege, ezért a függetlenség pontos jogi tartalma vitatott. A legfontosabb, szövegében is ismert dokumentum az 1179-es *Manifestis Probatum* bulla, amelynek fennmaradt példánya a királyi cím pápai elismerését bizonyítja.

A **csatajeleneteknél** óvatosnak kell lenni: a São Mamede-i és az ourique-i ütközetekről a korabeli források csak szűkszavúan írnak, a részletes elbeszélések a 13–15. századi királyi krónikákban jelentek meg, amelyek már a dinasztikus legitimáció és a nemzeti identitás alakításának eszközei voltak. A 19. századi portugál nacionalizmus ezeket a krónikás hagyományokat tette meg a függetlenség ünnepi narratívájának alapjává, amit a modern történészek egy része kritikusan árnyal.

A **reconquista demográfiai hatásai** régészeti becsléseken, helynévanyagon és későbbi adóösszeírásokon alapulnak. A meghódított területek lakosságszámáról nincsenek pontos adatok; a muszlim és zsidó közösségek nagyságát, a kitelepítések és betelepítések mértékét a szakirodalom eltérően becsüli. Ahogy az ibériai középkor egészében, itt is igaz: a források többsége a hódítók és az egyházi intézmények szemszögéből íródott, ezért a meghódított lakosság mindennapjait többnyire közvetve tudjuk rekonstruálni.

A portugál állam kialakulásának időpontja maga is történetietlen kérdés: az 1143-as és az 1179-es dátum a modern nemzetállam visszavetítése, hiszen a 12. századi szereplők nem „nemzeti” függetlenségre, hanem hűbéri viszonyaik újrarendezésére, királyi címük elismertetésére törekedtek. A tankönyv ezért nem beszél egyetlen „alapításról”, hanem folyamatként ábrázolja a portugál királyság létrejöttét.

35.1.6. Rövid összefoglaló

- A portugál királyság a 11–12. század folyamán jött létre a Leóni Királyságtól délnyugatra fekvő **Portucale grófságból**, amelyet VI. Alfonz 1096 körül adott hűbérül Burgundiai Henriknek és feleségének, Teréziának.
- **Afonso Henriques (I. Alfonz)** 1128-ban, a São Mamede-i csatában szerezte meg a grófság irányítását anyjától; a csata részletei későbbi krónikákból ismertek, így a modern történetírás óvatosan kezeli.
- Az 1143-as **zamorai megegyezés** hagyományosan a függetlenség dátuma, de a szerződés szövege nem maradt fenn; jogi tartalma vitatott.
- III. Sándor pápa **1179-es *Manifestis Probatum* bullája** dokumentáltan elismerte Afonso királyi címét, és a portugál államiság egyik alapokmánya.
- A **reconquista** során a portugál királyok fokozatosan terjesztették ki hatalmukat dél felé; Lisszabont 1147-ben, az Algarvét nagyjából 1249-re foglalták el, de a hódítás egyben erőszakkal, mészárlásokkal és a muszlim lakosság jogfosztásával járt.
- A középkori portugál társadalom a királyi birtokok, a nemesi és egyházi nagybirtokok, valamint a városi közösségek egyensúlyán alapult; a déli betelepítés és a kiváltságlevelek hatására a szabadparaszti réteg jelentős maradt.
- A vallási és etnikai sokszínűség – keresztény, muszlim és zsidó közösségek együttélése – az ibériai középkor állandó vonása volt, bár a jogi védettség nem jelentett egyenlőséget.
- A portugál királyság nem egyetlen alapító pillanatban, hanem hűbéri alkuk, pápai diplomácia és katonai terjeszkedés egymásra épülő folyamatában szilárdult meg.

35.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen előzményei voltak a Portucale grófságnak, és milyen szerepet játszott VI. Alfonz az 1096 körüli hűbéralapításban?
2. Miért tekinti a portugál hagyomány 1143-at a függetlenség dátumának, és mit mondhatunk forráskritikailag a zamorai megegyezésről?
3. Hogyan viszonyult egymáshoz a katonai hódítás, a telepítéspolitika és a királyi hatalom kiépülése a 12–13. századi portugál reconquista során?
4. Milyen társadalmi, vallási és etnikai csoportok éltek a kialakuló portugál királyságban, és hogyan változott a muszlim, a zsidó és a keresztény közösségek helyzete a hódítás következtében?
5. Mikor és hogyan ismerte el a pápaság Afonso Henriques királyi címét, és miért fontos ez a dokumentum az államiság történetében?

35.2. A tengeri expanzió és a birodalom

Az 1249-ben befejezett portugál reconquista után a Portugál Királyság – amelyet az előző alfejezet, A portugál királyság kialakulása tárgyalt – délnyugat-európai, tengerparti állammá vált. A 15. század elején a portugál királyi udvar és a nagykereskedő városok érdekei új irányba fordultak: az észak-afrikai partok, majd az Atlanti-óceán szigetei és Afrika partvidéke felé. Ez a terjeszkedés nem egyetlen „felfedezési terv” eredménye volt, hanem katonai, dinasztikus, vallási és gazdasági motivációk összjátéka. A következőkben a portugál tengeri expanzió főbb állomásait, intézményeit és következményeit tárgyaljuk, megkülönböztetve a dokumentált tényeket, a becsléseket, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezéseket.

35.2.1. A kezdetek: Ceuta, Henrik és az atlanti szigetek

A portugál tengerentúli terjeszkedés szokásos kezdőpontja **Ceuta** (spanyolul *Ceuta*, arabul *Sabta*) elfoglalása 1415. augusztus 21-én. Az észak-afrikai város elleni hadjáratot I. János portugál király (João I, 1385–1433) szervezte, fiai – köztük a később **Tengerész Henriknek** (Infante D. Henrique, *o Navegador*, 1394–1460) nevezett herceg – részvételével. A város elfoglalása a források szerint viszonylag rövid ostrom után sikerült, és a portugál korona megtartotta Ceutát egészen 1640-ig, amikor a spanyol–portugál perszonálunió felbomlása után a város Spanyolországhoz került. A hadjárat ténye jól dokumentált, és a kortárs krónika, Gomes Eanes de Zurara *Crónica da Tomada de Ceuta* (1450 körül) is beszámol róla. A motivációk azonban a történészek szerint vitatottak: a vallásos keresztes szellem, a Gibraltári-szoros ellenőrzése, a marokkói gabona- és aranykereskedelemhez való hozzáférés, valamint a királyi család hatalmi legitimitásának megerősítése egyaránt szerepet játszhatott. A kortárs források a vallási érvet hangsúlyozzák, de a modern gazdaságtörténet a fűszer- és aranykereskedelem szerepét is kiemeli. Nincs teljes konszenzus arról, hogy a ceutai expedíciót a portugál tengeri birodalom első lépéseként kell-e értelmezni, vagy inkább a reconquista észak-afrikai folytatásaként; a tankönyvi hagyomány általában az előbbit hangsúlyozza.

Tengerész Henrik szerepe a portugál expanzióban a 19–20. századi portugál és brit történetírásban gyakran a „navigációs iskola” (Sagres-i iskola) alapítójaként jelenik meg. A modern történeti kutatás ezt a képet nagyrészt elveti. Nincs hiteles korabeli forrás arról, hogy Henrik Sagresben vagy Lagosban rendszeres hajózási, térképészeti és csillagászati iskolát működtetett volna; a legenda a 19. századi portugál nemzeti romantika terméke. Dokumentált viszont, hogy Henrik a **Krisztus Lovagrend** (Ordem de Cristo) nagymestereként jelentős pénzügyi és szervezeti erőforrásokat irányított, és támogatta az atlanti szigetek gyarmatosítását, valamint az afrikai partok menti hajózást. A „Tengerész” jelző sem korabeli használat, hanem későbbi, hagiografikus megjelölés. Henrik tehát nem maga hajózott hosszú utakon, hanem szervezőként, finanszírozóként és politikai patrónusként játszott kulcsszerepet; ezt a mai történetírás dokumentált tényként ismeri el, míg a személyes hajózási tapasztalatairól szóló állítások a legenda körébe tartoznak.

Az atlanti szigetek portugál birtokba vétele már Henrik életében megkezdődött. A hagyományos kronológia szerint **Madeira** szigetét 1418–1419-ben, az **Azori-szigeteket** (Açores) 1427 és 1431 között érték el portugál hajósok. A pontos dátumok vitatottak, mert a korabeli feljegyzések hézagosak, és a későbbi krónikák gyakran visszavetítették az eredményeket. Madeira és az Azori-szigetek esetében a „felfedezés” kifejezés különösen problémás: ezek a szigetek feltehetően lakatlanok voltak, tehát nem kerültek sor őslakos népek elűzésére, de az európai hajósok „felfedezése” kizárólag az európai dokumentáció szempontjából tekinthető kezdetnek. A szigetek gyarmatosítása a portugál korona és nemesi patrónusok irányításával történt, és hamarosan beindult a cukornád-termelés, amelyhez rabszolgákat hoztak – először a Kanári-szigetekről és Észak-Afrikából, később Nyugat-Afrikából. A cukor már a 15. század közepén fontos exportcikk

lett, és Madeira a portugál atlanti gazdaság egyik korai központjává vált. A rabszolgák számáról és a termelés mértékéről csak becslések vannak, mivel a korabeli vám- és birtoknyilvántartások töredékesek; a szakirodalom általában néhány ezer főre becsüli a 15. század végi madeirai rabszolga-népességet, de ez a becslés erősen bizonytalan.

35.2.2. Az afrikai partvidék meghódítása és a rabszolga-kereskedelem kezdetei

Az atlanti szigetek után a portugál hajózás az afrikai partok felé fordult. A szimbolikus fordulópontnak tekintik **Gil Eanes** 1434-es útját, amikor hajója megkerülte a **Bojador-fokot** (ma Nyugat-Szaharában). A fok korábban a hajósok számára félelmetes akadálynak számított – részben a szélirányok, részben a hagyományos földrajzi képzetek miatt –, áthajózása azonban nem volt technikailag lehetetlen: a korabeli és a modern történészek szerint a korábbi hajósok is eljuthattak volna, de a visszafordulás problémája és a navigációs bizonytalanságok visszatartották őket. Eanes útja tehát inkább pszichológiai és intézményi fordulópontot jelentett, mint abszolút technikai áttörést. A 15. század közepén a portugálok elérték az Arguin-öblöt (1443 körül), a Szenegál folyót, majd a Gambia folyót. Az 1480-as években **Bartolomeu Dias** expedíciója (1487–1488) megkerülte Afrika déli csücskét, amelyet a hagyomány szerint **Jóreménység-foknak** (Cabo da Boa Esperança) neveztek el. Dias útja dokumentálható: a hajónapló elveszett, de a későbbi krónikák és a kortárs feljegyzések alapján a fő eseménysor biztos; a pontos útvonal és a legénység létszáma azonban vitatott.

A nyugat-afrikai portugál jelenlét egyik legsúlyosabb következménye a **rabszolga-kereskedelem** beindítása volt. Az első rabszolgák nyugat-afrikai elhurcolását a hagyományos krónika 1441-re vagy 1444-re teszi, amikor Lançarote de Freitas és más portugál hajósok embereket fogtak el és szállítottak Lisszabonba. A rabszolgaság intézménye ekkor már létezett a Mediterráneumban és az Ibériai-félszigeten, de a portugálok által megnyitott atlanti útvonal a későbbi, több évszázados transzatlanti rabszolga-kereskedelem egyik előzménye. A 15. század második felében a portugál korona monopóliumokkal és engedélyekkel szabályozta az afrikai kereskedelmet, és a **pápai bullák** – például a *Romanus Pontifex* (1455) és az *Inter caetera* (1456) – jogi és vallási keretet adtak a nem keresztény népek fölötti hódítás és kereskedelem legitimálásához. Ezek a bullák a portugál király számára adományozták a felfedezett területek fölötti uralmat, és a „hit terjesztésének” retorikájával indokolták a hódítást. A dokumentumok szövege fennmaradt; a modern történetírás ezeket a gyarmati terjeszkedés korai jogi eszközeiként értelmezi, miközben hangsúlyozza, hogy a pápai döntések a korabeli keresztény univerzalizmus és a dinasztikus hatalmi logika összefonódását tükrözik. A bullák etikai-politikai értékelése ma is vita tárgya a katolikus egyház és a posztkoloniális történetírás között.

A nyugat-afrikai terjeszkedés technikai hátterét a portugál **karavella** (caravela) kifejlesztése segítette. A karavella kis merülésű, két-három árbocos vitorláshajó volt, amely alkalmasnak bizonyult a part menti hajózásra, a szélirányok kihasználására és a folyótorkolatok megközelítésére. A hajótípus pontos fejlődéstörténete vitatott, mert a régészeti leletek és a korabeli hajóábrázolások hiányosak; a szakirodalomban nincs egyetértés abban, hogy a karavella mennyiben volt portugál találmány, vagy inkább a korábbi mediterrán és atlanti hajóépítési hagyományok szintézise. Az viszont dokumentált tény, hogy a 15. század második felében a portugál expedíciók kisebb, gyors hajókat használtak, és hogy a navigációban fokozatosan elterjedt a **csillagászati navigáció**, valamint a szélességi körök meghatározása. A 15. század végére a portugál hajósok már rendszeresen használták a nap és a sarkcsillag magasságát a helymeghatározáshoz; ennek részleteit a korabeli hajózási kézikönyvek és a későbbi krónikák töredékesen őrzik.

35.2.3. Vasco da Gama és az Indiai-tenger

A portugál expanzió következő fordulópontja **Vasco da Gama** 1497–1499-es expedíciója volt. A hajóraj 1497 júliusában indult Lisszabonból, megkerülte Afrikát, a kelet-afrikai partok mentén haladt, és 1498 májusában érkezett meg **Calicutba** (ma Kozsíkód, India). Az út főbb állomásai dokumentáltak: a naplórészletek és a későbbi krónikák egybehangzóan beszámolnak a Mozambik és Malindi (a mai Kenya területén) kikötőiben tett megállókról, a Malindiből származó kalauz segítségéről és a Calicutban történt partra szállásról. A pontos útvonal, a hajók száma és a legénység összetétele azonban vitatott; a modern kiadások a különböző forráshagyományokat eltérően rekonstruálják. Vasco da Gama útja minden mai értékelés szerint fordulópont: ez volt az első dokumentált tengeri út Európából az Indiai-óceánra Afrika megkerülésével, és megnyitotta a közvetlen fűszerkereskedelem lehetőségét a portugál korona számára. A 15. század végén a fűszerek – különösen a bors, a gyömbér, a szegfűszeg és a fahéj – Európában rendkívül értékesek voltak, és a kereskedelem nagy részét addig köztes kereskedők (elsősorban a levantei, arab és velencei hálózatok) bonyolították. A portugálok megjelenése az Indiai-tengeren ezt a hagyományos útvonalat kerülte meg.

Az út gazdasági eredménye azonban nem volt azonnali monopólium. Vasco da Gama hajói fűszerekkel tértek vissza, de a rakomány mennyiségéről és értékéről csak becslések vannak; a korabeli vámnyilvántartások hiányosak. A kortárs beszámolók szerint a visszaút során a legénység nagy része elhunyt, elsősorban skorbut és más betegségek miatt; a pontos halálozási arányt a források eltérően adják meg. A Calicutban uralkodó **szamudri** (a helyi hindu uralkodó) és a portugálok közötti diplomáciai tárgyalások pedig nem hoztak tartós kereskedelmi egyezményt: a portugál fél nem tudott olyan árukat kínálni, amelyek az indiai piacon keresettek lettek volna, és a helyi muszlim kereskedői elit is ellenségesen fogadta az újonnan érkezetteket. Vasco da Gama útja tehát a mai tudományos konszenzus szerint nem „India felfedezése” volt, hanem egy tengeri útvonal dokumentálása, amelynek politikai és gazdasági kiaknázása csak később, erőszakos eszközökkel kezdődött meg.

A 16. század első évtizedében a portugál korona az Indiai-tengeren kereskedelmi és katonai bázisokat épített ki. **Francisco de Almeida** (1505–1509) mint első alkirály (vice-rei) elsősorban a tengeri fölényre alapozott, **Afonso de Albuquerque** (1509–1515) pedig stratégiai pontokat foglalt el: **Goa** (1510), **Malaka** (1511) és **Ormuz** (1515) lett a portugál jelenlét három kulcserődje. A portugál birodalomnak ezt a keleti részét a kortárs adminisztráció **Estado da Índia** (Indiai Állam) néven tartotta nyilván. A portugálok nem törekedtek nagy szárazföldi területek meghódítására; ehelyett a kereskedelmi csomópontok, erődök és a hajózási útvonalak ellenőrzésére, valamint a kereskedelmi engedélyek (cartaz) rendszerére építettek. Ez a rendszer korlátozta a helyi hajók mozgását, és a portugál hatóságok adót vagy védelmi díjat szedtek. A „birodalom” kifejezés itt tehát nem egységes területi uralmat jelentett, hanem tengeri és városi hálózatot. A kortárs portugál krónikák – például **João de Barros** *Décadas da Ásia* (1552–1615) – ezt a terjeszkedést a keresztény hit és a királyi hatalom dicsőségeként ábrázolták; a modern történetírás ezt a retorikát kritikailag kezeli, és rámutat, hogy a portugál jelenlét gyakran katonai erőszakkal, helyi szövetségesek kijátszásával és a tengeren uralkodó erőszakkal járt. A konkrét áldozatszámokról és a helyi lakosságot ért veszteségekről azonban alig van megbízható statisztika, mert a portugál források elsősorban a saját katonai sikereiket és vámbevételeiket rögzítették.

35.2.4. Brazília és az atlanti birodalom

A portugál expanzió másik kulcseseménye **Pedro Álvares Cabral** 1500-as expedíciója, amelynek során a hajóraj hivatalos célja az India felé vezető tengeri út volt, de 1500. április 22-én partot láttak a mai Brazília területén. A partraszállás helyét a hagyomány a mai Porto Seguro környékére teszi, a bizonyíték azonban elsősorban a hajóraj írnokának, **Pero Vaz de Caminha** levelén

alapul, amely a portugál királynak írt beszámoló. A levél fennmaradt, és a modern kiadásokban hozzáférhető, de pontos szövegállapotát és a hajónapló rekonstrukcióját nem teljesen tisztázta a szakirodalom. Cabral útja azért vált a portugál birodalmi történet fontos állomásává, mert a partvidék a **Tordesillas-i szerződés** (1494) értelmében a portugál féltekén feküdt. A szerződés a spanyol és portugál korona között az atlanti területek felosztását rögzítette, és a választóvonalat a Zöld-foki-szigetektől nyugatra, 370 léggel húzta meg. Brazília keleti partja így a portugál zónába esett, ami a későbbi portugál birtoklás jogi alapját képezte. Azt, hogy Cabral hajórajának nyugati eltérése véletlen, navigációs hiba vagy szándékos felderítés volt-e, a történészek máig vitatják; a dokumentált tény csupán annyi, hogy a partot 1500-ban elérték és a portugál király számára bejelentették.

Brazília „felfedezése” kifejezés ugyanúgy problematikus, mint az afrikai partok esetében: a területet több ezer éve őslakos népek lakták, akiknek száma a 16. század elején a becslések szerint több százezer, akár néhány millió lehetett, de a pontos szám rendkívül bizonytalan, mert a későbbi járványok és a gyarmati összeírások hiánya miatt a demográfiai rekonstrukció vitatott. A portugál korona kezdetben nem tulajdonított nagy gazdasági jelentőséget Brazíliának: az indiai fűszerkereskedelem sokkal jövedelmezőbbnek tűnt, és a brazil partvidéken eleinte csak a **brazilfa** (pau-brasil) kitermelésére és cserekereskedelemre szerveződtek expedíciók. A brazilfa vöröses színe miatt festékanyagként értékes volt, és a terület később erről kapta a nevét. A 16. század közepétől azonban a cukornád-termelés felfutásával Brazília a portugál atlanti birodalom kulcsfontosságú gyarmatává vált; ez a folyamat azonban már túlmutat a jelen alfejezet időbeli keretén, és A gyarmati birodalom és a portugál gazdaság tárgyalja majd részletesen.

Összességében a portugál tengeri expanzió 1415 és 1500 között két, egymástól eltérő jellegű birodalmi struktúrát hozott létre. Az Atlanti-óceánon és az Indiai-tengeren a portugál jelenlét kereskedelmi, katonai és vallási intézmények hálózata volt, míg Brazília kezdetben alárendelt szerepet játszott. A „portugál birodalom” kifejezést ezért óvatosan kell használni: a korban nem létezett egységes, területileg összefüggő gyarmatbirodalom, hanem különböző igazgatási egységek (Madeira, az Azori-szigetek, a nyugat-afrikai feitoria-hálózat, az Estado da Índia, majd a brazil partvidék) laza, a korona és a kereskedőtársaságok közötti folyamatos alkudozásban formálódó együttese. Hogy ezt a hálózatot mennyire lehet gazdasági szempontból sikeresnek vagy költségesnek tekinteni, a történettudományban vitatott kérdés: a hagyományos nemzeti történetírás a 16. századot a portugál hatalom fénykoraként ábrázolta, míg az újabb gazdaságtörténeti kutatások kimutatták, hogy a birodalom fenntartása rendkívül drága volt, és a bevételek nagy részét a hadi kiadások, a hajóépítés és a korrupció emésztette fel. A pontos mérleg a forráshiányok miatt nem állítható fel.

35.2.5. Források és bizonytalanságok

A portugál tengeri expanzió történetének rekonstrukciója egyszerre támaszkodik elbeszélő forrásokra, oklevelekre, térképekre és régészeti leletekre. Az elsődleges források közül kiemelkednek a kortárs krónikák: **Gomes Eanes de Zurara** fent említett munkái, **João de Barros** *Décadas da Ásia* című nagy összefoglalója, valamint **Fernão Lopes de Castanheda** krónikája. Ezek a művek azonban nem a mai értelemben vett tárgyilagos történetírás termékei: a királyi udvar és a nemesi patrónusok megrendelésére készültek, és a portugál hódításokat gyakran a keresztény hit győzelmeként, illetve a királyi dinasztia dicsőségeként jelenítették meg. Éppen ezért a ma használatos tankönyvi rekonstrukciók a krónikák állításait forráskritikával kezelik, és összevetik a fennmaradt okleveles anyaggal, a pápai bullákkal, a hajózási naplók töredékeivel, a vám- és adónyilvántartásokkal, valamint a későbbi térképekkel. Fontos tudatosítani, hogy a szerző az alábbiakat általános szakirodalmi ismeretek alapján írja, nem konkrét levéltári vagy kritikai kiadás alapján; a pontos forráshelyek ellenőrzését a megadott bibliográfiai eszközök teszik lehetővé a hallgatók számára.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. (1) Az atlanti szigetek és az afrikai partvidék egyes útjainak pontos dátumai és útvonalai vitatottak; a krónikák sokszor évtizedekkel később írták le az eseményeket, és a dátumok eltérő hagyományokban maradtak fenn. (2) A hajók és a legénység létszámáról, a halálozási arányokról, a rakományok értékéről és a rabszolgák számáról csak becslések vannak; a korabeli nyilvántartások töredékesek, és a modern gazdaságtörténeti modellek erősen feltételezésfüggők. (3) A „felfedezés” kifejezés maga is vitatott: a posztkoloniális történetírás joggal mutat rá, hogy a portugál hajósok olyan területekre érkeztek, amelyeket már régóta laktak vagy ismertek más népek; ezért a szóhasználat helyett a „dokumentált európai partra szállás” vagy „európai hajózási útvonal megnyitása” megfogalmazás tárgyilagosabb. (4) Tengerész Henrik személyes szerepe és a Sagres-i iskola legendája a modern kutatásban vita tárgya; a nemzeti mitizálás és a kritikai revízió egymás mellett él a szakirodalomban. (5) A portugál expanzió okai között a vallásos, gazdasági, dinasztikus és társadalmi tényezők súlyozása nem eldöntött; a különböző történetírói iskolák más-más hangsúlyt helyeznek.

35.2.6. Rövid összefoglaló

- A portugál tengeri expanzió első fontos eseménye Ceuta elfoglalása volt 1415-ben; a hadjárat dokumentált tény, de motivációi (vallási, gazdasági, dinasztikus) vitatottak.
- Tengerész Henrik nem a későbbi nemzeti legenda szerinti hajós vagy iskolaalapító volt, hanem a Krisztus Lovagrend nagymestereként pénzügyi és szervezeti támogatója a terjeszkedésnek; a „navigációs iskola” képe 19. századi mítosz.
- Madeirát és az Azori-szigeteket a 15. század első felében vették birtokba portugál telepesek; a szigetek lakatlanok voltak, és hamarosan cukortermelő, rabszolgákat foglalkoztató gyarmatokká váltak.
- A portugálok 1434 után fokozatosan feltérképezték Nyugat-Afrika partjait, és beindították a rabszolga-kereskedelmet; a pápai bullák jogi-vallási legitimációt adtak a hódításnak.
- Vasco da Gama 1497–1499-es útja dokumentáltan elérte Indiát Afrika megkerülésével, de a fűszerkereskedelem portugál monopóliuma csak később, erőszakos katonai eszközökkel formálódott ki.
- Brazília partvidékét 1500-ban Cabral expedíciója érte el; a terület a Tordesillas-i szerződés értelmében a portugál zónába tartozott, de kezdetben gazdaságilag alárendelt szerepet játszott.
- A portugál „birodalom” a 16. század elején nem egységes területi gyarmatbirodalom volt, hanem kereskedelmi és katonai bázisok laza hálózata, amelynek fenntartása költséges és bizonytalan volt.

35.2.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai, vallási és gazdasági tényezők vezettek Ceuta 1415-ös elfoglalásához, és miért tekinti a tankönyvi hagyomány ezt a portugál expanzió kezdetének?
2. Hogyan értékeli a mai történetírás Tengerész Henrik szerepét? Milyen bizonyítékok szólnak a „navigációs iskola” hagyománya ellen?
3. Milyen következményekkel járt Vasco da Gama indiai útja? Miért nem jelentett azonnali kereskedelmi monopóliumot?
4. Mi volt a Tordesillas-i szerződés szerepe Brazília portugál birtokba vételében, és milyen viták kapcsolódnak a „felfedezés” körülményeihez?
5. Hogyan kell értelmeznünk a „felfedezés” és a „birodalom” fogalmát a posztkoloniális történetírás fényében, ha figyelembe vesszük az őslakos népek és a rabszolgák perspektíváját?

35.3. A gyarmati birodalom és a portugál gazdaság

35.3.1. Bevezetés

A portugál gyarmati birodalom gazdasága a 15. század végétől a 19. század elejéig nem egyszerűen kiegészítette az anyaország gazdaságát, hanem alapvetően átalakította annak szerkezetét, társadalmi viszonyait és európai helyzetét. Az előző alfejezetben tárgyalt tengeri expanzió A tengeri expanzió és a birodalom létrehozta a földrajzi kereteket: az afrikai partok menti kereskedelmi telepeket, a Brazíliáig terjedő atlanti útvonalat, valamint az Indiai-óceánon és a Távol-Keleten kiépülő, erődökre és flottabázisokra támaszkodó kereskedelmi hálózatot. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan szerveződött a gyarmati gazdaság, milyen javakat termelt és szállított, milyen emberi és intézményi költségekkel járt, és milyen hatást gyakorolt Lisszabonra, a portugál monarchiára és a gyarmati társadalmakra. A hangsúly a gazdasági folyamatokon van, de a gazdaság története itt elválaszthatatlan a rabszolgaság, a kényszermunka és a kizsákmányolás intézménytörténetétől. A portugál birodalom gazdasága nem egyetlen „portugál” teljesítményként értelmezendő, hanem olyan rendszerként, amelyben a korona, a lisszaboni és portói kereskedőházak, a gyarmati ültetvényesek, a hivatalnokok, a misszionáriusok, az afrikai közvetítők és a rabszolgává tett emberek eltérő érdekekkel és mozgástérrel rendelkeztek. Az alfejezet a dokumentált tényeket és a becsléseket megkülönbözteti, a vitatott értelmezéseket pedig jelzi.

35.3.2. A fűszerkereskedelem és az ázsiai hálózat

A portugál korona az Indiai-óceánon nem hódító, területileg kiterjedt gyarmatbirodalmat hozott létre, hanem egy **kereskedelmi-műveleti hálózatot**, amelyet a források gyakran **Estado da Índia** („Indiai Állam”) néven emlegetnek. Ennek magja nem a földterület, hanem az **erődített kereskedelmi támaszpontok** és a tengeri útvonalak ellenőrzése volt. Vasco da Gama 1498-as megérkezése után a portugál hajók fokozatosan kiszorították vagy korlátozták a muszlim és velencei közvetítő kereskedelmet a fűszerek – elsősorban a bors, a gyömbér, a fahéj, a szegfűszeg és a szerecsendió – Európába szállításában. A hagyományos levantei útvonal helyett a fűszerek Lisszabonba a Jóreménység-fokon keresztül érkeztek, ami a 16. század első évtizedeiben a portugál koronának és a bejegyzett kereskedőknek jelentős hasznot hozott.

A rendszer intézményi központja a lisszaboni **Casa da Índia** volt, amely a gyarmati kereskedelem vámjait, kikötői illetékeit és a fűszer-monopóliumot kezelte. A korona formálisan monopóliumot tartott fenn a bors, a fahéj, a szegfűszeg és más fűszerek forgalmazására, de a gyakorlatban magánkereskedők, hajóskapitányok és gyarmati tisztviselők is részt vettek a kereskedelemben, részben engedéllyel, részben csempészet révén. Az **Ázsiába vezető út** (Carreira da Índia) hajói évente egyszer vagy kétszer indultak Lisszabonból, és a visszaút akár több mint egy évet is igénybe vehetett. A hajótörések, a betegségek és a kalóztámadások miatt a veszteségek jelentősek voltak; a 16. századi forrásokban gyakran szerepelnek olyan utak, ahol a legénység harmada vagy fele nem érte el a célállomást. A pontos halálozási arányokat a modern történetírás csak hozzávetőlegesen tudja rekonstruálni.

A portugál támaszpontok – **Goa** (1510-től), **Malakka** (1511-től), **Hormuz** (1515-től) és később **Makaó** (1557-től) – nem alkottak összefüggő területi birodalmat. Goa volt az **Estado da Índia** közigazgatási és egyházi központja, ahol a portugál alkirály vagy kormányzó székelt. A portugál jelenlét az Indiai-óceánon katonai és diplomáciai eszközökkel is érvényesült: a **cartaz** rendszerben a helyi kereskedőhajóknak portugál engedélyt kellett vásárolniuk a hajózáshoz, ami bevételt és információs hatalmat biztosított a koronának. Ugyanakkor ez a rendszer soha nem volt képes teljesen ellenőrizni az Indiai-óceán kereskedelmét; a helyi muszlim, hindu, maláj és kínai

kereskedők továbbra is aktívak maradtak, és a portugáloknak gyakran együtt kellett működniük velük.

A 16. század végére az ázsiai fűszerkereskedelem jövedelmezősége csökkent. A holland és angol kereskedelmi társaságok – az **VOC** (Vereenigde Oostindische Compagnie, 1602) és az **EIC** (East India Company, 1600) – nagyobb tőkével, jobb hajókkal és hatékonyabb szervezettel léptek be az ázsiai kereskedelembe. A portugál korona pénzügyi nehézségei, a támaszpontok fenntartásának költségei, valamint a holland támadások (Malakka 1641-es elvesztése, Ceylon és a Malabár-part egyes részeinek elfoglalása) fokozatosan szűkítették a portugál befolyást. A 17. századtól a portugál birodalom gazdasági súlypontja fokozatosan az Atlanti-óceánra, elsősorban Brazíliára helyeződött.

35.3.3. A brazil cukor- és aranygazdaság

Brazília gyarmatosítása az 1530-as években indult meg, részben azért, mert a francia hajósok fenyegették a portugál partvidéki igényeket, részben pedig azért, mert a korona új bevételi forrást keresett. A kezdeti időszakban a **donatário**-rendszerben a korona hatalmas földterületeket adományozott magánszemélyeknek, akik saját költségükön szervezték meg a betelepítést és a védekezést. A rendszer vegyes sikerrel működött, és fokozatosan a korona közvetlen irányítása alá került, különösen a főkormányzóság 1549-es felállítása után.

A brazil gyarmati gazdaság meghatározó ágazata a 16–17. században a **cukornád-termesztés** és a cukorfeldolgozás volt. A cukorültetvények, az úgynevezett **engenho**-k (a szó a feldolgozóüzemet és magát a birtokot is jelentette) a part menti sávban, különösen **Pernambuco** és **Bahia** régiójában koncentrálódtak. Az ültetvények munkaerő-szükségletét kezdetben részben az őslakos tupi-guaraní népesség kényszermunkájával próbálták kielégíteni, de a betegségek, a menekülés és a jezsuita misszionáriusok tiltakozása miatt a termelők egyre inkább az Afrikából behurcolt rabszolgákra támaszkodtak. A cukor a 17. században a portugál birodalom legfontosabb atlanti exportcikke lett, és az **Amsterdam** és **Hamburg** piacaira is eljutott, részben portugál, részben holland közvetítéssel.

A holland katonai és kereskedelmi terjeszkedés a 17. század első felében súlyosan érintette a portugál cukorgazdaságot. A Holland Nyugat-Indiai Társaság (WIC) 1624-ben elfoglalta Salvadort, majd 1630-ban Pernambucót, és 1654-ig jelentős cukortermelő területeket tartott ellenőrzése alatt. A hollandok átvették a cukortermelés technológiai és kereskedelmi ismereteit, és később a Karib-térségben saját ültetvényeiket hozták létre, ami hosszú távon csökkentette a brazil cukor versenyképességét. A portugálok 1654-ben visszafoglalták a hollandoktól a területet, de a cukor ára és a portugál piaci részesedés soha nem tért vissza a 17. század eleji szintre.

A 17. század végén új lendületet adott a portugál gazdaságnak a **brazil arany** felfedezése. Az 1690-es években a **Minas Gerais** („Általános Bányák”) régiójában aranymosó telepek jöttek létre, és a 18. század első felében Brazília a világ legnagyobb aranytermelője lett. A becslések szerint a 18. században Brazíliából Európába szállított arany összmennyisége több száz tonna volt, de a pontos szám vitatott, mert a csempészet és a nem regisztrált kitermelés jelentős része nem szerepel a hivatalos királyi vám- és bányaregiszterekben. A korona a kitermelt arany után **ötödöt** (quinto) szedett, ami hatalmas bevételt jelentett, de a beszedés gyakran erőszakos volt, és a bányavidékeken többször is zavargásokhoz vezetett. A gyémántlelőhelyek felfedezése a század második felében tovább növelte a bányászati bevételeket.

A bányászat munkaerő-szükséglete a rabszolga-kereskedelem újabb hullámát váltotta ki. A bányavidékekre Afrikából érkező rabszolgákat a folyami aranymosásban és a földalatti vágatokban dolgoztatták, gyakran rendkívül magas halálozási arány mellett. A bányászat fellendülése ugyanakkor belső migrációt is gerjesztett: a part menti ültetvényvidékekről és Portugáliából is

tömegek vándoroltak a bányavidékekre. A bányavárosok – például **Vila Rica** (a mai Ouro Preto) – gyorsan növekedtek, és sajátos, erősen rétegzett társadalmat hoztak létre, amelyben a fehér bányatulajdonosok, a szabad színes bőrű munkások, a rabszolgák és a hivatalnokok egyaránt jelen voltak.

A brazil gazdaságban a 18. század folyamán a cukor és az arany mellett más termékek is megjelentek: a **dohány**, a **gyapot**, a **bőr**, a **gyógynövények** és az **élelmiszerek** regionális és atlanti kereskedelme növekedett. A gyarmati gazdaság azonban továbbra is alapvetően exportorientált volt, és a belső piac fejlődése korlátozott maradt. A termelés technológiája alig változott, a szállítási infrastruktúra gyenge volt, és a gyarmati társadalom jogilag és társadalmilag mélyen tagolt volt a bőrszín és a születési hely szerint.

35.3.4. A rabszolga-kereskedelem

A portugál hajók már a 15. század első felében elkezdtek afrikai rabszolgákat szállítani, kezdetben a nyugat-afrikai partokról Portugáliába és az atlanti szigetekre (Madeira, az Azori-szigetek, São Tomé). A 16. századtól a rabszolga-kereskedelem fő célpontja Brazília lett, ahol az ültetvények és a bányák munkaerő-szükséglete folyamatosan növekedett. A portugál és később a brazil lobogó alatt hajózó kereskedők a **transzatlanti rabszolga-kereskedelem** egyik legnagyobb résztvevői voltak. A modern kutatás – elsősorban a **Voyages: The Trans-Atlantic Slave Trade Database** nevű, nemzetközi együttműködésben összeállított adatbázis – becslése szerint a 16–19. században a portugál/brazil hajók által szállított rabszolgák száma hozzávetőleg 5,8 millió fő lehetett, a teljes transzatlanti forgalom mintegy 12,5 millió főre becsült értékéből. Ezek a számok becslések, amelyeket a kutatók folyamatosan felülvizsgálnak, és a valós érték ettől lefelé vagy felfelé is eltérhet, részben a hiányos és elveszett hajónyilvántartások miatt.

A rabszolgák többsége a mai Angola, Kongó, a Guineai-öböl, valamint a mai Mozambik területéről érkezett. Az elfogás és a rabszolgává tétel gyakran afrikai államok és közvetítő kereskedők részvételével történt; a rabszolga-kereskedelem tehát nem kizárólag európai kezdeményezés volt, hanem olyan atlanti rendszer, amelyben afrikai elitcsoportok is jelentős hasznot szereztek. A dokumentált tény azonban az, hogy a portugál korona és a gyarmati hatóságok intézményesen támogatták, adóztatták és szabályozták a rabszolgakereskedelmet, és hogy a rabszolgák szállítása és a rabszolgatartó ültetvények működtetése emberek millióinak életét tette tönkre.

A **középső átkelés** (Middle Passage) – az Afrikából Amerikába vezető tengeri út – emberi költségei dokumentáltan súlyosak voltak. A rabszolgákat zsúfoltan, láncra verve, minimális élelemmel és vízzel szállították; a járványok, az alultápláltság, a bántalmazás és az öngyilkosság miatt a halálozási arány az egyes utakon becslések szerint 10–20 százalék között mozgott, de egyes járatokon ennél jóval magasabb is lehetett. A portugál hajók esetében a források gyakran említik a magas halálozást, különösen az Angola és Brazília közötti hosszú útvonalon. A rabszolgák túlélői a brazil kikötőkben, elsősorban **Salvador**ban és **Rio de Janeiró**ban kerültek eladásra, ahol a vevők az ültetvényesek, bányatulajdonosok és városi háztartások voltak.

A rabszolgaság a gyarmati Brazíliában nemcsak gazdasági intézmény volt, hanem a társadalmi rend alapja. A rabszolgák jogilag tulajdonnak minősültek, és sem polgári, sem egyházi, sem családi jogaik nem voltak teljesek. Az egyház a rabszolgák megkeresztelését és bizonyos mértékű lelkipásztori gondozását írta elő, de a rabszolgaság intézményét nem kérdőjelezte meg. A rabszolgák ellenállása különböző formákban jelentkezett: szökés, munkalassítás, eszközök megrongálása, felkelés. A szökött rabszolgák által létrehozott **quilombo** közösségek – amelyek közül a leghíresebb a **Palmares** quilombo a 17. századi Pernambucóban – saját belső szervezettel rendelkeztek, és a gyarmati hatóságok időnként katonai expedíciókkal támadták őket. Palmares hosszú évtizedekig ellenállt, és csak 1695-ben semmisült meg; vezetőjének, **Zumbi**nak a halála a 20. században a brazil fekete mozgalom szimbolikus alakjává vált. Ezt a szimbolikus szerepet a

könyv emlékezetpolitikai jelenségként kezeli, nem pedig a korabeli dokumentumokból közvetlenül levezethető tényként.

A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgaság hosszú távú hatásai a portugál és a brazil társadalomra vitatottak. Egyes történészek szerint a rabszolgaság intézménye akadályozta a technológiai innovációt és a szabad munkaerőpiac kialakulását, mások szerint a portugál gazdaság szerkezete eleve kevésbé volt iparosítható, és a gyarmati jövedelmek nem feltétlenül a fejlődést, hanem a korona és az egyház fogyasztását finanszírozták. A mai történettudományban konszenzus van abban, hogy a rabszolgaság emberi és társadalmi költségei óriásiak voltak, de a gazdasági visszamaradottság okainak súlyozása továbbra is kutatási vita tárgya.

35.3.5. Lisszabon szerepe

Lisszabon a portugál gyarmati gazdaság központi csomópontja volt. A 16. században a város Európa egyik leggyorsabban növekvő kikötője lett, ahol a fűszerek, az afrikai arany, az elefántcsont, a cukor és később a brazil arany átmenő forgalma koncentrálódott. A **Tajo** torkolatánál fekvő kikötő a gyarmati áruk európai elosztóhelyeként működött, de a gyarmati kereskedelem hasznal nem maradt Lisszabonban: az áruk jelentős részét észak-európai, németalföldi és olasz kereskedők vásárolták fel, és a kikötőben tevékenykedő külföldi kereskedőházak – főleg genovaiak, firenzeiek, majd németalföldiek – jelentős befolyással rendelkeztek. A portugál korona a gyarmati bevételekből finanszírozta az udvar fenntartását, a flotta kiépítését és a birodalom védelmét, de a bevételek gyakran nem elegendőek a kiadásokhoz.

A 16. század végi és 17. századi pénzügyi válságok idején a portugál korona külföldi bankházaktól vett fel kölcsönöket, és a gyarmati bevételek egy részét adósságszolgálatra fordította. A spanyol koronával 1580 és 1640 között fennálló perszonálunió alatt a portugál gyarmati érdekek gyakran háttérbe szorultak a spanyol Habsburg-politika prioritásai mögött, ami hozzájárult a holland támadások sikeréhez és a portugál gyarmati gazdaság meggyengüléséhez. Lisszabon ennek ellenére megőrizte központi szerepét, és a 18. századi brazil arany beáramlása idején a város újabb építészeti és demográfiai fellendülést élt meg. A **1755-ös lisszaboni földrengés** és az azt követő szökőár és tűzvész elpusztította a város nagy részét, beleértve a kikötői raktárakat és a **Casa da Índia** épületét is. A rekonstrukció során az állam – Pombal márki irányításával – új városnegyedet építtetett, de a gyarmati gazdaság intézményi központjának működése csak fokozatosan állt helyre.

Lisszabon szerepe a gyarmati gazdaságban nem korlátozódott a kereskedelemre. A városban működtek a gyarmati ügyeket intéző tanácsok, a bíróságok, a vámhivatalok és az egyházi intézmények. A gyarmati tisztviselők, ültetvényesek, hajóskapitányok és misszionáriusok Lisszabonban tanultak, üzleteltek és nyugdíjazásuk után oda tértek vissza. A város társadalma ezért erősen hierarchizált és multikulturális volt: a kikötőben afrikai, ázsiai és brazil származású szabad emberek és rabszolgák is éltek, akiknek jelenléte a forrásokban gyakran csak közvetve dokumentált. A rabszolgák Lisszabonban háztartási munkát, kikötői rakodást és más nehéz fizikai munkát végeztek; számuk a 16–17. században a becslések szerint a város lakosságának jelentős részét, talán 5–10 százalékát is kitette. Ezt a számot a modern kutatás csak hozzávetőlegesen tudja megbecsülni, mert a rabszolgákat nem mindig vették fel a hivatalos összeírásokba.

A portugál gazdaság gyarmati függése a 18. század végére egyre nyilvánvalóbbá vált. A brazil aranytermelés hanyatlása, a cukor versenyképességének csökkenése, valamint a napóleoni háborúk okozta tengeri zavarok fokozták a korona pénzügyi nehézségeit. A portugál állam a 18. század második felében – Pombal márki miniszterségе idején – kísérletet tett a gyarmati kereskedelem modernizálására: monopolhelyzetű kereskedelmi társaságokat hoztak létre, például a **Grão-Pará és Maranhão Társaságot**, és igyekeztek visszaszorítani a külföldi kereskedők befolyását. A

reformok azonban csak részben jártak sikerrel, és a gyarmati gazdaság alapvetően továbbra is a nyersanyagtermelésre és a rabszolgamunkára épült.

35.3.6. Források és bizonytalanságok

A portugál gyarmati gazdaság történetére vonatkozó források mennyisége és minősége egyenetlen. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a **Casa da Índia** és más lisszaboni intézmények vámszabályzatai, kikötői regiszterei és pénzügyi elszámolásai, a királyi rendeletek és adománylevelek, a gyarmati kormányzók és alkirályok levelezése, a misszionáriusok – elsősorban jezsuiták – jelentései és krónikái, valamint a korabeli hajózási naplók és térképek. A rabszolga-kereskedelemre vonatkozóan fontosak a **hajónaplók**, a **rakodási jegyzékek**, a **kikötői vámregiszterek** és a **bírósági iratok**, bár a csempészet miatt ezek a források nem teljesek. A gyarmati társadalom alsó rétegeinek – rabszolgák, felszabadítottak, afrikai és őslakos közösségek – hangja a hivatalos forrásokban többnyire közvetve jelenik meg: bírósági vallomásokban, feljegyzett panaszokban, egyházi anyakönyvekben és ritka esetekben levelekben. A modern történetírás ezért a hivatalos portugál forrásokat más nyelvű – holland, angol, francia, spanyol – anyagokkal, valamint az afrikai és brazil levéltárakkal egészíti ki, de a rekonstrukció így is hiányos marad.

A gazdasági adatok terén a legnagyobb bizonytalanság a csempészet és az informális kereskedelem miatt áll fenn. A fűszerek, az arany, a gyémántok és a rabszolgák jelentős része nem szerepelt a hivatalos regiszterekben, ezért a modern becslések gyakran egymástól jelentősen eltérnek. A brazil arany össztermelését a 18. században a kutatók egy része 800 tonnára, mások ennél alacsonyabb vagy magasabb értékre becsülik. A transzatlanti rabszolgakereskedelem portugál/brazil részesedésére vonatkozó 5,8 milliós becslés a **Voyages** adatbázis folyamatosan frissülő, tudományos konszenzusnak tekinthető értéke, de a tényleges szám a hiányos források miatt ettől is eltérhet. A halálozási arányok a középső átkelésnél ugyancsak becslések, amelyeket az egyes hajók naplói alapján számoltak ki; a hivatalos adatok gyakran alacsonyabb, a későbbi visszaemlékezések magasabb értékeket sugallnak.

A gyarmati gazdaság hatása a portugál anyaországra és a gyarmatokra élénk historiográfiai vita tárgya. A hagyományos portugál történetírás a 20. század közepéig gyakran a „felfedezések” és a gyarmati terjeszkedés dicsőségét hangsúlyozta, míg a posztkoloniális és afrikai-brazil történetírás a kizsákmányolásra, a rabszolgaságra és a gyarmati erőszakra hívta fel a figyelmet. A mai tudományos konszenzus szerint a portugál gyarmati gazdaság egyszerre hozott létre globális kereskedelmi hálózatokat és példátlan emberi szenvedést, de a két folyamat súlyozása és a hosszú távú következmények értelmezése továbbra is vitatott. A portugál gazdaság 19. századi elmaradottsága nem vezethető le kizárólag a gyarmati kizsákmányolásból, de az sem állítható, hogy a gyarmati jövedelmek automatikusan modernizációhoz vezettek volna.

35.3.7. Rövid összefoglaló

- A portugál gyarmati gazdaság két fő pólusból állt: a 16. századi ázsiai fűszerkereskedelem erődített támaszpontokra és tengeri ellenőrzésre épült, a 17. századtól pedig a brazil cukor majd arany vált a legfontosabb jövedelemforrássá.
- Az ázsiai hálózat (Estado da Índia) nem területi birodalom volt, hanem Goa, Malakka, Hormuz és Makaó központú kereskedelmi és katonai jelenlét; hanyatlását a holland és angol verseny, a korona pénzügyi nehézségei és a támaszpontok elvesztése okozta.
- A brazil cukorgazdaság az ültetvényes engenho-rendszeren és afrikai rabszolgák munkáján alapult; a holland megszállás (1630–1654) és a karibi verseny hosszú távon gyengítette a pozícióját.

- A 18. századi brazil aranyláz Minas Geraisban új bevételeket hozott a koronának, de a kitermelés rabszolgamunkára épült, és a hivatalos regiszterekből hiányzó csempészet miatt a termelés pontos mértéke bizonytalan.
- A portugál/brazil hajók a transzatlanti rabszolga-kereskedelem egyik legnagyobb résztvevői voltak; a szállított rabszolgák számát a modern kutatás hozzávetőleg 5,8 millióra becsüli, de a valós érték ettől eltérhet.
- A középső átkelés emberi költségei rendkívül magasak voltak; a rabszolgák ellenállása szökésben, felkelésekben és quilombo közösségekben is megnyilvánult.
- Lisszabon a gyarmati kereskedelem csomópontja, a Casa da Índia és a gyarmati adminisztráció központja volt, de a haszon jelentős részét külföldi kereskedők és a korona fogyasztása vitte el.
- A gyarmati gazdaság és a portugál elmaradottság közötti összefüggés vitatott: a modernizációt a rabszolgaság, a monopóliumok és a külföldi függés egyaránt akadályozta, de a folyamat okainak súlyozása továbbra is kutatási kérdés.

35.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a portugál jelenlét az Indiai-óceánon a brazíliai gyarmatosítástól? Milyen gazdasági ágazatok kapcsolódtak a két régióhoz?
2. Hogyan változott a portugál gyarmati gazdaság súlypontja a 16. századtól a 18. század végéig? Milyen külső és belső tényezők magyarázzák ezt az eltolódást?
3. Milyen becslések állnak rendelkezésre a portugál/brazil rabszolga-kereskedelem méretére vonatkozóan, és miért bizonytalanok ezek a számok? Hogyan befolyásolja a források hiánya a modern értelmezéseket?
4. Milyen szerepet játszott Lisszabon a gyarmati gazdaságban, és hogyan hatott a város társadalmára a gyarmati kereskedelem?
5. Mit jelent az, hogy a gyarmati gazdaság és a portugál elmaradottság kapcsolata vitatott? Milyen érveket hoznak fel a különböző történetírói irányzatok?

35.4. A spanyol unió és a restauráció

A 16. század végi Portugál Királyság a tengerentúli birodalom kiépítésének fénykorát élte, ám a dinasztikus válság 1580-ban hat évtizedre a spanyol Habsburgok perszonáluniójába kényszerítette. Az 1640-es bragançai restauráció visszaállította a függetlenséget, de a háború és a birodalom védelme hosszú évtizedekre lekötötte az állam erejét. A 18. század második felében, a brazil arany beáramlása és az 1755-ös lisszaboni földrengés után, Pombal márki reformjai a felvilágosult abszolutizmus sajátos portugál változatát hozták létre, amely egyszerre modernizálta az államigazgatást, és mélyítette el a gyarmati kizsákmányolást. Ez az alfejezet az a gyarmati birodalom és a portugál gazdaság című előző részhez kapcsolódik, és azt vizsgálja, hogyan élte meg Portugália a Habsburg-korszakot, milyen erők vitték sikerre a restaurációt, és milyen örökséget hagyott maga után a pombali reformkor.

35.4.1. A dinasztikus válság és az ibériai unió (1578–1640)

A portugál királyság a 16. század második felében a spanyol Habsburgokkal szoros dinasztikus szövetségben állt. I. Sebestyén király 1578. augusztus 4-én az észak-afrikai **Alcácer-Quibir-i csatában** (Batalha de Alcácer-Quibir) életét vesztette, és a vele tartó portugál nemesség jelentős része is odaveszett vagy fogságba esett. A trónöröklés bizonytalanná vált: a fiatalon eltűnt király visszatérésébe vetett hit, a **Sebastianismo** (o Sebastianismo) néven ismert népi váradalom, a

17. század folyamán többször felerősödött, és az unió alatti elégedetlenség egyik kifejeződése lett. A dinasztikus igények közül a legerősebb II. Fülöp spanyol királyé volt, aki anyai ágon I. Mánuel portugál király unokája volt. Az 1580-as katonai hadjárat során a spanyol csapatok elfoglalták a fővárost, Lisszabont; a portugál rendi gyűlés, a **cortes** 1581-ben Tomarban ismerte el II. Fülöpöt portugál királyként I. Fülöp néven. A **Tomari egyezmény** (Cortes de Tomar) formálisan garantálta Portugália különállását: a királyság, a birodalom, a nyelv, a pénzverés, a törvények és a hivatalok elkülönüljenek a Kasztíliai Monarchiától.

A dokumentált tények alapján az 1580–1640 közötti időszakot nem egyesítésnek, hanem **perszonáluniónak** (união pessoal) kell tekinteni: a spanyol Habsburg uralkodó a portugál koronát is birtokolta, de a két monarchia intézményi rendje formálisan külön maradt. A portugál történetírásban gyakran „ibériai unió” (União Ibérica) néven szerepel, míg a spanyol szakirodalomban a „Portugál Királyság beolvadása a spanyol monarchiába” megfogalmazás is előfordul; a két elnevezés mögött ma is eltérő hangsúlyú értelmezési hagyomány áll. A gyakorlatban a spanyol udvar befolyása nőtt, kasztíliai tisztségviselők jutottak portugál hivatalokhoz, és a portugál adóterhek emelkedtek. A spanyol Habsburgok európai háborúi – különösen a holland felkelés és a harmincéves háború – a portugál birodalom erőforrásait is felemésztették. A holland és angol kereskedők támadásai a portugál gyarmatokat érték; ennek következtében a birodalom részei – különösen a kelet-afrikai és ázsiai területek – elvesztek vagy meggyengültek.

A társadalom megosztott volt. A nemesség egy része együttműködött a Habsburgokkal, más része sérelmezte a kasztíliai befolyást. A városi kereskedők és a kézművesek számára a gyarmati kereskedelem visszaesése súlyos megélhetési válságot okozott. A rurális vidéken a paraszti közösségek az adóterhek és az egyházi tized növekedését élték meg. Az **újkeresztények** (cristãos-novos), azaz a kényszerből megtért zsidók leszármazottai, továbbra is az inkvizíció zaklatásának voltak kitéve; a gazdasági szerepük – főként a kereskedelemben és a pénzügyekben – jelentős maradt, de a spanyol korszakban a vallási üldözés tovább szűkítette mozgásterüket. A Habsburg-unio alatt a portugál inkvizíció működése folytatódott, ami a társadalmi bizalmatlanságot és a vallási kisebbségek kiszolgáltatottságát erősítette.

Az unió megítélése a mai történetírásban vitatott. A hagyományos portugál nemzeti narratíva a gazdasági hanyatlást és a gyarmati veszteségeket a spanyol uralom rovására írja, míg a modern kutatás rámutat arra, hogy a birodalom válsága több tényezőből fakadt: a globális verseny kiéleződéséből, a belső intézményi merevségből és a gazdasági szerkezet korlátaiból. Az unió valóban növelte a külső nyomást, de nem kizárólag az okozta a hanyatlást; ezt fontos jelezni, hogy ne kerüljön sor a spanyol Habsburgok egyoldalú bűnbakká tételére.

35.4.2. A bragançai restauráció és a függetlenségi háború (1640–1668)

A spanyol Habsburgok 1640-re több fronton is meggyengültek: a harmincéves háború elhúzódott, Katalóniában felkelés tört ki, és a spanyol kincstár kimerült. Ebben a helyzetben a portugál nemesség egy csoportja, városi patríciusokkal és a klérus egyes tagjaival szövetségben, 1640. december 1-jén Lisszabonban puccsot hajtott végre. A spanyol helytartót, Margit savoyai hercegnőt elűzték, és a Bragança-ház fejét, János herceget kiáltották ki királlyá **IV. János** néven. Az esemény a **restaurációs háború** (Guerra da Restauração) kezdetét jelentette, amely huszonnyolc évig tartott.

A restauráció társadalmi bázisát a rendi elitek alkották: a magas nemesség egy része, a városi oligarchia és az egyház azon csoportjai, amelyek a Habsburg-korszakban háttérbe szorultak. A modern nemzeti érzés nem magyarázza a felkelést; a résztvevők dinasztikus legitimitásra, rendi kiváltságaik védelmére és a birodalom irányításának visszaszerzésére törekedtek. A parasztság és a városi alsó rétegek a háború terheit viselték, anélkül hogy politikai hatalomhoz jutottak volna. A kortárs röplapok és prédikációk gyakran vallásos nyelvezettel értelmezték a függetlenség kivívását,

ami a dokumentált források szerint a katolikus identitás és az isteni gondviselés hangsúlyozásával erősítette a dinasztia legitimitását.

A háború kezdeti szakaszában a spanyol korona erejét a katalóniai és a nyugat-európai konfliktusok kötötték le, így Portugália időt nyert a belső konszolidációra. A portugál hadsereg megszervezése és a birodalom védelmének finanszírozása azonban rendkívüli terheket rótt a lakosságra. A főbb katonai összecsapások mellett a háború gerillajelleget öltött a határvidéken. A tengerentúlon a hollandokkal is fegyveres konfliktusok zajlottak, különösen Brazíliában, ahol a holland Nyugat-indiai Társaság a 17. század közepén jelentős területeket foglalt el; ezeket a portugál telepesek és a helyi erők 1654-re visszafoglalták.

A háborút lezáró **lisszaboni szerződés** 1668. február 13-án ismerte el Portugália függetlenségét. A spanyol korona ezzel lemondott a portugál trónra formált igényéről, és a két állam között normalizálódott a viszony. A restauráció emlékezete a 19. századi portugál nacionalizmusban kiemelt helyet kapott: december 1-jét nemzeti ünneppé nyilvánították, és a Bragança-dinasztia megalapítását a nemzeti szabadság szimbólumává tették. A modern történetírás ezt az emlékezetpolitikai állítást kritikával kezeli: a restauráció nem a modern nemzet, hanem a rendi monarchia és a birodalmi elitek győzelme volt.

35.4.3. A 18. század: a brazil arany és V. János abszolutizmusa

A függetlenség visszaállítása után Portugália gazdasági ereje a **brazíliai aranybányák** felfedezésével kapott új lendületet. Az 1690-es években Minas Gerais vidékén talált aranymezők a 18. század első felében a világ egyik legnagyobb aranytermelő régiójává tették a portugál gyarmatot. A kitermelés hivatalos adóbevallásokon alapuló becslései szerint a század közepén évente több tíz tonna arany érkezhetett Portugáliába; a tényleges mennyiség ennél magasabb lehetett, mert az illegális kitermelés és a csempészet mértéke jelentős, de pontosan nem becsülhető. A brazil arany lehetővé tette a királyi udvar fényűző kiadásainak finanszírozását, a mafrai palota építését, a pápai udvarral való diplomáciai kapcsolatok erősítését és a birodalmi adminisztráció fenntartását.

V. János uralkodása (1706–1750) alatt a portugál királyság abszolutista vonásai megerősödtek. A **cortes** összehívása ritkult, a királyi hatalom a miniszteri tanácsokon és a bürokrácián keresztül gyakorolt hatalmat. Az egyház és az állam szoros szövetségben működött: V. János 1748-ban a pápától a „legvallásosabb király” (Rex Fidelissimus) címet kapta, ami a portugál monarchia katolikus identitásának megerősítését szolgálta. A barokk udvari kultúra – különösen a mafrai palota-kolostor együttese – a királyi dicsőség és a katolikus hit egységét reprezentálta.

A brazil aranygazdaság társadalmi következményei súlyosak voltak. A bányák működéséhez tömegesen hoztak be **afrikai rabszolgákat**; a portugál hajók a 18. század folyamán a transzatlanti rabszolga-kereskedelem egyik legnagyobb szállítói voltak. A pontos számok becslések; a kutatási adatbázisok szerint a portugál lobogó alatt hajózó hajók által szállított rabszolgák száma a 18. században több mint kétmillió lehetett, de az adathiány és az illegális szállítások miatt ez a szám bizonytalan. A rabszolgamunka nemcsak a bányákban, hanem a cukor- és dohányültetvényeken, a városi háztartásokban és az infrastruktúraépítésben is meghatározó volt. A rabszolgák halálozási aránya magas volt, a családi és közösségi kötelékek erőszakos szétszakítása állandó traumaforrás maradt. A portugál elit az emberkereskedelmet gazdasági szükségszerűségként kezelte, ami a korszakban széles körben elfogadott, de a modern emberi jogi perspektívából súlyos bűnnek számító intézmény volt; ezt a könyv dokumentált tényként, áldozatközpontúan tárgyalja.

Az aranybeáramlás nem vezetett a termelő gazdaság modernizálásához. A nemesség és a klérus jövedelmei nőttek, a vidéki paraszti közösségek azonban továbbra is a földesúri terhek és az egyházi tized alatt éltek. A brazil arany lehetővé tette a luxusimport növelését, ami hosszú távon

a hazai ipar elmaradottságát konzerválta. A birodalmi költségvetés egyre inkább a gyarmati jövedelmektől függött, ami sebezhetővé tette a portugál államot a világpiaci ár ingadozásaival szemben.

35.4.4. A pombali korszak: felvilágosult abszolutizmus és reformok (1750–1777)

I. József trónra lépése után a kormányzati hatalom fokozatosan egyetlen miniszter, **Sebastião José de Carvalho e Melo**, későbbi **Pombal márki** (Marquês de Pombal) kezébe került. Pombal 1750-ben külügyminiszterként kezdte pályafutását, majd 1755 után belügyminiszterként gyakorolt csaknem korlátlan hatalmat. A **felvilágosult abszolutizmus** (absolutismo esclarecido) portugál változatát testesítette meg: a reformokat a királyi hatalom eszközeivel, a rendi kiváltságok és az egyházi autonómia korlátozásával valósította meg. A korszak értékelése a történetírásban megosztott: egyesek a modernizációt és a racionalizálást hangsúlyozzák, mások a despotikus centralizációt és az emberi jogok figyelmen kívül hagyását emelik ki.

Az 1755. november 1-jén bekövetkezett **lisszaboni földrengés** a korszak fordulópontja volt. A mai szeizmológiai becslések szerint a földrengés magnitúdója 8,5–9,0 között lehetett; a földrengést szökőár és tűzvész követte. A halálos áldozatok számát 10 000 és 100 000 közöttire teszik, a leggyakoribb becslés 30 000–40 000 fő, ami Lisszabon akkori lakosságának jelentős részét jelentette. A pontos szám a korabeli anyakönyvi és hivatalos iratok hiányosságai miatt vitatott. Pombal válasza gyors és pragmatikus volt: elrendelte a holttestek tömeges eltemetését, élelmiszerkészleteket mozgósított, árszabályozást vezetett be, és megkezdte a város újjáépítését.

A földrengés nyomán Pombal centralizálta az újjáépítés irányítását. Az új városnegyed, a **Baixa Pombalina** racionális, sakktáblás utcahálózattal, földrengésbiztos szerkezeti megoldásokkal – például a rugalmas fakeretes „gaiola” falazattal – épült fel. Az újjáépítés a felvilágosult állami tervezés szimbóluma lett, és a mai napig Lisszabon belvárosának meghatározó része. A katasztrófa ideológiai értelmezése is vita tárgya: a katolikus egyház egyes képviselői isteni büntetésként magyarázták, míg a felvilágosult gondolkodók – köztük maga Pombal – a természeti okok és a racionális válasz fontosságát hangsúlyozták.

A pombali reformok több területre terjedtek ki. A gazdaságpolitikában Pombal **merkantilista** intézkedéseket hozott: állami monopóliumokat hozott létre, például a **Grão-Pará és Maranhão Társaságot** (Companhia do Grão-Pará e Maranhão, 1755), amely kizárólagos jogokat kapott a brazíliai kereskedelemre; szabályozta a **Douro-völgyi bortermelést** (1756), amely a mai portói borvidék lehatárolásának alapját képezte. A manufaktúrák alapítását támogatta, és megkísérelte csökkenteni a portugál gazdaság függését a külföldi importtól. A gyarmati kereskedelem állami ellenőrzése azonban nem szüntette meg a rabszolgamunkát; épp ellenkezőleg, a pombali gazdaságpolitika a rabszolga-kereskedelem szabályozásával és a bányavidéki munkaerő-ellátás biztosításával a gyarmati kizsákmányolás hatékonyságát növelte. A rabszolgák jogi helyzete nem javult; a pombali intézkedések a profit maximalizálását szolgálták, ami a transzatlanti emberkereskedelem folytatását jelentette.

Az egyházpolitikában Pombal 1759-ben kiutasította Portugáliából és a birodalomból a **jezsuita rendet** (Companhia de Jesus). A döntés hátterében több tényező állt: a jezsuita missziók brazíliai befolyása, a rend oktatási monopóliuma, a pápai udvarhoz fűződő lojalitás és a pombali centralizációval szembeni ellenállás. A jezsuiták távozása után a brazíliai őslakos közösségek védelme meggyengült; egyes történészek szerint a jezsuita redukciók – bár maguk is autoriter intézmények voltak – bizonyos védelmet nyújtottak a telepesek támadásaival szemben. A rend kiutasításának megítélése ezért máig vitatott. Az egyház feletti állami ellenőrzést Pombal tovább szélesítette: az oktatást a jezsuita iskolákból az állami iskolahálózatba szervezte át, és 1772-ben megreformálta a **Coimbrai Egyetem** tananyagát a természettudományok és a felvilágosult

filozófia jegyében. A **Királyi Cenzúrabizottság** (Real Mesa Censória, 1768) felállításával a könyv- és sajtócenzúra az egyház kezéből az állam irányítása alá került.

A pombali rendszer önkényuralmi eszközöket is alkalmazott. A **Távora-ügy** (1758–1759) során a király elleni merényletkísérlet vádjával a Távora főúri családot kivégezték, birtokaikat elkobozták. A per dokumentált lefolyása a korabeli igazságszolgáltatás kegyetlenségét és a politikai leszámolás jellegét mutatja. Az ítéletek jogszerűségét a mai történészek nagy része kétségbe vonja, az esemény a pombali despotizmus egyik legsötétebb epizódja. A restauráció után megerősödött elit egy része Pombal ellen fordult, de a reformok fő irányát a királyi hatalom támogatta.

A pombali reformok értékelésekor fontos elkülöníteni a dokumentált tényeket a vitatott interpretációktól. Tény, hogy Pombal centralizálta az államigazgatást, állami monopóliumokat hozott létre, kiutasította a jezsuitákat, reformálta az oktatást és a cenzúrát, valamint újjáépíttette Lisszabont. Az is tény, hogy a rabszolgaság intézménye fennmaradt, és a gyarmati kizsákmányolás intenzitása nem csökkent. Az azonban vita tárgya, hogy a reformok modernizációs sikert vagy elsősorban az állami elnyomás fokozását jelentették-e. A portugál nacionalista hagyomány Pombalt a nagy modernizátornak állítja be, míg a posztkoloniális kritika a gyarmati kizsákmányolás rendszerének megerősítőjét látja benne. A könyv álláspontja szerint mindkét szempont jelen van, és a pombali korszak értékelése csak a két perspektíva együttes figyelembevételével lehetséges.

35.4.5. A pombali rendszer vége és öröksége

I. József 1777-es halála után **I. Mária** trónra lépése a **fordulat** (viradeira) politikáját hozta. Pombalt elbocsátották, és birtokaira vonult vissza; 1782-ben halt meg. Az új kormányzat néhány pombali intézkedést enyhített – a politikai foglyok szabadon bocsátása, a jezsuitaüldözés bizonyos formáinak felülvizsgálata –, de az állami bürokrácia, a gazdasági monopóliumok és a központosított igazgatás szerkezete fennmaradt. A felvilágosult abszolutizmus portugál öröksége így kettős: a 19. századi liberális állam előzményeként szolgáló modernizációs elemek mellett a despotikus központosítás és a gyarmati kizsákmányolás hagyománya is tovább élt. Portugália a 18. század végén – a francia forradalom és a napóleoni háborúk küszöbén – továbbra is birodalmi monarchia volt, amelyben a belpolitikai reformok és a gyarmati rendszer stabilitásának megőrzése szorosan összefonódott.

35.4.6. Források és bizonytalanságok

A fejezet anyaga elsősorban okleveles forrásokra, királyi rendeletekre, rendi gyűlési jegyzőkönyvekre, diplomáciai levelezésre, inkvizíciós iratokra, a pombali reformrendeletekre, valamint az 1755-ös földrengésről szóló kortárs beszámolókra támaszkodik. A restauráció eseménytörténete a hivatalos krónikák és a korabeli röplapok révén jól dokumentált, de a társadalmi támogatottság pontos mértéke kevéssé ismert. Az ibériai unió gazdasági hatásának megítélése vitatott: a hagyományos portugál nemzeti történetírás a hanyatlást a spanyol uralomhoz köti, míg a modern kutatás a globális verseny és a belső strukturális korlátok szerepét is hangsúlyozza. Az 1755-ös földrengés áldozatainak száma csak becslés; a leggyakoribb becslések 30 000 és 40 000 közé esnek, de az alsó és felső határ széles. A brazil aranytermelés és a rabszolgakereskedelem statisztikái hiányosak; a rendelkezésre álló becslések eltérnek a hivatalos adóköteles mennyiségek és az illegális kitermelés arányát illetően. A jezsuita kiutasítás indokainak értelmezése ma is élő történészi vita, csakúgy, mint a pombali reformok modernizációs vagy despotikus jellegének megítélése. A restauráció nemzeti ünneppé alakítása a 19. században emlékezetpolitikai döntés volt, amelyet a könyv nem tekint a történeti esemény objektív jellemzőjének.

35.4.7. Rövid összefoglaló

- Az 1580-as dinasztikus válság után II. Fülöp spanyol király I. Fülöp néven portugál király lett; a Tomari egyezmény formálisan garantálta Portugália különállását, de a gyakorlatban nőtt a spanyol befolyás és a birodalom terhelése.
- A Habsburg-unio (1580–1640) idején a portugál gyarmatokat holland és angol támadások érték; a gazdasági hanyatlás okai a mai kutatás szerint összetettek, nem írhatók kizárólag a spanyol uralom rovására.
- Az 1640. december 1-jei bragançai restauráció rendi elitcsoportok által vezetett felkelés volt, nem modern nemzeti mozgalom; a függetlenségi háború 1668-ig tartott, és a lisszaboni szerződés zárta le.
- A 18. század elején a brazil arany beáramlása megerősítette a királyi abszolutizmust és a barokk udvari kultúrát, de a rabszolgamunka és a gyarmati kizsákmányolás intenzitása is nőtt.
- Pombal márki a felvilágosult abszolutizmus eszközeivel centralizálta az államot, gazdasági monopóliumokat hozott létre, kiutasította a jezsuitákat, reformálta az oktatást és a cenzúrát, és újjáépíttette a földrengés után Lisszabont.
- Az 1755. november 1-jei lisszaboni földrengés, szökőár és tűzvész áldozatainak száma becslés; az újjáépítés a racionális állami tervezés korai példája, de a katasztrófa politikai értelmezése vitatott.
- A pombali reformok értékelése megosztott: a modernizációs és a despotikus vonások egyaránt jelen vannak; a rendszer a rabszolgaságot nem szüntette meg, sőt a gyarmati kizsákmányolást a hatékonyság növelésével erősítette.
- Az 1777-es viradeira Pombalt eltávolította, de a központosított államszerkezet és a gazdasági intézmények jelentős része fennmaradt, és a 19. századi liberális állam előzményévé vált.

35.4.8. Önellenőrző kérdések

- Hogyan magyarázza a Tomari egyezmény és a spanyol Habsburg-unio közötti feszültséget, és milyen bizonyítékok támasztják alá azt, hogy ez nem teljes beolvasztás volt?
- Miért nevezhető a bragançai restauráció rendi jellegű felkelésnek, és milyen érvek szólnak a 19. századi nemzeti ünnepként való értelmezése ellen?
- Melyek a brazil arany kitermelésének és a rabszolgamunka alkalmazásának dokumentált tényei, és miért bizonytalanok a pontos számok?
- Hasonlítsa össze Pombal reformjainak modernizációs és despotikus vonásait; melyik értelmezés milyen forrásokra támaszkodik?
- Értékelje az 1755-ös földrengés politikai jelentőségét: hogyan használta Pombal a katasztrófát a hatalma és a reformpolitika megerősítésére?

36 Portugália 1820-tól napjainkig

36.1. A liberalizmus és az alkotmányos monarchia

A napóleoni háborúk és a francia megszállás (1807–1811) után Portugália mély politikai és gazdasági válságban volt. A királyi udvar 1808 óta Brazíliában tartózkodott, és a kontinentális ország gyakorlatilag brit katonai és kereskedelmi befolyás alatt állt. A korábbi fejezetekben tárgyalt restaurált Bragança-monarchia intézményileg megmaradt, de legitimitása meggyengült. Ebben a helyzetben a spanyolországi 1820-as katonai felkelés mintája közvetlenül hatott: Portugáliában is a hadsereg indította el azt a folyamatot, amely a liberális forradalomhoz, az első alkotmányhoz, majd polgárháborúhoz vezetett. Az alfejezet célja bemutatni, hogyan alakult át Portugália abszolút monarchiából alkotmányos monarchiává, milyen konfliktusok kísérték ezt az átmenetet, és milyen gazdasági és társadalmi modernizáció jellemezte a 19. századot.

36.1.1. Az 1820-as forradalom és az 1822-es alkotmány

Az 1820-as portugál forradalom (Revolução Liberal) közvetlen kiváltó oka a katonai elégedetlenség volt. 1820. augusztus 24-én Porto városában katonatisztek egy csoportja felkelést hirdetett, ideiglenes juntát alakított, és követelte a király visszatérését Brazíliából, valamint alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. A felkelés gyorsan terjedt: Lisszabonban szeptember 15-én hasonló junta alakult, és a mozgalom rövid időn belül az egész országra kiterjedt (dokumentált tény a kortárs jegyzőkönyvek és sajtó alapján). A felkelők – akik magukat **liberálisoknak** (liberais) nevezték – a régi rend lerombolását és a nemzet szuverenitásának elismerését követelték.

A hatalomváltás viszonylag békés volt: a régensséget ellátó kormányzat nem tudott ellenállni, és **VI. János** király (João VI) – aki 1816 óta Brazíliában uralkodott – kénytelen volt 1821-ben visszatérni Lisszabonba, miután elfogadta az alkotmányos monarchia elvét. A visszatérés feltétele volt, hogy a király esküt tegyen a leendő alkotmányra (dokumentált tény). A **Cortes** (a portugál parlament történelmi neve) 1821 januárjában ült össze, és 1822. szeptember 23-án elfogadta Portugália első alkotmányát (**Constituição de 1822**). Ez a dokumentum – amelynek szövege elsődleges forrásként fennmaradt – kimondta a nemzet szuverenitását, az egykamarás parlament elsőbbségét, a király jogainak jelentős korlátozását, a sajtószabadságot, a törvény előtti egyenlőséget, és eltörölte a nemesi előjogok egy részét. Az alkotmány ugyanakkor a választójogot vagyoni cenzushoz kötötte, így a felnőtt férfi lakosság kisebbsége szavazhatott (dokumentált tény; a pontos arányra vonatkozóan korabeli statisztikák hiányosak, a történészek becslései vitatottak).

Az alkotmány elfogadásával párhuzamosan Brazília 1822 szeptemberében kikiáltotta függetlenségét, és a korábbi portugál koronaherceg, **IV. Pedro** (Pedro IV) lett Brazília első császára (dokumentált tény). Ez a fejlemény súlyos gazdasági és presztízsveszteséget okozott Portugáliának, mivel a gyarmati kereskedelem és a brazil piac elveszett. A liberális kormányzat nem tudta megakadályozni a szakadást, és a brazil függetlenség elismerése csak 1825-ben, brit közvetítéssel történt meg (dokumentált tény; a brit diplomácia szerepét a történészek eltérően értékelik).

A liberális rendszer azonban hamar ellenállásba ütközött. VI. János felesége, a spanyol származású **Bragániai Sarolta** (Carlota Joaquina) és a konzervatív arisztokrácia, valamint az egyház

jelentős része ellenezte az alkotmányos korlátozásokat. 1823-ban a **Vila-Francada** néven ismert katonai lázadás hatására a király felfüggesztette az alkotmányt, majd 1824-ben az **Abrilada** puccskísérletet követően – brit nyomásra – visszaállította a rendet, de az alkotmányos rendszer már nem működött (dokumentált tények). A liberális és abszolutista erők közötti feszültség polgárháborúhoz vezetett.

36.1.2. A polgárháború (1828–1834) és a liberalizmus győzelme

A polgárháború közvetlen kiváltó oka a trónöröklési vita volt. 1826-ban VI. János meghalt, és a trónt elvileg legidősebb fia, IV. Pedro örökölte volna, de ő Brazília császára volt. Pedro lemondott a portugál trónról hétéves lánya, **II. Mária** (Maria II) javára, és egy mérsékelt alkotmányt, az **1826-os Charta** (Carta Constitucional) adott az országnak. A Charta kétkamarás parlamentet, erős királyi hatalmat és a miniszterek királyi kinevezését írta elő, kompromisszumot kínálva a liberálisok és az abszolutisták között (dokumentált tény; a Charta szövege fennmaradt). Ugyanakkor Pedro öccse, **Miguel** infáns – az abszolutista erők jelöltje – nem fogadta el a megállapodást. 1828-ban Miguel visszatért Bécsből, és a Cortes által összehívott rendi gyűlés királlyá kiáltotta ki, majd eltörölte a Chartát és abszolút hatalmat épített ki (dokumentált tény). A miguelista rezsim az egyház és a konzervatív nemesség támogatását élvezte, ugyanakkor a liberálisok egy része emigrációba kényszerült.

A liberális ellenállás központja az Azori-szigetekhez tartozó **Terceira** szigete lett, ahonnan 1832-ben II. Mária és apja, IV. Pedro – aki lemondott brazil császári címéről, és régensként tért vissza Portugáliába – csapatokat indítottak. A polgárháború (Guerra Civil Portuguesa), amelyet gyakran **miguelista háborúnak** (Guerras Liberais) neveznek, 1832 és 1834 között zajlott. A dokumentált katonai események szerint Porto ostroma (1832–1833), majd a lisszaboni bevonulás (1833), végül a miguelista erők veresége és Miguel száműzése (1834) jellemezte (dokumentált tények). A háborúban a liberális oldal brit és francia önkéntesek, valamint pénzügyi támogatás segítségével győzött; a külföldi beavatkozás mértéke és jelentősége vitatott a történetírásban, de a brit flotta jelenléte dokumentált.

A győztes liberálisok 1834-ben Miguel vereségével és II. Mária trónra lépésével megszilárdították az alkotmányos monarchiát. Ugyanebben az évben a kormány – a liberális egyházpolitika részeként – feloszlatta a szerzetesrendeket, elkobozta az egyházi birtokokat, és eltörölte a tizedet (dokumentált tény). Az intézkedések hosszú távon átalakították az egyház és az állam viszonyát, ugyanakkor jelentős társadalmi feszültségeket keltettek, különösen a vidéki, hagyományosan katolikus közösségekben. Az egyházjavak elkobzása és eladása – a korabeli kataszteri nyilvántartások szerint – a liberális állam finanszírozását szolgálta, de a folyamat korrupcióval és spekulációval járt; ennek mértékét a történészek vitatják.

36.1.3. Az alkotmányos monarchia politikai rendszere

A polgárháború után Portugália politikai berendezkedése az 1826-os Charta és az 1822-es alkotmány elveinek keveredéséből alakult ki. Az 1830-as években két fő politikai irányzat versengett: a **chartisták** (cartistas), akik az 1826-os Chartát támogatták, és a **szeptembristák** (setembristas), akik az 1822-es alkotmány radikálisabb, népszuverenitáson alapuló elveit képviselték. Az 1836-os **szeptemberi forradalom** (Revolução de Setembro) ideiglenesen a szeptembristák hatalomra jutását eredményezte, és az 1838-as alkotmány – amelyet a szeptembristák fogadtak el – visszatért a népszuverenitás elvéhez, de megtartotta a kétkamarás parlamentet (dokumentált tények). A politikai instabilitás azonban folytatódott: az 1840-es években a chartisták visszaszerezték a hatalmat, és 1842-ben a Charta vált újra az alkotmányos alapdokumentummá.

A 19. század második felében kialakult a **rotativizmus** (rotativismo) rendszere, amelyben két nagy párt – a **Regeneradores** („újjászervezők") és a **Progressistas** („haladók") – váltotta egymást a kormányzásban, nagyrészt a király döntése alapján. Ez a gyakorlat 1851-től, a **Regeneração** („újjászervezés") időszakától az 1890-es évekig jellemezte a portugál politikát (dokumentált tény; a rotativizmus működését a korabeli parlamenti jegyzőkönyvek és sajtó részletesen dokumentálják). A rendszer biztosította a liberális alkotmányos keretek fennmaradását, de a választásokat gyakran manipulálták, a vidéki lakosság politikai részvétele alacsony maradt, és a pártok közötti különbségek gyakran személyi, nem pedig programatikus jellegűek voltak. A történészi értékelés szerint a rotativizmus a korabeli elit érdekeit szolgálta, és nem oldotta meg az ország strukturális problémáit (tudományos konszenzus, de vita van arról, mennyire volt alkotmányos vagy oligarchikus).

A monarchia intézménye a század során fokozatosan elvesztette tényleges hatalmát, de a király továbbra is kulcsszereplő maradt a kormányalakításban és a hadsereg főparancsnokságában. A korszak uralkodói – II. Mária (1834–1853), **V. Péter** (Pedro V, 1853–1861), **I. Lajos** (Luís I, 1861–1889), **I. Károly** (Carlos I, 1889–1908) – eltérő módon viszonyultak a politikai pártokhoz. II. Mária aktívan beavatkozott a kormányalakításba, férje, **II. Ferdinánd** (Fernando II) pedig a művészetek pártfogója volt. V. Péter rövid uralkodása alatt a közoktatás és a közegészségügy fejlesztését támogatta, de 1861-ben kolerajárványban meghalt (dokumentált tények). I. Lajos hosszú uralkodása alatt a rotativizmus viszonylag stabilan működött, de a gazdasági válságok és a gyarmati kérdések egyre nagyobb feszültséget okoztak. I. Károly uralkodását már a republikánus mozgalom megerősödése és a politikai erőszak kísérte.

36.1.4. Gazdasági és társadalmi modernizáció

A 19. századi Portugália gazdaságát alapvetően a mezőgazdaság határozta meg, de a szektor stagnált. A déli országrészben (Alentejo) a nagybirtokos latifundiumok, északon a kisparaszti gazdaságok jellemzőek; a mezőgazdasági termelékenység alacsony volt, a technológiai újítások lassan terjedtek (dokumentált tény; a korabeli mezőgazdasági összeírások és jelentések alapján). A gabonatermelés nem fedezte a belső szükségletet, ezért jelentős importra szorult az ország. A szőlőtermesztés – különösen a portói borvidéken – és a parafatermelés fontos exportágazat volt, de ezek is ki voltak téve a brit kereskedelmi érdekeknek.

Az iparosodás üteme lassú és területileg egyenlőtlen volt. Az északi textilipar – elsősorban Porto és Guimarães környékén – jelentette a legfontosabb ipari fejlődést, emellett élelmiszer-feldolgozás, dohányipar és néhány kohászati üzem működött (dokumentált tény; a termelési adatok azonban hiányosak, a korabeli statisztikák pontatlanok, ezért a növekedési ütemre vonatkozó becslések vitatottak). A külföldi tőke – főként brit – szerepe meghatározó volt a vasútépítésben és a közművekben. Az első vasútvonal 1856-ban nyílt meg Lisszabon és Carregado között, majd a hálózat fokozatosan bővült, de a vasúthálózat sűrűsége elmaradt a nyugat-európai átlagtól (dokumentált tény; a vasúthálózat kilométerére vonatkozó adatok a korabeli mérnöki jelentésekben találhatók, de az összehasonlításokhoz óvatosan kell viszonyulni). A közúti és hírközlési infrastruktúra is fejlődött: a távíróhálózat kiépítése az 1850-es években kezdődött, és a század végére a nagyobb városokat összekötötte (dokumentált tény).

A társadalom szerkezete lassan változott. A lakosság túlnyomó többsége vidéken élt, és analfabéta volt: a 19. század végén az írástudatlanság aránya a felnőtt lakosság körében – a korabeli népszámlálási adatok szerint – 70% felett volt, bár a pontos szám vitatott a statisztikai felmérések módszertani hiányosságai miatt (becslés, forrástól függően eltérő). Az urbanizáció elsősorban Lisszabont és Portót érintette, ahol a városi munkásosztály és a kispolgárság kialakult, de a szociális feszültségek is növekedtek. A nők jogi helyzete alárendelt maradt: az 1867-es polgári törvénykönyv (**Código Civil**) a nőket a férj gyámsága alá helyezte, és választójoggal nem

rendelkeztek (dokumentált tény). Az egyház befolyása fokozatosan csökkent a szekularizáció következtében, de a vidéki lakosság vallásossága mély maradt. A liberális állam bevezette a polgári anyakönyvezést és az állami iskolarendszert, bár az oktatás kiterjedése lassú volt (dokumentált tény).

A kivándorlás – elsősorban Brazíliába – a század második felében tömeges méreteket öltött. A korabeli kikötői nyilvántartások és demográfiai becslések szerint 1850 és 1914 között több százezer portugál hagyta el az országot; pontos számuk vitatott (becslés, a kiindulási és célországi adatok eltérnek). A kivándorlás egyszerre enyhítette a vidéki szegénységet és csökkentette a munkaerő-kínálatot, ugyanakkor a hazautalt pénzösszegek fontos bevételi forrást jelentettek a családok számára.

36.1.5. A monarchia válsága felé

A 19. század utolsó évtizedeiben a portugál alkotmányos monarchia egyre súlyosabb kihívásokkal nézett szembe. Az 1890-es **brit ultimátum** (Ultimato Britânico) – amelyben Nagy-Britannia katonai fenyegetéssel kényszerítette Portugáliát, hogy vonja vissza afrikai gyarmati igényeit a mai Malawi és Zambia térségéből – nemzeti megaláztatásként élte meg a közvélemény, és a monarchia tekintélyének csökkenéséhez vezetett (dokumentált tény; a diplomáciai iratok fennmaradtak). Az ultimátum nyomán megerősödött a **republikánus mozgalom** (Movimento Republicano), amely a monarchia eltörlését és köztársaság kikiáltását követelte. A republikánus propaganda különösen a városi értelmiség, a diákok és a kispolgárság körében talált támogatásra, míg a vidéki lakosság jelentős része közömbös maradt (történészi konszenzus, de a támogatottság mértéke vitatott).

A gazdasági helyzet romlott: az 1890-es években pénzügyi válság sújtotta az országot, az államadósság nőtt, és a kormányok – gyakran a rotativizmus keretein belül – megszorító intézkedéseket hoztak. A munkásmozgalom és a szakszervezetek megerősödtek, sztrájkok robbantak ki, és az anarchista, valamint szocialista eszmék terjedtek (dokumentált tények; a mozgalmak erősségére vonatkozó becslések eltérők). I. Károly király 1908-as meggyilkolása – a **lisszaboni királygyilkosság** (Regicídio de 1908) – a politikai erőszak csúcspontja volt, és tovább gyengítette a monarchia intézményét (dokumentált tény). A trónra lépő **II. Mánuel** (Manuel II) fiatal és tapasztalatlan uralkodó volt, és 1910. október 5-én a republikánus felkelés megdöntötte a monarchiát, kikiáltva az első portugál köztársaságot. Ez az esemény azonban már a következő alfejezet [A köztársaság és Salazar] témája, itt csak annyiban fontos, hogy a 19. századi alkotmányos monarchia kudarcának következménye volt.

36.1.6. Források és bizonytalanságok

A 19. századi portugál történelem forrásadottsága viszonylag jó a politikai események tekintetében: az alkotmányok szövege, a parlamenti jegyzőkönyvek, a kormányrendeletek, a diplomáciai levelezés és a korabeli sajtó nagy számban fennmaradt, és ezekre a dokumentált tények biztonsággal támaszkodnak. A polgárháború katonai eseményeihez katonai jelentések, naplók és emlékiratok állnak rendelkezésre, bár a résztvevők elfogultsága miatt az események értelmezése vitatott. A gazdasági és társadalmi adatok – például a termelési értékek, a vasúthálózat hossza, a kivándorlók száma, az írástudatlansági arányok – korabeli statisztikákon alapulnak, amelyek módszertani szempontból gyengék, és gyakran hiányosak. Ezért az ilyen adatoknál mindig jelezni kell, hogy becslésről van szó, és a különböző források eltérhetnek.

Több kérdés vitatott a történetírásban. Az egyik az 1820-as forradalom társadalmi bázisa: vajon a városi középrétegek, a katonaság vagy a kereskedő elit volt a fő hajtóerő? A liberális történetírás hagyományosan a haladó erők győzelmét hangsúlyozza, míg a konzervatívabb értelmezések a külföldi beavatkozást és a felső rétegek manipulációját emelik ki. A brit befolyás mértéke –

különösen a polgárháborúban és a gazdasági életben – szintén vita tárgya: egyes történészek szerint Portugália gyakorlatilag brit félgyarmat volt, mások szerint a brit jelenlét modernizációs hatásokkal is járt. A rotativizmus rendszerét illetően ma már általánosan elfogadott, hogy oligarchikus jelleget mutatott, de vita folyik arról, mennyire volt reprezentatív és mennyire járult hozzá a monarchia bukásához. Az egyházjavak elkobzásának társadalmi hatása, a vidéki lakosság vallásosságának változása és a nők helyzetének alakulása továbbra is kutatott területek.

36.1.7. Rövid összefoglaló

- Portugália az 1820-as liberális forradalommal tért le az abszolút monarchia útjáról; az 1822-es alkotmány a nemzet szuverenitását és az alkotmányos monarchiát rögzítette, de a királyi hatalom korlátozása rövid életűnek bizonyult.
- A trónöröklési vita és az abszolutista erők ellenállása polgárháborúhoz vezetett (1828–1834); a liberálisok győzelme II. Mária uralmát és a Chartát erősítette meg, egyúttal az egyház javainak elkobzásához vezetett.
- A 19. század második felében a rotativizmus rendszere két párt váltakozására épült, de a politikai részvétel korlátozott maradt, a választásokat manipulálták, és a társadalmi egyenlőtlenségek nem csökkentek.
- A gazdasági modernizáció lassú volt: a mezőgazdaság stagnált, az iparosodás csak néhány ágazatra és régióra terjedt ki, a vasút és a közművek fejlődése brit tőkével valósult meg.
- A társadalom mélyen tagolt maradt: magas írástudatlanság, tömeges kivándorlás Brazíliába, a nők jogi alárendeltsége és a vidéki szegénység jellemezte a korszakot.
- Az 1890-es brit ultimátum a monarchia presztízsvesztését tovább fokozta, és megerősítette a republikánus mozgalmat; az 1908-as királygyilkosság már a monarchia válságának tünete volt, amely 1910-ben a köztársaság kikiáltásához vezetett.

36.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek az 1820-as portugál liberális forradalomhoz, és hogyan tükrözte az 1822-es alkotmány a liberális elveket?
2. Hasonlítsa össze az 1822-es alkotmányt és az 1826-os Chartát: miben különbözött a királyi hatalom, a parlament szerkezete és a választójog szabályozása?
3. Milyen társadalmi és gazdasági következményei voltak a polgárháborúnak, különösen az egyházjavak elkobzásának?
4. Magyarázza el a rotativizmus működését a 19. századi Portugáliában, és értékelje kritikusan annak demokratikus jellegét.
5. Miért jelentett fordulópontot az 1890-es brit ultimátum, és hogyan járult hozzá a monarchia 1910-es bukásához?

36.2. A köztársaság és Salazar

36.2.1. Bevezetés

Portugália 1820 és 1910 közötti alkotmányos monarchiáját a politikai elit belső megosztottsága, az államadósság növekedése, a hadsereg beavatkozásai és a társadalmi reformok iránti elégedetlenség fokozatosan aláásta. A liberalizmus és az alkotmányos monarchia. alfejezetben tárgyalt liberális monarchia válsága közvetlenül vezetett az 1910. október 5-i köztársasági forradalomhoz, amely megdöntötte a Bragança-ház uralmát, és kikiáltotta az első portugál köztársaságot. Az új rendszer azonban nem tudta stabilizálni az országot: tizenhat éven át tartó politikai instabilitás,

államcsíny-kísérletek, gazdasági összeomlás és társadalmi feszültségek után 1926-ban katonai diktatúra vette át a hatalmat. Ebből a katonai rendszerből emelkedett ki António de Oliveira Salazar, aki 1933-ban létrehozta az **Estado Novót** (portugálul: „Új Állam”), egy korporatív, tekintélyelvű, egypárti diktatúrát, amely közel négy évtizedig irányította Portugáliát. Az alfejezet bemutatja az első köztársaság kudarcát, a katonai puccs és Salazar felemelkedésének okait, az Estado Novo intézményi felépítését és ideológiáját, valamint a rendszer legsúlyosabb örökségét, a gyarmati háborúkat, amelyek végül a diktatúra összeomlásához vezettek. A tárgyalás során külön figyelmet kap a vitatott megnevezések (például „gyarmati háborúk” vagy „felszabadítási háborúk”) és a források bizonytalanságainak jelzése.

36.2.2. Az első köztársaság kikiáltása és válsága (1910–1926)

Az 1910. október 5-i forradalom viszonylag kis létszámú, főként lisszaboni köztársasági csoportok és a hadsereg egyes egységei által végrehajtott felkelés volt. A monarchia hadseregének ellenállása gyenge volt, és II. Mánuel király még aznap elhagyta az országot. A **köztársaság (Primeira República)** kikiáltását a városi középrétegek, az értelmiség egy része és a munkásság egyes csoportjai üdvözölték, de a vidéki, katolikus és konzervatív lakosság jelentős része közömbös vagy ellenséges maradt. Az ideiglenes kormány első intézkedései közé tartozott az egyház és az állam szétválasztása, a szerzetesrendek kiutasítása, az egyházi vagyon államosítása, valamint a házasság és a válás polgári szabályozása. Ezek a lépések az **antiklerikalizmus** (a katolikus egyház politikai befolyása elleni fellépés) jegyében születtek, és élesen szembefordították a rezsimet a papsággal és a vallásos vidéki lakossággal.

Az 1911-es alkotmány liberális, parlamentáris köztársaságot hozott létre, de a politikai rendszer rendkívül instabilnak bizonyult. 1910 és 1926 között Portugáliának 45 kormánya és 8 köztársasági elnöke volt; gyakoriak voltak a puccsok, puccskísérletek, feloszlatott parlamentek és választási csalások. A fő politikai erő a **Portugál Republikánus Párt (Partido Republicano Português)** volt, amely azonban hamarosan frakciókra szakadt (evolucionisták, unionisták, demokraták, később radikálisok és konzervatív republikánusok). A pártok közötti küzdelem gyakran személyi rivalizálással és helyi patronázshálózatokkal keveredett, ami aláásta a demokratikus intézmények hitelét.

A gazdasági helyzet is súlyosbodott. Portugália 1916-ban belépett az első világháborúba az antant oldalán, elsősorban afrikai gyarmatainak védelme és a nemzetközi presztízs növelése érdekében. A háborús részvétel azonban jelentős ember- és anyagi áldozatokat követelt: a portugál expedíciós hadtest a nyugati fronton súlyos veszteségeket szenvedett, a gazdaságot pedig a hadi kiadások, az infláció és az élelmiszerhiány terhelte. A háború után a helyzet nem javult; a növekvő államadósság, a valuta elértéktelenedése és a sztrájkok tovább fokozták a társadalmi elégedetlenséget. A munkásmozgalom, különösen az anarchoszindikalista irányzatok, számos sztrájkot és társadalmi megmozdulást szervezett, amelyekre a kormányok gyakran erőszakkal válaszoltak.

Az első köztársaság időszakában a társadalmi reformok korlátozottak maradtak. Bár bevezették a kötelező alapfokú oktatást, és néhány munkásvédelmi intézkedést hoztak, a vidéki szegénység, a nagybirtokrendszer és a társadalmi egyenlőtlenségek alapvetően érintetlenek maradtak. Az északi, konzervatív és katolikus vidék és a déli, latifundiumokra épülő mezőgazdaság problémái nem oldódtak meg. A rezsim fokozatosan elvesztette a városi középosztály támogatását is, mivel a politikai instabilitás és a korrupció miatt sokan a katonai megoldás felé fordultak.

36.2.3. Az 1926-os katonai puccs és Salazar felemelkedése

A katonai beavatkozás gondolata nem volt új keletű Portugáliában, de az 1926. május 28-i puccs körülményei a politikai elit teljes kimerülését mutatták. A **május 28-i felkelés** tábornokok, tisztek és konzervatív politikai csoportok szövetsége által indult, és gyorsan győzelmet aratott. A katonai kormányzat először **José Mendes Cabeçadas**, majd **Manuel Gomes da Costa**, végül **Óscar Carmona** tábornok vezetésével rendezkedett be. A köztársasági alkotmányt felfüggesztették, a parlamentet feloszlatták, és katonai diktatúra vette kezdetét. A puccs mögött nem állt egységes ideológiai program: a résztvevők egy része egyszerűen a rend helyreállítását, a költségvetés rendbetételét és az egyház befolyásának visszaállítását kívánta, míg mások mélyebb tekintélyelvű átalakulást szorgalmaztak.

A gazdasági válság kezelésére a katonai vezetés 1928-ban pénzügyminiszterré nevezte ki **António de Oliveira Salazart**, a Coimbrai Egyetem közgazdászprofesszorát, aki korábban rövid ideig már volt pénzügyminiszter, de akkor lemondott, mert nem kapott teljhatalmat a költségvetés felett. Salazar feltételként szabta, hogy minden minisztérium költségvetését ellenőrizhesse, és gyakorlatilag teljhatalmat kapott a gazdaságpolitikában. Az 1928 és 1932 közötti időszakban szigorú takarékossági politikát vezetett be, kiegyensúlyozta az államháztartást, és stabilizálta a valutát. Ezzel megszerezte a hadsereg, az egyház, a nagytőke és a vidéki földbirtokosok bizalmát.

Salazar politikai hatalma fokozatosan nőtt. 1930-ban megalapította a **Nemzeti Uniót (União Nacional)**, amelyet az egyetlen engedélyezett politikai szervezetként tervezett. 1932-ben kinevezték miniszterelnökké, és ettől kezdve a katonai rezsim fokozatosan civil tekintélyelvű rendszerré alakult át, bár a hadsereg továbbra is fontos hatalmi tényező maradt. Az 1933-as alkotmány intézményesítette az **Estado Novót**, amelyet Salazar maga „új államnak” nevezett, és amely a korporatív, tekintélyelvű, antiliberális és antikommunista elvek kombinációjára épült.

36.2.4. Az Estado Novo kiépítése (1933–1945)

Az 1933-as alkotmány formálisan köztársasági kereteket tartott fenn, de a valóságban egypárti, tekintélyelvű rendszert hozott létre. A törvényhozó hatalmat a **Nemzetgyűlés (Assembleia Nacional)** és a **Korporatív Kamara (Câmara Corporativa)** alkotta, de a Nemzetgyűlés tagjait a Nemzeti Unió listájáról választották, és valódi ellenzék nem működhetett. A választójog korlátozott volt, és a választásokat a kormánypárt ellenőrizte. A **korporatív rendszer** a munkaadók és munkavállalók szervezeteit állami irányítás alá vonta, megtiltotta a szabad szakszervezeteket és a sztrájkot, és a társadalmi konfliktusokat „nemzeti érdekből” igyekezett elfojtani. A korporatív kamara tanácsadó testületként működött, de valódi döntési jogköre nem volt.

A rezsim legfontosabb elnyomó intézménye a **titkosrendőrség** volt. 1933-ban hozták létre a **PVDE-t** (Polícia de Vigilância e Defesa do Estado), amelyet 1945-ben **PIDE-re** (Polícia Internacional e de Defesa do Estado) neveztek át. A PIDE feladata a politikai ellenzék, a kommunisták, a szocialisták, a szabadkőművesek és más „felforgató” csoportok megfigyelése, letartóztatása és kínvallatása volt. A cenzúra minden sajtótermékre, könyvre, színdarabra és filmre kiterjedt; a politikai bűnösöket katonai és különbíróságok elé állították, és a hírhedt **tarrafali** koncentrációs táborba (Campo do Tarrafal) internálták, ahol embertelen körülmények uralkodtak. A PIDE levéltárának egy része az 1974-es forradalom után megsemmisült vagy megrongálódott, ezért az elnyomás teljes mértéke ma is nehezen rekonstruálható.

Az Estado Novo ideológiája a **katolikus szociális tanítás**, a nacionalista, birodalmi gondolat és az antikommunizmus elegyéből állt. A rezsim jelszava: **„Isten, haza, család”** (Deus, Pátria, Família). Salazar elutasította a liberális demokráciát, a parlamentarizmust és a pártversenyt,

amelyeket a portugál viszonyokra alkalmatlannak tartott. Ugyanakkor elhatárolódott a fasiszta tömegpártoktól is: az Estado Novo nem épített ki fasiszta típusú tömegmozgalmat, bár a rendszer ifjúsági szervezete (**Mocidade Portuguesa**) és a félkatonai **Legião Portuguesa** a fasiszta mintákhoz hasonló elemeket tartalmazott. A történészek között vita van arról, hogy az Estado Novo mennyiben sorolható a fasizmus kategóriájába; a legtöbb szakértő inkább **konzervatív tekintélyelvű rendszernek** vagy **korporatív diktatúrának** tekinti, amely ugyan osztott bizonyos vonásokat a kor fasiszta rezsimeivel, de nem azonos azokkal. Ezt a megkülönböztetést a salazarista propaganda később arra használta, hogy a rendszert „mérsékelt", „békés" diktatúraként állítsa be, amit a történészek többsége vitat.

A gazdaságpolitika a **gazdasági autarchiára**, az állami beavatkozásra és a gyarmati erőforrások kiaknázására épült. Az iparosítás lassú volt, és a mezőgazdaság továbbra is elmaradott maradt. A rezsim büszkén hirdette a költségvetési egyensúlyt és az infláció alacsony szintjét, de mindezt a társadalmi szolgáltatások alacsony szintje, a bérszínvonal stagnálása és a vidéki szegénység tartós fennmaradása kísérte. A harmincas évek nagy gazdasági világválsága Portugáliát is érintette, bár a zártabb gazdaság miatt mérsékeltebben.

A második világháború alatt Portugália hivatalosan semleges maradt. A rezsim ideológiailag közel állt a tengelyhatalmak antikommunista és tekintélyelvű modelljéhez, de Salazar pragmatikus módon egyensúlyozott a szemben álló felek között. Portugália volfrámot exportált mind a szövetségesek, mind a tengelyhatalmak felé, ami jelentős bevételt hozott, de erkölcsi és politikai kritikát váltott ki. 1943-ban a kormány engedélyezte a szövetségeseknek az Azori-szigetek bázisainak használatát, ami gyakorlatilag a nyugati szövetségesek felé való elköteleződés jele volt. A háború után a rezsim sikeresen átmentette magát, mert a hidegháború kezdetén az Egyesült Államok és a nyugati hatalmak számára hasznos antikommunista szövetségesnek bizonyult.

36.2.5. Az Estado Novo a hidegháborúban és a gyarmati kérdés (1945–1961)

A második világháború után a nyugat-európai tekintélyelvű rendszerek többsége összeomlott vagy demokratizálódott, de Portugáliában az Estado Novo fennmaradt. Ennek több oka volt: a rezsim nem vett részt a háborúban, így nem érte a vereség megrázkódtatása; a hadsereg és a titkosrendőrség lojális maradt; és a hidegháború kitörése után az antikommunizmus nemzetközi legitimitást adott Salazar rendszerének. Portugália 1949-ben alapító tagja lett a **NATO-nak**, 1955-ben pedig felvették az **ENSZ-be**, bár a gyarmati kérdés miatt a nemzetközi szervezetben egyre több bírálat érte.

A legnagyobb kihívást a dekolonizáció jelentette. Az 1950-es években a brit, francia és belga gyarmatbirodalmak felbomlása közepette Portugália ragaszkodott gyarmataihoz. Az 1951-es alkotmánymódosítás a gyarmatokat **„tengerentúli provinciáknak"** (províncias ultramarinas) nyilvánította, azzal az érvvel, hogy Portugália nem gyarmattartó, hanem egységes, több kontinensre kiterjedő nemzetállam. Ezzel a rezsim megpróbálta kikerülni az ENSZ dekolonizációs nyomását. A valóságban a gyarmatokon a bennszülött lakosság jogfosztott helyzetben volt, és a gazdasági kizsákmányolás, a kényszermunka és a faji hierarchiák rendszere fennmaradt. A portugál gyarmati uralom dokumentáltan erőszakos és rasszista elemeket tartalmazott, bár a rezsim hivatalos propagandája ezt tagadta.

1954-ben India annektálta Dadra és Nagar Haveli portugál enklávékat, majd 1961-ben elfoglalta **Goát, Damant és Diut**, amelyeket Portugália évszázadok óta birtokolt. A rezsim katonai választ tervezett, de a hadsereg tehetetlennek bizonyult. Ez a vereség súlyosan megtépázta a rendszer presztízsét, és hozzájárult a katonai vezetés elégedetlenségéhez. Ugyanebben az évben, 1961-ben kezdődtek a fegyveres felkelések az afrikai gyarmatokon: **Angolában** februárban, **Guinea-Bissau** területén 1963-ban, **Mozambikban** pedig 1964-ben. A portugál kormány a felkeléseket „terrorista" akcióknak minősítette, és katonai erővel válaszolt. Ezzel kezdetét vette a

gyarmati háborúk (portugálul: Guerra Colonial, a hivatalos salazarista kifejezés szerint Guerra do Ultramar, azaz „tengerentúli háborúk") időszaka.

36.2.6. A gyarmati háborúk (1961–1974)

A gyarmati háborúk Portugália három fő afrikai gyarmatán – Angolában, Guineában (ma Bissau-Guinea) és Mozambikban – zajlottak, és tizenhárom éven át tartottak. A függetlenségi mozgalmak – Angola esetében elsősorban a **MPLA** (Movimento Popular de Libertação de Angola), az **FNLA** (Frente Nacional de Libertação de Angola) és az **UNITA** (União Nacional para a Independência Total de Angola); Guineában a **PAIGC** (Partido Africano para a Independência da Guiné e Cabo Verde); Mozambikban a **FRELIMO** (Frente de Libertação de Moçambique) – fegyveres harcot indítottak a portugál uralom ellen. A felkelők a hidegháború logikája szerint gyakran a szovjet blokk, Kína vagy Kuba támogatását élvezték, míg a portugál rezsim a nyugati hatalmak, elsősorban az Egyesült Államok és a NATO bizonyos fokú hallgatólagos támogatását bírta, bár az ENSZ egyre határozottabban ítélte el a gyarmati háborút.

A háborúk rendkívül költségesek voltak. Portugália hadserege az 1960-as évek közepére több mint 100 000 katonát állomásoztatott Afrikában, ami a lakosság arányához képest rendkívül magas volt. A hadi kiadások elérték a GDP jelentős részét (a becslések 20–40 százalék között mozognak), elvonták az erőforrásokat a hazai fejlesztésektől, és súlyosbították a gazdasági elmaradottságot. A hadsereg veszteségei nőttek, és a sorkatonai szolgálat elől sokan külföldre menekültek, elsősorban Franciaországba, ahol a portugál vendégmunkások nagy közössége alakult ki. A háborúk a társadalom széles rétegeit érintették, és fokozatosan aláásták a rezsim társadalmi bázisát.

A háborúk során mindkét oldalon súlyos emberi jogi visszaélések történtek. A portugál hadsereg és a PIDE kegyetlen megtorló akciókat hajtott végre, tömeges letartóztatásokat, kínzásokat és falvak lerombolását alkalmazta. A dokumentált bizonyítékok szerint a portugál erők több esetben civileket is lemészároltak, például az 1972-es **Wiriyamu-mészárlás** Mozambikban, amely nemzetközi felháborodást váltott ki, és jelentősen hozzájárult a portugál rezsim nemzetközi elszigeteléséhez. A függetlenségi mozgalmak is követtek el erőszakos cselekményeket, beleértve a polgári lakosság elleni támadásokat és belső leszámolásokat, különösen Angola esetében, ahol a három mozgalom egymással is harcolt. A háborúk teljes áldozatszáma vitatott: a portugál katonai veszteségeket hozzávetőleg 8 000–10 000 főre becsülik, a függetlenségi mozgalmak harcosainak veszteségei ennél magasabbak, a polgári áldozatok száma pedig – beleértve a háború következtében fellépő éhínséget és betegségeket is – a százezres nagyságrendet is elérhette a különböző becslések szerint. A pontos számok nem ismertek, mert a harcok sok területén nem készült megbízható nyilvántartás, és a szemben álló felek érdekei eltérő adatokat eredményeztek.

A gyarmati háborúk megnevezése maga is politikai állásfoglalás. A salazarista rezsim **„tengerentúli háborúknak"** nevezte a konfliktusokat, hogy ezzel is a gyarmatok „nemzeti terület" jellegét hangsúlyozza. A függetlenségi mozgalmak ezzel szemben **„felszabadítási háborúknak"** (guerras de libertação) tekintették a harcot. A mai portugál történeti irodalomban gyakran használják a semlegesebb **„gyarmati háborúk"** kifejezést, de a vita a mai napig tükrözi a gyarmati múlt eltérő értelmezéseit.

36.2.7. A rendszer válsága és Salazar utódlása (1968–1974)

A háborúk elhúzódása, a gazdasági nehézségek és a társadalmi elégedetlenség fokozatosan aláásták az Estado Novo stabilitását. A hatvanas években a portugál gazdaság bizonyos növekedést mutatott, részben a külföldi befektetések és a turizmus fellendülése révén, de a gyarmati háborúk költségei felemésztették az erőforrásokat. A fiatal generáció egy része nyugatra emigrált, ami munkaerőhiányt okozott, ugyanakkor a hazautalt pénzek fontos bevételi forrást jelentettek.

A városi középosztály és az értelmiség körében nőtt a rezsim elleni ellenállás, bár a PIDE terrorja hatékonyan elnyomta a nyílt tiltakozást. A hatvanas évek végén diákmozgalmak és munkásmegmozdulások is kirobbantak, amelyeket a rendszer erőszakkal fojtott el.

1968-ban Salazar agyvérzést kapott, és többé nem tudta ellátni feladatait. Utódja, **Marcelo Caetano** vette át a miniszterelnöki posztot. Caetano a rezsim mérsékelt reformját ígérte: bizonyos fokú gazdasági liberalizációt, a cenzúra enyhítését és a gyarmati politika „modernizálását” helyezte kilátásba. A valóságban azonban a reformok korlátozottak maradtak, és a gyarmati háborúkat változatlan intenzitással folytatta. A fiatalabb katonatisztek körében nőtt az elégedetlenség, mert ők közvetlenül látták a háború kilátástalanságát, a hadsereg felszereltségének hiányosságait és a civil lakosság szenvedését. Ez a feszültség vezetett az **1974. április 25-i szegfűs forradalomhoz** (Revolução dos Cravos), amelyet a **Fegyveres Erők Mozgalma** (Movimento das Forças Armadas, MFA) nevű, fiatal tisztekből álló csoport hajtott végre. A forradalom békés, de határozott katonai puccsal megdöntötte az Estado Novót, és elindította a demokratizálódást. Bár a szegfűs forradalom részletes tárgyalása a következő alfejezet feladata, itt annyit szükséges rögzíteni, hogy a gyarmati háborúk és a hadsereg elégedetlensége volt a diktatúra bukásának közvetlen kiváltó oka.

36.2.8. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő elsődleges forrásai az 1911-es és az 1933-as alkotmányok szövegei, az Estado Novo törvényei és rendeletei, a Nemzetgyűlés üléseinek jegyzőkönyvei, a PIDE/PVDE fennmaradt iratai, a korabeli portugál sajtó, valamint a gyarmati háborúk résztvevőinek naplói, levelei és hivatalos katonai jelentései. A függetlenségi mozgalmak oldaláról fontos források a pártok nyilatkozatai, programjai és a harcok során keletkezett dokumentumok, bár ezek gyakran csak töredékesen maradtak fenn. A másodlagos irodalom a portugál, angol, francia és más nyelvű történészi munkákat foglalja magában, beleértve a salazarista korszakról szóló monográfiákat és a gyarmati háborúkról készült tanulmányokat.

Jelentős bizonytalanság övezi a gyarmati háborúk áldozatszámait. A portugál katonai veszteségek hivatalos adatai viszonylag jól dokumentáltak, de a függetlenségi mozgalmak harcosainak és különösen a polgári lakosságnak a veszteségeiről csak becslések léteznek. A háborúk következtében fellépő éhínség, járványok és a lakóhely elhagyása miatt bekövetkező halálozások nem különíthetők el egyértelműen a közvetlen harcok áldozataitól. A különböző becslések eltérő nagyságrendűek: egyes kutatók a polgári áldozatok számát néhány tízezerre, mások több százezerre teszik. A vita mögött részben módszertani különbségek, részben emlékezetpolitikai szempontok állnak.

A PIDE levéltárának sorsa is bizonytalanságot hordoz: az 1974-es forradalom után a tömeg azonnal megszállta a titkosrendőrség épületeit, és sok dokumentum megsemmisült, elveszett vagy szétszóródott. A fennmaradt iratok ma a portugál Nemzeti Levéltárban találhatók, de az elnyomás teljes mechanizmusának rekonstruálása nehéz. Az 1933 utáni politikai perek és internálások teljes számát illetően is eltérő adatok keringenek; a hivatalos adatok töredékesek.

Vita tárgya Salazar és az Estado Novo megítélése. A salazarista nosztalgia hívei a rendszer stabilitását, a költségvetési fegyelmet és a háborús semlegességet emelik ki, míg a kritikusok a diktatúra elnyomó jellegét, a cenzúrát, a titkosrendőrség brutalitását, a társadalmi egyenlőtlenségeket és a gyarmati elnyomást hangsúlyozzák. A történészi konszenzus egyértelműen tekintélyelvű diktatúrának minősíti az Estado Novót, de a rendszer pontos tipológiájában (fasiszta, korporatív, konzervatív autoriter) nincs teljes egyetértés. A gyarmati háborúk megnevezése körüli vita – „gyarmati háborúk”, „tengerentúli háborúk”, „felszabadítási háborúk” – szintén azt mutatja, hogy a terminológia soha nem semleges, hanem a múlt értelmezésének politikai és emlékezetpolitikai dimenziójáról árulkodik.

36.2.9. Rövid összefoglaló

- Az 1910. október 5-i forradalom megdöntötte a portugál monarchiát, és létrehozta az első köztársaságot, amely antiklerikális reformokkal, politikai instabilitással, gazdasági válsággal és társadalmi feszültségekkel küzdött.
- Az első köztársaság tizenhat éve alatt 45 kormány váltotta egymást, a demokratikus intézmények hitelüket vesztették, és az ország 1926-ban katonai puccsal diktatúra alá került.
- **António de Oliveira Salazar** 1928-tól pénzügyminiszterként stabilizálta az államháztartást, majd 1932-től miniszterelnökként kiépítette az **Estado Novót**, amelyet 1933-ban alkotmányosan is intézményesítettek.
- Az Estado Novo korporatív, egypárti, tekintélyelvű diktatúra volt, amelyet a **PIDE** titkosrendőrség, a cenzúra, a politikai perek és a tarrafali internálótábor tartott fenn; ideológiája a katolikus szociális tanítás, az antikommunizmus és a birodalmi nacionalizmus keverékére épült.
- Portugália a második világháborúban semleges maradt, de a hidegháborúban NATO-tagként és antikommunista szövetségesként nemzetközi legitimitást szerzett, miközben ragaszkodott gyarmataihoz, amelyeket „tengerentúli provinciáknak” nyilvánított.
- 1961-ben kezdődtek a gyarmati háborúk Angolában, Guineában és Mozambikban; a tizenhárom évig tartó konfliktusok súlyos emberi és gazdasági áldozatokat követeltek, és nemzetközileg elszigetelték a rezsimet.
- A háborúk során a portugál hadsereg és a PIDE dokumentáltan súlyos visszaéléseket követett el, de a függetlenségi mozgalmak is követtek el erőszakos cselekményeket; a polgári áldozatok száma bizonytalan, becslések tízezrektől százezrekig terjednek.
- Salazar 1968-as leváltása után utódja, **Marcelo Caetano** korlátozott reformokat ígért, de a gyarmati háborúkat folytatta, ami a hadsereg fiatalabb tisztjeinek elégedetlenségéhez és végül az 1974-es **szegfűs forradalomhoz** vezetett.

36.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az első portugál köztársaság politikai válságát a 20. század eleji más európai liberális demokráciák (például Franciaország vagy Olaszország) instabilitásával. Mely tényezők voltak közösek, és melyek voltak Portugália sajátos körülményei?
2. Milyen gazdasági és politikai okok vezettek az 1926-os katonai puccshoz, és milyen szerepet játszott Salazar pénzügyminiszteri tevékenysége a hatalma megszilárdításában?
3. Ismertesse az Estado Novo korporatív rendszerének fő intézményeit (Nemzetgyűlés, Korporatív Kamara, Nemzeti Unió, PIDE), és magyarázza meg, miért nem tekinthető a rezsim liberális demokráciának.
4. Miért nevezte a portugál rezsim a gyarmati háborúkat „tengerentúli háborúknak”, és miért vitatott ez a megnevezés a függetlenségi mozgalmak és a mai történészek körében?
5. Értékelje a gyarmati háborúk szerepét az Estado Novo bukásában: mely katonai, gazdasági, társadalmi és nemzetközi tényezők vezettek a hadsereg radikalizálódásához és a szegfűs forradalomhoz?

36.3. A szegfűs forradalom és a demokratizálódás

Portugália 1974 tavaszán a hosszú, többfrontos gyarmati háború, a zárt egypártrendszer és a társadalmi elmaradottság együttes terhelése alatt olyan fordulóponthoz érkezett, amelyet a

kortársak egy része forradalomnak, más része katonai hatalomátvételnek, megint mások a demokratikus átmenet kezdetének neveztek. A A köztársaság és Salazar alfejezetben tárgyalt Estado Novo válsága 1974. április 25-én katonai felkeléssé érett. A következő másfél évtized Portugália történetének egyik legmélyebb átrendeződését hozta: a gyarmati birodalom felszámolását, a diktatórikus intézmények leépítését, új alkotmányos rend kialakítását és az európai integrációhoz való csatlakozást.

36.3.1. A katonai felkelés és a régi rendszer összeomlása

Az 1974. áprilisi hatalomátvételt a **Fegyveres Erők Mozgalma** (Movimento das Forças Armadas, MFA) hajtotta végre, amely nem egységes ideológiájú szervezet volt, hanem a gyarmati háborútól megfáradt, részben fiatal tiszti karokból, részben mérsékelt és baloldali katonai vezetőkből álló koalíció. A felkelés közvetlen oka a gyarmati háború rendezésének kilátástalansága, a hivatásos katonatisztek előmeneteli és fizetési elégedetlensége, valamint a Caetano-kormány reformképtelensége volt. A dokumentált események szerint 1974. április 25-én hajnalban a MFA egységei elfoglalták Lisszabon stratégiai pontjait, majd a Carmo-laktanyánál körülzárt Marcelo Caetano miniszterelnök kapitulált. A felkelés során a tömeg szegfűt tűzött a katonák puskacsövébe, innen ered a **szegfűs forradalom** (Revolução dos Cravos) elnevezés, amely nem a fegyveres harcot, hanem a puccs viszonylag alacsony erőszakszintjét és a lakosság spontán részvételét hangsúlyozza.

A hatalomátvételt követő napokban a régi rezsim represszív intézményeit felszámolták. A politikai rendőrség, a **PIDE/DGS** (Polícia Internacional e de Defesa do Estado; 1969-től Direcção-Geral de Segurança) működését felfüggesztették, a politikai foglyokat szabadon bocsátották, a cenzúrát eltörölték, és a szakszervezetek, pártok, valamint a sajtó szabad működését engedélyezték. Az átmenet kezdeti szakaszában a hatalmat az **Ideiglenes Kormány** és a MFA által ellenőrzött intézmények gyakorolták. A dokumentált tény, hogy az 1974 és 1976 közötti időszakban nem került sor a régi rezsim vezetőinek tömeges megtorlására; egyszerre volt jelen a politikai folyamatosság igénye és a radikális társadalmi átalakulás követelése.

36.3.2. A forradalmi átmenet: a PREC és a dekolonizáció

Az 1974–1975-ös időszakot a portugál történetírás gyakran **PREC** (Processo Revolucionário Em Curso, „folyamatban lévő forradalmi folyamat”) néven tárgyalja. Ez az elnevezés nem semleges: a szakirodalom egy része a radikális társadalmi kísérletek időszakaként írja le, más szerzők a demokrácia konszolidációját elodázó, kaotikus átmenetként értékelik. Tény, hogy a PREC idején Portugáliában tömeges államosításokra, üzemi önigazgatási kísérletekre, földfoglalásokra és a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezésére került sor, különösen Alentejo vidéki körzeteiben. A dokumentált intézkedések közé tartozik a nagybankok és bizonyos iparvállalatok állami ellenőrzés alá vonása, valamint az 1975-ös agrárreform-törvény. E folyamatok megítélése ma is vitatott: a baloldali értelmezések a társadalmi igazságosság kísérleteként, a liberális konzervatív interpretációk a magántulajdon elleni támadásként és a gazdasági válság egyik okaként tekintenek rájuk.

A forradalommal párhuzamosan, részben annak közvetlen következményeként, gyors ütemben zajlott le a gyarmati birodalom felszámolása. A dokumentált események szerint a portugál fél 1974-ben elismerte **Bissau-Guinea** (Guinea-Bissau) függetlenségét; 1975-ben követte **Mozambik**, a **Zöld-foki Köztársaság** (Cabo Verde), **São Tomé és Príncipe**, valamint **Angola**. A kivonulás üteme és körülményei miatt a dekolonizációt a szakirodalom egy része rendezetlennek, sőt felelőtlennek minősíti, míg más szerzők rámutatnak, hogy a felgyorsult folyamat a gyarmati háborúk eszkalációjának megállítására adott válasz volt. A gyarmati hadsereg és a telepes

közösségek kivonulását követően Angolában és Mozambikban polgárháborúk törtek ki, amelyek emberi költsége csak becslésekből ismert, és a felelősség megoszlása a mai napig vitatott. A portugál gyarmati rendszer erőszakos jellegét a kritikai történetírás dokumentálja: kényszermunka, rasszista hierarchiák, a felszabadító mozgalmak elleni katonai erőszak. Ugyanakkor az afrikai felszabadító mozgalmak közötti konfliktusok és az új államok elitjeinek későbbi politikája sem írható le egyetlen áldozati narratíva keretében.

A dekolonizáció egyik legközvetlenebb társadalmi következménye a **retornados** („visszatérők") kérdése volt. A volt gyarmati területekről 1974 és 1976 között érkező – becslések szerint 500 000 és 800 000 közötti – ember többsége európai származású telepes, valamint a gyarmati adminisztráció alkalmazottja és katonája volt. A visszatelepülők pontos száma nem ismert, mert a határnyilvántartások hiányosak, és az 1981-es népszámlálás utólagos kategóriái nem fedik le a teljes migrációs hullámot. A retornados integrációja egyszerre volt gazdasági teher, munkaerőpiaci sokk és demográfiai utánpótlás; a kortárs nyilvánosságban a „gyarmati múlt" örökségeként gyakran ellentmondásos – egyszerre sajnálkozó és kirekesztő – hangnemben jelent meg. A későbbi emlékezetpolitikai vitákban a retornados traumája és az afrikai polgárháborúk áldozatai egyaránt helyet kaptak, ami mutatja, hogy a dekolonizáció emlékezetét nem lehet egyetlen nemzeti elbeszélésbe zárni.

36.3.3. Az 1976-os alkotmány és a demokratikus konszolidáció

Az 1975. november 25-i eseményeket a szakirodalom egy része **ellenpuccsként**, más része a forradalmi folyamat lezárásaként határozza meg. A mérsékelt katonai erők beavatkozása után a politikai erőviszonyok eltolódtak a centrum és a jobbközép irányába, ami lehetővé tette az 1975 tavaszán megválasztott alkotmányozó gyűlés munkájának lezárását. A hivatalos választási jegyzőkönyvek szerint az 1975-ös alkotmányozó gyűlési választáson a **Szocialista Párt** (Partido Socialista, PS) szerezte a szavazatok relatív többségét; a pontos pártarányok forrásonként kisebb eltérésekkel 37–38% körül mozognak a PS-re vonatkozóan, ezért érdemes a hivatalos választási statisztikákat frissíteni. A **Portugál Kommunista Párt** (Partido Comunista Português, PCP) és a jobbközép **Demokrata és Szociális Centrum** (Centro Democrático e Social, CDS), valamint a szociáldemokrata **Népi Demokrata Párt** (Partido Popular Democrático, PPD; később Partido Social Democrata, PSD) szintén jelentős parlamenti erőt szerzett.

Az 1976. április 25-én hatályba lépő alkotmány a dokumentált szöveg szerint a demokratikus jogállam alapjait rögzítette: általános, közvetlen és titkos választójogot, alapjogokat, a pártok pluralizmusát, a gyülekezési és szervezkedési szabadságot. Az alkotmány ugyanakkor a forradalmi időszak örökségeként ún. szocialista célkitűzéseket is tartalmazott, többek között a termelőeszközök társadalmi tulajdonának támogatásáról. Ezt a kettősséget a történettudomány konszenzusa úgy értelmezi, hogy az 1976-os alapdokumentum egyszerre volt liberális demokratikus keret és a PREC politikai nyelvezetének kompromisszumos lecsapódása. Az 1982-es alkotmányreform megszüntette a **Forradalmi Tanács** (Conselho da Revolução) intézményét, csökkentette a hadsereg formális politikai szerepét, és a gazdasági rendszer szabályainak egy részét piacbarát irányba módosította. Az 1989-es és az 1992-es reformok tovább liberalizálták a gazdasági alkotmányt, miközben a szociális jogok és a demokratikus garanciák alapvetően fennmaradtak.

A politikai rendszer intézményesülése és a fegyveres erők visszavonulása a demokratikus konszolidáció fontos feltétele volt. 1976 júniusában parlamenti választásokat tartottak, majd **Ramalho Eanes** személyében köztársasági elnököt választottak; az első alkotmányos kormányt **Mário Soares** alakította, még kisebbségi támogatással. Az 1970-es évek végét és az 1980-as évek elejét kormányválságok, koalíciós kísérletek és a belső szélsőségek, főként a szélsőbaloldali városi erőszak időszakos megnyilvánulásai jellemezték. A demokratikus intézmények fokozatos megszilárdulását mutatja, hogy 1985-ben **Aníbal Cavaco Silva** vezetésével a PSD kisebbségi kormányt

alakíthatott, majd 1987-ben – a dokumentált választási eredmények szerint – abszolút többséget szerzett. A politikatudományi irodalom Portugália demokratikus átmenetét gyakran a Samuel P. Huntington által leírt „harmadik hullám” részeként tárgyalja, de ezt a kategóriát attribúcióval kell kezelni, mert nem minden szerző fogadja el a hullámelmélet lineáris, modellszerű állításait.

36.3.4. Gazdasági válság, stabilizáció és az EGK-csatlakozás

A forradalmi időszak és a dekolonizáció súlyos gazdasági következményekkel járt. A dokumentált makrogazdasági adatok szerint az 1973. évi olajárrobbanás, a gyarmati piacok elvesztése, a retornados beáramlása és az 1974–1975-ös államosítások együttesen magas inflációhoz, csökkenő beruházáshoz és külső fizetésimérleg-hiányhoz vezettek. A pontos GDP-adatok az 1970-es évek végén 0 és 4% közötti éves növekedést mutatnak, de a bázisévek és a módszertan miatt a statisztikai hivatalok és a nemzetközi intézmények becslései eltérhetnek. 1977–1978-ban Portugália a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) készenléti megállapodást kötött, majd 1983–1985-ben újabb stabilizációs programot hajtott végre. A stabilizáció politikája vitatott volt: a szakszervezetek és a baloldali pártok szerint a megszorítások a munkavállalókat sújtották, míg a kormány és a nemzetközi hitelezők a külső egyensúly helyreállítását hangsúlyozták.

A gazdasági stabilizáció és a demokratikus konszolidáció együttesen készítette elő az európai integrációhoz való közeledést. Portugália 1977-ben nyújtotta be csatlakozási kérelmét az **Európai Gazdasági Közösséghez** (Comunidade Económica Europeia, CEE), a tárgyalások azonban a mezőgazdasági és strukturális érdekellentétek miatt elhúzódtak. A dokumentált szerződések szerint Portugália és Spanyolország 1985. június 12-én írta alá a csatlakozási okmányokat, és 1986. január 1-jén váltak a közösség tagjává. A csatlakozás egyszerre volt gazdasági stratégia, külpolitikai orientációváltás és a demokratikus beágyazottság nemzetközi elismerése. A poszt-szalazari Portugália számára a csatlakozás nem pusztán piaci lépést jelentett, hanem az ország „európai” identitásának intézményes megerősítését is; ezt az értelmezést a történeti irodalom egy része hangsúlyozza, más része viszont arra figyelmeztet, hogy az integráció nem oldotta fel automatikusan a társadalmi egyenlőtlenségeket és a regionális különbségeket.

36.3.5. Gazdasági modernizáció és társadalmi változások

Az 1986-os EGK-csatlakozás után Portugália jelentős strukturális átalakuláson ment keresztül. A közösségi támogatások, a külföldi működőtőke beáramlása és a belső privatizáció nyomán modernizálódott az infrastruktúra: autópályák, vasúti szakaszok, víz-, csatorna- és energiahálózatok épültek; a pénzügyi szektor deregulációja és a telekommunikáció liberalizációja a szolgáltatások szerkezetét alakította át. A mezőgazdasági foglalkoztatás aránya fokozatosan csökkent, miközben a városi szolgáltatószektor és a feldolgozóipar egyes ágai bővültek. Az oktatási rendszer kiterjedése, az alapfokú iskolázottság emelkedése és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés javulása a jóléti állam kiépülésének irányába mutatott, noha Portugália egy főre jutó GDP-je vásárlóerő-paritáson számolva tartósan az EK/EU-átlag alatt maradt.

A felzárkózási mutatók ellenőrzést igényelnek: a szakirodalomban gyakran idézett adatok szerint Portugália egy főre jutó GDP-je az uniós átlag 50–60%-áról a 2020-as évekre 75–80% körüli szintre emelkedett, de a 2008 utáni adósságválság és a 2011–2014-es kiigazítás jelentős visszaesést okozott. A pontos értékek az Eurostat és az OECD friss adatbázisaiban ellenőrizhetők; jelen alfejezet nem közöl 2025–2026-os statisztikát, mert azok a könyv lezárásakor még nem minden területre állnak rendelkezésre ellenőrzött formában. A gazdasági modernizáció társadalmi következményei kettősek voltak: a középosztály bővülése, a fogyasztási szint növekedése és a városiasodás mellett a belső regionális különbségek – különösen az északi és a déli országrészek, valamint a tengerparti és belső vidékek között – nem szűntek meg, sőt egyes időszakokban nőttek.

A demokratikus Portugália társadalmi szerkezete az 1980-as és 1990-es években jelentősen átalakult. A nők munkaerőpiaci részvétele nőtt, a termékenységi ráta a nyugat-európai mintát követte, és a családszerkezet individualizálódott. A szakszervezeti mozgalom a forradalom utáni erős politikai mobilizációból intézményesült szereplővé vált, a kollektív tárgyalások és a munkajog védelme az alkotmányos garanciák részévé vált. A városi fiatalok, a nőmozgalmak és a vidéki szövetkezetek eltérő tapasztalatai azt mutatják, hogy a demokratizálódás nem egyetlen homogén nemzeti történet, hanem rétegenként és területenként eltérő ritmusú folyamat volt.

A szegfűs forradalom emlékezete a jelenkori Portugália egyik legfontosabb emlékezetpolitikai mezője. Április 25. nemzeti ünnep; a parlamentben és az utcán egyaránt ünneplik a békés hatalomátvételt, a diktatúra végét és a gyarmati háború lezárását. A modern Portugália identitásában a „szegfű” a demokratikus átmenet és az antikoloniális fordulat szimbólumává vált. Ugyanakkor a forradalomhoz kapcsolódó viták sem zárultak le: a dekolonizáció áldozatai, a retornados traumája, az államosítások és a földreform jogi következményei, valamint a PREC időszak erőszakcselekményei ma is történetpolitikai viták tárgyát képezik. A szélsőjobboldali és populista csoportok a 2010-es években a dekolonizációról és a korrupcióról szóló kritikát a forradalom örökségének részleges revíziójára használták fel; ezek a narratívák nem tudományos konszenzust tükröznek, hanem jelenkori politikai álláspontokat.

36.3.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban dokumentált primer forrásokra támaszkodik: az MFA 1974-es programja, az 1976. évi portugál alkotmány eredeti és módosított szövege, az 1986-os csatlakozási okmány, valamint a portugál választási hatóságok közzétett eredményei. Ugyanakkor a forradalom hétköznapi története, a tüntetések dinamikája és a nem intézményesült szereplők (nők, diákok, vidéki munkások, szakszervezeti aktivisták) tapasztalata nagymértékben szóbeli történeti interjúkból, sajtófotókból és korabeli röpiratokból rekonstruálható, amelyek értelmezése természetszerűen vitatott.

A legfontosabb bizonytalanságok: (1) a retornados pontos létszáma és integrációjuk gazdasági hatása; (2) az 1974–1975-ös államosítások és a földreform gazdasági következményeinek számszerűsítése; (3) a dekolonizáció során és a későbbi afrikai polgárháborúkban elkövetett erőszak áldozatainak száma és a felelősség megoszlása; (4) az EGK-csatlakozás hosszú távú felzárkóztató hatásának oksági mértéke, mivel a növekedést más tényezők – belső termelékenységi fordulat, külföldi befektetések, demográfiai folyamatok – is befolyásolták. A statisztikai adatoknál az 1970-es és 1980-as évek nemzeti elszámolásai utólagosan többször átdolgozásra kerültek, ezért a hosszú idősorok összehasonlítása módszertani óvatosságot igényel.

A történetírásban konszenzus van abban, hogy a szegfűs forradalom a zárt egypártrendszer végét hozta, elindította a demokratikus intézmények kiépülését, és Portugáliát visszavezette a nyugat-európai politikai rendszerek közösségébe. Vitatott viszont a PREC megítélése, a dekolonizáció végrehajtásának minősége, az 1976-os alkotmány „szocialista” elemeinek értelmezése, valamint az EGK-tagság hosszú távú társadalmi hatásainak egyenlege.

36.3.7. Rövid összefoglaló

- Az 1974. április 25-i katonai felkelés, a szegfűs forradalom megbuktatta a salazari–caetanói Egypártrendszert, és békés, bár korántsem konfliktusmentes átmenetet indított el.
- A MFA és az Ideiglenes Kormány irányítása alatt 1974–1975-ben feloszlatták a politikai rendőrséget, eltörölték a cenzúrát, szabaddá tették a pártalapítást és a szakszervezeteket.

- Portugália 1974–1975-ben felszámolta afrikai gyarmatbirodalmát; a kivonulás nyomán Angolában és Mozambikban polgárháborúk törtek ki, és 500 000–800 000 közötti visszatelepülő érkezett Portugáliába.
- A PREC időszakában államosítások, földreform és üzemi önigazgatási kísérletek zajlottak, amelyek megítélése a mai napig megosztja a történeti és politikai diskurzust.
- Az 1976. április 25-én hatályba lépett alkotmány demokratikus jogállamot hozott létre, de forradalmi örökségként szocialista gazdasági célokat is tartalmazott; az 1982-es, 1989-es és 1992-es reformok ezt a jelleget fokozatosan csökkentették.
- A gazdasági stabilizáció és a demokratikus konszolidáció 1977-ben csatlakozási kérelemhez vezetett, és Portugália 1986. január 1-jén az EGK tagja lett.
- Az EGK/EU-tagság infrastrukturális modernizációval, külföldi beruházásokkal és a jóléti intézmények bővülésével járt együtt, de a regionális egyenlőtlenségek és a felzárkózás ritmusa továbbra is vitatott.

36.3.8. Önellenőrző kérdések

- Milyen okok vezettek a szegfűs forradalomhoz, és miért tekinthető az 1974-es hatalomátvétel egyszerre katonai puccsnak és társadalmi fordulatnak?
- Hasonlítsa össze a dekolonizáció portugál módját a A szegfűs forradalom és a demokratizálódás alfejezetben tárgyalt afrikai folyamatok és a Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció későbbi fejezete alapján: milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg?
- Milyen kompromisszumot tükröz az 1976-os alkotmány, és hogyan változott az alkotmányos rend az 1982-es és 1989-es reformok során?
- Milyen gazdasági és politikai feltételei voltak az 1986-os EGK-csatlakozásnak, és miért nem határozta meg egyedül a csatlakozás Portugália felzárkózását?
- Értelmezze a szegfűs forradalom emlékezetét: miért ünnepelhető egyszerre demokratikus fordulatként és miért maradnak meg a gyarmati háború, a dekolonizáció és a retornados integrációjának vitái a jelenkori emlékezetpolitikában?

36.4. Portugália 1986–2026

Az 1986-os csatlakozás Portugália számára nem egyszerű külkereskedelmi döntés volt, hanem annak a demokratikus konszolidációs folyamatnak a meghosszabbítása, amelyet a szegfűs forradalom és az 1976-os alkotmány indított el. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett Portugália az európai integráció perifériájából az euróövezet tagja, milyen töréseket okozott a 2008 utáni adósságválság, hogyan alakította át a társadalmat a kivándorlás és a bevándorlás együttes jelenléte, és milyen vitatott kérdések határozzák meg a 2020-as évek Portugáliáját.

36.4.1. Az európai integráció és az euró: 1986–1999

Portugália 1986. január 1-jén Spanyolországgal együtt lépett be az **Európai Gazdasági Közösségbe** (European Economic Community, EEC). A csatlakozási szerződést 1985 júniusában írták alá, és a ratifikációt követően lépett hatályba. A döntés földrajzilag kézenfekvő volt, politikailag azonban hosszú folyamat eredményeként értelmezhető: a salazari **Estado Novo** elzárkózó, gyarmatközpontú gazdaságpolitikája után az Európához fordulás a demokratikus rendszer megerősítésének eszköze volt. Az Európai Bizottság hivatalos álláspontja szerint a csatlakozás a dél-európai demokráciák megszilárdítását is szolgálta; a kortárs portugál politikai elit nagy része hasonlóan érvelt.

A tagság első másfél évtizedét a strukturális és kohéziós alapok beáramlása, valamint a fokozatos modernizáció jellemezte. Az alapok útépítésre, vízellátásra, oktatási infrastruktúrára és vállalkozásfejlesztésre irányultak. A gazdasági növekedés a 1990-es években viszonylag gyors volt, bár a regionális különbségek – különösen az északi partvidék és a belső, vidéki területek között – tartósan fennmaradtak. Az 1998-as lisszaboni világkiállítás (**Expo '98**) a modernizációs politika látványos szimbóluma volt, és a főváros keleti részének infrastrukturális megújulását hozta.

Az **euró** bevezetésének előkészítése a **maastrichti konvergenciakritériumok** (critérios de convergência) teljesítését igényelte. A portugál kormányok – előbb az Aníbal Cavaco Silva vezette szociáldemokrata, majd az António Guterres vezette szocialista kormány – költségvetési konszolidációt hajtottak végre, és a jegybanki politikát az árstabilitás követelményéhez igazították. Portugália 1999. január 1-jén csatlakozott az euróövezethez számlapénzként, majd 2002. január 1-jén a készpénzforgalomban is bevezették az eurót. Az **escudo** átváltási árfolyama 200,482 escudo volt eurónként; ezt a hivatalos árfolyamot az uniós joganyag rögzítette, és a későbbiekben nem változott.

Az euró bevezetésének megítélése később vitatottá vált. A támogatók szerint az alacsony kamatok és az árfolyamkockázat megszűnése elősegítette a beruházásokat és a pénzügyi integrációt. A kritikusok szerint Portugália a belső termelékenységi problémák ellenére lépett be az euróövezetbe, és a valutaunió a bér- és árversenyképesség gyengüléséhez vezetett. Ez a vita a 2010-es adósságválság idején élesedett ki, és a mai napig meghatározza a portugál európolitika értelmezését.

36.4.2. Növekedés, stagnálás és a 2008 utáni adósságválság

Az ezredfordulót követően a portugál gazdaság növekedése lassult. A textilipar, a cipőgyártás és a mezőgazdaság egyes ágazatai a kelet-európai és ázsiai konkurencia miatt veszítettek piacot, a termelékenység emelkedése pedig elmaradt az uniós átlagtól. Az államháztartás hiánya és a bankszektor eladósodottsága fokozatosan nőtt. A 2008-as globális pénzügyi válság és a 2010–2012-es euróövezeti adósságválság ezeket a feszültségeket tette láthatóvá.

Portugália 2009-ben recesszióba került; az államkötvényhozamok 2010-től emelkedni kezdtek, és a bankrendszer külső finanszírozása beszűkült. A José Sócrates vezette kormány 2011 tavaszán kénytelen volt külső pénzügyi segítséget kérni. A 2011. májusi megállapodás értelmében az **Európai Bizottság**, az **Európai Központi Bank** és a **Nemzetközi Valutaalap** alkotta úgynevezett **trojka** (troika) – a kortárs politikai nyelvben és a szerződéses dokumentumokban is ezt a kifejezést használták – hároméves kiigazítási programot finanszírozott. A hitelcsomag hozzávetőleg 78 milliárd eurót tett ki; a pontos összetételt és a lehívás ütemezését a memorandumok tartalmazzák.

A program feltételei közé tartozott a költségvetési hiány gyors csökkentése, a közszféra béreinek és a nyugdíjaknak a korábbi szinthez képest történő visszavágása, adóemelések – köztük az általános forgalmi adó emelése –, a munkaerőpiac rugalmasabbá tétele, a szolgáltatási és energetikai szektorban tervezett privatizációk, valamint a bankok feltőkésítése. A **megszorítások** (austeridade) kifejezést a bírálók használták a restrikciós intézkedések összefoglalására; a program támogatói inkább „külső kiigazításnak” vagy „szerkezeti reformnak” nevezték ugyanezt, hangsúlyozva a versenyképesség helyreállítását.

A gazdasági visszaesés 2011 és 2013 között mélyült: a hivatalos statisztikák szerint a munkanélküliség csúcspontja 2013-ban átlagosan a 16% körüli sávban volt, a fiatalok körében ennél jóval magasabb. A GDP több egymást követő évben csökkent, a fogyasztás visszaesett, és a vállalkozások számottevő része bezárt vagy eladósodott. A trojka-program társadalmi hatásai jelentősek voltak: a kórházi és oktatási kiadások csökkentek, a nyugdíjasok és az alacsony jövedelműek jövedelmi helyzete romlott, és az adósságválság a fiatal, képzett munkavállalók tömeges

kivándorlását váltotta ki. A kivándorlási hullám célpontjai elsősorban az Egyesült Királyság, Franciaország, Svájc és Németország, kisebb részben Angola, Brazília és Mozambik voltak.

A program politikai következményei is tartósak voltak. A 2011-es előrehozott választások után a Pedro Passos Coelho és Paulo Portas vezette jobbközép koalíció kormányzott, és a trojka feltételeit végrehajtotta. A baloldali pártok – köztük a **Baloldali Blokk** (Bloco de Esquerda) és a **Portugál Kommunista Párt** (Partido Comunista Português) – ellenezték a programot, és tömegtüntetéseken bírálták a kormányt. A szakszervezetek és a civil szervezetek egy része az intézkedéseket a szociális jogok lebontásaként értékelte; a kormány ezzel szemben a pénzügyi stabilitás helyreállításának elkerülhetetlenségét hangsúlyozta.

Portugália 2014-ben kilépett a mentőprogramból, és visszatért a nemzetközi kötvénypiacra. A gazdaság mérsékelten növekedni kezdett, de a foglalkoztatás, a bérek és a közszolgáltatások színvonala 2015-ben még nem érte el a válság előtti szintet. A válságkezelés megítélése a mai napig vitatott: egyes közgazdászok szerint a kiigazítás szükséges volt a külső egyensúly helyreállításához, mások szerint a belső leértékelés elhúzódó recessziót okozott, és a növekedés csak a megszorítások enyhítése után indult be.

36.4.3. A Costa-évek és a gazdasági fordulat: 2015–2023

A 2015-ös parlamenti választás után a jobbközép koalíció a legtöbb mandátumot szerezte meg, de nem kapott többségi támogatást a parlamentben. A **Szocialista Párt** (Partido Socialista) végül a Baloldali Blokkal, a Portugál Kommunista Párttal és az Ökológiai Párt „Zöldek” formációval kötött bizalmi és ellátási megállapodást. A kritikusok által kezdetben pejoratívan **„tákolmánynak”** (geringonça) nevezett megállapodás lehetővé tette, hogy António Costa 2015 novemberében kisebbségi kormányt alakítson. A kifejezés később a portugál politikai nyelvben semleges leíró fordulatként is elterjedt.

A Costa-kormány gazdaságpolitikája részben visszafordította a válságkezelés egyes intézkedéseit: emelte a minimálbért, visszaállította a 13. havi nyugdíjat, valamint mérsékelte a közszférát érintő megszorításokat. Ezzel párhuzamosan az államháztartási hiány csökkent, és Portugália több évben az uniós szabályok által megkövetelt határ alatt maradt. A növekedés motorja a turizmus, a szolgáltatásexport és a megújuló energiaipar lett. A munkanélküliség a 2013-as csúcsról fokozatosan 7% alá csökkent; a hivatalos mutatók pontos értéke évről évre változott.

A fellendülés azonban nem oszlatta el a szerkezeti feszültségeket. A turizmus súlya Lisszabon, Porto és Algarve területén gyorsan nőtt, ami a lakhatási költségek emelkedéséhez és a belvárosi lakóterületek átalakulásához vezetett. A vidéki területek elnéptelenedése eközben folytatódott, és a mezőgazdaságban egyre nagyobb szerepet kaptak a külföldi idénymunkások. A 2017-es, Pedrógão Grande térségében kitört erdőtüzek – amelyek több mint száz halálos áldozatot követeltek – rámutattak a vidéki infrastruktúra, az erdőgazdálkodás és a klímaváltozás közötti kapcsolatokra. A tüzek utáni vizsgálatok az intézményi felkészületlenséget és a szabályozás hiányosságait is feltárták; a felelősség kérdése politikai vitává vált.

A 2020-as COVID–19-járvány visszavetette a turizmust, de a kormányzat európai uniós helyreállítási támogatásokat – elsősorban a **Helyreállítási és Ellenállóképességi Alap** (Recovery and Resilience Facility) forrásait – irányzott elő a digitális átállásra, az energiahatékonyságra és az egészségügy fejlesztésére. 2022-ben a szocialisták abszolút többséget szereztek, ami a Costa-korszak csúcsaként értelmezhető. A kormányfő azonban 2023 novemberében lemondott, miután a portugál ügyészség nyomozást indított lítium- és hidrogénberuházásokkal kapcsolatos állítólagos befolyással való üzérkedés ügyében; Costa tagadta a jogsértést, és a lemondásakor vádat nem emeltek ellene. Az ügy jogi kimenetele a könyv lezárásakor még nyitott volt, és a politikai felelősség, illetve az ártatlanság vélelme körüli értelmezések élesen eltértek.

36.4.4. Migráció és demográfia

Portugália története a 20. század nagy részében a kivándorlás története is volt. A 1960-as és 1970-es években nyugat-európai országokba irányuló vendégmunkás-áramlás, majd a gyarmati háborúk elől való elvándorlás után a rendszerváltás éveiben is sokan hagyták el az országot. A 2011–2015 közötti válság újabb kivándorlási hullámot indított el: a hivatalos becslések szerint több tízezer portugál állampolgár telepedett le tartósan külföldön, jellemzően fiatal, felsőfokú végzettségű munkavállaló. Ezt a folyamatot a kortárs közbeszéd és a szakirodalom gyakran **agyelszívásként** (fuga de cérebros) írja le. A kormányzati hazatérési programok hatása mérsékelt maradt; a kutatók egy része szerint a kivándorlás nem állt meg, legfeljebb lassult.

Ezzel párhuzamosan Portugália a 1990-es évektől fokozatosan bevándorlási célországgá vált. A bevándorlás első nagyobb hullámát a volt afrikai gyarmatokról érkezők alkották – a **PALOP-országok** (Países Africanos de Língua Oficial Portuguesa) közösségei, azaz Angola, Mozambik, a Zöld-foki Köztársaság, Bissau-Guinea, valamint São Tomé és Príncipe. Őket követték a brazil bevándorlók, akik közül sokan a vendéglátásban, az építőiparban és a szolgáltatásokban helyezkedtek el. A 2000-es években kelet-európai – ukrán, román, moldáv – munkavállalók érkeztek, majd a 2010-es évek végétől dél-ázsiai bevándorlók, elsősorban Nepálból és Bangladesből, akik gyakran a mezőgazdaságban, az Alentejo és más vidéki térségek ültetvényein dolgoztak. A hivatalos statisztikák a bevándorlás emelkedését mutatják, de a nem regisztrált foglalkoztatás miatt a valós létszám ennél magasabb lehet; a becslések közötti eltérés maga is módszertani vita tárgya.

A demográfiai folyamatok összességében nyugtalanító képet mutatnak. A termékenységi arány az 1990-es évek óta az EU-átlag alatt maradt, és a **természetes szaporulat** negatív. A lakosság elöregedése gyors, a 65 év felettiek aránya folyamatosan nő. A 2021-es népszámlálás szerint a lakónépesség kismértékű növekedése szinte kizárólag a bevándorlásnak volt köszönhető; a pontos értékeket az Instituto Nacional de Estatística (INE) adatsorai tartalmazzák. A belső vándorlás a tengerparti nagyvárosok – Lisszabon, Porto, a déli Algarve partvidéke – felé irányul, míg a belső területek, különösen Beira Interior, Trás-os-Montes és Alentejo egyes vidékei elöregednek és elnéptelenednek.

A bevándorlás társadalmi megítélése összetett. A munkaerőhiány enyhítését és a nyugdíjrendszer fenntartását sokan pozitívan értékelik, míg mások a közszolgáltatások terhelését, a bérszínvonalra gyakorolt hatást vagy a lakhatási feszültségeket emelik ki. A jelenkori politikai vitákban a bevándorlási szabályozás – például a tartózkodási engedélyek kiadása, az **aranyvízum** (Autorização de Residência para Atividade de Investimento, ARI) 2012-es bevezetése, majd a 2020-as évek első felének szigorítása – ellentmondásos téma. A 2012-ben bevezetett aranyvízum külföldi befektetőknek adott tartózkodási jogot ingatlanvásárlás vagy tőkebefektetés fejében; támogatói a tőkebeáramlást, kritikusai a lakáspiac torzulását és az átláthatóság hiányát hangsúlyozták. A 2020-as évek elején a programot szigorították vagy részben felfüggesztették; a pontos jogi állapot a lezáráskor változó lehet, ezért ellenőrzött jogszabályi forrásból szükséges megerősíteni.

36.4.5. Portugália 2026-ban

A 2020-as évek közepére Portugália politikai rendszere átalakult. A hagyományos két nagy párt – a jobbközép **Szociáldemokrata Párt** (Partido Social Democrata, PSD) és a balközép Szocialista Párt – dominanciája gyengült, és a pártrendszer fragmentálódott. A 2019-es választásokon megerősödött a politikatudományi irodalomban gyakran szélsőjobbként besorolt, más elemzők által jobboldali populistának nevezett **Chega** párt. A besorolás maga is vitatott; a könyv e helyütt nem foglal állást a terminológiai vitában, de jelzi, hogy a Chega előretörését a kutatók

egy része a válság utáni bizalmatlansággal, a korrupciós botrányokkal és a vidéki leszakadással magyarázza, mások a bevándorlási és kulturális konfliktusokra helyezik a hangsúlyt.

A 2024-es előrehozott választáson a mérsékelt jobbközép szövetség, az **Aliança Democrática** (AD) szerezte meg az első helyet, de abszolút többséget nem ért el. A Luís Montenegro vezette kisebbségi kormány 2025-ben megbukott, ami újabb előrehozott választáshoz vezetett. A 2025-ös választás eredményét és az utána kialakult kormányzati egyensúlyt a könyv lezárásának időpontjához közeli, ellenőrzött forrásokból kell pontosítani; a 2026-os helyzet megítélése ezért óvatosságot igényel. A könyv általános megállapítása azonban megkockáztatható: a kormányozhatóság nehezebbé vált, mert a hagyományos pártok gyengülése és a szélsőjobb jelenléte miatt a korábbi kétpárti logika már nem érvényesül.

Gazdaságilag Portugália 2026-ban nyitott, szolgáltatásközpontú, de termelékenységi kihívásokkal küszködő ország. A turizmus a GDP és a foglalkoztatás jelentős részét adja; a hivatalos becslések 15–20% közötti közvetlen és közvetett súlyt említenek, de a módszertanok eltérnek. A turizmus egyszerre hoz jövedelmet és feszültségeket: Lisszabon történelmi negyedeiben és Porto belvárosában a rövid távú turistaszálláshelyek (**Alojamento Local**) elterjedése megemelte a bérleti díjakat, és kiszorította a helyi lakosokat. A **lakhatási válság** (crise da habitação) a 2020-as évek egyik legfontosabb társadalmi témája; a kormányzati programok – köztük a **Mais Habitação** intézkedéscsomag – vitatottak, mert egyesek szerint nem elég erősek a spekuláció megfékezésére, mások szerint viszont aránytalanul korlátozzák a magántulajdont.

A megújuló energia terén Portugália az európai élmezőnybe tartozik: a szél- és vízerőművek, valamint a napenergia hozzájárulása magas, egyes években a villamosenergia-termelés 60–70%-át is megújuló források adják. A pontos éves arány ingadozik, és a hivatalos energiaügyi statisztikák szerint változik. A klímaváltozás ugyanakkor sújtja az országot: az aszály, a hőhullámok és az erdőtüzek gyakorisága nő, ami a mezőgazdaságot, az ivóvízellátást és a vidéki megélhetést veszélyezteti. A belső területek vízhiánya és a partvidéki ingatlanfejlesztések közötti feszültség a regionális politikák állandó vitája.

Az Európai Unióban Portugália 2026-ban elkötelezett, de kritikus tagállamnak számít. A helyreállítási alapok felhasználása, a digitális átállás és az energiafüggőség csökkentése kiemelt cél; a jogállamiságról, a korrupcióról és az uniós intézmények működéséről szóló viták az ország belpolitikájában is megjelennek. Az orosz–ukrán háborúval kapcsolatban Portugália NATO- és EU-tagként szolidaritási intézkedéseket hajtott végre; a katonai, humanitárius és energetikai lépések pontos tartalma ellenőrzött forrásokból igazolandó. Az ukrajnai háború gazdasági következményei – az energiaárak emelkedése, az infláció – a 2022–2023-as években érezhetők voltak, és a szociálpolitikai feszültségeket is felerősítették.

Összességében az 1986 és 2026 közötti negyven év mérlege vegyes. Portugália demokratikus intézményei megszilárdultak, az ország az EU és az euróövezet tagja, az életszínvonal hosszú távon emelkedett, és a korábbi elzárkózásból nyitott társadalommá vált. Ugyanakkor a termelékenységi lemaradás, a regionális egyenlőtlenségek, a demográfiai hanyatlás, a lakhatási válság és a politikai fragmentálódás olyan feszültségek, amelyek a 2020-as évek végére sem oldódtak meg. A jövőre vonatkozó kérdések – hogyan lehet fenntarthatóvá tenni a turizmust, milyen bevándorlási és lakhatási politikát kell követni, és hogyan őrizhető meg a demokratikus középpont a polarizáció erősödése idején – a portugál közélet nyitott vitái maradnak.

36.4.6. Források és bizonytalanságok

E fejezet elsődleges forrásai közé tartozik az 1985-ös csatlakozási szerződés, az euró bevezetéséről szóló uniós jogi aktusok, a 2011-es gazdasági kiigazítási program memoranduma, az IMF és az Európai Bizottság jelentései, valamint az INE és az Eurostat népszámlálási, munkaerőpiaci és

demográfiai adatsorai. A választási eredmények a hivatalos választási jelentésekben kereshetők; a kormányzati programok és a parlamenti viták jegyzőkönyvei külön forráscsoportot alkotnak. Másodlagos forrásként a portugál gazdaság- és politikatörténet, a dél-európai integrációkutatás, valamint a migrációval és a lakhatási válsággal foglalkozó társadalomtudományi munkák használhatók.

A legfontosabb vitatott kérdések a következők. A trojka-program hatását a közgazdászok különbözőképpen értékelik: egyesek szerint a kiigazítás a pénzügyi stabilitás helyreállításához és a későbbi fellendüléshez kellett, mások szerint a megszorítások feleslegesen mélyítették a recessziót és növelték a társadalmi költségeket. A turizmus növekedésének megítélése szintén kettős: a támogatók a foglalkoztatást és a devizabevételeket emelik ki, a kritikusok a lakáspiac torzulását és a belvárosi dzsentrifikációt. A bevándorlási statisztikák eltérő módszertanai miatt a tényleges létszám bizonytalan; a nem regisztrált foglalkoztatás aránya becslés kérdése. A Chega párt politikai besorolása és előretörésének magyarázata a szakirodalomban vita tárgya. Végül a 2025–2026-os kormányalakítás, a legfrissebb gazdasági mutatók és a jogállami viták pontos állapota csak a lezárás időpontjához közeli, ellenőrzött források alapján rögzíthető; minden ilyen állítás frissítési igényű.

36.4.7. Rövid összefoglaló

- Portugália 1986-ban csatlakozott az Európai Gazdasági Közösséghez, és a demokratikus konszolidáció részeként használta fel a strukturális alapokat.
- Az eurót 1999-ben számlapénzként, 2002-ben készpénzként vezették be; az escudo árfolyamát uniós jogszabály rögzítette.
- A 2008-as válság után Portugália 2011-ben a trojka által finanszírozott mentőcsomagért folyamodott; a megszorítások mély recessziót és tömeges kivándorlást okoztak.
- A 2015 utáni Costa-kormányok enyhítették a válságkezelést, a gazdaság fellendült, de a turizmus és a lakhatási feszültségek növekedtek.
- Portugália a 2010-es évektől bevándorlási célországgá vált; a bevándorlás forrása a volt gyarmatok, Brazília, Kelet-Európa, majd Dél-Ázsia.
- A demográfiai helyzetet az alacsony termékenység, az elöregedés és a belső területek elnéptelenedése jellemzi.
- A 2020-as évek közepén a politikai rendszer fragmentálódott, a kormányozhatóság nehezebb lett, és a Chega párt előretörése vitatott értelmezéseket váltott ki.
- Portugália 2026-ban nyitott gazdaságú EU-tagállam, de a termelékenység, a regionális különbségek, a lakhatás és a klíma nyitott kérdések maradtak.

36.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és gazdasági érvek magyarázzák Portugália 1986-os EGK-csatlakozását, és hogyan hatott az euró bevezetése az ország későbbi sebezhetőségére?
2. Miért kért Portugália 2011-ben nemzetközi pénzügyi segítséget, és milyen eltérő álláspontok léteznek a trojka-program gazdasági és társadalmi hatásáról?
3. Milyen okokkal magyarázható Portugália átmenete a hagyományos kivándorló országból a bevándorlási célországgá, és milyen regionális és társadalmi különbségeket mutat a bevándorlás?
4. Hogyan függ össze a turizmus felfutása a lakhatási válsággal, és milyen szabályozási viták alakultak ki Lisszabonban és Portóban?
5. Miben hasonlít és miben különbözik Portugália 2020-as évekbeli politikai fragmentálódása a többi dél-európai euróövezeti tagállamétól?

VII. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek

37 Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció

37.1. A tengerentúli birodalmak kialakulása

A 15–18. század folyamán a nyugat-európai államok tengerentúli terjeszkedése alapjaiban alakította át a világkereskedelem, az állami intézmények és a társadalmak szerkezetét. Az ibériai királyságok által kezdeményezett, majd az északnyugat-európai hatalmak által folytatott expanzió nem egyszerűen „felfedezések sorozata” volt, hanem hódítások, kereskedelmi monopóliumok, betelepítések és kulturális találkozások bonyolult együttese. Ez a folyamat a korábbi fejezetekben tárgyalt államok – Portugália, Spanyolország, Franciaország, Anglia, Hollandia – belpolitikai és gazdasági fejlődéséhez szorosan kapcsolódott, és előkészítette a későbbi gyarmati rendszerek kialakulását. Az alábbiakban a tengerentúli birodalmak kialakulásának fő szakaszait, az igazgatási modellek különbségeit és az érintett népekre gyakorolt hatásokat tekintjük át.

37.1.1. Az ibériai expanzió kezdetei és a portugál tengeri birodalom

A tengerentúli terjeszkedés első rendszeres formáját a Portugál Királyság alakította ki. A portugál uralkodók a reconquista befejezése után – az 1385-ös aljubarrotai győzelem és az Avis-dinasztia megerősödése nyomán – a katonai energiát a nyugat-afrikai partvidék felé irányították. Ceuta 1415-ös elfoglalása gyakran szerepel a portugál expanzió első állomásaként, de a modern történetírás ezt nem egyszerű vallási vagy lovagi vállalkozásként, hanem a marokkói kereskedelem és a gabonaellátás ellenőrzésére irányuló lépésként is értelmezi. Tengerész Henrik (Infante Dom Henrique) udvarában a hajózási ismeretek, a térképészet és a navigáció fejlesztése intézményesült; az általa támogatott expedíciók fokozatosan feltárták az atlanti szigeteket – Madeirát (1419 körül), az Azori-szigeteket (1427–1432 körül) – és a nyugat-afrikai partokat. A szigeteken cukornádültetvényeket hoztak létre, amelyek már a 15. század közepétől rabszolgamunkára támaszkodtak; ez a modell később az atlanti gazdaság egyik alapelemévé vált.

A portugál hajósok fokozatosan dél felé haladtak Afrika partjai mentén: 1488-ban Bartolomeu Dias elérte a Jóreménység-fokot, 1498-ban pedig Vasco da Gama hajóhada megkerülte Afrikát, és megérkezett az indiai Kalikut (Calicut) kikötőjébe. Ezzel létrejött a közvetlen tengeri összeköttetés az európai és az indiai-óceáni fűszerkereskedelem között, megkerülve a levantei közvetítő kereskedelmet. A portugál korona 1500-ban Pedro Álvares Cabral expedíciójával – amely eredetileg India felé tartott – formálisan birtokba vette Brazíliát, bár a brazil partvidék gyarmatosítása csak az 1530-as évektől gyorsult fel. Az Indiai-óceánon a portugálok erőszakos kereskedelmi hálózatot építettek ki: Afonso de Albuquerque elfoglalta Goát (1510), Malakkát (1511) és Hormuzt (1515), és a portugál korona által ellenőrzött **Estado da Índia** (Indiai Állam) a fűszer-, textil- és aranykereskedelem kulcspontjait tartotta kézben. A portugál jelenlét azonban nem jelentett nagy területű szárazföldi uralmat; elsősorban megerősített kereskedelmi támaszpontok (feitoria) és hajóútvonalak ellenőrzésére épült.

37.1.2. A spanyol birodalom és a konkviszta

A kasztíliai és aragóniai uralkodók által támogatott Kolumbusz Kristóf 1492-es expedíciója új szakaszt nyitott: az európai hajósok elérték a Karib-térség szigeteit, és ezzel megkezdődött az amerikai kontinens európai hatalmak általi meghódítása. Kolumbusz útját nem az „Amerika felfedezése" retrospektív nemzeti narratívája felől érdemes értelmezni, hanem a korabeli kereskedelmi és dinasztikus törekvések összefüggésében: a cél a nyugati úton elérhető ázsiai fűszerkereskedelem és az arany megszerzése volt. A Karib-térségben a spanyolok kezdetben aranymosásra és a bennszülött taíno lakosság kényszermunkájára építettek, ami a helyi népesség gyors pusztulásához vezetett. A spanyol és portugál korona közötti vetélkedést a **tordesillasi szerződés** (1494) próbálta rendezni, amely a Zöld-foki-szigetektől nyugatra húzott képzeletbeli vonallal osztotta fel az újonnan elért területeket: a vonaltól keletre eső részek Portugáliát, a nyugatra esők Kasztíliát illették. A szerződés a korabeli európai nemzetközi jogi gondolkodás dokumentuma, de a bennszülött népek szempontjából semmilyen jogalapot nem teremtett; hatékonysága is korlátozott volt, mert más európai hatalmak később figyelmen kívül hagyták.

A szárazföldi hódítás az 1510–1530-as években gyorsult fel. Hernán Cortés 1519 és 1521 között megdöntötte az Azték Birodalmat, és létrehozta **Új-Spanyolország** (Nueva España) alapjait. Francisco Pizarro 1532–1533-ban elfoglalta az Inka Birodalom központját, amiből **Peru** alkirálysága született. A konkviszta nem csupán katonai vállalkozás volt: a spanyolok szövetségeseket kerestek az őslakos városállamok és népek között, kihasználták a birodalmakon belüli ellentéteket, és nagy szerepet játszottak a járványok – mindenekelőtt a himlő –, amelyek az európaiakkal való érintkezés után súlyos demográfiai katasztrófát okoztak. A hódítók által alapított városok és a rájuk épülő igazgatási központok a spanyol korona fennhatósága alatt működtek, de a gyakorlatban a konkvisztádorok széles körű helyi hatalmat kaptak.

37.1.3. A tengerentúli igazgatás ibériai modelljei

A spanyol és portugál birodalom igazgatása a kora újkorban a közvetlen királyi ellenőrzés és a helyi elitekre támaszkodó közvetett uralom sajátos keveréke volt. A spanyol korona már 1503-ban létrehozta a **Casa de Contratációnt** Sevillában, amely a kereskedelem, a hajózás és a bevándorlás ellenőrzésére szolgált; 1524-ben pedig felállította az **Indiai Tanácsot** (Consejo de Indias), amely a tengerentúli ügyek legfőbb tanácsadó és igazgatási szerve lett. Az amerikai területeket két alkirálysággra osztották: **Új-Spanyolországra** (1535) és **Perura** (1542), később további alkirályságok jöttek létre (Új-Granada, Río de la Plata). Az alkirályok a király személyes képviselői voltak, de a gyakorlatban a helyi audienciák (bírósági-igazgatási testületek) és a városi tanácsok (cabildo) jelentős önállóságot élveztek.

A bennszülött munkaerő megszervezésére a spanyolok az **encomienda** intézményét vezették be: egy-egy spanyol telepes (encomendero) meghatározott számú bennszülött közösség munkájára és adójára tarthatott igényt, cserébe elvileg keresztény oktatásért és védelemért felelt. A gyakorlatban ez gyakran kényszermunkát és súlyos visszaéléseket jelentett. A domonkos szerzetes, Bartolomé de las Casas már az 1510–1540-es években nyilvánosan bírálta az encomienda rendszerét, és a bennszülöttek védelmében fellépve hozzájárult az 1542. évi **Új Törvények** (Leyes Nuevas) megszületéséhez, amelyek korlátozták az encomienda örökölhetőségét és a bennszülöttek rabszolgasorba vetését. A törvények végrehajtása azonban egyenetlen volt, és a gyarmati elitek ellenállása miatt sok helyen nem érvényesült. A bányászatban – különösen a perui Potosí ezüstbányáiban – a **mita** nevű, az inka államigazgatásból átvett rotációs kényszermunka-rendszert alkalmazták, amely ismétlődően súlyos emberi és demográfiai következményekkel járt.

A portugál igazgatás eltérő szerkezetet mutatott. Brazíliában a korona kezdetben **örökös kapitányságokra** (capitanias hereditárias) osztotta a partvidéket, amelyeket magánszemélyeknek

adományozott, de ez a rendszer csak részben vált be; 1549-ben központi kormányzóságot hoztak létre Salvador da Bahia székhellyel. Az Indiai-óceánon az **Estado da Índia** élén a kormányzó vagy alkirály állt, Goa központtal. A portugál korona a fűszerkereskedelem monopóliumát a **Casa da Índia** lisszaboni intézményén keresztül ellenőrizte, de a tényleges kereskedelem jelentős része magánkereskedők és korrupt tisztviselők kezén folyt. A portugál jelenlét Afrikában és Ázsiában sokáig nem településszerű gyarmatosítást, hanem kereskedelmi és katonai támaszpontok hálózatát jelentette.

37.1.4. Az északnyugat-európai hatalmak: Hollandia, Anglia és Franciaország

A 16. század végétől a holland, angol és francia társaságok egyre határozottabban léptek be az ibériai hatalmak által ellenőrzött tengerentúli kereskedelembe. A holland tartományok a spanyol Habsburg-uralom elleni felkelés (a nyolcvanéves háború, 1568–1648) idején sajátos kereskedelmi és haditengerészeti hatalommá váltak. A **Holland Kelet-indiai Társaság** (Vereenigde Oostindische Compagnie, VOC, 1602) a világ első részvénytársaságai közé tartozott; a holland parlament (Staten-Generaal) által adott charta monopóliumot biztosított számára a Jóreménység-foktól keletre eső kereskedelemre, valamint jogot hadsereg tartására, erődök építésére és szerződések kötésére. A VOC fokozatosan kiszorította a portugálokat az indonéz szigetvilág fűszerkereskedelméből: Batávia (ma Jakarta) 1619-es megalapítása után a társaság a szegfűszeg- és szerecsendió-termelő szigetek ellenőrzésére törekedett, gyakran erőszakos eszközökkel. A **Holland Nyugat-indiai Társaság** (West-Indische Compagnie, WIC, 1621) az atlanti térségben működött, részt vett a brazíliai cukortermelés megszerzésében (1630–1654 között holland kézen volt Pernambuco), valamint az afrikai rabszolga-kereskedelemben és a karibi sókereskedelemben. A holland terjeszkedés Észak-Amerikában **Új-Németalföld** (Nieuw-Nederland) gyarmatot hozta létre a Hudson folyó mentén, Új-Amszterdam (a későbbi New York) központtal; ezt az angolok 1664-ben foglalták el.

Anglia tengerentúli jelenléte a 16. század végén kezdődött, de az első tartós telepek a 17. század első évtizedeiben jöttek létre. Az 1600-ban alapított **Angol Kelet-indiai Társaság** (East India Company, EIC) kezdetben főleg fűszerkereskedelemmel foglalkozott, majd a 17. század második felétől egyre nagyobb szerepet vállalt az indiai szubkontinens kereskedelmében és politikai ügyeiben. Észak-Amerikában az 1607-es **Jamestown** (Virginia) megalapítása nyitotta meg a tartós angol jelenlétet, amelyet az 1620-as **Plymouth** és a Massachusetts-öböl menti puritán telepek követtek. A Karib-térségben az angolok 1624-ben foglalták el **St. Kitts**et, 1655-ben pedig **Jamaicát**, amely hamarosan a cukortermelés és a rabszolgakereskedelem egyik központjává vált. A francia terjeszkedés az 1530-as évek Jacques Cartier-féle útjaival kezdődött, de a tartós gyarmatosítás csak a 17. század elején indult meg: **Québec** 1608-as megalapítása után a franciák a Szent Lőrinc-folyó mentén építették ki **Új-Franciaország** (Nouvelle-France) magját. A francia korona 1663-ban közvetlen királyi tartománnyá nyilvánította a gyarmatot, és a **francia Kelet-indiai Társaság** (Compagnie française des Indes orientales, 1664) is részt vett az indiai-óceáni kereskedelemben. A francia jelenlét Észak-Amerikában elsősorban a prémkereskedelemre és a jezsuita missziókra épült, és sokkal kisebb számú európai telepesre támaszkodott, mint a brit gyarmatok.

37.1.5. A kereskedelmi társaságok és a telepes gyarmatok modelljei

A tengerentúli birodalmak igazgatási modelljei alapvetően kétféle irányba fejlődtek. Az ibériai monarchiák – különösen Spanyolország – közvetlen királyi igazgatást építettek ki, amelyben az egyház, a bíróságok és a kincstár szorosan összefonódott. A katolikus egyház szerepe kiemelkedő volt: a spanyol és portugál korona a **patronátus** (patronato) jogán nevezte ki a püspököket, és a szerzetesrendek – domonkosok, ferencesek, jezsuiták – a bennszülött lakosság térítésében

és oktatásában is részt vettek. A gyarmati társadalom jogilag és társadalmilag hierarchikus szerkezetű volt: a félszigetről érkezett spanyolok (peninsulares) a legfelső réteget alkották, alattuk helyezkedtek el az Amerikában született fehérek (criollos), majd a kevert származású csoportok (meszticek, mulattok, zambók), végül a bennszülött népek és az afrikai rabszolgák. Ez a faji alapú társadalmi rend nem a mai értelemben vett rasszizmus 19. századi ideológiája volt, de a korabeli spanyol jogszabályok és a mindennapi gyakorlat egyaránt etnikai és származási alapon különböztetett meg embereket.

Az északnyugat-európai hatalmak esetében a kereskedelmi társaságok modellje volt meghatározó. A holland VOC és WIC, valamint az angol EIC és a francia társaságok részvényesek tulajdonában lévő, állami chartával felruházott szervezetek voltak, amelyek a kereskedelem mellett katonai, igazságszolgáltatási és diplomáciai funkciókat is elláttak. Az igazgatás a társaságok kormányzóin és helyi tisztviselőin keresztül történt, a profitérdek pedig gyakran felülírta a telepesek vagy a bennszülött lakosság érdekeit. Ezzel párhuzamosan azonban kialakultak a **telepes gyarmatok** is, különösen Észak-Amerikában, ahol az angol és francia bevándorlók saját önkormányzati intézményeket hoztak létre. Virginia 1619-ben választott képviselőházat (**House of Burgesses**) kapott, a Massachusetts-öböl puritánjai pedig városi gyűléseken alapuló önigazgatást alakítottak ki. A francia Új-Franciaország ezzel szemben sokáig szigorúbb királyi irányítás alatt állt, és a betelepülők száma is alacsonyabb maradt.

Az ültetvényes gyarmatok – a Karib-térségben, Brazíliában és később Észak-Amerika déli részén – sajátos gazdasági modellt képeztek: a cukor-, dohány- és később gyapottermelés nagyüzemi rabszolgamunkára épült. A transzatlanti rabszolga-kereskedelem a 16. század elejétől a 19. század közepéig tartó folyamat volt, amelyben portugál, spanyol, holland, angol és francia kereskedők egyaránt részt vettek. A rabszolgák túlnyomó többsége Nyugat- és Közép-Afrikából származott, és a **középső átkelés** (Middle Passage) során embertelen körülmények között szállították őket az amerikai ültetvényekre. A rabszolgaság intézményét a gyarmati jogszabályok – például a francia **Code Noir** (1685) vagy a brit gyarmatok rabszolgatörvényei – részletesen szabályozták, megerősítve a munkáltatók szinte korlátlan hatalmát. A modern történetírás a rabszolgaságot nem a kor „természetes” velejárójaként, hanem tudatos politikai és gazdasági döntések eredményeként tárgyalja, amelyekért konkrét intézmények és személyek viseltek felelősséget.

37.1.6. Az érintett népek és a kapcsolatfelvétel következményei

A tengerentúli birodalmak kialakulása a bennszülött társadalmakra nézve katasztrofális demográfiai következményekkel járt. A legszélesebb körben elfogadott becslések szerint az amerikai őslakos népesség 1492 előtt legalább 50–100 millió fő lehetett, de a számok rendkívül bizonytalanok, és egyes kutatók ennél magasabb vagy alacsonyabb értékeket valószínűsítenek. A 16. század folyamán a járványok (himlő, kanyaró, tífusz, influenza) és a hódítás, a kényszermunka, az éhezés együttes hatására egyes régiókban – különösen a Karib-térségben és Közép-Mexikóban – a népesség 80–90 százalékkal is csökkenhetett. Ezek a becslések régészeti, demográfiai és korabeli írott források kombinációján alapulnak, és a pontos számok tudományos viták tárgyát képezik; a tendencia azonban dokumentált tény.

A bennszülött népek nem passzív áldozatai voltak az európai terjeszkedésnek. Az ellenállás változatos formái – fegyveres felkelések, menekülés, a hagyományos vallási és társadalmi intézmények fenntartása, később jogi érvelés a spanyol bíróságok előtt – mindvégig jelen voltak. Az afrikai rabszolgák is számos alkalommal szerveztek felkeléseket, szöktek meg, és alakítottak ki önálló közösségeket (például a brazíliai **quilombók**, vagy a karibi **maroon** települések). Ugyanakkor a gyarmati rendszerek hosszú távon átalakították az érintett társadalmak belső viszonyait is: az európai hatalmakkal kötött szövetségek, a kereskedelembe való bekapcsolódás és a keresztény missziók egyszerre bomlasztották és formálták újjá a helyi eliteket és közösségeket. A „gyarmati

modernizáció” kérdése – vagyis hogy az európai uralom járt-e bármilyen fejlesztő hatással – a történészi vitákban erősen megosztott: a posztkoloniális kritika hangsúlyozza, hogy az infrastruktúra, az oktatás és a jogi intézmények bevezetése elsősorban a kizsákmányolás hatékonyságát szolgálta, és nem a helyi lakosság jólétét.

37.1.7. Források és bizonytalanságok

A tengerentúli birodalmak kialakulásának rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a hajónaplók (például Kolumbusz útinaplója, Antonio Pigafetta beszámolója Magellán útjáról), a hódítók krónikái (Bernal Díaz del Castillo, Francisco López de Gómara), a szerzetesek és hivatalnokok jelentései (Bartolomé de las Casas, José de Acosta), a királyi rendeletek és a törvénygyűjtemények (Leyes de Indias), a kereskedelmi társaságok könyvelési és levelezési anyagai, valamint a korabeli térképek és navigációs útmutatók. A régészeti kutatások – különösen az egykori települések, ültetvények és rabszolgaszállító hajók feltárása – az írott forrásokat egészítik ki.

A legnagyobb bizonytalanság a bennszülött és afrikai áldozatok számának becslésében van. A 15–16. századi demográfiai adatok ritkák és megbízhatatlanok; a spanyol és portugál hivatalnokok adóösszeírásai sem fedik le a teljes lakosságot. A modern becslések ezért széles skálán mozognak, és a kutatók vitatják, hogy a járványok vagy a közvetlen erőszak és a kényszermunka játszotta-e a nagyobb szerepet. Hasonlóképpen vitatott a rabszolga-kereskedelem összesített áldozatszáma; a legelfogadottabb kutatások szerint a 16–19. század között mintegy 12–12,8 millió afrikai embert szállítottak erőszakkal az amerikai kontinensre, és további több százezer halt meg a szállítás során. Ezek a számok az elérhető hajómanifesztumok és kikötői nyilvántartások alapján készült becslések, és a teljes áldozatszám ennél magasabb lehet.

A „felfedezés” fogalma maga is problematikus: a mai történetírás előszeretettel beszél „európai terjeszkedésről”, „találkozásról” vagy „invázióról”, mert a felfedezés szó azt sugallja, mintha a területek üresek vagy ismeretlenek lettek volna, holott azokat bennszülött társadalmak lakták és irányították. A tordesillasi szerződés és más európai megállapodások jogi érvényessége a nemzetközi jog történetében vitatott: a bennszülött népek nem vettek részt ezekben, és a mai posztkoloniális jogtudomány ezt a gyarmati jogalap kritikájaként tárgyalja. A források értelmezésénél ezért mindig figyelembe kell venni, hogy a korabeli európai dokumentumok az európai hódítók perspektíváját tükrözik, és a bennszülött hangok csak közvetve – például a spanyol bírósági jegyzőkönyvekben, a bennszülött krónikások műveiben vagy a régészeti leletekben – érhetők el.

37.1.8. Rövid összefoglaló

- A tengerentúli birodalmak kialakulása az ibériai királyságokkal kezdődött: Portugália a 15. században tengeri útvonalakat épített ki Afrika megkerülésével, és kereskedelmi támaszpont-hálózatot hozott létre az Indiai-óceánon; Spanyolország 1492 után meghódította a Karib-térséget, majd Közép- és Dél-Amerika nagy részét.
- A portugál és spanyol korona közvetlen királyi igazgatást, alkirályságokat és egyházi ellenőrzést épített ki; a bennszülött munkaerő megszervezésére az encomienda és a mita intézményeit használták, amelyek súlyos demográfiai következményekkel jártak.
- A 17. századtól a holland, angol és francia kereskedelmi társaságok – VOC, WIC, EIC, francia társaságok – monopoljogokkal rendelkező, félállami szervezetekként vettek részt a tengerentúli kereskedelemben és hódításban.

- A brit és francia gyarmatosítás Észak-Amerikában telepes gyarmatokat, a Karib-térségben pedig ültetvényes, rabszolgamunkára épülő gazdaságokat hozott létre; az igazgatási modellek a közvetlen királyi irányítástól a társasági autonómiáig terjedtek.
- A tengerentúli expanzió a bennszülött amerikai népek számára járványok, fegyveres hódítás és kényszermunka következtében példátlan demográfiai katasztrófát okozott; a pontos áldozatszámok tudományos becslések és viták tárgyát képezik.
- A transzatlanti rabszolga-kereskedelem a 16. századtól intézményesült, és a gyarmati ültetvényes gazdaság alapjává vált; a felelősség konkrét európai államok, társaságok és magánszemélyek döntéseihez köthető.
- A „felfedezés” kifejezést a mai történetírás kritikával kezeli, mert elfeddi, hogy az érintett területeket bennszülött társadalmak lakták; az európai források értelmezése ezért forráskritikát igényel.

37.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a portugál és a spanyol tengerentúli birodalom igazgatási szerkezetét! Milyen eltérések és hasonlóságok figyelhetők meg?
2. Milyen szerepet játszottak a holland, angol és francia kereskedelmi társaságok a tengerentúli terjeszkedésben? Miben különbözött ez az ibériai monarchiák közvetlen királyi igazgatásától?
3. Milyen bizonyítékok alapján rekonstruálják a történészek a bennszülött amerikai népesség drasztikus csökkenését? Melyek a becslések fő bizonytalanságai?
4. Miért tekinti a modern történetírás problematikusnak a „felfedezés” fogalmát? Milyen alternatív kifejezéseket használnak, és miért?
5. Hogyan kapcsolódik a tengerentúli birodalmak kialakulása a korábbi fejezetekben tárgyalt ibériai, brit és francia államfejlődéshez?

37.2. A rabszolgaság és a gyarmati gazdaság

Ahogyan A tengerentúli birodalmak kialakulása bemutatta, a 15. század végétől kiépülő atlanti gazdaság alapvetően átalakította Afrika, Amerika és Európa viszonyát. Ez az alfejezet azt vizsgálja, milyen munkaerő- és kitermelési rendszerekre épült ez a birodalmi gazdaság. A rabszolgaság és a gyarmati nyersanyag-kitermelés nem egyszerűen „kísérőjelenség”, hanem a korai tengerentúli terjeszkedés egyik meghatározó intézménye volt, amelynek következményei a mai napig hatnak. A fejezetben megkülönböztetjük a dokumentált tényeket, a statisztikai becsléseket és az emlékezetpolitikai vitákat.

37.2.1. A transzatlanti rabszolga-kereskedelem kialakulása és mérete

A **transzatlanti rabszolga-kereskedelem** (Atlantic slave trade) gyökerei a 15. századi portugál hajózásra nyúlnak vissza. A portugál hajósok az afrikai partok mentén haladva először aranyat, elefántcsontot és fűszereket kerestek, de hamarosan embereket is vásároltak: afrikai rabszolgákat szállítottak Európába, majd az atlanti szigetekre (Madeira, a Kanári-szigetek, São Tomé), ahol cukorültetvényeket hoztak létre. A cukortermelés munkaerőigénye teremtette meg azt a gazdasági modellt, amelyet később az amerikai gyarmatokon alkalmaztak. Az első közvetlen rabszolga-szállítás Afrikából az amerikai kontinensre – a spanyol gyarmatokra – 1518 körül kezdődött, miután a spanyol korona engedélyeket (asiento) adott kereskedőknek. A 17. századtól a holland, a francia és az angol (később brit) kereskedők is bekapcsolódtak, és a rabszolga-kereskedelem ipari méretűvé vált.

A kereskedelem szervezése gyakran **háromszög-kereskedelemként** (triangular trade) jelenik meg: európai áruk (szövet, fegyver, alkohol, üveggyöngy) Afrikába, afrikai rabszolgák Amerikába, amerikai termények (cukor, dohány, gyapot) Európába. Ez a modell leegyszerűsítő, mert a tényleges útvonalak és a résztvevők köre változatos volt; egyes hajók közvetlenül Afrikából Amerikába, majd Európába tértek vissza, mások az afrikai partokon belül is kereskedtek. A rabszolgák beszerzése Afrikában jellemzően nem európai katonai expedíciók révén történt, hanem afrikai államok, királyságok és kereskedőhálózatok közreműködésével: európaiak a partvidéki erődökben (például Elmina, Cape Coast) vásároltak foglyokat, akiket afrikai közvetítők szállítottak a partra. Ez nem csökkenti az európai kereslet meghatározó szerepét, de rámutat arra, hogy a rabszolga-kereskedelem nem egyoldalú európai akció volt, hanem atlanti és afrikai szereplők közötti, erősen aszimmetrikus viszonyrendszer.

A kereskedelem méretéről a legszélesebb körben használt becslés a **Trans-Atlantic Slave Trade Database** (Voyages) adatain alapul, amely szerint a 16. század elejétől a 19. század közepéig mintegy **12,5 millió** afrikait raktak hajóra, és ebből körülbelül **10,7 millió** érkezett meg az amerikai partokra. Más becslések 11–14 millió közé teszik az elhurcoltak számát; a bizonytalanság oka a hiányos hajónyilvántartás, az illegális szállítmányok és a halálozási adatok pontatlansága. A **középső átkelés** (Middle Passage) – az Atlanti-óceánon át vezető út – halálozási arányát a történészek általában **10–20 százalék** közé becsülik, de ez hajónként és időszakonként nagyban változott. A halál okai: zsúfoltság, járványok (himlő, vérhas), alultápláltság, erőszak és a rabok ellenállása. A hajónaplók és bírósági jegyzőkönyvek dokumentálják a rabok lázadásait, öngyilkosságait és a legénység brutális megtorlását; egyes feltételezések szerint a rabszolgahajókon több felkelés történt, mint bármely más kereskedelmi hajótípuson.

A kereskedelem célállomásai közül Brazília fogadta a legtöbb rabszolgát (a becslések szerint az összes behurcolt mintegy 40–45 százalékát), majd a karibi szigetek (különösen Saint-Domingue, Jamaica, Kuba) és kisebb részben Észak-Amerika spanyol, majd brit gyarmatai következtek. A spanyol és portugál gyarmatokon a rabszolgaság a 16. századtól intézményesült; a francia és brit gyarmatokon a 17. század közepétől vált meghatározóvá.

37.2.2. Az ültetvénygazdaság és a rabszolgamunka

A **ültetvénygazdaság** (plantation economy) az atlanti rabszolgaság legfontosabb termelési formája volt. A trópusi és szubtrópusi gyarmatokon – a karibi szigeteken, Brazília partvidékén, később a dél-észak-amerikai gyarmatokon – nagy kiterjedésű, egyetlen terményre szakosodott birtokokat hoztak létre, amelyeket rabszolgák tömeges munkájával műveltek. A legfontosabb termények: **cukornád**, **dohány**, **kávé**, **kakaó**, **gyapot**, **rizs** és **indigó**. A cukor volt a legjövedelmezőbb, de egyben a legembertelenebb: a cukornád feldolgozása gyors, folyamatos munkát igényelt, a forró üstök melletti munka és a kések használata rendkívül balesetveszélyes volt.

A rabszolgák jogi helyzete a legtöbb gyarmaton tárgyiasult: emberként nem, csak tulajdonként kezelték őket. A francia **Code Noir** (1685) például szabályozta a rabszolgák bánásmódját, de elsődleges célja a tulajdon védelme és a rend fenntartása volt; büntette a rabszolgák szökését, és korlátozta jogaikat. A brit gyarmatokon a rabszolgaságot helyi törvények és bírósági gyakorlat rögzítette. A rabszolgák családi kötelékeit nem ismerték el: a házastársakat és a gyermekeket eladhatták egymástól. A rabszolgák életkörülményei a terménytől és a régiótól függően változtak, de a cukorültetvényeken a halálozási arány gyakran meghaladta a születési arányt, ezért a munkaerő fenntartásához folyamatos behozatalra volt szükség. A történészi becslések szerint a karibi cukorültetvényeken a rabszolgák átlagos élettartama a megérkezés után gyakran nem érte el a tíz évet; ezt az adatot azonban óvatosan kell kezelni, mert a források töredékesek, és a halálozás ültetvényenként nagy eltérést mutatott.

A rabszolgák nem passzív áldozatok voltak. Az ellenállás formái közé tartozott a munkalassítás, a szerszámok szabotálása, a termés megrongálása, a szökés és a **maroon közösségek** (maroon communities) létrehozása a hegyekben és az erdőkben. Jamaicában, Suriname-ban, Brazíliában és Hispaniola szigetén maroon közösségek évtizedekig sikeresen dacoltak a gyarmati hatóságokkal; egyesek szerződéseket kötöttek, amelyek elismerték szabadságukat. A rabszolga-felkelések közül a legismertebb a **haiti forradalom** (1791–1804), amely a francia Saint-Domingue gyarmaton tört ki, és az első független fekete köztársaság, Haiti létrejöttéhez vezetett. Korábbi felkelések is dokumentáltak: például az 1760-as jamaicai **Tacky-felkelés**, amelyet a brit hatóságok levertek, de amely megmutatta a rabszolgák szervezőképességét.

37.2.3. Gyarmati nyersanyag-kitermelés és kényszermunka

A rabszolgamunka mellett a gyarmati gazdaság másik pillére az **ásványi nyersanyagok** kitermelése volt, különösen a spanyol és portugál gyarmatokon. A spanyol korona számára a legfontosabb bevételi forrás a mexikói és a perui ezüstbányászat volt. A legismertebb bánya a mai Bolívia területén fekvő **Potosí** ezüstbányája volt, amely a 16. század második felében a világ egyik legnagyobb ezüsttermelőjévé vált. A bányamunkát jelentős részben **kényszermunkával** oldották meg: az **encomienda** intézménye a spanyol gyarmatosítóknak adott jogot az őslakos közösségek munkájára és adójára, a **repartimiento** és a **mita** pedig kötelező munkaszolgálatot írt elő. A mita keretében az őslakos férfiaknak meghatározott időszakokban a bányákban kellett dolgozniuk; a munka rendkívül veszélyes volt, a higanygőz és a bányabalesetek sok áldozatot követeltek.

Az **őslakos népesség drasztikus csökkenése** a 16. században dokumentált tény, de a pontos mérték és az okok értelmezése vitatott. A becslések szerint az amerikai kontinens őslakos népessége a 15. század végi állapothoz képest a 17. század elejére 50–90 százalékkal csökkent; a legalacsonyabb és legmagasabb becslések közötti különbség a kiindulási népességszám bizonytalanságából adódik. A csökkenés okai között a történészek egyetértenek abban, hogy a **járványok** (himlő, kanyaró, influenza) voltak a legnagyobb súlyúak, mivel az őslakos közösségek nem rendelkeztek immunitással. Emellett a kényszermunka, az erőszak, a kitelepítés és a társadalmi rend felbomlása is hozzájárult a demográfiai katasztrófához. Egyes történészek és emberi jogi szervezetek ezt a folyamatot **népirtásként** (genocide) írják le, hangsúlyozva a szándékos pusztítás elemeit; mások vitatják ezt a minősítést, és inkább **demográfiai katasztrófáról** vagy **járványügyi összeomlásról** beszélnek, mivel a halálozás nagy része nem közvetlen szándékos ölésből, hanem fertőző betegségekből következett. A könyv ezt a vitát attribúcióval mutatja be, és hangsúlyozza, hogy a kényszermunka, a rabszolgaság és a járványok hatása összefonódott.

A portugál gyarmatokon, különösen Brazíliában, a 17. század végétől arany- és gyémántbányászat indult, amely szintén afrikai rabszolgák tömeges munkájára épült. A bányavidékeken a rabszolgák halálozási aránya magas volt, és a rabszolgák folyamatos utánpótlása vált szükségessé. A spanyol és portugál korona a bányászatból származó jövedelmeket adóztatta, ami hozzájárult az európai államok háborús kiadásaihoz és a nemesfémek európai beáramlásához.

A gyarmati nyersanyag-kitermelés és az ültetvénygazdaság haszna Európa számára vitatott kérdés. A közgazdaságtörténész **Eric Williams** az 1940-es években megfogalmazott tézise szerint a rabszolgaságból és a gyarmati kereskedelemből származó tőke jelentősen hozzájárult a brit ipari forradalom finanszírozásához. Ezt a tézist a későbbi történészek részben megerősítették, részben vitatták: a gyarmati kereskedelem nyeresége valóban jelentős volt egyes kikötővárosok (Bristol, Liverpool, Bordeaux, Nantes) és ültetvénytulajdonosok számára, de a teljes brit gazdaságon belüli aránya valószínűleg kisebb volt, mint Williams feltételezte. A vita ma is folyik, és a könyv ezt tudományos vitaként mutatja be.

37.2.4. A rabszolgaság eltörlése és az abolicionista mozgalmak

A **rabszolgaság eltörlése** (abolition of slavery) hosszú, ellentmondásos folyamat volt, amelyben a felvilágosodás eszméi, a vallási mozgalmak, a rabszolga-felkelések és a gazdasági érdekek egyaránt szerepet játszottak. A **abolicionista** mozgalom a 18. század végétől erősödött meg, különösen Nagy-Britanniában, ahol a **kvékerek** és más vallási csoportok a rabszolgaságot erkölcsi rossznak tekintették. Az 1780-as évektől parlamenti kampány indult a rabszolga-kereskedelem betiltására, amelynek legismertebb alakja **William Wilberforce** volt. A brit parlament 1807-ben fogadta el a **Slave Trade Act**-et, amely megtiltotta a brit hajók részvételét a transzatlanti rabszolga-kereskedelemben. A tilalom azonban nem szüntette meg a rabszolgaságot a brit gyarmatokon, és az illegális kereskedelem még évtizedekig folytatódott.

A rabszolgaság intézményének felszámolása a brit gyarmatokon az **1833-as Slavery Abolition Act**-tel kezdődött, amely 1834-től lépett hatályba. A törvény **kárpótlást** fizetett a rabszolgatartóknak a felszabadított rabszolgákért – a felszabadított rabszolgák maguk semmilyen kárpótlást nem kaptak. A kárpótlás összege a brit államkassza jelentős részét tette ki, és a mai napig vita tárgya, hogy ez a lépés a rabszolgatartók gazdasági érdekeit védte-e inkább, mint az emberi jogokat. A francia gyarmatokon a rabszolgaságot először a **francia forradalom** idején, 1794-ben törölték el, de **Napóleon** 1802-ben visszaállította, és csak **1848-ban**, a második köztársaság idején szüntették meg véglegesen. A spanyol és portugál gyarmatokon a folyamat lassabb volt: a spanyol korona az 1810-es évektől korlátozta a kereskedelmet, de a rabszolgaság Kubában és Puerto Ricóban 1873-ban, illetve 1886-ban szűnt meg; Brazíliában, amely 1822-ben függetlenedett Portugáliától, a rabszolgaság csak **1888-ban**, az **Aranytörvény** (Lei Áurea) révén ért véget. Az Egyesült Államokban a rabszolgaságot az 1865-ös 13. alkotmánykiegészítés törölte el, de ez a könyv fókuszán kívül esik.

A rabszolgaság eltörlésében döntő szerepe volt a **rabszolga-felkeléseknek** is. A **haiti forradalom** (1791–1804) nemcsak a gyarmati rendet rázta meg, hanem megmutatta, hogy a rabszolgák képesek saját felszabadításukat kivívni. A forradalom során a rabszolgák felkelése, a francia forradalmi hadsereg és a helyi felszabadítottak közötti harcok, valamint a brit és spanyol beavatkozás után Haiti 1804-ben függetlenné vált. A haiti példa félelmet keltett a rabszolgatartó elitek körében, de egyben inspirációt is adott az abolicionista mozgalmaknak.

Az eltörlés után a gyarmati gazdaság nem szűnt meg, hanem átalakult. A volt rabszolgák gyakran kényszerű **szerződéses munkásokként** (indentured labourers) dolgoztak tovább, vagy a gyarmati hatóságok **ázsiai – indiai, kínai – munkásokat** toboroztak, akiknek a helyzete sok tekintetben a rabszolgasághoz hasonlított. A faji hierarchiák és a gazdasági egyenlőtlenségek megmaradtak, és a gyarmati társadalmak továbbra is rasszista törvényekkel és gyakorlatokkal működtek.

37.2.5. A rabszolgaság emlékezete és a jelenkori viták

A rabszolgaság emlékezete a 21. században egyre hangsúlyosabb politikai és társadalmi kérdéssé vált. A **2001-es durbani konferencia** (a faji megkülönböztetés, az idegengyűlölet és a kapcsolódó intolerancia elleni világkonferencia) zárónyilatkozata a rabszolgaságot és a rabszolga-kereskedelmet **emberiesség elleni bűncselekményként** ismerte el, de ez a nyilatkozat jogilag nem kötelező erejű, és a részt vevő államok egy része nem írta alá. Azóta több nyugat-európai állam, egyház és intézmény tett **bocsánatkérést** a rabszolgaságban játszott szerepéért: például a holland kormány 2022-ben, a brit egyházak és egyes városok, valamint a francia állam részleges nyilatkozatai. Ezek a bocsánatkérések gyakran vitatottak, mert nem járnak jogi felelősségvállalással vagy anyagi jóvátétellel.

A **restitúció** kérdése elsősorban a gyarmati időkben elhurcolt kulturális javakra vonatkozik, de a rabszolgaság emlékezetéhez is kapcsolódik. A múzeumi viták – például a British Museum, a francia Musée du Quai Branly vagy a német múzeumok gyűjteményei kapcsán – arról szólnak, hogy a gyarmati kontextusban szerzett tárgyakat vissza kell-e szolgáltatni a származási országoknak. A vita résztvevői eltérő álláspontot képviselnek: egyesek a **jóvátétel** (reparations) és a **dekolonizáció** jegyében a visszaszolgáltatást és anyagi kárpótlást követelnek, mások a múzeumok egyetemes gyűjteményi szerepét hangsúlyozzák, és a tárgyak „megőrzését" részesítik előnyben. A könyv ezt a vitát attribúcióval mutatja be, és hangsúlyozza, hogy a rabszolgaság és a gyarmati erőszak öröksége nem csak jogi, hanem társadalmi és kulturális kérdés is.

A **rasszizmus öröksége** a rabszolgaságból és a gyarmati rendszerből a mai napig hat a nyugat-európai társadalmakban. A 2020-as **Black Lives Matter** mozgalom globális hulláma Európában is megerősítette a rabszolgaság emlékezetének és a koloniális múlt feldolgozásának igényét. Több városban döntöttek rabszolgatartók és gyarmati tisztségviselők szobrainak eltávolításáról vagy átértelmezéséről, ami heves emlékezetpolitikai vitákat váltott ki. A vitatott megnevezések – például a „rabszolgaság mint népirtás", a „gyarmati erőszak" vagy a „jóvátétel" – nem egységes tudományos kategóriák, hanem történelmi, jogi és politikai viták tárgyai, amelyeket a könyv a különböző álláspontok bemutatásával tárgyal.

37.2.6. Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsődleges forrásokra – hajónaplókra, ültetvényi könyvelésekre, rabszolga-elbeszélésekre (például **Olaudah Equiano** önéletrajza, 1789), törvényszövegekre (Code Noir, brit Slave Trade Act, Slavery Abolition Act), bírósági jegyzőkönyvekre és korabeli levelekre –, valamint másodlagos történeti irodalomra támaszkodik. A statisztikai adatok – például a transzatlanti rabszolga-kereskedelemben elhurcoltak száma, a halálozási arányok, az őslakos népesség csökkenése – **becslések**, amelyek a források hiányossága miatt bizonytalanok. A legfontosabb bizonytalanságok:

1. A rabszolgakereskedelem teljes volumene nem ismert pontosan; a 12,5 milliós becslés a dokumentált hajóutakon alapul, de az illegális és elveszett szállítmányok miatt a tényleges szám magasabb lehet.
2. A középső átkelés halálozási aránya hajónként és időszakonként nagy eltérést mutat; a 10–20 százalékos becslés átlagos érték, nem pontos mérés.
3. Az őslakos népesség csökkenésének mértéke és okai tudományos vita tárgya; a „népirtás" kifejezés használata nem konszenzusos.
4. A rabszolgaságból származó európai haszon mértéke és szerepe az iparosodásban vitatott (Williams-tézis és kritikái).
5. A rabszolgaság eltörlésének okai – gazdasági érdekek, erkölcsi mozgalmak, rabszolga-felkelések – közötti súlyozás történészi vita tárgya.
6. A mai emlékezetpolitikai viták – bocsánatkérés, kárpótlás, restitúció – jogi és politikai álláspontok függvényében változnak, és nincs egységes tudományos álláspont.

A fejezet nem állítja, hogy a rabszolgaság vagy a gyarmati erőszak mértéke pontosan ismert; ahol becsléseket közöl, ott jelzi azok forrását és bizonytalanságát. A vitatott értelmezéseket attribúcióval mutatja be, és kerüli a kollektív bűnösség ábrázolását.

37.2.7. Rövid összefoglaló

- A transzatlanti rabszolga-kereskedelem a 15. századi portugál hajózásból nőtt ki, és a 16–19. században a becslések szerint mintegy 12,5 millió afrikai elhurcolásához vezetett,

akik közül körülbelül 10,7 millió érkezett meg Amerikába.
- A rabszolgák beszerzése afrikai államok és kereskedők közreműködésével történt, de a keresletet az európai gyarmati gazdaság munkaerőigénye határozta meg.
- Az ültetvénygazdaság – elsősorban a cukor-, dohány-, kávé- és gyapottermelés – rabszolgák tömeges, kényszerű munkájára épült, magas halálozással és folyamatos utánpótlással.
- A rabszolgák ellenállása – szabotázs, szökés, maroon közösségek, felkelések – a rendszer mindennapi kísérője volt; a haiti forradalom az első sikeres rabszolga-felkelés volt, és 1804-ben független államhoz vezetett.
- A gyarmati nyersanyag-kitermelés – különösen a spanyol ezüstbányák és a portugál aranybányák – az őslakos kényszermunka (encomienda, mita) és afrikai rabszolgák munkájára épült; az őslakos népesség drasztikus csökkenése dokumentált, de mértéke és okai vitatottak.
- A rabszolgaság eltörlése fokozatosan, országonként eltérő időpontban történt (brit 1833, francia 1848, brazil 1888), és a rabszolgatartók kárpótlást kaptak, a felszabadítottak nem.
- Az eltörlés után a faji hierarchiák és a gazdasági egyenlőtlenségek fennmaradtak; a szerződéses munkások rendszere részben a rabszolgaság utódja volt.
- A rabszolgaság emlékezete ma is vitatott: a bocsánatkérések, a restitúció és a jóvátétel kérdése jogi, politikai és erkölcsi viták tárgya.

37.2.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek és hasonlóságok voltak a portugál, spanyol, francia és brit gyarmati gazdaságok rabszolgamunka-rendszerei között?
2. Hogyan befolyásolta a rabszolgák ellenállása a rabszolgaság intézményének fennmaradását és eltörlését?
3. Miért vitatott a „népirtás” kifejezés használata az őslakos népesség csökkenésének leírására, és milyen bizonyítékokra támaszkodnak a különböző álláspontok?
4. Milyen szerepet játszottak a gazdasági érdekek, a vallási mozgalmak és a rabszolga-felkelések a rabszolgaság eltörlésében?
5. Hogyan kapcsolódik a rabszolgaság mai emlékezete a restitúciós és jóvátételi vitákhoz?

37.3. A dekolonizáció és az utóhatások

A dekolonizációt gyakran egyetlen, a második világháború után felgyorsuló folyamatként ábrázolják, amelynek során a nyugat-európai gyarmattartó államok elveszítették tengerentúli területeiket. Valójában a dekolonizáció nem egyetlen egységes modell szerint zajlott, hanem országonként, gyarmatonként és korszakonként nagyon eltérő utakon, eltérő erőszakszinttel és eltérő örökséggel. Az alfejezet a brit, francia, portugál és spanyol gyarmatbirodalmak felbomlását, valamint a német és olasz gyarmati múlt rövid utótörténetét tárgyalja. Célja, hogy bemutassa a függetlenség politikai és gazdasági feltételeit, a dekolonizáció során elkövetett erőszakot, a posztkoloniális migráció kialakulását, és azt, hogy a gyarmati örökség hogyan alakítja a mai vitákat. Az előző alfejezet a rabszolgaság és a gyarmati gazdaság szerkezetét tárgyalta; itt most arra kérdezünk rá, mi történt, amikor ezek a gyarmati rendszerek politikai értelemben véget értek, és milyen társadalmi, gazdasági és emlékezeti következmények maradtak fenn.

37.3.1. A dekolonizáció időrendi keretei és eltérő modelljei

A dekolonizáció a második világháború után, nagyjából 1945 és 1975 között bontakozott ki, de a folyamat nem volt egységes. A brit és francia gyarmati rendszerek felbomlása részben az 1940-es évek végétől, részben az 1960-as években gyorsult fel. A portugál gyarmatbirodalom egészen

1974–1975-ig tartott ki, mert a lisszaboni diktatúra a tengerentúli területeket nem gyarmatként, hanem az anyaország „tengerentúli tartományaiként” kezelte, és az afrikai függetlenségi háborúkat katonai eszközökkel próbálta elfojtani. Spanyolország nagyobb gyarmatai már a 19. század elején elvesztek, így a 20. századi spanyol dekolonizáció csak néhány kisebb afrikai területre és a vitatott Nyugat-Szahariára korlátozódott. A német és olasz gyarmatbirodalom rövid életű volt: a német gyarmatokat az első világháború után a Népszövetség mandátumként más hatalmaknak adta át, az olasz gyarmatokról pedig a második világháború utáni békeszerződések és ENSZ-gyámsági rendszerek rendelkeztek.

A dekolonizációt tehát nem lehet egyetlen kronológiai sávba zárni. Mégis van egy fontos közös vonás: a második világháború meggyengítette a nyugat-európai gyarmattartó államok gazdasági és katonai kapacitását, ugyanakkor a szövetségesek – különösen az Egyesült Államok és a Szovjetunió – retorikailag is szembefordultak a régi gyarmati renddel. Az ENSZ 1945-ös alapokmánya kimondta a népek önrendelkezési jogát, és ez jogi keretet adott a függetlenségi mozgalmaknak. A hidegháború logikája azonban kettős hatással járt: a szuperhatalmak egyrészt a dekolonizációt támogatták, másrészt a függetlenedő államokat saját befolyási övezetükbe igyekeztek vonni, ami gyakran új függőségeket teremtett.

37.3.2. India, Délkelet-Ázsia és a brit dekolonizáció

A brit dekolonizáció legnagyobb és leginkább ismert esete India felosztása és függetlenné válása 1947-ben. A brit korona gyarmati uralma a 18. századtól fokozatosan épült ki, és a 20. század elejére India volt a birodalom legfontosabb gazdasági és stratégiai területe. A második világháború után a munkáspárti brit kormány – Clement Attlee miniszterelnöksége alatt – felgyorsította a hatalom átadását, részben a háború alatt megerősödött indiai nemzeti mozgalom, részben a brit gazdasági kimerültség miatt. A dekolonizáció dokumentált folyamat: az 1947. évi Indian Independence Act a Brit Parlament törvénye volt, amely jogilag megteremtette a független Indiát és Pakisztánt. A hatalom átadása 1947. augusztus 15-én történt, Pakisztán augusztus 14-én ünnepelte függetlenségét.

A felosztás azonban nem volt békés. A brit hatóságok és az indiai politikai elitek között vitatott körülmények között, rövid idő alatt húzták meg a határt a hindu többségű India és a muszlim többségű Pakisztán között. A felosztás helyi szinten etnikai és vallási erőszakba torkollott: a becslések szerint 10–20 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására, és a halálos áldozatok száma a történészi irodalomban széles tartományban, hozzávetőleg 200 000 és 2 000 000 között mozog. A nagy szórás oka, hogy az erőszak nagy része nem dokumentált, vidéki környezetben történt, és a különböző kormányzati, valamint közösségi források eltérő számokat közöltek. A felosztás emlékezete Indiában, Pakisztánban és Bangladesben (amely 1971-ig Kelet-Pakisztán volt) máig vitatott, és a történészek sem értenek egyet abban, hogy a felosztás a brit „oszd meg és uralkodj” politika, a vallási nacionalizmusok vagy a gyors hatalomátadás logikájának következménye volt-e. Annyi bizonyos, hogy a brit dekolonizáció Indiában nem volt erőszakmentes, és a határ meghúzása tartós konfliktusforrást teremtett, különösen Kasmír térségében.

Délkelet-Ázsiában a brit dekolonizáció eltérő mintát követett. Burma (a mai Mianmar) 1948-ban vált függetlenné, közvetlenül India után, és kilépett a Nemzetközösségből, ami ritka eset volt a brit volt gyarmatok között. A félszigeti Malaya 1957-ben kapta meg a függetlenséget, de a brit kormányzat ezt megelőzően 1948 és 1960 között fegyveres felkeléssel szembesült: a malájai szükségállapot (Malayan Emergency) keretében a brit és maláj biztonsági erők a kommunista gerillákkal harcoltak. A függetlenség feltételei stratégiai és gazdasági érdekekhez kötődtek: a brit kormány igyekezett fenntartani a kaucsuk- és ónbányászati érdekeltségeket, valamint a szingapúri katonai támaszpontokat. Szingapúr 1963-ban csatlakozott a Maláj Föderációhoz, majd 1965-ben

vált ki abból, és lett önálló köztársaság. Borneó északi területei (Sabah, Sarawak) 1963-ban váltak a Maláj Föderáció részévé, Brunei pedig 1984-ben lett független.

Afrikában a brit dekolonizáció hullámokban haladt. Az 1957-ben függetlenné vált Ghána (korábbi nevén Aranypart) volt az első volt gyarmat a szubszaharai Afrikában, és Kwame Nkrumah vezetésével a pánafrikai mozgalom egyik központjává vált. 1960-ban Nigéria is függetlenné vált, majd Kelet-Afrikában Tanganyika (1961), Uganda (1962), Kenya (1963) és más területek követték. A brit kormányzat főként a gyarmati adminisztrációtól való viszonylag rendezett átmenetre törekedett, de ez nem jelentette az erőszak hiányát. Kenyában az 1952 és 1960 közötti Mau Mau-felkelés – amelyet a brit hatóságok „szükségállapotnak" neveztek – során a dokumentált adatok szerint több tízezer ember halt meg, és a brit kormány 2013-ban hivatalosan is bocsánatot kért a kenyai kormányzattól a gyarmati időszak alatti emberi jogi visszaélésekért. Rodézia (a mai Zimbabwe) esetében a fehér telepes kisebbség 1965-ben egyoldalúan kikiáltotta a függetlenséget, hogy megőrizze hatalmát; a brit kormány ezt nem ismerte el, és a terület végül 1980-ban, Zimbabwe néven vált nemzetközileg elismert állammá, miután a fegyveres felszabadító mozgalmak és a nemzetközi nyomás kikényszerítette a többségi uralmat.

A brit dekolonizáció intézményi kerete a Nemzetközösség (Commonwealth of Nations) volt. A volt gyarmatok többsége – Indiát is beleértve – tagja lett ennek a politikai és gazdasági együttműködési szervezetnek, amely a brit korona iránti hűség helyett a „szabad és egyenlő" tagállamok társulásaként határozta meg magát. A Nemzetközösség azonban vitatott intézmény: egyes történészek szerint a gyarmati múlt politikai és kulturális kapcsolati hálóját konzerválta, míg mások szerint a dekolonizáció utáni együttműködés egyik hasznos fórumává vált.

37.3.3. A francia dekolonizáció: Indokína és Algéria

A francia gyarmati birodalom felbomlása élesebb törésekkel és nagyobb erőszakkal járt, mint a brit esetek többsége. Ez részben azzal függött össze, hogy a francia köztársasági ideológia a gyarmatokat jogilag és szimbolikusan Franciaország részének tekintette, és a „francia civilizációs misszió" (mission civilisatrice) narratíváját hivatalosan is hirdette. A gyarmati területek elvesztése ezért a francia belpolitikában nem egyszerűen birodalmi, hanem nemzeti identitásbeli válságként jelent meg.

Indokínában a japán megszállás összeomlása után 1945-ben a Viet Minh nevű kommunista vezetésű függetlenségi mozgalom kikiáltotta a Vietnámi Demokratikus Köztársaságot. Franciaország ezt nem ismerte el, és 1946 és 1954 között az első indokínai háborúban katonai erővel próbálta visszaállítani uralmát. A háború a francia csapatok 1954. májusi, Dien Bien Phu-i vereségével ért véget, amely dokumentált katonai esemény. Az 1954-es genfi megállapodás ideiglenesen kettéosztotta Vietnámot, és kivonta a francia erőket a térségből, de a megállapodás előkészítette a későbbi vietnámi háború feltételeit is. Kambodzsa és Laosz 1953–1954-ben nyerte el függetlenségét, részben békés tárgyalások útján.

A francia dekolonizáció legsúlyosabb konfliktusa Algéria volt. Algéria 1848-tól jogilag nem gyarmat, hanem Franciaország része volt, és a területen jelentős számú európai telepes, úgynevezett **pied-noir** élt. Az 1954 novemberében kirobbant algériai felkelés az FLN (Front de libération nationale) vezetésével függetlenséget követelt; a francia állam ezt terrorizmusként kezelte, és a hadsereg széles körű katonai műveletekkel, kínzásokkal és internálótáborokkal válaszolt. A háború 1954 és 1962 között zajlott, és mindkét oldalon súlyos erőszakot hozott. Az áldozatok számáról nincs egységes nemzetközi konszenzus: az algériai források és a függetlenségi kormányzat hivatalos becslései jellemzően 1 millió fölötti halottról szólnak, míg francia történészi becslések gyakran ennél alacsonyabb, de szintén százezres nagyságrendű veszteségeket valószínűsítenek. A francia kormány hosszú ideig hivatalosan nem ismerte el, hogy események „háborút" alkottak; csak az 1990-es évek végétől használták a jogi és politikai nyelvben az „algériai háború" kifejezést.

Az algériai háború belpolitikai válságot robbantott ki Franciaországban. 1958-ban a francia gyarmati hadsereg és a pied-noir szervezetek nyomására Charles de Gaulle visszatért a hatalomba, és megszületett az Ötödik Köztársaság alkotmánya. De Gaulle kezdetben fenntartotta az „Algéria francia" retorikát, de 1959-től fokozatosan elfogadta az algériai önrendelkezés lehetőségét. Az 1962. márciusi éviani megállapodás tűzszünetet hozott, majd 1962 júliusában Algéria formálisan függetlenné vált. A háború utolsó szakaszában az OAS (Organisation armée secrète) nevű szélsőjobboldali, a francia uralom fenntartásáért küzdő szervezet terrorcselekményeket hajtott végre mind Algériában, mind Franciaországban. A függetlenség után több százezer pied-noir hagyta el Algériát és települt vissza Franciaországba; pontos számuk becslés, de a legtöbb történész 800 000 és 1 000 000 közé teszi. Ugyanakkor a francia hadseregben szolgáló algériai katonák, a **harkik** közül sokan nem tudtak vagy nem tudtak időben elmenekülni, és Algériában megtorlásoknak voltak kitéve; a Franciaországba menekült harkik és családjaik évtizedekig táborokban vagy peremhelyzetben éltek. A harkik sorsa ma is az algériai–francia emlékezetpolitika egyik legérzékenyebb pontja.

A francia dekolonizáció Nyugat- és Egyenlítői-Afrikában többnyire kevésbé erőszakos formában zajlott: 1960-ban tömegesen váltak függetlenné a volt francia gyarmatok, köztük Szenegál, Mali, Elefántcsontpart, Niger, Csád és mások. A függetlenség azonban gyakran formális volt, mert Franciaország gazdasági, pénzügyi és katonai együttműködési szerződésekkel kötötte magához az új államokat. A **CFA frank** közös valutarendszer, a francia katonai támaszpontok hálózata és az úgynevezett **Françafrique** – a francia politikai és üzleti elitek afrikai befolyását jelölő, gyakran kritikusan használt fogalom – a gyarmati utáni függőség intézményesített formáit jelentették. A fogalmat főként kritikus újságírók és kutatók használják; a hivatalos francia álláspont szerint ezek a kapcsolatok önkéntes együttműködések.

37.3.4. Portugália, Spanyolország és a kései dekolonizáció

A portugál gyarmatbirodalom a leghosszabb ideig maradt fenn a nyugat-európai gyarmati rendszerek közül. Az 1932-től 1968-ig hatalmon lévő António de Oliveira Salazar, majd utóda, Marcello Caetano a gyarmatokat „tengerentúli tartományoknak" minősítette, és nem ismerte el a függetlenségi mozgalmak legitimitását. Az 1961-től kibontakozó gyarmati háborúk – Angolában, Mozambikban és Bissau-Guineában – élénk nemzetközi kritikát váltottak ki, és a portugál államot katonailag, gazdaságilag és politikailag is kimerítették. Az 1974. áprilisi, baloldali katonatisztek által végrehajtott szegfűs forradalom (Revolução dos Cravos) megdöntötte a diktatúrát, és az új kormány gyors tárgyalásokat kezdett a felszabadító mozgalmakkal. Angola, Mozambik, Bissau-Guinea, továbbá a Zöld-foki-szigetek és São Tomé és Príncipe 1975-ben váltak függetlenné, míg Kelet-Timor 1975 novemberében kiáltotta ki függetlenségét, de Indonézia rövidesen megszállta; Kelet-Timor csak 2002-ben vált ténylegesen független állammá.

A portugál dekolonizáció utóhatásai különösen súlyosak voltak: a gyarmati háborúk már a függetlenség előtt több százezer afrikai életét követelték, és az 1974-es portugál kivonulás után az angolai és mozambiki függetlenségi mozgalmak közötti hatalmi harcok hosszú polgárháborúkba torkollottak, amelyek a hidegháború szuperhatalmi konfliktusaival is összekapcsolódtak. A portugál anyaországot a visszatelepülők – az úgynevezett **retornados** – hulláma érte el: becslések szerint félmillió és egymillió közötti ember költözött vagy menekült Portugáliába 1974–1976 között; ez a szám bizonytalan, mert a regisztráció hiányos volt.

Spanyolország nagy gyarmatbirodalma a 19. században, a latin-amerikai függetlenségi háborúkban (1808–1833) omlott össze; az 1898-as spanyol–amerikai háborúban Kuba, Puerto Rico, Guam és a Fülöp-szigetek is elveszett. A 20. századi spanyol dekolonizáció így csak néhány afrikai területre terjedt ki: Egyenlítői-Guinea 1968-ban vált függetlenné, Nyugat-Szahara pedig 1975-ben került a spanyol gyarmati uralom megszűnése után Marokkó és Mauritánia befolyása

alá. A nyugat-szaharai terület hovatartozása azóta is vitatott: a Polisario Front által vezetett nyugat-szaharai függetlenségi mozgalom az önrendelkezési jogot követeli, míg Marokkó a területet saját szuverén részének tekinti. Az ENSZ 1991-es tűzszüneti megállapodása után népszavazást ígért, de ez máig nem valósult meg. A nyugat-szaharai menekültek nagy része algériai menekülttáborokban él, számuk becslés; a humanitárius szervezetek több tízezer emberről beszélnek, de pontos regiszterek hiányában a szám vitatott.

A német gyarmatbirodalom rövid élete (1884–1918) után a volt német gyarmatok a Népszövetség mandátumterületeiként más gyarmattartó hatalmak – főként Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium és Japán – igazgatása alá kerültek. A dekolonizáció később ezeken a területeken is az adott mandátumhatalom politikája szerint zajlott. Olaszország egykori gyarmatai közül Líbia 1951-ben vált függetlenné, Szomália pedig 1960-ban, miután az ENSZ gyámsági rendszerében Olaszország igazgatása alatt állt; Eritrea sorsát 1952-ben Etiópiához csatolták, ami később hosszú háborúhoz vezetett, és Eritrea csak 1993-ban vált függetlenné. Az olasz gyarmati múlt – különösen a második világháború alatti észak-afrikai és balkáni politikájával összefüggésben – sokáig kevéssé volt jelen az olasz közbeszédben; a történészi kutatás az 1990-es évektől kezdve tárta fel részletesen az olasz gyarmati erőszakot.

37.3.5. A hidegháború, az ENSZ és a dekolonizáció nemzetközi keretei

A dekolonizáció nem csupán a gyarmattartó államok és a függetlenségi mozgalmak közötti küzdelem volt, hanem a nemzetközi rend átalakulásának része is. Az 1945-ben alapított ENSZ a gyarmati rendszer felszámolását az önrendelkezési elv jegyében hivatalosan is napirendre tűzte. Az 1960-as ENSZ-közgyűlési határozat – amelyet a nyugat-európai gyarmattartó államok egy része ellenzett – deklarálta, hogy a gyarmati uralom sérti az emberi jogokat. A hidegháborúban mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió igyekezett saját befolyását növelni a frissen függetlenné vált államokban, ezért a dekolonizáció gyakran a szuperhatalmi versengés terepévé vált. Az 1955-ös bandungi konferencia az afrikai és ázsiai államok függetlenségi és el nem kötelezettségi mozgalmának mérföldköve volt, és a dekolonizációt összekapcsolta a nemzetközi gazdasági egyenlőtlenségek kritikájával.

A dekolonizáció tehát részben a nyugat-európai hatalmak akaratgyengeségéből, részben a függetlenségi mozgalmak erejéből, részben a nemzetközi környezet nyomásából következett. Az erőviszonyok gyarmatonként eltérőek voltak: ahol a gyarmattartó állam katonai erőt vetett be – Algéria, Indokína, a portugál Afrika, Kenya, a malájai szükségállapot –, ott a dekolonizáció véres és elhúzódó volt; ahol a hatalomátadás tárgyalásos úton történt – például a francia Nyugat-Afrika nagy részén vagy a brit nyugat-afrikai gyarmatokon –, ott az átmenet békésebbnek tűnt, de a politikai stabilitás gyakran ott is törékeny maradt.

37.3.6. Posztkoloniális migráció

A dekolonizáció egyik legtartósabb társadalmi hatása a posztkoloniális migráció volt. Nyugat-Európa a második világháború utáni gazdasági fellendülés évtizedeiben munkaerőhiánnyal küzdött, és a volt gyarmatokról érkező bevándorlók jelentős része ennek a munkaerőpiacnak a része lett. A migráció azonban nem egyszerűen gazdasági folyamat volt: a gyarmati múlt által létrehozott jogi, nyelvi és családi kötelékek nagyban meghatározták, hogy ki, hová és milyen feltételekkel vándorolt.

Az Egyesült Királyságba 1948-tól érkeztek nagyobb számban bevándorlók a Karib-térségből és a Dél-ázsiai szubkontinensről. Az Empire Windrush nevű hajó 1948. júniusi londoni megérkezése – amelyen 492 utas volt, többségük karibi országokból – a brit közemlékezetben a posztkoloniális bevándorlás szimbolikus kezdetévé vált, és az ezt követő generációt **Windrush-generációnak**

nevezik. A fogalom politikai és emlékezeti kategória: a 2010-es években a brit belügyi szervek szigorú bevándorlási ellenőrzései miatt többen, akik jogilag brit állampolgárok voltak, de nem rendelkeztek megfelelő papírokkal, lakhatási, munkaügyi vagy egészségügyi jogosultságaikat elveszítették, és egyeseket tévesen deportáltak; a brit kormány 2018-ban az úgynevezett Windrush-botrány keretében hivatalosan is bocsánatot kért. A brit bevándorlási politika az 1960-as évektől fokozatosan szigorodott, ami vitákhoz vezetett a bevándorlás és a rasszizmus kérdéséről.

Franciaországba elsősorban az észak-afrikai volt gyarmatokról – Algériából, Marokkóból és Tunéziából –, valamint a nyugat-afrikai frankofón államokból érkeztek bevándorlók. Az algériai háború utáni migráció részben visszatelepülő európaiakból, részben algériai munkavállalókból állt; az 1970-es évektől családegyesítési programok révén bővült a bevándorlók köre. A maghrebi bevándorlók franciaországi jelenléte hosszú távon átalakította a francia városi társadalmat, és felszínre hozta a gyarmati múlt, az iszlám és a szekularizmus körüli vitákat. A „beur” kifejezés az 1980-as években a második generációs észak-afrikai fiatalok önelnevezéseként terjedt el, és a franciaországi integrációs nehézségeket is jelezte.

Portugáliába a dekolonizációs háborúk utolsó éveiben és a forradalom után érkezett tömegesen a volt gyarmatokról származó afrikai munkavállaló, valamint a fehér telepesek visszatelepülő hulláma. A portugál gyarmati múlt a bevándorlás és a társadalmi egyenlőtlenség vitáiban ma is jelen van. Spanyolországban a posztkoloniális migráció elsősorban Latin-Amerikából és Egyenlítői-Guineából érkezett, de a spanyol gyarmati múlt emlékezete sokkal inkább az 1492 utáni amerikai birodalomhoz, mint a 20. századi afrikai gyarmatokhoz kapcsolódik.

A posztkoloniális migráció nem csupán demográfiai tény, hanem politikai és kulturális vita tárgya is. A bevándorlók és leszármazottaik számos nyugat-európai országban strukturális hátrányokkal szembesültek a lakhatás, az oktatás és a munkaerőpiac terén. Egyes kutatók ezt a gyarmati múlt intézményi rasszizmusának folytatásaként értelmezik; mások a bevándorlók integrációjának általános nehézségeiként írják le. Az 1960-as és 1970-es évek óta megjelenő bevándorlás-ellenes politikai mozgalmak – a brit Nemzeti Fronttól a francia Nemzeti Frontig – a bevándorlást a nemzeti identitás fenyegetéseként ábrázolták; ezt a keretezést a történészek és társadalomtudósok gyakran a gyarmati hierarchiák átörökítéseként bírálják.

37.3.7. A gyarmati örökség gazdasági és politikai hatásai

A dekolonizáció utáni gazdasági viszonyokat az egyenlőség retorikája és a tartós függőség feszültsége jellemezte. A volt gyarmatok többsége függetlensége idején nyersanyag-exportáló gazdasággal rendelkezett, amelyet a gyarmati időszakban a gyarmattartó hatalmak igényeihez igazítottak. Az új államok gyakran ugyanazokra az exportpiacokra és ugyanazon külföldi tőke bevonására szorultak, mint korábban, és ez a gazdasági struktúra a dekolonizáció után sem változott meg gyorsan. A függetlenségi mozgalmak vezetői közül sokan bírálták ezt az egyenlőtlen világgazdasági rendet, és a hetvenes években az ENSZ-ben az „új nemzetközi gazdasági rend” követelése is megfogalmazódott. Ennek gyakorlati eredménye korlátozott volt; a globális pénzügyi intézmények, a volt gyarmattartó országok bankjai és a transznacionális vállalatok befolyása továbbra is meghatározó maradt.

A **neokolonializmus** fogalma – amelyet főként a függetlenségi vezetők és baloldali teoretikusok használtak, például Kwame Nkrumah 1965-ben megjelent azonos című munkája – azt a jelenséget írja le, hogy a formális politikai függetlenség ellenére a gazdasági és kulturális befolyás gyarmati mintái fennmaradtak. A fogalom politikai és elemzési kategória, nem jogi terminus; használata vita tárgya, mert egyesek szerint leegyszerűsíti a volt gyarmatok saját elitjeinek szerepét, mások szerint viszont pontosan megragadja a világgazdasági egyenlőtlenségek szerkezeti természetét. A francia CFA frank például ma is vitatott intézmény: kritikusai szerint a valutarendszer fenntartja

a francia befolyást és korlátozza a tagállamok monetáris szuverenitását, támogatói szerint pedig stabilizálja az árfolyamot és elősegíti a regionális kereskedelmet.

A politikai örökség legalább annyira összetett. A gyarmati határok meghúzása gyakran figyelmen kívül hagyta a helyi etnikai, nyelvi és vallási közösségek határait; ez a függetlenség után számos afrikai államban belső feszültségekhez és polgárháborúkhoz vezetett. Ugyanakkor a függetlenség utáni elitek felelőssége sem hagyható figyelmen kívül: sok esetben a gyarmati intézményi kereteket örökítették tovább, és a hatalom megszerzése után maguk is autoriter eszközökhöz nyúltak. A dekolonizáció utáni államépítés nehézségei tehát nem csupán a gyarmati múltból, hanem a helyi politikai döntésekből és a hidegháborús beavatkozásokból is fakadtak.

A gyarmati örökség emlékezetpolitikai kezelése a 2010-es és 2020-as években került a nyugat-európai közbeszéd előterébe. A brit, francia, portugál, spanyol, német és olasz múzeumokban őrzött gyarmati tárgyak restitúciója, a rabszolgaság és a gyarmati erőszak nyilvános elismerése, valamint a bocsánatkérések kérdése élénk vitákat vált ki. Egyes kormányok – például Németország a namíbiai herero és nama közösségek elleni 1904–1908-as gyarmati háború kapcsán – hivatalos politikai nyilatkozatokban ismerte el az erőszakot, és megállapodásokat kötött az érintett államokkal. A megállapodások tartalmát azonban sok kritika érte, mert az áldozatok leszármazottai szerint nem biztosítottak megfelelő kárpótlást. A francia elnöki nyilatkozatok Algéria kapcsán szintén ellentmondásosak: Emmanuel Macron 2018-ban „emberiesség elleni bűncselekménynek” nevezte a gyarmati rendszer bizonyos elemeit, de hivatalos állami bocsánatkérést nem tett. Az Egyesült Királyságban a Winston Churchill-szobrok sorsa, a bristolban megdöntött Edward Colston-szobor és a tantervi viták a birodalmi múlt oktatásában mutatják, hogy a gyarmati örökség nem pusztán történészi kérdés, hanem élő társadalmi konfliktus.

37.3.8. Források és bizonytalanságok

A dekolonizáció eseményeinek kronológiája jórészt dokumentált: a függetlenségi törvények, nemzetközi szerződések, kormányzati jegyzőkönyvek, ENSZ-határozatok és a korabeli sajtótudósítások széles körben elérhetők. A hatalomátadások időpontjai és a fő politikai szereplők cselekményei tehát viszonylag jól rekonstruálhatók. A nehézségek ott kezdődnek, ahol a dekolonizáció erőszakos folyamatait, az áldozatok számát vagy a migráció méretét kell számszerűsíteni. India felosztásának halálos áldozatai, az algériai háború embervesztességei, a portugál gyarmati háborúk és az azt követő polgárháborúk áldozatai mind becslések, amelyek forrástól függően jelentősen eltérnek. Ennek oka egyrészt a hivatalos statisztikák hiánya vagy manipulációja, másrészt a fegyveres konfliktusokban bekövetkező halálesetek regisztrálásának általános nehézsége, harmadrészt az emlékezetpolitikai érdekek hatása a számok értelmezésére.

A posztkoloniális migráció adatai a második világháború utáni időszaktól kezdve jobban dokumentáltak, mert a befogadó országok bevándorlási nyilvántartásokat vezettek. Ugyanakkor a bevándorlók leszármazottainak integrációs helyzetére vonatkozó statisztikai adatokat sok nyugat-európai ország nem gyűjti etnikai vagy faji kategóriák szerint, így a diszkrimináció mértékéről szóló tudás korlátozott. A gyarmati örökség gazdasági hatásainak elemzése vitatott: a gazdaságtörténészek egy része a gyarmati uralom hosszú távú negatív hatásait hangsúlyozza, mások szerint az egykori gyarmatok gazdasági teljesítménye elsősorban a függetlenség utáni intézményi döntések és a globális piaci feltételek függvénye. A neokolonializmus fogalmát a tudományos irodalomban sem használják egységesen, és a vitatott állítások gyakran inkább politikai értelmezési keretekből, mint mérhető adatokból származnak.

A gyarmati múlt emlékezete és a jelenkori restitúciós viták esetében a könyv lezárásának időpontjáig, 2026-ig folyamatosan változik a hivatalos álláspont. A 2025–2026-os fejleményeket csak

ellenőrzött források alapján lehetne részletezni; ebben az alfejezetben ezért a hosszabb távú folyamatokra koncentrálunk, a friss nyilatkozatok és döntések ismertetésénél pedig a forrásellenőrzés szükségességét jelezni kell.

37.3.9. Rövid összefoglaló

- A dekolonizáció nem egységes folyamat volt: a brit, francia, portugál és spanyol gyarmatbirodalmak felbomlása eltérő ütemben, eltérő erőszakszinttel és eltérő következményekkel zajlott.
- India 1947-es felosztása a brit dekolonizáció legnagyobb szabású, ám véres eseménye volt; a halálos áldozatok és az elűzött emberek száma becslés, és a felosztás emlékezete máig vitatott.
- A francia dekolonizáció elsőként Indokínában (1946–1954), majd Algériában (1954–1962) eredményezett súlyos fegyveres konfliktust; az algériai háború dokumentált erőszakkal járt, és a francia politikában hosszú időre traumát hagyott.
- Portugália csak az 1974-es szegfűs forradalom után adta fel gyarmatait, így a dekolonizáció ott kései és rendkívül gyors volt, majd polgárháborúk követték.
- A posztkoloniális migráció a dekolonizáció tartós társadalmi hatása: a volt gyarmatokról érkező emberek jelentősen átalakították a nyugat-európai társadalmakat, és integrációjuk ma is viták tárgya.
- A gyarmati örökség gazdasági és politikai hatásai tovább élnek: a nyersanyag-export, a pénzügyi függőség, a gyarmati határok okozta konfliktusok és a volt gyarmattartók befolyása mind részét képezik a posztkoloniális állapotnak.
- Az emlékezetpolitikai viták – bocsánatkérések, restitúció, szobrok elbontása – azt mutatják, hogy a dekolonizáció nem zárult le egyetlen hatalomátadással, hanem átalakuló formában mind a volt gyarmattartó, mind a volt gyarmati társadalmakban jelen van.

37.3.10. Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a brit és a francia dekolonizáció modellje? Hasonlítsa össze India és Algéria esetét a hatalomátadás módja és az erőszak mértéke szempontjából.
2. Miért tartott ki Portugália gyarmatbirodalma jóval tovább, mint a brit vagy a francia, és milyen belpolitikai esemény tette lehetővé a gyors dekolonizációt 1974–1975-ben?
3. Hogyan kapcsolódnak össze a hidegháború, az ENSZ önrendelkezési elve és a dekolonizáció folyamatai? Mely érdekek formálták a függetlenség feltételeit?
4. Milyen okai és következményei voltak a posztkoloniális migrációnak Nyugat-Európában? Miért vált politikai vitává a bevándorlók integrációja?
5. Melyek a gyarmati örökség ma is érzékelhető gazdasági és politikai hatásai? Hogyan jelennek meg ezek a neokolonializmus-kritikában és a restitúciós vitákban?

37.4. Emlékezet és felelősség

A gyarmati múlt emlékezete a 21. század elején a nyugat-európai társadalmak egyik legdinamikusabban változó vitaterepévé vált. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan viszonyulnak a mai államok és társadalmak a gyarmatosítás, a rabszolgaság, a gyarmati erőszak és a dekolonizáció örökségéhez, milyen intézményi és nyilvános formái alakultak ki a múlt elismerésének, és milyen viták zajlanak a történészi értelmezések, a múzeumi gyakorlatok és a kártérítési követelések körül. A téma szorosan kapcsolódik az előző alfejezethez, amely a dekolonizáció folyamatát és annak utóhatásait tárgyalta; itt a hangsúly az emlékezeten, a felelősség értelmezésein és a

nyilvános vitákon van. A „felelősség” kifejezés itt nem egyetlen, jogilag rögzített kategóriát jelöl, hanem egymással versengő értelmezéseket: jogi kártérítési igényt, erkölcsi elismerést, történeti igazságtételt és intézményi számadást. A szöveg ezért a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezéseket és az emlékezetpolitikai állításokat elkülönítve tárgyalja.

37.4.1. A rabszolgaság emlékezete és az állami bocsánatkérések

A transzatlanti rabszolgakereskedelemben való részvétel a nyugat-európai államok számára eltérő időbeli mélységgel és intenzitással bír. **Portugália** és **Spanyolország** már a 15. század végétől rabszolgákat szállíttatott az atlanti térségbe, majd a 17–18. században **Nagy-Britannia** és **Franciaország** vált a legnagyobb rabszolgakereskedő hatalommá. A rabszolgaság eltörlésének jogi aktusai is eltérő időpontokban születtek: a brit parlament 1807-ben tiltotta be a rabszolgakereskedelmet, 1833-ban pedig a rabszolgaságot a birodalom nagy részén; Franciaországban az 1794-es első eltörlést Napóleon 1802-ben visszavonta, és a végleges eltörlésre 1848-ban került sor. A spanyol korona 1811-ben korlátozta a kereskedelmet, de a gyarmati rabszolgaság Kuba esetében 1886-ig fennmaradt; Portugália 1858-ban törölte el a rabszolgaságot a gyarmatokon, de a kényszermunka különböző formái a 20. században is jelen voltak. E jogi dátumok dokumentált tények, ám a rabszolgaság társadalmi emlékezete sokáig nem követte a jogi eltörlést.

A 20. század végén és a 21. század elején több nyugat-európai állam hivatalos formában is elismerte a rabszolgakereskedelem és a rabszolgaság súlyát, de az elismerés jogi formája és politikai nyelvezete országonként és kormányonként eltér. Franciaországban 2001-ben a **Taubira-törvény** (loi Taubira) a transzatlanti rabszolgakereskedelmet és a rabszolgaságot **emberiesség elleni bűncselekményként** ismerte el, és 2006 óta **május 10-én** tartják a rabszolgaság, a rabszolgakereskedelem és azok eltörlésének emléknapját. Ez a törvény dokumentált jogi aktus, de a minősítés jogi és történeti értelemben is vitatott volt: egyes jogtörténészek szerint a „emberiesség elleni bűncselekmény” kategóriájának visszamenőleges alkalmazása a kortárs nemzetközi jog fogalmainak visszavetítése, míg mások szerint éppen a jogi megbélyegzés szükséges erkölcsi gesztus. A brit kormányok a 2007-es, a rabszolgakereskedelem eltörlésének 200. évfordulóján rendezett megemlékezések során „mély sajnálatukat” fejezték ki, de a hivatalos bocsánatkérés formanyelvét kerülték, részben azért, mert a jogi kártérítési következményektől tartottak. Ez utóbbi értelmezés a brit sajtóban és a politikai vitákban gyakran elhangzó állítás, amelyet a kormányzati közlemények nem mindig erősítenek meg.

A rabszolgaságból származó vagyon és a kártérítés kérdése különösen érzékeny terület. A karibi **CARICOM** államai és több afrikai ország, valamint civil szervezetek a 2010-es évektől kezdve ismételten kártérítési követeléseket fogalmaztak meg a volt rabszolgatartó hatalmakkal szemben. E követelések jogi alapja vitatott: a jelenlegi nemzetközi jog nem biztosít egyértelmű jogalapot a 18–19. századi rabszolgatartásért való állami kártérítésre, és a nyugat-európai kormányok többsége a morális elismerést, a fejlesztési támogatást vagy a múzeumi együttműködést részesíti előnyben a jogi jóvátétellel szemben. A brit **Church of England** 2023-ban nyilvánosságra hozta, hogy a 18. században a rabszolgakereskedelemhez kapcsolódó befektetések révén tett szert vagyonra, és egy független alap létrehozását jelentette be a károsult közösségek támogatására; ez a lépés dokumentált, de összege és pontos felhasználása a könyv lezárásakor még vita tárgya volt. A tények rögzítése mellett fontos hangsúlyozni, hogy a kártérítési vita nem kizárólag pénzügyi kérdés, hanem az emlékezet, a jóvátétel és a jelenkori egyenlőtlenségek történeti gyökereinek elismeréséről is szól.

37.4.2. A múzeumok és a restitúció vitája

A nyugat-európai múzeumok gyűjteményeinek jelentős része a gyarmati korszakból származik, és a tárgyak megszerzésének körülményei gyakran kényszerrel, hadizsákmánnyal, missziós tevékenységgel vagy egyenlőtlen kereskedelmi kapcsolatokkal fonódtak össze. A 19. században a nagy múzeumok – a londoni **British Museum**, a párizsi **Louvre**, a **Musée du quai Branly** (2006-ban nyílt mint a francia állam afrikai, ázsiai, óceániai és amerikai gyűjteményeinek otthona), a berlini etnológiai múzeumok, a madridi és lisszaboni gyűjtemények – a birodalmi reprezentáció és a „világcivilizációk" bemutatásának eszközei voltak. A gyarmati tárgyak kiállítása gyakran azt sugallta, hogy a nyugati intézmények a „megmentett" örökség őrzői, miközben a származási közösségek hozzáférését és értelmezési jogát figyelmen kívül hagyták. Ez a kritika a **posztkoloniális történetírás** (postcolonial historiography) egyik alaptétele, amely nem a múzeumok létezését vitatja, hanem a gyűjtemények keletkezésének hatalmi viszonyait és a kiállítási narratívákat.

A **restitúció** (restitution) – vagyis a gyarmati kontextusban elvitt kulturális javak visszaszolgáltatása – az 1990-es évektől vált nyilvános követeléssé, de igazi fordulópontot a 2010-es évek végén hozott. 2018-ban **Emmanuel Macron** francia elnök megbízásából készült el a **Sarr–Savoy-jelentés**, amelyet **Felwine Sarr** szenegáli közgazdász és **Bénédicte Savoy** francia művészettörténész jegyez. A jelentés azt javasolta, hogy a francia múzeumokban őrzött szubszaharai afrikai tárgyak nagy részét, amennyiben gyarmati körülmények között kerültek az országba, a származási országok kérésére vissza kell szolgáltatni. A jelentés ténye dokumentált; tartalmának részletes ismertetése a könyvben nem olvasott forrásra támaszkodik, ezért a főbb állítások ellenőrzése ajánlott. A jelentés nyomán Franciaország 2021 körül néhány tárgyat visszaadott Beninnak és Szenegálnak, de a folyamat üteme és a jogi keretek sok vitát váltottak ki. A francia múzeumi törvények egy része – például a nemzeti gyűjtemények elidegeníthetetlenségét kimondó szabály – továbbra is akadályozza a gyors restitúciót, ezért a viták a jogalkotás és a múzeumi gyakorlat szintjén is folynak.

A **Benin bronzok** esete a restitúció legismertebb példája. Az 1897-ben a brit büntetőexpedíció során elrabolt, a Benini Királyságból származó tárgyak szétszóródtak a világ múzeumaiban. A 2010-es évek végétől több német múzeum bejelentette, hogy visszaadja a gyűjteményében lévő Benin bronzokat Nigériának; Németország 2022-ben átadott egy nagyobb tételt, és a tárgyak tulajdonjogát a nigériai államnak adta. Ez dokumentált tény, de a visszaszolgáltatás pontos számai és az érintett múzeumok köre a könyv lezárásakor is változóban voltak. A **British Museum** esete eltérő: az intézményt szabályozó **British Museum Act 1963** korlátozza a gyűjtemény elidegenítését, ezért a múzeum a tárgyak „kölcsönadásával" és digitális hozzáférhetővé tételével válaszol a visszaszolgáltatási igényekre, ami azonban a származási országok és egyes aktivisták szerint nem pótolja a tulajdonjog átadását. A jogi és erkölcsi álláspontok közötti feszültség jól mutatja, hogy a restitúció nem egyszerűen múzeumi kérdés, hanem a gyarmati múlt igazságtételének szimbolikus terepe.

A restaurációs viták nemcsak a tárgyak fizikai átadásáról, hanem a **proveniencia-kutatásról** (provenance research) is szólnak. A múzeumok az utóbbi években növekvő figyelmet fordítanak arra, hogy feltárják gyűjteményeik tárgyainak származási történetét, beleértve az erőszakos megszerzés körülményeit. Ez a kutatás tudományos konszenzuson alapul, de az eredmények értelmezése politikai és intézményi érdekektől sem független. A származási országok, a diaszpóraközösségek és a múzeumi szakemberek közötti párbeszéd intézményes formái – például a 2022-ben megnyílt berlini **Humboldt Forum** vitái – azt jelzik, hogy a múzeumok már nem kezelhetik a gyarmati gyűjteményeket pusztán „egyetemes örökségként", de az átadás üteme és a jogi keretek továbbra is vitatottak.

37.4.3. A gyarmati erőszak és a népirtások elismerése

A gyarmati múlt legsúlyosabb kérdése a tömeges erőszak, a kényszermunka és a népirtások elismerése. A **Herero és Nama népirtás** (1904–1908) a Német Délnyugat-Afrikában (ma Namíbia) az első olyan eset, amelyet a mai történészi konszenzus többsége **népirtásként** (Völkermord) ír le. A német gyarmati hadsereg **Lothar von Trotha** tábornok parancsa alapján a herero felkelés leverése után a túlélőket a sivatagba űzte, ahol szomjan haltak, majd a foglyokat koncentrációs táborokba zárták, ahol a becslések szerint a hererók 60–80 százaléka, a namák pedig körülbelül fele halt meg. A pontos áldozati számok vitatottak, de a megsemmisítő szándék és a táborok létezése dokumentált tény. A „népirtás” jogi minősítése azonban sokáig hiányzott: a Német Szövetségi Köztársaság 2021-ben hivatalosan elismerte a Herero és Nama elleni népirtást, és 1,1 milliárd eurós fejlesztési támogatást ígért Namíbiának. A namíbiai érintett közösségek egy része a megállapodást elégtelennek tartja, mert közvetlen kártérítést nem tartalmaz, és a tárgyalásokból kihagyták a herero és nama képviselőket. Ez az ügy jól mutatja, hogy a „elismerés” önmagában nem zárja le a vitát, hanem annak feltételeiről és következményeiről újabb politikai és jogi konfliktusok keletkeznek.

A gyarmati erőszak más eseteiben a „népirtás” minősítés még ennél is vitatottabb. A **belga Kongó** (1885–1908 között II. Lipót király személyes birtoka, majd belga állami gyarmat) alatt a kényszermunka, a betegségek és az éhínség következtében a becslések szerint több millióan haltak meg; egyes történészek „népirtásnak”, mások „tömeges emberiesség elleni bűncselekménynek” vagy „kolonialista kizsákmányolás következményének” nevezik. Belgium nem tartozik a könyv kilenc országa közé, de a gyarmati erőszak emlékezetének összehasonlító tárgyalásában megkerülhetetlen, mert a belga eset rávilágít arra, hogy a régió gyarmati öröksége nemcsak a nagy birodalmakhoz köthető. A belga állam 2022-ben kifejezte sajnálatát a Kongói Szabadállam idején elkövetett erőszakért, de a jogi elismerés és a kártérítés kérdése továbbra is vita tárgya.

A **francia algériai háború** (1954–1962) emlékezete Franciaországban különösen érzékeny. A háború alatt a francia hadsereg szisztematikusan alkalmazott kínzást, és civilek elleni erőszakra is sor került; az áldozatok száma mindkét oldalon vitatott, és a francia állam hosszú ideig nem ismerte el a háborút „háborúnak”, hanem „rendfenntartó műveletnek” nevezte. 2018-ban Emmanuel Macron elismerte, hogy a francia katonák kínzást követtek el, de a háborút nem minősítette „népirtásnak”, és a hivatalos bocsánatkérés is elmaradt. Az algériai álláspontok megoszlanak: egyes algériai politikusok és történészek a francia gyarmati uralom egészét „népirtó jellegűnek” tartják, míg mások a háború alatti konkrét bűnök jogi elismerését helyezik előtérbe. A fogalmi küzdelem maga is az emlékezetpolitika része, és a könyv nem teheti meg saját álláspontjaként a vita eldöntését.

A spanyol és portugál gyarmati múlt esetében a bennszülött lakosság demográfiai katasztrófája dokumentált, de az okok és a szándékosság értelmezése vitatott. A spanyol Amerika hódítása után a 16. században a becslések szerint a bennszülött lakosság 75–90 százalékkal csökkent; a halálozás fő oka a behurcolt fertőző betegségek voltak, de a kényszermunka, a kitelepítés és a háborúk is hozzájárultak. Egyes történészek a „népirtás” kifejezést használják, mások attól tartanak, hogy a fogalom a betegségek nem szándékos hatását is bűnös szándékká egyszerűsíti. A portugál gyarmati háborúk (1961–1974) alatt elkövetett erőszak – például a **Batepá-mészárlás** (1953) São Tomében – Portugáliában kevésbé került a nyilvános emlékezet középpontjába, mint Angolában vagy Mozambikban, ami a portugál emlékezetpolitika szelektivitását mutatja.

37.4.4. A nyilvános tér átalakulása: szobrok, utcanevek, emléknapok

A gyarmati múlt emlékezetének leglátványosabb megnyilvánulása a nyilvános tér átalakulása. A 2020-as **Black Lives Matter** tüntetések során Bristolban a tüntetők ledöntötték **Edward**

Colston 17. századi rabszolgakereskedő szobrát, majd a szobrot a helyi múzeumba vitték. Ez az esemény dokumentált tény, és széles körű vitát váltott ki az Egyesült Királyságban arról, hogy a rabszolgatartók, gyarmati hivatalnokok és birodalmi hősök szobrai meddig maradhatnak köztereken. A vita nem egységes: egyesek szerint a szobrok eltávolítása a történelem „törlése", mások szerint a közterek soha nem voltak semlegesek, és a szobrok a gyarmati hierarchia ünneplését szolgálták. Az ilyen állítások gyakran emlékezetpolitikai álláspontok, amelyeket a szöveg nem foglal el, hanem a vitát mutatja be.

Franciaországban a rabszolgatörvényeket (Code noir) jegyző **Jean-Baptiste Colbert** és más történelmi személyek szobrainak megítélése körül zajlottak viták; a francia állam a szobrok eltávolítása helyett gyakran értelmező táblákkal egészíti ki az emlékműveket. Belgiumban II. Lipót szobrait több városban eltávolították vagy megjelölték; Spanyolországban **Kolumbusz Kristóf** szobrai és a **Hispanidad napja** (október 12.) értelmezése vált rendszeres vitává, mivel az ünnep a spanyol ajkú világ egységét hangsúlyozza, de a latin-amerikai őslakos mozgalmak és egyes baloldali pártok a gyarmati erőszak szimbólumát látják benne. Portugáliában a lisszaboni **Padrão dos Descobrimentos** (Felfedezők emlékműve) és a tengeri expanzió dicsőségét hirdető emlékművek körül hasonló vita bontakozott ki: a hagyományos narratíva a „felfedezéseket" a portugál nemzeti identitás csúcsaként ünnepli, míg a posztkoloniális kritika a rabszolgakereskedelemre és a gyarmati erőszakra emlékeztet.

Az utcanevek átnevezése szintén a gyarmati múlt emlékezetének helyi szintű újratárgyalása. Több francia, brit és spanyol városban a gyarmati szereplőkről elnevezett utcákat, tereket neveztek át vagy egészítettek ki magyarázó táblákkal. Ezek a döntések helyi önkormányzati hatáskörbe tartoznak, ezért országon belül is nagy eltérések lehetnek; a folyamat gyakran a helyi közösségek és a civil szervezetek nyomására indult meg, nem pedig központi állami döntés alapján. A nyilvános tér átalakulása nem egyszeri esemény, hanem folyamatos vita, amely a demográfiai változásokkal, a migrációval és a nemzetközi emberi jogi normák terjedésével is összefügg.

37.4.5. Történészi viták és a dekolonizálás

A gyarmati múlt emlékezete nem érthető meg a történettudomány belső vitái nélkül. A **posztkoloniális történetírás** az 1978-as **Orientalizmus** (Orientalism) című, a palesztin-amerikai **Edward Said** által jegyzett könyv nyomán vált meghatározóvá. Said tézise szerint a nyugati tudományos és kulturális reprezentációk nem semleges leírások, hanem a gyarmati hatalom megerősítését szolgálták. Ebből az irányzatból nőtt ki a **szubaltern tanulmányok** (Subaltern Studies) irányzata, amely a gyarmati levéltárakban háttérbe szorított alávetett szereplők – parasztok, munkások, bennszülött közösségek – hangját igyekszik rekonstruálni. A posztkoloniális megközelítés tudományos konszenzussá vált abban, hogy a gyarmati múltat nem lehet kizárólag a gyarmatosítók szemszögéből, semlegesnek tűnő narratívába rendezni; ugyanakkor a módszertani viták arról, hogy mennyire lehet a levéltári forrásokból az alávetettek perspektíváját rekonstruálni, továbbra is nyitottak.

A **dekolonizálás** (decolonization) fogalma a történettudományban és a felsőoktatásban is új értelmet nyert: ma már nemcsak a gyarmatok politikai függetlenségét jelenti, hanem a tudástermelés, a tantervek és a múzeumi gyakorlatok átalakítását is. A dekolonizálás hívei szerint a nyugati egyetemek és múzeumok továbbra is olyan hierarchiákat őriznek, amelyek a gyarmati korszakból származnak, és ezért szükséges a kánon, a kiállítási rend és a kutatói együttműködések újragondolása. Az ellenzők szerint a dekolonizálás a tudományos szabadságot és a nyugati hagyomány értékeit fenyegeti. Ez a vita sok országban politikai törésvonallá is vált, és gyakran összekapcsolódik a bevándorlással, a nemzeti identitással és a populista pártok fellépésével kapcsolatos vitákkal. A könyv ezeket az álláspontokat attribúcióval mutatja be, anélkül hogy bármelyiket a sajátjaként képviselné.

A gyarmati „modernizáció” megítélése szintén vitatott. A 19. századi francia **civilizációs misszió** (mission civilisatrice), a brit **civilizáló küldetés** (civilizing mission) és a portugál **missão civilizadora** narratívái szerint a gyarmatosítás iskolákat, vasutakat, kórházakat és jogi intézményeket hozott a gyarmatokra. E tényeket a történészek egy része elismeri, de hangsúlyozza, hogy a modernizáció nem önzetlen ajándék volt, hanem a kizsákmányolás, a kényszermunka és a rasszista hierarchiák működtetésének kísérője. A kérdés azért fontos, mert az emlékezetpolitikai vitákban a „modernizáció” hivatkozás gyakran a gyarmati múlt mérlegének enyhítésére szolgál, míg a posztkoloniális kritika a modernizációt a gyarmati uralom legitimációjának tekinti. A mennyiségi viták – például hogy a rabszolgakereskedelemből származó tőke mennyiben járult hozzá a brit ipari forradalomhoz – a történeti gazdaságtan egyik legvitatottabb területe. Egyes kutatók szerint a rabszolgatartó ültetvények és a rabszolgakereskedelem profitja jelentős tőkefelhalmozást tett lehetővé, mások szerint a brit gazdasági növekedés belső tényezői (technológiai innováció, intézmények, szén) nagyobb szerepet játszottak. A vita bemutatása attribúcióval történik, mert a tények súlyozása maga is értelmezési kérdés.

37.4.6. Országonkénti eltérések és közös minták

A gyarmati múlt emlékezete nem egységes Nyugat-Európában. **Nagy-Britannia** esetében a birodalom emlékezete régóta összefonódik a nemzeti identitással, de a 2010-es években a **Brexit**-vita és a „Global Britain” retorika újra előtérbe hozta a birodalmi nosztalgiát; ugyanakkor a Black Lives Matter tüntetések és a szoborviták azt mutatták, hogy a birodalom emlékezetének kritikai újraértékelése is erős társadalmi bázissal rendelkezik. A brit iskolai tantervek vitája arról, hogy mennyire kell tanítani a rabszolgakereskedelmet és a gyarmati erőszakot, a 2020-as években is folyamatos.

Franciaországban a republikánus univerzalizmus eszméje – amely a polgárokat vallási és etnikai hovatartozástól függetlenül egyenlőnek tekinti – gyakran szembekerül a posztkoloniális követelésekkel, amelyek a faji és gyarmati egyenlőtlenségek elismerését kérik. A francia állam hagyományosan ódzkodik a „kommunautarisme” (közösségelvűség) bármely formájától, ezért a gyarmati múlt elismerése gyakran politikai csatározások tárgya. A Taubira-törvény és a rabszolgaság emléknapja fontos lépések, de a gyarmati múlt teljes körű feldolgozása – például az algériai háború hivatalos megbékélése – továbbra is nyitott.

Spanyolországban a gyarmati múlt megítélése erősen megosztott a politikai jobb- és baloldal között. A jobboldal a spanyol nyelvű közösség és a katolikus missziók dicsőségét hangsúlyozza, míg a baloldal és a latin-amerikai őslakos mozgalmak a hódítás erőszakát és a kizsákmányolást állítják középpontba. A **Hispanidad** ünnepe körüli viták 2021 óta felerősödtek, és a spanyol kormány 2022-ben bejelentette a múzeumi gyűjtemények gyarmati eredetének felülvizsgálatát. **Portugáliában** a tengeri expanzió büszkesége és a gyarmati háborúk (1961–1974) traumája egyszerre van jelen; a lisszaboni emlékművek vitája azt mutatja, hogy a portugál társadalom megosztott abban, hogy a felfedezéseket hőstettként vagy rabszolgakereskedelmi bűnként értékelje.

Németországban a Holocaust emlékezetének központi szerepe mellett a gyarmati múlt – különösen a Herero és Nama népirtás – elismerése a 2020-as évekre a hivatalos emlékezetpolitika részévé vált, de a namíbiai közösségekkel való viszony továbbra is feszült. A berlini **Humboldt Forum** körüli viták azt mutatják, hogy a gyarmati tárgyak kiállítása Németországban sem semleges kérdés. **Olaszországban** a fasiszta gyarmati múlt (Etiópia, Líbia) emlékezete kevésbé feldolgozott; a 2010-es években indult meg a gyarmati bűnök nyilvános vitája, de az állami elismerés még gyerekcipőben jár. **Svájc** és **Ausztria** nem rendelkeztek tengerentúli gyarmatokkal, de részt vettek a gyarmati kereskedelemben, missziós tevékenységben és pénzügyi hálózatokban; a svájci múzeumokban és bankokban gyarmati eredetű javak találhatók, és a kutatás ezen a téren a 2020-as években indult meg intenzívebben. A közös minta az, hogy a gyarmati múlt

emlékezete mindenhol a jelenkori politikai törésvonalakhoz kapcsolódik, és a felelősség értelmezése országonként, sőt városonként eltérő.

37.4.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a rabszolgaság eltörléséről szóló törvények (brit 1807/1833, francia 1794/1848, spanyol 1811/1886, portugál 1858/1869), a Taubira-törvény, a Sarr–Savoy-jelentés, a Herero és Nama-elismert nyilatkozatok, a múzeumi igazgatók és kormányzati szóvivők közleményei, valamint a szoborvitákról készült helyi beszámolók. E források egy része hivatalos állami dokumentum, más része sajtó- és civil szervezeti közlemény; az állítások értékelésénél ezért a forrástípus különbségét mindig jelezni kell. A másodlagos források közé tartoznak a posztkoloniális történetírás, az emlékezetpolitikai tanulmányok és a gazdaságtörténeti elemzések. A szövegben nem szerepelnek konkrét szerzők és bibliográfiai adatok, mert az alfejezet megírásához nem álltak rendelkezésre olvasott szakirodalmi hivatkozások; ahol mégis közismert dokumentumot említünk (például a Sarr–Savoy-jelentést), ott a szöveg jelzi, hogy a tartalmi részletek ellenőrzést igényelnek.

A fő bizonytalanságok a következők: a gyarmati erőszak és a rabszolgaság áldozatainak száma legtöbbször becslés, és a becslések széles tartományban mozognak; a „népirtás” jogi minősítése több esetben (Kongó, Belga Kongó, algériai háború) vitatott, és a minősítés megválasztása maga is emlékezetpolitikai állásfoglalás; a restitúció jogi keretei nem visszamenőleges hatályúak, ezért a visszaszolgáltatási viták gyakran erkölcsi és politikai természetűek, nem pedig jogilag eldöntött kötelezettségek; a kártérítési követelések jogi alapja bizonytalan, és a kormányok válaszai gyakran diplomáciai és belpolitikai megfontolásoktól függenek. A 2022–2026 közötti fejlemények – például újabb restitúciós bejelentések, bocsánatkérések, jogszabály-módosítások – gyorsan változnak; a könyv lezárásának időpontjában (2026) a folyamatok nem zárultak le, ezért a legfrissebb döntéseket a jelenkori országfejezetek és a tematikus zárófejezet tárgyalják ellenőrzött források alapján.

37.4.8. Rövid összefoglaló

- A gyarmati múlt emlékezete a 21. század elején vált a nyugat-európai társadalmak központi vitatémájává; az állami elismerések, bocsánatkérések és jogi minősítések országonként és kormányonként eltérnek.
- A rabszolgaság emlékezete Franciaországban a Taubira-törvény (2001) és az emléknap révén jogi elismerést kapott, Nagy-Britanniában az állami sajnálat kifejezése, míg Spanyolországban és Portugáliában az elismerés korlátozottabb; a kártérítési követelések jogi alapja vitatott.
- A múzeumi restitúció vitája a 2010-es évek végétől erősödött; a Sarr–Savoy-jelentés (2018) és a Benin bronzok visszaszolgáltatása fontos fordulópontok, de a jogi keretek és a múzeumi gyakorlatok ütközése folyamatos.
- A gyarmati erőszak elismerésében a Herero és Nama elleni német népirtás 2021-es hivatalos elismerése példaértékű, de a jóvátétel feltételei körüli vita azt mutatja, hogy az elismerés nem zárja le a konfliktust.
- A nyilvános tér átalakulása – szobordöntések, utcanév-változtatások, emléknapok – a gyarmati múlt hétköznapi újratárgyalásának terepe; e viták gyakran emlékezetpolitikai állításokkal és ellenállással fonódnak össze.
- A történészi vitákban a posztkoloniális történetírás és a dekolonizálás hívei a gyarmati hierarchiák felszámolását, az ellenzők a tudományos szabadság védelmét hangsúlyozzák; a gazdasági hatások mértéke továbbra is tudományos vita tárgya.

- Országonként eltérő hangsúlyok figyelhetők meg: Nagy-Britanniában a birodalmi nosztalgia és a kritikus újraértelmezés ütközik, Franciaországban a republikánus univerzalizmus és a posztkoloniális követelések feszülnek egymásnak, Spanyolország és Portugália a felfedezések dicsősége és a gyarmati erőszak emlékezete között ingadozik, Németországban a Holocaust-emlékezet mellett a gyarmati népirtás elismerése is intézményesült, Olaszországban a fasiszta gyarmati múlt feldolgozása még kezdeti szakaszban van, Svájc és Ausztria közvetett részvételük miatt kevésbé tematizálják a felelősséget.
- A nyitott kérdések: mi a jogi és erkölcsi felelősség határa, hogyan mérhető a gyarmati kizsákmányolás gazdasági hatása, és milyen intézményi formákban történhet meg a múlt feldolgozása anélkül, hogy az a jelenkori politikai harcok eszközévé válna.

37.4.9. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a rabszolgaság elismerésének jogi formáit Franciaországban, Nagy-Britanniában és Portugáliában! Milyen különbségek figyelhetők meg a jogi minősítés, az emléknapok és a bocsánatkérés nyelvezetében?
2. Miért vált a múzeumi restitúció a gyarmati múlt emlékezetének egyik legélesebb vitájává? Milyen jogi, erkölcsi és múzeumi szempontok ütköznek a Benin bronzok ügyében?
3. Milyen bizonyítékok támogatják a Herero és Nama elleni erőszak „népirtásként” való leírását, és miért vitatott a „népirtás” fogalmának alkalmazása más gyarmati esetekben?
4. Mi a különbség a posztkoloniális történetírás és a hagyományos birodalmi történetírás között a gyarmati „modernizáció” értékelésében? Milyen forráskritikai problémákat vet fel az alávetettek perspektívájának rekonstruálása?
5. Milyen szerepet játszanak a közterek (szobrok, utcanevek, emléknapok) a gyarmati múlt emlékezetének újratárgyalásában? Miért tekinthetők ezek a viták emlékezetpolitikai állítások hordozóinak?

38 Forradalmak, nemzetépítés és demokrácia

38.1. A politikai forradalmak kora

38.1.1. A politikai forradalmak kora

A 18. század utolsó és a 19. század első felének politikai forradalmai nem egyszerűen kormányzati rendszereket döntöttek meg, hanem alapvetően rajzolták újra az állam, a politikai közösség és az egyén viszonyáról alkotott fogalmainkat. Az 1789-es francia forradalom a rendi alapú, dinasztikus legitimitás elvét kérdőjelezte meg, és a politikai cselekvés új nyelvét, valamint új intézményeit hozta létre. Az ezt követő, 1830-as és 1848-as forradalmi hullámok pedig azt mutatják, hogy a forradalom mint politikai változási forma nem elszigetelt, francia jelenség volt, hanem olyan transznacionális erők – a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus – működésének következménye, amelyek a kontinens több államában egyszerre fejtették ki hatásukat.

E fejezet célja, hogy a forradalmi folyamatokat ne egyetlen nemzeti narratívába ágyazva, hanem összehasonlító keretben vizsgálja. A hangsúly nem a „nagy emberek" tettein, hanem a mozgósítás társadalmi és kulturális mechanizmusain, a politikai nyelvek terjedésén, valamint az elit és a tömegek közötti törékeny szövetségek kialakulásán van. A forradalmak korának vizsgálata egyszerre tárja fel a modern politikai fogalmaink – mint a népszuverenitás, a polgári jogok vagy a nemzeti önrendelkezés – születését és azok korabeli, gyakran a mai jelentésüktől eltérő tartalmát.

38.1.1.1. A francia forradalom mint politikai laboratórium

Az 1789-ben kirobbanó francia forradalmat a kortársak és a későbbi történetírás is cezúraként, egy új politikai korszak kezdeteként értelmezte. A forradalom okai összetettek voltak: a királyi állam krónikus pénzügyi válsága, a rendi társadalom belső feszültségei, a felvilágosodás eszméinek terjedése és a mezőgazdasági termelés 1780-as évek végi visszaesése együttesen vezettek a fennálló rend legitimitásának megrendüléséhez.

A forradalom kirobbanásának közvetlen előzménye az **általános rendi gyűlés** (*États généraux*) 1789. májusi összehívása volt, amelyet XVI. Lajos a pénzügyi csőd elkerülése érdekében hívott egybe. A három rend – a papság, a nemesség és a **harmadik rend** (*tiers état*) – küldöttei közötti vita hamar elvi kérdéssé vált: a rendi gyűlés a hagyományos, rendenkénti szavazás vagy a fejenkénti szavazás elvét kövesse-e? A harmadik rend képviselői 1789. június 17-én **nemzetgyűléssé** (*Assemblée nationale*) nyilvánították magukat, ezzel azt az állítást fogalmazva meg, hogy a politikai legitimáció forrása nem a királyi akarat, hanem a „nemzet" képviselete. A június 20-i **labdaházi eskü** (*Serment du Jeu de Paume*) ezt a programot tette látványos politikai tetté: a képviselők megesküdtek, hogy addig nem oszlanak fel, amíg alkotmányt nem adnak Franciaországnak.

A forradalom radikalizálódását a párizsi népi mozgalom és a vidéki felkelések kényszerítették ki. 1789. július 14-én a párizsi tömeg elfoglalta a **Bastille-t**, a királyi önkény jelképének tartott erődöt; az esemény katonai jelentősége csekély, szimbolikus jelentősége azonban óriási

volt. A vidéken a nyár folyamán kibontakozó „nagy félelem” (*Grande Peur*) során parasztok támadtak meg földesúri kúriákat, és a nemzetgyűlés augusztus 4-i határozatai – amelyek elvben eltörölték a feudális kiváltságokat – részben e nyomás alatt születtek. Az **Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata** (*Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*, augusztus 26.) pedig az új politikai rend alapdokumentumává vált: a szabadságot, a tulajdont, a biztonságot és a zsarnokságnak való ellenállást természetes jogokként, a „nemzet” szuverenitását pedig a legitim kormányzás egyetlen forrásaként határozta meg.

A forradalom 1791 és 1794 közötti szakaszát a politikai erőtér gyors polarizációja és a nemzetközi nyomás fokozódása jellemezte. A király 1791. júniusi szökési kísérlete aláásta az alkotmányos monarchia esélyeit; a **jakobinusok** (*Jacobins*) nevű politikai klub köré szerveződő radikális republikánusok egyre határozottabban követelték a monarchia eltörlését. Az 1792. áprilisi osztrák–porosz háború, majd az 1792. augusztusi királyság-eltörlés a forradalmat belpolitikai eseményből európai konfliktussá szélesítette. A **Köztársaság** kikiáltása (1792. szeptember 22.) után a politikai küzdelem a **girondisták** és a **jakobinusok** között az utóbbiak 1793-as győzelméhez, a **Forradalmi Kormány** és a **terror** politikájának bevezetéséhez vezetett. A terror 1793–1794-es időszakában a **Közbiztonsági Bizottság** (a nemzeti konvent egyik bizottsága) rendkívüli felhatalmazással számoltatta el a forradalom valódi és vélt ellenségeit; a politikai erőszak áldozatainak számát a történészek dokumentált bírósági ítéletek és becslések alapján több tízezres nagyságrendűre teszik, de a pontos szám vitatott. A terror nem kizárólag a külső háborús fenyegetésre adott válasz volt, hanem a belső forradalmi tisztaság érvényesítésének programja is, amelyet Robespierre és hívei az „erény” és a „rémület” összekapcsolásával indokoltak. Robespierre 1794. júliusi bukása (a thermidor-i fordulat) után a terrorintézményeket fokozatosan lebontották, és a forradalom konszolidálódó szakaszba lépett.

38.1.1.2. A forradalmi eszmék terjedése és a napóleoni örökség

A francia forradalom nem maradt Franciaország határain belül. A forradalmi háborúk során a francia seregek – részben felszabadító retorikával, részben hódító és kifosztó gyakorlattal – átalakították a megszállt területek politikai térképét: 1795-től „testvérköztársaságokat” hoztak létre Itáliában, a Németalföldön és Svájcban. A napóleoni hódítások (1799–1815) pedig a Code civil és a közigazgatási racionalizálás eszközeivel hagyószerűen formálták át a jogi és intézményi rendet Nyugat-Európa jelentős részén. A napóleoni közigazgatási reform – a centralizált prefektusi rendszer, a polgári törvénykönyv, a hivatásos hadsereg toborzási gyakorlata – az államépítés azon modelljét kínálta, amelyet később ellenfelei is részben átvettek.

Fontos azonban látni, hogy a forradalmi eszmék terjedése nem egyszerűen egyoldalú export volt. A megszállt területeken a helyi elitek és népi mozgalmak saját érdekeik szerint értelmezték újra a szabadság, az egyenlőség és a nemzet fogalmait. A forradalommal való találkozás egyszerre táplált kollaborációt, opportunista alkalmazkodást és ellenállást; a „forradalom” jelentése mindenhol a helyi viszonyok szerint módosult. A napóleoni birodalom bukása után a bécsi kongresszus (1814–1815) a restauráció politikáját hirdette meg, de a forradalmi korszak intézményi és jogi örökségét nem lehetett teljesen felszámolni. A jogegyenlőség, a tulajdon polgári fogalma, a szekularizált állami adminisztráció elemei a restauráció keretei között is tovább éltek, és a későbbi forradalmi hullámok számára kiindulópontot jelentettek.

38.1.1.3. Az 1830-as forradalmi hullám

Az 1815 utáni restaurációs rendszer Európa számos államában a monarchikus legitimitást és a rendi kiváltságok helyreállítását próbálta összeegyeztetni az alkotmányos formákkal. A **liberalizmus** eszméje – a képviseleti kormányzás, a törvény előtti egyenlőség, a sajtószabadság és

a tulajdon védelme – a korszak mérsékelt ellenzékének közös nyelve lett. A liberalizmus korántsem volt demokratikus program: hívei általában a vagyonos, művelt, adófizető férfiakra korlátozták volna a politikai jogokat, elutasítva az általános választójogot és a szociális követeléseket. Ez a feszültség a későbbi forradalmi mozgalmakban is meghatározó maradt.

Az 1830-as júliusi forradalom Párizsban a Bourbon-restauráció merev, a sajtó- és választójogot korlátozó intézkedéseire adott válasz volt. A háromnapos utcai harcok után X. Károlyt elűzték, de a győztes liberális elit nem a köztársaságot kiáltotta ki, hanem Lajos Fülöp személyében „polgárkirályságot" hozott létre. Az 1830-as események nem csupán francia ügynek bizonyultak: a belga területek 1830-as felkelése az Egyesült Holland Királyságtól való elszakadáshoz, Belgium függetlenségéhez vezetett (amelyet a nagyhatalmak 1839-ben ismertek el), és a hírek hatására Svájcban, Itáliában, valamint a német államokban is alkotmányos reformokat, illetve tiltakozásokat próbáltak kikényszeríteni. Az 1830-as hullám tehát azt mutatta, hogy a forradalmi változás lehetősége nem zárt be 1815-tel, de azt is, hogy a győztes mérsékelt elitek hajlamosak voltak a forradalmat a saját alkotmányos céljaikra leszűkíteni, és a népi részvételt gyorsan lezárni.

38.1.1.4. Az 1848-as forradalmi hullám: kudarcok és szerkezeti átalakulás

Az 1848-as forradalmak – amelyeket gyakran „népek tavaszaként" emlegetnek – a legszélesebb, egyszerre több országra kiterjedő forradalmi hullámot alkották a 19. században. A kiváltó okok összetettek voltak: a gazdasági válság (különösen az 1845–1847-es rossz termés és az élelmiszerárak emelkedése), a városi kézműves- és munkásrétegek elszegényedése, a politikai rendszerek merevsége, valamint a liberális és nemzeti mozgalmak szerteágazó követelései. A forradalom gyorsan, szinte egyszerre tört ki: 1848 februárjában Párizsban megbuktatták a júliusi monarchiát, majd a kormányzat kikiáltotta a **második köztársaságot**. Márciusban Bécsben, Berlinben, Milánóban, Velencében és a német államok számos fővárosában tüntetések és felkelések kényszerítették ki a kormányok engedményeit. A svájci polgárháború (Sonderbund-krieg, 1847) már korábban előrevetítette a liberális-konzervatív törésvonalak kiéleződését.

Az 1848-as forradalmak egyik legfontosabb újítása a **nemzeti követelések** beépülése volt a politikai programokba. A német területeken a frankfurti nemzetgyűlés a nemzeti egység alkotmányos kereteit kereste (nagynémet vagy kisnémet megoldás, a monarchia vagy a köztársaság kérdése). Az itáliai államokban a korábbi, titkos társaságokra épülő nemzeti mozgalom ezúttal nyílt felkelésekké szélesedett, és a társadalmi reform követelése is erősebben jelent meg. A Habsburg Birodalomban a bécsi forradalommal párhuzamosan a magyar, olasz, cseh, lengyel területeken nemzeti kormányzatok, nyelvi és önkormányzati követelések fogalmazódtak meg; a birodalom egyszerre szembesült a liberális alkotmányosság és a nemzeti önállóság igényével.

Az 1848-as mozgalmak társadalmi bázisa rendkívül heterogén volt: a liberális értelmiség és hivatalnokréteg, a városi kézművesek, a diákok, a korai munkásmozgalom és a parasztság egy-egy szakaszban együtt, máskor egymás ellen lépett fel. A szociális kérdés – a munkanélküliség, a szegénység, a munkakörülmények – 1848-ban kapcsolódott össze először nagy tömegmozgalmi erővel a forradalmi politikával. Párizsban a júniusi napok (1848. június 23–26.) során a köztársasági kormány vérbe fojtotta a bezárt nemzeti műhelyek kapcsán kirobbant munkásfelkelést; az esemény a mérsékelt republikánusok és a radikális, szociáldemokrata követelések közötti szakadást tette nyilvánvalóvá.

Az 1848-as forradalmak rövid távon nagyrészt kudarcot vallottak. A francia köztársaság 1851–1852-ben III. Napóleon császárságává alakult; a német nemzeti egység 1848–1849-ben nem jött létre; az itáliai felkelések az osztrák és a pápai restauráció erőivel szemben elbuktak; a Habsburg Birodalomban a császári hadsereg a konzervatív erők szövetségével leverte a forradalmi kormányzatokat. A forradalmak azonban strukturális nyomot hagytak: a jobbágyfelszabadítás a Habsburg Birodalomban például tartósan megmaradt, a politikai nyilvánosság és a sajtó

szerepe megváltozott, a nemzeti mozgalmak hálózatai megerősödtek, és a munkásság önálló politikai szereplőként jelent meg. 1848 annak a belátását is elmélyítette, hogy a liberalizmus és a demokrácia, valamint a nemzeti mozgalmak követelései nem feltétlenül esnek egybe; a liberális elitek gyakran inkább a rend helyreállítását választották, mint a választójog kiszélesítését vagy a szociális forradalom folytatását.

38.1.1.5. Az eszmék története: liberalizmus, nacionalizmus, szocializmus

A forradalmi kort nem lehet megérteni az azt mozgató politikai nyelvkészletek vizsgálata nélkül. A **liberalizmus** a 19. század első felében elsősorban a képviseleti kormányzás, a törvény előtti egyenlőség, a piacgazdaság és az egyéni szabadságjogok iránti igény programja volt. Képviselői – például Benjamin Constant vagy Alexis de Tocqueville – a politikai szabadságot a tulajdon, a műveltség és az önálló ítélet birtokosaira gondolták kiterjeszthetőnek. A liberalizmus nem volt egységes irányzat: a 19. század közepén a szociáldemokrata irányzatoktól való félelem sok liberálist a mérsékelt rendpártiság felé tolta, míg mások a választójog fokozatos kiterjesztését és a szociális törvényhozást támogatták.

A **nacionalizmus** fogalma a korszakban még több, egymással versengő politikai nyelvet jelölt. A francia forradalom alatt a „nemzet” a szuverén politikai közösséget, a királyi hatalommal szemben a politikai cselekvés alanyát jelentette; a nyelvi, etnikai homogenitás nem volt feltétlenül része ennek a programnak. A 19. század első felében, különösen a német és itáliai mozgalmakban a nemzet egyre inkább kulturális és nyelvi közösségként is értelmeződött, amelynek politikai határt és önálló állami keretet kell kapnia. Ez a nyelvi- kulturális nacionalizmus ugyanakkor a korszakban még nem kizárólagos, kirekesztő formában jelent meg: a nemzeti egység hívei gyakran a szabadság és az alkotmányosság ügyével kapcsolták össze követeléseiket. A nacionalizmus 19. századi története tehát nem írható le egyszerűen a „jó” nemzetépítés és a „rossz” agresszív sovinizmus kettőségével; a hangsúlyok idővel, eseményenként és országonként eltolódtak.

A **szocializmus** és a **kommunizmus** eszméje a korai iparosodás társadalmi következményeire, a bérmunka terjedésére és a nyomor új formáira adott válaszként formálódott. Az „utópista” szocialistáknak nevezett gondolkodók – mint Saint-Simon, Charles Fourier vagy Robert Owen – a termelés és a társadalom ésszerű megszervezésében keresték a kiutat; az 1840-es évektől a munkásmozgalom radikálisabb áramlatai, köztük Karl Marx és Friedrich Engels 1848-ban megjelent **Kommunista kiáltványa** (*Manifest der Kommunistischen Partei*), már a kapitalista rend forradalmi megdöntését és a termelőeszközök társadalmasítását tűzték ki célul. A szocializmus korai változatai nem voltak szükségképpen nemzetköziség abban az értelemben, ahogyan később értelmezték őket; a munkásmozgalom helyi gyökerei, a kézműves hagyomány és a nemzeti politikai terek egyszerre formálták a mozgalom nyelvezetét.

38.1.1.6. Forradalmak, emlékezet és historiográfiai viták

A forradalmak korának értelmezése maga is történelmi küzdelmek színtere volt. A 19. századi liberális történetírás a forradalmakat a szabadság diadalmenetének tekintette; a konzervatív hagyomány a forradalmi erőszakot, a szekularizációs folyamatokat és az állami centralizációt hangsúlyozta. A 20. századi szociáltörténet-írás a társadalmi osztályok harcát, a paraszti és munkásmozgósítást állította a középpontba; a kulturális és posztkoloniális fordulatok pedig felhívták a figyelmet a forradalmi politika nemi, faji és gyarmati dimenzióira. A forradalmak nem csupán nyugat-európai ügyek voltak: a francia forradalom hatását a haiti rabszolgaság elleni felkelésre (1791–1804) a modern történetírás hangsúlyozza, rámutatva, hogy a forradalmi jognyelv gyarmati körülmények között radikálisabb, antikoloniális és emancipatórikus tartalmakkal telítődött. A

rabszolgaság 1794-es francia eltörlése, majd 1802-es visszaállítása azt is jelzi, hogy a forradalmi univerzalizmus gyakran ütközött a gyarmati érdekekkel.

A forradalmak korának emlékezete az egyes nemzeti közösségekben eltérő hangsúlyokat kapott. A Bastille ostromának napja Franciaországban 1880-tól nemzeti ünnep; a köztársasági hagyomány ezzel a forradalom legitimáló örökségére hivatkozik. Ezzel szemben a terror és a polgárháborús emlékezet kritikus ellenpontot jelent a forradalom ünneplésével szemben. Németországban 1848 emléke a weimari köztársaság és az 1989–1990-es demokratikus mozgalmak idején vált hangsúlyossá; Itáliában a Risorgimento forradalmi szakaszát a későbbi monarchikus és fasiszta rendszerek saját képükre formálták. A forradalmak emlékezete tehát nem a múlt rögzített, semleges tükre, hanem a mindenkori politikai közösségek identitásküzdelmeinek eszköze.

38.1.1.7. Források és bizonytalanságok

A forradalmak korának vizsgálata rendkívül gazdag, de egyenetlen forrásanyaggal dolgozik. A francia forradalom időszakáról a nemzetgyűlési viták jegyzőkönyvei, törvények, alkotmánytervezetek, a forradalmi sajtó termékei, valamint a rendőrségi és bírósági iratok egyaránt fennmaradtak; ezeket kiadott forrásgyűjtemények és digitális adatbázisok teszik kutathatóvá. A népi mozgalom, a vidéki erőszak és a nők részvételének dokumentálása azonban hézagosabb, mert ezek a csoportok ritkábban hagytak maguk után írásos emlékeket; a történészek a bírósági kihallgatási jegyzőkönyvek, a panaszlevelek és a hivatalos jelentések segítségével rekonstruálják az alulról jövő politizálást.

Az áldozati számok – különösen a terror és az 1848-as utcai harcok áldozatai – forrástól függően eltérőek. A becslések eltérését a dokumentált halálos ítéletek, a börtönben vagy a harcokban elhunytak, valamint a nem regisztrált áldozatok közötti határvonalak okozzák. A történeti demográfiai becslések ezért mindig bizonytalansági sávval értendők, és a tudományos vitákban a hangsúly a módszertanon, nem az egyetlen „igaz” számon van.

A forradalmi eszmék terjedésének vizsgálata különösen nagy figyelmet igényel. A „liberalizmus”, „nacionalizmus”, „szocializmus” fogalmai a korszakban nem rögzített, lexikonszerű jelentéseket jelöltek, hanem politikai nyelveket, amelyek tartalma a használat közben változott. A történeti forráskritika itt azt jelenti, hogy a fogalmakat a maguk kontextusában, a beszélők szándékai és a hallgatóság értelmezései szerint kell elemezni. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a forradalmi korszakról szóló modern szakirodalom – legyen az liberális, marxista, posztkoloniális vagy konzervatív – maga is történeti képződmény; egyetlen értelmezési keretet sem lehet a semleges, definitív olvasatként elfogadni.

38.1.1.8. Rövid összefoglaló

- Az 1789-es francia forradalom a rendi monarchia legitimitását a nemzeti szuverenitás elvével váltotta fel; a forradalmi jogalkotás – a feudális kiváltságok eltörlése, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata – tartósan átalakította a politikai intézmények és a jogi normák alapjait.
- A forradalom radikalizálódása a belső népi nyomás és a külső háborús fenyegetés összefonódásából fakadt; a terror 1793–1794-es szakasza a politikai erőszak kormányzati alkalmazásának új formáját hozta létre, amelynek értékelése máig vitatott.
- A napóleoni expanzió a forradalmi közigazgatási és jogi mintákat Nyugat-Európa nagy részére kiterjesztette, de a megszállt területeken a helyi érdekek és identitások szerint alakította át azokat; a restauráció nem számolta fel teljesen a forradalmi örökséget.

- Az 1830-as forradalmi hullám a liberális alkotmányos reformok transznacionális lehetőségét mutatta meg, de a győztes mérsékelt elitek rendszerint lezárták a népi részvétel csatornáit, és a képviseletet vagyoni cenzushoz kötötték.
- Az 1848-as forradalmak a liberális, nemzeti és szociális követeléseket kapcsolták össze; rövid távú politikai kudarcuk ellenére tartós intézményi változásokat (jobbágyfelszabadítás, sajtónyilvánosság, munkásmozgalom) hagytak maguk után.
- A liberalizmus, nacionalizmus és szocializmus a korszakban egymással versengő, változó tartalmú politikai nyelvek voltak; a fogalmak utólagos, visszavetítő használata torzítja a korszak megértését.
- A forradalmak emlékezete a nemzeti és politikai identitásküzdelmek eszköze; a forradalmak historiográfiája maga is a korszak politikai örökségének része.

38.1.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a politikai legitimáció alapja a francia forradalom 1789-es szakaszában, és milyen intézményi következményei voltak ennek a változásnak?
2. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az 1830-as és az 1848-as forradalmi hullámok társadalmi bázisa és politikai programjai között?
3. Miért nem írható le a nacionalizmus a 19. század első felében egységes, kizárólagos ideológiaként, és hogyan kapcsolódott össze a liberális és szociális követelésekkel?
4. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a forradalmi népi mozgalmak vizsgálatához, és milyen bizonytalanságok nehezítik az áldozati számok rekonstrukcióját?
5. Hogyan értékelhető a napóleoni hódítás szerepe a forradalmi eszmék terjedésében, ha figyelembe vesszük a megszállt területek helyi adaptációit és ellenállását?

38.2. A nemzetállamok születése

38.2.1. A nemzetállamok születése

A politikai forradalmak kora (lásd: A politikai forradalmak kora) a 18–19. század fordulóján átalakította Nyugat-Európa állami és társadalmi kereteit. A forradalmi hullámok azonban nem csupán alkotmányokat és parlamenteket hoztak létre; a 19. század középső harmadától két, korábban politikailag széttagolt területen – a Német Szövetség területén és az itáliai félszigeten – új típusú államalakulat született: a **nemzetállam** (olaszul *stato-nazione*, németül *Nationalstaat*). E fogalom a 19. században nem egyszerűen egy nyelvileg homogén országot jelentett, hanem olyan politikai törekvést, amely a nemzetet, az államot és a területet egyetlen szuverén keretben kívánta egyesíteni. A nemzetállamok létrejötte tehát nem valamiféle „természetes” folyamat betetőzése volt: hatalmi diplomáciai, katonai, társadalmi és kulturális folyamatok eredményeként ment végbe, amelyet különböző szereplők – uralkodók, miniszterelnökök, értelmiségiek, katonai vezetők, városi polgárság, de kizárt csoportok is – alakítottak. Az itáliai és német egységesítés egymással párhuzamosan, néha keresztezve egymást zajló folyamat volt, amely alapvetően átrajzolta a kontinens hatalmi térképét, és máig ható kérdéseket vetett fel a nemzeti identitás, a kisebbségek, a határok és az állampolgárság összefüggéseiről.

38.2.1.1. Az egységesítés előzményei és koncepciói

Az itáliai és a német egységmozgalmak gyökerei visszanyúlnak a napóleoni korszakba. A francia forradalmi és napóleoni hódítások felszámolták a régi rendi államokat, új közigazgatási kereteket, jogi kódexeket és katonai szervezetet hoztak létre, és felgyorsították a közös nyelvi és kulturális

identitás kialakulását. A **Bécsi Kongresszus** (1814–1815) területi rendezése azonban restaurálta a régi monarchikus kereteket: az itáliai félszigeten nyolc, részben osztrák befolyás alatt álló államot, a német nyelvterületeken pedig a laza, 39 tagállamot tömörítő **Német Szövetséget** (*Deutscher Bund*) hozott létre, amelynek elnöke a Habsburg császár lett. A kongresszusi rendszer tehát nem oldotta meg a nemzeti mozgalmak által felvetett kérdést, hanem éppen annak keretét szabta meg: a nemzeti törekvések ezentúl a restaurált monarchikus rend ellenében fogalmazódtak meg. A történeti szakirodalomban konszenzusos, hogy az 1815 utáni időszakban nem létezett egységes, minden társadalmi rétegre kiterjedő nemzeti mozgalom; a „Risorgimento" és a „német egység" fogalmai kezdetben elsősorban értelmiségi és polgári körökben terjedtek. A **Risorgimento** („újjászületés") kifejezést maguk a korabeli itáliai értelmiségiek használták kulturális és politikai programjuk megjelölésére, míg a német egység kérdése a **Vormärz** (1848 előtti időszak) liberális és demokratikus mozgalmainak egyik fő követelése volt. A két mozgalom nem volt szükségszerűen nacionalista a mai értelemben: sok résztvevő számára az egység a jogi-politikai szabadság, a gazdasági integráció és a társadalmi reform kérdésével fonódott össze.

Az egységesítés koncepciójában két alapvető irányzat különböztethető meg. Az egyik a **föderatív vagy konföderatív megoldás** volt: a nemzeti kereteket úgy képzelte el, hogy a meglévő államok bizonyos autonómiáját megőrizve közös, laza szövetségi intézményeket hozzanak létre. Itáliában ezt az irányt Giuseppe Mazzini és más demokratikus köztársasági gondolkodók mellett olyan katolikus liberálisok is képviselték, mint Vincenzo Gioberti, aki 1843-ban megjelent művében a pápa elnöklete alatti itáliai konföderációt, a „neoguelé" elképzelést vázolta fel. Németországban a föderatív hagyomány a Német-római Birodalom intézményi emlékére és a Német Szövetség kereteire épült; az 1848-as frankfurti nemzetgyűlés egyik fő vitája éppen a „nagy-német" (*großdeutsch*) és a „kis-német" (*kleindeutsch*) megoldás között zajlott – az előbbi a Habsburg-tartományokat is a leendő német államba foglalta volna, az utóbbi azokat kizárta és a porosz vezetést fogadta el. A másik irányzat a **centralizált nemzetállam** modellje volt: ez a szuverén, egységes államhatalom megteremtését tűzte ki célul, amelyben a nemzet és az állam határai egybeesnek, és a széttagoltságot felszámolják. A két irányzat között a határok nem voltak merevek, és a gyakorlati politika gyakran felülírta az ideológiai preferenciákat. Amit ma „olasz" vagy „német" nemzeti egységként ismerünk, a 19. század második felében vált meghatározóvá, és a centralizált államépítés modellje felé tolódott el.

38.2.1.2. Az olasz egységesítés: a Risorgimento államalapítása

Az itáliai egységmozgalom 1848–1849-es forradalmi hulláma kudarcot vallott: a piemonti szárd–piemonti hadsereg vereséget szenvedett az osztrák erőktől, a római és velencei köztársaságokat felszámolták, a pápa visszatért Rómába, és az abszolutista rendszer restaurálódott. A forradalom leverése azonban fontos következménnyel járt: a **Szárd–Piemonti Királyság** (Regno di Sardegna) – a szárazföldi Piemont és a sziget Szardínia alkotta állam – az itáliai alkotmányos monarchia egyetlen fennmaradt példája lett. A Statuto Albertino (1848) alapján a király (II. Károly Albert, majd fia, **II. Viktor Emánuel**) és a parlament osztozott a hatalmon. A miniszterelnök, **Camillo Benso di Cavour** 1852-től tudatosan arra törekedett, hogy a piemonti államot a modern európai diplomácia eszközeivel, gazdasági és adminisztratív reformokkal, valamint korlátozott háborúk révén az itáliai egység motorjává tegye. Cavour politikáját a történészi szakirodalom gyakran „diplomáciai forradalomként" jellemzi, mert a nemzeti egységet nem népi mozgósítással, hanem államközi szerződésekkel és katonai koalíciókkal közelítette meg.

A konkrét területi egyesítés három, jól dokumentálható szakaszban ment végbe. Az első a **szárd–francia–osztrák háború** (1859) volt: Cavour szövetséget kötött III. Napóleonnal, és a közös hadjárat – a magentai és solferinói csaták – után Ausztria kénytelen volt átengedni Lombardiát a Szárd–Piemonti Királyságnak. A háború katonai sikere nyomán Közép-Itália hercegségeiben (Toszkána, Párma, Modena) és a pápai állam északi részén felkelések törtek

ki, amelyek népszavazások útján a Piemonttal való egyesülést választották; e népszavazások eredményeit a korabeli adminisztráció dokumentálta, de a választójog korlátozott volt, és az eredményeket a helyi elitek ellenőrizték. A második szakasz a **„Ezrek expedíciója”** (1860) volt: **Giuseppe Garibaldi** önkéntes csapata partra szállt Szicíliában, megdöntötte a Bourbon hatalmat a Kettős Szicíliai Királyságban, majd felfelé vonult a félszigeten. Garibaldi akciója eredetileg nem feltétlenül a piemonti monarchia alatti egyesülést célozta; a republikánus és radikális demokrata áramlatokkal is szimpatizált. Cavour azonban katonai beavatkozással és diplomáciai nyomással elérte, hogy a meghódított területek az év végéig a Szárd–Piemonti Királyság részeivé váljanak. A harmadik szakaszban 1861. március 17-én kihirdették az **Olasz Királyság** (*Regno d'Italia*) megalakulását, amelynek alkotmányos uralkodója II. Viktor Emánuel lett. Velence és a Veneto 1866-ban, a porosz–osztrák háborúhoz kapcsolódó harmadik függetlenségi háborúban került az Olasz Királysághoz, **Róma** pedig 1870. szeptember 20-án, a francia csapatok kivonását követő olasz katonai bevonulással. A pápai állam megszállása és Róma fővárossá nyilvánítása az olasz állam és a katolikus egyház közötti ún. **római kérdés** forrása lett, amelyet csak 1929-ben, a lateráni egyezmények rendeztek.

Az egységesítés módjának értelmezése a modern történetírás egyik legismertebb vitatott kérdése. A hagyományos, nemzeti liberális narratíva a Risorgimentót a szabadság és a nemzeti felemelkedés hősi történeteként mutatta be, amelyben Cavour, Garibaldi és Mazzini egymást kiegészítő szerepet játszottak. A 20. század második felétől azonban a társadalom- és kultúrtörténészek rámutattak arra, hogy a Risorgimento nem volt tömegmozgalom: a parasztság, a nők és a munkások többsége kívül maradt a folyamaton, a nemzeti egység a piemonti adminisztráció és a helyi elitek alkuja volt, a dél-itáliai társadalom pedig nem egyszerűen „elmaradott”, hanem saját társadalmi-gazdasági struktúrákkal rendelkezett, amelyeket a központi államépítés figyelmen kívül hagyott. A jelenkori szakirodalom a **„meg nem valósult forradalom”** tézisét az egyik befolyásos értelmezési keretként tartja számon: az egységesítés állami projekt volt, amely a monarchikus és bürokratikus kontinuitást erősítette, nem pedig a demokratikus nemzetépítést. Mások – főként a posztkoloniális ihletésű irodalomban – a piemonti terjeszkedést a belső „gyarmatosítás” fogalmával hozzák összefüggésbe, különösen a dél-itáliai területek megszállását illetően. Ezt az értelmezést azonban vitatják azok, akik a folyamatot a korabeli európai államépítés általános keretei között, nem pedig a tengerentúli gyarmati uralom analógiájaként értelmezik. Az egységesítés tehát nem egységesen megítélt folyamat; a könyv a különböző értelmezéseket egymás mellett mutatja be.

38.2.1.3. A német egységesítés: „vérrel és vassal”

A német egységfolyamat központi kérdése az volt, hogy a leendő nemzetállam milyen viszonyban lesz a Német Szövetség két nagyhatalmával, a Habsburg-monarchiával és Poroszországgal. A bécsi kongresszus utáni berendezkedés megőrizte a német nyelvű államok sokaságát, és a Szövetség konföderatív, államközi szervezet volt, nem pedig szuverén nemzetállam. Az 1848–1849-es forradalom során a frankfurti nemzetgyűlés kísérletet tett egy össznémet alkotmányos állam létrehozására, de a Habsburgok és több német uralkodó ellenállása, valamint a német és nem német tartományok közötti feszültségek miatt a kísérlet kudarcot vallott. Az 1850-es években a porosz konzervatív állam élén **I. Vilmos** király és az 1862-től hivatalban lévő **Otto von Bismarck** miniszterelnök állt. Bismarck politikáját a történészek gyakran „realpolitikként” jellemzik, bár a fogalom maga a korabeli német politikai nyelv terméke. A német egységfolyamatot három, jól dokumentált háború révén hajtották végre.

Az első a **dán–német háború** volt (1864): Poroszország és Ausztria koalíciója legyőzte a dán királyságot Schleswig és Holstein kérdésében; a vitatott tartományok közös osztrák–porosz közigazgatás alá kerültek. A második lépés a **porosz–osztrák háború** (1866) volt: Bismarck diplomáciailag izolálta Ausztriát, majd a königgrätzi (sadowai) csatában döntő győzelmet aratott a porosz hadsereg. A prágai béke feloszlatta a Német Szövetséget, és kimondta, hogy Ausztria

kizárásra kerül a német nemzeti projektből; a Habsburg-monarchia 1867-ben kiegyezésre kényszerült Magyarországgal, létrehozva az **Osztrák–Magyar Monarchiát** (*Österreichisch-Ungarische Monarchie*). A háború nyomán jött létre az **Északnémet Szövetség** (*Norddeutscher Bund*), amely a Majnától északra fekvő német államok szoros államszövetsége volt porosz vezetéssel. A harmadik lépés a **francia–porosz háború** volt (1870–1871): bismarcki politikai provokáció és francia hadüzenet nyomán a délnémet államok – Bajorország, Württemberg, Baden, Hessen-Darmstadt – csatlakoztak a porosz vezette katonai koalícióhoz. A háború során a francia császári hadsereg vereséget szenvedett, III. Napóleont elfogták Sedannál, a párizsi kommünözést leverték, és a Versailles-i kastély tükörtermében 1871. január 18-án kikiáltották a **Német Császárságot** (*Deutsches Reich*), amelynek császára I. Vilmos porosz király lett. A császárság területe 25 államból állt: négy királyság, hat nagyhercegség, több hercegség, hercegseg, szabad városok és a birodalmi terület Elzász-Lotaringia, amelyet a frankfurti béke (1871. május) csatolt Németországhoz.

A német egységesítés értelmezése a német történettudományban és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt erősen vitatott. A klasszikus porosz-kisnémet narratíva a nemzeti egységet szükségszerű, pozitív fejlődésként, Bismarckot pedig a német állam megalapítójaként mutatta be. Ezzel szemben a 20. század közepétől a nyugati történetírásban – különösen a második világháború tapasztalatai nyomán – kialakult a **„Sonderweg" (különút) tétel**: eszerint a porosz vezette egységesítés a liberális, parlamentáris fejlődést megkerülve, a militarizmus, a bürokratikus tekintélyelvűség és a nacionalista ideológia kombinációját intézményesítette. Ezt az értelmezést számos kutató részben vagy egészben bírálta, mert visszavetíti a 20. századi német fejleményeket a 19. századi folyamatokra, és nem veszi figyelembe a más európai államokban is megfigyelhető tekintélyelvű és militarista vonásokat. A kortárs történetírás konszenzusa az, hogy a német egységfolyamat semmiképpen sem volt lineáris vagy elkerülhetetlen; az 1866-os és 1870–71-es háborúk kimenetele katonai, diplomáciai és belpolitikai tényezők konstellációján múlt, és a frankfurti nemzetgyűlés kudarca után a parlamentáris út csak a hetvenes években került újra napirendre. Maga az egységesítés időpontja is vitatott: akár az 1866-os Északnémet Szövetséget, akár az 1871-es császári proklamációt tekintjük a nemzetállam születési dátumának, a két esemény más-más állami szerkezetet jelent. A Császárság 1871-es alkotmánya különleges hibrid volt: szövetségi elemeket vegyített a porosz túlsúllyal, a szövetségi tanács (Bundesrat) mellett az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott Reichstaggal, a kancellárt pedig a császár nevezte ki, parlamenti bizalom nélkül.

38.2.1.4. A nemzeti identitás és az állampolgárság új rendje

A nemzetállamok kialakulása szorosan összefüggött az **állampolgárság** (citizenship) fogalmának átalakulásával. A rendi társadalomban a jogok és kötelességek a születés, a rendi státus, a helyi közösség és a vallás szerint tagoltak voltak. A 19. század folyamán azonban fokozatosan elterjedt a nemzeti állampolgárság eszméje: a jogok és kötelességek hordozója többé nem elsősorban a rendi alattvaló, hanem a nemzethez tartozó, törvény előtt egyenlőnek tekintett állampolgár. Ezt a folyamatot a francia forradalom indította el, de a nemzetállamok kiépülése intézményesítette. Az olasz és német egységesítés államaiban az állampolgárság szabályai a területi elv és a leszármazási elv változatos kombinációit követték; a pontos törvényi szabályozás államonként és korszakonként eltért, és a nőkre, a szegényekre, a gyarmati alattvalókra és a nem letelepedett népességre gyakran nem terjedt ki egyenlően. Az általános férfi választójog például a Német Császárságban 1871-től a Reichstag választásokon érvényesült, de a porosz tartományi parlamentben háromosztályos választójog maradt érvényben, amely a vagyonos rétegeket erősen felülreprezentálta; ez a tény a német belpolitikai viták egyik állandó témája volt. Az Olasz Királyságban az egységesítés után a választójog szűk cenzus alapján működött, és a lakosság túlnyomó többségét – köztük minden

nőt – kizárta a politikai részvételből; az általános férfi választójogot csak 1912-ben vezették be, a nők választójogát pedig csak a második világháború után.

A nemzeti identitás megteremtése azonban nem kizárólag jogi aktusok révén történt. A 19. századi nemzetállamok tudatos **nemzetépítési politikát** folytattak: közoktatási rendszert hoztak létre, amely a nemzeti nyelvet, történelmet és irodalmat tanította; hivatalos állami nyelveket és közigazgatási egységeket alakítottak ki; nemzeti ünnepeket, emlékműveket és szimbólumokat intézményesítettek; hadsereget szerveztek, amelyet a nemzeti hűség eszközének tekintettek; és olyan nyilvános tereket hoztak létre, ahol a nemzeti identitás rituálisan megjelenhetett. A német egység után például a porosz iskolarendszer és az egyetemi képzés minteadó szerepet játszott; az olasz egységesítés után a piemonti törvényeket kiterjesztették az egész királyságra, és az oktatásban a standardizált olasz nyelvet terjesztették. A nemzeti identitás terjesztése azonban mindkét esetben konfliktusokkal járt: a helyi nyelvek, dialektusok, regionális lojalitások és a katolikus egyház intézményei gyakran ellenálltak a centralizáló politikának, és a nemzeti homogenizáció projektje nem érte el teljesen a vidéki, peremterületi vagy nyelvileg sokszínű közösségeket.

38.2.1.5. Kisebbségek, határok és a nemzetállam határai

A nemzetállamok születésének egyik legfontosabb, a jelenbe is sugárzó következménye a **határok és a kisebbségek kérdése** volt. A nemzeti mozgalmak ideálja szerint a nemzet és az állam határainak egybe kell esniük; a gyakorlatban azonban a területi rendezések soha nem tükrözték tökéletesen a nyelvi vagy etnikai viszonyokat, és a 19. század derekán még nem létezett pontos, megbízható statisztikai felmérés a nyelvi és etnikai megoszlásról. Az 1866-os és 1870–71-es háborúk nyomán meghúzott határok következtében jelentős számú olasz anyanyelvű lakos élt a Habsburg-monarchiában (elsősorban a Trentino, Dalmácia és Trieszt térségében, bár a pontos számok akkoriban vitatottak voltak), és jelentős német nyelvű kisebbség élt a Franciaországhoz került Elzász-Lotaringiában, ahol a lakosság többsége német nyelvű volt, de a francia állampolgársághoz való kötődésük erős volt, függetlenül a nyelvi-identitásbeli hovatartozástól. Az olasz egységesítés nyomán a dél-tiroli, szlovén, horvát és német nyelvű lakosság egy része az Olasz Királyság, illetve a Habsburg-monarchia területén találta magát, ami a későbbi nemzetiségi viták forrása lett.

A nemzetállami határok meghúzása tehát nem oldotta meg a nemzeti sokszínűséget, hanem új keretbe helyezte. A 19. századi nemzetépítő elit gyakran a kisebbségeket asszimilációra ösztönözte vagy az egységes nemzet részévé nyilvánította; a kisebbségi nyelvek és kultúrák intézményes védelme csak a 20. század folyamán, nemzetközi szerződések és jogi normák révén erősödött meg. Fontos hangsúlyozni, hogy a „kisebbség” fogalma maga is korabeli konstrukció: a nyelvi, felekezeti és regionális csoportokat a központi államapparátus sorolta be, és a besorolás gyakran leegyszerűsítette a helyi identitások bonyolult szövevényét. A német egységesítés után például a lengyel nyelvű lakosság Poroszország keleti tartományaiban a porosz állam aktív germanizációs politikájával szembesült, ami nem csupán nyelvi, hanem vallási és társadalmi dimenziókat is magában foglalt. A protestáns német többségű Poroszország és a katolikus lengyel kisebbség viszonya az 1870-es években a **Kulturkampf** keretében kiújult, amikor a kormány törvényekkel próbálta korlátozni a katolikus egyház befolyását. A Kulturkampf célpontja elsősorban a német katolikus közösség volt, de a lengyel lakosságot különösen érzékenyen érintette. A katolikusok és a szociáldemokraták elleni fellépés tényét dokumentált törvények és parlamenti viták rögzítik; az értelmezés aszerint tér el, hogy az intézkedések mennyiben tekinthetők a modern államépítés szekuláris programjának, és mennyiben vallási alapú diszkriminációnak.

38.2.1.6. A nemzetállamok útjai: összehasonlító mérleg

Az olasz és a német egységesítés számos párhuzamot mutat, ugyanakkor lényeges különbségeket is. Mindkét folyamat katonai erővel és diplomáciai koalíciókkal ment végbe, mindkettő monarchikus keretben tartotta meg az államformát, és mindkettő a központi adminisztráció kiterjesztésével járt. Az olasz egységesítés esetében a kiindulópont egy létező, alkotmányos monarchia volt (Piemont), a német egység esetében pedig egy nagyhatalmi állam (Poroszország) katonai expanziója. Mindkét esetben a folyamat során a demokratikus, republikánus irányzatok háttérbe szorultak, és a nemzeti egységet a monarchikus, bürokratikus állam keretei között intézményesítették. Abban is hasonlítottak, hogy a „nemzeti egység” nem jelentette a társadalmi integrációt: mindkét új állam területén jelentős társadalmi, vallási és regionális feszültségek maradtak fenn, például a dél-itáliai „brigantaggio” (rablófelkelés, amelyet az olasz állam katonai erővel vert le), vagy a német katolikusok és a szociáldemokraták politikai kirekesztettsége.

Ugyanakkor a két nemzetépítési projekt modellje eltérő hangsúlyokat kapott. A német Császárság föderatív szövetségi elemeket őrzött meg, és az egység megvalósult intézményi kereteiben a tagállamok bizonyos kulturális és adminisztratív autonómiát tartottak fenn. Az Olasz Királyság ezzel szemben kezdettől fogva centralizált, a piemonti adminisztrációt az egész félszigetre kiterjesztő modellt követett, amely a helyi autonómia hívei között feszültségekhez vezetett. A két folyamat időbeli ritmusa is eltért: míg Itáliában a „nemzeti egység” 1859–1870 között viszonylag gyorsan ment végbe, Németországban az 1864–1871 közötti háborúk sorozata révén. Mindkét országban a nemzetállam megszületése a 19. század utolsó harmadától a nacionalista, imperialista és militarista mozgalmak megerősödésével fonódott össze, amit a későbbi fejezetek (lásd: A diktatúrák és a második világháború) mutatnak be részletesen. Az viszont nem igazolható a forrásokból, hogy a nacionalista mozgalmak térnyerése szükségszerűen a 20. századi diktatúrákhoz vezetett volna; ez a később gyakran megfogalmazott, de a történészek által vitatott teleologikus állítás.

38.2.1.7. Források és bizonytalanságok

Az itáliai és német nemzetegység történetének forrásbázisa rendkívül gazdag, de egyenetlen. Az állami akták, parlamenti jegyzőkönyvek, nemzetközi szerződések (a zürichi béke 1859-ből, a prágai béke 1866-ból, a frankfurti béke 1871-ből) dokumentált tényként állnak rendelkezésre, bár a diplomáciai iratok nyelvezete maga is retorikus és értelmezést igényel. A hadjáratok menetét korabeli katonai jelentések és későbbi hadtörténeti elemzések rekonstruálják; a csatatéri veszteségek számadatai gyakran becslések, és az egyes szerzők között akár jelentős eltérések lehetnek. A népszavazások eredményeit a korabeli adminisztráció rögzítette, de a szavazás körülményei – a választójog szűk köre, a helyi elitek szerepe, a szavazás nyilvánossága – miatt az eredmények társadalmi reprezentativitása erősen vitatott. A nemzeti mozgalmak társadalmi bázisára vonatkozó ismereteink elsősorban rendőrségi és konzuli jelentésekből, sajtótermékekből, egyesületek irataiból és visszaemlékezésekből származnak; ezek torzíthatnak, mert a fennmaradt források gyakran a városi, írástudó, középosztályi részvételt hangsúlyozzák, a vidéki és szegényebb rétegek hangja pedig alulreprezentált. A statisztikai adatok, például az írástudásra, nyelvhasználatra vagy nemzetiségi megoszlásra vonatkozóan, a 19. század közepén hiányosak, módszertanilag következetlenek, és gyakran maguk is a nemzetépítő állam adminisztratív besorolásait tükrözik. Az áldozatok és a politikai megtorlások – például a dél-itáliai brigantaggio vagy a párizsi kommün leverése – pontos számai nem ismertek, és a rendelkezésre álló becslések politikai és módszertani okokból eltérhetnek. A fejezetben szereplő értelmezések (Sonderweg, „meg nem valósult forradalom”, belső gyarmatosítás) a történeti szakirodalomban élő viták; azokat nem tényállításként, hanem eltérő értelmezési keretekként kell kezelni.

38.2.1.8. Rövid összefoglaló

- Az olasz és német nemzetállam megszületése az 1815 utáni restaurációs rend keretei között indult, és a 19. század közepén katonai, diplomáciai és adminisztratív folyamatok révén valósult meg.
- Az olasz egységesítést a Szárd–Piemonti Királyság hajtotta végre 1859 és 1870 között; a német egységet Poroszország 1864 és 1871 között, három háború révén.
- Mindkét folyamat monarchikus, centralizáló és bürokratikus államokat hozott létre; a demokratikus republikánus irányzatok háttérbe szorultak.
- A nemzetállam kiépítése szorosan összefüggött az állampolgárság jogi meghatározásával, de a választójog, a nők jogai és a szociális jogok tekintetében a nemzeti keret korlátozott maradt.
- A nemzetépítés eszközei – oktatás, hivatalos nyelv, ünnepek, hadsereg, szimbólumok – a nemzeti identitás terjesztését szolgálták, de a helyi, regionális és vallási lojalitások sokfélesége nem szűnt meg.
- A határok meghúzása kisebbségi kérdéseket hozott létre; a nemzeti homogenizáció politikája nyelvi, vallási és szociális feszültségeket gerjesztett.
- Az olasz és német egység értelmezése a nemzeti historiográfiai hagyományokban máig vitatott; a „Sonderweg” és a „meg nem valósult forradalom” tézisei a modern történetírás fontos, de vitatott keretei.

38.2.1.9. Önellenőrző kérdések

1. Milyen alapvető különbségek és hasonlóságok voltak az olasz és a német egységesítés politikai folyamatában? Hasonlítsa össze a kiinduló államok, a katonai lépések és az alkotmányos keretek tekintetében.
2. Hogyan változott az állampolgárság fogalma a nemzetállamok megszületésével, és mely csoportok maradtak ki a politikai nemzetből?
3. Milyen eszközökkel építette a nemzeti identitást az olasz és a német állam? Értékelje, miért tekinthető a nemzetépítés egyszerre kulturális és adminisztratív folyamatnak.
4. Miért jelentett a nemzetállami határok meghúzása kisebbségi problémát? Magyarázza el az asszimiláció és a kisebbségi ellenállás összefüggését egy példán keresztül.
5. Ismertesse a „Sonderweg” és a „meg nem valósult forradalom” téziseket. Milyen érvek szólnak ezek mellett és ellenük a történeti szakirodalomban?

38.3. A diktatúrák és a második világháború

A nemzetállam-építés hosszú 19. századi folyamatai (A nemzetállamok születése) Európában nem vezettek egyenes úton a demokráciához. Az első világháborút követő válságok, a gazdasági összeomlás, a békeszerződések által okozott revíziós indulatok és a parlamenti rendszerekkel szembeni kiábrándultság több országban olyan mozgalmakat erősített meg, amelyek nyíltan elutasították a liberális demokráciát. Ez az alfejezet a két világháború közötti és a második világháborús diktatúrák kialakulását, ideológiáját és működését tekinti át a nyugat-európai régióban, kiemelten kezelve a fasizmust és a nemzetiszocializmust, a Vichy-rezsim, a Franco- és Salazar-rendszer jellegét, a Holocaustot, valamint az ellenállás és a kollaboráció változatos formáit. A rendszerek nem egységesek, és a történészi besorolásuk ma is vitatott; a fejezet ezért a dokumentált működési mechanizmusokra és a történészi konszenzusra épít, a vitatott minősítéseket attribúcióval jelzi.

38.3.1. A fasizmus és a nemzetiszocializmus

Az olasz **fasizmus** (fascismo) elnevezés a *fascio* (köteg, nyaláb) szóból ered, és eredetileg a különböző, sokszor baloldali beállítottságú intervenciós és nacionalista csoportok gyűjtőneve volt. Benito Mussolini 1919-ben alapította meg a *Fasci Italiani di Combattimento* (Olasz Harci Szövetségek) elnevezésű mozgalmat, amely 1921-ben alakult Nemzeti Fasiszta Párttá. A mozgalom keverte a radikális nacionalizmust, a szocializmus egyes elemeinek elutasítását és a korporatív szerveződés ígéretét. A hatalom megszerzése nem pusztán választási úton történt: 1922. októberi „menetelés Rómába" után III. Viktor Emánuel király Mussolinit nevezte ki miniszterelnöknek; a parlamentáris kereteket fokozatosan számolták fel. Az 1924-es Matteotti-gyilkosságot követő válság után Mussolini 1925–1926-ban nyíltan diktatúrát épített ki, betiltotta az ellenzéki pártokat, és az 1926-os „rendkívüli törvényekkel" létrehozta az OVRA politikai rendőrséget. Az olasz fasiszta rezsim nem volt egységesen „totális": a monarchia, a katolikus egyház (az 1929-es lateráni egyezmény) és a hadsereg bizonyos autonómiát őrzött meg, de a közéletet, a sajtót és a szakszervezeteket egyre inkább a párt ellenőrizte. A történészi irodalomban vita folyik arról, mennyire voltak ezek az önkorlátozások valóságosak, vagy csupán a rezsim túlélési taktikáját szolgálták.

A német **nemzetiszocializmus** (Nationalsozialismus) az 1919-ben Münchenben alapított Német Munkáspártból nőtt ki, amelyhez Adolf Hitler csatlakozott, és amelyet 1920-ban átkereszteltek Nemzetiszocialista Német Munkáspárttá (NSDAP). A mozgalom kezdetben regionális, bajorországi jelenség volt; az 1923-as müncheni sörpuccs kudarca után Hitler a legális hatalomátvétel stratégiáját választotta. A weimari köztársaság (A weimari köztársaság) gazdasági válsága, a nagykoalíciók felbomlása és a konzervatív elitek taktikai számítása lehetővé tette, hogy Paul von Hindenburg birodalmi elnök 1933. január 30-án kancellárrá nevezze ki Hitlert. A hatalomátvétel nem egyetlen törvénnyel, hanem fokozatosan történt: a Reichstag felgyújtása (1933. február 27.) után rendkívüli rendeletek korlátozták az alapjogokat; a márciusi felhatalmazási törvény (Ermächtigungsgesetz) a kormányt törvényhozói jogkörrel ruházta fel. Az NSDAP 1933 nyarára felszámolta az összes többi pártot és a szakszervezeteket, létrehozta az egypárti államot, majd 1934-ben a „hosszú kések éjszakája" során a párton belüli riválisSA-vezetést is meggyengítette. Hindenburg halála után Hitler a kancellári és elnöki jogköröket egyesítette; a fegyveres erők 1934 augusztusában személyére tettek esküt.

A két rezsimet gyakran a **totalitarizmus** (totalitarismo) fogalmával írják le; a kategória Hannah Arendt, Carl Friedrich és Zbigniew Brzezinski nyomán terjedt el a hidegháborús politikatudományban, és a történészi használata vitatott. Annyiban hasznos, hogy felhívja a figyelmet a tömegmobilizációra, a propaganda monopóliumára és az erőszak központi szerepére; annyiban viszont félrevezető lehet, hogy a fasiszta Olaszországot és a nemzetiszocialista Németországot túlságosan egységesnek mutatja, és háttérbe szorítja a belső hatalmi versengéseket, a hagyományos elitekkel való kompromisszumokat és az áldozatok passzív vagy aktív viszonyulásának sokféleségét. A szakirodalom egy része ezért ma inkább „fasiszta mozgalmak" és „fasiszta rezsimek" közötti különbséget tesz, illetve a nemzetiszocializmust a maga faji ideológiája miatt külön tárgyalja.

A két rezsim ideológiájában közös volt a liberális parlamentarizmus és a kommunizmus elutasítása, a nemzeti újjászületés mítosza, a vezérelv, a férfiasság és erőszak dicsőítése, valamint a propaganda és a tömeggyűlések használata. A döntő különbséget a nemzetiszocializmus faji alapú, biológiai antiszemitizmusa jelentette: míg az olasz fasizmus kezdetben nem állt faji alapokon, és 1938-ig részben integrálta a zsidó olaszokat, a náci rezsim már az 1920-as évektől a „zsidó világösszeesküvés" képzetét állította politikája középpontjába, és a hatalomátvétel után azonnal hozzálátott a zsidó állampolgárok jogfosztásához. Az 1938-as olasz faji törvények a német szövetség és a birodalmi logika következményeként értelmezhetők; elfogadásukkal az olasz rezsim is belépett a faji üldözés rendszerébe, bár a deportálások 1943-ig korlátozottak maradtak.

38.3.2. Autoriter rendszerek a háborúban: Vichy, Franco és Salazar

A második világháború alatt a nyugat-európai régióban több, egymástól eltérő autoriter rezsim működött. A francia **Vichy-rezsim** (régime de Vichy) 1940 júliusában jött létre, miután a német hadsereg legyőzte Franciaországot, és Philippe Pétain marsall teljes felhatalmazást kapott a Nemzetgyűléstől. A rezsim hivatalos neve „État français" (Francia Állam) volt, ami a köztársaság megszüntetését és a hagyományos értékekhez való visszatérés ígéretét fejezte ki. Vichy nem egyszerűen megszállt zóna volt, hanem aktívan együttműködött a náci Németországgal: saját zsidóellenes törvényeket hozott, létrehozta a zsidók összeírását és internálását, és részt vett a deportálásokban. A háború utáni emlékezetpolitikában sokáig terjedt az a mítosz, hogy Franciaország egységesen ellenállt, és a kollaboráció csupán „kisebbség" bűne; a történészi kutatás azonban dokumentálta az állami részvételt. Ugyanakkor a kollaboráció mértékének megítélése vitatott: egyes történészek szerint a Vichy-rezsim a zsidó lakosság egy részének védelmére is törekedett, mások szerint ez csupán utólagos, apologetikus értelmezés. A fejezet a dokumentált tényeket rögzíti: a Vichy-rezsim jogi alapot adott a zsidók állampolgári jogainak megvonásához, és a francia rendőrség részt vett a tömeges letartóztatásokban – például az 1942. júliusi párizsi „Vel' d'Hiv"-razziában –, amelyek a deportálások előszobáját jelentették.

A spanyol **franquismo** (francoizmus) Francisco Franco tábornok nevéhez kötődik. A spanyol polgárháború (1936–1939) után hatalomra jutott rezsim egészen Franco 1975-ös haláláig fennállt, tehát a második világháború alatt és azon túl is. A rezsim ideológiája keverte a katonai tekintélyelvet, a nacional-katolicizmust és a fasiszta jellegű Falange mozgalom egyes elemeit. A besorolása vitatott: egyes történészek a fasizmus egyik formájának tekintik, mások inkább konzervatív, katonai diktatúrának, megint mások a két típus közötti átmenetnek. Annyi dokumentált, hogy a rezsim a polgárháború alatt és után tömeges represszió hajtott végre: a becslések szerint a háború utáni években több tízezer embert végeztek ki, több százezret börtönöztek be, és a „nemzeti mozgalom" szervezetei, a katonai bíróságok, valamint a cenzúra biztosították az ellenőrzést. A második világháborúban Spanyolország hivatalosan nem hadviselő fél volt, de Franco a náci Németországnak és a fasiszta Olaszországnak gazdasági és politikai támogatást nyújtott, 1941 és 1943 között pedig a Kék Hadosztály nevű önkéntes egységet küldte a szovjet frontra. A háború fordulópontja után a rezsim fokozatosan igyekezett elhatárolódni a tengelyhatalmaktól, amit a szövetségesek a hidegháborús környezetben hallgatólagosan elfogadtak.

Portugáliában António de Oliveira Salazar 1932-től miniszterelnökként, 1933-tól az új alkotmány alapján építette ki az **Estado Novo** („Új Állam") nevű rendszert. A rezsim korporatív, katolikus ihletésű, erősen nacionalista és antiliberális volt, de a történészi konszenzus szerint nem a fasizmusból nőtt ki; inkább a hagyományos katolikus konzervativizmus és a tekintélyelvű államfelfogás sajátos portugál változata. Salazar hosszú hatalma alatt felszámolta a pártversenyt, korlátozta a szakszervezeteket és a sajtószabadságot, és fenntartotta a gyarmati birodalmat. A második világháborúban Portugália semleges maradt, ugyanakkor gazdasági és stratégiai szempontból mindkét oldallal kapcsolatban állt; az azori-szigeteki bázisokat a szövetségesek használták, miközben a rezsim a német iparnak is szállított egyes nyersanyagokat. A salazari rendszert a kortárs megfigyelők közül sokan „autoriternek" és „korporatívnak" nevezték, nem feltétlenül „fasisztának"; ez a minősítés azonban ma is vita tárgya, és a rezsim saját propagandája igyekezett elhatárolni magát a náci Németországtól.

38.3.3. A Holocaust

A **Holocaust** (a magyar szakirodalomban néha „soá" néven is emlegetett) a nemzetiszocialista Németország által kezdeményezett, államilag szervezett, faji alapú üldözés és tömeges megsemmisítés volt, amely elsősorban az európai zsidóságot célozta. A ténye nem vitatható: a történészi

konszenzus és a nemzetközi bírósági ítéletek egyaránt dokumentálják. A rezsim politikája fokozatosan radikalizálódott. Az 1933-as hatalomátvétel után a zsidó közösséget bojkottálták, a zsidó köztisztviselőket elbocsátották; az 1935-ös nürnbergi törvények megfosztották a német zsidókat állampolgári jogaiktól, és megtiltották a „német vérű” és „zsidó” házasságot. A háború kitörése után a megszállt területeken a zsidókat gettókba kényszerítették, és a keleti fronton a német **Einsatzgruppen** (bevetési csoportok) tömeges kivégzéseket hajtottak végre.

A döntő fordulatot a történetírás 1941 második felére teszi, amikor a rezsim vezetői – a dokumentáltak szerint – megkezdték a megsemmisítő táborok kiépítését és a deportálások koordinálását. Az 1942. januári wannseei konferencia jegyzőkönyve a „zsidókérdés végső megoldásának” közigazgatási megszervezését rögzíti; a konferencia nem feltétlenül a döntés pillanata volt, hanem a már folyamatban lévő intézkedések összehangolása. A **megsemmisítő táborok** – Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Sobibór, Bełżec, Chełmno és Majdanek – dokumentáltan működtek, és gázkamrákkal, valamint tömeges kivégzésekkel öltek meg embereket. Az áldozatok zöme lengyelországi és kelet-európai zsidó volt, de a deportálások kiterjedtek egész Nyugat-Európára is: Franciaországból, Belgiumból, Hollandiából, Olaszországból, Németországból és más országokból szerveztek vonatokat. A Vichy-rezsim, a fasiszta Olaszország 1943–45 közötti bábállama, és a megszállt országok egyes helyi hatóságai is részt vettek az üldözésben.

A zsidó áldozatok számát a történészi konszenzus 5 és 6 millió közé teszi; a pontos szám nem ismert, mert a források hiányosak, és a halálos áldozatok egy részét nem jegyezték fel név szerint. A nürnbergi perben használt becslés 6 millió volt; a későbbi kutatások ezt nagyságrendben megerősítették, de az egyes országokra lebontott adatok eltérnek. A roma és szinti áldozatok becslése 220 000 és 500 000 közötti; a fogyatékos emberek elleni, úgynevezett T4-program keretében meggyilkoltak száma 200 000 és 300 000 közötti. Emellett a nemzetiszocialista rezsim több millió szovjet hadifoglyot, lengyel civileket, politikai ellenállókat, homoszexuálisokat és Jehova tanúit üldözte, illetve gyilkolt meg; ezen csoportok áldozatszámai szintén becslések és a források függvényében vitatottak.

A Holocaust nem volt ismeretlen a kortárs nyugat-európai társadalmak előtt. A szövetséges hatalmak tudtak a tömeges kivégzésekről, bár a megsemmisítő táborok teljes mértékét a háború vége felé ismerték fel. A pogromoktól és deportálásoktól való félelem sokakat hallgatásra kényszerített, másokat ellenállásra ösztönzött. A háború utáni emlékezetben hosszú ideig a nemzeti áldozatok és a hősies ellenállás került előtérbe, a zsidó áldozatok sajátos szenvedése pedig gyakran háttérbe szorult. Ez az emlékezetpolitikai torzítás a 20. század végén és a 21. század elején vált a nyilvános viták tárgyává.

38.3.4. Ellenállás, kollaboráció és a háború végjátéka

A második világháború alatti Nyugat-Európában az **ellenállás** (franciául résistance, olaszul resistenza, németül Widerstand) és a **kollaboráció** (franciául collaboration) kategóriái gyakran leegyszerűsítik a mindennapi valóságot. A legtöbb ember túlélni próbált, és a teljes együttműködéstől a teljes szembenállásig széles skála létezett. A fejezet ezért a dokumentált formákat mutatja be, kerülve a kollektív ítéleteket.

Az ellenállás országonként eltérő volt. Franciaországban a **Szabad Franciaország** (Forces françaises libres) Londonból, Charles de Gaulle vezetésével működött; belső szinten a különböző földalatti mozgalmak – kommunista, gaullista, szocialista, kereszténydemokrata és katonai csoportok – 1943-ra egyesültek a **Conseil National de la Résistance** (CNR) keretében. A maquis fegyveres csoportjai szabotázsakciókat hajtottak végre, és segítették a szövetségeseket az 1944-es normandiai partraszállás után. A szembenállás ára magas volt: a letartóztatott ellenállókat kínvallatták, koncentrációs táborokba hurcolták, vagy kivégezték. Az olasz **Resistenza** 1943-ban erősödött meg, miután a szövetségesek partra szálltak Szicíliában, és Mussolinit megfosztották

hatalmától; a partizánmozgalom az ország északi részén, a német megszállás alatt bontakozott ki. A németországi ellenállás kisebbségi jelenség volt: ide tartoztak a **Weiße Rose** (Fehér Rózsa) egyetemista csoport tagjai, a katonai ellenzék egyes körei, valamint az 1944. július 20-i Hitler elleni merénylet résztvevői. Az osztrák ellenállás az 1938-as Anschluss után elszigetelt, kisebb csoportokra korlátozódott; a háború utáni osztrák politika azonban sokáig hangsúlyozta a „náci áldozat” szerepet, amit a történetírás ma kritikusan kezel (A második köztársaság és a semlegesség).

A kollaboráció szintén sokszínű volt. A leglátványosabb az állami együttműködés volt: a Vichy-rezsim Franciaországban, a Salòi Köztársaság Észak-Olaszországban, valamint a megszállt országok egyes közigazgatási szervei. A helyi szintű együttműködés magában foglalta a feljelentéseket, a gazdasági beszállítást, a rendőri segédkezést a deportálásoknál és a fegyveres milíciákat. A motivációk között szerepelt a meggyőződés, a félelem, az opportunizmus és a túlélési kényszer; a háború utáni megtorlások sokszor nem tudták igazságosan felmérni ezeket az árnyalatokat. A történetírásban máig vita folyik arról, mennyire volt széleskörű a kollaboráció az egyes társadalmakban, és mennyire befolyásolta azt a megszálló hatalom politikája.

A semleges országok sem voltak egységesen ártatlanok. Svájc hivatalosan semleges maradt, de gazdasági kapcsolatokat tartott fenn a náci Németországgal, elfogadta a náci kényszermunka eredményét, és korlátozta a zsidó menekültek befogadását; a svájci menekültpolitika a háború alatt sok embert visszafordított a határon, ami a halálos üldözés elől való menekülést lehetetlenítette el. A svájci hatóságok döntéseit dokumentálták, de a döntések felelősségének megítélése a háború utáni vagyonviták és a 2000-es évek történészi bizottságainak munkája során vált vitatottá. A spanyol és portugál semlegesség hasonlóképpen nem jelentett teljes elzárkózást: Franco és Salazar rezsimje a háború alatt a tengelyhatalmakkal is fenntartott gazdasági és politikai kapcsolatokat, miközben a szövetségesekkel is tárgyalt.

A második világháború kimenetele a diktatúrák sorsát is megpecsételte: a nemzetiszocialista Németország és a fasiszta Olaszország katonailag összeomlott, a Vichy-rezsim megszűnt, a Franco- és Salazar-rendszer viszont túlélte a háborút. Franco haláláig, 1975-ig hatalmon maradt; Salazar rendszere 1974-ig, a szegfűs forradalomig fennállt. Ez a különbség rávilágít arra, hogy a második világháború utáni demokratikus konszolidáció Nyugat-Európában nem volt automatikus, és a diktatórikus örökségekkel való szembenézés országonként eltérő ütemben zajlott.

38.3.5. Források és bizonytalanságok

Az itt tárgyalt események kronológiája és a fő intézményi mechanizmusok jól dokumentáltak: a nürnbergi per iratai, a náci és fasiszta államigazgatás fennmaradt aktái, a megszálló hatóságok rendeletei, a deportálási listák, valamint a túlélők visszaemlékezései és peres eljárások jegyzőkönyvei mind elsődleges források. A szöveg a nemzetközi történetírás konszenzusos szintéziseire támaszkodik, így például a Holocausttel foglalkozó nagy összefoglalókra (Raul Hilberg, Saul Friedländer, valamint az intézményi archívumok adatbázisaira). Ugyanakkor a szerző nem hivatkozik konkrét levéltári jelzetekre; az itt szereplő számok a leggyakrabban használt becsléseken alapulnak, és ahol a szakirodalomban eltérés van, a főbb álláspontokat jelezzük.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: az áldozatok pontos száma nem ismert, és a becslések a források hiánya miatt eltérnek; a kollaboráció mértékének megítélése országonként és társadalmi csoportonként változik, és a háború utáni emlékezetpolitika sokáig torzította a képet; a fasiszta, illetve autoriter rezsimek tipológiája a történészek között továbbra is vitatott; a „totalitarizmus” fogalmának használhatósága szintén vita tárgya. A Holocaust ténye és a nemzetiszocialista rezsim felelőssége a történészi konszenzus szerint nem vitatható, de az egyes résztvevők, intézmények és társadalmi csoportok felelősségének pontos terjedelme továbbra is

kutatás tárgya. A tagadó állításokat a szakirodalom nem tekinti tudományos álláspontnak, így e fejezet sem tárgyalja őket vitapartnerként.

38.3.6. Rövid összefoglaló

- Az olasz fasizmus 1922 és 1926 között fokozatosan felszámolta a liberális államot, és egypárti diktatúrát épített ki, amelyet az 1938-as faji törvények a náci Németország szövetségesévé tettek.
- A német nemzetiszocializmus 1933-ban legális úton, a konzervatív elitek támogatásával került hatalomra, majd a felhatalmazási törvény és az egypárti államiság révén teljes diktatúrát hozott létre, amelynek középpontjában a faji ideológia és az antiszemitizmus állt.
- A Vichy-rezsim Franciaországban aktív állami kollaborációt folytatott, saját zsidóellenes törvényeket hozott, és részt vett a deportálásokban; a „nemzeti ellenállás” mítosza a háború után sokáig elfedte ezt a felelősséget.
- A spanyol Franco-rendszer és a portugál Estado Novo a második világháború alatt semleges vagy nem hadviselő státuszban maradt, de a háború előtt és alatt a tengelyhatalmak támogatásától sem zárkóztak el; mindkettő autoriter diktatúra volt, amely hosszú ideig túlélte a világháborút.
- A Holocaust a nemzetiszocialista rezsim által kezdeményezett, dokumentált tömeges megsemmisítés; a zsidó áldozatok száma a becslések szerint 5–6 millió, a roma és szinti áldozatoké 220 000–500 000, a fogyatékos embereké 200 000–300 000; a pontos számok bizonytalanok.
- Az ellenállás és a kollaboráció országonként és egyénenként eltérő formákat öltött; a szürke zóna, a túlélési stratégiák és a háború utáni megtorlások igazságtalanságai a történetírás fontos témái.
- A semleges Svájc és a semleges Spanyolország, Portugália sem volt mentes a kollaboráció elemétől: gazdasági, pénzügyi és politikai együttműködésük a náci Németországgal dokumentált, és ma is emlékezetpolitikai viták tárgya.
- A második világháború után a nyugat-európai demokráciák kiépítése nem volt automatikus; a diktatórikus örökségekkel való szembenézés különböző ütemben zajlott, és a 20. század végéig politikai vitákat generált.

38.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus hatalomra jutása és ideológiája között? Miért vitatott a „totalitarizmus” fogalmának használata e két rezsim leírására?
2. Milyen bizonyítékok alapján állítható, hogy a Vichy-rezsim aktív kollaborációt folytatott a Holocaustban? Milyen források támasztják alá ezt az állítást, és miért volt vitatott a háború utáni emlékezetben?
3. Hasonlítsa össze a Franco-rezsim és a Salazar-rendszer jellegét! Miért sorolja a történetírás egy része ezeket inkább az autoriter diktatúrák, mint a fasiszta rezsimek közé?
4. Milyen szerepet játszottak a semleges államok – Svájc, Spanyolország és Portugália – a második világháborúban, és milyen emlékezetpolitikai viták kötődnek hozzájuk?
5. Mit jelent a „szürke zóna” fogalma az ellenállás és a kollaboráció történetében, és miért fontos, hogy a háború utáni megtorlásokat is kritikusan vizsgáljuk?

38.4. A háború utáni demokráciák és a jóléti állam

A második világháború utáni Nyugat-Európa politikai rendjét három, egymással összefonódó folyamat alakította: a diktatúrákkal szemben megszilárduló alkotmányos demokrácia, a jóléti állam kiépülése, valamint az európai integráció intézményesülése. Ezek a folyamatok nem csupán egyes országok belső ügyei voltak, hanem a hidegháború megosztott kontinensén kialakuló „nyugati” politikai-gazdasági modell pillérei. Ahol a demokrácia a világháború előtt összeomlott – Németországban, Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában –, ott a háború után eltérő utakon, eltérő időpontokban állt helyre, és a diktatúrák tapasztalatai közvetlenül formálták az új alkotmányos berendezkedést. Az 1970-es évek közepén pedig a dél-európai autoriter rendszerek bukása újabb demokratizálódási hullámot indított el, amelyet a kutatók egy része a „harmadik demokratizálódási hullám” részeként értelmez.

38.4.1. A háború utáni demokratikus újjáépítés

A második világháború során a nyugat-európai országok jelentős része vagy náci megszállás alatt állt, vagy olyan kollaboráns rezsimek irányították, amelyek felszámolták a parlamenti demokráciát. A felszabadulás után a politikai élet újjászervezése több szakaszban zajlott. A nyugati szövetségesek által megszállt Németországban és Ausztriában a győztes hatalmak ellenőrzése alatt indult meg az intézményi újjáépítés; Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és más országokban a száműzetésből visszatérő kormányok és a háború alatt működő ellenállási mozgalmak képviselői alakították az átmeneti hatalmat. A Weimari Köztársaság összeomlása és a náci hatalomátvétel tapasztalata nyomán a nyugatnémet alkotmányozók különös figyelmet fordítottak a demokratikus intézmények stabilitására: a **német alaptörvény** (Grundgesetz, 1949) bevezette a konstruktív bizalmatlansági indítványt, az alkotmánybíróság intézményét, valamint a szélsőséges pártok betiltásának lehetőségét. Olaszországban az 1948-as **köztársasági alkotmány** a monarchia eltörlése után erős parlamentet és arányos választási rendszert hozott létre, miközben a katolikus egyház és a baloldali pártok közötti kompromisszum tükröződött a szociális jogok kiterjedt felsorolásában. Franciaországban a háború utáni negyedik köztársaság (1946) parlamentáris rendszere instabilnak bizonyult, és 1958-ban az algériai válság körülményei között Charles de Gaulle visszatérése az ötödik köztársaság elnöki-parlamentáris modelljéhez vezetett; ez a váltás része volt annak a folyamatnak, amelyben a háború utáni demokráciák a saját történelmi tapasztalataikhoz igazították intézményeiket.

A demokratikus újjáépítés részeként a megszállt országokban **kollaborációval kapcsolatos eljárások** (épuration, zuivering, denazifikáció) zajlottak. Ezek az eljárások országonként eltérő mélységűek voltak: Franciaországban és Belgiumban a háború utáni első években több ezer eljárás indult, de a hidegháború fokozódásával sok ügyet lezártak vagy enyhítettek; Nyugat-Németországban a szövetségesek által irányított denacifikálási programot fokozatosan a német hatóságok vették át, és a gyakorlatban sok egykori funkcionárius visszatérhetett a közigazgatásba, az igazságszolgáltatásba vagy a gazdasági életbe. A történeti kutatás ezt a folyamatot ma már nem egyszerűen a „megtisztulás” sikereként vagy kudarcaként értelmezi, hanem olyan társadalmi-politikai kompromisszumként, amely egyszerre tette lehetővé az állam működőképességének helyreállítását és a múltfeldolgozás elhalasztását. A náci Németország és a kollaboráns rezsimek által elkövetett tömeges erőszak, a **Holocaust** ténye a nemzetközi bírósági ítéletekben (nürnbergi per, 1945–1946) dokumentált, de a nyugat-európai társadalmak széles körű szembesülése a bűnrészesség különböző formáival csak az 1960–1980-as években vált szélesebb társadalmi vitává. Ebben a folyamatban az áldozatok és a túlélők tanúvallomásai, a helyi közösségek emlékezeti munkája és a történettudomány forrásfeltárása egyaránt szerepet játszott.

A hidegháború kezdete a nyugat-európai demokráciák megszilárdulásának keretét is megszabta. A Szovjetunió által ellenőrzött kelet-európai államokban kiépülő kommunista diktatúrákkal szemben a nyugati államok katonai szövetsége, a **NATO** (1949) és a gazdasági újjáépítést támogató **Marshall-terv** (1948–1952) a nyugati demokratikus rendszerek külső megerősítését szolgálta. A Marshall-segély nem csupán tőkeinjekció volt, hanem a gazdasági együttműködés intézményesítésének kezdete is, amely az európai integráció irányába mutatott. A nyugat-európai országokban a kommunista pártok nyugaton is jelen voltak, különösen Franciaországban és Olaszországban, ahol jelentős választói bázissal rendelkeztek, de a hidegháborús lojalitás és a belső politikai verseny határai egyértelművé tették, hogy a hatalomgyakorlás parlamentáris keretek között történik. A demokrácia stabilitását az is növelte, hogy a szélsőjobboldali, revansista vagy fasiszta csoportok a háború után marginalizálódtak, bár nem tűntek el teljesen: egyes országokban – például Olaszországban a neofasiszta **Movimento Sociale Italiano** (MSI), Németországban a szocialista birodalmi párt vagy később a NPD – a törvényes keretek között működtek, és a politikai rendszer időnként válságokkal szembesült.

38.4.2. A jóléti állam kiépülése

A második világháború utáni nyugat-európai demokráciák egyik legjellegzetesebb intézményi újítása a **jóléti állam** (welfare state, État-providence, Wohlfahrtsstaat, stato sociale, estado de bienestar) kiépítése volt. A kifejezés a második világháború idején terjedt el, de a szociális biztonság eszméje és gyakorlata korábbi előzményekre nyúlik vissza: a 19. század végi Bismarck-féle társadalombiztosítás Németországban, a brit szegénytörvények hagyománya, valamint a két világháború közötti szociálpolitikai kísérletek mind alakították a háború utáni modelleket. A fordulópontot a brit **Beveridge-jelentés** (Social Insurance and Allied Services, 1942) jelentette, amely a társadalombiztosítás átfogó, a „bölcsőtől a sírig” terjedő rendszerét javasolta, és a háború utáni brit munkáspárti kormány ezt részben megvalósította az **NHS** (National Health Service, 1948) létrehozásával, a társadalombiztosítás kiterjesztésével és az oktatási reformokkal. A brit jóléti állam mintája azonban nem volt kizárólagos: a kontinentális országokban más hangsúlyokkal épült ki a szociális védelem.

Németországban a háború utáni gazdaságpolitika a **szociális piacgazdaság** (soziale Marktwirtschaft) koncepciójára épült, amely a piaci verseny és a szociális kiegyenlítés összekapcsolását hirdette. A koncepcióhoz kapcsolódó gazdasági miniszter, Ludwig Erhard neve gyakran a német gazdasági csoda (Wirtschaftswunder) szimbólumává vált, ám a történészi értékelés szerint a gyors növekedéshez a Marshall-segély, a világgazdasági konjunktúra, a tőkefelhalmozás és a munkaerő-kínálat (beleértve a kelet-európai menekülteket és a vendégmunkásokat) egyaránt hozzájárult. A jóléti állam intézményei Németországban a társadalombiztosítási elven alapultak, azaz a járulékfizetéshez kötött ellátások domináltak, szemben a brit rendszer adófinanszírozott, univerzálisabb megközelítésével. Franciaországban a háború utáni társadalombiztosítási rendszer a foglalkozási csoportok szerint szerveződött, és az állami szerepvállalás a családpolitikában, a lakhatásban és az oktatásban is kiterjedt volt. A kisebb országok – Belgium, Hollandia, a skandináv államok – saját modelljeiket alakították ki: a skandináv országokban az univerzális, adóalapú ellátások és az állami szolgáltatások domináltak, míg a Benelux államokban a konzociációs politikai rendszerrel összhangban a szociális partnerek közötti tárgyalásos mechanizmusok erősödtek meg.

A jóléti állam kiépülése szorosan összefüggött a **keynesi gazdaságpolitikával**, amely a teljes foglalkoztatottságot, a kereslet élénkítését és az állami beavatkozást tekintette a gazdasági stabilitás eszközének. Ez a politika a háború utáni évtizedekben széles körű – bár nem teljes – konszenzust élvezett a nyugat-európai kormányok körében, függetlenül attól, hogy szociáldemokrata, kereszténydemokrata vagy konzervatív erők voltak hatalmon. A gazdasági növekedés üteme az 1950–1973 közötti időszakban – amelyet egyes közgazdászok „aranykornak” neveznek – lehetővé

tette a szociális kiadások jelentős bővítését anélkül, hogy a redisztribúció politikai törésvonalakat robbantott volna. A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentek, a szegénység aránya mérséklődött, és a fogyasztói társadalom kiterjedt a munkásosztály jelentős részére is. Ugyanakkor a jóléti állam hatásai nem voltak egyenletesek: a nők helyzete javult az oktatás és a munkaerőpiac terén, de a családpolitika gyakran a hagyományos nemi szerepeket erősítette; a bevándorlók és a vendégmunkások pedig sok esetben kimaradtak az állampolgársághoz kötött szociális jogokból, ami a későbbi integrációs viták egyik forrása lett.

A jóléti állam tudományos értékelésében a dán szociológus, Gøsta Esping-Andersen 1990-ben megjelent tipológiája nagy hatást gyakorolt, amely a jóléti rezsimeket liberális, konzervatív-korporatív és szociáldemokrata modellekre osztotta. Ezt a tipológiát később sokan bírálták, finomították, kiegészítették a mediterrán vagy „déli" modellel, és vitatják, hogy mennyire alkalmas a valóság leírására. A vitatott értelmezés jellege miatt fontos hangsúlyozni, hogy a jóléti állam nem egységes nyugat-európai intézmény volt, hanem országonként eltérő történelmi kompromisszumok eredménye, amelyeket a munkaadói és munkavállalói szervezetek ereje, a vallási hagyományok, a bürokratikus kultúra és a nemzetközi hatások egyaránt formáltak.

Az 1970-es évek közepétől a keynesi konszenzus megtorpant. Az 1973-as és 1979-es olajválság, a Bretton Woods-i rögzített árfolyamrendszer összeomlása, a növekvő infláció és a munkanélküliség együttese – a **stagfláció** – aláásta a teljes foglalkoztatottságba vetett bizalmat. A jóléti állam költségei egyre inkább a politikai viták középpontjába kerültek: a konzervatív és neoliberális kritikusok szerint a jóléti rendszer túl nagy állami kiadásokkal, bürokráciával és a piaci ösztönzők torzításával járt; a baloldali és szakszervezeti álláspontok viszont a szociális vívmányok védelmét, a növekvő egyenlőtlenségek elleni fellépést és a strukturális munkanélküliség kezelését hangsúlyozták. Ettől kezdve a jóléti állam reformja, átalakítása vagy leépítése folyamatos politikai napirenddé vált, és a nyugat-európai demokráciák belső konfliktusainak egyik állandó elemét képezte.

38.4.3. Az európai integráció kezdetei és intézményei

Az európai integráció gondolata a két világháború között és a második világháború alatt több, egymással versengő elképzelésben jelent meg, de a háború utáni intézményesülés közvetlen politikai indítékai a francia–német megbékélés, a német ipari kapacitások ellenőrzése, a szovjet befolyás ellensúlyozása és a nyugat-európai gazdasági újjáépítés összehangolása voltak. A folyamat első jelentős állomása a francia külügyminiszter, Robert Schuman nevéhez fűződő 1950-es nyilatkozat volt, amely a szén- és acélipar közös irányítását javasolta. Ennek nyomán jött létre 1951-ben az **Európai Szén- és Acélközösség** (ESZAK; European Coal and Steel Community), amely hat állam – Belgium, Hollandia, Luxemburg, Franciaország, Nyugat-Németország és Olaszország – részvételével a hadiipar szempontjából kulcsfontosságú ágazatokat helyezte közös felügyelet alá. Ez a lépés a történeti értékelés szerint szándékosan „szupranacionális" jelleget kapott, vagyis a tagállamok a szuverenitásuk egy részét közös intézményekre ruházták át.

A gazdasági integráció elmélyítését az 1957-es **Római Szerződések** hozták meg, amelyek létrehozták az **Európai Gazdasági Közösséget** (EGK) és az **Európai Atomenergia-közösséget** (Euratom). Az EGK célja a vámunió megvalósítása, a közös agrárpolitika kialakítása, valamint a négy szabadság – az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgása – fokozatos bevezetése volt. Az integráció intézményi szerkezete már ekkor magában foglalta a tagállamok képviselőiből álló Tanácsot, a független tagokból álló Bizottságot, a nemzetek feletti bíróságot, valamint a kezdetben csak konzultatív szerepű Parlamentet. A **szupranacionalizmus** és a **kormányköziség** közötti feszültség az integráció egész történetét végigkíséri: a szupranacionális intézmények a közös érdekeket és a jogegységesítést képviselik, míg a kormányközi elemek a nemzeti szuverenitás védelmét szolgálják. A történettudományban vitatott, hogy az integráció motorja elsősorban a gazdasági érdek, a geopolitikai kényszer vagy az értékközösség volt-e;

a neofunkcionalista iskola a gazdasági együttműködésből fakadó „továbbgyűrűző” hatásokat hangsúlyozza, míg a liberális intergovernmentalista értelmezés a nemzeti kormányok racionális érdekkövetését és az alkudozást helyezi a középpontba.

Az integráció első évtizedeiben a tagállamok gazdasági növekedése és a kereskedelem bővülése szorosan összefüggött a közös piac kialakításával. A közös agrárpolitika azonban hosszú távú viták forrása lett: a mezőgazdasági támogatások rendszere a francia mezőgazdasági termelők érdekeit szolgálta, ugyanakkor a költségvetés aránytalan terheit a nettó befizető tagállamok viselték, ami különösen az Egyesült Királyság 1973-as csatlakozása után vált élessé. A bővítések során a demokrácia kritériuma fokozatosan beépült az integráció feltételrendszerébe: az 1960–1970-es években az EGK-hoz csak olyan államok csatlakozhattak, amelyek parlamentáris demokráciának minősültek, bár a tagság belső demokrácia-deficitje – az Európai Parlament korlátozott hatásköre – már ekkor vita tárgya volt. A diktatúrák alatt álló Spanyolország és Portugália tagsági kérelme évtizedekig váratott magára, és a demokratikus átmenetük után csak az 1980-as években nyertek felvételt (Spanyolország és Portugália 1986-ban). Görögország 1981-es csatlakozása szintén az ezredesek diktatúrájának bukását követte, ami jelzi, hogy az integráció és a demokrácia között szoros politikai kapcsolat alakult ki: a tagság perspektívája elősegítette a demokratikus konszolidációt, a tagság pedig intézményi és gazdasági keretet adott az új demokráciáknak.

38.4.4. A dél-európai demokratizálódási hullám (1974–1978)

Az 1970-es évek közepén a dél-európai autoriter rendszerek szinte egyszerre omlottak össze, és ez a folyamat a huszadik századi demokratizálódási hullámok egyik legtöbbet elemzett esetévé vált. A portugál **Estado Novo** diktatúráját 1974. április 25-én a **szegfűs forradalom** (Revolução dos Cravos) buktatta meg, amelyet a hadsereg egy része indított el, és amely széles társadalmi mozgósítással párosult. A forradalmat követő átmenet radikális szakasza az államosításokkal, a gyarmati háborúk lezárásával és a társadalmi forrongással járt együtt; a demokratikus intézmények stabilizálódása csak az 1975 utáni mérsékelt irányváltás és az 1976-os alkotmány elfogadása után következett be. A portugál átmenet sajátossága, hogy a hadsereg kulcsszerepet játszott, a folyamatot forradalmi dinamika jellemezte, és a dekolonizáció – Angola, Mozambik, Bissau-Guinea függetlensége – szorosan összekapcsolódott a rendszerváltással. A gyarmati örökség és a hazatérő telepesek (retornados) integrációja hosszú távú társadalmi feszültségeket hagyott maga után, amelyeket a későbbi portugál politika és emlékezetpolitika is tükröz.

Spanyolországban a **Franco-rendszer** (franquismo) nem bukott meg látványosan, hanem a diktátor 1975. novemberi halála után fokozatos, tárgyalásos átmenet zajlott. Az átmenet kulcsfigurája I. János Károly király és Adolfo Suárez miniszterelnök volt, akik a reformista szárnnyal együttműködve az 1976–1978 közötti években a régi rend intézményeinek lebontását és új, demokratikus alkotmány elfogadását irányították. Az 1978-as **spanyol alkotmány** a parlamenti monarchiát, az autonóm közösségek rendszerét és az alapjogok kiterjedt katalógusát vezette be. Az átmenet azonban kompromisszumokkal járt: a Franco-korszak elkövetőinek büntetőjogi felelősségre vonása elmaradt, és az 1977-es amnesztiatörvény a „feledés paktumaként” (pacto del olvido) vonult be a spanyol emlékezetpolitikai vitákba. A 2000-es években indult „történelmi emlékezet” (memoria histórica) mozgalom ezt a hallgatást kérdőjelezte meg, és a tömegsírok exhumálása, valamint a Franco-korszak áldozatainak elismerése körüli viták a mai napig politikai törésvonalat képeznek. A spanyol átmenet értékelése a történészi irodalomban megosztott: egyes szerzők a demokratikus konszolidáció sikerét hangsúlyozzák, mások az átmenet „felejtő” jellegét bírálják, és rámutatnak, hogy a rendőrségi erőszak, a baszk és katalán nacionalista mozgalmak, valamint a gazdasági válság kihívásai ellenére a demokrácia intézményei megszilárdultak ugyan, de a múltfeldolgozás hiányosságai a jelenkori konfliktusokban is lecsapódnak.

Görögországban az **ezredesek diktatúrája** (1967–1974) a ciprusi válság nyomán omlott össze 1974 júliusában, és a politikai vezetés átadása a Konstantin Karamanlisz vezette polgári kormánynak viszonylag gyors és békés átmenetet eredményezett. A görög eset annyiban hasonlít a portugálhoz, hogy a hadsereg szerepe meghatározó volt a diktatúra bukásában, de a demokratikus konszolidáció itt kevésbé radikális formában zajlott, és az 1975-ös köztársasági alkotmány megerősítette a parlamentáris berendezkedést. A görög átmenet ugyanakkor nem volt mentes a feszültségektől: a monarchia eltörlése, a kommunista párt legalizálása és a Törökországgal fennálló konfliktus mind olyan kérdések voltak, amelyek a belső politikai vitákat és a nemzetközi kapcsolatokat is alakították.

A dél-európai demokratizálódási hullámot a politikatudomány és a történettudomány többféleképpen értelmezi. A Samuel P. Huntington nevéhez fűződő „harmadik hullám" tézis a globális összefüggéseket hangsúlyozza, míg a Philippe C. Schmitter és Guillermo O'Donnell által kidolgozott tranzitológiai megközelítés az átmenetek belső dinamikájára, a tárgyalásokra és az elitek közötti paktumokra összpontosít. A történészek egy része rámutat, hogy a dél-európai demokratizálódás nem egyszerűen a hidegháborús nyugati modellre való áttérés volt, hanem sajátos, a helyi társadalmi-gazdasági feltételekből, a munkásmozgalom, a diák-mozgalom és a regionális nacionalizmusok erejéből fakadó folyamat. A gazdasági növekedés, az urbanizáció, a turizmus és a külföldi munkavállalás tapasztalatai az 1960–1970-es években aláásták a diktatúrák hagyományos társadalmi bázisát, és előkészítették a demokratikus átmeneteket. Ugyanakkor a demokratikus konszolidáció nem volt automatikus: Portugáliában a forradalom utáni gazdasági válság és a szakszervezeti radikalizmus, Spanyolországban a baszk **ETA** erőszakos kampánya és a hadsereg puccskísérlete (1981), Görögországban pedig a ciprusi konfliktus és a török feszültség egyaránt próbára tette az új demokráciákat.

38.4.5. Összegzés és távlatok

A háború utáni nyugat-európai demokráciák és a jóléti állam kiépülése, valamint az európai integráció nem egymástól független folyamatok voltak, hanem kölcsönösen erősítették egymást. Az alkotmányos demokrácia megszilárdulása biztosította a jóléti állam politikai legitimációját, a jóléti állam pedig csökkentette a társadalmi feszültségeket és kiszélesítette a demokrácia társadalmi bázisát. Az európai integráció a gazdasági növekedés és a béke fenntartásának intézményes keretét adta, és a tagság perspektívája hozzájárult a dél-európai diktatúrák lebontásához. Ugyanakkor mindhárom folyamat belső feszültségeket is hordozott: a jóléti állam pénzügyi fenntarthatósága már az 1970-es években megkérdőjeleződött, az integráció demokrácia-deficitje és a nemzeti szuverenitás visszaszorulása vitákat váltott ki, a dél-európai átmenetek pedig a múltfeldolgozás és a társadalmi igazságosság kérdéseit hagyták nyitva. Ezek a feszültségek a 21. század elején is meghatározzák a nyugat-európai politikai rendszerek vitáit, és a jelenkori demokrácia, jóléti állam és integráció kritikus szemlélete elképzelhetetlen e három folyamat történeti összefüggéseinek ismerete nélkül.

38.4.6. Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt folyamatok rekonstrukciója elsősorban az alábbi forrástípusokra támaszkodik: alkotmányszövegek és törvények (pl. az 1949-es német alaptörvény, az 1948-as olasz alkotmány, az 1978-as spanyol alkotmány), nemzetközi szerződések (pl. a Római Szerződés), statisztikai évkönyvek, parlamenti jegyzőkönyvek, pártprogramok, valamint a korszak szereplőinek visszaemlékezései és naplói. A jóléti állam hatásainak mérése – például a szegénység csökkenésére vagy az egyenlőtlenségek alakulására vonatkozó adatok – a nemzeti statisztikai hivatalok és nemzetközi szervezetek (OECD, Eurostat) becslésein alapul, és módszertani vitáktól terhelt: a jövedelmi egyenlőtlenség mutatói, a szegénységi küszöbök meghatározása és a háztartási

jövedelmek összehasonlítása eltérő eredményekre vezethet. A gazdasági növekedésre vonatkozó adatok a történeti statisztika becslései, és a második világháború utáni évtizedekre vonatkozóan országonként eltérő megbízhatóságúak.

A náci múlt feldolgozásával, a kollaborációval és a jóléti állam kiépítésével kapcsolatos történészi értékelések nem egységesek: például a denacifikálás mélységének megítélése, a Marshall-terv tényleges gazdasági hatása, vagy a jóléti állam szerepe a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásában folyamatos kutatási vita tárgya. Az európai integráció történetéről szóló szakirodalomban az elméleti keretek – neofunkcionalizmus, intergovernmentalizmus, posztfunkcionalizmus – versengése azt jelenti, hogy ugyanazon események (pl. az 1965-ös üres szék politikája vagy a közös agrárpolitika kialakítása) eltérő magyarázatokat kapnak. A dél-európai demokratizálódás elemzése szintén megosztott: a tranzitológiai iskola a elitpaktumokat, a strukturális megközelítés a gazdasági-társadalmi feltételeket, a posztkoloniális kritika pedig a nyugati hatalmak és a helyi elitek szerepét hangsúlyozza. A források hozzáférhetősége korlátozott: a hidegháború időszakának titkos diplomáciai iratai, a diktatúrák belső dokumentumai és a jóléti intézmények belső működésére vonatkozó iratok részben még mindig zártak vagy hiányosak. Ezért az alfejezetben szereplő általánosítások csak a jelenlegi kutatási állapot tükrében érvényesek, és az egyes országokra vonatkozó konkrét állítások ellenőrzése további, országspecifikus szakirodalmat igényel.

38.4.7. Rövid összefoglaló

1. A második világháború utáni nyugat-európai demokráciák új alkotmányos alapokra helyezkedtek, tanulva a weimari köztársaság és a diktatúrák bukásából; a német és olasz alkotmány különösen a stabil kormányzást és a szélsőségek elleni védelmet célozta.
2. A kollaborációval és a náci múlttal való szembenézés országonként eltérő mélységű volt; a hidegháború és a gazdasági újjáépítés szükségletei gyakran a múltfeldolgozás elhalasztását eredményezték.
3. A jóléti állam kiépülése az 1940-es évek végétől az 1970-es évekig a nyugat-európai társadalmak egyik legfontosabb intézményi újítása volt, amely a keynesi gazdaságpolitikával összekapcsolva csökkentette a szegénységet és az egyenlőtlenségeket, de országonként eltérő modelleket hozott létre.
4. Az európai integráció a francia–német megbékélés és a gazdasági együttműködés logikájából nőtt ki; az ESZAK, majd az EGK intézményei a szupranacionalizmus és a kormányköziség közötti feszültségben fejlődtek.
5. Az 1974–1978 közötti dél-európai demokratizálódási hullám – Portugália, Görögország, majd Spanyolország – eltérő átmeneti utakat mutatott: forradalmi, katonai és tárgyalásos modelleket, amelyek a demokrácia intézményesüléséhez, de a múltfeldolgozás különböző hiányosságaihoz vezettek.
6. A demokrácia, a jóléti állam és az európai integráció kölcsönösen erősítették egymást, ugyanakkor belső feszültségeik – a jóléti állam költségei, az integráció demokrácia-deficitje, a dél-európai átmenetek kompromisszumai – a 21. században is vitatott kérdések maradtak.

38.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tanulságokat vontak le a nyugatnémet alkotmányozók a weimari köztársaság kudarcából, és hogyan érvényesültek ezek az 1949-es alaptörvényben?
2. Hasonlítsa össze a brit és a nyugatnémet jóléti állam finanszírozási és intézményi alapelveit a második világháború utáni évtizedekben! Milyen történelmi előzmények magyarázzák a különbségeket?
3. Milyen politikai és gazdasági indítékok vezettek az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásához, és miért tekinthető ez a lépés szupranacionális jellegűnek?

4. Miért járt a portugál, a spanyol és a görög demokratizálódás eltérő átmeneti modellekkel? Hasonlítsa össze a hadsereg, a civil társadalom és a nemzetközi tényezők szerepét a három esetben!
5. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a jóléti állam 1970-es évekbeli válságával kapcsolatban a korabeli konzervatív és baloldali álláspontok szerint?

39 Gazdaság, társadalom és migráció

39.1. Iparosodás és városiasodás

Az iparosodás és a városiasodás a nyugat-európai társadalmak hosszú 19. századi átalakulásának két, egymástól elválaszthatatlan folyamata. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a brit szigeteken kibontakozó technológiai és szervezeti újítások sorozata regionális léptékű, majd kontinentális mintázattá, miközben a termelés, a munka, a településszerkezet és a társadalmi osztályok viszonyai alapvetően átalakultak. A téma közvetlen előzménye annak a jóléti államnak és demokratikus berendezkedésnek, amelyet A háború utáni demokráciák és a jóléti állam tárgyal; az iparosodás és a városiasodás során keletkezett társadalmi feszültségek, munkásmozgalmi követelések és állami beavatkozási kísérletek nélkül a 20. századi szociális állam intézményei nem érthetők meg. A folyamat azonban nem volt sem egységes, sem szükségszerű: a kilenc mai állam területén eltérő ütemben, eltérő intézményi keretek között és nagyon különböző társadalmi következményekkel zajlott.

39.1.1. Az ipari forradalom brit gyökerei és az első hullám

A történészi konszenzus szerint az **iparosodás** (industrialisation) első, tartósan önfenntartó hulláma a 18. század második felében a Brit-szigeteken bontakozott ki, és a 19. század első felében vált meghatározóvá. A kifejezés – **ipari forradalom** (Industrial Revolution) – maga is vitatott: a történészek egy része óva int attól, hogy a fogalom hirtelen, robbanásszerű átalakulást sugalljon, míg mások a változás sebességét és mélységét hangsúlyozzák. Konszenzus van abban, hogy a brit iparosodás nem egyetlen találmány következménye volt, hanem egymással összefüggő folyamatok eredménye: a mezőgazdasági termelékenység növekedése, a népességnövekedés, a tőkefelhalmozás, a nyersanyag- és felvevőpiacok elérhetősége, valamint a jogi és intézményi feltételek együttese.

A **protoindusztrializáció** korszakában – a 17–18. században – a vidéki háztartások már piacra termelő textilipari munkát végeztek, gyakran kereskedő-vállalkozók megbízásából. Ez a **kiadási rendszer** (putting-out system) a munkaerő és a tőke olyan kapcsolatát alakította ki, amelyre a későbbi gyáripari szervezet részben ráépülhetett. Az első dokumentált, technikai áttörésnek tekintett újítások a pamutszövés és -fonás területén jelentek meg az 1760-as évektől: a **fonógép** (spinning jenny), a vízzel hajtott **géporsó** (water frame), majd a **gőzgéppel működtetett fonoda** (steam-powered spinning mill) fokozatosan a gépi termelés felé mozdította el az ágazatot. James Watt szabadalmaztatott, külön kondenzátorral ellátott gőzgépe (1769, majd továbbfejlesztett változatai) lehetővé tette, hogy a bányászatban és a gyárakban ne kelljen vízfolyásokhoz kötni a gépeket. Ezek a fejlemények dokumentált tények, bár az egyes találmányok pontos jelentőségéről és a feltalálók szerepéről a történészi értelmezések eltérnek.

A brit iparosodás első hullámának meghatározó ágazata a **pamutipar** volt, amelynek nyersanyaga a gyarmati és az észak-amerikai ültetvényes gazdaságból származott. A rabszolgamunkával termelt gyapot feldolgozása a manchesteri és a lancashire-i térséget a világ egyik vezető ipari központjává tette. A rabszolgaság, a gyarmati kereskedelem és a brit iparosodás kapcsolata ma is élénk történészi vita tárgya: egyes értelmezések a gyarmati kizsákmányolást a brit tőkefelhalmozás

egyik fő forrásának tekintik, mások a belső mezőgazdasági és pénzügyi tényezőket hangsúlyozzák. Bizonyítottnak tekinthető, hogy a gyarmati piacok és nyersanyagok jelentős szerepet játszottak, de a pontos oksági súlyuk vitatott.

A mezőgazdaságban a **bekerítések** (enclosures) a közlegelők és a nyílt mezők magántulajdonba vételét és elkerítését jelentették, ami a parlament által hozott törvényekkel is felgyorsult. E folyamat következménye – a termelékenység növekedése mellett – a vidéki lakosság egy részének földnélkülivé válása és a bérmunkára kényszerülése volt. Az átalakulás társadalmi költségeit a kortársak is dokumentálták, például a szegénytörvényekről szóló vitákban és a korabeli parlamenti jelentésekben. A folyamat regionálisan egyenlőtlen volt: a skót felföldön a birtokok átszervezése és a **clearance-ek** (a bérlők elűzése) szintén munkaerő-felszabadulással jártak, de a helyi közösségek elszegényedéséhez és kivándorláshoz vezettek.

39.1.2. A vasút és a nehézipar

A brit iparosodás második szakaszában, nagyjából az 1830-as évektől, a **vasút** (railway) vált az ipari kapitalizmus legjellegzetesebb technológiai és szervezeti rendszerévé. Az első közforgalmú, gőzmozdonyos vasútvonalak közé tartozott a Stockton–Darlington (1825) és a Liverpool–Manchester (1830) vonal, amelyek dokumentált mérföldkövek. A vasútépítés robbanásszerű keresletet teremtett a **szén** és a **vas** iránt, elősegítette a tőzsdei befektetések és a részvénytársasági forma terjedését, és új munkaerőtömegeket mozgósított. A vasúti hálózat kiépülése a 19. század közepére Nagy-Britanniában már országos léptékűvé vált, és a közlekedési költségek csökkenése révén egyesítette a belső piacot.

A nehézipar második hulláma a kontinensen különösen Belgiumban, Franciaországban, a német államokban, Svájcban és Észak-Itáliában bontakozott ki. Belgium a 19. század első felében a kontinentális Európa egyik legkorábban iparosodó térsége volt: a **Wallónia** déli részén található szén- és vasércbányák, valamint az üveg- és textilipar tették lehetővé a gyors növekedést. Franciaországban az iparosodás lassabb, fokozatosabb volt, és a textilipar, a vasútépítés, valamint a párizsi és északi régiók központjai mellett a vidéki kisüzemek továbbra is fontosak maradtak. A német területeken a **Ruhr-vidék**, a **Rajna-vidék** és **Szilézia** szén- és vasérclelőhelyei a 19. század második felében a kontinens egyik legsűrűbb nehézipari övezetét hozták létre. A német egységesítés előtti és utáni gazdasági növekedés üteme vita tárgya, de a vasút- és acélipari beruházások szerepe dokumentált.

Svájc iparosodása sajátos mintát követett: a **textilipar**, az **óraipar**, a **gépgyártás** és a vízienergia hasznosítása révén a svájci kantonok – elsősorban Zürich, Bázel, Genf és a kelet-svájci vidék – a 19. század folyamán magas hozzáadott értékű, exportorientált termelést alakítottak ki. Az Alpok vízierőművei és a korai vasúti alagutak (például a Gotthárd-alagút, 1882) a tranzitútvonalak kiépítését is szolgálták. Ausztria és a Habsburg Monarchia nyugati részei – Csehország, Morvaország és az osztrák örökös tartományok – szintén iparosodtak, de a mai Ausztria területén a bécsi és a stájerországi iparvidékek mellett a keleti és alpesi régiók jelentős része mezőgazdasági jellegű maradt.

Az olasz félszigeten az iparosodás később és területileg egyenlőtlenül indult meg. Az **északi ipari háromszög** – Torino, Milánó, Genova – a 19. század végére a textil-, gép- és acélipar, valamint a vasútépítés központjává vált. A **katalóniai textilipar** és a **baszkföldi vas- és acélipar** az Ibériai-félsziget ipari gócát alkotta. Portugália és Spanyolország nagy része viszont a 19. század végéig túlnyomórészt agrárország maradt, és az iparosodás csak néhány part menti városban – Barcelonában, Bilbaóban, Lisszabonban, Portóban – koncentrálódott.

A vasút és a nehézipar összekapcsolódása a **második ipari forradalom** (second industrial revolution) fogalmával írható le, amely a 19. század utolsó harmadában az **acél** tömegtermelését,

a **vegyipart**, az **elektromos ipart** és a **belső égésű motort** hozta. A német vegyipari vállalatok – például a badeni anilin- és szódagyárak – és az elektrotechnikai cégek – mint a Siemens – a korszak vezető innovátorai közé tartoztak. Az új iparágak már nagyobb tőkeigényűek voltak, és a **kartellek**, a **nagyvállalatok** és a bankok közötti szoros kapcsolat, különösen Németországban, új üzemszervezeti formákat hozott létre. E folyamat dokumentált, de annak megítélése, hogy a német „szervezett kapitalizmus" mennyiben tért el a brit szabadpiaci modelltől, vitatott értelmezési kérdés.

39.1.3. Városiasodás és a városi társadalom

Az iparosodás és a mezőgazdasági átalakulás a **városiasodás** (urbanisation) drámai felgyorsulásával járt. A 19. század folyamán a korábban is létező nagyvárosok – London, Párizs, Bécs, Madrid – mellett ipari központok nőttek ki: Manchester, Birmingham, Glasgow, Leeds, Lyon, Lille, Essen, Dortmund, Torino, Milánó, Barcelona. A városi lakosság aránya a mai Nyugat-Európa területén a 19. század eleji, jellemzően 15–25 százalékról a század végére egyes országokban 50–70 százalékra emelkedett; ezek a számok azonban becslések, mert a népszámlálási módszertanok országonként és időszakonként eltértek.

A városi növekedés üteme gyakran meghaladta a lakásállomány, a vízellátás, a csatornázás és a közegészségügyi intézmények bővülését. A korabeli leírások – például Friedrich Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" (1845) című, Manchesterben végzett megfigyeléseken alapuló műve, vagy a brit **Chadwick-jelentés** (1842) a szegények egészségügyi körülményeiről – dokumentálják a túlzsúfoltságot, a szennyezett ivóvizet, a járványokat és a magas csecsemőhalandóságot. Az ilyen elsődleges források nem csupán leíró jellegűek: politikai vitákban és reformtörvények előkészítésében is használták őket. A **kolera**járványok, különösen az 1832-es, az 1848–49-es és az 1854-es londoni kitörés, a közegészségügyi reformok elindításában játszottak szerepet; a londoni Soho negyedben John Snow által feltárt vízeredetű terjedés a modern epidemiológia egyik korai, dokumentált esete.

A városi életkörülmények javítására tett kísérletek közé tartozott Párizs nagyszabású átépítése **Georges-Eugène Haussmann** irányításával az 1850-es és 1860-as években. A széles sugárutak, a parkok, a csatornarendszer és a vasúti pályaudvarok kiépítése egyszerre szolgálta a közlekedést, a köztisztaságot és a politikai ellenőrzést – ez utóbbi szempontot a kortárs kritikusok és a modern történészek egyaránt hangsúlyozzák. A haussmann-i átépítés következményeként a belvárosi munkásnegyedek egy részét lerombolták, és a lakosság jelentős része a peremkerületekbe szorult. Hasonló folyamatok játszódtak le más nagyvárosokban is, bár kisebb léptékben.

A városi társadalom szerkezete a 19. század folyamán egyre bonyolultabbá vált. A régi rendi hierarchiák helyett – illetve azzal párhuzamosan – a **polgárság** (bourgeoisie), a **kispolgárság**, a **munkásosztály** (working class / classe ouvrière / Arbeiterschaft) és a **városi szegények** fogalmai váltak a társadalomleírás központi kategóriáivá. Fontos azonban jelezni, hogy ezek a kategóriák maguk is korabeli konstrukciók, és a hozzájuk tartozó életmódok, jövedelmek és identitások rendkívül változatosak voltak. A „munkásosztály" fogalma nem egy homogén, tudatosan szervezett csoportot takart, hanem szakmunkások, betanított munkások, gyári munkások, háziipari dolgozók, nők és gyermekek sokféle halmazát.

A nők és a gyermekek munkája a korai iparosodásban dokumentált jelenség. A gyárakban, bányákban és a háziiparban dolgozó gyermekek helyzetéről a brit parlamenti vizsgálóbizottságok jelentései – például a **Sadler-jelentés** (1832) és a **gyári törvények** (Factory Acts) előkészítő iratai – részletes, bár nem semleges adatokat szolgáltatnak. A női munkaerő aránya a textiliparban különösen magas volt; a bérek azonban rendszerint alacsonyabbak voltak a férfiakénál, és a nők gyakran a családi jövedelem kiegészítő keresőiként jelentek meg a statisztikákban, ami torzíthatja a tényleges gazdasági szerepük megítélését. A kortárs reformerek és a későbbi történészek egyaránt

vitatják, hogy a gyári munka mennyiben volt rosszabb a korábbi mezőgazdasági vagy háziipari munkánál, és hogy a gyermekmunka visszaszorulása mely tényezőknek – a törvényhozásnak, a technikai változásnak vagy a munkásmozgalom nyomásának – köszönhető.

39.1.4. A munkásosztály és a munkáskérdés

Az iparosodással és a városi nyomorral párhuzamosan a 19. század első felében megszületett a **„munkáskérdés”** (social question / question sociale / soziale Frage): az a vitarendszer, amely a bérmunkások szegénységének, kiszolgáltatottságának és politikai jogfosztottságának okait és lehetséges orvoslásait kereste. A korai munkásmegmozdulások – a gépromboló **luddíták** (1811–1816) Angliában, a lyoni selyemmunkások felkelései (1831, 1834), a sziléziai takácsok lázadása (1844) – dokumentált tiltakozások voltak, amelyeket a korabeli hatóságok gyakran büntetőjogi eszközökkel válaszoltak meg.

A **szakszervezetek** (trade unions) legalizálása Nagy-Britanniában fokozatosan, az 1824-es kombinációs törvény eltörlésétől az 1871-es szakszervezeti törvényig tartott. A kontinentális országokban a szakszervezeti szabadság időben később és országonként eltérő módon valósult meg. A munkásmozgalom politikai szerveződése az 1860-as évektől nemzetközi kereteket is kapott: az **I. Internacionálé** (International Workingmen's Association, 1864) majd a **II. Internacionálé** (1889) a szocialista és munkáspártok egyeztető fórumává vált. A német **Általános Német Munkásegylet** (1863) és a **Német Szociáldemokrata Munkáspárt** (1869), majd az 1875-ben egyesült **Németország Szociáldemokrata Pártja** a kontinentális munkásmozgalom egyik legerősebb szervezetévé nőtte ki magát, annak ellenére, hogy Bismarck **szocialistaellenes törvénye** (1878–1890) ideiglenesen betiltotta. A francia munkásmozgalom az 1871-es **párizsi kommün** leverése után lassan épült újjá; a kommün emlékezete máig vitatott, egyszerre tekintik a munkásönkormányzás korai kísérletének és a polgárháborús erőszak példájának.

A munkásság politikai képviselete a 19. század végén és a 20. század elején intézményesült: a francia **Munkásinternacionálé Francia Szekciója** (SFIO, 1905), a brit **Munkáspárt** (Labour Party, 1900/1906), a német szociáldemokrácia és az olasz **Olasz Szocialista Párt** (PSI, 1892) mind e korszak termékei. A **kereszténységszociális** mozgalmak és a katolikus egyház társadalmi tanítása – például XIII. Leó pápa **Rerum novarum** kezdetű enciklikája (1891) – a munkáskérdésre a szocializmustól eltérő, a tulajdon és a munkásjogok összeegyeztetését kereső válaszokat adott. A dokumentált tények mellett a történészi viták arról szólnak, hogy a munkásmozgalom milyen mértékben volt a politikai demokratizálódás hajtóereje, illetve mennyiben volt az állami szociálpolitika a forradalmi erők leszerelésének eszköze.

Az iparosodás és a munkásmozgalom nem választható el a **nemzetépítéstől** sem. A szakszervezetek és a szociáldemokrata pártok egy része a nemzeti állam keretei között szerveződött, mások internacionalista célokat hirdettek. A nemzeti és az osztályalapú identitások kapcsolata különösen ott vált feszültté, ahol a munkásosztály etnikailag vagy vallásilag megosztott volt – például az ír katolikus munkások és a skóciai protestáns szakmunkások közötti vetélkedésben, vagy a gyarmati bevándorlók és a helyi munkásság közötti munkaerőpiaci konfliktusokban.

39.1.5. Regionális egyenlőtlenségek és a kései iparosodás

Az iparosodás térbeli mintázata a mai Nyugat-Európa területén rendkívül egyenlőtlen volt. A 19. század végére jól kirajzolódott egy északnyugati–délkeleti lejtő: a Brit-szigetek ipari magterületei, Belgium, a német Rajna–Ruhr-vidék, Észak-Franciaország, Svájc és Észak-Olaszország ipari sűrűsödése szemben állt az Ibériai-félsziget, Dél-Olaszország, Írország és az Alpok nagy részének agrárjellegével. Ezt a különbséget a kortárs statisztikák – például a foglalkoztatási szerkezetre, a

vasúthálózat sűrűségére vagy az egy főre jutó szénfogyasztásra vonatkozó adatok – dokumentálják, de az adatok összehasonlíthatósága korlátozott.

A regionális egyenlőtlenségek okai közé tartoztak a nyersanyaglelőhelyek elérhetősége, a tengeri kikötők és folyami útvonalak közelsége, a tőke- és hitelintézetek jelenléte, valamint a mezőgazdasági birtokviszonyok. Írországban a 19. század közepén a burgonyavész (1845–1852) és az azt követő éhínség dokumentált pusztítása a brit kormányzat szabadkereskedelmi politikájával és a földbirtokos–bérlő viszony merevségével együtt hozzájárult a tömeges kivándorláshoz és a sziget ipari felzárkózásának elmaradásához. Az éhínség értelmezése máig vitatott: egyes történészek a brit állam felelősségét hangsúlyozzák, mások a természeti katasztrófa és a korabeli gazdasági dogmák szerepét emelik ki. Dél-Olaszországban a **„déli kérdés”** (questione meridionale) a 19. század végétől a közgazdasági és politikai viták állandó témája volt; a dokumentált tények – a magas analfabetizmus, a latifundiumok, a kivándorlás – mellett az okok értelmezése (elmaradottság, függőség, északi kizsákmányolás) erősen vitatott.

Az Ibériai-félszigeten a gyarmatbirodalmak hanyatlása és a 19. századi polgárháborúk, államcsődök és protekcionista vámpolitikák eltérő hatást gyakoroltak. Katalónia textilipara és a baszkföldi vasipar a spanyol állam által védett belső piacra termelt, miközben az ország nagy része mezőgazdasági maradt. Portugáliában az iparosodás csak a 20. században gyorsult fel, és a gyarmati nyersanyagokra, valamint a textiliparra épült. A gyarmati és félperifériás viszonyok szerepe az ibériai lemaradásban a **„fekete legenda”** (leyenda negra) és a modern fejlődésgazdaságtani viták keretében értelmezhető; a történészi konszenzus szerint a gyarmati jövedelmek nem automatikusan váltak ipari beruházásokká, és a birodalmi múlt önmagában nem magyarázza a regionális különbségeket.

A regionális egyenlőtlenségek nem csupán gazdasági következményekkel jártak. A perifériákról a magterületek felé irányuló **belső migráció** és a tengerentúli **kivándorlás** – Írországból, Dél-Olaszországból, a spanyol és portugál vidékről – a 19. század második felében tömeges méretűvé vált. A kivándorlók által hazautalt pénzösszegek szerepe a felzárkózásban vitatott; a kortárs statisztikák hiányosak. A belső migráció a városi munkáskerületek etnikai és nyelvi sokszínűségét növelte, és hozzájárult a regionális identitások megerősödéséhez, például Katalóniában, a Baszkföldön vagy Skóciában.

Az iparosodás és a városiasodás környezeti következményei is a regionális egyenlőtlenségek részét képezték. A szénfüst, a folyószennyezés és a bányavidékek tájsebei a nehézipari gócokban koncentrálódtak, míg a perifériák tájai – részben éppen az iparosodás elmaradása miatt – kevésbé szennyeződtek. A környezeti terhelés dokumentálása a korabeli egészségügyi jelentésekben és a 20. századi levegő- és vízminőségi mérésekben található; a hosszú távú ökológiai kár mértéke azonban csak becslések alapján rekonstruálható.

39.1.6. Források és bizonytalanságok

Az iparosodás és a városiasodás történetének forrásbázisa rendkívül gazdag, de egyenetlen. Elsődleges források közé tartoznak a parlamenti és kormányzati jelentések (brit királyi bizottságok, francia és porosz statisztikai hivatalok kiadványai), a vállalati iratok, a szabadalmi leírások, a korabeli újságok, a munkásmozgalmi röpiratok, a városi tanácsi jegyzőkönyvek, valamint irodalmi művek – például Dickens, Zola vagy Gaskell regényei –, amelyek nem tényleírásként, hanem kortársi értelmezésként használhatók. A fényképezés elterjedése az 1850-es évektől vizuális forrásokat is szolgáltat, de ezek is megrendelésre készült, szelektív reprezentációk.

A statisztikai adatok – a foglalkoztatási szerkezet, a városi lakosság aránya, a bérek, a halandóság, a vasúthálózat hossza – jelentős része becslés vagy utólagos rekonstrukció. A 19. századi népszámlálások módszertana országonként és időszakonként eltért, és a kategóriák (például

„ipari munkás” vagy „városi lakos”) definíciója sem volt egységes. Ennek következtében a nemzetközi összehasonlítások bizonytalanok, és a történészek gyakran vitatják az egyes adatsorok megbízhatóságát.

A források és a történészi értelmezések között több fontos vita ismert. Az **életszínvonal-vita** (standard of living debate) az 1920-as évek óta folyik arról, hogy az ipari forradalom korai szakaszában a munkások reálbére és életkörülményei javultak-e vagy romlottak; a mai konszenzus árnyalt: az átlagos reálbérek hosszú távon növekedtek, de az első évtizedekben a növekedés lassú és egyenlőtlen volt, és a nem anyagi tényezők – a munkaidő, a lakhatás, a szabadidő – romlása is adatolható. Az **ipari forradalom okaira** vonatkozó magyarázatok között a technológiai determinizmus, az intézményi közgazdaságtan, a világrendszer-elmélet és a regionális földrajz iskolái versengenek. A **városi halandóság** és a közegészségügyi reformok hatásának értékelése szintén vitatott, mert a haláloki statisztikák aluljelentettek, és a városi–vidéki különbségek értelmezése függ a migráció figyelembevételétől.

A források hiánya különösen a perifériák és a kiszolgáltatott csoportok esetében súlyos. A nők, a gyermekek, a bevándorlók és a vidéki szegények mindennapjai gyakran csak közvetett forrásokból – bírósági iratokból, szegényügyi nyilvántartásokból, egyházi anyakönyvekből – rekonstruálhatók. A gyarmati területekről származó nyersanyagok és munkaerő szerepének kvantitatív becslése bizonytalan, mert a gyarmati vám- és kereskedelmi statisztikák hiányosak, és a kényszermunka értékének számítása módszertani viták tárgya.

39.1.7. Rövid összefoglaló

- Az iparosodás első tartós hulláma Nagy-Britanniában kezdődött a 18. század második felében, és a textilipar gépesítésén, a gőzgépen, valamint a mezőgazdasági átalakuláson alapult; a folyamat azonban fokozatosabb volt, mint a „forradalom” kifejezés sugallja.
- A vasútépítés az 1830-as évektől új tőkebefektetési és munkaerőpiaci rendszert hozott létre, és felgyorsította a szén- és vasipar, majd az acél-, vegy- és elektromos ipar fejlődését.
- A kontinentális iparosodás Belgiumban, Franciaországban, a német államokban, Svájcban és Észak-Olaszországban, valamint az Ibériai-félsziget északkeleti részén bontakozott ki; a mai Ausztria, Írország, Portugália, Dél-Olaszország és Spanyolország nagy része későn vagy csak részlegesen iparosodott.
- A városiasodás a 19. században a nagyvárosok és az ipari központok gyors növekedését hozta, de a lakhatási, közegészségügyi és infrastrukturális válságok, a járványok és a nyomornegyedek a kortárs reformmozgalmak és állami beavatkozások kiváltóivá váltak.
- A munkásosztály kialakulása és a „munkáskérdés” a szakszervezetek, a szocialista pártok és a keresztényszociális mozgalmak megszületéséhez vezetett; a munkásmozgalmak a 19. század végétől a politikai demokratizálódás egyik hajtóerejévé váltak, de a hatásuk értelmezése vitatott.
- A regionális egyenlőtlenségek a mai Nyugat-Európa területén állandósultak: a szén- és vasérclelőhelyekkel rendelkező, tengerhez közeli, tőkeerős magterületek és az agrárperifériák közötti különbségek a kivándorlást, a belső migrációt és a regionális identitások megerősödését is ösztönözték.
- A források gazdagsága ellenére a statisztikai adatok, a nők és gyermekek munkájának mértéke, az életszínvonal alakulása és a gyarmati kapcsolat pontos szerepe továbbra is bizonytalan vagy vita tárgya.

39.1.8. Önellenőrző kérdések

1. Miért tekinthető a brit iparosodás a 18. század második felétől a nyugat-európai iparosodás kiindulópontjának, és milyen érvek szólnak a „forradalom” kifejezés kritikai használata mellett?
2. Hasonlítsa össze a vasút és a nehézipar szerepét Nagy-Britanniában, Belgiumban, Németországban és Olaszországban: milyen földrajzi, intézményi és tőkepiaci tényezők magyarázzák az eltérő ütemű fejlődést?
3. Milyen forrásokból ismerjük a városi munkásosztály lakhatási, egészségügyi és munkahelyi körülményeit, és milyen bizonytalanságok terhelik e források értelmezését?
4. Hogyan kapcsolódik össze az iparosodás, a városiasodás és a munkásmozgalom kialakulása? Miért nem tekinthető a munkásosztály homogén, egységes identitású csoportnak?
5. Milyen okai voltak a regionális egyenlőtlenségek kialakulásának a mai Nyugat-Európa területén, és milyen vitatott értelmezések ismertek az ír, a dél-olasz és az ibériai lemaradás magyarázatára?

39.2. A jóléti állam és az európai szociális modell

A 19. századi iparosodás és városiasodás – ahogy azt a Gazdaság, társadalom és migráció fejezet iparosodás és városiasodás alfejezete bemutatta – új társadalmi kockázatokat és tömeges szegénységet hozott felszínre a mai Nyugat-Európa országaiban. A baleset, a betegség, a munkanélküliség és az időskori keresőképtelenség már nem pusztán egyéni sorscsapásként jelent meg, hanem rendszerszerű kockázatként, amelyre a hagyományos egyházi és helyi szegénygondozás nem tudott megfelelő választ adni. Erre a kihívásra épült ki fokozatosan a **jóléti állam** (*welfare state*), majd alakult ki az **európai szociális modell** (*European Social Model*) kifejezés, amely ma is politikai és tudományos viták tárgya. Ez az alfejezet a kilenc nyugat-európai állam – az Egyesült Királyság, Írország, Franciaország, Németország, Svájc, Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Portugália – társadalombiztosítási, egészségügyi, oktatási, lakáspolitikai és jövedelemeloszlási fejlődését hasonlítja össze, majd a modell válságát és átalakulását mutatja be 2026-ig, különös tekintettel a forrásokban rejlő bizonytalanságokra.

39.2.1. A fogalom és a rendszerek tipológiája

A **jóléti állam** fogalma nem rendelkezik egységes, mindenki által elfogadott definícióval. A közgazdaságtanban és a szociológiában gyakran idézik a brit szociológus, T. H. Marshall 1950-ben kifejtett gondolatát, amely szerint a jóléti állam a civil, politikai és **szociális jogok** (*social rights*) kiterjesztésének intézményes kerete (Marshall, 1950, idézet a másodlagos szakirodalomban gyakran hivatkozott, eredeti oldalszám nélkül). Ebből a szempontból a jóléti állam nem csupán segélyezési rendszer, hanem a társadalmi tagsághoz kötött, jogosultság alapú védelmi háló. A fogalom azonban vitatható, mert a „szociális jogok” tartalma és kiterjedése országonként és korszakonként eltérő.

A nemzetközi szakirodalomban elterjedt a dán szociológus, Gøsta Esping-Andersen 1990-es tipológiája, amely három „jóléti rezsimet” különböztetett meg: a liberális, a korporatív-konzervatív és a szociáldemokrata modellt (Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, 1990). Ezt a tipológiát sokan kritizálták, mert a dél-európai országok sajátos, családközpontú, „latin perem” vagy „mediterrán” modelljét nem illesztették be megfelelően, és mert a nemek közötti egyenlőtlenségeket alulbecsülték. A kritikák ellenére az alapfogalmak – univerzalizmus, biztosítási elv, szubszidiaritás, dekommodifikáció – hasznosak a kilenc ország összehasonlításához, de hangsúlyozni kell, hogy ezek a kategóriák mára inkább ideáltípusok, mintsem tiszta valóságok.

A kilenc állam jóléti rendszere durván három-négy hagyományra bontható. Az Egyesült Királyság és részben Írország a **beveridge-i modell** (*Beveridge model*) örököse, amely az 1942-es **Beveridge-jelentés** (*Social Insurance and Allied Services*) nyomán a minimális jövedelembiztonságot és az állami egészségügyi szolgáltatást helyezi előtérbe, adófinanszírozással. Németország, Ausztria, Franciaország és részben Olaszország a **bismarcki társadalombiztosítási modell** (*Sozialversicherungsmodell*) leszármazottja, ahol a járulékfizetéshez kötött, foglalkozási csoportok szerint szervezett biztosítások dominálnak. Svájc szintén bismarcki alapú, de erősen föderális és a személyes felelősségre építő rendszert alakított ki. Spanyolország, Portugália és Olaszország déli, családcentrikus elemekkel kevert rendszere a 20. század második felében fokozatosan közeledett a kontinentális modellekhez, de a családi gondoskodás, a munkaerőpiaci dualizmus és a területi egyenlőtlenségek sokáig megmaradtak.

39.2.2. A jóléti állam előzményei: szegénygondozás és munkásbiztosítás

A jóléti állam gyökerei a 19. század előtti **szegénygondozásra** (*pauperism relief*) nyúlnak vissza, amelyet a mai kutatás elsősorban egyházi, városi és rendi intézmények keretében rekonstruál. Az angol **szegénytörvények** (*Poor Laws*), különösen az 1601-es Erzsébet-kori törvény, a plébániákra bízták a helyi szegények ellátását, de a rendszer az iparosodás korában egyre inkább a munkaképtelenek felügyeletére és a munkaképes szegények fegyelmezésére koncentrált. Az 1834-es új szegénytörvény (*New Poor Law*) a **workhouse**-rendszert terjesztette ki, amelyet a kortárs kritikusok büntető jellegűnek írtak le; a történészek ma is vitatják, hogy a workhouse-ok valójában mennyire voltak elrettentőek, de az egyértelmű, hogy a szegénységet bűnként, nem pedig társadalmi kockázatként kezelték.

A kontinensen a szegénygondozás szintén helyi és egyházi keretekben működött, de a 19. század közepétől a városi nyomor és a munkásmozgalom nyomása új megoldásokat kényszerített ki. Az első modern társadalombiztosítási rendszert **Otto von Bismarck** német kancellár hozta létre 1883 és 1889 között: a betegségbiztosítás (1883), a balesetbiztosítás (1884), majd az öregségi és rokkantsági biztosítás (1889). Ezek a törvények nem a munkásság felszabadítását célozták, hanem a szociáldemokrata mozgalom vonzerejének csökkentését, amint azt Bismarck maga is jelezte kortárs beszédeiben. A német rendszer járulékalapú volt, a munkáltatók és a munkavállalók közösen fizettek, az állam pedig szabályozott. Ezt a modellt 1911-ben az Egyesült Királyság a liberális kormány **nemzeti biztosítási** (*National Insurance*) törvényeivel részben átvette, de ott az egészségügyi ellátás és a nyugdíj adófinanszírozott elemekkel is keveredett.

Franciaországban a kötelező társadalombiztosítás bevezetése lassabb volt, részben a szakszervezetek és a munkaadók ellenállása, részben a kölcsönösségi pénztárak (*mutualités*) hagyománya miatt. Az 1898-as balesetbiztosítási törvény, majd a 1928–1930-as törvények a betegség- és anyasági biztosításról már modern rendszert hoztak létre, de az állami egészségügyi szolgáltatás csak a második világháború után alakult ki. Olaszországban a fasiszta rezsim korporatív társadalombiztosító intézeteket hozott létre, például az **INPS** (*Istituto Nazionale della Previdenza Sociale*) jogelődjét, de a rendszer a foglalkozási csoportok közötti egyenlőtlenségeket konzerválta. Spanyolországban és Portugáliában a 20. század közepén a diktatúrák alatt szintén töredékes, korporatív jellegű biztosítási rendszerek működtek, a vidéki és informális munkát végzők kizárásával.

39.2.3. A háború utáni expanzió és az „aranykor”

A második világháborút követő három évtizedben a jóléti állam a kilenc ország mindegyikében – bár eltérő ütemben és mértékben – terjeszkedett. A fordulópont az Egyesült Királyságban 1942 decemberében a **Beveridge-jelentés** megjelenése volt, amely a „nélkülözéstől, betegségtől,

tudatlanságtól, nyomortól és tétlenségtől” való megszabadulást tűzte ki célul. A Munkáspárt kormánya 1945 és 1950 között létrehozta a **Nemzeti Egészségügyi Szolgálatot** (*National Health Service*, NHS) 1948-ban, kiterjesztette a társadalombiztosítást, bevezette a családi pótlékot és az állami lakásépítési programot. Az NHS univerzális elve – a betegség idején mindenki számára ingyenes ellátás az adófizetők pénzéből – a brit jóléti állam legmaradandóbb intézményévé vált, bár a térítési díjak és a várólisták már az 1951-es konzervatív győzelem után megjelentek.

Franciaországban a **Nemzeti Ellenállási Tanács** (*Conseil national de la Résistance*) programja alapján 1945–1946-ban hozták létre a **társadalmi biztonságot** (*sécurité sociale*), amely a betegség, anyaság, öregség és munkanélküliség kockázataira kiterjedő, járulékalapú, de fokozatosan univerzálissá váló rendszert jelentett. A francia modell sajátossága a **társadalombiztosítási pénztárak** (*caisses*) szakszervezeti és munkáltatói irányítása, valamint a kiegészítő nyugdíjrendszerek korai kialakulása. Az 1958-as alkotmány is rögzítette a szociális jogokat, de a rászorultsági alapú minimáljövedelmet (a későbbi **RSA** elődjét) csak 1988-ban vezették be.

Németországban a háború utáni újjáépítést a **szociális piacgazdaság** (*soziale Marktwirtschaft*) eszméje vezérelte, amelyet Ludwig Erhard gazdasági miniszter nevéhez kötnek. Ez a modell a piaci versenyt ötvözte az állami újraelosztással, de a jóléti intézmények nagyrészt a bismarcki hagyományt folytatták: a betegség-, nyugdíj- és munkanélküliségi biztosítás járulékalapú maradt, a családpolitika pedig az 1950-es években a hagyományos családmodellt támogatta. Az 1957-es nyugdíjreform bevezette a **generációs szerződés** (*Generationenvertrag*) elvét, amely szerint az aktív keresők járulékai finanszírozzák az idősek nyugdíját; ezt a koncepciót a későbbi demográfiai változások miatt folyamatosan újratárgyalták.

Ausztriában az 1955-ös **Általános társadalombiztosítási törvény** (*Allgemeines Sozialversicherungsgesetz*, ASVG) egyesítette a korábbi, foglalkozási csoportonként tagolt biztosításokat. Az osztrák modellben a **szociális partnerség** (*Sozialpartnerschaft*) – a munkaadói és munkavállalói szervezetek intézményes együttműködése – a bér- és szociálpolitika központi elemévé vált. A szociális partnerek kamarái és szövetségei a mai napig részt vesznek a kollektív szerződések megkötésében, ami a jövedelmi viszonyok viszonylag alacsony konfliktusszintjét segítette elő, bár a rendszer demokratikus legitimációját egyes kritikusok gyengének tartják.

Svájc kiépítette a maga erősen föderális, járulékalapú rendszerét. Az 1948-ban elfogadott **öregségi és túlélő hozzátartozói biztosítás** (*Alters- und Hinterlassenenversicherung*, AHV) univerzális, de alapszintű nyugdíjat biztosított, amelyet később kötelező munkahelyi nyugdíjpénztárakkal (1985) egészítettek ki. A betegségbiztosítást 1996-ban tették kötelezővé, de az ellátást magánbiztosítók nyújtják, az állam pedig prémiumtámogatást ad az alacsony jövedelműeknek. Ez a modell a személyes felelősség és a kiegészítő magánbiztosítás hangsúlyozásával eltér a brit vagy a francia hagyománytól.

Olaszországban a második világháború után a **kereszténydemokrata** kormányok fokozatosan bővítették a fasiszta korszakból örökölt, de megreformált intézményeket. Az 1978-ban létrehozott **Nemzeti Egészségügyi Szolgálat** (*Servizio Sanitario Nazionale*, SSN) univerzális, adófinanszírozott ellátást vezetett be, de a régiók közötti különbségek, a korrupció és a forráshiány miatt a rendszer minősége egyenetlen maradt. A nyugdíjrendszer a bismarcki járulékelvek alapján működött, és az 1970-es években nagyvonalú nyugdíjakat eredményezett, ami később fenntarthatósági válsághoz vezetett.

Spanyolországban és Portugáliában a jóléti állam kiépülése a **demokratikus átmenet** (*transición* / *transição*) idején, az 1970-es évek második felében indult meg, de a korábbi diktatúrák alatt is létezett töredékes, korporatív ellátás. Spanyolországban az 1978-as alkotmány szociális jogokat rögzített, és az 1986-os EGK-csatlakozás után az egészségügyi rendszer univerzálissá vált. Portugáliában az 1974-es **szegfűs forradalom** (*Revolução dos Cravos*) után alkotmányos jogként ismerték el az egészséghez, oktatáshoz és szociális biztonsághoz való jogot, de a gyenge

gazdasági alapok miatt a megvalósítás lassú volt. Mindkét országban a családi szolidaritás – a többgenerációs háztartások, a vidéki tulajdon, a nők gondozó szerepe – sokáig kiegészítette, sőt helyettesítette az állami gondoskodást.

39.2.4. Társadalombiztosítás és egészségügy

A kilenc ország egészségügyi rendszerei három fő irányzatba sorolhatók, bár a határok egyre inkább elmosódnak. Az **adófinanszírozott, állami szolgáltatói rendszer** legismertebb példája a brit NHS, de hasonló elvű az ír, az olasz, a spanyol és a portugál rendszer is, bár az utóbbiakban a magánellátás aránya jelentősebb. A **társadalombiztosítási egészségügy** Németországban, Ausztriában, Franciaországban és Svájcban működik, ahol a betegbiztosítás járulékalapú vagy magánbiztosítói, de az állam szabályozza a hozzáférést és a díjakat. A brit rendszer alapjául szolgáló 1946-os törvény az NHS-t „a betegség megelőzésének, diagnózisának és kezelésének átfogó egészségügyi szolgáltatásaként” hozta létre; az ellátás ingyenessége a mai napig a brit politikai kultúra egyik pillére, bár a 2012-es egészségügyi törvény óta a piaci szereplők bekapcsolódása erősebb.

A kontinentális rendszerekben a **járulékfizetés** elve azt jelenti, hogy az ellátás jogosultsága a munkavállalói és munkáltatói járulékokhoz kötött, de a hozzátartozók együttbiztosítása és a betegség alatti táppénz kiterjesztése fokozatosan univerzálissá tette a hozzáférést. Franciaországban az 1999-es **általános egészségbiztosítási fedezet** (*Couverture Maladie Universelle*, CMU, később PUMA) kiterjesztette a betegbiztosítást minden legálisan tartózkodó személyre, jövedelemtől függetlenül. Németországban a kötelező betegbiztosítás a lakosság mintegy 90%-át fedte le a 2020-as évek elején, a többiek pedig magánbiztosítottak (a pontos arány az éves statisztikákban változhat, ellenőrzést igényel). Svájcban az 1996-os szövetségi törvény kötelezővé tette az alapbiztosítást, de a biztosítók közötti választás és a fejenkénti prémium miatt a rendszer költségei a háztartások számára magasak lehetnek; a díjak csökkentését célzó népszavazási kezdeményezések a 21. században többször elbuktak.

Az egészségügyi rendszerek összehasonlítása módszertani nehézségekbe ütközik, mert a **várható élettartam**, a csecsemőhalandóság, a rákkal vagy szívbetegséggel kapcsolatos halálozás és a hozzáférés egyenlőtlenségei nem feleltethetők meg egyetlen mutatónak. A történeti irodalomban konszenzusos, hogy a 20. század második felében mind a kilenc országban jelentősen javultak az egészségmutatók, de a javulás üteme és a társadalmi osztályok közötti különbségek eltértek. A brit **Black-jelentés** (1980) dokumentálta, hogy a halandóság társadalmi osztályok szerinti egyenlőtlenségei az NHS bevezetése után sem tűntek el, sőt egyes időszakokban nőttek. Ez a megállapítás a későbbi kutatásokban is vitatott, de az egyenlőtlenségek fennmaradását a legtöbb szakértő tényként fogadja el.

39.2.5. Oktatás és lakáspolitika

A jóléti állam terjeszkedése a **közoktatást** és a **lakáspolitikát** is alapvetően átalakította. A kötelező elemi oktatás a 19. században terjedt el Nyugat-Európában, de a rendszer tömeges kiterjedése és a felsőoktatás expanziója csak a második világháború utáni évtizedekben következett be. Az Egyesült Királyságban az 1944-es **Butler-törvény** ingyenes középfokú oktatást vezetett be, de a diákokat a 11 éves korban tett vizsga (a köznyelvben „11 plusz”) alapján **gimnáziumi** (*grammar school*) és **általános középiskolai** (*secondary modern*) pályára osztotta. Az 1960-as évektől sok helyi önkormányzat áttért a **komprehenzív iskolákra** (*comprehensive schools*), de a viták a szelekcióról és a társadalmi mobilitásról ma is tartanak.

Franciaországban a központilag irányított oktatási rendszer a **laicitás** (*laïcité*) elvét hangsúlyozta, és a felsőoktatás tömegesedése az 1960-as években a **Fouchet-reformok** keretében

indult meg. Németországban, Ausztriában és Svájcban a **kettős szakképzés** (*duale Ausbildung*) a munkaerőpiaci képzés sajátos formája: a tanulók egyszerre tanulnak az iskolában és dolgoznak a vállalatoknál. Ez a rendszer a fiatalkori munkanélküliség alacsony szintjéhez járult hozzá, de a pályaválasztási korai elkülönítés miatt a kutatók egy része a társadalmi származás újratermelődésének kockázatára figyelmeztet. Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában a felsőoktatás gyors bővülése a demokratizálódás után következett be, de az egyetemek finanszírozása, a lemorzsolódás és a fiatalok munkaerőpiaci integrációja tartós problémákat okozott.

A **lakáspolitika** (*housing policy*) a jóléti állam egyik legkevésbé harmonizált területe. Az Egyesült Királyságban a háború utáni helyi önkormányzati lakásépítés (**council housing**) milliók számára biztosított megfizethető bérlakást, de az 1980-as **Right to Buy** program lehetővé tette a bérlőknek a lakások piaci ár alatti megvásárlását, ami a szociális bérlakás-állomány erőteljes csökkenéséhez, majd a 21. században lakhatási válsághoz vezetett. Franciaországban a **mérsékelt lakbérű lakások** (*habitations à loyer modéré*, HLM) rendszere szintén a II. világháború után épült ki, és máig jelentős, de a külvárosi nagytelepek (*banlieues*) koncentrált szegénysége és etnikai szegregációja kritikai viták tárgya.

Németországban a lakáspolitika a szociális piacgazdaság részeként a magántulajdonú bérlakások támogatását és a szociális lakásépítést kombinálta, de az állami támogatású lakások mennyisége a 2000-es évek óta csökken. Ausztria – különösen Bécs – rendelkezik a legerősebb önkormányzati lakásépítési hagyománnyal, a **Gemeindebau** a 1920-as évek szociáldemokrata várospolitikájának örököse, és a mai napig a bérleti díjak mérséklésének fontos eszköze. Svájcban a bérlők aránya magas, de az állami lakásépítés csekély; a hangsúly a szövetkezeti és a szabályozott magánbérleten van. Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában a lakástulajdon aránya a legmagasabb Nyugat-Európában, részben a gyenge bérlakásszektor, a családi felhalmozás és az öröklés miatt. A 2000-es évek spanyol és portugál ingatlanbuboréka és annak 2008-as kipukkanása megmutatta, hogy a lakástulajdon-támogató politika tömeges eladósodáshoz és kilakoltatási hullámokhoz vezethet, amit a kutatók dokumentáltak, de a mértékről és a felelősségről máig tart a vita.

39.2.6. Jövedelmi egyenlőtlenségek

A jóléti állam egyik fő célja a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése, de az újraelosztás mértéke és hatása országonként eltér. A szokásos mérőszám a **Gini-együttható** (*Gini coefficient*), amely a jövedelemeloszlás koncentrációját 0 (teljes egyenlőség) és 1 (teljes egyenlőtlenség) közötti értékkel jellemzi. A piaci jövedelmek – tehát a bérek, vállalkozói jövedelmek és tőkejövedelmek – Gini-értéke minden országban jelentősen magasabb, mint a **rendelkezésre álló jövedelmeké**, mert az adók és a transzferek csökkentik az egyenlőtlenséget. Az Eurostat és az OECD 2020-as évek eleji becslései szerint a rendelkezésre álló jövedelmek Gini-együtthatója a kilenc országban hozzávetőleg 0,24 és 0,35 között mozgott, de a konkrét értékek és a sorrend évenként változhat, ezért pontosan csak az eredeti adatközlők ellenőrzésével idézhető. Általánosságban elmondható, hogy Svájc, Ausztria és Franciaország a mérsékeltebb egyenlőtlenségű országok közé tartozott, míg Olaszország, Spanyolország és Portugália a magasabb egyenlőtlenségi tartományba esett; az Egyesült Királyság és Írország pedig a középmezőnyben helyezkedett el, bár a brit mutató az 1980-as évektől meredeken nőtt.

Ezek a számok azonban több okból is vitathatók. A Gini-együttható nem mutatja a vagyoneloszlást, amely a jövedelmeknél jóval egyenlőtlenebb; a lakástulajdonban rejlő vagyon, különösen a dél-európai országokban, nem jelenik meg a jövedelemstatisztikákban. A háztartási mintavételeken alapuló felmérések alulbecsülik a legmagasabb jövedelmeket, mert a szupergazdagok nem szerepelnek a mintában. Emellett a **szegénység** definíciója is vitatott: az EU a mediánjövedelem 60%-a alatti relatív jövedelmi szegénységet méri, de ez nem azonos az abszolút nélkülözéssel, és a

2010-es években a **anyagi depriváció** (*material deprivation*) mutatói legalább ennyire fontossá váltak a szociális helyzet leírásában. A 2008-as válság után a megszorító politikák a dél-európai országokban a szegénységi ráta emelkedéséhez és a jövedelemeloszlás romlásához vezettek, majd a 2020-as évek közepére számos országban a munkaerőpiaci helyzet javulása mérsékelte ezt a tendenciát, de a változások értékeléséhez frissebb ellenőrzött adatok szükségesek.

39.2.7. A szociális modell válsága és átalakulása

A jóléti állam 1970-es években kezdődő válsága összetett folyamat. Az 1973-as olajárrobbanás, a **stagfláció** (a munkanélküliség és az infláció együttes emelkedése) és a globális verseny fokozódása megkérdőjelezte a keynesi keresletösztönző politikát, amely a teljes foglalkoztatottságot és a bőkezű szociális kiadásokat összekapcsolta. Az Egyesült Királyságban Margaret Thatcher konzervatív kormánya (1979–1990) a szakszervezetek hatalmának visszaszorítását, az állami vállalatok privatizációját és a szociális kiadások visszafogását hirdette; a jóléti államot Thatcher egyes kortársai és kritikusai szerint a „függőség kultúrájának” forrásaként is jellemezte. Ez az értelmezés nem volt egyetemes, és a kormány politikájának hatását a jövedelemegyenlőtlenség növekedésére a későbbi kutatások dokumentálták, de a tulajdonítás vitatott, mert más tényezők – például a technológiai változás és a globalizáció – is közrejátszottak.

A kontinentális Európában a válság másként jelentkezett. Franciaországban az 1981-es szocialista győzelem után a kormány kezdetben keynesi keresletélénkítéssel próbálkozott, majd 1983-ban a **rigueur** (szigor) politikájára tért át. Németországban a 2000-es évek elején a Gerhard Schröder vezette kormány bevezette a **Hartz-reformokat** (2003–2005), amelyek a munkanélküli-segélyezést szigorították, a munkavállalás ösztönzését pedig aktiváló politikákkal kombinálták. A reformok a munkanélküliség csökkenéséhez, de a **alacsony bérű szektor** (prekariátus) növekedéséhez és a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedéséhez is hozzájárultak; a szakirodalomban mindkét hatás cáfolata és megerősítése megtalálható.

A 2008-as pénzügyi és államadósság-válság a jóléti állam átalakításának újabb hullámát indította el, különösen Írországban, Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban, ahol az Európai Unió és az IMF által támogatott kiigazítási programok megszorításokat, nyugdíjreformokat és a közszféra béreinek csökkentését írták elő. A megszorítások tömeges tüntetésekhez és új politikai mozgalmak felemelkedéséhez vezettek, például a spanyol **Podemos** (2014) és a portugál baloldali többségi szövetség (2015) esetében. A vitatott kérdés az, hogy a megszorítások elkerülhetetlenek voltak-e, és milyen mértékben rombolták a szociális védelmet; a nemzetközi szakirodalomban nincs egyetértés a költségvetési konszolidáció társadalmi hatásainak mértékéről, mert a válság előtti állapotok, a migráció és az automatizáció egyaránt befolyásolták a folyamatokat.

A 2010-es évek második felében és a 2020-as években a **demográfiai öregedés** minden nyugat-európai országban a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságának kérdését állította a viták középpontjába. A születéskor várható élettartam növekedése és az alacsony termékenység miatt a munkavállalók és a nyugdíjasok aránya romlik, ami a járulékemelések, a nyugdíjkorhatár-emelések vagy az ellátások csökkentésének kombinációját kényszeríti ki. Franciaországban a 2023-as nyugdíjreform, amely a törvényes nyugdíjkorhatárt 62-ről 64 évre emelte, heves tiltakozásokat váltott ki; Svájcban a 2022-es és 2024-es népszavazások a nők nyugdíjkorhatárának emeléséről és a 13. havi nyugdíjról döntöttek – mindkét esetben szűk eredménnyel. E folyamatok értékelésekor a források hiányában csak a szavazási eredmények és a törvényszövegek dokumentáltak; a társadalmi hatások értékelése hosszabb távú kutatást igényel.

A **COVID-19 járvány** 2020–2021-ben próbára tette a jóléti államokat, és átmenetileg megerősítette az állami beavatkozás iránti igényt. Számos országban rövidített munkaidős támogatásokat (*Kurzarbeit*, *chômage partiel*, *furlough*) vezettek be, amelyek a régi jóléti eszközök közül a **munkamegtartó** támogatások kiterjesztését jelentették. A járvány utáni infláció, az energiaárak

emelkedése és a megélhetési válság ismét a szociális védelem erősítését hozta napirendre, miközben a digitális platformgazdaság munkavállalóinak szociális jogai vitatott kérdéssé váltak. A 2025–2026-os fejlemények – beleértve a szociális kiadások alakulását és az egyes reformokat – csak ellenőrzött források alapján lennének pontosan ismertethetők; e szöveg lezárásáig nem állnak rendelkezésre olyan átfogó, hivatkozható adatsorok, amelyek a jelenkori trendeket stabilan összegeznék.

Az **európai szociális modell** kifejezés az uniós dokumentumokban és a politikai retorikában gyakran normatív értelemben szerepel: a tagállamok által vallott közös értékekre utal, mint a szolidaritás, a társadalmi kohézió és a mindenki számára hozzáférhető alapvető szolgáltatások. Az Európai Unió 2017-ben fogadta el a **Szociális Jogok Európai Pillérét** (*European Pillar of Social Rights*), amely húsz elvet fogalmaz meg a munkahelyi esélyegyenlőségtől a jövedelemtámogatásig, de a pillér jogi kötelező ereje korlátozott, és a szociálpolitika fő hatásköre továbbra is a tagállamoké. Ez a kettősség – a közös értékek és a nemzeti hatáskörök – a szociális modell úgynevezett válságának egyik fő oka: az EU gazdasági integrációja a tőke és a munka szabad áramlásával felerősítette a **szociális dömping** (*social dumping*) vádját, vagyis azt, hogy az alacsonyabb bérű és kevésbé védett munkaerőpiacok versenye aláássa a magasabb jóléti standardokat. Ezt a vádat egyes szakszervezeti és politikai szereplők hangoztatják, míg más közgazdászok szerint a mobilitás hatása a bérek leszorítására mérsékelt; a vita tudományosan nem lezárt.

39.2.8. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet történeti állításai főként másodlagos szakirodalomra és dokumentált jogszabályi kronológiára támaszkodnak, mint például a német 1883–1889-es biztosítási törvények, a Beveridge-jelentés (1942), az NHS-t létrehozó brit törvény (1946), a francia társadalombiztosítás (1945), az olasz SSN (1978), a spanyol alkotmány (1978) és a portugál alkotmány (1976). Az ilyen jogszabályi dátumok elsődleges forrásokkal is ellenőrizhetők, ezért ezek a részek a dokumentált tény kategóriájába tartoznak. A jóléti modellek tipológiái – így Esping-Andersen hármas felosztása és a „mediterrán modell” későbbi kritikai kiegészítései – vitatott tudományos értelmezések, nem tényállítások. A Gini-együtthatók, a szegénységi ráták és a szociális kiadások GDP-hez viszonyított aránya statisztikai becslések, amelyeknek módszertana (háztartási felmérések, jövedelemdefiníciók, szociális kiadások osztályozása) országonként és időben változik; ezeket az adatokat csak az Eurostat, az OECD vagy a nemzeti statisztikai hivatalok eredeti közléseinek ellenőrzésével szabad idézni, és a szöveg a fentiekben ezért kerülte a szimulált pontosságot. A COVID-19 járvány és a 2025–2026-os évek szociálpolitikai fejleményei friss, részben feldolgozatlan események; az itt előadott keretek megerősítése további kutatást igényel.

39.2.9. Rövid összefoglaló

- A jóléti állam a 19. századi iparosodás társadalmi kockázataira adott intézményes válasz, amely a szegénygondozásból és a bismarcki társadalombiztosításból nőtt ki.
- A kilenc nyugat-európai ország jóléti rendszere nem egységes: a brit beveridge-i, a kontinentális bismarcki, a svájci föderális és a dél-európai családcentrikus hagyományok párhuzamosan fejlődtek.
- A második világháború utáni expanzió hozta létre az univerzális egészségügyet, a kiterjedt nyugdíjrendszereket és az állami oktatás tömegesedését, de a rendszerek szerkezete és a társadalmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása eltérő volt.
- Az egészségügy adófinanszírozott (brit NHS, olasz SSN) és társadalombiztosítási (német, osztrák, francia, svájci) változatai eltérő hozzáférést és költségviselést eredményeznek, de a hozzáférés egyenlőtlenségei mindenütt fennmaradtak.

- Az oktatáspolitika és a lakáspolitika a jóléti állam kevésbé harmonizált területei; a kettős szakképzés, az önkormányzati bérlakások és a lakástulajdon-támogatás közötti különbségek hosszú távú társadalmi hatásokkal jártak.
- A jövedelmi egyenlőtlenségek mérése vitatott, mert a Gini-együttható nem mutatja a vagyoneloszlást, a lakástulajdont és a jövedelemeloszlás csúcsát; a 2008-as válság és a megszorítások hatása pedig továbbra is kutatási vita tárgya.
- A szociális modell 1970-es évek óta tartó válságát a stagfláció, a demográfiai öregedés, a globalizáció, a digitális átalakulás és a 2008-as, majd a 2020-as válság együtt alakítja; a reformok iránya és hatása nemzeti és uniós szinten is vitatott.
- Az „európai szociális modell” elsősorban politikai és normatív fogalom, nem egységes intézményi valóság; az EU szociális pillére kinyilvánított értékeket fogalmaz meg, de a szociálpolitika fő hatásköre a tagállamoknál maradt.

39.2.10. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a beveridge-i és a bismarcki társadalombiztosítási modell a finanszírozás és a hozzáférés elve tekintetében? Hozzon egy-egy konkrét nyugat-európai példát mindkettőre!
2. Miért problematikus a jövedelmi egyenlőtlenségek kizárólagos mérése a Gini-együtthatóval? Milyen alternatív mutatók léteznek, és milyen társadalmi jelenségeket fednek le jobban?
3. Hogyan kapcsolódnak össze az oktatási és a lakáspolitikai döntések a jóléti állam jövedelemelosztó hatásával? Elemezze egy szabadon választott ország példáján!
4. Melyek voltak a 2008-as válság utáni megszorítások fő vitatott kérdései a dél-európai országokban, és miért nincs tudományos egyetértés a hatások mértékéről?
5. Milyen okok miatt tekintik egyes szerzők válságban lévőnek az európai szociális modellt, és milyen érvek szólnak amellett, hogy a modell alkalmazkodik a változó feltételekhez?

39.3. Migráció és multikulturalizmus

A második világháború utáni nyugat-európai társadalmak egyik legmélyebbre ható átalakulása a migráció folyamata volt, amely szorosan összefügg a [A jóléti állam és az európai szociális modell] alfejezetben tárgyalt jóléti állam kiépülésével és az ipari gazdaságok munkaerő-keresletével. A vizsgált országok – az Egyesült Királyságtól Portugáliáig – a 19. században és a 20. század első felében még jellemzően kivándorló társadalmak voltak, amelyek emberek millióit küldték Észak- és Dél-Amerikába, valamint a gyarmatokra. A második világháborút követő évtizedekben azonban ez a történeti irány megfordult: a gazdasági újjáépítés, a dekolonizáció, a hidegháborús menekültmozgások, majd a globalizáció és a fegyveres konfliktusok következtében a régió a bevándorlás egyik fő célterületévé vált. Az alfejezet ezt a folyamatot három nagy tematika mentén tárgyalja: a gyarmati és munkaerő-migráció történetét, a menekültmozgások és az úgynevezett „migrációs válságok” kérdését, valamint az integráció és a multikulturalizmus körül kialakult vitákat. A hangsúly a kilenc ország közötti eltéréseken és a közös mintákon van, anélkül hogy a bevándorlást eleve „problémaként” vagy „megoldásként” kereteznénk.

39.3.1. A gyarmati és munkaerő-migráció (1945–1970-es évek)

A második világháború utáni gazdasági fellendülés – Franciaországban a „harminc dicsőséges év” (*Trente Glorieuses*), Németországban a gazdasági csoda (*Wirtschaftswunder*) – a vizsgált országok nagy részében krónikus munkaerőhiányt teremtett, különösen az építőiparban, a bányászatban, a mezőgazdaságban és a feldolgozóiparban. A kormányok két fő csatornán keresztül próbálták fedezni ezt a hiányt: a volt gyarmatokról érkező bevándorlással és a bilaterális toborzási

egyezmények keretében szervezett ideiglenes munkaerő-importtal. A két csatorna eltérő jogi és társadalmi dinamikát hozott létre, és hosszú távon más-más integrációs mintákat alakított ki.

A gyarmati migráció elsősorban az Egyesült Királyságot, Franciaországot, és kisebb mértékben Hollandiát érintette – utóbbi a könyv által önállóan tárgyalt országokon kívül esik, de a brit és francia folyamatokkal összehasonlítva jelenik meg. Az Egyesült Királyságban az 1948-as brit állampolgársági törvény (*British Nationality Act*) formálisan megerősítette, hogy a Nemzetközösség (*Commonwealth*) valamennyi polgára brit alattvaló, és jogosult a szigetországba történő beutazásra és letelepedésre. Ezt követően a karibi térségből, Indiából, Pakisztánból és később Kelet-Afrikából érkező bevándorlók számottevő közösségeket hoztak létre a brit nagyvárosokban. Az 1948-ban megérkező MV *Empire Windrush* hajó utasai a közbeszédben szimbolikus kezdőpontá váltak – a „Windrush-generáció" kifejezést a későbbi brit történetírás és a politikai diskurzus egyaránt használja, bár a karibi bevándorlás valójában már a háború alatt is folyt, és az 1948-as esemény inkább a nyilvános láthatóság kezdetét jelölte. A brit hatóságok a bevándorlást sokáig nem tervezték hosszú távú jelenségként, és a lakhatás, a munkaerőpiac, valamint a szociális ellátás területén a karibi és ázsiai bevándorlók gyakran intézményes diszkriminációval szembesültek. A bérlakás-politikában, a szakszervezetek egyes szegmenseiben és a helyi önkormányzatok gyakorlatában dokumentálták a kirekesztés eseteit, anélkül hogy a brit társadalom egészét kollektíven bűnössé kellene tenni.

Franciaországban a gyarmati migráció keretét a francia állampolgárság republikánus fogalma határozta meg. Az algériai, marokkói, tunéziai és a szubszaharai francia gyarmatok lakói jogilag eltérő státusszal rendelkeztek: az algériai muszlimok például hosszú időn át nem voltak teljes jogú francia állampolgárok, noha a nacionalista mozgalmak ezt követelték. A második világháború utáni újjáépítés során a francia kormány aktívan szervezte az észak-afrikai férfiak toborzását az iparba és az építkezésekre. Az 1962-es algériai függetlenség után a Franciaországba érkező algériaiak egy része menekültként, más része az új állam és Franciaország közötti bilaterális egyezmények keretében érkezett. A francia állam a bevándorlást hosszú időn át átmeneti jelenségként kezelte, és az alacsony bérű, bizonytalan lakhatással járó munkásszállókon való elhelyezés a későbbi külvárosi szegregáció egyik gyökere lett. A spanyol és portugál gyarmatbirodalmak összeomlása kevésbé közvetlenül váltott ki migrációt az anyaországokba: Spanyolországban a bevándorlás az 1980-as évektől vált jelentőssé, Portugáliában pedig a volt afrikai gyarmatokról (Angola, Mozambik, Zöld-foki-szigetek) érkező bevándorlók száma az 1975 utáni dekolonizációt követő évtizedekben nőtt meg.

A vendégmunkás-rendszer (*Gastarbeiter*) elsősorban a német nyelvű országokat – az NSZK-t, Ausztriát és Svájcot – jellemezte, de kiterjedt Franciaországra és a Benelux államokra is. Az NSZK 1955 és 1968 között toborzási egyezményeket kötött Olaszországgal, Spanyolországgal, Görögországgal, Törökországgal, Marokkóval, Portugáliával, Tunéziával és Jugoszláviával. A vendégmunkásokat a kormányzat és a munkaadók ideiglenes munkaerőként kezelték: a hivatalos politika a rotáció elvét követte, vagyis azt feltételezték, hogy a munkások néhány év után visszatérnek hazájukba, és helyükre újak érkeznek. Ez a feltételezés több okból kudarcot vallott: a munkaadók nem akarták folyamatosan betanítani az új munkaerőt, a munkások pedig szívesebben maradtak, ha a hazai gazdaság gyenge maradt. Az 1973-as olajválság után az NSZK leállította a toborzást, de a már ott élő munkások családegyesítési jogot kaptak. A családegyesítés következtében a vendégmunkás-migráció fokozatosan letelepedő migrációvá alakult, és a városok peremén, az egykori munkásszállók környékén etnikailag-vallásilag homogenizálódó városrészek jöttek létre. Ausztriában hasonló folyamat ment végbe, de a dél-európai és később török vendégmunkások mellett a magyarországi 1956-os menekültek, a csehszlovákiai 1968-as emigránsok és a jugoszláv munkavállalók is meghatározták a bevándorlás összetételét. Svájcban a vendégmunkás-rendszer a hagyományos föderalista és közvetlen demokratikus keretek között alakult: a kantonok és a szövetségi állam közötti hatáskörmegosztás miatt a külföldi munkavállalók engedélyezése összetett eljárás volt, és a bevándorlás elleni népszavazások (például az 1970-es

években az úgynevezett „Überfremdung” elleni kezdeményezések) többször napirendre kerültek. A svájci társadalomban a „túligénybevétel” vagy „elidegenedés” vádja mögött nem egységes rasszizmus állt, hanem a gazdasági növekedés, a munkaerőhiány és a nemzeti identitásra vonatkozó félelmek összjátéka.

A dél-európai országok – Olaszország, Spanyolország és Portugália – a második világháború utáni évtizedekben elsősorban kibocsátó országok voltak: olaszok, spanyolok és portugálok milliói dolgoztak az NSZK-ban, Svájcban, Franciaországban és az amerikai kontinensen. Ez a kivándorlási tapasztalat fontos kontextus a későbbi bevándorlás megértéséhez, mert az érintett országok politikai elitjei a bevándorlás szabályozásánál gyakran hivatkoztak saját diaszpórájuk tapasztalataira, ugyanakkor ez nem akadályozta meg a szigorú bevándorlási politikák bevezetését, amikor az országok maguk is célországgá váltak. Olaszország az 1980-as évektől, Spanyolország az 1990-es évektől, Portugália pedig a 2000-es évek elejétől vált nettó bevándorló országgá, elsősorban Latin-Amerikából, Észak-Afrikából, Kelet-Európából és a volt gyarmatokról érkezők révén. A dél-európai bevándorlási rendszerekre jellemző volt az informalitás: a bevándorlók jelentős része kezdetben engedély nélkül vagy turistavízummal érkezett, majd időszakos legalizációs programok (például Spanyolországban 1985–2005 között több) révén szerzett tartózkodási engedélyt. Ez a gyakorlat a szürkegazdaság és a háztartási, mezőgazdasági, építőipari munkaerő iránti nagy kereslet következménye volt.

39.3.2. A menekültek és a migrációs válságok

A bevándorlás második nagy csatornája a menekültmozgás, amely a 20. század második felétől folyamatosan jelen volt a nyugat-európai országok történetében. A nemzetközi menekültjog alapjait az 1951-es genfi menekültügyi egyezmény fektette le, amely a menekültet a faji, vallási, nemzetiségi, politikai vagy meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása miatt üldöztetéstől való megalapozott félelem alapján határozza meg. Az egyezmény kezdetben időbeli és földrajzi korlátozást tartalmazott: csak az 1951. január 1. előtti eseményekre és Európára vonatkozott. Az 1967-es jegyzőkönyv ezeket a korlátozásokat megszüntette. A hidegháború idején a menekültpolitika szorosan összefonódott a kelet–nyugati szembenállással: a kommunista országokból érkező menekülteket a nyugat-európai kormányok gyakran a rendszer erkölcsi fölényének bizonyítékaként fogadták, és a befogadás politikai támogatottsága is nagyobb volt, mint a későbbi, nem európai menekülthullámok esetében. Például az 1956-os magyar forradalom leverése után az Egyesült Királyság, Franciaország, az NSZK és Ausztria jelentős számú magyar menekültet fogadott be; Ausztria különösen nagy terhet viselt, mivel a menekültek többsége először oda érkezett. Hasonlóképpen az 1968-as csehszlovákiai események után a nyugat-európai országok viszonylag gyorsan menekültstátuszt biztosítottak a távozóknak.

A hidegháború vége és a délszláv háborúk (1991–1999) azonban új helyzetet teremtettek: a volt Jugoszláviából menekülők milliói közül sokan Németországban, Ausztriában, Svájcban és Svédországban kaptak ideiglenes védelmet, de a befogadás politikai konszenzusa már korántsem volt egyértelmű. Az 1990-es években a menekültjog szigorítása vált jellemzővé: a dublini rendelet (1990, majd 2003 és 2013) bevezette a „biztonságos harmadik ország” és az „első belépési ország” elvét, amely szerint a menekültkérelmet abban az EU-tagállamban kell elbírálni, ahová a menekült először belépett. Ez az elv különösen a földrajzilag perifériikus országokat – Olaszországot, Spanyolországot, Portugáliát – terhelte meg, miközben a kérelmek elosztása egyenlőtlen maradt.

A 2015-ös esztendő a közbeszédben általában „menekültválságként” vonult be, de a kifejezés maga is értelmezésre szorul. A tudományos irodalom egy része szerint nem a menekültek száma volt példátlan – globális léptékben a legtöbb menekültet a szomszédos országok, például Törökország, Libanon és Jordánia fogadták be –, hanem a menekültelosztás politikai és intézményi válsága.

2015 nyarán és őszén a szíriai polgárháború, az iraki és afganisztáni konfliktusok, valamint az eritreai emberi jogi visszaélések elől menekülők százezrei érkeztek a görög és a balkáni útvonalon keresztül Németország és más észak-nyugat-európai országok felé. Angela Merkel német kancellár 2015. augusztusi–szeptemberi döntése, miszerint a Magyarországon veszteglő menekülteket beengedik Németországba, a humanitárius válság rövid távú enyhítését célozta, de hosszú távú politikai vitákat robbantott ki. A német kormány a dublini szabályokat egy időre felfüggesztette a szíriai állampolgárok esetében, és a „Willkommenskultur" (üdvözlő kultúra) hívei önkéntesek százezreivel segítették a pályaudvarokon és menekültszállókon. Ugyanakkor a CDU/CSU szövetségen belül is éles viták alakultak ki, és a 2017-es szövetségi választáson az Alternatíva Németországnak (AfD) nevezett párt a menekültpolitikával szembeni elégedetlenséget kihasználva vonult be a Bundestagba. A 2015-ös érkezések nem csak Németországot érintették: Ausztria, Svédország és más országok is jelentős számú menedékkérőt fogadtak, míg az Egyesült Királyság és Franciaország a dublini rendszer keretében igyekezett korlátozni a hazai kérelmek számát. Az EU tagállamai közötti kvótarendszer bevezetése politikailag megbukott, mert a Visegrádi országok és más tagállamok ellenálltak a kötelező elosztásnak.

A 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen újabb tömeges menekültmozgást indított el. Az ukrajnai menekültek fogadása a nyugat-európai országokban az Európai Unió átmeneti védelemről szóló 2001-es irányelve alapján, viszonylag gyors és nagyvonalú keretek között zajlott. A fogadás sebessége és a hozzáférés a munkaerőpiachoz és a szociális ellátáshoz ellentétben állt a 2015–2016-os szíriai, afgán és afrikai menekültek tapasztalataival, ami a kritikusok szerint kettős mércére utal. A kritikát megfogalmazó szervezetek és kutatók hangsúlyozzák: a bőrszín és a vallás szerinti eltérő bánásmód nem bizonyítható egyetlen politikai döntéssel, de a statisztikai összehasonlítások arra utalnak, hogy az ukrán menekültek hozzáférése a védelemhez és a szolgáltatásokhoz átlagosan gyorsabb volt, mint a nem európai menekülteké. Ezt az állítást vitatják egyes kormányzati szereplők, akik a földrajzi közelséggel és a biztonsági megfontolásokkal magyarázzák a különbséget. A kérdés jelenkori, és a 2023–2026 közötti fejlemények értékeléséhez további, ellenőrzött források szükségesek.

39.3.3. A bevándorlás és az integráció vitái

A bevándorlás és az integráció körüli viták nem egységesen zajlottak a vizsgált országokban, hanem az adott állam nemzeti hagyományaitól, jogi kereteitől és politikai kultúrájától függően különböző formákat öltöttek. A szakirodalom több integrációs modellt különböztet meg, amelyek ideáltípusként értelmezendők, nem pedig a valóság pontos leírásaként. A **francia republikánus modell** hagyományosan az asszimilációt állította középpontba: az egyéni állampolgárt a köztársaság színe előtt vallási és etnikai identitásától függetlenül kezeli, a közintézményekben pedig a semlegesség (laïcité) elve érvényesül. Ennek következménye, hogy a francia állam sokáig nem gyűjtött hivatalos statisztikát a lakosság etnikai vagy vallási összetételéről, és a pozitív diszkriminációt jogi értelemben elutasította. A gyakorlatban azonban az asszimiláció elve nem akadályozta meg a munkaerőpiaci és lakhatási diszkriminációt, és a külvárosok – az úgynevezett *banlieue*-k – szegregációja a bevándorlók leszármazottainak társadalmi kirekesztettségét jelezte. A fejkendő- és burkini-viták (2004-ben a fejkendő és más feltűnő vallási szimbólumok betiltása az állami iskolákban; 2010-ben az egész testet elfedő fátyol (burka) betiltása a köztereken) a laïcité elvének értelmezését tették politikai csatatérré. E döntések támogatói a vallási semlegesség védelmére hivatkoztak, ellenzői pedig a vallásszabadság korlátozását és a muszlim nők stigmatizálását látták bennük. A két álláspont egyaránt dokumentált, és a tudományos közösségben sincs teljes egyetértés a tilalmak társadalmi hatásairól.

A **brit multikulturális modell** a második világháború utáni bevándorláspolitika sajátosságaiból nőtt ki. Az Egyesült Királyságban a nemzeti identitás soha nem épült a republikánus univerzalizmus eszméjére, hanem a monarchia, a parlamenti szuverenitás és a nemzeti közösségek

(angol, skót, walesi, ír) sokszínűségére. A multikulturalizmus politikája az 1970-es évektől a kisebbségi közösségek elismerését és a diszkrimináció elleni jogi fellépést helyezte előtérbe: a faji kapcsolatokról szóló törvények (1965, 1968, 1976) és a faji megkülönböztetést tiltó jogszabályok célja az egyenlő bánásmód biztosítása volt. A gyakorlatban azonban a multikulturalizmus gyakran a közösségi vezetők megerősítését jelentette, és a kritikusok szerint hozzájárult az úgynevezett „párhuzamos társadalmak" kialakulásához, ahol a különböző etnikai-vallási csoportok egymástól elkülönülten élnek. A 2001-es észak-angliai zavargások (Bradford, Oldham, Burnley) után a brit kormányzati retorika a „közösségi kohézió" irányába fordult, és a 2010-es években David Cameron és utódai a multikulturalizmus kudarcát hangoztatták. Ez a kijelentés azonban politikai értékelés volt, nem pedig szociológiai konszenzus: a kutatások vegyes képet mutatnak, és a lakóhelyi elkülönülés mértéke országrészenként és városokként eltérő.

A **német modell** hosszú ideig az etnikai-nemzeti hagyományból fakadt: az állampolgárság a második világháború után is elsősorban a német vérségi származásra épült, és a vendégmunkásokat nem tekintették a nemzet részének. Az 1999-es állampolgársági reform, majd a 2000-es évek bevándorlási törvényei elmozdultak a területi elv és a kettős állampolgárság részleges elfogadása felé. A németországi viták egyik központi eleme a török közösség helyzete volt: az 1961-es toborzási egyezmény nyomán érkező török munkások és leszármazottaik a legnagyobb bevándorló csoportot alkotják, de a német közbeszédben sokáig a „vendégmunkás" kifejezés az ideiglenesség érzetét erősítette. A 2010-es években a német kormányok hivatalosan elismerték, hogy Németország bevándorló ország, és integrációs kurzusokat, nyelvi programokat indítottak. A 2015 utáni menekültpolitika megosztotta a társadalmat, és a muszlim közösségek elleni támadások – például a 2020-as Hanau-i támadás – a szélsőjobboldali erőszak dokumentált eseteiként kezelendők, anélkül hogy a német társadalom egészére általánosítanánk.

Svájc és Ausztria sajátos utakat jártak be. Svájcban a bevándorlás szabályozása a föderalizmus és a közvetlen demokrácia keretében gyakran népszavazásokon dőlt el. A minarettilalomról szóló 2009-es népszavazás, amelyet a svájci választók többsége támogatott, a muszlim vallási építészetre vonatkozó alkotmányos tilalmat vezetett be; a döntés a vallásszabadság és a politikai szimbolizmus nemzetközi vitáit váltotta ki. A svájci kormány a szavazás előtt a javaslat elutasítását ajánlotta, de a közvetlen demokrácia logikája szerint a többségi döntés jogilag kötelezővé vált. Ausztriában a második világháború utáni bevándorlás a vendégmunkások mellett a keleti blokkból érkező menekültekre, a délszláv háborúk elől menekülőkre, majd a 2015-ös menekültmozgásra épült. Az osztrák Szabadságpárt (FPÖ) a migrációellenes retorikát már az 1980-as években politikájának középpontjába állította, és a 2000-es években kormányzati szerepre is szert tett. Az osztrák társadalomban a muszlim közösségek, különösen a török és bosnyák bevándorlók helyzete érzékeny téma, és az integrációs viták a nyelvi, oktatási és vallási kérdéseket egyaránt érintik.

Olaszország, Spanyolország és Portugália esetében a bevándorlás viszonylag későn vált tömegessé. Olaszországban az 1980-as években a Földközi-tengeren át érkező észak-afrikai bevándorlók, majd a kelet-európaiak (elsősorban albánok, románok) hozták létre az első nagyobb közösségeket. A bevándorlás szabályozása hosszú ideig válságreagáló és informális volt; a Bossi–Fini-törvény (2002) a beutazást munkaszerződéshez kötötte, de a gyakorlatban a szabálytalan bevándorlás és a későbbi legalizáció ciklikusan ismétlődött. A 2010-es években a líbiai és szubszaharai útvonalon érkező menekültek és migránsok tömeges érkezése Olaszországot a dublini rendszer egyik legnagyobb frontországává tette. A spanyolországi bevándorlás a 2000-es évek elején Latin-Amerikából és Marokkóból bővült robbanásszerűen, és a gazdasági válságig tartó ingatlan- és építőipari boom felszívta a munkaerőt. Portugália esetében a volt afrikai gyarmatokról érkezők mellett a brazil és kelet-európai bevándorlók alkotják a legnagyobb csoportokat; a portugál integrációs politika a gyarmati múltból fakadóan nyelvi-kulturális kapcsolatokra épített, de ez nem akadályozta meg a strukturális hátrányok kialakulását.

39.3.4. A multikulturalizmus és a nemzeti identitás

A multikulturalizmus fogalma a társadalomtudományi és politikai viták egyik leginkább terhelt kategóriája. Leíró értelemben a társadalom etnikai, vallási és nyelvi sokféleségét jelenti; normatív értelemben pedig olyan politikát, amely a kisebbségi identitások elismerését, megőrzését és intézményi képviseletét célozza. A nyugat-európai országok közül soha egyetlen kormány sem vállalt fel egyértelműen „multikulturalista" programot: a brit, holland vagy kanadai modell is inkább a bevándorlói közösségeknek nyújtott bizonyos jogi és kulturális elismerést, miközben a társadalmi egyenlőség biztosítása mindig is vitatott volt.

A 2010-es évek elején több befolyásos politikus – Angela Merkel (2010), David Cameron (2011), Nicolas Sarkozy (2011) – a multikulturalizmus „kudarcáról" beszélt, és a nemzeti értékek, a nyelvtanulás és a közös normák fontosságát hangsúlyozta. Ezek a kijelentések politikai programbeszédek voltak, amelyeket a tudományos közösség egy része bírált, mert a multikulturalizmust soha nem vezették be következetesen, és a kudarc szociológiailag nem volt igazolható. A vitatott értelmezések közé tartozik az is, hogy a bevándorlók és leszármazottaik társadalmi-gazdasági hátrányai mennyiben tulajdoníthatók a diszkriminációnak, a képzettségi különbségeknek, illetve a lakóhelyi szegregációnak. A közgazdasági kutatások többsége nem talál tartósan negatív hatást a bevándorlásnak az átlagbérekre vagy a foglalkoztatásra, de a rövid távú hatások ágazatonként és képzettségi csoportonként eltérhetnek. Ezt a megállapítást is vitatják egyes elemzők, akik a munkaerőpiac rugalmatlanságaira és a szociális rendszer terhelésére hivatkoznak; a mérések módszertana és az adatok értelmezése éles viták tárgya.

A nemzeti identitás kérdése a migrációs vitákban gyakran összekapcsolódik a gyarmati múlt feldolgozásával és az emlékezetpolitikával. A brit közbeszédben a Windrush-botrány (2018), amikor kiderült, hogy a Nemzetközösségből származó, régóta az Egyesült Királyságban élő állampolgárokat jogtalanul deportálták vagy megfosztottak ellátásaiktól, a birodalmi örökség és a rasszizmus történeti folytonosságát állította a középpontba. A francia vitákban az algériai háború emlékezete, a harkik (az algériai oldalon a franciák mellett harcolók) sorsa, valamint a gyarmati múlt iskolai tananyagba kerülése ugyancsak összekapcsolja a bevándorlást a történelmi felelősséggel. A spanyol és portugál társadalmakban a gyarmati múlt feldolgozása kevésbé áll a bevándorlási viták előterében, de a latin-amerikai és afrikai bevándorlók jelenléte a nyelvi-kulturális kötődés ellenére sem szüntette meg a társadalmi különbségeket.

A muszlim közösségek helyzete a multikulturalizmus-viták egyik leginkább érzékeny területe. A vizsgált országokban élő muszlimok nem alkotnak homogén csoportot: a franciaországi muszlimok többsége algériai, marokkói vagy tunéziai gyökerekkel rendelkezik; Németországban a török, kurd és balkáni háttér dominál; az Egyesült Királyságban a pakisztáni, bangladesi és indiai muszlimok a legnagyobb csoportok; Olaszországban az al-dzsazáíri, marokkói és albán közösségek; Spanyolországban a marokkói és szubszaharai hátterűek. A vallásgyakorlás intenzitása, a társadalmi rétegződés, a nemzedéki tapasztalatok és a politikai nézetek tekintetében a muszlim közösségeken belül is nagyok a különbségek. A muszlim nők és fiatalok ellen elkövetett diszkrimináció dokumentált: például a franciaországi munkaerőpiacon a muszlimnak olvasható nevű pályázók elutasítási aránya magasabb volt egyes szociológiai kísérletek szerint; hasonló eredményeket hoztak németországi és brit vizsgálatok is. Ugyanakkor a diszkrimináció mérése módszertani nehézségekbe ütközik, mert a vallás és az etnicitás hatása gyakran összemosódik, és a statisztikai eltérések mögött más tényezők is állhatnak.

A szekularizmus és a vallásszabadság viszonya országonként eltérően alakul. Franciaországban a laïcité alkotmányos elvét a köztársaság alapértékének tekintik, és a vallási szimbólumok közintézményekben való korlátozását a semlegesség megőrzésének eszközeként védelmezik. A kritikusok szerint azonban a laïcité eredeti, az állam és az egyház szétválasztását célzó fogalma az utóbbi évtizedekben a muszlim jelenlét ellenőrzésének eszközévé vált. Az Egyesült Királyságban az

államegyház (Church of England) létezésével párhuzamosan a vallási pluralizmus intézményesülése (például az államilag finanszírozott iskolák különböző felekezetek szerinti szerveződése) más hagyományt jelent; a brit viták inkább a vallási előírások és a diszkriminációellenes jog viszonyára összpontosítanak. Németországban a török muszlim közösségek vallási szervezeteinek elismertetése hosszú folyamat, és az iszlám oktatás állami iskolákba történő bevezetése kantonos, tartományos szinten változó. Ausztriában az iszlám hivatalos elismerése 1912-re nyúlik vissza, ami a Habsburg-monarchia boszniai hagyatékára vezethető vissza; ez a sajátos jogi háttér az utóbbi évtizedekben az iszlám közösségek újraszabályozásának vitáit eredményezte.

A nemzeti identitás újradefiniálásának kísérletei a 21. század elején több formát öltöttek. Egyes kormányok integrációs szerződéseket, nyelvi teszteket és állampolgársági vizsgákat vezettek be, amelyek a bevándorlóktól a nemzeti értékek és a társadalmi normák elfogadását várják el. A kritikusok szerint ezek az intézkedések gyakran a bevándorlókat célozzák meg, és a „nemzeti közösség" határait etnikai-kulturális alapon húzzák meg, anélkül hogy figyelembe vennék a társadalom valódi pluralizmusát. A viták másik fóruma az emlékezetpolitika: a szobordöntések, a múzeumi kiállítások és a történelemtanítás kérdései a gyarmati múlt és a rabszolgaság örökségének feldolgozását érintik. Az Egyesült Királyságban a Black Lives Matter mozgalom 2020-as tüntetései kapcsán a rabszolgasággal és a gyarmati vagyonszerzéssel összefüggő emlékművek kérdése éles vitákat váltott ki; a vitában a rendszerszintű rasszizmus létezését egyesek statisztikai és intézményi bizonyítékokkal támasztják alá, mások a fogalom eltúlzását hangsúlyozzák. Mindkét álláspont politikai és tudományos közegben egyaránt jelen van, és a könyv nem foglalhat állást egyik oldalon sem, csak bemutatja a bizonyítékok állását.

A 2020-as évek közepére a migráció és a multikulturalizmus vitái szervesen összefonódtak a demokrácia és a jogállam kérdéseivel. A populista pártok felemelkedése – a francia Nemzeti Tömörülés (Rassemblement National), az olasz Lega, a német AfD, az osztrák FPÖ, a spanyol Vox és mások – elsősorban a bevándorlásellenes és identitáspolitikai retorikára épít, de gyakran gazdasági szociálpolitikai ígéretekkel is párosul. A tudományos konszenzus szerint a migráció nem közvetlen oka a populizmus erősödésének, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek, a bizalmatlanság az intézményekben és a politikai érdekképviselet válsága közvetíti a migrációs kérdésekkel kapcsolatos félelmeket. A migrációs viták tehát nem választhatók el a jóléti állam, a munkaerőpiac, az oktatás és a területi egyenlőtlenségek tágabb kérdéseitől.

39.3.5. Források és bizonytalanságok

A migráció történetének kutatása többféle forrástípusra támaszkodik. A hivatalos statisztikák – például az Eurostat, az OECD, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és az egyes országok statisztikai hivatalainak adatai – a használt kategóriák (migráns, menekült, menedékkérő, bevándorló) eltérései miatt nem mindig összehasonlíthatók. A népszámlálások és munkaerő-felmérések a lakosság etnikai-vallási összetételére vonatkozó kérdéseket országonként eltérően teszik fel: Franciaországban hivatalos etnikai adatgyűjtés nincs, míg az Egyesült Királyságban a népszámlálás részletes etnikai és vallási kategóriákat alkalmaz. A szabálytalan bevándorlás mértékére csak becslések léteznek, amelyeket a hatósági elfogások, a legalizációs programok és a szociális jelenségek alapján becsülnek; ezek a becslések jelentős bizonytalanságot hordoznak, és politikai felhasználásuk gyakori.

A diszkrimináció mérése szociológiai kísérletekkel, panaszstatisztikákkal és felmérésekkel történik, de az ok-okozati összefüggések tisztázása nehéz. A bevándorlás gazdasági hatásairól szóló közgazdasági tanulmányok eredményei függenek az alkalmazott módszertantól és az időtávtól; a rövid távú bérhatások általában csekélyek, de egyes alacsony képzettségű csoportoknál kimutathatók elmozdulások. A multikulturalizmus sikerének vagy kudarcának megítélése nem mérhető egységes mutatóval, ezért a tudományos vitákban gyakran a politikai programok és a társadalmi integráció

többdimenziós értékelése zajlik. A friss, 2023–2026 közötti fejlemények – ideértve az ukrán menekültek integrációját, a menekültpolitika uniós reformját és a migrációs statisztikák változásait – a könyv lezárásának dátumáig folyamatosan alakulnak; az ezekre vonatkozó állítások ellenőrzött, elsődleges források hiányában csak óvatosan, a bizonytalanság megjelölésével fogalmazhatók meg.

39.3.6. Rövid összefoglaló

- A második világháború utáni gazdasági fellendülés a vizsgált országokat kivándorlókból bevándorlókká tette; a gyarmati migráció (Egyesült Királyság, Franciaország) és a vendégmunkás-rendszer (NSZK, Ausztria, Svájc) két eltérő jogi-társadalmi pályát hozott létre.
- A déleurópai országok – Olaszország, Spanyolország, Portugália – sokáig kibocsátó országok voltak, és csak az 1980–2000-es években váltak célországgá, gyakran informális bevándorlási és tömeges legalizációs gyakorlatokkal.
- A menekültmozgásokat a hidegháború idején a kelet–nyugati szembenállás keretezte; az 1990-es évektől a délszláv háborúk, 2015-től a szíriai és más konfliktusok elől menekülők tömege érkezett. A 2022-es ukrán menekültek fogadása gyorsabb volt, ami vitákat váltott ki a kettős mérce vádjáról.
- Az integrációs modellek – francia asszimiláció, brit multikulturalizmus, német etnikai-nemzeti hagyomány, dél-európai informális rendszer – eltérő felfogásokat tükröznek, de egyik sem akadályozta meg a diszkrimináció és a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását.
- A multikulturalizmus fogalma leíró és normatív értelemben egyaránt vitatott; a 2010-es évek politikai kijelentései a „kudarcról” nem voltak szociológiailag megalapozottak, de részei voltak a bevándorlás- és identitáspolitikafordulatnak.
- A muszlim közösségek nem homogén csoportok, és a vallási szimbólumok (fejkendő, minaret, burka) körüli viták a szekularizmus, a vallásszabadság és a nemzeti identitás eltérő felfogásait tükrözik.
- A bevándorlás és a populizmus összefüggése nem közvetlen; a migrációs vitákat a jóléti állam, a munkaerőpiac és az intézményi bizalom válságai közvetítik.
- A jelenkori, 2015 utáni folyamatok értékelése élénk szakmai és politikai viták tárgya; a legfrissebb adatokhoz és a 2023–2026 közötti fejleményekhez ellenőrzött források szükségesek.

39.3.7. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a brit gyarmati migráció és a német vendégmunkás-rendszer abból a szempontból, hogy a bevándorlók kezdeti jogi státusza hogyan befolyásolta a későbbi integrációs lehetőségeket?
2. Miért tekinthető vitatottnak a 2015-ös „menekültválság” kifejezés, és milyen intézményi és politikai okok magyarázzák a menekültelosztás körüli konfliktust az EU-ban?
3. Hasonlítsa össze a francia republikánus asszimilációs modellt és a brit multikulturális modellt: milyen állami-politikai hagyományokból erednek, és milyen kritikákkal szembesültek?
4. Miként kapcsolódik a nemzeti identitás újradefiniálása a gyarmati múlt feldolgozásához a bevándorlási vitákban? Hozzon példát legalább két országból.
5. Milyen módszertani bizonytalanságok nehezítik a bevándorlás gazdasági hatásainak és a diszkrimináció mértékének mérését, és miért fontos ezeket a vitákban figyelembe venni?

39.4. Demográfia, környezet és klíma

A demográfiai változások és a környezeti átalakulás nem párhuzamos, hanem egymással szorosan összefonódó történetek: a nyugat-európai társadalmak a 20. század második felétől egyszerre szembesülnek a termékenység csökkenésével, a várható élettartam emelkedésével, a bevándorlás demográfiai szerepének átalakulásával és a fosszilis energiakorszak ökológiai következményeivel. Ebben az alfejezetben a kilenc tárgyalt állam – az Egyesült Királyság, Írország, Franciaország, Németország, Svájc, Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Portugália – közös mintáit és eltérő válaszait tárgyaljuk, építve az előző alfejezet a migráció és multikulturalizmus eredményeire. A demográfiai folyamatok jelentősége abban áll, hogy a termékenység és a halandóság hosszú távú trendjei alakítják a munkaerőpiacot, a nyugdíjrendszereket, a lakáspiacot és a politikai nyomásgyakorlás lehetőségeit; a környezeti kérdések pedig a gazdasági szerkezetváltás, az energiapolitika és a mindennapi élet feltételeinek kereteit rajzolják át.

39.4.1. A második demográfiai átmenet: termékenység, halandóság, öregedés

A nyugat-európai országok a 19–20. század fordulóján már nagyrészt lezárták az úgynevezett **első demográfiai átmenetet**, amelynek során a magas halandóság és magas termékenység fokozatosan alacsony halandóságnak és mérsékelt, majd alacsony termékenységnek adta át a helyét. A második világháború utáni **baby boom** (körülbelül 1946 és 1964 között) átmenetileg megemelte a születésszámokat, de az 1960-as évek végétől a régió szinte minden országában új szakasz kezdődött: a **második demográfiai átmenet**. Ennek jellemzői a reprodukciós szint (nagyjából 2,1 gyermek/nő) alá süllyedő teljes termékenységi arányszám (total fertility rate, TFR), a házasságkötések számának csökkenése, az élettársi kapcsolatok terjedése, a válások növekedése, a gyermekvállalás későbbre tolódása és a nem házas párkapcsolatban született gyermekek arányának emelkedése.

A termékenységcsökkenés okai között a történészek és demográfusok több, egymást erősítő tényezőt emelnek ki: a nők iskolázottságának és munkaerőpiaci részvételének növekedését, a hatékony fogamzásgátlás elterjedését (különösen az 1960-as évektől a hormonális tabletta), a városi lakhatás költségeit, a bizonytalan munkaerőpiaci helyzetet, valamint az életstílus-változásokat. Fontos hangsúlyozni, hogy a termékenység csökkenése nem kizárólag gazdasági kényszer; a **gyermekvállalási preferenciák** és a nemi szerepek átalakulása legalább ilyen fontos. A folyamatot nem lehet egyetlen okra visszavezetni, és a különböző országok eltérő ütemben élték meg.

A 2020-as évek elején a kilenc állam mindegyikében a reprodukciós szint alatt maradt a teljes termékenységi arányszám. A pontos értékek évről évre változnak, és az adatgyűjtési módszerek miatt kisebb különbségek adódhatnak, ezért az itt közölt tartományok ellenőrzést igényelnek. Az Eurostat és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai szerint a termékenységi arányszám jellemzően 1,2 és 1,8 között szóródott; Írország és Franciaország értékei általában a régió felső részén helyezkedtek el, míg Olaszország, Spanyolország és Portugália az alacsonyabb tartományban mozgott. Németország és Ausztria a középmezőnyben volt, Svájc értékeit a bevándorló népesség magasabb termékenysége is befolyásolta. Az Egyesült Királyságban a 2010-es években a termékenység fokozatosan csökkent, és a Brexit körüli bizonytalanság egyes elemzők szerint tovább mérsékelte a gyermekvállalási kedvet, bár ez az összefüggés vitatott.

A termékenység csökkenésével párhuzamosan a **várható élettartam** jelentősen emelkedett. A 20. század elején a születéskor várható élettartam a régió legtöbb országában 50 év alatt volt; a 2020-as évekre a nők esetében jellemzően 83–86 évre, a férfiaknál 78–82 évre emelkedett (az adatok országonként és évenként eltérnek). A javulás elsősorban a csecsemőhalandóság csökkenésének, a fertőző betegségek visszaszorításának, a szív- és érrendszeri betegségek kezelésében elért orvosi

fejlődésnek, valamint a jobb táplálkozásnak és munkakörülményeknek köszönhető. Ugyanakkor a 2010-es évek közepétől több országban – különösen az Egyesült Királyságban és részben Németországban – a várható élettartam emelkedése lelassult vagy stagnált; a kutatók ezt részben az egészségügyi megszorításokkal, részben a járványok előtti halandósági trendekkel hozzák összefüggésbe. A **Covid–19-világjárvány** 2020–2022 között átmenetileg több országban csökkentette a várható élettartamot, de a hosszú távú hatás még elemzés tárgya.

A két folyamat együttesen a **népesség öregedéséhez** vezet. Az **öregedési index** (a 65 év felettiek aránya a 15 év alattiakhoz viszonyítva) a régió valamennyi országában emelkedett, és a 2020-as évekre a 65 év felettiek aránya a teljes népességben jellemzően 18–23 százalék között alakult (ellenőrizendő adat). Ez a demográfiai szerkezet nyomást gyakorol a **nyugdíjrendszerekre**, az egészségügyi és tartósápolási kapacitásokra, valamint a munkaerőpiacra. A felosztó-kirovó nyugdíjrendszerekben a járulékfizető aktív keresők és a nyugdíjasok aránya romlott; több ország – így Németország, Olaszország, Spanyolország és Franciaország – az 1990-es évektől nyugdíjreformok sorozatát hajtotta végre, amelyek a nyugdíjkorhatár emelését, a korai nyugdíjazás szigorítását vagy a magánnyugdíj-pillérek erősítését célozták. Ezek a reformok gyakran társadalmi konfliktusokat váltottak ki; elég a franciaországi 1995-ös, 2010-es és 2023-as nyugdíjreform körüli tömegtüntetésekre vagy a 2019-es olaszországi „Quota 100” vitára gondolni.

A bevándorlás – amint azt a migráció és multikulturalizmus alfejezet bemutatta – részben ellensúlyozta a természetes fogyást, különösen a 2015 utáni menekültbeáramlás és a munkaerő-migráció időszakában. A migráció azonban sem demográfiai, sem politikai értelemben nem oldja meg automatikusan az öregedés problémáját: a bevándorlók maguk is öregszenek, és a második generáció termékenysége gyakran közelít a befogadó társadalom alacsonyabb szintjéhez. Emellett a bevándorlás politikai megítélése erősen vitatott, és a demográfiai hatásokat nem szabad leegyszerűsíteni. Az egyes országok eltérő családpolitikákat alkalmaztak: Franciaország hagyományosan pronatalista támogatásokat (családi pótlék, bölcsődei hálózat) működtetett; Németország a 2000-es években bővítette a szülői támogatásokat (Elterngeld) és a gyermekgondozási kapacitásokat; az olasz és a spanyol állam viszont – részben a fiskális megszorítások miatt – kevésbé tudta bővíteni a családtámogatásokat, és a fiatalok munkaerőpiaci bizonytalansága erősebben visszafogta a gyermekvállalást. A demográfiai szakpolitikák hatékonysága azonban vitatott: a nemzetközi összehasonlító kutatások arra utalnak, hogy a bőkezű családtámogatások és a rugalmas munkaerőpiaci feltételek együttesen növelhetik a termékenységet, de a hatás mértéke és tartóssága országonként eltérő, és a ok-okozati összefüggések nehezen izolálhatók.

A **demográfiai átmenet** tehát nem egyszerűen statisztikai jelenség, hanem mélyen társadalmi és politikai kérdés: érinti a nemzedékek közötti igazságosságot, a nők munkaerőpiaci helyzetét, a lakáspiacot, a regionális egyenlőtlenségeket és a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságát. A következő évtizedekre vonatkozó előrejelzések jelentős bizonytalanságot hordoznak, mivel a termékenység, a halandóság és a migráció egyaránt érzékeny a gazdasági ciklusokra, a szakpolitikai döntésekre és a váratlan eseményekre.

39.4.2. A környezetvédelmi mozgalmak története és szerkezete

A környezetvédelmi gondolat nem újkeletű, de a mai nyugat-európai **környezetvédelmi mozgalmak** gyökerei a 19. század második felére és a 20. század elejére nyúlnak vissza. A romantikus természetszemlélet, a természetjárás, a madárvédelem és a nemzeti parkok létrehozása a természetvédelem első hullámát alkotta. Svájcban, Ausztriában, Németországban és az Egyesült Királyságban már a 19. században alakultak természetvédő egyesületek; az első nemzeti parkok közül több is ebben az időszakban jött létre. Ez a korai mozgalom azonban elsősorban a táj és a fajok védelmét, valamint a polgári rekreációt szolgálta, és nem feltétlenül kérdőjelezte meg az ipari társadalom alapjait.

A második hullám az 1960-as és 1970-es években bontakozott ki, amikor a gyors ipari növekedés, a mezőgazdasági kemizálás, a városi légszennyezés és a fogyasztói kultúra kritikája egy új, politikai jellegű környezetmozgalmat hívott életre. Az 1962-ben megjelent amerikai könyv, Rachel Carson *Néma tavasz* (*Silent Spring*) a peszticidek káros hatásaira hívta fel a figyelmet, és hatása Nyugat-Európában is érezhető volt a rovarirtó szerek elleni tiltakozásokban. A diákmozgalmak 1968-as hulláma részben összekapcsolódott a környezeti kérdésekkel; az 1972-es **Római Klub** jelentés (*A növekedés határai*) a véges erőforrások és a folyamatos gazdasági növekedés ellentmondását állította a viták középpontjába. Az 1973-as és 1979-es olajárrobbanások az energiafüggőséget és az erőforrás-kérdést a hétköznapi politika részévé tették.

Az 1970-es évek végétől a környezetvédelmi mozgalom intézményesülni kezdett: a **zöld pártok** megalakulása a régió több országában jelezte, hogy a környezetvédelem pártpolitikai tényezővé vált. A német **Zöldek** (Die Grünen, 1980) nyugatnémet szövetségi szinten 1983-ban jutottak be a Bundestagba, és ezzel mintát adtak a hasonló mozgalmaknak. Ausztriában, Svájcban, Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában is alakultak zöld vagy alternatív pártok, amelyek az 1980-as években elsősorban az atomenergia, a fegyverkezés és a hagyományos iparpolitika ellen léptek fel. Az 1986-os **csernobili atomkatasztrófa** különösen erős lökést adott a környezetvédelmi és atomenergia-ellenes mozgalmaknak; Ausztriában például a katasztrófa után a nukleáris energia társadalmi támogatottsága tartósan alacsony maradt, és az ország – a már meglévő atomerőmű-építési tilalmat fenntartva – nem üzemeltetett atomerőművet.

A harmadik hullám az 1990-es évektől a globális környezeti problémák – ózonréteg, biodiverzitás, klímaváltozás – felé fordult. Az 1992-es riói ENSZ-konferencia, majd a későbbi klímatárgyalások hatására a nyugat-európai környezetvédelmi szervezetek egyre inkább a **klímapolitikára** összpontosítottak. A 2010-es évek végétől új generációs mozgalmak jelentek meg: a **Fridays for Future** (diákklímamozgalom, 2018-tól) és az **Extinction Rebellion** (2018-tól) a klímaválság azonnali kezelését, a tudományos konszenzus politikai érvényesítését és a fogyasztói társadalom gyökeres átalakítását követelték. Ezek a mozgalmak elsősorban a fiatalabb korosztályokat mozgósították, és a generációs feszültségek is felszínre kerültek: a fiatalok egy része a felnőtt generációkat tartja felelősnek a kibocsátások csökkentésének lassúságáért. Ugyanakkor a klímamozgalom társadalmi bázisa nem homogén; a részvétel magasabb a magasabb iskolázottságú, városi középosztály körében, és a vidéki vagy ipari térségekben a mozgalom támogatottsága alacsonyabb lehet, részben a zöld átmenet munkahelyi következményei miatt.

A környezetvédelmi mozgalmak tehát nem egyetlen, egységes politikai erőt alkotnak. A hagyományos természetvédő szervezetek, a nukleáris energiát elutasító csoportok, a klímaigazságosságot hangsúlyozó ifjúsági mozgalmak és a radikálisabb civil engedetlenséget alkalmazó aktivisták között stratégiai és ideológiai különbségek vannak. A mozgalmak politikai hatása akkor nőtt meg, amikor a zöld pártok kormányzati szerephez jutottak – például Németországban 1998–2005 között, majd 2021-től ismét; Ausztriában 2020–2027 között (a pontos koalíciós időtartam ellenőrizendő); Írországban 2020-tól a Zöld Párt a kormánykoalíció tagja. A kormányzati részvétel azonban kompromisszumokkal jár: a zöld pártoknak dönteniük kellett például a gázerőművek támogatásáról, a közlekedési beruházásokról vagy a mezőgazdasági támogatásokról, ami belső feszültségeket és a mozgalmi bázis egy részének kiábrándulását okozta.

39.4.3. Klímaváltozás és az energiarendszer átalakulása

A **klímaváltozás** a 21. század elejére a nyugat-európai közbeszéd és szakpolitika egyik meghatározó keretévé vált. A tudományos közösség túlnyomó többsége – amint azt az **IPCC** (Éghajlatváltozási Kormányközi Testület) egymást követő jelentései összefoglalják – azt a nézetet képviseli, hogy az üvegházhatású gázok emberi kibocsátása, elsősorban a fosszilis tüzelőanyagok égetése, melegíti a légkört és megváltoztatja az éghajlati rendszert. Ezt a konszenzust a

nyugat-európai államok többsége elfogadta, és intézményes szinten beépítette a klímapolitikába. A klímaváltozás regionális hatásai a 21. század elején már mérhetően jelentkeztek: gyakoribb és intenzívebb nyári hőhullámok (például 2003, 2019, 2022), a mediterrán térségben hosszabb aszályos időszakok, az Atlanti-óceán partvidékén és a Brit-szigeteken heves csapadékok és árvizek, az Alpokban a gleccserek gyors visszahúzódása, valamint a tengerszint-emelkedés a part menti városokban. Ezek az események nem önmagukban bizonyítják az emberi hatást, de illeszkednek a klímamodellek által előrejelzett mintázatokhoz; a kutatók az egyedi események és a klímaváltozás közötti kapcsolatot az **attribúciós kutatások** segítségével vizsgálják, és az eredmények összességét kell figyelembe venni.

Az energiarendszer átalakulásának története a fosszilis tüzelőanyagok – először a szén, majd a kőolaj és a földgáz – dominanciájának korszakából indult. A 20. század második felében a kilenc ország energiafogyasztása meredeken emelkedett, és az energiaellátás részben hazai forrásokra (például az Egyesült Királyság szén- és északi-tengeri kőolaj- és földgázkészletei, Németország szénbányái, Ausztria és Svájc vízenergiája), részben importra épült. Az 1973-as és 1979-es olajválságok ráirányították a figyelmet az energiafüggőségre, és ösztönözték az **energiatakarékosságot**, a **nukleáris energia** bővítését és a megújuló források fejlesztését. Franciaország kiterjedt atomerőmű-programot hajtott végre, így a 21. század elejére a villamosenergia-termelés mintegy 60–70 százalékát a nukleáris energia adta (ellenőrizendő adat), míg Németország az 1990-es években fokozatosan csökkentette a nukleáris energia részarányát, és a 2011-es fukusimai baleset után döntött a fokozatos kivonás mellett. Ez az országok közötti eltérés jól mutatja, hogy a klímapolitika és az energiapolitika nem semleges, hanem nemzeti hagyományok, ipari érdekek és kockázatértékelések mentén alakul.

A 2015-ös **Párizsi Megállapodás** (az ENSZ klímakonferenciáján elfogadott keret) megerősítette azt a célt, hogy a globális átlaghőmérséklet-emelkedést jóval 2 °C alatt tartsák, lehetőség szerint 1,5 °C alatt. Az Európai Unió és tagállamai – köztük a kilenc tárgyalt ország többsége – ezt követően szigorították a kibocsátáscsökkentési vállalásokat. Az **Európai Zöld Megállapodás** (European Green Deal), amelyet az Európai Bizottság 2019–2020-ban terjesztett elő, azt a célt tűzte ki, hogy az EU 2050-re klímasemlegessé váljon. A **Fit for 55** jogszabálycsomag (2021) a 2030-as kibocsátáscsökkentési célt 55 százalékra emelte az 1990-es szinthez képest. Az **EU kibocsátáskereskedelmi rendszere** (ETS) a nagy kibocsátók számára szén-dioxid-kvótákat határoz meg, és a kvótaárak emelkedése a fosszilis tüzelőanyagok felhasználásának csökkentésére ösztönzött. A 2022-es orosz–ukrán háború és az azt követő energiaválság tovább gyorsította az energiaátmenetre vonatkozó uniós és nemzeti intézkedéseket: a **REPowerEU** terv (2022) az orosz fosszilis energiahordozóktól való függőség csökkentését, a megújuló energiaforrások és az energiahatékonyság növelését tűzte ki célul. Az energiaárak 2022–2023-as emelkedése azonban azt is megmutatta, hogy az átmenet rövid távon társadalmi feszültségeket szülhet: az alacsony jövedelmű háztartások és az energiaigényes iparágak különösen érintettek voltak.

A **megújuló energiaforrások** – a szél- és napenergia, a vízenergia, a geotermikus energia és a biomassza – szerepe a 21. század első két évtizedében folyamatosan nőtt. Németország és Spanyolország a nap- és szélerőművek kiépítésében járt az élen; az Egyesült Királyság az északi-tengeri tengeri szélenergia terén ért el jelentős bővülést; Svájc és Ausztria hagyományosan a vízenergiára támaszkodott, de a napenergia is terjedt. Portugália a nap- és vízenergia kombinációjával időnként képes volt a villamosenergia-igény nagy részét megújuló forrásból fedezni. A **zöld hidrogén** és az energiatárolás fejlesztése a 2020-as évek elején kutatási és beruházási prioritássá vált, de a technológiai érettség és a költségek tekintetében bizonytalanságok maradtak.

Az energiarendszer átalakulását nem lehet kizárólag technikai kérdésként kezelni. A **szénkitermelés** és a hagyományos ipari ágazatok leépítése súlyos regionális következményekkel járt: a német Ruhr-vidék, a brit szénbányavidékek (Wales, Yorkshire, Skócia), az észak-francia és észak-spanyol ipari térségek, valamint az olasz és portugál ipari negyedek munkahelyeket veszítettek,

és a helyi közösségek hosszú távú alkalmazkodásra kényszerültek. Az **igazságos átmenet** (just transition) fogalma éppen arra utal, hogy a klímapolitika társadalmi költségei nem egyenletesen oszlanak meg, és a szénrégiók, az energiaigényes iparágak dolgozói, valamint az alacsony jövedelmű háztartások külön támogatást igényelnek. Az EU 2021-ben létrehozta az **Igazságos Átmenet Alapot**, hogy a leginkább érintett régiókat segítse; ennek hatékonysága azonban vita tárgya, mivel a finanszírozás nagyságrendje kisebb, mint a szükségletek, és a felhasználás országonként eltérő.

39.4.4. Fenntarthatóság és zöld átmenet: szakpolitikák, konfliktusok, igazságosság

A **fenntartható fejlődés** (sustainable development) fogalma az 1980-as években vált nemzetközi politikai kulcsfogalommá. Az ENSZ 1987-es Brundtland-jelentése úgy határozta meg, mint olyan fejlődést, amely „kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy csökkentené a jövő generációk képességét saját szükségleteik kielégítésére". A nyugat-európai országok a fenntarthatóság elvét fokozatosan beépítették az oktatásba, a várostervezésbe, a hulladékgazdálkodásba, a közlekedéspolitikába és a mezőgazdasági támogatásokba. A **körforgásos gazdaság** (circular economy) koncepciója arra törekszik, hogy az anyag- és energiaáramlásokat zárt ciklusokban tartsa, csökkentve a hulladék keletkezését és a nyersanyag-kitermelést; az EU 2020-ban elfogadott körforgásos gazdasági cselekvési terve ezt a tagállamok számára is ajánlja. A gyakorlatban azonban az újrahasznosítási arányok, a műanyagcsomagolások csökkentése és a fenntartható terméktervezés terén a kilenc ország teljesítménye jelentős eltéréseket mutat.

A **zöld átmenet** (green transition) kifejezés a 2010-es évek végétől a klímasemlegességre, a biodiverzitás védelmére és az erőforráshatékonyságra irányuló széles körű strukturális átalakulást jelöli. Az Európai Unió intézményei – az Európai Bizottság, a Tanács és az Európai Parlament – a zöld átmenetet a gazdasági növekedés új modelljeként keretezik, amely „senkit sem hagy hátra" (az uniós retorika szerint). A tagállamok azonban eltérő ütemben és eltérő eszközökkel valósítják meg: Franciaország a nukleáris energia fenntartását és az elektromos autók támogatását hangsúlyozza; Németország a szénkivezetést 2038-ról 2030-ra hozta előre (a 2021-es koalíciós megállapodás szerint, bár a pontos jogi helyzet ellenőrizendő); Spanyolország a napenergia és a zöld hidrogén nagyberuházásait ösztönzi; az Egyesült Királyság a Brexit után saját klímacélokat fogadott el, de a politikai vitákban a nettó nullás célkitűzés időnként vitatott.

A zöld átmenet társadalmi konfliktusai közül a leglátványosabb a franciaországi **sárga mellényes mozgalom** (mouvement des Gilets jaunes) volt, amely 2018 novemberében az üzemanyagadó emelése elleni tiltakozásból indult, és hamarosan szélesebb társadalmi elégedetlenséggé alakult. A mozgalom rámutatott a klímapolitika **elosztási hatásaira**: a fosszilis tüzelőanyagok adóztatása aránytalanul sújtja azokat a vidéki és külvárosi háztartásokat, amelyek számára az autó nem választható, hanem kényszerű napi eszköz. A sárga mellényes tiltakozások nyomán a francia kormány felfüggesztette az adóemelést, ami azt mutatja, hogy a klímapolitika társadalmi elfogadottsága kulcskérdés. Hasonló feszültségek más országokban is megjelentek: az energiaárak 2022-es emelkedése Németországban, Olaszországban és az Egyesült Királyságban is vitákat váltott ki a szociális kompenzáció mértékéről, Spanyolországban pedig az üzemanyagárak és a gazdálkodók tiltakozásai kapcsolódtak össze a klíma- és agrárpolitikával.

A **klímaigazságosság** fogalma egyszerre utal a generációk közötti, a társadalmi osztályok közötti és a globális észak–dél közötti egyenlőtlenségekre. A fiatalabb generációk aktivistái arra hivatkoznak, hogy a múltbeli kibocsátások következményeit elsősorban ők és a még meg nem született generációk fogják viselni; a szakszervezetek és a szociális mozgalmak viszont arra figyelmeztetnek, hogy a zöld átmenet költségei nem szabad hogy az alacsony jövedelmű háztartásokra háruljanak. A nyugat-európai államok gyarmati múltja ebben a vitában is megjelenik: a környezeti igazságosság hívei szerint a gazdagabb országok történelmileg nagyobb kibocsátásért felelősek, és

ezért több anyagi támogatást kellene nyújtaniuk a globális Dél klímaalkalmazkodásához. Ez az álláspont azonban vitatott, és a kormányok eltérő mértékben fogadják el.

A **környezetvédelmi mozgalmak** és a **zöld pártok** mellett a 2020-as években a fenntarthatóság kérdése a mainstream politikai pártok programjaiban is megjelent, gyakran mint a gazdasági versenyképesség és az energiafüggetlenség eszköze. Ugyanakkor a **klímaszkepticizmus** és az átmenetellenes politikai erők is jelen vannak: egyes jobboldali populista pártok a klímapolitikát elitista projektként vagy a nemzeti szuverenitás korlátozásaként mutatják be, és a zöld átmenet költségeire hivatkozva követelnek lassítást. A tudományos konszenzus és a politikai diskurzus közötti feszültség a régió valamennyi országában megfigyelhető, bár a klímaszkepticizmus mértéke országonként és pártcsaládonként eltérő.

39.4.5. Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban statisztikai adatokra, tudományos jelentésekre és szakpolitikai dokumentumokra támaszkodik, de a szerzői utasítás szerint nem hivatkozom konkrét, ellenőrzött forrásokra, mert a jelen kéréshez nem tartozott kutatási jegyzet. A demográfiai adatokat az Eurostat, az ENSZ Népesedési Osztálya és a nemzeti statisztikai hivatalok publikációi tartalmazzák; ezek az intézmények rendszeresen frissítik adatsoraikat, ezért a konkrét számok évről évre változhatnak, és az itt közölt tartományok ellenőrzést igényelnek. A termékenységi arányszám, a várható élettartam és az öregedési index becslései eltérő módszertani feltételezéseken alapulnak: például a termékenységi arányszámot a női korcsoportok szerinti élveszületési adatokból számítják, és a bevándorló nők szülési magatartása időlegesen befolyásolhatja az értéket. A Covid–19-világjárvány idején a halandósági adatok gyűjtése és közlése országonként eltérően alakult, ami a nemzetközi összehasonlítást bizonytalanabbá teszi.

A klímaváltozással kapcsolatos állítások az IPCC jelentésein és a nemzeti meteorológiai szolgálatok mérésein alapulnak; ezek a tudományos közösség széles körű konszenzusát tükrözik, de a jövőre vonatkozó előrejelzések különböző kibocsátási forgatókönyvektől függenek, és jelentős bizonytalanságot hordoznak. Az energetikai adatok (például az egyes források részaránya a villamosenergia-termelésben) az Európai Bizottság, az Eurostat és a nemzetközi energiaügynökségek adatbázisaiból származnak; az itt megadott százalékos tartományok tájékoztató jellegűek, és a pontos értékeket a legfrissebb kiadványokban kell ellenőrizni. A zöld átmenet gazdasági és társadalmi hatásaira vonatkozó állítások – mint például a munkahelyteremtés vagy a versenyképesség – különböző közgazdasági modellek eredményein alapulnak, amelyek között módszertani vita van; ezeket a vitákat a szöveg attribúcióval jelzi. A sárga mellényes mozgalom, a Fridays for Future és más politikai jelenségek értékelése szintén vitatott: a támogatók szerint a klímaválság sürgető kezelését hiányolják, míg kritikusaik a mozgalmak társadalmi reprezentativitását vagy a megoldási javaslatok realitását kérdőjelezik meg. A 2025–2026-os eseményekről ebben az alfejezetben csak annyit állítunk, amennyi a 2022–2024 közötti folyamatokból következik; a legfrissebb jogszabályi változások és választási eredmények ellenőrzést igényelnek.

39.4.6. Rövid összefoglaló

- A nyugat-európai országok a 20. század második felétől a második demográfiai átmenet jellemzőit mutatják: a termékenység a reprodukciós szint alá süllyedt, miközben a várható élettartam emelkedett, ami a népesség gyors öregedéséhez vezetett.
- A termékenységcsökkenés okai összetettek: a nők iskolázottságának és munkaerőpiaci részvételének növekedése, a fogamzásgátlás elterjedése, a városi lakhatás költségei, a bizonytalan foglalkoztatás és az életstílus-változások együttesen hatottak; a bevándorlás részben ellensúlyozta a természetes fogyást, de nem oldotta meg a demográfiai kihívást.

- A környezetvédelmi mozgalmak a 19. századi természetvédelemtől az 1970-es évek politikai mozgalmain át a 2010-es évek végének klímaaktivistáiig fejlődtek; a zöld pártok több országban kormányzati szerephez jutottak, ami kompromisszumokkal és belső feszültségekkel járt.
- A klímaváltozás tudományos konszenzusa (IPCC) szerint az emberi üvegházgáz-kibocsátás melegíti a légkört; a regionális hatások közé tartoznak a hőhullámok, aszályok, árvizek, a gleccserek visszahúzódása és a tengerszint-emelkedés.
- Az energiarendszer átalakulása a fosszilis tüzelőanyagok dominanciájától a megújuló energiaforrások és – országonként eltérő mértékben – a nukleáris energia felé mozdult el; az EU klímapolitikája (Európai Zöld Megállapodás, Fit for 55, kibocsátáskereskedelem) 2050-re klímasemlegességet céloz.
- A zöld átmenet társadalmi konfliktusokat is generál: a sárga mellényes mozgalom megmutatta, hogy a szén-dioxid-adók aránytalanul sújthatják a vidéki és alacsony jövedelmű háztartásokat; az igazságos átmenet és a klímaigazságosság fogalmai e feszültségek kezelésére irányulnak.
- A demográfiai és környezeti folyamatok összefüggenek: az öregedő társadalmaknak egyszerre kell fenntartaniuk a nyugdíj- és egészségügyi rendszereket, finanszírozniuk a zöld átmenetet, és kezelniük a generációk közötti igazságosság kérdéseit.

39.4.7. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a kilenc tárgyalt ország demográfiai helyzetét a termékenység és az öregedés szempontjából! Milyen okok magyarázzák a Franciaország és Írország közötti, illetve az Olaszország és Spanyolország közötti különbségeket?
2. Milyen szakaszokra bontható a környezetvédelmi mozgalmak története Nyugat-Európában? Hogyan változott a mozgalmak politikai stratégiája a természetvédelemtől a klímaaktivizmusig?
3. Miért vált a klímaváltozás az energiapolitika központi kérdésévé? Mutassa be, hogyan kapcsolódik az energiaátmenet az EU kibocsátáskereskedelmi rendszeréhez és az energiafüggőség csökkentéséhez.
4. Milyen társadalmi konfliktusokat idézhet elő a zöld átmenet? Elemezze a franciaországi sárga mellényes mozgalom példáján az adóztatás elosztási hatásait.
5. Hogyan függenek össze a demográfiai és a környezeti kihívások a nyugdíjrendszerek fenntarthatósága, a munkaerőpiac és a generációk közötti igazságosság szempontjából?

40 Nyugat-Európa 2026-ban: mérleg és jövő

40.1. Az európai integráció mérlege

40.1.1. Az Európai Unió intézményei és döntéshozatala: föderáció vagy szuverén államok szövetsége?

Az európai integráció 2026-ban a kilenc tárgyalt állam mindennapi politikai, gazdasági és jogi valóságának része, ám ennek az együttműködésnek a természete, mélysége és jövője a második világháború óta folyamatos vita tárgya. Az európai integráció mérlege alfejezet célja, hogy mérleget vonjon: bemutassa, mit ért el az Európai Unió (EU), hol vannak intézményi, gazdasági és politikai korlátai, és miért nem tekinthető az integráció története egyetlen lineáris „előrehaladási” történetnek. A mérleghez hozzátartozik az is, hogy az EU-t különböző szereplők – nemzeti kormányok, brüsszeli intézmények, gazdasági szereplők, társadalmi csoportok, a tagállamok és a tagjelölt országok – eltérően értelmezik: van, aki a béke és a jólét garanciáját látja benne, más a nemzeti szuverenitás korlátozását, megint mások egy bürokratikus, demokratikus deficitben szenvedő konstrukciót.

Az EU jelenlegi intézményi szerkezete hosszú, fokozatos átalakulások eredménye, amelyek gyökerei az 1951-es Európai Szén- és Acélközösséghez (Montánunió) és az 1957-es római szerződésekhez nyúlnak vissza. A könyv korábbi fejezetei többször hangsúlyozták, hogy a második világháború utáni nyugat-európai politika egyik központi problémája az volt: hogyan lehet a kontinens államait úgy összekötni, hogy a világháborúk katasztrófája ne ismétlődhessen meg. Ezt a kérdést a nemzetállami szuverenitás és a közös intézmények közötti feszültség határozta meg. Az EU fő intézményei – az Európai Tanács, az Európai Unió Tanácsa (Miniszterek Tanácsa), az Európai Parlament, az Európai Bizottság, az Európai Unió Bírósága és az Európai Központi Bank – nem egy állandó, változatlan „alkotmányos” terv szerint jöttek létre, hanem szerződéses módosítások sorozatában: az Egységes Európai Okmány (1986), a Maastrichti Szerződés (1992), az Amszterdami Szerződés (1997), a Nizzai Szerződés (2001), a Lisszaboni Szerződés (2007, hatályba lépett 2009) és a későbbi technikai módosítások. A dokumentált tény az, hogy ezek a szerződések a tagállamok kormányközi megállapodásai voltak; az értelmezési vita arról szól, hogy az EU ettől vált-e „szupranacionális” entitássá, vagy továbbra is alapvetően a tagállamok közötti szerződéses együttműködés maradt.

Az intézményi mérleg egyik kulcskérdése a döntéshozatal kettős arca. A dokumentált tény szerint a legfontosabb stratégiai döntések az Európai Tanácsban, azaz a tagállamok állam- és kormányfőiből álló testületben születnek, alapvetően konszenzusos alapon. Az Európai Bizottság jogalkotási kezdeményezési jogköre és a Bíróság ítélkezési gyakorlata azonban jelentős szupranacionális elemeket visz a rendszerbe. Az Európai Parlament hatásköre a 20. század második felétől folyamatosan bővült: míg az 1979-es első közvetlen választások előtt konzultatív gyűlés volt, a Lisszaboni Szerződés után a rendes jogalkotási eljárásban társjogalkotóvá vált, és a Bizottság elnökének megválasztásában is szerepet kapott. A tudományos konszenzus szerint az EU institucionális rendszere sem nem föderális állam, sem nem hagyományos nemzetközi szervezet; a szakirodalomban gyakran használják rá a „politikai rendszer”, „többszintű kormányzás” vagy „kormányzás” kifejezést. Ugyanakkor vitatott értelmezés, hogy ez a rendszer mennyire demokratikus legitimációjú: egyes kutatók szerint az Európai Parlament erősödése és a nemzeti

parlamentek bevonása alapvetően biztosítja a demokratikus kontrollt, mások szerint az Európai Tanács dominanciája és a Bizottság technokrata jellege továbbra is egyfajta „demokratikus deficitet” (democratic deficit) termel.

A mérleg szempontjából fontos az is, hogy a kilenc ország történetében az európai projekt eltérően csapódott le. Az Egyesült Királyság 1973-ban csatlakozott, de a csatlakozás körüli belpolitikai viták a brit európai identitás bizonytalanságát tükrözték, amely végül a 2016-os referendumhoz és a Brexithez vezetett (lásd Brexit és a jelenkor). Írország számára az EU-tagság 1973-tól részben a brit gazdasági függőségből való szabadulás eszköze volt, és az EU az 1998-as Good Friday Agreement utáni békefolyamat egyik keretét adta, bár a Brexit Észak-Írország kapcsán új érzékenységeket hozott felszínre. Franciaország a római szerződések egyik aláírójaként az integráció egyik motorja volt, de a 2005-ös európai alkotmányról szóló népszavazási elutasítás a francia társadalom euroszkeptikus fordulását jelezte. Németország a háború utáni politikai identitását erősen az európai integrációhoz kötötte; a 2020-as évek belpolitikai vitáiban azonban a nemzeti költségvetési és energiapolitikai érdekek egyre gyakrabban kerülnek feszültségbe a közös uniós célokkal. Svájc nem tagja az EU-nak, de bilaterális szerződések széles hálózata köti az unióhoz; ez a modell jól mutatja, hogy a piaci integráció mélysége és a formális tagság elválhat egymástól. Ausztria 1995-ben, Finnországgal és Svédországgal együtt csatlakozott, és 1999 óta az eurózóna tagja. Olaszország az alapítók közé tartozott, de a 2000-es évek államadósság-válságai folyamatosan próbára tették az eurórendszerrel való viszonyát. Spanyolország és Portugália 1986-ban csatlakoztak, és a csatlakozást a demokratikus átmenetük megerősítésének tekintették; a 2000-es évek gazdasági válságai azonban társadalmi feszültségeket és új politikai mozgalmakat hoztak (lásd Az európai integráció mérlege és a portugál királyság kialakulása–Portugália 1986–2026 portugál fejezetek).

40.1.2. Az euró és a gazdasági unió: konvergencia, válság és strukturális feszültségek

A gazdasági integráció mérlegét nem lehet a növekedési statisztikák puszta összevetésére redukálni; az euró története azonban jól mutatja a közös valuta ígéreteit és belső feszültségeit. Az eurót 1999. január 1-jén vezették be könyvelési valutaként, majd 2002. január 1-jén vált készpénzvalutává tizenkét – 2026-ra húsz – tagállamban. A döntés dokumentált politikai kompromisszum volt: a német újraegyesítés utáni Európában a közös valutát részben a német gazdasági dominanciát ellensúlyozó, részben pedig a német újraegyesülést és a német politikát szorosabban Európához kötő eszköznek tekintették. A tény az, hogy az euró bevezetését a tagállamok költségvetési és inflációs mutatókra vonatkozó konvergenciafeltételekhez kötötték (a maastrichti kritériumok), azonban a valutaunió nem párosult teljes fiskális unióval, közös adópolitikával vagy közös eurókötvényekkel. Ez a feszültség a 2009–2010-es eurózóna-adósságválságban vált élesen láthatóvá: Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország és Ciprus szorult pénzügyi segélyre, és a válság során a hitelezők – elsősorban a német kormány és az Európai Központi Bank – megszorító intézkedésekhez kötötték a támogatást.

Az áldozatközpontú mérlegnél fontos elkülöníteni a makrogazdasági mutatókat és a társadalmi tapasztalatokat. A dokumentált adatok szerint a válság éveiben több dél-európai államban a munkanélküliség – különösen a fiataloké – drasztikusan emelkedett, a közszolgáltatásokból leépítések történtek, és a legszegényebb háztartások jövedelme csökkent. Ugyanakkor a statisztikai becslések és a különböző közgazdasági iskolák értelmezései között nincs konszenzus abban, hogy a megszorítások mennyiben voltak elkerülhetetlenek, vagy hogy a válságot elsősorban a tagállamok költségvetési fegyelmezetlensége, a globális pénzpiaci sokk vagy a valutaunió intézményi hiányosságai okozták. A vitatott értelmezések között szerepel az Európai Központi Bank szerepe: egyes elemzők szerint a 2012-es „whatever it takes” beavatkozás mentette meg az eurót, mások szerint a bank monetáris eszközei nem pótolták a fiskális és szociális uniót. A

helyzetet tovább bonyolítja, hogy a válság alatt a hitelező országok – köztük Németország – kormányai úgy kommunikáltak az adós országokról, mintha azok felelőtlensége lett volna a válság kizárólagos oka; ez a narratíva kritikai elemzések szerint leegyszerűsítő és részben sztereotip, mert figyelmen kívül hagyja a magánadósság, a bankfelügyelet és a tőkepiaci mozgások szerepét.

A gazdasági unió mérlegének másik oldala a belső piac, amely a könyv témájában különösen fontos, hiszen a kilenc ország kereskedelmének jelentős része az EU-n belül bonyolódik. A dokumentált tény az, hogy a belső piac 1993-as hivatalos létrehozása után nagyobb szabadságot adott az áruk, a tőke, a szolgáltatások és a munkaerő mozgásának; ez a szabadság a 2004-es és későbbi keleti bővítések után a munkavállalói mobilitás új hullámát tette lehetővé. A mérleg azonban nem csak a GDP-növekedésről szól: a nyugat-európai országokban a belső piac és a kibővített unió munkaerő-piaci hatását különböző társadalmi osztályok eltérően élték meg. Az alacsony képzettségű és bizonytalan szerződésű dolgozók egy része a munkaerő-kínálat növekedését bércsökkenésként és a jóléti ellátások gyengüléseként érzékelte; mások éppen az EU-n belüli munkavállalói lehetőségeket használták ki. A szakirodalomban vitatott, hogy a 21. század elejének belső migrációja mennyiben okozott bérnyomást a fogadó országokban; az aggregált statisztikai becslések nem egységesek, és a hatás ágazatonként, régióként és képzettségi szintenként jelentősen eltér.

Fontos hangsúlyozni, hogy a gazdasági unióról szóló közbeszédben gyakran keverednek dokumentált tények, statisztikai becslések és emlékezetpolitikai elemek. A 2008-as pénzügyi válság, majd a 2010-es évek eurózóna-válsága, a 2020-as COVID–19 világjárvány és a 2022 utáni energiaár-sokk a jóléti államokról szóló vitákat (lásd A jóléti állam és az európai szociális modell) és a gazdasági integráció politikai elfogadottságát is átalakította. A tényekhez tartozik, hogy a világjárvány idején az EU először hozott létre közös adósságot a NextGenerationEU helyreállítási alappal; ez az értelmezés fókuszában sokak szerint fordulópont, de az, hogy ez valódi fiskális unióhoz vezet-e, 2026-ban nyitott kérdés.

40.1.3. Bővítések, mélység és a Brexit: az integráció határai

Az EU bővítéseinek története a könyv regionális logikájához szorosan kapcsolódik. Az alapító hat állam – Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg – 1957-ben egy kisebb, viszonylag homogén gazdasági-gazdaságpolitikai tömböt alkotott. Az 1973-as első bővítés az Egyesült Királyság, Írország és Dánia csatlakozásával a közösséget a Brit-szigetek felé nyitotta; az 1981-es görög, majd az 1986-os spanyol és portugál csatlakozás a dél-európai diktatúrák bukása utáni demokrácia megszilárdítását szolgálta, és egyben a mezőgazdasági és kohéziós politikák súlyát növelte. Az 1995-ös osztrák, svéd és finn bővítés a semlegesek és a fejlett jóléti államok csatlakozását hozta, a 2004-es, 2007-es és 2013-as bővítések pedig a kelet-közép-európai posztkommunista országokat kapcsolták be. Mindezek a folyamatok összhangban vannak a könyv azon megállapításával, hogy a 20. század második felének nyugat-európai demokráciái a gazdasági nyitást és a politikai stabilitást egymással összekapcsolódó célnak tekintették (lásd A háború utáni demokráciák és a jóléti állam).

A bővítések mérlege azonban nem egyirányú sikersztori. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a 2004 utáni bővítés jelentős munkaerő-vándorlást hozott a balti és kelet-közép-európai országokból nyugat felé, ami a fogadó országokban részben gazdasági növekedést támogatott, részben társadalmi feszültségeket keltett. Az EU kohéziós politikája több száz milliárd eurót juttatott a kevésbé fejlett régióknak, de a strukturális alapok hatékonyságáról nincs egyértelmű szakmai konszenzus: egyes statisztikai elemzések pozitív növekedési hatást mutatnak, mások szerint a felzárkózás lassú és a támogatások helyi korrupciós kockázatot hordoznak. A régi tagállamok számára a bővítések egyúttal az intézményi döntéshozatal bonyolódását is hozták; a

Lisszaboni Szerződés többségi szavazási rendszere a hatékonyságot próbálta növelni, de a döntési folyamatok lassúsága és a sokszereplős alkufolyamatok továbbra is kritizálhatók.

A mélység kérdése különösen a Brexit kapcsán ütközik ki. Az Egyesült Királyság kilépése 2020. január 31-én lépett hatályba, miután a 2016. június 23-i népszavazáson a szavazók 51,9%-a a kilépésre adta le voksát (ez a dokumentált választási statisztika; a szavazók társadalmi összetételére vonatkozó utólagos elemzések becslések, és nem fedik le a teljes szavazóközönséget). A Brexitről szóló értelmezési viták rendkívül élesek: a kilépést támogatók a nemzeti szuverenitás visszaszerzését és a bevándorlás ellenőrzését emelték ki, az ellenzők a gazdasági károkat, a brit társadalom megosztottságát és az észak-ír helyzet bizonytalanságát. A tény az, hogy a kilépés után az Egyesült Királyság és az EU között átfogó kereskedelmi és együttműködési megállapodás született, amely vámmentességet biztosít az árukra, de nem terjed ki a szolgáltatások szabad áramlására, és új ellenőrzési réteget hozott az élelmiszer- és állategészségügyi termékeknél. A gazdasági hatásokra vonatkozó becslések eltérőek; a hivatalos brit statisztikai becslések és független elemzések a kereskedelem lassulását, a beruházások visszaesését és a munkavállalói mobilitás csökkenését mutatják, de a pontos oksági hatást nehéz elkülöníteni a világjárvány és a globális energiaár-sokk hatásaitól. Tény az is, hogy Észak-Írország különleges státuszt kapott, amely szerint az észak-ír áruk továbbra is hozzáférnek az EU belső piacához, de ez belső alkotmányos feszültséget teremt a szigeten belül; a dokumentált politikai vita 2026-ban is élő (lásd Írország függetlensége és a Troubles és Brexit és a jelenkor).

A Brexit további jelentősége, hogy az integráció mélységének korlátjára mutat rá: az a tagállam, amelyik nem akart a többsebességes Európa „magjához” tartozni, végül kilépett. Ezzel párhuzamosan az eurózónán kívül maradt tagállamok – köztük az 1995-ben csatlakozott Svédország, illetve Dánia, valamint a keleti tagállamok egy része – fenntartják a nemzeti valutájukat, míg a schengeni övezet sem esik egybe az EU tagságával: Írország nem tag a schengeni térségben, Svájc viszont társult tagként részt vesz benne. Ez a változó geometriájú Európa képe fontos korrekciós szempont a könyv régiófelfogásához: a kilenc nyugat-európai állam közül 2026-ban az Egyesült Királyság és Svájc nem az EU tagja, és az európai integráció éppen ezért nem azonos a nyugat-európai régiónak a közös intézményekbe való automatikus betagozódásával.

40.1.4. A demokrácia, a jogállam és az értékrend mérlege

Az EU 2026-os önértelmezésében a demokrácia, a jogállam és az alapjogok központi értékek, de ezeknek az érvényesítése a tagállamokkal szemben a 2010-es évektől folyamatos politikai válságok forrása. A dokumentált tény az, hogy az EU szerződései tartalmazzák az értékrendi cikkeket, és a Lisszaboni Szerződés óta létezik a jogállamisági eljárás, amelyet először Lengyelországgal, majd Magyarországgal szemben indítottak el. Ebben a vitában a tagállami kormányok és az uniós intézmények közötti hatalmi konfliktusról van szó, és a tudományos konszenzus szerint a jogállamiság uniós védelme intézményileg gyenge, mert a szankciókhoz gyakorlatilag egyhangúság kellene. Az értelmezési viták itt rendkívül élesek: az érintett kormányok sorozatosan „brüsszeli beavatkozásnak” minősítik az eljárást, míg az Európai Parlament és egyes civil szervezetek a szélesebb mérce alkalmazását követelik. A könyv témája szempontjából fontos, hogy a jogállamisági válság elsősorban a 2004 utáni bővítés államait érinti, ami arra utal, hogy a keleti bővítés demokratikus konszolidációja nem volt olyan egyenletes, mint ahogy a 2000-es évek eufóriája feltételezte.

A mérleghez hozzátartozik, hogy az EU belső politikai vitái a 2020-as években egyre inkább összefonódnak a migráció és a menekültügy témájával. A 2015-ös menekültválság idején a menedékkérők elosztására vonatkozó kvótarendszer több tagállam – köztük a visegrádi országok – nyílt ellenállásába ütközött, ami az EU döntéshozatali képességének korlátját jelezte. A migrációról szóló diskurzusban erősen keverednek dokumentált statisztikai tények – például a

menedékkérelmek száma, a migránsok származási országai, a befogadási arányok – és emlékezetpolitikai vagy morális pánikkeltő elemek. A mérleg szempontjából fontos, hogy a migrációs politika évtizedek óta a tagállami hatáskörök és a közös uniós normák küzdelmének terepe; a 2024 után elfogadott menekültügyi paktum – amennyiben forrás hitelesítette – a gyakorlatban a szolidaritási mechanizmus gyengülését és a határellenőrzés erősödését jelenti, de ez utóbbiak 2026-os gyakorlati megvalósulása még értékelhető vitatott.

A demokrácia és a jogállam kérdése összekapcsolódik a populizmus jelenségével, amely részben az EU-val szembeni ellenállásban nyilvánul meg. A szakirodalom megkülönbözteti az euroszkepticizmus különböző típusait: a baloldali euroszkepticizmus a megszorítások és a piaci liberális politikák ellen irányul, a jobboldali euroszkepticizmus a nemzeti identitás és a bevándorlás-szabályozás felől kritizál, és létezik a „puha" euroszkepticizmus is, amely nem a kilépést, hanem a reformot célozza. A nyugat-európai államok közül a 2010-es években a Nemzeti Front/RN Franciaországban, a Lega és az Öt Csillag Olaszországban, a Vox Spanyolországban, a Chega Portugáliában, a Brexitpárt/Reform UK az Egyesült Királyságban, illetve az AfD Németországban mind jelentős választási eredményeket ért el; az uniós ügyekkel kapcsolatos álláspontjaik azonban nem alkotnak egységes „populista internacionalét", mert a nemzeti érdekek és stílusok eltérőek. A mérleg szempontjából a dokumentált tény az, hogy ezek a pártok az EU intézményeit gyakran antidemokratikus bürokráciaként ábrázolják, míg a másik oldal szerint ők maguk a liberális demokráciát kívánják lebontani. Az ilyen vitákban a forráskritika azt követeli, hogy ne mossuk egybe a pártok programját a választói bázis minden tagjának motivációjával.

40.1.5. Források és bizonytalanságok

Az európai integráció mérlegéhez rendelkezésre álló források rendkívül gazdagok, de éppen ezért a forráskritika fokozottan fontos. A szerződések, az uniós intézmények hivatalos dokumentumai, az Európai Bíróság ítéletei, a tagállami parlamentek vitái és a statisztikai hivatalok adatai elsődleges források. A gazdasági hatások és a társadalmi attitűdök esetében az Eurobarométer-felmérések és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai elsődleges, de módszertanilag bizonytalan források; a mintavételi hibák, a kérdésfeltevés hatása és a válaszadási hajlandóság mind befolyásolják az eredményeket. A szakirodalmi állítások esetén fontos megkülönböztetni a jogi elemzést a politikatudományi elemzéstől, a közgazdasági modelleket és a történeti rekonstrukciót. A tudományos konszenzus szilárd abban, hogy az EU intézményei sui generis, azaz egyedi jellegűek, de nincs konszenzus arról, hogy ez a rendszer mennyire stabil, mennyire demokratikus és merre fejlődjön. A 2022 utáni energiaválság és a 2024–2026-os uniós döntések értékelése során a szakirodalom még formálódik; ilyenkor a mérlegre vonatkozó állítások csak feltételesen, attribúcióval fogalmazhatók meg. A Brexit gazdasági hatásaira vonatkozó számoknál különösen szükséges jelezni, hogy a becslések modellfüggők és a hivatalos statisztikai kiadványok által közölt pontosság mögött komoly bizonytalanságok vannak.

40.1.6. Rövid összefoglaló

- Az EU intézményrendszere a második világháború utáni béke és a nemzeti szuverenitás feszültségében született; ma sem föderatív állam, sem hagyományos nemzetközi szervezet, hanem sui generis politikai rendszer.
- Az intézményi döntéshozatal egyszerre kormányközi – az Európai Tanácson és a Miniszterek Tanácsán keresztül – és szupranacionális – a Bizottság, a Parlament és a Bíróság révén; a demokratikus deficit mértéke a szakirodalomban vitatott.
- Az euró 1999–2002-es bevezetése közös valutát hozott, de nem teljes fiskális uniót; a 2010-es adósságválság a tagállamok közötti gazdasági különbségeket és a megszorítási vitákat élezte ki.

- A bővítések – az 1973-as első körtől a 2004 utáni keleti hullámig – a demokrácia megszilárdításának és a gazdasági integrációnak a kettős célját szolgálták, de a felzárkózás mértéke és a támogatások hatékonysága vitatott.
- A Brexit dokumentáltan a brit tagságot lezáró népszavazáson alapult, de okai és következményei – gazdasági, társadalmi és észak-ír – összetettek; a kilépés az integráció mélységének és a változó geometriájú Európa modelljének korlátját mutatja.
- A jogállamisági viták, a migrációs válság és a populista erősödés azt mutatják, hogy az EU értékrendi közösségének érvényesítése politikai csaták függvénye, nem automatikus jogi folyamat.
- A 2026-os mérleghez a források gazdagok, de a legfrissebb folyamatok – különösen a 2022 utáni energiaválság és a 2024–2026-os döntések – értékelése még nem rendelkezik stabil tudományos konszenzussal.

40.1.7. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tények támasztják alá azt az állítást, hogy az EU intézményrendszere sem nem föderáció, sem nem hagyományos nemzetközi szervezet? Melyek a kormányközi és a szupranacionális elemek?
2. Hogyan kapcsolódik az euró válságtörténete a A jóléti állam és az európai szociális modell alfejezetben tárgyalt társadalmi feszültségekhez?
3. Milyen különbségek és hasonlóságok mutathatók ki a kilenc nyugat-európai állam EU-hoz való viszonyában? Milyen szerepet játszott a csatlakozásuk ideje és motivációja?
4. Miért nem tekinthető a Brexit kizárólag gazdasági vagy kizárólag identitáspolitikai jelenségnek? Milyen forrásokra támaszkodhatunk a hatások méréséhez, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk?
5. Miben különbözik a jogállamisági vita a tagállamok és az uniós intézmények között a hagyományos nemzetközi jogi vitáktól? Milyen bizonyítékok hiányoznak ahhoz, hogy egyértelmű mérleget vonjunk az EU értékrendi érvényesítéséről?

40.2. Biztonság és geopolitika

A hidegháború utáni nyugat-európai biztonsági rend két, egymástól eltérő logikájú intézményre épült: a katonai szövetségként működő **Észak-atlanti Szerződés Szervezetére** (North Atlantic Treaty Organization, NATO) és a gazdasági-politikai integrációt megvalósító **Európai Unióra** (EU). A 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen ezt a kettős keretet egyszerre tette próbára és kényszerítette újragondolásra: a régió államai részben újra felfedezték a kollektív védelem jelentőségét, részben pedig kénytelenek voltak szembenézni az orosz energiahordozóktól való függőséggel és a semlegesség korábban megszilárdultnak hitt modelljeivel. Ez az alfejezet a 2026-os állapotig mutatja be, hogyan alakult a NATO és az európai védelem viszonya, milyen hatásai voltak az orosz–ukrán háborúnak, hogyan zajlott az energiafüggőség csökkentése, és miként értelmezték újra a semleges államok a szövetségi politikákat. A hangsúly a kilenc vizsgált ország közötti különbségeken és a közös kényszereken van.

40.2.1. A hidegháborús örökség és a 2022 előtti keret

A második világháború utáni nyugat-európai biztonsági architektúra alapjait az 1949-ben aláírt NATO-szerződés fektette le. A régióból az Egyesült Királyság, Franciaország, Olaszország és Portugália alapító tag volt, míg a Német Szövetségi Köztársaság 1955-ben csatlakozott, Spanyolország pedig 1982-ben. A hidegháború alatt a NATO elsődleges feladata a Szovjetunióval

szembeni elrettentés és a kollektív védelem volt; a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után a szövetség figyelme a nemzetközi válságkezelés és a terrorizmus elleni műveletek felé fordult, ami vitákat is keltett a tagállamok között. Ezt a feszültséget a 2022 előtti évtizedben a „keleti szárny" megerősítésének igénye és a déli, mediterrán irányú migrációs-katonai kihívások párhuzamosan alakították.

Az európai védelem kérdése már a 20. század végén napirendre került: az 1998-as francia–brit St. Malo-i nyilatkozat megnyitotta az utat az Európai Unió **közös biztonság- és védelempolitikája** (Common Security and Defence Policy, CSDP) előtt. A Lisszaboni Szerződés 2009-ben létrehozta az **állandó strukturált együttműködést** (Permanent Structured Cooperation, PESCO), amely lehetővé tette a hajlandó és képes tagállamok szorosabb védelmi kooperációját. Ezzel párhuzamosan azonban a NATO maradt a kollektív védelem elsődleges kerete, és a francia **stratégiai autonómia** (autonomie stratégique) koncepciója – amely az EU katonai képességeinek önállóságát hangsúlyozta – éles vitákat váltott ki, különösen az Egyesült Királyságban és több kelet-közép-európai tagállamban, amelyek attól tartottak, hogy ez gyengítheti a transzatlanti köteléket.

A hidegháború végén a régió biztonsági térképén három, katonailag semleges vagy el nem kötelezett állam maradt hosszabb ideig: Ausztria, Írország és Svájc. Az osztrák semlegesség jogi alapját az 1955-ös államszerződés és az ugyanabban az évben elfogadott örökös semlegességi törvény teremtette meg; Ausztria így nem csatlakozott a NATO-hoz, de 1995 óta az EU tagja. Írország katonai semlegessége nem kodifikált nemzetközi jogi aktus, hanem politikai gyakorlat, amelyet a II. világháború alatti semlegesség és a későbbi ENSZ-békefenntartó hagyomány alakított ki; az ország 1973 óta EU-tag. Svájc ezzel szemben nem uniós tag, semlegességét az 1815-ös bécsi kongresszuson ismerték el, és fegyveres, önálló semlegességként értelmezi; a hidegháború alatt is kívül maradt minden katonai szövetségen. Ez a három állam a 2022-es háborút megelőzően is folyamatosan egyensúlyozott a semlegesség történelmi önértelmezése és az európai biztonságpolitikai szolidaritás között; az orosz–ukrán háború ezt az egyensúlyt új, élesebb megvilágításba helyezte.

40.2.2. A NATO és az európai védelem átalakulása (2022–2026)

A 2022. február 24-i orosz invázió Ukrajna ellen alapjaiban változtatta meg a nyugat-európai biztonságpolitikai vitákat. A NATO azonnal megerősítette keleti szárnyát, és 2023–2024-ben bekövetkezett Finnország, majd Svédország csatlakozása – ez a könyv földrajzi fókusza szempontjából külső folyamat, ám a szövetség belső erőviszonyait és a balti-tengeri, illetve észak-európai biztonsági helyzetet a régió államai számára is érzékelhetően átalakította. A bővítés dokumentált tény, de értelmezése vitatott: a NATO hivatalos álláspontja szerint a bővítés védelmi jellegű, míg az orosz kormány azt a saját biztonságát fenyegető terjeszkedésként mutatja be. Ez az értelmezési konfliktus maga is része a háború körüli geopolitikai vitának.

A régió legnagyobb katonai hatalmai közül Németországban Olaf Scholz kancellár 2022. február 27-i beszédében hirdette meg a **Zeitenwende** (korszakforduló) politikáját: a kormány 100 milliárd eurós különleges alapot jelentett be a Bundeswehr modernizálására, és elkötelezte magát a NATO 2014-es walesi csúcson megfogalmazott, GDP-arányos 2%-os védelmi költési irányelvének tartós teljesítése mellett. A 2%-os cél politikai kötelezettségvállalás, nem jogilag kikényszeríthető szerződéses szabály; teljesülésének módja és mérése tagállamonként eltérő, és a statisztikai besorolások miatt vitatott. A német fordulat azért is jelentős, mert a hidegháború utáni évtizedekben a német védelmi politika a viszonylag alacsony katonai kiadásokkal és az orosz energiaszállításoktól való erős függéssel párosult.

Franciaország a stratégiai autonómia hagyományos szószólójaként a háború után is fenntartotta a nukleáris elrettentésre épülő, önálló katonai képességeit, és az EU szintjén az európai védelmi

ipar megerősítését szorgalmazta. Az Egyesült Királyság a Brexit után is a NATO egyik vezető katonai hatalma maradt, nukleáris fegyverekkel és állandó ENSZ-biztonsági tanácsi tagsággal; a brit–francia védelmi együttműködés azonban a 2020-as évekre szorosabbá vált, részben az amerikai politika kiszámíthatatlanságával kapcsolatos aggodalmak miatt. Olaszország, Spanyolország és Portugália a NATO déli szárnyát erősítették, ugyanakkor a mediterrán térség migrációs és tengeri biztonsági kihívásai önálló figyelmet követeltek; Olaszország számára a líbiai és észak-afrikai instabilitás, Spanyolország számára pedig a marokkói–spanyol határkérdések és az afrikai partok közelsége jelentett folyamatos napirendi pontot.

Az Európai Unió a 2022 márciusi **Stratégiai Iránytű** (Strategic Compass) elfogadásával válaszolt a háborúra: a dokumentum a gyorsreagálású képességek fejlesztését, a hibrid fenyegetésekkel szembeni ellenálló képességet és a védelmi kiadások összehangolását tűzte ki célul. A **Európai Védelmi Alap** (European Defence Fund, EDF) és a PESCO keretében futó projektek a közös hadiipari fejlesztéseket ösztönözték, de a tagállami védelmi beszerzések továbbra is nagyrészt nemzeti hatáskörben maradtak. A vita alapkérdése 2026-ig érdemben nem zárult le: vajon az EU-nak önálló katonai szereplővé kell-e válnia, vagy a NATO és az amerikai elrettentés marad-e a kontinens biztonságának gerince? Ezt a dilemmát a francia stratégiai autonómia hívei és a transzatlanti kapcsolatot előtérbe helyező tagállamok – köztük a balti államok és több kelet-közép-európai ország – eltérően válaszolják meg; a vitát attribúcióval, nem egyetlen „európai” álláspontként kell bemutatni.

40.2.3. Az orosz–ukrán háború dokumentált tényei és regionális hatásai

A háború megnevezése maga is vitatott. Az ukrán kormány, az Európai Unió, az Egyesült Államok és az ENSZ Közgyűlésének 2022. március 2-i határozata **agressziónak** vagy **orosz–ukrán háborúnak** nevezi a konfliktust; az orosz kormány hivatalosan **különleges katonai műveletnek** (szpecyialnaja vojennaja operacija) hívja, és a Krím 2014-es annexióját „újraegyesítésként” értelmezi. A könyv a dokumentált eseményeket ismerteti, a politikai minősítéseket pedig a használókhoz köti, nem teszi meg saját álláspontjaként.

A 2014. évi krími annexió és a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus után az EU és a régió államai fokozatos szankciós rezsimet vezettek be, de a 2022. február 24-i teljes körű invázió ezt minőségi ugrással váltotta fel: azóta az EU számos szankciós csomagot fogadott el, amelyek orosz magánszemélyeket, bankokat, technológiai exportot és energiahordozókat érintettek. A szankciós döntések egyhangúságot igényelnek az EU-ban, ezért a gyorsaságot több tagállami vétó vagy kompromisszumigény lassította; a könyv régióján kívüli Magyarország például rendszeresen feltételekhez kötötte egyes csomagok elfogadását. Ez a mechanizmus maga is vitatott, mert a közös fellépés hatékonyságát gyengítheti.

A menekültválság mértéke jelentős volt: az EU 2022. március 4-én aktiválta az **ideiglenes védelmi irányelvet** (Temporary Protection Directive), amely először adott egységes uniós jogi státuszt a háború elől menekülők millióinak. A nyugat-európai országok közül Németország és Franciaország, valamint Olaszország és Spanyolország is nagy számban fogadtak be ukrajnai menekülteket; a pontos számok folyamatosan változnak, és a statisztikai adatok országonként, időpontonként és a „menekült” definíciójától függően eltérnek. Az ellenőrizhető adatok a nemzeti statisztikai hivatalok és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának becslésein alapulnak; a könyv a 2026-os lezáráskor nem tekinti véglegesnek őket.

A katonai támogatás terén a régió államai eltérő mértékben vettek részt. Az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország és Olaszország fegyvereket, lőszert, kiképzést és pénzügyi támogatást nyújtottak Ukrajnának; Spanyolország és Portugália kisebb, de szimbolikusan fontos hozzájárulásokat tett. A szállítmányok tartalma részben titkos vagy biztonsági okokból nem nyilvános, így a nyilvános adatok nem feltétlenül tükrözik a teljes képet. A katonai segítségnyújtás jogi kerete

sem egységes: egyes kormányok a nemzetközi jog szerinti önvédelem támogatásaként, mások humanitárius és védelmi kötelezettségként értelmezik. Az „eszkalációs félelem” és a „békepárti” álláspontok közötti vita a régió társadalmait is megosztotta.

A háború regionális gazdasági hatásai összekapcsolódtak az energiaválsággal: az infláció, az élelmiszerárak emelkedése és az ellátási láncok zavarai a jóléti államok kiadásaira is nyomást gyakoroltak. Ugyanakkor a háború új lendületet adott a védelempolitikai integrációnak és a kiberbiztonsági, hibrid fenyegetések elleni fellépésnek. A 2020-as évek közepére a régió biztonsági közbeszédében a „territoriális védelem” és a „társadalmi ellenálló képesség” (resilience) fogalma került előtérbe.

40.2.4. Energiafüggőség és az átalakulás politikája

A 2022-es inváziót megelőzően a régió több állama – elsősorban Németország, Olaszország és Ausztria – jelentős mértékben támaszkodott az orosz csővezetékes földgázra. A pontos arányok évente és országonként változtak, és a statisztikai besorolások miatt vitatottak; annyi dokumentált, hogy az orosz Gazprom hosszú távú szerződésekkel és az **Északi Áramlat** (Nord Stream) vezetékeken keresztül meghatározó szerepet játszott a nyugat-európai gázellátásban. A 2022. szeptemberi, Balti-tenger alatti robbanások az Északi Áramlat 1 és 2 vezetékeken fizikailag is megszakították ezt a kapcsolatot; a szabotázs tényét a nyomozó hatóságok dokumentálták, de a felelősség kérdése a könyv lezárásáig nyitott maradt, és több állam, illetve elemző eltérő értelmezéseket fogalmazott meg.

Az energiafüggőség csökkentése kettős irányban indult el. Egyrészt az uniós és nemzeti politikák a **cseppfolyósított földgáz** (liquefied natural gas, LNG) importjának növelését ösztönözték: az ibériai államok – Spanyolország és Portugália – viszonylag fejlett LNG-terminál-kapacitással rendelkeztek, de a Pireneusokon átívelő csővezeték-összeköttetések korlátozott volta miatt az ibériai „energiasziget” problémája kiéleződött. A francia nukleáris park és a brit tengeri szélerőművek stratégiai jelentősége megnőtt, de mindkét terület saját bizonytalanságokkal küzd: Franciaországban a reaktorok karbantartási hátraléka, az Egyesült Királyságban a megújuló kapacitások időjárásfüggése jelentett kihívást.

Másrészt az Európai Bizottság 2022 májusában bemutatta a **REPowerEU** tervet, amelynek célja az orosz fosszilis tüzelőanyagok fokozatos kivezetése, az energiahatékonyság növelése és a megújuló energiák gyorsított kiépítése volt. A terv a Demográfia, környezet és klíma alfejezetben tárgyalt zöld átállással összhangban állt, de a háború miatt a rövid távú ellátásbiztonság és a hosszú távú klímacélok közötti feszültségek felerősödtek. A spanyol–portugál kormányok 2022-ben az úgynevezett **ibériai gázár-sapka** (tope al gas) átmeneti mechanizmusát harcolták ki az EU-tól, amely a villamosenergia-árakat hivatott mérsékelni; a mechanizmus hatékonyságáról és szociális következményeiről a közgazdászok eltérően vélekednek.

A 2025–2026-os időszakra az orosz csővezetékes gáz aránya az EU-ban drasztikusan visszaesett, az LNG-import viszont növekedett, ami új függőségeket teremtett Katar, az Egyesült Államok és más szállítók irányában. A villamosenergia-árak 2022–2023-ban rekordszintet értek el, majd csökkentek, de a hosszú távú energiapiaci volatilitás a könyv lezárásakor is fennállt. Az energiafüggőség tehát nem szűnt meg, hanem átalakult: a csővezetékes orosz gáz helyét részben tengeri LNG, részben megújuló és nukleáris források vették át, miközben a kritikus nyersanyagok és a zöld technológiák ellátási láncaiban új geopolitikai kockázatok jelentek meg. A pontos adatok folyamatosan frissülnek, ezért a tankönyv itt nem közöl statisztikai táblázatot; a hallgatóknak a friss uniós és nemzeti energiahatósági jelentéseket kell ellenőrizniük.

40.2.5. Semlegesség és szövetségi politikák: a három kívülálló

A háború a semleges vagy katonailag el nem kötelezett államok önértelmezését is próbára tette. A három állam – Ausztria, Írország és Svájc – eltérő történelmi alapokon áll, de közös dilemma elé került: hogyan lehet fenntartani a semlegességet, miközben az orosz agresszióval szembeni politikai, gazdasági és humanitárius szolidaritást is kifejezik?

Ausztria a második világháború utáni **örökös semlegesség** (immerwährende Neutralität) doktrínáját 1955-ben az államszerződéssel együtt fogadta el; a semlegesség katonai értelemben azt jelenti, hogy az ország nem csatlakozik katonai szövetséghez, és nem enged idegen csapatokat a területére. Az EU-csatlakozás 1995 óta ezt a doktrínát fokozatosan politikai és jogi feszültségekkel terhelte, mert az EU közös kül- és biztonságpolitikája szankciók elfogadását és politikai szolidaritást vár el a tagoktól. A 2022-es invázió után Ausztria csatlakozott az EU szankciós csomagjaihoz, humanitárius támogatást nyújtott Ukrajnának, és elítélte az orosz agressziót, ugyanakkor katonailag semleges maradt, és nem szállított fegyvert. A bécsi kormány ezt a kettős politikát „aktív semlegességként" mutatta be, de a kritikusok – köztük egyes osztrák ellenzéki pártok és uniós partnerek – szerint a semlegesség tartalma kiüresedett, míg mások éppen a semlegességhez való ragaszkodást bírálták az európai szolidaritás hiányaként. Ez a vita nem jogi, hanem politikai és emlékezetpolitikai jellegű.

Írország katonai semlegessége nem nemzetközi szerződésen alapul, hanem a második világháború alatti semlegesség és az ENSZ-békefenntartásban való részvétel hagyományán. Az ország nem NATO-tag, de EU-tagként részt vesz a közös kül- és biztonságpolitikában, és a lisszaboni szerződés értelmében az EU védelmi együttműködése nem érinti a tagállamok biztonság- és védelempolitikájának sajátos karakterét. A 2022-es háború után Írország humanitárius és pénzügyi támogatást nyújtott, de katonai eszközöket nem szállított. A vitatott **hármas zár** (triple lock) mechanizmus – amely szerint az ír katonai részvétel külföldi műveletekben ENSZ-felhatalmazáshoz, kormányzati döntéshez és parlamenti jóváhagyáshoz kötött – a háború kapcsán ismét középpontba került: egyes politikai erők a szabály felülvizsgálatát szorgalmazták, hogy Írország gyorsabban reagálhasson a nemzetközi válságokra, míg a semlegesség hívei éppen ezt a mechanizmust tekintik a semlegesség garanciájának. A vita a 2026-os állapot szerint sem zárult le.

Svájc a fegyveres, önálló semlegesség hagyományát követi, és nem tagja az EU-nak. A 2022-es invázió után a szövetségi kormány – a svájci semlegesség értelmezésének részét képező, úgynevezett **differenciált semlegesség** (differenzierte Neutralität) keretében – átvette az EU szankcióinak jelentős részét, beleértve az orosz vagyonbefagyasztásokat és pénzügyi korlátozásokat. Ez a lépés a svájci belpolitikában éles vitát váltott ki: a kormánypártok többsége szerint a szankciók átvétele nem sérti a katonai semlegességet, mert nem jár fegyveres fellépéssel, míg a jobboldali és a semlegességet abszolút értékként kezelő erők szerint a nyugati szankciókhoz való csatlakozás aláássa Svájc hagyományos közvetítő szerepét. A svájci bankrendszer orosz vagyonokra vonatkozó zárolásai és a pénzügyi elszámolások átláthatósága körüli viták a Svájc 1990–2026 alfejezetben is felmerülnek; itt annyiban relevánsak, hogy a semlegesség és a pénzügyi szankciók összeegyeztethetősége a nemzetközi jogászok körében is vitatott.

A három semleges állam tehát eltérő válaszokat adott ugyanarra a kihívásra: Ausztria az EU-tagság és a semlegesség közötti hidat próbálta építeni, Írország a humanitárius és katonai semlegesség közti határt feszegette, Svájc pedig a pénzügyi szankciók átvételével a „katonai semlegesség – gazdasági szolidaritás" megkülönböztetést tesztelte. A közös elem az volt, hogy a semlegesség 2022 után már nem volt magától értetődő, passzív status quo, hanem folyamatosan újraértelmezett politikai konstrukció.

40.2.6. Új biztonsági kihívások és az előretekintés (2026)

A 2020-as évek közepére a nyugat-európai biztonsági napirend túlterjedt a hagyományos katonai fenyegetéseken. A **kiberbiztonság**, a **dezinformáció**, a **hibrid hadviselés** és a kritikus infrastruktúrák elleni támadások a tagállamok belbiztonsági és védelmi politikájának állandó elemévé váltak. A régió államai – különösen az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország és Olaszország – nemzeti kibervédelmi központokat és uniós szintű együttműködési mechanizmusokat működtettek; az orosz állami szereplőknek tulajdonított kibertámadásokkal kapcsolatos vádak gyakran bizonyítási nehézségekbe ütköznek, mert az attribúció titkosszolgálati értesüléseken és nem mindig nyilvános bizonyítékokon alapul. Ezt a bizonytalanságot a könyv jelzi.

Az Egyesült Államok szerepének alakulása 2025-től új kockázatokat és vitákat hozott: a 2024 végén megválasztott amerikai adminisztráció NATO-politikája, az ukrajnai támogatás feltételhez kötése és az európai védelmi tehermegosztással kapcsolatos követelései a könyv lezárásakor is változó, részben ellentmondásos nyilvános álláspontokban jelentek meg. A hírek gyorsan változnak, így a 2025–2026-os amerikai politikára vonatkozó állítások különös óvatossággal, kizárólag ellenőrzött források alapján kezelendők. Annyi azonban dokumentált, hogy a transzatlanti kapcsolat bizonytalansága a nyugat-európai államokat az európai védelmi képességek fejlesztésére és a stratégiai autonómiáról szóló vita felélénkítésére késztette.

A Kínával való gazdasági és technológiai verseny szintén átpolitizálta a biztonsági vitákat: az 5G-hálózatok, a kritikus nyersanyagok, a kikötői beruházások és a félvezető-ellátási láncok ügyében a régió országai eltérően egyensúlyoztak a gazdasági érdekek és a biztonsági kockázatok között. Portugália, Olaszország és Spanyolország a kínai infrastrukturális és pénzügyi jelenléttel kapcsolatban más-más álláspontot képviselt, ami újabb repedéseket mutatott az uniós közös fellépésben.

Végül a globális Délhez fűződő kapcsolatok is átkereteződtek: az afrikai, közel-keleti és latin-amerikai országokban a nyugat-európai államok háborús narratívájának elfogadottsága nem egyöntetű, és a 2022-es szankciók, valamint a gabona- és energiaválság emléke – különösen a Birodalmak, gyarmatosítás és dekolonizáció fejezetben tárgyalt posztkoloniális érzékenységek miatt – bonyolította a régió diplomáciai mozgásterét. A 2026-os mérleg tehát nem egyszerűen a NATO erejéről vagy az EU bővítéséről szól, hanem arról, hogy a nyugat-európai államok képesek-e a katonai, energetikai, digitális és normatív értelemben vett biztonságukat anélkül megszervezni, hogy a régi külpolitikai reflexek – a nagyhatalmi függés, a gyarmati örökség relativizálása vagy a semlegesség üres formalizmusa – visszatérjenek.

40.2.7. Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai a NATO és az EU hivatalos dokumentumai (alapító szerződések, stratégiai dokumentumok, soros elnökségi következtetések), az ENSZ Közgyűlésének és Biztonsági Tanácsának határozatai, a nemzeti kormányok és parlamentek nyilvános közleményei, valamint a statisztikai hivatalok és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának becslései. A 2022 utáni eseményekre vonatkozóan ezek a források gyakran nem teljes körűek: a katonai szállítmányok, a titkosszolgálati értesülések és a kibertámadások attribúciója részben nem nyilvános, így a könyv nem is állíthatja, hogy az olvasott források alapján minden állítását ellenőrizte. A friss statisztikai adatok – védelmi kiadások, gázimport-arányok, menekültszámok, energiaárak – becslések, és a módszertani besorolások miatt eltérhetnek.

Az orosz–ukrán háborúval kapcsolatos megnevezések, a semlegesség értelmezése, a stratégiai autonómia mint európai cél, valamint az energiafüggőség csökkentésének sikere mind olyan terület, ahol a tudományos és politikai konszenzus hiánya miatt a könyv nem foglal egyoldalúan állást. A 2025–2026-os amerikai és európai belpolitikai fejleményeket kizárólag ellenőrzött, nyilvános

források alapján lehetne részletesen tárgyalni; ezek hiányában a szöveg a dokumentált keretekre szorítkozik, és a gyorsan változó eseményeknél az ellenőrzési igényt jelzi. A jelen alfejezetben nem közölt statisztikai táblázatok helyébe a friss uniós energiahatósági, NATO- és ENSZ-jelentések olvasása javasolt.

40.2.8. Rövid összefoglaló

- A nyugat-európai biztonság a hidegháború óta a NATO katonai szövetsége és az EU politikai-gazdasági integrációja közötti munkamegosztásra épült; a 2022-es orosz invázió ezt a kettős keretet alapjaiban próbára tette.
- A NATO a háború után megerősítette keleti szárnyát, Finnország és Svédország csatlakozásával bővült; a régió országai közül Németország a „Zeitenwende" keretében növelte védelmi kiadásait, Franciaország a stratégiai autonómiát, az Egyesült Királyság pedig a NATO-n belüli nukleáris és katonai vezető szerepét hangsúlyozta.
- Az orosz–ukrán háború megnevezése vitatott: az ENSZ és az EU agressziónak, az orosz kormány „különleges katonai műveletnek" nevezi; a Krím 2014-es annexiójának jogi státusza is vita tárgya.
- A háború milliós menekültáramlást, energiaár-sokkot és szankciós rezsimet indított el; a katonai támogatás mértéke és tartalma országonként eltérő, részben nem nyilvános.
- Az energiafüggőség csökkentése az LNG-import növelésével, a megújuló és nukleáris kapacitások fejlesztésével és a REPowerEU tervvel indult meg, de új függőségeket és piaci bizonytalanságokat is teremtett.
- Ausztria, Írország és Svájc eltérő válaszokat adott: Ausztria az EU-szankciók mellett katonai semlegességét őrizte, Írország a humanitárius és katonai semlegesség határán mozgott, Svájc pedig a pénzügyi szankciók átvételével a semlegesség értelmezésének új szakaszába lépett.
- A 2026-os kihívások – kiberbiztonság, hibrid fenyegetések, az USA szerepének bizonytalansága, Kína és a globális Dél – túlmutatnak a hagyományos katonai kereteken, és nyitva hagyják az európai védelmi integráció jövőjét.

40.2.9. Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a NATO és az EU biztonságpolitikai logikája, és hogyan próbálta a francia „stratégiai autonómia" koncepció áthidalni vagy éppen feszíteni ezt a kettősséget?
2. Miért nem tekinthető egyértelmű, semleges kategóriának az „orosz–ukrán háború" megnevezés? Milyen szereplők mely terminológiákat használnak, és milyen jogi-bizonyítási következményei vannak ennek?
3. Hasonlítsa össze Ausztria, Írország és Svájc válaszát a 2022-es háborúra! Mely közös dilemmák és mely eltérő történelmi alapok magyarázzák a különbségeket?
4. Mit jelentett a német „Zeitenwende" a védelmi politikában, és milyen érvek vethetők fel a 2%-os GDP-arányos védelmi költési irányelv korlátai ellen?
5. Milyen értelemben „alakult át" az energiafüggőség a 2020-as évekre, és miért problematikus az orosz gáz kivezetését automatikusan a függetlenség növekedéseként értelmezni?

40.3. A demokrácia és a jogállam kihívásai

A demokrácia és a jogállam állapotáról szóló 2020-as évekbeli viták nem függetleníthetők a biztonságpolitikai feszültségektől, amelyeket az előző alfejezet, a Biztonság és geopolitika tárgyalt. A 2008-as pénzügyi válság, a 2015-ös migrációs hullám, a brexit, a Covid-19-világjárvány, a

2022 utáni orosz–ukrán háború és az energiaár-sokk egyenként is megterhelte a képviseleti intézményeket; együttesen pedig megerősítette azokat a politikai erőket, amelyek a fennálló pártrendszert, a bírói felülvizsgálatot és a nemzetközi emberi jogi normákat egyszerre kérdőjelezik meg. Ez az alfejezet nem azt állítja, hogy Nyugat-Európa demokráciái összeomlottak, hanem azt vizsgálja, milyen feszültségek halmozódtak fel a választási verseny, a jogállami intézmények, a médiarendszer és a civil társadalom területén. A régió országai közötti különbségeket legalább annyira fontos kiemelni, mint a közös nyomásokat.

40.3.1. A demokrácia, a jogállam és a populizmus fogalmainak történetisége

A **demokrácia** fogalmát a 20. század végén sokan egyetlen, liberális képviseleti modellként értették, amelyet a jogállam és az emberi jogok egészítenek ki. A történeti kép azonban ennél összetettebb: a nyugat-európai államok 1945 után különböző alkotmányos megoldásokkal építették újjá a politikai rendszereiket, és a demokrácia tartalmáról szóló viták soha nem zárultak le. A **jogállam** (angol *rule of law*, német *Rechtsstaat*, francia *état de droit*) fogalma sem egységes: formális értelemben a törvények kiszámítható és egyenlő alkalmazását jelenti, tartalmi értelemben pedig az alapjogok, a bírói függetlenség és a hatalmi ágak elválasztásának garanciáit is. A politikai szereplők közötti vita gyakran éppen arról szól, hogy melyik értelmezés érvényesüljön.

A **populizmus** a politikatudományi szakirodalomban vitatott kategória: egyes szerzők ideológiának, mások politikai stílusnak vagy stratégiai mozgósítási formának tekintik. A meghatározástól függetlenül a populista szereplők rendszerint szemben állítják a „népet” egy korrupt vagy elidegenedett elit körrel, és a közvetlen népakarat hivatkozási alapjává teszik a képviseleti intézményeknek. Fontos, hogy a populizmus nem azonos a radikális jobboldallal: létezik baloldali populizmus is, és a nyugat-európai pártrendszerekben mindkét póluson megjelentek ilyen erők. A **radikális jobboldalnak** nevezett pártok közös jellemzője általában a nemzeti szuverenitás hangsúlyozása, a bevándorlás erős korlátozásának követelése és a hagyományos kulturális rend védelme; ezt a besorolást azonban az érintett pártok sokszor elutasítják, és az elemzők sem értenek egyet abban, hogy hol húzódik a határ a konzervatív jobboldal és a radikális vagy szélsőjobboldal között. A történelmi folytonosság kérdése különösen Olaszországban, Franciaországban és Ausztriában vetődik fel, ahol az egyes pártok elődszervezetei kapcsolatba hozhatók a fasizmussal, a Vichy-rezsim kollaborációjával vagy a pángermán mozgalmakkal. Ezeket a kapcsolatokat a pártok maguk gyakran emlékezetpolitikai vitában tárgyalják, és a szakirodalom is eltérő súlyt tulajdonít nekik.

A demokrácia minőségének mérése szintén nem semleges technika. A **V-Dem Intézet**, a **Freedom House** és az **Economist Intelligence Unit** indexei szakértői kódolásokra támaszkodnak, amelyek összehasonlíthatóvá teszik az országokat, de módszertani választásokat is tükröznek: például azt, hogy a deliberatív elemeket, a sajtószabadságot vagy a civil szervezetek lehetőségeit milyen súllyal veszik figyelembe. A 2010-es és 2020-as években ezek a mutatók a nyugat-európai régió legtöbb országában enyhe romlást jeleztek, különösen a médiapluralizmus, a politikai vita polarizációja és a jogállami garanciák területén. Ugyanakkor a rangsorok és pontszámok önmagukban nem bizonyítják egyetlen ország demokráciájának „válságát” sem; ehhez a konkrét intézményi és társadalmi folyamatokat kell vizsgálni.

40.3.2. A pártrendszerek átalakulása: radikális jobboldali erők a választásokon

A 2010-es évek óta a régió majd minden országában a politikatudományi szakirodalom által radikális jobboldalinak nevezett pártok korábban elképzelhetetlen választási sikereket értek el. A folyamat országonként eltérő ütemben és intézményi feltételek között zajlott.

Franciaországban a **Nemzeti Front** (*Front National*, 2018-tól **Nemzeti Tömörülés**, *Rassemblement National*) már 2002-ben bejutott az elnökválasztás második fordulójába, ami akkor politikai földrengésnek számított. A párt élén 2011 óta Marine Le Pen áll, aki fokozatosan a mainstream felé próbálta mozdítani a szervezetet, bár a párt egyes kijelentéseit és programpontjait továbbra is radikálisnak minősíti a francia és nemzetközi sajtó egy része. A 2017-es és a 2022-es elnökválasztáson Le Pen ismét a második fordulóba jutott, és 2022-ben a szavazatok mintegy 41%-át szerezte meg a hivatalos eredmény szerint – ez dokumentált tény, bár a pontos arányt a hivatalos választási jegyzőkönyvben érdemes ellenőrizni. A 2024. június–júliusi, előrehozott nemzetgyűlési választáson a Nemzeti Tömörülés a szavazatok jelentős részét szerezte meg, mandátumokban azonban a harmadik blokk lett a baloldali **Új Népfront** és a centrista elnöki koalíció mögött. A választás nyomán kialakult töredezett többség rávilágított arra, hogy a francia kétfordulós rendszer egyre nehezebben állít fel stabil kormányzati tömböt, és a hagyományos „republikánus front” – vagyis a szélsőjobbnak tartott jelöltek elleni összefogás – is gyengül.

Németországban az **Alternative für Deutschland** (AfD) 2013-ban euroszkeptikus pártként alakult, majd a 2015-ös menekültválság után fokozatosan bevándorlás- és iszlámellenes irányba tolódott. 2017-ben jutott be először a Bundestagba, és a 2020-as évek elején különösen Kelet-Németország több tartományában a legerősebb erővé vált. A 2024-es tartományi választásokon Türingiában a hivatalos előzetes eredmény szerint első helyen végzett; az eset jelentőségét az adja, hogy a háború utáni német történelemben addig egyetlen szélsőjobboldalinak tekintett párt sem nyert tartományi választást. A 2025. február 23-i előrehozott szövetségi választáson az AfD a CDU/CSU mögött a második helyet szerezte meg, ami a dokumentált végeredmény szerint példátlan eredmény; a párt azonban kormányzati szerepet nem kapott, mert a többi parlamenti erő fenntartotta a politikai karantént, az úgynevezett **Brandmauer** (tűzfal) elvét. A német vitában élesen elválik egymástól a választási legitimitás és a kormányzati együttműködés kérdése: az AfD választói támogatottsága dokumentált, de a párt alkotmányos keretekkel való viszonyát vitatják.

Olaszországban a jobboldali populizmus már az 1990-es években megjelent Silvio Berlusconi **Forza Italia** nevű mozgalmával, amely a médiapluralizmus és a személyes politikai hatalom körüli aggodalmak mellett többször kormányzott. A 2018-as választást az **Öt Csillag Mozgalom** (MoVimento 5 Stelle) és a **Lega** nyerte, majd 2022-ben **Giorgia Meloni** miniszterelnök vezetésével az **Olaszország Fivérei** (Fratelli d’Italia) és jobbközép szövetségesei alakíthattak kormányt. Az Olaszország Fivérei gyökerei az 1946-ban alapított **Olasz Szociális Mozgalomra** (Movimento Sociale Italiano) nyúlnak vissza, amely nyíltan a fasiszta örökségre hivatkozott; a párt mai vezetése ezt a folytonosságot elutasítja, és konzervatív nemzeti erőként határozza meg magát. A szakirodalom és a nemzetközi sajtó egy része posztfasiszta vagy radikális jobboldali pártnak minősíti, míg más elemzők szerint kormányzati gyakorlata eddig inkább a hagyományos jobbközép politikájához áll közel. Ez a vita emlékezetpolitikai és módszertani, nem csupán szemantikai.

Spanyolországban a **Vox** 2013-ban alakult, és 2018-ban Andalúziában ért el áttörést. A párt a spanyol nacionalizmust, a katalán függetlenség elutasítását, a bevándorlás korlátozását és a hagyományos családmodell védelmét hangsúlyozza. A 2023-as választást követően a Vox több tartományban és önkormányzatban a Néppárttal (Partido Popular) együtt kormányzott, de 2024-ben a bevándorlási konfliktusok miatt több koalíciós megállapodás is felbomlott. Portugáliában a **Chega** (Elég!) 2019-ben alakult, és 2024-ben a hivatalos eredmény szerint a parlamenti mandátumok jelentős részét szerezte meg, ami a hagyományosan kétpárti portugál rendszerben új fejlemény. A pontos mandátumszámokat a hivatalos választási jegyzőkönyvben kell ellenőrizni.

Ausztriában a **Szabadságpárt** (FPÖ) hosszabb múltra tekint vissza: az 1950-es években a német nacionalista örökséget is hordozó szervezetként újraalapított párt 1986 után Jörg Haider vezetésével vált radikális populista erővé. Az FPÖ 2000-es kormányra lépésekor az EU akkori

14 másik tagállama diplomáciai szankciókat vezetett be, ami a jogállam és a demokratikus normák védelmének első ilyen jellegű kísérlete volt az uniós történelemben. A 2024. szeptemberi választáson az FPÖ a hivatalos eredmény szerint a szavazatok mintegy 29%-ával az első helyen végzett, de a kormányalakítási tárgyalások kudarca után 2025 elején új koalíciós megbeszélések indultak. Svájcban a **Svájci Néppárt** (Schweizerische Volkspartei, SVP) évtizedek óta parlamenti erő, és a közvetlen demokrácia eszközeit – népszavazásokat és kezdeményezéseket – használja migrációellenes és konzervatív témák napirendre tűzésére. A svájci modellben a párt nem kívülálló ellenzéki erő, hanem a konszenzusos kormányzás része, ami megmutatja, hogy a radikális jobboldal intézményi szerepe nem egységes a régióban.

Az Egyesült Királyságban a **UKIP** szerepe a 2016-os Brexit-népszavazás előtt nőtt meg, majd a kilépés után a **Reform UK** vette át a radikális jobboldali témák egy részét. A 2024. júliusi választáson a Munkáspárt elsöprő győzelmet aratott, a Konzervatív Párt történelmi mélypontra került, a Reform UK pedig a hivatalos eredmény szerint először szerzett mandátumot a londoni parlamentben. Írországban a radikális jobboldal hosszú ideig marginális maradt; a rendszerkritikai szavazatokat inkább a baloldali nacionalista **Sinn Féin** szerezte meg, amely 2020-ban a szavazatok jelentős részét kapta, de kormányzati többséget nem tudott alakítani. 2024-ben a választási eredmények a hagyományos nagy pártok visszaerősödését mutatták, bár a pontos arányokat a hivatalos adatok tartalmazzák.

Mindezek a választási eredmények dokumentált tények, amennyiben a hivatalos választási hatóságok adataira támaszkodunk. Ugyanakkor a pártok radikális vagy populista jellegének megítélése nem ugyanolyan bizonyosságú állítás: ez a politikatudomány és a közélet szereplői közötti, attribúcióra szoruló besorolás.

40.3.3. Jogállamisági konfliktusok: bíróságok, alkotmányosság és a hatalmi ágak feszültsége

A 2020-as években a jogállamiságról szóló viták nem korlátozódtak az Európai Unió keleti tagállamaira, noha a 7. cikk szerinti eljárások és a költségvetési feltételességi rendelet elsősorban Lengyelországgal és Magyarországgal kapcsolatban kerültek elő. A nyugat-európai országokban más típusú feszültségek mutatkoznak: a bírói felülvizsgálat, az ügyészségi függetlenség, az amnesztiatörvények és a rendkívüli állapot jogi keretei körül.

Az Egyesült Királyságban a parlament szuverenitásának elve hagyományosan erős, ezért a bírói felülvizsgálat szerepe érzékeny politikai kérdés. A brit Legfelsőbb Bíróság 2019. szeptemberi **Miller-ítélete** (R (Miller) v The Prime Minister) jogellenesnek minősítette Boris Johnson kormányának lépését, amellyel a parlamentet hosszú időre felfüggesztette. Ez a döntés dokumentált tény, és éles vitát váltott ki a bíróságok és a választott hatalom viszonyáról. A kormányzat ezt követően többször bírálta a bíróságokat, és a bevándorlási politika részeként kidolgozott **Ruanda-terv** kapcsán ismételten konfliktusba került velük, mert a bíróságok jogi akadályokat állítottak a tervezett kitoloncolások elé. A Ruanda-tervet a 2024 után hivatalba lépett Munkáspárt-kormány elvetette; az ügy azonban rávilágított a jogállam, a népszuverenitás és a kormányzati hatékonyság közötti feszültségre.

Franciaországban a 2015-ös terrortámadások után rendkívüli állapotot hirdettek, amelyet 2017-ben egyes elemeiben a rendes törvényi keretbe ültettek át. A civil szabadságjogokat figyelő szervezetek, köztük az **Amnesty International** és az ENSZ emberi jogi szakértői szerint ezek a rendelkezések tartósan szűkítették a gyülekezési és mozgásszabadságot; a francia kormány szerint viszont a terrorfenyegetés miatt szükségesek voltak. Az **Alkotmánytanács** több esetben megsemmisítette a túlzottan tágan megfogalmazott rendelkezéseket, jelezve, hogy a bírói kontroll működik, miközben a politikai vita a biztonság és a szabadság egyensúlyáról tovább folytatódik. A 2024-es bevándorlási törvény egyes passzusait is részben megsemmisítette az Alkotmánytanács,

ami a francia jogállami rendszerben a törvényhozás alkotmányossági kontrolljának hagyományos gyakorlata.

Olaszországban a jogállamisági viták régóta összefonódnak a média és a politika kapcsolatával, valamint az igazságszolgáltatás és a végrehajtó hatalom konfliktusaival. Berlusconi kormányzati időszakában összeférhetetlenségi és bírósági ügyek sora terhelte a politikai rendszer legitimitását. A Meloni-kormány 2022 utáni egyik legvitatottabb lépése az igazságügyi reformterv és a menekültügyi eljárás Albániába történő kiszervezésére vonatkozó megállapodás volt. Ezt az olasz bíróságok 2024-ben több határozatukban akadályozták, így a kormány és az igazságszolgáltatás közötti feszültség ismét kiéleződött. A sajtószabadság mérésével foglalkozó **Riporterek Határok Nélkül** szervezet jelentései a médiapluralizmus és az újságírók elleni fellépések miatt Olaszországban hosszabb ideje romló tendenciát mutatnak; ezek a jelentések azonban módszertanilag vitathatók, és az olasz kormány vitatja őket.

Spanyolországban a katalán függetlenségi válság emelte be a jogállami dilemmákat a közélet fő sodrába. A 2017. október 1-jei katalán népszavazás, amelyet a spanyol alkotmánybíróság előzetesen alkotmányellenesnek minősített, a spanyol állam és a katalán autonóm kormány közötti konfliktussá fajult. A spanyol kormány a 155. alkotmánycikkely alapján átmenetileg felfüggesztette Katalónia autonómiáját, a függetlenségi vezetőket pedig bíróság elé állították. A 2023-as kormányalakítás érdekében Pedro Sánchez miniszterelnök 2024-ben amnesztiatörvényt fogadtatott el a katalán ügyben elítélt vagy eljárás alatt álló személyek egy része számára. A törvény hívei a társadalmi megbékélést emelték ki, ellenzői pedig a jogegyenlőség és a hatalmi ágak elválasztásának sérelmét vetették fel. Az **Alkotmánybíróság** elé került norma sorsa 2026-ig jogi bizonytalanságot hordozott, és a spanyol **Igazságszolgáltatási Főtanács** (CGPJ) megújításának éveken át tartó blokádja is azt jelezte, hogy a bírói testületek kinevezése körüli politikai harc maga is jogállami kockázat.

Németországban a jogállami intézmények viszonylag erősnek mutatkoztak, de a szélsőjobboldali pártokkal szembeni fellépés lehetősége körül komoly alkotmányos vita alakult ki. A 2024. januári **Correctiv-oknyomozás** dokumentálta, hogy szélsőjobboldali aktivisták és az AfD egyes tagjai egy potsdami találkozón több millió ember „remigrációjáról” beszéltek. Az ügy ténye dokumentált, de a résztvevők pontos felelőssége és a kifejezés értelmezése vitatott; a hír országszerte nagy tüntetéseket váltott ki a demokrácia védelmében. A viták arról is folytak, hogy indokolt-e az AfD betiltásának kezdeményezése. A **Szövetségi Alkotmánybíróság** megerősített szerepe, illetve a bírói függetlenség körüli reformtervek ugyanakkor országos szinten érdemi politikai konfliktusokat hoztak felszínre.

Ausztriában az **Ibiza-botrány** 2019-ben lemondásra késztette a kormányt, és korrupciós ügyek sora tárult fel a Kurz-korszak körül. A bírósági eljárások és a politikai felelősség megállapítása a 2020-as években is zajlott, ami rávilágított arra, hogy a jogállami elszámoltathatóság hosszú időt vesz igénybe. Svájcban a közvetlen demokrácia és a nemzetközi jog viszonya a meghatározó jogállami kérdés. A 2009-es **minarettiltó népszavazás** a vallásszabadság és a népszuverenitás ütközését mutatta, a 2018-ban elutasított **önrendelkezési kezdeményezés** pedig azt a kérdést tette fel, hogy a svájci alkotmány elsőbbséget élvezzen-e a nemzetközi joggal szemben. A svájci bíróságok ezen ügyekben nem egységesen foglaltak állást, és a vita a 2020-as években is folytatódott.

40.3.4. Média, dezinformáció és a politikai nyilvánosság átalakulása

A 2010-es évek óta a hagyományos nyomtatott sajtó és a televízió mellett a **közösségi média platformjai** váltak a politikai kommunikáció elsődleges terepévé. Ez a folyamat országonként eltérő médiaviszonyokkal találkozott. Az Egyesült Királyságban és Németországban erős közszolgálati rendszer működik, Franciaországban a médiapiac koncentrációja a 2010-es években

fokozódott, Olaszországban pedig a Berlusconi-korszak óta a média tulajdonosi és politikai összefonódása a rendszer sajátossága. A sajtószabadság-indexek szerint a régió legtöbb országa továbbra is a világ élmezőnyébe tartozik, de a polarizáció és a dezinformáció terjedése mindenütt kihívást jelent.

A dezinformációs kampányok dokumentált tényei közé tartozik a 2016-os Brexit-népszavazás és a 2017-es francia elnökválasztás körüli orosz hálózati tevékenységre utaló bizonyítékanyag. A francia esetben a **Macron-leaks** néven ismert, választás előtti adatlopást és terjesztést a hivatalos vizsgálatok részben Oroszországhoz köthető csoportokhoz kapcsolták, bár az okozott politikai hatás mértéke vitatott. A 2017-es német szövetségi választás előtt a német hírszerzés is figyelmeztetett orosz dezinformációs műveletekre; a választás eredményét nem befolyásolta igazolhatóan, de a társadalmi bizalom csökkent. A 2020-as években a **generatív mesterséges intelligencia** megjelenése új kockázatot hozott: a deepfake-tartalmak és az automatizált fiókhálózatok a politikai vita manipulálásának lehetőségét növelték. Az ezzel kapcsolatos kutatások azonban még kezdeti szakaszban vannak, így a hatás nagyságáról nincs tudományos konszenzus.

A politikai kommunikáció személyesedése és a rövid formátumú tartalmak térnyerése átalakította a választási kampányokat. A pártok közötti programviták gyakran háttérbe szorulnak a botrányok és a személyes támadások mögött, ami a választópolgári bizalom eróziójához járulhat hozzá. Ugyanakkor a közösségi média lehetőséget ad olyan csoportoknak is, amelyek korábban a hagyományos médiában alig jutottak szóhoz: például a fiatal klímaaktivisták, a kisebbségi szervezetek vagy a vidéki közösségek képviselői. A platformok moderációs döntései és algoritmusai azonban maguk is politikai viták tárgyai, mert a szólásszabadság és a káros tartalmak korlátozása közötti határokat a vállalatok saját belátása szerint húzzák meg.

40.3.5. Választások, bizalom és a civil társadalom

A választási részvétel a 2000-es években a régió nagy részében csökkent, majd a 2010-es évek közepétől több országban emelkedett. A 2024-es európai parlamenti választáson a hivatalos összesítés szerint a részvétel az 1979 utáni időszak egyik legmagasabb szintjét érte el az EU egészében, ami arra utal, hogy a demokratikus intézmények iránti közöny nem feltétlenül általános. A politikai pártok tagsága ugyanakkor évtizedek óta csökken, és a hagyományos szocialista, kereszténydemokrata vagy liberális közösségi beágyazottság ritkult. A felmérések, például az **Eurobarométer**, a politikai intézményekbe vetett bizalom hullámzását mutatják: a 2008-as válság után meredeken esett, majd egyes országokban a kilábalás és a generációváltás nyomán részben visszaerősödött. A bizalmi adatok azonban mintavételi és értelmezési bizonytalansággal terheltek, ezért óvatosan kezelendők.

A civil társadalom a 2010-es és 2020-as években több hullámban bizonyította mozgósító erejét. A 2018–2019-es franciaországi **sárgamellényes mozgalom** (gilets jaunes) az üzemanyagadó-emelés és a társadalmi egyenlőtlenség ellen tiltakozott; a mozgalom dokumentált, de a résztvevők összetétele és a mozgósítás politikai jellege vitatott maradt. A 2019 óta tartó **Fridays for Future** klímamozgalom a fiatal generációkat aktivizálta, és számos országban hatással volt a klímapolitikai napirendre. A 2020-as **Black Lives Matter** tüntetések, valamint a nőjogi és LMBTQ+ mozgalmak is megmutatták, hogy a civil szerveződés nem szűnt meg, csupán átalakult. Németországban a 2024 eleji, tömeges demokráciapárti tüntetések a Correctiv-nyomozás nyomán azt jelezték, hogy a civil társadalom a jogállam védelmében is képes gyorsan mozgósítani.

A civil szervezetek jogi környezete a régióban összességében kedvező, bár egyes országokban a kormányzati retorika a nem kormányzati szervezetek legitimitását kérdőjelezi. A szakszervezetek tagsága csökkent, de a nagyipari és közszolgálati ágazatokban továbbra is jelentős az érdekérvényesítő képességük. A politikai erőszak szórványos jelenségei – például a 2016-os brit parlamenti képviselő, Jo Cox elleni merénylet vagy a 2024-es német és francia politikusok elleni támadások –

emlékeztetnek arra, hogy a demokratikus vita erőszakmentessége nem magától értetődő adottság. Ezek az esetek dokumentáltak, de nem reprezentatívak a régió egészére, ezért nem szabad belőlük általános válságdiagnózist építeni.

40.3.6. Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban hivatalos választási jegyzőkönyvekre, alkotmánybírósági és felsőbírósági határozatokra, nemzetközi szervezetek jelentéseire, **Eurobarométer**-felmérésekre és a politikatudományi szakirodalomra támaszkodik. A választási eredmények és a bírósági döntések dokumentált ténynek tekinthetők, amennyiben az elsődleges forrásokat ellenőrizzük. A 2025–2026-os események egy részét azonban a könyv lezárásának időpontjában pontosítani kell, mert a hivatalos statisztikák és a jogi eljárások még nem zárultak le. A demokrácia minőségét mérő indexek nem tényállítások, hanem szakértői kódoláson alapuló becslések; módszertanukat a szakirodalom vitatja. A közvélemény-kutatások hibahatára, a dezinformációs kampányok hatásának mérési problémája és a közösségi platformok adathozzáférése korlátozott, ezért az ezekre vonatkozó állításokat kevésbé megalapozottnak kell tekinteni. A „populizmus", a „radikális jobboldal" vagy a „szélsőjobboldal" minősítések nem ténykijelentések, hanem a politikatudomány és a közélet szereplői által használt kategóriák; az érintett pártok sokszor elutasítják ezeket. Hasonlóképpen, a jogállami vitákban az egyes szereplők érvelése gyakran emlékezetpolitikai állításokat is tartalmaz, amelyeket nem szabad a tényszerű elemzéssel összemosni.

40.3.7. Rövid összefoglaló

- A 2008 utáni válságok és a 2022 utáni geopolitikai sokk halmozottan terhelték a nyugat-európai demokráciákat, de az államok nem omlottak össze.
- A radikális jobboldalnak nevezett pártok több országban megerősödtek, és kormányzati szerephez jutottak Olaszországban, Ausztriában és részben Svájcban; Németországban és Franciaországban eddig politikai karanténban maradtak.
- A populizmus és a radikális jobboldal fogalmai a politikatudományban vitatottak, ezért a besorolásokat attribúcióval kell kezelni.
- A jogállamisági konfliktusok a bíróságok, a végrehajtó hatalom és a népszuverenitás viszonyában éleződtek ki; a brit Miller-ügy, a spanyol amnesztiatörvény és az olasz menekültügyi bírósági döntések a legélesebb példák.
- A média és a közösségi platformok átalakulása aláássa a közös tényalapot, ugyanakkor új mozgósítási lehetőségeket is teremt.
- A civil társadalom továbbra is aktív; a sárgamellényesek, a klíma- és a demokráciapárti mozgalmak dokumentált bizonyítékai ennek.
- A demokrácia és a jogállam 2026-os mérlege vegyes: a régió intézményei kiálltak a stressztesztek nagy részét, de a polarizáció és a normák eróziója valós kockázatokat jelez.

40.3.8. Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a radikális jobboldali pártok kormányzati pozícióját Németországban, Franciaországban, Olaszországban és Ausztriában. Milyen történelmi és intézményi okok magyarázzák a különbségeket?
2. Milyen jogállami kérdéseket vetett fel a brit Miller-ügy és a spanyol amnesztiatörvény? Azonosítsa a hatalmi ágak közötti vita tétjét mindkét esetben.

3. Miért vitatott a populizmus fogalma a politikatudományban? Adjon példát arra, hogy ugyanazt a pártot különböző elemzők eltérő kategóriába sorolják, és mutassa be az attribúciós probléma okát.
4. Értékelje a közösségi média szerepét a 2016 utáni választásokban. Milyen bizonyítékok támasztják alá a dezinformációs hatást, és miért bizonytalan a hatás mértéke?
5. Hogyan változott a civil társadalom szerepe 2010 és 2025 között a régióban? Mondjon példát sikeres és kudarcos mozgósításra, és indokolja a siker vagy kudarc lehetséges okait.

40.4. A jövő kérdései

Az előző alfejezet a demokrácia és a jogállam intézményi kihívásait tekintette át; ez a zárófejezet hosszabb távú, strukturális folyamatokat vizsgál, amelyek a kilenc tárgyalt állam – az Egyesült Királyság, Írország, Franciaország, Németország, Svájc, Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Portugália – jelenét és jövőjét alakítják. A „jövő kérdései” itt nem előrejelzést jelentenek, hanem olyan tendenciák elemzését, amelyek a 2020-as évek közepére dokumentált statisztikákban, tudományos értékelésekben, politikai vitákban és társadalmi konfliktusokban ragadhatók meg. A cél az, hogy az olvasó a korábbi országfejezetek és összehasonlító részek után felismerje: a demográfiai, környezeti, technológiai és társadalmi kihívások nem egyformán érintik a régiót, és a lehetséges válaszok is eltérő történelmi tapasztalatokból, intézményi hagyományokból és társadalmi erőviszonyokból következnek. Az alfejezet záró mérlege a könyv egészének tanulságait foglalja össze, és nyitott kérdéseket fogalmaz meg, nem pedig lezárja a nyugat-európai történelem elbeszélését.

40.4.1. Demográfiai átalakulás és a „demográfiai válság” fogalma

A nyugat-európai társadalmak egyik leggyakrabban emlegetett strukturális kérdése a **demográfiai átmenet** (demographic transition) hosszú távú következménye. A fogalom arra a folyamatra utal, amelynek során a magas halandóság és magas termékenység állapotából a társadalmak alacsony halandóság és alacsony termékenység állapotába kerülnek; ez a 19. század végétől a 20. század folyamán mind a kilenc országban végbement, bár eltérő ütemben. A termékenység a legtöbb országban a reprodukciós szint (nagyjából 2,1 gyermek egy nőre) alá süllyedt, és a 2020-as évek közepén a nemzeti statisztikai hivatalok, valamint az Eurostat adatai szerint az Egyesült Királyságban, Németországban, Ausztriában, Svájcban, Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában tartósan alacsony, míg Franciaországban és Írországban valamivel magasabb, de szintén a reprodukciós szint közelében vagy az alatt mozog. A pontos arányszámok forrásonként és becslési módszerenként eltérnek, ezért az adatokat nem szabad egyetlen, pontosan megadott értékként kezelni; a tendencia azonban a demográfiai szakirodalomban konszenzusos.

A **„demográfiai válság”** kifejezés politikai és tudományos viták tárgya. Egyes demográfusok, közgazdászok és politikai szereplők a tartósan alacsony termékenységet, a várható élettartam növekedését és az ebből következő **öregedő társadalmat** válságként írják le, mert a munkaképes korú népesség aránya csökken, a nyugdíj- és egészségügyi rendszerek finanszírozása nehezebbé válik, és a gazdasági növekedés lassulhat. Mások, köztük a történeti demográfia és a szociálpolitika kutatói, inkább **demográfiai átmenetről** vagy **népességöregedésről** beszélnek, és hangsúlyozzák, hogy a folyamat részben a jobb egészségügyi ellátás, a nők iskolázottságának növekedése és a reprodukciós döntések szabadságának eredménye. Ebben az értelmezésben a „válság” retorika részben normatív, mert a termékenység növelését állami céllá teszi, ami vitatható a reprodukciós jogok szempontjából. A könyv a továbbiakban a „demográfiai válság” kifejezést idézőjelben, a használók álláspontjaként jeleníti meg, nem pedig tényállításként.

Az öregedés és a munkaképes korú népesség csökkenése dokumentált statisztikai folyamat, de hatása nem automatikus: a foglalkoztatási ráta, a nők és idősebbek munkaerőpiaci részvétele, a bevándorlás és a termelékenység alakulása módosíthatja. A bevándorlás különösen fontos, mert a második világháború utáni vendégmunkás-rendszerek (Németország, Svájc, Ausztria) és az egykori gyarmatokról érkező migráció (Egyesült Királyság, Franciaország, Spanyolország, Portugália) a 20. század második felében hozzájárult a munkaerő pótlásához. A 21. században a bevándorlás részben ellensúlyozhatja a természetes fogyást, de országonként eltérő a befogadási politika, a társadalmi integráció és a politikai vita. A demográfiai kérdés ezért szorosan összekapcsolódik a társadalmi kohézióról és a jóléti állam fenntarthatóságáról szóló vitákkal.

40.4.2. Klímaváltozás és környezeti kihívások

A klímaváltozás tudományos értékelése a 2020-as évek közepén azt mutatja, hogy Nyugat-Európa is érintett, bár nem egyformán. Az **Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC)** jelentései – tudományos konszenzust tükröző, nemzetközi szakértői értékelések – szerint a földi átlaghőmérséklet emelkedése emberi tevékenységhez köthető, és a Földközi-tenger térsége, benne az Ibériai-félsziget és Olaszország, a nyári hőhullámok, az aszály és az erdőtüzek gyakoriságának növekedésével néz szembe. Az Atlanti-óceán partvidéke, az Egyesült Királyság, Írország és a francia atlanti partok a tengerszint-emelkedés és a vihardagályok kockázatának vannak kitéve; az Alpokban, tehát Svájcban, Ausztriában, részben Franciaországban és Olaszországban a gleccserek visszahúzódása és a téli turizmus feltételeinek változása dokumentált folyamat. A konkrét hatások mértéke azonban klímamodell-becsléseken alapul, és a jövőbeli kibocsátási pályáktól függően eltérhet.

A klímapolitika a kilenc országban eltérő hangsúlyokat kap. Franciaország nukleáris energiára épülő villamosenergia-rendszere alacsony szén-dioxid-kibocsátást eredményez, de a nukleáris hulladék és a reaktorok öregedése vitatott. Németország a 2011-es fukusimai katasztrófa után a nukleáris energia fokozatos kivezetése mellett döntött, és a megújuló energiaforrások bővítését vállalta, ugyanakkor a szén- és gázfelhasználás átmeneti kérdése politikai konfliktusokat okozott. Svájc és Ausztria a vízenergiában és a megújulókban erős, de a vízenergia hozzáférhetősége a klímaváltozás miatt változhat. Az Egyesült Királyság a szélerőművek, különösen a tengeri szélerőművek terén ért el látványos bővülést, Spanyolország a napenergiában és a szélenergiában jelentős, Portugália pedig a megújulók arányát növelte. Az Európai Unió 2050-re klímasemlegességi célt fogadott el; az Egyesült Királyság a Brexit után részben saját célkitűzéseket követ, Svájc pedig a klímasemlegesség jogi kereteit alakította ki. E célok és a megvalósítás üteme azonban országonként és társadalmi csoportonként vitatott.

A klímapolitika társadalmi igazságossági kérdéseket is felvet. Az energiaárak emelkedése, a közlekedés átalakítása, a mezőgazdasági támogatások átcsoportosítása és a lakóépületek felújítása eltérően érinti a jövedelmi csoportokat, a vidéki és városi lakosságot, valamint a fiatalabb és idősebb generációkat. A **„klímavészhelyzet”** kifejezés aktivista és politikai használata nyomán egyes önkormányzatok és nemzeti parlamentek rendkívüli állapotot hirdettek, de a tudományos értékelés a folyamatot inkább fokozódó kockázatként, semmint egységes, azonnali összeomlásként írja le. A könyv a fogalmat a használók álláspontjaként kezeli, és hangsúlyozza, hogy a klímapolitika nem választható el a demokratikus legitimáció és a társadalmi kompenzáció kérdéseitől.

40.4.3. Technológiai átalakulás, digitalizáció és a munka világa

A technológiai átalakulás legalább olyan mélyreható, mint a 19. századi iparosodás volt, de jelenlegi szakaszában a digitalizáció, a mesterséges intelligencia és a platformgazdaság jellemzi. A

mesterséges intelligencia (artificial intelligence) és a gépi tanulás gyors elterjedése a 2020-as évek elejétől a termelékenység növelésének ígéretét és a munkahelyek átalakulásának félelmét egyaránt felvetette. A technológiai hatásokra vonatkozó előrejelzések azonban erősen vitatottak: egyes elemzők szerint a munkahelyek egy részét automatizálhatják, mások szerint a technológia új feladatokat és szakmákat hoz létre, miközben a foglalkoztatás szerkezete folyamatosan változik. A történeti tapasztalat – például az ipari forradalom vagy a 20. század végi számítógépesítés – azt mutatja, hogy a technológiai változás nem determinisztikus: a foglalkoztatási hatások intézményi szabályozástól, oktatási rendszertől és szociális partnerek alkupozíciójától függenek.

Nyugat-Európa kilenc országa eltérő pozíciót foglal el a technológiai versenyben. Németország erős ipari bázisa és a **Ipar 4.0** koncepciója a termelés digitalizálására épül; Franciaország a nemzeti technológiai szuverenitást hangsúlyozza, Olaszországban a kisebb és közepes vállalatok digitalizálása egyenetlen, Spanyolországban és Portugáliában a technológiai startup-ökoszisztéma fejlődik, Írország pedig a nagy multinacionális technológiai vállalatok európai központjaként vált ismertté, ami adópolitikai és szabályozási vitákat is generál. Svájc a kutatás-fejlesztés és a magas hozzáadott értékű ipar terén erős, Ausztria pedig a gépipar és a környezettechnológia kombinációját képviseli. Az Egyesült Királyság London vonzáskörzetében a pénzügyi és technológiai szektor koncentrációja jelentős, de a regionális egyenlőtlenségek nőttek.

A digitalizáció a munka világán túl a demokratikus nyilvánosságot is érinti. A platformgazdaság (platform economy) – például az online piacterek, a közösségi média és a keresőmotorok – új hatalmi szereplőket hozott létre, amelyek szabályozása uniós és nemzeti szinten is vitatott. Az Európai Unió az adatvédelmet az általános adatvédelmi rendelettel (GDPR) szabályozta, és a digitális piacok szabályozására törekszik; az Egyesült Királyság a Brexit után saját adatvédelmi és digitális piaci kereteket alakít ki, Svájc pedig a kétoldalú megállapodások és a nemzeti jog eszközeivel. A technológiai átalakulás így nem pusztán gazdasági, hanem jogi és hatalommegosztási kérdés is: a demokrácia minősége szempontjából az adatgyűjtés, az algoritmikus döntéshozatal és a dezinformáció terjedése a 2020-as évek közepén a nyilvános viták tárgya.

40.4.4. Társadalmi kohézió, egyenlőtlenségek és kulturális pluralizmus

A **társadalmi kohézió** (social cohesion) fogalma a szociológiai és politikatudományi irodalomban azt a kérdést jelöli, hogy mennyire erősek a társadalmi kötelékek, a bizalom és a szolidaritás egy adott közösségben. A fogalom mérése vitatott: a kutatók különböző mutatókat használnak, például a jövedelmi egyenlőtlenségeket, a szegénységi rátákat, a társadalmi mobilitást, a bizalom szintjét, a civil részvételt és a diszkriminációs tapasztalatokat. A 2020-as évek közepén a nyugat-európai országokban a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek a 20. század közepéhez képest több helyen nőttek, bár a jóléti állami transzferek és adók mérséklik a piaci egyenlőtlenségeket. A regionális különbségek – például a dél-olasz és észak-olasz területek, a kelet- és nyugatnémet régiók, a francia nagyvárosok és a vidéki „periféria", a brit London és a hajdani ipari vidékek, vagy a spanyol, portugál tengerpart és a belső területek között – történetileg beágyazottak, és a gazdasági szerkezetváltással, a fiatalok elvándorlásával és a közszolgáltatásokhoz való egyenlőtlen hozzáféréssel kapcsolódnak össze.

A bevándorlás és a kulturális pluralizmus a társadalmi kohézió vitáinak állandó témája. A második világháború utáni vendégmunkás-migráció, a dekolonizáció utáni bevándorlás, a déli bővítés utáni mobilitás, majd a 2015. évi menekültválság és a 2022 utáni ukrajnai háborús menekültek érkezése eltérő integrációs kihívásokat jelentett. A muszlim közösségek helyzete, a vallási és etnikai kisebbségek jogai, a **multikulturalizmus** és az **asszimiláció** különböző modelljei folyamatos politikai viták tárgyai. Franciaország szigorúbb szekuláris asszimilációs hagyományt képvisel, amelyet a **laïcité** elve szabályoz; Németország a 2000-es évektől inkább az integrációs kurzusok és a befogadás intézményesítése felé mozdult el; az Egyesült Királyság

a multikulturális politika korábbi mintájából a 2000-es években részben visszafordult, és a „közösségi kohézió” nyelvét használta. A populista pártok felemelkedése – a francia Nemzeti Tömörülés, a Németországnak Alternatíva párt, az olasz Liga és Olasz Testvérek, a spanyol Vox, a svájci Svájci Néppárt, az osztrák Osztrák Szabadságpárt – részben a bevándorlás és a kulturális változás elleni mozgósításra épül, de a támogatottságuk nem vezethető le egyetlen „nemzeti karakterből” vagy a választók kollektív tulajdonságából; ehhez regionális, osztály- és generációs törésvonalak is hozzájárulnak.

A társadalmi kohézió megítélésekor különbséget kell tenni a dokumentált tények, például a jövedelmi eloszlásra vonatkozó statisztikák, és a normatív viták között, amelyek arról szólnak, mit kellene a társadalomnak megőriznie vagy megváltoztatnia. A könyv nem foglal állást a különböző integrációs modellek mellett vagy ellen, hanem bemutatja, hogy a kilenc ország történeti hagyományai – a birodalmi örökség, a vallási törésvonalak, a jóléti állam kialakulása, a demokratikus intézmények fejlődése – hogyan alakítják a jelenkori vitákat.

40.4.5. A könyv záró mérlege és nyitott kérdései

A kilenc ország történetének áttekintése után indokolt egy rövid, módszertanilag őszinte mérleget készíteni. A könyv egyik alapállítása, hogy „Nyugat-Európa” nem egyetlen történet, hanem olyan régió, amelyet a hidegháborús politikai földrajz, a földrajzi fekvés, a közös intézmények és a közös emlékezet vitái hoztak létre. A kilenc állam között vannak közös minták: a római örökség nyomai a Brit-szigeteken, Galliában, Itáliában és az Ibériai-félszigeten; a kereszténység intézményesülése és a reformáció törésvonalai; a dinasztikus birodalmak és a gyarmati terjeszkedés; a 19. századi nemzetépítés és iparosodás; a 20. századi világháborúk, diktatúrák és demokratikus átmenetek; valamint az európai integrációban való részvételek. Ugyanakkor a különbségek is alapvetőek: a brit parlamentáris és birodalmi hagyomány, a francia centralizáció és laikus köztársaság, a német föderális és későn egyesült nemzetállam, a svájci konföderalizmus és semlegesség, az osztrák Habsburg-örökség, az olasz városállami és későn egységesült állam, valamint az ibériai monarchikus és gyarmati múlt nem vezethetők le egyetlen közös „nyugati” útmodellből.

A záró mérleg nem jelent lezárást: a könyv a jelenkort nyitott, több irányba mutató folyamatként tárgyalja. A demográfiai átmenet, a klímaváltozás, a technológiai átalakulás és a társadalmi kohézió kérdései olyan strukturális kihívások, amelyekre a kilenc ország eltérő válaszokat adhat. A demográfiai folyamatok kapcsán nyitott kérdés, hogy a bevándorlás, a családpolitika és a munkaerőpiaci reformok milyen mértékben képesek ellensúlyozni az öregedést, és milyen áron. A klímaváltozás kapcsán az a kérdés, hogy a kibocsátáscsökkentési célok és a társadalmi igazságosság hogyan egyeztethetők össze, és milyen szerepet kap a régió a globális klímapolitikában. A technológiai átalakulás kapcsán az a kérdés, hogy a versenyképesség és a szociális védelem, a digitális szuverenitás és a demokratikus ellenőrzés hogyan egyensúlyozható. A társadalmi kohézió kapcsán pedig az, hogy a növekvő egyenlőtlenségek, a regionális feszültségek és a kulturális pluralizmus kezelésére milyen politikai és intézményi formák alkalmasak.

A könyv módszertani tanulsága, hogy a jövőre vonatkozó állításokat ugyanolyan forráskritikával kell kezelni, mint a múltra vonatkozókat. A demográfiai és klímamodellek becslések, amelyek feltételezésektől függenek; a technológiai előrejelzések gyakran túlbecsülik a rövid távú hatásokat és alábecsülik a hosszú távú alkalmazkodást; a társadalmi kohézió mutatói részben normatív választásokat tükröznek. A könyv ezért nem tekinti feladatának, hogy megjósolja 2026 után a kilenc ország sorsát, hanem azt tűzi ki célul, hogy az olvasó eszközöket kapjon a folyamatok értelmezéséhez, a források megítéléséhez és a vitákban való tájékozódáshoz. A nyugat-európai történelem ebben az értelemben nem fejeződik be, hanem továbbra is vitatott, élő és több hangon elbeszélt folyamat.

40.4.6. Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban másodlagos szakirodalomra, nemzetközi szervezetek jelentéseire és statisztikai adatbázisokra támaszkodik, amelyeket a könyv írásakor a szerzők áttekintettek, de a jövő kérdései alfejezet nem hivatkozik egyetlen konkrét, olvasott oldalszámra sem. A demográfiai adatok forrása az Eurostat, az ENSZ Népesedési Alapja és a nemzeti statisztikai hivatalok; a klímaváltozásra vonatkozó állítások az IPCC értékelő jelentésein és az európai Copernicus program megfigyelésein alapulnak; a technológiai és munkaerőpiaci kérdéseknél az OECD, az Európai Bizottság és nemzeti kutatóintézetek elemzései irányadók; a társadalmi kohézióra vonatkozó mérőszámok az Eurostat, az European Social Survey és a nemzeti társadalomtudományi felmérések adataiból származnak. A 2025–2026-os eseményekre és a legfrissebb statisztikákra vonatkozó állításokat a könyv lezárása időpontjában ellenőrzött forrás alapján kell pontosítani; a szöveg itt nem közöl olyan konkrét értékeket, amelyekről nem áll rendelkezésre a könyv írásakor stabil, ellenőrizhető adat.

A fő bizonytalanságok: (1) a termékenységi és migrációs előrejelzések erősen függenek a feltételezésektől, és a múltbeli demográfiai előrejelzések is gyakran tévedtek; (2) a klímamodellek regionális felbontása és a társadalmi-gazdasági hatások becslése szükségképpen közelítő; (3) a technológiai munkaerőpiaci hatásokról nincs egyértelmű tudományos konszenzus, a becslések széles sávban mozognak; (4) a „társadalmi kohézió”, a „demográfiai válság”, a „klímavészhelyzet” és a „technológiai forradalom” fogalmai normatív és politikai tartalommal telítettek, ezért használatukat a szöveg attribúcióval jelzi; (5) a 2025–2026-os politikai és gazdasági folyamatokról – például konkrét választási eredményekről, jogszabályokról vagy nemzetközi megállapodásokról – a szöveg nem közöl pontosan datált állításokat, mert azokat a megjelenés előtt frissíteni kell. A könyv tehát itt is a forráskritika elvét alkalmazza: a múltra vonatkozó dokumentált tények, a jelenre vonatkozó becslések és a jövőre vonatkozó forgatókönyvek nem azonos bizonyossági szinttel bírnak.

40.4.7. Rövid összefoglaló

- A kilenc nyugat-európai ország demográfiai szerkezetét a tartósan alacsony termékenység és az öregedés jellemzi, de a „demográfiai válság” kifejezés vitatott; a bevándorlás és a foglalkoztatáspolitika részben ellensúlyozhatja a természetes fogyást.
- A klímaváltozás hatásai – hőhullámok, aszály, tengerszint-emelkedés, alpesi gleccservisszahúzódás – a régióban eltérően jelentkeznek; a klímapolitika országonként más energiaforrásokra és társadalmi kompromisszumokra épül.
- A technológiai átalakulás a digitalizáció, a mesterséges intelligencia és a platformgazdaság révén a munka világát, a gazdasági versenyképességet és a demokratikus nyilvánosságot is érinti, de hatásai intézményi választásoktól függenek, és nem determinisztikusak.
- A társadalmi kohézió kérdése a jövedelmi egyenlőtlenségek, a regionális különbségek, a migráció és a kulturális pluralizmus körüli vitákban jelenik meg; a kilenc ország eltérő integrációs hagyományokat képvisel, és a populista mozgósítás nem vezethető le egyetlen tényezőből.
- A könyv záró mérlege szerint Nyugat-Európa nem egységes történet, hanem közös minták és tartós különbségek együttese; a demográfiai, környezeti, technológiai és társadalmi folyamatok továbbra is nyitott kérdéseket jelentenek.
- A módszertani tanulság az, hogy a jövőre vonatkozó állítások becsléseken, modelleken és vitatott normatív fogalmakon alapulnak, ezért ugyanolyan forráskritikát igényelnek, mint a múlt elbeszélései.

40.4.8. Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők indokolják, hogy a „demográfiai válság” kifejezést inkább idézőjelben, a használók álláspontjaként kezeljük? Hasonlítsa össze a termékenységi és öregedési tendenciákat a kilenc országban a források bizonytalanságának jelzésével.
2. Hogyan kapcsolódnak a klímaváltozás hatásai a korábban tárgyalt gazdasági és regionális egyenlőtlenségekhez? Milyen energia- és klímapolitikai utak láthatók Franciaországban, Németországban, az Egyesült Királyságban és az ibériai országokban?
3. Miért nem tekinthetők a technológiai változások automatikus vagy szükségszerű folyamatnak? Milyen intézményi és szociális partnereken múló válaszok befolyásolják a munkaerőpiaci hatásokat?
4. Milyen mutatók és normatív viták kapcsolódnak a „társadalmi kohézió” fogalmához? Hasonlítsa össze a francia, a német és a brit integrációs viták történeti hátterét, és mutassa be, miért nem vezethető le a populizmus támogatottsága egyetlen „nemzeti karakterből”.
5. Melyek a könyv záró mérlege szerint azok a nyitott kérdések, amelyeket a kilenc ország történeti öröksége és a 2020-as évek strukturális kihívásai együttesen vetnek fel? Milyen szerepet kap a forráskritika a jövőre vonatkozó állítások értékelésében?

Függelékek

Fogalomtár (magyar–angol–nyugat-európai)

A könyv kulcsfogalmai ábécésorrendben. Az idegen alak első előfordulásnál a szövegben is szerepel; itt a magyar, az angol és – ahol releváns – a helyi (francia, német, olasz, spanyol, portugál) megfelelő áll. Az átírás egyszerűsített; a szövegben az első előfordulásnál a teljesebb alak is állhat.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
abszolutizmus	absolutism	absolutisme (fr); Absolutismus (de)	A királyi hatalom korlátlan, intézményileg központosított formája; a kora újkori Franciaország és a Habsburg-monarchia a klasszikus példái, de a fogalom országonként eltérő mértékben érvényesült.
ancien régime	ancien régime	ancien régime (fr)	A francia forradalom előtti társadalmi és politikai rend, a rendi társadalom, a kiváltságok és az abszolutista monarchia összefoglaló neve.
Anschluss	Anschluss	Anschluss (de)	Ausztria 1938-as Németországhoz csatolása; a nemzetközi jog szerint erőszakos annexió, amelyet Ausztria hivatalosan csak 1945 után ismert el.
arisztokrácia	aristocracy	aristocratie (fr); Aristokratie (de); aristocrazia (it); aristocracia (es/pt)	A nemesi, örökletes kiváltságokkal rendelkező réteg; a kora újkori és 19. századi Európa egyik meghatározó társadalmi csoportja.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
asszimiláció	assimilation	assimilation (fr); Assimilation (de); assimilazione (it); asimilación (es); assimilação (pt)	Kisebbségi csoportok nyelvi, kulturális és politikai beolvadása a többségi társadalomba; lehet önkéntes vagy állami kényszeren alapuló folyamat.
autarkia	autarky	autarcie (fr); Autarkie (de); autarchia (it); autarquía (es); autarcia (pt)	Gazdasági önellátásra törekvés; a két világháború közötti diktatúrák (Olaszország, Németország, Spanyolország, Portugália) gazdaságpolitikájának egyik eleme.
Brexit	Brexit	Brexit	Az Egyesült Királyság 2016-os népszavazáson eldöntött kilépése az Európai Unióból; a kilépés 2020. január 31-én lépett hatályba.
burzsoázia	bourgeoisie	bourgeoisie (fr); Bürgertum (de); borghesia (it); burguesía (es); burguesia (pt)	A városi polgárság, illetve a 19. századi ipari és kereskedelmi középosztály; a fogalom használata a marxista és a liberális történetírásban eltér.
caciquismo	caciquism	caciquismo (es)	Helyi politikai hatalmasságokon alapuló patronázsrendszer; különösen a restaurációs Spanyolország (1876–1923) választási gyakorlatában.
carbonari	Carbonari	carbonari (it)	Az 1810–1830-as évek titkos olasz nemzeti és liberális mozgalma; a Risorgimento egyik korai szerveződése.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
céh	guild	corporation (fr); Zunft (de); corporazione (it); gremio (es); grémio (pt)	A középkori és kora újkori városok iparosainak szakmai szervezete; a termelés, a minőség és a szakmai képzés szabályozója.
concordat	concordat	concordat (fr); Konkordat (de); concordato (it); concordato (es); concordata (pt)	Az állam és a katolikus egyház közötti szerződés; a legfontosabb modern példák az 1801-es francia és az 1929-es lateráni megállapodás.
devolúció	devolution	devolution (en)	Központi hatalom átruházása regionális intézményekre; az Egyesült Királyságban Skócia, Wales és Észak-Írország autonómiájának 1998 utáni kerete.
diktatúra	dictatorship	dictature (fr); Diktatur (de); dittatura (it); dictadura (es); ditadura (pt)	A hatalom korlátlan, alkotmányos ellenőrzés nélküli gyakorlása; a 20. századi Nyugat-Európában a fasizmus, a nemzetiszocializmus, a francoizmus és a salazarizmus formájában.
Estado Novo	New State	Estado Novo (pt)	Salazar 1933-ban létrehozott autoriter rendszere Portugáliában; 1974-ig állt fenn.
euró	euro	euro	Az Európai Unió közös pénzneme; 1999-től elszámolási egység, 2002-től készpénz; nem minden EU-tag használja.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
európai integráció	European integration	intégration européenne (fr); europäische Integration (de); integrazione europea (it); integración europea (es); integração europeia (pt)	Az európai államok gazdasági és politikai együttműködésének folyamata 1951 után; az ESZAK, az EGK és az EU intézményein keresztül.
fasizmus	fascism	fascismo (it); fascisme (fr); Faschismus (de); fascismo (es); fascismo (pt)	Mussolini 1919-től szerveződő olasz mozgalma és 1922–1943 közötti államrendszere; általánosabb értelemben a tekintélyelvű, nacionalista, korporatív jobboldali diktatúrák családja, amelyet csak óvatosan szabad egységes kategóriának tekinteni.
felvilágosodás	Enlightenment	Lumières (fr); Aufklärung (de); Illuminismo (it); Ilustración (es); Iluminismo (pt)	A 17–18. századi értelmiségi mozgalom, amely az észre, a tudományra, a szabadságra és a haladásra hivatkozott; országonként eltérő politikai és vallási hangsúlyokkal.
feudalizmus	feudalism	féodalité (fr); Feudalismus (de); feudalesimo (it); feudalismo (es/pt)	A hűbéri és földesúri viszonyokon alapuló középkori társadalmi rend; a fogalom a 18–19. századi történetírás terméke, ezért használata vitatott.
föderalizmus	federalism	fédéralisme (fr); Föderalismus (de); federalismo (it/es/pt)	Az államhatalom megosztása központi és regionális szintek között; Svájc, Németország és Ausztria alkotmányos berendezkedésének meghatározó elve.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
francoizmus	Francoism	franquismo (es)	Franco 1939–1975 közötti diktatúrája Spanyolországban; nacionalista, katolikus és autoriter rendszer, amely a polgárháború emlékezetére épült.
guelfek és ghibellinek	Guelphs and Ghibellines	guelfi e ghibellini (it)	A középkori Itália két politikai táborának neve: a pápaság (guelf) és a császár (ghibellin) hívei; a városállamok belpolitikai konfliktusainak egyik fő tengelye.
Habsburg	Habsburg	Habsburg	A 13–20. század egyik legfontosabb európai dinasztiája; osztrák örökös tartományok, a Német-római Birodalom császári címe, a spanyol ág és a Osztrák–Magyar Monarchia.
Hanza	Hanseatic League	Hanse (de)	A 12–17. századi északnémet és balti kereskedővárosok szövetsége; a kereskedelem, a hajózás és a városi önkormányzat hálózata.
Holocaust	Holocaust	Holocauste (fr); Holocaust (de); Olocausto (it); Holocausto (es/pt)	A náci Németország és szövetségesei által a zsidók ellen elkövetett népirtás 1941–1945 között; kb. hatmillió áldozat. A roma áldozatokra külön fogalom a Porajmos; a többi üldözött csoport (fogyatékosok, politikai foglyok, LMBTQ-emberek, szláv hadifoglyok) a náci üldözés történetéhez tartozik.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
hűbériség	vassalage	vassalité (fr); Lehnswesen (de); vassallaggio (it); vasallaje (es); vassalagem (pt)	A hűbérúr és a vazallus közötti személyes függőségi és földhasználati viszony; a középkori államszervezés egyik formája.
imperializmus	imperialism	impérialisme (fr); Imperialismus (de); imperialismo (it/es/pt)	Egy állam területi és gazdasági terjeszkedése más népek felett; a 19. század végi gyarmatosítási hullám és a nagyhatalmi versengés leírására használt fogalom.
inkvizíció	Inquisition	Inquisition (fr); Inquisition (de); Inquisizione (it); Inquisición (es); Inquisição (pt)	A katolikus egyház eretnekséget vizsgáló intézménye; a spanyol és portugál inkvizíció a 15–19. században a vallási egység és a politikai ellenőrzés eszköze volt.
ipari forradalom	Industrial Revolution	révolution industrielle (fr); Industrielle Revolution (de); rivoluzione industriale (it); Revolución Industrial (es); Revolução Industrial (pt)	A 18. század végén Nagy-Britanniában kezdődő, majd Európa-szerte elterjedő technológiai, gazdasági és társadalmi átalakulás; a gőzgép, a textilipar, a vasút és a gyáripar korszaka.
jakobinus	Jacobin	jacobin (fr)	A francia forradalom radikális, központosító és terrorra is támaszkodó politikai csoportja; a fogalmat később általában a radikális forradalmárokra is használták.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
jóléti állam	welfare state	État-providence (fr); Wohlfahrtsstaat (de); stato sociale (it); Estado del bienestar (es); Estado-providência (pt)	Az állam felelősségvállalása a polgárok szociális biztonságáért; a 20. század második felében Nyugat-Európa meghatározó intézményrendszere.
karlizmus	Carlism	carlismo (es)	A spanyol legitimista, tradicionalista és katolikus mozgalom; a 19. századi karlista háborúk és a Bourbon-örökösödés vitájának öröksége.
konzervativizmus	conservatism	conservatisme (fr); Konservatismus (de); conservatorismo (it); conservadurismo (es); conservadorismo (pt)	A hagyomány, a tekintély, a tulajdon és a fokozatos reform mellett érvelő politikai irányzat; a francia forradalom után alakult ki modern formájában.
Kulturkampf	Kulturkampf	Kulturkampf (de)	Bismarck 1870-es évekbeli politikája a katolikus egyház befolyásának visszaszorítására Németországban; általánosabban az állam és az egyház közötti kulturális-politikai konfliktus.
liberalizmus	liberalism	libéralisme (fr); Liberalismus (de); liberalismo (it/es/pt)	Az egyéni szabadságjogokra, az alkotmányos kormányzásra, a jogállamra és a piacgazdaságra épülő politikai irányzat; a 19. századi nemzeti és alkotmányos mozgalmak fő ideológiája.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
migráció	migration	migration (fr); Migration (de); migrazione (it); migración (es); migração (pt)	Népességmozgás országok vagy régiók között; a 20–21. századi Nyugat-Európa egyik legfontosabb társadalmi és politikai kérdése.
monarchia	monarchy	monarchie (fr); Monarchie (de); monarchia (it); monarquía (es); monarquia (pt)	Egyetlen uralkodó (király, császár, herceg) által vezetett államforma; lehet abszolút vagy alkotmányos, illetve parlamentáris.
multikulturalizmus	multiculturalism	multiculturalisme (fr); Multikulturalismus (de); multiculturalismo (it/es); multiculturalismo (pt)	A kulturális sokszínűség elismerésére és intézményes kezelésére épülő politikák és elméletek; a bevándorló társadalmak integrációs vitáinak egyik kulcsfogalma.
nacionalizmus	nationalism	nationalisme (fr); Nationalismus (de); nazionalismo (it); nacionalismo (es/pt)	A nemzeti identitás, a nemzeti önrendelkezés és a nemzetállam eszméje; a 19. századi nemzetépítés és a 20. századi konfliktusok egyik fő mozgatója.
nemzetállam	nation-state	État-nation (fr); Nationalstaat (de); Stato-nazione (it); Estado-nación (es); Estado-nação (pt)	Olyan állam, amelynek határai és intézményei egy meghatározott nemzethez kötődnek; a 19. századi európai nemzetépítés célképe, amely ritkán valósult meg teljesen.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
nemzetiszocializmus	National Socialism	Nationalsozialismus (de); nazionalsocialismo (it)	Hitler és a náci párt 1919–1945 közötti ideológiája és rendszere; fajelméletre, antiszemitizmusra, terjeszkedésre és a vezérkultuszra épülő diktatúra, amely a Holocaustért és a második világháborúért felelős.
népszavazás	referendum	référendum (fr); Volksabstimmung (de); referendum (it/es/pt)	Közvetlen szavazás egy politikai kérdésről; Svájcban a közvetlen demokrácia része, más államokban alkalmi eszköz.
Ostpolitik	Ostpolitik	Ostpolitik (de)	Willy Brandt nyugatnémet kancellár 1970-es évekbeli keleti politikája; a szovjet blokkal való enyhülés és a két német állam kapcsolatának normalizálása.
parlamenti rendszer	parliamentary system	régime parlementaire (fr); Parlamentarismus (de); parlamentarismo (it/es/pt)	A kormány parlamenti bizalmon alapuló működése; a brit, francia (harmadik–negyedik köztársaság), olasz és spanyol rendszerek eltérő változatai.
populizmus	populism	populisme (fr); Populismus (de); populismo (it/es/pt)	A „nép” és az „elit” szembenállására épülő politikai stílus és mozgalom; a 21. századi Nyugat-Európában jobb- és baloldali változatban egyaránt megjelenik.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
Porajmos	Porajmos	Porajmos (roma)	A náci rendszer és szövetségesei által a romák ellen elkövetett népirtás a második világháború idején; az áldozatok számát a kutatás becsléssel adja meg.
pronunciamiento	pronunciamiento	pronunciamiento (es)	Katonai felkelés vagy puccs, amely nyilatkozat formájában próbálja megragadni a hatalmat; a 19–20. századi spanyol politikában visszatérő jelenség.
rabszolgaság	slavery	esclavage (fr); Sklaverei (de); schiavitù (it); esclavitud (es); escravatura (pt)	Emberek tulajdonként való birtoklása; az atlanti rabszolga-kereskedelem és a gyarmati ültetvénygazdaság a nyugat-európai birodalmak történetének központi, erőszakos eleme.
Realpolitik	Realpolitik	Realpolitik (de)	A hatalmi érdekekre és a gyakorlati eredményekre épülő politika; Bismarck nevéhez kapcsolódó fogalom, de általában a pragmatikus külpolitikára is használatos.
Reconquista	Reconquista	Reconquista (es/pt)	A keresztény királyságok harca az Ibériai-félsziget muszlim uralma ellen (8–15. század); a fogalom a 19. századi spanyol nacionalista történetírásban erős ideológiai töltést kapott.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
reformáció	Reformation	Réforme (fr); Reformation (de); Riforma (it); Reforma (es/pt)	A 16. századi vallási mozgalom, amely a katolikus egyház reformját és a protestáns felekezetek létrejöttét eredményezte; Lutherhez, Kálvinhoz és Zwinglihez kötődik.
reneszánsz	Renaissance	Renaissance (fr/de); Rinascimento (it); Renacimiento (es); Renascimento (pt)	A 14–16. századi itáliai, majd európai kulturális és művészeti mozgalom; az antikvitás újrafelfedezése, a humanizmus és az individualizmus előtérbe kerülése.
rendi gyűlés	estates-general; diet	États généraux (fr); Landtag (de); Stati Generali (it); Cortes (es/pt)	A rendek (nemesség, papság, városok) képviselőinek gyűlése; adók megszavazására és politikai képviseletre szolgált, a modern parlamentek egyik előzménye.
restauráció	restoration	restauration (fr); Restauration (de); restaurazione (it); restauración (es); restauração (pt)	A forradalom vagy háború utáni régi rend visszaállítása; különösen az 1815 utáni európai monarchikus rend, illetve a Bourbon-restauráció Franciaországban.
Risorgimento	Risorgimento	Risorgimento (it)	Az olasz nemzeti egységmozgalom és a nemzetállam létrejötte (1815–1870); szó szerint „újraéledés”.
salazarizmus	Salazarism	salazarismo (pt)	Salazar 1933–1968 közötti autoriter rendszere Portugáliában; korporatív, katolikus és gyarmati birodalomra épülő diktatúra.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
semlegesség	neutrality	neutralité (fr); Neutralität (de); neutralità (it); neutralidad (es); neutralidade (pt)	Államok azon politikája, hogy háborúban nem vesznek részt és nem kötelezik el magukat katonai szövetség mellett; Svájc és Ausztria alkotmányos semlegessége, Írország hagyományos semlegessége.
szekularizáció	secularization	sécularisation (fr); Säkularisierung (de); secolarizzazione (it); secularización (es); secularização (pt)	A vallás társadalmi és állami szerepének visszaszorulása; az egyházi javak állami kisajátítása és a közélet világi átalakítása.
szocializmus	socialism	socialisme (fr); Sozialismus (de); socialismo (it/es/pt)	A termelőeszközök társadalmi tulajdonán és a társadalmi egyenlőségen alapuló eszmerendszer; a 19–20. századi munkásmozgalmak fő ideológiája.
szociáldemokrácia	social democracy	social-démocratie (fr); Sozialdemokratie (de); socialdemocrazia (it); socialdemocracia (es/pt)	A parlamentáris úton megvalósított szociális reformokra és a munkásosztály képviseletére épülő politikai irányzat; a nyugat-európai jóléti állam egyik fő építője.
szubszidiaritás	subsidiarity	subsidiarité (fr); Subsidiarität (de); sussidiarietà (it); subsidiariedad (es); subsidiariedade (pt)	A döntések lehető legalsó szinten történő meghozatalának elve; a katolikus társadalmi tanítás és az EU jogrendjének egyik alapelve.
szuverenitás	sovereignty	souveraineté (fr); Souveränität (de); sovranità (it); soberanía (es); soberania (pt)	Az állam legfőbb hatalma saját területe és népe felett; az európai integráció és a nemzetállamok viszonyának kulcsfogalma.

Fogalom	Angol	Helyi nyelv	Meghatározás
terrorizmus	terrorism	terrorisme (fr); Terrorismus (de); terrorismo (it/es/pt)	Politikai célok érdekében alkalmazott erőszak, amelyet a nemzetközi jog és a történetírás is vitatottan definiál; a 20. századi Európában állami és nem állami szereplők egyaránt használták.
városállam	city-state	cité-État (fr); Stadtstaat (de); città-stato (it); ciudad-estado (es); cidade-estado (pt)	Város és környéke által alkotott önálló állam; az itáliai és német városállamok a középkori és kora újkori Európa jellegzetes formái.
versailles-i rendszer	Versailles system	système de Versailles (fr); Versailler System (de)	Az első világháborút lezáró békeszerződések és a hozzájuk kapcsolódó nemzetközi rend; a Németországot sújtó feltételek és a kisebbségi szerződések rendszere.
zsoldos	mercenary	mercenaire (fr); Söldner (de); mercenario (it/es); mercenário (pt)	Fizetésért harcoló katona; a svájci zsoldos hagyomány és a kora újkori hadseregek egyik fő munkaerő-forrása.

Kronológia és idővonal

A könyv fő idővonala. A dátumoknál a közelítő értékeket `kb.` jelöli; a vitatott vagy eltérő forrásadatokat a fejezetek részletezik. Az országnév a mai államot jelöli, a történelmi régiók nevét a szöveg pontosítja. A „ma” a 2026-os állapot.

Őskor, ókor és késő antikvitás

Év	Esemény	Ország/régió
kb. i. e. 3000–1600	Stonehenge fő építési fázisai; megalitikus kultúrák	Egyesült Királyság
kb. i. e. 800–450	Hallstatt-kultúra; korai kelta társadalmak	Közép- és Nyugat-Európa

Év	Esemény	Ország/régió
kb. i. e. 450–50	La Tène-kultúra; kelta expanzió	Nyugat-Európa
i. e. 509	A Római Köztársaság hagyományos kezdete	Olaszország
i. e. 264–146	A pun háborúk; Karthágó bukása	Olaszország, Mediterráneum
i. e. 58–50	Caesar gall háborúi; Gallia meghódítása	Franciaország
i. e. 44	Caesar meggyilkolása	Olaszország
i. e. 27	Augustus principatusa; a császárság kezdete	Olaszország
i. sz. 43	Claudius britanniai inváziója	Egyesült Királyság
kb. 122	Hadrianus fala építésének kezdete	Egyesült Királyság
kb. 410	A római csapatok kivonulása Britanniából	Egyesült Királyság
476	A Nyugatrómai Birodalom bukása	Olaszország
481–511	Clovis frank király uralma; a Meroving-ház	Franciaország
kb. 496	Clovis keresztény hitre térése (hagyományos dátum)	Franciaország
711	Az iszlám hódítás kezdete az Ibériai-félszigeten	Spanyolország, Portugália
732	A tours-i (poitiers-i) csata; a frank győzelem	Franciaország
800	Nagy Károly császárrá koronázása	Franciaország, Németország, Olaszország
843	A verduni szerződés; a Frank Birodalom felosztása	Franciaország, Németország

Középkor

Év	Esemény	Ország/régió
962	I. Ottó császárrá koronázása; a Német-római Birodalom	Németország, Olaszország
987	Hugh Capet királlyá választása; a Capeting-ház	Franciaország
1066	A normann hódítás Angliában	Egyesült Királyság
1122	A wormsi konkordátum	Németország, Olaszország
1169	Az anglo-normann invázió Írországban	Írország
1215	A Magna Carta	Egyesült Királyság
1250	II. Frigyes halála; a Hohenstaufen-ház hanyatlása	Németország, Olaszország
1273	I. Rudolf Habsburg császárrá választása	Németország, Ausztria

Év	Esemény	Ország/régió
1278	A dürnkruti csata; a Habsburgok megszerzik Ausztriát	Ausztria
1282	A szicíliai vecsernye; Aragónia beavatkozása	Olaszország, Spanyolország
1283	Wales angol meghódítása	Egyesült Királyság
1291	Az Ósvájci Konföderáció hagyományos kezdete	Svájc
1309–1377	Az avignoni pápaság	Franciaország
1337–1453	A százéves háború	Franciaország, Egyesült Királyság
1347–1351	A fekete halál Európában	egész régió
1381	Az angliai parasztfelkelés	Egyesült Királyság
1415	Az agincourt-i csata; a portugálok elfoglalják Ceutát	Egyesült Királyság, Portugália
1438	A Habsburgok tartósan megszerzik a császári címet	Németország, Ausztria
1453	A százéves háború vége; Konstantinápoly eleste	Franciaország, Európa
1469	Ferdinánd és Izabella házassága	Spanyolország
1485	A bosworthi csata; a Tudor-ház kezdete	Egyesült Királyság
1492	Granada eleste; Kolumbusz; a zsidók kiűzése Spanyolországból	Spanyolország
1494	Az itáliai háborúk kezdete; a tordesillasi szerződés	Olaszország, Spanyolország, Portugália
1499	A sváb háború; a svájci konföderáció gyakorlati függetlensége	Svájc

Kora újkor

Év	Esemény	Ország/régió
1517	Luther 95 tétele; a reformáció kezdete	Németország
1519	V. Károly császárrá választása	Németország, Spanyolország
1521	A wormsi birodalmi gyűlés; Luther száműzése	Németország
1525	A német parasztháború	Németország
1534	Az angol egyház elszakadása Rómától; a jezsuita rend megalapítása	Egyesült Királyság, Európa
1545–1563	A tridenti zsinat	Olaszország, Európa
1555	Az augsburgi vallásbéke	Németország

Év	Esemény	Ország/régió
1556	V. Károly lemondása; a Habsburg birodalom kettéválása	Németország, Spanyolország
1558	I. Erzsébet trónra lépése	Egyesült Királyság
1571	A lepantói csata	Olaszország, Spanyolország
1572	A Szent Bertalan-éji mészárlás	Franciaország
1580	Az ibériai unió; Portugália spanyol uralom alatt	Portugália, Spanyolország
1588	A spanyol Armada veresége	Egyesült Királyság, Spanyolország
1598	A nantes-i ediktum	Franciaország
1603	A koronák uniója; I. Jakab Anglia és Skócia élén	Egyesült Királyság
1618–1648	A harmincéves háború	Németország, Európa
1640	A portugál restauráció; a katalán felkelés	Portugália, Spanyolország
1642–1649	Az angol polgárháború; I. Károly kivégzése	Egyesült Királyság
1648	A westfáliai béke	Németország, Európa
1660	A restauráció Angliában	Egyesült Királyság
1683	Bécs ostroma és felszabadítása	Ausztria
1688	A dicsőséges forradalom	Egyesült Királyság
1701–1714	A spanyol örökösödési háború	Spanyolország, Európa
1707	Az angol–skót unió; Nagy-Britannia létrejötte	Egyesült Királyság
1713	Az utrechti béke	Spanyolország, Európa
1740–1748	Az osztrák örökösödési háború	Ausztria, Európa
1756–1763	A hétéves háború	Európa, gyarmatok
1776	Az amerikai függetlenségi nyilatkozat	Egyesült Királyság, gyarmatok
1789	A francia forradalom kezdete	Franciaország

A hosszú 19. század

Év	Esemény	Ország/régió
1798	A Helvét Köztársaság; az ír felkelés	Svájc, Írország
1801	Az ír unió; az Egyesült Királyság létrejötte	Egyesült Királyság, Írország
1804	Napóleon császárrá koronázása; a Code civil	Franciaország
1805	Trafalgar és Austerlitz	Európa
1806	A Német-római Birodalom megszűnése	Németország
1812	A cádizi alkotmány; Napóleon orosz hadjárata	Spanyolország, Franciaország
1814–1815	A bécsi kongresszus; a napóleoni rend vége	Európa

Év	Esemény	Ország/régió
1820	A portugál liberális forradalom; a spanyol forradalom	Portugália, Spanyolország
1830	A júliusi forradalom Franciaországban	Franciaország
1848	Forradalmi hullám Európában	Franciaország, Németország, Olaszország, Ausztria
1859–1861	Az olasz egységesítés; az Olasz Királyság kikiáltása	Olaszország
1864	A porosz–dán háború	Németország, Dánia
1866	A porosz–osztrák háború	Németország, Ausztria
1867	Az osztrák–magyar kiegyezés	Ausztria
1870–1871	A porosz–francia háború; a Német Császárság kikiáltása	Németország, Franciaország
1871	A Párizsi Kommün	Franciaország
1876	A spanyol restauráció alkotmánya	Spanyolország
1898	A spanyol–amerikai háború; a gyarmatok elvesztése	Spanyolország
1910	A portugál köztársaság kikiáltása	Portugália

Világháborúk kora

Év	Esemény	Ország/régió
1914–1918	Az első világháború	egész régió
1916	Az ír húsvéti felkelés	Írország
1918	A háború vége; a német és az osztrák köztársaság	Németország, Ausztria
1919	A versailles-i szerződés; a weimari alkotmány	Németország, Európa
1921	Az angol–ír szerződés; Írország felosztása	Írország, Egyesült Királyság
1922	Az ír polgárháború; a római menetelés	Írország, Olaszország
1929	A nagy gazdasági világválság; a lateráni szerződés	egész régió, Olaszország
1933	Hitler kancellárrá válása; az Estado Novo kezdete	Németország, Portugália
1934	Az osztrák polgárháború; Dollfuss meggyilkolása	Ausztria
1936–1939	A spanyol polgárháború	Spanyolország
1938	Az Anschluss; a müncheni egyezmény	Ausztria, Németország
1939–1945	A második világháború	egész régió
1940	Franciaország veresége; a Vichy-rezsim	Franciaország

Év	Esemény	Ország/régió
1943	Az olasz fegyverszünet; a német megszállás	Olaszország
1944	Párizs és Róma felszabadítása	Franciaország, Olaszország
1945	A háború vége; az ENSZ megalakulása	egész régió

Hidegháború és európai integráció

Év	Esemény	Ország/régió
1947	A Marshall-terv; India függetlensége	Európa, Egyesült Királyság
1948	A berlini blokád kezdete; a Marshall-terv indulása	Németország, Európa
1949	A NATO megalakulása; az NSZK és az NDK létrejötte	Európa, Németország
1951	Az Európai Szén- és Acélközösség szerződése	Európa
1955	Az osztrák államszerződés; a Varsói Szerződés	Ausztria, Európa
1957	A római szerződések; az EGK megalakulása	Európa
1958	Az ötödik francia köztársaság	Franciaország
1961	A berlini fal építése	Németország
1963	Az Élysée-szerződés	Franciaország, Németország
1968	Diákmozgalmak; a prágai tavasz	Franciaország, Németország, Olaszország
1973	Az Egyesült Királyság, Írország és Dánia csatlakozása az EGK-hoz	Európa
1974	A szegfűs forradalom Portugáliában	Portugália
1975	Franco halála; a spanyol átmenet kezdete	Spanyolország
1978	A spanyol alkotmány	Spanyolország
1981	A spanyol puccskísérlet; Görögország az EGK-ban	Spanyolország, Európa
1986	Spanyolország és Portugália az EGK-ban; az Egységes Európai Okmány	Európa
1989	A berlini fal leomlása; a kelet-európai rendszerváltások	Németország, Európa
1990	Németország újraegyesítése	Németország
1992	A maastrichti szerződés aláírása	Európa
1993	Az Európai Unió létrejötte	Európa

Év	Esemény	Ország/régió
1995	Ausztria, Finnország és Svédország az EU-ban; a schengeni egyezmény hatályba lépése hét államban	Európa
1997	Az amszterdami szerződés	Európa
1998	A Good Friday Agreement Észak-Írországban	Egyesült Királyság, Írország
1999	Az euró bevezetése (elszámolási egységként)	Európa
2002	Az euró készpénzes bevezetése	Európa
2004	Az EU keleti bővítése	Európa
2007	A lisszaboni szerződés aláírása; Bulgária és Románia csatlakozása	Európa
2008	A pénzügyi és gazdasági válság	egész régió
2009	A lisszaboni szerződés hatályba lépése	Európa
2010	Az euróövezeti válság	Európa
2014	A skót függetlenségi népszavazás	Egyesült Királyság
2015	Migrációs válság; a párizsi terrortámadások	Európa, Franciaország
2016	A Brexit-népszavazás	Egyesült Királyság
2017	Az 50. cikk aktiválása; a katalán függetlenségi népszavazás	Egyesült Királyság, Spanyolország
2020	Az Egyesült Királyság kilépése az EU-ból; a COVID-19 világjárvány	Európa
2022	Oroszország ukrajnai inváziója; energiaválság	Európa
2024	Európai parlamenti választások; brit választás; francia előrehozott választás	Európa
2025–2026	Átmeneti folyamatok; a könyv lezárása	egész régió
2026	A könyv lezárásának dátuma; a jelenkori folyamatok értékelése	egész régió

Kulcsfigurák és intézmények

A könyvben visszatérő személyek, csoportok és intézmények. A lista nem teljes; a fejezetekben a helyi szereplők is megjelennek. A dátumoknál a fő működési időszak szerepel; a bizonytalan korai dátumokat `kb.` jelöli. A névhasználat a `context.md` névhasználati szabályait követi.

Korai és középkori uralkodók

Név	Életrajz	Szerep
Nagy Károly	747–814	Frank király 768-tól, császár 800–814; a Frank Birodalom és a karoling reneszánsz meghatározó alakja.
I. Ottó	912–973	Német király 936-tól, császár 962–973; a Német-római Birodalom megalapítója.
Hódító Vilmos	kb. 1028–1087	Normandiai herceg, angol király 1066–1087; a normann hódítás vezetője.
II. Henrik	1133–1189	Angol király 1154–1189; a common law és a királyi igazságszolgáltatás fejlesztője.
Oroszlánszívű Richárd	1157–1199	Angol király 1189–1199; a harmadik keresztes hadjárat hadvezére.
II. Frigyes	1194–1250	Német király, császár 1220–1250; a Hohenstaufen-ház és a középkori itáliai politika meghatározó alakja.
I. Rudolf	1218–1291	Német király 1273–1291; a Habsburg-ház osztrák hatalmának megalapozója.
I. Edward	1239–1307	Angol király 1272–1307; Wales meghódítója és a skót háborúk vezetője.
Jeanne d'Arc	1412–1431	Francia parasztlány és hadvezér; a százéves háború francia ellenállásának szimbóluma, 1431-ben máglyán égették meg.
I. Erzsébet	1533–1603	Angol királynő 1558–1603; az angol reformáció megszilárdítója és a spanyol Armada legyőzője.
V. Károly	1500–1558	Spanyol király 1516–1556, német-római császár 1519–1556; a Habsburg-világbirodalom meghatározó uralkodója.
II. Fülöp	1527–1598	Spanyol király 1556–1598; a spanyol birodalom fénykora és a németalföldi háborúk korszaka.

Név	Életrajz	Szerep
XIV. Lajos	1638–1715	Francia király 1643–1715; az abszolutizmus és Versailles korszaka.
I. (Nagy) Frigyes	1712–1786	Porosz király 1740–1786; a porosz katonai és államigazgatási modernizáció alakja.
Mária Terézia	1717–1780	Habsburg uralkodó 1740–1780; az osztrák örökösödési háború és a felvilágosult reformok korszaka.
II. József	1741–1790	Császár 1765–1790, Mária Terézia társuralkodója 1780–1790; a vallási türelmi rendelet és a jobbágyreformok szerzője.
Napóleon Bonaparte	1769–1821	Francia császár 1804–1814/1815; a Code civil és a napóleoni háborúk meghatározó alakja.
I. Vilmos	1797–1888	Porosz király 1861–1888, német császár 1871–1888; a német egységesítés államfője.
I. Ferenc József	1830–1916	Osztrák császár 1848–1916, magyar király 1867–1916; a dualista monarchia uralkodója.
II. Vilmos	1859–1941	Német császár 1888–1918; a világpolitika és az első világháború felelős vezetője.
II. Viktor Emánuel	1820–1878	Szárd király 1849–1861, olasz király 1861–1878; az olasz egységesítés államfője.
III. Viktor Emánuel	1869–1947	Olasz király 1900–1946; a fasizmus alatti uralkodó, 1946-ban lemondott.

Modern politikai vezetők

Egyesült Királyság

Név	Életrajz	Szerep
David Lloyd George	1863–1945	Miniszterelnök 1916–1922; az első világháborús háborús kabinet és a versailles-i béke egyik alakja.

Név	Életrajz	Szerep
Winston Churchill	1874–1965	Miniszterelnök 1940–1945 és 1951–1955; a második világháborús brit vezető.
Clement Attlee	1883–1967	Miniszterelnök 1945–1951; a jóléti állam és a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (NHS) létrehozója.
Margaret Thatcher	1925–2013	Miniszterelnök 1979–1990; a privatizáció és a piacliberalizáció politikájának meghatározó alakja.
Tony Blair	1953–	Miniszterelnök 1997–2007; a „harmadik út” és a devolúció politikájának képviselője.
Boris Johnson	1964–	Miniszterelnök 2019–2022; a Brexit végrehajtásának vezetője.
Keir Starmer	1962–	Miniszterelnök 2024-től; a Munkáspárt vezetője.

Írország

Név	Életrajz	Szerep
Michael Collins	1890–1922	A függetlenségi háború kulcsfigurája, az angol–ír szerződés tárgyalója; 1922-ben meggyilkolták.
Éamon de Valera	1882–1975	Ír miniszterelnök és köztársasági elnök; a Fianna Fáil alapítója és az ír politika meghatározó alakja.
Seán Lemass	1899–1971	Miniszterelnök 1959–1966; az ír gazdaság modernizációjának és az EGK-nyitásnak a kezdeményezője.
Mary Robinson	1944–	Írország elnöke 1990–1997; az emberi jogi és alkotmányos reformok szimbóluma.
Bertie Ahern	1951–	Miniszterelnök 1997–2008; a Good Friday Agreement egyik aláírója.
Leo Varadkar	1979–	Miniszterelnök 2017–2020 és 2022–2024; a Brexit utáni ír–brit kapcsolatok alakítója.
Micheál Martin	1960–	Miniszterelnök 2020–2022 és 2025-től; a Fianna Fáil vezetője.

Franciaország

Név	Életrajz	Szerep
Georges Clemenceau	1841–1929	Miniszterelnök 1917–1920; az első világháborús francia győzelem és a versailles-i béke alakja.
Charles de Gaulle	1890–1970	Az ötödik köztársaság elnöke 1959–1969; a francia ellenállás és a háború utáni külpolitika meghatározó alakja.
François Mitterrand	1916–1996	Elnök 1981–1995; a szocialista korszak és az európai integráció meghatározó politikusa.
Jacques Chirac	1932–2019	Elnök 1995–2007; az euró bevezetése és az iraki háború elleni francia álláspont alakja.
Nicolas Sarkozy	1955–	Elnök 2007–2012; a 2008-as válság és a líbiai intervenció időszakának vezetője.
François Hollande	1954–	Elnök 2012–2017; az azonos neműek házasságát engedélyező törvény és a terrorizmus elleni fellépés korszaka.
Emmanuel Macron	1977–	Elnök 2017-től; az európai integráció és a belpolitikai reformok meghatározó alakja.

Németország

Név	Életrajz	Szerep
Friedrich Ebert	1871–1925	A Weimari Köztársaság első elnöke 1919–1925; a szociáldemokrata párt vezetője.
Paul von Hindenburg	1847–1934	Elnök 1925–1934; 1933-ban Hitlert kancellárrá nevezte ki.
Adolf Hitler	1889–1945	Kancellár 1933-tól, diktátor 1934–1945; a nemzetiszocialista rendszer és a Holocaust fő felelőse.
Konrad Adenauer	1876–1967	Kancellár 1949–1963; a Német Szövetségi Köztársaság nyugati integrációjának és a gazdasági csoda politikájának alakja.

Név	Életrajz	Szerep
Willy Brandt	1913–1992	Kancellár 1969–1974; az Ostpolitik és a társadalmi reformok kezdeményezője.
Helmut Kohl	1930–2017	Kancellár 1982–1998; a német újraegyesítés és az európai integráció meghatározó alakja.
Angela Merkel	1954–	Kancellár 2005–2021; a 2008-as válság, az euróválság és a 2015-ös menekültválság kezelője.
Olaf Scholz	1958–	Kancellár 2021–2025; az orosz–ukrán háború és az energiaválság időszakának vezetője.
Friedrich Merz	1955–	Kancellár 2025-től; a CDU vezetője.

Svájc

Név	Életrajz	Szerep
Henri Dufour	1787–1875	Tábornok, az első szövetségi vezérkari főnök; a Sonderbund-háború és a svájci hadsereg szervezője.
Alfred Escher	1819–1882	Gazdasági és politikai vezető; a vasút, a bankok és a szövetségi intézmények modernizációjának alakja.
Jonas Furrer	1805–1861	Az első szövetségi elnök 1848–1849; a svájci szövetségi állam egyik megalapítója.
Ruth Dreifuss	1940–	Az első női szövetségi elnök 1999-ben; szociális és egészségügyi politikus.
Christoph Blocher	1940–	Az SVP meghatározó politikusa, szövetségi tanácsos 2003–2007; az EU-kritikus és bevándorlásellenes irány képviselője.

Ausztria

Név	Életrajz	Szerep
Ignaz Seipel	1876–1932	Kancellár 1922–1924 és 1926–1929; az első köztársaság kereszténységszocialista politikusa.
Engelbert Dollfuss	1892–1934	Kancellár 1932–1934; az autoriter rendszer kiépítője, 1934-ben meggyilkolták.
Kurt Waldheim	1918–2007	ENSZ-főtitkár 1972–1981, szövetségi elnök 1986–1992; a háborús múltjáról szóló vita meghatározó alakja.
Bruno Kreisky	1911–1990	Kancellár 1970–1983; a szociáldemokrata reformok és a semlegességi politika képviselője.
Thomas Klestil	1932–2004	Szövetségi elnök 1992–2004; az EU-csatlakozás időszakának államfője.
Sebastian Kurz	1986–	Kancellár 2017–2019 és 2020–2021; a néppárti és migrációkritikus politika alakja.
Alexander Van der Bellen	1944–	Szövetségi elnök 2017-től; a zöldek korábbi vezetője.
Karl Nehammer	1972–	Kancellár 2021–2025; az ÖVP vezetője.
Christian Stocker	1960–	Kancellár 2025-től; az ÖVP vezetője.

Olaszország

Név	Életrajz	Szerep
Alcide De Gasperi	1881–1954	Miniszterelnök 1945–1953; a köztársaság egyik megalapítója és a kereszténydemokrácia vezetője.
Aldo Moro	1916–1978	Miniszterelnök 1963–1968 és 1974–1976; a Vörös Brigádok rabolták el és gyilkolták meg 1978-ban.
Giulio Andreotti	1919–2013	Többszörös miniszterelnök; a kereszténydemokrata rendszer egyik legbefolyásosabb politikusa.

Név	Életrajz	Szerep
Bettino Craxi	1934–2000	Miniszterelnök 1983–1987; a szocialista párt vezetője, a Tangentopoli-botrány egyik fő szereplője.
Silvio Berlusconi	1936–2023	Miniszterelnök 1994–1995, 2001–2006 és 2008–2011; a médiamogul és a jobbközép politika meghatározó alakja.
Matteo Renzi	1975–	Miniszterelnök 2014–2016; a Demokrata Párt reformpolitikusa.
Giuseppe Conte	1964–	Miniszterelnök 2018–2021; a populista koalíciók és a COVID-19 válság időszakának vezetője.
Mario Draghi	1947–	Miniszterelnök 2021–2022; az Európai Központi Bank korábbi elnöke.
Giorgia Meloni	1977–	Miniszterelnök 2022-től; az Olasz Testvérek vezetője.

Spanyolország

Név	Életrajz	Szerep
Francisco Franco	1892–1975	A nacionalista erők vezetője a polgárháborúban, államfő 1939–1975; a diktatúra kiépítője.
Juan Carlos I	1938–	Spanyol király 1975–2014; a demokratikus átmenet kulcsfigurája, 2014-ben lemondott.
Adolfo Suárez	1932–2014	Miniszterelnök 1976–1981; a demokratikus átmenet és az 1978-as alkotmány fő építője.
Felipe González	1942–	Miniszterelnök 1982–1996; a Spanyol Szocialista Munkáspárt vezetője, az EGK-csatlakozás korszaka.
José María Aznar	1953–	Miniszterelnök 1996–2004; a konzervatív Néppárt vezetője, az euró bevezetésének időszakában.
José Luis Rodríguez Zapatero	1960–	Miniszterelnök 2004–2011; a szociális reformok és a 2008-as válság kezelője.

Név	Életrajz	Szerep
Mariano Rajoy	1955–	Miniszterelnök 2011–2018; a gazdasági válság és a katalán függetlenségi válság időszakának vezetője.
Pedro Sánchez	1972–	Miniszterelnök 2018-tól; a szocialista párt vezetője.
VI. Fülöp	1968–	Spanyol király 2014-től; a 2017-es katalán válság idején az alkotmányos rend védelmezője.

Portugália

Név	Életrajz	Szerep
António de Oliveira Salazar	1889–1970	Miniszterelnök 1932–1968; az Estado Novo autoriter rendszerének kiépítője.
Marcelo Caetano	1906–1980	Miniszterelnök 1968–1974; Salazar utódja, a rendszer utolsó vezetője.
Mário Soares	1924–2017	Miniszterelnök 1976–1978 és 1983–1985, köztársasági elnök 1986–1996; a demokratizálódás és az EGK-csatlakozás alakja.
Aníbal Cavaco Silva	1939–	Miniszterelnök 1985–1995, köztársasági elnök 2006–2016; a gazdasági modernizáció politikusa.
Jorge Sampaio	1939–2021	Köztársasági elnök 1996–2006; a szocialista párt korábbi vezetője.
António Guterres	1949–	Miniszterelnök 1995–2002, ENSZ-főtitkár 2017-től; a portugál szocialista politika meghatározó alakja.
José Sócrates	1957–	Miniszterelnök 2005–2011; a gazdasági válság és a mentőcsomag időszakának vezetője.
Pedro Passos Coelho	1964–	Miniszterelnök 2011–2015; a megszorítási politika képviselője.
António Costa	1961–	Miniszterelnök 2015–2024, az Európai Tanács elnöke 2024-től.

Név	Életrajz	Szerep
Marcelo Rebelo de Sousa	1948–	Köztársasági elnök 2016-tól; a portugál konzervatív politika meghatározó alakja.
Luís Montenegro	1973–	Miniszterelnök 2024-től; a Szociáldemokrata Párt vezetője.

Intézmények és mozgalmak

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
Római Birodalom	i. e. 27 – i. sz. 476 (nyugati)	A mediterrán világ birodalma; a jog, a városi intézmények és a latin kultúra örökségének forrása.
Római Katolikus Egyház és pápaság	ókortól	A nyugati kereszténység központi intézménye; a középkori államok, a reformáció és a modern szekularizáció kulcsszereplője.
Német-római Birodalom	962–1806	A német királyság és a császári hatalom intézményi kerete; a középkori és kora újkori Közép-Európa meghatározó állama.
Hanza	12–17. század	Az északnémet és balti kereskedővárosok szövetsége; a tengeri kereskedelem és a városi önkormányzat hálózata.
Angol parlament	13. századtól	A rendi képviseletből kialakult törvényhozó testület; a brit alkotmányos monarchia és a parlamentarizmus mintája.
Brit Kelet-indiai Társaság	1600–1874	Az angol kereskedelmi és gyarmati vállalat; India megszerzésének és a brit birodalom kiépülésének eszköze.
Spanyol Birodalom	1492–1898	A spanyol korona amerikai, ázsiai és afrikai birtokainak rendszere; az ezüstgazdaság és a gyarmati társadalom kerete.
Portugál Birodalom	1415–1975	Portugália tengerentúli birtokainak hálózata; a fűszerkereskedelem, Brazília és az afrikai gyarmatok.

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
Habsburg Monarchia	1526–1918	A Habsburgok közép-európai államainak együttese; Ausztria, Magyarország, Csehország és más területek közös uralkodó alatt.
Osztrák–Magyar Monarchia	1867–1918	A kiegyezéssel létrejött dualista állam; Ausztria és Magyarország közös uralkodóval és közös ügyekkel.
Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK)	1951/1952–2002	Az európai integráció első intézménye; a szén- és acéltermelés közös felügyelete.
Európai Gazdasági Közösség (EGK)	1957/1958–1993/2009	A római szerződésekkel létrehozott gazdasági integráció; az EU egyik elődje.
Európai Unió (EU)	1993–	A maastrichti szerződéssel létrejött politikai és gazdasági unió; a nyugat-európai államok közös intézményi kerete.
NATO	1949–	Az észak-atlanti katonai szövetség; a hidegháború és a poszt-hidegháborús európai biztonság pillére.
ENSZ	1945–	Az Egyesült Nemzetek Szervezete; a háború utáni nemzetközi rend és az emberi jogi rendszer kerete.
Európa Tanács	1949–	Az emberi jogi és demokratikus együttműködés európai szervezete; az Emberi Jogok Európai Bíróságának intézményi háttere.
Nemzetközi Bíróság	1945–	Az ENSZ fő bírói szerve; államközi jogviták és tanácsadó vélemények fóruma.
Ír Szabadállam	1922–1937	Az angol–ír szerződés alapján létrejött ír állam; 1937-ben Éire, 1949-ben köztársaság lett.
Írország (Éire)	1937–	A független ír állam; 1949-től köztársaság, 1973-tól az EGK/EU tagja.
Vichy Franciaország	1940–1944	A német fegyverszünet után létrejött francia autoriter rendszer; kollaborált a német megszállókkal.

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
Negyedik Francia Köztársaság	1946–1958	A háború utáni francia parlamentáris rendszer; a dekolonizációs válságok és az algériai háború buktatták meg.
Ötödik Francia Köztársaság	1958–	De Gaulle alkotmánya szerinti erős elnöki rendszer; a mai Franciaország politikai kerete.
Weimari Köztársaság	1919–1933	Az első német köztársaság; a gazdasági válság és a szélsőséges mozgalmak áldozata.
Harmadik Birodalom	1933–1945	A nemzetiszocialista Németország; a második világháború és a Holocaust fő felelőse.
Német Szövetségi Köztársaság (NSZK)	1949–1990; 1990–	A nyugatnémet állam, 1990-től az újraegyesített Németország; az EU és a NATO tagja.
Német Demokratikus Köztársaság (NDK)	1949–1990	A szovjet befolyási övezetben létrejött keletnémet állam; 1990-ben csatlakozott az NSZK-hoz.
Osztrák Első Köztársaság	1918–1934	A monarchia bukása után létrejött osztrák állam; a politikai megosztottság és a gazdasági válság időszaka.
Osztrák Szövetségi Állam	1934–1938	Dollfuss és Schuschnigg autoriter rendszere; 1938-ban az Anschluss szüntette meg.
Osztrák Második Köztársaság	1945–	A háború utáni Ausztria; 1955-től államszerződés és semlegesség, 1995-től EU-tag.
Olasz Királyság	1861–1946	Az egységes Olaszország monarchiája; a fasizmus időszakában a király névleges államfő maradt.
Olasz Köztársaság	1946–	A népszavazás után létrejött köztársaság; az EU alapító tagja.
Spanyol Királyság	1978–	A Franco utáni alkotmányos monarchia; a parlamentáris demokrácia és az autonóm közösségek rendszere.
Estado Novo	1933–1974	Salazar autoriter rendszere Portugáliában; a gyarmati háborúk és a szegfűs forradalom buktatták meg.

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
Svájci Államszövetség	1848–	A szövetségi alkotmányon alapuló svájci állam; a kantonok önállósága és a közvetlen demokrácia.
Egyesült Királyság	1801–	Nagy-Britannia és Írország uniója 1801-ben; 1922 után Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága.
Nagy-Britannia	1707–1801	Anglia és Skócia uniója; a brit birodalom és a parlamentáris monarchia kerete.
Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA)	1960–	Az EGK-n kívüli nyugat-európai államok szabadkereskedelmi szervezete; Svájc és más államok tagja.
Varsói Szerződés	1955–1991	A szovjet blokk katonai szövetsége; a hidegháborús európai megosztottság intézménye.
Nemzetközi Valutaalap (IMF)	1944/1945–	A háború utáni nemzetközi pénzügyi rendszer intézménye; a válságkezelés és a hitelprogramok szereplője.
Európai Központi Bank (EKB)	1998–	Az euró és az euróövezet monetáris politikájának központi intézménye.
Schengeni övezet	1985/1995–	A belső határellenőrzés nélküli európai térség; Svájc, Norvégia és Izland társult tagok.

Bibliográfia és forráskulcsok

A könyv alapvető szakirodalmi háttere. A fejezet szintű forrásokat a `sources.md` és a generált forrásjegyzetek tartalmazzák; ez a lista a kiinduló kézikönyveket, az országmonográfiákat és a fontosabb tematikus munkákat gyűjti össze. A kiadási év az első vagy a legutóbb használt kiadásra utal; ahol több kiadás van, azt a szerző és a cím mellett jelezzük. A lista nem teljes, és nem helyettesíti a fejezetenkénti forráskritikát.

Általános kézikönyvek és összefoglalók

- Norman Davies: *Europe: A History*. Oxford University Press, 1996.
- J. M. Roberts: *The Penguin History of Europe*. Penguin, 1996.
- John Merriman: *A History of Modern Europe*. W. W. Norton, több kiadás.
- Richard J. Evans: *The Pursuit of Power: Europe 1815–1914*. Viking, 2016.
- Ian Kershaw: *To Hell and Back: Europe 1914–1949*. Viking, 2015.

- Tony Judt: *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin, 2005.
- Mark Mazower: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. Knopf, 1998.
- Eric Hobsbawm: *The Age of Revolution 1789–1848*. Weidenfeld & Nicolson, 1962.
- Eric Hobsbawm: *The Age of Capital 1848–1875*. Weidenfeld & Nicolson, 1975.
- Eric Hobsbawm: *The Age of Empire 1875–1914*. Weidenfeld & Nicolson, 1987.
- Eric Hobsbawm: *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914–1991*. Michael Joseph, 1994.
- Charles Tilly: *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Blackwell, 1990.
- Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1983 (rev. 2006).
- Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Blackwell, 1983.
- Eric Hobsbawm – Terence Ranger (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983.
- Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, 1976.
- Rogers Brubaker: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press, 1992.
- Alan S. Milward: *The European Rescue of the Nation-State*. Routledge, 1992.
- Desmond Dinan: *Ever Closer Union: An Introduction to European Integration*. Lynne Rienner, több kiadás.
- Andrew Moravcsik: *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. Cornell University Press, 1998.

A Brit-szigetek

- Simon Schama: *A History of Britain*. 3 kötet. BBC Books, 2000–2002.
- Norman Davies: *The Isles: A History*. Macmillan, 1999.
- Robert Tombs: *The English and Their History*. Allen Lane, 2014.
- Kenneth O. Morgan (szerk.): *The Oxford History of Britain*. Oxford University Press, 1984 (több kiadás).
- Linda Colley: *Britons: Forging the Nation 1707–1837*. Yale University Press, 1992.
- David Cannadine: *Victorious Century: The United Kingdom, 1800–1906*. Viking, 2017.
- E. P. Thompson: *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz, 1963.
- P. J. Cain – A. G. Hopkins: *British Imperialism 1688–2000*. Longman, 2001.
- John Darwin: *The Empire Project: The Rise and Fall of the British World-System 1830–1970*. Cambridge University Press, 2009.
- David Olusoga: *Black and British: A Forgotten History*. Macmillan, 2016.
- Roy Foster: *Modern Ireland 1600–1972*. Allen Lane, 1988.
- Alvin Jackson: *Ireland 1798–1998: War, Peace and Beyond*. Wiley-Blackwell, 1999.
- Diarmaid Ferriter: *The Transformation of Ireland 1900–2000*. Profile Books, 2004.
- J. C. Beckett: *The Making of Modern Ireland 1603–1923*. Faber, 1966.
- Charles Townshend: *The Republic: The Fight for Irish Independence*. Allen Lane, 2013.
- T. M. Devine: *The Scottish Nation: A History 1700–2007*. Penguin, 2006.
- John Davies: *A History of Wales*. Penguin, 1993.
- Geraint H. Jenkins: *A Concise History of Wales*. Cambridge University Press, 2007.

Franciaország

- Georges Duby: *France in the Middle Ages 987–1460*. Blackwell, 1991.

- Emmanuel Le Roy Ladurie: *The Ancien Régime: A History of France 1610–1774*. Blackwell, 1996.
- Colin Jones: *The Great Nation: France from Louis XV to Napoleon*. Penguin, 2002.
- William Doyle: *The Oxford History of the French Revolution*. Oxford University Press, 1989 (2. kiadás 2002).
- Georges Lefebvre: *The French Revolution*. 2 kötet. Columbia University Press, 1962–1964.
- François Furet: *Revolutionary France 1770–1880*. Blackwell, 1992.
- Robert Gildea: *France 1870–1914*. Longman, 1994.
- Julian Jackson: *France: The Dark Years 1940–1944*. Oxford University Press, 2001.
- Jean-Pierre Rioux: *The Fourth Republic 1944–1958*. Cambridge University Press, 1987.
- Maurice Larkin: *France since the Popular Front: Government and People 1936–1996*. Oxford University Press, 1997.
- Pierre Nora (szerk.): *Les Lieux de mémoire*. Gallimard, 1984–1992 (angolul: *Realms of Memory*, Columbia University Press, 1996–1998).

Németország

- Mary Fulbrook: *A Concise History of Germany*. 3. kiadás. Cambridge University Press, 2019.
- Hagen Schulze: *Germany: A New History*. Harvard University Press, 1998.
- Heinrich August Winkler: *Germany: The Long Road West*. 2 kötet. Oxford University Press, 2006–2007.
- Christopher Clark: *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947*. Allen Lane, 2006.
- David Blackbourn: *History of Germany 1780–1918: The Long Nineteenth Century*. Blackwell, 1997.
- James J. Sheehan: *German History 1770–1866*. Oxford University Press, 1989.
- Richard J. Evans: *The Coming of the Third Reich*. Allen Lane, 2003.
- Richard J. Evans: *The Third Reich in Power*. Allen Lane, 2005.
- Richard J. Evans: *The Third Reich at War*. Allen Lane, 2008.
- Ian Kershaw: *Hitler 1889–1936: Hubris*. Allen Lane, 1998.
- Ian Kershaw: *Hitler 1936–1945: Nemesis*. Allen Lane, 2000.
- Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. 3. kiadás. Yale University Press, 2003.
- Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*. 2 kötet. HarperCollins, 1997–2007.
- Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. HarperCollins, 1992.
- Mary Fulbrook: *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, 2005.
- Konrad H. Jarausch: *After Hitler: Recivilizing Germans, 1945–1995*. Oxford University Press, 2006.

Svájc

- Clive H. Church – Randolph C. Head: *A Concise History of Switzerland*. Cambridge University Press, 2013.
- Jonathan Steinberg: *Why Switzerland?* 2. kiadás. Cambridge University Press, 1996.
- Thomas Maissen: *Geschichte der Schweiz*. Hier und Jetzt, 2010.
- Georg Kreis (szerk.): *Die Geschichte der Schweiz*. Schwabe, 2014.

- Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg: *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg: Schlussbericht*. Pendo, 2002.

Ausztria

- Steven Beller: *A Concise History of Austria*. Cambridge University Press, 2006.
- A. J. P. Taylor: *The Habsburg Monarchy 1809–1918*. Hamish Hamilton, 1948.
- Robert A. Kann: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. University of California Press, 1974.
- Charles W. Ingrao: *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2000.
- Ernst Hanisch: *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Ueberreuter, 1994.
- Oliver Rathkolb: *Die paradoxe Republik: Österreich 1945 bis heute*. Zsolnay, 2005.

Olaszország

- Christopher Duggan: *A Concise History of Italy*. 2. kiadás. Cambridge University Press, 2014.
- David Gilmour: *The Pursuit of Italy: A History of a Land, Its Regions and Their Peoples*. Allen Lane, 2011.
- Denis Mack Smith: *Modern Italy: A Political History*. Yale University Press, 1997.
- Lucy Riall: *Risorgimento: The History of Italy from Napoleon to Nation State*. Palgrave Macmillan, 2009.
- Philip Morgan: *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians, and the Second World War*. Oxford University Press, 2007.
- John Foot: *The Archipelago: Italy Since 1945*. Bloomsbury, 2018.
- David I. Kertzer: *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI and the Rise of Fascism in Europe*. Random House, 2014.

Spanyolország

- Raymond Carr: *Spain 1808–1975*. 2. kiadás. Oxford University Press, 1982.
- Raymond Carr (szerk.): *Spain: A History*. Oxford University Press, 2000.
- John H. Elliott: *Imperial Spain 1469–1716*. Edward Arnold, 1963.
- J. H. Elliott: *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America 1492–1830*. Yale University Press, 2006.
- Hugh Thomas: *The Spanish Civil War*. Átdolgozott kiadás. Penguin, 2003.
- Paul Preston: *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*. HarperCollins, 2006.
- Paul Preston: *Franco: A Biography*. HarperCollins, 1993.
- Helen Graham: *The Spanish Civil War: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2005.
- Stanley G. Payne: *Spain: A Unique History*. University of Wisconsin Press, 2011.

Portugália

- A. H. de Oliveira Marques: *History of Portugal*. 2 kötet. Columbia University Press, 1972.

- Malyn Newitt: *A History of Portugal and the Portuguese Empire.* 2 kötet. Cambridge University Press, 2009.
- David Birmingham: *A Concise History of Portugal.* 3. kiadás. Cambridge University Press, 2018.
- José Hermano Saraiva: *Portugal: A Companion History.* Carcanet, 1997.
- Kenneth Maxwell: *The Making of Portuguese Democracy.* Cambridge University Press, 1995.

Tematikus irodalom

- **Birodalom és gyarmatosítás:** John Darwin, *The Empire Project*; J. H. Elliott, *Empires of the Atlantic World*; P. J. Cain – A. G. Hopkins, *British Imperialism.*
- **Rabszolgaság:** David Brion Davis, *Inhuman Bondage: The Rise and Fall of Slavery in the New World.* Oxford University Press, 2006; Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery.* Verso, 1997.
- **Dekolonizáció:** Raymond F. Betts, *Decolonization.* Routledge, 1998 (2. kiadás 2004); Martin Thomas – Bob Moore – L. J. Butler, *Crises of Empire: Decolonization and Europe's Imperial States.* Bloomsbury, 2008; Todd Shepard, *The Invention of Decolonization: The Algerian War and the Remaking of France.* Cornell University Press, 2006.
- **Reformáció és vallás:** Diarmaid MacCulloch, *Reformation: Europe's House Divided 1490–1700.* Allen Lane, 2003; Euan Cameron, *The European Reformation.* Oxford University Press, 1991; Hugh McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789–1989.* Oxford University Press, 1997.
- **Holocaust és emlékezet:** Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*; Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*; Christopher R. Browning, *Ordinary Men*; Tony Judt, *Postwar.*
- **Diktatúrák és átmenet:** Mark Mazower, *Dark Continent*; Tony Judt, *Postwar*; Paul Preston, *Franco*; Kenneth Maxwell, *The Making of Portuguese Democracy.*
- **Jóléti állam és gazdaság:** Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Polity, 1990; Peter Baldwin, *The Politics of Social Solidarity.* Cambridge University Press, 1990; Angus Maddison, *The World Economy: A Millennial Perspective.* OECD, 2001.
- **Migráció:** Stephen Castles – Mark J. Miller, *The Age of Migration.* Palgrave, több kiadás; Klaus J. Bade, *Migration in European History.* Blackwell, 2003.
- **Európai integráció:** Desmond Dinan, *Ever Closer Union*; Andrew Moravcsik, *The Choice for Europe*; Alan S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State.*
- **Nacionalizmus és nemzetépítés:** Benedict Anderson, *Imagined Communities*; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*; Eric Hobsbawm – Terence Ranger, *The Invention of Tradition*; Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen.*
- **Háború és társadalom:** Michael Howard, *War in European History.* Oxford University Press, 1976; Ian Kershaw, *To Hell and Back*; Richard J. Evans, *The Pursuit of Power.*

Elsődleges források és adatbázisok

- A nemzeti levéltárak: Brit Nemzeti Levéltár, National Archives of Ireland, Archives nationales (Franciaország), Bundesarchiv, Schweizerisches Bundesarchiv, Österreichisches Staatsarchiv, Archivio Centrale dello Stato, Archivo Histórico Nacional és PARES (Spanyolország), Torre do Tombo (Portugália).
- A Vatikáni Apostoli Levéltár és a Népszövetségi Levéltár.

- Az Európai Unió Historical Archives, az Európai Parlament és az Európai Bizottság dokumentumai; a NATO és az ENSZ levéltára.
- Eurostat, OECD, World Bank, IMF, UNHCR, IOM, SIPRI, V-Dem, Freedom House, IDEA, Constitute Project, World Values Survey, Eurobarometer.
- A nemzeti statisztikai hivatalok: ONS (Egyesült Királyság), CSO (Írország), INSEE (Franciaország), Destatis (Németország), BFS (Svájc), Statistik Austria, ISTAT (Olaszország), INE (Spanyolország), INE (Portugália).
- Slave Voyages; Legacies of British Slavery (UCL); az Archivo General de Indias és az Archives nationales d'outre-mer.
- Europeana; Gallica; British Newspaper Archive; ANNO (Ausztria); Internet Archive; HathiTrust; JSTOR; Persée.
- A Holocaust-dokumentáció intézményei: USHMM, Yad Vashem, Arolsen Archives, Topographie des Terrors, DÖW, CDEC.

Megjegyzés a bibliográfia használatához

- A lista a könyv kiinduló szakirodalmi háttere, nem teljes és nem kimerítő bibliográfia. A fejezetek a saját forrásjegyzeteikben ennél részletesebb, témaspecifikus irodalmat használnak.
- Ahol egy műnek több kiadása van, a szerző–cím adat a fontos; az évszám az első vagy a legutóbb használt kiadásra utal.
- A klasszikus és a nemzeti történetírások (például a brit birodalmi, a francia republikánus, a német nemzeti vagy a spanyol konzervatív historiográfia) értékes források, de a saját korszakuk szemléletmódját hordozzák; a könyv ezt a szövegben jelzi.
- A vitatott kérdésekben (gyarmati örökség, rabszolgaság, Holocaust, Vichy, francoizmus, salazarizmus, észak-írországi konfliktus, migráció) szándékosan többféle álláspontot képviselő művek szerepelnek a listán; a könyv nem jelöl ki egyetlen „hivatalos” értelmezést.
- Az angol, francia, német, olasz, spanyol és portugál nyelvű szakirodalom mellett a magyar nyelvű összefoglalók is használhatók, de ezeket a szakirodalmi szint és az emlékezetpolitikai beágyazottság szempontjából kritikusan kell kezelni.